

JÓZSEF ATTILA
Összes tanulmánya és cikke
1930–1937

JÓZSEF ATTILA

Összes tanulmánya és cikke
1930–1937

Kritikai kiadás

József Attila Társaság
L'Harmattan Könyvkiadó
Budapest
2017

Szerkesztette Tverdota György és Veres András

A szövegeket sajtó alá rendezte Sárközi Éva

A jegyzeteket és a kísérő tanulmányokat írta
Agárdi Péter, Bókay Antal, Buda Attila, N. Horváth Béla, Sárközi Éva,
Sipos Balázs, Szigeti Csaba, Török Sándor Mátyás, Tverdota György,
Veres András

A kötet elkészítésében közreműködött:
Béres Judit, Csókás Máté, Farkas János László, H. Nagy Boglárka, Korda Eszter,
Nothnagel Zoltán, Rigó Béla, Schulcz Katalin, Tórizs Eszter, Valachi Anna

A kiadást sajtó alá rendező NKFIH (OTKA) munkacsoport vezetője
N. Horváth Béla

A szöveggondozást lektorálta Parádi Andrea;
a jegyzeteket és a kísérő tanulmányokat lektorálta Angyalosi Gergely;
a bibliográfiát lektorálta Buda Attila

A szövegközlés a Horváth Iván vezetésével előállított munkaanyag
figyelembevételével készült

A kötet az NKFIH (OTKA) K 105626 számú pályázata,
a Nemzeti Kulturális Alap,
a Pécsi Tudományegyetem
és az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete támogatásával,
a z MTA Textológiai Munkabizottságának ajánlásával készült.

Editor @

Agárdi Péter, Bókay Antal, Buda Attila, N. Horváth Béla, Sárközi Éva,
Sipos Balázs, Szigeti Csaba, Török Sándor Mátyás, Tverdota György, Veres András

ISBN

Tartalom

Szerkesztői előszó	8
Rövidítések	13
<i>A filológiai és textológiai jegyzetek elvei</i> (Sárközi Éva)	14

Bevezető tanulmányok

Tverdota György: <i>József Attila gondolkodástörténete</i>	22
Veres András: <i>József Attila értekező életműve – recepciója tükrében</i>	46

1930

[1] <i>Nemzetiség és gondolkodás</i> (Tverdota György)	98
[2] <i>Logika és Dialektika</i> (Tverdota György)	102
[3] <i>Irodalom és szocializmus</i> (Tverdota György, km. Nothnagel Zoltán)	105
[4] <i>Hajnali Madár</i> (Tverdota György)	306

1931

[5] <i>[Phe-Ji-Gjoh ugyanis]</i> (Török Sándor Mátyás, Agárdi Péter, Sárközi Éva)	318
[6] <i>Mécs László költészete</i> (Sárközi Éva, km. Tórizs Eszter)	323
[7] <i>Ahogy azt a nagy Móricz elképzei</i> (Tverdota György)	338
[8] <i>[Tanulmányunk három]</i> (Tverdota György)	354
[9] <i>Kassák Lajos 35 verse</i> (Tverdota György)	368
[10] <i>Marxista munkásoktatás</i> (Tverdota György)	384
[11] <i>[Bármiféle társadalmi]</i> (Agárdi Péter, Török Sándor Mátyás)	393
[12] <i>[Napjaink munkásmozgalma]</i> (Agárdi Péter, Török Sándor Mátyás, km. Csókás Máté)	409
[13] <i>[Hegel]</i> (Tverdota György)	418
[14] <i>„A magyar proletárirodalom platformtervezete.”</i> (Sárközi Éva, Veres András)	439

1932

[15] <i>Fiatalságunk és a népművészet</i> (N. Horváth Béla)	500
[16] <i>Zsolt Béla: „Bellegarde”</i> (Agárdi Péter, Török Sándor Mátyás)	509
[17] <i>Természettudomány és marxizmus</i> (Tverdota György, Veres András)	523

FOGALMAZVÁNYOK

[18] <i>Egyéniség és valóság</i> (N. Horváth Béla)	539
[19] <i>Az ifjúság nemi problémái</i> (Bókay Antal)	568
[20] <i>Kina</i> (Bókay Antal)	586
[21] <i>Dolgozó polgárok! Munkások! Gondolkozó emberek!</i> [Halálbüntetés elleni röpirat] (Sipos Balázs)	593
[22] <i>Emberi eszmélet és társadalmi haladás</i> (Tverdota György)	614
[23] <i>Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?</i> (Tverdota György)	624

1933

[24] <i>[Nyelvünk ízei]</i> (Veres András, Sárközi Éva)	644
[25] <i>Az egységfront körül</i> (Agárdi Péter, Török Sándor Mátyás, km. Béres Judit, Csókás Máté, H. Nagy Boglárka, Sárközi Éva)	648
[26] <i>A művészet kérdése és a proletárság</i> (Tverdota György)	695
[27] <i>A nemzeti szocializmus</i> (Tverdota György)	719

1934

[28] <i>[Bevezetés, mely borsot tör]</i> (N. Horváth Béla)	746
[29] <i>[Kírpotin]</i> (N. Horváth Béla)	755
[30] <i>[A nyáron tartott moszkvai]</i> (Sárközi Éva)	760
[31] <i>[E sorok írója]</i> (Agárdi Péter, Török Sándor Mátyás)	768
[32] <i>[Németh László]</i> (N. Horváth Béla)	780
<i>[Ő feleségének]</i>	780
<i>[utolsó sorban]</i>	784
[33] <i>A szocializmus bölcsellete</i> (Agárdi Péter, Török Sándor Mátyás, km. Béres Judit, Csókás Máté, H. Nagy Boglárka, Sárközi Éva)	795

1935

[34] <i>[A művészkedés]</i> (Agárdi Péter, Török Sándor Mátyás)	840
[35] <i>Munkanélküli írók táppénze</i> (Agárdi Péter, Török Sándor Mátyás, Sárközi Éva)	843
[36] <i>Reform-toborzó</i> (N. Horváth Béla)	853
[37] <i>„Új szellemi front”</i> (N. Horváth Béla)	857
[38] <i>[Kötelező nép-nemzeti irodalom]</i> (N. Horváth Béla)	884
[39] <i>[Jóhiszemű tévedés]</i> (Török Sándor Mátyás, Agárdi Péter, Sárközi Éva)	889
[40] <i>[A középosztály és a vajudó világ]</i> (Hozzászólás a Cobden ankétjához) (Tverdota György)	894
[41] <i>Kosztolányi Dezső</i> (Veres András)	913
[42] <i>[Babits Mihály: Az európai irodalom története]</i> (Veres András, Buda Attila, Bókay Antal)	955
<i>[Rendkívül érdekes regényt]</i>	955

[Babits]	957
[43] <i>Uj szocializmust! Hort Dezső könyve</i> (Veres András)	971

1936

[44] [T. C.!] [A Szép Szó előfizetési felhívása] (Török Sándor Mátyás, Agárdi Péter, km. Béres Judit, H. Nagy Boglárka, Sárközi Éva)	1000
[45] <i>Ázsia lelke. Megjegyzések Hatvany Bertalan könyvéhez</i> (Bókay Antal)	1017
[46] <i>Szerkesztői üzenet</i> (Tverdota György)	1060
[47] [Nem volt olyan] (Veres András)	1094
[48] <i>Medvetánc</i> (Veres András)	1098
[49] [A történelmi materialista felfogásnak] (Agárdi Péter, Török Sándor Mátyás)	1123

1937

[50] <i>Ignotus Pál: Kosztolányi Dezső</i> (Veres András)	1132
[51] „Balmazújváros” (N. Horváth Béla)	1137
[52] „Márciusi Front” (N. Horváth Béla)	1142
[53] <i>Ütem és fogalom 1 – [Ütem és fogalom 2]</i> (Szigeti Csaba, km. Rigó Béla)	1155
[54] <i>Horváth János: Magyar Versek Könyve</i> (Szigeti Csaba, km. Rigó Béla)	1167
[55] [Akkoriban az a gyanu] (Tverdota György)	1185
[56] <i>Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak?</i> (N. Horváth Béla)	1189
[57] <i>A mai költő föladatai</i> (Török Sándor Mátyás, Agárdi Péter, km. Béres Judit)	1205
[58] [Pauler Ákos] (Tverdota György)	1219
[59] <i>Hegel – Marx – Freud</i> (Veres András, km. Schulcz Katalin)	1227
A Hegel – Marx – Freudhoz kapcsolódó töredékek:	
[60] [Az animizmustól] (Veres András)	1357
[61] <i>Az új század új tudománya</i> (Veres András)	1362
[62] [Forradalom idején] (Veres András)	1368
[63] [A társadalom alapja biológiai] (Veres András, Bókay Antal)	1372
[64] [A kultúra mint neurózis] (Veres András)	1380
Irodalomjegyzék	1383
Névmutató	1451

Szerkesztői előszó

József Attilának nemcsak a költői életműve jelent máig eleven, felbecsülhetetlen értékű szellemi hagyományt, hanem értekező prózája is. Tanulmányait és cikkeit először Szabolcsi Miklós gyűjtötte egybe és rendezte sajtó alá 1958-ban, a *József Attila Összes Művei* kritikai kiadásának legendás III. kötetében. (Néhány kimaradt szöveg pótlása a IV. kötetre maradt.) Tulajdonképpen ennek volt köszönhető, hogy a költő értekező prózája feltámadt haló poraiból, mert így vált először hozzáférhetővé a teljesnek vagy legalábbis elérhetőnek gondolt életmű, méghozzá időrendben, keletkezése folyamatába állítva, egymással összemérhetően, együtt olvashatóan. A III. kötet utóbb jelentős szerepet játszott az 1950-es évek dogmatikus József Attila-képének lebontásában; a könyv politikai jelentősége vetekszik a szakmaival, mivel segített számos politikai és ideológiai tabut leküzdeni. A benne helyet kapó művészetbölcseleti írások pedig a szocialista művészetszemlélet megreformálását, egy, a tükrözésemeléttel szemben alternatívát jelentő esztétika lehetőségét kínálták. Később azonban előkerültek kisebb-nagyobb szövegek, a kibontakozó kutatás is fontos felfedezéseket tett, 1986-ban pedig szerencsés módon jelentős mennyiségű kéziratösmegre találtak, amely teljesen új megvilágításba helyezte a költő gondolkodói fejlődését. Például láthatóvá váltak korai művészetbölcseletének és kései társadalomfilozófiájának indítékai és valódi arányai. Így az 1958-ban publikált kötet részben elavult, szükségessé vált tehát új kritikai kiadásban feldolgozni a jelentős mértékben kibővült anyagot. E munka első része, amely az 1923–1930 között írott szövegeket és ezek kommentárjait tartalmazza, már 1995-ben megjelent; Horváth Iván és munkatársai végezték a szöveggondozást, Tverdota György írt hozzá magyarázatokat. A kétkötetes munka részben helyreállította a korábbi kiadások szövegeit, másrészt magyarázatokkal, filológiai jegyzetekkel látta el azokat. A rendkívül jelentős vállalkozás azonban nem mindenben tudott megfelelni a kritikai kiadás szigorú követelményeinek.

A most kiadásra kerülő gyűjtemény az 1930 és 1937 között született írásokat tartalmazza. Ez jóval terjedelmesebb anyag, mint a korábban publikált; a tisztázásra váró filológiai és történeti problémák pedig nem akármilyen nehézségek elé állították a munkára vállalkozó kollektívát. A szövegek jelentős része nem jelent meg a költő életében, így sok esetben csak hozzávetőlegesen állapítható meg keletkezésük időpontja. Az eredetileg föltehetően rendezett anyag egy része időközben elkallódott, más része szétszóródott. Minthogy igen sok a töredékben maradt szöveg, ezek azonosítása és lehetséges összetartozásuk megállapítása gondos szövegkritikát igényelt. Elkerülhetetlen volt József Attila gondolati fejlődésének, fogalomkészletének alapos értelmezése, a különféle változatok helyének és súlyának mérlegelése. Munkánkat nem könnyítette meg, hogy a költő álláspontjában gyakran következett irányváltás és kedvelte a kielezett, szélsőséges megfogalmazást. Ezért a tárgyi és szövegmagyarázatokban kisebb-nagyobb mértékben rákényszerültünk az írások interpretációjára is. Igyekeztünk ugyan messzeemenően támaszkodni a szakirodalomra (a szövegek recepciójának történetét napjainkig követjük és bemutatjuk), de minthogy viszonylag rövid idő telt el az új szöveglet előkerülése óta, nem lehet csodálkozni azon, hogy még távolról sem dolgozta fel

kellőképpen a kutatás. Nem egy töredék itt jelenik meg először; recepciója voltaképpen e kiadással kezdődik. Jónak láttuk olvasóinkat mintegy bevezetni a költő sajátos értekező világába, és bemutatni a róla eddig kialakult szakirodalom fő tendenciáit – ezt a célt szolgálja a kötet élén álló két tanulmány.

Vállalkozásunk több mint egy évtizedet vett igénybe. Történetéhez tartozik az is, hogy 1999-ben megkezdődött és a költő születésének centenáriumát követően elkészült az 1930 utáni írások hálózati (online) szövegkritikai kiadása, Horváth Iván, Fuchs Anna és társaik munkájának eredményeként. A József Attila Társaság kebelében alakult meg kutatói közösségünk, amely elsőként 2007-ben egy szegedi tudományos konferencián próbált megbirkózni a *Hegel – Marx – Freud* szövegváltozatainak bonyolult textológiai problémáival. A kritikai kiadás munkálatait jelentős mértékben felgyorsította, hogy az N. Horváth Béla által 2012-ben elnyert OTKA-pályázat anyagi segítségével és új, főként fiatal munkatársak bevonásával sikerült létrehozni azt az életrajzi és bibliográfiai adatbázist, amely nélkül vállalkozásunk nem lett volna kivihető. Ekkor alakult ki a kritikai kiadást elkészítő „törzsgárda” (melynek Agárdi Péter, Bókay Antal, N. Horváth Béla, Sárközi Éva, Tverdota György és Veres András lettek tagjai), ugyanakkor sok más kutató is bekapcsolódott a munkába. Külön kell megemlíteni két munkatársunk nevét, akik fájdalmasan korán távoztak el, s akiknek áldozatos közreműködésére hálával gondolunk: Farkas János Lászlóét és Rigó Béláét. Számos műhelyvita és tudományos tanácskozás során, más területek szakembereinek bevonásával is igyekeztük megválaszolni a legneuralgikusabb fogalom- és eszmetörténeti kérdéseket. (A vállalkozásunkat előkészítő vagy éppen általa ihletett írásokból ízelítőt ad a Balassi Kiadónál 2017-ben megjelent „A lélek, a lét türelme”. *Tanulmányok József Attiláról* című kötet.)

Horváth Iván és munkacsoportja úttörő munkát végzett a szövegek lejegyzésében (továbbá digitális közzétételében és népszerűsítésében); számos eddig publikálatlan kéziratot elsőként hozott nyilvánosságra és megpróbált rendet teremteni a kronológiában is. Kritikai kiadásunk kezdetekben a rendelkezésünkre bocsátott, általuk készített szövegközlésekre kívánt támaszkodni, de számos olyan probléma merült fel, melyekre csak az eredeti források tanulmányozása adhatott magyarázatot. Ennek során be kellett látnunk, hogy az interneten is olvasható – korábbi időpontokból származó előzményekre épülő, önkorrekciót is felmutató – 2012-es hálózati kiadás (JAHSZK 2012) közléseiben nem csak átírási hibákat, téves olvasatokat kell javítani. Esetenként összetartozó szövegeket szakítottak szét és különállóakat tereltek egybe, szerzői szándékkal nem igazolt kompilált változatokat hoztak létre, a kéziratok egy részét nem vették figyelembe, filológiai gyakorlatuk pedig túlbonyolított, ugyanakkor nem kellően informatív. Ezért volt szükség a szövegkritikai módszertan átalakítására, a keletkezési időrend és az eredeti források felülvizsgálatára. Kiadásunk természetesen figyelembe vette az ő közléseiket is, csakúgy, mint a Szabolcsi Miklós által sajtó alá rendezett első kritikai kiadást és valamennyi más szövegkiadást (ld. az *Összehasonlító szövegkritika* alfejezeteket). Közlésünk alapja azonban minden esetben az elsődleges forrás, azaz a kézirat vagy az első közlés. A szövegkritikai munkát, továbbá a kéziratgyűjtesek azonosítását és datálását – a szerkesztőkkel és a jegyzeteket író munkatársakkal egyeztetve

– Sárközi Éva végezte el. Tekintettel a kéziratok viszontagságos utóéletére, az egyes szövegközlések után részletes filológiai jegyzetek adnak tájékoztatást.

Hamar nyilvánvalóvá vált számunkra, hogy az anyag bősége többszörös korlátozást kíván. Eleve lemondunk a költő saját betegségére reflektáló, mentális állapotát rögzíteni próbáló, önterápiás célzattal megírt fogalmazványairól, az ún. pszichoanalitikus iratairól, amelyek merőben más céllal születtek, mint az elméleti igényű és a publicisztikai írásai (jóllehet némelyikük tartalmaz értekező szövegrészt is). Ezt annál inkább megtehettük, mert Horváth Iván és Tverdota György szerkesztésében 1992-ben megjelent a „*Miért fáj ma is*”. Az ismeretlen József Attila című gyűjteményes kötet, amely kitűnő filológiai apparátus és szakszerű elemző tanulmányok kíséretében tette közzé József Attila pszichoanalitikus feljegyzéseit, vallomásait. Műfaji különbözőségük miatt eltekintettünk József Attila önvallomásai és szakfordításai közlésétől is. A recepció-történeti áttekintésben nem tudtuk figyelembe venni a tankönyveket, az elektronikus és digitális média József Attila-reflexióit; ezek feltárása más műfajt igényel. Már kevésbé saját jószántunkból hagyjuk el a tervezett függelék, amelyben – az 1958-as kiadáshoz hasonlóan – szeretnénk volna közreadni a költő vitapartnereinek cikkeit és más fontos háttér-információkkal szolgáló dokumentumokat; sajnos a hatalmasra duzzadt alapszöveg miatt nem maradt rá hely. (E tekintetben az 1958-as kiadás gazdag dokumentációját ajánlhatjuk olvasóink figyelmébe.) Bár lehetnek még lappangó szövegek (a legnevezetesebb a *Miért nem én?*), jelen kötet az eddig ismert prózai szövegek legteljesebb gyűjteménye, s messzemenően gazdagíthatja a szakirodalomban megrajzolt József Attila-képet.

Röviden utalnunk kell arra is, hogy a költő értekező prózájának fogadtatását és megítélését súlyos előítéletek terhelik. Jóllehet ő maga nagy ambícióval írta irodalmi bírálatait, politikai vitairatait és művészetbölcseleti igényű eszmefuttatásait – és mint közeli barátja, Fejtő Ferenc megírta, senkire sem haragudott inkább, mint azokra, akik dilettáns kirándulásoknak minősítették elméleti kísérleteit, és csupán mint költőt voltak hajlandók elismerni –, mégis, még a költészetét jól ismerők és szeretők körében is makacsul tartja magát az a vélekedés, hogy értekező szövegei nem jelentősek. A gondolkodó, az értekező József Attilát nagyon gyakran szembeállították a lírikussal, szerényebb alkotói teljesítményként értékelve a pózai írásokat. (A monográfus Szabolcsi Miklós is ezen a véleményen volt.) Ám az újabb szakirodalom nagyobb figyelmet fordít az értekező életműre, alaposabb elemzéssel kívánja dokumentálni József Attila gondolkodástörténetét. Magától értetődik, hogy elsősorban költői teljesítményét értékeli az utókor (főleg a széles olvasó közönség), és ennek köszönhető, hogy értekező prózája egyáltalán figyelemben részesül, de költészetét is alaposabban és mélyebben ismerhetjük meg, ha figyelembe vesszük gondolati háttérüket. S ma már egyre inkább elfogadott állásponttá vált – legalábbis szakmai körökben – az, hogy József Attila gondolkodónak is eredeti tehetség volt.

Bár kritikai kiadásunk nem tekinti feladatának, hogy a költői és értekező életmű érintkezési pontjait bemutassa – ez parttalanná tágította volna munkánkat –, de a szövegmagyarázatok és recepciótörténeti ismertetések révén lehetőséget kap a József Attila költészetében valamelyest jártas kutató vagy egyetemi hallgató, hogy rábuk-

kanjon ezekre a szöveghelyekre. Nyilván felismeri az *Eszmélet* véletlenfelfogásának egyezését *A művészet kérdése és a proletárság* indeterminista álláspontjával. Vagy az *Eszmélet* ismert sorának – „minek is kell fegyvert veretni / belőled arany öntudat!” – párhuzamát *A szocializmus bölcselete* című, a versciklussal közel egyidős írásának azzal a passzusával, ahol elhárítja az öntudatot fegyverként forgató bolsevik gyakorlatot. Igaz, a vers szövege többértelmű, nem foglal állást a cikket jellemző egyértelműséggel. Publicisztikájában a költő a lehető legnagyobb pontosságra törekedve próbált fogalmazni; következőképp a politikai és egyéb nézetei közvetlenül kiolvashatók ezekből a szövegekből (ami nem jelenti azt, hogy sokszor ne szorulnának rá alapos értelmezésre).

Hasonlóképp hátráltatták az értekező életmű árnyaltabb megismerését és megértését a különféle politikai előítéletek és torzítások. Kortársai, sőt barátai is hajlottak rá, hogy lebecsüljék, kiforratlannak és szélsőségesnek tekintsék politikai állásfoglalásait. Nem tagadható, hogy többször is szembement a munkásmozgalomban uralkodó nézetekkel, sőt egyenesen provokálta eszmetársait, de mindvégig baloldali maradt, aki életképessé akarta tenni a marxista elméletet, s ezért annak megreformálásán dolgozott. Voltak tévedései, erőltetett absztrakciói és asszociációi, de gyakorlati politikai kérdésekben sokszor igaza volt. Később, a szocialista időkben ikonná, szoborrá emelték őt, s kiretusálták költői és gondolkodói életművéből a teleologikus fejlődésképet, az eszményítést zavaró elemeket. Napjainktól sem idegen, hogy egy-egy részletbe kapaszkodva túlozzák el egyik vagy másik álláspontját, a többi rovására. Magától értetődött számunkra, hogy a vele kapcsolatos elfogult politikai vélekedéseknek, véleményeknek (illetve ezek ismertetésének) legfeljebb a recepciótörténeti fejezetekben lehet helye. A gondolkodó helyes értelmezésének máig egyik legfőbb akadályá az erőszakolt aktualizálás. Bizonyára mi sem mondjuk ki az utolsó szót, nem is törekszünk erre, nyilván tévedhetünk is egyben-másban, s reményeink szerint a jelen kiadás ösztönzőleg hathat majd a további kutatásokra, új felismerésekhez segítve azokat.

A kritikai kiadás készítőinek névsora megtalálható könyvünk elején; a tartalomjegyzék az egyes szövegek szerint részletezi, hogy ki vagy kik a róluk készült jegyzet szerzői, valamint kik működtek közre. De hangsúlyozni szeretnénk, hogy kollektív munkáról van szó, melynek során segítettük, ellenőriztük és bíráltuk egymást, a szerkesztőket pedig fokozott mértékben terheli felelősség. Itt a helye, hogy köszönetet mondjunk valamennyi munkatársunknak (azoknak is, akiknek nevét nem tüntettük fel külön) és lektorainknak, valamint a kutatásunkat segítő személyeknek és intézményeknek, mindenekelőtt a Petőfi Irodalmi Múzeum korábbi és jelenlegi vezetőjének, E. Csorba Csillának és Prőhle Gergelynek, valamint munkatársainak, Bagó Ilonának, Bánki Zsoltnak, Cséve Annának, Dobás Katának, Komáromi Csabának, Kovács Idának, Látó Imrénének, Nagy Csabának és Varga Katalinnak; József Attila családjának, Makai Ádámnak, Makai Gábornak, Dóra Józsefné Makai Zsuzsának és Dóra Gábornak; a Lukács Archívum munkatársainak, Székely Máriának, Kardos Andrásnak és Mesterházi Miklósnak; a Politikatörténeti Intézet könyvtára és levéltára vezetőjének, Horváth Juliannának; továbbá köszönettel tartozunk Bagi Zsoltnak, Bihari Péternek, Boka Lászlónak, Erős Ferencnek, Finta Gábornak, Gintli Tibornak, Gyáni Gábornak, Karády

Viktornak, Kassai Györgynek, Kemény Arankának, Kiss Ferencnek, Krausz Tamásnak, Lengyel Andrásnak, Miklós Tamásnak, Somlai Péternek, Szécsi Gábornak, Szőke Györgynek, az NKFIH (OTKA) K 105626. számú pályázatának, a Nemzeti Kulturális Alapnak, az ELTE BTK könyvtárainak, a Pécsi Tudományegyetemnek, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének, az MTA Textológiai Bizottságának és utoljára, de nem utolsósorban a L'Harmattan Kiadó vezetőjének, Gyenes Ádámnak, és munkatársainak, Kállai Zsanettnek, Tiszóczy Tamásnak és Váradi Péternek.

Rövidítések

A szövegváltozatokat közlő lábjegyzetek jelei és rövidítései

[...]	olvashatatlan szó
< >	befejezetlen szó
c	ceruzaírás
fc	fekete ceruzaírás
fg	fekete írógépszalagos gépirat
ft	fekete tintaírás
g	gépirat
kc	kék ceruzaírás
kg	kék írógépszalagos gépirat
kt	kék tintaírás
lg	lila írógépszalagos gépirat
ny	nyomtatott szöveg
pc	piros ceruzaírás
pg	piros írógépszalagos gépirat
szkj	szövegkritikai javítás
t	tintaírás
zc	zöld ceruzaírás
zt	zöld tintaírás

Egyéb rövidítések

Gynsz.	Gyarapodási naplósám
HMF	Hegel – Marx – Freud
JA	József Attila
JAgy	József Attila-gyűjtemény
km.	közreműködött
ld.	lásd
p.	pagina (oldal)
PIM	Petőfi Irodalmi Múzeum
PTI	Párt-, majd Politikatörténeti Intézet
sz.	sám
t.	tábla

SÁRKÖZI ÉVA
A filológiai és textológiai jegyzetek elvei

Az 1958-ban Szabolcsi Miklós által sajtó alá rendezett első kritikai kiadás megjelenése óta számos új József Attila-kézirat került elő, eddig nem ismert szövegekkel és szövegváltozatokkal gyarapítva az életművet. Az új kritikai kiadás e szövegek bemutatása mellett a már ismert írások szövegközlését is pontosítja, továbbá az új kutatási eredmények alapján készíti el a tárgyi, szövegmagyarázó és keletkezéstörténeti jegyzeteket, kibővítve a jegyzetapparátust részletes kézirat- és forrásleírással, a korábbi közlések jegyzékével és összehasonlító szövegkritikájával, továbbá recepciótörténeti ismertetéssel és bibliográfiával.

Az alapszövegek kiválasztásának elvei

József Attila 1930–1937 között írt értekező prózai művei a megjelenés szempontjából három csoportra oszthatók.

- A szerző életében
 - többször közölt;
 - egyszer közölt;
 - nem közölt
- művek.

Az első csoportba kötetünkben csak egyetlen írás sorolható be, a *Van-e szociológiai indokltsága az új népies iránynak?* című 1937-es nyilatkozat, melynek szövegét először a *Magyar Nap* közölte, majd megjelent a *Szép Szóban* is. A *Szép Szó* egy autográf javításokkal ellátott nyomdai levonatoldala is fennmaradt. A kritikai kiadás főszövegében – az utolsó kiadás (editio ultima) elve alapján – a *Szép Szóban* megjelent szövegváltozatot közöljük, a többi változat főszövegtől való eltéréseit pedig az adott szöveghelyhez kapcsolódó lábjegyzetekben tüntetjük fel.

A második csoportba sorolható írások egy részének egy vagy több kéziratváltozata is fennmaradt. Ebben az esetben főszövegünk alapja a nyomtatásban megjelent változat. Amennyiben a fennmaradt kézirat vagy kéziratok és a közölt szöveg között szoros kapcsolat állapítható meg, a kézirat eltérő szövegváltozatait a lábjegyzetekben tüntetjük fel. Amennyiben pedig a kézirat a szöveg alakulásának egy olyan fázisa, mely jelentősen különbözik a megjelenttől, a teljes kéziratot vagy kéziratokat közöljük a főváltozat után, a keletkezés feltételezett sorrendjében.

A harmadik csoportba sorolható írások esetén, amennyiben több kézirat is fennmaradt, főszöveggént – az ultima manus elve alapján – a megállapítható utolsó kézirat utolsó szövegváltozatát közöljük. A főszöveggént megállapított kézirattal szoros kapcsolatban álló többi kézirat szövegeltéréseit a lábjegyzetekben hozzuk, a szövegalkulás nagyon eltérő szakaszából származóakat pedig a főváltozat után, a keletkezés feltételezett sorrendjében.

A tipográfiai egységesítés elvei

A címeket középre zártan jelenítjük meg. Cím nélküli kézirat esetén sajtó alá rendezői címadást alkalmazunk: a kezdőszavakat emeljük ki címnek, melyet szögletes zárójelek között szerepeltetünk. Cím nélküli kézirat-együttes – pl. a Németh László-, illetve a Babits-kritika kéziratai – esetén a témát szerepeltetjük közös címként, szögletes zárójelben. A szerző által közlésre szánt kéziratok egyszerűen aláhúzott szövegrészeit dőlt betűtípussal közöljük; azokat a szavakat pedig, melynek kiemelését József Attila kétszeres aláhúzással vagy bekeretezéssel nyomatékosította, félkövér betűtípussal. A nem közlésre szánt feljegyzések kiemelésait a forrásnak megfelelő módon tüntetjük fel. A nyomtatott források kiemelésait egységesítjük, tehát a félkövéren, dőlten, ritkítottan vagy kapitális szedéssel szereplő kiemeléseket egységesen dőlt betűtípussal, a nyomatékosított kiemeléseket pedig félkövér betűtípussal közöljük. Tipográfiai esetlegességek tekintjük a címek nagybetűs szedését, a címeket lezáró pontot, a jelentést nem hordozó szövegtagoló szimbólumokat stb. Egységesítettük továbbá a gondolatjel- és idézőjel-használatot, valamint az idézetek közlésének módját. A forrás tipográfiai jellemzőit jegyzetben rögzítjük.

A nyomtatott változatok közlésének elvei

A főszöveg az alapul vett kiadás szövegét betűhíven tartalmazza, csupán a sajtóhibákat javítja (a javítás tényét és helyét jelezve), a kiadás pusztán tipográfiai jellemzőit azonban nem követi. Cím nélküli hozzászólás esetén az ankét címét szerepeltetjük szögletes zárójelben.

A helyesírást nem modernizáljuk, mert a szövegek mai nyelvéllapotunkhoz való átírása ellen több érv szól, mint mellette. A betűhív szövegközlés elsődleges célja József Attila szerzői szándékának lehető legpontosabb visszaadása, a szerző és kora nyelvhasználatának megfelelően. A korabeli helyesírás és közlés gyakorlata jelentősen különbözött a maiétól. Különösen a központosítás, az egybeírás-különírás, az idegen eredetű szavak és a földrajzi nevek írásmódja, továbbá a hosszú és a rövid magánhangzó- és mássalhangzó-használat terén figyelhető meg jelentős eltérés a mai nyelvéllapottól. Egyes nyomdák betűkészlete nem is tartalmazott minden hosszú magánhangzót. A szövegeknek a ma érvényes helyesírásra történő átírása természetesen előnyös korunk olvasója számára, de megteremti annak az esélyét is, hogy hibás szöveg kerül rögzítésre. A korra jellemző helyesírási megoldások és esetlegességek pedig stílárius jelentőséggel is bírhatnak. A helyesírási szabályok nem örök érvényűek, a ma hatályos elvek alapján történő átírás idővel ugyancsak elavult lesz, viszont minden átírás magában rejtje a szövegromlás lehetőségét. Amennyiben egyértelmű sajtóhibáról van szó, természetesen javítjuk, minden más esetben a szövegforrást alapul véve betűhíven közöljük a szöveget.

A sajtóhibák javításának módja és jelzése

A jegyzet elején sajtó alá rendezői kommentárban ismertetjük a hiba típusát, a szövegkritikai javítást pedig a jegyzetet lezáró kommentár alsó indexében jelezzük: [sajtóhiba:]; illetve [ld. főszöveg]_{szkj}.

A kéziratok közlésének elvei

Az alapul vett kézirat szövegét betűhűen rögzítjük. A kézirat utolsó, tovább már nem javított változatát a főszövegben, a szöveg alakulásának korábbi fázisait pedig a lábjegyzetekben közöljük.

A szövegváltozatok típusai

- Erdemi módosítás
- Szerző által javított hiba: elütés, elírás
- Szerző által nem javított hiba: elütés, elírás

A szövegközlő lábjegyzet tartalma

- Sajtó alá rendezői kommentár
- Szövegváltozat közlése a módosítások sorrendjében

Sajtó alá rendezői kommentárok és jelek a szövegváltozatokat közlő lábjegyzetekben

A sajtó alá rendezői kommentárok szögletes zárójelek között állnak. Több szövegforrás esetén a szövegközlő lábjegyzetet a forrás rövidített azonosítása vezeti be, pl. A *Toll* című folyóirat rövidítése: [T:]; több kézirat esetén: [1K:], [2K:], azaz első, második kézirat.

Ha a közlés alapja kézirat, az egyes szövegfázisokat kommentár választja el, mely ismerteti a szerzői módosítások sorrendjét, pl. [előbb:], [majd:], illetve a főszövegre történő utalással jelzi a kézirat utolsó szerzői módosítását: [majd: ld. főszöveg]. Nagyobb szövegegységek módosítása esetén, illetve ha a szöveg címe változik meg, pusztán szövegközléssel a változás nehezebben volna követhető, ezért kommentár ismerteti a változás határait, pl. [a bekezdés helyett:], illetve [a cím helyett:].

A szövegforrást, illetve a módosítások sorrendjét jelző sajtó alá rendezői kommentár alsó indexében feltüntetjük az írószerhasználatot, illetve az íróeszközváltást. Az eljárás az alkotói fázisok nyomon követéséhez kíván segítséget nyújtani. Pl. gépelt szövegrész: [előbb:]_g, fekete ceruzával írt szövegrész: [majd:]_{fc} stb.

A szerző által javított gépelési és tollhibákat is jelezzük. A szerzőre jellemző elütések, gépelési hibák pontos regisztrálása az autográf javításokat nem tartalmazó gépiratok azonosításához nyújt támpontokat.

Javítatlan hiba esetén a jegyzet elején sajtó alá rendezői kommentárban ismertetjük a hibát, a szövegkritikai javítást pedig a jegyzetet lezáró kommentár alsó indexében jelezzük: [elütés:], [elírás:]; illetve [ld. főszöveg]_{szkj}.

A szövegváltozatok közlése

A főszöveg lábjegyzeteiben tüntetjük fel a szövegforrások eltérő szövegváltozatait, a módosítások sorrendjét követve, elkülönítve egymástól a különböző szövegforrásokat, illetve szövegfázisokat.

A szerző által befejezetlenül hagyott szavakat kúpos zárójelk között tüntetjük fel.

Egyszavas változás jelzése: a lábjegyzetben olvasható változat a főszöveg egyetlen szavát helyettesíti, azt a szót, amelyen a jegyzetpont található.

Többszavas változás jelzése: ha a lábjegyzetben olvasható változat a főszöveg több szavát helyettesíti, feltüntetjük a változás előtt álló utolsó változatlan szót (szöveghatár eleje). A szöveghatár végét az a szó azonosítja, amelyen a jegyzetpont látható. Egyes speciális esetekben – a redundancia csökkentése érdekében – a többszavas változás határait sajtó alá rendezői kommentárral közöljük.

Tapadó írásjelek változásának jelzése: a szövegközlő lábjegyzet azt a szót is tartalmazza, melyhez az írásjel tapad.

Nem tapadó írásjel (gondolatjel) változásának jelzése: a szövegkritikai lábjegyzetben a gondolatjel előtt és után álló szót is feltüntetjük, a lábjegyzetpont pedig a gondolatjel után álló szóra kerül.

Az összehasonlító szövegkritika elvei

A korábbi József Attila-szövegközlések helyesbítésére kisebb-nagyobb mértékben valamennyi írás tekintetében szükség van. Jellemző – még a Szabolcsi Miklós által sajtó alá rendezett kritikai kiadásra is – a helyesírási modernizálás. A nyelvállapothoz igazodó változtatásokat csak a közlés ismertetésében jelezzük. Összehasonlító táblázatban regisztráljuk viszont az adott közlés stilisztikai vagy értelmet befolyásoló szövegromlásait.

Az összehasonlító szövegkritika segítségével követhetők kiadásunk helyesbítései, melyek közismert szöveghelyeket is érintenek. A közlések szövegromlása legtöbbször félreolvasás eredménye, de előfordulnak értelemzavaró sajtóhibák is. Gyakori, hogy ugyan a szöveg értelme nem változik, de a téves olvasatnak hatása van a stílusra. Példaként egy nagyon ismert szöveghelyet mutatok be *A szocializmus bölcseléből*. József Attila valójában nem azt írta, hogy Marx „fejéről talpára állította Hegel filozófiáját”, ahogy az 1958-as kiadás alapján mindenki ismeri és idézi, hanem azt, hogy „fejéről a talpára”. Egyes helyeken egyértelműen kimutatható az is, hogy a sajtó alá rendező ideológiai okból, szándékosan változtatott az eredeti szövegen. Példa rá ez a mondat, mely szintén *A szocializmus bölcselének* 1958-as szövegében szerepel: „a tények azt mutatják, hogy a bolsevizmus azokban az országokban is, ahol szabadon nyilatkozhatik meg, törpe kisebbségben marad a széles jobboldallal szemben.” A sajtó alá rendező egyetlen szót változtatott meg a mondatban, „széles”-t írt, az eredeti – azaz a *Szocializmus* című lapban 1934-ben megjelent – „szélső” helyett. Az ötvenes évek végén ugyanis elfogadhatatlan volt az a kijelentés, hogy a bolsevizmus hívei még a szélsőjobboldal híveivel szemben is kisebbségben voltak.

Az *Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli* című írásban van egy érdekes sajtóhiba, melyet nem a modern kiadás, hanem A *Toll* szedője követett el. A sajtóhiba és szövegkörnyezete: „Nos, nem a tényeket akarom kétségbevonni. Dehogya is. Hanem csak elcsodálkozom azon a könnyelműségen, amellyel értékes adatait Móricz eltékoztolja. Amellyel gyöngyszemeket főz abba az elvtelenül rotyogó kásába, amely eredményeinek foglalatát jelképezi.” A *Toll*-ban az „elvtelenül” szó helyett „elvetemült” áll, ami azért nem mindegy. Szabolcsi ezt a sajtóhibát nem javítja a kritikai kiadás főszövegében (így a további kiadások átveszik a hibát), de a jegyzetekben közli a feltételezett helyes szöveget, azzal a megjegyzéssel, hogy Réz Pál közlése szerint Németh Andor visszaemlékezéseinek kéziratában az olvasható, hogy József Attila maga javította ekként a szót A *Toll* nála lévő példányában. A hivatkozás megfogalmazásából és abból, hogy a hibát a főszövegben nem javította, arra lehet következtetni, hogy az emlékiratokat Szabolcsi nem látta, nem tanulmányozhatta. A visszaemlékezések nem sokkal Németh Andor 1953-ban bekövetkezett halála előtt, 1952–1953 között keletkeztek. Réz Pál rendezte őket sajtó alá, és *Emlékiratok* címmel részleteket adott közre belőlük, a Németh Andor válogatott műveiből szerkesztett *A szélén behajtva* című kötetben, mely 1973-ban jelent meg a Magvetőnél, de a hivatkozott javításra utaló rész nem szerepel benne. Minden bizonnyal ez lehetett az oka annak, hogy Szabolcsi az 1977-es összkiadásban ezt a szövegrészt nem módosította. Az emlékiratok egy 637 lapból álló – kéziratos javításokkal ellátott – gépirata 1987-ben bekerült a PIM Kézirattárába. Az *irodalom megújódása* című fejezetben, a gépirat 520. oldalán szerepel A *Toll* sajtóhibája József Attila általi javításának története. Németh Andor csaknem az egész József Attila-cikket beidézi visszaemlékezésébe, és a sajtóhibával érintett szóhoz a következő lábjegyzetet fűzi: „A szövegben ez a szó áll: elvetemült. Az én példányomban József Attila sajátkezűleg javította ki a bosszantó sajtóhibát elvtelenül-re. N. A.” Németh Andor közlése alapján a szöveg javítása indokolt, bár teljes bizonyosságot természetesen csak a folyóirat e példányának vizsgálata adhat, ami még lappang.

A Szabolcsi Miklós által szerkesztett kritikai kiadás minden további közlés alapjául szolgált, egészen az értekező próza új kritikai kiadásának megjelenésig, illetve a kritikai igényű online kiadásokig. Ezt követően volt olyan kiadás, mely az előbbit, s volt, mely az utóbbiak valamelyikét vette alapul. Összehasonlító szövegkritikánkban azért tűntetjük fel a korábbi kiadások főszövegének minden értelmet befolyásoló és/vagy stilisztikai jelentőségű szövegromlását, hogy a hibák ne hagyományozódjanak tovább az ezután megjelenő kiadásokban. Az egyedi hibákat az adott írásnál ismertetjük, a kiadások általános jellemzőit alább mutatjuk be.

Kiadásunk közvetlen előzménye a Horváth Iván vezette munkacsoport által készített és online közreadott hálózati szövegkiadás, ld. JAHSZK 2012. A kiadás – és korábbi változatai, a *Gépeskönyvek* – nagyon széles nyilvánosságot kaptak, hiszen az interneten mindenki számára elérhetőek, felhasználhatóak, letölthetőek. Ezért tartjuk szükségesnek, hogy az összehasonlító szövegkritika ezzel a kiadással is foglalkozzon, regisztrálva az átírás és a szövegazonosítás során felmerülő problémákat.

A legfontosabb gyűjteményes kiadások általános jellemzői

József Attila *Összes versei és válogatott írásai* (JAÖV 1938)

Németh Andor sajtó alá rendezése. Publikálatlan kéziratokat is közöl. Betűhűsége törekszik, azaz igyekszik megőrizni a József Attilára jellemző helyesírási sajátosságokat. Ügyel a tagolás és a kiemelések pontos visszaadására. Csekély mértékben modernizál, a téves olvasat, az átírási hiba ritka. Forrásai lelőhelyét nem közli, jegyzeteket nem tartalmaz.

József Attila: *Költészet és nemzet* (JA1941)

Sándor Pál válogatása és sajtó alá rendezése. Publikálatlan kéziratokat közöl. Önkényesen csoportosít, azaz összetartozóként tüntet fel különböző szövegegyüttesbe tartozó írásokat, egyes szövegeket pedig megcsonkít. Betűhűsége törekszik, azaz igyekszik megőrizni a József Attilára jellemző helyesírási sajátosságokat. Csekély mértékben modernizál, de a téves olvasat, az átírási hiba gyakori. A tagolást és a kiemeléseket nem pontosan adja vissza. Forrásai lelőhelyét nem közli, jegyzeteket nem tartalmaz.

József Attila *Válogatott művei* (JA1952)

Waldapfel József és Szabolcsi Miklós sajtó alá rendezése. Az első közlésen alapulva, válogatva publikál írásokat. Betűhűsége törekszik, csekély mértékben modernizál. Ügyel a kiemelések és a bekezdések pontos visszaadására. A sajtóhibákat többnyire nem javítja.

József Attila *Összes művei. 3. kötet, Cikkek, tanulmányok, vázlatok* (JAÖM3 1958); József Attila *Összes művei. 4. kötet, Novellák, önvallomások, műfordítások, Pótlások az 1–3. kötetekhez* (JAÖM4 1967)

Szabolcsi Miklós sajtó alá rendezése. Az első közlésen, illetve publikálatlan szöveg esetén a kézíraton alapul. Központozás, magánhangzó-hosszúság, egybeírás-különírás terén kora nyelvallapothoz igyekszik közelíteni a szövegeket, de nem következetes ebben. Némely esetben archaizáláshoz folyamodik, más helyeken megőrzi forrása helyesírási sajátosságait vagy esetlegességeit. Forrásai sajtóhibáit vagy elütéseit, elírásait többnyire jelzés nélkül javítja. A szövegek tagolásait és kiemeléseit következetlenül adja vissza. Jellemzőek rá a téves olvasatból vagy átírási figyelmetlenségből eredő hibák. Gyakori a stilisztikai jellegű sajtó alá rendezői beavatkozás, helyenként megfigyelhető tartalmi igényű változtatás is. Kéziratok közlésénél a főszövegben az utolsó szövegváltozatot hozza, a jegyzetekben kivonatosan közli a módosítások előtti eltéréseket. Szövegforrásai kézírattári jelzeteit nem tünteti fel, de a lelőhelyet megadja. Jegyzetanyaga informatív, szerteágazó, és alapos kutatást tükröz. Kitér a keletkezés- és kiadástörténetre, ismerteti a recepciót, számos forrást is közöl.

József Attila: *Irodalom és szocializmus. Válogatott esztétikai tanulmányok* (JA1967)

Forgács László válogatása és sajtó alá rendezése. Szövegközlése és jegyzetei is a kritikai kiadáson – JAÖM3 1958 – alapulnak. A helyesírást azonban a forrásánál is jobban kö-

zelíti a modern normákhoz, de még így is megőriz egyes helyeken néhány magánhangzó-használati esetlegességet. A legtöbb írást nem közli teljes egészében, de a kihagyások helyét jelzi. A közölt részletek záró írásjeleit többnyire elhagyja.

József Attila *Művei. 2. kötet, Tanulmányok, cikkek, levelek* (JAM2 1977)

Szabolcsi Miklós sajtó alá rendezése. Szövegközlése és jegyzetei is a kritikai kiadáson – JAÖM3 1958 – alapulnak.

József Attila *Összes tanulmánya és cikke. Szövegek, 1930–1937* (JAHSZK 2012)

A Horváth Iván vezette munkacsoport hálózati szövegkiadása. (Főszerkesztő Horváth Iván, szerkesztő Fuchs Anna, sajtó alá rendezők Bognár Péter, Buda Borbála Sára, Devescovi Balázs, Golden Dániel, programozó Király Péter.) Publikálatlan kéziratokat is közöl. Figyelmes és alapos forrásközlés, a szövegváltozatok feltüntetésével. Minden egyes kéziratot önállóan közöl. A szövegeket nem datálja, de idősort alkot. Sorrendre vonatkozó indoklást csak ritkán ad. Döntései, feltevései e tekintetben gyakran hibásak. Egyes kéziratok, illetve kéziratok és publikált írások közötti kapcsolatokat nem ismer fel, egyes kéziratokat pedig tévesen kapcsol össze. A közlései alapjául szolgáló kéziratok források leírása hiányos, esetenként pontatlan. Az átírásból és téves olvasatból eredő hiba a főszövegekben csekély, de előfordul, mint ahogy az is, hogy a kéziratok egyes szerzői utasításait nem veszi figyelembe. A kéziratok korábbi változatait feltüntető lábjegyzetekből nehezen követhető a szöveg alakulása. Indokolatlanul sok a sajtó alá rendezői kommentár, melyek gyakran félrevezetőek, más esetben viszont nem kellően informatívak. Redundáns és nem következetes a szövegkritikai apparátus, és itt már gyakoribb a téves olvasat. A sajtó alá rendezői javítások egyes esetekben nem helytállóak, ld. pl. a „*A magyar proletárirodalom platformtervezete*.” „brosúra” szavának „brosura” alakra javítása. Nem szerencsés az a megoldás, hogy József Attila saját jegyzeteit a szövegkritikai lábjegyzetek között hozza. Egyrészt mert a szerzői jegyzet így nem a főszöveg részeként jelenik meg, pedig a státusza szerint ahhoz tartozik. Másrészt mert ez a módszer nem teszi lehetővé a jegyzet szövegváltozatainak feltüntetését. Elvei szerint feltünteti a befejezetlenül törölt szavakat is, mint vélhetően azonnal elvetett, más irányú megfogalmazást, de a szerző által javított elírásokat és elütéseket nem. Esetleges és nem következetes, hogy mit tekint a sajtó alá rendező más irányú próbálkozásnak, és mit feltüntetésre nem érdemes, javított hibának. (További gyűjteményes hálózati szövegközlések: JA Gépeskönyv 1999–2001–2003; JAÖM EK 2015.)

BEVEZETŐ TANULMÁNYOK

TVERDOTA GYÖRGY
József Attila gondolkodástörténete
1930–1937

Az értekező József Attila

Az olvasó elemi igénye, hogy egy lezárult alkotói pályáról és egy kiteljesedett életműről összképet alakíthasson ki. Az ilyen portrék két irányból készülnek. A művekben, a nyilatkozatokban, a személyes benyomások alapján, a nyilvánosság előtti szereplések során az alkotó számos nyomot hagy maga után, amelyek nyomban a pálya és az életmű lezárulása után elegendő empirikus anyagot szolgáltatnak ahhoz, hogy beépülve a portréba, az adatszerű hitelesség benyomását nyújtsák. Másik oldalról pedig rendkívül erős előfeltevések lépnek működésbe az alany társadalmi hovatartozására, politikai elkötelezettségére, életsorsa markáns fordulataira alapozva, amelyek egy adott közösség számára elfogadható mintát vázolnak föl. Ezt töltik föl a felhalmozott empirikus adatok konkrét éleianyaggal. A kezdeti stádiumban az olvasót a legnyersebb arcképvázlatok is kielégítik, mert ilyenkor az empirikus anyag hiányait, csonkaságát az alkotóról kialakult rendkívül erős előfeltevések még pótolják és egyúttal elfedik.

Ha e személyiség iránti közösségi érdeklődés tartós és intenzív marad, akkor az évtizedek során egyre több adat kerül nyilvánosságra, melyeket kritikai módon kell egyeztetni és ütköztetni a portréban már helyet kapott adatokkal. Az életrajz, az eszmetörténeti, költészettörténeti információk rendelkeznek bizonyos plasticitással, tehát többféleképpen értelmezhetők és értékelhetők, de ez a formálhatóság csak bizonyos határok között lehetséges. Az alkotóról kialakított, érvényben lévőnek tekintett séma, előfeltevés-rendszer a megállás nélkül gyarapodó ismeretek állandó nyomásának van kitéve. Az előkerülő tényeknek folyamatosan elismert helyet kell találni a fennálló keretekben. A sémát szükség esetén ki kell igazítani, hogy az újonnan felszínre került adatok és a közmegegyezésre számot tartó portré arcvonásai közötti feszültség csillapodjék. Az előfeltevések uralta kép a személyiségről az évtizedek során önmagában is lényegi változásokon mehet át. Ugyanazt a személyt a társadalmi-kulturális szempontrendszer átrendeződése következtében más-más paradigmában kell bemutatni. Amennyiben az alkotó egy összetett, heterogén elemekből álló nagyobb közösség elismerését bírja, az adatokat magába foglaló keretnek is kellőképpen összetettnek és rugalmasnak kell lennie a sokféle – egymással esetleg ellentmondásban lévő – igény kielégítésére.

József Attila esetében Szabolcsi Miklós nagymonográfiájának kötetei gyűjtöték össze a költő életéről és pályájáról felszínre került empirikus anyagot. A portrénak keretül szolgáló sémát Szabolcsi sikeresen összehangolta ezzel az éleतीयaggal. De maga a keret is sokat módosult. A sémában bekövetkező első radikális fordulat szemléletesen mutatja az ilyenkor lezajló átrendeződés természetét: az 1937 és 1945 között felrajzolódó arctípusra a tragikus halál nyomta rá

a bélyegét, így az összképben egy ideig az öngyilkosság, a betegség, a félreszoríttottság, a nélkülözés dominált. Azok az élettények és eszmei tartalmak, művészi minőségek kerültek rivaldafénybe, amelyek ezt a komor, áldozati alakot jelenítették meg. 1945-től a gyorsan hatalmi, ideológiai eltökéltséggel, voluntarista erőszakossággal kiépített proletárköltő szerepe szabta meg a kereteket, és az életanyagnak ebben a rendszerben kellett elrendeződnie. Később ez a séma szűkösnek, merevnek bizonyult, s fokozatosan alkalmassá kellett tenni arra, hogy ne csak központilag meghatározott hatalmi szempontokat érvényesítsen, hanem szigorúan felügyelt, de az idő előrehaladtával mind tágabb korlátok között nyitott legyen a befogadók eltérő igényei iránt.

József Attila értekező prózai hagyatéka feldolgozásának végére érve ahhoz a megdöbbentő felismeréshez jutottunk, hogy az összképnek van egy tartománya, amely mindmáig ijesztően gyenge és kezdetleges, mivel a hiányos és töredékes kidolgozottság állapotában stagnál. József Attila gondolkodói arcéle hiányzik a portréről. A kutatás nem tudott közel férkőzni ahhoz, hogy József Attila gondolkodása hogyan alakult. Egy-egy éles képpel rendelkezünk a költő intellektuális működésének egyik vagy másik epizódjáról, de az egész folyamatról nincs áttekintésünk. „Szocialista”, „marxista”, „proletárköltő”, „pszichoanalitikus”, „freudista” – mondtuk, de ha valaki rákérdezett volna, miben állt marxizmusa, milyen volt a mélylélektani tájékozódása, szánalmasan szegényes feleletekkel kellett volna beérnie. Észjárásának eredeti vonásairól, intellektuális kreativitásáról is csak elnagyolt összképünk, elszigetelt intuícióink vannak. Természetesen sok érdemi és eredményes erőfeszítés történt ennek a helyzetnek a felszámolása érdekében, de még nem született szintézis és folyamatrajz a gondolkodó József Attiláról, hacsak a szintézis koraszülött és torzszülött változataként Forgács László *József Attila esztétikája* című, erőszakos, ideologikus előfeltevéseket érvényesítő konstrukcióját a kommunista József Attiláról nem tekintjük annak.

Amikor kísérletet teszünk egy tárgyilagos kép kialakítására, eleve el kell oszlatnunk azt a lehetséges félreértést, hogy bele kívánnánk tekinteni a költő fejébe vagy lelkébe, ami csak kudarchoz vezethet. Voltaképpen a gondolatait a nyilvánosság számára megfogalmazó, tehát az értekező József Attila fejlődésrajzának rekonstruálására vállalkozunk. Ráadásul in medias res, nem a pályakezdésétől kezdve, hanem az 1930 és 1937 közötti évek gondolkodói folyamatára korlátozódva, ahogyan az nyelvi formát öltött prózai megnyilatkozásaiban. Az ezt megelőző időszak fejleményeire csak kitekintésszerűen térünk ki. De nemcsak a nyomtatásban megjelent, előadásként elhangzott, kész írásokat tekintjük vizsgálódásunk tárgyának, hanem mindazokat a szövegeket forrásként használjuk, amelyeket a költő a nyilvánosságra hozatal szándékával írt. Még akkor is, ha ezek csak fogalmazvány formájában őrződtek meg, és csupán az utókor szerezhette róluk tudomást.

Szövegtörténet

Mindenekelőtt számba kell vennünk azt a korpuszt, amelyre intellektuális fejlődésrajzunkat alapozzuk. Veres András összeszámolta, hogy a költőnek életében mindössze 49 rövidebb-hosszabb írása jelent meg. Ebből az általunk vizsgált 1930–1937 közötti

korszakra 29 publikáció esik. A *Hegel – Marx – Freud* határesetet képez. A kritikai kiadásban közzétett írások másik, meglehetősen terjedelmes része a költő kéziratoshagyatékából került elő. József Attila nagy töredékgyártó volt. Számos alkalommal neki-rugaszkodott valamilyen elméleti fejtegetés, vitacikk, recenzió megírásának, majd félbehagyta a munkát. Emlékezők szólnak különböző füzetekről, amelyekbe jegyzeteket írt, s amelyek elvesztek vagy lappanganak. Ez azonban nem mond ellent annak a ténynek, hogy láthatóan törekedett kézíratai megőrzésére. Hagyatékában fennmaradt néhány publikációját tartalmazó folyóiratszám is, amelyekben az előforduló sajtóhibákat javította. A hagyaték zömét azonban publikálatlan szövegek, fogalmazványok, feljegyzések, töredékek képezik.

A költő tragikus halála másnapján a kéziratoshagyaték (bennünket közelebbről most érdeklő része, az értekező prózai anyag) legnagyobb részt két személy kezében koncentrálódott. Az idősebb nővér, József Jolán rendelkezett afölött, ami fivére után maradt. Az élettárs, Szántó Judit, akivel a költő hat éven át élt együtt, szintén számottevő kéziratoshagyaték birtokában volt. A kéziratok szakszerű kezeléséhez és főleg feldolgozásához egyikük sem rendelkezett kellő szakértelemmel, ezért ha felmerült a nyilvánosságra hozatal kérdése, a költő barátai, ismerősei körében olyan szakembert kerestek, akiről feltételezték, hogy megfelelő hozzáértéssel fognak bánni a kéziratoshagyatékkal. József Jolán választotta erre a szerepre Németh Andor volt, aki Szántó Judit bizalmát is bírta, legalábbis inkább, mint a *Szép Szó* többi belső munkatársa. Némethnek köszönhetjük az 1938-ban közölt leírást a kéziratoshagyaték kezdeti állapotáról:

„Két láda könyv és fél mázsa papír: ennyi maradt szegény József Attila után [...] Nővérei nálam helyezték el hagyatékát. Mikor a két hatalmas láda minden előzetes értesítés nélkül megérkezett, az a megrendítő érzés fogott el, mintha Attila költözött volna hozzám, mintha nővérei azzal a megindító szándékkal juttatták volna hozzám könyveit és írásait, hogy a jóvátehetetlen halál brutális valósága ellenére tovább vitatkozzam, lelkendezzem vele. [...] De a kincs gazdagabbnak bizonyult, mint először gondoltam volt, mikor a kibontott ládák fölé hajoltam. Mélyükből sok ismeretlen dolog került felszínre életének előttem homályban maradt időszakából. Kézirat-hagyatéka meglepően gazdag és sokoldalú.”¹

Ez a leírás annak kapcsán történt, hogy a Cserépfalvi Könyvkiadó Németh Andort bízta meg József Attila összegyűjtött versei és – néhány szemelvény erejéig – prózai írásai kötetének megszerkesztésével. (E vaskos kötet végén – mintegy mutatóvénnyéppen – Németh közölt néhányat a költő prózai írásaiból is.) A második világháború előestéjén vészterhes idők jártak, Németh emigrációba kényszerült. Amikor az értekező József Attila bemutatása 1941-ben újra napirendre került, a kézirat-tulajdonosok új szakember után néztek. Ezúttal sokkal kevésbé megfelelő személyre, Sándor Pálra esett a választásuk, s ez a hagyaték további sorsára nézve is igen kedvezőtlen követ-

¹ Németh Andor: *Utószó egy utószóhoz. József Attila verseinek első gyűjteményes kiadása*. Ld. Németh A 1938b, 477. p.

kezményekkel járt. Sándor Pál az illegális mozgalomban volt szorosabb – soha baráti – kapcsolatban József Attilával, de sohasem értékelte kellőképpen és értő módon költészetét. Értekező prózáját pedig – kommunista nézőpontból – gyanakodva szemlélte. A cenzori hajlamú szerkesztő nem azzal okozta a súlyos károkat, hogy *Az igazi József Attila* című könyvében a költőről alkotott kép a legkevésbé sem volt igazi, sem pedig a költő elméleti szövegeiből a *Költészet és nemzet* című kötetben összetákolts kompilációval, hanem azzal, hogy gyanúnk szerint a kéziratos hagyaték sorsába is alaposan belenyúlt – több írás eltűnése, hozzáférhetetlenné válása valószínűleg az ő lelkén szárad. A prózai kéziratok egy része kikerült József Jolán és Szántó Judit birtokából, és csak a nyolcvanas évek derekán bukkant föl újra. Ebben a lappangásban is alighanem felelőssége volt Sándor Pálnak.

A kéziratok további sorsa is ellentmondásos. A két említett tulajdonos szoros kapcsolatok kialakítására törekedett az 1945 után több lépcsőben berendezkedő új hatalommal, a kommunista kulturális vezetéssel. Ebből komoly előnyök származtak a hagyatékra, mert a kultúrpolitika kivételező módon törődött József Attila szellemi örökségével. A későbbi Petőfi Irodalmi Múzeum elődje, megalakulása után, nyomban a hagyaték megőrzésének legfőbb gyűjtőhelyévé vált. Szántó Judit – Horváth Márton támogatásával – igen hamar funkciót kapott az intézményben. De az élettárs hatalmi pozícióba kerülése nem vált hasznára az örökség sorsának. Döntési lehetőségeinek ugrásszerű növekedésével Szántó Judit kompetenciája nem lett nagyobb, és korábbi sérelmei, előítéletei, politikai elfogultságai negatív nyomot hagytak a gondjaira bízott kéziratokon, könyveken. József Jolán pedig hanyag nagyvonalúsággal bánt a költő verskézirataival éppúgy, mint prózai hagyatékával. Mindazonáltal bizonyos mennyiségű személyes holmi, köztük a költő írásai is, megmaradtak a család birtokában. Ezt Jolán halála után Makainé József Etelka kezelte.

Németh Andor 1938-as helyzetjelentése után a kéziratos hagyaték állapotáról átfogó képet legközelebb a kritikai kiadás Szabolcsi Miklós által szerkesztett és jegyzetelt, 1958-ban megjelent kötete alapján alakíthatott ki az érdeklődő. A prózai hagyaték érdemi feldolgozása, a magyar kulturális élet csatornáiba történt bevezetése egy-két korábbi sporadikus megnyilvánulástól eltekintve érdemben ekkor kezdődött el. A meglévő szövegek közzététele terén Szabolcsi elment a lehetőségek határáig. A recepció a szövegközlés gazdagságát és árnyaltságát csak nagy késéssel volt képes megfelelően kiaknázni, a belőle levonható következtetéseket korrekt módon megfogalmazni. A kutatás a kritikai kiadásban rendelkezésre álló szöveget, az abban megállapított időrendet, a szövegek állapotát érdemi kritika nélkül, tényként fogadta el.

Szántó Judit mellett, majd halála után önállóan is, megfelelő szakértelemmel rendelkező archivisták kezébe került a hagyaték, így a hatvanas évek során konszolidálódott a gyűjtemények nyilvántartása, rendezése, kezelése. A szakmaiság folyamatosan erősödő érvényesülésének eredményeként előállt helyzetet rögzítette a Róna Judit által 1980-ban készített József Attila kézirat-katalógus.² A kéziratok szakszerű és az adott pillanatban kimerítő leírását egy előszó vezeti be, amelyben a kötet készítője részletesen

² Ld. JAKL 1980.

visszatekint a hagyaték sorsának alakulására, a gyűjtés itt nem részletezhető történetére. Kár, hogy ennek az igényes, színvonalas munkának érvénye hamarosan lecsökkent. Ennek oka az, hogy a Sándor Pál egykori „közreműködése” folytán lappangó állapotban lévő kéziratok korpusza a nyolcvanas évek közepén váratlanul előkerült. Az anyag rendkívül gazdagnak bizonyult, nyilvánosságra hozatala alapvetően rajzolta át a gondolkodó-értekező József Attiláról az 1958-as kritikai kiadásra támaszkodó értelmezések által kialakított képet. A szerencsés fordulat időben egybeesett azzal, hogy Tverdota György mélyreható kritikát gyakorolt az 1958-as kötet szövegkiadása fölött, főként több elsőrendű fontosságú töredék kronológiai elrendezését bírálva, ami kétségesse tette a József Attila gondolkodásáról időközben kialakult közmegegyezés hitelét. Számítani lehetett rá, hogy az előkerült kéziratanyag feldolgozása révén megnyugtató választ lehet adni a felvetett új kérdésekre, és egyúttal új következtetések levonására nyílik lehetőség. Így határozta el Horváth Iván és Tverdota György a prózai művek új kritikai kiadásának elkészítését.

A kritikai kiadás első kötete, amely az 1923 és 1930 között írt szövegeket dolgozta föl, 1995-ben jelent meg. Ez volt az a dátum, amely – legalábbis az 1923–1930 közötti korszakra vonatkozólag – az értekező József Attila tanulmányozásához szükséges szövegekről új leltár készítését lehetővé tette. Jelen kötetünk ezt a vállalkozást folytatja, és a leltárt az 1930 és 1937 közötti szövegekről is felállítja. Ez nem jelenti azt, hogy a költő minden értekező szövege a birtokunkban van, tudunk lappangó írásokról. Közünk a legnevezetesebb a *Miért nem én?* című pamflet, amely a moszkvai nemzetközi írókongresszuson történt mellőzése folyamánként született. Tudunk sajnálatosan megsemmisített kéziratokról. Mégis, az eddigi legszélesebb empirikus alapon végezhetjük a munkánkat, s azt hiszem, nem túlzás azt állítani, hogy jelentősen tovább alakítjuk a gondolkodó József Attila arcképét. A felhalmozott ismeretek alapján most már legfőbb ideje kísérletet tenni a költő gondolkodástörténeti fejlődésének követésére, legalábbis 1930 és 1937 között.

József Attila gondolkodásának általános jellemzői

József Attila fiatalon, élete 33. évében halt meg. Mint az ilyen korú ifjak, ő is a szellemi érlelődés, az intellektuális fejlődés időszakát élte. 1930-ban, amikortól kezdve ezt az evolúciót végigkísérjük, még csak 25 éves volt. Az első szakasz egyúttal beavatódás volt egy sajátos szubkultúrába, a forradalmi munkásmozgalom műveltségi rendszerébe. A fiatalok épülése gyakran diffúz módon megy végbe, nincs karakteres fejlődés-jellege. A lehetőségeit kereső fiatal olykor kipróbálja erejét a társadalmi élet, a kultúra valamely területén, hogy aztán szeszélyesen egészen más terepen folytassa a kísérletezést. József Attila gondolkodásának alakulása ugyan csak nagy kihagyásokkal követte és félbe is szakította az intézményes tanulás útjait, nézeteinek megformálódása mégsem szeszélyes esetlegességgel történt, hanem a folyamatos emelkedőn meglehetősen erőteljes iramú haladás képét mutatja. Ezt a fejlődésben levést azért szükséges hangsúlyozni, mert a költői pálya egészen más ívet rajzol ki. Költőként 1927-ben, 1928-ban kész, megállapodott tehetségnek látjuk őt, ahogy nagyon kevés számú kortársa, elsősorban Németh

Andor is érzékelte. Az 1927 és 1937 között eltelt évtizedben mindvégig költészetének csúcsein járt. Igaz, hogy lírájának arculata igen számottevően megváltozott az évek során, de költői teljesítménye egyenletesen magas színvonalon maradt. Alkotói programjainak megvalósítása során mindig rátalált a számára optimális megoldásokra, amelyek magasan kora lírájának átlaga fölé emelték.

E megállapodottsággal látványosan szemben áll a gondolkodó, értekező folyamatos szellemi fejlődése, küzdelme, sőt, olykor küszködése az érvényes tudás eléréséért. Ahhoz, hogy fejlődésről beszélhessünk, szükséges, hogy az ismeretbővítés, a tudás elmélyítése jól követhető rendben történjék, és főleg, hogy zárt rendszer(ek) keretei között maradjon. Az 1930–1937 közötti írásokat áttekintve bizvást állíthatjuk, hogy ezek a feltételek teljesültek.

Két eszmerendszer jelentett számára szilárd támpontot a harmincas években. Előbb a marxizmus, majd nem sokkal utána a pszichoanalízis világmagyarázata alapján igyekezett eligazodni a világban. E két eszmerendszer összeegyeztetése képezte eszmevilága fundamentumát. Mindkét irányban fokozatosan mélyült el gondolkodása, s ennek folyományaként az összehangolásuk és egyúttal kritikájuk is újabb és újabb arculatot öltött. Művelődése nem elméleti, elvont, öncélú tudásfelhalmozás volt. A marxizmus megértése és elfogadása egy társadalmi program választója elé állította, egzisztenciális jelentőségű döntést jelentett számára. A pszichoanalízis sem pusztán teoretikus kíváncsiság tárgya volt, a betegség–egészség esélyei terén jelentett eligazítást.

Mielőtt a fejlődés történeti kanyarulatait követni próbálnánk, arra hívjuk föl a figyelmet, hogy József Attila gondolkodásának voltak konstans, minden változás ellenére változatlanul érvényesülő elemei, pontosabban szilárd alkati beállítódásai. Ilyen elemi igénye volt az élet kontingens, esetleges, változó nyüzsgését, a jelenségek véletlenszerű alakulását visszavezetni biztos, mozdíthatatlan, szilárd alapelvekre. Az a mély befolyás, amelyet a húszas évek végén gondolkodására Pauler Ákos tiszta logikai filozófiája gyakorolt, azzal magyarázható, hogy a magyar gondolkodó által kiemelt logikai alapelvekben József Attila ilyen mozdíthatatlan, biztonságot adó fundamentumra bukkan. A redukcionista logika legtökéletesebb megfogalmazásának azt a Pauler által Arisztotelésznek tulajdonított elvet tekintette, amely a végtelen regresszus lehetetlenségének elveként ismeretes. Ennek értelmében a tényektől, jelenségektől módszeres hátrálással, azok logikai feltételeit feltárva eljutunk egy pontra, melynél tovább már nem lehet visszamenni. A tiszta logikában ezt a pontot a logikai alapelvek jelentik. De a tudás minden pontján rábukkanunk ilyen végső határpontokra, evidenciákra. Az etikában a legfőbb Jóra, az esztétikában a Szépre, a metafizikában Istenre vagy (ateista újrafogalmazásban) a Világegészre. Lengyel András egyik tanulmányában joggal magyarázta ezt a törekvést úgy, mint a költő makacs abszolútumkereső eltökéltségét.³ A végtelen regresszus lehetetlenségének elve ugyanis pauleri újrafogalmazásában mint a három tiszta logikai alapelv korolláriuma vált József Attila gondolkodásának alapelemévé: nincs relatívum abszolútum nélkül. A relatívumok sorának határán mindig abszolútumra bukkanunk.

³ Lengyel András: „...s én megkerültem érte a világot”. Az abszolútum problémája József Attilánál. Ld. Lengyel A 2005, 16–30. p.

Ez a kétosztatú rendszer nem állna föl, ha a rendteremtés vázolt erős tendenciáját nem egyensúlyozná ki a változó, esetleges jelenségek halmaza, legyen ez a crocei intuíció végtelenül gazdag képzettartalma, a freudi tudattalan káosza, a marxi gazdasági és társadalmi jelenségek tarka elegye vagy maga a világmindenség összes tüneményével. Ennek a jelenségkorpusznak a megragadására József Attila mindig készenlétben tartotta a változékonyság leírására alkalmas törzsfogalmakat, a crocei intuíciónak, a bergsoni életlendület magyarázó elvét, a hegeli–marxi dialektikát, a marxi történetiséget, a freudi lelki dinamizmust vagy ezek ötvözetét. *A két oldal, a rendezésre váró anyag és a rendet teremtő elvek József Attila elképzeléseiben mindenkor egyensúlyban maradtak.* Csak pályája végén tűnt föl az egyensúly katasztrofális felbillenésének esélye. A társadalomban az antihumanista tendenciák elsőpró győzelmének veszélyével kellett számolnia. A lélektanban a tudattalan lázadásának legyűrése került napirendre. A kozmológiában, a táguló világegyetem képzetében a világ szétesésének víziója töltötte el rémülettel. De értekező prózájában mindvégig helyre tudta állítani a rend és a szabadság, a szükségyszerűség és a véletlen egyensúlyát.

Gondolkodásának egész pályáját végigkísérő változatlan összetevőjét Kassai György egy másik relációban jelölte meg: „A folytonosság helyreállítására való törekvés – szerintem – József Attila egész életének és művének egyik alapvető mozzanata.” Kassai szerint József Attila fájdalmasan konstataulta – a maga személyes életében éppúgy, mint a művészetben, sőt a világ egészében – egy eredeti, megnyugtató, az elszigetelt részleteket, töredékeket, elemeket egységbe forrasztó folyamat, áramlás, mozgás megszűntét, megakadást. Vágya vagy reménytelen nosztalgiájának tárgya, illetve érzelmi, szellemi erőfeszítéseinek mozgatórugója ennek a negatív, fékező, akadályozó erőnek legyőzése, a negatív fejlemények kiküszöbölése, a folytonosság biztosította harmónia helyreállítása volt.⁴ E képlet felállításával Kassai nem áll magában. Már Szigeti Lajos Sándor (mint tanulmányának címe is: *Hiánytudat és teljességigény*⁵ utal erre) ezt a kettősséget állította vizsgálódásainak középpontjába, igaz, kissé szólamszerűen vagy legalábbis túlságosan elvont módon.

Hogy ez a gondolkodói sajátosság hogyan jelentkezik József Attila költészetében, nem tartozik jelenlegi tárgyunkhoz. Kassai mindenestre kiterjeszti megállapításait a költő nyelvfelfogására, sőt a legszorosabban vett művészetbölcseleti fejtegetéseire is: „Amikor azt fejtegeti, hogy »szemléletünk számára csak a világegész mozzanatai adottak – a mozzanatok elnyelik szemléletünk elől az egészet, amelyet azonban éppen a mozzanatok alapján értelmünk állít«, amikor a folytonosságot a »formás valóság« olyan jellegzetességének tekinti, melyet különböző neműek alkotnak, és amelyhez szemléletünk tapad, akkor tulajdonképpen a saussure-i nyelvészetnek azt a tételét fogalmazza meg más szavakkal, mely szerint a szintagmában (szóösszetételekben, szóképzésekben) az alkotó elemek elvesztik önálló jelentésük egy részét, és a szintagma ezektől minőségileg különböző, új jelentést kap.”⁶ Kassai György megállapításai szoros összefüggésbe

⁴ Kassai György: *Ósiség és folytonosság József Attilánál*. Ld. Kassai 2003, 51. p.

⁵ Ld. Szigeti L S 1981.

⁶ Ld. Kassai 2003, 53. p.

hozhatók a realitást abszolútumok és relatívumok kettősségére felosztó tagolással. A folytonosság helyreállítására való törekvés párhuzamba állítható azzal az eljárással, amelynek révén a költő a végtelen regresszus lehetetlensége folytán a relatívumokat az abszolútumra vezeti vissza. A történeti változások fölött álló gondolkodásbeli állandó jelentőségét az adja, hogy ez az észjárás a pauleri tiszta logika meghaladása után, a költő marxista és freudi fordulatát követően is érvényben maradt.

A Kassai Györgytől vett utolsó idézet egyúttal felhívja a figyelmet József Attila gondolkodásának egy olyan vonására, amely nem kisebb jelentőségű, mint az eddig említett jellemzők. A költő tájékozódása rendkívül széles körű volt. Felölelte a társadalmi élet és az egyéni lét nagyon sokféle problémáját. Mindaz, amit a korban „nemzeti sorskérdések” gyanánt jelöltek meg, szintén beletartozott érdeklődési körébe. De írásainak, fogalmazványainak döntő többségében ez a nagyon széles problematika nem közvetlenül, hanem szorosan vett hivatása, a költészet mélyebb megértésének érdekében, annak alávétve jelent meg, s a korpuszt nekünk is ebben a költészetbőlcséleti vetületben kell elsősorban szemügyre vennünk.

József Attila marxista fordulata

Gyökeres fordulatra gondolkodásában 1930-ban került sor, amikor véglegesen vállalta a rendszerkritikus attitűdöt, tehát a kapitalista gazdasági és társadalmi rend teljes elutasítását és mindazt, ami ezzel jár. Véglegesen, mert ez a beállítottság korábban is a próbálgatott szerepei közé tartozott. Az 1930-as marxista fordulat nem is mehetett volna végbe olyan gyorsasággal, ha előzményei nem nyúltak volna vissza (legkorábbi adataink szerint) 1923-ig, s ha rendszertelenebbül, felületesebben már nem ismerkedett volna meg és ne azonosult volna előbb szocialista és anarchista tanokkal. A forradalmi munkásmozgalommal történt kapcsolatfelvétel annyiban mégis éles kanyart jelent pályáján, hogy közvetlenül előtte modern polgári filozófiákban mélyedt el, majd a népi gondolat akkor rendelkezésre álló nézeteit tette magáévá.

A fordulat legtökéletesebb kifejeződése az *Irodalom és szocializmus*, mert a határ ennek a tanulmánynak a kellős közepén húzódik. A marxizmust a neofita szerző itt a legnagyobb szigorral, engedmények nélkül képviseli. Kinyilvánítja túllépését a polgári kultúrán. Közben azonban maga súlyosan vét a norma ellen, mert jó nagy adagot beépít gondolatmenetébe az elítélt kultúra gondolatkincséből – erősen homályban tartva ennek bűnös eredetét. Ma nemigen lehet másként szólni az *Irodalom és szocializmus*ról, mint hogy felidézzük a költőnek a húszas évek végén tett elmélyülését kortárs polgári filozófiákban (kezdvé Crocéval, Bergsonnal, Rickerttel, végezve Pauler Ákossal és Varga Bélával). E polgári protézis sorsa egy időre az elfojtás volt.

A marxista előzményekről kevés megbízható ismeretünk van. A Bécsben töltött egyetemi évről három olyan támpontunk van, amely alapján bizvást számolhatunk marxista tájékozódással. Az egyik a magyar emigráció szocialista és kommunista ágával (Lukács György, Balázs Béla stb.) való kapcsolattartása. A másik támpontot a költő anarchista vonzalmi képezik, amely anarchizmus baloldali volt, s a marxi munkásmozgalommal éles vitában állt, de a dilemma, hogy az anarchista Dühringnek vagy az

öt bíráló Engelsnek volt igaza, a marxista elemet életben tartotta. A harmadik tényező, hogy ekkor zajlott József Attila avantgárd lázadása, s a történelmi avantgárdról közismert, hogy különféle árnyalatokban, de a munkásmozgalmi baloldalhoz állt közel.

Aztán 1927-ben József Attila kapcsolatba került a francia anarchokommunizmussal, és eljutott a Francia Kommunista Párt magyar szekciójának ajtajáig. Néhány ekkori magánlevelében szabályos tudósítást küldött haza a bolsevizmus és az imperializmus nemzetközi harcáról, amelyben mindenkinek állást kell foglalnia, természetesen a lövészárkok bolsevik oldalán. Párizsból hazajövet újra fogságukba ejtették őt a polgári gondolkodás erői. A marxista gondolat tehát folyamatosan jelen volt tájékozódásában, de diffúz módon. Ezt a helyzetet kellett felszámolnia egy határozott lépéssel: a totális rendszerkritika vállalásával.

A marxizmus melletti elköteleződés 1930-ban egész életre szólónak bizonyult, a változások ezen a kereten belül a kor kényszerei folytán álltak be, s lefolyásuk pontosan követhető. A költő az *Irodalom és szocializmus*sal nyitott új lapot, de a fejlődés mértéke sokban azon mérhető le, hogyan tudott elrugaszkodni erről az ugrópontról.

Az 1930 őszen bekövetkezett fontos és természetes korszakhatártól számolhatunk a költő folyamatosan bővülő és mélyülő marxista orientációjával. Az 1930 ősztől tapasztalható intenzív tájékozódás adatai arra vallanak, hogy a marxista irodalom rendszeres, alapos, elmélyült tanulmányozása ekkor vette kezdetét. Elég, ha Marx, Engels és Lenin művein kívül utalunk az *Irodalom és szocializmus* tanúsága szerint általa tanulmányozott Raste-könyvre,⁷ a [Hegel] kezdetű kéziratban jelzett, a kommunista értelmiség tájékozódását biztosító Plehanov-, Labriola-, Buharin-kötetekre.⁸ Ha elmélyült és rendszeres marxista művelődése korábban kezdődött volna, akkor nem torlódott volna össze ilyen viszonylag rövid időszakra a felsorolt olvasmányanyag, hanem egyenletesebb eloszlásban bontakozott volna ki.

A kommunizmus (és a szociáldemokrata értelemben vett szocializmus) ekkor (Magyarországon) egy még hitelét nem veszített, óriási ígéretekkel teljes vállalkozás volt. Kipróbálatlan lehetőségek tárháza. 1919-es megvalósulásával, a „vörösterrorral” ugyan ijesztgették az embereket, és azzal is, ami a Szovjetunióban történik, de a nemzeti közvélemény elé felvázolt vágyálmok vonzerejét ezzel nem tudták elvenni. A marxista tudományosság és ideológia azonban minden egyetemes érvényre törekvése mellett sem volt képes megnyugtató válaszokat adni számos súlyos dilemmára, a világhoz való lényeges viszonyban üres, felelet nélküli helyeket hagyott, sőt, a válaszok kidolgozásában is több alternatívát kínált. József Attila nem is késlekedett az észlelt hiányok betöltésével, olyan eszközöktől sem tartózkodva, amelyek az adott rendszeren, a marxista eszmevilágon kívül helyezkednek el. Erre a korrekcióra a pszichoanalízis tanai látszottak számára a legalkalmasabbaknak. Másik domináns orientációs irányként ezért 1931 nyarától a freudi tanok befolyását kell számításba vennünk. József Attila nyilván 1930 előtt is tudott Freudról, lehetnek felületes, alkalmi információi a

⁷ Lippay Zoltán G. J. Raste álnéven megjelentetett műve: *Kis könyv a dialektikus materializmusról*. Ld. Lippay 1929.

⁸ Ld. a [Hegel] tárgyi magyarázatait.

pszichoanalízisről. Autentikus ismeretekre mégis csak 1931 őszétől kezdve tett szert ezen a téren.

A marxista tájékozódásba beékelte pszichoanalitikus övezetek az állandó egyeztetés kötelezettségét rótták a költőre a két eszmerendszer között. Ezeket az egyeztetési lépéseket követve megbízható támpontokat kapunk József Attila gondolati fejlődésének feltárásához. Az 1930 ősze és 1931 ősze közötti nagyjából egy év alatt még nem kell számolnunk a mélylélektan befolyásával. A húszas évek végén a költő élesen antipszichológista álláspontra helyezkedett, tehát az élet dolgainak lélektani megközelítését elutasította. Nincs egységes álláspont abban a tekintetben, hogy a lélektan-ellenesség csak a hagyományos pszichológia túlzottnak érzett magyarázatigényét háritotta el, és a pszichoanalízisre nézve nem járt kedvezőtlen következményekkel, vagy pedig antipszichologizmuson mindenféle lélektan létjogosultságának elutasítását kell értenünk. Az igaz, hogy lélektan-ellenességének legharcosabb szakaszában is találkozunk kivételekkel, például az *Irodalom és szocializmus*ban Wundt egyik munkájára történt hivatkozással. Mégis inkább a lélektan-ellenesség intranzigens változatának képviselője a valószínűbb, és az elutasított pszichológiai tanok közé a mélylélektan is beleértendő.

Eleinte, valószínűleg még marxista fordulata előtt, a bergsoni filozófia alapján állva utasította el a freudi tanokat. Kosztolányi Ádám emlékezése szerint az idősebb költőnél tett egyik látogatása alkalmával „a pszichoanalízisre terelődött a szó. »Én ellene vagyok Bergson alapján« – mondotta... »Ha ő (Freud) mond valamit – szólott aztán Attila –, akkor ellene fordíthatom, hogy miért mondta!«”⁹ Szempontunkból fontosabb Szántó Judit emlékezése, aki szerint a Rapaport Samuval történt 1931. tavaszi vagy nyári kapcsolatfelvétel előtti időszakban a költő marxistaként mutatott határozott mélylélektan-ellenességet. Ezeket a hónapokat az élettárs derűs, problémátlan periódusként állítja be: „Vidám volt és sokat tanult, életünk boldog korszaka volt.” Fellelevenít egy esetet, amely a költő határozott pszichoanalízis-ellenességét tanúsította ezekben a hónapokban: „Akkor még Attila a »Jaurès«-ban tartott Gärtner előadáson igen analysis ellenes volt. Volt egy közbeszólása, amit az orvos »a szexuálisan elnyomott ifjúságról« tartott, amelynek lényege mégis az volt, mintha impotens és beteg volna a mai generáció. Attila: »Más az, ha egy ember, nyolcszobás lakásban, hol gőzfűtéses meleg van, és ő mármint a gazdag a dunna alatt vacog.« Lakást az ifjúságnak! ezzel fejezte be! Persze nagy taps után sietett felém, akkor még boldogan éltünk, és így is éreztük igazunkat.”¹⁰

Az idézet világosan mutatja, hogy a neofita marxista fiatalember minden kérdést egyoldalúan ökonomista módon és szociológiai nézőpontból szemlélte, az osztályharc szempontjából. Az egyén problémáit háttérbe szorította, és csak közösségi bajokat ismert el. Ezek kollektív megoldását tartotta megvalósíthatónak és megvalósításra érdemesnek. Tehát számára az osztályhelyzet volt a döntő, az egyén mint a társadalmi viszonyok összessége jött számításba, amely feloldható a közösségben. „Törzs vagyok-e, vagy már csak torzsa?” – kérdezi az *Ákácokhoz* című versében, a népi kollektívizmus

⁹ Kosztolányi Ádám: Néhány emlék József Attiláról. Ld. Kosztolányi Á 1966, 112. p.

¹⁰ Ld. Szántó J 1997, 36–37. p.

szellemében éppúgy, mint a *Döntsöd a tőkét, ne siránkozz* kötetben megjelent változatban, s a válasza is ugyanaz: „Nem sors az egyes ember sorsa”. A harmincas évek gondolati fejlődésének kiindulópontja egypólusú kollektizmus volt. A marxista antipszichologizmus tehát nem József Attila sajátos egyéni felfogása, hanem az emberi lélek, az egyéni problémák jelentőségét tagadó egyik lehetséges álláspont volt, amely a forradalmi munkásmozgalomban nagyobb legitimációs erővel rendelkezett, mint a lelki problémákat, a személyiség autonómiáját felértékelő felfogások. Nem csak Szántó Judit szemében volt megbotránkoztató az elmozdulás erről az elvi állásponttól, Lukács György *Történelem és osztálytudata* is radikálisan leértékelte az osztályharc megvívása szempontjából az egyéni intenciók jelentőségét. Az egyéni nézőpont ilyen radikális visszaszorítása azonban természetellenes, a személyiség belső feszültségei, konfliktusai hosszabb távon ellenállhatatlanul a felszínre törnek, artikulálódnak és végső soron elméleti válaszokat követelnek az értekezőtől.

A rendszerkritikus beállítottság ugyanakkor egyfajta, markáns választ adott arra a kérdésre, hogy integráns módon gondolkodjunk-e a világról, amiben élünk, vagy valamilyen antagonizmus vagy antagonizmusok által belsőleg megosztottnak, feszültségben lévőnek találjuk az egységet alkotó részek viszonyát. A rendszerkritika hideg polgárháborús szellemiséget tartott indokoltnak, tehát aki, mint József Attila, ezen az állásponton volt, az elfogadta a belső antagonizmus létét. Szerinte tudatában kell lennünk annak, hogy a társadalom egységét élesen szemben álló érdekellentétek tagolják, amelyek meghaladhatatlanok. Sem az, hogy mindannyian emberek vagyunk, sem az, hogy egy nemzeti közösséghez tartozunk, sem az, ha csak az egyénekre mint a társadalom atomjaira figyelünk, nem változtathat azon, hogy emberségünket gyökeresen más módon éljük meg, nemzeti hovatartozásunkhoz gyökeresen másképpen viszonyulunk attól függően, hogy a gazdagokhoz vagy a szegényekhez, a kizsákmányolókhöz vagy a kizsákmányoltakhoz, az elnyomókhoz vagy az elnyomottakhoz tartozunk. Az antagonizmus két oldalán elhelyezkedők között nincs szolidaritás, egymás iránt nincs kímélet. Az antagonizmus felszámolódása csak az adott rendszer teljes bukása árán mehet végbe.

Csakhowy ez az álláspont sem természetes. Az, hogy osztályöntudat kiépítése szükségeltetik hozzá, annak a beismerését is jelenti, hogy nem mindig, nem mindenáron, nem feltétlenül irányíthatja ez a beállítottság az ember magatartását. Erre rá kell nevelni az egyént, erősíteni kell benne az elkötelezettséget, az önfegyelmet. Gyeplőt kell vetni természetes hajlamaink, gyöngeségünk nyakába, aszkézisre kell elszánnunk magunkat. Ez az önmegtartóztatás azonban csak ideig-óráig segíthet. Vannak jelenségek, amelyek felülírják a belső megosztottságot, például a nyelvi egység. A magyar burzsoá és a magyar proletár ugyanazon a nyelven beszél, megértik azt, amit a másik mond. Vannak történelmi helyzetek, amikor az osztályon túli szolidaritás létjogosultsága letagadhatatlannak tűnik. Van, amikor a másik ember iránti érzésünk nem engedelmeskedik az antagonizmus parancsának. Az egyén könnyen kilendíthető az elszántság alternatíva nélküli állapotából, legalábbis vitathatóvá, bizonytalanná válnak az eltökélten harcos meggyőzések. A közösség önkritikája, a közösségen belüli konfliktusok is rombolják a tiszta képzetet. A rendszerkritikus értelmiséginek folyton tudomásul kellett vennie, hogy

nagyon résen kell lennie, ha nem akar kivételt tenni embertársaival. Például nem mondhat le arról, hogy elfogadja az ellenséges osztályhoz tartozó egyének anyagi támogatását. Éberség híján a neki imponáló osztályellenség iránt rokonszenvet fog érezni. Egyáltalában, a társadalmi kapcsolatok során nehéz vegytiszta helyzeteket teremteni, csak azzal állni szóba, akivel egy oldalon állunk. Nem mindig tudható biztonsággal, ki a szövetséges, és ki az ellenfél. A gyakorlati életben lehetetlen olyan tiszta állapotot előidézni, amilyen az egymással szemben ütközet előtt álló hadseregekben tapasztalható. A megoldás ilyenkor vagy a rossz lelkiismerettel végrehajtott engedmény, vagy önmagunk illúziókkal áltatása.

Ugyanez a helyzet az eszmék tekintetében. Nagyon sok gondolatnak nehéz egyértelmű helyet találni egy adott közösség gondolatvilágában, hogy az és csak az legyen a szerepe, amely az adott közösség értékrendjébe beleilleszthető. A marxizmus természetesen ilyen elmélet, de különféle értelmezési lehetőségek még itt is fellépnek, amelyeknek legitim volta vitatható. A pszichoanalízis helyzete pedig kifejezetten kétes ebből a szempontból. Óvatosan, elővigyázatosan kell eljárni, ha össze akarjuk illeszteni a vállalt eszmerendszerrel, s az ilyen kísérletek eleve gyanúsak, megtámadhatók. Az *Irodalom és szocializmus* szellemi építménye már a kezdet kezdetén ilyen „polgári” építőelemek sorát lopta be a tudományos szocialista homlokzat mögé. Kellő érzékenység, szellemi színvonal és főleg gondolkodói korrektség esetében hosszabb távon szükségképpen egy dinamika lépett működésbe, amelyben az antagonizmus és az antagonizmusmal szembeni integráló erők küzdelme érvényesült.

A harmincas évek elején mindenesetre volt egy történelmi pillanat, amikor a költő az egyén problémáiról nem vett tudomást, és amikor a társadalmat antagonisztikusan megosztott közösségként fogta föl. Gondolati fejlődése erről a nullpontról indult. Ennek a periódusának a szellemisége felelhetett meg legjobban a tőle elvárt pártszerű gondolkodásnak. Ezt tükrözte a [*Tanulmányunk három*] szemináriumi előadása, a *Marxista munkásoktatásról* készült s a pártszerűség még jobb érvényesítése érdekében a *Társadalmi Szemle* szerkesztősege által megcsonkított ismertetése. E korai marxista szövegekben egyebek között az öntudat fogalmával viaskodott a költő. Szabadon tehette, mert a lelki gépezet freudi képlete még nem szólt bele zavarólag a gondolatmenetbe. Az öntudat kérdése marxi vagy akár csak bergsoni alapon folyamatosan foglalkoztatta őt a harmincas években, de a pszichoanalitikus megközelítésekkel nehezen volt összeegyeztethető.

Ekkor írt kritikái, vitacikkei megfeleltek a párt elvárásainak (*Mécs László költészete, Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli, Zsolt Béla: „Bellegarde”*). Voltaképpen ide sorolható a *Kassák Lajos 35 verse* is. Ebben a sorozatban két kivételt is találunk: az egyik a költő válasza a *magyar proletáriródlom plattformtervezetére*. Ez a vita azt mutatja, hogy az illegális kommunista párton belül is kialakultak nagyon éles ellentétek, amelyeket csak a mozgalmon belül lehetett rendezni. A költő válasza nem vétett a pártszerűség játékszabályai ellen. Még inkább ez a helyzet József Attila – Jeszenszky Erik (Molnár Erik) *Korunkban megjelent cikksorozatával vitatkozó – Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?* című írásával. A vita itt is pártszerűen zajlott, még ha a pengék szokatlan élességgel csaptak is össze.

Egy új művészetbölcseleti koncepció formálódásának a jelei már nagyon korán mutatkoztak, eleinte a versenytárs nélküli tiszta marxizmus szellemében. A hagyaték megőrzött néhány olyan töredéket, amelyek a költőnek ahhoz a korszakához sorolhatók, amikor még a gondolatmenet alakításában a pszichoanalitikus szempontok nem játszottak szerepet. Idesorolhatók a *[Bármiféle társadalmi]*, a *[Napjaink munkásmozgalma]* kezdetű és az *Emberi eszmélet és társadalmi haladás* című töredékek. Az első írás egy hosszú sorozatot alapoz meg. Azokat a szövegeket, amelyekben József Attila kidolgozott és alkalmazott egyfajta irodalomszociológiai megközelítésmódot. A gondolatmenet nem véletlenül indul ennek kulcsfogalmával, a gazdasági alappal. A *[Napjaink munkásmozgalma]* nem változtat a *[Bármiféle társadalmi]* által felállított képleten, csak talán mintha militánsabb lenne. Az *Emberi eszmélet és társadalmi haladás* is ebbe a körbe, a később megizmosodó művészeti koncepció megalapozásának szintjéhez tartozik, azzal az üdítő különbséggel, hogy egyetlen kérdésre koncentrálna: a termelés és a szükséglet közötti összefüggést elemzi színesen és finoman.

Mielőtt az 1931 derekán már jól érzékelhető folyamatok nyomába erednénk, egy fontos kérdéssel kell szembenéznünk. Marxista fordulata során József Attila fejlődése élesen materialista irányt vett, s ez az orientáció mindvégig megmaradt gondolkodásában. Az embert, a társadalmat, a kultúrát rendkívül mélyen a természetbe ágyazottnak látta. Nem véletlenül jelentette ki, hogy „A tudományos szocializmus természettudomány, hiszen a társadalom természet” (ld. *Természettudomány és marxizmus*). Még a gondolkodást is természeti folyamatnak érzékelt: „Mi azonban [...] a gondolkodást is természeti folyamatnak látjuk” (ld. *A művészet kérdése és a proletárság*). Az sem véletlen, hogy a termelési eszközök mint az ember és a természet közötti kölcsönhatás közvetítői olyan központi szerepet játszottak írásaiban: „A termelési eszköz végső fokon nem más, mint a társadalom természeti léte s a természeti anyag között fennálló viszony anyagi objektívációja.” (ld. *Egyéniség és valóság*). Később még a pszichoanalízist is természettudományként határozta meg: „Egy modern természettudomány, a pszichoanalízis” (ld. *Hegel – Marx – Freud*). Ez a természetben gyökerező, anyagba mélyedő felfogás József Attila gondolkodásának éppolyan szilárd pontja, mint a végtelen regresszus lehetetlenségének elve. Ezért érdemes jobban figyelni a *Természettudomány és marxizmusra*. Intranszigiens materializmusa alapvetően kondicionálta gondolkodói fejlődését. E materialista állásponttól még Marxot is objektív idealistának minősítette (ld. *Új szocializmust! Hort Dezső könyve*).

A pszichoanalitikus tájékozódás megindulása

A gondolati fejlődés első nagy lépését világmérete kétpólusúvá válása jelentette. A második, alanyi sarok kiképződését nem rádöbbenésként, nem valamilyen éles opposíció megjelenéseként kell felfognunk a gazdasági-társadalmi pólushoz képest, hanem a szubjektív oldal észrevétlen, fokozatos megerősödéseként. Két tényező serkentette ezt a folyamatot. Egyrészt a költő betegségtudata, a szenvedés élménye, mint ami szorosan személyéhez tartozik, és a fájdalomtól való megszabadulás vágya. A másik

a művészi tevékenység forrásának, a költői munkára serkentő ösztönzés jellegének meghatározására való törekvése.

Ami a betegségtapasztalatot illeti, az emlékezések tájékoztatnak arról, hogy a költőt olyan lelki problémák kínozták, amelyek pszichoszomatikus tüneteket produkáltak: az emésztőrendszere kínos rendellenességeivel küszködött, s ezek mélylélektani gyógyítását ígérte Rapaport Samu. A tünetek részint a rendszertelen és hiányos étkezésre, szociális okokra voltak visszavezethetők. Szántó Judit ragaszkodott ehhez a szociális diagnózishoz. Szerinte az orvos megállapította, hogy „Attila félig éhen van halva”.¹¹ Részint pedig a költő társadalmi helyzetének rendezetlenségéből következő pszichés problémákból eredtek. Azaz szétválaszthatatlanul egybeforrt a társadalmi, a lelki és a szervi dimenzió. József Attila azt gondolhatta, hogy az ő esetében az adott társadalmi-politikai berendezkedés kikezdte az emberi személyiséget. A kapitalizmus, úgymond, megbetegítette az egyént. A betegségtudat és a társadalmi elégedetlenségérzet, a gyógyulás vágya és a lázadás indulata még nem vált szét egymástól. Az *Egyéniség és valóságban* tehát a szubjektív pólus önálló megjelenésével egyidejűleg változatlanul érvényben maradt a kezdeti képlet, amely szerint az egyéniség a társadalmi viszonyok összessége, annyi módosulással, hogy a költő dinamizálta a statikusnak érzett megfogalmazást: az egyént társadalmi folyamatként tételezte.

A nagy megbotránkozást okozó okfejtés inkább csak a felszínen, a látványosan új, a marxi szociologizálástól eladdig idegen lélektani terminológia miatt látszott annyira provokatívnak, a gondolati eltávolodás az ortodox marxista állásponttól még épp hogy csak elkezdődött az *Egyéniség és valóságban*. Az elrugaszkodás talán azért tűnhetett lendületesnek, mert a költő gondolkodásának új irányvétele egy, a forradalmi munkásmozgalomban kétes legitimációjúnak ítélt álláspont, a Wilhelm Reich nevéhez fűződő freudomarxizmus nézeteihez látszott igazodni. Ez a törekvés valóban szolgálhatott hivatkozási lehetőségekkel, sőt, gondolati kapaszkodókat is nyújthatott a költő számára nézetei kiformálódásához. Csak attól szükséges az értelmezőket óva inteni, hogy az *Egyéniség és valóságot* vagy bármely más József Attila-értekezést úgy fogjuk föl, mintha az elméleti irányzathoz történt csatlakozás következménye lenne, nem pedig a költőt foglalkoztató problémákra keresett válasz megfogalmazása.

A kétpólusú világkép kibontakozásának másik fontos ösztönzője egy, a költői munkáról az *Irodalom és szocializmus* alkotásesztétikáján túllépő koncepció kialakítása volt. Már legkezdetibb változatában, az 1931 szeptemberében publikált Kassák-kritikában megjelenik az a képlet, amely azután végigkíséri József Attila művészeti töprengéseit a további években, és amelyet a művészet kettős kódolásának nevezhetünk. Eszerint „a művészet termelés” egyrészt a közönség igényeinek kielégítésére, a társadalom kérdéseinek megválaszolására, másfelől pedig a személyiség legbenső problémáinak kifejezésére szolgál. Ez utóbbi, szubjektív pólus a Kassák-kritikának abban a részletében ölt formát, melyben a költő a művészetet az álom munkájával állította párhuzamba: „a művészet az emberi eszméletnek, a léleknek, tudatnak, vagy ha úgy tetszik, tudatalattinak a mélyéről, – de mindenképpen az emberi élet jelenné gyülemelő multjából

¹¹ Ld. Szántó J 1997, 93. p.

hozza föl képeit.” (Ld. *Kassák Lajos 35 verse.*) A [Hegel] kezdetű, ugyancsak 1931 őszi keltezett jegyzetelés gondosan szétválasztja azokat a hivatkozási pontokat, amelyek a művészet társadalmi funkcióját hangsúlyozzák (Du Bos, Taine, Marx, Engels, Plehanov, Buharin, Labriola, Élisée Reclus, Upton Sinclair), és azokat, amelyek a művészi aktivitás belső (vagy éppen metafizikai) forrásait helyezik előtérbe (Hegel, Schopenhauer, Wilde, Freud, Nietzsche, Stekel).

A szubjektív pólus kiépülése 1932 derekán történt a freudi ösztöntannal való megismerkedés révén. Ennek első, némiképp kezdetleges dokumentuma *Az ifjúság nemi problémái* című, meg nem jelent recenzió volt. A fogalmazványban a költő már élt a freudi „életöszton” terminussal, de alapos tájékozottság hiányára valló könnyedséggel állította szembe ezt egy általa barkácsolt fogalommal, a társadalmi élet ösztönével. A freudi ösztöntanban történt elmélyülés, a fogalmak korrekt használata csak e szöveg megírása után következett be. A szubjektív pólus ekkor nyert önálló létet gondolkodásában. Az egyén ugyan ezután is a társadalmi viszonyok összessége, sőt társadalmi folyamat maradt, de most már nem olvadt föl maradéktalanul a közösségben. Nem volt teljes egészében visszavezethető a kollektívára, megőrizte önállóságát. Mi az, ami hiást teremt az ember mint társadalmi viszonyok vagy társadalmi folyamatok összessége és az ember mint önálló létező között? Az ember természeti összetevője, biológiai lény mivolta. A társadalmi létre való alkalmassághoz azonban a biológiai szint nem elégséges. Ez csak a pszichológiai szféra közegében mehet végbe. A pszichológiai szférának az a rétege, amely a biológikumban gyökerezik, amely közvetlenül és folyamatosan érintkezik a biológiai mivolttal, az ösztönlét. Az új tájékozódás jelentőségét az adja, hogy a költő az ösztönben talált rá a társadalmi létet lehetővé tevő, de a társadalmira visszavezethetetlen elvre. Az első ösztönök az én-ösztönök, a szervezet biológiai önfenntartásának képviselője a pszichében. A másik, amely szinte átveszi az előbbieket helyét, a nemi ösztön, a fajfenntartás ösztöne.

A tudományos szocializmus és a pszichoanalízis összeötvözésének József Attila-i útja a marxi közgazdaságtan és a freudi ösztöntan közötti hídverést jelentette. Ebben a műveletben bizonyult kulcsjelentőségűnek a költő gondolkodásmódjának konstans eleme, a végtelen regresszus lehetetlensége elvének érvényesítése, a relatívumok tömegéből az abszolútumokhoz történő módszeres visszahátrálásra való törekvés. A visszahátrálást József Attila mindkét teória vonatkozásában végrehajtotta, és sem a marxi, sem a freudi elmélet nem állt ellen ennek a redukciós törekvésnek. A marxi felfogás azzal tesz eleget a redukciós igénynek, hogy alap és felépítmény kettősségére tagolja az emberi társadalmat. Az alapot a gazdaság jelenti, a felépítmény pedig a társadalmi-politikai rendszer, a jogi, erkölcsi, kulturális élet felmérhetetlenül gazdag, változatos és kusza világa. A regresszus a felépítmény jelenségeitől történik az azokat működtető gazdasági alap mélyebb rétegeibe. A gazdaságban tovább folytatva a hátrálást, eljutunk a termelés fogalmáig, amely a természet és a társadalom közötti anyagszere révén megteremti az emberi gazdagság világát. A József Attila-i marxista gondolkodás középpontjában a termelés fogalma áll. Amikor a költő a művészetet termelésként határozza meg, saját hivatását is visszavezeti az emberi társadalom abszolútumára, a termelésre.

Az ember lelki életének gazdag és kusza jelenséglavájában a költő ugyanezt a regresszust hajtotta végre. József Attila a lelki struktúráról alkotott freudi elvek mentén jutott el a tudatos énünk alatt feltárt tudattalanhoz, és végső soron az emberi személyiség legmélyebb mozgatórugóiig, az ösztönökig. Az ösztön-én az emberi személyiség abszolútuma, a lelki élet, a lelki jelenségek pedig a relativumok birodalma.

Az emberi lét kétpólusú képlete azokat a szabályszerűségeket igyekszik tisztázni, amelyek az egyén és a társadalom közötti kapcsolatokat határozzák meg. De eközben mindkét pólus mélységében is megosztott szilárd alapra és gazdag, változékony felépítményre, abszolútumra és relativumokra. A társadalom pólusa a termelésre és az emberi közösség erre épülő bonyolult viszonyrendszerére, az egyén pólusán pedig az ösztön-énre és a lelki jelenségek erre épülő világára tagolódik.

társadalom	egyén
felépítmény	az én
a társadalmi élet jelenségei	a lelki élet jelenségei
alap	alap
termelés	ösztön

Az a kiválasztott, szűk terület, amely a nagy egészen belül a költőt közelről és tartósan érdekelte, a művészet s azon belül is a költészet birodalma. Saját hivatását a költő, az *Irodalom és szocializmus* koncepciójától eltávolodva, a harmincas években kettős kódolású tevékenységként határozta meg. A művészetet egyrészt termelésnek tekintette, tehát társadalmi funkciójában, a közönség igényeinek kielégítéseként vette szemügyre. Másfelől pedig az egyén legbenső tartalmainak a művészet szabályai szerinti kifejeződését, az ösztön szublimációját látta benne.

A fenti képlet és a költészeletről kialakított új koncepció születésének első jeleire már az 1931 őszen megjelent Kassák-kritikában és a [Hegel] kezdetű, ugyancsak 1931 őszére keltezhető töredékben figyelhetünk fel. Kifejlett formájában először a gazdasági világválság okozta forradalmi illúziók periódusának végkifejletére, 1933 elejére-közepére keltezhető *A művészet kérdése és a proletárság* című töredékben tanulmányozható. A szövegnek van egy felszíni rétege, amely a történelmi aktualitáshoz kapcsolódik. Szerzője még hisz abban, hogy a proletariátus a kultúra területén méltó módon „vállalja a művészet, az irodalom problémáját”, és kész betölteni történelmi hivatását. Tehát olyan időpontban írhatta, amikor még nem vált világossá a baloldal történelmi veresége. A mélyréteg ellenben felmutatja a teljesen kialakult négyelemű formulát, közepén a költő által tudatosan vállalt ellentmondással: „A műalkotás [...] szabályozója a társadalmi szükséglet. [...] A művészetnek célja nincsen.” A kettős kódolású művészetfelfogásban, amely szerint a művészet termelés, illetve a művészet önkifejezés, nem is lehet másképpen. A négyelemű formula megjelenése mellett a másik legfontosabb eredménye ennek a rendkívül gondolatgazdag töredéknek, hogy a költő itt mutatta be először érett értelmezését Freud ösztöntanáról.

A marxista történetfilozófia legszemléletesebben József Attila költészetében is a korszakhatáron, az 1933 nyarán megjelent *A város peremén*-ben fogalmazódott meg: „az elme tudomásul veszi / a véges végtelent, / a termelési erőket odakint s az / ösztö-

nöket idebent...” A prózai töredék és a „történelmi materialista óda” jelenti a delelőt, a pihentető megállást az út felén. Ettől kezdve a költő gondolati fejlődése ennek a formulának a pontosabb, részletesebb kifejtését, alkalmazását, az aktuális politikai-társadalmi, művészeti problémák megoldásában való kipróbálását, a történelem és az egyéni sors új fordulatai során bekövetkezett változtatási kényszerek érvényesítését jelentette. A kemény mag, a fentebbi ábrában összefoglalt formula a pálya további szakaszán mindvégig érvényben maradt.

Történelmi kataklizma, személyes kudarcok és következményei

Közismert, hogy József Attila sorsában 1933 közepén fordulat állt be. Ez év februárjában a kommunista párt folyóiratában, a *Társadalmi Szemlében* súlyosan elmarasztaló kritika jelent meg a *Külvárosi éj* című kötetéről. Később a költő úgy értelmezte ezt a bírálatot, hogy az illegális párt fő ideológusai kiadták rá a vadászati engedélyt. Ezzel egy időben vált világossá a baloldali munkásmozgalmak résztvevői számára, hogy súlyos vereséget szenvedtek a nációkkal folytatott harcukban. Újra kellett gondolni a munkásmozgalom céljait és stratégiáját. A történelmi helyzet Európában kedvezőtlenül alakult, de még egy ideig bizonytalan maradt. A költő még aktívan kivette részét a kiútkeresésből, a bekövetkezett történelmi csorba kiköszörülésének kísérletéből (*Az egységfront körül*). De a nyilvánosság elé tárt töprengései, ha lehet, még durvább elutasításban részesültek kommunista oldalról, mint a verseskötete. Az év közepére bekövetkezett a szakítása választott közösségével.

A kutatás sok részletében és sokféleképpen feltárta e kedvezőtlen fordulatok egzisztenciális, érzelmi és intellektuális következményeit. De a gondolkodó József Attila szempontjából ezek az elemzések kiegészítésre szorulnak. Érdeklődése mindig is kétirányú volt. A szorosan vett költészeti, művészeti tárgyú eszmeifuttatások mellett mindig is kiterjedt a figyelme olyan konkrét politikai vagy elvont elméleti kérdésekre, amelyek a hivatásától független közéleti érdeklődéséből fakadtak. 1933–1934-ben azonban alig találunk művészeti vonatkozású fejtegetést, a közvetlen politikai vagy történelmi tájékozódás került előtérbe. Épp ekkorra kiforrott marxista–freudista beállítottságát és művészeti elveit komoly próba elé állították a történelem és a magánélet fiaskói. Közéleti témájú írásaiban a politika és tágabb összefüggésben a történelem nagy mozgásaira igyekezett válaszokat találni. Legjelentősebb közülük, amely már egy (köztes) végeredményről tudósít: A *szocializmus bölcselete* című esszé, amelyben a költő számot vetett a történelem fordulataival, s a Szovjetunió, a munkásmozgalom helyzetéről nyújtott jellemzés révén közvetett módon körvonalazta saját politikai pozícióját. Azt, hogy a két munkáspárt közül a demokratikus szocializmus pártja lett számára vállalhatóbbá. De A *szocializmus bölcseletének* fejlődéstörténeti fontossága nem merül ki ezekben a kérdésekben. Szempontunkból sokkal fontosabb, hogy a *[Tanulmányunk három]* bolsevik típusú öntudat-meghatározása után József Attila ebben az 1934 őszi készült írásban újra elővette az öntudat kérdését. Az új öntudat-fogalom, amely kései kötetésében is feltűnik, nem kizáró, szűkítő, askzétikus, hanem korszerű és humanista.

Épp csak azt hagyja nyitva véglegesen József Attila, hogy hogyan viszonyul az öntudat szerepének magasra értékelése a freudi lelki dinamikához.

Látható, hogy a történelmi kataklizma és az egyéni sérelmek nagy belső vihart s – ami itt talán ennél is többet mond – zavart okoztak fejlődésében, bár inkább csak a felszínibb rétegekben, mert amit kemény magnak nevezünk, a négyelemű formula, stabil maradt. Jó lenne többet tudni arról a folyamatról, amely – mondjuk – a *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?*-től A *szocializmus bölcselétéig* vezetett. De korántsem bizonyos, hogy a politika változásai és a költő gondolkodásának módosulásai között egyszerű ok-okozati, előzmény–következmény relációt kell tételeznünk, s főleg, hogy a változás csak károkat okozott számára. A mozgalmótól történt elszakadásnak bizonyosan voltak pozitív hatásai is. Így a társadalmi antagonizmus, a burzsoá–proletár szembenállás hideg polgárháborús szellemisége ezután nem kapott indulati fűtőanyagot, a társadalmi kapcsolatok alakítása terén sokkal nagyobb mozgástere nyílt. Csakhogy ez a változás nem biztos, hogy a párttal való szakítás nyomán bekövetkező felismerések folyamánya volt, legföljebb csak részben. Úgy tűnik, valamiféle erjedés indult meg József Attila korábban intranzigensen burzsoáellenes beállítottságában, még mielőtt a konfliktus közte és a párt között felszínre került volna. A militáns zord fegyelme engedett a társas kapcsolatok természetes rugalmasságának. Bírálói arra figyeltek föl, hogy a költő túlságosan baráti kapcsolatokat ápol a burzsoá-dekadens Kosztolányival. A Babitshoz való viszonyában is változás állt be 1933 tavaszán. A *[Magad emésztő...]*-ben világosan megfogalmazta az ellentétes érdekű, eltérő sorsú osztályok fölötti egyetemes szolidaritás követelményét: mindannyiunk közös sorsa a szenvedés, nem szünteti meg, de áthidalja az osztályellentéteket: „Igy él a gazdag is, szegény is, / így szenvedünk te is meg én is”. Ezt a devianciát a pártbeli ellenfelek hamar felismerték. Hogy hogyan fordították le a maguk számára a költő magatartásában beállt változást, arról maga József Attila szólt Veres Péternek írt, 1934. szeptember 24-én kelt levelében: „Én álmarxista, szociálfasiszta, burzsoábérenc, renegát vagyok.”¹² Az utak tehát, úgy tűnik, akkor is elváltak volna az illegális kommunista mozgalom és a költő között, ha nem szól közbe a náci győzelme, és ha a költőt nem zárják ki a pártból. Talán csak lassabban, később következett volna be a szakítás. Mégis a pozitív végeredmény számít, ami József Attila egész további pályáján érvényben maradt. Nem hagyta cserben a proletár közönségét, de ettől fogva a magyarul beszélők teljes körére számított olvasóként.

Legvitatottabb írása, *[A nemzeti szocializmus]* is, paradox módon ennek a nyitásnak volt a jele. Ebben az írásában egy régi, megoldatlan problémájára, a társadalmi antagonizmus és a nemzeti egység dilemmájára adott a militáns időszakával ellentétes választ. Visszatért 1930 szeptemberében kialakított álláspontjához (ld. *Nemzetiség és gondolkodás*), miszerint a nemzeti egység elve és az osztályharcos elkötelezettség összeegyeztethető. A munkásosztály történelmi hivatását először csak nemzeti keretek között tudja betölteni, szót érte a nemzet más, azonos célért harcoló rétegeivel. A kísérlet, amelybe e szöveg megírása idején belefogott a költő, sokkal kevesebb méreganyagot tartalmaz, mint amennyit hajlandók vagyunk tulajdonítani neki. Ez volt az

¹² József Attila levele Veres Péternek (1933. szeptember 24.). Ld. JAL 2006, 412. p.

ára annak, hogy kiszabadult a szűkös-szektás osztályhűség kalodájából. De villámgyorsan felismerte ennek a nemzeti kommunista gondolkodásmódnak a csapdáit, és a népi írók körüli vitákban már tiszta pozícióból vett részt (a *Németh László*-kritika töredéke, *Reformtoborzó*, „Új szellemi front”, *Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak?*).

Mint alkotónak a közönséghez való viszonyában radikális fordulatot jelentett a pártból való kizárása. József Attilának józanul szembe kellett néznie azzal a ténnyel, hogy a proletár olvasóközönségre, annak érdeklődésére, támogatására számítani önbecsapás volt. Ettől kezdve, összhangban termelési esztétikájával is, vizsgálódásai központi problémájává vált az olvasó, a közönség kérdése. Ennek a fordulatnak nemcsak személyes okai voltak, hanem egyúttal szemléletiek is. 1933-tól kezdve a korábbi döntően eltérő emberkép húzódott meg értekezései és versei mögött. Ez az emberkép sokkal inkább összeegyeztethető volt a szociáldemokrata politikai állásponttal, mint azzal, melyet az illegális kommunista mozgalomban megismert. A korábbi idealizálástól eltérően az emberről deheroizáló véleményt alakított ki. Erről vallott *A szocializmus bölcselétével* nagyjából egy időben született vallomásában, az *[E sorok írója]* kezdetű kéziratában. Deheroizált és még csak nem is rezignált emberkép ez, s ennek része annak tudomásulvétele, hogy a proletár nem lelkes híve a magaskultúrának. Tehát József Attila kiszabadult ugyan a zárt kommunista szubkultúrából, s ezzel elvileg szélesre tárultak közönségkapcsolatai, de ki is józanodott illúzióiból, s belátta, hogy a forradalmár munkásközönségnél semmivel sem igényesebbek a szórakozni vágyó munkástömegek. Itt jól látható egy töréspont, amelyet József Attila mégsem lépett át. Meggyőződése maradt, hogy a proletariátusnak meg kell teremtenie saját kultúráját, s ehhez – egyebek között – saját költészetre van szüksége. Azaz számára a költői hivatás valamiféle szerep betöltése is volt, nem pedig szabad vállalkozás. Az a tapasztalat indította őt keserű szavakra, hogy úgy látta: a proletariátus képtelen ezt a hivatását betölteni.

Korábban bírálatának célpontja a polgárság, a polgári művészet volt. Nemcsak az *Irodalom és szocializmus*ban nyilatkozott róla lesajnáló fölényeskedéssel, hanem még *A művészet kérdése és a proletárságban* is. Ezért olyan látványos a széljárás megváltozása. Nem keveset várt el a költő a proletariátustól. Semmiképpen nem proletárkultúrát, hanem azt, amit az ellenfél, a burzsoázia a francia forradalom óta – az árát most ne nézzük – teljesített: az egyetemes kultúra birtokbavételét, polgárivá tételét. Az utóbbi évek tükrében József Attilának kételyei támadtak, hogy képes-e a proletariátus ilyen világtörténelmi program megvalósítására.

A költő tehát magamagát sem kímélve a proletariátust vette célba, amiért az nem képes a polgárságával egyenértékű kultúrát teremteni, s nem tud egyenrangú ellenfélként fellépni a történelem színpadára. Az *[E sorok írója]* kezdetű töredék megpendíti ezt a témát. A kíméletlen proletár önkritika helye azonban egy másik töredék: a *[Bevezetés, mely borsot tör]* kezdetű, 1934 őszére keltezhető fogalmazvány. Itt részesítette éles kritikában a proletariátus magatartását, a kultúra teremtsére való képességének gyenge voltát, a művészet nyelvén történő önkifejezésre való alkalmatlanságát. A művészettel szembeni többi politikai követeléssel együtt elutasította azt, amit szocialista oldalról

elvártak tőle, hogy a művészetnek osztályharcos propagandát kellene folytatnia. Mind ezt úgy tette, hogy fenntartotta az igazi szocialista kultúra iránti igényét. Igaz, ez a nemesen képviselt szocialista művészeteszmény meglehetősen körvonalazatlan maradt.

A közönség-probléma nem annyira politikai vonatkozású, inkább a termelő és a fogyasztó közötti viszonyban tapasztalt válságjelenségek feltérképezésének szándékával készített elemzése a *Munkánélküli írók táppénze* című nyilatkozatfogalmazványa. Nem túlzás azt állítani, hogy a költő itt a saját termelési esztétikájának forgalmi fejezetét próbálta ki röviden. Voltaképpen művészetszociológiai vizsgálódást kezdeményezett. Különösen érdekes az a szemrehányás-sorozat, amelyben pályatársait arra inti, hogy olyan árut kell előállítaniuk, amelyet a közönség elkapkod. Itt a költő nyilván nem a lektúrirodalom gyártására biztatja a többi művészt. Egy szocialista művész szemében mi más lenne a kielégítendő tényleges szükséglet, ha nem a szocialista munkásmozgalom mind teljesebb, a polgáriéval egyenrangú önkifejezése, a szocialista Dante, Shakespeare, Goethe és – horribile dictu – a szocialista Baudelaire megszületése. De hogy ez miben áll, arról József Attila itt sem árul el többet, mint másutt. Igaz, állítása szerint az út még járatlan.

Egy hosszan elhúzódó, 1933 őszétől 1934 nyaráig tartó válság után, amikor a költő ideiglenesen felhagyott az érkező művek írásával, újra lendületbe jött, és sorban írta a kortársak teljesítményét mérlegre tevő méltatásokat. Főleg pedig hallatta szavát a hazai (*Reform-toborzó*, „*Új Szellemi Front*”) és nemzetközi irodalmi közélet (*Miért nem én?*) vitáiban. Egy idő után ez kötelességévé is vált, mert mint a *Szép Szó* szerkesztőjétől elvárták tőle, hogy állást foglaljon fontos aktuális kérdésekben (*Szerkesztői üzenet*). Ez utóbbi különleges jelentőségét az adja, hogy az eddigi mondandók itt egy határozott, hangsúlyos új elemmel gyarapodtak: az emberellenes tendenciákkal szemben kimunkálódó új, humanista attitűd és érvelés érvényesítésével. A másik egykorú szereplés egy ankét kérdéseire adott válaszsorozat volt. A tárgy: a középosztály helyzetének, lehetőségeinek megítélése – ld. [*A középosztály és a vajudó világ*]. Válaszai azt mutatják, hogy József Attila a társadalmi problémákat ekkor már osztályhatárokon áttekintve mérlegelte, túllépve a burzsuj-proletár leegyszerűsítő sémáján. A szöveg azonban alighanem ennél is nagyobb horderejű. Más szocialista íróknál, értelmiségieknél is tapasztalható, hogy fokozódó távolságtartással viszonyultak a hagyományos osztály-sémákban való gondolkodáshoz, és bonyolultabb, érzékenyebb társadalomszerkezeti leírást igényeltek. Az ankétra adott válaszok tanúsága szerint ez az új igény József Attilában is megszületett.

Tévedés lenne azt gondolni, hogy ezek az írások csak a költő ízlésének, esztétikai ítéleteinek alakulásáról vagy valamely aktuális kérdéssel kapcsolatos állásfoglalásairól tudósítanak. József Attila recenziószerzőként vagy vitázó írástudóként messzemenően élt egy fontos, a szabályoktól eltérő megoldással. Nem nagyon hagyta zavartatni magát a feladattól, amelynek elvégzésére vállalkozott, hanem a gondolatmenet egy pontján elmélyedt valamely számára lényeges kérdés megtárgyalásában. Ez a gyakorlat jól szemügyre vehető *Az európai irodalom történetéről* megkezdett Babits-kritikájában, ahol a mélylélektani fejtegetés, amelybe belebonyolódott, megakadályozta a méltatás megszületését. De a következmények igen gyakran jótékonyak voltak. A méltatott vagy bírált művek szorosan vett kritikájának feladatától olykor messze elrugaszkodó elméleti

kitérők nem kevésbé éles fényt vetnek gondolati fejlődésére, mint az eleve teoretikus szándékkal megfogalmazott gondolatmenetek.

A recenzió műfaja különösen kedvezett annak, hogy a költő kettős kódolású művészi koncepciójának egyik, marxista eredetű ágát, „a művészet – termelés” definíciót további kritikai vizsgálatnak vesse alá, próbára tegye. Ez a definíció első ránézésre valamilyen vulgáris elgondolásnak látszik, s ma bizonyos áthallások miatt (például Esterházy Péter *Termelési regénye*) különösen negatív konnotációkat ébreszthet. De alaposabb megfontolás után kiderül, hogy itt a művészet társadalmi igényeket kielégítő képessége a tét. Hogyan találkozhat az alkotói program az olvasó elvárásaival? Idetartozik például a Kosztolányi-kritika fejtegetése arról, hogy a művet a költő és az olvasó együtt írják, s azokat is számba kell venni, akik nem olvasnak. Idetartozik az a felfogás is, hogy a költészet az egyik módja a sajátos, teljes értékű proletárkultúra kifejlesztésének. Tehát az, amit az 1930-as évek József Attilája egyik fő gondolkodási irányának tartunk, az irodalomszociológiai megközelítés „A művészet is termelés.” definíción alapul.

Ebben az elméletben nagy (ön)kritikai potenciál rejtőzött, amennyiben a proletariátusnak a költészethez, tágabb értelemben a kultúrához való nem megfelelő viszonyát bírálta általa a költő. A *művészet=termelés* – recenziókban röviden tárgyalt koncepciója – önálló fejtegetés tárgyát is képezte. Ezekben az írásokban jól látható, hogy József Attila milyen rendszeresen igyekezett végiggondolni a kulturális felépítmény intézményes felépítését és működését, a művészet életének „forgalmi” oldalát.

Mindez azonban nagyjából a művészet kérdéseinek külsőbb övezeteiben történő szellemi mozgás volt. A *művészet=termelés*-konceptió szorosan poétikai vonatkozásai, a költőnek a proletariátussal való kritikai viszonya, az a kérdés, hogy miképp lehet egy költő szocialista, amennyiben nem éri be a propagandaművészettel, az említett írásokban válasz nélkül maradnak. Megfelelő válasz nem is adható, amennyiben a *művészet=termelés* definíciót nem hozzuk összefüggésbe a kettős kódolású művészet-konceptió másik ágával, a *művészet=kifejezés* tétellel. Márpedig erre az egységesítésre József Attila értekező prózájában nem találunk példát. A Horváth János által szerkesztett *Magyar Versek Könyvéről* írt kritika és az egyéb, rövidebb verstani írások (*Ütem és fogalom*) efelé mutatnak, ha a *Medvetánc* című Bartók-tanulmányvázlattal együtt olvassuk őket. A prózódia kérdései ugyanis már az *Irodalom és szocializmus* óta mélyebb filozófiai összefüggésben jelentek meg, a változáselméletnek és az ismeretelméletnek a közbelépését igényelték. A harmónia–diszharmonia dichotómiájának kérdése a kifejezésetesztika illetékességi körébe tartozik, ám ha a társadalmi valóságra vetítjük ki, akkor a termelési esztétika felől értelmezendő.

A *művészet=kifejezés* elv esetében az egyik kérdés, amire válaszolni kell, hogy minek a kifejezése a művészet. József Attila utolsó írásai alapján a kifejezés tárgyaként a belső ösztöntörékvéseket jelölhetjük meg. A másik a „hogyan?” kérdése. Arra lehet következtetni, hogy a költő a művészet szabályainak, hagyományainak kreatív felhasználásával fejezi ki legbensőbb tartalmait. Ezzel körülírtuk azt, amihez végül láthatóan József Attila is eljutott: a freudi szublimációtant. József Attila kései kifejezésetesztikája

a szublimációtan alkalmazása a művészetre. Amint egy versében ki is mondja: „szublimálom ösztönöm”.

Egyetlen kísérletet találunk a termelési esztétika és a kifejezésesztétika egységesítésére, a Halász Gábornak küldött, 1935 tavaszán kelt levelet, amelyet aztán némi módosítással egy 1936-os interjúban is megismételt: „Én a proletárságot is formának látom, úgy a versben, mint a társadalmi életben és ilyen értelemben élek motívumaival. Pl.: Nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárság s kifejező szándékom, rontó-bontó, alakító vágyam számára csupán »jóljön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jóllehet engem, a költőt csak önnön sivársági érzésemnek formába állása érdekel. Ezért – sajnos – baloldalon sem lelem költő létemre a helyemet – ők tartalomnak látják – s félig-meddig maga is – azt, amit én a rokonalanságban egyre nyomasztóbb öntudattal formaként vetek papírra.”¹³ Ezek szerint a kifejezés tárgyának konkrét megfogalmazásához szükséges formai elemek rendszere származik a szocialista közönséggel kapcsolatot teremteni képes, a proletariátus számára fogyasztható árut termelő költő munkájából, aki művében nem akar mást, mint tökéletesen kifejezni magát. Ritka szerencsésen sikerült megfogalmazás, még ha némileg elnagyolt is, de mintha elméleti írásaiban József Attila óvakodott volna részletesebben kifejteni e néhány mondat voltaképpen tartalmát. Ettől függetlenül megállapítható, hogy gondolati fejlődése ebbe az irányba, a termelés és kifejezés egyesítése irányába tartott.

Termelés és kifejezés e kettőssége mint formula ideig-óráig elégséges lehetett, de alkalmazásai során számos nyitott kérdés került felszínre. Az aktualitásoktól háttérbe szorított, látszólag alvó állapotban lévő kemény mag, a négyelemű formula valójában minden elemében jelentős változásokon esett át. Utolsó évei különböző tárgyú és műfajú írásaiban a költő számos fontos erőfeszítést tett az ösztöntani és a marxi társadalomelmélettel kapcsolatos háttér tisztázása érdekében. Ám ennek során korántsem a kezdeti docilis módon, hanem kritikai célzattal és bátorsággal mérlegre téve a klaszszikusok tételeit is, kimutatva az ellentmondásokat, hiányokat a forrásként szolgáló tanokban. De magának a költőnek a törekvései sem voltak ellentmondásmentesek, nem haladtak mindig azonos irányban. Noha az ösztönök indításainak kiemelkedő szerepet tulajdonított a cselekvés motivációjában, minden ideológiát csak az ösztönkésztetések utólagos megindoklásának tartva, más esetekben a tudat, az öntudat fontosságát hangsúlyozta. Sőt, odáig is elment, hogy a gazdasági-társadalmi feltételek jelentőségét is lekicsinyelte, s a történelmi haladásban fölértékelte a gondolkodás lendítő erejét. Az ösztönös és a tudatos orientáció összehangolásáig nem jutott el.

Noha a költő értekező munkásságának egyik fő ösztönzője a hivatásával kapcsolatos elméleti kérdések megválaszolása volt, az elméleti háttérből felmerülő problémák hordereje messze meghaladta a szűkebb művészetbölcseleti kiindulópontot. Így törtenhetett meg, hogy József Attila élete utolsó két évében írott prózai írásaiban, a Hort Dezső-kritikában, az *Ázsia lelke* kötet méltatásában, a *Medvetánc* című feljegyzésben, végül a *Hegel – Marx – Freud* című, befejezetlenül maradt nagy tanulmányban minden

¹³ József Attila levele Halász Gábornak (1935 áprilisa után). Ld. JAL 2006, 422. p.

korábbi értekező írásánál elmélyültebben és nyitottabban foglalkozott az őt izgató elméleti kérdésekkel. Mintha fejlődésének minden kis patakocskája a *Hegel – Marx – Freud*-ban futott volna össze. A szövegek egy részéhez szövegvariánsok és fogalmazványok tartoznak, és néha ezek izgalmasabbak, mint a véglegesnek szánt változat.

Ha megfelelő részletességgel térnénk ki az utolsó írások problematikájára, az külön fejezetet igényelne. Ha viszont madártávlati áttekintésünk szellemében példával akarjuk szemléltetni ezeknek az utolsó írásoknak a gondolati irányát és erejét, megállapodhatunk a *Hegel – Marx – Freud* egyik fő témájánál, a Marx-kritikánál. A tanulmány számos bíráló megjegyzést tesz, ezek közül azt emeljük ki, amely a négyeleemes képlettel, a kemény maggal, a fejlődés különböző állomásain változatlanul fennálló formulával van összefüggésben. Nem totális kiábrándulás ez a kritika a tudományos szocializmusból, hanem korrekciós szándék bejelentése. A fogalom, amely a kritika támköve, a homo oeconomicus a Hort-bírálatban bukkan föl. A marxi közgazdaságtan a res oeconomica, a gazdasági tények és folyamatok körével foglalkozik. Az alany, akit Marx ezekhez a tárgyakhoz rendelt, a proletár, aki a res oeconomicát megtermeli. Őt azonban József Attila nem fogadja el autentikus alanynak, mert mint alany elsősorban csak fiziológiai sajátosságokkal rendelkezik, azaz mint munkavégző lény jöhet csak számításba, mint a munka kifejtésére alkalmas izomerő, ügyesség és szellemi képességek birtokosa. A homo oeconomicus ellenben olyan termelő, akinek számolunk ösztönkésztetéseivel, tehát számba vesszük legbensőbb szükségleteit. A proletár csak úgy kaphatja meg méltóságát a rendszerben, ha ebben az értelemben vett homo oeconomicusnak tekintjük.

Ez a változtatás döntő lépés volt előre József Attila részéről az ösztöntan és a gazdaságtan közötti hídverésben. Azt az egyesítést, melyet a költő óvakodott megtenni a művészet vonatkozásában, kivéve a Halász Gáborhoz írt levelet, itt úgyszólván alulról végrehajtotta. A homo oeconomicus ugyanis az a termelő, akinek életét ösztönei alapozzák meg: az önfenntartás ösztöne és a fajfenntartásé. József Attila homo oeconomicusa nem semleges nemű. Itt kap mélyebb értelmet József Attilának az a törekvése, hogy a termelést és a nemzést fogalmilag összekapcsolja, és a szexualitást, látszólag értelmetlenül belekeverje a tudományos szocializmusba. Azaz József Attila homo oeconomicusa az a proletár, akit rendkívül mély belső késztetések vezérelnek: fönn akarja tartani a maga és családja életét, örömhöz akar hozzájutni, és eközben megteremti az emberi létezés gazdagságát. Fenntartja magát, nemz, és termékeket állít elő. A *Hegel – Marx – Freud*-ban mindazonáltal kevés szó esik Freud ösztöntanáról. Éppen csak hogy említés történik róla. Mégis igen kevés kétségünk lehet afelől, hogy a Marx-bírálat kiindulópontja az ösztöntan, az ösztönkésztetések felszerelt homo oeconomicus volt. Illetve az, amilyennek azt József Attila a magáévá élte. A költő ösztönfogalma ugyanis nem azonosítható Freudéval. A homo oeconomicus fogalmával József Attila a Hort Dezső-kritikában élt, a freudi ösztöntan markáns értelmezését és alkalmazását A *művészet kérdése és a proletárság* után az *Ázsia lelke* méltatásában és annak szövegváltozataiban további lényeges megállapításokkal egészítette ki. Ez a kiszemelt példa jól mutatja, hogy József Attila élete utolsó írásaiban gondolkodóként is figyelemre méltó teljesítményt hozott létre, s e mögött a teljesítmény mögött egy meglepően konzekvens építkezés rejlik.

A kortársi visszaemlékezésektől félrevezetve és különféle látszatoknak engedve József Attila gondolati fejlődését girbegörbének képzeltük. Az 1930–1937 közötti írások korpusza azonban egy nagyon is szervesen kibontakozó gondolati teljesítmény képét nyújtják, a szeszélyesen kanyargó gondolati út helyett inkább az egyeneshez igazodó fejlődést találtunk. Ennek az intellektuális tevékenységnek inkább a kontextusa változott radikálisan. Olyan szintézisig, amelyet nagy vers-szimfóniáiban, vers-tablóiban szemlélhetünk, az értekező prózájában nem jutott el. A gondolati utak ívei azonban erősen összezáruló tendenciát mutatnak. Talán a *Hegel – Marx – Freud* ilyen szintézis lett volna, ha a költő tovább írta volna, de a balatonszárszói tragikus öngyilkosság egy bizonyos ponton megállította ennek a még intellektuális fejlődésben lévő fiatalembernek a szellemi épülését. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy miközben a költő a legkülönbözőbb tárgyakról fejtette ki a nézeteit, e változó irányú ítéletek, vélemények mögött virtuálisan kiépülőben volt egy Marxra és Freudra alapozó konzekvens gondolatrendszer. Ez a rendszer a legtöbbet magából alighanem a *Hegel – Marx – Freud*-ban árult el. Nyilvánvaló, hogy az új szintézisnek a művészetbölcseleti fejezet állt volna a középpontjában, egyesítve a terelés elvét a szublimációéval.

Az intellektuális fejlődésrajzban arra koncentráltunk, amit József Attila gondolkodástörténete lényegi, egységesítő tendenciájának tartunk. Csak egy lépéssel kell közelebb lépnünk az egyes szövegekhez, és nyomban szembeötlő a költő tájékozódásának tágassága, sokfélesége, olykor zavarba ejtő változatossága. Egy ilyen gondolkodástörténeti áttekintés nem képes minden részletre kiterjedő, árnyalt képet nyújtani a költő szerteágazó, sokféle elméleti és aktuális, kortörténeti érdekű problémáival szembesülő nézetrendszeréről. Reális összkép csak az értekező József Attila összes szövegéből és a jegyzetírók hozzájuk fűzött elemzéseiből kerekedhet ki, s ez az összkép is csak a gondolkodót mutathatja be közvetlenül, a költői gyakorlat egészére csupán közvetve képes utalni.

József Attila értekező életműve – recepciója tükrében

Kritikai kiadásunk – ahol erre lehetőség nyílik – részletes recepciótörténeti áttekintést ad a költő írásait követő jegyzetekben, a cikk vagy tanulmány első megjelenésétől napjainkig. Eljárásunk távolról sem magától értetődő. A kritikai kiadások érdeklődésébe ez nem tartozott bele, mert a műfaj a szövegromlás ellenében jött létre, az irodalmi művek hiteles szövegváltozatának előállítását („rekonstrukcióját”) tekintette feladatának. De ha értelmezésbeli gondja támadt, kénytelen-kelletlen ráfanyalodott, hogy figyelembe vegye a keletkezés körülményeit is, bonyolultabb esetekben pedig még a recepciót is. Ám ez utóbbit igyekezett korlátok között tartani; a szerző halálának időpontját tekintette illetékessége határának, arra hivatkozva, hogy csak addig van lehetőség a szöveg módosulását befolyásolni. Ma is készülnek kritikai kiadások, amelyek megelégednek a szövegkritikával (ezt nevezzük *editio minornak*); és napjainkban is akadnak szakemberek, akik gyanakodva tekintenek minden olyan információra, amely szerintük „elvezet” a műtől.

Anélkül, hogy lebecsülnénk az *editio minor*t teljesítő munkák hasznát, komoly érvek szólnak a recepciótörténet beemelése mellett (ez volna az *editio maior*, amely tartalmazza a keletkezés- és kiadástörténetet is). A középpontban persze a műalkotásnak kell állnia, de kérdésessé vált, hogy *mit kell érteni műalkotáson*. A 20. századi irodalomértelmező irányzatok egyik fontos felismerése, hogy a művek jelentése nem rögzíthető egyszer s mindenkorra, hanem dinamikus alakzat, már csak azért is, mert kizárólag az olvasatai által létezik, azaz ismételten változik, az olvasatok egymásutánja pedig lezárhatatlan folyamat. Már a kritikai kiadás műfaját megteremtő, később sokat bírált pozitivistá felfogás is tisztában volt azzal, hogy *a textus nem értelmezhető contextus nélkül*. A keletkezéstörténet alapos földerítése sem kerülheti meg a (közvetlenül adott szövegen túli) szociokulturális tényezők figyelembevételét. Utóbb világossá vált, hogy a *rekonstrukció valójában konstrukció is*; a visszatekintés szükségképpen valamilyen jelenbeli horizontból történik, annak sajátos érdeklődése és technikai lehetőségei által determinált. A kritikai kiadás készítője is szükségképpen pozicionálja magát – akár tudatában van ennek, akár nem. A recepciótörténet feldolgozásával nem megköti, hanem megkönnyíti az újabb értelmezések dolgát, hiszen a már elért eredményeket nem kell újra fölfedezni. Az sem baj, ha a recepciótörténet a mű és környezete folyamatosan változó viszonyát vizsgálva megsejtet valamit a kultúra és a társadalom mozgásirányából is.

A továbbiakban József Attila értekező életművének recepciótörténetét kíséreljük meg (a szakmára korlátozva) röviden összefoglalni, elsősorban azokra az összefüggésekre helyezve a hangsúlyt, amelyek az egyes szövegek recepcióját összekötik egymással. Áttekintésünk nem titkolt célja bevezetni az olvasót a gondolkodó József Attila világába, de azon keresztül, hogy a róla szóló irodalmat tekintjük át.

József Attila értekező életműve – első megközelítésben

József Attila nagy ambícióval írt irodalmi bírálatokat, politikai vitairatokat és filozófiai igényű eszmefuttatásokat, de ezeknek csak egy részét publikálta. Kortársai már csak ezért sem lehettek tisztában írásai valódi jelentőségével. Értekező életműve terjedelmét tekintve nem túl nagy, életében mindössze negyvenkilenc rövidebb-hosszabb írása jelent meg. Közülük csak néhány vitacikke keltett – botránnyal határos – figyelmet, minthogy ezek szembementek a kortárs irodalmi közvéleménnyel vagy a költőt ideig-óráig elfogadó illegális kommunista párt irányvonalával (*Az Istenek halmak, az Ember él*, 1930, „*Új Szellemi Front*”, 1935, illetve *Egyéniség és valóság*, 1932, *Az egységfront körül*, 1933). A három terjedelmesebb tanulmányából kettőt, az *Ihlet és nemzet* címmel tervezett korai művészetbölcseleti alapvetését (1928–1929) és a *Hegel – Marx – Freud* című, a marxizmust freudista nézőpontból mérlegelő kései elméleti írását (1936–1937) félbehagyta, egyik sem jutott el a publikálásig, ahogy a harmadik, az *Irodalom és szocializmus* című előadásszövege (1930) sem. Mindhárom csak a halála után jelent meg, az első kettő pontatlanul, a töredékben maradt szövegváltozatok önkényesen megállapított csoportosításával. Utólag már nem nehéz felismerni a gondolkodó József Attila bámulatos ötletgazdagságát, borotvaéles logikáját, szerteágazó érdeklődését, feltűnően gyors tájékozódó képességét. De az értekező életmű megismerése időben elhúzódott, és belső összefüggései, eredeti meglátásai sokáig rejtve maradtak.

Megjelent írásai sem könnyítették meg az olvasók dolgát. Első vitacikkének, melyben országos érdeklődésre számot tartó kérdésben, Ady költészetének megítélésében mutatkozhatott be a széles nyilvánosság előtt (*Ady-vízió*, 1929), éppen Ady költészetéről nincs sok mondanivalója, e helyett vitapartnereit kritizálja-vegzálja, sokszor találóan, néha szellemesen. Holott igen komolyan vette feladatát: a nem sokkal korábban kialakított művészetbölcseleti koncepcióját kísérte meg vitacikkében hasznosítani, de csak a sorok között, félig-meddig rejtett módon, itt-ott egy-két részletet villantva fel belőle. A cikke végén található jelentőségteljes megállapítások, mint „A nemzet: közös ihlet. A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs”,¹ odavetett, talányos állításoknak tűnhettek az olvasók előtt, a gondolatmenet vázlatossága-elnagyoltsága miatt. A kortársak nem igazán érthették meg, illetve csak annyit fogtak fel belőle, hogy az ifjú költő nagy mellénnyel szórja ítéleteit boldog-boldogtalanról.² A vitát kirobbantó Kosztolányi Dezső a maga nézőpontjából nem alaptalanul találta József Attila írását „nagyon éretlennek”.³ Zsolt Béla pedig (akinek a költőhöz fűződő, 1923-ig visszanyúló ismeretsége, majd barátsága révén lett József Attila a *Toll* munkatársa) a vitát lezáró írásában „szer-

¹ Ld. JATC1 1995, 170. p.

² Mégis akadt egy kivétel. Komlós Aladár, aki ekkor jó barátságban volt József Attilával, éppen azért bírálta meg őt (szóban), mert ismerte fő elméleti forrását, Pauler Ákos logikai tanítását, amelynek megemésztetlen bevetését kifogásolta: „Jól emlékszem például arra a nyári délelőtre 1930-ban, mikor együtt mentünk le az Erzsébet-híd melletti nyári uszodába, és ott a deszkán fekve a *Toll*-ban megjelent Ady-reviziós cikkén gúnyolódtam vele, a Pauler Ákosnál frissen olvasott fogalmak tudálékos használata miatt.” – ld. Komlós 1957, 212. p.

³ Ld. Kosztolányi Á 1966, 114. p.

telennek” nevezte a költő vitacikkét,⁴ és tulajdonképpen mentegetni próbálta ezzel a jelzővel.⁵

Kritikusként, vitapartnerként szigorú volt és leállíthatatlan. A Babits ellen írt, pamfletszerű bírálata lett a leghírhedtebb, jöllehet hasonló élességgel szólt Kassákról, Móriczról, Pintér Jenő irodalomtörténetéről, Szekfű Gyula lapjának irányáról és a Gömbös-kormány reformszólamainak felülről, Új Szellemi Frontot meghirdető Zilahy Lajosról és a hozzá csatlakozó népi írókról is. Mint ahogy a korabeli munkásmozgalom vitás kérdéseiben elfoglalt álláspontja is több ízben kifejezetten provokáló volt. Mindez szükségképpen vezetett oda, hogy számos kortársa csak a türelmetlen, kioktató hangnemet és a támadó szándékot érzékelte, az írások intellektuális értékét nem. Riasztóan hatott értekező prózájának retorikája és szóhasználata is.⁶ A rendszeres elméleti stúdiumokat nélkülöző, az egyetemi tanulásba ismételten csupán belekóstoló, önmagát döntően *autodidakta* módon képező költőnek ugyanis nem akármilyen küzdelmet kellett folytatnia gondolati konstrukcióinak kifejezéséért, az elképzeléseit reprezentáló nyelv megeremtéséért. Bizonytalanságát mutatja a feltűnően sok töredékben maradt fogalmazvány. Vágó Márta emlékezéséből tudni lehet, hogy (költői tehetségének elismerése ellenére) milyen hendikeppel indult a lány baráti körével, a művelt Kecskeméti testvérekkel folytatott szellemi vitákban. S bizonyára igaza volt Vágó Márta unokabátyjának, Mannheim Károlynak, a tudásszociológia atyjának, aki éppen első nemzetközi sikereit aratta, amikor 1928. végi személyes találkozásuk nyomán „lehetetlen tipikus autodidakta filozófálgatás”-nak nevezte József Attila művészet-bölcséleti elképzeléseit.⁷

Tulajdonképpen a költő maga is érezte elméleti felkészültségének hiányait – éppen ezt próbálta leküzdeni azzal, hogy *saját* művészetfilozófia megírásába fogott. S bár nem készült el vele, a *bölcséleti autentikusság* igénye élete végéig fontos inspirálója maradt alkotói öntudatának.⁸ Filozófiai igényű szövegeinek nehézkessége legtöbbször a *pon-*

⁴ Ld. Zsolt 1929, 8. p.

⁵ Nem fogalmazott szerencsésen, hiszen A *Toll* vitájában nem volt még egy írás, amely ilyen szigorú logikával építkezett volna.

⁶ József Attila vitastílusáról és negatív fogadtatásáról ld. Tverdota György *Párbeszéd a korral* című tanulmányát (Tverdota 1985b).

⁷ Mannheim véleményét Vágó Márta írta meg József Attilának (az 1928. november 12-i keltezésű levelében), idézve Lederer Emil levelét – ld. Vágó M 2005, 456. p.; JAL 2006, 328. p. Mannheim Károly szigorú véleménye még akkor is komolyan vehető, ha voltak magántermészetű indítékai is, hiszen a költő Vágó Mártával tervezett házasságának ügyében a Vágó család baráti körének „hivatott papjaként Mannheim Károly mondta ki a végső elutasítást” – ld. Farkas J L 2000, 40. p. Más kérdés, hogy egy igen fiatal ember próbálkozásáról van szó.

⁸ Ez magyarázza értekező műveinek felfokozott szubjektív érdekelttségét. Egyetértek Agárdi Péter megállapításával, amely szerint a tudományos igényű kritikátörténet nézőpontjából „nem az ítéletek maradandósága, a pontos igazságérték, a telitalálatok száma minősíti a kritikust, hanem [...] a normatív értékelés és az értékelő normaképzés egysége [...] Nem szentségtörés talán, ha leírom: József Attila ilyen értelemben *nem volt sem par excellence kritikus* (még kevésbé „nagykritikus”), *sem bölcselő*. Függetlenül igazságaitól és tévedéseitől. Számára minden teoretikus keresés, átvétel és újraalkotás, illetve valamennyi irodalomkritikai vállalkozás *közvetlen önértelmezési funkcióval* rendelkezik, legyen szó személyisége és

tosság érdekében túlbonyolított szintaxis számlájára írható. S éppen a fogalmi háló aggályos kimunkálása és a hozzá társuló apodiktikus hang miatt találták írásait sokan ellenszenvesnek, gyakran merült fel vele szemben a „skolasztikusság” és „doktrinerség” vádja. Holott terminológiája kidolgozásában is sokszor hasonlóképp leleményesnek bizonyult, mint költői nyelve kialakításában. S ahogy nem érte be a maga ars poeticájának meghatározásával, hanem programszerűen a művészet, valójában a költészet egészének metafizikai helyét kívánta kijelölni, hasonló, *egyetemes* érvényre törő gesztussal kereste az alapelveket mindenben, a társadalomban és a társadalomtudományban, a követendő mintának választott marxi és freudi elméletben egyaránt. A lényegre törekvés és a paradox vonások kimutatása éppúgy hozzátartozik József Attila szellemi karakteréhez, mint a fogalmak összetartozásába és önmagukat magyarázó erejébe vetett hite. Korán kialakult benne az a *pánlogikai* beállítottság, amely megerősítést és útmutatást kapott Pauler Ákos filozófiai elgondolásaitól.⁹ Mintha a költészetnek (az ihletnek) József Attila által feltételezett mágikus erejét, a „névvarázs”-t próbálta volna érvényre juttatni azzal a feltűnően lassan ki- és átalakuló fogalmi hálóval is, amely a húszas évek végén, majd a harmincas évek derekán írt értekező műveinek sajátja.

A költő halálának másnapján támadt kultusz sem változtatott prózájának lekezelő, érdektelen fogadtatásán. Pontosabban: csak azok a szövegei képeztek kivételt, amelyeket kapcsolatba lehetett hozni tragikus sorsával (költészetének kései felfedezése is ebből a perspektívából történt). A *Szép Szó* 1938-as emlékszámban jelent meg a *Curriculum vitae* című alkalmi írása és a *Hegel – Marx – Freud* című, befejezetlenül maradt tanulmánya. Jellemző, hogy míg az első igen gyorsan népszerű lett, mivel segítette a költő kultuszának kialakulását, a másikat csak mint elhatalmasodó mentális betegségének dokumentumát vették figyelembe.¹⁰ Életműve első, 1938-as gyűjteményes kiadásának szerkesztője, Németh Andor néhány prózai írását is beválogatta a kötetbe, ezek azonban éppúgy nem keltettek érdeklődést, mint József Attila művészetbölcseleti gondolatainak Sándor Pál által 1941-ben közreadott és megszerkesztett szövegváltozata, a *Költészet és nemzet*¹¹ sem. De maga Németh Andor is csupán a költő életéhez és költészetéhez szolgáló *adalekként* fogta fel a prózai szövegeket. A hagyatékban talált fogalmazványokról az volt a véleménye, hogy József Attila „skolasztikus logikai apparátussal, sokszor vad doktrinerizmussal és a kifejezéssel erősen küzdve próbálja tisztázni a művészi tevékenykedés helyét és feladatát az emberi tevékenykedések között”, és „a marxista és freudista tanok összehangolásával

környezete súlyos konfliktusokkal terhelt viszonyáról vagy a lírai világalgatók természetéről.” – ld. Agárdi P 2006b, 120. p.

⁹ Pauler Ákos *Bevezetés a filozófiába* című könyvének (ld. Pauler 1920) József Attilára tett hatásáról ld. Tverdotá György: *Az ihlet tana* és Farkas János László: *Logika, de* című tanulmányát (Tverdotá 1982b; Farkas J L 1999).

¹⁰ Ritka kivételnek számít annak a levélrészletnek elismerő fogadtatása, melyet Halász Gábor idéz a költő összegyűjtött verseinek kiadásához írt, a *Nyugat* 1938. augusztusi számában megjelent cikkében. (Ld. Halász G 1938, 131–132. p. = KJA2 1987, 1169–1170. p.) József Attila azt követően fordult levélben Halász Gáborhoz, hogy az 1935 áprilisában publikált szemléjében kritizálta az ő politikai programverseit. Sajnos a levél elkallódott, de a cikkben idézett levélrészletre sűrűn hivatkoznak.

¹¹ Ld. JA1941.

kísérletezik”.¹² Sándor Pál utóbb, évtizedekkel később „egy nagyarányú marxista esztétika megalkotására való törekvésként”¹³ méltatta az általa szerkesztett kötet¹⁴ anyagát, de *akkor*, a kötet megjelenése idején egyáltalán nem ejtett szót erről. Az *igazi József Attila* címmel 1940-ben publikált tanulmányában a kialakuló kultusz igényének próbált megfelelni, amikor József Attila személyes sorsproblémáira vezette vissza az elméleti írások túlélézett kérdésfeltevéseit, s közvetve a költő betegségével hozta összefüggésbe a „diaktikus marxista korszaka” utáni fordulatát, freudomarxista tájékozódását.¹⁵ Ugyanakkor elsőként figyelt fel *A művészet kérdése és a proletárság* című töredékének kiemelt szerepére a költő elméleti útkeresésében.

Jóllehet az 1960-as években – a kritikai kiadás legendás III. kötete,¹⁶ az értekező életmű első teljességre törekedő, tudományos igényű kiadása (1958) után – megváltozott a helyzet, és felfedezték a gondolkodó József Attilát, még ezt követően is sokan osztották a kötetet sajtó alá rendező Szabolcsi Miklós álláspontját: „A költő József Attila jelentősége mellett az esztétikai, filozófiai gondolatait kifejtő József Attila mégiscsak másodrendű, véleményem szerint az utóbbi aspektus előtérbe állítása nem felel meg műve valódi arányainak.”¹⁷ Ezzel a magát sokáig makacsul tartó vélekedéssel magyarázható, hogy a lírikus és a teoretikus József Attila teljesítményét elismerő recepció nem segítette egymást, sőt az előbbi kijátszották az utóbbival szemben. Magától értetődik, hogy elsősorban József Attila költői teljesítményét értékelte-értékeli az utókor, és ennek köszönhető, hogy értekező prózája egyáltalán figyelemben részesül. De költészetének rejtett összefüggéseit, szemléleti pozíciójának teljességét föltehetően alaposabban és mélyebben tárhatja fel a kutatás, ha figyelembe veszi gondolati háttérét, értekező életművét. S talán az is nyom valamit a latban, hogy József Attila gondolkodónak is eredeti tehetség volt.¹⁸ Fejtő Ferenc éppen arra próbált figyelmeztetni *József*

¹² Németh Andor: *Utószó egy utószóhoz. József Attila verseinek első gyűjteményes kiadása* (megjelent a *Szép Szó* 1938. júliusi számában). Ld. Németh A 1938b; KJA2 1987, 1163. p.

¹³ Sándor Pál: *Emlékeim József Attiláról*. (Ld. JAE 1957, 327. p.)

¹⁴ *Költészet és nemzet* – ld. JA 1941.

¹⁵ Jóllehet előbb elhárítani igyekszik az effajta magyarázatot, vö. Sándor P 1940 = KJA2 1987, 1340–1341. p., illetve 1346–1347, 1361. p. Alighanem Sándor Pál lelkén szárad, hogy a költő halála után a József Jolántól elkért kéziratoknak (József Attila nem publikált értekező szövegeinek) jelentős része elkeveredett, évtizedeken át lappangott, és csak 1986-ban került elő. József Attila két szövegét (*A magyar proletáriradalom platformtervezetere* írt válaszát és a szovjet írókongresszusra való meghívás elmaradását sérelmező írását) pedig – saját bevallása szerint – Sándor Pál maga tartotta vissza, és ezeket állítólag a rendőrség később megtalálta és lefoglalta. (Ld. JAE 1957, 328. p.) Később szóban elismerte, hogy valójában ő semmisítette meg a politikai szempontból kényesnek ítélt két szöveget (a mozgalmat akarta megvédeni a költővel szemben), mint ahogy – a cikk állításával ellentétben – nem adta vissza a szövegek egy részét, például a *Hegel – Marx – Freud* című tanulmányának azokat a szövegváltozatait, amelyek a költő radikális Marx-kritikáját tartalmazzák.

¹⁶ Ld. JAÖM3 1958.

¹⁷ Ld. Szabolcsi M 1992, 390. p.

¹⁸ Lengyel András szerint három jellegzetes álláspont alakult ki József Attila értekező szövegeinek megítélésében. Az első tagadja jelentőségüket, és nemcsak József Attila költészetéhez, hanem a kortárs magyar esszéírók teljesítményéhez képest is gyöngébbnek látja őket. A második a költői életmű megértésének eszközeként számol velük. A harmadik önértéküket hangsúlyozza. (Ld. Lengyel A 2005,

Attila, az útmutató című, kitűnő írásában (1947), hogy a költő „senkire sem haragudott inkább, mint azokra, akik dilettáns kirándulásoknak minősítették elméleti kísérleteit, s csupán mint költőt voltak hajlandó elismerni. József Attila nem választotta el szigorúan a költői mesterséget a tudatosodástól, az elmélkedéstől, a filozófiától. A költészet az ő számára csak egyik s talán nem is a legkiváltságosabb módja volt az eszméletnek, egyik kifejezési technikája az igazságnak.”¹⁹ És *nemcsak* esztétikai vagy filozófiai témájú szövegei játszottak fontos szerepet pályája alakulásában, hanem politikai tárgyú írásai is; például 1935-ben az Új Szellemi Front elleni fellépése hozta össze (újra) Ignótus Pállal, és végül ez vezetett a kettejük által szerkesztett *Szép Szó* megalapításához.

A recepció alapja: írásainak első megjelenése

Minthogy a recepció döntően a publikáción alapul, áttekintésünket célszerűnek látszik írásai első megjelenésének számbavételével kezdeni. (Röviden utalunk az új, 1995-ös kritikai kiadásban helyet kapó, 1930-ig írt szövegeire is.)

1) Korai pályaszakasza (1): irodalomkritikája

Két súlytalan publikációját nem számítva, József Attila értekező munkássága 1928-ban kezdődött. Ekkor merült fel benne az a szándék, hogy rendszeresen irodalomkritikákat írjon,²⁰ és az év folyamán három recenziója meg is jelent a *Nyugat*-ban.²¹ E műfajjal nem hagyott fel a következő években sem. Vízválasztónak tekinthető az 1928 végén, 1929 elején írt művészetbölcseleti műve, amely befejezetlen maradt ugyan, de a benne megfogalmazott elvek hatással voltak a két jelentősebb cikkére: a már említett, az Ady-re-vízió körüli vitába beleszóló írására (*Ady-vízió*)²² és a Babits új verseskötetét pellengérre állító, a *Nyugat*-ban öt ért sérelmet megbosszuló „tárgyi kritikai tanulmányára” (*Az Istene halnak, az Ember él*).²³ Az Ady-cikk a *Toll*-ban folyó vita kései szakaszában jelent meg, már csak ezért sem válthatott ki visszhangot; a Babits-bírálat pedig túlságosan brutális volt ahhoz, hogy szalonképes vitát váltson ki (a színpalak mögött persze felfigyeltek rá, és nem kis hátránnyal járt a költő érvényesülésében).

Voltaképpen mindössze két év alatt (1930-ban és 1931-ben) jelent meg irodalomkritikáinak java része, ami nem több öt recenziónál (Nagy Lajos *Lecke* című novelláskötetéről, Aszlányi Károly *Pénz a Láthatáron* című regényéről, Mécs László *Az ember és árnyéka* című verseskötényéről, Kassák Lajos *35 vers* című kötetéről és Zsolt Béla *Belle-*

31. p.) Föltehetően nincs akkora különbség a két utóbbi felfogás között, mivel immár nyilvánvaló a költői és értekező életmű szoros összetartozása, következésképp sem József Attila költészete nem függetleníthető gondolkodói teljesítményétől, sem pedig az utóbbi az előbbitől.

¹⁹ Fejtő 1947 = Fejtő 1992, 156–181. p. (157. p.)

²⁰ Ld. József Attila levelét Zolnai Bélának (1928. március 29.). In: JAL 2006, 218. p.

²¹ Közülük az *Egyszerű énekek : Brichta Cézár versei* című (*Nyugat*, 1928. június 16.) keltett utóbb nagy figyelmet, minthogy a korabeli szocialista költészet hiteltelen(ítő) „absztrakt lelkesedését” bírálta.

²² A *Toll*, 1929. július 14.

²³ A *Toll*, 1930. január 10.

garde című regényéről).²⁴ Igaz, félig-meddig ide sorolható még további három recenziója, amelyek értekező művekről szólnak („*Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete*”; Dóczy Jenő: *Arany János; Forrás a sivatagban*²⁵ – az utóbbi Hankiss János és Juhász Géza francia nyelvű magyar irodalomtörténetéről). Ezt követően négy év szünet következett, és csak 1935-ben jelent meg az egyetlen és egyben utolsó irodalomkritikai cikke, amely Kosztolányi Dezső *Összegyűjtött költeményeinek* megjelenése alkalmából született.²⁶

Keveset tudunk írásai visszhangjáról, de ez csöppet sem meglepő, mivel recenziókról van szó. A ritka kivételek egyike az a cikke, melyet Tamási Áron elbeszéléskötetéről írt, és amely végül nem jelent meg. A Bartha Miklós Társaság jobbratolódása miatt 1930. október 31-én a balszárny (köztük József Attila is) kilépett a Társaságból. A kilépettek *Kohó* címmel új lapot kívántak alapítani, és József Attila itt szeretne volna közölni recenzióját, de a szerkesztőnek kiszemelt Simon Andor visszautasította, egy fennmaradt levélbeszámoló szerint azért, mert „Tamási Áron művészetét 100% marxista szemszögből bírálta”. De sebj – teszi hozzá epésen a levél írója –, majd a *Korunk* le fogja hozni. Ám az sem hozta le.²⁷ József Attila élesen polemikus írásaira (Kassák Lajos verseskötetéről, illetve Móricz Zsigmond nagy vitát kiváltó nyilatkozatáról) nem érkezett válasz. (Kassák hozzá volt szokva az éles támadásokhoz, maga is ezt gyakorolta, Móricz pedig talán nem is tudott a költő vele vitázó írásáról.)

Aligha lehet véletlen, hogy az *Előörshöz* való csatlakozásának rövid periódusa után *A Toll* és a *Korunk* lett az a két fórum, ahol a leggyakrabban publikált. Az 1929 tavaszán újraindított irodalmi és kritikai hetilap, *A Toll* a harcos liberalizmus orgánuma kívánt lenni, és – ahogy szinte valamennyi ekkoriban induló lap – szembefordult az „önmaga szobrává vált” *Nyugattal*,²⁸ fellépett az idejétmúltnak tartott irodalmi értékrend ellen (és e törekvésebe igencsak beleillett Kosztolányi Ady-pamfletje vagy József Attila fél évvel később publikált bírálata Babits Mihály verseskötetéről). A kolozsvári *Korunk*, a magyarországi irodalmi élet centrumától távolabb lévén, nyitottabb és megértőbb volt annak új szereplőit iránt; szerkesztője, a baloldali Gaál Gábor jóval türelmesebb József Attilával (vagy Fejtő Ferencsel).

²⁴ JA1930c = JATC1 1995, 277–280. p.; JA1930d = JATC1 1995, 281–282. p.; JA1931a (ld. JKK, 323–326. p.) JA1931c; JA1931d (ld. JKK, 338–340. p.); JA1932b (ld. JKK, 509–512 p.). Tamási Áron művéről írt recenziója (Hajnali Madár, 1930. október) nem jelent meg a költő életében, ld. JAÖM3 1958; illetve JKK.

²⁵ *Előör*s, 1929. október 26.; *Előör*s, 1929. december 21.; *Kortárs*, 1930. augusztus 25.

²⁶ JA1935d (ld. JKK). Bár tervezte, hogy ír Babits Mihály *Az európai irodalom története* című könyvéről (1935. június vége után), belefogott, de nem fejezte be; az Ignóus Pál *Kosztolányi Dezső* című tanulmányáról a *Szép Szó* 1937. 1. számában publikált szövege pedig nem több a figyelmet felhívó baráti ajánlásnál.

²⁷ Ld. a *Hajnali Madár* jegyzetét.

²⁸ Példaképpen Németh Andort idézem, aki a következőket írta a *Nyugatról*: „óvatosan semmitmondó, idejétmúlt írástudás, mely a maga szófüzéseivel kifulladásra kényszerít, hogy le ne kesse valahogy a kéthetes irodalmi aktualitások megkoszorúzását.” Németh itt még az általa favorizált Adyval sem tett kivételt: „milyen kusza, homályos és tárgyaltalan forradalmiság volt az, amit a *Nyugat* fénykorában – tehát Ady Endrével képviselt; mily tisztázatlan forradalmiság, a jakobinizmusnak és a honfőbűnnek milyen szétbogozhatatlan, önmagától mámoros hevülete” – *Az előregedett folyóirat* (ld. Németh A 1929).

2) Korai pályaszakasza (2): művészetbölcselete

1928 végén és 1929 elején írta az *Ihlet és nemzet* címmel tervezett művészetbölcseleti alapvetését (pontosabban ennek rövidebb-hosszabb szövegváltozatait), amely – mint már utaltunk rá – befejezetlen és életében kiadatlan maradt. Halála után különféle válogatások jelentek meg belőle, különböző címekkel, majd Szabolcsi Miklós gondozásában, az 1958-as kritikai kiadásban közölt változat *Esztétikai töredékek* címmel és *Költészet és nemzet* alcímmel²⁹ (ennek lett először jelentős recepciója). Az 1986-ban előkerült szövegváltozatokkal kibővült, immár teljesnek mondható szöveg együttesnek – a költő által tervezett címet (*Ihlet és nemzet*) is helyreállító – kritikai kiadására 1995-ben került sor.³⁰

Mivel keletkezésének időpontját 1958-ban nem sikerült megállapítani, tág tere nyílt a spekulációnak, így az 1960-as és 1970-es években rendhagyó, eredeti marxista törekvésként értelmezték és méltatták, amíg Tverdota György *Mi a tétje az időrendnek József Attila gondolkodástörténetében?* című, 1985-ben megjelent tanulmánya be nem bizonyította, hogy valójában ifjúkori próbálkozásról van szó, és nyoma sincs benne marxista orientációnak.³¹ A költő vállalkozásának értékét megemeli az életművön belül, hogy ez az egyetlen kísérlete önálló esztétikai koncepció létrehozására. A kommunista párthoz csatlakozását reprezentáló *Irodalom és szocializmus* című előadásszövege (1930. szeptember-október)³² csupán tovább írta, kiegészítette korai elképzeléseit, amikor felvette szempontjai közé a művészet történetiségének és társadalmi bázisának kérdését is. Az 1936 decemberében írt Bartók-tanulmányvázlat³³ tanúsága szerint a költő még kései pályaszakaszában is kitartott korai művészetbölcseletének és az *Irodalom és szocializmus*nak álláspontja mellett.

3) Korai pályaszakasza (3): népi orientációjú vitáikkal

József Attila 1929 elején lett tagja a Bartha Miklós Társaságnak, melynek baloldalához tartozott a társaság belső konfliktusaiban. Ekkor vállalt először közösséget egy olyan (nemzedéki) csoportosulással, amely határozott ideológiával rendelkezett, és szociális-kulturális kérdésekben a magyar status quo ellenzékeként lépett fel, a bethleni konszolidációval, valamint a Klebelsberg-féle neonacionalista „kultúrfölény”-nyel szemben. A Szabó Dezső ihlette, a nemzetet a parasztsággal azonosító, a magyarság eredetét keleten kereső (és erőteljesen rasszista-antiszemita) elképzelés nemcsak a konzervatív (keresztény-nemzeti) orientációt utasította el, hanem a liberális és szociáldemokrata nyugatiaságot is. József Attila közreműködött a barthások programját ismertető, Fábíán

²⁹ JAÖM3 1958, 223–253, 259–260. p.

³⁰ Szövegét ld. JATC1 1995, 23–139. p.; Tverdota György jegyzeteit ld. JATC2 1995, 22–141. p. József Attila két további szövege is itt jelent meg először: [*A tudomány abban különbözik...*] (1930 eleje); *Költői egész adatai elemzése* (1930 kora tavasza).

³¹ Ld. Tverdota 1985c.

³² Az *Irodalom és szocializmus* publikálása 1957-ig váratott magára: ld. JA1957a; JA1957b.

³³ A *Medvetánc* című vázlat legfőbb ambíciója, hogy megvédje Bartók Béla „disszonáns” zenéjét az értetlenséggel szemben. A közönség egy része elutasító magatartását azzal magyarázza, hogy Bartók egyszerre ősi és radikálisan új művészete sérti az éppen domináló (konvencionális) zenei ízlést.

Dániel által írt röpirat szövegének stilizálásában, „fogyaszthatóvá” alakításában (*Ki a faluba*),³⁴ és vitacikkében állt ki a társaság mellett. A népköltészet prioritását védve (és eltúlozva) verte vissza a Szekfű Gyula-féle *Magyar Szemle* támadását (*Magyar Mű és Labanc Szemle*),³⁵ és közeli ismerősenek, Kecskeméti Györgynek bírálatára is válaszolt, de ez töredékben és kiadatlanul maradt.³⁶ Míg az első írásában csak közvetve húzódik meg politikai tartalom, a másodikban már nyíltan jelen van.³⁷

4) *Mozgalmi korszaka (1): szocialista és freudomarxista orientációjú cikkei*

1930 végén úgy tűnt: József Attila megtalálta a maga hitvallását és közösségét. De az illegális KMP kötelékében zavartalanul eltöltött idő nem volt több, mint egyetlen esztendő. 1931 nyarán ugyanis nem akármilyen pofon érte: a moszkvai kommunista emigráció „platformtervezete” azt állította róla, hogy „a fasizmus táborában keresi a kivezető utat”. (Az 1931 őszen–telén írt válaszában először érzi úgy – mióta a mozgalomba került –, hogy hivatkoznia kell költői teljesítményére.)³⁸ A *Társadalmi Szemlé*ben megjelent egyetlen írását, a *Marxista munkásoktatás* című cikkét (1931. szeptember) a folyóirat szerkesztői alaposan megkurtították,³⁹ Az *ifjúság nemi problémái* című recenziója pedig nem jelent meg.⁴⁰ Ekkori cikkei – tekintet nélkül műfajukra – polemikus célzattal születnek. A *Fiatalságunk és a népművészet* című cikkében (*Szabadon*, 1932. január) metsző iróniával számol le saját nemzedékének – nem sokkal előtte még maga által is képviselt – harmadik utas paraszttromantikájával.⁴¹ (Lehet, hogy írását részben válasz-

³⁴ 1930. május (ld. JA – Fábíán 1930).

³⁵ *Új Magyar Föld*, 1930. január–március (ld. JA1930b).

³⁶ A „*Tisztelt Szerkesztőség!*” kezdetű szöveget 1930. szeptemberében írta. Először az 1995-ös kritikai kiadásban jelent meg, ld. JATC1 1995, 290–297. p. A hasonló szemléletű, nem sokkal később írt (1930. szeptember) *Nemzetiség és gondolkodás* is töredékben maradt, ld. JKK (kiadásunkig csak online publikációja volt, ld. JAHSZK 2012).

³⁷ A szöveg figyelemre méltó sajátossága köztes pozíciója a népi-nemzeti és a proletár-szocialista álláspont között. Itt még sajnálatosnak tartja, hogy a szocializmus „megmaradt hazánkban német szocializmusnak”, azaz szociáldemokratának, és úgy vélekedik, hogy a tudományos szocializmus „nem-nemzeti és nem emberies álláspont”. Ehhez képest egy évvel később József Attila már az illegális kommunista párt tagja.

³⁸ A JAÖM3 1958 közölte először A magyar proletáriródalom platformtervezetét és József Attila válaszának töredékes fogalmazványát – ld. 429–439., illetve 209–219. p.

³⁹ Ld. a *Marxista munkásoktatás* jegyzetét. József Attila ortodox marxista korszakának reprezentatív dokumentuma a [*Tanulmányunk három*] kezdetű szemináriumi előadásvázlata (1931 tavaszáról–nyaráról).

⁴⁰ A *Korunk* Nagy Lajos recenzióját közölte. Lehet, hogy a baráti kör túlságosan élesnek találta József Attila szövegét, és Nagy Lajos helyette írta meg a maga változatát. De az is lehetséges, hogy József Attila utóbb írta, és vitacikknek szánta írását. Csak annyi bizonyos, hogy sikerült őt lebeszélni a szöveg publikálásáról. – Ld. Az *ifjúság nemi problémái* keletkezéstörténeti jegyzetét.

⁴¹ „Ez a fiatal értelmiség – írja József Attila –, amely nemrégén még az ellenforradalom élcsapatának számított, az ellenforradalom osztozkodásakor üres kézzel magára maradt. A magára hagyott prétériánus csapat megtalálta magára hagyott vezérét is, Szabó Dezsőt, aki szintén nem lelte honját e hazában és saját ellenforradalmát az ellenforradalomban.” – ld. JKK, 500. p. Vitatkozik saját, a *Magyar Mű és Labanc Szemle* című vitacikkében képviselt álláspontjával is. A népköltészetet viszont megkísérli átmenteni a proletárköltészetbe. Írását a *Szabadon* című rövid életű, mindössze három számot megért baloldali értelmiségi lapban publikálta.

nak szánta a korábbi eszmetársai részéről őt ért támadásokra.⁴²⁾ Több cikkében képviseli neofita buzgalommal a „hivatalos” pártvonalat. Irodalomkritikái is megsínylik ezt, például Kassák Lajos 35 vers című kötetét arra hivatkozva támadja, hogy megtéveszti az ifjúmunkásokat, amikor szocializmusként hirdeti a maga kispolgári, szolipszista álláspontját.⁴³ Értékező munkásságát ettől fogva elsősorban a politikai-elméleti irányváltásai határozzák meg, és csak módjával a műfaji szempontok.

A mozgalomban eltöltött időszak legjelentősebb értekezése az *Irodalom és szocializmus* című előadásszövege (1930. szeptember-október), melyben a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* verseskötetéhez (1931) hasonló módon – ahogy ott a verseit írja át osztályharcossá, itt – a művészetbölcseleti koncepcióját próbálja meg szalonképessé tenni szocialista meggyőződése számára. Már az is figyelemre méltó, ahogy újsütetű ortodox marxizmusát egybeköti a Pauler Ákostól átvett logikai idealizmussal. Ugyanakkor új, eredeti gondolatokkal is bővíti művészetbölcseleti elméletét, amelyet először itt sikerül teljes rendszerre formálnia.⁴⁴

A marxizmusnak hamarosan nem akármilyen vetélytársa támad József Attila szellemi orientációjában. Pszichoanalitikus terápiája rányitja szemét a mélylélektan elméleti hátterére is. Míg az 1932 májusában publikált írásában a marxizmus természettudományos relevanciáját védi Totis Béla egyik cikkével szemben (*Természettudomány és marxizmus*), addig Totis 1931-ben megjelent könyvét már a marxizmus és a pszichoanalízis alapján együtt részesíti megsemmisítő bírálatban (*Az ifjúság nemi problémái*, 1931 ősze vagy 1932 nyara). Utóbbi írásában⁴⁵ veti fel először, hogy a marxizmus mellé emelhető a freudizmus, mivel mindkettő társadalmi megoldást szorgalmaz, csak az egyik a szociális, míg a másik az egyéni létmód anomáliáit próbálja meg orvosolni: „A marxizmus az elnyomott proletáriátus fölszabadításának, a pszichoanalízis az elfojtásokkal teli lélek gyógyításának a tudománya.”⁴⁶ A két tan közti párhuzamnak és egyesítésük szükségességének gondolata az *Egyéniség és valóság* című cikkének (1932. június) már legfőbb tézise lett. József Attila ekkor a freudomarxista mozgalomból származó elképzelésnek a híve, amely a neurotikus felnőttből, annak orgazmus-problémáiból indul ki (szemben Freud és Ferenczi Sándor klasszikus, a lelki bajokat a gyermekkorból származtató koncepciójával).

A pártbeli elvtársai megbotránkoztatására felettébb alkalmas *Egyéniség és valóság* szövegét József Attila az általa (és Fejtő Ferencsel) szerkesztett, a mozgalom anyagi támogatásával elindított *Valóság* című folyóirat első (és egyben utolsó) számában

⁴² Ld. a *Fiatalságunk és a népművészet* jegyzetét. Féja Géza, aki cikkek sorában állt ki József Attila mellett (amikor mindketten az *Előőrshöz* tartoztak), és 1930 augusztusában mint „igazán nem osztálypoétát” védte meg Babitscal szemben, a maga nézőpontjából méltán háborodott fel néhány hónappal később, amikor kézhez kapta a vélekedésére ugyancsak rácafoló *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* kötetet, s nevezte a verseit osztályharcossá átiró József Attilát „szélkakas-költő”-nek. (Ld. Féja 1931 = KJA1 1987, 208–211. p.)

⁴³ Elfoglultságát mi sem mutatja jobban, mint hogy még csak említésre sem érdemesít olyan remekművet, mint *A mellékucskákból jöttem* kezdetű, 71. sorszámot kapott Kassák-vers.

⁴⁴ Vö. Nothnagel Zoltán: *Szómágia és marxizmus. József Attila „névvarázs-elméletének” fejlődésmenete az Irodalom és szocializmusig* (ld. Nothnagel 2014).

⁴⁵ József Attila nem publikálta bírálatát, jóllehet ezúttal befejezett szövegről van szó.

⁴⁶ Ld. JKK, 568. p.

jelentette meg, 1932 júniusában.⁴⁷ A *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?* című vitacikkében utóbb ő maga ekképp idézi fel az *Egyéniség és valóság* elutasító fogadtatását: „Ez írásomat a magyarországi marxisták majdnem kivétel nélkül támadták, különösen azt a passzusát minősítették antimarxista bolondgombának, amely szerint az emberi test, illetve a munkás termelési eszköz.”⁴⁸ A cikk körüli általános értetlenségről vallanak Sándor Pál, Ujhelyi József és mások emlékezései is.⁴⁹ József Attila cikkének „skolasztikus módszerét” utóbb Jeszenszky (Molnár) Erik tette szóvá, Veres Péter pedig védelmébe vette.⁵⁰

Tulajdonképpen ez az írása zárja le a szó szigorú értelmében vett mozgalmi korszakát. Ahhoz képest, hogy igen rövid időszakról van szó, József Attila publicisztikai termése meglepően nagy; tíz cikket publikált,⁵¹ és tizenkettő maradt kiadatlan.⁵²

⁴⁷ Szántó Judit visszaemlékezése szerint maga József Attila így interpretálta tanulmányát: „No, Judit, írtam egy cikket, amelyik elejétől végig marxista, mégsem fogják megérteni. Miért? Mert ezek az emberek elméletileg még azon a fokon sem állanak, ahol én. Most beadtam nekik.” – ld. Szántó J 2005, 172. p.

⁴⁸ Vö. *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?* – ld. JKK, 624. p. József Attila nem alaptalanul hivatkozik arra, hogy a kifogásolt megállapítás Marxtól származik. Fejtő Ferenc így emlékezett vissza a történetekre: „Micsoda botrány volt berkeinkben, amikor József Attila az első folyóirat hasábjain, amelyet együtt alapítottunk és szerkesztettünk Madzsar József és Sándor Pál megbízásából, egy hegelianus tanulmányt írt, amelyről a *Társadalmi Szemle* szerkesztői kezeiket tördelve állapították meg, hogy egy szót sem értenek belőle, s nagy megbotránkozással meredtek rám, amikor – megvallom, nem egészen őszintén – azt mondtam nekik, hogy én bizony értem. Hiszen valamit tényleg értettem belőle, mert Attila jó néhány éjszakán át elmagyarázta s lefordította. Kértem is, mielőtt nyomdába adtuk volna a tanulmányt, hogy fordítsa le előbb az olvasók részére Hegelről legalábbis Marxra – de megkötötte magát.” – ld. Fejtő 1992, 163. p.

⁴⁹ Ld. az *Egyéniség és valóság* recepciótörténeti jegyzetét. Szabolcsi Miklós az *Egyéniség és valóság*ot az életmű legvitatottabb darabjának nevezi. (Ld. Szabolcsi M 1998, 159. p.) Garai László a költő akkori mozgalmi helyzetét a következő paradoxonnal világítja meg: „ha kommunistához méltóan akart gondolkodni, akkor neki magának kellett belátnia, hogy kommunistához méltatlanul gondolkodik.” – Garai László: „...Elvegyűltem és kiváltam”. *Társadalomlélektani esszé az identitásról*. (Ld. Garai L 1993, 99. p.)

⁵⁰ „Az a skolasztikus módszer, – írta Jeszenszky (Molnár) Erik – amelyet József Attila a társadalmi fejlődés konkrét kérdéseinek a megítélésénél használ, egyedül arra alkalmas, hogy egészen világos összefüggéseket elhomályosítson és így gátat emeljen a valóság megértése elé. A szavak hasonló »dialektikájának« édeskevés köze van a valóság dialektikájához.” – *Skolasztika vagy dialektika. Válasz József Attilának* (Korunk, 1932. szeptember) = KJA1 1987, 243–246. p. (243. p.)

⁵¹ További publikációi, amelyekről nem esett szó: *Ahogy azt a nagy Móríczt elképzelem* (A Toll, 1931. március 31.); *Marxista munkásoktatás* (*Társadalmi Szemle*, 1931. szeptember); *Kína* (Korunk, 1932. július–augusztus); valamint a Szimonidesz Lajossal és Illyés Gyulával közösen elvállalt *[Halálbüntetés elleni röpirat]* (1932. július 28.).

⁵² Az eddig nem említett, ekkoriban írt, töredékben maradt, nem publikált szövegeinek címe és feltehető keletkezési ideje: *Logika és Dialektika* (1930. szeptember); *[Phe-Ji-Gjoh ugyanis]* (1931. eleje); *[Tanulmányunk három]* (1931. tavasza–nyara); *[Bármiféle társadalmi]* (1931. szeptember 19. előtt); *[Napjaink munkásmozgalma]* (1931. nyara–ősze); *[Hegel]* (1931. nyara–ősze); „A magyar proletáriróladalom plattformtervezete.” (1931–1932 fordulójának össze-tele); *Emberi eszmélet és társadalmi haladás* (1932. nyara vagy ősze). Itt kell megemlíteni a bizonytalan keletkezési időpontú *A művészet kérdése és a proletárság* című töredéket is. (Kiadásunkig csak online publikációjuk volt, ld. JAHSZK 2012.)

5) Mozgalmi korszaka (2): vitái a mozgalommal

Az 1933-as év fordulatot hoz József Attila életében is: Hitler győzelmének a baloldalon okozott traumáját élete végéig nem képes kiheverni. 1933–1934-ben egyre inkább eltávolodik a kommunista mozgalomtól, vitákba bonyolódik elvtársaival. *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?* című vitacikke (*Korunk*, 1932. szeptember) elsősorban azért érdekes, mert világossá tette: az *Egyéniség és valóság*ot nem egyszeri, alkalmi kirándulásnak szánta a marxista elmélet területére.

Egyetlen írása sem verte ki úgy a biztosítékot, mint *Az egységfront körül* című cikke (*Uj Harcos*, 1933. május), amely érzékeny ponton bírálta mindkét munkáspárt szövetségi politikáját, azt, hogy csak szavakban sürgetnek egységfrontot, valójában kölcsönösen egymás kiszorítására törekednek. József Attila a nácik hatalomra kerülésének tanulságára figyelmeztet, és nemcsak a szociáldemokrata és bolsevik mozgalom vezetőivel elégedetlen, hanem a munkásság passzivitásával is. A költő vitacikkére Téglás Ferenc álnéven érkezett meg a ledorongoló válasz,⁵³ amely gyakorlatilag a pártvezetés álláspontját képviselte, és József Attilának az illegális kommunista pártból való kizárását jelentette.⁵⁴ A költő sem előtte, sem utána nem találta szembe magát ilyen radikális politikai támadással. Alighanem a Téglás-féle szöveg jelenti életében a recepció mélypontját.

6) Kikerülve a mozgalomból: pozíció- és kiutkeresése

A mozgalomból kikerülve átmenetileg légüres térbe került, 1933 nyarától 1934 őszéig.⁵⁵ Bár a kommunista párt már 1933-ban kizárta őt tagjai sorából, de csendben tette, ő pedig hallgatólagosan tudomásul vette. Ám azt, hogy nem kapott meghívást 1934 nyarán a Szovjetunióban megrendezésre került nemzetközi írókongresszusra, úgy élte meg, mint kiközösítése közszemlére tett gesztusát.⁵⁶ Sérelmét és szakítását a mozgalommal megírta a Veres Péternek címzett, 1934. szeptember 24-én kelt levelében: „Én álmarxista,

⁵³ „József Attila esetének veszedelmessége abban áll, hogy ő, mint tehetséges költő, egy pár proletár tárgyú versével némi tekintélyt szerzett a baloldali munkások között. Most erre támaszkodva, baloldali mozgalmi frazeológiába burkolva, szociálfasiszta ideológiát árul. [...] marxi fogalmakkal dobálódzó tudálékos stílusban ír, amit ír, az azonban már nem *meg nem emésztett marxizmus*, hanem igen *megemésztett opportunizmus*. József Attila [...] a valóságban a szociáldemokrata vezetők pozícióját erősíti, azoktól vesz és azoknak ad érveket, őket menti, őket, akik a munkásegységfront helyett a tőkével való egységfrontot építik mind szorosabban. József Attila ezzel a cikkével a sz. d. vezérek ideológiai ügymőke lett a baloldali munkásság között.” – *Az egységfront körül. Válasz József Attila azonos című vitacikkére* (*Uj Harcos*, 1933. június) = JAÖM3 1958, 367–368. p. (Kiemelés a szerzőtől.) Ennél súlyosabb vádakkal nem illethették volna.

⁵⁴ Ld. bővebben *Az egységfront körül* jegyzetét.

⁵⁵ A költő akkori indulatainak erejét mutatja az 1933 nyarán vagy őszén írt *A nemzeti szocializmus* kezdetű, töredékben maradt nemzeti kommunista kiáltványa, melyet utóbb elvetett. Szövegét először 1997-ben publikálta Murányi Gábor, a Szántó Judit naplójából és visszaemlékezéseiből összeállított gyűjtemény függelékeként. (Ld. Szántó J 1997, 190–191. p. Bővebben ld. *A nemzeti szocializmus* keletkezéstörténeti jegyzetét.

⁵⁶ Pamfletet írt *Miért nem én?* címmel, melyben „megindokolta”, hogy a moszkvai írókongresszusra miért nem őt hívták meg Magyarországról, hanem Illyés Gyulát és Nagy Lajost. Pamfletjét nem tudta megjelentetni, a végleges (tisztázott) szövege pedig elveszett vagy lappang. Írása bevezetőjének egyik változataként azonosították a *[A nyáron tartott moszkvai]* kezdetű töredéket, melyet Nagy Csaba publikált először, ld. Nagy Cs 1989; Nagy Cs 1992. E töredék valószínűleg később keletkezett, de – a *[Kirpotin]*

szociálfasiszta, burzsoábérenc renegát vagyok. De költő. Ők viszont nem burzsoábérencsek és nem költők. De nemcsak ők különböztetik meg magukat tőlem, hanem – amint látja – én is megkülönböztetem magamat tőlük.”⁵⁷

Ezt követően új szövetségeseket próbált találni. Először Mónus Illésnek sikerült megnyernie őt a *Szocializmus* köre számára,⁵⁸ A *szocializmus bölcselete* című írását e folyóirat hozta le.⁵⁹ Ugyanitt jelent meg a Gömbös Gyula miniszterelnökkel szövetkezni próbáló, Új Szellemi Frontként fellépő népi írók ellen támadó cikke is,⁶⁰ amely ismét összehozta őt Ignótus Pállal, és új szövetségük az év végén a közösen szerkesztett folyóiratuk, a *Szép Szó* megalapításához vezetett. Értekező kedve bámulatosan megnő 1935 májusában és júniusában, írásai szinte egymásra torlódnak. A „manchesterianus” nagytökések (a szabad versenykes kapitalizmus) folyóirata, a *Cobden* júniusi–júliusi számában jelenik meg hozzászólása a középosztályvitához,⁶¹ és ugyanitt decemberben a Hendrik de Man külön utas szocialista irányát képviselő Hort Dezső *Új szocializmust!* című könyvéről írt recenziója,⁶² Kosztolányi-bírálatát pedig A *Toll* július 15-i száma közli.⁶³

József Attila közeledése a szociáldemokratákhoz logikus lépés volt a kommunista párttal való szakítása után. Kevésbé látszik érthetőnek, legalábbis első pillantásra,

kezdetű fogalmazványhoz hasonlóan – reflexió a moszkvai írókongresszus eseményeire. (Ld. a két szöveg keletkezéstörténeti jegyzetét.)

⁵⁷ JAL 2006, 411–412. p. 1934 nyarán írta azt a töredékben maradt szövegét is – [Bevezetés, mely borsot tör] –, melyben megkérdőjelezi, hogy a költészetnek a politikát kellene szolgálnia (kiadásunkig csak online publikációja volt, ld. JAHSZK 2012). Nem publikálta az önmagával és írótársaival való elégedetlenségének hangot adó *Munkanélküli írók táppénze* című vitacikkét sem (1934. december vége, 1935. január eleje), első megjelenése: József Attila összes versei és válogatott írásai (vál., szerk. Németh Andor), Cserépfalvi, 1938, 534–536. p. Befejezetlen maradt a Németh Lászlóval polemizáló írása is ([*Ő feleségének*], illetve [*utolsó sorban*] (1934 szeptembere után?) – kiadásunkig csak online publikációjuk volt, ld. JAHSZK 2012.

⁵⁸ Ez nem ment könnyen, a költőnek ugyanis konfliktusos volt a viszonya a *Népszavával*, Az *egységfront körül* című cikke pedig felháborodást keltett a szociáldemokraták körében is.

⁵⁹ A *szocializmus bölcselete* (*Szocializmus*, 1934. november). A költőnek a szociáldemokrata párthoz való közeledését jelzi az [*E sorok írója*] kezdetű töredék is, amely feltehetően 1934 kora őszén született. Először Horváth Iván publikálta, ld. Horváth I 1988a, 26–27. p. Később József Attila eltávolodott a szociáldemokratáktól is.

⁶⁰ József Attila előbb egy rövidebb írásában szállt vitába a mozgalmat elindító Zilahy Lajos cikkével (*Reformtoborzó*, Esti Kurir, 1935. május 5.; ld. JKK, 863–864. p.) ebben hivatkozott Ignótus Pálnak az Új Szellemi Frontot hasonlóképp elutasító publicisztikájára, majd a *Szocializmus* 1935. májusi számában megjelent egy jóval alaposabb és terjedelmesebb, a mozgalom valamennyi megnyilatkozását bíráló vitacikke („Új Szellemi Front?”; ld. JKK).

⁶¹ [*A középosztály és a vajudó világ*] (*Cobden*, 1935. június–július) – önálló cím nélküli hozzászólás a folyóiratban megjelenő ankétához.

⁶² *Új szocializmust! Hort Dezső könyve* (*Cobden*, 1935. december). A három írást már az is összefűzi, hogy a másik kettőben is tetten érhető a Hort-könyv hatása. (Vö. a Hort Dezső-recenzió keletkezéstörténeti jegyzetét.)

⁶³ Itt említjük meg, hogy 1935 második felében belefogott Babits Mihály *Az európai irodalom története* című vállalkozásáról szóló recenzió írásába, de ez is befejezetlenül maradt. Az írás két fogalmazványa maradt fenn: [*Rendkívül érdekes regényt*] (első megjelenését ld. JA 2000, 59–60. p.) és [*Babits*] (első megjelenését ld. JAÖM3 1958, 271–272. p.).

a polgári liberális szellemű Magyar Cobden Szövetség középosztály-ankétján való szereplése. Föltehetően Ignotus Pál közvetítette őt oda, de nem valószínű, hogy az Ignotusszal létesítendő „paktum” motiválta volna a költőt.⁶⁴ Maga a *probléma* volt fontos számára: a munkásmozgalom által figyelembe nem vett középosztály, amely aztán azzal vétette észre magát, hogy uralomra segítette a fasizmusokat. A költő nyíltan szól erről: „Az a zátony, melyen a szocializmus hajója – azt hiszem, csak egyelőre – KözépEurópában megfeneklett, a középosztály funkcióját föl nem ismerő szocialista politikai elméletben leli magyarázatát.”⁶⁵ A vita során Sós Endre igazat adott József Attilának: „Valóban: a német, osztrák, cseh és – tegyük hozzá – magyar szocialista pártok alig-alig tettek valamit az elproletarizálódott polgárság megszerzése érdekében és túrték, hogy a tönkrement középosztály tagjait a hitlerizmus, a heimwerizmus és a hasonló irányok kerítsék hatalmukba. A III. Birodalom az elszegényedett német polgárság hitlerizálódásának köszönheti létét.”⁶⁶

A még csak formálódó *Szép Szó* szerkesztőségének több tagja (Ignotus Pál, Fejtő Ferenc) is állást foglalt a középosztály értelmezésében. Fejtő már számításba vette József Attila véleményét is – igaz, ő csak utólag szólt hozzá a Cobden-vitához, a *Népszava* november 10-i és 17-i számában (két részben). „Nevezhetjük-e a középosztályt joggal osztálynak – veti fel a kérdést Fejtő. – E kérdésre egyedül József Attila tért ki a Cobden-ankét résztvevői közül. Szerinte a munkásság a használati értéket, a tőkés a csereértéket termeli. Fennmarad a használati érték és a csereérték közötti viszony termelése, és ezt végzi a középosztály. József Attila megfogalmazásának az a hibája, hogy főképp a termelőtevékenység eredményét s nem a módját veszi tekintetbe az osztálymeghatározásnál.”⁶⁷

A József Attila által már 1933 tavaszán helyesnek gondolt *antifasiszta összefogás* szándéka ekkor kerül szélesebb körben napirendre – nemcsak a Cobden-vitában, hanem a Kommunista Internacionálé 1935-ben meghirdetett programjában is. Immár a náciizmus lett a közös ellenség. A *Szép Szó* köre összetételét tekintve is sikeresen valósította meg a népfrontos elképzelést.⁶⁸ A költő szövetségkeresése természetesen elvi engedményekkel is járt, de ő valamennyi írásában jelezte és képviselte a maga

⁶⁴ Vö. Lengyel A 2015, 17. p.

⁶⁵ [A középosztály és a vajudó világ] (1935), ld. JKK, 909. p.

⁶⁶ Ld. [A középosztály és a vajudó világ] recepciótörténeti jegyzetét.

⁶⁷ Fejtő Ferenc: A középosztály problémái. Ld. Fejtő 1992, 77. p. Ld. még az *Uj szocializmust! Hort Dezső könyve* keletkezéstörténeti jegyzetét.

⁶⁸ Ignotus Pál egy 1936-os interjúbán beszélt a *Szép Szó* munkatársainak népfrontos összetételéről: „Valamennyien ellenségei az áltreformoknak és az antireformoknak. [...] Ezen belül azonban vannak köztünk eltérések. A szociál-liberálisok és polgári radikálisok mellett vannak szocialisták, mint József Attila, Fejtő Ferenc és Veres Péter, de katolikusok is, mint Füsi József, Horváth Béla és Juhász Vilmos [...] a sok tekintetben jobboldali Hevesi András és Horváth Tibor.” – Molnár Tibor *A haladó szellemű magyar írók a „Szép Szó” köré tömörülnek* című riportja a *Brassói Lapokban*, ld. KJA1 1987, 415–419. p. (416–417. p.) József Attila ekkor már eltávolodott a szociáldemokratáktól is, és egy liberális színezetű, közelebbről meg nem határozott szocializmus híve. A pár nappal később vele készült interjú során, amikor politikai irányultságáról faggatták, válaszképpen Ignotus Pált idézte: „Azon, hogy polgári baloldali legyek-e, szocialista, kommunista vagy akár anarchista, gondolkozhatom. De azon, hogy baloldali legyek-e,

vállaltan marxista pozícióját, amely – a mozgalomból kikerülve – tulajdonképpen ekkor vált valóban autonóm állásponttá.

7) A Szép Szó időszaka

1936 februárjában jelent meg a *Szép Szó* első száma. A lap címét József Attilának köszönheti, aki a második számban megjelent, már akkor széles körben figyelmet keltett *Szerkesztői üzenetében* hozta nyilvánosságra a „szép szó” jelentésének közösen vállalt értelmezését.⁶⁹ Utolsó pályaszakaszában viszonylag keveset ír, a legtöbb szövege töredékes marad, ugyanakkor közülük nem egy intellektuálisan felülmúlja korábbi írásait. Ekkor fog bele legjelentősebb elméleti vállalkozásába, a *Hegel – Marx – Freud* című tanulmányának megírásába is, melynek csak az első része készült el.⁷⁰ Leginkább két recenziója (*Új szocializmust! Hort Dezső könyve, Cobden*, 1935. december; *Ázsia lelke, Szép Szó*, 1936. március) segít megérteni kései főművének indítékát és irányultságát. Az utóbbi recenzió (Hatvany Bertalan könyve ürügyén) *egyszerre* próbál történelmi materialista és pszichoanalitikus magyarázatot adni társadalmi és kulturális jelenségekre, folyamatokra. József Attila gondolkodására ekkor már Marx ifjúkori írásai (mindenekelőtt a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*) és a pszichoanalízis klasszikus (freudi) koncepciója volt a legnagyobb hatással.⁷¹ A *Szép Szó*-ban publikált cikkei tudomásunk szerint visszhangtalanok maradtak.

József Attila értekező életművének feltámadása:
az 1958-as kritikai kiadás

A halálát követően támadt kultusz egyedül Petőfiéhez mérhető irodalmunk történetében. 1937 decemberében egyetlen hónap alatt megközelítően annyi nekrológ jelent meg róla, amennyi cikk a köteteiről összesen. Másfél évvel a *Nagyon fáj* című verseskönyvének lehangoló fogadtatása után, 1938 májusában a könyvnapi jelent meg a

pillanatig sem.” – Molnár Tibor *Beszélgetés a magyar Panait Istratival* című riportja a *Brassói Lapokban*, ld. KJA1 1987, 419–424. p. (420. p.)

⁶⁹ „A diktatúrák légkörében divat »szép szónak« becsmérelni a szellemi humanizmusnak mindama megnyilatkozásait, amelyeket rengeteg szenvedés és erőfeszítés hozott napvilágra s amelyek művelődésünk elveiként lebegnek előttünk. Mi, amikor szép szóval akarjuk kifejezni azt az emberi öntudatot, amelyet a világszerte föllépő erőszak a lelkek mélyére kényszerít, nem ismerhetjük el az erőszak szellemi fölényét azzal, hogy az általa kigúnyolt szép szótól megfutamodunk. [...] A szép szó nemcsak eszközünk, hanem célunk is.” – *Szerkesztői üzenet (Szép Szó, 1936. április)*.

⁷⁰ A tanulmányt 1936–1937-ben írta. Az első rész 1–6. pontja a *Szép Szó* József Attila-émlékszámban jelent meg, ld. JA1938b. Az 1986-ban előkerült 7. pontot először Horváth Iván publikálta *A vers* című monográfiája egyik illusztrációjaként – ld. Horváth I 1991, 43–45. p. A tanulmány előzményeit és szövegváltozatait legteljesebben a *Literatura* 2008. 1. száma közölte, ld. JA2008a; JA2008b.

⁷¹ József Attila további fontos szövegei a *Hegel – Marx – Freud* mellett és előtt (címük, keletkezési idejük és első megjelenésük): [*Nem volt olyan könyv*] (1936. június–október), JA2008b, 125–126. p.; *Medvetánc* (1936. december 7–8.), József J 1940, 372–374. p.; [*A történelmi materialista felfogásnak*] (1936. december), Miklós T 1986–1987, 152–154. p.; *Ignotus Pál: Kosztolányi Dezső (Szép Szó, 1937. február)*; *Ütem és fogalom (Szép Szó, 1937. július–augusztus)*; *Horváth János: Magyar Versek Könyve (Szép Szó, 1937. július–augusztus)*; *Van-e szociológiai indoklása az új népies iránynak? (Magyar Nap, 1937. július 25.)*; *A mai költő föladatai (Új Szellem, 1937. október 15.)*

Cserépfalvi Kiadónál József Attila *Összes versei és válogatott írásai*, melyet azonnal elkaptak, és a kiadó nem győzte utánnyomni.⁷² A kultusz József Attila személyének és költészetének egyaránt szólt. Nem véletlenül láttak napvilágot egymás után a róla szóló rövidebb-hosszabb emlékezések. Később, a háború után, a kiéleződő hatalmi küzdelemben megkezdődött politikai kisajátítása is, a kommunista és a szociáldemokrata párt egyaránt magának követelte a költő örökségét. Vitájukba szükségképpen vonták bele publicisztikáját is, de gondosan mazsolázva belőle.

A költő kommunista újraértékelésére már 1945 decemberében sor került; Lukács György és Horváth Márton előadásainak szövegét önálló füzetként is megjelentették.⁷³ Lukács azt tekintette feladatának, hogy rehabilitálja az „engedetlen” József Attilát, ennek érdekében vetette be elhíresült partizán-metaforáját: „a pártköltő sohase vezér vagy sorkatona, hanem mindig partizán”.⁷⁴ Horváth Márton nem bajlódott efféle finomkodással, hanem kinyilvánította, hogy az illegális kommunista párt politikája és József Attila költészete egy töről fakadt; még az *Eszmélet* X. szakaszában szereplő „meglett ember” keménységébe is a harcos antifasisztát látta bele.⁷⁵ 1947 februárjában jelent meg a szociáldemokrata Fejtő Ferencnek az értekező József Attilát is méltányoló és értelmező (már idézett) tanulmányának első része⁷⁶ – de ez ritka kivételnek számított. A kommunista Horváth Márton – Ignótus Pálnak a *Haladás* című polgári radikális lapba írt emlékezését⁷⁷ használva fel ürügyként – a kommunista pártlapban (a költő halálának 10. évfordulóján) publikált *A kommunista József Attila* című cikkében már nem kevesebbet állított, mint hogy a költő magányos és idegen maradt a *Szép Szó* körében, egyetlen valódi közössége a kommunista párt volt.⁷⁸ Ignótus Pál nem késlekedett visszaszólni: „Marxista költő volt [...] a proletárok költője volt testestől-lelkestől. Ezt nem látni benne vakság volna; egyedül ezt látni benne színvakság. A politikát kilúgozni belőle halottgyalázás volna, de alakját egy politikai riadó illusztrációjává sekélyesíteni szintén nem a legkegyeletesebb eljárás”.⁷⁹

A kommunista hatalomátvételt követően Horváth Márton elképzelése emelkedett hivatalos rangra, mert a „népi demokratikus” kultúrpolitikának föl kellett mutatnia egy reprezentatív proletárköltőt, aki mintául szolgálhat. A pártvezetés „államosította”

⁷² Vö. Veres A 1989a; Agárdi P 1989; Tverdota 1998a.

⁷³ *József Attila. A Magyar kommunista párt országos székházában 1945. december 2-án elhangzott két előadás* címmel, ld. Lukács – Horváth M 1946. Más kérdés, hogy előtte is voltak kommunista hívei – Horváth Márton, Kállai Gyula, Barcs Sándor, az öt régóta nagyrabecsülő Bálint György, fenntartásokkal Losonczy Géza –, sőt időközben Moszkvában is valamelyest megenyhültek iránta (bár Hidas Antal később mindent megtett hivatalos elismertetése elodázásáért).

⁷⁴ Lukács – Horváth M 1946, 29. p.

⁷⁵ Uo. 60. p.

⁷⁶ *A József Attila, az útmutató két részben* jelent meg, a *Szocializmus* 1947. 2–4. és 5. számában, ld. Fejtő 1947.

⁷⁷ Az emlékezés *Csipkerózsa. Budapesti és londoni emlékek* címmel jelent meg 107 folytatásban 1947. január 23. – 1948. szeptember 16. között.

⁷⁸ *A kommunista József Attila* című vezércikk a *Szabad Nép* 1947. december 4-i számában jelent meg, kötetben ld. Horváth M 1950, 70–73. p.

⁷⁹ Az emlékezés 42. folytatása a *Haladás* 1948. január 15-ei számában, kötetben ld. Ignótus P 1989, 180–183. p. (181. p.)

József Attilát, még a költészetéből is csak a neki tetszőt tűrte meg, értekező műveit pedig – amelyek egy része ortodox marxista nézőpontból valóban elfogadhatatlan volt – agyonhallgatták. 1952-ben, az önkényuralom tetőződésének idején Révai József, a kulturális élet legfőbb irányítója, nyíltan szólt József Attila „dekadens” vonásairól is.⁸⁰ Révainak a népi irodalommal való szövetségkeresésébe eleve nem fért bele az annak vetélytársaként és legfőbb kritikusaként fellépő Szép Szó polgári demokratikus társasága.

1956 nyarán újraközölték a költő *Az egységfront körül* című vitacikkét,⁸¹ amely a Petőfi Kör történetésvitáján is szóba került. A *Lobogónk, József Attila* című cikk (1956) szerzője – Hermann István – 1958-ban még hivatalos megrovásban részesült Szigeti Józseftől,⁸² de a címbe foglalt óhaj a hatvanas évek derekán már megvalósulni látszott.

Az 1950-es évek végétől megkezdődött az egysíkú dogmatikus József Attila-kép lebontása. E folyamat egyik legfontosabb dokumentuma és kilátópontja a *József Attila Összes Művei* kritikai kiadásának nagyszerű III. kötete lett.⁸³ Jelentőségét nemcsak annak köszönhette, hogy korábban nem publikált szövegeket is közzétett,⁸⁴ hanem annak is, hogy általa vált először hozzáférhetővé az értekező életmű (legalábbis annak akkor ismerhető része), méghozzá időrendben, keletkezése folyamatában, együtt olvashatóan.⁸⁵ A kritikai kiadás értékét tovább növelte, hogy a kötetet sajtó alá rendező Szabolcsi Miklós – a kontextus bemutatása érdekében – függelékként politikai szempontból kifejezetten kényesnek számító dokumentumokat is közreadott. A szélesebb nyilvánosság elé ekkor kerültek először (vagy hosszú idő után újra) olyan ingyencfalatok, mint az 1935-ös Új Szellemi Front cikkei⁸⁶ vagy a magyar kommunisták József Attilát megbélyegző szövegei, köztük a moszkvai *Sarló és Kalapács* 1931-ben publikált hírhedt állásfoglalása, *A magyar proletáriródlalom plattformtervezete* is.⁸⁷ Különös módon mindez megjelenhetett 1958-ban, csaknem egy időben azzal, hogy a költőről szóló emlékezéseket egybegyűjtő *József Attila emlékkönyvet*⁸⁸ betiltották – csupán azért, mert a régi

⁸⁰ „Zavarná fejlődésünket, ha nem viszonyulnánk kritikusan a magyar kultúra olyan óriásaihoz, mint Bartók Béla, Ady Endre, Derkovits Gyula – és ide kell bizonyos fokig sorolni még József Attila művének egy részét is. Hatalmas mű az ő művük, örök kincse a magyar kultúrának. [...] Ezeknek a nagy lázadóknak kivétel nélkül az volt a gyengeségük, hogy bár gyűlölték a régi világot és kívánták az újat, többé vagy kevésbé el voltak szigetelve koruk forradalmi népmozgalmától, vagy nem voltak vele eléggé összeforrvá.” – Révai József 1951. február 26-án tartott beszéde a Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusán, ld. Révai 1952, (5–40. p.) 24. p.

⁸¹ Kató István jegyzeteivel, az *Új Hang* júliusi számában, ld. JA1956. (Vö. *Az egységfront körül* recepciótörténeti jegyzetét.)

⁸² Vö. Hermann I 1956; Szigeti József 1958.

⁸³ Szabolcsi Miklós sajtó alá rendezésében. Ld. JAÖM3 1958.

⁸⁴ Mindössze öt olyan szöveget közölt, amely korábban nem vagy nem ekkora terjedelemben jelent meg: *Esztétikai töredékek* (Költészet és nemzet) (részletek, 1928 vége, 1929 eleje), *Hajnali Madár* (1930. október), *[A művek alkotóinak és kiadóinak] = [Bármiféle társadalmi]* (részlete, 1931. szeptember 19. előtt), *Az ifjúság nemi problémái* (1931 ősze vagy 1932 nyara), „*A magyar proletáriródlalom plattformtervezete*.” (1931–1932 fordulójának ősze–tele).

⁸⁵ Legnagyobb bombaként persze a bolsevizmust támadó cikke, *A szocializmus bölcselete* hatott.

⁸⁶ JAÖM3 1958, 378–401. p.

⁸⁷ Uo. 429–441. p.

⁸⁸ Ld. JAE 1957.

mozgalmi emberek emlékezéseikben beszámoltak arról, hogy az illegális kommunista párt kizárta a költőt tagjai közül.⁸⁹

Talán az lehet a magyarázata a III. kötet engedélyezésének, hogy Aczél György, az irodalom- és művészetpolitika Révai Józsefet felváltó vezetője, nemcsak elkötelezett József Attila-rajongó volt, hanem ő is lebecsülte a költő értekező munkásságát, és politikai szempontból veszélytelennek ítélte. Ekkor már Révai is támogatta a III. kötet kiadását (a költő platformtervezetre írt válaszát ő bocsátotta Szabolcsi Miklós rendelkezésére),⁹⁰ mert úgy vélte, hogy a dokumentumok az ő véleményét támasztják alá József Attiláról. „József Attila marxizmusában – írta Révai 1958-ban – akkor volt még sok zavaros és megemésztetlen dolog, ami [...] abban leli magyarázatát, hogy akkori írásainak tanúsága szerint a marxizmust elsősorban csak a fiatal Marx műveiből tanulmányozta, és még nem ismerte Marx egész munkásságát és a marxizmusnak Lenin által való továbbfejlesztését. Ezzel magyarázható, miért oly sok akkori elméleti írásaiban a filozófiai bonyolultság, a fiatal Marx még nem teljesen kibontakozott materializmusának és hegelianus gondolati maradványainak erős hatása a fiatal József Attila gondolkodására.”⁹¹

Más kérdés, hogy a III. kötet szakmai szempontból távolról sem volt hibátlan. A szövegek gondozásában és a recepció feltárásában nem volt eléggé alapos, túlzottan megbízott Szántó Judit emlékezetében, ami számos melléfogás forrása lett. Az *Esztétikai töredékek* sorrendjét önkényesen, keletkezésének időpontját tévesen adta meg. Az írássok értelmezését bizonyára hátrányosan befolyásolta az is, hogy a sajtó alá rendező

⁸⁹ Az emlékezők szövegét utóbb megcsonkították, a költő kommunista pártból való kizárásáról szóló részeket elhagyták. – Vö. Gyertyán Ervin: *Egy konfliktus és legendái*, ld. Gyertyán 1985, 64–68. p.; HORVÁTH Márton, *József Attila és az illegális Kommunista Párt*, ld. Horváth M 1986. Bár Horváth Márton írása később jelent meg, korábbi, mint Gyertyáné (amely hivatkozik rá, és hosszan idézi). Mindkét cikk Vértess György 1964-ben publikált könyvével vitázik, és Horváth Iván közlése szerint 1963[?]-1965 táján íródtak – ld. Horváth I 1992a, 299–300. p. Gyertyán könyvének előszavában 1966-ra datálja tanulmánya megírását (i. m. 5. p.). Különös módon az emlékkönyv a csonkítás ellenére sem került a rendszerváltásig könyvtári forgalomba. (Vö. még Tverdota György: *Harminc év házi őrizetben. A József Attila Emlékkönyv sorsa*, ld. Halmos 1996, 196–197. p.)

⁹⁰ Vö. JAÖM3 1958, 427. p.; SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, i. m. 133. p. Jóllehet Szabolcsi úgy tudta és írta, hogy a költő válasza a „Platformtervezet”-re Révai József tulajdonában van, valójában Révai csak közvetítette neki a szöveget. A töredékes, hiányos, kézzel javított gépirat (amely csak fogalmazványa a később letisztázott szövegnek) Szántó Judittól – mint különösen kényes, a költőt kompromittáló szöveg – Horváth Mártonhoz került (József Attilának a nemzeti szocializmust propagáló, ugyancsak töredékben maradt írásával együtt). Horváth Márton 1955-ben *A munkásosztály költője* című cikkében (*Társadalmi Szemle*, 1955. április, 144. p.) idéz is a fogalmazványból. (Ld. a „Platformtervezet”-re írt válasz recepció-történeti jegyzetét.) A kézirat mégis a Sándor Pál által eltulajdonított és a nyolcvanas években előkerült szövegekkel együtt került 2006-ban a Petőfi Irodalmi Múzeumba, holott eredetileg nem tartozhatott közéjük (Sándor Pálnál a teljes, letisztázott változat volt meg, amit megsemmisített; ugyanerre a sorsra jutott volna a fogalmazvány is, ha hozzá kerül).

⁹¹ Ld. Révai 1959, 26. p.; Révai 1960, 387–388. p. Hasonlóképpen marasztalta el – a maga ortodox marxista nézőpontjából következetesen – József Attila freudizmusát is (Révai 1960, 388–389. p.). Révai József az ötvenes évek derekán önkritikát gyakorolt, amiért korábban nem foglalkozott kellőképpen József Attilával, és előbb (1955–1956-ban) *József Attila költészetéről* címmel írt egy igen elismerő tanulmányt, az idézett 1958-as írásában pedig igyekezett szembenézni a költő ellentmondásos nézeteivel.

Szabolcsi Miklós (mint idéztük) maga sem tartotta igazán jelentősnek a költő értekező munkásságát.⁹² (Feltűnő, hogy nagymonográfiájában József Attila prózája mennyire szerény terjedelmet kap a költészetéhez képest.⁹³) De mindezzel együtt a III. kötet kimagaszló szerepet játszott az értekező életmű recepciótörténetében – *megjelenésétől számíthatjuk a költő kritikáinak és elméleti írásainak érdemi fogadtatását*.⁹⁴ És maga Szabolcsi Miklós is jó példával járt elől az 1958-ban írt József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla: *Kísérlet* című tanulmányában, ahol a költő értekező műveire is hivatkozott, amikor a két háború közti magyar kultúra hasonló szellemű, kiemelkedő teljesítményeként értékelte hármójuk művészetét.⁹⁵

A teljesnek tudott értekező életműről 1960-ban a határainkon túlról érkeztek az első figyelemre méltó reflexiók: az újvidéki Bori Imre tabudöntögető cikkei. Nem hagytak kétséget afelől, hogy „filozófus költő”-ről van szó, akinek állítólagos „zavarossága” valójában azt jelenti: József Attila kilógott a sorból, nem a doktriner marxizmushoz, hanem a fiatal Marx humanizmusához és elidegenülés kritikájához kapcsolódott.⁹⁶ Bori Imre felismerte az értekező József Attila jelentőségét: „Most, hogy megjelentek prózai dolgozatai, azt kell megállapítanunk, hogy érthetetlen módon merültek feledésbe ezek az írások, mert nemcsak a költő jobb megértését segítik elő, hanem még jobban kidomborítják a filozofáló, a gondolkodó költő amúgy is markáns arcélét, és azt a sejtett igazságot példázzák, hogy József Attila nemcsak nagy és eredeti költő volt, hanem ízig-vérig marxista is, eredeti gondolkodó, aki olyan korban hirdette a marxista gondolkodás eleven és alkotó valóságát, dogmamentességét, amikor az legtöbb művelőjénél dogmává kezd merevedni.”⁹⁷ Bori szerint a szövegek két nagy csoportba oszthatók: 1932-ig az irodalom az uralkodó témájuk, 1932 után viszont a filozófiai és szociológiai problémák. Az életművet lezáró Hegel – Marx – Freud című tanulmány a marxizmusnak – a maga korában elsikkadt – szocialista humanista oldalát kívánta erősíteni azzal, hogy összekapcsolta a pszichoanalízissel. Az értekező József Attila voltaképpen ugyanazt kereste, mint amit *A város peremén* költője: „a termelőerők és az emberi ösztönök

⁹² Ld. Szabolcsi M 1992, 390. p. Később, a hatvanas években a költő esztétikai és filozófiai írásairól késhegyig folyó vitákat mesterkéltnak, aránytévésztnőnek, sőt bizalmas beszélgetésekben egyenesen vakvágánynak ítélte.

⁹³ Például a „*Kemény a menny*” című kötetben nemcsak az *Ihlet és nemzet* esztétikai-bölcseleti allúziókban gazdag jelentésrétegei maradnak homályban, hanem annak fölbecsülése is hiányzik, hogy a költő önértelmezési kísérlete mennyit magyaráz meg akár a húszas évek végi, akár a későbbi költészetéből. (Ld. Szabolcsi M 1992, 389–393. p.)

⁹⁴ Megjelenésekor az első recenziók még kevésbé érzékelték a kötet jelentőségét.

⁹⁵ Ld. Szabolcsi M 1958b. A „kísérlet” alcímet föltehetően a szerző óvatossága motiválta; végül is a választott három művész összehasonlításának egyik alapja, hogy mindegyiküknek volt avantgárd korszaka is, amit el kellett fogadtatni az akkor még modernségellenes hivatalos kultúrpolitikával.

⁹⁶ Bori Imre az 1959-ben írt (de csak 2005-ben, posztumusz megjelent) József Attila-könyve (ld. Bori 2005) melléktermékeként készült két tanulmányát publikálta a *Híd* 1960-as évfolyamában. (*József Attila-problémák. A műhelymunka forgácsai és József Attila tanulmányai*, ld. Bori 1960a; Bori 1960b.)

⁹⁷ Ld. Bori 1960b, 686. p.

rendezett, szép, harmonikus világát”. Az elidegenedés felismerésében, a dialektika megértésében – fűzi hozzá Bori – József Attila messze felülmúlta kortársait.⁹⁸

Az értekező életmű jelentőségét Magyarországon csak később kezdték felismerni. A politikai szempontból „kellemetlen” szövegekről továbbra is hallgattak (mindenekelőtt *Az egységfront körül* és *A szocializmus bölcselete* számított ilyen zavarba ejtő írásnak, hiszen nem áttaláltak nyíltan bírálni a bolsevik politikát).⁹⁹ Ha pedig nem lehetett megkerülni említésüket, mint az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyvben, az ellentéteket tompító, diplomatikus kiegyensúlyozással írtak róluk.¹⁰⁰ Annál nagyobb figyelmet kaptak a költő művészetbölcséleti szövegei, amelyek ígéretes marxista kezdeményezésnek tunktek. A III. kötetben *Esztétikai töredékek* címmel publikált szöveg együttes különösen kedvező megítélést kapott a hatvanas-hetvenes években. Sokan gondolták azt,¹⁰¹ hogy József Attila egy koherens marxista esztétika megteremtésére tett kísérletet, amely nem a tükrözést, hanem az alkotást emeli középpontba, következésképp alternatívát kínál a marxizmus nevében fellépő mechanikus-vulgáris felfogásokkal szemben.¹⁰² E benyomást erősítették az *Esztétikai töredékek* feltűnő egyezései-párhuzamai József Attilának illegális kommunista párttagként megtartott, következésképp eleve marxistának tudott előadásával, az *Irodalom és szocializmussal*. Nem akármilyen tétje volt e beállításnak a hatvanas években (és részben még a következő évtizedben is): az irodalmi kánon radikális átrendezése folyt éppen, és József Attila tekintélye hivatkozási alapul szolgált az avantgárd,

⁹⁸ Ld. Bori 1960b, 692–694. p.

⁹⁹ A fáziseltolódásban természetesen szerepet játszott a jugoszlávai politikai állapotokhoz képest akkor még jóval fagyosabb magyarországi légkör. Ugyanakkor érdekes ellentmondás, hogy míg az 1960-ban publikált tanulmányában Bori Imre csak érintőlegesen hivatkozik *Az egységfront körül* című cikkeire, és nem tünteti fel a címét (ld. Bori 1960b, 691–692. p.), addig a könyvváltozatban megnevezi és részletesen értelmezi (vö. a *József Attila költészete* című fejezetet, ld. Bori 2005, 294–296. p.) Ld. bővebben *Az egységfront körül* recepciótörténeti jegyzetét.

¹⁰⁰ Tamás Attila: *József Attila (1905–1937)*, ld. MIT6, 351. p. Tamás Attila fejezete is meglehetősen mostohán bánik a gondolkodó József Attilával.

¹⁰¹ Vö. a még egyetemista Farkas János *Szemlélet és ihlet* című 1964-es publikációjától Vitányi Iván nagy esztétikatörténeti áttekintésén át (*A zenei szépség*, 1971) Veres András 1981-ben megjelent, a marxista irodalom-lélektan két világháború közti történetét összefoglaló tanulmányáig. (Ld. Farkas J L 1964; Vitányi 1971, 96–101. p.; Veres A 1981, 237–239. p.) (Farkas János László szakdolgozatának egyik fejezetét publikálta a *Tiszta szívvel* című egyetemi folyóiratban; egy másik, nem publikált fejezetben azt fejtette ki, hogy az *Esztétikai töredékek* nem lehet későbbi, mint az *Irodalom és szocializmus*, de ezt nem tudta filológiaiilag alátámasztani.)

¹⁰² József Attila értekező életművében egyetlen helyen, a platformtervezetre írt válaszában fennmaradt 2. kéziratában (ld. 2K) szerepel a „visszatükröződés” metaforája, de ott sem mechanikusan fogja fel, mint ahogy a korabeli marxista irodalomban megszokott volt: „Történelmi szerepe nem az irodalomnak, hanem a proletariátusnak van és a benneélő proletárlíróknak. Az irodalom csak visszatükröződés, az osztályharc gyűjtő visszatükröződése, amely visszahat, de csak úgy, ahogy a kirakat tükröfalai visszaverik a középpontban égő lámpa fényét, közben összegyűjtve a fény szétszóródó erősségét, fölfokozván a ragyogást és megvilágítván a tárgyakat ott is, ahol a visszavert sugár nélkül a lámpa fénye mellett is árnyékban maradtak volna.” (Kiemelés az eredetiben.) Az előző jegyzetben feltüntetett méltató írások nem figyeltek fel erre a szöveghelyre, szemben az ortodox marxista Forgács László *József Attila esztétikája* című könyvével, amely egész fejezetet szentelt a platformtervezetnek és József Attila válaszában – ld. Forgács 1965a, 116–138. p.

illetve az irodalmi modernség elfogadtatására. Értekező prózájának tanulmányozásától azt várták, hogy elméleti érvekkel segíti e folyamatot. Ehhez persze előbb őt magát kellett marxista gondolkodóként elismertetni.¹⁰³

Gyertyán Erviné az érdem, hogy 1962-ben írt és 1963-ban megjelent könyvében¹⁰⁴ először tárgyalta együtt József Attila költészetét és esztétikáját. Valójában nem a téma monografikus feldolgozása ez, hanem könyvvé növesztett publicisztika. Apologetikus szándékának mértékét, illetve mértéktelenségét jól érzékelteti, hogy kiinduló tézise nem kevesebb, mint hogy József Attila „a lírában ugyanazt a szerepet tölti be, mint Marx a filozófiában”.¹⁰⁵ A költő spekulatív gondolatmeneteit hegelianus hatásnak tulajdonítja, de úgy gondolja, hogy Marxhoz hasonlóan József Attila is a fejéről a talpára próbálta állítani Hegelt.¹⁰⁶ Nem elégszik meg azzal, hogy a gondolkodó József Attilát emancipálja, azaz beemelje a hivatalos marxista kánonba, hanem egyenesen annak csúcára próbálja röpíteni.¹⁰⁷ Legfőbb vitapartnerének Révai Józsefet tekinti.¹⁰⁸ Nem nehéz bebizonyítani, hogy a költő marxista műveltsége nem korlátozódott a klasszikusok ifjúkori műveire. De az sem jelent Gyertyán számára különösebb nehézséget, hogy megmagyarázza József Attila vonzódását az ortodox marxizmus felől nézve kétes ifjúkori művekhez és a még csak nem is kétes (mert egyértelműen „polgári”-nak elkönyvelt) freudomarxista irányzathoz. Minthogy Marx és Engels a modern pszichológia helyéről kizárólag ifjúkori műveikben írtak, érthető – állapítja meg Gyertyán –, hogy a pszichológia iránt érdeklődő József Attila ezekhez fordult. Sőt, nem lett volna helyes, ha megállapodik náluk, meg kellett ismerkednie a 20. század korszerű pszichológiai irányzatainak eredményeivel is, beleértve a pszichoanalitikus iskolát.¹⁰⁹ Nyilvánvaló, hogy a korszerűség effajta hangsúlyozása már a korábbi hivatalos marxizmus *leváltásának* jegyében történt, és elsősorban politikai gesztus volt, de legalább a tudomány hasznára vált.

Nem vonhatta ki magát egészen az új idők parancsa alól a gondolkodó József Attiláról elsőként monográfiát író Forgács László sem, holott ő a marxizmus fölény-

¹⁰³ Bori Imre is, Gyertyán Ervin is a „különösség” kategóriáját igyekezett kimutatni József Attila művészetbőlceletében, hogy rokoníthassa Lukács György kései esztétikájával.

¹⁰⁴ Ld. Gyertyán 1963.

¹⁰⁵ Uo. 87. p. A megállapítás tulajdonképpen Tímár Györgytől származik. Gyertyán azt tekintette feladatának, hogy e megállapítás igazságát igazolja könyvével.

¹⁰⁶ Ld. Gyertyán 1963, 200, 203–216. p.

¹⁰⁷ Gyertyán Ervin a tekintetben is példát mutatott könyvével, hogy szakított a maga korábbi József Attila-interpretációjával – 1952-ben ugyanis még Horváth Márton dogmatikus álláspontját követte (vö. Gyertyán 1952).

¹⁰⁸ Vö. Gyertyán 1963, 16–19, 49–50, 137–139, 151, 193–197. p.

¹⁰⁹ „A kulturális és tudományos fejlődés későbbi kibontakozása [...] az európai érdeklődés homlokterébe állította, alapvető intellektuális élménnyé tette nemcsak a freudi pszichológia, de általában a lélektan kérdéseit. S ebben a helyzetben egy József Attila formátumú és igényű költő és gondolkodó nem elégedhetett meg azzal az állásponttal, amely még az ifjú Marx és Engels utalásait is gyanakvással utasítja el, és csupán abból a tényből kiindulva, hogy a klasszikusok lélektan nem alkottak, pszichológia *helyett* egyfelől a pedagógiát, másfelől a pavlovi fiziológiát akarja elfogadtatni. Mint marxista nem elégedhetett meg ezzel.” – ld. Gyertyán 1963, 54–55. p. Az új tudományos eredmények „ideológiai asszimilálását” elvégezni – teszi hozzá Gyertyán – „kötelesség minden marxista számára”, amit „József Attilának még tévedésében is pozitív elemként kell értékelnünk” (uo.).

nek elszánt híveként ortodox álláspontot foglalt el. Az 1965-ben megjelent *József Attila esztétikája* című könyve¹¹⁰ nem elhanyagolható erénye, hogy nem hallgatott a „kellemtelen” szövegekről sem. Úgy próbálta megoldani a költő „ideológiai eltévelyedéseinek” bírálatát és ugyanakkor e bírálat súlyának enyhítését, hogy – az 1958-as kritikai kiadás bizonytalanul megadott keletkezési időpontjait kihasználva – sajátos *párhuzamos fejlődéstörténetet* konstruált József Attila gondolkodói pályáján. Egyfelől sorra vette az időben pontosítható „állomásokat”: a korai, „irracionális” névvarázs-elmélettől a marxizmus és freudizmus alternatíváját eldöntetlenül hagyó *Egyéniség és valóság*on és a freudizmus javára döntő Hegel – Marx – Freudon át az immár a marxizmus elsőbbségét valló Kosztolányi-kritikáig és *Szerkesztői üzenetig*. Másfelől a Szabolcsi Miklós által nagyvonalúan 1929 és 1936 közé datált,¹¹¹ *Esztétikai töredékek* néven ismert szövegeket olyan – mintegy párhuzamosan fennálló – fejlődési sorként tárgyalta, amelyben nyoma sincs elméleti ingadozásnak, és a legmagasabb szinten képviselik az egyedül helyes marxista (tulajdonképpen Forgács László-i) álláspontot.¹¹² Könyvének problémafelvetései helytállóbbak, mint az ítéletei. Például elsőként figyelt fel a Hort Dezső-recenzió és a Kosztolányi-bírálat közti kapcsolatra. Úgy találta, hogy míg az elsőben József Attila Freud felől ítéli meg Marxot, a másodikban Marx felől Freudot. Az utóbbi írás, amely Forgács szerint egyértelműen marxista nézőpontot érvényesít, pozitív fordulatot jelent a költő értekező életművében. József Attila „az egyetlen modern szocialista költő a világirodalomban, aki végiggondolta Marx elidegenedés-elméletének és integritás-elvének esztétikai jelentését”¹¹³ – állapítja meg Forgács, de hozzáteszi, hogy ugyanakkor a problematikus Hort-recenzió időbeli közelsége József Attila szemléleti korlátaira figyelmeztet, arra, hogy a marxista „összegezés mégsem a társadalombölcseletben, hanem az esztétikában következik be”.¹¹⁴

¹¹⁰ Ld. Forgács 1965a.

¹¹¹ JAÖM3 1958, 448. p.

¹¹² Elsősorban ezt bírálták a könyvről írt recenziók. Legélesebben Gyertyán Ervin kelt ki Forgács László szerinte önkényes filozófiai konstrukciói ellen, amelyek valójában az értelmező vélekedéseit erőltetik József Attilára. (Ld. Gyertyán 1966b) Kettejük nézőpontja radikálisan különbözik egymástól. Egyik fő vitakérdésük (melynek akkoriban jelentősége volt), hogy míg Forgács erős kritikával fogadta Lukács György munkásságát, amely szerinte nem része az autentikus marxista irodalomnak, addig Gyertyán szemében vitán felül állt Lukács György marxista teljesítménye. Ld. bővebben az *Irodalom és szocializmus*, valamint A *szocializmus bölcelete* recepciótörténeti jegyzetét.

¹¹³ Forgács 1965a, 248. p. Forgács méltányolja, hogy József Attila a Hort Dezső-recenzióban és a (valóságosnál korábbra datált) *Hegel – Marx – Freud* című tanulmányában igen korán – két évvel a megjelenése után – Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratjai* értelmezésére vállalkozik (175. p.), és kísérletet tesz rá, hogy Marx elidegenedés-koncepcióját végiggondolja. Csakhogy – teszi hozzá – egyelőre Hegel felől értelmezi Marxot, az elidegenedést az eldologiasodással azonosítja. A fonák tudatot a munkamegosztásból és a munkaeszközökben megtestesülő „objektív logikából” származtatja (ld. még József Attilának A *szocializmus bölcelete* című írását). Ez magyarázza Forgács szerint, hogy a Hort-recenzióban József Attila a marxizmust „ökonómiára alkalmazott objektív idealista dialektikának” tekinti. A *tőke* árufetisizmus-felfogásának elemzése kellett hozzá, írja Forgács, hogy József Attila túllépjen e korlátján (180–183. p.).

¹¹⁴ Forgács 1965a, 250. p. Forgács László és Gyertyán Ervin vitájáról ld. a *Hegel – Marx – Freud* recepciótörténeti jegyzetét.

Bori Imre, Gyertyán Ervin és Forgács László voltak az első felfedezői vagy legalábbis érdemi elemzői József Attila gondolkodói teljesítményének. Megközelítéseik erényei és fogyatékoságai (mindenekelőtt ideologikus sugalmazásaik) jól példázzák, hogy honnan indult a költő értekező életművének birtokbavétele.

József Attila értekező életművének tudományos feldolgozása
(a hetvenes évektől napjainkig)

Az 1970-es évektől öröndetesen megszorodott az értekező művekkel foglalkozó tanulmányok száma, és visszaszorultak a politikai-ideológiai szempontok, a szakszerűség javára billent a mérleg. Előjáróban három olyan vállalkozásra hívjuk fel a figyelmet, amelyek – az 1958-as kritikai kiadáshoz hasonlóan – jelentős előrelépést hoztak a kutatásban.

1987-ben jelent meg a *Kortársak József Attiláról* című háromkötetes szöveggyűjtemény,¹¹⁵ amely a szó szoros értelmében dokumentálja a költő személye és művei iránti érdeklődést a kezdetektől 1945-ig. Az első kötet az életében megjelent recenziókat és egyéb vele kapcsolatos híradásokat tartalmazza, a további két kötet pedig a halálát követő éveknek – az előzményekhez képest gyökeresen új, váratlan fordulatot hozó – recepcióját mutatja be, páratlan kultusza létrejöttét, költészetének megkésett, ugyanakkor példa nélkül álló elismerését. Értekező prózájáról viszonylag kevés szó esik ugyan, de az életrajzi és recepciótörténeti háttér megismeréséhez a szöveggyűjtemény nélkülözhetetlen adatforrás.

1992-ben adták ki azt a kötetet,¹¹⁶ amely kitűnő filológiai apparátus és szakszerű elemző tanulmányok kíséretében tette közzé József Attila pszichoanalitikus feljegyzéseit, vallomásait – más szóval az ún. pszichoanalitikus iratait.¹¹⁷ Helyet kaptak a könyvben olyan kiadatlan szövegek is, amelyekben a költő a mozgalomban szerzett sérelmeire reflektál. (A kötet szerzői már támaszkodhattak az 1986-ban előkerült, korábban ismeretlen kéziratokra.)¹¹⁸ E vállalkozás szakított a bűnbakkeresés hagyományával, és igyekezett felszámolni a még megmaradt tabukat. Nagy vita előzte meg a kötet publikálását; sokan helytelenítették etikai és személyiségi jogi megfontolások alapján, hogy a költő mentális betegségének dokumentumait közszemlére bocsássák.

Az elveszettnek hitt szövegek váratlan felbukkanása a nyolcvanas évek derekán új megvilágításba helyezte az életművet, a korai művészetbölcselet és a kései elméleti útkeresés indítékai és valódi arányai végre láthatóvá váltak. Így az 1958-as III. kötet

¹¹⁵ Ld. KJA1 1987; KJA2 1987; KJA3 1987.

¹¹⁶ „Miért fáj ma is”. Az ismeretlen József Attila, Horváth Iván és Tverdota György szerkesztésében, ld. Horváth I – Tverdota 1992.

¹¹⁷ Kritikai kiadásunk nem tartalmazza ezeket a szövegeket, mert nem értekező jellegűek, hanem József Attilának a saját betegségére reflektáló, mentális állapotát rögzíteni próbáló, önterápiás célzattal megírt fogalmazványai.

¹¹⁸ Utóbb került elő egy olyan szöveg, amelyről a kötet elkészítése idején még nem tudtak: József Attila *Neurótikus spekulációk* című pszichoanalitikus vallomása, melyet Tverdota György publikált. – ld. Tverdota 2008b.

elavulttá vált, és szükségessé vált új kritikai kiadásban feldolgozni a jóval gazdagabb bővülő anyagot. 1995-ben jelent meg két kötetben az új kritikai kiadás első része, amely a költő 1923 és 1930 között írt szövegeit és ezek jegyzeteit tartalmazza.¹¹⁹ 1999-ben megkezdődött és a költő születésének centenáriumát követően elkészült az 1930 utáni írásainak hálózati (online) szövegkritikai kiadása.¹²⁰ E munkát folytatta tovább a József Attila Társaság kebelében megalakult kutatói közösségünk, hogy létrehozza a – most második részként megjelenő – kötetünket. A költő nem egy szövege itt kap először megfelelő szövegkritikát és útbaigazító jegyzetet (s voltaképpen ezzel kezdődik a recepciója).

A hetvenes évek óta fellendült, meglehetősen változatos érdeklődésű szakirodalom bemutatására itt csupán vázlatosan, illetve elnagyoltan vállalkozhatunk. Mivel kerülni szeretnénk a szerzők és címek katalógusszerű felsorolását, azt az utat választjuk, hogy számba vesszük a legfontosabb kutatási témákat-területeket, és néhány példán keresztül próbáljuk meg érzékeltetni az elért eredményeket. Elkerülhetetlen, hogy a hatalmas irodalomból ne hiányozzék számos fontos írás. Olvasóinkat arra szeretnénk biztatni, hogy az alaposabb tájékozódás érdekében forduljanak az egyes írások recepciótörténeti jegyzeteihez.

1) Korszakolási kísérletek

Forgács Lászlóhoz hasonlóan mások is kísérleteztek azzal, hogy szakaszolják az értekező életművet a költő szemléleti orientációjának változásai alapján. Miklós Tamás¹²¹ négy szakaszt különböztet meg József Attila marxista gondolkodói pályáján. 1931-ben és 1932 elején, az *Irodalom és szocializmusban*¹²² és a körülötte született írásokban (*Kassák Lajos 35 verse*, *Természettudomány és marxizmus*) még töretlen forradalmi optimizmus és szigorúan determinált történelem- és társadalomkép jellemezte a költőt, illetve a kettő összekapcsolása, a szükségszerűen bekövetkező proletárforradalomba vetett hit. Ökonómiai determinizmusán az „első repedést” az 1932 júniusában publikált *Egyéniség és valóság* jelzi, később pedig – Hitler győzelmét követően – teljesen összeomlik a determinált történelmi progresszióról vallott elképzelése. Ennek két fő dokumentuma *Az egységfront körül* című írás (1933) és a *Hegel – Marx – Freud* (1934) (?).¹²³ Az utóbbiban megjelenő éles Marx-kritika azonban – Miklós Tamás szerint – hamarosan új és pozitív Marx-értelmezésnek adja át a helyét. A tudat történelemalakító szerepe váltja fel a gazdasági determinizmust, Marx elmélete pedig már nem tudományként, gazdaságtanként, hanem humanista filozófiaként lesz vállalható hagyomány. S éppen ez az új Marx-kép fordította

¹¹⁹ Ld. JATC1 1995; JATC2 1995. A váratlanul előkerült gazdag szövegleletről ld. a Horváth Ivánnal és Tverdota Györggyel készített interjúkat: Varga L M 2004; Osztovits Á 1996.

¹²⁰ JAHSZK 2012. Ez a vállalkozás is számos tévedésben és hiányosságban marasztalható el, s minthogy szövegkritikai elveinek egy részével nem értünk egyet, szükségessé vált a szövegek újragondozása.

¹²¹ Ld. Miklós T 1988a, 130–135, 174. p.

¹²² A JAÖM3 nyomán 1931 elejére datálták az *Irodalom és szocializmus* keletkezését.

¹²³ A *Hegel – Marx – Freud* keletkezésének időpontját Miklós Tamás (is) korábbra helyezi (ld. bővebben a *Hegel – Marx – Freud* keletkezéstörténeti jegyzetét).

szembe az 1934 novemberében publikált írásában – *A szocializmus bölcséletében* – a determinista felfogáshoz ragaszkodó bolsevizmussal (illetve sztálinizmussal).

Az, hogy a költő utóbb eltávolodott a marxizmus determinista válfajától, a szakirodalomban általánosan elfogadott állásponttá vált, mint az is, hogy a marxi jövődőlés (a proletárforradalom) teljesülésének elmaradását József Attila a társadalmi öntudatra ébredés zavaaraival próbálta magyarázni. De a determinizmussal való szakításban éppen a *Hegel – Marx – Freud* a legradikálisabb írása (egyreszörűváltozatai egyenesen Marx véletlen-felfogását és az érdekel marxista túlbecsűlését bírálják), a költő e művének korábbra datált keletkezése pedig még inkább vitathatóvá teszi¹²⁴ Miklós Tamás koncepcióját. Horváth Iván rámutatott arra, hogy – szemben Miklós fejlődésképevel – József Attila 1933-ban kommunista volt, 1934-ben szociáldemokrata, 1936–1937-ben pedig már annak sem mondható, hanem úgyszólván felekezeti fölötti (Lackó Miklós találó kifejezésével „szabad szocialista”).¹²⁵

Szívós Mihály tanulmánya,¹²⁶ amely 1935-ig tekinti át a költő filozófiai fejlődését, három szakaszt különböztet meg a marxizmustól való kritikai eltávolodásában. 1933-ban József Attila arra az eredményre jutott, hogy 1. a marxizmus meghirdetett egyetemessége nem helytálló, tehát más irányzatokból (pl. a freudizmusból) is kell meríteni; 2. a marxi filozófia emészthetetlen a munkások számára. A második szakaszban a marxizmus felől bírálta a bolsevizmust (*A szocializmus bölcsellete*, 1934). A harmadik szakaszt – Szívós szerint – az *Új szocializmust!* című recenzió (1935) képviseli, melyben rámutat a marxi eszmerendszer egyes hiányosságaira.¹²⁷

Veres András szerint a költő politikai orientációja alakult úgy, ahogy Horváth Iván leírja. De ez nem azonos világnézetének (marxizmusának) alakulástörténetével. József Attila már a kommunista párt tagja volt, amikor tüzetesebben tanulmányozni kezdte a marxista irodalmat, és már rég nem volt párttag, amikor elmélyítette marxizmusát. A *Hegel – Marx – Freud* nyilván nem véletlenül kéziratban maradt szövegváltozatainak marxizmuskritikája pedig (1936–1937) – erőteljes radikalizmusa ellenére – sem jelenti a marxi elmélet teljes feladását. József Attila Marx-interpretációja folyamatosan változott ugyan, de annak fogalmi-gondolati keretéből élete végéig nem tudott (és föltehetően nem is akart) kilépni.¹²⁸

Némiképp ellentmond ennek a talán túlságosan egyöntetű képnek a kalandor jobboldali politikus, Rátz Kálmán befolyására utaló, *A nemzeti szocializmus* címen ismert, föltehetően 1933 nyarán írt szöveg,¹²⁹ amelyben József Attila a nemzetköziség

¹²⁴ Ld. Horváth I 1989a, 113–117. p. = Horváth I 2006, 269–277. p. (270–277. p.); Veres A 2008, 76–130. p. (90–91. p.)

¹²⁵ Horváth I 2006, 270–271. p. Ld. még a *Hegel – Marx – Freud* keletkezéstörténeti jegyzetét.

¹²⁶ *Válság és eszmélet. József Attila filozófiai fejlődésének vázlata 1935-ig*, ld. Szívós 1995.

¹²⁷ Szívós 1995, 688. p.

¹²⁸ Veres A 2008, 99–100. p. Ugyanakkor a marxi elmélet pozíciója a pszichoanalízishez képest megváltozik József Attila gondolkodásában: 1932-ben az utóbbival csupán kiegészíteni akarja az előbbi, később már a kettőt egyesíteni akarja, végül az *Ázsia lelke* című recenziójában (1936) a pszichoanalízis ösztönelmélete csaknem megalapozójává lesz a marxi(sta) társadalommagyarázatnak.

¹²⁹ A költő megingásáról Szántó Judit számolt be naplójában, ld. Szántó J 1986, 24, 110–111. p. Ld. még *A nemzeti szocializmus* keletkezéstörténeti jegyzetét.

eszméjének bukását diagnosztizálja: „Megbuktatta a nemzeti érdek, amely éppen a dolgozó tömegek érvényesülésében találta meg legbuzgóbb erőforrásait.” Bár e jobb-oldali epizód végül súlytalannak bizonyult,¹³⁰ olyan elementáris indulatokat jelez a költő részéről, ami alátámasztani látszik Ignótus Pál jellemzését, miszerint József Attila politikai-szellemi útkeresése gyakran lendült egyik végletből a másikba.¹³¹ Veres András szerint is hihetetlenül mozgalmas életút az övé:¹³² „hirtelen fordulatok, kitárlkozások és bezárulások sorozata, melyekbe a megtapasztalás és próbatétel szinte kényszeres szomja hajtotta. Nem meglepő, hogy váratlan fordulataival még a hozzá közel állókat is zavarba hozta.”¹³³

Lengyel András (Stoll Béla nyomán) ilyen radikális fordulatot feltételez 1935 augusztusában. Az elkötelezetten katolikus Barta István barátsága és a vele folytatott eszmecsere azért vált ekkor annyira fontossá József Attila számára, mert az őt foglalkoztató „bűntelen bűnösség” problémájához az eredendő bűn doktrínája is inspirá-

¹³⁰ Lengyel András több tanulmányban dolgozta fel a költő „kisiklásának” történetét: *József Attila „nemzeti szocialista” epizódjáról* (ld. Lengyel A 1996a, 105–119. p.); *József Attila, Rátz Kálmán és „A nemzeti szocializmus”* (ld. Lengyel A 2005, 133–182. p.); *Még egyszer József Attila 1933-as kisiklásáról* (ld. Lengyel A 2005, 183–193. p.).

¹³¹ „József Attila mindig ellenzéki volt a szó legszorosabb értelmében – írja Ignótus Pál –; mindig baloldali volt, még az *Előőrs* kiruccanást is beleértve, s mindig szocialista, tágabb értelemben. Ezen a kereten belül azonban többször változott [...] Kezdte volt mint a bolsevizmussal rokonszenvező forradalmi szocialista, szigorúbb pártpolitikai kötelek és tudtommal, pártpolitikai viaskodások nélkül. Azután csuszamlott jobbra-balra-szélsőbalra, bölceleti és zornalisztikai lejtőkön, világszövetkezeti álomképből anarchoszindikalizmusba, intuicionizmusból fenomenológiába, végletes kollektivizmusból végletes individualizmusba és a kettőnek különféle elegyes változataiba.” – Ignótus P 1947–1948/33 = Ignótus P 1989, 153. p.

¹³² Emlékeztetőül röviden felsoroljuk a legfontosabb politikai fordulatokat. 1925-ben tagja lett a Vági-féle Magyarországi Szocialista Munkáspártnak, egy évvel később (párizsi tartózkodása idején) az Union Anarchiste-Communiste-nak. 1928 őszén kapcsolatba került a Bartha Miklós Társasággal, 1929 végétől munkatársa Bajcsy-Zsilinszky lapjának, a nemzeti fajvédő *Előőrs*nek. 1930 őszén tagja lett az illegális kommunista pártnak. Novemberben több társával együtt kilépett a Bartha Miklós Társaságból, 1932 februárjában azonban ismét a Társaság tagja. 1933 nyarán-végén eltávolodott a kommunista párttól. A következő év őszén közel került a *Szocializmus* című folyóirat szociáldemokrata köréhez. Szeptemberben visszautasította Illyés Gyulát, aki a népi írók fóruma, a *Válasz* nevében verset kért tőle. S végül 1935-ben Ignótus Pállal megalapította a baloldali, de „felekezeten kívüli” *Szép Szót*.

¹³³ Veres András kitér arra is, hogy József Attila költői fejlődését hasonlóképp gyors váltások jellemezték – ennek következtében folyamatos fáziseltolódásban volt a mindenkori baráti köre, közönsége. Az 1929-es *Nincsen apám se anyám* kötet nem népi, jóllehet megjelenése idején a népi kritika, azaz József Attila akkori, jórészt a Bartha Miklós Társasághoz kötődő szövetségesei annak hitték. Az 1931-es *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* versei viszont túlnyomórészt a népies-barthás időszak termékei, még akkor is, ha közülük néhányat sietve, neofita buzgalommal átírt marxistává. Az 1932-es *Külvárosi éj* viszont ortodox marxistának tekinthető, s különös módon (szemben a korábbi kötetével) ez kapta kommunista részről a legkeményebb bírálatot. Értekező műveit is jellemzi, hogy nézetei folyamatosan változtak, szinte évről évre, olykor hónapról hónapra, s nem mindig egy jól definiálható, határozott irányba – még az is előfordult, hogy visszatért egyik-másik korábbi elképzeléséhez. Ezért nehéz pályáján korszakokat elkülöníteni. – Vö. Veres A 2005b, 1417–1419. p.

ciókat adott.¹³⁴ (Tehát egy konkrét probléma, illetve szellemi kihívás késztette arra, hogy a tőle egyébként távol álló gondolkodás iránt nyitottá váljon.) Lengyel András hipotézise szerint az eredendő, „szeretet ellen elkövetett bűn”-nek a tételezésével és ennek a kizsákmányolás világához kötésével a költő – a maga egzisztenciális ellehetetlenülésének kifejezésére – két „hagyományos” szellemiséget kapcsolt össze: a tradicionális katolicizmust és az átliberalizált tudományos szocializmust.¹³⁵

Tverdota György másként látja a költő bünfelfogásának gyökereit. Kiindulópontnak számára is a *Szerkesztői üzenet* (1936) 2. pontjának paradox megfogalmazása kínálkozik: „Kedves Uram, én hiszek az eredendő bűnben és ezért vagyok híve a tudományos szocializmusnak. Mert kétféle bűn van. Az egyik fajta bűn csak azért bűn, mert büntetés jár érte az uralkodó földi hatalmak különös gondoskodása folytán. [...] A másik fajta az a bűn, melyet akaratlanul elkövet az ember és akkor is megbán elkövetője, ha nem büntetik érte. Ez az eredendő bűn. Bűn az ellen, akit szeretünk.”¹³⁶ De Tverdota szerint a költő megadja a választ is a paradoxon feloldására, ugyanitt, az első pontban: „Marx azt írja: a vallás az emberi lényeg megvalósítása – képzeletben, mert [...] az emberek nem fejthetik ki igazi mivoltukat [...] Látja, ilyen »hitetlen« alapon hihetek én az összes vallásokban, az Önében is.” Tehát József Attila úgy „hitt” a keresztény vallásban, ahogyan például Kerényi Károly hitt az antik görög istenekben: a világ lényegi hatalmainak megszemélyesítéseit látva bennük.¹³⁷

Tverdota György szerint nincs bizonyíték arra, hogy a *Szerkesztői üzenet* katolikus címzettje Barta István lett volna (sőt magának Bartának nézeteiről sem tudunk semmit), József Attila cikke pedig távolról sem a katolikus álláspontot követi, hiszen az eredendő bűn centrumát az Isten és ember kapcsolatából az egyéni öntudatba helyezi át. A költő értelmezésének lehetséges forrásai között számításba lehet venni Freud *Rossz közérzet a kultúrában* című esszéjét, melyben az apa elleni agresszió okozza a fiúk büntudatát,¹³⁸ de még valószínűbb Franz Kafka regénye, *A per*, melyet József Attila Németh Andor közvetítésével ismert.¹³⁹ A költő maga is írt Kafka modorában a büntelen bűnösségről.¹⁴⁰ Bünfelfogása Tverdota szerint csak része egy átfogóbb szemléleti átalakulásnak: fogékonnyá válásának a korábban általa elhárított *etikai* szempont iránt.

¹³⁴ Vö. Lengyel András: „...*Saját szemem láttára átalakulok*”. József Attila 1935. augusztusi fordulatáról, ld. Lengyel A 1996a, 120–136. p.

¹³⁵ Eszerint nem kevesebbről lenne szó, mint hogy József Attila a maga, utólag méltán egzisztencialistának nevezhető életérzése, léttapasztalata megjelenítéséhez úgy keresett fogalmi kapaszkodókat, hogy hagyományos értelmezéseket ütköztetett, és nem az egzisztencialista filozófiából vette át (mint azt a szakirodalom sokáig vélte). Lengyel András Stoll Béla felismeréseit kamatoztatta, ugyanis ő mutatott rá elsőként a hívó Bartával való barátság különösségére, és ő valószínűsítette a barátság időpontját 1935-re (ld. Stoll 1978).

¹³⁶ Ld. JKK, 1060. p. Bővebben vö. a *Szerkesztői üzenet* keletkezéstörténeti jegyzetét.

¹³⁷ Vö. Tverdota 2010c, 92. p.

¹³⁸ Tverdota 2010c, 101. p.

¹³⁹ Tverdota 2010c, 110. p. Fejtő Ferenc egyik emlékezéséből lehet tudni, hogy Németh Andor elbeszélte József Attilának *A per* meséjét. Tverdota hivatkozik Bori Imrére is, aki részletesen foglalkozott a költő Kafka-élményével.

¹⁴⁰ JÓZSEF Attila, [32 évvel ezelőtt...]. Ld. JAÖM4 1967, 38. p.

Horváth Iván 1991-ben megjelent könyvében¹⁴¹ másfajta, a költő *esztétikai* nézeteinek változásait rögzítő korszakolást vázolt fel. Tverdota György álláspontját elfogadva, miszerint József Attila csupán egyetlenegyszer alakított ki művészetbölcseleti rendszert élete során (az 1920-as évek utolsó harmadában), Horváth úgy látja, hogy bár a művészetbölcselete nem változott, de a mögé kijelölt transzcendencia (a költészethez társított „aranykor”) jelentése igen. Négy szakaszt különít el a gondolkodó József Attila pályáján. Először, még a marxista hatás előtt, a *nemzet* töltötte be az eszményi közösség szerepét. Második korszakában (lásd *Irodalom és szocializmus*, 1931) a *társadalmi osztály* vette át ezt a szerepet. A harmadikban „eltűnik a nagyobb eszményi közösség, a helyébe a gyermeki szeretet és a felnőtt gyermekszeretete kerül”. Az *egységfront körül* (1933) még a két munkáspártot teszi felelőssé Hitler hatalomra jutásáért, míg a *Hegel – Marx – Freud* (1936–1937) már azt veti fel, hogy maga a marxi elmélet hibádzik. Az egyik, József Attila által bírált alaptétel az, hogy Marx csak a férfinak a nőhöz való viszonyát emeli ki az ember emberhez való természetes viszonyaként, holott a felnőtt és a gyermek egymáshoz való viszonya is alapvető.¹⁴² A negyedik korszak Horváth szerint a *Szerkesztői üzenet* (1936. április) korszaka. Az *Egy Bartók-tanulmány vázlata*¹⁴³ (1936. december) valójában első változata a *Hegel – Marx – Freud*nak, amely az utolsó esztendőben keletkezhetett, később, mint a *Szerkesztői üzenet*, de összetartozik vele. Immár az aranykor egyáltalán nincs meghatározva.¹⁴⁴

Itt szeretnénk felhívni a figyelmet József Attilának *A művészet kérdése és a proletárság* című különös írására, melynek nem ismerjük pontos keletkezési időpontját, és amely tartalmában ellentmond az elfogadott korszakolási javaslatoknak. A szöveg első és második fele ugyanis merőben más fejlődéstörténeti helyet jelöl ki számára. Első két pontja még a mozgalomban aktívan részt vevő, magabiztos hittel rendelkező költő álláspontját mutatja, aki számára magától értetődik, hogy a világtörténelmi küzdelem két főszereplője a polgárság és a proletariátus, az utóbbi pedig az egész emberiséget képviseli, mint ahogy az is, hogy a művészet is részese a politikai és társadalmi hatalomért folytatott harcnak. Ezt a részt olyan személy írhatta, aki a maga és osztálya helyét, szerepét problémátlanul látja, tehát legkésőbb 1932 őszén vagy 1933 elején.

Az írás további pontjai azonban radikális elmozdulást mutatnak ettől a kiindulóponttól. A *Történelem és dialektika* alcímű fejezet ellentmond mindannak, amit József Attila 1930 és 1933 között a dialektikáról írt, mikor is objektív (az univerzumra vonatkozó) mozgástörvénynek tekintette. Itt viszont szubjektívizálja, csupán ismeretelméleti érvényt tulajdonít neki, és szembeállítja a történetiséggel: „Dialektikán tehát nem a világfolyamat benső elvi kényszerét értem, hanem ellenkezőleg, a gondolkodásnak azt az elvét, amely a valóság megismerését a valóság folyamatos, történeti leolvasásából származtatja. Ezért helyesebbnek is tartom a proletárság bölcseletét nem dialektikus, hanem történelmi materializmusnak neveznünk.” Hegellel szemben, aki

¹⁴¹ A vers. Három megközelítés. Ld. Horváth I 1991, 42–46. p.

¹⁴² Horváth Iván ennek bizonyítására idézi elsőként a *Hegel – Marx – Freud* még kiadatlan hetedik pontját.

¹⁴³ A JAÖM3-ban ezzel a címmel szerepelt.

¹⁴⁴ Horváth Iván 2012-ben módosította elképzelését a negyedik szakaszcíméről, ld. a *Hegel – Marx – Freud* recepciótörténeti jegyzetét.

„szellemi folyamatnak látta a világot” és ezért „a dialektikát állította előtérbe”, József Attila úgy gondolja, hogy „a világot nem mondhatjuk dialektikusnak, hanem történetinek kell mondanunk. A logika dialektikus, a valóság történeti. Mint valóságos lény, nem dialektikus, hanem történeti vagyok és csak mint elvont, logikai lény vagyok dialektikus. Történetet csinállok, dialektikát megértek. [...] Én történelmet látok a világban és meg akarom mégis érteni, hogy tudatosan formálhassam. Ezt a megértő működést nevezem dialektikának.”

Az ortodox marxizmus szigorúan oksági felfogásával szemben a tudományfilozófus Émile Boutroux-ra hivatkozik (egyebek között Bergson és Durkheim mesterére), aki kétségbe vonta a determinizmus (pozitivista) egyetemes érvényességét.

Az írás utolsó, *Az ösztönök dialektikája* alcímű része pedig a költő kései műveiben kifejtett pszichoanalízis-konceptiójával mutat rokonságot. Miután megnevezi a különböző ösztönöket (én-ösztönök és nemi ösztönök, illetve más elnevezéssel: élet- és halálösztönök), ezek ütközésével magyarázza a lelki meghasonlást. *Bírálja* Freudot azért, mert az „ösztönös én” és a „felettes, erkölcsi, eszményi én” között feltételezi ezt a küzdelmet, s ennek alapján magyarázza a neurózist, az idegességet. Hasonlóképp foglal állást a Hegel – Marx – Freud előzményei közé tartozó *[Forradalom idején]* kezdetű töredékben is: „Forradalom idején, mint mondani szokták, »az elfojtott ösztönök« előtörnek s érvényesülni akarnak. Ez így tévedés. Ösztönt csakis ösztön tarthat elfojtásban.” Az idézett gondolatmenet alapján válik érthetővé *A művészet kérdése és a proletárság* végén található konklúzió: „Amint az ellentmondásokkal terhes kapitalista termelési módon épül fel a polgári társadalmi rend és erre mint alapra helyezkedik az ideológiai felépítmény, végső fokon a tudomány, a vallás, a művészet és a filozófia, úgy épül fel az ellentétes érdekű ösztönök viszonyán az emberi lélek és végső fokon a tudat minden formája.”

Az ösztönök és az erkölcsök nem azonos szinten helyezkednek el – írja József Attila –, „Az erkölcsi, eszményi én motorikus erejét, amellyel ösztönerőt képes elfojtani, csakis ösztönerő szolgáltathatja, magának az erkölcsnek, az eszménynek, semmi ereje nem lehet, ha ösztönerő nem áll mögötte. [...] Az erkölcsök, az eszmények – akár tudatosak, akár tudattalanok – is csupán fegyverei az ösztönöknek, amelyek a döntésig tehetetlen személyt arra sarkallják, hogy az egyik ösztön csoport tárgyát válassza a valóságban elérendő tárggyul.” Hasonlóképp ír az 1936 márciusában publikált *Ázsia lelke* című recenziójában, ahol azt veti Hatvany Bertalan szemére, hogy a történelemben ható kozmikus erőket azonosítja az örök erkölcsi elvekkel, ahelyett hogy „a történetinek mutatkozó erkölcsi elveket vezetné vissza az élet anyagi feltételeire és az ösztönökre, melyek valóban a kozmikus környezet bennünk megnyilvánuló erői”. Az eszmék szerepét is hasonlóan látja, mint az erkölcsi elveket: csupán a tudatosítás és kommunikáció eszközei az ösztönszférából és termelésből eredő elementáris késztetéseknek.

Kézenfekvő lenne az a magyarázat, hogy József Attila különböző időpontokban írta *A művészet kérdése és a proletárság* elejét és végét.¹⁴⁵ Sajnos ez a lehetőség elesik,

¹⁴⁵ Mint ahogy Miklós Tamás ezzel a hipotézissel él: „*A művészet kérdése és a proletárság* cím alatt legalább két különböző időben keletkezett szövegrész szerepel, az első két rész 1931–32-ből, a negyedik (és alighanem

mert a rendelkezésre álló (két) kézirat egyetlen lendülettel megírt szövegnek tűnik. Így nincs egyértelmű válasz arra, hogy vajon valóban korai írásról van-e szó, a költő számára később dominálóná váló elgondolásainak zseniális megelőlegezésével, vagy kései szövegről, amelyben szükségesnek tartotta felidézni-megismételni a jóval korábban elfoglalt, de már meghaladott álláspontját (is). Lehetséges, hogy József Attila írása (ahogy *A város peremén* című költeménye is, amely a termelőerők és az ösztönök hasonló paralelizmusát tételezi, és a keletkezési időpontja hasonlóképp tisztázatlan) abban a politikai és szellemi törésvonalban született, amikor Hitler már hatalomra került, de József Attila és elvbarátai kezdetben még kérészéletű, átmeneti diadalnak tekintették a nácik uralomra jutását, történelmi kisiklásnak, amit rövidesen korrigálni fog az idő.¹⁴⁶

2) József Attila esztétikai nézeteinek megítélése

József Attila korai művészetbölcselete tulajdonképpen kívül esik áttekintésünk (időbeli) horizontján. Az 1995-ben megjelent új kritikai kiadás (első része) adta közre először a fennmaradt teljes szöveg együtttest.¹⁴⁷ E vállalkozás visszhangtalansága éles kontrasztban áll az *Esztétikai töredékek*nek az 1960-as években aratott zajos sikerével, jóllehet időközben nemcsak az anyag bővült jelentős mértékben, hanem a szövegek keletkezési időpontjának és forrásainak filológiai tisztázása is előrehaladt. Lehet, hogy éppen ez volt a baj – azaz József Attila vállalkozásának immár nem a marxista, hanem az egyetemes esztétikai irodalom mezőnyéből kellett volna kitűnnie. Itt csak röviden utalhatunk a költő korai művészetbölcseletének további recepciójára.

A hatvanas–hetvenes éveket jellemző reformmarxista beállítottság kései képviselője Miklós Tamás 1988-ban megjelent (már sokat idézett) könyve, a *József Attila metafizikája*,¹⁴⁸ amely nemcsak eredeti teljesítményként méltatta a költő művészetbölcseleti munkásságát, de egyenesen Heidegger *A műalkotás eredete* című dolgozatával állította párhuzamba,¹⁴⁹ és a metafizika iránti igényt igyekezett kimutatni József Attila

a harmadik is) 1933–34-ből származik.” – ld. Miklós T 1988a, 171. p. Az első időpont akár igaz is lehetne, a második helyett inkább az „1935 után” lenne megfelelő. Miklós Tamás azért kénytelen ragaszkodni a korábbi időponthoz, mert koncepciója értelmében az 1934-ben írt *A szocializmus bölcselete* a tetőpont a gondolkodó József Attila fejlődésében.

¹⁴⁶ Ld. bővebben *A művészet kérdése és a proletárság keletkezéstörténeti jegyzetét*. Itt említjük meg mint sajátos szempontú korszakolási kísérletet Tverdota Györgynek és Veres Andrásnak a tudat–osztálytudat–öntudat fogalmihoz kapcsolódó, az értekező életművet áttekintő tanulmányait: Tverdota György: *Öntudat* (Tverdota 2017); Veres András: *A tudat/öntudat problémájának alakulása József Attila értekező prózájában* (Veres A 2017a).

¹⁴⁷ JATC1 1995, 23–139, 257–273. p.

¹⁴⁸ Ld. Miklós T 1988a. Miklós Tamás könyve még az új kritikai kiadás előtt, de már számos nem publikált szöveg figyelembevételével született.

¹⁴⁹ Hasonlóképp igyekezett párhuzamot kimutatni Fehér M. István is József Attila és Heidegger, valamint Gadamer, illetve Lukács György heidelbergi művészetfilozófiája között, előbb egy konferencia-előadásban (*József Attila művészetelméleti írásai és az esztétika hermeneutikai horizontja. Összefüggések és párhuzamok*, ld. Fehér M. I 2001), majd könyvében (*József Attila esztétikai írásai és Gadamer hermeneutikája*, ld. Fehér

marxista korszakának más szövegeiben is.¹⁵⁰ Bár Tverdota György is metafizikai rendszerként értelmezte az *Ihlet és nemzetet*,¹⁵¹ de merőben másként magyarázta nézőpontját és felépítését a nyolcvanas és kilencvenes években publikált tanulmányaiban, amelyeknek mintegy összegezése a kritikai kiadás második kötetében olvasható könyvterjedelmű tanulmánya.¹⁵² A 2000-es évek elején az *Ihlet és nemzet* néhány alapfogalmának (exisztencia, önlét, világegész, nemzet) új szempontú elemzésére vállalkozott Lengyel András,¹⁵³ aki fölvetette Hegelnek és *A szellem fenomenológiája* című művének meghatározó hatását az *Ihlet és nemzetre*, sőt a Babits-bírálat híressé vált szalagútmetaforájára is.¹⁵⁴

Már az 1960-as évek felfedező lázában is nyilvánvaló volt az *Irodalom és szocializmus* megkülönböztetett jelentősége. Leplezetlenül mutatja szerzője abbeli ambícióját, hogy mindent elmondjon, amit a művészetről (voltaképpen a költészetről) gondol. A teljességigényre utal a szöveg tervezett alcíme is: *Művészetbölcseleti alapelemek*.¹⁵⁵ Nem véletlen, hogy József Attila értekező művei közül az *Irodalom és szocializmus* kapta messze a legnagyobb figyelmet. Recepciótörténete terjedelmében is, sokszínűségében is kiemelkedik az értekező életmű fogadtatásából – ez az egyetlen olyan írása, amelynek értelmezésében egymással versengő-polemizáló *irányzatok* különböztethetők meg.

A költő gondolkodói fejlődésének képét a nyolcvanas évek közepéig a kritikai kiadás által sugallt kronológia határozta meg: az ún. *Esztétikai töredékeket* mindenki az *Irodalom és szocializmus* továbbfejlesztésének tekintette.¹⁵⁶ Tverdota György 1985-ben publikált cikke azonban meggyőző filológiai érveket hozott fel amellest, hogy a *Töredékek* valójában korai írás, „a költő húszas évek végén született cikkeivel *nagyjából* egyidejűleg, még az *Irodalom és szocializmus* megírása előtt keletkezett, s nem a *Töredékek* táplálkoznak a szabadeloadás szövegéből, hanem fordítva: már elkészült gépiratos művészetbölcseletét aknáztta ki a költő, amikor a Jaurès-munkaközösségben alkalma nyíltott nézetei kifejtésére.”¹⁵⁷ Míg korábban az *Irodalom és szocializmust* fontos bizonyítéknak látták a művészetbölcselet marxista beállítottsága mellett, most az utóbbi megkérdőjelezése kétségeket ébresztett a másik szöveg szemléleti pozícióját illetően is.

M. I 2003). Fehér M. István – ritka kivételként – úgy tárgyalja az *Ihlet és nemzetet*, hogy meg sem említi az *Irodalom és szocializmust*.

¹⁵⁰ A többes számmal arra kívánunk utalni, hogy Miklós Tamás fejlődést lát a költő marxizmusán belül is.

¹⁵¹ Tverdota György kezdetben *A művészet metafizikája* címmel tárgyalta József Attila művészetbölcseletét, csak később derült ki, hogy ezt a költő alcímnek szánta, a tervezett főcím: *Ihlet és nemzet*.

¹⁵² JATC2 1995, 22–141. p.

¹⁵³ Tanulmányai összegyűjtve megtalálhatók a „...gondja kél a gondolatban”. Az értekező József Attiláról című, idézett kötetében (ld. Lengyel A 2005).

¹⁵⁴ A „szükséges véletlen”. A Hegel, Marx, Freud margójára című tanulmányban, ld. Lengyel A 2007.

¹⁵⁵ Az alcím nem szerepel ugyan a korai kéziratban, de a publikálás céljából készített változatokban igen.

¹⁵⁶ Az 1958-as kritikai kiadás jegyzete szerint az *Esztétikai töredékek* cím alatt publikált feljegyzések „1929–1936 között különböző időszakokban íródtak”; „különösen az *Irodalom és szocializmus* című nagy tanulmányának egyes gondolatait fejleszti tovább, néha szó szerint is átvéve onnan egyes részeket” – ld. JAÖM3 1958, 448. p.

¹⁵⁷ *A Mi a téje az időrendnek József Attila gondolkodástörténetében?* című tanulmányban, ld. Tverdota 1985c, 18. p. Tverdota álláspontját utóbb alátámasztotta az 1986-ban váratlanul előkerült próza hagyatéka is.

A megközelítés megfordulása tulajdonképpen már korábban megkezdődött. A hetvenes években a marxista esztétika megújítását ünneplő értelmezésekkel párhuzamosan jelentkezett és polgárjogot nyert az a koncepció is, amely József Attila művészetelméleti szövegeiben *strukturalista* elveket fedezett fel, és megtette őt az éppen regnáló nemzetközi irányzat hazai elődjének.¹⁵⁸ A műközpontúságról, a nyelv elsőbbségéről vagy a „születő” és „használt szó” ellentétéről szóló megállapítások emlékeztetnek ugyan az orosz formalisták elképzeléseire, de az ihlet kitüntetett kategóriája és a művészet valóságalkító szerepe nem igazán tűnik összeegyeztethetőnek az ő immanencia-felfogással. A hetvenes–nyolcvanas évek másik értelmezésiránya az *esztétorténeti* vizsgálódás lett, amely az új műértelmező megközelítésekkel szemben és azoktól elhatárolódva próbálta feltárni a költő művészetbölcséletének előzményeit: Croce, Bergson és a költőre egyetemi előadásaival közvetlenül ható Pauler Ákos filozófiai megfigyeléseit.¹⁵⁹ Tverdota György 1986-ban még a névvarázs-elmélet érvényben maradása mellett érvelt,¹⁶⁰ később azonban a freudi szublimáció tan adoptálására hivatkozva felülbírált a korábbi álláspontját, belátva, hogy a névvarázs-elmélet érvényessége időben korlátozott volt József Attila pályáján.¹⁶¹

A nyolcvanas évek végétől új tudományos irányzatok és divatok bukkantak föl, amelyek igyekeztek elfoglalni a marxista ideológia és a strukturalizmus megürült helyét. A hivatkozásokban Lukács Györgyöt és Jan Mukařovskýt Heidegger és Gadamer, illetve Bahtyin és Ricoeur neve váltotta fel. Horváth Kornélia és az új értelmezési irányzat más követői (Kulcsár Szabó Ernő nyomán) a költő „késő modern” pozicionálását elfogadva aggálytalanul egybeolvasták a névvarázs-elméletet és a korai művészetbölcsélet más kategóriáit a költő későbbi stádiumaiban használt fogalmaival.¹⁶² Horváth Kornélia a korai szövegekből kiinduló jellemzést kiterjesztette a szabadelőadásra is, anélkül hogy figyelembe vette volna a költői pályán bekövetkezett jelentős felfogásbeli változást, a nyelv társadalmi tagolását bevezető fordulatot.¹⁶³ Bókay Antal pedig – József Attila

¹⁵⁸ E koncepciót elsősorban Somlyó György képviselte. (Ld. bővebben az *Irodalom és szocializmus* recepciótörténeti jegyzetét.) Hasonló szerepet tulajdonítottak másoknak is; például így tették meg Arany Jánost is a magyarországi strukturalizmus „atyjának”.

¹⁵⁹ Nem kis dolog volt József Attilát hírbe hozni a két háború között elismert Pauler Ákos logikai idealizmusával. Tverdota György azonban bebizonyította, hogy az *Irodalom és szocializmus* hivatkozásai Arisztotelészre valóban Pauler Ákos interpretációját követik, azaz Arisztotelész neve mögött Pauler koncepciója rejtőzik. (*Az ihlet tana: József Attila és Pauler Ákos* című tanulmányban, ld. Tverdota 1982b).

¹⁶⁰ *A születő szó és a használt szó* című tanulmányban, ld. Tverdota 1986b, 197–198. p.

¹⁶¹ *A „Szublimálom ösztönöm”* című tanulmányban, ld. Tverdota 2003a, 141–160. p. A húszas évek végén a *Medáliák*-típusú költészet gyakorlata alapján fogalmazta meg e tételét a költő. A költészetelméletileg és világnézetiileg átmeneti helyzetben született szabadelőadásában még érvényesnek tekintette, de később már nem. N. Horváth Béla már 1992-ben felhívta a figyelmet a Babits-pamflet és a szabadelőadás közötti eltérésekre, például a névvarázs-elmélet megfogalmazásában (*a József Attila és a népi írók* című tanulmányban, ld. N. Horváth 1992, 166. p.).

¹⁶² *A világhiánytól a szövegig* című tanulmányban, ld. Horváth Kornélia 2006a, 140–143. p. Holott a „világhiány” terminus utójára az 1930 elején írt Babits-pamfletben fordul elő, az „egzisztencia” fogalma vagy a „dolog” metafizikája pedig hiányzik az *Irodalom és szocializmus*-ból.

¹⁶³ *A József Attila a nyelvről, a nemzetről és a költészetről* című tanulmányban, ld. Horváth Kornélia 2005b, 125–127, 131. p. Itt újra kiegészítette az *Irodalom és szocializmus* fogalmi rendszerét a szövegben nem szereplő

költészetének újfajta korszakolására vállalkozva – úgy találta, hogy az *Irodalom és szocializmus*ban a költő a harmincas években kibontakozó „tárgyas” költészetének elméletét dolgozta ki: „nemzetközi szintű elvi megfogalmazását adta egy lehetséges késő modern poétikának, afféle saját jogú marxista strukturalizmusnak.”¹⁶⁴ A szabadelőadás nem csappanó népszerűségét jelzi, hogy újra meg újra aktualizálni próbálják, és megteszik különféle modern irodalomelméleti irányzatok előfutárának.

3) József Attila irodalomkritikusi működésének mérlege

A költő irodalomkritikái közül kettőnek különösen gazdag az irodalma: a Babits- és a Kosztolányi-bírálatnak.¹⁶⁵ Az utóbbit méltán tartják József Attila legsikerültebb kritikájának, mivel – noha polemizál Kosztolányi világlátásával¹⁶⁶ – a megértés és elismerés szándéka vezeti. A két költő baráti viszonyt ápolt egymással, és nemcsak a költői nyelvvvel kapcsolatos elveikben egyeztek, hanem kései korszakuk költői gyakorlata között is meglepően sok a hasonlóság, az átvétel (az idősebb költő is tanult a fiatalabbtól). A Kosztolányi-bírálat (1935. július) alkalmat adott az értelmezőknek olyan fontos kérdések feszegetésére, mint az, hogy valójában mit jelent (és mit nem) József Attila antipszichologizmusa; vagy az, hogy az *Őszi reggeli* című Kosztolányi-versről adott elemzés melyik elméleti irányzattal rokonítható (a formalista, a recepciósztétikai és a szellemtörténeti párhuzam lehetősége merült fel); vagy az, hogy milyen szerepet játszott József Attila irodalomról való gondolkodásában egykori tanára, Horváth János; vagy hogy a költő és az olvasó nézőpontjának (önellentmondó) azonosításában vajon „játékos mesterkedés” vezette-e József Attilát vagy a túl komolyan vett hegelianus dialektika.¹⁶⁷ Fölmerült az értekező művek és a versek közötti átjárás lehetősége is (a Kosztolányi-bírálat nyitánya és az *Eszmélet* második szakasza között).¹⁶⁸ Hasonlóképp

„világghiány” és „egzisztencia” fogalmakkal. Hasonló egybeolvasás jellemzi Kovács Árpád *Költészetbölcsélet és metafora. Az esztétikai tudat meghaladása József Attila, Mihail Bahtyin és Paul Ricœur szemléletében* című tanulmányát is, ld. Kovács Á 2006, 107–150, 107–130, 146–148. p.). Ld. bővebben az *Irodalom és szocializmus* recepciótörténeti jegyzetét.

¹⁶⁴ Vö. Bókay 2006, 262–270. p. Ld. még az *Irodalom és szocializmus* recepciótörténeti jegyzetét.

¹⁶⁵ Az *Istenek halnak, az Ember él* című Babits-kötetről szóló bírálat 1930-ban keletkezett, következőképp nem tárgya tanulmányunknak. Itt csak utalhatunk a József Attila Társaság 2008. májusi konferenciájának előadásait tartalmazó *Költők és koruk. Babits Mihály és József Attila* című kötetre, ld. N. Horváth 2009a.

¹⁶⁶ Mindez annál érdekesebb, mert az 1930-as Babits-bírálatban még fenntartás nélkül tartja Kosztolányit igazi formaművésznek.

¹⁶⁷ Ld. bővebben a *Kosztolányi Dezső* című írás recepciótörténeti jegyzetét.

¹⁶⁸ Farkas János László figyelemre méltó párhuzamokat lát a Kosztolányi-kritika és az *Eszmélet* egyes szöveghelyei között. A recenzió nyitányában leírt hatás („Hatása, mely itt rezeg bennem [...] a kalandorregények olvasása után visszamaradó tévováságra emlékeztet, mely oly hasonló a gyermek mosdás előtti, az álmom különös szabadságához ragaszkodó, de az éberség világába lassan már beilleszkedő állapotához”) megfeleltethető az *Eszmélet* II. strófájának („Kék, piros, sárga, összezent / képeket láttam álmaimban [...] Most homályként száll tagjaimban / álmom”). Tehát a Kosztolányi-recenziót az *Eszmélet* kommentárjaként is olvashatjuk. – Az *álmom rendje. József Attila Kosztolányi-recenziójának gondolati háttéréről*, ld. Farkas J L 2011, 275–276. p.

vita folyik a Kassák-bírálat színvonalának¹⁶⁹ és a költő Móricz Zsigmonddal való kapcsolatának megítélésében is.¹⁷⁰

Nem egyszerű kérdés József Attila viszonya a népi írókhoz. Ismeretes, hogy a *Szép Szó* részben a *Válasz* ellenében született, és Illyés Gyulának a *Válasz* számára verset kérő ajánlatát József Attila visszautasította. De korántsem volt annyira merev, mint azt gondolták róla. Sajnálatos, hogy ahhoz képest, mekkora reflektorfényt kapott az Új Szellemi Front elleni kiállása,¹⁷¹ igen szegényesnek mondható a Márciusi Frontot támogató megnyilatkozásainak recepciója.¹⁷² Más kérdés, hogy Németh Lászlót, akinek a *Nincsen apám se anyám* kötetről a *Nyugat*ban megjelent lekezelő hangú kritikáját¹⁷³ József Attila nem tudta megbocsátani (a Babits ellen írt pamfletjét is ez váltotta ki), két, töredékben maradt szövegében maró gúnnyal támadja.¹⁷⁴ 1934 őszén elolvasta Németh *Ember és szerep* című önéletrajzi vallomását, nyilván kíváncsi volt az író *Nyugat*-beli működésének hátterére, az őt támadó bírálat lélektani és művészi indítékaira. Ha valóban ez vezette, csalódnia kellett, viszont kellő muníciót kapott ahhoz, hogy vérfagyasztó iróniával jellemezze Németh László karakterét, mint egocentrikus, exhibicionista, férfiatlan lélekét, aki természetesnek véli vezető szerepét nemzedékében, jóllehet nincs meg hozzá sem a bátorsága, sem a tehetsége. „Érdeme marad, hogy

¹⁶⁹ Bókay Antal – bár elismeri a Kassák 35 verséről szóló recenzió vulgármarxizmusát – egy új („tárgyas”) poétika elveinek megfogalmazását látja benne, az avantgárdval való leszámolás jegyében (vö. *Líra és modernitás*, ld. Bókay 2006, 246–254. p.) Szabolcsi Miklós szerint József Attilának ez a kritikája „talán legélesebb, legbántóbb, legdurvább írása” (Szabolcsi M 1998, 126. p.), Veres András pedig József Attila irodalomkritikai munkássága mélypontjának nevezi (szemben a Babits-bírálattal, amelynek hangnemét joggal lehet kifogásolni, de intellektuális színvonalát nem). József Attila elfoglaltsága miatt nem veszi észre Kassák kötetének művészi jelentőségét (Kassák életműve egészében is), ugyanakkor Veres elismeri a Kassák-recenzió fontos újdonságát a költő szellemi tájékozódása szempontjából: először itt van nyoma a pszichoanalízis iránti érdeklődésnek (vö. *József Attila mint irodalomkritikus*, ld. Veres A 2014, 325–334. p.) Tverdota György *Öntudat* című újabb tanulmányában részletesen foglalkozik a Kassák-recenzió jelentőségével: ld. Tverdota 2017, 93–94, 97–99. p.

¹⁷⁰ Bár József Attilának a vita kiindulópontját képező *Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli* című cikke nem irodalmi, hanem politikai természetű támadás volt Móricz ellen, de mivel a róla folytatott eszmecsere valójában arról szól, hogy a két író milyennek látta és értékelte egymást, itt a helye, hogy utaljunk rá. A vita résztvevőinek álláspontját ld. Valachi 2003; Tverdota 2012a; Cséve 2015; Veres A 2015; Tverdota 2015c; Sárközi É 2017.

¹⁷¹ Ld. a *Reform-toborzó* (*Esti Kurir*, 1935. május 5.) és az „Új Szellemi Front” (*Szocializmus*, 1935. május) recepciótörténeti jegyzeteit.

¹⁷² Hasonlíthatatlanul érdekesebb a Márciusi Frontról hírt adó szerkesztői üzenetének keletkezéstörténete, mint a recepciója. Más kérdés, hogy az a kevés számottevő értelmezés, amely született (N. Horváth Béláé és Agárdi Péteré), alapvetően különbözik egymástól.

¹⁷³ Jellemző, hogy még József Attila verseskönyvének címe is hibásan jelent meg a *Nyugat*ban: Németh László, *Nincsen anyám, se apám. József Attila versei*, NYUGAT, 1929. 1. sz. = KJA1 1987, 146–148. p. Németh László 1933-ban újra írt József Attiláról, hasonlóképp elutasító gesztussal (Németh László: *Magyar líra 1932-ben*, Tanú, 1933. január = KJA1 1987, 281–282. p.). Németh László soha nem vizsgálta felül kedvezőtlen ítéletét József Attiláról. (Ld. még Veres András: *Vekerdő László és Németh László*, Kritika, 2015. 5–6. sz., május–június, 6–9. p.)

¹⁷⁴ Ld. az *[Ő feleségének]* és az *[utolsó sorban]* kezdetű töredékek szövegét és jegyzetét. E töredékek jelen kritikai kiadásban kerülnek először publikálásra, így recepciójuk gyakorlatilag most kezdődik.

megteremtette az essay-ponyvát” – írja róla József Attila,¹⁷⁵ amin azt érti, hogy sikereit Németh egy értékes irodalmi műfaj aprópénzre váltásával érte el.

Babits Mihályt viszont nemcsak verssel próbálta kiengesztelni, hanem *Az európai irodalom történetéről* szóló recenzióját is (1935) békítő szándékkal kezdte el írni. Figyelemre méltó, hogy – bár a korábbi, 1930-as vélekedéséhez hasonlóan – most is tagadja Babits „poeta doctus” voltát, de ezt most erénynek látja: éppen azért nyilvánítja igazi lírikusnak, mert „lényével eszmél, nem próbálja eszméletét észére korlátozni”.¹⁷⁶ Mint-hogy József Attilának ez az írása is töredékben maradt, nem derül ki belőle, hogy valójában mi ragadta meg Babits irodalomtörténeti vállalkozásában.¹⁷⁷

Meglepő, hogy alig foglalkoztak összefoglalóan a költő irodalomkritikusi teljesítményével. Szabolcsi Miklós nagymonográfiájában a vizsgálódás mindig az egyes szövegekre irányul, anélkül hogy eljutna átfogó összegezésig.¹⁷⁸ Lengyel András tanulmánya¹⁷⁹ József Attila irodalomkritikai elveire kérdez rá, és ezeket elsősorban az *Ady-vízióból* (1929) látja kiolvashatónak. Úgy gondolja, hogy ennek alapján a korszak magyar „nagykritikusának” nyilvánítható, akinek a versértést és az elméleti tudást egyesítő teljesítménye csak Arany Jánoséhoz mérhető.¹⁸⁰ Veres András vitatja ezt az értékelést,¹⁸¹ és úgy találja: József Attila egyedül az 1930-ban írt és publikált Babits-bírálatban

¹⁷⁵ Ld. kiadásunkban: [Németh László] [*Ő feleségének*] 792. p.

¹⁷⁶ „Lirikus az, aki a közös félelem könnyebbége kedvéért nem hajlandó – alattomban sem – lemondani az egyéni gyönyöréről. A lírikus nem akar emlékezni, a lírában minden fájdalom az én legelső eszméleteként jelentkezik. [...] Babitsot poeta doctusnak tartják és úgy gondolják sokan, hogy Ady liraibb költő, mint ő. De mi köze a szimbolizmusnak a lírához? A költő fogát csikorgatja és üvölt – lényével eszmél, nem próbálja eszméletét észére korlátozni. »Bár munkában manapság nincs nemesség – ez csupa munka, csupa faragás« – sziszeget. Mi olvasók – *mikor nem olvasunk* – tudjuk, hogy ez a fájdalom s a vele szembeszegülő dac s a mindezt szóbafoglaló, vagyis társat kereső félelem együttesen az az emberi alak, mely szimbóluma a valóban első fájdalomra eszmélő embernek. De aki tudatosan szimbolista az bizony kevésbé lírai, az nem édes anyanyelvén beszél, hanem anyanyelvén elgondolt mondanivalóját előbb idegen nyelvre fordítja le s úgy közli társaival, akik ezért alig többek szimbólikus társaknál.” – ld. kiadásunkban: [Babits Mihály: *Az európai irodalom története*] [*Rendkívül érdekes regényt*] 965–966. p.

¹⁷⁷ Ld. a [*Rendkívül érdekes regényt*] és a [*Babits*] kezdetű töredékek szövegét és jegyzetét. Úgy tűnik, József Attila – bár szeretné, de – nem tudja megindokolni, hogy Babits paradox vállalkozása (az, hogy egy költő ír irodalomtörténetet, holott az a tudósok dolga) milyen újdonságot jelent számára.

¹⁷⁸ Vö. Szabolcsi M 1992, 363–386. p.; Szabolcsi M 1998, 470–474. p.

¹⁷⁹ *József Attila „művészetbölcseleti és kritikai kísérleti praktikuma”*. Ld. Lengyel A 2005, 82–111. p.

¹⁸⁰ Uo. Az *Ady-vízió* Sztár Katalin szerint is a Kosztolányi által kirobbantott vita legjelentősebb állásfoglalása, mert József Attila részben költői gyakorlatára támaszkodik: „számára Kosztolányi mint alkotó azonosítható, míg a vita többi résztvevője ideológiai szempontból ítél róla mint művészről.” – *Narratíva a lírában és líraiság a prózában. Poétikai szempontok az „Ady-vízió” értelmezéséhez*, ld. Sztár 1998.

¹⁸¹ „Meghökkenítő megállapítás ez – írja –, hiszen a kritikus alaptételeire szorítkozva ítéli meg teljesítményét, holott a legkitűnőbb elvek mellett is lehet gyatra bírálatot írni.” Más kérdés, hogy „az *Ady-vízió* nem egy fontos megállapítást tesz, amely akár kitűnő elvi kiindulópontul szolgálhatna a kritikai tevékenységhez” – csakhogy nem így történt. (Veres András: *József Attila mint irodalomkritikus*, ld. Veres A 2014, 328. p.) Veres András másutt Sztár Katalin megközelítésmódját bírálja – vö. *Kosztolányi Ady-komplexuma. Filológiai regény*, ld. Veres A 2012a, 213–215. p.

érvényesíti maradéktalanul művészetbölcseleti álláspontját,¹⁸² az *Ady-vízió*ban megfogalmazott elveit és intelmeit pedig nem látszik követni kritikusként.¹⁸³ Ugyanakkor a két legjelentősebb írása, a Babits- és a Kosztolányi-bírálat – jóllehet időben és attitűdjében távol áll egymástól – meglepően hasonló módszert alkalmaz, mindkettő szívesen él rámutató-demonstráló gesztussal, és a szövegértelmezésből végül a költői magatartás és szerep találó jellemzése kerekedik ki.¹⁸⁴

4) Recepciótörténeti áttekintések

Bizonyára József Attila költészetének tartós népszerűsége a fő oka annak, hogy a róla szóló irodalom áttekintése és értékelése meglepően sokszor lett vizsgálódás tárgya. A Szabolcsi Miklós által sajtó alá rendezett kritikai kiadás és az ugyancsak általa írt nagymonográfia eleve nem kerülhette meg a recepció figyelembevételét. Másfajta szempont vezette az 1970-es és 1980-as évek fordulóján készült *Költőnk és korunk* című kiadvány¹⁸⁵ második kötetének szerzőit, akik 1945-től a hetvenes évek végéig (az ő jelenükig) azzal a – csak sorok között kiolvasható – szándékkal olvasták újra a jelentős vagy legalább jellegzetes értelmezéseket, hogy kijelöljék (hozzájuk képest) a *tovább-lépés* lehetőségeit.¹⁸⁶ A tanulmányok meggyőzően dokumentálják, hogy az életmű sokszínű felfedezésével indult az 1945 utáni korszak, ezt szorította ki a hatalmi szóval, mesterségesen megteremtett egységes (dogmatikus) József Attila-kép. Később az egysíki „proletárköltő”-féle beállítást egyre-másra kérdőjelezték meg az előkerülő „problémák”.¹⁸⁷ A hatvanas években József Attilának a népiességétől elválaszthatatlannak tekintett szürrealizmusa nyitott utat az avantgárd elismerése felé; az utolsó versek megnőtt presztízse pedig az életmű újraértékelését segítette.¹⁸⁸ A hetvenes

¹⁸² József Attila a Babits-bírálatához hasonlóan a Kassák-recenzióban is előrebocsátja – méghozzá pontokba szedve – kritikájának (elvi) szempontjait, de ezek teljesen mások, mint az *Ady-vízió*ban találhatóak. Ugyanakkor a Bartók mellett kiálló *Medvetánc* című tervezete (1936. december) visszakanyarodik korai művészetbölcseletéhez és az *Irodalom és szocializmus*hoz. Tehát az esztétikai nézeteiben kisebb változás következett be, mint irodalomkritikai elveiben.

¹⁸³ Például az *Ady-vízió*ban megállapítja, hogy kizárólag a művek számítanak, ugyanakkor a Kassákról és Kosztolányiról született írásaiban maguknak az alkotóknak személye is célkeresztbe kerül. A Zolnai Bélának írt 1928. március 29-i keltezésű levelében (melyben kritikusnak ajánlkozott Zolnai lapjához) megfogalmazott „tárgyi-kritikai” megközelítés elve irodalomkritikái többségében nem érvényesül, e helyett szabad utat enged elfogultságainak. (Vö. Veres A 2014, 330–331. p.)

¹⁸⁴ Uo. 332–334. p.

¹⁸⁵ Ld. Fenyő D. Gy – Gelniczky 1983.

¹⁸⁶ A második kötet címe: *A szakirodalom József Attila-képe 1945–1980 között*. (Természetesen József Attila költészetének recepciójáról van szó, nem az értekező prózájáról.) A négy tanulmány közül az első 1945-től 1954-ig vizsgálja az irodalmat (szerzője Fenyő D. György és Gelniczky György), a második 1955–1961 (Sándor István), a harmadik 1962–1970 között (Bagó Ilona), a negyedik a hetvenes években (Müller Péter).

¹⁸⁷ A kötetben elsőként Bori Imrével kapcsolatban merül fel a költő értekező teljesítményének bevonása az értelmezésbe és értékelésbe: ld. Fenyő D. Gy – Gelniczky 1983, 197–200. p.

¹⁸⁸ Elsősorban Németh G. Béla nagy visszhangot kiváltó elemzései állították előtérbe az utolsó verseket és a kései korszak teljesítményét – vö. *Az önmegszólító verstípusról. Különös tekintettel József Attilára* (Németh G. B 1966); *Még, már, most. József Attila egy kései verstípusáról* (Németh G. B 1969).

években már az átmenetinek tekintett kor reprezentánsának tartották őt, akinek egyedülálló „szintézist” sikerült alkotnia.¹⁸⁹

A recepciótörténeti kutatásoknak bátorító ösztönzést adott a már említett, 1987-ben megjelent *Kortársak József Attiláról* című szöveggyűjtemény.¹⁹⁰ Ahogy az egyes versek, úgy az értekező művek újraértelmezésében is elkerülhetetlenné vált a szakirodalom felismeréseinek mérlegelése. József Attila szinte valamennyi fontosabb írása új értelmezést és recepciótörténeti áttekintést kapott: az *Irodalom és szocializmust* Tverdota György,¹⁹¹ az *Egyéniség és valóság*ot N. Horváth Béla,¹⁹² A *szocializmus bölcséletét* Lengyel András és Agárdi Péter,¹⁹³ a Kosztolányi-recenziót Lengyel András, Veres András, Farkas János László és N. Horváth Béla, a *Hegel – Marx – Freudot* Horváth Iván, Bartal Mária és Veres András vizsgálták behatóan.¹⁹⁴ Az is előfordul, hogy a számvetés kiterjed az életműre vagy egy-egy különösen fontos problémakörre.¹⁹⁵ Mindenekelőtt Tverdota György, Lengyel András és Agárdi Péter tanulmányai gyarapították a recepcióról való ismereteinket (ahogy ez kitűnhet tanulmányunk gyakori hivatkozásaiból is). Az újabb irodalomból kiemelnénk N. Horváth Béla 2008-ban megjelent pályaképét,¹⁹⁶ amely megkísérli összefoglalni a Szabolcsi Miklós nagymonográfiája utáni időszak kutatásainak eredményeit, és – Szabolcsival ellentétben – nagy súlyt helyez az értekező életmű bemutatására. Műfaji szempontból ritkaságszámba megy Agárdi Péter 2010-ben megjelent munkája,¹⁹⁷ amely a József Attila-centenárium valamennyi eseményét-történetét bemutatja, a krónikáiról alaposságával. A tudományos és művészi megemlékezések mellett sort kerít a népszerűsítő célzatú ünnepségekre is, ahogy a József Attila verseinek soraiból formált szállóigékre és a kulturális kormányzat olykor félszeg vagy egyenesen elhibázott politikai megnyilatkozásaira is.

¹⁸⁹ Az 1980-as években már tiltakoztak a „szintézis” feltételezése ellen, József Attila költészetét hihetetlenül gazdag, sokszólamú életműnek tekintették, melynek *szólamai nem föltétlenül konszonánsak egymással*. „Ez az oly sok töredéket felmutató és töredékben maradt harmóniakeresés – állapítja meg Bojtár Endre – [...] éppen a maga befejezetlenségével, nyitottságával megrendítő.” – *József Attila és a kelet-európai költészet*, ld. Bojtár E 1983, 191. p.

¹⁹⁰ A benne rejlő lehetőséget jól érzékeltetik Veres András és Agárdi Péter recenziói, ld. Veres A 1989a; Agárdi P 1989. Részben e gyűjteményre épült Tverdota György a József Attila körül kialakult kultuszról szóló összefoglaló műve, *A komor föltámadás titka* is, ld. Tverdota 1998a.

¹⁹¹ *József Attila Irodalom és szocializmus című tanulmányának metafizikai háttere* (Tverdota 2007b).

¹⁹² *József Attila. Egyéniség és valóság* (N. Horváth 2009b).

¹⁹³ Lengyel András: *A szocializmus mint „emberi öntudat”. József Attila kísérlete a szocializmus filozófiai újraalapozására* (Lengyel A 2005, 207–233. p.); Agárdi Péter: *József Attila A szocializmus bölcsellete* (1934) című tanulmányának keletkezéstörténete (Agárdi P 2015b) Agárdi Péter és munkatársai tanulmánya kritikái kiadásunk előkészítésekként született.

¹⁹⁴ Ld. a *Kosztolányi Dezső* című bírálat, illetve a *Hegel – Marx – Freud* recepciótörténeti jegyzetét.

¹⁹⁵ Korai példa az értekező József Attila recepciótörténeti megközelítésére Tverdota György *Párbeszéd a korral* című tanulmánya, ld. Tverdota 1985b.

¹⁹⁶ *A líra logikája. József Attila* (N. Horváth 2008).

¹⁹⁷ *József Attila, a közös ihlet. Egy irodalmi centenárium tükre és anatómiája* (Agárdi P 2010a).

5) Marxista orientációjú írásainak számbavétele

József Attila marxista orientációjú művei legalább két csoportba sorolhatók aszerint, hogy rendelkeznek-e közvetlen politikai funkcióval, vagy sem. Közvetve persze az utóbbiakat is politikai érdekűnek nyilvánította a marxista elmélet autentikus értelmezését kisajátító kommunista pártvezetés.¹⁹⁸ Az első csoportba tartozó írások is megjelenhettek az 1958-as kritikai kiadásban, de – mint arra már utaltunk – a politikai szempontból „kellemetlen” szövegekről lehetőleg nem esett szó. Az *egységfront körül* című vitacikket még csak-csak be lehetett úgy állítani, mint a népfront-politika megelőlegezését (a munkáspártok „egységfrontját” – helytelenül – azonosítva a jóval szélesebb összefogást hirdető népfronttal),¹⁹⁹ de *A szocializmus bölcselete* már nem engedett meg ilyen kibúvót.

A költő életrajzát sem lehetett politikamentesen megrajzolni. Az illegális kommunista pártból való kizárásáról, melyet korábban tabuként kezeltek és elhallgattak, a hatvanas évek derekán vita kerekedett ugyan, de ezt hivatalosan jóváhagyott nyilatkozat zárta le (a „nem kizárták, hanem lehagyták” diplomatikus formulájával).²⁰⁰ A hetvenes években mindenekelőtt az jelentette a továbblépést, hogy megjelenhettek a hatvanas években írt, de asztalfiókba kényszerített vitacikkek.²⁰¹ A *József Attila emlékkönyv* rak-tárakban elfektetett példányai csak a rendszerváltást követően kerülhettek bolti forgalomba. Horváth Iván különvéleménye, mely szerint nem a párt zárta ki József Attilát, hanem a kiábrándult költő hagyta el saját jószántából a pártot, először 1987-ben egy ellenzéki kiadványban jelent meg.²⁰² A *nemzeti szocializmus* című, botrány ízünek számító szöveg publikálására csak 1997-ben került sor.²⁰³

A rendszerváltást követően a tabuk eltűnésével együtt csökkent az érdeklődés József Attila politikai megnyilatkozásai iránt. Marxizmusát korábban a hivatalos marxizmus-hoz képest mérték fel, nemegyszer történetietlenül, napjainkban pedig, a marxizmus sommás elutasításának divatja idején, a kérdést rövidre zárják, talán még történetietlenebbül. A költő hajdani szenvedélyes küzdelme a marxizmus megreformálásáért immár magánpassziónak tűnhet fel, ami kizárólag a szakkutatást érdekli.²⁰⁴ Ugyanakkor

¹⁹⁸ Erre is utal Veres András, amikor a József Attila marxizmusáról szóló tanulmányát így indítja: „József Attila marxizmusáról beszélni nem egyszerű szaktudományos feladat. Ha csak vázlatosan is áttekintjük e téma recepciótörténetét, meggyőződhetünk róla, hogy az effajta feladat elvégzését milyen messze-menően befolyásolták a mindenkorai politikai-ideológiai elfogultságok, mindenekelőtt az, hogy ki mikor mit tartott a marxizmusról. Nincs ez másképp napjainkban sem, e tanulmány esetében sem.” – Veres András: *József Attila marxizmusáról*, ld. Veres A 2012b, 19. p.

¹⁹⁹ Ld. Az *egységfront körül* recepciótörténeti fejezetét.

²⁰⁰ Vö. Szabolcsi Miklós: *József Attila és az illegális Kommunista Párt viszonyának kérdéséhez*, ld. Szabolcsi M 1965.

²⁰¹ Ld. a 89. jegyzetet.

²⁰² „A tanulmány legelső változata 1987-ben a hetvenéves Vásárhelyi Miklós tiszteletére három példányban kiadott kéziratos *Emlékkönyvben* jelent meg” – olvasható az 1992-ben (ismét) publikált szövegben (Horváth Iván: *József Attila és a párt*, ld. Horváth I – Tverdota 1992, 323. p.). A tanulmány korábbi publikált változatai: Horváth I 1988a; Horváth I 1988b; Horváth I 1989b.

²⁰³ Ld. Szántó J 1997, 190–191. p.

²⁰⁴ E tekintetben nem annyira az antimarxista pozíció jelent problémát, mint inkább a kor- és tárgyismeret hiánya. Hiszen pl. a magyar származású Arthur Koestler (Köszler Artúr), aki személyesen ismerte és

jelentős előny származik abból, hogy az értekező életmű vizsgálatának nincs más tétje, mint a szakmai hitelesség, a szándékok és teljesítmények megbízható számbavétele. Ezt mutatja Szabolcsi Miklós nagymonográfiájának 1998-ban publikált utolsó kötete, a *Kész a leltár* is, amely immár elfogulatlanul tárgyalja a költő és az illegális kommunista párt viszonyát, mentesen az olyan politikai (és ideológiai) kompromisszumoktól, amilyenek előfordultak a nagymonográfia korábbi köteteiben. A megélenkülő kutatásra, az új értelmezési kísérletekre már utaltunk a recepciótörténeti áttekintésünkben. A továbbiakban csupán a legfontosabb szakmai megállapítások rövid összegezésére vállalkozunk.

József Attila már bécsi és párizsi tanulmányai idején olvasott marxista, illetve szocialista irodalmat, de ennek akkor még nem volt számottevő hatása rá. Amikor a Kommunista Magyarországi Pártjának tagja lett, belevetette magát a rendelkezésre álló irodalom olvasásába, szemináriumvezetőként maga is tovább tanult. Meglepő, hogy kezdetben egyáltalán nem hivatkozott a marxizmus klasszikusaira, 1931 szeptemberében még csak a marxizmust ismertető-népszerűsítő füzetekre hívja fel a figyelmet.²⁰⁵ Először 1932 januárjában idézi *A tőke* német kiadásának előszavát.²⁰⁶ Első jelentős marxista orientációjú cikkének, az *Egyéniség és valóságnak* (1932. június) hegelianus nyelve és az alany-tárgy viszony dialektikáját bemutató eszmefuttatása nemcsak a *tőke* áru- és pénzforgalmáról, valamint az áru fétisjellegéről szóló részeivel hozható kapcsolatba (és persze a freudomarxista irodalommal), hanem az ifjú Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratok* címen ismert jegyzeteivel is.²⁰⁷ Pontos ismereteink vannak József Attila könyvtáráról, és lehetséges, hogy már bécsi tanulmányútja során szert tett *A tőke* első kötetének Guth Antal-féle fordítására.²⁰⁸ A fennmaradt példányban található aláhúzásai alapján bizonyosak lehetünk abban, hogy több fejezetét elolvasta. De csak ritkán idézte, nem próbálta lefordítani, holott elégedetlen volt a fordítással.²⁰⁹ Arra, hogy mikor és mennyire mélyedt el benne, csak a saját szövegeiből kiolvasható hatás alapján következtethetünk. Egy dolog az, hogy mi volt a könyvtárában, és más dolog, hogy mi volt a fejében.

rendkívül nagyra tartotta József Attilát, igencsak tudta, hogy miről beszél, amikor önéletrajzi könyvében így foglalta össze véleményét a költőről: „Egyfajta huszadik századi Villon volt, kinek mind élete, mind pedig költészete korának két csalfa pólusa: Marx és Freud körül forgott, s halálában mindkettő áldozatának is tekinthető.” – *A láthatatlan írás. Az önéletrajz második része (1932–1940)*, ld. Koestler 1997, 195. p.

²⁰⁵ Vö. *Marxista munkásoktatás*, ld. JKK, 384–385. p.

²⁰⁶ *Természettudomány és marxizmus*, ld. JKK, 523–525. p.

²⁰⁷ A József Attila által szerkesztett *Valóság* című folyóiratban (ahol az *Egyéniség és valóság* megjelent) Remenyik Zsigmond szatirikus írása alatt olvasható egy idézet a költő fordításában a *Gazdasági-filozófiai kéziratokból*, ami azt bizonyítja, hogy az ifjúkori Marx-műre már a kiadása évében felfigyelt. (Vö. N. Horváth 2009b, 207. p.) Hasonlóképp szerepel egy jegyzetpontonban (ugyancsak tévesen írva Marx művének címét), amit a *Természettudomány és marxizmus* című vitacikknél tárgyalunk. Más kérdés, hogy a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* meghatározó hatása csak később, 1934 végétől (a Hort-recenziótól kezdődően) mutatható ki.

²⁰⁸ Vö. Tasi József: *Így olvasta József Attila A tőkét*, ld. Tasi 2002, 156–157. p.

²⁰⁹ 1932-es vitacikkében nyilván nem véletlenül fordítja német eredetiből *A tőke*-ből idézett példákat – vö. *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?*, ld. JKK, 624–627. p.

Mindez fölveti azt is, hogy óvatosan kell kezelni a forrásokat. József Attila Szántó Juditnak írt 1931. április 13-i leveléből tudjuk, hogy (más könyvek mellett) megrendelte Lenin *Materializmus és empiriokriticismus* című munkáját is.²¹⁰ Egy rövid részletét lefordította ugyan, de a szövegelemzés az eredeti intenció igen mérsékelt megértését mutatja ki. Farkas János László azzal a gyanúval él, hogy „a Lenin-szöveg épp a Berkeley-idézetekkel keltette föl az érdeklődését, és indította arra [József Attilát], hogy megpróbálkozzon a lefordításával”.²¹¹ Merőben más a helyzet Marx és Engels ifjúkori műveivel, amelyekből hosszú részleteket fordított – méghozzá jól –, és amelyeket szervesen beépített saját gondolatrendszerébe. S jóllehet ezek a kései Hegel – Marx – Freud szövegváltozataiban szerepelnek a legnagyobb súllyal, végigkísérik egész marxista korszakát. Már csak azért is kapóra jöttek József Attilának, mert az őt erősen foglalkoztató szexuális problémákhoz is talált bennük támpontokat.

Nézeteinek változását legszemléletesebben az olyan, számára különösen fontos témákban való állásfoglalásai világítják meg (amelyekhez ismételten vissza-visszatért), mint az olvasók jelentőségének és ezzel összefüggésben a proletariátus és az irodalom viszonyának kérdése.²¹² Az *Irodalom és szocializmusban* (1930) még magabiztosan nyilvánítja ki, hogy „valóságos művet, amely majd fönn is marad, ma bárki csak osztályharcos proletár szemlélettel alkothat”. A [*Bármiféle társadalmi*] kezdetű töredékében (1931) viszont – a proletárolvasók korlátozott lehetőségeivel számot vetve – felveti, hogy „Az irodalmat [...] nemcsak az olvasók befolyásolják lényegesen, hanem azok is, akik nem olvasnak. Az olvasáshoz pénz kell és szabadidő. Amelyik társadalmi osztálynak, rétegnek nincsen pénze és szabadideje az olvasáshoz, az az irodalom alakításában oly módon vesz részt, hogy az ő érzelmeinek, törekvéseinek, gondolatainak kifejezési lehetőségei még nem válnak irodalmi szükségletté [...] Így valamely irodalmi korszak megértéséhez feltétlenül szükséges megvizsgálni, hogy milyen társadalmi osztályok és rétegek alkotják a nem olvasók táborát.”

Az [*E sorok írója*] kezdetű töredékben (immár a maga lehangoló személyes tapasztalatai nyomán) arra a – talán némiképpen végletes, eltúlzott – következtetésre jut, hogy „a munkásosztálynak, amely pártokkal, szakszervezetekkel, szövetkezetekkel, sakk-körökkel és dalárdákkal rendelkezik, nincs költészete, nincs szépirodalma”. Egy másik, ugyancsak 1934-es töredékben – [*Bevezetés, mely borsot tör*] – azt panaszolja fel, hogy „a munkásmozgalomban is szellemellenes áramlatok kerülnek fölül”, márpedig „ha egy osztály – a bér munkásokról van szó – a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlenné ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára”.

De nemcsak az értő közönség elmaradásával volt elégedetlen, hanem önmagával és író társaival is, akik „kivonták magukat az életből. Valóban nyomorognak és mégis álnyomorban élnek. Kávéházban feketéznek, ahelyett, hogy kifőzésben ebédelnének.

²¹⁰ JAL 2006, 369. p.

²¹¹ Fordította József Attila, ld. Farkas J L 2007, 332. p.

²¹² A téma gazdag irodalmából kivált kettőre hívjuk fel a figyelmet: Lengyel András: *Az olvasó szerepe a költészetben. A kései József Attila egyik megfontolásáról* (Lengyel A 2004); Agárdi Péter: *József Attila és a szocializmus – művelődéstörténeti megközelítésben* (Agárdi P 2006a, 239–264. p.)

Nem vesznek tudomást arról, hogy a közönség szegénysége nem ilyen cifra nyomorúság” – írja a *Munkanélküli írók táppénze* című, nem publikált vitacikkében (1934. december vége vagy 1935. január eleje). „Ez a közönség keresi – mint mindenki – a művészi feleletet érzelmi problémáira és hálásan fogadja akkor is, ha tudja, hogy ez a (művészi) felelet illúzió s csak pillanatnyilag élhet vele. Íróink többsége azonban nem képes válaszolni, elszakadt az élettől, nincsenek a közönséggel közös élményei, melyeket megformálhatna. Saját, analóg érzelmei, problémái elvont kérdésekké válnak. Nem termelhetnek a valóságos szükségletnek megfelelően, mert nem ismerik a valóságos szükségleteket.” József Attila utóbbi írásával Tverdota György mint a költő végletes elbizonytalanodásának, 1933–34-es válságának megrendítő dokumentumával vet számot.²¹³

Végül e folyamat végén a *Hegel – Marx – Freud* című nagy ívű esszéje (1936–1937) áll, amelyben – szembe fordítva az *Irodalom és szocializmus*ban képviselt álláspontjával – elutasítja azt a marxisták körében elörszeretettel hangoztatott vélekedést, hogy a „proletárirodalom”, illetve a „proletárkultúra” magasabb rendű volna, mint a polgárinak nevezett és degradált irodalom. József Attila hangsúlyozza (*A szocializmus bölcsellete* című írásához hasonlóan), hogy mindenki szocialista, aki azonosul a társadalom felszabadításának, a társadalmi különbségek megszüntetésének ügyével.²¹⁴

A kutatás behatóan tisztázta azt is, hogy a költő marxista orientációjú szövegeiben már igen korán szerepet kapott a pszichoanalízissel való párhuzam, illetve kiegészítés gondolata.²¹⁵ Ez ugyan freudomarxista találmány, amit József Attila átvett,²¹⁶ de – az *Egyéniség és valóság* lehet a példa rá – igyekezett hozzáigazítani a saját marxizmusértelmezéséhez.²¹⁷ Az illegális kommunista mozgalomban sem a pszichoanalízissel, sem az ő külön utasnak gondolt szempontjaival nem tudtak mit kezdeni. Ortodox nézőpontból már a pszichoanalízissel való kiegészítés gondolata is leplezett (vagy még csak

²¹³ „A [*Bármiféle társadalmi*] kezdetű töredékben kidolgozott irodalomszociológiai megalapozásra építve, az általa elszenvedett kudarccal számot vetve, önkritikus éllel akart hozzászólni egy, a jövedelem nélküli írók anyagi támogatásának kérdéseiről indított ankéthoz. [...] Az önvizsgálat eredménye lehangoló és kilátástalan. [...] Még nem is olyan régen volt, hogy egy egész osztály történelmi vállalkozása részesének érezte magát a költő. Verseit egy olyan proletárközönség számára írta, amely saját költőjeként, ahogy egy baráti kritikus írta: »a proletariátus Petőfijeként« fogja őt számon tartani.” – *Öntudat*, ld. Tverdota 2017, 105. p. Ld. még a *Munkanélküli írók táppénze* keletkezés- és recepciótörténeti jegyzeteit.

²¹⁴ Ld. a *Hegel – Marx – Freud* szövegét és jegyzeteit: JKK, 1227. p.

²¹⁵ Annyira, hogy tanulmányom felveti: mivel József Attila valamennyi jelentősebb marxista szövegében megjelenik a freudista szempont is, van-e értelme különválasztani marxizmusát, nem lenne-e helyesebb mindvégig, egységesen freudomarxizmusáról beszélni. Bár ezt az eljárást is legitimnek tartom, de látok érveket a költő marxizmusának önálló tárgyalása mellett. Egyfelől a két tan státusa még ezekben az írásaiban sem feltétlenül egyenrangú, kezdetben a marxizmus dominált. Másfelől a politikai, illetve a politikával érintkező szövegekben egyedül a marxista orientáció volt és maradt, amit megnevezett vállalt pozíciójaként. – József Attila marxizmusáról ld. Veres A 2012b, 23. p.

²¹⁶ Vö. Erős Ferenc: „Freudomarxista” volt-e József Attila? (Erős 1992, 259–293. p.); Lengyel András: Az „első fájdalomra eszmélő ember”. József Attila freudomarxizmusának kérdéséhez (Lengyel A 2001b).

²¹⁷ N. Horváth 2009b, 201–217. p.

nem is leplezett) Marx-kritikának, azaz szentségtörésnek számított.²¹⁸ Az *egységfront körül* című vitacikk (1933. május) még a bolsevik mozgalmon belüli pozíciót foglalt el, de támadta pártja politikáját (is), amit később *A szocializmus bölcelete* (1934. november) nyíltan szociáldemokrata nézőpontú elvi elhatárolódása követett. A két utóbbi írás abban is különbözik egymástól, hogy míg az elsőben nemcsak a szociáldemokrata és kommunista mozgalmat és vezetőit marasztalja el, hanem a munkástömegek passzivitását is, addig a másodikban kétségbe vonja, hogy a munkásságot és a többi elnyomott réteget öntudatosságra lehetne kényszeríteni.²¹⁹

Marxista orientációjú írásai közül (vázlatossága és elnagyoltsága ellenére) *A szocializmus bölcelete* kapta a legkedvezőbb kései megítélést. Miklós Tamás az életmű csúcsára helyezte, mert szembefordult a determinista felfogáshoz ragaszkodó bolsevizmussal (illetve sztálinizmussal).²²⁰ Lengyel András is alapvető fordulatnak tekintette József Attila gondolkodásában, hogy a marxi gazdaságelméletet *filozófiának* nyilvánítja, nem tudománynak.²²¹ A költőt persze már korábban (például az *Egyéniség és valóságban*) is a marxi tanítás filozófiai aspektusa érdekelte igazán, de akkor még nem ment el addig, hogy diszciplinárisan is átsorolja.²²² *A szocializmus bölcelete* valóban új szakaszt nyit meg értekező munkásságában, mindenekelőtt azzal, hogy itt merül fel először a kései korszakában döntő fontosságú *kollektív tudatzavar* problémája. Ezt az anomáliát *több politikai irányzat* esetében is érvényesülni látja: „A fasizmusok [...] a szocializmus központi lényegét sajátítják ki és torzítják el” – írja benne egy helyütt JA,²²³ másutt pedig: „a bolsevizmus maga is a kialakulni akaró öntudat megzavarodásának egyik tüneténye”.²²⁴

A Hort Dezső-recenzióban (1935. december) ismét kifejti álláspontját a marxi elmélet filozófiai státusáról, immár a Hendrik de Man-féle reformista szocializmussal szemben.²²⁵ Ezekkel az írásaival tulajdonképpen azokhoz a korabeli vitákhoz kapcsolódik, amelyek a „humanizáló” marxizmus lehetőségét és szükségességét mérlegelték.²²⁶ De

²¹⁸ „A pszichoanalízis térnyerése a marxizmus rovására történhetett csak, mivel a marxizmus nem tűrt meg maga mellett másik, akár kiegészítő gondolatrendszer sem, teljes hegemoniára törekedett.” – Tverdota 2017, 94. p. Tegyük hozzá: a pszichoanalízis is hasonlóképp kizárólagosságra törekedett.

²¹⁹ *A szocializmus bölcelete* átveszi a szociáldemokraták bolsevizmuskritikáját, és magáévá teszi (a József Attila természetétől egyébként meglehetősen távol álló) evolucionista elképzelésüket is. A történelem – írja JA – valójában „öntudatosodási folyamat, amelyet semmiféle forradalmi terrorral átugorni nem lehet, aminthogy egy ember sem gondolhat végig egy dialektikus gondolatsort úgy, hogy a gondolatsorból kihagyjon valamit” – *A szocializmus bölcelete* (Ld. JKK, 808. p.) Az öntudat problémájáról ld. Tverdota 2017; Veres A 2017a.

²²⁰ Miklós T 1988a, 138–142. p.

²²¹ Lengyel A 2005, 207–233. p.

²²² A marxi elmélet filozófiává nyilvánítása is *átvétel* lehet; a szociáldemokrata körökben is voltak, akik elfogadták a Frankfurter Iskola interpretációját – így próbálva megóvni a 19. századi kapitalista gazdaságról adott marxi kritika érvényességét az időközben bekövetkezett történelmi változások következményeivel szemben.

²²³ Ld. JKK, 805. p.

²²⁴ Ld. JKK, uo.

²²⁵ Ld. az *Új szocializmust! Hort Dezső könyve keletkezés- és recepciótörténeti jegyzeteit*.

²²⁶ Ld. *A szocializmus bölcelete keletkezés- és recepciótörténeti jegyzeteit*.

a Hort Dezső-recenzió másról is szól. A náciizmus megerősödését és az európai diktatúrák sikeres trendjét látva, József Attila már arra keresi a választ, amit legpregnansabban a *Hegel – Marx – Freud* című kései művében fogalmaz meg: miért nem következett be a Marx által jószolt forradalom, „miért nincs még szocializmus”? Van viszont helyette hitlerista állam, ami még nyomatékosabbá teszi a helyzet abszurditását.²²⁷ Ha pedig a diktátorokat és tömegtebolyokat produkáló kor rácáfolni látszik a marxi jövődölesre, baj lehet az elmélettel, tehát meg kell találni a hiányzó láncszemeket, amelyek elvezetnek a helyes magyarázathoz.

Tulajdonképpen ennek jegyében szölt hozzá a középosztályról szölo vitához is. Hiba volt nem számolni a középosztállyal – állapítja meg –, átengedni ezt a feladatot a fasizmusoknak. De amikor a költő maga keresi a korrekció lehetőségét marxista alapon, úgy véli, hogy a középosztály nem folytathat önálló politikát, társadalmi mozgása (akár jobbra, akár balra) csak a tőke és a munka harcának függvényeként lehetséges.²²⁸ Különös módon nem szociológiai jelenségként próbálja meghatározni a középosztályt, s elutasítja a jövedelem és az életmód alapján történő besorolását is (egýáltalán nem említi meg a Magyarországon divatos „úri középosztály”-elképzeléseket sem).²²⁹ Ezzel szemben – a marxi termelési módból kiindulva – elvont elméleti konstrukcióval operál: szerinte „a használati érték és a csereérték közti viszony termelése” a középosztály sajátos funkciója.

A cikkét értelmező irodalomban vita folyik arról, hogy József Attila önmaga helyét a középosztályon kívül látta-e,²³⁰ vagy éppen ellenkezőleg, „ekkorra belátta a proletariátussal való közvetlen azonosulásának illuzórikus voltát, [...] a *Szép Szó* alapításának előestéjén már nem proletárköltőként, hanem a szocializmussal rokonszenvező, sőt, akár mellette elkötelezett értelmiségiként határozta meg önmagát, [azaz] az értelmiséggel egyútt József Attila végső soron önmagát is a középosztály részének tartotta”.²³¹ Megoszlanak a vélemények abban is, hogy amikor cikkében a költő egy „liberális tervgazdálkodás” körvonalait vázolja fel, csupán a középosztály (tőle idegen) gondolkodásmódját kívánja jellemezni vele,²³² vagy megnevezetlenül ugyan, de Hendrik de Man *Szocialista Munkatervére* utal, amely a fasizmussal szemben próbált a középosztály számára elfogadható alternatívát kínálni.²³³ Annyi bizonyos, hogy József Attila középosztályértelmezésének hasonló az indítéka, mint a *Hegel – Marx – Freud* című esszéjének, csak egy másik dimenzióban: a helyes szocialista szövetségi politikában keresi a megoldás lehetőségét, míg az esszé a megreformált marxi elméletben.

²²⁷ Ld. JKK: *Hegel – Marx – Freud*.

²²⁸ Vö. Lengyel András: „Magával kötve mint a kéve”. József Attila középosztály-értelmezéséhez (Lengyel A 2015, 20. p.).

²²⁹ Takáts József: *Középosztály marxista nyelven. József Attila hozzászólása a Cobden 1935-ös középosztály-ankétájához* (Takáts J 2015, 18. p.).

²³⁰ Uo.

²³¹ Tverdota György: *Várostrom. A középosztály és a vajúdo világ személyes kontextusa* (Tverdota 2015a, 12. p.).

²³² Takáts J 2015, 18. p.

²³³ Miklós T 1988a, 147–150. p.

6) *Pszichoanalitikus orientációjának tisztázása*

A korábban hasonlóképp tabunak számító kérdésben, József Attila és a pszichoanalízis viszonyának tisztázásában talán még több eredménnyel büszkélkedhet a kutatás. E munkába pszichológusok és pszichiáterek is bekapcsolódtak: számos új felismerés született a költő betegségéről,²³⁴ tüzetes elemzésnek vetették alá az ún. pszichoanalitikus iratait,²³⁵ kritikával illették a betegségét és kórképét leíró korabeli patográfiát,²³⁶ (újra)elemezték a vele készült, félbemaradt Rorschach-tesztet is.²³⁷ József Attila első analitikus orvosa dr. Rapaport Samu volt, akihez gyomorpanaszaival fordult. Fizetség gyanánt nyelvileg átdolgozta Rapaport *Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása* című könyvét.²³⁸ Hosszabb szünet után 1935 végén újra fölvették a kapcsolatot egymással, és – Valachi Anna hipotézise szerint – az 1936 tavaszán megjelent újabb Rapaport-könyv (*Alvás, aluszékonyság, álmatlanság*) magyarítását is József Attilára bízta szerzője.²³⁹ Ennek baljós jelentőséget ad, hogy a könyvben jelentős szerepet játszik a freudi halálösztön, és ennek megélése olyan irányba fordíthatta a hypochondriára és utánzásai vágyra egyaránt hajló költőt, ami végzetes következményekkel járt: „mindenesetre feltűnő, hogy az alvás, az álom – és a freudi tökéletes alvás szimbolikus megfelelője: a halál – 1936-tól központi motívummá vált költészetében.”²⁴⁰

A kutatás tisztázta azt is, hogy a költő kezdeti pszichológia-ellenessége (pontosabban a pszichologizmust elutasító álláspontja) hogyan módosult a terápiás kezelés hatására, és hogy *Az ifjúság nemi problémái* című recenziójában és az *Egyéniség és valóság* című tanulmányában egyaránt *freudomarxista* nézeteket képviselt. Bár név szerint nem hivatkozik az irányzat vezéregyéniségére, Wilhelm Reichre, de az ő *Karakteranalízis*

²³⁴ Még az is fölvetődött, hogy József Attila állapotának végső romlását nem annyira a betegsége, mint inkább annak nyilvánossá válása, *társadalmi stigmatizációja* okozta: vö. Bókay – Jádi – Stark 1982. A három szerző (egy irodalomtörténész és két pszichiáter) könyve éles bírálatban részesült, mert figyelmen kívül hagyta a freudi módszer lényegét, a kora gyermekkori élmények szerepét, és valójában ők sütik rá a stigmát dr. Bak Róbertre, a költő pszichiáter orvosára („bűn-Bak”-ot csinálnak belőle) – ld. Szőke Gy 1992, 13–17. p. Az orvosok tetemre hívása is része volt a költő halálát követő bűnbakkeresésnek: vö. Tverdota 1998a, 203–228. p.

²³⁵ Ezek közé olyan szabad asszociációs technikával írt szövegek tartoznak, amelyeket József Attila föltehetően önterápiás céllal vetett papírra (*Rapaport-levél*, 1934. április–május; *Sárgahajúak szövetsége*, 1936. május derekán; *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*, 1936. május 22-én és 24-én; stb.). E szövegeknek kritikai kiadás igényű közlésére vállalkozott a „Miért fáj ma is”. *Az ismeretlen József Attila* című kötet (ld. Horváth I – Tverdota 1992). Mint már utaltunk rá, célzatuk és műfajuk miatt nem vettük fel őket kötetünkbe.

²³⁶ Cserne István: *Mitológia és diagnosztika. József Attila kórképe* (Cserne 1992) Fölmerült, hogy a skizofréniát kimutató korábbi patográfiák tévedtek, mert József Attila valójában borderline-tól szenvedett – de az utóbbiról akkor még keveset tudtak.

²³⁷ Bagdy Emőke: „Majd eljön értem a halott”. *József Attila befejezetlen személyiségvizsgálatáról* (Bagdy 1992) Itt hívjuk fel olvasóink figyelmét a kötetben található további tanulmányokra: Szőke György, Garai László, Kassai György és Nemes Livia írásaira.

²³⁸ A könyv 1931 őszén jelent meg. A honorárium egy részének effajta kompenzálása a terápia szempontjából nem volt szerencsés – ld. Szőke Gy 1992, 20. p.

²³⁹ Valachi Anna: *Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval* (Valachi 1992, 235–236. p.). Gondos szövegelemzéssel mutatja ki a József Attilát jellemző nyelvi fordulatokat: i. m. 249–258. p.

²⁴⁰ Uo. 256. p.

című munkájának hatása egyértelműen kimutatható az *Egyéniség és valóságban*.²⁴¹ 1934-ben József Attila belefogott Reich *Dialektikus materializmus és pszichoanalízis* című tanulmányának fordításába, ám csak néhány lappal készült el.²⁴² Az illegális kommunista párt körein kívül tevékenykedő szakadár irányzatok egyike volt a harmincas évek elején Székely Béla „pszichoanalitikus-marxista” szemináriuma, amelynek valószínűleg József Attila is tagja volt, Székellyel baráti kapcsolatban állt.²⁴³ A Székely Béla és Kulcsár István által 1934–35-ben szerkesztett *Emberismeret* című folyóiratban a költő is publikált.²⁴⁴

Bár az életrajzi háttér feltárása megkerülhetetlen, a kutatást elsősorban a költő pszichoanalitikus orientációjának *eszmétörténeti* pozíciója érdekli. Azt a korábbi elképzelést, mely szerint József Attila csak a saját terápiás tapasztalata alapján ismerte a mélylélektant, az újabb vizsgálatok egyértelműen cáfolták. Nemcsak a marxista irodalommal igyekezett rohamléptekben megismerkedni, hanem a pszichoanalitikus irodalommal is, főként Freud műveivel – az utóbbiak hatása szövegszerűen kimutatható József Attila írásaiban.²⁴⁵ Az *Egyéniség és valóságban* felvetett dilemmára, hogy vajon a neurotikus vagy a forradalmár útját válassza-e, a freudomarxizmus azt kínálta megoldásként, hogy az egyéni lét problémáit a „nagy egész” problémájaként kell értelmezni. „József Attilát *egyéni* problémái vitték bele – szinte sorsszerűen – az analitikus terápiába – állapítja meg Erős Ferenc –, Freud és Marx összekapcsolása pedig *ideológiai keretül* szolgált ahhoz, hogy az önmagáról szerzett új tapasztalatokat, az önismeret új dimenzióit összeegyeztesse a kollektívizmus eszméivel.”²⁴⁶

A freudi pszichoanalízisnek az 1960-as évek elején kezdődő, fokozatos „dekriminalizálásával” a magyar szellemi közéletben létrejött a freudizmus és a marxizmus békés egymás mellett élése, de a pszichoanalízis megtűrését nem követte azonnal a Freud és Marx szintézisét hirdető irányzat, a „freudomarxizmus” felmentése, hiszen ez éppen a kettőt elválasztó határokat nem ismerte el. József Attila is a freudi elmélet szociológiai aspektusát tekintette kiindulópontnak, azaz *társadalomelméletként* értelmezte a pszichoanalízist. Wilhelm Reich tevékenysége eredetileg az osztrák szociáldemokrata mozgalomból nőtt ki. Szexuálpolitikai koncepciójának alapgondolata (amely kétségtelenül hatott a költőre) az, hogy a proletariátus nagy tömegeit a polgári társadalom normái és az anyagi viszonyok szexuális elfojtásra kényszerítik, ami torzuláshoz vezet, és megakadályozza az osztályöntudat kialakulását, újratermeli az elnyomó társadalmi viszonyokat.²⁴⁷

Először 1969-ben, Garai László személyiség-lélektani könyvében került sor arra, hogy József Attilának – „a történelmi kuriozitáson messze túlmenő figyelmet” érdemlő

²⁴¹ Vö. Erős 1992, 259–293. p.; N. Horváth Béla: *Szocializmus és mélylélektan. Wilhelm Reich és József Attila* (N. Horváth 2003a).

²⁴² Horváth Iván adta közre egy Kovács Sándor Iván tiszteletére összeállított kötetben publikált tanulmányában, ld. Horváth I 1997.

²⁴³ Lengyel A 2001b.

²⁴⁴ Az *Emberismeret* másik szerkesztője, az adlerista Kulcsár István is a költő barátja volt.

²⁴⁵ A hatás szempontjából másodlagos jelentőségű, hogy mennyit olvasott magától Freudtól, illetve Freudról, akinek számos megállapítása közszájon forgott.

²⁴⁶ Erős 1992, 272. p.

²⁴⁷ Uo. 259–260, 279. p.

– kísérlete eszmetörténeti értékelést kapjon. Az *Egyéniség és valóság*ban kifejtett koncepció azért ellentmondásos Garai szerint, mert „míg a társadalom és a természet közötti közvetítő szférát (a termelési eszközt) felismerte, addig az egyén és társadalom között közvetítő partikularitást (a termelési viszonyokat) nem veszi számításba”.²⁴⁸ Így a humanizálódás csak mint az egyén szocializálásának folyamata létezik számára, holott a humanizálódás másik oldala a társadalom partikularizálódása, az egyének elszakadása „természetadta” közösségeiktől, az *individualizáció* folyamata (a neurózis voltaképpen nem a szocializáció, hanem az individualizáció mellékterméke).²⁴⁹ József Attila – Garai értelmezése szerint – Marx társadalomfilozófiáját hegeli elvontsággal alkalmazza az egyén szocializálásának problémájára, így az individualizáció pszichológiai következményeiről szólva az elvontságot csak a freudizmus segítségével tudja feloldani. Valójában „a marxizmus saját pszichológiájának kereséséről van szó nála, amelyhez csak analógiának használja a pszichoanalízis tanát. Az viszont, hogy az analógiát Marx közösségi embere és Freud közönsülő embere között időnként szó szerint veszi, szükségszerűen következik elvont módszeréből, amellyel a partikularitást elvont egyénből és elvont társadalomból akarja elméletileg levezetni.”²⁵⁰ Garai megemlíti ugyan Wilhelm Reich nevét, de a freudomarxizmusról nem ejt szót.

Csak 1980-ban következett be újabb előrelépés, Bókay Antal tanulmányában, amely a kései József Attila gondolkodására összpontosít, és radikális fordulatot lát a költő pszichoanalízis-felfogásában (is). Az öntudatosodás új elmélete már más típusú freudizmussal dolgozik, mint *Az ifjúság nemi problémái* vagy az *Egyéniség és valóság*: nem a neurotikus a kiindulópont, hanem a mindennapi ember, az *öntudatlan egyén és tömeg*.²⁵¹ Marx *Gazdasági-filozófiai kézíratainak* „nembeliség” kategóriáját egyrészt „faji” viszonynak (azaz nembelinek), másrészt „nemi” viszonynak fordítja, azaz a társadalmi és biológiai adottságok együttesét látja benne. József Attila azért bírálja Marxot, mert nem érvényesítette egyenlő súllyal a faji és a nemi elvet az emberi lényeg meghatározásakor. Márpedig ahogy Freud a nemi tevékenységben is látja az ökonómiai elv érvényesülését, a gazdasági tevékenységnek is van nemi aspektusa. Marx elméletében József Attila „azt tartja hibásnak, hogy »materializálta a nemiséget«”. Bókay Antal úgy látja, hogy amit a *Hegel – Marx – Freud* metatudományos szinten vet fel, azt az *Ázsia lelke* című írásában társadalomontológiai elméletté fejleszti tovább.²⁵² „A pszichoanalízis itt már világosan a *lét tudománya* (nem a tudaté), hiszen úgy definiálódik, mint »egy új természettudomány«, mint az emberi tudat struktúrájának felépítmény-jellegtől mentes objektív leíró tudománya. Ezzel [...] elveszti *terapeutikus jellegét* [...] Nem társadalomtudomány, hanem a biológia forradalmian új ága, az emberi lényeg anyagi alapjának leírása. [...] a második szintet nevezhetnénk *társadalom-ontológiai elméletnek*, amely két ontológia (marxi és freudi) integrált egysége.”²⁵³

²⁴⁸ *Személyiségdinamika és társadalmi lét* (Garai L 1969, 62. p.).

²⁴⁹ Garai L 1969, 62–64. p.

²⁵⁰ Uo. 65. p.

²⁵¹ *Pszichoanalízis, freudizmus és marxizmus kapcsolata József Attila világképében* (Bókay 1980, 258. p.).

²⁵² Bókay Antal korábban vélte a *Hegel – Marx – Freud*ot, mint az *Ázsia lelkét*.

²⁵³ Bókay 1980, 260. p.

Erős Ferenc (már hivatkozott) úttörő tanulmánya²⁵⁴ elsőként mérte fel József Attila freudomarxista nézeteit, problémafelvetéseit és Wilhelm Reich ezekre gyakorolt hatását. Ugyanakkor – Bókay Antalhoz hasonlóan – elmozdulást lát az *Egyéniség és valóságban* (1932) képviselt freudomarxista nézőponthoz képest a költő kései szövegeiben, a Hort-recenzióban (1935), az *Ázsia lelke* című recenzióban (1936) és a *Hegel – Marx – Freud* című tanulmánytöredékben (1936–1937). De nem azt hangsúlyozza (mint Bókay), hogy a pszichoanalízis klasszikus (ortodox) álláspontjához tér meg József Attila, hanem hogy „megjelenik egy újfajta, reflektáltabb, az eredeti freudomarxista témákon túllépő társadalomelméleti érdeklődés, amely nem egyszerűen Marxot és Freudot akarja kombinálni, hanem a marxizmust szeretné kijavítani, humanizálni, emberarcúvá és ezáltal egyetemessé tenni”.²⁵⁵

Másként fogja fel a freudomarxizmus jelenlétét József Attila életművében N. Horváth Béla, aki érvényesülni látja a kései szövegekben is. De ő is feltételez szemléleti változást: a személyiség megnőtt súlyát a kollektivitásával szemben. „Későbbi filozófiai, politikaértelmező írásaiban – írja N. Horváth – az itt csak jelzett »társadalmi alany« kerül egyre fontosabb értelmezői pozícióba, némiképp megtartva a freudomarxizmus társadalom–személyiség instanciák által kijelölt gondolati rendszerét, de túl is lép ezen, a személyiséget helyezi döntő pozícióba. Szinte párhuzamosan azzal a folyamattal, ahogy verseiből is kiszűrődik a társadalmi tartalom, s egyre inkább a személyiség s annak mélyrétegei válnak lírai tárggyá.”²⁵⁶

A rendszerváltást (és Erős Ferenc tanulmányát) követően felerősödött József Attila freudomarxizmusának és a pszichoanalízishez való (változó) viszonyának tanulmányozása. Nemcsak az 1992-es „*Miért fáj ma is*” című, már többször hivatkozott gyűjteménynek volt egyik vezető témája ez, hanem a 2003-ban megjelent *Testet öltött érv. Az értekező József Attila* című tanulmánykötet második felének valamennyi írása is erről szól.²⁵⁷ Erős Ferenc újabb tanulmánya már azt veti fel, hogy József Attila nemcsak a magyar irodalom, hanem a magyar pszichoanalízis történetének is emblematikus alakja. Középponti szerepét a pszichoanalízis eszméit megszólaltató versei és tanulmányai mellett (rendhagyó módon) a nagy nyilvánosságot kapott páciens voltának is köszönheti – mégpedig nem csupán klinikai, hanem tágabb, egzisztenciális értelemben is, „terhelt identitásválsága, betegsége és öngyilkossága” révén. József Attila életműve azt is példaszerűen bizonyítja, hogy a pszichoanalízis milyen sokat kapott az irodalomtól.²⁵⁸

²⁵⁴ Erős 1992.

²⁵⁵ Uo. 290. p.

²⁵⁶ Reich után – József Attila freudomarxizmusa (N. Horváth 2015, 137. p.).

²⁵⁷ Vö. Tverdota – Veres 2003. A következő szerzők és tanulmányaik találhatók ebben a részben: Erős Ferenc: *József Attila kultusza a pszichoanalízisben*; Lengyel András: *A pszichoanalízis mint „az ödipuszi vallás teológiája”*. A Rapaport-levelek egyik értekező betétjéről; N. Horváth Béla: *Szocializmus és mélylélektan. Wilhelm Reich és József Attila*; Tverdota György: „Szublimálom ösztönöm”; Valachi Anna: *A névvarázstól a pszichoanalízisig. József Attila, Sigmund Freud és Róheim Géza*; Kassai György: *Ösiség és folytonosság József Attilánál*.

²⁵⁸ Erős Ferenc: *József Attila kultusza a pszichoanalízisben*. (Erős 2003, 112, 118. p.)

A költő pszichoanalitikus orientációjú írásainak két legjelentősebb szövege – ha tetszik, sarokpontja – az *Egyéniség és valóság* és a *Hegel – Marx – Freud*. A jelentős szemléleti elmozdulás ellenére felismerhetők a korai és a kései szöveget összekötő szálak. Az alany–tárgy-fogalom-pár mindkettőben az értelmezés alapvető eszköze. A *Szép Szó*-ban publikált változatból kimaradt 7. pont hasonló analógiával él, mint az *Egyéniség és valóság*: a nemi élet zavarainak mintájára gondolja el a társadalmi élet zavarait, a szocialista átalakulás elmaradását az orgazmus tömeges méretű devianciájával állítja párhuzamba. „Önmagában ez az »analogikus« válasz – állapítja meg Veres András – nem lép túl a költő *Egyéniség és valóság* című 1932-es tanulmányának szemléleti horizontján. Ám merőben új az előtte található érvelés.”²⁵⁹ Míg az *Egyéniség és valóság*-ban József Attila úgy feleltette meg egymásnak a forradalmár és a neurotikus tevékenységet, hogy hangsúlyozta az első tudatosságát, a *Hegel – Marx – Freud* körébe tartozó [*Forradalom idején*] kezdetű töredékben már a *tudattalan* és a *véletlen* kap kulcsszerepet.

A freudomarxista érveléshez való visszatérés annál különösebb, mert a költő itt éppen azt veti Marx szemére, hogy „megfeledkezik a gyermekről”. A gyermek, a gyermeki lét meghatározó szerepe viszont a klasszikus pszichoanalízis meghatározó eszméje, amit a lelki genezisz alapvető tényének tekint. József Attila kritizálja a *Gazdasági-filozófiai kéziratokból* korábban (a 4. pontban) idézett passzust, amely szerint a férfi és a nő viszonya az ember önmagához való „legtermészetesebb” viszonya. Marx nem tudta és akkor még nem tudhatta azt – mondja József Attila, a pszichoanalízisre hivatkozva –, hogy ugyanilyen alapvető a felnőtt és a gyermek viszonya, mert „a felnőtt egyén olyan viszonyban van önmagával, amilyen viszonylatban a felnőttekkel volt gyermekkorában”. Nem csupán a férfi–nő-relációnak egy másfajta relációval való kiegészítéséről van szó, hanem a férfi–nő-kapcsolatot (is) problematikussá változtató, a (lehetséges) lelki zavaroknak a testi szervek működésére is áttérjedő tudomásulvételéről.²⁶⁰

Bartal Mária is úgy látja, hogy a 7. pont végén József Attila „mintegy visszacsúszik egy leegyszerűsített freudi, nemiségre korlátozódó sémához”.²⁶¹ Bartal részletesen foglalkozik a 7. pont kultúrtörténeti utalásaival. Az Ikarosz-mítoszt úgy idézi fel a költő, hogy az ovidiusi változatból „kiemel egy feszültséggel, apa és fiú rivalizálásától, apai aggodalomtól és a közelgő tragédiától terhes képet, és »apának és a fiúnak együttes szárnyalását«, a közös szabadulási kísérletet idealizált képpé merevíti [...] A kísérlet gyászos kimeneteléről hallgat.”²⁶² Az evangéliumi történetre való hivatkozás részben Freud *Totem és tabu* című művét követi, amelynek negyedik fejezete (*A totemizmus visszatérése a gyermekkorban*) szerint az isteni gyermek önkéntes áldozatával a közösség nevében, a szemet szemért ősi törvénye értelmében az apagyilkosságként felfogott eredeti bűnt vezekeli le.²⁶³ A másik Freud-mű, a *Rossz közérzet a kultúrában* a forrása

²⁵⁹ Veres A 2008, 86. p.

²⁶⁰ Uo. József Attila figyelmen kívül hagyja, hogy a *Német ideológiában* a szülők és a gyermekek közötti viszony is szerepel (jóllehet a *Hegel – Marx – Freud* 4. pontjában idézi ezt a szöveg helyet is).

²⁶¹ Bartal Mária: „...az apának és a fiúnak együttes szárnyalása...” (Bartal 2007, 68. p.)

²⁶² Bartal 2007, 66. p.

²⁶³ Az *Egyéniség és valóság* szövege megnevezi e művet, és utal rá a *Hegel – Marx – Freud* előmunkálatai közül [*Az animizmustól*] kezdetű töredék is.

József Attila szövegében annak az elgondolásnak, amely – az evangéliumi elbeszéléssel szemben – a megváltás tétjének nem a bűnöktől, hanem a szenvedéstől való szabadulást tekinti.²⁶⁴

N. Horváth Béla úgy gondolja, József Attila annak ismeretében fogalmazta meg saját álláspontját a Hort-recenzióban és a *Hegel – Marx – Freud*-ban, hogy ismerte a Wilhelm Reich nézetei körül kirobbant vitákat.²⁶⁵ Tanulmánya a biológizmussal azonosított ösztönlét figyelembevételének hiányát veti *A német ideológia* szerzőinek szemére. A *Hegel – Marx – Freud* el nem készült részében valószínűleg az *Ázsia lelke* ösztönszemléletű társadalomképét fejtette volna ki.²⁶⁶ A Hatvany Bertalan könyve ürügyén írt recenzió példát mutat arra: József Attila hogyan próbál a kétféle (marxista és pszichoanalitikus) alapon *együtt* magyarázni társadalmi és kulturális jelenségeket. Eleve párhuzamot lát a kettő között: szerinte a marxi elméletben a termelőeszközök, a freudi koncepcióban az ösztönök ugyanazt az aktív, kezdeményező szerepet játsszák.

Kassai György – bár József Attila kései költészetével kapcsolatban vetette fel a költő érdeklődését a freudi ösztöntan iránt – *Az ösztönök dialektikája* elemzésével felhívta a figyelmet az ösztöntani orientáció elméleti jelentőségére is. Megnevezte a költő fő forrásai közt Freud két munkáját: *Az ösztönsorsok* (ez az én-ösztönök és a szexuális ösztönök viszonyáról szól) és a *Három esszé a szexualitásról* című műveket.²⁶⁷ A kutatás csak napjainkban kezdett el behatóan foglalkozni az ösztöntan meghatározó szerepével József Attila 1936-ban és 1937-ben írt értekező szövegeiben. Még koránt sincs tisztázva, hogy József Attila mennyire volt képes egyensúlyba hozni a kétféle alapozást: a freudiánus ösztönök harcát és a marxi termelőerők dialektikáját. Az sem világos, hogy a mélylélektan determinista tudatfogalmát hogyan tudta összeegyeztetni a szabad öntudat hirdetésével.

Tverdota György már a költőnek a pszichoanalízissel való találkozásától és a freudi tan elfogadásától kezdve a marxizmussal való összehangolásának művésziileg termékeny, de elméleti alapját tekintve kibékíthetetlen ellentétét hangsúlyozza: „Világa a normatív, fegyelmezett gondolkodás és a minden gondolkodást megelőző és megalapozó ösztönös késztetések összehangolt együtteseként gondolható el. József Attila a harmincas években egyszerre volt a tudattalan és a tudatosság költője.”²⁶⁸ 1932-től, az *Egyéniség és valóság* megírása óta „neurotikusnak tudta és forradalmárnak tekintette magát. Két úrnak szolgált egyszerre: mint neurotikus, a tudattalannak, mint forradalmár, a tudatnak. [...] Költészetében mindvégig a tudattalan tudatosításának programját hajtotta végre.”²⁶⁹ Veres András pedig úgy fogalmaz 2017-ben megjelent tanulmányában, hogy József Attila értekező prózája éppen ellentétes irányultságú, mint költészte:

²⁶⁴ Bartal 2007, 65. p.

²⁶⁵ N. Horváth 2008, 248. p.

²⁶⁶ Uo. 338. p.

²⁶⁷ *Pulsions du Moi et pulsions sexuelles dans la vie et dans l'oeuvre d'Attila József* (Az Én-ösztönök és a szexuális ösztönök József Attila életében és életművében) (ld. Kassai 1994).

²⁶⁸ Tverdota 2017, 93. p.

²⁶⁹ Tverdota 2017, 95–96. p. (Kiemelés tőlem – V. A.)

„mintha a tudatost igyekezne tudattalanítani – a marxizmus racionalitását egyre kevésbé találja kielégítőnek a pszichoanalízis és nemcsak a pszichoanalízis felől.”²⁷⁰

*

Áttekintésünk végére érve talán nem felesleges hangsúlyozni: recepciótörténeti jegyzeteink nem arra törekednek, hogy igazságot tegyenek a különféle értelmezések, illetve értelmező irányzatok között, hanem hogy bemutassák a gondolkodó József Attila teljesítményét vizsgáló és mérlegelő, fölöttébb sokszínű szakirodalom nézeteinek alakulását, beleértve a közöttük folyó polémiákat is. Nem kétséges, hogy a kutatás számos jelentős felfedezéssel gyarapította ismereteinket, de távolról sem merítette ki az értekező életműben rejlő teoretikus (és a költői művek értelmezését támogató) lehetőségeket. Jelen kritikai kiadásunkkal segíteni szeretnénk e vesződségek, ugyanakkor fölöttébb vonzó és reményteljes munkát.

²⁷⁰ „Ha József Attila költészetét és értekező prózáját összességében próbáljuk meg összehasonlítani (ami, valljuk be, fölöttébb kockázatos eljárás), szembetűnő a karakterbeli különbség. Tverdota György [...] úgy fogja fel József Attila harmincas évekbeli költészetét, mint folyamatos törekvését arra, hogy a tudattalant tudatosítsa. Mármost én az értekező prózáját éppen ellentétes irányultságúnak találom: mintha a tudatost igyekezne tudattalanítani [...] Ebben persze a történelem irracionálisnak megélt alakulása játszotta a legfőbb indítékot [...] Kénytelen volt revízió alá venni a marxi jövődölést, Marxnak szemére vetni, hogy lebecsülte a véletlen jelentőségét, illetve hogy talán nem is a véletlen, hanem mélyebb okokon múlik a 20. századi történelem félresiklása.” – Veres A 2017a, 112. p.

József Attila, Földeák, 1930 tavaszán (PiM).

1930

Nemzetiség és gondolkodás¹

Ócsárolt és megvetett kérdést teszek² föl, amikor a nemzetiség meg a gondolkodás fontos összefüggéséről szólok. Korunk közszelleme sémák világtusáját példázza, – hogy³ is utasítaná el azokat a megfontolásokat, amelyek a meglévő gyönyörű egyszerűsítéseket⁴ összekuszálják!

- 5 Holott összekuszálásról szó sincs, – nemzetiségi elv és társadalmi⁵ eszme nem acsarkodnak egymásra, megoldásuk⁶ a valóságos életben⁷ összeesik.⁸ Mert nemzetiség⁹ és társadalmiság¹⁰ csak más és más mozzanata a közösségnek. De éppen ezért, aki akár egyikét akár másikat utasítja vissza, az megtagadja egyben a közösséget is, éppen¹¹ a valóságosat. Mégis¹² lépten-nyomon láthatjuk, hogy e két társeszmét egymás ellen próbálják kijátszani

¹ [cím:] [előbb:] *Forma. Elemezés.* [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] vetek [majd: ld. főszöveg]

³ [előbb:] hogyan [majd: ld. főszöveg]

⁴ [előbb:] meglévő egyszerűsítéseket [majd: ld. főszöveg]

⁵ [előbb:] [bizonytalan olvasat:] <társak> [majd: ld. főszöveg]

⁶ [előbb:] megoldásukat [majd: ld. főszöveg]

⁷ [előbb:] életben egy [majd: ld. főszöveg]

⁸ [elírás:] összeesik [ld. főszöveg]^{szkj}

⁹ [előbb:] <kor> [majd: ld. főszöveg]

¹⁰ [előbb:] társadalom [majd: ld. főszöveg]

¹¹ [előbb:] közösséget, legalább is [majd: ld. főszöveg]

¹² [előbb:] Pedig [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/54. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1930 szeptemberében.

A datálás indoklása: A *Nemzetiség és gondolkodás* a „Tisztelt Szerkesztőség!” kezdő sorú, vitacikknek szánt, töredékben maradt írással tartalmában szoros, nyelvi megfogalmazásában közeli párhuzamot mutat. „A szánk is tátva maradt, amikor a fegyvercsörgésből kihallottuk, hogy a nemzeti eszme és a társadalmi elv csakugy fenekeedik egymásra” – ld. [*Tisztelt Szerkesztőség!*]. In: JATC1 1995, 291. p. A *Nemzetiség és gondolkodás*ban: „nemzetiségi elv és társadalmi eszme nem acsarkodnak egymásra, [...] lépten-nyomon láthatjuk, hogy e két társeszmét egymás ellen próbálják kijátszani”. A [*Tisztelt Szerkesztőség!*] – szövegét ld. JATC1 1995, 290–297. p.; jegyzetét ld. JATC2 1995, 279–283. p. – válaszkísérlet Kecskeméti Györgynek a *Századunk* 1930. szeptemberi számában megjelent *A magyar ifjúság problémáihoz* című írására, azaz keletkezési időpontja 1930 szeptemberére valószínűsíthető. A szövegpárhuzam feltetelezni engedi, hogy a *Nemzetiség és gondolkodás* ezzel a szöveggel nagyjából egy időben keletkezett.

Kéziratleírás: Szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Cím: „Nemzetiség és gondolkodás.” Befejezetlen, az utolsó mondat nem fut ki a sor végéig és nem zárja le írásjel. Fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. A cím első változata – „Forma. Elemezés.” – a második változat fölött látható. 1 fólió, 1 beírt oldal. A verzón fekete grafitceruzával írt bevásárlólista, számítások és egy lakás alaprajza. 164×203 mm-es, bal oldalán tépett szélű, félfamentes kockás füzetből kitépett lap. A füzetlap éle piros, sarkai lekerekítettek. A lap tépett széle összeillik a JA 1087/55. jelzetű fólióval, melynek mindkét oldalán egy-egy kézirat látható. A *Nemzetiség és gondolkodás*sall szemközti oldalpáron az [*Engels: Dűhring*] kezdetű irodalomjegyzék, ennek verzóján pedig a [*puszta fikciókhoz*] kezdetű fogalmazvány-töredék. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgY Analekta JA 1087/54. Pal-liumcím: *Nemzetiség és gondolkodás*. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: A kéziraton nem szerepel aláírás, de a szerzőség a kézírás és a provenien-cia alapján egyértelműen azonosítható.

Közlőve: JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAHSZK 2012: Betűhű közlés szövegváltozatokkal.

Keletkezéstörténet

A cím megváltoztatásának okaként két magyarázat is felmerülhet. Az egyik, hogy JA egy teljesen más témájú fogalmazványt kezdett el a kéziratpapíron, melynek csak a címét jegyezte fel, majd ezt áthúzza új témába kezdett. A második lehetséges indok, hogy mindkét cím ugyanahhoz a fogalmazványhoz tartozott a módosítás előtt, a *Forma*.

Elemzés mint főcím, a Nemzetiség és gondolkodás pedig mint alcím. A tartalom és kézirat formai jellemzői alapján ez utóbbi magyarázatnak van nagyobb valószínűsége.

A *Nemzetiség és gondolkodás* és a *[Tisztelt szerkesztőség!]* tartalmi és nyelvi párhuzamai mögött közös dilemmát fedezhetünk föl, a nemzeti öntudat és a társadalmi elkötelezettség, a magyarság egyetemessége és a nemzet kibékíthetetlen osztályokra tagoltsága között lehetséges konfliktust és a két irány közötti választás kényszerét. A feszültséget a költő feloldhatónak vélte, s a megoldást a két elv kibékítésében kereste. A *[Tisztelt szerkesztőség!]*-ben így jellemzi saját személyes pozícióját, kettős elkötelezettségét: „Hiszen mi szeretjük a kulturát, szeretjük nemzeti mivoltunkat, szeretjük az elnyomottak fölszabadítását, – magunk is proletárok vagyunk.” – ld. JATC1 1995, 292. p. A maga egyéni esetét általánosíthatónak véli a magyarság egészére: „A szocializmus szintén megmaradt hazánkban német szocializmusnak, – vagy világméretekben gondolódt el általános elvei értelmében, vagy csekély ipari munkásságunk osztályharcaként, de mindenképpen a magyarságra való vonatkozata nélkül. Pedig ipari munkásságunknak osztályharca csak szektaküzdelem, mert *a közvetítő tőkések leszámítva* mindannyian proletárok és pedig a nyugati tőke bér munkásai vagyunk. Tudatos osztályharcot a magyarság egészének kellene folytatnia.” – ld. 293. p. Így a nemzeti önállóság védelme és az osztályharc megnyugtató módon egybeesik. A választkeresés során a szerző nem vállal közösséget a kommunista irányú munkásmozgalommal: „Nos és itt van a nem-nemzeti és nem emberies álláspont is, a tudományos szocializmusé.” – ld. 297. p.

A *Nemzetiség és gondolkodás* fogalmi szinten keresi a nemzeti és a társadalmi elv közös nevezőjét, s ezt a közösségi jellegben véli megtalálni: „Mert nemzetiség és társadalmiság csak más és más mozzanata a közösségnek. De éppen ezért, aki akár egyikét akár másikat utasítja vissza, az megtagadja egyben a közösséget, éppen a valóságosat.” Miután a húszas évek végén még a nemzeti elvhez ragaszkodott a költő, a kompromisszum-keresés a nemzeti és a társadalmi elv között a *Nemzetiség és gondolkodás*ban a *[Tisztelt szerkesztőség!]*-hez hasonlóan egy hamarosan bekövetkező fordulat előjele. 1930 szeptemberétől egy időre a nemzetet megosztó társadalmi antagonizmus, illetve ennek jegyében a proletár osztálytudat primátusa, az osztályharc elve kerül domináns helyzetbe gondolkodásában.

A nemzeti és társadalmi elv összeegyeztetésének az évtizedfordulón felszínre került feladata sokkal nehezebbnek bizonyult, mintsem hogy retorikai megoldásokkal áthidalható legyen, sőt az osztályozási manőver, a közösség mint nem-fogalom alá sorolás sem bizonyult elégségesnek. A szakadékot JA eztán sohasem tudta véglegesen áthidalni, a dilemma válsághelyzetekben mindannyiszor megújult, s ő időszakonként eltérő válaszokat adott rá.

A töredéknek nincs recepciója.

Logika és Dialektika

Jelen tanulmány célja a logika és dialektika viszonyának a megállapítása,¹ nevezetesen annak a kimutatása, hogy a Kapital dialektikája² az Arisztotelesz³ által kifejtett logikai alapelvek értelmében nincs ellenmondásban eme logikai alapelvekkel, más szóval hogy a (materialista) dialektika magába foglalja a formális logikát és ezzel dialektikussá teszi,⁴ míg az (idealista) dialektika magába foglalván a formális logikát logikussá⁵ és ezáltal lényegében antilogikus logikává, illetve logikus antilogikává⁶ válik.

Mi a (tisztá) logika? A (tisztá) logika az a (szak) tudomány, amely azon formális törvények megállapításával foglalkozik,⁷ melyek a *gondolatokban magukba véve* – tehát tekintet nélkül a gondolkodó lényre és a való világra – azaz a gondolati aktusok *puszta értelmében* és azok *puszta értelmi vonatkozásaiban* gyökereznek.

Mi az (objektív)⁸ idealizmus? Az a tan, amely szerint valódi⁹ léttel, abszolút valósággal a gondolatok magukban véve birnak, vagyis hogy (ezuttal¹⁰ a pszichológiai tárgytól eltekintve) a logikai tárgyak teszik a valódi világ egészét.

Mi¹¹ a dialektika? A valóságos világnak belső ellentéteken alapuló történelmi mozgása egyik állapotából a másikába.

Eszerint az idealista dialektika a gondolkodás logikai mozgása egyik fogalomtól a másikhoz ellenmondások logikai felfüggesztése által. Az idealista dialektika tehát logika, amennyiben tárgya a logika tárgya, és antilogikus, amennyiben a logikai alapelvek érvényét (nevezetesen pl. a principium contradictionist)¹² felfüggeszti;¹³ másfelől az idealista dialektika antilogika,¹⁴ amennyiben tárgyát valódi léttel bíró tárgynak veszi és nem logikai módon tárgyalja, és logikus, amennyiben a logikai alapelvek érvényének (nevezetesen pl. a principium identitatisnak) megfelelően el nem tér attól, hogy tárgyát tárgyával,¹⁵ logikai léttel bíró tárgyát valódi léttel bíró tárgyával¹⁶ ne azonosítsa. Az idealista dialektika tehát nem dialektika, hanem egyfelől antilogikus logika, másfelől logikus antilogika.

¹ [előbb:] megállapítása. [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] logikája [majd: ld. főszöveg]

³ [előbb:] <Ariszt> [majd: ld. főszöveg]

⁴ [előbb:] [elütés:] <z> [majd: ld. főszöveg]

⁵ [előbb:] logikussá válik [majd: ld. főszöveg]

⁶ [előbb:] illetve antilogikus [majd: ld. főszöveg]

⁷ [előbb:] [elütés:] foglalkozik, [majd:] [elütés:] foglalkozik,, [ld. főszöveg]_{szkj}

⁸ [előbb:] [elütés:] <(ov> [ld. főszöveg]_{szkj}

⁹ [előbb:] amely valódi [majd: ld. főszöveg]

¹⁰ [előbb:] vagyis ([majd: ld. főszöveg]

¹¹ [előbb:] Mi az idealista dialektika? A gondolkodás logikai mozgása egyik fogalomtól a másikhoz ellenmondások felfüggesztése által. [új bekezdésben:] Mi [majd: ld. főszöveg]

¹² [előbb:] [elütés:] <contradik> [majd: ld. főszöveg]

¹³ [előbb:] felfüggeszti. [majd: ld. főszöveg]

¹⁴ [előbb:] <antilogiks> [majd: ld. főszöveg]

¹⁵ [előbb:] tárgyát [majd: ld. főszöveg]

¹⁶ [előbb:] tárgyát [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/47. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1930 szeptemberében.

A datálás indoklása: Tartalmilag szervesen illeszkedik abba a gondolati fejlődésbe, amely József Attilának a tiszta logika iránti elkötelezettségétől az *Irodalom és szocializmus*hoz vezet, melyben a dialektika elvét a logikában is érvényesíteni törekszik. Keletkezésének legvalószínűbb ideje közvetlenül az *Irodalom és szocializmus* megfogalmazása előtt.

Kéziratleírás: Szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Cím: „Logika és dialektika.” A cím ritkított betűtípussal gépelve, és pont zárja le. Fekete írógépszalaggal, dupla sorközzel írt gépirat, gépiratos javításokkal, autográfok nélkül. Az első bekezdés után sorkihagyással. 2 fólió, 2 beírt oldal. Az első fólió bal oldali margóján idegen kéz fekete ceruzairásával egy bekarikázott szám: „30”. Mindkét fólió 205×280 mm-es, félfamentes papír, 5–6 centiméterenként vízjelszerűen áttetsző vízszintes sávokkal. Gépiratos oldalszámozás a második lapon, a felső margó bal oldalán: „2.” A szöveg a második oldal első negyedében véget ér. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár Jagy Analekta JA 1087/47. Palliumcím: *Logika és Dialektika*. 2006-ban került a múzeum gyűjteményébe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: A kéziratot nem szerepel aláírás, de a szerzőség a proveniencia és a szöveg stílári jellemzői alapján valószínűsíthető.

Közölve: JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAHSZK 2012: Betűhű közlés.

Keletkezéstörténet

Pauler Ákos, a tiszta logika megfogalmazója, aki a húszas évek végén mély befolyást gyakorolt JA gondolkodására, ezt a filozófiai diszciplínát nem a (helyes) gondolkodás tudományának tartja, hanem a filozófia alaptudományaként a gondolkodástól függetlenül fennálló igazságok legáltalánosabb kérdéseit taglaló tan rangjára emeli. A filozófus az ismeretelméletet, a metafizikát, az etikát, az esztétikát, tehát a hagyományos filozófiai diszciplínákat, de ezen túl a pozitív tudományok mindegyikét a tiszta logika fundamentumára építette. A lét priusza szerinte az igazság. Csak az létezhet, ami érvényes, azaz ami nem mond ellent az igazságnak. A létezés világa fölött a legalapvetőbb igazságok, a logikai alapelvek: az azonosság (ellentmondás-mentesség), az összefüggés és az osztályba tartozás princípiumai öröködnék. „A lét általános határozmányai közvetlenül a logikai alapelvekből fakadnak; nem egyebek, mint e logikai alapelveknek a lét szubsztrátumával való kifejezései.” Pauler Ákos kéziratban maradt *Metafizika* című 1911-es tanulmányát idézi Somos Róbert – ld. Somos 1999, 83. p. JA kerülte a Pauler Ákosra történő közvetlen hivatkozást. Amikor 1930 második felében tájékozódása a marxizmus irányába fordult, gondolkodásának előterébe módszertani szempontból a dialektika került. Egyeztetni igyekezett a dialektikus módszert a tiszta logikával, erre

utal a jelen tanulmányban: „a Kapital dialektikája [...] nincs ellentmondásban eme logikai alapelvekkel”. Ellentmondásba csak akkor kerülhet vele, ha elkövetjük azt a hibát, hogy objektív idealista módon valódi létet tulajdonítunk a gondolatoknak, függetlenül azokat az őket létrehozó gondolati aktusoktól. A töredék célkitűzése a tiszta logika alapelveit dialektikusan átformálni, a tiszta logikát (materialista) dialektikus logikává továbbfejleszteni.

A töredékes gondolatmenet a tiszta logikából megőrizni látszik a gondolatokra magukra való módszertani korlátozódást, függetlenül az őket elgondoló alanytól és a valóságtól, amelyre vonatkoznak. Logikai idealizmusként elutasítja ugyanakkor, hogy a gondolatokat valódi léttel ruházza föl.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

3. sor

a Kapital dialektikája [...]: Mint ez a korszak munkásmozgalmi köreiben köztudomású volt, Marx *A tőke* első kötetében módszertanilag hangsúlyosan építi gondolatmenetét az általa továbbfejlesztett hegei dialektikára.

20. sor

pl. a principium contradictionist: az ellentmondás(mentesség) elvét.

22–23. sor

pl. a principium identitatisnak: az azonosság elvének. A logikai alapelveket tárgyalva Pauler Ákos a két elv közé egyenlőségjelet tesz.

A töredéknek nincs recepciója.

Irodalom és szocializmus Filológiai bevezető

Két főváltozat: előadás és tanulmány

JA fennmaradt kéziratai között 13 olyan azonosítható, mely az *Irodalom és szocializmus* címmel írt szabadelőadáshoz kapcsolódik. A kéziratokat a PIM gyűjteménye őrzi. Magának a szabadelőadásnak – azaz annak a szövegnek, melyet JA szóban előadott – egy autográf javított gépirata maradt fenn; ld. a JA 363. jelzetű, *Irodalom és szocializmus* című kézirat leírását, illetve szövegközlését.

Ezenkívül még három olyan gépirat ismert, melynek *Irodalom és szocializmus* a címe, de ezeknek alcímet is adott a szerző: *Művészetbölcseleti alapelemek*; ld. a JA 139., a JA 1087/43/1. és a JA 1087/44. jelzetű kéziratok leírását. Nagy valószínűséggel az alcímmel nem ellátott *Irodalom és szocializmus* című fogalmazvány után keletkeztek, annak közlésre átdolgozott változatai. Több olyan jellemzőjük van, mely ezt a feltevést megalapozza. A „Tisztelt Elvtársak!” megszólítás nyomtatásban természetesen magyarázatra szorul, erre szolgál a hozzá fűzött lábjegyzet. Az viszont valószínűtlen, hogy valaki a felolvasásra szánt fogalmazványát ilyen lábjegyzettel lássa el, illetve maga a lábjegyzet sem jellemzője egy szabadelőadás szövegének. A JA 363. jelzetű kéziratban nincs is semmilyen lábjegyzet, míg a JA 139. jelzetűben még 4 további fedezhető fel. Olyan jelzések is láthatók rajta, melyek a szöveg szedésének módjára vonatkoznak. A szerzőségi közlés – „Irtá JÓZSEF ATTILA.” – is publikációs szándékra vall. A JA 363. jelzetű kézirat zárata különösen alátámasztja, hogy ez az élőszóban előadni kívánt szöveg. A gépiratos rész után néhány olyan kéziratossal kiegészítés áll, mely nincs kifejtve, kidolgozva. Olyan típusú feljegyzések, melyeket egy előadó magának ír fel emlékeztetőül, mondandója hatásos és spontán lezárásának segítésére. A JA 139. jelzetű kézirat zárata viszont inkább közlési szándékra utal. Érdemes figyelmet fordítani a két szöveg hossza közötti különbségre is. A hosszabb változat 19, míg a rövidebb 10 oldal. Ha lemérjük, mennyi idő alatt lehet őket előadni, feltűnik, hogy – közepes sebességgel felolvasva – mintegy másfél óra szükséges a hosszabb, míg kb. 45 perc a rövidebb esetén. Ez utóbbi a reálisabbnak tűnő lehetőség az előadás időtartamát illetően.

Tehát két önálló főváltozat keletkezett, egy előadás és egy tanulmány, melyek szövege jelentősen eltér egymástól. A két főváltozatot a keletkezés időrendjében közöljük:

- 1) *Irodalom és szocializmus* [Előadás] (JA 363. jelzetű kézirat)
- 2) *Irodalom és szocializmus – Művészetbölcseleti alapelemek* [Tanulmány] (JA 139. jelzetű kézirat) (szövegváltozat-töredék: JA 1087/43/1.) (nem saját kezű másolat: JA 1087/44.)

A két főváltozat keletkezési sorrendjét a szöveg alakulásának vizsgálata alapján állapítottuk meg. Számos olyan szöveghely van, amelyet JA az előadás kéziratában megváltoztatott, és ez a változat tükröződik a tanulmány kéziratában. Fordított eset nem fordul elő, azaz a tanulmány javításait az előadás nem tükrözi.

Példák:

[**Előadás**] 6. sor: [**előbb:**] nyelvi művészet, azaz az a művészet, [**majd:**] nyelvi művészet, vagyis az a művészet, [**Tanulmány**] 6. sor: nyelvi művészet, vagyis az a művészet,

[Előadás] 9. sor: [előbb:] alapelvünk értelmében tudjuk, hogy [majd:] alapelvünk értelmében tudjuk azt is, hogy [Tanulmány] 29. sor: alapelvünk értelmében tudjuk azt is, hogy

[Előadás] 10. sor: [előbb:] egymás ellen, hogy küzdelmükkel [majd:] egymás ellen, amelyek küzdelmükkel [Tanulmány] 31. sor: egymás ellen, amelyek küzdelmükkel

[Előadás] 15. sor: [előbb:] Kétségtelen <teh> a művészetnek, [majd:] Tehát a művészetnek, [Tanulmány] 36. sor: Tehát a művészetnek, stb.

Fogalmazványok

7 rövidebb-hosszabb fogalmazványt ismerünk, melyek mindegyike a tanulmányhoz köthető. Ezeket főváltozatuk után, a keletkezés feltételezett sorrendjében közöljük, elősegítve a szöveg alakulásának követését. A fogalmazványoknak nincs címük, így a kezdő szavaikkal jelezzük őket:

- 1) [Irodalom:] (JA 1087/40. jelzetű kézirat)
- 2) [Egyszóval annyira] (JA 157/2. jelzetű kézirat)
- 3) [puszta fikciókhoz] (JA 1087/55. jelzetű kézirat)
- 4) [Az irodalom nyelvi] (JA 1087/45. jelzetű kézirat)
- 5) [Miért ilyen] (JA 1087/45. jelzetű kézirat)
- 6) [Amennyiben marxisták] [1.] (JA 16. jelzetű kézirat)
- 7) [Amennyiben marxisták] [2.] (JA 1087/41. jelzetű kézirat) (szövegváltozat-töredékek: JA 1087/41., JA 1087/42.) (indigómásolatok: JA 1087/43/2; JA 595.)

Irodalom és szocializmus

Tisztelt Elvtársak!¹

Azt hiszem, mindnyájan tudjuk, hogy mi a szocializmus, ki tudnók fejteni lényegében egyöntetűen.² Azonban az irodalommal már bajok vannak, – megjegyzem, hogy irodalom egész előadásomban szépirodalmat jelent – tehát az irodalommal bajok vannak, mert³ habár azt mondjuk róla, hogy nyelvi művészet, vagyis⁴ az a művészet, amelynek anyaga a nyelv, ezzel még csak azt tudjuk róla, hogy a nyelv törvényeit kell mindenekelőtt figyelembe vennie. Mert hiszen minden művészetet kötnek anyagának törvényei. Szocialisták lévén,⁵ már alapelvünk értelmében tudjuk azt is, hogy⁶ a művészet minden korban más és más, sőt hogy egy koron belül is ellentétes művészeti irányzatok küzdenek egymás ellen, amelyek⁷ küzdelmükkel akaratlanul is a művészet általános haladását, avagy visszafejlődését szolgálják. Azonban észre kell vennünk, hogy ezek a korokat jelentő és korszakon belüli irányzatok együtt teszik a művészetet, – azaz mindegyikben van egy a többivel lényegesen⁸ közös mozzanat, ami miatt mindegyiket megkülönböztetjük az élet egyéb dolgaitól, ami miatt művészetnek hívjuk és elkülönítjük mindezeket az irányzatokat a nem-művészettől.⁹ Tehát¹⁰ a művészetnek, minden változása és minden ellentétes megnyilvánulásának ellenére,¹¹ van egy általános és állandó mozzanata, a¹² művészetiség – aminthogy a társadalmi és történelmi életnek¹³ minden változása és belső ellentéte dacára van egy állandó mozzanata, maga a társadalmiság. És ezzel már a dialektika mélysége előtt állunk. Mert¹⁴ ez csak úgy lehetséges, hogy: ami változik, az egyben változatlan is. Magyarázatul szolgál, hogy változni csak az változhat, ami van, ami van az pedig önmagával azonos. Hogy érthetőbb legyen, tessék úgy elgondolni,¹⁵ hogy ami van, azon megy végbe¹⁶ a változás, vagy kevésbé szabatosan: az hordja a változást. A történelemben állandó a társadalmiság és korról-korra éppen ez az

¹ [a sor utólagos betoldás]_{fc}

² [elütés:] <egyöntető> [majd: ld. főszöveg]_g

³ [előbb:]_g [elütés:] met [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴ [előbb:]_g [előbb:] azaz [majd: ld. főszöveg]_g

⁵ [előbb:]_g [elütés:] <lv> [majd: ld. főszöveg]_g

⁶ [előbb:]_g tudjuk, hogy [majd: ld. főszöveg]_{g+1}

⁷ [előbb:]_g hogy [majd: ld. főszöveg]_{g+1}

⁸ [előbb:]_g egy lényeges [majd: ld. főszöveg]_{g+1}

⁹ [előbb:]_g [elütés:] nem-művészettől [majd: ld. főszöveg]_{g+1}

¹⁰ [előbb:]_g Kétségtelen <teh> [majd: ld. főszöveg]_g

¹¹ [előbb:]_g ellenére [majd: ld. főszöveg]_t

¹² [előbb:]_g ami [majd: ld. főszöveg]_g

¹³ [előbb:]_g élet [majd: ld. főszöveg]_{g+1}

¹⁴ [előbb:]_g állunk, [elütés:] met [majd:]_g előtt állunk., Mert [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁵ [előbb:]_g elképzelni, [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁶ [előbb:]_g azon [elütés:] <meg végbe> [majd:]_g azon meggyégbe [ld. főszöveg]_{szkj}

állandó társadalmiság változik.¹⁷ Idézzük egy pillanatra a természet¹⁸ logikáját (nem a természettudományét!): látjuk,¹⁹ hogy a fajok azért hasonulnak a környezethez, azért alakulnak át, mert meg akarnak maradni. És valóban, az élet bármennyit változik, bárhány alakot vett is föl, élet maradt. Mert ha a változó²⁰ nem volna egyben változatlan is, akkor a változás eredménye nem változás, hanem megszűnés volna – már pedig éppen a dialektika értelmében nincs megszűnés, csak átmenet van. Mindezt előre meg kellett állapítanom, nehogy nem-dialektikusnak tűnjék föl első kérdésem, ami így hangzik – mi a művészet? És ezzel a bevezetéssel²¹ már a maga mélységében elkülönítettem kérdésemet minden polgári kérdés föltevésétől, mert hiszen a polgári esztétikusok is föltették a kérdést szóról szóra úgy, hogy mi a művészet. Azonban²² más értelemmel tették föl, de mindenesetre oly módon, hogy²³ dialektikus tartalma elsikkadt. Ebből azután rengeteg ostobaság keletkezett, amelyet esztétika²⁴ gyűjtőnévvel foglaltak össze. Nem kell arra a sok páratlan badarságra és polgári maszlagra gondolnunk, amelyet a közelmúlt izmusai mutatnak és amelyek értelmében igen sűrűn megtagadták a szavaktól az értelmet, nem törődve azzal,²⁵ hogy éppen a szó²⁶ az egyetlen dolog, aminek közvetlen és nemcsak teleológikus értelme van, mint péld. valamilyen szerszámnak, közvetlen és nemcsak metafizikai értelme, mint²⁷ pl. az életnek. Nem kell ezekre az apró számárságokra²⁸ gondolnunk, – elég, ha az u.n. nagy rendszereket vesszük figyelembe. Ezeknek nagyobb része beleesik a pszichológizmusba – a lélekkel magyarázza a művészetet, holott legfőljebb a művészi alkotások szolgálhatnának a lélek magyarázatául. Igen ám, de mi ad felvilágosítást affelől hogy valami művészi²⁹ alkotás-e, vagy nem? Jellemző, hogy minduntalan összevették a szépet a művészivel, holott egymáshoz semmi közük. Hiszen egyként³⁰ szépek lehetnek a legkülönbözőbb³¹ dolgok: csendes füzesek, magas³² és alacsony leányok, lovak, egy könyv kiállítása, egy futbalmérkőzés. Mert minden, ami formában való, az vagy tetszik, vagy nem tetszik. Tehát a műalkotás is vagy tetszik, vagy nem tetszik, éppugy mint bármi más – azaz a szépség elméletével éppen attól jutottunk

¹⁷ [előbb:]_g változást. [majd:]_t változást. A történelemben állandó a társadalmiság és korról-korra éppen az [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁸ [előbb:]_g [elütés:] <tre> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁹ [előbb:]_g [elütés:] <látju,> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁰ [előbb:]_g [elütés:] <válz> [majd: ld. főszöveg]_g

²¹ [előbb:]_g [elütés:] bevezetésebn [majd:]_g bevezetésben [majd: ld. főszöveg]_t

²² [előbb:]_g művészet, azonban [majd: ld. főszöveg]_t

²³ [előbb:]_g mindenesetre úgy, hogy [majd: ld. főszöveg]_t

²⁴ [előbb:]_g amelyet az esztétika [majd:]_g amelyet aztán esztétika [majd: ld. főszöveg]_t

²⁵ [előbb:]_g nem gondolván arra, [majd: ld. főszöveg]_g

²⁶ [előbb:]_g hogy a szó [majd:]_t hogy a éppen szó [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁷ [előbb:]_g értelme van, mint [majd: ld. főszöveg]_g

²⁸ [előbb:]_g ezekre [elütés:] azbapró számárságokra [majd: ld. főszöveg]_t

²⁹ [előbb:]_g de miről tudjuk meg valamiről, hogy az művészi [majd:]_g de mi ad [elütés:] felvilágosítást affelől hogy valami művészi [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁰ [előbb:]_g <egyká> [majd: ld. főszöveg]_g

³¹ [elütés:] leg különbözőbb [ld. főszöveg]_{szkj}

³² [előbb:]_g füzesek magas [majd:]_g füzesek, magas [ld. főszöveg]_{szkj}

legtávolabb, amit meg akartunk közelíteni:³³ attól, hogy mi a művészet. Keresték³⁴ a művészet magyarázatát az élményben és az érzelmben³⁵ is, holott minden, amivel csak találkozik az ember, élményt és érzelmet kelt benne éppugy, mint a székrekedés. Ez az érzelmes esztétika különösen elképpesztő: a mű mibenlétét az alkotást és a szemlélést szükségképpen kísérő érzelmekből akarja kihámozni, ami éppoly badarság, mintha a másodfoku egyenlet mibenlétét az elgondolást³⁶ szükségképpen kísérő érzelmekkel³⁷ akarnók megmagyarázni. Aki a másodfoku egyenlet³⁸ elméletét megalkotta, annak valószínűleg jóleső érzést³⁹ okozott a probléma megfejtése, gyönyörűsége telt munkájának eredményében, éppugy mintahogy bizonyosan boldog az a gyerek az iskolában, aki a másodfoku egyenletet, hogy ennél maradjak, szabatosan⁴⁰ megoldja és levezeti. De hol az a hülye matematikus, aki úgy próbálná a gyerekekkel megértetni⁴¹ a másodfoku egyenletet, hogy azt állítaná, hogy a másodfoku egyenlet célja a gyönyörködtetés. Már pedig a művészetre vonatkozólag ez az általános felfogás, ezt⁴² tanítják az elemi iskolában éppugy mint az egyetemen. Általában kimondhatjuk, hogy az esztétika⁴³ a lélektannak egyik ága, amelynek a művészet mibenlétéhez semmi köze. A zürzavar azután teljes, ha az alkalmazott elméleteket, a kritikát vesszük szemügyre. A kritikus első célja volna annak a megállapítása, hogy a szóban forgó vers, kép, stb valóban műalkotás-e,⁴⁴ vagy sem. Ezeknek a polgári esztétikáknak az értelmében azonban minden kritikának egy mondatból kellene állania: vagy abból, hogy az⁴⁵ előttem álló mű valóban műalkotás, mert nekem tetszik, vagy⁴⁶ abból, hogy nem műalkotás, mert nekem nem tetszik. És több értelmük nincs is e kritikáknak, mert valóban nem a műről⁴⁷ beszélnek, hanem a művész lelkéről és tehetségéről és a tehetség kérdése sem attól függ, hogy a művész valóban művet alkotott-e, hanem attól, hogy az, amit csinált, tetszik-e a kritikusnak, vagy sem. A kérdés⁴⁸ tárgyi részét a legraffináltabb módon kerülik ki és annál nagyobb a kritikus, mennél raffináltabb az elkenésben. Mert a kérdés tárgyi részéhez érvén, olyasmiket írnak, hogy: finom megoldás, hajlékony toll, kerek szerkezet, amely gazdag lelket ölel magába. De hogy mi az a finom megoldás, arról bölcsen hallgatnak. A ravaszabbak mindjárt a kritikában megfelelnek erre, úgy fogalmazván, hogy: valami megmagyarázhatatlanul édes

³³ [előbb:]_g [elütés:] közelíteni: [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁴ [előbb:]_g Ismét mások [majd: ld. főszöveg]_g

³⁵ [előbb:]_g [elütés:] érzelmben [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁶ [előbb:]_g <eld> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁷ [előbb:]_g érzelmekből [majd: ld. főszöveg]_t

³⁸ [előbb:]_g egyenletet [majd: ld. főszöveg]_g

³⁹ [előbb:]_g érzése [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁰ [előbb:]_g maradjak, az iskolában [elütés:] <szabatos> [majd:]_g maradjak, az iskolában szabatosan [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴¹ [előbb:]_g [elütés:] megértetni [majd: ld. főszöveg]_g

⁴² [előbb:]_g azt [majd: ld. főszöveg]_g

⁴³ [előbb:]_g esztétika, [majd: ld. főszöveg]_t

⁴⁴ [előbb:]_g műalkotás e [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁵ [előbb:]_g <ab> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁶ [előbb:]_g a [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁷ [előbb:]_g <műv> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁸ [elütés:] kérdés [ld. főszöveg]_{szkj}

lobogás heviti. Vagy: de nem lehet elmondani, ezt olvasni kell. Vagyis minden sorban azt ösmerik be, hogy⁴⁹ ők csak a levegőbe beszélnek. És beszélnek arról, hogy a költő hogyan látja a világot, vizsgálgatván a vers stb tartalmát. Amivel arról⁵⁰ tesznek tanuságot, hogy a forma és a tartalom dialektikus viszonyáról a leghalványabb sejtelmük sincsen. Errenézve⁵¹ annyit, hogy minden, amit kimondunk, forma, mert a forma az a tevékenység, amely szemléletileg folyik, amely szemléletünknek elébe áll.⁵² A tartalom pedig az a jelentés, amelyet a szemlélet számára szükséges forma a szemléleten át az értelemnek nyújt. Két példát veszek föl ennek a tételnek az ábrázolására, egy egyszerű mondatot és egy ötszázoldalas regényt. A mondat így hangzik: éhes vagyok. Ha ezt ebédidőben mondom odahaza, annyit jelent, hogy mért nem hozzátok már azt az ebédet. Ebben az esetben ezt a mondatot éppen a tartalma, adott jelentése⁵³ utalja mint formát és mint stílust a közbeszéd formájának és stílusának kategóriájába.⁵⁴ Ha ezt a mondatot⁵⁵ (éhes vagyok) versben írom le, egyáltalában nem azt jelenti, hogy mi lesz azzal az ebéddel. Ekkor az a tartalma, hogy nem vagyok megelégedve ezzel a világgal. És itt lép⁵⁶ föl az a gondolat számunkra, hogy a művészi forma tartalma mindig társadalmi és egyetemes, már csak azért is, mert ha ez a mondat, hogy éhes vagyok, nem bírna jelentéssel mindenki számára függetlenül attól, hogy valóban éhes vagyok-e⁵⁷ vagy sem, akkor senki⁵⁸ sem volna rája kíváncsi, visszautasítanák mint értelmetlenséget, mert hiszen mi értelme volna⁵⁹ annak, hogy orrára kötöm a szegedi ismeretlen kubikosnak, aki a nyomda stb közbejöttével ugyis csak évek múltán tudná meg hogy éhes vagyok. De különben is mi köze hozzá bárkinek, hogy én ebéd előtt éhes vagyok, – ez⁶⁰ se nem művészi, se nem érdekes. Éhes vagyok tehát azt jelenti versben, hogy éhség⁶¹ egyáltalában van és ennek társadalmi szempontból jelentősége, társadalmi értelme van. A művészi formának ez a dialektikája. Harmadik esetben, mint most is, ennek a mondatnak az a tartalma,⁶² hogy többféle tartalma van, vagyis éppen a lehetséges jelentései⁶³ alkotják⁶⁴ azt a formát, amelynek a tartalmát elemezzük. Ez a tudományos forma. Másként érthetetlen volna, hogy ez az egyetlen mondat⁶⁵ mért tudományos példa itt, miért példa a művészetre ott és miért példa a

⁴⁹ [elütés:] hoyg [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵⁰ [előbb:]_g [elütés:] arraót [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁵¹ [előbb:]_g [elütés:] <errenét> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵² [előbb:]_g a forma az a tevékenység, amely szemléletileg folyik, amely szemléletünknek elébe áll. [majd: ld. főszöveg]_t

⁵³ [előbb:]_g tartalma, a jelentése [majd: ld. főszöveg]_{g+t}

⁵⁴ [elütés:] kategóriájába. [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵⁵ [előbb:]_g ezt mondatot [majd: ld. főszöveg]_t

⁵⁶ [előbb:]_g világgal. [elütés:] Éss lép [majd:]_{g+t} világgal. [elütés:] Éss itt lép [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵⁷ [előbb:]_g valóban éhes- [majd:]_g valóban éhes- vagyok-e [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵⁸ [előbb:]_g sem [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁹ [előbb:]_g van [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁰ [előbb:]_g vagyok, <h> [majd:]_g vagyok, ez [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁶¹ [előbb:]_g <e> [majd: ld. főszöveg]_g

⁶² [előbb:]_g jelentése [majd: ld. főszöveg]_g

⁶³ [előbb:]_g jelentéseit [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁴ [előbb:]_g <alb> [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁵ [előbb:]_g ez a mondat [majd: ld. főszöveg]_{g+t}

köznapi beszédre amott.⁶⁶ Benedetto Croce intuicionista esztétikája szerint a művészet semmi⁶⁷ más, mint intuíció. Intuíció? Mindenki ezt mondja, holott idegen szavakat csak akkor⁶⁸ szabad használni, ha magunk is megértjük. Intuíció magyarul t.i. se többet, se kevesebbet nem jelent, mint pontosan annyit, hogy: szemlélet. Ez különben minden filozófiai szótárban is benne található.⁶⁹ A művészet szemlélet, mondja Croce és ő maga is beismeri ugyanott, hogy sajnós, így tehát⁷⁰ nem tudunk minőségbeli különbséget⁷¹ tenni ama kijelentés, hogy „ez a fal” és Dante Isteni színjátéka között. Mert valóban: ez is szemlélet, az is. Már pedig éppen magával a szemlélettel, az intuícióval kerül itt ellenmondásba Croce, mert⁷² csak szemlélnem⁷³ kell ugy az egyiket, mint a másikat és már be is láttam, hogy milyen szédületes különbség van e két forma között, és e két forma tartalma között.⁷⁴ De nem folytatom. Csak megemlítem még, röviden, a beigért regénypéldát, Dos Passos Nagyvárosát.⁷⁵ A regény esetében különösen meglátszik, hogy mennyire összetévesztik a formát a tartalommal. Ha azt mondja valaki, hogy mondjam el egy regény tartalmát, akkor azt akarja tulajdonképpen,⁷⁶ hogy mondjam el, mi történik a regényben. Már pedig ami történik⁷⁷ a regényben, az nem a tartalma a regénynek, hanem a formája. Tehát ahol dőzsölnek e⁷⁸ regényben a bankárok és a pincérek alázatosan kiszolgálják őket, nemcsak kényszerűségből, hanem azért is, hogy ez jól van így, hiszen fordulhat a szerencse és ők is lehetnek bankárok, akik épp ilyen⁷⁹ undorítóan dőzsölhetnek, az nem tartalom, hanem forma, amelynek a tartalma, a jelentése az, többek között, hogy a newyorki proletariátus ideológiailag nagyon zavaros, nincs tisztában a saját jelentőségével és mivoltával, továbbá hogy az amerikai kapitalizmus olyan ideológiát termelt ki⁸⁰ osztályuralma védelmére, amely valóban igen hatásos eszköznek bizonyul a munkássággal szemben. És valóban részben ez⁸¹ a regény tartalma, mert ahol ez az ideológia nem hat a történeten belül, ott azonnal megjelenik a rendőr. E regénynek⁸² az én felfogásom szerinti tartalmát röviden úgy lehet elmondani, hogy: az amerikai társadalom ellentétei a

⁶⁶ [előbb:]_g amott. A regény, amellyel a forma és tartalom viszonyára utalok, Dos Passos Nagyvárosa. [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

⁶⁷ [előbb:]_g esztétikája [elütés:] <szertantüvészet> semmi [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁸ [előbb:]_g úgy [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁹ [előbb:]_g [elütés:] taálható [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁰ [előbb:]_g sajnós, tehát [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷¹ [előbb:]_g tudunk különbséget [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

⁷² [előbb:]_g itt ellentét [majd:]_g itt ellenmondásba, mert [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷³ [előbb:]_g meg kell <pillanta> [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁴ [előbb:]_g szédületes [elütés:] <külnöb> [majd:]_g szédületes különbség van e két forma között. [majd:]_{fc} szédületes különbség van e két forma között, [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁵ [előbb:]_g folytatom. Áttérek, röviden a beigért regénypéldára, Dos Passos Nagyvárosára. [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

⁷⁶ [előbb:]_g [elütés:] <tulajdonkéé> [ld. főszöveg]_{szkj}

⁷⁷ [előbb:]_g történés [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁸ [előbb:]_g a [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷⁹ [előbb:]_g akik ilyen [majd:]_{fc} akik <eppe> ilyen [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸⁰ [előbb:]_g a [majd: ld. főszöveg]_g

⁸¹ [előbb:]_g valóban ez [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

⁸² [előbb:]_g [elütés:] regányzok [majd: ld. főszöveg]_g

legfinomabb vonatkozásban is végsőkéig⁸³ megérték a nyílt kirobbanásra, azonban a proletáriátus csak⁸⁴ passzive és nem tudatosan alkot osztályt, ezért a forradalmisága csak egyéni és egyes esetekben robban ki, azazhogy puffog ki, társadalmi forradalom helyett egyéni lázadozássá korcsosul. Pl. egy házi szolga aljas bankárgazdája meghal, a szolga a halottat szembekepi, majd minthogy így egyéni és érzelmi, tehát nem osztálytudatos vágya kielégült, a köpést zsebkendőjével letörli – hiszen nem hagyhatja ott, mert kidobják. Tartalmát tehát el tudnám mondani⁸⁵ de a formáját, vagyis, hogy mi történik benne, nem. Mert ötszáz oldalon minden sorban történik valami, ami jelent valamit, főhőse pedig nincsen, azazhogy főhőse a new-yorki⁸⁶ társadalom. Tehát már ennek a formai mozzanatnak, hogy nem egyén a regény hőse, hanem egy társadalom, szintén az a tartalma, hogy írója szocialista. Vagy⁸⁷ vegyük⁸⁸

[...]⁸⁹

ben⁹⁰ egyáltalában lehetséges, hogy legyen művészileg változó. Módszertanilag ez úgy is kifejezhető, hogy eddig a művészi változóval foglalkoztam⁹¹ és így értettük meg bizonyos fokig a művészi állandót, most majd a művészi állandóval foglalkozom, hogy megérthessük⁹² bizonyos fokig a művészi változót.⁹³ Ez elengedhetetlenül szükséges, mert az így megértett művészi változóval⁹⁴ ismét mélyebben megérthetjük a művészi állandót, s az ilyen módon mélyebben megértett állandóval még mélyebben érthetjük⁹⁵ meg a változót. És így tovább, mindenki folytathatja olyan mélységig, ameddig bírja és kedve tartja, – én, itt és most,⁹⁶ ennek a dialektikus⁹⁷ elgondolásnak csak az alapgörbáját próbálom megrajzolni, erőmtől telő szabadsággal. Ne feledjük el, hogy egyetlen mondatnak, annak, hogy éhes vagyok, a jelentésbeli phaenomenologiai elemzésével kezdtük, ezt a phaenomenologiai vizsgálatot tettük dialektikus kutatásunk kiindulójává és egyben dialektikussá, mert hiszen mi nem vagyunk idealisták, tehát dialektikánk kiindulópontja csakis adott⁹⁸ és szemlélhető valóság lehet. Hát ezzel bizony igen jelentős munkát végeztünk eddig is, de csak félig. Az alapgörbe másik irányát még csak most kell megállapítanunk.

⁸³ [előbb:]_g <vék> [majd: ld. főszöveg]_g

⁸⁴ [előbb:]_g <I> [majd: ld. főszöveg]_g

⁸⁵ [előbb:]_g [elütés:] <monf> [majd: ld. főszöveg]_g

⁸⁶ [előbb:]_g [elütés:] <nwe> [majd: ld. főszöveg]_g

⁸⁷ [elütés:] szocialista, Vagy [ld. főszöveg]_{szkj}

⁸⁸ [A 4. kéziratoldal utolsó szava. Az 5. kéziratoldal nem ismert.]

⁸⁹ [A JA 139. jelzetű kéziratban is fellelhetők a szöveghiányt határoló szavak, illetve mondatrészek, ld. 273–323. sor:] Vagy vegyük e regénynek egyetlen jelenetét. [→] Azaz most azt kell kikutatnunk, hogy mi az a művészi állandó, amelynek értelmében egyáltalában lehetséges, hogy legyen művészi változó.

⁹⁰ [A 6. kéziratoldal első szava.] [előbb:]_g ben [majd: ld. főszöveg]_t

⁹¹ [előbb:]_g a változó művészivel foglalkoztam [majd: ld. főszöveg]_{t,pc}

⁹² [előbb:]_g [elütés:] megérthessük [majd: ld. főszöveg]_t

⁹³ [előbb:]_g állandót [majd: ld. főszöveg]_g

⁹⁴ [előbb:]_g [elütés:] változóval [majd: ld. főszöveg]_t

⁹⁵ [előbb:]_g [elütés:] érthetjük [majd: ld. főszöveg]_t

⁹⁶ [előbb:]_g én itt és most [majd: ld. főszöveg]_t

⁹⁷ [előbb:]_g [elütés:] <dila> [majd: ld. főszöveg]_g

⁹⁸ [előbb:]_g <adk> [majd: ld. főszöveg]_g

Minthogy a valósággal való összeköttetésünk⁹⁹ már megvan, most elindulhatunk¹⁰⁰ már egy elméleti tétel nyomában is. Látjuk, hogy gondolatunknak teste van, fölemelkedhetünk, nem kell félnünk, hogy a valóság gravitációja cserbenhagyja. Ez a tétel úgy hangzik, hogy: az
 155 előfeltételek száma nem lehet végtelen; pl.¹⁰¹ minden logikai¹⁰² funkció bizonyos végső, már tovább nem igazolható logikai alapelvek érvényét teszi fel. Ez a tétel Arisztotelesz nevéhez fűződik és mint a végtelen regresszus lehetetlenségének elve¹⁰³ ismeretes. Arisztotelesz egész rendszere ezen¹⁰⁴ az alapulven épül föl. A logikában ilyen¹⁰⁵ végső alapelv az azonosság elve, vagyis hogy:¹⁰⁶ minden dolog azonos önmagával. Csak ennek a tételnek az értelmében tudunk
 160 gondolkodni. Ez a tétel valóban helyes és evidens, ez a tétel tovább¹⁰⁷ már nem magyarázható. Arisztotelesz a végtelen regresszus lehetetlenségének elvén építi föl metafizikáját is, vagyis abból indul el, hogy kell a létező világban is oly végső mozzanatokra bukkannunk, amelyekből az egész megérthető.¹⁰⁸ E mozzanatok szerinte és szerintem is: a
 165 matéria és a forma, a matéria mint potencia és a forma mint aktus.¹⁰⁹ Csak ott tér el a helyes felfogástól, hogy azt mondja: a matéria és a forma feltételeznek egy végső mozgatót, amely nem más, mint az isten. A hiba a dialektika hiányában rejlik. Mert a valóság végső mozzanata, amelyből minden megérthető, nem az isten, amivel semmi sem érthető meg, hanem a matériának és a formának egymásban valósága, a potenciának és az aktusnak az egymásban léte, a világegész.¹¹⁰ A regresszus lehetetlenségének elve tehát mindeddig helyes,
 170 azonban nem a theologia, hanem a dialektika értelmében. Esztétikája is ezen az elven alapul.¹¹¹ Azt mondja, kell lennie egy végső tárgynak, amely már önmagánál fogva szép, amelynek a¹¹² megjelenése tesz bármit is széppé. Ezt azzal tagadom, hogy egyáltalában nincsen szép, csak dolgok vannak, amelyek tetszenek vagy nem tetszenek, és aszerint mondjuk őket szépnek, avagy nem szépnek. Azonban ha A. tévedett is elvének alkalmazásában itt, elve¹¹³ mégis megadja a művészi állandó kulcsát. Mert tudjuk, hogy a
 175 művészet¹¹⁴ nem szemlélet, mint¹¹⁵ Croce mondja, hanem csak szemléleti,¹¹⁶ hiszen formában való, márpedig a forma szemléleti. Tehát én azt állítom és igazolom, hogy kell lennie egy

⁹⁹ [előtérés:] összeköttetésünk [ld. főszöveg]_{gzkj}

¹⁰⁰ [előbb:]_g megvan most nézzük [majd:]_g megvan most elindulhatunk [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁰¹ [előbb:]_g hangzik, hogy [majd:]_t hangzik, hogy az a [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁰² [előbb:]_g [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁰³ [előbb:]_g a végtelen regresszus lehetetlenségének elve [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁰⁴ [előbb:]_g a [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁰⁵ [előbb:]_g logikában az ilyen [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁰⁶ [előbb:]_g hogy [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁰⁷ [előbb:]_g evidens, tovább [majd: ld. főszöveg]_{g+tt}

¹⁰⁸ [előbb:]_g <megértha> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁰⁹ [előbb:]_g a matéria és a forma, a [előtérés:] <matá> [majd:]_g a matéria és a forma, a matéria mint potencia és a forma mint aktus. [majd: ld. főszöveg]_t

¹¹⁰ [előbb:]_g egymásban léte. [majd: ld. főszöveg]_{g+tt}

¹¹¹ [előbb:]_g ezen alapul. [majd: ld. főszöveg]_t

¹¹² [előbb:]_g amelynek [előtérés:] (monfdja) a [majd:]_g amelynek (mondja) a [majd: ld. főszöveg]_t

¹¹³ [előbb:]_g [előtérés:] <elb> [majd: ld. főszöveg]_g

¹¹⁴ [előbb:]_g [előtérés:] művészet [majd: ld. főszöveg]_t

¹¹⁵ [előbb:]_g szemlélet lényegében, mint [majd: ld. főszöveg]_t

¹¹⁶ [előbb:]_g szemléleti, [majd: ld. főszöveg]_t

végző szemléleti mozzanatként, amelynél tovább már nem juthatunk.¹¹⁷ És ez a művészet. Nézzük csak¹¹⁸ a szemléletet¹¹⁹ munkája közben: a¹²⁰ valóság formájára irányul. Márpedig a valóság nem más, mint a matéria és a forma egymásbanléte, végző fokon a világegész.¹²¹ 180 Nos, éppen a világegész nem szemlélhetjük,¹²² szemléletünk számára csak a világegész mozzanatai adóttak – e¹²³ mozzanatok elnyelik szemléletünk elől¹²⁴ az egészet, amelyet¹²⁵ azonban éppen e¹²⁶ mozzanatok alapján értelmünk állít.¹²⁷ Szemléletünk tehát benne volna a végtelen regresszusban, amint az egyik mozzanatról átlép a másikra és így tovább, ha nem volna valami végző, ami megállítaná. Ez a végző a világegész kellene legyen, ez azonban 185 nem szemléleti. Én tehát azt állítom, hogy a művészet nem más, mint a nem szemléleti végző világegész helyébe való teremtése egy szemléleti végző egésznek.¹²⁸ Egyrészt¹²⁹ azért, mert mi volna más az a szükséges végző szemléleti, ha nem a műalkotás?,¹³⁰ másrészt, hogy a valóságnál maradjunk, a következő elgondolás miatt, amely szorosan a mű alkotásához tapad:¹³¹ Hogyan alkottatik a mű? A művész először is két részre osztja a valóságot azáltal, 190 hogy kiválasztja azt a részt,¹³² azokat az elemeket, amelyekből művét majd megalkotja. Ezzel¹³³ a kiválasztott valóságrésszel elfödi a szemlélet elől az összes többi, a ki nem választottat. Gondoljunk csak arra, hogy amikor valóban átadjuk magunkat egy vers, elbeszélés, zenedarab stb. lelkének, akkor csak az van szemléletünk számára. De ez még semmi. Mert ennek a valóságnak, amely az összes többi, ki nem választott valóságokat is 195 helyettesíti, szintén vannak részei. Azonban a jó műben ezek a részek részvoltageban megsemmisülnek, csak az él bennük, ami közös, tehát mint pusztá, résztelen egész áll

¹¹⁷ [előbb:]_g kell lennie egy végző szemléleti mozzanatként, amelynél tovább már nem juthatunk. [majd: ld. főszöveg]_t

¹¹⁸ [előbb:]_g [elütés:] <cx> [majd: ld. főszöveg]_g

¹¹⁹ [előbb:]_g [elütés:] szemléletet [majd: ld. főszöveg]_t

¹²⁰ [előbb:]_g közben. A [majd: ld. főszöveg]_t

¹²¹ [előbb:]_g a valóság nem más mint a matéria és a forma egymásbanléte, végző fokon a világegész. [majd: ld. főszöveg]_t

¹²² [előbb:]_g <ne> [majd:]_g [elütés:] szemlélhetjük, , [ld. főszöveg]_{szkj}

¹²³ [előbb:]_g a [majd: ld. főszöveg]_g

¹²⁴ [előbb:]_g elnyelik előlünk [majd: ld. főszöveg]_g

¹²⁵ [előbb:]_g amelyet [majd: ld. főszöveg]_t

¹²⁶ [előbb:]_g a [majd: ld. főszöveg]_g

¹²⁷ [előbb:]_g értelmünk állít. [majd: ld. főszöveg]_t

¹²⁸ [előbb:]_g hogy a művészet nem más, mint a nem szemléleti világegész helyébe való teremtése egy nem [majd:]_g hogy a művészet nem más, mint a nem szemléleti világegész helyébe való teremtése egy szemléleti <egység> [majd:]_{t;g} hogy a művészet nem más, mint a nem szemléleti világegész helyébe való teremtése egy szemléleti egésznek. [majd:]_t hogy a művészet nem más, mint a nem szemléleti világegész helyébe való teremtése egy szemléleti egésznek. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹²⁹ [előbb:]_g Marx [majd: ld. főszöveg]_g

¹³⁰ [előbb:]_g műalkotás, [majd: ld. főszöveg]_t

¹³¹ [előbb:]_g tapad. [majd: ld. főszöveg]_t

¹³² [elütés:] azt részt, [ld. főszöveg]_{szkj}

¹³³ [előbb:]_g <eze> [majd: ld. főszöveg]_{g;t}

szemléletünk előtt, úgy hogy az végre¹³⁴ megpihenhet. Ez ellen egyáltalában nem szól, sőt éppen ezt igazolja az, hogy egyes versekből igen sűrűn csak egyes sorok maradnak fejünkben, amelyeket aztán különösen szép soroknak mondunk. Mert mondjuk ennek a két sornak

Boldog órák szép emlékeképpen
Rózsafelhők usztak át az égen
(Petőfi)

szintén¹³⁵ vannak részei – a vers szavakból áll – azonban különvalósága mindegyiknek megsemmisül, és csak¹³⁶ összességük a maga felbonthatatlan, (mert különben művészileg megsemmisülő)¹³⁷ egészében él szemléletünkben. Tehát a műalkotás folyamatának¹³⁸ vizsgálata is azt mutatja, hogy a szemlélet számára alkot egészet, egy szemléleti végsőt¹³⁹ a nem szemléleti de valóságos világegész helyébe. Ez ellen nem hozható fel az, hogy végeredményben a tudományos értekezés is egy olyan forma, amely egyetlen mozzanatban, t.i. pl. érvényes igazságában függ össze,¹⁴⁰ szintén mint egész. Mert hiszen ott az összefüggés logikai,¹⁴¹ vagyis úgy áll fenn, hogy a valóságra csak vonatkozik,¹⁴² míg itt az összefüggés kizárólagos szemléleti valóság,¹⁴³ azaz nem logikai, hanem szemléleti egész, amelyből éppen megfordítva, logikai felbontás és elemezés útján olyan igazságra következtethetünk, amilyenre csupán az elrejtőző világegész elemezése útján tehetnénk szert.¹⁴⁴ Gondoljunk csak arra, hogy Dos Passos regényét boncolgatván néhány szóban, miket tudtunk meg belőle! Hiszen itt a szemléletünk elől elsikkantó valóság összefogottan áll rendelkezésünkre!¹⁴⁵

¹³⁴ [előbb:]_g tehát mint pusztá, résztlen egész áll szemléletünk előtt, amely végre [majd:]_{g+e} tehát mint pusztá, résztlen egész áll szemléletünk előtt, úgy hogy az végre [majd: ld. főszöveg].

¹³⁵ [előbb:]_g sornak szintén [majd: ld. főszöveg].

¹³⁶ [előbb:]_g megsemmisül, csak [majd: ld. főszöveg].

¹³⁷ [előbb:]_g mert különben művészileg megsemmisülő [majd: ld. főszöveg].

¹³⁸ [előbb:]_g folyamata [majd: ld. főszöveg]_{t+g}

¹³⁹ [előbb:]_g egy végsőt [majd: ld. főszöveg]_{g+e}

¹⁴⁰ [előbb:]_g össze. [majd: ld. főszöveg].

¹⁴¹ [előbb:]_g az összefüggés logikai, [majd: ld. főszöveg].

¹⁴² [előbb:]_g a valóságra csak vonatkozik, [majd: ld. főszöveg].

¹⁴³ [előbb:]_g az [elütés:] <összefüggés> kizárólagos szemléleti valóság, [majd:]_t az [elütés:] <összefüggés> összefüggés kizárólagos szemléleti valóság, [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁴⁴ [előbb:]_g megfordítva, felbontása és elemezése útján olyan igazságra következtethetünk, amilyenre csupán a világegész elemezése útján tehetnénk szert. [majd:]_t megfordítva, felbontása és elemezése útján olyan igazságra következtethetünk, amilyenre csupán a világegész elemezése útján tehetnénk szert. [majd: ld. főszöveg]_{g+e}

¹⁴⁵ [előbb:]_g rendelkezésünkre. [új bekezdésben:] Már most összevetvén [majd:]_g rendelkezésünkre. [új bekezdésben:] Már most ha összevetjük a művészi állandót, t. i. azt, hogy a műalkotás nem más, mint a végső szemléleti egész, [majd:]_g rendelkezésünkre. [új bekezdésben:] Már most ha összevetjük a művészi állandót, t. i. azt, hogy a műalkotás nem más, mint a világegész képviselő egész, a művészi változóval, azzal, hogy a végső [majd:]_g rendelkezésünkre. [új bekezdésben:] Már most ha összevetjük a művészi állandót, t. i. azt, hogy a műalkotás nem más, mint a világegész képviselő egész, a művészi változóval, azzal, hogy a műalkotás végső szemléleti – megoldódik a [elütés:] <relyt> [majd:]_g rendelkezésünkre. [új bekezdésben:] Már most ha összevetjük a művészi állandót, t. i. azt, hogy a műalkotás nem más, mint a világegész képviselő egész, a művészi változóval, azzal, hogy a műalkotás végső

A művészi állandó mozzanata tehát azt jelenti, hogy minden korban minden egyes műalkotás mint a világegészet képviselő szemléleti egész jelenik meg.¹⁴⁶ A művészi változó mozzanata pedig nem más, mint az az általános és társadalmi, amely¹⁴⁷ a korrallal együtt¹⁴⁸ változik és amelyből¹⁴⁹ alakul ki az egész. Tehát a változó alkotja az állandót és az állandó 220 érvényesíti a változót. A változó adja meg az állandó valóságát s az állandó adja meg a változó érvényét.¹⁵⁰ Vagyis, példaszerűen kifejezve, művet csak úgy lehet alkotni, ha az alkotás pillanatában fennálló társadalomnak a valóságos összefüggéseiből¹⁵¹ alkotom, viszont ezek az összefüggések csak akkor lesznek érvényesek a művön (regényen stbin)¹⁵² belül, ha mint egyetlen egész, mint végső¹⁵³ szemléleti egész¹⁵⁴ jelennek meg. E két mozzanat közül 225 bármelyik legyen is hibás, a mű rossz. Pl. minden ma irt polgári ideológiájú regény és mű rossz, mert nem a valóságos társadalmi összefüggésekből alkotódik. Ezért nem lehet belőle végső szemléleti egész sem, mert hiszen minden öntudatos szocialista munkás szemlélete mélyebbre hatol a polgári ideológiánál.¹⁵⁵ Minthogy tehát ebben az esetben rossz a művészi változó, a kölcsönös függés folytán rossz a művészi állandó is, vagyis nem műalkotás áll 230 előttünk.¹⁵⁶ A ma irt szocialista tendenciájú művek nagyrésze, pedig azért rossz,¹⁵⁷ mert az

szemléleti – megoldódik a rejtélyek legtöbbször. Megoldódik, hogy miért kell a műalkotásnak ujnak lennie, noha pl. Petőfiről tudjuk, hogy nem ujn, mégis hogy idézőjelet is használjak, gyönyörködünk benne. És mért dobjuk ki nevetve mégis azt, aki ma Petőfi féle verset ír. Hogy mért nevetnők ki azt, aki ezeket a sorokat írta ma, hogy Szentegyház keblem belseje, Oltára képed. S hogy mért válik vissza művésziévé, ha utólag megtudjuk, hogy Petőfi <irta,> Nem, ez nem tekintélytiszteltet. [majd:]_{pc} rendelkezésünkre. [új bekezdésben:] Már most ha összevetjük a művészi állandót, t. i. azt, hogy a műalkotás nem más, mint a világegészet képviselő egész, a művészi változóval, azzal, hogy a műalkotás végső szemléleti – megoldódik a rejtélyek legtöbbször. Megoldódik, hogy miért kell a műalkotásnak ujnak lennie, noha pl. Petőfiről tudjuk, hogy nem ujn, mégis hogy idézőjelet is használjak, gyönyörködünk benne. És mért dobjuk ki nevetve mégis azt, aki ma Petőfi féle verset ír. Hogy mért nevetnők ki azt, aki ezeket a sorokat írta ma, hogy Szentegyház keblem belseje, Oltára képed. S hogy mért tiszteljük művésziként, ha utólag megtudjuk, hogy Petőfi írta. Nem, ez nem tekintélytiszteltet. [majd:]_{fc} [A szövegrész áthelyezése. Korrektúrautasítás: „9. oldalra! 1. bekezdés.”] [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁴⁶ [előbb:]_g A művészi állandó mozzanata tehát azt jelenti, hogy minden korban minden egyes műalkotás mint a világegészet képviselő szemléleti egész jelenik meg. [majd: ld. főszöveg]_{t+pc}

¹⁴⁷ [előbb:]_g A művészi változó mozzanata pedig nem más, mint az az általános és társadalmi, amely [majd: ld. főszöveg]_{t+pc}

¹⁴⁸ [előbb:]_g együtt és [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁴⁹ [előbb:]_g amelyből [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁵⁰ [előbb:]_g Tehát a <vo> [majd:]_g Tehát a változó alkotja az állandót és az állandó érvényesíti a változót. [majd:]_t Tehát a változó alkotja az állandót és az állandó érvényesíti a változót. [majd:]_t Tehát a változó alkotja az állandót és az állandó érvényesíti a változót. A változó adja meg az állandó valóságát s <á> [majd:]_t Tehát a változó alkotja az állandót és az állandó érvényesíti a változót. A változó adja meg az állandó valóságát s az állandó adja meg a változó érvényét. [majd: ld. főszöveg]_{t+pc}

¹⁵¹ [előbb:]_g társadalomnak az összefüggéseiből [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

¹⁵² [előbb:]_g regényen stbin [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁵³ [előbb:]_g egyetlen és végső [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

¹⁵⁴ [előbb:]_g <ó> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁵⁵ [előbb:]_g hatol. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁵⁶ [előbb:]_g áll a [majd:]_g áll [elütés:] előttünk. [ld. főszöveg]_{szk}

¹⁵⁷ [előbb:]_g művek pedig nagyjából azért rosszak, [majd: ld. főszöveg]_{g+pc}

észrevett valóságos társadalmi összefüggésekből nem alkotnak szemléleti egyetlen egészet,¹⁵⁸ ami által épp a felhasznált összefüggések valóságos érvénye sikkad el. T.i. a dolgok összefüggése úgy valóságos, ahogyan a világegészet alkotják¹⁵⁹ és minthogy a műegész nem
 235 más mint a világegész szemléleti helyettése, az összefüggések a művön belül is csak úgy érvényesek, ha szemléleti egészet alkotnak.¹⁶⁰ Pl. a valóság ellentétei¹⁶¹ a műben a szemlélet számára mint ritmus¹⁶² szerepelnek. A versköltők élnek a legtöbb ritmussal, – a versköltők szeretik legjobban az ellentéteket. A ma irt sok rossz bár szocialista¹⁶³ tendenciájú mű tehát azért rossz, mert a művészi állandó hibás és a kölcsönös¹⁶⁴ összefüggés folytán a művészi
 240 állandó hibája érvényteleníti¹⁶⁵ a művészi változót.

A művészi változó és¹⁶⁶ a művészi állandó összevetéséből érthetjük meg mindazt a sok rejtélyt és megokolatlan állítást, ami a művészetre vonatkozik. Hogy pl. a műnek ujnak¹⁶⁷ kell lennie, noha Petőfiről tudjuk, hogy nem új és mégis, hogy idézőjelet használjak, „gyönyörködünk”¹⁶⁸ benne. Hogy mért dobjuk ki mégis nevetve azt,¹⁶⁹ aki ma Petőfi szerü¹⁷⁰
 245 verset ír. Hogy miért csepülnők le azt,¹⁷¹ aki ma írná a következő¹⁷² sorokat: „Szentegyház¹⁷³ keblem belseje, Oltára képed”. És mért mivészi mégis, ha megtudjuk utólag, hogy Petőfi irta? Először is: e két sor egészként való összefüggése teljes. A hiba, ha ma íródik, az, hogy ma már nem végső szemléleti ez a két sor,¹⁷⁴ mert a szemlélet már meghaladta azt a fölfogást, amely szerint a legnagyobb s a legmagasztosabb dolgok¹⁷⁵ egyike a lélek számára a templom
 250 meg az oltár – mert hiszen e¹⁷⁶ hasonlat magasztos, mert magasztos dologról, a honszerelemről akar beszélni. De a mi¹⁷⁷ szemünkben már a honszerelem sem magasztos, mert ismerjük úgy a nép, mint a haza, a lakosság meg az állam és az elnyomó osztályok meg az uralkodó osztályok összefüggéseit. Ez a két sor megszabja a vers összes többi sorát –

¹⁵⁸ nem alkotnak egyetlen egészet, [majd:]_{g+t} nem alkotnak egyetlen szemléleti egyetlen egészet, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁵⁹ [előbb:]_g a dolgok összefüggése úgy valóságos, ahogyan a világegészet alkotják [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁶⁰ [előbb:]_g az összefüggések a művön belül is csak úgy érvényesek, ha szemléleti egészet alkotnak. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁶¹ [előbb:]_g ellentétei [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁶² [előbb:]_g ritmus [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁶³ [előbb:]_g rossz szocialista [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁶⁴ [előbb:]_g [elütés:] <kölv> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁶⁵ [előbb:]_g érvényteleníti [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁶⁶ [előbb:]_g [elütés:] ás [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁶⁷ [előbb:]_g ujnak [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁶⁸ [előbb:]_g [elütés:] <„gyönyörködül> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁶⁹ [előbb:]_g ki nevetve mégis azt, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁷⁰ [előbb:]_g [elütés:] szerüm [majd:]_{fc} szerün [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁷¹ [előbb:]_g ezt [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁷² [elütés:] következők [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁷³ [előbb:]_g Szentegyház [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁷⁴ [előbb:]_g szemléleti, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁷⁵ [előbb:]_g legnagyobb dolgok [majd:]_{fc} legnagyobb legmagasztosabb dolgok [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁷⁶ [előbb:]_g a [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁷⁷ [előbb:]_g beszélni. Azonban a mi [majd: ld. főszöveg]_{fc}

Petőfi nagyszerű költő volt – a verset¹⁷⁸ el is fogadjuk versnek, mert akkor, amikor íródott, valóban a szemlélet határán járt:¹⁷⁹ azaz minden porcikájában benne van a polgári átalakulással együtt haladó forradalmár ideológiája. Polgári forradalomról lévén szó, ne feledjük el e két sor dialektikáját sem. Azért hasonlítja Petőfi¹⁸⁰ a keblét templomhoz és a haza képét a templomi oltárhoz,¹⁸¹ mert úgy a templom, mint az oltár a polgári ideológiában egyidejűleg magasztos és alantas. A két sor¹⁸² dialektikus értelme ugyanis a következő: ha valamit magasztalni akarok, akkor magasztoshoz kell hasonlitanom. Azonban a templom és az oltár mint hasonlat valami¹⁸³ más dolognak a magasztosságát akarja jelenteni és nem a sajátját – általuk éppen e más dolog válik magasztossá velük¹⁸⁴ szemben. Vagyis ez a más dolog lesz magasztos, és ezzel szemben a templom¹⁸⁵ és az oltár a magasztosságából veszít.¹⁸⁶ Hallgassuk meg csak a vers első három szakaszát.¹⁸⁷

Tied vagyok,¹⁸⁸ tied, Hazám!
e sziv, e lélek;
kit szeretnék, ha tégedet
nem szeretnék.

Szentegyház keblem belseje,
Oltára képed.
Te állj s ha kell: a templomot
eldöntöm érted.

S az összeroskadó kebel
Végső imája:
Áldás a honra, istenem
Áldás reája! –¹⁸⁹

¹⁷⁸ [előbb:]_g <f> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁷⁹ [előbb:]_g járt, [majd:]_{pc} járt.; [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁸⁰ [előbb:]_g hasonlítja magát Petőfi [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁸¹ [előbb:]_g a benne való oltárhoz, mert [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

¹⁸² [előbb:]_g sorból [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁸³ [előbb:]_g hasonlitanom. A templom és az oltár valami [majd:]_g hasonlitanom. A templom és az oltár azonban mint hasonlat valami [majd:]_{fc} hasonlitanom. azonban a templom és az oltár mint hasonlat valami [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁸⁴ [előbb:]_g vele [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁸⁵ [előbb:]_g [elütés:] templom [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁸⁶ [előbb:]_g a magasztosságát elveszíti. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁸⁷ [előbb:]_g csak mind a négy sort: Szentegyház keblem belseje, Oltára képed. Te [majd:]_g csak mind a négy sort: [új sorban:] Szentegyház keblem belseje, [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁸⁸ [előbb:] vagyok hazá [végül: főszöveg]

¹⁸⁹ [előbb:]_g érted. [új sorban:] A [majd: ld. főszöveg]_t

- Már most melyik magasztosabb? A haza-e, vagy az egyház? Bármelyiket vegyük is a versből, a másik a magasztosabb.¹⁹⁰ És valóban, a haza meg az egyház képzetét tekintve áll ez az egész polgári ideológiára. A vers tartalma pedig az az ideologia, az hogy templom stb az a forma.¹⁹¹ Ma tehát költő ezt azért nem írhatja le, mert a társadalmi változóval együtt a művészi¹⁹² változó is megváltozott, vagyis ma nem a polgári társadalom kezdetén, hanem a végén és egyben a proletár társadalom kezdetén vagyunk, egyszóval¹⁹³ a mai művészi változót,¹⁹⁴ amelyből a művészi állandót meg kellene alkotni,¹⁹⁵ ma már csak szocialista ideológiával lehet megtalálni.¹⁹⁶
- 285 Mármost¹⁹⁷ egész röviden egy-két szót az összefüggések egészzé való tételének technikájáról.

Ajkaidon a nedves hazugság –
 Azt hiszem metonymiának hívták.
 Favágó első szaka: zuzmara szárnyas hajamra hull.¹⁹⁸

¹⁹⁰ [előbb:]_g másik magasztosabb. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁹¹ [előbb:]_g ideológiára. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁹² [előbb:]_g [elütés:] <művésu> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁹³ [előbb:]_g <egyszób> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁹⁴ [előbb:]_g mai művészi változót, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁹⁵ [előbb:]_g állandót megalkothatjuk, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁹⁶ [gépiratos szövegrész utolsó szava]

¹⁹⁷ [kéziratos szövegrész első szava]

¹⁹⁸ [előbb:]_g csak szocialista ideológiával lehet megtalálni. [majd:]_{fc} csak szocialista ideológiával lehet megtalálni. [majd:]_{fc} csak szocialista ideológiával lehet megtalálni. [új bekezdésben:] Mármost egész röviden egy-két az [majd:]_{fc} csak szocialista ideológiával lehet megtalálni. [új bekezdésben:] Mármost egész röviden egy-két szót az összefüggések egészzé való tételének technikájáról. [új bekezdésben:] Ajkaidon a nedves hazugság – [új bekezdésben:] Favágó első szaka: zuzmara hull szárnyas hajamra. [majd:]_{fc} csak szocialista ideológiával lehet megtalálni. [új bekezdésben:] Mármost egész röviden egy-két szót az összefüggések egészzé való tételének technikájáról. [új bekezdésben:] Ajkaidon a nedves hazugság – Azt hiszem metonymiának hívták. [új bekezdésben:] Favágó első szaka: zuzmara hull szárnyas hajamra. [majd:]_{pc} csak szocialista ideológiával lehet megtalálni. [új bekezdésben:] Mármost egész röviden egy-két szót az összefüggések egészzé való tételének technikájáról. [új bekezdésben:] Ajkaidon a nedves hazugság – Azt hiszem metonymiának hívták. [új bekezdésben:] Favágó első szaka: zuzmara hull szárnyas hajamra. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

Kämmest gen oviden γ -vit^{siit} / α -vit^{siit}
 nek spissi mald lütelink tehnikajook.
 Alpkaidon + midoo kerraga -
 et hipesu metrougumidat kin tek.
 Tava põlso nade, nunnua hull nau.
700 kaiaura.

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 363. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1930. szeptember–október.

A datálás indoklása: ld. *Keletkezéstörténet*.

Kéziratleírás: Cím: *Irodalom és szocializmus*. Előadás. Szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Töredék. 9 fólió, 9 beírt oldal. 205×335 mm-es, vágott szélű, famentes, vízjel nélküli hártypapír. Fekete írógépszalaggal, kétszeres sorközzel írt gépirat; gépiratos, autográf fekete tinta, fekete és piros ceruzaírású javításokkal és rájegyzésekkel. Gépiratos oldalszámozás – két kötőjel közötti számokkal – a második oldaltól, az oldalak felső margójának közepén: 2–10-ig. Az 5. oldal hiányzik. A 7. és 8. oldal számozása autográf javítva, fekete tollal 6-ról 7-re, fekete ceruzával 7-ről 8-ra. A cím ritkított betűtípussal gépelve, és pont zárja le. A cím és az első sor közé utólagosan beszúrva, autográf fekete ceruzaírással: „Tisztelt Elvtársak!” Fekete ceruzaírású, nem a fogalmazványhoz tartozó rájegyzések a kéziratlapokon: az 1. fólió rektóján, a felső margó jobb oldalán: „10/2” [?]; a verzó közepén: „III/1”; a 9. fólió verzóján, a felső margó bal oldalán: „263”; az oldal közepén egymás alá írt számok: „34 [/] 78 [/] 312 [/] 234 [/] 2652; mellette, szintén egymás alá írva: „48 sor [/] 58 betű [/] 464 [/] 232 [/] 2784 [/] 2652 [/] 132”. A számok nem matematikai számítások, nincs közöttük relációjel. Az utolsó kéziratlapon piros ceruzaírású vízszintes vonal zárja le a szöveget. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 363. Palliumcím: [*József Attila*]: *Irodalom és szocializmus – [Előadás] – 1931 eleje*. 1949-ben került a Petőfi-ház gyűjteményébe, József Jolán tulajdonából. A JAgy leltárában jelzete: J. A. nsz.: 63. Lajstromszám: 263.

Szerzőség: A kézira-ton nem szerepel aláírás, de a szerzőség a kézírás és a proveniencia alapján egyértelműen azonosítható.

A szövegközlésről: A kéziratból hiányzó szövegrész helyét a főszövegben jelezzük: [...]; illetve ismertetjük a hiányt határoló szövegrészekhez kapcsolódó lábjegyzetekben. JA egyes szövegrészeket aláhúzott a kéziratban. Mivel a szöveget nem közlésre, hanem előadásra szánta a szerző, ezeket az aláhúzásokat a kéziratnak megfelelően közöljük, azaz nem transzformáljuk kurziválássá.

Irodalom és szocializmus

Művészetbölcseleti alapelemek

Tisztelt Elvtársak!*

Azt¹ hiszem, mindnyájan tudjuk, mi a szocializmus, ki tudnók fejteni lényegében egyöntetűen. Azonban az irodalommal már bajok vannak,² mert habár azt mondjuk róla, hogy 5
nyelvi művészet;³ vagyis az a művészet, amelynek anyaga a nyelv,⁴ ezzel még csak azt tudjuk róla, hogy mindenekelőtt⁵ a nyelv törvényeit kell figyelembe⁶ vennie. Mert hiszen minden művészetet kötnek anyagának⁷ a törvényei. Az irodalmat pedig annál is inkább, mert anyaga, a nyelv, már önmagában is emberi, társadalmi közösséget⁸ tartalmaz;⁹ a közösségnek azzal a lelki kiállási módjával egyetemben, amellyel ez a közösség a világ viszonyait fölfogja, 10
tagadja, vagy elfogadja. Tehát a nyelv minőségéből adódik az irodalomnak nemzetiségi különös mozzanata és a közösséget jelentő nyelvi anyag törvényeinek értelmében kapják meg az egyes irodalmak nemzetiségi különös mivoltukat. Így más anyaggal dolgozik a német és más anyaggal a magyar irodalom. Különbözésük tehát nem lényegi, hiszen azonosak abban, hogy az anyagból irodalmat csinálnak, hanem csak annyi, hogy bizonyos fokig másfajta 15
anyagot¹⁰ kell megmintázniok. Az¹¹ osztályirodalmakra ugyanez áll. Minden társadalmi rétegnek megvan a maga nyelve, sőt az egyes egyének is. Ez annyit tesz, hogy társadalmi osztályok minősége¹² szerint más lelki (művészi és érzelmi stb) tartalmú¹³ maga a szó is;¹⁴ noha tárgyi fogalmi mozzanata egyugyanaz, már amennyiben logikailag helytelennek nem bizonyul. Vagyis a különböző nyelvű versekben ugyanazt a fogalmi szerepet játssza¹⁵ a 20
„Tisch”, „table”, „asztal” szó, mert mindahárom ugyanaz a fogalom;¹⁶ azonban ugyanakkor¹⁷

¹ [JA139 = 1087/43/1:] [előbb:]_g Tisztelt Elvtársak! [új sorban:] 1. [új sorban:] Azt [JA139:] [majd:]_{fc} Tisztelt Elvtársak!* [új sorban:] 1. [új sorban:] Azt [majd: ld. főszöveg]_{pc} [1087/43/1:] [majd:]_{pc} Tisztelt Elvtársak! [új sorban:] Azt [majd:]_{fc} Tisztelt Elvtársak! [új sorban:] Azt

² [JA139 = 1087/43/1:] [előbb:]_g [elütés:] bannak, [JA139:] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³ [JA139 = 1087/43/1:] [előbb:]_g művészet, [JA139:] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴ [JA 1087/44:] nyelvi művészet, amelynek anyaga a nyelv,

⁵ [JA 1087/44:] mindenek előtt

⁶ [JA139 = 1087/43/1:] [előbb:]_g [elütés:] figyelembe, [JA139:] [majd: ld. főszöveg]_{g+fc} [1087/43/1:] [majd: ld. főszöveg]_g

⁷ [JA139 = 1087/43/1:] [előbb:]_g [elütés:] anyagábak [majd: ld. főszöveg]_g

⁸ [JA139 = 1087/43/1:] [előbb:]_g [elütés:] közösaéget [majd: ld. főszöveg]_g

⁹ [JA139 = 1087/43/1:] [előbb:]_g tartalmaz, [JA139:] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰ [JA139 = 1087/43/1:] [előbb:]_g irodalmat [1087/43/1:] [majd: ld. főszöveg]_{pc} [JA139:] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹¹ [JA139 = 1087/43/1:] [előbb:]_g megmintázniok. Az [JA139:] [majd:]_{fc} megmintázniok. 1. Az [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹² [JA139 = 1087/43/1:] [előbb:]_g [elütés:] minősége [JA139:] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹³ [JA139 = 1087/43/1 = JA 1087/44:] [előbb:]_g érzelmi) tartalmu [JA139:] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁴ [JA139 = 1087/43/1:] [előbb:]_g is, [JA139:] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁵ [JA139 = 1087/43/1=JA1087/44:] [elütés:] játsza [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁶ [JA139 = 1087/43/1:] [előbb:]_g fogalom, [JA139:] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁷ [JA139 = 1087/43/1:] [előbb:]_g <ah> [majd: ld. főszöveg]_g

eltérő művészi, irodalmi eredmény létrehozására alkalmasak, mert mindegyik más szó,¹⁸ más anyag. Ugyanigy a „burzsoá” fogalma egy és ugyanaz kell legyen logikailag mindenki számára. Azonban a „burzsoá” szó¹⁹ művészi alkalmazása²⁰ más a proletár számára és más a burzsoá számára. Utóbbi valószínűleg még művészi létjogosultságát is megtagadja. Az ő fülében nem hangzik költemény gyanánt, mert nem tud proletárul és nem tud szocialistául;²¹ aminthogy a francia idegentől is távoláll a magyar vers művészsége, ha nem tud magyarul.

Szocialisták²² lévén, alapelvünk értelmében tudjuk azt is, hogy a művészet minden korban más és más, sőt hogy egyes korszakon belül is ellentétes művészeti irányzatok küzdenek egymás ellen, amelyek küzdelmükkel akaratlanul is a művészet általános haladását, avagy visszafejlődését szolgálják. Azonban észre kell vennünk, hogy ezek a korokat jelentő és korszakon belüli művészeti irányzatok együtt teszik a művészetet, – azaz mindegyikben van egy a többivel lényegében közös mozzanat, ami miatt²³ mindegyiket megkülönböztetjük az élet egyéb dolgaitól, ami miatt művészetnek hívjuk és elkülönítjük mindezeket az irányzatokat a nem-művészettől. Tehát a művészetnek minden változása és ellentétes²⁴ megnyilvánulása²⁵ dacára van egy általános és állandó mozzanata, a művészség, – aminthogy²⁶ a társadalmi és történelmi életnek minden változása és belső ellentéte dacára van egy állandó mozzanata, maga a társadalmiság.

¹⁸ [JA139 = 1087/43/1:] [előbb:]_g szó [JA139:] [majd ld. főszöveg]_{fc}

¹⁹ [JA139 = 1087/43/1:] [előbb:]_g Ugyanigy a „burzsoá” szó [JA139:] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁰ [JA139 = 1087/43/1:] [előbb:]_g [elütés:] alakalmazása [1087/43/1:] [majd: ld. főszöveg]_{pc} [JA139:] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²¹ [JA139 = 1087/43/1:] [előbb:]_g szocialistául, [JA139:] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²² [JA139 = 1087/43/1:] [előbb:]_g Szocialisták [1087/43/1:] [majd:]_{fc} 2.) Szocialisták

²³ [JA139 = 1087/43/1:] [előbb:]_g mit [majd: ld. főszöveg]_g

²⁴ [1087/43/1:] [kézirat utolsó szava:] ellen- [JA139:] [elütés:] <ellen-tét> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁵ [JA139:] [elütés:] <megyn> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁶ [JA139:] [elütés:] <y> [majd: ld. főszöveg]_g [JA 1087/44:] minthogy

Mi a művészet?²⁷ Ezzel a bevezetéssel²⁸ már a maga mélységében elkülönítettük kérdésünket minden polgári kérdés föltevésétől,²⁹ mert hiszen a polgári műbölcselők is föltették a kérdést szóról szóra úgy, hogy mi a művészet. Azonban más értelemmel tették föl, de mindenesetre³⁰ oly módon, hogy dialektikus³¹ tartalma elsikkadt. Ebből azután rengeteg ostobaság keletkezett, amelyet esztétika gyűjtőnévvel foglaltak³² össze. Nem kell arra a sok páratlan³³ badarságra³⁴ és polgári maszlagra gondolnunk, amelyet a közelmúlt izmusai mutatnak és amelyek értelmében igen sűrűn megtagadták a szavaktól az értelmet, nem törődve azzal, hogy éppen a szó az egyetlen dolog, amelynek közvetlen és nemcsak teleologikus (céljában való) értelme van, mint például valamely szerszámnak, közvetlen és nemcsak metafizikai értelme, mint például az életnek.³⁵ Nem kell ezekre az apró számárságokra gondolnunk, elég, ha az u.n. nagy rendszereket vesszük figyelembe. Ezeknek nagyobb része beleesik³⁶ a lélektanosságba (pszihologizmusba) és a lélekkel magyarázza a

²⁷ [JA139:] [törölés előtti utolsó szövegváltozat:] [=] [JA 1087/44:] társadalmiság. És ezzel már a dialektikus felfogás mélysége előtt állunk. Mert ez csak úgy lehetséges, hogy: ami változik, az egyben állandó is. Magyarázatul szolgál, hogy változni csak az változhat, ami van; ami van, az pedig önmagával azonos. Álljunk meg egy kissé itt, álljunk meg az azonosság elvénél. „Minden dolog azonos önmagával”. Figyeljük meg, hogy ez a végső logikai alapelv *csak csupán logikai* alapelv, vagyis csak annyit jelent, hogy *minden gondolati tárgyat annak kell elgondolnunk, ami*. Ezért esik véle egybe a másik logikai alapelv, az ellenmondás elve. T.i. csak akkor gondolkodunk helyesen, logikusan, ha egyik állításunk nem mond ellent a másiknak. Ez a logikai *alapelv* tehát nincs ellenmondásban a mi alaplöcseleti alapelvünkkel, hogy t.i. a fejlődés ellentétekben történik, hogy a dolgok ellentéteket tartalmaznak. Sőt, ha ezt a logikai alapelvet, hogy minden dolog azonos önmagával, mint itéletet, szintén dolognak tekintjük, a formai elemzés megint csak bennünket igazol. Mert kimondván, hogy minden *dolog azonos* önmagával, a dolgot két más dolog ellentétének *összefüggéseként* fogtuk föl: az azonosság meg a dologiság ellentétének összefüggéseként. Tehát amikor azt állítjuk, hogy ami változik, az egyben állandó is, nem mondunk ellent önmagunknak a logika szempontjából, hanem pusztán a dolog mélyén rejlő valóságos ellentétet emeljük a felszínre. *Állításunk nem formai, hanem tartalmi*. Így a valóság természetesen igazol bennünket. Mert az emberi történelem folyamán állandó a társadalmiság és éppen ez az állandó társadalmiság változik. Ugyis megközelíthetjük állításunkat, hogy ami változik, az hordozója a változásnak. Tehát mint hordozó mindig ugyanaz marad, minthogy pedig a változást hordozza, egyben mindig más és más. Idézzük a természet logikáját (nem a természettudományét!), – látjuk, hogy a fajok azért hasonulnak a környezethez, azért alakulnak át, mert meg akarnak maradni. És valóban, az élet bármennyit változik, bárhány alakot vett is föl, élet maradt. Mert ha a változó nem volna egyben változatlan is, akkor a változás eredménye nem változás, hanem megszűnés volna. [új bekezdésben, tagoló sorkihagyással:] Mindezt előre meg kellett állapítanom, nehogy nem-dialektikusnak tűnjék föl első kérdésem, amely a következő: mi a művészet? [a törölt rész korábbi szövegváltozatait ld. Melléklet] [JA139:] [majd:]_{pc} társadalmiság. [új bekezdésben, tagoló sorkihagyással:] mi a művészet? [ld. főszöveg]_{szkj} [JA 1087/44:] [nincs törlés]

²⁸ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] blvezetével [majd. ld. főszöveg]_g

²⁹ [JA 1087/44:] föltevésétől

³⁰ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] mindenestre [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³¹ [JA 1087/44:] hogy a dialektikus

³² [JA139:] [előbb:]_g esztétika gyűjtőnévvel foglaltak [majd:]_{fc} *esztétika gyűjtőnévvel foglaltak* [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³³ [JA139:] [előbb:]_g a páratlan [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

³⁴ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <badarasgra> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁵ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <éelt> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁶ [JA139:] [elütés:] belesik [ld. főszöveg]_{szkj}

művészetet, holott legfőljebb a művészi alkotások³⁷ ha szolgálhatnának a lélek magyarázatául. Igen ám, de mi ad felvilágosítást affelől, hogy mi művészi alkotás?³⁸ Jellemző,³⁹ hogy minduntalan összevették a szépet a művészivel, holott egymáshoz semmi közük. Hiszen egyként szépek lehetnek a legkülönbözőbb⁴⁰ dolgok: csendes füzesek, magas és alacsony
 55 leányok, lovak, egy könyv kiállítása,⁴¹ futballmérkőzés. Mert minden, ami formában való,⁴² az vagy tetszik, vagy nem tetszik. Tehát a műalkotás is vagy tetszik, vagy nem tetszik, mint bármi más, – azaz a szépség elméletével attól jutottunk a legtávolabb, amit meg akartunk közelíteni, t.i. attól, hogy mi a művészet. Keresték a művészet magyarázatát az élményben meg az érzelemben is. Holott minden, amivel csak találkozik az ember, élményt és érzelmet
 60 kelt benne, éppugy mint a székrekedés. Ez az érzelmes esztétika különösen elképesztő.⁴³ A mű mibenlétét az alkotást meg a szemlélést szükségképpen kísérő érzelmekből próbálja kihámozni, ami éppolyan badarság, mintha a másodfoku egyenlet mibenlétét az elgondolást szintén⁴⁴ szükségképpen kísérő érzelmekből és élményekkel⁴⁵ akarnók megmagyarázni. Aki a másodfoku egyenlet elméletét megalkotta, annak valószínűleg jóleső érzést nyújtott a
 65 probléma megfejtése, gyönyörűsége telt munkájának eredményében, mintahogy bizonyosan boldog az a gyerek az iskolában, aki a másodfoku egyenletet, hogy ennél maradjak, szabatosan megoldja és levezeti. De hol az a hülye matematikus, aki úgy próbálna megértetni a gyerekekkel a másodfoku egyenletet, hogy azt állítaná, hogy a másodfoku egyenlet célja a gyönyörködtetés!?⁴⁶ Már pedig a művészetre vonatkozóan ez az általános felfogás, ezt⁴⁷ tanítják az elemi iskolában éppugy, mint az egyetemen. *Kautsky*⁴⁸ is ezt találja föl a
 70 munkásoknak. A munkások pedig joggal kérdik, hogy hát minek⁴⁹ a művészet, amikor mi éhezünk, vérzünk, szenvedünk. Hiszen ha a művészet célja a gyönyörködtetés, akkor ez a cél a polgári osztály gyönyörködtetése, akkor csak burzsoá⁵⁰ művészet lehetséges. Mert a munkásnak, különösen az öntudatosnak, a napi tiz-tizenkét⁵¹ órai robot után éppenhogy
 75 mozgalomra meg tanulásra marad ideje, de nem a gyönyörködésre. Az öntudatlan munkás meg egészen más módon, nem irodalomban, művészetben keresi gyönyörködtetését.

³⁷ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <alkt> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁸ [JA139:] [előbb:]_g alkotás. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <jeé> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁰ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <legkülönbözőn> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴¹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <kiállítás> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴² [JA139:] [előbb:]_g való [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴³ [JA 1087/44:] [=] [JA139:] [sic!]

⁴⁴ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <szintés> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁵ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <élményekkel> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁶ [JA139:] [előbb:]_g a gyönyörködtetés! [majd: ld. főszöveg]_{fc} [JA 1087/44:] gyönyörködtetés!!

⁴⁷ [JA139:] [előbb:]_g azt [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁸ [JA139:] [előbb:]_g Kautsky [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <mindek> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁵⁰ [JA139:] [előbb:]_g polgári, [majd: ld. főszöveg]_g

⁵¹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <tiz-tizenkét> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

Öntudatos társa pedig ha irodalmat⁵² olvas, éppen⁵³ ellenkező céllal teszi, – azért,⁵⁴ hogy tanuljon.

Azt is mondták az irodalomról, művészetről, hogy érzélem kifejezése. Ebben aztán az u.n.⁵⁵ komolyabb felfogások is egyetértenek. Holott a művészet legalább annyira⁵⁶ különbözik az érzélem kifejezésétől, mint a sirás meg az ásitás a színadi sirástól, ásitástól. A sirás valóban érzélem kifejezése, de a színadi sirás a színadi érzélem. A színadi érzélem pedig⁵⁷ nem valóságos, azért színadi. Ha meg nem valóságos, hát nem is érzélem. Ám összekotorhatna valaki olyasmit, hogy a sirás közvetlen érzelmi kifejezés,⁵⁸ a színadi sirás meg közvetett. No s jó.⁵⁹ Ebben az esetben ám ha valaki sir a színadon, az nem azt jelenti, hogy a színésznek bánata van, mert hisz akkor közvetlen kifejezés volna. Sőt, a színésszel madarat lehetne fogatni, ha jól adja a bánatosat. Hát nem is érzélem kifejezéséről forog ott a szó. Éppen megfordítva, *a bánat, az érzélem a forma, azaz formai elem, amely valami másnak a kifejezése végett szerepel.*⁶⁰

Tartja magát az a fölfogás is, amely a művészetet játékos hajlamból, játékosztönből (spieltrieb) magyarázza. Ennek semmi értelme nincsen, mert éppígy állíthatná⁶¹ bárki, hogy játék a bölcselet, játék a tudomány, játék az élet. Hát muszáj élni? Muszáj gondolkodni? Nyilvánvaló, hogy nekem nem és neked sem. De az életnek muszáj, de az elmének muszáj, különben a világon nem volna semmi az, ami. Nem szükséges, hogy én írjak verset, de ugylátszik, szükséges, hogy vers irassék, különben **meggörbülne a világ gyémánttengelye.**⁶² Azonfölül meg játék többféle van. A fogócska hasznos és kedves, a rummy haszontalan és undok. Én legalább a sakkot jobban kedveltem. A játékban éppígy szerepet⁶³ játszik a megismerés, mint minden másban, amit emberek csinálnak. A különbség⁶⁴ mindössze az a jelentős tény, hogy a játék szelleme gyakorlati,⁶⁵ a gyermek előkészülete a felnőttek életformáira. A művészetről pedig ez igazán nem állítható. Ami meg a felnőttek játékait

⁵² [JA139:] [előbb:]_g nem irodalommal, művészettel [majd:]_g nem irodalomban, művészetben keresi gyönyörködtetését, míg öntudatos társa irodalmat [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁵³ [JA139:] [előbb:]_g olvas, persze éppen [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁴ [JA139:] [előbb:]_g céllal, azért, [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

⁵⁵ [JA139:] aztán [elütés:] a az u.n. [majd: ld. főszöveg]_{szkj}

⁵⁶ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <anyire> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁵⁷ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <pedígem va> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁸ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <kifeh> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁹ [JA 1087/44:] közvetett. Nos jó.

⁶⁰ [JA139:] [előbb:]_g a bánat, az érzélem a forma, azaz formai elem, amely valami másnak a kifejezése [elütés:] <vége> [majd:]_g a bánat, az érzélem a forma, azaz formai elem, amely valami másnak a kifejezése végett szerepel. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁶¹ [JA139:] [előbb:]_g <álá> [majd: ld. főszöveg]_g

⁶² [JA139:] [előbb:]_g meggörbülne a világ gyémánttengelye. [majd: ld. főszöveg]_{pc+kc}

⁶³ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <szepet> [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁶⁴ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <különbég> [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁵ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <gyakro> [majd: ld. főszöveg]_g

illeti,⁶⁶ remélhetőleg nem veszik a játékosztön hivei egy kalap alá⁶⁷ a pókert a költeménnyel. Noha⁶⁸ a pókernak⁶⁹ is vannak „szabályai”. Azonban a szórakoztató játék minden szabálya⁷⁰ megállapodás dolga, míg a művészetre vonatkozó normákat magából a művészetből kell kikutatnunk.

- 105 A művészet körüli zűrzavar különösen teljes, ha az alkalmazott elméleteket, a kritikát vesszük szemügyre. A kritikus⁷¹ első célja, főadata volna annak a megállapítása, hogy a szóban forgó vers, kép stb.⁷² valóban műalkotás-e vagy sem. Ezeknek a polgári esztétikáknak az értelmében azonban minden kritikának egyetlen mondatból kellene állania. Vagy abból, hogy az⁷³ előttem álló mű valóban műalkotás, mert nekem tetszik;⁷⁴ vagy abból, hogy nem
- 110 műalkotás, mert nekem nem tetszik. És több értelmük nincs is e kritikáknak, mert igazán nem a műről, hanem a művész tehetségéről meg lelkéről beszélnek. És a tehetség kérdése sem attól függ itt, hogy a művész valóban alkotott-e,⁷⁵ hanem attól, hogy az, amit csinált, hogyan tetszik a kritikusnak. A kérdés tárgyi részét a legraffináltabb módon kerülük ki és annál nagyobb a kritikus, mennél raffináltabb⁷⁶ a lényeg elkenésében. Mert a kérdés tárgyi⁷⁷
- 115 részéhez érvén, olyasmiket irnak, hogy: „finom megoldás”; „hajlékony toll”; „kerek szerkezet, amely gazdag lelket ölel magába”; „élc-impulzusait próbálja költészetté leszerelni”.⁷⁸ De hogy mi az a finom megoldás, arról bölcsen⁷⁹ hallgatnak. A ravaszabbak mindjárt a kritikában megelőzik ezt a kérdést, így fogalmazván: „valami megmagyarázhatatlanul édes lobogás hevíti”.⁸⁰ Vagy: „de nem lehet elmondani, ezt olvasni
- 120 kell”.⁸¹ Püff neki! Minden sorban azt ösmerik be, hogy ők csak a levegőbe beszélnek. És elméleti felelősségre vonáskor a legkomolyabban hangoztatnak⁸² olyan zöld vicceket, hogy „a kritikus akkor objektív, ha szubjektív”.⁸³ Ami persze csak légből kapott, mennyei dialektika, mert *nem valóságos ellentétéről*⁸⁴ lebbenti föl a fátylat, hanem egyszerű *logikai*

⁶⁶ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <illet,> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁶⁷ [JA139:] [előbb:]_g s [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁸ [JA139:] [elütés:] Nóha [ld. főszöveg]_{szkj}

⁶⁹ [JA139:] [előbb:]_g póker szabálya [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁰ [JA139:] [előbb:]_g játék szabálya [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

⁷¹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <kritikus> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷² [JA139:] [előbb:]_g stb [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷³ [JA139:] [előbb:]_g az az [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷⁴ [JA139:] [előbb:]_g tetszik: [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁵ [JA139:] [előbb:]_g valóban művet alkotott-e, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷⁶ [JA139:] [előbb:]_g nagyobb a <l> [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁷ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <táe> [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁸ [JA139:] [előbb:]_g hogy: finom megoldás; hajlékony toll; kerek szerkezet, amely gazdag lelket ölel magába; [elütés:] <élc-impulzi> [majd]_g hogy: finom megoldás; hajlékony toll; kerek szerkezet, amely gazdag lelket ölel magába; élc-impulzusait próbálja költészetté leszerelni. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷⁹ [JA139:] [előbb:]_g <bő> [majd: ld. főszöveg]_g

⁸⁰ [JA139:] [előbb:]_g fogalmazván: valami megmagyarázhatatlanul édes lobogás hevíti. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸¹ [JA139:] [előbb:]_g Vagy: de nem lehet elmondani, ezt olvasni kell. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸² [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <hangozty> [majd: ld. főszöveg]_g

⁸³ [JA139:] [előbb:]_g „a kritikus akkor objektív, ha szubjektív”. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁸⁴ [JA139:] [előbb:]_g nem valóságos ellentétéről [majd: ld. főszöveg]_{pc}

ellenmondást⁸⁵ foglal magába. És beszélnek arról, hogy a költő⁸⁶ hogyan látja a világot (!), holott a világot csak vagy jól, vagy rosszul lehet látni. És teszik ezt a vers⁸⁷ stb „tartalmának” 125 a vizsgálata közben. Amivel megint arról tesznek tanuságot, hogy a forma s a tartalom dialektikus viszonyáról⁸⁸ a leghalványabb sejtelmük sincsen.

A forma s a tartalom dialektikus viszonyát említettem, amivel már jeleztem is, hogy a tartalomból értjük meg a formát, és a formából a tartalmat.⁸⁹ Állapítsuk⁹⁰ meg, hogy minden, amit kimondunk, forma. Mert *a forma az a tevékenység, amely szemléletileg folyik*,⁹¹ amely 130 szemléletünknek elébe áll. *A tartalom pedig az a jelentés, amelyet a szemlélet számára szükséges forma a szemléleten át az értelemnek nyújt.*⁹² Tehát *a forma minőségét tartalma szabja meg*. Ugyis mondhatnám, hogy *a formának kettős minősége van*:⁹³ *minősíti az a tartalom, amely kitölti és minősíti, visszaminősíti tartalmává, szemléletünk.*⁹⁴ Az esztétikák – általában⁹⁵ – ezt a szemlélettől visszaminősített⁹⁶ formát vették elsődlegesnek, sőt egyedüli 135 minőségnek, az ördög tudja miért. És beszéltek⁹⁷ az alak ragyogásáról,⁹⁸ mint amaz Aquinói Tamás, aki szerint „*Pulchritudo... consistit... in resplendentia formae.*”⁹⁹ (A szépség¹⁰⁰ a forma ragyogásában áll)” Minthogy pedig a forma már Arisztotelesz¹⁰¹ szerint is tevékenység,¹⁰² ez az Aquinói Szent bölcseiség mai nyelven ennyit tesz: *Gyönyörű, mert ragyogóan van megcsinálva.*¹⁰³ (Polgári kritikusaink nem is tudják, hogy ők még mindig egy 140 középkori szent hatása alatt irdogálnak!). Nos, hogy a formának, tehát a szemléletileg folyó tevékenységnek a minőségét a tartalma, vagyis az a jelentés szabja meg, amelyet a szemlélet

⁸⁵ [JA139:] [előbb:]_g logikai ellenmondást [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁸⁶ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <költő> [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁸⁷ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <vers> [majd: ld. főszöveg]_g

⁸⁸ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <viszonyáról> [majd: ld. főszöveg]_g

⁸⁹ [JA139:] [előbb:]_g tartalma. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁹⁰ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <Állapítsuk> [majd: ld. főszöveg]_g

⁹¹ [JA139:] [előbb:]_g a forma az a tevékenység, amely szemléletileg [elütés:] <folyik,> [majd:]_{fc} a forma az a tevékenység, amely szemléletileg folyik, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁹² [JA139:] [előbb:]_g A tartalom pedig az a jelentés, amelyet a szemlélet számára szükséges forma a szemléleten át az értelemnek nyújt. [majd:]_g A tartalom pedig az a jelentés, amelyet a szemlélet számára szükséges forma a szemléleten át az értelemnek nyújt. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁹³ [JA 1087/44:] [előbb:]_g hogy a formának kettős minősége van: [majd:]_t hogy a formának *kettős minősége* van: !

⁹⁴ [JA139:] [előbb:]_g Tehát a forma minőségét tartalma szabja meg. Ugyis mondhatnám, hogy a formának kettős minősége van: minősíti az a tartalom, amely kitölti és minősíti, visszaminősíti tartalmává, szemléletünk. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁹⁵ [JA139:] [elütés:] általában [ld. főszöveg]_{szkj}

⁹⁶ [JA139:] [elütés:] visszaminősített [ld. főszöveg]_{szkj}

⁹⁷ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <beszéltek> [majd: ld. főszöveg]_g

⁹⁸ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <ragyos> [majd: ld. főszöveg]_g

⁹⁹ [JA139:] [előbb:]_g „Pulchritudo... consistit... in resplendentia formae. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁰⁰ [JA139:] [előbb:]_g forma az a [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁰¹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <Arisztotelesz> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁰² [JA139:] [előbb:]_g tevékenység, [majd:]_{fc} tevékenység,* [+ lábjegyzet * az oldal alsó margójának elején] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰³ [JA139:] [előbb:]_g Gyönyörű, mert ragyogóan van megcsinálva. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

számára szükséges forma a szemléleten át az értelemnek nyújt, azt a következő példákon közvetlenül¹⁰⁴ megpillanthatjuk. Példánk egyszerű mondat, majd vers majd meg vastos

145 regény.¹⁰⁵

A mondat így hangzik: *Éhes vagyok.*¹⁰⁶

Ha ezt ebédidőben mondom odahaza, olyasmit jelent a¹⁰⁷ szemléleten át az értelem¹⁰⁸ számára, az a tartalma,¹⁰⁹ hogy „mi lesz az ebéddel”.¹¹⁰ Ha¹¹¹ koldus mondja az uccán, ugy olyasmit jelent,¹¹² az a tartalma, hogy „tessék adni néhány fillért”. Ezt a mondatot tehát 150 mindkét¹¹³ esetben éppen *a tartalma*,¹¹⁴ adott jelentése utalja *mint formát és mint stílust*¹¹⁵ a közbeszéd formájának és stílusának kategóriájába.

Ha ezt a mondatot, hogy *Éhes vagyok*,¹¹⁶ versben irom le, egyáltalában nem azt jelenti, hogy „mért nem hozzátok már azt az ebédet”;¹¹⁷ és nem is azt teszi, hogy „csak egy fillért, könyörgöm alássan”.¹¹⁸ Mert (eltekintve¹¹⁹ attól a szimbólikus tartalomtól, hogy nem
155 *vagyok*¹²⁰ megelégedve ezzel a világgal),¹²¹ ennek a mondatnak versben mindenesetre az a tartalma, a valóságos jelentése, hogy éhség egyáltalában van és hogy az¹²² éhségnek, valamint az éhség létének társadalmi jelentősége van. Már csak azért is, mert ha ez a mondat, hogy *Éhes vagyok*,¹²³ nem birna jelentéssel¹²⁴ mindenki számára, függetlenül attól, hogy valóban éhes vagyok-e, vagy sem, akkor társadalmilag értelmetlen volna, – senki sem volna rá
160 kíváncsi. Mert mi értelme is volna annak, hogy orrára kötöm az ismeretlen szegedi kubikosnak, aki a nyomda stb közbejöttével ugys csak évek multán tudná meg, hogy éhes

¹⁰⁴ **[JA139:]** [elöbb:]_g következő két példán közvetlenül [majd:]_{pc} következő példán közvetlenül [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰⁵ [JA139:] [előbb:]_g megpillanthatjuk. Az egyik példa egy egyszerű mondat, a másik meg vaskos regény. [majd:]_g megpillanthatjuk. Az egyik példa egyszerű mondat, a másik meg vaskos regény. [majd:]_{fc} megpillanthatjuk. Első példánk egyszerű mondat, majd vers majd meg vaskos regény. [majd:]_{fc} megpillanthatjuk. Első példánk egyszerű mondat, majd vers majd <pe> meg vaskos regény. [majd: ld. főszöveg]_{fc}.

¹⁰⁶ [JA139:] [előbb:]_g Éhes vagyok. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰⁷ [JA139:] [előbb:]_σ s [majd: ld. főszöveg].

¹⁰⁸ [JA139:] [előbb:]_g értelem, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰⁹ [JA139:] [előbb:]_α tartalma, [majd: ld. főszöveg]_{fr}

¹¹⁰ [JA139:] [előbb:]_α hogy mi lesz az ebédvel. [majd: ld. főszöveg]_ε

¹¹¹ [JA139:] [előbb:]_α <Han> [majd: ld. főszöveg]_ε

¹¹² [JA139:] [előbb:]_α úgy azt jelenti, [majd: ld. főszöveg]_ε.

¹¹³ [JA139:] [előbb:]_g hogy tesék adni néhány fillért. Tehát mindkét [majd:]_{g+fc} hogy tessék adni néhány fillért. Tehát ezt a mondatot mindkét [majd: ld. főszöveg]_{fr}

¹¹⁴ [JA139:] [előbb:]_α a tartalma, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹¹⁵ [JA139:] [előbb:]_α mint formát és mint stílust [majd: ld. főszöveg]_{fr}

¹¹⁶ [JA139:] [előbb:]_α Éhes vagyok, [majd: ld. főszöveg]_ε

¹¹⁷ [JA139:] [előbb:]_σ hogy mért nem hozzátok már azt az ebédet [majd: ld. főszöveg]_{τc}

¹¹⁸ [JA139:] [előbb:] hogy csak egy fillért, könyörgöm alássan. [majd: ld. főszöveg].

¹¹⁹ [JA139:] [előbb:]_σ Mert eltekintve [majd: ld. főszöveg]_ε

120 [JA139:] [elütés:] vagyik [ld. főszöveg]_{szki}

¹²¹ [JA139:] [előbb:]_τ világgal, [majd: ld. főszöveg]_ε

122 [JA139:] [előbb:]_g és az [majd: ld. főszöveg]_f

¹²³ [JA139:] [előbb:]_α Éhes vagyok”, [majd: ld. főszöveg]_ε.

¹²⁴ [JA139:] [előbb:]_α [elütés:] <jelentéssel> [majd: ld. főszöveg]_α

vagyok. De különben is, ha ebéd előtt vagyok éhes, az se nem művészi, se nem érdekes. Azaz nem társadalmilag érdekes. Amit tehát¹²⁵ versben írok le, annak társadalmi és egyetemes jelentősége¹²⁶ kell hogy legyen, annak társadalmi értelme van. Egyszóval *a művészi forma tartalma mindig egyetemes és társadalmi*.¹²⁷ És az ilyen tartalom föltétele a forma művészségének. 165

Ki ne ismerné ezt a két gyönyörű verssort:

*Fölszállott a páva a vármegye házra,
sok szegény legénynek szabadulására.*¹²⁸

Miért valóságos művészet ez? Mert egy madárnak a helyváltoztatását társadalmi tartalommal telíti.¹²⁹ A hely ahová a *diszes*¹³⁰ madár, a páva száll, már önmagában is társadalmi és politikai¹³¹ értelmű, ez a társadalmi tartalom azonban csak a második sorban minősül. Ha ezt a társadalmi tartalmat elvonjuk és tényként megállapítjuk,¹³² hogy egy páva a házra szállott, – akkor bizony éppen a művészi¹³³ mivoltjától fosztottuk meg a képet. Viszont ha¹³⁴ ítéletként egyszerűen leszögezzük, hogy sok szegény legény kiszabadul,¹³⁵ akkor azért nem áll előttünk műalkotás, mert olyan állítást¹³⁶ kaptunk, amely egyetlen logikai mozzanat, tehát így önmagában művészet nem lehet. Ez is forma, de nem művészi. Mert mint később kiderül, a művészi forma elemeinek összefüggése nem pusztán logikai, mint ezé, hanem egyben tények rendszerének szemléleti összefüggése. 175

Két másik sort is vehetünk, egy megiratlan¹³⁷ költeményből:

*A történelem levese
már emelgeti a fedőt.*¹³⁸

„A leves emelgeti a fedőt”, – ennek nincsen társadalmi jelentése,¹³⁹ tartalma, tehát nem is művészet. „A történelem levese – emelgeti a fedőt”.¹⁴⁰ Itt a *társadalmi tartalom csak*

¹²⁵ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <ehát> [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹²⁶ [JA139:] [előbb:]_g jelentőségű [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹²⁷ [JA139:] [előbb:]_g a művészi forma tartalma mindig egyetemes és társadalmi. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹²⁸ [JA139:] [előbb:]_g Fölszállott a páva a vármegye házra, [/] sok szegény legénynek szabadulására. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹²⁹ [JA139:] [előbb:]_g tartalommal tudta telíteni. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹³⁰ [JA139:] [előbb:]_g diszes [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹³¹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <politikai> [majd: ld. főszöveg]_g

¹³² [JA139:] [előbb:]_g megállapítjuk egyfelől, [majd: ld. főszöveg]_g

¹³³ [JA139:] [előbb:]_g <művészet> [majd: ld. főszöveg]_g

¹³⁴ [JA139:] [előbb:]_g <j> [majd: ld. főszöveg]_g

¹³⁵ [JA139:] [előbb:]_g <kiszabadi> [majd: ld. főszöveg]_g

¹³⁶ [JA139:] [előbb:]_g mert egyetlen logikai mozzanatu állítást [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

¹³⁷ [JA139:] [előbb:]_g meg nem irt [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹³⁸ [JA139:] [előbb:]_g A történelem levese [/] még emelgeti a fedőt. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹³⁹ [JA139:] [előbb:]_g jelenét [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁴⁰ [JA139:] [előbb:]_g „A történelem levese – emelgeti a fedőt”. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

185 látszólagos,¹⁴¹ mert nem meghatározott. Ezért nem művészet. Azonban¹⁴² a „már” időhatározó¹⁴³ szócskával a társadalmi tartalom *határozottá*¹⁴⁴ válik, adott¹⁴⁵ korunkat és e¹⁴⁶ kort megelőző, sőt¹⁴⁷ létrehozó történelmi társadalmi folyamatokat idézi, tartalmába fogja és így a¹⁴⁸ két sor művészivé válik. Nyilvánvalóan¹⁴⁹ forradalmár szemléletéből fakad. Ellenforradalmivá úgy tehetjük, ha a „már”¹⁵⁰ helyett azt mondjuk,¹⁵¹ hogy „még”.¹⁵²

190 *A történelem levele*
még emelgeti a fedőt.¹⁵³

Miért gyöngécske így és miért nem érezzük¹⁵⁴ művészeknek? Mert ha az időhatározó¹⁵⁵ szócska nélkül az előbb *a társadalmi tartalom határozatlansága miatt veszítette el művészi mivoltát*, úgy most *a társadalmi tartalom hazugsága*^{**156} fosztja meg a művészettől. Sőt, ha 195 jobban belenézünk, azt látjuk, hogy egyáltalában nem rendelkezik valóságos társadalmi jelentéssel, mert hiszen éppen a valóságos társadalmi vonatkozást akarja eltakarni. *Művészi tartalom tehát nem lehet társadalmilag hazug*.¹⁵⁷ Amit nem kell azzal a bolondsággal összekeverni, amely¹⁵⁸ a művésztől őszinteséget kíván. Hiszen őszinte és ellenforradalmár¹⁵⁹ lehet valaki azért is, mert szellemileg korlátolt és ostoba és mégsem alkothat művet, éppúgy 200 mint a sűrűn őszinte nénikék sem alkotnak.¹⁶⁰

¹⁴¹ [JA139:] [előbb:]_g a társadalmi tartalom csak látszólagos, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁴² [JA139:] [előbb:]_g meghatározott. Azonban [majd:]_{fc} meghatározott. Tehát nem művészet Azonban [majd:]_{fc} meghatározott. Ezért nem művészet Azonban [majd: ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁴³ [JA139:] [előbb:]_g időhatározó [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁴⁴ [JA139:] [előbb:]_g határozottá [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁴⁵ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <adoo> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁴⁶ [JA139:] [előbb:]_g a [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁴⁷ [JA139:] [előbb:]_g e kort [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

¹⁴⁸ [JA139:] [előbb:]_g és a [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

¹⁴⁹ [JA139:] [előbb:]_g válik. És így nyilvánvalóan [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁵⁰ [JA139:] [előbb:]_g „már” [majd:]_g „már” [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁵¹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <mondju,> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁵² [JA139:] [előbb:]_g „még”. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁵³ [JA139:] [előbb:]_g A történelem levele [/] még [elütés:] <elelegeti> a fedőt. [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

¹⁵⁴ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <éer> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁵⁵ [JA139:] [előbb:]_g időható [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁵⁶ [JA139:] [előbb:]_g nélkül az előbb azért a társadalmi tartalom határozatlansága miatt veszítette el művészi mivoltát, úgy most a társadalmi tartalom hazugsága [majd:]_g nélkül az előbb a társadalmi tartalom határozatlansága miatt veszítette el művészi mivoltát, úgy most a társadalmi tartalom hazugsága [majd:]_{fc} nélkül az előbb *a társadalmi tartalom határozatlansága miatt veszítette el művészi mivoltát*, úgy most *a társadalmi tartalom hazugsága* [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁵⁷ [JA139:] [előbb:]_g eltakarni. A művészi tartalom tehát nem lehet társadalmilag hazug. [majd:]_{fc} *művészi tartalom tehát nem lehet társadalmilag hazug*. [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁵⁸ [JA139:] [előbb:]_g hogy [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁵⁹ [JA139:] [előbb:]_g kíván. Mert ellenforradalmár [majd:]_{fc} kíván. Hiszen ellenforradalmár [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁶⁰ [JA139:] [előbb:]_g sűrűn akadó őszinte nénikék sem. [majd:]_{fc} sűrűn őszinte nénikék sem alkothatnak művet [majd: ld. főszöveg]_{fc} [JA 1087/44:] alkothatnak.

„Éhes vagyok”,¹⁶¹ ezt a mondatot elemeztük. Vizsgáltuk közbeszédi és művészi mivoltában. Közben tudományos vizsgálódás tárgyává, elemévé tettük, tehát tudományos¹⁶² forma szerepét játszotta. Vagyis közben adódott egy harmadik eset is, mert közben az volt a tartalma, hogy többféle tartalma van. Egyszerűen ennek a mondatnak, hogy „Éhes vagyok” éppen a lehetséges jelentései alkották azt a formát, amelynek a tartalmát elemeztük.¹⁶³ Ez a tudományos forma. 205

Látjuk hát, hogy a forma művészi,¹⁶⁴ tudományos stb minősége a tartalmától,¹⁶⁵ vagyis attól a jelentéstől függ, amelyet a szemlélet számára szükséges forma a szemléleten át az értelemnek¹⁶⁶ nyújt. Hiszen másként elgondolhatatlan volna, hogy ez egyetlen fejtegetett mondat miért tudományos¹⁶⁷ példa itt, miért példa a művészetre ott és miért példázza a közbeszédet¹⁶⁸ amott. 210

Croce Benedetto¹⁶⁹ intuicionista esztétikája szerint a¹⁷⁰ művészet semmi más, mint intuíció. Intuíció? Mindenki ezt mondja, holott idegen szavakat csak akkor szabad használnunk, ha magunk is értjük.^{***171} Intuíció¹⁷² t.i. magyarul se többet se kevesebbet nem jelent, mint szabatosan annyit, hogy szemlélet. Vagyis az a tudat,¹⁷³ mely¹⁷⁴ bármiféle dolgot is közvetlenül ad. Persze,¹⁷⁵ ezek¹⁷⁶ az „intuíciót” abajgatók igen megrökönyödnének állításuk következményeitől, mindattól, amit¹⁷⁷ Croce kimondani és vállalni kénytelen. A művészet szemlélet, mondja Croce, és ő maga, ’beismeri’¹⁷⁸ ugyanott, hogy így tehát nem tudunk minőségbeli különbséget tenni e papir meg Dante Isteni Szinjátéka¹⁷⁹ között. Mert, valóban, 215

¹⁶¹ [JA139:] [előbb:]_g „Éhes vagyok”, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁶² [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <tudomáyn> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁶³ [JA139:] [előbb:]_g éppen a [elütés:] <lehetés> [majd:]_g éppen a lehetséges jelentései alkották azt a formát, amelynek a [elütés:] <tartalmá> elemeztük. [majd:]_{fc} éppen a lehetséges jelentései alkották azt a formát, amelynek a tartalmát elemeztük. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁶⁴ [JA139:] [előbb:]_g <művésze> [?] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁶⁵ [JA139:] [előbb:]_g tartalmától függ [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁶⁶ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <é> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁶⁷ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <tudomáyn> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁶⁸ [JA139:] [elütés:] példázza közbeszédet [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁶⁹ [JA139:] [előbb:]_g Croce Benedetto [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁷⁰ [JA139:] [előbb:]_g s [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁷¹ [JA139:] [előbb:]_g értjük. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁷² [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] Inuticia [majd:]_{fc} Intuicio [ld. főszöveg]_{szkj} [JA 1087/44:] értjük. A „poëta doctusnak” (tudós költőnek) csufolt Babits Mihály írja azt a hülyeséget, hogy: „mi volna más az Intuicio, mint ösztön?” És írja ezt az Irástudók Árulása (!) c. „tanulmányában”. Intuicio

¹⁷³ [JA139:] [előbb:]_g <tuds> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁷⁴ [JA 1087/44:] hogy

¹⁷⁵ [JA139:] [előbb:]_g ad. Ez különben minden bölcséleti szótárban megtalálható. Persze, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁷⁶ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <ezk> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁷⁷ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <y> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁷⁸ [JA139:] [előbb:]_g maga beismeri [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁷⁹ [JA139:] [előbb:]_g meg Dante Isteni [elütés:] Sinjátéka [majd:]_{fc} meg Dante Isteni Szinjátéka [majd: ld. főszöveg]_{fc}

- 220 ez is szemlélet, az is. Hiszen a dolog mindkét esetben közvetlenül adatik.¹⁸⁰ És itt tűnik ki különösen, hogy a formának kettős minősége van. Hogy a formát minősíti az a tartalom, amely kitölti és minősíti, visszaminősíti tartalmává, szemléletünk.¹⁸¹ Mert Croce idealista bölcsele, szerinte csak az van, ami szellemileg van. Már most ez a papír is forma, az Isteni Szinjáték¹⁸² is az. A forma pedig tevékenység. Tehát¹⁸³ idealista módon hogyan
- 225 tevékenykedik ez a papír? Ugy, hogy kép. Aminthogy kép a Dante Játéka is. Croce tehát nem veheti észre¹⁸⁴ azt a tartalmat, amely a formát minősíti és amelynek értelmében más tevékenység ez a papír és más tevékenység¹⁸⁵ a szóban forgó költemény. Ő a saját szemléletével minősített tartalomnál, közvetlenül adott formánál nem lát egyebet, fűtyül a valóság meg az értelem dialektikájára¹⁸⁶ éppugy mint a formáéra. És kimondja, hogy
- 230 minőségbeli különbség nincsen e¹⁸⁷ papír meg valamely műalkotás között. Legföljebb annyi (ezek az ő szavai), hogy az egyik „gazdag”,¹⁸⁸ a másik pedig „szegény” szemlélet.¹⁸⁹ De hogy miért, arra már feleletet¹⁹⁰ adni nem tud, de nem is tudhat, mert eredménye, kutatása már¹⁹¹ idealista alapelvénél fogva elhibázott. Szemrevaló, hogy éppen a szemlélettel kerül ellenmondásba, mert csak rá kell pillantanom úgy az egyikre, mint a másikra, erre a papírra
- 235 meg Dante Poklára és már be is láttam, hogy milyen minőségbeli¹⁹² különbség van e két forma és e két forma *tartalma*¹⁹³ között.¹⁹⁴ De nem folytatom. Csak megemlítem még röviden a beigért regénypéldát, *Dos Passos Nagyvárosát*.¹⁹⁵

A¹⁹⁶ regény esetében különösen meglátszik, hogy¹⁹⁷ mennyire összetévesztik a formát a tartalommal;¹⁹⁸ pedig eddig is kitűnt, hogy mennyire fontos velük tisztában lennünk. Ha azt

¹⁸⁰ [JA139:] [előbb:]_g ez is szemlélet, az is. Hiszen a dolog mindkét esetben közvetlenül adatik. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁸¹ [JA139:] [előbb:]_g a formának kettős minősége van. Hogy a formát minősíti az a tartalom, amely kitölti és minősíti, visszaminősíti tartalmává, szemléletünk. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁸² [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <Szn> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁸³ [JA 1087/44:] az. Tehát

¹⁸⁴ [JA139:] [előbb:]_g tehát nem veheti észre [majd:]_{pc} tehát *nem veheti észre* [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁸⁵ [JA139:] [előbb:]_g [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁸⁶ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <dialektikájáram> [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁸⁷ [JA139:] [előbb:]_g a két [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁸⁸ [JA139:] [előbb:]_g gazdag, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁸⁹ [JA139:] [előbb:]_g pedig szegény intuición s [majd:]_g pedig szegény intuición. [majd:]_g pedig szegény szemlélet. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁹⁰ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <felet> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁹¹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <mór> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁹² [JA139:] [előbb:]_g milyen szézületes minőségbeli [majd: ld. főszöveg]_{pc} [JA 1087/44:] milyen szézületes minőségbeli

¹⁹³ [JA139:] [előbb:]_g tartalma [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁹⁴ [JA 1087/44:] különbség van e két forma között.

¹⁹⁵ [JA139:] [előbb:]_g regénypéldát. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁹⁶ [JA139:] [előbb:]_g [tagoló sorkihagyás nélkül] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁹⁷ [JA139:] [elütés:] hoggy [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁹⁸ [JA139:] [előbb:]_g tartalommal, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

kéri valaki, hogy mondjam el egy regény *tartalmát*,¹⁹⁹ akkor tulajdonképpen azt akarja, hogy mondjam el, *mi történik*²⁰⁰ a regényben. Már pedig ami történik a regényben, az nem a tartalma a regénynek, hanem²⁰¹ a formája. Tehát ahol Dos Passos regényében dőzsölnek a bankárok, a pincérek meg alázatosan kiszolgálják őket, nemcsak kényszerűségből, hanem azért is, hogy ez jól van így, hiszen „fordulhat a szerencse” és ők is lehetnek bankárok, akik éppen ilyen undorítóan dőzsölhetnek, – az nem tartalom, hanem forma, amelynek a tartalma, a szemléleten át az értelemnek nyújtott jelentése az, többek között, hogy *a new-yorki proletáriátus ideologiailag nagyon zavaros, nincsen tisztában a saját jelentőségével és mivoltával*,²⁰² továbbá hogy *az amerikai tőkesség olyan ideológiát termelt ki a munkásság butítására és osztályuralma védelmére, amely valóban igen hatásos eszköznek bizonyul a munkássággal szemben*.²⁰³ És valóban, részben ez e²⁰⁴ regény tartalma, mert ahol a regényben nem hat a polgári, azaz tőkés²⁰⁵ gondolkodás a regény valamelyik alakjára, ott azonnal megjelenik a regénybeli rendőr. Lám, a²⁰⁶ tőkés gondolkodás new-yorki²⁰⁷ változatát könnyen kivonhatjuk a regényből, úgy hogy minden vonatkozásában látván könnyebben küzdhetnek ellene ottani elvtársaink. Különben e regénynek az én felfogásom szerinti rövid tartalmát kb. így lehetne előadni:²⁰⁸ Az amerikai társadalom ellentétei a legfinomabb vonatkozásban is megérték a nyílt kirobbanásra, azonban a proletariátus csak szenvedőlegesen (passzive) és nem öntudatosan, azaz nem cselekvőlegesen (aktive) alkot osztályt. Ezért forradalmisága csak egyéni és egyes esetekben robban, azazhogy puffog ki; *társadalmi forradalom helyett egyéni lázadozássá korcsosul*.²⁰⁹ Pl. egy háziszolga aljas bankárgazdája meghal; a szolga a halottat²¹⁰ szembeköpi, majd, minthogy így egyéni vágya és érzelme, tehát nem osztályöntudatos akarata²¹¹ kielégült, a köpést zsebkendőjével letörli – hiszen nem hagyhatja ott, mert kidobják. *Tartalmát*²¹² tehát el tudnám²¹³ mondani, de a formáját, vagyis hogy „*mi történik benne*”,²¹⁴ nem. Mert közel ötszáz oldalon minden sorban történik valami, ami jelent valamit.

¹⁹⁹ [JA139:] [előbb:]_g tartalmát, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁰⁰ [JA139:] [előbb:]_g mi történik [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁰¹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <hannma> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁰² [JA139:] [előbb:]_g a new-yorki proletáriátus ideologiailag nagyon zavaros, nincsen tisztában a saját jelentőségével és mivoltával, [majd:]_{pc} a new-yorki proletáriátus ideologiailag nagyon zavaros, nincsen tisztában a saját jelentőségével és mivoltával; [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁰³ [JA139:] [előbb:]_g az amerikai tőkesség olyan ideológiát termelt ki a munkásság butítására és osztályuralma védelmére, amely [majd:]_g az amerikai tőkesség olyan ideológiát termelt ki a munkásság butítására és osztályuralma védelmére, amely valóban igen hatásos eszköznek bizonyul a munkássággal szemben. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁰⁴ [JA139:] [előbb:]_g a [majd: ld. főszöveg]_g

²⁰⁵ [JA139:] [előbb:]_g tőke [majd: ld. főszöveg]_g

²⁰⁶ [JA139:] [előbb:]_g rendőr. A [majd:]_{pc} rendőr. Így A [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁰⁷ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <nwe> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁰⁸ [JA139:] [előbb:]_g elmondani: [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁰⁹ [JA139:] [előbb:]_g társadalmi forradalom helyett egyéni lázadozássá korcsosul. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²¹⁰ [JA139:] [előbb:]_g <f> [majd: ld. főszöveg]_g

²¹¹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <y> [majd: ld. főszöveg]_g

²¹² [JA139:] [előbb:]_g Tartalmát [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²¹³ [JA139:] [előbb:]_g tehát el tudnám [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²¹⁴ [JA139:] [előbb:]_g „mi történik benne”, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

Főhőse, mellesleg,²¹⁵ nincs is, azazhogy főhőse a new-yorki társadalom. És már ennek a
 265 formai mozzanatnak, hogy nem egyén a regény hőse, hanem társadalom, a tartalma
 szocializmus. Írója szocialista. Nem tudom, hogy a gyakorlatban így van-e, – könyvéből²¹⁶ ezt
 kell kiolvasnom. Egyben azonban azt is kiolvasom, hogy bizonyos fokig mechanisztikusan
 materialista módon fogja föl a szocializmushoz²¹⁷ való eljutását a társadalomnak. De ha
 írója nem szocialista, úgy mindez azt mutatja, hogy a polgári felfogású író is arra kényszerül,
 270 hogy szocialista²¹⁸ módon szemlélődjön, ha valóban érvényes művet akar alkotni. Tehát
 amíg ír, polgári²¹⁹ osztályszempontjait – a tehetségéhez képest – felfüggeszti.²²⁰ Hogy ez
 mennyire lehetséges, az más lapra tartozik.

Vagy vegyük e regénynek egyetlen jelenetét. Egy lányba szerelmes egy szocialista
 agitátor. Kitör a sztrájk, a nő is sztrájkol, noha öntudata csak annyi, hogy csunya zsidóleány.
 275 Ezt időközönként tükör előtt állapítja meg magáról. Rendesen megkapja a sztrájksegélyt, ám
 anyja szidalmazása miatt mégis sztrájkterőr lesz. Kispolgár, – egyéni, családi indítékai vitték
 sztrájkterőzésbe. Munkája közben kigyul a munkaanyag és a leány összeég.²²¹ Miért ég össze?
 Miért nem veszi észre a tüzet? Mert másutt jár az esze. Hol? Min gondolkodik? Hát mire
 gondol egy kispolgári lány?! Arragondol, hogy most férjhez megy, tehát eddigi viszonyait
 280 meg kell szakítania.²²² Mi mutatja, hogy olyan mélyen belemerül ebbe a tervezgetésbe, hogy
 a tüzet nem is veheti észre? Az, hogy még azt sem veszi észre, hogy *nemcsak ő, a lány akar*
*férjhez*²²³ jutni, hanem *ő, a sztrájkterőr akar*²²⁴ férjhez menni a *valóságos szocialistához*.²²⁵
 Megég, összeég.²²⁶ Ez a kis történetke forma, amelynek az a tartalma, a szemléleten át az
 értelemnek nyújtott jelentése, hogy a kispolgári gondolkodás a munkást egyénenként is
 285 tönkreteszi.²²⁷ Ez²²⁸ nem belemagyarázás, elvtársak, mert *ha ez nem állana, akkor semmi*
értelme nem volna annak, hogy a leány megég.²²⁹ Ez a tartalom nyilvánvalóan²³⁰ mai
 társadalmi jelentőségű. Mi, szemlélvén a formát, ésszel is fölfogtuk annak tartalmát, míg más
 valaki szemléli ugyan, elolvassa ezt a könyvet, de tartalmára esetleg nem bukkan rá. Ez a

²¹⁵ [JA139:] [előbb:]_g Főhőse mellesleg [majd: ld. főszöveg]_g

²¹⁶ [JA139:] [előbb:]_g van-e, könyvéből [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²¹⁷ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <szocializmushoz> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²¹⁸ [JA139:] [előbb:]_g polgári felfogó is szocialista [majd:]_g felfogású is arra kényszerül, hogy szocialista
 [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²¹⁹ [JA139:] [előbb:]_g alkotni. Amíg ír, tehát polgári [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²²⁰ [JA139:] [elütés:] képest-felfüggeszti [ld. főszöveg]_{szkj}

²²¹ [JA139:] [előbb:]_g megég. [szkj: megég.] [majd:]_g [elütés] <összeg> [majd: ld. főszöveg]_g

²²² [JA1087/44:] szakítani.

²²³ [JA139:] [előbb:]_g nemcsak ő, a lány akar férjhez [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²²⁴ [JA139:] [előbb:]_g ő, a sztrájkterőr akar [majd:]_{pc} ő, a sztrájkterőr akar [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²²⁵ [JA139:] [előbb:]_g valóságos szocialistához. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²²⁶ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <összeg> [majd: ld. főszöveg]_g

²²⁷ [JA139:] [előbb:]_g egyénenként [elütés:] <tönkretest> [majd:]_g egyénenként tönkreteszi. [majd: ld.
 főszöveg]_{g+fc}

²²⁸ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <Eő> [majd: ld. főszöveg]_g

²²⁹ [JA139:] [előbb:]_g ha ez nem állana, akkor semmi értelme nem volna annak, hogy a leány megég. [majd:
 ld. főszöveg]_{pc}

²³⁰ [JA139:] [előbb:]_g tartalom tehát nyilvánvalóan [majd: ld. főszöveg]_{pc}

valaki azonban nem is tud különbséget²³¹ tenni a szóban forgó regényrészlet meg *Courths Mahler*²³² irányának²³³ ütemei között, – csak szemlélődik a vak világba s a művészet meg a 290
nem-művészet az ő szeme előtt összefolyik. De nézzük csak²³⁴ tovább. A vitatott történetkének a tartalma társadalmi,²³⁵ nos – *éppen ezért nem véletlen a leány balesete a művön belül*.²³⁶ Így azt is megtanultuk, hogy *a véletlen mint indíték, mint valamely művészi történésnek, mozzanatnak alapoka azért nem szerepelhet, mert a véletlennek társadalmi tartalma, értelme nincsen*.²³⁷ A későbbiekből, persze csak a sorok között, majd az is 295
kitűnik,²³⁸ hogy a véletlen egyáltalában nem²³⁹ lehet művészi mozzanat, mert egyáltalában nem lehet forma, hiszen semmiféle²⁴⁰ tartalma nincsen. Ez természetesen nem vonatkozik a véletlen tudatára. Már most,²⁴¹ hogy ezzel a történetkével végezzünk, csak annyit, hogy ezt a megézési mozzanatot, amelyet mi nem osztályozunk, régebben költői igazságszolgáltatásnak nevezték volna. Idealista munkában az ilyen kivégzése a hősnek valóban költői 300
igazságszolgáltatás.²⁴² Itt azonban nem a költő oszt igazságot, ő csak az előbb elmondott tartalmat állítja *tudományos szemlélettel ellenőrizhető*²⁴³ formába, hiszen a leány cselekedetei kispolgári gondolkodási módjából folynak, ezt a kispolgári gondolkodást pedig a²⁴⁴ burzsoázia oltotta beléje (családján stbin át) és kispolgári tette miatt kerül oda, ahol kiűt a tűz és²⁴⁵ ismét kispolgári tervezgetése miatt nem veszi észre a veszedelmet, a tüzet.²⁴⁶ Ennek 305
leánynak²⁴⁷ tehát *művészileg, azaz egyetemes jelentőséggel és társadalmi (osztály)tartalommal*²⁴⁸ kellett megégnie, mert nem a véletlen, hanem lelkének, gondolkodásának, cselekedetének és osztálykörülményeinek²⁴⁹ dialektikus összevágása okozta egyéni tragédiáját.

²³¹ [JA139:] [előbb:]_g <min> [majd: ld. főszöveg]_g

²³² [JA139:] [előbb:]_g Courths Mahler [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²³³ [JA1087/44:] irányának

²³⁴ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <cz> [majd: ld. főszöveg]_g

²³⁵ [JA139:] [előbb:]_g társadalmi, – [majd: ld. főszöveg]_g

²³⁶ [JA139:] [előbb:]_g éppen ezért nem véletlen a leány balesete a művön belül. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²³⁷ [JA139:] [előbb:]_g a véletlen mint indíték, mint valamely művészi történésnek, mozzanatnak alapoka azért nem szerepelhet, mert a véletlennek társadalmi értelme nincsen. [majd:]_{g+pc} a véletlen mint indíték, mint valamely művészi történésnek, mozzanatnak alapoka azért nem szerepelhet, mert a véletlennek társadalmi tartalma, értelme nincsen. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²³⁸ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <kitüb> [majd: ld. főszöveg]_g

²³⁹ [JA139:] [előbb:]_g véletlen azért nem [majd: ld. főszöveg]_g

²⁴⁰ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <semmiv> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁴¹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <mso> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁴² [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <ib> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁴³ [JA139:] [előbb:]_g tudományos szemlélettel ellenőrizhető [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁴⁴ [JA139:] [előbb:]_g s [majd: ld. főszöveg]_g

²⁴⁵ [JA139:] [előbb:]_g <l> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁴⁶ [JA139:] [előbb:]_g észre a tüzet. [majd: ld. főszöveg]_g

²⁴⁷ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <leányns> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁴⁸ [JA139:] [előbb:]_g művészileg, azaz egyetemes jelentőséggel és társadalmi tartalommal [majd:]_{pc} művészileg, azaz egyetemes jelentőséggel és társadalmi (osztály)tartalommal [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁴⁹ [JA139:] [előbb:]_g és a körülményeknek [majd: ld. főszöveg]_{pc}

- 310 Hányszor kimondtam eddig a szót, hogy művészet, művészi, művészileg! Hát mi is²⁵⁰ az a művészet? – hiszen ez volt első kérdésünk, amelyre ezideig nem is igen feleltünk. Eddig főként a forma meg a tartalom viszonyát²⁵¹ vitattuk és úgy tűnhetett föl, hogy a formát meg a tartalmat éppen azzal magyarázom, amit²⁵² meg akarunk érteni,²⁵³ t.i. a művészettel. Azonban nem egészen így van. Mert megtudtuk, hogy a művészetet valóban a forma teszi, azonban
- 315 ennek a formának a művészi mivoltát a jelentése, a tartalma adja. És megtudtuk azt is, hogy a művészi forma tartalma általános és társadalmi, még pedig nem hazug társadalmi tartalom, hanem tudományos szemlélettel ellenőrizhető. Vagyis: Költő, mondj²⁵⁴ igazat, de rajt ne fogjanak, csak akkor, ha elemeznek. Mindezzel pedig már arra is *feleltünk, hogy mi az az állandó mozzanat a művészetben, amely a társadalommal együtt változik.*²⁵⁵ Tehát a művészi
- 320 *állandónak a változó mozzanataról*²⁵⁶ szólottam és most ennek a változónak az állandó mozzanataról²⁵⁷ kell a hét fátlat²⁵⁸ fellebbentenünk. Azaz most azt kell kikutatnunk, hogy *mi az a művészi állandó, amelynek értelmében egyáltalában lehetséges, hogy legyen művészi változó.*²⁵⁹ Ez a kérdés természetszerűen összefügg azzal a másikkal, hogy miért van egyáltalában művészet? Ilyen formában azonban mégsem vethetem föl, mert ez viszont a
- 325 művészet történeti keletkezésének a kérdését hozná magával, ezzel azonban²⁶⁰ most nem akarunk²⁶¹ foglalkozni. Mindenesetre²⁶² látnivaló, hogy eddig a művészi változóval bibelődtünk és így értettük meg bizonyos fokig a művészi állandót, tehát most majd a művészi állandó mivoltát feszegetjük, hogy megérthessük bizonyos fokig a művészi változót. És így tovább, – én itt és most ennek a dialektikus elgondolásnak csupán az alapgömbjét
- 330 próbálom erőmtől telő szabatossgal megrajzolni.²⁶³ Vegyük²⁶⁴ figyelembe, hogy eddig *a formát magyaráztuk a tartalommal, jöllehet a tartalom meg csak a formával magyarázható.*²⁶⁵ Tehát most a formát, a szemléletileg folyó tevékenységet kell megragadnunk, hogy ezáltal minősítsük a művészi alkotás tudományos próbára tehető tartalmának a társadalmi mivoltát

²⁵⁰ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <i s> [majd:]_{pc} s [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁵¹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <viz> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁵² [JA139:] [előbb:]_g <ame> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁵³ [JA139:] [előbb:]_g meg akarok magyarázni, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁵⁴ [JA139:] [előbb:]_g mondja [majd: ld. főszöveg]_g

²⁵⁵ [JA139:] [előbb:]_g feleltünk, hogy mi az az állandó mozzanat a művészetben, amely a társadalommal együtt változik. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁵⁶ [JA139:] [előbb:]_g a művészi állandónak a változó mozzanataról [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁵⁷ [JA139:] [előbb:]_g a változónak az állandó mozzanataról [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁵⁸ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <fáyt> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁵⁹ [JA139:] [előbb:]_g mi az a művészi állandó, amelynek értelmében egyáltalában lehetséges, hogy legyen művészi változó. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁶⁰ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <azonbal> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁶¹ [JA139:] [előbb:]_g <ka> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁶² [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <Mindenesetre> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁶³ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <megrajzoni> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁶⁴ [JA139:] [előbb:]_g <Vegyük> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁶⁵ [JA139:] [előbb:]_g a formát magyaráztuk a tartalommal, jöllehet a forma meg [majd:]_{gfc} a formát magyaráztuk a tartalommal, jöllehet a tartalom meg csak a formával magyarázható. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

is.²⁶⁶ Egyszóval meg kell találnunk azt a mozzanatot, hogy *miképpen folyik szemléletileg az a tevékenység, amely ezt az egyetemes jelentésű társadalmi tartalmat értelmünk tudomására adja.*²⁶⁷ Tehát most majd, amikor látszólag a formáról²⁶⁸ beszélünk, tulajdonképpen a műalkotás társadalmi mivoltának a mélyebb megértéséhez is közeledünk.

Minthogy a valósággal való összeköttetésünk már megvan, elméleti tétel nyomában is elindulhatunk. Látjuk, hogy gondolatunk testes, fölemelkedhetünk, – nem kell²⁶⁹ félnünk, hogy a valóság gravitációja cserben hagyja. Ez a tétel így hangzik: *a feltételek száma nem lehet végtelen.*²⁷⁰ E tétel Arisztotelesz nevéhez fűződik és mint *a végtelen regresszus lehetetlenségének elve*²⁷¹ ismeretes. Ezt az elvet én elfogadom, noha kimondója igen lényeges vonatkozásokban hibásan alkalmazza.²⁷² Kettős a hiba; egyike a másikából²⁷³ fakad. Nevezetesen 1.) *annak a föl nem ismeréséből, hogy a dolgok önmagukon belül is ellentéteket tartalmaznak,* (V.ö. Arisztotelesz alapbölcsletével (Metafizikájával));²⁷⁴ 2.) *annak a* ³⁴⁵ *(hallgatólagos) tagadásából, hogy a valóság olyan, amilyen* (V.ö. Arisztotelesz esztétikájával).²⁷⁵

Arisztotelesznek egész rendszere ezen az alapelven épül föl. Így a logikában minden logikai funkció bizonyos végső, már tovább nem igazolható logikai alapelvek érvényét teszi föl. Az első ilyen logikai²⁷⁶ alapelv az azonosság elve: Minden²⁷⁷ dolog azonos önmagával.²⁷⁸ ³⁵⁰ Csak ennek a tételnek értelmében és föltételezésével tudunk gondolkodni. De a végtelen

²⁶⁶ [JA139:] [előbb:]_g a formát, a szemléletileg folyó tevékenységet kell megragadnunk, hogy <ezé> [majd:]_g a formát, a szemléletileg folyó tevékenységet kell megragadnunk, hogy ezáltal minősítsük a művészi alkotás [elütés:] <tudomáyn> [majd:]_g a formát, a szemléletileg folyó tevékenységet kell megragadnunk, hogy ezáltal minősítsük a művészi alkotás tudományos próbára tehető tartalmának a társadalmi mivoltát is. [majd:]_{pc} a formát, a szemléletileg folyó tevékenységet kell megragadnunk, hogy ezáltal minősítsük a művészi alkotás tudományos próbára tehető tartalmának a társadalmi mivoltát is. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁶⁷ [JA139:] [előbb:]_g miképpen folyik szemléletileg az a tevékenység, amely ezt az egyetemes jelentésű társadalmi tartalmat értelmünk tudomására adja. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁶⁸ [JA1087/44:] amikor a formáról

²⁶⁹ [JA139:] [előbb:]_g kell, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁷⁰ [JA139:] [előbb:]_g a feltételek száma nem lehet végtelen. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁷¹ [JA139:] [előbb:]_g a végtelen regresszus lehetetlenségének elve [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁷² [JA139:] [előbb:]_g alkalmazza (Arisztotelesz Nagy Sándor nevelője volt). [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁷³ [JA1087/44:] másikkól

²⁷⁴ [JA1087/44:] alapbölcsletével);

²⁷⁵ [JA139:] [előbb:]_g Nevezetesen 1.) annak a föl nem ismeréséből, hogy a dolgok önmagukon belül is ellentéteket tartalmaznak, 2.) [majd:]_g Nevezetesen 1.) annak a föl nem ismeréséből, hogy a dolgok önmagukon belül is ellentéteket tartalmaznak, (V.ö. Arisztotelesz Metafizikájával); 2.) annak a hallgatólagos [majd:]_g Nevezetesen 1.) annak a föl nem ismeréséből, hogy a dolgok önmagukon belül is ellentéteket tartalmaznak, (V.ö. Arisztotelesz Metafizikájával); 2.) annak a (hallgatólagos) tagadásából, hogy a valóság olyan, amilyen (V.ö. Arisztotelesz esztétikájával). [majd:]_{pc} Nevezetesen 1.) *annak a föl nem ismeréséből, hogy a dolgok önmagukon belül is ellentéteket tartalmaznak,* (V.ö. Arisztotelesz Metafizikájával); 2.) *annak a (hallgatólagos) tagadásából, hogy a valóság olyan, amilyen* (V.ö. Arisztotelesz esztétikájával). [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁷⁶ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <loh> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁷⁷ [JA139:] [előbb:]_g <mine> [majd: ld. főszöveg]_g [JA1087/44:] elve: minden

²⁷⁸ [JA139:] [előbb:]_g önmagával. (V.ö. pontunkkal.) [majd: ld. főszöveg]_{fc}

regresszus lehetetlenségének elvén alkotja Arisztotelesz Metafizikáját is. Kimondja²⁷⁹ alapján, hogy *a létező világban is kell legyenek olyan végső mozzanatok, amelyekből az egész megérthető.*²⁸⁰ E mozzanatok szerint és az én felfogásomnak megfelelően is: *a matéria és a forma; a matéria mint potencia és a forma mint aktus.*²⁸¹ Arisztotelesznél a forma hol aktiv, hol meg aktus; hol tevékeny, hol meg tevékenység. Már most 1) Ha²⁸² tevékenység, akkor nyilvánvalóan nem alany, hanem valaminek, tehát valamilyen²⁸³ alanynak a tevékenysége. Ez az alany az anyag, – a forma alapbölcséleti értelemben az anyag tevékenysége. Tehát forma a valóságban mindig anyagnak a formája. Másrészt azonban olyan anyag nincsen, amely ne tevékenykednék. Tehát az anyag a valóságban mindig valamilyen tevékenységnek az alanya. Egyszóval nem mondhatunk olyan sekélyes és dialektikátlan, a józan ész meg hazudtoló állításokat, amilyeneket bizonyos materialisták (köztük Raste is) tételeznek, hogy t.i. „nem a szellem teremtette az anyagot, hanem az anyag teremtette a szellemet”. Az egyiknek éppoly kevésbé van értelme mint a másiknak. És nem is beszélhetünk anyagról meg formáról²⁸⁴ másképpen, minthogy *a forma anyagnak a formája, az anyag pedig formának az anyaga.*²⁸⁵ 2) Arisztotelesznél azonban a forma mint tevékeny is szerepel.²⁸⁶ Így adódik nála a forma mint öntevékeny principium. Ennek semmi értelme nincsen. Mert éppen a létezőt bontja formára és anyagra, mint végső mozzanatokra. A létező dolog valóban öntevékeny, azonban minthogy úgy a forma, mint az anyag a létező dolognak csupán mozzanatai,²⁸⁷ közülük egyik sem lehet öntevékeny. A létező dolog öntevékeny, így²⁸⁸ tehát egyik mozzanata (a forma) öntevékeny nem lehet, mert akkor a valóságban létező²⁸⁹ dolog nem volna, akkor a valóságban csak²⁹⁰ forma volna. Márpedig a forma csak mozzanata a létező dolognak, tehát a valóságban pusztán forma nincs, hanem csak létező dolog van. A *létező dolog öntevékenysége éppen a formának meg az anyagnak a dialektikus, egymáson belüli viszonyában áll.*²⁹¹ Látjuk tehát, hogy Arisztotelesznél²⁹² nagy a zavar. Ennek alapja pedig a logika s az alapbölcsélet viszonyának a tisztázatlansága. Ő úgy a formát mint az

²⁷⁹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <kimod> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁸⁰ [JA139:] [előbb:]_g a létező világban is kell legyenek olyan végső mozzanatok, amelyekből az egész megérthető. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁸¹ [JA139:] [előbb:]_g a matéria és a forma; a matéria mint potencia és a forma mint aktus. Arisztotelesz [majd:]_{pc} a matéria és a forma; a matéria mint potencia és a forma mint aktus. Arisztotelesz [majd:]_{fc} a matéria és a forma; a matéria mint potencia és a forma mint aktus.* [egy egész kéziratlapnyi szöveg betoldása; korrektúrautasítás:] Jegyzet a 11. oldalhoz: [betoldás szöveghatárai:] Arisztotelesznél a forma hol [→] más tartalmaknak a formája. [ld. főszöveg 354–399. sor]_{g+fc+pc}

²⁸² [JA139:] [előbb:]_g tevékenység. Ha [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

²⁸³ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <valamilyen> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁸⁴ [JA139:] [előbb:]_g s [majd: ld. főszöveg]_g

²⁸⁵ [JA139:] [előbb:]_g a forma anyagnak a formája, az anyag pedig formának az anyaga. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁸⁶ [JA1087/44:] tevékeny szerepel.

²⁸⁷ [JA1087/44:] mozzanata,

²⁸⁸ [JA139:] [előbb:]_g öntevékeny így [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁸⁹ [JA139:] [előbb:]_g akkor létező [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

²⁹⁰ [JA139:] [előbb:]_g akkor csak [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

²⁹¹ [JA139:] [előbb:]_g A létező dolog öntevékenysége éppen a formának meg az anyagnak a dialektikus, egymáson belüli viszonyában áll. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁹² [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <Arisztotelesznél> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

anyagot *principiumnak*,²⁹³ a valóság principiumainak²⁹⁴ veszi föl, s aztán – hopp! – e principiumok egyikét azonosítja²⁹⁵ magával a²⁹⁶ *létező valósággal*.²⁹⁷ Így²⁹⁸ aztán öntevékeny nála a forma, – hol²⁹⁹ tevékeny, hol meg tevékenység, anélkül hogy ennek a két ellenkező irányú fogalomnak, a tevékenynek meg a tevékenységnek a vonatkozását fogalmilag tisztázná is. Mondom, mindez³⁰⁰ a logika meg az alapbölcselet viszonyának a tisztázatlanságából³⁰¹ kerekedik. De hogy mekkora a zavar nála e két bölcseleti tárgykör vonatkozását illetően,³⁰² azt a következő is mutatja. A forma szerinte nem más, mint a *létező végső alanya*, amely tisztára szellemi. (Szellemi? Összetéveszti azzal, hogy mi a formát nem érzékeljük, hanem csak szemléljük!) *Végső alanyon*³⁰³ pedig olyan dolgot ért Arisztotelesz, amely *logikai*³⁰⁴ 385 ítéleteinkben állítmányként nem szerepelhet.³⁰⁵ Pl. Szokrateszről bármit állíthatunk, de Szokrateszt nem állíthatjuk³⁰⁶ semmiről. Ő a *logikai*³⁰⁷ ítéletalkotást vizsgálja és abból következtet – igen bátran,³⁰⁸ de nem helyesen – a *valóságra*.³⁰⁹ Következtetése azonban még a formális logika szerint sem állja meg a helyét, mert Szokratesz igenis szerepelhet állítmányként: „Az az ember, akiről szó van, Szokratesz”.³¹⁰ Logikailag tehát helytelen a 390 kiindulása. Alapbölcseletileg meg különösen.³¹¹ Mert a végső alany nem Szokratesz,³¹² hanem azok a történelmi, társadalmi és kozmikus vonatkozások,³¹³ amelyek együttesen Szokratesz voltak.³¹⁴ (Figyeljük meg, hogy ebben az ítéletben kétszer is állítmányként szerepel Szokratesz!) – Megjegyzem, hogy éppen a logika meg az alapbölcselet viszonyának

²⁹³ [JA139:] [előbb:]_g principiumnak, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁹⁴ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <princiumának> [szkj:] principiumának [majd:]_{fc} [elütés:] <princiumainak> [ld. főszöveg]_{szkj} [JA1087/44:] principiumának

²⁹⁵ [JA139:] [előbb:]_g azonosítja [majd:]_{fc} azonosítja [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁹⁶ [JA139:] [előbb:]_g magával a <val> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁹⁷ [JA139:] [előbb:]_g létező valósággal. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁹⁸ [JA139:] [előbb:]_g De hogy mennyire tisztázatlan nála és mennyire zavaros a logika meg az alapbölcselet viszonya azt a következő is mutatja. [majd:]_{g+fc} A forma <szer> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁹⁹ [JA139:] [előbb:]_g forma, és hol [majd:]_{fc} forma, – és hol [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁰⁰ [JA139:] [előbb:]_g minden [majd: ld. főszöveg]_g [JA1087/44:] minden

³⁰¹ [JA139:] [előbb:]_g <tisztát> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁰² [JA1087/44:] illetően,

³⁰³ [JA139:] [előbb:]_g a létező végső alanya, amely tisztára szellemi. Végső alanyon [majd:]_{fc} a létező végső alanya, amely tisztára szellemi. (Szellemi? Összetéveszti azzal, hogy mi a formát nem érzékeljük, hanem csak szemléljük!) Végső alanyon [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁰⁴ [JA139:] [előbb:]_g logikai [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁰⁵ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <szerpe> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁰⁶ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <állítj> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁰⁷ [JA139:] [előbb:]_g logikai [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁰⁸ [JA139:] [előbb:]_g bátran, – [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁰⁹ [JA139:] [előbb:]_g valóságra. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³¹⁰ [JA139:] [előbb:]_g állítmányként: Az az ember, akiről szó van, Szokratesz. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³¹¹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <különm> [majd: ld. főszöveg]_g

³¹² [JA139:] Szokratesz, [ld. főszöveg]_{szkj}

³¹³ [JA139:] [előbb:]_g történelmi és [majd:]_g történelmi vonatkozások, [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

³¹⁴ [JA139:] [előbb:]_g voltak. Formai logikai szempontból különben ezekben a <mondatokba> [majd:]_g voltak. Formai logikai szempontból különben ezekben az ítéletekben [majd:]_g voltak. Formai logikai szempontból különben ezekben az ítéletekből az ítéletekből, hogy [majd: ld. főszöveg]_{fc}

395 tisztázatlanságán bukik el minden polgári filozófia. Arisztotelesz azért³¹⁵ veszi végső
alanynak Szokrateszt, mert dialektikátlan: nem tudja, hogy Szokratesz³¹⁶ is ellentétek
egysége, hogy tehát bizonyos materiális összefüggések Szokratesz. Figyeljük meg, hogy
ebben a mondatban Szokratesz³¹⁷ formális logikai szempontból is állítmány. Arisztotelesz³¹⁸
nem veszi észre, hogy ha Szokratesz³¹⁹ forma, akkor van tartalma, hogy tehát végső forma
400 nem lehet, mert tartalma ismét forma, – más tartalmaknak a formája.

Arisztotelesz azonban,³²⁰ mint mondtuk, eltér a helyes állásponttól és azt állítja, hogy
a matéria meg a forma feltételeznek egy végső mozgatót, amely nem más, mint az isten. A
hiba a dialektika hiányában rejlik. Mert a létező világ végső mozzanata, amelyből minden
megérthető, nem az isten, amellyel semmi sem érthető meg, hanem *a matériának meg a*
405 *formának az egymásban valósága, a potenciának meg az aktusnak az egymásban léte, vagyis*
a létező tevékenykedőnek a saját tevékenységével való dialektikus azonossága, – végső fokon
*a világegész.*³²¹ A végtelen regresszus lehetetlenségének elve tehát nemcsak a logikában,
hanem az alapbölcseletben, a³²² metafizikában is helyesen forgatható, azonban nem a
theologia, hanem a dialektika értelmében. Az arisztoteleszi esztétikának szintén ez az elv az
410 alapja. Azt állítja hibásan ennek a helyes elvnek az értelmében, hogy kell lennie egy végső
tárgynak, amely már önmagánál fogva szép és *amelynek a megjelenése*³²³ tesz bármit is
széppé. Ime, *tagadja, hogy a valóság olyan, amilyen!*³²⁴ Én csak azt vetem ellene, hogy
egyáltalában nincsen szépség, mint valóság, csak³²⁵ dolgok vannak, amelyek tetszenek vagy
nem tetszenek,³²⁶ és aszerint mondjuk őket szépnek, nem szépnek. Azonban ha Arisztotelesz
415 nem tudta³²⁷ elvét³²⁸ ezuttal sem helyesen alkalmazni, mégis hozzásegít véle a művészi
állandó kulcsához.³²⁹ Csak szem előtt kell tartanunk, hogy miképpen helyesbült ez az elv

³¹⁵ [JA139:] [előbb:]_{fc} filozófia. [majd:]_{pc} filozófia. Ar. azért [ld. főszöveg]_{szkj}

³¹⁶ [JA139:] [előbb:]_{pc} Sz. [ld. főszöveg]_{szkj}

³¹⁷ [JA139:] [előbb:]_{pc} Sz. [ld. főszöveg]_{szkj}

³¹⁸ [JA139:] [előbb:]_{pc} Ar. [ld. főszöveg]_{szkj}

³¹⁹ [JA139:] [előbb:]_{pc} Sz. [ld. főszöveg]_{szkj}

³²⁰ [JA1087/44:] polgári filozófia. Arisztotelesz azonban,

³²¹ [JA139:] [előbb:]_g a matériának meg a formának az egymásban valósága, a potenciának meg az [elütés:]
<ktusnak> az egymásban léte, vagyis a tevékenykedőnek a saját tevékenységével való metafizikai
azonossága, – végső fokon a [elütés:] <világegész.> [majd:]_g a matériának meg a formának az egymásban
valósága, a potenciának meg az [elütés:] <ktusnak> az egymásban léte, vagyis a tevékenykedőnek a saját
tevékenységével való metafizikai azonossága, – végső fokon a világegész. [majd:]_{fc} a matériának meg a
formának az egymásban valósága, a potenciának meg az aktusnak az egymásban léte, vagyis a létező
tevékenykedőnek a saját tevékenységével való dialektikus azonossága, – végső fokon a világegész. [majd:]
ld. főszöveg]_{pc}

³²² [JA139:] [előbb:]_g hanem a [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³²³ [JA139:] [előbb:]_g amelynek a megjelenése [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³²⁴ [JA139:] [előbb:]_g tagadja, hogy a valóság olyan, amilyen! [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³²⁵ [JA139:] [előbb:]_g csal [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³²⁶ [JA139:] [előbb:]_g tetszenek <m> [majd:]_g [elütés:] tetszenek,, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³²⁷ [JA139:] [előbb:]_g nem is tudta [majd: ld. főszöveg]_g

³²⁸ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <elv> [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³²⁹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <kulcsához.> [majd:]_g kulcsához. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

alaphölcséleti³³⁰ vonatkozásában,³³¹ hogy t.i. a létező világ végső mozzanata nem az isten, hanem a matériának meg a formának az egymásban valósága, a potenciának meg az aktusnak az egymásban léte, a létezőnek a saját tevékenységével való nem logikai, hanem dialektikus azonossága.³³² (Ez a tétel különben eddigi fejtegetéseink során is végigkísért, noha ezideig csak hallgatólágoosan. A³³³ forma s a tartalom viszonyát éppen ezen a módon magyaráztuk.)³³⁴ 420

Megállapítottuk, hogy a művészet nem szemlélet, mint Croce beszéli. De szemléleti, hiszen formában való, márpedig a forma szemléletileg folyó tevékenység. Nos, azt állítom és igazolom, hogy *kell lennie végső szemléleti mozzanatnak. És ez a műalkotás.*³³⁵

Nézzük csak meg a szemléletet munkája közepette: a valóság formájára irányul. Márpedig a valóság nem más, mint a matériának meg a formának az egymásban léte, végső³³⁶ fokon a világegész.³³⁷ Hát éppen a világegészet nem szemlélhetjük. Szemléletünk számára csak a világegész mozzanatai adottak – a mozzanatok elnyelik szemléletünk elől az egészet, amelyet azonban éppen a mozzanatok alapján értelmünk állít. Szemléletünk átlép az egyik mozzanatról a másikra és így tovább. Tehát benne volna a végtelen regresszusban, ha nem volna valami, ami megállítaná. Ez a végső a világegész kellene legyen, a világegész³³⁸ azonban nem szemléleti. Tehát azt tételezem, hogy *a művészet nem más, mint a nem³³⁹ szemléleti végső világegész helyébe való teremtése egy végső szemléleti egésznek.*³⁴⁰ Egyrészt³⁴¹ azért, mert mi más volna ez a szükséges végső szemléleti, ha nem a műalkotás? Másrészt, hogy a valóságnál maradjunk,³⁴² a következő, szorosan a műalkotásához tapadó elgondolás miatt. 430 435

Hogyan alakul a mű? A művészi cselekedet, nevezzük ihletnek, először is két részre osztja a valóságot azáltal, hogy kiválasztja azt a részt, ama valóságelemeket, amelyekből művét majd megalkotja. Ez persze nem úgy történik, hogy fog egy csomó szót és elhatározza hogy azokból alkot verset. De úgy értendő³⁴³ hogy a vers egy-két sora a kölcsönösen függő kapcsolódás folytán eleve meghatározza a többbit, – vagyis *a mű világának minden pontja* 440

³³⁰ [JA139:] [előbb:]_g metafizikai [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³³¹ [JA1087/44:] vonatkozásban,

³³² [JA139:] [előbb:]_g egymásban léte. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³³³ [JA139:] [előbb:]_g Hiszen a [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³³⁴ [JA139:] [előbb:]_g módon magyaráztuk és ezen a módon kívánjuk továbbvinni is.) [majd: ld. főszöveg]_{pc}
[JA1087/44:] Ez a tétel különben eddigi fejtegetéseink során is végigkísért, noha ezideig csak hallgatólágoosan. A forma s a tartalom viszonyát éppen ezen a módon magyaráztuk.

³³⁵ [JA139:] [előbb:]_g kell lennie egy végső szemléleti mozzanatnak. És ez a műalkotás. [majd:]_{pc} kell lennie végső szemléleti mozzanatnak. És ez a műalkotás. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³³⁶ [JA139:] [előbb:]_g <vég> [majd: ld. főszöveg]_g

³³⁷ [JA139:] [előbb:]_g <vol> [majd: ld. főszöveg]_g

³³⁸ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <világegész> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³³⁹ [JA1087/44:] mint nem

³⁴⁰ [JA139:] [előbb:]_g a művészet nem más, mint a nem szemléleti végső világegész helyébe való teremtése egy végső szemléleti egésznek. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁴¹ [JA139:] [előbb:]_g <egyer> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁴² [JA139:] [előbb:]_g maradnak, [majd: ld. főszöveg]_g

³⁴³ [JA139:] [előbb:]_g értendőm [majd: ld. főszöveg]_{pc}

*archimedeszi pont.*³⁴⁴ S a szóban forgó egy-két³⁴⁵ sort elfogadván, a művész elméletileg már ki is választotta a valóság egyik részét, – ezt minden jó mű alkotása igazolja. Ezekkel a kiválasztott valóságelemekkel aztán az ihlet, a művészi cselekedet, elfödi szemléletünk elől az
 445 összes többi³⁴⁶, a ki nem választottat. Már most világos, hogy a valóság kiválasztott részét az ihlet megrögzíti. Az is kétségtelen, hogy az ihlet rögzítette valóság csak része a valóságnak. Tehát: mi történik ezzel a megrögzített valóságrésszel?

Ha belelépünk az ihlet rögzítette valóságba, a műalkotásba, ha átadódunk művészségének,³⁴⁷ úgy a valóság kívül rekedt elemei elvesztik létüket, létük formáját. Nem
 450 tevékenykednek,³⁴⁸ – egyszerűen nincsenek szemléletünk számára. Az ihlet tehát *megragad bizonyos valóságelemeket, a többiek és szemléletünk közé helyezi és eltakarja a valóság egyéb részét*,³⁴⁹ mint a teli hold³⁵⁰ a napot napfogyatkozáskor. Azaz *szemléletileg teljes valóságnnyivá növeli a kiválasztott valóságelemeket.*³⁵¹

Igen ám, de a kiválasztott, megrögzített és teljes valóságnnyivá emelt valóságrésznek is
 455 vannak részei! Nos, ha belülről vizsgáljuk a műalkotást, azt a felfedezé st tesszük, hogy a már teljes valósághéppén szerepelő,³⁵² azaz művészi valóságrész elemei is elvesztik létüket, nem tevékenykednek külön, hanem együttesen, – a jó mű elemeiben csak³⁵³ az él, ami bennük közös. Tehát *a mű mint pusztá, résztelen egész áll szemléletünk előtt.*³⁵⁴ Ugy, hogy az végre megpihenhet. (V.ö. „gyönyörködtetés”).

De menjünk tovább. Látjuk, hogy a³⁵⁵ műalkotás befelé résztelen egész, kifelé pedig a többi valóság elfödője. Tehát a kiválasztott valóságrész, amikor a művészség mozzanatába jut, megszűnik a valóság *része*³⁵⁶ lenni, mert a valóság *egészévé*³⁵⁷ válik. És itt a szépség elmélete újabb aknára fut. Mert eszerint *a műalkotás csak kívülről nézve, azaz csak éppen művészi mivoltától megfosztottan szerepelhet valóságok között való valóság gyanánt.*³⁵⁸

³⁴⁴ [JA139:] [előbb:]_g vagyis a műnek minden pontja archimedeszi pont. [majd:]_{fc} vagyis a mű világának minden pontja archimedeszi pont. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁴⁵ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <E> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁴⁶ [JA139:] [előbb:]_g <r> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁴⁷ [JA139:] [előbb:]_g művészségébe [majd: ld. főszöveg]_g

³⁴⁸ [JA139:] [előbb:]_g Nem tevékenykednek. [majd:]_{fc} Nem tevékenykednek, [majd:]_{pc} *Nem tevékenykednek*, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁴⁹ [JA139:] [előbb:]_g megragad bizonyos valóságelemeket, a többiek és szemléletünk közé helyezi és eltakarja a valóság egyéb részét, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁵⁰ [JA139:] [előbb:]_g s [majd: ld. főszöveg]_g

³⁵¹ [JA139:] [előbb:]_g szemléletileg teljes valóságnnyivá növeli a kiválasztott valóságelemeket. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁵² [JA139:] [előbb:]_g teljes [elütés:] <valósóképpen> szerepelő [majd: ld. főszöveg]_{fc} [JA1087/44:] szereplő,

³⁵³ [JA139:] [előbb:]_g jó műben csak [majd: ld. főszöveg]_{g+pc}

³⁵⁴ [JA139:] [előbb:]_g a mű mint pusztá, résztelen egész áll szemléletünk előtt. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁵⁵ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <a> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁵⁶ [JA139:] [előbb:]_g része [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁵⁷ [JA139:] [előbb:]_g egészévé [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁵⁸ [JA139:] [előbb:]_g a műalkotás csak kívülről nézve, azaz csak éppen művészi mivoltától megfosztottan szerepelhet <valóság> [majd:]_g a műalkotás csak kívülről nézve, azaz csak éppen művészi mivoltától megfosztottan szerepelhet valóságok között való valóság gyanánt. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

Tehát³⁵⁹ amikor egyéb valóságok közé gondoljuk el és szépnek³⁶⁰ mondjuk, mint a lányokat meg az esti réteket,³⁶¹ akkor egyben művészi mivoltát is megtagadtuk. Műalkotás elé jelzõt nem rakhatunk, mintahogy a világegész sem mondhatjuk sem rutnak, sem szépnek. Még csak annyit sem állithatunk következetesen,³⁶² hogy ez jó vers, az meg rossz regény, – értékelésünk pusztán arra szorítkozhat,³⁶³ hogy ez mű, ez nem mű. Semmi mást nem mondhatunk anélkül, hogy egyéb dolgokkal egy³⁶⁴ kategóriába ne soroznók, tehát anélkül hogy éppen műalkotásbeli mivoltát meg ne ölnök. Aki ezt mélyebben kívánja megpillantani, az gondolja meg a következőket: A világot elnyelik elemei;³⁶⁵ a világegész nem szemléleti, hanem, mint a valóságalelemeknek egységes³⁶⁶ teljessége, valóság mögötti tény. Amikor szemlélünk, lényegeket szemlélünk. Nos a lényegszemlélet a valóság különös lényegeinek a szemlélete; a világegész pedig a valóság különös lényegeinek egyetemes lényege és csak mint ilyen, csak az összes többi különös lényeghez³⁶⁷ képest különös. Tehát a világegész képviselő műalkotásról csak az³⁶⁸ összes többi nem-művészethez és a világegészhez képest alkothatunk magunknak fogalmi kategóriát. *Igy mindazoknak az állításoknak a nagyrészét, amelyet eddig a világra vonatkoztattak az emberek, a műalkotásra értelmesen alkalmazhatjuk.*³⁶⁹ Pl. hogy minden dolognak³⁷⁰ megvan a maga célja és a szerepe, a földadata³⁷¹ és a szükségessége a világban, azt így mondhatjuk: a művészi alkotásban minden elemnek megvan a maga célja és a szerepe, a földadata és a szükségessége. A műalkotás tehát nemcsak szemléleti helyettese³⁷² a világnak, hanem egyben *értelmes világ*³⁷³ is. Viszont ha a műalkotáshoz jelzõt nem rakhatunk,³⁷⁴ olyat sem mondhatunk, hogy ez vagy az polgári művészet. Ilyen nincs, csak művészet van. Ami ma polgári művészet, az már nem művészet.³⁷⁵ Az³⁷⁶ legfőbb „polgári kísérlet a műalkotásra”.³⁷⁷ Egy esetben mégis illik

³⁵⁹ [JA139:] [előbb:]_g <To> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁶⁰ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <széonek> [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁶¹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <réteke> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁶² [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <következéseten,> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁶³ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <szott> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁶⁴ [JA139:] [előbb:]_g hogy egy [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

³⁶⁵ [JA139:] [előbb:]_g elemei; [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁶⁶ [JA139:] [előbb:]_g <egyé> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁶⁷ [JA139:] [előbb:]_g többi lényeghez [majd: ld. főszöveg]_{fc} [JA1087/44:] lényegéhez

³⁶⁸ [JA139:] [előbb:]_g azt [?] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁶⁹ [JA139:] [előbb:]_g kategóriát. Mindazoknak az állításoknak a nagyrészét, amelyet addig [majd:]_g kategóriát. Mindazoknak az állításoknak a nagyrészét, amelyet eddig a világra vonatkoztattak az emberek, a műalkotásra értelmesen alkalmazhatjuk. [majd:]_{pc} kategóriát. *Mindazoknak az állításoknak a nagyrészét, amelyet eddig a világra vonatkoztattak az emberek, a műalkotásra értelmesen alkalmazhatjuk.* [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁷⁰ [JA139:] [előbb:]_g Pl. minden dolog [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁷¹ [JA139:] [előbb:]_g <fő> [majd:]_{fc} fő [majd:]_g földadata [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁷² [JA139:] [előbb:]_g nemcsak szemléletileg adott helyettese [majd: ld. főszöveg]_g

³⁷³ [JA139:] [előbb:]_g értelmes világ [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁷⁴ [JA139:] [előbb:]_g nem is rakhatunk, [majd: ld. főszöveg]_g

³⁷⁵ [JA139:] [előbb:]_g Ami polgári művészet, az nem művészet. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁷⁶ [JA1087/44:] művészet. A polgári művészetet művészetnek tartja a polgárság, azaz szubjektive művészet, de objektive nem, azaz egyáltalában nem művészet. A proletárművészet objektive is művészet, tehát valóságos művészet. Az

³⁷⁷ [JA139:] [előbb:]_g „polgári kísérlet a műalkotásra”. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

a műalkotáshoz³⁷⁸ a jelző, a történeti elhatárolás³⁷⁹ jelzője. Ha a mű a történelem folyamán egykor valóban műalkotás,³⁸⁰ tehát végső szemléleti volt, akkor a kor jelzőjét nemcsak szabad, hanem szükséges is hozzáillesztenünk. „Keresztény művészet”, „primitív művészet”³⁸¹ stb. – mindez azonban nem értékelés, hanem a már valóságos műnek értékelt mű³⁸² történeti helyének a kijelölése. A „proletár művészet” ma „tisztá művészet”. Ezt a mai tisztá művészetet „proletár” művészetnek csak akkor hívhatja majd a művészettörténet, ha a mai művészi változó meghaladott s a proletár társadalom teljesen kiforrott és bizonyos fokig meghaladott lesz.³⁸³

Azt mondtuk,³⁸⁴ hogy a mű mint pusztá, résztelen egész áll szemléletünk előtt. Ez ellen egyáltalában nem szól, sőt éppen ezt igazolja az, hogy egyes versekből igen sűrűn csak egyes sorok maradnak fejünkben, amelyeket aztán különösen szép soroknak mondunk. Mert ennek a két sornak:

„Boldog órák szép emlékeképpen
Rózsafelhők usztak át az égen.”³⁸⁵
(Petőfi)

szintén vannak részei – a vers szavakból áll –. Ezeknek különvalósága azonban végképpen megsemmisül és csak összességük a maga felbonthatatlan (mert különben művészileg megsemmisülő) egészében él szemléletünkben. Ez inkább³⁸⁶ arrautal, hogy a műalkotás a legkisebb elemében is műalkotás,³⁸⁷ aminthogy az értekezésnek, amely voltaképpen egyetlen fogalom, a legkisebb eleme is fogalom. Viszont ez annyit jelent, hogy a szó önmagában is műalkotás,³⁸⁸ hiszen a szó a műalkotás legkisebb eleme. Másfelől azonban a szó szemlélet, a műalkotás pedig fejtegetéseink szerint nem az. Hogyan lehetséges ez? Ugy, hogy a szó

³⁷⁸ [JA139:] [előbb:]_g illik hozzá [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁷⁹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <elhatárolás> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁸⁰ [JA139:] [előbb:]_g műalkotás volt [majd: ld. főszöveg]_g

³⁸¹ [JA139:] [előbb:]_g hozzáillesztenünk. Keresztény művészet, primitív művészet [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁸² [JA139:] [előbb:]_g hanem a mű [majd:]_{g+fc} hanem már valóságos műnek értékelt mű [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁸³ [JA139:] [előbb:]_g kijelölése. [majd:]_{fc} kijelölése. Proletár [majd:]_{fc} kijelölése. A „proletár művészet” ma „tisztá művészet”. A [majd:]_{fc} kijelölése. A „proletár művészet” ma „tisztá művészet”. Ezt a mai tisztá művészetet „proletár” művészetnek csak akkor hívhatja majd a művészettörténet, ha a művészi [majd:]_{fc} kijelölése. A „proletár művészet” ma „tisztá művészet”. Ezt a mai tisztá művészetet „proletár” művészetnek csak akkor hívhatja majd a művészettörténet, ha a mai művészi változó meghaladott lesz [majd:]_{fc} kijelölése. A „proletár művészet” ma „tisztá művészet”. Ezt a mai tisztá művészetet „proletár” művészetnek csak akkor hívhatja majd a művészettörténet, ha a mai művészi változó meghaladott s a proletár társadalom teljesen kiforrott és bizonyos fokig meghaladott lesz. [majd:] [tagoló sorkihagyás jelzése]_{fc} [ld. főszöveg]

³⁸⁴ [JA1087/44:] mondjuk,

³⁸⁵ [JA139:] [előbb:]_g Boldog órák szép emlékeképpen [/] Rózsafelhők usztak át az égen. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁸⁶ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <inkább> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁸⁷ [JA139:] [előbb:]_g a műalkotás a legkisebb elemében is műalkotás, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁸⁸ [JA139:] [előbb:]_g a szó önmagában is műalkotás, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

tulajdonképpen³⁸⁹ csak mint *használt*³⁹⁰ szó, tehát mint *mevlévő*³⁹¹ szó szemlélet. Gondoljunk csak a³⁹² forma kettős minőségére! S így kiutat³⁹³ ad az a megfontolás, hogy: ha a szó műalkotás;³⁹⁴ a használt, a mevlévő szó pedig nem az;³⁹⁵ akkor nyilvánvaló, hogy a nem-mevlévő szó *műalkotás*.³⁹⁶ Minthogy pedig kifejezésünk szerint nem-mevlévőről és mégis szóról beszélünk,³⁹⁷ – a *keletkező szót*³⁹⁸ kell értenünk rajta.³⁹⁹ Vagyis a szó a használatban szemlélet, keletkezésében azonban műalkotás.⁴⁰⁰ Így⁴⁰¹ a szó a műalkotásban saját keletkezésének a szerepét játssza.⁴⁰² Még pedig olyan módon, hogy a költeményben lévő összes többi szóval egyszerre keletkezik. A költeményt eszerint úgyis fölfoghatjuk, hogy egyetlen keletkező szó,⁴⁰³ hogy a keletkező neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe és végső szemléleti egységbe foglal.⁴⁰⁴

A műalkotás folyamata tehát azt mutatja, hogy a szemlélet számára alkot egészet, szemléleti végsőt⁴⁰⁵ a nem szemléleti, de valóságos világegész helyébe. Ez ellen nem vethető, hogy végeredményben a tudományos értekezés is olyan forma, amely egyetlen mozzanatban, t.i. érvényes igazságában függ össze, szintén mint egész. Mert hiszen ott az összefüggés logikai, vagyis úgy áll fenn, hogy a valóságra csak vonatkozik. A műalkotásban⁴⁰⁶ pedig az összefüggés kizárólagosan szemléleti valóság. Azaz nem pusztán logikai, hanem metafizikai; nemcsak fogalmi összetétel, hanem szemléleti folyamatosság, egész és végső szemléleti, amelyből éppen megfordítva, fogalmi felbontás és logikai elemzés⁴⁰⁷ után olyan igazságokra következtethetünk és olyan fogalmat vonhatunk el, amilyenekre⁴⁰⁸ csupán az elrejtőző világegész elemzése után tehetünk szert. Dos Passos regényét mindössze néhány

³⁸⁹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <talajdonkéé> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁹⁰ [JA139:] [előbb:]_g használt [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁹¹ [JA139:] [előbb:]_g mevlévő [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁹² [JA139:] [előbb:]_g az [majd: ld. főszöveg]_g

³⁹³ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <kitat> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁹⁴ [JA139:] [előbb:]_g műalkotás, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁹⁵ [JA139:] [előbb:]_g az, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁹⁶ [JA139:] [előbb:]_g a nem-mevlévő szó műalkotás. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁹⁷ [JA1087/44:] beszélünk,

³⁹⁸ [JA139:] [előbb:]_g keletkező szót [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁹⁹ [JA139:] [előbb:]_g értenünk. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁰⁰ [JA139:] [előbb:]_g a szó a használatban szemlélet, keletkezésében azonban műalkotás. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁰¹ [JA139:] [előbb:]_g Tehát [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁰² [JA139:] [előbb:]_g a <m> [majd:]_g a szó a műalkotásban saját keletkezésének a szerepét játssza. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁰³ [JA139:] [előbb:]_g egyetlen keletkező szó, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁰⁴ [JA139:] [előbb:]_g a neve annak [majd:]_g a keletkező neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe és <vég> [majd:]_g a keletkező neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe és végső szemléleti egészbe foglal. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁰⁵ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <vég> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁰⁶ [JA139:] [előbb:]_g <műalkotásban> [ld. főszöveg]_{gzkj}

⁴⁰⁷ [JA139:] [előbb:]_g és elemzés [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁰⁸ [JA139:] [előbb:]_g <amilyen> [majd: ld. főszöveg]_g

szóval boncolgattuk és mégis miket tudtunk meg belőle!⁴⁰⁹ Hiszen itt a szemléletünk elől
 530 elsikkánó valóság áll összefogottan rendelkezésünkre! Mégcsak arra a különbözésre utalok,⁴¹⁰
 röviden, hogy *a műalkotás ragaszkodik szemléleti alakjához, ellentétben pl. az értekezésnek
 szintén szemléleti formájával.*⁴¹¹ A műalkotás formáján változás nem eshetik anélkül, hogy
 éppen a művészség el ne illanjon belőle. Az értekezés formáját azonban számtalan módon
 535 összefüggésén, fogalmiságán a legkisebb csorba esnék.

*A művészi állandó mozzanata ezek szerint azt jelenti, hogy minden korban minden egyes
 műalkotás mint a világegészet képviselő szemléleti egész jelenik meg.*⁴¹² A művészi változó
 mozzanata pedig az az adott általános és adott társadalmi, amely a korral együtt változik
 és amelyből⁴¹³ alakul ki az egész. Tehát *a változó alkotja az állandót és az állandó érvényesíti a*
 540 *változót. A változó szabja meg az állandó valóságát s az állandó adja meg a változó*
*érvényét.*⁴¹⁴ Példásképpen kifejezve: Művet csak úgy *alkothatunk*,⁴¹⁵ ha az alkotás pillanatában
 fennálló formájú társadalomnak⁴¹⁶ a valóságos⁴¹⁷ összefüggéseiből alkotjuk. Viszont ezek
 az összefüggések⁴¹⁸ csak úgy *érvényesek*⁴¹⁹ a művön (regényen stbin) belül, ha egyetlen
 szemléleti egészet alkotnak és mint végső szemléleti jelennek meg. *A műalkotás tehát mindig*
 545 *a szemlélet határán jár.*⁴²⁰ Szükséges,⁴²¹ hogy minden egyes vonatkozása elbirja a vonatkozó
 tudomány, mesterség, szakma stb képviselőjének kritikáját. És valóban – *Balzac César*
*Birotteau*⁴²² c. regényének kereskedelmi, illatszerezési stb vonatkozásai⁴²³ szakszerűség
 szempontjából kifogástalanok a kereskedelem képviselőjének⁴²⁴ a szemében. Lelki
 550 forrásnak használhatja. S a báméskodó elbáméskodhatik eseményeinek folyásán.

⁴⁰⁹ [JA139:] [előbb:]_g belőle. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴¹⁰ [JA139:] [előbb:]_g utalok [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴¹¹ [JA139:] [előbb:]_g a műalkotás ragaszkodik szemléleti alakjához, ellentétben pl. az értekezésnek szintén szemléleti formájával. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴¹² [JA139:] [előbb:]_g A művészi állandó mozzanata ezek szerint azt jelenti, hogy minden korban minden egyes műalkotás mint a világegészet képviselő szemléleti egész jelenik meg. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴¹³ [JA139:] [előbb:]_g amelyből [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴¹⁴ [JA139:] [előbb:]_g a [elütés:] <vák> [majd:]_g a változó alkotja az állandót és az állandó érvényesíti a változót. A változó szabja meg az állandó valóságát s az állandó adja meg a változó érvényét. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴¹⁵ [JA139:] [előbb:]_g alkothatunk, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴¹⁶ [JA139:] [előbb:]_g társadalomnak az <össze> [végül: főszöveg]_g

⁴¹⁷ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <valósága> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴¹⁸ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <össze> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴¹⁹ [JA139:] [előbb:]_g érvényesek [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴²⁰ [JA139:] [előbb:]_g A műalkotás tehát mindig [elütés:] <y> szemlélet határán jár. [majd:]_{fc} A műalkotás tehát mindig a szemlélet határán jár. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴²¹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <szükség> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴²² [JA139:] [előbb:]_g Balzac César [elütés:] <Birotteau> [majd:]_{fc} Balzac César Birotteau [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴²³ [JA139:] [előbb:]_g kereskedelmi [elütés:] <vonatkozás> [majd:]_g kereskedelmi vonatkozásai [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴²⁴ [JA139:] [előbb:]_g <képviselő> [majd: ld. főszöveg]_g

Mindebből következik, hogy akár *a művészi állandó*, akár *a művészi változó mozzanata legyen hibás*, *a mű rossz*, azaz *hogyan nem műalkotás*.⁴²⁵ Pl. minden ma irt⁴²⁶ polgári ideológiájú regény azért rossz, azért nem mű, mert⁴²⁷ nem a valóságos társadalmi, világi összefüggésekből alkotódik, – ilyen vonatkozásai⁴²⁸ a tudományos kritikát legföljebb csak részben ha kiállják (pl. nemi lélektani folyamatok tekintetében; azonban még így sem, mert⁴²⁹ hiszen ezek a nemi lélektani folyamatok a polgári regényekben társadalmi vonatkozásaiktól⁴³⁰ elvonatkoztatottan, tehát nem valóságosan szerepelnek s így nem alkotnak önmagukban (mint forma)⁴³¹ szemléleti végsőt, hanem csak viszonylagosan, csak a *korlátozott szemlélet számára*⁴³² jelenhetnek meg szemléleti végsőként).⁴³³ Ezért nem is lehet a polgári ideológiájú munkákból végső szemléleti egész sem, mert hiszen minden öntudatos munkás szemlélete mélyebbre, *végsőbbre* hatol⁴³⁴ a polgári ideológiánál.⁴³⁵ Rossz a művészi változó s a kölcsönös függés folytán rossz a művészi állandó is: A művészi változó⁴³⁶ nem adja meg a művészi állandó⁴³⁷ valóságát, tehát⁴³⁸ művészi állandó⁴³⁹ létre sem⁴⁴⁰ jöhet, – nem műalkotás áll előttünk. A ma irt szocialista irányzatú⁴⁴¹ művek nagyrésze pedig azért⁴⁴² nem műalkotás, mert az észrevett, illetve tudott és felhasznált összefüggésekből, ellentétekből nem⁴⁴³ alkotnak szemléleti végső egészet és így⁴⁴⁴ a felhasznált összefüggések *érvénye*⁴⁴⁵ elsikkad. Mert⁴⁴⁶ a dolgok összefüggése úgy valóságos, ahogyan a világegészet alkotják⁴⁴⁷ és minthogy a műegész a nem szemléleti világegésznek szemléleti helyettese, az összefüggések a művön belül is csak úgy *érvényesek*,⁴⁴⁸ ha szemléleti egészet⁴⁴⁹ és végsőt alkotnak. A szóban forgó szocialista

⁴²⁵ [JA139:] [előbb:]_g a művészi állandó, akár a művészi változó mozzanata legyen hibás, a mű rossz, azazhogyan nem műalkotás. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴²⁶ [JA139:] [előbb:]_g <o> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴²⁷ [JA1087/44:] rossz, mert

⁴²⁸ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <vonatkob> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴²⁹ [JA139:] [előbb:]_g sem, hacsak nem elvont módon, mert [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴³⁰ [JA139:] [előbb:]_g vonatkozásaitól [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴³¹ [JA139:] [előbb:]_g mint forma [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴³² [JA139:] [előbb:]_g korlátozott szemlélet számára [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴³³ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <végsőké> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴³⁴ [JA139:] [előbb:]_g mélyebbre hatol [majd:]_{g+fc} mélyebbre *végsőbbre* hatol [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴³⁵ [JA139:] [előbb:]_g ideológiánál: [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴³⁶ [JA139:] [előbb:]_g állandó [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴³⁷ [JA139:] [előbb:]_g változó [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴³⁸ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <tehtá> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴³⁹ [JA139:] [előbb:]_g változó [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁴⁰ [JA1087/44:] nem

⁴⁴¹ [JA139:] [előbb:]_g <iro> [majd: ld. főszöveg]_{fc+g}

⁴⁴² [JA139:] [előbb:]_g <azér> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁴³ [JA139:] [előbb:]_g tudott valóságos összefüggésekből nem [majd:]_{g+fc} tudott és felhasznált valóságos összefüggésekből nem [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁴⁴ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <ig y> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁴⁵ [JA139:] [előbb:]_g érvénye [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁴⁶ [JA139:] [előbb:]_g T.i. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁴⁷ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <akit> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁴⁸ [JA139:] [előbb:]_g érvényesek, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁴⁹ [JA139:] [előbb:]_g egésze [majd: ld. főszöveg]_{fc}

570 irányműveknél⁴⁵⁰ nagyobb részt hibás a művészi állandó és a kölcsönös összefüggés folytán a művészi állandó hibája *érvényteleníti*⁴⁵¹ a művészi változót.

Érdekes⁴⁵² példa a művészi állandó *változójára*⁴⁵³ valamely népmese elemezése. A táltosparipa parazsat abrakol. Ez olyan tényállítás, amelynek semmiféle valóságos tény a megfelelője nem lehet. A mű egész. Egész pedig az, ami meghatározza a részeket. Nos, ha ez
575 a rész nem valóságos ténynek az állítása, úgy az egésznek a többi része sem lehet az. Így a táltos ha parazsat abrakol, akkor a patáján sem lehet nyolcvan filléres, szögekkel kovácsolt patkó. Szükséges, hogy a patkó szege gyémánt legyen. Azaz: értéke nem mérhető valóságos életünkben⁴⁵⁴ használatos értékmérőkkal. A táj, ahol a táltosló megjelenik,⁴⁵⁵ csakis selyem⁴⁵⁶ fűvel lehet benőtt.⁴⁵⁷ Már most akinek ilyen a lova, az bizony nem közönséges ember. De a
580 nem közönséges embernek a dolga, a cselekedete, a története, a kalandja, egyszóval semmiféle vonatkozása sem lehet⁴⁵⁸ közönséges. Tehát abból az állításból, hogy az⁴⁵⁹ a táltos paripa parazsat uzsonnázik,⁴⁶⁰ művészileg szükségszerűen egész, önmagában lezárt világ keletkezik, – *világ, amelynek minden pontja archimedeszi pont*.⁴⁶¹ Ennek a világnak a tényei nem valóságos tények, azonban – és ez a fontos – *e nem valóságos tények összefüggése*
585 *valóságos és teljesen megfelel a valóságos világ összefüggéseinek*.⁴⁶² Tehát éppugy⁴⁶³ szemlélhetjük rajta a valóságos világ összefüggéseit, mint a valóságos tények állításából származó művön.

A valóság ellentétei a műben ritmusként szerepelnek.⁴⁶⁴ A versköltők élnek a legföltünőbb ritmussal, – a versköltők használják a legföltünőbb ellentéteket. (Egy hattyu száll fölöttem
590 magasan, Az zengi ezt az édes éneket, Oh lassan szállj és hosszan énekelj, Haldokló hattyum, szép emlékezet! – Petőfi.)⁴⁶⁵ Miért? Mert a valóság formás, tehát a valóságnak is kettős minősége van. A formás valóság⁴⁶⁶ különbözőneműek folytonossága. Különbözőnemű mivoltára irányul alakító értelmünk⁴⁶⁷ és folytonosságához tapad szemléletünk. Ez

⁴⁵⁰ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <iré> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁵¹ [JA139:] [előbb:]_g érvényteleníti [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁵² [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <Érdekes> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁵³ [JA139:] [előbb:]_g változók [majd:]_g változójára [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁵⁴ [JA139:] [előbb:]_g <I> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁵⁵ [JA139:] [előbb:]_g a táltos megjelenik [majd:]_g a táltos megjelenik, [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

⁴⁵⁶ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <seylem> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁵⁷ [JA139:] [előbb:]_g benőtt <é> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁵⁸ [JA139:] [előbb:]_g <lehetn> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁵⁹ [JA139:] [előbb:]_g e [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁶⁰ [JA139:] [előbb:]_g <ugyon> [majd:]_g [elütés:] <uzy> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁶¹ [JA139:] [előbb:]_g világ, amelynek minden pontja archimedeszi pont. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁶² [JA139:] [előbb:]_g e nem valóságos tények összefüggése valóságos és teljesen megfelel a valóságos világ összefüggéseinek. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁶³ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <éppügy> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁶⁴ [JA139:] [előbb:]_g A valóság ellentétei a műben ritmusként szerepelnek. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁶⁵ [JA139:] [előbb:]_g emlékezet! (Petőfi.) [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁶⁶ [majd: ld. főszöveg]_g A valóság [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁶⁷ [JA139:] [előbb:]_g irányul értelmünk [majd: ld. főszöveg]_{fc}

dialektikusan történik. Mert *noha szemléletünk tapad a folytonossághoz és nem az értelmünk,*
mégis a folytonosságot értjük; és jóllehet nem a szemlélet, hanem értelmünk irányul a 595
*különbözőneműekre, mégis a különbözőneműeket szemléljük.*⁴⁶⁸ Tehát 1) a valóság
 folytonossága szemléleti, de mint szemléleti folytonosság, értelmi; 2) a valóság
 különbözőneműsége értelmi (kategórikus), de mint értelmi különbözőneműség, szemléleti.⁴⁶⁹
 Ez a mi esetünkben azt jelenti, hogy *a műben, amely végső szemléleti egész, a valóság*
*ellentéteinek, összefüggéseinek ritmust kell adniok,*⁴⁷⁰ mert különben az összefüggések, 600
 ellentétek szemléletisége elsikkad. És más oldalról – *a mű ritmusának ellentétet kell az*
*értelem tudomására hoznia,*⁴⁷¹ mert különben a ritmus nem valóságos, hanem csak
 káprázatféle. Már pedig ha a ritmus nem valóságos, úgy a mű nem lehet egész. Hiszen több
 dolognak (hangnak stb-nek) egyetlen egészként való szemlélete csak ritmusosan
 lehetséges.^{****472} Már⁴⁷³ pedig minden eddigi tételünk értelmében szükséges, hogy a műben 605
 több dolog alkosson egyetlen egészet. De szükséges ez azért is, mert a valóságnak egyszerű
 egységekre való bontása fikciókhoz vezet, a szemléletet, amelynek jegye a folytonosság,
 szépszerével megöli és az elmét a formális ismétlés taposómalmába fogja. Az összetett egész
 azonban megadja a szemléletnek s az elmének egyaránt,⁴⁷⁴ ami az övé, azazhogy csekket ad
 róla: amannak a folytonosság⁴⁷⁵ fejében ritmust, emennek minőségére szóló ellentétet. 610

A művészi változónak meg a művészi állandónak az összevetéséből⁴⁷⁶ értjük meg mindazt a
 művészetre vonatkozó sok rejtélyt, megokolatlan állítást és tudománytalanságában is
 helyességgel⁴⁷⁷ kacérkodó elvet, amilyenekkel uton-utfelen találkozhatunk. Ilyen pl. az a
 követelmény, hogy a műnek *ujnak*⁴⁷⁸ kell lennie; noha Petőfiről tudjuk, hogy nem *uj*⁴⁷⁹ és
 mégis, hogy idézőjelet használjak, „gyönyörködünk” benne.⁴⁸⁰ Ez a követelmény bizony 615

⁴⁶⁸ [JA139:] [előbb:]_g noha szemléletünk tapad a folytonossághoz és nem az értelmünk, mégis a folytonosságot értjük; és jóllehet nem a szemlélet, hanem értelmünk irányul a különbözőneműekre, mégis a [elütés:] <külü> [majd:]_g noha szemléletünk tapad a folytonossághoz és nem az értelmünk, mégis a folytonosságot értjük; és jóllehet nem a szemlélet, hanem értelmünk irányul a különbözőneműekre, mégis a különbözőneműeket szemléljük. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁶⁹ [JA139:] [előbb:]_g 1) a valóság folytonossága szemléleti, de mint szemléleti folytonosság, értelmi; 2) a valóság különbözőneműsége értelmi (kategórikus), de mint értelmi különbözőneműség, szemléleti. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁷⁰ [JA139:] [előbb:]_g a műben, amely végső szemléleti egész, a valóság ellentéteinek, összefüggéseinek ritmust kell adniok, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁷¹ [JA139:] [előbb:]_g a mű ritmusának ellentétet kell az értelem tudomására hoznia, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁷² [JA139:] [előbb:]_g lehetséges. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁷³ [JA108/44:] lehetséges. (V.ö.: Wundt: Bevezetés a pszichológiába.) Már

⁴⁷⁴ [JA139:] [előbb:]_g a [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁷⁵ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <folytonoss> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁷⁶ [JA139:] [előbb:]_g A művészi változónak meg a művészi állandónak az összevetéséből [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁷⁷ [JA139:] [előbb:]_g is a <hely> [majd: ld. főszöveg]_{pc+g}

⁴⁷⁸ [JA139:] [előbb:]_g ujnak [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁷⁹ [JA139:] [előbb:]_g uj [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁸⁰ [JA139:] [elütés:] „gyönyörködünk”benne. [ld. főszöveg]_{szkj}

mindaddig értelmetlen,⁴⁸¹ amíg a művészi állandónak s a művészi változónak a dialektikus viszonyát nem ismerjük. Ám ezzel az ismerettel érthetővé⁴⁸² válik, hogy Petőfi iránti elragadtatásunkban miért dobjuk ki mosolyogva azt, aki ma Petőfiszzerű versekkel kedveskedik. Hogy e sorokat „Szentegyház keblem belseje, Oltára képed”,⁴⁸³ miért cseplünk le, ha úgy tudnók, hogy ma írta valaki. S hogy mégis miért művészi mindjárt, ha rájövünk,⁴⁸⁴ hogy Petőfi alkotta. Hát először is: e két sor összefüggése teljes. A hiba, ha ma íródik, az, hogy ma már nem végső szemléleti, mert a szemlélet meghaladta azt a fölfogást,⁴⁸⁵ amely szerint a legnagyobb s a legmagasztosabb dolgok egyike a lélek számára a templom meg az oltár.⁴⁸⁶ Pedig e két sorban magasztosak e dolgok, mert magasztos dologról, a honszerелеmről akar beszélni. De a mi szemléletünkben már a honszerелеm sem magasztos, mert ismerjük úgy a nép, mint a haza; a lakosság meg az állam; az elnyomott osztályok meg az uralkodó osztályok összefüggéseit. Ez a két sor megszabja a vers többi sorát (*a mű világának minden pontja archimedeszi pont*)⁴⁸⁷ – és a verset el is fogadjuk versnek, mert akkor, amikor íródott, valóban a szemlélet határán járt. Tudjuk,⁴⁸⁸ hogy valóban a szemlélet határán járt, hiszen⁴⁸⁹ minden porcikájában benneleljük a polgári átalakulással együtt haladó forradalmár ideológiáját. Mert – polgári forradalomról lévén szó – ne feledjük e két sor dialektikáját se.⁴⁹⁰ Azért hasonlítja Petőfi a keblét templomhoz s a haza képét a bennevaló oltárhoz, mert úgy a templom mint az oltár egyidejűleg magasztos és alantas a polgári ideológiában. A két sor dialektikus értelme ugyanis a következő: Ha valamit magasztalni akarok, akkor magasztoshoz kell hasonlítanom. A templom meg az oltár mint hasonlat valami másnak a magasztosságát akarja idézni és nem a sajátját. Általuk éppen e más dolog válik magasztossá velük szemben.⁴⁹¹ Ez⁴⁹² a más dolog velük mért magasztosságu lesz, úgyhogy a templom meg az oltár elveszti magasztosságából a föltétlen mozzanatot. Hallgassuk meg csak a vers első három szakaszát:

640 *Tied vagyok, tied, Hazám!*
E szív, e lélek;
Kit szeretnék, ha tégedet
Nem szeretnék.

⁴⁸¹ [JA1087/44:] érvénytelen,

⁴⁸² [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <értehető> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁸³ [JA139:] [előbb:]_g „szentegyház [majd:]_g „Szentegyház keblem belseje, Oltára képed.”, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁸⁴ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <rájűv> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁸⁵ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <fölfod> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁸⁶ [JA139:] [előbb:]_g oltár. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁸⁷ [JA139:] [előbb:]_g (a <mű> [majd:]_{fc+g} (a mű világának minden pontja archimedeszi pont) [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁸⁸ [JA139:] [előbb:]_g Már pedig tudjuk, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁸⁹ [JA139:] [előbb:]_g mert [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁹⁰ [JA139:] [előbb:]_g sem. [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁹¹ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <szemn> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁹² [JA139:] [előbb:]_g <É> [majd: ld. főszöveg]_{fc} [JA1087/44:] És

Szentegyház keblem belseje,
Oltára képed.
Te állj s ha kell: a templomot
Eldöntöm érted.

645

S az összeroskadó kebel
Végső imája:
Áldás a honra, istenem,
Áldás reája!⁴⁹³

655

Már most melyik a magasztosabb, a haza-e, vagy az egyház? Bármelyiket vegyük is a versből, a másikára kell reáfognunk. És valóban, *a haza meg az egyház képzetét tekintve, áll ez az egész polgári ideológiára. A feudális keresztény társadalomban ezek a sorok még profánok lettek volna. Szemléleti egészként való összefüggésük föl sem ismerődött volna, nem is volt volna szemléleti végső egész, mert hiszen a szemléleti egésznek, mint művészi állandónak a valóságát a művészi változó adja meg, az pedig a társadalmi változóval együtt alakul. Ma pedig költő ezt azért nem költheti, mert a társadalmi változóval együtt a művészi változó is megváltozott s így ha egészként függne is össze, nem volna meg mégsem a valósága. Ma nem a polgári társadalom kezdetén, hanem a végén s egyben a proletár társadalom kezdetén vagyunk és ehhez képest alakult a művészi változó is. Ma csak ehhez képest adódhatik meg a művészi állandó valósága és a proletár társadalom mivoltának mozzanata nélkül többé mű nem alkotható.*⁴⁹⁴

⁴⁹³ [JA139:] [előbb:]_g [a vers álló betűtípussal] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁹⁴ [JA139:] [előbb:]_g a haza meg az egyház képzetét tekintve, áll ez az egész polgári ideológiára. A feudális keresztény társadalomban ezek a sorok még profánok lettek volna. Szemléleti egészként való összefüggésük föl sem ismerődött volna, nem is volt volna szemléleti [elütés:] <egész> [majd:]_g a haza meg az egyház képzetét tekintve, áll ez az egész polgári ideológiára. A feudális keresztény társadalomban ezek a sorok még profánok lettek volna. Szemléleti egészként való összefüggésük föl sem ismerődött volna, nem is volt volna szemléleti végső egész, mert hiszen a szemléleti egésznek, mint művészi állandónak a valóságát a művészi változó adja meg, az pedig a társadalmi változóval együtt alakul. Ma pedig költő ezt azért nem költheti, mert a társadalmi változóval együtt a művészi változó is megváltozott s így ha egészként függne is össze, nem volna meg mégsem a valósága. Ma nem a polgári társadalom kezdetén, hanem a végén s egyben a proletár társadalom kezdetén vagyunk és ehhez képest alakult a művészi változó is. Ma csak ehhez képest adódhatik meg a művészi állandó valósága és <en> [majd:]_g a haza meg az egyház képzetét tekintve, áll ez az egész polgári ideológiára. A feudális keresztény társadalomban ezek a sorok még profánok lettek volna. Szemléleti egészként való összefüggésük föl sem ismerődött volna, nem is volt volna szemléleti végső egész, mert hiszen a szemléleti egésznek, mint művészi állandónak a valóságát a művészi változó adja meg, az pedig a társadalmi változóval együtt alakul. Ma pedig költő ezt azért nem költheti, mert a társadalmi változóval együtt a művészi változó is megváltozott s így ha egészként függne is össze, nem volna meg mégsem a valósága. Ma nem a polgári társadalom kezdetén, hanem a végén s egyben a proletár társadalom kezdetén vagyunk és ehhez képest alakult a művészi változó is. Ma csak ehhez képest adódhatik meg a művészi állandó valósága és a proletár társadalom mivoltának mozzanata nélkül többé mű nem alkotható. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

Egyszóval⁴⁹⁵ a műalkotással szemben való *értelmes követelmény*⁴⁹⁶ nem az, hogy *új*⁴⁹⁷ legyen, hanem hogy *a valóságos világi (kozmosz) összefüggésekből, társadalmi ellentétekből alkotódjék, még pedig mint ritmusosan szemléleti végső egész, a nem szemléleti, de valóságos és szintén változó világegész helyébe. Hogy a művészi állandónak meglegyen a valósága és a művészi változónak fennálljon az érvényessége.*⁴⁹⁸ Aki a művészi állandót,⁴⁹⁹ amely a művészi változót érvényesíti, megtalálja, ihletett ember. Ihletett ember azonban mindenki lehet, – a kimondott művész csak abban különbözik tőle, hogy ő süröbben és többször ihletett. *Vízzont a mai és eztánvaló művészi változót, amelyből a művészi állandót meg kellene alkotni; a mai és eztánvaló művészi formát, amely a tartalmától⁵⁰⁰ függ; a mai és eztánvaló szemléleti végsőt, amelynek értelme tudományos szemlélettel ellenőrizhető, – csak osztályharcos, szocialista ideológiával lehet megtalálni.*⁵⁰¹ Valóságos művet, amely majd fenn is marad, ma bárki csak osztályharcos proletár szemlélettel⁵⁰² alkothat. *De annak is, aki ma műalkotást akar megérteni és megbírálni, s aki nem akarja Dos Passost Courths Mahlerral egy kalap alá venni, annak is szocialista módon kell szemlélődnie.*

⁴⁹⁵ [JA139:] [előbb:]_g <egyszó> [majd:]_g

⁴⁹⁶ [JA139:] [előbb:]_g értelmes követelmény [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁹⁷ [JA139:] [előbb:]_g új [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁹⁸ legyen, hogy a valóságos (kozmosz) összefüggésekből, társadalmi [elütés:] <ellenétekből> alkotódjék, még pedig mint ritmusosan [elütés:] <szemléleti> végső egész, a nem szemléleti, de valóságos és <szó> [majd:]_g legyen, hogy a valóságos (kozmosz) összefüggésekből, társadalmi [elütés:] <ellenétekből> alkotódjék, még pedig mint ritmusosan [elütés:] <szemléleti> végső egész, a nem szemléleti, de valóságos és szintén változó világegész helyébe. Hogy a művészi állandónak meglegyen a valósága és a művészi változónak meglegyen [majd:]_g legyen, hogy a valóságos (kozmosz) összefüggésekből, társadalmi [elütés:] <ellenétekből> alkotódjék, még pedig mint ritmusosan [elütés:] <szemléleti> végső egész, a nem szemléleti, de valóságos és szintén változó világegész helyébe. Hogy a művészi állandónak meglegyen a valósága és a művészi változónak fennálljon az érvényessége. [majd:]_{fc} legyen, hogy a valóságos világi (kozmosz) összefüggésekből, társadalmi ellentétekből alkotódjék, még pedig mint ritmusosan szemléleti végső egész, a nem szemléleti, de valóságos és szintén változó világegész helyébe. Hogy a művészi állandónak meglegyen a valósága és a művészi változónak fennálljon az érvényessége. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁹⁹ [JA139:] [előbb:]_g változó érvényesítését [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁰⁰ [JA1087/44:] tartalomtól

⁵⁰¹ [JA139:] [előbb:]_g *Vízzont a művészi változót, amelyből a művészi állandót meg kellene alkotni; a mai és eztánvaló művészi formát, amely a tartalmától függ; a mai és eztánvaló szemléleti végsőt, amelynek értelme tudományos szemlélettel ellenőrizhető, – csak szocialista ideológiával lehet megtalálni.* [majd:]_g *Vízzont a mai és eztáni művészi változót, amelyből a művészi állandót meg kellene alkotni; a mai és eztánvaló művészi formát, amely a tartalmától függ; a mai és eztánvaló szemléleti végsőt, amelynek értelme tudományos szemlélettel ellenőrizhető, – csak szocialista ideológiával lehet megtalálni.* [majd:]_{fc} *Vízzont a mai és eztánvaló művészi változót, amelyből a művészi állandót meg kellene alkotni; a mai és eztánvaló művészi formát, amely a tartalmától függ; a mai és eztánvaló szemléleti végsőt, amelynek értelme tudományos szemlélettel ellenőrizhető, – csak szocialista ideológiával lehet megtalálni.* [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁵⁰² [JA139:] [előbb:]_g csak szocialista szemlélettel [majd: ld. főszöveg]_{fc}

Jól tudom, hogy ebben az előadásomban a legfogasabb kérdésekre is csak futtában⁵⁰⁴ vesztegettem a szót. De nem is lehetett másként. Látnivaló, hogy nem egyetlen kérdést, 680 hanem egész problémakört vetettünk föl. Meg kell hát elégednünk azzal, hogy ha nem is értettünk meg mindent végérvényesen, mégis megpillantottuk a művészetre vonatkozó kérdések összefüggését. És fontoljuk meg, hogy e kérdések nem csupán összefüggésükben, hanem önmagukban is haladást képviselnek ezen a kutatási területen. Az elvégzendő feladatok közé tartozik még az ihlet és szemlélet viszonyának alapos kifejtése, nem különben 685 az ihlet meg az értelem formai vonatkozásának elmélyítése is. Ezek azonban csak a főbb feladatok, elannyira, hogy nélkülük⁵⁰⁵ a többi, különösen az apróbb és gyakorlatibb kérdések fölvetése is⁵⁰⁶ lehetetlen. Ugy vélem mégis, hogy a művészet körüli évezredek herce-hurcát és tarka zürzavart már ezzel a válasszal is nyugalomra sikerül intenünk.⁵⁰⁷

* Budapesti szabadelőadásom szövege.⁵⁰⁸

690

** Osztálytartalom: azé az osztályé, amely feltör, tehát rá van kényszerítve történelmileg, hogy helyesen fogja föl a valóságot.

*** A „poëta doctusnak” (tudós költőnek) csúfolt Babits Mihály írja azt a hülyeséget, hogy: „mi volna más az Intuición, mint Ösztön?” És írja ezt az Írástudók Árulása (!) c. „tanulmányában”.⁵⁰⁹

**** A polgári művészetet művészetnek tartja a polgárság, azaz szubjektíve művészet, de objektíve nem, azaz 695 egyáltalában nem művészet. A proletárművészet objektíve is művészet, tehát valóságos művészet.

***** V.ö.: Wundt: Bevezetés a pszichológiába.

⁵⁰³ [JA139:] [előbb:]_g De annak is, aki ma műalkotást akar megérteni és megbírálni, s aki nem akarja Dos Passost Courths [elütés:] <Mahlerrak> [majd:]_g De annak is, aki ma műalkotást akar megérteni és megbírálni, s aki nem akarja Dos Passost Courths Mahlerral egy kalap alá [elütés:] <va> [majd:]_g De annak is, aki ma műalkotást akar megérteni és megbírálni, s aki nem akarja Dos Passost Courths Mahlerral egy kalap alá venni, annak is szocialista módon, de valóságos szocialista módján kell szemlélődnie. [majd:]_{fc} De annak is, aki ma műalkotást akar megérteni és megbírálni, s aki nem akarja Dos Passost Courths Mahlerral egy kalap alá venni, annak is szocialista módon kell szemlélődnie. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁵⁰⁴ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <fi> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁰⁵ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <nélkülük> [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁵⁰⁶ [JA139:] [előbb:]_g [elütés:] <o> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁰⁷ [JA139:] [előbb:]_g nyugalomra inti szocialista módszerünk. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁵⁰⁸ [1087/43/1:]_{fc} *Szabadelőadás szövege.

⁵⁰⁹ [JA139:] [előbb:]_{fc} Árulása c. cikkében [?] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

[A JA 139. kézirat törölt szövegrésze]

És ezzel már a dialektikus felfogás mélysége előtt állunk. Mert ez csak úgy lehetséges, hogy: ami változik, az egyben állandó is. Magyarázatul szolgál, hogy változni¹ csak az változhat, ami van;² ami van, az pedig önmagával azonos. Álljunk meg egy kissé itt, álljunk meg az azonosság elvéénél. „Minden dolog azonos önmagával”.³ Figyeljük meg, hogy ez a végső logikai alapelv *csak csupán logikai*⁴ alapelv, vagyis csak annyit jelent, hogy *minden gondolati tárgyat annak kell elgondolnunk, ami*.⁵ Ezért esik véle egybe a másik logikai alapelv, az ellenmondás elve. T.i. csak akkor gondolkodunk helyesen, logikusan, ha egyik állításunk nem mond ellent a másiknak. Ez a logikai *alapelv*⁶ tehát nincs ellenmondásban a mi alaplöcseleti⁷ alapelvünkkel, hogy t.i. a fejlődés ellentétekben⁸ történik, hogy a dolgok ellentéteket tartalmaznak. Sőt, ha ezt a logikai alapelvet, hogy minden dolog azonos önmagával, mint ítéletet,⁹ szintén dolognak tekintjük,¹⁰ a formai elemzés megint csak bennünket igazol. Mert kimondván, hogy minden *dolog azonos*¹¹ önmagával,¹² a dolgot két más dolog ellentétének *összefüggéseként*¹³ fogtuk föl: az azonosság meg a dologiság¹⁴ ellentétének összefüggéseként. Tehát amikor¹⁵ azt állítjuk,¹⁶ hogy ami változik, az egyben állandó is, nem mondunk ellent önmagunknak a logika szempontjából, hanem pusztán a dolog mélyén rejlő valóságos ellentétet¹⁷ emeljük a felszínre.¹⁸ Állításunk *nem formai, hanem tartalmi*.¹⁹ Így a valóság természetesen igazol bennünket. Mert az emberi történelem folyamán állandó a társadalmiság és éppen ez az állandó társadalmiság változik. Ugyis megközelíthetjük állításunkat, hogy ami változik, az hordozója a változásnak. Tehát mint hordozó mindig ugyanaz marad, minthogy pedig a változást hordozza, egyben mindig más és más. Idézzük a természet logikáját (nem

¹ [előbb:]_g [elütés:] <válz> [majd: ld. főszöveg]_g

² [előbb:]_g van: [majd: ld. főszöveg]_g

³ [előbb:]_g „Minden dolog azonos önmagával”. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴ [előbb:]_g csak csupán logikai [majd: ld. főszöveg]_{fc+pc}

⁵ [előbb:]_g minden gondolati tárgyat annak kell elgondolnunk, ami. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁶ [előbb:]_g alapelv [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷ [előbb:]_g metafizikai [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸ [előbb:]_g [elütés:] <ellenét> [majd: ld. főszöveg]_g

⁹ [előbb:]_g ítéletet [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰ [előbb:]_g tekintjük. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹¹ [előbb:]_g dolog azonos [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹² [előbb:]_g [elütés:] <öb> [majd: ld. főszöveg]_g

¹³ [előbb:]_g összefüggéseként [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁴ [előbb:]_g [elütés:] sologiaég [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁵ [előbb:]_g amikor [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁶ [előbb:]_g [elütés:] <álljt> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁷ [előbb:]_g rejlő ellentétet [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁸ [előbb:]_g [elütés:] felszínre. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁹ [előbb:]_g Állításunk nem formai, hanem tartalmi volt. [majd:]_{fc} Állításunk nem formai, hanem tartalmi. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

a természettudományét!),²⁰ – látjuk, hogy²¹ a fajok azért hasonulnak a környezethez,²² azért alakulnak át, mert meg akarnak maradni. És valóban, az élet bármennyit változik, bárhány alakot vett is föl, élet maradt. Mert ha a²³ változó nem volna egyben változatlan is, akkor a változás eredménye nem változás,²⁴ hanem megszűnés volna.

Mindezt előre meg kellett állapítanom, nehogy nem-dialektikusnak tűnjék föl első kérdésem, 25
amely a következő: mi a művészet?

²⁰ [előbb:]_g [elütés:] természettudományét!), [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²¹ [előbb:]_g látjuk hogy [majd: ld. főszöveg]_g

²² [elütés:] környezethet, [majd: ld. főszöveg]_{szkj}

²³ [előbb:]_g <v> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁴ [előbb:]_g [elütés:] válzotás, [majd: ld. főszöveg]_g

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A szövegkritikai jegyzetek egyedi rövidítései: A szövegváltozatok közlését az adott kézirat jelzetével vezetjük be. A jelzetekhez tartozó kéziratok ismertetését ld. *Kéziratleírások*.

A közlés alapja: főszöveg: PIM JA 139. jelzetű kézirat; szövegváltozatok: PIM JA 139; PIM JA 1087/43/1, PIM JA 1087/44. jelzetű kéziratok.

A keletkezés ideje: 1930. szeptember-október.

A datálás indoklása: ld. *Keletkezéstörténet*.

Kéziratleírások:

JA 139: Címmel és szerzőségi közléssel ellátott fogalmazvány. Cím: *Irodalom és szocializmus. – Művészetbölcseleti alapelemek.* –. A cím és az alcím két sorban, egymás alatt. A cím ritkított betűtípussal. Gépiratos szerzőségi közlés az alcím alatt: „Irta JÓZSEF ATTILA.” 19 fólió, 19 beírt oldal. 210×342 mm-es vágott szélű, famentes, vízzel nélküli papír. Fekete írógépszalaggal, kétszeres sorközzel írt gépirat, gépiratos, továbbá fekete, piros és kék ceruza-, illetve fekete tintaírású javításokkal. Jobb oldali margó hagyása nélkül gépelve. Az első oldal alsó margóján fekete ceruzaírással írt lábjegyzet, félköríves ceruzavonallal bekeretezve: „*Budapesti szabadelőadásom szövege.” Lábjegyzetpont szöveghelye: „Tisztelt Elvtársak!” Az utolsó fólió verzóján három sorba írt fekete ceruzaírású autográf: „Radnóti Miklós Szeged [] Széchenyi tér 8. [] I. 15”, melynek első sora piros ceruzaírással besatírozva. (Ez volt Radnóti Miklós első lakása Szegeden. 1930 szeptemberétől lakott itt, az egyetem első évétől, 1932 februárjáig.) A feljegyzés előtt egy áthúzott szám: „2”. Gépiratos oldalszámozás a második oldaltól – két kötőjel közötti számokkal – az oldalak felső margójának közepén: 2–18-ig. Kéziratos oldalszámozás az első oldaltól fekete ceruzaírással az oldalak jobb felső sarkában: 1–19-ig. Az átszámozás oka, hogy a 12. lapot utólag kapcsolta a kézirathoz JA, ezzel a gépiratos megjegyzéssel: „Jegyzet a 11. oldalhoz.” Ezen az oldalon csak kéziratos oldalszám látható. Az első fólión idegen kéz fekete ceruzaírása: „Másolat”. A bal oldali margón a következőkben ismertetett fekete és piros ceruzaírású – nagy valószínűséggel idegen kéz általi – jelölések és jelek. Három – függőleges vonással is lehatárolt – szövegrész mellett kérdőjel. A kijelölt részek szöveghatárai: 1.) a hosszabb törölt részben; ld. *Melléklet*, ill. 27. lábjegyzet: „Figyeljünk meg [→] a dolgok ellentéteket tartalmaznak.”; 2.) 41–43. sor: „Azonban más értelemmel [→] esztétika gyűjtőnévvel foglaltak össze.”; 3.) 67–71. sor: „De hol az a hülye matematikus, [→] ezt találja föl a munkásoknak.”. Egy hosszabb és egy rövidebb szövegrész kettős hullámvonallal megjelölve. Szöveghatárai: 1.) 151–199. sor: „Ha ezt a mondatot, hogy *Éhes vagyok*, [→] őszinte nénikék sem alkothatnak.”; 2.) 586–587. sor: „A *valóság ellentétei a műben* [→] a legföltünőbb ellentéteket.”. Egy – függőleges vonással lehatárolt – szövegrész mellett pipa. Szöveghatárai: 557–564. sor: „Ezért nem is lehet a polgári ideológiájú munkákból [→] a felhasznált összefüggések *értvénye* elsikkad.”. Állag: restaurált. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 139. Palliumcím: JÓZSEF ATTILA: *Irodalom és szocializmus* – [Előadás] – [1931 eleje]. 1957-ben került múzeumi gyűjteménybe, Szántó Judit tulajdonából.

Növedéknapló száma: 1957/2. Az 1983-as leltárkönyv bejegyzése szerint: „József Attila Budapesten 1931. február vége felé a Jaurez-Munkaközösség előadássorozatában mondotta el.”

Szerzőség: Szerzőségi közléssel ellátott kézirat.

JA 1087/43/1: Címmel és szerzőségi közléssel ellátott fogalmazvány. Cím: *Irodalom és szocializmus. – Művészbölcséleti alapelemek.* –. Töredék: 1 fólió, 1 beírt oldal. 210×342 mm-es vágott szélű, famentes, vízjel nélküli papír. A JA 139. jelzetű kézirat első lapjának fekete indigólapppal készült másolata; a gépirat további jellemzőit ld. ott. JA a bal oldalon hagyott margót, de a jobb szélén nem, ezért – feltehetően mert a papír gépeléskor elmozdult – a teljesen oldalszélig írt szavak utolsó betűi lemaradtak az indigós másolatról az oldal közepétől a végéig. E szavakat piros ceruzaírással kiegészítette. További autográfok a szövegben: három helyütt a tőpéldánnyal egyező javítás, piros ceruzaírással. Két helyütt a tőpéldánytól eltérő kiegészítés, fekete ceruzaírással. A szerző tőpéldánytól eltérően aláhúzta a címet, az alcímet, és a szerzőségi jelzés szaggatott; a szöveg első sorát pedig folyamatos vonással, piros ceruzaírással. A tőpéldánytól eltér a lábjegyzet szövege is, mely itt a következő: „*Szabadelőadás szövege.” Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgY Analekta JA 1087/43/1. Palliumcím: [*Irodalom és szocializmus*] 3. [*Irodalom és szocializmus*] [2]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Szerzőségi közléssel ellátott kézirat.

JA 1087/44: Címmel és szerzőségi közléssel ellátott fogalmazvány. Cím: *Irodalom és szocializmus. – Művészbölcséleti alapelemek.* –. A cím és az alcím két sorban, egymás alatt. A cím ritkított betűtípussal. Gépiratos szerzőségi jelzés az alcím alatt: „Irta JÓZSEF ATTILA.” 33 fólió, 33 beírt oldal. 209×298 mm-es vágott szélű, fatartalmú, vízjel nélküli papír. Kétszeres sorközzel írt, nem saját kezű gépirat kék indigós másolata. A szöveg a JA 139. jelzetű kézirat tisztázata. A gépiraton gépiratos javítások láthatók, továbbá néhány kék tintaírású rájegyzés, utóbbiak a 8. a 10. és a 13. oldalon. Szöveghelyek: „kettős minősége van:” – ld. 220. sor – az első két szó aláhúzva, mellette a margón felkiáltójel; „Mert mint később kiderül, a művészi forma elemeinek összefüggése nem pusztán logikai, mint ezé, hanem egyben tények rendszerének szemléleti összefüggése.” – ld. 176–178. sor – a mondat után felkiáltójel; „Már pedig ami történik a regényben, az nem a tartalma a regénynek, hanem a formája.” – ld. 240–241. sor – a mondat mellett a margón felkiáltójel. Az első oldal alsó margóján fekete írógépszalaggal gépelve: „Budapesti szabadelőadásom szövege.” Gépiratos oldalszámozás – két kötőjel közötti számokkal – a második oldaltól, az oldalak felső margójának közepén: 2–33-ig. Állag: erősen sárgult, szakadozott. Az összes fólió bal felső sarkában látható egy elrozsdásodott gépkapocs nyoma, mely a kéziratcsomót egykor egyben tartotta. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgY Analekta JA 1087/44. Palliumcím: [*Irodalom és szocializmus*] 4. *Irodalom és szocializmus* [4]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Nem saját kezű gépirat indigómásolata.

A szövegközlésről és a fennmaradt három kézirat egymáshoz való viszonyáról:

A főszöveg forrása a JA 139. jelzetű kézirat. E kézirat korábbi szövegváltozatai mel-

lett a főszöveg lábjegyzeteiben közöljük a JA 1087/43/1. és a JA 1087/44. jelzetű kéziratok főszövegtől eltérő szövegváltozatait is. A JA 139. és a JA 1087/43/1. jelzetű kéziratok gépiratos szövegrészei együttesen keletkeztek. Az utóbbi az előbbi indigómásolata. Nagy valószínűséggel a másolat elcsúszásából adódó hibák miatt JA először ezzel a lappal kezdett el foglalkozni. A szavak kiegészítése után néhány helyen javította is. Azonban – ismeretlen okból – abbahagyta a másolat javítását (az elütéseket is javíthatatlanul hagyta), és a tőpéldányon dolgozott tovább. Azon az elütések ki vannak javítva, a számos további javítás és kiegészítés mellett, melyeket a tisztázatba is átvezettek. E tisztázatnak csak szerzői javításokat nem tartalmazó indigómásolata maradt fenn (jelzete: 1087/44.), mely a JA 1087/43/1. jelzetű kézirat két kiegészítését, illetve a szöveg első sorára vonatkozó kurzíválási utasítását nem tükrözi. A 1087/43/1. jelzetű kézirat szövegeltérései közbülső szövegváltozatnak tekinthetők; szövegüket az adott szöveghelyhez kapcsolódó lábjegyzetekben tüntetjük fel. JA egyes helyeken sorkihagyásokkal tagolta a szöveget a JA 139. és a JA 1087/43/1. jelzetű kéziratokban, ezzel jelezve az új gondolatmenet kezdetét. A sorkihagyások a 1087/44. jelzetű tisztázaton is megfigyelhetők. A JA 139. jelzetű kéziratban néhány helyen utólagos jelzéssel is beiktatott tagolást a szerző: a szövegrész fölé húzott fekete ceruzairású két párhuzamos vonallal. E tartalmi jelentést is hordozó tagolásokat szövegközlésünk is tükrözi. A JA 139. jelzetű kézirat betoldásának utolsó soraiban helyhiány miatt JA az Arisztotelesz és a Szokratesz neveket több helyütt rövidítve írta: „Ar.” illetve „Sz.” formában. E rövidítéseket szövegközlésünkben feloldottuk, lábjegyzetben közölve a rövidített változatot. A kézirat számos aláhúzott szövegrészt tartalmaz, melyeket kiemelésként kezelünk, és kurzíválunk. Egy szövegrészt bekeretezett a szerző, mégpedig duplán: piros és kék ceruzavonással is. E kiemelést félkövér betűtípussal jelezzük. A kézirat első oldalán egy olyan hosszabb szövegrészt törölt JA, mely számos javítást, kiegészítést, átírást tartalmaz. A szöveg alakulásának követhetősége érdekében a szöveghelyhez kapcsolt jegyzetben – ld. 27. lábjegyzet – csak a törlés előtti utolsó szövegfázist közöljük, és *Mellékletben* csatoljuk a valamennyi fázist feltüntető változatot. Az utólagos betoldású kéziratlap szövegét, melyhez JA a „Jegyzet a 11. oldalhoz:” korrektúrautasítást fűzte, a főszövegben közöljük. A döntés oka az, hogy a betoldást lapszámozta is a költő, és az utána következő oldalakat átszámozta. Ez az eljárás a beillesztés szándékára utal. A 1087/44. jelzetű gépirat a JA 139. jelzetű kézirat tisztázataként azonosítható. Más írógéppel készült, mint a kézirategyüttes legtöbb darabja, de ugyanolyannal, mint a JA 16. jelzetű. Nagy valószínűséggel azonban nem JA keze munkája, hanem egy professzionális gépiróé. JA jól gépelt, de nem tökéletesen. Bizonyíthatóan saját kezű gépirataiban oldalanként átlag 5–10 elütés jellegű gépelési hiba (szomszédos betű leütése, betűkihagyás, betűkettőzés, betűkapcsolatok fordítva gépelése) figyelhető meg. E gépiratban az ilyen típusú hibák aránya sokkal kisebb, inkább ún. „értelmes hibák”, azaz félreolvasásból eredő eltérések láthatók benne. Olyanok, amilyeneket a szerzőtől eltérő gondolkodású másoló vétene. Pl. „a művészet minden korban más és más,” helyett „a művészet minden körben más és más,” vagy „nyelvi művészet; vagyis az a művészet, amelynek anyaga a nyelv,” helyett „nyelvi művészet,

amelynek anyaga a nyelv,” (javítatlanul maradtak). Illetve „korszakokban” – „korszakokon belül” helyett (gépiratosan javítva); stb. Abban is különbözik a kézirat-együttes többi darabjától, hogy míg azokban a szöveg kifut a lap jobb széléig, ebben a gépelő széles jobb margót hagyott. Forrása lábjegyzeteit beépíti a szövegbe, a kurziválási utasításokat nem tükrözi, és szerepel benne a hosszabb törölt rész. Jellemzői alapján nem tekinthető autorizáltnak, azonban nem zárható ki, hogy egy olyan szerzői kéziratváltozat alapján készült, mely nem maradt fenn. Ezért azokat a főszövegtől eltérő szöveghelyeket, melyek nem egyértelműen elütés vagy félreolvasás jellegűek, figyelembe vesszük és a szövegváltozatokat közlő lábjegyzetekben feltüntetjük. Gépiratos javításai átírás előtti szövegét – nem saját kezű gépirat lévén – nem tüntetjük fel. A kiemelések és a hivatkozások hiányát lábjegyzetben nem, csak itt jelezzük. A rajta látható kéziratós rájegyzések nem olyan jellegűek, ami alapján ezeket szerzőinek lehetne tekinteni, inkább szerkesztői kézre vallanak. Ezért e rájegyzéseket csak a kéziratleírásban ismertetjük.

[Irodalom:]

Irodalom:

1) tárgyi tevékenység, a mozgó világot mozgó összefüggéseiben mozgó szemléleti egésként állítja

5 2) társadalmi tevékenység – a mozgó világot mozgó összefüggéseiben mozgó szemléleti egésként úgy állítja, ahogyan a szintén mozgó társadalom (társadalmi rend) az alkotó egyéntől függetlenül a mozgó világot megérteni képes, képes olyan¹ fokon, amilyen fokon szükségessé válik² a világ megérthetése. – Ami ettől eltér, az az eltérés nagyságához képest értéktelen,³ mert az alkotó egyént úgy adja, ahogy a közösségtől különbözik és nem úgy, ahogyan a közösséget képviseli.

¹ [előbb:] megérteni képes olyan [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] fokon ez a képessége válik [majd:] fokon szükségessé [majd: ld. főszöveg]

³ [előbb:] eltér, az értéktelen, [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/40. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1930. szeptember–október.

A datálás indoklása: ld. *Keletkezéstörténet*.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli autográf fogalmazvány. Kezdő szó: „Irodalom:”. Az *Irodalom és szocializmus* című, *Művészetbölcseleti alapelemek* alcímű tanulmány vázlatja. Indoklás: JA először a *Hajnali madár* című Tamási-novelláskötetről írott kritikájában fogalmazott meg hasonló gondolatot: „a költő az, aki a szemlélet határán jár”, azaz a műalkotásnak történeti léte van. A „szemléleti egész”-ről alkotott elméletét az *Irodalom és szocializmus*ban fejtette ki először és egyben utoljára. Erről az előadásban és a tanulmányban is értekezik, azonban a közösség terminus csak az utóbbiban fordul elő, ld. 8–13. sor. Piros színű ceruzaírás, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 fólió, 1 beírt oldal egy 203×269 mm-es – sima spirálfüzetből kitépett –, hosszanti oldalán négyoldalasra félbehajtott lap egyik oldalán. A verzón Szántó Judit szignált és datált fekete ceruzás portréja: „P. Dancy [?] 931. január 24.” Állag: enyhén sárgult, gyűrött, sérült. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/40. Palliumcím: [*Irodalom:...*] 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

[Egyszóval annyira]

Egyszóval¹ annyira fogjuk föl a tartalmat a mennyire megértjük a formát. De amint² tartalom nincs ott, ahol forma³ nem adatott, úgy üres⁴ forma sincsen, bár előfordul, hogy a formát nem értjük s így tartalmáról sincsen tudomásunk.

Az irodalmat tehát közösség teszi, ez a közösség pedig forma. Nézzük csak közelebbről.

¹ [előbb a lap verzióján:] [A tar]talmat kézzel-lábbal megkülönböztetjük, mégis tartalmon mégis forma egyik nemét értjük, habár alattomban. [majd:] [A tar]talmat kézzel-lábbal megkülönböztetjük, tartalmon mégis a forma egyik nemét értjük, habár alattomban. [majd:] Egyszóval tartalom nincs ott, ahol forma nem adatik és másfelől, [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] <m> [majd: ld. főszöveg]

³ [elírás:] forma, [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴ [előbb:] üres, [majd:] tartalmatlan [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 157/2. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1930. szeptember–október.

A datálás indoklása: ld. *Keletkezéstörténet*.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „Egyszóval annyira”. Az *Irodalom és szocializmus* című, *Művészetbölcseleti alapelemek* alcímű tanulmány fogalmazványtöredéke. Indoklás: Tartalom és forma viszonyáról az előadásban és a tanulmányban is szó esik, azonban a közösség terminus csak az utóbbiban fordul elő – ld. 8–13. sor. Az előadásban a gondolatmenet egészen más megfogalmazást kap: „a művészi forma tartalma mindig társadalmi és egyetemes” – ld. 89–90. sor. Töredék, az első oldala hiányzik, erre utal az oldal felső margójának közepén látható autográf oldalszámozás: „– 2 –”, illetve a verzón látható áthúzott korábbi szövegváltozat, mely szó közepén kezdődik. Befejezetlen, az írás az oldal felénél abbamarad. Fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 főlió, 2 beírt oldal. 211×340 mm-es vágott szélű, félfamentes, vízjel nélküli papír. A verzón fekete ceruzairással a töredék egy korábbi szövegváltozata, kezdő szavak: „talmat kézzel-lábbal” – ld. 1. lábjegyzet. Az oldal felső margójának közepén ugyanaz az autográf oldalszámozás, mint a rektón: „– 2 –”. Állag: erősen sárgult. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgY Analekta JA 157/2. Az 1983-as leltárkönyv bejegyzése szerint: 1956-ban került múzeumi gyűjteménybe, Szántó Judit tulajdonából. A növedéknapló bejegyzése szerint azonban a proveniencia és a bekerülési idő más: Solymos Györgyné tulajdonából került a gyűjteménybe, egy 9 tételből álló együttes részeként – a *Költészet és nemzet* kéziratával együtt – 1952-ben: Nnsz. PM 66/2. Palliumcím: *[Esztétikai töredékek] – A kompozícióról — [1927–1935 között] – [Irodalom és szocializmus] – [Tanulmányvázlat] – [1931 eleje]*. A palliumban még: JA 157/1. jelzettel *A kompozícióról* című gépirat (ld. JAKL 1980, 1157. tétel).

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

A szövegközlésről: Egyértelműen megállapítható, hogy a rektón olvasható fogalmazvány tartalmában és mondanivalójában megegyezik a verző törölt szövegrészével, annak átfogalmazott és továbbírt változata. A törölt szövegrészt ezért a főszöveg lábjegyzetében közöljük.

[puszta fikciókhoz]

puszta fikciókhoz vezet, a szemléletet, melynek jegye a folytonosság szép szerével megöli és az elmét a formális ismétlés taposómalmába fogja. Az összetett egység azonban megadja a szemléletnek¹ és az elmének egyaránt, ami az övé, azazhogy csekket ad róla: amannak a folytonosság fejében ritmust, emennek minőségre szóló ellentétet.² De hogy a ritmusnál maradjunk,³ észre kell vennünk, hogy noha mindenkor ritmikusan szemlélődünk, noha tűnő⁴ és visszatérő mozzanatot látunk bele mindenbe

¹ [előbb:] szemléletet [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] emennek minőség fejében ellentétet. [majd: ld. főszöveg]

³ [előbb:] maradjak, [majd: ld. főszöveg]

⁴ [előbb:] szemlélődünk, tűnő [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/55. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1930. szeptember–október.

A datálás indoklása: ld. *Keletkezéstörténet*.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli feljegyzés. Kezdő szavak: „puszta fikciókhoz”. Az *Irodalom és szocializmus* című, *Művészetbölcseleti alapelemek* alcímű tanulmány fogalmazványtöredéke. Indoklás: A kézirat szövege a tanulmány 606–610. sorával csaknem azonos. Hasonló gondolatmenet az előadásban is felfedezhető, de egészen más megfogalmazásban. Fekete ceruzaírás, azonos írószer-használatú javításokkal. Töredék, a fennmaradt kézirat egy mondat közepén kezdődik. Befejezetlen, az írás az oldal kétharmadánál abbamarad, és az utolsó mondatot nem zárja le írásjel. 1 fólió, 1 beírt oldal. A verzón az *Engels: Dühring* [...] kezdetű irodalomjegyzék. 164×203 mm-es, bal oldalán tépett szélű, félfamentes kockás füzetből kitépett lap. A füzetlap éle piros, sarkai lekerekítettek. A lap tépett széle összeillik a JA 1087/54. jelzetű fólióval, melynek a *puszta fikciókhoz vezet* [...] kezdetű fogalmazványtöredékkel szemközti oldalpárján fekete grafitceruzával írt bevásárlólista, számítások és egy lakás alaprajza látható, verzóján pedig a *Nemzetiség és gondolkodás* című fogalmazvány. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/55. Palliumcím: *Nemzetiség és gondolkodás [...puszta fikciókhoz...]*. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

[Az irodalom nyelvi]

1. Az irodalom nyelvi alkotások összessége.

2. Ha bemegyünk egy lehetőleg teljesen felszerelt könyvtárba, joggal mondhatjuk, hogy előttünk az egész irodalom. Megnézzük a fölírásokat: „Magyar Irodalom”, „Német Irodalom”, „Görög Irodalom” stb. De más beosztást is észreveszünk: „Ókori Irodalom”, „Középkori Irodalom”, „XVIII. század irodalma”, „XIX. század irodalma” stb. Tehát a legkülönbözőbb nyelvek és korok irodalmát látjuk egymás mellett. Az egyes nyelveken, korokon belül pedig a legkülönbözőbb alkotásokra bukkanunk. Ha ezeket mind együttesen nevezzük irodalomnak, akkor nyilván minden nyelven, minden korban belül minden alkotásban valami közös vonást találunk, vagy vélünk találni. Mi ez a közös vonás? Vagy miért hisszük, hogy van e művekben valami közös,² azonkívül, hogy iratok? És miért állítjuk a nyomtatványok egyik részéről, hogy irodalom, a másik részéről pedig, hogy nem az? Vagyis miféle különbséget látunk azok között az iratok között, amelyeket alkotásoknak tekintünk és azok között, amelyekről³ eleve kétségbe vonjuk, hogy alkotások volnának? Uglátszik, valamilyen eszménykép lebeg előttünk és ahhoz képest tartunk valamilyen iratot irodalomnak, más iratot pedig valami másnak. Igen, de honnan ez az eszménykép?

3. Ezek a kérdések mégjobban bonyolódnak, ha arra gondolunk, hogy a tanulatlan ember sokkal kisebb biztonsággal tesz különbséget irodalom és nem irodalom között. Esetleg nem is tud különbséget tenni. Sőt a⁴ mindennapi élet azt mutatja, hogy tanulatlan emberek u.n. fércműveket szívesebben olvasnak, mint irodalmi alkotásokat. De miért is nevezzük a tanulatlan emberek olvasmányainak nagy részét fércmunkának?

¹ [előbb:] [elütés:] legkülömbözőbb [majd ld. főszöveg]

² [előbb:] közös? [majd ld. főszöveg]

³ [előbb:] amelyeket [majd ld. főszöveg]

⁴ [előbb:] tenni. A [majd:] tenni. Sőt A [ld. főszöveg]_{-szkj}

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/45. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1930. szeptember–október.

A datálás indoklása: ld. *Keletkezéstörténet*.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „1. Az irodalom nyelvi”. Az *Irodalom és szocializmus* című, *Művészetbölcseleti alapelemek* alcímű tanulmány fogalmazványtöredéke. Indoklás: A 2. pont érvelésében használt képhez nagyon hasonló előfordul az *Irodalom és szocializmus* egy fogalmazványában: „Egy pillantás egy jól felszerelt könyvtárba és máris meggyőződünk arról, hogy az írásművészet koronként különbözik.” – ld. *[Amennyiben marxisták]* [1.], 61–62. sor – de a mondatot a tanulmányban végül nem használta fel. Gépirat, gépiratos javításokkal. Befejezetlen: 20 sor, 3 bekezdés; a gépírás az oldal kétharmadánál abba-marad. Fekete írógépszalaggal, dupla sorközzel gépelve. 1 fólió, 1 beírt oldal. 210×340 mm-es, vágott szélű, félfamentes, vízzel nélküli papír. A verzón a *[Miért ilyen]* kezdetű piros ceruzairású kézirat, mely szintén az *Irodalom és szocializmus* című, *Művészetbölcseleti alapelemek* alcímű tanulmány fogalmazványa. Állag: enyhén sárgult, a lap teteje enyhén sérült. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgY Analekta JA 1087/45. Palliumcím: *[1. Az irodalom nyelvi...]*. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a verzón látható kézírás egyértelműen azonosítható. A papír és az írógéphasználat, továbbá a téma és a proveniencia alapján a szerzőség valószínűsíthető.

Kapcsolata más kéziratokkal: Tartalmi jellemzői és szerkezete alapján közel áll a *[Bármiféle társadalmi]* kezdetű fogalmazvány gondolatmenetéhez. Az ebben a kéziratban röviden vázolt 3 ponttal analóg gondolatokat fejt ki annak 12 pontjában. Az első pont mindkét helyen szinte azonos mondata: „1. Az irodalom nyelvi alkotások összessége.” – ld. *[Az irodalom nyelvi]* – „Irodalom ebben az esetben egy adott társadalom nyelvi műalkotásainak összességét jelenti.” – ld. *[Bármiféle társadalmi]*. *[Az irodalom nyelvi]* 2. pontjában felvetett gondolatok, hogy a különböző népek irodalmait mi köti össze és mi tekinthető egyáltalán irodalomnak, vezető témája a *[Bármiféle társadalmi]* kezdetű szövegnek. A 2. pont narratívája a *[Bármiféle társadalmi]* 10. és 12. pontjaiban a legfelismerhetőbb: „10. [...] Tudjuk, hogy az egyes nemzetiségek (nemzetek), éghajlatok, világrészek stb irodalmi hatnak egymásra. E hatásoknak is megvannak a maguk materiális feltételei. Érintkezniök kell valamiképpen az egyes nemzetiségek, éghajlatok, világrészek stb népeinek, íróinak. A szomszédos népek irodalmi mindig is hatottak egymásra. [...] 12. [...] Fölvetődik tehát a kérdés, hogy egyáltalában mit nevezhetünk irodalmi alkotásnak? Miért nem mondjuk műalkotásnak a Halotti Beszédet szemben Balassa Bálint valamelyik költeményével?” A 3. pont a tanultság és a „fércművek” olvasása közötti összefüggéseket kutatja, a *[Bármiféle társadalmi]* 4–5. pontjai pedig a ponyvairodalom olvasóinak társadalmi háttérét elemzik.

[Miért ilyen]

Miért ilyen pl. e papiros formája? Azért, hogy nyomtathassunk rá.⁵ Formája függ attól, hogy milyen a szélte-hossza, milyen és mennyi anyagból⁶ készült és hogy keletkezése pillanatától addig⁷ amig, amig szemléljük, mi minden történt vele. Tehát megvannak a maga okai, hogy ilyen formájú.⁸ Formája magában foglalja keletkezésének⁹ és történeti létének okait, tehát formája teszi azzá, ami. Lényegét a többi dolgok között a formája fejezi ki. Ha más, pl. gombócformája volna, vagy vasból volna, akkor lényege is más volna: nem volna alkalmas annak¹⁰ a szerepnek¹¹ a betöltésére,¹² amire így lényegében alkalmas volt. Így – mint mindennek – a művészi alkotásnak is a formája adja a lényegét közvetlenül: a szocialista vers másképpen szocialista, mint egy marxista tanulmány. Ha valaki szoc. és szocializmusa megnyilatkozik, akkor föltétlenül csakis formában nyilatkozik¹³ meg, vagy közbeszédi,¹⁴ vagy tudományos, vagy művészi formában. Hogy aztán miféle cselekedet előtt¹⁵ állunk, költemény, tanulmány, vagy propaganda előadás előtt-e, az csakis a cselekedet¹⁶ tényének a formájától függ.

Ezzel analógiáját leljük¹⁷ ama megkülönböztetésnek, amelyet Marx a konkrét hasznos és az általános (értékalkotó) meg nem különböztetett munka¹⁸ között tesz. Így a szocialista cselekedetek megkülönböztetés nélkül történelmileg értékesek. Azonban amint a valóságban minden munka konkrét munka, úgy a valóságban minden cselekedet konkrét cselekedet: vagy művészi, vagy másmilyen. A konkrét munka hozza létre a használati értéket, tehát a¹⁹ tárgynak ama tulajdonságait, amelyeknek a révén meghatározott szükségleteket²⁰ kielégíteni képes. Ugyanigy konkrét tevékenység az írásműnek a formája, amellyel bizonyos fajtájú szellemi szükségletet kielégíteni képes. Más formát kívánó szükségletet elégít ki a költemény és mást a vezércikk, noha mindakettő szocialista. Amire jó az egyik, arra nem jó a másik. A

⁵ [előbb:] pl. a kés formája? Azért, hogy vágthassunk [majd: ld. főszöveg]

⁶ [előbb:] milyen anyagból [majd: ld. főszöveg]

⁷ [előbb:] eddig [majd: ld. főszöveg]

⁸ [előbb:] formája [majd: ld. főszöveg]

⁹ [előbb:] Formája magába fogad [majd:] Formája magában foglalja <lehe> [majd:] Formája magában foglalja kell [majd: ld. főszöveg]

¹⁰ [előbb:] ennek [majd: ld. főszöveg]

¹¹ [előbb:] <szen> [majd: ld. főszöveg]

¹² [elírás:] betöltésere, [ld. főszöveg]_{szkj}

¹³ [előbb:] <nyilha> [majd: ld. főszöveg]

¹⁴ [előbb:] agitációs [majd:] agitáció [majd: ld. főszöveg]

¹⁵ [előbb:] áll [majd: ld. főszöveg]

¹⁶ [előbb:] az <csele> [majd:] az csakis a [kéziratsérülés:] cselekedet [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁷ [előbb:] Ezzel analógiára lelünk [majd:] Ezzel analógiát leljük [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁸ [előbb:] az állam [majd:] az általános (értékalkotó) munka [majd:] az általános társadalmilag meg nem különböztetett (értékalkotó) munka [majd: ld. főszöveg]

¹⁹ [előbb:] mindama [majd: ld. főszöveg]

²⁰ [előbb:] révén <szük> [majd: ld. főszöveg]

konkrét műalkotás kérdése tehát éppugy formakérdés, mint a konkrét munkáé,²¹ pl. a konkrét házépítésé. Más lapra tartozik viszont az, hogy amint minden²² konkrét munka társadalmilag föltételezett, ugy ideologiailag föltételezett minden műalkotás.

²¹ [előbb:] A művészi kérdése tehát éppugy formakérdés, mint pl. a technikai [majd:] A műalkotás kérdése tehát éppugy formakérdés, mint a technikáé [majd: ld. főszöveg]

²² [előbb:] hogy minden [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/45. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1930. szeptember–október.

A datálás indoklása: ld. *Keletkezéstörténet*.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „Miért ilyen”. Az *Irodalom és szocializmus* című, *Művészbölcseleti alapelemek* alcímű tanulmány fogalmazványa. Indoklás: Az első bekezdésben kifejtett gondolat az előadásban és a tanulmányban egyaránt megjelenik, a papírról szóló példázat azonban csak az utóbbiban, ld. 218–238. sor. Piros ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 fólió, 2 beírt hasáb. 210×340 mm-es, vágott szélű, famentes, vízjel nélküli papír, kéthasábosra összehajtva. A verzón [*Az irodalom nyelvi*] kezdetű gépirat. Állag: enyhén sárgult, a lap teteje enyhén sérült. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/45. Palliumcím: [*1. Az irodalom nyelvi...*] 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

[Amennyiben marxisták] [1–2.]

Filológiai bevezető

A szövegközlésről: Két szövegváltozat ismert, melynek kezdő szavai: „Amennyiben marxisták”. Mindkettő az *Irodalom és szocializmus* című, *Művészetbölcseleti alapelemek* alcímű tanulmány fogalmazványtöredéke. Több olyan szöveghely fordul elő mindkettőben, melyet az előadásban egészen másképpen fogalmazott meg JA. Szövegazonosságuk nagyobb mértékű a tanulmánnyal, mint az előadással. A szöveg alakulásának vizsgálata alapján az előadás után, és a tanulmány előtt keletkeztek.

[Amennyiben marxisták] [1.]: a közlés alapja: PIM JA 16.

[Amennyiben marxisták] [2.]: a főszöveg alapja: PIM JA 1087/41.; a szövegváltozatok alapja: PIM JA 1087/41., PIM JA 1087/42. Ismert, de figyelembe nem vett kéziratok: PIM JA 1087/43/2; PIM JA 595.

[1.]: A JA 16. jelzetű gépirat szövege jelentősen eltér, ezért önálló változatként közöljük. Bár kézírásos rájegyzések nem láthatók rajta, a gépírás sajátosságai alapján autorizálható. Elütései és azok előfordulási aránya jellemzően olyan, mint a bizonyítottan JA-gépiratokban. Számos olyan javítás is megfigyelhető benne, amely formálódó, alakuló gondolatmenetre utal, azaz nem eredhet másolótól. Kiemelések nem szerepelnek benne, ezek hiányát lábjegyzetben nem, csak itt jelezzük. A szöveg alakulásának vizsgálata alapján a két „Amennyiben marxisták” kezdetű szöveg közül ez az előbbi.

[2.]: Három kézirat alkotja ezt a szövegváltozatot, azaz e három kézirat a szöveg alakulásának ugyanabból a fázisából származik. A 1087/41. és a JA 1087/42. jelzetű kéziratok olyan írógéppel és szalaggal készültek, mely lehetővé tette az írás közbeni színváltást. Közlésünk alapja a legteljesebben fennmaradt és autográf javított változat, melynek jelzete: JA 1087/41., és 7 fólióból áll. A JA 1087/42. jelzetű, 2 fólióból álló gépiraton nem látható autográf rájegyzés, és csaknem teljesen szövegazonos a JA 1087/41. jelzetű kézirat első két fóliójával. Ezért e kézirat főszövegtől eltérő változatait csak lábjegyzetben tüntetjük fel adott szöveghelyhez kapcsolódva. Egyes szavakat, mondatokat piros színnel gépelt JA; a JA 1087/41. jelzetű kéziratban pedig autográf alá is húzott részeket. E kiemeléseket egységesítjük és kurziválássá transzformáljuk. A JA 1087/41. jelzetű gépirattal egyidejű indigómásolat összetartozó oldala az a két fólió, mely a következő két jelzeten található: JA 1087/43. (2. fólió) és JA 595. Rajtuk kézírásos javítás nem látható. Mivel pedig a gépiratos rész megegyezik a tőpéldányként azonosított kézirattal, így nem képeznek szövegváltozatot.

[Amennyiben marxisták] [1.]

Amennyiben marxisták vagyunk, mindannyian tudjuk, mi a szocializmus, ki tudnók fejteni lényegében egyöntetűen. Azonban az irodalommal már bajok vannak, mert habár azt mondjuk róla, hogy nyelvi művészet, vagyis az a művészet, amelynek anyaga a nyelv, azzal még csak azt tudjuk róla, hogy az írónak mindennek előtt a nyelv törvényeit kell figyelembe vennie.

- 5 Hiszen minden művészetet kötnek anyagának a törvényei. Az irodalmat pedig annál is inkább, mert anyaga, a nyelv, már önmagában is emberi, társadalmi közösséget tartalmaz, a közösség, a társadalom alkotta, a közösségnek azzal a lelki kiállási módjával egyetemben, amellyel ez a közösség a világ viszonyait fölfogja, tagadja, vagy elfogadja. Így a nyelv minőségéből adódik az irodalomnak nemzetiségi különös mozzanata és a közösséget tevő nyelvi anyag
- 10 törvényeinek értelmében kapják meg az egyes irodalmak nemzetiségi különös mivoltukat. Az egyes nemzetek irodalmában ezen túl található különbözős¹ már társadalmi, amennyiben az egyes nemzetek² nem mint nemzetiségek, hanem mint a termelő társadalom alakulatai fejlődtek egymástól többé-kevésbé eltérően a termelés számára különbözőképpen adott előfeltételek és szükségletek szerint. A nemzetiségi különleges mivoltot, bár ezt szintén az
- 15 egész emberi termelés történelmi változásai alakították ki és határozzák meg, nem szabad összetévesztenünk³ azzal a változattal, amely a már különböző⁴ nemzetiségeket egységbe foglaló társadalom további történelmének a forduló és egyenlőtlen fejlődéssel elért újabb tagolódásán alapszik. Ama különbség történelmi, nyelvi⁵ és nemzetiségi, eme különbség történelmi, ideológiai⁶ és társadalmi. Ideológiai egyezés nem zárja ki a nyelvi különbséget,⁷
- 20 de a nyelvi különbség sem zárja ki az ideológiai egyezést. A nemzetiségi különbség annyi, hogy a különböző nemzetiségekhez tartozó íróknak különböző nyelvi⁸ anyagot kell megformálniuk. A különböző nyelvi versekben egy és ugyanazt a fogalmi szerepet játssza⁹ a „Tisch”, „table”, „asztal” szó, mert mindegyik ugyanaz a fogalom. Ám ugyanakkor eltérő művészi eredmény létrehozására alkalmasak, mert mindegyik más szó, más anyag. Bizonyos
- 25 vonatkozásokban áll ez az osztályirodalmakra is. Minden társadalmi osztálynak, rétegnek, sőt foglalkozásnak is megvan a maga nyelve, amely akkor, amikor ez az osztály, réteg vagy foglalkozás történelmileg¹⁰ előtérbe kerül, szókincsét és szövegét a nemzetiségi változaton belül köznyelvvé emeli, gazdagítja és ezáltal megváltoztatja a köznyelvet, amihez rendszerint az is hozzájárul, hogy a köznyelvből addig irodalmi, azaz művészeti jelentőségre emelt
- 30 szavakat, szövegeket és szólásokat kiszorít, vagy – ami lényegében ugyanezt teszi – jelentésüket megváltoztatja. Ha valamely szó az osztálynyelvből¹¹ általános használatba kerül,

¹ [előbb:] <kő> [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] [elütés:] <nemte> [majd: ld. főszöveg]

³ [előbb:] összetévesztenünk, [majd: ld. főszöveg]

⁴ [elütés:] különböző [ld. főszöveg]_{-szkj}

⁵ [előbb:] különbség nyelvi [majd: ld. főszöveg]

⁶ [előbb:] <társadalm> [majd: ld. főszöveg]

⁷ [elütés:] különbséget, [ld. főszöveg]_{-szkj}

⁸ [előbb:] <nyelve> [majd: ld. főszöveg]

⁹ [elütés:] játsza [ld. főszöveg]_{-szkj}

¹⁰ [előbb:] <törtéh> [majd: ld. főszöveg]

¹¹ [elütés:] osztálynyelvből [ld. főszöveg]_{-szkj}

kiszélesedik a jelentése, de osztályeredetének bélyege rajta marad továbbra is, amennyiben „uralkodó”¹² jegye azon képzelemek valamelyike lesz, amelyek az illető osztályon belül való használatban tapadtak hozzájuk.” Ugyanaz a szó mást jelenthet a köznyelvben és mást az osztálynyelvben,¹³ és nem ritkán az osztálynyelv szavának jelentése nyomja el a történelmi fejlődésben a köznyelvi szó jelentését. A köznyelv maga állandóan változik, mégpedig aszerint, hogy a társadalom melyik rétege a hordozója. A mai magyar köznyelv történelmi hordozója pl. a kispolgárság, amely az összes többi osztályokkal közvetlenül érintkezik. A magyarországi proletárság dicsőséges emlékü harcának el nem muló eredményei¹⁴ pl. a köznyelvben is éreztetik hatásukat: osztálynyelvi¹⁵ szavai köznyelvi szavakká váltak (proletár, burzsoá). Meg kell jegyeznünk azt is, hogy az irodalmi nyelv nem szükségképpen azonos a köznyelvvél, tőle a nemzetiségi változaton belül is egészen eltérhet. Az uralkodó irodalom az uralkodó osztály irodalma, így nyelve is az uralkodó osztály nyelve. Azonban ha figyelembe vesszük, hogy a tőkés uralkodó osztály nem vagy alig termel irodalmat, hanem csak finanszírozza s hogy az irodalmi termék áru létére tömegcikk, akkor természetesnek találjuk, hogy a kapitalista irodalom nem a kapitalisták nyelvén, hanem köznyelven szól, amely köznyelv azonban át- meg át van szöve¹⁷ a tőkések osztálynyelvével. Így jöhet a „proletár” és „burzsoá” szavak immár köznyelvi, művészi alkalmazásuk mégis más a proletár és a polgár számára. Utóbbi valószínűleg még művészi „polgárjogát” is kétségbevonja az ilyen szavaknak.¹⁸ Ámbár tárgyi fogalmi mozzanatuk egy és ugyanaz proletár, burzsoá¹⁹ számára egyaránt, a polgár fülében mégsem hangzanak költemény gyanánt, mert nem tud proletárul és nem tud marxistául, aminthogy a francia idegentől is távoláll a magyar vers művészsége, ha nem tud magyarul. Ebből látjuk, hogy a nyelvtörténet az irodalom történelmi megértésének szempontjából igen fontos szerepet játszik. De nyelvtörténet nem²⁰ csinálható művelődéstörténet nélkül, a művelődés²¹ történetének megértése pedig elválaszthatatlan a gazdaság történetének a megértésétől.²² Ime, az irodalom – már csak anyagát, a nyelvet tekintve is – elválaszthatatlanul társadalmi alapjához,²³ a gazdasághoz tapad.²⁴

A marxi tanítás értelmében tudjuk, hogy a termelési móddal változó korok szerint a művészet más és más, sőt hogy egyes korszakokon belül is ellentétes művészeti irányzatok küzdenek egymás ellen, küzdelmükkel akaratlanul is a művészet általános haladását vagy

¹² [előbb:] uralkodó [majd:] „uralkodó

¹³ [előbb:] [elütés:] <osztálynyelvben> [majd: ld. főszöveg]

¹⁴ [előbb:] eredményeit [majd: ld. főszöveg]

¹⁵ [előbb:] hatásukat: az [elütés:] osztálynyelvi [majd: ld. főszöveg]

¹⁶ [elütés:] figyelembe [ld. főszöveg]_{szk}

¹⁷ [előbb:] szó [majd: ld. főszöveg]

¹⁸ [előbb:] szavaknak. Az ő fülében nem hangzanak költemény gyanánt, mert nem tud proletárul és nem tud marxistául [majd:] szavaknak. noha tárgyi fogalmi mozzanatuk mindenki számára [majd: ld. főszöveg]

¹⁹ [előbb:] proletár és burzsoá [majd: ld. főszöveg]

²⁰ [előbb:] meg [majd: ld. főszöveg]

²¹ [előbb:] <művelődéstört> [majd: ld. főszöveg]

²² [előbb:] megértésétől, [majd: ld. főszöveg]

²³ [előbb:] elválaszthatatlanul alapjához, [majd: ld. főszöveg]

²⁴ [előbb:] tapad. [új bekezdésben:] Elegendő, [majd: ld. főszöveg]

visszafejlődését szolgálván. Egy pillantás egy jól fölszerelt könyvtárba és máris meggyőződünk arról, hogy az írásművészet koronként²⁵ különbözik. Azonban észre kell vennünk azt is, hogy ezek a korokat jelentő és korszakon belüli művészeti irányzatok együtt teszik az írásművészetet,²⁶ azaz mindegyikben adódik számunkra egy a többivel lényegében közös mozzanat, amely²⁷ miatt minden írásművet megkülönböztetünk a társadalmi élet egyéb dolgaitól, amely miatt megkülönböztetjük mindezeket az irányzatokat²⁸ a nem-művészettől. Tehát a művészetnek minden változása²⁹ és ellentétes megnyilvánulása dacára van általános és állandó mozzanata, a művészség, – aminthogy a társadalmi és történelmi életnek minden változása és ellentétes megnyilvánulása dacára van általános és állandó mozzanata, a társadalmiság és történelmiség. Azt is szem előtt kell tartanunk azonban, hogy ezt az általános és állandó mozzanatot csupán az eddigi műalkotások változatai alapján láthatjuk. Ennek az általános mozzanatnak az észrevételével, ime, a dialektikus felfogás mélysége előtt állunk. Azt kell látnunk, hogy ami változik, az egyben állandó is, legalább is addig állandó, ameddig változik. Mert változni csak az változhat, ami van, ami van, az pedig önmagával azonos.

Álljunk meg egy kissé az azonosság elvénél. „Minden dolog azonos önmagával.” Vegyük fontolóra, hogy ez³⁰ a végsőnek mondott logikai alapelv csupán csak logikai, vagyis materialista szemlélő számára nem jelenthet többet, mint hogy minden gondolkodásunk számára adott tárgyat annak kell elgondolni, ami. A verset versnek, a szekrényt szekrénynek, a kapitalizmust kapitalizmusnak, az osztályharcot osztályharcnak és nem teszem azt osztálybékének. Persze úgy, ahogy hangzik, igen alkalmas ez a logikai alapelv arra, hogy rajta egy formalista vagy más idealista tanítást szerkesszenek azok, akiket történelmi osztályhelyzetük a valóság tagadására kényszerít. Ez azonban nem az azonosság elvének a helytelenségét mutatja, hanem inkább azt igazolja, hogy még a logikai alapelvek megértése is csupán dialektikusan és történelmileg lehetséges. Hiszen bármennyire is evidensnek látszik ez az azonosság elve,³¹ mégis annyi eltérő tartalmat magyaráztak belé eddig a filozófusok, hogy végül gondolkodni kell evidenciáján és észre kell vennünk a logikai alapelvről, hogy logikai, azaz nem a valóságra vonatkozó,³² azaz nem közvetlenül, hanem közvetve függ össze a valósággal, még pedig a cselekvő emberek értelme által. És nem is lehet más ez az elv, mint az adott valóságban tevékenykedő emberek elméjének önmagára vonatkozó gyakorlati elve, hogy minden gondolkodásunknak adott tárgyat annak kell elgondolni, ami és nem annak, aminek pl. lenni látszik. A lugkő lugkő és nem forrásviz, – az élet gyakorlata kényszerít rá, hogy ennek a logikai alapelvnek az értelmében³³ szemlélődjünk mindennapi forgódásainkban. Egyszóval a logikai alapelv logikai, azaz nem a valóságra közvetlenül vonatkozó és gyakorlati, azaz nem közvetlenül elméleti, ahogyan eddig a filozófusok

²⁵ [előbb:] hogy a <ko> [majd:] hogy a művészet koronként [majd:] hogy a írásművészet koronként [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁶ [előbb:] teszik a művészetet, [majd: ld. főszöveg]

²⁷ [előbb:] ami [majd: ld. főszöveg]

²⁸ [előbb:] <á> [majd: ld. főszöveg]

²⁹ [előbb:] <ál> [majd: ld. főszöveg]

³⁰ [előbb:] a [majd: ld. főszöveg]

³¹ [előbb:] ez a logikai alapelv [majd: ld. főszöveg]

³² [elütés:] vonatkozva, [ld. főszöveg]_{szkj}

³³ [előbb:] [elütés:] <értelmébeü> [majd: ld. főszöveg]

magyarázták. Gyakorlati mivolta teszi evidenssé³⁴ a gyakorlattal alakulni kényszerülő 95
emberek elméje számára. A hiba nem is ebben a tételben rejlik, hanem abban, hogy a
filozófusok közvetlenül elméleti³⁵ tételnek fogták föl és minthogy e filozófusok különböző
korok különböző emberei voltak, különböző elméleti tartalmat magyaráztak belé, főként
idealisztikus irányban. És tényleg, úgy ahogyan hangzik ez elv, hogy minden dolog azonos
önmagával, akként tűnhetik föl, hogy nem a gyakorlatban tevékenykedő embereknek a 100
valóságot tárgyló elméjére vonatkozik, hanem magára a valóságra. Így aztán, a gondolati
tárgyat azonosítván a dologgal,³⁶ az elmét a valósággal, valóban idealista alapelvvé válik az
az elv, amelyet az élet kényszere diktál az élő emberek elméje számára. Ime, az azonosság
elvével nem jutunk ellenkezésbe, amikor azt állítjuk, hogy a művészet változik, de egyben
állandó is, mert éppen az azonosság elvének értelmében annak kell elgondolnunk a 105
művészetet, ami, – márpedig a művészet miséjének elgondolásához³⁷ állításunk
hozzátartozik.

³⁴ [előbb:] [elütés:] <evidenn> [majd: ld. főszöveg]

³⁵ [előbb:] filozófusok elméleti [majd: ld. főszöveg]

³⁶ [előbb:] a valóságos dologgal, [majd: ld. főszöveg]

³⁷ [előbb:] <elgondolásán> [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 16. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1930. szeptember–október.

A datálás indoklása: ld. *Keletkezéstörténet*.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „Ameny-nyiben marxisták”. 5 fólió, 5 beírt oldal. 206×280 mm-es, fatartalmú vízjel nélküli papír. Fekete írógépszalaggal, kétszeres sorközzel írt gépirat – egy kivétellel sorki-hagyás nélküli bekezdésekkel –, gépiratos javításokkal, autográfok nélkül. A kivétel: a 3. oldal közepén – új bekezdésbe írt egy szó törlése után – két üres sor. Annak alapján, hogy az írás az 5. oldal közepén véget ér, a kézirat teljesnek tekinthető. A betűk alakja és nagysága szerint más írógéppel készült, mint a JA 1087/42. és a JA 1087/41. jelzetű kézirat, illetve annak indigómásolata (JA 1087/43. 2. fólió + JA 595.), de ugyanazzal, mint a 1087/44. jelzetű kézirat. Gépiratos oldalszámozás a második oldaltól a felső margó bal oldalán, „2.”-től „5.”-ig. Fekete ceruzairású ol-dalszámozás az alsó margó közepén 1–5-ig. (A számok két kötőjel között állnak.) Az első oldal felső margójának bal oldalán idegen kéz fekete ceruzairásával: „Má-solat”. A ceruzairás színe alapján más ceruzát használt az, aki az oldalakat beszá-mozta, mint aki a „Másolat” szót a kéziratra írta. Állag: enyhén sárgult. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 16. Palliumcím: József Attila: [*Irodalom és szocializmus*] – [*Tanulmánytöredék*] [1931 eleje] – [*Idegen kéz gépiratos másolata*]. 1952-ben került a múzeum gyűjteményébe. A JAgy leltárában jelzete: J. A. nsz.: 432. A lel-tárkönyv egykorú bejegyzése szerint: „Gépiratos másolat.” Utólagos bejegyzés az Eredet rovatban: „Szántó Judit ajándéka”. A növedéknapló bejegyzése szerint azon-ban a proveniencia és a bekerülési idő más: Solymos Györgyné tulajdonából került a gyűjteménybe, egy 9 tételből álló együttes részeként – a *Költészet és nemzet* kézira-tával együtt – 1952-ben. Nnsz.: PM 66/2. Az 1983-ban felvett szakleltári lap adatai is ezt tükrözik: „Érkezett: 1952. Vétel Solymos Györgynétől. Feldolgozás kelte: 1970. VIII. Feldolgozó: Fehér Erzsébet.”

Szerzőség: A proveniencia és a kézirat formai jellemzői alapján egyértelműen azono-sítható.

[Amennyiben marxisták] [2.]

Amennyiben marxisták vagyunk, mindannyian tudjuk,¹ mi a szocializmus, ki tudnók fejteni lényegében egyöntetűen. Azonban az irodalommal már bajok vannak, mert habár azt mondjuk róla, hogy nyelvi művészet, vagyis az a művészet, amelynek anyaga a nyelv, azzal még csak azt tudjuk róla, hogy mindennek előtt² a nyelv törvényeit kell figyelembe vennie. Mert hiszen³ minden művészetet kötnek anyagának a törvényei. Az irodalmat pedig annál is inkább, mert 5 anyaga, a nyelv, már önmagában is emberi, társadalmi közösséget tartalmaz, a közösségnek azzal a lelki kiállási módjával egyetemben, amellyel ez a közösség a világ viszonyait fölfogja, tagadja, vagy⁴ elfogadja. Így a nyelv minőségéből adódik az irodalomnak nemzetiségi, különös mozzanata és a közösséget jelentő⁵ nyelvi anyag törvényeinek értelmében kapják meg az egyes irodalmak nemzetiségi különös mivoltukat. Más anyaggal dolgozik a német és 10 más anyaggal a magyar irodalom. Különbözésük⁶ tehát nem lényegi, hiszen azonosak abban, hogy társadalmi osztályokhoz tartozó⁷ egyének csináltak⁸ irodalmat az anyagból, hanem csak annyi, hogy bizonyos⁹ fokig másfajta anyagot kell megmintáznunk. Áll¹⁰ ez¹¹ az osztályirodalmakra is. Minden társadalmi rétegnek megvan a maga nyelve, sőt az egyes egyének is. Ez¹² annyit tesz, hogy a társadalmi osztályok minősége szerint más lelki 15 (művészi és érzelmi) tartalma maga a szó is, noha tárgyi¹³ fogalmi mozzanata egyugyanaz, már amennyiben logikailag helytelennek nem¹⁴ bizonyul. A különböző¹⁵ nyelvű versekben ugyanazt a fogalmi szerepet játssza a „Tisch”, „table”, „asztal” szó, mert mind a három¹⁶ ugyanaz a fogalom, ám¹⁷ ugyanakkor eltérő művészi, irodalmi¹⁸ eredmény létrehozására¹⁹ alkalmasak, mert mindegyik²⁰ más szó, más anyag. Ugyanigy a „burzsoá” fogalma logikailag 20 egy és ugyanaz kell hogy legyen mindenki²¹ számára. Azonban a „burzsoá” szó művészi²²

¹ [JA 1087/42:] [javítatlan elütés:] tufjuk,

² [JA 1087/42:] hogy az írónak mindenekelőtt

³ [JA 1087/42:] [előbb:]_{fig} vennie, hiszen [majd:]_{fig} vennie. Hiszen

⁴ [JA 1087/42:] avagy

⁵ [JA 1087/42:] tevő

⁶ [JA 1087/42:] <Különbözi> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

⁷ [JA 1087/42:] <tartot> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

⁸ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} [elütés:] <csib> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

⁹ [JA 1087/41:] [elütés:] <ni> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁰ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} <É> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹¹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} az [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹² [JA 1087/42:] nyelve. Ez

¹³ [JA 1087/42:] [javítatlan elütés:] tárgyi

¹⁴ [JA 1087/42:] <l> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁵ [JA 1087/42:] [javítatlan elütés:] különbözőző

¹⁶ [JA 1087/42:] mert mindahárom

¹⁷ [JA 1087/42:] fogalom. Ám

¹⁸ [JA 1087/42:] eltérő művészeti

¹⁹ [JA 1087/42:] [elütés:] <lér> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

²⁰ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} [elütés:] mindegyikm [majd: ld. főszöveg]_{fig}

²¹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} fogalma egy és ugyanaz logikailag mindenki [majd: ld. főszöveg]_c

²² [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} Azonban a művészi [majd: ld. főszöveg]_{fig}

alkalmazása más a proletár számára és más a burzsoá számára. Utóbbi valószínűleg még művészi létjogosultságát²³ is megtagadja. Az ő fülében nem hangzik költemény gyanánt, mert nem tud proletáruul és nem tud marxistául,²⁴ aminthogy a francia²⁵ idegentől is távoláll²⁶ a magyar vers művészsége, ha nem tud magyarul.

Szocialisták lévén, a marxi tanítás értelmében tudjuk azt is,²⁷ hogy a művészet minden korban²⁸ más és más, sőt hogy egyes korszakokon belül is ellentétes művészeti irányzatok²⁹ küzdenek egymás ellen, amelyek küzdelmükkel akaratlanul is a művészet általános haladását, avagy visszafejlődését szolgálják. Azonban észre kell vennünk, hogy ezek a korokat jelentő és korszakon belüli művészeti irányzatok együtt teszik a művészetet, azaz mindegyikben van egy a többivel lényegében közös mozzanat, ami miatt mindegyiket megkülönböztetjük a társadalmi élet egyéb dolgaitól, ami miatt³⁰ megkülönböztetjük mindezeket az irányzatokat a nem-művészettől. Tehát a művészetnek minden változása és ellentétes megnyilvánulása³¹ dacára van egy általános és állandó mozzanata,³² a művészség, – aminthogy a társadalmi és történelmi életnek minden változása és belső ellentéte dacára van egy általános³³ és állandó mozzanata, maga a társadalmiság.³⁴ Természetesen nem szabad elfelednünk, hogy ezt az általános és³⁵ állandó mozzanatot az eddigi műalkotások változatai alapján³⁶ láthatjuk csupán. Ennek az általános mozzanatnak az észrevételével, ime, a dialektikus fölfogás mélysége előtt állunk. Mert azt³⁷ kell látnunk, hogy ami változik, az egyben állandó is. Magyarázatul szolgál, hogy változni³⁸ csak az változhat, ami van;³⁹ ami van, az pedig önmagával azonos.

Álljunk⁴⁰ meg egy kissé itt, álljunk meg az azonosság elvénél, amelyet a dialektikus⁴¹ materializmus oldaláról annyian és oly hiábavalóan ostromolnak.⁴² „Minden⁴³ dolog azonos önmagával!” Figyeljük meg, hogy ez a végső logikai alapelv *csak*⁴⁴ *csupán logikai* alapelv,⁴⁵

²³ [JA 1087/42:] még művészeti jogosultságát

²⁴ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} szocialistául, [majd: ld. főszöveg]_c

²⁵ [JA 1087/42:] [elütés:] <franv> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²⁶ [JA 1087/42:] [elütés:] <távollá> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²⁷ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} tudjuk, [majd: ld. főszöveg]_{c+fg} [JA 1087/42:] tudjuk,

²⁸ [JA 1087/42:] hogy a termelési móddal változó korok szerint a művészet

²⁹ [JA 1087/42:] [javítatlan elütés:] irányzatok

³⁰ [JA 1087/42:] [előbb:]_{fg} <k> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

³¹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <megyn> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

³² [JA 1087/42:] [elütés:] mozzanatom [majd: ld. főszöveg]_{fg}

³³ [JA 1087/42:] van általános

³⁴ [JA 1087/42:] mozzanata, a társadalmiság és történelmiség.

³⁵ [JA 1087/42:] [javítatlan elütés:] ás

³⁶ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} műalkotások alapján [majd: ld. főszöveg]_c

³⁷ [JA 1087/42:] állunk. Azt

³⁸ [JA 1087/42:] is, legalább is addig állandó, ameddig változik. Változni

³⁹ [JA 1087/42:] van,

⁴⁰ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} azonos. Álljunk [majd: ld. főszöveg]_c

⁴¹ [JA 1087/42:] [javítatlan elütés:] dialektikus

⁴² [JA 1087/42:] [elütés:] <ostromola> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁴³ [JA 1087/42:] [elütés:] <„Mine> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁴⁴ [JA 1087/41:] [előbb:]_{pg} [elütés:] <csal> [majd: ld. főszöveg]_{pg}

⁴⁵ [JA 1087/42:] alapelv *csak* *csupán logikai*,

vagyis materialista szemlélő számára nem jelenthet mást, minthogy *minden*⁴⁶ *gondolkodásunk számára adott tárgyat annak kell elgondolnunk, ami*.⁴⁷ A verset versnek, a szekrényt⁴⁸ szekrénynek, a kapitalizmust kapitalizmusnak, az osztályharcot osztályharcnak és pl. nem osztálybékének.⁴⁹ Persze igen alkalmas ez a logikai⁵⁰ alapelv arra, hogy rajta⁵¹ egy formalista vagy más⁵² idealista tanítást szerkesszenek meg azok,⁵³ akiket⁵⁴ történelmi osztályhelyzetük a valóság tagadására kényszerít. Ez azonban nem az azonosság elvének a helytelenségét igazolja, inkább⁵⁵ azt bizonyítja,⁵⁶ hogy még a logikai⁵⁷ alapelvek⁵⁸ megértése is csupán dialektikusan,⁵⁹ történelmileg lehetséges.⁶⁰ Hiszen bármennyire evidens is⁶¹ ez az azonosság elve, mégis⁶² annyi eltérő tartalmat magyaráztak⁶³ belé eddig a filozófusok, hogy végül gondolkoznunk kell rajta,⁶⁴ észre kell vennünk a logikai alapelvről, hogy⁶⁵ logikai, azaz nem a valóságra vonatkozó,⁶⁶ hogy tehát nem közvetlenül, hanem közvetve függ össze a valósággal, mégpedig a cselekvő értelem⁶⁷ által. És nem is lehet más ez az elv, mint az adott valóságban tevékenykedő ember elméjének önmagára vonatkozó gyakorlati elve,⁶⁸ hogy *minden*

⁴⁶ [JA 1087/41:] [előbb:]_{pg} [elütés:] <minfk> [majd: ld. főszöveg]_{pg}

⁴⁷ [JA 1087/42:] ami

⁴⁸ [JA 1087/41:] [előbb:]_{pg} A verset versnek, a <d> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁴⁹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} kapitalizmusnak. Ezért esik egybe az azonosság elvével a másik [elütés:] <logiak> [majd:]_{fg} kapitalizmusnak. Ezért esik egybe az azonosság elvével a másik logikai alapelv, az ellenmondás elve: t.i. hogy csak akkor gondolkodunk helyesen [elütés:] <lohü> [majd:]_{fg} kapitalizmusnak. Ezért esik egybe az azonosság elvével a másik logikai alapelv, az ellenmondás elve: t.i. hogy csak akkor gondolkodunk helyesen logikusan, ha a valóságnak megfelelő egyik állításunknak nem mond ellent egy másik állításunk. [majd:]_{fg} kapitalizmusnak. Ezért esik egybe az azonosság elvével a másik logikai alapelv, az ellenmondás elve: t.i. hogy csak akkor gondolkodunk helyesen logikusan, ha a valóság megfelelőjének vélt egyik állításunknak nem mond ellent egy másik állításunk. [majd: ld. főszöveg]_c

⁵⁰ [JA 1087/42:] [javítatlan elütés:] logiakai

⁵¹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} igen [elütés:] alkalmasak ezek a logikai alapelvek arra, hogy rajtuk [majd: ld. főszöveg]_c

⁵² [JA 1087/42:] formalista más

⁵³ [JA 1087/42:] szerkesszenek azok,

⁵⁴ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} akik [majd: ld. főszöveg]_c

⁵⁵ [JA 1087/42:] <ing> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁵⁶ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} inkább arra nyújt bizonyítékot, [majd: ld. főszöveg]_c

⁵⁷ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <logia> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁵⁸ [JA 1087/42:] még e logikai alapelv

⁵⁹ [JA 1087/42:] dialektikusan és

⁶⁰ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} dialektikusan lehetséges. [majd:]_c dialektikusan és történelmileg lehetséges. [majd: ld. főszöveg]_c

⁶¹ [JA 1087/42:] bármennyire evidensnek látszik

⁶² [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] mégis [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁶³ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <magyaz> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁶⁴ [JA 1087/42:] [előbb:]_{fg} végül gondolkozni kell <raj> [majd:]_{fg} végül gondolkozni kell evidenciáján és

⁶⁵ [JA 1087/42:] észre kell vennünk a logikai alapelvről, hogy

⁶⁶ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} gondolkoznunk kellett rajta, észre kellett vennünk a [elütés:] <igo> [majd:]_{fg} gondolkoznunk kellett rajta, észre kellett vennünk a logikai alapelvről, hogy logikai, azaz nem a valóságra vonatkozó, [majd: ld. főszöveg]_c

⁶⁷ [JA 1087/42:] cselekvő emberek értelme

⁶⁸ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <elb> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

*gondolati tárgyat annak kell elgondolni, ami*⁶⁹ és például nem annak, aminek lenni látszik. A lugkövet⁷⁰ lugkőnek és nem forrásviznek kell gondolni a gyakorlatban,⁷¹ amíg élni akarunk.⁷² *A logikai alapelv tehát logikai és gyakorlati, mert a mindennapi gyakorlati élet kényszerített rá, hogy ennek az alapelvnek az értelmében szemlélődjünk.*⁷³ Persze⁷⁴ úgy, ahogyan hangzik⁷⁵ az elv, hogy „minden dolog azonos önmagával”, *akként tűnhetik föl, hogy nem a gyakorlatban tevékenykedő embereknek a valóságot*⁷⁶ *tárgyul kapó elméjére vonatkozik, hanem magára a valóságra.*⁷⁷ Így aztán azonosítván az⁷⁸ elmét a valósággal, valóban⁷⁹ idealista elvvé változik egy gyakorlati, sőt materialista gondolkodási elv.

Ez⁸⁰ a logikai alapelv⁸¹ tehát nincs⁸² ellenmondásban a mi dialektikai alapelvünkkel, amely véle szemben éppen a valóságra vonatkozik és⁸³ amely szerint a fejlődés egymásra⁸⁴ ható ellentéteknek az⁸⁵ eredménye, hogy a dolgok ellentéteket⁸⁶ tartalmaznak. Így⁸⁷ amikor azt

⁶⁹ [JA 1087/42:] *az adott valóságban tevékenykedő ember elméjének önmagára vonatkozó gyakorlati elve*, hogy minden gondolati tárgyat annak kell elgondolni, ami

⁷⁰ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] lugkövetm [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁷¹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} gondolni, mégpedig a gyakorlatban kivétel nélkül, [majd: ld. főszöveg]_c

⁷² [JA 1087/42:] látszik. A lugkő lugkő és nem forrásviz, – az élet gyakorlata [elütés:] <kénysz> [majd:]_{fg} látszik. A lugkő lugkő és nem forrásviz, – az élet gyakorlata kényszerít rá, hogy ennek az alapelvnek az értelmében szemlélődjünk mindennapi forgatódásainkban.

⁷³ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} A logikai alapelv tehát logikai és gyakorlati, mert a mindennapi gyakorlati élet kényszerített rá, hogy ennek az alapelvnek az értelmében szemlélődjünk. [majd: ld. főszöveg]_c

⁷⁴ [JA 1087/42:] [előbb:]_{fg} A logikai alapelv tehát logikai, azaz nem a valóságra vonatkozó és gyakorlati, nem elméleti. Éppen gyakorlati [majd:]_{fg} A logikai alapelv tehát logikai, azaz nem a valóságra vonatkozó és gyakorlati, nem elméleti. Gyakorlati mivolta teszi [elütés:] <eviden> [majd:]_{fg} A logikai alapelv tehát logikai, azaz nem a valóságra vonatkozó és gyakorlati, nem elméleti. Gyakorlati mivolta teszi evidenssé a gyakorlattal alakulni kényszerülő elme számára. Filozófusok elméleti tételnek fogták föl és minthogy e filozófusok különböző emberek [elütés:] voltak voltak, különböző korokban éltek, különböző elméleti tartalmat magyaráztak belé, főként idealisztikus irányban. És tényleg,

⁷⁵ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <gan> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁷⁶ [JA 1087/42:] [elütés:] valóságt [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁷⁷ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} akként tűnhetik föl, hogy nem a gyakorlatban tevékenykedő embereknek a valóságot tárgyul kapó elméjére vonatkozik, hanem magára a valóságra. [majd: ld. főszöveg]_c

⁷⁸ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} Aztán az [majd: ld. főszöveg]_{fg+pg}

⁷⁹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} valósággal valóban [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁸⁰ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} elv. Ez [majd: ld. főszöveg]_c

⁸¹ [JA 1087/42:] változik ez [javítatlan elütés:] azbelv, amelyet a gyakorlati élet szükségszerűsége diktál az elme számára. [új bekezdésben:] Az azonosság elve

⁸² [JA 1087/42:] [elütés:] nincz [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁸³ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} vonatkozik, tehát az <em-> [majd: ld. főszöveg]_{fg+tc} [JA 1087/42:] vonatkozik, és

⁸⁴ [JA 1087/42:] fejlődés, a változás egymásra

⁸⁵ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} <aze> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁸⁶ [JA 1087/42:] [előbb:]_{fg} [elütés:] ellentéteknke [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁸⁷ [JA 1087/42:] tartalmaznak. Hiszen ha a dolgok ellentéteket <at> [majd:]_{fg} tartalmaznak. Hiszen ha a dolgok ellentéteket tartalmaznak, akkor éppen ennek az <o> [majd:]_{fg} tartalmaznak. Hiszen ha a dolgok ellentéteket tartalmaznak, akkor éppen ennek az alapelvnek az értelmében ellentéteket tartalmazóaknak kell őket a gyakorlati szükségszerűség értelmében elgondolnunk. [majd:]_{fg} tartalmaznak. Hiszen ha a dolgok ellentéteket tartalmaznak, akkor éppen ennek az alapelvnek az értelmében ellentéteket tartalmazóaknak kell őket a gyakorlati szükségszerűség hatására elgondolnunk. Így

állítjuk, hogy ami változik, az egyben⁸⁸ állandó is, nem mondunk ellent önmagunknak még ez alapelv szempontjából sem, mert⁸⁹ hiszen éppen a dolog mélyén rejlő valóságos⁹⁰ ellentétet emeljük fölszínre. *Állításunk nem formai, hanem tartalmi.* Nem a tudattevékenység alakjára, hanem tárgyára, a valóságra vonatkozik.⁹¹ Így a⁹² valóság természetesen igazol bennünket. Mert az emberi történelem folyamán állandó a társadalmiság és éppen ez⁹³ az állandó társadalmiság változik.⁹⁴ Ám ugyis megközelíthetjük állításunkat, hogy ami változik, az hordozója a változásnak. Mint hordozó, mindig ugyanaz marad, minthogy pedig a változást hordozza, egyben mindig más és más. Idézzük⁹⁵ a természet logikáját (nem a természettudományét!), – látjuk, hogy a fajok azért hasonulnak a környezethez, azért alakulnak át, mert meg akarnak maradni. És valóban, az élet bármennyit változik, bárhány alakot vett is föl, mindig⁹⁶ élet maradt, nem különben anyag az anyag. Mert⁹⁷ ha a változó egyben nem volna állandó is, akkor a változás eredménye nem más fokon megújuló változás, hanem megszűnés volna.⁹⁸

Említettük⁹⁹ főntebb, hogy nem szabad elfelednünk, az¹⁰⁰ általános és állandó mozzanatot¹⁰¹ az eddigi műalkotások változatai alapján¹⁰² láthatjuk csupán. Valóban, amikor az egyik tényről azt mondjuk, hogy művészeti,¹⁰³ míg a másiktól azt,¹⁰⁴ hogy nem az, akkor valamiféle eszménykép lebeg előttünk és¹⁰⁵ ahhoz képest tesszük meg ítéletünket. Ilyen eszménykép nélkül művészeti¹⁰⁶ és nem művészeti között különbséget tenni nem tudnánk, sőt eszünkbe sem jutna, hogy efféle különbséget¹⁰⁷ tegyünk. Nem lehet alaptalan, hogy műalkotásokkal szemben¹⁰⁸ visszatérő kifogásaink vannak, hogy művészeti

⁸⁸ [JA 1087/42:] változik, az amig változik,

⁸⁹ [JA 1087/42:] önmagunknak e logikai alapelv értelmében sem,

⁹⁰ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <vl> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁹¹ [majd: ld. főszöveg]_{pg} *tartalmi.* [majd:]_c *tartalmi.* Nem a <tudattevékenysége> [majd: ld. főszöveg]_c

⁹² [JA 1087/42:] fölszínre. Állításunk nem formai, hanem tartalmi, nem a tudattevékenység alakjára, hanem a tárgyára vonatkozik. A

⁹³ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} a [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁹⁴ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} változik [majd: ld. főszöveg]_c

⁹⁵ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} <Idá> [majd: ld. főszöveg]_{c+fg} [JA 1087/42:] [előbb:]_{fg} Idézzé [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁹⁶ [JA 1087/42:] bármennyit változott,

⁹⁷ [JA 1087/42:] [előbb:]_{fg} maradt, [elütés:] nemkülönbb <ana> [majd:]_{fg} maradt, nemkülönben anyag az anyag, bárhány alakot vett is föl. Mert

⁹⁸ [JA 1087/42:] [elütés:] vola [majd:]_{fg} volna

⁹⁹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <Emlitte> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁰⁰ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} elfelednünk, hogy az [majd: ld. főszöveg]_c [JA 1087/42:] elfelednünk, – az

¹⁰¹ [JA 1087/42:] [javítatlan elütés:] mozza natot

¹⁰² [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} műalkotások alapján [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁰³ [JA 1087/42:] [előbb:]_{fg} mondjuk az egyik ideológiai tényről, hogy <mi> [majd:]_{fg} mondjuk az egyik ideológiai tényről, hogy művészeti,

¹⁰⁴ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} azt [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁰⁵ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <éé> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁰⁶ [JA 1087/42:] [elütés:] <müb> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁰⁷ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <különbségett> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁰⁸ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} se [majd: ld. főszöveg]_{fg}

fogyatkozásokról¹⁰⁹ szólnak,¹¹⁰ noha ehhez¹¹¹ szükséges, hogy valamiképpen ismerjük legyen a művészeti¹¹² teljességet. A művészeti teljességet pedig éppen¹¹³ a művészeti eszménykép¹¹⁴ megvalósulása jelentené. Igen, de honnan ez az eszménykép? Nem származhat másunnan,¹¹⁵ mint az eddig szemlélt műalkotásokból, hiszen azok nélkül nemhogy eszményképünk, hanem semmiféle képzetünk,¹¹⁶ sejtelmünk művészetről nem volna. Azonban az¹¹⁷ eddigi műalkotásokat is bíráló alá¹¹⁸ vesszük egyenként, mégpedig éppen¹¹⁹ az eszménykép alapján. Tehát¹²⁰ az eszményképet az összes eddigi műalkotások a maguk együttesében szülik meg bennünk¹²¹ és a művészeti összesség alapján vesszük kritika alá az egyest. Ám egyesekből áll az összesség, mégpedig fogyatékos egyesekből, hogyan¹²² emelhetünk tehát kifogásokat az összességből alakuló eszményképünk¹²³ alapján az összest alkotó egyesek fogyatékoságai ellen?¹²⁴ Hogy válaszolhassunk, meg kell vizsgálnunk,¹²⁵ hogy vajon egyáltalában miként emelünk¹²⁶ kifogásokat. Azt látjuk,¹²⁷ hogy fogyatékosnak mondunk egy műalkotást akkor, ha olyan vonatkozásban hibás, hiányos, amely vonatkozás más műalkotásban már hibátlanul megvalósult. A magyar nyelvben láttunk kitűnő jambusokat, tehát kifogást¹²⁸ jelentünk be, ha¹²⁹ jambusos versben rossz jambusokra bukkanunk, míg a francia nyelvben, ahol¹³⁰ jó jambusos vers soha meg nem valósult, nem jut eszünkbe, hogy a vers költőjétől jó jambusokat követeljünk. A művészeti¹³¹ eszménykép tehát az eddigi műalkotások összessége és soha nem az egyes, mert az összességben már megvalósult mindaz, ami¹³² bizonyos egyes

¹⁰⁹ [JA 1087/42:] fogyatékoságokról

¹¹⁰ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} fogyatkozásokról is szólnak, [majd: ld. főszöveg]_c

¹¹¹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} ahhoz [majd: ld. főszöveg]_c

¹¹² [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} ismerjük a művészi [majd: ld. főszöveg]_c

¹¹³ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} A művészi teljességet éppen [majd: ld. főszöveg]_c [JA 1087/42:] Azonban a művészeti teljességet éppen

¹¹⁴ [JA 1087/42:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <eszményj> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹¹⁵ [JA 1087/42:] másunnak, [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹¹⁶ [JA 1087/42:] [előbb:]_{fg} <I> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹¹⁷ [JA 1087/42:] Azonban azokat az

¹¹⁸ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} <e> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹¹⁹ [JA 1087/42:] egyenként, éppen

¹²⁰ [JA 1087/42:] alapján, amelyeknek a révén eszményképünket megalkottuk. Tehát

¹²¹ [JA 1087/42:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <bennek> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹²² [JA 1087/42:] összesség, hogyan

¹²³ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} kifogásokat eszményképünk [majd:]_c kifogásokat az összességből [majd: ld. főszöveg]_c

¹²⁴ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} ellen. [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹²⁵ [JA 1087/42:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <vizsgálunk> [majd:]_{fg} [javítatlan elütés:] vizsgálnunk,

¹²⁶ [JA 1087/42:] [elütés:] <elemü> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹²⁷ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] látjuk, [majd: ld. főszöveg]_c [JA 1087/42:] találjuk,

¹²⁸ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <kifó> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹²⁹ [JA 1087/42:] tehát kifogásoljuk, ha

¹³⁰ [JA 1087/42:] amelyben

¹³¹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{pg} művészi [majd: ld. főszöveg]_c

¹³² [JA 1087/41:] [előbb:]_{pg} [elütés:] <y> [majd: ld. főszöveg]_{pg}

alkotásoknak¹³³ még¹³⁴ fogyatékosága. A gyakorlatban, ha valamilyen alkotást kritizálunk,¹³⁵ az összességhez való összehasonlítás¹³⁶ persze csak közvetetten mehet végbe, mégpedig úgy, hogy a bírálendő¹³⁷ művet olyan művel vetjük össze, amelyben már megvalósult az,¹³⁸ ami emitt csak kísérlet¹³⁹ maradt.¹⁴⁰ Egy művet, ahány oldala van, annyi különböző mű megfelelő jó oldalával mérjük össze.¹⁴¹ Persze nem szabad elfelednünk,¹⁴² hogy a műalkotás is 110 ideológiai¹⁴³ tény, hogy tehát az egyes ítélet alá vont műalkotást mindig ideológián belül kell elgondolnunk¹⁴⁴ és mindenek előtt¹⁴⁵ ideológiai szempontból megvizsgálunk.¹⁴⁶ Az ideológia¹⁴⁷ és a művészet viszonyáról később szólnunk.

Mindezt előre meg kellett állapítanunk, nehogy nem dialektikusnak¹⁴⁸ tűnjék föl első kérdésünk,¹⁴⁹ amely a következő: *mi a művészet?* Ezzel a bevezetéssel már a maga 115 mélységében elkülönítettük kérdésünket minden polgári kérdés¹⁵⁰ föltevéstől, mert hiszen polgári¹⁵¹ műbölcsölők is föltették¹⁵² a kérdést szóról szóra úgy, hogy mi a művészet. Azonban más értelemmel tették föl, de mindenesetre¹⁵³ olyan módon, hogy elsikkadt dialektikus¹⁵⁴ tartalma, amely éppugy magában foglalja¹⁵⁵ a művészeti¹⁵⁶ eszménykép keletkezését, mint a művészeti¹⁵⁷ állandóságot és változást;¹⁵⁸ nem különben a¹⁵⁹ művészet 120

¹³³ [JA 1087/41:] [előbb:]_{pg} [elütés:] alkotásoknak [majd: ld. főszöveg]_c

¹³⁴ [JA 1087/42:] bizonyos egyeseknek még

¹³⁵ [JA 1087/42:] kritika alá veszünk,

¹³⁶ [JA 1087/42:] hasonlítás

¹³⁷ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} <bá> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹³⁸ [JA 1087/42:] [előbb:]_{fg} már az megvalósult [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹³⁹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <ks> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁴⁰ [JA 1087/42:] emitt kísérletképpen szerepel.

¹⁴¹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} Egy művet, ahány oldala van, annyi különböző mű megfelelő jó oldalával mérjük össze. [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁴² [JA 1087/42:] [előbb:]_{fg} [elütés:] nems [majd:]_{fg} nem szabad [elütés:] <sez> [majd:]_{fg} szabad szem elől vesztenünk,

¹⁴³ [JA 1087/42:] műalkotás ideológiai

¹⁴⁴ [JA 1087/42:] elgondolnunk,

¹⁴⁵ [JA 1087/42:] és mindenekelőtt

¹⁴⁶ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <megvizy> [majd: ld. főszöveg]_{fg} [JA 1087/42:] [elütés:] <megvis> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁴⁷ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} ideológiai [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁴⁸ [JA 1087/42:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <dialk> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁴⁹ [JA 1087/42:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <kére> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁵⁰ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] kérdés [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁵¹ [JA 1087/42:] hiszen minden polgári

¹⁵² [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <föltte> [majd: ld. főszöveg]_{fg} [JA 1087/42:] föl tették

¹⁵³ [JA 1087/42:] [elütés:] min denesetre

¹⁵⁴ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} hogy dialektikus [majd: ld. főszöveg]_{fg+c}

¹⁵⁵ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} amely [elütés:] éppügy [majd:]_c amely éppügy [majd:]_{fg} amely éppügy összefügg [majd:]_{fg} amely éppügy jelenti [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁵⁶ [JA 1087/42:] [javítatlan elütés:] mű vészeti

¹⁵⁷ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} művészi [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁵⁸ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} változást, [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁵⁹ [JA 1087/42:] változást; éppügy magába zárja a

ideológiai mivoltát, a¹⁶⁰ történelmi gazdasági alaptól való függését;¹⁶¹ külön a¹⁶² termelő erőknél, külön a termelési¹⁶³ viszonyoknak,¹⁶⁴ sőt külön a felépítmény egyes rétegződéseinek, mint a politikának, a jognak, a tudományoknak,¹⁶⁵ a bölcsületnek, az erkölcsnek a művészetre való külön-külön és együttes, egyszerre való befolyását.¹⁶⁶ A kérdés

125 polgári föltevéséből aztán rengeteg¹⁶⁷ szóbeszéd keletkezett, amelyet esztétika gyűjtőnévvel foglaltak össze. Nem kell arra a sok páratlan¹⁶⁸ badarságra gondolnunk, amelyet a közelmúlt izmusai¹⁶⁹ mutatnak és amelyeknek az értelmében¹⁷⁰ igen sűrűn megtagadták a szavaktól az értelmet, nem törődve azzal, hogy éppen a szó az egyetlen dolog, amelynek közvetlen és nemcsak teleologikus (céljában való) értelme van, mint például valamely szerszámnak,

130 közvetlen és nemcsak metafizikai értelme, mint például¹⁷¹ az életnek. Nem¹⁷² kell¹⁷³ ezekre¹⁷⁴ az apró számárságokra gondolnunk, elég, ha az u.n. nagy rendszereket¹⁷⁵ vesszük figyelembe. Ezeknek nagyobb része beleesik a lélektanosságba (pszihologizmusba)¹⁷⁶ és a lélekkel magyarázza a művészetet, holott legföljebb¹⁷⁷ ha a művészeti¹⁷⁸ alkotásokból következtethetünk a lélekre. Ezek a lélektanos kutatások különben mindig¹⁷⁹ valamilyen

135 általában vett, tehát nem valóságos lélekkel próbálták a művészetet megérteni, holott a művészet amennyiben lelki, annyiban konkrét, valóságos lelkeknek¹⁸⁰ a megnyilvánulása. Más magyarázatokra pedig mindenek előtt az jellemző, hogy a szépet minduntalan összevették a művészettel, holott egymáshoz semmi közük. Hiszen egyként szépek

¹⁶⁰ [JA 1087/42:] mivoltát, mint a

¹⁶¹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} függését, [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁶² [JA 1087/42:] függését; éppugy magába öleli a

¹⁶³ [JA 1087/42:] erőknél, a termelő

¹⁶⁴ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} a termelő [elütés:] <viszonyokna,> [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁶⁵ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} politikának, a tudományoknak, [majd: ld. főszöveg]_{fig+c}

¹⁶⁶ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} való lényeges befolyását. [majd: ld. főszöveg]_c [JA 1087/42:] [előbb:]_{fig} változást; éppugy magába zárja a művészet ideológiai mivoltát, mint a történelmi gazdasági alaptól való függését; éppugy magába öleli a termelő erőknél, a termelő viszonyoknak, a felépítmény egyes részeinek [majd:]_{fig} változást; éppugy magába zárja a művészet ideológiai mivoltát, mint a történelmi gazdasági alaptól való függését; éppugy magába öleli a termelő erőknél, a termelő viszonyoknak, a felépítmény egyes rétegződéseinek, mint a [javítatlan elütés:] politikának, a jognak, a tudományoknak, az erkölcsnek a művészetre való külön-külön és együttes befolyását.

¹⁶⁷ [JA 1087/42:] föltevéséből rengeteg

¹⁶⁸ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} a <párat> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁶⁹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} <u> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁷⁰ [JA 1087/42:] amelynek értelmében

¹⁷¹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} [elütés:] például [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁷² [JA 1087/42:] nem törődve azzal, hogy a szó szerepe éppen értelmi közvetítés. Nem

¹⁷³ [JA 1087/42:] [előbb:]_{fig} <kelle> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁷⁴ [JA 1087/42:] [A kézirat utolsó szava.]

¹⁷⁵ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} [elütés:] <rrn> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁷⁶ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} beleesik a pszihologizmusba [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁷⁷ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} [elütés:] le följebb [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁷⁸ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} művészi [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁷⁹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} lélekre egyrészt [majd:]_{fig} lélekre. Különben ezek a lélektanos kutatások mindig [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁸⁰ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} lélekeknek [majd: ld. főszöveg]_{fig+c}

lehetnek a legkülönbözőbb dolgok: csendes füzesek, magas és alacsony leányok, lovak, egy könyv kiállítása, futballmérkőzés. Mert minden, ami¹⁸¹ formában való,¹⁸² az vagy tetszik, vagy nem tetszik. Így a műlkötés is vagy tetszik, vagy nem tetszik, mint bármi más, – azaz a szépség elméletével attól jutottunk a legtávolabb, amit meg akartunk vele közelíteni, t.i. attól, hogy mi a művészet. Keresték¹⁸³ a művészet magyarázatát¹⁸⁴ az élményben meg az érzelmben is. Holott minden, amivel csak találkozunk az ember, élményt és érzelmet kelt benne, éppugy mint a székrekedés. Ez az érzelmes esztétika különösen elképesztő. A mű mibenlétét az¹⁸⁵ alkotást meg a szemléletet szükségképpen kísérő érzelmekből próbálja kihámozni, ami éppolyan badarság, mintha a másodfoku egyenlet mibenlétét az elgondolást szintén szükségképpen kísérő érzelmekből és élményekkel akarnók megmagyarázni. Aki a másodfoku egyenlet elméletét megalkotta, annak valószínűleg jóleső érzést nyújtott a probléma megfejtése, gyönyörűsége telt munkájának eredményében, mintahogy bizonyosan boldog az a gyerek az iskolában, aki a másodfoku egyenletet, hogy ennél maradjak, szabatosan megoldja és levezeti. De hol az a hülye matematikus, aki azt állítaná, hogy a másodfoku¹⁸⁶ egyenlet célja a gyönyörködtetés?! Már pedig a művészetre vonatkozóan ez az általános fölfogás.

Azt is mondták az irodalomról, művészetről, hogy érzelem kifejezése. Ebben aztán az u.n. komolyabb fölfogások is egyetértenek. Holott a művészet legalább annyira¹⁸⁷ különbözik az érzelem kifejezésétől, mint a sirás meg az ásitás a szinpadon, ásitástól. A sirás valóban érzelem kifejezése, de a szinpadon a szinpadon érzelmé. A szinpadon érzelem pedig nem valóságos, azért szinpadon. Ha meg nem valóságos, hát nem is érzelem. Ám összekotorhatna valaki olyasmittel,¹⁸⁸ hogy a sirás közvetlen érzelmi kifejezés, a szinpadon a sirás meg közvetett. No s jó. Ebben az esetben ám, ha valaki sir a szinpadon, az nem azt teszi, hogy a színésznek bánata van, mert hisz akkor közvetlen kifejezés volna. Sőt, a színésszel madarat lehetne fogatni, ha jól adja a bánatosat. Hát nem is érzelem kifejezéséről forog ott a szó. Éppen megfordítva: *a bánat, az érzelem a forma, azaz formai elem, amely valami másnak a kifejezése végett szerepel.*

Tartja magát az a fölfogás is, amely a művészetet játékos hajlamból, játékosztönből (spieltrieb) magyarázza. Ennek semmi értelme sincsen, mert éppig állíthatná valaki, hogy játék a tudomány, játék¹⁸⁹ a bölcsélet, játék az élet. Hát muszáj élni,¹⁹⁰ muszáj gondolkodni?¹⁹¹ Nyilvánvaló, hogy¹⁹² nekem nem és neked sem, de az életnek muszáj, de az elmének muszáj, különben nem volna semmi a világon az, ami. Szükséges, hogy vers irassék,

¹⁸¹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} <amiba> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁸² [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} van [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁸³ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} [elütés:] <Keröstá> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁸⁴ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} [elütés:] <magyarázaa> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁸⁵ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} <aza> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁸⁶ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} <műv> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁸⁷ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} annyit [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁸⁸ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} <ov> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁸⁹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} [elütés:] <játá> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁹⁰ [JA 1087/41:] [elütés:] élin, [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁹¹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} gondolkodni, [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁹² [JA 1087/41:] [előbb:]_{fig} <j> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

mert hiszen különben nem irnának verseket és mert¹⁹³ egyáltalában vannak versolvasók. Azonfölül meg játék többféle van. A fogócska hasznos és kedves, a rummy haszontalan és undok. Én legalább a sakkot jobban kedveltem. A játékban éppugy szerepet játszik a megismerés, mint minden másban, amit az emberek csinálnak. Mindössze az a jelentékeny
 175 különbség van a kettő¹⁹⁴ között, hogy a játék szelleme egyénileg gyakorlati,¹⁹⁵ a gyermek előkészülete a felnőttek életformáira. A művészetről¹⁹⁶ pedig ez igazán nem állitható. Ami meg a felnőttek játékait illeti, hát remélhetőleg nem veszik a játékosztön hivei egy kalap alá a pókert a költeménnyel. Noha a pókernak is vannak „szabályai”. Azonban a szórakoztató játék minden szabálya megállapodás dolga, míg a művészetre vonatkozó szabályokat magából
 180 a művészetből kell kikutatnunk. Ez legalább is annyit tesz, hogy játék és művészet társadalmi és történelmi méreteiknél¹⁹⁷ fogva minőségileg különbözőek.¹⁹⁸

A művészet körüli zürzavar különösen teljes, ha az alkalmazott elméleteket, a kritikát vesszük szemügyre. A kritikus¹⁹⁹ első célja, föladata volna annak a megállapítása, hogy a szóban forgó vers, kép stb valóban műalkotás-e vagy sem. Ezeknek a polgári esztétikáknak²⁰⁰
 185 az értelmében azonban minden kritikának egyetlen mondatból kellene állania. Vagy abból, hogy az előtttem álló mű²⁰¹ valóban műalkotás, mert nekem tetszik, vagy abból, hogy nem műalkotás, mert nekem nem tetszik. És több értelmük nincs is e kritikáknak, mert igazán nem a műről, hanem a művész tehetségéről, meg lelkéről beszélnek. És a tehetség kérdése sem attól függ itt, hogy a művész valóban művet alkotott-e, hanem attól, hogy az, amit csinált,
 190 hogyan tetszik²⁰² a kritikusnak. A kérdés tárgyi részét a legraffináltabb módon kerülik ki és annál nagyobb a kritikus,²⁰³ mennél raffináltabb a lényeg elkenésében. Mert,²⁰⁴ a kérdés tárgyi részéhez érvén, olyasmiket irnak, hogy: „finom megoldás”; „kerek szerkezet, amely gazdag lelket ölel magába”; „élc-impulzusait próbálja költészetté leszerelni”.²⁰⁵ De hogy mi az a finom megoldás, arról bölcsen hallgatnak. A ravaszabbak mindjárt a kritikában
 195 megelőzik ezt a kérdést,²⁰⁶ így fogalmazván: „valami megmagyarázhatatlanul édes lobogás hevíti”; vagy: „de²⁰⁷ nem lehet elmondani, ezt olvasni kell”. Püff neki! Minden sorban azt ösmerik be, hogy ők csak a levegőbe²⁰⁸ beszélnek. És elméleti felelősségre vonáskor a legkomolyabban hangoztatnak olyan tréfákat, hogy „a kritikus akkor objektív, ha szubjektív”.

¹⁹³ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} <n> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁹⁴ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} jelentékeny a <l> [majd:]_{fg} jelentékeny különbség van a játék meg [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁹⁵ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} szelleme gyakorlati, [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁹⁶ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <művész> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁹⁷ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} <mérte> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁹⁸ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} különbözőek. [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁹⁹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <kritiku> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²⁰⁰ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <esztétiké> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²⁰¹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} műalkotás [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²⁰² [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <tetszu> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²⁰³ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] kritikus, [majd: ld. főszöveg]_c

²⁰⁴ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} Mert [majd: ld. főszöveg]_c

²⁰⁵ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <lezz> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²⁰⁶ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <kérf> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²⁰⁷ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} „De [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²⁰⁸ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <leb> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

Ami persze csak légből kapott mennyei dialektika, mert *nem valóságos ellentétéről* lebbenti föl a fátylat, hanem egyszerű *logikai ellenmondást* foglal magába. És beszélnek arról, hogy a költő hogyan látja a világot, holott a világot csak vagy²⁰⁹ történelmileg jól, vagy történelmileg rosszul lehet látni. És teszik ezt a vers stb „tartalmának” a vizsgálata közben, amivel megint arról tesznek tanúságot, hogy a forma s a tartalom viszonyáról nem tudnak értelmeset kitalálni.

Állapítsuk meg, hogy a tartalom – társadalmilag, de van-e másként?²¹⁰ – ideológiai mozzanat. Fontos,²¹¹ hogy ezzel tisztában legyünk, mert,²¹² amint marxista kritikusok írásaiból kitetszik, többnyire összetévesztik a tartalmat az ideológiával, a részt az egészszel, vagy szabatosan szólván, a mozzanatot a folyamattal. A műnek van tartalma, de az nem ideológia, hanem ideológiai. Eszerint a marxista kritikusnak²¹³ nem valamilyen tartalom, hanem a marxista ideológia igényével kell föllépnie a műalkotással szemben, vagyis a tartalomtól csak annyit követelhet, hogy az a marxizmus ideológiai mozzanata legyen. Másfelől azonban előnkbe áll a forma kérdése, vagyis az a kérdés, hogy az²¹⁴ az ideológiai mozzanat, amelyet művészetinek nevezünk, miben különbözik egyéb²¹⁵ ideológiai mozzanatoktól? Egyszóval: *a történelmileg legfejlettebb tudományos módszer²¹⁶ az alkotás stílusává váltódott-e az ideológiai tényben?* Hiszen ami²¹⁷ a tudományban a módszer, ugyanaz a művészetben a stílus.

Szögezzük le dialektikai fölfogásunk²¹⁸ értelmében, hogy a tartalomból értjük²¹⁹ meg a formát és a formából a tartalmat. Szögezzük le azt is, hogy minden, amit kimondunk, forma. Mert *a forma az a tevékenység, amely szemléletileg folyik*, amely szemléletünknek elébe áll. *A tartalom pedig az a jelentés, amelyet a szemlélet számára szükséges forma a szemléleten át az értelemnek nyújt.* Tehát *a forma minőségét tartalma szabja meg.* Ugyis mondhatjuk,²²⁰ hogy *a formának kettős minősége van: minősíti az a tartalom, amely kitölti és minősíti, visszaminősíti tartalmává, szemléletünk.* Az esztétikák²²¹ általában ezt a szemlélettől visszaminősített formát vették elsődlegesnek, sőt az egyedülinek.²²² És beszéltek az alak ragyogásáról, mint amaz Aquinói Tamás,²²³ aki szerint „*Pulchritudo... consistit... in resplendentia formae*”, vagyis

²⁰⁹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} világot vagy [majd: ld. főszöveg]_{fg+c}

²¹⁰ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} másféle? [majd: ld. főszöveg]_c

²¹¹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} Ez [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²¹² [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} mert [majd: ld. főszöveg]_c

²¹³ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] kritikusnak [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²¹⁴ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} ez [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²¹⁵ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <egy> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²¹⁶ [JA 1087/41:] [előbb:]_{pg} *a marxizmus módszere* [majd:]_c *a* [elírás:] *történelmileg legfejlettebb tudományos módszer* [ld. főszöveg]_{szkj}

²¹⁷ [JA 1087/41:] [előbb:]_{pg} *Hiszen ami* [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²¹⁸ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <fölfoh> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²¹⁹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} <érte> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²²⁰ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} <mod> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²²¹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} <sze> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²²² [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <egyedülek> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²²³ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} Aquinói Tamás, [majd: ld. főszöveg]_c

„a szépség a forma ragyogásában áll”.²²⁴ Minthogy pedig a forma már *Arisztótelesz* szerint is tevékenység, ez az Aquinói szent bölcseiség mai nyelven annyit tesz, hogy „*gyönyörű, mert ragyogóan van megcsinálva*”.²²⁵ Polgári²²⁶ kritikaink tényleg ma is ezt mondják. Nos, hogy a formának, tehát a szemléletileg folyó tevékenységnek a minőségét tartalma,²²⁷ vagyis az
 230 a jelentés szabja meg,²²⁸ amelyet a szemlélet számára szükséges forma a szemléleten át az értelemnek nyújt, azt a következő példákön közvetlenül megpillanthatjuk. Példánk egyszerű mondat, majd verssor, majd meg vaskos regény.

A mondat így hangzik: *Éhes vagyok*.

Ha ezt ebédidőben mondom odahaza, olyasmit jelent a szemléleten át az²²⁹ értelem
 235 számára, az a tartalma, hogy „mi lesz az ebéddel”. Ha koldus mondja az uccán, ugy olyasmit²³⁰ jelent, az a tartalma, hogy „tessék adni néhány fillért”. Ezt a mondatot tehát mindkét esetben éppen a *tartalma, adott jelentése utalja mint formát és mint stílust* a közbeszéd formájának, stílusának a kategóriájába.

Ha ezt a mondatot, hogy *éhes vagyok*, versben irom le, egyáltalában²³¹ nem azt teszi, hogy
 240 „mért nem hozzátok már azt az ebédet” és nem is azt jelenti, hogy „csak egy fillért, könyörgöm alássan”. Mert (eltekintve attól a szimbólikus tartalomtól, hogy nem vagyok [...])²³²

²²⁴ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} vagyis a forma [majd:]_{fg} vagyis a szépség a forma ragyogásában áll. [majd: ld. főszöveg]_c

²²⁵ [JA 1087/41:] [előbb:]_{pg} *gyönyörű, mert ragyogóan van megcsinálva*. [majd: ld. főszöveg]_c

²²⁶ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} És polgári [majd: ld. főszöveg]_c

²²⁷ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} minőségét a tartalma, [majd: ld. főszöveg]_c

²²⁸ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} jelentés szabjameg [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²²⁹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} szemléleten az [majd: ld. főszöveg]_{fg+c}

²³⁰ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} ugy olyas mit [majd: ld. főszöveg]_c

²³¹ [JA 1087/41:] [előbb:]_{fg} [elütés:] <egeálta> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²³² [JA 1087/41:] [A kézirat befejezése nem ismert.]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A szövegkritikai jegyzetek egyedi rövidítései: A szövegváltozatok közlését az adott kézirat jelzetével vezetjük be. A jelzetekhez tartozó kéziratok ismertetését ld. *Kéziratleírások*.

A közlés alapja: főszöveg: PIM JA 1087/41. jelzetű kézirat; szövegváltozatok: PIM JA 1087/41., PIM JA 1087/42. jelzetű kéziratok. Ismert, de figyelembe nem vett kézirat: PIM JA 1087/43/2 + PIM JA 595.

A keletkezés ideje: 1930. szeptember–október.

A datálás indoklása: ld. *Keletkezéstörténet*.

Kéziratleírások:

JA 1087/41: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „Amennyiben marxisták”. Kétszeres sorközzel írt gépirat, a bekezdések között sorkihagyással. Gépiratos és fekete ceruzaírású javításokkal. 7 fólió, 7 beírt oldal. 207×335 mm-es vágott szélű, famentes, áttetszően hártavékony, vízjel nélküli papír. A gépiratos szöveg kétszínű – fekete-piros – írógépszalag használatával készült. Gépiratos oldalszámozás a második oldaltól, balra zártan a felső margón: 2-től 7-ig. A második oldal bal oldali margóján függőleges szövegírányban: „3 pld.” A 7 fólió utolsó sorában csak három szó látható: „hogyan vagyok”, a kézirat mondat és sor közben abbamarad. Elképzelhető, hogy JA a szöveget befejezetlenül hagyta, de nagyobb a valószínűsége annak, hogy nem, azaz a fennmaradt 7 oldal töredék. Az utolsó három szó ugyanis nem vízszintesen, hanem kissé ferdén van gépelve. Annyira a lap aljára kerültek, hogy valószínűleg a papír lecsúszott a hengerről. Az indigómásolat – ld. **JA 1087/43. 2. fólió + JA 595.** – is elcsúszott, itt a három szónak csak a felső fele látszik. Feltehető tehát, hogy JA a következő oldalon folytatta a szöveget. Állag: a fóliók margói szakadozottak; az 1., továbbá az 5–6. fóliók alsó margóin kávéfoltok. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgY Analekta JA 1087/41. Palliumcím: *[Irodalom és szocializmus]* 1. *[Amennyiben marxisták...]* [2]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe. Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: A kéziraaton nem szerepel aláírás, de a szerzőség a kézírás és a proveniencia alapján egyértelműen azonosítható.

JA 1087/43. 2. fólió + JA 595: Kezdő szavak: „Amennyiben marxisták”. A JA 1087/41. jelzetű kézirat 2–7. oldalainak kék indigóval készült egyidejű kópiája; autográfok nélkül. A gépiratos szövegrész és a gépiratos javítások, továbbá a fóliók szöveghatárai megegyeznek a tőpéldányként azonosított kézirattal. 6 fólió, 6 beírt oldal. Töredék, nemcsak a befejezés, az első oldal is hiányzik, lappang. 210×337 mm-es, vágott szélű, félfamentes, vízjel nélküli papír. Állag: ép. Lelőhely: PIM Kézirattár JAgY Analekta. Az első fólió, azaz a gépiratosan beszámozott 2. oldal a JA 1087/43. jelzetű pallium 2. fóliója. Palliumcím: *[Irodalom és szocializmus]* 3. *Irodalom és szocializmus* [2]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe. Gynsz. 2006/32. A további 5 fólió, azaz a gépiratosan beszámozott 3–7. oldal a JA 595. jelzetű palliumban. Az első fólió bal oldali margójának felső sarkában idegen kéz fekete ceruzaírása: „1/79.” Palliumcím: *[József Attila]: [Irodalom és szocializmus] – [Tanulmánytöredék] – [1931 eleje]*. 1958-ban került múzeumi gyűjte-

ménybe. Átletározva: 1968/142/58. A palliumban még: az adományozó gépiratos, autográf aláírt kísérőlevele az MTA Irodalomtudományi Intézetének fejléces levélpapírján: „Orsz. Petőfi Irodalmi Múzeum [/] Szántó Judit elvtársnőnek [/] Budapest [/] Mellékelten küldök a Múzeum számára egy József Attila kéziratot. Története a következő: Révai elvtárs még 1956. október előtt adta át Bodnár Györgynek megőrzés, illetőleg továbbítás végett. Bodnár György, jelenleg Intézetünk tudományos munkatársa, irományaiból most került elő. Megállapításom szerint a gépirat az »Irodalom és szocializmus« egy változatának (az Összes Művek III. kötetének jegyzeteiben C)-vel jelölt variánsnak) egyszerű javítatlan másolata. [/] Elvtársi üdvözlettel [/] Budapest, 1958. június 20. [/] Szabolcsi Miklós”.

Szerzőség: A proveniencia és a kézirat formai jellemzői alapján egyértelműen azonosítható.

JA 1087/42: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „Amennyiben marxisták”. Töredék, a fennmaradt kézirat utolsó lapján az írás kifut az oldal jobb alsó sarkáig, és mondat, illetve szó közben ér véget. Egyszeres sorközzel írt gépirat – a bekezdések között sorkihagyással –, gépiratos javításokkal, autográfok nélkül. 2 fólió, 2 beírt oldal. 235×305 mm-es fatartalmú papír. A gépiratos szöveg kétszínű – fekete-piros – írógépszalag használatával készült. A betűk alakja és nagysága alapján ugyanazzal az írógéppel készült, mint a JA 1087/41. jelzetű kézirat, illetve annak indigómásolata (JA 1087/43. 2. fólió + JA 595.). Gépiratos oldalszámozás a második oldalon, balra zártan a felső margón: „2.” Az első fólió felső margójának bal sarkában idegen kéz fekete ceruzaírásával egy bekarikázott szám: „31”. Állag: erősen sárgult, töredezett. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/42. Palliumcím: [Irodalom és szocializmus] 2. [Amennyiben marxisták...] [3]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe. Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: A proveniencia és a kézirat formai jellemzői alapján egyértelműen azonosítható.

Kiadástörténet

Az alább ismertetett közlések közül szinte csak a JAHSZK 2012 jegyzetei tüntetik fel a kéziratok jelzetét. A közlés alapját a szövegek egybevetése, illetve a sajtó alá rendezők utalásai segítségével állapítottuk meg. Az 1958-as kritikai kiadás előtti időszakból azokat a közléseket is számba vesszük, amelyek csak részleteket idéznek a műből. A JAHSZK 2012 főszövegeinek lábjegyzetei közlik a szövegváltozatokat. A JAÖM3 1958 főszövege a kéziratok javítások utáni szövegét közli, és a jegyzetek közt ismerteti a korábbi változatokat.

Irodalom és szocializmus [Előadás]

Közölve:

JAÖM3 1958, 316–323. p.: Szövegközlés a JA 363. jelzetű kézirat alapján, sajtó alá rendezői kommentárokkal, a jegyzetek között mint B) *Változat*.

JAHSZK 2012: A JA 363. jelzetű kézirat alapján, *Irodalom és szocializmus*. [1] címen.

Irodalom és szocializmus – Művészetbölcseleti alapelemek [Tanulmány]

Közölve:

JAÖV 1938, 509–516. p.: Németh Andor *Művészetbölcseleti alapfogalmak* címen közli a szöveget a „Szemléletünk számára csak a világegész mozzanatai adottak” kezdetű

résztől – ld. 427–428. sor – a „hogy ő sürübben és többször ihletett.” részig – ld. 670. sor, feltehetően a JA 139. jelzetű kézirat alapján; a közölt részleten belül is hosszabb kihagyásokkal. Szabolcsi Miklós e közlést önálló szövegváltozatnak tekinti, és a jegyzetek között mint E) *Változat szerepelteti* – ld. JAÖM3 1958, 326. p.

Németh A 1947–1948 [6], 28–29. p.: Németh Andor cím nélkül idéz egy hosszabb részletet a tanulmányból – „A művészi változónak meg a művészi állandónak” kezdetű bekezdéstől a „még profánok lettek volna.” részig, ld. 611–654. sor – a közölt részleten belül is hosszabb kihagyásokkal, illetve szövegrészeket áthelyezve. A teljes idézetet kurziválja. A közlés alapja feltehetően a JA 139. jelzetű kézirat.

Fenyvessy 1948, 1–2. p.: A *Művészetbölcselet mogyoróhéjban*: Aquinói Szent Tamás nyomán című, mindössze 8 oldalas munkát Zászlós Károly álnéven publikálta Fenyvessy Jeromos Károly. Műve elején felismerhetően felhasználja JA *Irodalom és szocializmus* című tanulmányának a Németh Andor szerkesztette kötetben – ld. JAÖV 1938 – közölt szövegét és gondolatmenetét. József Attilára való hivatkozás és idézőjel használata nélkül vesz át gondolatokat és szövegrészeket módosításokkal, saját narratívájába illesztve, Aquinói Szent Tamás művészetbölcselete elemzéseként. A „Hogyan alakul a mű?” kezdetű bekezdést – ld. 437. sor – szinte szó szerint emeli át, ld. *Összehasonlító szövegkritika*.

JA1957a: Három folytatásban jelent meg a *Magyarország* című hetilap 1957. április 10-ei, 17-ei és 24-ei számában, *József Attila kiadatlan tanulmánya* alcímmel, szerkesztői bevezető kíséretében. A „Művészetbölcseleti alapelemek” alcímet, a „Tisztelt elvtársak!” megszólítást és az első két lábjegyzetet elhagyják. A 3–5. lábjegyzeteket és a kéziratban törölt szövegrészt – ld. 27. lábjegyzet, illetve *Melléklet* – a szövegbe illesztve közlik. A rövid életű periodikát – 1957 márciusa és decembere között működött – a Táncsics Mihály-kör jegyezte, főszerkesztője Hevesi Gyula volt. A részeket közlik. Az első rész előtt, keretben: „Holnap – április 11-én – van a legnagyobb magyar szocialista költő és egyben Ady óta legnagyobb nemzeti költőnk születése napja. Ebből az alkalomból közöljük – egy Aristoteles metafizikájával polemizáló kitérés elhagyásával [kiadásunkban ld. 338–421. sor] – József Attila legnevezetesebb esztétikai tanulmányát. Az *Irodalom és szocializmus* (Művészetbölcseleti alapelemek) című előadása egyetlen teljes, a költő által sajátkezűleg javított gépírásos példánya hosszabb időn át lappangott. A múlt évben került méltó helyére, a Petőfi Irodalmi Múzeumba. Amint Szántó Judit, aki a kéziratot annak idején Németh Andor rendelkezésére bocsátotta, elmondja, ezt az előadást a költő 1931-ben a Jaurés Kör [sic!] rendezésében tartotta a Szabómunkások Szakszervezetének Almássy téri helyiségében. Ezt az előadást gondolatmenetének kristálytisztá világossága, éles dialektikája, példáinak szemléltető ereje a költő egyéb rokontémájú, jórészt későbbi fejtegetései fölé emeli, s kimagasló helyet biztosít számára a marxista esztétikai gondolkodás egész hazai történetében.” A közlés alapja eszerint a JA 139. jelzetű kézirat. A szöveget kisebb egységekre tagolva, alcímekkel ellátva tördelik. A szerzői kiemeléseket nem követik. Egyes szövegrészeket – szerkesztői kiemelést alkalmazva – félkövér betűtípussal külön bekezdésbe szednek. (Ld. *Összehasonlító szövegkritika*.) A neveket kurziválják, a versidézeteiket félkövérrel szedik, a rövidítéseket feloldják.

JA1957b: Szántó Judit *Adalékok az „Irodalom és szocializmus” keletkezéséhez* című bevezetője után közli az *Irodalomtörténeti Közlemények* című folyóirat a JA 139. jelzetű kézirat alapján. A kéziratban törölt szövegrészt – ld. 27. lábjegyzet, illetve *Melléklet* – a főszövegben közli. A kézirathoz korrektúrajellel hozzákapcsolt oldalt – ld. 355–400. sor: „Arisztotelesznél a forma [→] más tartalmaknak a formája.” – lábjegyzetként közli.

JAÖM3 1958, 78–100. p. [szöveg], 313–327. p. [jegyzetek]. A JA 139. jelzetű kézirat alapján. A jegyzetekben sajtó alá rendezői kommentárok kíséretében összehasonlító szövegközlését adja a javítások előtti változatoknak, mint A) *Változat*. A kéziratban törölt szövegrészt – ld. 27. lábjegyzet, illetve *Melléklet* – a főszövegben közli. A kézirathoz korrektúrajellel hozzákapcsolt oldal nagyobbik részét – ld. 355–395. sor: „Arisztotelesznél a forma [→] minden polgári filozófia.” – lábjegyzetként közli. Egy kisebb részét – ld. 395–400. sor: „Arisztotelesz azért veszi [→] más tartalmaknak a formája.” – szövegváltozatnak tekinti és az A) *Változat*nál közli, ezzel a sajtó alá rendezői kommentárral: „A jegyzetet tartalmazó kéziratlap tetején piros ceruzával az alábbi szöveg található még, nyilván a jegyzet utolsó mondatainak előző fogalmazási kísérlete”. A szerzői kiemeléseket jelöli.

EOSZ 1965, 482–508. p.; JA1965 Buenos Aires; JA1967, 94–130. [szöveg], 287. p. [jegyzetek]; Gábor E 1972, 248–277. p.; JAM2 1977, 101–130. p. [szöveg], 697–698. p. [jegyzetek]; Nyíri 1979, 161–178. p.; M. Pásztor 1988, 86–106. p.: JA1989, 19–44. p.; Végh M 1990, 138–140. p. [részlet]: Szabolcsi Miklós 1958-as közlésén alapulnak.

JA1988, 5–33. p.: Az olasz fordításban a tanulmány címe: *Letteratura e socialismo : Nozioni elementari di filosofia dell'arte*. A fordítás Szabolcsi Miklós 1958-as közlésén alapul. A kapcsolódó jegyzetben Beatrix Töttössy összefoglalta a legfőbb tudnivalókat az olasz olvasó számára – XXVII. t.

JA2005 Moszkva, 78–114. p.: Az orosz fordításban a tanulmány címe: *Аумепамыпа u coyuaиизм*. A fordítás Szabolcsi Miklós 1958-as közlésén alapul.

JA2005 Párizs, 374–393. p.: A francia fordításban a tanulmány címe: *Littérature et socialisme*. A fordítás Szabolcsi Miklós 1958-as közlésén alapul.

JAHSZK 2012: *Irodalom és szocializmus. [2] – Művészetbölcseleti alapelemek*. – címen a JA 139. jelzetű kézirat alapján, figyelembe véve a JA 1087/43/1. jelzetű kéziratot, melyet kéziratári átrendezés előtti jelzetén szerepeltet: JA 1087/39a 1. lapja. A kéziratban törölt szövegrészt – ld. 27. lábjegyzet, illetve *Melléklet* –, továbbá a 4. szerzői lábjegyzetet a főszövegben közli.

[Irodalom:]

Közölve:

JA2000, 58. p.: A JA 1087/40. jelzetű kézirat alapján, fakszimilével. Betűhű átirat.

JAHSZK 2012: A JA 1087/40. jelzetű kézirat forrásközlése, önálló töredékként, a [*Napjaink munkásmozgalma*] kezdetű fogalmazvány után besorolva. Betűhű átirat.

[Egyszóval annyira]

Közölve:

JAÖM3 1958, 326. p.: A JA 157/2. jelzetű kézirat szövegközlése a jegyzetek között, mint D) *Változat*. Betűhű átirat.

JAHSZK 2012: A JA 157/2. jelzetű kézirat forrásközlése, az *Irodalom és szocializmus* előzményei közé másodikként besorolva. Betűhű átirat.

[puszta fikciókhoz]

Közzölve: JAHSZK 2012: A JA 1087/55. jelzetű kézirat forrásközlése, az *Irodalom és szocializmus* előzményei közé negyedikként besorolva. Kézirattári átrendezés előtti jelzetét tünteti fel: JA 1087/21. Betűhű átirat.

[Az irodalom nyelvi]

Közzölve:

JAHSZK 2012: A JA 1087/45. jelzetű kézirat forrásközlése, [1. *Az irodalom nyelvi...*] kezdetű szöveggént, az *Irodalom és szocializmus* előzményei közé ötödikként besorolva. Kézirattári átrendezés előtti jelzetét tünteti fel: JA 1087/31. A fólió két oldalán szereplő fogalmazványokat egységes szöveggént kezeli, jelezve a gépiratos és kéziratos szövegrészek határát. A fólió „Miért ilyen” kezdetű szövegrészt közlésünkben ld. a [Miért ilyen] kezdetű fogalmazványnál.

[Miért ilyen]

Közzölve:

JAHSZK 2012: A JA 1087/45. jelzetű kézirat forrásközlése, [1. *Az irodalom nyelvi...*] kezdetű szöveggént, az *Irodalom és szocializmus* előzményei közé ötödikként besorolva. Kézirattári átrendezés előtti jelzetét tünteti fel: JA 1087/31. A fólió két oldalán szereplő fogalmazványokat egységes szöveggént kezeli, jelezve a gépiratos és kéziratos szövegrészek határát. A fólió „1. *Az irodalom nyelvi*” kezdetű szövegrészt közlésünkben ld. az [1. *Az irodalom nyelvi*] kezdetű fogalmazványnál.

[Amennyiben marxisták] [1.]

Közzölve:

Tverdota 1985c, 546–547. p.: A JA 16. jelzetű kézirat első két fólióján alapul. Szöveghatárok: ld. 1–57. sor: „Amennyiben marxisták [→] gazdasághoz tapad.”

Miklós T 1986–1987, 146–149. p.: A JA 16. jelzetű kéziraton alapul. Kéziratleírást ad.

Miklós T 1988a, 159–165. p.: megegyezik a Miklós T 1986–1987 közléssel.

JAHSZK 2012: A JA 16. jelzetű kéziraton alapul. Betűhű forrásközlés.

[Amennyiben marxisták] [2.]

Közzölve:

JA1941, 11–13. p.: A JA 1087/41 jelzetű kéziraton alapuló közlés – a kézirat elejétől a „ha nem tud magyarul.” szövegrésszel bezárólag, ld. 25. sor. A sajtó alá rendező fejezet-címet adott a szövegnek: *A nyelv társadalmi közösséget tartalmaz.*

JAÖM3 1958, 323–325. p.: Szövegközlés a jegyzetek között, mint C) *Változat*. JA 1087/41 jelzetű kéziraton alapuló közlés – az „ellentétes megnyilvánulása dacára” kezdetű szövegrésztől, ld. 33. sor, a kézirat végéig –, azaz ekkor a ma ismert 7 fólióból csak 6 állt a sajtó alá rendező rendelkezésére.

JAHSZK 2012: Betűhű közlés a JA 1087/41. jelzetű kézirat alapján, melyet kézirattári átrendezés előtti jelzetén szerepeltet: JA 1087/36. A JA 1087/42. jelzetű kéziratot – [Amennyiben marxisták...] [3] címen – külön forrásközlésben mutatja be, kézirattári átrendezés előtti jelzetén szerepeltetve: JA 1087/39b.

[A szemléletnek továbbá...]

JAHSZK 2012: Az *Irodalom és szocializmus* előzményei közé harmadikként besorolva szerepeltet egy [A szemléletnek továbbá...] kezdetű kéziratot. Ez azonban nem tartozik az *Irodalom és szocializmus* szövegegyütteshez, a közlés tévesen sorolta hozzá. A kézirat a szövegazonosság alapján a JATC1 1995 által *Ihlet és nemzet* címmel közölt szövegegyütteshez tartozik, ld. [17] [Amikor a művészetről...] és [19] [Művészetéről szólván...] [1], ld. 58–59., illetve 74–75. p.

Összehasonlító szövegkritika

A JAHSZK 2012 kivételével valamennyi közlés többé-kevésbé modernizálja a helyesírást, központosítás, egybeírás-különírás és magánhangzó-, illetve mássalhangzó-hosszúság tekintetében. Összehasonlító táblázatainkban e különbségekre nem térünk ki, csak a jelentést befolyásoló és/vagy stilisztikai jellegű szövegromlást ismertetjük. A JAHSZK 2012 esetén a főszöveg minden különbségét bemutatjuk.

Irodalom és szocializmus [Előadás]**Szövegeltérések:**

JAÖM3 1958	Sor	JKK
többivel lényegében közös	13.	többivel lényegesen közös
van egy általános és állandó mozzanata, maga a társadalmiság. És	16–19.	van egy általános és állandó mozzanata, a művészség – aminthogy a társadalmi és történelmi életnek minden változása és belső ellentéte dacára van egy állandó mozzanata, maga a társadalmiság. És
változatlan is. – Magyarázatul	20.	változatlan is. Magyarázatul
alakot is vett föl, élet maradt. Mert ha a változó egyben nem volna változatlan is,	27.	alakot vett is föl, élet maradt. Mert ha a változó nem volna egyben változatlan is,
átmenet. Mindezt	29.	átmenet van. Mindezt
tűnjék fel első	30.	tűnjék föl első
tették fel, de	33.	tették föl, de
hogya a szó éppen az	37.	hogya éppen a szó az
kellene állnia: vagy	66.	kellene állania: vagy
a leghalványabb sejtelmük	79.	a leghalványabb sejtelmük
hogya miért nem hozzátok	85.	hogya mért nem hozzátok
gondolat a számunkra,	89.	gondolat számunkra,
ismeretlen kubikusnak, aki	93–94.	ismeretlen kubikosnak, aki
amott. [új bekezdésben:] Benedetto	102.	amott. Benedetto
van a két forma között, és a két	111.	van e két forma között, és e két
phaenomenologiai elemzésével kezdtük,	147.	phaenomenologiai elemzésével kezdtük,
Arisztotelesz nevéhez fűződik	156–157.	Arisztotelesz nevéhez fűződik
a matéria és forma	165.	a matéria és a forma
aktusnak egymásban	168–169.	aktusnak az egymásban
a mozzanatok	182.	e mozzanatok
a mozzanatok	183.	e mozzanatok
t.i. érvényes	210.	t.i. pl. érvényes
és elemzés útján	213.	és elemzés útján

JAÖM3 1958	Sor	JKK
<i>elrejtőző világrész elemzése útján</i>	214.	<u>elrejtőző világegész elemezése útján</u>
<i>egész jelentkezik. A</i>	218.	<u>egész jelenik meg. A</u>
<i>valóságát és az</i>	221.	<u>valóságát s az</u>
nem alkotnak egyetlen szemléleti egészet, ami	232–233.	<u>nem</u> alkotnak szemléleti egyetlen egészet, ami
És miért művészi mégis,	246.	És mért mivészi mégis,
hiszen a hasonlat	250.	hiszen e hasonlat
el a két	257.	el e két
keblét a templomhoz	257.	keblét templomhoz
egyidejűleg a magasztos	259.	egyidejűleg magasztos
egyház? [sajtóhiba:] Bármelyike vegyük	277.	egyház? Bármelyiket vegyük
zúzmarra hull szárnyas hajamra.	289.	zuzmara <u>szárnyas</u> hajamra <u>hull</u> .

Szövegeltérések:

JAHSZK 2012	Sor	JKK
akik éppen ilyen	118.	akik épp ilyen
mért mivészi mégis,	246.	mért művészi mégis,
zuzmara <i>hull szárnyas</i> hajamra.	289.	zuzmara szárnyas hajamra hull.

Irodalom és szocializmus – Művészetbölcseleti alapelemek [Tanulmány]

Szövegeltérések:

JAÖV 1938	Sor	JKK
<i>a műnek minden pontja</i>	441.	a mű világának minden pontja
Ha belépünk	447.	Ha belelépünk
szereplő (azaz művészi)	455.	szerepelő, azaz művészi
való egész valóság	463.	való valóság
a leányokat	464.	a lányokat
minthogy	465.	mintahogy
ez meg	467.	az meg
Pl. minden	477.	Pl. hogy minden
[hiányzó szövegrész]	483–485.	A polgári művészetet művészetnek tartja a polgárság, azaz szubjektive művészet, de objektive nem, azaz egyáltalában nem művészet. A proletárművészet objektive is művészet, tehát valóságos művészet.
hozzá a jelző,	486.	a műalkotáshoz a jelző,
hanem már	489.	hanem a már
helyének kijelölése	489–490.	helyének a kijelölése
[hiányzó szövegrész]	490–492.	A „proletár művészet” ma „tisztá művészet”. Ezt a mai tiszta művészetet „proletár” művészetnek csak akkor hívhatja majd a művészet-történet, ha a mai művészi változó meghaladott s a proletár társadalom teljesen kiforrott és bizonyos fokig meghaladott lesz.
Tehát a szó	512.	Igy a szó

folyamata azt mutatja	517.	folyamata tehát azt mutatja
minden korban és minden egyes műalkotásba,	533–534.	ezek szerint azt jelenti, hogy minden korban minden egyes műalkotás
ha tudnók	611.	ha úgy tudnók
a vers összes többi sorát	618.	a vers többi sorát
Már pedig tudjuk, hogy	620.	Tudjuk, hogy
mert minden	621.	hiszen minden
dialektikáját sem.	622.	dialektikáját se.
a másokra kell	647.	a másákára kell
[hiányzó szövegrész]	653–656.	Ma nem a polgári társadalom kezdetén, hanem a végén s egyben a proletár társadalom kezdetén vagyunk és ehhez képest alakult a művészi változó is. Ma csak ehhez képest adódhatik meg a művészi állandó valósága és a proletár társadalom mivoltának mozzanata nélkül többé mű nem alkotható.
követelmény	657.	értelmes követelmény
valóságos világi (vagy kozmikus)	658.	a valóságos világi (kozmikus)
kimondottan művész	663.	kimondott művész

Szövegeltérések:

Németh A 1947–1948 [6]	Sor	JKK
<i>A művészi változónak, meg a művészi állandónak az összevetéséből értjük csak meg mégis gyönyörködünk benne.</i>	611. 615.	<i>A művészi változónak meg a művészi állandónak az összevetéséből értjük meg</i> mégis, hogy idézőjelet használjak, „gyönyörködünk” benne.
<i>elragadtatásunkban mért dobjuk ki azt, aki ma petőfiszzerű versekkel kedveskedik. Hogy e sorokat „Szentegyház keblem belseje, Oltár a képed” miért</i>	618–619.	elragadtatásunkban miért dobjuk ki mosolygva azt, aki ma Petőfiszzerű versekkel kedveskedik. Hogy e sorokat „Szentegyház keblem belseje, Oltára képed”, miért
<i>művészi, mindjárt,</i>	620.	művészi mindjárt,
<i>A hiba, ha ma íródik, az, hogy szemléletünk meghaladta azt a felfogást, amely szerint a lélek számára a templom meg az oltár a legmagasabb dolgok egyike.</i>	621–624.	A hiba, ha ma íródik, az, hogy ma már nem végső szemléleti, mert a szemlélet meghaladta azt a felfogást, amely szerint a legnagyobb s a legmagasabb dolgok egyike a lélek számára a templom meg az oltár.
<i>beszélni. Mármost melyik a magasabb, a haza-e, vagy az egyház?</i> <i>Szentegyház keblem belseje, Oltára képed. Te állj s ha kell: a templomot Eldöntöm érted.</i> <i>A feudális keresztény társadalomban ezek a sorok még profánok lettek volna. Petőfi azért hasonlítja keblét templomhoz, s a haza képét a benne való oltárhoz, mert úgy a templom, mint az oltár egyidejűleg magasabb és alantas a polgári ideológiában. Ha valamit magasítani akarok, akkor</i>	625–654.	beszélni. De a mi szemléletünkben [...] [...] Azért hasonlítja Petőfi a keblét templomhoz s a haza képét a benne való oltárhoz, mert úgy a templom mint az oltár egyidejűleg magasabb és alantas a polgári ideológiában. A két sor dialektikus értelme ugyanis a következő: Ha valamit magasítani akarok, akkor magasabbhoz kell hasonlítanom. A templom meg az oltár mint hasonlat valami másnak a magasabbát akarja idézni és nem a sajátját. Általuk éppen e más dolog válik magasabbá velük szemben. Ez a más dolog velük mért

magasztoshoz kell hasonlítanom. A templom meg az oltár, mint hasonlat, valami másnak a magasztosságát akarja idézni és nem a sajátját. Altaluk éppen e más dolog válik magasztossá velük szemben. Ez a más dolog velük mért magasztosságú lesz, úgy, hogy a templom meg az oltár elveszti magasztosságából a föltétlen mozzanatot.

magasztosságú lesz, úgyhogy a templom meg az oltár elveszti magasztosságából a föltétlen mozzanatot. [...]

Szentegyház keblem belseje,
Oltára képed.
Te állj s ha kell: a templomot
Eldöntöm érted.

[...]

Már most melyik a magasztosabb, a haza-e, vagy az egyház? Bármelyiket vegyük is a versből, a másikára kell reáfognunk. És valóban, a haza meg az egyház képzetét tekintve, áll ez az egész polgári ideológiára. A feudális keresztény társadalomban ezek a sorok még profánok lettek volna.

Szövegeltérések:

Fenyvessy 1948	Sor	JKK
Amikor mi szépről, műalkotásról beszélünk, azonnal a tudatfókuszunkba tolakszik a kérdés: hát hogyan alakul és hogyan is készül a műalkotás? Hogyan jön létre a mű? A művészi cselekedet, amelyet ihletnek nevezünk vagy művészi faktornak, azonnal két részre osztja a valóságot azáltal, hogy kiválasztja magának azt a részt, ama valóságelemeket, amelyekből művét majd megalkotja. Pl. ez nem úgy történik, hogy fog egy csomó szót és elhatározza, hogy azokból verset fog írni. Azonban úgy értendő a fenti megállapításunk, hogy a vers egy-két sora az egymásoktól függő asszociációk folytán szinte matematikai törvényszerűséggel meghatározza a többbit, – vagyis a <i>műnek minden pontja archimedeszi pont!</i> S a szóbanforgó egy-pár sort elfogadván, a művész elméletben máris kiválasztotta a valóság egyik részét, – ezt a megállapításunkat minden jó műalkotás igazolja. Ezekkel a kiválasztott valóságelemekkel aztán az ihlet, a művészi faktor, a művészi cselekedet elfödi szemléletünk elől az összes többbit, amit nem választott ki. [...] Már most világos az, hogy a valóság kiválasztott részeit a művészi faktor megrögzíti és közös nevezőre hozza a divergens többi elemmel.	437–447.	Hogyan alakul a mű? A művészi cselekedet, nevezzük ihletnek, először is két részre osztja a valóságot azáltal, hogy kiválasztja azt a részt, ama valóságelemeket, amelyekből művét majd megalkotja. Ez persze nem úgy történik, hogy fog egy csomó szót és elhatározza hogy azokból alkot verset. De úgy értendő hogy a vers egy-két sora a kölcsönösen függő kapcsolódás folytán eleve meghatározza a többbit, – vagyis a <i>mű világának minden pontja archimedeszi pont</i> . S a szóban forgó egy-két sort elfogadván, a művész elméletileg már ki is választotta a valóság egyik részét, – ezt minden jó mű alkotása igazolja. Ezekkel a kiválasztott valóságelemekkel aztán az ihlet, a művészi cselekedet, elfödi szemléletünk elől az összes többbit, a ki nem választottat. Már most világos, hogy a valóság kiválasztott részét az ihlet megrögzíti. Az is kétségtelen, hogy az ihlet rögzítette valóság csak része a valóságnak. Tehát: mi történik ezzel a megrögzített valóság-résszel?

Szövegeltérések:

JA1957a	Sor	JKK
érzelmi) tartalmú	18.	érzelmi stb) tartalmú
a „Tisch”, a „table”,	20–21.	a „Tisch”, „table”,

JA1957a	Sor	JKK
a „burzsoá” szó művészi alkalmazása más a proletár számára és más a burzsoá számára. Utóbbi valószínűleg még művészi létjogosultságát is megtagadja.	24–25.	a „burzsoá” szó művészi alkalmazása más a proletár számára és más a burzsoá számára. Utóbbi valószínűleg még művészi létjogosultságát is megtagadja.
megnyilvánulása ellenére van	36.	megnyilvánulása dacára van
ellentéte ellenére van	37.	ellentéte dacára van
hogyan a dialektikus	42.	hogyan dialektikus
egyként szépek lehetnek a legkülönbözőbb dolgok: csendes füzesek, magas és alacsony leányok, lovak, egy könyv kiállítása, futballmérkőzés.	54–55.	egyként szépek lehetnek a legkülönbözőbb dolgok: csendes füzesek, magas és alacsony leányok, lovak, egy könyv kiállítása, futballmérkőzés.
gyönyörködtetését, öntudatos	76–77.	gyönyörködtetését. Öntudatos
a művészet legalább annyira különbözik az érzelm kifejezésétől, mint a sírás meg az ásítás a színpadi sírástól, ásítástól.	80–81.	a művészet legalább annyira különbözik az érzelm kifejezésétől, mint a sírás meg az ásítás a színpadi sírástól, ásítástól.
Nos, jó.	85.	No s jó.
költeménnyel. Néha a	101–102.	költeménnyel. Noha a
A kritikus első célja, föladata volna annak a megállapítása, hogy a szóban forgó vers, kép stb. valóban műalkotás-e vagy sem. Ezeknek a polgári esztétikáknak az értelmében azonban minden kritikának egyetlen mondatból kellene állania.	106–108.	A kritikus első célja, föladata volna annak a megállapítása, hogy a szóban forgó vers, kép stb. valóban műalkotás-e vagy sem. Ezeknek a polgári esztétikáknak az értelmében azonban minden kritikának egyetlen mondatból kellene állania.
kritikus, minél rafináltabb	114.	kritikus, mennél raffináltabb
hevíti”, vagy: „de	119.	hevíti”. Vagy: „de
neki: minden sorban azt ismerik be,	120.	neki! Minden sorban azt ösmerik be,
csak jól, vagy rosszul	125.	csak vagy jól, vagy rosszul
sincsen.	127–128.	sincsen.
A FORMA ÉS A TARTALOM VISZONYA		
A forma		A forma
Az esztéták – általában –	134–135.	Az esztétikák – általában –
az tudja miért.	136.	az ördög tudja miért.
mint Aquinói Szent Tamás, aki	136–137.	mint amaz Aquinói Tamás, aki
nyelven annyit tesz: gyönyörű, mert	139.	nyelven ennyit tesz: <i>Gyönyörű, mert</i>
a mondatot tehát mindkét esetben éppen a tartalma, adott jelentése utalja mint formát és mint stílust a közbeszéd formájának és stílusának kategóriájába.	149–151.	a mondatot tehát mindkét esetben éppen a tartalma, adott jelentése utalja mint formát és mint stílust a közbeszéd formájának és stílusának kategóriájába.
világgal, ennek	155.	világgal), ennek
a művészet mivoltjától	174.	a művészi mivoltjától
állítást kapunk, amely	176.	állítást kaptunk, amely
Azonban „már”	185–186.	Azonban a „már”
és a kort	186–187.	és e kort
az előbbi a	193.	az előbb a
eltakarni. A művészi	196–197.	eltakarni. <i>Művészi</i>

JA1957a	Sor	JKK
Vizsgáltuk közbeszéd és	201.	Vizsgáltuk közbeszédi és
hogya az egyetlen	209.	hogya ez egyetlen
maga beismeri	218.	maga, 'beismeri'
minőségbeli különbség nincsen e papír meg valamely műalkotás között. Legfeljebb annyi (ezek az ő szavai) hogya az egyik „gazdag”, a másik pedig „szegény” szemlélet.	230–231.	minőségbeli különbség nincsen e papír meg valamely műalkotás között. Legfeljebb annyi (ezek az ő szavai), hogya az egyik „gazdag”, a másik pedig „szegény” szemlélet.
kerül ellentmondásba, mert	233–234.	kerül ellentmondásba, mert
forma között.	235–236.	forma <i>tartalma</i> között.
Nagyvárosát.	237–238.	Nagyvárosát.
A FORMA ÉS TARTALOM ÖSSZE-TÉVESZTÉSE A REGÉNYBEN		
A regény esetében		A regény esetében
ez a regény	250.	ez e regény
rendőr. Így a	252–253.	rendőr. Lám, a
azaz cselekvőlegesen	256–257.	azaz nem cselekvőlegesen
szembeköpi, minthogya	260.	szembeköpi, majd, minthogya
ennek a formai mozzanatnak, hogya nem egyén a regény hőse, hanem társadalom, a tartalma szocializmus. Írója szocialista. Nem tudom, hogya a gyakorlatban így van-e, könyvéből ezt kell kiolvasnom.	264–267.	ennek a formai mozzanatnak, hogya nem egyén a regény hőse, hanem társadalom, a tartalma szocializmus. Írója szocialista. Nem tudom, hogya a gyakorlatban így van-e, – könyvéből ezt kell kiolvasnom.
fogja fel	268.	fogja föl
alkotni, tehát amíg	270.	alkotni. Tehát amíg
lesz. Kispolgári – egyéni,	276.	lesz. Kispolgár, – egyéni,
lány? Arra gondol, hogya	279.	lány?! Arragondol, hogya
értelme sem volna	285–286.	<i>értelme nem volna</i>
a véletlen egyáltalában nem lehet művészi mozzanat, mert egyáltalában nem lehet forma, hiszen semmiféle tartalma nincsen. Ez természetesen nem vonatkozik a véletlen tudatára.	296–298.	a véletlen egyáltalában nem lehet művészi mozzanat, mert egyáltalában nem lehet forma, hiszen semmiféle tartalma nincsen. Ez természetesen nem vonatkozik a véletlen tudatára.
igazságszolgáltatás, itt	301.	igazságszolgáltatás. Itt
és az osztály körülményeinek	308.	és osztálykörülményeinek
tragédiáját.	309–310.	tragédiáját.
A MŰALKOTÁS TÁRSADALMI MIVOLTA		
Hányszor		Hányszor
tűnhetett fel, hogya	312.	tűnhetett föl, hogya
vethetem fel, mert	324.	vethetem föl, mert
eddig a művészi változóval bibelődünk és így értettük meg bizonyos fokig a művészi állandót, tehát most majd a művészi állandó mivoltát feszegetjük, hogya megérthessük bizonyos fokig a művészi változót.	326–328.	eddig a művészi változóval bibelődünk és így értettük meg bizonyos fokig a művészi állandót, tehát most majd a művészi állandó mivoltát feszegetjük, hogya megérthessük bizonyos fokig a művészi változót.
világgeész helyében való	433.	<i>világgeész helyébe való</i>

JA1957a	Sor	JKK
miatt. HOGYAN ALAKUL A MŰ?	436–437.	miatt. Hogyan alakul a mű? A művészi
A művészi		
ha belülről vizsgáljuk a műalkotást, azt a felfedezést tesszük, hogy már teljes valósággéppen szerepelő, azaz, művészi valóságrész elemei is elvesztik létüket, nem tevékenykednek külön, hanem együttesen – a jó mű elemeiben csak az él, ami bennük közös.	455–458.	ha belülről vizsgáljuk a műalkotást, azt a felfedezést tesszük, hogy a már teljes valósággéppen szerepelő, azaz művészi valóságrész elemei is elvesztik létüket, nem tevékenykednek külön, hanem együttesen, – a jó mű elemeiben csak az él, ami bennük közös.
a feladata és	480–481.	a föladata és
a feladata és	482.	a föladata és
Az legfeljebb „polgári	486.	Az legföljebb „ <i>polgári</i>
<i>foglal.</i>	518–519.	<i>foglal.</i>
A MŰALKOTÁS FOLYAMATA		A műalkotás folyamata tehát
tehát		
belőle. Hiszen	529.	belőle! Hiszen
itt a szemléletünk elől elsikkanó valóság áll összefogottan rendelkezésünkre! Még csak arra a különbözésre utalok röviden, hogy a műalkotás ragaszkodik szemléleti alakjához, ellentétben például az értekezésnek szintén szemléleti formájával. A műalkotás formáján változás nem eshetik anélkül, hogy éppen a művészség el ne illanjon belőle.	529–533.	itt a szemléletünk elől elsikkanó valóság áll összefogottan rendelkezésünkre! Mégcsak arra a különbözésre utalok, röviden, hogy <i>a műalkotás ragaszkodik szemléleti alakjához, ellentétben pl. az értekezésnek szintén szemléleti formájával.</i> A műalkotás formáján változás nem eshetik anélkül, hogy éppen a művészség el ne illanjon belőle.
(regényen stb.) belül,	543.	(regényen stbin) belül,
végző szemlélet jelennek	544.	végző szemléleti jelennek
világi összefüggésből alkotódik,	553–554.	világi összefüggésekből alkotódik,
ideológiájú munkából végző	559.	ideológiájú munkákból végző
sem, mert	560.	sem, mert
a dolgok összefüggése úgy valóságos, ahogyan a világegészet alkotják és minthogy a műegész a nem szemléleti világegésznek szemléleti helyettese, az összefüggések a művön belül is csak úgy érvényesek, ha szemléleti egészet és végsőt alkotnak.	566–569.	a dolgok összefüggése úgy valóságos, ahogyan a világegészet alkotják és minthogy a műegész a nem szemléleti világegésznek szemléleti helyettese, az összefüggések a művön belül is csak úgy <i>érvényesek</i> , ha szemléleti egészet és végsőt alkotnak.
művön.	587–588.	művön.
A VALÓSÁG ELLENTÉTEI		A <i>valóság ellentétei a műben</i>
a műben		
Egy hattyú száll fölöttem magasan. Az zengi ezt az édes éneket, Oh lassan szállj és hosszan énekelj. Haldokló hattyúm, szép emlékezet! (Petőfi.)	589–591.	(Egy hattyu száll fölöttem magasan, Az zengi ezt az édes éneket, Oh lassan szállj és hosszan énekelj, Haldokló hattyum, szép emlékezet! – Petőfi.)
a felfogást, amely	622.	a fölfogást, amely
vers összes többi	627.	vers többi
össze. nem	659.	össze, <i>nem</i>

JA1957a	Sor	JKK
egész. a	666.	egész, a
a mai és eztánvaló művészi változót, amelyből a művészi állandót meg kellene alkotni; a mai és eztánvaló művészi formát, amely a tartalmától függ; a mai és eztánvaló szemléleti végsőt, amelynek értelme tudományos szemlélettel ellenőrizhető, – csak osztályharcos, proletár szocialista ideológiával lehet megtalálni.	670–674.	a mai és eztánvaló művészi változót, amelyből a művészi állandót meg kellene alkotni; a mai és eztánvaló művészi formát, amely a tartalmától függ; a mai és eztánvaló szemléleti végsőt, amelynek értelme tudományos szemlélettel ellenőrizhető, – csak osztályharcos, szocialista ideológiával lehet megtalálni.
művet. amely	674.	művet, amely
proletár szocialista szemlélettel	675.	proletár szemlélettel
alá vonni, annak	676.	alá venni, annak
is értünk meg	681–682.	is értettünk meg
hogya a kérdések	683.	hogya e kérdések
kérdések felvetése is	687–688.	kérdések fölvetése is
nem az, egyáltalában	695–696.	nem, azaz egyáltalában

Szövegeltérések:

JA1957a	Sor	JKK Melléklet
ha ezt a logikai alapelve, hogy minden dolog azonos önmagával, mint ítéletet, szintén dolognak tekintjük, a formai elemzés megint csak bennünket igazol.	10–11.	ha ezt a logikai alapelve, hogy minden dolog azonos önmagával, mint ítéletet, szintén dolognak tekintjük, a formai elemzés megint csak bennünket igazol.
megszűnés volna.	24–25.	megszűnés volna.
MI A MŰVÉSZET?		
Mindezt		Mindezt

Szövegeltérések:

JA1957b	Sor	JKK
ki tudnánk fejteni	4.	ki tudnók fejteni
kell megmintáznunk. Az	16.	kell megmintáznunk. Az
mert mindhárom ugyanaz	21.	mert mindahárom ugyanaz
élményekkel akarnánk megmagyarázni.	63.	élményekkel akarnók megmagyarázni.
közvetett. Nos jó.	85.	közvetett. No s jó.
költeménnyel. Néha a pókernek is	101–102.	költeménnyel. Noha a pókernak is
a leghalványabb sejtelmük	127.	a leghalványabb sejtelmük
rendőr. Így a	252.	rendőr. Lám, a
megy, hát eddigi	279.	megy, tehát eddigi
Mahler irányának ütemei	290.	Mahler irányának ütemei
mélyebb megértéséhez is	337.	mélyebb megértéséhez is
Arisztotelész nevéhez fűződik	341.	Arisztotelész nevéhez fűződik
valóságképpen szereplő, azaz	456.	valóságképpen szereplő, azaz
ne soroznánk, tehát	470.	ne soroznók, tehát
ne ölnénk. Aki	471.	ne ölnők. Aki
logikai elemzés útján	526.	logikai elemzés útján

világgeész elemzése útján	528.	világgeész elemzése útján
miért csepülnék le, ha úgy tudnánk, hogy	619.	miért csepülnők le, ha úgy tudnók, hogy
csak osztályharcos, proletár szocialista	673.	csak osztályharcos, szocialista
előadásomban a legfontosabb kérdésekre	679.	előadásomban a legfogasabb kérdésekre
is értünk meg	681–682.	is értettünk meg
kérdések felvetése is	687–688.	kérdések fölvetése is

Szövegtérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
irodalmat csináljanak, hanem	15.	irodalmat csinálnak, hanem
kell megmintáznuk. Az	16.	kell megmintáznuk. Az
mert mindhárom ugyanaz	21.	mert mindahárom ugyanaz
minden körben	28.	minden korban
közös mozzanat, ami miatt művészetnek hívjuk	33–34.	közös mozzanat, ami miatt mindegyiket megkülönböztetjük az élet egyéb dolgaitól, ami miatt művészetnek hívjuk
minthogy	37.	aminthogy
kérdés föltevésétől, mert	40.	kérdés föltevéstől, mert
hogya a dialektikus	42.	hogya dialektikus
esztétika gyűjtőnévvel foglaltak össze.	43.	esztétika gyűjtőnévvel foglaltak össze.
mi a művészi	52.	mi művészi
egy könyvkiállítás, egy	55.	egy könyv kiállítása, egy
gyönyörködtetés?	69.	gyönyörködtetés!?
az általános	69.	ez az általános
csak a burzsoá	73.	csak burzsoá
éppen az ellenkező	77.	éppen ellenkező
érzelem kifejtése. Ebben	79.	érzelem kifejezése. Ebben
Nos jó.	85.	No s jó.
a felfogás is,	90.	a fölfogás is,
különben nem	94.	különben a világon nem
jobban kedvelem. A	97.	jobban kedveltem. A
játszik e megismerés,	97–98.	játszik a megismerés,
a pókernek is	102.	a pókernak is
célja, feladata volna	106.	célja, föladata volna
mert nem tetszik.	110.	mert nekem nem tetszik.
logikai ellentmondást foglal	123–124.	logikai ellenmondást foglal
a leghalványabb sejtelmük	127.	a leghalaványabb sejtelmük
amely szemléletünkben elébe	130–131.	amely szemléletünknek elébe
hogya a formának	133.	hogya a formának
„Pulchritudo... consistit... in resplendentia formae”. (A szépség a forma ragyogásában áll.)	137–138.	„Pulchritudo... consistit... in resplendentia formae. (A szépség a forma ragyogásában áll.)”
nyelven annyit tesz:	140.	nyelven ennyit tesz:
a tartalma, hogy	148.	a tartalma, hogy

JAÖM ₃ 1958	Sor	JKK
éppen a <i>tartalma</i> ,	150.	éppen a <i>tartalma</i> ,
szegedi kubikusnak, aki	161.	szegedi kubikosnak, aki
Egyszóval a <i>művészi</i>	164–165.	Egyszóval a <i>művészi</i>
Mért	170.	Miért
azonban a	172.	azonban csak a
hogy egy páva	173.	hogy egy páva
Itt a <i>társadalmi</i>	184–185.	Itt a <i>társadalmi</i>
helyett az mondjuk,	189.	helyett azt mondjuk,
a <i>társadalmi tartalom határozatlansága miatt veszttette el művészi mivoltát, úgy most a társadalmi tartalom hazugsága</i>	193–194.	a <i>társadalmi tartalom határozatlansága miatt veszttette el művészi mivoltát, úgy most a társadalmi tartalom hazugsága</i>
kell azért azzal	197.	kell azzal
nénikék se alkotnak.	200.	nénikék sem alkotnak.
számára a szükséges	208.	számára szükséges
művészetre itt és miért példázza [a] közbeszédet	210–211.	művészetre ott és miért példázza a közbeszédet
<i>Dante Isteni Színjátéka között.</i>	219.	<i>Dante Isteni Színjátéka között.</i>
hogy a <i>formának</i>	221.	hogy a <i>formának</i>
az. Tehát	224.	az. A forma pedig tevékenység. Tehát
kép Dante	225.	kép a Dante
kerül ellentmondásba, mert	233–234.	kerül ellenmondásba, mert
van a két forma között De	235–236.	van e két forma és e két forma <i>tartalma</i> között. De
ez a regény	250.	ez e regény
rendőr. Így a	252.	rendőr. Lám, a
Különben a regénynek az én felfogásom szerint rövid	254.	Különben e regénynek az én felfogásom szerinti rövid
hogy gyakorlatban	266.	hogy a gyakorlatban
mire gondolna egy	278.	mire gondol egy
kell szakítani. Mi	280.	kell szakítania. Mi
észre, hogy nemcsak ő, a lány akar férfihez jutni, hanem ő, a sztrájktrőő akar férjhez menni a valóságos szocialistához.	281–282.	észre, hogy nemcsak ő, a lány akar férfihez jutni, hanem ő, a sztrájktrőő akar férjhez menni a valóságos szocialistához.
mert ha ez	285.	mert ha ez
meg Courts Mahler	289–290.	meg Courths Mahler
hogy a véletlen, mint indítóok,	293.	hogy a véletlen mint indíték,
nem véletlen,	306–307.	nem a véletlen,
Mert megtudjuk, hogy	314.	Mert megtudtuk, hogy
már arra is feleltünk,	318.	már arra is feleltünk,
Tehát a <i>művészi</i>	319.	Tehát a <i>művészi</i>
hogy mi az a <i>művészi állandó</i> ,	321–322.	hogy mi az a <i>művészi állandó</i> ,
erőmből telő	330.	erőmtől telő
hogy eddig a <i>formát</i>	330–331.	hogy eddig a <i>formát</i>
egyetemes jelentőségű	335.	egyetemes jelentésű

JAÖM3 1958	Sor	JKK
mélyebb megértéséhez is	337.	mélyebb megértéséhez is
Arisztotelesz nevéhez fűződik és mint a <i>vég-telen</i>	341.	Arisztotelesz nevéhez fűződik és mint a <i>vég-telen</i>
föl, így	348.	föl. Így
elve: minden	350.	elve: Minden
akkor nyilvánvalóan nem	357.	akkor nyilvánvalóan nem
értelemben és anyag	358.	értelemben az anyag
valóságban minden anyagnak	359.	valóságban mindig anyagnak
tevékeny szerepel.	366–367.	tevékeny is szerepel.
értelme sincsen. Mert	367–368.	értelme nincsen. Mert
mozzanatai, közülük egyik	370.	mozzanatai, közülük egyik
<i>anyagnak dialektikus,</i>	374.	<i>anyagnak a dialektikus,</i>
e principiumnak egyikét	377–378.	e principiumok egyikét
Mondom, minden a logika meg ez alap-bölcsélet	381.	Mondom, mindez a logika meg az alap-bölcsélet
mint a <i>létező</i>	383.	mint a <i>létező</i>
Szellemi? Összetéveszti azzal, hogy mi a formát nem érzékeljük, hanem csak szemléljük!	384–385.	(Szellemi? Összetéveszti azzal, hogy mi a formát nem érzékeljük, hanem csak szemléljük!)
amely logikai ítéleteinkben	385–386.	amely <i>logikai</i> ítéleteinkben
helytelen a kiindulás.	390–391.	helytelen a kiindulása.
Szokratesz!) Megjegyzem, hogy	394.	Szokratesz!) – Megjegyzem, hogy
[Az A) Válozat jegyzetei között:] materiális összefüggéseket Szokratesz.	397.	materiális összefüggések Szokratesz.
bármit széppé. Ime, tagadja, <i>hogy</i>	411–412.	bármit is széppé. Ime, <i>tagadja, hogy</i>
forma és a tartalom	421.	forma s a tartalom
nem műalkotás?	434.	nem a műalkotás?
két részére osztja	437.	két részre osztja
vagyis a <i>mű</i>	441.	vagyis a <i>mű</i>
valóságelemekkel azután az	444.	valóságelemekkel aztán az
valóság <i>egészévé válik.</i>	462.	valóság <i>egészévé válik.</i>
eszerint a <i>műalkotás</i>	463.	eszerint a <i>műalkotás</i>
különös lényegéhez képest	476.	különös lényeghez képest
Így mindazoknak az állításoknak <i>nagyrészt,</i>	478.	Így mindazoknak az állításoknak a <i>nagyrészt,</i>
nemcsak a szemléleti helyettese a világnak, hanem egyben <i>értelmes világ is.</i>	483.	nemcsak szemléleti helyettese a világnak, hanem egyben <i>értelmes világ is.</i>
„polgári kísérlet a műalkotásra”.	486.	„polgári kísérlet a műalkotásra”.
a <i>keletkező szót</i>	513.	a <i>keletkező szót</i>
<i>keletkezésében pedig műalkotás. Így a szó</i>	514.	<i>keletkezésében azonban műalkotás. Így a szó</i>
az elrejtőzött világegész elemzése útján	527–528.	az elrejtőzött világegész elemzése útján
csak <i>úgy alkothatunk,</i>	541.	csak <i>úgy alkothatunk,</i>
elbáméskodhatik az eseményeinek	550.	elbáméskodhatik eseményeinek
azért rossz, mert	553.	azért rossz, azért nem mű, mert
állandó is. A művészi	562.	állandó is: A művészi
létre nem jöhet,	563.	létre sem jöhet,

nem a szemléleti	567–568.	a nem szemléleti
vonatkozása nem lehet közönséges. Tehát ebből az állításból,	581.	vonatkozása sem lehet közönséges. Tehát abból az állításból,
énekelj, haldokló	590–591.	énekelj, Haldokló
történik. <i>Mert noha</i>	594.	történik. <i>Mert noha</i>
róla: a folytonosság	610.	róla: amannak a folytonosság
mindaddig érvénytelen, amíg	616.	mindaddig értelmetlen, amíg
hogya miért	620.	hogya mégis miért
honszerelem nem magasztos,	625.	honszerelem sem magasztos,
dialektikáját sem. Azért	631–632.	dialektikáját se. Azért
szemben. És a	637.	szemben. Ez a
meg a vers	638.	meg csak a vers
<i>szemléleti egész,</i>	656.	<i>szemléleti végső egész,</i>
<i>pedig társadalmi</i>	657.	<i>pedig a társadalmi</i>
<i>pedig a költő</i>	658.	<i>pedig költő</i>
<i>szocialista módon, de valóságos szocialista módon kell szemlélnie.</i>	677.	szocialista módon kell szemlélnie.

Szövegeltérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK Melléklet
meg kissé	3.	meg egy kissé
<i>logikai alapelv,</i>	5.	<i>logikai alapelv,</i>
Ez a logika [!] <i>alapelv</i> tehát nincs ellentmondásban	8.	Ez a logikai <i>alapelv</i> tehát nincs ellenmondásban
minden dolog <i>azonos</i> önmagával,	12.	minden <i>dolog azonos</i> önmagával,
összefüggéseként	13.	<i>összefüggéseként</i>
<i>mi a művészet?</i>	26.	mi a művészet?

Szövegeltérések:

JAHSZK 2012	Sor	JKK
stb) tartalmu maga	18.	stb) tartalmú maga
művésztiség, – minthogy a	37.	művésztiség, – aminthogy a
maga beismeri ugyanott,	218.	maga, 'beismeri' ugyanott,
rendőr. Így a	252.	rendőr. Lám, a
sztrájk-segélyt,	276.	sztrájksegélyt,
ugy alkothatunk, ha	541.	ugy <i>alkothatunk</i> , ha
önmagukban mint forma szemléleti	558–559.	önmagukban (mint forma) szemléleti
mélyebbre, végsőbbre hatol	560–561.	mélyebbre, <i>végsőbbre</i> hatol

[Miért ilyen]

Szövegeltérések:

JAHSZK 2012	Sor	JKK
pillanatától eddig, amig szemléljük,	2–3.	pillanatától addig amig, amig szemléljük,

JAHSZK 2012	Sor	JKK
az általános meg nem különböztetett (értékalkotó) munka	14.	az általános (értékalkotó) meg nem különböztetett munka
kielégíteni képes. Más formát kívánó szükségletet elégít ki	20.	kielégíteni képes. Más formát kívánó szükségletet elégít ki

[Amennyiben marxisták] [1.]**Szövegeltérések:**

Tverdota 1985c	Sor	JKK
A nemzetiségi külön mivoltot,	14.	A nemzetiségi különleges mivoltot,
történelmi változatai alakították ki	15.	történelmi változásai alakították ki
mást jelent a	34.	mást jelenthet a
összes osztályokkal	38.	összes többi osztályokkal
irodalom történeti megértésének	53.	irodalom történelmi megértésének

Szövegeltérések:

Miklós T 1986–1987	Sor	JKK
szavának jelenetése nyomja el	35.	szavának jelentése nyomja el
és történetiség. Azt	70.	és történelmiség. Azt

Szövegeltérések:

JAHSZK 2012	Sor	JKK
különböző nyelvű versekben	22.	különböző nyelvi versekben

[Amennyiben marxisták] [2.]**Szövegeltérések:**

JA1941	Sor	JKK
irodalom. [új bekezdésben:] Különbözésük így nem	11.	irodalom. Különbözésük tehát nem
Ugyanígy a „burzsoá” fogalma egy és ugyanaz logikailag mindenki számára.	20–21.	Ugyanígy a „burzsoá” fogalma logikailag egy és ugyanaz kell hogy legyen mindenki számára.
nem tud szocialistául, aminthogy	24.	nem tud marxistául, aminthogy

Szövegeltérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
önmagával”. Figyeljük meg, hogy ez a végső alapelv	43.	önmagával”! Figyeljük meg, hogy ez a végső logikai alapelv
<i>tűnhetik fel, hogy</i>	61.	<i>tűnhetik föl, hogy</i>
<i>Igy azután azonosítván</i>	63.	<i>Igy aztán azonosítván</i>
<i>emeljük felszínre. Állításunk</i>	70.	<i>emeljük fölszínre. Állításunk</i>
<i>A művészi eszménykép</i>	104.	<i>A művészeti eszménykép</i>
erkölcsnek művészetre	124.	erkölcsnek a művészetre
pedig mindenekelőtt az a jellemző, hogy minduntalan összevették	137–138.	pedig mindenek előtt az jellemző, hogy a szépet minduntalan összevették

JAÖM ₃ 1958	Sor	JKK
kettő közt,	175.	kettő között,
Egyszóval: a történelmileg legfejlettebb tudományos módszer az alkotás stílusává váltódott-e az ideológiai tényben? Hiszen ami a tudományban a módszer, ugyanaz a művészetben a stílus.	204–216.	Egyszóval: <i>a történelmileg legfejlettebb tudományos módszer az alkotás stílusává váltódott-e az ideológiai tényben?</i> Hiszen ami a tudományban a módszer, ugyanaz a művészetben a stílus.
eltekintve	241.	(eltekintve

Szántó Judit portréja (PIM).

Keletkezéstörténet

A keletkezés ideje: 1930. szeptember–október.

A datálás indoklása:

Szántó Judit közlése az *Irodalom és szocializmus* című előadás keletkezési körülményeiről: „1930 telén a baloldali szociáldemokrata értelmiség egy kisebb csoportja létrehozta a Magyarországi Szociáldemokrata Párt Jaurès-munkaközösségét. Előadásokat szerveztek és tartottak, helyiségük a Szabómunkások Szakszervezetének VI. ker., Almássy tér 3. I. em. alatti, mintegy 100–120 személy befogadására alkalmas nagyterme volt. A kis munkaközösséghez egyre több kommunista értelmiségi kapcsolódott. Az első előadáson, Jaurès méltatása után, Nagy Lajos olvasta fel »Balanov generális« című, háborúellenes novelláját. Nagy Lajos erre az előadásra magával hozta József Attilát is, akit azután a program megbeszélésekbe is bevont a vezetőség. József Attila szívesen vállalkozott egy előadássorozat megtartására; akkor már hosszabb ideje foglalkozott egy tanulmány megírásával, amely a költészet eredőjének mozzanatait elemezte volna, a »társadalom — egyén; egyéniség — társadalom« kérdéspárral kapcsolatban. Ebből a tárgykörből írta »Irodalom és szocializmus« című előadását, amelynek anyagát a Munkaközösség vezetőségi tagjainak felolvasta, azok jóváhagyták s a munkaközösség egyik 1931 februári előadásán a nyilvánosság elé került. A felolvasás nagy érdeklődést keltett; József Attila azonban csak 1931. április 24-én lépett hivatalosan a munkaközösség tagjai sorába. Egyébként rövid idő múlva a Szociáldemokrata Párt vezetősége feloszlatta a Jaurès-munkaközösséget avval, hogy ott kommunista propaganda-előadásokat tartanak.” – ld. Szántó J 1957, 134–135. p. Eszerint az előadás szövegét a költő nyomtatásban is közzé szeretne volna tenni.

Egy másik írásban Szántó Judit így idézte föl a „szabadelőadás” születését: „És amiről Attila addig hallgatott, most kiderült, hogy az illegális munkában, mint előadó vesz részt. Így kértem meg, hogy nálunk a Jaurès-körben tartson előadást. Ha jól emlékszem az előadás címére: »Művészet és szoc.« címen tartotta. Ez a munkaközösség szinte a mozgalmi múltamat hozta vissza, hiszen ez is a szabók helyiségében, az Almási téren kezdődött.” – ld. Szántó J 1997, 87–88. p.

A gépiratos szövegváltozatok születése és az előadásra kiszemelt változat felolvasásai között viszonylag jelentős idő telhetett el. Az előadás címe, valamint a „Tisztelt Elvtársak!” megszólítás és a nyitó mondatok arra utalnak, hogy szerzője nyíltan vállalta elköteleződését a szocialista baloldal valamelyik irányzata (formálisan a szociáldemokrácia, a valóságban az illegális kommunista mozgalom) mellett, tehát megírására az után kerülhetett sor, hogy a *Nemzetiség és gondolkodásban* felmerült dilemmát a társadalmi és a nemzeti elv között (ld. a *Nemzetiség és gondolkodás* jegyzetét) immár nem a tudományos szocializmustól elhatárolódva oldotta meg, mint az 1930 szeptemberére keltezett „Tisztelt Szerkesztőség!” kezdetű töredékében tette, hanem a társadalmi elv elsőbbségét fogadta el. Az éles fordulatra még szeptemberben kerülhetett sor. Az időbeli közelséget az a – már említett – textológiai tény is aláhúzza, hogy az *Irodalom és szocializmus* egyik kéziratos rövid töredéke – a teljes szöveg utolsó bekezdéseinek egy fogalmazványja, ld. [puszta fikciókhoz] – ugyanannak a kockás füzetnek egyik lapján maradt fenn, amelyre

a *Nemzetiség és gondolkodás* című szöveget is írta. Nem zárható ki, hogy az *Irodalom és szocializmus* (egyik) első szövegváltozatát ebbe a füzetbe írta bele a szerző.

Az *Irodalom és szocializmus* koncepciójának 1930 szeptemberében történt kialakulására vonatkozó feltételezést közvetett módon megerősíti a *Nemzetiség és gondolkodás* hátlapján megőrződött vázlat, amelyen József Etelka és JA Margit körüti lakásának alaprajza látható. A szobák megosztását ábrázoló vázlat (és talán a költözés költségeit tartalmazó számítás) a *Nemzetiség és gondolkodás* kéziratánál valamivel később, minden bizonnyal közvetlenül a beköltözés előtt készülhetett. Szabolcsi Miklós szerint József Etelka 1930 nyarának végén költözött „az akkori Margit krt. 46. IV. 3. sz.” alatti kis lakásba – ld. Szabolcsi M 1992, 297. p. A házszámot Szabolcsi később eltérően adja meg: „A Margit körút 48. IV. emeleti lakást tulajdonképpen Eta bérelte. Attila talán szeptemberben költözött oda.” – ld. Szabolcsi M 1998, 36. p.

A hirtelen, éles fordulat nem mehetett végbe előzmények nélkül. Versek, levelek, a kortársi emlékezések tanúságtétele feltételezni engedi, hogy a költő marxizmussal történő megismerkedésének folyamata évekkel korábban vette kezdetét. 1930 szeptember–októberében már számottevő előzetes marxista műveltséggel rendelkezett ahhoz, hogy világnézeti fordulatát látványos gyorsasággal végrehajthassa. Választása inkább visszatérésnek tekinthető egy olyan meglévő, bár kétségkívül kevésbé éles körvonallal, kevésbé koherensen megfogalmazott marxista felfogáshoz, amelynek valamelyik változatát korábban már vallotta, de amelytől egy időre eltávolodott, talán el is szakadt, mintsem vadonatúj szellemi tájékozódás eredményének. Az *Irodalom és szocializmus* keletkezését tehát 1930 szeptemberének második felére és októberére tesszük.

Keletkezéstörténeti háttér

„Szabadelőadásában”, mint a címe: *Irodalom és szocializmus* is mutatja, JA szocialista irodalomfelfogás kifejtésére vállalkozott. Nem nehéz felismerni, hogy álláspontja a szociáldemokrata pozíciónál élesebben osztályharcos, a polgári társadalommal szemben elutasító, a történelmi korforduló közeledésének lázában égő illegális kommunista körök nézeteit osztja. Szociáldemokrata és kommunista esztétikai koncepció kialakítására korábban nemcsak külföldön, de Magyarországon is számos kísérlet történt. JA azonban nem ezeket a kezdeményezéseket folytatta. Nem kapcsolódott be egy folyamatban lévő marxista művészetbölcseleti diskurzusba. A húszas évek végén egy sajátos, a kor ismert külföldi és hazai, nem-marxista gondolkodóinak munkáira támaszkodó művészetbölcselet kialakítására tett kísérletet. Ezt a gondolatrendszert igyekezett továbbfejleszteni úgy, hogy egyeztetette azt a tudományos szocializmus általa érvényesnek tekintett alapelveivel és módszertani követelményeivel. Erre a nem szabályos utat követő megoldásra a radikális baloldali értelmiség köreiből volt fogadókészség. A költő crocei, pauleri filozófiai alapokra épülő művészetbölcseleti koncepcióját szocialista igénnyel továbbgondolva el tudta fogadtatni marxista irodalomesztétika gyanánt.

Irodalmi példái közül csak Dos Passos *Nagyváros* című regényével foglalkozik behatóbban. Utal Dante *Isteni színjátékára*, Balzac *César Birotteau* című regényére. Idéz

Ady Fölszállott a páva és Petőfi Tisza, Tiündéram, illetve Honfidal című verseiből (ez utóbbiból két részletet). Arany Vojtina *Ars poétikája* című versének nevezetes részletét szabadon idézi. A népmese, amelyre hivatkozik, azonosíthatatlan. A paraszat evő táltos ló több népmese kelléke lehet. Hedwig Courths-Mahlerre (1867–1950), az ismert és a korban népszerű giccses szerelmi történetek írójára a szöveg csak általánosságban utal.

Gondolatmenete nem tekinthető világos vonalvezetésűnek. Előadásában a költő nem egy adott témáról akart szólni. Mindent el akart mondani, amit ebben az időben a művészetről (voltaképpen a költészetről) gondolt, a húszas évek végén kidolgozott művészetbölcseleti koncepcióját marxista igényű gondolatrendszerre átalakítva kívánta a munkásmozgalomban részt vevő értelmiség előtt képviselni. Erre a teljességigényre utal a tanulmány alcíme: *Művészetbölcseleti alapelemek*.

A kéziratos hagyatékban fennmaradt írásra a nemzeti szempont húszas évek végi előtérbe helyezése és parasztorientációja után az 1930 őszen bekövetkezett, a proletariátus mozgalmára hivatkozó, gyökeres osztályharcos fordulat nyomja rá a bélyegét.

A szabadelőadás és a tanulmány szövegét sűrűn átszövik utalások Arisztotelész filozófiájára. Néhány alapfogalmát a költő a görög filozófusra vezeti vissza. Azonban nincs nyoma annak, hogy JA közvetlenül (fordítások alapján) Arisztotelész szövegeiből merített volna. Nem valószínű, hogy az alapfilozófiára vagy a logikára hivatkozva olvasott volna a *Metafizikából* vagy az *Organonból*. De annak sincs jele, hogy a szó művészetét tárgyaló *Poétikát* ismerte volna. Pontos szövegmegfelelések egyértelműen bizonyítják, hogy Arisztotelész filozófiájáról elsősorban Pauler Ákos *Aristoteles* című könyvének közvetítésével szerezte ismereteit – ld. Pauler 1922. Erre nézve rendelkezünk közvetlen adattal is. Egy későbbi rövid kéziratos töredékében JA említést tett erről az olvasmányáról: „Pauler Ákos írt egy könyvecskét Aristotelésről. Ebben a nagy görög bölcselkedő rendszerező gondolatának a »végtelen regresszus lehetetlenségének« elvét tartja. Arra tanít ez az elv, hogy az előfeltételek, okok, eszmények, kategóriák kutatása, a következtetések során el kell jutnunk egy végső előfeltételhez, végső okhoz, végső eszményhez és kategóriához.” – ld. [Pauler Ákos]. Egy tanulmányban, amely Pauler Ákos filozófiájának hatását vizsgálta az *Irodalom és szocializmusban*, felhívtam a figyelmet arra, hogy mindenütt, ahol a költő Arisztotelészre hivatkozott, voltaképpen Pauler Arisztotelész-interpretációját vette át, illetve magának Pauler Ákosnak a megfogalmazásaira támaszkodott vagy velük vitatkozott – ld. Tverdota 1982b, 539–561. p. Pauler Arisztotelész mögé bújtatására az 1930 januárjában megjelent Babits-pamflet kapcsán is figyelmeztettem – ld. Tverdota 2007b, 308–327. p. Pauler nevének elhallgatását talán a szabadelőadás vehemens kritikája magyarázza, amelyben a költő a polgári, konzervatív gondolkodást részesítette. Arisztotelész, túl egyetemes tekintélyén, talán azért is felelt meg jobban a hivatkozási feltételeknek, mert kívül állt a burzsoá–proletár antagonizmuson. Pauler Ákos rendszerében kiemelkedő szerep jutott a végtelen regresszus lehetetlensége arisztotelészi elvének. A magyar filozófus kortárs méltatója ennek átvételében és továbbfejlesztésében jelölte meg rendszerének egyik legfőbb eredeti vonását: „Mi az igazán új és eredeti Pauler bölcseletében? [...] az aristotelesi bölcselet éltető idegének (a regresszus in infinitum lehetetlensége a logikai, metafizikai és etikai területen) biztos kiboncolása és szerves továbbgondolása [...] az ő bölcseletének is az a tengelye, amit éppen ő oly mesteri kézzel az aristotelesi

bölcsélet alapidegének mutatott ki: a regressus in infinitum lehetetlensége alapján az abszolútum mint a relativumnak föltétele” – ld. Schütz 1934, 55, 56. p. Láttuk, hogy JA rövid kéziratossal följegyzésében Pauler *Aristoteles*-könyvéből éppen ezt az elemet, a végtelen regresszus tilalmát emelte ki. JA Pauler más munkáiban, elsősorban a *Bevezetés a filozófiába* című könyvében is találkozhatott ezzel az elvvel: „a feltételezett dologra nézve a feltételek száma sohasem lehet végtelen. Ezt a »végtelen regresszus lehetetlensége« elvének fogjuk nevezni; felfedezője Aristoteles” – ld. Pauler 1920, 32. p. Pauler Arisztotelész-interpretációja már az 1930 januárjában megjelent Babits-kritikájának koncepcióját is meghatározó erővel befolyásolta: „az ész addig serénykedett, mignem fölfedezte az arisztotelészi »végtelen regresszus lehetetlenségének« elvét.” – ld. JATC1 1995, 216–217. p. Az *Irodalom és szocializmus* megfogalmazásához párhuzamként mégis célszerű az *Aristoteles* című Pauler-könyvet idézni: „A logikában Aristotelesnek köszönjük annak a megállapítást, hogy minden logikai functio bizonyos végső, már tovább nem igazolható logikai alapelvek érvényét teszi fel” – ld. Pauler 1922, 139–140. p. *Irodalom és szocializmus*: „Arisztotelésznek egész rendszere ezen az alapelven épül föl. Így a logikában minden logikai funkció bizonyos végső, már tovább nem igazolható alapelvek érvényét teszi föl” – *Irodalom és szocializmus* [Tanulmány]. 348–350. sor.

A végtelen regresszus lehetetlenségének módszertani elve mögött voltaképpen a valóság esetegességei, spontán adottságai, relativumai abszolút, szilárd, megingathatatlan alapelvekre történő visszavezetésének koncepciója rejlik. Ez a koncepció a világról fogalmi vonatkozásban jól elrendezett, megnyugtatóan hierarchizált, stabil képet sugall, ahogyan képi-mitikus szinten ezt tette „a világ gyémánttengelye” kifejezés is. A pauleri négy „logikai alapelv” ennek a koncepciónak a kiindulópontjaiul szolgál. A költő kiemelten az azonosság elvével foglalkozik az *Irodalom és szocializmus*ban, ezen a ponton is Paulert követve, aki elfogadja Arisztotelésztől az A = A képletét, de saját rendszerébe ültetve átfogalmazza azt. Az ellentmondás princípiumát belefoglalja az azonosság elvébe: „Az első két princípium: az azonosság és az ellentmondás elve egy közös alapvető tételben foglalható össze, mely így hangzik: »minden dolog csak önmagával azonos«. Mert ha minden dolog önmagával azonos, akkor nem azonos más dologgal, s így jogosultak vagyunk az azonosság elvét oly módon kifejezni, hogy minden dolog csak önmagával azonos. E princípiumot mi is az azonosság elvének (princípium identitatis) nevezzük s a logikai alapelvek sorában elsőnek tartjuk” – ld. Pauler 1920, 27. p. JA követi a pauleri átfogalmazást: „Álljunk meg kissé itt, álljunk meg az azonosság elvénél. »Mindен dolog azonos önmagával«. Figyeljük meg, hogy ez a végső logikai alapelv [...] annyit jelent, hogy minden gondolati tárgyat annak kell elgondolnunk, ami. Ezért esik véle egybe a másik logikai alapelv, az ellenmondás elve. T. i. csak akkor gondolkodunk helyesen, logikusan, ha egyik állításunk nem mond ellent a másiknak” – *Irodalom és szocializmus* [Tanulmány]. 27. jegyzet

Gondolatmenetének egy pontján a szépség-elvet felismerhetően Pauler Ákos *Aristoteles*-könyvének erre a szöveghelyére alapozza: „bölcseleink szerint itt is kimutatható oly végső tárgy, amely szép már önmagánál fogva, amelynek megjelenése tesz bármit is széppé.” – ld. Pauler 1922, 144. p. JA ezt Pauler említése nélkül Arisztotelészre vezette vissza: „Arisztotelész [...] Azt állítja hibásan ennek a helyes elvnek az értelmében, hogy

kell lennie egy végső tárgynak, amely már önmagánál fogva szép és amelynek a megjelenése tesz bármit is széppé.” – *Irodalom és szocializmus [Tanulmány]*. 410–412. sor.

„ami változik, az egyben változatlan is. Magyarázatul szolgál, hogy változni csak az változhat, ami van, ami van az pedig önmagával azonos” – írja JA az előadásban, ld. 27. jegyzet. A szabadelőadás történetiségkonceptióját, változáselméletét Pauler Ákos Arisztotelész-értelmezése alapozza meg. Az „állandó-változó” fogalompárt, amelyre a koncepció épül, a költő az *Aristoteles* című könyvből kölcsönözte: „A substantia amennyiben tapasztalatunkban felmerül, két tényezőből áll: egy változóból és egy változatlanból. Sokratesen minden megváltozhat, összes testi és lelki tulajdonságai módosulhatnak és módosulnak is, pl. midőn megöregszik, de amellett mindig Sokrates marad. Van tehát Sokratesben valami, ami nem változik, ami állandóan ugyanaz marad. Ez az állandó mozzanat ép a valóság végső alanya, a substantia. Minden változó létezőben van ily változatlan mozzanat, ha egy darab ólmon annak minden tulajdonságát is módosítom, úgy térfogatát mint színét, halmazállapotát, hőfokát stb. az mindig ólom marad, épúgy, ahogy Sokrates is minden változáson keresztül állandóan Sokrates és nem Platon.” – ld. Pauler 1922, 49–50. p.

Az *Irodalom és szocializmus* gondolatmenetében ez a változáselmélet három vonatkozásban érvényesül. Egy darwinista szellemű okfejtésben azokat a változásokat idézi a költő, amelyeken az élővilág az élet változatlan fennmaradása érdekében esett át: „a fajok azért hasonulnak a környezethez, azért alakulnak át, mert meg akarnak maradni. És valóban, az élet bármennyit változik, bárhány alakot vett is föl, élet maradt. Mert ha a változó nem volna egyben változatlan is, akkor a változás eredménye nem változás, hanem megszűnés volna” – 27. jegyzet. A társadalmi formák folytonos változását pedig a társadalmiság állandóságának feltételeként határozza meg: „a társadalmi és történelmi életnek minden változása és belső ellentéte dacára van egy állandó mozzanata, maga a társadalmiság” – 27. jegyzet. Legközelebből azonban a művészet történetisége, a művészi állandó és a művészi változó viszonya érdekelte.

A szabadelőadásnak a formára és a matériára, az anyagra vonatkozó fejtegetései, hivatkozásai éppúgy, mint ellenvetései arra az Arisztotelész-értelmezésre vezethetők vissza, amelyet Pauler Ákos végzett el a görög gondolkodóról írott kis könyvében: „Ez a változatlan végső alany tehát nem szenvedőleges mozzanat, hanem bizonyos állandó tevékenység forrása. Ezt az érzékfölötti, de állandó hatásaiban megnyilvánuló végső alanyt az egyes substantiában, nevezi Aristoteles »formá«-nak [...] az anyagnak is legbensőbb változatlan mozzanata, vagyis lényege valami anyagtalán dolog, a forma [...] Minden, ami változik a létezőn, azt szemben a formával, Aristoteles anyagnak nevezi [...] A formát valami tevékeny princípiumnak tekinti, mely törekszik megnyilvánulni.” – ld. Pauler 1922, 50, 51, 56. p. A művészettel kapcsolatos reflexiókban a forma–anyag relációt a költő a forma–tartalom viszonytal helyettesíti.

Az *Irodalom és szocializmus* döntő módszertani újdonsága a materialista-monista álláspontra törekvés mellett JA korábbi művészetbölcseleti fejtegetéseihez képest a dialektika jelentőségének felismerése és ennek messzemenő kiaknázása a gondolatmenet kialakítása során. Az Isten mint végső mozgató kiiktatása, a világegész abszolútummá emelése, a forma és anyag, a forma és a tartalom viszonyának elemzése,

a változáselmélet érvényre juttatása elképzelhetetlen lett volna a dialektikának juttatott szerep biztosítása nélkül.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

A szöveghelyeket első előfordulásukra hivatkozva magyarázzuk.

Irodalom és szocializmus [Előadás]

27. jegyzet

ami változik, az hordozója a változásnak. Tehát mint hordozó mindig ugyanaz marad, minthogy pedig a változást hordozza, egyben mindig más és más: Az állandó és változó hordozottsági viszonyként való megfogalmazása Pauler *Aristoteles*-könyvére megy vissza: „az »alany« ép az, ami hordozója a különböző s esetleg egymással ellentétes tulajdonságoknak is. A substantia végső alanya mindannak, ami rajta előfordul” – ld. Pauler 1922, 49. p.

44–45. sor

minduntalan összevették a szépet a művészivel, holott egymáshoz semmi közük:

Mielőtt kifejtí koncepcióját a művészet mibenlétéről, JA elhárít több, általa elfogadhatatlannak ítélt megoldási kísérletet. Elsőként a művészinek a szépre alapozott elméletét utasítja el. Ezt a felfogását már a Babits-pamfletben is kifejtette: „A mű nem is való a széptan (aesthetika) kezeügyébe – a lényeg nem az, hogy szép-e, vagy sem.” – Ld. JATC1 1995, 231. p.

58–60. sor

De hol az a hülye matematikus, aki úgy próbálná a gyerekekkel megértetni a másodfoku egyenletet, hogy azt állítaná, hogy a másodfoku egyenlet célja a gyönyörködtetés: A költő a matematikust annak szemléltetésére hozza példaként, hogy a műalkotást éppúgy nem lehet a hozzá kapcsolódó érzelmekből magyarázni, ahogyan egy számtani feladat megoldása sem vezethető le a megoldása fölött érzett örömből. – Az *Irodalom és szocializmus*, mivel a költő húszas évek végén kidolgozott művészetbölcseleti felfogását foglalja össze úgy, hogy egyben a marxista esztétikai felfogás képviselőjére is igényt tart, korábbi szövegeinek számos elemét ismétli meg módosított vagy éppen változatlan formában. Különösen erős a folytonosság a szabadelőadás szövege és „A tudomány abban különbözik” kezdetű, 1930 tavaszára keltezhető töredék között. Így a matematikus példája előfordul ebben a szövegben is (a matematikust itt nyelvtisztító buzgalommal „számismerő”-re magyarítva): „És melyik számismerő nem bosszankodna vagy mosolyodna el nagyapaképpen, ha p.o. az egyenlet elméletét amaz érzelmekből akarnám kihámozni, amelyek az egyenlet felállítását és megoldását szükségképpen kísérik.” – ld. JATC1 1995, 265–266. p.

102–103. sor

Benedetto Croce intuicionista esztétikája szerint a művészet semmi más, mint intuición: JA röviden megismétli azt a polémiát, amelyet a húszas évek végén írott művészetbölcseleti fogalmazványaiában Benedetto Croce esztétikájával folytatott – ld. JATC2 1995, 27–29, 48–89, 122–128, 168–169. p.

111–112. sor

Csak megemlítem még, röviden, a beigért regénypéldát, Dos Passos Nagyvárosát:

John Rodrigo Dos Passos (1896–1970) portugál származású amerikai (USA) regény-, esszé- és drámaíró, költő, képzőművész. Pályakezdésének esztétizmusát a világháború sötét tapasztalatait feldolgozó, nagy sikerű regényei követték, későbbi műveiben pedig a háború utáni amerikai társadalom kritikus ábrázolása vált jellemzővé. A *Nagyvárosban* a mindennapok amerikai valóságáról kísérelt meg képet festeni sokszálú cselekmény keretében, montázsszerű technikával. A *Manhattan Transfer* (1925) – mely magyarul 1928-ban, Gaál Andor fordításában jelent meg, *Nagyváros* címen (Dos Passos 1928a) – Upton Sinclair műveéhez hasonlóan a kor baloldali értelmiségének kedvelt olvasmánya volt. A *Nyugat* 1928 telén (november–december) két recenziót is közölt a regényről (ld. M. Pogány 1928; Sinkó 1928). JA viszont már korábban ismerte a szerzőt, hiszen annak egyik versét (a Sacco és Vanzetti emlékére írott *Meghaltakat*) ő fordította magyarra, a fordítást pedig Kassák Lajos lapja, *A Munka* szeptemberi száma közölte (ld. Dos Passos 1928b). Ezt megelőzően is jelentek meg ismertetések a regényről: Tonelli Sándoré a *Széphalom* július–augusztusi, illetve Nádass Józsefé a *Szocializmus* júliusi számában. Elképzelhető, hogy a költő ezen lapszámok valamelyikét forgatta, de az sem kizárt, hogy Nagy Lajos vagy ismeretségi körének más baloldali tagja ajánlotta neki a könyvet.

116–119. sor

Tehát ahol dőzsölnek e regényben a bankárok és a pincérek alázatosan kiszolgálják őket, [...] épp ilyen undorítóan dőzsölhetnek: JA egy, a regény első könyvének második fejezetében helyet foglaló hosszú jelenetre utal – ld. Dos Passos 1928a, 34–50. p.

123–124. sor

És valóban részben ez a regény tartalma, mert ahol ez az ideológia nem hat a történeten belül, ott azonnal megjelenik a rendőr: A rendőrség a regény több pontján is az elnyomó hatalom eszközeként jelenik meg. Ezek egyike éppen az imént idézett jelenetben található: az egyik pincér, Émile barátja, Congo Jake elmond egy esetet, melyben munkaadója kihívta rá a rendőröket, és a heti bérét sem akarta kifizetni, mert Congo nem hajlandó kitakarítani a vécéjét – ld. Dos Passos 1928a, 46. p. A későbbiekben hasonló helyzetben egy másik szereplőt (Bud Korppeninget) is fenyegetnek a rendőrséggel, amikor a bérét követeli – uo. 79. p.

129–131. sor

Pl. egy házi szolga aljas bankárgazdájá meghal; [...] nem hagyhatja ott, mert ki-dobják: Tartalmi kivonatának alátámasztására a költő Phineas P. Blackhead, egy öreg bankár halálának jelenetét idézi a regény harmadik, utolsó könyvének ötödik fejezetéből – ld. Dos Passos 1928a, 458–461. p.

132–134. sor

Tartalmát tehát el tudnám mondani, [...] főhőse a new-yorki társadalom: A formát, vagyis a könyv történéseit már csak azért is nehéz lenne elmondani, mivel egy kísérletező író alkotásáról van szó, amelybe korának számos regénytechnikai újítását sűrítette bele: a *Manhattan Transfer* gyakorlatilag egyetlen hatalmas tabló, amelyben a

szerző a Jules Romains-i unanimista szellemiségnek megfelelően, ahogy azt JA is kiemeli, nem annyira az egyéni sorsot, mint inkább magát a társadalmat, annak keresztmetszetét ábrázolja. Dos Passos a film montázstechnikáját alkalmazva érvényesíti szimultanista törekvéseit, egymástól független helyszínek, események és szereplők hosszú sorát vonultatva fel; szinte minden jelenetében fények, színek, hangok és szagok sokasága fogadja az olvasót. A regény emellett előszeretettel alkalmazza a joyce-i tudatfolyam-ábrázolás eszköztárát is – bár elődjéhez képest viszonylag konszolidált formában –, gyakran időzve szereplői többé-kevésbé szerkesztett gondolatáramában, nemegyszer ebből a nézőpontból követve az események folyását.

134–135. sor

Tehát már ennek a formai mozzanatnak, hogy nem egyén a regény hőse, hanem egy társadalom, szintén az a tartalma, hogy írója szocialista: JA már kritikus pályafutása kezdetétől fogva a szövegközpontú műelemzés híve volt, itt sem tartja fontos tényezőnek a szerző tudatos szándékát. Bár marxista kritikusi sokszor felrótták Dos Passosnak későbbi „hitehagyottságát”, a *Manhattan Transfer* írásának idején még elkötelezetten baloldali gondolkodású író volt, aki számos sztrájkban és tüntetésen vállalt aktív részt a kommunisták oldalán, hol mint militáns, hol pedig mint újságíró. Noha a szóban forgó regény is erősen baloldali szemléletű, a már említett ismertetések mégsem feltételezték, hogy szocialista világlátást tükrözne; sokkal inkább az elbeszélő pártatlanságát hangsúlyozták.

146–147. sor

egyetlen mondatnak, annak, hogy éhes vagyok, a jelentésbeli phaenomenologiai elemzésével kezdtük: Az „*Éhes vagyok*” mondat elemzése kapcsán csak ebben a szövegváltozatban jelenik meg a JA-i koncepció egyik olyan eleme, amely a húszas évek végének fogalmazványaiiban még jelen volt, a fenomenológia módszertana. Egy másik helyen is felfedezhető a fenomenológiai tájékozódás önmagában elmosódó, de ezen utalás segítségével azonosítható nyoma: „Amikor szemlélünk, lényegeket szemlélünk. Nos a lényegszemlélet a valóság különös lényegeinek a szemlélete; a világegész pedig a valóság különös lényegeinek egyetemes lényege és csak mint ilyen, csak az összes többi különös lényeghez képest különös.” – 474–476. sor. Vágó Márta emlékezése szerint (ld. Vágó M 1975, 62–76. p.) JA a Kecskeméti testvérek (György és Pál) társaságában kávéházi eszmecsereket folytatott az epokhé gyakorlásáról és a husserli filozófia más kérdéseiről. A költőnek a nyolcvanas években előkerült kéziratai igazolták az emlékezést. A hagyatékból előkerült szövegtörödének lábjegyzetében a lényegszemléletről értekezve hivatkozik a költő Husserlre: „Szemléleten természetesen intuitio értendő. Lényegszemléletnek neveznünk szükségtelen, hiszen mindig és mindenkor lényegeket szemlélünk. E szemlélet Husserl phaenomenológiájának ideatio fogalmától sem különbözik másban, minthogy ez utóbbi ésszel feldolgozott szemléletet, tehát a tudomány számára hozzá nem férhető egyedi lényegek szemlélete helyén a tárgynak a tárgyak egyediségétől megfosztott, azaz nem valóságos, hanem eszmei szemléletét jelenti.” – ld. [Ihlet és nemzet] [21] [Az ember...], JATC1 1995, 79. p. Visszavezethetjük a költőnek ezt a módszertani beállítódását Pauler Ákos *Bevezetés a*

filozófiába című könyvének fenomenológiai fejezetére is – ld. Pauler, 1920. Vö. még: Enyvvári Jenő: *Adalékok az ideatio phaenomenológiájához*, ld. Enyvvári 1911, 66–83. p.; Somogyi József: *A fenomenológia történeti és kritikai vizsgálata*, ld. Somogyi J 1926.

164. sor

a matéria mint potencia és a forma mint aktus: JA itt is Pauler Ákos értelmezését viszi tovább: „miért vesz fel bölcselelnk a változó substantiában két állapotot is: a lehetőséget (potentia) és a valóságot (actus) [...] Midőn valami változik, valamely tartalom, mely azelőtt csak lehetséges volt, valóra válik.” – ld. Pauler 1922, 53–54. p. Ld. még *Keletkezéstörténeti háttér*.

165–167. sor

azt mondja: a matéria és a forma feltételeznek egy végső mozgatót, amely nem más, mint az isten. [...] Mert a valóság végső mozzanata, amelyből minden megérthető, nem az isten, amivel semmi sem érthető meg: JA itt Arisztotelésznek az első mozgatóról, az actus purusról, Istenről mint a létező világ végső okáról alkotott (Pauler által értelmezett) koncepciójával száll vitába: „A mozgató okok sorának végsősége annak a lénynak felismerésére vezet, mely a világnak végső mozgatója s egyúttal célja. [...] kell a létező világban is bizonyos végső mozzanatokra bukkannunk, melyekből minden változás, minden keletkezés és elmúlás megérthető. E mozzanatok a materia és forma, a potentia és aktus, melyek elemzése a végső mozgató, Isten létezésére vezet” – ld. Pauler 1922, 58, 141. p. A monista álláspont viszonylag új keletű volt az *Irodalom és szocializmus* megfogalmazása idején. Az 1930 elején megjelent Babits-pamfletben a költő még elfogadta a valóságos világnak a végső mozgatóra, Istenre való visszavezetését: „A valóságot elemezvén Istenhez jutunk, a múlt az ihlethez, az észen kívül az egyetlenhez, ami az állattal szemben emberré tesz.” – ld. JATC1 1995, 232. p. Erről részletesebben ld. Tverdota 2007b, 322. p. A végtelen regresszus lehetetlenségének elvéhez ragaszkodva azonban a költő materialista fordulata után is feltételezett abszolútumot – az anyagi valóságban. Ez az abszolútum az egyedi létezők egységes teljessége, a világegész, a világmindenség, az univerzum.

285–289. sor

Mármint egész röviden egy-két szót az összefüggések egészzé való tételének technikájáról. [/] Ajkaidon a nedves hazugság – [/] Azt hiszem metonymiának hívták. [/] Favágó első szaka: zuzmara szárnyas hajamra hull: Az előadás szövege befejezetlen. A szöveg végére zárásképpen írt néhány megjegyzés talán a szabadelőadás ama alaptételének költészettechnikai szemléltetését helyezi kilátásba, amely szerint az ihlet úgy teremt műalkotást, hogy a valóság néhány kiválasztott elemét teljes valóságnivá növeli, illetve, ahogy néhány mondattal előbb fogalmaz: „az összefüggések a művön belül is csak úgy érvényesek, ha szemléleti egészet alkotnak.” (233–234. sor) Valószínűleg a metonímia, a névátvitel stilisztikai trópusát kívánta a költő felhasználni, s ezen belül az egészet képviselő rész, a színekdoché révén. Egyik választott szemléltető példája Ady Endre *Úri szűz dicsérete* című versének egy sora volt: „Ajkidon a nedves hazugság”. (JA tévesen „Ajkaidon”-t írt. Másik példája saját, *Favágó* című verséből vett idézet.)

Irodalom és szocializmus [Tanulmány]

70–71. sor

Kautsky is ezt találja föl a munkásoknak: Karl Kautskynak az a munkája, amely a művészet kérdéseit is tárgyalja, a *Die materialistische Geschichtsauffassung I–II.: I. Natur und Gesellschaft (Természet és művészet), II. Der Staat und die Entwicklung der Menschheit (Az állam és az emberiség fejlődése)*, (Berlin, 1927), magyarul nem jelent meg. JA feltehetően Vas István közvetítésével ismerkedett meg Kautsky gondolataival, aki a *Korunk* 1929. július–augusztusi számában megjelent, *Az irodalom marxi vizsgálata* című tanulmányában a szegényes marxista esztétikai irodalom összefoglalásának keretében ezt írta: „De különben sem igen jelentek meg átfogó, speciálisan ezen a területen mozgó könyvek. Plechanovtól Bucharinig mindenki, aki a történelmi materializmusról írt, érinti többé-kevésbé sikeresen a művészetet is, de csak nagy általánosságokban. Egyébként itt is meglehetősen nagy a tisztázatlanság. Kautsky például, akit az internacionális szociáldemokrácia általánosan legjobb teoretikusának ismer el, legújabb, az élet minden területét átfogó művében, a materialista történelemfelfogásban a művészetet olyan játéknak mondja, melynek egyedüli célja a gyönyörködtetés és az önmagáért való szép, megengedve azonban, hogy néha praktikus célokat is szolgálhat.” A feltevést alátámasztja, hogy ugyanebben a számban jelent meg Nádass József kritikája a *Nincsen apám se anyám* kötetről.

79–89. sor

Azt is mondták az irodalomról, művészetről, hogy érzélem kifejezése. [...] Holott a művészet legalább annyira különbözik az érzélem kifejezésétől, mint a sirás meg az ásitás a szinpadirástól, ásitástól. A sirás valóban érzélem kifejezése, de a szinpadirás a szinpadirélemé. A szinpadirélem pedig nem valóságos, azért szinpadir. Ha meg nem valóságos, hát nem is érzélem. Ám összekotorhatna valaki olyasmit, hogy a sirás közvetlen érzelmi kifejezés, a szinpadirás meg közvetett. No s jó. Ebben az esetben ám ha valaki sir a szinpadon, az nem azt jelenti, hogy a színésznek bánata van, mert hisz akkor közvetlen kifejezés volna. Sőt, a színésszel madarat lehetne fogatni, ha jól adja a bánatosat. Hát nem is érzélem kifejezéséről forog ott a szó. Éppen megfordítva, *a bánat, az érzélem a forma, azaz formai elem, amely valami másnak a kifejezése végett szerepel*: Egy nem sokkal korábbra datált töredékben JA az ihletet definiálja hasonlóképpen: „AZ IHLET NEM ÉRZELEM KIFEJEZÉSE. Legalább annyira különbözik tőle, mint a sirás meg az ásitás a szinpadirástól, ásitástól. A sirás valóban érzélem kifejezése, de a szinpadirás a szinpadirélemé. A szinpadirélem meg nem valóságos, azért szinpadir. Ha meg nem valóságos, hát nem is érzélem. Ám összekotorhatnék olyasmit, hogy a sirás közvetlen érzelmi kifejezés, a szinpadirás meg közvetett. No s jó. Ebben az esetben ám, ha valaki sir a szinpadon, nem azt jelenti, hogy a színésznek bánata van, mert hisz akkor közvetlen kifejezés volna. Sőt, a színésszel madarat lehetne fogatni, ha jól adja a bánatosat. Hát nem érzélem kifejezéséről forog ott a szó. Éppen megfordítva, *a bánat, az érzélem a forma, azaz formai elem, amely valami másnak a kifejezése végett szerepel*.” – [A tudomány abban különbözik...], ld. JATC1 1995, 266–267. p.

94–95. sor

Nem szükséges, hogy én írjak verset, de ugylátszik, szükséges, hogy vers irassék, különben meggömbülne a világ gyémánttengelye. JA a korábbi változatban az axis mundival (világtengellyel) kapcsolatos kulturális tradícióra támaszkodik. A világtengely „az ókori kultúrák elterjedt elképzelése a kozmikus építményről. E konstrukcióban az ember saját életterét mint a »közép birodalma«-t, mint a *Föld* középpontját értelmezi, a zenitpont pedig a sarkcsillag, amely körül látszatra a többi csillag forog. Az égi kupola imaginárius tartópillérét *kristályos* anyagból álló *orsószerű* képződménynek vagy statikus világhegységnek, kozmikus *fának* tekintik. Samanisztikus kultúrákban a világtengelyt tartják annak az útnak, amelyen a sámán a világ építményének más síkjait elérheti, hogy ott égi és föld alatti lényekkel, istenekkel és démonokkal társalogjon törzse érdekében. A világtengely ábrázolásai a teremtés rendjét, valamint annak a gondolatát is szimbolizálják, hogy az emberiség egy szilárdan megalapozott világegyetemben él.” – ld. Biedermann 1996, 411. p. Nehéz lenne válaszolni arra a kérdésre, hogy ennek a kozmológiai mítosznak mely változatai jutottak el József Attilához. Feltételezhető, hogy a Kosztolányi Dezsővel a *Kalevaláról* folytatott beszélgetéseikben szóba került a világtengely képzete. Kosztolányi Vikár Béla *Magyarázatok a Kalevalához* című könyvéhez írt előszavában – amely Vikár dedikációjával megvolt JA könyvtárában is – ezt olvashatjuk: „Ez a csodamalom – írja a Szampóról – nem bűvös sámándob, ahogy régebben hitték, nem is templom, nem is szivárvány vagy szentkép, hanem az Irmansul-lal, az égtartó oszloppal maga a fölöttünk forgó csillagos égboltozat.” – ld. Vikár 1935, 11. p. Az Irmansul, helyesebben Irminsul, a germán mitológiában az égtartó oszlop neve. Az Irminsul (’Irmin oszlopa’) egy tölgyfa vagy faoszlop volt, amelyet a szászok vallásos tiszteletben részesítettek, mert hitük szerint ez kötötte össze a mennyet és a földet. Agárdi Ferenc a József Attilával folytatott kávéházi beszélgetéseikre utalva majdnem ugyanazokat a szavakat adta a költő szájába, amelyeket Kosztolányitól idéztünk: „Egyszer Attila a *Kalevala* hatalmas kötetével a hóna alatt jelent meg. Ezt az öreg Vikár Béla ajándékozta neki. Attila nagy előadást tartott a Szampó malomról, mely nem más, mint a világmindenség, és a Szampó tengelyéről, melynek tetején a sarkcsillag a szeg.” – ld. Agárdi F 1957, 273. p. Zavarba ejtően közeli megfogalmazással találkozunk Babits Mihály *Zsoltár férfighangra* című versének záró soraiban: „a planéták félrehajtják pályád előtt / az adamant rudakat”. Kenyeres Zoltán szerint „nem lehetetlen”, hogy Babits „adamant rúdja” kifejezéséből „származik József Attilánál a »gyémánttengely«” – ld. Kenyeres 1997, 64. p. Csakhogy azon túl, hogy mindkét költőnél többes számot találunk: „adamant rudak”, a „gyémánttengely” pedig egyes számban szerepel, nem kapunk választ a kozmológiai mítoszi képzet eredetére és jelentésére. Babits kedves költője, Vergilius *Aeneis*ének VI. könyvében találkozunk ugyan „adamant oszlopokkal”, csakhogy ezek nem az égboltot tartják, hanem „csak” a Tartarosz kapuját védik. (Lakatos István fordításában ércoszlopokról van szó: „roppant vaskapuját ércoszlopok őrzik”, de az eredetiben „adamante columnae” áll.) Valamelyest oldja az egyes és a többes szám közti feszültséget, ha az Atlasz-mítoszt figyelembe vesszük. (Atlasz maga is „a vi-

lág tengely megszemélyesítője”). Trencsényi-Waldapfel Imre mint „szörnyű titán”-ról ír róla, „aki [...] egymaga tartja a nagy oszlopokat, amelyek az eget a Föld fölött tartják” – ld. Trencsényi-Waldapfel 1963, 226. p. A világtengely képzetének jelentőségét a húszas–harmincas évek fordulóján JA gondolkodásában jól mutatja [*A tudomány abban különbözik...*] kezdetű töredékének ez a mondata: „Fejtegetéseim sarkcsillaga így a költészet, e körül fordul módjával gondolatom.” – ld. JATC1 1995, 264. p.

116–117. sor

„élc-impulzusait próbálja költészetté leszerelni”: Némileg átalakított idézet Németh László *Nincsen anyám, se apám* című kritikájából. Az idézet pontos szövege: „De a szellemnek ez az állandó élcgyártó kényszere, amelyet a tudat költészetté iparkodik leszerelni, minden verséből kiérezhető.” Németh László a kritika egy másik helyén beszél „a képzelet élc-impulzusai”-ról. – ld. Németh László 1929a, 649–650. p.

136–138. sor

És beszéltek az alak ragyogásáról, mint amaz Aquinói Tamás, aki szerint „Pulchritudo... consistit... in resplendentia formae. (A szépség a forma ragyogásában áll)”: A korabeli tudományos felfogás a mondatot Aquinói Tamásnak tulajdonította – ld. pl. Knight 1915, 60. p. Idézetében JA az eredeti mondatot, az értelmét tiszteltetben tartva, rövidítette le. Fordítása azonban pontatlan és félrevezető. A *resplendentia* nem ragyogást, hanem átragyogást jelent, s arra utal, hogy az eszményi forma átragyog az adott dolog esetleges, esendő külsőjén. A közönséges dologban megpillantjuk annak ideáját. A filozófiatörténet újabb kutatásai szerint a gondolat Albertus Magnustól származik. A teljes mondat így hangzik: „Pulchritudo non consistit in componentibus, sicut in materialibus (i. e. in compositione) sed in resplendentia formae, sicut in formali” – vö. de Bruyve 1975, 3. kötet, 166–167. p.

180–182. sor

Két másik sort is vehetünk, egy megíratlan költeményből: A történelem levele [/] már emelgeti a fedőt: A megíratlan költemény változatainak példájával JA a mű igazságának kritériumaként számol a műbeli kijelentéseknek a művön kívüli valósághoz való referenciális viszonya hitelességével. Az elemzés érdekessége, hogy a hitelességet a konkrét időbeli viszonyok korrekt jelzésétől teszi függővé, amelyek a megfelelő időhatározó szócska kiválasztásában és kitételében kell megnyilvánulnia.

273–287. sor

Vagy vegyük e regénynek egyetlen jelenetét. [...] Ez a tartalom nyilvánvalóan mai társadalmi jelentőségű: Az előadásban nem, csak a tanulmányban ejt szót a Dos Passos-regény e jelenetéről. A harmadik rész egyik kevésbé hangsúlyos szereplője, egy Anna Cohen nevű zsidó munkáslány történetét elemzi. Annából elkötelezett szocialista vőlegénye, Elmer próbál öntudatos munkást faragni (Dos Passos 1928a, 388–389, 419–420. p.), anyja viszont szidalmazza, és elzavarja otthonról, amiért sztrájkol (417–418. p.). A lány a veszekedés után mond lesújtó véleményt a saját tükörképéről (418. p.). Egy későbbi jelenetből, amelyben Anna szeretőjével, Dickkel beszélget, kiderül, hogy a lány – szükségből, mivel az összes sztrájksegélyt az any-

jának adta – sztrájktrő lett (453–455. p.). A költő által értelmezett baleset a könyv utolsó fejezetében történik (464–465. p.).

288–291. sor

Ez a valaki azonban nem is tud különbséget tenni [...] s a művészet meg a nem-művészet az ő szeme előtt összefolyik: Hedwig Courths-Mahler (1867–1950) népszerű német író, neve a század első felében eggyé vált az iparszerűen gyártott irodalmi giccsel. Érzelmes szerelmi regényei a két világháború közötti Magyarországon is rendkívül népszerűek voltak: 1918-tól 1937-ig háromszáznál is több kiadást értek meg.

317–318. sor

Költő, mondj igazat, de rajt ne fogjanak, csak akkor, ha elemeznek: Arany János *Vojtina Ars poétikája* című műve ismert helyének („Költő hazudj, de rajt’ ne fogjanak”) ironikus parafrázisa.

361–364. sor

Egyszóval nem mondhatunk olyan sekélyes és dialektikátlan, a józan ész meg-hazudtoló állításokat, amilyeneket bizonyos materialisták (köztük Raste is) tételeznek, hogy t.i. „nem a szellem teremtette az anyagot, hanem az anyag teremtette a szellemet”: Lippay Zoltán G. J. Raste álnéven megjelentetett *Kis könyv a dialektikus materializmusról* című munkájára tett kritikai utalás, ld. Lippay 1929. Lippayt egy, a középosztály helyzetével foglalkozó, 1919-ben publikált tanulmánya alapján a kommunista párthoz csatlakozó progresszív értelmiséginek tarthatjuk. A Tanácsköztársaság bukása után emigrációba vonult. Az 1926-ban megalakult Magyar nyelvű Forradalmi Írók és Művészek Szövetségének Németországban élő tagja, szerepelt az év novemberében Bécsben megjelent *Sarló és Kalapács Évkönyv* című antológia szerkesztőbizottságában és szerzői között. 1929-ben már a Szovjetunióban élt, és tagja lett az 1929 decemberében indult *Sarló és Kalapács* szerkesztőbizottságának. A Moszkvai Állami Egyetemen történész tanárként dolgozott. A József Attilát „lefasisztázó” *Platformtervezet*et felülbíráló, ítéleteit enyhítő, a párt álláspontját tükröző, a *Sarló és Kalapács*ban 1932-ben közzétett állásfoglalást valószínűleg Lippay Zoltán fogalmazta. 1945-ben Rákosi Mátyás a magyar kommunista pártvezetés munkáját segítő, Lippay hazaküldéséért is folyamodott, de ő végül Moszkvában maradt. *Kis könyv a dialektikus materializmusról* című munkájában valószínűleg az *Anti-Dühring*ből merített, de a kérdés bölcséleti aspektusa csekély mértékben foglalkoztatta. Figyelmét arra a gyakorlati haszonra összpontosította, amelyre a gondolkodásnak ezzel a fegyverével a társadalom megértésében és az osztályharcban szert lehet tenni: „hatalmas haszna van a munkásosztálynak a dialektikából. Egy lépést sem tehetünk, semmit sem tanulmányozhatunk helyesen a dialektika alkalmazása nélkül. [...] a dialektika az összes létező dolgok mozgásának a törvénye. Mindent – tehát csakis a dialektika törvényeinek megfelelően tudunk helyesen megérteni, vagyis ha dialektikusan gondolkozunk” – ld. Lippay 1929, 23–24. p. A szabadelőadásban a dialektikára vonatkozó mondatokból kifinomultabb, fölünyesebb tudás képe bontakozik ki, mint a dialektikus materializmusról írt *Kis könyvből*. A „dialektika” filozófiai terminusa először az *Ihlet és nemzet*ben, 1928 végén bukkant fel a

költő szóhasználatában: „egyetlen principiumunk az exisztencia dialektikája” – ld. JATC₁ 1995, 96. p. Ez a mondat sem a marxi–engelsi, sem a hegeli hagyományba nem illeszthető be, aminthogy idegen a költő által a húszas évek végén tanulmányozott *A tiszta ész kritikája* kanti szóhasználatától is. Mindazonáltal számolnunk kell a dialektikáról kialakított koncepciónak egy kanti elemével. Az egyik 1928-ra keltezhető töredékes kéziratban egyértelműen kanti kontextusban és fogalmi hálóban jelenik meg. A költő itt a mondat szerkezetében mutatja ki a dialektika objektív létét: „A társadalom antagonizmusát Kant az ember társiatlan társiassági hajlamából tételezi [...] A társadalom antagonizmusa első tételünk értelmében sokkal mélyebben gyökeredzik, mégpedig az ész ellentmondásaiban. A társadalom észtevékenység lévén, antagonizmusa az egyszerű ítélet vizsgálatánál kitűnik. Alany és állítmány az ítéletben szétkülönülésükkel alkotnak egységet, míg a nemzeti közösség, [...] éppen az ész dialektikájának megszűnése” – ld. JATC₁ 1995, 81–82. p. A dialektika kérdésének Lippay Zoltánnál differenciáltabb tárgyalása Marx vagy Engels írásainak ismeretén alapulhatott. *A puszta fikciókhoz vezet, [...] hátlapján grafitceruzás írással olvasható feljegyzés erre enged következtetni: „Engels: Dühring / Engels: Ludwig Feuerbach és a német klasszikus filozófia lezárulása, / Marx A Tőke II. kiad. Bevezető.”* Kovács György szerint a költő már Bécsben németül olvasta Engels művét – ld. Kovács Gy 1957, 151. p. A könyv nyitó fejezetében megtalálhatjuk a következő mondatot: „A régi görög filozófusok valamennyien született, természetadta dialektikusok voltak, és a legegységesebb koponya közöttük, Arisztotelész már vizsgálta a dialektikus gondolkodás leglényegesebb formáit is.” Könyvének XII. fejezete a *Dialektika. Mennyiség és minőség* címet viseli, a következő, XIII. fejezet címe pedig *Dialektika. A tagadás tagadása* – vö. Engels 1974, 20, 118–139. p. A költő német nyelvtudása azonban a bécsi időszakban aligha volt megfelelő ahhoz, hogy egy olyan nehezen emészthető szöveget, amilyen az *Anti-Dühring*, hasznosan forgatható volt. Az *Anti-Dühring* jól felhasználható passzusait a korabeli baloldali népszerűsítő irodalom bőségesen idézte. E preparátumok formájában a polemikus mű az utókor számára sokkal használhatóbb volt, mint az a tapasztalat, amit a szöveg folyamatos olvasása nyújthatott.

370–372. sor

A létező dolog öntevékeny, így tehát egyik mozzanata (a forma) öntevékeny nem lehet, mert akkor a valóságban létező dolog nem volna, akkor a valóságban csak forma volna: JA materialista következtetést vont le a számára alapul szolgáló Arisztotelész és az őt értelmező Pauler Ákos filozófiai idealizmusából, valóságos létezőként csak az ún. „elsődleges szubsztanciát”, az egyedi dolgokat ismerve el. Vö. „A szó szoros értelmében csak az egyes, önálló valóságot, azaz az »elsődleges substantiát« mondjuk létezőnek, aminő pl. Sokrates, ez a ház, ez a toll.” – ld. Pauler 1922, 47. p.

424–433. sor

kell lennie végső szemléleti mozzanatnak. És ez a műalkotás. [...] a művészet nem más, mint a nem szemléleti végső világegész helyébe való teremtménye egy végső szemléleti egésznek: A műalkotásról mint a szemlélhetetlen világegész szemléleti

helyetteséről alkotott koncepciót JA a húszas évek végén megfogalmazott töredékes művészetbölcseletében alakította ki, s az évtizedfordulón megjelent írásaiban, elsősorban a Babits-pamfletben nyilvánosságra is hozta. Szerinte a művészi cselekedet, az ihlet „a szemlélhetetlen világegész helyébe szemlélhető műegészlet alkot. *Műalkotáson kívül egészet soha nem szemléliünk.*” – ld. JATC₁ 1995, 217. p. A „végső szemléleti egész”-hez, a szemlélet birodalma abszolútumához úgy jutunk el, hogy a végtelen regresszus lehetetlensége elvét alkalmazzuk a szemlélet, a fogalom nélküli megismerés birodalmában.

441–442. sor

a mű világának minden pontja archimedeszi pont: Archimédész egy csigasort alkotott, amelyben az első csigát szilárdan rögzítette, a többi pedig mozgó csiga volt. Ez az emelő szerkezet kis erőfeszítéssel olyan súly felemelésére volt képes, amelynek elmozdítása közvetlen módon nagyságrendekkel nagyobb erő igénybevételét követelte volna meg. Ennek kapcsán jelentette ki az ókori tudós, hogy „adatok egy szilárd pontot, hol lábamat megvethetem és kimozdítom helyéből a Földet”. A mondas abban a változatban is megtalálható, hogy „adatok egy szilárd pontot, és kifordítom sarkaiból a világot!”. JA hivatkozása annak szemléltetésére szolgált, hogy a műalkotás minden legkisebb alkotóeleme szilárd, mozdíthatatlan részét képezi a műegésznek. Az értelmezés csak akkor helytálló, ha a „minden” szót „akármelyik” értelemben vesszük: „A mű világának akármelyik pontja lehet archimedeszi pont”. Ez ugyanis olyan pont, amelyből az összes többi pont elmozdítható. Ha minden pont egyszerre szolgálna archimedeszi pontként, akkor a mű világa mozdíthatatlan lenne.

516–518. sor

A költeményt eszerint ugysis fölfoghatjuk, hogy egyetlen keletkező szó, hogy a keletkező neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe és végső szemléleti egészbe foglal: JA alapvető meghatározása a művészetről: „nem más, mint a nem szemléleti végső világegész helyébe való teremtese egy végső szemléleti egésznek.” Ennek alkalmazása a nyelv művészetére, a költészetre a névvarázs-elmélet: „A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs”. Ezt a koncepciót a költő a nyilvánosság előtt az *Ady-vízió*-ban fogalmazta meg: „A költemény [...] nem más, mint neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe foglal: *névvarázs*” – ld. JATC₁ 1995, 168. p. A Babits-pamflet leírásai egybehangzanak ezzel a definícióval, s ez elmondható a *Magyar Mű és Labanc Szemle* című vitairat megfelelő helyeiről is. A hagyatékban fennmaradt művészetbölcseleti fejtegetések számos részlete ezt a koncepciót tükrözi vagy ennek valamely elemét fogalmazza meg. A koncepció tartalma megjelenik az *Irodalom és szocializmus*-ban is, de a „névvarázs” terminus éppúgy elmarad a szabadelőadásban, ahogyan a húszas évek végi írásokban, az *Ihlet és nemzet*-ben vagy a Babits-pamfletben leírt fogalmak: a dolog, az exisztencia vagy a világhiány fogalmai sem bukkannak föl benne. A hiány nem lehet véletlen, jelzi azokat a módosulásokat, amelyek JA nyelv és költészet viszonyára vonatkozó nézeteiben végbementek marxista fordulatának következtében. A változások nyilván kiterjedtebbek a szorosan vett névvarázs-elméletnél, a költőnek a nyelvről való felfogását egészében érintették. Fon-

tos különbség azonban az exisztencia vagy a világhiány terminusok hiányához képest, hogy a névvarázs-elmélet tartalma az előbbiekkal ellentétben szövegszerűen kimutathatóan nagyrészt átkerült a szabadelőadásba. JA az *Irodalom és szocializmus*ban is úgy gondolja, hogy a műalkotás a szó születésének analógiájára jön létre, és rendelkezik azzal az erővel, amellyel az először kimondott szó bírt arra a tárgyra nézve, amelynek nevet adott.

541–545. sor

Művet csak úgy *alkothatunk*, ha az alkotás pillanatában fennálló formájú társadalomnak a valóságos összefüggéseiből alkotjuk. Viszont ezek az összefüggések csak úgy érvényesek a művön [...] belül, ha egyetlen szemléleti egészet alkotnak és mint végső szemléleti jelennek meg. A *műalkotás tehát mindig a szemlélet határán jár*: A gondolatmenetnek ezen a pontján fogalmazódik meg legpregnansabban az a döntő gondolat, amellyel JA az *Irodalom és szocializmus*ban túlhaladta a műalkotásról mint végső szemléleti egészből a húszas évek végi művészetbölcseleti fejtegetéseiben kialakított koncepciót. A művészi állandó és változó dialektikájára alapozva bevezette gondolatrendszerébe a történetiség elvét. E módosult koncepció szerint a remekmű a szemlélet birodalmának abszolútuma, azaz végső szemléleti egész, de a szemlélet határa, ameddig a művésznek el kell jutnia ahhoz, hogy végső szemléleti egészet alkosson, nincs mereven, egyszer s mindenkorra lerögzítve. Időben változik, voltaképpen történetileg egyre inkább kitolódik. Ezt fejezi ki az az állítás, amely szerint „a műalkotás [...] mindig a szemlélet határán jár”.

592–593. sor

A formás valóság különbözőneműek folytonossága. Különbözőnemű mivoltára irányul alakító értelmünk és folytonosságához tapad szemléletünk: JA a gondolatmenetnek ezen a pontján Heinrich Rickert *Kultúrtudomány és természettudomány* című könyvére támaszkodik. Könyvének *Fogalom és valóság* című fejezetében Rickert a valóság tudományos megközelítése, a fogalmi megismerés alapkérdéseivel néz szembe, s ennek során leszögezi a kontinuitás és a heterogeneitás tételeit: „Ha bármely tetszésszerűen, nekünk közvetlenül adott létezés avagy történést figyelünk meg, könnyen juthatunk el annak tudatára, hogy abban sehol sem találunk éles és feltétlen határokat, hanem mindenütt csak fokozatos átmeneteket. Ez minden adott valóság szemlélhetőségével függ össze. A természetben nincsenek ugrások. Minden folytonos [...] Minden térben kiterjedt vagy időtartamot betöltő alakulat az állandóságnak ezt a jellegét viseli. Ezt a tételt röviden a minden valóság folytonossága (kontinuitás) tételének nevezhetjük. Ehhez azonban hozzájárul még valami más is. Semmilyen dolog és semmilyen folyamat nem egyezik a másikkal tökéletesen, hanem csak többé vagy kevésbé hasonló hozzá és minden dolgon és minden folyamaton belül ismét minden még oly kis rész is, minden tetszésszerűen, térben és időben még oly közeli vagy még oly távolról is különböző. Minden valóság tehát [...] különös, sajátos és egyedi bélyeget visel [...] Minden más és más. Ez a tétel a minden valóság különbözőneműségének (heterogeneitás) tétele [...] Ahová tekintetünket irányozzuk, mindenütt állandó másféleséget találunk és a különbözőneműségnek és folytonos-

ságnak ezen egyesülése nyomja rá az ésszerűtlenségnek ama sajátos bélyegét a valóságra; mivel tudniillik ez minden egyes részletében különmeműekből álló folytonosság, azért úgy, amint van, fogalmakba fel nem vehető. Ha tehát a valóságnak pontos visszatükrözését tesszük a tudomány feladatává, eredményül csak a fogalom tehetetlensége nyilvánul meg.” – ld. Rickert 1923, 32. p. A német filozófus tudományelméleti fejtegetését JA a műalkotásban rejlő világismeret jellemzésére alkalmazza.

603–605. sor

Hiszen több dolognak (hangnak stbinek) egyetlen egészként való szemlélete csak ritmusosan lehetséges: A mondathoz a költő ezt a lábjegyzetet fűzte: „V.ö.: Wundt: *Bevezetés a pszichológiába*.” – ld. 697. sor. JA a húszas évek végén, nem utolsósorban Pauler Ákos hatására, antipszichologista álláspontot foglalt el. Az *Irodalom és szocializmus* megírásának hónapjaiban pedig mint a burzsoá ideológia megnyilvánulásával fordult szembe a mélylélektannal: „Akkor Attila még távol állt a freudizmustól” – emlékezik erre az időre Szántó Judit, és így folytatja: „És emlékszem egy előadásra, amit egy analitikus tartott a nemi nyomorúságról. Attila itt felszólalt. A következőket mondta: »A munkásoknál ne beszéljünk nemi nyomorúságról. Oldjuk meg szociálisan a kérdéseket és akkor ez megszűnik előadásanyag lenni. Mert más az, ha egy tőkés 30 fokos melegben a selyempaplan alatt hideglelést kap és más az, amikor egy munkás 30 fokos hidegben egy kis kabátban didereg az utcán. Lakást az ifjúságnak.« Nagy taps. És Attila úgy érezte, hogy igaza van.” – ld. Szántó J 1997, 88. p. A pszichológiából származó tudás lebecsülő megítélésére az *Irodalom és szocializmusban*, illetve fogalmazványaiában is találunk példát. Ugyanakkor JA már 1930 tavaszán is Wundt *Bevezetés a pszichológiába* című művére támaszkodott. A könyv appercepcióról szóló fejezete a fogalmi gondolkodás és a szemlélet szerves összekapcsolódásának illusztrálása során azt magyarázza, hogy a gondolat egészlegessége folytán anélkül is belevághatunk valaminek a kifejtésébe, hogy előre tudhatnánk, melyek lesznek a nyitó mondatot követő kijelentéseink: „beszédünkben meglehetősen bonyolult gondolatokat nehézség nélkül juttatunk el befejezésükhöz, habár a mondat kezdetén egyáltalában nem voltunk még tisztában az egyes szavakkal és képzetekkel. E nehézségeket leküzdeni akaró önnevelésnek legbiztosabb segédeszköze az a feltétlen bizalom, hogy a meginduló gondolat szabadon és önkénytelenül le fog játszódni [...] az általános tartalom a hozzája tartozó egész érzelmi minőséggel már az első szó kimondásánál jelen volt, noha a képzetek és a hozzájuk rendelt szavak ama kezdeten túl alig voltak tisztán tudatosak” – ld. Wundt 1921, 98. p. A már többször említett „A tudomány abban különbözik” kezdetű töredékében JA így fogalmazta újra Wundt gondolatát: „Érzékelés, tapasztalás, észrebevés, sőt a gondolkodás is szemléleti tevékenység, hiszen vitatkozás közben hirtelen közbevágunk, anélkül, hogy mondanivalónkat eleve megfogalmaztuk volna. Hévvél és meggyőződéssel torkoljuk le ellenfelünket és igen gyakran utólag vesszük észre, hogy valóban milyen okosat mondtunk” – ld. JATC1 1995, 260. p. Ilyen előzmények után nem egészen váratlan a Wundtra történő hivatkozás az *Irodalom és szocializmusban*. Metronóm-kísérletek tanulságai alapján Wundt megállapítja, hogy „tudatunk ritmikus hajlamú [...] egész pszichofizikai szervezetünkkel áll a legszorosabb összefüggésben.

[...] maga a szervezet egyáltalában véve is ritmikus hajlamú”. A metronómütések sorának ezért „egészként kellett az eszméletben meglennie, [...] az ilyen sort [...] az eszmélet terjedelmének mértékéül fogadhatjuk el” – ld. Wundt 1921, 8–10. p. A valóság benyomásait ritmikusán felfogó tudatról szóló fejtegetést az *Irodalom és szocializmus* a tudat termékére, a műalkotásra viszi át. Az appercepcióról szóló fejezet művészetpszichológiai fejtegetést tartalmaz, amely párhuzamokat mutat a költő koncepciójával a műalkotásról mint rész nélküli egészről. Igaz ugyan, hogy JA elhatárolja magát azoktól a kritikusi megnyilatkozásoktól, amelyek a költő lelkével foglalkoznak, de az alkotó személyét zárójelbe téve mégiscsak válaszolni kíván arra a kérdésre: „Hogyan alakul a mű?” A válasz érdekében ugyanúgy felhasználhatta Wundt alkotáslélektani gondolatmenetét, mint az eszmélet ritmikus jellegéről szóló tanítását, de ha nem akart pszichologizálni, a pszichológus állításait nem a tudatra, hanem a tudat termékére, az alakuló műalkotásra vonatkoztatva depeszichologizálnia kellett az eredetileg lélektani okfejtést. Wundt szerint az alkotó egy eredeti összképpzettel rendelkezik a megalkotandó műről, majd alkotás során a mű egyes részletei szukcesszíve lépnek ki (bizonyos módosulásokat szenvedve) a kezdeti vízióból, hogy végül egységes, lezárt kompozícióként visszatérjen az eredeti összképpzethez: „a képzőművész, vagy a költő és a komponáló zenész is a műalkotás egészét szokta persze még csak határozatlan körvonalakban felfogni, mielőtt hozzáfogna az egyes részek kiviteléhez, miközben aztán hasonlóképpen eme szétválasztó tevékenységben alakul ki egy összképpzet, mely ama kezdetbe torkollik vissza. Eközben itt és amott is mindenekelőtt közbelépő asszociációk hatása alatt a gondolatok lefutása, valamint a műalkotások kompozíciója részleteiben eltéréseket és kiegészüléseket szenvedhetnek, de a folyamat törvényszerűsége a maga egészében érintetlen marad.” – ld. Wundt 1921, 97–98. p. Az *Irodalom és szocializmus*ban nem az alkotó cselekszik. Az alany maga a teremtő cselekedet. JA ezen a ponton az ihlet, a művészi cselekedet helyére új alanyt csempész be, a művészt, majd visszatér az eredeti alanyhoz. E tevékenység révén az ihlet ugyanazt a műegész teremti meg, amelyről saját nyelvén Wundt beszél. A Wundtra történt hivatkozás JA deklarált antipszichologizmusát érdekes megvilágításba helyezi. Ha volt pszichológus, akivel szemben a pszichologizmus vádjának indokoltságához nem fért kétség, Wundt volt az. Könyve záró fejezetében például kimondta, hogy „a szellemi tudományok elnevezése is csak annyiban jogosult, amennyiben a pszichológiára, a legáltalánosabban vett szellemi tudományra vannak alapítva” – ld. 138. p. Még a gazdasági élet történetét is pszichológiai meghatározásokra alapozta: „azon éles ellentétek, melyeket hitelviszonyaink és tőzsdekonjunktúrák ingadozásaiban megfigyelhetünk, végtére is csak az emberi lelki élet tulajdonságaiból magyarázhatók meg, a remény és kétkedés között való ingadozásból és ezen ingadozásokkal járó mindenkori indulatfokozódásokból” – ld. 127. p. JA tehát még antipszichologista korszakában is élt a lélektanból származó gondolatokkal, ha ezekkel saját koncepcióját alátámaszthatta.

693–694. sor

A „poëta doctusnak” (tudós költőnek) csúfolt Babits Mihály írja azt a hülyeséget, hogy: „mi volna más az Intuición, mint Ösztön?” És írja ezt az Írástudók Árulása

(!) c. „**tanulmányában**”: A főszöveghez írott saját jegyzetében a költő Babits Mihálynak *Az Írástudók árulása* című írásából idéz, és azzal vitatkozik. Babits mondata pontosan így hangzik: „Mert mi más az Intuíció, mint az Ösztönnek a megismerés forrásává való avatása?” – ld. Babits 1928, 364. p. (Babits cikkében az „intuíció” szót kisbetűvel írja.)

[Amennyiben marxisták] [1.]

33–34. sor

„**uralkodó jegye azon képzetemek valamelyike lesz, amelyek az illető osztályon belül való használatban tapadtak hozzájuk.**”: Az idézet Kertész Manó *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei* című könyvéből származik. A mondat pontosan így hangzik: „uralkodó jegyük azon képzetemek valamelyike lesz, amelyek az illető osztályon belül való használatban tapadtak hozzájuk.” – ld. Kertész M 1922, 9. p.

dalom összes csoportjai folyton fokozzák a szaktudás követelményét, csak az iskola az, mely gögősen halgat és méltatlankodva fogadja az elégedetlenkedőket, akik a pályaválasztást az iskola problémájává akarják tenni." És Nagy László szavát meghallotta a külföld. Évek óta kapott meghívásokat Lipcsébe, Bécsbe előadások tartására... De azt még sem tudta elérni, hogy megváltoztassa a krónikussá vált antiszelekció uralmát... Hiszen akkor első sorban őt magát kellett volna vezető munkára kiválasztani... És ha régi munkatársai közül akadtak is, akik azóta a bölcs belátás vizére eveztek, őt megnyugtatta az, hogy ő annál jobban ragaszkodott híveihez, minél jobban üldözte őket a hatalom. Egész ember volt a fél emberek világában.

(Budapest)

Kemény Gábor

A BUDAPESTI JAURES-MUNKAKÖZÖSSÉG. A polgárság

forradalmi harcában föl-föl villogó súlyos fegyver volt a szabadgondolat. Am alig hogy uralkodó és hatalmát féltő osztállyá vedlett át a polgárság, sutha került a szabadgondolat, a rozsdá ette s legfeljebb néhány humanista fitogtatta néha — rozsdásan — könyvtárszobájában félhomályában. Marx meg Engels bukkant rá valamelyik zugban. Mindakettő felismerte a benne rejlő tömegmozgató erőt. Megtisztították hát a rozsdától. Ragyogóvá csiszolták. Át is formálták az új harcok szellemében. A „szabadgondolat” kezükben többé nem önmagáért való; sorsa a dolgozók ügyévé válik, új nevet is kap (a tűzkeresztségben!): „proletár ateizmus.” És ez a név nemcsak tagadást fejez ki, hanem pozitívumot: szemléletet. A prole-

tár-ateizmus alkotó eleme a marxista világfelfogásnak. Jelen: fegyvert a polgári rend tekintélyei ellen vívott küzdelemben. Jelen: fegyvert a vallás mákonyával meg a babonával szemben. Jelen: írtó szerszámot a reakció gyökerei meg a tudatlanság ellen. Így szakadt ketté a szabadgondolkodók tábora, így alakultak mindenfelé külön proletárszervezetek, melyek azonban a pártoktól ténylegesen függetlenek maradtak. A proletár-ateizmus körül mostanában fokozott mértékben folyik a mérkőzés ezeken a szervezeten belül is kívül is. A harc vonal már-már végighúzódik egész Európán. Néhány hónappal ezelőtt futott híre, hogy a magyarországi szociáldemokrata párt vezetősége merész lépésre szánta el magát. Engedélyezte, hogy néhány fiatal ember Jaures-munkaközösség elnevezéssel szabadgondolkodó szervezetet alakítson a párt keretén belül. A kezdeményezés érdeme tehát nem a vezérférfiakat illette. Mégis meglepetést keltett a hír mindenfelé. — Mi történt, hogy e párt vezetősége, ha suba alatt is, de kezd a „szabadgondolattal” kacérkodni? Hiszen hozzászoktunk már nagyon is ahhoz, hogy a szociáldemokrata párt a felekezeti egyetértés bajnokaként szerepeljen, hogy a vallást mindeképpen „magánügy”-nek tekinti, éles ellentétben persze a tiszta marxista felfogással, mely szerint a vallás lehet magánügy a kapitalista állammal szemben, (nincs államvallás, egyházátamogatás, stb.) de nem lehet magánügy egy szocialista párton belül, a tagok közt.

Ime különben néhány dokumentum hamarjában arra nézve, hogy lehet-e várni tőlük szabadgondolkodó-szervezet alakítását: 1. A vezérférfiak között egyetlen egy feleke-

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

1931–1958

- HORVÁTH Lajos, *A budapesti Jaures-munkaközösség*, KORUNK, 1931. 5. sz. (május), 374–376. p. (375. p.)
- JÓZSEF Attila *Összes versei és válogatott írásai*, sajtó alá rendezte NÉMETH Andor, Budapest, Cserépfalvi, [1938].
- NÉMETH Andor, *Utószó egy utószóhoz*, SZÉP SZÓ, 6. kötet, 1938. 5. füzet (július), 477–479. p. (478. p.)
- JÓZSEF Attila, *Költészet és nemzet*, e munka anyagát József Attila hátrahagyott írásai közül SÁNDOR Pál válogatta ki és rendezte sajtó alá, [a kiadó előszavát írta] DEMJÉN József, Budapest, Nádor ny., 1941, (Dokumentum Könyvek).
- [DEMJÉN JÓZSEF] dj, *A kiadó előszava*. In: JA1941, 3–4. p.
- KÓSA János, *József Attila: Költészet és nemzet*, JELENKOR, 1941. 18. sz. (szeptember 15.), 12. p.
- BARABÁS TIBOR, *József Attila a szegénység költője*, Budapest, Szociáldemokrata Párt, 1942, 3–17. p. (12. p.)
- NÉMETH Andor, *József Attila*, Budapest, Cserépfalvi, 1944, 113–115. p.
- [FENYVESSY Jeromos Károly] Zászlós Károly, *Művészetbölcselet mogyoróhéjban : Aquinói Szent Tamás nyomán*, Budapest, Szépművészet, 1948, 1–2. p.
- NÉMETH Andor, *József Attila és kora : Harmadik rész : Férfikor I. Harcos esztendő*, CSILLAG, 1948. 6. sz. (május), 23–30. p. (28–29. p.) (A sorozat 6. folytatása.)
- LÁNG Gusztáv, *József Attila prózai írásai*. In: *Tudományos Diákkörök Évkönyve : 1955–56*, Kolozsvár, Bolyai Tudományegyetem, 1957, 227–240. p. (236. p.)
- DERSI Tamás, *Érdekes kiállítások tervei a Petőfi Irodalmi Múzeumban – csak éppen nincs még költségvetés*, ESTI HÍRLAP, 1957, 51. sz. (március 2.), 2. p.
- DERSI Tamás, *József Attila most előkerült tanulmányáról beszél Szántó Judit, a költő élet-társa*, ESTI HÍRLAP, 1957. 72. sz. (március 27.), 2. p.
- JÓZSEF Attila, *Irodalom és szocializmus*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1957. 1–2. sz., 134–146. p.
- SZÁNTÓ Judit, *Adalékok az Irodalom és Szocializmus keletkezéséhez*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1957. 1–2. sz., 134–135. p.
- JÓZSEF Attila, *Irodalom és szocializmus : József Attila kiadatlan tanulmánya*, 1–3. rész, MAGYARORSZÁG, 1957. 6. sz. (április 10.) 12. p.; 7. sz. (április 17.) 12. p.; 8. sz. (április 24.) 8. p.

1958–1980

- JÓZSEF Attila *Összes művei : 3. kötet, Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, sajtó alá rendezte SZABOLCSI Miklós, Budapest, Akadémiai, 1958, (József Attila Összes Művei), 313–327. p.

- HÉRA Zoltán, *A forradalmár ars poeticája : József Attila prózai műveiről*, NÉPSZABADSÁG, 1958. 168. sz. (július 17.), 4. p.
- SZABOLCSI Miklós, *József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla : Kísérlet*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1958. 4. sz., 440–461. p. (447, 457, 458. p.) In: Szabolcsi M 1959, 52–94. p. (66–67, 88–89. p.)
- SZABOLCSI Miklós, *József Attila : Egy válogatás elé*. In: Sz. M., *Költészet és korszerűség*, Budapest, Magvető, 1959, 7–51. p. (32–33, 35. p.)
- K. BOKOR László, *József Attila Összes Művei, III. kötet (Cikkek, tanulmányok, vázlatok)*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1959. 2. sz., 338–343. p.
- PÉTER László, *József Attila Összes Művei III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1959. 2. sz., 290–292. p.
- BORI Imre, *Vázlat József Attila ars poeticájáról*, HÍD, 1959. 4. sz. (április), 267–277. p. (273. p.)
- SZABÓ György, *József Attila és az izmusok*, A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI, 1959. 1–4. sz., 98–108. p. (103–104. p.)
- BORI Imre, *József Attila tanulmányai*, HÍD, 1960. 9. sz. (szeptember), 686–696. p. (686, 688–690. p.)
- GREZSA Ferenc, *Értelmes világ*, TISZATÁJ, 1962. 12. sz. (december), 5. p.
- GYERTYÁN Ervin, *Költőnk és kora : József Attila költészete és esztétikája*, Budapest, Szépirodalmi, 1963, 83, 196–202, 217–221, 230–234, 243–259, 284–295. p.
- MÉSZÁROS, István, *Attila Jozsef e l'arte moderna*, Milano, Lerici, 1964, (Poeti Europei : Saggi e Prose, 1), 205–264. p.
- BORI Imre, *A költőről szóltak...*, HÍD, 1964. 2. sz. (február), 105–120. p. (119–120. p.)
- FORGÁCS László, *Alakító értelmi szemlélet : Az intuíción elvű esztétika bírálata József Attila Irodalom és szocializmusában*, VALÓSÁG, 1964. 7. sz. (július 20.), 16–24. p.
- FARKAS János László, *Szemlélet és ihlet : Vázlat József Attila esztétikájáról*, TISZTA SZÍVVEL, 1964. 1. sz. (november), 147–158. p. (149–155. p.)
- FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Budapest, Magvető, 1965, (Elvek és Utak), 5, 24, 52–59, 72–83, 96–116. p.
- E. FEHÉR Pál, *A gondolkodó költő aktualitása : Forgács László: József Attila esztétikája*, ÉLET ÉS IRODALOM, 1965. 42. sz. (október 16.), 4. p.
- DÉSI Ábel, *József Attila esztétikája*, 7 NAP, 1965. 48. sz. (december 3.), 11. p. [Szabadkai hetilap.]
- TAMÁS Attila, *József Attila*. In: *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*, Budapest, Akadémiai, 1966, (A Magyar Irodalom Története, 6), 332–384. p. (380–381. p.)
- CSETRI Lajos, *Forgács László: József Attila esztétikája*, KRITIKA, 1966. 1. sz. (január), 50–52. p.
- PÉTER László, *József Attila esztétikája : Forgács László könyve*, DÉLMAGYARORSZÁG, 1966. 37. sz. (február 13.) 7. p. In: Péter L 2000, 120–122. p.
- GYERTYÁN Ervin, „Csokoládé fokhagymával” : *Megjegyzések Forgács László: József Attila esztétikája című könyvéhez*, KORTÁRS, 1966. 11. sz. (november), 1812–1817. p. (1813. p.) In: Gyertyán 1985, 40–55. p. (46–55. p.)

- FÖLDÉNYI László, *Forgács László: József Attila esztétikája*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1966. 5–6. sz., 687–690. p.
- JÓZSEF Attila, *Irodalom és szocializmus : Válogatott esztétikai tanulmányok*, válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta FORGÁCS László, Budapest, Kossuth, 1967.
- FORGÁCS László, *József Attila és korunk esztétikája*. In: JA1967, 5–50. p. (9–10, 18–19. p.) In: Forgács 1973, 369–411. p.
- FORGÁCS László, *Jegyzetek*. In: JA1967, 279–293. p. (282–284. p.)
- HÉRA Zoltán, *Jegyzetek József Attila esztétikájáról*, NÉPSZABADSÁG, 1967. 95. sz. (április 23.), 8. p. = *József Attila esztétikája* címmel. In: Héra 1968, 152–156. p.
- ILLÉS László, *József Attila: Irodalom és szocializmus*, TÁRSADALMI SZEMLE, 1967. 7. sz. (július), 127–131. p. (128–129. p.)
- KENYERES Zoltán, *Milyen vers írássék? : József Attila kritikai szemléletéről*, KRITIKA, 1967. 11. sz. (november), 50–54. p. (50–52. p.) In: Kenyeres 1974, 13–23. p.
- KAPOSI Márton, *József Attila: Irodalom és szocializmus*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1968. 1. sz., 113–114. p.
- FORGÁCS László, *Válasz egy kritikára*, KORTÁRS, 1968. 6. sz. (június), 997–1004. p. (997, 1001. p.)
- MÓZES Huba, „Az értelemig és tovább”, UTUNK, 1968. 43. sz. (október 24.), 4. p. In: Mózes 1970, 96–104. p.
- BALOGH László, *József Attila*, Budapest, Gondolat, 1969, (Nagy Magyar Írók), 61–62, 112–120. p.
- SOMLYÓ György, *Bevezetés az új francia költészetbe*. In: *Hallomás : Harminchat új francia költő*, válogatta, bevezette, fordította és jegyzetek S. Gy., Budapest, Európa, 1971, (Modern könyvtár, 209), 5–27. p. (14–15. p.) In: Somlyó Gy 1975, 96–118. p.
- VITÁNYI Iván, *Rokon művészetek – rokon tudományok és a zeneesztétika : József Attila*. In: V. I., *A zenei szépség*, Budapest, Zeneműkiadó, 1971, 96–101. p.
- FRIED István, [Hozzászólás], KÖZNEVELÉS, 1971. 22. sz. (május 30.), 16. p.
- SOMLYÓ György, *Mire tanít a költő? – és hogyan tanítják?*, ÉLET ÉS IRODALOM, 1971. 27. sz. (június 5.), 5. p. In: Somlyó Gy 1975, 141–151. p. In: Somlyó Gy 1977, 398–306. p.
- SÁRKÖZY Péter, *Kései sirató*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1971. 6. sz., 709–724. (724.) p. In: Szabolcsi M – Erdődy 1980, 212–242. p. = *A Kései sirató mint összegzés* címmel. In: Sárközy P 1996, 113–127. p.
- DIENER, Peter, *Pour une esthétique comparée : Benedetto Croce et Attila József*, RIVISTA DI STUDI CROCIANI, 1971. numero 10–12. (ottobre–dicembre), 395–403. p. (396–397. p.) [Tudományos folyóirat a Società Napoletana di Storia Patria-Napoli kiadásában.] *Esztétikai kislexikon*, szerkesztette SZERDAHELYI István, ZOLTAI Dénes, Budapest, Kossuth, 1972, 331–332. p.
- FORGÁCS László, *A mindenséggel mérd magad : Válogatott tanulmányok 1954–1970*, Budapest, Magvető, 1973, (Elvek és utak).
- RÓZSA Endre, *Humanizmus és forradalmiság József Attila költészetében [Hozzászólás]*. In: Angyal 1974, 13–26. p. (15. p.)
- PÉNTÉK Imre, *A tudatosság és művészi érvényesség [Hozzászólás]*. In: Irodalmi Múzeum 1974, 50–54. p. (54. p.)

- BALOGH László, [Hozzászólás]. In: Angyal 1974, 71–74. p.
- AGÁRDI Péter, [Hozzászólás]. Angyal 1974, 74–75. p. (74. p.)
- GYERTYÁN Ervin, [Hozzászólás]. In: Angyal 1974, 76–78. p. (77. p.)
- ZIMONYI Zoltán, [Hozzászólás]. In: Angyal 1974, 88–93. p. (93. p.)
- VADAS József, *Kérdő válasz*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1974. 4. sz., 1024–1032. p. (1030. p.)
- BATA Imre, *József Attila Petőfiről*. In: *Petőfi-mozaik*, szerkesztette PAÁL Rózsa, WÉBER Antal, Budapest, Tankönyvkiadó, 1975, 95–102. p. (97–102. p.)
- SOMLYÓ György, A „filozófiára kényszerített” költő, NÉPSZABADSÁG VASÁRNAPI MELLÉKLETE, 1975. 22. sz. (január 26.), 7. p. In: Somlyó Gy 1977, 307–314. p.
- THOMKA Beáta, *József Attila „esztétikai töredékei” : Szövegkollázs*, ÚJ SYMPOSION, 1975. 3. sz. (március), 92–94. p.
- FERENCZI László, *Adalékok József Attila marxizmusához*. In: *Tanulmányok a két világháború közötti hazai szocialista és antifasiszta irodalom kérdéseiről*, Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1976, (A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, 12), 53–69. p.
- TÖRÖK Gábor, *József Attila-kommentárok*, Budapest, Gondolat, 1976, 25, 167. p.
- SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény : József Attila pályája 1923–1927*, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 32), Budapest, Akadémiai, 1977, 62, 490. p.
- TASI József, *József Attila és a Korunk*, MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 1977. 2. sz., 134–155. p. In: Tasi 1996a, 123–152. p. (142. p.)
- BALOGH László, *József Attila Ady-képéről*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1977. 4–6. sz., 679–686. p. (683. p.)
- TÜTŐ László, *A proletárköltő társadalomfilozófiája*, MAGYAR HÍRLAP, 1978. 118. sz. (május 21.), 9. p. (Kultúra-Elmélet rovat)
- NAGY SZ. Péter, *A Toll : 1929–1938*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1978. 4. sz., 444–458. p. (451. p.)
- KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY GÁBOR, *A szó, amely a műalkotásban saját keletkezésének szerepét játssza : József Attila költészetének egy jellemző vonásáról*, LITERATURA, 1979. 1. sz., 87–97. p. (87. p.)
- TVERDOTA György, *József Attila költészetének kozmológiai vonatkozásai*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1979. 2. sz., 121–133. p. (127–130. p.)
- SOMLYÓ György, „Az esztétikai funkció autonóm jellegéről” vagy „A költészet nyomorúsága”. In: S. Gy, *Philoktétész sebe : Bevezetés a modern költészetbe*, Budapest, Gondolat, 1980, 353–425. p. (358–407. p.)
- TVERDOTA György, „Mindenség a semmiségbe...” : Kísérlet a „Költőnk és Kora” elemzésére. In: *JÓZSEF Attila, „Költőnk és kora”*, bemutatja T. Gy. és Vas István, Budapest, Európa – Magyar Helikon, 1980, 9–43. p. (31. p.) In: Tverdota 2005, 357–394. p.
- LACZKÓ András, *Jegyzetek József Attila esztétikájáról*, SOMOGY, 1980. 2. sz. (február), 24–33. p.
- SOMLYÓ György, *Tisztelet a poétikai Gondolkodónak is*, SOMOGY, 1980. 2. sz. (február), 9–10. p.
- GYERTYÁN Ervin, *A nemzet közös ihlet*, NÉPSZABADSÁG, 1980. 46. sz. (február 24.), 14. p. (Gyertyán Ervin sorozata József Attiláról 3.)

- GYERTYÁN ERVIN, *Hanyag társadalmunkra szabatos szavam van*, NÉPSZABADSÁG, 1980. 58. sz. (március 9.), 14. p. (Gyertyán Ervin sorozata József Attiláról 4.)
- BATA IMRE, *József Attila a dialektikáról*, KRITIKA, 1980. 3. sz. (március), 9–10. p.
- GYERTYÁN ERVIN, *Hanyag társadalmunkra szabatos szavam van*, NÉPSZABADSÁG, 1980. 58. sz. (március 9.), 14. p.
- BATA IMRE, *A művészet metafizikája*, ÚJ ÍRÁS, 1980. 4. sz. (április), 11–25. p.
- TASI JÓZSEF, *József Attila könyvtárából : Egy filozófiatanulmány*, MAGYAR NEMZET, 1980. 82. sz. (április 9.), 5. p. In: Tasi 2002, 158–160. p.
- TVERDOTA GYÖRGY, *József Attila Ady-víziója*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1980. 3. sz., 607–628. p.
- SOMLYÓ GYÖRGY, *A költészet: „Visszavonhatatlan tanúság”*, HÍD, 1980. 7–8. sz. (július–augusztus), 944–955. p.
- TVERDOTA GYÖRGY, *József Attila és Benedetto Croce : Az intuíció tanától az ihlet tanáig*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1980. 5–6. sz., 561–580. p. (561, 575. p.)
- PÉTER LÁSZLÓ, *József Attila útjain*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1980. 5–6. sz., 721–726. p. (725. p.) In: Péter L 2000, 218–230. p.
- PÉTER LÁSZLÓ, *Motívumnyomozás*, ÉLET ÉS IRODALOM, 1980. 44. sz. (november 1.), 4. p. In: Péter L 2000, 235–240. p.

1981–1989

- VERES ANDRÁS, *A marxista irodalomlélektan történetéhez : A két világháború között*. In: *A marxista irodalomelmélet története : A kezdetektől 1945-ig : Tanulmányok*, szerkesztette NYÍRÓ LAJOS és V. A., Budapest, Kossuth, 1981, 201–250. p. (214, 237–239. p.)
- SZIGETI LAJOS SÁNDOR, *Hiánytudat és teljességigény : Létérzés és magatartásforma*, LITERATURA, 1981. 1–2. sz., 228–239. p. (228. p.) In: B. Csáky 1983, 87–95. p. In: Szigeti L S 2002, 51–62. p.
- TVERDOTA GYÖRGY, *József Attila és Croce*, MAGYAR HÍRLAP, 1981. 27. sz. (február 1.) 9. p.
- BÁNYAI JÁNOS, *A kovács és a patkó : Adat József Attila költészet-értelmezéséhez*, HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK, 1981. 3. sz. (szeptember), 199–203. p. (201–203. p.)
- SALLAY GÉZA, *Az intuíció József Attilánál és Crocénál*. In: Fenyő D. Gy [1982], 57–67. p. (59, 65. p.)
- PONGRÁCZ MÁRIA, *Az Arany című vers elemzése*. In: Fenyő D. Gy [1982], 163–180. (164–165, 177.) p. = *József Attila: Arany* címmel. In: Kabdebó L 2001, 291–313. p.
- SZÉCHENYI ÁGNES, *József Attila emlékezetének változatai : Fejezetek a költőt megidéző versek történetéből*. In: Fenyő D. Gy [1982], 237–264. p. (257. p.)
- SZABOLCSI MIKLÓS, *Eredmények és vitás kérdések a jubileumi év termésében*. In: Fenyő D. Gy [1982], 291–306. p. (303. p.)
- BODNÁR GYÖRGY, *[Hozzászólás]*. In: Fenyő D. Gy [1982], 307–311. p. (310–311. p.)
- GYERTYÁN ERVIN, *[Hozzászólás]*. In: Fenyő D. Gy [1982], 312–325. p. (323–324. p.)
- NÉMETH G. BÉLA, *[Hozzászólás]*. In: Fenyő D. Gy [1982], 333–336. p.
- TVERDOTA GYÖRGY, *József Attila magyarság-élménye*, LITERATURA, 1982. 1. sz., 157–167. p. (163–164. p.) In: Tverdota 1987a, 52–71. p.
- TVERDOTA GYÖRGY, *Az ihlet tana : József Attila és Pauler Ákos*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1982. 5–6. sz., 539–560. p.

- SOMLYÓ György, A „szükséges fölösleg”. In: B. Csáky 1983, 177–194. p.
- TVERDOTA György, *József Attila és a crocei esztétika*. In: B. Csáky 1983, 191–205. p.
- BÓKAY Antal, *Verstípus és lírai kifejezőmód József Attila kései költészetében*. In: B. Csáky 1983, 127–145. p. (133–134. p.)
- NÉMETH Lajos, *József Attila művészettörténész szemmel*. In: B. Csáky 1983, 211–217. p. (214–216. p.)
- LÁSZLÓ Klára – LŐRINCZ Judit – SOMORJAI Ildikó, *Elsőéves egyetemisták József Attila-képe*. In: *Költőnk és korunk : Tanulmányok József Attiláról*, szerkesztette FENYŐ D. György, GELNICZKY György, Budapest, OPI, 1983, 55–76. p. (73. p.)
- TASI József, *Babits, Zsolt Béla, Hatvany és József Attila : Adalékok a „Tárgyi kritikai tanulmány” történetéhez*. In: *Mint különös hírmondó : Tanulmányok, dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára*, szerkesztette KELEVÉZ Ágnes, Budapest, PIM – Népművelési Propaganda Iroda, 1983, 135–170. p. (137, 145. p.) In: Tasi 1996, 87–128. p.
- TVERDOTA György, *Nagy Lajos és József Attila*, FORRÁS, 1983. 2. sz. (február), 45–55. (50.) p. = *József Attila és Nagy Lajos* címmel. In: Tverdota 1987a, 182–2003. p.
- TVERDOTA György, *Eszmélet*, LITERATURA, 1983. 1–4. sz., 283–298. p. (293. p.) In: Tverdota 1987a, 325–326. p.
- GYERTYÁN Ervin, „Tisztán meglátni csúcsainkat” : *Tanulmányok József Attiláról*, Budapest, Kossuth, 1985, 11–39, 169–196, 355. p.
- TVERDOTA György, „Egy, kit a szó nevéen szólít” : *József Attila névszemlélete*. In: *A miskolci Földes Ferenc Gimnázium 425 éve : 1560–1985*, szerkesztette PÁPAY Sándor, Miskolc, Földes Ferenc Gimnázium, 1985, 112–115. p. (114. p.) In: Tverdota 1987a, 72–92. p. (91. p.)
- AGÁRDI Péter, *Művészet és közösség*, Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó, [1985].
- EGYED Péter, *József Attila logikája*, KORUNK, 1985. 4. sz. (április), 304–307. p.
- TVERDOTA György, *Mi a tétje az időrendnek József Attila gondolkodástörténetében? ÚJ ÍRÁS*, 1985. 4. sz. (április), 17–27. p. (18. p.)
- TVERDOTA György, *József Attila Irodalom és szocializmusának szövegváltozata*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1985. 4–5. sz., 546–548. p.
- HORVÁTH Iván, *Nérvárás*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1985. 4–5. sz., 559–570. p.
- TVERDOTA György, *A születő szó és a használt szó*, LITERATURA, 1986, 1–2. sz., 174–198. p. (183–195. p.)
- TVERDOTA György, *József Attila nyelv szemlélete*, 2. rész, *A névtől a szóig*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1986. 1–2. sz., 54–75. p. (64. p.)
- TVERDOTA György, *József Attila szó kultusza*, 1. rész, JELENKOR, 1986. 9. sz. (szeptember), 834–842. p. (842. p.)
- TVERDOTA György, *József Attila szó kultusza*, 2. rész, JELENKOR, 1986. 10. sz. (október), 914–920. p. (918–919. p.)
- VALACHI Anna, *József Attila: Holt vidék*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1986. 5. sz., 559–571. p. (565. p.)
- GARAI László, „Kiterítenek úgy is” : *József Attila tragikus paradoxonai*, VILÁGOSSÁG, 1986. 12. sz. (december), Melléklet, 3–32. p.

- MIKLÓS Tamás, *József Attila-tanulmányok szövegének és keletkezési idejének helyreállítása*, MEDVETÁNC, 1986. 4. – 1987. 1. sz., 143–182. p. (146–149. p.)
- MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988, 58, 154–232, 280. p.
- SZIGETI Lajos Sándor, *A József Attila-i teljességigény*, Budapest, Magvető, 1988, 33, 40, 113–114, 371. p.
- TVERDOTA György, *Dialektika vagy skolasztika?*, ÚJ ÍRÁS, 1988. 7. sz. (július), 94–101. p.

1990–2004

- HORVÁTH Iván, *A vers*, Budapest, 2000 Könyvek, 1991, 25–47. p. (32–33. p.)
- GARAI László, „...amit meglátok hirtelen...” : *József Attila pszichológiai tesztjéről*. In: Horváth I – Tverdota 1992, 117–145. p. (125, 140. p.)
- HORVÁTH Iván, *A három verselmélet (Három példán bemutatva) I. A költészettan tárgya*. In: *A strukturalizmus után : Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben*, szerkesztette SZILI József, Budapest, Akadémiai, 1992, 57–112. p. (58. p.)
- SZABOLCSI Miklós, „Kemény a menny” : *József Attila élete és pályája 1927–1930*, Budapest, Akadémiai, 1992, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 40), 389–393. p.
- VALACHI Anna, *Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval*. In: Horváth I – Tverdota 1992, 229–258. p. (242, 251. p.)
- ERŐS Ferenc, „Freudomarxista” volt-e József Attila? In: Horváth I – Tverdota 1992, 259–293. p. (270. p.)
- N. HORVÁTH Béla, *Balladaadaptációk*. In: N. Horváth 1992, 93–102. p. (99. p.)
- N. HORVÁTH Béla, *József Attila és a népi írók*. In: N. Horváth 1992, 163–207. p. (166. p.)
- SZÓKE György, „Úr a lelkem” : *A kései József Attila*, Budapest, Párbeszéd, 1992, 12. p.
- TVERDOTA György, *A névvarázs poétikája*, HELIKON, 1992. 3–4. sz., 410–420. p. (410. p.)
- SÁRKÖZY Péter, *Croce e Gramsci – in Ungheria*. In: *Ellenzélben : Gramsci és Lukács – ma*, szerkesztette SZABÓ Tibor, Szeged, Szegedi Lukács Kör, 1993, 277–286. p. (281–282. p.)
- TAMÁS Attila, *József Attila*. In: *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerkesztő PÉTER László, szerkesztette GAJDÓ Tamás et al., Budapest, Akadémiai, 1994, 916. p.
- TASI József, *József Attila és a Bartha Miklós Társaság*, Budapest, Ecriture – Galéria, 1995, 141. p.
- TVERDOTA György, *József Attila tanulmányok és cikkek : 1923–1930 : Magyarázatok*, Budapest, Osiris, 1995, 47, 52, 67, 77, 131, 135–136, 163, 239, 240. p.
- LENGYEL András, *Az „elrejtőzött világegész” keresése : József Attila gondolkodói alkatáról*, FORRÁS, 1995. 4. sz. (április), 53–77. p. In: Lengyel A 1996, 15–54. p.
- LENGYEL András, *A föltárluló „semmi” : József Attila, Kosztolányi és a nihilizmus*. In: Lengyel A 1996, 194–272. p. (225. p.)
- MOHÁCSY Károly – VASY Géza, *Irodalom a középiskolák IV. osztálya számára*, Budapest, Korona, 1996, 243. p.
- N. HORVÁTH Béla, *Varázsvers vagy filozofikus létértelmezés? : József Attila: A hetedik*. In: Szigeti L S 1996, 219–232. p. (225–226. p.) = *A személyiség antinomikus rendje – A hetedik* címmel. In: N. Horváth 1999, 85–104. p.
- KABDEBO, Thomas, *Attila József: can you take on this awesome life?*, Budapest – Maynooth, Argumentum – Cardinal Press, 1997, 94. p.

- SZIGETI Lajos Sándor, *A modernitás antinómiái : Lengyel András József Attila- tanulmányairól*, TISZATÁJ, 1997. 7. sz. (július), 91–96. p. (96. p.) In: Szigeti L S 2002, 150–157. p.
- KENYERES Zoltán, *Babits és a metafizikus hagyomány*, ALFÖLD, 1997, 10. sz. (október), 62–68. p. (64. p.)
- LENGYEL András, *József Attila „semmi”-képzetéről*, TISZATÁJ, 1997. 12. sz. (december), 76–84. p. (78–80. p.)
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti könyvtár, 41), 131–133. p.
- TVERDOTA György, *A komor föltámadás titka : A József Attila-kultusz születése*, Budapest, Pannonica, 1998, 33, 45–46, 47, 256. p.
- TVERDOTA György, *Pauler Ákos és József Attila*. In: *A magyar művelődés és a kereszténység : La civiltà ungherese e il crsitianesimo* 3, Budapest – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum, 1998, 1402–1406. p.
- VERES András, *Alkotó portrék a magyar irodalomból : József Attila*. In: *Gépeskönyv : Sulinet digitális órák*, az órákat írta és szerkesztette V. A. és TÓTH Tünde, Budapest, felelős kiadó HORVÁTH Iván, 1998. Site: <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet>
- TVERDOTA György, *József Attila: Nyár, ÚJ DUNATÁJ*, 1998. 12. sz. (december), Műközelben Melléklet, 2–8. p. (8. p.) In: Tverdota 2006a, 187–198. p. (198. p.)
- HORVÁTH Kornélia, *Nyelv és szubjektum a lírában : József Attila: Talán eltűnök hirtelen...* In: H. K., *Tűhegyen : Versértelmezések a későmodernség magyar lírája köréből*, Budapest, Krónika Nova, 1999, 17–46. p. (31. p.)
- N. HORVÁTH Béla, *A hetedik : József-Attila tanulmányok*, Budapest, Pannonica, 1999, 16–17. p.
- TVERDOTA György, *József Attila*, Budapest, Korona, 1999, 51, 78. p.
- SZIGETI Lajos Sándor, *A klasszikus nagymonográfia műfaji határai : Szabolcsi Miklós József Attila-könyvéről*, TISZATÁJ, 1999. 11. sz. (november), 62–80. p. (67. p.)
- FARKAS János László, *Logika, de*, VILÁGOSSÁG, 1999. 12. sz. (december), 65–87. p. (67. p.)
- LENGYEL András, *József Attila világegész fogalmának forrásáról*, IRODALOMISMERET, 2000. 4. sz., 24–26. p.
- LENGYEL András, *József Attila exisztencia-fogalmáról*, MŰHELY, 2000. 1. sz., 50–58. p. In: Lengyel A 2005, 31–52. p.
- LENGYEL András, *József Attila önlét terminusáról*, IRODALOMTÖRTÉNET, 2001. 4. sz., 611–623. p. In: Lengyel A 2005, 53–69. p.
- LENGYEL András, *József Attila filozófiai tájékozódása és Halasy-Nagy József*, SZEGED, 2001. 12. sz., 49–50. p. In: Lengyel A 2005, 70–76. p.
- HORVÁTH Kornélia, *Versnyelv és műfajváltás József Attila Rejtelmek című versében*. In: Kabdebó L 2001, 142–157. p.
- PÁLFI Ágnes, *Hová vezetnek a „vadnyomok”? In: Kabdebó L 2001, 186–208. p. (187. p.)*
- PETHŐNÉ NAGY Csilla, *Irodalomkönyv : A középiskolák és gimnáziumok 12. évfolyama számára*, Budapest, Korona, 2001, 249. p. = Nemzedékek tudása – Tankönyvkiadó, 2011, 191–192. p. = 2012, 147–148. p. = 2013–2014, 2. kötet, 57. p.
- VALACHI Anna, *„Mint megnyílt értelembe az ige”*, SOMOGY, 2002. 3–4. sz. (március–április), 123–128. p. (123. p.)

- VALACHI Anna, *Költőalanyok titokzatos tárgyai*, ESŐ, 2002. 1. sz. (tavasz), 46–55. p. (48. p.)
- PÁLFI Ágnes, *Anorganikus vagy új-organikus? : József Attila Eszméletének értelmezéséhez*, IRODALOMTUDOMÁNY, 2002. 1–2. sz., 169–199. p. (173. p.)
- SCHWEITZER Pál, Az „igaz” és a „valódi” : Thomas Mann fogalmi ellentétpárja József Attilának az író üdvözlő költeményében, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 2002. 3–4. sz., 314–327. p. (317. p.)
- SZIGETI Lajos Sándor, *A virrasztó költő : Esszék, tanulmányok, kritikák*, Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2002, 52, 157. p.
- FARKAS János László, *A Logosz keresése József Attila költészetében*. In: Tverdota – Veres A 2003, 30–63. p. (56–57. p.)
- TVERDOTA György, „Szublimálom ösztönöm” . In: Tverdota – Veres A 2003, 141–160. p.
- TVERDOTA György, *A József Attila-kutatás dilemmái : Egy tanulmánykötet ürügyén*. In: Tverdota – Veres A 2003, 195–213. p. (201. p.)
- KASSAI György, *Ösiség és folytonosság József Attilánál*. In: Tverdota–Veres A 2003, 186–192. p.
- LENGYEL András, „...s én megkerültem érte a világot” : Az abszolútum problémája József Attilánál, TISZATÁJ, 2003. 4. sz. (április), 94–102. p. In: Lengyel A 2005, 16–30. p.
- LENGYEL András, *Az „Ihlet és nemzet” : József Attila nemzetfogalmáról*, ÚJ FORRÁS, 2003. 5. sz. (május), 31–39. p. In: Lengyel A 2005, 77–88. p.
- N. HORVÁTH Béla, „Az idő lassan elszívárog” : Idő-képzetek József Attila költészetében, PALÓCFÖLD, 2003. (Ünnepi Könyvhét különszám), 55–64. p. (58. p.) In: N. Horváth 2006a, 224–237. p.
- AGÁRDI Péter, *Művészet és humanizmus, gyermekek és felnőttek a magyar ezredfordulón*, TUDÁSMENEDZSMENT, 2003. 11. sz. (november), 3–13. p. (11. p.)
- AGÁRDI Péter, *A kultúra mint a szociáldemokrácia posztulátuma*. In: Feitl – Földes Gy – Hubai 2004, 245–263. (258.) p. In: Agárdi P 2006a, 147–148. p.
- GÖRÖMBEI András, *A magyar líra az ezredfordulón*. In: G. A., Nagy Gáspár : *Monográfia*, Pozsony, Kalligram, 2004, 7–19. p. (14–15. p.)
- MÉSZÁROS, István, *József Attila és a modern művészet*, fordította CSALA Károly; az utószót írta AGÁRDI Péter és ANDOR László, Budapest, Argumentum – Lukács Archivum, 2004, (Alternatívák), 7–14, 205–210, 231–243, 264. p.
- PÁLFI Ágnes, *József Attila mitopoézise a Medáliákban*. In: *A szó élete : Tanulmányok a hatvanéves Kovács Árpád tiszteletére*, szerkesztette SZITÁR Katalin, Budapest, Argumentum, 2004, 320–337. p. (321–322. p.)
- SÁRKÖZY Péter, *Croce József Attiláról, József Attila Crocéről*. In: *Benedetto Croce 50 anni dopo – Benedetto Croce 50 év után*, szerkesztette FONTANINI Krisztina, KELEMEN János, TAKÁCS József, Budapest, Aquincum, 2004, 461–464. p. (olasz és magyar nyelvű kötet)
- TVERDOTA György, *Tizenkét vers : József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*, Budapest, Gondolat, 2004, 102. p.
- LENGYEL András, *Az olvasó szerepe a költészetben : A kései József Attila egyik megfontolásáról*, KORUNK, 2004. 4. sz. (április), 67–77. p. (70–71. p.) In: Lengyel A 2005, 234–249. p. (240. p.)

SIMOR András, *Észrevételek József Attila verseinek közlési módjáról*, EZREDVÉG, 2004. 4. sz. (április), 63–69. p. (64–65. p.)

2005

ALFÖLDY Jenő, „*Van egy semmi kis furulyám*”: Népiség és folklórhatás József Attila költészetében. In: A. J. Arany öntudat : József Attila-tanulmányok, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2005, 102–150. p. (148–149. p.)

BÓKAY Antal, *A későmodern tárgyiasság elvei* : Az Irodalom és szocializmus. In: Bókay 2006, 262–270. p.

BORI Imre, *József Attila költészete*, BÁNYAI JÁNOS utószavával, Forum, Újvidék, 2005, 353. p.

GARAI László, *József Attila identitásai*, Budapest, Magyar Filmtörténeti Fotógyűjtemény Alapítvány, 2005, 104–109. p.

HORVÁTH Kornélia, A „*keletkező szó*” poétikája. In: Barták – Sciacovelli 2005, 128–144. p.

KOVÁCS Árpád, *Költészetbölcselet és metafora* : Az esztétikai tudat meghaladása József Attila, Mihail Bahtyin és Paul Ricœur szemléletében. In: Horváth Krisztina – Szitár 2006, 107–150. p. (107–130, 146–148. p.)

KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Csupasz tekintet, szép embertelenség*. In: Prágai 2005, 13–38. p. (19. p.)

OSZTROLUCZKY Sarolta, „*Egy kis játékot én is érdemelnék...*”: Fónikus harmónia és anagrammatikus jelenségek József Attila néhány kései versében. In: Barták – Sciacovelli 2005, 184–196. p. (192. p.)

OSZTROLUCZKY Sarolta, *Saját magá(ny)ról beszélő szöveg*. In: Horváth Krisztina – Szitár 2006, 278–299. p. (278–279. p.)

TÖMÖRY Márta, *A bábos fenomen – a drámatörténetben és napjaink gyakorlatában*, Budapest, Színház és Filmművészeti Egyetem, 2005, 8, 28. p. (DLA pályamunka, kézirat). Site: <http://szfe.hu>

VALACHI Anna, „*Irgalom, édesanyám...*”: A lélekelemző József Attila nyomában, Budapest, Háttér, 2005, 163, 334. p.

VERES András, *A József Attila-kutatás dilemmái*. In: Prágai 2005, 59–84. p. (73–74. p.)

VILCSEK Béla, *József Attila esztétikája*. In: eger2005@parnasszus.hu : Az egri Parnasszus Műhelytalálkozó antológiája, Budapest – Eger, Tipp Cult, 2005, 58–65. p. (62–63. p.) = V. B., *A meglett ember esztétikája* : József Attila eszmélkedése, PARNASSZUS, 2005. 1. sz. (január), 24–29. p.; V. B., *József Attila esztétikája*, PARNASSZUS, 2005. 4. sz. (április), 69–76. p.

TVERDOTA György, *Tömeg*, ÚJ DUNATÁJ, 2005. 1. sz. (január), 50–64. p. (64. p.) In: Tverdota 2006a, 119–222. p.

HORVÁTH Kornélia, *József Attila a nyelvről, a nemzetről és a költészetről*, MESTER ÉS TANÍT-VÁNY, 2005. 4. sz. (április), 124–135. p. (125–127, 131. p.)

PÓR Péter, *Szavak a kocka hetedik lapján*, HOLMI, 2005. 4. sz. (április), 461–472. p.

TÓTH Ákos, *A „vad” én nyomában* : Esszé és hajsza, TISZATÁJ, 2005. 4. sz. (április), 86–95. p. (88, 92, 95. p.)

- SZIKLAI László, *A reprezentatív költő : József Attila és az elidegenedés*, ESZMÉLET, 66. sz., 2005. (nyár), 6–18. p.
- AGÁRDI Péter, *Rátékint-e József Attilára pártfogón e század? : A XXI. század eleji befogadói horizont és József Attila baloldalisága* Tverdota György könyve alkalmából, ESZMÉLET, 66. sz., 2005. (nyár), 19–51. p. In: Agárdi P 2006a, 189–233. p. (210, 220. p.)
- VILCSEK Béla: *Az alak (a forma) kettős természete : József Attila töredékes esztétikája*, NAPÚT, 2005. 7. sz. (szeptember), Melléklet, 14–20. p. In: V. B., *A telített pillanat*, Budapest, Tipp Cult, 2006. In: V. B., *József Attila töredékes esztétikája*, Budapest, Magasles – Parnasszus Könyvek, 2006, 35–43. p.
- LENGYEL András, „*gondja kél a gondolatban*” : *Az értekező József Attiláról*, Szeged, Tiszatáj, 2005, 240. p.

2006–2016

- AGÁRDI Péter, *József Attila és a szocializmus – művelődéstörténeti megközelítésben*. In: Agárdi P 2006a, 239–264. (244–246.) p. In: Sárközi É 2007, 67–87. p. (71–73. p.)
- N. HORVÁTH Béla, *Az elvegyülés és a kiválás poétikája*. In: N. Horváth 2006a, 111–125, 122. p.
- HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Esztétika helyett a művészet metafizikája : József Attila korai művészbölcseleti töredékeiről*. In: Finta – Sipos L 2006, 94–110. p.
- TVERDOTA György, *József Attila vallásfilozófiai ihlete*. In: Finta – Sipos L 2006, 111–120. p. (112–115. p.)
- AGÁRDI Péter, „*Meglett*” *könyv az értekező József Attiláról : Lengyel András: „...gondja kél a gondolatban*”, FORRÁS, 2006. 11. sz. (november), 119–126. p. (120–121. p.)
- HORVÁTH Kornélia, *A világhiánytól a szövegig*. In: Finta – Sipos L 2006, 137–150. p. (137–147. p.)
- HORVÁTH Kornélia, *Metafora és költői nyelv*. In: H. K., *A versről*, Budapest, Kijárat, 2006, 81–135. (87–88, 91–100, 105–108, 127–128.) p.
- CSEKE Ákos, *A szenvedés fogalma : József Attila: Nagyönfaj, 2. rész*, KORTÁRS, 2007. 2. sz. (február), 70–89. p. (81. p.)
- BECK András, *Szó, szót követ : Horger a pácban*, BESZÉLŐ, 2007. 6. sz. (június), 107–112. p. (110. p.)
- TVERDOTA György, *Hegel öröksége és József Attila*, TISZATÁJ, 2007. 6. sz. (június), 57–63. p. (61. p.)
- LENGYEL András, *A „szükséges véletlen” : A Hegel, Marx, Freud margójára*, TISZATÁJ, 2007. 6. sz. (június), 72–82. p. (76–82. p.)
- GARAI László, *Munkásoknak emberi öntudat, avagy hol csúszott hiba a számításba?*, TISZATÁJ, 2007. 6. sz. (június), 105–111. p. (108. p.)
- TVERDOTA György, *József Attila Irodalom és szocializmus című tanulmányának metafizikai háttere*, LITERATURA, 2007. 3. sz., 308–327. p.
- N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008, 63–69, 86–92, 144, 198–209. p.
- TVERDOTA György, „*K betűkkel szól keményen...*”. In: „*Mielz valt mesure que ne fait estul-tie*” : *A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*, szerkesztette BARTÓK István et al., Budapest, Krónika Nova, 2008, 379–384. p. (379–380. p.)

- LENGYEL András, *Ignotus Neovojtínái és József Attila : Az alapozó költészetbölcselet forrásaihoz*, TISZATÁJ, 2008. 11. sz. (november), 102–114. p.
- CSEKE Ákos, *Egy tiszta költő : A tisztaság fogalma József Attila költészetében*. In: Cs. Á. – TVERDOTA György, *A tisztaság könyve*, Budapest, Universitas, 2009, 131–248. p. (163–164, 188–206, 219. p.)
- TVERDOTA György, *A Medáliák mint a tiszta költészet magyar mintapéldája*. In: CSEKE Ákos – T. Gy., *A tisztaság könyve*, Budapest, Universitas, 2009, 373–458. p. (412–415, 422. p.)
- TVERDOTA György, *József Attila és a tiszta költészet három modellje*. In: Cseke Ákos – T. Gy., *A tisztaság könyve*, Budapest, Universitas, 2009, 459–465. p. (460–461. p.)
- HORVÁTH Kornélia, *Az én költői alakváltozatai: versbeszéd és textualitás : József Attila, Rimay János, Pilinszky János*. In: H. K., *Irodalom, retorika, poétika*, Budapest, EditioPrincipes, 2009, 137–166. p.
- KOVÁCS Árpád, *József Attila irodalmi antropológiájához*. In: *A hermeneutika vonzásában : Kulcsár Szabó Ernő 60. születésnapjára*, szerkesztette BÓNUS Tibor et al., Budapest, Ráció, 2010, 349–373. p.
- VERES András, *Ritmus és struktúra : Babits és József Attila poétikájának különbségeiről, József Attila Babits-bírálatára alapján*, LITERATURA, 2009. 2. sz., 180–200. p. (184, 186. p.)
- TVERDOTA György, *Bűnvallomás : [Magad emésztő...]* In: TVERDOTA György, *Zord bűnös vagyok, azt hiszem : A bűn szerepe József Attila költészetében*, Pécs, Pro Pannonia, 2010, 39–60. p. (57. p.)
- TVERDOTA György, N. Horváth Béla: *A líra logikája : József Attila*, IRODALOMTÖRTÉNET, 2010. 1. sz., 133–144. p. (140–141. p.)
- KASSAI György, *Varázslat és rendszer : Kosztolányi Dezső és József Attila nyelvszemléletéről*, LITERATURA, 2011. 3. sz., 246–253. p.
- NOTHNAGEL Zoltán, „Különbözőneműek folytonossága” : *Heinrich Rickert tudományfilozófiája József Attila értelmezésében*. In: *Egy közép-európai értelmiségi napjainkban : Tverdota György 65. születésnapjára*, szerkesztette ANGALOSI Gergely et al., a szövegeket gondozta SÁRKÖZI Éva, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2012, 101–108. p.
- HORVÁTH Kornélia, *Líratörténeti hagyományvonalak a kortárs magyar költészetben*, ISKOLAKULTÚRA, 2012. 1. sz. (január), 63–70. p. (66. p.)
- VERES András, *József Attila marxizmusáról*, KRITIKA, 2012. 3. sz. (március), 19–23. p.
- RÓTH Judit, „A költő sose lódit” : *József Attila Thomas Mann üdvözlése című versének újraértelmezése*. In: *Adsumus X–XI. : Tanulmányok a XII. és XIII. Eötvös Konferencia előadásából*, Budapest, Eötvös Collegium, 2013, 29–41. p. (33. p.)
- SZÉNÁSI Zoltán, *A munkás és a fegyenc : Az áldozat mint történelmi és poétikai tapasztalat József Attila és Pilinszky János lírájában*, IRODALOMISMERET, 2013. 4. sz., 40–50. p. (41–43. p.)
- POMOGÁTS Béla, *Költő a költészetről : Jegyzetek Nemes Nagy Ágnes ars poeticájához*, LÁTÓ, 2013. 11. sz. (november), 87–92. p.

- COMBES, Francis, *Préface*. In: JÓZSEF, Attila, *Le mendiant de la beauté*, édition bilingue, poèmes traduits du hongrois par Francis COMBES, Cécile A. HOLDBAN, Georges KASSAI, Montreuil, Le Temps des Cerises, 2014, 16–17. p.
- NÉMETH ERZSÉBET – BOKOR Levente, *Tanúsítvány és műbizonylat : Történelem, irodalom, igazság*, [Németh Erzsébet interjúja Bokor Leventével]. In: N. E., *Kortárs írók, költők Erzsébetvárosban : Interjúk*, Budapest, Alterra, 2014. Site: <http://magtarsasag.files.wordpress.com/2011/10/interjc3ba.pdf>
- OSZTROLUCZKY Sarolta, „Veszem a szót...” : A „keletkező szó” poétikája József Attila költészetében, Budapest, Ráció, 2014, („...és a szöveg beszél” : Művek – Értelmezések – Elméletek, 4), 7–16, 45–87, 122–144. p.
- NOTHNAGEL Zoltán, *Szómágia és marxizmus : József Attila „névvarázs-elméletének” fejlődésmentete az Irodalom és szocializmusig*, ELSŐ SZÁZAD, 2014. 2. sz. (nyár), 107–124. p.
- TÜTŐ László, *Beletörődés, „jobb nem tudni”, stréberség : Változatok a meghátrálásra*, ESZMELET, 2014. 3. sz. (ősz), 135–154. p. (145, 148. p.)
- GARAI László, *József Attila: furcsa alkotói mód és egy furcsa barátság*, KRITIKA, 2014. 9–10. sz. (szeptember–október), 5. p.
- NOTHNAGEL Zoltán, *Mi a tétje a marxizmusnak József Attila gondolkodástörténetében?* In: *Válság és kultúra : A doktoriskolák IV. nemzetközi magyarságtudományi konferenciájának előadásai*, szerkesztette BENE Sándor, DOBOS István, Budapest, Nemzetközi Magyar-ságtudományi Társaság, 2015, 69–80. p. (73. p.)
- SZERDAHELYI István, *József Attila-problémák*, 2. rész, EZREDVÉG, 2016. 1. sz. (január–február), 118–133. p. (127. p.)
- SZERDAHELYI István, *József Attila-problémák*, 3. rész, EZREDVÉG, 2016. 2. sz. (március–április), 117–132. p. (117. p.)
- [Szerző nélkül], *Meggörbült a gyémánttengely*, KELET, 2016. (április 11.) Site: <https://www.kelet.hu> [Szabolcs megyei digitális napilap.]
- BORBÉLY András, *A tiszta folyamattól a forradalmi időig*, A SZEM, 2016. (augusztus 02.) Site: <http://aszem.info> [A kolozsvári Láthatatlan Kollégium online folyóirata.]
- KASSAI György, *József Attila és a nyelvészeti idealizmus*. In: „a lélek, a lét türelme”. *Tanulmányok József Attiláról*, Budapest, Balassi, 2017, 187–193.

281.278

Művészetbölcselet magyarázóiban

(Aquinoi Szent Tamás nyomán)⁽³⁾

Aqu. Szt. Tamás keveset beszél a szépről és ennek kapcsán a művészetekről. A Summa Theologica következő helyein van csak a művészet objectumáról, a szépről szó: Theol. I. qu. 5, a. 4. ad 1-um, I. qu. 39, a. 8., I–II. qu. 27, a. 1. ad 3-um. Továbbá az Exp. super Dionysium, de Divinibus nominibus IV-ik kapitulumában beszél egy kissé hosszabban a szépről. Régebben neki tulajdonították a De Pulehro et Bono c. opusculumot is, amelyről azonban kiderült, hogy Nagy Szent Albert tollából való.

Szent Tamás tehát gondolat-szintézisének édeskeves helyén beszél a művészetekről annak az objectuma kapcsán, azonban ő ily rövid helyen is sokat és mélyet tud mondani, s mi nem akarunk semmi mást, mint az ő tömörségét csupán felengedni, s amit ő röviden fejezett ki, azt mi hosszabban szeretnők letárgyalni.

Amikor mi szépről, műalkotásról beszélünk, azonnal a tudatfókusunkba tolakszik a kérdés: hát hogyan is alakul és hogyan is készül egy műalkotás? Hogyan jön létre a mű? A művészi cselekedet, amelyet ihletnek nevezünk vagy művészi faktornak, azonnal két részre osztja a valóságot azért, hogy kiválasztja magának azt a részt, ama valóság-elemeket, amelyekből művét majd megalkotja. Pl. ez nem úgy történik, hogy fog egy csomó szót és elhatározza, hogy azokból verset fog írni. Azonban úgy értendő a fenti megállapításunk, hogy a vers egy-két sora az egymásoktól függő asszociációk folytán szinte matematikai törvényszerűséggel meghatározza a többi, — vagyis a műnek minden pontja archimedeszi pont! S a szóbanforgó egypár sort elfogadván, a művész elméletben máris kiválasztotta a valóság egyik részét, — ezt a megállapításunkat minden jó műalkotás igazolja. Ezekkel a kiválasztott valóságelemekkel aztán az ihlet, a művészi faktor, a művészi cselekedet elföldi szemléletünk elől az összes többi, amit nem választott ki. Minden műalkotásban lényeges a kiválasztott, a több nem lényeges, hanem velejáró accidens csupán. Ennek az analógiáját látjuk a kegyelem világában is, ahol a predestináltak miatt vannak a többiek.

Már most világos az, hogy a valóság kiválasztott részait a művészi faktor megrögzíti és közös nevezőre hozza a divergens többi elemmel.

Azt is megállapíthatjuk, hogy az ihlet, a művészi faktor, vagy amit művészi cselekedetnek is nevezünk, tengelyként kell végighúzódnia

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

A születéstől a kritikai kiadásig

Az előadás írott változatban a költő életében nem látott napvilágot. A később főszövegként közölt, majd többször újraközölt teljes változat Szántó Judit birtokában volt, majd 1949-től Németh Andorhoz került: „József Attila az előadás gépiratát nálam hagyta. Én 1949-ben Németh Andornak adtam át a Csillagban való közlésre. A szerkesztési csere folytán Németh Andor elkallódottnak hitte a tanulmányt; halála után felesége értesített, hogy a tanulmányt átadta Waldapfel József professzornak. Így került vissza a nyomtatásban még eddig meg nem jelent tanulmány hozzám, illetve a Petőfi Irodalmi Múzeumba” – írja Szántó Judit az előadás szövegközlését bevezető mondataiban. – ld. Szántó J 1957, 135. p.

Egyes részletei *„Művészetbölcseleti alapfogalmak”* címen megjelentek a *József Attila összes versei és válogatott írásai* című, Németh Andor által szerkesztett, 1938-as kiadványban – ld. JAÖV 1938, 509–516. p. A szerkesztő által választott cím talán az eredeti írás alcímének: *Művészetbölcseleti alapelemek* változata. 1941-ben a Sándor Pál szerkesztette, a költő korábban publikálatlan értekező írásainak elegyét tartalmazó *Költészet és nemzet* más részletet közölt belőle – ld. JA1941, 11–13. p. Fenyvessy Jeromos Károly Dr. Zászlós Károly név alatt, 1948-ban megjelent brosúrája, amely a *Művészetbölcselet mogyoróhéjban* címet viseli, és Aquinói Szent Tamás esztétikája gyanánt ismerteti a költőnek az ihlet működésére, a műalkotás keletkezésére vonatkozó gondolatait, nevének említése nélkül, Németh Andor szövegközlésén alapul – ld. Fenyvessy 1948, 1–2. p. Tverdota György elemezte és értékelte e munkát (ld. Tverdota 1998b, 1402–1406. p.; Tverdota 2006b, 112–113, 114–115. p.). Németh Andor *József Attila és kora* címmel a *Csillag* című folyóiratban folytatásokban közölt pályarajzában (*Harmadik rész, Férfikor I. Harcos esztendő*) önkényes változtatásokkal és rövidítésekkel idézi az *Irodalom és szocializmus* egyik utolsó bekezdését – ld. Németh A 1947–1948 [6], 28–29. p. Vö. *Irodalom és szocializmus*, 611–638. sor.

JA *Irodalom és szocializmus* című előadásának egy korabeli visszhangja ismert. Horváth Lajos a Jaurès-munkaközösséget ismertető beszámolója a *Korunkban* az előadásokra is kitér: „Körülbelül 16 nyilvános előadás volt eddig. Ezekből 5 szexuális, 2 etikai-, 1 irodalmi-, 4 szabadgondolattal kapcsolatos és 4 különféle kérdésekkel foglalkozott.” – ld. Horváth L 1931, 375. p. Az „1 irodalmi” nem lehet más, csak az *Irodalom és szocializmus*.

Tárgyszerűen Németh Andor tett említést elsőként az előadásról, cím nélkül, alcímére utalva. A költő hagyatékában talált prózai fogalmazványok között szól róla, „amegyekben skolasztikus logikai apparátussal, sokszor vak doktrinerizmussal és a kifejezéssel erősen küzdve próbálja tisztázni a művészi tevékenykedés helyét és feladatát az emberi tevékenykedések között [...] Ebből a kéziratörmegből halásztam ki a jelen kötet számára a *Művészetbölcseleti alapfogalmak*, a *Munkanélküli írók táppénze* és a *Vallomás* című közleményeket.” – ld. Németh A 1938b, 478. p.

Demjén József a költő közlésre kiválasztott értekezéstörödékeit mint az alkotó munka alapfogalmait tisztázó fejtegetéseket ajánlotta az olvasó figyelmébe a *Költészet*

és nemzet kiadói előszavában – ld. Demjén 1941, 3–4. p. Kósa János a kiadványt némi tanácsalansággal fogalmazott ismertetőjében pamfletként értékelte: „bizonyára gúnyiratnak szánta egynémely mai filozófus ellen” – ld. Kósa J 1941, 12. p. Barabás Tibor Németh Andor 1938-as szövegközléséből kiemelte és értelmezni próbálta az *Irodalom és szocializmus* egyik legfontosabb tételmondatát: „A művészet nem más, mint a nem szemléleti végső világegész helyébe való teremtménye egy végső szemléleti egésznek”, s hangsúlyozta a költő szocialista elkötelezettségét, idézve az „Ami ma polgári művészet, már nem művészet.” mondatot – ld. Barabás 1942, 12. p.

1944-ben megjelent kismonográfiájában Németh Andor szót ejtett a költő kéziratban fennmaradt hagyatékáról, majd ismertette művészetbölcseleti koncepcióját, amelyet JA a húszas években fogalmazott meg, és amelynek marxista továbbfejlesztésére az *Irodalom és szocializmus*ban vállalkozott. Németh nem tett különbséget a megfogalmazás két stádiuma között. Cím szerint nem is említette a szabadelőadást, de a művészi állandóról és változóról szóló fejtegetést, azaz a műalkotásról kialakított koncepció történeti elvű továbbfejlesztését és az elképzeléseinek illusztrálására idézett Petőfi-vers, a *Honfidal* értelmezését egyértelműen az *Irodalom és szocializmus* szövegére támaszkodva rekonstruálta. Ugyanezt a részletet emeli majd ki és idézi részletesen a *Csillag* 1948-as évfolyamában írott JA-pályarajzában is. Az 1944-es kismonográfiában úgy tett említést az *Irodalom és szocializmus*ban kidolgozott két résztémáról, mintha azok két külön tanulmányban foglaltak volna helyet: „Hátrahagyott papirosai között több kidolgozott tanulmánya maradt fenn. Egyik az amerikai szociális regény problémáival foglalkozik, a másik a művészettel, azzal, ami állandó benne s ami változó.” Ezután Németh Andor teljesen világosan (az 1948-as pályarajz hivatkozott részleténél is szakszerűbben) összefoglalja az *Irodalom és szocializmus* művészetbölcseleti koncepcióját. (Ld. Németh A 1944, 113–115. p.)

Dr. Zászlós Károlytól (azaz Fenyvessy Jeromos Károlytól) az Aquinói Szent Tamás esztétikájának az *Irodalom és szocializmus*ból kölcsönvett idézetekkel történt illusztrációja hitelrontó misztifikáció, de tartalmaz egy figyelemre méltó értelmezői műveletet. A költőnek az ihlet működését jellemző cselekedeteit, a valóságalelemek kiválasztását, más valóságalelemek kizárását a kompozícióból teológiai fogalmakkal értelmezi át: „az ihlet mindig két részre osztja a valóságot azáltal, hogy kiválasztja az egyes valóságalemeket a többiekől, predestinál és reprobál.” (Ld. Fenyvessy 1948, 2. p.)

A *Csillag* című folyóiratban folytatásokban közölt pályarajzában Németh Andor az 1944-es kismonográfia után másodszor is felidézte JA művészetbölcseleti gondolatait és szellemi tájékozódását. Szót ejtett a költő Pauler Ákos-olvasmányairól is. Most sem különítette el e művészetbölcseleti koncepció húszas évek végi, a marxista befolyás előtti, és az *Irodalom és szocializmus* marxista igényű okfejtéseit, de jól leírta a szabadelőadásban is érvényesülő, a műalkotásról mint a szemlélhetetlen világegészt helyettesítő szemléleti egészről szóló tételét. Abban a bekezdésben, amelyben részletesen idézi az előadás szövegét, Németh Andor az 1944-es monográfiához hasonlóan rekonstruálja az *Irodalom és szocializmus*nak a húszas évek végén kelt koncepcióhoz képest regisztrálható újdonságát, a történetiség elvének a bevezetését, tehát a műalkotással mint szemléleti egészszel szemben felállítható követelményt, hogy az adott korban

végző szemléleti egész legyen, azaz törjön utat a szemlélet elérhető határáig. (Ld. Németh A 1947–1948 [6], 28–29. p.)

Harmadéves egyetemi hallgatóként Láng Gusztáv irodalmi tudományos diákköri dolgozatában arra vállalkozott, hogy átfogó áttekintést nyújt JA szépprózai és értekező prózai munkásságáról. Ennek keretében tért ki a költő „egyetlen hosszabb esztétikai tanulmányára”, a *Költészet és nemzetre*. Azaz Láng önálló értekezésként kezelte azt a válogatást és összeállítást, amelyet Sándor Pál JA különböző időpontokban írt, eltérő céllal készített szövegtöredékeiből kompilált a *Költészet és nemzet* című füzetben. Ennek a korpusznak a részét képezte az *[Amennyiben marxisták]* [2] első bekezdése, az *Irodalom és szocializmus* egy korábbi változata, amely az összeállításban *A nyelv társadalmi közösséget tartalmaz* címet viselte – ld. JA1941, 11–13. p. Láng korrekt módon ismertette a költő felfogását a nyelv közösségi voltáról, a nyelvek nemzetek szerinti különbözőségéről. Figyelmeztetett arra, hogy a szavak jelentésének általános érvénye kizárja az osztálynyelvek létét, de a szavak érzelmi velejárója folytán a beszélő osztály-hovatartozása nagyban befolyásolja a szavak használatát és így irodalmi karakterét is. Ennek illusztrálására idézte a „burzsoá” szó művészi alkalmazásáról szóló részletet – ld. Láng G 1957, 236. p.

Az *Irodalom és szocializmus* teljes szövegét először Szántó Judit tette közzé az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1957-es évfolyamában – ld. JA1957b, 134–146. p. A szövegközlést rövid bevezető előzi meg, amelyben a közreadó ismertette a kézirat történetét születésétől a Petőfi Irodalmi Múzeumba kerüléséig – ld. Szántó J 1957, 134. p. Egy nem sokkal korábbi keltezésű interjúban, Dersi Tamásnak válaszolva Szántó Judit néhány elemmel egészítette ki az alaptörténetet, amelyek a szabadelőadás sikerét emelték ki. Egyúttal azt állította, hogy a Vasas Szakszervezetben a költő megismételte előadását – ld. Dersi 1957b.

Az *Irodalom és szocializmus* három folytatásban megjelent a *Magyarország* című hetilap 1957. április 10., 17. és 24-i számában, József Attila kiadatlan tanulmánya alcímmel. Mint a szövegközléshez írt rövid bevezetőben olvashatjuk, a költő „legnevezetesebb esztétikai tanulmányát” a lap rövidítéssel, „egy Aristoteles metafizikájával polemizáló kitérés elhagyásával” tette közzé. A közölt szöveg alapjaként „előadása egyetlen teljes, a költő által sajátkezűleg javított gépiratos példánya” szolgált. A bevezető szerint a gépirat „a múlt évben”, tehát még 1956-ban került a Petőfi Irodalmi Múzeumba. A folyóiratközlés az *Irodalom és szocializmust* kiemeli a költő írásai, vélhetőleg az *[Esztétikai töredékek]* cím alatt az 1958-as kritikai kiadásban megjelent többi művésztöredéket tárgyu töredéke közül: „gondolatmenetének kristálytiszta világossága, éles dialektikája, példának szemléltető ereje a költő egyéb rokontémájú, jórészt későbbi fejtegetései fölé emeli, s kimagasló helyet biztosít számára a marxista esztétikai gondolkodás egész hazai történetében.” – ld. JA1957a/6. sz. (április 10.), 12. p. A második folytatás eleje röviden összefoglalja az első tartalmát. A harmadik folytatás eleje pedig az első két rész alapgondolataira tekint vissza.

A *Magyarországban* történt rövidített közlés és az *Irodalomtörténeti Közleményekben* olvasható teljes változat megjelenési ideje között nem lehetett nagy időbeli távolság, mert Dersi Tamás az *Esti Hírlap* 1957. március 2-án megjelent híradásában még az isme-

retlen szöveg iránt megnyilvánult érdeklődésről tudósított: „Megjelenését a kor irodalmával foglalkozó kutatók nagy érdeklődéssel várják” – ld. Dersi 1957a. Sőt, még az ugyanabban a lapban Szántó Judittal készített, 1957. március 27-én közzétett interjújában is csak ígérte, hogy a költő „egyik elveszettnek hitt [...] nemrég megkerült” előadását, „az egyik irodalomtudományi folyóirat a közeljövőben publikálja” – ld. Dersi 1957b.

Az első teljes, illetve a rövidített szövegközléseket nem sokkal később követte a szabadelőadás publikálása JA prózai művei kritikai kiadásában – ld. JAÖM3 1958, 78–100. p., jegyzet: 313–327. p. A főszöveg jegyzete Szántó Judit 1957-es közleményét idézve rekonstruálja a szabadelőadás keletkezésének folyamatát és a szövegtörténet későbbi állomásait. Az *Irodalom és szocializmus* jegyzetben közölt változatairól, a főszöveghez kapcsolható töredékekről azonban nem nyújt hasonló szövegtörténeti tájékoztatást, hanem mint a Petőfi Irodalmi Múzeumba bekerült kéziratokról ad számot. Összefüggő értékelésre tulajdonképpen csak azután nyílt lehetőség, hogy a szabadelőadás teljes szövege nyilvánosságra került az *Irodalomtörténeti Közleményekben* 1957-ben, illetve a kritikai kiadásban 1958-ban.

A marxista értelmezési paradigma hegemoniája

Az *Irodalom és szocializmus* befogadástörténete négy szakaszra tagolható. A teljes szöveg közzétételi ideje a marxista ideológia hegemoniájának időszaka volt, s ez a szabadelőadás értelmezési lehetőségeit is meghatározta. A később belépő új értelmezési paradigmák más és más utakat nyitottak, de a korábbi értelmezési irányok érvénye valamilyen mértékben továbbra is fennmaradt. Napjainkra legyezőszerűen kinyílt az értelmezés tere: az egymáshoz képest mellérendelt, a többi változattal szemben alternatív megoldásokat kínáló, egymással hol feszültségben levő, hol pedig ötvöződő interpretációs modellek sorozata jellemzi a kialakult helyzetet. Egy-egy korszak leírása során az új paradigma jellegadóknak tekinthető, de nem kizárólagosnak, tehát a befogadástörténet nem korlátozódhat az új irány bemutatására. Egy-egy paradigmán belül is megkülönböztethetünk központi szereplőket, akik a közös irányon belül eltérő tendenciákat jelenítenek meg. A marxista ideológián alapuló paradigma főszereplőinek a hatvanas években Szabolcsi Miklós, Bori Imre, Gyertyán Ervin és Forgács László tekinthetők.

A kritikai kiadás harmadik kötetét, a szerkesztés és a jegyzetelés színvonalát egyöntetű elismerés fogadta. A költő írásai is pozitív fogadtatásban részesültek, de az első reakciókból még hiányzott az a kivételes megbecsülés, amely a hatvanas évek kritikájában József Attilának mint a marxista esztétikai gondolkodás megújítójának kijárt. A kritikai kiadás tekintélyt parancsolt. A szöveggondozást érdemben senki sem vizsgálta felül. A jegyzeteket is jóváhagyta a kritika. A legfontosabb azonban, hogy a szövegek időbeli sorrendjének helyességét illetően nem merültek föl kételyek, s az óvatos és hozzávetőleges datálást is érvényesnek fogadta el a tudományos közvélemény. A költő gondolkodói fejlődésének képét a nyolcvanas évek közepéig a kritikai kiadás által sugallt kronológiai rend határozta meg. Az *Irodalom és szocializmus* kivételes gondolkodástörténeti helyet kapott, a költő marxista művészetbölcseleteként értékelte a szaktudomány. Az ún. *Esztétikai töredékeket* kivétel nélkül minden írás a szabadelőadás továbbfejlesztéseként interpretálta.

A kritikai kiadásról Héra Zoltán tollából a párt szócsövében, a *Népszabadság*ban megjelent első méltatás felért a kiadvány hivatalos jóváhagyásával. Héra a költő igazságkereső szenvedélyét, forradalmi aktivitását, feszített dialektikáját, valamint művészeti és filozófiai kérdésekben tanúsított széles körű tájékozottságát méltatta. Értékelése szerint JA művészeti tárgyú írásai visszaverték a szocialista művészettel szembeni burzsoá vádakat: eme írásoknak köszönhetően már nem lehet kétségbe vonni a szocialista művészet értékeit. A legmagasabb rendű humánium művészetét vázolja föl, és a legidősebb problémákhoz szólunk hozzá. A kötetben megjelent szövegek közül Héra az *Irodalom és szocializmust* emelte ki, mint amely „első, mindmáig legtartalmasabb összefoglalása nálunk a szocialista irodalom alkotói elvének”. Kiemelte, hogy „ebben a tanulmányban találkozunk először ennek az irodalomtörténeti ténynek és igazságnak *logikai levezetésével, esztétikai, filozófiai bizonyításával*”. Fontosnak tartotta, hogy JA a proletkulttal és a polgári esztétikákkal szemben, amelyek külső szempontok alapján magyarázták a művészetet, önmagából próbálta megérteni azt, elméleti „nagytakarítása” során pedig nemcsak a polgári esztétikák gyengeségeire, de a szocialista művészetre leselkedő veszélyekre is fölhívta a figyelmet. Héra fontosnak tartotta megemlíteni a tanulmányból a művészi állandó és a művészi változó „friss, újszerű” fogalmait, valamint azt a gondolatot is, hogy a műalkotás mindig a világ kicsiben; mindemellett hangsúlyozta azt is: JA jelentette ki először, hogy minden, amit kimondunk, forma. (Ld. Héra 1958, 4. p.)

Az első hivatkozás a kritikai kiadás szövegközlésére Szabolcsi Miklóstól származott, aki *József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla* címmel 1958. október 23-án előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémia JA-ülésszakán. Az előadásból készített azonos című tanulmányban a szerző idézte az *Irodalom és szocializmus*ban a műalkotás felépítéséről írott részletet (440–445. sor) és az ihlet munkájának a teljes napfogyatkozás hasonlatával történt szemléltetését (450–452. sor). Szabolcsi szerint az idézett részek egyaránt alkalmasak a modern festészet, ezen belül Derkovits Gyula művészetének jellemzésére és JA nagy gondolati költeményeinek magyarázatára. JA költészetének és Bartók Béla zeneművészetének összehasonlítása során Szabolcsi hivatkozott a kritikai kiadásban közölt *Egy Bartók-tanulmány vázlata* című írásra, amelyben hangsúlyos szerepet játszik a konszonancia és a disszonancia dialektikájának gondolata: „A Bartók-tanulmányvázlat beleilleszkedik egy sorba, azoknak a József Attila-tanulmányoknak sorába, amelyek a dialektika (néha túlzott skolasztikával történő) alkalmazásával az ellentétek egységében, s magasabb rendbe való egyesülésében keresik a világ – és a kor – problémáira a feleletet.” A tanulmányok sorában Szabolcsi elsőként az *Irodalom és szocializmust* említette. A két szöveg egy másik ponton is összekapcsolódik: „A vázlat egyik pontja, a 7. („Petőfi verse: Tied vagyok, tiéd hazám”) tudatosan kapcsolódik egy előző műhöz, az *Irodalom és szocializmus* c. tanulmánynak fejtegetéseihez.” Petőfi *Honfidalát* JA a művészi állandó és változó dialektikájának megfogalmazása során értelmezte (614–663. sor). (Ld. Szabolcsi M 1958b, 447, 457, 458. p.; Szabolcsi M 1959, 66–67, 88, 89. p.) A konferencián, amelyen Szabolcsi előadása elhangzott, Szabó György hozzászólásában József Attilának az avantgárdhoz való viszonyát taglalta, s kiemelte az *Irodalom és szocializmust*, amelyben „a költő élesen szembefordult az izmusokkal” – ld. Szabó Gy 1959, 98–108. p.

Szabolcsi egy francia nyelvű válogatott fordításkötetbe készített pályaképében, amelyet a szöveghez írt jegyzete szerint 1958 elején fogalmazott meg, de amely magyarul csak az 1959-es tanulmánykötetében jelent meg, már hivatkozott a „most kiadásra került prózai munkái hatalmas köteté”-re, s ennek keretében idézte és értelmezte az *Irodalom és szocializmust*: „A műalkotást ő »ihlet rögzítette valóság«-nak tekintette”, írta előbb, majd verseinek pontosan szerkesztett voltát szemléltetendő, idézte a *József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla* című tanulmányában is közölt részletet (440–441. sor), illetve a paraszat abrakoló táltos ló meséjével kapcsolatban a „nem valóságos tények” közötti „valóságos összefüggések”-ről szóló fejtegetést (575–583. sor) – ld. Szabolcsi M 1959, 35, 32, 33. p. Az 1961-ben megjelent francia nyelvű válogatott kötetben megjelent szövegváltozat nem tartalmazta a magyar eredeti elméleti írásokkal kapcsolatos megállapításait – ld. JA1961 Párizs, 165–188. p.

Az első szakmai méltatások az *Irodalomtörténeti Közlemények* és az *Irodalomtörténet* 1959. évi számaiban jelentek meg. Péter László szükségesnek ítélte Héra Zoltán *Népszabadság*-beli elismerésére visszautalni: „Ismertetésem megírása óta az előbbi megállapításomat jórészt igazolta Héra Zoltán cikke a költő esztétikai elveiről. (*A forradalmár ars poeticája*, *Népszabadság*, 1958. júl. 17.)” Ugyanakkor azonban leírta az érkező József Attilával szembeni lényegi fenntartását: „a prózai oeuvre kétségtelenül és lényegesen alatta marad annak a színvonalnak, amit művészi és világnézeti értékben József Attila lírája jelent.” Ezzel lényegében elsőként képviselte az érkező prózát és ezen belül az *Irodalom és szocializmust* értékelő szakirodalom egyik, a költő érkezői teljesítményét szigorúbban megítélő irányát, amelyhez maga Szabolcsi Miklós álláspontja is közel állt. A szabadelőadásra Péter csak egy rövid utalást tett. „A forma és tartalom kölcsönhatásának egyik illusztrációját meggyőzőnek és szellemesnek” találta. (Ld. Péter 1959, 291, 292. p.)

K. Bokor László felhívta a figyelmet arra, hogy JA a polgári kritika szubjektivizmusának bírálatához Németh Lászlónak a *Nincsen apám se anyám* kötet kritikájában leírt mondatából vett szemléltető példát: „élc impulzusait próbálja költészetté leszerelni.” Figyelmeztetett arra is, hogy a költő az „intuíció” fogalomnak a Crocénál használatos „szemlélet” jelentésű változatával élt az írásaiban. Végül rámutatott arra, hogy az *Irodalom és szocializmus* Babitsot bíráló lábjegyzetében hibásan idézte *Az írástudók árulását*. (Ld. K. Bokor 1959, 341, 342. p.)

Az *Irodalom és szocializmus* presztízsének emelkedését annak köszönhette, hogy a hatvanas években a marxista esztétika korszerű újfogalmazására törekvő szakemberek számára az egyik legmegfelelőbb kiindulópontul a költőként töretlen, sőt növekvő tekintélyű JA nemrég közkinccsé tett tanulmánya szolgált. Az úttörés érdeme Bori Imrét illeti, aki *József Attila költészete* címmel írt monográfiájában részletesen foglalkozott a szabadelőadással – ld. Bori 2005. A kézirat Bánya János utószava szerint Szabadkán, „az ötvenes évek végén készült. Az utószó jelzése szerint éppen 1959. december végén tett pontot a kéziratra, születésének napján, vagy ennek a napnak a közelében”. – ld. 354. p. A monográfia azonban nem jelent meg, csak a szerző halála után, 2005-ben látott napvilágot. Egy teljes JA-recepciótörténet ennek ellenére keletkezése idejében tárgyalhatná Bori munkáját, mert a tudós mintegy „ötven tanulmányt,

esszét, cikket jelentetett meg” pályafutása során József Attiláról – ld. 353. p. –, így a könyvben megfogalmazott álláspont vagy annak valamely változata közvetve folyamatosan hatást gyakorolhatott az olvasókra.

Az *Irodalom és szocializmus*ról készített elemzés tanulságait azonban a részletesebb kifejtést nélkülözve foglalta össze az irodalomtörténész. A szabadelőadás hatvanas években végbement befogadástörténetében ezért a *Híd* 1960. szeptemberi számában megjelent *József Attila tanulmányai* című írást kell figyelmünk középpontjába állítanunk, a monográfiabeli elemzést a sokkal későbbi, hatástörténetileg indokolt helyen érintjük. Igaz, József Attiláról írva Bori másutt is hivatkozott az *Irodalom és szocializmus*ra. Így a *Vázlat József Attila ars poeticájáról* című tanulmányban: „poétikai törvényt vont le a valósághoz való viszonya elemzéséből: »A műalkotás legkisebb elemében is műalkotás« – mondta egyik írásában. Másutt ezt találjuk: »a műalkotás minden pontja archimédesi pont«. Mint ahogy a világmindenség makro- és mikrokozmoszában is ugyanezek a törvények uralkodnak. A műalkotás mint egész tehát különleges eszközökkel organizált valóság lesz, az objektív valóság része, tehát az objektív valóság törvényeinek uralma alá kerül, »határolt végtelenség« lesz, sőt »értelmes és megszelídített« is. Fel kell hívni a jelzőkre a figyelmet, mert velük határozta meg a költő a műalkotás jellegzetes jegyeit.” – ld. Bori 1959, 273. p. A szerző ezt követően a mű mint határolt végtelenség így meghatározott fogalmával operált.

Bori álláspontja JA művészetbölcseleti koncepciójáról legrészletesebben az említett *József Attila tanulmányai* című írásában fogalmazódott meg – ld. Bori 1960b. Ez a tanulmány is megelőzte időben a hazai recepciót. JA elméleti munkásságának fontosságára és eredeti módon „íz-ig-vérig marxista” mivoltára hívta fel a figyelmet, elismerve, hogy a költő „a költeményekben teljesebben látta és fejezte ki a világot, mint a prózaíró” – ld. 686. p. Nem törődve a költő által használt terminológia szokatlanságával, magyarázatra szoruló voltával (szemléleti végső egész, világegész, művészi állandó, művészi változó), a szabadelőadásnak azt a részletét idézte föl, amelyben JA a szocialista irányművészet művészi érvényességének akadályait tárgyalja, elismerve, hogy érvényes műalkotásokat „csakis osztályharcos, szocialista ideológiával lehet” megalkotni – ld. 688. p.

Második nekifutásában Bori az alapkérdések tárgyalására vállalkozott. Dióhéjban összefoglalta az *Irodalom és szocializmus* művészetkoncepcióját. Az alapszöveg kifejezéseit kölcsönvéve, az ihlet munkáját jellemezte, ahogyan a szemlélhetetlen világegész helyébe szemlélhető műegész, „határolt végtelenséget” alkot. Az így értelmezett műalkotást Bori „a különösnek egyik sajátságos eseteként” fogta fel, azaz hidat igyekezett verni Lukács György születőben lévő kései esztétikája és József Attila művészetbölcselete között. Megragadták figyelmét a költőnek a költészet és a nyelv összefüggéseit tárgyaló fejtegetései, a műalkotásban saját születésének szerepét eljátszó szó tétele, és ennek kapcsán idézte a szabadelőadás nevezetes formuláját, amely szerint „a mű bármelyik pontja »archimédesi pont«”. Végül pedig a művészi állandó és változó kérdésére tért ki, a művészi állandót a forma, a művészi változót a tartalom fogalmával azonosítva. (Ld. 690. p.)

Az első írás szerzője, aki Magyarországon az *Irodalom és szocializmus* koncepcióját vázlatosan ugyan, de átfogóan ismertette, Grezsa Ferenc volt. A *Tiszatáj* JA-számában

megjelent cikk kiemelte „a mű világának minden pontja archimedesi pont” jelmondatot, azaz a remekmű változhatatlan, szoros egységének elvét, felidézte a világegész szétbontását két végső összetevőre, a matériára és formára, hangsúlyozta azt a gondolatot, hogy a műalkotás mindig a szemlélet határán jár, valamint említette a Petőfi *Honfidalá*hoz kapcsolódó fejtegetést. (Ld. Grezsa 1962, 5. p.)

Az első jelentős munka azonban, amely a szabadelőadás szövegének elemzésére vállalkozott, Gyertyán Ervin *Költőnk és Kora. József Attila költészete és esztétikája* című, 1962. március–szeptember közé keltezett, 1963-ban megjelent könyve volt. Nem véletlen, hogy Bori Imre elismeréssel fogadta megjelenését. Az ihletfogalom középpontba állításában, a művészi szubjektivitás felértékelésében Bori a művészet önelvűségének védelmét, a tükrözési esztétika hegemoniájának háttérbe szorítását méltatta, és bár nem tartotta kielégítőnek Gyertyán kiállítását a modern művészet „irracionalizmusának”, azaz voltaképpen az avantgárd törekvéseknek a védelmében, a korszerű irodalmi tendenciák támogatása terén szövetségest látott a magyarországi szerzőben – ld. Bori 1964, 119–120. p. Könyvében Gyertyán kettős feladatra vállalkozott. Első részében, amelyben *A költő* áll a középpontban, a költészet fontosságának alátámasztására egyetlen idézet található a költő előadásából: „Nem szükséges, hogy én írjak verset, de úgy látszik, szükséges, hogy vers írassék, különben *meggömbülne a világ gyémánttengelye.*” (Ld. Gyertyán 1963, 83. p.)

A második rész *A gondolkodó* címet viseli. Bár a szerző hivatkozik az értekező JA más témájú írásaira, például a *Hegel – Marx – Freudra* vagy *A szocializmus bölceletére*, a könyv elsősorban kritikai és művészetbölceleti írásaival foglalkozik. Az nehezíti meg az *Irodalom és szocializmus* Gyertyán-féle értelmezésének rekonstruálását, hogy az *Irodalom és szocializmus* mellett, attól – nem utolsósorban a szövegszerű átfedések miatt is – nehezen elkülöníthető módon, az 1958-as kritikai kiadásban *Esztétikai töredékek* cím alatt megjelent szövegkorpusz alapján ismertette a költő nézeteit egyes kérdésekről.

A szerző első feladatának a gondolkodó JA alanyi hitelének biztosítását tekintette. Gondolkodásának „morbid kényszeredettsége, a gondolatok skolasztikusnak ható kihagyozása és megformálása” Gyertyán szerint az *Irodalom és szocializmusra* „még nem vonatkozik” (ld. 196. p.), és rekonstrukciós vállalkozása másik „főpillérének”, az *Esztétikai töredékek*nek is csak bizonyos megfogalmazásait érinti – ld. 201–202. p. A két szövegben Hegel hatását vélte fölfedezni, ezért a költő egyes állításaihoz a hegeli esztétikából hozott párhuzamokat. Azt igyekezett kimutatni, hogy a marxi minta nyomán, „a dialektikus materializmus érvényesítése” révén hogyan állította fejeéről talpára a költő a német filozófus esztétikáját – ld. 200. p.

A *gondolkodó* című rész három alfejezete szorosan követi az *Irodalom és szocializmus* gondolatmenetét. A *polgári elméletek* című alfejezet összefoglalja azokat a művészettel kapcsolatos ismert korabeli teóriákat, amelyeknek a költő „megsemmisítő, szellemes bírálóat adja”: „a szellemtörténet kategorizáló önkényét, a l’art pour l’art esztétizáló formalizmusát, a pozitivizmus pszichologizálását, a vulgáris tartalom-esztétikát, Croce intuicionista esztétikáját, a játékosztön-elméletet” – ld. 217–218. p. Az *Irodalom és szocializmusra* hivatkozva (52–58. sor) részletesebben tárgyalja az esztétika és a művészet-

bölcsélet közötti különbségtételt, amit Hegelnek a természeti szép és a művészeti szép közötti megkülönböztetésével állít párhuzamba – ld. 219–220. p. Hegeltől eredeztetni az érzelmes esztétika elutasítását is (60–63. sor) – ld. 220. p. Csak tüzetes összehasonlítással dönthető el, hogy a játékosztön-elmélet cáfolatánál Gyertyán nem az *Irodalom és szocializmus*, hanem az *Esztétikai töredékek* szövegváltozatát vette alapul. A két részlet ugyanis részben fedi egymást. A költő szabadelőadásában az ún. *Esztétikai töredékek* fogalmazványából vesz át részeket, módosítva a megfogalmazáson – ld. JATC1 1995, 270. p.; Gyertyán 1963, 221. p. Így az *Esztétikai töredékekről* mondottak olykor zavarba ejtően érvényesek az *Irodalom és szocializmusra* is, anélkül hogy az utóbbi szövegszerűen megjelenne a hivatkozásban.

A következő alfejezet, mint a címe (*Tartalom és forma*) is mutatja, a kettő dialektikus viszonyáról JA által megfogalmazott koncepciót vizsgálja meg. „Klasszikus tömörségű megfogalmazásnak” nevezi az *Irodalom és szocializmus*-nak a formáról mint szemléletileg folyó tevékenységről, a tartalomról pedig mint a szemléleten át az értelemnek nyújtott jelentésről írt részletét (130–134. sor). Különösen nagy figyelmet szentel a forma kettős minőségéről tett költői kijelentésnek – ld. 230–232. p. A forma e kettős minőségéből, „szubjektíve objektív voltából” magyarázza az *Irodalom és szocializmus* bevezető, a nyelv nemzeti és osztály-meghatározottságát tárgyaló részletét (16–27. sor), amelyet úgy értékel, mint „Hegel tükrözési elméletének materialista »talpraállítása« és társadalmi konkrétizálását”. Ennek kapcsán rámutat JA marxista nyelvelméletének egyik lehetséges forrására a *Német ideológiában* – ld. 232–234. p.

A *művészi állandó és a művészi változó* című alfejezet szóhasználatában is az *Irodalom és szocializmus* terminológiáját veszi át. Előbb a tartalom és forma dialektikus viszonyáról az előző alfejezetben elmondottakat alkalmazza, követve a költőnek az „Éhes vagyok” mondatról írt elemzését, majd egy meg nem írt költemény két sorának analízisét bemutatva szemlélteti JA felfogását. Végül Dos Passos *Nagyváros* című regényén demonstrálja a tartalom és forma költő által adott definícióját. (140–166, 201–206, 181–197, 236–250. sor; Gyertyán 1963, 243–247. p.) Azért rekonstruálta ilyen gondosan és részletesen a tartalom és a forma dialektikájáról írtakat, mert ezeket a költő művészetbölcseleti koncepciója megalapozásának tekintette.

Erre az alapra épül az *Irodalom és szocializmus*-nak a művészi állandó és a művészi változó dialektikájáról megfogalmazott koncepciója, ami Gyertyán szerint „József Attila újabb zseniális invenciója, a marxista esztétika fogalomkörének alapvető gyarapítása” – ld. Gyertyán 1963, 248–249. p. Gyertyán e koncepció fontosságának kiemelésével voltaképpen a JA-i művészetfilozófiai gondolkodásnak a dialektika érvényesítése mellett az *Irodalom és szocializmusra* jellemző másik újdonságára, a történetiség elvének bevezetésére irányította a figyelmet. A húszas évek végén készült, a költő életében publikálatlan töredékes művészetbölcselet, amely a műalkotást a világegész szemléleti helyettesének tekinti, még nem számol a mű történeti létmódjával, csak azzal az oldallal, amelyet az *Irodalom és szocializmus* művészi állandónak, a művet konstituáló változatlan művészi törvénynek nevez. A művészi változó az alkotás születése idején meglévő valóság által föltett és a művész által adekvát módon megválaszolendő kérdések összességét jelenti, a művész valóságfelfogása révén teljesítendő, de a kor tör-

ténelme nyomán mindig változó normákat. Gyertyán a történeti változó bevezetését méltatta könyvében.

A marxista ihletésű történetiségelv érvényesítése kétségtől fontos lépés JA művészetbölcseleti gondolkodásában, még akkor is, ha nem mentes az egyoldalúságtól és merevségtől, még akkor is, ha a történetiség elvét a művészi valóságfelfogás változásaira korlátozza. Műalkotásról lévén szó ugyanis a művészség mozzanata állandó, de a művészség kritériumai, a poétikai, formai konvenciók a történelem során éppolyan változásnak vannak kitéve, mint az alkotó valóságfelfogása. Amikor az *Irodalom és szocializmus* a művészi változót csak az utóbbi számára tartja fenn, kivonja a történetiség hatása alól a művészet formai oldalát, s így egyfajta klasszicizáló irányba látszik elmozdulni. A JA-i képlet nem ad teret a formatörténetnek és a műfajtörténetnek, a történeti poétikai nézőpont érvényesülésének.

A művészi állandó fogalma ugyanakkor fontos szerepet tölt be, különösen a mozgalmi szempontok, pártelkötelezettségek egyoldalú érvényesítésével szemben, a művészet autonómiájának védelme érdekében. Az *Irodalom és szocializmus* szerzője a művészi állandó és a művészi változó dialektikájára hivatkozva mintegy kétfrontos harcot folytat, egyfelől az ún. „polgári” művészet öncélú, szórakoztató jellegével, másfelől a proletáriródlalom poétikai tökéletlenségével szemben. Gyertyán Ervin arra tett kísérletet, hogy a szabadelőadás eme történeti aspektusát értelmezze. Ennek kapcsán részletesen idézi a költő előadása vége felé felhozott táltosmese-példát (567–580. sor), valamint a Petőfi *Honfidalával* kapcsolatos fejtegetést – ld. 250–254. p.

Az *elmélet a gyakorlatban* című fejezetben bezárul a kör, amelynek első felét A *költő* című rész alkotja, és amely JA líráját tárgyalja, második fele pedig A *gondolkodó* művészetbölcseleti koncepcióját kívánja megragadni. Ebben a fejezetben Gyertyán a költő líraelméletét, saját költészetét megalapozó teoretikus elgondolásait veti egybe az erre az alapra támaszkodó költői gyakorlattal. Az alkalmas elméleti alapot a szemlélet és a gondolat dialektikus viszonyáról írottakban, JA (tág értelemben vett, nem csupán a „nyelvi ütemességre” értett) ritmusfelfogásában véli megtalálni (594–603, 608–610. sor) – ld. 258–259. p.

A költő művészetbölcseleti felfogása a szerző szerint az ihletfogalmában összegződik. Könyvének gondolatmenetét ennek a fogalomnak az értelmezésére futtatta ki. A marxista filozófia – vélte Gyertyán – a tükrözésemélettel megalkotta a művészetfilozófia objektív oldalát, de adós maradt a szubjektív oldal, az alkotói kreativitás magyarázatával. Az *Irodalom és szocializmus* nagy újdonságát, JA hozzájárulását a marxista esztétika továbbfejlesztéséhez ennek a szubjektív oldalnak az „ihlet” fogalmával történt megvilágításában látta. Átlépve a szabadelőadás meghatározásain, a húszas évek végi vitacikkek és az *Esztétikai töredékek* megfogalmazásait is figyelembe véve állapította meg, hogy „József Attilát [...] az izgatja, ami a művészeti tevékenységet elválasztja minden más tevékenységtől – így a tudományostól, a bölcselekedőtől is. Ő ennek a sajátos tevékenységnek jelölésére használja az ihlet fogalmát” – ld. 284–285. p.

Az ihlettel kapcsolatos korai feljegyzések magyarázata során – Németh Andor jelzéseire hivatkozva – fölmerült Pauler Ákos filozófiájának s azon belül a *Bevezetés a filozófiába* című könyvnek esetleges befolyása is. Gyertyán koncepciójába azonban Pau-

ler filozófiája nem fért bele. Nem követte ezt a szálát, szerinte Hegel bölcselete meghatározóbb módon befolyásolta a költő gondolkodását: „lényegesebb a hegeli inspiráció, mint az egy-két megfogalmazásban megmutatkozó Pauler Ákos-i hatás.” – ld. 287. p. Az ihlet kérdésének tárgyalása során egyébként Gyertyán szövegszerűen nem az *Irodalom és szocializmus*-ra, hanem a vele erős szövegrokonságban álló, szó szerinti egyezéseket és átfedéseket mutató *Esztétikai töredékekre* támaszkodott. Ez a megoldás annyiban látszott indokoltnak, hogy a szabadelőadásban a költő visszafogottabban fogalmaz, az ihlet kérdését kevésbé offenzív nyelvezettel tárgyalja, és olyan, a JA-kutatásban sikeres háttérfogalom elemzésére is csak az *Esztétikai töredékekben* vállalkozik, mint a „világhiány” – ld. 294–295. p.

A hatvanas évek új fejleménye volt az a visszahatás, amely a ragyogó költői teljesítményből sugárzott JA értekezői munkásságára: a lírai művek érdeklődést ébresztettek az iránt a gondolati teljesítmény iránt, amely a sikeres költői gyakorlat elméleti alapjául szolgált. Kettős ösztönzés mozgatta az érdeklődést. Egyrészt a művészetbölcséleti írások izgatónan újszerű, nehezen megfeythető, a marxista hagyományban megszokottól elütő volta, másrészt a szövegek ennek ellenére nyilvánvaló marxista intenciója. Ez a kettősség figyelhető meg Farkas János László kísérletében is, akinek figyelme elsősorban a tartalom és forma JA-i dialektikájának megfejtésére irányult. Ez a dialektika a forma kettős minőségéről kifejtett gondolatokban fogalmazódott meg, amelyek kiindulópontja Farkas szerint a költő által a Croce-féle intuicionista esztétika fölött gyakorolt kritika volt. Úgy látta, hogy Croce nem különbözteti meg a formát a tartalomtól, mert csak a szemléletünk, intuíciónk által tartalmává visszaminősített formával, tehát a formának az olvasó által megfejtett jelentésével számol. JA azonban megkülönbözteti a szemlélt formától az elsődleges ihleti tartalmat, amely a műformát létrehozza. Ez a tartalom nem a formaelemek konkrét jelentése, hanem a felbonthatatlan egységet képező műegész elsődleges ihleti tartalma. A költő tehát a kész, az olvasó által felfogható műalkotásról való tudásunkat kiegészíti a szubjektív oldalnak, a műegészet létrehozó művészi cselekedetnek, az ihlet munkájának a rajzával. Farkas szerint a JA-i művészetbölcsélet e szubjektív oldal kidolgozásával járult hozzá a hagyományos marxista esztétika továbbfejlesztéséhez. (Ld. Farkas J L 1964, 149–151, 153–155. p.)

„1958 vége felé” kérte fel Mészáros Istvánt a Lerici kiadó egy könyv megírására, amely 1964-ben *Attila József e l'arte moderna* címmel Milánóban olaszul látott napvilágot. Mészáros Lukács György tanítványa volt. Az 1956-os forradalom idején Nagy Imre köréhez tartozott, és a forradalom bukása után emigrálnia kellett. A könyvet 1959 elején kezdte írni Londonban, és 1961-ben fejezte be Skóciában. Magyarul csak több évtizedes késéssel, 2004-ben *József Attila és a modern művészet* címmel jelent meg Csala Károly fordításában – ld. Mészáros 2004, 7, 14. p. A szerző Lukács György tanítványaként követte mestere marxista felfogását, amelyet igyekezett továbbfejleszteni, ugyanakkor az 1956 után Magyarországon kiépülő politikai rendszert erős és határozott kritikával szemlélte. Az emigráns-lét előnye, hogy szabadon érintkezhetett a Nyugaton élő magyar értelmiségiekkel, és JA-képe kialakítása során önkorlátozás nélkül tudta szembesíteni felfogását Ignóus Pál, Fejtő Ferenc vagy Arthur Koestler tanúságtételével. A hazai JA-irodalom fontos eredményei (például a JA kritikai kiadás

1958-ban megjelent harmadik kötete) eljutottak hozzá, de elszigeteltsége folytán kapcsolata korlátozott volt a megújuló hazai JA-kutatással. Könyve a magyar közvéleményre csak minimális, marginális hatást gyakorolhatott. JA költői teljesítményének megismertetése az olasz olvasóval, világirodalmi rangjának elismertetése érdekében végzett munkája eredményesnek tekinthető, de e költészet elméleti háttéréről írott fejtegetései aligha érthették el a kívánt hatást.

Mészáros érdeklődésének középpontjában a költészet állt, a költő elméleti munkásságát e költészet megértése céljának rendelte alá. A könyv utolsó fejezetében azonban elég nagy teret szentel az *Irodalom és szocializmus*nak, melyben a költő „előterjesztett egy »esztétikát dióhéjban«, s ennek „csupán néhány legfontosabb pontját” idézi föl. Ilyen fontos pontként emeli ki azt, ahogyan JA a köznyelv és a költői nyelv viszonyát jellemzi. A nyelvet a marxista gondolatrendszer a társadalmi alaphoz sorolja, az irodalmat viszont a felépítmény részének tekinti. Következésképp a költői nyelvben hangsúlyosan jelen kell legyenek a felépítményszerű összetevők. Mészáros először Lukács György *Irodalom és művészet mint felépítmény* című írására hivatkozik, majd megállapítja, hogy JA az *Irodalom és szocializmus*ban a nyelv kérdéséről ugyanazt vallja, amit Lukács, sőt, következtetéseiben még a filozófuson is túllép. A költő idevonatkozó nézeteinek szemléltetése érdekében Mészáros részletesen idézi a szabadelőadás első bekezdését (7–27. sor) – ld. Mészáros 2004, 205–206. p., valamint a szó JA-i meghatározását (46–48. sor), ld. 208. p.

A szerző JA költeményeit rendkívül koherens, szigorúan szerkesztett kompozícióknak, az esetlegesség laza együttesévé széthulló, válságban lévő korabeli lírai versek ellentétének látta, s a költőnek az ihletről, a művet létrehozó művészi cselekedetről kifejtett nézeteiben ezeknek a definitív érvényű költői megnyilatkozásoknak az elméleti megalapozását fedezte föl (437–445, 450–453, 513–518, 573–583. sor) – ld. 209–210. p. A külső forma fegyelmét a modern költészetben Mészáros fontosnak ítéli, s mivel a költő avantgárd korszaka után visszatért a kötött formához, ezt is költői erényei között tartja számon. Ennek alátámasztására idézi az *Irodalom és szocializmus*nak a ritmusról írott fejtegetéseit (588–594, 599–605. sor) – ld. 231. p.

A könyv azonban nemcsak a főszövegében hivatkozik József Attilára, hanem a jegyzetekben is. Így a 4. számú jegyzetben, a lírai konkrétság szükségességét hangsúlyozva részletesen idézi a szabadelőadás „Éhes vagyok” mondatot elemző részletét (147–166. sor) – ld. 240. p. A szórványos említések és hivatkozások mellett hosszabban idézi a 16. számú jegyzet a művészet társadalmi igazságának szükségességével kapcsolatban a 196–200. sorokat – ld. 243. p. Végül az 53. számú jegyzet a művészi állandó és művészi változó „abszolút kölcsönös függőségét” kifejtő részletét idézi (536–545, 551–554, 563–566, 569–571. sor) – ld. 264. p.

A hatvanas években a hazai JA-kritikában kibontakozó értékelés szerint a költő a marxista esztétika továbbfejlesztőjének rangjára tarthatott számot. Ezt a következtetést csak az után lehetett levonni, hogy a kutatás szembeállította őt a marxista filozófia alaptételeivel. A több átalakulást megért marxista esztétika ekkor egyfajta realizmustóriaként funkcionált, amelyben a visszatükrözés fogalma központi szerepet játszott. A tükrözéselv a hatvanas évek derekára érzékelhetően veszített vonzerejéből, tekinté-

lyéből. Nem volt különösebb akadály a annak, hogy egy másfajta gondolatmenetről azt lehessen méltató módon állítani, hogy mintegy kiegészíti a tükrözéselvű realista esztétika objektivizmusát, a szubjektív oldal, a művészi öntudat erőteljesebb kidolgozásával, de anélkül, hogy a szubjektivizmus szélsőségébe esne. Különösen elfogadható volt ez a líra esetében.

Így a probléma – háttérbe tolva a tükrözés kérdését, amely József Attilánál nem játszott számottevő szerepet – újrafogalmazható lett olyan módon, hogy megfelel-e a JA-i művészetbölcselet azoknak a bölcseleti, ontológiai, ismeretelméleti kritériumoknak, amelyeket a marxista filozófia általában képvisel. Ez a filozófia offenzív, polemikus volt, a korabeli polgári filozófiák fölött egyértelmű, megkérdőjelezhetetlen fölényre tartott igényt. Az *Irodalom és szocializmus*nak voltak olyan vonásai, amelyek ebből a szempontból nem okozhattak gondot. A költő materialista elkötelezettsége, társadalmi beállítottsága, a történetiség és a dialektika elveivel való azonosulása sugárzott a szabadelőadás szövegéből. Ide sorolható az írás éles és támadó antikapitalizmusa is. Az írás marxista intenciója tehát megkérdőjelezhetetlennek volt tekinthető. A forradalmi munkásmozgalmi örökségbe való beillesztésének megkerülhetetlen kritikai vizsgálódása is pozitív eredményt ígért.

Forgács László vállalkozott a JA-i művészetbölcselet marxista kanonizálásának nem egyszerű feladatára. *József Attila esztétikája* címmel a Magvető Kiadónál 1965-ben könyvet jelentetett meg, amelyben részletesen foglalkozott az *Irodalom és szocializmus*sal – ld. Forgács 1965a, 97–116. p. Könyve egyik, *Alakító értelmi szemlélet* című fejezetét korábban a *Valóság*ban publikálta *Alakító értelmi szemlélet: Az intuíción elvű esztétika bírálatát József Attila Irodalom és szocializmusában* – ld. Forgács 1964, 16–24. p. A nehézséget az okozta, hogy a költő hozott anyaggal dolgozott. A húszas évek végén kimunkált, nem marxista igényű művészetbölcseletét „fejlesztette tovább” marxistává, azaz olyan kiegészítéseket, átalakításokat hajtott végre rajta, amelyek révén marxista igényű művészetbölcseletként adhatta el gondolatrendszerét. Ezt a problémahalmazt kellett úgy kezelni, hogy abból egy, a marxista elveket nem gyengítő, JA költői rangjához illő gondolkodó képe alakuljon ki, amely a hatvanas évek olvasója számára is hitelesen hat.

Ennek érdekében Forgács gondosan kiemelte a marxista esztétikával összeegyeztethető vonásokat. Ugyanakkor nem hagyhatta figyelmen kívül a költőnek az ortodox marxista vonaltól való számos elhajlását, illetve attól az elméleti pozíciótól való különbözőségét, amely az azóta eltelt évtizedekben korszerű marxista esztétikaként közmegegyezésre tarthatott számot. Az eltérések egy részét talán tudattalanul negligálta. Más részüket nem vagy csak kismértékben értette meg, s a megértésükre nem is igen tett erőfeszítést. Így juthattak át rostáján Pauler Ákos bölcselete Arisztotelésznek tulajdonított elemei. Olykor nem riadt vissza az eszmetörténeti zsonglörködéstől, sőt a tudatos hamisítástól sem. Ám ha az inkongruencia letagadhatatlannak bizonyult, akkor Forgács az elhatárolódást, sőt a kifejezett bírálatot is vállalta hőisével szemben, a marxista filozófia és esztétika képviselőjében.

Számos ponton a saját szája íze szerint gondolta tovább a költő állításait, olyan nézeteket tulajdonítva neki, amelyekre sem cáfolat, sem bizonyíték nincs magában a szövegben. JA nevében, az ő számlájára folytatott polémiait különböző „polgári” mű-

vészetfelfogásokkal, saját álláspontja kifejtésének rendelve alá a költő felfogását. Lefordította a költő gondolatait arra a nyelvre, amelyen ő a korszerűnek tekintett marxista esztétikát megkísérelte megfogalmazni. Nem tagadható meg ettől az eljárástól a tükrözési esztétika kereteit feszegető JA-i gondolatok óvó szándékú bebugyolálása, de végeredményként mégiscsak egy, a megengedhető interpretáció korlátait durván áttörő hamisítványt kapunk. JA mint a marxista esztétika továbbfejlesztője belekerült egy tekintélyi rendszerbe, ahol nem állításainak mérlegre tétele történik, hanem megfeleltetése egy külső normarendszernek. De zavarba ejtően egyedi kérdésfeltevései és megoldási javaslatai folytán a költő így is csak továbbfejlesztőként volt legitimálható.

Forgács a költő „esztétikai főművének” kijáró figyelemmel fordult az *Irodalom és szocializmus* felé, amelyet a szocialista intellektuális realizmus esztétikájának tartott, s amelyet szerinte a költő „a nemzetközi marxista esztétikai irodalomban is páratlan erudícióval és lényegre töréssel fogalmazott meg a munkásság pozícióiról”. Az „intellektuális” jelzőbe sűrűsödött mindaz a sajátosan JA-i vonás, amely nem illett össze a szabályos tükrözésméletekkel – ld. Forgács 1965a, 5, 83. p. A szabadelőadást az 1930. szeptember elsején lezajlott budapesti tömegtüntetés élményéből származtatta, és a kapitalista világrend hamarosan bekövetkező megdöntése és a szocializmus győzelme perspektívájába állította. Az *Esztétikai töredékek*ben választ vélte felfedezni az elidegenedésre, harcot látott az írásban a tömegek fonák tudatával szemben. Az elidegenedés megértésének az *Irodalom és szocializmus*ban tapasztalható hiányát egyebek között Dos Passos *Nagyváros* című regényének a költő általi túlértékeléséből következtette ki – ld. 55, 58–59. p.

Könyvében igyekezett végigkövetni a költő „szellemi útkeresését”, és „a pálya első felének csúcsát” az *Irodalom és szocializmus*ban látta. Világosan felismerte, hogy számos gondolat, amely helyet kapott a szabadelőadásban, már a korábbi, húszas évek végi, még nem marxista intenciójú értekezésekben felbukkant. Ahhoz azonban, hogy a szocialista realista esztétika teljesítményeként méltathassa az *Irodalom és szocializmust*, a felismert folytonosságot le kellett értékelnie: „nem pusztá folytatása azoknak a gondolatoknak, amelyeket először a tanulóévek során, majd az Ady-vízióban, a Babits-kritikában s a Magyar mű és labanc szemlében fogalmazott meg, hanem egészében új esztétikai elmélet.” Annál inkább tagadnia kellett Forgácsnak az összefüggések jelentőségét, a nyilvánvaló egyezések ellenére, mert a korábbi értekezések közvetítésével kideríthetőek lettek volna a marxista intenciójú előadás „polgári” filozófiai gyökerei. Márpedig a manőver tétje éppen a JA-i művészetbőlcelet elválasztása volt a polgári gondolkodástól – ld. 24, 52. p.

Az előadásnak a nyelvre vonatkozó fejtegetéseiben „Croce »nyelvszemléleti« esztétikájának” elvetését vélte felfedezni. „A névvarázs-koncepcióból – úgymond – kiszűrődik a mágikus-irracionális értelmezés, s megvilágosodik a gondolat ésszerű magva [...] S ugyanezen a metamorfózison megy át az esztétikai koncepció többi eleme is.” Ily módon a költő „az ihletettség neotomista értelmezése helyett [...] az alkotói tevékenységben, a »művészi cselekedetben« fedezi fel az ihletet”. „A mindenfajta napi politikától elforduló »tisztá művészet« s »a művészet: harmadik szellemiség« kantianus

gondolatából kihullt minden formalista és szubjektivista jelentés, s helyébe a művészet történeti és ismeretelméleti különösségének megállapítása lép.” – ld. 57–58. p.

Forgács még a husserli fenomenológia nyomait is felkutatta az *Irodalom és szocializmus*ban, s nagylelkűen mély fenomenológiai tudást ajándékozott a költőnek, de csak azért, hogy aztán ennek a filozófiai tannak a meghaladását tulajdoníthassa neki: „Forma és materia, potencia és aktus viszonyát s a végtelen regresszus lehetetlenségének elvét fejtegetve, elfogadhatta volna a fenomenológia álláspontját. Husserl fenomenológiai módszerét behatóan ismeri JA. Megismerteti vele a budapesti egyetemen hallgatott Pauler Ákos Bevezetés a filozófiába című könyve is. Az *Irodalom és szocializmus*ban megannyi terminusával él a fenomenológiai logikának (irányultság, jelentésváltozás, lényegszemlélet stb.) és a mű egyik változatában utal is erre a törekvésére, miközben elhatárolja magát a módszer ontológiai irányától.” Pauler említett könyve valóban bemutatja Husserl filozófiáját, bár inkább csak korai munkásságát, de Pauler logikai platonizmusa sohasem követte a fenomenológia módszertanát. Forgács Paulernek ugyanazt a szerepet, a meghaladottság pozícióját jelölte ki JA gondolkodásában, amit Crocénak, a neotomizmusnak, Kantnak vagy Husserlnek: „Alapállása dialektikus és történeti, s ez olyannyira szintetizáló érvényű, hogy minden más irányba húzó törekvés csak mozzanatként bukkanhat fel benne. Pauler metafizikai felfogásával ezért ellentétes irányú a terminológiájával sűrűn élő JA esztétikája. Mozzanatosságával pedig megváltozik a fenomenológiai eljárás rendeltetése.” (Ld. 77. p.)

Mint az idézett részletek mutatják, JA művészetbölcseleti gondolkodása elemzésének, filozófiai tájékozódása felderítésének tényszerűen szinte minden eleme már a hatvanas évek közepén rendelkezésre állt volna, de Forgács kitért a feladat elől, tényleges elemző munka helyett a marxista esztétika ideológiai apológiáját választotta, és a lehetséges összefüggések szálait következetesen elmetszve, a költőt a polgári filozófia egészével konfrontálta. Két olyan vonásra mutatott rá a költő gondolkodásában, amelyek a vízvázlatzó szerepét töltötték be a polgári esztétikák és a marxista művészetbölcselet között. Az egyik a költő törekvése a világegész megragadására, a másik a dialektikus módszer, aminek segítségével még az egyedül helyes materialista monizmusmal szemben általa vallott anyag–szellem dualizmus zsákutcájából is kiszabadulhatott.

Forgács viszonya a világegész fogalmához mindazonáltal feloldatlan ellentmondással terhes. A materialista monizmusnak, tehát az anyag szellemmel szembeni elsődlegességének álláspontjáról bírálta JA Rastéval, azaz Lippay Zoltánnal vitatkozó kijelentéseit, amelyekben a költő a szellem vagy az anyag elsődlegességének kérdését elutasította: „nem mondhatunk olyan sekélyes és dialektikátlan, a józan ész megfizető állításokat, amilyeneket bizonyos materialisták (köztük Raste is) tételeznek, hogy t.i. »nem a szellem teremtette az anyagot, hanem az anyag teremtette a szellemet«. Az egyiknek éppoly kevésbé van értelme mint a másiknak.” (361–364. sor) Forgács azt vetette a költő szemére, hogy „a materialista lételméleti kérdésfeltevést az anyagi vagy a szellemi elsődlegességről s ennek az utóbbi oldalnak a leszármazottságáról felcseréli az ismeretelméleti kérdéssel, a »szellemi« visszahatásnak módjáról, »a formának meg az anyagnak dialektikus, egymáson belüli« viszonyáról”. A világegész szemléletlenségének gondolatát ebből a dualista tévedésből származó „terméketlen konstrukciónak”

ítéli, s a világegész (univerzum) fogalmát a valósággal lecserélve, értetlenkedő élel kérdezi: „miért nem szemlélhető ez a valóság?” (Ld. 74, 76. p.)

Másutt viszont, a lényeg és jelenség egybe nem eséséről értekezve, elfogadja, hogy a világegészt, mint az egyes dolgok lényegének egyetemes lényegét, nem lehet közvetlenül felfogni, s tudomásul veszi, hogy a szemléleti egész nem tükrözheti közvetlenül a világegészt, hanem azt „csupán” helyettesíti, képviseli. Hajlandó megadni ezt az árat, hogy bebizonyosodjék: a költő nem mondott le a totalitás megragadásának ambíciójáról. A törekvés a totalitás elérésére ugyanis a (szocialista) realista esztétika alaptételének számított, a részlegessel, esetlegessel megelégedő avantgárd esztétikák ellenében. Ezt az esztétikai beállítottságot támasztotta alá Forgács szemében „a mű világának minden pontja archimédeszi pont” gondolata, amelyet a mű stabil megalkotottságáról, a művészi teljesítmény organikus egység voltáról megfogalmazott koncepcióként fordított le. (Ld. 80–81, 96. p.)

Különös hangsúllyal emelte ki az *Irodalom és szocializmus* olyan részleteit, amelyekben a dialektikus módszer érvényesülését észlelte (állandó és változó dialektikája, forma és tartalom dialektikus kapcsolata), mert a dialektikában látta az utat, amelyen járva a költő kimenekült az ontológiai dualizmus csapdájából. Noha nem értette meg módszertanilag „az ihlet a szemlélet határán jár” állítás jelentését, megsejtette, hogy a költő itt a világegészt helyettesítő szemléleti egész képletét úgy fejlesztette tovább, hogy érvényesítette a művészet történeti létezőmódjának gondolatát. A gondolat azért volt oly fontos számára, mert igazolni lehetett vele a proletár művészet fölényét a polgári művészet fölött: a proletárirodalmi ihlet a szemlélet számára tágabb határokat szab a polgári irodalmi ihletnél. (Ld. 73, 82–83. p.)

Forgács könyvének legnagyobb horderejű, marxista szempontból legkalandosabb vállalkozása azonban az ihlet JA-i fogalmának értelmezése volt. Annak megértése okozta számára a legfőbb problémát, hogy a műalkotás létrejöttében a költő milyen szerepet szán a szemléletnek, az intuíciónak és milyen az elvont gondolkodásnak, s hogy a kettő között milyen viszonyt tételez föl. E viszony megértése érdekében Forgács a német klasszikus idealizmus esztétikájában a közvetlen tudat közvetítettségének hagyományához nyúlt vissza. Feltételezése szerint az ihlet József Attilánál a szemlélet és a gondolat szintéziseként fogható fel, értelmi szemléletként, intellektuális intuíciónaként értelmezhető. Forgács alighanem az értelem létjogosultságát kívánta megőrizni a művészi alkotásban, s mintegy ellensúlyozni vele a szemlélet hegemoniáját, ezért kockáztatta meg az intellektuális személet veszélyes és kényes gondolati örökségének felelevenítését. (Ld. 101–112. p.)

Csak hogy JA sehol sem ad alapot az ihlet fogalmának ilyen értelmezésére. Az ihletet mindig és mindenütt szemléleti jellegűnek tartja. Az *Ady-vízió*ban, ahol a legkövetlenebbül foglalkozik a kérdéssel, Croce „összefusztítási formuláját” ismétli meg, tehát azt feltételezi, hogy a művész, ha netán elvont gondolatok birtokában alkotna, akkor ezeket a spekulatív elemeket mintegy összefusztítja, felolvasztja a szemlélet kohójában, megőrzi érdemi tartalmukat, de a mondatokat megfosztja alany-állítmány szerkezetüktől, ítéleti mivoltuktól, a szavakról leemeli fogalmiságuk terheit, azaz szemléletté alakítja át őket. József Attilánál az intellektuális intuíció paradoxona legfőljebb

az eszmélet fogalmában, 1933–1934-ben bukkant föl, bár perdöntő bizonyíték erre sincs. (Ld. JATC2 1995, 165–170. p.)

A könyv kritikai fogadtatása során nem történt érdemi előbbre lépés az *Irodalom és szocializmus* jobb megértése érdekében. E. Fehér Pál egyrészt elismeréssel nyugtázta, hogy Forgács „tudományosan közüggé” tette „századunk legnagyobb szocialista lírikusának művészetfilozófiáját”. Másrészt áttekintette a költő gondolkodói teljesítményéről az 1958-as kritikai kiadás óta kialakított véleményeket. Bori Imre reakcióját több fenntartással, Gyertyán Ervin könyvét nagyobb elismeréssel fogadta – ld. E. Fehér 1965, 4. p. A jugoszláviai magyar értelmiség magyar kultúrpolitikáról formált élesen kritikus véleményének Dési Ábel adott hangot. Forgács könyvét a kádári Magyarországon meghonosodó „újfajta bibliamagyarázó szellem” „egyik szép és ékes példajaként” idézte. Az írás Forgácsot mint a régi, csak a felületen megújult dogmatikus marxista szellem képviselőjét mutatta be – ld. Dési 1965, 11. p.

Csetri Lajos bírálata – jóváhagyólag tudomásul véve JA költői rangjának a hatvanas évek első felében történt teljes körű elismerését, és csupán annak Gyertyán Ervinnél olvasott, sőt, még Bori Imre egyébiránt kiválónak minősített tanulmányaiban is megtalálható túlzásai ellen emelve óvást – a költő gondolkodói teljesítményével szemben erősebb kritikai fenntartásokat tartott indokoltnak. A kritikai óvatosságot méltatta Forgács László könyvében is, melyet a gondolkodó József Attiláról készült legalaposabb munkának tartotta. „Legjobb része a József Attila gondolatvilágának fejlődését bemutató részletes vizsgálat” – írta. A kritikus inkább a szerző módszereit jellemezte és vetette alá bírálatnak, illetve Forgácsnak a korabeli művészetbölcseleti vitákban elfoglalt helyét igyekezett meghatározni. Álláspontját „kétfrontos harc”-ként jellemezte, „melyet egyrészt Lukács Hegelt folytató objektivista esztétikája, másrészt a parttalan realizmus”-nak az avantgárd szubjektivista végletét alátámasztó, Roger Garaudy és Ernst Fischer által képviselt „elmélete ellen folytat”. Egyúttal olyan offenzív marxista esztétikai koncepciónak láttatta a *József Attila esztétikája* álláspontját, amelynek fő ambíciója József Attilára hivatkozva „leszámolni a XX. századi polgári filozófia és esztétika legjelentősebb irányjaival”. Csetri ezzel szemben beérné az ezekkel az elméletekkel való békés egymás mellett éléssel és a szakmai keretek között maradó vitákkal – ld. Csetri 1966, 50–52. p. Péter László rövid ismertetésében vulgarizálást vetett Forgács szemére, amennyiben „az esztétikai főművének tartott *Irodalom és szocializmus* című tanulmányt túl közvetlenül kapcsolja össze az 1930 szeptemberi tüntetéssel” – ld. Péter 1966, 7. p.

Forgács könyve ellen frontális támadást a rivális, korábbi marxista igényű koncepció megfogalmazója, Gyertyán Ervin indított. Írása a *Kortárs* 1966. novemberi számában jelent meg, majd egy 1985-ben megjelent tanulmánykötetében is újraközölte – ld. Gyertyán 1966b; Gyertyán 1985, 40–55. p. A rendkívül vehemens kritikában a szerző a pamflet eszközeit is igénybe vette Forgács önkényes, a torzítástól és hamisítástól sem visszariadó módszerének jellemzésére, s utalt arra is, hogy a korszerű és tudományos terminológia mögött idejétmúlt, dogmatikus marxista álláspont érvényesül. Gyertyán támaszkodott Dési Ábel fulmináns bírálatára, és hivatkozott Csetri Lajos írásának élesen kritikus részleteire. A megengedett határok között igyekezett védelmébe venni

JA gondolkodásának pszichoanalitikus elemeit. Elítélte Forgács támadásait a marxizmus megújítására törekvő korabeli gondolkodók ellen. Védelmére kelt a hatvanas évek első felében bizonytalan politikai pozícióban levő Lukács Györgynek: „Forgács vesszőparipája, ősellensége, Leója, minden vitapartnere közül kétségtelenül Lukács György. Előszörban az ő teoretikus ellenfelévé kívánja felneveszteni József Attilát.” – ld. Gyertyán 1985, 51. p. Korábbi írásánál világosabban bírálja az *Irodalom és szocializmus* szerzőjének „ifjonti buzgalmából fakadó és dogmatikus jellegű »túlszaladásait«”, és szemére veti Forgácsnak, hogy ezeket is „korszakos vívmányként ünnepli” – ld. 46. p. Vélgökövetkezései különösen támadó élűek: „Veszedelemes kísérlet ez, amellyel szemben végzetes lehet a tapintat és a kesztyűs kéz, hiszen agyunkra, szívünkre, emberségünkre tör.” – ld. 55. p. A szabadelőadás értelmezéséhez azonban ez az éles és határozott kritika érdemben semmit nem tett hozzá.

Nem sokkal járult hozzá az az írás sem, amelyben a megtámadott 1968-ban megvédte álláspontját és visszatámadta kritikusát. Forgács megerősítette, hogy egyetértésben „a marxista igényű JA-kutatással mind a mai napig [...] az *Irodalom és szocializmust* tartja a költő maradandó értékű elméleti főművének”. Elmozdulást csak a költő szubjektum–objektum viszonyról alkotott felfogásának értelmezésében találunk. Gyertyán vitatta Forgács könyvének azt az állítását, mely szerint „ennek a lírai költőnek a személyessége nem szubjektíviztikus”, valamint az ihletfogalmat „a szubjektivitás és objektivitás közötti kapcsolat” tisztázási helyének tekintette – ld. Gyertyán 1966b, 1813. p. Forgács ezzel szemben különbséget tett személyesség és szubjektívizmus között, JA beállítottságát a „társadalomhoz forduló” lírikus szubjektívizmussal szembeállítva értelmezte – ld. Forgács 1968, 997, 1001. p.

Kevésbé nyersen, de éppolyan szigorúan ítélte meg Forgács könyvét Földényi Lászlónak az *Irodalomtörténeti Közleményekben* megjelent kritikája, mint Gyertyán vitacikke. Földényi az 1966 elején megjelent Csetri Lajos-kritikához hasonlóan óvott az *Irodalom és szocializmus* túlértékelésétől, és ő ebben a hibában Forgácsot teljes mértékben elmarasztalta, míg az ő nézőpontjából a Forgáccsal azonos alapon álló, a szabadelőadást a marxista esztétika reprezentatív műveként méltató Gyertyán Ervin könyvét nemcsak tartalmilag ítélte értékesebbnek, hanem stílusát is olvasmányosabbnak tartotta Forgács „nyelvünk vaskorára” emlékeztető munkájánál – ld. Földényi 1966, 687. p. A stílári hiányosságoknál súlyosabban esnek latba a könyv önkényes érvelésből, fogalmi homályosságból, prekoncepciózus korlátozottságból, „deklamatív meghatározásokra” épülő gondolatmenetekből származó, más szerzők által is felrótt fogyatékségei, és főleg az az elemző pozícióval való visszaélés, hogy Forgács a maga vitáit József Attilával takarózva vívja meg. Mindezek oda vezetnek, hogy a gondolkodó József Attilát a költő mellé emelő szándék önmaga ellentétébe csap át Forgács könyvében – ld. 688. p.

Földényi a kétségeit hangoztatja azzal kapcsolatban is, hogy a költő rendszeres esztétika kifejtésére vállalkozott volna. Az ilyen törekvésre utaló legerősebb írásának, az inkább elméleti ars poetica érvényű *Irodalom és szocializmus*nak hegelianus és dogmatikus elfogultságokat ró föl, amely vonások egy rendszeres esztétikát óhatatlanul eltorzítanak. Annyiban Földényi is foglya maradt Forgács logikájának, hogy a költő okfejtéseit Hegelre vezette vissza és bírálta – ld. 689. p.) A recenzió végkövetkeztetése:

„ha »az esztétikában a marxizmus filozófiáját következetlenül és zavarosan használó József Attila« – megfogalmazástól nem félünk, akkor a tanulmányíró József Attila képünk lesz tisztább” – ld. 690. p.

Az értekező életműnek ezt az értékelését osztotta Tamás Attila is az akadémiai irodalomtörténet hatodik kötetébe írt JA-pályaképében. Szerinte a költő elméleti írásai „lírájának világirodalmi szintjéhez mérten nem jelentenek többet rendkívül érdekes, a további esztétikai kutatásokban figyelmen kívül nem hagyható értékes kísérleteknél”. Kritikájának alapját némileg ingataggá teszi, hogy a Sándor Pál által készített kompilációt, amely a *Költészet és nemzet* című kötetben 1941-ben jelent meg, önálló esztétikai töredéknek fogadja el. Ő is úgy jellemzi a költő művészetbölcseleti gondolkodását, hogy rekonstrukciójában nem tesz különbséget az *Esztétikai töredékek* és az *Irodalom és szocializmus* között, sőt, a névvarázs-elmélet bírálatában talán az *Ady-vízióra* is hivatkozik. Az az ítélete, hogy „ez a munkája jellegében átmenetet alkot a népszerűsítő előadás és az újat alkotó esztétikai kutatás között”, föltehetően az *Irodalom és szocializmusra* vonatkozik. A költő művészetbölcseleti koncepciójának az irodalomtörténeti kézikönyvben olvasható rekonstrukciója rövid, de korrektnek mondható, az ihlet elméletétől, a Crocéval folytatott vitától a művészi állandó és művészi változó dialektikáján át az ihlet munkájának végeredményeképpen keletkező műalkotás leírásáig. Végül Tamás Attila leszögezi, hogy az *Irodalom és szocializmus* „a polgári művészet értékelésében [...] merev álláspontot foglal el” – ld. Tamás Attila 1966, 380–381. p. Egy évtizeddel később Török Gábor is úgy látta, hogy a szabadelőadásnak a polgári irodalom fölötti megalapozatlanul fölényes ítélete a költő számára nyilvánvalóan érvényét veszítette az illegális párttal történt konfliktusa és a nácizmus németországi győzelme folytán – ld. Török G 1976, 53. p. Ugyanígy ítélte meg a kijelentés gyors időszerűtlenné válását N. Horváth Béla 1992-ben – ld. N. Horváth 1992, 99. p.

Hogy az ekkorra már nehezen hozzáférhető, tudós apparátussal ellátott 1958-as kritikai kiadás szövegközlését a szélesebb olvasóközönség számára is elérhetővé tegye, Forgács László a Kossuth Könyvkiadó „Esztétikai Kiskönyvtár” című sorozatában 1967-ben közzétette JA válogatott prózai írásait, köztük a *II. Esztétikai elmélet* ciklusban az *Irodalom és szocializmust* – ld. JA1967, 94–130. p. A kötetet bevezető József Attila és korunk esztétikája című tanulmány és a költő írásaihoz fűzött jegyzet a válogatást és a szerkesztést elvégző Forgács László munkája – ld. Forgács 1967a; Forgács 1967b. Az előszó megjelent a szerző 1973-ban napvilágot látott *A mindenséggel mérd magad* című tanulmánykötetében is, *A szocialista realizmus esztétikája* című fejezetben – ld. Forgács 1973, 369–411. p.

A tanulmány az *Irodalom és szocializmust* a szocialista avantgárd (Roger Garaudy és Ernst Fischer) és a nagyrealizmus (Lukács György) hívei elleni kétfrontos harc jegyében az intellektuális szocialista realizmus elméleti főműveként méltatja. Az előbbi végletnek „az alkotói szubjektivitás egyoldalú hangsúlyozását” veti a szemére, az utóbbinak pedig a kritikai realizmus eszményéhez való visszahátrálást. A költő ellenben Forgács szerint „felfedi a művészi szubjektivitás esztétikai viszonyát az objektív valósághoz” – ld. Forgács 1967a, 9–10. p. Forgács úgy látja, hogy JA szemében a remekmű kritériuma, hogy eltalálta-e „a korban elérhető maximumot”, s ehhez az *Irodalom és*

szocializmusnak a művészi változó és állandó dialektikájáról, „a szemlélet határán járó” műalkotásról kifejtett gondolataira hivatkozik – ld. 18, 19. p.

A kötet végén olvasható *Jegyzetekben* Forgács kritikai áttekintést nyújt a gondolkodó JA fogadtatásáról. A 3. pontjában kitér „a marxista és az illúziós magyarázatnak” a prózai művek kritikai kiadásának megjelenése utáni „küzdelmére”. Bori Imre JA elméletének nem szocialista realista voltát állító írásait, Gyertyán Ervin *Költőnk és kora* című, „felszínes zszurnalizmussal” írt könyvét és a vele vitatkozó, „antisztálinista korillúzió” vétkében elmarasztalt *Csokoládé fokhagymával* című írását az illúziós magyarázatok közé sorolja, önnön könyvének tulajdonítva a korrekt marxista álláspontot. (Ld. Forgács 1967b, 282, 283, 284. p.)

A kötet hathatós ideológiai támogatásban részesült. Illés László a *Társadalmi Szemlében* üdvözölte Forgács László vállalkozását, amelynek eredményeképpen a költő elméleti és kritikai írásai hozzáférhetővé váltak a széles közönség számára. *Az Irodalom és szocializmust* a Csetrinél, Földényi Lászlónál és Tamás Attilánál tapasztalható fenntartásokkal szemben a szocialista költői gyakorlat méltó elméleti háttereként értékelte. A JA-i művészetelméleti gondolkodás központi gondolataként a műalkotásról mint „a világegészet képviselő szemléleti egész”-ről kialakított koncepciót emelte ki – ld. Illés L 1967, 128–129. p. A kötetéről a másik kedvező méltatást Héra Zoltán írta. A költő szavait kölcsönvéve, a szabadelőadás érvelését követve saját belátásaként rekonstruálta a művészet szerepéről, a mű megalkotásáról, az ihlet működéséről és a kritika feladatáról az *Irodalom és szocializmusban* olvasható gondolatokat. Elfogadva, hogy a költő nem volt professzionista tudós, védelmébe veszi a művészetelméleti írásokban megfogalmazott, költészettel hitelesített igazságokat – ld. Héra 1967, 8. p. Ebbe a körbe sorolható Kenyeres Zoltán JA kritikai szemléletéről írott tanulmánya is, melynek szerzője azokkal ért egyet, akik JA művészetelméleti írásait „a magyar marxista irodalmi gondolkodás maradandó alkotásai közé sorolták”. *Az Irodalom és szocializmusra* hivatkozva a költőt az alkotó szubjektum titkait fürkésző szakemberekkel ellentétben a tárgyi kritika, a műközpontú irodalomszemlélet képviselőjeként mutatja be: „A műből indult ki, s elemzése mindvégig a művön belül maradt: nem az író szubjektív szándékát, lelkivilágának »rejtett« titkait kutatta, hanem az objektív tartalmat, a művészi formában megtestesülő anyagot.” – ld. Kenyeres 1967, 50–52. p. A Crocekutatóként ismertté vált Kaposi Márton ellenben erősen bírálta mind a kötet felépítését, mind pedig Forgács bevezető tanulmányát. JA és Croce viszonyának vizsgálatára nem vállalkozott, de a Garaudy és Ernst Fischer ellen fellépő Forgáccsal szembeszegette a marxizmus megújítására törekvő és Croce kapcsán feltétlenül említendő Antonio Gramsci nevének elmaradását: „Arról viszont nem szól – pedig sokkal inkább ide kíváncsodik, már a Crocéval való vita kapcsán is –, hogy a költővel egyidőben hasonló művészetfilozófiai felismerésekhez Gramsci jutott el.” – ld. Kaposi 1968, 114. p.

A költő gondolkodásának a bevett terminológiától és megközelítési módoktól eltérő vonásai iránt érzékeny egyetemi hallgatók kezdeményező szerepéről az értekezői életmű értelmezésében már Láng Gusztáv 1957-ben megjelent tudományos diákköri dolgozata tanúságot tett. Farkas János ugyancsak egy kezdetleges technikával előállított egyetemi periodikában 1964-ben elemezte újszerűen a tartalom és forma viszo-

nyáról az *Irodalom és szocializmus*ban olvasható gondolatokat, és a művészi tevékenység szubjektív oldaláról az ihlet kapcsán írott fejtegetéseket. Horváth Iván 1968-as egyetemi szemináriumai dolgozatában a szabadelőadásnak (és más értekezéseknek) a születő szóval, a mágikus nyelvhasználattal kapcsolatos részleteire kísérelt meg elméletet alapozni. Ez az írása azonban csak a nyolcvanas évek közepén kapott nyomdafestéket – ld. Horváth I 1985.

Az *Irodalom és szocializmus* gondolatmenetéhez legrugalmasabban alkalmazkodó, a költő művészetbölcseleti koncepcióját legvilágosabban összefoglaló írások közé sorolható Mózes Huba cikke. Az intuíció, spekuláció, ihlet, világegész fogalmait tömören és találóan definiáló mondatok után Mózes eljut a műalkotáshoz mint végső szemléleti egészhez, amelynek minden pontja archimédeszi pont. Ugyanilyen szerencsés kézzel okolja meg a népmese tiszta fikciójának művészi érvényességét, s írja le a valóságot ritmusosan megjelenítő alkotási mód eredményeként előállt műalkotás képletét. Ezután tér ki a művészi állandó és a művészi változó viszonyának taglalására. A műalkotás mindig a szemlélet határán jár – idézi föl JA-i elképzelését, Petőfi *Honfidalából* vett példával illusztrálva. A tartalom és forma dialektikájának megvilágítása során hivatkozik az „Éhes vagyok” mondatra, „A történelem levele / már emelgeti a fedőt” ún. „megíratlan költeményre”, végül pedig a *Nagyváros* című Dos Passos-regényre. E tömörségében is világos összefoglalás egyetlen szépséghibája, hogy csak a szabadelőadás gondolatmenetének rekonstrukciójára vállalkozik, tartózkodik az eszmetörténeti átvilágítás feladatától. (Ld. Mózes 1968, 4. p.)

Balogh László *József Attila* című kismonográfiája ugyancsak ideologikus túlzásoktól tartózkodva, tömören foglalja össze a költő művészetbölcseletét tárgyaló kutatások eredményeit a hatvanas években. Az *Irodalom és szocializmust* az esztétikai kérdések „finomabb, motiváltabb” megközelítésének, „magasabb fokú szintézisnek” véli, mint amire a költő 1930–31-es mozgalmi verseiben képes volt. – ld. Balogh L 1969, 61–62. p. A Petőfi *Honfidalára* történő, mindkét írásban megtalálható utalás kapcsán a Bartók-tanulmányvázlat értelmezését összekapcsolja az *Irodalom és szocializmus* interpretációjával, az 1930. őszi szöveg és a kései fogalmazvány között érdekes, de problematikus folytonosságot feltételezve. Balogh monográfiája rekonstruálja JA művészetbölcseletének központi problémáit. Megfelelteti egymásnak a tartalom és forma fogalompárját a művészi állandó és változó, illetve a Bartók-tanulmányvázlat disszonancia-konszonancia fogalompárjával – ld. 112–114. p. Végül összefoglalja a költő ihlettanát, illetve a műalkotás mint végső szemléleti egész koncepcióját – ld. 119–120. p.

Vitányi Iván is igényesen foglalta össze JA művészetbölcseleti koncepcióját 1971-ben megjelent zeneesztétikai könyvének egyik fejezetében. A marxista esztétika fejlődéséhez a költő mindenekelőtt a forma és tartalom viszonyának elemzésével járult hozzá, azzal, hogy az arisztotelészi formafogalomhoz kapcsolódva a formát nem halott vázként, hanem tevékenységként értelmezte. A művészet tevékeny oldalának hangsúlyozásával tett jelentős előrelépésnek ugyanakkor fogyatékosága, hogy nem különbözteti meg következetesen az anyagot a tartalomtól. Hogy a kettő különbségét megértette, azt mutatja, hogy az ember és a művészet viszonyát kettősen fogta föl. Egyrészt úgy, hogy az ember a művet megalkotja, másrészt pedig a kész műben magát szemléli.

A probléma ismeretelméleti megfogalmazása érdekében JA három tudatformával: a szemlélettel, az ihlettel és a fogalommal számolt. Művészetbölcseletében e három szellemiség kölcsönös viszonyának tisztázását végezte el. Vitányi idézi a költő ismert meghatározását: „A művészet nem más – írja –, mint a nem szemléleti végső világegész helyébe való teremtménye egy végső szemléleti egésznek”, és a napfogyatkozás, illetve a kotlóstyúk és a csibék hasonlatának magyarázatával szemlélteti a JA-i műalkotás-koncepciót. Mint a költő művészetbölcseletének marxista értelmezői általában, Vitányi is megfelelteti az *Irodalom és szocializmus* szóhasználatát a marxista esztétika valamelyik elfogadott kategóriájának: az ihlet (munkája nyomán létrejött mű) Vitányi szerint a különösség kategóriájának JA-féle változata. A szerző nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a költő a művet „a különművek egységének” fogta föl, és így hangsúlyozta a művészetben a ritmus és a harmónia jelentőségét. (Ld. Vitányi 1971, 96–101. p.)

Ennél a színvonalas, de a hegelizáló-marxizáló paradigma keretei között maradó értelmezésnél Vitányi Iván előbbre mutató feltételezését tartalmazza az a beszélgetés, amelyről Tasi József emlékezett meg: „Vitányi Iván figyelmeztetett József Attila esztétikájának Rickert gondolatrendszerével való rokonságára. Szerinte a költő Varga Sándor 1931-ben kiadott *Rickert Henrik filozófiája* című könyvéből ismerte meg Rickert esztétikai nézeteit.” Ha a beszélgetés csakugyan így hangzott el, Tasi ellenvetése, mely szerint a Rickert-hatás ennél korábbi, jogos. JA könyvtárában megvolt „Rickert Henrik *Kultúratudomány és természettudomány* című filozófiai tanulmánya. A Posch Árpád által lefordított 135 lapos könyvet a Franklin Társulat adta ki 1923-ban, az *Ember és természet* sorozat 3. darabjaként.” Tasi szerint JA a könyvet „minden bizonnyal 1924 őszén, első éves szegedi egyetemi hallgatóként vásárolta meg” – ld. Tasi 1980b, 5. p. Ám Rickert érdemi hatása a költő gondolkodására valószínűleg későbbre tehető. Vitányi idézett könyvében beszél arról, hogy JA a műalkotást különművek egységeként fogta föl. Noha a szerző itt nem említi Rickert nevét, fejtegetése egyértelműen a badeni filozófus *Kultúratudomány és természettudomány* című könyvének megfelelő helyeire megy vissza – ld. Rickert 1923, 32. p.

A toulouse-i egyetemen tanító Diener Péter francia nyelvű cikkben számolt be a nápolyi Croce Alapítvány folyóiratában Croce magyarországi hatásáról, JA Croce-recepcióját állítva a középpontba. Mivel a költő (főleg gondolkodói teljesítménye) kevésbé volt ismert az olasz közönség előtt, a cikk Dienernek alkalmat adott JA népszerűsítésére. Az intuíció crocei és JA-i fogalmának összehasonlítását és az ihlet fogalmának ismertetését a szerző főleg az *Esztétikai töredékek* szövegére alapozva végezte el, de sort kerített az *Irodalom és szocializmus* rövid ismertetésére is. (Ld. Diener 1971, 396–397. p.)

Az *Esztétikai kislexikon* 1972-es kiadásában külön szócikk foglalkozik JA művészetbölcseleti nézeteivel. Idézi a költői teljesítmény jelentőségével nem egyenrangú, de komoly figyelmet érdemlő két legfontosabb írásának, az *Irodalom és szocializmus*nak és az *Esztétikai töredékek*nek nevezetes meghatározását a művészet mibenlétéről: „a nem szemléleti végső világegész helyébe való teremtménye egy végső szemléleti egésznek”. A meghatározást „rendkívül előremutatónak” tartja, és az intenzív totalitás fogalmának megelőlegezését látja benne. A szabadelőadásnak a népmese valósághoz való viszonyát

taglaló részletében pedig a lexikon szerint JA „behatóan elemzi” a művészeti fiktitivás problémáját. Figyelmeztet arra, hogy a költő művészetbölcseletének behatóbb vizsgálatára mindeddig nem került sor. (Ld. Szerdahelyi – Zoltai 1972, 331–332. p.)

A hetvenes évekre az *Irodalom és szocializmus* részévé vált a magyarországi esztétikai kultúrának, mint ezt a szabadelőadáshoz fűzött alkalmyszerű reflexiók növekvő száma is mutatja. Ide sorolhatjuk, hogy Szabolcsi Miklós második monográfiájában a szegedi egyetemen József Attilát tanító Bartók György filozófiaprofesszortól eredezteti a költőnek a „szemléleti Világegésről” írott gondolatait – ld. Szabolcsi M 1977, 62. p. Vagy azt a megjegyzését, mely szerint a költő évtizedfordulón kifejtett gondolatai a bécsi avantgárd időszak esztétikai töprengéseiben gyökereznek: „Költészet egységéről, líra és logika viszonyáról, a szintézisről vallott felfogása már előlegezi mindazt, amit később versben és értekezésben, »a líra: logiká«-tól az *Irodalom és szocializmus*ig el fog mondani.” (Ld. 490. p.) E szellemben járt el sok szerző, akik inkább alkalmilag, a versek értelmezésének alárendelve választották témának JA értekező munkásságát – ld. Tasi 1977, 142. p.; Tütő 1978, 9. p.; Pongrácz 1982, 164–165, 177. p.; László – Lőrinc – Somorjai 1983, 73. p.; Kapitány Á – Kapitány G 1979, 87. p.; Nagy Sz. P 1978, 451. p.; Széchenyi Á 1982, 257. p.; Szigeti L S 1981, 228–229. p.

Fontos adalékot tartalmaz Ferenczi László írása, amelyben a szerző a *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához* című Marx-műben olvasható, a művészet korhoz kötöttségének és egyetemes érvényességének dialektikáját fejtegető nevezetes aforizmak nyomait igyekezett kimutatni. 1936-ban, Hatvany Bertalan *Ázsia lelke* című könyvéről írt recenziójában a költő hivatkozott erre a marxi helyre – ld. Ferenczi L 1976, 64–65. p. Ferenczinek még nem volt filológiai bizonyítéka arra, hogy JA már 1931-ben is ismerte Marx munkájának magyar szövegét vagy a német változatot, az *Einleitung zu einer Kritik des politischen Ökonomie*-t, de azóta előkerült egy egyoldalas, keltezetlen gépirat, amelyben a kérdéses szöveg JA fordításában olvasható (érdekes, hogy ez a szövegváltozat nem esik egybe az 1936-os hivatkozás nyelvi formájával). Ferenczi feltételezése tehát, hogy a művészi állandó és a művészi változó dialektikájának kifejtése során a költő támaszkodhatott Marxra is, rendelkezik bizonyos megalapozottsággal. A költő tanulmányában élesen kritikus megjegyzéseket tett az avantgárdra, mégis erős túlzás a tanulmánynak az az állítása, amely szerint a szabadelőadás „ellen-szürrealista manifestumnak is tekinthető” lenne – ld. 68. p.

Tehát még ha igazuk is lenne a szabadelőadás esztétikatörténeti értéke iránt szkeptikus kutatóknak, Péter Lászlónak (Péter 1959, 290–292. p.), Földényi Lászlónak (Földényi 1966, 690. p.), Tamás Attilának (Tamás Attila 1966, 380–381. p.), Szabolcsi Miklósna (Szabolcsi M 1998, 131–133. p.), az írás a hosszú, élénk vitákkal telített befogadástörténet során olyan mélyen bevésődött a szakmai köztudatba, hogy megkerülhetetlenné vált az újabb eszmecserékben. Agárdi Péter külön tanulmányt szentelt azoknak a JA verseiből kiemelt, kijegecesedett formuláknak, amelyeket az utókor szövegösszefüggésüktől elszigetelve, a legkülönbözőbb mondanivalók kifejtésének tekintélyi alátámasztására használt föl – ld. Agárdi P 2010a, 74–101, 102–121. p. Ilyen locusok az *Irodalom és szocializmus* bizonyos részleteiből is képződtek, s alkalmasnak bizonyultak a műalkotással, a művészettel kapcsolatos legkülönbözőbb álláspontok alátámasztására, akár vitahely-

zetben pró és kontra érvekként való alkalmazásra. Egyetlen példával illusztráljuk a szabadelőadás szövegéből képződött számos locus szerepét, „a mű világának minden pontja archimedeszi pont” mondat által befutott fényes pályával. (Ld. Sárközy P 1971, 724. p.; Vadas 1974, 1030. p.; Thomka 1975, 92–94. p.; Bata 1975, 97. p.; Török G 1976, 25, 167. p.; Péter 1980a, 725. p.; Péter 1980b, 4. p.; Németh Lajos 1983, 214, 215–216. p.; Boros 1991, 25. p.; Szőke Gy 1992, 12. p.; Szabolcsi M 1998, 133. p.; Tverdota 2003b, 201. p.; Simor 2004, 64–65. p.; Tverdota 2004, 102. p.; Kulcsár Szabó E 2005, 19. p.; Veres A 2005a, 73–74. p.; N. Horváth 2008, 86. p.; stb.)

Az *Irodalom és szocializmus*nak a rövid megjegyzések mellett töretlenül folytatódó értelmezései sorában Bata Imre két tanulmányt szentelt a kérdésnek. Az egyik JA dialektika-felfogását (ld. Bata 1980a, 9–10. p.), a másik a művészet metafizikájáról alkotott koncepcióját rekonstruálta (ld. Bata 1980b, 11–25. p.). Mindkét tanulmányban szorosan újramondja az *Irodalom és szocializmus*, illetve az *Esztétikai töredékek* gondolatmeneteit, mintegy adoptálja a költő eszméit, kritika nélkül, minimális mértékű értelmezési műveletet alkalmazva. Készpénznek véve a szövegben talált utalásokat, eszmetörténetileg nem világítja át a rekonstruált szöveget. Ahol például JA Arisztotelészre hivatkozik, ott Bata elfogadja, hogy a szerző közvetlenül a görög filozófus szövegeiből merített.

Laczkó András rekapitulálta a szabadelőadást tárgyaló szakirodalom eredményeit, méltató hangsúllyal összefoglalta, amit a hatvanas–hetvenes évek szakirodalma megállapított az *Irodalom és szocializmus*ról. Szól a költő Crocéval vitatkozó intuícióértelmezéséről, a tartalom és forma dialektikájáról írott részletekről, a költői nyelv társadalmi meghatározottságairól és a szabadelőadás mondatelemzéséről, a műalkotás szoros és szigorú egységéről alkotott koncepcióról, kiemeli a művészi állandó és változó dialektikájának fontosságát és újszerűségét, részletesen kitér a költő ihletértelmezésére. Végül a kritikai kiadásbeli közlést követő vitákat mint „korabeli vélekedéseket” idézi, kiemeli „a művészet lényegének megragadására való törekvést” és a művészi állandó és változó fogalompárosának bevezetését, mint a JA-i esztétika érdemi hozzájárulását a művészetbölcseleti gondolkodáshoz. (Ld. Lackó A 1980, 24–33. p.)

A strukturalista értelmezés felívelése

Egy új értelmezési paradigma belépését a nemzetközi tudományosságban végbement fordulat, a strukturalizmus magyarországi térnyerése idézte elő a hatvanas–hetvenes évek fordulóján. E tudományos irány elveinek JA művészetelméleti gondolkodására való alkalmazásából a legbuzgóbban és leginkább elkötelezett módon Balogh László és Somlyó György vette ki a részét. De az ideologikus, marxista esztétikai nézőponton történő túllépés igénye számos más elemző írását is befolyásolta. Elsők között Veres Andrásét, aki tanulmányában a marxista irodalom-lélektan történetének két világháború közötti korszakát tekintette át. Veres a Christopher Caudwell koncepcióját tárgyaló részt követően tárgyalta az irodalom-lélektan marxista orientációjának kelet-európai változatát, s ezt JA két elméleti tanulmánya, az *Irodalom és szocializmus* és az *Esztétikai töredékek* példáján keresztül mutatta be. A tanulmány a két értekezőt „a Szovjetunióban előtérbe kerülő dogmatikus felfogást [...] leküzdeni kívánó, megújuló” marxista irodalompszichológia képviselőiként méltatta. A tükrözés kérdését művészetbölcse-

letében háttérbe szorító JA a művészetet tevékenységként értelmezte, s vizsgálódásának középpontjába az alkotó szubjektumban gyökerező ihletet állította. A művészi cselekedet helyét az emberi tudat másik két alapvető formája, a szemlélet és az elvont gondolkodás mellett jelölte ki, és ez utóbbiakkal való hasonlóságával és ellentétével jellemezte. A művészetben az egyén és a társadalom közötti közvetítés fontos eszközt látta. A költőnek az alkotó és műve közti viszonyt előtérbe állító értekezései joggal szembesíthetők a marxista irodalom-lélektan más törekvéseivel. De hiányosságaként róható fel, hogy a költő adós maradt az egyén és a társadalom közötti közvetítés konkrét kidolgozásával. A szabadelőadást azonban a szerző „megoldatlanságai ellenére is jelentősnek” ítélte. (Ld. Veres A 1981, 237–239. p.)

Veres tanulmányának egy korábbi részében, az orosz formalista iskola elveinek ismertetése során megemlíti, hogy a formalisták elutasították a szerzői lélek pszichológiai tartalmainak vizsgálatát, szerintük „a hangulatokat átélő embernek a lelke mindenkor alkotásának határain kívül marad”. Csakhogy az *Irodalom és szocializmus* gondolatmenetét rekonstruálva szintén megállapítja, hogy JA „igen határozottan utasítja el az érzelemesztétika álláspontját, az érzelem ugyanis nem tartalma, hanem formai eleme a művészetnek”. Ebből a nézőpontból a költő felfogása inkább a formalisták antipszichologizmusával, mint az irodalom-lélektani beállítottsággal állítható párhuzamba. (Ld. 214, 238. p.)

A hetvenes évek első felében több ehhez hasonló, egymástól független kezdeményezés történt a szabadelőadás modern irodalomelméleti kontextusban történő újraértelmezésére. Kenyeres Zoltán már 1967-ben megjegyezte, hogy JA „a műből indult ki, s elemzése mindvégig a művön belül maradt: nem az író szubjektív szándékát, lelkivilágának »rejtett« titkait kutatta, hanem az objektív tartalmat, a művészi formában megtestesülő anyagot” – ld. Kenyeres 1967, 52. p. Az orosz formalizmus és a cseh strukturalizmus öröksége iránt felélénkült érdeklődés nyomán Balogh László a Magyar Írók Szövetsége Fiatal Írók József Attila Köre által 1974. január 29–30-án lebonyolított kétnapos JA-ülésszakon a modern cseh irodalomelmélet kiemelkedő alakjával, Jan Mukařovskýval rokonította JA művészetelméleti gondolkodását – ld. Balogh L 1974, 71–74. p. Az összehasonlítás ürügyéül Rózsa Endre hozzászólása szolgált, aki JA esztétikai minőségeken kívüli valóságelemeket is közvetlenül versebe idéző gyakorlatának jellemzése során említette a cseh szakembert – ld. Rózsa 1974, 15. p.

„A művészet, az irodalom, a költészet nagy kérdéseinek” megközelítése szempontjából Balogh László „legtöményebbnek” az *Irodalom és szocializmust* ítélte. Sejtése szerint a szabadelőadásban felismerhető „Saussure rendszerelméletének hatása”, s a közvetítést olyan nyelvészeknek tulajdonította, mint Laziczius Gyula, „akik kapcsolatban álltak a prágai nyelvészkörrrel”. Ennek tagja volt Mukařovský. Balogh néhány gondolatpárhuzam felállításával szemléltette a magyar költő és a cseh tudós gondolkodásának feltételezett összefüggését. Amit JA a tartalom és a forma viszonyáról írt, szerinte lefordítható az irodalmi kommunikáció kódrendszerének elemzésére. Ennek fényében idézte föl a szabadelőadásból az „Éhes vagyok” mondat nevezetes elemzését. A szóról mint a műalkotás legkisebb eleméről, a műalkotás születő szóként való értelmezéséről, a műalkotás megváltoztathatatlanágáról írott

fejtegetéseket is a cseh strukturalizmus tanaira vezette vissza. A parazsat abrakoló táltos népmesei motívumának példája Balogh szerint egyúttal arra is példa, hogyan teremt magának egy művön belül egyetlen motívum egész rendszert. Végül az *Irodalom és szocializmus* játékkal kapcsolatos megjegyzéseit a nyelv működési szabályainak a sakkjátszmához való saussure-i hasonlításával hozza összefüggésbe. (Ld. Balogh L 1974, 72–74. p.)

Balogh hozzászólásával szemben Agárdi Péter védelmébe vette az *Irodalom és szocializmus*-nak a korábbi éveket jellemző esztétikai-filozófiai, lényegében marxista megközelítésmódjait. Szerinte „József Attila esztétikai írásait” „nem lehet lényegi, világnézeti-módszertani kapcsolatba hozni” Mukařovskýval és a strukturalizmussal. Megítélése szerint „A leves emelgeti a fedőt” sort elemezve JA azt bizonyítja be, hogy „mennyre nem lehet nyelvi síkból »levezetni« a költészetet”, mert a művet a *tartalom* determinálja, a világtkép formálja irodalmi alkotássá, totalitássá” – ld. Agárdi P 1974, 74. p. Gyertyán Ervin ellenben „nagyon érdekesnek” találta Balogh gondolatát JA elméleti gondolkodásának korszerűségéről, „nem érezte diffamálónak JA forradalmi elkötelezettségére és marxista intellektuális alapélményére azt, ha bemutatjuk, milyen egyéb hatások érték” – ld. Gyertyán 1974, 77. p. A Fialat Írók József Attila Körének konferenciáján más felszólalásokban is szóba került az *Irodalom és szocializmus* – ld. Rózsa 1974, 15. p.; Péntek 1974, 54. p.; Zimonyi 1974, 93. p.

Balogh JA Ady-képéről írott tanulmányában, megismételve a Fialat Írók József Attila Köre konferenciáján tett állítását, utóbb felderíthető filológiai szálát valószínűsített: „Nagyon valószínű, hogy itt [az Ady-vízióban] s méginkább *Irodalom és szocializmus* c. tanulmányában – egyelőre felderítetlen érintkezés vagy közvetítés révén – kora újszerű nyelvészeti és művészetelméleti eredményeit (Saussure, Jakobson, Mukařovský) hasznosította. Következtetéseit a legújabb nyelvészeti és kommunikációelméleti kutatások is igazolták.” – ld. Balogh L 1977, 682–683. p. Az Ady-vízió és az *Irodalom és szocializmus* között – strukturalista elvek szerint átértelmezve a JA-i terminológiát – gondolati folytonosságot állapított meg – ld. 683. p.

A szabadelőadás új irodalomelméleti kontextusba állítása felbukkant Thomka Beáta 1975-ben publikált írásában is. A „műközpontúság” kiemelése arra utal, hogy Thomka Beáta „mai irodalomtudományon”, amely számára JA „esztétikai írásai [...] gondolatébresztőek”, ösztönzőek, elsősorban a formalizmus örököseit, a strukturalistákat érthette. Ezt az orientációt mindazonáltal kiegyensúlyozta „a műalkotás társadalmi funkciójának” hangsúlyozásával, s az ihlet fogalmának fontossága kapcsán a korszerű művészetpszichológiát is összekapcsolta az *Irodalom és szocializmus*ból és az *Esztétikai töredékekből* származó ösztönzésekkel. Thomka is kiemelte a művészi állandó és művészi változó fogalompárjának fontosságát, valamint a valóság és a fikció összefüggését illetően a szabadelőadás népmeseelemzésének jelentőségét. JA „erjesztő észrevételeit” szerinte a műelemzésben gyakorlattá kellene váltania a szaktudománynak. Az írás műfaji megnevezése, a „szövegkollázs” is jelzi, hogy a szerző a költő művészetbölcseleti koncepcióját az *Irodalom és szocializmus*ból nagy bőséggel vett idézetsorral szemléltette. (Ld. Thomka 1975, 92–94. p.)

Az *Irodalom és szocializmus* befogadástörténetében szinte külön fejezet illeti meg Somlyó Györgyöt, aki a szabadelőadás Kenyeres Zoltán által jelzett, majd Thomka Beáta által említett műközpontúság gondolatához kapcsolódva, Balogh László konferencia-felSZólalásához hasonlóan a tanulmányt a formalista–strukturálista irány korai előfutáraként méltatta. Egyik 1971-es írásában Somlyó még csak az *Irodalom és szocializmus*ban koncentrálódó kritikai potenciált fordította szembe az egykorú irodalomoktatás gyakorlatával. A *Hazám* szonettciklus tanításának a kompozíció esztétikai-poétikai sajátosságai iránt érzéketlen tantervi előírásaival szembesített néhány, az *Irodalom és szocializmus* szövegéből vett idézetet: „József Attilától nemcsak azt lehet megtanulni, úgy általánosságban, mi a hazaszeretet? Hanem azt is: mi a költészet?” – ld. Somlyó Gy 1971b, 5. p. Fried István rövid méltatásban fejezte ki egyetértését Somlyó mondandójával – ld. Fried 1971, 16. p.

A művek poétikai megközelítésének elsődlegességét valló Somlyó szerint a szabadelőadás eddig kellően nem méltatott érdeme az irodalomelméleti gondolkodás megújításában játszott kezdeményező szerepe. Már egy 1971-ben megjelent francia költészeti antológia bevezetőjében magáévá tette a strukturálisták „minden költészet – nyelv” Mallarméig visszavezetett elvét, és az *Irodalom és szocializmus*ban a költeményről mint a születő szó megfelelőjéről szóló részletet idézve fejtette ki, hogy a költő szerepe: „mindig újra visszavezetni a nyelvet önnön születéséhez, mindig újra újjászületésre bírni; vagyis visszavezetni önnön költői mivoltához, és mindig újra a maga költői rendeltetésére bírni [...] Ahogy József Attila oly remekül megfogalmazta, e, sajnos, irodalomszemléletünk számára azóta sem közismert formulában: »...a szó a használatban szemlélet, keletkezésében pedig műalkotás. Így a szó a műalkotásban saját keletkezésének a szerepét játssza.« (*Irodalom és Szocializmus*, 1931).” (Ld. Somlyó Gy 1971a, 14–15. p.)

JA költészetbölcseleti beállítottságát a strukturálistával rokonító alapvetését Somlyó egy 1975-ben megjelent írásában végezte el. Beillesztette a költő elméleti gondolatait a marxista hagyományba: „helyenkénti nehézkessége [...] túlhajtottsága”, „töredékessége” ellenére „József Attila esztétikai hagyatéka a marxista szellemű magyar esztétikai gondolkodásnak Lukácsé mellett legfontosabb kezdeményezője”, amely összeegyeztethetetlen a „dogmatikus esztétika önkényével”. Mindketten „a művészet különösségének [...] egymást kiegészítő két oldalát, egymásba szövődő s egymás nélkül elképzelhetetlen színét-visszáját igyekeznek felfejteni” – ld. Somlyó Gy 1975b, 7. p. De az *Irodalom és szocializmus* fő érdemét abban látta, hogy „ugyanarra a felismerésre jutott, amelyre azóta egy egész új irodalomelmélet alapozódott, a már említett Jakobson, továbbá Tynjanov, Polivanov, napjainkban Lotman, Roland Barthes és mások műveiben”. Szerinte a magyar költő ugyanazt a kérdést tette föl, mint a formalizmus „egyik vezető alakja” és a formalista örökség közvetítője, Roman Jakobson az utókor számára: „Mi a költészet?” – és a válaszuk is lényegében egybeesett. JA szerint ez a lényeg a „művészség”, Jakobson szerint pedig a „literaturnosztj”, a „littéralité”. Mindketten „az esztétikai funkció autonóm jellegére” utaltak, s ennek nevében harcoltak a hagyományos esztétikák pszichologizmusa, biografizmusa, intuitivizmusa, ideologizmusa, érzelmi esztétikája és a Spieltrieb-esztétika ellen – ld. uo.

Somlyó tehát a JA-i elméleti gondolkodás legközelebbi rokonait a strukturalistákban vélte felfedezni. Az ihlet munkája nyomán született műalkotásról a szabadelőadásban olvasható megfogalmazások, „a mű világának minden pontja archimédeszi pont”-tól a „végső szemléleti egész”-ig szerinte a „struktúráról”, a „szerves belső felépítettségéről” szólnak, akárcsak a műközpontú művészetértelmezések. A nyelv és a költészet viszonyáról JA által írottakban, például az „Éhes vagyok” mondat elemzésében a lotmani és jakobsoni jelelméleti elvekre ismert rá. JA kijelentését („A szó a műalkotásban saját keletkezésének a szerepét játssza”) Lotman nyelvi műalkotásról megfogalmazott tételének („A szöveg teljes és oszthatatlan jel, és az össznyelvi szöveg egyes jelei a jelelemek szintjére redukálódnak benne”) feleltette meg. Az *Irodalom és szocializmus* ihletfogalmában a redukált, lényegre törő művészisubjektum-fogalmat méltatta, amellyel a költő belevilágított a művészi tevékenységnek a szemlélet és spekuláció közötti köztes, homályos tartományába. Végül az esztétikát tagadó JA-i gondolatmenetben a „szép-tan” helyett „lét-tanként” meghatározott művészetbölcseletet értékelte – ld. uo.

Koncepcióját *Philoktétész sebe* című könyvében továbbfejlesztve, Somlyó a modern irodalomelméletnek a művészet autonómiájáról kifejtett felfogását a majdnem százoldalnnyi VII., *Az esztétikai funkció autonóm jellegéről* című fejezetében elemezte. Kiemelte a költőt az esztétikai kontextusból, amelyben a kutatás hagyományosan elhelyezte őt. Olyan gondolkodót látott benne, aki a művésziség mibenlétére való rákérdezése folytán „az esztétikát a poétikával váltja fel” – ld. Somlyó Gy 1980a, 358, 364. p. Ezt az elhatárolást ismételte meg, mint a címe: *Tisztelet a poétikai Gondolkodónak is* mutatja, a *Somogy* című folyóirat 1980. 2. számában közölt írásában, amely a Mallarméra történt hivatkozását kiegészítette a költőnek Paul Valéryval történt rokonításával – ld. Somlyó Gy 1980b, 9–10. p.

A *Philoktétész sebe* című könyvében a jelelméleti-nyelvészeti megközelítését kiterjesztve az *Irodalom és szocializmus*nak arra a részletére, amelyben JA a költeményt „egyetlen keletkező szónak” nevezte, megvilágító párhuzamként Mallarmé ismert kijelentését idézi: „a vers több szót egyetlen új, a nyelv számára idegen, mintegy varázslatos, teljes szóként alkot újjá.” Somlyó azt is megkockáztatja, talán a mallarméi poétika hatása alatt, hogy „a költeménynek akkor is lehet értelme, ha az azt alkotó szavaknak nincs se jelöltje, se jelentése, vagyis értelmetlenek”, holott a szabadelőadás megírásakor a költő kereken tagadta a jelentés nélküli költemények létjogosultságát. Azt a szigorú szabályt, amely szerint a műalkotás legkisebb elemének megváltoztatása magával hozza a műegész minőségének gyökeres átalakulását, Somlyó szembesítette azzal a tapasztalattal, hogy a remekműveknek is csak részleteit őrizzük meg emlékezetünkben. Az ellentmondást úgy oldotta fel, hogy a költő szerint a mű legkisebb része is magában hordozza a mű teljességét. A műalkotás „egyetemes és társadalmi” mivoltáról írottakban az „éhes vagyok” kijelentés személyen túli érvényéről szóló fejtegetésre, illetve a „Harmadnapja nem eszek” sorra ezúttal úgy hivatkozott, mint ami alátámasztja a költészet személytelensége mellett szóló érvelést. A tanulmány konklúziójában József Attilát Jakobson, Tinyanov, Sklovszkij rokonaként és Roland Barthes előfutáraként méltatta. (Ld. Somlyó Gy 1980a, 366–407. p.)

Felfogását legkiérleltebb és legrészletesebb módon és legoffenzívebben Somlyó a Magyar Tudományos Akadémiának a költő születése hetvenötödik évfordulója alkalmából szervezett ülésszakán tartott előadása tanulmány változatában fogalmazta meg. A gondolatmenet a tabuk felsorolásával kezdődik, amelyek akadályai annak, hogy „József Attila kora világirodalmi viszonyaiban” az őt megillető helyre juthasson. Közéjük tartozik a költőnek a pszichoanalízishez és az egzisztencialista filozófiához fűződő viszonya. „Ezekhez kell csatolni két még kényesebb tabut, a *formalizmusnak* és a *strukturalizmusnak* tiltott nevét.” A szerző kilátásba helyezte, hogy egy (meg nem valósított) tanulmányában kimutatja: „József Attila minden hazai előzmény nélkül és a vele egy időben kibontakozó kutatásokról is legfeljebb kósza értesülések birtokában (amiről a József Attila-filológia egyelőre semmilyen biztos adatot nem ismer) rátalált a ma legmodernebbnek tudott irodalomszemlélet, a szemiotikára és a struktúrára építő poétikák alaptételeire.” E tárgyban írt korábbi publikációi fogadtatásáról a nyilvánosság számára nem ismert részletekre is utalt: „éles ellenérzéseket és ugyanilyen együttérzéseket váltott ki; ám sem az ezeknek megfelelő ellenérvekkel, sem azok ellenkezőjével nem találkozott nyilvánosan.” (Ld. Somlyó Gy 1983, 178, 179. p.)

Akadémiai felszólalásában a számára mérvadó fogalmak közé egyenlőségjelet tett. Eszerint az irodalom és a valóság viszonyáról autentikusan nyilatkozó szakemberek ugyanazt a lényegyet mondták ki más szavakkal a művészetről: „azt, ami benne »specifikus«, a modern esztétika értelmében; a maga »különösségét«, lukácsi értelemben; a maga »irodalmisságát«, moszkvai és prágai formalista iskola értelmében; és a maga »művésziségét«, a József Attila-i értelemben.” A költészet irodalmisságát, nyelvi megkonstruáltságát, a valósághoz való viszonyának összetettségét és áttételességét minden eddigi írásánál hangsúlyosabban a *Tiszta szívvel* elemzésére és az *Irodalom és szocializmusnak* az „Éhes vagyok” példamondathoz kapcsolható részleteire építette. Korábbi, a formalistákra, strukturalistákra, Mallarméra, Paul Valéryra történt hivatkozásait a művészet autonómiája mellett kiálló elméleti gondolkodók védelmében „Umberto Eco szemiotikai megfogalmazásával”, Barthes-nak az írás nullfokát taglaló könyvével, a Kierkegaard-ra, Bretonra, Wittgensteinre, a hatvanas évek neoavantgárdjára való utalással, a Sándor Pál-féle JA-értelmezéssel szembeni vitájával egészítette ki. (Ld. 188, 182–184, 185–188, 190–193. p.)

Az *Irodalom és szocializmus* új elméleti kontextusban történt értelmezése terén a Somlyó javasolta irányt folytatva, Bányai János jutott el a legradikálisabb következtetések levonásához az újvidéki egyetem magyar tanszékének JA születése hetvenötödik évfordulója alkalmából rendezett kétnapos tudományos értekezletén. Több ízben hivatkozott is Somlyóra, „aki – úgymond – pontos párhuzamot állított fel József Attila költészetesztetikai és a költői nyelvet vizsgáló formalisták (költészet)elméleti nézetei között”. Bányai ugyanakkor bizonyos módosításokkal élt. Számára az egyik támpontot Heidegger költészettel kapcsolatos megnyilatkozásai jelentették, bár JA álláspontját megkülönböztette a nyelv és költészet viszonyának heideggeri értelmezésétől. Annál kiaknázhatóbbnak ítélte JA koncepciójának megvilágítása során Bahtyinnak a költői nyelv dialogicitásáról alkotott elméletét. (Ld. Bányai J 1981, 200, 201. p.)

Bányai a költőt ugyanazzal jellemezte, amivel Heidegger Hölderlint: a nyelvre törént ráirányultsággal. Ezt tekintette a JA-i költészetfogalom meghatározójának. „Az *Irodalom és szocializmus* indító gondolata, hogy az irodalom »nyelvi művészet«, vagyis az a művészet, amelynek az anyaga a nyelv.” Heideggertől eltérően azonban, aki Bányai szerint a költő szerepét a megnevezésben, azaz a világhoz való kontemplatív viszonyban látta, JA a művész aktivitását, alakító erejét hangsúlyozza. Egy rövid töredékben olvasható kifejezésből kiindulva („nyelvünkkel »megmintázhatjuk« a kővágó motorok pergő zaját”) a megnevezés és a megmintázás ellentétét emelte ki. A költői nyelv ilyen aktív kezelésére részletesebb példát Bányai az *Irodalom és szocializmus*-ban a műalkotásról mint születő szóról szóló fejtegetésben találta. Ennek a részletnek az elemzése, a születő szó és a nyelv dialogikus jellege közötti összefüggés megteremtése révén jut el a bahtyini nyelvelmélethez mint az *Irodalom és szocializmus* nyelv és költészet viszonyáról megfogalmazott felfogásának megvilágító párhuzamához. Bányai okfejtése valószínűleg azt a célt szolgálta, hogy megőrizze a tükrözéscsészétikák, realizmuselméletek ellenében JA költészetének az avantgárd iránti nyitottságát. (Ld. 201–203. p.)

Bányai hivatkozása Somlyóra jól mutatja, hogy a modern irodalomelméleti irányzatok iránt tájékozódó szakemberek elkezdték egyeztetni az értekező József Attiláról alkotott képüket. Ennek jele, hogy Somlyó György a *Híd* 1980-as évfolyamában publikálta megjelenés előtt álló könyvének egyik, a JA művészetbölcseletét is részletesen tárgyaló része után következő, nagyjából Valéry poétikai nézeteit taglaló fejezetét, amelyben röviden szó esik a magyar költő már tárgyalt felfogásáról is – ld. Somlyó Gy 1980c, 948–949. p.

Több oka lehet, hogy ez az értelmezési irány – egy évtizedes jelenléte ellenére – nem befolyásolta érdemben a költő művészetbölcseleti gondolkodásának értelmezését. Komoly filológiai kutatásra, tényleges kapcsolatok kimutatására a formalizmus, a strukturalizmus vagy más említett irányok képviselői és JA között, Balogh László és Somlyó György ígérete ellenére, nem került sor. A Magyarországon lendületbe jövő elméleti gondolkodás talán nem talált elégséges anyagot a költő értekezői életművében, amelyre mint magyar elméleti hagyományra támaszkodhatott volna. Sok érdekes részlete mellett az *Irodalom és szocializmus* tagadhatatlanul tartalmazott számos nem időtálló, dogmatikusan marxista megfogalmazást is, amelyek elkedvetleníthették az újító szellemű, a nyugati irodalomelméleti irányzatok iránt nyitott szakembereket. A strukturalista irány nem gyökerezett elég mélyen, hatása nem volt olyan tartós a magyar elméleti gondolkodásra, hogy ez fenntarthatta volna az érdeklődést a költő gondolkodásának ilyen vonatkozásai iránt. A strukturalizmus műközpontúsága, a szerző és a szöveg viszonya iránti érdeklődést háttérbe szorító irányultsága nem volt könnyen összeegyeztethető az ihletet, a művészi cselekedetet középpontba állító költő gondolkodásával.

Az eszmetörténeti megközelítés érvényre jutása

Így a marxista esztétikai aktualizálás és a strukturalista, szemiotikai (és az avantgárdot pártfogásába vevő) aktualizálás mellett tér nyílt egy olyan megközelítés előtt, amely az értekező JA gondolkodását a maga történetiségében, a jelenbeli értékszempontok erőszakos érvényesítése nélkül vette vizsgálat alá. Ennek a feladatnak az elvégzésére

vállalkozott Tverdota György, majd a munkába mások is bekapcsolódtak, elsősorban – némi késéssel – Lengyel András, a szociálpszichológiai megközelítés kezdeményezője pedig Garai László volt. Miklós Tamás, ugyancsak eszmetörténeti megalapozással, alternatív javaslatokat tett. A fordulat egyik feltétele az volt, hogy a kutatás a nem marxista elméleteket, gondolatrendszereket ne csak mint a költő bírálatának tárgyait, ne csak mint általa meghaladott álláspontokat vegye számba, hanem a JA gondolkodását befolyásoló ösztönzésekként, a gondolatmeneteibe beépülő tartalmakként is számoljon velük.

A dokumentumokból kiolvasható tények, a kortársi tanúságtételek (például Németh Andor, majd Vágó Márta emlékezése) nyomán a szakemberek már korábban is tudomásul vették számos ilyen eszmetörténeti kapcsolat meglétét. Benedetto Croce vagy Pauler Ákos neve már a hatvanas évek elején felbukkant az *Irodalom és szocializmust* tárgyaló írásokban. Igaz, gondosan ellentétbe állítva az előremutató marxista gondolkodással. A polgári filozófia és tudomány iránti türelmesebb fellépés szükségességére, a nem marxista gondolkodók eredményeinek méltányosabb kezelésére is mutatkozott korrekciós szándék a szakirodalomban. Arra is volt példa, mint Vitézy Iván Rickerttel kapcsolatos megjegyzései esetében láttuk, hogy egy-egy ilyen szellemi kapcsolódás tényére a kutatók ráirányították a figyelmet. A szabadelőadás bizonyos gondolatainak a formalizmus és a strukturalizmus tételeivel való párhuzamba állítása, még ha ezek filológiaiilag nem is voltak kellőképpen alátámasztva, megingatta a kutatási horizont kiszélesítése elé állított korlátokat.

Az eszmetörténeti források komoly feltárása azonban csak a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején indult meg. JA költészetének kozmológiai vonatkozásait vizsgáló tanulmányában Tverdota György először (tanulmányának résztémájaként) egy adott nézőpontból világította meg a költő húszas évek végi művészetbölcseleti tárgyú fejtegetéseiben és nem utolsósorban az *Irodalom és szocializmusban* kidolgozott és alkalmazott „világegész” fogalmát s a világegészt helyettesítő műalkotást mint „határolt végtelenség”-et. A fogalomhoz az univerzumból, a világegyetemről kialakított teóriák s különösen az értelmiségi körökben a huszadik század első felében divatos einsteini relativitáselmélet és az azt alkalmazó s népszerűsítő csillagászati munkák tanulmányozása révén jutott el a költő, és ezt használta föl költészetbölcseletében. Ez a tan, amely munkásmozgalmi körökben ideológiailag nem számított problematikusnak, még a szabadelőadásnak a (műalkotást létrehozó) emberről alkotott felfogását is befolyásolta. (Szókratész mint egyedi létező lényegi összetevőinek egyike ez a kozmikus alkotóelem.) – ld. Tverdota 1979, 127, 129–130. p. A „Költőnk és kora” című vers elemzésében Tverdota ugyancsak utalt az *Irodalom és szocializmusra* a műalkotás „határolt végtelenség”-ként történő meghatározása kapcsán – ld. Tverdota 1980a, 31. p.

A szabadelőadás történeti újraszituálása érdekében elvégzendő első lépés JA és a crocei esztétika közötti viszony tisztázása volt. A kezdeményezésre Tverdota Györgynek a *József Attila Ady-víziója* című tanulmányában került sor, ugyanis az első olyan írásnak, amely röviden felvázolta a költő művészetbölcseleti alapelveit, a nyolcvanas évek elején ez az 1929 nyarán született vitacikk számított. A polgári filozófiai ösztönzések komolyan vétele JA szellemi fejlődésében összekapcsolódott az Ady-revíziós

vitához történt hozzászólás és a hozzá hasonló, a költő marxista korszaka előtt született írások felértékelődésével. Már a korábbi szakirodalomban is előfordult a húszas évek végi írások és a szabadelőadás közötti eszmei folytonosság tudomásulvétele.

Tverdota ezt a gyakorlatot folytatta, amikor az *Ady-vízió*ban a crocei filozófia hatásának erőteljes jelenlétét regisztrálta, s feltételezte, hogy az itt kialakított képlet bizonyos fontos módosításokkal, de lényegében változatlanul érvényben maradt az *Irodalom és szocializmus*ban is: „Az *Ady-vízió* [...] az *Irodalom és szocializmus* gondolati előkészítője.” – ld. Tverdota 1980b, 628. p. A szerző a költő kritikai elveit Croce *Az esztetika alapelemei* című könyvének a kritikáról írott részleteire vezette vissza, és kimutatta ezek továbbélését az 1931-es előadásban – ld. 610–611. p. A tanulmány a költő műalkotásról adott meghatározásának és ezen belül verseszményének megfogalmazása érdekében ismertette Crocénak a tiszta intuícioról, a reflexív elemnek a műben történt feloldódásáról kifejtett nézeteit, az előbb említett munkája mellett az *Esztétika. Elmélet és történet* és *A tiszta intuíció és a művészet lírai jelleme* című művei alapján. Megállapította, hogy az *Ady-vízió*ban megfogalmazott elv a költő későbbi szövegeiben, így a szabadelőadásban is változatlanul érvényes maradt: „a nem-eredeti, hanem helyreállított tiszta költemény elve József Attila művészetbölcseleti gondolkodásának egyik legfontosabb és legmaradandóbb vívmánya” – ld. 615–616, 621. p.

Tverdota György a *József Attila és Benedetto Croce* című tanulmányában kísérelte meg átfogó módon „feltárni azt a gondolati utat, amelyet a költő megtett az idegen elmélet tanulmányozásától a saját teória megalkotásáig” – ld. Tverdota 1980c, 561. p. Idegen elméleten Croce intuíciótanát, saját teórián pedig JA ihlettanát értve. A folyamat a húszas évek végén kezdődött és az *Irodalom és szocializmus*ban teljesedett be (illetve az ekkori szakmai közvélemény szerint a teória a harmincas években az *Esztétikai töredékek*ben fejlődött tovább). A tanulmányban a szabadelőadásra a többi ide vonható szöveggel együtt, alkalmyszerűen történt hivatkozás, ahogy a fejlődési folyamat rekonstrukciója megkívánta (például arra a helyre, ahol a költő az intuíció és a műalkotás közötti kategorikus különbségtétel szükségességét a papiros és az *Isteni színjáték* kontrasztjával szemléltette – ld. 575. p. A szerző kritikus hangvétellű történeti áttekintést nyújtott az ideologikus marxista és a strukturalista nézőpontú Croce-értékelésről. Vitába szállt azokkal az álláspontokkal, amelyek szerint JA vitatta, megcáfolta vagy meghaladta volna a crocei esztétikát. Bonyolultabb eszmetörténeti képlettel helyettesítette az örökölt sémákat, megteremtve ezzel JA és Croce viszonyának filológiáját. Tverdota a folyamat rekonstrukcióját 1927 őszétől, a kapcsolat feltehető kezdetétől indította. Aprólékos elemzéssel mutatta be az ihlet fogalmának kifejlődését az intuíció fogalmából.

Az 1980. szeptember 29. és október 1. között a Magyar Tudományos Akadémia JA-ülésszakán tartott előadásában Tverdota tömören összefoglalta a hosszú tanulmány gondolatmenetét, itt is leszögezve, hogy a költő „művészetbölcselete abban a formában, ahogyan az *Irodalom és szocializmus*-ból vagy az *Esztétikai töredékek*-ből ismerjük, valóban nem jött volna létre az intuicionista esztétika tanulmányozása nélkül” – ld. Tverdota 1983, 195. p. Az akadémiai előadás rövidített formáját a szerző közzölte a *József Attila és Croce* című cikkében – ld. Tverdota 1981, 9. p. A szöveg teljes terjedelemben

az ülésszak anyagait közreadó kötetben 1983-ban látott napvilágot – ld. Tverdota 1983a, 191–205. p.

Tverdota György kezdeményezése nem volt elszigetelt vállalkozás. Sallay Gézának az ELTE 1980. november 25–26-án rendezett konferenciáján elhangzott *Az intuición József Attilánál és Crocénál* című előadása mutatja, hogy az ideológiai és tudomány-politikai megszorítások lazulása lehetővé tette a költői életmű érdemi megközelítését, s ezen belül JA és Benedetto Croce művészetbölcseleti gondolkodásának összehasonlítását. Sallay Croce esztétikájának értékelését és József Attilának az olasz filozófus tanaihoz való viszonyát tekintve hasonló következtetésekhez jutott, mint Tverdota. Az intuición és az ihlet fogalmának összefüggéseit illetően is számos egyezés mutatható ki kettőjük között, de Sallay a költő elméleti eredményeit főként Croce problémamegoldásaival szemben, részint JA marxista tájékozódásának tudva be főlényét. A JA-i álláspontok ismertetése során a hely megjelölése nélkül, de felismerhetően az *Irodalom és szocializmus* megfogalmazásaira támaszkodott. Előadásának két részletében, a művészet történetiségéről szóló résznél és a művészi állandó s a művészi változó viszonyát taglaló okfejtésnél a szabadelőadás szövegét idézte. (Ld. Sallay 1982, 59, 65. p.)

Az *Irodalom és szocializmus* másik fontos eszmetörténeti forrása, Pauler Ákos filozófiája a crocei hagyatéknál is problematikusabbnak számított. Paulert a marxista filozófiatörténet-írás a Horthy-korszak hivatalos filozófusaként tartotta számon, aki ráadásul a tudományos közéletben és a társadalmi életben a szellemi progresszió képviselői és intézményei ellen lépett föl. De munkássága árnyaltabb megközelítésének, gondolkodóként való részleges rehabilitálásának voltak jelei, s nemcsak a nevére, hanem a költő gondolati fejlődésében játszott szerepére is történtek utalások a hatvanas évek szakirodalmában. Ezekhez a kezdeményekhez kapcsolódott Tverdota György, amikor JA Pauler Ákoshoz való viszonyának tisztázására vállalkozott.

Először a már ismertetett *József Attila Ady-víziója* című tanulmányában tárgyalta Pauler befolyását JA gondolkodására. Az első kérdéskör, amelyben a magyar filozófus gondolkodástanának hatása felmerült, az intuición és a spekuláció, a szemlélet és a fogalmi gondolkodás szerepének vizsgálata a műalkotás létrejöttében. Az *Ady-vízió* záró részletében a költő megengedte, hogy a mű létrejöttében a fogalmi gondolkodás is részt vegyen, de szerinte a műbe belekerült reflexiók logikai, alany-állítmány szerkezetét az alkotó „összefűszkítja”. Ennek a gondolatnak a crocei tiszta intuición tanában találjuk meg forrásait, de a másik gondolati előzmény, amelyre JA ebben a vonatkozásban támaszkodott, Pauler Ákos volt. Tverdota az *Ady-vízió* szövegének abban a mondatában talált bizonyítékot a pauleri logikai befolyás jelenlétére, ahol a költő kijelentette, hogy Ady versében „szintetikus autothetikus ítéleteket pusztít össze” (ld. JATC1 1995, 168. p.; Tverdota 1980b, 615, 616–617, 620. p.), mivel az autothetikus ítélet fogalmát Pauler szabadalmazta. Pauler Ákos pánlogizmusa kapcsán a szerző megemlíti azt az elvet, amely azután az *Irodalom és szocializmus*ban is fontos szerepet játszott: „a végtelen regresszus lehetetlenségének elvét és ennek következtében azt a gondolatot, hogy minden megismerés végső logikai alapelveken nyugszik” – ld. Tverdota 1980b, 617. p.

Az *Ady-vízió* egyik feltűnő sajátossága éles antipszichologizmusa, amely éveken át elkísérte a költőt, s nagymértékben Pauler logicista felfogására támaszkodik. A pszichológia-ellenesség, az „esztétikai objektivizmus” különösen a kritikus, műelemző tevékenység során nyert teret – ld. 622–623, 625. p. A tárgyi kritika követelése és a lélektanosság bírálata vörös fonálként húzódik végig az *Ady-vízió* gondolatmenetén, és megismétlődik az *Irodalom és szocializmus*ban, különös hangsúllyal a kritikáról írott fejtegetésekben.

Ahogy Croce jelenlétét JA gondolkodásában Tverdota a *József Attila és Benedetto Croce* című tanulmányában mutatta ki, úgy szentelt önálló tanulmányt *Az ihlet tana. József Attila és Pauler Ákos* című tanulmányában a költő és a magyar filozófus szellemi kapcsolatának – ld. Tverdota 1982b. Pauler Ákos az 1980-as évek Magyarországon „alig ismert”, „obskúrus” alakja volt a magyar filozófiatörténetnek, ezért a szerző röviden áttekintette értékelésének alakulását, 1945-ig magasra becsült, a népi demokrácia évtizedeiben viszont erősen bírált, majd feledésre ítélt munkásságát, aztán pedig elhelyezte rendszerét a filozófiatörténetben. A Bolzanóval kezdődő, a korai Husserl, Lotze és Meinong irányának követőjeként, a logikai idealizmus, illetve logikai platonizmus, az ún. „tisza logika” képviselőjeként mutatta be a Horthy-korszak reprezentatív gondolkodóját. Hangsúlyozta, hogy életművének alapvetően újplatonikus irányultsága ellenére a húszas években írott művei, amelyeket az *Irodalom és szocializmus* visszhangoz, erősen arisztotelianus színezetűek voltak. Megállapította, hogy a két világháború között létezett baloldali Pauler-recepció és JA viszonya a filozófushoz, akinek egyetemi óráját is felvette, is ennek figyelembevételével értelmezendő.

A költő és a filozófus szellemi kapcsolatának elemzését megnehezítette, hogy a tanulmány megírásakor még nem volt ismeretes az a rövid kézirat, amelyben JA Pauler egyik munkájára hivatkozik. Tverdota megállapította: nincs jele annak, hogy a költő közvetlenül ismerte volna Arisztotelész filozófiáját. Filológiai megfelelések kimutatásával bizonyította, hogy a görög bölcselőre történt hivatkozások Pauler Ákos közvetítésével történtek. A szabadelőadásban Arisztotelész neve mögött a pauleri interpretáció rejtőzik.

A tiszta logika által újrafogalmazott legfontosabb arisztotelészi tétel a végtelen regresszus lehetetlenségének elve. E szerint bizonyításunk során az empirikus adottságokból ezek logikai előfeltételeire visszakövetkeztetve regresszust hajtunk végre. De a közvetlen adottságok mind egyetemesebb feltételei felé történő módszeres hátrálásunk során nem válhatunk a rossz végtelen foglyaivá, el kell jutnunk egy határig, amelynél tovább már nem lehet hátrálni. Az elvre JA több ízben hivatkozott, de ennek egy, Pauler által átfogalmazott változata, a korrelativitás princípiuma vált különösen fontossá. E szerint a határt, amelynél tovább már nem hátrálhatunk, a relativumokat megalapozó abszolútum képezi: „minden tudomány [...] a maga körében a relativumhoz, azaz a »függő« dolgokhoz abszolútumot, azaz »független« dolgokat keres. Vagyis minden tudomány az általa vizsgált dolgok sorozatának oly kiindulópontjait keresi, melyek már tovább nem magyarázhatók, de amelyek érthetővé teszik a nyomukban fakadó dolgok sorozatát.”

Ezt a formulát ismerte föl Tverdota az *Irodalom és szocializmus* műalkotásáról kialakított koncepciójában. A közvetlen adottságtól történő módszeres hátrálás, azaz az

egyes adatok mind egyetemesebb feltételeinek felfedezése során végül szükségképpen eljutunk az adott létszféra vagy érvényességi terület abszolútumához. Így például az erkölcsi minőségek világából visszahátrálhatunk a legfőbb Jóhoz. A metafizikában, melyet JA alapbölcseletként vagy valóságbölcseletként fordít magyarrá, szintén számolhatunk relatívumokkal, úgynevezett valóságelemekkel, s ezek legvégső előfeltétele a világegész, a mindenség, az univerzum a maga teljességében.

Művészetbölcseletének megfogalmazása során azonban a költő sohasem lépett ki a crocei intuíció világából. A művészetet nem szemléletként, de szemléleti egységekkel dolgozó tevékenységként fogta föl. A relatívumok és az abszolútum kettősségét ezen a terepen is felfedezte. A művészetbölcselet relatívumai az egyes intuíciók, a valóságelemekről szerzett szemléleti egységek. A művész az egyes intuíciók láncán módszeresen hátrálva eljut egy határhoz, az egyetemes pozícióba került intuícióhoz. Ez az abszolút helyzetbe került, immár nem egyedi, hanem egyetemes szemlélet, amelynek JA az „ihlet” nevet adta. De nem arról van szó, hogy a költő valóságelemről valóságelemre lépve eljutna a világegészhez, a metafizikai abszolútumhoz, mert a világegész nem szemlélhető, kívül esik az intuíciók, a szemlélhető valóságelemek körén. A műalkotás és a világegész nem áll egymással tükrözési viszonyban. A műalkotás, a művészeti szféra abszolútuma nem a világegész tükörképe, hanem annak egyenértékese. A maga területén, a szemlélet birodalmában a metafizikai világegésszel analóg pozícióban van. „A világegész szemléleti helyettese.” (Ld. 539–560. p.)

Tverdota György akadémiai felszólalása még egy fontos korrekciót hajtott végre az *Irodalom és szocializmus* megértése szempontjából. Szerinte közvetett Croce-befolyással is számolnunk kell, ha a szabadelőadásnak a nyelv és költészet viszonyára vonatkozó elgondolásait helyesen akarjuk interpretálni. Azt a nyelvészeti koncepciót, amely JA számára alapul szolgált, a Croce nyelvfelfogásából merítő Karl Vossler és Leo Spitzer nevéhez fűződő müncheni iskola, az ún. „nyelvészeti idealizmus” irányzata dolgozta ki, amelyet egyebek között Klemm Antal népszerűsített Magyarországon. Az *Irodalom és szocializmus* nyelvi koncepciója Tverdota szerint nem a formalizmus vagy a strukturalizmus elgondolásait, hanem a crocei-vossleri értelemben vett, Humboldtra visszavezethető nyelvestétikát követi. (Ld. Tverdota 1983a, 200–201. p.)

Ha másodrendű fontosságúnak ítélte is, a Vossler-kapcsolat lehetőségét Németh G. Béla is fölvetette az ELTE 1980. november 25–26-án rendezett JA-konferenciáján elmondott hozzászólásában: „Egy filológiai kérdés: Vossler-ről [helyesen: Vosslernál – T. Gy.] szó szerint megtalálható az a tézis, hogy a nemzet stílus. S az a gondolat is, mely szerint a nyelv mindaddig él, míg egy ember is van, aki érti vagy éppen használja is. Nem tudom, ismerte-e József Attila Vossler-t; de az közismert, hogy Croce és Vossler igen jóban voltak és sok kérdésben közös nézeteket vallottak. Lehet, hogy Crocén át, de lehet, hogy a Vossler-t népszerűsítő és felhasználó Zolnai Bélán át jutott hozzá ez a gondolat. Lehet, hogy ki tudjuk majd deríteni, s akkor műveltségének, s éppen a viszonylag kevésbé ismert poétikai-stilisztikai műveltségének érdekes láncszeméhez jutunk.” (Ld. Németh G. B 1982b, 334. p.)

A költő 75. születésnapjának évében tehát a szakmai közvélemény értesült az *Irodalom és szocializmus* értelmezésének egy lehetséges új irányáról, még ha a tudomá-

sulvételnél ekkor nem is jutott sokkal tovább – ld. Szabolcsi M 1982, 303. p.; Bodnár Gy 1982, 310–311. p. Az ún. „marxista értelmezést” Gyertyán Ervin vette védelmébe Tverdota György ellenében: „Tverdota György a költő »ihlet-tanát« Croce »intuício-tanából« eredezteti – szerintünk tévesen, s az egyik legfontosabb invenciójától vitatva el az eredetiséget.” Gyertyán egyenesen úgy látta, hogy Tverdota nyílt vitát folytat a költővel: „az ihlet-tant akarta Croce számára visszaperelni tőle” – ld. Gyertyán 1982, 323, 324. p.) Gyertyán értékelésének az a körülmény adott nyomatékot, hogy az esz-széista álláspontja a költő 75. születési évében került meghatározó helyzetbe. A marxista értelmezésbeli fő riválisa, Forgács László 1970-ben elhunyt. Gyertyán megmaradt korábbi koncepciójánál, amely szerint az *Irodalom és szocializmus* a marxista esztétika egyik főműve. Lukács György halála után a JA-i művészetfelfogásnak a lukácsi esztétikával történő egyeztetése elől is elhárultak az akadályok.

Ugyanakkor Gyertyán nyitott maradt a Balogh László, Somlyó György, Bányai János által képviselt formalista–strukturális kezdeményezések iránt, és a költő mélylélektani tájékozódásának jelentőségét is hajlandó volt mértéktartóbban tárgyalni. Nem véletlen, hogy tág teret kapott nézeteinek képviseletéhez a jubileumi évben, s így a *Népszabadságban* cikksorozatban fejtette ki József Attiláról, a költőről és a gondolkodóról megfogalmazott véleményét. A hat folytatásnak két része érinti az *Irodalom és szocializmust*. A harmadik, *A nemzet közös ihlet* című rész kifejezetten a költő művészetbölcseleti koncepciójának áttekintését választotta tárgyául – ld. Gyertyán 1980a, 14. p. Ennek során, például az intuício–ihlet–spekuláció hármasságának tárgyalása kapcsán Gyertyán sem tesz különbséget a húszas évek végi vitacikkekben és a művészetbölcseleti töredékekben olvasható megfogalmazások és a szabadelőadás szövege között. A művészi állandó – művészi változó kettősségének tárgyalása során viszont, megismételve korábban kifejtett álláspontját e fogalompár bevezetésének kivételes esztétikatörténeti jelentőségéről, egyértelműen az *Irodalom és szocializmusra* hivatkozott. Az ötödik folytatásban, amely a *Hanyag társadalmunkra szabatos szavam van* címet viseli, a szabadelőadásnak Petőfi *Honfidaláról* írott részletét idézi, visszatérve a költő által használt fogalompár alkalmazásának kérdéséhez – ld. Gyertyán 1980b, 14. p.

Gyertyán 1985-ben a Kossuth kiadó gondozásában „*Tisztán meglátni csúcsainkat*” című tanulmánykötetében megjelentette a hatvanas közepétől a nyolcvanas évek derekáig írott JA-tanulmányait – ld. Gyertyán 1985. A kötetben újraközölte a Forgács László *József Attila esztétikája* című könyvéről írott fulmináns kritikáját, s az 1980 első hónapjaiban a *Népszabadságban* közzétett cikksorozatát is. A kiadvány továbbá bővebb terjedelemben tartalmazza azt az áttekintő értékelést, amelyben a szerző az 1980-as jubileumi év termését tette mérlegre, és amely rövidített formában napvilágot látott az ELTE 1980 novemberében tartott JA-konferenciáját publikáló kötetben – ld. Gyertyán 1985, 169–196. p. Gyertyánnak ezáltal számottevő szerepe volt abban, hogy az *Irodalom és szocializmus* a marxista művészetbölcselet példaműveként megőrizte kiemelt pozícióját a nyolcvanas évek derekáig.

Ennek a képletnek másik, a strukturális értelmezéssel szemben Gyertyánnál kevésbé engedékeny változatát képviselte Agárdi Péter a *Művészet és közösség* című

könyvében, melyben az 1974-es írószövetségi vitában képviselt álláspontját ismételte meg. Ahogy ott, úgy jó tíz évvel később is a szabadelőadás „A történelem levele / már emelgeti a fedőt” szövegű meg nem írt versrészletére hivatkozva amellet érvelt, hogy a műalkotást megfelelő módon három kulcsfogalom: társadalom, világnézet, művészet összefüggése alapján, tehát csak komplex módon megközelítve, a marxista esztétika szempontrendszerét érvényesítve érthetjük meg – ld. Agárdi P 1985, 21–22. p. Az *Irodalom és szocializmus* e helyére, a gondolatmenetbe beszótt „mini-esszéje” a szerző még jóval később, 2006-ban is hivatkozott – ld. Agárdi P 2006a, 244–246. p.

Bókay Antal már ekkor is több elemű művészetelméleti koncepciójában a marxista elem és annak elsősorban a Lukács György esztétikájára támaszkodó változata még meghatározó szerepet játszott. Ez a körülmény magyarázza, hogy a JA-i műalkotás-meghatározást („a nem szemléleti végső világegész helyébe való teremtménye egy végső szemléleti egésznek”) a marxista-lukácsi totalitásfogalomból kiindulva értelmezte. (Ld. Bókay 1983, 133–134. p.)

Egyed Péter az *Irodalom és szocializmus*nak azokra a részleteire fordította figyelmét, amelyek a költészettel, a szó művészetével kapcsolatosak. JA költői logikáját igyekezett megragadni, azt a sajátos megközelítési módot, amellyel a költő a valóság művészi birtokba vételét lehetővé tevő nyelvi struktúrákat kialakította. Ennek kapcsán foglalkozott a verssor szerepével a mű összetevőinek archimedeszi pontokká való szerveződésében, a művészi formával mint „tények rendszerének szemléleti összefüggése”-vel, a műre mint „keletkező szó”-ra építő koncepcióval, a szavak mágikus funkciójával. (Ld. Egyed P 1985, 304–306. p.)

Garai László József Attilával kapcsolatos vizsgálódásainak középpontjában a költő társadalmi én-azonossága alakulásának története állt, különös tekintettel a proletár öntudat kialakulására és továbbfejlődésére. Több terjedelmes tanulmányt szentelt e témának az évek során. Ezek kiindulópontja a *Világosság* című folyóirat 1986. decemberi számának mellékletében közölt „Kiterítenek úgy is”: József Attila tragikus paradoxonai című írás. Az *Irodalom és szocializmus* megfelelő részleteit is bevonta elemzéseibe. Mindenekelőtt röviden összefoglalta a szabadelőadás koncepciójának velejét, a költőnek a szemlélet, a gondolat és az ihlet viszonyáról megfogalmazott gondolatait – ld. Garai L 1986, 12. p. Ennek során Garai eljutott ahhoz a részlethez, ahol JA azt vallotta, hogy „a mű világának minden pontja archimedeszi pont”, állítva, hogy „a vers egy-két sora a kölcsönösen függő kapcsolódás folytán eleve meghatározza a többi”. Ha ezt a szigorú követelményt szembesítjük a fejlődése során szükségképpen bekövetkező világnézeti és poétikai változásokkal, Garai szerint mély betekintést nyerhetünk a költő identitásváltozásainak dinamikájába.

Úgy vélte, a műalkotás szerkezetéről vallott alapelv, mely szerint a kölcsönösen függő kapcsolódás folytán annak minden pontja archimedeszi pont, azt is jelenti, hogy amikor a költő egy-egy verselem köré új művet írt (ilyen a *Mondd, mit érlel* nyomán *A hetedik*, a *Szocialisták* nyomán az *Invokáció*), ez a kölcsönösen függő kapcsolódás megváltozott; ami viszont a költő saját társadalmi azonosságának újrameghatározását is jelentette. Tehát nem az „archimedeszi pont” elvét adta föl, hanem az ő társadalmi én-azonosságában végbement döntő változások kényszerítették ki egy új archimedeszi

pont felvételét. Mivel ez az azonosság egy időben a „proletárköltő” volt, és mivel mindenképpen „szükséges, hogy vers írassék”, igenis szükséges volt számára, hogy ő írjon verset – elszakadása a párttól éppen azért volt számára félelmetes, mert ez azzal fenyegetett, hogy nélküle lesz proletár művészet. Garai ehhez mérten értelmezte, hogy az *Irodalom és szocializmus* még alanynak tekintette a vers költőjét, A *hetedik* azonban már állítmánynak. A szabadelőadás ugyanígy a színpadi érzelmet még formának, a szocializmust pedig tartalomnak mondta, míg a költő Halász Gáborhoz írt levelében már saját érzéseit tekintette tartalomnak a formaként értelmezett proletársággal szemben. (Ld. 19–20. p.)

Így hárítható el a szektarianizmus vádja az *Irodalom és szocializmus* sokak szemében megbotránkoztató megfogalmazása felől, miszerint polgári művészet nincs, csak proletár művészet van, mely tiszta művészet. A szabadelőadásban a költő csupán esztétikai nézőpontból fejtette ki A *szocializmus bölcséletének* későbbi tételét, miszerint a proletár öntudatnak (és így a művészetnek) az emberi öntudatból kell táplálkoznia. Ugyanezen gondolat negatív megfogalmazásának tekintette Garai a költő egyik töredékének azon megállapítását, miszerint „a munkásosztálynak [...] nincs szépirodalma” – ld. 22. p. Garai László a későbbiekben többször újrafogalmazta koncepcióját, legteljesebben a *József Attila identitásai: alkotáspszichológiai esettanulmány* című könyvében (ld. Garai L 2005, 97–118. p.), de tömörebben is (ld. Garai L 1992, 117–145. p.), illetve annak egy kiemelt vonatkozását (ld. Garai L 2007, 105–111. p.).

Tverdota György szerint a költőt még szorosan vett marxista korszaka előtt jelentős Bergson-befolyás is megérintette, s ez elkísérte őt pályáján a harmincas években is. Ezért indokoltnak ítélte fölvetni azt a kérdést: az általa használt, nagyrészt crocei eredetű intuíciónőfogalom kialakításában nem lehetett-e szerepe a Crocéától jelentősen eltérő bergsoni intuíciónőfogalomnak. Tverdota JA „eszmélet”-fogalmát, nevezetes versciklusának címadó terminusát Bergsonra vezette vissza. Fölvetette, hogy vajon az *Irodalom és szocializmus*ban kulcsszerepet játszó „ihlet”-fogalom nem az értelem és intuíciónő szintézisét képviselő „eszmélet” első megjelenése-e. Ennek alátámasztására az értelem és az intuíciónő közös teljesítményét szemléltető bergsoni léghajó-hasonlat jelenlétére mutatott rá a szabadelőadás szövegében. (Ld. Tverdota 1983c, 293. p.)

Az *Irodalom és szocializmus* akkor veszítette el az ideológiai szükségletek kielégítésére alkalmas, különleges pozícióját, amikor a kutatás a szabadelőadást körülvevő történeti kontextust gyökeresen átrendezte. Az 1985-ben megjelent *Mi a tétje az időrendnek József Attila gondolkodástörténetében?* című írásában Tverdota György javaslatot tett az értekező JA munkásságát tartalmazó korpusz egyik fontos szövegegyüttesének, az 1958-as kritikai kiadásban *Esztétikai töredékek* címmel közzétett fejtegetéseknek átkelvezésére, ami döntő mértékben megváltoztatta több más fontos szöveg, köztük az *Irodalom és szocializmus* pozícióját a költő gondolati fejlődéstörténetében. (Ld. Tverdota 1985c, 17–27. p.) Az 1958-as kritikai kiadás jegyzete szerint az *Esztétikai töredékek* cím alatt publikált feljegyzések „1929–1936 között különböző időszakokban íródtak”, „különösen az *Irodalom és szocializmus* című nagy tanulmányának egyes gondolatait fejleszti tovább, néha szószerint is átvéve onnan egyes részeket” – ld. JAÖM3 1958, 448. p. A kutatás az óvatossággal szembe fordított fogalmazás ellenére az *Esztétikai töredékeket* a költő legértetesebb esztétikai fejtege-

téseként, a harmincas évek József Attilájának műveként fogta föl. Ezzel szemben Tverdota György bebizonyította, hogy „az írás [...] a költő húszas évek végén született cikkeivel *nagyjából* egyidejűleg, még az *Irodalom és szocializmus* megírása előtt keletkezett, s nem a *Töredékek* táplálkoznak a szabadelőadás szövegéből, hanem fordítva: már elkészült gépiratos művészetbölcseletét aknázták ki a költő, amikor a Jaurès-munkaközösségben alkalma nyílt nézetei kifejtésére” – ld. Tverdota 1985c, 18. p. Ha ez a keltezés helyes, ha a szabadelőadás az *Esztétikai töredékek* továbbfejlesztése, akkor az *Irodalom és szocializmus* sem tekinthető JA marxista esztétikai főművének, hanem háttérsetnek, átmeneti jellegű koncepciónak minősül. A szabadelőadás úgy született, hogy a költő a korszerű polgári filozófiai iskoláktól tanult szempontok szerint felépített művészetbölcseletét akarta marxista módon továbbfejleszteni, amikor csatlakozott az illegális kommunista párthoz – ld. még Tverdota 2008a.

A történeti kontextus gyökeres átrendeződése 180 fokok fordulatot idézett elő a kutatásban is. Az *Irodalom és szocializmus* mint kompakt marxista esztétikai koncepció erejét veszítette. Nem önmagában történő értelmezése, hanem a költő más szövegeivel való összefüggései váltak érdekessé. De ezek a szövegek nem a harmincas évek értekezései vagy versei voltak, mert a szabadelőadásnak ebben az időszakban nem volt folytatása. A *Holt vidék* című, 1932 januárjában megjelent vers, amelyben Valachi Anna a szabadelőadásban megfogalmazott formáló elvek költői megvalósulását fedezte föl, az utolsó olyan kompozíciók egyike, amelyek még visszavezethetők az *Irodalom és szocializmus* poétikájára – ld. Valachi 1986, 565. p. Az értekezést sokkal inkább a húszas-harmincas évek fordulóján született költeményekkel és a húszas évek végén publikált írásokkal vagy az ebből a periódusból fennmaradt töredékes fogalmazványokkal lehetett termékenyen szembesíteni.

A kutatás figyelmének előterébe olyan témák kerültek, amelyek a húszas évek végén írt több írásnak és az *Irodalom és szocializmus* gondolatmenetének egyaránt részét képezték. Ilyen a szó szerepe a költemény születésében. Tverdota György a nyolcvanas évek elején megnyitott irányba folytatta kutatásait, s egyes kérdések tárgyalása során támaszkodott az *Irodalom és szocializmus* megfogalmazásaira. JA magyarságélményéről értekezve felidézte a szabadelőadás nyitó fejtegetését a nyelvek nemzetek szerinti különbözőzéséről és az osztálytagozódásnak a nyelvhasználatra gyakorolt hatásáról – ld. Tverdota 1982a, 163–164. p. JA és Nagy Lajos kapcsolatát elemezve kitért a szabadelőadásnak a polgári művészet lehetetlenségét kifejtő és a proletárművészet gyengeségeit bíráló részletére, amelyben a költő a korszerű szocialista művészetet tiszta művészetként határozta meg – ld. Tverdota 1983b, 47, 50. p. A miskolci Földes Ferenc gimnázium jubileumi évkönyvében publikált tanulmányában pedig a művészet egészére érvényes „ihlet”-fogalom költészetesztétikai megfelelőjeként a „névvarázs” fogalmát jelölte meg, az *Irodalom és szocializmus* definíciójára hivatkozva – ld. Tverdota 1985a, 91. p.

Az *Irodalom és szocializmus* nyelvfelfogásáról való gondolkodás váratlanul egy rendkívül érdekes dokumentummal gyarapodott. Tverdota György rátalált a szabadelőadás szövegének egy előzményére, amely anélkül került a PIM kéziratárába, hogy erről a tudományos nyilvánosság tudomást szerzett volna. Az előkerült fogalmazvány a későbbi

szabadelőadás első bekezdéseinek olyan változata, amely sokkal részletesebben és árnyaltabban tárgyalja nyelv és költészet viszonyát minden későbbi változatnál. (Ld. [*Amennyiben marxisták*] [1.].) A költő nyelvfelfogására nézve megvilágító erejű részek a végleges variánsokból talán területi okokból maradtak ki – ld. Tverdota 1985d, 546–548. p. Az *Irodalomtörténeti Közlemények* ugyanezen számában Tverdota György ösztönzésére Horváth Iván hozzájárult egy évtizedekkel korábban, 1968-ban egyetemi hallgatóként készített dolgozatának közzétételéhez, amely nagyon korán felismerte JA névvarázs-elméletének fontosságát, a későbbi kutatás számára is irányt adó megállapításokat fogalmazva meg, és erőfeszítést tett a költő nyelvelmélete marxi forrásainak feltárására – ld. Horváth I 1985, 559–570. p.; Tverdota 1985e, 570–572. p.

A nyelv és a költészet viszonyáról alkotott JA-i koncepció kutatása során Tverdota György Horváth Iván e korai felismeréseire is támaszkodott. A *születő szó és a használt szó* című tanulmányában a költőnek a müncheni nyelvészeti idealista iskolával való rokonságát vizsgálva az *Irodalom és szocializmus* nyitó fejtegetései alapján hozta szóba a költő nyelvi kollektivismusát, illetve azt a meggyőződését, hogy az irodalom történetét a művelődéstörténetre és a nyelvtörténetre kell alapozni. Végül pedig a költőnek a használt szó és a keletkező szó kettősségére épülő költészetmeghatározását idézte föl a szabadelőadásból – ld. Tverdota 1986b, 183, 190, 195. p. *József Attila nyelvészlete* című tanulmányának második részében a különböző nyelvek névadására vonatkozó fejtegetéseiben idézte az *Irodalom és szocializmust* – ld. Tverdota 1986c, 64. p. *József Attila szóskultuszáról* írva pedig a szabadelőadásból a szó jelentésének fontosságára vonatkozó, a szó értelme iránt közömbös avantgárdal vitatkozó mondatait emelte ki – ld. Tverdota 1986d, 842. p., illetve az *Irodalom és szocializmus* általa közölt szövegváltozatának a nyelv társadalmi tagolódását taglaló hosszú részletét idézte – ld. Tverdota 1986e, 918–919. p.

Ez utóbbi szöveget Miklós Tamás is újra felfedezte, és a Tverdota által publikált és idézett megjelenésekről láthatólag tudomást nem véve, újraközölte a változatot. Először az általa szerkesztett *Medvetánc* című folyóiratban (Miklós T 1986–1987, 146–149. p.), majd pedig a *József Attila metafizikája* című könyvében (Miklós T 1988, 158–165. p.). A kötet főszerzője JA húszas évek végétől a harmincas évek derekáig kiépülő, majd önmagát felszámoló metafizikai rendszerének rekonstruálására vállalkozott, függetlenül pedig a költő tanulmányai szövegének és keletkezési idejének helyreállítását ígérte. Miklós Tamás JA különböző filozófiai szövegeit egy több nekifutással létrehozott, keletkezése során számos átalakulást elszenvedő rendszer részeinek látta, s mintegy „összeolvasta” e részeket. E gondolati konstrukció nem töltötte be többé egy reprezentatívnek szánt marxista esztétika ideológiai feladatát, s nem is a formalista-strukturalista törekvések korai előfutárának láttatta a rekonstrukció eredményét.

Ha kapcsolható valamilyen előzményhez, akkor Bányai János kezdeményezése említhető, aki Heidegger nyelvfelfogásával állította párhuzamba az *Irodalom és szocializmust* (ld. Bányai J 1981). Éppen Miklós könyvének megjelenésekor vett hatalmas lendületet Heidegger magyarországi megbecsültsége. A *József Attila metafizikája* egy olyan bölcséleti műnek, *A műalkotás eredete* című esszének gondolataival rokonította a magyar költőét, amelyek „a század talán legjelentősebb filozófusa művészetfilozó-

fiájának gerincét, leglényegét képezték” – ld. Miklós T 1988, 280. p. Érthető, hogy ez a presztízst adó párhuzam még hosszú évekig kísértette a JA-kutatást, noha érdemi rokonságra sem Miklósnak, sem később más kutatóknak nem sikerült meggyőző bizonyítékokat szolgáltatniuk. A létrejött végeredmény egy önkényesen megalkotott konstrukció lett, amelynek JA valóságos gondolkodásához és gondolati fejlődéséhez semmi köze sem volt. A kutatás számára hasznosítható eredményeket nem tartalmazott. A gondolatmenet bizonyos pontjain Miklós szükség szerint hivatkozott az *Irodalom és szocializmus* egyes részleteire is. Ezek a hivatkozások azonban a nagy egészhez hasonlóan téves értelmezéseket kínáltak. Elég, ha arra utalunk, hogy a kötet az *Irodalom és szocializmus*ban tükrözési esztétikát látott: „számára a világ még kétségen felül objektíve, valóságosan létező, értelmes összefüggése a valóságnak, csupán nem közvetlenül szemléletes. A mű ezt az objektíve meglévő értelmes összefüggést »tükrözi«, érzékivé teszi” – ld. Miklós T 1988, 58. p.

Az 1958-as kritikai kiadás óta közmegegyezéssel használt időrend létjogosultságát Tverdota-hoz hasonlóan Miklós Tamás is kérdésessé tette, de kronológiai javaslata döntő mértékben eltért attól, amit 1985-ös cikkében Tverdota György fogalmazott meg. Tverdota egy vitacikkben cáfolta Miklós kronológiai javaslatát – ld. Tverdota 1988, 94–101. p. A szövegkorpusz átrendezésének Miklós Tamás-féle változata nem gyakorolt tartós hatást a JA-kutatásra. A *József Attila metafizikájában* megfogalmazott kronológiai javaslat elfogadását az a körülmény torlaszolta el, hogy 1986-ban váratlanul nyilvánosságra került (eleinte csak a szűk szakmai közvélemény előtt) JA értekező prózai hagyatékának korábban ismeretlen, igen terjedelmes korpusza, amely nem Miklós feltételezéseit, hanem Tverdota György 1985-ös kronológiai javaslatának érvényességét támasztotta alá. Ennek a szövegkorpusznak az előkerülése indította arra Horváth Ivánt és Tverdota Györgyöt, hogy az új anyagok és az új adatok fényében elkészítsék JA értekező prózájának új kiadását.

A korábban közölt és az újonnan előkerült anyagok sorrendjének megállapítása, a költő intellektuális fejlődésének újragondolása, a szövegek újraértelmezése 1986-ban haladéktalanul elkezdődött. Az *Irodalom és szocializmus*nak ebben a folyamatban viszonylag szerényebb közvetlen szerep jutott, mert a készülő új kritikai kiadás első kötetében a szerkesztők az 1923 és 1930 között írott szövegek publikálására vállalkoztak – ld. JATC₁ 1995. A határt a költő marxista fordulata képezte, amelynek egyik első dokumentuma éppen az *Irodalom és szocializmus*. A szabadeloadás mégis sűrűn fölmerült a készülő kötet horizontján, mivel fontos referenciapontot képezett. Számos olyan megfogalmazás, amelynek korábbi változatait az *Esztétikai töredékek* címet viselő, majd az újonnan előkerült címlap szerint *Ihlet és nemzet* című szövegkorpusz és a húszas évek végén publikált vitairatok tartalmazták, végleges megfogalmazást az *Irodalom és szocializmus*ban nyertek.

1988-ban a Lucarini kiadó Beatrix Töttössy és Alberto Scarponi fordításában olasz nyelven, *La coscienza del poeta* címmel közzétett egy válogatást JA értekező prózai írásaiból és vallomásos szövegeiből. A kötet teljes terjedelemben közölte az *Irodalom és szocializmus* szövegét – ld. JA1988 Róma, 5–33. p. Beatrix Töttössy rövid jegyzetben összefoglalta a legfőbb tudnivalókat az olasz olvasó számára – ld. JA1988 Róma, 27. t.

Szabolcsi Miklós „*Kemény a menny*” című monográfiájában a költő húszas évek végi értekező teljesítményét tárgyalva, 1958-as kritikai kiadásának tárgyi jegyzetét helyesbítve ugyanebből a perspektívából vette szemügyre az értekezői korpusznak ezt a szakaszát: „esztétikai rendszerét megjelent cikkeiből, tanulmányaiból, bírálatából, valamint összefoglalóan *Irodalom és szocializmus* című, 1931 elején befejezett nagyobb értekezéséből rekonstruálhatjuk” – ld. Szabolcsi M 1992, 389. p. „Korábbi feljegyzései mintegy vázlatok, előkészületek az *Irodalom és szocializmus*hoz, amelyben addigi felismerései átfogó rendbe állnak” – ld. 393. p. Az a körülmény, hogy a JA-monográfia elismert szerzője, Szabolcsi Miklós lényegében elfogadta Tverdota György időrendi javaslatát, a készülő új kritikai kiadás előtt tágra nyitotta a kaput.

Gyertyán Ervin a *József Attila : Költészet és nemzet* című kötet előszavában, ahol újraközölte a szabadeloadást, ragaszkodott az írás különleges esztétikatörténeti jelentőségéhez, indokoltnak látta az ihlet fogalmának a költő által történt bevezetését, és továbbra is iránymutató felismerésként értékelte a művészi állandó – művészi változó fogalmi kettősségét. Ugyanakkor a crocei befolyás kérdésében érzékelhetően engedett szigorából. Elismerte a költő pszichologizmussal szembeni fenntartásainak jogosságát, és kifejtette, hogy az *Irodalom és szocializmus* tartalmaz idejétmúlt, „szektás” megfogalmazásokat is – ld. JA1989, 7–17. p.

Szabolcsi és Gyertyán megnyilatkozásait leszámítva a szabadeloadás említése éveken át a már kialakult kép alkalmazása volt az egyes kutatók *Irodalom és szocializmus*tól független vagy azon túlmutató céljainak szemléltetésére – ld. Szigeti L S 1988, 33, 40, 113–114, 228. p.; Tasi 1983, 137. p. Idesorolható a Horváth Iván és Tverdota György által szerkesztett „*Miért fáj ma is*” : *Az ismeretlen József Attila* című, dokumentumokat és tanulmányokat közlő kötetben publikált Garai László- (ld. Garai L 1992, 117–145. p.) és Valachi Anna-tanulmány is (ld. Valachi 1992, 242, 251. p.).

Erős Ferenc szerint a költő már párizsi tartózkodása idején, a Gáspár Endrének írt levelében fölvetette az ihlet eredetének problémáját („fene tudja, milyen erő”), amelyet esztétikai írásaiban és költeményeiben oldott meg. Az ihlet ezek szerint – akkori pszichológiaellenességének megfelelően – nem az individuum pszichológiai sajátosságaiból ered, hanem a közösségből, ahogy az *Irodalom és szocializmus*ban is kijelentette („Nem szükséges, hogy én írjak verset, de úgylátszik, szükséges, hogy vers írassék”) – ld. JAL 2006, 128. p. A szabadeloadást és a költő többi esztétikai írását – az *Esztétikai töredékeket*, az *Ady-víziót*, a Babits- és a Kassák-bírálatot stb. – Erős egy antipszichológista, metafizikai alapú kollektivistá esztétika programjaként értékelte, amelyben a kollektív eszme hordozója eleinte a nemzet volt, ezt a szabadeloadásban a proletariátus váltott föl („Valóságos művet [...] ma bárki csak osztályharcos szemlélettel alkothat”), a Kassák-kritikában pedig már az emberiség tudattalan múltja töltötte be a szerepet – ld. Erős 1992, 270. p.

Az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* Tamás Attila által írt *József Attila*-szócikke megszínylette, hogy egy olyan köztes időszakban fogalmazódott meg, amikor az 1958-as kritikai kiadás által javasolt sorrend hitelét veszítette, de az 1995-ben napvilágot látott új kritikai kiadás által javasolt időrend még nem volt ismert. Lehetséges, hogy az alább idézett megfogalmazásban Miklós Tamás *József Attila metafizikája* című könyvének kronológiai

javaslata tükröződik: „Nem dolgozta ki minden részletében *Valóság és igazság* (1933?) című tanulmányát, mely az *Irodalom és szocializmus* c. művel és más rövidebb írásaival alkot laza egységet.” Valószínűleg a szabadelőadásra vonatkoznak Tamás Attila további mondatai: „Figyelmet érdemelnek a nyelv természetére vonatkozó nézetei; a nyelvben olyan anyagot látott, mely lelki tevékenységeket hív létre, ilyeneket tárgyasít, s a világgal való kapcsolatteremtést: a valóság sajátos birtokbavételét szolgálja.” (Ld. Tamás Attila 1994, 916. p.)

JA prózai értekezéseinek új kritikai kiadását megelőzve a kiadás egyik szerkesztője, Horváth Iván a verselméletek három alapvetően eltérő típusát mutatta be előbb *A vers* című önálló kötetében (ld. Horváth I 1991, 25–47. p.), majd a *Strukturalizmus után* című tanulmánygyűjteményben (ld. Horváth I 1992b, 57–75. p.). A három verselmélet egyike Horváth feltételezése szerint „József Attilának, illetve egyik feltételezhető mesterének, Marót Károlynak rendszere, ezen belül az ún. »névvarázs«-elmélet” – ld. Horváth I 1992b, 58. p. A szerző ennek kapcsán visszautal egykori egyetemi szemináriumi dolgozatára mint a JA névvarázs-elméletét fölvető első kezdeményezésre, illetve annak későbbi, Tverdota György bevezetésével ellátott közlésére az *Irodalomtörténeti Közleményekben* – ld. Horváth I 1985, 559–570. p. Horváth Iván tanulmánya a JA-i névvarázs-elmélet kialakulását rekonstruálva jelölte meg az *Irodalom és szocializmus* helyét ebben a folyamatban, különös tekintettel a nyelv és a költészet viszonyáról a költő marxista fordulata következtében kialakult szociologizáló koncepcióra – ld. Horváth I 1992b, 68. p.

Az új kritikai kiadás másik szerkesztője, Tverdota György a névvarázs poétikájáról közölt tanulmányában az *Irodalom és szocializmus* műalkotás-modelljéből indult ki, de ezúttal nem eszmetörténeti oldalról közelítette meg „a végső világegész helyébe [...] szemléleti egészet” teremtő műalkotás képletét, hanem úgy értelmezte, mint JA legszemélyesebb költői ambícióiról tett vallomását. A remekmű létrehozásához egyetlen eszköz, a szó, a nyelv áll a költő rendelkezésére. A névvarázs-elmélet voltaképpen ennek az eszköznek a felruházását jelenti azzal az erővel, amely nélkül a költői szöveg nem válhatna remekművé. (Ld. Tverdota 1992, 410. p.)

Ernesto Gramsci és Benedetto Croce magyarországi befogadástörténetéről szóló cikkében Sárközy Péter egyetértően idézte Töttössy Beatrix megállapítását (ld. JA1988 Róma, 17–18. t.), miszerint a művészet autonómiájára vonatkozó kérdést JA ugyan Croce esztétikájából kiindulva tette föl, de az övétől eltérő választ adott rá a forma–tartalom fogalom párjának révén – ld. Sárközy P 1993, 281. p. Sárközy szerint a modern esztétika szempontjából sokkal meghatározóbbnak bizonyult Croce elmélete, mint kritikusaie: Gramsci és József Attilaé. Mindazonáltal egyikük elméleti pozíciója sem szorul mentegetésre: nem voltak ugyanis filozófusok vagy elméleti esztéták, nem tudtak és nem is akartak új művészetelméletet alkotni. Gramscihoz hasonlóan József Attilának sem adatott meg, hogy rendszeres elméleti munkákat végezzen. A költő elméleti pozíciójának valódi kidolgozását Sárközy nem az értekező prózájában, hanem a harmincas években írt nagy filozófiai költeményeiben vélte fölfedezni – ld. 281–282. p.

Nagyon érdekes megfigyeléssel gazdagította Tasi József az *Irodalom és szocializmus* lehetséges eszmetörténeti forrásait, vagy legalábbis rávilágított azokra a baráti eszme-

cserékre, amelyek JA művészetkoncepciójának fejlődését kísérték. Lakatos Péter Pál JA *Nincsen apám se anyám* című kötetéről írott méltatásában bukkant rá Tasi olyan gondolatokra, amelyek a szabadelőadásban megfogalmazott művészetfelfogással rokoníthatók. (Ld. Tasi 1995a, 141. p.)

1995-ben az Osiris Kiadó gondozásában látott napvilágot JA 1923–1930 között írt értekező prózájának kritikai kiadása. Ezzel követhetővé vált az az 1928-ban kezdődő folyamat, amelynek végeredménye az *Irodalom és szocializmus* lett. Az új kritikai kiadásban 9 helyen történik hivatkozás az *Irodalom és szocializmusra*. Az első azt a részletet idézi, amely szerint a költőnek gondja volt arra, hogy a proletárművészet eszményét alávesse a tiszta művészet kritériumainak – ld. JATC2 1995, 47. p. A következő helyen a szöveg arra figyelmeztet, hogy noha a költő a művészet szellemiségét elválasztotta az intuíciónál, a költői alkotást mégis intuitív természetű, a szemléleti adatokkal dolgozó tevékenységnek tekintette – ld. 67. p. A harmadik idézetet az értelmezés szerzője a szabadelőadás játékról szóló részletére támaszkodva a művészet megismerés-jellegének háttérbe szorulására hozza föl példaként – ld. 77. p. A húszas évek végén a költő még fontos szerepet szánt értekező szövegeiben az „exisztencia” fogalmának. A kritikai kiadás *Magyarázatok* kötete arra hívja föl a figyelmet, hogy a fogalom használata a szabadelőadásból már hiányzik – ld. 131. p. A műalkotás létrejöttének folyamatát, azaz az ihlet, a művészi cselekedet természetét JA több helyen leírta, de mindannyiszor vagy képekkel szemléltette azt, vagy nagyon röviden, utalás-szerűen fogalmazott. A kritikai kiadás idézi az *Irodalom és szocializmus* egyik helyét (439–441.), amely valamivel pontosabban írja le a világegész szemléleti helyettesének létrejöttét – ld. 135–136. p. A *Magyarázatok* kötet röviden azt az ívet is megrajzolja, amely a húszas évek végi följegyzéstől („A műalkotás a szemlélet határa”) a szabadelőadásnak a művészet történetiségét számba vevő megfogalmazásáig („A műalkotás tehát mindig a szemlélet határán jár”) tart – ld. 52. p. A kritikai kiadás jegyzete szembeesítette egymással József Attilának a művészeti kritika mibenlétéről 1929-ben az *Ady-vízióban* és az 1930–1931-es *Irodalom és szocializmusban* nyújtott megfogalmazását – ld. 163. p. A költő a húszas évek végén a műköltészettel szemben a nép, a társadalom alsóbb rétegei nyelvi kreativitását részesítette előnyben. Az *Irodalom és szocializmus*ból idézett mondat („a szó a műalkotásban saját keletkezésének szerepét játssza”) megengedi, hogy ez a nyelvteremtő közösségnek tulajdonított prioritás a költőt marxista fordulata után is jellemezze – ld. 239. p. Végül a kritikai kiadás jegyzete már a húszas évek végén észleli az ihlettan szociológiai fordulatát, tehát a társadalmi elv fokozatos előtérbe kerülését a nemzeti elv mellett, s ezt az *Irodalom és szocializmus* koncepciója felé mutató tendenciaként értelmezi – ld. 240. p.

Az *Irodalom és szocializmus* értelmezése akkor vett újabb lendületet, amikor Lengyel András bekapcsolódott a költő húszas–harmincas évek fordulóján kialakított eszmem-rendszerének vizsgálatába. József Attila *gondolkodói alkatáról* alcímű tanulmányában tekintette át, sok ponton támaszkodva Tverdota Györgynek a nyolcvanas évek eleje óta e tárgyban közölt publikációira, mi fogadható el szilárd, hiteles, a további vizsgálódásoknak alapul szolgáló kutatási eredménynek a húszas évek végén publikált és a hagyatékban fogalmazványként fennmaradt írásokra irányuló reflexiókból. Lengyel

éles váltások sorát fedezte föl JA értékválasztásaiban, magyarázatkereséseiben. Ezek közé sorolta azt a folyamatot, amikor a húszas évek végi polgári, majd népi tájékozódás után a költő marxista fordulatot hajtott végre, s ennek az új orientációnak megfelelően rendezte át korábbi gondolkodásmódját. Fájdó és nyugtalanító hiányérzetet konstatált a fiatal költőnél, amit egyrészt a világegész szemlélhetetlenné válásaként, elrejtőzéseként, másfelől és ezzel szoros összefüggésben világvesztésként, a szilárd bizonyosság hiányaként fogalmazott meg. E negatív lelki-szellemi beállítódás kulcsszava szerinte a „világghiány”. Csakhogy a „világghiány” nem világvesztésként fordítható le, eredetileg legalábbis aligha volt a szónak negatív értékkonnotációja. Pusztán azt jelentette, hogy minden ember alapvető igénye a világnak mint egésznek a birtokbavétele. Nem érzjük be a világ részeinek megtapasztalásával, sem pedig a világról alkotott elvont fogalommal. A Babits-pamfletben, ahol e szó írásban utoljára bukkan föl, a művészet az a szellemiség, amely a világghiányt, a világegész birtokbavétele iránti elemi igényt, a művészi tapasztalat megszerzésére irányuló törekvést a világegészet helyettesítő szemléleti egész, a remekmű befogadása révén betölteni képes. A világghiány a végső, megcáfолhatatlan érv a művészet létjogosultsága mellett. Az *Irodalom és szocializmus* már nem használja e fogalmat, kiterjesztése a szabadelőadás magyarázatára tehát problematikus. Ugyanakkor lehetőséget adott arra, hogy a Miklós Tamás által megújított ambíciót, JA és Heidegger rokonítását Lengyel András is magáévá tegye. (Ld. Lengyel A 1995b, 53–77. p.)

Az áttekintő tanulmányt a későbbi években több elemzés követte, amelyekben a szerző az *Irodalom és szocializmus*hoz vezető gondolati fejlődés több részletének tisztázására vállalkozott. Ezek egyike a semmi fogalmának megjelenése JA gondolkodásában. A *fültáruló „semmi”* című tanulmány Kosztolányi és JA nihilizmushoz való viszonyát vizsgálja. Az *Irodalom és szocializmus* e tanulmányban a két költő kritikai elveinek összehasonlítása során kerül szóba – ld. Lengyel A 1996a, 225. p. A *József Attila „semmi”-képzetéről* című írásában Lengyel újra elővette a kérdést. A szabadelőadás ezúttal sem a semmi problémája kapcsán kerül szóba, hanem azért, mert „a József Attila verseiben megjelenő »semmi«-képzet alapvetően kozmológiai természetű”. Azaz a JA-i semmihez kozmológiai megfontolások figyelembevételével juthatunk hozzá. Márpedig az *Irodalom és szocializmus* az az írás, amely a kozmológiának teret nyit. Az egyén, „a végső alany” a szabadelőadás szerint kozmikus összetevővel is rendelkezik. Lengyel külön tanulmányt szentelt a semmi kérdésének JA életművében. Itt említette meg először azt a feltételezését, hogy a költő „világegész”-fogalma Nagy József A *mai filozófiai főirányai* című, 1923-ban megjelent könyvére vezethető vissza – ld. Lengyel A 1997b, 78–80. p.

Kabdebó Tamás József Attiláról írott angol nyelvű monográfiájában röviden taglalja az *Irodalom és szocializmus* művészetbölcseleti koncepcióját. A szabadelőadást egy Marx, Engels és Kautsky útmutatásait követő szocialista esztétikának látja, melyet egy diplomát nem szerzett, tehetséges fiatalember írt, aki még nem lehetett a teljes tudományos felkészültség birtokában. Kiemeli azt a gondolatot, amely szerint a mű világának minden pontja archimédeszi pont. Utal a paraszat evő táltos ló példájára, amellyel JA azt szemlélteti, hogyan lehet egy elemeiben fiktív konstrukció egészében a valóság

leképezése. Kabdebó kiemeli a művészi állandó és a művészi változó megkülönböztetését. De mindenekelőtt az előadás elejének a nyelv és költészet viszonyáról kialakított szociolingvisztikai koncepcióját értékeli sokra, minthogy már számolt a konnotáció jelenségével. (Ld. Kabdebo T 1997, 94. p.)

Kenyeres Zoltán Babits-tanulmányában az *Irodalom és szocializmus* egyik ismert szava eredetének megfektetésére tesz javaslatot: „nem lehetetlen”, hogy Babits „adamant rúdja” kifejezéséből „származik József Attilánál a »gyémánttengely«” – ld. Kenyeres 1997, 64. p. Babits Mihály *Zsoltár férfigangra* című versének záró sorai: „a planéták félrehajták pályád előtt / az adamant rudakat”.

Szabolcsi Miklós JA-monográfiájának 1998-ban megjelent utolsó kötete, a *Kész a lettár* a korábbi, „*Kemény a menny*” című monográfiába foglalt részletes fejtegetés után (ld. Szabolcsi M 1992, 389, 393. p.) újra egész fejezetet szentel az *Irodalom és szocializmus*nak. Szabolcsi nagyjában-egészében magáévá tette a szabadelőadásról a nyolcvanas-kilencvenes években elért kutatási eredményeket. Ugyanakkor kitart a Hegel-befolyás gondolata mellett. A dialektika kérdésében pedig Buharin hatását feltételezi. Gyertyán Ervinhez hasonlóan kiemeli a költőnek a művészi állandó – művészi változó viszonyáról készített elemzését, „a műalkotás mint végső szemléleti egész” tételét – ld. Szabolcsi M 1998, 131–133. p. A monográfia feltételezi, hogy JA a harmincas évek elején, az *Irodalom és szocializmus* megírása idején vagy utána „egy nagyobb művön dolgozott” – ld. 130. p. Elfogadva Szabolcsi feltételezését, Szigeti Lajos Sándor szerint a szabadelőadás ennek a „társadalomismereti könyvnek” egyik fejezetét képezte volna – ld. Szigeti L S 1999, 67. p.

Tverdota György Somlyó György elemzésére (ld. Somlyó Gy 1980a, 358, 364. p.) támaszkodott a „Tiszta szívvel-ügy” kapcsán a JA-kultusz keletkezését vizsgáló könyvében: noha Horger Antal, ha nem is szó szerint, de köznap kijelentéseként értelmezte a költő versmondait (ráadásul maga JA is azzal védekezett Horgerrel szemben, hogy tényleg harmadnapja nem evett a vers írásakor, tehát az egyik versbeli kijelentést életrajzi alapjára vonatkoztatta), az *Irodalom és szocializmus* azon passzusa, mely személyes tartalom helyett társadalmi jelentést vár el a versbeli mondatoktól, ezt az érvelést cáfolja – ld. Tverdota 1998a, 45–46, 47, 256. p. Egy évtizeddel később Beck András ugyanezt az összefüggést állapította meg a szabadelőadás „Éhes vagyok” mondata és a Horger-ügy között – ld. Beck 2007, 110. p.

A JA költészetét értelmező, verseit elemző tanulmányok hosszú sora talál összefüggést egyes versek és az *Irodalom és szocializmus* között, a költő gondolkodásának, alkotásmódjának, ihletének forrásait vizsgálva, ld. pl. N. Horváth 1996, 225–226. p.; Tverdota 1998a, 33. p.; Tverdota 1998d, 8. p.; Tverdota 1999, 51. p.; Szigeti L S 2002, 52, 157. p.; N. Horváth 2003b, 58. p.; Alföldy 2005a, 148–149. p.; Görömbei 2004, 14–15. p.; Valachi 2005a, 334. p.; Pór 2005, 461–472. p.; Sziklai 2005, 6–18. p.; Tverdota 2005a, 64. p.; Cseke 2007, 81. p.; Szénási 2013b, 47–50. p. Hivatkoznak rá közoktatási tankönyvben, ismertetik digitális segédkönyvben és idézi újságíró is – ld. Mohácsy – Vasy 1996, 243. p.; Veres A 1998; Tverdota 2009a, 412–415, 422, 460–461. p.; Pomogáts 2013, 88. p.; Németh E – Bokor L 2014, 16. p.; KM 2016; Borbély 2016.

Lengyel András több írásában foglalkozott JA gondolkodásának húszas évek végi fejleményeivel. Eredményei közvetve érintik a szabadelőadás értelmezését. Nyomába eredt az *Ihlet és nemzetben szerepet játszó* és az 1928 végén JA és Vágó Márta levelezésében is felbukkanó „exisztencia”-fogalomnak, amelyen a szabadelőadás szerzője ugyanúgy túllépett, mint a „világhiány” terminuson – ld. Lengyel A 2000a, 50–58. p. A költő által használt, a heideggeri „önmagát”-nek megfeleltetett „önlét” terminus jelentőségét az adja, hogy Lengyel jó filozófként nem elégedett meg a költő és a német filozófus közötti pusztán párhuzammal, hanem tüzetesen megvizsgálta annak lehetőségét, hogy ismerhette-e JA Heidegger *Sein und Zeit*-jét a húszas évek végén. Ez az egyetlen komoly kísérlet a filológiai kapcsolat igazolására, de az eredmény több mint kétséges – ld. Lengyel A 2001a, 611–623. p. A Heidegger-párhuzamok felállítása a szakirodalomban mindig hivatkozás nélkül történik.

A „világégész” forrását kereső tanulmányaiban meggyőzően érvel amellett, hogy JA a terminust Halasy-Nagy József filozófiai írásaiból vette át – ld. pl. Lengyel A 2001c, 49–50. p. A filozófusprofesszor József Attilára gyakorolt hatását vizsgáló tanulmányában más pontokon is rokonította az *Irodalom és szocializmus* szerzője és a pécsi professzor gondolkodását. A predikabilia-tanról, azaz az állítmányképes dolgokról szóló teóriát is tőle eredeztette, bár JA erre Paulernél is bőven találhatott példákat (ld. Pauler 1922, 70. p.; Pauler 1925, 157. p.), és a potencia és aktus, anyag és forma relációiról a szabadelőadásban olvasható fejtegetéseket is Halasy-Nagy Arisztotelész-interpretációjára vezette vissza – ld. Lengyel A 2001c, 49–50. p.

Lengyel András legnagyobb horderejű vállalkozása a húszas–harmincas évek fordulójának értekezői teljesítményét illetően (és szinte a pálya egészére kitekintve) alighanem az abszolútum kérdésének vizsgálatára irányult – ld. Lengyel A 2003a, 94–102. p. A problémafölvetés teljesen indokolt, különösen az évtizedforduló szövegei vonatkozásában, de a terminus túlságosan heterogén jelentéseket tartalmaz, túlságosan széttartó irányú magyarázatokat igényel, hogysem egyetlen tanulmányban összefogható legyen. A húszas évek végén írt, a hagyatékban fennmaradt fogalmazványokban meglehetősen komplikált, ellentmondásos nézeteket fogalmazott meg a költő az abszolútumról. Ezután következett be, a szabadelőadásban, az abszolútum keresésének, a köréje építhető stabil világkép kialakításának viszonylag nyugodt, átlátható időszaka. Ekkor „a végtelen regresszus lehetetlenségének elve” és a vele szorosan összefüggő logikai alapelv, amely szerint a relatívumok végül valamilyen feltétlen, szilárd kezdőpontra vezethetők vissza, megalapozta a műalkotás mint a szemlélhetetlen világégész (a metafizikai abszolútumot) helyettesítő szemléleti egész (a művészeti abszolútum) képletét, azaz az *Irodalom és szocializmus* művészet-konceptióját.

Farkas János László, aki már a hatvanas évek közepén készült szakdolgozatában is figyelemre méltó megállapításokat tett az *Irodalom és szocializmus*ról, 2003-ban megjelent tanulmányában két ponton említi a szabadelőadást. Egyrészt a költő által is Aquinói Tamásnak tulajdonított (valójában Albertus Magrustól eredő) szépségdefiníciót elemzi. A meghatározás plótinuszi háttérre rávilágítva a *Téli éjszaka* „Tündöklük,

mint a gondolat maga, / a téli éjszaka” soraiig követi az *Irodalom és szocializmus*ban is felbukkanó gondolat útját – ld. Farkas J L 2003, 44–48. p. A tanulmány másik helyén Farkas a szabadelőadásnak a szó jelentésével kapcsolatos fejtegetéséből indul ki: „a szó az egyetlen dolog, amelynek közvetlen és nemcsak teleologikus (céljában való) értelme van, mint pl. valamely szerszámnak, közvetlen és nemcsak metafizikai értelme van, mint pl. az életnek”. Farkas szerint az analógia megengedi, hogy a szerszámot és az életet is nyelvnek tekintsük, s mivel JA gondolkodásában a termelési eszköznek prioritása van, joggal mondható, hogy a nyelv maga: az ember szerszáma. A költő gondolatának következményeit Farkas az *Óda* nevezetes soraiig követi: „A lét dadog, / csak a törvény a tiszta beszéd”, de idézhette volna a *Falu* című vers megfelelő részletét is – ld. 56–57. p. Farkas János László elemzései azt sugallják, hogy az elméleti szövegek a költészeti következmények dimenzióját bekapcsolva sokkal mélyebb értelműeknek bizonyulnak, mint korábban gondolni lehetett.

Hasonlóan apró, de érdekes felismerést olvashatunk Schweitzer Pál tanulmányában, amely a *Thomas Mann üdvözlése* egyik sorának („az igazat mondd, ne csak a valódit”) forrásait feltárva felhívja a figyelmet az *Irodalom és szocializmus* Arany Vojtina *Ars poétikáját* parafrázáló mondatára („Költő, mondj igazat, de rajt ne fogjanak, csak akkor, ha elemeznek”) – ld. Schweitzer 2002, 317. p. Ez a felismerés érdekes módon újabban több tanulmányban is felbukkan. Pór Péter a törvény és a véletlen relációjával összefüggésben említi, mint figyelmesebb elemzésre érdemes részletet – ld. Pór 2005, 465. p. Róth Judit a Schweitzer Pál által felállított analógiát ismétli meg az *Irodalom és szocializmus* szöveghelye és a *Thomas Mann üdvözlése* között – ld. Róth 2013, 33. p.

Kísérletek a szabadelőadásnak a jelen igényeit érvényesítő értelmezésére

Azt hihetnénk, hogy a szabadelőadás értelmezése több évtizedes erőfeszítések után nyugvópontra jutott vagy legalábbis nyugodtabb fázisába került, amikor a századik születési évforduló idején jelentkező értelmezési paradigma újabb interpretációs hullámot indított el. Ez az irány három egymást metsző irodalomelméleti (és -történeti) koncepción alapul. Az egyik Kulcsár Szabó Ernőé, aki JA művészetbölcseleti koncepciójával inkább csak érintőlegesen foglalkozott, de a későmodern korszakküszöbről és a későmodern irodalmi alakzatokról írott tanulmányaival kijelölte számos, a költő elméleti gondolkodását elemző írás fogalmi kereteit. A másik Bókay Antalé, aki a költő tárgyas és kései vallomásokos lírájának poétikáját kísérlete meg rekonstruálni, és közvetlen hivatkozási lehetőségeket keresett verseinek értelmezéséhez. A *Líra és modernitás – József Attila én-poétikája* című könyvében úgy látja, hogy az *Irodalom és szocializmus*ban a költő harmincas években kibontakozó tárgyas költészetének elméletét dolgozta ki, „nemzetközi szintű elvi megfogalmazását adta egy lehetséges későmodern poétikának, afféle saját jogú marxista strukturalizmusnak”. Ez a koncepció sok tekintetben a hetvenes évek strukturalista értelmezéseinek örököse, a Balogh László-, Somlyó György-, Bányai János-féle értelmezést igyekszik összekötni a későmodernség elképzelésével, és a költő költészetelméleti gondolkodását „Bahtyin nézetei felé mutató” felfogásként méltatja – ld. Bókay 2006, 262–270. p. Bókay később, egy publikálás előtt

álló írásában is a maga, a költő tárgyiasságáról kialakított koncepciója elméleti alátámasztása érdekében aknáztta ki a szabadelőadás részleteit.

A harmadik elméleti törekvés Kovács Árpád nevéhez fűződik, aki az orosz formalizmus, a bahtyini művészetelmélet és a lotmani teória szakértőjeként elemezte JA elméleti gondolkodását. *Költészetbölcsélet és metafora (Az esztétikai tudat meghaladása József Attila, Mihail Bahtyin és Paul Ricoeur szemléletében)* című nagy tanulmányában megtisztelő helyet biztosított a két nagy elméleti gondolkodó mellett az értekező József Attilának, de ennek ára volt: a kontextus, amelybe ily módon az *Irodalom és szocializmus* került, fogságba ejtette a szabadelőadást. Egyrészt a szöveg csak úgy válhatott alkalmassá a neki szánt szerepre, ha kiegészült olyan fogalmakkal, amelyek nem találhatók meg benne, a világhiánytól az egzisztenciális ihletig vagy a dolog előtti létig. Tehát JA művészetbölcséleti fejlődésének több, egymásra következő stádiuma (bennre a szabadelőadás is) ömlesztve került mérlegre, függetlenül a szoros történeti rendtől. Másrészt a költő nézeteinek olyan gondolkodókéval kellett kompatibilisnek lenniük, mint Heidegger, Bahtyin vagy Ricoeur, akikről József Attilának (legalábbis a húszas évek végén) tudomása sem volt. Ezt a jellemzést csak nagyvonalúan kezelt analógiákkal, a felbukkanó történeti-filológiai akadályok figyelmen kívül hagyásával lehetett végrehajtani. Például az, hogy JA bírálat alá vette volna Arisztotelész *Metafizikáját*, csak a költő tájékozódása iránti nagyfokú elnézéssel állítható – ld. Kovács Á 2006, 107–130, 146–148. p. A tanulmány mindazonáltal több fontos, a JA-kutatást előre vivő elemzést is tartalmaz. A vicói, herderi, humboldti nyelvfilozófiai hagyomány modern kori utóéletének feltárása fontos szempontokkal járulhat hozzá az *Irodalom és szocializmus*ba foglalt költészetelmélet pontosabb megértéséhez. A *Költészetbölcsélet és metafora* József Attilára vonatkozó részét Kovács Árpád később, némi eltéréssel, újraközölte a Kulcsár Szabó Ernő 60. születésnapját ünneplő *A hermeneutika vonzásában* című kötetben, *József Attila irodalmi antropológiájához* címmel. Az újraközlés nem változtatott álláspontja lényegén – ld. Kovács Á 2010, 349–373. p.

A történetiség e paradigmára jellemző zárójelbe tételének legfontosabb oka az az önmérsékletet nem gyakorló prezentizmus volt, amely az ezredfordulón megújult erővel birtokba vette JA örökségét is. A kutatás a hatvanas években a magabiztos, offenzív marxista ideológia igényének tett eleget (ortodox zártsággal Forgács László könyvében, nyitottabb változatban Bori Imre, Mészáros István és Gyertyán Ervin írásaiban), azt bizonyítva, hogy JA az *Irodalom és szocializmus*ban a korszerű marxista esztétikára mutatott példát. A hetvenes években a strukturalizmussal rokonszenvező kutatók nyúltak legitimációs szándékkal ugyanehhez a megoldáshoz: „felfedezték” a szabadelőadás szerzőjének Mukařovskýval és más formalistákkal való rokonságát. A kutatás a nyolcvanas években a marxista ideológia és a strukturalista ellenideológia túlzott igényeinek tehertételétől megszabadulva tisztázta a szabadelőadás történeti helyét a költő pályáján. A nyolcvanas évek végén azonban felbukkant és az ezredforduló táján domináns helyzetbe került új tudományos divatok igyekeztek elfoglalni a marxizmus és a strukturalizmus megürült helyét. A kutatás a marxista esztétikát vagy Lukács György kései esztétikáját leváltva a különleges elméleti tekintélyre szert tett Heidegger

és Gadamer, vagy más vonatkozásban Bahtyin és Ricoeur, illetve mások koncepcióihoz kezdte hozzámérni a szabadelőadás tételeit.

Kulcsár Szabó Ernő, Bókay Antal és Kovács Árpád kezdeményezéseit a fiatalabb nemzedékhez tartozó tanítványok alkalmazták és dolgozták ki részletesen. Köztük elsősorban Horváth Kornélia, aki a strukturalista és posztstrukturalista elméleti hagyomány értelmezői módszertanával elemezte a későmodern költőként felfogott JA értekező prózáját. Figyelmének középpontjába a névvarázs-elmélet került, mert benne konkretizálódott a költő művészetbőlcelete költészetesztetikaként, az itt megtalált állításokat lehetett lefordítani a posztmodern poétika nyelvére, és alkalmazni a költő verseinek elemzése során. Horváth Kornélia ugyanis nem maradt meg a tisztán elméleti megközelítésnél, hanem eredményeit nyomban igyekezett kiaknázni a szövegértelmezés terén. Az elemzések tárgyát képező költeményeket többnyire megfontoltan választotta ki. A legkevésbé optimális választás (tragikus tónusa és összegező jellege miatt) talán az első, a *Talán eltűnök hirtelen* értelmezése volt a *Nyelv és szubjektum a lírában* (József Attila: *Talán eltűnök hirtelen...*) című tanulmányában. Az ihlet munkájáról az *Irodalom és szocializmus*ban olvasható fejtegetésből a szerző azt olvasta ki, hogy a költő művében „új »valóságot« teremtet, melynek közege és törvénye az általa létrehozott nyelv lesz” – ld. Horváth Kornélia 1999, 31. p. A húszas évek végén írt versek közül a *Gyöngy* elemzésével szemléltette álláspontját, a harmincas évek végéről pedig az évtizeddel korábbi darabokkal sokban rokon *Rejtelmek*et választotta vizsgálatára tárgyául. A poétikai elemzést hiánypótló módon verstani megközelítéssel egészítette ki.

Az ihlet munkájáról, a szóval végzett műveletekről tett költői kijelentéseket igyekezett lefordítani a mai irodalomelméleti elemzés nyelvére. A közös nevezőt abban találta meg, hogy „a költészet – névvarázs” tétel kimondásával szerinte JA mintegy bezárkózott a nyelv önmaga felé forduló funkciójába, a mű megalkotása során felfüggesztette a világra irányuló figyelmet (a referencialitást). Az *Irodalom és szocializmus* értelmezésének terén legeredményesebbnek talán a *Rejtelmek* elemzését bevezető fejtegetése tekinthető. Horváth Kornélia itt hosszan idézi a szabadelőadásnak a nyelvvel kapcsolatos bevezető részét, majd a névvarázsra vonatkozó kijelentéseket, majd ezeket a humboldti nyelvfilozófiának a szavak hangalakjára és belső formájára vonatkozó tételei alapján értelmezi – ld. Horváth Kornélia 2001, 143, 154. p. A névvarázs-elmélet referencialitást felfüggesztő jellegének tételét egy későbbi tanulmányában Jakobsonra, Ricoeurre és Iserre hivatkozva árnyaltabban fogalmazta újra – ld. Horváth Kornélia 2006b, 140–141. p.

Az *Irodalom és szocializmus*ról szólva Horváth Kornélia is figyelmen kívül hagyja a történetiség követelményét. Tverdota György, aki 1986-ban megjelent *A születő szó és a használt szó* című tanulmányában még a névvarázs-elmélet érvényben maradása mellett érvelt (ld. Tverdota 1986b, 197–198. p.), későbbi írásaiban, leginkább a freudi szublimációtan költő által történt adoptálására hivatkozva, „*Szublimálok ösztönöm*” című tanulmányában felülbírált a korábbi álláspontját, belátva, hogy a névvarázs-elmélet érvénye időben korlátozott (ld. Tverdota 2003a, 141–160. p.). A költő a húszas évek végén a *Medáliák*-típusú költészet gyakorlata alapján fogalmazta meg ezt a tételt, és a költészetelméletileg és világnézetiileg átmeneti helyzetben született szabadelőa-

dásban még érvényesnek tekintette. Tverdota már egy 1984-es írásában leszögezte, hogy „az *Irodalom és szocializmus* megírása után [...] többé már nyomokban sem találkozhattunk a mágikus nyelvfelfogással a költő értekezéseiben” – ld. Tverdota 1987a, 91. p. JA viszonya a nyelvhez a harmincas években is nyilván sok tekintetben változatlan maradt, mint erre *A hetedik* vagy *A város peremén* megfelelő helyei világosan utalnak. A kései *Rejtelmek* nyilván nem véletlenül idézi föl olyan erősen a húszas évek végi versek hangvételt, de magán a névvarázs-elméleten a költő minden jel szerint túllépett.

A kutatásnak ebben a stádiumában elvárható lett volna a költő gondolati fejlődésének egymásra következő stádiumai közötti különbségtétel. N. Horváth Béla már 1992-ben megjelent *József Attila és a népi írók*. című tanulmányában felhívta a figyelmet a Babits-pamflet és a szabadelőadás közötti eltérésekre, például a névvarázs-elmélet megfogalmazásában – ld. N. Horváth 1992, 166. p. Később is hangsúlyozta, hogy a költő művészetbölcseleti koncepciója meghatározó változásokat szenvedett el. *A hetedik* című tanulmánykötetének előszavában megállapította, hogy „a József Attila-i művészetbölcseletben ugyanúgy végigkövethető az önkorrekció folyamata, mint a társadalomképben” – ld. N. Horváth 1999, 16–17. p. Még nagyobb fokú átalakulást feltételezett Farkas János László a harmincas évek folyamán a költő művészetéről való gondolkodásában – ld. Farkas J L 1999, 67. p. Lengyel András pedig nagyjából Horváth Kornéliával egy időben jelezte, hogy az abszolútum meghatározását a költő a Babits-pamfletben a transzcendenciával kapcsolta össze, míg az *Irodalom és szocializmus*ban már korlátozta magát az immanencia körére – ld. Lengyel A 2003a, 98. p. Horkay Hörcher Ferenc az *Ihlet és nemzet*ről írott tanulmányában „önálló, magáért jóálló elméleti alkotásnak” tekintette a szöveget, amely „karakteresen eltérő művészetkonceptió jegyében született, mint a későbbi *Irodalom és szocializmus* című szövegkorpusz” – ld. Horkay Hörcher 2006, 94. p.

Tverdota György egyik tanulmányában az *Irodalom és szocializmus* metafizikai hátterének megvilágítására vállalkozott, tehát azt tárta föl, hogy a szocialista értelmiségi körben előadott, marxista koncepcióként tált szabadelőadás milyen, a húszas években a modern polgári filozófiákra alapozott koncepciókra vezethető vissza. A „világhiány”, az „egzisztencia” fogalmak értelmezése körüli zavar ismeretében célszerű lett volna, ha Tverdota élesebben kirajzolja az *Irodalom és szocializmus* és a korábbi írások korántsem egyszerűen körvonalazható eltéréseit is, és nyomatékosan figyelmeztet a határra, amelyen túl a korábbi stádiumban készített változatok már nem alkalmasak az új fejlemények megértésére – ld. Tverdota 2007b, 308–327. p. Ilyen határvonásra csak a költő hegelianus tájékozódásának vizsgálata során került sor. Tverdota a költő húszas évek végi művészetbölcseleti töredékeit kivonta a hegel hatás kutatása alól, és szerinte „az *Irodalom és szocializmus*ban is inkább [...] az *Ihlet és nemzet* problematikájának továbbélését láthatjuk, s a költő Hegel filozófiája iránti új keletű érdeklődésének legfőbb első nyomait fedezhetjük föl a »szabadelőadásban«” – ld. Tverdota 2007a, 61. p. Lengyel András érvek sorát hozta föl annak bizonyítására, hogy JA már az *Ihlet és nemzet* megírása idején is bőven merített Hegel *A szellem fenomenológiája* című művéből – ld. Lengyel A 2007, 76–82. p.

További probléma, hogy a versben újjászülető szó elmélete nem biztos, hogy alkalmas arra, hogy közvetlenül lefordítsuk a versértelmezés módszertanára, sokkal inkább a költő verseszményét, a világegész helyettesítésére számot tartó remekmű megalkotásának ambícióját reprezentálta. A történetiség figyelmen kívül hagyásából ered az a talán Miklós Tamás módszerével rokonítható eljárás, hogy a költő gondolati fejlődésének egymásra következő stádiumaiban kifejtett gondolatokat, fogalmakat Horváth Kornélia is aggálytalanul egybeolvasta. Márpedig nem véletlen, hogy a (kutatás során önkényesen dramatizáló átértelmezést elszenvedett) „világhiány” terminussal utoljára az 1930 elején írt Babits-pamfletben találkozhatunk. Az „egzisztencia” sem fordul elő az *Irodalom és szocializmusban*. A mű létrejöttéről szólva „alanyként” már az ihlet, a művészi cselekedet szolgál. A „dolog” metafizikája is hiányzik a szabadelődásból. A *világhiánytól a szövegig* című írásában a szerző ennek ellenére – a szövegszerű átfedések meglétével visszaélve – szinte egységes gondolatmenetként bánik az eltérő irányokban haladó szövegekkel – ld. Horváth Kornélia 2006a, 140–143. p. Az ilyen módszertani döntéseket a történeti anyaghoz képest külső elméleti érdek szolgálata indokolja. A háttérben kirajzolódó teoretikus álláspont tekintélye hivatott szavatolni a szövegértelmezések hitelét, mint ahogy annak idején a marxista ideológia, majd a strukturalizmus önlegitimációs törekvése is ezt tette.

Itt említhető Horváth Kornélia két további tanulmánya is, amelyek részben vagy egészen korábban közölt írásait ismételték meg: A „keletkező szó” poétikája, amely a Gyöngy elemzését tartalmazza (ld. Horváth Kornélia 2005, 128–144. p.) és A *világhiánytól a szövegig*, amely a *Ki-be ugrál* című vers rövid értelmezése előtt foglalta össze a költő költészetelméletét (ld. Horváth Kornélia 2006a, 137–147. p.). Legteljesebb panorámát A *versről* című tanulmánykötetében nyújtotta, amelyben több idevágó tanulmányát gyűjtötte egybe – ld. Horváth Kornélia 2006b. Legfontosabb benne alighanem a *Metafora és költői nyelv* című írás. Nem azért, mert ennek első exkurzusa újraközlő a Gyöngy elemzését, hanem azért, mert a leírt értelmezési paradigma előrelendítő oldala hangsúlyos szerepet kap a gondolatmenetben. Ez abból származik, hogy Horváth Kornélia igyekszik hidat verni a névvarázs-elmélet és JA mint későmodern költőtípus teljesítménye között. Ennek érdekében támaszkodik Horváth Iván és Tverdota György korábbi eredményeire, s Kovács Árpádtól is kaphatott ösztönzést a nyelvészeti hagyomány tárgyilagos feltárására JA életművében. A *Metafora és költői nyelv* című tanulmány minden eddigi írásánál alaposabban kidolgozza a híd első pillérét: a humboldti hagyomány továbbélését (Potyebnya és Ernst Cassirer nyelvészeti gondolkodását, sőt Karl Vossler irányzata is említésre kerül). De JA nyelv és költészet viszonyára vonatkozó nézeteinek megértése a híd másik pillérén való, az eddiginél sokkal elmélyültebb történeti munkálkodást tenne szükségessé – ld. Horváth Kornélia 2006b, 87, 88, 91–100, 105–108, 127–128. p. Több írásában kitért a nemzet–nyelv–költészet összefüggéseinek rekonstruálására JA gondolkodásában. Külön tanulmányt is szentelt a kérdésnek. A Horváth Ivántól és Tverdota Györgytől származó indítatások idővel háttérbe szorultak a későmodern JA képletének javára. Ez tükröződik abban az írásában is, melyben a húszas évek végén publikált írásokból vagy a hagyatékban fennmaradt fogalmazványokból indult ki, s a költő gondolkodásának jellemzését kiterjesztette a szabadelődásra is, anélkül, hogy kellő hangsúlyt

adott volna a szabadelőadásban bekövetkezett jelentős felfogásbeli változásnak, a nyelv társadalmi tagolását bevezető fordulatnak. Itt újra „kiegészítette” az *Irodalom és szocializmus* fogalmi rendszerét a szövegben nem szereplő „világhiány” és „egzisztencia” fogalmakkal – ld. Horváth Kornélia 2005a, 125–126, 126–127, 131. p. Későbbi publikációi (ld. Horváth Kornélia 2009, 137–166. p.; Horváth Kornélia 2012b, 63–70. p.) arra utalnak, hogy ez az értelmezési paradigma nem változtatott eredeti irányán.

A tárgyyszerű, a történetiség követelményét tiszteletben tartó és a későmodern paradigma játékszabályai szerint működő értelmezést áthidaló törekvéssel találkozhatunk a Pethőné Nagy Csilla által írt középiskolai irodalomtankönyvekben is, ahol a Tverdota György által leírt JA-i tiszta költészet és a harmincas évek elejének forradalmi munkásmozgalmi szellemű politikai költészete közös nevezőjét a szerző is a névvárázs-elméletben jelöli meg. Ugyanakkor kifejti, hogy „ez a modell kétségtelenül idejélműltnek bizonyult, hiszen a későmodern líra az évtizedfordulón (húszas-harmincas évek) már a vilásképp széttöredezettségét és az egységes szubjektum ellehetetlenülését érzékelté” – ld. Pethőné Nagy 2001, 249. p.; Pethőné Nagy 2011, 191–192. p.; Pethőné Nagy 2012, 147–148. p. Némileg rövidítve ugyanez az okfejtés olvasható a szerző 2014-es tankönyvében is – ld. Pethőné Nagy 2014, 57. p.

Vilcsek Béla JA esztétikai nézeteit összefoglaló írásai az új értelmezési irányhoz kapcsolódtak, amennyiben visszanyúlva a hetvenes évek strukturalista megközelítéséhez, s kiegészítve azt a költőnek tulajdonított recepcióesztétikai, hermeneutikai belátásokkal, az ezredforduló gondolati igényeihez alakította az *Irodalom és szocializmus* üzenetét. Ő sem tartózkodott azoktól a csúsztatásoktól, amelyekkel ez az irány kiegészítette magát: összeolvasta a költő egymásra következő fejlődési stádiumait, kiegészítve a szabadelőadás gondolatait a világhiány és az egzisztencia korábbi fogalmaival. (Ld. Vilcsek 2005a, 62–63. p.)

Ahogy Pálfi Ágnes is, aki a műalkotás mint végső szemléleti egész koncepcióját Thomka Beáta Max Black és Arthur Danto ihlette metaforafelfogásával rokonította – ld. Pálfi 2001, 187. p. Az *Eszmélet*-ciklus kapcsán Pálfi JA alkotásmódját a születő szó mint műalkotás tételével jellemezte – ld. Pálfi 2002, 173. p. Egy másik tanulmányában az *Irodalom és szocializmus* tartalom és forma viszonyát elemző részletére hivatkozva meglehetősen módon zárja rövidre a „medáliák” és „dáliák” relációját, az előbbiben mint hangalakban az utóbbit mint jelentést véelve felfedezni – ld. Pálfi 2004, 321–322. p. A gadameri gondolati rokonságot hangsúlyozó Osztróluczky Sarolta az anagrammatika felől közelít JA *Magány* című verséhez, és ugyancsak a szabadelőadás nyelvvel kapcsolatos fejtegetéseire hivatkozik, egységesnek tudva azokat a költő húszas évek végi művészetbölcseleti fogalmazványaiában olvasható gondolatokkal – ld. Osztróluczky 2006, 278–279. p. Osztróluczky Sarolta egy másik, ugyancsak JA szövegeit anagrammatikus megközelítésben értelmező tanulmányában a szabadelőadásnak a versritmus szemantikájával kapcsolatos fejtegetését idézi – ld. Osztróluczky 2005, 192. p. Osztróluczky a korábbi, az anagrammatikára, a paronomázia jelenségére, a költemény kisebb formaalkotó elemeire alapozó vagy a prozódia problémáit taglaló tanulmányainak szellemében a költő művészetbölcseleti szövegeit, köztük az *Irodalom és szocializmus* ismert fogalmait igyekszik a műértelmezés operatív kategóriáivá átalakítani. E lefor-

dítás és alkalmasság tétele érdekében az irodalom elmélete (Jakobson) vagy a hermeneutika (Gadamer) szempontrendszerét és a szabadelőadással kapcsolatban még figyelembe nem vett vagy kevésbé emlegetett korabeli eszmetörténeti kapcsolódásokat (pl. Bergson *Teremtő fejlődés* című művét) aknázza ki – ld. Osztrólczy 2014, 7–8, 15–16, 45–46, 54–56, 64, 86–87, 122–123, 136–138, 143–144. p.

Pálfi Ágnes egy tanulmányára visszautaló címe alapján ide sorolható Tóth Ákosnak JA verstörédekeit elemző írása is, melyben Tóth az *Irodalom és szocializmus* egyik, a költő által példaként említett „törédekére”, „*A történelem levele / már emelgeti a fedőt*” szövegű „megiratlan költeményre” hivatkozik. A költő által használt ihletfogalmat „a teljesség egyik »álneve«”-ként interpretálja. A világihiány fogalmát Tóth is a szabadelőadással összefüggésben emlegeti – ld. Tóth Ákos 2005, 88, 92, 95. p.

Az utoljára kibontakozó értelmezési irány mellett a korábbi paradigmák lényegében változatlanul érvényben maradtak. A szabadelőadást szocialista művészetbölcseletként olvasó értelmezés folytonosságát a címben is szereplő intenció is biztosítja. A költő születése 100. évfordulója időszerevé tette néhány jóval korábban született, de a magyar könyvkiadás által nem közölt munka megjelentetését. Csala Károly fordításában *József Attila és a modern művészet* címmel magyarul is napvilágot látott Mészáros István 1964-ben olaszul publikált JA-monográfiája, amelynek az *Irodalom és szocializmusra* vonatkozó részleteivel a maga helyén foglalkoztunk. A költő verseiről írott megállapítások számíthatnak az utókor figyelmére. A művészetbölcseletről írott részletek inkább a kései Lukács esztétikájával állítják párhuzamba a költő gondolatait, s nemigen illeszkednek a százéves évforduló idejének tudományos diskurzusához – ld. Mészáros 2004, 271. p. Noha Sziklai László *A reprezentatív költő. József Attila és az elidegenedés* című írása Mészáros Istvánra hivatkozva fogalmazza meg, hogy „József Attila képes volt a »váltózt« az *Irodalom és szocializmusban* kifejtett elvekkel összhangban mint »végső szemléleti egészt« megragadni és eljutni »a legkülönbözőbb embertelen megnyilvánulások gyökeréhez: az emberi eldologiasodáshoz és elidegenedéshez. Így a valóság József Attila-i visszatükrözésében titáni tiltakozás jelenik meg a »merev dolgok« uralma ellen.” – ld. Sziklai 2005, 6–18. p.

Bori Imre *József Attila költészete* című, Bányai János által szerkesztett és utószavával ellátott könyve (ld. Bori 2005) valamivel kedvezőbb helyzetben volt, mivel a 2005-ös posztumusz megjelenése ellenére a szerző a munka bizonyos részeit már a hatvanas években közzétette, és a könyvben megfogalmazott koncepciót számos József Attiláról írt tanulmányában érvényesítette. Egykorú hatását az a körülmény csökkentette, hogy Bori nézeteinek magyarországi terjesztésére Jugoszlávia és Magyarország eltérő kultúrpolitikai helyzete folytán egy ideig csak korlátozott lehetőség volt. A hivatalos, merev marxista felfogástól Mészároshoz hasonlóan Bori is úttörő módon eltérőnek érezte könyve írása idején, 1959-ben a készülő kései Lukács-esztétikát, illetve annak önálló kötetben megjelent részét, *A különösség mint esztétikai kategória* című könyvet. Gyertyán *Költőnk és kora* című könyvéhez hasonlóan a szabadelőadás szövegét hegelianus nyelvezetűnek gondolta. 1959-ben még felforgató erejűnek számított, hogy Bori hangsúlyozta az *Irodalom és szocializmusnak* „a szocialista irányzatú művek” gyengeségei fölött gyakorolt kíméletlen kritikáját – ld. Bori 2005, 167–194. p. Veres András egy

későbbi tanulmányának jegyzetében részletesen méltatja Bori eredményeit és jellemzi ellentmondásos befogadástörténeti pozícióját – ld. Veres A 2012b, 19–23. p.

A szabadelőadás szándékolt marxista üzenetét tovább éltető megközelítések sorába tartoznak Mészáros, Bori, Sziklai, Simor András írásai mellett Agárdi Péter megnyilatkozásai. Agárdi hangsúlyozta, hogy a kultúra, a művészet egyetemes, ontológiai szerepének, fontosságának megfogalmazása, a „gyémánttengely-metafa” humanista hitvallása – nem csak az illegális kommunista kötődésre valló *Irodalom és szocializmusban* – elválaszthatatlan a költőnek a szocializmus és az esztétikai érték viszonyára utaló „releváns, sőt reveláló” tételeitől. (Ld. Agárdi P 2003b, 11. p.)

Hogy a „hagyományos”, marxista megközelítés Agárdinál nem valamilyen megkövesedett, a hatvanas évekből örökölt képlet változatlan képviselőjét jelenti, hanem a régi elkötelezettségét a szakirodalom újabb eredményeivel egyeztetni a szerző, a Tverdota György *Eszmélet*-monográfiájáról írt fejtegetése mutatja legszemléletesebben. Agárdi a szabadelőadás élesen polgárellenes kirohanásait balos egyoldalúságban találja hibásnak, ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy egyrészt „a költészetet [...] egyetemes ontológiai üggyé emelte” itt JA, másfelől pedig „vakmerően személyes” módon fogalmazta meg költészetelméleti krédóját. Joggal figyelmezteti Tverdót arra, hogy a tisztaságigény kritikai megfogalmazása után nem sokkal bontakozott ki a tendenciavita, a művészet és a politikai célok szolgálatának összeegyeztethetőségéről baloldali körökben folyt vita, amiről a forradalmi munkásmozgalomba bekapcsolódott József Attilának szükségképpen tudomása volt. Sőt a szabadelőadásban szereplő „proletár tiszta költészet” e két törekvés szintézisének látszik – ld. Agárdi P 2005, 210, 220. p. Agárdi legrészletesebben *József Attila és a szocializmus művelődéstörténeti megközelítésben* című írásában fejtette ki koncepcióját. Az egyetemesség és a személyesség hangsúlyozása, a baloldali elfogultságok kritikus szóvá tétele itt sem hiányzik, de a kultúraelfogás osztályharcos igényére ezúttal nagyobb hangsúly esik – ld. Agárdi P 2006a 244–246. p. Ugyanezt a vonalvezetést találjuk abban a recenzióban is, melyet Agárdi Péter Lengyel András „...gondja kél a gondolatban” című kötetéről írt. Agárdi itt – elismerve a költő gondolkodói eredetiségét, kreativitását – óv attól, hogy valamiféle rendszeralkotó teoretikusnak lássuk – ld. Agárdi P 2006b, 120–121. p.

Érvényben maradt a szabadelőadás kapcsán a lélektani és szociálpszichológiai megközelítés is. Garai László 1986-os, 2005-ben újrafogalmazott tanulmánya mellett Valachi Anna elevenítette föl a „világhiány” fogalma köré épített gondolati konstrukciót, a JA-i költészeteszménynek a világhiányt betöltő „világhelyettesítő funkciót” tulajdonítva, s ebben ő is az *Irodalom és szocializmusra* hivatkozik – ld. Valachi 2002a, 48. p.; Valachi 2002b, 123. p.; Valachi 2005a, 33, 163. p.

Sárközy Péter egy Benedetto Croce emlékének szentelt kiadványban tért vissza Croce és JA viszonyának kérdéséhez, amit a kritika legelmélyültebben a nyolcvanas években tárgyalt. Tanulságos párhuzamot állít fel JA és Antonio Gramsci Croce-kritikája között. Megállapítja, hogy a költő kritikai megjegyzései olyan pontokat találtak el az olasz filozófus intuíciónak, amelyeken maga Croce is szükségesnek ítélte, hogy korrekciókat hajtson végre. Sárközy szerint JA tisztázó célzattal igyekezett kritikailag

továbbgondolni Croce esztétikáját, anélkül hogy – például az *Irodalom és szocializmus*-sal vagy más elméleti írásaival – rendszeres esztétika megalkotására vállalkozott volna. (Ld. Sárközy P 2004, 461–464. p.)

A szabadelőadás marxista megközelítése napjainkig folytatódik. Tütő László realitáselvű, totalitásigényű szocialista esztétikaként írja körül. József Attilát azok közé a művészeteteoretikusok közé sorolja, akik nem érik be a formaproblémákon való töprengéssel, hanem a műveken ismeretelméleti szempontokat is számon kérnek. Azaz a művészzel szemben igazságigénnyel lépnek föl. Az igazságkövetelés a valóságnak megfelelés követelményét és ezen túl totalitásigényt jelent. Ráadásul a szerinte érvényes műalkotásokat csak a feltörekvő társadalmi osztályokat képviselő alkotók képesek létrehozni. (Ld. Tütő 2014, 145, 148. p.)

Egy JA verseiből összeállított újabb francia nyelvű válogatáskötet (*Le mendiant de la beauté*) előszavában Francis Combes röviden ismerteti a költő művészetbölcseleti nézeteit is, elsősorban az *Irodalom és szocializmus*ra támaszkodva. Kijelenti, hogy JA nem csupán egy hiperérzékeny költő volt, hanem igényes és mély filozófus is, aki megszállottan kereste az igazságot és a teljességet, hogy az utóbbit végül a költemény világhíányt kitöltő „határolt végtelenségében” lelje meg. Combes szerint a költő a harmincas évek szektás látomásaival *szemben* állította, hogy nincs polgári művészet, és ebben az értelemben mondta „tisztá művészetnek” a proletár művészetet is. A műalkotás és különösen a vers célja József Attilánál nem a szépség, hanem az emberi, szociális, egyetemes igazság, amihez a valóság ellentétes nézőpontjai, az intuíció és az értelem szintetizálásával létrehozott „tisztá osztatlan egész” juttat el – e „szépséget” kell szolgálnia a versnek, a képnek és a ritmusnak. Ennek illusztrálására Combes az előadásszöveg Vojtina-parafrazisát idézi. (Ld. Combes 2014, 16–17. p.)

Az eddigi utolsó marxista interpretáció Szerdahelyi Istvántól származik: „Szántó Judit azt írja, gondolatai nagy érdeklődést keltettek. Jómagam valószínűbbnek látom, hogy bizzar példái keltettek derűt az ottani nagyérdeműben, anélkül, hogy e közönség esztétikai ismeretei lehetővé tették volna okfejtésének felfogását. Az ilyen műveltségbeli hiány mindig feltűnt nekem a Kádár-korszak vezető irodalmárainak körében is, ezért nem csodálkozom *Szabolcsi Miklós* (1998: 133.) ítéletén sem: »Sok olyan rész mellett, amelyet én csak pusztá spekulációnak, nyelvi-logikai játéknak tartok, az *Irodalom és szocializmus* megható példája annak, hogy fiatal költő hogyan próbál koherenciát teremteni saját költői gyakorlata és elméleti álláspontja között.« Valójában pedig ez az értekezés a maga idején messze felülmúlt nemcsak minden hasonló marxista teljesítményt (ide értve *Lukács György* valamennyi addigi írását), hanem világszinten vizsgálva is egyedül *Ingarden* elgondolásai állíthatók mellé. Ennek bizonyítása azonban önálló tanulmányt igényel.” – ld. Szerdahelyi 2015–2016 [3.], 117. p. Szerdahelyi – mint hajdanán Forgács László – kételyek nélkül nyilvánítja ki a maga JA-képét mint egyetlen autentikus értelmezést, de nélkülözi Forgács filológiai alaposságát.

A strukturalista értelmezési hagyomány is tovább élt jelentős módosulással abban a törekvésben, amely József Attilában nemcsak mint költőben, hanem mint elméleti gondolkodóban is a későmodern költőtípus megvalósulását vélte felfedezni. Ennek az iránynak az újraélesztése vagy talán korábbi érvényességének életben tartása Kassai

György munkásságában figyelhető meg. Egyfelől megmutatja, hogy maga a formalista–strukturális megközelítés is alkalmazható annál rugalmasabban, ahogyan egykor Somlyó György vagy Balogh László kísérleteiben láttuk, másfelől számos ponton összeegyeztethető a rá következő esztétörténeti megközelítéssel. Végül Kassai a strukturális módszereket a pszichoanalitikus elemzés metódusaival ötvözte.

Ősiség és folytonosság József Attilánál című tanulmányában egyfelől a strukturális nyelvészet nézőpontjából veszi szemügyre a valóságelemek végtelen sokaságára vagy a ritmust alkotó tényezők ellentéteire feldarabolódott valóságegész JA-i vízióját, megállapítva, hogy a szavak a saussure-i nyelvészet szerint is mintegy felszabdadják a nyelvigileg artikulálatlan egységes világot. Szerinte a folytonosság visszaállítására való törekvésében, „életének és művének egyik alapvető mozzanatában” a költőt elméletileg a mélylélektanból eredő nyelvészeti indítatások, talán Hollós István *Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédig* című munkája segítette. A névmágiára alapozott költészetelmélet is ennek a folytonosságteremtő, az egységes világ visszaállítására törekvő igyekezetnek az elméleti alátámasztására szolgál. Kassai mintegy visszahozza a diskurzusba Fónagy Iván méltatlanul elfeledett nyelvészeti-stilisztikai munkásságának tanulságait. (Ld. Kassai 2003, 186–192. p.)

Egy másik írásában együttesen vizsgálta Kosztolányi és JA sok tekintetben közelinek érzékelt gondolkodását a nyelvről. Kosztolányi kapcsán felhívja a figyelmet a nagy író (és a korabeli magyar nyelvészeti gondolkodás) egyik figyelmen kívül hagyott forrására, Charles Ballynak, Saussure egyik legközelebbi tanítványának nyelvészeti-stilisztikai kutatásaira, egyúttal árnyaltabb-kiegyensúlyozottabb képet nyújt a túlzottan egyoldalúan értelmezett saussure-i nyelvészetről. Kosztolányi és JA nyelvfelfogásának rokonságát Kassai arra vezeti vissza, hogy mindkét költő (alighanem csak közvetítésekkel, a crocei esztétika és a Vossler-féle nyelvészeti idealista iskola révén) a humboldti nyelvfilozófiai gondolkodás örököse volt. Természetesen nem voltak nyelvtudományi rendszeralkotók, számos részletben eltérnek a kiindulópontnak tekinthető felfogástól. (Ld. Kassai 2011, 246–253. p.)

Egy konferencián tartott előadásában Kassai további fontos lépéseket tett JA nyelvfelfogásának tisztázása érdekében. Kiemelte és konkrétan leírja a Kovács Árpád-iskola által is hangoztatott humboldti örökség néhány József Attilánál (és Kosztolányinál) számba jövő elemét. Ráirányítja a figyelmet e hagyomány közvetítésének útjára, elsősorban Croce és Vossler nézeteire. Hangsúlyozza Charles Bally stilisztikájának lehetséges hatását. Megjelöli azt a reális mezőt, amelyen Mihail Bahtyin nyelvfilozófiája termékenyen segítheti JA gondolkodásának megértését. Az orosz tudós a maga álláspontját két egykorú nyelvészeti irány párhuzamos (talán túlságosan is szimmetrikus) bírálatára alapozva fejtette ki. Ezáltal mintegy kiemelte a méltatlan feledésből a nyelvészeti idealista iskolát, amelynek JA nyelvészeti gondolkodásának kialakulásában fontos szerepe lehetett. A humboldti nyelvi relativizmus (például a fordításelméletre tett) fontos pozitív hatása mellett bírálatnak vetette alá a belőle következő nyelvi sovinizmus torzító hatásait. Kassai nem hallgatja el sem Kosztolányi, sem JA nyelvfelfogásának esetleges belső ellentmondásait, következtelenségeit. (Kassai György: *József Attila és a nyelvészeti idealizmus* – megjelenés előtt.)

A történetiség követelményének érvényesítése kapcsán már láthattuk az eszmetörténeti paradigma kritikai potenciáljának megerősödését. Új fejleményekkel találkozunk ezen az irányon belül is. Lengyel András már Halasy-Nagy hatását számba véve felismerte, hogy a költő szellemi tájékozódását nem kell mindenáron közvetlenül a filozófia klasszikusaihoz kötni. A művészi állandó – művészi változó relációját egyik tanulmányában Horváth János *Magyar irodalomismeretere* vezeti vissza – ld. Lengyel A 2004, 70–71. p.; Lengyel A 2005, 240. p. Sokkal meggyőzőbb felismeréseket tartalmaz ebben a vonatkozásban az *Ignotus neovojtinái és József Attila* című írása. Ignotusnak a *Nyugaton* 1926-ban megjelent esszé-sorozata a költészetről arról volt nevezetes, hogy egyik darabjában a *Nyugat* főszerkesztője mintegy fölfedezte a folyóirat számára JA *Tiszta szívvel* című versét. A fiatal költő kívülről megtanulta az Ignotus által róla írt magasztaló mondatokat. De nemcsak ezt a „neovojtinát” olvasta, hanem a sorozat többi darabját is láthatóan jól ismerte. A műalkotást alkotó valóságelemek kiválasztásáról, a költészet világának és a valóságos világnak a viszonyáról írott fejtegetések a *Költés és való* című „neovojtiná”-ban „többféle filozófiai inspiráció” mellett teljes bizonyossággal befolyással voltak az ihlet munkájának leírására a szabadelőadásban. Emellett a nyelv mágikus kezelését tárgyaló *Nyelv és írás* című Ignotus-esszé is arról tanúskodik, hogy a névvarázs-elméletét kidolgozó JA egyeztetette nézeteit a *Nyugat* főszerkesztőjének fel fogásával – ld. Lengyel A 2008b, 102–114. p.

A Horváth Iván tiszteletére megjelentetett kötetben Tverdota György, nem utolsósorban az ünnepelt e téren szerzett kiemelkedő érdemeire tekintettel, arról értekezik, hogy milyen következményekkel járt a gondolkodó József Attiláról folytatott kutatásra nézve a nyolcvanas évek derekán nyilvánosságra került kéziratkorpusz. Az *Irodalom és szocializmus* kapcsán arról tesz említést, hogy a kézirat egyik szövegváltozatában a husserli fenomenológiára tett utalás úgy vált értelmezhetővé, hogy a húszas évek végére keltezhető egyik fogalmazványban a költő egyértelműen hivatkozott Husserl fogalomhasználatára. Pauler Ákos szövegszerűen kimutatott hatását pedig egy olyan, újonnan előkerült rövid kézirat támasztja alá, amelyben szerepel az a kijelentés, hogy JA olvasta Pauler *Aristoteles*-könyvecskéjét, és fölfigyelt az abban szereplő „végtelen regresszus lehetetlensége” elvére. (Ld. Tverdota 2008a, 223–232. p. In: Bartók I 2008, 379–380. p.)

Szabolcsi Miklós halála után N. Horváth Béla vállalkozott elsőként nagymonográfia írására József Attiláról. Már az, hogy könyve kezdő mondataiban az *Irodalom és szocializmus* híres formulájára hivatkozik a műalkotásról mint a végső világegész szemléleti helyetteséről, és hogy a szabadelőadásnak egy népmesét elemző részletét idézi, jól érzékelteti, hogy a szerző kiemelkedő jelentőséget tulajdonít könyvében JA értekezésének a költői teljesítmény értelmezésében és értékelésében – ld. N. Horváth 2008, 7. p. Számos ponton hivatkozik a szabadelőadásra, különösen a művészet tisztaságának és politikailag elkötelezett voltának egyszerre megfelelni kívánó attitűdjére – ld. 63, 69, 92, 144, 198. p. Erről a kérdésről már a monográfia megjelenését megelőzően is hosszan értekezett – ld. N. Horváth 2006a, 119, 121–123. p. A tartalom és forma dialektikájával kapcsolatos fejtegetéseket felidéző és a harmincas évek eleje politikai költészetének erre épülő gyakorlatát jellemző részletet Horváth külön tanulmányban is

publikálta. Itt is és a monográfiában is bírálattal illette a szöveg „szektás”, „balos” túlzásait és egyoldalúságait – ld. N. Horváth 2006a, 122. p. A gondolatmenet egyik pontján Horváth részletesen elidőzik az *Irodalom és szocializmus* keletkezéstörténeténél és fontosabb tételeinek leírásánál. Nem vállalkozik új hipotézisek megfogalmazására, de gondosan és mértéktartóan rekonstruálja a kutatás során kialakult konszenzust – ld. N. Horváth 2008, 205–209. p. A *líra logikája* monográfiáról írott recenziójában Tverdota György arra figyelmeztet, hogy az *Irodalom és szocializmus* koncepciója a JA-i proletár-költészet korábbi stádiumát alapozta meg. A *Külvárosi éj* című kötet versei ezt a szintet szemléletileg többnyire már túlhaladták – ld. Tverdota 2010b, 140–141. p.

A Babits-pamfletről írt tanulmányában Veres András több helyen érinti az *Irodalom és szocializmus*-nak főleg a költő struktúraeszményére vonatkozó alapvető állításait. Először a népköltészeti ihletet is magába ölelő, de a szabadelőadásban már a proletárművészetet preferáló tiszta költészeti eszményt említi, majd a „szükséges, hogy vers írassék” kijelentés normativitását, a költő ritmusfogalmát, illetve „a mű világának minden pontja archimédeszi pont” klasszicizmusát, végül pedig a művészi állandó és változó dialektikáját. (Ld. Veres A 2009, 184, 186. p.)

Az *Irodalom és szocializmus*-nak vannak olyan részletei, amelyek az utóbbi évtizedekben háttérbe szorultak, és megvilágításuk jelentős mértékben segítheti elő a szabadelőadás jobb megértését. Tverdota György hívta föl a figyelmet arra, hogy az Aquinói Tamásra tett negatív megjegyzése ellenére a költő fejlődése korábbi szakaszában tájékozódott a tomizmus és a skolasztikus filozófia kérdéseiről. A középkori filozófusra tett kritikai megjegyzése talán épp ettől a tájékozódástól való elhatárolódást szolgálta. Tverdotával közös könyvükben Cseke Ákos vette szemügyre a szabadelőadásnak ezt az arisztotelianus-tomista aspektusát. A kérdést a tisztasághoz való viszony alakulása szempontjából vizsgálta. Először a *Tiszta szívvel* című vers címben szereplő jelzős szerkezetét veszi szemügyre, és ennek kapcsán a szakirodalomban már Somlyó György elemzése óta ismert módon szembesíti a vers állításait a szabadelőadás „Éhes vagyok” mondatának értelmét kifejtő részlettel – ld. Cseke 2009, 163–164. p. Ezt követően „a »proletár művészet« ma »tiszta művészet«” kijelentés kerül sorra. A húszas évek végi írásaiban JA tisztaságfogalma Cseke szerint metafizikai alapú volt, a fogalmat az arisztotelészi-tomista istenfogalomban, az actus purus fogalmában gyökerezte. A tisztaságfogalom a szerző szerint az *Irodalom és szocializmus*-ban vált immanenssé: „a művészet metafizikai és kozmikus értelme az isteni tisztaság metafizikai képzelgése ellenében jön létre, és mintegy annak helyébe lép” – ld. Cseke 2009, 188–194. p. Csakhogy JA gondolkodásában ez a dialektikus materialista módon meghaladni kívánt metafizikai gondolkodásmód nem múlt el nyomtalanul, hanem nagy verseiben, például az *Ódában* tovább élt, s ily módon a szabadelőadás költészete érett korszakának megértéséhez is fontos támpontokkal szolgál – ld. 195–206. p. Cseke a költő kései, „vallomásos” költészetének értelmezésében is fontos támpontként, bár inkább elrugaszkodási pontként aknázza ki a szabadelőadás antipszichologista megfogalmazásait – ld. 219. p.

Veres András elsőként vállalkozott arra, hogy az értekező JA befogadástörténetére átfogó pillantást vessen. Tanulmányában az *Irodalom és szocializmus* először azzal

kapcsolatban kerül szóba, hogy a nyolcvanas évek derekán gyökeres fordulatként bebizonyosodott, hogy a szabadelőadás későbbi, mint az *Esztétikai töredékek* címmel emlegetett *Ihlet és nemzet*. Majd Tverdota György tanulmányaira utal, amelyek az *Irodalom és szocializmus*ban Pauler Ákos filozófiájának hatását mutatták ki. Veres szerint nem „magától értetődő [...] pozíciója a népi-nemzeti és a proletárszocialista álláspont között”, s ennek bizonyítékeként említi: az *Irodalom és szocializmus* is osztja azt a meggyőződést, hogy „a nemzet valójában nyelvileg megalkotott közösség”. (Ld. Veres A 2012b, 19–23. p.)

Heinrich Rickert tudományfilozófiai fogalmainak a szabadelőadásban való felhasználását vizsgálta Nothnagel Zoltán – ld. Nothnagel 2012, 101. p. A költő okfejtését a műalkotás ritmusáról Rickert *Kultúrtudomány és természettudomány* című műve is inspirálta, amit a koncepcionális és a terminológiai hasonlóság is igazol (a tapasztalati valóságot Rickert is „különneműekből álló folytonosságként” jellemzi) – ld. 102–103. p. Nothnagel Tverdota nyomán összegezi, hogyan alakította át JA a kölcsönzött eszmefuttatást: egyrészt az eredetileg tudományelméleti fogalmak nála művészetelméleti funkciót kaptak (a műalkotásban rejlő világismeretet jellemzik), másrészt „nem tekintette megoldandó problémának másneműség és állandóság fogalmi különválasztását, mivel újdonsült alapelvének, a dialektikának köszönhetően pozitívumként tudta felüntetni a kétfajta megismerési mód szétválaszthatatlanságát”, harmadrészt a rickerti elméletet a gondolat ritmikuságának wundti gondolatával ötvözte – ld. 105–106. p. Nothnagel mindezt azzal egészítette ki, hogy a rickerti fogalmak dialektikus átértelmezése a költőnél nemcsak a műalkotásban rejlő világismeretet, de magát a világot, valamint – amennyiben önálló, teremtett mikrokozmosz – a műalkotást is érinti – ld. 106. p. Értelmezése szerint JA nem csupán átvette és alkalmazta Rickert elgondolását, hanem lényegesen át is értelmezte azt: a német filozófus művében ugyanis a folytonosság az elvont, fogalmi egyneműséget jelöli (aminek szélsőséges esete a mennyiség-tan), míg a különmeműség a valóság tapasztalati sokféleségét (ami viszont a kultúrtudományok „egyedi fogalmait” jellemzi). Ezzel szemben a költő a folytonosságon éppen tapasztalati sokféleséget értett (ami a szemlélet számára adott), különbözőneműségen pedig a valóság fogalmi kategóriák szerinti felosztását (ami az értelem számára tárul fel). Ez az értelmezés pedig – írja Nothnagel – sokkal inkább illeszkedett a költő forma és tartalom dialektikus egységét valló koncepciójához, mint Rickert eredetije – ld. 107. p. Mindemellett úgy véli, hogy a német filozófus könyvének egy további részlete is hatással lehetett a költő művészetbölcseleti koncepciójára: Rickert ugyanis egy helyütt világteremtésként jellemzi a művészetet, ami nem logikai, hanem esztétikai elvek mentén megy végbe, és a szemlélet egyediségét próbálja egyetemessé emelni a többi valóság összefüggéséből való kiemelés által. Ez pedig erős hasonlóságot mutat elgondolásával, miszerint a műalkotás a világegészhez helyettesítő szemléleti egész – ld. 107–108. p.

Szénási Zoltán az *Irodalom és szocializmus* forma és tartalom viszonyáról írott fejtegetését vette kiindulópontul a JA-i tárgyiasság értelmezéshez. Szénási úgy véli, hogy a tárgyiasság elvét a költő Halász Gáborhoz írott, töredékesen fennmaradt híres levelében fogalmazta meg. Ezek szerint a verseiben kifejezésre kínáló tartalom a sivár-

ságérzés, a forma pedig a proletárság. Ez nem más – írja a szerző –, mint a szabadelőadásban leírt elvek újrafogalmazása – ld. Szénási 2013b, 41–43. p. Csakhogy Garai László már 1986-ban figyelmeztetett arra, hogy az *Irodalom és szocializmus*ban még az érzelmet tekintette a költő formának, és – mutatis mutandis – a szocializmust tartalomnak – ld. Garai L 1986, 19–20. p. Németh Andor és JA kapcsolatának történetét vázolja föl egyik cikkében Garai László, amelynek egyik fordulópontjáról szerinte a szabadelőadás szövege is tanúskodik: „A tizennégy évvel idősebb Németh Andor peripatetikus módon tanította József Attilát arra, hogy csak tiszta művészet létezik, a költészet nem köteleződhét el a társadalmi harcok valamelyik oldala mentén. A szót fogadni befogadói alázattal látszó JA a dialógus időszakát az *Irodalom és szocializmus*szal zárta le. Ebben az előadásszövegben nemcsak retorikai fordulatként deklarálta, hanem mellette akkoriban alakuló esztétikájának tudományos érveit is felvonultatta: hogy polgári művészet »nincs, csak művészet van.« [...] S végül: »A 'proletár művészet' ma 'tiszta művészet'.«” – ld. Garai L 2014, 5. p.

A történeti kritika elérte JA költészetfelfogásának központi elemét, a névvarázs-elméletet is. Nothnagel Zoltán annak vizsgálatára vállalkozott, hogyan változott meg a költő húszas évek végén kialakított nyelvestétikája a szabadelőadásban történt újr-fogalmazása során. A névvarázs-elmélet magja, a költészet mint születő szó felfogása, úgy tűnik, változatlanul megmaradt, miközben a „névvarázs” terminus éppúgy nem található meg az *Irodalom és szocializmus*ban, mint ahogy a világhíányról vagy az egzisztencia dialektikájáról sem szól a költő. A változás Nothnagel szerint a költő marxista fordulatával függ össze, ami két korrekciós elem révén alapvetően térítette el korábbi nyelvestétikai gondolkodásmódját. Az egyik, hogy a marxizmussal mint tudományos világnézettel összeférhetetlen volt a mágiára történő pozitív hivatkozás. A másik, hogy a homogén nemzeti közösségben, nyelv és nemzet megfeleltetésében gondolkodó névvarázs-elmélet módosítás nélkül fenntarthatatlan lett volna a társadalmat egymással kibékíthetetlenül ellenséges, egymással harcban álló osztályokra bontó marxista felfogás keretein belül. A harcoló felek egyike mellett elkötelezett JA az érvényes költészetet az azonos nemzeti nyelvet beszélők halmazának csak az egyik felétől, a proletariátustól várhatta, s ennek következménye volt egyrészt a társadalmi meg hasonlítás érvényesítése a nyelvhasználat területén, másrészt pedig hogy a módosított nyelvestétikában következetlenségek, megoldatlanságok keletkeztek. Nothnagel sorra veszi a korábbi és a későbbi koncepciók közti folytonosságot biztosító tényezőket, áttekinti az elmozdulásokat, s ennek során az *Irodalom és szocializmus*ban észlelt anomáliákat kritikával illeti. Okfejtésének konklúziója az, hogy „az *Irodalom és szocializmus*ban JA lényegében tehát hű maradt korábban kialakított nyelv- és költészet szemléletéhez, viszont néhány fontos módosítást is végrehajtott rajta [...] mintegy a teória színeváltozása révén minden ugyanaz maradt, mégis teljesen megváltozott.” (Ld. Nothnagel 2014, 107–124. p.)

A marxista JA fejlődésrajzának elemzése során Nothnagel Zoltán kitér arra a szerepre, amit a szabadelőadás játszott ebben a folyamatban. Úgy véli, a szövegben „inkább a társadalmi összeütközések korábbi, kultúraközpontú felfogásával találkozunk, egy idealista alapokra, különösen Pauler Ákos arisztotelianus filozófiájára épülő művészet-

bölcselet marxista továbbfejlesztésének révén”, mint marxista művészetbölcselettel. Megítélése szerint a marxista eszmerendszer csak olyan „gesztusok” formájában nyilvánul meg a szövegben, mint például a művelődés függővé tétele a gazdaságtól, vagy a társadalmi tartalom számonkérése a műalkotáson. „Ezek az újítások művészetelméleti vetületei annak az alapvető módosításnak, hogy a korábban alapul vett pánlogikai alapelveket József Attila megpróbálta összeegyeztetni a marxizmus dialektikájával.” – ld. Nothnagel 2015, 73. p. Az *Irodalom és szocializmus* tehát még ma sem szűnt meg újabb és újabb értelmezési törekvéseket inspirálni.

Hajnali Madár

Tamási Áron tizenhárom elbeszélése

Tamási Áronnak ez a könyve nem éppen most jelent meg. De minthogy magasztaló menetek vonulnak körülötte, kíváncsi idegen módjára szeretném szemtől szembe megvizsgálni.¹ Varázserejű tehetség, mondják. Hát persze hogy az. Csakhogy inkább² azt firtatnám, hogy varázserejével miféle csodákat csinál.

1. (Nyelve.)³ Emberei székely nyelvjárásban beszélnek és többnyire neki is kedve szottyan⁴ erre az izes beszédmódra. Írásán a⁵ székelyes zamat uralkodik; ahol lehet, népi fordulatú közszólással él. Persze nem az olyan mondatokra gondolok, hogy „*mü es elmenénk*”.⁶ Itt a zamatot csupán a félmult képviseli, a „mü es” másra se jó, mint tudatni, hogy írónk mennyire tiszteli a beszéd valóságát. De irodalmi mondatokban is tájkiejtés szerint ír egyes szavakat, szerencsére nem következetesen. Az Erdély szülte román katona hihetőleg Erdélyben tanult meg magyarul. Tamási könyvében mégis magyarosabban beszél mint a székelyek. Ugyan egy helyütt azt mondja: „*Hát mikor mennyek?*”⁷ De ez is az író jóvóltából való, mert ő írja „mennyek”-nek a „menjek”-et, s a székellyel is úgy kiáltatja „mennyetek!” – nem⁸ tudni miért. Hiszen mindenki úgy⁹ ejti ki, Tamási is, én is, mégsem a kiejtés¹⁰ szerint jegyezzük.¹¹ S a román katona kérdésére „*Egy pír hullám futott az Eteleka arcán*”.¹² Székely író szedi föl ezt a durva magyartalanságot.¹³ A helyes szórendet pedig titokzatos¹⁴ okok miatt fölforgatja:

„– *Keritetek egy széket, te!*

Serényen kerített is a leány...”¹⁵ írja, ahelyett, hogy „Kerített is a leány serényen”. Ez¹⁶ a leány „*csillogó, kék szemeivel*” néz.¹⁷ Holott a páros testrészeknek többesben való használata csak különös esetekben szabatos. De észre kell vennünk¹⁸ az idézet első felét is, amelyben a többes második személy mellett az egyesszámu „te” indulatszóvá¹⁹ változik. Ez valóban

¹ [előbb:]_g megvizsgálni ezt a bálványt, vagy ha úgy tetszik szentséget. [majd: ld. főszöveg]_t

² [előbb:]_g inkább arra volnék kíváncsi [majd: ld. főszöveg]_g

³ [előbb:]_g 1. (Nyelve.) [majd: ld. főszöveg]_t

⁴ [előbb:]_g <a> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵ [előbb:]_g Írásán ez a [majd: ld. főszöveg]_g

⁶ [előbb:]_g „mü es elmenénk”. [majd: ld. főszöveg]_t

⁷ [előbb:]_g „Hát mikor mennyek?” [majd:]_g „Hát mikor mennyek?” [majd: ld. főszöveg]_t

⁸ [előbb:]_g írja a „menjek”-et „mennyek”-nek. [majd:]_t írja „mennyek”-nek a „menjek”-et, nem [majd:]_c írja „mennyek”nek a „menjek”-et, s a székellyel is úgy kiáltatja „mennyetek!” – nem [majd: ld. főszöveg]_{szkj}

⁹ [előbb:]_g így [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁰ [előbb:]_g [elütés:] <kijt> [majd: ld. főszöveg]_g

¹¹ [előbb:]_g jegyezzük, ha rólunk van szó. [majd:]_t jegyezzük, [ld. főszöveg]_{szkj}

¹² [előbb:]_g „Egy pír hullám futott az Eteleka arcán”. [majd: ld. főszöveg]_c

¹³ [előbb:]_g Székely író honnan szedi ezt a durva magyartalanságot? [majd:]_t Székely író fölszedi ezt a durva magyartalanságot. [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁴ [előbb:]_g szórendet titokzatos [majd:]_t szórendet meg titokzatos [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁵ [előbb:]_g „– Keritetek egy széket, te! [új sorban:] Serényen kerített is a leány...” [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁶ [előbb:]_g És [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁷ [előbb:]_g „csillogó, kék szemeivel néz”. [majd:]_g „csillogó, kék szemeivel” néz. [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁸ [előbb:]_g [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁹ [előbb:]_g <u> [majd: ld. főszöveg]_g

varázslat, noha megfigyelés eredménye. A mondat szerkezettel azonban másutt is baj van. Fölütöm a könyvet: „gyengítőleg utána tettem jóhangosan”,²⁰ írja. Három értelmi hangsúly
 25 fenekedik egymásra, mindegyik a mondat hangsúly főszerepéért küzd, miközben a mondat²¹
 egésze²² nehézkessé és ritmustalanná válik. Ezek a hibák annál nagyobbak, mennél
 tehetségesebb az író. Nyelve előtt tehát egyáltalában nem borulok a porba, noha szókinccse
 bőséges.²³ Rosszmájuan és készségét valóban kisebbitően hadi-gazdag nyelvnek is
 30 mondhatnám. Merthogy ez a bőség miért keveredik nem ritkán zavarra, annak aztán mélyebb
 okai vannak.

2. (Stilusa.)²⁴ Az irodalmi stílus a nyelvi készség meg a gondolati tartalom találkozata. Tamási sűrűn stilustalanná válik a gondolati tartalom helytelensége miatt. Romantikussá,²⁵
 mert írója nem tudja,²⁶ mit csinál. A könyv ezzel a mondattal, a stílusnak ezzel a
 próbakortyával²⁷ kezdődik: „Öröme hajtotta, mint a benzin a motort”.²⁸ Ime, milyen
 35 romantikus hangot ütött meg! Csak az a baj, hogy szemléletemet nem²⁹ tudja megcsalni. Mert
 az³⁰ öröm³¹ nem oka azoknak a friss mozgásoknak, amelyeket az örvendező ember végez.
 Ezeknek oka egyben³² az öröm oka, azaz éppen ezek az a lelki³³ állapot, amelyet örömnék
 nevezünk. Nem is az öröm hajtotta haza Tamási emberét, hanem ellenkezőleg, azért örült,
 mert hazajutott. Író nem maradhat el ennyire kora tudományos szintje mögött. Hiszen a
 40 költő az,³⁴ aki a szemlélet határán jár, aki tényekben varázsolja elének azokat a törvényeket,
 amelyeket a tudomány kategóriákba foglal. Megelőzi a tudományt, vagy követi, de semmi
 esetre sincs vele ellentétben. Öröme tehát nem hajtotta, mint a benzin³⁵ a motort. Annál
 kevésbé³⁶ tehette ezt, mert hiszen a benzin nem hajtja a motort. A motort a³⁷ benzingáz
 robbanása hajtja. De persze, ha nem úgy³⁸ írjuk az egészet, akkor elvész az egész romantikus

²⁰ [előbb:]_g „gyengítőleg utána tettem jóhangosan”, [majd: ld. főszöveg]_t

²¹ [előbb:]_g [elütés:] modnat [majd: ld. főszöveg]_g

²² [előbb:]_g maga [majd: ld. főszöveg]_{g+c}

²³ [előbb:]_t bőséges. [majd: ld. főszöveg]_g

²⁴ [előbb:]_g 2. (Stilusa.) [majd: ld. főszöveg]_t

²⁵ [előbb:]_g [elütés:] Romatikussá, [majd: ld. főszöveg]_c

²⁶ [előbb:]_g tudja [majd: ld. főszöveg]_t

²⁷ [előbb:]_g molekulájával, [majd: ld. főszöveg]_t

²⁸ [előbb:]_g „Öröme hajtotta, mint benzin a motort”. [majd:]_t „Öröme hajtotta, mint benzin a motort”. [majd: ld. főszöveg]_c

²⁹ [előbb:]_g hogy szemléletemetnem [majd: ld. főszöveg]_t

³⁰ [előbb:]_g Mert a lélektan mai állása szerint az [majd: ld. főszöveg]_t

³¹ [előbb:]_g [elütés:] öröm [majd: ld. főszöveg]_g

³² [előbb:]_t éppen [majd: ld. főszöveg]_c

³³ [előbb:]_t [elütés:] leki [majd: ld. főszöveg]_t

³⁴ [előbb:]_g mögött, mert hiszen az költő, [majd:]_g mögött, mert hiszen a költő, [majd:]_g mögött, mert hiszen az a költő, [majd:]_g mögött, mert hiszen a költő az, [majd: ld. főszöveg]_c

³⁵ [előbb:]_g mint benzin [majd: ld. főszöveg]_{g+e}

³⁶ [előbb:]_g [elütés:] kevésbé [majd: ld. főszöveg]_{szkj}

³⁷ [előbb:]_t motort. Azt a [majd: ld. főszöveg]_{g+e}

³⁸ [előbb:]_g így [majd: ld. főszöveg]_c

lendület. Efféle zavarosságok³⁹ keverednek nála bőviben⁴⁰ akadó finom képekkel. Címadó⁴¹ 45
 irását így vezeti be: „A vizek hátáról leszállott a fény. Az erdők átbujtak a horizonton. A
 mezők lehunyták szemüket. A hegyek elsüllyedtek. Bent a faluban pedig eléjött rejtekéből a
 denevér és az első ház derekára karikát repült suhogva. S reá kialakultak lassan a virágok a fán
 s a házakban meggyultak a lámpák. Aztán énekelni kezdett a csendben a harang is, mire
 végérvényesen megszületett a falusi este.”⁴² Ime, ahány a kép, annyi a stílus.⁴³ A vizek hátáról 50
 leszállott a fény.⁴⁴ Tehát azelőtt lovagolta a vizeket de most nem teszi.⁴⁵ Ez a kép csak
 fogalmilag (spekulatív) van vonatkozásban a sötétedéssel, szemléletileg nincs. Az erdők
 átbujtak a horizonton.⁴⁶ Tehát látóhatárunkon lassacskán tuljutottak,⁴⁷ mintha távolodó
 vonatból néztük volna őket. Vagyis nem a látóhatár formája változott⁴⁸ meg, hanem
 a tartalma. Ugyanoly messzire látunk, ugyanoly jól, csak az erdőket nem látjuk, hanem 55
 helyettük valószínűleg mást. Ez⁴⁹ a helyes értelmezés. E képnek tehát semmi köze a
 sötétedéshez. A mezők lehunyták szemüket. Ők hunyták le, tehát őket nem látni.⁵⁰
 Struccpolitikát folytatnak. Azonkívül: mi lehet a mezők szeme? A hegyek elsüllyedtek.⁵¹ Balzac
 úgy írta volna, hogy: a hegyeket már csak sejteni lehetett. De Balzac ma már nem
 korszerű, csak jó. Ám hogy a süllyedésnél maradjunk, inkább mondhatta⁵² volna Tamási,
 hogy az egész világ elsüllyedt.⁵³ A⁵⁴ kép logikája különben a⁵⁵ következő: Ami elsüllyedt, azt nem
 látni. A hegyeket nem látni. A hegyek tehát elsüllyedtek.⁵⁶ Azonfölül pedig, sötétedésről van
 szó, amit legfőljebb a süllyedés *folyamata* ha idézne, ilyesképpen: látni lehetett, ahogy a 60

³⁹ [előbb:]_g [elütés:]_t akkár hová vész az egész romantikus lendület? Ilyen zavarosságok [majd:]_t [elütés:]_t
 akkár elvész az egész romantikus lendület. Efféle zavarosságok [majd: ld. főszöveg]_c

⁴⁰ [előbb:]_g <bővív> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴¹ [előbb:]_g Vezér [majd: ld. főszöveg]_g

⁴² [előbb:]_g „A vizek hátáról leszállott a fény. Az erdők átbujtak a horizonton. A mezők lehunyták szemüket.
 A hegyek elsüllyedtek. Bent a faluban pedig eléjött [elütés:]_t tejtékéből a denevér és az első ház derekára
 karikát repült suhogva. S reá lassan kialakultak a virágok a fán s a házakban meggyultak a lámpák. Aztán
 [elütés:]_t énekelni kezdett a csendben a harang is, mire végérvényesen megszületett a falusi este.”
 [majd: ld. főszöveg]_{g+t}

⁴³ [előbb:]_g Ime, ahány kép, annyi stílusa. [majd: ld. főszöveg]_t

⁴⁴ [előbb:]_g A vizek hátáról leszállott a fény. [majd: ld. főszöveg]_t

⁴⁵ [előbb:]_g [elütés:]_t teszi. [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁶ [előbb:]_g Az erdők átbujtak a horizonton. [majd: ld. főszöveg]_t

⁴⁷ [előbb:]_g Tehát kívül vannak a látóhatáron [majd:]_g Tehát látóhatárunkon tuljutottak, [majd: ld.
 főszöveg]_{g+t}

⁴⁸ [előbb:]_g látóhatár minősége (színe, formája) változott [majd:]_t látóhatár formája (minősége színe)
 változott [majd: ld. főszöveg]_t

⁴⁹ [előbb:]_g <Eze> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁰ [előbb:]_g tehát nem látni őket. [majd: ld. főszöveg]_t

⁵¹ [előbb:]_g A hegyek elsüllyedtek. [majd: ld. főszöveg]_t

⁵² [előbb:]_g maradjunk, mondhatta [majd: ld. főszöveg]_{g+t}

⁵³ [előbb:]_g hogy az egész világ <r> [majd:]_g hogy az egész világ elsüllyedt. [majd: ld. főszöveg]_t

⁵⁴ [előbb:]_g E [majd: ld. főszöveg]_t

⁵⁵ [előbb:]_g logikája a [majd: ld. főszöveg]_t

⁵⁶ [előbb:]_g elsüllyedtek. [majd: ld. főszöveg]_t

hegyek elsüllyednek⁵⁷ a távolban. Aminthogy valóban e folyamatot hordozza ez a finom képecske: *S reá kialudtak lassan a virágok a fán s a házakban meggyultak a lámpák.* Ami egyuttal több is a pusztá érzékeltetésnél, mert⁵⁸ a lámpa-képzet révén összekapcsolja a természetet az emberiséggel. Mindent összevéve tehát nagy bajok vannak ezzel az „őserejű” stilussal. A romantikus olvasó, aki madártávlatból szemléli, esetleg káprázatosnak találja.

[...] ⁵⁹

De az osztályharc szimbólumaként⁶⁰ mégis adódik egy romantikus mozzanat. Egy *Dózsa*⁶¹ nevű székely *György*⁶² névre keresztelteti a fiát. Ez a novella (Hajnali Madár), mely a békekötés előtt játszódik, valóban⁶³ mélyebbre hatol. A paraszt kocsis itt nemcsak „székely”, hanem paraszt is az urakkal szemben. Az összeomlás kárörömet kelt benne s a szolgálóban is, aki „a⁶⁴ felbukott urak tetején összetalálkozott a legénnyel”.⁶⁵ Az urak a pappal együtt lerészegedve cigányzene mellett siratják⁶⁶ hivatalaikat, avagy mint ők mondják, Erdélyt. Belebőgnek a hajnalba, amelynek ragyogásában a székely parasztok⁶⁷ már szántják a földeket. Ez a kötet legjobb darabja (vö. 2.) és⁶⁸ tanúság amellett, hogy Tamási lát, ha látni akar. – Ami a nemzetiségi kérdést illeti, ahhoz csak egyetlen adalékkal szolgál. A fentemlitett román katona elveszi a magyar lányt, de nászéjszakájukon rájuk gyújtják a pajtát. Ez a katona, mikor leült a kanapéra, úgy megrecsegett, „mintha kinezni akarná.” A⁶⁹ könyvben másutt románok nem is szerepelnek.

5. (Lélektana.) Nagyon egyforma emberek ezek a székelyek. Tamási úgy látszik, hogy általában a székelyt kívánja velük idézni. S az általános emberit. Ami aztán ebből kikerekedik, az a módos gazda osztálylelkülete (Leszámitva a Hajnali Madarat). Az sem egészen, hiszen⁷⁰ a zsellérekhez való vonatkozása hiányzik. Mert az csak nem elég, hogy⁷¹

⁵⁷ [előbb:]_g folyamata ha idézne ilyesképpen: látni lehetett, ahogy a hegyek elsüllyednek [majd: ld. főszöveg]_t

⁵⁸ [előbb:]_g képecske: s <a> reá lassan kialudtak lassan a virágok a fán s a házakban meggyultak a lámpák. Ez a pusztá érzékeltetésnél egyuttal több is, mert [majd:]_g képecske: s reá kialudtak lassan a virágok a fán s a házakban meggyultak a lámpák. Ez a pusztá érzékeltetésnél egyuttal több is, mert [majd:]_t képecske: S reá kialudtak lassan a virágok a fán s a házakban meggyultak a lámpák. Ez a pusztá érzékeltetésnél egyuttal több is, mert [majd: ld. főszöveg]_c

⁵⁹ [szöveghiány, ld. kéziratleírás]

⁶⁰ [előbb:]_g De hogy az osztályharc mégse tagadtassék el teljesen [majd: ld. főszöveg]_g

⁶¹ [előbb:]_g Dózsa [majd: ld. főszöveg]_t

⁶² [előbb:]_g György [majd: ld. főszöveg]_t

⁶³ [előbb:]_g Madár), végre valóban [majd: ld. főszöveg]_{g+tt}

⁶⁴ [előbb:]_g a szolgáló is „a [majd: ld. főszöveg]_{g+tt}

⁶⁵ [előbb:]_g [elütés:] legény [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁶ [előbb:]_g együtt részegen [majd:]_g együtt lerészegedve siratják [majd: ld. főszöveg]_{g+tt}

⁶⁷ [előbb:]_g parasztok, [majd: ld. főszöveg]_t

⁶⁸ [előbb:]_g darabja és [majd: ld. főszöveg]_t

⁶⁹ [előbb:]_g pajtát. A [majd:]_g pajtát. Ez a katona, mikor leült a kanapéra, úgy megrecsegett, „mintha kinezni akarná.” A [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁰ [előbb:]_g egészen, mert hiszen [majd: ld. főszöveg]_c

⁷¹ [előbb:]_g vonatkozása hiányzik, – leszámitva a [majd:]_g vonatkozása hiányzik, – leszámitva, hogy [majd:]_{g+tt} vonatkozása hiányzik, – hiszen az csak nem elég, hogy [majd: ld. főszöveg]_c

velük nem köt atyafiságot. Az⁷² alakok lelki életét⁷³ nagyrészt ősi, egyszerű⁷⁴ állapotok teszik, öröm, bánat, avagy tréfálódzás és ravaszkodás. És mindez mint a karikacsapás, gátlás nélkül. Persze itt nem tudom, mennyire van igazam, mert ezekben az írásokban tulteng a lira, úgyhogy az ember Tamási lelkébe botlik, amikor az alakjáét akarja megcsipni. Gyermekalakjai a legkitünőbbek, (Mihájka, szippants!) ámbár⁷⁵ lehet, hogy itt belőlem is a kispolgári romantika buvik elő. Nem az a baj, hogy ezek a serdülő fiatalok nem a mezőgazdasági proletáriátushoz tartozóak, hanem hogy olyanok⁷⁶ a könyv szerint nincsenek is. Gyerek gyerek, éppugy mint ahogy ember ember. Csak éppen⁷⁷ az egyik izmos, a másik meg okos.

6. (Szerkezete.) Tamási képzeletének óriási szárnya van, de amint láttuk, csak félszárnya. Csapkod vele s ez a kispolgarok elé a röptülés képét idézi. Ami fészket rak magának ez a képzelet, azt hívnam én szerkezetnek. Nos, ezt a szerkezetet kerekdednek mondhatja, aki az eddig felsorolt fogyatékoságokat nem hibáztatja. Másrészt a szerkezet az írás stratégiája,⁷⁸ a stílus a taktikája. Rossz⁷⁹ stratégia és gyatra taktikus az, aki hadai hiányosságát nem veszi figyelembe. Tamási bátran szerkeszt romantikus történetet olyan mai emberekkel,⁸⁰ akikről nem tudja, hogy tőkés⁸¹ társadalomban élnek. Mintha⁸² fringival és szablyával⁸³ állana ki a cyángáz⁸⁴ ellen. Már most ha ezt lehet jól csinálni, akkor ő kitünően csinálja.

7. A⁸⁵ fiatalság lelkesül a romantikáért,⁸⁶ ellenőrző képessége pedig csekély. Ugy vélem, ez⁸⁷ a könyv igen alkalmas arra, hogy⁸⁸ a kispolgári ifjúságot a tőkés kizsákmányolás fasiszta zászlaja alá odafelejtse.⁸⁹

⁷² [előbb:]_g De e [majd:]_g De az [majd: ld. főszöveg]_c

⁷³ [előbb:]_g élete [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁴ [előbb:]_g [elütés:] egyszerű [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁵ [előbb:]_g legkitünőbbek, ámbár [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁶ [előbb:]_g elő. Mert hát ezek a serdülő fiatalok valóban nem a mezőgazdasági proletáriátushoz tartozóak, hanem olyanok [majd: ld. főszöveg]_c

⁷⁷ [előbb:]_g éppenhogy [majd: ld. főszöveg]_c

⁷⁸ [előbb:]_g hibáztatja. A szerkezet a stílus stratégiája, [majd:]_g hibáztatja. A szerkezet az írás stratégiája, [majd: ld. főszöveg]_c

⁷⁹ [előbb:]_g taktikája, – rossza [majd: ld. főszöveg]_c

⁸⁰ [előbb:]_g szerkeszt olyan emberekkel, [majd: ld. főszöveg]_{g;c}

⁸¹ [előbb:]_g hogy a mai tőkés [majd: ld. főszöveg]_g

⁸² [előbb:]_g élnek – mintha [majd: ld. főszöveg]_c

⁸³ [előbb:]_g [elütés:] <szabály> [majd: ld. főszöveg]_g

⁸⁴ [előbb:]_g [elütés:] <cyár> [majd: ld. főszöveg]_g

⁸⁵ [előbb:]_g Minthogy a [majd:]_c a [majd: ld. főszöveg]_{szkj}

⁸⁶ [előbb:]_g a valóságatlan romantikáért, [majd: ld. főszöveg]_c

⁸⁷ [előbb:]_g csekély, úgy vélem, hogy ez [majd:]_g csekély, úgy vélem, ez [majd: ld. főszöveg]_c

⁸⁸ [előbb:]_g alkalmas, hogy [majd: ld. főszöveg]_g

⁸⁹ [előbb:]_g toborozza. [majd: ld. főszöveg]_c

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 613. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1930 októberében.

A datálás indoklása: Tamási Áron *Hajnali madár* című novellagyűjteménye 1929 decemberének első felében jelent meg (ld. Tamási 1929). A köteten nem szerepel a kiadás éve, de a megjelenés pontos időpontja megállapítható a kiadó „1929 december 15-ig megjelenő újdonságai”-t ismertető *Corvinában* közölt – 1929. évi 48. sz. (december 1.), 259. p. – hirdetése alapján. Tamási 1930 februárjában másodszor is megkapta a Baumgarten-díjat, korábban a *Szűzmáriás királyfiért*, ezúttal a *Hajnali madárért*. JA recenzója azonban későbbi, hiszen írását így kezdi: „Tamási Áronnak ez a könyve nem éppen most jelent meg.”, majd a kötetet „magasztaló menetek”-et emlegeti. Ennek alapján legalább fél év eltelt a Tamási-kötet megjelenése és a között, hogy JA elkezdte cikkének megfogalmazását. A lehető legkésőbbi időpont pedig 1931 első fele, mert Tamási következő kötete – a *Címeresek*, ld. Tamási 1931 – 1931. május vége és június eleje között jelent meg, a róla fellelt első ismertető (ld. BH 1931) alapján. A regényt az író első kudarcának lehetne nevezni, olyan sok negatív kritikát kapott megjelenésekor. Németh László pl. így emlegeti Tamási munkásságát összefoglaló írásában: „elköveti az utóbbi évek legelképesztőbb írói baklövését: a *Címereseket*” – ld. Németh László 1931. Egy, a *Címeresek* megjelenése utáni kritikában ez a mű is említésre került volna. A fogalmazvány ennél pontosabb datálására egy korabeli levélváltás ad támpontot. A levelet Vass László küldte Szalatnai Rezsőnek 1930 novemberében, és megemlíti benne JA Tamásiról írott cikkét, bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.

Kéziratleírás: Címmel, alcímmel és szerzőségi jelzéssel ellátott fogalmazvány. Cím és alcím: „Hajnali Madár. Tamási Áron tizenhárom elbeszélése.” Az alcím a cím alatt, külön sorban; mindkettő fekete tollal, szaggatott kettős vonallal aláhúzva. Gépirat; gépiratos, továbbá fekete toll- és fekete ceruzaírással javításokkal. A javítás rétegeinek sorrendje megállapítható: 1. írógép; 2. fekete toll; 3. fekete ceruza. Az íróeszközöket nem váltogatta JA, hanem először tollal javította a kéziratot, majd – feltehetőleg egy későbbi időpontban – ceruzával dolgozott rajta tovább. Gépiratos oldalszámozás a második oldaltól a felső margó közepén, arab számmal, két kötőjel között. Fekete írógépszalaggal, kettes sortávval gépelve. Befejezett fogalmazvány, gépiratos teljes névalírással az utolsó sor alatt, jobbra zártan. A szöveg kifut az oldal aljáig, így a névalírás már csak a lapalji margóra fért ki, s emiatt a papír valószínűleg lecsúszott a hengerről, ugyanis a vezetéknev egymás után kétszer szerepel, először hullámosan gépelve, majd egyenesen. A hullámosan gépelt vezetéknev nincs áthúzva. A név végén fekete tollal írt záró idézőjel látható, mely a szedőnek szóló kurziválási utasításként értelmezhető, de a nyitó idézőjel hiányzik. A névalírás képe a kézíraton: JÓZSEF JÓZSEF ATTILA”. Az oldalszámozás és a tartalom alapján a kézirat teljes hossza 4 oldal, melyből az 1–2. és 4. oldal ismert, a 3. elveszett, lappang. A fennmaradt kézirat: 3 fólió, 3 beírt oldal. 209×341 mm-es famentes, vágott szélű, vízjel nélküli levélpapír. Az első fólió rektójának jobb felső sarkában idegen kéz fekete ceruzaírása: „139”. Állag: szakadozott, gyűrött. Lelőhely, jelzet: PIM Kéz-

irattár Jagy Analekta JA 613. Palliumcím: JÓZSEF ATTILA: *Hajnali Madár. Tamási Áron tizenhárom elbeszélése – [Tanulmány] – [1931?]*. 1949-ben került múzeumi gyűjteménybe, József Jolán tulajdonából. Naplósám: J. A. 393.

Szerzőség: Gépiratos teljes névalírás.

Közlőve: JAÖM3 1958, 220–223. p. [szöveg], 447. p. [jegyzetek]; JA1967, 194–198. p. [részletek] [szöveg], 289. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 281–285. p. [szöveg], 704. p. [jegyzetek]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAÖM3 1958: a *Nagyobb töredékek* között szerepelteti az írást. A helyesírást és központozást modernizálja.

Szövegeltérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
madár	1.	Madár
meg, de	3.	meg. De
Írásán székelyes	8.	Írásán a székelyes
közbeszólással	9.	köszszólással
jegyezzük, s	16	jegyezzük. S
<i>futott át az Etelka</i>	17.	<i>futott az Etelka</i>
„csillogó, kék szemével” néz.	21.	„csillogó szemével” néz.
egyáltalán	29.	egyáltalában
<i>horizonton, tehát</i>	53.	<i>horizonton. Tehát</i>
szemüket.	57.	szemöket.
<i>A hegyek elsüllyedtek.</i>	62.	A hegyek tehát elsüllyedtek.
elsüllyedtek.	66.	elsüllyedtek.
Hajnali madár	75.	Hajnali Madár
(Lélektana.)	86.	(Lélektana.)
(leszámítva a Hajnali madarat).	87.	(Leszámítva a Hajnali Madarat).
szippants!) ... lehet,	94.	szippants!) ámbár lehet,
(Szerkezete.)	98.	(Szerkezete.)
az a képzelete,	99–100.	ez a képzelet,

JA1967: A *kultúra az idegen világban* című fejezetben közli kihagyásokkal, a JAÖM3 1958 alapján, ezért az érdemi szövegeltérések azonosak. A helyesírást egyes helyeken tovább modernizálja. A részletek végén nem teszi ki a záró írásjeleket. A kihagyások helyét jelzi. Közlésének szöveghatárai: „Hajnali Madár [→] csodákat csinál”, ld. 1–6. sor; „(Stilusa.) [→] káprázatosnak találja”, ld. 32–69. sor; „(Lélektana.) [→] kitűnően csinálja”, 83–103. sor.

JA 1977: A közlés alapja a JAÖM3 1958, ezért a szövegeltérések azonosak.

JAHSZK 2012: Betűhűsége törekvő közlés.

Szövegeltérések:

JAHSZK 2012	Sor	JKK
„menjek”-et, és a	15.	„menjek”-et, s a

Keletkezéstörténet

A kézirat a Bartha Miklós Társaság történetének egyik válságos pillanatában keletkezett. 1930. október 31-én a balszárny, köztük József Attila is, kilépett a Társaságból, hivatkozva ennek jobbratolódására. A kilépettek *Kohó* címmel új lapot kívántak alapítani. Tasi József szerint a *Kohó* „az Új Magyar Föld feltámasztása lett volna, Fábián Dániel és Simon Andor szerkesztésében. A lap egyik előkészítő üléséről fennmaradt Illyés Gyula 1930. november 15-i naplójegyzete” – ld. Tasi 1995a, 171. p. Az ülésen részt vevő JA ebben az orgánumban szeretne közölni Tamási Áronról írott kritikáját. Simon Andor, mint szerkesztő, visszautasította a cikk közzétételét. Tasi József szerint „ezt a megbeszélést követhette az a néhány nappal későbbi, amelyről fennmaradt Vass László levélbeszámolója Szalatnai Rezső számára” – ld. Tasi 1995a, 171. p. A levelet B. Bernát István tette először közzé: „Tegnap jártam Pesten. A »Kohó« lapindításáról hallottál? Simont a József Attilák és Haraszi Sándorok csak megfelelő politikai ellenőrzés mellett lettek volna hajlandók megtérni a szerkesztőségben. – Sajnos Fábián Dani is hajlott erre. Simon – nagyon helyesen végre-valahára – élesen kikelt ellenök és most egyedül fogja szerkeszteni a »Kohót«, – (József A. szörnyen megharagudott Simonra, mert hogy visszaadta egy, a Kohónak szánt kritikai tanulmányát, amelyben Tamási Áron művészetét 100% marxista szemszögből bírálta. – Sületlenség!!! – Majd a Korunkban (mert oda küldi József, biztos helyre!) Te is olvashatod.” – ld. B. Bernát 1989, 4. p.

Két lap indult nagyjából egy időben *Kohó* cím alatt. Az egyiket, amely korábbiak és adminisztratív szempontból legitimnek tekintette magát, Gogolák Lajos és Gyöngyössy István szerkesztették. A „kulturszemle” első száma 1930 decemberében látott napvilágot. Szerkesztőségi közleményükben laptársukról is megemlékeznek: „Velünk azonos címmel az Előőrs c. hetilap irodalmi melléklete gyanánt egy másik folyóirat jelent meg, körülbelül egy hónappal utóbb. E folyóirat egyik szerkesztője: Simon Andor annak idején körünkbe akart bekapcsolódni, és velünk folytatott a lapalapítás ügyében tárgyalásokat, később azonban az Előőrs táborához csatlakozott” – ld. a *Kohó – Kulturszemle* 1931. februári számának belső címlapján. A másik *Kohó* – mely az *Irodalmi és művészeti szemle* alcímet kapta – első száma valóban 1931 januárjában jelent meg, Féja Géza és Simon Andor szerkesztésében, az *Előőrs* „bolygójaként”.

Két tartalmi egybeesés támasztja alá, hogy a Tamási-kritika az *Irodalom és szocializmus* megfogalmazása után vagy azzal egy időben született. Az egyik egy mondatpárhuzam: „Író nem maradhat el ennyire kora tudományos szintje mögött. Hiszen a költő az, aki a szemlélet határán jár, aki tényekben varázsolja elénk azokat a törvényeket, amelyeket a tudomány kategóriákba foglal. Megelőzi a tudományt, vagy követi, de semmi esetre sincs vele ellentétben.” A művészi változó kérdéskörét JA az *Irodalom és szocializmusban* dolgozta ki, átalakítva a húszas évek végén még történetietlenül, elvontan egyetemes koncepcióját a műalkotás mibenlétéről. A „szabadelőadásban” ennek jegyében fogalmazta meg a mondatot, amelyet recenziójában is megismételt: „A műalkotás tehát mindig a szemlélet határán jár.” Az *Irodalom és szocializmus* fontos újdonságát jelentő tétel mellett, Balzac *César Birotteau* című regényére hivatkozva a költő azzal érvelt, ami a Tamási-kritikában is megfogalmazódik: a művész nem ma-

radhat le büntetlenül korának tudományos szintje mögött, valamint azzal, hogy a tudomány törvényeket fogalmaz meg, míg a művészet ugyanezt az igazságkeresést tények állításával helyettesíti. A másik párhuzam annak az új keletű buzgalomnak az eredménye, amellyel JA az emberiség nemzetek szerinti tagolását kiegészítette, és részben helyettesítette a társadalom osztályokra és rétegekre tagolásával. A Tamási-kritikában a székely novellahősök osztályhelyzetének számonkérése, a kispolgári mentalitás tüntető pellengérre állítása az *Irodalom és szocializmus*nak a nemzeti elvet háttérbe szorító szociológizáló fordulatával rokonítható. JA káán is csomót kereső stíluskritikája, amely a Babits-pamfletben a költő verseinek átírásához vezetett, ugyancsak Tamási nemzeti-etnikai sajtóságok kidomborítására törekvő gyakorlatának diszkreditálását szolgálta.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

1. sor

Hajnali Madár: Az Athenaeum kiadó gondozásában napvilágot látott *Hajnali madár* kötet tizenhárom novellát tartalmaz: *Új székely Antikrisztus*, *Mihájka*, *szippants! János nemzései*, *Ha igasság, harmatozzék! Sóvidéki társasjáték*, *Síratnivaló székely*, *Ördögvaltózás Csikban*, *Zeng a magosság*, *Erdélyi csillagok*, *Cigányvirág*, *A legényfa kivirágzik*, *Ecet*, *Hajnali madár*. A novellákat az irodalomtörténet többnyire ma is Tamási ter-
mése legjavához sorolja.

9. sor

„mű es elmenénk”: A *legényfa kivirágzik* című novellában fordul elő ez a mondat. Az idézet nem pontos, helyesen: „Mű es eljövénk”.

12–14. sor

Az Erdély szülte román katona [...] azt mondja: „Hát mikor mennek?”: Idézet az *Erdélyi csillagok* című novellából, ahol a román csendőr a székely lánytól kérdezi, hogy mikor tehet a házuknál látogatást.

15–25. sor

a székellyel is úgy kiáltatja „mennetek!” [...] a román katona kérdésére „Egy pirhullám futott az Etelka arcán.” [...] „Keritsetek egy széket, te! [...] Serényen kerített is a leány...” [...] a leány „csillogó, kék szemével” néz [...] „gyengítőleg utána tettem jóhangosan”: Az idézetek az *Erdélyi csillagok* című novellából származnak.

29–30. sor

hadi-gazdag nyelvnek is mondhatnám: Hadi gazdagoknak nevezték az első világháború idején a hadseregnek szállító, korrupt, a silány árut az értékénél jóval magasabb áron eladó és a nyereszkeedésen meggazdagodott kereskedőket. A nyelvre átvitt kifejezéssel JA az író nyelvi gazdagságát a nyelvvel való visszaélésnek tulajdonítja.

35. sor

„Öröme hajtotta, mint a benzin a motort”: Az *Új székely Antikrisztus* – későbbi megjelenésekor *Himnusz egy számárral* – című novella kezdő mondata.

47–52. sor

„A vizek hátáról leszállott a fény. [...] mire végérvényesen megszületett a falusi este.”: A *Hajnali madár* című novella első bekezdése.

71–72. sor

Egy Dózsa nevű székely György névre keresztelteti a fiát: A *Hajnali madár* című novella a plébános és egy gazda párbeszédével zárul, aki újszülött fiának megkeresztelésére kéri a papot.

73–74. sor

A paraszt kocsis itt nemcsak „székely”, hanem paraszt is: A *Hajnali madár*ban míg a plébános házigazda és vendégei Erdély Romániához kerülését siratják, az őket szállító kocsis a mindenes lánynak, a pap szolgálojának teszi a szépet.

74. sor

Az összeomlás kárörömet kelt benne: A megállapítás pontatlan. A tragikus történelmi fordulatot gyászoló uraságok iránti együttérzés hiányzik a kocsislegényből, és a nép alsó rétegeire nézve, amelyekhez ő is tartozik, a fordulatot nem tekinti olyan katasztrofálisnak.

79–80. sor

A fentemlitett román katona elveszi a magyar lányt, de nászéjszakájukon rájuk gyujtják a pajtát: Az *Erdélyi csillagok* című novella tragikus végkifejlete. De nem a pajta, hanem a csendőrség laktanyájának melléképülete égett le.

80–81. sor

Ez a katona, mikor leült a kanapéra, úgy megrecsegettette, „mintha kinozni akarná.”: Részlet az *Erdélyi csillagok* című novellából.

91. sor

„Mihájka, szippants!”: Az egyik novella címe és csattanója ez a felszólítás.

102–103. sor

Mintha fringióval és szablyával állana ki a cyángáz ellen: A fringia ósdi kard. A ciángáz az első világháborús gáztámadások pusztító hatású vegyi anyaga. A mondat az összemérhetetlen harci eszközök közötti összeütközés képtelenségét érzékelteti.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- JÓZSEF Attila *Összes művei* : 3. kötet, *Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, sajtó alá rendezte SZABOLCSI Miklós, Budapest, Akadémiai, 1958, (József Attila Összes Művei), 447. p.
- FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Budapest, Magvető, 1965, (Elvek és Utak), 140. p.
- B. BERNÁT István, *A Kohó körül : Mikor írt József Attila Tamási Áron elbeszéléskötetéről?*, MAGYAR NEMZET, 1989. 193. sz. (augusztus 18.), 4. p.
- TASI József, *József Attila és a Bartha Miklós Társaság*, Budapest, Ecriture – Galéria, 1995, 171–172. p.

SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 123. p.

Recepciótörténeti ismertetés

A Tamási-recenzió iránt a recepcióban nem nyilvánult meg komolyabb érdeklődés. Az 1958-as kritikai kiadás jegyzete (ld. JAÖM3 1958, 447. p.) pontatlanul és hipotetikusan határolta körül az írás születésének idejét 1931-re. Ezt a datálást pontosította B. Bernát István cikke és Tasi József könyve – ld. B. Bernát 1989, 4. p.; Tasi 1995a, 171–172. p. Szabolcsi Miklós monográfiája utolsó kötetében B. Bernát István cikkére alapozva korrigálta a kritikai kiadás datálását – ld. Szabolcsi M 1998, 123. p. Az egyetlen tartalmi minősítés Forgács Lászlótól származik: „most deríti ki Tamási Áron romantikus líraiságáról, hogy a »módos gazda osztálylelkülete« nyilatkozik meg benne”. Forgács azt tartotta figyelemre méltónak a receenzióban, hogy JA szociális kritikában részesítette az etnikai nézőpontú, a székelység lelki világát és kultúráját bemutatni kívánó Tamási Áron írói gyakorlatát – ld. Forgács 1965a, 140. p.

1931

[Phe-Ji-Gjoh ugyanis]

Phe-Ji-Gjoh ugyanis azt tűzte ki élete céljául, hogy hiven följegyzí az okatootáiai¹ élet té
P.

¹ [előbb:] [elütés:] <okatt> [majd. ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/58. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1929–1931 között, de a legvalószínűbb 1931 eleje.

A datálás indoklása: A fogalmazvány Petőfi Sándor *Okatootaia* című versére utal. JA értekező prózájában az 1929–1931 közé eső időszakban fordul elő a leggyakrabban Petőfi neve és költészete, bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „Phe-Ji-Gjoh ugyanis”. Gépirat, autográfok és oldalszámozás nélkül. Fekete írógépszalaggal, kettes sortávval gépelve. 1 fólió, 1 beírt oldal. 195×262 mm-es, fatartalmú írólap, 55 milliméterenként vízszintes vízjelszerű sávokkal. Három sor az oldal felső részén; a gépírás a második sor első harmadában szó közben megszakad, a harmadik sorban csupán egy monogram látható: „P.”. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/58. Állag: ép, enyhén sárgult. Palliumcím: [*Phe-Ji-Gjoh ugyanis...*]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: a kéziraaton nem szerepel aláírás, a szerzőség a proveniencia alapján valószínűsíthető.

Közzölve: JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAHSZK 2012: Betűhű.

Keletkezéstörténet

Mivel igen keveset tudunk erről a töredékről, és semmilyen szakirodalmi hivatkozás nincs vele kapcsolatban, kivételesen helyt adunk szerkesztői hipotéziseknek. A töredék félbehagyott mondata azt sejteti, hogy az egy, az „Okatootaia” nevű helységet tárgyaló nagyobb szövegegységbe ágyazódhat, annak is egy olyan bekezdésébe, amely a település (?) kutatójának, bizonyos „Phe-Ji-Gjoh”-nak a feljegyzéseit veszi sorra. Az új bekezdésbe írt „P.” lehet monogram (akár Petőfié), utalhat személynévre, de az is lehet, hogy a szerző a félbehagyott mondat újrafogalmazásába akart belekezdeni. A kézirat keletkezésének körülményeiről, JA más szövegeivel való kapcsolatáról – a töredékessége miatt – csak hipotéziseket állíthatunk fel. (T. S. M. és A. P. álláspontja.)

Az 1847 decemberében írt szatirikus Petőfi-versben – ld. PSÖM5 2008, 223–225. p. – Magyarországot jelképezi *Okatootaia*, mely egy valóban létező polinéz sziget, amit James Cook fedezett fel 1777. április 4-én, bővebben ld. *Tárgyi és szövegmagyarázatok*. József Attila az 1929-es *Ady-vízió*ban hatszor, Pintér Jenő *Magyar irodalomtörténetéről* szóló bírálatában hétszer hivatkozik Petőfire. Az 1930 őszére datálható *Irodalom és szocializmus*ban több Petőfi-idézetet is felhasznál. Ezután évekig nem írja le Petőfi nevét. 1935-ös a következő említés, az „Új szellemi front”-ban kétszer fordul elő. Két év múlva – 1937-ben – a Horváth János szerkesztette *Magyar Versek Könyvéről* szóló kritika Petőfire is kitér, és a kötet kapcsán hivatkozik Petőfire a *Magyar Nap*nak adott interjúbán (ld. *Van-e szociológiai indoklása az új népies iránynak?*). Végül a *Medvetánc* kéziratának 7.

pontja visszatér az *Irodalom és szocializmus*ban szereplő példára: „Petőfi verse: Tied vagyok, tiéd, hazám.”

A befejezetlen mondat egzotikus nevű alanya nem valós személy. Ha feltesszük a kérdést, ki lehet ő, választ kaphatunk a mondat értelmére is. Egyik feltételezés szerint Phe-Ji-Gjoh a költőt szimbolizálja, aki krónikása is országának, ahogy József Attila az *Ady-vízió*ban megfogalmazta: „Ám a költőt régebben krónikásnak is hívták, nyilvánvalóan azért, mert oly dolgokat mondott el, amelyeknek megtörténteke jelen voltunk ugyan (hely: Kozmosz, idő: örökkévalóság), de éppen söröztünk, lövöldöztünk az oroszokra, vagy a Bethlen-Rassay esélyeket mérlegeltük, vagyis attól, amit csináltunk, nem vettük észre azt, ami történik s így csupán saját éles eszünkkel rekonstruált nézetünk lehet róla. [...] Ami pedig a politikai költészetet illeti, [...] Petőfi igen jó költeményekben és tiszta művészettel verselt meg reális programpontokat. [...] Ady-nak sok az úgynevezett teljesen egyszerű verse, ami önmagában nem sokat jelent, de ezek a versek eredetiek szerkezetükben, valóságuk belső, kapcsolódásaik igen sűrűn olyan távoli dolgokat kötnek egyetlen egészbe [...] Történeti ám ezenfölül önmagában érvényes értéke az is, hogy balladáit („nem egyszerű versei”) oly *irrealitás*ban játszódnak le, amelynek törvényei egyugyanazon költeményen belül a vers egészéhez képest homogének, vagyis az alaprendszernek oly mozzanatai, amelyek egymást nem közvetlenül hanem a versegészen keresztül hangsúlyozzák” – ld. JATC1 1995, 152–154, 169. p. Az idézett szövegrészek és a [Phe-Ji-Gjoh ugyanis] kezdetű töredék nézőpontja és gondolatmenete analógiát mutat. Felmerül a kérdés, hogy melyik írásában akarta felhasználni a befejezetlenül hagyott mondatot JA, de ennek megválaszolására a töredék nem nyújt elegendő információt. Annyi azonban megállapítható, hogy az ismert szövegek közül az *Ady-vízió* narratívájához áll a legközelebb. (S. É. hipotézise.)

Egy másik szerkesztői hipotézis abból indul ki, hogy Petőfi János vitézában is előfordul játékos, fantasztikus földrajz (a magyar huszároknak az úti viszontagságokkal is meg kell birkóznuk, mielőtt a franciákat megsejtenék). Valójában az Okatootaia megjelölés is hasonlóképp bolondos, de a János vitéztől eltérően éles társadalomkritikát tartalmazó szatirikus földrajzalkodás Petőfinél. Elképzelhető, hogy JA is ebbe az irányba tervezte írni (vagy akár meg is írta) prózáját, akár egy Swift *Gulliver utazásai*hoz hasonló pikaeszk történetet, amely nem maradt fenn. (A. P. hipotézise.)

Harmadik lehetőségként a kínai vagy távol-keleti név kínálkozik kiindulásnak. Ilyen névadásra József Attilánál a húszas évek végétől van példa (ld. a *Tárgyi és szövegmagyarázatok*nál). Az is elképzelhető, hogy Remenyik Zsigmond *Li-Fu-szun gazda és cselédei* című, később *Költő és a valóság* címen megjelent (ld. Remenyik 1935), a kapitalizmus viszontagságait pellengérré állító satírájára próbált a költő válaszolni. Remenyik elbeszélő-főhőse, aki a cselédeit kizsákmányoló gazda „dicsőséges” tetteit meséli el: egy együgyű, tehetségtelen kínai költő, akinek alakjában a szerző József Attilát figurázza ki, és a medália-típusú verseit parodizálja. Ez elég motivációt jelenthetett a költőnek, hogy válaszoljon a regényre. E feltevés felől értelmezve a töredéket, Phe-Ji-Gjoh maga Remenyik Zsigmond volna, aki „hiven följegyzti az okatootaiai élet”, vagyis a korabeli Magyarország történetét, ugyanúgy a satíra eszköztárát mozgósítva, ahogy Petőfi tette ezt *Okatootaia* című versében. Remenyik regényének első

változata 1933 októberétől kezdett megjelenni a *Korunk* hasábjain folytatásokban, átdolgozott, kibővített változatát pedig 1935 őszén adta ki a Pantheon (itt már az *Egy félkegyelmű kínai költő kalandjai és megfigyelései az életről* alcímet kapta), így ebben az esetben JA töredéke nem lehet korábbi 1933 végénél. (T. Gy. hipotézisei.)

Tárgyi és szövegmagyarázatok

1. sor

Phe-Ji-Gjoh: a névalak délkelet-ázsiai hatást kelt, angol átírású formában, kiejtése ez esetben 'fi:dʒi:dʒou (fidzsi dzsó). A kínai, japán és koreai nevek általában két részből állnak: családnév és utónév, a középső név ritka. Kéttagú utónevek és kéttagú családnév előfordulnak, de az átírásban kötőjellel nem kapcsolják össze a család- és utónevet. A három részből álló név a vietnamiakra jellemző, a keleti névsorrendnek megfelelően így módon: családnév, középső név és személynév. A három részt azonban angol átírásban külön írják, nem kötőjellel. Tehát a név szerkezete nem felel meg annak, ahogy a délkelet-ázsiai neveket jellemzően átírják. Az okatootaiak őslakosok – a polinéz nyelvcsaládba tartozó maorik – neve is teljesen más jellemzőket mutat. Egy tradicionális maori név sokkal jobban hasonlít arra, mellyel JA egy Szántó Juditnak szóló 1932-es levelét aláírta: „Pukuti Wara” – ld. JAL 2006, 380. p. (Pukuti-wara az ausztrál piccsentára törzs főnöke volt, kiről Róheim Géza *A csurunga népe* című könyvében olvasott JA – ld. Tverdota 1986a, 85. p.) Más feltételezés (Horváth Iván szóbeli közlése) szerint kitalált névről van szó, mely fonetikusán kiejtve beszélő névként funkcionál: „fejig jó”; ennek értelmezéséhez azonban szükség lenne a tervezett vagy elveszett szövegre. Elképzelhető, hogy JA Kelet-kutató barátja, Agárdi-Danzinger Ferenc használta a nevet valamelyik munkájában, de az sem kizárt, hogy a költő játékos névadásáról van szó, amelyre korábban is van példa – ld. a Pu-ku-ti wara-t vagy hogy a Babits-pamfletben hivatkozik a Hevesy Iván könyvében látott polinéziai hadistenre, aki a Kukailimoku névre hallgat – ld. Tverdota 1986c, 73–74. p. Ha hozzátesszük, hogy a legalaposabb kutatás sem vezetett eredményre, azaz semmilyen adatbázisban és keresőben nem leltük nyomát Phe-Ji-Gjoh-nak, a legvalószínűbb a szerzői névadás.

2. sor

okatootaiak: A Petőfi-recepció sokáig fiktív helynévnek vélte, pedig már Turóczi-Trostler József figyelmeztetett rá *Petőfi Sándor Összes Műveiről* írt bírálatában (igaz, forrásmegjelölés nélkül), hogy létező szigetről van szó – ld. Turóczi-Trostler 1952, 201. p. A Csendes-óceán déli részén, a Kína és Ausztrália közötti területen, a Fidzsi-szigetek, Amerikai Szamoa és Francia Polinézia háromszögében, van egy 17 szigetből álló terület, melyet James Cook helyezett elsőként a térképekre, s amely ma a nevét viseli. A szigetcsoport egyik szigetét Cook kapitány szerint „the inhabitants of wich called it Otakootaia, and sometimes they spoke of it under the appellation of Wenooa-ette, wich signifies »little island«”, azaz „lakosai Otakootaiának nevezték, és néha Wenooa-ette néven beszéltek róla, ami »kis sziget«-et jelent”, ld. Cook 1842, VI. t,

79. és 231. p. Egyes térképészek a koordináták ($19^{\circ}51'$ – $201^{\circ}37'$) alapján ugyanazt a szigetet Okatootaia néven emlegetik – ld. pl. Zach 1826, 20. p. Ivan Fedorovich Krusenstern atlasza szerint Okatootaia azonos a ma Mitiaro néven ismert szigettel – ld. Krusenstern 1827, 437–438. p. A 15 lakott és 2 lakatlan szigetből álló Cook-szigetcsoporthoz, így Mitiaro is, jelenleg Új-Zélandhoz tartozik. A sziget területe $22,25 \text{ km}^2$, a 2006-os népszámlálás szerint lakossága 219 fő. Okatootaia azonosításáról ld. még Martinkó 1982.

3. sor

P.: A rövidítés feloldása lehet Petőfi, de Phe-Ji-Gjoh is.

A fogalmazványnak nincs recepciója.

Mécs László költészete

Sajt nélkül a papir nem sajt papir. A tömeg más papírt nem vesz. Kerestetik tehát sajt, amely a papirba belecsomagolható, hogy a papir eladható legyen. Mécs László tömegek költője. Tehát tömegek olvassák a napilapot, mert a napilap M. László verseit hozza. Bizonyos fókig megfordítva is áll ez. A napilap – hasonló réven – már M. László előtt is tömeglap volt. Azaz: 5
M. László verseit a napilap hozza, mert M. László tömegköltő. Mert a tömeg azt a költőt ajnározza, akit az ő lapja út énekesé. M. László azt írja, amit a napilap kíván, a napilap meg azután áhitozik, amit M. László ír. A tömeg pedig azt olvassa, amit a napilap kíván és M. László ír, – viszont a napilap azt kívánja és M. László azt írja, amit a tömeg olvas. Ime 10
valami, ami három személyben egy. Nem is tudni, hogy ki írja ezeket a verseket, M. László-e, a napilap-e, avagy a szóban forgó tömeg. Maradjunk annál, hogy M. László verseit kispolgári tömegek, nagyobbrészt füszeresek írják. Magas művészet csucsaihoz ne igen vessük hát ezeket a verseket, hiszen ezzel azt a bolondságot csinálnók, hogy kereskedő segédektől követelnénk művészi irástudást.

Ebből már azt is látjuk, hogy ezek a versek éppugy maradék nélkül bennevannak 15
korukban, mint a hideg víz a bádoggödörben. M. László úgy fujja korunk tényeit, mint a biflázó diák a leckét, de éppugy nem érti. A tények összefüggéseiről fogalma nincsen s így szemléleti folytonossággá sem tudja csoportosítani őket. (V. ö. kispolgári tömeg). Tudomásul veszi a szegénységet. Mójával ugyan, de fáj a szíve a szegényekért és néha gyermekien elcsodálkozik azon, hogy egyáltalában vannak. Jól látja, hogy a „szegények” óriási ereje 20
tömegükben van, hogy gyengeségüket pedig a szerveztlenség hozza magával. Tehát – kereszténységet prédikál. Naiv. A naivságot (magyarul együgyűséget) sokan a költő ékének tekintik. Én nem. M. László naivsága azonfelül gyanus. (Ez csak parlamentáris kifejezés). Azt mondja a szegényekkel kapcsolatban, hogy nem kerüli el

*rossz vackukat a Kolera, midőn diadalutját rója,
Tüdővész, Tifusz ugyanugy s a gyermekek hozója: Gólya.*

25

Naiv? Gyanus? Istenem, épelméjü felnőtt ember nem hihet komolyan a gólyamesében. Komolyan, miként a „Tüdővész” népgyilkos mivoltában. Hát miért kelepel a gólya u. n. komolyabb hangú költeményében? Mert a fogamzást meg lehet gátolni, a terhességet meg lehet akadályozni, csak éppen nem szabad. Tehát a szegényeket sujtó szaporaságot illetően 30
a papi sajnálkozás kénytelen a gólyamese irreálisába burkolózni. És annál is inkább kénytelen kelepelni a gólya, mert hiszen szegényekről van szó, márpedig a terhesség megszakításának a lehetősége anyagi körülményektől függ. Adva van tehát a szegénység, mint probléma. M. László úgy csap le rá, mint a gólya a békára s olyan rövid uton elintézi, mintha egész életében mást se csinált volna: 35

*a kerteket cukrozó Isten úgy ossza el madarait:
több jusson a szegény kertjébe s dalolják el a gondjait.*

Ez az óhaja. Az őszinte kívánság már fél cselekedet, fél megoldás. Igaz ugyan, hogy a szegényeknek nincs kertjük, azért szegények. M. László szegényei tehát különös szegények, azok, akiknek számára a napilapnak külön rovata van. A kisgazdák. Dehát a kisgazdák a nemzet gerince s így isten madarainak torkán a kisgazdák gondjai dalolandók el elsősorban.

A szegénységnél maradván, M. László igen őszinte. Elmeséli, hogy semmije se volt, görbe botján kívül, amikor hivatali helyére érkezett. De most már csinos házacskában él és a házacska az ő tulajdona; állatok bögnek az istállóban, ólban és azok az ő állatai:

*S itt maradtam. Száz gyökérrel köt a sorsom száz dologhoz.
Meghízalta testem-lelkem jó mennybéli Tútorom.
Kertben kazlak púposulnak, marhák bögnek istállómban,
van virágom, van galambom, borom, búzám, bútorom.*

Mondom, csak az összefüggésekről nem vesz tudomást. Arról, hogy azért övé a csinos házacska, meg a marhákkal teli istálló (és akad még más is), mert gólyamesét ad be nekünk s mert a szegények nemlétező kertjébe madarakat küldet, hogy ne legyen gondjuk szegényeknek. Intézzék el ezt az egész ügyet az isten madarai, de ne a munkásmozgalom, ne a politika. De hát mit is csináljon? Ajánlja a szegényeknek, a munkanélkülieknek, hogy ők is mondjanak gólyamesét? És akkor lesz házacskájuk? Hiszen, ha mindenki gólyamesélne, hogy legyen kenyere, akkor ugyan mindenki korrump, vagy együgyű volna, de mégse laknék mindenki kényelmes paplakban. És akkor M. Lászlónak is más hazug mese után kellene néznie, ha meg akar élni.

M. László különben nagyon közvetlen. Közvetlenül jelenti ki, hogy megkérdezte a fecskéket meg a fülemléket. De hogy mire nézve tett föl kérdést, az már közvetett dolog, mert nem igen adatik tudtunkra. A madárcák (mindig madarakkal van baja), azonban megintcsak közvetlenül felelnek:

*„Mi nem szövünk, mi nem fonunk,
mi nem szántunk, mi nem vetünk,
mégsem vagyunk mi céltalan csavargók:
mi hozzuk a tavaszt s a dalt.”*

Gólya tudja, hogy valamilyen izére nézve mért nem értelmes fecskéket kérdezett meg M. László. Hogy miért olyan zavaros fecskéket keresett ki, amelyek azt hiszik, hogy ők hozzák a tavaszt s a dalt. Miért olyanokat, amelyek (elmeállapotukat tekintve) pontos megfelelői annak az utasnak, aki azért, mert hat óra huszkor indul a vonatja a keletiről, azt hiszi, hogy ő viszi oda a hat óra huszat. Ezek a madarak azonban egyenest a Schwarzerből jöttek. Miért mondták volna különben M. Lászlónak, hogy ők nem szőnek, nem fonnak? Hiszen el sem lehet sorolni, hogy szövésen-fonáson kívül még mi mindent nem csinálnak. Nem lebegnek rózsaszín füstként a villanykörtében. Nem olvassák M. László verseit. Jéghegy közepében nem fogózkodnak össze oly módon, hogy az messziről szőlőfürtnek lássék stb. Hogy nem szőnek, nem fonnak, az nem jelenthet annyit, hogy nem dolgoznak, mert igenis dolgoznak. Fészket raknak. Kicsinyeiket táplálják s e célból reggeltől-estig táplálék után járnak. Hogy emberi

munkát nem végeznek? Dehát azért fecskék. Hal-munkát, poloska-munkát éppígy nem végeznek. E tekintetben aztán teljes joggal mondhatták volna M. Lászlónak, hogy „nem uszunk víz alatt, nem mászunk a falak repedéseibe régi fényképek háta mögé.”

M. László képzelete olyan óriási szárnycsapásokkal halad, hogy a gondolat gépmadarának még a berregése sem éri utól. 80

Igy élek én, barátaim. Ne vessetek reám követ.

*Én nem hiszek már a tavaszban, de várok egy mentőövet,
szent tébolyt, amely kiemelné, mint a sok őszi vadludat
és ragyognának újra mind a tájak, tornyok és utak!*

85

Tehát egy mentőöv oly módon emeli ki a vadludakat, hogy újra ragyognak a tornyok. És miért? Mert M. László üvegtoronyban élt, de az üvegtorony megvakult. Azaz röviden: mivel éppen a tavaszban nem hisz, vár egy mentőövet, amely a megvakult toronyból úgy emelné ki, mint a vadludakat. Érdekes kép.

Könny-árvíz mindent learat.

90

Arat az árvíz? Rossz ujságíró talán leírná. De hogy könny-árvíz arasson, az kicsit zsfolt kifejezés. A halál az más, annak van kaszája és ősi jogon, szokásjogon alapuló engedélye.

*Van óra, melyből kiugatnak vad, megveszett komondorok
s minden perc szárnyán vér csorog.*

E két sorban – tréfa nélkül – baromfiudvar rejtőzik. A kutyák megvesznek a baromfiudvarban és nekiesvén – mondjuk – a kacsáknak, megsebzik szárnyukat. A kacsák a percek. Az ebek ugatása az óraütés. De mik a komondorok? Másutt pedig: 95

(Mustármagból)

*Nőtt az uj fa. Minden ága ember-kar lett és halászott,
a pogányság tengerében: ez volt Péter, a halász.
Törzsét vágta Traján, Néró, vadállatok vérét itták,*

100

*mégis nőtt és ahol állott: uj bor nőtt és uj kalász.
Példa a mustármagról II.*

Ha épület a műalkotás, akkor ez a vers romhalmaz. E négy sor zavara különben az egész verset beszemeteli. Ez a Péter szegény a vers végéig halász. De közben fa is, amelynek szive van és a szive ketyeg. Természetes, hogy kabátban, avagy nadrágban halászik, mert van zsebe is. „Jobb zsebében Európa, bal zsebében Amerika.” Nem nagy gyönyörűség lehet különben ez a halászat, ha közben a halász, amely egyben mustármagból nőtt fa, 105

Dómkat és klastromokat, könyvtárakat hord a hátán.

110 Szegény halász! Mikor teszi le már a sok terhet, hogy zavartalanul ügyelhessen a horogra?
Soha! Mert

*Eltűnnek a népbiztosok, országocskák, elnököcskék,
vallások és nem tud róluk majd csak a történelem.
De nő Péter, nő a Pápa, nő az Egyház (név nem fontos)*

115 – amely¹ utóbbi megjegyzésből, hogy név nem fontos, ha nő a pápa, – úgy vélem, M. László a papissára, a nőpápa gondol. És azon is elmosolyodom, hogy pont a népbiztosoknak meg az elnököcskéknél az eltűnéssel fenyeget csupán, a királyocskákról szépen megelégedezik. Hogy ez rosszmájúság, mert az országocskák is eltűnnek? Nono:

120 *Igaz,
álmodozom a Minden Ember Tornyáról, véres maltert hordok rá,
de dinamitot tudnék alátenni, hogy anyagom legyen,
hogy tetőt építsek a viharban didergő Magyarság fölé,
mert az Emberiség csak álom s a Magyarság most-vérző valóság.*

125 Kérdés, hogy miért álom az „Emberiség” és miért nem most-vérző valóság? Másrészt toronyra, épületre csak akkor hordhatunk maltert, ha megvan az épület. Fölrobbantani is csak akkor robbanthatjuk föl, hogy bizonyos célra anyagunk legyen, ha egyáltalában létezik. Továbbad, – álmépületet mégsem robbantanak valóságos dinamittal. Ez a vers úgy rossz, ahogy vesszük.

130 Mondom, kispolgári tömegek írják M. László verseit. Ez a rövidke jellemzés nem is vonatkozik M. Lászlóra. Ő nincs is. Mellékes.

¹ [sajtóhiba:] fontos) – [sortörés] amely [ld. főszöveg]_{szkj}

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *Mécs László költészete*, A TOLL, 1931. 2. sz. (február 25.), 36–40. p. – a továbbiakban: JA1931a.

A keletkezés ideje: 1930. december – 1931. február között.

A datálás indoklása: JA cikkét A TOLL 1931. február 25-én közölte. A cikk összes Mécs László-idézete a költő negyedik, *Az ember és az árnyéka* című kötetének verseiből való. A mű 1930 szeptemberében jelent meg először, a Kazinczy Kiadvállalat és az Athenaeum Kassai Könyvnyomda és Lapkiadó Rt. gondozásában, Kassán; majd ugyanabban az évben gyors egymásutánban kétszer utánnyomták, 2. és 3. kiadás jelzéssel. A költő *Üveglegenda* című kötete, melyre JA kritikájában egy helyütt utal, 1930 decemberében jelent meg. Elképzelhető, hogy JA a kötetet magát nem látta, csak a címére figyelt fel a kiadói hirdetésben. Az első kritikai kiadás jegyzete szerint JA a Mécs-kötet 3. kiadását recenzálta, mely az *Üveglegendával* közel azonos időpontban jelent meg, ld. még *Keletkezéstörténet*. Nem kizárt, hogy JA a cikket közvetlenül az első kiadás megjelenése után már elkezdte írni, de nagyobb a valószínűsége annak, hogy csak később, legkorábban decemberben fogott hozzá.

Kézirat: Nem ismert.

Szerzőség: Az első közlés feltüntette a szerző nevét a cikk címe előtt: „József Attila”.

Közzölve: JA1931a; JA1952, 402–406. p. [szöveg], 435. p. [jegyzetek]; JAÖM3 1958, 100–104. p. [szöveg], 327. p. [jegyzetek]; JA1967, 181–187. p. [szöveg], 288. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 130–136. p. [szöveg], 698. p. [jegyzetek]; Nyerges 1999, 263–268. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA1931a: A nyomtatás betűkészletéből az *i* és az *ú* hiányzik. A hosszú magánhangzók közül a betűkészletben szerepel az *ó*, *ő* és *ú*, azonban használatuk nem következetes, nem követi a modern helyesírást. Sajtóhiba: egy helyütt a mondat közepi közbevetés nyitó gondolatjele a versidézet végére került, mechanikus, értelemre nem figyelő szedés következményeképpen, ld. 111–116. sor.

JA1952: Az első közlésen alapuló, betűhűsége törekvő közlés. A helyesírást modernizálja, de nem következetesen, némely helyen megőrzi forrása helyesírási esetlegeségeit, mind a magánhangzó-használat, mind az egybeírás-különírás terén. Ügyel a kurziválás és a bekezdések pontos visszaadására. A sajtóhibát nem veszi észre.

Szövegtérképek:

JA1952	Sor	JKK
vagy	11.	avagy
folytonossága	18.	folytonossággá
költeményében? mert	29.	költeményében? Mert
dalolandók elsősorban.	41.	dalolandók el elsősorban.
ne a munkásmozgalom	52.	de ne a munkásmozgalom
végeznek; dehát	77.	végeznek? Dehát
gyönyörűség különben	107.	gyönyörűség lehet különben
<i>fontos</i>) – [sortörés] amely	114–115.	<i>fontos</i>) [sortörés] – amely
hordunk	125.	hordhatunk

JAÖM3 1958: A szövegeltérések alapján nem eldönthető, hogy a közlés az első vagy a második közlésen alapul, egyes hibákat ugyanis átvész a második közlésből, de nem minden hibát. A versidézeteket, kivéve a 107. sor szövegközi idézetét, nem kurziválja. A helyesírást modernizálja, de nem következetesen, némely helyen megőrzi forrása helyesírási esetlegességeit, mind a magánhangzó-használat, mind az egybeírás-különírás terén. A sajtóhibát nem veszi észre.

Szövegeltérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
folytonossága	18.	folytonossággá
[új bekezdés] Ez az óhaja.	38.	Ez az óhaja.
dalolandók elsősorban.	41.	dalolandók el elsősorban.
ezek	44.	azok
[új bekezdés] Mondom, csak	49.	Mondom, csak
ezt az ügyet	52.	ezt az egész ügyet
fogóznak	74.	fogózkodnak
[új bekezdés] Szegény halász!	110.	Szegény halász!
fontos) – [sortörés] amely	114–115.	fontos) [sortörés] – amely
[új bekezdés] Kérdés, hogy	124.	Kérdés, hogy
hordunk	125.	hordhatunk

JA1967: A szövegközlés a kritikai kiadáson (JAÖM3 1958) alapul. A helyesírást azonban a forrásánál is jobban közelíti a modern normákhoz, de még így is megőriz egyes helyeken néhány magánhangzó-használati esetlegességet.

Szövegeltérések:

JA1967	Sor	JKK
folytonossága	18.	folytonossággá
[új bekezdés] Ez az óhaja.	38.	Ez az óhaja.
dalolandók elsősorban	41.	dalolandók el elsősorban
[új bekezdés] Mondom, csak	49.	Mondom, csak
ezt az ügyet	52.	ezt az egész ügyet
munkát nem végeznek.	77.	munkát nem végeznek?
vallások, és	113.	vallások és

JAM2 1977: Egyértelműen a JAÖM3 1958-on alapuló közlés, melynek minden hibáját reprodukálja.

Nyerges 1999: Egyértelműen a JA1967-en alapuló közlés, melynek minden hibáját reprodukálja.

JAHSZK 2012: Az első közlésen alapuló, betűhűsre törekvő közlés. A helyesírást nem modernizálja. Nem követi azonban forrása kurziválási gyakorlatát, kivéve a 107. sor szövegközi versidézetének esetében. A 24. sor szövegeltérése nagy valószínűséggel másolási hiba következménye, a kurziválások elmaradása és a forrástól eltérő bekezdések bekerülése az első kritikai kiadás (JAÖM3 1958) hatásának is betudható. A sajtóhibát nem veszi észre.

Szövegtérítések:

JAHSZK 2012	Sor	JKK
kérüli	24.	kerüli
[új bekezdés] Ez az óhaja.	38.	Ez az óhaja.
[új bekezdés] Mondom, csak	49.	Mondom, csak
[új bekezdés] Szegény halász!	110.	Szegény halász!
<i>fontos</i>) – [sortörés] amely	114–115.	<i>fontos</i>) [sortörés] – amely
[új bekezdés] Kérdés, hogy	124.	Kérdés, hogy

Keletkezéstörténet

A JAÖM₃ 1958 jegyzete szerint JA cikke *Az ember és az árnyéka* című kötet harmadik kiadásának bírálata, azonban a kiadásra vonatkozó állítást bizonyítékokkal nem támasztja alá. A *Mécs László költészete* című írás pedig – annak ellenére, hogy idézetei valóban mind csak *Az ember és az árnyéka* című kötetre támaszkodnak – nem tekinthető a kötet bírálatának; egyrészt mert a kötet címe és megjelenési adatai sem a cikkben, sem szerkesztőségi jegyzetben nem szerepelnek, másrészt a cikk megállapításai általánosabbak, a költőre és költészetére irányulnak.

A kritika tárgya, Mécs László (1895–1978) Mártoncsik László József néven a felvidéki Hernádszentistvánban született. Kassai gimnáziumi tanulmányai befejezése után belépett a premontrei rendbe, ahol 1918-ban pappá szentelték. A budapesti egyetemen teológiai és bölcsészeti tanulmányokat folytatott, magyar–latin szakos tanári oklevelet szerzett. Rövid ideig tanárkodott Kassán, majd könyvtáros volt Jászóváron. 1920-tól Nagykapos, 1929-től 1944-ig Királyhelmece plébánosa; további életútjáról ld. pl. MKL, 8. kötet, 2003, 853–854. p.

Mécs Lászlót, bár József Attilánál tíz évvel idősebb volt, a kor irodalomkritikusai és közvéleménye közös költőgenerációba sorolta, mert pályájukat közel azonos időpontban kezdték. Sőt JA előbb indult, hiszen az ő első kötete, a *Szépség koldusa*, 1922-ben jelent meg, míg Mécsnek csak egy évvel később, 1923-ban sikerült első kötetét kiadatnia. Mécs először az *Élet* című folyóiratban publikált. Költészete és személye igen rövid idő alatt rendkívül népszerűvé vált, sőt valóságos kultusz alakult ki körülötte. Könyvei több ezer példányban keltek el, szavalókönyvtárak tömegek hallgatták verseit. *Az ember és az árnyéka* című kötete 149 oldalon 72 verset hoz, 6 ciklusban. JA egy kivételével az összes ciklusból hivatkozik egy-két versre, egyedül a *Kamaszok* ciklust nem méltatja figyelemre. Érdekesség, hogy a Mécs-kötet címlapjának tükörolalán elhelyezett kiadói hirdetés arról tudósít: a szerző első kötetének – az Ungváron megjelent *Hajnali harangszónak* – összes példánya „teljesen elfogyott”, a második és harmadik kötetéből – a berlini Voggenreiternél megjelent *Rabszolgák énekelnek* és *Vigasztaló* című munkákból – pedig már csak néhány példány maradt, melyek kaphatók a Kazinczy Kiadóvállalatnál, továbbá hamarosan új kötet jelenik meg a szerzőtől – *Üveglegenda* címmel –, és előkészületben van első három kötetének új kiadása. A reklámból kitűnik, hogy a kiadó olyan jó üzletnek tekintette Mécsset, hogy megvette a költő összes művének kiadói jogait. A Mécs-kultuszt elsősorban nem a költő és versei

művészi kvalitásai magyarázzák, hanem a befogadó közeg és az üzenet egymásra találása. A világháborút követő közhangulat, a szerző személye, a hazafias és vallásos témájú költészet egy elcsatolt területen élő papköltő tollából mind részei a kultuszt építő elemeknek. „Irodalmi tevékenysége így befogadói szempontból – akárcsak annak idején Petőfi vagy Ady esetében – azonnal egybefonódik a nemzetért való ténykedéssel, s ennek nevében ismerik el vagy vonják kérdőre bírálói.” – ld. Bárczi 2004, 92. p.

JA és Mécs között volt személyes kapcsolat is, bizonyíthatóan találkoztak a cikk megjelenése után 1932-ben, az IGE balatoni íróhetén – ld. pl. M. Pásztor 1984, 9–36. p. Egy fénykép is fennmaradt, melyen mindketten szerepelnek, a kép Balatonfüreden készült, 1932. szeptember 4–11. között – ld. JAF 2005, 60. sz. Kodolányi János visszaemlékezése szerint JA „ezt a nyolc napot a szó szoros értelmében átvitatkozta. [...] S József Attila, a fiatal sólyom, harciasan, vidáman, csapongva fürdött az élet fényözönében.” A vita volt a társaság lételeme, mindenki kivette belőle a részét: „Szegény Mécs László – írja Kodolányi – ma is rémülettel emlékszik vissza arra a hajnalba nyúló sátáni vitára”, melynek ő volt a célpontja, s Kodolányi a hangadója – ld. Kodolányi 1968, 338. p. Még egy ugyanebben az időben készült írás ismert, melyben JA megemlíti Mécs nevét, mégpedig példahelyzetben, Babitscsal együtt, ld. „*A magyar proletárirodalom platformtervezete*.” című szöveget. Nincs adat arra, hogy Mécs László olvasta-e a róla írt cikket, s ha igen, mit gondolt róla, de Szabolcsi JA *Medvetánc*-motívumának hatását vélte felfedezni a papköltő egyik korabeli versében – ld. Szabolcsi M 1997, 207. p.

A kritika megjelenési helye a Zsolt Béla szerkesztette *A Toll* (1929–1938), melyet Komlós Aladár a kor legdühösebb lapjaként jellemzett – ld. Komlós 1977, 5. p. JA a folyóirat indulásának évében kezdett publikálni *A Toll*-ban, amely 1929-ben 11 versét és 4 versfordítását, 1930-ban és 1931-ben két-két versét közölte. A Mécs-kritika a harmadik cikke itt, az 1929-ben megjelent *Ady-vízió* és az 1930-as Babits-kritika után. Összesen 24 verse, 6 cikke és 5 műfordítása jelent meg a folyóiratban. A *Toll* azt az egyetlen cikket szentelte Mécs Lászlónak, melyet JA írt. Róla viszont a költő életében 6, halála után 4 cikk, tanulmány, kritika jelent meg a lapban. Felmerül a kérdés, hogy vajon a kritika tárgyát JA választotta-e, vagy felkérésre írta, továbbá a bírálat hangnemét és stílusát mennyire befolyásolta a lap irányvonala. Zsolt még a *Világ* szerkesztőjeként figyelt föl az akkor 18 éves József Attilára. Az érettségi előtt álló makói gimnazista számos verset küldött a lapba, s Jolán nővérét kérte levélben 1923 májusában, hogy sürgesse meg a versek megjelenését – ld. JAL 2006, 38. p. Egy 1923. decemberi – Budapestről Tettamanti Bélának küldött – leveléből az is kiderül, hogy ekkorra Zsolt és JA között már baráti viszony alakult ki, és az is szóba került, hogy JA a *Világ* belső munkatársa legyen – ld. JAL 2006, 46. p. Németh Andor emlékiratai szerint Zsolt Béla „bevonta József Attilát *A Toll* szerkesztőségi tanácskozásaiba, és mindenképpen azon volt, hogy költő volta mellett publicistává nevelje ki” – ld. Németh A 1973, 643. p. Nehéz eldönteni, hogy a témaválasztás szerzői vagy szerkesztőségi elhatározás eredménye. A legvalószínűbb, hogy a kettő találkozott, azaz *A Toll* kilövése jelölte ki Mécsset, akit JA éppen a célkeresztjébe vett. A folyóirat progresszív, radikális, konfliktusgeneráló, értékvizionista iránya a neobarokk pátosszal szembeforduló, esztétikai alapon álló, vitriolos, baloldali szemléletű publicisztikát preferálta. A költőt pedig,

aki – Valachi Anna találó megfogalmazásával, ld. Valachi 2003, 37. p. – éppen „epés korszakát” élte, saját bálványait is sorra ledöntögetve, bizonyára különösen irritálta a tömegek bálványa, az Ady helyén támadt úrt elfoglalni látszó profetikus hajlamú poéta s a műveit méltató kritikátlan dicshimnuszok özöne. A zseniális költő-messiást ünneplő recenziókkal szemben – ld. Nagy Emma 1930; Just 1930; Polonyi 1930; Tamás L 1930; Aradi 1930 – nem JA írása az egyetlen bíráló hang. Hasonló esztétikai ítéletet mondanak Mécs költészetéről, a *Korunk*, a *Nyugat* és a *Budapesti Szemle* írásai, s bírá-lataik hangneme is éppoly éles és ironikus – ld. Hegedüs Z 1931; Kárpáti 1931; Fábry 1931a; Bálint 1932; Illyés Gy 1933a.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

4. sor

tömegek olvassák a napilapot, mert a napilap M. László verseit hozza: Mécs László népszerűsége csúcsán számos napilapban publikált. A megjegyzés azonban nagy valószínűséggel a *Pesti Napló*-ra vonatkozik, mely pl. 1930-ban Mécs 37 versét közölte, míg Babits- és Kosztolányi-verseket csak 6–6 alkalommal hoztak, JA-verset pedig egyet sem.

23. sor

M. László naivsága azonfelül gyanus. (Ez csak parlamentáris kifejezés): A „politi-kailag megbízhatatlan”-t érti a „gyanus” mint „parlamentáris kifejezés” alatt.

25–26. sor

rossz vackukat a Kolera, [...]: Idézet Mécs László *Szegény emberek* című verséből. A vers *A szegények tükre* című ciklus 14. darabja, ld. Mécs 1930, 50–51. p. (50. p.)

29–30. sor

Mert a fogamzást meg lehet gátolni, a terhességet meg lehet akadályozni, csak éppen nem szabad: A katolikus egyház, melynek előírásai a katolikus papköltőt, Mécs László kötötték, nemcsak a terhességmegszakítást tiltotta, hanem a fogam-zásgátlást is.

36–37. sor

a kertetek cukrozó Isten [...]: Idézet Mécs László *Levél Isten háta mögül* című verséből. A vers a *Falusi hold* című ciklus 7. darabja, ld. Mécs 1930, 20–21. p. (21. p.) Az idézet nem pontos, a második sor végén Mécsnél nem pont, hanem vessző áll, s a gondo-lat így fejeződik be: „minden virágnak jusson harmat, minden gyereknek szeretet.”

39–40. sor

szegényei tehát különös szegények, azok, akiknek számára a napilapnak külön rovata van. A kisgazdák: 1930-ban alakult meg a Független Kisgazda Földmunkás és Polgári Párt, melynek egyik alapítója a *Pesti Naplót* szerkesztő Dernői Kocsis László volt. A lapnak naponta jelentkező mezőgazdasági rovata volt, és minden vasárnap mezőgazdasági melléklettel jelent meg.

40–41. sor

a kisgazdák a nemzet gerince: Politikai szereplők szólamaiban a „nemzet gerince” címet különböző korokban különböző társadalmi osztályok és csoportok kapták

meg. A nemesség, a polgárság, a középosztály, az ifjúság, az értelmiség stb. mellett a 20-as évektől egyes politikusok a földművelő kisbirtokos parasztságot nevezték a nemzet gerincének, Bethlen István 1921-es nagy hatású beszéde nyomán: „mert a kigazda-társadalom a nemzet gerince, amely, ha a kultúra téren haladva és vagyonban gyarapodva, majdan kezébe veszi a hatalmat, ebben az országban az intelligenciával együtt alapját fogja megvetni annak az egészséges demokratikus fejlődésnek, amelyre ennek az országnak szüksége van.” – ld. Bethlen 2000, 120. p.

43. sor

amikor hivatali helyére érkezett: Mécs László 1920–1929 között Nagykaposon, majd Királyhelmeceken volt plébános.

45–48. sor

S itt maradtam.[...]: Idézet Mécs László *Példa a mustármagról* című verse I. részéből. A vers a *Verni kezdtem az arany-hídat* című ciklus 13. darabja, ld. Mécs 1930, 143–145. p. (143. p.)

62–65. sor

„Mi nem szövünk [...]: idézet Mécs László *Csak ennyi az egész* című verséből. A vers a *Falusi hold* című ciklus 6. darabja, ld. Mécs 1930, 17–19. p. (18. p.)

70. sor

Ezek a madarak azonban egyenest a Schwarzerből jöttek: Azaz bolondok. A népnyelv Schwartzernak nevezte a budai Kékgolyó utcában működő Budai Magán Elme- és Ideggyógyintézetet, az alapító Schwartz Ferenc vezetéke után.

82–85. sor

Igy élek én, barátaim [...]: Idézet Mécs László *Levél Isten háta mögül* című verséből, ld. Mécs 1930, 21. p. Az idézet nem pontos, helyesen: „Igy élek én barátaim.”

86. sor

Mert M. László üvegtoronyban élt, de az üvegtorony megvakult: Mécs László ötödik verseskötete *Üveglegenda* címmel jelent meg, 1930 decemberében.

90. sor

Könny-árvíz mindent learat: Idézet Mécs László *Véletlenül* című verséből. A vers a *Magyarok* című ciklus 7. darabja, ld. Mécs 1930, 67–68. p. (67. p.) Az idézet nem pontos, a sor egy gondolat zárása, és kisbetűvel kezdődik: „Véletlenül eszembe jött, / hogy számunkra már nem maradt / itt semmi örülni való: könny-árvíz mindent learat.”

93–94. sor

Van óra, melyből [...]: Idézet Mécs László *Holló hintáz a toronyórán* című verséből. A vers a *A tenger fekete és mély marad* című ciklus 11. darabja, ld. Mécs 1930, 92–93. p. (92. p.)

99–102. sor

Nőtt az ujfa. [...]: Idézet Mécs László *Példa a mustármagról* című verse II. részéből, ld. Mécs 1930, 144. p.

107. sor

„Jobb zsebében Európa, bal zsebében Amerika.”: Idézet Mécs László *Példa a mustármagról* című verse II. részéből, ld. Mécs 1930, 145. p.

109. sor

Dómkokat és klastromokat, könyvtárakat hord a hátán: Idézet Mécs László *Példa a mustármagról* című verse II. részéből, ld. Mécs 1930, 145. p. Az idézet nem pontos, a sor végén Mécsnél nincs írásjel, s a gondolat így fejeződik be: „s mind az Isten tudja mennyi milliónyi szenteket.”

112–114. sor

Eltűnnek a népbiztosok, [...]: Idézet Mécs László *Példa a mustármagról* című verse II. részének utolsó versszakából, ld. Mécs 1930, 145. p.

119–123. sor

Igaz, [...]: Idézet Mécs László *Vitatkozás a hírharanggal* című verséből. A vers a *Verni kezdtem az arany-hídat* című ciklus 7. darabja, ld. Mécs 1930, 137–138. p. (137. p.)

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

[Szerző nélkül], *A Toll február 25. számának tartalma*, NÉPSZAVA, 1931. 47. sz. (február 27.), 8. p. [Hírek rovat].

SZABOLCSI Miklós, *Jegyzetek és dokumentumok*. In: JAÖM₃ 1958, 279–458. p. (327. p.)

MÉSZÁROS, István, *Attila Jozsef e l'arte moderna*, Milano, Lerici, 1964, (Poeti Europei : Saggi e Prose, 1). = Mészáros 2004.

FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Budapest, Magvető, 1965, 140. és 270. p.

GYERTYÁN Ervin, *József Attila alkotásai és vallomásai tükrében*, Budapest, Szépirodalmi, 1966, (Arcok és Vallomások), 128–130. p.

KENYERES Zoltán, *Milyen vers írássék? : József Attila kritikai szemléletéről*, KRITIKA, 1966. 11. sz. (november), 50–54. p. (52. p.) = Kenyeres 1974, 13–23. p. (19. p.)

FORGÁCS László, *Jegyzetek*. In: JA1967, 279–293. p. (288. p.)

RÓNAY György, *Mécs László*. In: MÉCS László, *Aranygyapjú : Válogatott versek (1923–1968)*, válogatta és szerkesztett BRUDI Zsuzsa közreműködésével R. Gy., Buffalo, Hungarian Cultural Foundation, 1971, 9–38. p. (33. p.) = Budapest, Ecclesia, 1971 = második, bővített kiadás, a bővítést válogatta és a kötetet szerkesztette FÉNYI Ottó, Budapest, Ecclesia, 1987, 11–52. p. (44. p.) = R. Gy., *Bevezetés az Aranygyapjú című válogatáshoz : Mécs László*. In: R. Gy., *Triptichon : Harsányi Lajos, Sík Sándor, Mécs László*, Budapest, Kairosz, 2012, 197–249. p. (240. p.)

M. PÁSZTOR József, *József Attila műhelyei : Lapok, szellemi és irodalmi csoportosulások*, Budapest, Kossuth, 1975, 252–257. p.

MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988, 112. p.

TASI József, *Illyés Gyula és József Attila*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1996. 3. sz., 285–293. p. (288. p.) [A 8. Nemzetközi Finnugor Kongresszusra (Jyväskylä, 1995. aug. 10–15.) készült előadás.]

SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 123. p. = Szabolcsi M 2005, 2. kötet, 395. p.

- MÉSZÁROS István, *József Attila és a modern művészet*, fordította CSALA Károly, az utószót írta AGÁRDI Péter és ANDOR László, Budapest, Argumentum – Lukács Archívum, 2004, (Alternatívák), 247–248. és 255–256. p. = Mészáros 1964.
- BODOR Béla, *József Attila – az eszményi és a létező*, HOLMI, 2007. 5. sz. (május), 662–685. p. (667. p.)
- BÁRCZI Zsófia, *Szellemidézés : Mécs László tanulmányok*, Pozsony, Madách – Posonium, 2008, 69. p.
- DUPKA György, *A József Attila-i örökség kincsei Kárpátalján*, EGYÜTT, 2008. 2. sz., 56–58. p. (57. p.)
- N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008 (Nemzeti Klasszikusok), 210. p.
- SZÉNÁSI Zoltán, *Isten ösvényei : József Attila és Illyés Gyula Mécs László-kritikáiról*, REVUE D'ÉTUDES FRANCAISES, 2013. 18. sz., 99–106. p.
- VERES András, *József Attila mint irodalomkritikus*, LITERATURA, 2014. 4. sz., 325–334. p.

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

A Mécs-kritika JA irodalomkritikusi működésének egyik kevés figyelmet kapott darabja. A Méccsel foglalkozó tanulmányok és monográfiák alig említik, de a JA-recepció is csak ritkán és röviden foglalkozik vele. Korabeli recepciója nem ismert, bár Szabolcsi Miklós szerint Bálint Györgynek Mécs László *Hajnali harangszó* című kötetéről a *Nyugatban* megjelent recenziója (ld. Bálint Gy 1932) JA Mécs-kritikája „által is inspiráltan” született – ld. Szabolcsi M 1998, 123. p. Bálint ekkor rendszeres szerzője volt *A Tollnak*, abban a számban is volt írása, melyben JA Mécs-kritikája megjelent, azaz ismerhette a cikket. Esztétikai álláspontja és stílusa is hasonló, de Mécs más bírálójánál is megtalálhatók ugyanezek az érvek.

A *Népszava* *A Toll* indulásától kezdve rendszeresen ismertette az új lapszámok tartalmát, így a *Mécs László költészete* című JA-írás megjelenésének hírért is közölte a nappal, ld. *Népszava* 1931/47.

A korábbi kritikai kiadás jegyzete a Mécs-kritika megjelenési adatainak feltüntetésén túl (az első megjelenés napját hibásan közli) csak egy rövid jellemzést és értékelést ad Mécs Lászlóról, továbbá megadja a kritika idézeteinek vonatkozó verscímeit – némelyiket hibásan. (JAÖM3 1958, 327. p.)

Forgács László szerint JA az *Irodalom és szocializmusban* megfogalmazott „társadalmi elvű művészetfilozófia” alapján „mond könyörtelen ítéletet Mécs Lászlónak, az érzélgős papköltőnek a versei fölött”. A Mécs-kritika, továbbá a Kassákról, Móriczról és Tamási Áronról szóló, ebben az időben született írásai egyaránt állásfoglalások, melyekben „a polgárság és a munkásság alapvető ellentéteit” mutatja meg „a művészet rendeltetésének, természetének, követendő útjának értelmezésében”. Mindezek pedig „elszakíthatatlanul” kapcsolódnak „a két világháború közötti magyar munkásmozgalom legnagyobb forradalmi fegyvertényéhez”, a *Szeptember* című vershez. (Ld. Forgács 1965a, 140. és 270. p.)

Gyertyán Ervin ugyanazokkal az írásokkal rokonítja a Mécs-kritikát, mint Forgács, de az ő listája kiegészül a *Marxista munkásoktatás* és a *Fiatalságunk és a népművészet*

című cikkekkel, illetve a *Dönts a tőkét* és a *Külvárosi éj* című kötetek ez időben keletkezett verseivel. Szerinte JA e művei „világosan és félreérthetetlenül utalnak a párthoz való közvetlen tartozására, [...] harcos elszántságról tanúskodnak, teli vannak a forradalom közeli perspektívájával, olykor még bizonyos – hol fiatalos, hol szektás – türelmetlenséget is árasztanak”. (Ld. Gyertyán 1966, 128. és 130. p.)

Kenyeres Zoltán tanulmánya JA értekező prózáját egységes szemléletűnek látja: „az elemző bírálatban is, az elvi publicisztikai kritikában is – írásainak alapvonása, a proletár pártosság érvényesült: ez volt vezérfonala, amikor Ady, Kosztolányi, Kassák Lajos, Mécs László verseiről, Tamási Áron novelláiról írt [...] nem volt még egy kritikusa e kornak, akinél a frontok és határvonalak olyan élesen, olyan félreérthetetlenül rajzolódtak volna ki, mint önála. [...] Bírálatainak a proletariátus osztályérdeke, a nemzetközi antifasiszta harc céljai és a tudományos szocializmus elmélete szabott mértéket.” (Ld. Kenyeres 1966, 52. p.)

Forgács László válogatásának jegyzetei Szabolcsi Miklós kritikai kiadásán alapulnak; ugyanúgy hibásan adja meg az első közlés megjelenési napját, továbbá szinte szó szerint ugyanúgy értékeli Mécs Lászlót, mint forrása. A jegyzet azonban kiegészül a Mécs-kritika rövid értelmezésével is: „József Attila a bírált magatartásban a művészi elidegenedés jellegzetességeit tárja fel.” – ld. JA1967, 288. p. A szerző összevetésül saját tanulmánykötetének *Elidegenedett értelmiség* című fejezetéhez utalja az olvasót. (Ld. Forgács 1965a, 267–271. p.)

Rónay György Mécs László válogatott verseit bevezető tanulmányában Vas István egy meg nem nevezett írására hivatkozik annak demonstrálására, hogy a Mécset bíráló kortárs kritikusok azért támadták a papköltőt, mert elfogadták Kárpáti Aurél, Babits, Illyés és Bálint György elitista ítéletét, miszerint Mécs László versei nem tartoznak bele a költészet fogalmába. Mécs a nyugatos szemlélettel szemben tudatosan élt olyan költői eszközökkel, melyek a néptömegek számára érthetővé és befogadhatóvá tették költészetét. Ezzel „mintha a tenyerén nyújtaná József Attilának a saját maga ellen szóló »tromfot«; nála a vers se nem rejtély, se nem mágia, se nem műremekelés, hanem mindenki közkinccse” – Rónay Gy 1971, 33. p. A kötet második, bővített kiadását szerkesztő Fényi Ottó megadja a hivatkozott Vas István-szöveg adatait – ld. Mécs 1987, 54. p.; Vas I 1969.

M. Pásztor József szerint a Mécs-kritika nem igényel különösebb elemzést, legalábbis erre utal, hogy csupán egy kétmondatos bevezetővel és egy néhány soros idézettel tér ki rá: „1931-ben Mécs László költészetéről mondott véleményt. Enyhe gúnyolódás után a »tömegek költője« felett, elmondja róla a lényegét”, majd következik egy jellemzőnek tartott részlet a cikk második bekezdéséből (ld. 15–22. sor), ezután pedig áttér a Móricz-kritika kissé hosszabb bemutatására. (Ld. M. Pásztor 1975, 252–257. p.)

József Attila és Illyés Gyula életművének kapcsolódási pontjait elemezve Tasi József felfigyel arra, hogy a két költő hasonlóan értékelte Mécs László költészetét, párhuzamul Illyés a *Nyugatban* megjelent, *Katolikus költészet* című tanulmányát említi. (Ld. Illyés Gy 1933a; Tasi 1996b, 288. p.)

Szabolcsi Miklós JA 1930 őszétől 1931 őszéig írt prózai írásait elemezve úgy látja, hogy a költő ezen időszakban írt minden irodalmi és irodalompolitikai cikke „éles,

gúnyos, harapós – mintha a korábbi, szabódezsős stílus folytatásai lennének, A Toll és köre módján gúnnyal, vitriolosan meg szektás-balos türelmetlenséggel és merevséggel”. JA jogosan, de feleslegesen élesen bírálta a papköltő szónokias, szentimentális, képzavarokkal teli verseit. A stílus élességét egyrészt A Toll irányvonalával magyarázza, másrészt azzal, hogy Mécs Lászlóról „hasznos szellemben, ugyancsak gúnyosan” írt Fábry Zoltán és Bálint György is. (Ld. Szabolcsi M 1998, 123. p.)

Mészáros István 1959 elején kezdte tanulmánykötetének megírását József Attiláról, a költő verseinek olasz kiadója, a milánói Lerici felkérésére. A kötet 1964-ben jelent meg olaszul és csak 2004-ben magyarul, mely a szerző 2002-ben írt előszavával egészült ki. A Mécs-kritikáról A *modern művész sajátos helyzete* című fejezet elejéhez fűzött jegyzeteiben tesz említést. Mészáros megfogalmazása szerint a két világháború közötti alkotók a formakultusznak való behódolás vagy a viszonyokkal való elvtelen megbékélés útját választhatták. Az érvényesülés érdekében egyéni művészi stílus kialakítása helyett a közönség ízlése szerinti egyéni művészi *modor* megkonstruálására törekedtek, s e modor állandó és merev eszköztárából nem akartak kilépni. De „József Attila, a század nagyjaihoz hasonlóan, mindkét csábítást elveti”, s éppen ez magyarázza, hogy esztétikai írásaiban – mindenekelőtt az Ady-, Babits-, Mécs- és Tamási Áron-kritikában és az *Irodalom és szocializmusban* – szarkazmussal és „fontosságukhoz illően elemzi [...] a stílus és a modor problémáit”. (Ld. Mészáros 2004, 247–248. és 255–256. p.)

Bodor Béla szerint JA számára „a vers elemzésekor a szövegnek magának az értelmezése a meghatározó fontosságú”, erre látja példának a Mécs-kritikát, melynek „egyes kitételei arról látszanak szólni, hogy a szövegalkotás és a várakozáshorizont összekapcsolása sem volt gondolkodásától idegen”. (Ld. Bodor 2007, 667. p.)

Bárczi Zsófia úgy látja, hogy az irodalmi körök bírálatait Mécs hangos sikerei, naiv prófétizmusa, tinódis póza és verseinek barokkos cizelláltsága váltotta ki. Még olyanok is, akik eleinte – mint Fábry Zoltán – értékelték a költeményekben megjelenő szociális érzékenységet, elfordultak tőle a későbbiekben. Sematikusan ítélték meg a papköltőt, s a róla felállított három sémát – szociális költő, katolikus költő, a kispolgári tömegek költője – gyakran egybefonták. Aki a legnyíltabban és legelőször bélyegezte tömegköltőnek Mécsset, az JA volt. A legelítélőbbnek Kárpáti Aurél és JA írásait találja, ez utóbbitól pedig elvitatja az objektivitást, s a kritikát kifejezetten igazságtalannak tartja. Úgy találja, hogy a JA-kritika elsősorban a versek „mondanivalóját» kritizálja, leginkább a szegénység problémájához való viszonyulását, s csak másodsorban a költő nem éppen ritka képzavarait”. (Ld. Bárczi 2008, 69. p.)

Dupka György örömet fejez ki, hogy JA figyelmet fordított vidékének egyes alkotóira, pl. Mécs Lászlóra, akinek munkássága a 20-as években kötődött Kárpátaljához. JA „szigorú és félreérthetetlen” kritikája szerint hozzájuk is szólt, és nagy hatást gyakorolt a helyi költőkre, akik közül „a haladó tollforgatók megszívlelték az intó szavakat”. JA kemény hangú bírálatban leplezte le Mécs László kispolgári lözungokat harsogó, tömegeket félrevezető naiv költészetét, és arra intette társait, hogy ne legyenek a Mécs László által képviselt irányvonal követői.” Elsősorban Sütő Kálmánt emeli ki, mint akire különösen hatott – Ady mellett – JA, az előbbi „kifejezőeszközeivel”, az utóbbi „eszmeivel”. (Ld. Dupka 2008, 57. p.)

N. Horváth Béla monográfiája az elsősorban az *Irodalom és szocializmus*sal foglalkozó, *A proletár művészet poétikája* című fejezetben tárgyalja a Mécs-kritikát. Feltárja az említett esztétikai írás összefüggéseit az Ady-, a Babits-, a Kassák-, a Móricz- és a Mécs-kritikával. Úgy látja, hogy JA e kritikai írásaira elsősorban a vitázó és karikírozó kedv, a poentírozó hajlam, a kritizált személy kipellengérezése és állításainak szét-szalazása a jellemző, s bennük „a költői érzékenység nem észlelhető”. A gondolatfűzés frivol és groteszk, a bírálat célja a megsemmisítés. Felfigyel a Mécs s az őt közlő napilap szimbiozisa és a „mai tömegmédia” párhuzamára, illetve arra, hogy JA megállapításai akár korunk médiájának diagnosztizálására is alkalmasak. (Ld. N. Horváth 2008, 210. p.)

Szénási Zoltán értekezése József Attila és Illyés Gyula kritikai írásait és művészi attitűdjét hasonlítja össze. „A hasonló líratörténeti szituációt, melyben a két költő versei és kritikái születtek, nemcsak az egy nemzedékhez tartozás ténye, vagy a tárgyias költészet sajátos változatainak kialakítására tett kísérletek határozták meg, hanem az is, hogy mind József Attila, mind Illyés Gyula a harmincas évek elejére – ha más-más módon is – szakított az első nemzedék líráját meghatározó szimbolista-szeccszis, valamint a nálunk Kassák nevével fémjelzett avantgárd poétikákkal, s saját irodalom-szemléletüket ezekkel szemben alakították ki.” Úgy látja azonban, hogy Illyés kritikái elsődlegesen esztétikai indíttatásúak, József Attilánál pedig az elődökkel való leszámolás szándéka figyelhető meg a legerőteljesebben. JA és Illyés Mécs-et bíráló írásainak indíttatását viszont hasonlóképpen ítéli meg: „Mécs költői teljesítményéhez mérten eltúlzott népszerűsége váltotta ki, s a magasművészet nevében utasítja el Mécs népszerűsége törekvő költészetét.” JA arra hívja fel a figyelmet, hogy Mécs László költeményeiben a képzavar belső káoszra utal, a társadalomszemlélet együgyűsége pedig a valóság nem elrendezett, nem értelmezett voltából fakad. Illyés csak Mécs személyes hitelességét vitatja, katolicizmusának elmélyítését tanácsolva kritikájában, JA egyenesen a közönségtől elkülönült költői személyiségének létezését kérdőjelezi meg. (Ld. Szénási 2013a.)

Veres András tanulmánya JA irodalmi bírálatának rövid összefoglaló elemzésére, átfogó összegezésére vállalkozik, időrendben mutatva be az egyes írásokat, összehasonlítva azok tartalmi jellemzőit, színvonalát, az életműben betöltött szerepét. Úgy látja, hogy JA „irodalomkritikai életművének java” az az 1930–1931 között írt négy recenzió, melyet Nagy Lajos, Aszlányi Károly, Mécs László és Kassák Lajos egy-egy művéről írt. A kritikák elméleti alapja elsősorban az *Ihlet és nemzet*ből ismerhető meg, legjellemzőbb elemük pedig a polemizálás s az, hogy JA „mennyre teret enged saját személyes érzelmeinek, rokonszenvének vagy éppen ellenszenvének”. Szövegértelmezései demonstratív eszközökkel élnek, a „hozzájuk fűzött értelmező megjegyzések is inkább értékelik, semmint elemzik a nyelvi-ritmikai megoldások sikeres, a funkciójuk révén igazolható értelmét vagy éppen sikertelen, diszfunkcionális voltát”. Életrajzi háttérismeret nélkül is kiolvasható, hogy a szerző a „tömegköltő” Mécs László iránt személyes megvetést érez. A recenzens JA oly mértékben elfogult a tárgyalt szerzőkkel szemben, hogy észre sem veszi azok költői teljesítményét, a „személyes érintettség némelykor a szövegek *értését* is megnehezítette számára”. (Ld. Veres A 2014.)

Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli

Móricz Zsigmond szellemet idézett, korszellemet. Ez a szellem azonban nagyon ráüt a mesebelire. Nyulik, ing és dagad az égig. Sűrű és terhes felhők tömegének véli, aki nem tudja, hogyan bujt elő a kisdéd kőkorsóból. S ami a legfőbb, aki nem tudja, hogyan parancsolható vissza a cserépedénybe.

Korszellemet idézett, anélkül hogy vallaná, hogy a kor a dolgokban van s az emberekben csak annyira, amennyire az ember is csak egy dolog a saját dolgai között. Anélkül, hogy a kor testét is figyelemre méltatná, a kor testét, amelynek csak mozdulata a saját szelleme, csak tüneménye, a valóságnak a jelensége, amely a kor lényegét szinte a perspektíva törvényei szerint veti szem elé, de persze, éppen azért, a perspektíva törvényei szerint eltorzítva. Mint amikor szabályos téglalap alaku asztal előtt ül valaki s éppen mivel az asztal szabályos téglalap alaku, trapezoidnak látja. Korszellemet idéz, de varázsló gyanánt és nem mint a tudós, akit csak avatatlan tekint varázslónak.

Móricz a „faji jelleg” okatlan követelése ellen tiltakozik. Új eszmékre, új célkitűzésekre van szükség, mondja, új ígére s új érzésekre. Holott szükség helyes eszmékre és igaz ígére van. Az új érzés pedig olyan tárgyaltan fogalom, hogy nem is vethetnek semmit ellenébe.

Móriczot persze megtámadták a „régiek”. Móricznak persze könnyű a dolga velük szemben. És Móricz meg is elégszik dolgának könnyebbik végével. Fejükre olvas tényeket. Hogy erre felhorkan a hivatalos s nem hivatalos jobboldal? Nono! Hiszen ha beadnák derekukat a Móricz-féle „új” eszméknek, hát akkor személyes életük alapját is fel kellene adniok! Elképzelhetetlen, hogy még nyelvtani hibát is ne találjanak abban a mondatban, amely ítélet az ő fejük fölött. Elgondolhatatlan, hogy eszményi harcot vivjanak oly eszmék ellen, amely az ő valóságuk ellentéteiből adódik.

Móricznak igaza van, de nincsen igazsága. Azt mondja: „A mai magyar nép, tehát a törpebirtokosok és még az alatta lévő réteg is a nemi szerelem kérdésében annyira¹ józan és elszánt, hogy félelem és irtózat látni, mit csinál. Valósággal halálra ítéli a fajt, ha fajnak s a nemzetet, ha nemzetnek nevezzük a magyarság összességét.” Másutt: „Itt van a szörnyű hasadás az intelligencia és a nép közt.” Alább: „Oly idegenül él az intelligencia abban a városban a néppel szemben, mintha az indiai gyarmatokon élnék.” S ezek után kivágja a rezet: „Az intelligencia pedig csak akkor válik a nemzet élő tagjává, ha felveszi a harcot a nemzeti szellem újjáteremtéséért.” „Programm tehát csak egy lehet: *építő magyarság!*”

Nos, nem a tényeket akarom kétségbevonni. Dehogyan is. Hanem csak elcsodálkozom azon a könnyelműsége, amellyel értékes adatait Móricz eltékozza. Amellyel gyöngyszemeket főz abba az elvtelenül² rotyogó kásába, amely eredményeinek foglalatát jelképezi. Amellyel azt hiszi, hogy szellem ellen kell harcolnia és nem a világ dologi összefüggéseit megváltoztatni. Amellyel föltételezi, hogy kérem, mehet minden tovább és szépen, csak éppen másképp kell gondolkodnia az intelligenciának, annak³ az intelligenciának, amelynek semmi joga sincsen még a nevéhez sem, mert hiszen nem értelmesen gondolkodik, hanem érdekeinek megfelelően. De gondolkodhat-e másként? Egyénekenként talán; külön-külön – kitaszítva –

¹ [sajthiba:] anyira [ld. főszöveg]_{szkj}

² [sajthiba:] elvetemült [ld. főszöveg]_{szkj}

³ [sajthiba:] anak [ld. főszöveg]_{szkj}

igen; azonban osztályban, mert osztályt alkot, soha. Móricz Róma prétériánus csapatát összevéri Athén tanuló ifjaival. És építő magyarságot követel. Dehát mit építsen ez az építő magyarság, ha már komolyan veszem a fogalmat és nem látom eleve olyan üresnek, mint amióta élek, a zsebeimet? Mert ha már építésről van szó, tudja-e Móricz, hogy a földmunkások közül, akik házhelyet kaptak, hányan raktak rajta házat és hányan nem? Hogy az orosz buzáért – „dumping” és „rabszolgamunka” tehát „silány” minőség! – 1.75 schillinggel többet adnak Bécsben, mint a magyarért, az egyik reggeli lap közlése szerint. Móricz azonban nem olvas ujságot. Nem bír ujságot olvasni. Ugyátszik nem tud ujságot olvasni. Mert az ujságokban is csak a „szellemet” látja és ügyet nem vet a testre, amelynek a szellem csak egyik megnyilatkozása. Nem törődik azzal, hogy csődöt mond a világ rendje és a Collegium Hungaricumokat kifogásolja. Meg ami ezzel egyenlő, hogy az ifjúságot „függő szellemenben” nevelik. Hát ha akarnák, se tudnák másképpen. És mért venné fel az intelligencia a harcot a nemzeti szellem ujjáépítéséért? Azért mert „csak akkor válik a nemzet élő tagjává”? Ördögöt, – nem is akar a nemzet élő tagjává válni! Az egy pengő napszámok nemzetének élő tagjává hogyan is akarna válni az az intelligens, akinek évi százharminckét ezer, vagy akár csak tizenkét ezer pengő a jövedelme! Vagy csak évi hatezer! Ami tizenöt-huszszorosa az évi napszámbérnek! Meg aztán mért teremtené ujjá a szellemet ez az intelligencia, hiszen ez a szellem ő maga és egyben ez a szellem létjoga! Legyen öngyilkos pusztán azért, hogy Marxnak ne legyen igaza, ám Móricz rétova álma valóságosabb legyen? Nem, nem elmebetegék ők, hogy a történelmi idealizmust ne csak hirdessék, hanem annak az értelmében cselekedjenek is.

Móricz természetesen fölibe kerekedik Négyesynek, aki azonban legalább formailag következetesebb, amikor őszbecsavarodott idealizmusát cirógatja. Mert Négyesynek akkora őszbecsavarodott idealizmusa van, mint amekkora szakálla Michelangelo Mózesének. És szarva van. Szarvával Móricz fölé bököd. Móricz azonban a valóság tényin ül magosan, mint valami fának ágain. Csakhogy olyan elszáradt ágakon ül, amelyekben nem kering már a fa egészének éltető nedve és szépen lepottyan Négyesy szarvai közé. Négyesy azért következetesebb, mert legalább azok a dolgok, amelyekre ő hivatkozik – tanügyi kongresszus, Collegium Hungaricum stb. – valóban világrendünk védelmére hivatott katonák szellemi kaszárnnyái. Nem olyan lyuk a levegőbe, mint a Móricz követelte „építő magyarság”. Itt Móricz érvelése visszájára fordul. Azt beszéli Móricz Négyesy ellenében, hogy „nem élhet egy nemzetnek a gyermeke máskép, csak nemzetének külső jellegzetességével”. Mért kell ezt hát „a Négyesy Lászlóknak főpapi ornátusban prédikálniok?” Azért, hogy a hívőknek a világ más dolgai ne is juthassanak az eszükbe. Ám Móricz éppen ilyen magától értetődő dolgokat prédikál. Építő magyarságot. Csakhogy a magyarság úgy épít, amilyen társadalomban él. Collegium Hungaricum? Cseréljük ki a nemzet szót Móricz mondatában az uralkodó osztállyal és megkapjuk a feleletet: „Nem élhet egy uralkodó osztály gyermeke máskép, csak uralkodó osztályának külső jellegzetességével.” Mitse tesz, hogy fogadott gyermekekről forog a szó. Kétségtelen, hogy megfelelő módon válogatják jövődöbeli utódjaikat. Engem például nem fogadtak gyermeküknek. Sőt, ott kellett hagynom a szegedi egyetemem egy versem miatt, mert az egyik méltóságos ny. r. tanár ur kijelentette előttem, hogy aki ilyen verseket ír, abból amíg ő él, nem lehet középiskolai tanár. Mellesleg erről az egyetlen versről hét cikket olvastam és Ignóus idézte, irt róla a Neovojtinában: „Lelkemben dédelgetem, simogatom,

dünnögöm és mormolgotom... gyönyörűség.” Stb. Móricz tehát olyasmit kíván, ami van. Csakhogy olyan érdekeknek megfelelően van, amilyenek a mai társadalom érdekei. Persze, nem az összesség érdekei, dehát a mai társadalom nem is az összesség érdekein alapszik. Móricz több formában is ismételteti Négyesy ellen vetett gondolatát: „Az pedig, amit nemzetinek mondunk, az magától értetődően benne lesz mindig az irodalomban.” Hadd ismételgessem hát én is, amit Móricz ellen vetek: „Az⁴ pedig, amit osztályjellegűnek mondunk, az magától értetődően benne lesz mindig a kulturpolitikai ténykedésben”. „Nem egy üres és sivár messianizmusra van itt szükség, – folytatja Móricz – hanem életre és igazságra. S munkára. Okos, emberséges és céltudatos munkára”. Hát ez se több, üres, mint az a messianizmus, ami ellen tiltakozik. S azonkívül nem is egészen igaz. Mert igenis okos és céltudatos munka folyik. Hogy a társadalom melyik osztályának, rétegének az érdekében és hogy meddig folytatható, az aztán a kérdésnek a másik oldala.

Móricznak mindvégig igaza van ellenfeleivel szemben és támadói ellen védem is. Mert Móricz a tőkés polgári rend fegyvereivel hadakozik a hüberi maradványok ellen. A huszonnégy esztendőös Nyugat folyóirat kamaszkorából való eszméit hangoztatja mélyebb hangon, férfiasabb melegséggel, a maga módján, hogy ne mondjam, magyarosabban. Csakhogy mintha ez a férfiaság már – Móricztól függetlenül – aggság volna. Mintha kissé későn futna a kor munkába járó szépasszonya után, – akkor, amikor már tehetetlen. Aggságról szólok, mert ne feledjük, hogy mindez a nyugat jelszavának jegyében történik, a féllábbal sirjában álló nyugat jegyében. És mit jelent a „nyugat” jelszava? Kazinczytól Adyig és Móriczig, mindenkor a kapitalista törekvések eszmei vetületét jelentette. A kapitalizmus közben azonban imperialista szakaszába jutott, ellentétei annyira kiélesedtek, hogy eszményi és minden államra vonatkozó dicséreteit már nem igen fogadják szisszenés nélkül azok, akiknek szándékait az ellenkező irányú imperializmus keresztülhuzta. Milotay és Móricz soha sem találkozhatnak, – csodálom, hogy tegeznek egymást. De énfelőlem és a fiatalságnak hozzám hasonló képviselői felől akár össze is ölelkezhetnek, Négyesyt sem kivéve, mint három grácia, mert mindegyik megegyezik abban, hogy szándéka van és ahhoz idomul a felfogása. A valóságot pedig csak oly mértékben veszik figyelembe, amily mértékben, legalább is pillanatnyilag, igazolásfélét nyújt azok előtt, akiknek a valóságról még kevesebb a fogalmuk, vagy akik örömmel fogadják, hogy *a valóság ugyan olyan, hogy kellemetlen kilátásokkal kecsegtet, de mégis jó, ha a valóságról kevésbé jó fogalom adatik.* Szellemi életünknek ez az utóbbi változat az alapja.

Éljen az idealizmus! Ha a materialis erő a miénk. Éljen a faji jelleg! Ha a falu osztálykülönbségeit elhomályosítja. Le a faji jelleggel! Ha az az „olló” ipari élet csorbitja. Le a régi eszmékkel! Éljenek az új igék! Ha nem tudunk egyebet mondani.

⁴ [sajtóhiba:] „Azt [ld. főszöveg]_{szkj}

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli*, A TOLL, 1931. 3. sz. (március 31.), 76–80. p. – a továbbiakban: JA1931b.

A keletkezés ideje: 1931. március 1–25. között.

A datálás indoklása: JA cikkében több Móricz-írást is megemlít, az első 1931. március 1-jén jelent meg a *Nyugat*-ban (ld. Móricz Zs 1931a), azaz a vitacikk megkezdésének ez a lehetséges legkorábbi időpontja. JA cikkét A TOLL 1931. március 31-én közölte, a lapzárta pedig nagy valószínűséggel legalább egy héttel megelőzte a megjelenést, tehát ez a befejezés valószínűsíthetően legkésőbbi időpontja.

Kézirat: Nem ismert. A lapszám egy JA könyvtárából származó példánya fennmaradt és 2006-ban közgyűjteménybe került. A példányban több írás margóján fekete ceruzairású kijelölések (sorok melletti függőleges vonások) láthatók, de az *Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli* című írásban, illetve mellette autográfok nincsenek. Lelőhely, jelzet: JA. 1087/63/a/1. Palliumcím: *József Attila cikkei József Attila könyvtárából származó különböző folyóiratszámokban*. Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Az első közlés feltüntette a szerző nevét a cikk címe előtt: „József Attila”.

Közölve: JA1931b; JAÖM3 1958, 105–108. p. [szöveg], 328–344. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 136–141. p. [szöveg], 698. p. [jegyzetek]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA1931b: A nyomtatás betűkészletéből az *í* és az *ű* hiányzik. A hosszú magánhangzók közül a betűkészletben szerepel az *ó*, *ő* és *ú*, azonban használatuk nem következetes, nem követi a modern helyesírást. A cikkben több értelemzavaró sajtóhiba is található. Az egyiket – ld. 2. lábjegyzet – Németh Andor emlékezése alapján javítjuk, aki szemelvényesen közölt *Emlékiratok* című írásának (ld. Németh A 1973, 541–737. p.) publikálatlan részében – *Az irodalom megújíthatósága* című fejezetben – kitér JA vitacikkének erre a részletére. Idézi a passzust, amely a következő mondatokkal kezdődik: „Nos, nem a tényeket akarom kétségbevonni. Dehogy is. Hanem csak elcsodálkozom azon a könnyelműségen, amellyel értékes adatait Móricz eltékoztolja. Amellyel gyöngyszemeket főz abba az elvetemült rotyogó kásába, amely eredményeinek foglalatát jelképezi.” Az „elvetemült” szóhoz pedig az alábbi lábjegyzetet fűzi: „A szövegben ez a szó áll: elvetemült. Az én példányomban József Attila sajátkezűleg javította ki a bosszantó sajtóhibát elvtelenül-re. N. A.” – ld. Németh A 1952–1953, 520. p.

JAÖM3 1958: Az első közlésen alapul. A helyesírást modernizálja, de nem következetesen, némely helyen megőrzi forrása helyesírási esetlegességeit, mind a magánhangzó-használat, mind az egybeírás-különírás terén. A sajtóhibákat, egy kivételével, javítja a kritikai kiadás főszövegében. A jegyzetekben közli a főszövegben nem javított hiba feltételezett helyes szövegét, azzal a megjegyzéssel, hogy Réz Pál közlése szerint Németh Andor visszaemlékezéseinek kéziratában az olvasható, hogy JA maga javította ekként a szót A TOLL nála lévő példányában. A hivatkozás megfogalmazásából és abból, hogy a hibát a főszövegben nem javította, arra lehet következtetni, hogy az emlékiratokat Szabolcsi nem látta, nem tanulmányozhatta. A vissza-

emlékezések nem sokkal Németh Andor 1953-ban bekövetkezett halála előtt, 1952–1953 között keletkeztek. Réz Pál rendezte őket sajtó alá, és *Emlékiratok* címmel részleteket adott közre belőlük a Németh Andor válogatott műveiből szerkesztett *A szélén behajtva* című kötetben, mely 1973-ban jelent meg a Magvetőnél, de a hivatkozott javításra utaló rész nem szerepel benne. Minden bizonnyal ez lehetett az oka annak, hogy Szabolcsi az 1977-es kiadásban ezt a szövegrészt nem módosította. Az emlékiratok egy 637 lapból álló – kéziratos javításokkal ellátott – gépirata 1987-ben került a PIM Kézírártárába.

Szövegeltérések:

JAÖM ₃ 1958	Sor	JKK
szükség helyett eszmékre	15.	szükség helyes eszmékre
alatta levő réteg	25.	alatta lévő réteg
az elvetemült rotyogó	34.	az elvtelenül rotyogó
a fogalmát és	42.	a fogalmat és
válni az intelligencia, akinek	55.	válni az az intelligens, akinek
a levegőben, mint	70.	a levegőbe, mint
külső jellegzetességeivel.” Mitse	78.	jellegzetességével.” Mitse
soha nem találkozhatnak,	107–108.	soha sem találkozhatnak,

JAM₂ 1977: Egyértelműen a JAÖM₃ 1958-on alapuló közlés, melynek minden hibáját reprodukálja.

JAHSZK 2012: Betűhű közlés. A sajtóhibákat egy kivételével – ld. 2. lábjegyzet – javítja.

Keletkezéstörténet

A vitacikk háttere: a Móricz elleni konzervatív hajsza

A húszas évek második felében Móricz Zsigmond a konzervatív-jobboldali kulturális sajtó és közvélemény részéről heves támadások kereszttüzébe került. A támadások egyik fő kiváltó okául az írónak a szomszéd országokban (főleg Csehszlovákiában és Romániában) élő kisebbségi fiatal magyar értelmiségiekkel történt kapcsolatfelvétele szolgált, akik őrizve magyar identitásukat, az elutasító, ellenséges elzárkózással szemben vállalták az országuk kulturális-társadalmi életében való tevékeny részvételt. Móricz utazásai és az ezzel kapcsolatban kifejtett publicisztikai tevékenysége a magyar hivatalos körök nemtetszésével találkozott, mert élesen szembe ment a Magyarországról terjesztett, területi revíziót és a magyar kisebbségtől az adott országokkal szemben tanúsítandó ellenséges magatartást követelő propagandával. Tovább élte a konfliktust az a körülmény, hogy 1929 végén Babitscsal együtt átvette a *Nyugat* szerkesztését, és ettől kezdve nem csupán személyes véleményként fogalmazta meg a magyar kisebbséggel és a szomszéd országokkal való viszonyról kapcsolatos nézeteit, hanem egy folyóiratot, egy mozgalmat képviselt. Kapcsolatépítésével a hazai modernség és a határon túli magyarság fiatal és újító szellemű körei közé vert hidat. A konfliktus az írónak 1930. végi csehszlovákiai útján tett megnyilatkozásai, valamint az út tapasztalatai nyomán közölt írásai kapcsán kiobbant vitákban hágott tetőpontjára.

1930 végén nemcsak Pozsonyban, hanem – Balogh Edgár távirati meghívására – Prágában is járt. „Móricz életében a prágai volt az egyetlen eset, amikor egy külföldi állam fővárosában, idegen nemzetiségű és idegen nyelvű hallgatóság körében, mint a magyar irodalom egyik képviselője, a legjelentősebb irodalmi folyóirat társszerkesztője jelent meg és nyilatkozott.” – ld. Vargha K 1957, 326. p. Prágába Móriczot a szlovenszkói fiatalság hívta meg, és a velük kialakult kapcsolattal szoros összefüggésben írta 1931 tavaszán azokat az esszéit, amelyekben, miként a prágai útja után adott interjúban fogalmazott, azt fejtette ki, hogy „Az irodalomban és a művészetben nincsenek horizontális harcok, csak vertikálisok. Az egymás után következő generációk harcolnak egymással. A korosztályok verekedését csak a politika állítja be.” – ld. Móricz Zs 1930. (Vö. Szilágyi Zs 2013, 431–433. p.)

Az 1930 végén szerzett csehszlovákiai tapasztalatok polemikus felidézésére Móricznak a Hegedüs Lóránt egyik írása körül kirobbant vita adott alkalmat. (A vita alább felsorolt cikkeire hivatkozik Szabolcsi Miklós, és egy részüket közli is, ld. JAÖM3 1958, 328–343. p.) Hegedüs Lórántnak a Cobden Szövetségben *A magyar irodalom igazi ábrázata* címmel tartott előadásával elsőnek Szász Károly szállt vitába (*Budapesti Hírlap*, 1931. február 15.), majd Négyesy László éles hangú vezércikket írt a *Budapesti Hírlap*-ba (*Nemzeti jelleg és irodalom*, 1931. február 22.), amelyben Hegedüsnek azt a megjegyzését, hogy a faji jelleg hajszolása nem érték a magyar irodalomban, felháborodottan kikérte a magyar faj nevében, s egyúttal tiltakozott az ellen, hogy Adyt a legnagyobb magyar költők közt, Petőfi után említsék. (Ld. Négyesy 1931a.) A vitához hozzászólt még Kozma Andor (*Budapesti Hírlap*, 1931. február 22.), majd Hegedüs Lóránt bizonyos fokig visszavonta állításait. Móricz Zsigmond Négyesy vezércikkére reflektált a *Nyugat* 1931. március 1-i számának élén megjelent cikkével (*Az irodalom és a „faji jelleg”* – ld. Móricz Zs 1931a). A cikkben hivatkozik – és ez újabb támadások célpontjává vált – a röviddel korábbi szlovenszkói és prágai útjára. Elsőnek Négyesy László válaszol rá a *Budapesti Hírlap* 1931. március 8-i számában (*Szellemi életünk torzképe. Válasz Móricz Zsigmondnak* – ld. Négyesy 1931b), majd Pekár Gyula és Milotay István támadják meg (ld. Milotay 1931a; Milotay 1931b; Pekár 1931a; Pekár 1931b). Móricz a *Nyugat*-ban és a *Pesti Napló*-ban válaszol (ld. Móricz Zs 1931b; Móricz Zs 1931c).

„Móricznak tehát a szlovenszkói utak és ezek a *Nyugat*-beli esszék együttesen a »bűnlajstromára« kerültek [...] És 1931 tavaszán megindult a legkomolyabb ütközet Móricz Zsigmond ellen: nem pusztán vezércikkekben támadták, [...] de 1931. április 2-án Zemplén vármegye törvényhatósági bizottsága, majd utána többek közt Borsod-Gömör, Kishont, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok is határozatot fogadott el arról, hogy Móricz Zsigmond hazaáruló [...] Milotay első, a témában született vezércikkét az »el lehet menni« formulával zárta: »Te, kedves barátom, Benešeket és az európaiságot válaszdod. De ha ez így van, miért nem mégy oda, miért nem válsz végleg és egészen európaivá? Miért szenvedsz itt, köztünk, ha onnan egy szebb és szabadabb élet int feléd?« A vezércikket aztán, szintén ismerős mechanizmust követve, felháborodott olvasói levelek követték, amelyekben *Egy magyar asszony*, *Egy magyar iparos*, *egy kaposvári középiskolai tanár* fejezte ki mélységes megbántottságát Móricz szavai miatt.” – ld. Szilágyi Zs 2013, 434–435. p. „Móricz egy ideig keményen visszavág, de – valószínűleg

Miklós Andor tanácsára – a *Magyarország* 1931. április 28-i számában kénytelen nyilatkozattal fordulni a nemzethez, s »bocsánatot kérni«, »ha akaratlanul nemes érzületeket bántottam meg. Ha fájdalmat vagy sérelmet okoztam.« – ld. JAÖM3 1958, 343. p. „A bocsánatkérést a naplójában, 1934. december 16-án a következőképpen, az egzisztenciális kiszolgáltatottsággal indokolva magyarázta: »És én bocsánatot kértem, mert – beteg lettem, mint ma. Egy próféta nem lehet beteg. Nem vagyok próféta, családapá vagyok, aki megalázkodtam a pénzkereset parancsa miatt.« [...] A vármegyék egy része megnyugodott a választól [...] Bottlik József országgyűlési képviselő volt az, aki 1931 áprilisának végén felhívta a vármegyéket arra, hogy felejtsék el végre a »Móricz-ügyet.« – ld. Szilágyi Zs 2013, 436– 437. p.

Vitacikkében JA a Móriczcal szemben állók közül Négyesy Lászlót és Milotay Istvánt emeli ki. Az 1958-as kritikai kiadás tárgyi jegyzetében Szabolcsi Miklós, JA vitacikke szorosabb kontextusának felidézése érdekében, elhagyva Milotay István, Pekár Gyula és mások Móricz elleni támadásait, Móricz Zsigmond *Az irodalom és a „faji jelleg”* című, Négyesy László *Szellemi életünk torzképe* című, Móricznak válaszoló írását, valamint az írónak *A magyar lélek válsága és a nemzeti irodalom kötelessége* című, erre reflektáló cikkét közli teljes terjedelemben – ld. JAÖM3 1958, 328–343. p. Ezekén kívül feltételezhető, hogy JA olvasta Milotay István első, Móricznak írt válaszát is (*Az emberség és az okosság. Levél Móricz Zsigmondhoz* – ld. Milotay 1931a). A Hegedüs Lóránt előadása által kiváltott vitát, majd a Móricz hozzászólása nyomán ellene forduló támadásokat a teljesség igényével tekinti át Sárközi Éva tanulmánya – ld. Sárközi É 2017.

József Attila vitacikkének pozíciója

JA vitacikke kettős indíttatású volt. Ahogy A *Toll* című lapban jelentette meg bő egy évvel korábban a korábbi főszerkesztő, az Ignotus nevét a *Nyugat* címlapjáról eltávolító Babits, ellen írt pamfletjét, most is itt publikálta a *Nincsen apám se anyám* kötetéről arcpirítóan lebecsülő kritikát közlő folyóirat másik társszerkesztője, Móricz ellen írt vitacikkét. A bírálat ezúttal is határozott, de nem olyan ellenséges hangvételű, mint a Babitsot kritizáló. József Attilát ekkor még nem fűzte az íróhoz olyan személyes viszony, amilyen idősebb költőtársához, így a nézetkülönbségnek sem volt annyira erős negatív indulati töltete. Személyes megismerkedésükre csak 1934-ben, Hódmezővásárhelyen, Makai Ödön házában került sor (ld. pl. Szigeti J 1977a). A Móriczcal vitázó írás tágabb szöveghelyzetét azoknak az írásoknak a sora képezi, amelyekben a konfrontációra hajlamos fiatal költő az idősebb nemzedék konzervatív és modern képviselőivel szembesítette nézeteit, a Pintér Jenő-kritikától az *Ady-vízió*n át a későbbi Kassák-kritikával bezárólag.

A Móricz-vitacikk megszületésének másik indítéka a forradalmi marxizmus szellemében 1930 végén kialakított és 1931-ben intranzigens módon képviselt rendszerkritikus álláspont érvényesítése volt. Emlékiratában Németh Andor A *Toll*ban megjelent írásnak ezt az oldalát emeli ki. Németh arról beszél, hogy értesülve JA kapcsolatfelvételéről az illegális kommunista mozgalommal, egy cikkében figyelmeztette barátját a túlzott politikai elkötelezettség negatív következményeire, majd így folytatja:

„József Attila azonban nem fogadta meg a tanácsomat. Ennek kétségbevonhatatlan bizonyítéka egy kis tanulmánya a *Toll* 1930. március 31-iki számában. Ez a kis cikk azért érdekes, mert különösen gondosan van megírva, mert egészen egyértelmű, menten minden józsefattiláskodástól és kilengéstől. Meg vagyok róla győződve, hogy József Attila ezt a kis írását a párt megbízásából írta, a párt szempontjai szerint s hogy előzőleg bemutatta kommunista barátainak a kéziratát és mindent kitöröltetett velük belőle, ami nem egyezik szorosan a marxista szemlélet követelményeivel.

A cikkecske apropója a következő: Négyesy László egyetemi tanár írt egy cikket, amelyben fájjalja, hogy az intelligencia eltávolodott a néptől (ma azt mondanák: a tömegektől). Móricz Zsigmond magáévá tette Négyesy fájdalmát, ő is fájjalja, hogy az intelligencia eltávolodott a néptől. De ebben az intelligencia a hibás – mondja Móricz. S ahogy József Attila kommentálja, kivágja a rezet: »Az intelligencia pedig csak akkor válik a nemzet élő tagjává – mondja Móricz – ha felveszi a harcot a nemzeti szellem újjáteremtéséért. Programm tehát csak egy lehet: építő magyarság.« – ld. Németh A 1952–1953, 519–520. p.

Németh Andor közöletlen emlékezésrészlete, sajnos, töredékesen maradt ránk, így nem tudhatjuk, az emlékező milyen érvet hozott föl a JA-vitacikk szellemisége és az illegális mozgalom követelményrendszere közötti megfelelés mellett. Nem kétséges, hogy a költő alapvető kérdésekben nem tért el az illegális kommunista mozgalom hivatalos irányvonalától, mindazonáltal a szövegből nem hiányzik sem a mozgalmi szempontoktól független személyes hangoltság, sem pedig a „józsefattilás” kilengések, amint erre ékesszóló bizonyítékkal szolgálnak az alábbi mondatok: „Mitse tesz, hogy fogadott gyermekekről forog a szó. Kétségtelen, hogy megfelelő módon válogatják jövődöbéli utódjaikat. Engem például nem fogadtak gyermeküknek. Sőt, ott kellett hagynom a szegedi egyetemet egy versem miatt, mert az egyik méltóságos ny. r. tanár ur kijelentette előttem, hogy aki ilyen verseket ír, abból amíg ő él, nem lehet középiskolai tanár. Mellesleg erről az egyetlen versről hét cikket olvastam és Ignótus idézte, irt róla a Neovojtinában: »Lelkemben dédelgetem, simogatom, dűnnöögöm és mormolgom [...] gyönyörűszép.« Stb.» – ld. 77–83. sor. Az a részlet, amellyel a polémia két főszereplőjének, Négyesy Lászlónak és Móricz Zsigmondnak a viszonyát képszerűen megjeleníti, barokkosan túlbonyolított: „Móricz természetesen fölibe kerekedik Négyesynek, aki azonban legalább formailag következetesebb, amikor őszbecsavarodott idealizmusát cirógatja. Mert Négyesynek akkora őszbecsavarodott idealizmusa van, mint amekkora szakállá Michelangelo Mózesének. És szarva van. Szarvával Móricz felé bököd. Móricz azonban a valóság tényin ül magosan, mint valami fának ágain. Csakhogy olyan elszáradt ágakon ül, amelyekben nem kering már a fa egészének éltető nedve és szépen lepottyán Négyesy szarvai közé.” – ld. 61–66. sor. Ez a szertelenül ironikus hangvétel nem volt megszokott az illegális vagy féllegális orgánumban. Sokkal inkább a Németh Andor által is kissé „jampecos”-nak minősített, frivol, provokatív hangot megengedő *A Toll* sajátja.

Műfaji jegyeit tekintve az írás közelebbről azoknak a JA-szövegeknek a sorába tartozik, amelyekben a költő nem művészi teljesítményt tesz mérlegre, hanem valamely, a sajtóban folyó vitában fejt ki álláspontját. Esetünkben kívülről, a pontosabban nem

definiált baloldali elkötelezettségű fiatal generáció képviselőjében nyilvánít véleményét abban a polémiában, amely Móricz Zsigmond és a hivatalos jobboldali szellem képviselői között zajlott le. Az írás fogalmazásmódja annyiban óvatos és körültekintő, hogy elkerüli a direkt radikális osztályharcos propagandát. Ilyen típusú szöveg közlését *A Toll* szerkesztősége aligha vállalta volna. A szemben álló felek között élesnek látszó ellentét relativizálásának útját választja. Kimutatja, hogy Móricz nem érzékeli a kapitalizmusnak a gazdasági világválság következtében hamarosan bekövetkező bukását, amely a magyar helyzetnek is gyökeresen új megoldását vonja maga után, és nemzeti sorsunk jobbra fordulását az adott rendszeren belüli megújulás sikerétől teszi függővé. Ez a megújulásra való hajlandóság ugyan előnyösen különbözteti meg őt a fennálló helyzet konzerválására törekvő ellenfeleitől, de ez nem változtat azon, hogy Móricz a lényegyet, az osztálytársadalom elfogadását tekintve ugyanazon a talajon áll, amelyen ádáz ellenfelei, Négyesy vagy Milotay.

Ez a jellemzés annyiban helytálló, hogy Móricz úgy bírálta – időnként rendkívül élesen és mélyre hatolóan – a hazai állapotokat, hogy nem hagyott kétséget afelől: bírálata nem vonja kétségbe a polgári társadalom létjogosultságát, hanem a „világrend” belső reformokkal történő megjavítására és továbbfejlesztésére tesz javaslatokat, amelyeket az „építő magyarság” új szellemiségének követelésében fog össze. JA szerint azonban „csődöt mond a világ rendje”, ezért Móricz reformtörekvéseit a rendszer hibáinak kijavítására üres és hasztalan ábrándoknak minősíti.

Sárközi Éva *Ahogy azt a nagy Móricz – Hegedűs, Négyesy és József Attila – elképzelte: Egy 1931-es vita és háttere* című tanulmányában beszámol arról, hogy 154. a vitához kapcsolódó cikket gyűjtött össze. Köztük van egy olvasói levél, mely Makai Ödön aláírásával jelent meg a *Vásárhelyi Friss Ujságban*. A levélre a helytörténész Szigeti János hívta fel a figyelmet, aki fölvetette, hogy „Makait cikkének megírásában József Attila inspirálhatta” – ld. Szigeti J 1977b, 136. p. Valachi Anna JA és Móricz kapcsolatával foglalkozó 2003-as tanulmánya nemcsak idézi e feltételezést, hanem továbbgondolja: „A metaforákban és ironikus fordulatokban gazdag, lendületes publicisztika stílusa kétségkívül arra vall, hogy a szöveget döntő mértékben József Attila írta, illetve stilizálta.” – ld. Valachi 2003, 39. p. Sárközi ezt a hipotézist nem tartja megalapozottnak: „kis esély van rá, hogy a feltételezés megállja a helyét. Eddig nem került elő adat arra vonatkozóan, hogy József Attila ebben az időben Vásárhelyen járt volna, vagy Makaival Pesten találkoztak. Ugyan levélben is elküldhették egymásnak a cikket, de ez oda-vissza több levelet jelent, s ilyen levél nem maradt fenn. Ha a költő, mint publicista felől vizsgáljuk a kérdést, figyelembe kell venni, hogy abban az időben is etikátlannak számított álnéven az ellenkezőjét írni annak, amit az újságíró a saját nevének publikált, hacsak nem stílusbravúrra törekedett, de ekkor vélhetőleg egy a saját stílusától való szignifikáns eltérés a cél. Az is csökkenti a szerzőség lehetőségét, hogy a Makai jegyzte cikk előbbi, mint a József Attila aláírásával megjelent. Ha az a véleménye, amit Makai írt, aláírta volna a saját nevét, és az utóbb megjelent lenne az álneves, hiszen mi oka lett volna előbb álnéven írni. A legfőbb indok pedig az, hogy József Attila akkori világképével is összeegyeztethetetlennek tűnik a Makai-levél.” – ld. Sárközi É 2017, 248. p.

Móricz Zsigmond és József Attila

Móriczcal mint prózaíróval a költő sokáig nem került személyes kapcsolatba, bár a húszas évek végén nyilvánvalóan osztozott a Bartha Miklós Társaság fiatal tagságával az író iránt táplált megkülönböztetett tiszteletben. Erre vall, hogy Móricz neve a Babits-pamfletben is pozitív kontextusban került említésre: „Baudelaire, Villon, Rodin és Shakespeare mellett (!) tüntette föl Móricz Zsigmond nevét, annak szemléltetésére, hogy a széptan híveinek felfogásával ellentétben az igazi művész a köznapi szemlélet számára rút témából is képes »tökéletes művet« alkotni.” – ld. Valachi 2003, 37. p. A harmincas években előfordult, hogy közös társaságban jelentek meg, de ezek a találkozások a jelek szerint egyikükben sem hagytak mély nyomokat. 1934 tavaszán azonban, a költő életének egy kivételesen nehéz periódusában, amikor fiatalabb nővére és sógora támogatására szorulva Hódmezővásárhelyen töltött több hónapot, a sógorát, Makai Ödönt meglátogató Móricz együtt ebédelt József Attilával, és itt került sor személyes megismerkedésükre.

Kapcsolatuk a *Szép Szó* megindulása után vált szorosabbá. Az 1936. júniusi, *Mai magyarok régi magyarokról* című tematikus összeállításban már Móricz is közreműködött, az *Erdély-trilógia* írójáról, Bethlen Gáborról írt tanulmányával szerepelt. A Leányfalun és Budapesten felváltva élő író 1936 őszén-telén hetente háromszor, délutánonként a Hadik Kávéházban adott randevút azoknak, akik a társaságát keresték – köztük József Attilának is. Ő telefonon arra kérte, hogy tervezett szerzői estjén beszélgessen vele a pódiumon. Ez nem teljesült ugyan, de személyes találkozásaiak fölkeltették az író érdeklődését a költő sorsa és költészete iránt. Cséve Anna tette közzé és elemezte azokat a feljegyzéseket, amelyeket az író a *Nagyon fáj* kötetről készített – ld. Cséve 2015, 379–409. p. A kései kapcsolatot a költő öngyilkossága tragikusan félbeszakította, de a JA-jelenség Móriczot olyan mélyen megragadta, hogy a *Szép Szó* 1938. januári emlékszámban megrendülten búcsúztatta a költőt, és 1938 februárjában egy ünnepi előadásában (illetve írásában) még egyszer visszatért a költői sors és teljesítmény tanulságaira.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

3. sor

Nyulik, ing és dagad az égig: JA itt Az *Ezeregyéjszaka* meséi egyikére, A *halász és a dzsinn történetére* utal, amelyben a szegény halász kiszabadítja a tengerből kifogott rézkor-sóból (József Attilánál: cserépedényből) a lezárt edényben raboskodó dzsinnt, aki szolgáló, de egyúttal ártani is tudó szellem. Szabadulása után a dzsinn halállal fenyegeti a halászt, aki úgy szabadul meg a veszedelemtől, hogy hitetlenkedést tettetve ráveszi, bújjon vissza a palackba, majd amikor ez megtörténik, ismét rázárja az edényt a szellemre.

14. sor

Móricz a „faji jelleg” oktanal követelése ellen tiltakozik: A vitát kiobbantó Hegedüs Lóránt egy előadásában kijelentette, hogy a faji jelleg hajszolása nem érték az irodalom szempontjából. Négyesy László ezen botránkozott meg, és rátámadt Hegedüsre.

Móricz első cikkében, amelynek a „faji jelleg” kifejezés szerepel a címében is, Négyesyvel szemben a megtámadott védelmére kelt. – ld. Móricz Zs 1931a.

17. sor

Móriczot persze megtámadták a „régiek”: JA „régiek”-en azokat az írástudókat érti, akik a modern gondolkodást és a *Nyugatot* megalakulása óta támadták. Itt elsősorban Négyesy Lászlóra és Milotay Istvánra vonatkozik.

24–31. sor

„A mai magyar nép, tehát a törpebirtokosok és még az alatta levő réteg is a nemi szerelem kérdésében annyira józan és elszánt, hogy félelem és irtózat látni, mit csinál. Valósággal halálra ítéli a fajt, ha fajnak s a nemzetet, ha nemzetnek nevezzük a magyarság összességét.” [...] „Itt van a szörnyű hasadás az intelligencia és a nép közt.” [...] „Oly idegenül él az intelligencia abban a városban a néppel szemben, mintha az indiai gyarmatokon élnék.” [...] „Az intelligencia pedig csak akkor válik a nemzet élő tagjává, ha felveszi a harcot a nemzeti szellem ujjíteremtéséért.” **„Programm tehát csak egy lehet: építő magyarság!”:** Idézetek Móricz Zsigmond *A magyar lélek válsága és a nemzeti irodalom kötelessége* című, a *Nyugaton* megjelent írásából – ld. Móricz Zs 1931b.

40–41. sor

Móricz Róma prétóriánus csapatát összevzeti Athén tanuló ifjaival: A praetorianusok a hadvezér testőrségét képező válogatott legénység tagjai, a vezér közvetlen környezetéhez tartozó személyek. A Római Birodalom idején fontos tanulmányi központ szerepét betöltő Athén tanulóifjúsága és a birodalom vezetéséhez kapcsolódó katonai elitalakulatokhoz tartozó fiatalok ellentétével JA arra kíván rávilágítani, hogy a magyar elitképzés nem az oktatás színvonalának általános, mindenki számára esélyegyenlőséget kínáló emelését, hanem egy új, rendszerhű uralkodó elit kinevelését tűzte ki célul. – Érdekes, hogy e szó a *Fiatalságunk és a népművészet* című, 1932 januárjában megjelent JA-írásban is szerepel: „Ez a fiatal értelmiség, amely nemrégén még az ellenforradalom élcsapatának számított, az ellenforradalom osztozkodásakor üres kézzel magára maradt. A magára hagyott prétóriánus csapat megtalálta magára hagyott vezérét is, Szabó Dezsőt.”

45–46. sor

az orosz búzáért – „dumping” és „rabszolgamunka”, tehát „silány” minőség! – 1.75 schillinggel többet adnak Bécsben mint a magyarért, az egyik reggeli lap közlése szerint: A mezőgazdasági, azon belül a gabonaértékesítési válságért a hivatalos magyar sajtó az olcsó szovjet mezőgazdasági gabonaexportot tette felelőssé, amely kiszorítja a minőségi és ezért költségesebben megtermelt magyar búzát. – Érdekes, hogy Hatvany Lajosnak József Attilához címzett, 1931 elejére keltezett levelében a mecénás ezzel az érveléssel indokolja a költőnek juttatott pénztámogatásának beszüntetését: „jeles orosz elvtársaid kitűnő búza-dumpingje olyan helyzetbe hoz, melyben hajdani maecenási allurejaimet le muszáj szoknom.” – ld. JAL 2006, 367. p.

47. sor

Móricz azonban nem olvas ujságot: JA kijelentése Móricz alábbi mondataira reagál: „Cikkemre egy hét alatt három választ láttam. Lehet, hogy több is volt, de én nem

vagyok ujságolvasó ember. Hozzám nyolc-tíz napilap jár, de én az íróasztalomra heteken át be sem engedem tétetni a napilapokat, mert rettenetesen szenvedek általuk s megakadályoz a napilap tartalma az írói munkában.” – ld. Móricz Zs 1931b.

50. sor

a Collegium Hungaricumokat kifogásolja: A magyar tudományos utánpótlás biztosítása érdekében, a külföldi posztgraduális képzés elősegítésére 1924-ben Bécsben és Berlinben, majd 1928-ban Rómában Collegium Hungaricumok alapítására került sor, amelyek számos tudományterületről fogadtak ösztöndíjasokat. A Collegiumokban emellett felolvasóesteket, kiállításokat, filmvetítéseket, tudományos előadásokat is szerveztek a magyar kultúra értékeinek külföldi népszerűsítésére. – Móricz vitacikkében részletesen beszámol a berlini Collegium Hungaricumban tett látogatása során szerzett negatív tapasztalatairól, s megfogalmazza fenntartásait a magyar külföldi elitképzésnek ezzel a formájával szemben.

52. sor

„csak akkor válik a nemzet élő tagjává”: ld. Móricz Zs 1931b.

62–64. sor

Mert Négyesynek akkora őszbecsavarodott idealizmusa van, mint amekkora szakálla Michelangelo Mózesének. És szarva van: JA Michelangelo Buonarroti Mózes-szobrára utal, amely II. Gyula pápa síremlékének főalakja (a római San Pietro in Vincoli-templomban található). A szobrász Mózeset nagy szakállal és homlokán szarvakkal ábrázolja, ami egy bibliai hely félrefordításának következtében kialakult ikonográfiai sajátosság.

67–68. sor

azok a dolgok, amelyekre ő hivatkozik – tanügyi kongresszus, Collegium Hungaricum: Négyesy László *Szellemi életünk torzképe*. Válasz Móricz Zsigmondnak című írásában felsorolja a tanügyi kormányzatnak azokat az eredményeit, melyeket véleménye szerint vitapartnere figyelmen kívül hagy: „Mintha nem állítottak volna föl Collégium Hungaricumokat a külföldi nagy központokban, hogy a fiatal nemzedék a helyszínen megismerhesse az idegen kultúrát s mintha nem szolgálná ezt a célt egy sereg ösztöndíj is. [...] 1928-ban mintegy ötezernyi tag részvételével megtartotta a III. egyetemes tanügyi kongresszust [...] amelynek húsz szakosztályában a legújabb eszmék szóbakerültek, Czettler Jenő, Purebl Győző, Ilosvay Lajos és más kiváló emberek elnöklésével. A kongresszus szellemi szervezője eredetileg Kornis Gyula volt, aki a munka oroszlánrészét elvégezte, s mikor ő államtitkár lett, a tanügyi világ bizalmából én lettem az előkészítés befejezője és a kongresszus elnöke.” – ld. Négyesy 1931b.

70–71. sor

„nem élhet egy nemzetnek a gyermeke másképp, csak nemzetének külső jellegzettségével”: Móricz első, *Az irodalom és a „faji jelleg”* című vitacikkében szereplő kijelentés – ld. Móricz Zs 1931a, 285–287. p.

71–72. sor

Mért kell ezt hát „a Négyesy Lászlóknak főpapi ornátusban prédikálniok?”: ld. Móricz Zs 1931, 285–287. p. – Négyesy László (1861–1933) irodalomtörténész, esztéta,

stilisztza, a Magyar Tudományos Akadémia rendes, majd tiszteletbeli tagja. Fő kutatási területe a romantika előtti, újkori klasszikus magyar líra alakulásának verstani és esztétikai vizsgálata volt. Két évtizeden keresztül, 1911-től 1932-ig volt előbb a magyar irodalomtörténet, majd az esztétika tanszékvezető tanára a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemnek.

78–79. sor

Engem például nem fogadtak gyermeküknek: A mondat lehet az utána következő szemrehányás bevezetése, és ennyiben a szegedi bölcsészkaron a költőnek a tanári pályától történt eltanácsolására vonatkozik. De értelmezhető személyesebb panaszként is, ebben az esetben arra utal a költő, hogy udvarlása Vágó Mártának kudarccal végződött, a Vágó család nem fogadta be őt. Ahogy *Végül* című versének 1931-es változatában megfogalmazta: „Egy jó módú leányt szerettem, / osztálya elragadta tőlem.”

79–81. sor

Sőt, ott kellett hagynom a szegedi egyetemet egy versem miatt, mert az egyik méltóságos ny. r. tanár ur kijelentette előttem, hogy aki ilyen verseket ír, abból amíg ő él, nem lehet középiskolai tanár: Utalás a *Tiszta szívvel* című vers megjelenése után Horger Antallal, a szegedi egyetem dékánjával történt összeütközésére. A megfogalmazás meglepően közeli az 1937-ben írt *Curriculum vitae*-hez.

81–83. sor

Mellesleg erről az egyetlen versről hét cikket olvastam és Ignotus idézte, irt róla a Neovojtinában: „Lelkemben dédelgetem, simogatom, dűnnyögöm és mormolgotom... gyönyörűszép.”: Mint a szegedi egyetem dékánjával történt összeütközést panaszló mondatok, ez a részlet is nagymértékben egybeesik a *Curriculum vitae* megfelelő helyével.

86–87. sor

„Az pedig, amit nemzetinek mondunk, az magától értetődően benne lesz mindig az irodalomban.”: Móricz első vitacikkének záró mondata – ld. Móricz Zs 1931a.

89–91. sor

„Nem egy üres és sivár messianizmusra van itt szükség, [...] hanem életre és igazságra. S munkára. Okos, emberséges és céltudatos munkára.”: ld. Móricz Zs 1931a.

106–107. sor

Milotay és Móricz soha sem találkozhatnak, – csodálom, hogy tegeznek egymást: Milotay István (1883–1963) 1913-tól az *Új Nemzedék* szerkesztője. Támogatta a numerus clausust, a húszas években szélsőjobbról bírálta a Bethlen-rendszert. Bangha Bélával való nézeteltérése miatt új lapot alapított *Magyarság* címmel. Később Imrédy Béla körének vezéralakja, politikai nézeteinek népszerűsítője, ennek érdekében 1934 augusztusában elindította az *Új Magyarság* című lapot. Belépett a Nemzeti Egység Pártjába. Egészen 1944 végéig képviselő maradt. Tisztségét a nyilas puccs után is megtartotta, bár nem publikált többé. Németországba, majd onnan 1947-ben Brazíliába emigrált. 1956-tól haláláig egy svájci protestáns otthonban élt. – *Az emberség és az okosság* című, Móricznak címzett, epés gúnnnyal fogalmazott nyílt levelében

több ízben „Kedves barátom”-nak szólítja az író, és hozzá fordulva a Te és a Neked névszokat használja (ld. Milotay 1931a). Móricz mindössze négy évvel volt nála idősebb, a sajtókörökből nyilván régóta személyesen ismerték egymást, tehát a tegező megszólítás köztük természetes volt.

108–109. sor

akár össze is ölelkezhetnek, Négyesyt sem kivéve, mint három grácia: Groteszk kép, amely a három, ekkorra koros férfit természetellenes kompozícióba kényszeríti. A gráciák a görög–római mitológiában a báj, a kellem, a jóság, a kreativitás, a termékenység istennői, akik a természet harmóniáját testesítik meg. A képzőművészetben egymást átölelő meztelen vagy könnyű fátylakba öltözött táncoló fiatal nőalakokként ábrázolták őket.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- NÉMETH Andor *Emlékiratai*. Kézirat. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár Analekta V. 5086, 520. p.
- HORVÁTH Márton, *A munkásosztály költője*, TÁRSADALMI SZEMLE, 1955. 4. sz. (április), 131–152. p. (138. p.)
- SZABOLCSI Miklós, *Jegyzetek és dokumentumok*. In: JAÖM3 1958, 328–344. p.
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 124–126. p.
- VALACHI Anna, „Elejtem képzelt fegyverem” : Móricz Zsigmond és József Attila, FORRÁS, 2003. 12. sz. (december), 37–49. p.
- VALACHI Anna, „Irgalom, édesanyám...” : A lélekelemző József Attila nyomában, Budapest, Háttér, 2005, 222–246. p.
- N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008, (Nemzeti Klasszikusok), 210. p.
- TVERDOTA György, „születtem, elvegyültem és kiváltam” : A József Attila-életrajz időszerűsége, BUKSZ, 2012. 1. sz. (tavasz), 37–42. p.
- CSÉVE Anna, *Írásrétegek és szerzői szándékok : Móricz Zsigmond József Attiláról*, LITERATURA, 2015. 4. sz., 397–409. p.
- VERES András, *Egy húron pendült-e József Attila és Móricz Zsigmond?*, LITERATURA, 2015. 4. sz., 410–420. p.
- TVERDOTA György, „József Attila emlékeztet magamra”, LITERATURA, 2015. 4. sz., 421–436. p.
- SÁRKÓZI Éva, *Ahogy azt a nagy Móricz – Hegedüs, Négyesy és József Attila – elképzei : Egy 1931-es vita és háttere*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 2017. 2. sz., 236–254. p.

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

A vitacikk a költő pályájának abban a szakaszában keletkezett, amikor – nem sokkal az illegális kommunista mozgalomba történt bekapcsolódását követően – a tőle telhető legnagyobb buzgalommal igyekezett azonosulni a párt hivatalos álláspontjával, és a for-

radalmi marxizmus elméletét a lehető legnagyobb merevséggel magáévá tenni. A vitacikk megjelentetése, ahogy erre Valachi Anna is felhívja a figyelmet (ld. Valachi 2003, 226. p.), nagyjából egybeesik a *Döntsé a tőkét, ne siránkozz* kötet megjelentetésével. A cikk hangvételét befolyásolhatta az az ingerültség is, amit Móriczsal, a *Nyugat* társz szerkesztőjével szemben érzett pártfogója, Ignotus nevének a lap címdaláról történt levétele és a lapban előző kötetéről megjelent negatív Németh László-kritika miatt. A vitacikk írásmódja illeszkedik A *Toll* igényes bulvár-stílusához is.

A vitapozíció merevségéből három lényegi korlátozás származott, amelyek Móricz koncepciójával szemben tetemes hátrányt jelentettek, és amihez képest a költő későbbi gondolkodásmódja előnyösen megváltozott. Móricz írásaiban (kissé egyoldalúan, a politikai-ideológiai különbségeket kissé elmosva) előtérbe kerülnek azok a generációs különbségek, amelyek a hagyományos, nacionalista szellemben nevelkedett idősebb nemzedékeket az „újarcú magyarokkal”, a realitásokkal számoló fiatalabb nemzedékekkel szembeállították. Móricz világosan exponálta azokat az eltéréseket, amelyek a demokratikusabb berendezkedésű szomszédos országokban élő magyar kisebbség mozgásterét sokkal tágabban jelölték ki, a kisebbségi lét minden sérelmével együtt, mint ami a Horthy-rendszer korlátozottabb és torzultabb nyilvánosságában megengedett volt. Móricz nagy hangsúllyal elemezte az értelmiségi léttel, szereppel kapcsolatos lehetőségeket.

JA elhanyagolja a nemzedéki különbségekben rejlő gondolkodásbeli, mentalitásbeli új fejlemények számbavételét, nem számol azzal a demokráciadeficittel, amely a korabeli Magyarországot fájdalmasan megkülönböztette a szomszéd országok korszerűbb politikai berendezkedésétől, s végül nem tudatosítja az értelmiségi szereppel kapcsolatban felmerült problémákat sem. Tehát Móricz írásai problémaérzékenyebbek, mint JA vitacikke. A költő a marxi osztályelmélet híveként, a világválság következtében a baloldali munkásmozgalmi körökben kialakult utópisztikus forradalomvárás bűvöletében követte a rendszerkritika leegyszerűsítő logikáját.

„A cikknek egykorú visszhangja nem volt” – állapította meg Szabolcsi Miklós (ld. JAÖM3 1958, 343. p.), s korabeli recepciója azóta sem bukkant fel. Móricz Zsigmond nem válaszolt rá, a költőről írt emlékezéseiben sem említi az esetet. Vagy nem tudott róla, vagy ügyet sem vetett rá. A polémiával az utókor sokáig nem foglalkozott (Németh Andor idézett, kéziratban maradt emlékezését kivéve). Az első érdemi reakciója Horváth Márton 1955-ös hivatkozása. Horváth a népi demokrácia egyik fő szellemi öröksége, JA hagyatéka és a hasonlóképp megbecsült kritikai realista hagyomány jelentős képviselőjeként számon tartott Móricz ideológiai összehangolását tekintette feladatának, s a polémiában inkább József Attilának adott igazat: a *Ki a faluba* röpirat után, úgymond, „Már egy esztendő múlva József Attila a szenvedélyesen szeretett és becsült Móricz Zsigmondot bírálja, aki a magyar egyke és egyse pusztításain elborzadva, utópista eszmékkel fordul a magyar értelmiséghez. [...] Ilyen kíméletlen élességgel bírálta Móricz Zsigmond tévedéseit is, ha alapvető elvi kérdésekről volt szó, annak ellenére, hogy Móriczot tartotta legtöbbre kortársai közül.” – ld. Horváth M 1955, 138. p.

Az 1958-ban megjelent kritikai kiadás tárgyi jegyzetében Szabolcsi Miklós – még mindig az ideológiai egyeztetés szándékával – Móricz írást sokkal megértőbben bírálja

JA túlzott élességű kritikáját: „Horváth Márton véleményével szemben azonban úgy látjuk, hogy JA ha nem is tévedett a Móricz álláspontja elemzésében, nem ismerte fel azt, hogy – minden illúziójával és tévedésével együtt – Móricz Zsigmond a baloldalhoz állt közel s a Négyesyék elleni harcában támogatni kellett volna. JA tévedése egyébként közös az egész kommunista és polgári baloldali irodalmi közvéleménnyel; a 30-as évek elején Móriczot az egész baloldal erősen bírálta. A jobboldal fokozott hajszája a nagy író ellen nyilván meggyőzte JA-t is tévedéséről.” – ld. JAÖM₃ 1958, 343–344. p. Szabolcsi Miklós *Kész a leltár* című monográfiájában rekonstruálja a harmincas évek elején Móricz megnyilatkozásai körül kirobbant vitát, s lényegében változatlanul megismétli az 1958-as kritikái kiadás tárgyi jegyzetében megfogalmazott értékelését – ld. Szabolcsi M 1998, 124–126. p.

Az első alapos, árnyalt, részletesen kidolgozott kettős portrét JA és Móricz Zsigmond kapcsolatáról Valachi Anna készítette. Sorra veszi a költő korábbi, szórványos, de alkalomadtán hangsúlyos és magasra értékelő megjegyzéseit az idősebb íróról, részletesen kitér *A Toll*-ban megjelent vitacikkre is. A Makai Ödön aláírásával a *Vásárhelyi Friss Újság*-ban 1931. március 21-én Móricz Zsigmond védelmében megjelenő nyílt levélről azt feltételezi, hogy névtelen társszerzőként a cikk megírásában Makai sógora, JA is részt vett. A feltevés érdekes, és ha hitelt adnánk neki, eggyel gyarapítanunk kellene a költő társszerzős szövegeinek számát – ld. Valachi 2003, 226–231. p. A költőnek az illegális kommunista mozgalom melletti 1931. eleji töretlen, kételymentes elkötelezettségét ismerve azonban nehezen feltételelezhető, hogy a Móriczot támadó cikkével egyidejűleg „játékosan” egy másik szövegben védelmébe vette volna az író. Valachi Anna joggal állapítja meg, hogy a költő vitacikke jól illeszkedik *A Toll* szerkesztőségének Móriczcal kapcsolatos álláspontjához és a lap hangneméhez.

N. Horváth Béla a vitáról nyújtott rövid összefoglalásában óv attól a feltételezéstől, hogy „a költőt ismét beugratták volna, hogy *A Toll* köre inspirálta volna a támadását” – ld. N. Horváth 2008, 210. p. Hasonlóképp foglalt állást e kérdésben Veres András is, aki vitatja Valachinak azt az állítását is, hogy JA korábban annyira felnézett volna Móriczra. Nem kétséges, hogy sokra tartotta, de nem annyira a művészi, mint inkább a valóságábrázoló kvalitása miatt értékelte. Az igazi formaművészt Kosztolányiban látta, nem Móriczban. Véleményének akkor jelentőséget adott, hogy a kortársak Móricz bűvöletében éltek – ld. Veres A 2015, 416–417. p. Sárközi Éva a Hegedüs-előadás keltette vitasorozat történetét áttekintő, és középpontba a Móricz körüli polémiákat állító tanulmányában számos részletkérdésben fontos korrekciós javaslatokat tesz, amelyek érintik JA szerepét is – ld. Sárközi É 2017.

[Tanulmányunk három]

Tanulmányunk¹ három részre oszlik.

Mindenekelőtt tisztába kell jönnünk legalább hozzávetőlegesen² azokkal a kifejezésekkel, amelyek munkánkban végigkísérnek. Hozzávetőlegesen,³ mert hiszen tanulmányunk maga ismeretszerzés,⁴ márpedig az ismeretszerzés⁵ újabb fogalmak szerzése és ezzel együtt régibb fogalmaink tisztázása. Különösen szükséges ez, ha belátjuk, hogy ugyanazon kifejezésen más

értenek a polgári tudósok és más a marxista kutatók,⁶ legfőképpen a közgazdaságtanban. Másodszor:⁷ meg kell állapítanunk tanulmányunk tervét. Itt két szempont a fontos: az, hogy először a leginkább alapvető ismeretekre tegyünk szert és az, hogy ismeretkörünk bővülésénél meglegyen a folytonosság.

Tanulmányunk harmadik részét⁸ tanulmányunk tulajdonképpeni tárgya teszi, nevezetesen a kapitalizmus marxi közgazdaságtana⁹ különöstelektől a kapitalizmus imperialista¹⁰ periódusára.

Fogalmi tájékoztató.

*Emberiség és társadalom.*¹¹ Emberiségen egyfelől az¹² emberek összességét értjük, másfelől pedig mindama tulajdonságok összességét, amelyek az embereket más dolgoktól, pl. állatoktól, növényektől, ásványoktól stb. megkülönböztetik.¹³ Ha emberiségről¹⁴ beszélünk, akkor csak az elevenek egyik legmagasabbrendű csoportjáról szólnunk, anélkül hogy ennek a csoportnak a belső viszonyait figyelembe vennők. Az emberiség fogalma tehát az egyes embereken föllelhető tulajdonságok általánosított¹⁵ szembeállítására más dolgok, pl. állatfajok egyes tagjain föllelhető tulajdonságokkal. Azonban ha az emberiség egyes tagjainak és minden egyes tagjának egymással való belső viszonyát tekintjük és így vizsgáljuk az emberiséget, akkor már társadalomról kell szólnunk. Miben áll az emberiség tagjainak egymással való belső viszonya?

Az elevenek minden fajtája küzd az életéért és így, amennyiben érdekeik összeütköznek, harcban állanak egymással. A farkas harcban áll a nyullal. És mi a harc? Munka. A nyul, amikor elvágtat, munkát végez. A farkas, amikor óvatosan az akol körül settenkedik, vagy

¹ [előbb:]_g [cím:] *Fogalmi tájékoztató*. [majd:]_c [cím törlése]

² [előbb:]_g [elütés:] <hozzávw> [majd: ld. főszöveg]_g

³ [előbb:]_g Hozzávetőlegesen, ismétlem, [majd: ld. főszöveg]_c

⁴ [előbb:]_g tanulmányunk ismeretszerzés, [majd:]_c tanulmányunk maga az ismeretszerzés, [majd: ld. főszöveg]_c

⁵ [előbb:]_g [elütés:] <ismee> [majd: ld. főszöveg]_g

⁶ [előbb:]_g kutatók. [majd: ld. főszöveg]_g

⁷ [előbb:]_g [elütés:] <Másodszro> [majd: ld. főszöveg]_g

⁸ [előbb:]_g része [majd: ld. főszöveg]_g

⁹ [előbb:]_g nevezetesen a marxizmus. [majd:]_g nevezetesen a marxizmus közgazdaságtana [majd:]_g nevezetesen a marxizmus [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁰ a [elütés:] kaitalizmus imerialista [ld. főszöveg]_{szkj}

¹¹ [előbb:]_g *Emberiség és társadalom*. [majd: ld. főszöveg]_c

¹² [előbb:]_g Emberiségen a [majd: ld. főszöveg]_g

¹³ [előbb:]_g [elütés:] <megkülööm> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁴ [előbb:]_g [elütés:] <emberisé> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁵ [előbb:]_g föllelhető általánosított [majd:]_g [elütés:] <tulja> [majd: ld. főszöveg]_g

amikor szét tépi a bárányt, vagy amikor báránnyal a szájában, vagy anélkül menekül üldözői elől, munkát¹⁶ végez. Így az emberiség is, amikor harcol a baktériumok ellen, a hideg ellen, stb.¹⁷ munkát végez.¹⁸

Az emberiségnek a természettel folytatott harca azonban sokkal¹⁹ nagyobb foku, sokkal több irányba hatoló és sokkal szövevényesebb, mint az állatok nagyobb részéé. Így az emberiség munkája is sokkal szövevényesebb. Pl. a baktériumok elleni harcában szüksége van mikroszkópra. A mikroszkóphoz üveg²⁰ szükséges, tehát szükség van üveggyárra. Az üveggyárhoz gépek szükségesek, tehát szükség van gépgyárakra. És így tovább, – a gépekhez fém szükséges, a fémét ércből kell kiolvasztani, az ércet bányászni kell, a bányászoknak³⁵ szükségük van eledelre, az eledel előállításához²¹ szükség van mezőgazdaságra, de ruha is kell és lakás kell, azaz a mikroszkóp előállításához az iparágak beláthatatlan sorozatára van szükség. Mindezeket a mikroszkóp előállításához szükséges teendőket nem hogy egy ember, hanem az embereknek egy csoportja sem végezheti, ahhoz szükség van az egész emberiség munkájára. Mármint az emberiség²² egyes tagjai más és más módon vesznek részt ebben a tevékenységben. Aszerint, hogy milyen szerepük van,²³ viszonyban állanak egymással. Ezek a viszonyok az emberiség²⁴ minden egyes tagjára vonatkoznak valamilyen formában. És minthogy így minden egyes ember társa az összes többi embereknek, az emberiséget belső tevékenysége szempontjából társadalomnak nevezzük. A társadalom tehát munkaviszonyokat alkotó emberiség.⁴⁵

/Osztályok és osztályharc./²⁵

A társadalom tagjai, aszerint, hogy a társadalom tevékenységében milyen szerepük van, osztályokat alkotnak. Az osztályok tulajdonképpen tartalma az osztály tagjainak érdekközössége. Így pl. a munkásosztály tagjainak érdekközössége abban áll,²⁶ hogy minden munkás több bért akar és kevesebb munkaidőt. A munkásosztállyal²⁷ szemben áll a tőkés⁵⁰ polgári osztály, amelynek érdekközössége, hogy a munkásokat minél hosszabb ideig minél kevesebb bérért dolgoztassák. Ilyen módon az osztályok között állandó érdekellentét, u.n. osztályellentét van, amelynek megnyilatkozási formája az osztályharc. Az osztályharc a termelt javak termelési²⁸ módja és elosztása körül folyik. Az osztályharc állandó. Az osztályharc napról-napra mennyiségi változásokat eredményez, vagyis olyan változásokat,⁵⁵ amelyek a főnálló társadalmi rendet alapjaiban nem érintik. Ilyen mennyiségi változás pl.

¹⁶ [előbb:]_g settenkedik, <munk> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁷ [előbb:]_g a [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁸ [előbb:]_g végez <é> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁹ [előbb:]_g emberiségnek azonban a [elütés:] természettel folytatott harca sokkal [majd:]_c emberiségnek a [elütés:] természettel folytatott harca azonban sokkal [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁰ [előbb:]_g A mikroszkóp üveg [majd: ld. főszöveg]_g

²¹ [előbb:]_g eledel nagyrészének előállításához [majd: ld. főszöveg]_g

²² [előbb:]_g [elütés:] <embersig> [majd: ld. főszöveg]_g

²³ [előbb:]_g milyen munkát végeznek, [majd: ld. főszöveg]_c

²⁴ [előbb:]_g [elütés:] <embersi> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁵ [előbb:]_g *Osztályok és osztályharc.* [majd: ld. főszöveg]_c

²⁶ [előbb:]_g [elütés:] <áa> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁷ [előbb:]_g munkásosztály [majd: ld. főszöveg]_g

²⁸ [előbb:]_g [elütés:] <termelés> [majd: ld. főszöveg]_g

amikor a füszereseknek sikerül kivivniok a vasárnapi munkaszünetet. Vagy ha a pincéreknek sikerül elérniök a borra való eltörlését²⁹ és a százalékos részesedést, vagy ha a gyárosoknak sikerül az órabért néhány százalékkal csökkenteni. Az osztályharc időnként kiélesedik és
 60 ilyenkor minőségi változást³⁰ eredményez: ekkor társadalmi forradalomról beszélünk.³¹ A társadalmi forradalom mindig az uralkodó osztály megbuktatását jelenti és egyben a megváltoztatását annak a társadalmi termelési rendnek, amely a megbuktatott uralkodó osztály érdekeinek megfelelő rend volt. Minden osztálytársadalom társadalmi forradalomhoz³² vezet, mert az osztályharc folyamán az osztályellentétek mindinkább
 65 kiélesednek. Az osztályharc pedig kikerülhetetlen, mert az osztályharcot maga az uralkodó osztály kényszeríti ki, maga az uralkodó osztály vezeti az elnyomott osztályok ellen. Az elnyomott osztályok győzelméhez föltétlenül szükséges, hogy tagjainak legalább egy része osztálytudatos legyen.

Szocializmus. A³³ szocializmus szó gyökere a latin *socius* szó, amely társat jelent. Innen
 70 az elnevezés, – magyarul társelvűségnek,³⁴ vagy helyesebben társadalomelvűségnek mondhatjuk. Az az elv, amely eltérő és különböző alapokból kiindulva követelményként állítja fel, hogy úgy a termelés, mint az elosztás a társadalom összességének érdekei szerint történjék. Ez³⁵ az elv, így amint látjuk, nagyon általános és kezdetben nem is volt jó másra, minthogy a munkásoknak ilyen irányu mozgalmát jelölje. A szocializmus fogalma azonban
 75 Marx elméleti és gyakorlati munkássága nyomán határozott és tudományos tartalmat nyert. Ma elsősorban azt a tant értjük alatta, amely a munkásság,³⁶ a proletáriátus történelmi szerepének³⁷ a felismerése úgy a termelésben, mint a gazdasági és politikai államéletben, amellyel tehát a proletáriátus sikeresen vívhatja meg osztályharcát. Részben tehát tudomány a szocializmus, részben pedig a proletáriátus osztályharcos mozgalma a kapitalizmus
 80 megbuktatására. Röviden úgy mondhatjuk, hogy a szocializmus,³⁸ a marxi szocializmus, az egész proletáriátus tudományos és kritikai öntudata.³⁹ És cél is a szocializmus. Nemcsak elméleti fegyver⁴⁰ és nemcsak a burzsoá kizsákmányolás alatt nyögő proletáriátus mozgalma, hanem egyben az a cél is, amely felé az osztályharcos dolgozók törekednek és az a vég, amely felé a tőkés kizsákmányoláson alapuló társadalmat a saját belső ellentétei hajtják. Jelenti tehát
 85 a szocializmus a dolgozóknak kizsákmányolástól mentes, osztálytalan társadalmi rendjét,⁴¹ amely csak a termelési eszközöknek köztulajdonba való vételén alapulhat és jelenti ehhez a társadalmi rendhez való átmenetet. Hogyan lehetséges, hogy ennyi mindent jelent a

²⁹ [előbb:]_g <eltört> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁰ [előbb:]_g [elütés:] <válz> [majd: ld. főszöveg]_g

³¹ [előbb:]_g [elütés:] <bezs> [majd: ld. főszöveg]_g

³² [előbb:]_g <forradalomb> [majd: ld. főszöveg]_g

³³ [előbb:]_g S [majd: ld. főszöveg]_g

³⁴ [előbb:]_g elnevezés, – magyar társelv [majd: ld. főszöveg]_g

³⁵ [előbb:]_g A [majd: ld. főszöveg]_g

³⁶ [előbb:]_g munkásságnak, [majd: ld. főszöveg]_g

³⁷ [elütés:] szerepenének [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁸ [előbb:]_g [elütés:] <szica> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁹ [előbb:]_g tudományos öntudata. [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁰ [előbb:]_g [elütés:] <fegy> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴¹ [előbb:]_g [elütés:] <rendjá> [majd: ld. főszöveg]_g

szocializmus? Ugy, hogy az elméletet nem választja el a gyakorlattól. A marxi szocializmus gyakorlaton alapuló elmélet és elméleten alapuló gyakorlat. Így tehát megvannak a maga történelmi szakaszai, amelyek mindig különös tartalmat adnak neki. Nem játszik örökkévaló eszmékkel, amilyenek nincsenek is, mint a polgári elmélkedők, hanem a történelemből vont elvet mindig a történelem menetéhez méri.

Társadalmi termelési rend. Mi a társadalmi rend? Miről ismerünk rá valamilyen társadalmi rendre? Említettem, hogy a társadalom munkaviszonyokat alkotó emberiség. Valamilyen társadalmi rendre tehát a munkaviszonyairól ismerünk rá. A munka termel, eszközökkel termel. A munkaviszonyok tehát a termelő eszközöktől függenek. De nemcsak a termelő eszközök fejlettségétől, hanem a termelő eszközöknek a szerepétől is. Attól, hogy milyen kézben vannak a termelő eszközök,⁴² – magánosok kezében-e, hatalmi csoportok kezében-e, avagy a köz kezében. Vagyis hogy a termelőeszközök magántulajdonban⁴³ vannak-e, avagy társadalmi, tehát köztulajdonban? Egész pontosan: a dolgozók tulajdonában-e? És ráismerünk a társadalmi rendre arról, hogy kik termelnek? Pl. törzsközösség tagjai, rabszolgák, jobbágyok, avagy bérmunkások? Hogy mit termelnek? Használati értéket-e, avagy csereértéket?⁴⁴ Tehát használati tárgyat, vagy árut? Hogy miért termelnek? Szükségletek kielégítése miatt-e, avagy haszonért? Hogy milyen módon termelnek? Egyénileg,⁴⁵ vagy társadalmilag? Egy egyén állítja-e⁴⁶ elő a tárgyat, avagy több? Egy ember hozza-e⁴⁷ létre a termelő eszközt, vagy több? És arról, hogy milyen az elosztás módja: Egyéni-e vagy társadalmi? Egyesek érdekei szerint történik-e a termelt javak eloszlása, avagy az összesség érdekeinek figyelembe vételével?

Ezek a kérdések természetesen mind összefüggenek és ha egymástól elszakítva alkalmazzuk őket, úgy könnyen téves következtetést vonhatunk.

A történelem eddigi folyamán a kérdéseknek megfelelően különböző társadalmi termelési rendekre akadunk. Megkülönböztetjük a törzsközösségi, a rabszolga, a hűbéri és a tőkés társadalmat, valamint a kialakuló szocialista társadalmat. Természetesen⁴⁸ mindeme társadalmi termelési rendeknek is megvannak a maguk történelmi fejlődési szakaszai, amelyeket figyelembe⁴⁹ kell vennünk, különösen a kapitalizmusra vonatkozólag. Így pl. ma a kapitalizmus imperialista periódusában élünk és ehhez képest adódik a proletáriátus mai osztályharcos szerepe és feladata.

Állam. Az az osztály az uralkodóosztály, amelynek tulajdonában⁵⁰ és birtokában vannak a termelőeszközök. Azonban ezt a birtokot és tulajdont⁵¹ valamiképpen biztosítani kell a maga számára. Nem szélednének-e szét a rabszolgák, ha nem volna valamilyen tényleges hatalom,

⁴² [előbb:]_g hogy kinek, melyik osztálynak a kezében vannak a termel [majd: ld. főszöveg]_g

⁴³ [előbb:]_g [elütés:] <magántulja> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁴ [előbb:]_g termelnek? Árut-e, [elütés:] <avgy használta> értéket? [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁵ [előbb:]_g termelnek. Egyénileg, [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁶ [elütés:] állítja-e [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴⁷ [elütés:] hozza-a [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴⁸ [előbb:]_g társadalmat természetesen [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁹ [elütés:] figyelembe [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵⁰ [előbb:]_g [elütés:] <tulj> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵¹ [előbb:]_g [elütés:] <tulja> [majd: ld. főszöveg]_g

amelynek a megtorlásától,⁵² tehát kilátásba helyezett terrorától nem kellene félnie? Adott volna-e dézsmát és szolgáltatott volna-e robotot a jobbágy, ha nem volt volna valamilyen fegyveres hatalom, amely terrorával nem kényszerítette⁵³ volna rá? A⁵⁴ rabszolgáknak magántulajdon,⁵⁵ tehát rabszolga mivoltáért az állam felelt. A jobbágyok robotját és
 125 röghözkötöttségét⁵⁶ is az állam biztosította. Így az állam létrejötté⁵⁷ a magántulajdon kifejlődésével, az osztályviszonyok kialakulásával függ⁵⁸ össze. Az állam célja,⁵⁹ hogy az uralkodóosztály részére⁶⁰ a termelési eszközöknek lehetőleg zavartalan birtoklását biztosítsa. Az állam ezért megfelelő fizikai és szellemi erőszak szervezettel rendelkezik. De minthogy az uralkodó osztály a termelő eszközöknek lehetőleg zavartalan birtoklását kívánja, az állam
 130 hivatása egyúttal, hogy a⁶¹ kizsákmányoltak osztályharcát mérsékelje, hogy az osztályellentéteket amennyire lehet egyensúlyban⁶² tartsa, de persze az uralkodóosztály javára.

Gazdasági szervezetek, pártok, vezetők.

Az osztályharc állandóan⁶³ folyik, akár akarjuk, akár nem. Akik öntudatosítják magukban,
 135 és össze tudják egyeztetni érdekeiket, azok⁶⁴ összeállanak,⁶⁵ hogy együtt több eredményt érjenek⁶⁶ el. Így jönnek létre az osztályharc szervezetei. Az uralkodó osztály⁶⁷ kezdettől fogva szervezetekbe tömörül és szervezett erővel vivja osztályharcát a kizsákmányolás érdekében. Hiszen az állam is osztályharc szervezete. Ilyen osztályharc szervezetei például a tőkések számára nálunk Magyarországon a GyOSz, az OMKE, a TéBE, az OMGE, az ipartestületek
 140 stb. Az öntudatosodó munkásosztály első szervezetei a szakmai szervezetek, a szakszervezetek, amelyeknek alapja a termelésből fakadó közvetlen ellentétek fölismerése⁶⁸ és célja, hogy a harcokat, bérharcokat főleg, vezesse, tartálékoljon a harc idejére stb. Az ilyen szakmai alapon való szervezkedés kétségtelenül az osztályöntudat megnyilvánulása, azonban az osztályöntudatnak az első fokán. Mert még nem foglalja magába azt a fölismerést, hogy
 145 nemcsak az egy szakmában dolgozó munkások érdekei közösek, hanem általában az összmunkásság érdekei.

⁵² [előbb:]_g [elütés:] <megtro> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵³ kényszerítette- [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵⁴ [előbb:]_g Így az <á> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁵ [előbb:]_g [elütés:] <magántulj> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁶ [előbb:]_g jobbágyok robotjáért és röghözkötöttségéért [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁷ [előbb:]_g kifejlődése [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁸ [előbb:]_g [elütés:] <fő> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁹ [előbb:]_g [elütés:] <cálja,> [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁰ [előbb:]_g [elütés:] <rssé> [majd: ld. főszöveg]_g

⁶¹ [előbb:]_g az [majd: ld. főszöveg]_g

⁶² [előbb:]_g [elütés:] <egyesulby> [majd: ld. főszöveg]_g

⁶³ [előbb:]_g állna [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁴ [előbb:]_g magukban, azok [majd:]_g magukban, és összetudják egyeztetni érdekeiket, azok [ld. főszöveg]

⁶⁵ _{szkj} [előbb:]_g összes [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁶ [előbb:]_g [elütés:] <érjek> [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁷ [előbb:]_g [elütés:] <sozt> [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁸ [előbb:]_g [elütés:] <fölismrésé> [majd: ld. főszöveg]_g

A pártok az osztályoknak, meg az osztályok rétegeinek legöntudatosabb megnyilvánulásai. A pártok vezetik az osztályok harcát, nemcsak politikai hanem gazdasági téren is, amint azt a törvényhozásból, kormányténykedésekből,⁶⁹ pl. vámvédelem, valamint a különböző⁷⁰ pártoknak, tehát különböző érdekcsoportoknak az uralomrajutásából láthatjuk. Győzelem után a győztes párt⁷¹ vezeti az államgépezetet, természetesen osztályharcos érdekeinek megfelelően. Azonban ez⁷² így csak az uralkodó osztály pártjaira áll. Az elnyomott osztályok ha uralomra jutnak, a meglévő államgépezetet összetörik és új államgépezetet alkotnak, amint azt az egész történelem tanúsítja.

A pártok vezetői⁷³ mindig a párt legképzettebb és legosztálytudatosabb képviselői azok, akik⁷⁴ a vezetésnek irányát, hogy⁷⁵ ugymondjam, hadászatát,⁷⁶ stratégiáját és harcászatát, vagyis⁷⁷ a taktikáját a legjobban el tudják⁷⁸ látni. Ahol nem a gombhoz varrják a kabátot, ahol nem egyes emberek alkotnak pártot, amelyhez csak aztán verbuválnak tagokat, hanem ahol a párt⁷⁹ történelmi szükséglet, ott mindig a legképzettebb⁸⁰ és legosztálytudatosabb⁸¹ párttagok kerülnek élre. Ahol ez nem lehetséges, ott a történelmi szükséglet megdönti a pártot,⁸² tagjainak zöme a faképnél hagyja.

⁶⁹ [elütés:] kormányténykedésekből, [ld. főszöveg]_{szkj}

⁷⁰ [előbb:]_g <különö> [majd: ld. főszöveg]_g

⁷¹ [előbb:]_g a pártok [majd: ld. főszöveg]_g

⁷² [előbb:]_g az [majd: ld. főszöveg]_g

⁷³ [előbb:]_g A párt vezetői [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁴ [elütés:] aki [ld. főszöveg]_{szkj}

⁷⁵ [előbb:]_g vezetésnek, hogy [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁶ [előbb:]_g <hadázta> [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁷ [előbb:]_g vagyis [majd:]_g vagyis <VA> [ld. főszöveg]_{szkj}

⁷⁸ [előbb:]_g [elütés:] <eltuf> [majd:]_g eltudja [ld. főszöveg]_{szkj}

⁷⁹ [elütés:] pár párt [ld. főszöveg]_{szkj}

⁸⁰ ott [elütés:] mindig a legképzettebb [ld. főszöveg]_{szkj}

⁸¹ [előbb:]_g [elütés:] legosztálytudatp [majd: ld. főszöveg]_g

⁸² pártot [ld. főszöveg]_{szkj}

MARXIZMUS

7.

FORDITOTTA:

DR. SCHÖNSTEIN SÁNDOR

A fordítást átnézte:

Dr. Madzsar József

I.

MARX KÖZGAZDASÁGTANA

A 7. FÜZET TARTALMA:

AZ ÉRTÉKTÖBBLET ELOSZTÁSA (II. RÉSZ)

A földjáradék — A mező- gazdaság fejlődése

MUNKATERV:

1. A földjáradék
2. A kapitalizmus fejlődése a mező-
gazdaságban
3. A kisparaszti üzemek sorsa a ka-
pitalizmusban
4. A kapitalizmus gátolja a termelő-
erők fejlődését a mezőgazdaság-
ban
5. A szocializmus és a mezőgazda-
ság

Egy füzet (32 old.) ára 50 f.

Az ún. Schönstein-füzetek elkobzott 7. számának címlapja.

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/59. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1931. tavasz–nyár.

A datálás indoklása: JA 1930 szeptemberében kapcsolódott be az illegálisan működő Kommunisták Magyarországi Pártja munkájába. A kéziratot feltehetően egy általa tartott szemináriumhoz fogalmazta. Agárdi Ferenc emlékezése szerint az illegális szemináriumi munkáját csak később kezdte el – ld. JAE 1957, 264. p. Bár ő és mások sem említenek pontos időpontot, szemináriumvezető munkájának kezdete 1931 tavaszára–nyarára tehető. Ezt támasztják alá a szemináriumok résztvevőinek visszaemlékezései alapján megállapítható adatok – ld. JAE 1957, 290–294, 339–340. p. Ld. még Szabolcsi M 1998, 9–16. p.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „Tanulmányunk három”. Gépirat, gépiratos és fekete ceruzairású javításokkal. Fekete írógépszalaggal, kettes sortávval gépelve, az alcímmel tagolt részek között sorkihagyással. 5 fólió, 5 beírt oldal. 212×346 mm-es, famentes, vágott szélű, vízjel nélküli papír. Gépiratos oldalszámozás a 2. oldaltól, a felső margókon, középre zártan, két kötőjel közötti arab számokkal. Az írás az 5. oldal felénél, sor közben ér véget. Idegen kéz fekete ceruzairásával egy bekarikázott szám, az első oldal bal felső sarkában: „12”. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirtár JAgy Analekta JA 1087/59. Palliumcím: [*Tanulmányunk három*]. 2006-ban került a múzeum gyűjteményébe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás, a szöveg tartalmi jegyei, továbbá a kézirat provenienciája alapján egyértelműen azonosítható.

A szövegközlésről: A kéziratban a cím ritkított betűtípussal, az alcímek nagybetűsen gépelve. Kiadásunkban e kiemeléseket egységesen kurzívan közöljük.

Közölve: JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAHSZK 2012: Betűhű közlés, a kézirat alapján, a szövegváltozatok feltüntetésével.

Keletkezéstörténet

JA 1930 szeptemberétől tagja az illegálisan működő Kommunisták Magyarországi Pártjának. A kézirat feltehetően egy általa tartott szemináriumhoz készült, 1931 tavaszán–nyarán (bár nem zárható ki egészen az őszi időpont sem). A feladattal hosszas előkészítés, kipróbálás, beszélgetések után bízták meg – vö. Szabolcsi M 1998, 12. p. „Én több mint egy esztendeje tevékeny tagja vagyok az illegális KMP-nek, mint párttag kezdetben röpiratstencileket gépeltem, ma hét szemináriumom van és vasárnaponként százak előtt tartok a szabadban előadásokat.” – írja JA 1931. szeptember 3-i keltezésű levelében Fábry Zoltánnak, ld. JAL 2006, 371. p.

A tananyagot a *Marxistische Arbeiter Schulung* című német nyelvű füzet sorozat szolgáltatta (ld. MASCH 1930–1931), amelyről JA a *Társadalmi Szemle* 1931. szeptemberi számában jelentetett meg egy, a szerkesztőség által megkurtított ismertetést (ld. *Marxista munkásoktatás*). Kérdés, hogy a költő mikor és hogyan juthatott hozzá. Pártbeli

kapcsolatai (pl. Füredi József) révén kapta, vagy könyvesbolti forgalomból szerezte be? (A füzet sorozat terjesztése és postai szállítása ekkor még legális volt, azt csak 1933 júniusában tiltotta be a 142.309/1933. sz. BM rendelet.) A felkérést az ismertetésre a *Társadalmi Szemle* szerkesztősége részéről legkorábban 1931 júniusában kaphatta, de a füzetek már ezt megelőzően is birtokába kerülhettek. Felkészülése során minden bizonyítással merített Karl Kautsky *Marx gazdasági tanai* című könyvének valamelyik kiadásából is, amely a német szociáldemokrácia vezető személyiségének ortodox marxista korszakában született (ld. pl. Kautsky 1903). Erre enged következtetni Szántó Judit emlékezése: „Kezembe adta Kautsky: Marx gazdasági tanait, de figyelmeztetett arra, ami Kautskynál a munkásság harcát meghamisítja.” – ld. Szántó J 1972, 4. p. Sándor Pál szerint a költő forrásai közé tartozott Lenin *Állam és forradalom* című munkája is: „Eljutott hozzá a tiltott irodalom egy-egy agyonolvasott példánya (Lenin: *Állam és Forradalom*, *Imperializmus* stb.)” – ld. Sándor P 1957, 314. p. Ezt erősíti meg Szántó Judit több helyütt is, pl. „Az *Állam és a forradalom* című könyvét olvasta Leninnek.” és „Volt egy régi fényképe 1919-ből. Az édesanyja volt rajta. Etus nővére és ő. A kezében egy könyvet szorongatott. Ahányszor előkerült a kép, mindig azzal dicsekedett: »Tudod-e Judit, mi az a könyv a kezemben? Persze, hogy nem tudod, hiszen nem látszik a címe a képen – és nevetni kezdett. – Lenin könyve: az *Állam és forradalom*. 14 éves koromban azt olvastam [...]«” – ld. Szántó J 1997, 81. p. és Szántó J – Méray 1947. (A fotót, amire Szántó Judit utal, ld. JAF 2005, 5. sz.) József Jolán öccse ifjúkoráról írt regényes életrajza szerint az *Állam és forradalom* 1919-es kiadását (ld. Lenin 1919) JA a Tanácsköztársaság idején egy csepeli munkástól kapta és „élete végéig őrizgette” – ld. József J 1950, 116–117. p. Szabolcsi Miklós – a történetet idézve még hozzáteszi, hogy a kötet az Irodalmi Múzeumba került – ld. Szabolcsi M 1963, 163–164. p. (A leltárkönyvekben szerepel a példány, jelzete: B 4.299.) A másik Lenin-mű, amelyre Sándor Pál mint JA olvasmányára utalást tesz, magyarul először 1945-ben jelent meg csak, *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* címmel, kivonatossan (ld. Lenin 1945). Valószínűleg valamelyik német kiadását olvashatta JA (*Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus*), ld. pl. Lenin 1917 vagy Lenin 1930.

A gépirat jelentőségét az adja, hogy a költő marxista tájékozódásának legortodoxabb, kezdeti szakaszába enged bepillantást. Az *Irodalom és szocializmus* eltökélten marxista orientációja ellenére még nagymértékben támaszkodott a költő húszas évek végi gondolkodásmódjának eredményeire. Az első olyan szöveg, amelyben JA már és még a „tisztá” marxizmus szellemében fogalmazott, a [Tanulmányunk három] kezdetű előadás. Szántó Judit emlékezése tartalmaz utalást JA feljegyzéseire, amelyeket előadásaihoz készített: „Attila »kockás füzetei«, amelyekben a szemináriumi előadások »tanmenete« volt feljegyezve, sajátos matematikai rejtvények voltak. Az előadások logikai menetéhez szüksége volt rögzített vázlatokra. De úgy készítette el ezeket, hogy bárki kezébe vehette volna, senkinek sem árulták el tartalmuk lényegét. (Sajnos, elvesztek a füzetek!)” – ld. Szántó J 1997, 183. p. Úgy látszik, hogy a költő másfajta, kódolatlan, azaz konspirációs célból nem rejtjelezett előadásszövegeket is előállított, mint amilyen a [Tanulmányunk három].

Tárgyi és szövegmagyarázatok

2. sor

Tanulmányunk három részre oszlik: Az első bekezdés a közös munka tervét vázolja föl. A tervezetben ugyanakkor kiáltó aránytalanságot állapíthatunk meg. Három pontra tagolódik, de az első két pont rövid, közvetlen tennivalókat jelöl meg, a harmadik pont viszont akár egy egész előadás-sorozat témája lehetne.

6–7. sor

ugyanazon kifejezésen mást értenek a polgári tudósok és mást a marxista kutatók:

Ez a figyelmeztetés nem annyira az értelmezési nehézségekre utal, mint inkább a forradalmi szocialista szellemű, a marxizmus tiszta forrásaiból merítő tudás elvi magasabbrendűségét hangsúlyozza mindenfajta, akár a legmagasabb presztízzsel rendelkező polgári tudományos teljesítmény fölött. Ideológiakritikai attitűddel állunk szemben, amely a baloldali radikális szubkultúrába történő bezárkózáshoz vezetett.

14. sor

Fogalmi tájékozó: A „tájékoz” igéből képzett, nomen agentis értelmű melléknévi igenév. Azaz olyan igéből képzett névszó, amely a cselekvés végrehajtóját jelöli – ld. pl. D. Bartha 1958, 94–97. p. Jelentése: valamely tárgyról eligazító tájékoztató. A szóalak a mai nyelvhasználatból már kikopott, csupán visszaható alakja használatos: „tájékoztódik”. A korabeli nagyszótár csak a „tájékoz” alakot veszi fel, jelentését a német „orientiren” igével mutatva be – ld. Czuczor – Fogarasi 1862–1874, 6. kötet, 18. p. (A szótár visszaható alaknak a „tájékozza magát” szintagmát tünteti fel.)

15. sor

/Emberiség és társadalom.:/ Feltűnő az általánosságnak az a rendkívül széles szintje, amelyen JA a társadalmi kérdéseket tárgyalja. Az emberi mivoltot a „dolgok” más fajaitól (ásványok, növények, állatok sajátosságaitól) határolja el.

25. sor

Az elevenek minden fajtája küzd az életéért: E mondat hasonlóképp széles alapra helyezi a társadalmi törekvéseket. A létért való küzdelemnek az egész élő világra érvényes, a darwinizmusból eredő közismert tételére hivatkozik.

26–27. sor

És mi a harc? Munka. A nyul, amikor elvágtat, munkát végez: A különböző tevékenységek (köztük a létért való küzdelem, a harc) visszavezetése a munkára e fogalom túláltalánosítása. A költő a munka mechanikai fogalmát (egy adott test erőki-fejtése) helyettesíti be a munka közgazdaságtani fogalma helyébe.

31. sor

Az emberiségnek a természettel folytatott harca: A társadalmi történéseket JA ember és természet relációjában szemléli.

48–49. sor

A társadalom tagjai, [...] osztályokat alkotnak: A húszas évek változó, ingadozó szóhasználatát a harmincas években JA mindvégig a társadalom osztályokra tagolódásának elvét fogadja el.

53–54. sor

az osztályok között állandó érdekellentét, u.n. osztályellentét van, amelynek megnyilatkozási formája az osztályharc: Az antagonisztikus osztályellentétek tételezése a költő gondolkodásának állandó eleme marad a harmincas években, s az osztályharc elve csak élete utolsó éveiben veszít kisebb mértékben fontosságából.

60–61. sor

Az osztályharc időnként kiélesedik [...] ekkor társadalmi forradalomról beszélünk:

Az osztályharc kiéleződésének gondolata a kommunista felfogás jellemzője, a világválság alatti forradalomvárás jellegzetes megnyilvánulása.

68–69. sor

szükséges, hogy tagjainak legalább egy része osztálytudatos legyen: Az „öntudat”

JA gondolkodásának egyik központi kategóriája lett a harmincas években. A *[Tanulmányunk három]* mintegy kezdőpontja a fogalom használatának, s ekkor még az „osztálytudat” terminus a megfelelője. E szöveg fő funkcióját Tverdota György éppen az öntudat fogalmának ilyen értelemben vett kialakításában látja: „a gazdasági világválság éveiben vagyunk, amelyben az európai radikális baloldal úgy hitte, hogy ebből a krízisből a kapitalizmus többé nem tud kievickélni. Hamarosan forradalmi fordulat következik be, amely a tőkés rend megdöntéséhez vezet. Az öntudatra ébresztés katekizmusának ez a töredéke a közelgő forradalom megvívására kívánta felkészíteni a hallgatókat. Az osztálytudat [...] ama belátásokat foglalta magába, melyek megalapozták a forradalmi fordulat végrehajtásához szükséges magatartást a proletariátus legtudatosabb elitje körében.” – ld. Tverdota 2015b.

70–72. sor

A szocializmus szó gyökere a latin *socius* szó, amely társat jelent. Innen az elnevezés, – magyarul társelvűségnek, vagy helyesebben társadalomelvűségnek mondhatjuk:

A Madzsar József szerkesztette *Társadalmi lexikon* szerint: „A szocializmus és szocialista főneveknek a latin *socialis*, a. m. társas melléknév az alapja. [...] mai értelemben először Saint Simon egyik alig ismert tanítványa használta 1832-ben” – ld. Madzsar 1928, 645. p. Bár JA szómagyarázata nyelvi hibát tartalmaz, a szocializmus jelentését tökéletesen fogalmazta meg társelvűséggént. (A társadalomelvűséget már inkább a *societas* szóból kellett volna eredetetztenie.) A szocializmusnak a *socius* szóból való levezetése viszont súlyos nyelvi hiba, mivel a *socius* nem főnév, hanem ragozott igealak, a *socio*, *sociare* stb. ige conjunctivusos alakja, felszólító értelmű, azt jelenti: egyesítsd, társítsd. A főnév: *socius*, *socii* (hímnemű), *socia* (nőnemű) – jelentése: társ, társnő. A melléknév: *socius*, *socia*, *socium* (a három latin nemnek megfelelően) – jelentése társas, közös stb. Ebből származnak a további képződmények: pl. *sociabilis* melléknév = társas, ma úgy fordítanánk: közösségi, társadalmi, társas viszonyra, együttélésre alkalmas stb., vagy a *societas* = társaság főnév. A szocializmus szó szintén a *socius* szó képzett alakjából: az említett *socialis*-ből származó újkori képződmény. (A szótárak a *sociennus* melléknévet egyszerűen társasnak fordítják, éppúgy, mint a *sociust*.)

81–82. sor

a marxi szocializmus, az egész proletariátus tudományos és kritikai öntudata:

„Az osztályöntudat [...] rendelkezik ismereti jelleggel [...] a mozgalom résztvevőitől

elméleti belátásokat is megkövetel” – ld. Tverdota 2015b. Ennek megfelelően a költő magát a tudományos szocializmust határozza meg a proletariátus öntudatának tartalmaként.

95–96. sor

Valamilyen társadalmi rendre tehát a munkaviszonyairól ismerünk rá: A költő az általánosan elterjedt „termelési viszonyok” terminus helyett a „munkaviszonyok” fogalmat használja.

113–114. sor

Megkülönböztetjük a törzsközösségi, a rabszolga, a hűbéri és a tőkés társadalmat, valamint a kialakuló szocialista társadalmat: A társadalmi rendeknek (az emberi történelem nagy paradigmáinak) a marxista irodalomban szokásos felsorolása.

116–117. sor

ma a kapitalizmus imperialista periódusában élünk: Bár a korabeli sajtóban másutt is gyakran találkozhatott JA az imperializmus jellemzésével, nem zárható ki, hogy a gondolatmenetnek ezen a pontján Lenin imperializmuskritikájára támaszkodott (ld. Lenin 1917). A kapitalizmus imperialista stádiumának bizonyos jelenségei már a 19. század második felében is felbukkantak, Marx több ponton felismerte a szabad versenyek kapitalizmuson túlmutató jelenségeket. Veres András figyelmeztet rá, hogy a terminus Hilferdingtől származik. Lenin szerint az imperializmus (a monopolkapitalizmus) kiteljesedett formában Engels halála után bontakozott ki. Tehát a forradalmi munkásmozgalom híveinek a jelen helyzetet is számításba vevő tájékoztatása során az előadók és szemináriumvezetők nem nélkülözhatték a marxizmus lenini továbbfejlesztésének ismertetését.

127–128. sor

Az állam célja, hogy az uralkodóosztály részére a termelési eszközöknek lehetőleg zavartalan birtoklását biztosítsa: Lenin az *Állam és forradalom*ban Marxnak és Engelsnek az állammal kapcsolatos megnyilatkozásait elemezve lényegében ezt a koncepciót képviseli. Bár „a termelési eszközök lehetőleg zavartalan birtoklása” nem található meg kifejtve a könyvben, de beleértendő az államról mint az uralkodó osztály intézményéről kialakított koncepcióba: „»Miután az államot az a szükséglet teremtette, hogy az osztályellentéteket kordában tartsák; miután azonban ugyanakkor az osztályok ez összeütközése közepett keletkezett, ezért az állam rendszerint a leghatalmasabb, gazdaságilag uralkodó osztályok állama, mely osztályok általa politikailag is uralkodó osztályokká válnak s ezzel az elnyomott osztályok kizsákmányolásának és fékentartásának új eszközeihez jutnak...«” – ld. Lenin 1919, 14. p. Az állam „elhalása” kapcsán Engels konkrétan szóba hozza a termelési eszközök tulajdonlásának kérdését is: „A proletariátus megragadja az államhatalmat s mindenekelőtt a termelőeszközöket állami tulajdonná változtatja.” – ld. Lenin 1919, 17. p.

140. sor

a GyOSz, az OMKE, a TéBE, az OMGE, az ipartestületek: GyOSz: Gyáriparosok Országos Szövetsége. 1902-ben alapította id. Chorin Ferenc és Hatvany-Deutsch Sándor. Képviselte a gyáripár érdekeit minden jelentősebb gazdaságpolitikai tör-

vénnyalkotási kérdésben, pl. a vámpolitika, az adópolitika, az iparfejlesztés, a társadalombiztosítás első intézményeinek kialakítása terén. OMKE: Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés. 1904-ben alakult meg a kereskedelmi érdekképviselői munka azon részének ellátására, amelyre a kereskedelmi kamarák félhivatalos jellegükönél fogva nem voltak alkalmasak. TÉBE: Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete. 1919. január 23-án alakult meg érdekérvényesítő és érdekképviselői céllal. Munkája középpontjába a készülő jogszabályok véleményezése, a banki ügyintézés egységesítése, az összehasonlító mérlegkészítés garantálása, a tisztviselők szakmai képzése és továbbképzése került. 1928-ban magába olvasztotta a Pénzügyintézetek Országos Egyesületét. A nagybankok magyar tulajdonú részvényeinek államosítását követően formálissá vált tevékenysége, és 1948 októberében megszűnt. OMGE: az 1827-ben Széchenyi István gróf által kezdeményezett testület 1862 márciusától használta az Országos Magyar Gazdasági Egyesület nevet. A nagy- és középbirtokosok érdekképviselői szerve. Ipartestületek: megszervezésüket az 1884: XVII. törvénycikk tette kötelezővé Magyarországon. Az Ipartestületek a mikro, a kis és a közepes kézműves vállalkozások legnagyobb országos érdekvédelmi, érdekképviselői és szakmai szervezete.

148. sor

A pártok az osztályoknak, meg az osztályok rétegeinek legöntudatosabb megnyilvánulásai: „A pártvezetőket [...] a szerző úgy mutatta be, mint akik legalkalmasabban a párt stratégiájának és taktikájának kidolgozására a proletariátus győzelméhez és egy új társadalom felépítéséhez vezető harcban.” – ld. Tverdota 2015b.

153–154. sor

Az elnyomott osztályok ha uralomra jutnak, a meglévő államgépezetet összetörik és új államgépezetet alkotnak: A gondolatmenetnek ezen a pontján érhető leginkább tetten Lenin *Állam és forradalom* című munkájának hatása. A mű 1919-es fordításából hiányzik az eredeti későbbi kiadásának betoldása, amelyben Lenin leszögezi: „Csak marxista, aki az osztályharc elismerését *kiterjeszti a proletárdiktatúra* elismerésére.” – ld. Lenin 1967b, 48. p. De az 1919-es magyar változat is ebben a szellemben vitatkozik egyfelől az anarchistákkal, azt az álláspontot képviselve, hogy a proletárforradalomban nincs napirenden az állam azonnali teljes megszüntetése. Másfelől Kautskyval és az orosz mensevikekkel szemben azt követeli, hogy a forradalmi proletariátus a burzsoá állam megszüntetésével ragadja magához és a burzsoázia elnyomására használja fel az államhatalmat, amely majd csak fokozatosan veszíti el funkcióit és hal el az új rendszer kifejlődésével: „a proletariátus nem döntheti meg a burzsoáziát, ha megelőzőleg nem ragadja magához a politikai hatalmat s az államot nem alakítja át az uralkodó osztállyá szervezett proletársággá” – ld. Lenin 1919, 28. p.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

TVERDOTA György, „*Öntudatos munkás, amíg él, nem tör soha sztrájkot!*” [A József Attila Társaság 2015. május 22–23. között *Tudat, öntudat, osztálytudat József Attila gondolkodásában és költészetében* címmel tartott konferenciáján elhangzott előadás írott változata.] [Online közlés] Site: <http://jatarsasag.hu/>.

TVERDOTA György, *Öntudat*, LITERATURA, 2017. 1–2. SZ., 80–106. p. (88–89. p.)

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

A készülő kritikai kiadás munkatársai több konferenciát rendeztek annak érdekében, hogy meghívott szakértők közreműködésével válaszolják meg a közös munka során felmerülő kérdéseket. Az egyik ilyen kérdés a költő harmincas években született írásai-ban újra meg újra feltűnő, többnyire fontos szerepet játszó „öntudat” fogalmának értelmezése volt. A József Attila Társaság 2015. május 22–23. között *Tudat, öntudat, osztálytudat József Attila gondolkodásában és költészetében* címmel konferenciát szentelt e problémakörnek. Tverdota György ezen a rendezvényen „*Öntudatos munkás, amíg él, nem tör soha sztrájkot!*” címmel tartott előadást, melyben szakmai nyilvánosság előtt először mutatta be JA [*Tanulmányunk három*] kezdetű kéziratát. A konferencián az öntudat kérdéséről számos előadás elhangzott (Szécsi Gábor, Mesterházi Miklós, Bagi Zsolt, Veres András és Bókay Antal részéről), de ezek még nem foglalkozhattak a rendezvényen újonnan megismert szöveggel. Tverdota György konferencia-előadásának *Öntudat* című, a *Literatura* számára átdolgozott változata kitér a [*Tanulmányunk három*] kezdetű fogalmazványra a párt forradalmi munkásmozgalomban betöltött szerepét tárgyaló részletére.

Kassák Lajos 35 verse

Az emberi elmeművet ember alkotja. Az ember 1. értékalkotó lény; 2. társadalmi lény és 3. bizonyos fokig egyéniség, azaz a közösségnek valamilyen képviselője. Eszerint minden elmeművet, így költeményt is, három találkozó főszempontból vizsgálhatunk: 1. érvényes-e, (tehát helyes-e, van-e önértéke, elméleti értéke)? 2. az adott társadalom adott osztályharcaiban miféle szerepet játszik (van-e társadalmi értéke)? és végül 3. milyen emberi lélek nyilatkozik meg az elmeműben? Ez az utóbbi szempont csak ritkán nyer fontosságot és úgy vélem, hogy a kérdésnek ezt az oldalát éppen emiatt tolják előtérbe a polgári kritikusok. Fontossá akkor válik, amikor egyben kihangsúlyozottan azt a kérdést is magával hozza, hogy az elmeműben megnyilatkozó egyéniség mifajta viszonyban áll a közösséggel. Mert hiszen minden egyéniség csak különös hordozója a társadalmiságnak. Ez a három kérdés elválaszthatatlanul összetartozik és tiszta műalkotások esetében csak a műérték három alakját jelöli. Próbálkozzunk velük Kassák Lajos új verseinél.

1. Mindenelőtt állapítsuk meg, hogy Kassák versei, noha agymunkatermékek, egyáltalán nem elmeművek. Nincs bennük semmi olyasmi, ami az elmeműre bármiféle módoska módján jellemző volna. Írások író, amelyekben nincsenek meg az írás jelei. Mondatokat mond, amelyek a mondattani kapcsolatokat nélkülözik. Képeket képzel, amelyek közül hiányzik a szemléleti folytonosság. Gondolatokat gondol, amelyek jelentést nem hordoznak. Összetételeket gyárt, anélkül, hogy dolganak jelentősége volna. Avagy miféle jelei vannak az ilyen írásnak, miféle kapcsolatokra lelni az ilyen mondatok között, mifajta folytonosságot szemlélhetünk az efféle képeken át, bukkanunk-e jelentésre az ilyen gondolatokban, egységnek mondhatjuk-e az ilyen összetételeket, és egyáltalában van-e jelentősége az ilyen dolgoknak és mindezek illetén összedolgozásának hogy: „A virágnak árnyéka van¹ a felhőnek aranyból koronája minden a te szemeidtől függ s attól az acélcilindertől² ami a domboldalon ketyeg?”³ Ez csak egyetlen sora, egyetlen versének kezdete. De a folytatása se más, de a többi 34 drb. se más. Nem érthetetlenek, csak értelmetlenek. Nincs értelmük önmagukon belül, nincs értelmük önmagukon kívül. Nincs értelmük különösen és nincs értelmük általánosan. De legfőképpen – nincs értelmük társadalmasan. Dehát elmemű-e a költemény? Kell-e, hogy a műalkotás értelmes legyen? Mert Kassák maga, jóllehet régebben, fönne hirdette ama legbálgább elvet, hogy „a szavak nem arra valók⁴ hogy értelmet hurcoljanak⁵ mint a zsákhordók!”⁶ Nos, – a szó talán az egyetlen dolog, aminek közvetlen értelme van. Másfelől meg az ember értelmes lény, már pedig a költeményt ember alkotja. Alkotja? Alakot ad. Az ember életében az értelem a formaalkotás szerepe. A szemlélet (az intuición) nem alkot formát, hanem meglévő összefüggések formájára irányul. Az értelem még az igazságnak is csak formát ad, hogy belátható, hogy szemlélhető,⁷ megpillantható legyen és

¹ [sajtóhiba:] van, [ld. főszöveg]_{szkj}

² [sajtóhiba:] acélcilindertől, [ld. főszöveg]_{szkj}

³ [sajtóhiba:] ketyeg?” [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴ [sajtóhiba:] valók, [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵ [sajtóhiba:] hurcoljanak, [ld. főszöveg]_{szkj}

⁶ [sajtóhiba:] zsákhordók!” [ld. főszöveg]_{szkj}

⁷ [sajtóhiba:] szemlélhető [ld. főszöveg]_{szkj}

nem az értelem hozza létre az igazságot. Azt is tudjuk, hogy a művészet az emberi eszméletnek, a léleknek, tudatnak, vagy ha úgy tetszik, tudatalattinak a mélyéről, – de mindenképpen az emberi élet jelenné gyülemelő multjából hozza föl képeit. Azonban ez történik az álomban is, nemkülönben az ébrenlét révedezéseiben. S a művészet abban különbözik mindenfajta álomtól, a képzelet mindenféle csapongásától, hogy a tudatnak, léleknek mélyéről felmerülő⁸ képeket értelmesen rendezi, hogy közvetlen jelentést lehel beléjük és e jelentéseket közvetlen értelmi viszonyba foglalja össze. Közvetlen jelentésről, közvetlen értelmi viszonyról azért beszélek, mert hiszen még az álomképeknek is van nem közvetlen, de értelmes jelentésük. – Mindezt összevéve: Kassák versei illusztrációk a leggondolattalanabb és a legképtelenebb esztétikához.

2. Ezek után nyilvánvaló, hogy Kassák emez írásaival kapcsolatban társadalmi értékről nem is mukkanhatunk. Mégis, mint minden nyomtatott, szavalt, előadott stb. közlemény, úgy ezek is szerepet visznek, akarva, nem akarva, az osztályharcban. Van-e a közleményeknek⁹ akár csak sejtelemnyi hasznuk is a munkásság számára? Két eset lehetséges: vagy hatnak, vagy nem hatnak. Ha nem hatnak, hasznuk nincs. Ez a kíváncsabb eset. Mert hatásuk (csak az eddigieket véve figyelembe) lehet-e más, minthogy az ifjú elméket megzavarja, a szövdő proletáröntudatot szétkuszálja és a szocialista világosságban feltűnő világot sötétségbe meríti? Az imperializmus korában élünk. Hát lehet-e jó harcosa osztályának és történelmi feladatának az a munkásifjú, aki ilyen sorokon épül: „a szélfogóban lakik öreganyánk eresszétek ki ő majd tanácsol valamit”¹⁰ de addig is jó lesz”¹¹ ha naponta kétszer lemosakodtok hideg vízben”¹² kerülitek a nyilvános klozeteket s esténként nem vetemedtek Bernard Shaw olvasására”¹³ Hát válik-e öntudatosá az az ifjúnunk, hogy várhassunk tőle valamicskét, ha Kassák eme sorain töpreng kevésbé fertőzött elméje: „azt hiszitek”¹⁴ két szomorú lámpa között nőttök fel műkezekkel és múlábakkal de mindenki tudja a nyílt tereken lódörögtök és hengegtek a pattanásokkal amik orrotok körül virágoznak”¹⁵

3. Az előbbiekből önként adódik a kérdés, hogy miféle egyéniség Kassák? Mifajta filozófiába menekül, ha már a valóságot úgy kiejti a keze közül, mint a szórakozott halász a síkos halat? „Minden a te szemeidtől függ”, – Kassák felfogásának ez a gyújtópontja. Eszerint szubjektivistá és relativistá, ami már az elmélet legfinomabb szálaiban is elválasztja a szocializmustól, marxizmustól, amely tudvalevően objektivistá és dialektikus és amely ellenségesen áll a Kassák-féle állásfoglalással szemben. Ám Kassák még tovább megy: „minden a te szemeidtől”¹⁶ függ s”¹⁷ attól az acélcilindertől”¹⁸ ami a domboldalon ketyeg”. Nos, a relativizmusból ha azt sejtethetjük, hogy valamennyire a külvilág dolgaira vonatkozik, akkor

⁸ [sajthiba:] fel merülő [ld. főszöveg]_{szkj}

⁹ [sajthiba:] közleménynek [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁰ [sajthiba:] valamit, [ld. főszöveg]_{szkj}

¹¹ [sajthiba:] lesz, [ld. főszöveg]_{szkj}

¹² [sajthiba:] vízben, [ld. főszöveg]_{szkj}

¹³ [sajthiba:] olvasására” [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁴ [sajthiba:] hiszitek, [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁵ [sajthiba:] virágoznak?” [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁶ [sajthiba:] szemedtől [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁷ [sajthiba:] és [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁸ [sajthiba:] acélcilindertől, [ld. főszöveg]_{szkj}

a domboldal acélcilindere nemcsak meghökkent, hanem meg is cáfol. Ez a domboldali
 70 acélcilinder és ketyegése kétségtelenül Kassák képzete, amelynek a valósághoz más köze
 nincsen, minthogy írója fejében elképzeli. Ettől az elképzelt tárgytól is függ tehát a világ:
 nemcsak Kassák szemléletétől, hanem Kassák szemléletének képzelt tárgyaitól is. Itt a
 szubjektív idealizmus végső mozzanatával állunk szemben, azzal, amit a filozófia története
 75 solipsismusnak nevez. Nincs más a világban, csak solus ipse, csak ő maga, csak Kassák
 Lajos, a számozott versek szerzője, ifjúmunkások szolipszista nevelője. A szolipszizmusról
 azt mondja Lenin, hogy világnézet világ nélkül, Schopenhauer szerint pedig következetes
 szolipszisták csak a bolondok házában találhatók. Nos, Kassák nemcsak a
 munkásmozgalomban való részvételével tiltakozik eme következetesség vádjá ellen, hanem e
 közlemények egyes soraival is. Mert akadnak e tárgyi számozott dolgokban értelmes sorok is,
 80 ezek azonban Kassákra magára vonatkoznak, ami más oldalról megint csak
 szubjektívizmusáról tesz tanuságot: „ha észreveszem¹⁹ hogy papírból van a talaj²⁰ mibe
 gyökereimet eresztettem, elfog a szédülés”;²¹ „érzem²² ahogy a szelek áttemelnek a sötétség
 torlaszain²³ ó testvéreim kiket talán megütöttem mocskos kezeimmel s hiúságomban
 85 elárultalak benneteket²⁴ bocsássatok meg ezen az órán”; „lásd együgyű ember vagyok²⁵ akit
 mikor léptem balra ha jobbra kellett volna lépnem²⁶ vagy fordítva²⁷ hogy most itt állok a
 küszöbön tájékozatlanul melyik az az út²⁸ amelyre lépnem kellene s melyik az a kapu²⁹
 amely³⁰ mögött a főlzabádított³¹ munka épülete áll”; „árva gyermek vagyok én³² akit egy szál
 ingecskében itt felejtettek a város közepén”; s még néhány. Bevallom, megható volna ez a
 90 kispolgári szomorúság, ha értelme volna. Mert ezek a sorok, amelyek itt összetartozóaknak
 látszanak, nem tartoznak össze, semmiképpen – az egyik abból a közleményből való, a másik
 amabból, de mindenesetre olyan társak között forog ez is, az is, hogy élete egyiknek sincsen.
 Úgy gondolom őszinték ezek a sorok, valóban megjelölik azt az embert, aki mögöttük áll. De
 mi közünk volna hozzá, ha társadalmi szerepet nem követelne magának? Mi bajunk volna
 95 szomorú, letört egyéniségével, ha nem állítaná, hogy egyénisége szocialista? Búja, bánata,
 annyira saját esendő személyéhez kötött, hogy csak egyetlen sóhajtasnyi szocialista önkritika
 is meggátolná közzétételét. Hát még annak a kürtölését, hogy ez az ideológiai szocializmus,
 hogy ez a magatartás szocialista és hogy a munkásifjúságot ebben az ideológiában kell

¹⁹ [sajtóhiba:] észreveszem, [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁰ [sajtóhiba:] talaj, [ld. főszöveg]_{szkj}

²¹ [sajtóhiba:] szédület”, [ld. főszöveg]_{szkj}

²² [sajtóhiba:] (érzem, [ld. főszöveg]_{szkj}

²³ [sajtóhiba:] torlaszain] [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁴ [sajtóhiba:] benneteket [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁵ [sajtóhiba:] vagyok, [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁶ [sajtóhiba:] lépnem, [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁷ [sajtóhiba:] fordítva, [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁸ [sajtóhiba:] út, [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁹ [sajtóhiba:] út, [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁰ [sajtóhiba:] mely [ld. főszöveg]_{szkj}

³¹ [sajtóhiba:] felszabádított [ld. főszöveg]_{szkj}

³² [sajtóhiba:] én, [ld. főszöveg]_{szkj}

oktatni. De van itt még valami ami figyelemre méltó, mert láncokon kívüli veszteségre vonatkozik. A könyv címe: 35 vers. 66–100-ig, mind számozva. Azonban kerülközik egy 36-
 100 ik közlemény is, az egyetlen, amelynek címe is van, az egyetlen, amelynek törés nélküli összefüggő értelme is van és amelyet talán ép emiatt nem tekint Kassák versnek. Hanem valami fontosabb közleménynek, hiszen, mondom, ebben értelmesen beszél, sőt könyve végére teszi, kihangzásul, befejezésül. Címe: „Emlékezzetek rá”. De kire? Ime: „Az ember jön és az ember elmegy s én most ilyen emberről beszélek a barátról³³ aki 53 esztendővel
 105 ezelőtt indult el³⁴ felénk 53 évvel ezelőtt³⁵ mikor mi még nem is éltünk elindult³⁶ hogy találkozzon velünk s most szörnyű bánatokkal és³⁷ egy darabka ólommal a szívében³⁸ örökre eltávozott tőlünk”; „ha költő vagy szólj most mondom magamnak s gyámoltalanul csak emlékezni tudok a neve: OSVÁT ERNŐ³⁹ – „milyen jóságosan kemény ember volt Ő⁴⁰ s mi most itt állunk valamennyien árván a szomorúság fekete kendőjében nincs lámpánk⁴¹ amit
 110 meggyújthatnánk az Ő⁴² dicséretére nincs ládánk⁴³ amibe összegyűjthetnénk⁴⁴ az Ő⁴⁵ ajándékait”. Tehát *Osvát Ernőre* emlékezzünk! Emlékezzünk. A polgári gondolatot e „jóságosan kemény ember” kiméletlenül képviselte balfelé. Felénk indult-e 53 esztendővel ezelőtt, amikor mi még nem is éltünk (mi nem éltünk? vagy kik nem éltek? a negyvenévesek nem éltek, vagy a szocialisták nem éltek?) – felénk indult-e el, vagy kik felé? Ime Osvát Ernő,
 115 valami, ami veszteni valója volt Kassáknak a láncain kívül. És a mai, a változott ellenforradalommal változott Osvát Ernők, akik veszteni valói Kassáknak, láncain kívül. Emlékezzünk. De Kassák is emlékezik. Stromfeld Aurélna emlékezik még, közhelyekkel és bizonytalanul. Kevésbé jól, mint Osvátjárá. És az ő nevét már nem írja, mint Amazét, csupa nagybetűvel.

120

³³ [sajtóhiba:] barátról, [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁴ [sajtóhiba:] ezelőtt elindult [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁵ [sajtóhiba:] ezelőtt, [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁶ [sajtóhiba:] elindult, [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁷ [sajtóhiba:] meg [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁸ [sajtóhiba:] ólommal szívében [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁹ [sajtóhiba:] tudok – a neve: **Osvát Ernő** [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴⁰ [sajtóhiba:] ő [ld. főszöveg]_{szkj}

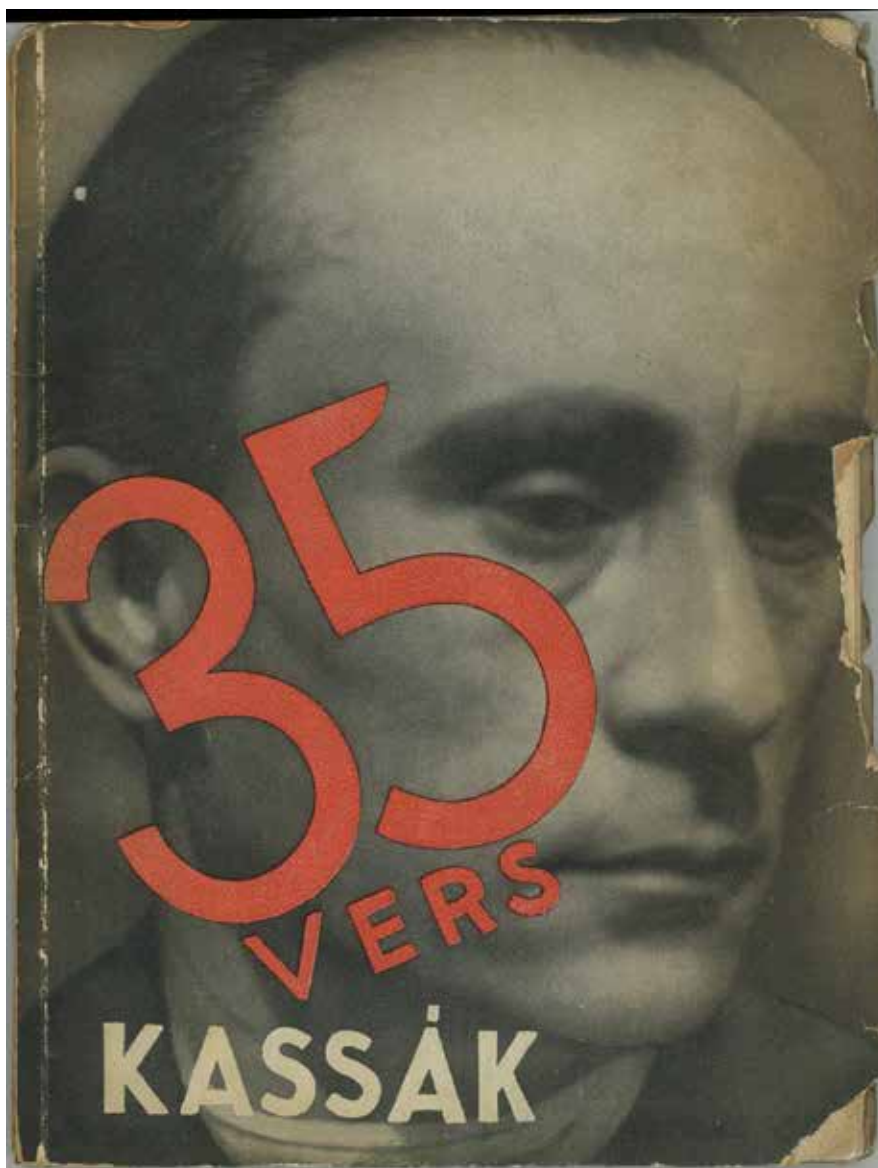
⁴¹ [sajtóhiba:] lámpánk, [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴² [sajtóhiba:] ő [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴³ [sajtóhiba:] ládánk, [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴⁴ [sajtóhiba:] összegyűjthetnők [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴⁵ [sajtóhiba:] ő [ld. főszöveg]_{szkj}

Kassák Lajos 35 vers című kötetének borítója.

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *Kassák Lajos 35 verse*, KORUNK, 1931. 9. sz. (szeptember), 668–670. p. [Szemle rovat] – a továbbiakban: JA1931c.

A keletkezés ideje: 1931. május – augusztus közepe között.

A datálás indoklása: A *Kassák Lajos 35 verse* című kötet (ld. Kassák 1931) pontos megjelenési ideje nem ismert. A könyvkiadók és könyvkereskedők közlönyében, az újonnan megjelent könyvek listáján 1931 júniusának közepén szerepelt – ld. *Corvina*, 1931. 24. sz. (június 14.), 117. p. A *Szocializmus* című folyóirat már júniusi számában szemlélte a kötetet (a lapszám június elején már kapható volt, ld. keretes hirdetés a *Népszava* június 7-ei számában). Ennek alapján a kötet nagy valószínűséggel május első felében készülhetett el. JA cikkét a *Korunk* szeptemberi száma közölte. A folyóirat az adott hónap első napján már az előfizetőknél volt. A Kassák-kritika volt JA első olyan írása, amelyben évekig hangoztatott antipszichologizmusa után megengedően hivatkozott a pszichoanalízis egyik központi fogalmára, a tudattalanra, amit az akkor elterjedt „tudatalatti” néven emleget. Lélektan-ellenessége korábban sem volt teljesen következetes. Alkalomadtán, így az *Irodalom és szocializmusban*, Wundt idézésétől sem tartózkodott. A mélylélektani szempont bevezetése a mű megalkotásának folyamatába mégis fordulatnak tekinthető, összefüggésben azzal, hogy a költő fölvette a kapcsolatot a belgyógyászati képzettséget pszichoanalízissel összekapcsoló, Szegedről a fővárosba költözött és itt praxist nyitó Rapaport Samuval. A kapcsolatfelvétel időpontját illetően Lengyel András rekonstrukciója tekinthető mérvadónak, amit monográfiájában Szabolcsi Miklós is elfogadott – ld. Szabolcsi M 1998, 61–62. p. Valachi Annával ellentétben, aki 1929 végére keletkezte a kapcsolat létrejöttét – ld. Valachi 1992, 230–231. p. Lengyel arra figyelmeztetett, hogy Rapaport 1931. április 28-án költözött Budapestre, és a praxisát május 8. után nyitotta meg. Ez számít a lehetséges kezdet időpontjának – ld. Lengyel A 1996a, 72. p. Tehát Rapaport emlékezése, amely szerint 1931 nyarán vagy kora őszén találkoztak, hitelesnek tekinthető – ld. Valachi 1992, 230. p. Kapcsolatfelvételük eredménye az lett, hogy JA vállalkozott Rapaport *Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása. Pszichoanalitikai tanulmány* című könyvének stilizálására, és megegyezésük értelmében az orvos nem fizetett honoráriumot a munkáért, hanem a munka ellenértékét – úgymond – leanalizálták. A Kassák-kritika 1931. szeptemberi megjelenési ideje alapján mindez 1931. május 8. után, de még ősz előtt, 1931 nyarán történt. Az új orientáció első elméleti eredménye, a tudatalatti szerepének számbavétele az alkotási folyamatban, a Kassák-kritikában csapódott le.

Kézirat: Nem ismert.

Szerzőség: Az első közlés feltüntette a szerző lakhelyét és nevét a cikk alatt: „(Budapest). József Attila”.

A szövegeközlésről: A könyvbírálat két hasábba tördelve jelent meg a folyóiratban. Az ilyen cikkek címét nem a szöveg fölé helyezték, hanem az első sorban emelték ki, dupla méretű kezdőbetűvel, nagybetűs, félkövér szedéssel, ponttal lezárva. A kiemeléseket félkövér szedéssel jelenítették meg. A címeket és a kiemeléseket kiadásunkban egységesítjük, a közlés alapjául szolgáló források tipográfiai jellemzőit csak

ismertetjük. A sajtóhibák javításáról: az értelemzavaró sajtóhibákon kívül javítjuk a Kassák-idézetek hibáit is. Kassák számozott versei mindegyike egy-egy mondat, melyen belül nem használ írásjeleket. JA nagy valószínűséggel hűen és központosítás nélkül idézett a kötet verseiből, hiszen bírálta is Kassákot a központosítás hiánya miatt: „Írásokat ír, amelyekben nincsenek meg az írás jelei. Mondatokat mond, amelyek a mondatnyi kapcsolatokat nélkülözik.” – ld. 16–17. sor. A recenzió zárlatában pedig felhívja a figyelmet arra, hogy Kassák „csupa nagybetűvel” írta le Osvát Ernő nevét az *Emlékezetek rá!* című versben.

Közzölve: JA1931c; JA1952, 407–410. p.; JAÖM3 1958, 110–114. p. [szöveg]; 344–345. p. [jegyzetek]; JA1967, 249–255. p. [szöveg], 291. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 143–148. p. [szöveg], 698. p. [jegyzetek]; Szabolcsi – Illés – József F 1982, 177–181. p.; Nyerges 1999, 258–262. p.; Pomogáts 2000, 194–198. p.; Kántor 2005, 30–33. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA1931c: A nyomtatás betűkészletében valamennyi hosszú magánhangzó szerepel, azonban használatuk nem következetes, nem követi a modern helyesírást. A Kassák-idézetek pontatlanok.

JA1952: Az első közlésen alapuló, némileg modernizált helyesírású közlés. A sajtóhibák egy részét – jelzés nélkül – javítja.

Szövegeltérések:

JA1952	Sor	JKK
34 db. se	26.	34 drb. se
a költeményeknek akár	48–49.	a közleményeknek akár

JAÖM3 1958: Az első közlésen alapuló, némileg modernizált helyesírású közlés. A sajtóhibák egy részét – jelzés nélkül – javítja.

Szövegeltérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
1. Mindenekelőtt állapítsuk	14.	1. Mindenelőttállapítsuk
mint zsákhordók!”	30–31.	mint a zsákhordók!”
hanem meglevő összefüggések	34.	hanem meglevő összefüggések
a közleménynek akár	48–49.	a közleményeknek akár

JA1967: A JAÖM3 1958-on alapuló közlés, melynek átveszi hibáit is. Egybeírás-különírás, központosítás, idegen szavak és magánhangzó-hosszúság terén modernizálja a szöveget. A sajtóhibák egy részét – jelzés nélkül – javítja. Egy hibajavítást jelez.

Szövegeltérés:

JA1967	Sor	JKK
és legképtelenebb	44.	és a legképtelenebb

JAM2 1977; Szabolcsi – Illés – József F 1982; Nyerges 1999: Megegyezik a JAÖM3 1958 közléssel.

Pomogáts 2000: A JAÖM3 1958-on alapuló közlés, melynek átveszi hibáit is. Egybeírás-különírás, központosítás, idegen szavak és magánhangzó-hosszúság terén modernizálja a szöveget. A kötet- és verscímet kurziválja.

Szövegeltérések:

Pomogás 2000	Sor	JKK
át, bukkanhatunk-e jelentésre	21.	át, bukkanunk-e jelentésre
Van e közleményeknek	48.	Van-e a közleményeknek
esendő személyiségéhez kötött,	96.	esendő személyéhez kötött,

Kántor 2005: Az első közlés alapján. Egybeírás-különírás, központosítás, idegen szavak és magánhangzó-hosszúság terén modernizálja a szöveget.

Szövegeltérések:

Kántor 2005	Sor	JKK
gondolatokban, egységesnek mondhatjuk-e	21–22.	gondolatokban, egységnek mondhatjuk-e
34 db. se	26.	34 drb. se
hasznuk sincs. Ez	50.	hasznuk nincs. Ez
való tevékeny részvételével	78.	való részvételével

JAHSZK 2012: Betűhű forrásközlés az első közlés alapján. Csak az értelemzavaró sajátosságokat javítja, a hibás változat lábjegyzetes feltüntetésével.

Keletkezéstörténet

JA írása a *Kassák Lajos 35 verse* című kötet bírálata. A könyvet Schubert Ernő, Kassák Lajos és Trauner Sándor (Dor) rajzai illusztrálják. A címlapon Kassák portréja Szélpál Árpád fotója. A *Munka* folyóirat adta ki, és a Hungária Hírlapnyomda Részvénytársaság nyomdájában készült Budapesten, 1931-ben. Lapszámozása nincs.

A kötet szerzője és bírálója előbb levélben érintkeztek, majd személyesen is megismerkedtek, de kapcsolatuk a húszas években nem vált szívélyessé. A fiatal költő avantgárd fordulata után mestereként tisztelte idősebb társát. Erg Ágoston közvetítésével verseket küldött a bécsi *Ma* szerkesztőségébe. A dadaista, majd konstruktivista irányban tájékozódó szerkesztő nem tartotta korszerűeknek az expresszionizmus nyelvén szóló szövegeket. Később kifogásolta, hogy JA tiszteletben tartja versei egy részében a hagyományos forma követelményeit, és teljes elköteleződést várt el tanítványától a korszerű szabad vers mellett. Amikor 1925 őszén Bécsben találkoztak, a fiatal költő Kassák számozott verseit mintául véve minden tekintetben igyekezett eleget tenni a korszerűség legszigorúbb kassáki követelményeinek. Verseit mégsem hozta le a *Ma*. JA párizsi tartózkodása idején felhívást kapott, valószínűleg Németh Andor közvetítésével, hogy küldjön írásokat Kassák és munkatársai Budapesten 1926 végén megindult új avantgárd folyóiratának, a *Dokumentumnak*. A párizsi hónapokban fokozatosan az anarchistákhoz, majd a kommunistákhoz közel került költő Jolán nővéréhez 1927 márciusában írott levelében jelezte, hogy nem kíván eleget tenni a felkérésnek, elutasítását súlyos politikai fenntartásokkal indokolta: „Mint hallottam, odahaza sok új lap jelent meg. Közülök 3 (Pandora, Jel, Dokumentum) kért dolgokat, [...] de mind a 3 laphoz bizalmatlan vagyok. A Dokumentum iránt, melyet Kassák szerkeszt, azért mert Kassák a munkásmozgalom renegátja – ki a művészetről osztályszempontból ugyanolyan értékű és színű dolgokat mond, mint akár Rákosi Jenő, akár Herczeg Ferenc” – ld. JAL 2006, 162. p. Az 1928 szeptemberében induló *Munka* című folyóirat-

ban sem jelent meg vers József Attilától, csak a *Meghaltak* című vers fordítása, amelyet John Dos Passos az Egyesült Államokban kivégzett anarchista munkások, Sacco és Vanzetti emlékének szentelt – ld. Dos Passos 1928b. A *Nincsen apám se anyám* című kötetről a *Munka* közölt ugyan kritikát Zelk Zoltán tollából, de a kortárs tanú, Vas István szerint Kassák „erős szerkesztői kézzel nyúlt bele, a határozottabb elismerést kihúzta, s beletételezett néhány komolyabb fenntartást” a szerző utólagos megdöbbenésére – ld. Vas I 1972, 614–615. p. A két költő kapcsolatának előzményei, személyes feszültségeik is magyarázzák a kritika elfogultságát.

A bírálat mondandóját és hangnemét meghatározó módon befolyásolta az a körülmény, hogy Kassák és az illegális kommunista mozgalom hangadói között éles, kibékíthetetlen ellenségeskedés alakult ki. A szerző írásában ehhez, a kommunista értelmiségi körökben uralkodó közmegegyezéshez alkalmazkodott, visszatérve korábbi (az említett 1927-es levélben írt), elítélő véleményéhez. Egy évvel a bírálat megjelenése után például rossz ízű vita bontakozott ki a *Munka* és a *Társadalmi Szemle* között, s ebben a vitában Kassák munkatársai József Attilát a *Társadalmi Szemle* táborába sorolták. A *Munka* cikkeivel, könyveivel foglalkozó, a *Társadalmi Szemle*-ben névtelenül megjelent írások szerzőit találgatva Nádass József így „leplezi le” a költő gyanúsna ítélt múltját: „Talán valaki a lap marxista munkatársai közül. Talán Lakatos Péter Pál, vagy József Attila, akiket a »T. Sz.« a fasiszta »Előörs«-től vett át, ahol néhány hónappal ezelőtt még rovatvezetők voltak.” – ld. Nádass 1932.

Kassák 100 számozott versének utolsó ciklusa (66–100) részben folytatja a korábbi – dadaistának, majd konstruktivistának minősített – darabok poétikáját; a képi és nyelvi szabályokat provokatív módon, következetesen megsértő, összefüggés nélküli szólamokból összeállított, gyenge szövegkohéziójú kompozícióit. De a versek sorszáma előre haladásának mértékében a szólamok közötti távolság csökken, a szöveg kohéziója érzékelhetően erősödik, a képek és a szintaktikai egységek jobban alkalmazkodnak a szemléletesség és a köznyelv követelményrendszeréhez. JA bírálata azonban nem veszi figyelembe és nem méltányolja a kassáki poétikának ezt a szelídülését. A kötet egészére érvényesnek tekinti azt a kritikát, amelyet a ciklus alacsonyabb sorszámú versei alapján fogalmaz meg. A nevelő szándékú proletárvéltetés merev nézőpontját alkalmazva ítélkezik a kötet fölött. Az írás inkább Kassák bécsi korszakában folytatott dadaista-konstruktivista költői gyakorlatának retrospektív elítéléseként fogható fel, mintsem a fejlődésének iránya iránt érzékeny méltatás gyanánt.

A recenzió jelentőségét és JA gondolkodásának alakulásában történt fordulat érvényét egyrészt az a megengedő módon használt fogalom biztosítja, amely első írásos jele lehet annak, hogy a költő tájékozódása a pszichoanalízis felé fordult: „a művészet az emberi eszméletnek, a léleknek, tudatnak, vagy ha úgy tetszik, tudatalattinak a mélyéről, [...] hozza föl képeit.” (ld. 36–38. sor). Érvrendszerében ettől kezdve mindvégig, egyre fokozódó mértékben, szerepet játszott a pszichoanalízis fogalomkincse. A mélylélektannak tett terminológiai engedmény jelentőségét növeli, hogy a Kassák-kritika bevezető részében az egyén még csak a közösség részeként jön számításba: „minden egyéniség csak különös hordozója a társadalmiságnak” (ld. 10–11. sor). A tudata-

lattinak szentelt figyelem ellenben az egyén világát közösségi relációitól függetlenül vagy ahhoz képest csak közvetetten veszi számításba.

Másrészt a Kassák-kritika az első olyan értekezése József Attilának, amelyben kritikai normaként fogalmazta meg a közérthetőség követelményét. Didaktikus túlzásoktól nem mentesen, de egyértelműen megkövetelte a műalkotás érthetőségét, azt, hogy alkalmas legyen az olvasó „nevelésére”, művészi eszközökkel történő befolyásolására. A magyar avantgárd vezéralakján példát statuálva igyekezett pálcát törni minden olyan törekvés fölött, amely nem tartja tiszteletben a mű befogadását lehetővé tevő érthetőségi minimumot. A bírálat merevségének, a kassáki fejlődés alakulása iránti érzéketlenségének e „magasabb” szempont érvényesítése lehet a magyarázata.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

23–25. sor

„A virágnak árnyéka van a felhőnek aranyból koronája minden a te szemeidtől függ s attól az acélcilindertől ami a domboldalon ketyeg”: A 70-es sorszámú vers kezdő sorai. Érdekes, hogy e sorokat más kritikák is szóvá teszik. Köztük Komlós Aladár, aki *Az új magyar líra* című könyvében ezt veti Kassák szemére: „Az ökonomikusság, a józanság, a földönjárás elveit hirdeti, konstruktivistának vallja magát, de verseiben azt írja: »a virágnak agyara van, a felhőnek zöld kecskeszakálla«” – ld. Komlós 1928, 224. p. Több egyezés alapján megállapítható, hogy Komlós könyvének Kassák költészetét jellemző része JA Kassák-kritikájának egyik kiindulópontja lehetett. Fenyő László is ezt a részletet pécézte ki kritikájában – ld. Fenyő L 1931.

29–31. sor

Kassák maga, jóllehet régebben, fönnen hirdette ama legbalgább elvet, hogy „a szavak nem arra valók hogy értelmet hurcoljanak mint a zsákhordók”: Az 1921-ben megjelent *Világanyám* című kötetben olvasható, 12-es sorszámú, dadaista hangvételű versből származó sort a költő pontatlanul, emlékezetből idézi – helyesen: „a szavak nem azért vannak hogy tartalmat hurcoljanak mint a zsákhordók”. Az eredeti és az idézet közötti döntő eltérést az jelenti, hogy JA a „tartalmat” helyett az „értelmet” szót használja, amivel igen jelentősen átértelmezi Kassák mondatának jelentését. Az idézet pontatlansága ellenére JA helyesen rekonstruálta Kassák álláspontját, aki egy 1927-es írásában így írt: „Az új vers alapeleme a megkötetlen érzés, kifejező eleme a ritmus és a szó. Az új vers szavai nem az értelem szürke teherhordói, hanem nyers, a költő érzései szerint alakítható anyag. Az új költő nemcsak mondatait alakítja érzései szerint, sokszor a sorait is, függetlenül minden »értelemtől« úgy változtatja meg, sőt szerkeszti össze magánhangzókból és mássalhangzókból, hogy ezen az alakításon át minél maradéknélkülbben fejeződjének ki alkotó érzései. Hogy a szavaknak és mondatoknak mindazonáltal értelmük is van az új versben, ez csak szekunder jelentőséggel bír, s inkább csak kísérő jelensége, mint belső tartalma.” – ld. Kassák 1927, 209–210. p.

31–32. sor

a szó talán az egyetlen dolog, aminek közvetlen értelme van: JA itt egy korábbi eszmefuttatása egyik elemét ismétli meg. Az *Irodalom és szocializmus* című előadásában 1930 őszén ugyancsak az avantgárdot bírálva így írt: „Nem kell arra a sok páratlan badarságra és polgári maszlagra gondolnunk, amelyet a közelmúlt izmusai mutatnak és amelyek értelmében igen sűrűn megtagadták a szavaktól az értelmet, nem törődve azzal, hogy éppen a szó az egyetlen dolog, amelynek közvetlen és nemcsak teleologikus (céljában való) értelme van, mint például valamely szerszámnak, közvetlen és nemcsak metafizikai értelme, mint például az életnek.” – ld. JKK.

33. sor

Az ember életében az értelemé a formaalkotás szerepe: 1930-ra keltezhető művészetbölcséleti töredékében ugyanezt a gondolatot Bergsonra hivatkozva fejtette ki: „Bergson azt mondja, hogy az értelem az ember cselekvő műszere. No s valóban az, azt cselekszi, hogy alakot teremt a belátás számára.” – [A *tudomány abban különbözik...*], ld. JATC1 1995, 261. p.

33–34. sor

A szemlélet (az intuíció) nem alkot formát, hanem meglévő összefüggések formájára irányul: Az előző magyarázatban már idézett töredékben a szemléletről ezt olvashatjuk: „A belátás, vagy szemlélet, amelyet valószínűleg a közérthetőség elkerülése végett intuitionak nevezgetünk, alakra irányuló” – ld. JATC1 1995, 259. p.

36–38. sor

Azt is tudjuk, hogy a művészet az emberi eszméletnek, a léleknek, tudatnak, vagy ha úgy tetszik, tudatalattinak a mélyéről, – de mindenképpen az emberi élet jelenné gyülemelő multjából hozza föl képeit: A mondatban két gondolatrendszer kapcsolódik össze. Az egyik, a költő korábbi tájékozódási irányának, a bergsoni filozófiának hozadéka. Az emberi eszméletre és az emlékezetre mint jelenné gyülemelő múltra történt hivatkozás legkorábbi példája az 1930 elején megjelent *Magyar Mű és Labanc Szemle* című vitacikkben olvasható: „a nép azokat az ismereteket és módokat választja ki, amelyek teljes eszméleti tartamának (Bergson), azaz jelenben sűrűlő legmélyebb multjának és eleven lényegének már eleve megfelelnek.” – ld. JATC1 1995, 246. p. Ugyanez a gondolat megismétlődik az 1932 januárjában megjelent *Fiatalságunk és a népművészet* című cikkben is: „A népművészet a felgyülemlett, jelenlévő mult, hatékony emlék, amely irányítja a jövőt.” – ld. JKK. A „tudatalattinak a mélyéről” kifejezés másfelől alapot ad arra, hogy a bergsoni indításhoz a pszichoanalízis befolyását társítsuk. Kosztolányi Ádám szerint a költő egyik 1930 januárjában Kosztolányiéknál történt látogatásakor tett kijelentésében még ellenállt a freudi hatásnak: „Majd a pszichoanalízisre terelődött a szó. »Én ellene vagyok Bergson alapján« – mondta.” – ld. Kosztolányi Á 1966, 112. p. Az emlékezőnek ez a mondata egyben arról is tanúskodik, hogy a két gondolatrendszer megfeleltethetősége már ekkor foglalkoztatta József Attilát. 1931 nyarán, Rapaport Samunak a költő által stilizált *Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása. Pszichoanalitikai tanulmány* című könyvében azonban már olyan megfogalmazással találkozunk, amely a Kassák-kritikából idézett mondattal szoros közelségben áll, és egyúttal explicit módon egyszerre hivatkozik Bergsonra és Freudra: „Már Bergson rámuta-

tott arra, ami Freud tanításainak egyik kiinduló pontja és alapköve, hogy minden, amit csak átélünk, jelen van bennünk, sőt, bizonyos mértékig azonosak vagyunk saját élményeink tömegével, saját multunkkal.” – ld. Rapaport 1931, 8. p. Bergson *Teremtő fejlődés* című könyve olvasásához Vágó Márta emlékezése szerint JA 1928 őszén kezdett hozzá: „ő oly nehezen olvasta el eredetiben az *Évolution Créatrice*-t (*Teremtő fejlődés*) amikor Londonban voltam, az én példányomat” – ld. Vágó M 1975, 245. p. A francia filozófus azonban a magyar fordításban nem olvasható *Matière et mémoire* (*Anyag és emlékezet*) című könyvében fejtette ki emlékeztetnát. Vágó Márta szerint a költő ezt a munkát is olvasta, bár nem zárható ki, hogy erre csak később került sor – ld. Vágó M 1975, 246. p. A bergsoni emlékeztetnállal mindazonáltal megismerkedhetett a Dienes Valéria által lefordított és 1930-ban megjelentetett *Teremtő fejlődés* bevezetőjéül szolgáló, eredetileg *Bergson filozófiája* címmel 1910-ben a *Nyugat*-ban publikált Babits-tanulmányból. A kutatás a freudi elmélettel való első közelebbi megismerkedését a költőnek Rapaport Samuval 1931 nyarán történt budapesti találkozásához köti: „Az orvos emlékezése szerint Pestre költözését követően, egy társaságban találkozott József Attilával.” Ismeretségük még a költő szegedi tartózkodásának idejére datálható, de az orvos készülő könyvének stilizálásával valószínűleg 1931 nyarán bírta meg a költőt: „Lejegyzett visszaemlékezéseiben Rapaport Samu 1931 közepére vagy őszére tette első pesti találkozásukat.” – ld. Valachi 1992, 230. p. Ez utóbbi időpont-megjelölés egybeesik a Kassák-kritika keletkezésének időpontjával.

38–44. sor

Azonban ez történik az álomban is, nemkülönben az ébrenlét révedezéseiben.

S a művészet abban különbözik mindenfajta álmotól, a képzelet mindenféle csapongásától, hogy a tudatnak, léleknek mélyéről felmerülő képeket értelmesen rendezi, hogy közvetlen jelentést lehel beléjük és e jelentéseket közvetlen értelmi viszonyba foglalja össze. Közvetlen jelentésről, közvetlen értelmi viszonyról azért beszélek, mert hiszen még az álmokképeknek is van nem közvetlen, de értelmes jelentésük: Bókay Antal hívta föl a figyelmet Sigmund Freudnak a korban csak németül olvasható *Traumdeutung* című könyve mellett a magyarul is hozzáférhető tanulmányára, *Az álomról* című munkára – ld. Freud 1915 –, amely a költő fejtegetésének forrása lehetett.

51–58. sor

az ifjú elméket megzavarja, [...] Hát válik-e öntudatossá az az ifjúmunkás, hogy várhassunk tőle valamicskét, ha Kassák eme sorain töpreng kevésbé fertőzött elméje: Az ifjúság rossz irányba történő befolyásolásának, félrenevelésének a kritikában hangsúlyos vádjá a Kassák által a *Dokumentum* megszűnte után alapított *Munka* című folyóiratot és a folyóirat körül szerveződő mozgalmat, a Munka-kört veszi célba, amely bevallottan a szocialista ifjú munkások világnézeti és esztétikai nevelését tekintette egyik fő feladatának.

54–56. sor

„a szélfogóban lakik [...] olvasására”: Idézet a 74-es sorszámú versből.

58–60. sor

„**azt hiszitek [...] virágoznak**”: Idézet a 74-es sorszámú versből.

62–63. sor

mint a szórakozott halász a síkos halat: A mondatot záró jelzős szerkezet egybecseng a *Front* című lapban 1931. december 17-én megjelent *Munkások* című vers „vergődik benn’ a mult síkos hala” kifejezésével.

63–64. sor

Eszerint szubjektivista és relativista: A mondat arra enged következtetni, hogy kritikája megírása során JA támaszkodott Komlós Aladár *Az új magyar líra* című 1928-ban megjelent könyvében olvasható Kassák-portréra. Komlós nem annyira negatívumként, mint inkább jellemzés gyanánt írja Kassákról: „A valóságot hangsúlyozza és minduntalan kész szolipszizmusba esik, a legvakmerőbb és legönkényesebb szubjektivizmusba.” Később így fogalmaz: „a végletes szubjektivizmus és rendfeloldás képviselője” – ld. Komlós 1928, 224. p.

67. sor

„**minden a te szemeidtől [...] domboldalon ketyeg**”: Idézet a 70-es sorszámú versből.

72–74. sor

Itt a szubjektív idealizmus végső mozzanatával állunk szemben, azzal, amit a filozófia története solipsizmusnak nevez. Nincs más a világban, csak solus ipse, csak ő maga: A szubjektív idealizmus szerint a fizikai létezők, tulajdonságok, események szellemi létezőkre, tulajdonságokra, eseményekre vezethetők vissza. Azt állítja, hogy kizárólagosan az önálló elme létezik, az anyag csak alárendelt tévképzet. A szolipszizmus terminus a *solus ipse* kifejezésből származik, melynek szó szerinti jelentése: ’csak én magam’. A kifejezés arra utal, hogy az egyedüli valóságos lét önnön létem, minden más lét ennek a létnek a függvénye, mivel közvetlen tudással csak önmagunkról rendelkezünk, vagyis önnön létünk az öntudat bizonyosságában megalapozott, míg minden más lét és létező ebben a tudatban és ennek a tudatnak a számára adódik, nem csak így-létében, de meglétében is a tudatnak függvénye.

75–77. sor

A szolipszizmusról azt mondja Lenin, hogy világnézet világ nélkül, Schopenhauer szerint pedig következetes szolipszisták csak a bolondok házában találhatók: Lenin *Materializmus és empiriokritizmus* című könyvében vitatkozik az empiriokritizmus irányzatának képviselőivel. George Berkeley követőiként számol velük, és szolipszizmussal vádolja őket: „Ha a testek »érzetkomplexumok«, mint Mach mondja, vagy »érzetkombinációk«, mint Berkeley mondta, akkor ebből elkerülhetetlenül következik, hogy az egész világ az én képzetem. Ebből a tételből kiindulva okvetlenül arra a következtetésre kell jutnunk, hogy önmagunkon kívül nem léteznek más emberek; ez pedig színtiszta szolipszizmus. Bármennyire is tiltakoznak is ez ellen Mach, Avenarius, Petzoldt és társaik, a valóságban megengedhetetlen logikai képtelenségek nélkül nem tudnak szabadulni a szolipszizmustól. [...] Berkeley már épp eléggé bebizonyította, hogy »érzetekből, vagyis pszichikai elemekből« csak szolipszizmust lehet »felépíteni.«” – ld. Lenin 1961, 41, 47. p. A mű magyarul először 1948-ban jelent meg; JA valószínűleg valamelyik német kiadását olvasta, ld. pl. Lenin 1927. Schopenhauerről szólva JA a német filozófus *Die Welt als Wille und Vorstellung*

(*A világ mint akarat és képzet*) című művére utal: „Az elméleti egoizmust ugyan bizonyítékokkal sosem lehet megcáfolni: ennek ellenére a filozófiában sosem lehetett másképp használni, mint szkeptikus szofizmat, tehát mint látszatot. Komoly meggyőződésnéként ugyanakkor csak az örültekházában lenne lelhető: s mint ilyen ellen nem is annyira bizonyítékok kellenének, hanem gyógymód.” – ld. Schopenhauer 1991, 158. p. Korabeli magyar fordítás híján egy német kiadást olvashatott, ld. pl. Schopenhauer 1819. JA [*Hegel*] című jegyzetelése tartalmaz egy – feltehetőleg a költő által fordított – idézetet Schopenhauer filozófiai főművéből: „A muzsika teljesen független a jelenségek világától, amelyet föltétlenül megtagad, és a muzsika valamilyen módon tovább létezhetne akkor is, ha világegyetem egyáltalában nem létezne.” – ld. JKK. Ez megengedi azt a feltételezést, hogy a Kassák-kritika hivatkozása is közvetlenül a német filozófus munkájából merít, ugyanakkor Schopenhauernek Fichte szubjektív idealizmusát élesen elítélő, szóban forgó kijelentése széles körben ismert volt, így akár más forrás is lehetséges.

81–89. sor

„ha észreveszem [...] város közepén”: Idézetek a 83-as, 88-as, 89-es, 93-as és 95-ös sorszámú versekből.

104. sor

Címe: „Emlékezzetek rá”: A kötet záró verse, melyet Kassák Osvát Ernő halála alkalmából írt.

116. sor

valami, ami veszteni valója volt Kassáknak a láncain kívül: JA Kassák szocialista múltjára és pártállására hivatkozva ironikusan utal a Marx és Engels által megfogalmazott *Kommunista Kiáltvány* híres soraira: „A proletárok e forradalomban csak láncukat veszíthetik. Cserébe egy egész világot nyerhetnek.” A Szabados Sándor-féle korabeli fordításban: „A proletároknak e társadalmi rendben láncakon kívül nincs mit elveszteniök. Nyerhetnek cserébe egy egész világot.” – ld. Marx – Engels 1919, 67. p.

118. sor

Stromfeld Aurélra emlékezik még, közhelyekkel és bizonytalanul: A ciklus 75-ös sorszámú darabja Stromfeld Aurélt búcsúztatja (1878. szeptember 19. – 1927. október 10.). Stromfeld Aurél vezérkari ezredes, az Osztrák–Magyar Monarchia vezérkari tisztje, a Tanácsköztársaság idején a magyar Vörös Hadsereg vezérkari főnöke. Nagy szerepe volt a cseh és román csapatok előrenyomulásának megállításában. A Clemenceau-jegyzék elfogadása után lemondott.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

HORVÁTH Márton, *A munkásosztály költője*, TÁRSADALMI SZEMLE, 1955. 4. sz. (április), 131–152. p. (136–137. p.)

SZABOLCSI Miklós, *Jegyzetek és dokumentumok*. In: JAÖM3 1958, 279–458. p. (344–345. p.)

- FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Budapest, Magvető, 1965, (Elvek és Utak), 343. p.
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 126–128. p.
- ACZÉL Géza, *Kassák Lajos*, Budapest, Akadémiai, 1999, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 42), 134. p.
- BÓKAY Antal, *Líra és modernitás : József Attila én-poétikája*, Budapest, Gondolat, 2006, 246–254. p.
- VERES András, *József Attila mint irodalomkritikus*, LITERATURA, 2014. 4. SZ., 325–334. p.

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Sokat mondó hiány, hogy az európai modernség jeles képviselőire, Braque-ra, Apollinaire-re és másokra hivatkozó Gyertyán Ervin óvakodott a JA–Kassák-viszony elemzésétől. Forgács László pedig a költőnek talán legdogmatikusabb, a művészi értékek iránt legkevésbé érzékeny írásával, a Kassák-kritikával a legteljesebb mértékben egyetértett – ld. Forgács 1965a, 343. p. Később pedig, Kassák lassú rehabilitációjának következtében és a JA iránti előzékenységből hallgatott az irodalomtörténet erről az értetlen kritikáról.

Az avantgárd és Kassák fogadtatásában bekövetkezett döntő változások végül mégis jótékony hatást gyakoroltak a Kassák-kritika megítélésére. Ez tükröződik abban a szigorban, amellyel Szabolcsi Miklós *Kész a leltár* című monográfiájában JA bírálatát részesítette, a költő „talán legélesebb, legbántóbb, legdurvább írása”-ként értékelve – ld. Szabolcsi M 1998, 126–128. p. Álláspontját Veres András is osztotta: „a Kassák-recenziót nyilvánvaló személyes és politikai elfogultság vezérli, szerintem József Attila kritikai munkásságának mélypontja” – ld. Veres 2014, 332. p. Veres értékelése annyiban szilárdabb alapokon áll, mint a Szabolcsié, hogy míg az utóbbi elfogadta, hogy „Kassáknak [...] egy kissé gyengébb kötete jelent meg” – ld. Szabolcsi M 1998, 127. p., addig az előbbi joggal hivatkozott arra, hogy „a 35 vers az életmű egyik kimagasló teljesítménye”. JA nem jól mérte fel a bírált versek rangját, és a felszíni jegyeitől félrevezetve nem vette észre, hogy a számozott versek utolsó csoportjában Kassák hangja, alkotásmódja alapvető változáson megy át. Veres ezért ítélte elfogadhatatlannak, hogy a költő „még említésre sem tartott érdemesnek olyan remekműveket, mint [...] *A mellékuccákból jöttem* kezdetű, 71. sorszámot kapott vers Kassáktól.” – ld. Veres A 2014, 330–331. p.

Szabolcsi mindazonáltal rámutatott a személyes és a politikai elfogultságon túl a harmadik legfontosabb tényezőre, amely JA tollát mozgatta: „az első avantgárd ekkor már kezd kimenni a divatból, értetlenségbe ütközik, s egy »realisztikusabb« gyakorlat és esztétika lesz uralkodó” – ld. Szabolcsi M 1998, 127. p. Ezt a megállapítást azzal a korrekcióval elfogadhatjuk, hogy JA már 1927-ben hátat fordított az avantgárdnak. 1927 és 1930 között a magyar kritikai életben lényegében végbement az izmusok hanyatlása. Maga Kassák is tudomásul vette a mozgalmi avantgárd lezárulását. JA kritikája ebben a vonatkozásban e küzdelem epilógusának tekinthető. Maga a költő már az 1930 őszén írt *Irodalom és szocializmusban* megfogalmazta az izmusok kommunista nézőpontú

kritikáját, amit itt csak megismételt. Az avantgárd dal szembeni támadó fellépés figyelembe vétele lehetővé tette Szabolcsi számára, hogy felhívja a figyelmet arra: értetlen bírálatával JA nem maradt egyedül. Fenyő László a *Nyugat*-ban 1931 tavaszán megjelent „fanyalgó bírálatot ír” (ld. Szabolcsi M 1998, 127. p.), sőt a költő és Fenyő írása közötti párhuzamra is rámutatott a „minden a te szemeidtől függ” részletet bíráló szöveghe-lyeken. Szabolcsi kiszélesíthette volna a számozott verseket író Kassákkal szembeni kritikai közmegegyezést, ha utal arra, hogy Komlós Aladár *Az új magyar líra* Kassákról írott részletében ugyanezen a részleten botránkozott meg. Veres András a JA-i kritika poétikai megalapozatlanságát hangsúlyozza, csak hogy a kortársi bírálatok a kifogásolt versrészletben a katakrézist, az elrontott metaforikát, a szemléleti alappal nem rendelkező képalkotást vetették el, mint az izmusokra jellemző önkénnyt. A szolipszizmus szemrehányásának ötlete ugyancsak föltehetően Komlós megállapításaira vezethető vissza, egyúttal jól illeszkedett ahhoz a kritikához, amit Lenin a *Materializmus és empiriokritizmus* című munkájában a polgári filozófia szubjektív idealista törekvései fölött gyakorolt. A szolipszizmus és a nevelés közötti ellentmondás kielezésére pedig az adott alkalmat, hogy Kassák a *Munka* című folyóirat megalapításával és a Munka-kör vezetésével munkásfiatalok nevelésére vállalkozott, amivel – ha elfogadjuk vele szemben a szolipszizmus vádját – önellentmondásba keveredett.

Az első olyan értelmezés, amely minden korábbi megközelítésnél komolyabban vette és elemezte JA Kassák-kritikáját, Bókay Antal könyvében olvasható. Bókay olyan gondolatmeneteket keresett a költő értekező prózájában és levelezésében, amelyek az új típusú tárgyas költészetét, a késő modern JA költői gyakorlatát elméletileg megalapozhatták. Az avantgárdot a modernség továbbfejlesztése révén elutasító álláspontot rávetítette a költő szövegére, és ebből az egyeztetésből igyekezett kiolvasni a Spätmodern felfogás képletét: „Semmiképpen sem a hagyományos poétikához tér vissza” – állítja Bókay, és annyiban joggal, hogy „hagyományos poétika” valójában nem létezik – ld. Bókay 2006, 246–254. p. Az avantgárd poétika elutasítása során viszont számos olyan „hagyományos” igény lépett újra érvénybe, amelyeket az izmusok hatályaon kívül helyeztek. Ezekre utalt Szabolcsi fentebb idézett megállapításában: „egy »realisztikusabb« gyakorlat és esztétika lesz uralkodó”: a szabályos prozódia, a meghatározott témákat megszólaltató szövegek, a közérthetőség normájának való megfelelés igénye, az olvasóval való közös szemléleti alap megteremtésére való törekvés, a költői kép elemei közötti fesztség lecsökkentése, alkalomadtán a műfaji szabályok figyelembevétele úgy, hogy a modernség számos követelményét ez a poétika is érvényesnek ismerte el. A Kassák-kritika kétségtelenül didaktikus leegyszerűsítésekkel, a közönség igényei iránt túlzott engedékenységgel, erre, az avantgárd hanyatlása utáni új, de számos elemében tradicionális poétikai közmegegyezésre igyekezett alapozni. Bókay Antal felismerte az avantgárd helyébe lépő költői gyakorlat fontosságát és azt, hogy ez a törekvés avatja fontossá a különben elfogult és igazságtalan kritikát, nem utolsósorban az érvelés szolgálatába állított bergsoni–freudi tájékozódás révén. De korántsem olyan mértékben, mint ahogy ez a Babits-pamflet esetében történt, amint erre Veres András felhívta a figyelmet.

Marxista munkásoktatás

Az osztályharcos munkásság németországi tábora, amely az opportunizmussal és revizionizmussal vívott elméleti és jelentős gyakorlati harcok folyamán szervezkedett, a háború óta egyre növekedőben van. A közvetlen gyakorlat tanulságai mind nagyobb tömegeket vonnak a tiszta marxizmus zászlaja alá és e tanulságok felismerésével egyidejűleg ébred föl a vágy a tömegekben, hogy marxista oktatást nyerjenek, hogy öntudatuk ne csak egyéni tapasztalaton alapuljon, hanem az egész munkásság összegezett tapasztalataiból, a tőkés termelés tudományos kritikájából¹ és a történelem menetének a tárgyi megértéséből nyerje erejét. A közvetlen gyakorlatból meritett fölismerések tehát létrehozták a német proletáriátus többségének elméleti vágyát, az elmélet mind nagyobb rétegek számára vált szükségletté.

Ennek a szükségletnek a kielégítésére egyre-másra alakultak a munkásoktató iskolák, amelyekben a munkások a marxismust tanulhatták. Azonban ezek az iskolák nem bizonyultak elegendőnek, részben mert nagy volt a munkások érdeklődése, részben pedig mert a munkások egy részének nem állott módjában, hogy a marxista iskolákat látogassa. A munkásiskolák létrejöttével azonban még inkább növekedett az elmélet iránti szükséglet. Az iskolák hallgatói maguk is tanítókká váltak, de továbbra sem maradhattak elméleti támasz nélkül. Meg kellett tehát teremteni azt az eszközt, amellyel iskolán kívül is taníthatnak, azt a módot, amellyel iskolán kívül is tanulhatnak. Ez az eszköz a *Verlag für Literatur und Politik* kiadásában megjelenő *Marxistische Arbeiterschulung*, amelynek szerkesztői: Hermann Duncker, Alfons Goldschmidt és K. A. Wittfogel.

A *Marxistische Arbeiterschulung* négy füzet sorozatra terjed. Az első sorozat a *Közgazdaságtan* (Politische Ökonomie), amely végigvezet a tőkés termelés Marx adta elemzésén. Egyben azonban éles és szükséges kritika alá vonja a tőkés termelés tartós virágzásáról, a kapitalizmusnak a szocializmusba való békés belenövéséről,² a megszervezett kapitalizmusról és a gazdasági demokráciáról szóló Marx utáni polgári és revizionista elméleteket. De beilleszti tárgyalásának menetébe többek közt Oroszország új termelési viszonyain alapuló gazdasági (osztály) helyzetét is, így következetesen foglalkozik azokkal a kérdésekkel is, amelyek Marx életében még nem vetődtek föl, vagy föl sem vetődhettek, amelyekre tehát Marx maga nem is válaszolhatott. A második tanulmányi füzet sorozat tárgya a *munkásmozgalom története*, eddig négy füzet jelent meg belőle. A harmadik füzet sorozat a Tanácsköztársaságok Szövetségének társadalmosító munkájával kíván megismertetni. Természetesen tagolódik így két részre a munkásmozgalom története: egyik rész a proletáriátusnak alulról felfelé vívott osztályharcáról, a másik pedig a proletáriátusnak felülről lefelé vívott osztályharcáról szól, mely azonban mindkét esetben azonos célért, a hatalomért, a tőkés termelési rend megsemmisítéséért folyik. A negyedik füzet sorozat világszemléleti összefoglalást akar nyújtani, a *történelmi materializmusnak*, a *dialektikus materializmusnak*, tehát a marxizmus e két legelhanyagoltabb oldalának a kifejtését kívánja tartalmazni.

¹ [sajtóhiba:] kritikájából [ld. főszöveg]_{szkj}

² [sajtóhiba:] belenövéséről [ld. főszöveg]_{szkj}

Magyarországon is nagy a szükséglet ilyen oktató írásokban. Bizonyítják ezt a németnyelvű füzetek kelendőségén kívül a munkásszemináriumok zsúfoltsága, az előadókban mutatkozó hiány és a munkások között naponként kerekedő elméleti viták. Jellemző 40
mindamelllett, hogy gyér marxista irodalmunk legfontosabb munkáinak (Marx és Engels válogatott műveinek, a Tőke első (!) kötetének, Szabó Ervin néhány írásának) a kiadását vagy egyesek áldozatkészsége, vagy valamilyen magánkiadó tette lehetővé.

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *Marxista munkásoktatás*, TÁRSADALMI SZEMLE, 1931. 3. sz. (szeptember), 145. p. [Könyvek rovat] – a továbbiakban: JA1931d.

A keletkezés ideje: 1931 nyara.

A datálás indoklása: A *Társadalmi Szemle* első száma 1931 júniusában jelent meg; JA cikkét a szeptemberi szám közölte. (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.)

Szerzőség: Az első közlés feltüntette a szerző nevét a cikk alatt: „József Attila”.

A szövegközlésről: A folyóirat félkövér betűtípust használt kiemelésre, melyet kiadásunkban kurzívra egységesítettünk. Az értelemzavaró sajtóhibákat javítottuk.

Kézirat: Nem ismert.

Közölve: JA1931d; JAÖM3 1958, 109–110. p. [szöveg], 344. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 141–143. p. [szöveg], 698. p. [jegyzetek]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA1931d: A nyomtatás betűkészletéből az *i* és az *ü* hiányzik. A hosszú magánhangzók közül a betűkészletben szerepel az *ó* és az *ő*, továbbá az *ü* is, de ez utóbbi használatát nem következetes, és nem követi a modern helyesírást.

JAÖM3 1958: Részben modernizált helyesírású közlés. A sajtóhibákat javítja.

Szövegtérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
nagyobb tömeget vonnak	4–5.	nagyobb tömegeket vonnak
egyéni tapasztalatokon alapuljon,	7.	egyéni tapasztalaton alapuljon,

JA1977: A JAÖM3 1958 közlésén alapul, így a szövegtérések is megegyeznek.

JAHSZK 2012: Betűhű közlés. A sajtóhibákat jelzi és javítja.

Keletkezéstörténet

József Attilának „mindössze egy kis, alaposan megkurtított és szubjektívizmusától lenyesegetett cikke jelent meg” a *Társadalmi Szemlé*ben – emlékezett vissza a lap egyik szerkesztője, Sándor Pál az írás közzétételének körülményeire – ld. Sándor P 1957, 321 p. (A kézirat tehát a megjelent szövegnél jóval nagyobb terjedelmű lehetett.) A *Társadalmi Szemle* legális társadalomtudományi folyóirat volt, bár háttérben az illegálisan működő Kommunisták Magyarországi Pártja állt. 1931 júniusa és 1933 májusa között jelent meg, évente tíz alkalommal, ún. „nem időszak”, ezért előzetes engedélyhez nem kötött sajtótermékként. A kezdetekben Madzsar József és Sándor Pál szerkesztette, s utóbbi volt a felelős kiadó is. 1933 márciusától a szerkesztést Faust Imre vette át. A Lantos Andor vezette Admiral Nyomdai Műintézetben nyomtatták. A lapnak volt egy, a címlapon meg nem nevezett szerkesztője, aki a párt képviseletében továbbította a vezetőség intencióit, a „vonalvezetést”, a vezetőségi tagok által írt cikkeket, megbeszélte az egyes lapszámok tervét, véleményt, kritikát mondott. E harmadik szerkesztő személye változott: Tamás Aladár, Schwartz György, Haraszi Sándor, Vándor Pál és mások töltötték be ezt a funkciót. 1933-ban az egész szerkesztőbizottságot kommunista szervezkedés vádjával letartóztatták, és az őket helyettesítő Faust Imre ellen eljárást

indítottak. Így megakadályozták a lap további megjelentetését – ld. Kálmán L-né 1974, 5–12. p.

Az ismertetés tárgyát képező német nyelvű sorozat füzetei 1930–1931 között készültek. Lengyel András feltételezi, hogy barátja, a németül jól tudó és később a berlini Marxistische Arbeiterschule oktatójaként működő Füredi József révén juthatott el József Attilához a sorozat – ld. Lengyel A 2013, 107. p. A füzetek egy részének magyar fordítója, Schönstein Sándor a bíróság előtt kijelentette, hogy „a német eredetű művet budapesti könyvkereskedésben vásárolta”. A költő tehát közvetlenül is beszerezhetette a kiadványokat – ld. Mann M 1967, 155. p.

A *Marxistische Arbeiter Schulung* füzetének (ld. MASCH1n) magyar recepciójában a döntő lépést az jelentette, hogy – nyilvánvalóan a Kommunisták Magyarországi Pártja vezetőségének egyetértésével – Schönstein Sándor magyarra fordította és a hazai viszonyokhoz alkalmazta a marxista közgazdaságtant tárgyaló első sorozatot. (A magyar kiadást ezért a mozgalomban „Schönstein-füzetek”-ként emlegették.) Az első hat füzet az 1932-es év folyamán jelent meg, és ugyanabban az évben újranyomták a teljes sorozatot. Erre lehet következtetni abból, hogy fellelhetőek megjelenési év nélkül és második kiadás jelzéssel az 1932-es kiadási évet feltüntető füzetek is, ld. Schönstein [1932–1933]; Schönstein 1932. A hetedik füzet 1933 februárjában készült el. A fordítást Madzsar József ellenőrizte. A *Társadalmi Szemle* repertóriumának előszava szerint: „A lap testvérvállalkozása volt a *Marxizmus füzetek* [...] Marx közgazdaságtanának e hét könyvecskéje az illegális pártoktatás népszerű, ismert tankönyve lett” – ld. Kálmán L-né 1974, 9. p. A sorozat első darabjáról a *Korunk* 1932 márciusában számol be (ld. Agárdi F 1932a), a második füzet bevezetője utal az első füzetéről szóló visszhangokra. A *Társadalmi Szemle* 1932. júniusi számában Ujvári Imre ismerteti az addig megjelent három részt – ld. Ujvári I 1932, 240. p. Schönstein Sándor (1898–1945) marxista filozófus orvos volt, bőrgyógyászként praktizált. Első cikkei a 20-as évek második felében a *Társadalmi Szemle* elődjében, a 100%-ban jelentek meg. A harmincas évek elején a munkás sportolók között folytatott kommunista propagandamunkát. Közreműködött a szocialista orvoscsoporthoz megalakításában, és annak vezetőségében mint pénztáros működött. A *Társadalmi Szemle*nek is munkatársa volt.

A *Marxizmus* füzeteket 12 darabosra tervezték, de csak hét készült el. Megjelenési idejük a *Társadalmi Szemle*ben közölt hirdetésekben jól nyomon követhető. (Valamennyi hirdetés a B3-as borítókon látható.) Az 1932. januári számban jelentették be a sorozat indítását: „Marx gazdasági rendszere címen 12 füzetből álló sorozat indul meg. Tartalmazni fogja Marx gazdasági tanainak közérthető ismertetését, sok eredeti Marx- és Engels-idézettel. A legkitűnőbb német tankönyv nyomán megfelelően átdolgozva, mindenki számára érthető nyelven. Egy-egy füzet 32 oldal.” 60 filléres áron lehetett megrendelni a „szemináriumoknak nélkülözhetetlen” kiadványokat, közvetlenül a felelős kiadótól, Schönstein Sándortól. Az első kiadás első füzetét a februári, a másodikat az áprilisi, a harmadikat a júniusi, a negyediket a júliusi, az ötödiket a szeptemberi, a hatodikat a novemberi, a második kiadás első füzetét pedig a júliusi számban hirdették először. A 7. füzetet viszont nem hirdethették, mert megjelenése után azonnal lefoglalták és betiltották: „A budapesti kir. büntető törvényszék vizsgálóbírája f. évi

február hó 14-én kelt B. II. 2.016/2.—1933. számú végzésével a Budapesten Neufeld Zoltán Pannónia nyomdájában előállított, dr. Schönstein Sándor felelős kiadásában és fordításában, dr. Madzsar József fordítás átnézésében megjelent »Marxizmus« című nem időszaki lap 7. füzetének lefoglalását rendelte el. A m. kir. postahivatalok a szóbanforgó sajtótermék netán postán szétküldött példányait ne szállítsák és ne kézbesítsék, hanem a budapesti kir. ügyészséghez küldjék be.” – *Rendeletek Tára a Magyar Királyi Posta részére*, 7. sz. (február 17.), 46–47. p.

Az ügyészség izgatás címen emelt vádat a füzet két pontja miatt Schönstein Sándor és Madzsar József ellen. A tárgyalást áprilisban tartották. Schönstein elismerte a fordítást és kiadást. Védekezésében hangoztatta, hogy a fordítással „kizárólag tudományos közgazdasági munkálkodás volt a célja”. Az Ügyészség vádiratában idézetekkel támasztotta alá, hogy Schönstein „nyíltan a leninista (bolsevista) megoldás mellett foglalt állást”. Schönsteint elmarasztalták sajtó útján elkövetett izgatás vétségében, valamint az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására irányuló vétségben. Összbüntetésül egyhavi fogházra ítélték, Madzsart felmentették. (Vö. Mann M 1967, 151–162. p.)

A *Marxistische Arbeiter Schulung* második, az imperializmus előtti kor munkásmozgalmát tárgyaló sorozatának magyarul két kötete látott napvilágot, Lakatos Péter Pál fordításában A *munkásmozgalom története* címmel (ld. Lakatos P P 1932–1933). A *nagy francia forradalom története* című első rész a *Társadalmi Szemle* hirdetése alapján 1932 júliusában jelent meg. Az *ipari forradalom Angliában és a chartizmus* című második füzet pedig 1933-ban készült el. Az első rész kiadója a *Szabadon* folyóirat, a másodiké Faust Imre volt.

A tömörségében is legáttekinthetőbb összefoglalást a marxista közgazdaságtant ismertető sorozatról a *Korunk* 1931. októberi számában aláírás nélkül megjelent *Marxista irodalom* című ismertetés nyújtja: „Aki viszont alapos bevezetőt akar, az a Marxistische Arbeiterschulung füzeit olvassa [...] Két részre oszlik: »A nemzetközi munkásmozgalom története« és »Politikai ökonómia«. Követni fogja a harmadik és negyedik rész: »Szociális felépítés« és »Történelmi materializmus«. Füzetenként jelenik meg.” – ld. Neufeld 1931b. (A *Korunk* repertóriumra szerint a szerző Neufeld Béla volt.) Az 1932 márciusában szintén a kolozsvári folyóiratban megjelent ismertetés a magyar fordítás első kötetének rövid jellemzésére szorítkozik és az alapul szolgáló német eredeti nagy nemzetközi sikerére hívja fel a figyelmet – ld. Agárdi F 1932a.

A füzet sorozat közgazdaságtani és politikai szempontból egyaránt az ortodox, ún. „tisztá” marxizmus katekizmusául szolgált. A bennük lefektetett alaptanokkal JA nyilvánvalóan egyetértett, különben nem adta volna tanújelét olyan elkötelezettségnek az osztályharcos munkásmozgalom ügye mellett, mint amilyen a harmincas évek elején írt verseiben és egyéb írásaiban találkozunk.

Kiadói és terjesztői, a magyarországi kommunista mozgalom vezetői fontos szerepet szántak az oktatómunkában a cikkben ismertetett füzet sorozatnak. Sándor Pál szerint a propagandamunka keretétől három típusú szeminárium szolgált. A szociáldemokrata párt politikai szervezeteiben, szakszervezeteiben és kultúregyesületeiben hiány volt képzett előadóknak. Ezt a keresletet használták ki kommunista értelmiségiek, amikor

a közös marxista hagyomány jegyében, szocialistának vallva magukat, legális szemináriumokon nyilvános előadások tartására vállalkoztak, s ezekbe a gondolatmenetekbe belecsempészték a kommunista párt szempontjait. A baloldallal szimpatizáló szociáldemokrata vezetők a befolyásuk alatt álló szervezetekben lehetőséget biztosítottak leplezetlenebb, de formailag még törvényesnek tekinthető, féllegális propaganda-előadások megtartására is. A nyílt kommunista propagandát az előadók illegális szemináriumokon folytatták. József Attilát az illegális kommunista párt tevékenységébe 1930 ősztől történt bekapcsolódása után Sándor Pál szerint mindhárom típusú keretben megbízták előadások tartásával. A költőnek ez a munkája 1931-ben bontakozott ki. Mint a többi előadónak, neki is nélkülözhetetlen szüksége volt eligazító ismeretanyagra. Az ismertetés voltaképpen József Attilának az általa is tanítandó tananyagról kialakult véleményét tükrözi. A költő kiválasztásában az ismertetés megírására szerepet játszott képességeinek, felkészültségének elismerése, a megbízás másfelől talán valamiféle vizsgának, ellenőrzésnek is tekinthető, végül a kiválasztásban szempont lehetett JA német nyelvismerete és a Füredi Józseftől szerzett jól értesültsége.

Az első – *Politische Ökonomie* alcímű – német nyelvű sorozatot 12 részesre tervezték. Az első füzet összefoglalja Marx értékelméletét. A második és harmadik füzetet a tőke és értéktöbblet viszonyának elemzése tölti ki. Utóbbi záró fejezete foglalkozik a Szovjetunió termelési viszonyaival, melyet a válságban lévő tőkés világgazdaság alternatívájául megvalósuló folyamatként mutat be. A negyedik és ötödik füzet témája a munkabér és a tőke akkumulációja. A hatodik és hetedik füzet tárgya az értéktöbblet elosztása az iparban és a mezőgazdaságban; szól a parasztság kizsákmányolásáról és az agrárkérdés megoldásának marxista változatáról is. A további öt füzet a gazdasági válság és az imperializmus kérdéseit tárgyalta volna, de ismereteink szerint csak 3 rész jelent meg belőle, azaz az egész sorozat összesen 10 füzetből áll. A második füzet-sorozat alcíme *Geschichte der Internationalen Arbeiterbewegung*. Hat füzet jelent meg belőle. Témái: a Nagy Francia Forradalom; az ipari forradalom Angliában és a chartizmus; az 1848-as forradalom Franciaországban és Németországban; az I. Internacionálé és a Párizsi Kommün; a munkásmozgalom Angliában a háború előtti imperializmus korában; a németországi munkásmozgalom a világháborúig.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

2–3. sor

Az osztályharcos munkásság németországi tábora, amely az opportunizmussal és revizionizmussal vívott elméleti és jelentős gyakorlati harcok folyamán szervezkedett: A revizionizmus a szocialista munkásmozgalmon belül a marxista tanok kritikai felülvizsgálatát jelentette, elutasította a kapitalista rendszer erőszakos, forradalom által történő megdöntésére vonatkozó marxi nézeteket a reformizmus szellemében. Az opportunizmus megalkuvó magatartás, amellyel az „ortodox marxisták” a revizionistákat vádolták, mint akik – éppen a kapitalizmus forradalmi úton történő megdöntéséről lemondva – hajlandók a munkásság érdekeinek rovására kompromisszumot kötni a polgársággal. JA a német szociáldemok-

rata pártban Engels halála (1895) után folyó elméleti vitákra utal, amelyek fontos szervezeti és gyakorlati következményekkel jártak a német és a nemzetközi szocialista munkásmozgalom életében, és végül a lenini bolsevizmus, a kommunista pártok, a III. Internacionálé megalakulásához vezettek. A vita kirobbantója Eduard Bernstein (1850–1932) volt, aki 1896 és 1898 között publikálta *Probleme des Sozialismus* (A szocializmus problémái) című cikksorozatát a *Die Neue Zeit* hasábjain, és a marxizmus felülvizsgálatát kezdeményezte. 1898-ban elkezdődtek a revizionizmusviták az SPD-ben. 1899-ben jelent meg Bernstein revizionista nézeteit összefoglaló műve, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* (A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai) címmel. A marxizmushoz hű szocialisták, August Bebel, Karl Kautsky, Wilhelm Liebknecht, Franz Mehring, illetve Georgij Valentyinovics Plehanov, majd *Sozialreform oder Revolution?* (Társadalmi reform vagy forradalom?) című cikksorozatával Rosa Luxemburg, éles bírálatnak vetették alá a revizionista nézeteket. Bernstein 1900-tól vitába szállt bírálóival, és nézeteit *Zur Theorie und Geschichte des Socialismus* (A szocializmus elméletéhez és történetéhez) című munkájában foglalta össze. A viták a szociáldemokrácia kettészakadásához, a kapitalizmus erőszakos forradalmi megdöntésének elvéhez ragaszkodó osztályharcos és a reformista, a szocializmusba történő békés belenövést hirdető irányzat szembenállásához vezettek. JA az illegális kommunista párt tagjaként az előbbi ághoz csatlakozott. A cikkében ismertetett füzet-sorozat ennek az irányznak a tankönyvéül, legfontosabb propagandaanyagaként szolgált. A reformizmussal, revizionizmussal, opportünizmussal, tehát a szociáldemokrata pártokkal folytatott vita a kommunista írások elmaradhatatlan alkotóeleme volt a húszas–harmincas évek fordulóján. A kommunista párt álláspontját ebben a kérdésben JA a 100% folyóirat íásaiból, például a szociáldemokrata vezető 80. születésnapja alkalmából a lapban megjelent *Bernstein* című cikkből is ismerhette – ld. Háy L 1930.

18–21. sor

Meg kellett tehát teremteni azt az eszközt, amellyel iskolán kívül is taníthatnak, [...] Ez az eszköz a Verlag für Literatur und Politik kiadásában megjelenő *Marxistische Arbeiterschulung*, amelynek szerkesztői: Hermann Duncker, Alfons Goldschmidt és K. A. Wittfogel: „A MASCH-t, amelynek egyik vezetője Anna Seghers író nő férje, a magyar Radványi László (1900–1978) volt, a német munkások marxista oktatásának neves és hatékony intézményeként tartja számon a történet-írás” – ld. Lengyel A 2013, 106. p. Hermann Duncker (1874–1960) 1893-ban belépett a német Szociáldemokrata Pártba, majd a Német Kommunista Párt alapító tagja lett. A berlini Marxistische Arbeiterschule alapítója és igazgatója. Alfons Goldschmidt (1879–1940) az Institute of Journalism közgazdaságtan-tanára. Kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett. Többször járt Dél- és Közép-Amerikában, és a Szovjetunióban is. A nemzetiszocialista hatalomátvétel után emigrációban élt. Karl August Wittfogel (1896–1988) drámaíró, történész, Kína-szakértő. 1920-ban csatlakozott a Német Kommunista Párthoz. Karl Korsch munkatársa volt. A frankfurti egyetemen

1928-ban szerzett doktorátust. Kommunista tevékenysége miatt menekülnie kellett a hitleri Németországból, de a svájci határon elfogták. Koncentrációs táborba került, ahonnan a nemzetközi tiltakozás nyomására szabadult. 1934-ben az Egyesült Államokban telepedett le, és a német-szovjet együttműködés hatására kiábrándult a kommunista eszmékből. A totalitárius diktatúrák engesztelhetetlen ellenfele lett. Későbbi kutatásainak tárgya az ázsiai termelési mód volt.

22. sor

A *Marxistische Arbeiterschulung* négy füzet sorozatra terjed: Ismereteink szerint a négy sorozatból csak kettő készült el, ld. MASCH1n; MASCH2n.

22. sor

Az első sorozat [...]: Könyvészeti leírását ld. MASCH1n. A tervezett 12 füzetből csak 10 készült el, címük: Heft 1. *Einführung. Die Marxsche Werttheorie*; Heft 2–3. *Kapital und Mehrwert*; Heft 4–5. *Der Arbeitslohn und die Akkumulation des Kapitals*; Heft 6. *Die Verteilung des Mehrwertes*; Heft 7. *Die Grundrente. Die Entwicklung der Landwirtschaft*; Heft 8–9. *Die Wirtschaftskrisen*; Heft 10. *Der Imperialismus*.

30–31. sor

A második tanulmányi füzet sorozat tárgya a munkásmozgalom története, eddig négy füzet jelent meg belőle: Könyvészeti leírását ld. MASCH2n. Bevezetője a saját előtörténet ismeretének a jelenlegi osztályharcos munkásmozgalomban jelentkező igényével magyarázza a kiadványsorozat megjelentetését. 6 füzet készült el 1931 végéig, címük: Heft 1. *Die Große Französische Revolution*; Heft 2. *Die industrielle Umwälzung in England und der Chartismus*; Heft 3. *Die Revolution von 1848 in Frankreich und Deutschland*; Heft 4. *Die I. Internationale und die Pariser Kommune*; Heft 5. *Die Arbeiterbewegung in England in der Epoche des Vorkriegsimperialismus*; Heft 6. *Die Arbeiterbewegung in Deutschland bis zum Weltkriege*. A magyarra fordított első munkásmozgalom-történeti füzet második belső címlapja a tervezett, csonkán megvalósult sorozat tervezetét foglalja magába: „A munkásmozgalom története 18 fejezetből áll [...] A 4 későbbi fejezet Anglia, Franciaország, Németország és Oroszország gazdasági fejlődésével és munkásmozgalmával foglalkozik a világháború kitöréséig. Egy külön fejezet elemzi az imperialista háborút, s a II. Internacionálé szerepét a háború előtt és alatt.” – ld. Lakatos P P 1932–1933, 1. füzet. (A magyar kiadásról ld. még *Keletkezéstörténet*.)

31–32. sor

A harmadik füzet sorozat a Tanácsköztársaságok Szövetségének társadalmosító munkájával kíván megismertetni: A *Korunk* 1931. októberi számában megjelent ismertetés szerint a harmadik kurzus tervezett címe: „Szociális felépítés” – ld. Neufeld 1931b. Ismereteink szerint nem készült el belőle egy rész sem.

36–38. sor

A negyedik füzet sorozat világszemléleti összefoglalást [...] a történelmi materializmusnak, a dialektikus materializmusnak, [...]: A *Korunk* 1931. októberi számában megjelent ismertetés szerint a negyedik kurzus tervezett címe: „Történelmi materializmus” – ld. Neufeld 1931b. Ismereteink szerint nem készült el belőle egy rész sem.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- SÁNDOR Pál, *Emlékek József Attiláról*. In: JAE 1957, 309–333. p. (321. p.)
- SZABOLCSI Miklós, *Jegyzetek és dokumentumok*. In: JAÖM3 1958, 279–458. p. (344. p.)
- KÁLMÁN Lászlóné, *Előszó*. In: K. L-né, *Társadalmi Szemle (1931–1933) : Repertórium*, Budapest, PIM, 1974, (A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetek : B. sorozat 5), 5–10. p. (48. p.)
- TASI József, *Így olvasta József Attila A tőkét*, NÉPSZABADSÁG, 1977. 79. sz. (április 3.), 14. p.
- PINTÉR István, *A KMP 1932. májusi plénumának előzményei és határozatai*, PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1985. 3. sz. (szeptember), 15–55. p. (18–19. p.)
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája : 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 122–123. p.
- LENGYEL ANDRÁS, *A Lebukott és „megrendelője”*, TEKINTET, 2013. 2. sz. (március–április), 89–112. p. (107. p.)

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Sándor Pálnak, a *Társadalmi Szemle* szerkesztőjének emlékezése a kézirat erőteljes megrövidítéséről és a szubjektívizmustól történt megszabadításáról jelzi, hogy a költővel szembeni óvatosság, sőt gyanakvás már nagyon hamar, 1931 nyarán, az illegális párthoz történt kapcsolódása után jó fél évvel jelentkezett (ld. Sándor P 1957, 321. p.), holott ebben a cikkben még nem mutathatók ki a freudi orientáció jelei. Az azonos meggyőződés ellenére meglévő nézeteltérések fő oka az lehetett, hogy a költő polemikusan szembesítette a marxizmus klasszikusainak tételeit az utókor sokszor leegyszerűsítő, tanításra alkalmassá tett szövegeivel. Így járhatott el az egyébként igényes és szakszerű *Marxistische Arbeiter Schulung* kötetei esetében is, tehát nem Marx nézeteivel, hanem azok utólagos értelmezésével, alkalmazásával szállt vitába. A tiszta forrás és az alkalmazás eme makacs, okvetetlenkedő szembesítését bélyegezték meg az illegális mozgalomban „szőrszálhasogatás”-ként.

A JA gondolati fejlődését, illetve marxista tájékozódását vizsgáló szakirodalom az ismertetést mellékesen kezelte. Alighanem erős túlzás Pintér István feltételezése, amely szerint a Marx tanait népszerűsítő német kiadványsorozat magyar fordítására JA javaslata alapján került volna sor. A költő befolyásának túlbecsülése az az állítása is, hogy „a *Társadalmi Szemle* [a költő ismertetésének megjelenése után] szemináriumi rovatot nyitott” – ld. Pintér I 1985, 18–19. p. Legrészletesebben Szabolcsi Miklós írt róla utolsó monográfiájában, jellemzőnek tartva a hangot, a mondatszerkesztést, a prózastílust a következő évek értekező prózájára – ld. Szabolcsi M 1998, 122–123. p. Pedig ennek az írásnak a prizmáján keresztül lehet betekintést nyerni JA politikai-ideológiai tájékozódásának obligát elemeibe és szerkezetébe a húszas-harmincas évek fordulóján.

Utoljára Lengyel András érintette a költő írását, de elsősorban keletkezéstörténetével foglalkozott. (Ld. Lengyel A 2013, 107. p.)

[Bármiféle társadalmi]

1. Bármiféle társadalmi élettevékenységhez¹ szükséges, hogy gazdasági alapja legyen.² Valamely társadalomnak egész *irodalma*³ a társadalom gazdasági rendjének szellemi függvényeként⁴ jelentkezik.⁵ Irodalom ebben az esetben egy adott társadalom nyelvi műalkotásainak *összességét*⁶ jelenti.

2. Bármiféle társadalmi rendről azonban csak nagy általánosságban beszélhetünk. A valóságban minden társadalmi rendet megelőz egy másik és követ egy másik. A társadalmi rend ellentéte a megelőzőnek, de ellentéte a rákövetkezőnek is. Egyben pedig kapcsolat a megelőző és a rákövetkező között. Egysége a megelőző és a rákövetkező társadalmi rendnek. Ez azt jelenti, hogy minden társadalmi rend magában hordja a megelőzőt elhaló módon és a rákövetkezőt születő módon. Így a kapitalista társadalmi rendben vannak feudalista és vannak szocialista társadalmi rendi elemek. A szocialista társadalmi rendben vannak kapitalista és vannak kommunista⁷ társadalmi rendi⁸ elemek.⁹ A társadalom tehát folyamat és ez a folyamat ellentétekből tevődik össze. Nem üres folytonosság, hanem szerkezeti változások folytonossága és egyben a folytonosság szerkezeti változása.¹⁰ Mindez áll a *társadalmi alaptól*¹¹ függő irodalomra is. Ebben a megközelítésben *folyamat*¹² az irodalom. Ellentétes törekvések egységesülő folyamata és egyben az egységesült folyamatnak újabb ellentétes törekvésekre való bomlása. Ez ellentétes törekvések egyike a pusztuló¹³ társadalmi rend pusztuló szellemét, felépítményét, másika pedig a keletkező társadalmi rend keletkező szellemét, felépítményét képviseli.¹⁴

¹ [1K:] [előbb:] Bármiféle élettevékenységhez [majd: ld. főszöveg] [2K:] [előbb:] [elütés:] éettevékenységhez [majd: ld. főszöveg]_{pc}

² [2K:]_g [előbb:] gazdasági alapja legyen. [majd:]_{pc} gazdaságilag meg legyen alapozva. [majd: ld. főszöveg]_{pc} [A mondat fölött, korrektúrajel és törlés nélkül:]_{pc} Minden társadalmi élettevékenység kapcsolatos

³ [1K:] irodalma [2K:]_g [előbb:] irodalma [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <függvéne> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵ [1K:] [előbb:] jelentkezik. A társadalmi [majd:] jelentkezik. A társadalom gazdaságának és gazdálkodási rendjének fejlettségétől füg, tehát az irodalom fejlettsége is.

⁶ [1K:] [előbb:] egy társadalom írott műalkotásának [majd:] egy társadalom írott műalkotásainak összességét [2K:]_g [előbb:] egy adott társadalom adott műalkotásainak összességét [majd:]_g egy adott társadalom adott írott műalkotásainak összességét [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁷ [2K:]_g [előbb:] és kommunista [majd: ld. főszöveg]_{g+pc}

⁸ [2K:]_g [előbb:] rendü [majd: ld. főszöveg]_g

⁹ [2K:]_g [A mondat a jobb oldali margón függőleges vonással megjelölve.]_{pc}

¹⁰ [2K:]_g [A két mondat a bal oldali margón egy piros függőleges, és egy fekete félköríves vonással megjelölve; a második mondat utolsó két szava mellett kettős piros vonás.]_{pc+fc}

¹¹ [2K:]_g [előbb:] társadalmi alaptól [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹² [2K:]_g [előbb:] megközelítésben tehát folyamat [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹³ [2K:]_g [előbb:] pusztulót [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁴ [1K:] [előbb:] 2. Valamely társadalom gazdasági rendje azonban feltételez egy megelőző gazdasági [elütés:] <rendte> [majd:] 2. Valamely társadalom gazdasági rendje azonban feltételez egy megelőző gazdasági rendet, amelynek részben ellentéte, részben folytatása, [kézirat vége]

20 3. Pusztuló és keletkező szellemről, felépitményről szólván észre kell vennünk,¹⁵ hogy a
pusztulás és a keletkezés is folyamat. Tehát az irodalom nem¹⁶ lezár, merev ellentétekből áll,
hanem¹⁷ ellentétes¹⁸ folyamatokból és folyamatos ellentétekből folyik össze. Azaz olyan
folyamatokból alakul (és állandóan csak alakul), amelyek maguk is ellentétek, és olyan
ellentétekből, amelyek maguk is folyamatok. Valamely irodalmi kor megértéséhez tehát nem
25 csak azt kell figyelembe vennünk, hogy az egyes korok miben térnek el egymástól,¹⁹ hanem azt
is szem előtt kell tartanunk, hogy az egyes irodalmi korokat, mint egységeket, miféle belső
ellentétek jellemeznék. Meg kell értenünk belső „áramlatait”²⁰ is. De még ez sem elég. Mert²¹ ez
áramlatok mindegyike külön-külön egység, amelyet szintén belső ellentétek választanak szét és
külső ellentétek tartanak össze.²² És így tovább, mignem²³ eljutunk ahhoz az egységhez, amely
30 a mű alkotójának és kiadójának az ellentétét mutatja: A mű alkotójának és a mű kiadójának
közvetlen kapcsolata *közvetlen* gazdasági függés.²⁴

4. A művek alkotóinak és kiadóinak kapcsolata azonban nemcsak közvetlen, hanem közvetett
is, tehát az²⁵ írók összességének és következképp az irodalomnak a kiadóktól²⁶ való függése
egyben *közvetett*.²⁷ Az írók közvetett függése a²⁸ vásárló olvasókon át érthető²⁹ meg elsősorban,
35 vagyis az írók és a kiadók ellentétének³⁰ egységét a vásárló *olvasók*³¹ képviselik.³² A vásárló
olvasók többsége az uralkodó osztály tagjaiból kerül ki, ha a ponyvairodalmat nem vesszük
figyelembe. Az uralkodó irodalom eszerint³³ az uralkodó osztály³⁴ irodalma.

¹⁵ [2K:]_g vennünk [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁶ [2K:]_g [előbb:] az irodalmi folyamat nem [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁷ [2K:]_g [előbb:] ellentétekből, hanem [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁸ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <ellenétes> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁹ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <egymástól,> [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁰ [2K:]_g [előbb:] áramlatait [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²¹ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <mertv> [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²² [2K:]_g [előbb:] egység, amely szintén ellentétekre bomlik. [majd:]_{pc} egység, amely szintén belső ellentétekre bomlik. [majd:]_{pc} egység, amelyet szintén belső ellentétek választanak szét és külső ell. tartanak össze. ellentétekre bomlik. [ld. főszöveg]_{szkj}

²³ [2K:]_g [előbb:] tovább, egészen addig, amíg [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁴ [2K:]_g [előbb:] mutatja. Itt már közvetlenül megpillantjuk az irodalomnak a társadalmi alaptól való tisztára materiális függését., amennyiben a mű alkotójának és a mű kiadójának közvetlen kapcsolata közvetlen gazdasági függést mutat. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁵ [2K:]_g [előbb:] is és így az [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁶ [2K:]_g [elütés:] kiadók tól [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁷ [2K:]_g [előbb:] közvetett is. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²⁸ [2K:]_g [előbb:] az [majd: ld. főszöveg]_g

²⁹ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <értehtő> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁰ [2K:]_g [előbb:] ellentétnek [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³¹ [2K:]_g [előbb:] olvasók [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³² [2K:]_g [előbb:] [elütés:] képviselik.. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³³ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <eszerint> [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁴ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <oy> [majd: ld. főszöveg]_g

5.³⁵ A nyomdák, papírkészletek stb, az uralkodó osztály kezében vannak. A ponyvairodalom pusztá léte³⁶ tehát azt tanusítja, hogy az irodalom az uralkodó osztálytól nemcsak értékalkotó,³⁷ hanem éppannyira értékromboló irányban is függ. Az irodalom itt bizonyos *értékesség*³⁸ és bizonyos *értéktelenség*³⁹ egysége. Ez az ellentét olyan minőségű, mondhatnók olyan belső arányu, amilyen minőségű és amilyen belső⁴⁰ arányu a társadalmi rend.⁴¹ Tehát ahol az uralkodó osztály a társadalom kisebbsége, ott az értékromboló (értékek létrejöttét megakadályozó) tevékenység nagyobb arányu az értékalkotónál és viszonylagosan teljes. Ahol pedig az uralkodó osztály maga a társadalmi többség, ott az értékalkotó tevékenység az uralkodó, míg az értékromboló teljesen⁴² viszonylagos. Hiszen a közvetlen többség közvetlen hatalma csak olyan teljesen viszonylagos értékeknek a kifejlődését akadályozza, amelyek önmagukban is elhaló irodalom elhaló folyamatának a jelei.⁴³

6. Az irodalmat⁴⁴ azonban nemcsak az olvasók befolyásolják lényegesen,⁴⁵ hanem azok is, akik nem olvasnak.⁴⁶ Az olvasáshoz pénz kell és szabadidő. Amelyik társadalmi osztálynak, rétegnek⁴⁷ nincsen pénze és szabadideje az olvasáshoz, az az irodalom alakításában oly módon vesz részt, hogy az ő érzelmeinek,⁴⁸ törekvéseinek, gondolatainak kifejezési lehetőségei még nem válnak irodalmi szükségletté, – tehát⁴⁹ az irodalom mint szükséglet csak olyan érzelmeknek, gondolatoknak, törekvéseknek az összetételeként szerepelhet, amelyek nem az övéi. Így valamely irodalmi korszak megértéséhez feltétlenül szükséges megvizsgálni, hogy milyen társadalmi⁵⁰ osztályok és rétegek⁵¹ alkotják a nem olvasók tábort. Irodalom ebben az esetben az olvasók és nem⁵² olvasók ellentétében való egység. Természetesen e két ellentétes tábornak egységként való összefüggését is folyamatosnak kell elgondolnunk, mert hiszen megfelelő történelmi átalakuláskor a⁵³ nem olvasók csoportjaiból⁵⁴ olvasók lesznek, akik az olvasóvá levés folyamata alatt egyszerre⁵⁵ olvasóknak és nem olvasóknak tekinthetők.

³⁵ [2K:]_g [Az 5–6. pontok bekezdései a bal oldali margón egy fekete félköríves vonással megjelölve]_{fc}

³⁶ [2K:]_g [előbb:] ponyvairodalom léte [majd: ld. főszöveg]_{g+pc}

³⁷ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <értékaalkotó,> [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁸ [2K:]_g [előbb:] értékesség [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁹ [2K:]_g [előbb:] értéktelenség [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁰ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <bely> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴¹ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <rned> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴² [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <teljsen> [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴³ [2K:]_g [előbb:] folyamatának jelei. [majd: ld. főszöveg]_{g+pc}

⁴⁴ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <irodalmaz> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁵ [2K:]_g [előbb:] befolyásolják, [majd: ld. főszöveg]_{g+pc}

⁴⁶ [2K:]_g [előbb:] akik nem olvasnak. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁷ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <rée> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁸ [2K:]_g [előbb:] érzelmeinek [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁹ [2K:]_g [előbb:] lehetőségei nem válnak szükségletté, tehát [majd: ld. főszöveg]_{g+pc}

⁵⁰ [2K:]_g [előbb:] milyen egész társadalmi [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁵¹ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <rétegel> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵² [2K:]_g [előbb:] és a nem [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁵³ [2K:]_g [előbb:] hiszen a [majd: ld. főszöveg]_{g+pc}

⁵⁴ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <csoporth> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁵ [2K:]_g [előbb:] megtartják [majd: ld. főszöveg]_g

7. Polgári gondolkodók azt állítják az irodalomról, hogy⁵⁶ tisztára ideális. Ez a tétel hamis. Ideális az irodalom annyiban, hogy emberek⁵⁷ elméje számára érték, „szellemi táplálék”, szellemi szükségletet elégít ki. Azonban hogy az egyik ember fejéből a másikba⁵⁸ jusson, hogy tehát egyéni lelki aktusból irodalommal lehessen, ahhoz előbb materiálissá kell válnia, annak
 65 politikai-gazdasági, materiális-fizikai feltételei vannak.⁵⁹ A dalt pl. a magam testi szerveivel élelkezhetek, (másoknak csak akkor, ha az uralkodó erőszakszervezet meg nem akadályoz benne), – azonban a regényt el sem mondhatom, azt le kell írnom papírra valamilyen anyagi eszközzel. Hogy pedig sok ember elméjébe eljusson a mű, ahhoz nyomda, gépek, gépgyárak, papírgyárak, festékgyárak és az ezek előállításához kellő termelőeszközök és tudományos
 70 eredmények, végső fokon tehát az összes termelő eszközök és a társadalom egész materiális termelő ereje szükségesek. (Az irodalom tehát valami ideális és materiális folyamat ellentétében való egység.)⁶⁰

8. A regény irodalmi műfaj. Ha tehát regényirodalom (szükségletbe átmenő) lehetőségéhez termelő⁶¹ eszközöknek, az iparnak határozott fejlettségi foka szükséges, akkor be kell látnunk,
 75 hogy a regény műfajának keletkezése⁶² a⁶³ társadalmi termelési alap fejlődésében és változásában leli magyarázatát.⁶⁴ Ugyanez áll a drámai irodalomra is, ha csak nem akarjuk azt állítani, hogy a színjátszás öröktől⁶⁵ fogva való. De vonatkozik ez a versirodalomra is, hiszen az új műfajok megjelenése a versirodalom⁶⁶ kizárólagosságát megszüntette és a versirodalmat, amely azelőtt az irodalom egésze volt, az irodalomnak részévé tette. A műfajok
 80 keletkezésének,⁶⁷ elhalásának, avagy további fejlődésének a története elválaszthatatlan a termelő eszközök fejlődésének⁶⁸ történetétől.

9. Ha belülről vizsgálunk egyes műfajokat, pl. a drámát, vagy a verset, azt látjuk, hogy az egyes műfajoknak is megvan a maguk belső története. A dráma ma más, mint volt a

⁵⁶ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <hoh> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁷ [2K:]_g [előbb:] hogy az emberek [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁵⁸ [2K:]_g [előbb:] másikba, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁵⁹ [2K:]_g [A mondat második fele – a negyedik tagmondattól a végéig – a bal oldali margón elhelyezett függőleges vonással megelőzve.]_{pc} [2K:]_g [előbb:] válnia, ahhoz [elütés:] politikai-gazdasági, [elütés:] <Ma> [majd:]_g válnia, ahhoz [elütés:] politikai-gazdasági, materiális-fizikai feltételek szükségesek. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁶⁰ [2K:]_g [előbb:] Az irodalom tehát valami ideális és materiális ellentétében való egység. [majd:]_{g+pc} Az irodalom tehát ideális folyamat és materiális folyamat ellentétében való egység. [majd:]_{fc} (Az irodalom tehát valami ideális és materiális folyamat ellentétében való egység. [majd:]_{fc} (Az irodalom tehát valami ideális és materiális folyamat ellentétében való egység.) [ld. főszöveg]_{szkj}

⁶¹ [2K:]_g [előbb:] tehát a regényirodalom szükségletbe átmenő lehetőségéhez a termelő [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁶² [2K:]_g [előbb:] műfajának a keletkezése [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁶³ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] a [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁴ [2K:]_g [előbb:] magyarázatát, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁶⁵ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <ökt> [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁶ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <very> [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁷ [2K:]_g [előbb:] keletkezésének és [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁸ [2K:]_g [előbb:] a termelőerők fejlődésének [majd:]_{g+pc} a termelőerők és eszközök fejlődésének [majd: ld. főszöveg]_{pc}

középkorban, avagy⁶⁹ a görögség idejében. És más a mai vers,⁷⁰ mint volt a középkori és más a középkori, mint amilyen volt az ókori. Mert más a dalolt költemény, más az előadott és más az olvasott. De olvasott⁷¹ és olvasott költemény között is különbséget⁷² kell tennünk. Amig csak kevesen tudnak olvasni, addig szükségképpen korlátozottabb az olvasni való, mint amikor többen olvasnak. A kéziratok műnek kevesebb⁷³ kritikát kell kiállania, kevesebb társadalmi követelménynek kell megfelelnie,⁷⁴ mint a nyomtatásban elterjedőnek. Tehát⁷⁵ a műfajok belső változásai is a társadalmi alap változásaitól függenek.

10. Tudjuk, hogy az egyes nemzetiségek (nemzetek), éghajlatok, világrészek stb irodalmi hatnak egymásra. E hatásoknak is megvannak a maguk materiális feltételei. Érintkezniök kell valamiképpen az egyes nemzetiségek, éghajlatok, világrészek stb népeinek, íróinak. A szomszédos népek irodalmi mindig is hatottak egymásra. Ez a hatás azonban csak lassan terjed⁷⁶ tovább és nagy időbe kerül, amig a nép, aki a hatást kapta, tovább is adhatja. A szállító eszközök fejlődése teszi⁷⁷ lehetővé, hogy nem szomszédos népek irodalma is rövid időn belül hathasson egymásra. A szállító eszközök fejlettségi fokukhoz mért⁷⁸ gyorsasággal megvalósuló állandó kapcsolatokat és hatást teremtenek az összes népek és irodalmaik között. Így függ a szállítóeszközöktől, a szállítóeszközök fejlődésének feltételeitől a világirodalom kialakulása,⁷⁹ és a szállítóeszközök⁸⁰ sebességének⁸¹ gyorsulásától, fejlődésétől a világirodalmi kölcsönhatások sebességének gyorsulása és következőképpen a világirodalom fejlődése. Ma, a kapitalista imperializmus⁸² korában, amikor az egész földkerekséget átfogja az eddig ismert leggyorsabb szállítóeszközök⁸³ szövedéke, amikor az egész földkerekség imperialista ellentét⁸⁴ egyetlen lánc, a magyar irodalom éppugy hordja néger versek, ujorosz regények és francia szindarabok stb⁸⁵ hatását.⁸⁶

⁶⁹ [2K:]_g [előbb:] középkorban avagy [majd:]_g középkorban,avagy [ld. főszöveg]_{szkj}

⁷⁰ [2K:]_g [előbb:] a vers, [majd: ld. főszöveg]_{g+pc}

⁷¹ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <olvaa> [majd: ld. főszöveg]_g

⁷² [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <külön> [majd: ld. főszöveg]_g

⁷³ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <kevsebb> [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁷⁴ [2K:]_g [előbb:] kevesebb követelménynek kell megfelelnie a <tár> [majd: ld. főszöveg]_{g+pc}

⁷⁵ [2K:]_g [előbb:] Eszerint [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁶ [2K:]_g [előbb:] terjedt [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁷ [2K:]_g [előbb:] tette [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁸ [2K:]_g [előbb:] mérten [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁹ [2K:]_g [előbb:] kialakulása. [majd: ld. főszöveg]_g

⁸⁰ [2K:]_g [elütés:] szállítóeszközök [ld. főszöveg]_{szkj}

⁸¹ [2K:]_g [elütés:] sebességének [ld. főszöveg]_{szkj}

⁸² [2K:]_g [előbb:] Ma, az [elütés:] <imperializmo> [majd:]_g Ma, az imperializmus [majd: ld. főszöveg]_g

⁸³ [2K:]_g [előbb:] földkerekséget átfon [majd:]_g földkerekséget [elütés:] <átfoggja> a szállítóeszközök [majd:]_g földkerekséget [elütés:] <átfoggja> az eddig ismert leggyorsabb szállítóeszközök [ld. főszöveg]_{szkj}

⁸⁴ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] ellenetek [majd: ld. főszöveg]_g

⁸⁵ [2K:]_g [előbb:] szindarabok [majd: ld. főszöveg]_g

⁸⁶ [2K:]_g [előbb:] 10. Az irodalom azonban nemcsak alapját leli a termelésben, hanem vissza is hat a termelésre. (V.ö. 4.5.6.). Az uralkodó osztály irodalma „nemes konzervativizmussal” ellene szegül az érzelmek, erkölcsök, gondolatok átértékelésének, tehát az elnyomott osztályok öntudatosodásának. Minthogy pedig az elnyomott osztályok öntudatosodása szükséges ahhoz, hogy a termelés irányítását a kezükbe vehessék, és oly módon fejlessék, hogy szükségleteik, a többség szükségletei, kielégítést nyerjenek, az uralkodó osztály irodalma a termelés fejlődésének akadályozója. Vele szemben a kizsákmányoltak

11. Az irodalom nemcsak alapját leli a termelésben, hanem vissza is hat a termelésre. (V.ö. 4.5.6.). Az uralkodó osztály irodalma „nemes konzervativizmussal” ellenezegül az érzelmek, erkölcsök, emberi magatartások, gondolatok stb átértékelésének⁸⁷ tehát az elnyomott osztályok öntudatosodásának. Minthogy pedig az elnyomott osztályok öntudatosodása vagyis az élcsapat létrejötté szükséges⁸⁸ ahhoz, hogy a termelés irányítását a kezükbe vehessék és oly módon fejleszthessék, hogy szükségleteik, a többség szükségletei, kielégítést nyerjenek, az uralkodó osztály⁸⁹ irodalma a termelés fejlődésének akadályozója. Vele szemben a kizsákmányoltak irodalma a kizsákmányoltak öntudatosodását sietteti, az élcsapathoz való kapcsolatát erősíti és⁹⁰ ezzel együtt a termelés fejlődését szolgálja.⁹¹ Az irodalmon belül tehát éppugy mint a társadalomban,⁹² osztályharc folyik, amely nemcsak ideális, hanem materiális is, mert nemcsak osztályizlést és ideológiai szükségletet elégít⁹³ ki, hanem ugyanakkor a termelésre vonatkozóan osztályhatalmi célokat szolgál.

12. Az irodalom ugyis mint művek összessége, ugyis mint művek egymásutániságából⁹⁴ alkotódó folyamat, az egyes irodalmi alkotásokra utal vissza. Az irodalmat mindenképpen egyes művek teszik.⁹⁵ Fölvetődik tehát a kérdés, hogy egyáltalában mit nevezhetünk irodalmi alkotásnak? Miért nem mondjuk műalkotásnak a Halotti Beszédet szemben Balassa Bálint valamelyik költeményével? Miért mondhatjuk egy ma irt versről mindannyian azt, hogy jó és egy másíkról mindannyian azt, hogy rossz, hogy⁹⁶ nem vers? Ha pedig megoszlanak a vélemények, akkor mi a tárgyi igazság?

keletkező irodalma a kizsákmányoltak öntudatosodását és ezzel együtt közvetetten a termelés fejlődését szolgálják. Tehát az irodalmon belül is osztályharc folyik, amely nemcsak ideális, hanem materiális is, mert nemcsak osztályizlést elégít ki, hanem ugyanakkor a termelésre vonatkozóan osztályhatalmi célokat szolgál. [majd: ld. főszöveg]_g [a törölt rész korábbi szövegváltozatait ld. *Melléklet*]

⁸⁷ [2K:]_g [előbb:] <ár> [majd: ld. főszöveg]_g

⁸⁸ [2K:]_g [előbb:] öntudatosodása szükséges [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁸⁹ [2K:]_g [előbb:] <s> [majd: ld. főszöveg]_g

⁹⁰ [2K:]_g [előbb:] öntudatosodását és [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁹¹ [2K:]_g [előbb:] termelés fejlesztését [majd:]_g termelés a [majd:]_g termelés <fejle> [majd:]_g termelés fejlődését szolgálják. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁹² [2K:]_g [előbb:] társadalmi [majd:]_g társadalomban [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁹³ [2K:]_g [előbb:] osztályizlést elégít [majd:]_{pc} osztályizlést vita elégít [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁹⁴ [2K:]_g [előbb:] egymásutániságán [majd: ld. főszöveg]_g

⁹⁵ [2K:]_g [előbb:] alkotják. [majd: ld. főszöveg]_g

⁹⁶ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <g> [majd: ld. főszöveg]_g

[A 2K törölt szövegrésze]

10. Az irodalom azonban nemcsak alapját leli a termelésben, hanem vissza is hat a termelésre. (V.ö. 4.5.6.). Az uralkodó osztály irodalma „nemes konzervativizmussal” ellene szegül az érzelmek, erkölcsök, gondolatok átértékelésének, tehát az elnyomott osztályok öntudatosodásának. Minthogy pedig az elnyomott osztályok öntudatosodása¹ szükséges ahhoz, hogy a termelés irányítását a kezükbe vehessék, és oly módon *fejlesszék*,² hogy 5
szükségeik, a³ többség szükségletei, kielégítést nyerjenek, az uralkodó osztály irodalma a termelés fejlődésének akadályozója. Vele szemben a kizsákmányoltak keletkező irodalma a kizsákmányoltak öntudatosodását és ezzel együtt közvetetten⁴ a termelés fejlődését szolgálják. Tehát az irodalmon belül is osztályharc folyik, amely nemcsak ideális, hanem 10
materiális is, mert nemcsak osztályizlést elégít ki, hanem ugyanakkor a termelésre vonatkozóan osztályhatalmi célokat szolgál.

¹ [2K:]_g [előbb:] [elütés:] <öntudatosodás> [majd: ld. főszöveg]

² [2K:]_g [előbb:] fejlesszék, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³ [2K:]_g [előbb:] szükségleteik, amelyek a [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴ [2K:]_g [előbb:] közvetettek [majd: ld. főszöveg]_g

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A szövegváltozatokat közlő lábjegyzetek egyedi rövidítései: [1K:] = 1. kézirat; [2K:] = 2. kézirat.

A közlés alapja: PIM JA 1087/3. jelzetű kézirat. **Szövegváltozatok:** JA 1087/2–3. jelzetű kéziratok.

A keletkezés ideje: 1931. szeptember 19. előtt.

A datálás indoklása: A 2K első fóliójának felső margóján látható rájegyzés alapján, mely egy 1931. szeptember 19-i eseményre utal; bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.

1. kézirat: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „1. Bármiféle társadalmi”. Gépirat; gépiratos javításokkal, autográfok nélkül. 1 fólió, 1 beírt oldal. 210×340 mm-es, vágott szélű, vízzel nélküli, félfamentes papír. Fekete írógépszalaggal, dupla sorközzel gépelve. 7 sor, 2 bekezdésben; a gépirat az oldal egynegyedénél, mondat és sor közben abbamarad. Állag: gyűrött, helyenként elszíneződött. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/2. Palliumcím: *[Bármiféle társadalmi...]* [1]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32. (A továbbiakban: 1K.)

Szerzőség: A proveniencia, továbbá a kézirat tartalma és formai jellemzői alapján valószínűsíthető.

2. kézirat: Cím nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „1. Bármiféle társadalmi”. Gépirat; gépiratos, továbbá fekete és piros ceruzairású javításokkal. 4 fólió, 4 beírt oldal. 210×340 mm-es, vágott szélű, vízzel nélküli, félfamentes papír. Fekete írógépszalaggal, dupla sorközzel gépelve. Gépiratos oldalszámozás a második oldaltól, a felső margó közepén, két kötőjel közötti arab számokkal. Az első oldal felső margóján a kézirat szövegével össze nem függő autográf, fekete tintaírású rájegyzések – „Mun Mukden [/] A mukdeni rádió [/] Nem, nem, soha!” –, továbbá JA négy aláírásgyakorlása: egy vezetéknev-kezdőbetű és három teljes névaláírás: „József Attila [/] J József Attila [/] József Attila”. Az első fólió bal felső sarkában idegen kéz fekete ceruzairásával egy bekarikázott szám: „11”. A második fólió bal oldali margóján autográf, fekete ceruzairással: „3 pld.” Az írás a negyedik fóliót nem tölti ki teljesen, pár sorral az alsó margó fölött, sor közben ér véget. Állag: gyűrött, enyhén sérült. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/3. Palliumcím: *[Bármiféle társadalmi...]* [2], *[A művek alkotóinak és kiadóinak]*. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32. (A továbbiakban: 2K.)

Szerzőség: Aláírt kézirat.

A szövegközlésről: A 10. pontot kétszer dolgozta ki JA a 2K-ban. Első fogalmazványát áthúzta, majd alatta újra kidolgozta ezt a pontot. (A 11. pontban felhasználta a 10. pont első változatának gondolatmenetét, némileg átfogalmazva.) Az első megfogalmazás néhány javítást tartalmaz. A szöveg alakulásának követhetősége érdekében a szöveg helyhez kapcsolt jegyzetben – ld. 84. lábjegyzet – csak a törlés előtti utolsó szövegfázist közöljük, és *Melléklet*ben csatoljuk a valamennyi fázist feltüntető változatot.

Közölve: JAÖM3 1958, 253–256. p. [részlet], 452. p. [jegyzetek]; JA1967, 83–85. p. [részletek], 286. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 326–330. p. [részlet], 705. p. [jegyzetek]; JA2005, 67–72. p. [részlet, orosz fordítás]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAÖM3 1958: A *Töredékesen fennmaradt tanulmányok* fejezetben közli a kézirat egy részét (A művek alkotóinak és kiadóinak...) címmel. A közlés szöveghatárai: „4. A művek alkotóinak [→] akkor mi a tárgyi igazság?” – ld. 33–125. sor. Jegyzete szerint „a Múzeumban őrzött csonka, javított gépiratról. A gépirat 2–4. számozva”. A jegyzetekben 5 szöveghely korábbi változatát ismerteti. A helyesírást és a központosítást modernizálja; a kiemeléseket jelzi. A szövegösszevetés azt mutatja, hogy közlésének alapja a 2K 2–4. fóliói voltak. (A JA-kéziratkatalógus szerint a kézirat „jelenleg ismeretlen helyen”, ld. JAKL 1980, 1136. tétel.) 1998-ban már az 1K is ismert volt, Szabolcsi Miklós említi monográfiájának utolsó kötetében – ld. Szabolcsi M 1998, 130. p. Az érdemi szövegtérítéseket az alábbiakban közöljük:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
kapcsolata nemcsak közvetlen,	32.	kapcsolata azonban nemcsak közvetlen,
kiadók ellentéteinek egységét	35.	kiadók ellentétének egységét
korszak megértéséhez feltétlenül	55.	korszak megértéséhez feltétlenül
Természetesen a két	57.	Természetesen e két
való egysége.)	72.	való egység.)
pl. drámát,	82.	pl. a drámát,
változásaitól függnék.	90.	változásaitól függenek.
lassan terjedt tovább	94–95.	lassan terjed tovább
konzervativizmussal” ellenszegül az	107.	konzervativizmussal” elleneszegül az
elnyomott osztály öntudatosodásának.	108–109.	elnyomott osztályok öntudatosodásának.
szemben Balassi Bálint	121.	szemben Balassa Bálint

JA1967: A *Művészet és társadalom* fejezetben közli kihagyásokkal, a JAÖM3 1958 alapján. Szöveghatárok: „4. A művek alkotóinak és kiadóinak [→] és nem olvasóknak tekinthetők.” – ld. 33–61. sor; „11. Az irodalom nemcsak alapját [→] valamelyik költeményével?” – ld. 107–123. sor. A helyesírást egyes helyeken tovább modernizálja. Az első részlet végén nem teszi ki a záró írásjelet.

JAM2 1977: Megegyezik a JAÖM3 1958-as közléssel, tehát a szövegtérítések is azonosak.

JA2005: A JAÖM3 1958-as közlésen alapuló orosz fordítás.

JAHSZK 2012: Mindkét fennmaradt kéziratot önálló főszöveggént közli: az 1K-t [*Bármiféle társadalmi...*] [1], a 2K-t pedig [*Bármiféle társadalmi...*] [2] címen. A 2K törölt szövegrészét mellékletként közli. Feltételez továbbá egy lappangó kéziratot, melyen szerinte a JAÖM3 1958-as közlés alapult. Ezt szintén önálló főszöveggént közli [4. A művek alkotóinak és kiadóinak...] címen, a JAÖM3 1958-as közlés alapján.

Keletkezéstörténet

Keletkezési idejét Szabolcsi Miklós az 1958-as kritikai kiadás jegyzeteiben, Szántó Judit emlékezetére hivatkozva, 1933 elejére teszi – ld. JAÖM3 1958, 452. p. Ez a keletkezés azonban nyilvánvalóan hibás. A szöveg – ahogy először Miklós Tamás is kifejtette (ld. Miklós T 1986–1987, 149–150. p.; Miklós T 1988a, 166–167. p.) – még nem tükrözi a

költőnek azt a törekvését, hogy a német munkásmozgalom csődjéből, Hitler hatalomra jutásából leszűrje a tanulságokat, s újragondolja a marxizmus tételeit, valamint saját politikai alapállását. Emellett a szövegben – mint Tverdota György rámutatott (Tverdota 2017, 57. p.) – a költőnek a munkásosztály irodalmában, a munkásság esztétikai ízlésében való töretlen hite is tükröződik, ami szintén az 1933 előtti keltezését valószínűsíti. A szöveg az 1931 szeptemberében megjelent *Kassák Lajos 35 verse* című kritikával mutat szemléletbeli rokonságot, az abban is megmutatkozó szociológiai irodalomszemlélet részletesebb kidolgozásával van dolgunk. Már nincsenek jelen benne az 1920-as évek végi esztétikai töredékekben és kritikákban kibontott ihlettan nyomai, mint az 1931. eleji *Irodalom és szocializmus*ban, de még nincs nyoma benne a pszichoanalízis hatásának sem, mellyel a költő 1931 derekán kezdett mélyebben foglalkozni, s amelynek hatása már tetten érhető a Kassák-kritikában. Az alap–felépítmény-viszony, az osztályharc, az uralkodó és az elnyomott kultúra kettősségének innovatív, olykor szellemes, de merev, doktriner értelmezése, a marxi–engelsi tételek neofita, esetenként leegyszerűsítő irodalomelméleti és -szociológiai továbbgondolása szintén JA 1931-es ideológia-felfogására vall.

A szöveg keletkezési idejét illetően további támpontot adhatnak a 2K első főlíójának felső margóján szereplő autográf rájegyzések (ld. *Kéziratleírás*). A kétszer is szereplő Mukden városnév a Kína és Japán közötti konfliktusnak arra az eseményére utal, amely „mukdeni incidens” néven vonult be a történelembe. „1931. szeptember 19-re virradó éjjel egy Senjang (Mukden) közelében végrehajtott provokáció ürügyén a japán Kvantung hadsereg *támadást* indított, és mivel alig ütköztek ellenállásba, gyors ütemben haladtak előre. [...] Japán fontos bázisnak tekintette Kínát az ellenségeivel, mindenekelőtt a Szovjetunióval szembeni háború előkészítéséhez, hiányzó természeti kincsei forrásának és ipari fejlesztési területnek. [...] Az év végére egész Mandzsúria Japán kézre került.” – ld. Jordán 1999, 69. p. A magyar napilapok, melyeket JA olvashatott, rendszeresen cikkeztek a konfliktus fejleményeiről, a mukdeni vasút felrobbantásáról, a szemben álló felek egymásnak ellentmondó harctéri jelentéseiről, a Népszövetség reakciójáról (pl. a *Népszava* vagy a *Budapesti Hírlap* 1931. szeptember 19-i számától kezdve). „A mukdeni rádió” rájegyzés szintén egy, az incidenssel kapcsolatos eseményre, a város rádióállomásának japánok általi bezárására, vagy a rádióállomás körüli harcokra utalhat, amelyről a lapok beszámoltak. (A rájegyzés nincs kapcsolatban a szöveggel, csak a keletkezéséhez ad támpontot.) [Az *irodalom nyelvi*] kezdetű töredék egyes passzusai (főleg a második bekezdéssel) való tartalmi és frazeológiai hasonlóság azt valószínűsíti, hogy időrendileg is az *Irodalom és szocializmus* közelében helyezzük el a [Bármiféle társadalmi] kezdetű töredéket (ld. bővebben az *Irodalom és szocializmus* és [Az *irodalom nyelvi*] kommentárját).

A 12 pontba szedett és talán befejezetlen szöveg JA 1920-as évek vége óta erős, folyamatosan alakuló költészetbölcseleti eszmélkedésének (ld. erről: JATC1 és 2) újabb darabja, mintegy az *Irodalom és szocializmus* „folytatása”. Vélhetően egy új, materialista szemléletű, a gazdasági-társadalmi alapokból levezetni tervezett művészet szemlélet kidolgozásának szándékát jelzi, amely egyúttal a munkásosztály hatalomra kerülésének politikai feltételeit, illetve e fordulat elmaradásának mélyebb okait is feszegeti. Elkép-

zelhető, hogy JA egy társadalomelméleti művet tervezett, és ennek lennének (lettek volna) hangsúlyos részei, illetve érvei a művészettel, az irodalommal foglalkozó paszszusok. De az *Irodalom és szocializmus* után a művészet kérdéseit már elsősorban nem az alkotás, hanem a befogadás felől közelítette meg, „vizsgálódása nem esztétikai, hanem sokkal inkább irodalomszociológiai természetű volt” (Tverdota 2017, 96. p.). Mintha ennek a komplex gondolkodásnak lennének fragmentumai a *[Bármiféle társadalmi]* mellett a *[Napjaink munkásmozgalma]* és *[Tanulmányunk három]* is. Ez utóbbiból kiderül, hogy előadásának tárgya a „kapitalizmus marxi közgazdaságtana különös tekintettel a kapitalizmus imperialista periódusára”. A háromrészesre tervezett előadás fennmaradt első része a fontos szakkifejezések tisztázására törekszik. Mindhárom szöveg kifejezőkészlete lényegében azonos. Elképzelhető, hogy az eredeti témát tágasága, megfoghatatlansága miatt szűkítette le JA pusztán a felépítmény egy részének, az irodalomnak a vizsgálatára. Az első 11 pont mintha külön egységet alkotna, míg a második, az egyes műalkotás mibenlétével foglalkozó részből csak a 12. pont készült volna el.

A téma legkidolgozottabb, későbbi írásának *A művészet kérdése és a proletárság* című szöveg tűnik. 1933 után már a fasizmus németországi győzelmének megrendítő tapasztalataival megterhelve él tovább ez a kérdéskör; ezekből az évekből a *[Bevezetés, mely borsot tör]*, az *[E sorok írója]* és nem utolsósorban a *Hegel – Marx – Freud* érintkezik az 1931-es irodalom- és művelődésszociológiai gondolatokkal. A *[Bármiféle társadalmi]* 11. bekezdésében fölvetett tétel pedig – melyben a felépítmény, a tudat, az irodalom, a kultúra visszahatásáról esik szó az ún. alapra, a gazdaságra, a termelésre, az osztályhatalomra, egyúttal (mai kifejezéssel) a modernizációra – már fő tematizációként tér vissza az 1934-es *A szocializmus bölceletében*. Mindez arra enged következtetni, hogy a költő pszichoanalitikus érdeklődését – a személyes tényezőkön túl – egy, a marxizmus tanulmányozása során felmerült probléma, az elnyomott osztályok öntudatának, a proletariátus szociálpszichológiai állapotának kérdése is motiválhatta.

Lehetséges, hogy az említett 1931-es szövegtöredékek egyetlen, tervezett vagy talán elkészült, de elveszett tanulmányhoz tartoznak, de valószínűbb, hogy nem közlésre szánta őket a költő, hanem az általa tartott illegális szemináriumi előadásokra készítette őket. Mindazonáltal gondolati érintkezésük, sőt kapcsolódásuk meglehetősen egyértelmű, bár *[Negyedik költészetbölcelet]* című szövegcsoporthoz rendezésük (ld. JA Gépek-könyv 1999–2001–2003) konstrukciónak tűnik. (A *[Lehetséges-e Achilles]* kezdetű töredék idesorolása pedig téves, hiszen ez a töredék az 1936-os *Ázsia lelke* című recenzióhoz tartozik.) Határozott, olykor mereven proletárszempontú marxizáló irodalomfelfogás, a kultúra és a termelési viszonyok szférájának rövidre zárása, egyúttal nagyon kreatív művelődés- és befogadásszociológiai megközelítés jellemzi őket. A kérdésköréről ld. még a *Munkánélküli írók táppénze* keletkezéstörténetét.

A *[Bármiféle társadalmi]* irodalomelméleti, irodalomszociológiai vonatkozásaiban érzékelhető JA erős elméleti, irodalomtudományi és nyelvészeti érdeklődésének, egykori tanárainak, szakmai olvasmányélményeinek (pl. Dézsi Lajos, Horváth János, Sik Sándor, Zolnai Béla és mások) hatása is, persze kimondatlanul vitázik is egyik-másik tételükkel.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

2. sor

szellemi függvényeként: Ez a kifejezés vélhetően a szellemi felépítmény Marx és Engels által is használt fogalmára utal. A későbbiekben már a „felépítmény” kifejezést alkalmazza.

3–4. sor

Irodalom ebben az esetben egy adott társadalom nyelvi műalkotásainak összességét jelenti: E mondat textológiai rekonstrukciója, melyet a 6. lábjegyzetben végeztünk el, azt jelzi, hogy JA érvelésében a javítás során jelentős (önkorrekció) átalakulás ment végbe: a fogalmazás során a Horváth János-féle „írott” irodalomfogalomból átvált a „nyelvi”-be. A nyelvi műalkotások összességéként értett irodalomfogalom – ahogy a szöveg 7–9. bekezdéseiből kiderül – magába foglalja az elénekelt dalt és az előadott színdarabot is. E tekintetben JA felfogása eltér a más vonatkozásban rá jelentősen ható professzor, Horváth János szociológiai megközelítést is alkalmazó irodalomszemléletétől, ld. Horváth J 1922. Horváth János és JA szellemi kapcsolatáról ld. a költő recenziójához kapcsolódó jegyzeteinket, itt: *Horváth János: Magyar Versek Könyve*.

17–19. sor

a pusztuló társadalmi rend pusztuló szellemét, felépítményét, másika pedig a keletkező társadalmi rend keletkező szellemét, felépítményét képviseli: JA olvasta Marx *Zur Kritik der politischen Ökonomie* (A politikai gazdaságtan bírálatahoz) című művének az előszavát, amelyben a szerző összefoglalja nézeteit többek közt az alap és a felépítmény viszonyáról, a gazdasági-társadalmi formációk változásairól. Bővebben ld. A *szocializmus bölcselete*, valamint a *Hegel – Marx – Freud* tárgyi és szövegmagyarázatait.

24–30. sor

Valamely irodalmi kor megértéséhez tehát nem csak azt kell figyelembe vennünk, hogy az egyes korok miben térnek el egymástól, hanem azt is szem előtt kell tartanunk, hogy az egyes irodalmi korokat, mint egységeket, miféle belső ellentétek jellemezznek. [...] És így tovább, mignem eljutunk ahhoz az egységhez, amely a mű alkotójának és kiadójának az ellentétét mutatja: Az a „kor”, azaz társadalmi rend, melyben az irodalom belső ellentéte az alkotók és a kiadók közötti viszonyban megvalósul, a kapitalizmus. Bár JA itt ezt nem pontosítja, de az általános elméleti-módszertani fejtegetések mellett e tanulmányában (s később, illetve más írásaiban is) saját korának kapitalista társadalmi-gazdasági berendezkedésében vizsgálja az irodalom helyzetét, illetve a kultúra és a munkásosztály viszonyát.

37–48. sor

Az uralkodó irodalom eszerint az uralkodó osztály irodalma [...] amelyek önmagukban is elhaló irodalom elhaló folyamatának a jelei: Itt felismerhető a *Die deutsche Ideologie* (A német ideológia) összefoglaló címmel ismertté lett Marx–Engels-szövegegyüttes egyik írásának hatása, melyben ez áll: „Az uralkodó osztály

gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó *anyagi* hatalma, az egyszersmind uralkodó *szellemi* hatalma is. Az az osztály, amely az anyagi termelés eszközeit kezében tartja, ezzel egyszersmind a szellemi termelés eszközei fölött is rendelkezik, úgyhogy egyszersmind azoknak a gondolatai, akik híján vannak a szellemi termelés eszközeinek, átlagban neki vannak alávetve. Az uralkodó gondolatok nem egyebek, mint az uralkodó anyagi viszonyok eszmei kifejezése, a gondolatként megfogalmazott uralkodó anyagi viszonyok; tehát éppen azoké a viszonyoké, amelyek az egyik osztályt uralkodóvá teszik, vagyis ez osztály uralmának gondolatai.” – ld. Marx – Engels 1975, 1. kötet, 98. p. A *Die deutsche Ideologie* teljes szövegét ugyan csak 1932-ben tették közzé (ld. MEGA 1/5), de a fent magyar fordításban idézett Feuerbach- kritikával foglalkozó szakaszt (*Feuerbach : Gegensatz von materialistischer und idealistischer Anschauung*) JA már korábban megismerhette. Mutatványként már 1926-ban kiadta Rjazanov, az életműsorozat szerkesztője, a moszkvai Marx–Engels Intézet Frankfurt am Mainban megjelenő *Marx–Engels Archiv* című német nyelvű folyóirat első számában (ld. Marx – Engels 1926. A *német ideológia* kiadástörténetéről ld. Ágh 1976, 17–29. p.). A fent idézett részlet ebből a kiadásból: „Die Gedanken der herrschenden Klasse sind in jeder Epoche die herrschenden Gedanken, d. h. die Klasse, welche die herrschende materielle Macht der <Geschichte> Gesellschaft ist, ist zugleich ihre herrschende geistige Macht. Die Klasse, die die Mittel zur materiellen Produktion zu ihrer Verfügung hat, disponiert damit zugleich über die Mittel zur geistigen Produktion, so daß ihr damit zugleich im Durchschnitt die Gedanken derer, denen die Mittel zur geistigen Produktion abgehen, unterworfen sind. Die herrschenden Gedanken sind weiter nichts als der ideelle <[ide]ologische> Ausdruck der herrschenden materiellen Verhältnisse, die als Gedanken gefaßten, herrschenden materiellen Verhältnisse; also die Verhältnisse, die eben die eine Klasse zur herrschenden machen, also die Gedanken ihrer Herrschaft.” – ld. Marx – Engels 1926, 265. p.

49–50. sor

Az irodalmat azonban nemcsak az olvasók befolyásolják lényegesen, hanem azok is, akik nem olvasnak: A nem olvasóknak az irodalomra, pontosabban az irodalmi kultúrára gyakorolt hatása másutt is megfogalmazódik József Attilánál. Figyelemre méltó, hogy a proletáriátus kulturális korlátaival is számot vet, ugyanakkor itt még az a korai álláspontja érvényesül, amely feltétlen bizalommal viseltetik a munkássz osztály iránt (ebben hamarosan csalatkoznia kell; vö. Tverdota 2017, 102. p.). Még 1934-ben, A *szocializmus bölcselétében* is vallotta ezt a nézetet, miszerint az öntudatos munkásság saját osztályharcával képes napirenden tartani az egész társadalmat érintő problémákat.

50. sor

Az olvasáshoz pénz kell és szabadidő: A művelődés anyagi feltételeinek hangsúlyozása valószínűleg A *német ideológia* (fentebb már hivatkozott) Feuerbachról szóló szakaszának az emberi történelmet tárgyaló részén alapul: „az embereknek ahhoz, hogy »történelmet csinálhassanak«, meg kell élniök. Az élethez azonban mindekelőtt evés és ivás, lakás, ruházat és még egy és más szükséges.” – ld. MEM3 1960,

29. p. Az eredeti szöveg: „die Menschen imstande sein müssen zu leben, um »Geschichte machen« zu können.” – ld. Marx – Engels 1926, 244–245. p.

101–102. sor

kapitalista imperializmus: Feltételezhető, hogy az imperializmus fogalmát JA Lenin *Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus* (Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka) című írása alapján értelmezi. Tasi József a mű 1930-as német kiadását (ld. Lenin 1930) azok között a kötetek között említi, amelyek bizonyíthatóan megvoltak József Attilának – ld. Tasi 1996b, 33, 44. p.

121. sor

Halotti Beszéd: A *Halotti beszéd és könyörgés* a legrégebb ismert összefüggő szövegű magyar nyelvemlék. Egy másolatát a Pray-kódexben a temetési szertartás függelékében lelték fel és keletkezését a kutatás 1192–1195 közé teszi. Modern olvasatait, kiadásait megtalálhatók a tan- és kézikönyvekben. A kódex kritikai kiadásán Horváth Iván dolgozik, elkészülte 2019 őszére várható.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

SZABOLCSI Miklós, *Jegyzetek és dokumentumok*. In: JAÖM3 1958, 452. p.

MÉSZÁROS, István, *Attila Jozsef e l'arte moderna*, Milano, Lerici, 1964, (Poeti Europei : Saggi e Prose, 1).

MIKLÓS Tamás, *József Attila-tanulmányok szövegének és keletkezési idejének helyreállítása*, MEDVETÁNC, 1986. 4. – 1987. 1. sz., 143–182. p. (149–150. p.).

MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988, (Gyorsuló Idő), 166–168. p.

MÉSZÁROS, István, *József Attila és a modern művészet*, fordította CSALA Károly; az utószót írta AGÁRDI Péter és ANDOR László, Budapest, Argumentum – Lukács Archívum, 2004, (Alternatívák), 252. p.

SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 130. p. = Szabolcsi M 2005, 2. kötet, 400. p.

LENGYEL András, *Az olvasó szerepe a költészetben : A kései József Attila egyik megfontolásáról*, KORUNK, 2004. 4. sz. (április), 67–77. p. (75–76. p.) = Lengyel A 2005a, 234–249. p. (246–247. p.)

AGÁRDI Péter, *Rátékont-e József Attilára pártfogón e század? : A XXI. század eleji befogadói horizont és József Attila baloldalisága Tverdota György könyve alkalmából*, ESZMÉLET, 66. sz., 2005. (nyár), 19–51. p. = Agárdi P 2006a, 189–233. p.

AGÁRDI Péter, *József Attila és a szocializmus – művelődéstörténeti megközelítésben*. In: Agárdi P 2006a, 239–264. p.

AGÁRDI Péter, *A baloldal kultúrája – (re)konstrukció és jövőkép*, EGYENLÍTŐ, 2012. 12. sz. (december), 22–34. p. (31–32. p.)

TVERDOTA György, *Öntudat*, LITERATURA, 2017. 1–2. sz., 80–106. p. (100–102, 105. p.)

NOTHNAGEL Zoltán, *Mit ér a költő, ha szocialista? : A művészet szerepének változása a gondolkodó József Attila pályáján*, LITERATURA, 2017. 1–2. sz., 128–136. p. (134. p.)

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

A szöveget az 1980-as évekig szinte nem is tárgyalta a szakirodalom. Az 1958-as kritikai kiadásban Szabolcsi Miklós [*A művek alkotóinak és kiadóinak*] címmel közölte a szöveg akkor hozzáférhető részét, de nem értelmezte és értékelte. Mészáros István 1964-ben olaszul (2004-ben magyarul) megjelent műve egy lábjegyzetében utal rá: „Erőtlenül hangsúlyozta – írja a költőről –, hogy az irodalmi forma és a műfajok változásait végső soron mindig a társadalmi alapon végbement módosulások határozzák meg” – és ebben az összefüggésben említi meg zárójelben az *Irodalom és szocializmus* mellett „*A művek alkotóinak és kiadóinak...*” kezdetű töredéket – ld. Mészáros 2004, 252. p. Mészáros szerint JA fölismerete azt az összefüggést, amely a modern művészetnek a közönségtől való elszigeteltsége és a modern műalkotások formai sajátosságai között fennáll. A szöveget a JAÖM3 1958-as közléséből ismerte.

Az 1980-as években is többnyire csak érintőlegesen írnak róla a kutatók. Datálását tekintve többé-kevésbé konszenzus van a szakmában, egyedül Lengyel András gondolja úgy, hogy 1937-ben és nem az 1930-as évek elején keletkezett. Miklós Tamás az (általa is csak töredékesen ismert) szöveg két jellegzetességét emeli ki: egyrészt a művészet gazdasági-politikai determináltságának hangsúlyozását, másrészt a hegeli-engelsi dialektikus formula alkalmazását. Ezekből kiindulva a *Természettudomány és marxizmus* és a *Kassák Lajos 35 verse* című bírálat hangnemével és gondolataival rokonítja az írást, és 1931–32-re keltezi keletkezését. Szántó Judit emlékezését az 1933-as időpontról azért tartja valószínűtlennek, mert a költő addigra részben a KMP-vel való viszonyának megromlása miatt, részben a németországi események, Hitler hatalomra jutása hatására leszámolt korábbi dogmatikus felfogásával, és a marxizmus tételeinek újragondolására törekedett. (Ld. Miklós T 1986–1987, 149–150. p.; Miklós T 1988a, 166–167. p.)

Szabolcsi Miklós négyrészes monográfiájának záró kötete egy rövid bekezdésben felsorolja József Attilának azokat az 1930-as évek elején keletkezett szövegeit, amelyek a művészet társadalmi és gazdasági feltételeit boncolgatják. A *Művészet kérdése és a proletárság* mellett megemlíti [*A művek alkotóinak és kiadóinak*] kezdetű töredéket is, és közvetlenül utána röviden idéz egy, „*A mukdeni rádió...*” kezdetű befejezetlen tanulmányból (!), „amely az irodalom és a társadalmi folytonosság kérdésével foglalkozik. [...] Az egy művön belüli ellentétekről szól – és a kiadó és alkotó közti ellentétekről is szót ejt” – ld. Szabolcsi M 1998, 130. p. Tehát a szöveggel nem összefüggő rájegyzést tévesen értelmezi, és ugyan érzékeli a szövegek szoros tematikus kapcsolatát, de nem ismeri fel, hogy egy kézírathoz tartoznak.

Lengyel András *Az olvasó szerepe a költészetben* című tanulmányában kísérletet tesz a szöveg értelmezésére és datálására. Ő már – és ettől kezdve a többi kutató is – a Horváth Iván és munkatársai által gondozott internetes hálózati szövegkiadás alapján dolgozik. A 2K-t a JAÖM3 1958-as közlése „részben azonos, teljesebb változatának” tartja – ld. Lengyel A 2004, 75. p. A szöveg lényegi mondanivalójának a 4–6. pontot

tekinti, ahol JA – társadalmi-gazdasági értelemben – az alkotóknak az olvasóktól és nem olvasóktól való közvetett függéséről beszél (ld. JKK 32–60. sor). Ennek alapján a költő azon írásai mellé sorolja, amelyekben az olvasó szerepének felértékelődését látja érvényesülni (*Kosztolányi Dezső; Horváth János: Magyar Versek Könyve; A mai költő föladatai*). A szöveg e „legjelentősebb gondolatát” Horváth János-i hatásnak véli, mivel JA a *Magyar versek könyve* előszavának kivonatolásakor a XVI. táblához ezt a megjegyzést fűzte: „kik olvasnak és kik nem”. Ennek megfelelően a szöveg „csak az antológia kijegyzetelését, sőt – talán – ismertetését [...] követően, de még József Attila betegségének kirobbanása (1937 nyara) előtt született”, írja – ld. 75–76. p. Agárdi Péter több írásában is idézi a szöveg hatodik bekezdését (ld. JKK 49–60. sor). József Attilának az olvasók és nem olvasók szerepéről írt gondolatát – Lengyeltől eltérően – nem annyira esztétikai, mint inkább társadalomelméleti kontextusban értelmezi, s a töredéknek és egyáltalán JA egész értekező prózájának kultúraelméleti, művelődésszociológiai hangsúlyaira hívja fel a figyelmet – ld. Agárdi P 2005, 239–240. p.; Agárdi P 2012b, 31–32. p.

Tverdota György a *József Attila marxista fordulata* című, 2011-ben tartott egyetemi előadásában, majd 2017-es publikációjában elemzi a szöveget. Úgy látja, hogy az 1930-as évek elején kidolgozott, a Kassák-kritikánál szélesebb és mélyebb alapozású szociológiai jellegű irodalomszemléletnek a „legkiérleltebb megfogalmazása” a *[Bármiféle társadalmi]* című töredék: a gazdasági alap és a szellemi felépítmény megkülönböztetését, az irodalom gazdasági feltételeire helyezett hangsúlyt, valamint az alkotók, a kiadók és az olvasók közötti gazdasági és intézményes függés értelmezését emeli ki a gondolatmenetből. Hosszan idézi a JA által egyszer törölt, majd újrafogalmazott 10–11. bekezdést (ld. JKK 106–117. sor és *Melléklet*), amelyben a költő az irodalomnak a gazdasági alapra való visszahatását, nevezetesen az uralkodó osztály irodalmának az elnyomott osztályok öntudatosodását és így a termelés fejlődését akadályozó mivoltát írja le. Annak kimondásával, hogy az irodalmon belül osztályharc folyik, a költő saját pozícióját és feladatát is kijelölte ebben a harcban – írja. Tverdota arra is felhívja a figyelmet, hogy a költő itt még töretlenül hisz a munkás olvasó fogékonyságában, ítélőképességében, még nem szembesült azzal a nehézséggel, hogy verseit, amelyeket ráadásul a közérthetőség jegyében írt, milyen nehéz megértetnie közönségével. (Ld. Tverdota 2017, 100–102, 105. p.)

Nothnagel Zoltán a költő művészetfelfogásának belső változásait elemzi: József Attilától „többnyire távol állt a proletkult agitációs retorikára kihegyezett esztétikája, hagyományellenessége pedig különösen. Azonban az irodalomnak az elnyomott osztályok öntudatosodásában betöltött szerepét, valamint a társadalomhoz, a gazdasági alaphoz kötött mivoltát, felépítményjellegét a harmincas években egyre több szövegében, egyre nagyobb problémaérzékenységgel tanulmányozta. Ezzel párhuzamosan pedig eltűnt gondolkodásából a világegész helyett szemléleti egészet teremtő művészet ideálja [ti. az *Irodalom és szocializmus* egyik alaptétele]: a hangsúly a művészi alkotómunka helyett egyértelműen a műalkotás tartalmi-ideológiai oldalára tevődött át.” A *[Bármiféle társadalmi]*-ban a kulturális-ideológiai küzdelmet az osztályharc színtereként, sőt a termelés fejlődésére is hatni képes folyamatként jellemezte. (Ld. Nothnagel 2017, 134. p.)

[Napjaink munkásmozgalma]

Napjaink munkásmozgalma gyakorlatilag vet elébünk, szocialisták elé, olyan elméleti kérdéseket, amelyek a polgárság gondolkodóit is foglalkoztatták ugyan, de inkább csak azért, hogy e gondolkodók foglalkozásra találjanak, semmint a kérdések jelentősége miatt. E kérdések közé tartozik a *művészeté, különösen az írott művészeté*,¹ amelynek fontosságát a kapitalizmust ostromló munkásság történelmi helyzete és gyakorlata² támasztja alá. Mert miről van szó? A termelési³ viszonyoknak, tehát a társadalom alapjának a megváltoztatásáról. A termelési viszonyok személyek közötti, osztályok közötti vonatkozások, amelyek szembekerülvén akár csak részlegesen is a termelő erőkkal, sokkal inkább a hatalmi és sokkal kevésbé a gazdasági jelleg kérdését öltik magukra. Ezt látjuk az imperializmusban, a fasizmusban és a munkásság fegyveres harcaiban egyaránt. Mert míg egyfelől a polgárság gazdasági csoportjainak az egész társadalomra vonatkozó célkitűzései vannak, addig másfelől a munkásság politikai élcsoportjának a célkitűzése az egész társadalomra vonatkozólag gazdasági természetű. És a munkásság mozgalma éppen azért politikai, mert célkitűzése a gazdaságnak, a termelési viszonyoknak a megváltoztatása. Ebben a küzdelemben az u.n. gazdasági harcok, sztrájkok stb is csak úgy jönnek számításba az egész munkásság szempontjából, amennyiben politikai jelentőségre tesznek szert. Tehát vagy úgy, hogy nagy méretűek, vagy úgy, hogy kis méretűek ugyan, de a benne részvevő munkások számára harci iskola szerepét teljesítik. Mert a hatalom⁴ kérdéséről van szó, amit az is mutat, hogy a fennálló termelési viszonyokhoz olyan mértékben ragaszkodik a polgárság, amilyen mértékben hatalmának alapjául szolgálnak és hatalmához anyagi erőt szolgáltatnak. Amikor a tőkés termelés belső ellenmondásai folytán a termelési viszonyok, a polgárság hatalmának alapjai megrendülnek, a polgárság fegyveresen kiáll, hogy hatalmát megvédelmezze és továbbra is fönntartsa (fasizmus), még ha a termelési viszonyok dologiságba burkolt jellegén erőszakot kell is elkövetnie. Eszerint a termelési viszonyok abban a pillanatban, amelyben a termelő erők tőlük különválnak, hogy velük szembekerüljenek, nyílt hatalmi kérdéssé változnak át. Hozzá kell tennünk,⁵ hogy hatalmi kérdésről forog akkor is a szó, amikor a termelő erők a polgári termelési viszonyokkal még⁶ összeillenek, ekkor azonban a hatalmi kérdést még dologi burok fűdi. Azokkal a termelő erőkkal, amelyekre⁷ a polgári termelési viszonyok támaszkodnak, lehet⁸ szocialista módon is termelni, noha az mindaddig nem szükségszerű, amíg a termelő erők a termelési viszonyokkal nyíltan⁹ szembe nem kerülnek. A történelmi lehetőségnek és a¹⁰ történelmi szükségszerűségnek ellentétéről és ugyanakkor

¹ [1F:] [előbb:]_g a művészeté, különösen az írott művészeté, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

² [1F:] [előbb:]_g [elütés:] <gyy> [majd: ld. főszöveg]_g

³ [1F:] [előbb:]_g termelő [majd: ld. főszöveg]_g

⁴ [1F:] [előbb:]_g [elütés:] <hataolm> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵ [1F:] [előbb:]_g [elütés:] <tennnk> [majd: ld. főszöveg]_g

⁶ [1F:] [előbb:]_g <mo> [majd: ld. főszöveg]_g

⁷ [1F:] [előbb:]_g amelyek [majd: ld. főszöveg]_g

⁸ [1F:] [előbb:]_g <lehetn> [majd: ld. főszöveg]_g

⁹ [1F:] [elütés:] <nyiltan> [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁰ [1F:] [előbb:]_g és egyben a [majd: ld. főszöveg]_g

az egységéről beszélünk itt.¹¹ Mindez magában foglalja, hogy a szocialista termelést nem a kapitalizmus összeomlásától, hanem a proletáriátus hatalmától kell elvárnunk.¹²

Hogy¹³ világosabban szóljunk, vessünk egy pillantást a sajtóra. Sajtószabadsága a munkásságnak van mindaddig, amíg¹⁴ sajtóra pénze nincsen: amíg tehát a polgárság hatalmát dologi burok födi.¹⁵ A munkásságnak addig biztosítottatik¹⁶ jogilag is a szabadsága, amíg a szabadságának megvalósításához szükséges eszközök és feltételek¹⁷ hiányoznak. Bármilyen formában teremtsen is magának a munkásság¹⁸ ilyen eszközöket és feltételeket,¹⁹ a hatalmi kérdésről a dologi burok lehámlik és fegyveres erejü tilalom szegül szembe a munkásság felszabadulási mozgalmával. Ismételjük:²⁰ a termelő erők amily mértékben alapját alkotják a tőkés termelésnek, ugyanoly mértékben alapjai a szocialista²¹ termelésnek is: ahol a termelőerők kezdetleges kapitalizmus szükségszerűségét²² jelentik a feudálizmussal szemben, ott kezdetleges szocializmusnak a lehetősége²³ is jelen van a kapitalizmussal²⁴ szemben; ahol pedig fejlett kapitalizmus van a termelőerők²⁵ alapján, ott fejlett szocializmus lehetséges ugyanazon termelő erők alapján. Tehát nyilvánvalóan a hatalom kérdése mered elénk, amit a termelő erőknek semmiféle különleges magyarázatával eltüntetni nem lehet.

A történelmi materializmus tanításaiból²⁶ tudjuk, hogy az eszmék egyének eszméinek²⁷ látszanak egyfelől, másfelől azonban az egyén társadalmilag van föltételezve, meghatározva,²⁸ a társadalom pedig gazdaságilag megalapozott. A gazdasági alap, amelyen minden társadalmi,²⁹ politikai³⁰ és szellemi fölépítmény emelkedik, az emberi munka termelő erejének, a technikának és³¹ a³² töle föltételezett, vele meghatározott jogilag tulajdon-, társadalmilag osztályviszonyokként jelentkező termelési viszonyoknak³³ a fejlődésével adva

¹¹ [1F:] [előbb:]_g beszélünk. [majd:]_g beszélünk.itt. [ld. főszöveg]_{szkj}

¹² [1F utolsó szava]

¹³ [2F és 3F első szava]

¹⁴ [3F:] munkásságnak mindaddig van, ameddig

¹⁵ [3F:] fedi.

¹⁶ [2F:] [elütés:] <bizot> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁷ [3F:] föltételek

¹⁸ [3F:] is a munkásság magának

¹⁹ [3F:] föltételeket,

²⁰ [3F:] Ismételjük tehát:

²¹ [3F:] alapjai szocialista

²² [2F:] [előbb:]_g szüksége [majd:]_g [elütés:] <szükségsszrüe> [majd:]_g [elütés:] <szükségsszrüesé> [majd:]_g [elütés:] <szükségsszrüeségét> [ld. főszöveg]_{szkj}

²³ [2F:] [előbb:]_g <j> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁴ [2F:] [előbb:]_g [elütés:] <kapitalizmsa> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁵ [3F:] a termelő erők

²⁶ [2F:] [előbb:]_g tanításait [majd:]_g [elütés:] tanításaibó [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁷ [2F:] [előbb:]_g <eszméina> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁸ [2F:] meghatározva [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁹ [2F:] társadalmi [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁰ [2F:] [előbb:]_g [elütés:] <plo> [majd: ld. főszöveg]_g

³¹ [2F:] [előbb:]_g technikának a fejlettségével adva van és [majd: ld. főszöveg]_g

³² [2F:] [elütés:] at [ld. főszöveg]_{szkj}

³³ [2F:] [előbb:]_g meghatározott termelési viszonyok [majd: ld. főszöveg]_g

van. „A gazdasági alap változásával az egész tenger fölépítmény lassabban vagy gyorsabban átalakul.” Most azonban éppen a gazdasági alapnak a megváltoztatásáról³⁴ van szó, aminthogy „a³⁵ feladat nem abban áll, hogy a világot értelmezzük, hanem abban, hogy 55 megváltoztassuk.”

A történelmi materializmus³⁶ tanításaiból ismerjük a következő³⁷ gondolatsort:³⁸

1. Az³⁹ eszmék kiindulópontjai⁴⁰ az egyének.
2. Az egyének társadalmilag vannak föltételezve, meghatározva.
3. A társadalom gazdaságilag van megalapozva. 60
4. A gazdasági alapon emelkedik minden társadalmi, politikai és szellemi fölépítmény.⁴¹
5. A gazdasági alap adva van az emberi munka termelő erejének (a technikának), valamint a tőle meghatározott termelési viszonyok fejlettségével.⁴²
6. A termelési viszonyok jogilag⁴³ tulajdon-, társadalmilag osztályviszonyokként jelentkeznek.⁴⁴ 65
7. A gazdasági alap változásával⁴⁵ az egész tenger fölépítmény lassabban vagy gyorsabban átalakul.⁴⁶

³⁴ [2F:] [elütés:] alapnak <megváltoztat> [majd:]_g alapnak amegváltoztatásáról [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁵ [2F:] [előbb:]_g szó, „ [majd: ld. főszöveg]_g

³⁶ [2F:] [előbb:]_g materializmusból [majd: ld. főszöveg]_g

³⁷ [előbb:]_g [elütés:] <kövez> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁸ [3F:] [a két bekezdés helyett:] Már most, hogy tovább menjünk, idézzük a társadalomnak a történelmi materializmusból ismeretes tagozódását:

³⁹ [2F:] 1. Az [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴⁰ [3F:] eszmék kiindulópontjai

⁴¹ [3F:] [a bekezdés helyett:] 4. A gazdasági alap adva van az emberi munka termelő erejének (a technikának) és a tőle föltételezett termelési viszonyoknak a fejlettségével.

⁴² [3F:] [a bekezdés helyett:] 5. A gazdasági alapon emelkedik minden társadalmi, politikai és szellemi fölépítmény.

⁴³ [2F:] [előbb:]_g [elütés:] <jol> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁴ [3F:] társadalmilag osztályviszonyok.

⁴⁵ [2F:] [előbb:]_g [elütés:] <válz> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁶ [3F:] átalakul. [új bekezdésben:] 8. Mindezek: egyén és társadalom, termelő erők és termelési viszonyok, alap és fölépítmény egymással kölcsönhatásban állanak. [új bekezdésben:] A teljesség kedvéért e felosztáshoz hozzá kell tennünk, hogy az emberi társadalom természeti föltételek közepette él és hogy az emberi munka termelő ereje (a technika) nem a társadalom belső tagozódásai közötti viszony, hanem a társadalomnak a környező természethez való viszonya. Így például a gép, a termelő eszköz a társadalom és a természet közötti viszony megtestesülése, amely tőkeként csak akkor jelentkezik, ha kevesek tulajdonában van, vagyis ha a természet és a társadalom között lévő, a társadalomra nézve kedvező viszonyt az uralkodó osztály a maga számára gyümölcseiben kisajátítja. Így válik az uralkodó osztály nemcsak az elnyomott osztályok, hanem egyben a természet kizárólagos urává.

[A 3F forrásközlése]

Hogy világosabban szóljunk, vessünk egy pillantást a sajtóra. Sajtószabadsága a munkásságnak mindaddig van, ameddig sajtóra pénze nincsen: amíg tehát a polgárság hatalmát dologi burok fedi. A munkásságnak addig biztosítottak jogilag is a szabadsága, amíg a szabadságának megvalósításához¹ szükséges eszközök² és föltételek hiányoznak. Bármilyen

5 formában teremtsen is a munkásság magának ilyen eszközöket és föltételeket, a hatalmi kérdésről a dologi burok³ lehámlik és fegyveres erejü tilalom szegül szembe a munkásság felszabadulási mozgalmával. Ismételjük tehát: a termelő erők amily mértékben alapját alkotják a tőkés termelésnek, ugyanoly mértékben alapjai szocialista termelésnek is: ahol a termelő erők kezdetleges kapitalizmus szükségyszerűségét jelentik a feudálizmussal szemben,

10 ott kezdetleges szocializmusnak a lehetősége is jelen van a kapitalizmussal szemben; ahol pedig fejlett kapitalizmus van a termelő erők alapján, ott fejlett szocializmus lehetséges⁴ ugyanazon termelő erők alapján. Tehát nyilvánvalóan a hatalom kérdése mered elénk, amit a termelő erőknek semmiféle különleges magyarázatával eltüntetni nem lehet.

Már most, hogy tovább menjünk, idézzük a társadalomnak a történelmi materializmusból

15 ismeretes tagozódását:

1. Az eszmék kiinduló pontjai⁵ az egyének.
2. Az egyének társadalmilag vannak föltételezve, meghatározva.
3. A társadalom gazdaságilag van megalapozva.
4. A gazdasági alap adva van az emberi munka termelő erejének (a technikának) és a tőle
- 20 föltételezett⁶ termelési viszonyoknak a fejlettségével.
5. A gazdasági alapon emelkedik minden társadalmi, politikai és szellemi fölépítmény.
6. A termelési viszonyok jogilag tulajdon-, társadalmilag osztályviszonyok.
7. A gazdasági alap változásával az egész tenger fölépítmény lassabban vagy gyorsabban átalakul.
- 25 8. Mindezek⁷ egyén és társadalom, termelő erők és termelési viszonyok, alap és fölépítmény egymással kölcsönhatásban állanak.

A teljesség kedvéért e felosztáshoz hozzá kell tennünk, hogy az emberi társadalom természeti föltételek közepette él és hogy az emberi munka termelő ereje (a technika) nem a társadalom belső tagozódásai közötti viszony, hanem a társadalomnak a környező

30 természethez⁸ való viszonya. Így például a gép, a termelő eszköz a társadalom⁹ és a természet

¹ [előbb:] megváltoztatásához [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] <ér> [majd: ld. főszöveg]

³ [előbb:] a burok [majd: ld. főszöveg]

⁴ [előbb:] [elütés:] <lehetés> [majd: ld. főszöveg]

⁵ [előbb:] [elütés:] <ponj> [majd: ld. főszöveg]

⁶ [előbb:] <me> [majd: ld. főszöveg]

⁷ [elütés:] Mindezek: [ld. főszöveg]_{szkj}

⁸ [előbb:] társadalomnak és a természet- [majd: ld. főszöveg]

⁹ [elütés:] társadalom- [ld. főszöveg]_{szkj}

közzötti¹⁰ viszony megtestesülése, amely tőkeként csak akkor jelentkezik, ha kevesek tulajdonában van, vagyis ha a természet és a társadalom között lévő, a társadalomra nézve kedvező viszonyt az uralkodó osztály a maga számára gyümölcseiben kisajátítja. Így válik az uralkodó osztály nemcsak az elnyomott osztályok, hanem egyben a természet kizárólagos urává.

35

¹⁰ [elütés:] közzötti [ld. főszöveg]_{szkj}

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A szövegváltozatokat közlő lábjegyzetek egyedi rövidítései: 1F = 1. fólió; 2F = 2. fólió; 3F = 3. fólió (ld. *Kéziratleírás*).

A közlés alapja: PIM JA 1087/53. jelzetű kézirat 1–2. fólió. **Szövegváltozatok:** PIM JA 1087/53. jelzetű kézirat 1–3. fólió.

A keletkezés ideje: 1931 nyara–ősze.

A datálás indoklása: Tartalmában érintkezik több 1931-es írással: a [*Bármiféle társadalmi*], a [*Hegel:*] és a [*Tanulmányunk három*] kezdetű töredékekkel, valamint „A magyar proletáriródalom platformtervezete.” című vitacikkkel. (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.)

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. 3 fólió, 3 beírt oldal. 207×334 mm-es, vágott szélű, famentes, vízjel nélküli hártypapír. Kezdő szavak: 1. fólió: „Napjaink munkásmozgalma”. A 2. és 3. fólió kezdő mondata megegyezik: „Hogy világosabban szóljunk, vessünk egy pillantást a sajtóra.”, de a két fólió további szövege jelentős tartalmi eltérést mutat (bővebben ld. *A szövegközlésről*). Fekete írógépszalaggal, kétszeres sorközzel írt gépirat, a bekezdések között sorkihagyással. Az 1. fólión a gépiratos javítások mellett egy piros ceruzairású aláhúzás is van, a 2. és 3. fólión csak gépiratos javítások láthatók. A 2. és 3. fólión ugyanaz a gépiratos oldalszámozás, a felső margón, középre zártan, két kötőjel közötti arab számmal: „- 2 -”. Idegen kéz fekete ceruzairásával egy bekarikázott szám az 1. fólió felső margójának bal sarkában: „14.”; illetve nagy valószínűséggel ettől a kéztől származik a kézirat 1. fólióján az első két szó – mintegy rendszóként, kéziratcímként való – aláhúzása. A gépirás az 1. fólión az alsó margóig tart, a 2. fólión 7 cm-rel, a 3. fólión 9-cm-rel az alsó margó fölött véget ér. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgY Analekta JA 1087/53. Palliumcím: [*Napjaink munkásmozgalma...*] [1–2.]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: A proveniencia, továbbá a kézirat tartalma és formai jellemzői alapján valószínűsíthető.

A szövegközlésről: Tartalmi szempontból az 1. fólió szövege szorosan összefügg mind a 2., mind a 3. fólió szövegével. A 2. és 3. fólió a szöveg alakulásának két különböző fázisából származik. Megállapítható, hogy a 3. fólió a korábbi, mert az azon látható javításokat a 2. fólió tartalmazza, fordított szöveghely azonban nem fordul elő. Összehasonlítható változat hiányában nehéz megállapítani azt, hogy az 1. fólió a szöveg alakulásának melyik fázisához tartozik, azaz a 2. vagy a 3. fólióval áll szoros kapcsolatban. Az, hogy ceruzairású rájegyzést is tartalmaz, valószínűbbé teszi, hogy a szöveg alakulásának egy későbbi fázisába sorolható, azaz a 2. fólió kapcsolódik hozzá, közlésünk alapjául ezért választottuk ezt a szövegfázist, azaz az 1. és 2. fóliót. A szöveg alakulásának követhetősége érdekében a szöveghelyhez kapcsolt jegyzetekben közöljük a korábbi változat – azaz a 3. fólió – javítások utáni fázisát, és *Mellékletben* csatoljuk a valamennyi fázist feltüntető változatot.

Közölve: JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAHSZK 2012: Közlésének alapja az 1. és a 3. fólió, illetve külön főszöveggént közli a 2. fóliót. Betűhűségre törekvő forrásközlés, a szövegváltozatok feltüntetésével.

Keletkezéstörténet

Témáját és kifejezőkészségét tekintve JA több 1931-es írásával érintkezik. A művészet társadalmi-gazdasági megalapozásának felvetése a *[Bármiféle társadalmi]* kezdetű töredékkel, az alap és felépítmény problematikája a *[Hegel:]* kezdetű jegyzetsorral, a marxista álláspont alapelveinek tisztázása és pontokba szedése a *[Tanulmányunk három]* kezdetű vázlattal rokonítja. Lehetséges, hogy az említett 1931-es szövegtöredékek egyetlen, tervezett vagy talán elkészült, de elveszett tanulmányhoz tartoznak, de valószínűbb, hogy nem közlésre szánta őket a költő, hanem az általa tartott illegális szemináriumi előadásokra készítette őket. A fasizmusról és a kapitalizmus hatalmának leplezetlen és agresszív védelméről megfogalmazott gondolatai alapján a keletkezése időben közel lehet „*A magyar proletárirodalom platformtervezete.*” című vitacikkhez. Egy része az 1932 szeptemberében megjelent *Kapitalista tervgazdálkodás vagy marxista elmélet?* című vitacikkével mutat párhuzamot: „a szocialista termelést nem a kapitalizmus összeomlásától, hanem a proletáriátus hatalmától kell elvárunk” (ld. 33–34. sor). Más szöveghelye viszont, ahol a marxizmus alapelveit ortodox nézőpontból próbálja tisztázni, a keletkezés korábbi időpontját valószínűsíti.

A töredék második mondata a polgári gondolkodókat is foglalkoztató alapkérdésekről szólva így fogalmaz: „E kérdések közé tartozik a művészeté, különösen az írott művészeté, amelynek fontosságát a kapitalizmust ostromló munkásság történelmi helyzete és gyakorlata támasztja alá.” (3–5. sor). Ez a tétel különböző megfogalmazásokban más korabeli írásaiban is megjelenik, azt bizonyítva, hogy a költő ekkor még ortodox marxista módon gazdasági-társadalmi megalapozottságú érvelését gyakran művelődésszociológiai, kultúrbölcseleti kérdésekre futtatja ki. Vagy éppen fordítva: a kulturális, irodalmi jelenségek analíziséből kísérel meg társadalomelméleti, politikai általánosításokhoz eljutni. Az itt csak megpendített tétel lehetséges korabeli kapcsolódásai: az *Irodalom és szocializmus* egyes töredékei, *[Az irodalom nyelvi]*, a *[Bármiféle társadalmi]*, későbbi: *A művészet kérdése és a proletárság*; az *[E sorok írója]* és a *[Bevezetés, mely borsot tör]*. (A kérdéskörrel ld. még a *Munkánélküli írók táppénze* keletkezéstörténetét.) Az 1930-as évek közepén született írások kultúra- és művészetfelfogása már erősen átítődik egy freudi ihletésű kifejezésesztétikával is, aminek itt semmi nyoma.

A második mondatban megfogalmazott kulturális szempont azonban csak kiindulásul szolgál, átadja a helyet a gazdasági alap, a termelési viszonyok, a felépítmény, majd még nagyobb nyomatékkal a proletáriátus és a hatalom problémáinak. A munkásság küzdelmét, a remélt szocializmust elsősorban gazdasági, politikai, hatalmi ügynek tekinti (ehhez képest az 1934. őszi *A szocializmus bölcseletében* már a tudatra, a kultúrára helyezi a hangsúlyt). A kifejtetlenség ellenére is világos, hogy a *[Napjaink munkásmozgalma]* nem napi politikai, hanem elsősorban társadalomelméleti nézőpontból, JA friss marxista olvasmányélményeire építve foglalkozik a művészet sorsát

meghatározó kiéleződő hatalmi harccal. A szöveg egyik kulcsmondata: „Amikor a tőkés termelés belső ellenmondásai folytán a termelési viszonyok, a polgárság hatalmának alapjai megrendülnek, a polgárság fegyveresen kiáll, hogy hatalmát megvédelmezze és továbbra is fönntartsa (fasizmus), még ha a termelési viszonyok dologiságba burkolt jellegén erőszakot kell is elkövetnie.” (ld. 20–24. sor). József Attilára különösen nagy hatással volt A *tőke* árufetisizmus-fogalma és -leírása, többször is hivatkozik rá (ld. az *Új szocializmust! Hort Dezső könyve* tárgyi magyarázatait), a kapitalista áru-termelést leginkább jellemző sajátosságnak tartotta. Így különösen nagy jelentősége van annak, hogy a fasizmust olyan fejleménynek tekintí, melynek révén a kizsákmányolás alapjait elfedő „dologiság” látszatát is feladja a polgári rend, ha a hatalmát veszélyeztetve látja.

A szöveg fasizmusértelmezése érintkezik a baloldalon 1930–1933 körül széles körben osztott állásponttal. Ugyanakkor lényeges különbség a hivatalos bolsevik felfogáshoz képest, hogy nem a szociálfasisztának bélyegzett szociáldemokratákat tekintí felelősnek (illetve bűnbaknak) a fasizmus terjedése, hatalomra jutása miatt, hanem elsősorban objektív gazdasági-hatalmi szükségszerűséget lát mögötte. JA elméleti pozícióját pedig az jellemzi, hogy – az időleges sajtószabadság és visszavonása, valamint a kapitalizmus fejlettsége és a lehetséges szocializmus közötti összefüggések értelmezésével – a termelési viszonyok ökonomista túlbecsülése helyett a hatalmi viszonyokra helyezi a hangsúlyt. 1933 tavaszán – Hitler győzelmét követően – *Az egységfront körül* című vitacikkében már mindkét baloldali munkásmozgalmat bírálja, és alternatívát próbál keresni velük szemben.

Amikor néhány marxi alapfogalom tolmácsolására és népszerűsítésére vállalkozik – mindenekelőtt a történelmi materializmus nyolc pontba szedett lényegének vázlatában – leginkább Marx és Engels, valamint Karl Kautsky magyarul is hozzáférhető, de részben németül is olvasott műveire támaszkodhatott. Marx és Engels, valamint Kautsky lehetséges ismeretéhez ld. a *[Tanulmányunk három]* kezdetű töredék, továbbá A *szocializmus bölcelete* és a *Hegel – Marx – Freud* jegyzeteit. A marxizmus korabeli kézikönyveként számos Kautsky-könyvhöz férhetett hozzá: *Marx gazdasági tanai* (Kautsky 1903), *A szociális forradalom* (Kautsky 1914), *Nemzeti állam, imperialista állam és államszövetség* (Kautsky 1915), *Marx Károly történelmi jelentősége* (Kautsky 1918), *A proletárság diktatúrája* (Kautsky 1919), *A demokráciától az állami rabszolgaságig. Vita Trocskijjal* (Kautsky 1922a), *A kereszténység eredete. Történelmi tanulmány* (Kautsky 1922b). A *[Napjaink munkásmozgalm]* szövege alapján nem lehet kideríteni, hogy ezúttal melyik eredeti Kautsky-műre (vagy művekre) építette elvi összefoglalását (ihletőként szóba jöhet Jászi Oszkár 1908-as könyve is – vö. Jászi 1908).

Tárgyi és szövegmagyarázatok

23. sor

a termelési viszonyok dologiságba burkolt jellegén: A „dologiság” Marx kedvelt fogalma, itt talán Marx- vagy Kautsky-idézet JA szabad fordításában. Hegel, Marx és nyomukban mások három fogalmat különítenek el: az eltárgyasulást, az eldolo-

giasodást és az elidegenedést. A középső fogalom lényegében az áru, a tőke, a pénz, a piac elkülönülését és az emberek fölötti uralmát jelöli; az emberek saját értéküket a dolgok megszerzésének mértékével mérik.

39–40. sor

fegyveres erejű tilalom szegül szembe a munkásság felszabadulási mozgalmával:

Utalás a német és az osztrák baloldal forradalmi, illetve fegyveres kísérleteire, valamint ezek durva leverésére 1918-tól 1930-ig, továbbá a nemzetiszocialista rohamosztagok sűrűsödő erőszakos „preventív” akcióira 1930–1931-ben.

53–54. sor

„A gazdasági alap változásával az egész tenger fölépítmény lassabban vagy gyorsabban átalakul.”: Feltehetően Marx- vagy Kautsky-idézet, szabad fordításban.

55–56. sor

„a feladat nem abban áll, hogy a világot értelmezzük, hanem abban, hogy megváltoztassuk.”: Marx Feuerbach-kritikájának 11. pontjára utal. Modern fordításban: „A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték; de a feladat az, hogy megváltoztassuk.” – ld. *Tézisek Feuerbachról*. In: MEM3 1960, 10. p. JA lehetséges Feuerbach-olvasmányaihoz ld. *A szocializmus bölcsellete* 99. és 102. sorához fűzött tárgyi és szövegmagyarázatokat, illetve a *[Bármiféle társadalmi]* 37–48. soraihoz fűzött jegyzeteket.

Recepciótörténet

N. HORVÁTH Béla, *József Attila: Egyéniség és valóság*, LITERATURA, 2009. 2. SZ., 201–217. p. (217. p.)

Kortársi recepciója érthetően nincs, de a későbbi textológiai, eszmetörténeti és életrajzi kutatások sem foglalkoztak ezzel a töredékkel. N. Horváth Béla 2008-as monográfiájában még nem, de az egy évvel későbbi, az *Egyéniség és valóság*ról szóló 2009-es tanulmányának végén már érinti a szöveget: „Az *Egyéniség és valóság* e két filozófiai fogalom történelmi materialista relációit vezeti le végletekig elvont és bonyolult következtetéssorokkal. Lényegesen egyszerűbb nyelvezetű és logikájú az ugyanilyen, elméleti fogalmakkal operáló *Természettudomány és marxizmus* vagy a *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet*?. A történelmi materializmus dialektikájának bemutatásáról a költő képet kaphatott Thalheimer [...] könyvéből (*Einführung in den dialektischen Materialismus*). Annak mind a dialektikát, mind a történelmi materializmus történelemelméletét fejtegető részei hasonló fogalmakkal operálnak. JA szándékáról tanúskodik a *[Napjaink munkásmozgalma]* kezdetű töredék”, és itt idézi a szöveg 47–49. sorát – ld. N. Horváth 2009b, 217. p. Az említett August Thalheimer-könyv 1927-ben Moszkvában jelent meg a Sun-Yat-Sen-Universitát kiadásában. JA Thalheimer-olvasatának mélységét a további kutatásoknak kell tisztázniuk.

[Hegel:]

Hegel:¹ „A szép nem az elvont meg nem valósult, megnyilatkozás előtti eszme,² hanem a konkrét vagy megvalósult, formájától elválaszthatatlan eszme,³ amint a forma azé a principiumé, amely benne megjelenik... Az eszme, ez az alapja, a lényege maga minden létnek, a típusnak,⁴ a valóságos és eleven egységnek, amelynek csak külső megvalósulásai a látható tárgyak.” 36–37. Esth. 1875. Paris.⁵ A szép úgy határozódik meg tehát, mint az eszme érzéki megnyilatkozása⁶ (das sinnliche Scheinen der Idee)”.
5

Schopenhauer:⁷ „A muzsika teljesen független a jelenségek világától, amelyet föltétlenül megtagad, és a muzsika valamilyen módon tovább létezhetne akkor is, ha világegyetem egyáltalában nem létezne.”

Wilde⁸ kijelenti hogy nem a művészet másolja az életet, hanem az élet a művészetet. Ily módon Balzac hozta létre a Comédie Humainenel a XIX. századot.

Du Bos⁹ a légkör stb

Taine¹⁰ Hogy egy művészi munkát, művészt, művészek csoportját megértsük, szabatosan magunk elé kell állítanunk ama időbeli erkölcsöknek és szellemnek¹¹ általános állapotát,¹² amelyhez hozzátartoznak. ... A góthikus építőművészet a feudális uralom kimondott berendezkedésével fejlődik ki, a XI. századi¹³ fél-renaissancban, amikor a normannoktól és a kf. bandáktól¹⁴ megszabadult társadalom kezd elülni; és abban a pillanatban látjuk eltűnni, amikor a független kis bárók katonai uralma, az erkölcsével együtt föloszlásnak indul, a XV. század vége felé, a modern monarchiák föltünésével. Hasonlóképpen, akkor tűnik föl,¹⁵ amikor a szabályos, nemesi monarchia berendezkedik, XIV. Lajos alatt, az udvari élet, a szép reprezentálás, az elegáns, arisztokrata vendéglátások¹⁶ idejében, és eltűnik abban a pillanatban, amikor a nemesi társadalmat és az előszoba erkölcsöket lerombolja a forradalom.

Milieu social.

Ahogy van egy fizikai légkör,¹⁷ amely különféle változásaival meghatározójává az ilyen és az olyan növényfajoknak, éppugy van morális (erkölcsi) légkör is, amely meghatározza

¹ [előbb:] Hegel: [majd: ld. főszöveg]_{pc}

² [előbb:] elvont eszme meg nem valósult megnyilatkozása [majd: ld. főszöveg]_t

³ [előbb:] megvalósult eszme, <att> [majd: ld. főszöveg]_t

⁴ [előbb:] típusnak, [majd: ld. főszöveg]_t

⁵ [előbb:] 36–37. [majd: ld. főszöveg]_t

⁶ [előbb:] megnyilatkozása. [majd: ld. főszöveg]_t

⁷ [előbb:] Schopenhauer: [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁸ [előbb:] Wilde [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁹ [előbb:] Du Bos [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁰ [előbb:] Taine [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹¹ [előbb:] állítanunk annak az időnek [majd:] állítanunk ama időbeli erkölcsök és szellem [majd: ld. főszöveg]_t

¹² [előbb:] állama s [majd: ld. főszöveg]_t

¹³ [elírás:] század [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁴ [előbb:] a bandáktól [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁵ [előbb:] akkor kezd [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁶ [előbb:] ház [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁷ [előbb:] lét [majd: ld. főszöveg]_t

az ilyen és az olyan művészi fajták megjelenését is. Az emberi szellem termékei, éppugy mint az eleven természetéi, csak környezetükben¹⁸ lelik magyarázatukat.

A zseniről:¹⁹ „A művészek nem elszigetelt (izolált) emberek. Igaz, hogy csak az ő hangjukat²⁰ halljuk ma, a századok távolságán keresztül; de eme uralkodó reszelve hozzánk érkező hang²¹ alatt mormolást,²² és mintegy hatalmas, süket morgást²³ hallunk, a végtelen és sokszoros hangját a népnek egy hangot énekel körülöttük. A²⁴ művészek eme harmónia által nagyok.”

Igy ér el T. a művészi munkatermék szociológiai törvényéhez. „A művészi munkát a környező erkölcsök és szellem általános állapota határozza meg.”

Az uralkodó személyiség fogalma embermodel: a²⁵ görögöknél a szép, meztelen fiatal férfi. Faust és Werther.

1.²⁶ tényező a faj, 2. a milieu, vagyis a politikai viszonyok, társadalmi feltételek²⁷ és végül az²⁸ égöv, a klíma.²⁹ A ballada s a románc különbsége azt hiszem Beöthy.

A szerzett sebesség is hat e tényezőkn kívül a további fejlődésre.

Reclus³⁰ Elisée: A faj nem ok, hanem eredmény, a Föld leánya. A környezet csinálja, átalakítja és szüntelenül módosítja.

A környezet: ugyanaz a természet³¹ másként hat más társadalmi rendre (Plekhanov, Bukharin)

Uralkodó személyiség: osztálytagozódásokon bukik meg.

Freudi fölfogás³²

A környezet hatása, igen, de hogyan jön létre a környezet?

Nietzsche:³³ a műalkotás a lélek részegsége szükséges.

Stekel:³⁴ A neurotikus és a költő közt lényeges különbség van, t.i. nem minden neurotikus költő, de minden költő neurotikus.

Freudisták szerint a zseninek megvan a hatalma, hogy önnön tudatalattijukba³⁵ beleássonak s hogy így tudatalanjuk³⁶ lelki látomásait kifejezzék.

¹⁸ [előbb:]_t csak a környezetükben [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁹ [előbb:]_t <g> [majd: ld. főszöveg]_t

²⁰ [előbb:]_t hangját [majd: ld. főszöveg]_t

²¹ [előbb:]_t uralkodó hang [majd: ld. főszöveg]_t

²² [előbb:]_t mormogást, [majd: ld. főszöveg]_t

²³ [előbb:]_t zugást [majd: ld. főszöveg]_t

²⁴ [előbb:]_t E [majd: ld. főszöveg]_t

²⁵ [előbb:]_t fogalma: a [majd: ld. főszöveg]_t

²⁶ [előbb:]_t A [majd:]_t 1 [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁷ [előbb:]_t <fé> [majd: ld. főszöveg]_t

²⁸ [előbb:]_t a <leg> [majd: ld. főszöveg]_t

²⁹ [előbb:]_t <cl> [majd: ld. főszöveg]_t

³⁰ [előbb:]_t Reclus [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³¹ [előbb:]_t környezet: A természet [majd:]_t környezet: A ugyanaz természet [ld. főszöveg]_{szkj}

³² [előbb:]_t Freudi fölfogás [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³³ [előbb:]_t Nietzsche: [majd:]_t Nietzsche: [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁴ [előbb:]_t Stekel: [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁵ [előbb:]_t hogy a tudatalattijukba [majd: ld. főszöveg]_t

³⁶ [előbb:]_t így a <tul> [majd: ld. főszöveg]_t

Freud:³⁷ a tudattalan kifejezési módjaiban mint pl. az álomban is, az ellentétek leggyakrabban egy és ugyanazon elem által fejeződnek ki.

A IX. szimphonia nem születhetett meg auraliai³⁸ hordában s Balzac munkái
55 szükségsszerűen föltételezik a XIX. század első felének francia társadalmát.

Marx Bev. Kritik der polit. Ökon. „Létük³⁹ társadalmi⁴⁰ termelésében az emberek akarattól független, szükségszerű, meghatározott viszonyokba lépnek; e termelési viszonyok megfelelnek az anyagi termelőerők egy adott fejlettségi fokának. E termelési
60 vonatkozások összessége alkotja a társadalom⁴¹ gazdasági szerkezetét, a valóságos alapot, amelyen a jogi és politikai fölépítmény⁴² emelkedik és amelynek megfelelnek a meghatározott társadalmi tudatok formái. Általában az intellektuális politikai és társadalmi életfejlődés föltétele az anyagi⁴³ élet termelőmódja.”

Engels⁴⁴ Az anyagi élet termelése és ujratermelése⁴⁵ végső⁴⁶ fokon meghatározó
65 mozzanata a történelemnek. Amikor ezen állításunkat így adják vissza: a gazdasági mozzanat az⁴⁷ egyedüli meghatározó, akkor állításunkat értelmetlen, elvont,⁴⁸ és lehetetlen mondattá változtatják.

Labriola⁴⁹ 1. fok: politika, jog és csak 2. fok a képzelet.

- 1.) termelő erők állapota
- 70 2.) termelőviszonyok
- 3.) Társadalmi polit. hatalom,
- 4.) Pszichologia mely függ az alaptól⁵⁰
- 5.) Ideologia

Plekhanov 77. oldal

75 Sinclair: Minden művészet propaganda.

Voyages⁵¹ par terre et par mer de John Albert de Mandelslo (1662) L'Histoire des
Flibustiers d'Amérique

Voyage dans les mers (100 oldal)

³⁷ [előbb:]_t Freud: [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁸ [előbb:]_t az [majd: ld. főszöveg]_t

³⁹ [előbb:]_t Marx Létük [majd:]_t Marx Bev. Kritik der polit. Ökon. Létük [majd:]_{pc} Marx Bev. Kritik der polit. Ökon. Létük [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴⁰ [előbb:]_t <törvé> [majd: ld. főszöveg]_t

⁴¹ [előbb:]_t társadalmi [majd: ld. főszöveg]_t

⁴² [előbb:]_t a fölépítmény [majd:]_t a jogi és politikai fölépítmény [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴³ [előbb:]_t föltétele a <szó> [majd: ld. főszöveg]_t

⁴⁴ [előbb:]_t Engels [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁵ [a fekete tintaírás utolsó szava]

⁴⁶ [a fekete ceruzairás első szava]

⁴⁷ [előbb:]_{fc} ezen [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁸ [előbb:]_{fc} állításunkat <el> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁹ [előbb:]_{fc} Labriola [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁵⁰ [előbb:]_{fc} függ a <tu> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁵¹ [elírás:]_{fc} Voyaga [ld. főszöveg]_{szkj}

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/10. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1931 nyara–ősze.

A datálás indoklása: A feljegyzés nagy valószínűséggel abban az időszakban készült, amikor a költő érdeklődése a pszichoanalízis felé fordult. Ez ismereteink szerint 1931 nyarán történt. A kézírás sajátosságai arra vallanak, hogy nem lehet későbbi, mint 1931 ősze, mert ezután JA bizonyos betűket máshogy kezdett formálni, mint ebben a kéziratban. (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.)

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli autográf fogalmazvány. Kezdő szó: „Hegel.”. 4 fólió, 4 beírt oldal. 210×340 mm-es, vágott szélű, famentes, matt felületű, vízjel nélküli papír. Az 1–2. oldal és a 3. oldal első kétharmada fekete tintaírás, azonos írószer-használatú javításokkal. A 3. oldal alsó egyharmada és a 4. oldal fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. Mind a négy oldalon piros ceruzairású aláhúzások; továbbá autográf oldalszámozás a felső margó közepén, 1–4-ig. A 4. oldalon az írás az oldal kétharmadánál, az alsó margó fölött 11 cm-rel, véget ér. Állag: enyhén sárgult; a 4. fólió bal oldali margója két helyen sérült. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/10. Palliumcím: [*Hegel...*] *Jegyzetelés*. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás, a szöveg tartalmi jegyei, továbbá a kézirat provenienciája alapján egyértelműen azonosítható.

A szövegközlésről: A kéziratot JA egyértelműen nem közlés céljából készítette. Jegyzet, amely szellemi tájékozódásának irányairól tanúskodik. Ezért az aláhúzásokat nem transzformáltuk kurziválássá. Szövegközlésünk igyekszik pontosan visszaadni a kézirat szövegbeosztását és jellegzetességeit.

Közölve: JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAHSZK 2012: Betűhűsége törekvő közlés, a szövegváltozatok feltüntetésével.

Szövegeltérések:

JAHSZK 2012	Sor	JKK
Amikor eme állításunkat	65.	Amikor ezen állításunkat

Keletkezéstörténet

Egyedi, nem tipikus szöveg. Különféle idézetekből, bibliográfiai hivatkozásokból, tágabb szövegösszefüggésből kiemelt és tömören, utalásszerűen összefoglalt, kölcsönvett gondolatokból összeállított, egymás után kézzel írt szövegmozaikokból összeálló feljegyzéssorozat. Nem egyszerre készült. Az első idézetek a költő jól ismert gyöngybetűivel, szép írással vannak lejegyezve. A kézirat végén nagyobb betűket használó, hevenyészett, sietős írásmód uralkodik. A kézírás sajátosságai arra engednek következtetni, hogy a szöveg nem születhetett később 1931 őszénél. A Freudra, Stekelre történő hivatkozás arra utal, hogy lejegyzésére a költő pszichoanalitikus fordulata, azaz 1931 nyara után, talán

a Kassák-kritika megjelenését követően került sor. Tehát a keletkezés feltételezhető időpontja: 1931 nyara–ősze.

A szövegegyüttes egyes részei valamilyen művészettel kapcsolatos probléma megoldása érdekében kapnak említést. A terminológia és az idézetek–utalások tartalma egyaránt arról árulkodik, hogy a költőnek a művészetről, irodalomról való gondolkodásmódja az *Irodalom és szocializmus*ban megismert felfogáshoz képest új irányba fordult. A kézirat egyes mozaikkockáit egy függőleges tengely két oldalán rendezhetjük el. A sorozat első darabjai a művészetet függetlennek mutatják attól a valóságtól, amelyben a művek létrejönnek. Ezután olyan idézetek és hivatkozások következnek, amelyek a művek környezettől való feltételezettségét hangsúlyozzák. A kézirat további részeiben kiegyensúlyozottabbá válnak az arányok. Bizonyos szövegrészek a művész önmagára támaszkodását, mások viszont a környezettől való függőségét vallják.

A kézirat azzal a Hegel-idézzel kezdődik, amely az eszme elsődlegességét hangsztatja a léthez képest – ez adja a szépség meghatározásának alapját is: a szép az eszme érzéki látszása. A következő, Schopenhauer *Die Welt als Wille und Vorstellung* (A világ mint akarat és képzet) című könyvéből vett idézet a zenére hivatkozva még radikálisabban elszakítja a művészetet a világtól, amelyben keletkezett. Ez után áll Oscar Wilde ismert paradoxona, mely szerint nem a művészet utánozza az életet, hanem az élet utánozza a művészetet. Egy Jean-Baptiste Du Bos-ra (Dubos) történt rövid utalásban szereplő terminus, a „légkör” ellenkező irányba tereli a vizsgálatot – e szerint a klíma befolyásolja a szellemi teljesítményt. A Hyppolite Taine-re hivatkozó részletek a környezeti hatás jelentőségét hangsúlyozzák. Élisée Reclus példája ezt a megközelítési módot nyomatékosítja: még a fajok is változnak a környezet hatására. Ha Taine-hez hasonlóan megkülönböztetjük a biológiai és a morális légkört, az alkotó egyéniség viszonya környezetéhez bonyolultabbnak mutatkozik. Plehanov és Buharin ezt az összetett kapcsolatot marxista nyelven fogalmazzák meg. Ha a természeti környezetet változatlanak vesszük, a változó társadalmi feltételek között élő ember a társadalmi helyzetétől függően változó módon viszonyul a természethez. De a környezet determináló hatását elismerve is nyitva marad a kérdés: hogyan jön létre és hogyan változik maga a környezet? A pszichoanalízis tanúságtétele is a környezet szerepének relativizálását igazolja. A környezet relativizálása után a gondolatmenet Nietzsche-re hivatkozva átlendül a másik végletbe, amely az alanyt tekintí szilárd pontnak: a mű létrejöttéhez az alkotó különös izgalmi állapota szükséges. A Stekelre való hivatkozással, a neurotikus és a költő rokonításával, a művész beteges érzékenységének hangsúlyozásával JA föltehetően a művészetnek ezt az alanyban való gyökerezését nyomatékosítja. Ahogy a freudi felfogásra hivatkozó, általánosító utalás is így jár el: a zseni közvetlenül nem a környezetéből, hanem a tudattalanjából merít; a mű létrehozása az álommal, az álommunkával állítható párhuzamba, azaz a művész viszonya a valósághoz közvetett, áttételes. Ezután újabb fordulat következik. A kézirat ismét a (társadalmi) környezet szerepét domborítja ki, egy jelöletlen maradó, alighanem Buharintól származó gondolattal, amely szerint adott művek csak meghatározott társadalmi közegben jöhettek létre. Majd egy ismert Marx-idézet következik az alap és felépítmény viszonyáról. Ezt Engelsre, Labriolára és Plehanovra történő utalások követik. Végül Upton Sinclair

mondata található arról, hogy a művészet direkt módon függ a társadalmi-politikai szükségletektől, voltaképpen nem más, mint propaganda. A kéziratot néhány bibliográfiai adat zárja, amely az utazási irodalomról tartalmaz utalásokat.

Az idézetek és utalások gyűjteménye arra enged következtetni, hogy JA tanulmány írására készült, amelyben a művész és a művészi alkotás társadalomban elfoglalt helyzet és szerepét, illetve a művészet autonómiájának kérdését próbálta volna tisztázni. Az előbbi törekvés a „szabadelőadás”-ban (*Irodalom és szocializmus*) felvázolt művészet metafizikája helyett a művészetszociológia irányába kereste volna a megoldást, az utóbbi törekvés pedig a művészet mélylélektani gyökereiig kívánt leásni. A tanulmányírás különös módja, hogy a költő nem a saját készülő gondolatmenetéhez keres idézeteket, hanem előbb kigyűjti a hivatkozásokat, sorrendbe rakja őket, és csak azután fog(na) bele gondolatmenete kifejtésébe.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

1–6. sor

Hegel: „A szép nem az elvont meg nem valósult, megnyilatkozás előtti eszme, hanem a konkrét vagy megvalósult, formájától elválaszthatatlan eszme, amint a forma azé a principiumé, amely benne megjelenik... Az eszme, ez az alapja, a lényege maga minden létnek, a típusnak, a valóságos és eleven egységnek, amelynek csak külső megvalósulásai a látható tárgyak.” 36–37. Esth. 1875. Paris. A szép úgy határozódik meg tehát, mint az eszme érzéki megnyilatkozása (*das sinnliche Scheinen der Idee*): JA fordítása a hegeli esztétika alapvető meghatározását, a szépség definícióját idézi, de meghatározott céllal – azt hivatott megmutatni, hogy a művészet kiindulópontja Hegel szerint valami valóságon túli, azt meghaladó, azt maga alá rendelő instancia: az eszme, amely a művészet által a befogadó számára csupán megjelenik, érzéki formát ölt. Érdekes, hogy a költő az *Esztétika* 1875-ös francia nyelvű fordítására hivatkozik (mely a mű második megjelenése), nem a német nyelvű kiadások valamelyikére. A JA által lefordított rész a hivatkozott kiadásban: „Le beau avons-nous dit, c’est l’idée non l’idée abstraite, antérieure à sa manifestation ou non réalisée ; c’est l’idée concrète ou réalisée, inséparable de la forme, comme celle-ci l’est du principe qui apparaît en elle. Encore moins faut-il voir dans l’idée une pure généralité, ou une collection de qualités extraites des objets réels. L’idée, c’est le fond, l’essence même de toute existence [...] Lorsque le vrai apparaît immédiatement à l’esprit dans la réalité extérieure et que l’idée reste confondue et identifiée avec son apparence extérieure, alors l’idée n’est pas seulement vraie, mais belle. Le beau se définit donc la *manifestation sensible de l’idée* (*das sinnliche Scheinen der Idee*).” – ld. Hegel 1875, 42–43. p. A szöveghely magyar fordítása bizonyos pontokon eltér a francia kiadástól és a német eredetitől: „Ha azt mondtuk, hogy a szépség eszme, akkor *szépség* és *igazság* egyfelől egy és ugyanaz. Mert a szépnek önmagában valóan igaznak kell lennie. Közelebbről vizsgálva azonban ugyanígy *különbözik* is az igaz a széptől. *Igaz* ugyanis az eszme, ahogy eszmeként, magánvalósága és általános elve szerint létezik, és mint ilyet gondolják. Ekkor nem az eszme érzéki és külső

egzisztenciája, hanem ebben az egzisztenciában csak az *általános eszme* létezik a gondolkodás számára. Ám az eszmének külsőleg is meg kell valósulnia, bizonyos meglevő egzisztenciát, természeti és szellemi objektivitást kell elérnie. Az igaz – az igaz mint olyan – ugyancsak létezik. Mármost ha ebben a külső létezésben közvetlenül létezik a tudat számára, és a fogalom a maga külső jelenségével közvetlenül egységben marad, akkor az eszme nemcsak igaz, hanem *szép* is. A *szép* meghatározása ezért: az eszme *érzéki látszata*.” – ld. Hegel 1979, 45. p.

8–10. sor

Schopenhauer: „A muzsika teljesen független a jelenségek világától, amelyet föltétlenül megtagad, és a muzsika valamilyen módon tovább létezhetne akkor is, ha világegyetem egyáltalában nem létezne.”: JA fordítása Arthur Schopenhauer *Die Welt als Wille und Vorstellung* (*A világ mint akarat és képzet*) című művének esztétikai fejezetéből származik – vö. Schopenhauer 1991, 641. p. A egész műnek korábban nem volt magyar kiadása, ennek a fejezetnek azonban igen. Bogáti Adolf fordításában a Franklin gondozásában jelent meg *A zene esztétikája* címmel, 1913-ban. A hivatkozott rész: „A zene, mert az ideákat figyelmen kívül hagyja, a megjelenő világtól teljesen független, avval éppenséggel nem törődik, úgyszólván létezhetnéki, ha a világ meg sem volna, a mit a többi művészetről nem lehet mondani.” – ld. Schopenhauer 1913, 9–10. p. Schopenhauer szerint a művészet nem a valóságot utánozza, hanem az ideákat tükrözi: „a művészet objektuma, melynek ábrázolása a művész célja, melynek megismerése következképpen csíráként s eredetforrásként műve előtt kell, hogy végbemenjen, valamely *idea* e szó platóni értelmében, és semmi más: nem az egyes egyedi dolog, nem a közönséges felfogás objektuma; nem is a fogalom, az ésszerű gondolkodás és tudomány objektuma.” – ld. Schopenhauer 1991, 315. p. Németül: „das Objekt der Kunst, dessen Darstellung der Zweck des Künstlers ist, dessen Erkenntniß folglich seinem Werk als Keim und Ursprung vorhergehen muß, – eine *Idee*, in Platons Sinne, ist und durchaus nichts Anderes: nicht das einzelne Ding, das Objekt der gemeinen Auffassung; auch nicht der Begriff, das Objekt des vernünftigen Denkens und der Wissenschaft.” – ld. Schopenhauer 1919, 316. p. Ehhez képest határozza meg Schopenhauer a zenét: „a zene, mivel az ideákon átlép, a jelenségvilágtól is merőben független, azt egyszerűen figyelmen kívül hagyja, bizonyos értelemben akkor is létezhetne, ha a világ egyáltalán nem létezik: ami a többi művészetéről nem mondható el.” – ld. Schopenhauer 1991, 345. p. Németül: „die Musik, da sie die Ideen übergeht, auch von der erscheinenden Welt ganz unabhängig, ignoriert sie schlechthin, könnte gewissermaßen, auch wenn die Welt gar nicht wäre, doch bestehen: was von den anderen Künsten sich nicht sagen läßt.” – ld. Schopenhauer 1919, 346. p.

11–12. sor

Wilde kijelenti hogy nem a művészet másolja az életet, hanem az élet a művészetet. Ily módon Balzac hozta létre a Comédie Humainenel a XIX. századot: Oscar Wilde (1854–1900) ír származású angol költő, próza- és drámaíró, az angol l’art pour l’art legismertebb képviselője. A különö öltözködésével és magatartásával már az egyetemen feltűnést keltő Wilde verseivel, meséivel és kitűnő, sziporkázóan szel-

lemes előadóként korán elismert központja lett az angol irodalmi és társasági életnek. 1890-ben publikálta *Dorian Gray arcképe* című dekadens regényét, 1895-ben írta legsikeresebb vígjátékát, a *Bunburyt*. Esszéivel és színpadi műveivel mindenekelőtt mint a szellemes paradoxonok mestere aratott sikert. Dicsősége tetőpontján állították bíróság elé homoszexualitás vádjával, és kétévi fegyházra és kényszermunkára ítélték. Szabadulása után Franciaországban élt álnéven, magányosan. Börtönbüntetésének tragikus élménye ihlette *A readingi fegyház balladája* című nagy költeményét (1898) és megrázó önvalomását, a *De profundist* (1905). Wilde a József Attila által idézett nézetével mintegy azt a polémiát folytatta, melyet Baudelaire kezdeményezett a romantikus természetkultusz ellen, az ember alkotta kultúra magasabb rendűségét vallotta és a művészet elsőbbségét a természethez képest. Álláspontját a *The Decay of Lying* című színpadi jelenet dialógusában fejtette ki, ld. in: Wilde 1889, ill. Wilde 1891. (Magyarul *A hazugság alkonya*, ill. *A hazugság hanyatlása* címmel jelent meg, ld. in: Wilde 1919; Wilde 1925.) Az itt idézett mondat mint Wilde híres paradoxonja vált szállóigévé, de a mondatot követő Balzacra való hivatkozás arra utal, hogy JA a dialógus egészéhez kapcsolódik, melyben Wilde a realista és naturalista művészettel vitatkozva kivételt tett Balzackal: „Életet teremtett, de éppenséggel nem utánoz” – írta róla (Wilde 1925, 115. p. – Benedek Marcell fordítása). „Teremti az életet és nem másolja” (In: Wilde 1919, Hevesi Sándor fordítása). „A tizenkilencedik század, amilyenek mi ismerjük, jóformán egészen Balzac találmánya. A mi Lucien de Rubempréink, Rastignac-jaink és de Marsayink először a *Comédie Humaine* színpadán léptek föl.” (In: Wilde 1925, 130. p.) „A XIX. század, amint tudjuk, jórészt Balzac találmánya. Ami Rubempré Lucienjeink, Rastignacjaink, de Marsayink, a *Comédie Humaine* színpadán léptek föl először.” (In: Wilde 1919.)

13. sor

Du Bos a légkör stb: Jean-Baptiste Dubos (1670–1742) abbé, diplomata és történész. 1719-ben megjelent *Réflexions critiques sur la poésie et la peinture* (Kritikai reflexiók a költészetéről és a festészetéről) című munkája alapján 1720-ban az Académie Française tagjává választották. Történetírói fő műve az 1734-ben megjelent *La France et sa Monarchie, héritières de Rome* (Franciaország és Monarchiája, mint Róma örökösei). JA itt Dubos *Réflexions critiques sur la poésie et la peinture* című könyvére utal. Kevés támpontunk van arra nézve, honnan származtak a költőnek a klasszicizmus és a felvilágosodás korának esztétikájára vonatkozó ismeretei. Benedetto Croce *Esztétikájának* történeti fejezetében tárgyalja Dubos felfogását, kiemelve, hogy a francia művészetelmélet-szakértő tagadta az értelmi reflexió szerepét a mű megalkotásában, valamint elvitatta a művészettől a tanító funkciót – ez a koncepció az *Ihlet és nemzet* szerzőjének rokonszenves lehetett. De a „légkör” kérdése Crocénál nem került szóba vele kapcsolatban. A *Magyar Mű és Labanc Szemle* című vitacikk (1930) egy másik korabeli francia teoretikusra, Malherbe-re hivatkozott. Nem lehet kizárni, hogy valamelyik francia irodalomtörténeti egyetemi előadáson (akár Szegeden, akár Párizsban, akár Budapesten) tájékozódhatott a költő a francia klasszicizmus korának elméleti eredményeiről. Dubos könyve második részének 17., 18. és 19. fejezetében tárgyalja a különböző országok és régiók eltérő klímáját és annak a szellemre

gyakorolt hatását. Az esztéta feltételezése szerint a levegő minőségének, a föld kipárolgásából összetevődő légkörnek messzemenő következményei vannak a lakosság képességeire, hajlamaira, tehetségére, s ezek magyarázatul szolgálhatnak az adott terület kultúrájának, művészetének minőségére.

14–16. sor

Taine Hogy egy művészi munkát, művészt, művészek csoportját megértsük, szabatosan magunk elé kell állítanunk ama időbeli erkölcsöknek és szellemnek általános állapotát, amelyhez hozzátartoznak: Hyppolite Taine (1828–1893) francia filozófus, történész, irodalomtörténész és regényíró. Az École Normale Supérieure-ön folytatott tanulmányai után alakította ki saját vízióját a történelem megismeréséről – ebben magáévá tette és tovább gondolta a pozitívizmus elveit. Több éves vidéki munka után Párizsban telepedett le, és újságíróként dolgozott. 1863-ban publikálta az angol irodalom történetét feldolgozó munkáját. 1878-ban választották az Akadémia tagjai közé. A francia történelem 1870-es tragikus fordulatai után visszavonult, és figyelmét haláláig fő műve, az *Histoire des origines de la France contemporaine* (1875–1893) megírásának szentelte. A történettudományban és a társadalomtudományokban a természettudományos módszerek meghonosításának híve volt. Nemzetközi hírnevét annak a koncepciónak köszönhette, amely szerint a történelmi tények három feltételtől függenek: a miliőtől (a földrajzi és klimatikus körülményektől), a fajtól (az ember biológiai fejlődésének állapotától) és az időtől (a történelmi fejlettség szintjétől). E tényezőkre alapozva a történelmet a természettudományok szigorúságával megalkotható tudományként értelmezte. JA jegyzésében leghosszabban Hyppolite Taine nézeteinek rekonstruálásánál állapodik meg. Az alapul vett mű, amelyből az idézetek származnak, a magyar fordításban 1878-ban megjelent *A művészet philosophiája* című Taine-könyv volt. A francia filozófus ebben a művében is kifejtette ismert miliőelméletét, mely szerint ha magyarázatot keresünk arra, hogy a festők, költők hogyan alkották meg remekműveiket, az okokat „nemzetük erkölcsi és szellemi életének általános állapotában kell keresnünk” – ld. Taine 1878, 9. p. (Szana Tamás fordítása.)

16–23. sor

A góthikus építőművészet a feudális uralom kimondott berendezkedésével fejlődik ki, a XI. századi fél-renaissanceban, amikor a normannoktól és a kf. bandáktól megszabadult társadalom kezd elülni; és abban a pillanatban látjuk eltűnni, amikor a független kis bárók katonai uralma, az erkölcsével együtt föloszlásnak indul, a XV. század vége felé, a modern monarchiák föltűnésével. Hasonlóképpen, akkor tűnik föl, amikor a szabályos, nemesi monarchia berendezkedik, XIV. Lajos alatt, az udvari élet, a szép reprezentálás, az elegáns, arisztokrata vendéglátások idejében, és eltűnik abban a pillanatban, amikor a nemesi társadalmat és az előszoba erkölcsöket lerombolja a forradalom: „Ép így fejlődik ki a góth építészet a feudális uralom végleges megalakulásával a XI-ik század félrenaissance-ában, azon pillanatban, midőn a társadalom a normannoktól és rablóktól megmenekülve izmosodni kezd; és látjuk eltűnni, midőn a kis független bárók katonai uralma, az abból származott társadalmi és erkölcsi intézményekkel

együtt, a XV-dik század vége felé, bomladoxni kezd, hogy a modern monarchiáknak helyet csináljon. Végre hasonlóképpen tűnik fel a francia tragédia azon pillanatban, midőn a rendezett és fényes királyság XIV-dik Lajos alatt az illedelem uralmát, az udvari életet, a színpadi fényt, a külső díszet, a nemességnek elegans szolgálatokra való alkalmazását meghonosítja, s megszűnik akkor, midőn a nemes társaságot s az előszobáknak erkölceit elsöpri a forradalomnak vihara.” – ld. Taine 1878, 10–11. p.

24–28. sor

Milieu social. [.] Ahogy van egy fizikai légkör, amely különféle változásaival meghatározójává az ilyen és az olyan növényfajoknak, éppugy van morális (erkölcsi) légkör is, amely meghatározza az ilyen és az olyan művészi fajták megjelenését is. Az emberi szellem termékei, éppugy mint az eleven természetéi, csak környezetükben lelik magyarázatukat: „Valamint van physical légmérséklet, mely változásai szerint ilyen vagy olyan növényfaj feltűnését föltételezi, úgy van morális légmérséklet is, mely változásai szerint ilyen vagy olyan műfaj feltűnését követeli. [...] a morális légkört is tanulmányoznunk kell, ha valamely műírány feltűnését... érteni akarjuk. Az emberi szellem termékei, ép úgy mint az élő természetéi, környezetükben lelik magyarázatukat.” – ld. Taine 1878, 12. p.

29–33. sor

A zseniről: „A művészek nem elszigetelt (izolált) emberek. Igaz, hogy csak az ő hangjukat halljuk ma, a századok távolságán keresztül; de eme uralkodó reszegve hozzánk érkező hang alatt mormolást, és mintegy hatalmas, süket morgást hallunk, a végtelen és sokszoros hangját a népnek egy hangot énekel körülöttük. A művészek eme harmónia által nagyok.”: „Hozzánk [...] a minket elválasztó századokon keresztül csak az ő hangjuk jut, de ezen csengő hangban, mely egész erővel ütődik fülünkbe, bizonyos moraj hallható s mint több hangnak tompa vegyülete, ama népnek hatalmas, végnélküli hangja, mely nép összhangban énekelt velük. És csupán ezen összhang által lettek nagyokká.” – ld. Taine 1878, 7. p. A JA által leírt szövegrészleteket és Szana Tamás fordítását összehasonlítva az esetek nagy részében nem könnyű megállapítani, hogy a költő az 1878-as kiadást olvasta-e, vagy pedig a francia eredetit, amelyből maga készített magyar változatot. Szana nyelvezete számos régies szóhasználatot, nyelvi fordulatot tartalmaz, és a költő által idézett részletek keletkezhetek úgy is, hogy JA valamelyest modernizálni igyekezett a kissé elavult szaknyelvet. Ez a részlet az, amelynek alapján feltételezni lehet, hogy JA Taine könyvét nem Szana Tamás fordításában, hanem francia eredetiben olvasta.

34–35. sor

Igy ér el T. a művészi munkatermék szociológiai törvényéhez. „A művészi munkát a környező erkölcsök és szellem általános állapota határozza meg.”: „a műremekeket minden esetben... az erkölcsi és szellemi élet összállapota szabályozza” – ld. Taine 1878, 70. p.

36–37. sor

Az uralkodó személyiség fogalma embermodel: a görögöknél a szép, meztelen fiatal férfi. Faust és Werther: A bekezdés nem fordítás vagy idézet, hanem Taine egy fejtegetésének tömör összefoglalása, amely a különböző korok (jelen esetben

az antik görögség és a 19. század) uralkodó személyiségét szembesíti egymással: „A görögök ezen sajátos erkölcséből sajátos nézetek keletkeztek. Szemeikben ideális egyéniség nem a gondolkozó szellem s a finoman érző lélek volt, hanem a szép fajtól származott, arányos, erős és minden gyakorlatban ügyes meztelen test [...] Az uralkodó egyéniség, vagyis az ember, ki mindig előtérben áll s kire a nézők legtöbb figyelmet és érdeklődést fordítanak, a búskomoly és álmodozó becsvágyó, René, Faust, Werther és Manfréd, kiknek szíve telve kiolthatatlan vágyakkal, határozatlan nyugtalansággal és gyógyíthatatlan boldogtalansággal. A hős két okból szerencsétlen. Először is nagyon érzékeny; egy kis baj túlságosan mély benyomást gyakorol reá, gyöngéd és jótékony érzelmekre van szüksége, s túlságosan hozzá van szokva a jóléthez [...] Az érzelmek, vágyak és hajlamok ezen összege, egész teljességben és világosan nyilatkoztván valamely kedélyben, alkotja az uralkodó egyéniséget vagyis azon mintaképet, melyet a kortársak csodálkozással és rokonszenvvel ölelnek körül: Görögországban a szép fajtól származott, minden gyakorlatban képzett meztelen testet, a középkorban a rajongó szerzetest és szerelmes lovagot, a XVII. században a kész udvaroncot, s korunkban a kielégíthetetlen, búskomoly Faustot vagy Werthert.” – ld. Taine 1878, 79, 108, 114–115. p.

38–39. sor

1. tényező a faj, 2. a milieu, vagyis a politikai viszonyok, társadalmi feltételek és végül az égöv, a klíma: A mű megalkotását meghatározó három tényező felsorolása Taine gondolatmenetének tömör összefoglalása. De ha JA felsorolásának célja a taine-i koncepció összefoglalása volt, akkor ebben hibát vétett, mert a művészet minőségét meghatározó három elem a francia filozófusnál a faj, a környezet és a pillanat, a race, a milieu és a moment lenne. Az égöv, a klíma (climat) inkább a társadalmi, kulturális jellegű milieu természeti összetevője, alapja. A Taine-re történő hivatkozás voltaképpen célja azonban a költő részéről a francia gondolkodó miliőelméletének rekonstrukciója, s ebből a szempontból sem a faj, sem az idő nem játszik szerepet, így a pontatlanság elhanyagolhatónak tekinthető.

39. sor

A ballada s a románc különbsége azt hiszem Beöthy: A hivatkozás téves, a ballada és a románc idézett szembeállítását valójában Greguss Ágosttól származik. Greguss Ágost (1825–1882) bölcséleti doktor, egyetemi tanár, esztéta, az MTA tagja, a Kisfaludy Társaság másodelnöke. A Kisfaludy Társaság ösztönzésére írt pályamunkát a ballada műfajáról: *A ballada elmélete* (1864). Könyve úttörő, az első a magyar műfajról szóló monográfiák sorában. A ballada ma is használatos meghatározása – „tragédia, dalban elbeszélve” – ebben olvasható. Talán az vezette félre József Attilát, hogy Beöthyt tartották Taine leghűségesebb magyarországi követőjének, és az utalás a Taine-könyv gondolatmenetének ismertetésébe ékelődik be. Greguss *A balladáról* című tanulmányának második fejezete *A románcz meg ballada különbségéről* címet viseli – ld. *A balladáról*. In: Greguss 1886, 13–34. p. A miliőelmélet kontextusába valószínűleg azért került ennek a különbségnek a tárgyalása, mert Greguss szerint az északi országokban a „regedak” balladává, míg Európa déli részén, „Aragon és Castilia nyájas ege alatt” románccá fejlődtek – ld. 13. p. A két

változat megkülönböztetésének nehézségeit elismerve Greguss a nemzeti hangulat különbségeire vezeti vissza a ballada és a románc eltéréseit: „A balladában, miként ez t.i. éjszakon termett, az angol-skót és skandináv, szóval az éjszaki hangulat tükröződik [...] A románcz viszont, mely a román népszellem kifolyása s legpéldányszerűbben a spanyol epikai dalokban nyilvánul, világosabb átlátszóbb, csöndesebb [...] A fő különbség azonban, hogy a ballada drámai, a románcz epikai menetű.” – ld. 25–26. p.

40. sor

A szerzett sebesség is hat e tényezőkön kívül a további fejlődésre: Ez a megállapítás valószínűleg Taine könyvének záró fejezetére reagál, amelyben a filozófus a jelen helyzettel és a jövőbeli művészet kilátásaival foglalkozik. Taine a gazdasági, társadalmi, tudományos és kulturális fejlődés felgyorsulását tapasztalja, és e gyorsulás szellemében biztatja hallgatóit arra (a könyv Taine egyetemi előadásainak írott változata), hogy engedjék át magukat a kor követelményeinek. A *művészet philosophiája* voltaképpen az elméleti bevezető szerepét töltötte be Taine-nek az olasz képzőművészet történetéről tartott előadásaihoz, a magyar változat ezt a szövegrészt nem tartalmazza.

41–42. sor

Reclus Elisée: A faj nem ok, hanem eredmény, a Föld leánya. A környezet csinálja, átalakítja és szüntelenül módosítja: Jacques Élisée Reclus (1830–1905). Részt vett az I. Internacionáléban, de Bakunyin kizárása után vele tartott. A Párizsi Kommunben szerepet vállalt. Az anarchizmus ideológusaként tartották számon. Pierre Kropotkinnal együtt szerkesztette a *Le Révolté* című anarchista orgánusot. 1894-ben professzor társaival együtt megalapította a brüsszeli Új Egyetemet. A társadalmi földrajz művelőjeként nagy földrajztudományi szintéziseket alkotott: A *Föld* címmel írt két kötetes munkát, a 19 kötetes *Általános Földrajz*, illetve a 6 kötetes *Az Ember és a Föld* is az ő nevéhez fűződik. A geopolitika és az ökológia előfutárának tekinthető. „de ne Marxot, hanem inkább [/] Bakunint és Kropotkinkát” – írta JA az Union Ararchiste-Communiste felfogásával szimpatizáló *Szabados dal* című versében 1927 tavaszán, Párizsban. Ha előbb nem, itt és ekkor bizonyosan megismerkedett Jacques Reclus anarchista tanaival, aki Bakunyin és Kropotkin szövetségeseiként az anarchizmus egyik apostola volt, s akinek az anarchizmusról írott könyvét magyarra is lefordították. Élisée Reclus azonban nemcsak az anarchizmus híve volt, hanem korának nemzetközi hírű földrajztudósa is, akinek több könyve magyar fordításban is napvilágot látott. A rendkívül termékeny, sokat publikáló szerző munkáiban mindaddig nem bukkantunk rá a költő által megjelölt hivatkozás forrására, de például a két kötetes, vaskos *La Terre (A Föld)* című földrajzi szintézisének második kötetében, amely a *L'Océan. L'atmosphère – la vie (Az Óceán. A légkör – az élet)* címet viseli, ilyen költői megfogalmazásokkal találkozunk: „Az ember nemcsak a talajon él, de a földből is született; a föld fia”; „a föld képezi az emberiség testét, és az ember, a maga részéről a föld lelke”. Azt a kijelentést, amely szerint „a faj (franciául nőnemű szó: la race) a Föld leánya”, nem találtuk a *La Terre* című könyvben, noha Reclus az emberi fajok eredetével, a fajok összeolvadásának esélyeivel, az emberiség faji egységesülésének jövőbeli lehetőségeivel részletesen foglalkozik. Tárgyalja azokat a

következményeket, amelyekkel az eltérő földrajzi feltételek az ott élő emberek természetét befolyásolják, és nagy figyelmet fordít arra a tevékenységre, amellyel az ember a földrajzi környezetet alakítja. (Ld. Reclus 1876, 618, 620. p.)

43–44. sor

A környezet: ugyanaz a természet másként hat más társadalmi rendre (Plekhanov, Bukharin): A természet és társadalom viszonyára vonatkozó nézeteinek kialakítása során JA két orosz (szovjet) szerzőre is hivatkozik: Georgij Valentyinovics Plehanovra (1856–1918) és Nyikolaj Ivanovics Buharinra (1888–1938). Plehanovnak *A marxizmus tudományos alapproblémái* című, 1923-ban Berlinben Szabados Sándor fordításában megjelent munkáját olvashatta magyarul. Plehanov elismeri a természeti környezet hatását, de Marxra hivatkozva ezt a hatást a természeti feltételektől eltérő ritmusban változó termelési viszonyok közvetítésével látja érvényesülni: „A természetes földrajzi környezetnek az emberiség társadalmi fejlődésére vonatkozó szerepét gyakran akként értelmezték, hogy az »éghajlat« közvetlen hatásain keresztül érvényesül [...] Marx szerint a természetes föltételek hatását azok a termelőviszonyok közvetítik, amelyek egy meghatározott helyen meghatározott termelőerők alapján támadnak, amelyek fejlődésének első föltétele viszont, éppen e helynek természetes viszonyai.” – ld. Plehanov 1923, 38. p. Buharintól pedig a franciául 1921-ben *La théorie du matérialisme historique. Manuel populaire de sociologie marxiste* címmel, vagy a németül 1922-ben *Theorie des historischen Materialismus. Gemeinverständliches. Lehrbuch der Marxistischen Soziologie* címmel megjelent könyve lehet a hivatkozás forrása. Buharin művének elsősorban az V. fejezete (30–34. alfejezetek) tárgyalja a természet és társadalom egyensúlyának kérdését: „Csak hosszú és lankadatlan küzdelem eredményeképpen kezd képessé válni az ember a természet fékentartására. Mindazonáltal az ember, mint az egyik állatfaj, és az emberi társadalom, a természet terméke, és ennek a végtelen egésznek a része. Az ember sohasem lesz képes kilépni a természetből, és még akkor is, amikor aláveti magának, a természet törvényeit használja föl a maga céljaira. Érthető tehát, hogy a természetnek nagy hatást kell gyakorolnia az emberi társadalom egész fejlődésére. Mielőtt hozzáfognánk az ember és a természet között kialakuló viszonyoknak, köztük azoknak a formáknak a tanulmányozásához, amelyek között kifejeződik a természetnek az emberi társadalomra gyakorolt hatása, előbb meg kell vizsgálnunk azokat az oldalakat, amelyek révén a természet az embert a legközelebből érinti. Elégséges, ha körülnéznünk, hogy megállapítsuk a társadalom függését a természettől: »A föld (gazdasági szempontból hozzá kell tennünk a vizeket is), amely az embernek az élelmet, a fennmaradáshoz szükséges eszközöket biztosítja, az ő legkisebb hozzájárulásától függetlenül létezik, mint az emberi munka univerzális tárgya. Minden tárgy, amelyet a munka a földdel való kapcsolatból kiragad, a természet által nyújtott munkaeszközök: így, például, a hal, amelyet kifogunk, a fa, amelyet kivágunk az őserdőben, az ásványok, amelyeket a földből kibányászunk. Az ember eredeti élelemraktára, a föld, egyúttal a munkaeszközeinek fegyverraktára is. Például ez szolgáltatja a paritájához, a dörzsölésre, a vágásra, stb. szolgáló követ«. (K. Marx, *A tőke*, I. kötet).” – ld. Buharin 1967, 105–106. p. Buharin, bár talán Plehanovnál erősebben hangsúlyozza az ember és a társadalom függését a természettől, alkalmazkodva a marxista felfogás

kereteihez (különösen a 32. és 33. alfejezetben), hangoztatja az emberi világ relatív függetlenségét a természeti feltételektől.

45. sor

Uralkodó személyiség: osztálytagozódásokon bukik meg: Ez a megjegyzés valószínűleg Plehanov könyvére utal, aki kritikát gyakorolt Taine felfogása fölött, mely szerint minden kor művészete kidolgoz valamilyen sajátos, rá jellemző eszményképet, az „uralkodó egyéniséget”. „Az uralkodó egyéniség, vagyis az ember, ki mindig előtérben áll s kire a nézők legtöbb figyelmet és érdeklődést fordítanak.” – ld. Taine 1878, 108. p. Plehanov, aki a kiemelkedő történelmi személyiség helyét keresi a determinisztikus marxista gondolatrendszerben, megállapítja, hogy Taine-nél „a »nagy emberek« mindenkor az »átlagember« utasításai, a »középszerűség« parancsai szerint gondolkoznak és éreznek”, s elutasítja a francia gondolkodó felfogását – ld. Plehanov 1923, 68. p.

48. sor

Nietzsche: a műalkotás a lélek részegsége szükséges: JA itt Nietzsche *A tragédia eredete* (modern fordításban: *A tragédia születése*) című művére utal: „Ha e borzalomhoz hozzáadjuk a gyönyörteljes elragadtatást, mely a principium individuationisnak ilyen megtörésével fölfakad az ember, sőt a természet legbensőbb lényegéből, akkor belepillantunk a *dionyszosi* állapotba, melynek még jobban közelébe léphetünk a *mámor* analógiájának segítségével. Vagy a narkotikus ital hatásától, melyet a primitív emberek és népek mind himnuszokban zengenek meg, vagy a tavasz hatalmas, az egész természetet kéjesen átható közeledtétől támadnak életre azok a dionyszosi gerjedelmek, melyek fokozásával az ember szubjektívizmusa a teljes önfeledtségbe olvad át.” – ld. Nietzsche 1910, 154. p. Nietzsche azonban ezekkel a mondatokkal csak az ún. „dionüszoszi” művészetek létrejöttének feltételeit írta le, az „apollói” művészetek elvét az álomban jelölte meg, amiről a költő nem ejt szót feljegyzésében.

46.; 51–54. sor

Freudi fölfogás [.] Freudisták szerint a zseninek megvan a hatalma, hogy önnön tudatalattijukba beleássonak s hogy így tudattalanjuk lelki látomásait kifejezzék. [/] **Freud: a tudattalan kifejezési módjaiban mint pl. az álomban is, az ellentétek leggyakrabban egy és ugyanazon elem által fejeződnek ki:** A három különböző utalás (és a negyedik, Stekellel kapcsolatos megjegyzés – ld. alább) arra utal, hogy a jegyzetelés idején a költőt igen intenzíven foglalkoztatta a pszichoanalitikus álláspont az ember és környezet viszonyával összefüggésben, de ismeretei ezen a téren még viszonylag szerények voltak. Az egyetlen azonosítható forrás Freud *Über den Traum* című tanulmánya, amely *Az álomról* címmel először Ferenczi Sándor fordításában 1915-ben látott napvilágot. A gondolatmenet egy adott pontján a szerző bejelenti, hogy „átvizsgáljuk azokat az ábrázolási eszközöket, melyekkel az álommunka rendelkezik a célból, hogy az álomgondolatokat az álom sajátos kifejezőmódján érzékeltesse”. Közéjük tartozik két elem közötti ellentét álombeli érzékeltetésének kérdése: „Egymással ellentétes képzeteket az álom előszeretettel fejez ki ugyanazzal az elemmel.” – ld. Freud 1915, 33–34. p. Az álommunkát József Attila a költői szublimáció megértése szempontjából veszi szemügyre, mint a Kasák-kritikában, amelynek megírása nem sokkal előzi meg időpontját tekintve az itt

olvasható jegyzetet. A második Freud-utalás, amelynek forrását nem tudtuk azonosítani, ugyancsak rokonítható azzal a gondolattal, amellyel a Kassák-kritikában is találkozunk – tehát azzal, hogy a költészetben a tudattalan tartalmi fejeződnek ki. (Ld. kiadásunkban: *Kassák Lajos 35 verse*, 36–38. sor.)

47. sor

A környezet hatása, igen, de hogyan jön létre a környezet?: A kérdés a „Freudi fölfogás” alatt olvasható. Nem zárható ki ezért, hogy a választ a költő kifejezetten a környezet létrejöttének pszichoanalitikus értelmezésétől várja. Csakhogy az ember, az egyed vagy az egyedek közössége, a társadalom létét meghatározó feltételek létrejöttéről és átalakulásáról nemcsak a mélylélektan volt válasza, hanem szinte az összes korábbi jegyzetben szereplő szerzőnek vagy irányzatnak is. Elképzelhető tehát, hogy a kérdés a gondolatmenet egészére vonatkozik. A földrajzi, biológiai környezet determináló hatását számos szakember hangsúlyozta. Ugyanakkor az ember, a társadalom környezetátalakító tevékenységét is számításba vették. A marxista irányultságú gondolkodók az egyén és a közösség természeti determinációját a társadalmi viszonyok közvetítésével gondolták el. A környezet létrejöttének lélektani összetevői is vannak, és ezeket adott esetben a mélylélektan elméletei is kidolgozták. Érdemes kiemelni a feltételek alakulásának marxista értelmezését a feljegyzésekben felsorolt lehetséges források közül. Egyrészt Plehanov hivatkozását Marx harmadik Feuerbach-tételére: „Marx ott szemére vetette a korábbi materializmusnak, hogy figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy ha az emberek a körülmények termékei, viszont »a körülményeket éppen az emberek változtatják meg«. A materializmus föladata a történet területén... éppen abban állott, hogy megmagyarázza, *hogyan miként változtathatják meg a »körülményeket« éppen azok az emberek, akik maguk is ezeknek a körülményeknek termékei.*” – ld. Plehanov 1923, 52. p. Marx harmadik Feuerbach-tézise, amelyre Plehanov hivatkozik, így hangzik: „A körülmények megváltozásáról és a nevelésről szóló materialista tanítás megfelelnek arra, hogy a körülményeket az emberek változtatják meg és a nevelőt magát is nevelni kell. Ennélfogva a társadalmat el kell különítenie két részre – melyek egyike fölötté áll a körülmények változtatásának és az emberi tevékenységnek vagy önmegváltoztatásnak egybeesését csak mint *forradalmi gyakorlatot* lehet felfogni és racionálisan megérteni.” – ld. *Tézisek Feuerbachról*. In: MEM3 1960, 8. p. A másik figyelmet érdemlő fejtegetés Buharintól származik. Buharin a tiszta, kivételt nem ismerő determinizmus híve volt, és ezzel függött össze az a koncepciója, mely szerint a társadalom élete szorosan alá van rendelve a természeti feltételeknek. Ebben a szellemben fejtette ki könyvében a rendszer és a környezet relációjáról kialakított elképzelését. Jól ismerte Marx és Engels nézeteit a természeti feltételek és a gazdasági-társadalmi élet törvényei közötti viszonyról, s ennek kiegyensúlyozott és dinamikus voltát (társadalmi közvetítettségét és a társadalom visszahatását a természetre) nem vonta kétségbe, de amennyire lehetséges volt, igyekezett a környezet, a feltételek szerepét aláhúzni – ld. Buharin 1967, 113–122. p.

49–50. sor

Stekel: A neurotikus és a költő közt lényeges különbség van, t.i. nem minden neurotikus költő, de minden költő neurotikus: Wilhelm Stekel (1868–1940) osztrák

pszichoanalitikus, Freud egyik legkorábbi analizáltja, majd tanítványa. Freudtól 1912-ben eltávolodott, vitatta Freud libidóelméletét és a tudattalan jelentőségét. A terápiái gyakorlatban mesterével szemben a rövid tartamú, a terapeuta aktív közreműködését igénylő gyógymódot részesítette előnyben. Nagy hatást gyakorolt Sartre „mauvaise foi” (rosszhiszeműség) fogalmára. JA utalásának forrását nem ismerjük. Rapaport Samu, a költő első pszichoanalitikusa, akivel JA 1931 nyarán elevenítette föl korábbi, szegedi kapcsolatát, a stekeliánus iránnyal rokonszenvező szakember volt. Lehet, hogy a szellemeskedő, szállóigeszerű mondással a költő nem Stekel valamelyik művében találkozott, hanem esetleg a Rapaporttal való beszélgetései nyomán maradt meg emlékezetében.

55–56. sor

A IX. szimphonia nem születhetett meg ausztriai hordában s Balzac munkái szükségszerűen föltételezik a XIX. század első felének francia társadalmát: Különböző szerzők példákkal illusztrálják az emberi teljesítmények függését annak a kultúrának a fejlettségi fokától, amelynek talaján elérték őket. Nem találtuk a költő által említett példák forrását, de ezek önállóan is könnyen szaporíthatók – nem zárható ki, hogy itt JA saját megfogalmazásával állunk szemben. Taine szerint a kulturális tények harmadik meghatározója a „moment”, azaz a fejlődési fok. Plehanov valószínűleg ezt az elvet követi a költő által említett két esettel analóg példában: „A jelenkori angol egészen másképpen reagál arra a természetes környezetre, amelyben él, mint azok a törzsek, akik ott Cézár idejében laktak.” – ld. Plehanov 1923, 39. p. A balzaci életmű létrehozatalához szükséges 19. századi francia polgári fejlődés említése mintha Wilde álláspontjával vitatkozna, aki szerint a francia 19. századot Balzac teremtette meg regényeiben.

58–64. sor

Marx Bev. Kritik der polit. Ökon. „Létük társadalmi termelésében az emberek akaratuktól független, szükségszerű, meghatározott viszonyokba lépnek; e termelési viszonyok megfelelnek az anyagi termelőerők egy adott fejlettségi fokának. E termelési vonatkozások összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, a valóságos alapot, amelyen a jogi és politikai fölépítmény emelkedik és amelynek megfelelnek a meghatározott társadalmi tudatok formái. Általában az intellektuális politikai és társadalmi életfejlődés föltétele az anyagi élet termelőmódja.”: Nagyon gyakran idézett részlet Marx *Zur Kritik der politischen Ökonomie* (Bevezetés „A politikai gazdaságtan bírálatához”) című művéből (ld. MEM₁₃ 1965, 149–176. p.), melyet a marxisták az alap és a felépítmény viszonyát tisztázó meghatározásként tartanak számon. József Attila Plehanovnak a feljegyzésekben hivatkozott könyvében találkozott vele: „Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba kerülnek, termelőviszonyokba, amelyek az anyagi termelőerők meghatározott fejlődésfokának felelnek meg. A termelőviszonyoknak ez az összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális alapot, amelyről kiemelkedik egy jogi és politikai felépítmény.” – ld. Plehanov 1923, 32. p. Ugyanezt a részletet Buharin is idézi könyvében: „Dans leur vie sociale, les hommes s’engagent dans des rapports déterminés, indé-

pendants de leur volonté, dans des rapports de production qui correspondent à un degré déterminé de l'évolution de leurs forces productives matérielles. L'ensemble de ces rapports de production constitue la structure économique de la société, la base réelle sur laquelle s'élève une superstructure juridique et politique et à laquelle correspondent des formes déterminées de la conscience sociale. Le mode de production de la vie matérielle détermine le processus de la vie sociale, politique et spirituelle en général. Ce n'est pas la conscience des hommes qui détermine la manière d'être. C'est, au contraire, la manière d'être sociale qui détermine leur conscience." – *La théorie du matérialisme historique* – ld. Buharin 1967, 122–131. p. JA máshol Marx *Bevezetése*nek másik ismert részletét idézi, és a szöveg német című forrását így jelöli meg: „Marx: Einleitung zu einer Kritik der politischen Ökonomie.” (Karl Kautsky címadása, ld. in: Marx 1907.) Feljegyzésében a költő nem Plehanovtól idéz, hanem vagy ő maga adja az eredeti német szövegnek (esetleg Buharin francia változatának) a fordítását vagy más magyar fordításból idézi a részletet.

65–68. sor

Engels Az anyagi élet termelése és ujratermelése végső fokon meghatározó mozzanata a történelemnek. Amikor ezen állításunkat így adják vissza: a gazdasági mozzanat az egyedüli meghatározó, akkor állításunkat értelmetlen, elvont, és lehetetlen mondattá változtatják: Marx is, Engels is gondosan ügyeltek arra, hogy az alap és felépítmény viszonyát ne egyszerűsítsék egyszerű ok-okozati viszonyná, és szerepet hagyjanak a kettő közötti jogi, társadalmi, erkölcsi, ideológiai, művészi közvetítéseknek. Plehanov írja Marxról, hogy „minden társadalmi jelenséget csak *végső fokon* magyaráz a társadalom gazdasági fejlődésével. Marx tehát történetmagyarázatában föltételezi egész sor közbeeső »tényező« hatását.” – ld. Plehanov 1923, 58. p. Engelstől pedig egy 1894-es levelet idéz, amely ugyanebben a szellemben fogalmazza meg az alap és felépítmény viszonyát: „Nem úgy van tehát, ahogyan imitt-amott kényelmesen fölteszik, hogy a gazdasági helyzet automatikusan működik, hanem úgy, hogy az emberek maguk csinálják történetüket, ámde bizonyos adott, az embereket meghatározó környezetben, valósággal fennálló viszonyok alapján, amelyeknek sorában a gazdaságiak, bármennyire hatnak is erre az egyéb politikai és eszmei viszonyok, végső fokon mégis döntő jelentőségűek és egyedül adják a folyamatok teljes magyarázatát!” – ld. Plehanov 1923, 47. p.

69. sor

Labriola 1. fok: politika, jog és csak 2. fok a képzelet: Antonio Labriola (1843–1904) olasz filozófus, nápolyi, majd római egyetemi tanár, jelentős marxista teoretikus, aki nagy hatással volt Crocéra és Gramscira. Indulásakor Garibaldi híve, majd Bakunyin követője. 1890-től intenzív levelezésbe kezdett Engelsszel, Karl Kautskyval, Eduard Bernsteinnel és Georges Sorelrel. Ekkor mélyült el Marx és Engels tanulmányozásában. 1891-ben egyik fő szervezője Rómában a május elsejei tüntetésnek. Egyik legfontosabb műve *Del materialismo storico* (*A történelmi materializmusról*) címmel 1896-ban jelent meg először, és íróját kora elismert marxista teoretikusává emelte. Plehanov terjedelmes tanulmányt szentelt e munka kritikai elemzésének és méltatásának. Labriola a jelentőségénél jóval kisebb mértékben volt jelen a magyar szo-

cialista és kommunista baloldal tudatában. József Attilának magyar nyelven nemigen lehetett alkalmá megismerkedni nézeteivel. Feltételezésünk szerint *Essai sur la conception matérialiste de l'histoire* című, 1902-ben Párizsban megjelent tanulmánykötét olvashatta francia fordításban. Bizonyos, hogy a feljegyzésnek nem az egésze vonatkozik Labriolára. Lehet, hogy csak az idézett sor reagál az általa írottakra, és a rá következő ötelemű sémában a költő új témát jelzett. Igaz, hogy marxistaként Labriola is a termelőerők állapotát nevezte meg alapként, és nála is erre épült a termelési viszonyok szintje, majd e fölött helyezkedett el a társadalmi-politikai hatalom. A társadalompszichológia szerinte is függ a gazdasági alaptól, és végül az ideológiát ő is a felépítmény részének tekintette. De JA Labriolának, épp ellenkezőleg, inkább azokra a fejtegetéseire kívánt támaszkodni, amelyek az alap és a felépítmény közötti viszony bonyolultságát hangsúlyozták: „A rejtett gazdasági szerkezet, amely minden mást meghatároz, nem egy egyszerű gépezet, amelyből felmerülnek, mint közvetlen automatikus és gépies következmények, az intézmények, a törvények, a szokások, a gondolatok, az érzelmek, az ideológiák. Az egésznek ebből az infrastruktúrájából a leszármazási és közvetítési folyamat nagyon bonyolult, gyakran kifinomult és tekervényes, nem mindig fejthető fel.” – ld. Labriola 1902, 167–168. p. A társadalom gazdasági szerkezete Labriola szerint (a társadalmi-politikai szerkezethez képest) „másodlagosan és indirekt módon határozza meg a képzelet és a gondolat tárgyait a művészet, a vallás és a tudomány létrejötte során” – ld. 226. p.

70–75. sor

1.) **termelő erők állapota** [/] 2.) **termelőviszonyok** [/] 3.) **Társadalmi polit. hatalom,** [/] 4.) **Pszichologia mely függ az alaptól** [/] 5.) **Ideologia** [/] **Plekhanov 77. oldal:** Az alap és felépítmény öttényező modellje Plehanovtól származik, itt a költő az orosz gondolkodó koncepcióját idézi föl: „Ha röviden összefoglalni akarjuk Marx-Engels nézetét a most már híressé vált »alap« és a nem kevésbé híres »fölepítmény« egymáshoz való viszonyáról, akkor a következő sémához jutnánk: 1) A *termelőerők állapota*; 2) az ezáltal meghatározott *gazdasági viszonyok*; 3) az adott gazdasági »alap« fölépült társadalom-*politikai rendszer*; 4) a *társadalmi embernek* részben közvetlenül a gazdaságon fölépült társadalompolitikai rendszer által meghatározott *pszichológiája*; 5) *különböző ideológiák*, amelyek ennek a pszichológiának sajátosságait tükrözik vissza. Ez a formula elég tágas ahhoz, hogy egybefoglalja a történeti fejlődés összes »formáit«. Egyúttal ez a formula teljesen mentes attól az eklekticizmustól, amely képtelen túlterjeszkedni a különböző társadalmi erők kölcsönhatásán és amely még csak nem is sejti, hogy az erők kölcsönhatásának ténye nem oldja meg keletkezésük kérdését.” – ld. Plehanov 1923, 65. p. Öttényező modelljével Plehanov az alap és felépítmény kapcsolatának árnyaltabb értelmezését kívánta adni. A „társadalmi pszichikum” közvetítő szerepéről úgy tűnt, hogy nemcsak általában oldja a gazdasági tényező (illetve az alépítmény) meghatározó szerepének merevségét, hanem a művészet változó történeti helyzetének is megfelelő mutatója. Plehanov úgy gondolta, hogy a fejlett polgári társadalom művészetét sokkal nagyobb távolság választja el a gazdasági viszonyoktól (s így a pszichikum jelentősége is nagyobb), mint a primitív társadalmakét; de hasonló eltérés tapasztalható az elnyomó és elnyomott osztá-

lyok ideológiája (és művészete) között is. József Attilának ez a hivatkozása megerősíti azt a Plehanovnál szereplő Marx- és Engels-fordításoknak a költő feljegyzéseiben olvasható, szignifikánsan eltérő szövege alapján felmerült feltételezést, hogy a költő az orosz gondolkodó könyvét nem magyar fordításban olvasta. Ugyanis az 1923-as magyar kiadás 77. oldalán, amely oldalszámra JA hivatkozik, a Marxot bírálókkal vitatkozva Plehanov a szükségyszerűség fogalmát értelmezi, amivel a tárgyalt témának nem sok érintkezési pontja van. Az ötelemű séma itt a 65. oldalon olvasható.

76. sor

Sinclair: Minden művészet propaganda: Upton Sinclair (1878–1968) amerikai regényíró. Rendkívül termékeny szerző, számos leleplező szándékú, a pamflet eszközeivel is élő regényt írt. Jómódú családba született, de fellázadt saját társadalmi rétege ellen, és 1902-ben belépett a szocialista pártba. Első sikeres műve az 1906-ban megjelent *The Jungle* (magyarul 1907-ben *A posvány*; később *A mocsár*) című regény. Bevételeiből utópisztikus-szocialista kommunát hozott létre, amely pár hónap működés után leégett. JA itt arra a gondolatára utal, mely 1925-ös *Mammonart* című könyvében szerepel. Az *An essay in economic interpretation* alcímmel ellátott művet szerzője szocialista irodalmi tankönyvnek szánta. Hamvas Béla szerint a *Mammonart* „ama kísérletek egyike, amely közelebb, sőt egész közel akarja hozni a múlt irodalmát a legszélesebb értelemben vett közönség számára” – ld. Hamvas 1932, 435. p. Upton Sinclair e (világ) irodalomtörténete csak a költő halála után, 1938-ban jelent meg magyarul. De az író szocialista és kommunista körökben jól ismert és népszerű volt, a *Mammonart* pedig már a húszas években intenzíven foglalkoztatta a közvéleményt. A mű (melynek 1928-as német kiadása József Attilához is eljuthatott) kapcsán a kommunista 100% és a szabad szocialista *Munka* között (Schönstein Sándor és Nádass József) éles vita bontakozott ki Upton Sinclair művészeti nézeteiről. A költő által idézett mondat: „All art is propaganda.” vörös fonálként húzódik végig Sinclair irodalomtörténetén, és így folytatódik: „It is universally and inescapably propaganda; sometimes unconsciously, but often deliberately, propaganda.” (Általánosan és elkerülhetetlenül propaganda; néha öntudatlanul, de gyakran szándékosan, propaganda.) A „propagandát” Arisztophanészról vagy Shakespeare-ről szólva negatív értékhangsúllyal említi a szerző, de amennyiben a mű a szegények és kizsákmányoltak pártját fogja, amennyiben a társadalmi haladást szolgálja, a szó pozitív töltést kap. „Kétkedek-e valaki, hogy az »Aeneas« propaganda?” – teszi föl például a kérdést Vergilius művével kapcsolatban. „»Don Quijote«-ot Cervantes tiszta, tudatos propaganda szándékkal írta.” – jelenti ki később, és az egész könyv Molière-en és Voltaire-en át egészen a jelenig bezárólag ennek a gondolatnak szolgálatában áll – ld. Sinclair 1938, 14, 31, 54. p.

77–78. sor

Voyages par terre et par mer de John Albert de Mandelslo (1662): Johan Albrecht de Mandelslo (1616–1644) német kalandor, Holstein hercegének keleti követe. Perzsiái, indiai, távol-keleti utazásairól és az azokról írt beszámolóiról ismert, amiket több nyelvre lefordítottak és számos alkalommal kiadtak a 17–18. században. A JA által feljegyzett évben, 1662-ben előbb Párizsban, majd Londonban jelent meg indiai útirajza (az előbbihez a német eredetit Wicquefort fordította franciára). Az ő kalandjai voltak

többek közt Defoe Robinson-történeteinek forrásai. (Beszámolóinak címe a korabeli kiadások sajátosságainak megfelelően hosszú, cirkalmas, több soros volt, melyeket a modern kiadások különféleképpen rövidítettek le.) A 20. század elején fedezték fel újra; az említett indiai beszámolót kétszer is kiadták angolul, 1913-ban és 1931-ben *Mandelslo's Travels in Western India* címmel. Vö. Mandelslo 2008, 230–252. p.

76–77. sor

L'Histoire des Flibustiers d'Amérique: Itt Alexandre Olivier Exquemelin (1645–1707) francia, más források szerint holland vagy flamand kalandor egyik útirajzára utal JA. Ő az Indiai-óceánon, az Antillákon és a Karib-térségben tett számos utazást, és kalózkodott is. Könyveinek eredeti címe hasonlóan bonyolult volt, mint a Mandelslo történeteké. Évszámot nem ad meg JA, csak címet, így nem lehetünk biztosak abban, hogy melyik kiadásra gondolt. Az érdekesség kedvéért az 1699-es párizsi kiadás címét ideidézük: „Histoire des aventuriers, flibustiers, qui se sont signalez dans les Indes: contenant ce qu'ils ont fait de remarquable depuis vingt années ; avec la vie, les moeurs & les coutumes des boucaniers, et des habitans de S. Domin-guë et de la Tortuë, une description exacte de ces lieux, et un etat des offices tant ecclesiastiques que seculieres où le Roy d'Espagne pourvoit, des revenus qu'il tire de l'Amerique, et de ce que les plus grands princes de l'Europe y possèdent, le tout enrichi de cartes géographiques et de figures en taille-douce.” Ismereteink szerint ő is ihletője volt Defoe-nak. A történetek modern kiadását ld. pl. Exquemelin 2012.

79. sor

Voyage dans les mers (100 oldal): Nagy valószínűséggel Guillaume Le Gentil (1725–1792), teljes nevén Guillaume Joseph Le Gentil de La Galaisière francia csillagász útikönyve címének kezdetét jegyezte fel itt JA. A mű hosszú címe: *Voyage dans les mers de l'Inde: Fait par ordre du Roi à l'occasion du passage de Vénus sur le disque du soleil le 6 juin 1761, et le 3 du même mois 1769.* Modern kiadását ld. Le Gentil 2001. A beszámoló története az, hogy amikor a csillagász 1761-ben az indiai Puduccseribe utazott, megfigyelni a Vénusz átvonulását az égbolton, hajóját az angol hatóságok nem engedték kikötni, a tengerről pedig nem tudott precíz méréseket végezni. Ezért úgy döntött, hogy a térségben marad, és kivárja a csekély nyolc évet, a következő bolygóátvonulásig. Ezalatt végiglátogatta a tengeren a környező szigetvilágot, majd 1769-ben visszatért Puduccseribe. Partra szállhatott, azonban az átvonulás idején annyira borult volt az ég, hogy semmit sem láthatott. Ráadásul a hazaúton még hajótörést is szenvedett. (Defoe az ő történetéből is merített.) A három, utazási irodalom köréből vett bibliográfiai adatot talán a különböző fajok érintkezése, az eltérő és változó földrajzi környezetnek az emberi létfeltételekre és életmódokra gyakorolt hatása miatt írta fel a költő. A művészet környezettől való függésére lehet példa, tehát arra, hogy a Föld kitágulásának korszakában, amikor fölfedezik az addig ismeretlen földrészeket, ennek milyen tapasztalati intenzitása volt az emberek gondolkodására. Másrészt pedig mindhárom hivatkozott útirajz szerepel azok között, melyeket a Robinson-történetek forrásai között tart számon a szakirodalom. 1931-ben Magyarországon is megemlékeztek Daniel Defoe halálának kétszázadik évfordulójáról.

JA feljegyzésének nincs recepciója.

A magyar proletárirodalom platformtervezete

[1. KÉZIRAT]

„A magyar proletárirodalom platformtervezete.”

„Benyújtotta¹ a Moszkvai Proletárirók Szövetsége (MAPP)² Magyar³ csoportjának megbízásából Barta Sándor, Hidas Antal, Illés Béla, Madarász Emil, Matheika János és Zalka Máté.”

„Alapjában jóváhagyta a Moszkvai Proletárirók Magyar csoportjának 1931. 5
ápr. 8-án⁴ megtartott taggyűlése.”

Im, e tanulmány fekszik előttem. A proletárság irodalmának és íróinak történelmi helyzetét, szerepét és föladatát kívánja elméletileg megalapozni. Fölszólít minden proletárirót,⁵ hogy adja elő e tervszöveggel kapcsolatos véleményét. Kiálllok⁶ hát, hiszen joggal állíthatom hogy proletáriró vagyok, *noha e platformtervezet röviden fasisztának nevez.*⁷

Az illendőség megkívánná, hogy hozzászólásom előtt ismertessem e⁸ platformtervezet tartalmát, ezt azonban önnönmagával⁹ való felelőse, a marxista tételeknek fölöttébb¹⁰ egyéni értelmezése lehetetlenné teszi. Nincs tartalma, mint egésznek, nem adhatom az egésznek kivonatos tartalmát. Részletekre esik szét, a részletekkel kell foglalkoznom. Mégis, hogy olvasom képet¹¹ kapjon e platformtervezet eszmevilágáról és menetéről, pontokba 15
fogalom leglényegesebb elvi állításait és követeléseit, mégpedig a tervezet sorrendjében, szószerinti¹² idézetek alapján. A pontokba való foglalás hozzászólásom könnyebbé válhat szolgálna.

1. „A háború utáni kapitalizmus „harmadik periódusának” egyik legjellemzőbb vonása... a kapitalizmus általános válságába átcsapó világválság.” 2. „A kapitalizmus bomlási 20
szakaszának egyik igen jelentős velejárója és fokmérője a polgári kultúrának méreteiben és kihatásában eddig példátlan általános válsága.” „A kultúrválság legkirívóbb és legdöntőbb (!) megnyilvánulása az ideológiai¹³ felülépítmény és így a polgári irodalom és művészetek sivár és kilátástalan elkorcsosodása.” 3. „A jelen történelmi szakasz polgári irodalmának

¹ [előbb]_{fig} [elütés:] „Banyújtotta [majd: ld. főszöveg]_{fig}

² [előbb]_{fig} (Mapp) [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³ [előbb]_{fig} [elütés:] Magyar [majd: ld. főszöveg]_{fig}

⁴ [előbb]_{fig} 1931. ápr. 8-án megtartott [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁵ [előbb]_{fig} proletárirót [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁶ [előbb]_{fig} [elütés:] Kiálllok [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁷ [előbb]_{fig} noha e platformtervezet röviden fasisztának nevez. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸ [előbb]_{fig} a [majd: ld. főszöveg]_{fig}

⁹ [előbb]_{fig} [elütés:] <önö> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁰ [előbb]_{fig} [elütés:] fölöttébb [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹¹ [előbb]_{fig} hogy olvasom valamilyen képet [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹² [előbb]_{fig} mégpedig szószerinti [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹³ [elütés:]_{fig} ideológiai [ld. főszöveg]_{szej} [a korrekció alapja a szó más előfordulásainak szerzői javítása, továbbá az idézett szöveghely írásmódja]

25 legáltalánosabb jellemzői: eszmei üressége, a mai idők szociális problémáinak feszegetésétől való¹⁴ beteges irtózása, a¹⁵ kivezető utak pesszimizmust szülő meg nem látása, erotikába,¹⁶ multba, vagy romantikus elképzelésekbe menekülő valóságféltelme, ideológiájában¹⁷ a különböző metafizikus, misztikus, antiszociális és reakciós áramlatok uralomra jutása, formailag¹⁸ pedig a régi eredmények mechanikus¹⁹ utánkérődzése.”²⁰ 4. „A magyar kapitalizmus kiszélesedett és kiéleződött válságának legfőbb mutatói a hitelválság, a munkanélküliség ugrásszerű emelkedése, az általános mezőgazdasági válság, a tömegek fogyasztóképességének megdőbbentő csökkenése²¹ és ezzel kapcsolatban a termelés fokozatos leromlása, a kulturszükségletek kielégítésének minimálisra szorítása.” 5. Az irodalmi emigráció „nem vesztette el soha élő kapcsolatát a magyarországi²² osztályharc”. 30 6. „Antimarxista... kapitulációs elmélet, hogy a proletáriátus csak a hatalom átvétele és a szocializmus felépítése után²³ tudja megteremteni saját kulturáját.” 7. „A proletárirodalom²⁴ művészi eszközökkel feltárja és kifejezi a valóságot, annak teljes bonyolultságát.” 8. „Természetes, hogy a valóság felismerését az író világszemlélete határozza meg.”²⁵ 9. „A proletárirodalom legfontosabb feladata a dialektikus materialista módszer²⁶ elsajátításáért 40 való harc. Ez az a módszer, amely a valóságot a legkövetkezetesebben és leghatározottabban tárja fel.” 10. „A proletárirónak nem az a főadata, hogy csak egyes, elszigetelt jelenségeket mutasson be, hanem az, hogy az egyes jelenségeken keresztül rámutasson az általánosra és az általánosban megtalálja az egyént.” 11. „A materialista művészeti fölfogás elismerte az emberek tudatától független materiális valóság reális létezését.” 12. „A dialektikus materialista módszer kidolgozása és alkalmazása az írók és teoretikusok legfontosabb 45 feladata.”

1. Különös marxizmusnak tartom, hogy valami önmagába csapjon át. Vagy más a kapitalizmus és más a mai gazdasági világ? A kapitalizmus válsága olyan mértékben általános, amily mértékig gazdaságilag általános, és belőle²⁷ egészen másba „csap át”. A tervezet 50 a válság tüneteiként megemlíti, „az egyes imperialista hatalmak és csoportosulások közötti ellentétek kiéleződését” egyfelől és másfelől „a Szovjetunió²⁸ elleni intervenció²⁹ háború³⁰

¹⁴ [előbb]_{fg} feszegetésétől (!) való [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁵ [előbb]_{fg} irtózása (!), a [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁶ [előbb]_{fg} látása (!), erotikába, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁷ [elütés:] ideológiájában [ld. főszöveg]_{szkj} [a korrekció alapja a szó más előfordulásainak szerzői javítása, továbbá az idézett szöveghely írásmódja]

¹⁸ [előbb]_{fg} jutása (!), formailag [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁹ [előbb]_{fg} [elütés:] mechanikus [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²⁰ [előbb]_{fg} mechanikus (!) utánkérődzése.” [majd: ld. főszöveg]_{pc}

²¹ [előbb]_{fg} megdőbbentő (!) csökkenése [majd: ld. főszöveg]_{ft}

²² [előbb]_{fg} [elütés:] magyarországi [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²³ [előbb]_{fg} átvétele után [majd: ld. főszöveg]_{ft}

²⁴ [előbb]_{fg} „A proletárirodalomnak a valóság teljes bonyolultságát kell feltárnia [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²⁵ [elütés:] „mag.” [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁶ [előbb]_{pg} dialektikus módszer [majd: ld. főszöveg]_{pg+ft}

²⁷ [előbb]_{fg} ebből [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²⁸ [előbb]_{fg} Szovjetunio [majd: ld. főszöveg]_{ft}

²⁹ [előbb]_{fg} [elütés:] inetrvcio [majd: ld. főszöveg]_{ft}

³⁰ [elütés:] háború” [ld. főszöveg]_{szkj} [a korrekció alapja a szó más előfordulásának szerzői javítása]

előkészítését.” Ez így üres szólam.³¹ Ki kellene³² mutatni, hogy miképpen függ össze ez a kettő. A Szovjetunió³³ ellen intervenció háborúba³⁴ történelmi kényszer – nem közvetlen profitéhség, hanem létérdek, a profit megszűnése, vagyis a profit-létfeltétel³⁵ közvetve – hajszolja a kapitalizmust. Ez a történelmi kényszer többek közt abban is
55 megnyilvánul, hogy az imperialista hatalmak egymás közötti ellentéteinek³⁶ élességét tompítja. Az imperializmus belső ellentéteinek növekvése föltétlen (abszolút), ugyanakkor azonban élességét viszonylagosan tompítja a még inkább növekvő kényszer, amely a kapitalista-imperialista³⁷ hatalmakat közös fellépésre sűrgeti a Szovjetunió³⁸ ellen. A tervezet szerint jellemzője e válságnak³⁹ „a politikaiba átcsapó gazdasági harcok számának és
60 jelentőségének a megnövekedése”. Nos, eltekintve attól, hogy a gazdasági harc éppen akkor tesz szert jelentőségre, ha politikaiba csap át, – idejemult ez⁴⁰ a régebben helytálló megállapítás. A multban a politikaiba átcsapó gazdasági harcok száma világméreteken nagyobb volt és az egyes sztrájkok is kiterjedtebbek voltak. Ez magától értetődik, hiszen az
általános válságot nem egyes üzemek, vagy iparágak munkássága érzi, hanem közvetlenül
65 proletáriátus a maga egészében. Ennek megfelelően a gazdasági harcok jelentősége is szűkült, számuk csökkent, míg a politikai harc jelentősége egyre nagyobbra nőtt, a benne közvetlenül részvevő tömegek pedig számszerint gyarapodtak.

2. A⁴¹ tervezet azonosítja az ideológiai⁴² felépítményt a polgári ideológiával,⁴³ holott az egymásnak ellenmondó osztályideológiák⁴⁴ együtt alkotják a felépítményt, aminthogy az
70 egymással ellentétben álló osztályok együtt alkotják a társadalmat. Másrészt⁴⁵ az egész tétel olyan közhely, amelyet bajos volna tartalommal telíteni. Mindenekelőtt a tervezet kifejti a polgári és az általános felépítményből⁴⁶ a politikát, a közoktatást, a tudományt, a vallást, a filozófiát. *Polgári*⁴⁷ „kulturáról”, irodalomról, művészetről⁴⁸ szól és⁴⁹ úgy látom, *burzsoát*⁵⁰ kell értenünk a polgári jelzón, mert másutt külön⁵¹ említették a kispolgári. Burzsoá irodalom
75

³¹ [előbb]_{fig} szólam, amit minden ifjumunkás jól ismer. [majd: ld. főszöveg]_{ft}

³² [előbb]_{fig} [elütés:] kellen [majd: ld. főszöveg]_{ft}

³³ [előbb]_{fig} Szovjetunio [majd: ld. főszöveg]_{ft}

³⁴ [előbb]_{fig} háboruba [majd: ld. főszöveg]_{ft}

³⁵ [előbb]_{fig} [elütés:] ptofit-létfeltétel [majd: ld. főszöveg]_{fig}

³⁶ [előbb]_{fig} [elütés:] ellentéeeinek [majd: ld. főszöveg]_{fig}

³⁷ [előbb]_{fig} [elütés:] kapitalista-imperialsita [majd: ld. főszöveg]_{ft}

³⁸ [előbb]_{fig} Szovjetunio [majd: ld. főszöveg]_{ft}

³⁹ [előbb]_{fig} válságnak az is, [majd: ld. főszöveg]_{fig}

⁴⁰ [előbb]_{fig} az [majd: ld. főszöveg]_{fig}

⁴¹ [előbb]_{fig} E pont szerint a [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴² [előbb]_{fig} ideológiai [majd: ld. főszöveg]_{ft}

⁴³ [előbb]_{fig} ideológiával, [majd: ld. főszöveg]_{ft}

⁴⁴ [előbb]_{fig} osztályideológiák [majd: ld. főszöveg]_{ft}

⁴⁵ [előbb]_{fig} [elütés:] másrészt [majd: ld. főszöveg]_{fig}

⁴⁶ [előbb]_{fig} a felépítményből [majd: ld. főszöveg]_{fig+fc}

⁴⁷ [előbb]_{fig} Polgári [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴⁸ [előbb]_{fig} [elütés:] művészttről [majd: ld. főszöveg]_{fig}

⁴⁹ [előbb]_{fig} szól azonban és [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁵⁰ [előbb]_{fig} burzsoát [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁵¹ [előbb]_{fig} [elütés:] <klön> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

és művészet azonban a válságtól függetlenül sem⁵² igen van, a válság előtt sem igen volt. A burzsoázia attól kezdve, hogy⁵³

[...] ⁵⁴

ideologia,⁵⁵ tehát a burzsoázia számára, csak éppen nem veszik észre a burzsoák, mert
 80 „betegesen irtóznak”. Tehát mintha nem⁵⁶ volna érvényes a történelmi materializmus, mert
 csak a⁵⁷ burzsoáziának beteges irtózkodása mulik, hogy nem veszi⁵⁸ észre „a kivezető utat”.
 Vagy: *a burzsoázia nem veszi észre*,⁵⁹ illetve betegesen irtózik észre venni *a proletáriátus*
kivezető útját?⁶⁰ Hát a fasizmus? Az nem valaminek az észrevétele? A „reakciós
 85 áramlatokról”⁶¹ való beszéd is csak kispolgárok nyelvén van forgalomban (munkástól nem is
 hallottam soha!)⁶² – hiszen csak kispolgár gondolhatja, hogy eddig „a haladás” szelleme
 uralkodott a polgárságban és ma is minden rendes, reakciómentes volna, csak az a fránya
 fasizmus ne volna! Szász Zoltán meg a többi liberális-demokrata elvű „bátor polgár” szól
 manapság „reakciós áramlatok uralomra jutásáról”, bár a reakciós áramlat is elsősorban
 kispolgári. Reakciós⁶³ „áramlatok” nem is juthatnak „uralomra”,⁶⁴ hiszen csak gazdasági
 90 változások visszatükröződései. A valóság az, hogy a kispolgárság rohamosan⁶⁵
 proletárosodik, hogy világméreteken kiélesedett az osztályharc,⁶⁶ amelyben már
 ideológiailag kisebb,⁶⁷ fegyverforgatásban azonban annál nagyobb szerep jut a
 kispolgárságnak. Továbbá: milyen „szociális”⁶⁸ áramlatok „uralkodtak” *azelőtt*⁶⁹ a „polgári”
 irodalomban? Jó volna megemlíteni, hogy tudjuk. És mit jelent „a régi eredmények
 95 mechanikus utánkérődzése”? Az izmusok a belső fekély külső kifakadásai voltak, talán
 azokkal „kérődzött régi eredményeket”⁷⁰ mechanikusan után? Mechanikus utánkérődzés
 pedig éppen formailag nem lehetséges, mert a művészi forma⁷¹ lelki *tevékenység*, *márpedig*
a lélek mozgása nem mechanikus, ha minden mozgás dialektikus.⁷² A tartalom persze lehet

⁵² [előbb]_{fig} azonban [elütés:] aem [majd:]_{fig} azonban sem [majd: ld. főszöveg]_{fig+fc}

⁵³ [a kézirat 2. oldalának utolsó szava:] [előbb]_{fig} hog [majd: ld. főszöveg]_{ft}

⁵⁴ [hiányzó kéziratrészt: 3–5. oldal]

⁵⁵ [a kézirat 6. oldalának első szava:] deologia, [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵⁶ [előbb]_{fig} mintha szerinte nem [majd:]_{fc} mintha eszerint nem [majd: ld. főszöveg]_{ft}

⁵⁷ [előbb]_{fig} mert a [majd: ld. főszöveg]_{fig}

⁵⁸ [előbb]_{fig} veszik [majd: ld. főszöveg]_{ft}

⁵⁹ [előbb]_{fig} Vagy a burzsoázia nem veszi észre, [majd: ld. főszöveg]_{ft}

⁶⁰ [előbb]_{fig} a proletáriátus kivezető útját? [majd: ld. főszöveg]_{ft}

⁶¹ [előbb]_{fig} áramlatokról [majd: ld. főszöveg]_{ft}

⁶² [a gépelt zárójel fekete tollal megerősítve]

⁶³ [előbb]_{fig} Mert hiszen reakciós [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁶⁴ [előbb]_{fig} „uralomra” [majd: ld. főszöveg]_{fig}

⁶⁵ [előbb]_{fig} [elütés:] rohamosan [majd: ld. főszöveg]_{fig}

⁶⁶ [előbb]_{fig} hogy az osztályharc világméreteken kiélesedett [majd: ld. főszöveg]_{fig+fc}

⁶⁷ [előbb]_{fig} kisebb [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁶⁸ [előbb]_{fig} <„szi> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

⁶⁹ [előbb]_{fig} azelőtt [majd: ld. főszöveg]_{fig}

⁷⁰ [előbb]_{fig} [elütés:] eredményekett [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷¹ [előbb]_{fig} a forma [majd: ld. főszöveg]_{ft}

⁷² [előbb]_{fig} [elütés:] tevékeny [majd:]_{fig} tevékenység, márpedig a lélek mozgása nem mechanikus, ha minden mozgás dialektikus. [majd: ld. főszöveg]_{fc} [a mondat a margón megjelölve]_{fc}

„mechanikus”⁷³ és metafizikai, hiszen a tartalom nem valóság, hanem elvontság, a kulturforma azonban lelki valóság, tehát csakis dialektikus lehet.⁷⁴

100

4. A platformtervezet a válság sajátos magyarországi tüneteiről kíván szólni és amit mond, az egyáltalában nem a magyarországi, hanem a világválságra jellemző, bár még ugy is kiegészítésekre szorul⁷⁵ megállapítása.⁷⁶ Külön hiba, hogy vonatkozik az évekkel ezelőtti helyzetre is: olyan üres vaktöltés tehát, amely sem térben sem időben nem talál. Honnan szedik a tervezet szerkesztői az ilyenfajta „marxizmust”? Előbb utána kellett⁷⁷ volna nézni⁷⁸ a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődéséről szóló törvénynek, amit az imperializmus korszaka külön nyomatékkkal lát el, ahogy az a brosürákban is olvasható.⁷⁹ Másrészt a dialektikus materializmusról szóló legkönnyebb és legnépszerűbb füzetben is megtalálható az az általános elv, hogy konkrét tényeket és helyzeteket konkrétan kell megvizsgálnia⁸⁰ annak, aki marxista módon beszélni akar róla. És mi az, hogy „a”⁸¹ tömegek fogyasztókéességének a *megdőbbentő*⁸² csökkenése”? – A tervezet április 8-án szólal már a fasiszta diktatura válságának a megindulásáról! Tudvalevő, hogy ezután⁸³ majdnem félévvel⁸⁴ hirdették ki a statáriumot, sőt nagy a valószínűsége annak, hogy a fasiszta⁸⁵ diktatura előttünk áll.⁸⁶

105

110

5. A tervezet – egyéb nyomaték hijján – csak⁸⁷ úgy ismételteti,⁸⁸ hogy az irodalmi emigráció „nem vesztette el soha az élő kapcsolatot⁸⁹ a magyarországi osztályharccal”. Beismerni⁹⁰ nagy szégyen volna, és,⁹¹ hogy önkritikával észrevehessék, ahhoz jobban kellene a marxizmust ismerniök. Tanuként különben *Hidas*⁹² Antalt idézik, tehát⁹³ olyan⁹⁴ valakit, aki köztük van, sőt aki a tervezet egyik fogalmazója. A tervezet közvetlen tanúsága szerint azonban állításuknak az ellenkezője az eleven valóság.⁹⁵

115

⁷³ [előbb]_{fg} mechanikus [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁷⁴ [a mondat a margón megjelölve]_{fc}

⁷⁵ [előbb]_{fg} szorul <ü> [majd:]_{fg} szorul. [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁷⁶ [előbb]_{fg} megállapításuk. [majd: ld. főszöveg]_{ft}

⁷⁷ [előbb]_{fg} [elütés:] kellettv [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁷⁸ [előbb]_{fg} nézniük [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷⁹ [előbb]_{fg} brosürákban megtalálható. [majd: ld. főszöveg]_{fg+fc}

⁸⁰ [előbb]_{fg} konkrétan megvizsgálja [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸¹ [előbb]_{fg} a [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁸² [előbb]_{fg} megdőbbentő [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸³ [előbb]_{fg} erre [majd: ld. főszöveg]_{ft+fc}

⁸⁴ [előbb]_{fg} félvre [majd: ld. főszöveg]_{ft+fc}

⁸⁵ [előbb]_{fg} [elütés:] faisszta [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁸⁶ [előbb]_{fg} áll. Ez [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁸⁷ [előbb]_{fg} <v> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁸⁸ [előbb]_{fg} <ismétel> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁸⁹ [előbb]_{fg} [elütés:] kapcsolatott [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁹⁰ [előbb]_{fg} De persze, beismerni [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁹¹ [előbb]_{fg} továbbá, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁹² [előbb]_{fg} Hidas [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁹³ [előbb]_{fg} a [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁹⁴ [előbb]_{fg} olyan [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁹⁵ [előbb]_{fg} <vala> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

120 6. Ez a tétel, hogy t.i. „a proletáriátus csak a hatalom átvétele és a szocializmus felépítése után tudja megteremteni kulturáját”, valóban nem mondható marxistának. Ám ilyen tétel ellen nem kell hadakozni, mert nincsen. Vita legfőljebb arról volt, hogy⁹⁶ a proletáriátus csak a hatalom átvétele után teremtheti-e⁹⁷ meg kulturáját, vagy már előbb is. „A szocializmus felépítése után” – erről senki nem beszélt, hiszen akkor már nem is lesznek osztályok. Hogy
125 mi célja van a tervezetnek egy nemlétező tétel elleni harcával, nem tudom. De ha „a⁹⁸ szocializmus felépítése után” kifejezést töröljük, nem érthető, mint különben sem, hogy miért volna e tétel „kapitulációs”?⁹⁹ Akik mondták, inkább serkentőnek szánták! És sok igazság van benne, tehát nem mondható „marxizmus-ellenesnek”. De minthogy nem teljes igazság, nem állítható az sem, hogy marxista volna.¹⁰⁰ Általában meg kell állapítanunk, hogy nem lehet
130 ennyire általában beszélni. Nem szabad szem elől vesztenünk, ahogy azt a tervezet teszi, hogy a proletárkultura kérdése nem elméleti, hanem gyakorlati kérdés! Hiszen a proletáriátus osztályharc közben szerzi kulturáját!¹⁰¹ Nem különben a szocializmus felépítésének közepette. A¹⁰² baj e tételnél is az, hogy elméletileg kíván gyakorlati kérdést megoldani és hogy nem a kapitalizmus különböző¹⁰³ fejlődéséről szóló törvény értelmében országonként
135 vizsgálja a dolgot.¹⁰⁴ Nekünk, magyarországi proletároknak, például¹⁰⁵ nincsenek nyomdaínik, nincsen papírunk irodalomhoz, nincsenek¹⁰⁶ épületeink, helyiségeink színházhoz, mozihoz, egyébről nem is szólva. A proletárkultura¹⁰⁷ kialakulásának a kérdése tehát nem olyan egyszerű, megállapítani röviden csak annyit lehet, hogy egybeesik az osztályharc¹⁰⁸al. Megemlítem itt, hogy a tervezet „a munkásosztálynak dobott kulturamorzsákról” tesz említést.

⁹⁶ [előbb]_{fg} volt hogy [majd:]_{fc} volt [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁹⁷ [előbb]_{fg} a hatalom átvétele után átvétele után teremtheti-e [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁹⁸ [előbb]_{fg} a [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁹⁹ [előbb]_{fg} kapitulációs [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁰⁰ [előbb]_{fg} sok igazság van benne, tehát nem mondható „marxizmus-ellenesnek. De minthogy nem teljes igazság, nem állítható az sem, hogy marxista volna. [majd: ld. főszöveg]_{fg+fc} [a két mondat mellett, a margón kérdőjel]_{fc}

¹⁰¹ [előbb]_{fg} a proletárkultura kérdése nem elméleti, hanem gyakorlati kérdés! Hiszen a proletáriátus osztályharc közben szerzi kulturáját! [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁰² [előbb]_{fg} közepette. Azonkívül már a hatalom átvétele után sem proletár többé a munkás, hiszen a proletár „csak addig él [majd:]_{fg+fc} közepette. Azonkívül már a hatalom átvétele után sem proletár többé a munkás, hiszen a proletárok „csak addig élnek, míg munkához jutnak és csak addig jutnak munkához, míg munkájuk szaporítja a tőkét”, a proletárok magukat [majd:]_{fg} közepette. Azonkívül már a hatalom átvétele után sem proletár többé a munkás, hiszen a proletárok „csak addig élnek, míg munkához jutnak és csak addig jutnak munkához, míg munkájuk szaporítja a tőkét”, a proletárok „magukat darabszám eladni kényszerülő munkások”. [majd:]_{fg} közepette. Azonkívül már a hatalom átvétele után sem proletár többé a munkás, hiszen a proletárok „csak addig élnek, míg munkához jutnak és csak addig jutnak munkához, míg munkájuk szaporítja a tőkét”, a proletárok „magukat darabszám eladni kényszerülő munkások”, ha ez megszűnik, munkások ugyan, de nem proletárok. A [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁰³ [előbb]_{fg} [elütés:] különböző [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰⁴ [előbb]_{fg} tételt. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰⁵ [előbb]_{fg} proletároknak példa [majd:]_{fg} proletároknak például [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰⁶ [előbb]_{fg} [elütés:] nincsenek [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰⁷ [előbb]_{fg} A proletárkultura [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁰⁸ [előbb]_{fg} egybeesik az osztályharc¹⁰⁸al. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

E kifejezéssel mintha egész karajt követelne a proletárok számára a polgári kultúra süteméből. 140
Másfelől pedig¹⁰⁹ a tőkesség csak addig taníttat, ameddig tanult munkásokra van szüksége, vagyis nem alamiznászkodik érzélgősen és nem „dob” kulturmorzsákat.

7.¹¹⁰ Marx arratanított, hogy csak történelmileg megoldható feladatokat tűzhetünk magunk¹¹¹ elé¹¹² társadalmilag,¹¹³ a tervezet szerint azonban „a proletáriródalomnak a valóság teljes bonyolultságát kell feltárnia”. E „teljes bonyolultságra” kár volna szót vesztegetni, ha 145
nem jelentene teljes zűrzavart a proletáriródalom körül. Sietek¹¹⁴ hát leszögezni, hogy *a proletáriródalom és művészet nem lehet más, mint a történelmi betöltése annak, ami meghatározza és a történelmi megfelelője annak, ami a föltétele. Meghatározza tárgya és eszköze. Tárgya az adott kapitalizmus adott osztályharcis valósága, eszköze pedig – mint általában minden korok művészi eszköze – a tudattevékenység ritmusossága. A kapitalizmus 150*
*valósága az író fejében a marxizmus ideológiája, amely alapján véve fogalmi, míg a ritmusos tudattevékenység szemléleti. A marxizmus dialektikus, mert a valóságos történésnek meg a valóságos történet előidéző ellentéteknek a fölismerése.*¹¹⁵ Mármost éppen¹¹⁶ a marxizmusnak, a dialektikus materializmusnak az értelmében nem választható el egymástól a fogalmiság meg a ritmusos szemléletiség, mert az a valóság, *ami fogalmilag ellentét, az 155*
*szemléletileg ritmus. Apály-dagály ellentétek, ellentétük az önmagában is ellentétes dagály-apály: ha ilyen sort folytatólagosan veszünk, akkor a szemlélet számára ritmust kapunk.*¹¹⁷ Állapítsuk meg: *ha a társadalmi ellentétek ilyen sorát a proletáriró és művész szemléletileg összefogja, akkor lelki (pszichikai, pszichológiai) tényné változtatta át azt, ami azelőtt csak*

¹⁰⁹ [előbb]_{fg} ő [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹¹⁰ [előbb]_{fg} 6. [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹¹¹ [előbb]_{fg} [elütés:] msgunk [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹¹² [előbb]_{fg} a [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹¹³ [előbb]_{fg} társadalmilag. [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹¹⁴ [előbb]_{fg} [elütés:] Siteek [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹¹⁵ [előbb]_{fg} a proletáriródalom és művészet nem lehet más, mint a történelmi betöltése annak, ami meghatározza és megfelelője annak, ami a föltétele. Meghatározza tárgya és eszköze. Tárgya az adott kapitalizmus adott osztályharcis valósága, eszköze pedig – mint általában minden korok művészi eszköze – a tudattevékenység ritmusossága. A kapitalizmus valósága az író fejében a marxizmus ideológiája, amely alapján véve fogalmi, míg a ritmusos tudattevékenység szemléleti. A marxizmus dialektikus, mert a valóságos történésnek meg a valóságos történet előidéző ellentéteknek a fölismerése. [majd:]_{pc} *a proletáriródalom és művészet nem lehet más, mint a történelmi betöltése annak, ami meghatározza és megfelelője annak, ami a föltétele. Meghatározza tárgya és eszköze. Tárgya az adott kapitalizmus adott osztályharcis valósága, eszköze pedig – mint általában minden korok művészi eszköze – a tudattevékenység ritmusossága. A kapitalizmus valósága az író fejében a marxizmus ideológiája, amely alapján véve fogalmi, míg a ritmusos tudattevékenység szemléleti. A marxizmus dialektikus, mert a valóságos történésnek meg a valóságos történet előidéző ellentéteknek a fölismerése.* [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹¹⁶ [előbb]_{fg} [elütés:] <éé> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹¹⁷ [előbb]_{fg} *ami fogalmilag ellentét, az szemléletileg ritmus. Apály-dagály ellentétek, ellentétük az önmagában is ellentétes dagály-apály: ha ilyen sort folytatólagosan veszünk, ritmust* [majd:]_{fg} *ami fogalmilag ellentét, az szemléletileg ritmus. Apály-dagály ellentétek, ellentétük az önmagában is ellentétes dagály-apály: ha ilyen sort folytatólagosan veszünk, akkor a szemlélet számára ritmust kapunk.* [majd: ld. főszöveg]_{fc}

160 *ideológiai tény volt.*¹¹⁸ Olyan föladat ez, hogy betöltésével a proletáriró és művész teljesíti a hivatását, bár *nem* „tárja elének a valóság teljes bonyolultságát”.¹¹⁹

8. A tervezet szerint „természetes, hogy a valóság fölismerését az író *világsszemlélete*¹²⁰ határozza meg.” Ez annyira nem természetes, hogy legföljebb ha a legszélsőségesebben szubjektivista-relativista-idealisták¹²¹ állítanak ehhez hasonlót. A marxizmus azonban¹²² nem szubjektivista, hanem objektivista, nem relativista, hanem dialektikus, nem idealista, hanem materialista. E¹²³ tétel különben úgy koronázza meg a platformtervezet marxizmusát, mint a proletáriátus uralma az osztályharcot. Aki ilyet mond, az nemcsak nem proletáriró, hanem ha¹²⁴ valóban proletár és jóhiszeműen mondja, akkor sürgősen be kell iratni valamilyen marxista óvodába. De hogy én ne csak a levegőbe beszéljek, megállapítom:¹²⁵ *a valóság fölismerését*¹²⁶ maga a valóság, szabatosan kifejtve:¹²⁷ *a történelmi előfeltétel és a történelmi kényszer határozza meg.*¹²⁸ Így a kapitalizmusban megvan¹²⁹ a történelmi előfeltétel, a proletáriátusban pedig a történelmi kényszer, hogy a valóságot fölismerje és ahhoz képest cselekedjék. Maga a *világsszemlélet* csak a valóság fölismeréséhez való vonatkozásában jön számba, mert adott valóság fölismerése csak egyféle lehet, míg világsszemlélet sok van.

175 Herczeg Ferenc író és van világsszemlélete. A platformtervezet szerint tehát Herczeg Ferenc ideológiája, világsszemlélete határozza meg a valóság felismerését, vagy – tetszés szerint – Mécs Lászlóé, Babitsé stb.¹³⁰

9. Ezt a pontot különösen kiemeli, aláhúzással, a platformtervezet. Holott semmi értelme sincsen, mert hiszen csakis az a proletáriró, csakis az csinálhat proletáriródalmat, aki a

¹¹⁸ [előbb]_{fg} ha a társadalmi ellentétek ilyen sorát a proletáriró és művész szemléletileg összefogja, akkor lelki (pszichikai, pszichológiai) ténnyé változtatta át azt, ami azelőtt csak ideológiai tény volt. [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹¹⁹ [a szövegrész a margón megjelölve, ld. 68–83. sor]_{fc} [előbb]_{fg} bonyolultságát”. – Kitérek arra is, hogy miután a „teljes [elütés:] bonyolultságot” [majd:]_{fg+pg} bonyolultságát”. – Kitérek arra is, hogy miután a „teljes bonyolultságot” tette a proletárirók feladatává a tervezet, odaér, hogy meghatározza, mi *nem nem* föladata a proletárirónak. „A proletárirónak nem föladata – ugymond – hogy csak egyes, elszigetelt jelenséget mutasson be”. Így persze nem kimerítő a meghatározás, de nem is lehet az [majd:]_{fg+pg} bonyolultságát”. – Kitérek arra is, hogy miután a „teljes bonyolultságot” tette a proletárirók feladatává a tervezet, odaér, hogy meghatározza, mi *nem nem* föladata a proletárirónak. „A proletárirónak nem föladata – ugymond – hogy csak egyes, elszigetelt jelenséget mutasson be”. Így persze nem kimerítő a meghatározás, de nem is lehet kimerítő, mert hiszen elsorolhatatlan mindaz, ami *nem* föladata a [majd: ld. főszöveg]_{pc+fc}

¹²⁰ [előbb]_{fg} világsszemlélete [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹²¹ [előbb]_{fg} <szubjektivista-relativisták> [majd:]_{fg} szubjektivista-relativisták-idealisták [ld. főszöveg]_{szkj}

¹²² [elütés:]_{fg} azonbann [ld. főszöveg]_{szkj}

¹²³ [előbb]_{fg} A [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹²⁴ [előbb]_{fg} nem [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹²⁵ [előbb]_{fg} beszéljek megállapítom: [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹²⁶ [előbb]_{fg} a valóság fölismerését [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹²⁷ [előbb]_{fg} szabatosan: [majd: ld. főszöveg]_{fg+fc}

¹²⁸ [előbb]_{fg} a történelmi előfeltétel és a történelmi kényszer határozza meg. [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹²⁹ [előbb]_{fg} <megb> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹³⁰ [előbb]_{fg} Babitsé [majd: ld. főszöveg]_{fg+fc}

dialektikus materialista módszert már elsajátította.¹³¹ Különben lehet proletár, vagy lehet író, 180
de nem lehet proletáriró. A proletáriróság első, elemi föltétele, hogy az író marxista legyen.
Marxista az, aki egyénileg azt gondolja el, azt írja tudatosan, – a formától *most*¹³² eltekintve
– *aminek a megtételére a történelem a proletáriátus egészét*¹³³ – egyes tagjaira való tekintet
nélkül – *rávezeti és rákényszeríti. A marxista nem más, végső fokon, mint a proletáriátus*
egésze kicsiben. Az egész vég szövevből egy ujjnyi minta, amelyből¹³⁴ ruhát csinálni nem 185
lehet, de amely magán viseli mindazokat a tulajdonságokat, amelyekkel az egész vég
rendelkezik. A nem marxista, *a nem osztálytudatos proletáregyén pedig csak egyike ama*
szálaknak,¹³⁵ amelyekből *a szöveg egészét a történelem szövegőge szötte és szövi.*¹³⁶ Mint
egyes szál, ő is hozzájárul az egész minőségéhez, de másként: más a fonál és más a szövet.
A minta azonban – minőségét nézve – csak mértékben¹³⁷ különbözik a végtől.¹³⁸ – 190
A platformtervezet különben azt mondja a dialektikus materializmusról, hogy „a módszer,
amely a valóságot a legkövetkezetesebben és a leghatározottabban tárja föl.” Honnan tudják
ezt, ha még¹³⁹ csak *most* tüzik ki az „elsajátításáért való harcot”? Arra is ki kellene térnem, de
nincs helyem, hogy módszer nem tárja föl a valóságot, amelyet módszerrel lehet föltárni. Ez
legalább is idealizmusra valló¹⁴⁰ botlás.¹⁴¹ Rá kell azonban mutatnom arra,¹⁴² hogy az idézett 195
tétel magába foglal egy olyan állítást, amely szerint volna még más¹⁴³ módszer is, amellyel a
valóság következetesen¹⁴⁴ és határozottan föltárható. Hogy van sok jó módszer, van
tökéletesen,¹⁴⁵ tökéletesebben és legtökéletesebben föltáró módszer, de a jók közt a legjobb
a marxista.

10. A tervezet az előbb a „teljes bonyolultságot”¹⁴⁶ tette a proletárirók feladatává, *most* siet 200
kiegészíteni azzal, hogy mi nem tartozik a teljes bonyolultságba, hogy mi *nem* a föladatunk.
Persze nem kimerítő, amit mond, de nem is lehet kimerítő, mert hiszen elsorolhatatlan
mindaz, ami *nem* föladata a proletárirónak. Pl. nem föladata a féllábon való álldogálás, a
Himalája megmászása,¹⁴⁷ a tengerfenék közeteinek¹⁴⁸ évtizedeken át való vizsgálata stb. Nem

¹³¹ [előbb]_{fg} [elütés:] <elsajátító> [majd:]_{fg} elsajátította, még pedig jobban [elütés:] elsajátító [majd:]_{fg} elsajátította, még pedig jobban sajátította el, mint a tervezet szerkesztői. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹³² [előbb]_{fg} *most* [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹³³ [előbb]_{pg} <egy> [majd: ld. főszöveg]_{pg+fc}

¹³⁴ [előbb]_{fg} melyből [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹³⁵ [előbb]_{fg} a nem osztálytudatos proletáregyén pedig csak egyike ama szálaknak, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹³⁶ [előbb]_{fg} a szöveg egészét a történelem szövegőge szötte és szövi. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹³⁷ [elütés:]_{fg} mértékben [ld. főszöveg]_{szkj}

¹³⁸ [7 mondat a margón kijelölve, ld. 103–112. sor]_{fc}

¹³⁹ [előbb]_{fg} <c> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁴⁰ [előbb]_{fg} való [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁴¹ [előbb]_{fg} nyelvből. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁴² [előbb]_{fg} [elütés:] <ara> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁴³ [előbb]_{fg} [elütés:] <máa> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁴⁴ [előbb]_{fg} [elütés:] <követ> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁴⁵ [előbb]_{fg} módszer, de a tökéletesen, [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁴⁶ [előbb]_{fg} teljes bonyolultságot [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁴⁷ [előbb]_{fg} [elütés:] megmászása [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁴⁸ [előbb]_{fg} közeteinek [majd: ld. főszöveg]_{fc}

- 205 tudni, honnan e tagadás, kivel vitatkozik a tervezet, – ki állította, hogy „egyes,¹⁴⁹ elszigetelt jelenségek bemutatása” volna a proletárirók¹⁵⁰ feladata? Ez még bonyolultabb föladat volna, mint a tengerfenék közeteinek féllábon való vizsgálata, mert ilyesmi nincs, „bemutatni” tehát lehetetlen. E fogalmi zürzavart még jobban összekavarja a „csak” szócska, lehetőséget adván annak a gondolatnak, hogy a proletáriró elé mégiscsak odamered e lehetetlen föladat, hogy
- 210 „egyes, elszigetelt jelenségeket” „mutasson be”, csak éppen más feladata is van. Persze nem merül ki ebben a feladat meghatározása, siet is konkrétábbá¹⁵¹ tenni követelését a tervezet azzal, hogy lelkére köti a proletárirónak,¹⁵² „*hogy az egyes jelenségeken keresztül rámutasson az általánosra és az általánosságban megtalálja az egyént.*” Így mondja, miután előzőleg idézi a munkásosztály egyik nagy tanítójának a szavait, amelyek azonban bölcséleti téren,¹⁵³
- 215 tehát megfelelő¹⁵⁴ általánosságban hangzottak el és nem egy¹⁵⁵ konkrét dolognak, a proletáriróadalomnak a¹⁵⁶ konkrét föladataival kapcsolatban. Fönnforog az az eset, hogy idézetüket¹⁵⁷ nem értették meg a tervezet szerkesztői,¹⁵⁸ különben konkrét¹⁵⁹ tárggyal kapcsolatban konkrét tartalommal tudnák ellátni. Nos,¹⁶⁰ *a proletáriróadalom föladata az egyéneken keresztül rámutatni az osztályokra*¹⁶¹ *és az osztályokban megtalálni az egyéneket;*
- 220 *az osztályokon keresztül pedig rámutatni a társadalomra és a társadalomban megtalálni*¹⁶² *az osztályokat, amelyek a társadalmat történelemmé mozgatják.*¹⁶³ Megjegyzem, lehet, hogy ilyesmit jelent az is, amit a tervezet mond, de – sajnos –, nem¹⁶⁴ bizonyos.

11. Ennek semmi értelme, pusztá szólam. Kérdem a) hol az a materialista művészeti fölfogás? b) miért művészeti fölfogás ismerte el¹⁶⁵ „az emberek tudatától független materiális valóság reális létezését”? c) mit jelent ez:¹⁶⁶ „a materialista valóság reális létezése”? d) mi van
- 225 a dialektikával? e) miért elismerte¹⁶⁷ és miért nem fel? A tervezet szerkesztői állandóan elismerésről szólnak.¹⁶⁸

¹⁴⁹ [előbb]_{fg} [elütés:] „„ [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁵⁰ [előbb]_{fg} [elütés:] <prl> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁵¹ [előbb]_{fg} is megállapítani a tervezet, hogy a végcél irányában befolyásol az irodalom <KONR> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁵² [előbb]_{fg} [elütés:] proletárirónak, [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁵³ [előbb]_{fg} [elütés:] térem [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁵⁴ [előbb]_{fg} [elütés:] megfelelő [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁵⁵ [előbb]_{fg} a majd: [ld. főszöveg]_{fg}

¹⁵⁶ [előbb]_{fg} dolognak, az irodalomnak a [majd: ld. főszöveg]_{fg+fc}

¹⁵⁷ [előbb]_{fg} hogy az idézetüket [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁵⁸ [előbb]_{fg} szerkesztői. [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁵⁹ [előbb]_{fg} [elütés:] konl [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁶⁰ [előbb]_{fg} A proletári [majd: ld. főszöveg]_{fg} Nos, [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁶¹ [előbb]_{fg} *rámutatni a társadalomra* [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁶² [előbb]_{fg} [elütés:] megtalálni [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁶³ [előbb]_{fg} *mozgatják.*” [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁶⁴ [előbb]_{fg} de sajnos, nem [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁶⁵ [előbb]_{fg} el azt, amiről szó van? c) [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁶⁶ [előbb]_{fg} ez [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁶⁷ [előbb]_{fg} elismerte [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁶⁸ [elütés:]_{fg} elismerésről szólnak. [ld. főszöveg]_{fg+szkj}

12. A platformtervezet¹⁶⁹ marxistái, im, idelyukadnak ki: „a dialektikus materialista módszer kidolgozása és alkalmazása az írók és teoretikusok *legfontosabb* feladata”. Egyszóval a dialektikus materialista¹⁷⁰ módszer *még nincsen kidolgozva!* De hiszen az előbb szintén a *legfontosabb* föladat volt az e¹⁷¹ módszer *elsajátításáért*¹⁷² való harc! Hát hogy akarnak olyan¹⁷³ módszert elsajátítani, amely még nincsen?¹⁷⁴ A tervezet tételei szerint a¹⁷⁵ ‘dialektikus’¹⁷⁶ materializmus az a nem létező módszer, amelyet ki kell dolgozniuk¹⁷⁷ azoknak a proletáriróknak, akiknek a legfontosabb föladatuk, hogy előbb elsajátítsák és akik azért proletárirók, mert a dialektikus materialista módszernek a birtokában vannak és ezért a dialektikus¹⁷⁸ materialista¹⁷⁹ módszer a legkövetkezetesebb¹⁸⁰ és leghatározottabb egyrészt, másrészt az egyedüli, amely teljesen föltárja a teljes valóságot és marxistává teszi a platformtervezet elkövetőit!¹⁸¹

Eddig a platformtervezet „marxista” és valóban „kidolgozatlan”¹⁸² elméleti alapvetése. Elméleti fejtegetéseit a megfelelő gyakorlati észrevételek kísérik. Külön kárhozzátja a háború¹⁸³ előtti szociáldemokrácia irodalompolitikáját, miközben elfelejti megemlíteni azt a gazdasági és osztályalapot, amelyen a szociáldemokrácia állt. Leszögezni véli, hogy voltak, akik „széles” tömegekhez¹⁸⁴ szóltak, mint a tervezet szerint Madarász. Fölsorol „proletárirókat”,¹⁸⁵ akiknek¹⁸⁶ művei a tervezet nézetei szerint sem marxisták,¹⁸⁷ de hogy akkor ő maguk miért „proletárirók”,¹⁸⁸ annak a magyarázatával adós marad. Megállapítja szerkesztőinek¹⁸⁹ egyikéről, hogy „politikai szükségyszerűség... diktálta ...hogy verseit megírja”. Nem azt diktálta tehát, hogy bizonyos verseket írjon, hanem hogy azokat a bizonyos verseket megírja. Mintha azok történelmi¹⁹⁰ remekművek volnának, amelyeknek külön érdekességük, hogy¹⁹¹ így jöttek létre! Fő a marxista önkritika.¹⁹² Szól a tervezet

¹⁶⁹ [előbb]_{fg} [elütés:] <pal> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁷⁰ [előbb]_{fg} [elütés:] materailista [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁷¹ [előbb]_{fg} előbb a szintén legfontosabb föladat volt e [majd: ld. főszöveg]_{fg+fc}

¹⁷² [elütés:]_{pg} *elsajátításáést* [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁷³ [előbb]_{fg} valamit [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁷⁴ [előbb]_{fg} nincsen kidolgozva? [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁷⁵ [előbb]_{fg} az [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁷⁶ [előbb]_{fg} dialektikus [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁷⁷ [előbb]_{fg} <sajátita> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁷⁸ [előbb]_{fg} [elütés:] dialektk [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁷⁹ [előbb]_{fg} [elütés:] materialsi [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁸⁰ [előbb]_{fg} [elütés:] legkövetkezes [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁸¹ [előbb]_{fg} elkövetőit! [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁸² [előbb]_{fg} [elütés:] „kidolgozatlan” [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁸³ [elütés:]_{fg} háboru [ld. főszöveg]_{szkj} [a korrekció alapja a szó más előfordulásának szerzői javítása]

¹⁸⁴ [előbb]_{fg} tömegek [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁸⁵ [előbb]_{fg} [elütés:] prletárirókat [majd: ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁸⁶ [elütés:]_{fg} akinek [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁸⁷ [előbb]_{fg} [elütés:] marxistám, [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁸⁸ [előbb]_{fg} proletárirók, [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁸⁹ [előbb]_{fg} [elütés:] szerkesztőinek [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁹⁰ [előbb]_{fg} [elütés:] t rténelmi [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁹¹ [előbb]_{fg} <hi> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁹² [előbb]_{fg} [elütés:] önkritka. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

szövetségükről, amely véglegesen lefektette a szervezeti alapokat. Véglegesen! Ez is
 250 „marxizmusra”¹⁹³ vall. E szövetség – szerinte – *vezette*, 1926-tól az irodalmi erőket! Hogyan
 festenek azok az irodalmi erők, amelyeket egy olyan szervezet vezetett, amely öt évnyi
 tisztség (!) után jutott el a platformtervezet „marxizmusához”, amely abban áll, hogy
 elhatározzák, hogy harcot fognak folytatni a marxizmus módszerének¹⁹⁴ az elsajátításáért,
 és hogy legfontosabb¹⁹⁵ kötelességükké teszik e módszer kidolgozását! Emlit a tervezet olyan
 255 embereket, akik együtt¹⁹⁶ a „proletárirodalom egyik legerősebb, ideologiailag tiszta,
 művészileg fejlett csoportját” teszik. Kik e csoport tagjai? Azok, akik a tervezetet
 készítették.¹⁹⁷ Fő a marxista önkritika. Hát. Általában mindazok kiválót¹⁹⁸ alkottak, akik e
 platformtervezet¹⁹⁹ „marxizmusát” „kidolgozták”, „mindannyian élő bizonyosságai a
 fejlettségnek” és „ideologiailag²⁰⁰ tiszták”.

260 Külön fejezet szól Magyarországról, ami némi ellentétben van azzal, hogy egy másik, négy
 nyelven megjelenő lapban, amelynek főszerkesztő helyettese a tervezet egyik alkotója,
 odabiggyeszti a nevük után, hogy „Magyarország”, noha azzal semmi²⁰¹ kapcsolatuk
 nincsen. Ez éppen a Magyarországról szóló fejezet tájékoztatlanságából tűnik²⁰² ki. Nagy
 Lajost megsemmisítik, egy csomó hazai, erdélyi és felvidéki emberről, akit én innen
 265 figyelemmel tudok kísérni, nem vesznek tudomást, engem megtesznek fasisztának, Gergely
 „a legfejlettebb” s „ugy az élő ember megrajzolásával, mint realiztikus stílusával a magyar
 proletárirodalom vezető írásai között foglal helyet.”²⁰³ Szilágyi²⁰⁴ Andrással kapcsolatban
 „formaforradalmi maradványokról” olvasok. Miféle marxizmus formaforradalomról
 beszélni? Aztán, – Rodionov Csokoládéja miatt „ideologiailag gyenge és a forradalom-kezdeti
 270 színvonalon álló regény”, ha ideologiailag oly tiszták és pompás marxisták a tervezet
 véghezvivői? Ha oly tiszták Ők, igen²⁰⁵ Ők, akik a *proletárdiktatura tizennegyedik
 esztendőjében, Moszkvában, a SZOVJETUNIÓBAN*, ahol minden marxista proletár
 rohamcsapatban dolgozik a bányákban, a gyárakban, a hutákban, az erőművekben, a földeken,
 a vizeken, a levegőben,²⁰⁶ az irodákban, az őserdőben, a laboratóriumokban, a konyhákban,
 275 az épületeken, a malmokban, a klubokban, a kulturán, az iparosításon, ahol halászkok,
 vadászkok,²⁰⁷ parasztkok, szövők, szabók, pékek, lakatosok,²⁰⁸ esztergályosok, vasasok, fások,

¹⁹³ [előbb]_{fig} [elütés:] mmarxizmusra” [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁹⁴ [előbb]_{fig} [elütés:] <móds> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁹⁵ [előbb]_{fig} ki fogják [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁹⁶ [előbb]_{fig} a [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁹⁷ [előbb]_{fig} a tervezet „marxizmusát” „kidolgozták”. [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁹⁸ [előbb]_{fig} <r> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁹⁹ [előbb]_{fig} [elütés:] <paltt> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

²⁰⁰ [előbb]_{fig} ideologiailag [majd: ld. főszöveg]_{fig}

²⁰¹ [előbb]_{fig} [elütés:] semmki [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁰² [előbb]_{fig} szóló fejezetből tűnik [majd:]_{fig+fc} szóló fejezet „tájékoztatlanságából” tűnik [majd: ld. főszöveg]

²⁰³ _{fc} [előbb]_{pg} között foglal <h> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

²⁰⁴ [előbb]_{fig} Szilágyi [majd: ld. főszöveg]_{pg}

²⁰⁵ [előbb]_{fig} véghezvivői Ők, igen [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁰⁶ [előbb]_{fig} levegőben, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁰⁷ [elütés:]_{fig} halászkok, vadászkok, [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁰⁸ [elütés:]_{fig} lakaotosok, [ld. főszöveg]_{szkj}

ácsok, kőművesek, kőfaragók, bőrösök, vasutasok, kövezők, vágárok, üvegesek, könyvelők, tanítók, tanulók, katonák, szerelők, nyomdászok, mérnökök, napszámosok, igazgatók, nők, férfiak, felnőttek, ifjak, oroszok, ukránok, mongolok, örmények, üzbégek, vogulok, osztjások, gruzok, csuvasok, zürjének, votjákok, georgiaiak, tatárok, tunguzok, kínaiak, lappok,²⁰⁹ 280 európaiak, ázsiaiak, amerikaiak,²¹⁰ – mind, mind a szocializmus építésén versengenek, – ők, akik azon²¹¹ a címen, hogy „magyarországiak”, hogy „marxisták”, hogy „proletárok”, hogy „írók”²¹² *ilyen platformtervezettel*²¹³ lépnek a proletáriátus elé, bizonyára Marx műveinek szorgalmas tanulmányozása és a munkásfőiskolák buzgó látogatása után.

De „a magyarnyelvű proletárirodalom minden akadály ellenére feltartóztathatatlanul halad 285 történelmi szerepének megvalósítása felé” – mondják, a tervezet szerint önmagukat véve tekintetbe, a platformtervezet öntudatosai. Még itt is idealizmusba botlik a nyelvük! *Irodalom nem haladhat „történelmi szerepének” a „megvalósítása” felé! Történelmi szerepe*

²⁰⁹ [előbb]_{fg} tunguzok, lappok, [majd: ld. főszöveg]_{fg+fc}

²¹⁰ [előbb]_{fg} amerikaiak, [majd: ld. főszöveg]_{szkj}

²¹¹ [előbb]_{fg} ők, azon [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²¹² [előbb]_{fg} írók [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²¹³ [előbb]_{pg} *ilyen* [elütés:] <pp> [majd:]_{pg} *ilyen platformtervezettel* [majd: ld. főszöveg]_{fc} [a piros írógépszalaggal írt szöveget JA fekete grafitceruzával aláhúzta]

[hatalmát és létformáját]

- hatalmát és létformáját a burzsoázia, oly mértékben¹ hessegette el magától a művészeteknek még a gondolatát is. Emmiatt az uralkodó művészet ma nem is az uralkodó osztály lelkének, hanem a zsebének a megnyilvánulása² ami azt is jelenti, hogy más osztályok lelkét zsebre rakta. Ha³ összevetjük a feudalizmus⁴ építőművészetét⁵ a kapitalizmus építő „művészetével”⁶ és⁷ aztán ezt az új szocialista építőművészettel, látjuk, hogy a⁷ burzsoázia az építészetét is úgy szedte össze, ahogy a tőkéjét összeharácsolta⁸ a feudalizmusban,⁹ kereskedő és uzsorás módján, hogy majdan modern burzsoázia¹⁰ legyen belőle. A burzsoázia,¹¹ mikor megvívta a maga forradalmát, rákényszerült a kispolgárság, a parasztság, meg a proletáriátus szövetségére, tehát¹² csakis olyan kultúra megszületésénél bábáskodhatott, amely ezeknek az ő uralma alatt tovább is fennmaradó osztályoknak az egységes ideológiájává¹³ lehetett. Fából kellett vaskarikát kovácsolnia. Az így létrejött felemás ideológiának¹⁴ a képviselője történelmileg ő nem is maradhatott, (gondoljunk csak az árufétisizmusra, a munkaerő kizsákmányolására) azzá¹⁵ csak a magántulajdonhoz ragaszkodó, de a kapitalizmus mozgalmasságát visszautasító, tehát felemás történelmi helyzetű kispolgárság¹⁶ válhatott. Ekként¹⁷ ahogy proletárosodik a kispolgárság, úgy szűkül a „polgári” kultúra fogyasztó piaca, úgy hanyatlik el a „polgári” kultúra. Viszont az igazi polgári kultúra, a vásárolt munkaerő¹⁸ felhasználásának kulturája,¹⁹ a burzsoázia asszonyainak szépség- és testápoló kulturája,

¹ [előbb]_{fg} [elütés:] mértékben [majd: ld. főszöveg]_{fc}

² [előbb]_{fg} Emmiatt az uralkodó művészet nem is az uralkodó osztály lelkének, hanem a zsebének a megnyilvánulása, [majd:]_{pc} Emmiatt ma az uralkodó művészet nem is az uralkodó osztály lelkének, hanem a zsebének a megnyilvánulása, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³ [előbb]_{fg} Ez különösen föltűnik, ha [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴ [előbb]_{fg} középkori [majd: ld. főszöveg]_{fg+fc}

⁵ [előbb]_{fg} építészetét [majd: ld. főszöveg]_{ft}

⁶ [előbb]_{fg} kapitalizmus építészetével és [majd: ld. főszöveg]_{ft}

⁷ [előbb]_{fg} szocialista építészettel. A [majd:]_{ft} szocialista építőművészettel. a [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁸ [előbb]_{fg} összeszedte [majd: ld. főszöveg]_{ft}

⁹ [előbb]_{fg} feudalizmusban [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰ [előbb]_{fg} burzsoá [majd: ld. főszöveg]_{fg+fc}

¹¹ [előbb]_{fg} burzsoázia [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹² [előbb]_{fg} [elütés:] tehát [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹³ [elütés:]_{fg} ideológiájává [ld. főszöveg]_{szkj} [a korrekció alapja a szó más előfordulásainak szerzői javítása]

¹⁴ [előbb]_{fg} létrejött ideológiának [majd:]_{fg+fc} létrejött felemás ideológiának [majd: ld. főszöveg]_{szkj} [az utolsó szó korrekciójának alapja a szó más előfordulásainak szerzői javítása]

¹⁵ [előbb]_{fg} maradhatott, azzá [majd:]_{ft} maradhatott, gondoljunk csak az árufétisizmusra, a munkaerő kizsákmányolására azzá [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁶ [előbb]_{fg} a magántulajdonhoz ragaszkodó, de a kapitalizmus mozgalmasságát visszautasító, tehát felemás történelmi helyzetű kispolgárság [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁷ [előbb]_{fg} Tehát [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁸ [előbb]_{fg} a munkaerő [majd: ld. főszöveg]_{fg+fc}

¹⁹ [előbb]_{fg} felhasználásának, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

ékszer-, öltözké- stb „kulturája”²⁰ annál inkább kifejlődött. De különben a kulturtermékek áruk, tömegek számára készülnek, és²¹ hát hol vannak a²² burzsoá tömegek? A burzsoá nem megy moziba, hanem filmet gyártat! Persze a gazdasági világválság kiterjeszti és sietteteti a kispolgárság elproletárosodását és így csökkenti a „polgári” kultura piacát. Ennél azonban figyelemre méltóbb, hogy a proletárosodó²³ kispolgárság ideológiailag²⁴ is radikalizálódik és nemcsak kulturára²⁵ való pénze fogy, hanem a kedve is, hogy vásároljon abból a kulturából, amely már nem az ő megváltozott ideológiájának²⁶ a megnyilatkozása.²⁷ Ezért nemcsak anyagilag kockázatos a „polgári”²⁸ kultura termelőit továbbra is eltartania a burzsoáziának, hanem egyre *szükségtelenebb*²⁹ és fölöslegesebb. Igaz, a³⁰ magánkulturavállalatok valóban veszteségeik, illetve a haszon elmaradása miatt mondanak föl alkalmazottaiknak. Ezzel szemben a polgári állam nem riadt vissza attól, hogy óriási összegeket rá ne fizessen kulturájának a terjesztésére (templomépítkezések, egyetemek stb). Hogy most mégis leépit, annak az is az oka, hogy a kultura már nem fogy,³¹ tehát fegyvert kell fognia. Egyre nagyobb a szükség rendőrrre, mint egyetemi tudományra.

Azt mondja a *tervezet*: „a jelen történelmi szakasz polgári irodalmának legáltalánosabb jellemzői: eszmei üressége, a mai idők égető szociális problémáinak feszegetésétől³² való beteges irtózása, a kivezető utak³³ pesszimizmust szülő meg nem látása, erotikába, multba, vagy romantikus elképzelésekbe menekülő valóságfélelme, ideológiájában³⁴ a különböző metafizikus, misztikus, antiszociális és reakciós áramlatok uralomra jutása, formailag pedig a régi eredmények mechanikus utánkérődzése”. – Mindez szépen hangzik, kár, hogy veleje nincsen. Mindezek³⁵ egyáltalában nem a jelen szakasz jellemzői. Mindez jellemvonása a kispolgárságnak³⁶ a burzsoázia hatalomra jutása óta.³⁷ Másrészt a kispolgári irodalom,³⁸ ma

²⁰ [elütés:]_{fg} „kulturája [ld. főszöveg]_{szkj}

²¹ [előbb]_{fg} de [majd: ld. főszöveg]_{ft}

²² [előbb]_{fg} vannak azok a [majd: ld. főszöveg]_{ft}

²³ [előbb]_{fg} [elütés:] <pl> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²⁴ [elütés:]_{fg} ideológiailag [ld. főszöveg]_{szkj} [a korrekció alapja a szó más előfordulásainak szerzői javítása]

²⁵ [előbb]_{fg} [elütés:] <klu> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²⁶ [elütés:]_{fg} ideológiájának [ld. főszöveg]_{szkj} [a korrekció alapja a szó más előfordulásainak szerzői javítása]

²⁷ [előbb]_{fg} képviselője. [majd: ld. főszöveg]_{fg+pc}

²⁸ [előbb]_{fg} polgári kultura [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²⁹ [előbb]_{fg} szükségtelenebb [majd: ld. főszöveg]_{pc}

³⁰ [előbb]_{fg} Igaz, hogy a [majd: ld. főszöveg]_{pc+fc}

³¹ [elütés:]_{fg} fog, [ld. főszöveg]_{szkj}

³² [előbb]_{fg} [elütés:] feszegetésétől [majd:]_{fg} [elütés:] feszegetésétől [ld. főszöveg]_{szkj}

³³ [előbb]_{fg} a kivezetést szülő utak [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁴ [elütés:]_{fg} ideológiájában [ld. főszöveg]_{szkj} [a korrekció alapja a szó más előfordulásainak szerzői javítása]

³⁵ [előbb]_{fg} [elütés:] Mindezek [majd: ld. főszöveg]_{ft}

³⁶ [előbb]_{fg} kispolgári [majd: ld. főszöveg]_{fg}

³⁷ [előbb]_{fg} óta, hiszen a kispolgárság alig leli helyét a kapitalizmusban, mégis ragaszkodik elvben, bár gyakorlatban alig van neki, a magántulajdonhoz és szeretné viszontlátni a „régi szép időköt”. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁸ [előbb]_{fg} irodalom [majd: ld. főszöveg]_{fc}

40 is,³⁹ éppúgy mint a multban, igenis „feszégeti”⁴⁰ az égető szociális problémákat”, csakhogy azok az ő osztályának⁴¹ „égető szociális problémái” ma is,⁴² éppúgy mint a multban. A platformtervezetnek ez a kifejezése különben éppen az ő szájukból⁴³ való. S hogy nem látják meg a „kivezető utat”? A tervezetnek ez az állítása azt a balsejtelmet kelti, hogy „vannak⁴⁴ kivezető utak” a polgári irodalom, a polgári ideológia,⁴⁵ tehát a burzsoázia számára, csak éppen nem veszik észre a polgárok, mert „betegesen⁴⁶ irtóznak”. A „reakciós áramlatokról” való beszéd is csak kispolgárok nyelvén⁴⁷ van forgalomban, hiszen csak kispolgár gondolhatja, hogy eddig „a haladás” szelleme uralkodott a polgárságban és ma is minden rendes, reakciómentes volna, csak az a fránya fasizmus ne volna! Szász Zoltán és a többi liberális-demokrata⁴⁸ elvü „bátor polgár” szól manapság „reakciós⁴⁹ áramlatok uralomra jutásáról”, bár a⁵⁰ reakciós áramlat is elsősorban kispolgári.⁵¹ A valóság mindezzel szemben az, hogy világméreteken⁵² kiélesedett az osztályharc, amelyben ideológiailag⁵³ kisebb, fegyverforgatásban azonban annál nagyobb szerep jut a kispolgárságnak. És mit jelent „a régi eredmények mechanikus utánkérődése”? Az izmusok a belső fekély külső kifakadásai⁵⁴ voltak, talán azokkal „kérődözött régi eredményeket mechanikusan után”? Mechanikus utánkérődés formailag⁵⁵ nem is lehetséges, mert a forma lelki tevékenység,⁵⁶ márpedig a lélek mozgása nem mechanikus, ha minden mozgás dialektikus. Tartalmában persze lehet mechanikus és metafizikai, hiszen a tartalom nem valóság, hanem elvontság, míg a kulturforma lelki valóság, tehát csakis dialektikus lehet.

A platformtervezet a válság sajátos magyarországi⁵⁷ tüneteiről⁵⁸ is meg akar szólalni. „A magyar kapitalizmus kiszélesedett és kiéleződött válságának legfőbb mutatói a hitelválság, a munkanélküliség ugrásszerű emelkedése, az általános mezőgazdasági válság, a tömegek fogyasztóképeségének megdőbbentő (!) csökkenése és ezzel kapcsolatban a termelés fokozatos leromlása, a kulturszükségletek kielégítésének minimálisra⁵⁹ szorítása” – írják a

³⁹ [előbb]_{fg} is [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁰ [előbb]_{fg} multban „feszégeti [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴¹ [előbb]_{fg} osztályának [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁴² [előbb]_{fg} is [majd: ld. főszöveg]_{ft}

⁴³ [előbb]_{fg} szájukba [majd: ld. főszöveg]_{fg+pc}

⁴⁴ [előbb]_{fg} hogy írói szerint „vannak [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁵ [elütés:]_{fg} ideologia, [ld. főszöveg]_{szkj} [a korrekció alapja a szó más előfordulásainak szerzői javítása]

⁴⁶ [előbb]_{pg} „beteges [majd: ld. főszöveg]_{pg+ft}

⁴⁷ [előbb]_{fg} [elütés:] <nyr> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁴⁸ [előbb]_{fg} a liberális-demokrata [majd: ld. főszöveg]_{ft}

⁴⁹ [előbb]_{fg} manapság reakciós [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁵⁰ [előbb]_{fg} jutásáról”. Igaz, hogy a [majd: ld. főszöveg]_{ft}

⁵¹ [előbb]_{fg} kispolgári, míg a burzsoázia biz [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁵² [előbb]_{fg} világméreteken [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁵³ [elütés:]_{fg} ideológiailag [ld. főszöveg]_{szkj} [a korrekció alapja a szó más előfordulásainak szerzői javítása]

⁵⁴ [előbb]_{fg} fekély [elütés:] <kifaj> [majd:]_{fg} fekély kifakadásai [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁵⁵ [előbb]_{fg} [elütés:] <fi> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁵⁶ [előbb]_{fg} <tevékeny> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁵⁷ [előbb]_{fg} magyarországi [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁵⁸ [előbb]_{fg} <te> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁵⁹ [előbb]_{pg} kulturszükségletek minimálisra [majd: ld. főszöveg]_{pg+ft}

platformtervezet elkövetői. Mindez nem a magyarországi, hanem a világválságra jellemző. Nem jellemző egyik kapitalista országra sem, hanem a kapitalista világra, bár így is még kiegészítésekre szorulna e megállapítás, amelynek még külön hibája, hogy évekkal ezelőtti helyzetre is vonatkozik. Honnan⁶⁰ szedik a *platformtervezet* szerkesztői az ilyenfajta marxizmust? E „marxisták” közül senki sem hallott volna a⁶¹ kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének a törvényéről, amit az imperializmus korszaka csak még jobban élire állít? De ha erről nem is hallottak, valamelyiküknek ismernie⁶² kellene legalább azt az általános elvet, hogy konkrét tényeket⁶³ és konkrét helyzeteket konkrétan⁶⁴ kell megvizsgálnia annak, aki beszélni akar róla.

A *tervezet* – hangsúlyozom, hogy ez év április 8-án fogadta el a *Moszkvai Proletárirók Magyar csoportja* – fasiszta diktatúráról, sőt annak a válságáról beszél. Más oldalán azonban a lap szociálfasizmust említ. Politikai tájékoztatlanságra vall ez az ellenmondás, hiszen a⁶⁵ szociálfasizmus szavaiban szocialista, tetteiben fasiszta, látszatra pedig demokratikus, tehát leplező, míg⁶⁶ a fasiszta diktatúra úgy szavaiban, mint tetteiben fasiszta és látszatra is diktatórikus, tehát önmagát leplező.⁶⁷ Ez a kettő egy történelmi helyzetben elméletileg sem fér meg. Hogyan higgyen a szociálfasizmusról való szóban az, aki előtt ilyen ragyogóan tisztázzák e fogalmat „proletárirók”?⁶⁸ Aki marxista, az bizony arra gondol, hogy valószínűleg tavaszra, vagy még a télen⁶⁹ – a németországi eseményekhez képest – szemtől szembe találhatjuk magunkat a szóbanforgó diktatúrával, mint a kapitalizmus válságának utolsó tünetével. Hát⁷⁰ milyen alapon kiáltják e „marxisták” április 8-án, hogy⁷¹ „már megkezdődött a fasiszta diktatúra általános válsága”, amikor a fasiszta diktatúra előttünk áll, amikor állításuk után majdnem félévvel hirdettek statáriumot.⁷²

A *tervezet* – egyéb nyomaték hijján – ismételteti,⁷³ hogy az irodalmi emigráció⁷⁴ „nem vesztette el soha az élő kapcsolatot a magyarországi osztályharccal”. Tanuként⁷⁵ *Hidast*⁷⁶ idézik, ám a *tervezet* közvetlen tanúsága szerint ennek az ellenkezője az eleven valóság.⁷⁷

⁶⁰ [előbb]_{fg} megállapítás. Honnan [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁶¹ [előbb]_{fg} marxizmust? Hát e hét „marxista” közül egy sem hallott a [majd:]_{pc} marxizmust? Hát e „marxisták” közül senki sem hallott a [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁶² [előbb]_{fg} valamelyiküknek legalább ismernie [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁶³ [előbb]_{fg} [elütés:] tényeket [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁶⁴ [előbb]_{fg} [elütés:] konkrétan [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁶⁵ [előbb]_{fg} hiszen a szociálfasizmus fogalmának a fölvetői szerint a [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁶⁶ [előbb]_{fg} demokratikus, míg [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁶⁷ [előbb]_{fg} diktatórikus. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁶⁸ [előbb]_{fg} fogalmat a proletárirók? [Majd:]_{ft} fogalmat e „proletárirók”? [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁶⁹ [előbb]_{fg} [elütés:] télen [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁷⁰ [előbb]_{fg} De hogy [majd: ld. főszöveg]_{ft}

⁷¹ [előbb]_{fg} marxisták, hogy [majd: ld. főszöveg]_{ft}

⁷² [előbb]_{fg+pc} amikor még a diktatúra előttünk van, az rejtély. [majd:]_{pg+pc} amikor még a fasiszta diktatúra előttünk van, az rejtély. [majd:]_{fc} amikor még a fasiszta diktatúra előttünk áll, az rejtély. [majd: ld. főszöveg]_{ft}

⁷³ [előbb]_{fg} [elütés:] <ismét> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁷⁴ [előbb]_{fg} az emigráció [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷⁵ [előbb]_{fg} <Tu> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁷⁶ [előbb]_{fg} Hidast [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁷⁷ [előbb]_{fg} az ellenkezőjéről kellene beszélniük. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

- Antimarxistának mondja⁷⁸ a *tervezet*, hogy „a proletáriátus csak a hatalom átvétele és a szocializmus felépítése után tudja megteremteni kulturáját”. Ez így valóban antimarxista, mert hiszen a *proletáriátus az osztályharc közben szerzi kulturáját*,⁷⁹ nem különben éppen a szocializmus felépítése⁸⁰ közepett.⁸¹ Azonkívül pedig a fölépített⁸² szocializmusban, sőt a hatalom átvétele után sem proletár többé⁸³ a munkás, hiszen a proletár „csak⁸⁴ addig él, amíg munkához jut és munkához⁸⁵ csak addig jut, ameddig munkája szaporítja⁸⁶ a tőkét”. Azonban itt is az a baj, hogy általánosságban és nem⁸⁷ a kapitalizmus különböző fejlődése értelmében országonként tárgyalja a *tervezet* saját ítéletét.⁸⁸ Nekünk⁸⁹ magyarországi proletároknak például nincsenek nyomdáink, nincsen papirunk, irodalomhoz, nincsen⁹⁰ helyiségünk színházhoz, mozihoz stb. A *proletárkultura* kialakulásának⁹¹ a kérdése tehát nem olyan egyszerű, megállapítani röviden csak⁹² annyit lehet, hogy *egybeesik az osztályharc*cal.⁹³
- A *tervezet*⁹⁴ „a munkásosztálynak dobott kulturmorzsákról” tesz említést.⁹⁵ Ezzel a kifejezéssel mintha egész karajt követelne a proletárok számára a polgári kultura süteméből, holott amire a szám- és betűvetésen kívül tanítják a proletárt a kapitalizmusban, az éppen az az ideológia,⁹⁶ amely ellen a proletárirónak harcolnia föladata.⁹⁷ Másfelől a tőkesség csak addig⁹⁸ taníttat, ameddig tanult munkásokra van szüksége, vagyis nem adakozik érzelmösen és nem „dob” kulturmorzsákat.

Marx arra tanított, hogy⁹⁹ csak történelmileg megoldható feladatokat tűzhetünk¹⁰⁰ magunk elé, a *tervezet* szerint azonban „a proletárirodalomnak a valóság *teljes*”¹⁰¹ bonyolultságát¹⁰²

⁷⁸ [előbb]_{fg} [elütés:] modnja [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁷⁹ [előbb]_{fg} a proletáriátus az [elütés:] osztályharc közben szerzi kulturáját, [majd: ld. főszöveg]_{pc} a *proletáriátus az [elütés:] osztályharc közben szerzi kulturáját*, [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁸⁰ [előbb]_{fg} felépítésével [majd: ld. főszöveg]_{fg} felépítésé [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁸¹ [előbb]_{fg} közepette. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁸² [előbb]_{fg} [elütés:] <föl> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁸³ [előbb]_{fg} proletár már többé [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁸⁴ [előbb]_{fg} proletár csak [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁸⁵ [előbb]_{fg} [elütés:] munkái [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁸⁶ [előbb]_{fg} [elütés:] szaporitka [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁸⁷ [előbb]_{fg} <ors> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁸⁸ [előbb]_{fg} tételét. [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁸⁹ [előbb]_{fg} Nekünk, [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁹⁰ [előbb]_{fg} papirunk, nincsen [majd: ld. főszöveg]_{fg+pc}

⁹¹ [előbb]_{fg} A proletárkultura [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁹² [előbb]_{fg} megállapítani csak [majd: ld. főszöveg]_{fg+pc}

⁹³ [előbb]_{fg} egybeesik az osztályharccal. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁹⁴ [előbb]_{fg+fg} *tervezet* a [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁹⁵ [előbb]_{fg} kulturmorzsákról” szól. [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁹⁶ [előbb]_{fg} ideológia, [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁹⁷ [előbb]_{fg} kellene. [majd: ld. főszöveg]_{fg}

⁹⁸ [előbb]_{fg} [elütés:] addik [majd: ld. főszöveg]_{pc}

⁹⁹ [előbb]_{fg} Marx arratanított, hogy [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁰⁰ [előbb]_{fg} <tűn> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁰¹ [előbb]_{fg} teljes [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁰² [előbb]_{fg} [elütés:] bonyolultságát [majd: ld. főszöveg]_{pc}

kell feltárnia”.¹⁰³ E „teljes bonyolultságra” kár volna szót vesztegetni, ha nem jelentené a proletárirodalom elméletének a¹⁰⁴ teljes¹⁰⁵ zavarát. Sietek hát¹⁰⁶ leszögezni, hogy a proletárirodalom és művészet nem lehet más, mint a történelmi betöltése annak, ami meghatározza és ami a föltétele.¹⁰⁷ Meghatározza tárgya és eszköze. Tárgya az adott kapitalizmus adott osztályharci valósága,¹⁰⁸ eszköze pedig – mint általában minden korok művészi eszköze – a tudattevékenység ritmusossága. A kapitalizmus valósága¹⁰⁹ az író fejében a marxizmus ideológiája,¹¹⁰ amely alapjában véve fogalmi,¹¹¹ míg a ritmosos¹¹² tudattevékenység szemléleti.¹¹³ A marxizmus dialektikus, mert a valóságos történésnek meg a valóságos történés előhívó ellentéteknek a fölismerése. Mármost állapítsuk meg, hogy az a valóság, ami fogalmilag ellentét, az szemléletileg ritmus.¹¹⁴ Apály-dagály¹¹⁵ ellentétek, ennek ellentéte az önmagában szintén ellentétes dagály-apály¹¹⁶ és így tovább, – az ilyen sor szemléletileg¹¹⁷ ritmus. Ha a társadalmi ellentétek ilyen sorát a proletáriró szemléletileg össze fogja,¹¹⁸ akkor lelki¹¹⁹ (pszichikai, pszichológiai)¹²⁰ ténnyé változtatta át azt, ami azelőtt csak ideológiai¹²¹ tény volt.¹²² Olyan¹²³ feladat ez, hogy betöltésével a¹²⁴ proletáriró és művész, teljesíti a¹²⁵ hivatását, bár nem¹²⁶ „tárja elénk a valóság teljes bonyolultságát”.

¹⁰³ [előbb]_{fig} [elütés:] feltárnia [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁰⁴ [előbb]_{fig} elméletének (van már ilyen?) a [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰⁵ [előbb]_{fig} teljes [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁰⁶ [előbb]_{fig} tehát [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁰⁷ [előbb]_{fig} a proletárirodalom nem lehet más, mint a történelmi betöltése annak, ami meghatározza és ami a föltétele. [majd:]_{pc} a proletárirodalom nem lehet más, mint a történelmi betöltése annak, ami meghatározza és ami a föltétele. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰⁸ [előbb]_{fig} adott valósága, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰⁹ [előbb]_{fig} [elütés:] val.sága [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹¹⁰ [előbb]_{fig} ideológiája, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹¹¹ [előbb]_{fig} fogalmi, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹¹² [előbb]_{fig} <tu> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹¹³ [előbb]_{fig} szemléleti. [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹¹⁴ [előbb]_{fig} az a valóság, ami [elütés:] fogalmilag ellentét, az szemléletileg ritmus. [majd:]_{pc} az a valóság, ami [elütés:] fogalmilag ellentét, az szemléletileg ritmus. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹¹⁵ [előbb]_{fig} Apály-dagály [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹¹⁶ [előbb]_{fig} dagály-apály [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹¹⁷ [előbb]_{fig} szemléletileg [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹¹⁸ [előbb]_{fig} Ha a társadalmi ellentétek ilyen sorát a [elütés:] proletáriró szemléletileg össze tudja fogni, [majd:]_{fig} Ha a társadalmi ellentétek ilyen sorát a [elütés:] proletáriró szemléletileg össze [elütés:] fogja,, [majd:]_{pc} Ha a társadalmi ellentétek ilyen sorát a proletáriró szemléletileg össze fogja,, [ld. főszöveg]_{szkj}

¹¹⁹ [előbb]_{fig} akkor lelki [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹²⁰ [előbb]_{fig} (pszichikai), [majd: ld. főszöveg]_{fig+pc+fc}

¹²¹ [elütés:]_{fig} ideológiai [ld. főszöveg]_{szkj} [a korrekció alapja a szó más előfordulásainak szerzői javítása]

¹²² [előbb]_{fig} ténnyé változtatta át azt ami azelőtt csak ideológiai tény volt [majd:]_{fig} ténnyé változtatta át azt, ami azelőtt csak ideológiai tény volt [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹²³ [előbb]_{fig} Ha betölti a proletáriró ezt a feladatát, [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹²⁴ [előbb]_{fig} hogy – ha betölti a [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹²⁵ [előbb]_{fig} proletáriró, akkor elvégzi a [majd:]_{fig+pc} proletáriró és művész, akkor elvégzi a [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹²⁶ [előbb]_{fig} nem [majd: ld. főszöveg]_{pc}

A *tervezet*¹²⁷ szerkesztői, miután a „teljes bonyolultságot” tették a proletárirók föladatává, kissé később arra térnek, hogy *mi nem föladata* a proletárirónak. „A proletárirónak nem az a föladata – ugymond – hogy csak egyes, elszigetelt jelenségeket mutasson be”. Így persze nem¹²⁸ kimerítő a meghatározás, de nem is lehet kimerítő, hiszen elsorolhatatlan¹²⁹ mindaz, ami *nem*¹³⁰ föladata a proletárirónak. Pl. *nem föladata*¹³¹ a féllábon való álldogálás, a¹³² Himalája megmászása, a tengerfenék közeteinek a vizsgálata stb. Nem tudni, honnan e tagadás, kivel vitatkozik a *tervezet* (önmagával?), – ki állította,¹³³ hogy ilyesmi volna a föladat? S hozzá még azt sejteti ez a követelés, hogy a dialektikus materializmus nem érvényes, mert hiszen a dialektikus materializmus szerint „egyes,¹³⁴ elszigetelt jelenség” nincsen, illet „bemutatni” lehetetlen.¹³⁵ E fogalmi zürzavart, mint a fakanál a kását, mégjobban összekavarja a „csak” szócska, lehetőséget adván annak a gondolatnak, hogy a proletáriró elé mégiscsak odamered az a lehetetlen föladat,¹³⁶ hogy „egyes, elszigetelt jelenségeket” „mutasson be”, csak¹³⁷ még egyéb föladata is van.

A *platformtervezet*¹³⁸ mind e „marxizmusát” úgy koronázza meg a következő tétel, mint a proletáriátus uralma az osztályharcot: „Természetes – ugymond – hogy a valóság fölismerését az író *világsszemlélete* határozza meg”. (Aláhuzva a tervezetben.) Azokat, akik jóhiszeműen ilyesmit tételeznek, azonnal be kell iratni valamilyen marxista óvódába. Szégyellem, hogy e saját maguk szerint kitűnő¹³⁹ kartársaimat oktatnom kell arra vonatkozólag, hogy *a valóság fölismerését*¹⁴⁰ maga a valóság, *a történelmi előfeltétel és a történelmi kényszer határozza meg*. Így a kapitalizmusban megvan a történelmi előfeltétel, a proletáriátusban pedig a történelmi kényszer, hogy a valóságot fölismerje és ahhoz képest cselekedjék. A *világsszemlélet* csak a valóság felismeréséhez való vonatkozásban jön számba, mert adott valóság fölismerése csak egyféle lehet, míg világsszemlélet sokféle van.¹⁴¹ Herczeg Ferenc író és van világsszemlélete. A *platformtervezet* szerint tehát Herczeg Ferenc ideológiája¹⁴² határozza meg a valóság fölismerését, vagy – tetszés szerint – Mécs Lászlóé, *Babitsé*, stb.¹⁴³

¹²⁷ [előbb]_{fg} tervezet [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹²⁸ [előbb]_{fg} nem tökéletes a meghatározás, [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹²⁹ [előbb]_{fg} elsorolhatatlan, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹³⁰ [előbb]_{fg} nem föladata [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹³¹ [előbb]_{fg} [elütés:] fölafata [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹³² [előbb]_{fg} a gyémántcsiszolás, a [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹³³ [előbb]_{fg} állította volna, [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹³⁴ [előbb]_{fg} hiszen „egyes, [majd:]_{fg+pc}

¹³⁵ [előbb]_{fg} nincsen, „bemutatni” tehát lehetetlen. [majd:]_{fg+pc}

¹³⁶ [előbb]_{fg} a proletárirónak [elütés:] mégiscsak megvan az a lehetetlen föladata, [majd: ld. főszöveg]_{fg+pc}

¹³⁷ [előbb]_{fg} egyes, elszigetelt jelenségeket „mutasson, [majd:]_{fg+pc} „egyes, elszigetelt jelenségeket” „mutasson be”, „csak” [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹³⁸ [előbb]_{pg} [elütés:] *platformtervezet* [majd: ld. főszöveg]_{pg}

¹³⁹ [előbb]_{fg} e kitűnő [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁴⁰ [előbb]_{fg} a valóság fölismerését [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁴¹ [előbb]_{fg} míg a világsszemlélet [elütés:] sokféle. [majd:]_{fg} míg a világsszemlélet sokféle. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁴² [előbb]_{fg} ideológiája [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁴³ [előbb]_{fg+pg} szerint – a Mécs Lászlóé, a *Babitsé*. [majd:]_{fg} szerint – a Mécs Lászlóé, a *Babitsé*, stb. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

„A proletáriródalom legfontosabb feladata a dialektikus materialista módszer elsajátításáért való harc” – mondja tovább a tervezet. Ezzel szembe kell szegezmem, hogy csakis¹⁴⁴ az proletáriró, csakis az csinálhat proletáriródalmat,¹⁴⁵ aki a dialektikus materialista módszert már elsajátította.¹⁴⁶ Különben lehet proletár, vagy lehet író, de nem lehet proletáriró,¹⁴⁷ mert a proletáriró ott kezdődik, ahol a marxista. *Marxista az, aki egyénileg azt gondolja el és írja tudatosan, aminek¹⁴⁸ a megtételére a történelem a proletáriátus egészét – egyes tagjaira való tekintet nélkül – rávezeti és rákényszeríti. A marxista nem más, végső fokon, mint a történelmi proletáriátus egésze kicsiben.*¹⁴⁹ Az egész vég szövetből egy ujnyi minta, amelyből ruhát csinálni nem lehet, de amely magán viseli mindazokat a tulajdonságokat, amelyekkel az egész vég rendelkezik. A nem marxista, a nem osztálytudatos proletár egyén¹⁵⁰ pedig csak egyike ama szálaknak, amelyekből a szövet egészét a történelem szövőgépe szötte és szövi. Mint egyes szál, ő is hozzájárul az egész minőségéhez, de másképpen: más a fonál és más a szövet. A minta azonban minőségét nézve csak méreteken¹⁵¹ különbözik¹⁵² a végtől.

A *platformtervezet*¹⁵³ szerkesztői szerint a dialektikus materializmus „az a módszer, amely a valóságot a legtökéletesebben és leghatározottabban tárja föl”. Honnan tudják ezt, ha még nem sajátították¹⁵⁴ el? Arra is ki kellene térnem, de nincs helyem, hogy módszer nem tárja föl a valóságot, amelyet módszerrel lehet föltárni. Rá kell azonban mutatnom¹⁵⁵ arra, hogy az idézett¹⁵⁶ tétel magába foglal egy olyan állítást, amely szerint volna még más módszer is, amellyel a valóság következetesen és határozottan föltárható. Hogy van sok jó módszer, de a jók közt a legjobb a marxizmus. Hogy van tökéletesen, tökéletesebben és legtökéletesebben föltáró módszer.¹⁵⁷

A proletáriró feladata volna továbbá¹⁵⁸ a tervezet szerint, „hogy az egyes jelenségeken keresztül rámutasson az általánosra és az általánosságban megtalálja az egyént”. (Aláhuzva a tervezetben.) Jóval konkrétebb kifejezést szeretnék ehelyütt, mert így általánosságban nem

¹⁴⁴ [előbb]_{fg} Ezzel szemben csakis [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁴⁵ [előbb]_{fg} az csinál <p> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁴⁶ [előbb]_{pg} [elütés:] *elsajátó* [majd: ld. főszöveg]_{pg}

¹⁴⁷ [előbb]_{fg} proletár, de mégsem proletáriró, [majd: ld. főszöveg]_{fg+fc}

¹⁴⁸ [előbb]_{fg} Marxista az, aki egyénileg azt írja és gondolja el [majd:]_{fg} Marxista az, aki egyénileg azt gondolja el és írja tudatosan, aminek [majd:]_{fc} Marxista az, aki egyénileg azt gondolja el és írja tudatosan, [majd:]_{fg} Marxista az, aki egyénileg azt gondolja el és írja tudatosan, aminek [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁴⁹ [előbb]_{pg} *A marxista nem más, végső fokon, mint a történelmi proletáriátus egésze kicsiben.* [majd: ld. főszöveg]_{fc} [a piros írógépszalaggal írt szöveget JA fekete grafitceruzával aláhúzta]

¹⁵⁰ [előbb]_{fg} osztálytudatos egyén [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁵¹ [előbb]_{fg} méreteken [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁵² [előbb]_{fg} [elütés:] <különbz> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁵³ [előbb]_{fg} [elütés:] *platformtervezet* [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁵⁴ [előbb]_{fg} [elütés:] sajátott [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁵⁵ [előbb]_{fg} föltárni, de rá kell mutatnom [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁵⁶ [előbb]_{fg} [elütés:] idézett [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁵⁷ [előbb]_{fg} módszer. Csak nem a [elütés:] mechanikus materializmusra, vagy a dialektikus, illetve a metafizikai materializmusra gondolnak? [majd:]_{fc} módszer. Csak nem a mechanikus materializmusra, vagy a dialektikus, illetve a metafizikai idealizmusra gondolnak? [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁵⁸ [előbb]_{fg} tovább [majd: ld. főszöveg]_{fc}

találom meg a gondolkodó egyéni főt, amely ezt követeli. Lehet, hogy mindez azt akarja jelenteni, hogy a *proletáriródalom feladata az egyéneken keresztül rámutatni az osztályokra és az osztályokban megtalálni az egyéneket; az osztályokon keresztül pedig rámutatni a társadalomra és a társadalomban megtalálni az osztályokat, amelyek a társadalmat történelemmé mozgatják*. Lehet, hogy ezt jelenti az idézet, de nem bizonyos. Sok ellenkező tartalom hámozható ki belőle.

„A materialista művészeti fölfogás elismerte¹⁵⁹ az emberek tudatától független materiális valóság reális létezését” – folytatja tovább az előbbieket léreeresztése és tartalmatlan változatai¹⁶⁰ után a *tervezet*.¹⁶¹ Ennek semmi értelme, pusztá szólam:¹⁶² 1. hol az a materialista művészeti fölfogás; 2. miért *művészeti fölfogás* ismerte el; 3. mi a *materiális valóság reális létezése*; 4. mi van a dialektikával;¹⁶³ 5. miért elismerte és miért nem *fel*?¹⁶⁴ A *tervezet* szerkesztői állandóan¹⁶⁵ elismerésről szólnak.

A *platformtervezet* „marxistái”¹⁶⁶ végül odalyukadnak ki, hogy „a dialektikus materialista módszer *kidolgozása* és alkalmazása az írók és teoretikusok *legfontosabb feladata*”. Egy szóval a dialektikus materializmus¹⁶⁷ módszere *még nincsen kidolgozva!* De hiszen az előbb még a *legfontosabb* föladat e módszer *elsajátításáért* való harc volt, most¹⁶⁸ aztán a *legfontosabb* a *kidolgozása*? Hát hogy¹⁶⁹ akarnak valamit elsajátítani, ami nincs még meg?

A dialektikus materializmus eszerint az a nemlétező módszer,¹⁷⁰ amelyet ki kell dolgozni az azoknak a proletáriróknak, akik előbb még el fogják sajátítani és akik azért proletárirók, mert a dialektikus materializmus a szemlélődő módszerük, és ezért¹⁷¹ a dialektikus materializmus módszere a „legkövetkezetesebb és leghatározottabb” egyrészt, másrészt az egyedüli, amely teljesen föltárja a teljes valóságot¹⁷² és marxistákká teszi a *platformtervezet* alkotóit.

A komolyság kedvéért fölteszem a kérdést, hogy hogyan lehet hivatkozgatni – mint ők teszik – olyan módszerre,¹⁷³ amely szerintük nincsen kidolgozva? Ugy gondolják talán, hogy ha

¹⁵⁹ [előbb]_{pg+fg} fölfogás (!) elismerte [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁶⁰ [előbb]_{fg} <vari> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁶¹ [előbb]_{fg} tervezet. [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁶² [előbb]_{fg} szólam, : [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁶³ [előbb]_{fg+pg} fölfogás; mi a *materiális valóság reális létezése*; [majd:]_{fg+pg} fölfogás; 2. miért *művészeti fölfogás* ismerte el; mi a *materiális valóság reális létezése*; 3. mi van a dialektikával; [majd: ld. főszöveg]_{fg+fc}

¹⁶⁴ [előbb]_{fg} 5. mi az, hogy *elismerte és nem fel*? [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁶⁵ [előbb]_{fg} szerkesztői különben állandóan [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁶⁶ [előbb]_{fg} [elütés:] <„max> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁶⁷ [előbb]_{fg} [elütés:] materializmus [majd: ld. főszöveg]_{fg}

¹⁶⁸ [előbb]_{fg+pg} még úgy olvastam, hogy a *legfontosabb* föladat e módszer elsajátításáért való harc, *most* [majd:]_{fg+pg} még úgy olvastam, hogy a *legfontosabb* föladat e módszer *elsajátításáért* való harc, *most* [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁶⁹ [előbb]_{fg} hogy [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁷⁰ [előbb]_{fg} materializmus tehát az a módszer, [majd: ld. főszöveg]_{fg+fc}

¹⁷¹ [előbb]_{fg} mert a módszerük dialektikus materializmus. [majd:]_{fg} mert a szemléletük a dialektikus materializmus. [majd:]_{fg+pc} mert a dialektikus materializmus a szemlélődő módszerük. Ezért [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁷² [előbb]_{fg} a valóságot [majd: ld. főszöveg]_{fg+fc}

¹⁷³ [előbb]_{fg} lehet szó kifejtetni – mint ők próbálgatják – olyan módszert [majd: ld. főszöveg]_{fg+fc}

kidolgozatlan módszerről¹⁷⁴ beszélni nem is, de ömlengeni lehet és azért ömlengenek értetlenül? Mert ők e „kidolgozatlan módszert”¹⁷⁵ kidolgozatlanul is *minden kérdés*¹⁷⁶ föltételévé teszik.

Eme „marxista” és valóban „kidolgozatlan” elméleti alapvetés után kifejti megfelelő 200 gyakorlati észrevételeit a *tervezet*.¹⁷⁷ Külön kárhóztatja a háború¹⁷⁸ előtti szociáldemokrácia irodalompolitikáját és leszögezni véli, hogy voltak, akik „széles” tömegekhez szóltak, mint szerintük Madarász. Fölsorol „proletárirókat”, akiknek¹⁷⁹ művei a *tervezet* nézete¹⁸⁰ szerint sem marxisták, de hogy akkor ők maguk miért „proletárirók”, annak indoklásával adós marad. Megállapítja egyikükről, hogy „politikai szükségszerűség... diktálta... hogy verseit 205 *megírja*”. Nem azt diktálta tehát a politikai szükségszerűség,¹⁸¹ hogy bizonyos verseket írjon, hanem hogy azokat a bizonyos verseket *megírja*. Mintha azok történelmi¹⁸² remekművek volnának, amelyeknek külön érdekességük, hogy így jöttek létre! Beszél a *tervezet* szövetségükről,¹⁸³ amely *véglegesen*¹⁸⁴ lefektette a szervezeti alapokat. Véglegesen! Ez¹⁸⁵ is „marxizmusra”¹⁸⁶ vall. E¹⁸⁷ szövetség – szerintük – *vezette*¹⁸⁸ az irodalmi erőket, 1926-tól! – 210 Hogy¹⁸⁹ festenek azok az irodalmi erők, amelyeket egy olyan szervezet vezetett, amely öt évnnyi tisztulás¹⁹⁰ után jutott el a *platformtervezet* marxizmusához? „A proletáriróadalom *egyik*¹⁹¹ legerősebb, ideológiailag¹⁹² tiszta, művészileg fejlett csoportjáról” tesz említést a *tervezet*.¹⁹³ Kik¹⁹⁴ e csoport tagjai? Azok, akik a tervezetet készítették. Hát. Általában

¹⁷⁴ [előbb]_{fig} [elütés:] <módszr> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁷⁵ [előbb]_{fig} e kidolgozatlan módszert [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁷⁶ [előbb]_{pg} *kérdés* [majd: ld. főszöveg]_{fc} [a piros írógépszalaggal írt szöveget JA fekete grafitceruzával aláhúzta]

¹⁷⁷ [előbb]_{fig} e [majd:]_{fig} *tervezet*. [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁷⁸ [előbb]_{fig} háboru [a korrekció alapja a szó más előfordulásának szerzői javítása]

¹⁷⁹ [előbb]_{fig} akik [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁸⁰ [előbb]_{fig} [elütés:] néete [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁸¹ [előbb]_{fig} [elütés:] szükségszerűség [majd: ld. főszöveg]_{fig+fc}

¹⁸² [előbb]_{fig} [elütés:] történelmi [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁸³ [előbb]_{fig} <szerve> [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁸⁴ [előbb]_{fig} véglegesen [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁸⁵ [előbb]_{fig} alapokat. *Véglegesen!* Ez [majd:]_{fc} alapokat. Ez [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁸⁶ [előbb]_{fig} marxizmusra [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁸⁷ [előbb]_{fig} Ez a [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁸⁸ [előbb]_{fig} vezette [majd: ld. főszöveg]_{fig}

¹⁸⁹ [előbb]_{fig} 1926-tól! Hogy [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁹⁰ [előbb]_{fig} évnnyi, krimi nyaralásokkal váltakozó tisztulás [majd:]_{fc} évnnyi, (krimi nyaralásokkal váltakozó) tisztulás [majd:]_{fc} évnnyi, tisztulás [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁹¹ [előbb]_{fig} egyik [majd: ld. főszöveg]_{pc}

¹⁹² [elütés:]_{fig} ideológiailag [ld. főszöveg]_{szkj} [a korrekció alapja a szó más előfordulásainak szerzői javítása, továbbá az idézett szöveghely írásmódja]

¹⁹³ [előbb]_{pg} *tervezet*. [majd:]_{fc} *tervezet*, anélkül, hogy *másokról* szólana. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁹⁴ [előbb]_{fig} [elütés:] <K ik> [majd: ld. főszöveg]_{fc}

mindazok kiváltképpé alkottak, akik e *platformtervezet* marxizmusát kitalálták, „mindannyian élő bizonyosságai a fejlettségnek” és – „ideológiailag¹⁹⁵ tiszták”.¹⁹⁶

Külön fejezet szól Magyarországról, ami némileg ellentétben van azzal, hogy egy másik, négy nyelven megjelenő lapban, amelynek főszerkesztő-helyettese a *tervezet* egyik tervezője, odabiggyeszti a nevük után, hogy „Magyarország”, noha Magyarországgal semmi

220 kapcsolatuk nincsen. Ez éppen a Magyarországról szóló fejezet tájékoztatlanságából tűnik ki.

Nagy Lajost¹⁹⁷ meg sem említik, egy csomó erdélyiről és felvidékiről egyáltalában nem vesznek tudomást, engem megtesznek fasisztának,¹⁹⁸ Gergelyről azt állítják, „a legfejlettebb” s¹⁹⁹ hogy „ugy az élő ember, mint a tömegek megrajzolásával, valamint realiztikus stílusával a magyar proletáriródalom²⁰⁰ vezető²⁰¹ írásai között foglal helyet. Hibái: nem látja eléggé a

225 párt és a proletáriátus döntő rétegének a szerepét”. (Kiemelések az eredetiben.) Gergely, regényeit tekintve, egyáltalában nem látja a párt és a proletáriátus döntő rétegének a szerepét.

Hogy stílusa realiztikus volna, azt minden sora megcáfolja. Több valóságtalan romanticizmust, mint Gergely, csak Sue hordott össze regénnyé. Vágykiélés, amit ír, tehát nem dialektikus materialista proletárszemlélet. *Szilágyi* Andrással kapcsolatban

230 „*formaforradalmi* maradványokról” szól a *tervezet*. Miféle marxizmus „formaforradalomról” beszélni? Aztán, – *Rodionov* Csokoládéja miért „ideológiailag²⁰² gyenge és a forradalom-

kezdeti színvonalon álló regény”, ha ideológiailag²⁰³ oly tiszták és pompás marxisták e *platformtervezet* véghezvivői? Azért, mert ezt a regényt egy másik frakció adta ki? Hát ők,

– ők,²⁰⁴ akik a proletárdiktatura *tizennegyedik esztendejében*, *Moszkvában*, a

235 *SZOVJETUNIÓBAN*, ahol minden marxista proletár rohamcsapatban dolgozik a bányákban, a gyárakban,²⁰⁵ a hutákban, az erőművekben, a földeken, a vizeken, a levegőben, az irodákban,²⁰⁶ az őserdőben,²⁰⁷ a laboratóriumokban, a konyhákban, az épületeken, a

¹⁹⁵ [elütés:]_{fg} „ideologiailag [ld. főszöveg]_{szkj} [a korrekció alapja a szó más előfordulásainak szerzői javítása, továbbá az idézett szöveghely írásmódja]

¹⁹⁶ [előbb]_{pg+fg} „tiszták”. Noha – ezt is a *tervezetből* veszem – közösen szerkesztett lapjuknak főhibája „a kritikai irányítás majdnem teljes hiánya”. Ezen a kitétlen csodálkozom, mert ezt leszámítva minden sorban hasra vágódnak egymás képzelt történelmi nagysága előtt. [majd:]_{fc} „tiszták”. Noha – ezt is a *tervezetből* veszem – közösen szerkesztett lapjuknak főhibája „a kritikai irányítás majdnem teljes hiánya”. Ezen a kitétlen csodálkozom, mert ezt leszámítva minden sorban hasra vágódnak egymás képzelt történelmi nagysága előtt. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁹⁷ [előbb]_{pg+fg} Nagy Lajost, *Pákozdyt*, *Gereblyést* [majd:]_{fc} Nagy Lajost, [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁹⁸ [előbb]_{fg} [elütés:] fasisztának [majd: ld. főszöveg]_{fg+fc}

¹⁹⁹ [előbb]_{fg} „legfejlettebb” (mint ők!) s [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁰⁰ [előbb]_{fg} proletárirók [majd:]_{fg} [elütés:] proletáriródalom [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁰¹ [előbb]_{fg} <v> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²⁰² [elütés:]_{fg} „ideologiailag [ld. főszöveg]_{szkj} [a korrekció alapja a szó más előfordulásainak szerzői javítása, továbbá az idézett szöveghely írásmódja]

²⁰³ [előbb]_{fg} ideologiailag [majd: ld. főszöveg]_{szkj} [a korrekció alapja a szó más előfordulásainak szerzői javítása]

²⁰⁴ [előbb]_{fg+pg} ki? *Ember* Ervinről azt írják, hogy „kérődzik”! Ők persze nem kérődzenek, ők, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁰⁵ [elütés:]_{fg} gyárakban, [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁰⁶ [előbb]_{fg} <ido> [majd:]_{fg} irodában, [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²⁰⁷ [előbb]_{fg} őserdőben, [majd: ld. főszöveg]_{fg}

malmokban, a klubokban, a kulturán, ahol halászok, vadászok, parasztok, szövők, szabók, cipészek, pékek, lakatosok, esztergályosok,²⁰⁸ vasasok, fások, kőművesek, kőfaragók, bőrösök, vasutasok, kövezők, vágárok, katonák, szerelők, nyomdászok, mérnökök, 240
napszámosok, igazgatók; nők, férfiak; felnőttek, ifjak; oroszok, mongolok, ukránok, örmények, üzbégek, vogulok,²⁰⁹ osztjások, gruzok, csuvasok, zürjének, votjások, georgiaiak, tatárok, tunguzok, kinaiak, lappok; európaiak, ázsiaiak, amerikaiak, – mind-mind a szocializmus építésén versengenek, –ők, azon a cimen, hogy „magyarországiak”, hogy „marxisták”, hogy „proletárok”, hogy „írók” ilyen *platformtervezettel* lépnek a proletáriátus 245
elő, bizonyára Marx műveinek szorgalmas tanulmányozása és a munkásfőiskolák buzgó látogatása után.

De „a magyarnyelvű proletárirodalom minden akadály ellenére feltartóztathatatlanul halad történelmi szerepének megvalósítása felé” – mondják, saját magukat véve tekintetbe, a *tervezet* öntudatosai. Még itt is idealizmusba botlik a nyelvük, hiszen²¹⁰ *irodalom nem* 250
*haladhat „történelmi szerepének” „megvalósítása”²¹¹ felé! Történelmi szerepe nem az irodalomnak, hanem a proletáriátusnak van és a benneélő proletáriróknak. Az irodalom csak visszatükröződés, az osztályharc gyűjtő visszatükröződése, amely visszahat, de csak úgy,²¹² ahogy a kirakat tükörfalai visszaverik a középpontban égő lámpa fényét, közben összegyűjtve a fény szétszóródó erősségét, fölfokozván a ragyogást és megvilágítván a tárgyakat²¹³ ott is, 255
ahol a visszavert sugár nélkül a lámpa fénye mellett is árnyékban²¹⁴ maradtak²¹⁵ volna.*

Végül még azt, hogy a *tervezetben* sok az *idegen szó*, amelyeknek a helyesírása sem követke-

*Ahol igen drága a telek, mint pl. New-Yorkban, ott, hogy megfelelő haszonhoz juthasson, kis telken óriási bérházat, felhőkarcolót kellett építtetnie. Önmagának az üdülőhelyeken elmúlt korokat keverve majmoló villákat rakatott.²¹⁶ Lelki szükségletet építészetével, mint pl.: a feudalizmus, vagy a szocializmus, soha nem elégitett ki, 260
tehát nem is volt művészi. A borzasztó kispolgárokra²¹⁷ való tekintettel aggatta tele épületeit cicomákkal.

²⁰⁸ [előbb]_{fg} <O> [majd:]_{fg} [elütés:] <ezsterge> [majd: ld. főszöveg]_{fg+fc}

²⁰⁹ [előbb]_{fg} örmények, vogulok, [majd:]_{fc} örmények, üzbégek vogulok, [majd: ld. főszöveg]_{szkj}

²¹⁰ [előbb]_{fg} [elütés:] <hise> [majd: ld. főszöveg]_{fg}

²¹¹ [előbb]_{pg} *haladhat történelmi szerepének megvalósítása* [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²¹² [előbb]_{pg} *de úgy*, [majd: ld. főszöveg]_{fg+fc}

²¹³ [előbb]_{pg} *tárgyat* [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²¹⁴ [előbb]_{pg} [elütés:] *árnyékban* [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²¹⁵ [előbb]_{fg} *maradt* [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²¹⁶ [előbb]_{fg} <[...]> [majd:]_{ft} *rakatott*, [majd:]_{ft} [elütés:] *rakatott*, [ld. főszöveg]_{szkj}

²¹⁷ [előbb]_{fg} *a kispolgárokra* [majd: ld. főszöveg]_{ft}

A József Attilára vonatkozó szövegrészlet
a *Sarló és Kalapács* 1931. júniusi számából

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

1. kézirat

A közlés alapja: 1–77. sor: Cím → „burzsoázia attól kezdve, hogy”: PIM JA 1087/49. jelzetű kézirat 1–2. fólió; 79–289. sor: „ideologia, tehát [→] *Történelmi szerepe*”: PIM JA 1087/48. jelzetű kézirat – a továbbiakban: 1K.

Kéziratleírás: Címmel és szerzőségi közléssel fennmaradt fogalmazványtöredék. Cím: „*A magyar proletáriródalom platformtervezete*.” Gépirat, fekete és piros ceruzairású és fekete tintaírású javításokkal. 8 fólió, 8 beírt oldal. 208×337 mm-es, vágott szélű, félfamentes, vízjel nélküli hártypapír. Töredék, a kézirat feltehetőleg 12 oldalas volt, de csak az 1–2. és a 6–11. oldalakat ismerjük. A szöveg 12 pontra tagolódik. A gépirás minden fólión kifut az oldal aljáig, a kézirat fennmaradt része egy mondat közepén végződik. A gépiratos szöveg kétszínű – fekete-piros – írógépszalag használatával készült. Gépiratos oldalszámozás a második oldaltól balra zártan a felső margón: „2.”, illetve 6-tól 11-ig. Az első oldal tetején, fekete tintaírással: „4.”, a bal oldali margó felső harmadában, függőleges szövegirányban: „3 pld.” Idegen kéz fekete ceruzairása – az első oldal bal felső sarkában – egy bekarikázott szám: „29”. Feltehetőleg azt jelzi, hogy a 29. számú kézirat volt a tulajdonos gyűjteményében. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/49/1–2. és JA 1087/48. Palliumcímek: „*A magyar proletáriródalom platformtervezete*” és *A magyar proletáriródalom platformtervezete [...deologia, tehát burzsoázia]*. 2006-ban kerültek múzeumi gyűjteménybe; a JA 1087/48. jelzetű kézirat tartós letét.

Szerzőség: a cím fölött balra zártan gépiratos szerzőségi közlés: „JÓZSEF ATTILA.”.

2. kézirat

A közlés alapja: PIM JA 1087/49. jelzetű kézirat 3–9. fólió – a továbbiakban: 2K.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi közlés nélkül fennmaradt fogalmazványtöredék. Kezdő szavak: „hatalmát és létformáját”. Gépirat, fekete és piros ceruzairású és fekete tintaírású javításokkal. 7 fólió, 7 beírt oldal. 211×340 mm-es, vágott szélű, félfamentes, vízjel nélküli papír. Töredék, a kézirat feltehetőleg 10 oldalas volt, de csak a 3–9. oldalakat ismerjük. A szöveg minden fólión kifut az oldal aljáig, a kézirat fennmaradt része egy mondat közepén kezdődik és egy szó közepén végződik. A gépiratos szöveg kétszínű – fekete-piros – írógépszalag használatával készült. Gépiratos oldalszámozás balra zártan a felső margón: 3-tól 9-ig. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/49/3–9. Palliumcím: „*A magyar proletáriródalom platformtervezete*”. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézirat szövegrészek alapján egyértelműen azonosítható.

A kéziratok jellemzőiről, kapcsolatukról és a szöveggözlésről: JA vitacikke nem jelent meg, és teljes kézirata sem maradt fenn, két töredékét ismerjük csupán. A két fogalmazvány között tartalmi szempontból a legszembetűnőbb különbség, hogy az első változatban JA pontokba szedve fejt ki álláspontját, míg a másikban ezt a tagolást nem alkalmazza. A kéziratpapír típusa is más: az 1K hártavékony, míg a 2K normál vastagságú papírra készült. Szabolcsi Miklós szöveggözlése és jegyzete szerint a 49. perszámú kéziratgyűjtés egésze és a 48-as perszámú töredék 10–11. oldala 1958-ban

Révai József tulajdonában volt – ld. JAÖM₃ 1958, 427. p. Szabolcsi e források alapján közölte a szöveget, de maguk a kéziratok csak közgyűjteménybe kerülésüktől – 2006-tól – hozzáférhetők. Jelen kiadásunkban a feltételezett keletkezési sorrendben közöljük a szövegeket. A két változat keletkezési sorrendjét a szöveg alakulásának vizsgálata alapján állapítottuk meg. Számos olyan szöveghely van, amelyet JA az 1K-ban törölt, átírt, és a 2K-ba már ez a javított szöveg került. Fordított eset nem fordul elő, azaz a 2K javításait az 1K nem tükrözi. A betűk alakja és nagysága alapján a gépiratos szövegrészek egyazon írógépen készültek, olyan speciális géppel és szalaggal, mely lehetővé tette a folyamatos gépelés közbeni színváltást. A javítások írószerhasználata is egyezik. A szövegek keletkezésének 5 fázisa különíthető el, azaz 5 réteg fedezhető fel mindkét kézíraton. 1. Írógéppel írt szöveg. 2. Írógéppel javított szöveg. 3–5. Fekete töltőtollal, fekete grafitceruzával, piros grafitceruzával javított szöveg. A különböző írószer-használatú kéziratos szövegrészek keletkezési sorrendje változó, azaz a szerző felváltva használt a javításhoz, piros-, illetve fekete ceruzát és tollat (az írószerváltást a lábjegyzetek feltüntetik). A piros gépiratos szövegrészekről egyértelműen megállapítható, hogy azokat a közlésben kiemelésre szánta a szerző. E szövegrészeket szövegkritikai lábjegyzet nélkül, dőlt betűvel közöljük. A későbbi fázisok kiemelési utasításokkal ellátott szövegrészeit szintén dőlt betűvel közöljük, és szövegkritikai lábjegyzetben feltüntetjük a korábbi – kiemelés nélküli – változatot. Azokat a szövegrészeket, melyeket piros kiemeléssel gépelt a szerző, és utólag még alá is húzott, vastag betűvel közöljük, és szövegkritikai lábjegyzetben feltüntetjük a korábbi – kurzivált – változatot. Mindkét kézirat töredék. A 1K 1–2. és 6–11. oldalai ismertek, a 3–5. oldalai és a befejezése hiányoznak. A 2K 3–9. oldalai ismertek, az 1–2. oldala és a befejezése hiányoznak. Nagy valószínűséggel a hiányzó befejezés mindkét kézirat esetében csak egy oldal, mert a 2K fennmaradt utolsó oldalán a szerző így fogalmaz: „Végül még azt, hogy *a tervszetben sok az idegen szó*, amelyeknek a helyesírása sem követke-” A 1K e szöveget tartalmazó oldala nem ismert, de a fennmaradt utolsó lap utolsó bekezdése a 2K fent idézett záró sora előtti bekezdés egy csaknem azonos szövegváltozata. Mindkét kézirat gépiratos oldalszámozással rendelkezik, a 2K kézirat fennmaradt utolsó lapjának oldalszáma: 9, a 1K utolsó oldalszáma: 11. Nagy valószínűséggel a kéziratok teljes hossza 2K: 10, illetve 1K: 12 lap volt, azaz a 1K a hosszabb változat. Egy helyütt helyhiányra hivatkozik JA: „Arra is ki kellene térnem, de nincs helyem,” – ld. 1K: 192–193. sor; 2K: 164. sor. A szövegek összevetése alapján megállapítható, hogy a 2K a későbbi – a közlés céljára lerövidített – szövegváltozat.

A keletkezés ideje: 1931–1932 fordulójának ősze–tele.

A datálás indoklása: JA cikke a *Sarló és Kalapács* című moszkvai magyar nyelvű folyóirat 1931. júniusi számában megjelent *A magyar proletárirodalom platfformtervezete* című írással száll vitába. Legkorábban 1931. szeptember 21. után készülhetett el, mert JA egy helyen az 1931. szeptember 19-én hozott és 21-én kihirdetett statárium-rendeletre utal: „Hát milyen alapon kiáltják e »marxisták« április 8-án, hogy »már megkezdődött a fasiszta diktatura általános válsága«, amikor a fasiszta diktatura előttünk áll, amikor állításuk után majdnem félévvel hirdettek statáriumot.” – ld. 1K, 112–113. sor. A megfogalmazás azt sugallja, hogy nem friss az esemény, tehát valószínűbb az

októberi vagy akár a novemberi keletkezés. Két másik szöveghely pedig a még későbbi datálást valószínűsíti. „Aki marxista, az bizony arra gondol, hogy valószínűleg tavaszra, vagy még a télen – a németországi eseményekhez képest – szemtől szembe találhatjuk magunkat a szóbanforgó diktatúrával, mint a kapitalizmus válságának utolsó tünetével.” – ld. 2K, 80–81. sor. A megfogalmazás – „még a télen” – arra utal, hogy a fogalmazvány ebben az időszakban készülhetett. A másik szöveghely egy hiány: JA nem tünteti fel a tervezet benyújtói között Kiss Lajost, aki a *Sarló és Kalapács*ban megjelent szöveg fejléceben Illés Béla és Madarász Emil között szerepel, ld. JAÖM3 1958, 429. p. Lehetséges, hogy azért nem, mert eljutott hozzá a lap decemberi száma is, melyben Kiss rövid *Nyilatkozata* olvasható: „A »Sarló és Kalapács« 6. számában közölt irodalmi platformtervezetet nem írtam alá, az írók közgyűlésén azt jóvá nem hagytam, ugyanis nem voltam itt Moszkvában (Taskentben voltam). Nevem tévedésből került az aláírók közé.” – ld. Kiss L 1931. (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*, továbbá *Tárgyi és szövegmagyarázatok*.)

Közlőve: Sándor P 1940, 15. p.; Horváth M 1955, 144. p. [részletek]; JAÖM3 1958, 209–219. p. [szöveg], 427–447. p. [szöveg és jegyzetek]; JA1967, 86–93. p. [szöveg], 286. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 267–281. p. [szöveg], 704. p. [jegyzetek]; M. Pásztor 1988, 107–116. p. [szöveg], 357. p. [jegyzetek]; JA2005, 170–188. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

Sándor P 1940: Négy rövid részletet közöl, azzal a hivatkozással, hogy József Attila „Jegyzetek a Platform tervezethez” című kéziratából idéz. Az idézeteket Sándor Pál a mondanivalójához igazította.

Sándor P 1940	Sor	JKK
mechanikus és metafizikai, hiszen a tartalom nem valóság	1K: 99. 2K: 57.	„mechanikus” és metafizikai, hiszen a tartalom nem valóság mechanikus és metafizikai, hiszen a tartalom nem valóság
a tudattevékenység ritmusossága	1K: 150. 2K: 113.	a tudattevékenység ritmusossága. a tudattevékenység ritmusossága.
apály-dagály-ellentétekké	1K: 156. 2K: 117.	Apály-dagály ellentétek, Apály-dagály ellentétek,
lelki ténnyé változott át az, ami azelőtt csak ideológiai tény volt	1K: 159–160. 2K: 120–121.	lelki (pszichikai, pszichológiai) ténnyé változtatta át azt, ami azelőtt csak ideológiai tény volt. lelki (pszichikai, pszichológiai) ténnyé változtatta át azt, ami azelőtt csak ideológiai tény volt.

Horváth M 1955: Kiemelések nélkül, modernizált helyesírással közöl egy lerövidített részletet, a kihagyások helyét három ponttal jelezve. A szövegekzlés határai: 1K: 273–282; 2K: 234–244: *Moszkvában, a SZOVJETUNIÓBAN*, [→] építésén versengenek,

Horváth M 1955

Moszkvában, a Szovjetunióban, ahol minden marxista proletár rohamcsapatban dolgozik, a bányákban, a gyárakban, a hutákban, az erőművekben, a földeken, a vizeken, a levegőben, az irodákban, az őserdőkben, a laboratóriumokban, a konyhákban, az épületeken, a malmokban, a klubokban, a kultúrán; ahol halászhok, vadászok, parasztok, szökök, szabók, cipészek, pékek, lakatosok, esztorgályosok, vasasok... és mind-mind a szocializmus építésén versengenek...

JAÖM3 1958: Főszövegként a JA 1087/49. jelzetű kéziratgyűttest közli, azaz egy kéziratnak tekinti azt. A helyesírást és a központosítást modernizálja. Forrása kéziratos és gépiratos javításait többnyire figyelembe veszi, azaz a javított szöveget közli. A kéziratos kurziválási utasítások egy részét figyelmen kívül hagyja. Észreveszi, hogy a JA 1087/49. jelzetű kéziratgyűttes második főlíója aljának hiányzó végű mondata nem kapcsolódik a harmadik főlíó tetejének mondatbefejezéséhez, de nem vonja le azt a következtetést, hogy a lapok külön-külön kézirathoz tartoznak. Egy mondatká kapcsolja össze a két össze nem tartozó mondatrészt, így: „A burzsoázia attól kezdve, hogy hatalmát és létformáját a burzsoázia, [!?] oly mértékben hessegette el magától a művészeteknek még a gondolatát is.” Félrevezető és ellentmondásos a szövegközi szerkesztői kommentár. Egyrészt, mert a jelzést nem a két kéziratlap szöveghatárára helyezi – a „hogy” és a „hatalmát” szó közé –, vagy a mondat végére, hanem egy önkényesen kiválasztott helyre. Másrészt, mert a felkiáltójel annak az egyezményes jele, hogy a szöveg így szerepel a forrásban, a kérdőjel viszont bizonytalan olvasatra utal. Szövegváltozatként a jegyzetekben közli a JA 1087/48. jelzetű kéziratot oly módon, hogy rövid részleteket idéz kommentárokkal a fogalmazványból, minden részlet előtt utalva a főszövegben közölt kézirat oldal- és sorszámaira, mely szöveghegyeknek szerinte a fogalmazvány idézett szövegrészei megfeleltethetők. Az idézetek hiányosak és töredékesek, a szövegeltérések vizsgálatára nem alkalmasak. Nem jelzi, hogy ez a szövegváltozat pontokra van tagolva.

Szövegeltérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
Szövetsége magyar	1K: 2.	Szövetsége (MAPP) Magyar
önmagával	1K: 12.	önnönmagával
sorrendjében	1K: 16.	sorrendjében,
gazdasági válság? A	1K: 48.	gazdasági világ? A
általános, amely mértékig	1K: 49.	általános, amely mértékig
rakta. Ez különösen föltűnik, ha összevetjük	2K: 4.	rakta. Ha összevetjük
kapitalizmus építésművészetével,*	2K: 4.	kapitalizmus építő „művészetével”*
maradhatott, gondoljunk csak az árufétisizmusra, a munkaerő kizsákmányolására, azzá	2K: 12–13.	maradhatott, (gondoljunk csak az árufétisizmusra, a munkaerő kizsákmányolására) azzá
tömegek? a burzsoá	2K: 19.	tömegek? A burzsoá
platformtervezet követői. Mindez	2K: 64.	platformtervezet elkövetői. Mindez
felépítése közepette. Azonkívül	2K: 92.	felépítése közepett. Azonkívül
hiszen „egyes,	2K: 131.	hiszen a dialektikus materializmus szerint „egyes,
állítást, mely szerint	2K: 166.	állítást, amely szerint
szövetségükről, mely véglegesen	2K: 209.	szövetségükről, amely véglegesen
legerősebb ideologiailag	2K: 213.	legerősebb, ideologiailag
akik a <i>platformtervezet</i>	2K: 215.	akik e <i>platformtervezet</i>
és „ideologiailag	2K: 216.	és – „ideologiailag

JAÖM3 1958	Sor	JKK
másik négy	2K: 217–218.	másik, négy
Szovjetunióban,	2K: 235.	SZOVJETUNIÓBAN,
kőművesek, mérnökök,	2K: 239–240.	kőművesek, kőfaragók, bőrsők, vasutasok, kövezők, vágárok, katonák, szerelők, nyomdászok, mérnökök,
De a „magyarnyelvű” proletáriródalom minden akadály ellenére feltartóztathatatlanul halad történelmi szerepének megvalósítása felé	2K: 248–249.	De „a magyarnyelvű proletáriródalom minden akadály ellenére feltartóztathatatlanul halad történelmi szerepének megvalósítása felé”
<i>tárgyakat, ott</i>	2K: 255.	<i>tárgyakat ott</i>
követke...	2K: 258.	követke-
*Most igen	2K: 259.	*Ahol igen
művészi formája. Kispolgárookra	2K: 262.	művészi. A borzasztó kispolgárookra

JA1967: Kilenc hosszabb részletet közöl, a kihagyások helyét szögletes zárójelbe tett három ponttal jelezve. A közölt szövegrészletek tartalmi szempontból megegyeznek a JAÖM3 1958 kiadás szövegével, tehát a szövegeltérések is azonosak. A kiadás a helyesírást teljes egészében modernizálja. A részletek végén nem teszi ki a mondat végi írásjeleket. A 7. részlet a mondat közepén szakítja meg a közlést. A 8. részletet – forrásától eltérően – bekezdéssel kezdi. A szövegközlés határai: A tervezet azonosítja [→] igen volt. (1K: 69–76); Emmiatt *az uralkodó* [→] a „polgári” kultúra. (2K: 2–16); Azt mondja a *tervezet*: [→] beszélni akar róla. (2K: 32–72); Marx arra tanított, [→] a valóság teljes bonyolultságát”. (2K: 106–122); A *platformtervezet* mind e [→] különbözik a végtől. (2K: 136–161); A proletáriró feladata [→] hámozható ki belőle. (2K: 170–178); Eme „marxista” és [→] irodalompolitikáját (2K: 200–202); Fölsorol „proletárirókat”, [→] „ideologiatlag tiszták”. (2K: 203–216); De „a magyarnyelvű [→] *maradtak volna*. (2K: 248–256).

JAM2 1977: Megegyezik a JAÖM3 1958 kiadás szövegével, tehát a szövegeltérések is azonosak. Az első bekezdést forrásától eltérően kurziválja: a szövegrészt dőlt betűvel közli, kivéve a neveket.

M. Pásztor 1988: A közlés a JAM2 1977 kiadáson alapul.

JA2005: A JAÖM3 1958 kiadáson alapuló orosz fordítás.

JAHSZK 2012: Szabolcsi Miklós 1958-as közlését követve egy kéziratnak tekinti a JA 1087/49. jelzetű kéziratgyűttest és egy másiknak a 48. perjelű kéziratot. Az utolsó szótöredék – vö. 2K: 258 – kötőjelét elhagyja. A szövegváltozatokat és szerzői jegyzetet is lábjegyzetben tünteti fel.

Keletkezéstörténet

JA cikke a Szovjetunióban letelepedett magyar emigráció egy csoportjának irodalompolitikai állásfoglalására válaszol, amely 1931 júniusában jelent meg a *Sarló és Kalapács* című, Moszkvában kiadott magyar nyelvű folyóiratban. A *magyar proletáriródalom platformtervezete* című írást – saját közlésük szerint – a MAPP, azaz a Proletárirók Moszkvai

Egyesülete magyar tagjainak nevében „a szervezet vezetősége *direktívái* nyomán” Matheika János szövegezte meg – a továbbiakban: *Plattform*. Könyvészeti leírását ld. Matheika 1931a; közölve még JAÖM3 1958, 429–439. p.; Szabolcsi – Illés – József F 1982, 199–214. p. A MAPP betűszó a szervezet orosz rövidítésének – МАПП – latin betűs átírása. А Московская Ассоциация Пролетарских Писателей magyar elnevezése ingadozó, a *Plattform* fejlécében „Moszkvai Proletárirók Szövetsége”, míg a szerkesztőség hozzáfűzött lábjegyzetében „Moszkvai Proletárirók Szervezete” néven szerepel. A csoport nevének pontos fordítása azonban Proletárirók Moszkvai Egyesülete, az ассоциация ugyanis egyesületet, társaságot, társulatot jelent, a szervezet megnevezésére az orosz nyelv az организация, a szövetségre pedig а союз szót használja. (A *Világirodalmi lexikon* vonatkozó szócikke egyesületnek fordítja a MAPP-ot.) A *Plattform* megszövegezésének idejére azonban a Proletárirók különböző egyesületei lettek a legnagyobb befolyással rendelkező szereplők a szovjet kulturális életben. A politikai hatalom érzékeltetésére pedig nyilvánvalóan alkalmasabb a szervezet, illetve a szövetség kifejezés, mint az egyesület. Véltetőleg ezért használták ezeket a kifejezéseket a *Plattform* alkotói tervezetükben, s hogy hatásosabban érvényesítsék akaratukat a magyarországi kommunista mozgalomban is.

1917–1932 között több tucat irodalmi és művészeti kör, egyesület, társaság jön létre és működik a Szovjetunióban, melyek felolvasóesteket, nyilvános vitákat tartanak, kiáltványokat és programnyilatkozatokat tesznek közzé, folyóiratokat és könyvsorozatokot jelentetnek meg. Egyes csoportok – pl. a futuristák, imaginisták, konstruktivisták, formalisták – esztétikai-etikai, mások – pl. a Proletárirók egyesületei – politikai-ideológiai alapon szerveződnek. Az alakulatok között van átjárás, és sok közös vonással rendelkeznek, mind ideológiai, mind szervezeti téren. Nagyon sokszínű, mozgalmas és változékony időszak ez, a csoportosulások hol szövetséget kötnek, hol pedig szétválnak, nézetrendszerük folyamatosan változik, fejlődik, átalakul, tagjaik egyik körből a másikba vándorolnak. Programnyilatkozataikban nemcsak elveiket teszik közzé, hanem meghatározzák csoportidentitásukat is, leggyakrabban a többi csoport és művész ellenében, s eszméik, ideológiájuk egyedüli hiteles képviselőjeként. Az egyes szerveződések tábora, létszáma, hatása, befolyása, azaz az erőviszonyok percről percre változnak.

Az esztétikai alapon szerveződő csoportok – pl. a LEF, a Pereval, a Szerapion testvérek, az Opojaz – a művészet és irodalom fogalmának és rendeltetésének újradefiniálására törekednek. A munkás művelődési körökből kinövő Proletkult mozgalom tagjai viszont a párt nevében lépnek fel, és a „proletárkultúra” elméleti konstrukciójáról szóló viták ürügyén a kulturális hatalom megszerzéséért küzdenek – egymással is. Alapvetően önszerveződők, a párt ebben az időben csak alkalomszerűen és áttételesen avatkozik bele harcaikba. 1920 októberében a Proletárirók I. Országos Kongresszusán a *Kuznyica* (Кузница), azaz *Kovácsműhely* című folyóirat szerkesztői kiválnak a Proletkultból, és 1921 nyarán létrehozzák első egyesített szervezetüket, a VAPP-ot, a Proletárirók Összoroszországi Egyesületét (ВАПП, azaz Всероссийская Ассоциация Пролетарских Писателей). Rövidesen számos helyi szervezetet is alapítanak, ezek egyike a moszkvai, a MAPP. 1922 decemberében Октябр (Октябрь) néven új művészcsoport alakul, és

magához ragadja a hatalmat a VAPP-on belül. A következő év elején kidolgozzák ideológiai és művészeti programjukat – ld. Helikon 1966/1–2, 71–74. p. –, melynek számos eleme felfedezhető a MAPP magyar csoportjának 1931-es *Plattformjában* is. A program új folyóiratuk, a *Na Posztu (Ha Poszty)*, azaz *Vártán* első számában jelenik meg. A párt Központi Bizottságának 1925. június 18-i határozata elősegíti a proletáriró-szervezetek egyre erősödő befolyását a szovjet kulturális életben. A határozat célja, hogy „a munkásosztálynak a szépirodalom területén is végre kell hajtania a kulturális forradalmat, a proletáriróknak magukhoz kell ragadniok a hegemoniát” – ld. SzK(b)P KB, 5–9. p. (5. p.) A VAPP ezután átalakul, ismét új csoport veszi át benne a vezető szerepet, a RAPP, a Proletárirók Oroszországi Egyesülete (РАПП, azaz Российская Ассоциация Пролетарских Писателей). Főtítkára Leopold Averbah, róla mintázza Bulgakov *A Mester és Margaritában* Berlioz figuráját, szervezetéről pedig a TÖMEGÍR-t. Legfelső vezetőségének magyar tagja is lesz, Illés Béla. Megalakulásával az írószervezetek pluralizmusa szűkülni kezd. Egyre inkább a „rappisták” és a „naposztovisták” határozzák meg, mi történjen a szovjet irodalmi életben, ezért aki érvényesülni – vagy akár publikálni – akar, belép a szervezetbe. 1932-ben egy párthatározat – ld. SzK(b)P KB, 9–10. p. – felosztatja az összes írószervezetet, s egyben dönt a Szovjet Írószövetség megalapításáról, azaz az irodalom központosított és teljes állami ellenőrzéséről. (Vö. még Helikon 1966/1–2; Hetényi 1997; Illés L – József F 1975; Illés L 1970; Illés L 1971; Illés L 1972; Illés L 1974; MINOSZF; Seres 2006; Szőke K – Bagi 2006; JIH 1969.)

A *Plattform* aláírói és az azt közlő lap szerkesztői – a szovjetunióbeli magyar emigráció egészére is jellemzően – több hullámban kerültek az országba. Az októberi forradalomban, majd a polgárháborúban jelentős szerepet játszottak a nemzetközi kommunista mozgalom internacionalista harcosai, akik között több ezer magyar is van (főleg volt hadifoglyok). A magyar hadsereg hadifogságba esett katonáinak egy része ugyanis átállt a szovjetekhez, harcolt a polgárháborúban, majd letelepedett az országban. A 15 szerkesztő közül 7 volt vöröskatona. Garasin Rudolf, Jancsik Ferenc, Kun Béla és Münnich Ferenc 1915-ben, Gavró Lajos, Gyöngyös Iván és Zalka Máté 1916-ban esett fogságba. Jancsik, Kun és Münnich részt vesz a Tanácsköztársaságban, a bukás után pedig Ausztriába emigrálnak, és csak 1920-ban, illetve 1922-ben térnek vissza a Szovjetunióba. Jancsikot letartóztatják Magyarországon, és fogolycsere útján kerül Moszkvába 1922-ben. Fogolycsere segítségével jut a Szovjetunióba Matheika János is 1921-ben, Bokányi Dezső, Magyar Lajos és Hajdú Pál 1922-ben. Gyöngyös Iván 1921-ben illegális pártmunkára hazajön, majd 1923-ban visszatér Moszkvába. A húszas években a Tanácsköztársaság leverése után Nyugatra vagy a Monarchia utódállamaiba emigráltak nagy számban telepednek át néhány év múlva Moszkvába: Rudas László 1922-ben, Chlepkó Ede, Illés Béla és Madarász Emil 1923-ban; Barta Sándor és Hidas Antal 1925-ben; Lippay Zoltán 1927-ben. A húszas évek közepétől az illegális párt káderképzésre is küld aktivistákat a Szovjetunióba, és a szovjet állami és társadalmi szervek maguk is meghívják kiválasztott szakembereket. Gergely Sándor 1931 novembere és 1932 januárja között települ át a Szovjetunióba, és megérkezése után szinte azonnal átveszi a *Sarló és Kalapács* szerkesztését.

A *Sarló és Kalapács* (a továbbiakban *SK*) 1929–1937 között működött. Első száma 1929 decemberében jelent meg. Havilap, 2000–3500 példányban nyomják a Centrizzát

(Центриздат) kiadó gondozásában. A szerkesztőség és a kiadó a Nyikolszkaja utca 10-ben székel, közel a Vörös térhez. A Seremetyevo herceg által építtetett palotát a szovjet időkben a legjelentősebb kiadók és szerkesztőségek foglalják el; egyértelműen rangot jelent, hogy az SK itt kapott helyet. Felelős szerkesztője – az impresszum szerint – 1931 végéig Hajdú Pál, majd 1932 januárjától Gergely Sándor, de valójában a lapot Kun Béla irányítja. Az első szám szerkesztőbizottságának névsora: Bokányi Dezső, Chlepkó Ede, Gavró Lajos, Hidas Antal, Illés Béla, Jancsik Ferenc, Kun Béla, Lippai Zoltán, Magyar Lajos. A szerkesztőség létszáma idővel bővül, a *Plattform* megjelenésekor már Garasin Rudolf, Gyöngyös Iván, Münnich Ferenc, Rudas László és Zalka Máté is a tagjai között szerepel. A lap fejlécén induláskor a „Politikai és szépirodalmi folyóirat” alcím áll, melyet 1931 januárjától „A Szovjetunióban élő magyarnyelvű dolgozók folyóirata” vált fel. A negyedik számtól – 1930 márciusától – indul a lapban a *Proletárirodalom* című rovat, melyben a *Plattform* is megjelent. A rovat – alcíme szerint – „a Forradalmi Írók Nemzetközi Irodája és a MAPP (Moszkvai Proletárirók Szervezete) Magyar Szekciójának hivatalos közlönye”. Az Iroda (Международное Бюро Революционных Писателей – МБРП, magyar rövidítése: FINSZ) 1927–1930 között működött. Lunacsarszkij alapította meg az egész világ kommunista és szimpatizáns irodalmárainak egybegyűjtése céljából. Német, osztrák, amerikai, mexikói, sőt még japán tagozata is alakult, de a magyar tagozat a legelső és a legnépesebb. 1930-ban Harkovban tartják meg második konferenciájukat, melyre 22 országból érkeznek küldöttek. A „Forradalmi írók nemzetközi konferenciája”-n a szervezet átalakul és új nevet vesz fel: Forradalmi Írók Nemzetközi Egyesülete (Международное Объединение Революционных Писателей – МОРП, magyar rövidítése: FINE, de a MOPR is elterjedt). Vezetőtítkára Illés Béla lesz, és a tíztagú elnökségbe – a RAPP-vezér Averbah, Szerafimovics és Panfjorov mellett – Hidas Antalt is beválasztják. Felszólalásában Zalka Máté kifejtette, hogy a mozgalmuk annyira megerősödött: megvan a lehetőség arra, hogy megszerezzék a hegemoniát az irodalmi szféra egészében. A *Plattform* közvetlen előzménye ez a harkovi konferencia, melyről a lap 1930. decemberi száma is beszámol, *A forradalmi irodalom nemzetközi irodájának konferenciája* címmel, a 62–63. oldalon. (Vö. még Botka 1982; Horváth Z-né 1976; Illés B 1952; Illés L 2011; MMTL; Petrák 2000; Petrák 2012; Szabó Ágnes 1976; Szabó Ágnes 1978; TMSZIT.)

A lap történetét megíró Botka Ferenc a folyóiratot a KMP lapjaként jellemzi: „A *Sarló és Kalapács* egyike a KMP kevés számú folyóiratainak” – ld. Botka 1982, 56–92 p. (56. p.) Ez azonban nem fedti a valóságot. Rendszeresen beszámolnak a KMP ügyeiről és hirdetik a Bécsben kiadott *Új Márciust*, mely – alcíme szerint – „A kommunisták magyarországi pártjának folyóirata”. De hirdetik a *Munkást* és az *Új Előret*, „A csehszlovákiai”, illetve „Az amerikai magyarnyelvű dolgozók lapja”-it is. Szervezetileg nem tartoztak a KMP-hez, és az ideológiai irányítást sem a magyarországi párt gyakorolta. A lapban megjelent írások alapján a viszony éppen fordított, azaz a lap és a moszkvai emigráció kívánt ideológiai iránymutatást adni a KMP-nek. Például az 1930. júliusi szám 63. oldalán a *Proletárirodalom* rovatban megjelenik egy, *A moszkvai proletárirók a KMP-ért* című szerkesztőségi közlemény, mely a MAPP magyar szekciójának gyűléséről számol be. A gyűlésen Hidas Antal a KMP egy meg nem nevezett, Moszkvába kiküldött képviselője

lőjével tárgyalt arról, hogy a MAPP magyar szekciója „a KMP-t úgy ideológiailag, mint anyagilag” a korábbinál sokkal jobban kívánja támogatni a jövőben. Az ideológiai támogatás céljára egy háromtagú bizottságot választottak Derkovits Jenő, Hidas Antal és Matheika János személyében. A MAPP minden magyar tagja pedig „köteles összjövedelmének 2–3 %-át a KMP támogatására rendszeresen lefizetni”, továbbá a szervezet szemináriumi bevételeinek egy részével is a KMP-t támogatja. A KMP Központi Bizottságát pedig arra „kérik”, hogy a kapott pénz felét a „kommunista szépirodalom beszerzésére fordítsa”. A szeptemberi számban – melynek élén Kun Béla szociáldemokratákat (szóhasználatukban „szociálfasisztákat”) gyalázó és a teljes magyar sajtót fasisztának nevező hétoldalas vezércikke áll – a 13. oldalon egy szerkesztőbizottsági *Nyilatkozatot* közölnek. Ebben leírják, hogy kaptak egy cikket, melyet „Sas elvtárs [Szerényi Sándor] a Kommunisták Magyarországi Pártja Központi Bizottsága megbízásából” írt. A *Mikor következik be a fordulat az emigrációban* című írást nem közlik, mert az „illetékes pártfórumoktól [ti. az SZK(b)P-tól] kapott utasítás értelmében” a kérdésről nem indíthatnak vitát. A szűkszavú *Nyilatkozat* háttérét Kahána Mózes visszaemlékezése világítja meg: „egy elvtárs jött ki, mint a magyar párt képviselője Magyarországról, ma Szerényinek hívják [...] ő megpróbálta a *Sarló és Kalapácsot* kivenni Kun Béla kezéből.” – ld. Kahána 1966b, 19. p. Azaz az SK a legkevésbé sem a magyarországi kommunisták lapja, hanem – mint a másodjára kapott alcíméből is kitűnik – a szovjet kommunisták lapja, akik történetesen „magyar nyelvű”-ek.

Felmerül a kérdés, hogy mik lehettek az okai és kitől/kiktől eredeztethető a *Plattform* állítása, miszerint JA a „fasiszmus [...] táborában keresi a kivezető utat”. Több magyarázat, illetve feltételezés is ismert. A legszélesebb körben elfogadott indoklás szerint a költőnek a Bartha Miklós Társaságban (a továbbiakban: BMT) korábban betöltött szerepe és az *Előőrs* című lapba írt 1929-es publikációi (ld. JA1929b; JA1929c; JA1929d; JA1929e) miatt állították róla a fentieket. Révai József adja ezt a magyarázatot az 1958-as akadémiai József Attila-ülésszakon tartott előadásában, mely a következő évben írásban is megjelenik – ld. Révai 1959, 24. p. E magyarázatot támasztja alá az, hogy Kun Béla minden bizonnyal ismerte Haraszti Sándornak a *Ki a faluba* című röpiratról szóló bírálatát (ld. Haraszti 1930), mely szerint a röpiratban „csak úgy tobzódik a fasiszta szellem”. De Révai indoklásának nyilvánvaló célja, hogy a párttól levegye a felelősség terhét: a költő okot adott rá, hogy fasisztának nevezzék, hiszen olyan szervezetnek volt a tagja, mely „erősen fertőzött volt a fasiszta fajvédelem, a nagy magyar nacionalizmus és a romantikus parasztimádat ellenforradalmi eszméitől”, a lap pedig „jobboldali fajvédő” volt. (Révai belekeveri érvelésébe a Wesselényi Reform Klubbot is, melyhez József Attilának nem volt semmi köze.) Igaz, Révai a *Plattform* állítását túlzónak és „szektás”-nak tartja, mert e szervezeteknek voltak érdemei is, elősegítették „az uralkodó osztályok népellenes politikájából való kiábrándulást”, ami „helyes és a munkásosztály érdekében álló munka”, továbbá a költő még a BMT jobbratolódája előtt kilépett a szervezetből, demonstrálva „szilárd fasisztaellenességét”. Révai magyarázatát több elemző kiegészíti azzal, hogy a moszkvai elvtársak – bizonyára önhibájukon kívül – tájékozatlanok voltak, nem tudtak a költő BMT-től való elfordulásától és az illegális kommunista mozgalomba való belépéséről. Erre JA Fábry Zoltánnak írt levele adhat

alapot, melyben a költő így fogalmaz: „A platform tervezetét [...] Enyhén szólván egy »tájékozatlan« társaság frakciós tevékenységének minősítem.” – 1931. szeptember 3-ára keltezett levél, ld. JAL 2006, 371–374. p. (A Fábry szerkesztette szlovenszkói Az Út augusztusi száma közölni kezdi részletekben a tervezetet (ld. Matheika 1931b), miközben ugyanebben a számban jelenik meg a szerkesztő elismerő kritikája a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című kötetről – ld. Fábry 1931b. Azt a részt viszont már nem hozzák le, ahol a költőről esik szó, helyette a novemberi számban arra az oldalra a *Lebukott* című versét tördelik be – névtelenül, utolsó versszaka nélkül.) (Vö. még Fónod 1981.)

Gyakran hangoztatott indok a Hidas Antal és JA között feltételezett személyes ellentét is. JA idéz Fábrynak szóló levele elején Szántó Judit korábbi férjének egyik verséből, ezzel a felvezetéssel: „Forradalmi verseim többsége a munkások kezén forog sokszorosítva és a szájukon elevenedik meg Magyarországon és nem a Szovjetunióban keresek velük pénzt matinék meg a S. és K. útján. Azonkívül többnyire jók és nem rosszak, legalább is nem tehetségtelenek, ugyanakkor a rólam szóló passzus tuloldalán ilyen sorok állanak: [...]” (itt a levélben egy Hidas Antal-versidézet következik). A levelet Tamás Aladár közli először – kihagyásokkal. Véleménye szerint „József Attila tisztában volt vele, hogy kik és miért támadják. Vagy legalábbis azt hitte, tudja. Költői, írói, emberi féltékenységgel, kicsinyességgel magyarázta a dolgot. Egy percig sem gondolt arra, hogy a Szovjetuniót tegye felelőssé a *Sarló és Kalapács* cikkéért, vagy akár itthoni kommunista íróbarátait, az illegális Kommunisták Magyarországi Pártját.” (Tamás Aladár 1956, 564. p.) Ennek alátámasztásául idézi a Fábrynak címzett levelet, melyből szerinte: „Félreérthetetlenül visszatükröződik mindez”. Különös módon Tamás Aladár a Hidas-verset gúnyoló levélrészletet kihagyja, nemcsak *Csillag*-beli első megjelenéskor, hanem a *József Attila emlékkönyv*ben megjelenő változatban is, mintha némileg homályban igyekezne tartani azt, hogy JA kinek a féltékenységre gondolt szerinte. A levélnek ez a része mégis szerepel az *Emlékkönyv*ben, mert Fábry is hivatkozik rá *Szlovenszkói adalék* című írásában, ő viszont csak ezt a részt idézi – ld. Fábry 1957, 369. p. Szerepel a levélben – Tamás közlésében is –, hogy JA Hidas öccsével (Szántó Imre) küldött a *Sarló és Kalapács*nak közlésre verseket, de azok nem jelentek meg. A levél alapján annyi bizonyosan megállapítható, hogy JA tehetségtelennek tartotta Hidast, és rossz ízlésűeknek az SK szerkesztőit, a lapot pedig belterjesnek. Az is ismert, hogy Szántó Judit kötődött volt férjéhez, a fényképét a táskájában hordta: „Néha megmutatta: Nézd, milyen szép férfi. Milyen intelligens homloka van. Milyen szája.” – ld. József J 1940, 319. p. Ezek alapján József Attilának minden oka megvolt rá, hogy bosszantsa őt Hidas személye, azonban arra nincs bizonyíték, hogy *ebben az időben* Hidas szintén így érzett volna a költő iránt.

Ám a *Plattform* József Attilát elítélő mondatának kiváltó oka a fentieknél jóval összetettebb lehetett. Kahána Mózes szerint Kun Béla a költőről szólva így fogalmazott egy alkalommal: „József Attila a fasisztákkal kacérkodik”; majd Kahána hozzáfűzte: „A többiek egy kicsikét hozzátettek ahhoz, amit én Kun Bélától hallottam, aki csak annyit mondott: kacérkodik” – ld. Nagy Cs 1989, 117. p. Kahánával 1966 tavaszán Vezér Erzsébet életinterjút készített a PIM hangtára számára, ez a beszélgetés azonban teljes egészében soha nem került nyilvánosságra. Egyes részleteit – köztük a fent

idézett emlékezést – közlésezi egy folyóiratcikkben Nagy Csaba, de csak 1989-ben, illetve kötetben 1992-ben – ld. Nagy Cs 1989; in: Horváth I – Tverdota 1992, 325–353. p. Nagy Csaba kétségesnek tartja a visszaemlékező hitelességét, mert Kahána a hetvenes évek elején megjelenő memoárjában (Kahána 1973) számos helyen csupán Vértess György (Vértess 1964) állításait visszhangozza. Az interjút azonban nem a nyilvánosságnak szánta, nem is jelenhetett meg, így a visszaemlékező nem kockáztatott az őszinteséggel.

A rendelkezésre álló források egybevetése és elemzése alapján – különös tekintettel Révai 1958-as beszédére, Kahána visszaemlékezésére, továbbá Kun Béla *Sarló és Kalapács*-ban megjelent vezércikkeire és a lap számos más írására – politikai és hatalmi játszmák állnak a háttérben. A Kahána-interjú, amely ma már hangzó és gépiratos formában is hozzáférhető (PIM Hangtár 296/1.; Kézirattár V. 5774/10.), sok részletet megvilágít e játszmák működéséről. (A továbbiakban az interjú gépiratos változatának oldalszámaira hivatkozunk – Kahána 1966b.) Kahána szerint a *Sarló és Kalapács* szerkesztői „Kun-nak az emberei voltak. Ezt azért jó tudni. Ezek voltak Illés Béla, Hidas Antal (később el is vette Kun Béla lányát), Madarász Emil és Matheika elvtárs. Matheika elvtárs mondhatni, hogy olyan egy kicsit másodrendű embere volt Kun Bélának, amennyiben ő az Illés Béla és Hidas Antal embere volt. Őtőlük kapta a kenyerét is. Ezzel nem akarom őt befeketíteni, de ez egy fontos momentum. Matheika különben egy nagyon becsületes és eléggé hozzáértő irodalomkritikus volt. Nagyszerűen fordította le Majakovszkijt. Hát sok másféle érdeme is van és nagy politikai érdemei. [...] Ezt tudni kell, mert ilyen körülmények között következett be a platformvita is. A platformvita mikor megindult, a RAPP még létezett. A RAPP-nak a moszkvai szervezetét MAPP-nak mondták. Minden köztársaságnak megvolt a maga APP-ja, és ehhez tartozott, ennek volt egy magyar szekciója. Hát ez a magyar szekció a MAPP-pal nem nagyon volt nagy összefüggésben, mert a MAPP nem tudta olvasni a magyar írók írásait, úgyhogy ez a szervezet inkább a magyar emigráns klubnak, a magyar politikai emigrációnak egy irodalmi függeléke volt. Természetesen itt is Kun Bélához jutunk, mert hiszen az egész moszkvai emigrációs életet Kun Béla irányította.” – ld. 18–19. p. Kahána a következőkben beszámol a moszkvai emigráció és a magyarországi kommunisták ellentétéről is és arról, hogyan próbált a két csoport – sikertelenül – befolyást gyakorolni egymásra, illetve a nyugati – bécsi, berlini, párizsi – emigrációra: „a magyar dolgok annyira kifejlődtek már itthon, kiestek a Kun Béla kezéből”, majd hozzáteszi: „Fontos itt erről is beszélni, mert ez kapcsolatban áll József Attilának az értékelésével” – ld. 20. p.

A moszkvai elvtársak egyáltalán nem tekinthetők tájékozatlannak az aktuális magyarországi ügyekben és a számukra érdekes személyek pillanatnyi tevékenységével kapcsolatosan. A *Sarló és Kalapács* cikkei áttanulmányozva kétség nélkül kijelenthető, hogy rendkívül tájékozottak voltak a napi ügyekben, és mindenről értesültek néhány órán belül. Ezt támasztják alá Kahána visszaemlékezései, aki valószínűsítette, hogy Kun Béla a Kominternen keresztül értesült a friss magyarországi hírekről – ld. 25. p. Hidas pedig öccse (vö. JA fent idézett levelét) és volt felesége (Szántó Judit) révén volt jól értesült József Attilával kapcsolatban. „Nála – ti. Kun Bélánál – meg lehet ezt érteni, vagyis hogy

van egy magyar író, akitől azt várták, hogy a pártirodalmat fogja kultiválni és kifejezetten a párt írója lesz, mire úgyszólván minden pártnak az írója lett, a népnek a szócsöve” – mentegeti Kun Bélát Kahána a Nagy Csaba által is közölt (fent hivatkozott) interjú-részletben, leleplezve Kun igazi indokait. Ennek alapján szinte kizárt, hogy ne tudták volna pontosan, mit tesz JA a kommunista mozgalomban. Éppen a tájékozottságuk a magyarázat. JA ugyanis ekkor nemcsak a kommunistákkal tartott kapcsolatot, hanem a szociáldemokratákkal és a polgári baloldallal is, akiket a moszkvaiak előszeretettel neveztek szociálfasisztának, illetve fasisztának. Az SK cikkei gyakran bírálták a *Népszavát* is, mely rendszeresen megjelentette JA verseit, és közölt róla szóló írásokat, sőt egy 1930. augusztusi cikk egyenesen a „*Népszava* fiatal költője”-nek nevezi – ld. *Népszava* 1930/188, 9. p. A lapban megjelent hirdetés – 1931. 98. sz. (május 1.), 3. p. – szerint a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1931. május elsejei ünnepségén a szavalókórus egyik programja József Attila *A tömeg* című verse volt.

A leggyűlöltebb ugyanis nem a jobboldal, hanem a rivális baloldal volt – mégpedig nemcsak a szociáldemokrata, hanem a kommunista is, mert Kunék politikai pozícióját veszélyeztette. Mindennek nemcsak ideológiai, hanem gyakorlati magyarázata is van. A tanácskormány lemondása után a Kommunisták Magyarországi Pártja feloszlott, szétvált kommunistákra és szociáldemokratákra. A szociáldemokraták 1919. augusztus 24-én legálisan újjáalakíthatták pártjukat, a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot, de a KMP újjászervezésével megbízott Korvin Ottót augusztus elején letartóztatták, így a párt újjáalapítására csak az illegalitásban, illetve az emigrációban volt lehetőség. A szerveződő KMP azonban két markánsan különböző nézeteket valló csoportra szakadt. A moszkvai Kun-frakció a szovjet álláspontot magáévá téve azt vallotta, hogy a magyarországi kapitalizmus a bukás szélén áll, ezért a Szociáldemokrata Párttól teljesen független, centralizált kommunista pártot kell építeni. A bécsi emigráció Landler Jenő vezette frakciója a valós események alapján úgy látta, hogy a magyarországi politikai rendszer konszolidálja magát, ezért hosszú távú stratégiát kell kidolgozni, és a legális munkásmozgalmi keretek mindegyikét felhasználva lehet csak eredményeket elérni. (Ld. pl. Szabó Ágnes 1976.) E frakcióharcokat és a percről percre változó erőviszonyokat tükrözi a *Plattform* és a körülötte kibontakozó vita.

A tervezet fejléce azt deklarálja, hogy a „Moszkvai Proletárirók magyar csoportjának megbízásából” heten szövegezték meg, és a csoport jóvá is hagyta. Kahána szerint azonban ez korántsem így történt: volt egy bizottság, „amit kineveztek”, mégpedig Barta Sándor vezetésével, de „Matheika prezentált, nem az a magyar írócsoport”, a megbízói pedig Illés Béla, Hidas Antal és Madarász Emil voltak. Ugyanis ekkor a moszkvai csoporton belül is voltak ellentétek, hatalmi harcok. Az Illés–Kun-csoport legfőbb ellenfelei Komját Aladár és Barta Sándor voltak. Az ellentét nagyon jelentős volt Kahána szerint: „Barta [...] ő volt az egyik fő ellensége ezeknek, ő jelen volt Moszkvában és folyton kritizálta Illést és Hidast és ezért egy olyan állandó ellenségüknek számított”. Bartának és Komjának azonban meglehetősen jó pozícióik voltak ebben az időben Moszkvában, ezért Illés és Hidas szemtől szemben nem akart velük konfrontálódni. (A berlini emigrációban élő Komját is részt vett a már említett harkovi írókongresszuson, és 1931-ben Moszkvában adta ki a *Mindent akarunk!* című verseskötetét.) De Réz

Andor – Komját Aladár sógora – írt „egy irodalmi platformtervezetet”, és beküldte közlésre a *Sarló és Kalapács*-ba. „Bartának a segítségével egy olyan platformot csinált, ami nekik [ti. Illés, Hidas, Madarász] nem tetszett. Akkor ők rábeszéltek Matheikát, (nem kellett sok rábeszélés), és akkor ő megváltoztatta ezt a platformot [...] Elismerjük Komjátot is, csakhogy ne kritizálja a nagyokat.” – ld. Kahána 1966b, 22–24. p. Erre született válaszlépésként a Matheika által megszövegezett változat, mely Komját és Barta érdemeit részlegesen és színleg elismerte, csak hogy annál súlyosabban megbírálhassa, és érzékeny pontokon támadhassa érdek- és kapcsolatrendszerüket. Barta és Komját (Simon Andorral együtt) Kassák körébe tartozott, s bár ekkorra eltávolodtak tőle, következetesen avantgárd törekvéseik miatt „maista” hírében álltak továbbra is. Mindez nemcsak a *Plattform* Kassákot és Simon Andort elítélő mondatait magyarázhatja, hanem a József Attilára vonatkozó kitélt is.

Kahána 1966-os visszaemlékezését több ponton is igazolja a *Plattform* körül kibontakozó sajtóvita, melyben ő maga is részt vett. Írása – mely második vitacikként jelent meg – számos ponton bírálja a tervezetet. Elsőként azt rója fel, hogy nem az a hét ember írta, aki a fejlécében szerepel, és volt egy tervezet, amit benyújtottak a bizottság elé, de nem azt, ami az SK-ban megjelent: „Így tehát most új szerkesztőktől származó új szövegről van szó, amely sehol »benyújtva« és semmi szervezet által elfogadva nem lett.” Zavarosnak és önkritikátlannak minősíti az általa „Matheika-plattform”-nak nevezett művet, s többször visszatér arra, hogy nem helyes „túlszigorúan bánni az új munkásíró-generációval”. (A sajtóvitát a későbbiekben részletesen ismertetjük.)

Kérdés, miként kerültek a *Sarló és Kalapács* számai Magyarországra, hogyan és mikor került a lapszám JA kezébe. A Tanácsköztársaság leverése után a magyar kommunista párt vezetőinek és tagjainak egy része emigrált, más részét letartóztatták. 1922-re illegálisban újjászerveződött a KMP, majd – 1925-ben – Magyarországi Szocialista Munkáspárt (MSZMP) néven legális (fedő)pártot alapított, bár kongresszusát Bécsben tartotta. Azonban deklarálta a proletárdiktatúra teljes visszaállítása érdekében léptek fel, így 1928-ban ezt a pártot (is) betiltották. Nem legális szervezet számára természetesen a kiadói működést sem engedélyezték, ezért jelent meg Bécsben a magyarországi kommunista párt lapja, az *Uj Március*. A *Sarló és Kalapács*-ra ilyen tiltás elvileg nem vonatkozott, hiszen egy másik országban legálisan működő és Magyarországon sem betiltott szervezet adta ki. Minden bizonnyal ezen logika alapján ajánlott fel indulásakor az SK csereviszonyt magyarországi lapoknak, hogy komolyan-e, vagy provokációként, nem tudni, de a konzervatív *Magyar Szemle* iratanyagában fennmaradt a csereviszonyt kezdeményező levél (OSZK Kézirattár, jelzet: F7/2305.) az utóbbit valószínűsíti. E feltevést erősíti, hogy előfizetni Magyarországon már a kezdetekben sem lehetett rá. (A lap utolsó oldalán szerepelnek azok az országok, és a terjesztés árai, ahol előfizethető volt: Szovjetunió, Egyesült Államok, Franciaország, Csehszlovákia, Németország, Ausztria.) Minden bizonnyal kísérletet tettek a hivatalos úton való terjesztésre, de erre egy nyíltan kommunista ideológiát hirdető sajtóterméknek – „az 1921. III. tc. 5. §-ának 1. bekezdésébe ütköző, az állam és a társadalom törvényes rendjének erőszakos felforratására irányuló izgatás vétségét” megalapozó tartalma miatt – nem volt esélye ebben az időben. A forgalmazást egy 1930. májusi rendelet be is tiltotta: „Külföldi sajtóter-

mékek terjesztésének eltiltása. A Moszkvában megjelenő »Sarló és Kalapács«, a Párisban megjelenő »Uj Harcos«, valamint az Ostrava Privozban megjelenő »Munkás« című kommunista irányzatú lapok terjesztését az 1914. XIV. tc. 10. §-a 3. bekezdése alapján a minisztérium eltiltotta, a kereskedelemügyi miniszter pedig e sajtótermékek postai szállítási jogát is megvonta. (4.918/1930. B. M. res. sz.)” – ld. *Belügyi Közlöny*, 1930. 23. sz. (május 18.), 408. p. (A postai küldést megvonó rendelet még ennél is korábbi keltezésű, ld. *Budapesti Közlöny*, 1930. 94. sz. (április 26.), 1. p. A lap forgalmazásának eltiltását jogilag az is megalapozta, hogy Magyarország és a Szovjetunió között egészen 1934-ig szüneteltek a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok, mert bár a két ország között 1924-ben elkezdődtek diplomáciai tárgyalások, az akkor parafált egyezményeket csak 1934-ben ratifikálták. A korabeli napilapok bűnügyi tudósításai alapján kétféle módon juthattak Magyarországra az SK példányai: postai csomagban eldugva vagy futárok által becsempészve. Pl. a 8 *Órai Újság* kis híre szerint „a felvidéken a hatóságok többszáz csomagot foglaltak le, amelyeket postán küldtek kommunista vezető férfiak címére. A csomagokban a Moszkvában megjelenő »Sarló és Kalapács« című magyar nyelvű szemle példányai voltak, amelyek szerkesztője Kun Béla.” – ld. 1930. 109. sz. (május 15.), 7. p. Az *Est* pedig ezt írta: „A pestkörnyéki gyárak munkásait az utóbbi hónapokban valósággal elárasztották kommunista röpcédulákkal és a »Sarló és Kalapács« című, Moszkvában megjelenő magyarnyelvű kommunista folyóirat példányaival.” A hír folytatása beszámol arról, hogy a rendőrség politikai osztálya 15 helyen tartott házkutatást, sok ezer röpcédulát és folyóiratspéldányt lefoglalt, és 16 embert előállított. Az elfogottak kihallgatásuk során elmondták, hogy „hogyan eleinte a szociáldemokrata párt ellenzéki mozgalmaiban vettek részt, később a szovjet bécsi megbízottjával kerültek összeköttetésbe”, továbbá „a propaganda-anyagot Bécsből kapták” – ld. 1932. 31. sz. (február 9.), 9. p. Ennek alapján a lap számos példánya foroghatott az illegális mozgalomban, bizonyára József Attilához is így jutott el. Az impresszum szerint a lapzárta minden hó 5–10. között volt, és 15–20. között jelentek meg a számok. Ha mindehhez hozzászámítunk még pár napot – mialatt Moszkvából Bécsbe, majd onnan Budapestre hozta a lapot a futár vagy a posta –, legkorábban a hónap végén olvashatta a cikket JA. Andrásfi Gyula visszaemlékezése szerint, aki 1931-ben a rákospalotai illegális KMP körzet titkára volt, „egy kora nyári vagy őszi napon”, amikor szemináriumot ment tartani hozzájuk JA, nála volt a lap júniusi száma, ld. Andrásfi 1957, 293. p. A költő sírva mutatta meg neki a *Platform* rá vonatkozó részét. Andrásfi ezután a Budapesti Pártbizottságnál próbált a költő érdekében fellépni, sikertelenül. Tamás Aladár szerint „villámcsapásként sújtott” József Attilára, amit a *Platform*ban írtak róla. „Napokon át jóformán beszélni se lehetett vele. Ő, aki küszködve és nehéz önmérsztés után került a kommunista mozgalom soraiba [...] szinte utálkozást érzett, hogy – mint mondotta – milyen cinikusan, felelőtlenül törnek pálcát emberi, költői sorsok felett. De a személyét ért támadástól függetlenül tudománytalannak, helytelennek és felületesnek ítélte meg a »platformtervezetet«.” – ld. Tamás Aladár 1956, 564. p.

JA cikke nem csupán a személyes megtámadásra adott válasz. Valódi vitacikk, mely komolyan veszi a *Sarló és Kalapács* szerkesztői lábjegyzetét, miszerint: „A platformtervezet felett a Moszkvai Proletárirók Szervezete (MAPP) magyar szekciója hivatalos

lapjában, a »Sarló és Kalapácsban« 1931. november 7-ig vitát indit. Felhívjuk az összes magyar nyelvű proletár és forradalmi kulturszervezeteket és írókat, továbbá minden érdeklődőt, hogy a vitában vitacikk vagy hozzászólás formájában vegyenek részt. Moszkvai Proletárirók Szervezete magyar csoportjának *minden tagja* ugyancsak fenntartja jogát a hozzászóláshoz.” De az ő írása nem szerepel a *Plattform*-vita bibliográfiájában – ld. alább –, mert vagy nem jutott el a szerkesztőkhöz, vagy ha mégis eljutott, nem állt szándékukban közölni. Az tény, hogy csak olyan szerzők hozzászólásai jelentek meg a vitában, akik a Proletárirók és az emigráns pártelit belső köréhez tartoztak:

1. LUKÁCS György, *A régebbi magyar irodalomhoz való viszonyunk : Hozzászólás*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1931. 9. sz. (szeptember), 55–57. p.
2. KAHÁNA Mózes, *Proletár tömegirodalmat! Marxista-leninista irodalmi platformot! : Hozzászólás a Sarló és Kalapács 1931. évi 6. számában közölt irodalmi platform-tervezethez*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1931. 10. sz. (október), 54–57. p.
3. LENGYEL József, *A Plattformtervezet politikai hibái : Hozzászólás a tervezet első pontjához*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1931. 11. sz. (november), 61. p.
4. [Szerző nélkül], *Az irodalmi platform-tervezethez : Határozat*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1931. 12. sz. (december), 58–59. p. [A fejlécben: „A Nemzetközi Emigránsok Klubja magyar szekciójának kultúrbizottsága és a Moszkvai Proletárirók Szervezete (MAPP) magyar szekciója által rendezett vita eredményeképpen a magyar proletáriródlom platform-tervezetere vonatkozólag a vitában résztvev elvtársak 1931. november 3-án a következő határozatot fogadták el.”]
5. BALOGH János, *Pár szó a platformtervezethez*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1931. 12. sz. (december), 59–60. p.
6. KOMJÁT Aladár – RÉZ Andor, *Megjegyzések a „magyar proletáriródlom platform-tervezetéhez”*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1931. 12. sz. (december), 60–62. p.
7. KISS Lajos, *Nyilatkozat*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1931. 12. sz. (december), 62. p.
8. KAHÁNA Mózes, *Levél a szerkesztőséghez : A platform-vitához*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1931. 12. sz. (december), 62–63. p.
9. [DERKOVITS Jenő] Derkovics Jenő, *Proletáriródlmat, marxista kritikát!*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1932. 1. sz. (január), 67–69. p.
10. GERGELY Sándor – HIDAS Antal – ILLÉS Béla – LIPPAY Zoltán, *Az ideológiai tisztaságért, a művészi minőségért : Hozzászólás a platformtervezethez*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1932. 1. sz. (január), 70–73. p.
11. BARTA Sándor, *A magyaryelvű proletáriródlom pártyszerűségért*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1932. 4. sz. (április), 69–72. p.
12. MATHEIKA János, *Nyilatkozat*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1932. 5. sz. (május), 79–80. p.
13. „A Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetsége titkársága mellett működő magyar bizottság”, *Mire tanít bennünket a szovjetírók plénuma*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1933. 2. sz. (február), 33–37. p.

Tamás visszaemlékezése szerint JA néhány nap alatt írta meg válaszcikkét, melyet neki adott át, azzal a kéréssel, hogy tegyen meg mindent a közlése érdekében. Azt is leírja Tamás, hogy „abban az időben a párt titkárságának Vidéki Osztályát” vezette, és szoros kapcsolatot tartott fenn Sallai Imrével és Fürst Sándorral. Sallai Imre 1924–1928

között a moszkvai Marx–Engels Intézet munkatársa volt, majd egyéves magyarországi illegális pártmunka után ismét a Szovjetunióban élt, ahonnan 1931 kora tavaszán tért ismét haza, hogy az illegális kommunista párt titkárságát vezesse. Fürst Sándor a KMP központi bizottságának volt a tagja, és a Kommunista Ifjómunkás Szövetséget irányította – ld. pl. Balla 1955.

JA válaszcikkét – Tamás Aladár visszaemlékezése szerint – „Fürst Sándor vette át [...] A mindenre kiterjedő kritika egyik-másik részletével nem értett egyet. Szó volt eleinte arról, hogy ezeket József Attila írja át, de mivel az ügy lényegét nem érintették, változatlan maradt. Fürst Sándor rendkívül nagyra értékelte József Attilát, nemcsak magáévá tette válasza leközlötésének az ügyét, de több alkalommal beszéltünk arról is, hogy József Attilának elégtételt kell szolgáltatni.” A visszaemlékezésből azonban nem derül ki, hogy mikor történt mindez. Az 1932-es Sallai–Fürst-per jegyzőkönyvei, illetve a róla hírt adó sajtó alapján legkorábban szeptember második hetében lehetett, mert Fürst elmondta a tárgyaláson: „Tavaly áprilistól júniusig a szakszervezeti frakció mellett, mint előadó működött, majd júniusban elutazott és szeptember elejéig távol volt, aztán visszatért és mint sejt-instruktor dolgozott” – ld. 8 *Órai Ujság*, 1932. 169. sz. (július 30.), 2. p. Nem ismeretes, hogy eljutott-e JA válaszcikke az SK szerkesztőségébe, és az sem, hogy miért nem hozta le a cikket a lap. Nincs adat arra, hogy Fürst 1931 szeptembere után Moszkvában járt volna, azaz JA cikke futár vagy titkos levelezés útján juthatott el a *Sarló és Kalapács*hoz, ha egyáltalán eljutott. Erre – ha hitelt lehet adni Vértess György állításának – még egy lehetőség adódhatott. Vértess szerint október elején Fürst Sándor találkozott Gergely Sándorral abból a célból, hogy tájékoztassa, moszkvai feladata a *Sarló és Kalapács* vezetése és „arculatának megváltoztatása” lesz. A megbeszélést részletező beszámoló azonban nem említi JA vitacikkét – ld. Vértess 1964, 48–49. p.

A *Plattform*-vita 1932 tavaszáig tartott, de a kérdés végső lezárásának a FINSZ álláspontjának közzététele – 1933. február – tekinthető. Valamennyi hozzászólás erősen kritikus hangvételű, de mindegyik az aktuálisan hivatalos szovjet szemléletű elméleti ideológiai alapvetésből kiindulva bírálja a tervezetet. Ennek lényege az, hogy legyen egy mozgalom, politikus, író vagy költő bármilyen progresszív, ha a kapitalista társadalmi berendezkedés keretein belül igyekszik reformokat elérni, kollaborál a hatalommal, tehát téves és hibás úton jár, és a proletár érdekek, a kommunista eszmék árulója. Ha nem deklarálta a rendszer megdöntésére törekszik, akkor minél baloldalibb, minél haladóbb, annál inkább szükséges elítélni tevékenységét, hiszen a kommunista párt térnyerését akadályozza, mert potenciális bázisát befolyásolja. Amennyiben valaki bármikor korábban ilyen „együttműködő” volt – és mindenki az volt –, gyakoroljon „bolsevik önkritikát”. Azok a hozzászólók, akiket a tervezet közvetlenül megtámadott, a *Plattform* emigrációs nézőpontját is kárhóztatják, vagyis azt, hogy nem veszi figyelembe a magyarországi helyzetet és lehetőségeket. A részletes ismertetésben azokat a kérdéseket emeljük ki, amelyek ezeken túl merültek föl.

Az elsőként megszólaló Lukács György egyetlen pontot emel ki a tervezetből, amit „általában helyes”-nek talál: „El kell sajátítanunk *dialektikusan tanulni* a polgári klaszszikusoktól” – ld. JAÖM3 1958, 433. p. Miután hosszan kifejti, hogy miként kellene „ezt a helyes elvet konkrétebben, a magyarországi sajátos kapitalista fejlődés konk-

rétébb elemzése alapján” megfogalmazni, rátér a kortárs irodalommal kapcsolatos kérdésekre. Az 1867 utáni magyar irodalom legnagyobb hibája szerint, hogy „Magyarország szociális rázkódtatás nélküli modern kapitalista átalakulásának romantikus apológiája”, mert a „fejlődést úgy tartalmilag, mint stílusban a magyar burzsoázia mindenkor adott helyzete határozza meg”, és Bródy Sándor, Kassák Lajos, Szabó Dezső „ennek a fejlődésnek mérföldkövei”. Bródy egy új modern próza alapjait rakta le, mely döntő hatást gyakorolt a *Nyugat* alkotóira, különösen Adyra, Molnár Ferencre és Kassákra. Ez a modern irodalom azonban telített a kapitalizmus apologikus ábrázolásával, ezért a „67 utáni magyar irodalomban nincs klasszikus író, akitől proletárirónak tanulnia lehetne”, kivéve Adyt. Lukács írásának zárlatából az derül ki, hogy a tervezetet teljes mértékben dilettáns munkának értékeli: „jó volna, ha rövidesen akadna proletáriróink sorában olyan marxista irodalomismerő, aki az itt felette hézagosan jelzett irányzatoknak beható elemzését és e hevenyészett megjegyzések netaláni hibáit kiigazítaná.” (Ld. Lukács 1931.)

Másodikként Kahána Mózes – már ismertetett – hozzászólását közlik (ld. Kahána 1931a). Ő nem szerkesztője, hanem – mint visszaemlékezésében fogalmaz – „bedolgozó írója” a lapnak. Azt állítja, hogy már akkor erősen bírálta az újság szerkesztőit, és ezzel nem volt egyedül: „A *Sarló és Kalapács* egész irányzatával, stílusával, mi irodalmi személyek nem voltunk megelégedve. Már Berlinben Komjáttal, Réz Andorral állandóan tárgyaltuk a *Sarló és Kalapács*ot és persze erősen kritikus volt a véleményünk, azzal, ami ott megjelent. Nem magasra becsültük Hidas Antalnak akkori verselését [...] Hasonlóképpen nagyon kritikusán néztük Illés Bélának akkor megjelent nagyregényét [...] az intellektuel íróknak a többsége azért inkább Kun Béla ellen volt.” (Az Illés–Kun-viszonyban az egymás kölcsönös dicsőítését találták visszatetszőnek, például hogy az *Ég a Tiszához* – melynek egyik főhőse Kun Béla – maga az érintett írt magasztaló előszót.) – ld. Kahána 1966b. Cikkének bevezetőjében azt akarja tisztázni, hogy a tervezet szerzői nem azok, akik nevét a *Plattform* feltünteti, „hanem három ember nyújtotta be (Barta Sándor, Hidas Antal és Matheika János)” – ld. Kahána 1931a. Visszaemlékezéséből derül ki, miért gondolta akkor, hogy a tényleges szerzők között Barta is ott volt: „Ebben a Plattform-vitában az történt, hogy az a bizottság, amit kineveztek, abban Barta Sándor is benne volt.” Matheika e bizottság és különösen Barta javaslatai alapján kidolgozott egy tervezetet, amit megmutatott Illésnek és Hidasnak, „akik persze ezzel nem voltak megelégedve. Nem voltak megelégedve, mert abban objektív kritika volt minden egyes írónak az irodalmáról. [...] Akkor ők rábeszéltek Matheikát, nem kellett sok rábeszélés, és akkor ő megváltoztatta ezt a platformot”. (Ld. Kahána 1966b, 24–25. p.)

A novemberi számban jelenik meg Lengyel József hozzászólása, melyben a szerző a Kommunista Internacionálé téziseit és Kun Béla cikkeinek idézeteit állítja szembe a *Plattform* vonatkozó részeivel, melyek szerint „hamis politikai elmélet”-et tükröznek, és aki ilyet ír, „annak ki kell ütni a tollat a kezéből”. A „magyar és nemzetközi proletáriróadalom elméleti tisztasága érdekében” követeli, hogy állapítsák meg, ki a felelős a tervezet hibáiért, és tegyenek lépéseket annak érdekében, hogy ilyen hibák a jövőben ne forduljanak elő. (Ld. Lengyel J 1931.)

A decemberi számban öt közlemény is kapcsolódik a vitához: a Nemzetközi Emigránsok Klubjának határozata, Balogh János hozzászólása, Komját Aladár és Réz Andor közösen írt megjegyzései, Kiss Lajos nyilatkozata (ld. a 3. sor *tárgyi és szövegmagyarázatát*) és Kahána levele. A *Határozat* 22 pontban összegezi a szervezet álláspontját. A Proletárirók érdemeit elismerő első három pontot a tervezet éles bírálata követi. Hiányolja továbbá a magyarországi „munkás-kultúrmozgalom” fontosságának értékelését. (SK 1931/12) Balogh is kiemeli a munkáslevelező-mozgalom negligálását, és a „proletáriró” fogalmának pontos meghatározását kéri számon – ld. Balogh J 1931. A Komját–Réz *Megjegyzések* alapvetően az őket ért támadásra válaszol. Szerintük a tervezet kettős mércét alkalmaz: „bizonyos embereknek csak múltjuk van és jelenük nincs, míg másoknak csak jelenük van – múlt nélkül”. Pedig „mindnyájan cikk-cakk utakon jutottunk el a forradalmi munkásmozgalomhoz, a kommunista párthoz, a helyes irodalomelmélethez és gyakorlathoz” – ld. Komját – Réz A 1931. Kahánát valami nagyon megijeszthette, mert levelében előző hozzászólását magyarázza és mentetgeti – ld. Kahána 1932b.

A következő év januárjában két vitacikk jelenik meg. Derkovits Jenő szerint a tervezetnek három súlyos hibája van: tévesen ítéli meg a kapitalizmus általános válságát, „önkéntesen” jellemzi a kortárs irodalom irányzatait, alkotásait, és nem megfelelően határozza meg a proletárirodalmat – ld. Derkovits 1932. A másik írást az új és a régi szerkesztők közösen jegyzik, mégsem kompromisszumkötésüket tükrözi, hanem azt, hogy a bírálatok jogosak voltak. A tervezet megalkotói lényegében önkritikát gyakorolnak, de oly módon, mintha a *Platfformot* egy harmadik személy írta volna. Beépítik érvelésükbe a korábbi hozzászólások bírálatait, előrebocsátva, hogy a tervezet „súlyos opportunistá hibák egész sorát tartalmazza, teljesen eklektikus és az osztályerőviszonyok elemzését lényegében elsikkasztja”. József Attilát is megemlítik: „A proletárirodalom mellett néhány vele rokonszenvező író is jelentkezett. Ilyenek Illyés Gyula, József Attila, Kodolányi János, Háy Gyula.” – ld. Gergely S – Hidas – Illés B – Lippay 1932.

Barta Sándor 1932. áprilisi írása – bár a *Platfformról* szól – csak részben tekinthető a vita részének. Előtte ugyanis a *Pravdában* és a párt más lapjaiban több elvi jelentőségű cikk jelenik meg a proletáriró-szervezetek hibáiról és tévedéseiről. 1932. április 23-án pedig közzéteszik azt az SzK(b)P KB határozatot, amely felosztatja a proletárirói és -művészeti szervezeteket. Barta – amellett, hogy gyakorolja az elvárt „bolsevik önkritikát” – igyekszik a felelősséget Matheikára, Illésre és Hidasra terelni (követelve, hogy Matheika végre szólaljon meg). Mindent elkövet azért, hogy saját csoportját leválassza róluk, és közben kimagyarázza maista előéletüket: „A legfejlettebb részüket (Komját) közvetve a szociáldemokrata árulás kergette oda. Kassák egyszerűen, anarchikus hajlamainál fogva nem bírt semmiféle pártfegyelmet és egy baloldaliaskodó irodalmi mozgalom keretén belül keresett kiélési formát a maga pszeudó-forradalmisága számára. (Idetartoztak még Szélpál, Bortnyik, Simon Andor, Reiter Róbert és mások, akiket a kapitalista társadalmi rendnek ösztönös – nem tudatos – gyűlöletük és messiásszerű forradalomvárásuk hajtott oda: Barta, Kahána, Ujvári, Uitz). [...] A munkásmozgalomhoz legközelebbálló, a legfejlettebb elemek (Komját, Révai, Lengyel) kívánnak a Mából

[...] az egész mozgalom politizálását követeli (Barta, Kahána, Uitz, Boross F. László és Ujvári) [...]”. (Ld. Barta S 1932.)

A Barta által támadott Matheika hozzászólását a májusi szám hozza le. Elismeri felelősségét, jogosnak tartja az összes bírálatot, majd megpróbálja értelmezni az áprilisi párthatározatot, reménykedve abban, hogy az új helyzetben neki ismét szerep jut: „A szerepüket régen betöltött irodalmi csoportok helyett új írói munkacsoportoknak kell kialakulniuk. [...] Jórészt a platformtervezet hibáinak kijavításától függ a magyar nyelvű proletár irodalom további fejlődése. Ebben gyakorlati munkámmal magam is tevékeny részt kívánok venni.” (Ld. Matheika 1932.)

Az 1932-es párthatározat meglehetősen lakonikus és enigmatikus. Pár soros bevezetőből és négy pontból áll mindössze. Kimondja, hogy feloszlátandók a Proletárirók egyesületei, egységes Szovjet Írószövetség jöjjön létre, a művészet más területeit is át kell szervezni, és mindennek gyakorlati végrehajtására egy szervezési osztály alakuljon. A FINSZ részletes iránymutatás hiányában nincs könnyű helyzetben. De mivel a bevezető így fogalmaz: „a jelenlegi proletárirodalmi és művészeti szervezetek [...] keretei már túlságosan szűkek és akadályozzák a művészeti alkotás komoly lendületét”, joggal gondolhatták, hogy ezután talán tágabb ideológiai keretekben gondolkodhatnak. Ez lehet a magyarázata állásfoglalásuk zárlatának, mely szerint „a hangsúly minél szélesebb kispolgári, baloldali és forradalmi író rétegek megnyerésén legyen”. (Ld. SK 1933/2.)

Tárgyi és szövegmagyarázatok

1K: 1. sor

proletárirodalom: A terminus értelmezése hosszú ideig vita tárgya maradt, tartalma sosem tisztázódott konszenzussal. A szocialista kultúrpolitika – pl. a *Világirodalmi lexikon* szócikkének tanúsága szerint – később úgy ágyazta be az irodalom kompakt fejlődési folyamatába a fogalmat, mintha a terminológiai bizonytalanság megoldódott volna: „1. Tág, ritkábban használatos jelentésben a proletariátusból származó írók által alkotott, a munkásosztályt belülről ábrázoló irodalom. 2. Szűkebb értelemben a spontán *munkásirodalom* helyébe lépő, több országban főként az 1. világháború kitörését követő két évtizedben erős szervezeti keretek közt működő írói mozgalom, amely agitatív propagandisztikus tevékenység mellett mind konkrét műalkotásokkal, mind elméleti vitákkal hozzájárult a szocialista irodalom kibontakoztatásához, a *szocialista realizmus* programjának és gyakorlatának pontosabb körvonalazásához.”

1K: 2. sor

Moszkvai Proletárirók Szövetsége (МАПП): Московская Ассоциация Пролетарских Писателей (ejtsd: Moszkovszkaja Asszociacija Proletarszkih Piszatyelej). Szó szerinti fordításban: Proletár Írók Moszkvai Egyesülete. Rövidítése: МАПП, azaz МАПП. 1923–1932 között működött szovjet írószervezet. Ld. még *Keletkezéstörténet*.

1K: 3. sor

Barta Sándor: Barta Sándor (1897–1938) író, költő, szerkesztő. Foltozószabó apja segédjeként dolgozva, munka mellett végzi el a középiskolát. Érettségi után magántanító,

majd könyvkereskedő-segéd. Csatlakozik a Galilei Körhöz és Kassák Lajos köréhez. Feleségül veszi Kassák húgát, az Újvári Erzsi néven publikáló költő-novellistát. A Tanácsköztársaság idején újságíró, utána Bécsbe emigrál és a *Ma* segédszerkesztője lesz. Néhány év múlva Komját Aladár hatására szembefordul a maistákkal, és megalapítja az *Akasztott Ember*, majd az *Ék* című folyóiratokat. 1924-ben belép a kommunista pártba és Komját *Egység* című lapjának szerkesztői közé. 1925-ben települ át a Szovjetunióba, és a Proletkult mozgalom egyik vezetője lesz. Az 1930-as harkovi konferencián „éles konfliktusba keveredett Illés Bélával” – ld. Illés L 2011, 461. p. 1938-ban alapítója és szerkesztője az *Új Hangnak*. Nem sokkal később letartóztatják és kivégzik. JA és Barta személyes találkozásáról nincs adat, a legközelebbi kapocs közöttük két folyóirat, a *Kékmadár* (1923–1924) és a *Diogenes* (1923–1927), melyekben mindketten publikáltak. Az elsőnek JA szerkesztője is volt, amikor megjelent benne Barta prózakölteménye, a *Mese a magános emberről*. JA egy levél tanúsága szerint makói gimnazistaként érdeklődött Barta Sándor költészete iránt, mert Kassák és Barta könyveket kért egy kiadótól – ld. JAL 2006, 30. p. (Vö. még Illyés Gy 1987; illetve ld. *Keletkezéstörténet*).

1K: 3. sor

Hidas Antal: Szántó Gyula, írói nevén Hidas Antal (1899–1980) író, költő, műfordító. Sokgyermekes munkáscsaládban született, apja cipésmester volt. Középiskolai tanulmányokat folytat, de életrajzírója szerint a „Horánszky utcai gimnáziumból eltávolítják Ady forradalmi verseinek szavalása miatt” – ld. MIT6, 609. p. A Tanácsköztársaság idején a Munkás Egyetem hallgatója, és ekkor publikálja első verseit az *Új Utak* című lapban. Rövid ideig Kassák köréhez tartozik. Versei többnyire kommunista lapokban jelennek meg: *Új Március*, *Munkás*, *Új Előre*. Röviddel a kommün bukása után ismerkedik meg Ludmann Júliával, és vele együtt emigrál Szlovákiába. 1921-ben születik meg közös gyermekük, Éva. 1922-ben összeházasodnak, majd visszatérnek Magyarországra. 1924 júniusában különválnak, de házasságukat csak 1925 márciusában bontják fel. Elvált felesége megtartja férje nevét, a hivatalos iratokban Szántó Juduláné néven szerepel, fellépésein és a magánéletben – többek közt – a Szántó Judit nevet használja. 1925 tavaszán – másokkal együtt – mindkettőjüket megvádolják, hogy a Vági-párt (Magyarországi Szocialista Munkáspárt) tagjaként illegális kommunista szervezkedésben vesznek részt Miskolcon. Hidas a letartóztatás elől Kassára, majd Bécsbe, Berlinbe, végül Moszkvába menekül, és nem sokkal később feleségül veszi Kun Béla lányát, Ágnest. A párt számos tagja börtönbe kerül, de a miskolci ügyben végül – bizonyítékok hiányában – minden vádlottat felmentenek – ld. pl. PN 1926/155. Hidas Moszkvában a Proletkult mozgalom egyik vezetője lesz (FINSZ, RAPP, MAPP), 1926-tól már oroszul is publikál. Az 1938-as sztálini tisztogatás idején letartóztatják, majd a Távol-Keletre száműzik, 1944-ig Taskentban él. 1959-ben tér haza Magyarországra. Ld. még *Keletkezéstörténet*.

1K: 3. sor

Illés Béla: Illés Béla (1895–1974) író, publicista. József Attilával nem volt személyes kapcsolata. Kassai kereskedőcsaládba születik, de gyermekkorát Kárpátalján tölti. Budapesten érettségizik, majd egyetemi tanulmányokat folytat és doktori fokozatot

szerez. A *Nyugat* első korszakában rendszeresen közli politikai cikkeit. A Tanácsköztársaság idején az újpesti forradalmi katonatanács parancsnoka. A kommün bukása után Bécsbe emigrál, majd Kassán és Kárpátalján is él. 1923-ban települ át Moszkvába. A FINSZ főtitkára, a RAPP és a MAPP vezetőségi tagja. 1937-ben kizárják a szovjet kommunista pártból. Négy év múlva önkéntesnek jelentkezik, és a Vörös Hadsereg őrnagyaként lép újra magyar területre. Csak 1949-ben szerel le, és tér haza véglegesen. Jelentős szerepet játszik a Rákosi-, majd a Kádár-kormány irodalompolitikájának kialakításában és működtetésében. Ld. még *Keletkezéstörténet*.

1K: 3–4. sor

Madarász Emil: Madarász Emil (1884–1962) költő, író, újságíró. Tanárképzőt végez a pesti egyetemen. Utolsó éves hallgatóként egyik szónoka a Vágó Béla és Melha Armand vezetésével indult 1905-ös diáklázadásoknak. Belép a szociáldemokrata pártba, és előadásokat tart az Újpesti Munkásképző Egyletben. Versei ugyanekkor-tól jelennek meg Révész Béla pártfogásával a *Népszavában*, majd a lap munkatársa lesz. 1911-től a *Friss Újságnál* dolgozik. A világháborúban főhadnagy, 1915-ben megsebesül és bronz vitézségi érmet kap. A Tanácsköztársaság idején Gödöllő katonai parancsnoka és a *Vörös Katona* című lap politikai biztosa. 1919. augusztus elején Bécsbe emigrál. 1923-ban települ át a Szovjetunióba, ahol oroszul is publikál. A harmincas évek végétől Taskentben él, 1943–1946 között a moszkvai rádió magyar osztályán dolgozik. Ezután hazatér és jelentős szerepet játszik a magyar irodalmi élet 1949–1951 közötti szovjetizálásában.

1K: 4. sor

Matheika János: Matheika János (1895–1940) költő, író, újságíró. Életrajzírója szerint: „Messziről indult, és a személyével összefüggő kalandok már születése előtt megkezdődtek. Apja, Matheika József, azaz Josef Matheika Ritter von Regensburg (1870–1900) a családi hagyomány szerint törzskari tiszt volt, aki leendő feleségét, Matheika édesanyját [Rexinger Jenny] megszöktette, s ezért távoznia kellett a katonaságtól. Könnyelmű, duhaj életet élt, felesége hozományát gyorsan elitta, s fia születése után öt évre meghalt” – ld. Szántó G A 1975, 192. p. Matheika János a Kegyes Tanítórendiek Váci Főgimnáziumában tanul, diáklapot szerkeszt, melybe Adyért, Babitsért, Kosztolányiért, Ignatusért és a *Nyugatért* lelkesedő cikkeket ír. Érettségi után a pesti bölcsészkar magyar–latin szakára iratkozik be, a Galilei Körbe jár, versei, elbeszélései, cikkei jelennek meg. Az első világháború kitörése után önként jelentkezik katonának. 1915 szeptemberében orosz fogságba esik, ahonnan 1917 őszén sikerül hazajutnia Vádra. Ezután a váci szociáldemokraták lapjának, a *Váci Újságnak* lesz a munkatársa, belép a szociáldemokrata pártba, és részt vesz az Auróra Művészeti Társaság megalapításában. 1918 végétől már ő a *Váci Újság* főszerkesztője. Az őszirózsás forradalom idején a Váci Nemzeti Tanács nemzetőri albizottságának tagja és a munkásszázad vezetője. A Tanácsköztársaság alatt a váci direktorium kulturális ügyeit viszi és szerkeszti a *Váci Vörös Újságot*. Amikor a román hadsereg bevonul Vádra, többekkel együtt elfogják. A magyar különítményesekkel kiegészült román alakulat az elfogottakat megkínozza, sortűzzel kivégzi és a halottakat temetetlenül ott hagyja. Matheikát két golyó éri, a fején és a mellkasán, de életben marad,

és sikerül eljutnia barátnőjéhez. Itt fogják el ismét két nap múlva. Három per indul ellene, és életfogytiglanra ítélik. 1921-ben fogolycsere útján kerül a Szovjetunióba. Részt vesz a Proletkult Nemzetközi Irodájának munkájában, dolgozik a Forradalmi Írók Nemzetközi Irodájában, a Marx-Engels Intézetben, a Gorkij Világirodalmi Intézetben, és tagja a Komintern Végrehajtó Bizottságának. A MAPP megalakuló magyar szekciójának ő lesz a titkára. 1938 márciusában az NKVD szervei letartóztatják, 1938 szeptemberében ellenforradalmi tevékenység és kémkedés vádjával 5 évi elzárásra ítélik. Lágerben hal meg 1940 körül. Matheika egy 1926-os írásában szociáldemokrata költőként könyveli el József Attilát. A *magyar forradalmi irodalomról* című írásában 4 sort szentel neki: „A szociáldemokrata párt irodalma alig különbözik a polgári irodalom egyéb részeitől. Talán csak József Attila neve mellett illik rövid időre megállani, mint aki, ha félszegen és zavarosan is, de egyik-másik versében kifejezést ad a magyar munkásosztály lelkében végbemenő forrongásnak.” – ld. Matheika 1926, 92. p. Az *Új Előre Napló* című kiadványban megjelent cikk – egy levele tanúsága szerint – eljutott József Attilához. A költő 1927. április 5-re keltezett levelében idézi Jolánnak a róla szóló részt, ezzel a megjegyzéssel: „Ez természetesen bosszant egy kicsit, ez a talán és az a 4 sor.” – ld. JAL 2006, 172. p.

1K: 4. sor

Zalka Máté: Frankl Béla, legismertebb nevén Zalka Máté (1896–1937) író, újságíró, hivatásos forradalmár és katona. Apja falusi kocsmáros és boltos. Előbb a mátészalkai polgári iskolában, majd a szatmárnémeti Felsőkereskedelmi Iskolában tanul, és Fáy Béla néven ír verseket. Közvetlenül érettségije után – a háború kitörésekor – önként jelentkezik katonának. Először a szatmári Honvéd Kórház pénztárosa lesz, csak 1915-ben küldik a frontra. 1916-ban orosz fogságba esik, és a szibériai Krasznaja Rjecska-i hadifogolytáborba kerül. Kézirathagyatéka szerint katonai szolgálata alatt és a hadifogságban is folyamatosan ír verseket, novellákat, színdarabokat, regényeket, tanulmányokat – ld. Rejtő I 1966; Szűcs G 1970. Nincs adat arra, hogy ezek a fiatakkori művek megjelentek volna, kivéve – Illés Béla szerint – egyet. A *sörgyáros és János, a katona* című novellája bekerül egy fiatal tisztek által készített litografált újságba – ld. Illés B 1952. A hadifogolycsere keretében 1918 decemberében kerül át a krasznajarszki táborba, ahonnan a fogolytranszportok hazaindultak. Ebben a táborban egy marxista kör tagja lesz, és belép a bolsevik pártba. A Zalka Máté nevet is ebben az időben veszi fel. 1919 novemberében megszökik és mintegy 100 másik fogollyal együtt csatlakozik a partizánokhoz. Végigharcolja a polgárháborút Szibériától a Krímig, és a Vörös Hadsereg ezredparancsnokaként szerel le, majd Kemény László néven Kemál pasa lovasdandárját vezeti Törökországban. 1922-ben Moszkvában telepedik le, ekkor a Cseka instruktora. 1923–1924-ben diplomáciai futár. 1924-től már rendszeresen publikál oroszul elbeszéléseket és regényeket. 1925-ben – Meyerhold leváltása után – rövid ideig a Forradalmi Színház igazgatója. 1926–1930 között a kolhozmozgalom aktivistájaként járja az országot. Ezután egy ideig csak irodalommal és irodalompolitikával foglalkozik, mint a hadsereg Irodalmi Egyesületének első titkára és folyóiratának, a LOKAF-nak, illetve a Federacija Könyvkiadónak szerkesztőbizottsági, a FINSZ-nek

végrehajtó bizottsági, a RAPP-nak és a MAPP-nak vezetőségi tagja. A *Sarló és Kalapács* szerkesztői közé 1930-ban lép be. 1936 őszén a spanyol polgárháború tábornokaként Lukács Pál néven szervez nemzetközi brigádokat. 1937 nyarán esik el, amikor autóját tüzéséi – valószínűleg „baráti” – tűz éri Huesca mellett.

1K: 9. sor

e platformtervezet röviden fasisztának neve: „A kispolgárság önálló politikát nem tud folytatni, és vagy a proletariátus, vagy a burzsoázia uszályába szegődik. Háy Gyula, Kodolányi, Illyés Gyula a válságba jutott kispolgári intelligencia írói, akik a proletariátussal időnként kacérkodnak. Egy másik része a szociálfasizmus (Kassák) és fasizmus (József Attila, Simon Andor) táborában keresi a kivezető utat.” – ld. JAÖM3 1958, 438. p. József Attilát Simon Andorral együtt említeni meglehetősen tisztességtelen csúsztatás, mert Simon ekkor valóban a népi jobboldal táborába tartozott.

1K: 51–52. sor

„a Szovjetunió elleni intervenció háború előkészítését.”: Az oroszországi polgárháborúba a bolsevikok ellenfeleként külföldi haderők is beavatkoztak, először a németek, majd az antant és a Távol-Keleten Japán is. A szövetségesek intervenciója 1920-ban véget ért, csak a Kaukázusban maradtak angol hadállások 1921 áprilisáig, Japán pedig 1922-ben vonta vissza utolsó egységeit. Az ezután következő években a hadviselő felekkel a Szovjetunió békét, egyezményeket és szerződéseket kötött. De politikusai és a sajtója ennek ellenére folyamatosan a kapitalista országok unióellenes támadásának fenyegető lehetőségéről beszél és ír, otthon is, külföldön is. Példa erre a nem sokkal a *Platform*ot jóváhagyó gyűlés előtt tartott össz-szovjet tanácskongresszus, melyről a 8 *Órai Újság* szerkesztőségi cikke így számol be: „A Szovjetunió öt éves tervezetének békés jellegével szemben Molotoff szerint a kapitalista országokban kidolgozott tervek, mint az az ipari párt és a mensevikiek ellen lefolytatott perben kiderült, alapjában véve az intervenció előkészítésének tervezetét jelentik.” – *Békét hirdet, de kardot is csörtet a szovjet*, 1931. 60. sz. (március 14.), 10. p.

1K: 83–89. sor; (a 1K szövegváltozata:) 2K: 45–50. sor

A „reakciós áramlatokról” való beszéd is csak kispolgárok nyelvén van forgalomban [...] Szász Zoltán meg a többi liberális-demokrata elvű „bátor polgár” szól manapság „reakciós áramlatok uralomra jutásáról” [...]: Szász Zoltán (1877–1940) író, újságíró, a *Pesti Napló*, majd a *Pesti Hírlap* szerkesztője, és többek közt a *Nyugat*, a *Jövendő*, az *Újság*, a *Láthatár*, a *Világ*, a *Századunk* és a *Toll* munkatársa. Leginkább publicisztikát és tárcát ír aktuális társadalmi problémákról, ritkábban novellákat és tanulmányokat, esszéket. A *Szellem* című egyszemélyes társadalomtudományi folyóirat alapítója. Levelei tanúsága szerint József Attilát már párizsi tartózkodása idején irritálták Szász írásai: „A *Láthatár*? Tényleg szimpatikus, azonban nagyon zavaros. Hogy lehet olyan hihetetlenül hülye cikket leköszölni, amilyen Szász Zoltáné? És nem tudom, hogy mi a fenét akarnak azzal a szabadsággal? A »polgári szabadságjogok« ideje régen elmúlt, akkor amikor a kapitalista fejlődés elérte az imperiaлизmus fokát s a gazdasági élet domináns megnyilvánulásává a kiskereskedők szabadversenyéből – a tőke akkumulációja folytán – a bankok és a nagyipar trösztjeinek

diktatúrája lett. [...] Pillanatról pillanatra világosabb, hogy vagy ide vagy oda csatlakozni kell mert még a szabadságért, sőt különösen a szabadságért folyó harcot is csak szervezeten lehet megvívni, mert ha nincsenek a szabadság elnyomására szolgáló szervek, akkor tulajdonképpen szabadság van. [...] Ez természetesen a szabadságért kiálló uraktól önfeláldozást, önkéntes áldozatot kíván, azonban, ha oly hülyék, hogy nem látják be ennek szükségességét, nyomtalanul elsöpri őket a történelem. [...] A demokráciáról odahaza bődületes dolgokat gondolnak el a Szász Zoltán féle kispolgárok. Én nem is értem mért nem marad eredeti és állandó témája, a szexualitás mellett. Akkor az odahaza uralkodó tájékoztatatlanságot legalább jobban nem zavarná össze.” – JAL 2006, 184–186, 190. p. Az azonban, ahogyan JA ekkor besorolja őt a polgári demokrácia kispolgári szószólói közé, meglehetősen méltánytalan. Szász Zoltán bátorsága nem tűri az idézőjelet, mert minden politikai kurzusban elszántan és a következményekkel mit sem törődve mondta és írta le progresszív demokrata különvéleményét. Független személyisége a legkevésbé sem felelt meg a kispolgár sztereotípiáinak, gondolkodásának jellemzésére alkalmasabb a citoyen fogalma. 1919 júliusában például a sajtómunkások szakszervezetének gyűlésén tett felszólalásában „bandita-uralomnak nevezte a népbiztosok tanácsa által gyakorolt hatalmat, a cárizmusnál is sötétebb, reakciósabb, véresebb rendszernek minősítette a proletárdiktatúrát” (*Világ*, 1921. 292. sz. 9. p.), amiért másnap letartóztatták. De letartóztatják és elítélik Horthy kormányzósága idején is, „a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen egy rendbeli, folytatólagosan elkövetett vétségben, amelyet azzal követett el, hogy a *Jövő* 108. számában »Schwarzgelb Magyarország« című cikkében és másik két lefoglalt cikkében olyan kitételeket használt, amelyek alkalmasak arra, hogy a nemzet tekintélyét csorbítsák és hitelét rontsák” – 8 *Órai Ujság*, 1922. 66. sz. 5. p. Kortársai így jellemzik őt: „Hitt ideáljaiban, a szabadságban, a társadalmi igazságban, a kultúrában, harcolt értük, a maga kárán is kiállt védelmükre, jobb és balfelé egyaránt, ahol megtámadottnak érezte őket. Jó harcos volt, szeretett is harcolni, szembenállni nála hatalmasabbakkal, akár a háború előtti és utáni közvéleménnyel, akár a proletárdiktatura hatalmaival. Szerette a különvéleményt, sokszor szándékosan is provokálta, magára zúdította a polgári megbotránkozást, természete ellenkezett az átlag polgári szellemmel. Alapjában humanistajelenség volt, hasonló is karakterben, életformákban a régi humanistákhoz.” – ld. Schöpflin 1940, 262. p. „Született ellenmondó, abszolút különvélemény. Soha senkinek nem deferált. De nem is lehetett vele vitatkozni, mert akkora szózuhataggal fojtott le, hogy lélegzethez sem jutottál, az érvek, a tudás, a szempontok olyan káprázatos rohama látványzott belőle, hogy elég volt elámulni ezen a tökéletes felkészültségen.” – ld. Móricz Zs 1940, 20. p. „Órákon át tudott vitatkozni elvont, világmegváltó vagy fogalomtisztázó kérdésekről, s közben tudtam, hogy vitatársamnak, aki ilyen erővel, töretlen hévvel áll ki a legnemesebb emberi ügyek mellett, pontosan annyi pénz van csak a zsebében, amennyi feketéje kifizetéséhez szükséges, s tudtam azt is, hogy nincs mód reá, segíteni neki, nincs földi hatalmasság, melytől vagy akitől pénzt elfogadna, nem ismeri a kölcsönkérés szokásait, megközelíthet-

len nagyúr, félelmes, didergető szegénységében is.” – ld. Márai 1940, 5. p. „Szász Zoltán a maga ellentmondást nem tűrő szabadelvűségével arra mutatott példát, hogy aki »szertelen« megnyilatkozásainkat még csak elnézi, azt hogyan lehet a higgadt értelem igényével végkép felingerelni és megharagítani” – ld. Ignotus P 1947–1948/2. (Vö. még Filep T M 2009.)

1K 105–107. sor

Előbb utána kellett volna nézni a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődéséről szóló törvénynek, amit az imperializmus korszaka külön nyomatékkal lát el, ahogy az a brosúrákban is olvasható: Itt JA valószínűleg a Hermann Duncker, Alfonse Goldschmidt és Karl August Wittfogel szerkesztette *Marxistische Arbeiter Schulung* című brosúrákra utal, ld. MASCH1n és MASCH1n; illetve Schönstein [1932–1933] és Lakatos P P 1932–1933. (Bővebben ld. a *Marxista munkásoktatás* jegyzeteit.) A „brosúra” a ma brosúra alakban elfogadott szó harmincas években használatos alakja.

1K 112–113. sor; (a 1K szövegváltozata:) K2 85. sor

Tudvalevő, hogy ezután majdnem félévvel hirdették ki a statáriumot: A statáriumot, azaz *A rögtönbíráskodás kihirdetésének kiterjesztése* című 10.479/1931. I. M. számú rendeletet 1931. szeptember 19-én adta ki Zsitvay Tibor igazságügy-miniszter. A *Belügyi Közlöny* szeptember 27-ei számában jelent meg, tehát csak e naptól lett volna hatályos. Azonban a kihirdetéséről szóló közleményt a budapesti királyi büntetőtörvényszék elnöke már másnap aláírta, Bezegh-Huszágh Miklós rendőrfőkapitány parancsára pedig harmadnap falragaszokon kifüggesztették, tehát szeptember 21-étől érvénybe lépett. Bővebben ld. a *Dolgozó polgárok! Munkások! Gondolkozó emberek!* című röpirat jegyzeteit.

1K 175–177. sor; (a 1K szövegváltozata:) 2K 146–147. sor

A platformtervezet szerint tehát Herczeg Ferenc ideológiája, világszemlélete határozza meg a valóság felismerését, vagy – tetszés szerint – Mécs Lászlóé, Babitsé stb: A tervezet állításának abszurditását hivatott demonstrálni a példaként felhozott három szerző, akik proletárirónak a legkevésbé sem tekinthetők. Herczeg Ferenc (1863–1954) a legnépszerűbb írója, Mécs László (1895–1978) pedig költője a keresztény-nemzeti kurzusnak. Babits Mihály (1883–1941) mint a *Platform* által emlegetett „a »Nyugat« folyóirat köré tömörült radikális kispolgári írók” képviselője kerül említésre.

1K 202–204. sor; (a 1K szövegváltozata:) 2K 126–128. sor

elsorolhatatlan mindaz, ami nem föladata a proletárirónak. Pl. nem föladata a féllábon való álldogálás, a Himalája megmászása, a tengerfenék közeteinek évtizedeken át való vizsgálata stb: Hasonló gúnyos retorikával él JA Mécs László *költészete* című írásában: „Ezek a madarak azonban egyenest a Schwarzerből jöttek. Miért mondták volna különben M. Lászlónak, hogy ők nem szőnek, nem fonnak? Hiszen el sem lehet sorolni, hogy szövésen-fonáson kívül még mi mindent nem csinálnak. Nem lebegnek rózsaszín füstként a villanykörtében. Nem olvassák M. László verseit. Jéghegy közepében nem fogózkodnak össze oly módon, hogy az messziről szőlőfürtnek lássék stb.” – ld. ott, 70–74. sor.

1K 261–262. sor; (a 1K szövegváltozata:) 2K 217–219. sor

egy másik, négy nyelven megjelenő lapban, amelynek főszerkesztő helyettese a tervezet egyik alkotója, odabiggyeszti a nevük után, hogy „Magyarország”:

JA az *Internationale Literatur* című, Moszkvában megjelenő folyóiratra utal. A FINSZ alapította 1931 júniusában, és 1935-ig a kiadója is. Az orosz, német, angol és francia nyelvű havilap főszerkesztője ebben az időben a lengyel költő, Bruno Jasienski. A szerkesztőbizottság tagjai: Barta Sándor, Willi Bredel, Gábor Andor, Hans Günther, Hugo Huppert, Lukács György, Ernst Ottwalt, Szergej Tretyakov, Erich Weinert és Friedrich Wolf. Német kiadása 1933-tól *Deutsche Blätter* címmel történik. A folyóirat-együttes 1940-ig létezik. A szovjet írók mellett, mint Gorkij és Solohov, publikál benne Henri Barbusse, Lion Feuchtwanger, Oskar Maria Graf, Heinrich Mann, Thomas Mann, Romain Roland és Arnold Zweig is – ld. Palmier 2006, 177–182. p. Szabolcsi jegyzete szerint a „helyettes főszerkesztője Hidas Antal volt” – ld. JAÖM 1958, 447. p.

1K 264–266. sor; (a 1K szövegváltozata:) 2K 221–222. sor

Nagy Lajost megsemmisítik, egy csomó hazai, erdélyi és felvidéki emberről, akit én innen figyelemmel tudok kísérni, nem vesznek tudomást, engem megtesznek fasisztának: Nagy Lajos (1883–1954) író, publicista. Élesen társadalomkritikus prózáját tekintve valóban meglepő, hogy negligálták. A Tanácsköztársaságnak nemcsak támogató publicistája volt, hanem a Szellemi Termékek Országos Tanácsának lektora is. Előtte pedig rendszeresen publikált a *Népszavában*, utána a 100 %-ban, és kapcsolatban állt a bécsi kommunista emigránsokkal. Érdemei azonban a proletáriródalmi kánonból való kiesésre predesztinálták őt. A tervezet szerint a „proletáridiktatura egész irodalmára a MA csoport hegemoniára való törekvése nyomta rá a bélyegét”, ezért esély sem volt arra, hogy ekkor az ő megítélésük szerinti proletáriró szülessen. A kortárs élő magyar írók közül – saját magukon kívül – csak huszonötöt említ név szerint a tervezet. Móricz Zsigmond „polgári klasszikus”, akitől lehetne „*dialektikusan tanulni*”. „A szervezett munkásmozgalom reformista irodalma” képviselői: Abet Ádám, Mónus Illés. Tehetséges és ideológiailag fejlődőképes, de nem eléggé, ezért dorgálást kap: Szilágyi András. A „kispolgári intelligencia írói” közül egyesek „a proletariátussal időnként kacérkodnak”, de nem mutatnak ideológiai fejlődést: Háty Gyula, Kodolányi János, Illyés Gyula, Farkas Antal, Várnai Zseni, Szakasits Árpád, Szélpál Árpád, Ember Ervin. A „baloldali szociáldemokrata mozgalmon keresztül a *kommunista párt* zászlaja alá szegődtek” és „különböző fejlődési fokokon” bekapcsolódtak az „osztályharcos kulturfrontba”: Komját Aladár, Kahána Mózes, Mácsa János, Réz Andor. A „leninista értelemben vett magyarnyelvű proletáriródalom” első művelői: Gábor Andor, Gyetvai János, az előző csoportból Komját és Kahána, és ők maguk (kivéve Bartát). Van még olyan kategória, hogy „szimpatizáló irodalom”: idetartozik Nagy Andor, Szucsich Mária, Kémeri Sándor (azaz Bölöni Györgyné Márkus Ottilia) és eleinte Barta. A jelen helyzetben pedig a „legfejlettebb, Magyarországon élő proletáriró *Gergely Sándor*”, egyébként meg „a proletáriródalom egyik legerősebb, ideológiailag tiszta, művészileg fejlett csoportja” a tervezetet aláíró társaság – beleértve még Bartát is –, és senki más. Igazán súlyos

kritikát csak Kassák és sógora, Simon Andor, valamint JA kap. Kassákot hosszú, többször újrakezdett bírálattal sújtják, és azzal a konklúzióval, hogy egyrészt „ellenforradalomba futott”, másrészt a szociálfasizmus felé orientálódik. Simon Andor és JA csak egy zárójelet meg egy félmondatot kapnak, de azzal súlyosbítva, hogy a fasizmus táborának irányába keresik az utat. De JA szerepeltetése a *Plattform*ban úgy is felfogható, mint fonák módon való elismerése.

1K 266–267. sor; (a 1K szövegváltozata:) 2K 222. sor

Gergely „a legfejlettebb”: A „legfejlettebb, Magyarországon élő proletáriró” – feltéhetően a tervezet megalkotói legnagyobb sajnálatára – már nem sokáig élvezhette ezt a címet, mert nem sokkal később Moszkvába érkezett, és átvette a hatalmat a *Sarló és Kalapács* szerkesztőségében. Gergely Sándor (1896–1966) író és újságíró. Érettségije után rövid ideig vidéken újságíróskodik, majd bevonul katonának. Az olasz fronton szerzett sebesülése következtében hosszú időre elveszíti látását, melyet csak 1920-ban nyer vissza. Életrajza szerint: „Félvakon is bekapcsolódik az antimilitarista mozgalomba. A Vági-féle szocialista csoportban dolgozik” – ld. MIT6, 789. p. Részt vesz a munkásszavalókórus-mozgalomban is. Munkatársa a *Kékmadár* című folyóiratnak, amely József Attilát is alkalmazta. A megalakuló 100 %-ot együtt szerkeszti Tamás Aladárral. 1931 májusában ő recenzeálja a *Korunkban JA Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című kötetét. Azzal kezdi írását, hogy őt nem jellemzi a versolvasás, „különösen az úgynevezett új magyar irodalom” untatja, és nem tud egy verssort sem idézni tőlük. Ki is fejt, miért nem: „Szép az, ami a polgárságnak tetszik és érdekeinek megfelel és másképen szép az, ami a proletáriátus céljait szolgálja. S amíg lesznek osztályok, mindig így választódnak ketté a fogalmak. Igazság, Jóság, Szépség más és más a polgárság meg a proletáriátus érdeklődési körén belül”. Mindezzel szemben JA verssorai, melyeket a „polgári esztétika” biztos nem talál szépnek, írójukat pedig jó költőnek, megragadnak benne. S idézi is azokat a sorokat, amelyeket megszeretett. Néhány verset pedig olyannak ítél, amelyek a „szocialista kulturmunka termékeinek értékmérője” szerint is hasznosak. JA pedig „a munkásság érdekének védelmében és harcainak a vállalásában részt akar venni – és vesz is”. A „felelőtlenül rikkantó verssor”-októl ugyan eltanácsolja a költőt, de megállapítja, hogy tehetséges, és jó úton halad – ld. Gergely S 1931.

1K 268–270. sor; (a 1K szövegváltozata:) 2K 229–231. sor

Szilágyi Andrással kapcsolatban „formaforradalmi maradványokról” olvasok.

Miféle marxizmus formaforradalomról beszélni?: A „formaforradalmi” jelző a proletáriróladalmi diskurzusban az avantgárd szinonimája volt. Szilágyi András (1904–1984) orvos, író, költő és újságíró. Temesváron érettségizik, orvosi diplomáját a prágai Károly Egyetemen szerzi. Expresszionista verseit a pozsonyi és bécsi magyar emigráns lapok közlik, első regényét – melyet Gaál Gábor a *Korunkban* rajongva dicsér – Párizsban adják ki, 1930-ban.

1K 270. sor; (a 1K szövegváltozata:) 2K 231–232. sor

Rodionov Csokoládéja miatt „ideologiailag gyenge és a forradalom-kezdeti színonalon álló regény”: Alekszandr Ignatevics Taraszov-Rodionov (1885–1938) *Csokoládé* című regénye a Szovjetunióban 1924-ben jelent meg. Magyarul Henri Barbusse

vállalkozása, a Monde adja ki Párizsban, Karikás Frigyes fordításában, 1930-ban. Ez a kiadó első magyar nyelvű könyve. Terjesztését és postai szállítását megjelenése után azonnal betiltja a Belügyminisztérium 253.019/1930. számú rendelete – ld. *Belügyi Közlöny*, 42. sz. (1930. szeptember 21.), 666. p. A regény központi alakja hithű bolsevik, akit a kommunista párt elárulásával vádolnak. A főhős ártatlan, ennek ellenére – mert nem akarja megbontani a pártfegyelmet – minden vádat elismer, és elfogadja a büntetést. (A könyv szerzőjét is kivégezték 1938-ban, mint trockistát.)

2K 73–80. sor

A tervezet [...] fasiszta diktatúráról, sőt annak a válságáról beszél. Más oldalán azonban a lap szociálfasizmust említ. Politikai tájékoztatlanságra vall ez az ellenmondás, hiszen a szociálfasizmus szavaiban szocialista, tetteiben fasiszta, látszatra pedig demokratikus, tehát leplező, míg a fasiszta diktatúra ugy szavaiban, mint tetteiben fasiszta és látszatra is diktatórikus, tehát önmagát leleplező. Ez a kettő egy történelmi helyzetben elméletileg sem fér meg. Hogyan higgyen a szociálfasizmusról való szóban az, aki előtt ilyen ragyogóan tisztázák e fogalmat „proletárirók”?: A „szociálfasiszta” a moszkovita közbeszédben a szociáldemokratát jelentette, a fasiszta fogalmába pedig a polgári baloldalt is belevették. Ez olyannyira egyértelmű volt már ebben az időben, hogy fel sem merült a tervezet szerzőiben, hogy szóhasználatukat meg kellene magyarázni. JA méltán teszi szóvá politikai tájékoztatlanságukat, mert Magyarországon a szociálfasiszta és szociálfasizmus kifejezések nem terjedtek még el, a fasizmus alatt pedig egészen mást értettek. Tehát a tájékoztatlanság kölcsönös volt, JA sem ismerte a szovjet kommunista zsargont és a tervezet belső logikáját. Ez magyarázza azt, *ahogyan* kauzalitást keres a szómágián alapuló immanens apológiában.

2K 80–81. sor

Aki marxista, az bizony arra gondol, hogy valószínűleg tavaszra, vagy még a télen – a németországi eseményekhez képest – szemtől szembe találhatjuk magunkat a szóbanforgó diktatúrával, mint a kapitalizmus válságának utolsó tünetével: Itt az 1931-es német bankválságra utal JA, amely Magyarország gazdaságára és bankrendszerére is hatással volt, és melyet a korabeli magyar napilapok is úgy emlegettek, hogy „németországi események”. Az 1929–1933 közötti ún. „nagy gazdasági világválság” ekkor érte el Európát. A New York-i részvénytőzsde összeomlása és az azt követő bankcsődök Európában először az osztrák, majd a német bankrendszerre terjedtek át. A pénzügyi krízis hátterében, a gazdasági recesszió mellett, hatalmas államadósság és háborús jóvátétel állt. 1931 májusában az osztrák Creditanstalt jelentett be fizetéseképtelenséget, júliusban pedig csődbe ment a német Darmstädter- und Nationalbank. Az osztrák bankot az állam konszolidálta, de a német jegybank ekkorra már elvesztette aranytartalékai nagy részét. Bankszünetet jelentettek be, megszüntették a márka konvertibilitását, és fizetési moratóriumot hirdettek. A világválság Európában Németországot sújtotta a leginkább, a gazdasági összeomlás pedig a szélsőséges pártok, különösen a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt térnyerését segítette elő. Magyarország nagyon hasonló helyzetben volt, és felélte arany- és devizatartalékait is. A bankpánik először a Magyar Általános Hitelbankot, az ország egyik vezető

pénzintézetét sújtotta. 1931. július 13-án háromnapos teljes bankszünnapot rendeltek el, és a tőzsdét is bezárták. A bankok újrainyitása után korlátozták a betétkifizetéseket, majd a betéteket aranypengő alapra helyezték. Decemberben transzfermoratóriumot hirdettek, és beszüntették a hosszú lejáratú tartozások kifizetését. Az állami vállalatok sorra törlesztésképtelenek lettek. Ez a válság vezetett Bethlen István lemondásához, majd Károlyi Gyula kormányának bukásához, végül Gömbös Gyula hatalomra kerüléséhez. (Vö. pl. Tomka 1987.)

2K 225–229. sor

Gergely, regényeit tekintve, egyáltalában nem látja a párt és a proletáriátus döntő rétegének a szerepét. Hogy stílusa realiztikus volna, azt minden sora megcáfolja. Több valóságtalan romanticizmust, mint Gergely, csak Sue hordott össze regénnyé. Vágykiélés, amit ír, tehát nem dialektikus materialista proletárszemlélet: Gergely Sándornak három regényét említi a tervezet: *Hidat vernek* (1927), *Szűz* (1929), *Embervásár* (1930). Mindhárom „szerzői magánkiadás”, nyomdájuk alapján kommunista finanszírozásban, és mindhárom tökéletesen teljesíti a *Plattform* által vallott tételeket. Főhőseik az illegális mozgalom aktivistái, negatív szereplőik pedig „legális munkásszervezetek [...] romlott és alattomos” képviselői (Kardos L 1931). A regények szereplői valóban romantikusan ábrázolt fekete-fehér alakok, szenvedélyes forradalmisággal megtévezve. Mindegyik regény „vád a szociáldemokrácia álszocializmusa ellen” (Fábry 1929). „A kapitalizmus mind erősebben szorító hatalmával a munkásmozgalom egyre erősödve veszi fel a harcot. Mégis a munkástömegek balszárnya elégedetlen azzal a harcmodorral, ahogy a szociáldemokrácia a kapitalizmus ellen felvonul.” (Püskösti 1930) Joseph Marie Eugène Sue (1804–1857) igen termékeny francia író. Szocialisztikus jegyeket mutató moralista regényeket írt, amelyek bestsellerek lettek.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- SÁNDOR Pál, *Az igazi József Attila*, Budapest, Hajnal, 1940, 15. p. = KJA2, 1340–1360. p. (1346. p.)
- HORVÁTH Márton, *A munkásosztály költője*, TÁRSADALMI SZEMLE, 1955. 4. sz. (április), 131–152. p. (144. p.)
- FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Budapest, Magvető, 1965, (Elvek és Utak), 29, 92, 117–138, 140–141, 321, 343. p.
- FORGÁCS László, *József Attila és korunk esztétikája*. In: JA1967, 5–50. p. (11, 40–41. p.)
- BALOGH László, *József Attila*, Budapest, Gondolat, 1969. = 3. kiadás, 1980, 90. p.
- TVERDOTA György, *Ihlet és eszmélet : József Attila, a teremtő gondolkodás költője*, Budapest, Gondolat, 1987, 212–213. p.
- MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988, (Gyorsuló Idő), 30, 59, 103, 105–106, 120. p.
- GARAI László, „...elvelyültem és kiváltam” : Társadalomlélektani esszé az identitásról, Budapest, T-Twins, 1993, 132, 137. p.

- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 133–134. p.
- MÉSZÁROS István, *József Attila és a modernitás*. In: Mészáros 2004, 72, 244, 252. p. [Az 1958-ban írt monográfia először 1964-ben jelent meg olaszul, ld. Mészáros 1964.
- GARAI László, *József Attila identitásai*, Budapest, Magyar Filmtörténeti Fotógyűjtemény Alapítvány, 2005, 103–106. p.
- N. HORVÁTH Béla: *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008, (Nemzeti Klasszikusok), 164–170. p.

Recepciótörténeti ismertetések, szemelvények

A *Platform*-vita tárgyalása JA recepciójában meglehetősen egyoldalú. Nagyszámú publikáció szól arról, hogy mi állhatott a tervezetnek a költőre vonatkozó negatív kijelentése hátterében, és hogyan hatott rá ez az értékelés. Ugyanakkor az ő válaszá-
nak elemzésére kevesen vállalkoznak. A tervezet lehetséges motivációinak történeti összefüggéseit a *Keletkezéstörténet*ben ismertetjük, itt csak a vitacikk szövegét is értelmező írásokra térünk ki.

JA több meg nem jelent kéziratából idéz Sándor Pál 38 oldalas kismonográfiája, *Az igazi József Attila*. Meglehetősen szabadon bánik velük, saját argumentációjába úgy illeszti be őket, hogy nincs tekintettel sem a keletkezésük időrendjére, sem pedig az idézett gondolatmenetek eredeti kontextusára. Így jár el a *Platform*ra adott válasz esetében is (melyre a következőképpen hivatkozik: *Jegyzetek a Platform tervezethez*, kézirat). Azt a saját megállapítását illusztrálja a vitacikkből idézett négy rövid részlettel (JA más szövegei mellett), hogy a költő hogyan fordult el egyre jobban a valóságtól. Sándor Pál szerint egymás után tagadta meg a társadalmat és a természetet, a társadalom- és természettudományt. Elsősorban *A művészet kérdése és a proletárság* című kézirat alapján úgy állítja be, mintha JA kétféle valóságot ismerne el, a történelmet és a dialektikát, de mindkettőt szubjektivizálja: az én attribútumainak tekinti őket. De Sándor Pál nem gondolja azt, hogy tisztán szolipszista beállítottságról lenne szó, hanem valójában a költő az őt egyre inkább fenyegető valóságokkal szemben így próbált meg védekezni. Eszerint JA kétféle módon járt el. Egyrészt a valóságot akképpen semmisíti meg, hogy átemeli a költészet szférájába. Ez fejeződik ki abban, hogy míg a formát a költészet lényegének tekinti, a tartalmat mechanikusnak és metafizikainak, „hiszen a tartalom nem valóság”. (JA vitacikkéből Sándor Pál meglehetősen megtévesztő módon idéz. Az eredeti szöveg arra utal, hogy a művészi formaadás mint lelki tevékenység nem lehet mechanikus, hanem csak dialektikus, azaz eredeti, szemben a – tematikus oldalként felfogott – tartalommal.) Sándor Pál még azt emeli ki JA cikkéből, hogy a költői tudattevékenység „ritmusosságá”-ról beszél, „a társadalmi ellentétek fogalmi mozgását »apály-dagály-ellentétekké«, *szemléletté* alakítja át, »lelki ténnyé változott át az, ami azelőtt csak ideológiai tény volt«”. A költő másik védekezése Sándor Pál szerint az én-nek biológiai fogalomként deklarálása, azaz ösztönök játékkáá kitett lényként való értelmezése jelenti. *Az ösztönök dialektikája* című kézirat alapján (Sándor különálló szöveggént jelöli meg, holott *A művészet kérdése és a proletárság* befejező részéről van szó) úgy véli: „A valóságtól elfordult költőben így formálódik át

az osztályantagonizmus működése ösztöncsoportok küzdelmévé az egyénben.” – ld. Sándor P 1940, 15. p. E rövid és tendenciózus hivatkozás mégis jelentős a szöveg recepciótörténetében, nemcsak azért, mert ez az első szakirodalmi említése és – legalább részleteiben – az első szövegközlése is, hanem azért is, mert Sándor Pál kései visszaemlékezése (Sándor P 1957, 327–328. p.) nyomán fény derül idézeteinek forrására és a kézirat(ok) sorsára is. JA halála után József Jolán felkérte őt a költő prózai kéziratainak rendezésére. Ezek egy részéből állította össze a *Költészet és nemzet* című kötetet 1941-ben, másokból pedig idézett *Az igazi József Attila* című tanulmányában (1940). Ezután saját állítása szerint visszaadta a kéziratokat, kivéve a *Miért nem én?*-t és a *Plattform*-vitacikket, mert nem akarta, hogy „ezek avatatlan kezekbe kerüljenek”. Jól elrejtette őket, de 1942-ben egy házkutatásnál megtalálta a rendőrség, és lefoglalta. Budapest ostromakor azonban találat érte a Zrínyi utcai főkapitányságot, ahol őrizték ezeket, így „elpusztultak”. Sándor Pál állításának hitelessége azonban kérdéses. Annyi bizonyos, hogy ő még ismerte JA vitacikkének teljes (tisztázott) változatát, amelyet alighanem éppen ő semmisített meg (föltehetően a mozgalom érdekét próbálva védeni). A szövegek jelentős részét pedig nem adta vissza, ezek kerültek elő később. (Ld. Veres András bevezető tanulmányát kötetünkben.)

Sándor Pál emlékezéséhez a kötet szerkesztője, Szabolcsi Miklós a következő jegyzetet fűzi: JA vitacikke „egy változatának töredéke előkerült az utóbbi időben” (Sándor P 1957, 328. p.). Ez a változat jelent meg a kritikai kiadásban. Szabolcsi jegyzetében azt írja, hogy a szöveg kézírata Révai József tulajdonában van (ld. JAÖM3 1958, 417. p.). Révai föltehetően csak közvetített, a töredékes, hiányos, kézzel javított gépirat (amely csak fogalmazványa a később bizonyára letisztázott szövegnek) Szántó Judittól Horváth Mártonhoz kerülhetett, aki 1955-ben a JA születésének 50. évfordulóján tartott ünnepi beszédében (*A munkásosztály költője*) idézett az akkor még publikálatlan kéziratból.

Horváth azzal indít tanulmány terjedelmű ünnepi beszédében, hogy adósak vagyunk a költő tudományos értékelésével, holott e nélkül „a proletariátus vezető szerepének mai igénye az irodalomban egyszerűen elméleti követelménnyé válik. Azok az irodalomtörténészek, akik a munkásosztály ideológiájának vezető szerepéről beszélnek az irodalomban, anélkül, hogy József Attila tudományos értékelésére támaszkodhatnának, hasonlatossá válnak azokhoz a csillagászokhoz, akik kiszámítják ugyan egy üstökös pályáját és matematikai képletekbe rögzítik azt, de lemondanak arról, hogy távcsövükkel a valóságban megkeressék és megvizsgálják az üstököst.” – ld. Horváth M 1955, 132. p. Horváth Márton egyúttal támpontokat akar adni ahhoz, hogy miként képzel el a feladat elvégzését, elsősorban a költő „politikai arcúlatával, irodalmi harcaival” foglalkozik. Ennek keretében döntően JA értekező életművére hivatkozik, a *Nyugat* íróit és a népieket bíráló írásaira, valamint a *Szép Szó* gárdájától őt elválasztó kommunista álláspontjára. Horváth külön kitér a költőnek a kommunista párthoz és a Szovjetunióhoz fűződő, a méltatlan és alaptalan támadások ellenére is töretlen bizalmára és hűségére. Ennek bizonyítására idéz a vitacikkből: „Elkerült József Attilához egy platformtervezet, melyet a Szovjetunióban utóbb élesen megbírált RAPP kötelékébe tartozó egyes magyar emigráns írók szerkesztettek 1931-ben, s amelyben igazságtalanul elítélték a költőt. József Attila érhetően elkeseredett választ szerkesztett erre – de még

ebben is rajongással beszél a Szovjetunióról. Így írt: »Moszkvában, a Szovjetunióban, ahol minden marxista proletár rohamcsapatban dolgozik, a bányákban, a gyárakban, a hutákban, az erőművekben, a földeken, a vizeken, a levegőben, az irodákban, az őserdőkben, a laboratóriumokban, a konyhákban, az épületeken, a malmokban, a klubokban, a kultúrán; ahol halászok, vadászok, parasztok, szövők, szabók, cipészek, pékek, lakatosok, esztergályosok, vasasok... és mind-mind a szocializmus építésén versengenek...« Így folytatja a felsorolást hosszú sorokon keresztül, szinte versben. Az *Ars poetica* című verséből gyakran emlegetjük azokat a sorokat, amelyekben József Attila a Szovjetunió »testvéri tankjainak« oltalmába helyezi verseit.” – ld. 144. p. (A *Platform*-vitacikkből vett idézet – szemben az *Ars poeticára* való utalással – pontos.)

Forgács László *József Attila esztétikája* című könyvében külön fejezetet szentel *A magyar proletáriródalom platformtervezete* kritikájának és a költő rá adott válasza méltatásának (*Az osztályharc gyűjtő visszatükrözése* címmel, ld. Forgács 1965a, 116–138. p.). A tervezet Forgács szerint osztja azt a közkeletű munkásmozgalmi tévedést, hogy a lírikus művészi rangját egyedül az szabja meg, mennyire azonosul a baloldali mozgalom célkitűzéseivel – ld. 29. p. JA teljes joggal utasítja el a felületi jelenségekhez tapadó, a jelszavak illusztrálására szorítkozó, hiteltelen „szocialista” irodalmat – ld. 92. p. „Az csak tájékozatlanságát mutatta a tervezetnek, hogy József Attilát fasisztának bélyegezte. Lényege azonban – és ezt a gondolkodó költő azonnal felismerte – az a kispolgári lényegű baloldaliság, amely célkitűzéseinek, követeléseinek teljes elhibázottsága miatt [...] gátolta a munkásmozgalomhoz csatlakozó irodalom naggyá növelését” – ld. 117–118. p. A tervezetben egymásba fonódik a vulgárszociológia és a romantikus antikapitalizmus – JA mindkettőt felismeri és élesen bírálja – ld. 126–127. p. Forgács úgy látja, hogy JA vitairata már azzal, hogy kitér a „visszatükrözés kérdésére” is, „lényegesen kiegészíti az *Irodalom és szocializmus* koncepcióját” – ld. 117. p. JA joggal rója fel a tervezetnek, hogy eklektikus, nincs átgondolt koncepciója – ld. 120. p.

Míg a tervezet Forgács szerint „egyesíti a pozitívista értekezés tudálékosságát a szubjektívista esszé felületes impresszionizmusával [...] József Attila válaszában szűz tónusával, fegyelmezetten tárgyra szegezett figyelmével is állást foglal. Műve a tudományos publicisztika ragyogó fegyverténye” – ld. 120. p.) A költő méltán utasítja el a RAPP (illetve a Proletkult) zavaros követelését, azt, hogy a Proletárirók alkalmazzák a dialektikus materializmust a művészetre, és küzdjenek meg azért, hogy ez legyen a módszerük – ld. 124–125. p. A szocialista művésznek nincs külön „elsajátítandó” világnézete, érvel JA, mivel eleve csak akkor mondható proletárirónak, ha már *elsajátította* a dialektikus materialista módszert. Költőként a történelmi valóság ellentmondásait kell fölismernie és művészileg megformálnia. „József Attila a »dialektikus materialista ábrázolói módszer« követelésével a szocialista öntudatú realista művészet igényét szegezi szembe” – ld. 129. p. A tervezet készítőit indokolatlan kommunista gőg, szektaszellem jellemzi: a művészi alkotás rangját nem a megformálás hitelessége alapján ítélik meg, hanem aszerint, hogy a szerző milyen közel áll az „ideológiailag tiszta, művészileg fejlett” írócsoporthoz, a „kiválasztottakhoz”. JA „eltökélten szemben áll ezzel a művészetszociológiával. A művészetet nem az alkotó származásával, személyes szándékaival és hovatartozásával magyarázza [...] A proletáriródalom feladatát nem a

szubjektív szándék teljesítésében látja, hanem a tárgyi világ értelmes szemléltetésében.” – ld. 131–132. p. Forgács László (immár túllépve a költő válaszában) a RAPP elleni bírálót illetéktelenül kiterjeszti és aktualizálja: „Az avantgardizmus mind harcias, mind elvonuló magatartás-kifejezésében: zsákutca. Ide torkoll napjainkban is a zsdanovista örökséget, a proletkult és a RAPP tradícióit felújító, avantgardista művészetet igazoló »parttalan realizmus« kísérlete” – ld. 343. p.

Balogh László úgy látja, hogy a költő a világ bonyolultságát megfogalmazó *Külvárosi éj*ben „valósította meg a platformtervezetre írt válaszában adott ars poeticát: szemléletileg fogja össze a társadalmi ellentétek sorát és lelki (pszichikai, pszichológiai) ténnyé változtatja át. A szemléletnek ez az apály-dagály, dagály-apály ritmusa feszültségével, drámaiságával, dialektikájával sugalmazza az eszmeiséget”. (Ld. Balogh L 1980, 90. p.)

Tverdota György arra hívja fel a figyelmet, hogy József Attilának a *Plattform* „dogmatikus, életidegen irodalomképével vitázó” írásában a Nagy Lajos kihagyását számon kérő mondatokat „az teszi különösen érdekessé, hogy a költő önvédelme és Nagy Lajos melletti kiállása szinte elválaszthatatlanul összefügg”, és ez „József Attila Nagy Lajos iránti elismerés-sorozatának” fontos akkordja. (Ld. Tverdota 1987a, 212–213. p.)

Miklós Tamás a vitacikket József Attilának azon írásai között tartja számon, amelyek a munkásmozgalomhoz szorosan kötődő, annak szigorú osztályharcos determinizmusát magáévá tevő korszakát reprezentálják. Miklós hangsúlyozza, hogy a költőt személyes konfliktusai, sőt a moszkvai írócsoport támadása sem rendítik meg álláspontjában – ld. Miklós T 1988a, 120. p. Erdemi továbblépés csak akkor kezdődik gondolkodásában, amikor kétségei támadnak a determinista világképet illetően. Következésképp egybeolvasható az *Irodalom és szocializmus* fontos megállapítása („A valóság ellentétei a műben ritmusként szerepelnek”) a tervezetre adott válasz azonos gondolatmenetével („az a valóság, ami fogalmilag ellentét, az szemléletileg ritmus”) – ld. 30. p. „Az irodalom csak visszatükröződés” meghatározás pedig egybecseng a költőnek azzal a művészetbölcseleti elképzelésével, hogy a valóság adva van, nem a művészet teremti meg, „az ihlet csak visszaállítja a dolgok *eredeti egységét*” – ld. 59. p. Szovjet-Oroszországot JA ekkor még egyértelműen és problémamentesen a megvalósuló szocializmus országának tekinti, ahol a proletárdiktatúra különböző foglalkozású és nemzetiségű „rohamcsapatai [...] a szocializmus építésén versengenek” – ld. 103. p. A vitacikk „szigorúan determinált történelem képe – írja Miklós – az egyén számára csupán a szükségszerűség fel- vagy fel nem ismerésének lehetőségét ígéri. [...] Bár a »történelem szövőgépe« az egyénekre és tudatukra fittyet hányva szövi nagy művét, a szükségszerűséget felismerő marxista egyszersmind a nagy egésszel azonos minőséggé lényegül.” – ld. 105. p. E gondolatmenetben nem nehéz felismerni az *Előadások a világtörténet filozófiájáról* Hegelének hatását. (Vö. még Horváth I 1989a; Lengyel A 1989; Tverdota 1988.)

Szabolcsi Miklós életrajzi nagymonográfiájának utolsó kötetében ír JA válaszáról. Úgy látja, a költő „szenvedélyesen és dühösen veszi sorra a Plattformtervezet egyes pontjait, mintegy szétzúzza őket. Igaz, voltaképpen hálás feladat [...] leleplezni a »balos«, vulgáris, »proletkultus« nézeteket, a személyi elfogultságokat, az illuzionisztikus hely-

zetértékelést.” JA joggal érzi úgy, hogy az ő műveltsége, marxista felkészültsége nagyobb és alaposabb, mint ellenfeleié. A válaszban is megfogalmazza egyes esztétikai elveit, elsősorban a ritmus kérdésében. (Ez egyúttal magyarázza a mindent ellentétekben látó költői technikáját is.) Jellemző és érdekes szerinte, ahogyan a *Plattform* az egyes írókat értékeli. Végül egy „lendületes, lírai hevületű felsorolás”-ban szembeállítja „a platformtervezet készítőit mint frakciót a Szovjetunióban dolgozó különböző rétegekkel, nemzetiségekkel” – azaz még táboron belül bírálja a moszkvai frakciókat. (Ld. Szabolcsi M 1998, 133–134. p.)

N. Horváth Béla röviden ismerteti az értékelése szerint mai szemmel nézve anakronisztikus és történelmi-politikai helyzetértékelésében is súlyosan tévedő, dogmatikus és irodalomidegen *Plattformot*. Idézi és kommentálja a költő öntisztázó levelét, melyet Fábry Zoltánnak írt. Részletesen kitér a költő vitacikkére is, amely „kioktatja marxizmusból a moszkvaiakat. Kimutatja azok vulgarizáló értelmezéseinek hibás voltát, marxizáló okfejtéssel, logikával [...] A platformtervezetben a polgárság történelmi szerepéről, a polgári kultúráról írott részek történelmietlenségét is gyakori marxizmusra való hivatkozással, illetve szemináriumokon edződött okfejtéssel értelmezi. Ugyanakkor a szöveg dialektikája, gondolatfűzése sajátosan József Attila-i.” N. Horváth hangsúlyozza, hogy amikor a költő „Marxra hivatkozik a történelmi feladatok megoldhatóságának feltételezettségét illetően – (ugyanilyen opposícióban tér vissza [...] a *Hegel*, *Marx*, *Freud*-ban, a német fasizmus okait boncolgatva). Ebben a szövegrészben már megmutatkozik az a nyelvi fölény, ami az *Irodalom és szocializmus* vagy az *Egyéniség és valóság* oly jellegzetes gondolatfűzését, okfejtését, frazeológiáját szervezi.” (Ld. N. Horváth 2008, 168–169. p.)

1932

Fiatalságunk és a népművészet

A háború utáni fiatal magyar értelmiség hamarosan felocsudott az ellenforradalmi jelszavak kábulatából, a történelmi, politikai események a keresztény kurzusból alaposan kiábrándították. Stabilizálta a reakciót, de tagjainak az élete továbbra is ingatag maradt. Ez a fiatal értelmiség, amely nemrégén még az ellenforradalom élcsapatának számított, az ellenforradalom osztozkodásakor üres kézzel magára maradt. A magára hagyott prétóriánus csapat megtalálta magára hagyott vezérét is, Szabó Dezsőt, aki szintén nem lelte honját e hazában és saját ellenforradalmát az ellenforradalomban. Nem lelvén talajt a jelenben, arra kényszerültek, hogy „a jövő magvetői” legyenek és így már erkölcsi jogcímük is került, hogy az ellenforradalom learatói, a „svábok” és a „zsidók” ellen forduljanak ifjai lángolással. Így tette azt a Vezér,¹ Szabó Dezső is, aki foglalkozására nézve „a magyar faj történelmi öntudata”. Ez a foglalkozás bizony nem jelent zárt osztályhelyzetet a termelésben és ennek megfelelően osztályöntudat helyett eszmeileg utópisztikus, gyakorlatilag reakciós ideológiával teltek meg a fiatal fejek. Osztályoktól elszakítottan akarták magukat megváltani, ki kellett tehát találniok egy olyan vezérlő eszmét, amely nem osztályeszme, tehát csak az ő „osztályuk” eszméje lehet. „Szintézist”, amely mindent magába foglal, tehát csakis őket foglalja magába. Ez nem lehetett a régi nacionalizmus, mert hiszen éppen annak számára kaparták ki sajgó ujjal a gesztenyét, a neonacionalizmus meg éppen gyűlöletes volt számukra, mert a kivülrekedésük megszilárdulását jelentette. Itt volt ellenben a faj áldott fogalma, a fajé, amely oly üres volt, hogy senkinek sem kellett. Lényegében pedig a faj fogalmával értelmi foglalkozások monopoliumára való törekvésüket fedezték. Így a „faj” eszme a monopolkapitalizmus ideológiai felépítményének egyik jellemző jelensége lett.

Monopolium megszerzéséhez azonban hatalomra van szükség s ezért ennek a különböző társaságokba tömörült fiatalságnak reális erejű szövetséges után kellett néznie. Osztályra kellett találnia, amelynek ismét élcsapata lehessenek. A burzsoáziát már kiszolgálták, ingyen; a proletársághoz pedig, amelynek leverését nap mint nap ünnepelték, már csak azért sem csatlakozhattak, mert ott vezető szerephez nem juthattak volna. Maradt a „paraszság”, vagyis a falusi burzsoázia és a mezőgazdasági proletárság „szintézise”. A „paraszság” azonban belső osztályellentéténél fogva szervezhetetlen, másrészt a zsíros parasztság már meglege a maga osztályszervezeteit, míg a mezőgazdasági proletáriátust megszervezni már csak politikai okokból sem lehetett, de nem is volt szándékukban. Így ezek az ifjúsági egyesületek (pl. a Bartha Miklós Társaság, a Wesselényi Reform Club stb) rövid hangoskodás után letűntek. Figyelemreméltó, hogy a felvidéki, Sarló néven ismeretes ifjúsági mozgalom, amely megtalálta útját a proletáriátushoz és a földműves szegénységhez, egyre szélesebb tömegalapon képes végezni nevelő és kulturmunkáját.

E mozgolódásnak természetszerűleg kulturális jelszavuk hangoztatásában kellett kimerülniök. A „paraszság” képzelt ideológusai az „ősi faji kultúra”, röviden a népművészet mellett törtek lándzsát, – ezzel akarták a halódó polgári művészetet fölfrissíteni. Így került szembe egymással faji és kozmopolita művészet, mert ideológusaik nem vették tudomásul, hogy a népművészet éppannyira internacionális, mint amennyire történelmi termék. Sőt

¹ [sajtóhiba:] Vezér [ld. főszöveg]_{szkj}

voltak, akik célul tűzték ki „az igazi népi művészeti produktumok megbecsülésével és vásárlásával, valamint megfelelő piac biztosításával a magyar paraszt előtt újra becsessé és egyúttal jövedelmezővé tenni az ezzel való foglalkozást s így fajiságának tiszta megőrzését.” Egy ilyen mondatban bennefoglaltatik az ifjúsági kulturmozgolóadások minden rövidlátása és reakciós mivolta. A „fajiság tiszta megőrzését” attól várták, hogy kapitalizálják a népművészetet, amelyet éppen a kapitalizmus tett tönkre. Kisüzemi árútermelést akartak csinálni a népművészetből, hogy visszakapja régi *művészi* becsét a paraszt előtt. A „parasztságért” hirdették a népművészetet, amely már nem kell a parasztoknak. Párhuzamos ez a szándék a kispolgári ideológusoknak ama törekvésével, hogy a kapitalizmus romlását és rombolását a halálra ítélt kisüzemi gazdálkodás állami segélyezésével mentsék meg, jöllehet az állam – a nagyüzem kapitalizmusának állama.

A jövő kulturáját az az osztály fogja megalkotni, amely a jövőt megteremti. Ez az osztály a proletáriátus. A népművészet a múlté, a polgári művészet a jelené és a proletárművészeté a jövő. A proletárművészet őst a népművészetben látja, hiszen a népművészet hagyományosan kollektív. A népművészet a felgyülemlett, jelenlévő múlt, hatékony emlék, amely irányítja a jövőt. De azét, akinek van jövője. A sarlósok is a népművészetből indultak ki, eljutottak a néphez, a dolgozó néphez, – nem muzeumok számára szedték össze eleven anyagukat. Belátták, hogy a dolgozó szegénység kulturális felszabadításának útja elválaszthatatlan a gazdasági felszabadulásért folyó küzdelemtől, a szocializmustól. Ez az út nyitva áll a magyarországi értelmiségi ifjúság előtt is.

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *Fiatalságunk és a népművészet*, SZABADON, 1932. 1. sz. (január), 3–5. p. – a továbbiakban: JA1932a. [A cikk vezércikk-helyzetben van, mint a lapszám első írása.]

A keletkezés ideje: 1931. november – 1932. január.

A datálás indoklása: A cikk megírásának közvetlen kiváltó oka nagy valószínűséggel Szabó Dezső *Megered az eső* című műve, mely 1931 novemberében jelent meg az *Elsodort falu* folytatásaként, a Bartha Miklós Társaság kiadásában, bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.

Kézirat: Nem ismert. Fennmaradt azonban JA saját folyóiratpéldánya, a szerző autográf rájegyzéseivel. A lapszámban a költő *Fagy* című verse is megjelent. Autográfok a példányban: a *Fagy* című verset JA fekete tintairással egy versszakkal kiegészítette; a *Fiatalságunk és a népművészet* című cikkben egy helyütt fekete grafitceruzával pótolta egy írásjelet, ld. 1. lábjegyzet; továbbá a cikk címének bal oldalán két piros grafitceruzás vonás látható, jobbra 45 fokos szögben, és a címlap tartalomjegyzékében a cikk címe előtt JA neve fekete grafitceruzával alá van húzva. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/9. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe, tartós letétként. Palliumcím: *József Attila: Fagy verstöredék (Szabadon, 1932. jan.)*.

Szerzőség: Teljes névalírás a cikk alatt: „József Attila”.

Közzölve: JA1932a; JA1952, 411–413. p.; JAÖM3 1958, 114–116. p. [szöveg], 345–346. p. [jegyzetek]; JA1967, 74–77. p. [szöveg], 285. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 149–151. p. [szöveg], 699. p. [jegyzetek]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA1952: Az első közlésen alapuló szövegű átirat; érdemi szövegeltérés nem fedezhető fel.

JAÖM3 1958: Az első közlésen alapuló modernizált helyesírású átirat; érdemi szövegeltérés nem fedezhető fel.

JA1967; JAM2 1977: A JAÖM3 1958-on alapuló modernizált helyesírású közlések; érdemi szövegeltérés nem fedezhető fel.

JAHSZK 2012: Betűhű közlés, a sajtóhiba javításával.

Keletkezéstörténet

JA 1931. őszi lapalapítási szándékairól számol be Horváth Márton egyik feljegyzése. E szerint a költő felvetette, hogy elvállalná a *Kommunista* című illegális lap szerkesztését. „Képzeltethjük, milyen fogadtatás lett abból, hogy egy ismeretlen szeminárium-vezető, egy bogaras költő hozzá akar férkőzni a pártmunka legkonspiráltabb területéhez. Ezután következett a válasz: konspirációs szempontból nem volt megengedhető a vele való kapcsolat.” (Idézi: Gyertyán 1985, 88. p.)

A *Szabadon* baloldali értelmiségi lap (részletes bemutatása: M. Pásztor 1975, 185–191. p.). Összesen három száma jelent meg. Terjedelme: 22 oldal. Felelős szerkesztője Major János, szerkesztői Garam-Kovácsi Tibor és Szabó István. Kollektív szerkesztője Lakatos

Péter Pál, JA barátja (Lakatos Péter Pálról ld. Lengyel A 2016, 159–214. p.). Fejtő Ferenc így ír a lap megalapításáról: „Müller Lajosnak, egy illegális kiadványokra specializálódott nyomdásznak a segítségével 1931 végén közreadtuk a havi kétszeri megjelenésre tervezett *Szabadon* első számát, amely Attila egyik legszebb forradalmi versét is közölte.” (Fejtő 1990, 98. p.)

Az 1932. évi 1. szám közölte JA tanulmányát és a *Fagy* című versét. A cikk az ifjúság helyzetét elemző tematikus blokkban jelent meg, Fejtő Ferenc A *nevelés válsága*, Benkő Márton *Diáknyomor és diákszociális intézmények* című írásával együtt.

A lap egyik cikke (*Orientálódik-e a kispolgár?*) Fábíán Dánielt veszi célba. Fábíán (a költő szerzőtársa a *Ki a faluba* megírásakor) a Bartha Miklós Társaság elnöke volt, azonban a szervezet jobbratolóódása miatt 1930. október 31-én kilépett a Társaságból, ahogy vele együtt JA, Illyés Gyula és mások is, majd visszalépett (amint JA is). 1931-ben a szociáldemokrata mozgalomhoz csatlakozik, részt vesz a Jaurès Munkaközösség tevékenységében. Az általa szerkesztett *Fiatál Magyarország* című lapban a szociáldemokrata eszmeiség alapján szerveződő széles népi mozgalom létrejöttét, a „munkásság, kis- és szegényparaszttság és intellektuel rétegek osztályharcos egységfrontjának” megteremtését sürgette – ld. Fábíán 1989, 19. p. A kommunista szellemiségű *Szabadon* Fábíán személyében a konkurens munkáspárt eszmeiségét is támadta. JA cikkének helyenként dogmatikus megfogalmazása is jelzi, hogy a költő vállalta a kommunista gondolkodásmódtól távol álló nézetek kemény bírálatát.

A *Szabadon* által közölt cikk egy, a munkásmozgalomhoz, a kommunista párthoz csatlakozott értelmiségi írása, aki szembenéz korábbi, Bartha Miklós Társaság-beli önmagával, de nem veti el mindenestül korábbi álláspontját, hanem új szintézisre törekszik. Az 1930-as *Magyar Mű és Labanc Szemle* JA „barthás” korszaka népies nézeteinek legteljesebb foglalata, itt fejt ki a népköltészetről vallott felfogását, folklóresztétikai szemléletét. Ezt korrigálja, illetve gondolja újra a *Fiatalságunk és a népművészetben*. A proletariátus fogalmába itt már beleérti a városi munkásságot is a szegényparaszttság rétegeivel együtt, és a köztük szükséges stratégiai szövetségkeresés politikai gyakorlatát támogatja. A cikk címében megjelölt kapcsolat egyértelmű utalás a nemzedéki mozgalmakra és a tevékenységükben hangsúlyos szerepű népművészeti irányultságra. Figyelemre méltó, hogy nem a falukutatás áll JA érvelésének középpontjában, hanem a népművészet „faji” és osztályszempontú értékelése, illetve e két álláspont szembesítése.

Az ironikus fogalomsor („nem lelvén talajt”, „jövő magvetői”, „ellenforradalom learatói”) a népi mozgalmak paraszti orientációjára utal, és a cikk nyitányának gunyoros, szabódezsős hangvételét is megadja. A „Vezér” (Szabó Dezső) gúnyos méltatása („aki foglalkozására nézve a »magyar faj történelmi öntudata«”) és a műveiben megjelenített idegeneknek („svábok”, „zsidók”) az ellenforradalom gyümölcseit learatóként való megjelölése is ebben a stílusban fogant. Az írást nagyobb részt azonban tárgyilagosság, illetve a marxista ideológiai fogalmakkal operáló szakszerűség jellemzi.

A marxista fogalomhasználat világosan jelzi a szerző gondolkodói pozícióját: az újonnan vállalt elmélet alapján értelmezi azt a radikális, „népies” ideológiát, amelyet korábban maga is vallott. A frazeológiában érzékelhető bizonyos neofita buzgóság is, amikor ilyen fogalmakat használ: „Ez a foglalkozás bizonyára nem jelent zárt osztály-

helyzetet a termelésben”, „a »faj« eszme a monopolkapitalizmus ideológiai felépítményének egyik jellemző jelensége lett”. A parasztság marxista vagy marxizáló értelmezése jól érzékelteti a kommunista párthoz csatlakozott JA ideológiai alkalmazkodását, „elvelyülését”, azonosulását a mozgalmi frazeológiával és célkitűzésekkel.

A cikkben jelentős szerepet kap a népművészet értelmezése, annak „reakciós” és proletár változata. JA a parasztság szót méltán idézőjelbe teszi, mivel az valóban rétegződött, így kultúrája sem egységes. Jogos megállapítása az is, hogy a népművészetet a kapitalizmus tette tönkre. A népművészet, a folklór a barthás JA írásainak központi eleme, ebben az írásában azonban elveti a népművészet etnikai meghatározottságát, az osztálytudat leképeződéseként értelmezi a folklórt, annak internacionalizmusát – megelégedve arról, hogy az adott megjelenési formájában a népművészet mindig egyedi, lokális, egy-egy meghatározott népcsoportra jellemző, etnospécifikus.

Az írás befejező része a teoretikus JA okfejtése. A korábbi, barthás írásainak is középontjában álló kérdést, a kultúra szerepét és kontinuitását vázolja fel sajátos logikával. „A népművészet a felgyülemlett, jelenlevő múlt, hatékony emlék, mely irányítja a jövőt” – olvasható a népművészet és proletárművészet kontinuitásának sajátos értelmezéseként az, amit korábban még így fogalmazott meg: „a proletárművészeté a jövő”.

A *Szabadon* 2. számában több cikk támadja a Bartha Miklós Társaságot. Felmerülhet, hogy személyes ok is közrejátszhatott a cikk születésében. Fábián Dániel a *Fiatal Magyarország* 1932. februári számában megismétli a Féja Gézától származó, a „szélkakas költő” József Attilát denunció vádját, amikor így aposztrofálja korábbi szerzőtársát, barátját: „József Attilát, az igazán kiváló – bár két szövegű – proletárköltőt.” (Ld. KJA1 1987, 230. p.) JA írása a *Szabadon* vonalába illeszkedik, és – mint Szabolcsi Miklós írja – „egyúttal válasz is Féja Géza *Szélkakas költők* című cikkére, melyben őt fordulata miatt támadta.” (Ld. Szabolcsi M 1998, 153. p.)

Tárgyi és szövegmagyarázatok

7. sor

Szabó Dezső: Szabó Dezső (1879–1945) író, publicista. Nagy hatással volt a Bartha Miklós Társaság politikai nézeteinek alakulására. Az 1928. május 19–20-án rendezett Ady-ünnepségre kiadott *Ifjú szívekben élek* című röpirat elejére helyezett *Jövő felé* című (mindössze kétoldalas) írásában programot ad a fiatalságnak. „Ki a faluba, ez az új Magyarország jelszava” – fogalmazza meg a fiatal értelmiség kötelezettségét, hogy ismerje meg a parasztság kultúráját. Ez a gondolat jelenik meg JA és Fábián Dániel röpiratában, és magát a címet is innen nyeri a *Ki a faluba*. (Ld. még a *[Németh László]* tárgyi jegyzeteit.)

10–11. sor

a „svábok” és a „zsidók” ellen forduljanak ifjui lángolással. Így tette azt a Vezér,
Szabó Dezső is: Szabó Dezső 1931-ben megjelent *Megered az eső* című, torzóban maradt regénye – ami *Az elsodort falu* folytatásának tekinthető – híven tükrözi szerzőjének zsidókról vallott nézeteit. A regény 1918–1919 eseményeit írja le, a forrada-

lom történéseiben a zsidóság központi szerepét mutatja ki, részletesen – és jól beazonosíthatóan – jellemzi a forradalom egyes szereplőit, feltárva a „galíciai” származást, a meggazdagodás történetét, a vagyoni gazdagság és az értelmiségi szerepek kapcsolatát. Szabó Dezsőnek a zsidóság asszimilációjáról, a kapitalizmus magyarországi kitejedésében betöltött szerepéről vallott – erősen problematikus és a kortársak közül is többek által vitatott – nézeteit jól tükrözi ez a regény is. Az 1931-ben megjelent *A németiség útja* című cikkében fejti ki a „svábokkal” kapcsolatos állásfoglalását. Ezek szerint a betelepedett németek elfoglalták a magyar szellemi életet, minden tudományos és adminisztratív pozíciót. A „svábokkal” szembeni ellenszenv nem választható el Szabó Dezső külpolitikai nézeteitől, a pángermán törekvések elutasításától. (Ld. Szabó D 1931.)

18. sor

neonacionalizmus meg éppen gyűlöletes volt számukra: A két világháború közti magyar kultúrpolitika meghatározó irányítójának, Klebelsberg Kunónak 1928-ban jelent meg a cikkgyűjteménye *Neonacionalizmus* címmel. (A kötethez a miniszterelnök, Bethlen István írt előszót.) A bevezetőben a kultuszminiszter így definiálja az általa teremtett fogalmat: „Mit értek én neonacionalizmus alatt? A pozitív, az aktív, a produktív, a konstruktív emberek szolidaritását; a munkás, az alkotó emberek szent összefogását a rombadőlt haza újjáépítésének nagyszerű munkájában; öntudatos összefogást a kritika túltengéseivel, a hiperkritikával és általában a negatív emberekkel szemben, mert ha a negatív emberek befolyása a közvéleményben felülkerekednék, ez végzetesen megállítaná a nemzetet a modern haladás útján. A neonacionalizmus a korábbi idők szónokló, ünneplő, civódó és kesergő hazaszeretetével szemben a munkás hazaszeretetet hangsúlyozza.” – ld. Klebelsberg 1928, 4. p. A neonacionalizmus és a kultúrfölény ideológiájának szellemében a nacionalizmus fogalmát Trianon után új tartalommal kellett megtölteni, amit Klebelsberg így jellemez: „művelt és jómódú nemzet akarunk lenni, [...] fajsúlyosabb, mint a bennünket környező népek.” – ld. 124. p.

19–20. sor

a faj áldott fogalma, a fajé, amely oly üres volt, hogy senkinek sem kellett: JA szembeállítja az osztályszempontokat és a faj fogalmát. Az előbbi szociológiai gondolkodásmódot feltételez, és egyben a marxista társadalomértelmezés jellemzője is. A „faj” a két világháború közti külföldi és hazai jobboldali mozgalmak jellegzetes kirekesztő, rasszista fogalma lett, bár korábban, a század elején még a „nép”, a „nemzet” szinonimájaként is használták. A költőnek az a megállapítása, hogy „senkinek sem kellett”, túlzó, hiszen az a jobboldali szellemiségű gondolkodásmód, amelyet a Bartha Miklós Társaság tagjainak egy része is képviselt, nagyon is élt a „faj”, „fajta”, „fajiság” kódoltan vagy nyíltan idegenellenes, többnyire antiszemita fogalmával. A *Ki a faluba* című kiáltványban maga a költő is még ezekkel a terminusokkal írja le a magyar népet: „A lélek s a test egységét nézve nem vagyunk alpesi fajta, nem vagyunk kaukázusi fajta, hanem igenis *magyar fajról* kell szólanunk, amikor népünkről beszélünk.” – ld. JATC1 1995, 301–313. p.

32. sor

Bartha Miklós Társaság: Az 1920–30-as évek fiatal reformmozgalmainak egyike. Baloldali, radikális és konzervatív, jobboldali nézeteket is képviselő fiatalok csoportosulása. Szabó Dezső erős hatása a mozgalom radikális paraszti orientációjában és rasszista felhangjaiban érzékelhető. JA 1928 őszétől 1933-ig volt tagja. 1930-ban kilépett, majd 1932-ben újra a Társaság tagjai között van, noha ekkor már a KMP tagja. 1928–1929-ben került közel Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjához, az *Előőrshöz*, és itt publikálta népi-paraszti elkötelezettségű verseit és néhány publicisztikai írását.

32. sor

Wesselényi Reform Club: 1929 novemberétől 1930 májusáig működött. Mérsékelt jobboldali generációs mozgalom, rövid ideig tevékenykedett, mert a belügyminiszter feloszlatta.

33. sor

Sarló: A Sarló-mozgalom (1925–1934) a csehszlovákiai (felvidéki) fiatal magyar értelmiség szervezete. Az elnevezés a prágai és pozsonyi öregcserkészek jelvényéből ered. A cserkészmozgalomból nőtt ki, célja a falukutatás néprajzi, szociológiai eszközeivel („regőscserkészlet”) a társadalom mélyrétegeinek leírása és felemelése. Kapcsolatban állt a magyar ifjúsági mozgalmakkal, így a Bartha Miklós Társasággal is. 1931-től a szervezet vezetése (elsősorban Balogh Edgár révén) egyre inkább a kommunista mozgalom irányvonalát követi.

55–56. sor

A népművészet a felgyülemlett, jelenlévő mult, hatékony emlék, amely irányítja a jövőt: JA a bergsoni és freudi tanokat ötvözi itt. A gondolat – kicsit részletesebben kifejtve – már a *Kassák Lajos 35 verse* című kritikájában megjelenik. A népművészet-hez mint múlthoz tapadó kategóriák („felgyülemlett”, „jelenlévő mult”, „hatékony emlék”) pszichoanalitikus szemléletre utalnak. A költő tehát egy politikai, történeti konstrukciót a pszichoanalízis fogalmi kategóriáinak megfelelő metaforikus nyelvezettel érzékeltet. Ami persze nem meglepő, hiszen a *Szabados* által közölt *Munkások* és *Fagy* című versek is jelzik JA poétikai és gondolati érintettségét, a pszichoanalízis és részben a freudomarxizmus hatását.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- GERGELY Sándor, *Magyarországi lapszemle*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1932. 6. sz. (június), 57–58. p. = KJA1 1987, 233–236. p.
- NÉMETH Andor, *József Attila és kora* : [8] Harmadik rész: *Férfikor* : A lapszerkesztő, CSILLAG, 1948. 8. sz. (július), 28–34. p.
- FÖVÉNY Lászlóné, *József Attila*, Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság – Művelt Nép, 1953, (Nagy Magyar Írók), 102–104. p.
- SZABOLCSI Miklós, *Jegyzetek és dokumentumok*. In: JAÖM3 1958, 279–458. p. (345–346. p.)
- LEVENDEL Júlia – HORGAS Béla, *A szellem és a szerelem* : *József Attila világképe*, Budapest, Gondolat, 1970, 95. p.

- M. PÁSZTOR József, *József Attila műhelyei : Lapok, szellemi és irodalmi csoportosulások*, Budapest, Kossuth, 1975, 188. p.
- NÉMETH Lajos, *József Attila művészettörténész szemmel*. In: „A mindenséggel mérd magad!” : *Tanulmányok József Attiláról*, szerkesztette B. CSÁKY Edit, Budapest, Akadémiai, 1983, 211–219. p.
- TVERDOTA György, *Ihlet és eszmélet : József Attila, a teremtő gondolkodás költője*, Budapest, Gondolat, 1987, 62. p.
- N. HORVÁTH Béla, „Egy, ki márványból rak falut” : *József Attila és a folklór*, Szekszárd, Babits, 1992, 179. p.
- TASI József, *József Attila és a Bartha Miklós Társaság*, Budapest, Ecriture – Galéria, 1995, 176. p.
- LENGYEL András, *A modernitás antinómiái : József Attila-tanulmányok*, Budapest, Tekintet, 1996, 100. p.
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 154. p.
- N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008, 212. p.

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

A kortársi recepció nem jelentős. Gergely Sándor a *Sarló és Kalapács* 1932. júniusi számában a *Szabadon* munkatársaként említi JA nevét, de sem a versekről, sem a tanulmányról nem szól. Megelőlegezi, hogy a lapot jegyzők nevei ismertek lesznek majd a „magyarországi osztályharcos munkásmozgalomban”. Azonban feltételül szabja: „Ha nem egyéni vagy rétegsérelmeiket akarják orvosolni, hanem a munkásság és a szegény-paraszttság forradalmi osztályharca után keresik a kiutat, fejlődési lehetőségük elé óriási távlatok nyílnak.” – ld. Gergely S 1932, 58. p.; KJA1 1987, 236. p. Ez az osztályharcos szövetség a munkásság és a paraszttság között JA írásának is alapeszméje.

Németh Andor így ír a költő szemléletének változásáról: „A Bartha Miklós Társaság Ady-emlékünnepevények József Attila költeménye volt a fénypontja. A viszony azonban még az év folyamán elhidegült. 1932-ben József Attila nyilvánosan szakít a népiesekkel.” (Ld. Németh A 1947–1948 [8], 29. p.)

Fövény Lászlóné az 1950-es évek elejének szellemében foglalkozik a Bartha Miklós Társaság és a költő viszonyával: „Programjuk több ponton hasonlít ahhoz, amit a parasztmozgalomban ő is, pártja tanítása szerint is, programjának vall. De a népiesek mozgalma nem tiszta, s homályosságában veszélyeket rejt.” – ld. Fövény 1953, 102–103. p. A *Szabadonban* megjelent cikket viszont az elhatárolódás gesztusaként értelmezi: a költő a népiek nézeteiben már ekkor „meglátja a fasizmus felé való elhajlás veszedelmét”. A cikk legfontosabb mondandójának a „monopolkapitalizmus nacionalizmusa” és a fajelmélet elutasítását látja: „Ha a cikk bizonyos mértékig egyoldalúan látja is a népi írók mozgalmát, csak a jobboldali veszedelmeket látva meg benne, mégis az egyetlen ez időből való világos figyelmeztetés az irodalom területén a megnyilatkozó fasizmus veszélyére.” (104. p.).

Szabolcsi Miklós így összegezi az 1958-as kritikai kiadásban a cikk korábbi recepciótörténetét: „A cikket a József Attila-irodalom általában mint a népies mozgalommal

való határozott szakítást, annak elvszerű, szigorú kritikáját értékeli.” (Szabolcsi M 1958a, 345. p.)

Az 1960-as évektől megújuló JA-recepció, sőt -kultusz szellemében a Levendel–Horgas szerzőpáros a cikk legfontosabb gondolatának az individualitás és a kollektivitás szoros kapcsolatának hangsúlyozását tartja, ami megmutatkozik az ősi és a modern művészetekben is: „József Attila népisége Bartókéhoz hasonlóan a nemzeti és az európai kultúra forrásaiból, s más kultúrákból táplálkozott.” – ld. Levendel – Horgas 1970, 95. p. A József Attilának publicitást biztosító lapokat bemutató M. Pásztor József így összegezi az írás jelentőségét: „Túllép azon a »népies szemléleten«, amely a Bartha Miklós Társaság jóakarátú fiataljait is jellemezte, s közeledik a tiszta marxista koncepció megfogalmazásához.” – ld. M. Pásztor 1975, 188. p.

Németh Lajos JA művészetelmélettel foglalkozó írásai közé sorolja a cikket, de megállapítja róla, hogy „egyértelműen politikai jellegű” – Németh Lajos 1983, 214. p. JA és a folklór kapcsolatáról írott könyvében N. Horváth Béla így értékeli a cikk eszmei alapállását és helyét a költő gondolkodástörténetében: „a *Fiatalságunk és a népművészet* a korábbi nézetek visszavonásáról, elutasításáról tanúskodik. A cikk eszmeiségét egyrészt a marxista terminusok és definíciók sugallják, másrészt az az áthallás, amely az 1930-as röpiratot [ti. a *Ki a faluba* címűt] elutasító kommunista állásfoglalás és József Attila ezen írása között van.” – ld. N. Horváth, 1992, 179. p.

Tverdota György úgy értékeli az írást, mint amely leszámolás a „magyarság objektív, faji sajátosságait kereső törekvésekkel”. A költő „a faji öntudat álláspontjáról az osztályöntudat álláspontjára helyezkedett”. (Ld. Tverdota 1987a, 62. p.)

Tasi József (Szabolcsi Miklóshoz hasonlóan) értelmezi az írás jellegét és helyét JA politikai nézeteinek alakulásában: „a párttal egyezően megvonja az 1920-as évek magyar értelmiségi mozgalmainak mérlegét.” (Ld. Tasi 1995a, 176. p.)

Lengyel András a tanulmány befejező részében szereplő „jelenlévő múlt” metaforikus kifejezését freudi fordulatként mutatja be, kimutatva előfordulását a *Magyar Mű és Labanc Szemle* című barthás tanulmányban és a Kassák-kritikában is. A metaforikus megnevezés Rapaport Samu *Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása* című könyvének (1931) JA által elvégzett stilizációjára vezethető vissza, a könyv egyik fejezetcíme: *A jelenlévő múlt*. (Ld. Lengyel A 1996a, 100. p.)

Szabolcsi Miklós összefoglaló monográfiájában az írást a *Kispolgár* című verssel rokonítja, és Féja Géza „szélkakas költők”-vádjára adott válaszaként értelmezi. „Volta-képp teljes leszámolás korábbi nézeteivel, higgadt elemzéssel néz szembe velük” – írja, ugyanakkor az írás marxista szemléletét, fordulatait „merevségnek”, „az osztályszempont mechanikus hangoztatásának” nevezi. Megállapítja, hogy JA önmagával és a *Magyar Mű és Labanc Szemle*ben írottakkal is vitatkozik, „lényegében átértelmezi korábbi, kultúráról, népművészetről vallott nézeteit, megpróbálva a proletárművészet fogalmába menteni a népművészet addig általa is vallott értékeit”. (Ld. Szabolcsi M 1998, 154. p.)

N. Horváth Béla monográfiájában így jelöli ki az írás helyét: „A marxista József Attila gyakorolja a bírálatot, aki a fajt a monopolkapitalizmus ideológiai felépítményének tartja, s a népművészetnek nem a nemzeti jellegét hangsúlyozza (mint a *Magyar Mű és Labanc Szemle*ben), hanem internacionalitását és történetiségét.” (Ld. N. Horváth 2008, 212. p.)

Zsolt Béla: „Bellegarde”

A *Bellegarde* egy budapesti fiatalember regénye, egy magyarországi ifjú burzsoá találkozása Európával, az örökkévalónak érzett békés, üzletes polgáriasság találkozása a világtörténelmi nyugtalanság megsejtésével. A gumiszakma ifjú kapitalistájának önkénytelen randevuja a hat litván ellenforradalmár tiszttől meggyalázott szüzzel, aki prostitúcióval keresi forradalmi bosszuállás reményében fogyasztott izetlen kenyerét. 5

A magyar gumiszakmában legtekintélyesebb Wahl cég fiát, Leót, aki presztizsből havi háromszáz pengőért egy kissé molett középkorú özvegyet bérel, utnak indítja gumisaktudásának elmélyítése végett Párizs felé. Wahl Leóban, a szolid cég szolid fiában, a polgári élet lázát sem szerelem, sem gründolás, sem egyéb kevésbé reális tevékenység nem emeli a 37 fok C piros vonaláig, számára romantikusak s így nevetségesek azok az apró kényelmetlenségek is, amelyek a szakma kitanulásával járnak. Ő kereskedő, aki nem szívesen babrál az áruval, üzletember, aki ha tehetné, elválasztaná az üzletet a bolttól, a kereskedelmet a kereskedéstől, a Nagykorona uccát, ahol üzletük van, a nagykereskedéstől, amelynek révén a Nagykorona uccában lehet üzletük. Egyszóval modern burzsoá, ki bár felületesen, de világméreteken gondolkodik, a nagykereskedést azonban kicsinyben üzi. Mindez persze csak sejthető Wahl Leóból, hiszen összevéve huszonöt éves és ha társaságbeli cinizmusával tul is van immár az életen, „szenvedélyileg” jóval innen mutatkozik. A papa, a cég, Párizsba küldi, hogy szakemberré váljon és ő Párizsba megy, hogy mesélhessen a fiuknak, akik ugy hasonlítanak hozzá, mint az egyik gumikabát a másikhoz: társadalmilag egyformán vannak impregnálva. Ezek a „fiuk” külön is említeni való lapjait teszik ennek a regénynek, – pénzük adta hatalommal elkövetett kegyetlen stiklik hősei ők, szakasztott olyanok, amilyenek agitátorok nyomán ifjú proletárok a lelketlen burzsoát elképzelik. De csupán társaságban, csapatban, bandában, vagy ha úgy tetszik: osztályban ilyenek, – külön-külön egyénileg gyávák, szolidak, érzelősek és bandaéletük csömörétől émelyedők. A történelmileg kegyetlen burzsoáziát látjuk itt kicsinyben és észre vesszük azt a különbséget, amely a végeredményben szentimentális és „emberi”, önnön meghatódása elől menekülő egyes burzsoát osztályától paradox módon elválasztja és paradox kollektívizmusával arra kényszeríti, hogy mégis, egyénisége elfojtása árán is, stikliben, ügyletben egyaránt, kérlelhetetlen osztályának legyen a képviselője. Leó nem is meri elmondani majd nekik rendkívüli kalandját, mert ez a társaság semmiféle szokatlan történetet nem enged magának bemesélni, aminthogy a burzsoázia sem képes elképzelni és elhinni, hogy a történelemben valami számára szokatlan bekövetkezhet. Ebből a társaságból kerül ki Wahl Leó egy zürichi garni szobájába, napjaink világtörténelmébe, egy prostituált¹ családi ágyába, egy litván terrorista nőnek a legkevésbé sem prostituált és családiasnak alig tekinthető terveibe. 35

A regény úgy kezdődik, hogy Wahl Leó nagykereskedő ott áll a zürichi pályaudvaron, egyedül, magára hagyottan, hiszen megérkeztekor „még csak egy vasuti tisztviselő sem szalutált”. Ott áll a polgár mindennapi életének hatalmi apparátusa nélkül, tehát ügyefogyottan – és éppen a hatalmi apparátusnak ez a pillanatnyi hiánya teszi, hogy belesodródik kalandjába. Sem hordár, sem másféle közszolga, – hogyne fogadná hát örömmel 40

¹ [sajtóhiba:] protituált [ld. főszöveg]_{-szkj}

a társadalom alját, Bohanovszky urat, az ukrainai emigránst, aki előbb a bolsevisták elől szökött meg, majd az ellenforradalommal vesztére visszatérően falujába, a lengyel pogrom elől kellett elbujdosnia, aki tőzsdézett, volt idegenvezető, filmstatiszta, mozgó reklámtábla, kokaincsempész, sőt nő is, csak éppen tisztességes foglalkozást nem üzött, így hát végül a puritánul polgári Svájcba került, mint politikai menekült, mert „itt az embert békében hagyják, ha nem bolsevista, nem antifasiszta és ha nem sérti meg a törvényt”. Bohanovszky, a bolsevistáknak ez a politikai üldözöttje, a polgári élelmességnek ez a gyűrött angyala, beteszi Wahl Leó budapesti burzsoát a másodrendű szálloda egyik szobájába, amely igen rendes, tiszta, féregmentes, csak éppen egy nő fekszik benne, de az sem csip, nem harap, sőt igen kellemes hálótárs volna, ha őt nem csipte és harapta volna akarata ellenére hat snájdig litván katonatiszt. A nő mellett ott nyivákol, fuldoklik bűnben, t. i. az ellenforradalmi tisztikar bűnében fogant gyermeke, akinek a nagyapját felkötötték, mert „sokat járatta a száját” és akinek anyja hat hónapig hevert a kovnói kazamatákban, ahol is őt magát nemzette a bolsevik rémuralom alól felszabaduló litván nemzet. A nőt, Kolarow Gertrudot, természetesen nem érdekli a melléje fektetett férfi, aminthogy előtte más férfiak sem mozditották meg szenvtelen nyugalmában, inkább azzal van elfoglalva, hogy beteg gyermeke elől elhárítsa mindama akadályokat, amelyek a másvilágra vezető útjába tornyosulnak. Wahl Leó kultur európeér azon veszi észre magát, hogy hihetetlen mesélni valóra tett szert a „fiuk” számára. Bár kellemetlen, hogy Svájc gondos polgári² törvénykönyve értelmében háromnapos vesztegzár alá vetik a járványkórház megfigyelőjében, nehogy elterjessze a haldokló gyermekek észlelt epidémiát.

Ime, Wahl Leó, budapesti nagykereskedő, egy meglehetősen kusza kaland kellős közepében, ahogy a véletlen beletaszította, a véletlen, amely azonban elválaszthatatlan burzsoá sterilitásától. Ám a pénz nem hagy ki tartósan, az apai tőke ismét átveszi funkcióját és Wahl Leó a kellemetlenül érdekes zürichi incidens után Genfben nyugodtan válogathat hotelekben, nőkben, ismét rendelkezik a polgár fölényes szabadságával, már megint azt tesz, amit akar, a világ kikészítve vár reá és az öregtől táviratilag kért svájci frankjaira. Semmi külső kényszer, legfeljebb célszerű korlát, – a polgár nyugodtan lehet ember a polgári keretek között; ember, sőt férfi, akit nem hordárok és átutazó szobák hiánya hoz tehetetlen zavarba, hanem egy mellette feküdt nő emléke izgat, egy nőé, aki mindenkié volt az ukrainai emigráns révén, csak az övé nem, pedig, ha akarta volna... Nos, Wahl Leó budapesti polgár és özvegybérló férfi mind gyakrabban képzei magát a hat nemzeti fölbuzdulástól hevülő litván katonatiszt helyébe. Kalandja masszájából most domborodik ki, ami lelki. Most már – bár ismét a véletlen hozza szeme elé Kolarow Gertrudot – egyedül rajta, vagyis a saját lelki motorizmusán mulik, tovább megy-e azonnal Párizsba, hogy megszerezze „mindazt, a primitív dolgot, amit szakmabeli tudásnak neveznek”, vagy a Népszövetség női alkalmazottaival sző-e viszonyt, avagy a Kolarow lányt ostromolja-e a tiszték után polgári módra. Wahl a három változat közül a hármát választja, egy helyben rostokol és alkalmat ad Zsolt Bélának, a kispolgárok Mefisztófeleszének arra a leleplezésre, hogy a polgár – bár érdekelve van benne – éppannyira világcsalásnak látja a Népszövetséget, mint a proletár. Végre is Kolarow Gertrud kell Wahl Leónak, Gertrud, a nő. Azonban ha polgári formák

² [sajtóhiba:] polágrí [ld. főszöveg]_{szkj}

között nő lehetett Bohanovszkyból³ és férfi Wahl Leóból, ugyanazok a polgári körülmények, bár anyává tették, nem engedték, hogy nő lehessen a Kolarow leány. Zürich nem esik messze Genftől, a puritán garni a luxusos⁴ népszövetségi palotától, szintazonképp a prostituált sem a forradalmártól: a Kolarow leány Zürichben prostituált volt, hogy forradalmár lehessen 85
 Genfben. A változás nagy. A burzsoá megkaphatja a prostituáltat, de nem a forradalmárt. Wahl pedig meg akarja kapni Kolarowot. Tehát prostituálnia kell. És ha a Kolarow leány azért lett mindenki prostituáltja Zürichben, hogy majdan forradalmi céljának eleget tehessen, – miért ne prostituálná magát ugyanezért Wahlnak Genfben? Ennek megvan a maga módja, a kényszer – minden prostitúció kényszer – és ha annak idején a harc emberei fizikumukkal 90
 kényszerítették Kolarowot, – a béke, a kereskedelem embere intellektusával kényszeríti. Azok raboltak, ő zsarol. Zsarol a pusztta jelenlétével, azzal, hogy nem megy a pokolba, azaz a Belloc és Cohen céghez Párizsba, ahová a papa küldte, az öt világrész garnijába, Párizsba, ahová igyekezett. Mit tehet Kolarow? hiszen rettenet, hogy Wahl leleplezi. Jó, egy éjszakára az övé lesz, csak aztán pusztuljon innen. A burzsoá és a forradalmár zsarolt nászát azonban megakadályozza M. Hirschler⁵ öreg hotelzenész, Kolarow emigráns honfitársa. (A regényből nem tűnik ki, hogy a véletlen, vagy Kolarow rendezte-e úgy, hogy Hirschler jelen legyen a találkán. Ezt nem is tudhatja meg az olvasó: a regényt Wahl Leó első személyben meséli el.) 95

Wahl a nő utáni nagy csetlésben-botlásban beleszeret Kolarowba. Nem nagyon, de romantikusan és szentimentálisan. „Arra is vágyódom – mondja – hogy megpróbáljak 100
 kicsikarni belőle valami emberi megbecsülést is, valami érzelmi jeladást”. Maga sincs tisztában érzelmeivel, töpreng: „Éreztem Kolarow Gertruddal kapcsolatban a szellemi inferioritásomat, ami gyakran forrása lehet a szerelemnek.” Vall,⁶ és Kolarow megenyhül. De a távolság áthidalhatatlan. A burzsoá, már már szinte „általános emberivé” válik, a terrorista azonban megmarad öntudatos forradalmárnak. S mint illik, a körülötte lebzselő és hozzá 105
 reménytelenül tapasztkodó fiatalembert fel akarja használni (és ezzel talán be akarja kapcsolni életébe). Bellegardeba akarja kisértetni magát, hogy a fiatalember „ártatlan traveller külsejével” elterelje magáról a gyanút; Bellegardeba, ahol Voldemarasnak, a litván diktátornak megáll a vonata, mielőtt a Népszövetség városába szállítaná gyűlölt utasát. Bellegardeba, ahol merényletet fog elkövetni Voldemaras ellen. És Wahl Bellegardeba akarja 110
 kísérni Kolarowot, hogy megakadályozza örült tervének kivitelében. Csak éppen...

Már fölszálltak a bellegardei vonatra, már közeleg az indulás pillanata, amikor Wahl Leóban győz a polgár az „általános emberi” fölött. Szorongás fogja el, leszáll, hogy lapokat vegyen, aztán válogat a képesrevük között, már szól a csengő, már kiáltják az indulást, amikor észreveszi, hogy cigarettát is kéne vennie, aztán gyufát, de milyet is? skatulyásat, vagy 115
 laposat? Már rohan vissza a csarnokba, de elfelejti (elfelejteni annyit,⁷ mint tudni nem-akarni), hogy a sok közt melyik is az ő vonatjuk. „Megkérdeztem egy vasutastól, aki riadtan rám kiáltott, hogy rohanjak, mert ebben a másodpercben indul – szól a regény. – Vágtatni kezdtem, de mire a bellegardei perronhoz értem, a vonat éppen megmozdult. Valóságos

³ [sajtóhiba:] Bohanovszkyból [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴ [sajtóhiba:] luxusos [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵ [sajtóhiba:] Hirschler [ld. főszöveg]_{szkj}

⁶ [sajtóhiba:] Vall [ld. főszöveg]_{szkj}

⁷ [sajtóhiba:] annyit, [ld. főszöveg]_{szkj}

- 120 sprintet vágtam ki, mint aki önmaga előtt is igazolni akarja magát – de már nem lehetett elérni az utolsó kocsit. Megálltam és kétségbeesetten széttártam a karomat. Lekéstem! Mit csináljak, ha egyszer lekéstem? A fényképezőgépem, a termosz, a pizsamám és a toalettszereim a nécessaire-ben – oda vannak!... Egy vasuti tiszt állt a perron szélén. Odaléptem hozzá. – Mikor indul a legközelebbi vonat? – Bellegarde felé? – kérdezte. – Nem – feleltem és
125 éreztem, hogy az arcomat előnti a pirosság. – Lausanne felé.”

Hic Rhodus, hic salta! Wahl Leónak a nő eszébe sem jut, de tudat alatt a Kolarow dolgozik.

- Igen, mit csináljon Wahl, a burzsoá, ha egyszer lekésett Kolarowról, a forradalmárról? Elutazik a Belloc és Cohen céghez Párizsba, ahol rövid uton viszonyt sző Kardos Jucival, aki
130 ugyanaz, ami ő, hozzátartozik, mint a gumiköpenyhez a kigombolható bélés. De Wahl León nemcsak burzsoá, hanem huszonöt éves fiatalember is, – hát könnyes a szeme.

- Ez az, ami így e regényből elmondható. Amit még el lehetne mondani, az maga a regény. Zsolt erős, gazdag, röviden összefogott megfigyeléseit detektívtörténetek izgalmasságával szövi mesévé. A mese megérte, hogy regény legyen belőle, senki nem mondhatja, hogy nem
135 érdekes. De talán még érdekesebb a részletek tekintete, a mondatok világpolitikai és társadalmi pillantásai, Zsolt ideges és fáradhatatlanul leleményes mozdulatai, amelyekkel egyszerre vetkőzteti kívül a polgári társadalmat és belül a polgári lelket. Egy kapkodó gondolkodó hámozza a polgári hagyományt és belül nem talál semmi értékeset, ami a polgárság tulajdona volna.

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, Zsolt Béla: „Bellegarde”, A TOLL, 59. sz. 1932. 2. sz. (március 20.), 80–83. p. – a továbbiakban: JA1932b.

A keletkezés ideje: 1931. november vége – 1932. március eleje.

A datálás indoklása: A *Bellegarde* – a napilapok hírei alapján – 1931 novemberének végén jelent meg, ld. pl. a 8 *Órai Ujság* kis híret az 1931. november 29-ei szám 6. oldalán. JA recenzióját A TOLL 1932. március 20-ai száma közölte. A nyomdai átfutást is figyelembe véve az írás legkésőbb március elején készült el.

Kézirat: Nem ismert.

Szerzőség: Az első közlés feltüntette a szerző nevét a cikk végén: „JÓZSEF ATTILA”.

A szövegközlésről: A folyóiratban a címet ponttal lezárva szedték. Kiadásunkban a címeket egységesített formában jelenítjük meg, a közlés alapjául szolgáló források tipográfiai jellemzőit csak ismertetjük.

Közzölve: JA1932b; JA1964; JAÖM4 1967, 174–179. p. [szöveg], 304. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 151–157. p. [szöveg], 699. p. [jegyzetek]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA1964: Az első közlésen alapul. Közli és bevezeti Nyerges András. Modernizálja a helyesírást, különös tekintettel a központosításra és a magánhangzó-hosszúságra; néhány sajtóhibát javít. Érdemi szövegtelések:

JA1964	Sor	JKK
legtekintélyesebb Whal cég a fiát,	7.	legtekintélyesebb Wahl cég fiát,
emeli 37 fok	10–11.	emeli a 37 fok
ahol az üzletük	14.	ahol üzletük
nagykereskedéstől, amely révén	14.	nagykereskedéstől, amelynek révén
burzsoá, aki bár	15.	burzsoá, ki bár
egyformán impregnálva.	20–21.	egyformán vannak impregnálva.
kovnoi kazamatában, ahol	53.	kovnoi kazamatákban, ahol
elhárítsa minden akadályokat,	57.	elhárítsa mindama akadályokat,
kellős közepén, ahogy	62–63.	kellős közepében, ahogy
Kolarow lánya. Zürich	83.	Kolarow leány. Zürich
a luxus népszövetségi	84.	a luxusos népszövetségi
Kolarow lány Zürichben	85.	Kolarow leány Zürichben
Kolarow lány azért	87.	Kolarow leány azért
hogy majdani forradalmi célnak eleget	88.	hogy majdan forradalmi céljának eleget
prostituálná megint magát	89.	prostituálná magát
Wahl Leonak Genfben?	89.	Wahlak Genfben?
M. Hirscher öreg	96.	M. Hirschler öreg
hogy Hirscher jelen	97.	hogy Hirschler jelen
emigráns társa. (A	96.	emigráns honfitársa. (A
utáni csetlésben-botlásban	99.	utáni nagy csetlésben-botlásban
tisztában az érzelmeivel,	102.	tisztában érzelmeivel,
szerelemnek.” Wahl és	103.	szerelemnek.” Vall, és

JA1964	Sor	JKK
„ártatlan trveller külsejével”	107.	„ártatlan traveller külsejével”
vonata, amielőtt a	109.	vonata, mielőtt a

JAÖM4 1967: Az első közlésen alapul. A sajtóhibák egy részét javítja. A helyesírást kismértékben modernizálja, különösen a központosítás terén. Érdemi szövegtérések:

JAÖM4 1967	Sor	JKK
cég és fiát,	7.	cég fiát,
indítja a gumiszaktudás elmélyítése	9.	indítja gumiszaktudásának elmélyítése
meri majd elmondani nekik	30.	meri elmondani majd nekik
vesztére visszatérve falujába,	42.	vesztére visszatérően falujába,
megy-e Párizsba,	75.	megy-e azonnal Párizsba,
harc emberi fizikumukkal	90.	harc emberei fizikumukkal
M. Hirscher öreg	96.	M. Hirschler öreg
hogya Hirscher jelen	97.	hogya Hirschler jelen
tudhatja az	98.	tudhatja meg az
beleszeret Kolarovba. Nem	99.	beleszeret Kolarowba. Nem
vasutastól aki	117.	vasutastól, aki
a nécessaire-ban –	122–123.	a nécessaire-ben –
kigonbolható	129.	kigombolható

JAM2 1977: A JAÖM4 1967 szerint közli a szöveget, javítva annak három hibáját (99, 117, 130. sor), a szövegtérések ezeket leszámítva azonosak.

JAHSZK 2012: Az első publikálás alapján készült betűhű közlés a korabeli helyesírás megtartásával. Azonban az első közlés egyik sajtóhibáját jelzés nélkül javítja, egy másikat pedig nem regisztrál, ld. 1. és 6. lábjegyzet.

Keletkezéstörténet

Zsolt Béla (1895–1949) regény- és színműíró, publicista, szerkesztő. Pályája elején verseket is írt, kötete is megjelent (*Hiába minden* címmel, 1921-ben Nagyváradon). A polgári radikális eszmeiség, az 1918-as „októbrista” örökség harcos képviselője, 1945 és 1949 között politikus is, miközben a *Haladás* című folyóirat főszerkesztője. A zsidó identitás egyik legmarkánsabb, de egyúttal szenvedélyesen magyar patrióta egyénisége; „belülről” bírálta a hazai zsidóság egyes csoportjainak, típusainak mentalitását, ugyanakkor kitartóan és eltökélten küzdött az antiszemitizmus, a faji ideológiák, a náciizmus és a fasizmus minden fajtája ellen, támadta ezeknek a nézeteknek, mozgalmaknak – akár szociálisan mégoly érzékeny – hazai képviselőit, köztük egyes népi írókat is. „Regényeinek pontos, szociális társadalomképét és kritikáját nemcsak József Attila, de a kor szinte minden baloldali kritikusa számon tartotta, publicisztikáját és azt a politikai helytállást, melyet a szétvert polgári radikalizmus utolsó militáns híveként, elkötelezett demokrataként tanúsított”, számos kortársa méltatta – ld. Nagy Sz. P 1990b, 7. p. Sok vita folyt és folyik azóta is főleg publicisztikai munkásságáról, de regényeiről is, legújabbban Bojtár Endre kezdett foglalkozni életművével (ld. Bojtár E – Várnai P 2016).

Más lapok (*Ujság, Világ*) haladó szellemű, polgári radikális szellemű publicistájaként és A Toll főszerkesztőjeként (1929–1938) meghatározó és tekintélyes szerepe volt a két világháború közötti liberális, ellenzéki, szellemi és irodalmi életben. Lapját ő maga és a szakirodalom is értékvédő, de részben bulvár jellegű orgánumnak minősíti. A folyóirat legnagyobb vihart kavaráó ankétját Ady költészetéről és kultuszáról ő kezdeményezte: az ő felkérésére írta és tette közzé Kosztolányi Dezső vitriolos hangú pamfletjét (*Az írástudatlanok árulása. Különvélemény Ady Endréről*, ld. Kosztolányi D 1929), melyhez JA is hozzászolt (*Ady-vízió*, ld. JA1929a; JATC1 1995, 151–170. p.). A Toll terjedelmes szakirodalmából ld. Lakatos É 1977; Nagy Sz. P 1978; Nagy Sz. P 1990b, 63–96. p.; Veres A 2012a, 130–131, 134–137, 171–182, 205–212. p.

JA és A Toll kapcsolatával részletesen foglalkozik a sajtótörténet (ld. pl. M. Pásztor 1975, 250–257. p.) és a költő prózai termésének korai szakaszát feldolgozó Tverdota György (JATC2 1995, 155–176. p.). 1929 és 1934 között több mint 30 publikációja jelent meg a lap hasábjain, költemények és cikkek; az Ady-ankét végén publikált hozzászólásán kívül Babits-pamfletje a legismertebb – ld. JATC1 1995, 216–236. p.; JATC2 1995, 199–218. p.). Az utóbbi értelmezésével és értékelésével kapcsolatban az 1923–1930 közötti JA-írások kritikai kiadásának megjelenése óta széles körű új értelmező irodalom született. Móricz Zsigmondot bíráló cikke pedig (*Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli*, ld. JA1931b; JKK) szintén egy nagy hullámokat vető ideológiai-politikai diskurzusba kapcsolódott bele.

József Attilát számos emberi és irodalompolitikai szál kötötte össze Zsolt Bélával; ez is tükröződik a *Bellegarde* kritikájában. Kapcsolatuk 1923-ból származik: József Attilánál állítólag megvolt Zsolt Béla *Igaz könyv* című verseskötetének dedikált példánya, amivel Zsolt valószínűleg a *Szépség koldusát* viszonzta, amelyről – aláíratlanul – ő írta az első kritikát (Tasi 1996a, 28, 76. p.), ld. alább. Kapcsolatuk a *Világ* című lap révén jöhetett létre, ahol Zsolt szerkesztő volt, JA pedig verseket szeretett volna publikálni, ahogy erről József Jolánnak Makóról küldött 1923. május 14-i levele tanúskodik – ld. JAL 2006, 38, 614. p., bár a *Világ* végül is nem közölt tőle verset. Amikor a költő 1923 kora nyarán Budapesten tartózkodott és bekapcsolódott a főváros irodalmi életébe (a *Kékmadár*, a *Magyar Írás*, a Mentor Könyvkereskedés és a Modern kávéház köre), mások mellett Zsolt Bélával is összeismerkedett. (Ld. KJA3 1987, 2103. p.) 1923 decemberében már „barátom”-ként említi a Tettamanti Bélának írott levelében (ld. JAL 2006, 46. p.).

Zsolt Béla többször is írt József Attiláról: Tasi József szerint először valószínűleg név nélkül a *Szépség koldusáról* a *Világ* 1923. április 22-i számában – ld. KJA1 1987, 39, 707. p. Az 1920-as évek végén szövetségesek voltak a *Nyugattal*, Babitscsal folytatott vitájukban, Ignotus és Hatvany Lajos védelmében. A Toll számos igényes méltatást közölt a költőről (pl. Németh Andortól, Komlós Aladártól). 1932-ben Berény Róberttel, Illyés Gyulával és Szimonidesz Lajossal közösen szerkesztették a [*Halálbüntetés elleni röpirat*]-ot. 1935 nyarán interjút készített József Attilával a *Színházi Életben* – ld. KJA1 1987, 382–383, 806. p. 1937-ben Zsolt Béla az *Ujság* vezércikkében emlékezik meg (*A költő halála*, ld. KJA1 1987, 608–610, 879. p.). Zsolt Béla 1945 utáni lapja, a *Haladás* közli folytatásokban Ignotus Pál *Csipkerózsa* című memoárját, melyben JA és Zsolt kapcsolatáról is ír.

Zsolt Béla évfeljelés nélküli regénye föltehetően 1931 novemberében jelent meg, könyvészeti leírását ld. Zsolt 1931. A regény sztoriját maga JA tárgyszerűen, bár erős iróniával ismerteti. A szerzőnek ez a harmadik regénye, viszonylag élénk visszhangot keltett, főleg a liberális és baloldali sajtóban. A fontosabb korabeli recenziók József Attiláé mellett: Barabás Gyula (*Népszava*, 1931. december 24.); Hatvany Lajos (*Magyar Hírlap*, 1931. december 6.); Ignotus Pál (*Esti Kurir*, 1931. december 25.); Bálint György (*Pesti Napló*, 1932. január 9.); Hevesi András (*Nyugat*, 1932. február 1.); Ijjas Antal (*Magyar Kultúra*, 1932. április 20.) A kritika JA másfél-két éves markánsan burzsoá-ellenes, osztályharcos periódusában született. A regény politikai-ideológiai üzenete a fontos számára, ezért is emeli ki, hogy „a történelmileg kegyetlen burzsoáziát látjuk itt kicsinyben” (25–26. sor); „Zsolt erős, gazdag, röviden összefogott megfigyeléseit detektívtörténetek izgalmasságával szövi mesévé. A mese megérte, hogy regény legyen belőle, senki nem mondhatja, hogy nem érdekes. De talán még érdekesebb a részletek tekintete, a mondatok világpolitikai és társadalmi pillantásai, Zsolt ideges és fáradhatatlanul leleményes mozdulatai, amelyekkel egyszerre vetkőzteti kívül a polgári társadalmat és belül a polgári lelket. Egy kapkodó gondolkodó hámozza a polgári hagymát és belül nem talál semmi értékeset, ami a polgárság tulajdona volna.” (135–139. sor) Ugyanakkor JA kritikáját erőteljes irónia, helyenként szelíd gúny jellemzi: egyrészt átveszi és felerősíti Zsolt Béla iróniáját a főhőssel szemben, másrészt a – sejtetően nem igazán szeretett – regényt is ironikus stiláris eszközökkel, nyelvi játékokkal élve persziflálja (ld. *Tárgyi és szövegmagyarázatok*). Tudatosan is keveredik a „terrorista”, az „anarchista” és a „forradalmár” fogalma, főhősét maga a szerző tekinti „jampec”-nek, ami az 1920-as években elsősorban nem divatmajmolót jelentett, hanem léha életformájú fiatalembert.

A mesterkélt, teátrális, erotikával túlfűtött sztoriban JA számára a litván diktátor ellen merényletre készülő, de idejekorán leleplezett, prostituáltként kenyerét kereső anarchista forradalmárnő groteszk története lehetett a legérdekesebb. Regénykritikája vélhetően azért is pamfletszerű (de – más írásaitól eltérően – nem bántja a szerzőt), mert írásával mindenekelőtt a számára fontos „szociológiai” üzenetet akarta tudatosítani. Baráti kapcsolata a nem kommunista Zsolt Bélával megmaradt később is. A regénynek elsősorban a tipikus nyegle ficsúri habitus által szimbolizált polgárságot, a kapitalizmust leleplező vonulatát emeli ki, továbbá a Népszövetség álságosságát, a tőkésmentalitást és az áterotizált groteszk „forradalmiság”-át, melyet kétségtelenül jól jelenít meg a regény egyes szám első személyes narrációjú „önkritikus” beszédmódja. A liberális-baloldali orientáción, a közös irodalompolitikai platformon és a személyes rokonszenven túl az is összeköthette itt Zsoltot és József Attilát, hogy mindkettőjük – persze gyökeresen eltérő műfajú – írásaiban domináns szerepet töltött be a szexualitás, a nemi erkölcs, illetve a vele kapcsolatos sérülések, neurózisok direkt vagy kódolt szociológiai eredeztetése. Lásd erről Zsolt többi regényét, illetve József Attilának a recenzióval csaknem egyidejű Totis-kritikáját (*Az ifjúság nemi problémái*), az *Egyéniség és valóság*ot, valamint a többi későbbi írását is. Ugyanakkor JA cikkében nem esik szó Zsolt Béla hangsúlyosan zsidó szociográfiai érzékenységről és önkritikájáról. Erről általában is hallgatnak a korabeli baloldali-liberális recenzensek, míg a katolikus Ijjas Antal tárgyszerűen szóba hozza, éreztetve a zsidóságot

különállását, az asszimiláció nehézségeit – de distanciával kezelve, és nem bírálja az antiszemitizmust sem. JA tehát alapvetően a polgárság kritikájára használja a regényismertetést, ahogy ez a Dos Passos-regény ismertetésében is (*Irodalom és szocializmus*) kedvenc témája volt, de míg ott sután, osztályharcos esetlenséggel bírál, addig itt nagyon szellemesen, árnyaltan, megértő gúnnyal. A JA-cikk érdekes, az ironikus hangvételével összefüggő vonatkozása az – egy ideig általa is vallott – anarchizmus romantikájával való önkritikus, önironikus szembenézés is.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

1. sor

„Bellegarde”: Bellegarde, teljes nevén Bellegarde-sur-Valserine, település Franciaországban, Ain megyében, a Rhône és a Valserine folyók találkozásánál, Genfől 38 kilométerre. (Zsolt Béláról és regényéről ld. *Keletkezéstörténet*.)

10. sor

gründolás: A német eredetű szó jelentése: üzletet, vállalatot alapít.

36–38. sor

A regény úgy kezdődik, hogy Wahl Leó nagykereskedő ott áll a zürichi pályaudvaron, egyedül, magára hagyottan, hiszen megérkeztekor „még csak egy vasuti tisztviselő sem szalutált”: Az idézett szövegrész a regényben: „Még csak egy vasúti tisztviselő sem szalutált, sehol az idegenvezetők, a hajótársaságok emberei, még az egyedül utazó hölgyek védnőknői és a hordárok sem várták a vonatot.” – ld. Zsolt 1931, 5. p.

41–43. sor

hogye fogadná hát örömmel a társadalom alját, Bohanovszky urat, az ukrainai emigránst, aki előbb a bolsevisták elől szökött meg, majd az ellenforradalommal vesztére visszatérván falujába, a lengyel pogrom elől kellett elbujdosnia: „Előbb a bolsevisták elől kellett menekülnie, majd visszatért a falujába, de már két héttel később a lengyel pogrom elől szökött el.” – ld. Zsolt 1931, 8. p. Az ukrán bolsevikok először 1917 végén indítottak támadást Kijev ellen, mert a hatalmat ott ekkor kézben tartó Centralnaja Rada (az ukrán aktivisták koordinációs központja) elképzelésével szemben nem támogatták az autonóm, Oroszországgal pusztán föderatív viszonyban lévő ukrán állam létrehozását. Az orosz fegyveres erők támogatásával a szervezett bolsevik hadsereg Mihail Muravjov vezetésével 1918. február 9-én elfoglalta Kijevet, és elpusztított mintegy 2000–5000 „osztályellenséget”. De ugyanezen a napon kényszerült aláírni Szovjet-Oroszország a központi hatalmakkal és az Ukrán Népköztársasággal a breszt-litovszki különbékét, mely a Centralnaja Rada hatalmának, a független (Kelet-)Ukrajnának az elismerését is jelentette. A béke egyik titkos cikkelye szerint élelmiszer-szállítmányokért cserében Németországnak és az Osztrák–Magyar Monarchia katonai segítség nyújtását ígérte Ukrajnának. A négyszázötvenezer fős német–osztrák hadsereg áprilisra teljesen kiszorította a bolsevikokat Ukrajnából. (Vö. Jekelcsik 2014, 98–99. p.) Később, 1918. október 4-én Németország fegyverszünetet kért, majd megkezdte csapatainak visszavonását

Kelet-Európából. Kelet-Ukrajnában így ideiglenesen az Ukrán Direktórium szerezte meg a hatalmat Vologymir Vinnyicsenko vezetésével. Eközben az Osztrák–Magyar Monarchiától elszakadva november 1-én megalakult a Kelet-Galíciát, Észak-Bukovinát és a Kárpátontúlt magába foglaló Nyugat-Ukrajnai Népköztársaság. 1919. január 22-én Kijevben kikiáltották a két Ukrajna egyesülését. A nyugat-ukrajnai területekre azonban az újjáéledő Lengyelország is igényt tartott, 1918. november 22-én már kiszorították az ukránokat Lvovból, amivel kezdetét vette az ukrán–lengyel háború. (Vö. Jekelcsik 2014, 101–108. p.; Krausz – Szilágyi Á 1992, 73. p.) A lengyel pogromok ezt követően kezdődtek, és főleg a zsidó lakosság ellen irányultak (vö. a korabeli sajtóból pl. a *Pesti Napló* cikkét *A lengyel pogromok* címmel az 1918. december 3-i számban). A központi hatalmak kapitulációját kihasználva, Szovjet-Oroszország a bolsevik hatalom kiterjesztését, a Direktórium hatalmának megdöntését tűzte ki célul, és 1919. február 6-án már elfoglalta Kijevet. Az új, egyesített ukrán állam tehát kérészéletűnek bizonyult, Lengyelország és Szovjet-Oroszország kétfrontos nyomása alatt még az év folyamán megszűnt. (Ld. Jekelcsik 2014, 108–111. p.) Az ukrán események rekonstruálása alapján a regény mellékszereplője, Bohanovszky úr 1918 elején, az első szovjet megszállás alatt kellett hogy megszökjön, majd 1918 novemberében térhetett vissza a nem sokkal azelőtt kikiáltott Ukrán Népköztársaságba, ahonnan a hónap végén kezdődő lengyel támadás elől menekült el újra az országból.

45–46. sor

„itt az embert békében hagyják, ha nem bolsevista, nem antifasiszta és ha nem sérti meg a törvényt”: „Itt az embert békében hagyják, ha nem bolsevista, antifasiszta és ha nem sérti meg a törvényt.” – ld. Zsolt 1931, 9. p.

51–54. sor

A nő mellett ott nyivákol, fuldoklik bűnben, t. i. az ellenforradalmi tisztikar bűnében fogant gyermeke, akinek a nagyapját felkötötték, mert „sokat járatta a száját” és akinek anyja hat hónapig hevert a kovnói kazamatákban, ahol is őt magát nemzette a bolsevik rémuralom alól felszabaduló litván nemzet: Zsolt 1931, 68–69. p. Az „ahol is őt magát nemzette a bolsevik rémuralom alól felszabaduló litván nemzet”: ironikus funkciójú játékos nyelvi humor. Litvániában az 1926 májusában tartott választásokon a kereszténydemokratákat legyőzve a népi szocialisták és a szociáldemokraták koalíciója került hatalomra. Szezevicius kormánya kész volt tárgyalni a Szovjetunióval, melynek eredményeként 1926. szeptember 28-án létrejött a litván–szovjet meg nem támadási szerződés. A jobboldal ellenezte a Moszkvával való tárgyalásokat, s így a jobboldali nacionalista ún. Tautininkai párt és a hadsereg köreiben érlelődni kezdett a kormány elleni fegyveres fellépés gondolata. „1926. december 16-áról 17-ére virradó éjszaka a hadsereg tisztjei K. Ladyga tábornok vezetésével benyomultak a parlament épületébe, és az ott ülésező gyűlést szétkergették. A fogságból kiszabadított P. Plehavicius tábornokot teljhatalommal ruházták fel; Szezevicius kabinetjét és az államelnököt lemondatták, és rendkívüli állapotot hirdettek ki. Voldemaras vezetésével kereszténydemokratákból és a Tautininkai párt tagjaiból álló kisebbségi kormány vette át az

ügyek intézését, amely a seimas [parlament] 85 helyéből 35-tel rendelkezett. Antanas Smetonát másodszor is államelnökké választották; ezt a tisztségét 1940-ig megtartotta. [...] A litván-szovjet szerződés belpolitikai következményei nem sokáig maradtak el. A kormány szovjetbarát összeesküvést leplezett le. 1927. május 19-én K. Klešinski egykori vezérkari főnököt a Szovjetunió javára folytatott kémkedés miatt halálra ítélték.” – ld. Rauch – Misiunas – Taagepera 1994, 80–81. p. A „kovnói kazamaták”: Kovno (Kowno) Litvánia második legnagyobb városa (egy ideig ideiglenes fővárosa) lengyel elnevezése; mai neve: Kaunas. A börtönként szolgáló kazamaták a város külső védelmi vonalát jelentő, II. Sándor cár utasítására épült Kilencedik Erődben voltak.

70–71. sor

aki mindenkié volt az ukrainai emigráns révén, csak az övé nem: ld. Zsolt 1931, 222. p.

75–76. sor

„mindazt, a primitív dolgot, amit szakmabeli tudásnak neveznek”: „S ha még valójában nem lenne olyan hallatlanul primitív mindaz, amit szakmabeli tudásnak neveznek!” – ld. Zsolt 1931, 14. p.

78–80. sor

alkalmat ad Zsolt Bélának, a kispolgárok Mefisztófeleszének arra a leleplezésre, hogy a polgár – bár érdekelve van benne – éppannyira világcsalásnak látja a Népszövetséget, mint a proletár: A Népszövetség vagy Nemzetek Szövetsége az ENSZ elődje. Megalakítását az 1919. január 25-én tartott párizsi békekonferencián kezdeményezték a szövetséges hatalmak, 1919. június 28-án 44 alapító állam képviselőinek aláírásával jött létre, genfi székhellyel. A szervezet célja a versailles-i béke-rendszer fenntartása volt; a tagállamok támadás esetén kölcsönös segítségnyújtásra, a fegyverkezés csökkentésére és nyílt diplomáciára kötelezték magukat. Formálisan a második világháború alatt is működött, majd az ENSZ 1945-ös megalakulását követően, 1946. április 20-án megszűnt. Tevékenységét, szerepét, gyakran erőtlen és igazságtalan működését balról és jobbról is bírálták a két világháború között. „Mefisztófelesz”: a sátán neve Goethe *Faust* című drámájában.

100–101. sor

„Arra is vágyódom – mondja – hogy megpróbáljak kicsikarni belőle valami emberi megbecsülést is, valami érzelmi jeladást”: „S aztán, rájöttem, hogy bár testileg is kívántam ezt a nőt, de amikor szemtől szembe kerülök vele... az Isten tudja miért, valahogy mindig arra is vágyódom, hogy megpróbáljak kicsikarni belőle valami emberi megbecsülést is, valami érzelmi jeladást.” – ld. Zsolt 1931, 139. p.

102–103. sor

„Éreztem Kolarow Gertruddal kapcsolatban a szellemi inferioritásomat, ami gyakran forrása lehet a szerelemnek.”: „inferioritás”: alsóbbrendűség, alárendeltség. „Kétségkívül éreztem Kolarow Gertruddal kapcsolatban a szellemi inferioritásomat, ami gyakran forrása a szerelemnek.” – ld. Zsolt 1931, 157. p.

106. sor

tapaszkodó fiatalember: JA ironikus nyelvi leleménye, stiláris bravúrja a *tapad* és a *kapaszkodik* kontaminációjából.

107–110. sor

Bellegardeba akarja kisértetni magát, hogy a fiatalember „ártatlan traveller külsejével” elterelje magáról a gyanút; Bellegardeba, ahol Voldemarasnak, a litván diktátornak megáll a vonata, mielőtt a Népszövetség városába szállítaná gyűlölt utasát. Bellegardeba, ahol merényletet fog elkövetni Voldemaras ellen: Augustinas Voldemaras (1883–1942) litván történész, politikus, az 1918-ban újjászülető litván állam első miniszterelnöke (bár elnöksége csak néhány hónapig tartott), majd 1920-ig külügyminisztere. 1926 és 1929 között a puccsal hatalomra jutó nacionalista-kormány miniszterelnöke, aki mind a kül-, mind a belpolitikát irányította. Korlátozta a pártok szabadságát és a véleményszabadságot, létrehozta és vezette a Gelezinis Vilkas (Vasfarkas) nevű fasiszta jellegű félkatonai szervezetet. Konzervatív körökben egyre fokozódott az uralmával szembeni ellenállás, mígnem 1929. május 6-án Kovnóban három egyetemi hallgató merényletet kísérelt meg ellene. „Ennek következményeként határozottan felerősödtek Voldemaras diktátori vonásai, amelyek a Vasfarkas kifejlesztésében aktívabbá tették, mint a kormányzati ügyek ellátásában. Emiatt feszültségek támadtak közte és az államelnök között. 1929 szeptemberében Smetona elnök felszólította Voldemarast, hogy mondjon le hivataláról. Mivel Voldemaras nem volt hajlandó visszavonulni, letartóztatták és vidékre száműzték, ahol rendőri felügyelet alatt tartották.” – ld. Rauch – Misiunas – Taagepera 1994, 103. p. 1934-es puccskísérlete Smetona ellen kudarcba fulladt, s a börtönéveket követően 1938-ban Franciaországba emigrált. Később visszatért, a már Szovjetunió uralta Litvániában újra bebörtönözték, ahol 1942-ben hunyt el. Zsolt Béla női főhősének élete valószínűleg az 1920-as évek végi litván belpolitikai eseményekbe kapcsolódik bele: ő volna az egyetemisták egyike, aki merényletet szervezett Voldemaras ellen, bár a regény cselekménye szerint nem Kovnóban, hanem Bellegarde-ban.

117–125. sor

„Megkérdeztem egy vasutastól, aki riadtan rám kiáltott, hogy rohanjak, mert ebben a másodpercben indul – szól a regény. – Vágtatni kezdtem, de mire a bellegardei perronhoz értem, a vonat éppen megmozdult. Valóságos sprintet vágtam ki, mint aki önmaga előtt is igazolni akarja magát – de már nem lehetett elérni az utolsó kocsit. Megálltam és kétségbeesetten széttártam a karomat. Lekéstem! Mit csináljak, ha egyszer lekéstem? A fényképezőgépem, a termosz, a pizsamám és a toalettzereim a nécessaire-ben – oda vannak!... Egy vasuti tiszt állt a perron szélén. Odaléptem hozzá. – Mikor indul a legközelebbi vonat? – Bellegarde felé? – kérdezte. – Nem – feleltem és éreztem, hogy az arcomat előnti a pirosság. – Lausanne felé.”: „Megkérdeztem egy vasutastól, aki riadtan rámkiáltott, hogy rohanjak, mert ebben a másodpercben indul. Vágtatni kezdtem, de mire a bellegarde-i perronhoz értem, a vonat éppen megmozdult. Valóságos sprintet vágtam ki, mint aki önmaga előtt is igazolni akarja magát –, de már nem lehetett elérni az utolsó kocsit. Megálltam és kétségbeesetten széttártam a karomat. Lekéstem! Mit csináljak, ha egyszer lekéstem? A fényképezőgépem, a termosz, a pizsamám és a toalettzereim a nécessaire-ben – oda vannak! Egy vasúti tiszt állt a perron szélén. Odaléptem hozzá. – Mikor

indul a legközelebbi vonat? – Bellegarde felé? – kérdezte. – Nem – feleltem és éreztem, hogy az arcomat elönti a pirosság. – Lausanne felé” – ld. Zsolt 1931, 226–227. p.

126. sor

Hic Rhodus, hic salta!: Latin szállóige, jelentése: „Itt van Rhodus, itt ugorj!”. Közmondásszerűen: Most mutasd meg, hogy mit tudsz! Aesopus 203. meséjéből ered, ahol egy kérkedő azzal dicsekszik, hogy ő Rhodus (Rodosz) szigetén mekkorát ugrott. Erre hangzik el ez a szállóigévé vált ironikus felszólítás.

137–139. sor

Egy kapkodó gondolkodó hámozza a polgári hagyományt és belül nem talál semmi értékeset, ami a polgárság tulajdona volna: Utalás Ibsen *Peer Gynt*jének hagyományosságára.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- NYERGES András, *József Attila kiadatlan könyvkritikája*, Új Írás, 1964. 10. sz. 1255. p.
 FEHÉR Erzsébet – SZABOLCSI Miklós, *Jegyzetek*. In: JAÖM4 1967, 180–304. p. (304. p.)
 KÖSZEG Ferenc, *Zsolt Béla és a Kínos ügy*. In: Zsolt 1970, 219–225. p.
 NAGY Sz. Péter, *Zsolt Béla*, Budapest, Akadémiai, 1990, (Kortársaink, 7), 106–110. p.
 SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár: József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 155. p.

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Korabeli visszhangja nem volt JA kritikájának. Újraközlése kimaradt az 1958-as kritikai kiadásból. Nem világos, hogy mi az oka ennek. Igaz, hogy az 1950–1970-es években Zsolt Béla „büntetésben” volt a magyar szellemi élet fórumain. Mind a marxista ideológia, mind pedig a népi irodalomszemlélet szempontjából vitatott, sőt ellenszenves szereplője volt korának (az okokra itt nem térhetünk ki). Nem véletlen, hogy kihagyták a radikálisan kritikus baloldali Zsolt Béláról szóló cikkeket Bálint György publicisztikájának gyűjteményéből 1961-ben, és a Németh Andor életművét bemutató, 1973-as válogatásból is (ld. Bálint 1961; Németh A 1973). JA szövegét Nyerges András adta közre 1964-ben (ld. JA1964); rövid bevezetőjében azt írja: „voltaképpen nem igazi kritika, elsősorban ironikus felhangokkal kísért ismertetés, mely a Zsolt-regényben a forradalmi mozgalomhoz véletlenül sodródó kispolgár lélekrajzában találó pontosságát hangsúlyozza a könyv erényei közül. Talán épp azt a magatartást lelte fel Zsolt hőseiben”, amit *Kispolgár* című versében fogalmaz meg – ld. Nyerges 1964, 1255. p. (A vers egyébként 1931. január 6-án jelent meg a *Népszavában*.) JA írása ezután, 1967-ben került be a kritikai kiadás Szabolcsi Miklós és Fehér Erzsébet által szerkesztett negyedik kötetébe, amely a novellákon, önvallomásokon, műfordításokon kívül pótlásokat tartalmazott az I–III. kötetekhez – ld. JAÖM4 1967, 174–179. p. és jegyzet, 304. p. A rövid jegyzetben nincs semmi érdemi állítás a keletkezés- és recepciótörténetről, hiányoznak a tárgyi és szövegmagyarázatok is, egyedül Nyerges András közléséről szerepel az a megjegyzés, hogy „kisebb hibákkal” jelent meg, ugyanakkor nem hivatkozik Nyerges véleményére sem.

Zsolt Béla fokozatos irodalomtörténeti rehabilitálásának fontos dokumentuma Kószeg Ferenc utószava a *Kínos üggyhöz*, amely nemcsak az egyes regények (köztük a *Bellegarde*) viszonylag részletes és érzékeny bemutatására vállalkozik, hanem azt is kiemeli: a regényről „József Attila írt bírálatot – a leglelkesebbet talán, amit Zsolt Béla valaha kapott” – ld. Kószeg 1970, 220. p. Mindössze egyetlen – és pontatlan – bekezdést kap Szabolcsi Miklós monográfiájának záró kötetében: a cikk „voltaképpen a regény cselekményének vázlatos újraelmondása – gúnyosan és a kispolgár elleni indulattal – ebben követve Zsolt Bélát, a »kispolgárok Mefisztófelesztét«. Láthatóan élvezte a bonyolalmas történetet [...] És pontos-kegyetlenül értékeli az író is”, „kapkodó gondolkodó”-nak nevezve őt – ld. Szabolcsi M 1998, 155. p.

Az első alaposabb szakmai reflexió egy Zsolt Béla munkásságát bemutató kis-monográfiában olvasható. Nagy Sz. Péter részletesen foglalkozik a *Bellegarde*-dal, beleilleszti a regényíró világképébe, társadalomszemléletébe: „az enervált, erőtlén zsidó kispolgári fiatalember számára hogyan válik egy rejtélyes, titokzatos, idegen nő a forradalom – mindenféle: életviteli, szexuális, társadalmi forradalom – szimbólumává, majd mikor e szimbólum realitássá válik, hogyan menekül előle. [...] Ez talán az író legirányzatosabb műve. Mintha a zsidó kispolgár forradalmi flörtjének, gyávaságának és kudarcának koreográfiáját olvasnánk. [...] Zsolt most is szórakoztató, izgalmas, enyhén nosztalgikus, érzécsiklandozó lektúrt írt.” Az irodalomtörténész idézi és interpretálja JA kritikáját: „A pesti rezignált jampec és a merényletre készülődő anarchista nő egy rendkívüli bizarr éjszakán tévedések és félreértések, izgalmas véletlenek közepette találkoznak, és a kereskedőfiút – kicsöppenve polgári világából – megcsapja, felkavarja az idegen erő, a történelem szele. Ő azonban érzékenységnél, a másság, a vonzódás felismerésénél többre nem képes, és már nagy dolog az is, hogy erre képes. Keveredik benne a különöség utáni tisztázatlan vágy és az undor saját értelmetlen, eseménytelen életétől. E vágy és undor eredménye a tehetetlen nosztalgia. A kalandos szerelmi történet, az érzelmi analízis azonban nemcsak a lektúr szintjén igaz, érdekes, ahogy azt az óvatos író ajánlja [de nem a regényt, hanem a regényből készült *Párizsi vonat* című színdarabot, ld. Szélpál 1933]. Igazabb és érdekesebb a maga elvont szimbolikus értelmében is, mert e bulvárregény a zsidó kispolgár társadalmi érzékenységének, impotenciájának is hú tükre. Erre mutatott rá már a regény megjelenésekor József Attila: »A *Bellegarde* egy budapesti fiatalember regénye, egy magyarországi ifjú burzsoá találkozása Európával, az örökkévalónak érzett békés, üzletes polgáriasság találkozása a világtörténelmi nyugtalanság megsejtésével.«” – ld. Nagy Sz. P 1990b, 106–110. p. JA kritikájában – szemben a monográfus interpretációjával – sem a zsidó karakterizálás, sem a regény részben lektúr jellege nem kerül szóba. N. Horváth Béla összefoglaló monográfiájában nincs megemlítve, sőt Zsolt Béla neve sem szerepel a könyvben – ld. N. Horváth 2008.

Természettudomány és marxizmus

Totis Béla a „természettudomány és a marxizmus” viszonyáról ír a *Korunk* ezévi márciusi számában. A cím után azt várná az ember, hogy írója a természettudományok történeti fejlődésén, valamint jelenkori érvényes tételein a marxi módszer helyességét fogja igazolni. Totis Béla azonban nem a marxizmus igazát próbálja kimutatni a természettudományokon, hanem azt fejtegeti, hogy a természettudományokból s a természettudományos világnézetből hiányzik az érzelmi, az etikus elem és ezért ellentétben állanak a marxizmussal. Cikkéből az idealizmus védelmét olvasom ki.

Mindenek előtt szögezzük le, hogy semmiféle emberi tevékenységből nem hiányzik az érzelmi elem, mert hiszen éppen az érzelmi elem a tevékenység motorikus ereje. Az érzelem lehet tudatos, lehet tudattalan, de csak mint hajtóerő működik és semmi köze sincs a világfölfogás helyességéhez vagy helytelenségéhez. Az érzelem cselekvésre sarkal és egyben annak a kérdésnek a föltevésére késztet, hogy a cselekvés miként célirányos. Az érzelem tehát nem tesz föl kérdést, csupán késztet rá – és még kevésbé ad feleletet a kérdésre. Így – a helyesség kérdésétől eltekintvén – számtalan felelet lehetséges és egy cselekvés etikai megítélése is számtalan, bár mindegyik etikai. A marxista azonban tudományosan, a proletárság felszabadításának tárgyi tudománya,¹ a marxizmus szempontjából osztályoz, tehát megítélésének etikai formája² és tartalma elvész. Eszerint az egyik cselekedet marxista, mert aktuálítása a tudományos szocializmus történelmi vonatkozásának a hordozója; a másik nem marxista. Ki nem velünk, az ellenünk. Marxista igazán nem veheti szívére, hogy a szervezet-robbantó anarchista milyen önfeláldozással küzd téves, de következetes módon a proletárság felszabadításáért! Hiszen a marxizmusra nem az jellemző, hogy kollektív, hanem hogy kollektivistá és nem is etikai, hanem tudományos és csak annyiban etikai, amennyiben a tudományosság az. Nem nevetséges-e elgondolni, hogy olyképpen ítéljük meg a kapitalisták cselekedeteit, hogy azok akár a forradalmi, akár az ellenforradalmi mozgalom, akár valamely általánosság szempontjából erkölcsösek-e, vagy sem? Nem, a marxista nem itéli meg semmiféle etika szempontjából a kapitalisták cselekedeteit, hanem tudomásul veszi őket, mint tényeket, mert a tényeknek, a valóságnak a figyelembe vétele a tudományosság első föltétele.

Totis azt írja: „Nem a természettudományos világnézet, hanem a marxi az, amelyik valóban etikai. Az etikai világnézet a világot az etika szempontjából nézi.” Nos, a marxizmus a világot nem az etika szempontjából nézi, hanem éppen megfordítva, az erkölcsöknek, az erkölcsiség³ ethosz-ideáljának változásait a termelés anyagi világának, sőt a technikának a változásaitól teszi függővé. Totis azzal véli tételét igazolni, hogy „Az etikai világnézet a világot... nemcsak megmagyarázza, hanem a tanácstalan embernek egyszersmind az utat és a célt is megmutatja, amelyen a megismerés után haladni kell.” Ezzel szemben az áll, hogy az etikai világnézet valóban utat és módot mutat, a világot azonban nem magyarázza meg, míg a marxizmus éppen a „világot” magyarázza meg, amiből aztán a proletárság cselekvésének útja és módja determináltan adódik. De van itt egy másik hiba is, mégpedig a marxizmusnak a

¹ [sajtóhiba:] tudománya; [ld. főszöveg]_{szkj}

² [sajtóhiba:] fölmája [ld. főszöveg]_{szkj}

³ [sajtóhiba:] erkölcsiség, [ld. főszöveg]_{szkj}

természettudományokkal való szembeállítás. A tudományos szocializmus természettudomány, hiszen a társadalom természet és nem elvont idea. Idézem Marx szavait: „Voltaképpen nem azoknak a társadalmi ellentéteknek magasabb vagy alacsonyabb fejlődési fokáról van szó, amelyek a tőkés termelés természeti törvényeiből fakadnak. Magukról e törvényekről van szó.” (A Tőke, Előszó az első német kiadáshoz.) Természeti törvényekkel természettudomány foglalkozik. (Nota bene, rengeteg marxista irat szól a dialektikus materializmusról, a történelmi materializmusról, a marxí gazdaságtanról,⁴ de a tudományos szocializmus alig kap helyet az irodalomban.)

Igy állván a kérdéssel szemben, kitűnik, hogy Totis a természettudományokat azonosítja a természettudományos világnézettel, holott logikailag semmi közük sincs egymáshoz. A természettudományok a dialektikus materializmus öntudatlan igazolásai, azaz logikai sorrend szerint a természettudományok a materialista dialektika érvényességén alapszanak, jöllehet a természet tudományos kutatása történetileg szükségszerűen megelőzte a materialista dialektikának, mint elvnek a tételekbe való foglalását. Ezzel szemben a természettudományos világnézet logikai alapjának tekinti a természettudományokat és azzal a hibával van megterhelve, hogy vallója tudományt tekint elv alapjául, pedig éppen elv a tudomány alapja. Elve így spekulatív, holott a helyes elv gyakorlati, hiszen nem egyéb, mint ráeszmélés arra a gyakorlatra, amelynek eredményeként létrejön a tudomány. Így van az, hogy a tudományos szocializmus természettudomány, de a dialektikus materializmus kizárja a természettudományos világnézet helyességét, jöllehet az is *materialista*, amit Totis úgy mond, hogy *nem etikai*. Materializmus, de nem dialektikus, – spekuláció és nem a gyakorlatra való ráeszmélés.

A dialektikus materializmusnak megvan a maga ismeretkritikája és az nem vág össze a Totis által kifejtett fölfogással. Totis Nietzsche szavát idézi, amely szerint az új világnézet „hű maradt a földhöz” és hozzáfűzi, hogy: „Ebben a világképben a tapasztalás volt hivatva mindannak a megmagyarázására, amiknek megértéséhez előzőleg az emberi léleknek elképzelésekre és illúziókra volt szüksége.” Ez tévedés. A szóbanforgó világképben, sőt ennek is csak egyik fajtájában, amely jellegére nézve a természettudományok általános elmélete, az a követelés foglaltatik, hogy tudományos kutatás tárgya csak tapasztalati jelenség lehet. De a tapasztalás nem volt és nem lesz hivatva a dolgok megmagyarázására, hiszen a tapasztalás nem egyéb, mint érzéki tárgyaknak észrevév⁵ alapján való megismerése, amelynek eredménye mindössze a tárgy jelenlétéről szóló tudat, vagyis az észrevévési képzet. A tapasztalati tudományokat sem azért hívják így, mintha tapasztalással magyaráznák tárgyukat, hanem azért, mert tárgyuk *jelenléte* tapasztalati, tapasztalható. A fizika tapasztalati tudomány és azt tanítja, hogy a föld forog a nap körül, jöllehet az ember, a fizikust is beleértve, azt tapasztalja, hogy a nap fölkel és lenyugszik. Totis más fogalmat alkotott magának a tapasztalásról, amit az is mutat, hogy nemcsak a tartalmát változtatja meg, hanem a terjedelmét is és szociális tapasztalásról beszél. Totisnak mielőtt operál vele, ezt a fogalmát alappal kellene ellátni és publikálnia kellene, hogy tudjuk, mit értsünk rajta. Különösen, ha azt állítja, hogy Marx vezette be ezt az új, a szociális tapasztalást. Mert, hogy példát mondjak,

⁴ [sajtóhiba:] gazdaságtanról, [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵ [sajtóhiba:] észrevévése [ld. főszöveg]_{szkj}

kétségtelenül szociális uton (sajtó, stb.) veszek tudomást pl. arról, hogy az angol királynak szakálla van, ezt azonban én egyáltalában nem tapasztaltam és akik látták, azok is mind egyénileg tapasztalták. Ezek az egyének aztán úgy közlik velem a tapasztalásuk eredményét, hogy társadalmi technikai uton érzéki fizikai tárgyakat alkotnak (hang, nyomtatott papiros, stb.) és én ez érzéki fizikai tárgyak jelenlétét tapasztalom. Ebből láthatjuk, hogy szociális tapasztalás nincs, azonban az egyéni tapasztalás eredményének, azaz valamely érzéki (belső tapasztalás esetében pszichikai) tárgy jelenlétének tudata nem tételezi föl a tárgy tapasztalását mindazoknál, akik tudnak a létéről. Ily módon – az egyéni tapasztalást leszámítva – a termelési mód előfeltételének, a technikának a révén az egyének tudása társadalmi eredetű, azaz szociális – és ezért beszélünk egyáltalában ideológiáról. Persze a társadalmi termelés állandóan újabb és újabb érzéki tárgyakat állít elő, (mint pl. a hirt közlő nyomtatott papirost,) amelyeket aztán egyénileg tapasztalunk, de amelyeket az egyén sem tapasztalhatna, ha a társadalmi termelés elő nem állítaná, mert hiszen akkor nem létezne maga a tapasztalati tárgy. Ezek után furcsán hangzik Totis tétele, amely szerint „Marx rendszerében a tapasztalás módszer, amellyel új világrend alapjait veti meg.” A tapasztalás észrevevési aktus, nem módszer, aminthogy módszerrel sem lehet „új világrend alapjait megvetni”, – a módszer csak a módot mutatja, a *hogyan* és nem a *mivel* az új szocialista társadalmi rend fölépíthető. Az új „világrend” alapja is anyagi termelés, ez viszont nem módszer, bár módszeres.

„A világfölfogás a világegyetemről alkotott elképzelésünk, ahogyan a világegyetemet lelkünkben látni kívánjuk” – írja Totis. Ime Totis pszichológizmusa olyan formában, hogy alaptalansága nyilvánvaló. Eszerint minden világfölfogás keresztül-kasul szubjektív és nélkülözi a tárgyi észrevételt. A marxi világfölfogás tételei tehát nem tárgyi igazságok, hanem szubjektív, jámbor óhajok volnának. Természetes, hogy ezután Totis a következőképpen véli jellemezni a kollektívizmust: „Az általános emberi szolidaritás az érzelmi magja ennek az új világfölfogásnak, amelyben az összes emberekkel való közös sors adja meg a válaszokat az érzelem által felvetett kérdésekre”! Nem tudni, hogy melyik utópista kollektívizmusát azonosítja itt Totis a kollektívizmussal, hiszen a marxi fölfogás nem ösmer „általános emberi szolidaritást”, főkategóriája ezzel szemben éppen az osztályharcé, az osztályérzésé és osztályöntudaté.

Ismétlem, Totis egy nagyon nehezen áttekinthető etikai világszemlélet hive, amelyet ő maga marxizmusnak nevez, de amely mitől sem áll távolabb, mint a marxizmustól. Szükséges volt, hogy legalább ennyire hozzászóljak cikkéhez, nehogy a Korunk olvasói azt hihessék, hogy a magyarnyelvű marxisták vita nélkül elfogadták Totis dr. tételét, amely szerint a marxi világnézet az, amely „*valóban*” (V. ö. *Der wahre Sozialismus*) etikai, még pedig azért, mert „az etikai világnézet a világot az etika szempontjából nézi.”

KARL MARX

A TŐKE

**A közgazdaságtan
bírálata**

ELSŐ KÖTET

Első könyv: a tőke termelési folyamata

Fordította
DR. GUTH ANTAL

József Attila

Bécs 1921
Verlag Julius Fischer

Marx: A tőke címlapja, József Attila példánya (pim).

[Engels: Dühring]

Engels: Dühring

Engels:¹ Ludwig Feuerbach és a német klasszikus filozófia lezárulása,
Marx A Tőke II. kiad. Bevezető.

[Marx a]

* Marx a „Philosophie und Nationalökonomie” c. írásában mondja ugyan, hogy végső fokon az emberről szólnak a természettudományok, hogy bennük az ember mintegy kerülőúton fogja föl önmagát.

¹ [dettójel] [ld. főszöveg]_{-szkj}

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *Természettudomány és marxizmus*, KORUNK, 1932. 5. sz. (május), 405–408. p. [Disputa rovat] – a továbbiakban: JA1932c.

A keletkezés ideje: 1932. március eleje – április.

A datálás indoklása: JA írása Totis Béla a *Korunk* 1932. márciusi számában közölt tanulmányával vitázik. Vitacikke ugyanott jelent meg, ugyanabban az évben, a májusi számban. A folyóirat számai az adott hónap első napján elkészültek, a költő tehát március elsején olvashatta Totis írását. A nyomdai átfutást figyelembe véve legkésőbb április közepén el kellett készülnie a sajátjával, mely május elsején jelent meg. (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.)

Kézirat: A teljes cikk kézirata nem ismert, de fennmaradt két olyan feljegyzés, melyek nagy valószínűséggel kapcsolatban állnak vele, ld. *Fogalmazványok: [Engels: Dühring] és [Marx a]*. A fogalmazványok és a vitacikk kapcsolatáról ld. *Keletkezéstörténet*.

Szerzőség: Az első közlés feltüntette a szerző lakhelyét és nevét a cikk alatt: „(Buda-pest). József Attila”.

A szövegközlésről: A kiemeléseket a folyóiratban ritkított szedéssel jelenítették meg. A címetek és a kiemeléseket kiadásunkban egységesített formában jelenítjük meg, a közlés alapjául szolgáló források tipográfiai jellemzőit csak ismertetjük. A *Korunk* közlésében Totis Béla neve következetesen hosszú ó-val – „Tótis” – szerepel. A szerző rövid o-val írta nevét, ezért szövegközlésünkben – téves szedésnek tekintve a hosszú magánhangzós változatot – javítottuk. E szövegkritikai javítással és egységesítésekkel nem terheljük a lábjegyzeteket, csak itt jelezzük.

Közölve: JA1932c; JAÖM3 1958, 116–120. p. [szöveg], 346–350. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 158–162. p. [szöveg], 699. p. [jegyzetek]; Farkas E 1984, 100–102. p.; Kántor 2005, 37–40. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAÖM3 1958: Az első közlés részben modernizált helyesírású átirata. A sajtóhibák egy részét jelzés nélkül javítja, ld. kiadásunkban az 1., 2. és 4. lábjegyzetet. A többi sajtóhibát forrásához híven közli, ld. kiadásunkban a 3. és 5. lábjegyzetet. A téves szedést, azaz Totis Béla vezetéknévét is forrásához híven közli, így: „Tótis”. Érdemi szövegeltérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
a világfelfogás helyességéhez	11–12.	a világfelfogás helyességéhez
a természettudományt és	53.	a természettudományokat és
vallója tudományokat tekint	54.	vallója tudományt tekint

JAM2 1977: Megegyezik a JAÖM3 1958-as közléssel.

Farkas E 1984: Megegyezik a JAÖM3 1958-as közléssel.

Kántor 2005: Az első közlés modernizált helyesírású átirata. A sajtóhibákat jelzés nélkül javítja. A téves szedést, azaz Totis Béla vezetéknévét forrásához híven közli, így: „Tótis”. Érdemi szövegeltérések:

Kántor 2005	Sor	JKK
vagy sem. Nem,	26.	vagy sem? Nem,
hogya „az	33.	hogya „Az
<i>etikai</i> . Materialista, de	59.	<i>etikai</i> . Materializmus, de
csak a tapasztalati	67.	csak tapasztalati
egyén nem tapasztalhatna,	90.	egyén sem tapasztalhatna,
– az új módszer	95.	– a módszer
mutatja, ahogyan és nem amivel az	95.	mutatja, a <i>hogyan</i> és nem a <i>mivel</i> az
új világrend alapja	96.	új „világrend” alapja
új világfölfogásnak, amelyben	102–103.	új világfölfogásnak, amelyben

JAHSZK 2012: Betűhű közlés, a sajtóhibák javításával és a javítások jelzésével.

Fogalmazványok

[Engels: Dühring]

A közlés alapja: PIM JA 1087/55. jelzetű kézirat.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli irodalomjegyzék. Kezdő szavak: „Engels: Dühring”. Fekete ceruzairás. 1 fólió, 1 beírt oldal. A rektón a [*puszta fikciókhoz vezet*] kezdetű fogalmazványtöredék. 164×203 mm-es, jobb oldalán tépett szélű, félfamentes kockás füzetből kitépett lap. A füzetlap éle piros, sarkai lekerekítettek. A lap tépett széle összeillik a JA 1087/54. jelzetű fólióval, melynek az [*Engels: Dühring*] kezdetű irodalomjegyzékkel szemközti oldalpárján a *Nemzetiség és gondolkodás* című fogalmazvány látható. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/55. Palliumcím: *Nemzetiség és gondolkodás [...puszta fikciókhoz...]*. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe. Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: A kéziraton nem szerepel aláírás, de a szerzőség a kézírás és a proveniencia alapján egyértelműen azonosítható.

Közzölve: JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAHSZK 2012: Betűhű közlés. A fogalmazványt önállóan közli, időben a [*Tanulmányunk három*] és [*A materialisták*] kezdetű szövegek közé sorolva.

[Marx a]

A közlés alapja: PIM JA 1087/26. jelzetű kézirat.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli feljegyzés. Kezdő szavak: „Marx a”. Fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 fólió, 1 beírt oldal. 210×340 mm-es, famentes, vágott szélű, vízjel nélküli hártypapír. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/26. Palliumcím: [*Hegel – Marx – Freud*] 16. [*Marx...*]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe. Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: A kéziraton nem szerepel aláírás, de a szerzőség a kézírás és a proveniencia alapján egyértelműen azonosítható.

Közzölve: JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAHSZK 2012: Betűhú közlés. A fogalmazványt [*A Hegel – Marx – Freud első része*] fogalmazványai közé sorolva közli, a tízelemű szövegcsoport nyolcadik darabjaként.

Keletkezéstörténet

A cikk a *Korunk* Disputa rovatában jelent meg, válaszul Totis Béla *A természettudomány és a marxizmus* című, a *Korunk* 1932. évi 3. (márciusi) számában (184–188. p.) megjelent írására. A József Attila-tanulmány keltezéséhez Tóth Sándor, Gaál Gábor monográfiusa nyújt támpontot: „Megjelenés, terjedelem. Nem legenda, történelmi tény: tizenöt éven át a *Korunk* az esedékes hónap első napján az előfizető asztalán volt. Amikor az 1938. januári számot, többrendbeli hátráltató körülmény – például a szerkesztő betegsége – folytán csak január 6-án tudták postázni, ezt Gaál Gábor egy aznap keltezett levelében saját személyes kudarcaként panaszkolta el.” – ld. Tóth S 1980, 284–300. p. Nincs tudomásunk arról, hogy JA az előfizetők közé tartozott volna. A Gaál Gábor emléke előtt tisztelgő és a *Korunkra* emlékező kortársak közül azonban többen, így Haraszi Sándor és Nádass József jelezték, hogy egy időben a folyóirat ún. „budapesti szerkesztőiként” működtek. Becsky Andor pedig Remenyik Zsigmondot nevezte meg, mint aki évekig volt a folyóirat budapesti szerkesztője. (Vö. Haraszi 1964, 472–474. p.; Nádass 1964, 960. p.; Becsky 1964, 1175–1176. p.) A költőnek különböző időpontokban mindhármukkal volt konfliktusa, de ez nem volt olyan súlyos, hogy ne kérhesse támogatásukat, s így segítségükkel gyorsan hozzájuthatott a folyóirat friss számaihoz. Sőt a harmincas évek elején Agárdi Ferenc is működött budapesti szerkesztőként, és vele a költőnek problémamentes kapcsolata volt. A Totis vitatott tanulmányát tartalmazó számot tehát már 1932. április első napjaiban elolvashatta. Vitacikke kéziratát akár levélben, akár a budapesti szerkesztő közvetítésével április 20. körül már el kellett juttatnia Kolozsvárra, hogy beférjen a lap május elsején napvilágot látott új számába.

A vitacikk háttere: József Attila és a természettudomány

„József Attila költészetében a természet nem alkalmi képek sorozata, hanem tervszerű munka anyaga” – írja Füsi József a *Szép Szó* emlékszámában közölt *József Attila természetszemlélete* című esszéjében, utalva e természetszemlélet egyik forrásaként a költő „filozofáló hajlandóságára” – ld. Füsi 1938, 93. p. E megállapítás fényében a Totis-tanulmánnyal vitatkozó cikk korántsem tartozik a költő periférikus érdekű írásai közé. Arra a tudatosságra, tudományos-bölcseleti elmélyedésre hívja fel a figyelmet, amellyel JA a természet jelenségeihez és törvényeihez közelített, s amelynek folytán természeti képei-nek közvetlen benyomásai mögött gyakran elméleti belátások húzódnak meg. A természettudományok iránti érdeklődés tehát nem hiányzott József Attilából, de tájékozódása nem mondható rendszeresnek és átfogónak. Az ezen a téren ifjúkorában szerzett műveltségének gyarapítására egy-egy izgalmasnak látszó, divatos teória iránti felbuzdulás motiválhatta, majd pedig különböző bölcseleti tendenciák sodrában tett szert az adott irányzat által idézett, hivatkozott, alapul vett természettudományos ismeretekre.

Szabolcsi Miklós a szegedi egyetemi év második szemeszterében felvett órákat áttekintve felfigyelt arra, hogy a szegedi bölcsészhallgató leckekönyvében természettudományos tárgyú kurzusok is szerepelnek. Megtaláljuk „már korábbi érdeklődése folytatásaként – az elméleti fizikus, Ortway Rudolf által előadott *Az anyag korpuszkuláris elméletét*, valamint a jeles kémikus, Kiss Árpád ugyanilyen tárgyú óráját: *Az atomok és molekulák szerkezetéről* címmel. Fizikustól és kémikustól egyaránt az anyagelméletet, az atom elméletét akarta megismerni.” – ld. Szabolcsi M 1977, 62–63. p. A költő Bécsből és Párizsból írt levelei Einstein relativitáselméletével való találkozására engednek következtetni. Galamb Ödönnek küldött, 1926. január 1. után kelt levelében olvassuk: „előáll, de pszihikai kvalitásban az az Einstein állította eset, hogy t.i. egy bizonyos sebességi erő hat egy bizonyos testre s ha az erő akkora, hogy a sebességi határnál ($300.000 \text{ km. sec.}^{-1}$) nagyobb gyorsasággal kéne haladnia a testnek, akkor az erő maga is átalakul anyaggá.” – ld. JAL 2006, 92–93. p. Talán ugyanezt a példát fogalmazta meg más változatban a Párizsból 1926. október 22. előtt Gáspár Endrének Bécsbe írt levelében: „Lásd Einstein: Annak az erőnek bizonyos része, mely a fény sebességénél nagyobbat ad –)” – ld. JAL 2006, 127. p. Természettudományos, biológiai ismereteit gazdagította a Bergson filozófiájával, leghamarabb talán a *Teremtő fejlődés* című művével való megismerkedése – ld. Tverdota 1987a, 308–315. p.

„35-ben a Bucsinzky kávéházban Rácz Kálmán, Horner Miklós, Kruif gróf, az utolsó Árpádházi leszármazott, üldögeztünk, [...] vitatkoztak Haeckel természettudós jelentőségéről” – írta visszaemlékezésében Szántó Judit – ld. Szántó J 1997, 90. p. Hogy az asztaltársaság tagjai miben láthatták Haeckel, a világhírű német zoológus jelentőségét, arra nézve az egyik lehetséges utalást a költő Vágó Mártához írott, 1928 októberében kelt levelében találjuk: „Nem éltem-e át már születésem előtt a fajok evolúcióját az amőbától, és huszonhárom és fél évemmel az egész emberiség történelmét?” – ld. JAL 2006, 313. p. Ez a gondolat Ernst Haeckel az evolúcióelmélet alátámasztására megfogalmazott ún. „biogenetikai alaptörvény”-ének változata. Haeckel említésének másik oka lehetett, hogy a német tudósnak kulcsszerepe volt a darwinizmus tanításának németországi elterjesztésében. Ezen túlmenően monista, azaz materialista gondolkodó volt. Emlegetésére, Szántó Judit téves időmeghatározásával ellentétben, 1933-ban alkalmat teremthetett az a körülmény, hogy az uralomra jutó náci ideológia hivatkozott ugyan bizonyos megállapításaira, de alapvető tanításait a hitleri Németországban elutasították.

Az egyik, a harmincas évek derekára tehető kéziratos fogalmazványában (*A művészet kérdése és a proletárság*) a költő visszatért a marxizmus és a természettudomány viszonyának kérdésére, a pozitívizmussal szembeni ellentámadás egyik kezdeményezőjére, Émile Boutroux-ra hivatkozva. A francia tudományfilozófus *A természettörvény fogalma a jelenkor tudományában és filozófiájában* című könyve 1913-ban jelent meg magyarul Fogarasi Béla fordításában, s a költő szellemi horizontjára talán már a húszas évek végén, Vágó Márta baráti körében rákerült (ahogy Heinrich Rickert *Kultúrtudomány és természettudomány* című, magyarul 1923-ban megjelent és az *Irodalom és szocializmusban* már kiaknázott könyve is), de hatását Boutroux munkája később, *A művészet kérdése és a proletárság* című írásában fejtette ki. (Émile Boutroux filozófiatörténeti helyéről és magyarországi fogadtatásáról, ld. Bene A 2015, 37–52. p.) JA természettudományos tájékozódása

folytonosságának bizonyítékeként említhetjük Arthur Eddington *A természettudomány új útjai* című, magyarul 1934-ben megjelent könyvét is, amely a kései versek „táguló világegyetem” képzetének egyik forrása volt – vö. Tverdota 1980a, 35. p.

Szemponunktából azonban azoknak az adalékoknak van kiemelt jelentőségük, amelyek a természettudományok marxista ideológiai kontextusban történt értelmezésére utalnak. Erre nézve is rendelkezünk viszonylag korai adattal, bár hitele erősen megkérdőjelezhető. Kovács György a *József Attila emlékkönyv*ben közös bécsi élményeiket felelevenítve ír az Arbeiterkammer újonnan megnyílt könyvtárának olvasóterméről, amelyben „órakon át ültünk egymás mellett. Attila sorban olvasgatta a szocializmus klasszikusait. Gyakran fordult hozzám nyelvtani tanácsért, az *Anti-Dühring*gel kapcsolatban természettudományos magyarázatért is. Rábeszélésemre Dühringet is olvasta.” – ld. Kovács Gy 1957, 151. p. Kevésbé valószínű, hogy a költő Bécsben, hiányos német nyelvi ismereteivel képes lett volna átrágni magát a magyarul is nehezen emészthető *Anti-Dühring*en. Engelsnek ez a munkája, amelynek első fejezeteiben a Dühringgel folytatott vita kapcsán igyekezett szembenézni a kora természettudományos felismeréseiből levonható következtetésekkel, mindazonáltal az egyik legfontosabb forrásnak számított a marxizmus klasszikusainak természettudományokkal kapcsolatos álláspontját illetően. Egy feljegyzésében – ld. *Fogalmazványok: [Engels: Dühring]* – JA is említést tesz Engels e munkájáról, amely 1921-ben, a Népszava-könyvkereskedés kiadásában, Rab Pál (Ágoston Péter) fordításában, *Hogyan alakítaná át Dühring Jenő úr az összes tudományokat?* címmel Budapesten is napvilágot látott (ld. Engels 1921). Lenin *Materialismus und Empiriokritizismus (Materializmus és empiriokritizizmus)* című könyve (ld. Lenin 1927) egy részletének későbbi lefordítása és a könyv feltehető ismerete viszont egyértelműen abból az igényből fakadt, hogy a költő a marxizmust és a természettudományok fejlődéséből levonható következtetéseket szembesítse. (A „Materialisták, ezt” kezdetű fordítás kéziratának lelőhelye és jelzete: PIM Kézirattár JAGy Analekta JA 1087/50/1. Forrásközlését ld. JAHSZK 2012.)

A marxizmus klasszikusai álláspontjának megismerésében JA egyik forrása Engels *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie* című műve volt. Rövid könyvjegyzékében az *Anti-Dühring* mellett szerepel a *Ludwig Feuerbach és a német klasszikus filozófia lezárulása* is. Az Engels-mű magyar fordítása a *Szocializmus* című folyóirat 1923-as évfolyamában jelent meg folytatásokban ezen a címen, illetve könyv formában Bécsben 1922-ben (ld. Engels 1922). A másik korabeli fordítás, az 1932-es budapesti kiadás címe más volt: *Feuerbach és a klasszikus német filozófia lezárulása* (ld. Engels 1932).

A források között Engels *Dialektik der Natur (A természet dialektikája)* című műve nem jöhet számításba, mert ezzel a munkával a költő csak a cikk megírásához képest évekkel később ismerkedhetett volna meg. (Engels 1872 és 1886 között írt, befejezetlenül maradt munkája először a *Marx–Engels Archiv* című periodika 1925. 2. számában jelent meg németül; kötetben 1935-ben; magyarul pedig csak 1948-ban – ld. MEGA 5; Engels 1948.)

A bírált Totis Béla-cikk

JA vitacikke Totis Béla a *Korunk* 1931. márciusi számában megjelent írásának gondolatmenetéhez kapcsolódik. Cikkében Totis az emberi lelket értelemre és érzelemre osztja föl. Az értelem: tapasztalatok alapján szerzett részismeretek halmazát hozza létre. Az így létrejött tudáshalmaz egészében *világlátássá* kerekedik ki. A tudományoknak a 19. században bekövetkezett viharos fejlődése következtében ez a világlátás a természettudományos világnézet. Az érzelem: az embernek a világban való jó közérzetre és biztonságérzetre való törekvése reagál, s ennek során szembetalálja magát olyan kérdésekkel, amelyeket Totis összefoglalóan „végső kérdéseknek” nevez, s amelyeket a természettudományok felfedezései nem érnek el. Az ezekre adandó válaszok etikai jellegűek, a cselekvés irányához adnak eligazítást. Ezek alkotják a *világfelfogást*. Az érzelmi kérdésekre is autentikus választ adni képes értelmi tudás összessége a *világnézet*. Régebbi korokban a tapasztalatokon alapuló tudást világnézetté illúziók segítségével egészítették ki. A természettudományos világlátás kiiktatta ezeket az illúziókat, de az igényt, amelyet az illúziók betöltöttek, nem elégítette ki. Így csonka világnézet keletkezett, amiből hiányzott az érzelmi elem, amely pedig primér közösségteremtő erő.

A marxizmus ezt a csonka, természettudományos, összefogásra, mozgósításra nem alkalmas világlátást adoptálta s tette a munkásosztály világnézetévé, amely osztálynak, a rossz valóság kiszolgáltatottja lévén, épp elég nehéz feladat megbirkózni az élet nehézségeivel, s így a végső kérdések feltevéséig el sem juthat. Ez a szűkös, szegényes természettudományos világlátást világnézetté erőszakoló megoldás ideig-óráig jól szolgálta a proletariátus osztályharcát. De a tudományelméletileg régen meghaladott természettudományos világnézet megbukott. Ezért a marxizmusnak a természettudományos világnézetre alapozása sürgősen felülvizsgálatra szorul.

Totis teljes egészében helyesli, hogy Marx a hagyományos metafizikai világképpel szemben a tudományos ismeretekre alapozta rendszerét. A modern szocializmus atyját úgy menti ki a szűk körű, szegényes, tehetetlen természettudományos világnézet képviselői közül, hogy Marx – úgymond – a természettudományos világlátáshoz hozza az érzelmi, etikai elemet. Ez a lépés úgy történik, hogy Marx bevezeti a tudományos szocializmus rendszerébe a szociális tapasztalás fogalmát. Gondolkodásának középpontjába az ember mint társadalmat alkotó alany, mint szociális, cselekvő lény kerül. Totis a természettudományok által definiált emberrel mint természeti lényvel állítja szembe a marxi embert mint társadalmi lényt. Nem kell tehát megreformálni a marxizmust. Elegendő visszatérni Marx etikai szocializmusához. Az ilyen alapokra felépített, korszerű marxista felfogást nevezi Totis kollektívizmusnak, amely a társadalmat alkotó embert lelkeségével, érzelmeivel, hiteivel, ízlésével együtt veszi számba. A korszerű marxizmus a tanulmány szerint a természettudományos világlátást meghaladó, etikai fordulatot végrehajtó tudományos szocializmus.

JA ezt az álláspontot vitatta. Polémiajában azonban nem hivatkozik Engels könyveire. Ahogy vitapartnere, úgy ő sem tárgyalja a szó szorosabb értelmében a természettudományok eredményeit vagy azok filozófiai következményeit.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

2. sor

Totis Béla: Ld. *Az iffuság nemi problémái* jegyzetét.

6–8. sor

azt fejtegeti, hogy a természettudományokból s a természettudományos világnézetből hiányzik az érzelmi, az etikus elem és ezért ellentétben állanak a marxizmussal. Cikkéből az idealizmus védelmét olvasom ki: Minden állítás, amiről feltételezhető, hogy a társadalmi mozgások magyarázatában a szubjektum aktív, szellemi tevékenységének jelentőségét eltúlozza a természettudományos kivételnélküliséggel végbemenő szükségszerű folyamatokkal szemben, a kommunista munkásmozgalmi diskurzusban az idealizmus gyanúját vonta magára. JA is így jár el, amikor Totis írásából, amely hiányolja az érzelmi, etikai elemet a marxizmusnak alapul szolgáló természettudományos világnézetből, az idealizmus védelmét vélte kiolvasni.

9–11. sor

semmiféle emberi tevékenységből nem hiányzik az érzelmi elem, mert hiszen éppen az érzelmi elem a tevékenység motórikus ereje. Az érzelem lehet tudatos, lehet tudattalan, de csak mint hajtóerő működik: Az érzelem Totis által használt terminusán a vita során JA alig észrevehető módosítást hajtott végre. A csúsztatás felfedezését az is nehezíti, hogy lélektani értelemben a költő használta korrektil a terminust, a cselekvést előidéző hajtóerőként és az alany azt kísérő megnyilvánulásként értelmezve az érzelmet. Totis viszont a szóval metonímiaként élt, tehát hallgatólagosan a szubjektivitás sok különböző, a pusztán emocionális vagy indulati szintet meghaladó megnyilvánulását fogta össze benne. Cselekvő alannya léptette elő és mintegy megszemélyesítette, míg JA a ténylegesen cselekvő alany funkciójává fokozta vissza.

16–17. sor

a proletárság felszabadításának tárgyi tudománya, a marxizmus: JA a marxizmust itt tudományként definiálja, amelynek mondandóját meglehetősen szűk körre határolja be: egy stratégia kidolgozását tekinti feladatának a proletárság felszabadítása érdekében. Amint a hadtudomány nem vizsgálja, hogy az ellenfél legyőzése milyen következményekkel jár a vesztes lelkiállapotára, erkölcsi tartására nézve, úgy a marxizmus JA által stratégiaként történt meghatározása is kizárólag a proletariátus felszabadítása céljának rendeli alá a tudományos szocializmust. Aki ennek a tudománynak a híve, nem ismerheti el az egyetemes érvényű etika létjogosultságát, amely azonos szabályok szerint ítéli meg a kibékíthetetlen osztályok képviselőinek magatartását. Az etika és a tudományos szocializmus igazságai közötti viszony éppen fordított: az alap változásainak függvényében változik a felépítmény. S ha az alap a kapitalizmus megdöntését, a szocializmus megvalósítását tűzte napirendre, akkor a felépítményhez tartozó etikának is e feladat szolgálatába kell állnia.

20–22. sor

a szervezet-robbantó anarchista [...] önfeláldozással küzd téves, de következetes módon a proletárság felszabadításáért! A szigorú fegyelmet vállaló osztályharcos

marxista eszményének ellentétéként a költő az anarchista magatartását állítja, aki nem tűri a szervezett cselekvés korlátait. Mindazonáltal az anarchistáról alkotott véleménye nem tisztán negatív, és ez talán összefügg azzal, hogy korábban évekig anarchistaként határozta meg magát.

29–30. sor

„Nem a természettudományos világnézet, hanem a marxi az, amelyik valóban etikai. Az etikai világnézet a világot az etika szempontjából nézi.” – Ld. Totis Béla cikkének 188. oldalán.

33–35. sor

„Az etikai világnézet a világot... nemcsak megmagyarázza, hanem a tanácstalan embernek egyszersmind az utat és a célt is megmutatja, amelyen a megismerés után haladni kell.” – Ld. Totis Béla cikkének 188. oldalán. Helyesen: „nem csak”, illetve „haladnia”.

39–40. sor

A tudományos szocializmus természettudomány, hiszen a társadalom természet:

Engels Feuerbach-könyvében a természet fogalmát emelte a materializmus központi kategóriájává: „A materializmus különböző iskoláihoz tartoztak azok, akik a természetet tartották eredendőnek [...] A természet minden filozófiától függetlenül létezik; a természet az az alapzat, amelyen mi emberek, magunk is a természet termékei, sarjadtunk; a természeten és az emberen kívül semmi sem létezik” – ld. Engels 1922, 20–21. p. Amennyiben a materializmus központi fogalmának a természetet és nem a valóságot választjuk, azaz a szubjektívvel nem az objektívet, a szellemivel nem az anyagit állítjuk oppozícióba, hanem a természetit, akkor JA megfogalmazása evidensnek tűnhet. A materializmus szerint a társadalom valóban anyagi természetű, a lelki, szellemi jelenségek a materiális valóságból bontakoznak ki. Marx és Engels azonban határozott különbséget tettek a természet és a társadalom között. A két létszféra JA módján rövidre zárt azonosítása marxista alapon nem igazolható. Engels Feuerbachot idézve és bírálva a természeti embert élesen megkülönböztette a kultúrát teremtő és a kultúra által teremtett valóságos embertől, a társadalmi lénytől: „S így egészen terméketlen marad munkásságában még ez a mondása is: »Az ember, amint eredetileg a természetben keletkezett, puszta természeti lény volt csupán, nem pedig ember. Az ember az embernek, a kulturának, a történetnek terméke.«” – ld. Engels 1922, 255. p. A Feuerbach-könyv egy másik helyén így szögezte le saját álláspontját: „nemcsak a természetben élünk, hanem az emberi társadalomban is, és nem kevésbé, mint a természetnek, ennek is megvan a maga fejlődéstörténete és tudománya. Arról volt tehát szó, hogy a társadalomról szóló tudományt, beleértve tehát az ugynevezett történelmi és filozófiai tanulmányokat, összhangba hozzák a materialista alappal és újonnan arra építsék rá.” – ld. 215. p.

40–43. sor

Idézem Marx szavait: „Voltaképpen nem azoknak a társadalmi ellentéteknek magasabb vagy alacsonyabb fejlődési fokáról van szó, amelyek a tőkés termelés természeti törvényeiből fakadnak. Magukról e törvényekről van szó.”

(A **Tőke**, **Előszó az első német kiadáshoz.**): Az idézett szöveg A *Tőke* Guth Antal által készített, a bécsi Julius Fischer kiadónál 1921-ben megjelent kiadásában olvasható, az *Előszó az első német kiadáshoz* VI. oldalán. A hivatkozás problematikus, mert nem Marxnak az adott témában kifejtett nézetére, hanem egy általa használt nyelvi fordulatra támaszkodik.

49–52. sor

logikai sorrend szerint a természettudományok a materialista dialektika érvényességén alapszanak, jóllehet a természet tudományos kutatása történetileg szükségszerűen megelőzte a materialista dialektikának, mint elvnek a tételekbe való foglalását: Az érvényességi és a történeti sorrend közötti különbségtétel és az érvényesség prioritása a keletkezéssel szemben a pauleri tiszta logikai felfogás anakronisztikus továbbélése JA gondolkodásában.

62–63. sor

Totis Nietzsche szavát idézi, amely szerint az új világnézet „hű maradt a földhöz”:

Az utalás az *Im-ígyen szóla Zarathustra* című, Wildner Ödön által lefordított Nietzsche-mű *Zarathustra előljáró beszéde* című nyitó fejezetének 3. részében olvasható híres kulcsmondataira vonatkozik: „Az emberfölötti ember a föld értelme. Mondja akaratok: az emberfölötti ember legyen a föld értelme! Kérve kérlek beneteket, véreim, *maradjatok hívek a földhöz és ne higgyetek azoknak, a kik túlvilági reményekről fecsegnek előttetek.*” – ld. Nietzsche 1908, 11. p.

63–65. sor

„Ebben a világképben a tapasztalás volt hivatva mindannak a megmagyarázására, amiknek megértéséhez előzőleg az emberi léleknek elképzelésekre és illúziókra volt szüksége.” – Ld. Totis Béla cikkének 185. oldalán.

78. sor

azt állítja, hogy Marx vezette be ezt az új, a szociális tapasztalást: A szociális tapasztalás bevezetésének fülénél fogva előrángatott érve Totis Béla igényéből fakadhatott, hogy frappáns formulával különböztesse meg a marxi gondolkodást a természettudományos világnézettől, megtakarítva ezzel egy fáradságosabb, kevésbé hatásos utat, amelyet bejárva esetleg ez a különbözőség szemléltethető.

92–93. sor

„Marx rendszerében a tapasztalás módszer, amellyel új világrend alapjait veti meg.” – Ld. Totis Béla cikkének 187. oldalán.

98–99. sor

„A világfölfogás a világegyetemről alkotott elképzelésünk, ahogyan a világegyetemet lelkünkben látni kívánjuk” – Ld. Totis Béla cikkének 186. oldalán. Helyesen: világfelfogás.

103–105. sor

„Az általános emberi szolidaritás az érzelmi magja ennek az új világfelfogásnak, amelyben az összes emberekkel való közös sors adja meg a válaszokat az érzelem által felvetett kérdésekre”! – Ld. Totis Béla cikkének 188. oldalán.

113. sor

(**V. ö. Der wahre Sozialismus**): Az „igazi szocializmusról” Engels Feuerbachról szóló munkájában így ír: „Feuerbachnak éppen ehhez a két gyengéjéhez kapcsolódott a »művelt« Németországban 1844 óta ragályként elharapódzó »igazi szocializmus«, amely a tudományos megismerés helyébe a szépirodalmár frázist ültette, a proletariátusnak a termelés gazdasági átalakítása útján való emancipálása helyébe az emberiségnek a »szeretet« révén történő felszabadítását tette” – ld. Engels 1973, 22. p. A hozzá kapcsolódó szerkesztői jegyzet szerint: „Igazi szocializmus» – kispolgári szocialista politikai és irodalmi irányzat, a XIX. sz. 40-es éveiben keletkezett Németországban; a szocializmust homályos szeretet-tanok hirdetésével, osztályharc nélkül vélte elérhetőnek. Marx és Engels számtalanszor bírálták” – 95. p. (Valóban így volt, ld. pl. a *Der deutsche oder „wahre” Sozialismus* című fejezetet a *Kommunista Kiáltványban*, vagy a *Der wahre Sozialismus* címűt a *Német ideológiában*.) JA a marxizmus klasszikusai által elítélt irányzat szellemiségével rokonította Totis cikkének álláspontját.

114. sor

„az etikai világnézet a világot az etika szempontjából nézi.” – Ld. Totis Béla cikkének 188. oldalán.

Fogalmazványok

[**Engels: Dühring**]: A rövid irodalomjegyzék mindhárom tétele szorosan a *Természettudomány és marxizmus* témájához kapcsolódik. Engels Dühringgel vitatkozó munkája és az annak egyes fejezeteiből összeállított *Ludwig Feuerbach és a német klasszikus filozófia lezárulása* című kötet (ld. Engels 1921; Engels 1922) egyaránt a tudományos szocializmus természettudományokkal kapcsolatos álláspontjának fő hivatkozási alapja volt (még ha JA szövegszerűen egyikre sem hivatkozott itt). A *tőke* előszavából viszont idézett is a cikkben – ld. 40–43. sor.

[**Marx a**]: A kéziratban látható * alapján a fogalmazványt JA lapalji jegyzetnek szánta, melyben az ember természeti feltételezettségének gondolatához keres hivatkozást Marxnál. Az írás, amelyre utalás történik (ugyanazzal a helytelen címmel, ahogy a *Valóság* című folyóirat egyik – szerkesztői – lábjegyzetében), a németül nem sokkal azelőtt két különböző kiadásban és címmel is napvilágot látott Marx-kéziratok: *Nationalökonomie und Philosophie* (ld. Marx 1932, 283–375. p.) és az *Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844* (ld. MEGA 1/3, 465–588. p.). Magyarul *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* címmel ismert, ld. Marx 1962. (A *Valóság* szerkesztői jegyzetéről ld. az *Egyéniség és valóság* keletkezéstörténetét.) Amennyiben a lapalji jegyzet a *Természettudomány és marxizmushoz* tartozik, akkor a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* JA általi megismerését a *Valóság* megjelenéséhez (1932. június) képest is néhány hónappal előbbre kell hoznunk. Azt sem lehet kizárni, hogy a töredék valamivel később keletkezett, mint a *Természettudomány és marxizmus*, a természet és a társadalom közötti viszony ugyanis József Attilát folyamatosan foglalkoztatta. (Ebben az esetben azonban az a kérdés, hogy hova szánhatta a lábjegyzetet JA.) Azok közé tartozott, akik az ember természetbe ágyazottságát hangsúlyozták.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

SZABOLCSI Miklós, *Jegyzetek és dokumentumok*. In: JAÖM3 1958, 279–458. p. (346–350. p.)

Szívós Mihály, *Válság és eszmélet : József Attila filozófiai fejlődésének vázlata 1935-ig*. In:

Tasi 1995b, 59–76. p. (67–68. p.)

SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 155. p.

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

A cikknek nem tudunk egykorú visszhangjáról. Említése később sem volt hangsúlyos. Az 1958-as kritikai kiadás jegyzete röviden összefoglalja a rá vonatkozó legfontosabb tudnivalókat (ld. JAÖM3 1958, 346. p.), és teljes terjedelmében közli Totis Béla *A természettudomány és a marxizmus* című, a költő által vitatott cikkét – ld. JAÖM3 1958, 346–350. p. A Totis-cikkhez fűzött jegyzetben a „Der wahre Sozialismus” szövegrésről írt magyarázat olvasható – ld. 350. p.

JA egy gondolkodói pályaszakaszáról írott tanulmányában Szívós Mihály a költőnek az etikához fűződő ellentmondásos viszonyával kapcsolatban említi a vitacikket, amelyben a szerző „mint marxista” „utasítja el az etikai kérdésföltevést” és „»az általános emberi szolidaritást«”, utalva arra, hogy a költő „Később, [...] rájön az etikai dimenzió-
nak a marxizmus bírálatában való fontosságára”. (Ld. Szívós 1995, 67–68. p.)

Szabolcsi Miklós monográfiájának *Kész a leltár* című kötetében a „szigorú marxizmus” szellemében gondolkodó JA munkájának tekinti a vitacikket, ugyancsak a marxizmus etikai jellegének tagadása miatt. „Vitamódszere ezúttal skolasztikus, s bár Totis könyve sem kristálytisztá gondolkodás példája, a vele folytatott vitában József Attila tudását fitogtatja, köztözködik.” (Ld. Szabolcsi M 1998, 155. p.)

Egyéniség és valóság

1. A társadalom

A termelési eszköz végső fokon nem más, mint a társadalom természeti léte s a természeti anyag között fennálló viszony anyagi objektívációja. A természeti anyag persze annyiban esik számításba, amennyiben az emberre hatást kiváltva hat, tehát amennyiben emberi alakításnak tárgya s így emberi tárgy. Ezért, mondhatjuk, a termelési eszköz anyagi objektívációja annak a viszonynak, amely a társadalom mint természeti anyag s a társadalom mint a természeti anyag alakítója között fennáll. A társadalom, amikor alakítja, társadalmosítja a természeti anyagot, tehát a társadalom a termelési eszköz révén alanya a természeti anyag társadalmosításának s minthogy maga is természeti anyag, egyben tárgya is. A társadalom tehát a természeti anyag társadalmosítása és társadalmosodása, vagyis ha társadalmat mondunk, a természeti anyag társadalmosítására, illetve társadalmosodására kell gondolnunk.

Mármint, ha a társadalom a termelési eszköz révén alanya és tárgya a természeti anyag társadalmosításának, akkor a társadalomnak mint társadalmosítási illetve társadalmosodási folyamatnak a képletét a következőkben állíthatjuk:

társadalom–termelési eszköz–társadalom
termelési eszköz–társadalom–termelési eszköz.

Vagy, – tekintve, hogy a társadalom alakítja a természeti anyagot termelési eszközzé, azaz a társadalom termeli a termelési eszközt s így a társadalom az alany, a termelési eszköz a tárgy –

alany–tárgy–alany
tárgy–alany–tárgy.

Másfelől azonban nem feledhetjük el, hogy amennyiben a társadalom természeti anyag, amelyet a termelési eszköz tesz társadalommá, annyiban a termelési eszköz az alany és a társadalom a tárgy. Ennek megfelelően az alany–tárgy viszony így változik:

tárgy–alany–tárgy
alany–tárgy–alany.

E három képletpár összevetéséből kitűnik az anyagi társadalomnak, amely a természeti anyag társadalmosítása és társadalmosodása, a termelési eszközzel való azonossága. Ez az azonosság természetes, hiszen az emberi test éppugy materiálisan létezik és éppugy termelési eszköz, mint a föld, a víz, a hal vagy a rotációspapír s éppugy a társadalom teszi minden vonatkozásában termelési eszközzé, mint a többi természeti anyagot. A háló mint termelési eszköz termelési eszközzé teszi a halat, vagyis mint természeti anyagot társadalmosítja, de az embert is újabb vonatkozásban társadalmosítja mint természeti anyagot, mert termelési eszközzé teszi újabb vonatkozásban. Termelési eszköz és társadalmosított természeti anyag egyet jelent és hát a társadalom mi volna egyéb, mint társadalmosított természeti anyag? Ebben az általánosban a különös, vagyis a termelési eszköz mint természeti anyag s a termelési eszköz mint emberi (szintén természeti) anyag között a különbség, az, hogy emez azt, amaz ezt társadalmosítja, teszi termelési eszközzé. Így van, hogy az emberek nem pusztá abstrakciók, amelyek nem állanak viszonyban egymással, hanem valóságos emberek, akik a társadalmosított természeti anyag, vagyis termelési eszköz révén vannak egymással valóságos társadalmi vonatkozásban, szintén mint társadalmosított természeti anyagok, azaz termelési

eszközök. Az anyagi létű emberek között a viszony is csak anyagi létű lehet s ez a viszony maga az anyagi létű termelési eszköz. S ha ezt a viszonyt, amely az anyagi létű társadalomnak
 45 önmagához való anyagi viszonya, tehát végül is anyagi létnek önmagával való nem ideális, hanem anyagi azonossága, nem tagadjuk meg azáltal, hogy csak olyan „fennállónak” tekintjük, amelynek nincs meg az anyagi léte, amivel különben az objektív idealizmus hibájába esnénk, akkor e kifejezésnek, hogy a termelési eszköz ama viszony anyagi objektivációja, amely a társadalom mint természeti anyag s a társadalom mint a természeti
 50 anyag alakítója illetve társadalmosítója között fennáll, a tartalmi dialektikájára is ügyelnünk kell, mert a termelési eszköz nem objektivációja e viszonynak, hanem maga a viszony az anyagi valóságában. Ezzel szemben a viszony fogalma az emberi szubjektum objektivációja s illetéknéppen csak dialektikus gondolkodásunk technikai mozzanata, amennyiben gondolkodásunk abstrakciók vonatkozásaival fejezi ki a konkrét megismerését. Erről az
 55 oldalról megint azt látjuk, hogy anyagi létű társadalom és termelési eszköz azonosak, mert az anyagi társadalomnak önmagához való viszonya egyfelől a termelési eszköz, másfelől pedig maga az anyagi társadalom. Ténylegesen a társadalom nem csupán anyagi viszonyban álló emberek mozgó összessége, hanem egyben emberi viszonyok mozgó anyaga is.

2. Az egyén

A társadalom éppugy nem divídium, mint az egyén, mégis nagy közkedveltségnek örvend az a felfogás, amely alapja az individualizmusnak s amely szerint az egyén a társadalommal szemben valami fix alany. Némely marxisták azt vetik ellene, hogy ez csak „látszat”, mert az egyének társadalmilag vannak föltételezve. Ez az ellenvetés azonban nem zárja ki azt, hogy az egyének társadalmilag föltételezett fix alanyok ne legyenek. Vannak, akik odáig mennek,
 65 hogy az egyéneket, illetve egyéniségeket egyszerűen társadalmi termékeknek fogják föl, amivel meg abba a hibába esnek, hogy befejezett társadalmi ténynek látnak olyan társadalmi folyamatot, amelynek csupán a végbemenetelével szólhatnánk befejezett tényről, vagyis akkor, amikor az egyén már meghalt, illetve megsemmisült; ám akkor is csak módjával. Az egyén, illetve egyéniség a valóságnak megfelelően csakis úgy szemlélhető, mint társadalmi
 70 folyamat. Nemcsak termék, hanem termelés is, illetve minden mozzanata olyan termék, amelynek az a rendeltetése, hogy a termelésnek tárgya és alanya legyen s ezuton más termékké váltan legyen a termelésnek tárgya és alanya. Egyszóval olyan termék, amelynek termék mivolta éppen a termék mivolt elvesztésében valósul meg azáltal, hogy a termelésnek alanyává és tárgyává válik, aminthogy a használati érték az elhasználásban valósul meg, a
 75 csereérték pedig a cserében. Az egyén, illetve egyéniség tehát semmi módon nem fix vagy önálló alany, hanem társadalmi folyamat, a termelésnek tárgya és alanya, társadalmi alany és társadalmi tárgy. Ennek megfelelően az egyénről, illetve egyéniségről kettős képletet kapunk. Az egyiket úgy, hogy figyelembe vesszük, hogy az egyén, illetve egyéniség már keletkezésében tárgya más emberek tevékenységének, akik e vonatkozásban mint társadalmi
 80 alanyok, illetve társadalmi alany szerepelnek s akiknek hatásától társadalmosítottan válik a társadalmi alanyok, illetve alany további tárgyává. Eszerint az egyén, illetve egyéniség mint társadalmi folyamat képlete:

társadalmi tárgy–társadalmi alany–társadalmi tárgy.

E folyamat természetesen nem mehet végbe az ellenkezője nélkül, anélkül, hogy az egyén, illetve egyéniség már keletkezésében ne hasson mint alany a többi emberekre, akik ezuttal mint társadalmi tárgyak, illetve tárgy szerepelnek. Így saját magának a társadalmi tárgyra tett hatásával társadalmosodottan válik alanyává további társadalmi hatásának. Erről az oldalról nézve az egyénnek, illetve egyéniségnek mint társadalmi folyamatnak a képlete:

társadalmi alany–társadalmi tárgy–társadalmi alany.

Ha e két képletet, amely egyazon folyamatnak két oldalról való külön-külön megközelítése, összevetjük, azaz a konkrét valóságnak megfelelően egynek vesszük, látjuk, hogy az egyén, illetve egyéniség oly társadalmi folyamat, amelynek minden mozzanata társadalmi alany és társadalmi tárgy s hogy a mozzanat alanyi mivoltja is tárgyi és tárgyi mivoltja is alanyi. Azaz, amint a társadalom természeti anyagi alany és természeti anyagi tárgy és folyamat, úgy az egyének, illetve egyéniségek nem „egyéni”, hanem társadalmi folyamatok, nem „egyéni”, hanem társadalmi alanyok és nem „egyéni”, hanem társadalmi tárgyak. Így az egyének, illetve egyéniségek közvetlenül csak a társadalommal érintkeznek, közvetlen érintkezésben sem egymással, sem a természeti anyaggal, a természettel nem állanak, hacsak nem valamilyen fejetetején álló absztrakt elgondolás számára. Mert hogyan érintkezhetnének az egyének, illetve egyéniségek egymással közvetlenül? Hiszen a társadalom és termelési eszköz azonosságát tekintve az egyéniségeknek mint társadalmi tárgyakkal azonos társadalmi alanyoknak az érintkezése pusztán technikai, azaz társadalmi. Valóban az egyik ember a másikkal csupán anyagi társadalmi technika, illetve anyagi technikai társadalom útján érintkezhetik. Így teszem a beszéd, amely fizikai zörejek társadalmi rendszere, éppugy anyagi technika és nem jobban emberi, illetve társadalmi technika, mint a vasut vagy a buzatermelés. Illusztrációként tételezhetjük, hogy amiként állatfajták egyedei a materialista módon még nem eléggé megmagyarázott faj által kifejtett ösztönös alakulással létezhetnek és csak így – fajilag – állhatják meg helyüket a létért való küzdelemben, úgy az emberi egyének, illetve egyéniségek csakis a társadalmi technikától, illetve technikai társadalomtól alakítottan létezhetnek és csak így – társadalmilag-technikailag – állhatják meg helyüket a létért való küzdelemben. Az állati egyedek továbbplántálója az állati anyagnak a természeti anyagra és így önmagára való reakciója mint ösztönös faj, illetve faji ösztön; az emberi egyének, illetve egyéniségek ujratermelője pedig az emberi anyagnak a természeti anyagra s így önmagára való reakciója mint technikai társadalom, illetve társadalmi technika.

3. A társadalmi forradalom

Amint az egyént, illetve egyéniséget fix alanynak, úgy a tőkét a termelési eszközzel azonosítva fix tárgynak szokás kapitalista oldalról beállítani. A marxisták azonban tudják, hogy magában sem a gép, sem a föld, sem a pénz nem tőke, mert a tőke társadalmi, osztályviszonyokon alapuló és osztályviszonyokat alkotó folyamat, amelynek föltétele a bér munka, a munkaerő-áru s amelynek képlete:

pénz-áru-pénz.

A tőke e dologi képletével, amely személyi képlet is, összevetve a társadalomnak a termelési eszközzel való azonosságáról szóló tételünket, a tőke dologi képletét kifejezhetjük a tőkés termelés e személyi képletével, amely dologi képlet is:

tőkés-bérmunkás-tőkés.

Vagyis a tőkés a bér munkás révén tőkés. A bér munkás termel, ő az alany, ő termeli a bér munkást is, a tőkést is. Eszerint a bér munkás termelési alany és termelési tárgy, míg a tőkés termelési tárgy. Másrészt azonban a tőkésé a termelési tárgy, hiszen éppen ezért tőkés. Így a tőkés a termelési tárgyak társadalmi alanya s a bér munkás mint termelési alany

130 társadalmi tárgy. A bér munkás nem azonos a tőkessel, tehát a társadalmi alany s a társadalmi tárgy mint ellentétek nem azonosak, bár folyamatok egységet alkotnak. Az azonosságnak ez a megszűnése – minthogy pusztán társadalmi alany, illetve pusztán társadalmi tárgy nem lehetséges – együtt jár a társadalmi alannak új társadalmi viszonyban való tárgyasodásával s a társadalmi tárgynak új viszonyban való alanná válásával. Így a tőkés mint egyedüli

135 társadalmi alanyok egymás számára válnak társadalmi tárgyakká s így valójában külön társadalmat alkotnának, ha nem éppen a valóságos társadalom egyedüli alanyaivá válván állana elő az a folyamat, hogy az egész társadalommal szemben való alanyi mivoltukat megőrizve váljanak egymás számára társadalmi tárgyakká. Ezért nem társadalmat, hanem társadalmon belüli társadalmi osztályt alkotnak. A tőkés tehát társadalmi alany és

140 osztálytárgy. Így alkotnak osztályt a dolgozók is, azzal a különbséggel, hogy ők az egész társadalomhoz való tárgyi mivoltukat megtartva válnak osztályalanyokká. Ebből a szempontból a tőkés mint társadalmi alanyok fejtik ki a társadalom társadalmosító tevékenységét a bér munkásokon, mint visszaható társadalmi tárgyakon. Vagyis elmondhatjuk, hogy a kapitalizmus a nem kapitalisták szocializálása a kapitalisták által, ami

145 kikerülhetetlenné teszi a kapitalistáknak a szocializált nem kapitalisták által való szocializálását.* Más szóval – a társadalmi alanyoktól társadalmosított tárgyak számára társadalmosítandó tárgyakká válnak a társadalmi alanyok. És az a mozzanat, hogy a tőkés mint társadalmi alanyok fejtik ki a társadalom társadalmosító tevékenységét a bér munkásokon, mint visszaható társadalmi tárgyakon, egyben kifejezése annak a közvetlenül

150 politikaian fogalmazott felismerésnek, hogy az osztályharcot az uralkodó tőkésosztály vezeti s a társadalmosításnak alávetett dolgozók társadalmosító osztályharca eredetileg védekező visszahatás. Ha pedig tekintetbe vesszük, hogy a tőkés mint társadalmi alany és termelési tárgy révén társadalmi tárgy a bér munkás, nyilvánvalóvá válik, hogy a tőkés termelés formájában viszik társadalmosító osztályharcukat; míg, tekintve hogy a bér munkás mint

155 termelési alany és társadalmi tárgy révén társadalmi alany a tőkés, a bér munkások társadalmosító osztályharca egy a termelés megszüntetésével, hiszen társadalmi alanná csak úgy válhatnak, ha kivonják magukat a tőkés mint társadalmi alanyok számára való társadalmi tárgyi mivoltukból. A termelés megszüntetése a sztrájk, a polgárháború s minthogy konkrét termelésről van szó, a termelés megszüntetése egy másik konkrét (t. i. szocialista)

160 termelésnek az alapvetése is. A társadalmi forradalomnak dologi kifejezésével, amely szerint a társadalmi forradalom azzal áll be, hogy a termelő erők szembekerülnek a termelési viszonyokkal, azonos tartalmu a társadalmi forradalom személyi kifejezése, amely szerint a társadalmi forradalom akkor áll be, amikor a társadalmi alanyok szembekerülnek a társadalmi tárgyakkal. Minthogy pedig a társadalom társadalmosítás, illetve társadalmosítás, e folyamat

165 szükségszerű formája, hogy a társadalmi tárgyak mint társadalmosított alanyok számára társadalmosítandó tárgyak a társadalmi alanyok. És a társadalmi forradalom ott tör ki leghamarább, ahol a tőkés társadalmosítási folyamatban leginkább megbomlott a társadalmi tárgy és társadalmi alany azonossága, ahol tehát a társadalmi tárgyak a leginkább

társadalmosított alanyok, akiknek számára a társadalmi alanyok a leginkább társadalmosítandó tárgyak, mint a gyarmati és félgyarmati országokban.

170

4. A neurózis

Mondottuk, hogy az egyén, illetve egyéniség társadalmi folyamat, mint a társadalmi alanyak és tárgynak az azonossága. Ha ez így van, akkor a társadalmi alanynak a társadalmi tárggyal való szembekerülése szükségszerűen megnyilvánul az egyénben, illetve egyéniségben is. És valóban, a kor, amelyben a társadalmi alany a társadalmi tárggyal egyre élesebben szembekerül, (míg végül a kapitalista társadalmosítás szocialista társadalmosításba csap át,) egyéni, illetve, egyéniségi viszonylatban a neurózisok kora. A neurózis megnyilvánulása zavar a koituszban, a koitusz pedig, amint a pszichoanalízis igen helyesen tételezi, szociális aktus, társadalmi tevékenység. A neurótikus egyén vagy orgazmus nélkül kóitál s így e társadalmi folyamatban pusztán a társadalmi tárgy technikai szerepét tölti be, vagy csupán libidója van, anélkül hogy a koituszban technikailag a társadalmi tárgy szerepét játszhatná s így pusztá társadalmi alany. És éppen mint pusztá társadalmi alany válik az orvosi kezelés társadalmosítandó tárgyává.

175

180

A neurótikus magatartása igazolja gondolatmenetünket. A neurótikust társadalmosítása tette neurótikussá, vagyis egyfelől pusztá társadalmi tárggyá, másfelől pusztá társadalmi alannya. Így számára mint társadalmi alany számára társadalmosítandó tárggyá válik az egész társadalom. A neurótikus minden törekvése erre irányul: egyénileg társadalmosítani az egyénített társadalmi tárgyat. Persze ez nem sikerülhet a valóságban, hiszen az egyén maga is társadalmi folyamat.

185

A társadalmi forradalom korszakában a pusztá társadalmi tárgyak, illetve alanyok vagy forradalmárok, vagy neurótikusok. Neurózis és forradalmárság igen sűrűn össze is szőődik. A különbség mégis az, hogy a forradalmár tevékenysége tudatos, az ő társadalmosítandó tárgyai technikai anyagi valóság, erkölcsi vonatkozás nélkül; a neurótikus tevékenysége pedig tudattalan és tárgya nem az anyagi valóság, hanem az anyagi valóságtól megfosztott, bár tőle produkált erkölcsi vonatkozás. A neurótikus gyógyítása éppen nem egyéb, mint társadalmi alanyi és tárgyi azonosságát megbontó élettörténetének mint társadalmi valóságnak a tudatbáhozatala. A neurózis és forradalmárság összefonódásait tekintve figyelemre méltó körülmény, hogy a forradalmi harcot aktivan vívó tömeg egyéneiben a harc gyakorlati-technikai kivitele megsemmisíti egyszerre egy társadalmi lelkivilág erkölcsi vonatkozásait is, ha a harc győzelemmel végződik. De azt sem szabad számonkivül hagyni, hogy a valóságos forradalmár meg a neurótikus között lényegében annál nagyobb a konkrét különbség, mennél több az általános megegyező vonás. Illusztrálja ezt Freud Totem és tabu c. tanulmánya, amely alcíme szerint „a vadnépek és a neurótikusok lelki életének némely megegyezéséről” szól, hiszen e megegyezések kimutatásának csak úgy van értelme, ha a vadnépek nem neurótikusok, aminthogy nem is azok, mert zavartalanul kóitálnak. És azért nem neurótikusok, mert lelki életük társadalmi-történelmi intézményüknek megfelelő¹ ismereteik tudatával folyik, aminthogy forradalmisága miatt nem neurótikus a forradalmár sem, hiszen a társadalmi forradalom történelmi intézménye a természeti anyag társadalmosításának.

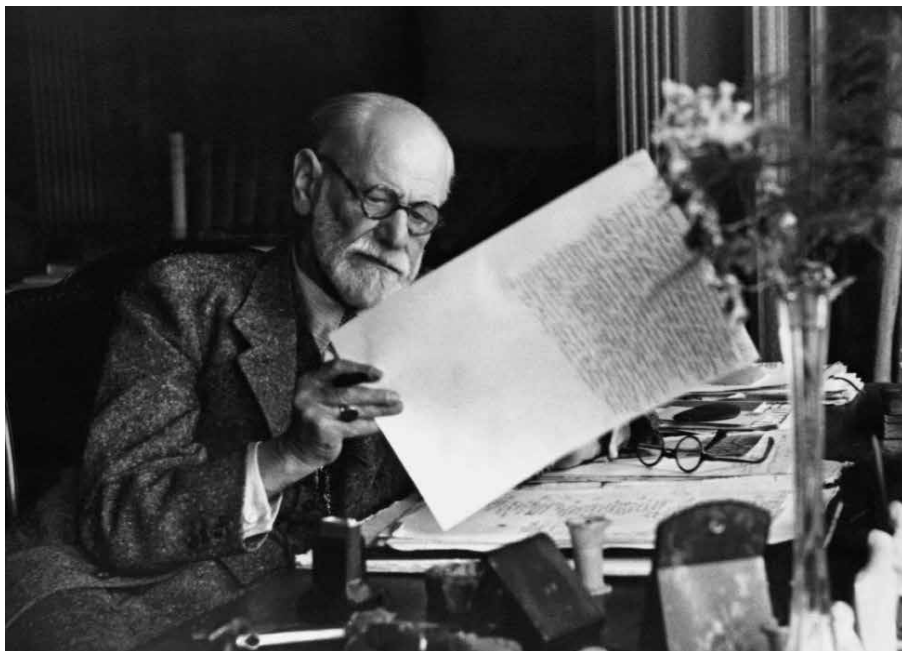
195

200

205

¹ [sajtóhiba:] megfelő [ld. főszöveg]_{-szkj}

* Sombart a szocializmust röviden antikapitalizmusnak nevezi. Téved, az antikapitalizmus önmagában nem
 210 szocializmus. A kapitalizmus ma már a monopolkapitalisták által való szocializálása a nem
 monopolkapitalistáknak, ami persze antikapitalistákká teszi azokat is, akik a kapitalisták által való
 szocializálástól megmenekedni kívánnak (kispolgárok), ezek azonban éppugy irtóznak a szocialisták által
 való szocializálástól. A szocializmus ennek az antikapitalista folyamatnak az ellenkezője: a szocializálásnak
 nem feltartóztatása, hanem dialektikus továbbvitele, amelyben a szocializált nem kapitalisták szocializálják
 215 szocializálóikat, a kapitalistákat: a szocializálást kiterjesztik a kapitalistákra.

Sigmund Freud

Wilhelm Reich

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *Egyéniség és valóság*, VALÓSÁG, 1932. 1. sz. (június), 1–6. p. – a továbbiakban: JA1932d.

A keletkezés ideje: 1932. április – június 10.

A datálás indoklása: Fejtő Ferenc visszaemlékezése szerint a *Valóság* című folyóirat alapításának terve 1932 áprilisában merült fel: „1932 áprilisában elhatároztuk Attilával, hogy megpróbálunk egy komoly társadalomtudományi, filozófiai és kritikai folyóiratot indítani. A címet már megtaláltuk: *Valóság*. Csak pénzt kellett szerezni hozzá. Ami ez utóbbit illeti, a Kommunista Ifjúsági Szövetség közvetítésével, amellyel már laza kapcsolatban álltunk, a féllegális, vagyis a rendőrség által eltűrt, de figyelemmel kísért *Társadalmi Szemle* vezérkarához fordultunk – Sándor Pál, Schönhertz doktor, Madzsar József, szociológus-író nevére emlékszem, akik megadták a támogatást, ám azzal a feltétellel, hogy a folyóiratot mindketten jegyezzük.” – ld. Fejtő 2005c, 8. p. A júniusra keltezett szám pontos megjelenési ideje (június 10.) a Fejtő-visszaemlékezés egy utalása alapján állapítható meg: „a megjelenés napján engem illegális tevékenységem miatt letartóztattak, és a lakásomban talált néhány száz példányt elkobozták.” – ld. uo. A korabeli lapok tudósításai szerint Fejtőt június 10-én tartóztatták le, ld. pl. BH 1932/128. A nyomdai átfutás idejét figyelembe véve, továbbá a Fejtő visszaemlékezés alapján a cikk nagy valószínűséggel már májusra elkészült: „A botrány már a folyóirat megjelenése előtt kitört, mikor elvittem Sándor Pálnak a lap anyagát József Attila *Egyéniség és valóság* című vezércikkével. Ő ugyanis egyszerűen érthetetlennek minősítette ezt a valóban kissé kihegyezett hegeli zsargonban készített írást. Megvallom, én sem értettem egészen, bár Attila jó néhány éjszakán át magyarázta, mit is akart mondani. [...] Sándor Pálék, akik mint jó kommunisták »prűdök« is voltak, alighanem a saját tudálékos stílusuk karikatúráját látták a cikkben. Hosszú rábeszélésembe került, hogy megértessem velük, József Attila milyen nagy költő, és hogy amit ír, értik vagy nem értik, nem lehet cenzúrázni. Meg is jelent a cikk” – ld. Fejtő 2005c, 8–9. p.

Kézirat: Nem ismert.

Szerzőség: Teljes névalírás a cikk alatt: „JÓZSEF ATTILA”.

Közzölve: JA1932d; JAÖM3 1958, 120–172. p. [szöveg], 351–353. p. [jegyzetek]; JA1967, 207–218. p. [szöveg], 289–290. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 163–127. p. [szöveg], 699. p. [jegyzetek]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegvizsgálat

JA1932d: A folyóiratot előállító nyomda betűkészlete teljes volt, ennek ellenére a cikk nyomtatásakor csak néhány helyen – és meglehetősen következetlenül – használták a hosszú í magánhangzót: ld. 6. sor: „így”; 8. sor: „társadalmosítja”; 12. sor: „társadalmosítására,”; 195. sor: „neurótikus”. E szedési esetlegességeket a forrásban olvasható módon közöljük.

JAÖM3 1958: Az első közlésen alapuló modernizált helyesírású átirat. A sajtóhibát megjegyzés nélkül javítja. Érdemi szövegeltérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
konkrét megismerést.	54.	konkrét megismerését.
anyagi viszonyokban álló	57.	anyagi viszonyban álló
s ezután más termékekké váltan	71–72.	s ezután más termékekké váltan
való azonosságról szóló	123.	való azonosságáról szóló
tőkésé a társadalmi tárgy,	128.	tőkésé a termelési tárgy,
társadalmi alanyak új	133.	társadalmi alanyak új
neurótikus magatartás igazolja	184.	neurótikus magatartása igazolja
A neurótikus gyógyítása éppen nem egyéb, mint társadalmi valóságnak a tudatbahoza- tala.	195–197.	A neurótikus gyógyítása éppen nem egyéb, mint társadalmi alanyi és tárgyi azonosságát megbontó élettörténetének mint társadalmi valóságnak a tudatbahoizatala.

JA1967: A JAÖM3 1958-on alapuló közlés, mely két kivétellel (ld. 123., 133. sor) átveszi forrása téves olvasatait.

JAM2 1977: A JAÖM3 1958-on alapuló közlés, mely kivétel nélkül átveszi forrása téves olvasatait.

JAHSZK 2012: Az első közlésen alapuló betűhú átírat. A sajtóhibát javítja és jelzi; a forrás egy szedési esetlegességét – ld. 195. sor: „neurótikus” – javítja és jelzi, a másik három szöveghelyet a forráshoz híven közli.

Keletkezéstörténet

A *Valóság*, amely közölte az *Egyéniség és valóság* című tanulmányt, JA lapja volt: „Szerkeszti és kiadja: József Attila Budapest VI. Székely Bertalan u. 27. III. 47. Postatakarékpénztári csekk számla: József Attila 10.380.” S még ez szerepel alatta: „költségekímélés végett (előfizetéseknél stb.) kérjük a csekk számla igénybevételét.” A beköszönő szám azt hirdette, hogy megjelenik évente tízszer, ugyanúgy, ahogy a *Társadalmi Szemle*, és a szerkesztőség is a szerkesztő lakásán van megadva, mint pl. a *Marxizmus* füzetsorozatot jegyző Schönstein Sándor esetében. JA többször is szerepel a lapban, a bevezető tanulmányon kívül *Eső* című versével, másrészt, mint Szabolcsi Miklós írja, ő fordította le Lukács György Laurent György álnévvel megjelent tanulmányát és Engels egy ismeretlen levelét – ld. Szabolcsi M 1998, 158. p. A *Valóság* Müller Lajos nyomdájában készült. A nyomdász visszaemlékezése a lapszerkesztő József Attilát dicséri, aki gyakran időzött a nyomdában, s miközben Hegel *Logikáját* magyarázta, irányította a lap technikai kialakítását is – ld. Müller 1957, 284–288. p.

Az *Egyéniség és valóság* nem felelt meg a pártsajtó elvárt küldetésének, és jelentős mértékben elüthet a korabeli kommunista lapokban megjelent tanulmányok nyelvezetétől, fogalmiságától, beszédmódjától. Noha JA mindössze egy rövid (megkurtított) írással (*Marxista munkásoktatás*) szerepelt a *Társadalmi Szemle*ben (1931. szeptember), nyilván jól ismerte annak tematikáját, színvonalát. A Sándor Pál és Madzsar József szerkesztette lap ez idő tájt nem közölt elméleti, filozófiai jellegű írásokat. Gazdasági, politikai, aktuálpolitikai elemzések jelentek meg itt, nagyszámú cikk foglalkozott a Szovjetunióval, és ugyancsak gyakran írtak a szociáldemokráciáról. A marxista tanok másik legális fóruma a JA által ismertetett *Marxizmus* című sorozat. (Bemutatását ld. a

Marxista munkásoktatás jegyzetében.) A füzetek a szemináriumok nyelvén és módszerével magyarázzák a marxi fogalmakat: „Marx értéktöbblet-elméletének előbbi kifejtéséből, valamint a munkaerő értékéről szóló tan kritikájából önként adódik, hogy a tőke a munkásosztály és a tőkésosztály közötti meghatározott társadalmi viszonyt foglalja magába. Ez azonban semmi esetre sem elosztási viszony, mert akkor nem lenne alapvető ellentét a proletariátus és a burzsoázia között.” – ld. Schönstein 1932, 3. füzet, 55. p.

A Valóság csupán egy számot ért meg, de nem a rendőrség, hanem JA tanulmánya okozta megszűnését. „A pártapparátus megtagadta a terjesztést, állást foglalt ellene, és ezzel a lap további sorsa meg volt pecsételve.” – ld. Sándor P 1957, 322. p. Szabolcsi Miklós így interpretálja a szöveg nyelviségét, fogalmi apparátusát és spekulatív logikáját: „Ez a szöveg azonban valóban taszító, ijesztő – s nemcsak értetlen kortársai számára. Valóban csak kihívás lenne? Játék és ugratás? Vagy komolyan gondolta? Írásmódja, mondatfűzése végtelenül bonyolult, skolasztikus okoskodások követik egymást. Talán – mint egyes értelmezők sugallják – a kor hivatalos marxizmusát vagy/és a hegeli dialektikát akarta gúnyolni? Mindenesetre az olvasókat elriasztó írásmű született így.” – ld. Szabolcsi M 1998, 161. p. A kor „hivatalos marxizmusa” ennél lényegesen szerényebb gondolati teljesítménnyel, jóval földhözragadtabb „okkultizmussal” fogalmazta meg a modern kapitalizmus és a benne élő ember viszonyának elméleti és gyakorlati percepcióját. Nem valószínű, hogy a szeminarizáló marxizmust – és főleg nem a hegeli dialektikát – gúnyolja ez az írás. Az Egyéniség és valóság – fogalmi apparátusa, helyenkénti vitázó okfejtése, a különböző felfogásokat sorba vevő, majd tézisszerű cáfolata miatt – mozgalmi szemináriumi előadásként hat.

A történelmi materializmus gyakorlati értelmezésének és a munkások marxista képzésének szándékával ez idő tájban számos broszúra készült, de az empirikus ismeretterjesztésre minták lehetettek a Társadalmi Szemle cikkei is. Írásaiban JA több ilyen kiadványra hivatkozik. Néhány példa a költő tájékozódására: Lippay Zoltán *Kis könyv a dialektikus materializmusról* című munkája a 100 % Könyvtár sorozat darabjaként, G. I. Raste álneven jelent meg (ld. Lippay 1929). JA az Irodalom és szocializmusban bírálja a könyvet. Az *egységfront körül* című vitacikkében hivatkozik Plehanov *A marxizmus tudományos alapproblémái* mindkét kiadására (ld. Plehanov 1923; Plehanov 1933), és említi az *Egységfront Füzetek* sorozatot is (ld. EF1) stb.

Az Egyéniség és valóság egy, a kommunista párt által finanszírozott lapban megjelenő marxista tanulmány. A költő marxizmusának forrásai jórészt ismertek. Tájékozottságáról hírt ad Sándor Pál visszaemlékezése is: „Ismeretei már abban az időben túlhaladták a szokványos broszúra műveltséget. Tanulmányozta a *Kapitált*, sőt belekapott Hegel műveinek olvasásába is. Eljutott hozzá a tiltott irodalom egy-egy agyonolvasott példányára (Lenin: *Állam és forradalom*, *Imperializmus* stb.) Átlagon felüli tudása, találó fejtegetései, hasznos felszólalásai arra készítették a baloldali előadások szervezőit, hogy bekapcsolják a propaganda munkájába.” – ld. Sándor P 1957, 313–314. p. (A hivatkozott művek könyvészeti adatait ld. Lenin 1919; Lenin 1917.) JA 1931. április 13-i keltezésű levelében írja Szántó Juditnak: „munkához láttam, belefogtam a könyvem megírásába. A szeminárium 24-én kezdődik, már azzal is készen vagyok. Nagy elhatározással rendelttem egy csomó könyvet: Luppolt: *L. und die Philosophie*; Lenin: *Materialismus und empiriokri-*

ticizmus, Thalheimer: Einführung in den dialektischen Materialismus és még egy néhányat. Most hát elsősorban tanulok és megkezdett könyvemhez való jegyzetemet szaporítom.” – ld. JAL 2006, 368–369. p. (A hivatkozott művek könyvészeti adatait ld. Luppolt 1929; Lenin 1927; Thalheimer 1928. Tájékozódásának forrásairól ld. még Tasi 1996a.)

A költő egy marxista forrására utal a *Valóság* egyik lábjegyzete is. Remenyik Zsigmond *Klasszikusok küzdelmei, avagy hogyan vigyáz a légy arra, hogy meg ne dögöljék* című szatirikus írásánál – a 23. oldalon – olvasható ez a Marx-idézet: „Szocialista ember számára az egész u.n. világtörténelem nem egyéb, mint az embernek az emberi munka által való megteremtése. (Marx, Philosophie u. Nationalökonomie).” Az 1932-ben kétféle kiadásban és címen is megjelent Marx-kéziratok egyik mondatának első felét fordította le és idézte József Attila. Siegfried Landshut *Nationalökonomie und Philosophie* (ld. Marx 1932, 283–375. p.), David Rjazanov pedig *Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844* címmel (ld. MEGA¹ 1/3, 465–588. p.) közölte őket. Magyarul *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* címmel ismertek (ld. Marx 1962). A JA által idézett szövegrész németül: „Indem aber für den sozialistischen Menschen die ganze sogenannte Weltgeschichte nichts anders ist als die Erzeugung des Menschen durch die menschliche Arbeit, als das Werden der Natur für den Menschen, so hat er also den anschaulichen, unwiderstehlichen Beweis von seiner Geburt durch sich selbst, von seinem Entstehungsprozeß. Indem die Wesenhaftigkeit des Menschen und der Natur, indem der Mensch für den Menschen als Dasein der Natur und die Natur für den Menschen als Dasein des Menschen praktisch, sinnlich anschaulich geworden ist, ist die Frage nach einem fremden Wesen, nach einem Wesen über der Natur und dem Menschen – eine Frage, welche das Geständnis von der Unwesentlichkeit der Natur und des Menschen einschließt – praktisch unmöglich geworden.” – ld. Marx 2011, 91. p. A mondat további, JA által nem fordított része modern fordításban: „mint a természetnek az ember számára való létrejövése, ily módon tehát megvan a szemléletes, ellenállhatatlan bizonyítéka a maga önmaga általi *születéséről*, a maga *keletkezési folyamatáról*. Amennyiben az ember és a természet *lényegszerűsége*, amennyiben az ember az ember számára, mint a természet létezése és a természet az ember számára mint az ember létezése gyakorlativá, érzékivé, szemlélhetővé lett, az egy *idegen lényeket*, a természet és az emberfeletti lényeket illető kérdés – oly kérdés, amely magába zárja a természet és az ember lényegtelenségének bevallását – gyakorlatilag lehetetlenné vált.” – ld. MEM42 1981, 115. p. A JA által nem fordított és nem idézett hosszú mondatrész nemcsak saját tanulmányának kiindulópontjára utal, a természet–termelőeszköz–társadalom kapcsolatra, hanem jelzi azt a szemlélet- és írásmódot is, ahogy a fiatal Marx gondolkodik, és ami talán – mint minta – nem állhatott távol ekkor József Attilától sem. Figyelemre méltó, hogy ugyanezt a mondatot idézi majd a Hegel – Marx – Freudban is, de a „megteremtés” szó helyén ez áll: „mint az ember nemzése (illetve termelése: *Erzeugung*) az emberi munka által.” A későbbi írás differenciáltabb Marx-képet sejtet az említett szócserével is, hiszen a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* erőteljesen érvényesül az a biologizmus, ami a fiatal Marx antropológiai szempontú társadalomértelmezéséből ered, és ami valóban megengedi az „Erzeugung” nemzéként való fordítását is. 1932-ben az *Egyéniség és valóság* még nagyrészt az ökonomikus, a „klasszikus” Marx ismeretében fogant.

Az *Egyéniség és valóság*nak – és JA ekkori filozófiai, történeti gondolkodásának – a legfőbb forrása maga Marx, A *tőke* és – talán, kisebb mértékben – a *Frühschriften* (ld. Marx 1932). A *tőke* 1921-es magyar nyelvű kiadását a költő aláhúzásokkal, melléhúzásokkal kommentálta. Ugyanakkor feltűnő, hogy míg más munkáiban idézi Marxot, ez az írása nem tartalmaz ilyet, és nem ismerünk olyan töredéket sem, amely egyértelműen jelezné a gondolatmenet kialakulásának előzményeit. Azaz az egyik legbonyolultabb szövegezésű JA-cikk nem ad közvetlen támpontokat az értelmezéshez. József Attilának talán maga Marx jelenthette a mintát mind az eredetiségre törekvést, mind a megfogalmazást illetően. A saját *Tőke*-példányán látható alá- és melléhúzások is erre engednek következtetni. (A példány lelőhelye és jelzete: PIM C 8.088-P.) Az *Előszó az első német kiadáshoz* és az *Utószó a második német kiadáshoz* a mű recepcióját értelmezi, reflektálva a kritikákra is. Ezek egy része az írásmódorra és az elméleti igényre vonatkozik, illetve a dialektikus szemléletre. „A német parlagi közgazdaságtan teliszájú fecsegői szidják munkámnak írásmódorát és előadását” – írja Marx. JA kétszeres aláhúzással jelölte meg Marx dialektikára és Hegelre vonatkozó mondatait: „Nálam megfordítva van, nálam az ideális, az eszmei nem más, csak az a materiális, anyagi, ami az ember fejében alakult át ideállissá.” – ld. Marx 1921, 1. kötet, 12. p. Viszont nem húzta alá azt a részt, ahol Marx arról ír, hogy a „Hegel-féle dialektika rejtelmeskedő oldalát” akkor is bírálta, amikor az még divatos volt, sem az utána következő filozófia-történeti fejtegetést, de aláhúzta azt, ahol Marx Hegel dialektikájának bírálatát adja. Marx így ír Hegelhez való viszonyáról: „Én tehát nyíltan ama nagy gondolkodó tanítványának vallottam magam, sőt az értékelméletről szóló fejezetben itt-ott az ő sajátos kifejezőmódjával is kacérkodtam. Az az elburkoltság, mely a dialektika jellegzetessége Hegelnél, semmiképpen sem akadályozta meg őt abban, hogy a dialektika általános haladási törvényeit mindent átfogó módon és tudatosan, elsőként írja le.” Majd ezt írja filozófiájuk különbözőségéről: „De nála a dialektika tótágast áll. Meg kell fordítani, hogy rejtelmes burokban rejlő észszerű magot felfedezhessük.” – ld. Marx 1921, 1. kötet, 15. p.

JA maga is vezetett szemináriumot. Önérzetesen és munkásmozgalmi mivoltát reprezentálva írta Fábry Zoltánnak a *Sarló és Kalapács*-ügy kapcsán: „Én több mint egy esztendeje tevékeny tagja vagyok az illegális KMP-nek, mint párttag kezdetben röpiratstencileket gépeltem, ma hét szemináriumom van és vasárnaponként százak előtt tartok a szabadban előadásokat.” – ld. JAL 2006, 372. p. A kortárs visszaemlékezése a következő képet rögzíti a szemináriumvezető József Attiláról: „Általában: ha magáévá tett egy gondolatot, akkor nagy lelkesedéssel beszélt róla, ötleteket vetett fel, szinte ontotta magából a gondolatokat, hogyan lehet előbbre vinni a mozgalmat. [...] Egyik ilyen problémája volt például, hogy az általános gazdasági válság milyen hatással van a mozgalomra. A nyomor, hangoztatta, nemcsak forradalmasít, hanem aljasít is.” – ld. Sollner 1957, 279. p. A szenvedélyesen beszélő, önmagával is vitázó JA alakjára ráismerhetünk, ahogy a témára is, hiszen az 1932-es írások egyik fő gondolata éppen ez. A költő szemináriummi vitázó kedvét nem mindenki értékelte pozitívan. A költő tagja volt a Madzsar József vezette szemináriumnak is: „A szeminárium nagyon is gyakorlati célokat szolgált, és a mozgalomban közvetlenül felhasználható ismereteket közvetítette.

József Attilát kevésbé érdekelték ezek az anyagok és szempontok. Neki a szeminárium alkalmat nyújtott arra, hogy a marxista elmélet feladta problémákat fejlett elvtársak közösségében felvesse, azokra választ kapjon. Ezzel állandóan zavarta a tanulást, eltérítette a gondolatmeneteket, félretolta a szemináriumot. A »végső kérdéseken« lovagolt. Mint Madzsar megjegyezte, soha még egy végső előtti kérdést sem vetett fel, mindig csak a legvégsőket. A dialektikus logika legkevésbé kidolgozott kérdéseit, a marxi elmélet legmagasabb problémáit” – írja Sándor Pál (ld. Sándor P 1957, 320. p.). Ha nem is a végső kérdéseket, de ugyancsak lényegi kérdéseket boncolgat az *Egyéniség és valóság* is, tehát a tanulmány retorikája, spekulatív logikája ennek az elméleti kérdésekre fókuszáló vitakedvnek az írásos terméke.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

30–31. sor

hiszen az emberi test éppugy materiálisan létezik és éppugy termelési eszköz:

Marx írja: „Így [az ember] a környező világának dolgait, tevékenységének szerveivé változtatja át, oly szervekké, amelyekkel saját testi szerveit megtoldva, a biblia ellenére is, meghosszabbítja saját természetes alakját.” – ld. Marx 1921, 1. kötet, 117–118. p. Tehát igaza van József Attilának, amikor Marxra hivatkozva megvédi írásának azon kitételét, melyben azt állítja, hogy „az emberi test termelési eszköz”. Marx valóban az emberi test eltárgyasodásáról, munkaeszközzé, termelési eszközzé válásáról beszél. JA visszatér erre a *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?* című vitacikkében, amikor „a dolgozni tudó egyéneket mint termelési eszközöket” definiálja, és Marxra hivatkozva érvel. Idézi A tőkéből *A tőke egyszerű újratermelése* című fejezet egyik mondatát: „Sie (die individuelle Konsumtion des Arbeiters.) (J. A.) ist Produktion und Reproduktion seines (a tőkére vonatkozik) notwendigsten Produktionsmittels, des Arbeiters selbst.” Megadja a forrást is: „(Kieperheuer Ausgabe. S. 527.)” Lefordítja magyarra is, majd tovább érvel: „Az 529. oldalon a »tote« és »selbstbewusste Produktioninstrumente« kifejezéseket olvas Marx Kapitaljának tanulmányozója, ami magyarul annyit tesz, hogy »holt« és »öntudatos termelési eszközök«. Állításom tehát éppen nem »antimarxista«.” (Részletesen ld. a *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?* jegyzeténél.)

31. sor

mint a föld, a víz, a hal vagy a rotációs papír: A halra vonatkozó utalás is A tőkéből származik: „Mindama dolgok, melyeket a munkának csak a földdel való közvetlen összefüggéséből kell kifejteni, természet adta munkatárgyak. Így a hal, melyet élelelemétől, a víztől elválasztanak, illetőleg megfognak, a fa, amelyet az őserdőben kivágnak, az érc, melyet eréből kifejtenek.” – ld. Marx 1921, 1. kötet, 117. p. JA példái – a hal mellett a „föld”, a „víz” – egyértelműen a marxi szövegből származnak, de még a „rotációs papír” is, hiszen a papír fából készül. A költő egyébként egy másik írásában is felhasználja Marx hal-példázatát. A *szocializmus bölcselétében* idézi is a forrást, megjelölve a német nyelvű *Das Kapital* egyik kiadását: „De ha meggondoljuk, hogy a halászatnál maga a hal is termelési eszköz,*”. A forrást pedig így adja meg a

W. Reich: Dialektikus materializmus és pszichoanalízis. /Unter dem Banner des Marxismus, III/5, 1929./

Bevetetés.

E tanulmány feladata annak a megvizsgálása, hogy vajjon a freud pszichoanalízis milyen vonatkozásokban áll Marx és Engels dialektikus materializmusához. Attól a ~~helytől~~ választól, amelyet erre a kérdésre adhatunk, függ majd, hogy vajjon van-e alap, a proletárforradalomhoz és az osztályharchoz való vonatkozásainak a megvitatására. Az a kérdés adalék, amely a "Pszichoanalízis és Szocializmus" témájához eddig az irodalomban találhatók, mind abban a hibában szenved, hogy vagy a pszichoanalízis, vagy a marxizmus szempontjából nélkülözi a megfelelő tájékozottságot. Marxista oldalon részben jogosult volt a pszichoanalitikai ismeretek társadalomra való alkalmazásának a kritikája. Pszichoanalitikusoknak e témáról szóló kevés cikke Bernfeld ~~1929~~ /Psychoanalyse und Sozialismus, Der Kampf 1925, und ist die Psychoanalyse eine Weltanschauung? Zeitschrift für psychoanalytische Forschung, 1929/ két értekezésnek a kivételével, nélkülözi a dialektikus materializmus alapvető kérdéseiben a megfelelő tájékozottságot és szembeállt teljesen alhangszólják a marxista szociológiának külponti kérdését, az osztályharcot. Így a marxista szociológusok számára hasznavehetetlenné válnak, éppúgy mint a pszichoanalitikusok számára jelentőség nélkül való az olyan ~~lélektani~~ kérdésekről való tanulmány, amely a lélektanról még sem említ.

Ebből a fajtából a legkevésbé hírvetetes termék Kolmannek a munkája "Psychoanalyse und Soziologie". Ez a szerző, anélkül hogy valaha is valóban analitikus lett volna, idős korban Schelerrel 1928-tól ki, miután hivatalosan, sajnos nem szociológiai tanulmányokat folytatott, megismerkedés előtt, statitott a pszichoanalízissel - mert, ugye, az véleményének többé nem felel meg... Munkája hűség a pszichoanalízis felfedte tényállások hamis, metafizikai és idealista magyarázatából, a mi tárgyalásunk szempontjából nem jön tekintetbe. Jurinets tévedésből Kolman munkáját vette a pszichoanalízisről szóló kritikájának a kiindulópontjává, úgy állítva be, mintha Freud egyik legbuzgóbb tanítványa volna. /Psa u. M. U. d. B. I/

Itt nem térhetünk ki részletesen Jurinets munkájára, azonban alapjában való tisztázás véget előre kell bocsátanunk, hogy marxista elméleteknek a pszichoanalízist viszonyított kritikája két pontban jogosult.

1. Amint az ember a pszichoanalízis tulajdonképpeni talaját elhagyja és különben a társadalmi kérdésekre próbálja alkalmazni, a pozit világnézétté építi ki, úgy lép föl akkor a psza, mint valamilyen pszichológiai világnézet, amely az érteleme uralkodó pródikája, azonban a marxizmussal, és az a térvetése, hogy az emberi viszonyok döntőleg szabályozásával és az osztálytársadalmi tudatos uralkodó való neveléssel egy jobb társadalmi létet képes előkérteni. Ez az utópikus racionalizmus, amely szembeáll a társadalmi történelem individualista felfogását árulja el, sem nem eredeti, sem nem forradalmi és szembeáll a psza illúzióosságán is túlság. A psza alkotójának a meghatározása szerint ugyanis nem egyéb, mint lélektani módszer, amely arra törekedik, hogy a lelki életet, mint a természetnek egy külön területét természettudományi eszközökkel leírja és megvilágítsa. És mert a psza sem nem világnézet, sem fejtőhető ki, sem nem helyettesíthető, sem nem egészíthető ki a történelmi materialista felfogással, mint természettudomány a marxista történelemlétfogással diszperzi.

2. A psza tulajdonképpeni tárgya a társadalmisított ember lelki élete. A tömeg csak annyiban jön itt tekintetbe, amennyiben a tömegben egyéni tömegesnek jelennek meg /talán a vezető, kérdések/, továbbá amennyiben a "tömeges" jelenségeit, mint az aggodalmat, a pánikot, engedelmeskedést stb az egyszerűbb tapasztalatokból megvilágítani képes. De úgy tűnik föl, mintha az osztálytudat jelensége számára alig volna hozzáférhető, és kérdések, mint a tömegszorongás, a politikai, a sztrájk, amelyek a társadalmisított tudomány tartoznak, mindezek tárgyai nem lehetnek. A társadalomról szóló tant tehát nem pótolhatja és azá fejlődni nem is képes. Szociopszichológia formájában azonban annál inkább válhat a társadalomtudományává. Talán felfedezheti azokat az irracionális motívumokat, amelyek egy vezető természetet hoznak, hogy éppen a szocialista avagy a nacionalista mozgalomhoz csatlakozzék /v. s. M. Kohn, "Assalé, der Führer", Int. Psa V./, követni tudja tovább a társadalmi ideológiáknak az egyéni lelki fejlődésére való hatását. A marxista kritikának tehát igazuk van, ha a psza híveinek szemre vetik, hogy olyasmint akarnak magyaráztatni, amit ezzel a módszerrel megmagyarázni nem lehet; mindegyik igazuk azonban akkor, ha a módszert asztalnak, akik alkalmazták, szembeállítják a hibákat, ~~amelyeket~~ amelyeket eljárásuk fölmutat, a cipeknek tulajdonítják.

A tárgyat két pont elvetet a marxizmusnak mint társadalomtudomány, tehát tudománynak és a marxizmusnak, mint filozófiai módszernek és világnézetnek szűkössége, és a marxista irodalomban nem mindig világos megkülönböztetés. /Mégsem az tudomány psza gyakorlatilag elválaszthatatlan, úgy egyetemes fondók. A különbség csupán a fogalom magyarázatánál szolgál./ A marxista társadalomtudomány a marxista módszerek a társadalmi lét területére való alkalmazásának az eredménye. A psza mint tudomány a marxista társadalomtudomány a mellérendeltje.

csillaghoz tartozó jegyzetben: „(Marx: „*Das Kapital*”, I. S. 137., Volktausgabe, Stuttgart, 1914.)” Ebben a tanulmányában a költő a munkaeszköz és a munkatárgy termelőeszközként való azonosságára hozza fel példának a halat, és fordítja le a láb-jegyzetet a hal és halfogás illusztrálására. (Részletesen ld. A *szocializmus bölcsőlete* jegyzeténél.) Az *Egyéniség és valóság* háló-hal fogalmainak marxista szemléletű értelmezése azért is érdekes, mert az ugyanebben az időszakban született versei más szemléletet mutatnak. A *Háló* című vers már erőteljes freudi színezetet kap: „Idegeim elmeritem, / mint a hálót,” (ld. JAÖV2 2005, 169. p.). A *Munkásokban* is az „Idegünk rángó háló, / vergődik benn’ a mult sikos hala.” (146. p.) képe nem a marxizmus értelmezésű munkaeszköz leírása. A Kassák-kritikában is szerepel ez a hasonlat.

75–77. sor

Az egyén, illetve egyéniség tehát semmi módon nem fix vagy önálló alany, hanem társadalmi folyamat, a termelésnek tárgya és alanya, társadalmi alany és társadalmi tárgy: Az írás címe „egyéniségről” szól, második részének alcíme „egyén”, a szövegtest pedig konzekvensen így használja a fogalmat: „egyén, illetve egyéniség”. Amíg a cím és az alcím differenciál, maga a szöveg egyenlőségelet tesz az egyén és egyéniség közé. Noha a Kassák-kritika még elkülönítette az egyéniséget, és mint művész-individuumot definiálta, az *Egyéniség és valóság* a társadalomalkotó lényként és társadalmi terméként értelmezett általános ember fogalmat érti ezen az összetett terminuson. A szöveg alapján nem értelmezhető ellentmondás és/vagy fogalmi-logikai hiátus különösen szembeötlő ott, ahol az állati létezés „fajtságát” és az emberi létezés társadalmi kultúráját veti össze. Szembeállítja az állatok „faj által kifejtett ösztönös” létezését az emberivel: „ugy az emberi egyének, illetve egyéniségek csakis a társadalmi technikától, illetve technikai társadalomtól alakítottan létezhetnek és csak így – társadalmilag-technikailag – állhatják meg helyüket a létért való küzdelemben.” A *Gazdasági-filozófiai kéziratok* ugyanezt az oppozíciót adja, amikor az emberi létezés általános modelljeként írja le az ember tevékenységét: „Az állat közvetlenül egy az élettevékenységével. Nem különbözteti meg magát tőle. Ő maga az. Az ember magát az élettevékenységét akarása és tudata tárgyává teszi. Tudatos élettevékenysége van. Ez nem olyan meghatározottság, amellyel ő közvetlenül egybefolyik. A tudatos élettevékenység különbözteti meg az embert közvetlenül az állati élettevékenységtől. Éppen csak ezáltal nembeli lény az ember.” – ld. MEM42, 88. p.

78–79. sor

az egyén, illetve egyéniség már keletkezésében tárgya más emberek tevékenységének: Marx és Engels a *Német ideológiában* az emberi élet keletkezését a munkatevékenységhez sorolja, az egyén tehát születésében valóban tárgya más emberek tevékenységének, amikor is a nemzés társadalmi viszony (ez a gondolat átalakítva tér majd vissza a 4. részben a coitusra értelmezve). Így értelmezi Marx és Engels a családot: „A harmadik viszony, amely itt már eleve belép a történelmi fejlődésbe, az, hogy az emberek, akik a saját életüket naponként újra megtermelik, kezdenek más embereket termelni, szaporodni – a férfi és nő, szülők és gyermekek közti viszony a család.” – ld. Marx – Engels 1974, 37. p.

106–108. sor

amiként állatfajták egyedei a materialista módon még nem eléggé megmagyarázott faj által kifejtett ösztönös alakulással létezhetnek és csak így – fajilag – állhatják meg helyüket a létért való küzdelemben: A JA által *Az egységfront körül* című vitairatban idézett Plehanov írja De Vries mutációelméletére hivatkozva: „Ennek a kiváló természettudósnek nézete szerint a *darwinista fejlődés-elmélet gyenge oldala épp abban a gondolatban mutatkozik meg, hogy a fajok keletkezése fokozatos változásokkal magyarázható.*” – ld. Plehanov 1933, 30. p. JA nemcsak szembeállítja a darwinizmust a marxizmussal (amely „megmagyarázta” az egyéneket, hogy ti. a „társadalmi technikától, illetve technikai társadalomtól alakítottan létezhetnek”), hanem hiányérzetét is megfogalmazza a marxizmust illetően, amiért „materialista módon még nem eléggé” értelmezte az „ösztönös alakulás”-t. Azaz a freudizmus felől bírálja a marxizmust.

126. sor

Vagyis a tőkés a bér munkás révén tőkés: E kapcsolat összefüggéseire is találhatott mintát JA Marx művében. A *tőke felhalmozási folyamata* című szakasz a tőke keletkezéséből indul ki (bár itt nem használja a képletet), majd a munkás-tőkés termelési viszonyt értelmezi: „A munkás maga tehát a tárgyi gazdaságot mint tőkét termeli, mint számára idegen, rajta uralkodó és őt kizsákmányoló hatalmat, és a tőkés épp oly állandóan termeli a munkaerőt, mint személyi, saját megtestesítő és megvalósító eszközeitől elválasztott, elvont, a munkásnak pusztá testiségében létező gazdasági forrást, egyszóval a munkást, a bér munkást.” – ld. Marx 1921, 1. kötet, 58. p. JA jól ismerte ezt a marxi fejtegetést, hiszen ebből a részből idézte a korábban említett ominózus részt, miszerint az emberi test is termelőeszköz.

162–164. sor

a társadalmi forradalom akkor áll be, amikor a társadalmi alanyok szembekerülnek a társadalmi tárgyakkal: A JA által következetesen végigvitt fogalmakkal (társadalmi alany – társadalmi tárgy) értelmezett társadalmi forradalom a marxi tézisre hagyatkozik, amelynek többféle mozgalmi interpretációja létezett. A társadalmi forradalmat így írja le Marx: „Fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelő erői ellentmondásba jutnak a termelési viszonyokkal, vagy ami ennek csak jogi kifejezése, azokkal a tulajdonviszonyokkal, amelyek között eddig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelő erők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ekkor társadalmi forradalom korszaka következik be. A gazdasági alakzat megváltoztatásával lassabban vagy gyorsabban forradalmasodik az egész óriási felépítmény.” – ld. Marx – Engels 1975, 1. kötet, 6. p.

174–178. sor

És valóban, a kor, amelyben a társadalmi alany a társadalmi tárggyal egyre élesebben szembekerül (míg végül a kapitalista társadalmosítás szocialista társadalmosításba csap át,) egyéni, illetve, egyéniségi viszonylatban a neurózisok kora. A neurózis megnyilvánulása zavar a koituszban: A tanulmánynak ez a része a freudomarxizmus és Wilhelm Reich hatásáról tanúskodik. Reich a lelki problémák, a társadalmi méretű lelki traumák okát a társadalmi-gazdasági viszonyokban látja, ezért az általa képviselt szexuálökonómia-elv az emberek lelki élete és a társadal-

mi-gazdasági rend közötti viszonyra alapozódik. Reich a „pszichologizmust” és az „ökonimizmust” egyesíteni próbáló elméletet alkotott. Ennek a szintézisigénynek kinyilvánítása az először 1929-ben egy marxista folyóiratban (*Unter dem Banner des Marxismus*) megjelent, vitát kiváltó cikke: a *Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse*. A vitát ismerte JA is. Reich és a freudomarxizmus tételeinek egyértelműbb kifejtése az *Egyéniség és valóság* előtt született *Az iffúság nemi problémái* című cikkében olvasható. Ez az írás alaposan indokolja és a korabeli társadalmi élet lelki vonatkozásainak sok példájával argumentálja azt a kijelentését, ami leginkább emlékeztet az *Egyéniség és valóság* „A neurózis” című részében foglaltakhoz: „Éppen a tőkés társadalom kiegyenlíthetetlen ellenmondásai szerepelnek végső fokon az egyének lelkében mint tudattalanba fojtott és egyénileg megoldhatatlan konfliktusok!” – ld. JKK. (Részletesebben *Az iffúság nemi problémái* jegyzetében.)

179–182. sor

A neurótikus egyén vagy orgazmus nélkül koitál s így e társadalmi folyamatban pusztán a társadalmi tárgy szerepét tölti be, vagy csupán libidója van, anélkül, hogy a koituszban technikailag a társadalmi tárgy szerepét játszhatná s így pusztá társadalmi alany: A neurotikus és genitális karakter Reich orgazmuselméletére vezethető vissza, az orgasztikus potencia fogalmára: arra a készségre, amely áttöri az egyén „karakterpáncélját”, s amely megváltoztatja, kiteljesíti az ember életét, magánlétében, szexualitásában és társadalmi létében, munkájában is. A két típust, noha ugyanaz a „biológiai mag” az alapjuk, döntően befolyásolja az, hogy a neurotikus karakter a szexuális elfojtás hatása alatt alakul, míg a genitális karakternél nincs szexuális elfojtás. Az orgazmus funkcióját tárgyaló műve (*Die Funktion des Orgasmus. Zur Psychopathologie und zur Soziologie des Geschlechtslebens*, ld. Reich 1927) volt az első mérföldköve Reich Freudtól való távolodásának és annak az útnak, amely a társadalomtörténetet és a modern szexuálpszichológiát integrálni kívánta, s amely azután a Sexpol-mozgalomhoz vezetett. Reich így írja le benne a neurotikus karakter munkateljesítményét: „A szexuális fantázia erős és zavarja a munkát, ezért el van nyomva és neurotikus mechanizmusokat hoz létre, amik a munkaképességet tovább csökkentik. A csökkenő munkaképesség miatt pedig a szexuális impulzust bűntudat terheli. Az öntudat csökken, ami, kompenzálandó, a növekvő neurotikus fantáziákhoz vezet.” – ld. Reich 2009, 140. p. (N. Horváth Béla fordítása.) Karakteranalízise (*Characteranalyse*, ld. Reich 1933) csak 1933-ban jelent meg, de már 1925-ben publikálta az első ilyen tárgyú tanulmányát (*Der triebhafte Charakter*, ld. Reich 1925), az „ortodox” pszichoanalízis jelentős ellenállásába ütközve.

191. sor

Neurózis és forradalmárság igen sűrűn össze is szövődik: Valószínűleg joggal vélik az értelmezők, hogy a költő itt magára is gondolt. *Az iffúság nemi problémái* társadalomképében is megjelenik a neurotikus forradalmár mint olyan társadalmi alany, aki nem tudta elszakítani erkölcsét, morálját attól a társadalomtól, amelyből származik. JA ellentétként mutatja be a forradalmárt és a neurotikust. A forradalmár tevékenysége tudatos, míg a neurotikusé tudattalan. A neurotikust alapvetően szexuális diszfunkciója jellemzi (orgazmus nélkül koitál vagy még a koituszra is kép-

telen, csupán „libidója van”), azaz a társadalmi létben gyökeredző lelki eredetű szexuális zavaroktól szenved. Ez megfelelne a tudattalannak mint a lefojtott ösztönök freudi interpretációjának, a tudatos és tudattalan oppozíciója azonban a társadalomra való reagálás kognitív irányultságát jelzi.

202–205. sor

Illusztrálja ezt Freud Totem és tabu c. tanulmánya, amely alcíme szerint „a vadnépek és a neurótikusok lelki életének némely megegyezéséről” szól, hiszen e megegyezések kimutatásának csak úgy van értelme, ha a vadnépek nem neurótikusok, aminthogy nem is azok, mert zavartalanul koitálnak: Freudnak ez a JA által is ismert műve a tabu szerepét többek között az incesztus megakadályozásában látja. A könyv első fejezete az „incesztus-iszonyról” szól, és etnológiai példákkal illusztrálja, hogyan védekeznek a „vad emberek” e tilalmas viszony ellen. A fejezet végén Freud párhuzamot von a „vadember incesztus-félelme” és a neurótikusok élete között. „A pszichoanalízis bebizonyította, hogy a gyermek első nemi tárgyválasztása incesztuózus, az anya és a nővér tiltott személyére irányul. A neurótikus ember pedig szerintünk rendszerint a pszichikai infantilizmus egy részletét képviseli, vagy nem is bírt kiszabadulni a pszichoszexualitás gyermekies viszonyaiból, vagy visszatért hozzájuk. [...] Odáig jutottunk, hogy a szülőkre irányuló incesztus-vágytól uralt viszonyt a neurózis tengely-komplexumának kellene nyilvánítanunk.” – ld. Freud 1918, 23. p.

209. sor

Sombart a szocializmust röviden antikapitalizmusnak nevezi: Werner Sombart (1863–1941) német közgazdász, szociológus. Korai munkái Marx hatását és a marxizmus tételeinek elfogadását tükrözik. Engels mondta róla, hogy az egyetlen német professzor, aki megértette *A tőkét*. 1902-ben jelent meg fő műve, a *Der moderne Kapitalismus (A modern kapitalizmus)*, amelyben a kapitalizmus kialakulását és fejlődését mutatta be. Szociológiai életművét a munkásságról, a polgárságról írott monográfiái jelzik. 1896-os első könyve, a *Sozialismus und soziale Bewegung im 19. Jahrhundert* 1908-ban magyar fordításban is megjelent *A szocializmus és a szociális mozgalom* címmel. Ebben részletesen ismerteti a szocialista mozgalom történetét, a szocializmus eszmei irányait. Az 1920-as években szembefordult a marxizmussal. A JA által idézett gondolat fellelhető a *Der proletarische Sozialismus* című művében: „Sozialismus läßt sich mit einem einzigen Wort als Anti-Kapitalismus bezeichnen”, azaz „A szocializmust egyetlen szóval antikapitalizmusként lehet leírni” – ld. Sombart 1924, 1. kötet, 10. p.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- [MOLNÁR Erik] Jeszenszky Erik, *Skolasztika vagy dialektika : Válasz József Attilának*, KORUNK, 1932. 9. sz. (szeptember), 690–692. p.
 VERES Péter, *A tőkés tervgazdálkodás és a – fasizmus : I.*, KORUNK, 1932. 10. sz. (október), 772–774. p.

- [MOLNÁR ERIK] JESZENSZKY ERIK, *A tőkés tervgazdálkodás és a – fasizmus : II., KORUNK*, 1932. 10. sz. (október), 774–776. p.
- SÁNDOR Pál, *Az igazi József Attila*, Budapest, Hajnal, 1940, 6–12. p.
- NÉMETH Andor, *József Attila*, Budapest, Cserépfalvi, 1944, 78. p.
- NÉMETH Andor, *József Attila és kora*, [5] *Harmadik rész : Férfikor : 1. Harcos esztendők*, CSILLAG, 1948. 5. sz. (április), 23–31. p. (30. p.)
- FÖVÉNY Lászlóné, *József Attila*, Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság – Művelt Nép, 1953, (Nagy Magyar Írók), 102. p.
- SÁNDOR Pál, *Emlékeim József Attiláról*. In: JAE 1957, 309–333. p. (322. p.)
- RÉVAI József, *József Attila-problémák*, MTA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI, 1959. 1–4. kötet, 5–34. p. [Az Osztály 1958. október 23–24. között rendezett József Attila-ülésszakájának előadása.] = Révai 1960, 363–403. p. (387. p.)
- VÉRTES György, *József Attila és az illegális kommunista párt*, Budapest, Magvető, 1964, 37–42. p.
- FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Budapest, Magvető, 1965, (Elvek és Utak), 139–149, 188, 206–208, 218. p.
- SZABOLCSI Miklós, *József Attila és az illegális Kommunista Párt viszonyának kérdéséhez*, KRITIKA, 1965. 11. sz. (november), 11–20. p. (12–14. p.)
- GYERTYÁN Ervin, *József Attila alkotásai és vallomásai tükrében*, Budapest, Szépirodalmi, 1966, (Arcok és Vallomások), 130, 142. p. [További kiadások: 1970, 1974, 1986.]
- FORGÁCS László, *József Attila és korunk esztétikája*. In: JA1967, 5–50. p. (11. p.) [Előszó] = Forgács 1973, 369–411. p. (375. p.)
- BALOGH László, *József Attila*, Budapest, Gondolat, 1969, (Nagy Magyar Írók), 69. p.
- GARAI László, *Személyiségdinamika és társadalmi lét*, Budapest, Akadémiai, 1969, 61–65. p.
- GYERTYÁN Ervin, *Párbeszéd sokszemközt*, Budapest, Szépirodalmi, 1973.
- FÁBIÁN Dániel, *József Attiláról*, Budapest, Kossuth, 1974, 112–113, 143, 158–160, 186–187. p.
- BÓKAY Antal, *Pszichoanalízis, freudizmus és marxizmus kapcsolata József Attila világképében*, LITERATURA, 1980. 2. sz., 248–266. p. (249–251. p.)
- SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette MURÁNYI Gábor, Budapest, Múzsák – PIM, 1986, (Irodalmi Múzeum), 125–133. p.
- TVERDOTA György, *Ihlet és eszmélet : József Attila, a teremtő gondolkodás költője*, Budapest, Gondolat, 1987, 118. p.
- MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988, (Gyorsuló Idő), 107–119, 168, 307–308, 315. p.
- FÁBIÁN Dániel, *József Attiláról*, válogatta, szerkesztette és az előszót írta B. BERNÁT István, Budapest, Múzsák, 1989, 96, 102, 107, 126–128. p.
- FEJTŐ Ferenc, *Budapesttől Párizsig : Emlékeim*, fordította BALABÁN Péter, Budapest, Magvető, 1990.
- BOROS Gábor, *Kísérlet a széthullás ellen : József Attila: Eszmélet : Műértelmezés*. In: Szabolcsi M 1991, 23–47. p. (33. p.)
- ERŐS Ferenc, „Freudomarxista” volt-e József Attila? In: Horváth I – Tverdota 1992, 259–298. p. (273, 281. p.)

- Szívós Mihály, *Válság és eszmélet : József Attila filozófiai fejlődésének vázlata 1935-ig*. In: Tasi 1995b, 59–76. p.
- LENGYEL András, *József Attila első analitikusa : A pszichoanalitikus Rapaport Samuról*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1995. 2. sz., 163–189. p. (181. p.) = Lengyel A 1996a, 55–96. p. (83. p.)
- LENGYEL András, A „jelenné gyűlemlő múlt”: Egy József Attila-teoréma kialakulása és funkciói, JELENKOR, 1995. 12. sz. (december), 1115–1119. p. (1118. p.) = Lengyel A 1996a, 97–104. p. (103. p.)
- LENGYEL András, A lapgründölő József Attila : A Szép Szó megindításának előkészítése, LÉTÜNK, 1996. 1–2. sz., 7–22. p. (18. p.) = Lengyel A 1996a, 137–161. p. (155. p.)
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 62, 101, 108, 156–164, 167, 172, 256, 300, 367, 424, 447. p.
- N. HORVÁTH Béla, *Szocializmus és mélylélektan : Wilhelm Reich és József Attila*. In: Tverdota – Veres A 2003, 130–140. p.
- TVERDOTA György, *Tizenkét vers : József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*, Budapest, Gondolat, 2004, 37–38. p.
- FEJTŐ Ferenc, *József Attila : A Szép és a Jó Szó mestere : Tanulmányok 1934–2004*, Budapest, Holnap, 2005.
- FEJTŐ Ferenc, *József Attila, az útmutató*, összeállította, az interjút és a tanulmányt készítette VALACHI Anna, Budapest, Népszava – Papirusz Book, 2005.
- FEJTŐ Ferenc, *József Attila*, KORUNK, 2005. 3. sz. (március), 6–12. p.
- GARAI László, *József Attila identitásai : Alkotáspszichológiai esettanulmány*, Budapest, Magyar Filmtörténeti Fotógyűjtemény Alapítvány, 2005, 98–99. p.
- LENGYEL András, A szocializmus mint „emberi öntudat” : József Attila kísérlete a szocializmus filozófiai újraalapozására. In: Lengyel A 2005, 207–233. p. (209–212, 230–231. p.)
- N. HORVÁTH Béla, *Egyéniség és valóság : Tanulmányok József Attiláról*, Budapest, Nap, 2006, (Magyar Esszék), 126–156. p.
- N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008, 14, 169, 230, 243–246, 250, 263, 282, 298, 320, 339. p.
- VERES András, *Egy ismeretlen József Attila : A Hegel – Marx – Freud című tanulmányról*, LITERATURA, 2008. 1. sz., 76–130. p. (86. p.)
- N. HORVÁTH Béla, *József Attila: Egyéniség és valóság*, LITERATURA, 2009. 2. sz., 201–217. p.
- VERES András, *József Attila marxizmusáról*, KRITIKA, 2012. 3. sz. (március), 19–23. p. (21, 23. p.)
- N. HORVÁTH Béla, *József Attila és kortársai*, Budapest, Nap, 2015, 87–131. p.

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

A kortárs recepció elutasító volt, amint az Szabolcsi Miklós összefoglalásából is kitűnik – ld. JAÖM3 1958, 351–353. p. Szántó Judit visszaemlékezése szerint JA így interpretálta tanulmányát: „No, Judit, írtam egy cikket, amelyik elejétől végéig marxista, mégsem fogják megérteni. Miért? Mert ezek az emberek elméletileg még azon a fokon sem állanak, ahol én. Most beadtam nekik.” – ld. Szántó J 1986, 125. p. JA maga is ír cikke

fogadtatásáról: „A *Valóság* c. szerkesztésében megjelent budapesti lap 1. számában Egyéniség és valóság címen cikket irtam. Ez írásomat a magyarországi marxisták majdnem kivétel nélkül támadták, különösen azt a passzusát minősítették antimarxista bolondgombának, amely szerint az emberi test, illetve a munkás termelési eszköz.” – *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?*, ld. JKK.

A cikk elméleti alapvetését támadta az akkor Jeszenszky Erik álnéven publikáló Molnár Erik. A kapitalista tervgazdaság körül a *Korunk*-ban zajló vitában visszautal az *Egyéniség és valóság*-ot érintő diszkuszióra: „És legkevésbé indokolt az, hogy itt beavatkozzunk abba a vitába, amelynek J. A. a »Valóság«-ban megjelent cikkével kapcsolatban elsősorban éppen skolasztikus módszere folytán tette ki magát.” – ld. Molnár E 1932i, 691. p. Molnár így jellemzi vitapartnere gondolkodását: „Az a skolasztikus módszer, amelyet József Attila a társadalmi fejlődés konkrét kérdéseinek a megítélésénél használ, egyedül arra alkalmas, hogy egészen világos összefüggéseket elhomályosítson és így gátat emeljen a valóság megértése elé. A szavak hasonló »dialektikájának« édes-kevés köze van a valóság dialektikájához.” – ld. 690. p.

József Attilát Veres Péter védte a *Korunk* 1932. októberi számában. Nem nevezi meg ugyan a költőt, de írásának záró bekezdése a *Valóság*-vitára utal: „Végül még annyit, hogy egy cseppet sem hasznos dolog, ha a szocialista gondolkodók avval akadályozzák egymást és önmagukat a kutatásban és a gondolkozásban, hogy opportunistán és a mozgalomra károsnak minősítenek olyan megállapításokat, amelyek ha megtámadhatók és esetleg tévesek is, de mindenesetre utat és alkalmat adnak a valóság tisztább felismerésére. Annál is inkább, mert akár a tömegeket, akár a szervezeteket vesszük, mindegyik sokkal inkább a gyomrán keresztül és evvel kapcsolatban harci, taktikai szempontból, illetve lehetőségek szerint igazodik, semmint tudományos elméleti felismerések szerint. És annál is inkább, mert amint a példából láttuk, ez így is, úgy is magyarázható s végül csakugyan nem egyéb skolasztikus szőrszálhasogatásnál. A szocialista kutatonak az igazi valóság lehet csak a célja s ez a valóság semmi szín alatt nem lehet olyan, amely a munkásosztály érdekeivel ellenkezne. De hogy a valóságot felismerjék, a helyes utat megtalálják, ahhoz rávezetéssel segíteniök kell egymást. Csak így lehetnek hasznosak s csak így lehetnek igazi szocialisták.” – ld. Veres P 1932, 773. p. Írására Molnár Erik válaszolt, és ő is visszautal a „skolasztikus” érvelésre: „Ami az elméleti viták formáját illeti, igaza volna V. P.-nek, ha csak a tárgyilagosság hiányát, a személyeskedést kifogásolná. Igaza volna, ha csak az ellen szólalna fel, hogy a vitatkozók, dogmatikus alapon állva, nem bocsátkoznak az ellenérvek vizsgálatába, hanem rosszhiszeműen kezelik ezeket. Az ilyen vitaeszközök valóban nem vezetnének a valóság tisztább felismerése felé, tehát nem szolgálnák a munkásosztály érdekeit.” – ld. Molnár E 1932k, 776. p.

Sándor Pál 1940-ben megjelent *Az igazi József Attila* című írásában a költő „kevés, nagyrészt töredékes” tanulmányaiban „szubjektív racionalizmusának” érvényesülését látja: „Kevésé értett s épen ezért vagy tulbecsült vagy agyoncsépeelt tanulmányában, az »Egyéniség és valóság«-ban (*Valóság*, 1932. I. évf. 1. sz.) sokkal inkább megtaláljuk magát a költőt, életsorsát, sőt az akkor még ismeretlen jövő rettentő árnyékát is, mint az egyénnek a társadalomhoz való viszonyának a tisztázását.” – ld. Sándor P 1940, 6. p.

Sándor Pál ebből a preconcepcióból kiindulva magyarázza, cáfolja, idézi (gyakran pontatlanul és az idézett helyet fel nem tüntetve) JA írását. A költő a társadalmi alany és társadalmi tárgy szembekerülését, azaz a modern kapitalizmust a neurózisok koraként írja le. Ezt így értelmezi Sándor Pál: „Ez a szembesülés azután benne, az ő egyéniségében végzetessé vált. [...] S ekkor már tág tere nyílik a dialektikus materializmus átértékelésének, revíziójának, sokszor teljes feladásának.” – ld. 12. p.

Németh Andor interpretációja hasonlóképp a kortársak bizonytalanságát tükrözi, a tanulmány „dialektikus akrobatiká”-ját emlegeti, s a költő „Nem mindig szerencsés prózastílusának elképesztő terméke”-ként aposztrofált írása lényegét így foglalja össze: „Mit akart Attila bebizonyítani? Azt, hogy a valóság szükségképpen azonos az eszmélettel, s az eszmélet azonos a valósággal, noha ellentmondanak egymásnak, de csak dialektikusan, hogy aztán valamikor a szükséges antitéziseknek egy, persze megint csak ideig-óráig tartó szintézisében egybeessenek az osztály nélküli társadalom erkölcsi valóságában – ezt akarta kifejezni? Alkalmasint.” – ld. Németh A 1944, 115. p. Németh Andor a *Csillagban* megjelent visszaemlékezésében is ír az *Egyéniség és valóság*ról: „Attila programcikke megrökönyödést keltett legközelebbi hívei körében is. Tudákosan, logikus dedukciók segítségével megállapítja a társadalmasodott ember és társadalmasított természet viszonyát.” A neurózisról írottakat Németh Andor is önvallomásként értelmezi, miszerint a költő saját helyzetére gondolt: „Létezésének nincs társadalmi alapja, egzisztenciája másoktól függ, mások szeszélyétől, személyek jóindulatától. Ez a helyzet összeférhetetlen úgy társadalmi öntudatával, mint emberi önérzetével.” – ld. Németh A 1947–1948 [5], 30. p.

Az 1950-es évek második felében született Sándor Pál emlékezése, melyben utal Az *igazi József Attilára* (saját 1940-es írására) is, ahol „kihámozta az értelmét” a költő tanulmányának, amely „általános felháborodást keltett »érthetetlensége«, összevisszasága miatt, amely csak »megbolondítja« a fiatalságot” – ld. Sándor P 1957, 322. p. JA és a mozgalom kapcsolata 1932 elején sem volt felhőtlen, hiszen mint Sándor Pál írja, a költő csak kénytelen-kelletlen fordult hozzájuk, hogy lapja munkásterjesztésben jusson el az olvasókhoz. „A párt ellenezte a tervet. József Attilát nem tartotta »vonalasnak«. Úgy gondolta, a baloldali munkásmozgalomban csak zavart okozhat egy újabb lap megjelenése, különösen olyan, amely felett nem gyakorolhat közvetlen felügyeletet.” – ld. uo.

A Magyar Kommunista Párt által hivatalból retusált „igazi József Attila”-kép az 1948 utáni politikai rendszer szemléletét tükrözte. Fövény Lászlóné könyve hű tükre ennek, ezt mutatja az *Egyéniség és valóság*ról adott interpretáció is: „Máshelyütt, saját szerkesztésében megjelent és rövidesen betiltott folyóiratában, a *Valóságban* is ír arról az *Egyéniség és valóság* c. cikkében, hogy a monopolkapitalizmus idején a kispolgár termszetszerűen szembekerül a kapitalizmussal, de ugyanakkor éppen úgy irtózik a szocializmustól, mint az őt is elnyomó monopoltőkétől.” – ld. Fövény 1953, 102. p. Révai József a „József Attila-problémákkal” szembenézve igazságot akart szolgáltatni a költőnek a párttal, annak egyes képviselőivel folytatott vitáiban. Így Molnár Erik minősítését vitatja: „korántsem bizonyos, hogy Molnár-Jeszenszkynek volt igaza, és hogy József Attila képviselte volna a hamis, skolasztikus álláspontot.” – ld. Révai 1960, 387. p. Ugyan-

akkor a költő írásainak filozófiai bonyolultságát, a „hegeliánus gondolati maradványok”-at azzal magyarázza, hogy „akkori írásainak tanúsága szerint a marxizmust elsősorban csak a fiatal Marx műveiből tanulmányozta, és még nem ismerte Marx egész munkásságát és a marxizmusnak Lenin által való továbbfejlesztését” – ld. uo.

Vértess György – Sándor Pállal folytatott vitájában – a *Valóság* megjelentetésének szándékát a KIMSZ-nek tulajdonítja, mondván, a Kommunista Ifjúsunkás Szövetség akart nyitni a diákmozgalmak felé, és egy legális irodalmi lapot kiadni. „A KMP nem ellenezte a »Valóság« megjelenését, az volt az érdek, hogy minél több lapunk létezzék, különösen fontos volt az ifjúság, az egyetemi diákság közötti felvilágosító munka szempontjából.” – ld. Vértess 1964, 39. p. Vértess cáfolja, hogy törés következett volna be JA és a párt kapcsolatában, s az *Egyéniség és valóság* fogadtatásáról így ír: „De kizárólag azt hibáztatták, hogy József Attila fejtegetése túl elvont volt, a közérthetőség hiánya miatt kapott bírálatot.” – ld. 41. p.

Forgács László JA esztétikájáról szóló könyvében több összefüggésben említi és értelmezi az *Egyéniség és valóságot*. „József Attila ott kezdi feszegetni az adott pillanatban még ökonomikus alapállású vulgáris »marxizmus« pilléreit, ahol az a legsebezhetőbb volt, a személyiség értelmezésében.” – ld. Forgács 1965a, 142. p. Az írást azért érezték provokatívnak, mert annak szemlélete szembekerült a leegyszerűsítő marxista érvelésekkel, azok egysíkúságával: „A marxizmus leegyszerűsítői a valóságot egyetlen síkon, a termelőerők összefüggésében szemlélték.” – ld. 143. p. Forgács a cikk fogadtatására vonatkozóan a *Korunk*-beli kapitalizmusvitát hozza fel példának. A „neurotikus forradalmár” konklúziót Forgács nem tartja értelmezhetőnek, gondolati kisiklasként interpretálja, amint a társadalmi alany és a társadalmi tárgy összeütközését is az egyénben. Noha nem szól a freudizmusról mint az egyéniség magyarázó elvéről, írása mégis ennek az értelmezői kontextusnak a cáfolata: „Az »eltudattalanodás« nem ellentéte, hanem következménye az »eldologiasodásnak«. Ebben a megvilágításban válik érthetővé: nem egyéniség és valóság viszonyát elemzi ebben az írásában a válságövezetbe érkezett József Attila, hanem egyéniség és dologság örvénylő kapcsolatába pillant bele. Történelmileg jogosult kérdésekre ad ferde válaszokat, mert a szövevényt nem a megfelelő szférában, a társadalmi ellentmondások útján vizsgálja (mint még az *Irodalom és szocializmusban*).” – ld. 146–147. p. Forgács László rámutat az *Egyéniség és valóság* és az összegező szándékú HMF közötti szemléleti és fogalmi folytonosságra. Mindkét írásban jelen van tárgy és egyén dialektikus viszonya, valamint a tárgyi és alanyi fogalmazás. A HMF gondolkodástörténeti pozícióját úgy értelmezi, mint a „marxizmust kiegészítő-bíráló állásfoglalás”-t, amely azonban zsákutca: „Az *Egyéniség és valóság* pillanatában még nem dőlt el a küzdelem a forradalmár és neurotikus között. A Hegel, Marx, Freud írója már dönt: az »új természettudománynak, a pszichoanalízisnek« a javára.” – ld. 206. p.

Szabolcsi Miklós, Vértess György könyvére reflektálva, a kommunista párttal való viszonyt tisztázni akaró cikkében azon írások köré sorolja az *Egyéniség és valóságot*, amelyek „a marxista közgazdaságtannal és filozófiával való beható foglalkozás, azt továbbadó oktatói tevékenység” eredményeként születtek. A jellemzés – Szabolcsi későbbi értékelésével koherens módon – erre a JA-tanulmányra illő a leginkább: „egyikükben-másikukban a túlzott okoskodás, a bonyolultság, a gondolatok ad absurdum

vitele zavaróan is hat.” – ld. Szabolcsi M 1965, 12. p. Szabolcsi arra a kérdésre, hogy a költőt kizárták-e a pártból, vagy csak „lehagyták”, a pszichoanalízis mellett JA személyiségét hozza fel magyarázó okként: „Az általa szerkesztett *Valóság* c. folyóiratban közzétett *Egyéniség és valóság* c. cikke pedig – a maga valóban skolasztikába hajló fejtegetéseivel, furcsa gondolatmenetével – megütközést váltott ki a pártban.” – ld. 14. p.

Gyertyán Ervin – az *Egyéniség és valóság*ra is utalva – így értékeli: „Egyes 1932-ben írott cikkei pedig a marxista közgazdaságtannal és filozófiával való beható foglalkozás, azt továbbadó oktató tevékenység nélkül nem jöhettek volna létre – ha egyikükben-másikukban a túlzott okoskodás, a bonyolultság, a gondolatok ad absurdum vitele zavarólag is hat.” – ld. Gyertyán 1966a, 130. p. Néhány oldallal később megjegyzi, hogy a cikk „megütközést váltott ki a pártban” – ld. 142. p.

JA esztétikai írásainak 1967-es válogatásában Forgács László az *Egyéniség és valóság*ot úgy interpretálja, mint amely a „társadalom mozgásának vulgármarxista megítélését elutasító” tanulmányok egyike – ld. Forgács 1967, 11. p.

Garai László a JA-tanulmányban értelmező szerepet betöltő freudomarxizmus eszmeáramlatát illúzióknak nevezi. Mint írja, az emberi lét lényegi összefüggéseit „szociológiailag a történelmi materializmus társadalomelmélete” ragadta meg, Reich és mások a „marxista pszichológia” kidolgozását kísérelték meg a freudizmus bevonásával. Ebbe a kontextusba helyezi be Garai JA tanulmányát mint kísérletet „saját pszichológiai előfeltevése” kidolgozására: „A történelmi kuriozitáson messze túlmenő figyelmet érdemel az a kísérlet, amelyet József Attila tett a freudizmusban felismerni vélt marxista lehetőségek kiaknázására.” – ld. Garai L 1969, 61. p. Társadalom és egyén relációjában azonban olyan ellentmondást lát Garai, amely értelmezése szerint a költő gondolatmenetét zsákutcába juttatja: „Az ellentmondás abból adódik, hogy míg a társadalom és a természet közötti közvetítő szférát (termelési eszközt) felismerte, addig az egyén és társadalom között közvetítő partikularitást (a termelési viszonyokat) nem veszi számításba.” – ld. 62. p. Ebből az következik, hogy a költő csak a szocializálódást veszi figyelembe, de figyelmen kívül hagyja „a humanizálódás másik aspektusát: a társadalom partikularizálódásának folyamatát”. Ennek egyik fő vonása az egyén elszakadása a természettől, amely során – ahogy Garai a fiatal Marxra hagyatkozva írja – befejeződik az individualizáció folyamata. A neurózis is az individualizáció terméke. Garai így értékeli az *Egyéniség és valóság* szerzőjének gondolati teljesítményét: „Marx társadalomfilozófiáját tulajdonképpen hegeli elvontsággal alkalmazza az egyén szocializálásának problémájára, az individualizáció pszichológiai következményeiről szólva az elvontságot már csak a freudizmus segítségével tudja feloldani.” – ld. 65. p.

Az *Egyéniség és valóság*ról való összetettebb gondolkodás kezdetét is jelzi Balogh László kismonográfiájának lakonikus összefoglalása: „bonyolult okoskodásával és freudi beütésű fejtegetéseivel hozzájárult, hogy tovább romoljon körülötte a hangulat. Pedig aktivitása mit sem lohad.” – ld. Balogh L 1969, 69. p.

Fábián Dániel – akivel 1930-ban JA együtt írta a *Ki a faluba* című röpiratot – visszaemlékezésében az ihlet fogalma körüli vitákat említi, mint a tanulmány fő kérdését – ld. Fábián 1974, 112. p. (Fábián valószínűleg az *Ihlet és nemzetre* gondol.) JA szerelmeiről szólva a Szántó Judit-kapcsolatot úgy értelmezi, mint amely táptalaja volt a költő neu-

rózisának: „Együttélésük előtt is járt pszichoanalitikus kezelésre, azután pedig állandó páciens lett. Saját neurózisát a maga szerkesztette »Valóság« című lap vezércikkében a monopolkapitalizmus társadalmi termékének tartotta.” – ld. 143. p.

Bókay Antal JA freudizmusának tipológiáját felállítva az *Egyéniség és valóság*ot az objektív freudizmus felhasználásaként írja le, „amikor a pszichoanalízis mint a társadalmi lét értelmezésére alkalmas, a marxizmust kiegészítő elmélet jelentkezik” – ld. Bókay 1980, 249. p. Ez a „szorosan vett freudomarxizmus”, ami 1934 után – Bókay értelmezése szerint – JA költészetében nem jelentkezik. Bókay a költő marxizmusának „fejlődésében” a pszichoanalízis történelmi szerepét abban látja, hogy szükség volt az öntudatosodás osztályszintű megvalósulása mellett az egyén személyes öntudatosodásának kiegészítő aktusára is. A pszichoanalízis ilyen szerepének „felszínesebb, egyszerűsített, de határozottabban megfogalmazott változata az *Egyéniség és valóságban* és – a hozzá közel álló – *Az ifjúság nemi problémái* című cikkben látható” – ld. 251. p. Bókay az *Egyéniség és valóság* záró részét a forradalomvárás messianisztikus hitének megfogalmazásaként írja le.

Gyertyán Ervin a „konfliktus és legendái” között próbál igazságot tenni, a *Valóságban* megjelent tanulmányt „szándékosan nehezen érthető, az egyszerűbb olvasókat joggal felingerlő” írásként mutatja be. A *Sarló és Kalapács* lefasisztázó kirohanását vagy Pákozdy Ferenc ledorongoló cikkét elítéli, a *Valóság* ügyében azonban – mint írja – „mértányosabbnak kell lenniük az illetékesekkel kapcsolatban, akik megengedhetetlen luxusnak ítélték, hogy az illegalitásban élő párt számára az olyan értékes sajtó lehetőségeket exhibicionistának vélt kalandok rendelkezésére bocsássák” – ld. Gyertyán 1985, 87–88. p.

Tverdota György JA 1945–1949 közötti recepcióját elemezve Fejtő Ferenc értelmezését méltatja – részben – az *Egyéniség és valóság* kapcsán: „Fejtő József Attilával a munkásmozgalomban került közeli kapcsolatba, s a költő felfedezői közül azzal tűnt ki, hogy ő értette meg legmélyebben költészetének marxi gondolatiságát” – ld. Tverdota 1987a, 118. p.

Miklós Tamás – nagy vitát kiváltott könyvében – így foglalja össze az *Egyéniség és valóság* „egyik fő célját”: „a tényt, miszerint nem Nyugaton, hanem Oroszországban került sor forradalomra, megpróbálja összeegyeztetni az »orthodox« marxizmussal.” – ld. Miklós T 1988a, 112. p. Miklós arra utal, hogy a tanulmány A tőke gondolatmenetére épül, illetve innen vett interpretációkkal szemlélteti az egyén és társadalom sajátos értelmezését. A neurózisról írottakat Miklós Tamás Reich „ekkoriban részben magyarul is megjelent freudo-marxista társadalompszichológiai gondolataihoz” kapcsolja. De további elemzésében a freudomarxizmus csak periférikus szerepet kap (Reich hivatkozott írásának fordítása egyébként is későbbi), szemben az egzisztencialista filozófia meghatározó jelentőségével: „Az *Egyéniség és valóság* tehát nem csupán azért jelzi a problémátlan determinista világnézet megrepedését, mert egy, abból eredetileg levezethetetlen eseménysort (illetve annak elmaradását) kényszerül megmagyarázni, hanem azért is, mert ehhez a magyarázathoz az ökonómiai determinizmustól idegen filozófiai problémát, az elidegenedést állítja előtérbe, mint a jelen társadalom meghatározó problémáját.” – ld. 118. p.

Boros Gábor az *Eszmélet* szenvedésértelmezésének előképét látja az *Egyéniség és valóság* egyik fejtegetésében, az egyén–társadalom relációban – ld. Boros 1991, 33. p.

Az *Egyéniség és valóság* freudomarxista értelmezési lehetőségéről, a Wilhelm Reich műveivel való párhuzamokról Erős Ferenc szólt először. Reich hatását lírai művekben is kimutatja, a kortársak által leginkább elutasított 4. részben pedig Reich *Karakteranalízis* című munkájának lenyomatát látja a neurózis és az orgazmushiány összefüggésében. Reicht interpretálva a „genitális és neurotikus jellem” megkülönböztetését így láttatja: „A genitális, másképpen forradalmár jellegű emberre a teljes, genitális kielégülésre való képesség, a szexuál-ökonómiai egyensúly a jellemző, szemben a neurotikussal, akit szorongásból, elfojtásból, védekezésből álló, áthatolhatatlan karakterpáncél vesz körül, s így teljességgel alkalmatlan a forradalmi tevékenységre. József Attila az *Egyéniség és valóság*ban lényegileg ugyanezt a kettősséget fejt ki, rámutatva a neurózis és az orgazmus-hiány összefüggésére.” – ld. Erős 1992, 280–281. p.

Szívós Mihály utal rá, hogy a társadalom dualista értelmezése valóság és egyén viszonylatában már 1928-ban, Crocét bírálva megjelenik. Az *Egyéniség és valóságról* mint JA „kommunista mozgalommal való együttműködésének utolsó fázisában született”, „sokszorososan félreértett” tanulmányáról szól – ld. Szívós 1995, 65. p. Értelmezése szerint a korábbi elemzésekben elsikkadt, hogy JA a vulgármarxizmus ellen írta tanulmányát. Az alany–tárgy fogalompár azonos kontextusú használatát Szívós a későbbi – a JA-i gondolkodástörténetet definitíven leíró – tanulmányokban is meghatározónak véli: „Még a marxista és marxi filozófia bírálatának utolsó fázisát képező Hegel, Marx, Freud című, posztumusz megjelent tanulmányában is néhány fontos vonatkozásban alkalmazza e fogalompárost.” – ld. 66. p.

Lengyel András is a *Valóságban* megjelent tanulmányban látja a marxizmus és a freudizmus JA-i összekapcsolásának első kísérletét. JA első analitikusát, Rapaport Samut bemutató tanulmányában kiemeli, hogy a Rapaporttól megtanulható pszichoanalitikus ismeretek szélesebb körűek voltak, mint amelyek a költő által stilizált könyvekből kikövetkeztethetők. „Rapaport Budapestre költözése előtt írt cikkeit ismerve, azt is valószínűnek kell tartanunk, hogy az analitikus által előszóban, beszélgetés közben közvetített nézetek megkönnyítették a költő ún. freudomarxizmusának kialakulását.” – ld. Lengyel A 1995a, 181. p. Ezt az időszakot úgy értelmezi, mint amikor „a neurózisból még volt kiút, a radikális változtatás, a forradalom.” – ld. Lengyel A 1996b, 18. p. A JA-i gondolkodás meghatározó „teorémájának”, a „jelenné gyülemelő múltnak” bergsoni, freudi eredetét és alakmódosulásait a költő tanulmányaiban, verseiben vizsgálva Lengyel arra a következtetésre jut, hogy a kétféle értelmezés teoretikus egyesítése történik meg az *Egyéniség és valóságban*, amikor a költő a modern kapitalizmust a neurózisok koraként jellemzi – ld. Lengyel A 1995e, 1118. p. (Tanulmánykötetben: Lengyel A 1996a, 83, 155, 103. p.)

A költő monográfusa, Szabolcsi Miklós az *Egyéniség és valóságról* kérdőjelekkel ír, s mint az életmű „talán legvitatottabb darabjáról” szól. Az írás helyét így határozza meg: „Nagyon nagy távlatból tekintve, az *Egyéniség és valóság* tehát beleillik azoknak a kísérletnek hosszú sorában [sic!], amelyek a marxizmus és a freudizmus egyesítését, egyszerre való felhasználását, egyeztetését célozták – s amelyeknek nála is hosszú sora lesz

ezután.” – ld. Szabolcsi M 1998, 161. p. Igazán maradandónak a 4. részt tartja, ahol „a teoretikus fejtegetés szinte már önvallomásba megy át” – ld. 162. p. Ugyanakkor rámutat arra, hogy a vitatott tanulmány számos ponton érintkezik versekkel, más prózai írásokkal. Értelmezése szerint a „tuskókezü” munka és a „nyúlt ujjú élvezet” (*Kispolgár*) korai motívumkettősségében a kéz metaforikájával érzékeltetett társadalmi lét – ösztönlét kapcsolatot A város peremén, az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* soraiban lírizálja a költő, teoretikusan pedig az *Egyéniség és valóságban*, majd a Hegel – Marx – Freudban fejt ki. A Molnár Erikkel vitázó *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?* Szabolcsi szerint az *Egyéniség és valóság* „skolasztikus, okoskodó stílusához és gondolatmenetéhez kapcsolódik” – ld. 172. p. A HMF társadalomtörténeti kérdésére, hogy miért nincs még szocializmus, az *Egyéniség és valóság*ból ismert (reichi) fogalmakkal és okfejtéssel ad választ, párhuzamot vonva a társadalmi kisiklás (a fasiszmus győzelme) és a szexuális élet deficitje között – ld. 256. p. Az Ódában megjelenő tudat-ösztön-kettősséget is az 1932-es tanulmány gondolatiságához kapcsolja – ld. 300. p. A *Rapaport-levelek* önvallomásait így értelmezi: „József Attila kivetíti, kiírja, lerögzíti összes traumáját, kényszerképzetét, szorongását. Már nem közvetve, teóriában (mint az *Egyéniség és valóságban*), s nem is verssé objektíválja –, hanem azon nyersen veti papírra asszociációit, szorongásait.” – ld. 367. p. Az 1934-es *Ez éles, tiszta szürkület* kezdetű vers sorai-ban Szabolcsi Miklós szerint „önmagát, helyét keresi”, az *Egyéniség és valóság* jellegzetes terminusait kontaminálva, az elidegenedett lét érzékletes leírására: „A tárgy–egyén mind elválík a többitől / magába mélyed és talán megsemmisül.” – ld. 424. p.

A freudomarxizmus alapján történő értelmezés N. Horváth Béla munkáiban kap nagyobb hangsúlyt. A Wilhelm Reich hatását bemutató tanulmányában kiemeli, hogy JA forradalomértelmezésében a „társadalmi forradalom személyi kifejezése” azt jelzi, hogy a költő dimenziót vált, és az egyéniség történéseiből vezeti le a világot átalakító eseményt. A JA-cikk kortársakra gyakorolt hatását így láttatja: „A *Valóságban* közzétett tanulmány utolsó része érthetően felháborította a kommunista mozgalom akkori vezetőit. Nemcsak azért, mert a kispolgárnak, a hanyatló polgárság termékének, illetve akkor már ellenségnek tekintett freudizmus nyílt propagálását olvashatták, hanem mert olyan kitételeket is tartalmazott, amelyek minden öntudatos proletárt felbőszítenek.” – ld. N. Horváth 2003a, 132. p. Továbbgondolva Erős Ferenc tanulmányát, párhuzamba állítja Wilhelm Reich *Az orgazmus funkciója és a Karakteranalízis* című munkájának néhány kitételét JA írásának érvrendszerével, terminusaival. (A Reich-művek címére magyar fordításban hivatkozik.)

Tverdota György a *Vallomás és a Rapaport-levelek* vallomásos beszédmódjának pszichoanalitikus kontextusát, az egyes szövegek műfaji különbözőségéből adó eltéréseket is figyelembe véve írja: „A távolság az alapul szolgáló műfaj sajátosságaitól szövegről szövegre nőtt, míg nem a költő az *Egyéniség és valóság* záró passzusainak pszichoanalitikus értekező prózájától elérkezett a *Szabad ötletek*, a *Sárgahajúak szövetsége* vagy az *Átmentem a Párisiba* szabad asszociációs technikáig.” (Ld. Tverdota 2004, 37–38. p.)

Lengyel András a JA-i bölcselet alakulástörténetét elemezve szól az *Egyéniség és valóság* és A *szocializmus bölcselete* szemléleti kapcsolatáról. Úgy látja az utóbbi szöveget, mint az 1932-es írás és a „kései, »érett« freudomarxista töredékek közötti átalakulás

egyik, sok mindent megvilágító szerepű” dokumentumát – ld. Lengyel A 2005, 209. p. 1932-ben a 4. részben kifejtett neurózisértelmezésre („a neurotikust társadalmisítása tette neurotikussá”) *A szocializmus bölcselete* „hegeli-marxi dinamikája” – ahogy Lengyel András jellemzi szemléletmódját és okfejtését – az „egész emberi lét” öntudatosodásával adja meg a választ. A *Szép Szó* programtervezetében a költő módosítja, radikalizálja az 1932-es diagnózist: „Két eleme, hogy tudniillik a »munkásosztály nem váltotta meg az emberiséget« és hogy az »emberiség schizofrénia kórképét mutatja«, egyszerre leszámolás a modernitás marxi dinamikájának emancipatorikus mítoszával s az antropológiai optimizmussal.” – ld. 232. p.

Garai László az „én-azonosság tragikus paradoxonairól” szólva úgy értékeli az *Egyéniség és valóság* helyét JA élettörténetében, mint a stigma első megfogalmazását: „József Attila nem igazi kommunista. S ezen a ponton a Platformtervezet szerzőivel szemben alkalmazott stratégia többé nem segíthetett.” – ld. Garai L 2005, 98. p. Garai a költő ekkori társadalmi, mozgalmi helyzetét, pozícióját, a JA-i paradoxont így írja le: „ha kommunistához méltóan akart gondolkodni, akkor neki magának kellett belátnia, hogy kommunistához méltatlanul gondolkodik.” – ld. 99. p.

N. Horváth Béla későbbi írásában a freudomarxista fordulat előzményeként az 1931–1932-es versekből kimutatja, hogy a freudizmus hogyan színezi át az olyan marxista történeti tablót is, mint amilyen a *Munkásokban* megrajzolt társadalom- és valóságkép. Mint írja: „Az emberi lét, a személyiség, mint individuum analitikus módszerű és szemléletű lírai reprezentációi mellett megjelennek a szociális, a történeti lét dimenzióiban meghatározott ember értelmezései is.” – ld. N. Horváth 2006a, 138. p. A korábbi osztályharcos költészet és messianisztikus hitvallás poétikai fordulatának ad szemléleti és filozófiai formát az *Egyéniség és valóság* teoretikus egyén-társadalom-képe. „Az ekkor keletkezett művekben bármennyire is a társadalmi alany lélekelemzéséről és mentálhigiénéjéről van szó, mint a társadalmi történés projekciójáról, nem jelenik meg az egyéneket összefogó nagyobb egység, az osztály tudata.” – ld. 149. p.

Monográfiájában N. Horváth hangsúlyozza az *Egyéniség és valóság* jelentőségét JA gondolkodástörténetében. Ez az a munka, amely először hivatkozik a fiatal Marxra, a *Gazdasági-filozófiai kéziratokra*, s amelytől kezdve végigkövethető ez a paradigmatis fordulat. Mint írja: „A neomarxizmus áramlatában József Attila vélhetően nemcsak azért fedezte fel magának a fiatal Marxot, mert az addig ismeretlen szövegek más gondolati teret és módszert megelevenítve a reveláció erejével hatottak, hanem mert az így interpretálható Marx argumentációként és szemléletként szolgált ahhoz a fordulathoz, amely költészetében 1932-től, s az *Egyéniség és valóság* társadalom- és valóságértelmezésétől megfigyelhető.” – ld. N. Horváth 2008, 263. p. A freudomarxizmus mint filozófia és terápia jelentősége megváltozik a JA-művekben, s a *Hegel – Marx – Freud*ban és az *Ázsia lelkében* visszanyeri értelmezői pozícióját a „tisztá” freudizmus, azonban az *Egyéniség és valóság* társadalom-egyén-értelmezésének kisugárzása emlékezetes lírai reprezentációkban jelenik meg. Nemcsak a freudomarxista óda (*A város peremén*) messianisztikus jövőképében, hanem az *Eszmélet* társadalom-egyén-relációjában is – ld. 298. p.

2009-ben megjelent írásában N. Horváth Béla monografikusan kívánja leírni az *Egyéniség és valóság* filozófiai, eszmetörténeti forrásait, kimutatva Marx fiatalkori művé-

nek és A tőkének bonyolult kölcsönhatását. Wilhelm Reich művei is nagyobb teret kapnak értelmezésében. Munkáját ezzel a konklúzióval zárja: „Az Egyéniség és valóság fontos dokumentuma a JA-i gondolkodástörténetnek, a »tárgy-egyénről« (*Szürkület*) való gondolkodásnak, annak a viszonynak az első rögzítéseként, amit az *Eszmélet* így fogalmaz meg: »Im, itt a szenvedés belül, / ám ott kívül a magyarázat«”. (Ld. N. Horváth 2009b, 217. p.)

Veres András a *HMF* Marx-értelmezéséről szólva az alanyi és tárgyi feltételek sajátos konzisztenciáját illetően von párhuzamot az 1932-es tanulmány fogalomhasználatával. A *HMF* korábban nem közölt szövegváltozatának (7. pont) sajátos logikája, amely a társadalomtörténet (a fasiszmus uralomra jutása) és a nemi élet zavarai között lát analógiát, az *Egyéniség és valóság* bipoláris szemléletére utal vissza: „Önmagában ez az »analogikus« válasz nem lép túl a költő *Egyéniség és valóság* című 1932-es tanulmányának szemléleti horizontján.” (Ld. Veres A 2008, 86. p.)

Veres András JA marxizmusát – az értekező próza recepciótörténeti kontextusába helyezve – úgy írja le, mint az 1930-as évek elejétől állandó, ám mégis dinamikusan változó, alakuló filozófiai koordináta-rendszer, amelynek módosulatai nem választhatók el a politikai, történeti és – néhány esetben – a személyes élettörténeti mozgásoktól, változásoktól. Veres a recepciótörténetet is interpretálja tanulmányában. Ebben az alakulástörténetben kap definitív helyet az *Egyéniség és valóság*. Veres – Forgács László 1965-ös kötetéről szólva – az *Egyéniség és valóságot* úgy jellemzi, mint a „marxizmus és freudizmus alternatíváját eldöntetlenül hagyó” írást – ld. Veres A 2012b, 21. p. JA marxista forrásait és forráskezelését ismertetve, mint „első jelentős marxista cikkről” szól, amelyben A *tőke* áru- és pénzforgalomról szóló része, az árufetisizmus is megjelenik. Tanulmányának befejező részében érdekes elméleti kérdést vet fel Veres: „Mivel József Attila valamennyi jelentősebb filozófiai igényű marxista tanulmányában megjelent a freudista szempont is, fölvethető: van-e értelme külön választani marxizmusát, nem lenne-e helyesebb mindvégig egységesen freudomarxizmusáról beszélni. Én ezt az eljárást is legitimnek tartom, de látok érveket marxizmusának önálló tárgyalása mellett is.” – ld. 23. p.

N. Horváth Béla 2015-ben megjelent tanulmányában a korábbiaknál teljesebb képet nyújt JA híres-hírhedt írásáról – ld. N. Horváth 2015, 87–131. p.

Az ifjúság nemi problémái

Dr. Totis Béla könyve a címlapján látható prostituált és hölgytornász képe után ítélve úgy kelendőségére, mint tartalmára nézve népszerű kíván lenni. A népszerűsítés első föltétele, hogy legyen az írónak népszerűsíteni valója. Második föltétel, hogy témájával csak addig a mértékig foglalkozzék, ameddig a tudományos közvéleménytől el nem tér. Ahogy a munkásmozgalomban üldözendő zavarokat okoznak a világmozgalom sűrített tapasztalataival, tudományos elméleteivel szembeszegülő, vagy tőle eltérő egyéni ötletecskék, ugyanúgy zavarokat kelt az emberek fejében a népszerűsítő írat, ha egyéni álláspontot akar érvényre juttatni minden tudományos felfogással szemben.

Dr. Totis marxistának és freudistának (pszichoanalitikusnak) vallja magát. Azonban könyve tanúsága szerint sem a marxizmust, sem a freudizmust nem ismeri. Fogalmi dadognak, üres állításokat oldalakon át erőszakol. A marxizmus az elnyomott proletáriátus fölszabadításának, a pszichoanalízis az elfojtásokkal teli lélek gyógyításának a tudománya. Totis irata azonban mindenre inkább alkalmas, mint társadalmi vagy lelki fölszabadításra. Állandóan felelősségről, erkölcsről, lelkiismeretről, a lélek szigorú bírójáról beszél, holott minden parapatiás, neurotikus, ideges ember a felelősségnek, az erkölcsnek, a lelkiismeretnek, a lélek szigorú bírójának a betege ma. Ez természetes is, hiszen a társadalmi lét határozza meg a tudatot, márpedig tőkés, azaz megoldhatatlan ellenmondásokkal teljes társadalomban élünk, tehát megoldhatatlan ellenmondásokkal, konfliktusokkal teljes az egyén erkölce, lelkiismerete is. A felelősségérzés megoszlik a polgári társadalom által meghatározott ellenmondásos tudat s a hazug tartalmú tudatból kialakuló tudattalan meg a helyesen fölismert osztályérdek között: ellenmondó dolgok miatt érzi magát felelősnek az egyén s ha az ellenmondás oly erős, hogy megoldani nem tudja, megbetegszik parapatiában, „idegességben”. Forradalmárt² nem is köt a polgári társadalom erkölce, felelősségérzete, a nagyjából amugyis polgári osztályérdeket szolgáló humanizmus. Ha megvan benne mégis, (hiszen a forradalmár is ebben a társadalomban nyerte létét és tudatát), akkor állandóan küzd maga ellen is, ami parapatiás tünet is lehet.³

Totis abba a hitbe próbálja ringatni olvasóját, hogy a tőkés társadalomban az egyén legalább lelkileg mindentől föloldott, hogy a nemi élet kérdéseire egészséges választ csak maga az egyén adhat és hogy az egyén képes önmagát fölszabadítani saját magának gátlásai⁴ alól. Pedig marxizmus és pszichoanalízis egyként azon az állásponton van, hogy megoldás csak társadalmilag lehetséges, – pszichoanalitikai kezelést sem folytathat az egyén önmagán, az is csak társasan, társadalmilag, orvos segítségével lehetséges. E véleményt még fokozza Totis azzal a kongregációs ajánlatával, hogy az ifjúság „önfegyelmeléssel” tegye magát túl a nemi élet szakadékain. Azt kívánja, hogy „szülőknek és iskolának nyíltan és folytonosan hangoztatni kell a serdülők előtt, hogy a testi érettség még nem jelent teljes nemi érettséget”. Nem veszi észre, hogy éppen ezt a papos burzsoá gondolatot hangoztatja folyton kispolgári

¹ [JAÖM3:] [előbb:] papol. Holott [majd: ld. főszöveg]

² [AFg:] „idegességben”. [új bekezdésben:] Forradalmárt

³ [JAÖM3:] [előbb:] ellen is. [JAÖM3:]_{fsz} [sajtóhiba:] ellen is, (ami parapatiás tünet is lehet.) [ld. főszöveg]_{szk} [=] [AFg:] = [JAÖM3:]

⁴ [AFg:] magának a gátlásai

szülő és iskola, inkább ismételteti fejezeteken keresztül azzal az idegességbe hajszoló alaptalan megfélemlítéssel, hogy a lelki nemi érettség csak jóval a testi érettség után jelentkezik. Mégpedig akkor, ha „a fiatal ember a külvilágban már megtalálta azt, akit testi érettsége óta keresett”. Dehát kit keresett? A fiú lányt, a lány pedig fiút! Ha meghatározott személyről van szó, akkor még értelmetlenebb a lelki nemi érettség fogalma, hiszen az első ilyen keresett tárgy, személy az édes anya.⁵ Totis szerint a valóság szegényebb, a képzeletvilág gazdagabb, amiben nyilván minden parapatias egyetért, hiszen parapatia tünete, ha a valóság elől az egyén a képzelete világába menekül. Viszont hogy miképpen találja meg a serdülő azt az egyedüli szerelmi tárgyat, amelyet keres, amelyet⁶ csakis fantáziája nyomán kereshet, a jóval szegényebb valóságban, tehát mikor válik nemileg lélekben is éretté, arra válasz nem adható. Azaz hogy a válasz minden esetben parapatia. Ezt persze Totis nem mondja, hanem én említem, nehogy Totis könyve még jobban parapatiahoz segítse az amúgy is⁷ meghajszolt, megfélemlített proletár ifjakat. Azt is ideírom, hogy egészséges embernél a képzelet a valóságos életet szolgálja, tehát nem a képzelet gazdagabb és nem a valóság szegényebb. De Totis nem is állíthat egyebet, mert az a véleménye, hogy a nemi ösztön durva. „Ha ma az élet egyenesen a nemi vágnak tisztán testi megnyilatkozásaira nevel, akkor a fiatalság kötelessége, hogy saját egyéni kultúrájával a testi vágy fölé azt az épületet emelje, ami a durva nemi ösztönt emberivé és személyessé alakítja” – írja. Minden szava hamis. A mai „élet” a nemi vágy testi megnyilatkozásainak az elfojtására nevel. És gondolatlan kispolgári beállítással,⁸ hogy az ifjúság saját egyéni kultúrájával főlzabadulásra tehet szert. Az ifjú és egyéni kultúra az általános kulturális fölépítmény része, amelyet megváltoztatni csak a gazdasági alap megsemmisítésével és új gazdasági alap teremtésével lehet. Totisnak nincs⁹ olyan szava, amely a marxizmussal és a pszichoanalízissel ne ellenkeznék. Szerinte „a lelki érettség bíróját”¹⁰ a legkevésbé¹¹ a mai társadalom erkölcsében keresheted, de sehol másutt sem keresheted, csak saját magadban”. Ezzel szemben úgy a tudományos szocializmus, mint a pszichoanalízis azt tanítja, hogy az egyén számára az erkölcsök a társadalommal együtt adóttak, az egyén ezeket az erkölcsöket még gyermekkorában, amikor tudatával feldolgozni még nem tudja, a magáévá teszi. Innen az, hogy az egyén „idegessé” válik, saját magával meghasonlik, mert ami ellen társadalmi méreteken küzd, az megvan¹² benne is, annak ő is részét alkotja. Az életösztön a társadalomban születő egyén számára nem lehet más, mint a társadalmi élet ösztöne, minthogy pedig a tőkés társadalom elháríthatatlan akadályokat emel az életösztöne kielésee elé, az egyén már a gyermekkorban olyan konfliktusba kerül saját magával, amely egyénileg megoldhatatlan. A társadalmi élet ösztöne kizáró ellentétévé válik a kapitalizmusban az életösztönnek, tehát – kizáró ellentétről van szó – nem alkothatnak egységet. Az ilyen alapon létrejött lelki konfliktus hasonlít a kapitalizmus lényegéből folyó

⁵ [AFg:] szó, akkor tárgy, személy az édes anya.

⁶ [AFg:] keres, és amelyet

⁷ [AFg:] az amúgyis

⁸ [AFg:] beállítása,

⁹ [JAÖM3:] [sajtóhiba:] Totisnak nincs [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁰ [AFg:] bíróját

¹¹ [JAÖM3:] [sajtóhiba:] legkevésbé [ld. főszöveg]_{szkj} [=] [AFg]

¹² [AFg:] az meg van

gazdasági válsághoz. Az életösztön úgy kerül szembe a társadalmi élet ösztönével, ahogy a szükségletek kielégítésére szolgáló hasznos cikkek termelése ellenmondásba jut az értéktárgyak termelésével. A *parapatia*, az *idegesség bacillusa az áru és a magántulajdon*.

Elképesztő, hogy miket össze nem beszél Totis a prostitúcióról. Ebben a tekintetben a kispolgári felfogást még reakciósabbá teszi. Azt mondja, hogy „a prostitúciónak sikerült a testet és a lelket megmérgeznie”. A mai társadalomban jóval kisebb mértékben terjeszt a nyilvános prostitúció nemi betegségeket, mint a prostitúción kívüli nyomorúságos nemi élet. És nem a prostitúció mérgezi meg a lelket, hanem a magántulajdonnal megmérgezett lélek hozta létre egyáltalában a prostitúciót. Az a körülmény, hogy a férfiak nagy tömege külön él szerelmi életet lelkileg és testileg, az nem eredménye a prostitúciónak, hanem az oka. A férfit nemi vágyának kettéhasadására nem a prostitúció tanítja meg, hanem a magántulajdonon alapuló társadalom kényszeríti. A prostitúció csak külső tünet, keret, amely szükségszerűen adódott, hogy ellenmondásos társadalmak meghasonlott fiai is szert tehesse nek nemi gyér örömeire. Miért járnak családapák is prostituáltakhoz? Mert a mai életellenes társadalomban kialakult lélekkel kérni sem merik a feleségüket olyasmire, amit a prostituálttól megkövetelhetnek. Totis azt írja, hogy a férfi, aki prostituálttal érintkezett, frigidé teszi a feleségét, önmaga pedig részben¹³ vagy egészben nemileg tehetetlenné válhat. Ezzel szemben: előfordul – igen sűrűn – hogy a férjnek nemi zavarai vannak és emiatt a feleség nem jut el az orgazmushoz (nemi örömhöz). Ettől azonban frigidé nem válik, ha egyéb¹⁴ ok miatt nem vált azzá, – más, nemileg egészséges férfinál mindjárt rále az orgazmusra. A férfit sem teszi tehetetlenné a prostituálttal való koitusz, hiszen akkor minden férfi impotens volna, sőt – ha a múltat is figyelembe vesszük – kihalt volna az emberiség. Egészen más lapra tartozik az az eset, amikor a férfi prostituálnál férfi marad, míg ú. n. tisztességes nőnél csődöt mond. Itt a férfi már eleve lelkibeteg és éppen azért menekül a prostituálthoz, mert számára az az egyetlen örömforrás.

„A mai ember kiszakadt az emberi közösségből” – jelenti ki Totis nem tudni milyen parlagi szocializmus alapján, megcsúfolva azt a tanítást, hogy a társadalom története osztályharcok története, hogy emberi közösségről beszélni addig, amíg osztályok vannak, a valóság elferdítése. Felszólítja a fiúkat-lányokat „a nagy próbatételre, hogy együttes munkára, együttes életre mennyire alkalmasak”.¹⁵ Mintha nem kapitalista társadalomban élnénk, mintha az együttes munka lelkileg is együttes lehetne, mintha közös érdek szülné az együttes munkát és nem a közös munkássors hozná létre az együttes érdeket, mintha nem a tőke tenné együttesé a tőkés üzemben és nem a tőke szüntetné meg az együtteséget ugyanakkor a bérkülönbséggel, – mintha az¹⁶ együttes munka ma nemcsak negatívum volna lehetséges, tehát úgy, hogy férfi és női munkaerőt együttesen, egyként kizsákmányol a tőke! Persze¹⁷ az a proletárokról vonatkozik, a proletár ifjúságról azonban egy szava sincsen Totisnak.

¹³ [AFg:] részében

¹⁴ [AFg:] más

¹⁵ [JAÖM3:] [sajtóhiba:] alkalmasak.” [ld. főszöveg]_{szkj} [=] [AFg]

¹⁶ [AFg:] ez

¹⁷ [JAÖM3:] [sajtóhiba:] persze [ld. főszöveg]_{szkj} [=] [AFg]

Totis oda lyukad¹⁸ ki, hogy „csak akarni kell és a serdülő ifjú újra föl tudja építeni a test és lélek kívánságainak azt a boldog együtteségét, amit szerelemnek nevezünk”. Csak akarni 110 kell! Hát ez¹⁹ miféle tudományosság? És mire magyarázzuk azt a kívánságot, hogy „a férfi jusson el a női lélek egységéig”?²⁰ Mit jelentsen az, „az igazi erkölcs a lelkiismeretben van”? Hová tegyük, hogy a „lelki érettségért folyó nagy csatát az egyénnek önmagával kell megvívnia”? Éppen az a lelkibeteg, aki nem valóságos ellenféllel, hanem önmagával vív! Mi az, hogy „az ember egyéni felelőssége²¹ fogja kialakítani a társadalmi felelősséget, ahol nem 115 kívülről kényszerítik rá a lelkiismeretet²² az emberekre, hanem az emberek lelkiismerete kényszerül rá a társadalomra”? Mi az, hogy „a nő szerelmi életében olyan maradt, mint a milyen a legrégebbi időkben volt, egyszerűbb, eredetibb, természetesebb” – talán azért, mert a nőt testileg és lelkileg és nemileg jobban zsákmányolták²³ ki, jobban nyomták el,²⁴ – mígnem végül szinte árucikk lett belőle? Ez ugyan nem áll így az uralkodó osztály nőire, de vajon²⁵ ők 120 nemileg olyan természetesek és egyszerűek? Mi az, hogy „a testi vágy még egyedül uralkodó, de az emberi szellem már megteszi az első lépéseket, hogy az élet anyagiasságát és durvaságát a²⁶ szellem felsőbbbségével költse át”? Aki ilyet ír, az mért²⁷ nem megy el gnosztikus apostolnak és mért adja ki magát szocialista orvosnak? Mi az, hogy „a renaissancetól napjainkig a test és lélek vágyainak összeépítése uralkodott”, noha „kétszáz éve ketté hasadt 125 ez az egység”? Mi az, hogy – szemben a férfivel,²⁸ „a nő sohasem tudta a férfit csak eszköznek tekinteni”? Hiszen éppen a nő kényszerült arra, hogy eszköznek tekintse a férfit, mert csak a férfi²⁹ közvetítésével érhetett el valamit társadalmilag! Vagy nemiség és társadalmiság a nemi életben elválasztható? Totis maga beszél szellemi együttesről! És³⁰ mi az, hogy „a női nem ideálja”? Mi az, hogy „a férfi a nőhöz fölemelkedjék”? Igyekezzék 130 gazdagon férjhez menni? Mi az, hogy egy szocialista³¹ és pszichoanalitikus orvos húszéves fiára Schopenhauer tesz mély hatást? Totis idejében talán, de ma? Miféle probléma az, hogy lesz-e szerelem a jövőben vagy sem? Mi az, hogy „az ember fölszabadulásáért folyó nagy harcban túlságosan fölszabadította magát”? A proletáriátus tömegei vagy a parapatiások³² hadai szabadították föl magukat túlságosan? Hol az a szocialista és hol az a pszichoanalitikus, 135 aki ilyet állít? Mi az, hogy „a vágy száműzése betegségbe kergeti az embert” a könyv egyik oldala szerint, más oldala szerint azonban a húszéves fiatalember legyen önmegtartóztató,

¹⁸ [AFg:] Totis odalyukad

¹⁹ [JAÖM3:] [sajtóhiba:] az [ld. főszöveg]_{szkj} [=] [AFg]

²⁰ [JAÖM3:] [sajtóhiba:] egységéig”. [ld. főszöveg]_{szkj} [=] [AFg]

²¹ [AFg:] „az emberi egyéni felelősség

²² [JAÖM3:] [sajtóhiba:] lelkiismeretét [ld. főszöveg]_{szkj} [=] [AFg]

²³ [AFg:] zsákmányolják

²⁴ [AFg:] el?

²⁵ [AFg:] vajjon

²⁶ [AFg:] anyagiasságát a

²⁷ [AFg:] miért

²⁸ [AFg:] férfival,

²⁹ [AFg:] csak férfi

³⁰ [AFg:] együttesről! és

³¹ [AFg:] hogy szocialista

³² [AFg:] neurotikusok

hagyjon föl az onániával, kerülje a prostitúciót, tartózkodjék a nemi érintkezéstől mindaddig, mígnem egyszer majd „lelkileg is megéri”? Mi az, hogy „régbebbi időkben sokkal többen vállalták a közösséget, a kor szellemét, mint ma”? Szóval az ember kénye-kedvétől függ, hogy vállalja-e a kor szellemét, vagy sem! De ha nem vállalják, akkor hol van a kor szelleme: a spiritiszták szeánszain? más, külön a szellemek részére alkalmas csillagzaton? Hiszen éppen azért „ideges” az emberek többsége, mert a kor szelleme az emberek fejében van! Az ellenmondásos kor ellenmondásos szelleme! Éppen a tőkés társadalom kiegyenlíthetetlen ellenmondásai szerepelnek végső fokon az egyének lelkében mint tudattalanba fojtott és egyénileg megoldhatatlan konfliktusok!³³ Mi az, hogy „a szerelmi partnerek idegességében kell keresnünk az egyéniségekre szétbomlott és együttélésre alkalmatlan társadalom nyavalyáinak csíráját is”? Hát a társadalom nyavalyáinak csírája nem a magántulajdon és nem az áru, hanem a szerelmi partnerek idegessége? Mi az, hogy „a nemi vágy nem lesz olyan fontos”? Mi az, hogy „az ifjúság hol ’marxisztikusan’, hol ’freudisztikusan’ akar szeretni – csak éppen a maga módján nem próbálja meg”? A proletárifjúság marxisztikusan azt az új társadalmi rendet akarja megteremteni, ahol a maga módján szerethet, mert hiszen ma éppen a maga módján nem szerethet! Mi az, hogy „a szerelem szabadsága azonban nem jelent szabad szeretkezést”? Hát mit jelent, szabad csevegést? Mi az, hogy „a mai házasság közügy, a szabad szerelem magánügy”? Burzsoá fölfogás! Proletárok szabad szerelmét a mai köz üldözi, tehát közügy. És mi az,³⁴ hogy az ember monogám és honnan a monogámia tisztára polgári problémája? Vannak és voltak poligám társadalmi rendszerek, – hiszen a gazdasági alappal megváltozik a fölépítmény! Mi az, hogy „a hivatalos házasságot védi, sőt szentté avatta az egész társadalmi berendezkedés, a szerelem szabadságát pedig üldözi, megveti és lenézi”? Ez nem így van! Tőkés társadalomban élünk: a társadalmi berendezkedés lehetetlenné teszi a szegények között a hivatalos házasságot, tehát üldözi és a társadalom maga lenézi, megveti, butának tartja azt a csinos proletár lányt, aki proletárhoz megy feleségül, míg fölmagasztalja, ha gazdag szeretője van! Tisztviselőknak, tisztviselőnőknek fölmondanak a bankok, ha megházasodnak, – ez nem üldözése a hivatalos házasságnak? Az igazság az, hogy a tőke nem tesz különbséget, hanem egyként üldözi a házasságot és a szerelmi viszonyt, ha érdekeit sérti. Sőt, egy burzsoá sem veszi rossznéven,³⁵ ha fia vagy férfi hozzátartozója a dolgozók osztályából csinos szeretőt szerez magának, de felhördül, ha hivatalos házasságra akar vele lépni. Még a „művésznőt” sem nemi vágya miatt, hanem érdekből tartja ki bankárja, mert a sokat költő művésznő – reprezentál! Mi az, hogy „a fiatalság joga a nevelés”? noha „nevelés másképpen,³⁶ mint példaadással, el sem képzelhető”? Mi az, hogy „ha a társadalom nem tudja a fiatalságot nemi életében a maga képére alakítani, úgy ennek oka a társadalom rossz példaadásában rejlik”? Éppen onnan erednek a nemi s a lelki élet összes zavarai, hogy az ellenmondásos társadalom az ifjúságot a maga ellenmondásos képére alakítja! Mi az, hogy „az igazi szerelem mindent megért és megbocsát”? Mi az, hogy „a nő öröme születt és ha a ma nemi elnyomása hideggé tette...”? A 109. oldalig szüntelenül azt olvastuk, szenvedtük,

³³ [AFg:] konfliktusok?

³⁴ [JAÖM3:] [sajtóhiba:] az? [ld. főszöveg]_{szkj} [=] [AFg]

³⁵ [AFg:] veszi rossz néven,

³⁶ [AFg:] másképen,

hogy³⁷ a nő természetes, egészséges, eredeti, ideális, egységes lelkű, hogy a férfinak³⁸ el kell jutnia a női lélek egységéig! Mi az, hogy „a nők álszemérme”? Nem álszemérem az, hanem komoly lelki baj! Mi az, hogy koitusz kondommátusz esetében a nő nem jut orgazmushoz? Ha nem jut hozzá, annak oka nem az óvszer, hanem lappangó szorongás. Persze helyesebb, ha a nő él óvszerrel és nem a férfi. Mi az, hogy „a nő érzéketlenségének okát nemcsak a hibás nemi érintkezésben kell keresni”? Ott nem is kereshető. Érzéketlenség és orgazmus elmaradása két különböző dolog. Érzéketlen nő egyáltalában nem juthat orgazmushoz rendes koitusz esetében sem, míg ha hibás érintkezés miatt elmarad az orgazmusa, akkor nem válik érzéketlenné, hiszen rendes koitusznál orgazmussal dicsekedhetik. Mi az, hogy a férfi legyen testi szerelmében is önzetlen? Az, amit itt Totis kívánni vél, lényegében hozzátartozik az egészséges férfi önzéséhez, t. i. az, hogy ne csak ő, hanem partnere is eljusson az orgazmushoz, ha nem így volna, nem becsülné le a frigíd nőt. Mi az, hogy a homoszexualizmus nem betegség? Hát mi? És miféle érv az, hogy ha a homoszexualizmus olyan borzasztó betegség, akkor nem viselne háborút a kapitalizmus? A tömegmészárlás igazán „olyan borzasztó” és mégsem tartja vissza a háborútól a kapitalizmust, amely éppen Totis szeme előtt fegyverkezik a Szovjetunió ellen. Az sem érv, hogy azért nem betegség a homoszexualizmus, „mert a társadalomnak bizonyos berendezkedései azok,³⁹ amelyek embereket homoszexuálisokká tesznek.” Ilyen alapon alig van, sőt nincs is emberi betegség, mert túlnyomó részben a társadalom berendezkedései azok, amelyek a legtöbb betegségbe döntik vagy a betegség számára fogékonyt teszik a dolgozókat.

Máris túlsokat beszéltem Totis dr. könyvéről, dehát nem a Szent Imre Egyesület, hanem a Magyarországi Szociáldemokrata Párt Orvostagjainak a Szervezete adta ki. Röviden azt írhattam volna, hogy lélektani gólyamese, kongregációs ifjak olvasmánya, e műalkotás minden sora fölött a burzsoázia rontása lebeg.

³⁷ [AFg:] szenvedtük, bámultuk, hogy

³⁸ [AFg:] férfinak

³⁹ [AFg:] [gépirat utolsó szava]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A szövegekritikai jegyzetek egyedi rövidítései: [JAÖM3:] [előbb:] = szövegközlés a JAÖM3 1958 jegyzete alapján; **AFg** = Agárdi Ferenc gépirata; [JAÖM3:]_{fsz} = JAÖM3 1958 főszöveg; [ld. főszöveg]_{szkj} [=] [**AFg**] = szövegekritikai javítás Agárdi Ferenc gépirata alapján.

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *Az ifjúság nemi problémái*. In: JAÖM3 1958, 127–134. p, 353. p.

Az összehasonlító szövegközlés alapja: Agárdi Ferenc gépirata. Cím: „Az ifjúság nemi problémái.” Fekete írógépszalaggal, dupla sorközzel írt gépirat, Agárdi Ferenc fekete ceruzairású javításaival. A gépirat nem használja a hosszú í, ű és ú magánhangzókat. Töredék, a befejezése hiányzik. Utolsó szavai: „»mert a társadalomnak bizonyos berendezkedései azok,» – ld. 195. sor. 7 fólió, 7 beírt oldal. 240×314 mm-es, vízjel nélküli, fatartalmú papír. Állag: erősen sárgult. Lelőhely: magántulajdonban.

A keletkezés ideje: 1931. késő nyár – 1932. nyár.

A datálás indoklása: Az írás keletkezésének időpontja bizonytalan, 1931 késő nyara és 1932 nyara közé tehető. Agárdi Ferenc visszaemlékezése szerint a recenziót JA 1932 nyarán írta és a *Korunk* című erdélyi folyóiratban akarta közzélni. Csakhogy a könyvről a *Korunk* 1931. októberi számában már megjelent recenzió Nagy Lajos tollából. Lehetséges, hogy József Attilát lebeszélyték írása publikálásáról, és Nagy Lajos voltaképpen helyette írta meg a maga változatát. De az sem zárható ki, hogy JA nem recenzióknak szánta szövegét, hanem vitacikknek, és ez magyarázza, hogy jóval később tért vissza megírásához. (Ld. még *Keletkezéstörténet*.)

Kézirat: lappang.

Szerzőség: Szabolcsi Miklós jegyzete közlésének forrásáról: „Agárdi Ferenc tulajdonában levő, javított gépiratról”. Majd arról tájékoztat, hogy Agárdi Ferenc elmondása szerint a kéziratot JA adta neki 1932-ben – mint a *Korunk* szerkesztőjének – a folyóiratban való leközlésre, s végül „emlékül” nála hagyta. A következő bekezdésben viszont így fogalmaz: „Agárdi Ferenc közlése szerint a gépiraton a következő néhány javítás van”, majd ismerteti ezeket. A jegyzet e két idézett mondata ellentmond egymásnak. Hiszen ha egy közlés a szerző autográf javításait is tartalmazó gépirat alapján készül, nincs szükség arra, hogy a szerzői javításokat a kéziratot birtokló személy elmondása alapján ismertessük. Következésképp valószínűsíthető, hogy a sajtó alá rendező a szöveget nem a JA által írt gépiratról, hanem egy Agárdi Ferenc által készített gépiratos másolatról közölte. Egy nemrég felbukkant dokumentum megerősíti ezt a feltételezést. Egy magánarchívum irattárának leselejtezett dokumentumai között fedezett fel kutatócsoportunk egyik tagja egy megsárgult iratcsomót, amely két töredékes gépiratból állt. Az egyik gépiraton *Az ifjúság nemi problémái* című cikk JAÖM3 által közölt szövege, a másikon az *Egyéniség és valóság* című cikk *Valóságból* kimásolt szövege látható. Mindkettő gépirat ceruzairásos javításokat is tartalmaz. Egyik sem teljes egészében került elő, az előbbiből az utolsó pár sort tartalmazó lap, az utóbbiból a tanulmány első fele hiányzik. Az *Egyéniség és valóság* gépirattöredéke után piros ceruzairással ez áll: „J. A. e kis értekezése 1932 júniusá-

ban jelent meg a »Valóság«-ban. Agárdi Ferenc”. A kéziratpapír az 1950-es évekre jellemző tulajdonságokat mutat, és Agárdi Ferenc kézírásaként azonosítható javítások láthatók rajta. Tehát lehetséges az ellentmondás feloldása, mivel Szabolcsi Miklós jegyzete nem azt állítja, hogy JA saját kezű javított gépirata alapján közli a szöveget, hanem azt, hogy „Agárdi Ferenc tulajdonában levő, javított gépiratról”. Szabolcsi a szöveget is, a javításokat is hitelesnek ítélte, egyrészt föltehetően a stílus és a gondolatmenet alapján találta rokonnak JA más írásaival. Másrészt Agárdi talán megmutatta az eredeti gépiratot is Szabolcsinak, aki a kézírásos javításokat látva meggyőződhetett hitelességéről, ám a tulajdonos csak a másolatot engedte át neki. A most előkerült gépiraton nincsenek kiemelésre utaló jelzések, de a JAÖM₃ egyes szövegrészeket kurzívál. Szabolcsi jegyzetei a kiemelésekre vonatkozóan nem tartalmaznak információt.

A szövegközlésről: JA életében nem jelent meg az írás; első alkalommal Szabolcsi Miklós közölte, a kritikai kiadássorozat 3. kötetében, 1958-ban. Kézirata jelenleg lappang. Az első közlés jegyzeteiben felfedezhető (fent ismertetett) ellentmondás kétséggé teszi ugyan, hogy a sajtó alá rendezés alapja az eredeti kézirat volt, de nem zárja ki teljes bizonyossággal. Nagy a valószínűsége annak, hogy Agárdi Ferenc másolata volt a közlés forrása – ez rendelkezésre áll –, de nincs teljes bizonyosság e tekintetben sem. Kiadásunk az első közlést veszi alapul, feltüntetve az annak jegyzeteiben szereplő korábbi szövegváltozatokat. Döntésünket az a megalapozott feltételezés indokolja, hogy Szabolcsi Miklós a tőle elvárható legnagyobb gondossággal járt el, és lehetősége volt arra, hogy a másolatról készült szövegközlését az eredetivel összevesse. Az ő közlése azonosíthatóan sajtó-, illetve téves olvasatból eredő hibáit javítjuk, a javítás tényét és helyét jelezve. Lábjegyzetben feltüntetjük a JAÖM₃ és az AFG közötti releváns szövegkülönbségeket, de utóbbi egyes eltéréseit – nem sajátkezű másolat lévén – nem vesszük figyelembe (magánhangzók hosszúságának különbségei, elütések, javítások előtti változatok). A JAÖM₃ egy szöveghelyet (JKK ld. 27. sor és 3. lábjegyzet), melyet a jegyzetben mint javítottat ismertet, kétféleképpen közöl. A főszövegben: „(ami parapatias tünet is lehet.)”; a jegyzetben: „ami parapatias tünet is lehet.” Ez utóbbival egyezik meg az AFG szöveghelye. Mivel mind a jegyzet, mind Agárdi Ferenc gépirata a zárójel nélküli megoldást hozza, ezt a szövegrészt közlésünkben ezek alapján javítottuk. Az AFG alapján javítottuk az egyértelműen értelemzavaró téves olvasatoknak minősíthető szöveghelyeket.

Közlve: JAÖM₃ 1958, 127–134. p. [szöveg], 353–354. p. [jegyzetek]; JA1967, 218–221. p. [részletek]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA1967: Három hosszabb részletet közöl a JAÖM₃ 1958 alapján, a kihagyások helyét jelezve. A szövegközlés határai: A *marxizmus az elnyomott* [→] parapatias tünet is lehet.) – ld. 12–27. sor; az egyén számára az erkölcsök [→] az áru és a magántulajdon. – ld. 63–75. sor; Mi az, hogy „régébbi [→] megváltozik a fölépítmény! – ld. 139–158. sor. A második szövegrészlet esetében nem jelzi, hogy a mondat második felével indul a közlés, és a részletet nagybetűvel kezdi. Az első két részlet végén nem teszi

ki a mondat végi írásjeleket. A közölt szövegrészek tartalmi szempontból meg-
egyeznek a JAÖM₃ 1958 szövegével, de a helyesírást teljes egészében modernizálja.
JAHSZK 2012: Közlésének alapja a JAÖM₃ 1958, melynek három sajtóhibáját javítja
(JKK ld. 9, 17, 34. lábjegyzet). Javításait jelzi.

Keletkezéstörténet

Nem könnyű datálni a cikket, mert kevés és egymásnak ellentmondó információ áll róla rendelkezésre. Így valamennyi feltételezést ismertetjük, és az idősorban a lehetséges legkésőbbi keletkezés szerint helyezzük el. JA írása Totis Béla *Az ifjúság nemi problémái. Levelek a fiamhoz* című könyvét bírálja, mely a kiadói hirdetések alapján 1931 nyarán jelent meg. (A fellelt legkorábbi hirdetést ld. *Népszava*, 1931. 177. sz. [augusztus 2.], 6. p.) Agárdi Ferenc visszaemlékezése szerint a recenziót JA 1932 nyarán írta és a *Korunk* című erdélyi folyóiratban akarta közölni. (Ld. jegyzeteinket a szerzőségről.) Szabolcsi Miklós azt feltételezi, hogy a visszaemlékezés téves, mert a *Korunk*ban ekkorra már megjelent a műről egy kritika. (Nagy Lajos: *Könyv az ifjúság nemi problémáiról*, az 1931. októberi számban, ld. Nagy L 1931.) Szokatlan, de nem példa nélküli, hogy JA jóval a megjelenés után ír egy könyvről recenziót. Szabolcsi kétségeit inkább a publikáció helye, a másik recenzió szerzőjének személye alapozza meg, és az, hogy JA írása nem jelent meg. Agárdival, a lap budapesti szerkesztőjével és Nagy Lajossal JA ebben az időben napi kapcsolatban volt, erről Agárdi egy másik visszaemlékezésében ír (ld. Agárdi F 1957, 263–274. p.), ezért szinte kizárt, hogy nem értesült a *Korunk*ban már közölt cikkről. Ezek alapján lehetséges, hogy JA már 1931 nyarán vagy kora őszén megírta cikkét, ám hangneme elfogadhatatlan volt a Totissal rokonszenvező *Korunk* számára, és ezt a helyzetet oldotta meg Nagy Lajos azzal, hogy a baráti társaság tagjaként átvállalta a recenzió megírását. Van néhány momentum azonban, ami kétséggé teszi Szabolcsi egyébként kézenfekvő és meggyőző datálását. Az egyik, hogy Nagy Lajos recenziója is meglehetősen kritikus. A másik, nem valószínű, hogy Agárdi már 1931 nyarán-őszén a *Korunk* szerkesztője volt. Agárdi (abban az időben Danzinger) először az 1931. decemberi számban szerepelt szerzőként egy kínai témával, s csak ettől kezdve volt rendszeresen jelen a lapban. Azaz budapesti szerkesztői szerepe inkább csak 1932-től kezdődhetett.

Maga szöveg is ad érveket a későbbi keletkezés valószínűsítésére. JA ebben az írásában említi először a freudi „életöszton” fogalmát, az ösztöntani orientáció kezdőpontját. 1931. nyár vége, szeptember a Kassák-kritika születési ideje. Ez az első szöveg, ahol JA megengedőleg használja Freud tudatalatti fogalmát. Frissen ismerkedik a pszichoanalízissel, a Rapaport-könyv stilizálása alapján. Valószínűtlen, hogy ugyanebben az időben már annyira kész álláspontja legyen a freudizmusról, mint amilyen *Az ifjúság nemi problémái*ban olvasható. Szántó Judit emlékezése szerint néhány hónappal korábban még egy, az ifjúság nemi nyomoráról szóló előadáshoz úgy szólt hozzá JA, hogy szociális nézőpontból kritizálta az orvos előadó pszichoanalitikus álláspontját. Az is meggondolandó, hogy az *Egyéniség és valóság* minden hangsúlyozott „freudomarxizmusa” ellenére sem él az ösztön fogalmával, méghozzá 1932 tavaszán! Meglehet, hogy JA vitacikknek szánta szövegét, nem recenziónak, s ez esetben nem

kizárt, hogy a Nagy Lajos-kritika tudatában is a *Korunk*nak akarta adni. Ezek alapján Agárdi emlékezése talán mégsem volt pontatlan. Még az sem dönthető el bizonyosan, hogy a bíráló (vagy vitacikk) korábbi vagy későbbi az *Egyéniség és valóságnál*. Éppúgy lehet előzménye a marxizmus és a pszichoanalízis párhuzamának deklarálásában, mint következménye.

Az *ifjúság nemi problémáit* a Magyarországi Szociáldemokrata Párt Orvostagjai Szervezete adta ki, és a Világosság nyomdában készült 130 oldalon. Szerzője Totis Béla (1895–1943) gyakorló orvos, bel- és nőgyógyász, szülészorvos, számos orvosi és ismeretterjesztő szakkönyv, szakcikk szerzője. Részt vett a szociáldemokrata mozgalomban a könyvét kiadó MSZDP-csoport tagjaként, mely szervezet keretében számos nyilvános ismeretterjesztő előadást is tartott.

Jó kapcsolatot ápolt művész- és irodalmi körökkel, Babits Mihály, Illyés Gyula és Fülep Lajos szűk baráti társaságához tartozott – ld. Fülep 1995. József körüli lakásában szalont vezetett író és művész barátai számára – ld. Faludy 1991, 84. p. Alkalmanként előadója volt a Nyugat-barátok Irodalmi Szalonjának, és részt vett a *Nyugat*-ankétokon. Sokat publikált folyóiratokban, napi- és hetilapokban, pl. *Korunk*, *Társadalmi Szemle*, *Népszava*, *Literatura*, *Századunk*, *Szocializmus*. Az *ifjúság nemi problémái* volt az első, népszerű ismeretterjesztő orvosi munkáinak sorozatában, melynek következő darabjai: *Születésszabályozás* (1932), *Amiről a nők nem beszélnek* (1932), *Szerelem és szaporodás* (1932), *Törvény, erkölcs, anyaság* (1933), *Ideges női megbetegedések* (1934), *A fogamzás titka* (1935), *Rákbetegség, rákgyógyítás, rákmegelőzés* (1936). *Születésszabályozás* című könyvéhez Vámbéry Rusztem írt előszót. A maga korában progresszív, a női egyenjogúságért, a születésszabályozás lehetőségéért, a szexuális felvilágosultságért szóló orvos közíró volt. Pozitívan vélekedett a szovjet család- és nőpolitikáról. Két műve spanyolul is megjelent: *Los problemas sexuales de la juventud* (1935), *La libertad de la concepcion* (1936). Nem volt pszichoanalitikus, de érdeklődött a téma iránt, és kapcsolatba lépett annak szakmai szervezetével. Ferenczi Sándor 1926. április 18-i, Freudnak írt leveléből tudjuk, hogy 1926. április 10-én vett részt először a pszichoanalitikusok ülésén: „A magyar csoportban nem érdektelen vita zajlott egy ügyünk iránt érdeklődő, ám az analízis terén szinte tudatlan vendéggel, egy nőgyógyásszal, aki felvilágosítást és útmutatást kért tőlünk a maga és szakmatársai számára.” – ld. Freud – Ferenczi 2005, 90–91. p.

A kritika alá vont könyv a szerző fiához írott (feltehetően fiktív) levelekből áll. A gyermek nemi életéről a legkorábbi időtől kezdve beszél, tárgyalja a serdülőkort, az önkielégítést, a prostitúciót, a társadalom kétarcúságát, álszentségét, a nő elnyomott vágyait, a szerelem szabadságát, a homoszexualitást. Külön levelet szentel a „Pszichoanalízis és szerelem”, illetve a „Freud és Marx” témának, és ismerteti „a mai orosz házasságot” vagy más néven a „vörös házasságot” és a szovjet családjogi törvényeket is. Totis könyve kifejezetten népszerűsítő céllal készült, és semmi jele annak, hogy a szerző önmagát kifejezetten „freudistának” és „marxistának” gondolta vagy mondta volna. (Ugyanakkor tudni lehetett, hogy Totis kötődött a szociáldemokratákhoz, és érdeklődött a pszichoanalízis iránt is.) A nagyon karakteres kettős minősítés kifejezetten JA találánya annak érdekében, hogy megsemmisítő kritikája működni tudjon. Számos más, Totis könyvéhez hasonló nevelési, gyakorlati pszichológiai könyv forgott

közkézen a két háború között, talán a legismertebb közülük Tóth Tihamér katolikus pap *A tiszta férfiúság. Levelek diákjaimhoz* című munkája (1919). Ellenpontja Max Hodann *Bringst uns wirklich der Klannenstorch?* című műve, mely magyarul is megjelent *Igazán a gólya hozza a kisgyereket?* címmel (1931), a *Társadalmi Szemle* által indított Új Európa Könyvtár sorozatának darabjaként. Nagy Lajos megemlíti Totis könyvéről írt recenziójában, mint a napokban elkobzott publikációt. Hodann a Sexpol-mozgalom és Wilhelm Reich lelkes híve volt. A könyv magyar kiadásában JA is részt vett, Beer Imre fordítását ő dolgozta át. Az ügyészségi eljárás „szemérem elleni vétség” címen indult el a felelős kiadó, Müller Lajos ellen. A perben JA neve nem szerepelt. Két fokon is felmentéssel végződött, mely után a könyvet szabadon terjeszthették. 1932–1933-ban szerepelt a *Társadalmi Szemle* hirdetéseinek könyvlistáján. (Ld. még *Rendeletek Tára a Magyar Királyi Posta részére*, 1931. 38. sz. [augusztus 22.], 345. p.; *Népszava* 1932/146; Varga S 1982, 599. p.)

Totis könyvének JA és mások – például Nagy Lajos – által visszatérően kritizált iránya az volt, hogy az ember kellő önismeret esetén egyénileg is fel tudja szabadítani magát, és nemétől, szexuális érdeklődésétől függetlenül képes lehet a boldog, kiegyensúlyozott szerelmi életre. JA (és a korabeli kommunista, szociáldemokrata politikai elmélet) szerint erre az egyén nem lehet képes, mert az egyéni neurózis a konfliktusos társadalmi alap következménye: „Pedig marxizmus és pszichoanalízis egyként azon az állásponton van, hogy megoldás csak társadalmilag lehetséges, – pszichoanalitikai kezelést sem folytathat az egyén önmagán, az is csak társasan, társadalmilag, orvos segítségével lehetséges.” – ld. 31–33. sor. Ez valamilyen, meglehetősen felszínes értelemben igaz, de a pszichoanalízis a társasságot egészen másképp érti, mint ahogy JA itt bemutatja. E torzítás nyilvánvaló célja az egyén, az autonóm én eszméjének kizárása, egyfajta abszolutizált társadalmiság képviselése. Később erre a problémára a költő újból visszatér: „És gondolattalan kispolgári beállítást, hogy az ifjúság saját egyéni kultúrájával fölszabadulásra tehet szert. Az ifjú és egyéni kultúra az általános kulturális fölépítmény része, amelyet megváltoztatni csak a gazdasági alap megsemmisítésével és új gazdasági alap teremtetésével lehet.” – ld. 56–59. sor. A polgári társadalom következménye nemcsak az „ellenmondásos tudat”, hanem „a hazug tartalmú tudatból kialakuló tudattalan”. (Ld. 21. sor) Ennek forrása a polgári társadalom elfojtó hatalma (erkölcsi és osztályérdeket szolgáló humanizmusa), amely – hacsak valaki forradalmárként ki nem szabadul a hatása alól – neurotizál, megbetegít.

A Totis-kritika szerint a pszichoanalitikus terápiának társadalmi tudatosságot kell teremtenie, az igazi terapeuta a forradalom. A pszichoanalitikus csak példákat, bizonyítékokat gyűjthet arra, hogy lám, a kapitalizmus milyen ellentmondásos, megbetegítő helyzeteket teremt. A terápia csak a tüneti kezelés szerepét kaphatja, miközben a pszichoanalitikus elméleti belátás fontos leleplező, megvilágító funkcióval bír a kapitalista társadalom romboló működésének feltárását célzó heroikus filozófiai és politikai munkában. Könnyen lehet, hogy ebben az időszakban (1931 közepe után) a költő saját élete is a mozgalom és a pszichoanalitikus terápia kettős hatása alatt állt. Kérdéses, hogy ő minek tartotta inkább magát: neurotikusnak vagy forradalmárnak? Talán a Totis-kritika egyik mondata a válasz: „Ha megvan [a polgári erkölcs] benne mégis,

(hiszen a forradalmár is ebben a társadalomban nyerte létét és tudatát), akkor állandóan küzd maga ellen is, (ami parapatiás tünet is lehet.)” – ld. 25–27. sor. Ugyanez általánosabb megfogalmazásban: „az egyén »idegessé« válik, saját magával meghasonlik, mert ami ellen társadalmi méretekben küzd, az megvan benne is, annak ő is részét alkotja” – ld. 65–67. sor. Az egyént aktív, teremtő erőnek feltételező Totis és az osztálytársadalmi és gazdasági konfliktusokra építő determinista JA-i elképzelés ellentéte a kor baloldalhoz kötődő vitáinak visszatérő vezető motívuma. Nehéz pontosítani, hogy JA elképzelései honnan származnak. A Totis-cikkben általa képviselt elgondolás legismertebb szerzője Wilhelm Reich, aki először 1929-ben publikálta német és orosz nyelven *Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse* című művét az *Unter dem Banner des Marxismus* című folyóiratban. De JA forrásai ekkor még valószínűleg inkább a mozgalom köréből származnak, Reicheit és a körülötte kibontakozó vitát ezek közvetíthették, az eredeti reichi megfogalmazásnál kifejezetten egyszerűbbek, sematikusabbak. (Vö. Erős 1992; N. Horváth 2003a.) A megfogalmazott problémákról a harmincas évek elején mozgalmi közismeretei lehettek, JA közvetlen Reich-olvasása valószínűleg csak későbbre datálható. Hozzávetőlegesen az ő írásával egy időben jelentek meg a témáról tanulmányok a *Korunk* című folyóiratban, és ezeket JA bizonyosan ismerte, pl. *A társadalmi realitás és a neurózisok* (Neufeld 1931a).

Könnyen lehet, hogy JA recenziója nem véletlenül maradt kéziratban. Sokkal több benne az indulat, mint a valódi szakmai-kritikusi erény. Egy szándéka szerint is népszerűsítő könyv meglehetősen felszínes, félreértésekkel terhelt, politikai pamflet ízű visszaütése. Ugyanakkor jelzi a költő érdeklődését, szándékát a pszichoanalízis és a marxizmus (itt még meglehetősen dogmatikus, túlegyszerűsített és igazából csak politikai irányú) összekapcsolására. Fenntartásai ellenére egy olyan világképi koncepció formálódik meg, amely (a marxizmus és a pszichoanalízis tekintetében is jelentősen) sokkal mélyebben – és ironikus módon éppen a Totis-kritikában elvetett egyén-orientációt követve – később JA meghatározó szemléletmódjává válik.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

JA meglehetősen sokat idéz a recenzált könyvből, többé-kevésbé pontosan. Az idézetek konkordanciája a sorok száma és a könyv oldalszáma szerint (a nem pontos idézetek helyes változatát zárójelben tüntetjük fel): 35–36. sor: 23. p.; 40. sor: 27. p. (kurzív); 52–55. sor: 26. p.; 60–62. sor: 27. p.; 78–79. sor: 36. p. (*a prostitúciónak sikerült a testet és a lelket megmérgeznie*); 99. sor: 45. p.; 102–103. sor: 47. p. (a nagy próbatételre, arról hogy); 110–111. sor: 48. p.; 112–113. sor: 49. p.; 114–115. sor: 51. p.; 116–118. sor: 53–54. p. (*az emberi, egyéni felelősség fogja*); 118–119. sor: 57. p.; 122–124. sor: 58–59. p.; 125–126. sor: 60. p.; 130. sor: 61. p.; 131. sor: 62. p.; 134–135. sor: 66. p.; 148–150. sor: 70. p.; 151. sor: 76. p.; 152–153. sor: 81. p.; 155–156. sor: 82. p. (kurzív); 160–163. sor: 92. p.; 155. sor: 84. p. (A mai házasság kényszerházasság és valósággal közügy, a szabad szerelem a lelkiismeret házassága, ilyen módon a *legszemélyesebb ügye* mindenkinek.); 160–163. sor: 92. p.; 169. sor: 93. p.; 170. sor: 93. p.; 173–174. sor: 93. p.; 176. sor: 102. p.; 179. sor: 118. p.;

182–183. sor: 120. p.; 193–194. sor: 126. p.; 188–189. sor: 127. p. (ha a homoszexualitás olyan borzasztó betegség, akkor nem viselne háborút).

12–13. sor

A marxizmus az elnyomott proletáriátus fölszabadításának, a pszichoanalízis az elfojtásokkal teli lélek gyógyításának a tudománya: Ez a kettős definíció JA elvi pozíciójának a lényegét jelzi. Eszerint a marxizmus elsősorban politikai aktivitás, forradalmi gyakorlat. A pszichoanalízis hasonlóképpen gyakorlati, aktív természetű (gyógyítás), csak hogy a személyes lét szintjén működik az elfojtásokkal szemben. Az elfojtás a pszichoanalízis klasszikus fogalma, az én-nek azon aktivitása, amely egy elfogadhatatlan impulzust és képzetet tudattalanná tesz. Az elfojtás azonban egyáltalán nem feltétlenül betegség, ellentétben JA megfogalmazásával, csak a neurotikus tünetekhez vezető elfojtás esetében van szükség gyógyításra. Ugyanezt az elvet írja le Neufeld Béla az 1931-es, *Korunkban* megjelent tanulmányában: „Mindkét tan dinamikus és hisztorikus; a marxi, a társadalmi fejlődés törvényét, a freudi, az egyéni lélek fejlődési vonalát rajzolja meg.” – ld. Neufeld 1931a, 415. p.

16. sor

parapatiás, neurotikus, ideges ember: A három megnevezés voltaképpen ugyanazt jelenti. Közülük a parapatia Wilhelm Stekel szóhasználatát, a klasszikus pszichoanalízis képviselőinél (például Freudnál vagy Ferenczi Sándornál) sohasem kerül elő. Feldmann Sándor (akinek könyvét JA ismerhette) például így ír: „A neurózis meghatározását – Stekel után – a parapatia, a pszichózisét a paralogia elnevezéssel helyettesítem” – ld. Feldmann 1928, 3. p. A szóhasználat azonban nem teszi József Attilát stekeliánussá, a harmincas években a pszichoanalízis irányai, elvei a közhasználatban még nem különültek el egymástól élesen, csak a pszichoanalitikusok szervezeti kapcsolataiban volt igazán jelentősége. De Stekel elméleti hangsúlyai jól jöttek József Attilának az erkölcsöt, felettes-ént, általában a társadalom viszonyt középpontba helyező elképzelései számára. A parapatiát a neurózis szinonimájaként használja Rapaport *Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása* című művében, melynek JA volt az olvasószerkesztője: „A parapatiás (neurotikus) ember mást sem tesz, minthogy képzeletében és cselekedeteiben gyermeki szinten mozog, amiből megérthető, hogy céljai elérésére felnőtt korában is olyan kényszererejű tudattalan eszközöket vesz igénybe, amilyenekkel gyermekkorában szintén tudattalanul élt.” – ld. Rapaport 1931, 25. p.

23–24. sor

ha az ellenmondás oly erős, hogy megoldani nem tudja, megbetegszik parapatiában, „idegességben”: Hasonló a megfogalmazás a már említett Rapaport-műben is: „Ha a lélek nem bírja a zavaró képzetet, vagy fantáziát feldolgozni, az egyén megbetegszik szorongásos parapatiában.” – ld. Rapaport 1931, 8. p.

34–35. sor

Totis azzal a kongregációs ajánlatával, hogy az ifjúság „önfegyelmezéssel” tegye magát túl a nemi élet szakadékein: A kongregáció a latin grex (‘nyáj’) szóból képzett kifejezés, mely többfajta katolikus szervezet elnevezésében szerepel, pl. létezik hittani, püspöki, szentségi kongregáció stb. JA itt a Mária kongregációkra

(Congregatio Mariana) utal. Ezek a keresztény hitbuzgalmi egyesületek középkori eredetűek, alapítójuknak Loyolai Szent Ignácot tekintik. Deklarált céljuk az volt, hogy a vallási, erkölcsi alapokon nyugvó nevelés, a hitélet erősítése, valamint a Mária-tisztelet hangsúlyozott gyakorlása által eljuttassák a fiatalokat az önmegszentelés és apostolkodás magasabb fokára. Ebben az időben a magyar Mária kongregációk vezéralakja Bangha Béla jezsuita pap, két legnagyobb hatású szervezetük pedig a Regnum Marianum Közösség és a Keresztény Munkásifjú Mozgalom volt.

43–52. sor

Totis szerint a valóság szegényebb, a képzeletvilág gazdagabb, amiben nyilván minden parapatia egyetért, hiszen parapatia tünete, ha a valóság elől az egyén a képzelete világába menekül. [...] Azt is ideírom, hogy egészséges embernél a képzelet a valóságos életet szolgálja, tehát nem a képzelet gazdagabb és nem a valóság szegényebb: Ez a látszólag egyszerű kijelentés komoly elméleti problémát rejt. Az egyénre, annak belső fantáziavilágára irányuló pszichoanalízis elgondolása szerint a képzelet (az álom, a fantázia) gazdagabb és az egyén alakításában termékenyebb, mint a valóság. A kortárs marxizmus viszont következetesen a valóság elvét tartotta meghatározónak.

63–66. sor

az egyén számára az erkölcsök a társadalommal együtt adóttak, az egyén ezeket az erkölcsöket még gyermekkorában, amikor tudatával feldolgozni még nem tudja, a magáévá teszi. Innen az, hogy az egyén „idegessé” válik, saját magával meghasonlik, mert ami ellen társadalmi méreteken küzd, az megvan benne is: Erkölcs és neurózis kapcsolata ugyancsak lényeges, és pszichoanalitikus pozícióra épül. Neufeld „a neurózis és a társadalmi realitás bonyolult összefüggéseiről” beszél, „a polgári civilizáció szexuális moráljának képmutatását” tartja a „neurózis melegágyának”, központi tényként állítja „a neurózis szociálpszichológiai determináltságát” – ld. Neufeld 1931a. Az ilyen freudomarxista megközelítések a felnőtt szexualitás, vágy felettes-énből induló elfojtását teszik minden egyéb ok fölé, és az elfojtás (és a felettes-én) fogalmát társadalmi-politikai jelenséggé értelmezik. A klasszikus pszichoanalízis csak másodlagosan gondol a környező társadalom ilyen beépülésére, sokkal fontosabbnak tartja a belső külvilág, az elfojtott ösztönképzetek tudattalan hátterének egyéni, személyes erőit és a gyermekkor elfojtva megőrzött, elfelejtethetetlen hatását. JA később, elsősorban a *Hegel – Marx – Freud* című írásában már ezt a mélyebb értelmű pszichoanalitikus megközelítést képviseli. A felettes-én, az erkölcs elfojtó hatalma kulcsjelentőségű és Freud pozíciójához képest sokkal erősebben hangsúlyos Stekel pszichoanalízisében és persze Wilhelm Reich elgondolásaiban is.

67–68. sor

Az életöszön a társadalomban születő egyén számára nem lehet más, mint a társadalmi élet ösztöne: Az életöszön az 1920-as évek Freud-írásainak fontos metapszichológiai fogalma, ellentéteződik a halálöszönrel, mely az élettelen állapotba való visszatérés hajtóereje. JA azonban nem ebben a rendszerben használja az életöszön-fogalmat, hanem valami személyes hajtóerőként, szembeállítva a pszichoanaliti-

kus gondolkodásban ismeretlen „társadalmi élet ösztönével”. Ez utóbbi a költő saját találmánya, a pszichoanalitikus pozíció szociologizálásának a szándéka áll mögötte.

73–75. sor

Az életöszton úgy kerül szembe a társadalmi élet ösztönével, ahogy a szükségletek kielégítésére szolgáló hasznos cikkek termelése ellenmondásba jut az értéktárgyak termelésével: A feltételezett két ösztöntípus itt összekapcsolódik a marxi gazdaságfilozófia alapvető fogalompárjával, a csereértékkel és a használati értékkel. A használati érték egy emberi produktum azon tulajdonsága, hogy szükségletet elégít ki. A csereérték ezzel szemben a terméknek mint árunak azon tulajdonsága, hogy más árura kicserélhető, azaz a csere mélyén rejtőző pénz-értékre váltható. Az életöszton eszerint használati érték, a társadalmi élet ösztöne viszont a polgári társadalomban csereértékké változik, elidegenedett árutermészetű viszonyban jelenik meg, ennek „pénzértéke” a polgári erkölcs.

178. sor

Mi az, hogy koitusz kondommátusz esetében a nő nem jut orgazmushoz?: A kor orvosai a „koitusz kondommátusz”-t, azaz az óvszerrel közösülést az orgazmus akadályozójának, neurózisokozónak tartották. Feldmann Sándor meghatározása szerint „a koitusz kondommátusz egyik vagy másik félnél a kielégülést részben vagy teljesen gátolhatja [...] az ingermennyiség a testben maradván, annak szerveit megtámadja” – ld. Feldmann 1925, 17. p.

188–192. sor

homoszexualizmus: JA sajátos szóhasználata. Totis következetesen és kizárólag a „homoszexualitás” kifejezést használja.

196. sor

Szent Imre Egyesület: 1903-ban Pál István kezdeményezésével kolozsvári egyetemisták számára alapított katolikus ifjúsági szervezet. Az alapító *Ifjúsági beszédek* címmel adta ki intelmeit az egyesület számára 1912-ben, 29. fejezetének címe Önuralom – önnevelés. A téma Totis művében való tárgyalásának módját JA erősen megbírált. Az utalás alátámasztja, hogy JA a cikket valóban a Kolozsvárott megjelenő *Korunknak* szánta.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- ANDRÁSFY Gyula, *Szemináriumvezető: József Attila*. In: JAE 1957, 290–294. p. (292. p.)
- SZABOLCSI Miklós, *Jegyzetek és dokumentumok*. In: JAÖM3 1958, 279–458. p. (353–354. p.)
- FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Budapest, Magvető, 1965, (Elvek és Utak), 204–223. p.
- BÓKAY Antal, *Pszichoanalízis, freudizmus és marxizmus kapcsolata József Attila világképében*, LITERATURA, 1980. 2. sz., 248–266. p.
- MIKLÓS Tamás, *Ösztön és civilizáció : József Attila „freudomarxizmusa”*, VILÁGOSSÁG, 1988. 2. sz. (február), 96–100. p.

- ERŐS Ferenc, „*Freudomarxista*” volt-e József Attila? In: Horváth I – Tverdota 1992, 259–298. p.
- LENGYEL András, *József Attila első analitikusa : A pszichoanalitikus Rapaport Samuról, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK*, 1995. 2. sz., 163–189. p. = Lengyel A 1996a, 55–96. p.
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 173–175. p.
- N. HORVÁTH Béla, *Szocializmus és mélylélektan – Wilhelm Reich és József Attila*. In: Tverdota – Veres A 2003, 130–140. p.
- N. HORVÁTH Béla, *Wilhelm Reich- és József Attila-párhuzamok*, FORRÁS, 2003. 12. sz. (december), 74–81. p.
- N. HORVÁTH Béla, *Marxtól Reichig*. In: Prágai 2005a, 85–99. p.
- N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008, 245–246. p.

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

A Totis-recenziót – 1958-as első közlése előtt – Andrásfi Gyula említi a *József Attila emlékkönyv* számára írt memoárjában, mint József Attilának az egyik kiránduláson elmondott előadását. (Ld. Andrásfi 1957, 292. p.) Különös, hogy Agárdi Ferenc, akinek birtokában volt a recenzió kézírata, és jól ismerhette a történetét (ahogy Nagy Lajosét is), az ugyanebben a kötetben szereplő visszaemlékezésében egy szót sem ejt az írásról.

Szabolcsi a kritikai kiadás jegyzetében röviden utal a recenzió legfontosabb hozadéka, marxizmus és pszichoanalízis összekapcsolásának eszméjére: „A szenvedélyes hangú bírálat a marxizmus és a pszichoanalízis *együttes* alapjáról kifogásolja a könyv egyszerűsítő állításait; egyik legkorábbi példája a JA gondolatrendszerében oly nagy – s ezután mindig növekvő helyet elfoglaló problémának: a marxizmus és freudizmus összehangolásának.” – ld. JAÖM3 1958, 354. p. Szabolcsi monográfiájában részletesebben kitér a recenzióra, és taglalja a korabeli szexológiai háttérrel is – ld. Szabolcsi M 1998, 173–175. p. A kritikai kiadás jegyzetében már felvetett kérdés, pszichoanalízis és marxizmus összekapcsolásának bemutatásaként hosszabban idéz JA írásából, és Erős Ferenc *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus* című könyvére hivatkozva felveti a Wilhelm Reichkel való kapcsolat lehetőségét is.

Forgács László *József Attila esztétikája* című könyvében külön fejezetet szentel a *Marxizmus és freudizmus* témájának – ld. Forgács 1965a, 204–223. p. Forgács szerint JA a Totis-recenzióban találja meg az igazi marxista, osztályszempontú megoldást az életösztön és a társadalmi életösztön ellentétében, olyan megoldást, amely az *Egyéniség és valóság* hegelizáló és a későbbi vonatkozó írások szociológiát szubjektivizáló irányától pozitívan eltér.

Bókay Antal összefoglaló tanulmánya JA freudomarxizmusáról (Bókay 1980) kétféle freudizmus felhasználását különíti el a költő életművében: az „objektív” és a „szubjektív” típust. Az 1932-es évre (a Totis-kritikára és persze az *Egyéniség és valóságra*) jellemző objektív típus nem az egyén heterogén belső világát állítja a középpontba, hanem az egyén társadalomba integrálását. A pszichoanalízis szemlélete itt illeszkedik, alárendeltként bekapcsolódik a marxizmus gazdasági alapra épülő abszolút automatizmusába,

igazából ideiglenes korrekciós eszköz egy gazdasági-politikai szempontból beteg társadalmi forma egyénei számára.

Miklós Tamás az *Ösztön és civilizáció. József Attila „freudomarxizmusa”* című tanulmányában (Miklós 1988b) alaposan vizsgálja, sőt rekonstruálja JA pszichoanalízist és marxizmust összekapcsoló írásait. A Totis-kritika körüli szakaszt mint egy korai első fázist értelmezi, olyat, amelyben a pszichoanalízis kiegészíti a társadalmi, politikai folyamatokat megértő marxizmust, azaz szociologizálja a pszichoanalízist. A későbbi JA-írásokban viszont (Miklós Tamás még nem ismerte a most már elérhető szövegek jelentős részét) a szociológia, a társadalmi folyamatok pszichoanalitikus pszichologizálása történik meg, a külső és belső „konfliktusának feloldása a történelem végtelenjébe van utalva”, és az orgazmikus kielégülés mint ennek a társadalmi, lelki hatásnak a jele értelmeződik.

Erős Ferenc *„Freudomarxista” volt-e József Attila?* című tanulmányában foglalja legalaposabban össze a Totis-recenzió (illetve az azzal összekapcsolt *Egyéniség és valóság*) koncepcióját. Erős egy kettős identitású meggyőződés konstrukcióját vázolja, olyat, amelyben a freudizmus és a marxizmus a személy társadalmi determináltságából indul ki, fenntartja a hagyományos pszichológia elutasítását, a korabeli szektás marxizmus-hoz képest radikálisabb, teljesebb forradalmat hirdet, amely egyéni és társadalmi szinten valósulhat meg, és választ ad arra is, hogy a szükségszerűen saját korába kényszerült, azaz neurotikussá vált ember hogyan juthat túl neurózisán. Erős (négy pontban) megmutatja a Reich-JA-párhuzam legfontosabb elemeit, és utal a különbségekre is, arra, hogy a közös „lélek mérnöke” elv Reich számára szociáltechnikai eszköz, míg József Attilánál a költészetten keresztül elérhető önismeret lehetősége. (Ld. Erős 1992, 280–282. p.)

Lengyel András *József Attila első analitikusa. A pszichoanalitikus Rapaport Samuról* című tanulmányában röviden említi a Totis-kritikát. Érdekes információ viszont az, hogy háttérként Rapaport Samut említi, aki a pszichoanalitikus páciensek környezetére, társas hátterére is figyelmet fordított. Rapaport szerint a „parapátiás” betegek különböző kultúrákban eltérő tüneteket mutatnak, és gyógyításukhoz „társadalmi reorganizáció” is kívánatos lenne. (Ld. Lengyel A 1996a, 84. p.)

N. Horváth Béla több tanulmányában kitér *Az ifjúság nemi problémái* című recenzióra. Elsősorban a Wilhelm Reichkel való párhuzamot viszi tovább, és részletesen elemzi a recenzió, illetve az *Egyéniség és valóság* című 1932-es JA-esszé (sőt a hozzá kapcsolódó, kapcsolható versek) közös logikáját, marxizmus és pszichoanalízis sajátos integrálását. (N. Horváth a két írás közül az *Egyéniség és valóság*-ot tartja korábbinak.) Reich a maga szexuálpszichológiai tanait szociálpszichológiai és társadalmi-politikai alapra és egy valóságos mozgalomra (Sexpol) építve dolgozta ki. Hasonlóképpen lett JA elképzelésének centruma a kapitalizmus által generált lelki-szexuális probléma. A Reichkel közös pozíció lényege, hogy a pszichoanalitikus és a költő egyaránt a marxista fogalmakkal meghatározott társadalmi-gazdasági folyamat függvényeként értelmezi az egyéni lelki-szexuális törekvéseket. Az öntudat fogalma itt még nem jelenik meg, ez majd a későbbi években lesz téma. (Ld. N. Horváth 2003a; N. Horváth 2003c.) N. Horváth Béla monográfiájában (N. Horváth 2008) is tárgyalja *Az ifjúság nemi problémái* és az *Egyéniség és való-*

ság tematikus megfeleléseit. A „parapatia” ugyanazt a szerepet tölti be, mint a „neurózis” fogalma; a Totis-recenzióban is megjelenik a forradalmár és a neurotikus konfliktusa mint gondolati konklúzió – ld. 245. p. A pszichoanalízis és a marxizmus „tudománya” az írás elején még önmagában definiálódik, utóbb azonban közös platformra kerül. A nemi élet kérdéseinek megoldása csak társadalmilag lehetséges, jelenti ki JA a marxizmus és a pszichoanalízis közös álláspontjára hivatkozva – ld. 246. p.

*Kína**

A kínai események, noha a világtörténelem a Csendes óceán sárga partjain szüli az
elkövetkezendő emberiséget, a magyar közönséget tájékoztatlanul érték. A fejleményekkel
lépést tartó marxista publikációk mellett szükség volna egy összefoglaló, áttekintést nyújtó
5 tanulmányra, amilyen pl. a Wittfogel^{**}, de a polgári kiadó választása természetesen Russell
könyvére esett. Russell, az idealista-humanista gondolkodó szemmel látható rokonszenvvel
tárgyalja a kínai kérdést, kárhóztatja a kapitalista imperializmust, lándzsát tör a szocializmus
mellett, észreveszi, hogy a haladó Kína egyedül a Szovjetunióra tekinthet őszinte barátsággal,
10 mert minden egyéb külföldi támogatás gyarmatosító és kizsákmányoló beavatkozás, vagy
ennek előkészítése, – mégis úgy látja, hogy a kapitalizmus nem természeti törvényszerűséggel
mozgó gazdaságával fejt ki imperializmusát, hanem a kultúrájával. Szembeállítja Kína
kultúráját, „amelyet ha a világ elfogadna (!) boldog lehetne” az „európai kultúrával”, majd az
amerikaival és felépitmények, tükörképek összeütközését látja ott, ahol valóságos materiális
15 érdekek vezetnek hadaikat egymás ellen. „Ha a japánok más jelleműek volnának, akkor nem
így állna a dolog” Kinában, írja és nem jut eszébe tünődni azon, vajjon miért voltak más
jelleműek a japánok Japán kapitalizálása előtt. Nyakig esik a pszichológizmusba, – az
imperializmust, az industrializmust oly „alapelvekből” származtatja, „melyeket a
pszichológus a fölösleges energia értékesítésének tekint”! A kínai kultúra eredetére nézve
pedig kínai bölcselőket nevez meg gazdag forrásai alapján és ezzel jóval többet foglalkozik,
20 semmint ennek alapjával, az ázsiai vagy orientális termelési móddal.

„A vízszabályozás a kormányzat legfontosabb tevékenységeinek egyike. A kínaiak fizikai
életét a földmivelés, különösen pedig a rizstermelés határozza meg; ezért a gátak fentartása
a legfontosabb ügy.” E szavakat nem Marx, nem is Engels, hanem Hegel, a nagy idealista
gondolkodó írta Kináról.^{***} Látnivaló, hogy amikor az idealista rajtafelejtéi tekintetét az
25 anyagi valóság folyamán, materializmusba csap át és ellenmondásba kerül saját rendszerével.
Igy kerül ellenmondásba Russell is magával. Miután kiöntötte szíve keserűségét a kínaiak,
japánok, európaiak és amerikaiak jellemének különbözősége fölött, észreveszi Kína
nyersanyagtelepeit, amelyek megszerzése Japánnak (helyesen: a japán kapitalizmusnak) a
létfeltétele. De ily módon Japán „jellemű”, imperializmusát kapitalizmusa hozza magával.
30 Russell itt saját elméleti alapjának a cáfolatát nyújtja. E botlást igyekszik kijavítani, mondván,
hogy „az összeütközés Japán és Amerika között felületesen tekintve, gazdasági természetű, de
mint ez gyakorta megesik, a gazdasági versengés a valóságban mélyebb szenvedélyeket
takar.” Mi nem akarjuk kétségbe vonni e szenvedélyek és kultúrák, sőt jellemek hatóerejét, de
nem feledkezünk meg arról, hogy e jellemek, kultúrák, szenvedélyek különbözősége a
35 különböző gazdasági fejlődésen alapszik, hogy tehát maguk is gazdasági eredetűek. Igy
Kinában az ősök tisztelete, a család mindenképp fölé való helyezése (ezzel magyarázza Russell
a kínai hivatalnokok korrupcióra hajlamos voltát) elválaszthatatlan a kínai termeléstől, az
öntözőművekkel átszótt földparcellák művelésétől. A kertgazdálkodás rengeteg tapasztalatot
igényel, a legtöbb tapasztalattal pedig éppen a legöregebb, az apa rendelkezik. Ime az ősök
40 tiszteletének alapja. Az apa azonban egyedül nem végezheti el a föld művelését, az egész
család munkáját bele kell vonnia. Ime a családot mindenképp elé helyező kínai ideológia alapja.
A „nyugati” kultúrákban is a mezőgazdaság elterjedésével lépnek előtérbe az atya mellett

a fiúistenek, akik most már szent családot alkotnak és a családon belül a fiúk rendeltetése az atya szolgálata.***

A mandarinizmus keletkezését pedig a föld parcellákra való tagolódását megelőző földközösségi termelésben kell keresnünk. A csatornarendszerrel ellátott közös földbirtokon lehet és szükséges hivatalnokokat alkalmazni, kik felügyelnek az öntözőművekre és értenek az időjáráshoz. Erre a termelésre mutat a birodalom „mennyei” elnevezése is, (a császár az ég fia), aminthogy a jezsuitáknak is azért volt kiváltságos helyzetük a kínai udvarnál, mert tudtak a csillagászathoz és jó matematikusok voltak.

Russell szeme elfogulatlanul néz, kár, hogy fölteszi rá az idealizmus pápaszemét. Becsületes szíve őszintén elszomorodik, amikor megállapítja, hogy a kapitalista imperializmus romboló rendszerének Kinába való „bevezetését a Nyugat néhány szocialistája is nagy örömmel fogja üdvözölni, mint a béke és szabadság győzelmét.” Tudja, hogy „a kínaiak tartósan ki nem kerülhetik az idegen hatalmak gazdasági uralmát, ha csak nem válnak katonai hatalommá, vagy pedig a külföldi hatalmak szocialistákká.” Persze pápaszeme miatt nem veheti szemügyre, hogy a kapitalizmus és a szocializmus nagy csatájának egyik hadszíntere éppen a Távolkelet. Persze ez az ütközet is az európai proletárság aktív részvételével folyik.

Marxista haszonnal forgathatja minden tévedése dacára Russell könyvét. Kétségtelen értékeit előszóval és utószóval igyekszik a könyv magyarnyelvű tolmácsolója ellensúlyozni és magát a szöveget is több helyütt sikerül néki leleményes magyaros fordulatokkal nehezen érthetővé torzítani.

*Bertrand Russell könyve. Fordította Geszti Lajos. Athenaeum, Budapest, 1932. 261 oldal.

**Wirtschaft und Gesellschaft Chinas. I. Leipzig, 1931.

***Vorlesungen über die Philosophie¹ der Geschichte, Herausg. Lasson. II. S. 286.

****Freud. Totem és tabu. 165. oldal.

¹ [sajtóhiba:] Philosophie [ld. főszöveg]_{-szkj}

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *Kina*, KORUNK, 1932. 7–8. sz. (július–augusztus), 600–601. p. [Szemle rovat] – a továbbiakban: JA1932e.

A keletkezés ideje: 1932. február vége után – 1932. július 1.

A datálás indoklása: Az *Est* beharangozója alapján Russell könyvének magyar fordítása 1932. február végén került a könyvesboltokba. A napilap február 21-i, vasárnapi számában a *Végre egy jó könyv Kínáról* című, szerző nélküli cikk alcíme a következő hétre ígéri a megjelenést. A *Korunk* számai a hónap első napján már az előfizetőknél voltak – ld. Tóth S 1980, 284–300. p. A cikk postázása, szerkesztése és nyomdai átfutása legkevesebb két hetet biztos igénybe vett, tehát JA legkésőbb június közepén elkészült a cikkel, ami július 1-jén jelent meg.

Kézirat: Nem ismert.

Szerzőség: Az első közlés feltüntette a szerző lakhelyét és nevét a cikk alatt: „(Budapest) József Attila”.

A szövegek közléséről: A könyvbírálat két hasábra törölve jelent meg a folyóiratban. Az ilyen cikkek címét nem a szöveg fölé helyezték, hanem az első sorban emelték ki, dupla méretű kezdőbetűvel, félkövér szedéssel, ponttal lezárva. A jegyzetekben Bertrand Russell és Freud nevét ritkítottan szedték. A címeket és a kiemeléseket kiadásunkban egységesített formában jelenítjük meg, a közlés alapjául szolgáló források tipográfiai jellemzőit csak ismertetjük.

Közölve: JA1932e; JAÖM3 1958, 134–136. p. [szöveg], 354. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 181–184. p. [szöveg], 699. p. [jegyzetek]; Kántor 2005, 43–45. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAÖM3 1958: Az első közlés alapján. A helyesírást a magánhangzó- és a mássalhangzó-hosszúság tekintetében, valamint részben a központozás szempontjából is modernizálja, a különíráson és az egybeíráson azonban nem változtat. Bertrand Russell nevét mindenütt helytelenül közli: „Russel”.

Szövegtérkések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
indusztrializmust olyan „alapelvekből”	17.	indusztrializmust oly „alapelvekből”
mint az gyakorta	32.	mint ez gyakorta
vonni a szenvedélyek	33.	vonni e szenvedélyek
család minden fölé helyezése	36.	a család mindenek fölé való helyezése
261. o.	64.	261 oldal.

JAM2 1977: A JAÖM3 1958 alapján. Russell nevének többszöri elírását javítja.

Kántor 2005: Az első közlés alapján. A helyesírást modernizálja.

Szövegtérkések:

Kántor 2005	Sor	JKK
és ellentmondásba kerül	25.	és ellenmondásba kerül
kerül ellentmondásba Russell	26.	Igy kerül ellenmondásba Russell
(helyesen a	28.	(helyesen: a

JAHSZK 2012: Az első közlés alapján. Betűhű. A sajtóhibát javítja és jelzi.

Keletkezéstörténet

1932-ben – a Russell-kötet recenzióján kívül – József Attilának két vitacikke jelent meg a *Korunkban* ld. *Természettudomány és marxizmus, Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet*.

Agárdi Ferencnek a *József Attila emlékkönyv*ben megjelent visszaemlékezései szerint JA kifejezetten érdeklődött Kína iránt ebben az időben – ld. Agárdi F 1957, 266, 273. p. Ez föltehetően a költő politikai és társadalomelméleti érdeklődéséhez köthető, a Szovjetunió mellett ebben az időben Kína és Japán fontos politikai változások terepe volt. A szerzői kontextus fontos tényezője a párhuzam, a JA által szerkesztett *Valóság* című folyóirat első és egyetlen számában, 1932 júniusában megjelent, ugyancsak Russell Kína-könyvéről szóló recenzió Agárdi Ferenc – akkori nevén Danzinger Ferenc – tollából *Bertrand Russell Kína könyve* címmel, ld. Agárdi F 1932b. A két recenzió különös, erős egyezést mutat. Azonos a logikájuk, és meglehetősen jelentős a szövegbeli hasonlóság vagy éppen az idézett mondatok azonossága. Együttműködésről vagy valamelyikük részéről a másik által már megírt recenzió felhasználásáról lehet szó, ennek iránya azonban (ki használta kiét?) ma már nem rekonstruálható. A legfontosabb párhuzamok a következők:

JA1932c

A kínai események, noha a világtörténelem a Csendes óceán sárga partjain szüli az elkövetkezendő emberiséget, a magyar közönséget tájékoztatlanul érték.

Russell, az idealista-humanista gondolkodó szem-mellátható rokonszenvvel tárgyalja a kínai kérdést, kárhoztatja a kapitalista imperializmust, lándzsát tör a szocializmus mellett, [...] mégis úgy látja, hogy a kapitalizmus nem természeti törvényszerűséggel mozgó gazdaságával fejt ki imperializmusát, hanem a kulturájával.

Szembeállítja Kína kulturáját, „amelyet ha a világ elfogadna (!) boldog lehetne”

„Ha a japániak más jelleműek volnának, akkor nem így állna a dolog” Kinában, írja és nem jut eszébe tünődni azon, vajjon miért voltak más jelleműek a japániak Japán kapitalizálása előtt. Nyakig esik a pszichológizmusba, [...]

„az összeütközés Japán és Amerika között felületesen tekintve, gazdasági természetű, de mint ez gyakorta megesik, a gazdasági versengés a valóságban mélyebb szenvedélyeket takar.”

Tudja, hogy „a kínaiak tartósan ki nem kerülhetik az idegen hatalmak gazdasági uralmát, ha csak nem válnak katonai hatalommá, vagy pedig a külföldi hatalmak szocialistákká.”

Agárdi F 1932b

Most mikor egyre jobban a felismerés, hogy a kínai események az egész emberiség további sorsára is nem csekély fontossággal bírnak [...].

Russell a becsületes polgári pacifista, aki üldöztetéseket is vállalt elveiért [...] viszont [...] a legnagyobb jóakarat, sőt szimpátia dacára is, amellyel e téma iránt viseltetik, mint válik polgári gondolkodása a megismerés akadályává.

[...] a múlthoz való visszatérést prédikálja. „A kínaiak kitaláltak egy olyan életmódot [...] amelyet ha a világ elfogadna (!) boldog lehetne”

„Ha a japániak más jelleműek volnának, akkor nem így állna a dolog”. Russell nehezményezi, hogy Japán nem barátja Kinának. A kínaiak hálára hajlamosak és ha Japán becsületesen segítette volna őket Japán az ő számukra igazi barát lenne. [...] Hogy miért kénytelen Japán imperializmusa Kína ellen fellépni vagy a kapitalizmus imperialista korszakának alapokairól Russell nem akar tudni.

„az összeütközés Japán és Amerika között felületesen tekintve, gazdasági természetű, de mint ez gyakorta megesik, a gazdasági versengés a valóságban mélyebb szenvedélyeket takar.”

Ami a közeljövőt illeti, „a kínaiak tartósan ki nem kerülhetik az idegen hatalmak gazdasági uralmát, ha csak nem válnak katonai hatalommá, vagy pedig a külföldi hatalmak szocialistákká”.

JA1932e

Agárdi F 1932b

Becsületes szíve őszintén elszomorodik, amikor megállapítja, hogy a kapitalista imperializmus romboló rendszerének Kínába való „bevezetését a Nyugat néhány szocialistája is nagy örömmel fogja üdvözölni, mint a béke és szabadság győzelmét.”

Szomorúan látja, hogy az elamerikaisodás [...] a számára oly szimpatikus Kínába is bevonul. „Ennek a rendszernek a bevezetését a Nyugat néhány szocialistája is nagy örömmel fogja üdvözölni, mint a béke és szabadság győzelmét”, mondja rezignálva.

JA recenziójában csak a vízszabályozással kapcsolatos idézet tér el Danzinger idézeitől, illetve abban van jelentős különbség, hogy JA idézi Hegelt és utal Freud *Totem és tabu* című művére.

Ebben az írásában JA a recenzióműfaj szabályai szerint jár el, és kommentárral, kritikával, idézetekkel ismerteti Russell könyvét. A kommentárok a költő 1930-as évek elejére jellemző marxista pozíciójából fogalmazódnak meg. Határozottan gazdasági alapra építő társadalommagyarázattal veti Russell „eszmei” pozícióját kritika alá. Hangsúlyosan hivatkozik Wittfogelre, használja kulcsterminusát, az „ázsiai termelési mód”-ot, jelzi annak kultúra-, eszme- és társadalommeghatározó szerepét, és ezek elmaradt analízisét kéri számon Russellen. Jelentősen más a hasonló témában 1936-ban született bírálatának nézőpontja. Hatvány Bertalan *Ázsia lelke* című könyvéről írva, a szerző hasonlóképp eszmékre építő beállítottságát már nem kizárólag a gazdasági alap vagy az ázsiai termelési mód terminológiájának igénybevételével vizsgálja, hanem a társadalmi-gazdasági folyamatok mellé egyenrangú összetevőként kapcsolt, az egyének életét, döntéseit meghatározó erőként elemzett ösztön, érdek és ideológia pszichoanalitikus hátterével. A Russell-kritikában a pszichoanalízisnek (és az ideológia jelentőségének) nincs nyoma, sőt egy helyen Russell hibájául rója fel a pszichologizmust.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

1. és 64. sor

Kína* [és] ***Bertrand Russell** könyve. Fordította Geszti Lajos. Athenaeum, Budapest, 1932. 261 oldal: A kötet teljes címe: *Kína és a kínai probléma*. Geszti Lajos nemcsak lefordította, hanem bevezetővel is ellátta a művet. Fordításának alapja a kötet 1922-es kiadása: *The Problem of China*. Az eredeti mű és a fordítás könyvészeti adatait ld. Russell 1922; Russell 1932.

4–5. és 65. sor

szükség volna egy összefoglaló, áttekintést nyújtó tanulmányra, amilyen pl. a Wittfogelé** [és] ****Wirtschaft und Gesellschaft Chinas. I. Leipzig, 1931:** Karl August Wittfogel (1896–1988) német társadalomkutató. 1920-ban belépett a Német Kommunista Pártba, Karl Korschsal együtt részt vett az 1923-as pártkonferencián, ami lehetővé tette az Institute of Social Research megalapítását, ennek munkatársa volt 1925 és 1933 között. 1933-ban Hitler hatalomra jutása után elfogták és koncentrációs táborba zárták. Nemzetközi tiltakozás hatására 1934-ben az Egyesült Államokba emigrálhatott. Kutatásainak centrumában a keleti társadalmak és gazdaságok álltak, egyik ilyen könyvét olvasta JA. A „Fővárosi Könyvtár Központi Kívánságkönyvében a költő kéri a könyvet és megjegyzi: A legjobb szakkönyv Kína közgazdaságáról” – ld.

JAÖM3 1958, 354. p. Wittfogel részt vett a kommunista munkásoktatás megteremtésében. Egyik szerkesztője a *Marxistische Arbeiter Schulung* sorozatnak (ld. MASCH1n), melynek magyar kiadásáról (ld. Schönstein 1932) JA bírálatot írt. Bővebben lásd a *Marxista munkásoktatás* jegyzeteit. A JA által hivatkozott Wittfogel-mű könyvészeti adatait ld. Wittfogel 1931.

5-6. sor

a polgári kiadó választása természetesen Russell könyvére esett: Az Athenaeum a 20. század első felében Magyarország egyik legnagyobb kiadója volt. Kiadói csoportjába tartozott az *Est* lapkonszern is. Részvénytársaságként működött, elnöke Miklós Andor volt. Igazgatóságának tagjai közt szerepelt többek közt Móricz Zsigmond, Molnár Ferenc, Zilahy Lajos és Heltai Jenő. A *Nyugat* első nemzedékének írói szorosan kötődtek az Athenaeumhoz, sokukkal életműszerződést is kötöttek (vö. Kiss I 1980). A polgári kiadó választása azonban korántsem annyira természetes, mint ahogy JA sugallja. Bertrand Russell (1872–1970) matematikus, filozófus és szociológus, az analitikus filozófiai irányzat alapítója, származását tekintve arisztokrata, az egyik legjelentősebb angol főnemesi család sarja, Kingston harmadik earlje. Politikai nézetrendszere alapvetően baloldali irányultságú volt, semmiképpen sem nevezhető „polgárinak”. Pályája elején egyértelműen marxista elveket vallott, de a totalitarizmust és a sztálinizmust – tapasztalatai alapján – bírálta. Járt a Szovjetunióban, ahol Lenint is felkereste, s ezután írta *The Practice and Theory of Bolshevism* című művét. 1921 őszétől egy éven át filozófiai előadásokat tartott Pekingben, és ellátogatott Japánba is, s ezen utazásának eredménye a *The Problem of China*. A recenzióból úgy tűnik, mintha JA nem ismerte volna Russell munkásságát, pedig *A filozófia problémái* már magyarul is megjelent 1919-ben, az Új Magyarország Részvénytársaság kiadásában.

21–24. és 66. sor

„A vizszabályozás a kormányzat [...] Hegel, a nagy idealista gondolkodó írta Kináról.” Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, Herausg. Lasson. II. S. 286:** JA Hegel *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* című művének második, *Die orientalische Welt* című részéből idéz. Az eredetiben: „Ihre Regulierung ist eines der Wichtigsten Geschäfte der Regierung. Das Physische Leben der Chinesen ist durch Ackerbau, besonders auch durch Reisbau bedingt; daher ist die Erhaltung der Dämme die wichtigste Angelegenheit, da ein Dammbruch Millionen teils ersäuft, teils verhungern läßt.” – ld. Hegel 1919, 286. p. JA számára ez időben a német idealizmus egyik legjelentősebb képviselője fontos forrás a marxizmus dialektikus megalkotásának legfőbb háttereként.

67. sor

*****Freud. Totem és tabu. 165. oldal:** A hivatkozás könyvészeti adatait ld. Freud 1918. Ez az első idézett Freud-mű JA értekező munkásságában. Az 1913-ban publikált *Totem und Tabu* szociálantropológiai alkalmazása az akkorra már kialakult pszichoanalitikus elméletnek. Freud talán erre a művére, különösen annak negyedik fejezetére volt a legbüszkébb, amelyből JA is idézett. Thomas Mann 1929-ben azt vallotta, hogy Freud írásai közül ez a könyv volt rá a legnagyobb hatással. JA ugyan az ősök

tisztelete, az apák tapasztalatának fontossága kapcsán utal rá, az adott oldalon azonban Freud sokkal inkább a fiak lázadásáról, az apa megöléséről és e gyilkosság messzire ható következményeiről beszél. Freud semmiféle „szent családot” nem emleget, hanem arról ír, hogy a földművelés megjelenésével a fiú felszabadítja magát az apa uralma alól, és véghezviszi az anya-incesztust az apa ellenében. Két következménye ennek az új helyzetnek a fiú büntudata és a fiúi dac lesz.

45. sor

mandarinizmus: A 14–17. századig uralkodó Ming-dinasztia idején kialakult, a hatalmas birodalom irányítását végző hivatalnoki kar; a császár iránti bürokratikus hűségükkel, feltétlen alávetettségükkel jellemzett mandarinok társadalomszervezési, hivatalnoki rendje.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

FÖVÉNY Lászlóné, *József Attila*, Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság – Művelt Nép, 1953, (Nagy Magyar Írók), 168. p.

AGÁRDI Ferenc, *Emlékek*. In: JAE 1957, 263–274. p. (266, 273. p.)

FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Budapest, Magvető, 1965, (Elvek és Utak), 210. p.

BALOGH László, *József Attila*, Budapest, Gondolat, 1969, (Nagy Magyar Írók) = 3. kiadás, 1980, 156, 172. p.

MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988, (Gyorsuló Idő), 102, 110, 307. p.

VALACHI Anna, *Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval*. In: Horváth I – Tverdota 1992, 229–258. p. (245. p.)

SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 39, 158, 172. p.

N. HORVÁTH Béla, *Varázsvers vagy filozofikus létértelmezés? : József Attila: A hetedik*. In: Szigeti L S 1996, 219–232. p. = *A személyiség antinomikus rendje – A hetedik címmel*. In: N. Horváth 1999, 85–104. p. (91. p.)

ALFÖLDY Jenő, *Rontás és bel canto*. In: Alföldy 2005a, 71–78. p. (80. p.)

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

A recenzió csak említéseket kap a szakirodalomban, vagy az értekező próza ismertetésének idősorában, vagy az *Ázsia lelke*-bírálat kapcsán. Miklós Tamás néhány részletét idézi, ld. Miklós T 1988a, 102, 110, 307. p. Valachi Anna – JA és Rapaport Samu kapcsolatát tárgyalva – felveti a *Kertész lesznek* című vers és a recenzió egy-egy sora közötti megfeleltetés kérdését ld. Valachi 1992, 245. p. Szabolcsi Miklós monográfiájában kitér az Agárdi (Danzinger) Ferencsel való kapcsolatra, és megdicséri az írást, mert elkerülte az ebben az időszakban József Attilát jellemző skolasztikus stílust – ld. Szabolcsi M 1998, 39, 158, 172. p.

***Dolgozó polgárok! Munkások!
Gondolkozó Emberek!***

Minden idők legszörnyűbb gazdasági válsága tört a világra. Nyomorúság, munkanélküliség, anyagi gondok tizedelik testvéreinket. Férfiak szervezete elhanyaglik, gyermekek testi-lelki fejlődése megáll, családanyák kinzó munkája a koldus-panaszkodás. Szaporodnak az öngyilkosok, a prostituáltak, reménytelenség gubbaszt a lelkeken, nélkülözések kövezik a 5 betegségek, a korai halál útját.

Az idő vasvesszeje végigvág az emberek jobbainak lelkiismeretén, hogy a hideg konyhából elúzni segítse a kétségbeesést. Senki, akinek nem üzlet a népek nyomora, nem vallhatja a henye gondolatot, hogy „majd megváltozik a helyzet”; mindenki, aki érezte 10 dolgozó emberek komoly szeretetét, törekszik, vívódik, küzd a hatalmasokkal és önmagával, hogy kiutat találjon. Ez nem könnyű dolog. Rengeteg a terv, a javaslat és annak, aki egész ember módján cselekedni akar, valamelyik mellé oda kell állania. Hogy melyik mellé? Ezt a megföllebbezhetetlen lelkiismeret parancsa diktálja, akár kommunizmus, akár másfajta eszme a válasz.

Nálunk még mindig akasztanak azért, mert emberek nem bírják az éhséget, mert a 15 társadalmi berendezések javítását, vagy megváltoztatását kívánják.¹ Ma kommunisták életét akarják kioltani,² mikor a szociáldemokrácia, a fasizmus, a hitlerizmus, nemzeti radikalizmus, a bethlenizmus, a liberalizmus hívei szabadon vallhatják és terjeszthetik meggyőződéseiket. Holnap más politika válhatik halálosan veszedelmessé a mai viszonyokra és akkor mások kerülhetnek akasztófa alá.³ A politikai ellentétek kötéllal való megoldása ellen ma és 20 bármikor minden érzésünkkel és idegszálunkkal tiltakozunk. Ebben az érzésünkben magunk mögött tudjuk a művelt nyugatnak azt a részét, amely a halálbüntetést egyáltalán kiküszöbölte törvénykönyveiből, és⁴ amely a politikai vélemény feltétlen szabadságát mindenki számára állami alaptörvényben biztosítja.

Ma azt mondják, hogy a kommunisták közönséges gonosztevők.⁵ De más politika is 25 mindig gonosznak tartható addig, amíg uralomra nem jut, s amikor ő diktálja a törvényeket.⁶ Fennálló törvényeink még a közönséges bűnökre is⁷ találnak enyhítő körülményeket. Hiszen vannak, akik nem bűnözési hajlamból, hanem a nyomorúságtól sarkalva esnek bűnökbe,⁸ vagy a nyomorúság elől keresik⁹ a társadalom számára a menekülést.

¹ [a mondat aláhúzva]_{kc}

² [a mondatrész aláhúzva]_{pc}

³ [a mondat aláhúzva]_{pc}

⁴ [sajtóhiba:] törvénykönyveiből és, [ld. főszöveg]_{-szkj}

⁵ [a mondat aláhúzva]_{pc}

⁶ [a mondat aláhúzva]_{pc}

⁷ [három szó aláhúzva]_{pc}

⁸ [négy szó aláhúzva]_{pc}

⁹ [két szó aláhúzva]_{pc}

30

Dolgozó polgárok! Munkások! Gondolkozó emberek!

Ma kommunistáknak ácsolják az akasztófát.¹⁰ Holnap mások kerülhetnek sorra, mert más érzéseik nem férnek el pillanatnyilag a mai erőviszonyok keretein belül.

Legyen vége a problémák kötéllal való elintézésének!¹¹

35 Tiltakozzunk mindannyian az igazságügyminiszternél a készülő akasztások, a halálbüntetések ellen!

Társadalmi Egyesületek Halálbüntetés Ellenes Szövetségének Statáriumelleni Bizottsága

¹⁰ [a mondat aláhúзва]_{pc}

¹¹ [a mondat aláhúзва]_{pc}

Dolgozó polgárok!
Munkások!
Gondolkodó emberek!

Wieder sind typischerweise mehrere Anlagen bei einem Symptom, meist ein Knie, ein Fuß oder beide Arme betroffen. Die betroffenen Gelenke sind meist schmerzhaft, geschwollen und mit Erythemen (rötliche Stellen) versehen. Die Schmerzen sind meist nachts schlimmer. Die Gelenke sind meist warm und gerötet. Die Schmerzen sind meist nachts schlimmer. Die Gelenke sind meist warm und gerötet.

[illegible]

Судом, на основании представленных материалов дела, установлено, что на момент задержания ответчик находился в состоянии опьянения. В момент задержания на ответчика не оказано никакого сопротивления. Судом установлено, что на момент задержания ответчик находился в состоянии опьянения, а также, что на момент задержания ответчик находился в состоянии опьянения, а также, что на момент задержания ответчик находился в состоянии опьянения.

[illegible][illegible]

Dobryj wieczór ! Witajcie ! Good evening !

Mr. [redacted] would be able to tell me
any other details of this case which
you think of importance. I am extremely
grateful.

Legend: $\square$ = good, $\square$ = fair, $\square$ = poor

Титулярный советник из гвардейского полка
полковник в отставке Александр Александрович Шенников.

Magyarországi Tudományos Akadémia
Kísérleti Fizika Intézetének
Számítógépes Rendszer

Public Health - National Highway Traffic Safety Administration, 1100 Pennsylvania Ave. N.E., Washington, D.C. 20004-4567, 202-492-2311, www.nhtsa.gov

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: A röplap bűnjelként iktatott bírósági példánya. Lelőhely, jelzet: BFL VII. 5. c. 8592/1932/88.

A keletkezés ideje: 1932. július 26–28.

A datálás indoklása: A röpirat tervezetét JA 1932. július 26-án szövegezte meg. A tervezetet a Halálbüntetés Ellenes Szövetség tagjai július 27-én vitatták meg. A szöveget Szimonidesz Lajos és Illyés Gyula javításaival fogadták el, és másnap, július 28-án nyomtatták ki. (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.)

Kézirat: Nem ismert.

Példányleírás: Röpirat. Kezdő sor: „Dolgozó polgárok!” 213×292 mm-es kisnyomtatvány; félfamentes újságnymó papír; fehér lapon fekete betűkkel nyomtatva. 1 fólió, 1 nyomtatott oldal. A szöveg két hasábra törölve. A kiemeléseket félkövér szedéssel jeleníti meg. A második hasáb felső részét Dóczy György akasztott embert ábrázoló, fekete alapon fehér nyomtatású linómetszete foglalja el. A metszet jobb alsó sarkában felirat: „SEGITS!” A röplap bal alsó sarkában: „Felelős kiadó: Mellerné Miskolczy Eugénia, I. Városmajor ucca 21. [] Neufeld Zoltán (Pannonia) nyomda, Budapest, VII. Rombach ucca 8.” A példányon fekete ceruzairású rájegyzések, továbbá piros és kék ceruzairású kijelölések és aláhúzások láthatók. Az első két bekezdés a bal oldali margón egy fekete ceruzairású nagy kapcsos zárójellel megjelölve, mellette: „*Szerző* József Attila”. A harmadik bekezdés első szava piros ceruzairással félkörívesen bejelölve. A bekezdés a bal oldali margón kék ceruzairású függőleges vonallal megjelölve, mellette fekete ceruzairással: „Szimonidesz Lajos”. A röplap utolsó előtti mondata a jobb oldali margón piros ceruzairású egyszeres függőleges vonallal megjelölve. Utolsó mondata a hasáb mindkét oldalán piros ceruzairású kétszeres függőleges vonallal megjelölve. (A kijelölések és aláhúzások szöveghatárait a főszöveg lábjegyzeteiben feltüntetjük.) Lelőhely, jelzet: Budapest Főváros Levéltára; VII. 5. c. Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék iratai, Büntetőperes iratok, Kiemelt munkásmozgalmi perek, 1/1932-8592, 88. fólió. Az iratanyag az MSZMP Párttörténeti Intézetének Archivumából került levéltári gyűjteménybe 1964. szeptember 24-én.

Szerzőség: A röplap szerző megjelölése nélkül, Társadalmi Egyesületek Halálbüntetés Ellenes Szövetségének Statáriumelleni Bizottsága aláírással jelent meg. JA szerzősége a „Szimonidesz Lajos és társai” bűnügyben a Magyar Királyi Állami Rendőrség Budapesti Főkapitányságán készült nyomozati anyagai és a Budapesti Királyi Törvényszék és Ítéltábla periratai és a kortársak visszaemlékezései alapján megállapítható. (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.)

Közlőve: Németh A 1948 [6], 24–25. p. [részlet]; Fövény 1953, 108. p. [részlet]; Rejtő I 1952, 461. p.; Friss I-né – Ilku P-né 1955, 96. p. [részletek]; Keresztury 1957, 312. p. [fakszimile]; Szántó J – Kovács E 1958, 154. p. [fakszimile]; JAÖM3 1958, 204–205. p. [szöveg], 424–427. p. [jegyzetek]; Domokos J 1962, 160–161. p. [részletek]; M. Pásztor 1973; JAM2 1977, 365–366. p. [szöveg], 707. p. [jegyzetek]; Markovits 1978, 545. p.; Tasi 1980a, 103–104. p.; Németh A 1989, 242. p. [részlet]; JAI 2005, 161. p.; Csiffáry 2005.

Összehasonlító szövegkritika

Németh A 1948 [6]: Betűhű részlet a röplap egy példánya alapján. A szövegközlés határai: „Az idő [→] a válasz.” – ld. 7–14. sor.

Rejtő I 1952: Némileg modernizált helyesírású közlés, a röplap egy példánya alapján. A kiemeléseket nagybetűs, félkövér szedéssel jeleníti meg.

Szövegeltérések:

Rejtő I 1952	Sor	JKK
kell állnia. Hogy	12.	kell állania. Hogy
MUNKÁSOK! GONDOLKODÓ EMBEREK! 30.		<i>Munkások! Gondolkodó emberek!</i>

Fővény 1953: Két részletet közöl, némileg modernizált helyesírással, a kihagyás helyét jelölve, a röplap bűnjelként iktatott bírósági példánya alapján. A szövegközlés határai: „Az idő [→] találjon.” – ld. 7–11. sor; „Tiltakozzunk [→] ellen!” – ld. 34–35. sor.

Szövegeltérések:

Fővény 1953	Sor	JKK
emberek legjobbainak lelkiismeretén,	7.	emberek jobbainak lelkiismeretén,
előzni segítsen a	8.	előzni segítse a
nem vállalhatja a	8–9.	nem vállalhatja a
helyzet”. Mindenki, aki átérezte a dolgozó	9–10.	helyzet”; mindenki, aki érezte dolgozó
vivódik... küzd a hatalmasokkal, hogy	10–11.	vivódik, küzd a hatalmasokkal és önmagával, hogy
Tiltakozzunk mindnyájan az igazságügyi miniszternél	34.	Tiltakozzunk mindannyian az igazságügyminiszternél
ellen.	35.	ellen!

Friss I-né – Ilku P-né 1955: Részleteket közöl, némileg modernizált helyesírással, a kihagyás helyét jelölve, a röplap egy példánya alapján. A részletek végén nem teszi ki az írásjeleket. A szövegközi kiemelést nem jelzi. A szövegközlés határai: „Dolgozó [→] akasztófa alá.” – ld. 1–20. sor; „Dolgozó [→] kerülhetnek sorra” – ld. 30–31. sor; „Tiltakozzunk [→] Bizottsága” – ld. 34–36. sor.

Szövegeltérések:

Friss I-né – Ilku P-né 1955	Sor	JKK
a megfellebbezhetetlen lelkiismeret	12–13.	a megföllebbezhetetlen lelkiismeret
még mindig akasztanak	15.	még mindég akasztanak
Tiltakozzunk mindnyájan az	34.	Tiltakozzunk mindannyian az

Keresztury 1957: A röplap bűnjelként iktatott bírósági példányának fekete-fehér fakszimiléje.

Szántó J – Kovács E 1958: A röplap egy autográfok nélküli példányának fekete-fehér fakszimiléje.

JAÖM3 1958: Némileg modernizált helyesírású közlés, a röplap bűnjelként iktatott bírósági példánya alapján.

Szövegeltérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
<i>Munkások! Gondolkodó emberek!</i>	30.	<i>Munkások! Gondolkodó emberek!</i>

Domokos J 1962: Részleteket közöl, némileg modernizált helyesírással, a kihagyás helyét jelölve, a röplap egy példánya alapján. A részletek végén nem teszi ki az

írásjeleket. A kiemeléseket nem jelzi. A szövegekzlés határai: „Dolgozó [→] testvéreinket” – ld. 1–5. sor; „Az idő [→] kioltani,” – ld. 9–19. sor; „Holnap [→] tiltakozunk” – ld. 21–23. sor; „Ma azt [→] törvényeket.” – ld. 27–28. sor; „Legyen [→] ellen!” – ld. 35–37. sor.

Szövegeltérések:

Domokos J 1962	Sor	JKK
Munkások! Gondolkodó emberek!	1.	<i>Munkások! Gondolkodó emberek!</i>
kell állnia. Hogy	12.	kell állania. Hogy
lelkiismeret parancsolja, diktálja,	13.	lelkiismeret parancsa diktálja,
még mindig akasztanak	15.	még mindég akasztanak
is mindig gonosznak	24–26.	is mindég gonosznak

M. Pásztor 1973: Némileg modernizált helyesírású közlés, a röplap egy példánya alapján. A teljes szöveget kurzíválja; a szövegközi kiemelést nem jelzi; az első két sort ritkított betűtípussal, az aláírást kapitálissal szedi. Érdeemi szövegeltérés nincs. Közli az impresszumot is.

JAM2 1977: A JAÖM3 1958 alapján.

Markovits 1978: Némileg modernizált helyesírású közlés, a röplap egy példánya alapján. A kiemeléseket nem jelzi. A szöveg és az aláírást között feltünteteti a röplap keletkezési idejét: „1932. július”. Más érdeemi szövegeltérés nincs.

Tasi 1980a: Némileg modernizált helyesírású közlés, a röplap egy példánya alapján. A kiemeléseket nem jelzi. Érdeemi szövegeltérés nincs.

Németh A 1989: Megegyezik a Németh A 1948 [6] közléssel.

JAI 2005: A röplap bűnjelként iktatott bírósági példányának fekete-fehér fakszimiléje.

Csiffáry 2005: A röplap bűnjelként iktatott bírósági példányának színes fakszimiléje. Szövegközlés a Rejtő I 1952 alapján.

Keletkezéstörténet

A statárium

Az 1929-ben kezdődő gazdasági világválság több lépcsőben ért el Magyarországra, a gazdasági élet különböző területeit eltérő időben és módon érintette. 1929-ben az egy főre jutó GDP még 2,5%-kal nőtt – ám a következő évben már hasonló arányban csökkent, és 1932-re 1929-hez képest ez a zsugorodás 11,5%-os volt. (Vö. Tomka 2011, 111–113. p.)

A válság első fontos politikai hatásaként 1930. szeptember 1-jén a Magyarországi Szociáldemokrata Párt több tízezres tüntetést szervezett Budapestre, amelyet rendőri erőszakkal oszlattak fel. (Egy halálos áldozat volt, és hetven sebesült; az eseményt József Attila az 1930. szeptember 1-jei datálású *Tömeg* című versében örököltette meg.) Jelentős részben e megmozdulás hatására a kormányzó, Horthy Miklós 1931. február 20-án és március 5-én úgynevezett koronatanácsot tartott, amely tulajdonképpen olyan minisztertanács ülés, amelyen nem a miniszterelnök (ekkor Bethlen István), hanem a kormányzó elnökölt. Ez a lépés egyrészt meglepő volt, mivel Horthy korábban ilyen módon nem vett részt a politikai életben, inkább reprezentatív, valamint informális

módon tette ezt. Előbbi a „faj- és vérkultusz” kultikus alkalmain való megjelenését, illetve különböző médiumok (festmények, filmhíradó, újságcikkek és fényképek stb.) közvetítésével zajló folyamatos „jelenlétét” jelentette, utóbbi pedig azt, hogy a miniszterek vagy a miniszterelnök a fontos kérdésekről tájékoztatták, illetve a kormányzói adminisztráció is gyűjtött információkat. A szokatlan fellépés oka egy újabb forradalomtól való félelem volt. (Vö. Turbucz, 2015, 93–189. p.)

Horthy Miklós a koronatanácson többek között azt javasolta, hogy elkerülendő egy 1918–1919-hez hasonló forradalmi helyzetet, az addigiaknál is jobban korlátozzák a szabadságjogokat, így például a sajtószabadságot, és „prevencióként” felvetette a statárium szükségességét is, „forradalmi kirobbanások megakadályozása céljából”. Bethlen ezt elutasította, arra hivatkozva, hogy az érvényes törvények alapján bármikor bevezethető a statárium, így nem szükséges „előre” kihirdetni. A koronatanács ülése az ő elgondolásait elfogadva ért véget. (Ld. Szinai – Szűcs 1963, 84–86. p.)

Az adott politikai és gazdasági helyzetben rendezték meg 1931-ben az általános választásokat, amelyeket a választási rendszer jellege miatt (a mandátumok 80%-át úgynevezett nyílt körzetben, azaz a helyi közigazgatás ellenőrzésével) ismét fölényesen megnyert a kormánypárt. (Vö. Borsányi 2010, 133–150. p.) A miniszterelnök ennek ellenére nem hozta meg a szükséges megszorító intézkedéseket, ehelyett lemondott, abban a reményben, hogy miután a népszerűtlen gazdasági lépések eredményre vezetnek, visszatérhet a hatalomba. Utóda 1931. augusztus 24-én Károlyi Gyula gróf lett.

1931. szeptember 12–13. éjjelén Matuska Szilveszter a biatorbágyi viaduktnál felrobantott és kisiklatott egy vonatot. 22 utas meghalt, 17 megsebesült. A helyszínen egy cédulát találtak, „A fordító” aláírással, a következő szöveggel: „Munkások, nincsen jogotok, hát majd mi kierőszakoljuk a kapitalistákkal szemben. Minden hónapban hallani fogtok rólunk, mert a mi barátaink mindenhol ott vannak. Nincs munkaalkalom, hát majd mi csinálunk. Mindent a kapitalisták fizetnek meg. Ne féljetek, a benzin nem fogy el.” – ld. pl. Nemes D 1981, 11. p. A *Tolnai Világlapja* 1931. szeptember 23-ai száma cím nélküli képriportjában ezzel a képaláírással közölte a levél fakszimiléjét: „A borzalmas biatorbágyi merénylet színhelyén a nyomozó hatóságok egy levelet találtak, amit a merényletők hagytak ott. A kéziratot írásszakértő vizsgálta meg és megállapította, hogy az egy Leipnik Márton nevű kommunista írásával azonos. A rendőrség körözőlevelet adott ki Leipnik Márton ellen, de később egy másik írásszakértő olyan szakvéleményt adott, amely szerint a levél szerzője nem Leipnik Márton. A gyanús kommunistát az egész világon keresik. A titokzatos »fordító« aláírású levél mindenesetre fontos adat a rendőrség kezében és lehetséges, hogy ennek alapján sikerül elfogni a bestiális merénylet tetteseit.” – ld. 40. p.

Érdekesség, hogy Németh Andor úgy emlékezett, hogy ez állt a levélben: „Reszkesetek, ez csak a kezdet – a többi következik!” – ld. Németh A 1948 [6]; Németh A 1989, 240. p. A merényletre válaszul, illetve valójában a szélsőbal- és szélsőjobb oldalon élénkebbé váló politikai szervezkedés miatt (vö. Püski L 2016, 68. p.; Vargyai 2002, 26–33. p.) Zsitvay Tibor igazságügy-miniszter szeptember 19-én kihirdette a statáriumot. (10.479/1931. sz. I. M. rendelet: A rögtönbíráskodás kihirdetésének kiterjesztése. Megjelent a *Belügyi Közlöny* 1931. szeptember 27-ei számában.)

Az első röpirat

A statáriális bíraskodás és a halálbüntetés bevezetése ellen a „Feministák Egyesülete 1931. november 18-án tiltakozó memorandumot küldött a Felsőház és a Képviselőház minden tagjának. A tiltakozás eredménytelenségét látva az Egyesület halálbüntetés ellenes mozgalom megindítására szánta el magát” – ld. Tasi 1979, 561. p. A szervezkedés, azaz a Halálbüntetés Ellenes Szövetség megalakulásának előkészítése 1932 tavaszán kezdődött meg. A Bartha Miklós Társaság és a Feministák Egyesülete május 31-én tartotta meg a Szövetség alakuló ülését. Június második felében csatlakozott hozzájuk a Nemzeti Szocialista Párt, a Szociáldemokrata Jogászok Egyesülete, a Budapesti Ügyvédi Irodai Kisasszonyok Egyesülete és a Jaurès Társaság. Minderről a napilapok részletesen beszámoltak. A tervezett megalakulást előzetesen bejelentették: „A halálbüntetés ellen. A Feministák Egyesülete és a Bartha Miklós Társaság május 31. este fél 8 órakor a Magyar Kereskedelmi Csarnok helyiségében (Szabadságtér 12) együttes gyűlést tart. A gyűlés célja a Halálbüntetés Ellenes Szövetség megalakítása. Felszólalók: Vámbéry Rusztem dr., Szimonidesz Lajos dr., Könyves Tóth Kálmán dr., Vámbéry Melanie, Lakatos László, Szőke Sándor dr.” – az *Ujság* kis híre a lap 1932. május 31-ei számának 8. oldalán. Az ülésről a *Pesti Napló* 1932. június 1-jei száma így számol be: „Kedden este megalakult a Halálbüntetés Elleni Szövetség. A Feministák Egyesülete és a Bartha Miklós Társaság tagjaiból alakult meg a szövetség, amely társadalmi és irodalmi propagandával fog küzdeni a halálbüntetés eltörléséért. Vámbéry Rusztem elnökölt az ülésen, amelyen Vámbéry és Szőke Sándor büntetőjogi, Lakatos László erkölcsi, Szimonidesz Lajos vallási, Vámbéry Melania és Könyves Tóth Kálmán szociális szempontból tiltakoztak a halálbüntetés intézménye ellen. Halmi Bódog börtönreformot sürgetett. Nánássy Andor országgyűlési képviselő felszólalásában a magyar büntetőtörvénykönyv szégyenfoltjának nevezte a halálbüntetést. Az újonnan alakult szövetség elhatározta, hogy számos más társadalmi szervezet bevonásával vitaestsorozatot indít a halálbüntetés kérdéséről.” – ld. 9. p. Ugyancsak részt vettek a szervezkedésben olyan illegális kommunisták is, mint Molnár René, Sallai Imre védője, aki ez év nyarán Ausztriába emigrált, mivel „a társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására irányuló büntett” elkövetésével vádolták, és Schwarcz Sári orvos. (Vö. még Tasi 1979; Tasi 1980a.)

A Halálbüntetés Ellenes Szövetség július 20–21-én adta ki első röpiratát, miután július 15-én letartóztatták és statáriális bíróság elé állították Sallai Imrét, Fürst Sándort és Karikás Frigyeszt, az illegálisan működő Kommunisták Magyarországi Pártja vezetőit. A röpirat szövege a következő:

Emberek!

A humanizmus érvényesülésének az igazságszolgáltatásban minden érző ember küzdő katonája lenne, ha a bátortalanság, a megalkuvás és a kényelemszeretet nem tartaná vissza az akcióba lépéstől. Azonban van egy ideiglenes rendelkezés, amely még a legmegalkuvóbbakat, a legbátortalanabbakat is irtózáttal és indulattal tölti el. Ez a rögtönítélő bírósági rendelete (statárium), amelyet úgy látszik a kormány állandósítani törek-

szik, holott annak alkalmazásától, annak gyakorlati megvalósításától, még az igazságszolgáltatás legengedelmesebb közegei is borzongva idegenkednek.

A Statáriális Bíróságnak, bármily sötét gazdasági, társadalmi, erkölcsi és világnézeti krízisek korszakát éljük is, ma semmi célja, indoka és aktualitása nincsen. A magyar életrendet, a társadalmi és erkölcsi rendet nem ez védi, sőt minden jogrendnek veszedelme, ha bármely bűncselekménynél sutba dobjuk a büntető törvénykönyv és perrendtartás rendelkezéseit, amelyek egyenlő jogokat biztosítanak a vádlottnak a vádlóval, amit a statárium kizár. A rögtönítélő eljárás gyors meneténél és a fellebbezés kizárásával fogva jusztic-mordokat tehet lehetővé, azonkívül elrettentő hatása sincs. Sem a bűncselekmények aránytalan szaporodása, sem más ok nem teszi szükségessé ezt a szörnyű, sommás igazságszolgáltatást. A statáriális rendelet minden érző emberben csak keserűséget támaszt és azt a látszatot kelti, hogy a fennálló törvények a társadalmi rendet biztosítani nem tudják, sőt a magyar állam erkölcsi presztízst a külföldön veszélyezteti. Ezért a lelki felháborodás egész súlyával kívánjuk a statáriális rendelet azonnali hatályon kívül helyezését.

Halál a halálbüntetésre!

A csatlakozók aláírását kérjük.

Társadalmi Egyesületek Halálbüntetés Ellenés Szövetségének Statárium elleni Bizottsága.

A tiltakozást elsőként Vámbéry Rusztem, Admento Géza, Könyves Tóth Kálmán, Vámbéry Melanie, Lakatos László, Szimonidesz Lajos, Szőke Sándor, Schwarcz Sári, Latkoczy Imre és Révész Ilona írta alá. Pár nap alatt több mint tízezer ember csatlakozott hozzájuk, többek között Bálint György, Füst Milán, Kassák Lajos, Kosztolányi Dezső, Illyés Gyula, József Attila, Márai Sándor, Radnóti Miklós, Kassák Lajos, Bródy Lili.

JA az ismeretlen szerző által írt első röpirat aláírásgyűjtőjeként is részt vett. A röpirathoz csatolt gyűjtőívét a következők szignálták: Dénes István, Nagy Lajos, Pollatschek Sándorné, Gráber Margit, Gelléri Andor Endre, Németh László (Tasi József szerint az írónak csak névrokona), Remenyik Zsigmond, Majoros István, Kmetty János, Fenyő György, Hatvany Viola, Kmetty Elsa, Lányi Imre, Berényi Róbert, Tuszkay-Balla Alice, Farkas Antal, Farkas Antalné, Detre Pál, Szentmihályi János, Holló Imre, S. Kozma Erzsébet, Molnár Ákos, Molnár Ákosné, Dávid András, Alfréd (vezetékeve nem olvasható ki), Székely Ferenc és Berda József – vö. Tasi 1980a, 99. p.

A tiltakozást a hónap végén próbálták eljuttatni az illetékes minisztériumba, azonban ott nem fogadták őket: „A halálbüntetés ellen alakult liga megbízottai küldöttségileg akarták fölkeresni az igazságügy minisztert, hogy Sallai és társait, akik csak politikai bűnösök, ne állítsák statáriális bíróság elé, azonban Zsitvay eltávozott a minisztériumból anélkül, hogy fogadta volna a küldöttséget” – írta a *Népszava* 1932. július 27-én, *Szerdán döntenek, statáriális bíróság elé kerülnek-e a bolsevisták* című szerző nélküli cikkében, a negyedik oldalon. A gyűjtőíveket végül a küldöttségtől (Zsolt Béla és Gál Jenő) az Igazságügy-minisztérium Büntetőjogi Ügyosztályának vezetője, Csopey Dénes kúriai bíró vette át másnap, azaz július 27-én.

A Kommunisták Magyarországi Pártja is kiadott több röpiratot a statárium és a halálbüntetés ellen. A párt Központi Bizottságának utasítása eredetileg úgy szólt, hogy a KMP, a Kommunista Ifjúsági Munkások Magyarországi Szövetsége, a Vörös Segély és az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék jelentessen meg röplapokat. A KMP KB és a KIMSZ KB közös kiadványa július 22-én, a Vörös Segély Központi Bizottságáé valamikor a hónap folyamán készült. (Ld. Borsányi – Gábor I-né 1962, 201., 205–207. p.)

A második röpirat

A Halálbüntetés Ellenes Szövetség második röpiratának születésére Szántó Judit így emlékezik: „Sallai és Fürst elítéltetése előtt Madzsarék a Saemann [sic!] kávéházban hívták össze az akkor baloldalinak számított értelmiségieket. Írókat, művészeket, a Halálbüntetés Elleni Liga asszonyait, mert akkor már tudtuk, hogy Sallait és Fürstöt ki akarják végezni. Bálint György és felesége, Illyés, Szimonidesz Lajos és egy szigorlat előtt álló grafikus mérnök voltak jelen Attilával együtt.” – ld. Szántó J 1986, 133. p. Illyés Gyula ugyanerről a találkozóról így írt: „Este a *Társadalmi Szemle* szerkesztőségében találkoztunk. Tiltakozó kiáltványt adunk ki, ezt határoztuk. Madzsar, Schönstein, Molnár René, Sándor Pál, Haraszi a megcsövegezést kettőnkre, József Attilára és rám bízta. Abban állapodtunk meg, még az éjjel mindketten írunk egyet, s hajnalban a legjobb részeket összeolvasztjuk (reggel már nyomdába is kellett adni). Mit írjunk mégis bele? – kérdeztük. – A szörnyűséget, hogy ember embert halálba küldhet! – mondta Madzsar” – ld. Illyés Gy 1987, 10. p.

A kiáltványhoz a költő Szántó Judit szerint Victor Hugo *Aux Republicains* című röpirata „megrendítő szövegétől is inspirálódva” fogott hozzá. A francia nyelvű röplap 1927 nyarán került a költő birtokába, egy Szajna-parti könyvárustól vett *Les Misérables* lapjai között találta, „értékesnek tartotta és megőrizte, sőt a röpirat patosza és stiláris ereje” hatására fogalmazta meg a röpiratot, úgy, hogy „maga elé tette” a nyomtatványt. A kiáltványt Hugo Jersey-szigeti emigrációjában szerkesztette meg a köztársaságért és III. Napóleon ellen. Aláírói pedig a La Commission de Jersey (A Jersey-i Bizottság) tagjai, a szigeten élő francia, olasz, lengyel és magyar száműzöttek voltak, köztük Teleki Sándor. (Ld. Szántó J 1962.) Szántó Judit közzétette a kiáltvány fakszimiléjét és fordítását is.

A Halálbüntetés Ellenes Szövetség második kiáltványa július 26-áról 27-ére virradó éjjel született meg. „Attila késő éjjel, amikor hazaért, reggelig dolgozott egy kiáltványon. Igen fáradtan és kimerülten átadta nekem a conceptust, azzal, hogy vigyem el a Seemannba. »Tudod, azért volt olyan nehéz ezt megcsinálnom, mert úgy kellett megcsövegeznem, hogy a rendőrség ne kapaszkodhasson semmiféle paragrafussal bele. De mielőtt elmész, Jutka, egyre figyelmeztetlek. Illyés is elvállalta ezt a munkát, arra ügyelj, hogy az az óvatos duhaj mutassa meg előbb, amit ő készített, mert meg fogod látni, hogy csak elvállalta, de nem fogja elkészíteni.« Így indultam el a Seemannba.” – ld. Szántó J 1986, 133–134. p.

Illyés hasonló éjszakai munkáról számolt be: „Késő éjszakáig fogalmaztam föl-alá járva, majd egy-egy mondat idejére asztalhoz ülve. Alig írtam egy-két mondatot – az élmény annyira beburkolt, oly kevésbé engedett a »tárgy« fölé emelkednem. Nem a

feladatot, nem a megírandó oldalt láttam, hanem szüntelenül azt a halálra váró két embert a cellájukban. Lefeküdtem, hogy majd hajnalban folytatom. Alig félóra múlva ismét róttam fel-alá a szobát, mintha felettem lebegett volna a halál.” Ez a szöveg azonban nem maradt fönn. „Az ő fogalmazványát fogadtuk el, néhány betoldással és javítással – emlékezett naplójában József Attiláról. – A Nádor utcában a nyomda felé haladtunkban írtunk, meg-megállva, s a papirost a házfalra nyomva.” (Ld. Illyés Gy 1987, 10–11. p.)

Erről a részletről Szántó Judit eltérően emlékezett meg: „Így indultam el a Seemannba. Már ott ültek az emberek. A kis grafikus egy akasztott embert készített linóleumetszorból. Illyés még nem volt jelen és engem kértek meg, hogy keressem fel. Csengetésemre Illyés kijött, üdvözöltük egymást. »Igen – szólt –, én is elkészítettem a kiáltványt, de mutassa csak Attiláét.« Miután kezemben volt az írás, természetesen odaadtam. Illyéssel együtt jöttünk el, a konceptust felolvastam és Szimonidesz Lajos a második vagy harmadik bekezdésbe belejavított. A belejavítás valahogy így hangzott: »Itt, ahol az emberek éheznek és nyomorognak, azért akasztanak.«” – ld. Szántó J 1986, 134. p.

Július 27-én az akkori Váci körút, ma Bajcsy-Zsilinszky út 70-ben lévő Seemann kávéházban összegyűlt 15 nő és 8 férfi véglegesítette a röpiratot. – ld. Szántó J 1972, 8. p.; ld. még Szántó Judit visszaemlékezéseinek kötetkiadásait, pl. Szántó J 1986, 133–135. p. (A röpiratok is ezt a verziót támasztják alá, JA és a többiek is azt vallották, hogy a költő nem volt jelen a kávéházban.) Illyés Gyula két helyen stílárius módosítást tett: „Az idő vasvesszeje a szíveken végig vág” helyére azt írta, hogy „Az idő vasvesszeje végigvág az emberek jobbainak lelkiismeretén”, illetve nem tudni, hol, egy jelzót módosított. A véglegesített szöveget Szőke Sándor ügyvéd jogi szempontból átnézte és rendben találta. (Ld. Tasi 1980a, 102. p.; Csiffáry 2005.) A röpirat a Pannonia Nyomdában készült el július 28-ára, a felelős kiadó, Mellerné Miskolczy Eugénia vallomása szerint 10 ezer példányban.

A második röpirathoz is csatlakozási névsort akartak fűzni, ezért aláírásgyűjtésbe kezdtek. Erről Szántó Judit így emlékezett meg: „egységes kiállással az akkori haladó művészekkel, mint például Zsolt, Berény, Kosztolányi, Márai, az ügy eredményesebb lenne. József Attila Zsoltot kérte fel, aki vállalta. Én Dóczy Györggyel, a grafikkussal Kosztolányit, Márait, Berényt vállaltuk. Aznap volt a kivégzés, de még kora délelőtt volt. Először Berény Róberthez mentünk. Berény Róbert jóformán azt sem tudta, hogy mit is kívánunk tőle, olyan izgatottak voltunk és elkeseredettek. »Ha Attila bajban van – szólt Berény –, akkor ne is beszéljenek nekem, vállalom, természetes, hogy vállalom.« Az első eredmény egy pillanatra elfeledtette velünk a szomorú eseményt. Később Kosztolányit kerestük, Ilona a kapuablakon kinézve a világért sem nyitott volna ajtót, hiába kiabáltunk be az ablakon, hogy mennyire fontos ügyben jöttünk. »Attila küldött minket« – szóltunk. »Nem, nincsen itthon Kosztolányi«. Párszor megkerültük a házat, mert tudtuk, hogy Kosztolányi otthon van. De hiába. Meleg volt és mi csak arra a két emberre gondoltunk, akiknek meg kell halni és akik a mi elvtársaink. Máraihoz értünk. És nem úgy, ahogy a novellájában megírta, hanem így történt a beszélgetés: Becsengtünk, ő nyitott ajtót. Házikábtan volt, betessékel bennünket. Igen szeretetre méltó volt és mi sorban elmondtuk, hogy egy órán belül két embert akasztanak, folyton az

órára néztünk. Soha nem múlt gyorsabban az idő. Márai szíve majd meghasadt, kövér arcán megállt a könnycsepp és szinte szomorú, hogy mennyire megrendíti, de sajnos, amit hoztunk, nem írja alá.” – ld. Szántó J 1986, 134–135. p. Márai utóbb *Nyári nap* címmel elbeszélést írt a július 29-ei aláírásgyűjtésről, perről, illetve ítélethozatalról, Gelléri Andor Endre pedig az *Ukránok kivégzése* című novellájában JA, Fürst és Sallai alakításait jeleníti meg. (Ld. Márai 1933, 25–27. p.; Gelléri 1936, 24–28. p.)

A következmények

A törvényszék július 28-án elrendelte a kiadvány lefoglalását, a fellelhető példányokat elkobozta, kihallgatta a kiadóként feltüntetett Mellerné Miskolczi Eugéniát, 30-án pedig megtiltották a postán való terjesztést is. (A 8.592/1932-2. számú végzést a *Rendelekek Tára a Magyar Kir. Posta részére* 1932. augusztus 4-ei számában tették közzé.)

A röpirat ügyében József Attilát, Illyés Gyulát, Szimonidesz Lajost, Berény Róbertet és Zsolt Bélát „sajtó útján elkövetett a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség” miatt perbe fogták, az 1921. évi III. törvény 7 paragrafusa alapján. (A per teljes levéltári anyagát feldolgozta és online publikálta Csiffáry Gabriella – ld. Csiffáry 2005). A rölpap terjesztőivel szemben is intézkedett a hatóság: pl. Baján elfogták és letartóztatták Vásári János állásnélküli cipészt, mert valakinek megmutatta a röpiratot – ld. Tasi 1980a, 109. p. E példa mutatja, hogy vidékre is eljutott. A peranyaghoz számos jelentést csatoltak arról, hogy a röpirat példányait különböző helyeken lerakva megtalálták, illetve hol és hogyan terjesztették.

Mellerné Miskolczi Eugénia szerzőként Szimonidesz Lajost, József Attilát és Illyés Gyulát nevezte meg. Ekkor „egy újabb ívet készítettek, melyen ez a szöveg állt: Alulírottak egyetértenek a Mellerné Miskolczi Eugénia által kiadott rölpap tartalmával. Az ívet Zsolt Béla és Berény Róbert írta alá, akit Szántó Judit és maga Dóczi György kért fel az ügy támogatására” – ld. Csiffáry 2005. József Attilát és Szimonidesz Lajost július 30-án, Illyés Gyulát, Zsolt Bélát és Berény Róbertet augusztus 1-jén hallgatta ki a rendőrség. JA elismerte, hogy az első két bekezdést ő írta; elmondta, hogy több szövegváltozat készült, többek között Illyés, Zsolt, Szimonidesz és Berény közreműködésével. A vádiratban ennek megfelelően ők szerepeltek, s mivel Mellerné elsőként Szimonideszt nevezte meg, a per neve „Szimonidesz Lajos és társai” lett. Miért pont ők, és miért nem szerepeltek mások?

Dóczi ekkor egyetemista volt, ezért ki akarták hagyni a perből, és nem árulták el a nevét, helyette Berény vállalta magára a linómetszet elkészítését. Mellerné (noha felelős kiadója volt a röpiratnak) az érvényes sajtójogi szabályozás miatt nem került be a perbe. A tárgyalásokon tehát két kérdést kellett tisztázni: ki vagy kik a szöveg szerzői? Továbbá, a szöveg alkalmas-e a magyar állam és nemzet becsületének csorbítására?

Ami az utóbbit illeti, erről az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvény 7. §-a rendelkezett. Eszerint „Aki olyan valótlan tényt állít vagy terjeszt, amely alkalmas arra, hogy a magyar állam vagy a magyar nemzet megbecsülését csorbítsa vagy hitelét sértse, vétséget követ el és öt évig terjedhető fogházzal büntetendő.” A bíróság szerint a szöveg alkalmas volt erre. Négy tárgyalási napot

tartottak első fokon: 1933. január 11-én, február 1-jén, 15-én és 22-én. Az ítélet csak Szimonidesz Lajost marasztalta el a harmadik bekezdés első mondata miatt, a többi-eket felmentették. Az ügyész súlyosbításért és a többiek elítéléséért, Szimonidesz ügyvédje pedig védence felmentéséért fellebbezett. Másodfokon 1934. november 8-án, harmadfokon pedig 1935. február 13-án született ítélet, illetve az ítélet végrehajthatóságáról március 22-én hozott végzést a Kúria.

A tanúvallomások nem voltak egybehangzók, a vádlottak részben tagadtak, részben nem tudták megmondani, hogy miként is készült a röpirat szövege. Ez a korban bevett védekezési stratégia volt olyan sajtóperekben, amelyekben a szerzőség kétséges volt, és a hatóságnak nem volt más bizonyítéka. (Vö. Sipos B 2007, 184–186. p.) Az már az elsőfokú tárgyaláson bebizonyosodott, hogy Zsolt Béla és Berény Róbert nem vett részt a szövegezésben; őket felmentették, ítéletüket az ügyészség elfogadta. A bíróság úgy látta, hogy a JA által írt első két bekezdés nem csorbítja a magyar állam és nemzet megbecsülését, Illyés Gyula pedig csak stiláris módosításokat tett – így első fokon őket is felmentették. A másodfokon, valamint a harmadfokon megszületett jogerős ítélet azonban máshogy szólt: eszerint a szöveg koncepciója József Attilától származik (erről a költő az eljárás elején így nyilatkozott), abban Szimonidesz szerzőtárs volt, így mind a kettőjüket elítélték. A Kúria azonban 1935-ben Szimonidesz büntetésének végrehajtását felfüggesztette, József Attiláét viszont nem, mert őt 1931-ben már elítélték izgatás vétsége miatt. (Ld. BFL: VII. 5. c. Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék iratai. Büntetőperes iratok, kiemelt munkásmozgalmi perek, 1/1932-8592, 77–78. fólió; illetve Rejtő I 1952, 460–463. p.) A költőnek végül 200 pengő pénzbüntetést kellett fizetnie, ennek első részletét a Feministák Egyesülete fedezte. (Ld. Tasi 1980a, 110. p.)

Tárgyi és szövegmagyarázatok

2–6. sor

Nyomorúság, munkanélküliség, anyagi gondok tizedelik testvéreinket. Férfiak szervezete elhanyaglik, gyermekek testi-lelki fejlődése megáll, családanyák kinzó munkája a koldus-panaszkodás. Szaporodnak az öngyilkosok, a prostituáltak, reménytelenség gubbaszt a lelkeken, nélkülözések kövezik a betegségek, a korai halál útját: Ha hihetünk Szántó Judit emlékezésének, és JA valóban Victor Hugo kiáltványa hatására szövegezte meg a röpiratot, akkor ezt leginkább az első bekezdésben lehet tetten érni. A Jersey-i Bizottság röpiratában ugyanis többek között ez áll: „Szenved a paraszt távol a szülőföldjétől, szenved a munkás távol a műhelyétől; nincs munka, nincs ruha, nincs cipő, nincs kenyér; és mind e mellett az asszonyok és gyermekek; íme ilyen helyzetben van egy száműzött sereg [...] a helyzet súlyosbodik és ami csak nyomorúság volt, haldoklássá válik. Nincstelenség, honvágy és éhség tizedeli a száműzötteket.” – ld. Szántó J 1962, 109. p. (A fordítás Szántó Judit munkája, neki Baróti Dezső és Győry János segített.) Az öngyilkosságok száma 1929-től 1932-ig folyamatosan emelkedett (1929: 2504, 1930: 2680, 1931: 3000, 1932: 3083 fő). A statisztikus Szél Tivadar szerint az „öngyilkosok régóta tartó

gyarapodása is új lendületet vett”. Szerinte ennek oka a munkanélküliek számának 1929-től 1932-ig tartó növekedése. (Ld. Szél 1937, 1041, 1043, 1044. p.)

7. sor

Az idő vasvesszeje: A „vasvessző” többször előfordul a *Bibliában*, de ott más jelentésben. Például: „Oh, vajha az én beszédeim leirattatnának, oh, vajha könyvbe feljegyeztetnének! Vasvesszővel és ónnal örökre kősziklába metszetenének!” (*Jób könyve*, 19:24); „Kérjed tőlem és odaadom néked a pogányokat örökségül, és birtokodul a föld határait. Összetöröd őket vasvesszővel: széjjelzúzod őket, mint cserépedényt.” (*Zsoltárok könyve*, 2:9) A szó a röpiratban használt értelemben a „Kalapom szememre vágom” kezdetű magyar népdalban szerepel: „Fogd meg pajtás a vasvesszőt, / Verd meg véle a temetőt, / Mert nem kedvez semmi szépnek, / Semmi épnek. // Addsa pajtás a vasvesszőt, / Hadd kérdem meg a temetőt: Hol fáj neki. / Oda sujtok, hadd érezze / A fájdalmat, s ahhoz mérje / A miénket. [...] Oh, ne bánts, pajtás, azokat / A mohosult sírhantokat / Vasvesszővel. / Keresz inkább az út mellett / Kettőnknek egy nyugóhelyet, / S majd idővel / Tűzz mellé egy száraz ágot, / Hadd példázza e világot, / Melyet ketten kineveltünk, / Föl sem vettünk.”

18. sor

bethlenizmus: Bethlen István (1874–1946) 1921-től 1931-ig töltötte be Magyarország miniszterelnöki tisztségét. Döntő szerepe volt a Tanácsköztársaság bukása után berendezkedő „keresztény kurzus” megalapozásában és fenntartásban. A fehérterror kilengéseit követően külpolitikailag és gazdaságilag konszolidálta az országot, és kialakította azt a hatalmi rendszert, amely, jelentős változásokkal, a Horthy-rendszer egésze alatt érvényben maradt, és amely „társadalmi szempontból a nagybirtokosság, a nagypolgárság, valamint az úri középbirtokosság és a felső katonai és államhivatalnoki csoportok kompromisszumán alapult. A nagyburzsoázia liberális és konzervatív-liberális, a földbirtokosság konzervatív-liberális és konzervatív, a katonai-bürokrata réteg pedig mindezek mellett szélsőjobboldali tendenciákat is képviselt. E sajátos szövetséget a három réteg közös antidemokratikus érdekei tartották össze. A közép- és kispolgárság, a birtokos parasztság és a munkásság érdekérvényesítési lehetőségei korlátozottak voltak, a szegényparasztság előtt pedig szinte minden ilyen jellegű lehetőség bezárult. A kormányhatalom társadalmi és tömegbázisa tehát a dualizmus időszakához képest szélesedett, de a nyugat- vagy közép-európai demokráciák kiterjedtebb és szilárdabb társadalmi megalapozottságát a húszas években sem érte el. Politikai intézményeit és azok működését tekintve a húszas évek kormányzati formája a korlátozott polgári parlamentarizmus volt. A törvényhozás, végrehajtás és bíraskodás 1918 előtti hármassága a húszas évek közepére alapvetően helyreállt. Az országban szélsőjobboldali, liberális-demokrata, demokrata és szociáldemokrata ellenzéki pártok működhetek, amelyek a parlamentben és a nyilvánosság előtt egyaránt kifejtették és hirdethették véleményüket. A kormányzati rendszerbe épített »biztonsági elemek« következtében azonban nem volt reális lehetőség arra, hogy a kormánypárt megbukjon és parlamenti váltógazdálkodás alakuljon ki. Ennek következtében a törvényhozó és végrehajtó hatalom sem különült el olyan mértékben, mint ahogy az a demokráciákban meghonosodott.

A konszolidált ellenforradalom hatalmi rendszerében tehát polgári parlamentáris és autokrata elemek keveredtek.” (Ld. Romsics 1996.)

21–23. sor

Ebben az érzésünkben magunk mögött tudjuk a művelt nyugatnak azt a részét, amely a halálbüntetést egyáltalán kiküszöbölte törvénykönyveiből: A halálbüntetést először Michigan államban törölték el 1846-ban, majd az USA más államaiban, valamint Venezuelában, Portugáliában, Hollandiában, Costa Ricában, Brazíliában, Ecuadorban és Panamában. (Vö. Schabas 2002, 5–6. p.) Ebben az időben nem volt halálbüntetés (vagy nem hajtottak végre) Belgiumban, Norvégiában, Finnországban, Svédországban, Monacóban sem. (Vö. Block – Hostettler, 1997, 104. p.)

27–29. sor

Hiszen vannak, akik nem bűnözési hajlamból, hanem a nyomorúságtól sarkalva esnek bűnökbe, vagy a nyomorúság elől keresik a társadalom számára a menekülést: JA kétféle bűnt különböztetett meg. Az egyik valójában nem bűn, csak a társadalom tekinti annak: például olyan rendszabályok büntetnek bizonyos cselekedeteket, „amelyet az osztálytársadalmak az elnyomott osztályok féken tartása és az elnyomás folytonos biztosítására alkalmaznak”. A másikfajta bűn tulajdonképpen az „eredendő bűn”. József Attila szavai szerint: „Bűn az ellen, akit szeretünk.” – ld. *Szerkesztői üzenet*. (Vö. Tverdota 2010c, 92–93. p.)

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

A perről szóló korabeli napilap híreket ld. a *Recepciótörténeti ismertetésben*.

[Szerző nélkül], *Tizennégy nap története*, ÚJ MÁRCIUS, 1932. 6–8. sz. (június–augusztus), 99–119. p. (102, 108. p.)

[Szerző nélkül], *A halálbüntetés ellen*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS [Moszkva], 1932. 10–11. sz. (október–november), 84. p.

BÁLINT György, *Magyar költő 1933-ban*, A TOLL, 1933. 1. sz. (január 31.), 5–6. p.

GERGELY Sándor, *József Attila halálára*, ÚJ HANG [Moszkva], 1938. 1. sz. (január), 90–91. p.

IGNOTUS Pál, *Csipkerózsza : Budapesti és londoni emlékek*, 33. rész, HALADÁS, 1947. 46. sz. (november 13.), 10. p. = Ignotus P 1989, 153–154. p.

NÉMETH Andor, *József Attila és kora*, [6] Harmadik rész : *Férfikor : 1. Harcos esztendők* [folytatás], CSILLAG, 1948. 6. sz. (május), 23–30. p. = Németh A 1989, 240–242. p.

HORVÁTH Márton, *A kommunista József Attila*, SZABAD NÉP, 1947. 276. sz. (december 4.), 1. p. = Horváth M 1950, 72. p.

BALLA Aladárné, *Sallai Imre és Fürst Sándor élete és mártírhalála*, Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Intézet, 1952.

FÖVÉNY Lászlóné, *József Attila*, Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság – Művelt Nép, 1953, (Nagy Magyar Írók), 108. p.

BALLA Aladárné, *Sallai Imre és Fürst Sándor élete és mártírhalála*, 2., átdolgozott kiadás, Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Intézet, 1955, 233–234. p.

- RÉVAI József, *József Attila-problémák*, MTA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI, 1959. 1–4. kötet, 5–34. p. (21. p.) [Az Osztály 1958. október 23–24. között rendezett József Attila-ülésszakának előadása.]
- SZABOLCSI Miklós, *Jegyzetek és dokumentumok*. In: JAÖM3 1958, 424–427. p.
- VÉRTES György, *József Attila és az illegális kommunista párt : Adalékok József Attila életéhez*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1963. 2. sz., 193–218. p. (201. p.)
- VÉRTES György, *József Attila és az illegális kommunista párt*, Budapest, Magvető, 1964, 42. p.
- DOMOKOS József, „...emlékezz, proletár!”: Sallai Imre és Fürst Sándor pere, Budapest, Kossuth, 1962, 139., 161. p.
- GYERTYÁN Ervin, *József Attila alkotásai és vallomásai tükrében*, Budapest, Szépirodalmi, 1966, (Arcok és Vallomások), 131. p.
- SZABOLCSI Miklós, *József Attila és az illegális Kommunista Párt viszonyának kérdéséhez*, KRITIKA, 1965. 11. sz. (november), 11–20. p. = PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1965. 4. sz., 30–46. p. = Szabolcsi M 1973, 53–77. p.
- TASI József, *József Attila és a Halálbüntetés Ellenes Szövetség*, PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1980. 1. sz. (április), 90–110. p.
- TASI József, *József Attila és a Bartha Miklós Társaság*, Budapest, Ecriture – Galéria, 1995, 188–193. p.
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 164–169. p.
- CSIFFÁRY Gabriella, *A vádlott József Attila : A költő pere*, Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2005. [Online közlés] Site: archivkiallitasok.archivportal.hu/jozsefattila/virtualis/
- ALFÖLDY Jenő, „Fogj össze formáló alak” : Istenesség és büntudat József Attila verseiben, KORTÁRS, 2005. 1. sz. (január), 8–37. p. (33–34. p.) = Alföldy 2005, 151–197. p. (190. p.)
- TVERDOTA György, *Zord bűnös vagyok, azt hiszem : József Attila kései költészete*, Pécs, Pro Pannonia, 2010. (Thienemann-előadások, 5), 93. p.

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Kortárs recepció: a per visszhangja

A röpirat-perről sok újság adott hosszabb-rövidebb tudósítást, de közel sem az összes fontos napilap, és nem követték az összes tárgyalási napot. (Számos cikk szövegét közli a *Kortársak József Attiláról* első kötete, ld. KJA1 1987.) Az alábbiakban a legfontosabbakat és a legérdekesebbeket ismertetjük.

Egyes lapok csak az elsőfokú ítéletről számolnak be. Így például a korban igen népszerű *Friss Újság* – 1933. február 23-ai számának második oldalán – *A halálbüntetés ellen kiadott röpirat* című kéthasábos cikkben tudósít erről az ítéletről. Idéz a szövegből is: „Magyarországon az éhséget akasztással akarják megszüntetni. A vád szerint az öt vádlott részt vett abban a tüntetésben, mely az igazságügy minisztérium előtt lefolyt, azután együtt végezte a szövegezést. Vámbéry Rusztem védő pedig kifejtette, hogy ha valaki az országában történt, visszasságokat ostorozza, az nem lehet nemzetgyalázás, hiszen annak idején, Petőfi, Széchenyi és Eötvös ugyanazt cselekedték. A tárgyalás folyamán Méhes

elnök visszautasította azt a megállapítást, hogy Magyarországon éhen halnak az emberek és azt mondotta, hogy *nincsenek olyan állapotok, hogy az emberek éhen haljanak*. Ha nehéz viszonyok is vannak, az ország mindent elkövet, hogy ezeket enyhítse.”

Az Ujság ettől eltérően szinte minden eseményről tudósít, igaz, rövidhírben: *Szimonidesz Lajos és társai sajtóperében a Méhes-tanács az elfogultsági kifogást a táblához felterjeszti* (1932. szeptember 22. 8. p.); *Írók nemzetgyalázási pere* (1933. január 12. 11. p.); *Írók nemzetgyalázási pere* (1933. február 16. 12. p.) – itt olvashatni arról, hogy Schwarcz Sára orvosnő vallomásában elmondta: ő adta a pénzt a röpirat kiadására; *Csak Szimonidesz Lajos lelkész ítélték el nemzetrágalmazásért pénzbüntetésre* (1933. február 23. 12. p.) Ehhez hasonlóan jár el a konzervatív és kormánypárti *Budapesti Hírlap* is: *Írók nemzetgyalázási pöre* (1932. szeptember 22. 6. p.); *Zsolt Béla és társai nemzetgyalázási pöre* (1933. január 12. 7. p.); *Írók nemzetgyalázási pöre* (1933. február 2. 11. p.) – ennek érdekessége, hogy közlik: a nyomdász nem tudta megmondani, hogy ki fizette ki a munkadíját; Ítélet az írók nemzetrágalmazási pörében (1933. február 23. 9. p.)

A Magyarország 1933. február 2-án Írók a törvényszék előtt cím alatt a második oldalon hozza egyrészt a tárgyalásra várakozó Zsolt Béla, Szimonidesz Lajos, Vámbéry Rusztem, Illyés Gyula, Berény Róbert festő és József Attila fényképet, másrészt mellette egyhasábos cikkben – *Írók nemzetgyalázási pöre* címmel – tudósít a tárgyalásról, röviden összefoglalva a megelőző eseményeket. Február 23-án ők is beszámolnak az ítéletről. *A halálbüntetés ellen kiadott röpirat miatt Szimonidesz Lajost 500 pengő pénzbüntetésre ítélték. A többi négy vádlottat felmentette a törvényszék* című, az újság utolsó oldalán (tehát hangsúlyos helyen) 3 hasábra tördelt tudósítás részben ugyanazt emeli ki, mint a *Friss Ujság*. Ám a Magyarország cikkéből kiderül, hogy Méhes ott idézett megjegyzése válasz volt Illyés Gyula védőjének kijelentésére, aki szerint „suta elírás volt [...], hogy Magyarországon felakasztják az éhezőket. Ha azt írták volna, hogy Magyarországon nem akasztják fel az éhezőket, hanem az éhezők éhen halnak, akkor nem követtek volna el a szövegezők bűncselekményt és ragaszkodtak volna a tényekhez.” A bíró erre válaszolt, tehát a védőt utasította helyre.

A *Pesti Napló* január 12-én rövidhírben – *A Halálbüntetés Elleni Liga röpirata a bíróság előtt* címmel – számol be a második tárgyalási napról, megemlítve az elfogultsági kifogást és annak elutasítását, a vádlottak tagadását. Február 23-án két mondatban ír az ítéletről, ám ehhez Szimonidesz Lajos fényképét mellékeli.

A legrészletesebben a *Népszava* mutatja be a pert. Szeptember 22-én 3 hasábos cikkben ismerteti az első tárgyalási napot, s a röpirat egy részletét – ám az eredeti szöveghez képest némi eltéréssel: „Nálunk még mindig akasztanak azért, mert az emberek nem bírják az éhséget, mert a társadalmi rend javítását vagy megváltoztatását kívánják. Ma kommunisták életét akarják kioltani, amikor a fascizmus, a hitlerizmus, a nemzeti radikalizmus, a bethlenizmus és a liberalizmus hívei szabadon vallhatják és terjeszthetik meggyőződéseiket. Ha így megy ez, holnap talán már más politika válhatik halálos veszedelemmé és mások kerülhetnek akasztófára.” (A leglényegesebb eltérés, hogy a felsorolásból hiányzik a „szociáldemokrácia” szó.)

Az *Esti Kurír* tudósítása is idézi a röpiratot: *Zsolt Béla és társai nemzetgyalázási ügyében elfogultsági kifogást adtak be a Méhes-tanács ellen* (1932. szeptember 22. 4. p.). A cikk

hosszan ismerteti azt a védői indítványt, miszerint az eljáró Méhes Ignác bíró elfogult, hiszen a Sallai–Fürst-perben is részt vett, mint az ítélkező tanács tagja, és ennek érdekében még a szabadságát is megszakította, s önként vállalta részvételét. Ez azt mutatja, hogy Méhes híve a halálbüntetésnek – tehát nem lenne pártatlan a Halálbüntetés Ellenes Szövetség röpiratáról zajló perben.

A *Népszava* 1933. január 12-ei számában, az ötödik oldalon, három hasábra tördelt cikk jelent meg *A halálellenes liga röpirata a törvényszék előtt* címmel. Ismét „szabadon” idéznek a kiáltványból: „A röpirat a többi között a következőképpen szólott: »Dolgozó polgárok, munkások, gondolkozó embereik! Nálunk még mindig akasztanak azért, mert az emberek nem bírják az éhséget, mert a társadalmi berendezés javítását vagy megváltoztatását kívánják.«” Ezután ismertetik, hogy a vádlottak tagadták bűnösségüket, hogy az elfogultsági indítványt elutasították, valamint közlik Szimonidesz vallomását: „meggyőződéses tagja a Halálbüntetés Elleni Ligának, amely akciót indított a statárium ellen. Amikor a Sallai–Fürst-ügyet a statárium elé utalták, mutattak neki egy röpirat-tervezetet, amit azonban ő kommunistaízűnek talált és megmondotta, hogy a Liga ezt nem adhatja ki, annál is inkább, mert a kommunisták hívei a halálbüntetésnek. A kifogásolt részeket kihúzta a szövegből, később más szöveg jelent meg.”

A *Népszava* február 16-án (10. oldal) rövidhírben – *A halálbüntetés elleni röpirat* – tudósít a tárgyalásról, majd 23-án (2. oldal) nagyobb cikkben az ítéletről – Ítélet a halálbüntetésellenes röpirat pörében. Itt a korábbi híradásokhoz képest azt is közlik, hogy Vámbéry semmisségi panaszt nyújtott be az elfogult tárgyalásvezetés miatt.

A másodfokú ítélet sokkal kevésbé érdekelte a lapokat. A kevés hír közül a *Népszava* és az *Ujság* rövid beszámolóit említjük: *A halálbüntetés ellen* és a *Szimonidesz Lajos ügye* című cikkeket (1934. november 9. 10. p.; november 9. 10. p.). A harmadfokú tárgyalásról nem leltünk fel sajtóhírt.

Végül négy folyóiratra hívjuk fel a figyelmet. Az *Új Március* (a Kommunisták Magyarországi Pártjának Bécsben megjelenő hivatalos lapja) *Tizennégy nap története* című cikkében ismerteti a röpiratot. A cikk az 1932 nyarán, a kivégzés után összeállított „Sallai–Fürst különszám” leghosszabb írása, melyben a szerkesztők összefoglalják a kivégzést megelőző két hét eseményeit, és a széles körű társadalmi mozgalmat, amit a per kiváltott. Minden röpiratra, tüntetésre, tiltakozásra kitérnek, és két helyen is szóba kerül a Szövetség akciója: „21-én már a világsajtót járják be a magyar forradalmárok elfogatásának és megkínzásának hírei. [...] Akcióba lépett már a Halálbüntetés Elleni Liga is még mielőtt a rendőrségi kommunikék megjelentek volna. [...] Egyre nagyobb méreteket ölt a baloldali intellektuellek tiltakozása. [...] 10.000 aláírás gyűlt össze a Halálbüntetés Elleni Liga tiltakozó ívein. [...] A Társadalmi Egyesületek Halálbüntetés Elleni Szövetségének Statárium Elleni Bizottsága akasztófát ábrázoló röpiratában a »Dolgozó polgárok! Dolgozó munkások! Gondolkozó emberek!« széles tömegei felé fordul és őket hívja tiltakozásra: »Nálunk még mindig akasztanak azért, mert emberek nem bírják az éhséget, mert a társadalmi berendezések javítását vagy megváltoztatását kívánják... Ma kommunistáknak ácsolják az akasztófát, holnap mások kerülhetnek sorra... Tiltakozunk az igazságügy miniszternél a készülő akasztások és halálbüntetések ellen!« A Halálbüntetés Elleni Liga és a Feministák Egyesülete közös

küldöttsége felment Zsitvay igazságügy miniszterhez is, de Zsitvay nem fogadta a küldöttséget.” – ld. ÚM 1932/6–8, 102, 108. p.

A Moszkvában megjelenő *Sarló és Kalapács* (a „Szovjetunióban élő magyarnyelvű dolgozók folyóirata”) 1932. október–novemberi számának cikke felhasználja a *Népszava* szeptemberi tudósításait, hivatkozik is a napilapra, mely alapján idézi – hibásan – a röpirat egy részletét. Megnevezi a röpirat három szerzőjét, majd a következő pikírt megjegyzéssel minősíti őket: „A burzsoáziának persze nem esett ínyére, hogy tízesztendő uralmának főművét, a kommunista-akasztást, még az olyan kispolgári intellektuelek, mint a fentnevezett irodalmárok – köztük egy pap is, Szimonidesz – sem tudták szó nélkül lenyelni” – ld. SK 1932/10–11.

A Toll közölte Bálint György *Magyar költő 1933-ban* című írását, amely az 1932. szeptemberi tárgyaláson elhangzottak közül a JA jövedelmi viszonyaira vonatkozó kérdés-feleletet dolgozta fel: „A magyar költő felállt a vádlottak padján, ahová az a kompromittáló vád ültette, hogy tiltakozott két emberélet hatósági kioltása ellen. Tisztelettudóan megállt a büntetőtanács elnöke előtt és csendesén válaszolt a feladott kérdésekre” – ld. Bálint 1933. Gergely Sándor a moszkvai *Új Hangban*, a költő halálakor írt méltatásában említi a röpiratot és következményeit, „nagyhatású manifesztum”-nak nevezve a kiáltványt – ld. Gergely S 1938.

1945 után

A halálbüntetés elleni röpirat kiváltó okát irodalomtörténeti és politika-, illetve munkásmozgalom-történeti szakmunkák, ideológiai tárgyú cikkek, tanulmányok, visszaemlékezések sora tárgyalja. Azonban magát a szöveget alig értelmezik, inkább a keletkezés körülményeivel, a perrel és JA politikai elveivel foglalkoznak, vagy mint az életút egy eseményét említik. (A pusztán biográfiai jellegű említéseket nem szerepeltetjük recepciótörténetünkben.)

1945 után a röpirat és JA szerepének megítélését alapvetően befolyásolta a „proletárköltő” beállítás. A koalíciós időszakban még létezett alternatív JA-kép, amely a halálbüntetés elleni röpirat tárgyalását is befolyásolta (például Ignotus P 1947–1948/33; Németh A 1948 [6], 24–25. p.), bár már ekkor is „harci kérdés” volt a költő élettörténetének helyes megkonstruálása.

Ignotus Pál ezt írta visszaemlékezésében: „egy röplapon, amelyet a halálraítélt Sallai és Fürst védelmében szerkesztett, olyan szertelen megjegyzésekre ragadtatta magát, amelyekkel, hajtogattam, nemcsak a halálra ítéltnek ártott, hanem ügyüknek és mindenki ügyének is, aki a statáriális hőhérokkal szemben az ő pártjukon állt. Igazam volt? Ha ma megnézik a szöveget, mindenki igazat adna nekem; az osztályharcos propaganda őskorából szólamokkal volt megtűzdelve s azok is egy polgár-pukkasztásban kedvét lelő, túlcsavart elméleti agyvelő lenyomatát viselték, mint például a méltatlankodása azon – s ez volt az, amiért különösen kikeltem ellene –, hogy így valahogy írta, »fasiszták és demokraták szabadon terjesztik tanításaikat, a kommunistákat pedig üldözik«.” – ld. Ignotus P 1947–1948/33.

Németh Andor részletesen beszámol a röpirat keletkezésének körülményeiről és a perről. Szerinte a röpiratot teljes egészében József Attilának lehet tulajdonítani:

„csakugyan ő írta, elejétől végig. Ez némi stíluskritikai érzékkel félreérthetetlenül megállapítható. Ki ne ismerne rá József Attila fogalmazására [...] az egész röplapnak egységes a tartalma, egységes az irányzata és a gondolatmenete” – ld. Németh A 1948 [6], 24–25. p.

Horváth Márton 1947-es vezércikkében – Ignótus Pál fent idézett értékelését kritizálva – a röpiratra mint a költő kommunista meggyőződésének egyik bizonyítékára hivatkozott: „Kommunista, nemcsak azért, mert tagja volt a Kommunista Pártnak, résztvett annak munkájában, szemináriumokat tartott és röpiratokat írt, hanem első-sorban és mindenekelőtt azért, mert verseket írt.” – ld. Horváth M 1947.

Az idők során a röpirat kommunista meggyőződést bizonyító volta kidolgozottabbá vált. Az ábrázolások között leginkább abban van különbség, hogy csak a kommunisták szerepét említik-e, vagy a „polgári elemekét” is.

Fövény Lászlóné 1950-es évek elején megjelent életrajzának bevezetője József Attilát „első nagy kommunista költőnk”-ként pozicionálja. A röpiratot a *Külvárosi éj* című fejezetben tárgyalja: „Élete és költészete már elválaszthatatlan a párt harcaitól. Midőn Sallai és Fürst gyáva bírái kimondják a halálos ítéletet, József Attila több társával röpiratot ad ki, melyben tiltakozik a statárium ellen.” – ld. Fövény 1953, 7, 108. p. Itt tehát nincs szó a röpirat kiadásában szerepet játszó nem kommunistákról (a bírósági ítélet kapcsán is csak József Attilát említi a szerző).

Az 1950-es évek elején jelent meg Balla Aladárné *Sallai Imre és Fürst Sándor élete és mártírhalála* című alapos, korabeli forrásokat feldolgozó monográfiája. (A szerző jegyzeteiben forrásul a Munkásmozgalmi Intézet Archívumának iratanyagát jelölte meg.) A röpirat kezdeményezőjeként ebben az időben egyedül ő nevezte meg a Halálbüntetés Ellenés Szövetség Statárium Elleni Bizottságát, a csoportosulást „demokratikus szellemű polgári szervezet”-ként jellemezve. Ismertetése szerint a Szövetség kérte fel József Attilát, „a nagy proletárköltőt” és Illyés Gyulát egy kiáltvány megírására, amely kiáltvány alá „a haladó polgárság legjobbjainak, valamint az írók, művészek és közéleti tényezők számos kiváló képviselőjének aláírása” került. (Ld. Balla 1955, 233. p.)

Révai József 1958-as előadása a röpiratot bizonyítéknak tekinti a párt és a költő viszonyának kérdésében: „József Attilában nőtt az elkeseredés és a kétely a párt akkori vezetőségének politikájával szemben és megfordítva a párt akkori vezetősége fokozódó bizalmatlansággal és kritikával nézte a költő tevékenységét a mozgalomban. Mindez azonban kb. 1934-ig még nem vezetett kölcsönös jóvátehetetlen elidegenedésre vagy szakításra.” Ezt tanúsítja szerinte az, hogy „1932 júliusában [...] a Sallai és Fürst elvtársak elleni statáriális eljárás során József Attila vezette a párt megbízásából a legjobb magyar értelmiségiek tiltakozásának megszervezését a két elvtársat fenyegető halálbüntetés ellen, ő írta a halálbüntetés ellen kiadott röpiratot és vállalta érte bátran és megalkuvás nélkül rendőrség és bíróság előtt a felelősséget.” – ld. Révai 1959, 21. p. Azaz az egész akciót a háttérből az illegális kommunisták szervezték. Révai fent idézett állítására hivatkozik Vértés György a *József Attila és az illegális kommunista párt* című cikkében és kötetében, hozzátéve: „A halálbüntetés elleni akciót Madzsar József irányította. A lakásomon folyt le a megbeszélés, hogy ki kivel tárgyal. Felejthetetlen számomra József Attila együttérző lelkiállapota.” – ld. Vértés 1963, 201. p.; Vértés 1964, 42. p.

Szabolcsi Miklósnak a kritikai kiadásban a röpirathoz fűzött jegyzetei a párt akkori hivatalos álláspontját tükrözik, de nem negligálja a Szövetség szerepét a kiáltvány létrehozásában. A történeti háttérret korabeli források és visszaemlékezések alapján vázolja, és bemutatja az ismert recepciót is. (Ld. JAÖM3 1958, 424–427. p.)

Szabolcsi Miklós *József Attila és az illegális Kommunista Párt viszonyának kérdéséhez* című, Vértess György állításaival vitatkozó tanulmányában kitér a röpiratra is. Szerinte „Mindaz, amit a röpirat keletkezéséről tudunk, arra vall, hogy a párttag hajtotta végre itt felettes pártszerveinek utasítását, szervezett, buzdított másokat.” (Ld. Szabolcsi M 1965, 12. p.)

A fentiekhez hasonlókat állít Domokos József és Gyertyán Ervin is. Előbbi szerint a röpiratot JA írta, és a szövegen Szimonidesz „bizonyos módosításokat végzett”, másrészt a Halálbüntetés Elleni Ligát „a kommunista párt hívta életre [...] mindvégig kommunista irányítás alatt állott, akcióit kommunisták kezdeményezték”. Ugyanakkor „haladó gondolkodású emberek álltak az élen” – ld. Domokos 1962, 161, 139. p. Gyertyán Ervin is úgy vélte: a röpiratot JA írta (egyedül), és minden arra vall, hogy mint kommunista párttag, „hajtotta végre itt felettes pártszerveinek utasítását, szervezett, buzdított másokat” – ld. Gyertyán 1966a, 131. p.

Tasi József és Csiffáry Gabriella saját kutatásaik alapján, korabeli forrásokat, visszaemlékezéseket és a recepciót is feldolgozva tárták fel, nagyon alaposan és részletesen, a röpirat keletkezésének körülményeit és a per történetét. (Ld. Tasi 1980a; Tasi 1995a, 188–193. p.; Csiffáry 2005.) A levéltáros Csiffáry Gabriella a per iratanyagát is digitalizálta és online közzétette.

Szabolcsi Miklós monográfiájában Tasi József kutatásaira hivatkozva foglalja össze a kiáltvány és a per történetét. A röpiratot JA „egyik legszebb politikai írásá”-nak nevezi, „amely már nemcsak az illegális kommunista, hanem a humanista baloldali értelmiségi hangján szól”. Úgy véli, hogy a költő a megcélzott széles társadalmi nyilvánosságot figyelembe véve alakította ki a kiáltvány stílusát, és „visszafojtott metaforikájú, pontos mondatok”-at hozott létre. Azonban szerinte egyes sorok „a Komintern sokszor ismételt szlogenjait tartalmazzák”. A különböző „izmusok” felsorolását játéknak, odacsintásnak érzi, mely a *Ki a faluba* hasonló játékosságára emlékezteti. Ekkor a költő már távolodik a proletárdiktatúra álláspontjától, és közeledik a *Szerkesztői üzenet* erőszakellenes humanizmusához. (Ld. Szabolcsi M 1998, 164–169. p.)

Alföldy Jenő a költő „bűntudatának motiválói közt” tárgyalja a röpiratot és a pert: a kiáltványt a „korábbi, anarchista és bolsevista elemeket önkéntelenül magával görgető baloldaliság általános humanizálódásának fontos mozzanata”-ként értékeli, bár szerinte „a kivégzettek nem »a humanizmus mártírjai«, mint inkább az embertelenség, a rendőrállam áldozatai.” Felveti, hogy az évekig húzódó röpirat-per „bizonytalan bűntudatot gerjesztett” a költőben, s ez is inspirálója lehetett a *Kiáltozás* című 1936-os vers „félek a büntetéstől” sorának – ld. Alföldy 2005b, 33–34. p. Ezzel ellentétes Tverdota György álláspontja, aki a röpirat-per-t is említve, így fogalmaz: „A költő e perek során a legkisebb lelkipurdalásról sem tett tanúbizonyságot. Ezeket a törvénnyel való ütközéseket a bűnnek abba az első csoportjába sorolta, amelyeket nem fogadott el voltaképpen vétkeknek.” – ld. Tverdota 2010c, 93. p.

Emberi eszmélet és társadalmi haladás

A szocialista gondolkodás fölfedte, hogy¹ a társadalom történelmi² változásaira a³ termelésben találunk értelmes magyarázatot. Ezek a változások azért⁴ szükségesek, mert megkívánja őket a termelésben tárgyiasult emberi logika. De nemcsak a történelmi változások
5 szükségét hozza létre a termelés. Jelentkezési formájában minden emberi szükséglet a termelés szülötte. A gyomor kívánsága⁵ éppugy, mint⁶ a lélek óhaja.⁷ Vannak népek, melyek főtáplálékát zsiros kukacok teszik. A szigorúan⁸ kémiai-fizikai értelemben vett emberi szervezetnek nem is málnaszörpre, vagy béccsiszeletre van szüksége, hogy megújuljon, hanem kémiai⁹ képletben kifejezett anyagok fizikailag meghatározott mennyiségére. Mégis azt látjuk,
10 hogy a mi társadalmunkban inkább föllázadnak a társadalmi rend ellen, vagy öngyilkossá lesznek emberek, semhogy bogarakkal táplálkozzanak.¹⁰ Ugyanígy vagyunk ruházódásunkkal, lakásunkkal és általában életünk minden látható megnyilatkozásával.¹¹ Mert¹² a mi szükségleteink¹³ a mieink, nem pedig az elvont, kedélytelen¹⁴ emberi test,¹⁵ „emberi szervezet” szükségletei és éppen¹⁶ azon a határon túl emberiek, ahol már nem
15 nyerhetnek¹⁷ pusztán fizikai-kémiai képletekben kifejezést. Való, hogy testi gépezetünk csakis kémiai-fizikai¹⁸ anyagokat igényel, de az is való, hogy ezeket az anyagokat csakis olyan formában vehetjük magunkhoz, amilyen formában tudatunk megkívánja, amilyen kívánság formájában¹⁹ ez a tisztára fizikai-kémiai szükséglet tudomásunkra jut. Libamáj és giliszta²⁰ között nem a gyomorsav, hanem társadalmi létünkől alakított tudatunk dönt.²¹

¹ [előbb:] hogy az – anyagi termelésben találunk értelmes magyarázatot [majd ld. főszöveg]_{kt}

² [előbb:] történelmi <magyarázat> [majd ld. főszöveg]_{kt}

³ [előbb:] <er> [majd ld. főszöveg]_{kt}

⁴ [előbb:] változások éppen azért [majd ld. főszöveg]_{kt}

⁵ [előbb:] szükségletei [majd:]_{kt} kívánságai [majd ld. főszöveg]_{kt}

⁶ [előbb:] mint a kedély, [majd ld. főszöveg]_{kt}

⁷ [előbb:] óhajai. [majd ld. főszöveg]_{kt}

⁸ [előbb:] teszik; – hiszen a szigorúan

⁹ [előbb:] hanem csak kémiai [majd ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰ [előbb:] <táplálkozn> [majd ld. főszöveg]_{kt}

¹¹ [előbb:] megnyilatkozásával. Egy középkori főúr, a testi kényelmet tekintve, bizonyára szívesen cserélné azzal a kispolgári kortársunkkal, akinek csakis panaszra nyílik a szája, [majd ld. főszöveg]_{kt}

¹² [előbb:] A [majd ld. főszöveg]_{kt}

¹³ [előbb:] szükségleteink azonban [majd ld. főszöveg]_{kt}

¹⁴ [előbb:] kedélytelen, lélektelen [majd ld. főszöveg]_{fc}

¹⁵ [előbb:] testéi, [majd ld. főszöveg]_{kt}

¹⁶ [előbb:] „emberi szervezetéi” és szükségleteink éppen [majd ld. főszöveg]_{kt}

¹⁷ [előbb:] már nyerhetnek [majd ld. főszöveg]_{kt}

¹⁸ [előbb:] gépezetünk kémiai-fizikai [majd ld. főszöveg]_{kt}

¹⁹ [előbb:] amilyen formában [majd ld. főszöveg]_{kt}

²⁰ [előbb:] <k> [majd ld. főszöveg]_{kt}

²¹ [előbb:] dönt. Hiába táplálunk valakit olyan anyagokkal, amelyekről tudata szerint undorodik; ahelyett hogy hízna, elpusztul. [majd:]_{kt} dönt. És hiába táplálunk egy lényt olyan anyagokkal, amelyekről tudata szerint undorodik; ahelyett hogy hízna, elpusztul. [majd ld. főszöveg]_{fc}

Marx, az árútestről szólván, azt írja, nem lényeges, hogy vajjon valóságos, vagy képzelt szükségletet elégít-e ki a termék, az²² a fő, hogy szükséglet kielégítésére szolgál, – használati értékkel rendelkezik.²³ „Valóságos”²⁴ és „képzelt” szükségletek között nem is igen tudunk különbséget tenni. Milyen²⁵ szükséglet pl. a tiszta gallér meg a nyakkendő? Nyáron a cipő? Elgondolható-e, hogy nagy melegben egy szál ingben járjon hivatalába a kettős könyvelő? Tehát nem valóságos-e a²⁶ társadalmi formák szerint való öltözködésnek testi szempontból indokolatlan, azaz „képzelt” szükséglete? És nem²⁷ képzelt szükséglet-e az igazgyöngy viselése? Nem²⁸ kell-e mégis valóságosnak elfogadnunk legalább is egy bizonyos társadalmi körre nézve, ha a nők nemi versengésére gondolunk? Nem képzelt szükséglet-e a százmilliós vagyonok²⁹ gyarapítása újabb milliókkal és nem valóságos-e ez a szükséglet, ha a tőkés verseny tőkehalmozási törvényét tartjuk³⁰ szem előtt? Hiszen a³¹ tőkés, ha nem halmoz,³² tönkremegy³³ és végül a proletárok³⁴ sorába kerülhet. Márpedig ugyanoly emberi okok miatt nem akar a tőkés proletár³⁵ lenni, amily emberi okok miatt a proletárok a tőkés társadalmi rendet átalakítani akarják. „Képzelt” és „valóságos” szükségletek tehát nem választhatóak el egymástól, ha csak el nem vonatkoztatunk az emberi élet lényegétől, a társadalmi létől, a tudattól. Nem szabad persze megfedkezünk arról, hogy³⁶ ezeket a szükségleteket, akár „valóságosak”, akár „képzeltek”, csakis az anyagi termelés tárgyaival elégítheti ki az ember. Az igazgyöngy termelése³⁷ anyagi munkát kíván. S mi több, ha kevés³⁸ munkába kerülne termelése, nem is elégítené ki azt a pusztán társadalmi eredetű „képzelt” szükségletet, amelynek megszüntetéseül és fölkelteüül ma szolgál. Ha csereértéke annyira csökkenne, hogy végül egybeesne mondjuk a hamis gyöngyök csereértékével, akkor mai használati értéke is elveszne. Mert használati értékét nem annyira az³⁹ adja, hogy csillog, mint inkább az,⁴⁰

²² [előbb:] ki, az [majd ld. főszöveg]_{kt}

²³ [előbb:] szolgál; vagyis hogy használati értéke van. [majd ld. főszöveg]_{kt}

²⁴ [előbb:] A [majd ld. főszöveg]_{kt}

²⁵ [előbb:] <V> [majd ld. főszöveg]_{kt}

²⁶ [előbb:] könyvelő? Nem valóságos-e tehát a [majd:]_{kt} könyvelő? Tehát Nem valóságos-e a [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁷ [előbb:] indokolatlan, tehát képzelt szükséglete? Nem [majd:]_{fc} indokolatlan, azaz „képzelt” szükséglete? És Nem [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁸ [előbb:] És nem [majd ld. főszöveg]_{fc}

²⁹ [előbb:] vagyonokon [majd ld. főszöveg]_{kt}

³⁰ [előbb:] tőkehalmozási törvényére gondolunk? [majd ld. főszöveg]_{kt}

³¹ [előbb:] előtt? A [majd:]_{fc} előtt? Hiszen A [ld. főszöveg]_{szkj}

³² [a kék tintaírás utolsó szava]

³³ [a fekete ceruzairás első szava]

³⁴ [előbb:] végül proletárok [majd ld. főszöveg]_{fc}

³⁵ [előbb:] kerülhet. És a tőkés ember ugyanoly okok miatt nem akar proletár [majd:]_{fc} kerülhet. Márpedig a tőkés ember ugyanoly okok miatt nem akar proletár [majd ld. főszöveg]_{fc}

³⁶ [előbb:] tudattól. Igen fontos azonban az, hogy [majd:]_{fc} tudattól. Igen fontos itt azonban az hogy [majd:]_{fc} tudattól. Nem szabad persze megfedkezünk arról, hogy [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁷ [előbb:] Az igazgyöngy, jóllehet „képzelt <szü> [majd:]_{fc} Az igazgyöngy termelésé [majd ld. főszöveg]_{fc}

³⁸ [előbb:] kevesebb [majd ld. főszöveg]_{fc}

³⁹ [előbb:] nem az [majd ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁰ [előbb:] csillog, hanem az, [majd:]_{fc} csillog, mint inkább az, [ld. főszöveg]_{szkj}

hogy rengeteg⁴¹ pénzbe kerül. Így amint az előbb azt láttuk, hogy a társadalmi⁴² eredetű tudat dönti el a kémiai követelményen belül, hogy az ember kukaccal vagy mivel csilapítsa⁴³ gyomorsavtól támasztott éhségét, úgy *a tisztára társadalmi eredetű csereérték határozza meg az áru használati értékét az árutest tulajdonságain belül.*⁴⁴ Ha olcsóbbá válik a búza, mint a fa, fűtenek vele. Felsőbb köreink, ha vendéget látnak, csupa olyan étellel szolgálnak, ami jó és drága – was gut und teuer – mondja a német, vagyis ez ételeknek használati értéke egyaránt fakad árukból és érzéki tulajdonságaikból. Van is egy áru, amelynek használati értékét éppen a csereértéke határozza meg – ez a forgalomban lévő pénz.⁴⁵ „Képzelt”⁴⁶ szükségletek kielégítésére szolgáló termelési ágak a művészet, az irodalom, a vallások stb. Mindez azt⁴⁷ jelenti, hogy minden kémiai és fizikai szervi működésünk⁴⁸ lebonyolításához bizonyos meghatározott képzetekre, gondolatokra⁴⁹ van szükségünk. E képzetekről⁵⁰ pedig, ha összevetjük őket a gondolkodó alany érzéki létével, az derül ki, hogy⁵¹ értelmessé csak az a társadalmi rendi termelés teszi őket, amely a gondolkodó alany emberi létének alapjául szolgál, s hogy az őket gondoló ember pusztá érzéki⁵² létének szempontjából egyenesen értelmetlennek⁵³ tűnnek föl. Mert – ismétlem – az érzéki⁵⁴ lét szempontjából semmi értelme annak, hogy valaki, aki éhezik, elepedjék egy darab avas szalonna utáni vágyakozásban, ahelyett, hogy bogarakat enne. A körülzárt Párizsban annakidején patkányokat ettek az emberek. Ma az éhezők nem igen fanyalodnak patkányhúsrá. A különbség pedig nyilván nem a gyomrokban van, hanem abban, hogy a „patkányhús-evés” képzetét akkor elfogadta Párizs társadalma, míg ma a mi társadalmunk visszautasítja⁵⁵ ezt a gondolatot.

Marx azt írja, hogy az emberek életük termelésében akaratuktól nem függő viszonyokba, az u. n. termelési viszonyokba lépnek. A mi szempontunkból azt jelenti ez, hogy a világra születő gyermek olyan emberek közé születik, akik az ő akaratától függetlenül meghatározott

⁴¹ [előbb:] csillog [majd ld. főszöveg]_{fc}

⁴² [előbb:] hogy társadalmi [majd ld. főszöveg]_{fc}

⁴³ [előbb:] el, hogy mivel <csif> [majd:]_{fc} el, hogy mivel csilapítsuk [majd ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁴ [előbb:] *értékét* az anyaeági termelés követelményein belül. [majd ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁵ [előbb:] használati értéke éppen a csereértéke – ez a pénz. De hiszen mindenki tudja, hogy egy árutest fölhasználásában az a szempontunk is irányadó, hogy mennyibe került. [majd:]_{fc} használati értékét éppen a csereértéke határozza meg – ez a forgalomban lévő pénz. De hiszen mindenki tudja, hogy egy árutest fölhasználásában az a szempontunk is irányadó, hogy mennyibe kerül. [majd ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁶ [előbb:] Képzelt szükségleteink tehát – ha ugyan [majd:]_{fc} Képzelt szükségleteink tehát mégsem, [majd ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁷ [előbb:] stb. Azt [majd ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁸ [előbb:] fizikai működésünk [majd ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁹ [előbb:] képzetekre és gondolatokra [majd ld. főszöveg]_{fc}

⁵⁰ [előbb:] képzeteket [majd ld. főszöveg]_{fc}

⁵¹ [előbb:] pedig az derül ki, ha összevetjük őket a gondolkodó alany érzéki létével, hogy [majd ld. főszöveg]_{fc}

⁵² [előbb:] ember érzéki [majd ld. főszöveg]_{fc}

⁵³ [előbb:] szempontjából értelmetlennek [majd ld. főszöveg]_{fc}

⁵⁴ [előbb:] <érzel> [majd:]_{fc} érzései [majd ld. főszöveg]_{fc}

⁵⁵ [előbb:] ma visszautasítja [majd ld. főszöveg]_{fc}

tudatuak és ezért az⁵⁶ együttéléshez szükséges tudatát neki ezekből⁵⁷ a tudatokból kell 65
 merítenie, úgyhogy éppen ezeknek a tudatoknak együttes hatása válik akarati
 megnyilatkozásainak meghatározójává. Ezért az egyes ember tudatának változása és
 fejlődése⁵⁸ lényegében az egész emberi társadalomnak az egyes emberben⁵⁹ való fejlődésével
 azonos. Akinek a⁶⁰ tudata „egyénilag” megváltozott, az „társadalmilag” is e változott
 tudatához képest cselekszik.⁶¹ 70

⁵⁶ [előbb:] tudatuak az [majd ld. főszöveg]_{fc}

⁵⁷ [előbb:] neki is ezekből [majd ld. főszöveg]_{fc}

⁵⁸ [előbb:] fejlődése, [majd ld. főszöveg]_{fc}

⁵⁹ [sorvégen:] ember- [sor elején:] berben [ld. főszöveg]_{szkj}

⁶⁰ [előbb:] azonos. Hiszen akinek az [majd ld. főszöveg]_{fc}

⁶¹ [2K:] [a bekezdés szövegváltozata:] Az emberek, amikor elhelyezkednek a társadalom kereteiben, akaratuktól független társadalmi viszonyokba, az u.n. termelési viszonyokba lépnek. Ez az elhelyezkedés nem szükségszerűen tudatos, sőt eleinte nem is lehet tudatossá. Ezeknek az akaratuktól függetlenül adott termelési viszonyokba lépő embereknek azonban tudatos énjüket is bele kell illeszteniök a társadalomba, vagyis tudatukat, tudatos énjüket csakis az adott társadalmi tudatba

[Az emberek, amikor]

5 Az emberek, amikor elhelyezkednek a társadalom kereteiben, akaratuktól¹ független társadalmi viszonyokba, az u.n. termelési viszonyokba lépnek. Ez az elhelyezkedés nem szükségszerűen² tudatos, sőt eleinte nem is lehet tudatossá. Ezeknek az akaratuktól függetlenül adott termelési viszonyokba lépő embereknek azonban tudatos énjüket is bele kell illeszteniök a társadalomba, vagyis tudatukat, tudatos énjüket csakis az adott társadalmi tudatba³

¹ [előbb:] kereteiben, nemcsak akaratuktól [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] szükségszerűen <c> [majd: ld. főszöveg]

³ [1K:] [a bekezdés szövegváltozata:] Marx azt írja, hogy az emberek életük termelésében akaratuktól nem függő viszonyokba, az u. n. termelési viszonyokba lépnek. A mi szempontunkból azt jelenti ez, hogy a világra születő gyermek olyan emberek közé születik, akik az ő akaratától függetlenül meghatározott tudatuak és ezért az együttéléshez szükséges tudatát neki ezekből a tudatokból kell merítenie, úgyhogy éppen ezeknek a tudatoknak együttes hatása válik akarati megnyilatkozásainak meghatározójává. Ezért az egyes ember tudatának változása és fejlődése lényegében az egész emberi társadalomnak az egyes emberben való fejlődésével azonos. Akinek a tudata „egyéniileg” megváltozott, az „társadalmilag” is e változott tudatához képest cselekszik.

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A szövegkritikai jegyzetek egyedi rövidítései: [1K:] = 1. kézirat = *Emberi eszmélet és társadalmi haladás*; [2K:] = 2. kézirat = *[Az emberek, amikor]*.

Emberi eszmélet és társadalmi haladás:

A közlés alapja: PIM JA 1087/8. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1932. nyár–ősz.

A datálás indoklása: Két olyan könyvre történik utalás a szövegben, amelyek 1932-ben jelentek meg. Az egyik Németh Andor *A párisi kommün* (1871) című műve, a másik Róheim Géza ausztráliai útirajza, *A csurunga népe*. Róheim Géza útirajza húsvétkor, a Németh Andor-mű júniusban jelent meg – vö. *Corvina* 1932. 11. sz. (március 13.), 48. p. (keretes hirdetés); Gergely Gy 1932. A költő értekező prózájában fokozódó mértékben jelen lévő freudi megközelítés azonban még hiányzik a kéziratból.

Kéziratleírás: Szerzőségi jelzés nélküli autográf fogalmazvány. A címet pont zárja le, és kétszeresen aláhúzza: „Emberi eszmélet és társadalmi haladás.” A kézirat első oldala és második oldalának mintegy háromnegyede kék tintaírás, a további része fekete ceruzairás. A kék tintaírású kéziratrészen kék tinta- és fekete ceruzairású javítások, a fekete ceruzairású kéziratrészen csak fekete ceruzairású javítások. Az első oldal felső margójának bal sarkában idegen kéz fekete ceruzairásával bekarikázott szám: „33”. 4 fólió, 4 beírt oldal. 210×340 mm-es famentes, matt felületű, vízjel nélküli hártypapír. Az írás a negyedik oldal kétharmadánál véget ér. Az utolsó bekezdésnek egy gépiratos szövegváltozata is fennmaradt, ld. *[Az emberek, amikor]*. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/8. Palliumcím: *Emberi eszmélet és társadalmi haladás*. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

Közzölve: JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika: A JA 1087/8. jelzetű kézirat betűhúségre törekvő forrásközlése, a szövegváltozatok feltüntetésével.

[Az emberek, amikor]:

A közlés alapja: PIM JA 1087/7. jelzetű kézirat.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „Az emberek, amikor”. Gépirat; gépiratos javításokkal, autográf nélkül. Kék írógépszalaggal, kettes sortávval gépelve. 1 fólió, 1 beírt oldal. 210×340 mm-es, famentes, fényes felületű, vízjel nélküli hártypapír. Töredék, az eleje hiányzik; befejezetlen, az írás az oldal egyötödénél, a hatodik sorban, mondat és sor közben abbamarad. Gépiratos oldalszámozás, két kötőjel közötti arab számmal, középre zártan a felső margón: „- 2 -”. Tartalmi jellemzői alapján azonosítható, hogy a gépirat az *Emberi eszmélet és társadalmi haladás* című autográf kézirat szövegváltozata. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/7. Palliumcím: *[Az emberek...]*. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a szöveg tartalmi jegyei, továbbá a kézirat provenienciája alapján egyértelműen azonosítható.

Közzölve: JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika: A JAHSZK 2012 a kéziratot az [I. Az új század...] címmel közölt kézirathoz csatolja, annak utolsó bekezdéseként azonosítja. A bekezdés a JA 1087/7. jelzetű kézirat betűhűsége törekvő forrásközlése, a szövegváltozatok feltüntetésével.

Keletkezéstörténet

A cím és a bevezető mondatok arra engednek következtetni, hogy a szöveg egy tágabb perspektívájúnak tervezett értekezés töredéke, amelyben a történelem változásait a költő a termelésből és a termelésben tárgyiasult emberi logikából szándékozott levezetni. A cím valószínűleg erre az összefüggésre utal. Az „emberi eszmélet” a címben az emberi tudatot jelenti, amely terminus a szövegben sűrűn felbukkan. Az értekezés konklúziója az, hogy a termelésben tárgyiasult emberi tudat változása a társadalmi haladás motorja. A töredék e gondolatmenetnek az emberi szükségletek természetével foglalkozó részét dolgozta ki.

Születése legkorábbi lehetséges időpontjának meghatározását segíti, hogy a költő két könyvre utal írásában, amelyek 1932-ben jelentek meg. Az egyik Németh Andor *A párisi kommün* (1871) című munkája (1932 júniusában látott napvilágot), a másik Róheim Géza ausztráliai útleírását tartalmazó *A csurunga népe* című könyve (1932 márciusában került a könyvesboltokba). Ez utóbbi könyvben szerepel egy Pukuti Wara nevű törzsfőnök. József Attila Szántó Juditnak írt tréfás, rövid levelét, amelyet a levelezését közreadó kötet 1932 második felére datál, ezzel a névvel írta alá: „Te édes, te drága, te, te, vivmány, óh, angyal! Szeretsz? Na még sem szabad ennyire! Pukuti Wara” – ld. JAL 2006, 380. p. Tehát mintha JA itt tréfásan fölvenné a szexuális elfojtásoktól mentes, tehát nemi tekintetben problémátlan ausztrál törzsfőnök szerepét. A levélke tanúsítja, hogy JA 1932-ben olvasta *A csurunga népét*.

Az 1932 nyaránál-őszénél későbbre datálás legfőbb akadálya a gondolatmenetnek a termelés fogalmára alapozása, tehát tiszta marxizmusa. A szöveg „pszichológiája”, a „társadalmi létünkől alakított tudatunk” freudi irányból nézve rendkívül leegyszerűsítő. Feltűnő a pszichoanalitikus nézőpont teljes hiánya. A téma szinte megkívánná, hogy az étkezés és az öltözködés motivációjáról szólva a költő szóba hozza a tudattalan, illetve az ösztönök szerepét.

A másik szóba jöhető kritérium a datálás során az ortodox marxista állásponttól való eltávolodás kritikus szintjének megléte vagy hiánya. Enyhe kritikai elhatárolódást legfőljebb abban lehet tetten érni, hogy a szöveg a csereérték visszahatását tárgyalja a használati értékre, illetve hogy az áru értékének meghatározásánál nagy szerepet tulajdonít a képzelt szükségleteknek, holott a szigorúan ökonomista marxizmus szerint az áru értékét a befektetett munka mennyisége határozza meg. Ez azonban nem éles elhatárolódás, mert Marx is számol a csereérték megállapítása során a mindenkori kereslet-kínálat hullámmásával, s a tényleges ár kialakulásában a legkevésbé sem tagadja a legkülönbözőbb okokból előálló ingadozások létét.

JA, noha ezt így nem mondja ki, voltaképpen a „képzelt” szükséglet befolyásától teszi függővé a kereslet alakulását, azt, hogy a piacon miért kel el jobban az avas sza-

lonna, mint a friss patkányhús. Mindazonáltal írásában elrugaszkodik a közvetlen közgazdasági szempontoktól, azt állítva, hogy tudatunk beleszól az áru csereértékének alakulásába, azaz túllép az ökonomizmus szűk keretein. Igaz, a marxista elveknek ezzel sem mondott ellent, mert a tudat befolyásoló erejével Engels is számol, amikor kijelenti, hogy minden cselekedetünk, választásunk előzetesen átmegy a tudatunkon. A csereérték alakulásának függése az emberi tudattól, a képzelt szükségletektől még ezzel együtt is a szubjektív szféra felértékelődésének tendenciájára utal József Attilánál.

Ezt a szubjektív összetevőt az elkövetkező években a freudi tanok fogják biztosítani, a tudat leértékelődik, és az ösztönszféra jelentősége nő meg. Ez a tendencia az *Emberi eszmélet és társadalmi haladásban* még nincs jelen. A freudi tájékozódás hiánya önmagában még nem ad támpontot a keltezéshez, mert a költőnek később is vannak olyan írásai, amelyekben a mélylélektani szempont nem játszik szerepet, például az *[E sorok írója]* kezdetű töredék vagy *Az egységfront körül*. Csakhogy ez utóbbi megnyilatkozások politikai színezetűek. Az *Emberi eszmélet és társadalmi haladásban* „a gyomor kívánsága” viszont szinte hívja az én-ösztönök, azaz az önfenntartó ösztönök bekapcsolását: azt, hogy mi indokolja bizonyos ételek (zsíros kukacok, patkányhús) iránti averziókat, amit akkor sem tudunk leküzdeni, ha életünk függ tőle. A töredék tehát valószínűleg olyan időszakban született, amikor a költő még csak éppen ismerkedni kezdett az ösztöntannal. Az értekezés összeegyeztethető az *Egyéniség és valóságot* és *Az ifjúság nemi problémáit* író JA freudomarxizmusával. A későbbi időszak pszichoanalitikus orientációjával azonban már összeférhetetlen lenne.

Az a kijelentés, hogy „minden emberi szükséglet a termelés szülötte”, voltaképpen inverzió. Nem a termelés a szükséglet szülötte, mint racionálisan gondolhatnánk, hanem a szükséglet a termelés szülötte. Az ellentmondás így oldható fel: miközben azért termelünk, hogy kielégítsük szükségleteinket, a társadalomban élő ember szükségleteit a termelés alakítja ki és szabályozza. Szükségleteinket a termeléshez igazítjuk, mert a szükségletre a termelés áruválasztékkal felel. E választékban a termelés megszorozza a szükséglet rendelkezésére álló termékek fajtáit, változatait. A termelés által előállított termékek választékából történő választásban a társadalmi létünkől alakított tudatunk működik közre.

A valóságos szükségleteket a biológiai létünk fenntartásához nélkülözhetetlen dolgok iránti igényünk képezi. A termékek mindazon választéka, amely túl van e szükségletek kielégítésén, azaz e szükségletek kielégítésére alternatív megoldások sorát kínálja, az már a „képzelt szükségletek” kategóriájába tartozik, ahogy az is, amit maga a termelés, a termelésben létrehozott olyan kielégítési ajánlatok keltenek, amelyekre eredetileg egyáltalán nem volt igényünk. A termelés létrehozta és ezzel a társadalmi létünkől alakított tudatunk számára szükségletté tette az igazgyöngyöt. A társadalmi lét, amelyben az embernek megadatott élnie, a tudatunk révén a képzelt szükségleteket valóságos szükségletekké változtatja, vagy ahogy a költő megfogalmazta: „»Képzelt« és »valóságos« szükségletek tehát nem választhatóak el egymástól, [...]” – ld. 33–34. sor.

A termék a forgalomba kerülve használati értékre és csereértékre tesz szert. A használati értéket szokás úgy tekinteni, mint terméket, amely tulajdonságai révén valóságos

szükséglet kielégítésére alkalmas. A csereérték pedig az az érték, amely az áruvá vált termék eladásakor és megvételekor valósul meg. A viszony itt ugyanaz, mint ami a valóságos és a képzelt szükséglet viszonyát jellemezte. A csereérték (a termék ára) beépülhet a használati értékbe. Azaz valaminek a használata mellett azért döntünk, mert elég drágának bizonyul. Igazgyöngyöt veszünk, mert az drágább, mint a hamis gyöngy. Ha egy áru ára lecsökken, akkor nem az eredeti használati értékének megfelelően élünk vele, hanem egy másik használati érték helyett, ami drágább. A búzát nem kenyérsütésre és fogyasztásra használjuk, hanem fűtésre.

A gondolatmenet egyik pontján JA kitekint saját hivatásának státuszára is a felvázolt rendszerben: „»Képzelt« szükségletek kielégítésére szolgáló termelési ágak a művészet, az irodalom, a vallások stb.” – ld. 49–50. sor. A kulturális felépítmény nagy része, amely a közösség számára nem hoz szorosan vett anyagi hasznot, a „képzelt” szükségletek kielégítésére szolgáló termékek közé tartozik. E szükségletek kielégítése nem nélkülözhetetlen az ember biológiai létezéséhez, de a társadalmi létünkől alakított tudatunk révén valóságos szükségletekké vált. Ami a pusztá érzéki létünk szempontjából képzelt szükséglet, a gondolkodó alannal, a termelés által fenntartott társadalomban élő, általa meghatározott tudatú emberrel számolva valóságos szükséglet lett.

Az ember a termelést meghatározott tudattal végzi el. Aki beleszületik a termelés adott viszonyaiba, annak tudatát a termelésben részt vevő többi ember tudata határozza meg. Ez válik cselekvéseinek kiinduló pontjává. Az egyén tudatának változása (nyilván a termelésben tárgyiasult formában) a motorja a történelem változásainak. A „képzelt” és a „valóságos” szükséglet problémájához JA visszatért kései fő műve, a *HMF* szöveg-változataiban: ld. a [*Nem szükséges, hogy*] kezdetű töredék 123–135. sorát, illetve az [*egymástól. Csak ott hatol*] kezdetű töredék 117–129. sorát. A képzelt és a valóságos közti ellentét mintegy analóg példaként magyarázatul szolgál arra, hogy az emberek nem ismerik saját érdekeiket, s ezért fordulhatnak ezek ellen.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

6–7. sor

Vannak népek, melyek főtáplálékát zsiros kukacok teszik: Róheim Géza útleírásának *Élet a sivatagban* című fejezetében az ausztráliai bennszülöttek étkezési szokásairól így ír: „A mindennapi életnek már tápérték szempontjából is legfontosabb eledele a maku, azaz hernyó. A bokrokat kell figyelni és ahol látják a lárvát, amiből kirepül a pillangó, ott kell túrni a földet. Mert a hernyó a gyökerekben él. A gyökéren kívül csak a hernyó ürüléke látszik. Azután bottal el kell törni a gyökeret és a vastag gyökér belsejében találják a hernyót. Megsütik a hamuban, de a gyermekek nyersen is megeszik. Sokféle a bokr, sokféle a hernyó és mindegyiknek más a neve. A hernyónál a zsír a fontos, a hangyánál a potrohában levő édeskés váladék. Az öreg Jirramba leírta, hogy a tanát (fatál) telemerítik hangyákkal és hogy ez milyen jó. Az ember csak úgy habzsolja a fatálból a hangyákat.” (Ld. Róheim 1932, 212–213. p.)

20–22. sor

Marx, az árútestről szólván, azt írja, nem lényeges, hogy vajjon valóságos, vagy képzelt szükségletet elégít-e ki a termék, az a fő, hogy szükséglet kielégítésére szolgál, – használati értékkel rendelkezik: A *tőke* első fejezetének első mondataiban Marx leszögezi: „E szükségletek természete, hogy pl. a gyomorból vagy a képzeletből fakadnak-e, mit sem változtat a dolgon [...] Valamely dolog hasznossága *használati érték*ké teszi azt.” – ld. Marx 1921, 1. kötet, 43–44. p.

47. sor

was gut und teuer: Német mondás, teljesebb formájában: alles, was gut und teuer ist, magyar fordításban: mindent, ami jó és drága.

58–59. sor

A körülzárt Párizsban annakidején patkányokat ettek az emberek. Ma az éhezők nem igen fanyalodnak patkányhúsrá: Németh Andor A *párisi kommün* (1871) című könyvének A *lómészárszéktől a patkánypiacig* című fejezetében így ír: „December 20-án megnyílik a patkánypiac. Az elárúsító ketrecben tartja a dögöket. A vásárló megmutatja, melyiket kívánja. A kereskedő pálcával a ketrec szájához kergeti a patkányt, ahol egy véreb leselkedik s a kibújó állatnak kettéharapja a torkát. A kereskedő papírba csomagolja és tizenkét souért átnyújtja a vevőnek.” (Ld. Németh A 1932, 55. p.)

62–63. sor

Marx azt írja, hogy az emberek életük termelésében akaratuktól nem függő viszonyokba, az u. n. termelési viszonyokba lépnek: JA gyakran hivatkozott a *Zur Kritik der politischen Ökonomie* (A *politikai gazdaságtan bírálatához*) című Marx-mű előszavára. Itt az alábbi mondatokra utal: „Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg.” – ld. MEM13 1965, 6. p.

[Az emberek, amikor]

A töredék az *Emberi eszmélet és társadalmi haladás* című szöveg záró passzusának változata. Az első mondat megismétli Marx sokat idézett mondatát: „Az emberek, amikor elhelyezkednek a társadalom kereteiben, akaratuktól független társadalmi viszonyokba, az u.n. termelési viszonyokba lépnek.” Ezután JA a társadalmi beilleszkedés folyamatát vázolja föl, a szocializáció tudattalan, majd tudatos fokát: „Ez az elhelyezkedés nem szükségszerűen tudatos, sőt eleinte nem is lehet tudatossá. Ezeknek az akaratuktól függetlenül adott termelési viszonyokba lépő embereknek azonban tudatos énjüket is bele kell illeszteniök a társadalomba, vagyis tudatukat, tudatos énjüket csakis az adott társadalmi tudatba.”

Recepciótörténet

Szabolcsi Miklós szerint e „töredékben maradt gondolatsor” címe kifejezi, mintegy összefoglalja JA „gondolkodása fő irányát” az 1930–1932 közötti időszakban. (Ld. Szabolcsi M 1998, 130. p.)

Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?

1. *Jeszenszky Erik* a *Korunk*-ban közzétett különböző cikkeiben kifejteti véli, hogy „a tőkés világkartell, a tőkés tervgazdaság elméletileg, fogalmilag, logikailag lehetséges”, bár ez „egyáltalában nem tartalmaz megállapítást arra nézve, hogy a tőkés világkartell létrejöttének mekkora a valószínűsége”. (*Korunk* 1932. 490/1 old.) Ez az állítás és J. E. hozzátartozó gondolatmenete, véleményem szerint, téves.

2. J. E. szerint „a tőkés világkartell lehet elméletileg lehetségesnek tartani és ugyanakkor tényleges megvalósulását ma elméletileg lehetetlennek és a jövőben is annyira valószínűtlennek tekinteni, hogy a valószínűtlenségnek ez a foka *majdnem* egyértelmű gyakorlati lehetetlenségével”. Ez nem helyes s a marxi gondolkozásban éppen nem lel helyet. A marxizmus történelmi elmélet, azaz Marx tanításainak középpontjában az a gondolat áll, hogy ami történelmileg (más szóval: gyakorlatilag) nem lehetséges, az elméletileg sem az. Az elmélkedők (teoretikusok) feladata éppen abban áll, hogy fogalmát adják azoknak az okoknak, amelyek a valóságos folyamatot létrehozzák, vagyis az elmélkedőknek azt kell kimutatniok, hogy miért történik így és nem másképp. Ebben bennefoglaltatik, hogy ami történetileg-gyakorlatilag nem mehet végbe, az „elméletileg, fogalmilag és logikailag” lehetetlen. (Ha a valóságos történés és az elméleti elgondolás nem vág össze, akkor hibás az elmélet. Nyilván Linné elgondolása a hibás, ha nem illik a szerves világra és nem a szerves világ, amely nem alkalmazkodik Linné „elméletileg, fogalmilag és logikailag” „lehetséges” rendszeréhez.)

3. J. E. amikor arról szól, hogy a tőkés világkartell megvalósulását elméletileg valószínűtlennek lehet tekinteni, ellenmondásba kerül saját magával, mert ez a kijelentése is elméleti. Eszerint elméletileg lehetséges, holott elméletileg lehetetlen.

4. A logika az a tudomány, amely a pusztá gondolattartalmak alaki viszonyával foglalkozik, a gondolatot elvonatkoztatván az ismeret¹ alanyától és tárgyától, vagyis a valóságától. Annak az állításnak tehát, hogy a „tőkés világkartell *logikailag* lehetséges”, semmi tudományos értelme nincsen, mert ez annyit jelent, hogy a tőkés világkartell úgy a mai, mint a jövőbeli valóságtól eltekintve lehetséges!

5. J. E. észrevehető rejtekejtőt hágy a maga számára gondolatai labirintusában. Azt mondja: elméletileg lehetséges, de történelmileg „*majdnem*” (!) lehetetlen. Minthogy az elmélet gyakorlati (történelmi) elmélet, ez annyit tesz, hogy tőkés tervtermelés gyakorlatilag (történetileg) lehetséges, bár elméletileg² majdnem lehetetlen; és viszont. Ugy mond ellent önmagának, ahogy vesszük.

6. J. E. álláspontjával³ ellentétben a tőkés tervgazdaság „elméletileg, fogalmilag és logikailag” lehetetlen. Mert

a) E tervgazdaság a tőkés termelési módon alapulna. A tőkés termelési mód előfeltétele a szabad bér munkás, aki saját magának, illetve munkaerejének közvetlen tulajdonosa és úgy él meg, úgy termeli magát újjá, hogy ezt az áruját esetről esetre eladja.

¹ [sajtóhiba:] ismert [ld. főszöveg]_{JAj}

² [sajtóhiba:] elméletileg [ld. főszöveg]_{-szkj}

³ [sajtóhiba:] álláspontjával [ld. főszöveg]_{-szkj}

b) A tervgazdaságnak, illetve a „világkartellnak” az a legáltalánosabb előfeltétele, hogy a tervgazdaságnak tulajdonában legyenek a termelési eszközök, amelyeket a tervgazdaság sem el nem ad, sem nem vásárol, illetve nem piacon, hanem saját magától vásárolja és saját magának adja el a termelési eszközöket, ami azonban már nem árú adása-vétele, hanem az elosztásnak egy átmeneti módja. A tervgazdaság és az árútermelés fogalmilag különböző.

c) Tekintve, hogy a munkás termelési eszköz, a tőkés tervgazdaság a) pontban jelzett előfeltétele „elméletileg, fogalmilag és logikailag” kizárja a b) pontban említett előfeltételt. Szóval tőkés tervgazdaság elméletileg, fogalmilag és logikailag olyan együttes előfeltételek mellett lehetséges, amelyek elméletileg, fogalmilag és logikailag kizárják egymást.

Első megjegyzés. A Szovjetunió tervgazdasága nem tiszta tervgazdaság, amíg külföldi piacon kénytelen adni-venni. A nyersanyagárak esése bizony befolyásolta az Ötéves terv menetét. Ennyit b) pontunk igazolásához.

Második megjegyzés. A Valóság c. szerkesztésében megjelent budapesti lap 1. számában Egyéniség és valóság címen cikket irtam. Ez írásomat a magyarországi marxisták majdnem kivétel nélkül támadták, különösen azt a passzusát minősítették antimarxista bolondgombának, amely szerint az emberi test, illetve a munkás termelési eszköz. Itt nincs helye erről vitáznom, de megemlítem, mert itt is ezzel a tétellel indokolok. E tétel annyira természetes, hogy Marx nem is tartotta szükségesnek, hogy tételeszerűen kifejtse. De él vele. A Kapital Einfache Reproduktion c. fejezetében írja: „Sie (die individuelle Konsumtion⁴ des Arbeiters.) (J. A.) ist Produktion und Reproduktion seines (a tőkére vonatkozik) notwendigen Produktionsmittels, des⁵ Arbeiters selbst.” (Kiepenheuer Ausgabe. S. 527.) Magyarul: A munkás egyéni fogyasztása a tőke számára legszükségesebb termelési eszköznek, magának a munkásnak a termelése és újratermelése. Az 529. oldalon „tote” és „selbstbewusste Produktionsinstrumente” kifejezéseket olvas Marx Kapitaljának tanulmányozója, ami magyarul annyit tesz, hogy „holt” és „öntudatos termelési eszközök”. Állításom tehát éppen nem „antimarxista”. S hogy nem is bolondgomba, az kiderül abból a fontosságból, amely, mint a politikai gazdaságtanhoz illik, gazdasági és politikai téren egyaránt megilleti. Pusztán ebből a tételből következik, hogy a tervgazdaság bevezetéséhez nemcsak azért szükséges ellentmondást és ellenállást nem tűrő központosított politikai hatalom, mert másként nem fojtható el az újra és újra fellángoló ellenforradalom, hanem azért is szükséges, mert a dolgozni tudó egyéneket mint termelési eszközöket szintén köztulajdonba kell venni, különben tervgazdaság nem lehetséges. Ez egyben kritikája a szindikalizmusnak. Mindez a munkás felszabadulását jelenti, mert amikor mint termelési eszköz a munkásosztály tulajdona, ugyanakkor mint politikai lény – osztályán át – a termelési eszköznek a tulajdonosa. Az, hogy a munkás a kapitalizmusban önmagának tulajdonosa, csak látszat, mert jöllehet Péter munkás nem tulajdona Pál tőkésnek, (ekkor rabszolga volna és nem bér munkás), mégis a munkásosztály amelybe beletartozik Péter, tulajdona a tőkésosztálynak, amelybe beletartozik Pál. „In der Tat gehört der Arbeiter dem Kapital, bevor er sich dem Kapitalisten verkauft.” (S. 533.) A munkásosztály egészével a tőkésállam rendelkezik.

⁴ [sajtóhiba:] Konsumtion [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵ [sajtóhiba:] der [ld. főszöveg]_{szkj}

Harmadik megjegyzés. Az a megállapítás, hogy a munkásosztály mint termelési eszköz a tőkésosztály tulajdona, még mielőtt a munkás⁶ magát a tőkésnek eladná, nem áll ellenmondásban a 6. pontunkban foglaltakkal, azaz nem nyújt alapot a tőkés tervgazdaság gondolata számára. A kapitalizmusra ugyanis nem az jellemző, hogy az egyik osztály mint termelési eszköz a másik osztálynak a tulajdona, – hanem jellemző a mód, ahogyan végbe megy a termelés. E termelési módban a munkástól is függ, hogy melyik tőkés termelési eszköze legyen. Ha tehát a munkás nem választhat a tőkések között, ha csak egyetlen „tőkés” van, (t. i. a „világkartell” illetve tervgazdaság), akkor a termelési mód többé nem tőkés termelési mód, a rajta alapuló társadalmi rend többé nem polgári társadalmi rend, sőt a termelés sem árútermelés, amely pedig föltétele a kapitalizmusnak. A tőkés fogalmához ugyanis hozzátartozik, hogy több önálló tőkés legyen, más szóval a kapitalizmus gazdasági individualizmus, azaz tervgazdaságot kizáró termelés, ami a monopólkapitalizmus, vagyis imperializmus korában különösen éles verseny formájában jut kifejezésre.

7. A tervgazdaságtól elméletileg, fogalmilag és logikailag elválaszthatatlan a munkaerő tervszerű termelése és tervszerű társadalmi felhasználása. Ezt tekintve, mily groteszk képet tár elénk a tőkés tervtermelés állítása! A kapitalizmusban társadalmi szükséglet a gazdag ember, a nem dolgozó léhűtő, a szelvénynyíró, a prostituált stb. Képzeljük el, hogy a Központi Tőkés Tervgazdasági Hivatal kontrollszámokat ad ki arranézve, hogy az év folyamán, hány gyermeklányt kell tervszerűen prostituálni, hány yachttulajdonost kell yachttal együtt termelni „öt év helyett négy év alatt”! Ez a groteszk kép mutatja, hogy a kapitalizmusban kizárt dolog a holt s az eleven termelési eszközöknek tervszerű társadalmi felhasználása és termelése, egy szóval a tervgazdaság.

8. „A kapitalizmus fogalmának alapvető elemei a társadalmi termelés és magánelsajátítás együttes fennforgása” – írja J. E. Ez tévedés. Ez minden osztálytársadalomra nézve áll, hiszen ahol munkamegosztás van, ott a termelés társadalmi. Az osztálytársadalmakat a társadalmi termelésnek és a magánelsajátításnak a módja különbözteti meg egymástól. J. E. elméletileg, fogalmilag és logikailag úgy határozza meg a tőkés termelési módot, a kapitalizmust, hogy meghatározása elméletileg, fogalmilag és logikailag nem a tőkés termelési módot jelenti és ilyen alapon elméletileg stb. lehetségesnek mondja a tőkés tervtermelést!

9. „Az az állítás, hogy a termelési anarchia fogalmilag elválaszthatatlan a kapitalizmustól, hogy a kapitalista tervgazdaság fogalmilag lehetetlen, oly »baloldali frázis«, amely ma passzivitásra indít, a passzivitást igazolja és ezáltal a ma aktuális küzdelmet gyengíti” – kiált föl J. E. Én nem tudom, hogy J. E.-nek ez a kijelentése jobb- vagy baloldali frázis-e, de hogy az igazsághoz nincs köze, az az eddigiekből is kitetszik. Mert vajjon nem az a hiu ábránd indítja-e inkább passzivitásra a nyomorgó tömegeket, hogy a kapitalizmus tervszerűen fogja foglalkoztatni és ellátni őket, mert ez lényegében (elméletileg stb.) lehetséges, vagy az a fölismerés tartja-e őket passzivitásban, hogy a kapitalizmusban bizony elméletileg, fogalmilag és logikailag egyaránt tervszerűtlenül el kell pusztulniuk? Hiszen mint termelési eszközök ők is éppugy tervszerűtlenül túltermelt, eladhatatlan, megsemmisülésre váró árúk, mint a búza, amelyet elégetnek, a kávé, amelyet tengerbe vetnek, a gyapotcserje, amelyet kiirtanak?

⁶ [sajtóhiba:] munkát [ld. főszöveg]_{JAJ}

10. J. E. szerint a kapitalizmus, ahelyett, hogy fogalmilag kizárná egy tőkés világkartell létezését, fogalmilag egyenesen posztulálja annak lehetőségét. Nos, a kapitalizmus fogalmilag egyenesen önmaga összeomlását, a társadalmi forradalmat és a szocialista tervgazdálkodást posztulálja. 120

11. J. E. felfogásából kitetszik, hogy szerinte a kapitalizmus nem „omlik össze magától”, azt meg kell dönteni. Itt is téved, t.i. a munkásság nem a kapitalizmust dönti meg, hanem a burzsoá osztályuralmat. Ezáltal megszűnik a munkásságnak és a tőkességnek az a viszonya, amely éppen a kapitalizmust teszi s így a kapitalizmus belső ellentétei miatt magától omlik össze. 125

FIOLÓGIAI JEGYZETEK

A szövegkritikai jegyzetek egyedi rövidítése: JAj = József Attila javítása saját folyóiratpéldányában.

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?*, KORUNK, 1932. 9. sz. (szeptember), 687–691. p. [Disputa rovat] – a továbbiakban: JA1932f.

A keletkezés ideje: 1932. június – 1932. szeptember 1.

A datálás indoklása: A *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?* a Jeszenszky Erik álnéven publikáló Molnár Erik *Korunkban* közölt cikksorozata körüli vitába kapcsolódik bele. A közvetlen kiváltó ok Molnár Erik *Válasz az előbbiekre* című júniusi írása (ld. Molnár E 1932f), mely Maibaum Gyula *Mégegyszer a marxista válságelmélet* című vitacikkére (ld. Maibaum 1932) reagál. (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet, illetve Tárgyi és szövegmagyarázatok*.) A *Korunk* számai a hónap első napján már az előfizetők-nél voltak – ld. Tóth S 1980, 284–300. p. A cikk postázása, szerkesztése és nyomdai átfutása legkevesebb két hetet bizonyosan igénybe vett, tehát JA írása augusztus közepén elkészült és szeptember 1-jén jelent meg.

Kézirat: Nem ismert. Fennmaradt azonban JA saját folyóiratpéldánya, a szerző autográf, fekete ceruzairású javításaival. A szerző javításait szövegközlésünkben figyelembe vesszük és a szövegkritikai lábjegyzetekben jelezzük. További autográfok: a címlapon JA neve fekete ceruzával aláhúzva; a cikk címe mellett bal oldalon két piros ceruzairású vonás, balra, 45 fokos dőlésszögben. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/63/a/3. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe, tartós letétként. Palliumcím: *József Attila cikkei József Attila könyvtárából származó különböző folyóirat-számokban*.

Szerzőség: Az első közlés feltüntette a szerző lakhelyét és nevét a cikk alatt: „(Buda-pest) **József Attila**”.

Közölve: JA1932f; JAÖM3 1958, 136–140. p. [szöveg], 354–362. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 184–189. p. [szöveg], 698. p. [jegyzetek]; Kántor 2005, 46–49. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA1932f: A folyóiratban a kiemeléseket kétféle módon jelezték: a cikk címét és a folyóiratcímeiket kapitális betűtípussal, a többi kiemelést pedig ritkított szedéssel jeleztették meg. A címeiket és a kiemeléseket kiadásunkban egységesítjük, a közlés alapjául szolgáló források tipográfiai jellemzőit csak ismertetjük.

JAÖM3 1958: Az első közlés alapján. A kiemelések tekintetében forrását követi. A helyesírást némileg modernizálja. Csak két sajtóhibát javít: ld. 2–3. lábjegyzet.

Szövegtérképek:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
a valószínűsége”. (KORUNK	5.	a valószínűsége”. (Korunk
a valószínűságtól. Annak	25–26.	a valószínűságtól. Annak

JAM2 1977: A JAÖM3 1958 alapján. A kiemeléseket kurziválja.

Kántor 2005: Az első közlés alapján. A helyesírást modernizálja.

JAHSZK 2012: Az első közlés alapján. Betűhú. Valamennyi sajtóhibát javítja és jelzi. Forrása kiemeléseit a kapitális szedés tekintetében követi, egyéb esetben kurzivál.

Keletkezéstörténet

Molnár Erik tanulmánysorozata a *Korunk* 1931–1932-es évfolyamaiban

Az aktuális világgazdasági és világpolitikai helyzetre reflektáló sorozat az 1929–1933-as gazdasági világválság kellős közepén jelent meg, Jeszenszky Erik álnéven. Magától értetődött a marxista válságelmélet föllelevenítése. Ennek az elméletnek értelmezése váltotta ki a vitát a lap hasábjain. Az összefüggő fejezetekből összeálló, egy tervezett könyv fejezeteiként ható tanulmánysorozat nagyon is lényeges és időszerű kérdéseket tárgyal: Mi okozza a kapitalista gazdaság ciklikus válságait? Milyen következményekkel járnak ezek a válságok a tőkés rendszer életképességére nézve? Hogyan viselkedjenek a forradalmi munkásmozgalom tagjai és közösségei a kitört gazdasági világválságban, alkalmat ad-e a világkapitalizmus jelenlegi mély megrázkódtatása a rendszer megdöntésére?

A sorozat 1931 májusában indult *A kapitalista termelési mód válsága* című írással. Egy éven át, 1931 májusától 1932 áprilisáig hét cikk tárgyalta különböző szinteken a témát. Az írások egy része a tőkés bővített újratermelés marxi elméletét és a róla folytatott vitákat értelmezte, középpontba állítva az újratermelés zavarait, azok megoldásának módjait és végső fokon e megoldások kudarcaként a ciklikus válságokat, majd e krízisek után a gazdaságot regeneráló folyamatokat (*Kapitalizmus és külkereskedelem*, 1931. október; *A társadalom fogyasztóereje*, 1931. november; *Tőkés fejlődés és tőkés piac*, 1931. december; *A tőkés külkereskedelem*, 1932. január; *Tőkés külkereskedelem*, 1932. február; *A társadalom termelő- és fogyasztó erejének fogalma a marxizmus realizáció-elméletében*, 1932. április).

A tőkés gazdaság aktuális helyzetére ezek a cikkek is ismételten kitekintettek, de két tanulmány kifejezetten empirikus szinten, statisztikai adatsorokat elemezve mutatott be egy, a gazdasági fejlődés elmaradottabb szintjén álló országot, Spanyolországot (*A spanyol forradalom fejlődésének anyagi tényezői*, 1931. július) és egy gyarmati gazdaságot, India tőkés fejlődését (*A gyarmati kapitalizmus*, 1932. március). A *Korunk* 1932. februári számában megjelent *Marxista válságelmélet és logika* című írás pedig metaszin-ten taglalta a kérdést, mintegy a válságelmélet logikáját fejtve ki, *A társadalom fogyasztóereje* címmel megjelent írásra érkezett, nem részletezett, csak jelzett korábbi ellenvetésekre adott válaszként.

A kérdések megválaszolásának azonban eleve közvetett, kissé életidegen módját választotta már Molnár Erik is, a vita hozzászólóit erre a kerülőútra terelve. Marx elemzései és az azóta eltelt évtizedek tapasztalatai megmutatták, hogy a tőkés rendszer mindinkább előre haladó kiépülése nem járt a munkásosztály elnyomorodásának fokozódásával. Az a felismerés, hogy a tőkés világrendszer normális állapota nem vezet el a kapitalizmus összeomlásához, előtérbe állította a válságelméletet, amely a kapitalizmus meggyengülésének jelét a leküzdhetetlen és egyre mélyülő gazdasági-politikai krízisekben látta, amelyek ideiglenes leküzdése egyre durvább eszközök bevetését tette szükségessé. Ilyen eszköz volt az első világháború kirobbantása is. A tőkés rendszer megdöntésére az ilyen válságok szolgáltak alkalmul. Az oroszországi októberi forradalom nem következett volna be az első világháború kitörése nélkül.

Ezért Molnár a kérdést úgy tette föl, hogy ki lehet-e dolgozni gyógmódot a kapitalizmus számára, amelynek révén túlélheti az 1929–1933-as gazdasági világválsághoz hasonló földrengéseket? Létrejöhét-e a tőkés világkartell, azaz a kapitalizmusnak egy olyan világméretű csúcsszerve, amelynek révén a rendszer korrigálni tudja a termelés anarchiáját, amely túltermelési válságba sodorta a tőke világát? A kapitalizmus imperialista szakaszában, a tőke centralizációjának tendenciáját mintegy a végső konzekvenciáig meghosszabbítva, elképzelhető-e kapitalista tervgazdaság?

Ezzel a tanulmánysorozat az időszerű kérdéseket elméleti és egyúttal történeti szempontból igen távoli perspektívába helyezte. Mintha azt a dilemmát akarta volna fölvetni Molnár, hogy vajon ülhetünk-e a babérjainkon, várva, hogy a gazdasági világválság önmagában elvezessen a tőkés rendszer összeomlásához. Vagy pedig, mivel belátjuk, hogy a kapitalizmus képes valamiféle önkorrekcióra, a termelés anarchiájának felszámolására vagy jelentős mérséklésére, nem engedhetjük meg neki a túlélés esélyét. A rendszerkritikus közösségeknek meg kell ragadniuk az alkalmat, a tőkés világ meggyengülését, és az áldatlan állapotok elleni tiltakozásul politikai lázadást szítani, mintegy alternatívául kínálva a válsághelyzet szocialista típusú megoldását. Nem mellékes, hogy a tanulmánysorozat a marxista válságelmélettel a szovjet öt éves terv kontextusában foglalkozik. Azt sugallja, hogy létezik egy alternatív kísérlet a gazdasági válság leküzdésére a központilag irányított tervgazdálkodás révén, amelyet a szerző derűlátóan ítél meg, sikeres voltát előlegezve. A dilemma leegyszerűsítve végső fokon így néz ki: kapitalista világkartell vagy szocialista tervgazdaság?

Csak hogy a marxi válságelmélet két különböző elemből tevődik össze. Az egyik szerint a termelés gyors és korlátlan növekedése és a fogyasztás korlátok közé szorulása között feloldhatatlan ellentét támad, s ez az egyre inkább fokozódó feszültség szétrobantja a rendszert. A másik elmélet szerint a termelési szektorok (termelőeszközök termelése, tömegtermelés, luxuscikkek termelése) közötti ellenőrizhetetlen, anarchikus viszonyok okoznak szükségképpen egyre mélyülő ciklikus válságokat. A gazdasági szereplők versenyre kényszerülve nem képesek felmérni törekvéseik következményeit. Molnár gondolatmeneteinek jelentős részében ennek a két elemnek az összehangolására, a marxi válságelmélet ellentmondás-mentességének bizonyítására fordította figyelmét. Az aktuális életprobléma helyett az elmélet steril kérdéseit állította előtérbe. Az ennek nyomán keletkező elégedetlenség magyarázza, hogy a cikksorozattal szemben számos ellenvetés született.

Viták a kapitalista tervgazdálkodás lehetőségéről

A korábbi bíráló megjegyzésekről csak közvetve értesülünk. Az első vitacikk, amelyet a *Korunk* 1932. júniusi száma teljes terjedelemben közölt, Maibaum Gyula *Mégegyszer a marxista válságelmélet* című írása volt, Molnár Erik azonnali reakciójával (*Válasz az előbbiekre*). (Ld. Maibaum 1932; Molnár E 1932f.) JA is indítatva érezte magát arra, hogy vitába szálljon. Első mondatában a válaszcikket idézi, de ellenvetéseiben nem kapcsolódik Maibaum érveléséhez. A költő vitacikkének közlésére szeptemberben került sor, és a szerkesztőség ugyanúgy járt el, mint Maibaum esetében: Molnár Erik azonnali

válaszra kapott lehetőséget, és egyúttal le is zárta a vitát. A *Korunk* 1932. július–augusztusi számában Bányai Imre *A tőkés világkartell kérdése és a marxizmus* című írásában (ld. Bányai I 1932) ugyancsak vitatta Molnár álláspontját, párhuzamba állítva azt az „ultra-imperializmus” korábbi teóriájával. Ez a forduló is a *Válasz az előbbiekre* című viszontválasszal zárult (ld. Molnár E 1932g). A szerkesztőség a vitatott koncepció szerzőjének tett barátságos gesztusaként értékelhetjük, hogy közvetlenül a viszontválasz után tette közzé újabb tanulmányát *A tőkés világpiac* címmel (ld. Molnár E 1932h). JA vitacikke a következő lapszámban látott napvilágot. Írására Molnár *Skolasztika vagy dialektika (Válasz József Attilának)* című írásában (ld. Molnár E 1932i) válaszolt (szövegét ld. JAÖM3 1958, 359–362. p.), majd lezárta a vitát.

Nem állíthatjuk, hogy a költőt a cikksorozatban tárgyalt téma és főleg a mögötte rejlő aktuális történelmi feladat nem foglalkoztatta. Hozzászólási szándékát azonban alighanem Molnár logikai érvelésmódja, illetve a februári, metasztintű írása szította fel: „a marxista válságelméletről kialakult mozgalmi köztudatban a legkülönbözőbb, egymással és a válság fogalmával való kapcsolatukat illetőleg nem kellőképpen tisztázott fogalmak kavarognak. [...] Indokoltnak tartjuk tehát, hogy a marxista válságelmélethez tartozó fogalmakat, logikailag tisztázva, annak a társadalmi okozati összefüggésnek egymásba kapcsolódó láncszemei gyanánt mutassuk be” – olvashatta a *Marxista válságelmélet és logika* című cikkben, és szigorúan, a helyes logika nevében bírálva a helytelenített logikát, helyenként szórszálhasogató módon próbálta nevetségessé tenni a Molnár-féle fogalomtisztázást. A logikai és történelmi sík közötti feszültséget Molnár tanulmányában Bányai Imre is szóvá tette, lehetséges, hogy a költőt az ő logikai ellenvetése is bátorította cikke megírására. Ez esetben a megírás időtartama július–augusztusra szűkíthető. JA törekvése közvetlenül nem annak kimutatására irányult, hogy lehetetlen a kapitalista tervgazdálkodás, nem szüntethető meg a termelés anarchiája (ez csak a végső következménye okfejtésének), hanem azt igyekezett kimutatni, hogy Molnár Erik érvelése (érvelésmódja) a kapitalista tervgazdálkodás elvi lehetősége mellett nem állja meg a helyét.

Ebben fontos szempont volt annak nyilvánvalóvá tétele, hogy Molnár Erik marxista igényű gondolatmenete számos ponton nem felel meg a marxista gondolkodásmód kritériumainak. JA tehát vitapartnere gondolkodásmódját kezdte ki, amely az adott konklúzióhoz vezetett. Azt állapította meg, hogy hibáktól hemzseg az a gondolati anyag, amelyet vitapartnere használ koncepciója kidolgozásához. Tehát Molnár Erik érvelése igaza mellett nem legitim.

A vitacikk felépítése és érvelése

JA vitacikke formailag alaposan kidolgozott írás. Nem egyetlen szövege a költőnek, amelyben mondandóját pontokba szedve adja elő. A gondolatmenet 11 pontra tagolódik. A 6. pont a), b), c) alpontokra oszlik. A három alponthoz három megjegyzés kapcsolódik. A sorszámozás azonban nem tényleges felsorolást jelent, tehát nem az ellenérveket számozza meg a szerző, hanem csak a bekezdések mindegyike elé számot, a 6. pont belső bekezdései elé pedig másfajta sorozatmegjelöléseket állít. A számok és más jelölések mindegyike alighanem a szöveg koherenciájának külső jeleként funkció-

nál. Az arab számokkal bevezetett bekezdések egymásutánja a gondolatmenet lépéseinek szoros előre haladását jelzi. A 6. pont belső szerkezetében az a), b), c) pontok és *Első, Második, Harmadik megjegyzések* kitérőket, visszatekintéseket, kiegészítéseket különböztetnek meg.

A jól felépített szerkezet azonban csak látszat, a költő valóságos vadászatot indít Molnár Erik hibái után, s ez a törekvése strukturálja az írás gondolatmenetét. JA először a logikai hibákat teszi szóvá. A lehetséges és a valószínű közötti különbségtételtől indul ki. Ezt összeköti az elméleti és történeti kijelentések érvényének problémájával. Molnár a világartellt elméletileg lehetségesnek mondja, de az aktuális gyakorlatban lehetetlennek, a jövőben pedig majdnem valószínűtlennek. Csakhogy ez utóbbi kijelentés is elméleti jellegű, tehát a szerző önellentmondásba keveredik: ami elméletileg lehetséges, az egyúttal az elméletében lehetetlen. JA másik ellenvetése a logika fogalmán alapul. Molnár szerint a világartell logikailag lehetséges. De ha a logika az a tudomány, amelyben elvonatkoztatunk az ítélő alanytól és az ítélet tárgyától, akkor a logikailag lehetséges nem jelent biztosítékot arra, hogy valóságosan lehetséges-e. Ami logikailag lehetséges, az a valóságban lehetetlennek bizonyulhat. A költő utolsó logikai ellenérve pedig az elmélet és az elmélet tárgya közötti ellentmondáson alapul. Az elmélet tárgya a világartell esetében a történelmi létezés. Ha az elmélet a világartellt történetileg tekinti valószínűtlennek, akkor az elméletileg lehetségest a (történeti) elmélet jegyében nyilvánítja lehetetlennek. Ezek a fogalmi-logikai játékok ugyan rávilágíthatnak Molnár okfejtésének problematikusságára, a világartellről tett kijelentéseinek megalapozatlanságára, de az érdemi kérdésre, arra, hogy Molnár logikai műveleteitől függetlenül lehetséges-e világartell, nem adnak választ. Holott a szerző, még ha logikai hibákkal is, de elvileg végső soron nem zárja ki annak esélyét, hogy a kapitalizmus képes kiküszöbölni a termelés anarchiáját, amely szerinte a ciklikus válságokat okozza.

Az ellenérvek másik csoportja arra épül, hogy JA szerint Molnár tételei ellentmondanak a marxi tanítás alapfogalmainak és alapvető meghatározásainak. Ennek során a tőkés termelési mód marxi meghatározásából indul ki, amely szerint a rabszolgával és a jobbággal ellentétben a bér munkás szabadon adja el munkaerejét a tőkésnek. A tervgazdaságban, márpedig a világartell tervgazdálkodást feltételez, a termelőeszközök a munkáltató birtokában vannak, nem képezik adásvétel tárgyát. De egy ilyen feltevés kizárja, hogy a bér munkás munkaerejét szabadon eladhassa, hiszen a szabadság választási lehetőség. Ha ez nem következhet be, az ellene mond a kapitalista termelési mód alapmeghatározásának. Ezen a ponton JA gondolatmenetében retrospektív vita nyílik. A költő emlékeztet a megbotránkozásra, amely nem sokkal korábban megjelent *Egyéniség és valóság* című cikkét fogadta, többek között amiatt, hogy a munkást termelőeszköznek nyilvánította. Márpedig, amint erre magától Marxtól hoz alátámasztó idézeteket, a munkás a tudományos szocializmus szerint is termelőeszköz. Ezzel JA nem Molnár felfogásában, hanem a marxizmus alaptanításaiban teremtetett vagy hozott felszínre ellentmondást. A bér munkás egyszerre rendelkezik szabadon munkaerejével és viselkedik termelőeszközként a tőkés tulajdonában. Igaz, hogy az ellentmondás feloldható, például azzal, hogy a bér munkás az után tekinthető termelőeszköznek, miután eladta munkaerejét a tőkésnek. Termelőeszköz, amennyiben ahhoz, hogy megél-

jen és eltartsa családját, el kell adnia munkaerejét, és csak annyiban önálló, hogy ő dönti el, melyik tőkésnek válik tulajdonává mint termelőeszköz.

Egy további ellenérvet kovácsol a költő a tőkés rendszer társadalmi berendezkedéséből. A kapitalizmushoz lényegileg tartoznak hozzá élődsi társadalmi rétegek. A központi tervgazdálkodás felszámolná ezek létalapját. Az élődsiség nem tervezhető. A kapitalista társadalomszervezet és a tervezés kizárja egymást.

Ezután pontatlan meghatározáson kapja rajta vitapartnerét. Molnár szerint a tőkés társadalmat a társadalmi termelés és az egyéni kisajátítás ellentéte jellemzi. Ez a definíció azonban minden osztálytársadalomra érvényes, s így nem adja meg a kapitalizmus differencia specifikumát. Lám, mutat rá JA, a kapitalista tervgazdaság koncepciója ilyen elhibázott definíciókra épül! A kapitalista tervgazdaság lehetőségét felvillantó fenyegetés Molnár szerint arra ösztökéli a munkásosztályt, hogy ne nézze tétlenül a kapitalizmus jelenlegi meggyengülését, hanem támadja meg a rendszert a leggyengébb pontján. JA következő ellenvetése ezt az érvet fordította ellenkező irányba: ha megcsillantjuk a munkás előtt azt a lehetőséget, hogy a tőkés társadalom anélkül is eljut a tervgazdálkodásos rendszerhez, hogy ezért a munkásnak minimális áldozatot is hoznia kellene, akkor ezzel éppen arról az osztályharcos magatartásról beszéljük le, amelynek végeredménye lehet, hogy a kapitalizmushoz elválaszthatatlanul hozzátartozó termelési anarchiát felváltjuk a tudatos tervezésen alapuló szocialista gazdasági renddel.

Végül a vitacikk 11. pontjában JA arra figyelmezteti vitapartnerét, hogy a proletariátus történelmi feladatát is pontatlanul fogalmazta meg, mert nem a kapitalizmust kell megdönteni, hanem azt a politikai rendszert, amely a tőkés gazdálkodás hatalmi biztosítója. A kapitalizmus magától, saját belső ellentmondásainak végső kiéleződése folytán omlik össze, de hogy ez megtörténjen, a munkásosztálynak tevékenyen meg kell változtatnia a hatalmi viszonyokat. E kérdésben JA véleménye az évek során jelentősen megváltozott. Amikor 1935 júniusában válaszolt a Cobden Szövetség középosztályról szóló ankétján feltett kérdésekre, kitért a kapitalista gazdaságban lehetséges tervezés problémájára is: „a középosztály a legszívesebben egy *liberális tervgazdálkodás* eszméjét tenné magáévá.” – ld. [*A középosztály és a vajudó világ*], 135–136. sor. (Vö. a sorokhoz fűzött jegyzetet.)

Tárgyi és szövegmagyarázatok

2. sor

Jeszenszky Erik: Molnár Erik (1894–1966) történész, közgazdász, politikus, filozófus egyik írói álneve. Ács Tamás, Pálfi István és Szentmiklósy Lajos néven is publikált. Állandó munkatársa volt a *Társadalmi Szemle*, a *Gondolat* és a *Korunk* című lapoknak, elsősorban a társadalmi fejlődés kérdésével, politikai gazdaságtannal, a kapitalizmus kérdéseivel foglalkozott. 1945 után a hivatalos magyar marxista történettudomány vezető történészeként működött.

2–5. sor

„a tőkés világkartell, a tőkés tervgazdaság elméletileg, fogalmilag, logikailag lehetséges”, bár ez „egyáltalában nem tartalmaz megállapítást arra nézve, hogy a

tőkés világartell létrejöttének mekkora a valószínűsége”: Molnár a Maibaum Gyula vitacikkére adott válaszában így fogalmazott: „A tőkés világartell pedig elméletileg, fogalmilag, logikailag lehetséges [...] egyáltalában nem tartalmaz megállapítást arra nézve, hogy a tőkés világartell létrejöttének mekkora a valószínűsége.” (Ld. Molnár E 1932f, 490. p.) A *világartell* alkalmi szóalkotás alapja a „kartell” szó. A szabad versenyek kapitalizmust követő ún. monopolkapitalista fejlődés stádiumában olyan gazdasági egyesülések jöttek létre, amelyek a gazdasági szereplők állandónak vagy hosszán tartónak szándékolt, üzleti célú megegyezésein alapultak. Kartellnek nevezték az egyféle árucikkek termelésével foglalkozó vállalkozóknak olyan önkéntes egyesüléseit és szerződéseit, amelyek szigorúan meghatározott eljárások alkalmazása mellett egy-egy termelési ág monopolizálására vagy legalábbis olyan szabályozására törekcsenek, hogy az illető érdekelt vállalkozók ne legyenek kénytelenek egymással versenyezni. A tőkés világartell a valószínű csartellek min-tájára elképzelt világsszervezet, amely az összes tőkés közös érdekeit szem előtt tartva felügyelné a világ minden termelési és értékesítési folyamatát.

7–10. sor

„a tőkés világartellt lehet elméletileg lehetségesnek tartani és ugyanakkor tényleges megvalósulását ma elméletileg lehetetlennek és a jövőben is annyira valószínűtlennek tekinteni, hogy a valószínűtlenségnek ez a foka majdnem egyértelmű gyakorlati lehetetlenségével”: Ld. Molnár E 1932f, 490. p.

11–12. sor

Marx tanításainak középpontjában az a gondolat áll, hogy ami történelmileg (más szóval: gyakorlatilag) nem lehetséges, az elméletileg sem az: Feltehetőleg annak a JA által is nagyon komolyan vett marxi tételnek a parafrázisa, amely szerint „az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert ha pontosabban megvizsgáljuk, mindig azt látjuk, hogy a feladat maga is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak vagy legalábbis létrejövőfélben vannak.” – ld. MEM₁₃ 1965, 7. p. E gondolat teljes fordítottja a költő húszas évek végén képviselt meggyőződésének, amely szerint az érvényesség a valószínű priusza.

19. sor

Linné: Carl von Linné (1807–1878) svéd természettudós, orvos és matematikus. 1735-ben kiadott, *Systema Naturae* című munkájában megteremtette a modern rendszertan alapkategóriáit és e kategóriák hierarchiáját. Enciklopédikusan próbálta kategorizálni a természeti világ dolgait. Az ásványok, a növények és az állatok birodalma jól elkülöníthető egymástól, mert elhatárolható osztályokra (*classis*) bontható. Az egyes osztályokon belül rendek (*ordo*) különíthetők el, a rendekbe családok (*familia*) sorolhatók be, a családok tagjai nemekbe vagy nemzetségekbe (*genus*) csoportosíthatók, és a nemeken belül élesen elhatárolódnak a legkisebb rendszertani egységek, a fajok (*species*). A fajokon belül megkülönböztethetők ugyan alfajok (*subspecies*), fajták és változatok (*varietas*), de ezek csak átmeneti, nem állandó formák. A fajok száma viszont állandó, és annyi van belőlük, amennyit a Teremtő megteremtett.

24–26. sor

A logika az a tudomány, amely a pusztá gondolattartalmak alaki viszonyával foglalkozik, a gondolatot elvonatkoztatván az ismeret alanyától és tárgyától, vagyis a valóságtól: JA a saját korábbi, Pauler Ákos ihlette tiszta logikai koncepcióját továbbfejlesztve, *Logika és Dialektika* című 1930-as írásában így definiálta a logikát: „Mi a (tiszta) logika? A (tiszta) logika az a (szak) tudomány, amely azon formális törvények megállapításával foglalkozik, melyek a *gondolatokban magukba véve* – tehát tekintet nélkül a gondolkodó lényre és a való világra – azaz a gondolati aktusok *pusztá értelmében* és azok *pusztá értelmi vonatkozásaiban* gyökereznek.”

37. sor

a szabad bér munkás: Marx azáltal különböztette meg a munkájából élő, saját termelőeszközzel nem rendelkező, a kizsákmányolásnak kitett személyeket a személyes szabadsággal nem rendelkező rabszolgáktól, a szoros feudális függő viszonyban lévő jobbágyoktól, hogy munkaerejükkel szabadon rendelkeznek, azt a piacon eladják a termelőeszközök birtokában lévő tőkés vállalkozóknak, és a munkaerejük áráként bért kapnak. Ezek a személyek a szabad bér munkások, az ő munkájukon alapul a tőkés gazdasági és társadalmi rend.

51–54. sor

A Valóság c. szerkesztésében megjelent budapesti lap 1. számában Egyéniség és valóság címen cikket irtam. Ez írásomat a magyarországi marxisták majdnem kivétel nélkül támadták, különösen azt a passzusát minősítették anti-marxista bolondgombának, amely szerint az emberi test, illetve a munkás termelési eszköz: A *Valóság* című folyóirat 1932. évi 1. sz. (június), 1–6. lapjain megjelent tanulmányról van szó. Nincs adatunk arra, hogy a magyarországi marxisták közül kik támadták a tanulmányt. Az emlékezők egyaránt a költő álláspontjának védelmezőiként vagy legalábbis vele szolidaritást vállalóként állították be magukat. Még Sándor Pál is azt írja, hogy „védelmére keltem a tanulmánynak” – ld. Sándor P 1957, 322. p. Ugyanakkor több emlékezés általánosságban utal arra a megbotránkozásra, amelyet a tanulmány közlése előidézett. Így az említett Sándor Pál is: „általános felháborodást keltett »érthetlensége«, összevisszasága miatt, amely csak »megbolondítja« a fiatalságot [...] A pártapparátus megtagadta a terjesztést, állást foglalt ellene.” – ld. uo. A költő szerint a legnagyobb megbotránkozást keltő részletek az *Egyéniség és valóság* első alfejezetéből származnak: „az emberi test éppugy materiálisan létezik és éppugy termelési eszköz, mint a föld, a víz, a hal vagy a rotációspapír s éppugy a társadalom teszi minden vonatkozásában termelési eszközzé, mint a többi természeti anyagot [...] valóságos emberek, akik a társadalmosított természeti anyag, vagyis termelési eszköz révén vannak egymással valóságos társadalmi vonatkozásban, szintén mint társadalmosított természeti anyagok, azaz termelési eszközök.”

57–63. sor

A Kapital Einfache Reproduktion c. fejezetében írja: „Sie (die individuelle Konsumtion des Arbeiters.) (J. A.) ist Produktion und Reproduktion seines (a tőkére vonatkozik) notwendigsten Produktionsmittels, des Arbeiters selbst.”

(Kiepenheuer Ausgabe. S. 527.) Magyarul: A munkás egyéni fogyasztása a tőke számára legszükségesebb termelési eszköznek, magának a munkásnak a termelése és újratermelése. Az 529. oldalon „tote” és „selbstbewusste Produktionsinstrumente” kifejezéseket olvas Marx Kapitaljának tanulmányozója, ami magyarul annyit tesz, hogy „holt” és „öntudatos termelési eszközök”: JA A tőkéből Az egyszerű újratermelés című fejezet (Első könyv. Hetedik szakasz. Huszonegyedik fejezet) egyik mondatát idézi németül, megadja a forrást is, majd magyarra fordítja. A költő birtokában lévő, Guth Antal fordításában *Egyszerű újontermelés* fejezetcím alatt megjelent változatban e részlet így hangzik: „Ez tehát, magának a munkásnak, a tőkés számára nélkülözhetetlen termelőeszköznek a termelése és újontermelése. A munkás egyéni fogyasztása tehát az egészben vett tőke termelésének és újontermelésének egy mozzanata marad.” – ld. Marx 1921, 1. kötet, 59. p. Rudas László és Nagy Tamás fordításában: „Nem egyéb tehát, mint a tőkés számára legnélkülözhetlenebb termelőeszköznek, a munkásnak termelése és újratermelése. Ezek szerint a munkás egyéni fogyasztása, [...] a tőke termelésének és újratermelésének mozzanata csupán.” – ld. Marx 1949, 1. kötet, 617. p. Ezután magukat a marxi terminusokat emeli ki németül, majd saját fordításában. A Guth Antal fordította *Tőkében* „holt munkaeszköz”, „öntudatos termelési eszközök” (ld. Marx 1921, 1. kötet, 60. p.), Rudas László és Nagy Tamás fordításában „holt munkaeszköz”, „tudattal bíró termelő szerszámok” (ld. Marx 1949, 1. kötet, 619. p.) szerepelnek.

70. sor

a szindikalizmusnak: A szindikalizmus a munkásmozgalomnak az az irányzata, amely a párt szükségességét tagadja, a mozgalom feladatát a szakszervezetek vezette bérharcra, gazdasági követelésekre korlátozza.

76–77. sor

„In der Tat gehört der Arbeiter dem Kapital, bevor er sich dem Kapitalisten verkauft.” (S. 533.) **A munkásosztály egészével a tőkésállam rendelkezik:** Amennyiben a munkást termelőeszköznek tekintjük, Marxnak ama tétele, amely szerint a bér munkás szabadon adja el munkaerejét a piacon a tőkésnek, ellentmond ama másik marxi állításnak, hogy a termelőeszközök a kapitalizmusban a tőkések birtokában vannak. Ezt az ellentmondást egyebek között úgy hidalja át Marx, hogy a munkaerejét eladó munkás szabadságát illúzióknak minősíti, illetve hogy különbséget tesz az egyes tőkés és a tőke között. Az egyes munkás szabadon eladja munkaerejét az egyes tőkésnek, de a proletariátus mint osztály a tőkéseknek mint osztálynak, „a tőkének” a tulajdonában van. Guth Antal fordításában: „A valóságban a munkás a tőkée, mielőtt a tőkésnek eladja magát. Gazdasági függőségét egyszerre közvetíti és egyszerre rejti el saját öneladásának időszakos megújítása, egyéni bérurainak változása és a munka piaci árában való ingadozások.” – ld. Marx 1921, 1. kötet, 64. p. Rudas László és Nagy Tamás fordításában: „Valóban a munkás a tőke tulajdona, még mielőtt magát a tőkésnek eladta volna. Ezt a gazdasági jobbagyviszonyt a maga eladásának időszakos megújulása, munkáltatója személyének változása és a munka piaci árának ingadozásával közvetíti és takarja el.” – ld. Marx 1949, 1. kötet, 623–624. p.

87–90. sor

A tőkés fogalmához ugyanis hozzátartozik, hogy több önálló tőkés legyen, más szóval a kapitalizmus gazdasági individualizmus, azaz tervgazdaságot kizáró termelés, ami a monopólikapitalizmus, vagyis imperializmus korában különösen éles verseny formájában jut kifejezésre: Sándor Pál JA illegális szemináriumi felkészülése kapcsán említi Lenin könyveit: „Eljutott hozzá a tiltott irodalom egy-egy agyonolvasott példányra (Lenin: Állam és Forradalom, Imperializmus stb.)” – ld. Sándor P 1957, 314. p. Az a kiadvány, amelyet a kapitalizmus legfelső fokáról a kommunista mozgalom hivatalos álláspontjaként tartottak számon, s amelyből az előadásokra felkészültek, Lenin *Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus* (Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka) című munkája volt (ld. Lenin 1917). A gyarmatpolitika és a pénzügy mellett a téma legfontosabb alkotóeleme a monopólikapitalizmusnak a kartellek keletkezését és működését bemutató magyarázata: „A kartellek megegyeznek az eladási feltételekre, a fizetési határidőkre stb. vonatkozólag. Elosztják egymás közt a fogyasztó piacokat. Megállapítják, mennyi árut termelnek. Megállapítják az árakat. Felosztják az egyes vállalatok közt a profitot stb. A verseny monopóliummá változik. Az eredmény a termelés társadalmasításának óriási előrehaladása. S különösen társadalmasodik a technikai találmányok és tőkéletesítések folyamata is. Ez már egészen más, mint az elaprózott és egymásról nem tudó vállalkozók régi szabadversenye, akik az ismeretlen piacra termelnek. A koncentráció odafejlődött, hogy nagyjában számba lehet venni egy egész ország valamennyi nyersanyagforrását [...] sőt, mint látni fogjuk, több országot s az egész világot is. De nemcsak számbavétel történik, hanem az óriási monopolista szövetségek ezeket a forrásokat valóban egy kézbe is ragadják. Nagyjában számbaveszik annak a piacnak a méreteit, amelyet ezek a szövetségesek szerződészerűleg »felosztanak« egymás között. Monopolizálják a szakképzett munkaerőt, felfogadják a legjobb mérnököket, birtokukba kerítik a közlekedési utakat és eszközöket [...] A kapitalizmus imperialista fejlődési foka csaknem teljesen a termelés legsokoldalúbb társadalmasításához vezet, szinte belerángatja a kapitalistákat akarattuk s és tudatuk ellenére egy új társadalmi rendbe, amely átmenet a szabadversenyről a teljes társadalmasításra. A termelés társadalmivá válik, de a tulajdonbavevés magánkézben marad. A társadalmi termelési eszközök nem nagyszámú személy magántulajdonában maradnak. A formálisan elismert szabadverseny általános keretei megmaradnak s a kisszámú monopolista jáрма a lakosság többi része számára százszor súlyosabbá, érezhetőbbé, elviselhetetlenebbé válik. [...] a vállalatokat arra kényszerítik, hogy alávéssék magukat a monopolista szövetségeknek. [...] a monopolisták megfojtják azokat, akik nem vetik magukat alá a monopóliumnak, a monopólium jármának, önkényének. [...] a kapitalizmus fejlődése odáig haladt, hogy noha az árutermelés továbbra is »uralkodik« és az egész gazdaság alapjának számít, a valóságban már alá van ásva és a főhaszon a pénzügyi fortélyok »zsenijeinek« jut osztályrészül. Ezeknek a fortélyoknak és szélhámosságoknak az alapja a termelés társadalmasítása, azonban az eddig a társadalmasításig eljutott emberiségnek ez az óriási haladása [...] a spekulánsok javára szolgál.” – ld. Lenin 1945, 16–20. p. A JA cikkében kifejtett álláspont több vonatkozásban megfelel a lenini jellemzésnek.

A termelés társadalmiságának és a kisajátítás magánkézben maradásának ellentmondása folytán fellépő különösen éles versenyről beszél. A monopolkapitalizmus korát úgy szokás jellemezni, hogy az a szabad versengést korlátozza. De ha a kartelleknek a szabályaikhoz nem alkalmazkodó vállalkozásokkal szembeni könyörtelen fellépését is (egyenlőtlen felek közötti) versenynek tekintjük, akkor a költő itt sem tér el a lenini elvektől. Lenin fejtegetéseiben azonban megtaláljuk Molnár tanulmánysorozatának kiindulópontját is: „A válságok – minden fajtájúak, de a gazdaságiak leginkább, noha nemcsak a gazdaságiak – a maguk részéről óriási mértékben fokozzák a koncentrációra és a monopóliumra való törekvést.” Azt azonban elutasítja, hogy a kartellek útján leküzdhetők lennének a kapitalizmus válságai: „A válságoknak a kartellek útján való megszüntetése nem egyéb, mint polgári közgazdászok meséje, akik a kapitalizmust mindenáron szépítgetik. Ellenkezőleg, a monopólium, amely az ipar egyes ágai-ban kialakul, fokozza és kielezi a zűrzavart, amely az egész kapitalista termelésnek a maga egészében sajátos vonása.” – ld. Lenin 1945, 21, 22. p.

94. sor

a szelvénynyiró: A szivarozó, szmokingban és cylinderben ábrázolt testes nagytőkésnek volt az egyik kedvelt jelzője a „szelvényvagdosó”, aki a befektetett tőke hozamából él, csupán részvényosztalék formájában harácsolja vagyonát, megkárosítva a „dolgozó népet”.

97. sor

„öt év helyett négy év alatt”: A Szovjetunió első ötéves terve 1928-ban indult. A tervet négy és egynegyed év alatt, 1932. december 31-re megvalósították.

100–101. sor

„A kapitalizmus fogalmának alapvető elemei a társadalmi termelés és magánelsajátítás együttes fennforgása”: Tartalmilag hű, mondattani szerkezetében a költő által némileg módosított idézet Molnár Eriknek a Maibaum Gyula vitacikkére adott válaszából – ld. Molnár E 1932f, 489. p.

107–109. sor

„Az az állítás, hogy a termelési anarchia fogalmilag elválaszthatatlan a kapitalizmustól, hogy a kapitalista tervgazdaság fogalmilag lehetetlen, oly »baloldali frázis«, amely ma passzivitásra indít, a passzivitást igazolja és ezáltal a ma aktuális küzdelmet gyengíti”: ld. Molnár E 1932f, 492. p.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- [MOLNÁR Erik] Jeszenszky Erik, *Skolasztika vagy dialektika : Válasz József Attilának*, KORUNK, 1932. 9. sz. (szeptember), 690–692. p.
- VERES Péter, *A tőkés tervgazdálkodás és a – fasizmus : I.*, KORUNK, 1932. 10. sz. (október), 772–774. p.
- [MOLNÁR Erik] Jeszenszky Erik, *A tőkés tervgazdálkodás és a – fasizmus : II.*, KORUNK, 1932. 10. sz. (október), 774–776. p.

- GELLÉRI Andor Endre, *Egy önérzet története*, sajtó alá rendezte és bevezeti GELLÉRI Judit, Budapest, Szépirodalmi, 1957, 216–217. p.
- SZABOLCSI Miklós, *Jegyzetek és dokumentumok*. In: JAÖM3 1958, 279–458. p. (354–362. p.)
- RÉVAI József, *József Attila-problémák*, MTA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI, 1959. 1–4. kötet, 5–34. p. (22. p.) [Az Osztály 1958. október 23–24. között rendezett József Attila-ülésszakának előadása.] = Révai 1960, 363–403. p.; Révai 1974, 47–91. p.
- GYERTYÁN Ervin, *József Attila alkotásai és vallomásai tükrében*, Budapest, Szépirodalmi, 1966, (Arcok és Vallomások), 130. p.
- MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988, (Gyorsuló Idő), 103–105, 116, 120, 132. p.
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 172–173. p.
- N. HORVÁTH Béla, *Szocializmus és mélylélektan : Wilhelm Reich és József Attila*. In: Tverdota – Veres A 2003, 130–140. p. (130. p.)
- N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008, 243. p.

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Molnár Erik, ahogy a vita korábbi szakaszaiban Maibaum Gyulával, majd Bányai Imrével, ekkor József Attilával szemben is módot kapott az azonnali válaszra. Molnár a költőnek az elméleti és gyakorlati lehetőségek, a lehetséges és a valószínű közötti fogalmi különbségeit skolasztikus módszerként bélyegezte meg. Az érdemi kérdést abban látja, hogy „valamely meghatározott fejlődés valószínűségi foka” milyen. A távoli jövőben a világartell kialakulásának szerinte van bizonyos esélye. Az ezzel ellentétes fejlődés, tehát a kapitalizmus összeomlása a termelés leküzdhetetlen belső anarchiája miatt jóval nagyobb valószínűséggel bír. A proletariátusnak ez utóbbira kell felkészülnie. Annál inkább, mert a kapitalizmus – úgymond – magától nem fog összeomlani, azt az osztálytudatos, osztályharcos proletariátusnak kell megdöntenie. Azaz Molnár megpróbálja kifogni a szelet a költő kritikájának vitorlájából, eljárását továbbra is skolasztikusnak minősítve. Molnár a tudományos szocializmus bizonyos alapfogalmai, így a kapitalizmus fogalma fölött folytatott verbális vitát üres szócséplésnek, skolasztikus vitatkozásnak tekinti, s részben a valóságos folyamatok figyelembevételére történő intéssel kitér a vita elől, részben a vitapartnernek felrótt definíciós rabulisztikával cáfolja a költő érveit. JA ironikus megjegyzését, hogy ezek szerint a kapitalizmusban a prostitúciót és az élősködést is tervezni fogják, azzal hárítja el, hogy az általa tételezett világartell nem létező fogalmának tartalmával, az ehhez fűzött utópiákkal nem hajlandó komolyan foglalkozni. Érvelése során Molnár éles kritikai oldalvágást tesz az *Egyéniség és valóság* című írást jellemző skolasztikus módszerre is. A vitát arra a kérdésre futtatja ki, hogy vajon a világartell elvi valószínűségének fenntartása vagy a definitív elutasítása bénítja-e inkább a proletárszervezetek aktivitását a rendszer megdöntésében. Szerinte az utóbbi megoldás az, ami inkább várakozásra, belenyugváásra biztatja az osztálytudatos munkásságot. A költő által gyakorolt kritikát annak tudja be, hogy vita-

partnere „helytelenül értelmezi a tőkés társadalom marxista mozgástörvényeit”. (Ld. Molnár E 1932i, 690–692. p.)

A *tőkés tervgazdálkodás és a – fasizmus* című vita első hozzászólójaként Veres Péter, nevének említése nélkül egyértelműen József Attilára célozva, óva intett attól, hogy „opportunistának és a mozgalomra károsnak minősítsenek” olyan értekezőket, akik esetleg tévedésektől nem mentesen, de „a valóság tisztább felismerésére” törekedve új utak keresésére vállalkoznak – ld. Veres P 1932, 774. p. Molnár Veres Péternek adott válasza (főleg a későbbi fejlemények ismeretében) sokkal vészjóslóbb fenyegetést tartalmaz az őt bíráló József Attilával szemben, mint a közvetlenül a költőnek címzett válasz: „azok mellett a szocialisták mellett, akik a valódi proletár osztályalapon állanak, vannak oly »szocialisták« is, akiket a valódi munkásmozgalom résztvevőitől épp oly áthidalhatatlan szakadék választ el, mint magukat a kapitalistákat, míg határozottan fel nem ismeri, hogy vannak olyan »szocialisták« is, akikkel szemben a vitáknak nem az a célja, hogy meggyőzzön, hogy a társadalmi valóságra vonatkozó ismereteinket elmélyítse, hanem az, hogy őket valóságos, a kapitalista osztályérdeket szolgáló lényükben leleplezze.” – ld. Molnár E 1932k. Ez a megjegyzés arról a mélyülő feszültségről vall, amely József Attilát az illegális párt hangadóival 1932 őszén már egyre inkább szembeállította.

Szabolcsi Miklós feltételezése szerint „a Gelléri Andor Endre naplójában [...] olvasható cikk-felolvasás története József Attilának erre a vitacikkére vonatkozik” – ld. JAÖM3 1958, 362. p. A Szabolcsi által „napló”-nak nevezett önéletrajzi regény, az *Egy önérzet története* szerint a költő „olvasni kezdte mindennél fontosabb cikkét, egy közgazdasági cikket, tele egyenlővel és egyenlőtlen tételekkel [...] egészen átadtam magam a tőke, a bér és a profit kérdéseinek” – ld. Gelléri A E 1957, 216–217. p. Az 1943-ban megírt, 1957-ben posztumusz megjelent leírás azonban sokkal inkább jellemző az *Egyéniség és valóság* című cikkeire, amelyben valóban találhatók képletsorok, mintsem a metaszinon megírt, a vitapartner gondolkodásmódját elemző-bírói *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?*-re.

A vitacikk, sőt, maga a vita, amelybe ezzel az írással a költő bekapcsolódott, lényegében érdektelennek bizonyult az utókor számára. Csak a költő monográfusa, Szabolcsi Miklós szentelt neki néhány bekezdést: „az *Egyéniség és valóság* skolasztikus, okoskodó stílusához és gondolatmenetéhez kapcsolódik a Jeszenszky Erikkel vitatkozó *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?* című cikke. Sőt, vissza is tér korábbi cikkére, és eredeti Marx-idézetekre támaszkodva megvédi egyik tézisé, »amely szerint az emberi test, illetve munkás termelési eszköz« [...] A vita legutolsó fázisához kapcsolódik József Attila cikke, amely Jeszenszky Erik éles válaszát váltotta ki [...] Ma ez a vita valóban skolasztikusnak tűnik – a húszas-harmincas évek marxizmusa betűragó, »talmudisztikus« vitái példájának, a valóság folyamataitól távoli elméleti tornának. Lehetséges-e vagy szükségszerű, és ha lehetséges, valóságos-e a tőkés világkartell léte – ez ma már üres kérdésfeltevésnek tűnik, ha tudjuk is, hogy mindkét részről a munkásmozgalom sorsa, irányvonala, problémái feletti aggodás vezette a vitázókat.” – ld. Szabolcsi M 1998, 172–173. p. Lábjegyzetben Szabolcsi megengedőleg hivatkozik Révai József álláspontjára, aki szerint „koránt sem bizonyos, hogy Molnár-Jeszenszkynek volt

igaza, és hogy József Attila képviselte volna a hamis, skolasztikus álláspontot” – ld. Révai 1959, 22. p. E késői feltételes rehabilitációnál súlyosabban esik latba, hogy a világválság következményeként a polgári gondolkodáson belül is előtérbe került a gazdasági folyamatokba történő állami beavatkozás, sőt a tervezés kérdése.

JA egészen más kontextusban, néhány évvel később, a középosztály-ankéton érintette a kérdést: „De talán nem csalódom, ha azt gondolom, hogy a középosztály a legszívesebben egy *liberális tervgazdálkodás* eszméjét tenné magáévá. S ez a liberális tervgazdálkodás nem is olyan lehetetlen, ha megfontoljuk, hogy a gazdasági szervezkedés szüksége szinte általánossá vált. A liberális tervgazdaság természetesen csak demokráciában nőhetne föl s azt jelentené, hogy nem a piac szabályozza a termelést, hanem az önként szervezkedő gazdasági érdekek kölcsönös, (liberális) elismerése.” – ld. [A középosztály és a vajudó világ]. Mindazonáltal a világkartellről folyó vita belterjes maradt, nem annyira a kapitalista tervezés lehetőségéről szólt, mint inkább ennek a tudományos szocializmus közmegegyezéseivel való összeegyeztethetőségéről. JA óvatlanul Jeszenszky személyében alighanem az illegális kommunista mozgalom egyik hangadójával szemben érezte szellemi fölényét, aki ezt a presztízsét romboló szellemi tornamutatványt nagyon rossz néven vette.

1933

[*Nyelvünk ízei*]

Nyelvünk ízei gazdagon kiforrtak. A magyar szóból finom műszer lett, zajtalan sebességű gép, mellyel¹ a mérnöki elme könnyedén alakíthatja fogalmait. De a lélek homályos vidékeit is lágyan kiemeli mélyeiből költőink ihlete. Nyelvünkkel megmintázhatjuk a kővágó motorok pergő zaját s az udvar sarkában gubbasztó maroknyi szalmaszemét alig-alig zizzenő
5 rebbenését. Egyszóval nyelvünk ősi és modern, erdei-mezei és² városi, ázsiai és európai.³ Mi is ősiek és modernek vagyunk,⁴ európai magyarok. Mérnökök, üzletemberek, szántóvetők és⁵ költők népe.

¹ [előbb:] melyet [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] erdei és [majd: ld. főszöveg]

³ [elírás:] erurópai. [ld. főszöveg]szkj

⁴ [előbb:] ősiek vagyunk [majd: ld. főszöveg]

⁵ [előbb:] üzletemberek és [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 218. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1933 eleje.

A datálás indoklása: ld. *Keletkezéstörténet*.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „Nyelvünk ízei”. Kék tintairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 fólió, 1 beírt oldal. A szöveg az oldal egyharmadánál véget ér. 212×342 mm-es, famentes, vízjel nélküli hártypapír. Állag: fóliázással restaurált. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár, JAgy Analekta JA 218. Palliumcím: *[József Attila] : [Nyelvünk ízei gazdagon kiforrottak...] – [Tanulmánytöredék] – [1934?]*. 1953-ban került múzeumi gyűjteménybe, Szántó Judit gyűjtése József Jolán hagyatékából.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás és a proveniencia alapján egyértelműen azonosítható.

Közölve: Fövény 1953, 119. p. [részlet]; Király I 1954, 263. p. [fakszimile]; Szántó J 1954, 263. p. [fakszimile]; Szántó J – Kovács E 1958, 168. p. [fakszimile]; Szántó J 1961, 185. p.; JAÖM3 1958, 272. p. [szöveg], 456. és 458. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 349. p. [szöveg], 706. p. [jegyzetek]; Hernádi – Grétsy 1980, 338. p.; Szabolcsi M 1980b, 593. p.; Z. Szabó – Wacha 1985, 76. p.; Berecz 1992, 80. p.; Grétsy 2000, 224. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

Fövény 1953: A közölt részlet szöveghatárai: „Nyelvünk ízei [→] és városi,” – ld. 1–5. sor. Modernizált helyesírású átírat a kézirat alapján. A részlet végén le hagyja a vesszőt, és helyette három pontot tesz.

Szövegeltérés:

Fövény 1953	Sor	JKK
erdei, mezei	5.	erdei-mezei

Szántó J 1961: Modernizált helyesírású átírat a kézirat alapján. A töredék utolsó szava után nem mondatzáró pontot, hanem három pontot tesz. A szövegeltérés megegyezik a Fövény 1953 közléssel.

JAÖM3 1958: Modernizált helyesírású közlés a kézirat alapján. A szövegeltérés megegyezik a Fövény 1953 közléssel. A jegyzetekben ismerteti a korábbi szövegváltozatokat.

A további közlések a JAÖM3 1958-as kiadást követik.

JAHSZK 2012: Betűhű közlés a kézirat alapján, a szövegváltozatok feltüntetésével.

Keletkezéstörténet

Szántó Judit emlékezése szerint „1933-ban József Attila az *Óda és a Város peremén* versek megírása után Kosztolányi Dezsőről szóló nagyobb tanulmányt készült írni. A tanulmány az alábbi sorokkal kezdődött” – írja, majd beidézi a *[Nyelvünk ízei]* szövegét. Utána hozzáfűzi: „A tanulmány nem íródott tovább, mert József Attilát ebben az időben nagyon sok bánat, nyomorúság, mellőzöttség érte.” – ld. Szántó J 1961, 185. p. Lengyel András szerint „szimptomatikus, hogy ez a tanulmány [...] a nyelvet állította

volna középpontba”, összhangban azzal a dedikációval, melyet JA a *Külvárosi éj* című kötete Kosztolányinak ajándékozott példányába írt 1933 januárjában: „Kosztolányi Dezsőnek / édes nyelvünk eleven / szellemének régi / szeretettel” – ld. Lengyel A 1996a, 205. p. A JAÖM3 1958 a szöveghez fűzött jegyzetében (Szántó Judit szóbeli közlésére hivatkozva) 1934-re datálja a töredék keletkezését – ld. 456. p. Lengyel András megfigyeléséből kiindulva helyeztük 1933 elejére. (JA és Kosztolányi kapcsolatáról ld. a *Kosztolányi Dezső* keletkezéstörténeti jegyzetét.) A tanulmányterveket és elveszett tanulmányokat ismertetve Szabolcsi Miklós felveti, hogy a töredék esetleg annak a tervezett verstannak a része is lehet, melyről Fejtő Ferenc tesz említést. (Ld. JAÖM3 1958, 458. p.; Fejtő 1938a, 68. p.) A kéziratot – néhány másikkal együtt – 1954-ben fakszimilében közölte a *Csillag*. A forrásközlés jegyzete a kézirat megtalálásának körülményeiről is tájékoztat: „Nemrégiben József Attila költészetének újabb, eddig ismeretlen darabjai kerültek napvilágra. 1944. március 19-én József Jolán, aki ekkor a Független Magyarország munkatársa volt, magához vette a szerkesztőség iratait; később ezeket letétbe helyezte egy ügyvédnél. Ezek közül az iratok közül került elő most három dosszié, József Attila-kéziratokkal, versekkel, levelekkel; [...]” – ld. Király I 1954, 263. p.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- FÖVÉNY Lászlóné, *József Attila*, Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság – Művelt Nép, 1953, (Nagy Magyar Írók), 119. p.
- SZÜTS László, „*Nyelvünk ízei gazdagon kiforrtak...*”, NYELVÜNK ÉS KULTÚRÁNK, 40. SZ. 1980. 3. SZ., 93–94. p. (93. p.)
- TVERDOTA György, *József Attila magyarságméltányozása*. In: Tverdota 1987a, 52–71. p. (70–71. p.)
- LENGYEL András, *A föltárlás „semmi” : József Attila, Kosztolányi és a nihilizmus*. In: Lengyel A 1996a, 194–272. p. (209, 225, 237–240, 258. p.)
- Szívós Mihály, *Nyelvi válság – avantgárd – világirodalom : József Attila Bécsben*, VILÁGOSSÁG, 2004. 1. SZ. (január), 121–137. p. (133–134. p.)

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

A [*Nyelvünk ízei*] elemzésére kevesen vállalkoztak, inkább csak említéseket kap a szakirodalomban, viszont előszeretettel idézik szövegét teljes egészében vagy részben, a magyar nyelv szépségének vagy JA költői nyelvének jellemzésére. Így tett pl. Szabolcsi Miklós is, aki a magyar nyelv hete 1980-as Bács-Kiskun megyei rendezvénysorozatának megnyitó ünnepségén elmondott beszédének címéül a töredék első mondatát választotta, és teljes szövegét is beidézte. (Ld. Szüts László korabeli tudósítását: Szüts L 1980. Az előadás *József Attila költői nyelvéről* címmel jelent meg, ld. Szabolcsi M 1980b.) Szinte számba vehetetlenül sok és sokféle helyen bukkannak fel a [*Nyelvünk ízei*] sorai, pl. a *Magyar Orvosi Nyelv* című szaklapban (2008. 1. sz., 28. p.), a Szent István Egyetem hivatalos újságjában (2017. február, 21. p.), blogokban, nyelvtani feladatlapokon stb.

Fövény Lászlóné monográfiájának *Külvárosi éj* című fejezetében idéz a töredékből, melyben szerinte JA „saját költői nyelvének sajátosságairól” vall, és a költőt „a »mérnöki

alakító elme» alkalmassá tette a valóság gazdagságának, a népért való forradalmi harc tartalmainak kifejezésére.” – ld. Fövény 1953, 119. p.

Tverdota György *József Attila magyarságélménye* című tanulmányának zárlatában – mintegy konklúzióként – ezzel a kommentárral idézi a töredéket: „A példákat lehetne sorolni, a személyiségelemző lírája és magyarságélménye közötti összefüggéseket tovább lehetne magyarázni. Azt a magyarságképet, hazaszeretetnek és korszerű gondolkodásnak azt a nemes ötvözetét, amely fejlődésének végeredményeként kialakult, azonban a költő szavaival jellemezhetjük minden magyaráztatnál tömörebben és ékebben.” – ld. Tverdota 1987a, 70–71. p.

Szívós Mihály szerint a [*Nyelvünk ízei*] JA „nyelvi optimizmusáról is tanúskodik [...] azért is jelentős, mert szembeállítja a mérnöki nyelvi tevékenységet a költői tevékenységgel”. A második és harmadik mondat „emlékeztet Németh Andor *Kommentárjának* hofmannsthal-i ihletésű soraira, mely a fogalmi-tudományos nyelvhasználatot szembeállítja a poétikus-mágikussal. Másrészt kritikai és önkritikai attitűdöt is jelent »a költő a lélek mérnöke« divatos szocialista toposzával szemben. József Attilának ez az igen tömör prózai ars poeticája a tudatalatti megszólaltatásának törekvéséről tanúskodik, és ebben a vonatkozásban megelőlegezi a verses *Ars poetica* ama állítását, hogy a költő túlléphet az értelmén, ha a lélek legmélyebb, »homályos« vidékeit is el akarja érni.” Úgy véli, hogy a töredék „nyelvfilozófiai-esztétikai tartalma, valamint két utolsó mondatának szociológiai kitételei alapján” 1935-ben, esetleg 1936-ban keletkezett. (Ld. Szívós 2004, 133–134. p.)

Az egységfront körül*

Érzelmeinek ha utat¹ enged az ember, megrendül² ama forró vágy láttán, amely az öntudatos munkásokban kél az egységfront után. Az „egységfront” elképzelése azonban igen határozatlan –, mégsem kétséges, hogy tartalma szerint a munkásság egységének „helyreállításáról” van szó. A lényeg ez, jóllehet gyakorlatilag csak a különböző ideológiájú munkásszervezetek esetről-esetre történő együttműködését állítja elének határozott követelés. Jó lesz leszögezni, hogy az a követelés nem elméleti. Gyakorlati harcokból fakad s inkább azt mondhatnánk, hogy éppen az elmélet – illetve a munkásokra valóban ható elméletek különbözősége, egyszóval a munkásosztály egységének ideológiai kuszasága³ – akadályozza meg az egységfront létrejövetelét. Ebből a megállapításból két fontos tanulságot szűrhetünk⁴ le. Az egyik az, hogy a valóságos egység – ha egyelőre részlegesen is – útban van, hiszen követelménye a gyakorlati harcokból adódik s éppen a munkásokat tölti el, nem pedig az önnön marxizmusukba belevesztett hivatásos forradalmárokat s nem kevésbé hivatásos⁵ „reálpolitikusokat”. Ők az egységfrontot saját pártjuk és frakciójuk különleges előnyeinek szempontjából mérlegelik, természetesen „az egész proletárság érdekeit tartva szem előtt”. Errevall macskaóvatosságú taktikázásuk –, mintha számukra az egységfront (a mai körülmények között) túlforró kása lenne. A másik tanulság pedig az, hogy a mai, a munkásmozgalomban ténylegesen érvényesülő elméletek egyike sem, tehát a tudományos szocializmusnak sem a jobboldali, sem a baloldali pártszerű⁶ és pártos értelmezése nem alkalmas az osztályharcos munkásság egysítésére.

„Az osztályharcos munkásmozgalomnak a szoc. dem. vezérek áruoló politikája által széttört egységet helyre kell állítania” (Egységfront-füzetek 1. kiemelés az eredetiben) – halljuk egyfelől, másfelől pedig erőnek erejével arról akarnak fölvilágosítani bennünket, hogy „Moszkva bolsevista bérencei” törték meg a munkásság egységét s azt kell helyreállítani; mégpedig a demagógia kizárásával –, mondja a demagógia. Sietek tehát megjegyezni, hogy a kifejezés maga is megtévesztő. A munkásság egységét „helyreállítani” nem lehet, hiszen a munkásság egységes nem volt soha. Ne essünk áldozatul annak a balhiedelemnek, amely szerint a III. Internacionálé megszületése előtt a munkásság egységes volt. Ha így lett volna, a III. Internacionálé nem jött volna létre. Ehhez vegyük hozzá, hogy a II. Internacionálé akkor is legfőljebb csak *névtelen* képviselhette az egész munkásosztály érdekeit, ha belső ellentéteitől eltekintünk, hiszen *a valóságban csak maga a munkásosztály állhat helyt a munkásosztály érdekeiért*. (Meg kellett volna már tanulnunk, hogy a munkásosztályt csak maguk a munkások szabadíthatják fel, tehát nem a revizionista politikusok és nem a hivatásos forradalmárok.) A munkásság egészére kiterjedő egységet nem ismer ezideig a munkásmozgalom története s mi több, ilyen egység létre sem jöhet a végső küzdelem döntő pillanatáig. Pillanaton olyan helyzet értendő, amely az összes társadalmi erőkből ered,

¹ [sajtóhiba:] utat [ld. főszöveg]_{szkj}

² [sajtóhiba:] megrendül [ld. főszöveg]_{szkj}

³ [sajtóhiba:] kuszasága [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴ [sajtóhiba:] szűrhetünk [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵ [sajtóhiba:] kevésbé a hivatásos [ld. főszöveg]_{JAJ}

⁶ [sajtóhiba:] pártszerű [ld. főszöveg]_{szkj}

amelyben tehát tevékeny részt vesznek mind a proletár, mind a nem proletár (kispolgári, burzsoá, ellenforradalmár stb.) erők. A munkásság egysége így nem a munkáspártokon és frakciókon múlik –, a jobb és baloldal egymást vádolva csak arról tesz tanúságot,⁷ hogy nem értette meg, vagy nem alkalmazza a tudományos szocializmust, vagyis *még mindig nem valósult meg a tudományos szocializmus elméletének és a munkásmozgalom gyakorlatának egysége*.⁸ A marxizmus előtti szocialista és kommunista elméletek éppen azért voltak utópisták, mert nem tartalmazták a szocializmus és a munkásmozgalom közös sorsának, azaz végső fokon összeforrásuk történeti szükségességének fölismerését. Ezt a fölismerést, amely a szocializmust tudományossá teszi, Marxnak és Engelsnek köszönhetjük, másszóval az ő tanításuk *elmélete egyfelől a szocializmusnak, másfelől a munkásmozgalomnak*. Erről fontos megemlékeznünk, mert így elénk tárul, hogy szocializmus és munkásmozgalom nem azonosak, hanem u. n. dialektikus egységet alkotnak a történelemben. A kettő összetévesztése zavartkeltő, hiszen proletárság és burzsoázia is egységet alkotnak (a kapitalizmust), de nem azonosak. (A polgári jogi ideológia azonosnak veszi őket, amikor a törvény előtti egyenlőségről szólva nem vesz tudomást a valóságos különbségről.) Ebből adódik, hogy a szocialista bér munkások rosszul teszik, valahányszor a végcél szempontjából mérlegelik teendőiket és határoznak el vagy utasítanak vissza konkrét harci akciókat. Ilyen esetek legfőképpen tapasztalatokkal gazdagítják, de nem viszik egy lépéssel sem a „végcél”, a szocializmus megvalósítása s így a munkáosztály egysége felé őket. De megfordítva –, közvetlen harci akció az üzemekben, naponta közvetlenül⁹ adódó követelésekért, kikerülhetetlenül a szocialista végcélba torkollik.¹⁰ Úgy gondolom, hogy a munkások föllépése egy üzemben tiszta mosdóért és törülközőért *a munkások tudatától* – vagy mint mondani szokták: ideológiai¹¹ zavarosságától, illetve „álm Marxizmusától” stb. – *függetlenül* út az egység és a szocializmus¹² felé; míg „egységfrontért”, vagy más *eszményi, ideális* célért való harc sem az eszmény megközelítésére, sem gyakorlati, tehát valóságos előny kivívására nem alkalmas. Az *egész osztály egysége úgy valósul meg, ha nem érte küzdenek, hanem olyan célokért, amelyekre nézve már konkrét egység található a munkások között*. A dolog dialektikája egyszerű: ha egységfrontért küzdenek munkások, akkor egyéb ellenfél híján, egymás ellen harcolnak s így még a munkahelyeken adódó, tehát meglevő részleges egységet is megszüntetik, míg ha „törülközőért és mosdóért” harcolnak, a harcot a tőkés ellen viszik, tehát szükségszerűen¹³ egységet hoznak létre maguk között. Az osztály egysége eszmény, ideál –, a tudományos szocialistáknak rendelkezniök kellene azzal az ismerettel, hogy a munkásmozgalom nem tűzheti¹⁴ ki célul ideálok megvalósítását. De – a szocializmus és a munkásmozgalom viszonyát tekintve – ennél is tovább kell mennünk. A munkásmozgalomnak nem lehet eleve kitűzött¹⁵ célja a szocializmus megvalósítása –, a

⁷ [sajtóhiba:] tanúságot, [ld. főszöveg]_{szkj}

⁸ [sajtóhiba:] egysége, [ld. főszöveg]_{szkj}

⁹ [sajtóhiba:] közvetlenül [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁰ [sajtóhiba:] torkollik. [ld. főszöveg]_{szkj}

¹¹ [sajtóhiba:] ideológiai [ld. főszöveg]_{szkj}

¹² [sajtóhiba:] szocializmus [ld. főszöveg]_{szkj}

¹³ [sajtóhiba:] szükségszerűen [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁴ [sajtóhiba:] tűzheti [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁵ [sajtóhiba:] kitűzött [ld. főszöveg]_{szkj}

szocializmus megvalósítása a gyakorlati feladatokat betöltő¹⁶ munkásmozgalomnak *az eredménye* lesz. A szocializmusról mint a munkásmozgalomban lényege szerint bennerejlő célról sem beszélhetünk anélkül, hogy a történelmi materializmust föl ne adnók az immanens
 75 finalizmus elmélete javára. Ez nem azt teszi, hogy „a mozgalom minden, a végcél semmi” –, de legalább érthetővé válik belőle, hogy ennek a híres bernsteini¹⁷ tételnek miért volt oly nagy sikere a tömegekben, amilyenekkel a baloldaliak tételei nem dicsekedhetnek és miért töltött be oly fontos történeti szerepet a munkásság megszervezése körül. Itt látszólag ellenem szól az a marxí tétel, hogy „az elmélet maga is történelmi erővé válik, ha eltölti a tömegeket” –,
 80 valójában azonban az a tétel csak megerősíti a mondottakat. Mert egy pillantás a munkásmozgalomra és látjuk, hogy különböző elméletek töltik el a tömeget s válnak ilyenén módon különböző sőt ellenséges, vagy legalább is egymást gátló történelmi erőkké. Mindez nem válik a munkásmozgalom javára, de a munkásmozgalmat alapjául tételező szocializmus ügyét sem szolgálja. S miben térnek el egymástól uralkodó elméletek? Eszményeik, ideáljaik
 85 tekintetében. A szocializmusba való békés belenövés szociáldemokrata eszménye kétségtelenül minden tudományos alapot nélkülöző, de nem kevésbé eszmény, ideál a forradalmi átalakulás hangoztatása úgy, ahogy a baloldal teszi. (Eszményi voltára mutat a németországi helyzet alakulása.) Az „ugrásnak” megvan a tudományos alapja, az nem vonható kétségbe, de amíg¹⁸ az ugrást maga a történelem¹⁹ (amelynek objektív tényezői a nem
 90 baloldali erők is) nem tűzi²⁰ napirendre, addig az ugrás ideál marad, propagandája pedig idealizmus. Mert idealizmus azt kívánni a munkásoktól, a tömegektől, hogy váljanak a szocializmus tudósaivá²¹ –, tömegméretben legföljebb öntudatosságról és tudatosságról beszélhetünk.²² *Tömegméretben azonban csak az a történelmi folyamat tudatosítható, amely éppen végbemegy*, de az már kevésbé, amely csak végbe fog menni. Egy ilyen, jövőben beálló
 95 folyamat tudatát akár vallják, akár tagadják, lényegében eszménynek, ideálnak veszik a tudományosan nem képzett munkások és éppen ezért térnek el tőle, hol jobbra, hol balra, ezért tapasztalnak önmagukon is annyi be nem vallott ingadozást komoly, harcok munkások is. A marxizmus olyan nehéz tudomány és filozófia (pl. Lenin szerint még A Tőkét is csak az értheti meg egészen, aki áttanulmányozta Hegel Logikáját, pedig az aztán kemény dió) hogy a
 100 munkások csak annyit tudnak valóban (és nem névlegesen) fölfogni belőle, amennyire a mindennapi gyakorlat alkalmassá teszi s mi több kényszeríti őket. „Az eszményi tényezőt, hogy hatni tudjon a társadalom fejlődésére, *előbb magának a fejlődésnek kell megteremtenie*”. (Plechanov, A marxizmus tudományos alapproblémái. Európa könyvtár 50. o. és Munka és Tudás 49. o.) (Aláhúzás²³ az eredetiben) Az ugrás szükségességének tudatára, úgylátszik, a
 105 gyakorlat még nem kényszeríti rá a munkásosztályt, amiből arra következtethetünk,²⁴ hogy az ugrás még mindig nem vált gyakorlati kérdéssé, vagyis túlzás azt állítani hogy „a tőkés

¹⁶ [sajthiba:] betöltő [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁷ [sajthiba:] bernsteini [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁸ [sajthiba:] amig [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁹ [sajthiba:] maga történelem [ld. főszöveg]_{JAj}

²⁰ [sajthiba:] tűzi [ld. főszöveg]_{szkj}

²¹ [sajthiba:] tudósaivá [ld. főszöveg]_{szkj}

²² [sajthiba:] beszélhetünk, [ld. főszöveg]_{szkj}

²³ [sajthiba:] Aláhúzás [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁴ [sajthiba:] következtethetünk, [ld. főszöveg]_{szkj}

uralom végének történelmi pillanata érkezett” (Egységfront füzetek 1. kiemelés eredetiben). Ez vágy és hangoztatása idealizmus. Szembetűnő, hogy mind a jobboldal (békés belenövés a szocializmusba) mind a baloldal (itt az ugrás pillanata – ugorjunk stb.) materialista kifejezéssel idealista tartalmat prédikál s aztán az eredménytelenségen csodálkozik és egymást marja. 110

Hogy a tudományos szocializmustól való baloldali eltérésben mennyire érvényesül²⁵ az idealizmus, mutatja, hogy a munkásosztályra szakadt szenvedésekért a leghatározottabb formában a szoc. dem. vezetőket okolják. („A német fasizmus soha nem jutott volna uralomra ha a szociáldemokrata pártvezetők vissza nem tartották volna a német szociáldemokrata²⁶ munkásokat a harctól” – fasisztaellenes munkások röpirata.)²⁷ – „Szükségzerű²⁸ volt ez a fejlődés Németországban? Szükségzerű²⁹ a polgári demokrácia megszűnése,³⁰ de nem szükségzerű³¹ (**J. A.) a fasiszta diktatúra³² felállítása... Hogy az mégis bekövetkezett, mindennek a német szociáldemokrácia, a II. Internacionálé díszpártja az oka”. Egységfront füzetek 1. 3. o. – „Lehet-e ezek után még kétség aziránt... – hogy a német szociáldemokrata 120 párt és a szakszervezeti vezeték az osztályharcos mozgalom igazi szakítói?” (u. o. 7. o.) Ezt a vádat inkább megérteném, ha a szoc. dem. tömegekre³³ hárítaná a felelősséget, bár az politikának olyan jámborság volna, mintha nemzeti szocialista bandák vérengzéseikért a vérengzőket papíron³⁴ akarnók felelősségre vonni. Mintha bizony a tömegek elfogadnák a szoc. dem. vezetők elméleteit, ha azok – legalább abban az időpontban, amikor hallják – nem 125 volnának számukra³⁵ megfelelők! A szoc. dem. vezeték tömegek nélkül politikai szempontból éppoly egyszerű³⁶ magánemberek, mint a legtöbb járókelő s ha irányíthatják a politikát,³⁷ azt csak a tömegek jóvoltából tehetik. Könnyű³⁸ Katót táncba vinni –, tartja a közmondás, s – az emberek maguk csinálják történelmüket –, tételezi a tudományos szocializmus.³⁹ Hogy állunk hát Kautskyval, Eberttel, Braunnal, vagy bármelyik társukkal? „Küszöböljük⁴⁰ ki ezt 130 az embert és azonnal kereslet támad helyettesére és a helyettes megjelenik tant bien que mal (akár jobb, akár rosszabb), de végül mégis megjelenik”. (Engels; idézi Plechanov I. m. Európa ktár 61. o. és Munka és tudás ktár 62. o.) Idealizmus azt hinni, hogy ezeknek vagy más egyes embereknek és csoportoknak a nyakába varrható az egész emberiség történelmi mozzanataért

²⁵ [sajtóhiba:] érvényesül [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁶ [sajtóhiba:] szociáldemokra [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁷ [sajtóhiba:] röpirata. [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁸ [sajtóhiba:] Szükségzerű [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁹ [sajtóhiba:] Szükségzerű [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁰ [sajtóhiba:] megszűnése, [ld. főszöveg]_{szkj}

³¹ [sajtóhiba:] szükségzerű [ld. főszöveg]_{szkj}

³² [sajtóhiba:] diktatura [ld. főszöveg]_{szkj}

³³ [sajtóhiba:] tömegekre [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁴ [sajtóhiba:] papíron [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁵ [sajtóhiba:] számukra [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁶ [sajtóhiba:] egyszerű [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁷ [sajtóhiba:] politikát [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁸ [sajtóhiba:] Könnyű [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁹ [sajtóhiba:] szocializmus. [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴⁰ [sajtóhiba:] „Küszöböljük [ld. főszöveg]_{szkj}

135 a felelősség. Sőt, ha rajtuk múlna a történelem, már régen „belenőttünk volna békésen⁴¹ a szocializmusba” –, pedig az ugye lehetetlen. Proletárok sokasága adott az ő elméleteiknek gyakorlati erőt s minthogy elméleteik az idealizmus változatai, hajótörést kellett szenvedniök. A békés átalakulás idealizmusára pedig (v. ö. Spartacus-fölkelés) az teszi hajlamossá a proletárok nagy tömegeit, mert a proletároknak csak rendkívüli⁴² történelmi körülmények között nincs láncakon kívül veszíteni valójuk –, általában azonban van veszíteni valójuk: az életük. Amíg a proletárok, akik elvégre emberek, életét tőlük idegen erők (pl. háború) nem vetik kockára, addig ők maguk eszmények kedvéért nem igen kockáztatják, márpedig a szocialista társadalom alig lehet számukra, a zöm számára, több az ideálnál. Nem elég azt mondani, hogy a szoc. dem. vezetőség és a pártfegyelem akadályozta meg az általános sztrájkot és nyílt⁴³ ellenállást a hitleri beköszöntő⁴⁴ ellen, hozzá kell tenni, hogy a pártfegyelem nyilván kibúvó volt 7 millió szoc. dem. számára, hogy ne kelljen se hősi, se csúfos harcba bocsátkozniok a – túlerő ellen. A szociáldemokrácia tehát részben kibúvó –, de vegyék el ezt a kibúvót és „azonnal kereslet támad helyettesére és a helyettes megjelenik”. Bizonyára eljön majd az idő, amikor a nyílt⁴⁵ harc elől nem lehet kitérni, de akkor már nem is lesz szükség a kibúvó elméletek oly változatos⁴⁶ cáfolataira, mert a gyakorlat cáfolja meg őket, amint hogy a helyes elméletet is csak a gyakorlat igazolja. Egy meghatározott időben az emberiség csak olyan feladatot tűz⁴⁷ maga elé, amelyet abban a meghatározott időben végrehajthat –, miért tűznek ki maguk elé a baloldaliak olyan föladatot, amelyet ugyanakkor nem hajthatnak végre? A gyakorlat, ahogy rácaffolt a jobboldaliak elméletének egészére, 155 éppúgy⁴⁸ rácaffolt a baloldaliak taktikájára,⁴⁹ vagyis az elmélet eddigi alkalmazására. Itt nem használ a jobboldaliak vezetőségének szidalmazása: maga a történelem beszélt.

Tudjuk, hogy a demokrácia diktatúra az osztályellenséggel szemben s a diktatúra demokrácia az uralkodóosztály⁵⁰ számára. Mégis a diktatúra és demokrácia kérdésében különül el egymástól a legélesebben jobb és baloldal. A kölcsönös ellenségeskedés pedig 160 olyan eredményt szül, amelyet egyik fél sem akar. A jobboldalt *beleakényszeríti* egy kispolgári demokratizmusba, a baloldalt pedig forradalmi szektárizmusba. A jobboldalnak „békés szocialista átalakulásról” szóló, vagyis demokratikus utópiáját már említettem, helyénvaló tehát ha a diktatúra-utópiával sem teszünk kivételt. A „szociálfasizmus” jelszava nyilván azt célozta, hogy munkásokat hódítson el a baloldal zászlaja alá s a baloldal a munkásosztály többségével rendelkezék – s akkor itt az ugrás pillanata, a proletárdiktatúra. Azonban utópia 165 azt hinni,⁵¹ hogy a politikailag tevékeny munkások többségének diktatúrájával a szocializmus fölépíthető. Ilyen diktatúra lényegében csak ideig-óráig tarthatja magát. Oroszországban

⁴¹ [sajtóhiba:] „békésen [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴² [sajtóhiba:] rendkívüli [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴³ [sajtóhiba:] nyílt [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴⁴ [sajtóhiba:] beköszöntő [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴⁵ [sajtóhiba:] nyílt [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴⁶ [sajtóhiba:] változatos [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴⁷ [sajtóhiba:] tűz [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴⁸ [sajtóhiba:] éppúgy [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴⁹ [sajtóhiba:] taktikájára. [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵⁰ [sajtóhiba:] uralkodóosztály [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵¹ [sajtóhiba:] hinni. [ld. főszöveg]_{szkj}

a kisebbségben lévő kulákság ma is nagy bajokat okoz –, mihez foghat hát egy olyan diktatúra, amely a politikailag⁵² tevékeny összlakosság⁵³ ellenforradalmi többségével számol s csak a munkásosztály többségét tudja maga mellett? *Diktatúra valójában csak a politikailag aktív*⁵⁴ lakosság többségén alapulhat, a baloldali diktatúra-utópia pedig csak a munkásság többségére akar támaszkodni. Ismételten hallatszik az a fölfogás, hogy „a munkásságnak és a falusi szegénységnek egy agrárországban könnyebb meghódítania a hatalmat (ha az már nem tartható J.A.), de nehezebb építenie a szocializmust, míg egy túlnyomóan ipari országban – a burzsoázia nagyobb szervezettsége folytán – nehezebb a hatalmat meghódítania, de – a fejlettebb termelési apparátus folytán – könnyebb a szocializmust építenie”. (Egységfrontfüzetek 1.). De ebből a fölfogásból hiányzik az utalás arra, hogy a fejlettebb termelési apparátushoz hozzátartoznak a mérnökök, a specialisták s a többnyire haragosan emlegetett munkásarisztokrácia is. Nélkülük a fejlett termelési apparátus annyira fejletlen, hogy nem is hozható mozgásba. Oroszországi perekből látják, hogy néhány mérnök – annyi év után! – nagy zavarokat okozhat –, kétségtelen, hogy az ilyen veszély a termelési apparátus fejlettségével együtt növekszik. Specialisták odaadása nélkül tehát nem valósítható meg a szocializmus, márpedig a specialisták nagyjából polgári eredetűek. A polgári származás benső kapcsolatot jelent a polgársággal –, tehát ha a specialisták odaadó részvételétől is függ a szocialista fölépítés sikere, az azt jelenti, hogy egy szocialista diktatúrának a politikailag tevékeny lakosság többségére kell alapozódnia, mert egy csupán a munkásság többségére való támaszkodás a diktatúra kísérletének⁵⁵ véres összeomlását jelenti. Oroszországban a lakosság többsége állt a diktatúra mellé s az így szervezhette magát állandó hatalommá. A politikailag tevékeny (aktív)⁵⁶ lakosság többségét a proletárok azonban csakis úgy hódíthatják a maguk oldalára, ha valóban, ha személy szerint küzdenek önnön osztályérdekeikért, mert a kispolgári ideológiájú tömegek szemében csakis a munkásság fáradhatatlan küzdelme igazolhatja szemléletesen és kézzelfoghatóan a kapitalizmus kilátástalanságát.

Összegezve a mondottakat: 1. Nem lehet maradandóan akadálya a munkásság gyakorlati összefogásának a jobb és baloldal ama kölcsönös vádja, hogy a másik fél tette tönkre az egységet –, mert egység a munkásmozgalomban ezideig nem volt és nem lehetett. 2. Egységet alkotni lehetetlen olyan célok és feladatok jegyében, amelyeknek megvalósítását és betöltését nem az adott időpont⁵⁷ tüzi⁵⁸ napirendre, iktatja a munkásmozgalom történelmi gyakorlatába. 3. Csak olyan konkrét akciók eredményezhetnek fokról-fokra nagyobb (és nem egy csapásra teljes) egységet, amelyekre nézve már – ha nem is tudatosan – egység található a munkások között. 4. Mindvégig a munkásságnak, a munkásoknak az akcióiról van szó, tehát olyan akciókról, amelyeket maguk a munkások hajtanak végre, nem pedig olyan megbízottaik,⁵⁹ akiket az érdekelt munkások nem vonhatnak közvetlenül felelősségre. 5. A munkások

⁵² [sajtóhiba:] politikailag [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵³ [sajtóhiba:] összlakosság [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵⁴ [sajtóhiba:] aktív [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵⁵ [sajtóhiba:] kísérletének [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵⁶ [sajtóhiba:] (aktív) [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵⁷ [sajtóhiba:] időpont [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵⁸ [sajtóhiba:] tüzi [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵⁹ [sajtóhiba:] megbízottaik, [ld. főszöveg]_{szkj}

gyakorlati materializmusán kell alapulnia a szocialista propaganda dialektikájának. A legfőbb
egység: a tudományos szocializmus elméletének és a munkásmozgalom gyakorlatának egysége
205 így fog megvalósulni.

S egy jámbor óhajtás: – Jó volna, ha a munkások belátnák, még mielőtt fasiszta terroristák
vernék bikacsökkal a fejükbe, hogy egymás harci akcióinak a támogatása minden eszményi
pártfegyelemnél előbbrevaló.

* A cikk hozzászólás az egységfront kérdéséhez, az író és nem a szerkesztőség fölfogását adja.

210 ** „Nagy vétket követ el a logika ellen az, aki szembeállítja a törekvéseket a szükségszerűséggel.” (Plechanov:
A marxizmus stb. 81. o.). (J. A.)

Az egységfront körül

Válasz József Attila azonos című vitacikkére (Lásd Uj Harcos I. évf. 3. sz.)

Csak örülni lehet annak, hogy az egységfront kérdése az „Uj Harcos” lapjain is vitát váltott ki. Ez a kérdés már hónapok óta foglalkoztatja a magyarországi munkásságot. Üzemekben, köpködőkben, proletárnegyedek lakásaiban és uccáin ez a legfontosabb beszéd tárgy: hogyan tudjuk a tőke és fasizmus ostromával, nemzetközi egységfrontjával szembeszegezni a munkásság egységes harci frontját. Miért nincs máris egy ilyen harcos munkásegységfront, kik és mik ennek az akadályozói? Ha ismerjük az akadályokat, hogyan lehet és kell ezeket elhárítani?

A munkások között folyó vita viszhangra talált az „Uj Harcos” hasábjain, sajnos teret adott egy politikai elefántesonttoronyban élő embernek is, akinek zavaros és opportunista fejtegetései azonban a harcos egységfront útját nem egyengetik, hanem még jobban eltorlaszolják.

József Attila esetének veszedelmessége abban áll, hogy ő, mint tehetséges költő, egy pár proletár tárgyú versével némi tekintélyt szerzett magának a baloldali munkások között. Most erre támaszkodva, baloldali mozgalmi frazeológiába burkolva, szociálfasiszta ideológiát árul. Proletárköltőnek is szüksége van arra, hogy az osztályharcos munkásmozgalom összes alapkérdéseiről való helyes felfogás vérévé váljon. József Attila olvasott egy pár igazi és álmarxista könyvet. Meg nem emésztett marxizmusa csak annyiban jut kifejezésre, hogy marxi fogalmakkal dobálódzó tudálékos stílusban ír, amit ír, az azonban már nem *meg nem emésztett marxizmus*, hanem igen *megemésztett oportunizmus*. József Attila vitacikkének politikai vonala lényegében véve egészen világos. Miközben látszólag a „jobb” és „baloldal” fölött lebeg, a valóságban a szociáldemokrata vezetők pozícióját erősíti, azoktól vesz és azoknak ad érveket, őket menti, őket, akik a munkásegységfront helyett a tőkével való egységfrontot építik mind szorosabban. József Attila ezzel a cikkével a sz. d. vezérek ideológiai ügynöke lett a baloldali munkásság között.

Ennek előrebocsátása után nézzük most József Attila cikkének főbb pontjait.

1. Szembeállítja a baloldalt és a munkásokat és azt állítja, hogy az egységfront egyformán manőver a jobboldal és a baloldal számára. Azt írja: „... a valóságos egység... éppen a munkásokat tölti el, nem pedig az önnön marxizmusukba belevesztett hivatásos forradalmárokat és nem kevésbé a hivatásos reálpolitikusokat. Ők az egységfrontot saját pártjuk és frakciójuk különleges előnyeink szempontjából mérlegelik...”

Ezzel szemben áll, hogy mindenekelőtt nincs ellentét a baloldal és a munkásság közt, sem szociálisan, sem politikailag. A baloldali munkásmozgalom tulnyomó részt ugyancsak munkásokból áll, akiket csak az választ el a munkásság többi rétegeitől, hogy

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A szövegkritikai jegyzetek egyedi rövidítése: ^{JAj} = József Attila javításai saját folyóiratpéldányában.

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *Az egységfront körül*, Uj HARCOS, 1933. 3. sz. (május), 38–44. p. – a továbbiakban ld. JA1933.

A keletkezés ideje: 1933. április második fele – május közepe.

A datálás indoklása: A cikkben hivatkozott *Egységfront Füzetek* 1. az 1933. márciusi és április elejei németországi politikai eseményeket ismerteti. Az *Uj Harcos* májusi száma feltehetőleg a hónap közepén jelent meg. E szám megjelenési napjáról nincs adat, de az első szám megjelenési idejét pontosan ismerjük: 1933. január 16-a. A lapszámot ugyanis betiltották, megjelenési napja pedig szerepel a betiltást közzétevő jegyzékben – ld. *Rendeletek Tára a Magyar Királyi Posta részére*, 1933. 1. sz. 13. t. Nagy valószínűséggel a következő számok is az adott hónap közepén jelentek meg. A nyomdai átfutást figyelembe véve tehát JA a cikket közvetlenül az *Egységfront Füzetek* 1. megjelenésekor – április második felében – írta, és május közepén jelent meg. (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.)

Kézirat: nem ismert. A lapszám egy JA könyvtárából származó példánya fennmaradt, és 2006-ban közgyűjteménybe került. A példányban *Az egységfront körül* című cikkben JA két fekete ceruzairású javítása látható. További autográfok a példányon: JA neve a címlapon fekete ceruzairással aláhúzva; *Az egységfront körül* címe mellett, bal oldalon két piros ceruzairású vonás, 45 fokos szögben jobbra dőlve. Lelőhely, jelzet: JA. 1087/63/a/2. Gynsz. 2006/32. Palliumcím: *József Attila cikkei József Attila könyvtárából származó különböző folyóirat-számokban*.

Szerzőség: Az első közlés feltüntette a szerző nevét a cikk alatt: „József Attila”.

Közölve: JA1933; JA1956; JAÖM3 1958, 140–147. p. [szöveg], 362–364. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 190–199. p. [szöveg], 700. p. [jegyzetek]; JA1988 Róma, 80–88. p.; JA2005 Moszkva, 145–156. p.; JA2005 Párizs, 419–425. p.; JAHSZK 2012; JA2017.

Összehasonlító szövegkritika

JA1933: A folyóirat betűkészlete teljes volt, azonban a szedő meglehetősen következetlenül használta a hosszú és a rövid magánhangzókat. E következetlenségeket egységesen sajtóhibának tekintettük és a főszövegben javítottuk. JA saját folyóiratpéldányába jegyzett javításait figyelembe vettük és a főszövegben érvényesítettük, ld. 5. és 18. lábjegyzet. A folyóiratban a kiemeléseket kétféle módon szedték: egyes helyeken kurzívan, más helyeken a többi szövegrésztől eltérő betűtípussal és betűnagysággal. A kétféle betűtípus egyértelműen szedési hiba következménye, tartalmi okkal nem indokolható. Kiadásunkban a kiemeléseket egységesítettük.

JA1956: Kató István jegyzeteivel, melyek szerint az első közlésen alapul. Forrásának megjelenési hónapját hibásan adja meg: „József Attilának ez a tanulmánya az *Új Harcos* című féllegális kommunista folyóiratban jelent meg az 1933. januári számban.” Egyes sajtóhibákat kijavít, a központosítást és a helyesírást modernizálja.

Szövegteltérések:

JA1956	Sor	JKK
perekből látjuk, hogy	180.	perekből látják, hogy

JAÖM3 1958: Az első közlésen alapul. Forrása sajtóhibáit, szedési következtelenségeit többnyire – de nem mindenütt – javítja, egységesíti. Helyenként modernizálja a nyelvhasználatot, pl. „felépíthető” szerepel a 167. sorban olvasható „fölpíthető” helyett; másutt viszont archaizál, pl. „kevésbé” szerepel a 13. sor „kevésbé” szava helyett. Egy helyütt olyan szerkesztői kiegészítést és jelzést alkalmaz, mely a forrás alapján nem indokolható: „A munkásmozgalomnak nem lehet el[e]ve kitűzött célja a szocializmus megvalósítása, – a szocializmus megvalósítása a gyakorlati feladatokat betöltő munkásmozgalomnak az *eredménye* lesz.” – ld. kiadásunkban a 70–73. sort. Az *Uj Harcos*ban az „eleve” szó helyesen szerepel; a mondat két kiemelése pedig egyformán hibás szedésű, azaz más, nagyobb betűtípusú, mint a szöveg többi része.

Szövegteltérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
lényeg az, jöllehet	5.	lényeg ez, jöllehet
kevésbé a hivatásos	13.	kevésbé hivatásos
akarnak felvilágosítani bennünket,	23.	akarnak fölvilágosítani bennünket,
proletár (kispolgár, burzsoá,	37–38.	proletár (kispolgári, burzsoá,
küzdenek a munkások	64.	küzdenek munkások
tömegméretben legfeljebb öntudatosságról	92.	tömegméretben legföljebb öntudatosságról
jobbaldalt <i>belekényszerítik</i> egy	160.	jobbaldalt <i>belekényszeríti</i> egy
szocializmus felépíthető. Ilyen	167.	szocializmus fölpíthető. Ilyen
már tartható	173–174.	már nem tartható

JAM2 1977: A JAÖM3 1958-on alapul, szövegteltérései azonosak. A kiemeléseket egységesíti.

JA1988 Róma; JA2005 Moszkva; JA2005 Párizs: Fordítások a JAÖM3 1958 alapján.

JAHSZK 2012: Betűhű közlés, egyes sajtóhibák javításával. A kiemeléseket nem egységesíti, a forrásban nagyobb és más betűtípussal szedett kiemeléseket félkövér betűtípussal jeleníti meg. A cikk jegyzeteit a szövegkritikai jegyzetek között hozza.

JA2017: A JKK mutatványközlése.

Keletkezéstörténet**A közlés fóruma, a költő jelenléte hasábjain, a cikk születése és botránya**

Az *Uj Harcos* című folyóirat 1933 januárjában Oravetz István (1898–1949, nyomdász, könyvkiadó, eredeti szakmáját tekintve bádogossegéd, propagandista) szerkesztésében, a nemzetközi és a hazai baloldal egységfront-akciója (ld. a következő alfejezetnél) alapján és érdekében indult. (Oravetz Istvánról ld. Varga S 1981, 16. p.) A folyóirat címe

a borítókön rövid U-val jelenik meg, de a későbbi hivatkozások már a hosszú Ú-s helyesírást használják; a JKK szerkesztői jegyzetei visszatérnek az eredetihez. A folyóirat alcíme: *Szocialista munkásszemle*.

A lap – számos más, két világháború közötti baloldali folyóirathoz hasonlóan – élve a sajtótörvény rendelkezésével, az előzetes engedélyt kikerülendő, 12 helyett évente tízszeri megjelenést ígért (vö. Markovits 1967, 518. p.). M. Pásztor József részletesen elemzi a részben irodalmi profilú folyóirat arculatát – ld. M. Pásztor 1975, 217–220. p. A sajtótörténeti kutatások alapján Szabolcsi Miklós ezt írja: „talán nem közvetlen pártutasításra, de kommunisták, Antal János, Sándor Pál, Vértess György támogatásával” jelent meg – ld. Szabolcsi M 1998, 243. p. Létrehozásának politikatörténeti kontextusát, Oravetz István szerepét és a JA cikkével megjelent 3. füzet példányszámának megduplázását 6000-re, valamint a Téglás-reagálás szerepét és természetét Pintér István mutatja be – ld. Pintér I 1986a; Pintér I 1986b; Pintér I 1987a. Tömören foglalkozik vele Szabolcsi Miklós *Kész a leltár* című monográfiája is – ld. Szabolcsi M 1998, 243–244. p. A folyóirat 2. számában Marx- és Engels-dokumentumok, szövegrészletek mellett Kelemen Jenő név alatt (véltetően álnév, esetleg Sándor Pálé) *Hegel és Feuerbach* címmel jelent meg egy tanulmány. A JA-írást közlő 3. számban egyebek mellett André Gide és Kassák Lajos írása található. A folyóirat mindössze négy számot ért meg, az ügyesszég az első számot elkoboztatta, a 4. után pedig „kommunista iratok terjesztése” miatt a szerkesztőt felfüggetették, és három hónapra vizsgálati fogságba került.

Az *Uj Harcos* 3. számában, az 55. oldalon látott napvilágot a költő Buza című verse is – ld. JAÖV2 2005, 136. p.; JAÖV3 2005, 179–180. p. A vers kritikai szövegkiadását szerkesztő Stoll Béla szerint a versnek az *Uj Harcos*ban való 1933. májusi megjelenése „talán inkább gesztus lehetett, *Az egységfront körül* című tanulmánynak mintegy ellensúlyozása. 1933-ban már bizonyosan nem írt ilyen »direkt« forradalmi verset.” A tanulmánnyal nagyjából egy időben és politikailag hasonló élményből született versnek tekinthető az *Elégia* és az eredetileg *Óda* címet viselő s később átkeresztelt *A város peremén* – ld. Szabolcsi M 1998, 279. p. Ugyanebben az *Uj Harcos*-számban, a 64. oldalon jelent meg Somodi László rövid, kritikus szellemű ismertetője a *Külvárosi éj* című kötetéről (újraközölve: KJA1 1987, 304. p. és 784. p.). A KJA sajtó alá rendezője, Tverdota György szerint a „Somodi László” álnév. A cikk nem olyan élesen bíráló, mint Pákozdy Ferencé a *Társadalmi Szemle* 1933. februári számában (KJA1 1987, 294–296, 776–777. p.), de néhány ún. proletárvers méltatása mellett megfogalmazza a költő akkori politikai-ideológiai arculatával szembeni ellenérzések fokozódását: „ebben a kötetben inkább csak 5–6 vers képviseli méltóan J. A.-t, a többi mintha csak ráadás lenne. Hiányzik belőlük az ideológiai összefüggés, némelyik csak játék, amelyben talán örömet leli a költő, de a szocialista olvasó semmiesetre sem.” Ez a JA lírájával kapcsolatos ambivalencia és főleg a tanulmány számos, a korabeli illegális kommunisták számára nem elfogadható tétele magyarázza *Az egységfront körül* elhatárolódó szerkesztőségi lábjegyzetét: „A cikk hozzászólás az egységfront kérdéséhez, az író és nem a szerkesztőség fölfogását adja.” A tanulmánnyal és a költővel szembeni súlyos kifogások a Téglás Ferenc álnéven jegyzett éles vitacikkben csúcsosodtak ki, amely a folyóirat 4. számában jelent meg. (Szövegközlését ld. JAÖM3 1958, 367–372. p.; vö. *Recepciótörténet*.)

Szabolcsi Miklós szerint (ld. Szabolcsi M 1998, 244. p.) a JA-tanulmány közvetlen gondolati előzménye lehet [*A történelmi materialista felfogásnak*] kezdetű kézirat-törredék. A feltevés nem igazolódott be, ez a szöveg 1936-ban keletkezett. Az *egységfront körül* az 1930-as évek azon politikai-ideológiai témájú JA-írásainak ívébe illeszkedik, amelyekben a munkásosztály helyzetével, a baloldali pártokkal, a nácik 1933-as hatalomra kerülésének lehetséges magyarázataival, a kommunista és a szociáldemokrata pártok felelősségével foglalkozik – de mindezt az évek során változó hangsúllyal. Az 1930-as évek legelejének közvetlen proletárforradalmi elkötelezettsége, illetve az ebből a perspektívából fogalmazódott társadalom- és kultúrkritika (pl. *Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli; Marxista munkásoktatás; Kassák Lajos 35 verse; Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?* stb.) Az *egységfront* körülben már „kétfrontos” vitává hangolódik át, nem utolsósorban a Hitler hatalomra jutása okozta sokk és felelősségkeresés hatására: itt már mind a szociáldemokrata, mind a kommunista mozgalmat bírálja. JA itt is elutasítja (mint a moszkvai platformtervezetre írt válaszában) a kommunista mozgalomban a szociáldemokraták ellen ekkor használatos „szociálfasizmus” minősítést, és csak egyszer, de akkor is bírálóan ír róla (163. sor). N. Horváth Béla szerint az 1932-es, freudomarxista szellemiségű írásokhoz (*Egyéniség és valóság; Az ifjúság nemi problémái*) képest itt az *osztálytudat* problémájának megjelenése az egyik teoretikus újdonság, ami azután a költő későbbi műveinek is centrális motívuma lesz. Azokban „bármennyire is a társadalmi alany lélekelemzéséről és mentálhigiénéjéről van szó, mint a társadalmi történetés projekciójáról, nem jelenik meg az egyéneket összefogó nagyobb egység, az osztály tudata”. Ezt a témát és szempontot az 1933-as történések hívják elő a költőből: az osztálytudat itt, *Az egységfront körülben* és *A város peremén*-ben jelenik meg először – ld. N. Horváth 2008, 246–247. p. *A szocializmus bölcséletében* viszont, amelyik kb. másfél évvel később, 1934 őszén született, a kétfrontos vita helyett már a bolsevizmus elleni kritikára teszi a hangsúlyt. Az [*E sorok írója*], majd az *Uj szocializmust! Hort Dezső könyve* a népfrontos irányú, modernizálódó szociáldemokráciához fűz – ha nem is kritikátlanul – reményeket, hogy azután 1936-ban a HMF átfogó értelmezési kísérletre vállalkozzon a kor baloldali mozgalmait és teóriáit illetően. (Ld. az említett JA-írások szövegkritikai és recepciótörténeti feldolgozásait.)

A JA és a KMP közötti viszonytal, a költő kizárásával/lehagyásával foglalkozó memoár- és vitairodalomban (ld. *Recepciótörténet*) többen is utalnak arra, hogy *Az egységfront körül* volt a szakítás oka, és „Téglás Ferenc” válaszcikke volt a kizárás dokumentálása. Paradox, hogy a szerkesztő, Oravetz István elleni perben maga a vádlott és védője éppen JA *Az egységfront körül* című cikkével igyekezett bizonyítani, hogy a folyóirat nem a KMP lapja, hiszen az ismert költő igen éles bírálatot fogalmazott meg a párt ellen – ld. Lengyel A 2002, 101–104. p. Részletesen szól a tanulmány körülményeiről Hollós Korvin Lajos is a Vértess Györggyel vitatkozó, 1964–1965 körül írott, de csak a megírás után két évtizeddel publikálhatott visszaemlékezésében – ld. Hollós Korvin 1986, 18. p. Felidézi a JA-cikk megjelenése körüli botrányt, amely miatt egy ideig bojkottálták az *Uj Harcost*. Rózsa Richárd, az KMP nagybudapesti pártbizottságának tagja hozott neki egy kész, „Attilát támadó cikket”, amit a pártvezetés a Hollós által szerkesztett *Kórusművészetben*, majd egy tervezett új lapban szeretett volna közölni, de

végül is az *Új Harcos*ban jelentették meg: „a pártvezetőség visszavonta az Új Harcos elleni bojkottot, s helyesebbnek ítélte, hogy a szóban forgó, Attila ellen írt cikk ugyanott lásson napvilágot, ahol Attila elmarasztalt írása. Egyidejűleg az Új Harcosnak a továbbiakban leendő helyes ideológiai befolyásolása végett felsőbb pártszervünk *Antal Jánost delegálta e lap szerkesztőbizottságába Vértés György fölé*”, mivel őt is felelőssé tették JA pártellenesnek minősített cikke közléséért. (Ez is magyarázza Hollós Korvin szerint Vértés visszaemlékezéseinek durva hamisításait, amelyek segítségével tagadni akarta, hogy József Attilát kizárták vagy akár „csak” lehagyták volna a pártból. Hollós korrektül és önkritikusan elismeri, hogy Madzsar József, Antal János és ő gyakran beszélgettek „Attila újabb nézeteiről és pártellenes megnyilatkozásairól, melyeket mindhárman, mint lojális párttagok, az akkori felfogás szerint elítéltünk. A legélesebben: Madzsar!” – ld. 18. p.

A JA-tanulmány születéséről, korai fogadtatásáról, illetve a körülötte kirobbant botrányról Fejtő Ferenc is többször nyilatkozott. Egyik első hazai tévéinterjújában, amelyet Litván György 1984-ben készített vele Párizsban és amelynek szövege (az interjúalany néhány kiegészítésével) két évvel később a *Kritika* hasábjain nyomtatásban is megjelent, felidézi a Hitler hatalomra jutása által okozott sokkot, „amely végleg megdöntötte bennünk a kommunista mozgalom csalhatatlanságába vetett hitünket. Ezt így nem lehet tovább csinálni, gondoltuk. Attila írt akkor egy cikket, egy félkommunista lapba, nem is tudom, hogy hívták, kifejtve, hogy a fasiszmussal szemben az egész munkásságnak össze kell fogni, a szocialistáknak, a kommunistáknak, a radikális polgároknak stb. [a kapcsolódó jegyzetben szerepelnek *Az egységfront körül* bibliográfiai adatai]. Én százszázalékosan egyetértettem vele. Ha jól emlékszem, emiatt a cikke miatt zárták ki, tagadták ki, de mindenesetre úgy tekintették, mint aki már nem párttag. Ez volt a szakadás fő oka közte és a párt között. Amikor 1933 júniusában kijöttem a börtönből, folytattuk József Attilával a hitlerizmus, a fasiszmus és a fasiszmus elleni küzdelem problémáinak elemzését és már-már arra az álláspontra jutottunk, nyilván némi túlzással, hogy a világ jelenlegi állapotában a nemzetközi kommunista mozgalmat inkább a fasiszmus előretörését segítő, mint a fasiszmust akadályozó mozgalomnak kell tekinteni. Ez volt akkor a meggyőződésünk, aminek nyoma van akkor és később megjelent cikkeinkben. Hát persze ez nem volt könnyű változás, de alá kell húznom, hogy sem Attila, sem az én számomra a szakítás a kommunizmussal vagy inkább a sztálinizmussal – hiszen ez volt már, még ha a trockistákon kívül mások nem is nevezték annak – nem jelentett szakítást a marxizmussal. Persze a tapasztalatok lassacskán kritikusabbá tettek már bennünket a marxizmussal szemben, nem olyan gyerekes hittel olvastuk már *A tőke* minden korra érvényes tételeit, mint azelőtt: de úgy láttuk, hogy maradandó lényege a marxizmusnak az igazságtalanságok, a kizsákmányolás, az egyenlőtlenségek elleni protestáció. Egyetértettünk a humanista Marxszal [...] A fiatalkori Marx olvasása tett bennünket egyformán [...] humanista marxistákká, nyitott szellemű, antidogmatikus marxistákká, és ugyanakkor a szektáriánus-dogmatikus sztálini marxizmus ellenségeivé. Talán nem jól hangzik ez ma [1984-ben] Magyarországon, nem ismerem eléggé a jelenkori politikai nyelvtan szabályait, de azt kell mondanom, hogy akkor lettünk Attila is, meg én is revizionistákká.” – ld. Fejtő – Litván 1986, 10. p.

Hasonlóképp idézte föl a tanulmány születési körülményeit és fogadtatását Fejtő előbb franciául (ld. Fejtő 1986), majd 1990-ben magyarul is megjelent memoárja. 1933. december 2-án, Fejtő és Hillmayer Rózsi házasságkötése estéjén az újdonsült házaspár vendégül látta József Attilát és Szántó Juditot. „Attila remek formában volt, mesélt a gyerekkoráról és felolvasta néhány költeményét. Amikor nevetett, még a szokottnál is huncutabb volt az arca, de elkomorult, amikor arról a kedvezőtlen fogadtatásról beszélt, amelyben kommunista elvtársai részesítették egyik cikkét. Ebben az írásában Attila bírálta a Komintern németországi politikáját, különösen pedig a Kominternnek a szociáldemokrácia elleni politikáját. Attila megbocsáthatatlan hibát követett el: a magyar kommunista pártot és a Kominternt jóval megelőzve javasolt népfrontpolitikát”. Itt lábjegyzet hivatkozik *Az egységfront körülré*, és idézi a cikk zárómondatát: „Jó volna, ha a munkások belátnák, még mielőtt a fasiszta terroristák vernék bikacsőkkel a fejükbe, hogy egymás harci akcióinak a támogatása minden eszményi pártfegyelemmnél előbbre való.” Az először franciául, 1986-ban Párizsban megjelent memoár szerzője hozzáteszi: „Teljességgel egyetértettem a nézeteivel.” (Ld. Fejtő 1990, 112. p.)

Az egységfrontvita nemzetközi és hazai kontextusa

JA tanulmánya szorosan kapcsolódik az 1930-as évek első felének egységfrontvitáihoz. Hitler hatalomra jutása és a fasizmus előretörése világszerte éles polémákat keltett a nemzetközi munkásmozgalomban. A kommunista pártok és a Komintern (de a szociáldemokrata pártok és a II. Internacionálé is) drámai hangon vetették fel: milyen súlyos politikai vétségek történtek Németországban, kié a felelősség azért, hogy az erős német munkásmozgalom ellenére a fasizmus felülkerekedhetett. József Attilát is állandóan foglalkoztatta ez a kérdés; ld. erről későbbi írásait (pl. a *Hegel–Marx–Freud*-ban: „hol csúszott hiba a számításba; [...] hogy lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?”). A két nagy munkáspárt egymást vádolta, a kommunisták évek óta „szociálfasiszta”-ként bélyegezték meg a szociáldemokratákat, s az utóbbiak is éltek rágalmakkal és durva minősítésekkel („vörös fasizmus”). 1933 februárjában magyarul is megjelent a nagy tekintélyű Karl Kautsky könyve, a *Kommunizmus és szociáldemokrácia* (ld. Kautsky 1933), melynek első fejezete azzal foglalkozik: „Lehetséges-e az »egységfront«?”. A magyar baloldali sajtó, mindekelőtt a JA által is olvasott *Népszava* sokat írt a munkásmozgalom tragikus kettészakítottaságáról (ld. pl. az *És az egységfront nem jöhet létre...* című szerkesztőségi cikket az 1933. február 19-i szám 3. oldalán). A témakör igen intenzíven volt jelen az 1933. eleji hazai kommunista sajtóban is, ld. pl. Madzsar József *Társadalmi Szemlé*ben megjelent *Egységfront* című írását (Madszar 1933). Mindkét oldal, miközben elvileg létfontosságúnak tekintette a munkásegység létrejöttét, a másikat nevezte ki bűnbaknak amiatt, hogy az nem jöhet létre, mivel ki-ki a saját hegemoniájának megerősítésére akarná kihasználni. Az MSZDP-n belül viták és átszervezések indultak, de a helyzet taktikájuk felülvizsgálására készítette a kommunista pártokat is. Ebben az összefüggésrendszerben keletkezett JA vitairata.

A Kommunista Internacionálé 1933 elején felhívást bocsátott ki az egész világ dolgozóihoz a proletáregységfront megteremtésére, amelyet a Bécsben megjelenő magyar nyelvű kommunista folyóirat, az *Uj Március*, „A Kommunisták Magyarországi Pártjának (a Kommunista Internacionálé szekciójának) hivatalos lapja” is publikált *A proletariátus egységéért* címen. E dokumentum szerint: „A Kommunista Internacionálé és minden ország kommunista pártjai ismételten kijelentették azt, hogy készek a szociáldemokrata munkásokkal folytatott egységes harcra a tőkés-offenzíva, a politikai reakció és a háborús veszély ellen. [...] A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága abban a szilárd meggyőződésben teszi ezt a kísérletet, hogy a munkásosztálynak az osztályharc talaján megteremtett egységfrontja vissza tudja verni a tőke offenzíváját és a fasizmust, és rendkívül meg tudja gyorsítani a kapitalista kizsákmányolás elmaradhatatlan végét, [...] azt ajánlja az egyes országok kommunista pártjainak, hogy forduljanak az SzMI-hez [a Szocialista Munkás Internacionáléhoz] tartozó szociáldemokrata pártok központi vezetőségeihez a fasizmus és a tőkés offenzíva elleni egységes akciókra vonatkozó javaslataikkal.” A Komintern felhívása a fasizmus elleni közös akció szükségességét hangsúlyozza, s nyomatékosan ajánlja az üzemekben a munkások tiltakozásának gyűlések, sztrájkok által való megszervezését „minden bérleszállítás, a munkaviszonyok lerontása, a társadalombiztosítás ellen intézett támadások, az üzemi elbocsátások ellen”. Végül hangoztatja: „A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának szilárd hite az, hogy a szociáldemokrata és párton kívüli munkások, – tekintet nélkül arra, milyen álláspontot foglalnak el a szociáldemokrata vezérek az egységfronttal szemben, – minden akadályt legyőznek és megteremtik az egységfrontot a kommunistákkal. Nem szavakban, hanem tettekkel.” A felhívás hangsúlyozta, hogy a tárgyalások alapjává az „együttes harc legelemibb feltételeit” kell tenni, s meg kell teremteni a „burzsoázia elleni konkrét akcióprogramokat”. Ugyanakkor továbbra is elsősorban s egyoldalúan a szociáldemokratákat hibáztatja, őket, „árulásukat”, a kapitalizmusnak való behódolásukat teszi felelőssé. (Kivonatossan közli: Friss I-né – Ilku P-né 1955, 101–103. p.)

A Komintern instrukciói alapján 1933 áprilisában a KMP saját röpiratot adott ki a proletáregységfront hazai megteremtése érdekében „*A harcok proletáregységért!*” címmel. Az egykori Munkásmozgalmi Intézet Archívumában ez az A.II.30/65 sz. dokumentum (a régebbi feldolgozások még erre hivatkoznak), 2016-ban a jogutód Politikatörténeti Intézet Kézirattárában: PIL 881. f. III/1/1933/5772. Teljes szövegét ld. Friss I-né – Ilku P-né 1955, 103–106. p. A kommunista egységfrontjavaslat a II. Internacionálé és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt részéről visszautasításra talált; a fő érv az volt ellene, hogy ennek révén a kommunisták tulajdonképpen saját vezetésük alá akarják vonni a szociáldemokrata munkástömegeket. Ld. pl. a következő írásokat a *Szocializmus* című folyóirat 1933-as évfolyamából: Kertész Miklós *A német tragédia* (április); Mónus Illés *A nemzetközi munkásmozgalmak helyzete* (június); Mónus Illés *A szocializmus sorsa – az emberiség sorsa* (szeptember). Ez utóbbi cikk beszámoló a II. Internacionálé párizsi üléséről, amely általánosságban visszautasította a Komintern egységfront-ajánlatát. Mónus szembeszáll az „egységfront-manőver”-rel, és így összegezi a szociáldemokrata álláspontot: „Világosan és határozottan beszélt az Internacionálé az egységfront-manő-

verről. A legutóbbi idők tanulságai után nincs többé mentség a munkásosztály kettéosztottságára. Az egységfront-manőver nem teremt nemzetközi egységet és csak arra alkalmas, hogy minden országban a munkásosztály viszályát még jobban elmélyítse és kielégítse. A munkástömegek szétforgácsolt erőit kell egyesíteni. Ennek az egyesülésnek elsősorban a munkásosztályon belül kell kifejezésre jutnia. A munkástömegeknek maguknak kell minden országban megteremteniük azt az egységet, amely a szociáldemokrácia zászlaja alatt az általa alkotott politikai és gazdasági szervezeteken keresztül folytatja a kapitalizmus és a fasizmus ellen való küzdelmet.”

A szociáldemokrata álláspontra válaszul, több publikáció és mozgalmi propaganda mellett, a KMP a németországi eseményekből szükséges tanulságok levonása érdekében *Egységfront Füzetek* címmel legális füzet sorozat kiadását is megindította, „hogy a magyar munkásság okuljon” (a sorozatból a Politikatörténeti Intézet könyvtára két számot, az OSZK az első füzetből egyet őriz). A sorozaton kiadóként Hajdu Gyula neve és lakcíme (Budapest, VII. Nürnberg u. 3. I. em. 19.) van feltüntetve. E füzetek összefoglalják a KMP akkori álláspontját, amelynek egyes állításaival JA is vitatkozik a cikében. Az első a *Mi történt Németországban?* című füzet, amellyel JA cikke foglalkozik. A benne szereplő nemzetközi politikai események időpontjai alapján 1933 áprilisában jelent meg: Hitler második kormánya ugyanis a március 5-i választások után jött létre, teljhatalmát, az ún. felhatalmazási törvényt március 24-én szavazta meg a Reichstag, a szakszervezetek önmentő lojális nyilatkozata március második felében született meg. Otto Wels szociáldemokrata pártelnök kilépése a II. Internacionálé vezetőségéből (tiltakozásul annak Hitler-ellenes nyilatkozata miatt) áprilusra tehető. Május 1-jén a kommunista pártot, 2-án a szakszervezeteket oszlatták fel, s hamarosan Wels is emigrált, de ezek a májusi események már kívül esnek a dokumentum horizontján. (Vö. Németh I 1995; Harsányi 2008.)

Az egységfront centrális témája lett a kommunista szellemű *Uj Harcos*nak a költő írását megelőzően és vele párhuzamosan is. A tematika már az első számban megjelenik, erről tanúskodik a belső címlapon közölt „Nyilatkozat” is: „Síkra kell szállnunk a proletárság harci egységfrontjának megvalósításáért. Ennek a célnak elérésére »Uj Harcos« címen szocialista munkásszemlélet indítunk [...] Az »Uj Harcos« nem pártorgánium, ennél fogva sem párt, sem csoport alakítására nem törekszik. Befolyását arra használja fel, hogy a vele ideológiai közösségben élő elvtársak a munkásmozgalom minden területén a proletariátus harci egységfrontjának megteremtéséért fejtsenek ki elszánt propagandát. [...] Jelszavunk: *Marxisták és nem marxisták között nem lehetnek feloldhatatlan ellentétek.*” Az első szám vezércikke az *Egységes marxista egységfrontot* címmel jelent meg, és a proletáregységfront megteremtését követeli. Megállapítja többek között: „Az összproletariátus érdeke diktálja ma az egységes proletárfront kiépítését [...] A proletariátus soraiban az egyenlenség az úr. Látni elkeseredett harcokat, de nem az osztályellenség, hanem az osztálytársak között. Frakciók és pártocskák képződnek minden alapos indok nélkül, melyek élén egy-egy Marx- vagy Lenin-epigon áll. [...] Az egész világ proletariátusa a saját bőrén érzi a proletár egységfront megteremtésének szükségességét. Érzi és tudja mindenki, hogy a kapitalizmus bukását és a proletariátus diadalát meg kell előznie az egységes marxista front, az egységes

proletár-osztálypárt kialakulásának.” Majd tovább: „Ennek előfeltétele, hogy a proletáriátus tiszta helyzetet teremtsen a maga frontján. Elsősorban le kell számolni a megalkuvó reformizmussal. Magától értetődő, hogy annak az alapnak, amelyen az egységes marxista egységfront felépülhet, valóban osztályharcosnak és marxistának kell lennie. Mentésnek minden kispolgári opportunizmustól, minden revizionista taktikától; de mentésnek kell lennie a túlzó, meggondolatlan, a sok hiábavaló áldozattal és kétes eredménnyel járó fanatizmustól is.” Az egységfront célját a cikk így jelöli meg: „Az osztályfrontok ma már olyan élesen elhatárolódtak, hogy aki nincsen ezen a fronton, az tudatosan vagy tudat alatt az osztályellenséget támogatja. [...] A legközvetlenebb célért, a tőkés termelési rendszer megdöntéséért s az osztálynélküli társadalom megvalósításáért, minden marxistának feltétel nélkül küzdenie kell.”

Hitler hatalomra jutása és az általa felidézett nemzetközi veszély ellenére itt még mindig a proletárforradalom az elsődleges cél. A vezércikk után pedig – félkövér szedéssel – a következőket közli a szerkesztőség: „Az »Uj Harcos« fontosnak tartja, hogy a proletár egységfront kérdése a szocialista munkásság ítélőszéke elé kerüljön és alapos megvitatás tárgyát képezze. Felkérünk tehát minden elvtársat, hogy szóljanak hozzá a felvetett problémákhoz: miben látják a proletár egységfront megvalósításának feltételeit.”

A 2. (1933. márciusi) számban az egységfront-témát a következő cikkek érintik közvetlenül: Oravetz István *Kongresszus után* (A Magyarországi Szociáldemokrata Párt kongresszusáról, azt támadva); Rab János [Antal János] *Széljegyzetek a német eseményekhez*; „»Egy aktív párttag« (szociáldemokrata)” aláírással *Hozzászólás az egységfront kérdéséhez*. Az 1933. májusi számban JA írásával egyidejűleg Oravetz Istvánnak egy újabb cikke jelenik meg: *A felelősség kérdése*, ebben az eseményekért elsősorban a Német Szociáldemokrata Pártot marasztalja el. Tehát ebbe a diskurzusba kapcsolódik bele JA írása, markánsan vitatva a lap döntően szociáldemokrata-ellenes, „szektás” (Szabolcsi M 1998, 244. p.) arculatát, szükségképpen éles reagálásokat is provokálva (ld. *Recepció-történet*). A folyóirat következő, 4. és egyben utolsó, elkobzott júniusi száma közli a Téglás Ferenc álnévvel aláírt, a költőt élesen bíráló választ, továbbá közöl egy „pár-is” aláírású szerkesztőségi cikket is (*Az egységfront útja*), amely több hozzászólásra reflektál, s a Téglás-cikknél is élesebben marasztalja el a szociáldemokráciát. (Bővebben ld. *Recepció-történet*.)

Az 1933 óta eltelt több mint nyolc évtized nem igazolta a kommunistáknak a tőkés rendszer közeli bukásáról, a proletáriátus antifasiszta tömegmozgalma közeli forradalmi perspektívájáról hirdetett messianisztikus-eszkatologikus jövőképét, a kizárólag a proletárdiktatúra és a fasiszmus közötti választás lehetőségének tételezését, mint ahogy a polgári demokráciáról és a fasiszmus természetéről ott és akkor hirdetett nézeteket sem. A szaktörténeti kutatások szerint Hitler hatalomra kerülése korántsem elsősorban a két német munkáspárt egymás elleni ádáz küzdelmének volt a következménye, a fő ok a német jobboldal érdekalapú, baloldallelles kiegészítése Hitlerrel. A konzervatív jobboldali és a nemzetiszocialista pártok az (egyébként hullámzó eredményű) parlamenti választásokon az 1930-as évek elején több szavazatot szereztek, mint a német szociáldemokrata és kommunista párt együttvéve (ha ez utóbbiak fokozatosan erősödtek is), 1933. március 5-én pedig az NSDAP egymaga közel 44%-ot szerzett. Hitlert az államfő abszolút

többség nélkül nevezte ki kancellárrá 1933 januárjában, de márciusra elnyerte a konzervatív, a középjobb formációk és néhány polgári párt támogatását is; beszippantotta azok szavazóinak jelentős részét, kétharmados többséget szerzett, elfogadtatta az ún. felhatalmazási törvényt, és ezzel „jogalapot” teremtett a totális diktatúra kiépítésére.

Az utókor, valamint az ideológiák és a társadalomtudományok folyamatosan reflektálnak az 1933-ban s az azóta történetekre, „*a történeti irodalomban [...] mindmáig él az a korabeli tévhit, miszerint Hitler hatalomra jutását meg lehetett volna akadályozni a két német munkáspárt összefogásával*” – ld. Székely 2014, 391. p. Ugyanakkor a tőkés rendszer és a fasiszmus közötti organikus (ha nem is törvényszerű ok-okozati) kapcsolat valóságos volt, a baloldal önpusztító megosztottsága is komoly tanulság. Fájdalmas történelmi tapasztalatnak bizonyult a polgári demokráciák sebezhetősége, esetenkénti védtelensége a diktatórikus módszerek és rendszerek „demokratikus” hatalomátvételi törekvéseivel szemben. A kommunista világmozgalom – egyre jobban érzékelve a növekvő fasiszta és háborús veszélyt – néhány év múlva korrigálni próbálta magát: 1935-ben a Komintern VII. kongresszusa új, népfrontos „taktikát” hirdetett, együttműködést deklarált minden antifasiszta erővel. A nemzetközi dokumentumok – bár gyakran rabulisztikus és propagandisztikus érveléssel – összekapcsolták a proletár egységfront és az antifasiszta népfront ügyét. Az KMP ennek nyomán módosította politikáját, ld. erről *A Kommunisták Magyarországi Pártja vezetőségének határozata a párt irányvonalának módosításáról* című, Prágában, 1936. június 23-án kelt dokumentumot (közli Romsics 2000, 1. kötet, 275–277. p.). A Komintern és az egész nemzetközi kommunista mozgalom irányváltásában meghatározó szerepe volt a koncepció Reichstag-perben bíróság elé állított (de felmentett) Georgi Dimitrovnak (1882–1949), a bolgár kommunisták, a Komintern egyik vezetőjének. Ugyanakkor az új koncepció s főleg a nyomában kibontakozó politikai gyakorlat tele volt belső ellentmondással, és a szociáldemokrácia továbbra is egyoldalúan éles bírálatára futott ki. Még tovább növelte a népfrontos fordulat ellentmondásosságát, hogy a pozitív előjelű szemléletváltással egyidejűleg a Szovjetunió belül eszkalálódott Sztálin totalitárius és tömeggyilkos uralma, felgyorsultak a koncepció perек és kiépültek a kényszerszermunkatáborok, a Gulág intézményei. A szociáldemokraták is módosítottak politikájukon, már nem hárították el eleve a kommunisták demokratikus összefogásra irányuló törekvéseit, de továbbra is ellene voltak annak, hogy döntően kommunista vezetés alatt jöjjenek létre az egyes nemzeti népfrontok. Számos – illúzióikkal szintén összefüggő – politikai hibát is elkövettek rövid kormányzati szerepük idején. A francia és a spanyol népfront küzdelmei és tragédiája, majd a Molotov–Ribbentrop-paktum (1939. augusztus) s végül az egész második világháború szemléletesen tükrözik a munkásegységfront/népfront tragikus sorsát az 1930–1940-es években. Ld. minderről: Székely 1980; Harsányi 1985; Székely 1985; Németh I 1995; Harsányi 2006; Ormos 2009; Székely 2014.

A JA írását közvetlenül kontextualizáló témakör szaktörténeti diskurzusa többnyire maga is összefonódott a mindenkor aktuális ideológiai-politikai vitákkal. Ld. erről Friss I 1955, 66–67. p.; Friss I-né 1956, 27–46. p.; Kató 1956a, 133–138. p.; Friss I-né – Horváth Z-né 1956, 139–143. p. Az egységfront-vitasorozat lényegét nagyobb távlatból Szabolcsi Miklós 1958-ban foglalta össze (JAÖM 1958, 362–374. p.), majd évtizedekkel

később, frissebb szellemű szintetizáló monográfiájában (Szabolcsi M 1998, 242–248, 259–260. p.). Ld. még Pintér I 1980, 31–45. p.; Pintér I 1986a; Pintér I 1986b; Pintér I 1987a; Pintér I 1987b; Pintér I 1987c.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

15. sor

az egész proletárság érdekeit tartva szem előtt: Az *Egységfront Füzetek* 1. – a továbbiakban: EF1 – többször visszatérő érve, JA nem ad meg pontos hivatkozást.

21. sor

„Az osztályharcos munkásmozgalomnak a szoc. dem. vezérek áruló politikája által szétértett egységet helyre kell állítania” (Egységfront-füzetek 1. kiemelés az eredetiben): Ld. EF1. (Szó szerinti idézet.)

24. sor

„Moszkva bolsevista bérencei” törték meg a munkásság egységét: Utalás a bírált szociáldemokrata magatartás jellegzetes érveire. JA itt sem ad meg hivatkozást.

28. sor

a II. és a III. Internacionálé: A 19. század derekán Európában működő szocialista pártok 1864-ben Londonban létrehozták a Nemzetközi Munkásszövetséget, az I. Internacionálét. Az ellentéteket nem sikerült félretenni: az 1870-es francia–porosz háború szembefordította egymással a két nemzetet. Éles vita alakult ki az államot minden formájában elvető, Bakunyin vezette anarchisták és a kizárólag a kapitalista kormányok megbuktatására törekvő marxisták között is. Marxnak 1872-re sikerült eltávolítani az anarchistákat, de a küzdelem annyira meggyengítette az I. Internacionálét, hogy 1876-ban feloszlott. 1889. július 14-én, a francia forradalom évfordulóján Párizsban megalakult a II. Internacionálé, s egészen az első világháborúig működött, bár tevékenységét ugyancsak komoly viták kísérték. Súlyos nézeteltérés volt például abban a kérdésben, hogy milyen politikát kövessenek a parlamentekbe bejutott szocialista pártok. Tovább éltezték a nézeteltéréseket Eduard Bernstein nézetei, aki szerint a szociáldemokráciának a meglévő társadalmi keretek között kell kidolgoznia reformjait, tehát nincs szükség forradalomra. A 20. század első évtizedében a nemzetközi munkásszervezet erejének nagy részét a háborús veszély elhárításának szentelte. Úgy gondolták, hogy az európai munkások általános sztrájkja elegendő lesz a háború elkerüléséhez. 1914 júliusa, a világháború kirobbanása azonban megmutatta, hogy a szocializmus nemzetközi ereje jóval kisebb, mint a nemzeti érdekeké, illetve nacionalizmusé. A háború kirobbanásakor a munkásmozgalmat szinte megbénította a kölcsönös nemzeti gyanakvás: a szakszervezetek abbahagyták a sztrájkokat, a parlamenti munkáspártok – néhány kiemelkedő formátumú baloldali szociáldemokrata vezető (pl. Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht, Clara Zetkin, majd Jean Longuet) különvéleménye és tiltakozása ellenére – megszavazták a háborút, több szociáldemokrata vezető kormánytag is lett. 1914 őszén a mozgalom két nagy öregje, Karl Kautsky és Eduard Bernstein is ellenvéleményének adott hangot, pacifista lett. Ezzel

a II. Internacionálé gyakorlatilag összeomlott, ilyen néven nem is működött tovább. A háborúval szembeforduló, magukat következetesen forradalminak nevező pártok 1919-ben Moszkvában létrehozták a III., Kommunista Internacionálét, a Komintern (a terve elsősorban Lenin kezdeményezésére már 1914-ben, az első világháború kitörésekor megfogalmazódott, a II. Internacionálé zimmerwaldi konferenciáján). Egy kisebb, centrista csoport pedig 1921-ben Bécsben megalakította az ún. Kétésfeles Internacionálét („Szocialista Pártok Nemzetközi Munkaközössége”), amelynek magyar tagjai is voltak. A Komintern 1919. márciusi megalakulásakor Moszkvában Lenin hirdetett programot: a burzsoá demokrácia helyett a proletárdiktatúra történelmi magasabbrendűségét és a bolsevizmus stratégiáját fogalmazta meg. (Ld. A *szocializmus bölcselete* tárgyi és szövegmagyarázatainál.) Egyúttal elhatárolódott az 1919 februárjában újraalakított, szociáldemokrata szellemiségű, magát a II. Internacionálé örökösének valló ún. Munkás- és Szocialista Internacionálétól. A Komintern az oroszországi polgárháború, majd az ezt követő években fokozatosan monolitikussá váló, Moszkva-központú, az ázsiai mozgalmakat is tömörítő egységes kommunista világpárt lett, amelyhez képest az egyes országok hazai és emigrációs kommunista pártjai lényegében függő viszonyba kerültek, szekciókká minősültek át. A szervezet egyre inkább a sztálini diktatórikus államszocializmus ideológiájának nemzetközi terjesztésére és helyi gyakorlati képviselésére, az egyes baloldali pártok bolsevizálására törekedett. Centralizáltan irányította a legális és illegális kommunista pártokat, Moszkvában váltotta le és nevezte ki a vezetőket, egyúttal külföldön a Szovjetunió meghosszabbított karjaként működött. Az 1920-as években a proletárforradalom stratégiáját jelölte ki a kapitalizmusból való kiútként, lebecsülte a szélsőjobboldal és a fasizmus erősödő szerepét, a szociáldemokráciát pedig a fináncstőke eszközének, majd 1929-től egyenesen szociálfasisztának minősítette. Ez különösen veszélyes, sőt öngyilkos álláspont lett Németországban, ahol a kommunista és a szociáldemokrata párt adáz harcot vívott egymással, ami hozzájárult a nácik hatalomra jutásához. A Komintern Végrehajtó Bizottságának 1933. decemberi plénuma – ennek hatására is – munkásegységfrontok létrehozását kezdeményezte, de a stratégia önkritikus újragondolása csak az ausztriai fegyveres események, a spanyol és a francia népfront-kezdeményezések hatására kezdődött meg. A váltást a Komintern VII. kongresszusa hozta meg (Moszkva, 1935. július 25. – augusztus 20.), amelyen a bolgár Dimitrov új kommunista taktikát indítványozott, előtérbe helyezve a demokratikus szabadságjogok védelmének szükségességét és a más baloldali, haladó mozgalmakkal való együttműködés programját, a szociáldemokrácia a priori megbélyegzésének felülvizsgálatát. (Ennek a váltásnak – ami a korabeli önelnevezés ellenére valójában nem taktikainak, hanem stratégiaiak bizonyult – az ellentmondásos realizálódásáról ld. fent.) A Komintern antifasiszta politikája 1939–1941-ben, a szovjet–német meg nem támadási egyezmény és főleg annak titkos záradéka miatt súlyos válságba került. 1943 májusában, a második világháború idején a Komintern feloszlatta magát, arra hivatkozva, hogy minden országban gyökeresen eltérő feltételek között működnek az antifasiszta és a kommunista mozgalmak, pártok.

42. sor

A marxizmus előtti szocialista és kommunista elméletek éppen azért voltak utópisták, mert nem tartalmazták a szocializmus és a munkásmozgalom közös sorának, azaz végső fokon összeforrásuk történeti szükségességének fölismerését. Ezt a fölismerést, amely a szocializmust tudományossá teszi, Marxnak és Engelsnek köszönhetjük, másszóval az ő tanításuk *elmélete egyfelől a szocializmusnak, másfelől a munkásmozgalomnak*.: JA itt Engels 1882-ben született *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* című munkájára támaszkodik, szó szerinti idézés nélkül. JA ismerhette és használhatta a mű Bokányi Dezső fordításában, magyarul *Az utópikus és a tudományos szocializmus* címmel megjelent fordításának valamelyik kiadását is (ld. Engels 1917 és 1919).

74. sor

immanens finalizmus elmélete: olyan szigorúan determinista felfogás, amely szerint az előzményekben benne rejlik a cél, ami mintegy természeti törvényként determinálja a folyamat lefolyását. A finalizmus értelmetlennek deklarálta bármifajta alternatíva lehetőségét. JA a fogalom értelmezéséhez felhasználhatta Bertrand Russell *Mensch und Welt. Grundriss der Philosophie* című művét (München, Drei Masken, 1930).

75. sor

„a mozgalom minden, a végcél semmi” –, de legalább érthetővé válik belőle, hogy **ennek a híres bernsteini tételnek:** Eduard Bernstein (1850–1932) német politikai gondolkodó és szociáldemokrata vezető, az ún. revizionizmus atyja. Elméletének lényege: forradalom helyett reform, éles osztályharc helyett a polgári társadalom balszárnyával való együttműködés. A JA által is leegyszerűsítve idézett, szállóigévé lett mondása először a *Neue Zeit* című lap hasábjain 1896–1898 között megjelent cikksorozatában került nyilvánosságra. Később a cikkek alapján könyvet írt, amelyben reagált a cikkei által kiváltott vitára is: „Mein Anspruch, »das, was man gemeinhin Endziel des Sozialismus nennt, ist mir nichts, die Bewegung alles«, ist vielfach als Ableugnung jedes bestimmten Zieles der sozialistischen Bewegung aufgefaßt worden, und Herr George Plechanow hat sogar entdeckt, daß ich diesen »famosen Satz« aus dem Buche Zum sozialen Frieden von Gerhard von Schulze-Gävernitz herausgelesen habe.” – ld. Bernstein 1899, 169. p. A központi tétel magyarul: „Ami általában úgynevezett végső cél, a szocializmus, nekem semmi, a mozgalom minden.” – ld. Bernstein 1971, 9. és 227. p. Utána több művében is emlegeti és meg is magyarázza, hogyan értette és hogyan értették félre jelszavát. Bernstein szerint a „kapitalizmus végórája” s így a szocializmus eljövetele messze és távol van tőlünk, ezért a szocialista pártoknak szak- és más háttérszervezeteik révén, sztrájkok, bérharcok és demokratikus követelések útján kell érdekeiket érvényesíteni és minél erőteljesebb javulást elérni. Az 1870-es években Marx és Engels is bírálták nézeteit, ő viszont revízió alá vette világnézeti alaptételeiket, mindenekelőtt az ún. dialektikus materializmust. A marxizmus forradalmi szellemű értelmezéséhez képest (pl. Karl Kautsky, Lenin vagy Rosa Luxemburg) a revizionizmus a „társadalmi evolúció”, a „békés belenövés” híve. Ebben partnernek tekinti a baloldali demok-

rata pártokat (még a liberálisok egy részét is). Bernstein álláspontja és stratégiája nagy vitákat váltott ki a nemzetközi munkásmozgalomban, Magyarországon is, miközben saját nézetei is módosultak. A magyarországi radikális baloldaliak, kommunisták teljesen elutasították nézeteit; a hazai szociáldemokrácia főiránya inkább Kautsky, illetve a bolsevikok és a revizionisták között középútnak tekinthető, ausztromarxista Otto Bauer és Max Adler nézeteit követte. Az 1930-as évek elején ő is fellépett az ún. munkásegységfront-törekvésekkel szemben. Bernstein Magyarországon 1914 márciusában tartott népszerűsítő előadást a Galilei Körben, erre, illetve a szállóigévé lett nyilatkozatára a JA által forgatott *Társadalmi lexikon* (Madzsar 1928, 73–74. p.) is hivatkozik. A költő lehetséges német forrásai: Bernstein 1914; Bernstein 1922a; Bernstein 1922b. (1899-es fő művét magyarra csak az 1970-es évek elején fordították le – ld. Bernstein 1971 –, és csak zárt terjesztésben forgalmazták. Új kiadása, amely már könyvesboltokban is kapható volt, 1989-ben jelent meg, ld. Bernstein 1989.)

79. sor

az a marxi tétel, hogy „az elmélet maga is történelmi erővé válik, ha eltölti a tömegeket”: Idézet JA saját fordításában a magyarul *A hegeli jogfilozófia kritikájából* címmel ismert Marx-műből, feltehetően az 1932-es Kröner-féle kiadásból, ld. Marx 1932, 1. kötet, 20–187. p. A Marx-műről bővebben ld. *A szocializmus bölcselete* jegyzeteit.

88. sor

Az „ugrásnak” megvan a tudományos alapja: Az „ugrás” a hegeli és marxi dialektikus filozófia egyik kulcsfogalma, azt a pillanatot, illetve helyzetet jelenti a természetben és az emberi társadalomban, amikor a korábbi mennyiségi változások felhalmozódása gyökeres minőségi váltásba csap át, azaz egy másik minőségnek adja át a helyét. JA használja ezt a fogalmat *A szocializmus bölcselétében* is.

98. sor

Lenin szerint még A Tőkét is csak az értheti meg egészen, aki áttanulmányozta Hegel Logikáját: A valószínűsíthető eredeti német forrás: Lenin 1914. Az utalás eredetijének korszerű fordítása: „Aforizma: Marx »Tőké«-jét és különösen a »Tőke« I. fejezetét nem lehet teljesen megérteni, ha nem tanulmányoztuk át és nem értettük meg Hegel egész Logikáját. Következésképpen egy marxista sem értette meg Marxot ½ évszázad leforgása alatt!!” – ld. Lenin 1972, 147. p. JA könyvtárában a *Materializmus és empiriokriticismus* német változata és valószínűleg az *Állam és forradalom* magyar szövege volt meg Lenintől. Az idézet közvetett vagy közvetlen forrását további kutatásnak kell tisztáznia, annyi azonban bizonyos – erre utal József Attilának a „*Dialektika kérdéséhez*” című fordítása is (kézirat: PIM JA 1087/5.) –, hogy a költő olvas(hat)ta Lenin filozófiai töredékeit.

101. sor

„Az eszményi tényezőt, hogy hatni tudjon a társadalom fejlődésére, előbb magának a fejlődésnek kell megteremtenie”. (Plechanov, A marxizmus tudományos alapproblémái. Európa könyvtár 50. o. és Munka és Tudás 49. o.): Plechanov (1856–1918), álneven Beltov, orosz teoretikus és forradalmár, a marxizmus oroszországi meghonosítója és a nemzetközi munkásmozgalom kiemelkedő személyisége.

Pályáját, eszmei útkeresését három szakaszra szokás osztani: narodnyik, marxista és mensevik periódusra. 1883 és 1903 között az orosz forradalmi munkásmozgalom egyik kezdeményező alapítója, első számú teoretikusa és vezetője. Leninnel 1895-ben került munkatársi kapcsolatba, de vitáik idővel megszorodtak, majd kenyértörésre került sor a két vezető között. 1903-tól, az OSZDMP II. londoni kongresszusától Plehanov a mensevik, azaz a kisebbségi frakció tekintélyes alakja. Leninnel ellentétben a liberális burzsoáziát a munkáosztály szövetségesének tekintette a cárizmus elleni harcban. – JA két, lényegében azonos szövegű kiadásra hivatkozik, könyvészeti leírásukat ld. Plehanov 1933; Plehanov 1923. Az idézet helye modern kiadásban: Plehanov 1982, 50. p.

106. sor

„a tőkés uralom végének történelmi pillanata elérkezett” (Egységfront füzetek 1. kiemelés eredetiben); Ld. EF1. (Szó szerinti idézet.)

114. sor

„A német fasizmus soha nem jutott volna uralomra ha a szociáldemokrata párt-vezetők vissza nem tartották volna a német szociáldemokrata munkásokat a harctól” – fasisztaellenes munkások röpirata. – „Szükségszerű volt ez a fejlődés Németországban? Szükségszerű a polgári demokrácia megszűnése, de nem szükségszerű (**J.A.) a fasiszta diktatura felállítása... Hogy az mégis bekövetkezett, mindennek a német szociáldemokrácia, a II. Internacionálé díszpártja az oka”. Egységfront füzetek 1. 3. o. – „Lehet-e ezek után még kétség aziránt... – hogy a német szociáldemokrata párt és a szakszervezeti vezeték az osztályharcos mozgalom igazi szakítói?” (u. o. 7. o.); Ld. EF1. (Szó szerinti idézetek.)

128. sor

az emberek maguk csinálják történelmüket –, tételezi a tudományos szocializmus: JA által gyakran idézett marxi tétel. Lehetséges közvetlen forrása: „Az emberek önmaguk csinálják történelmüket, de nem szabad akaratukból, nem önmaguk által választott, hanem közvetlenül talált, adott és átöröklött körülmények között. Az elhalt nemzedékek hagyományai lidércként nehezednek az élők agyára.” – III. Napóleon államcsínyje, ld. Marx 1918, 12. p. Modern fordításban: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és öröklött körülmények között csinálják. Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára.” – ld. Marx 1962, 105. p.

129. sor

Hogy állunk hát Kautskyval, Eberttel, Braunnal: Karl Kautsky (1854–1938) cseh származású osztrák–német baloldali teoretikus és politikus; ld. részletesebben az *Irodalom és szocializmus* 70. sorához fűzött tárgyi jegyzetet, valamint a [Napjaink munkásmozgalma] keletkezéstörténeti jegyzetét. Friedrich Ebert (1871–1925) német szociáldemokrata politikus, 1918-tól kancellár, majd 1919-től haláláig köztársasági elnök. Otto Braun (1872–1955) német szociáldemokrata politikus. 1920 és 1932 között több alkalommal is Poroszország miniszterelnöke volt. Hitler hatalomra jutása után Svájcba emigrált.

130. sor

„Küszöböljük ki ezt az embert és azonnal *kereslet támad helyettesére* és a helyettes megjelenik tant bien que mal (akár jobb, akár rosszabb), de végül mégis megjelenik”. (Engels; idézi Plechanov I. m. Európa ktár 61. o. és Munka és tudás ktár 62. o.): „Hogy egy adott időben egy adott országban egy olyan ember jelenik meg és éppen ez az ember, természetesen tisztára véletlenség. De küszöböljük ki ezt az embert és azonnal *kereslet támad helyettesére* és a helyettes megjelenik tant bien que mal (akár jobb, akár rosszabb), de végül mégis megjelenik” Ld. a 101. sorhoz fűzött magyarázatot. Plehanov itt (hivatkozás nélkül) egy Engels által Walther Borgiushoz írt 1894. január 25-i levelet idéz a könyvében. A szöveghely modern fordítása: „Hogy ebben meg ebben a meghatározott időben, ebben meg ebben az adott országban egy nagy ember, és éppen ez a nagy ember jelenik meg a színen, az természetesen merő véletlen. De ha kiiktatjuk ezt, jelentkezik a pótlék iránti kereslet, és pótlék, ilyen vagy olyan, előbb-utóbb akad.” – ld. Plehanov 1982, 61. p.

135. sor

„belenőtünk volna békésen a szocializmusba”: Bernstein gyakran használt formulája, ld. a 73. sorhoz kapcsolódó jegyzetet.

138. sor

Spartacus-fölkelés: JA az 1919. január 5–12. közötti berlini felkelésre utal, melyet a Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg, Clara Zetkin és Franz Mehring alapította és vezetett Spartakusbund (Spartacus Szövetség) robbantott ki. Az 1914-ben Gruppe Internationale néven létrejött marxista csoportosulás 1915-ben vette fel a római rabszolga felkelést vezető gladiátor nevét. A Szövetség 1919-ig működött (1916–1917 között Spartakusgruppe néven), politikai brosrúaik Spartakusbrieft (Spartakus-levelek) néven ismertek. A csoport a Németország Szociáldemokrata Pártja (SPD) – általuk szociálsovinisztának minősített – vezetése és a háború ellen lépett fel. 1917-ben, megtartva politikai és ideológiai önállóságát, csatlakozott az SPD-ből kiváló Németország Független Szociáldemokrata Pártjához (USPD). Lapjukat *Die Rote Fahne* (A Vörös Zászló) címmel 1918. november 9-től adták ki. Ebből a szervezetből alakult meg 1918. december 30-án a Németország Kommunista Pártja. 1918 novemberében felkelést szerveztek a polgári forradalomban hatalomra került szociáldemokrata kormány ellen. 1919. január elején fegyveres összecsapások zajlottak Berlin utcáin köztük és a kormányerők között. Noske vezetésével a kormány katonái leverték a lázadást, Karl Liebknechtet és Rosa Luxemburgot meggyilkolták.

139. sor

a proletároknak csak rendkívüli történelmi körülmények között nincs láncakon kívül veszíteni valójuk: Utalás a *Kommunista kiáltvány* záró mondataira, ld. Marx – Engels 1919. Modern fordításban: „Reszkessenek az uralkodó osztályok egy kommunista forradalomtól. A proletárok e forradalomban csak láncukat veszíthetik. Cserébe egy egész világot nyerhetnek. Világ proletárjai egyesüljete!” – ld. Marx – Engels 1975, 1. kötet, 164. p.

148. sor

vegyétek el ezt a kibúvót és „azonnal kereslet támad helyettesére és a helyettes megjelenik”: Ld. a 130. sorhoz fűzött magyarázatot.

151. sor

Egy meghatározott időben az emberiség csak olyan feladatot tűz maga elé, amelyet abban a meghatározott időben végrehajthat: A gondolatot, amely többször visszatér majd József Attilánál (ld. pl. *HMF*), Marx a *Zur Kritik der politischen Ökonomie* (A politikai gazdaságtan bírálatához) című munkája előszavában fejtette ki. Az eredeti német szöveget JA a Kröner-féle Marx-kiadásból ismerhette: „Die Gedanken der herrschenden Klasse sind in jeder Epoche die herrschenden Gedanken, d. h. die Klasse, welche die herrschende *materielle* Macht der Gesellschaft ist, ist zugleich ihre herrschende *geistige* Macht.” – ld. Marx 1932, 2. kötet, 37. p. A kötetet állítólag JA magánál hordta, és gyakran idézett is belőle barátainak. Emellett három fordítás közül is válogathatott. A szöveg fordítása Jászi Oszkárnál: „az emberiség magának mindig csak oly feladatokat szab, melyeket megoldhat, mert pontosabban szemlélve, mindig azt fogjuk találni, hogy a feladat maga csak ott merül fel, hol megoldásának anyagi feltételei már léteznek, avagy legalább kialakulások folyamatában vannak.” – ld. Jászi 1908, 5. p. Szabó Ervin kiadásában: „az emberiség mindig csak olyan feladatokat szab ki magának, amelyeket meg is oldhat, mert ha jól szemügyre veszi az ember, meglátja, hogy a feladat is csak akkor bukkan föl, amikor megoldásának anyagi föltételei már kialakultak vagy legalább kialakulóban vannak.” – ld. Marx – Engels 1905–1909, 2. kötet, 158. p. A *Társadalmi lexikon*ban: „az emberiség magának mindig csak oly földadatokat kap, amelyeket megoldhat, mert pontosabban szemlélve mindig azt fogjuk találni, hogy a földadat maga csak ott merül föl, ahol a megoldásnak anyagi föltételei már megvannak, vagy legalább kialakulásuk folyamatában vannak.” – ld. Madzsar 1928, 464–465. p. Modern fordításban: „az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert ha pontosabban megvizsgáljuk, mindig azt látjuk, hogy a feladat maga is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak vagy legalábbis létrejövőfélben vannak.” – ld. Marx – Engels 1975, 2. kötet, 7. p.

157. sor

a demokrácia diktatúra az osztályellenséggel szemben s a diktatúra demokrácia az uralkodóosztály számára: Utalás Lenin magyarul *Állam és forradalom. A marxizmus tanítása az államról és a proletariátus feladatai a forradalomban* címmel megjelent munkájának soraira: „Demokrácia egy elenyésző kisebbség számára, demokrácia a gazdagoknak – így néz ki a tőkés társadalom demokráciája. [...] A proletariátus diktatúrája, vagyis az elnyomottak előcsapatának uralkodó osztályllyá szervezése a kizsákmányolók elnyomására, nem vezethet egyszerűen a demokrácia kiszélesítésére. A demokrácia végtelen kiterjedésével egyidejűleg ez először lesz a szegények, a nép demokráciája, nem pedig a jómódúak demokráciája. A proletariátus diktatúrája egész sor kivételt állít majd fel a kizsákmányolók, elnyomók, tőkések szabadságára vonatkozólag. [...] Demokrácia a nép tulnyomó többsége számára, de erőszakos elnyomása a kizsákmányolóknak, a nép elnyomóinak és kizárá-

suk a demokráciából – ez az a változás, melyen a demokráciának keresztül kell mennie a kapitalizmusból a kommunizmusba való *átmenetnél*. Csak a szocialista társadalomban, miután a tőkések ellentállása [sic!] végleg megtörött, ha a tőkések eltűntek majd, ha nem lesznek már osztályok, (vagyis ha már semmi különbség sem lesz a társadalom tagjai között a nyilvános termelőeszközökre vonatkozólag) – *csak akkor* szűnik meg az állam s *lehet szabadságról beszélni.*” – ld. Lenin 1919, 80–81. p. JA itt – félreérthetetlen érvként – Lenint használja föl, neve nélkül, a diktatúra utópiáját hirdető radikalizmus kritikájához.

163. sor

A „szociálfasizmus” jelszava: A „szociálfasizmus” kifejezés 1924 körül terjedt el, és történészek szerint Grigorij Jevszejevics Zinovjev-től ered. Sztálin így fogalmazott ugyanebben az évben a *Bolsevik* című folyóiratban: „A fasizmus a burzsoázia harci szervezete, amely a szociáldemokrácia aktív segítségére támaszkodik. A szociáldemokrácia objektív értelemben a fasizmus mérsékelt szárnya. Ezek a szervezetek nem zárják ki egymást, ellenkezőleg, egymásnak hasznos kiegészítései. Ezek nem ellentétek, hanem édestestvérek.” – idézi Székely 2014, 389. p. A Komintern 1928-as, VI. kongresszusán hivatalosan is elfogadták a kifejezést, és 1934-ig alkalmazták a szociáldemokraták megbélyegzésére, majd a Molotov–Ribbentrop-paktum aláírása után 1939 és 1941 között ismét, és korlátozott mértékben 1948 és 1953 között is. A kommunista érvelés szerint a szociáldemokrácia valójában a fasizmus és az imperializmus ideológiai társa, amely megosztó tevékenységet folytat. Az 1928-as határozat szellemében Németország Kommunista Pártja nem az egyre erősödő náci pártot tekintette legfőbb ellenségének, hanem a német szociáldemokratákat. A Moszkva utasításait híven követő Ernst Thälmann és a kommunista párt többi vezetője mindenkit árulónak nyilvánított, aki antifasiszta egységfront létrehozását javasolta a többi baloldali párttal. Ezzel közvetett módon támogatták a nemzetiszocializmus erősödését és hatalomra jutását. A KMP átvette ezt a felfogást, míg JA vitatkozott vele.

170. sor

Diktatúra valójában csak a politikailag aktív lakosság többségén alapulhat, a baloldali diktatúra-utópia pedig csak a munkásság többségére akar támaszkodni:

Ez a gondolat rokon Kautsky egyik, többször és több helyütt megfogalmazott alapvetésével, amely az orosz és a német helyzet összehasonlításán alapul. A fejlett országok szervezett munkásmozgalmi esetében „a proletariátus már csak akkor számíthat győzelemre, ha ő maga a nemzet többségévé válik” – A *szociális forradalom*, ld. Kautsky 1987, 83. p. (Első magyar kiadását ld. Kautsky 1914.)

172. sor

Ismételten hallatszik az a fölfogás, hogy „a munkásságnak és a falusi szegénységnek egy agrárországban könnyebb meghódítania a hatalmat (ha az már nem tartható J.A.), de nehezebb építenie a szocializmust, míg egy túlnyomóan ipari országban – a burzsoázia nagyobb szervezetsége folytán – nehezebb a hatalmat meghódítania, de – a fejlettebb termelési apparátus folytán – könnyebb a szocializmust építenie.” (Egységfrontfüzetek 1.).: Ld. EF1. (Szó szerinti idézet.)

180–182. sor

Oroszországi perekből látják, hogy néhány mérnök – annyi év után! – nagy zavarokat okozhat –, kétségtelen, hogy az ilyen veszély a termelési apparátus fejlettségével együtt növekszik. A cikk keletkezése idejére esik az ún. Vickers-per: „1933. április: A Metro–Vickers-per során az angol cég 18 alkalmazottját, köztük 6 angol mérnököt ítélnék el szabotázs vádjával. (A cég 1923 óta a szovjet piacon gyakorlatilag monopolhelyzetet foglal el a villamos-erőművi berendezések szállítása terén.) A per következtében az angol kormány megtiltotta a szovjet termékek szigetországi importját.” – ld. Krausz – Szilágyi Á 1992, 125. p. A perről és az angol mérnökök kiutasításáról a magyar napilapok bőségesen tudósítottak, JA bármelyiket olvashatta. Pl. *Népszava*, 1933. április 13., 14., 16., 20., 25., 29., augusztus 5., 8, 9.; *Pesti Napló*, 1933. július 2., augusztus 6., 9.; *Budapesti Hírlap*, 1933. március 14., 19., 24., 30., április 4., 6., 13., 14., 16., 20. A Metropolitan Vickers Ltd. egyébként széles termékprofillal rendelkezett, fegyvereket is gyártott, amelyekről a hazai katonai szaksajtó is írt (pl. *Magyar Katonai Szemle, Légügyi Közlemények*).

210. sor

**** „Nagy vétket követ el a logika ellen az, aki szembeállítja a törekvéseket a szükségyszerűséggel.” (Plechanov: A marxizmus stb. 81. o.):** Ld. a 101. sorhoz írott jegyzetet. Modern kiadásban: Plehanov 1982, 78. p.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- TÉGLÁS Ferenc, *Az egységfront körül : Válasz József Attila azonos című vitacikkére*, UJ HARCOS, 1933. 4. sz. (június), 74–80. p. = JAÖM3 1958, 367–372. p. = KJA1 1987, 306–312. p.
- FEJTŐ Ferenc, *József Attila, az útmutató*, SZOCIALIZMUS, 1947. 2–4. sz. (február–április), 114–124. p.; 5. sz. (május), 214–221. p.
- RÉVAI József: [*Beszéd a Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusán 1951. február 26-án*]. In: Révai 1952, 5–40. p. (24–25. p.)
- KATÓ István, [*Jegyzet József Attila Az egységfront körül című tanulmányának újraközléséhez*], ÚJ HANG, 1956, 7. sz. (július), 62. p.
- SÁNDOR Pál, *Emlékeim József Attiláról*. In: JAE 1957, 309–333. p. (323–324. p.)
- SZABOLCSI Miklós, *Jegyzetek és dokumentumok*. In: JAÖM3 1958, 279–458. p. 362–374. p.
- RÉVAI József, *József Attila-problémák*, MTA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI, 1959. 14–15. kötet, 1–4. sz., 5–34. p. (26. p.) [Az Osztály 1958. október 23–24. között rendezett József Attila-ülésszakának előadása.] = Révai 1968, 324–359. p.
- BORI Imre, *József Attila-problémák : A műhelymunka forgácsai*, HÍD, 1960. 4. sz. (április) 304–311. p.
- BORI Imre, *József Attila tanulmányai*, HÍD, 1960. 9. sz. (szeptember), 685–696. p. (691–692. p.)
- GYERTYÁN Ervin, *Költőnk és kora : József Attila költészete és esztétikája*, Budapest, Szépirodalmi, 1963, 65–66. p.

- VÉRTES György, *József Attila és az illegális kommunista párt : Adalékok József Attila életéhez*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1963. 2. sz., 193–218. p. (208. p.)
- VÉRTES György, *József Attila és az illegális kommunista párt*, Budapest, Magvető, 1964, 73–77, 115. p.
- KENDE János, *Levéltári dokumentumok József Attiláról*, TISZATÁJ, 1965. 1. sz. (január), 57–59. p. (58–59. p.)
- FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Budapest, Magvető, 1965, (Elvek és Utak), 166–174. p.
- SZABOLCSI Miklós, *József Attila és az illegális Kommunista Párt viszonyának kérdéséhez*, KRITIKA, 1965. 11. sz. (november), 11–20. p. (15–16. p.) = PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1965. 4. sz., 30–46. p.
- TAMÁS Attila, *József Attila : 1905–1937. (1905–1937)*. In: MIT6, 332–384. p. (351. p.)
- BALOGH László, *József Attila*, Budapest, Gondolat, 1969, 92–100. p.
- VARGA Rózsa, *A csehszlovákiai Magyar Nap című napilap és a magyarországi szellemi élet antifasiszta egységfronttörekvései*, IRODALMI SZEMLE, 1969. 8. sz. (augusztus), 730–744. p. (739. p.)
- SÁNDOR Pál, *A magyar filozófia története 1900–1945*, 1–2. kötet, Budapest, Magvető, 1973, (Elvek és utak), 2. kötet, 54–55. p.
- SZABOLCSI Miklós, *Változó világ – szocialista irodalom : Újabb tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1973, (Elvek és Utak), 53–77. p. (64–70. p.)
- BOJTÁR Endre, *Az irodalmi irányzat*, LITERATURA, 1975. 3–4. sz., 29–42. p. (40. p.)
- MELCZER Tibor, *Vágó Márta: József Attila*, LITERATURA, 1975. 3–4. sz., 222–227. p. (226. p.)
- M. PÁSZTOR József, *József Attila műhelyei : Lapok, szellemi és irodalmi csoportosulások*, Budapest, Kossuth, 1975, 217–220. p.
- SZABOLCSI Miklós, *Jegyzetek*. In: JAM2 1977, 691–766. p. (700. p.)
- SZUROMI Lajos, *József Attila: Eszmélet*, Budapest, Akadémiai, 1977, (Irodalomtörténeti Füzetek, 93), 38, 79. p.
- TASI József, *József Attila és a Korunk*, MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 1977. 2. sz., 134–155. p. (144. p.) = Kabdebó L 1977, 279–306. p.
- TÜTŐ László, *A proletárköltő társadalomfilozófiája : József Attila marxizmusa*, MAGYAR HÍRLAP, 1978. 118. sz. (május 21.) 9. p.
- Kortársunk: József Attila*, szerkesztette és a vitát vezette AGÁRDI Péter, TÁRSADALMI SZEMLE, 1980. 4. sz., 77–99. p. [Kerekasztal-beszélgetés József Attila születésének 75. évfordulója előtt, 1980. február 21-én, résztvevők Bata Imre, Gyertyán Ervin, Illés László, Király István, Pándi Pál, Szabolcsi Miklós, Tamás Attila, Tóth Dezső, Tütő László, Tverdota György.]
- AGÁRDI Péter, *Értékrend és kritika : Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*, Budapest, Gondolat, 1982, 301. p.
- TVERDOTA György, *József Attila magyarság-élménye*, LITERATURA, 1982. 1. sz., 157–167. p. (165. p.)
- GYERTYÁN Ervin, *Egy konfliktus és legendái*. In: Gyertyán 1985, 56–109. p. (58–67, 89–93. p.)
- TVERDOTA György, *Párbeszéd a korral : József Attila gondolkodói alkata*, LITERATURA, 1985. 1–2. sz., 101–111. p. (108. p.)

- HORVÁTH Márton, *József Attila és az illegális Kommunista Párt*, KRITIKA, 1986. 2. sz. (február), 25–27. p.
- PINTÉR István, *József Attila és a munkásegység problémája*, KRITIKA, 1986. 2. sz. (február), 28–29. p.
- PINTÉR István, *A munkásegység körüli vita a KMP-ben 1933 első felében*, PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1986. 1. sz. (március), 18–47. p. (36–41. p.)
- AGÁRDI Péter, „József Attilának szüksége volt rá...”: Egy interjú elé, KRITIKA, 1986. 8. sz. (augusztus), 4. p.
- „József Attilának szüksége volt rá...”, FEJTŐ Ferencsel LITVÁN György beszélgetett, KRITIKA, 1986. 8. sz. (augusztus), 5–14. p. (10. p.)
- HOLLÓS KORVIN Lajos, *Üdvözlési kísérlet József Attila ürügyén*, a bevezetőt írta GYERTYÁN Ervin, KRITIKA 1986. 8. sz. (augusztus), 17–22. p.
- PINTÉR István, *A Márciusi Front : Előzmények és zászlóbontás*, Budapest, Kossuth, 1987, 15–16, 135. p.
- MIKLÓS Tamás, *József Attila-tanulmányok szövegének és keletkezési idejének helyreállítása*, MEDVETÁNC, 1986. 4. – 1987. 1. sz., 143–182. p. (152. p.)
- TVERDOTA György, *József Attila szocializmusképe*, LITERATURA, 1987–88. 1–2. sz., 98–107. p. = Illés L – József F 1995, 179–195. p.
- DEMÉNY Pál, *József Attila*, TEKINTET, 1988. 3. sz. (március), 13–19. p. (16–17. p.)
- MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988, 69–70, 124–130, 171–174, 305–306, 325. p.
- GARAI László, *A szociális identitás paradoxonai*, PSZICHOLÓGIA, 1988. 2. sz., 215–240. p. (232. p.)
- HORVÁTH Iván, *Írásban benyújtott hozzászólás Miklós Tamás kandidátusi értekezésének vitájához*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1989. 1. sz., 113–117. p. (114–115. p.) = [részben újraközölve:] Horváth I 2006, 269–277. p.
- A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján : III. Történezműviták* [1956. május 30. és június 1.], szerkesztette HEGEDŰS B. András – RAINER M. János, Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE, 1990 (Politikatudományi Füzetek).
- FEJTŐ Ferenc, *Budapesttől Párizsig : Emlékeim*, fordította BALABÁN Péter, Budapest, Magvető, 1990, 112. p.
- FEKETE Sándor, *Két eretnek : József Attila és Antonio Gramsci*, TEKINTET, 1991. 4. sz., 12–19. p. (18. p.)
- GYÖRGY Péter – STANDEISKY Éva, *Kassák, a politikai gondolkodó (1919–1934)*, MÚLTUNK, 1991. 2–3. sz., 78–79. p.
- AGÁRDI Péter, *Kortársunk, Mónus Illés : Metszet az 1930-as évek magyar szellemi életéből*, Budapest, Gondolat, 1992, 53–79. p.
- HORVÁTH Iván, *József Attila és a párt*. In: Horváth I – Tverdota 1992, 297–324. p. (301–304. p.)
- LENGYEL András, *József Attila első analitikusa : A pszichoanalitikus Rapaport Samuról*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1995. 2. sz., 163–189. p. (183. p.) = Lengyel A 1996a, 55–104. p.

- LENGYEL András, *József Attila „nemzeti szocialista” epizódjáról*, FORRÁS, 1995. 7. sz., 63–71. p. (65–67. p.) = Lengyel A 1996a, 105–119. p.
- SZÍVÓS Mihály, *Válság és eszmélet : József Attila filozófiai fejlődésének vázlata 1935-ig*. In: Tasi 1995b, 59–76. p. (69–70. p.)
- TASI József, *Illyés Gyula és József Attila*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1996. 3. sz., 285–293. p. (288, 290. p.) = Tasi 1996b, 179–189. p. (183, 186. p.)
- TVERDOTA György, *A komor föltámadás titka : A József Attila-kultusz születése*, Budapest, Pannonica, 1998, 241–247. p.
- TVERDOTA György, *József Attila 1933. június*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1998. 3. sz. 432–449. p. (434–437. p.)
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 92, 173, 243–248, 279, 292, 381. p.
- LENGYEL András, *József Attila, Rátz Kálmán és „A nemzeti szocializmus”*, FORRÁS, 2002. 12. sz. (december), 96–124. p. (101–104, 121. p.) In: Lengyel A 2005, 133–182. p.
- N. HORVÁTH Béla, *Wilhelm Reich- és József Attila-párhuzamok*, FORRÁS, 2003. 12. sz. (december), 74–81. p. (78. p.)
- MÉSZÁROS, István, *József Attila és a modern művészet*, fordította CSALA Károly, az utószót írta AGÁRDI Péter és ANDOR László, Budapest, Argumentum – Lukács Archívum, 2004, (Alternatívák), 243. p.
- BORI Imre, *József Attila költészete*, BÁNYAI János utószavával, Újvidék, Forum, 2005, 294–296. p.
- SZERDAHELYI István, *A magányos kommunista : József Attila világnézeti fejlődéséhez*, EZREDVÉG, 2005. 4. sz. (április), 120–143. p. (135–136. p.)
- GARAI László, *József Attila identitásai : Alkotáspszichológiai esettanulmány*, Budapest, Magyar Filmtörténeti Fotógyűjtemény Alapítvány, 2005, 101–102. p.
- FARKAS János László, *Fordította József Attila*, LITERATURA, 2007. 3. sz., 328–338. p. (337. p.)
- VERES András, *Egy ismeretlen József Attila : A Hegel – Marx – Freud című tanulmányról*, LITERATURA 2008. 1. sz., 76–130. p. (101. p.)
- N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008, 250–253. p.
- N. HORVÁTH Béla, *József Attila: Egyéniség és valóság*, LITERATURA, 2009. 2. sz., 201–217. p. (201. p.)
- N. HORVÁTH Béla, *A politikum esztétikája : József Attila Kosztolányi-kritikájának szövegváltozatai*, LITERATURA, 2011. 3. sz., 267–272. p. (271. p.)
- TVERDOTA György, *József Attila marxista fordulatáról*, [egyetemi előadás kézírata, 2011 ősze]. (Az előadás szerkesztett változata: Tverdota 2017.)
- VERES András, *József Attila marxizmusáról*, KRITIKA, 2012. 3. sz. (március), 19–23. p. (22. p.)
- AGÁRDI Péter, *József Attila A szocializmus bölcelete (1934) című tanulmányának keletkezéstörténete*, ESZMÉLET, 105. sz., 2015. (tavasz), Melléklet, 23–32. p.
- SZERDAHELYI István, *József Attila-problémák*, 3. rész, EZREDVÉG, 2016. 2. sz. (március–április), 117–132. p. (124–129. p.)
- AGÁRDI Péter, *Egy „botrányos” tanulmány recepciótörténete : József Attila: Az egységfront körül (1933)*, MÚLTUNK, 2017. 1. sz., 217–252. p.

TVERDOTA György, *Öntudat*, LITERATURA, 2017. 1–2. sz., 80–106. p.

VERES András, *A tudat/öntudat problémájának alakulása József Attila értekező prózájában*, LITERATURA, 2017. 1–2. sz., 107–127. p. (117. p.)

TAMÁS Gáspár Miklós, *József Attila az egységfrontról*, MÉRCE, 2017. október 30. <http://merce.hu/2017/10/30/tgm-jozsef-attila-az-egységfrontrol/>

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Az *egységfront körül* JA legtöbbet vitatott tanulmányai közé tartozik. A tanulmány befogadástörténete és utóélete a legszorosabban összekapcsolódik a baloldalon belüli vitákkal – pro és kontra. Ezzel függ össze, hogy tudatos elhallgatásként vagy tapintatból sokszor anélkül kerül szóba *Az egységfront körül*, hogy megneveznék, illetve a címét leírnák, esetleg csak elsiklanak fölötte. A recepciótörténetnek ezt is figyelembe kell vennie, hiszen a tabusítás, a cenzúra és öncenzúra szintén része a befogadás- és értelmezéstörténetnek. A Szabolcsi Miklós szerkesztette kritikai kiadást követően lényegében csak az 1980-as években kezdődött meg a szöveg szakszerű értelmezése.

Korabeli recepció és vita

A JA számára sorsdöntő jelentőségű, sok vitát kiváltó írás a baloldali pártok politikájának radikális szocialista kritikáját „pártfüggetlen” módon fogalmazta meg. A cikket közlő *Uj Harcos* szerkesztői, akik 1933 januárjában lényegében a kommunista egységfront-akció jegyében, a szociáldemokraták éles bírálatát szorgalmazva indították lapjukat, szerkesztői jegyzetben jelezték elhatárolódásukat: „A cikk hozzászólás az egységfront kérdéséhez, az író és nem a szerkesztőség felfogását adja.” A lap következő, júniusi számának több cikke tovább folytatja a kérdés tárgyalását, ezek sorában jelenik meg éles hangú válaszként JA vitacikkére az illegális KMP Téglás Ferenc álnévvel fedezett álláspontja, amely radikálisan elutasítja JA felvetését, és kirekeszti őt a kommunista mozgalomból. „Téglás” erőltetett érvekkel védi az *Egységfront Füzetek* 1. JA által bírált tételeit, meg sem próbálja figyelembe venni a költő érveit, és durva, ideologikus minősítésekkel fordul ellene. Költői tehetségét is lekezezi, megkérdőjelezi lírája szocialista nézőpontjának őszinteségét, őt magát pedig a jobboldalinak minősített szociáldemokrácia ügynökeként bélyegzi meg. Ennél súlyosabb vádak el sem hangozhattak volna; ez végképp nyilvánossá tette a költő és a hazai kommunista mozgalom amúgy is gyorsuló távolodását egymástól. A kirekesztés konklúziója: „József Attila esetének veszedelmessége abban áll, hogy ő, mint tehetséges költő, egy pár proletár tárgyú versével némi tekintélyt szerzett magának a baloldali munkások között. Most erre támaszkodva, baloldali mozgalmi frazeológiába burkolva, szociálfasiszta ideológiát árul. [...] József Attila olvasott egy pár igazi és álmarxista könyvet. Meg nem emésztett marxizmusa csak annyiban jut kifejezésre, hogy marxi fogalmakkal dobálódzó tudálékos stílusban ír, amit ír, az azonban már nem *meg nem emésztett marxizmus*, hanem igen *megemésztett opportunizmus*. József Attila [...] a valóságban a szociáldemokrata vezetők pozícióját erősíti, azoktól vesz és azoknak ad érveket, őket menti, őket, akik a munkásegységfront helyett a tőkével való egységfrontot építik mind szorosabban. József Attila ezzel a cikkével a sz. d. vezérek

ideológiai ügynöke lett a baloldali munkásság között.” – ld. Téglás 1933, 74. p. A szocializmus vádjának súlyáról ld. a 163. sorhoz kapcsolódó tárgyi és szövegmagyarázatot.

Máig nem tisztázott egyértelműen, hogy ki volt a Téglás-cikk szerzője. 1956 nyarán, a Petőfi Kör vitájában (ld. alább) szóba került, hogy „Téglás” vezető itthoni vagy emigráns politikus lehetett. Györffy Sándor történész, egykori illegális kommunista szerint a szerző az illegális KMP akkori központi vezetőségi tagja volt, aki „később az emigrációban meghalt” – ld. Hegedűs B. A – Rainer 1990, 147–151. p. Szabolcsi Miklós szerint „a cikk szerzőjére vonatkozólag biztosat nem tudhatunk; egyes feltételezések szerint Réz (Rosinger) Andorral azonos, aki ez időben a KB megbízásából a párt ideológiai kérdéseivel foglalkozott; e feltételezés mellett szól a cikk lendületes, határozott érvelése, színvonala is. Más vélemények [pl. Sándor Pál] szerint szerzője Roth István, Vándor Pál öccse, aki ebben az időpontban a VS [Vörös Segély] vezetője volt. Akárki is írta a cikket, világos, hogy az illegális kommunista párt álláspontját fejezte ki.” – ld. Szabolcsi M 1973, 489–490. p. Az *Uj Harcos* ugyanezen, 4. és egyben utolsó száma – pár-is szignóval, *Az egységfront útja* címmel – még egy cikket közöl az egységfront-kérdésről. Név szerint nem bírálja József Attilát, de ugyanazt a platformot képviseli, mint a „Téglás”-cikk. Tekintettel arra, hogy Párizsban 1929–1930-ban ugyancsak *Uj Harcos* címen jelent meg egy magyar nyelvű lap (műfaji megjelölése: „A forradalmi munkásság lapja”), nem kizárt, hogy annak szerzői-szerkesztői közül áll valaki a „pár-is” szignó mögött, jóllehet a szerkesztőség lábjegyzete a „munkásolvasók” körébe utalja a szerzőt.

1937–1959

A JA lírájának modern és egyúttal szocialista karaktere körül zajló diskurzus 1945-tel új kontextust kapott, prózai írásairól azonban alig esett szó. Lukács György és Horváth Márton, az MKP két irodalomértő művelődéspolitikusa 1945 decemberében előadással állt ki költészete és baloldaliságának példaszerűsége mellett – ld. Lukács – Horváth M 1946. Mindketten kísérletet tettek arra, hogy a hatalomra törő – de a demokratikus átalakulást akkor még támogató – kommunista párt politikáját összeegyeztessék a lírikust szektás oldalról támadó balos kritika elutasításával, illetve a „pártköltő” nem napi pártpolitikai, hanem tág és szuverén, egyénileg hitelesített szocialista világképének legitimálásával. A költő és az illegális párt közötti konfliktust is szóba hozták, de egyetlen szóval sem említették JA tanulmányait, így *Az egységfront körül* és *A szocializmus bölceletét* sem. Mindez beszédes hiány az életmű 1945 utáni megítélésében, ami egyrészt a JA-próza korlátozott ismeretével és alulértékelésével, másrészt a kommunista párt számára „kínos” írások tudatos elhallgatásával függött össze. Horváth Mártonnak 1946–1947-ben még két további JA-írása is megjelent, amelyekben ugyancsak nem esik szó *Az egységfront körül*ről. 1950-ben (tehát már a Rákosi-korszak totalitárius periódusában) *Lobogónk: Petőfi* címmel kötetbe gyűjtötte 1945 és 1950 között írt művelődés- és irodalompolitikai írásait, némileg áthangolva azokat az új politika kívánalmai szerint, előszavában pedig a korábbinál doktrinerebben és ideologikusabban foglalta össze az MKP és JA viszonyának tanulságait – ld. Horváth M 1950, 8. p. Ebben az érvrendszerben *Az egységfront körül* és *A szocializmus bölcelete* nevesítése és bemutatása még tovább szigorította volna a politikus nyelvét. Horváth negyedszázaddal később korábbi állás-

pontját egyfajta belső önkritikaként, kritikai kompenzációjaként dolgozta fel (ld. Horváth M 1986; Horváth M – E. Fehér – Pándi – Szigethy 1972).

A Rákosi-korszak kanonizáló és népszerűsítő könyveiben sem esik szó e tanulmányról (József J 1950; Fövény 1953). Révai József 1951-es, hírhedtté vált kongresszusi beszédének kitétele Ady, Bartók és József Attila „néptől idegen, dekadens, kétségbeesést tükröző vonásairól” (Révai 1952, 25. p.; vö. Agárdi P 1975, 125–126.; Agárdi P 1985, 236. p.), betetőzte, hivatalossá tette ezt a megítélést. A „kommunista József Attila” szoborrá merevített, de csonka kánonjába nem fért bele József Attilának a mégoly baloldali, de jó néhány „problematis” írást is felmutató értekező prózája. Révai József 1956 nyarán már önkritikusan szembesült saját korábbi JA-képével, és 1958-as tanulmányában röviden utal is *Az egységfront körülré*, mint amely „nyilvánvalóan a Kommunista Párttal való meg hasonlósát és a tőle való elidegenedést fejezi ki. [...] Ez a cikk kétségkívül közeledést jelentett a német események értékelésével kapcsolatban a szociáldemokrata állásponthez és komoly eltávolodást a kommunizmus álláspontjától.” A költő ilyen megnyilatkozását (hasnolón *A szocializmus bölcseletéhez*) Révai szórványosnak és kivételesnek tekinti, szerinte „csak a költő rendkívüli helyzetével és [az] akkori világpolitikai, valamint a magyarországi helyzet zűrzavarosságával, a németországi fasiszta diktatúra okozta megzavarodottsággal magyarázható”; de „a párttal való tragikus szakítás után sem vált soha kommunistaellenessé és soha, egy pillanatra sem tett szemernyi engedményt sem a faszizmusnak” – ld. Révai 1959, 26. p.; Révai 1968, 349. p.; Révai 1974, 79. p.

Az 1950-es évek derekán megindultak a szisztematikus JA-kutatások, és a kulturális-szellemi nyilvánosság szélesedése, illetve a növekvő politikai feszültségek nyomán újra aktuálissá vált JA teljes életműve. Szabolcsi Miklós elkezdte gyűjteni a kortársak emlékezeit (ld. JAE 1957). A társadalomban és a párton belül éleződő vitákra is figyelve Kató István 1956 nyarán a friss szellemű irodalmi folyóiratban, az *Új Hangban* újraközölte *Az egységfront körülré*. Közreadói jegyzetében így ír: „A magyar forradalomnak az 1919-estől eltérő, bonyolultabb képletét keresték mindazok, akik hosszú éveken keresztül ismételten felléptek a párt vezetésében meglévő erős szektáriánizmus és dogmatizmus ellen. Ide kapcsolódik 1925-ben a Magyar Szocialista Munkáspárt demokratikus forradalmi programjának kidolgozása, 1929-ben Lukács György tézisei a munkás-parasztiktatúra magyarországi célkitűzéséről [*Blum-tézisek*], 1932-ben Révai József tanulmánya: *Marx és a magyar forradalom*. A történelmi kutatás e mozzanatokhoz valószínűleg még számos adalékot fog szolgáltatni. E folyamatba olvad József Attila tevékenysége. Ha annakidején jószándékúan vizsgálták volna a nézeteit, a lényeges igazságot elválasztva a tévedéstől, nagy okulásul szolgálhattak volna a pártnak. Cikkét azonban – éppúgy, mint néhány évvel előbb Lukács Györgynek még nagyobb súlyú fellépését – a párt vezetőségében túlsúlyban lévő szektások merev elutasítással fogadták, amit a jobboldaliság megbélyegző jelzőinek osztogatása kísért: »...zavaros és opportunistá fejtegetései a harcos egységfront útját... még jobban eltorlaszolja», »baloldali mozgalmi frázisokban burkolva szociálfasiszta ideológiát árul«, »ezzel a cikkével az szd. vezérek ideológiai ügynöke lett« stb. (*Új Harcos*, 1933. [4.] 3. sz.) [Az idézet a Tégslás-cikkből való.] Úgy gondoljuk, hogy nemcsak József Attila emlékének, hanem a párt ügyének is

tartozunk ma azzal, hogy ezt a dokumentumot közzétegyük.” – ld. Kató 1956b, 62. p. Kató István 1945 előtt illegális kommunista, az 1950-es években az ELTE történész docense, 1956 után Kanadába emigrált. Hajdu Tibor közlése szerint „értelmes és szenvedélyes ember volt, a fiatalság túlzott öntudatával: azt képzelte, mindenhez ért, Martinovicstól a Horthy-rendszerig”. Az SZKP XX. kongresszusa után „teljesen megtört, nem vállalta korábbi önmagát, teljesen negatív, reménytelen beállítottságú lett, ezért ment Kanadába” – ld. Hegedűs B. A – Rainer 1990. 191–192. p. (Hajdu Tibor személyes levélközlése 2015. december 20-án mindezt megerősíti.)

JA és a KMP viszonya mint neuralgikus kérdés merült fel a Petőfi Kör harmadik, ún. történészvitájában, 1956. május 30-án és június 1-én (közlését ld. Hegedűs B. A – Rainer 1990), lényegében ugyanabban a szellemben, mint ahogy Kató interpretálta. József Attilát az antisztálinista hagyomány egyik előfutáraként méltatták, s éppen *Az egységfront körül* kapcsán. A kérdést az akkor még pályakezdő (de a Petőfi Kör vezetőségébe máris bekerült) író, Sánta Ferenc vetette fel: „Valahogy szintézist kellene teremteniök történéseinknek, meg kellene magyarázniok, hogy melyek azok a szálak, amelyek ennek ellenére összekötik József Attilát a kommunizmussal, és főképp melyek azok a momentumok, amelyek elválasztottak József Attilát a magyarországi kommunista párttól.” – ld. 32. p. Az egykori tanúk közül a jelen lévő – saját maga minősítésével – „részben bűnsegédi bűnrészes” Markos György szerint a költőt már régen rehabilitálta a párt, a „szélesebb néptömegek” előtt pedig végképp nem kell rehabilitálni, elég elolvasni a verseit. *Az egységfront körül* értelmezésére Győrfy Sándor vállalkozott. Mint történész és egykori illegális kommunista jól ismerte a párt írott (és íratlan) történetét, hagyományait; bőven idézte *Az egységfront körül*t, és összekapcsolta a *Blum-tézisekkel*, a Komintern VII. kongresszusával, valamint az illegális párt feloszlásával. A szektás politika mintadarabjaként ismertette a Téglás-cikket is, kétszer is utalva arra, hogy a szerző, „Téglás” az akkori központi vezetőség tagja volt, aki „később az emigrációban meghalt”. Felszólalásának kulcsmondata: „Természetesen vannak József Attila cikkében vitatható részek is, de a lényeg az, hogy egy helyes pártvezetésnek észre kellett volna vennie, hogy József Attila, a kommunista költő, önkritikával levonja vagy megkísérli levonni a német fasizmus uralomra jutásából a tanulságokat. Ezt nemcsak ebben a munkásegységfrontról írott cikkében, hanem a *Búza* című versében is megtette.” – ld. 151. p. A szélesebb nyilvánosság ennek a publikációnak a révén ismerhette meg *Az egységfront körül*t, az akkori politikai diskurzusban pedig egyenesen „jól jött” a kommunistaként kanonizált költőtől egy olyan írás, amire és az SZKP XX. kongresszusának szellemére hivatkozva a reformerek megbírálhatták a sztálinistákat.

1956 novembere után egy időre újraerősödött a tabusító, illetve csonkító tendencia. Az 1955–1956-ban elkészült, 1957-es dátumú, erősen cenzúrázott, ám még így is betiltott, csupán három évtizeddel később engedélyezett *József Attila emlékkönyv* (erről ld. Tverdota 1996b) már foglalkozott a költő inkriminált írásaival, köztük *Az egységfront körül*lel is. A kötetben központi téma, hogy miként alakult JA és az illegális KMP viszonya. Erről – közvetve – egymással is polemizáló megnyilatkozások (lettek volna) olvashatók a gyűjteményben, főleg Sollner József, Müller Lajos, Andrásfi Gyula, Tamás Aladár, Sándor Pál, Kádár János, Köves András, Mile Gyula, Szántó Judit tollából – ld.

JAE 1957, 278–357. p. A kérdéskört még éveken át vitatták a különféle megemlékezések (gyakran anélkül, hogy hivatkozhattak volna a betiltott *Emlékkönyvre*). Ebbe a diskurzusba ékelődött be Révai József már ismertetett kései önkritikus állásfoglalása is. Vajon *Az egységfront körül* s más cikkei miatt kizárták-e vagy sem, lehagyták-e vagy sem József Attilát a pártból – ez volt a fő kérdés (ld. minderről Szabolcsi M 1965). Ugyanakkor pozitív fordulatot jelentett *Az egységfront körül* recepciótörténetében a JA kritikai kiadás harmadik, prózai kötetének megjelenése, a szerkesztő Szabolcsi Miklós és munkatársai komoly textológiai, értelmezői és recepciótörténeti vállalkozása, annál is inkább, mert „a cikk értékelésére, megítélésére még alig történt kísérlet” – ld. JAÖM3 1958, 372. p. A kritikai kiadás közli a legfontosabb kapcsolódó dokumentumokat is, az *Egységfront Füzetek* 1. főbb részleteit, Téglás Ferenc vitacikkét, és ismerteti a jellegzetes álláspontokat, illetve az 1955 utáni vitákat. Sándor Pál még „kéziratban” lévő – hiszen a JAE nem volt hozzáférhető – írását is idézi és kommentálja. Érdekes idézni Sándor Pálnak az *Emlékkönyv*ben szereplő véleményét: „De ennél is nagyobb baj lett abból, hogy az *Új Harcos* teret nyitott József Attilának ahhoz, hogy munkásmozgalmi kérdésekhez hozzászóljon. Abban az időben a kommunista mozgalom alapvető problémája az egységfront kérdése volt. Hiszen Hitler győzelmének egyik főmotívumát a német munkásmozgalom kettéosztottságában, szétmarcangolódásában láttuk. Ez a helyzet más országokban is táplálta a fasizmus előretörését. [...] Ehhez a témához szól hozzá József Attila *Az egységfront körül* című cikkében. Hogy ez a cikk abban a formában megjelenhetett – merem állítani – nagyrészt annak tudható be, hogy ebben az időben vele vitatkozó barátai a börtönben ültek.” Sándor Pál itt önmagára is céloz: ő lebeszélte volna a költőt a cikkről, netalán meg is akadályozta volna publikálását. „De még az *Új Harcos* szerkesztője is látta, hogy valami hiba van a kréta körül, és amellet, hogy vitacikként adta le, csillag alatt még külön is megjegyezte: »A cikk hozzászólása az egységfront kérdéséhez az író és nem a szerkesztőség felfogását adja.« Nem mintha egyes megállapításai részleteiben nem lettek volna helytállóak, okosak, élesek, szellemesek. De ma is úgy látom: nagyjában és egészében nem volt igaza. Nem arról van szó, hogy most vitába szálljak a halott költővel. Ma már az a lényeges [Szabolcsi javítja a JAE-beli eredetit: »ma már *nem* az a lényeges« (JAÖM3 1958, 372. p.)], hogy JA a fasizmus győzelméért elsősorban a munkástömegeket teszi felelőssé, és a szubjektivizmus bűnével vádolja azokat, akik a szociáldemokrácia vezető rétegét helyezik vád alá. Egyes tételeire az *Új Harcos* következő számában megkapta a párt álláspontját kifejező válaszát a Téglás Ferenc név alatt megjelent cikkben.” Sándor Pál szóvá teszi a költő erőltetett, olykor torzító idézési-vitatkozási módszerét is, amelynek következménye, hogy például „mindvégig a munkásság, nem pedig a *munkásmozgalom* kérdéséről beszél – s ezzel összeomlik az egész gondolatmenet”. Ezután idézi Téglás válaszában legdurvább kitételeit, de nem határolódik el tőle, csupán érzelmileg minősíti: „érvelése során maga is dühbe jön”. „Íme, most már nyilvánvaló – zárja visszaemlékezését – a szakadék, amely József Attilát és a pártot egymástól elválasztja”. (Ld. Sándor P 1957, 323–324. p.) Szabolcsi Miklós a kritikai kiadás jegyzetében „kézirat”-ként hivatkozik Sándor Pálra – ld. JAÖM3 1958, 372–373. p., ugyanakkor idézetei nem mindig azonosak az *Emlékkönyv*ben kinyomtatott szöveggel; kihagyásaiban mintha igyekezné tompítani az emlékező Sándor Pál

JA szövegével szembeni kifogásait. A *nem* szócska beiktatásával éppen az ellenkező értelme lett egy mondatnak, de az nem deríthető ki, hogy mi állt eredetileg a Sándor Pál-kéziratban, illetve hogy melyik szövegközlésben lehet szó sajtóhibáról, elírásról vagy átírásról. Évtizedekkel később, magas tudományos és egyetemi pozícióval rendelkező filozófusként Sándor Pálnak lett volna lehetősége arra, hogy átfogóan, elméleti-történeti igénnyel s akár önkritikával elemezze a költő elméleti, ideológiai és politikai írásait. Feltűnő, hogy ennek ellenére 1973-ban megjelent kétkötetes monográfiájában még egy rövid (akár polemikus) fejezetet sem szentel József Attilának – szemben más marxista szerzőkkel, köztük szociáldemokrata és kommunista politikusokkal, a költőnél jóval szerényebb teoretikus színvonalú szerzőkkel. A *jobboldali szociáldemokratákkal* foglalkozó fejezetben, a kommunista párt és JA közötti feszültséget illusztrálандó, a *Szocializmus*ról és Mónus Illésről szólva megemlíti *Az egységfront körül* és a Téglás Ferenc álnéven megjelent éles hangú válasz, valamint *A szocializmus bölcsellete* és az *Uj szellemi front*: e JA-cikkek „részletezésébe azért [s]em bocsájtkozunk [...], mivel igazságtalanságot követnénk el a költővel szemben, amiért életútjának egy kis szakaszát és ez időben keletkezett két epizodikus cikkét kiemelnénk munkásságából s ezzel az egész oeuvre-ről alkotott képet eltorzítanánk” – ld. Sándor P 1973, 2. kötet, 54–55. p.

Szabolcsi Miklós (JAÖM3 1958) szerint JA cikke „bizonyos fokig ellentétben állott az illegális KMP akkori politikai vonalával”, s „hatása az volt, hogy a párt egyes vezetői és a költő között amúgyis már meglévő ellentétek még jobban elmélyültek. A kortársak egyöntetűen vallják, – s Téglás cikke is világosan bizonyítja –, hogy *Az egységfront körül* megjelenése és a rá adott válasz nyilvánvalóvá tette ezeket a véleménykülönbségeket és további éles vitákra vezetett.” Szabolcsi recepciótörténeti áttekintése Kató István jegyzetét is idézi és kommentálja, de valójában ennek révén is JA tanulmányát értelmezi és értékeli. Igyekszik finomítani a kommunista párt képviselői részéről tapasztalt éles bírálatokat s mentegetni a költőt, hangsúlyozva részgazságát is, miközben Kató 1956. nyári aktualizáló lelkesedését igyekszik lehűteni. 1958-ban Szabolcsi egyensúlyozó, „kétfrontos” álláspontot képvisel: „Kató megállapításai ott térnek el az igazságtól, hogy a cikket kizárólag a magyar párt belső, »szektárianizmus-ellenes« küzdelmeinek vonalába állítja, példáiban is elmosva az egyes történelmi események felvetette konkrét problémákat. Véleményünk szerint JA cikkének helytálló voltáról is csak történelmi helyzet megkövetelte kérdések szempontjából lehet ítélni. Anélkül, hogy a kérdést teljes egészében kifejténénk, utalunk csak arra, hogy a cikk fő indítóoka az a – verseiben is felismerhető – megrendülés és mély csalódás, amelyet a fasizmus németországi uralomra jutása okozott benne. Ennek a keserű tapasztalatnak hatása alatt igyekszik megvizsgálni az eddigi utat, az eddigi politikai elgondolásokat s keresni új megoldásokat. Ezek a megrendítő élmények vezetnek arra, hogy kételkedjen mind a kommunista, mind a szociáldemokrata pártok politikájának helyességében, s hogy nagymértékben felelőssé tegye őket az eredményekért. Kétségtelen, hogy cikkének egyes megállapításait igazolta az idő: bár a KMP állásfoglalása az egységfront-kérdésben *általában* helyes volt, néhány ponton leegyszerűsítve értékelte a helyzetet (a fasizmus uralomra kerülésének előzményei, a német kispolgári tömegek viselkedése) és helytelenül látta a fasizmus azonnali, forradalmi harccal való megdöntésének lehetőségét. Maga a

Komintern igazította helyre az értékelést: az 1935. július 25-én összeült VII. Kongresszuson Dimitrov referátuma és a határozat is az eddiginél erősebben hangsúlyozza a teljes fasisztaellenes népfront megteremtésének taktikáját, a harc szükségességét a dolgozó rétegek napi követeléseikért, az egységes szakszervezeti munkát.” Szabolcsi tehát a Komintern taktikát váltó VII. kongresszusára hivatkozik. (Ld. erről *Keletkezéstörténet*, valamint *Tárgyi és szövegmagyarázatok*.) A cikkben – folytatja Szabolcsi – „megmutatkozik JA skolasztikus okoskodásra való hajlama, kétségbeesésének tükröződése, s egyes helytelen állítások is találhatók benne (pl. a szervezettség bizonyos fokú lebecsülése, a szociáldemokrata tömegekre való utalás stb.). Nem látta helyesen a szociáldemokrata vezetők – azóta történelmileg bebizonyított – felelősségének kérdését sem. Az is biztos viszont, hogy az éles és merev, valóban nem segítőszándékú válasz [Téglás] tovább távolította a párttól. A cikk körüli kérdések természetesen még további alapos vizsgálatra szorulnak.” – ld. JAÖM3 1958, 372–374. p.

Az 1956 utáni magyarországi politikai fejleményektől kevésbé befolyásolt jugoszláviai magyar irodalmár, a fiatal Bori Imre még 1958-ban monográfiát írt József Attiláról, de ez kéziratban maradt, és csak a JA-centenárium alkalmából került kiadásra (ld. Bori 2005, illetve *A szocializmus bölcselete* recepciótörténeti jegyzetei). Bori már használta a Szabolcsi szerkesztette kritikai kiadást, kéziratában a költő tanulmányai is szóba kerültek. A kiadatlan könyv egyes részei viszont belekerültek folyóirat-publikációiba. Egyikben idézi *Az egységfront körül* is, de érdekes módon – miként több magyarországi hivatkozás – ő sem nevezi meg a tanulmányt, mintha a címe tabusítva lenne. A németországi események, Hitler hatalomra jutása kapcsán – írja Bori – JA „a tömegek »éretlenségét« tapasztalta, és így módosította a Kommunista Kiáltvány gondolatát: »A proletároknak csak rendkívüli körülmények között nincs láncaikon kívül veszteni valójuk –, általában azonban van veszteni valójuk: az életük. Amíg a proletárok, akik elvégre emberek, életét tőlük idegen erők (pl. háború) nem vetik kockára, addig ők maguk eszményeik [az eredetiben: eszmények – ld. a szövegközlés 139–144. sorait] kedvéért nemigen kockáztatják, márpedig a szocialista társadalom alig lehet számukra, a zöm számára több az ideálnál« s ezzel élére állította a kérdést. Nem eszményi proletárokat lát, hanem hús-vér embereket, akiknek a tudata messze elmaradt, és forradalmi akciót abban az időben nehéz lett volna várni tőlük. A jövő, a végső cél helyett ezért fordul a figyelme a jelenre, s a kiábrándultság, ami szavaiból kicseng, éles fényt vet kortársai arcára is – azok az ő szemében nem eszményi emberek többé.” – ld. Bori 1960b, 691–692. p. Ehhez a félszeg, „tárgyatlan” hivatkozáshoz képest a 2005-ben posztumusz publikált 1958-as könyv még/már megnevezi *Az egységfront körül* című tanulmányt, s részletesen ismerteti JA polémiáját az *Egységfront Füzetek* szövegével. Bori rámutat, hogy a költő élesen bírálta a KMP s általában a baloldali szektarianizmus jelenségeit, az „önnön marxizmusukba beleveszett hivatásos forradalmárok”-at és a szűklátókörű szociáldemokrata „reform-politikusok”-at. „József Attila elfordulása a közvetlen pártmunkától és a párt gyakorlatától ebből a felismerésből ered: »[...] a valóságban csak maga a munkásosztály állhat helyt a munkásosztály érdekeiért« – állapítja meg ebben a tanulmányában. S mivel így az elméleti problémák kerülnek előtérbe, a költő reálisan csakis az elmélet síkján foghatta egységbe a maga számára a munkásság egészét, s a tudományos szocia-

lizmus elméletének vizsgálatára fektette a fő hangsúlyt.” – ld. Bori 2005, 294–296. p. Szervesen kapcsolja érveihez *A szocializmus bölcselete* interpretációját. Látható, hogy Bori korai értelmezése nem a két munkáspárt közötti vitára és JA „kétfrontos, igazságosztó” polémijára helyezi a hangsúlyt, hanem a bölcseleti, gondolkodástörténeti következményekre. Ebben Bori érvelése feltétlenül úttörőnek bizonyult, ha asztalfiókban maradt is, és így nem tudott idejekorán beépülni a JA-recepció folyamatába.

Az 1960-as évtized

Az 1960-as években – ha elhallgatásokkal, publikációs nehézségekkel is – megindult a költő JA modernségének tudományos alapú elemzése, rehabilitálása, népszerűsítése – ideológiai vonatkozásban is, ami természetszerűleg együtt járt kultuszának megújulásával. „Volt egy nemzedék, amelynek József Attila a marxizmus igazságait jelentette: amely verseiből tanulta meg a dialektikát, a történelmi materializmust, ébredt a kapitalista társadalom szörnyűségeinek tudatára és az osztályharc, az antifasiszta összefogás szükségességére – s amelynek jó része mit sem tudott *Az egységfront körülről* és egyéb vitatható cikkeiről, állásfoglalásairól” – írja a Boriéhoz hasonlóan két évtizeden át asztalfiókban maradt 1966-os tanulmányában Gyertyán Ervin – ld. Gyertyán 1985, 58. p. Az évtizedbeli összefoglalások továbbra is szüksésváán bánnak a JA-próza politikailag „kényesebb” szövegeivel, többnyire nem is említik őket, vélhetően azért, hogy a kényszerű magyarázkodás ne gyengítse a JA-líra és esztétikai gondolkodás korszerűsége melletti érvelést (pl. Gyertyán 1963; Gyertyán 1985; Balogh 1969; stb.). Azok az írások, amelyek nem napi politikai kontextusban törekedtek megértően elemezni *Az egységfront körülről*, ekkor kéziratban maradtak (ld. alább Gyertyán 1985; Hollós Korvin 1986; Horváth M 1986).

A nyilvánosságban az 1960-as évek során szinte egyedül Forgács László foglalkozik részletesen *Az egységfront körülről* bemutatásával és értékelésével, viszonylag tárgyyszerűen és társadalomfilozófiai-politikaelméleti síkon. A „leninizmust” elválasztja a JA által – szerinte joggal – élesen bírált szektás-anarchista szellemű „baloldali” kommunista felfogástól, melyet a trockizmussal is rokonságba hoz. Ezzel a „kétfrontos” érveléssel Forgács egyúttal a korabeli kádárista ideológiai felfogást is igyekezett igazolni (mintegy historizálva azt): „József Attila árnyaltan értékelt: nem tesz egyenlőséget időleges és végleges eltévelyedés közé. Tudja, hogy van különbség a szociáldemokraták pragmatikus és a kommunisták taktikai tévedése között. A kapitalizmus szocializmusba belenyúlásának egész elméletét elutasítja, míg a kommunista mozgalomnak csak ez idő szerinti, baloldali taktikáját hibáztatja. Fejtegetései során azonban a reformizmustól is érveket kölcsönöz; méltatja Bernstein érdemeit »a munkásság megszervezése körül«; s míg az elsők között száll síkra az akcióegység követelése mellett, jogosulatlannak véli a szociáldemokrata vezetők felelősségének felvetését, ami pedig nagyon is indokolt kérdés volt. Ezeknek a problematikus következtetéseknek JA koncepciójában azonban nemcsak visszahúzó politikai jelentésük, hanem jogosult szociológiai indokolásuk is van. A személyi felelősség kérdésének elhárítását a személyiség történelmi determináltságával indokolja. [...] A hegeli objektivizmus utóhatásaként homályosodik el a determinált személyiség kezdeményező jelentősége, amit pedig Plehanov nyomatékosan hangsúlyozott.” – ld. Forgács 1965a, 170–171. p. Szellemesnek tartja, hogy a költő

„demokratikus” és „diktatúra-utópiák”-ról beszél, amikor mindkettőt elveti, de aktualizáló felhanggal vitatkozik is József Attilával: „A szocializmus valóban nem építhető fel a lakosság többségének részvétele nélkül: a hatalom csak így tartható meg. De a szocialista forradalmi átalakulás időszakában a hatalom megragadásához, mint Október és a magyar Tanácsköztársaság is bizonyítja: elegendő lehet a munkásság többsége. A lakosság többsége Oroszországban csak jóval a hatalom megragadása után állt a diktatúra mellé. A történelmi lehetőség meghatározó jelentőségét ezen a ponton objektívisztikusan eltúlozza a gondolkodó [JA]; s ezzel közelébe került a bolsevizmust a hatalom megragadása miatt támadó szociálreformista és revizionista álláspontnak. A baloldali utópia bírálata közben engedményeket tesz a »demokratikus« utópiának. Ennek az állásfoglalásnak a publicista elszigeteltsége a magyarázata; a munkásmozgalomban a német fasizmus áttörésének pillanatában nem a leninista, hanem a jobb- és baloldali irányzat érvényesült.” Ezt a kritikát Forgács saját, JA pályaképéről alkotott egyenesvonalú-teleologikus víziójának távlatába helyezi: „A válság tényével szembenéző JA nem támaszkodhatott még a népfrontpolitikát vállaló, a »forradalmi szektari[an] izmussal« szakító kommunista mozgalomra. Amikor – 1935-ben – ez a fordulat bekövetkezett [ti. a Komintern VII. kongresszusával], a *Szép Szó* szerkesztője ismét közeledett a mozgalomhoz, és kapcsolatba is került az illegális kommunista párttal.” – ld. 173–174. p. Ennek teoretikus következményeként tárgyalja Forgács *A szocializmus bölcselét* is (ld. annak recepciótörténetét).

Vértés Györgynek, az egykori illegális kommunistának, a népfrontos orientációjú *Gondolat* (1935–1937) szerkesztőjének nagy vihart kavarázó 1963-as cikke és 1964-es könyve visszanyúlt az 1950-es évek vitáihoz (Vértés 1963; Vértés 1964). Az 1957-es betiltott *Emlékkönyv* szövegeihez is kapcsolódva „perújrafelvételt” kezdeményez a költő „védelmében”, egykori – általa szektásnak bélyegzett – elvtársai ellenében is. Azt igyekszik bizonyítani, hogy a költőt sohasem zárták ki a KMP-ből, az őt költőként és tanulmányíróként ért egyéni, durva, személyeskedő támadásokkal – szerinte – a magyar kommunisták tényleges vezetői nem értettek egyet (csak pszichoanalitikus kezelése miatt szakadt meg egy időre a költő szervezeti kapcsolata a párttal), sőt ezeket a sérelmeket később igyekeztek jóvátenni. Vértés kénytelen elismerni, hogy két JA-tanulmány (*Az egységfront körül* és *A szocializmus bölcselete*) egykor ideológiai és politikai feszültséget okozott a mozgalomban: „József Attila *Az egységfront körül* c. cikkét az *Új Harcosban* károsnak tartottam. Érzékelttem ugyan már ekkor is, hogy a fasisztaellenes egységfront kialakítása körül valami baj van (Antal Jánossal együtt [később, 1935-től] meg is valósítottuk elgondolásainkat a *Gondolatban*), József Attila azonban, bár már egyike volt azoknak, akik a Kommunista Internationale VII-ik kongresszusa előtt ismerte fel a munkásosztály és az antifasiszta kispolgárság összefogásának szükségességét, kétségbe vonta, hogy »a politikailag tevékeny munkások többségének diktatúrájával a szocializmus fölépíthető«, szerinte »ilyen diktatúra lényegében csak ideig-óráig tarthatja magát«. József Attila olyanok hatása alá került, akik a kommunista politikának ezt vagy azt a vonatkozását bírálták, hamarosan azonban egy gyékényen árultak az egész kommunista mozgalom rágalmazóival. Ha a megjelenés előtt olvashattam volna cikkét, megkértem volna, hogy ne közöltesse, nehogy a bizalomteljes viszonyt, a szolidaritást megbontsa.”

– ld. Vértés 1963, 208. p. Könyve – amelybe átveszi 1963-as tanulmánya szövegének nagy részét – ismét együtt, de a kronológiát megbontva tárgyalja a két tanulmányt. Arra teszi a hangsúlyt, hogy „József Attila többi írásában (és különösen költészetében) ennek a pillanatnyi téves szemléletnek nincsen nyoma. A Németországban diadalra jutott fasizmus válságot idézett elő József Attila szemléletében, azonban fejlődésének alakulására nem jellemző [az] e cikkében [ti. A *szocializmus bölcséletében*] foglalt állásfoglalás. József Attila gondolkodását az a tény zavarta meg, hogy elűtötték a moszkvai úttól, s kiábrándulva néhány hazai »elvtárs«-ból is, József Attila Fejtő »két marxizmusa« hatása alá került. Csak egy pillanatra... József Attilának az »Új Harcos«-ban megjelent, »Az egységfront körül« c. vitatott írását sem ez a helytelen elviség jellemzi. Az 1956-os magyar ellenforradalom túlcitálására jellemző viszont, hogy József Attila e két írásának összefüggéseit figyelembe sem vették.” Vértés itt lábjegyzetben Kató István 1956 nyári dokumentum-közlésére hivatkozik, majd A *szocializmus bölcséletére* visszaulva hozzáteszi: „Miért szépitni József Attila tévedését?” – ld. Vértés 1964, 115. p.

A könyv megjelenése után többen, részben a kortársak, „tanúk”, részben esztéták és történészek erősen vitatták Vértés tételeit, főleg a „kizárás/lehagyás/nem kizárás” ügyét. (A vitát és egyes kulisszatitkait, a kéziratok egy részének zárt körben maradását Horváth Iván ismerteti (ld. Horváth I 1988a; Horváth I 1988b). A Vértés György könyve körüli pró és kontra írások szóvá tették a nyilvános, sőt „lejáratoan problematikus” JA-írárok illegalitásában különösen veszélyes hangvételét, amellyel ott és akkor aligha tudott mit kezdeni az illegális kommunista mozgalom. Van, aki a költőt igazolva és a szektarianizmust bírálva, van, aki az illegális pártot mentegetve hangoztatta ezt Vértessel szemben. Horváth Márton (egykori pártmunkás, 1945 után vezető MKP- és MDP-kultúrpolitikus, ideológus) az 1960-as évek közepén polemikus választ írt a Vértésére, ami azonban – a *Kritika* szerkesztőjének, Pándi Pálnak a lábjegyzetes megjegyzése szerint – csak 1986 elején „jutott el szerkesztőségünkhöz. Annak tudatában közöljük az eredeti szöveget, hogy az elmúlt két évtizedben jelentősen gazdagodott a József Attila-szakirodalom.” – ld. Horváth M 1986, 25. p. A vitacikk több ponton cáfolja Vértés állításait s éppen az ideológiai-politikai nézetkülönbségekre vezeti vissza JA és a KMP közötti szakítást: „Sokkal súlyosabban estek a latba JA cikkei 1933–1935 között, különösen a *Szocializmusban*, a szociáldemokrata párt teoretikus folyóiratában. Lehet, hogy ezek egy része közvetlenül a kizárás előtt íródott, lehet, hogy már a kizárás hatása alatt. Egy azonban biztos. Függetlenül attól, hogy milyen kérdésekben volt igaza és miben nem, ezekben a cikkekben a pártot időnként a »túlsó partról« bírálja. Emberileg ma érthető ez a hangvétel, de elfogadható akkor nem volt. Hogy ne a kölcsönös szakítás befejező mozzanatát lássuk ezekben a cikkekben, ahhoz vagy más József Attilát kellene elképzelnünk, nem azt, aki itt élt, járt közöttünk, vagy egy más vezetést, amely megértette volna JA teljes jelentőségét. Meggyőződésem, hogy a korban adott politika szakítás hibái mellett majdnem személyektől függetlenül bekövetkezett volna a konfliktus JA és az illegális párt között.” – ld. 27. p.

A legérzékenyebben Gyertyán Ervin húsz évig ugyancsak kéziratban maradt 1966-os tanulmánya foglalkozik Az *egységfront körül* és visszhangjával (*Egy konfliktus és legenda*). A lelőhelyre hivatkozás nélkül idézi Horváth Márton Vértésnek írott publikálatlan

(az előbbieken ismertetett) válaszát is (Horváth M 1986). Gyertyán szerint elhibázott, hogy JA mozgalmi társai közül többen a költő személyes sérelmére vezetik vissza elméleti-politikai állásfoglalásait, s e tekintetben *Az egységfront körül* elemzi: a költőnek „lényegében igaza van, amit sajnós a történelem is tanúsít. – írja Gyertyán – Mégis mai [1966-os] szemmel nézve a cikket [...] valami megindító naivitás, a realitásérzék kihagyása jellemzi. Egyfelől egy szigorúan tudományos és determinista törekvés jelentkezik benne, amellyel bizonygatja, hogy a szociáldemokrata vezérek opportunizmusa is csak azért egzisztálhat »eredményesen« – történelmi értelemben –, mert egy a munkástömegekben még meglévő igénynek felel meg, az[t] elégti ki (s ebben van igazság). Másfelől ugyanezt a történelmi determináltságot nem veszi kellően figyelembe az opportunizmus történelmi kritikáját jelentő kommunista mozgalmat illetően, s azt hiszi, hogy ráolvasással, jámbor szándékkal változtatni lehet egy a történelmi fejlődés produktumaként kialakult, szigorú sínpárokon futó folyamaton. Hogy szándékai tiszták, hogy egy olyan problémát ragad meg, amely égetően fontos, és hogy az általa felvázolt és áhított megoldás valóban nagy katasztrófától és megrázkódtatásoktól óvhatta volna meg nemcsak a munkásosztályt, hanem az egész nemzetet – az kétségtelen. De hogy mennyire nélkülözötte a realitásérzékét József Attila fellépése, azt éppen a cikkére kapott [Téglás Ferenc néven írott] felelet bizonyítja, amely sűrítetten dobta vissza mindazt a vádat – most már személye ellen irányítva –, amelyeknek félretevését az egységfront érdekében szorgalmazta cikkében. Pedig József Attila voltaképpen a történelemfilozófia talán legizgalmasabb kérdésével viaskodik, amit sokan felvetettek azóta [...]: van-e más lehetséges variánsa a történelemnek, azon kívül, amely megvalósul. Lehet-e történelmi mozgalmakat és meddig, milyen fokig csak a személyes kezdeményezés – amelynek szubjektív felelősségét nem tagadta – alapján felfogni, megítélni?” Gyertyán részletesen ismerteti és vitatja a primitív és banális, személyeskedő Téglás-cikket: „ez a színvonalatlan és szektás fellépés a költő ellen, s az a szellemiség, amelyből fakad, többet ártott a pártnak, a munkásosztálynak általános politikai értelemben, annál a kárnál is, amelyet a költő és a párt viszonylatában okozott. De hát ezt a választ a történelmi fejlődés, a magyar párttörténet egy egész szakasza készítette elő, és saját árnyékát senki sem ugorhatja át.” (Ld. Gyertyán 1985, 88–92. p.)

1965-ben Szabolcsi Miklós összefoglaló tanulmánya (*József Attila és az illegális Kommunista Párt viszonyának kérdéséhez*), amely a JA és az illegális KMP közötti feszültségről szóló, „hosszan tartó” – s bizonyára egyre kellemetlenebb aktuális felhangokkal terhelt – vita „lezárására készült, munkaközösség segítségével” – ld. Szabolcsi M 1965. A tanulmány foglalkozik *Az egységfront körül*lel is, de alig valamit tesz hozzá az 1958-as kritikai kiadás jegyzetéhez („a mai szemlélőnek eléggé nehéz igazságot tenni ebben a vitában”), nagyrészt szó szerint újraközi annak szövegét. Ugyanakkor egyértelművé teszi a költő és az illegális párt közötti viszony ügyét: JA „ezt a cikket már bizonyosan nem párttagként írta; több kitétele, egész hangvétele arra enged következtetni, hogy azt már a párt szervezeti keretein kívül levő, de hozzá ragaszkodó ember írta”. A Téglás-cikkről pedig ezt írja: „a párt akkori álláspontját fejezte ki: éles és merev volt, továbbtaszította József Attilát a párttól, egyes megállapításai politikai megbélyegzésnek számítottak. [...] 1933 végéről, 1934 elejéről – származhatik az a talán a

budapesti pártszervezettől származó, több elvtársnak szóló utasítás, hogy JA nem tagja a pártnak, meg kell vele szakítani a kapcsolatot”. Monográfiájának utolsó kötetében még egyszer nekifut *Az egységfront körül* értelmezésének.

Ez a „kiegyensúlyozó” álláspont jellemző a hatkötetes akadémiai irodalomtörténeti kézikönyvre is az 1960-as évek derekán. Törekedett függetleníteni magát a JA-cikk körüli politikai, illetve frakcióvitáktól, de ez teljesen nem sikerülhetett. A konfliktust mindazonáltal az 1966-os kötet és más „hivatalos” dokumentumok azzal igyekeztek tompítani, hogy túlhangsúlyozták a korabeli szereplők elfogultságait, a költő hiperérzékenységét, illetve a költő és a kommunista mozgalom későbbi újraközeledését (?) a Komintern VII. kongresszusa után. Ezzel egyidejűleg nyomatékosan érveltek JA pártos líraiságának töretlen folytonossága mellett. Ezt a szemléletet tükrözi a Tamás Attila által írt, Szabolcsi Miklós szerkesztette JA-portré, amelynek jelentős szerepe volt az 1966 utáni értelmezések (és a tankönyvek) szemléletének formálásában: „József Attila és az illegális KP egyes tagjai között elvi viták és nézeteltérések is voltak, elsősorban az antifasiszta népfrejtárpolitika kérdésében. A költőnek 1933 nyarán megjelent *Az egységfront körül* című cikke élesen bírálta a szektás vonásokat, és sok olyan kérdést vetett föl, amelyet később a nemzetközi munkásmozgalom gyakorlata, elsősorban a Komintern VII. kongresszusa igazolt. A cikkben ugyanakkor találhatók helytelen állítások is, túlzott kétségbeesés; viszont a rá adott válasz tovább éllezte az ellentéteket. Az 1934–35 közti időszakban kétségtelen, hogy a költő és a párt közt szaporodtak a nézetkülönbségek; ugyanakkor azonban ezekben a nehéz években is a szocializmusért való aggodalom, a párttal, a tömegekkel való együttérzés jellemzi József Attila magatartását. Megrázó ma is nyomon kísérni, hogy küzd benne sértődöttség és bizalom, a párthoz való tartozás vágya és a hibáktól való félelem. Egész magatartásának, költészetének egyik fő mozgatója ekkor ez az ellentét. Élete utolsó éveiben – amikor az illegális KP-t újjászervezték és [a magyar párt] a Komintern VII. kongresszusa vonalán kezdett dolgozni – József Attila és a párt között ismét harmonikusabbá vált a viszony – olyan értelemben, hogy elvi, politikai kérdésekben nem volt több nézeteltérés, vita, harag; tevékenységük párhuzamosan folyt. Ha a szervezeti kapcsolat meg is lazult [...], a legigazibb értelemben pártos költő ő; lírája – történeti távlatokból tekintve – kifejezi, kimondja a magyar nép, a magyar munkásosztály legmélyebb vágyait, törekvéseit, helyesen tükrözi legigazibb aspirációit; s még nagyobb távlatban: egész munkássága, lírájának mondanivalója egybeesik a nemzetközi munkásmozgalom irányával, törekvéseivel.” – ld. Tamás Attila 1966, 351. p.

1970-től napjainkig

Az 1970-es években a megélénkülő filozófia-, eszme- és kritikátörténeti kutatások kezdtek felértékelni a költő tanulmányait, prózai írásait, valamint törekedtek mindinkább eltávolodni a napi politikai álláspontok historizálásától. Ezzel párhuzamosan árnyaltabban kezdték értékelni a 20. századi polgári filozófiai irányzatokat, a freudizmust és a marxizmusra hivatkozó különböző ideológiai áramlatokat, beleértve a szociáldemokrata párt álláspontját is. Ugyanakkor újfajta apológiák és teleologikus fejlődésképek is megfogalmazódtak. Egy cezúrárt mindazonáltal nyomatékositanak: Tütő László JA

filozófiai nézetrendszerét bemutatva a fasizmus hatalomra kerüléséhez köti a költő gondolkodásában bekövetkezett fordulatot: „1933-tól kezdve [...] jelentősen módosítja taktikáját, elméleti írásainak politikai irányvonalát, hiszen az *új történelmi viszonyok* között filozófiájából mást kell aktuálisnak tekintenie. A várt szocializmus helyett bekövetkezett fasizmus világában már időszerűtlen lenne a történelmi automatizmusokra hivatkozni, ezért írásaiban előtérbe kerül az öntudatos aktivitás, az *emberi kezdeményezések történelemformáló jelentősége*. [...] József Attila fő törekvése arra irányul, hogy a fasizmussal szemben cselekvő egységfront jöjjön létre. [...] József Attila egyrészt a baloldali és a *szociáldemokrata munkások ideológiai különbségeken felülemelkedő szövetségének, másrészt a proletár és a polgári antifasiszták átmeneti egységének a megteremtésén munkálkodik.*” – ld. Tütő 1978, 9. p.

A kritikai kiadás után két évtizeddel jelentős pozitívum az Egységfront-tanulmány-nak a reprezentatív *Magyar Remekírók* sorozatban való közreadása, még ha Szabolcsi Miklós szerkesztői jegyzete – a kényszerű tömörítés miatt – pontatlan is. Összekeveri az egységfront és a népfront fogalmát, történelmi szerepét: az *Uj Harcosról* azt írja, hogy „lényegében a Komintern egységfrontra történő felhívásának alapján, az egységfrontakció jegyében indult. A költő tanulmánya – néhány vitatható állítás mellett – alapjában a népfrontpolitika célkitűzéseit szolgálja.” – ld. JAM2 1977, 700. p. A pártállami szocialista kultúrpolitika törekedett egy, a korábbinál jóval megengedőbb, a tépelődő, ellentmondásos voltában is egyértelműen szocialista József Attilát felmutatni, kanonizálni, de ennek az is az ára volt, hogy továbbra sem vagy alig beszélt a költő tanulmányairól, így *Az egységfront körül* és *A szocializmus bölcselete* című „problematis” írásokról sem. Szemléletes példája ennek a 75. születési évforduló két hivatalos ünnepi beszéde 1980. április 10-én: Benjámin Lászlóé és Aczél Györgyé (Benjámin – Aczél 1980), valamint az MSZMP folyóiratának, a *Társadalmi Szemlé*nek a szakemberekkel folytatott kerekasztal-beszélgetése is (ld. Agárdi P 1980).

Az 1980-as évek második felében JA tanulmánya – a korabeli politika ideológiai horizontjának szélesedésével, majd szétesésével összefüggésben – már alaposabb mérlegelésben részesült. A politikatörténet is foglalkozott vele. Pintér István tanulmányaiban (olykor hibásan említi a JA-tanulmány címét, és egyéb adatbeli elírásai is vannak) a KMP felőli megközelítés dominál, de „kétfrontosan”. Szerinte elsősorban a *Társadalmi Szemlé*ben JA verseskötetéről megjelent durva Pákozdy-kritika (Pákozdy 1933) válthatta ki a költő cikkét, amely így „a kommunista párt bírálatában élesebbre sikerült, mint talán maga a költő akarta. Hogy a cikk igen éles, polemikus hangja és tartalma a szerkesztőket is meglepte, arra bizonyíték, hogy a szerkesztőség elhatárolta magát JA álláspontjától [...] József Attila – a *lényegre tapintva* – hangsúlyozta, hogy véleménye szerint mind a szociáldemokraták a szocializmusba való »békés belenövést« hirdető »macskaóvatosságú taktikázása«, mind a kommunisták jelenlegi körülmények között realitást mellőző, a *szocialista végcélt mindenek fölé helyező politikája* alkalmatlan a munkásegység megvalósítására. [...] A költő szerint tehát jelenleg e célok érdekében az egységért küzdeni nem az összefogást, hanem a széthúzást és a szembenállást tartósítja. Végso soron kételkedik mindkét párt politikájának helyességében, nagymértékben felelősnek tartja őket a történelemért. [...] *József Attila helyesen ismerte fel, hogy a*

proletárdiktatúra, a II. magyar tanácsköztársaság, *azaz a KMP stratégiája az adott történelmi körülmények között megvalósíthatatlan.*” – ld. Pintér I 1986a, 28. p. Pintér ugyanakkor bírálja, hogy a költő „erősen leegyszerűsíti” a proletárdiktatúra fogalmát, hogy „az egységfront kérdését túlzottan a valóban túlhaladott stratégia oldaláról közelítette meg. Miközben a KMP stratégiáját és annak negatív hatását joggal bírálta, figyelmen kívül hagyta, hogy a KMP ez időben nem közvetlenül a proletárdiktatúráért, hanem a fasiszmus elleni politikai harchoz, gazdasági akciókhoz – ha módszereit tekintve nem is mindig szerencsésen – szólította közös frontba a dolgozókat. Ugyancsak vitatható József Attilának az a felfogása, hogy a közvetlen akciók, gazdasági részharcolások »önmagukban is kikerülhetetlenül a szocialista végcélba torkollnak.« A gazdasági részletharcok ilyen mérvű előtérbe állításával lebecsülte a politikai küzdelem jelentőségét. Így nem véletlen, hogy a két munkáspárt közreműködése nélkül, sőt ellenére is megvalósíthatónak tartotta az egységfrontot.” Mindazonáltal Pintér szerint JA „helyesen közelített a problémához”, és jogosan bírálta mindkét munkáspártot. „A történelem lényegében József Attilát igazolta. A KMP a sok próbálkozás, útkeresés után csak akkor tudott valóban az antifasiszta küzdelem élharcosává válni, a kommunisták és szociáldemokraták együttműködésért sikeresen harcolni, amikor feladta hibás stratégiáját.” (29. p.)

Jelentősen módosult a Komintern VII. kongresszusának és a népfrontpolitikának megítélése is. Az eszme- és politikatörténeti értelmezések előtt fokozatosan leomlottak a korábbi tabuk és ideológiai korlátok. 1985–1986-ban újraértékeltek a költő folyóiratát, a *Szép Szót*. (Erről ld. Agárdi P 2011; Agárdi P 2013, 155–178. p.) JA „urbánus” és szociáldemokrata barátait, szövetségeseit (Fejtő Ferenc, Gáspár Zoltán, Ignotus Pál, Mónus Illés stb.) szintén kezdték rehabilitálni (pl. Agárdi P 1982; Lengyel A 1988; Miklós T 1988a), ami visszahatott a költő munkásságának, pályájának megítélésére is. Új rálátás nyílt az 1930-as évek első felére, *Az egységfront körül* eszme-, mentalitás- és politikatörténeti kontextusára. Ugyanakkor polarizálódtak is az álláspontok. Megjelentek, sőt erőteljes hangon kaptak – főleg a tudomány alatti napi politikai, illetve zszurnaliszta szinten, de olykor szakmai igényel is – a szocialista távlatot eleve tévútnak tekintő, a kommunizmust és a fasiszmust közös nevezőre hozó totalitarizmusfelfogások, amelyek JA egész baloldali ideológiájának érvényességét megkérdőjelezték. Mindemelllett korábban nem ismert JA-szövegek is előkerültek, és ezek között számos „problematicus” akadt – pl. *A nemzeti szocializmus; az [E sorok írója]* –, amelyek a költő gondolkodói-ideológiai pályáivének gyökeres újraértelmezését igényelték. Magyarázatot kerestek érett korszaka (1927–1937) *világnézetének* felgyorsult *politikai* nézőpont- és álláspontváltásaira (ld. Veres A 1989b).

Miklós Tamás – részben a frissen előkerült JA-szövegekre támaszkodva – egyenesen metafizikai fejlődéstörténetet (re)konstruált a költő művészeti, filozófiai és társadalomelméleti textusainak összeolvasása nyomán, és ebbe a – mások által vitatott – ívbe illesztette be *Az egységfront körül*. Az 1931–1932-es évek erős ökonómiai determinizmusa, közvetlen és teleologikus proletárforradalmi perspektívája, etikaellenes osztályharc-felfogása 1933-ban összeomlott, és – Miklós Tamás szerint – a költő ennek hatására fordult szembe mind a radikális kommunista, mind a „békés belenövés” szociáldemok-

rata stratégiájával. „József Attila egyik legjobban megírt, legnagyobb erejű publicisztikája – írta a vitáikról. – A fasizmus előretörése egyszerűen kiveri a determinált történelmi processzus mítoszából, s egyszerre csak megpillantja saját korát. Ez a kor cseppet sem olyan, mint amilyennek lennie kellene. Az elszomorító látvány viszont igen gyakorlatias kérdéseket vet fel, melyek pragmatikus helyzetelemzést követelnek.” – ld. Miklós T 1988a, 124. p. JA eszerint az utópisztikus ideológiák helyett a gyakorlati mozgalomban, a munkások napi harcában véli megtalálni a sürgető teendőket – ld. 126. p. Miklós Tamás szellemi analógiákat, gondolati párhuzamokat törekszik kimutatni a JA-írás, valamint Rosa Luxemburg és Antonio Gramsci praxisközpontú felfogása között. „A messianisztikus forradalomvárástól megszabadulva, a korábbi merev dichotómiát egy jóval differenciáltabb társadalomkép váltja fel, amely nemcsak a nem-munkás rétegek, osztályok fontos társadalmi funkcióit ismeri el, hanem magát a munkásságot is heterogén osztálynak látja”, s a „széles demokratikus bázisú többségi uralom mellett” érvel – ld. 128–129. p.

A politikai rendszerváltozás újraélesztette azt az egy ideje elcsendesült vitát arról, hogy vajon kizárták-e József Attilát a KMP-ből, s ha igen, miért, s hogy ebben mi a szerepe *Az egységfront körül*nek. A domináns álláspont szerint elsősorban az ideológiai, politikai, stratégiai nézetkülönbségekkel, a Téglás-cikkben kifejeződő – Garai László szellemes minősítésével (Garai L 2005, 101–102. p.) – „leszociáldemokratizálással” magyarázták JA kizárását vagy leghagyását. Garai László ugyanakkor csípősen vitatkozik azokkal, akik „felszociáldemokratizálták” a költő politikai nézeteit. Az aktuálpolitikai ízű viták mellett egyre inkább meghatározók lettek az évtizedforduló táján nyilvánosságra került, addig ismeretlen JA-kéziratok értelmezésével is összefüggő textológiai, eszme- és recepciótörténeti kutatások. Mégis *Az egységfront körül* és vitáját éppen csak említi Miklós Tamás, illetve Horváth Iván – ld. Miklós T 1988a, 305, 325. p.; Horváth I 1992a, 304, 316. p. Agárdi Péter József Attilának a Mónus Illéssel, illetve az MSZDP-vel kialakuló kapcsolatánál hozza szóba a tanulmányt – ld. Agárdi P 1992, 57. p. Kései monográfia-kötetében Szabolcsi Miklós visszatér *Az egységfront körül*re, és a saját 1958-as és 1965-ös értékeléséhez képest módosul véleménye. A cikk születését az 1920–1930-as éveket átfogó és a baloldal súlyos dilemmáit kimondó, tágabb történelmi kontextusba helyezi; szerinte a Hitler hatalomra jutása utáni nemzetközi és hazai „önvizsgáló folyamat”-ba illeszkedik az írás, amely „nyíltan és gúnyosan támadja mindkét munkáspárt álláspontját. [...] Lendületesen, meggyőző érveléssel, a mozgalmi nyelvtől eltávolodva, ezúttal ismét az elemző József Attila hangján száll szembe klisékkel, jelszavakkal”, mindenekelőtt a Komintern és a magyar párt merev szociáldemokrata-ellenes álláspontjával, miközben a szociáldemokrata pártok politikájának helyességében is kételkedik – ld. Szabolcsi M 1998, 245. p. Szabolcsi úgy fogja föl, hogy JA írása mintegy megelőlegezte a Komintern egység- és népfrontpolitikájában 1935-ben bekövetkezett fordulatot, amit a KMP Központi Bizottsága által kibocsátott 1936. januári *Elvtársi levél a KMP és a KIMSZ minden tagjához, minden szervezetéhez* realizált itthon. A levél aláírása: „A Kommunisták Magyarországi Pártja (a Kommunista Internacionálé szekciója) Központi Bizottsága”. A szöveg alatt kisebb betűmérettel szedve: „Kiadja a Kommunisták Magyarországi Pártja, a Kommunista Internacionálé szekciója. Budapest. PI Könyvtár.

MM/21/288,a.” – közölve: *Párttörténeti Közlemények*, 1964. 1. sz., 160–176. p. Ez a dokumentum Szabolcsi szerint „sokban JA cikkéhez hasonló módon, hasonló szellemben tárgyalja a fasisztaellenes népfront kérdését, és különösen élesen száll szembe a szociáldemokrata párttagokkal kapcsolatos szektás, bizalmatlan nézetekkel”. Téglás – Szabolcsi értelmezésében – még a párt szektás vonaláról támadta a költőt. „Az Új Harcosban lefolyt vita következménye tehát az volt, hogy József Attila még messzebb került az illegális párttól. Ekkor már, 1933 késő tavaszán gondolatilag és politikailag is új útra tért. Mert Az *egységfront körül* című tanulmányban – az aktuális politikai célokon túl – József Attila ekkori s későbbi, még általánosabb gondjai is megfogalmazódtak: az »emberek« viselkedésének, reakcióinak, törekvéseinek aggályosan pontos ismerete, felmérése – a tanulmány a *Mondd, mit érlel* és a *Külvárosi éj* világára épül. Az öntudat, a tudat kérdései, a közvetlen és távolabbi érdekösszeütközések, a »felismert szükség-szerűség« érvényesülésének lehetőségei – és mindenfajta dogmatikus, pusztán politikai-elméleti konstrukció megkérdőjelezése. Viaskodik, vitatkozik önmagával, értékelő, elemző kategóriáit még a marxizmusból meríti, ragaszkodik a racionális elemzéshez – de a történelmi események a szokásostól eltérő, új utakra kényszerítik. A vita az »emberekkel« majd az 1935-ös szonettekben folytatódik. Kiszabadul tehát egy merev politikai szervezetből, gondolatilag is magára maradt – egyszerre éli meg ezt a magányt és az új utak keresésének szükségét.” – ld. Szabolcsi M 1998, 247–248. p.

Lengyel András, aki a rendszerváltozás után számos tanulmányban értelmezte JA értekezéseit és a belőlük rekonstruálható bölcséleti koncepciót, részletesen foglalkozik *Az egységfront körül* történeti konnotációival és üzenetével. Elsősorban az Oravetz-per vonatkozásában, a cikk szektás elítélése és JA pártból való kizárása kapcsán, valamint *A nemzeti szocializmus* című, kéziratban maradt írás kontextusát vizsgálva foglalkozik *Az egységfront körül* le. „A Téglás-cikk, bárki is írta, nem magánvélemény volt, hanem a sztálinista »vonall« illegális kommunista pártnak, illetve vezetőinek – a maguk szempontjából egyébként tökéletesen jogosult – reakciója. Célja a kellemetlen álláspont s a kellemetlenkedő szerző megbélyegzése, mozgalmi stigmatizációja.” – Lengyel A 2002, 101–104. p. A pártból való kizárás „*Az egységfront körül*re adott válasz volt, s az *Uj Harcos* 3. és 4. (májusi és júniusi) számának megjelenése közötti időben történt meg. Ezt nemcsak József Attila különvéleményének radikálítása s a konfliktus súlya valószínűsíti, de konkrét adatunk is van rá. A Széll-Birki-per két fővádlottja, akik 1933. május 5-én és 12-én álltak a bíróság elé, konkrét eseményhez, perükhöz kötve számoltak be arról, hogy »kívülről« olyan pártutasítást kaptak, szakítsák meg a kapcsolatot a (pörben szintén vádlottként szereplő) költővel. József Attila – állt az utasításban – már nem tagja a párt-nak [...]. S hogy Széll Jenő emlékezése nem pusztán egyike a sok, egymásnak is ellentmondó emlékezésnek, s nem is utólagos kitaláció, igazolja az *Uj Harcos* – azaz Oravetz István – 1933. nyári pere, pontosabban a védelem ott kifejtett stratégiája.” – ld. 103. p. Az *Uj Harcos* nem kommunista voltának a JA-cikkekre hivatkozó védekezése a bíróság előtt sikerrel is járt, s ez – Lengyel András interpretációja szerint – arra vall, hogy JA és a KMP szembenállása ekkor már a szűkebb pártkörökön kívül is ismert volt, „az »ügynök«-címke csupán megbélyegző szándékú vád, ha tetszik a »kiközösítés«, a kizárás ürügye” – ld. 103–104. p. „József Attila kritikája, bár önmagát változtatlanul a szocializmus

hívének láttatja, az akkor lehetséges legradikálisabb. [...] A mozgalom e radikális kritikája, nem kétséges, elsősorban a kommunista »idealizmus« irányába vág, de a kritika nem viszi át József Attilát a szociáldemokrata »reformizmus« táborába.” Indulati-érzelmi gyökereit a Bartha Miklós Társaság-beli évekből s élményekből eredezteti – ld. 102. p.

N. Horváth Béla összegező monográfiája folyamatában mutatja be az 1933–1934-es prózai termést, mint a kommunista mozgalomból való visszavonulás dokumentumait: „ez a belülről bíráló, valóban nem a baloldaliságot, hanem csak annak bolsevista gyakorlatát kritizáló szemlélet kap erőteljes megfogalmazást *Az egységfront körül* című írásban. [...] A taktikai kérdéseket is boncolgató írás a szociáldemokrácia és a kommunista mozgalom hibáit, szervezeti, ideológiai tévedéseit is felsorakoztatja. A »baloldal« kritikájában – a későbbi írásokhoz képest – még óvatosabban fogalmaz, bár említi a szovjet pereket, a »kulákok« és a polgári származású mérnökök »zavarkeltését.«.” – ld. N. Horváth 2008, 250–251. p. A Téglás Ferenc néven megjelent vitacikket N. Horváth is az akkori kommunista pártvezetés szócsövének tekinti, kiemelve e támadás egyik – ha nem éppen a – legsúlyosabb minősítését (miszerint JA „baloldali mozgalmi frazeológiába burkolva, szociálfasiszta ideológiát árul”), s hozzáteszi: bár a fasiszta minősítés 1933-ban mást jelentett, mint később vagy ma, ott és akkor ez szigorú ítéletként hatott „a szektás, korlátolt szemlélet” részéről, „amely az *Egységfront füzetek* lapjain megmutatkozott” – ld. 253. p.

Az egységfront körül politikatörténeti és JA életművén belüli elhelyezésére Tverdota György egyetemi előadása vállalkozott: „József Attila 1933 tavaszán írott, az *Uj Harcos* című kommunista orgánumban megjelent *Az egységfront körül* című vitacikkében egyformán keményen bírálta a szociáldemokrata és a kommunista munkásmozgalmat azért, mert egymás ellen acsarkodtak, ahelyett, hogy a munkások érdekét képviselve a közös ellenség, a szélső jobboldal ellen léptek volna fel. Ez az írás alighanem erőteljesen hozzájárulhatott ahhoz, hogy a kommunisták kizárják maguk közül a költőt. De a lap olvasása József Attila cikke miatt a szociáldemokrata munkások számára sem volt ajánlva. A költő egységtörekvéseivel magára maradt. Ezután következett be az a fordulata, amelyet a szakirodalom József Attila nemzeti kommunista kalandjaként tart számon.” – ld. Tverdota 2011. A jelen kritikai kiadás előkészületeként született recepció-történeti összefoglalás *Az egységfront körül* 85 év múltán is friss konnotációira hívja föl a figyelmet (ld. Agárdi P 2017). Tamás Gáspár Miklós olvasata az antisztálinista német ultrabal nézeteinek közelségében véli megtalálni a JA-írás szellemi-politikai rokonságát, és a radikális társadalompolitikai-ideológiai üzeneteket méltatja (ld. Tamás G M 2017).

A művészet kérdése és a proletárság

A hanyatló kapitalizmus polgársága minden erejét osztályuralma biztosítására kénytelen fordítani. Így adódik az a helyzet, hogy a proletárság, amelynek akarva-akaratlan vállalnia¹ kell az általános emberi fölszabadtatás történelmi földadatát és kegyetlen dicsőségét, maga előtt találja mindazokat az általános emberinek nevezett problémákat, amelyek látszólag nem is kapcsolódnak közvetlenül a munkásosztály mindennapi harcaiba. Látszólag, mondom, mert a munkásmozgalomnak és az ellenforradalmi mozgalmaknak a gyakorlata azt mutatja, hogy az emberi együttélésből származó szellemi formák megértő vizsgálatára a polgárságnak sem ideje, sem módja nincsen már. A munkásság azonban maga is szívesen foglalkozik e szellemi formák kérdéseivel. Ilyen² probléma a művészeté, a szépirodalomé is. Szellemi formák általában csakis problémák által lehetségesek. A művészet, az irodalom azé az osztályé, amely vállalja a művészet, az irodalom problémáját. Nincs olyan ellenforradalom,³ amely a művészet kérdéséhez ne hatalmi eszközökkel közeledne, amely emberi problémát látna benne, amely elfogadná a művészetet. Ez természetes. Minden ellenforradalom⁴ elvi célja, amely gyakorlati céljával egybeesik, a politikai és társadalmi hatalom. Azonban a forradalmak elvi célja mindig az emberi fölszabadulás és ennek az elvi célnak csupán gyakorlati föltétele⁵ a hatalom megszerzése és a megszerzett hatalom latbavetése az elvi, illetve történelmi cél elérésére. A következőkben megkísérlem, hogy szocialistához illően állást foglaljak általában a művészet, különösen pedig az irodalom kérdésében mind az emberi fölszabadulás, mind a munkásosztály mindennapi érdeke szempontjából.

Politika és művészet

Az utóbbi idők vitáiban különös hangsúllyal jelentkezett az a kérdés, hogy milyen viszonyban állnak egymással politika és művészet. A kérdést általánosságban próbálták megoldani,⁶ mégpedig elsősorban a politika és művészet fogalmának a tisztázásával. Megnyugtató megoldást nem kaptunk. Magát a kérdést sem kaptuk a maga tisztaságában. Nyilvánvaló, hogy a politika befolyásolja a művészetet. Ez nem kérdéses. Kérdéses az, hogy magának a művészetnek, a szépirodalomnak van-e politikai hatása. A problémával foglalkozó szocialista gondolkodók azonban ezt sem tekintették kérdésesnek. Mi marad hát a problémából, ha sem az egyik, sem a másik oldala nem problematikus? Az a látszatprobléma, hogy a szocialisták követeljenek-e szocialista propagandát a költőktől költői miveikben. Ez látszólagos probléma,⁷ önmagától elesik, ha feleletet adunk arra a mellőzött tulajdonképpeni kérdésre, hogy műalkotásnak lehet-e politikai hatása. Előbb azonban magával a művészi tevékenységgel kell foglalkoznunk.

¹ [2K:] [előbb:] [elütés:] vállania [majd: ld. főszöveg]

² [2K:] [előbb:] [elütés:] <y> [majd: ld. főszöveg]

³ [2K:] [előbb:] [elütés:] <ellenfordd> [majd: ld. főszöveg]

⁴ [2K:] [előbb:] forradalom [majd: ld. főszöveg]

⁵ [2K:] [előbb:] csupán föltétele [majd: ld. főszöveg]

⁶ [2K:] [elütés:] megoldani, [ld. főszöveg]_{szkj}

⁷ [2K:] [elütés:] probléma, [ld. főszöveg]_{szkj}

A művészet is termelés

- 35 A művészi termék éppugy áru, mint az ipari, vagy a mezőgazdasági termékek. Mint termék, társadalmi szükséglet kielégítésére szolgál. A művész önállóan termel. Így régebben közelállott az önálló kézműves, a mesterember típusához. A középkor művészei tartották is a szellemi rokonságot a mesteremberekkel. A kapitalizmusban,⁸ ahogy a tömeggyártás egyre fejlettebben elégítette és váltotta ki a szükségleteket, a kézművesség hanyatlásnak indult, a
- 40 művészet azonban – többé-kevésbé változott formában – megtartotta továbbra is társadalmi jelentőségét. A mesteremberekben megvannak az individualizmus csirái, a mesterember mégis látható közösséghez tartozónak érzi magát. A mesteremberekkel rokonságot tartó művészek individualizmusa is nagyon mérsékelt még. *Ars longa, vita brevis* – hosszú a művészet, rövid az élet. Ez a mondás a mesterségre, az alkotásra helyez sulyt, kifejezetten az
- 45 egyéniséggel szemben. A művek „egyéni” jellege nem is alkotóik individualizmusából, hanem szubjektivizmusából fakadt. Az individualizmus és a szubjektivizmus fogalmát saját előnyükre mindig összecserélik az individualisták. Az individualizmus⁹ ideális¹⁰ célnak látja azt, ami a szubjektivizmus szerint reális ok gyanánt működik bennünk. A kapitalizmusban egy új embertípussal tart rokonságot a művész, a hivatásos feltalálók típusával. A Szent
- 50 Eulália nevű hashajtó összetétele szerint hat egyes emberekre, – ugyanígy a mű. A Szent Eulália hashajtónak csak egyes adagjait fogyasztják el¹¹ az egyes emberek, magát a találmányt azonban a közösség használja el, mignem¹² új összetételű, jobban ható hashajtóval lép fel egy új feltaláló. A művet is a közösség használja el, nem az egyes emberek. A műalkotás tehát társadalmi termelő tevékenység, szabályozója a társadalmi szükséglet.

55 *Miért¹³ van művészet?*

- A következőkben erre a kérdésre fogunk felelni. A művészetnek célja nincsen. A művészet nem alany, hanem állítmány, nem tudatos lény, hanem tudatos lények tevékenysége. A művészkedő tudatos lények sem tudnak felelni arra a kérdésre, hogy mi céljuk van azzal, hogy verseket irnak, képeket festenek. Többszörre belső kényszerre hivatkoznak az
- 60 őszintébbek. Sokan azt felelik, az a céljuk, hogy kifejezzék magukat. Ezzel azonban nem lettünk okosabbak, mert tovább¹⁴ is fennáll a kérdés abban a módosult formájában, hogy mi céljuk van azzal, hogy kifejezik – ilyen különös¹⁵ formában – magukat. Megint visszajutottunk a belső kényszerhez. Valami ösztökéli a művészeket, hogy kifejezzék magukat, mégpedig éppen úgy, amilyen az érzékelhető kifejezés. Eljutottunk tehát a kényszer

⁸ [2K:] [előbb:] kapitalizmusban azonban, [majd: ld. főszöveg]

⁹ [2K:] [előbb:] individualizmus [majd: ld. főszöveg]

¹⁰ [2K:] szerint

¹¹ [2K:] [előbb:] [elütés:] <ely> [majd: ld. főszöveg]

¹² [2K:] [előbb:] [elütés:] <mu> [majd: ld. főszöveg]

¹³ [2K:] [előbb:] [elütés:] <Miée> [majd: ld. főszöveg]

¹⁴ [2K:] [előbb:] [elütés:] <toá> [majd: ld. főszöveg]

¹⁵ [2K:] [előbb:] tudatos [majd: ld. főszöveg]

módjára¹⁶ ható ösztönhöz. Van-e hát művészi ösztön? Kell-e, hogy legyen? Nem szükséges. 65
Már azzal, hogy elválasztottuk a kifejeződésre irányuló kényszert a kifejezés különös, vagyis
művészi formájától, kétségbe vontuk egy művészi ösztön létét. Az ösztön a testet sarkallja
tevékenységre,¹⁷ így a célja is testi. Minden műalkotásban van is valami testi, valami érzéki.
De bár¹⁸ a műalkotás tárgya nem választható el az érzékiségtől, a művész célja mégsem¹⁹
valami érzéki, mégis valami szellemi. A művészi tevékenység alapja tehát nagy 70
általánosságban a következő: adva van egy érzéki tevékenységre készítő erő, az ösztön és
adva van egy másik erő, amely ha már érzéki tárgyatól nem tudja, legalább érzéki céljától
szakítja el az ösztönt és szellemi célok felé tereli. Most az a kérdés, honnan ez a másik erő és
honnan a szellemi cél.

Történelem és dialektika

75

Az ösztönök²⁰ dialektikájáról fogok szólni, de nem gondolok a tézis-antitézis-szintézis eléggé
tartalmatlanná vált alakzataira. Ezt a formulát sokan már úgy használják, mint a nyárspolgár
a házipapucsat. A dialektika a tézis-antitézis-szintézis formula szerint a világfolyamat benső
kényszer-elve. Én a világfolyamatban ilyen elvi kényszert nem látok, de nem is láthatok, ha
nem akarom a világfolyamatot²¹ benső lélekkel fölruházni. Azonkívül semmi biztosítékot 80
nem látok arranézve, hogy a világ törvényei holnap is úgy működnek-e, ahogy eddig, vagy
hogy egyáltalában működni fognak-e. Nem is tudom szükségszerűeknek fölfogni a
„természeti törvényeket”. Boutroux-val együtt én sem találok semmi szükségszerűséget
abban, hogy pl. a tömegvonzás hatása a távolság négyzetével fordított arányban áll. Miért 85
szükségszerű az, hogy a távolságnak a négyzetével áll fordított arányban és nem pl.
a köbével? A tömegvonzás hatása a távolság négyzetével csökken, ez így van. Miért tegyem,
miért tenném hozzá azt a metafizikai²² hitet, hogy szükségszerűen van így? Így van és kész.
Dialektikán tehát nem a világfolyamat benső elvi kényszerét értem, hanem ellenkezőleg, a
gondolkodásnak azt az elvét, amely a valóság megismerését a valóság folyamatos, történeti
leolvasásából származtatja. Ezért helyesebbnek is tartom a proletárság bölcséletét nem 90
dialektikus, hanem történelmi materializmusnak nevezni. Hegel, aki szellemi folyamatnak
látta a világot, természetesen a dialektikát állította előtérbe, mert hiszen az emberi²³ szellem,
a logika, dialektikus természetű. Mi azonban, akik a gondolkodást is természeti folyamatnak
látjuk, a világot nem mondhatjuk dialektikusnak, hanem történetinek kell mondanunk. A
logika dialektikus, a valóság történeti. Mint valóságos lény, nem dialektikus, hanem történeti 95
vagyok és csak mint elvont, logikai lény vagyok dialektikus. Történetet csinálók, dialektikát
megértek. Hegel kész értelmet látott a világban, ezért metafizikát csinált és azt elnevezte

¹⁶ [2K:] [előbb:] [elütés:] <ó> [majd: ld. főszöveg]

¹⁷ [2K:] [előbb:] [elütés:] <tevékenység> [majd: ld. főszöveg]

¹⁸ [2K:] [előbb:] ha [majd: ld. főszöveg]

¹⁹ [2K:] [előbb:] mégis [majd: ld. főszöveg]

²⁰ [2K:] [előbb:] [elütés:] <öz> [majd: ld. főszöveg]

²¹ [2K:] [elütés:] világfolyamatot [ld. főszöveg]_{szk}

²² [2K:] [előbb:] [elütés:] <ely> [majd: ld. főszöveg]

²³ [2K:] [előbb:] <emberis> [majd: ld. főszöveg]

logikának. Én történelmet látok a világban és meg akarom mégis érteni, hogy tudatosan formálhassam. Ezt a²⁴ megértő működést nevezem dialektikának.

100

Az²⁵ ösztönök dialektikája

Ma az ösztönöknek két csoportját különböztetjük meg, az *én-ösztönökét és a nemi ösztönökét*.²⁶ Ha ezt a két ösztön csoportot kivetítjük a történelembe, egynek foghatjuk föl, mint ahogy a geometrikusok szerint a párhuzamos egyenesek a végtelenben metszik egymást. A mai felnőtt emberek életében azonban ez a két ösztön csoport mind tárgyai, mind céljai tekintetében elválík egymástól. Éhség²⁷ és szerelem két különböző lelki hatalom az emberben. Nemi társat rendszerint a másik nemből, munkatársat inkább saját nemünkől választunk magunknak. Ha munkatársunk a másik nemből való, erős a hajlamunk, hogy munkatársunkat nemi társunkká tegyük. Viszont ha munkatársunk saját nemünkől való, akkor hajlamosak vagyunk arra, hogy vetélytársunknak tekintsük. Vagyis bármennyire különvált ez a két ösztön csoport a tárgyak és a célok tekintetében, arra sarkallnak bennünket, hogy egyszerre mindkét irányban elégítsük ki magunkat. A munkatárs csak úgy²⁸ lehet vetélytárs, ha – tudatosan vagy tudattalanul – nemi vetélytársat látunk²⁹ benne. Ez a két ösztön csoport tehát nem külön működik³⁰ bennünk, tárgyaik különültek el egymástól. A költők sokat beszéltek a régi aranykorról, mithoszok szólnak arról, hogy valamikor paradicsomban élt az emberiség és a legtöbb ember őszinte³¹ meggyőződéssel emlegeti, hogy régen jobb világ volt. Ez így is van. Ez az igazság azonban nem a tárgyi világnak, hanem az érzéseknek az igazsága. Valamikor minden ember élt abban a paradicsomban, abban a régi jó világban, amelyben az én-ösztönök és a nemi ösztönök tárgyai még nem váltak el egymástól, még nem kellett az ösztöneink egyik csoportját visszatartanunk, hogy a másik érvényesülhessen. Valamikor mindenki³² csecsemő volt. A csecsemőről kimutatta a pszichoanalízis, hogy éppugy rendelkezik nemi ösztönökkel, mint a felnőttek, hogy nemi ösztöneivel születik az ember és nem később buvik belé a nemiség ördöge. A szopós csecsemőnek³³ én-ösztönei és nemi ösztönei egyszerre, ugyanegy tárgyon nyerne kielégülést, a szoptató anya testén. A gyerek aztán fogakat kap és ezzel én-ösztöne támadó fegyvereket lel és lelkében föléled a támadás kedve. Ekkor³⁴ azonban elválasztják az emlőtől, vagyis én-ösztöneinek és nemi ösztöneinek a tárgya különválík.³⁵ Mindkét ösztön csoport továbbra is egyszerre fejti ki tevékenységét, de más-más tárgyak

²⁴ [2K:] [előbb:] [elütés:] <y> [majd: ld. főszöveg]

²⁵ [2Kim:] [első szó]

²⁶ [2K:] az én-ösztönökét és a nemi ösztönökét. [ld. főszöveg]_{szkj} [=] [2Kim:]_{fc}

²⁷ [2K:] [elütés:] Éhség [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁸ [2K:] [előbb:] [elütés:] <z> [majd: ld. főszöveg]

²⁹ [2K:] [előbb:] [elütés:] látnuk [majd: ld. főszöveg]

³⁰ [2K:] [előbb:] [elütés:] <mö> [majd: ld. főszöveg]

³¹ [2K:] [elütés:] őszinte [ld. főszöveg]_{szkj}

³² [2K:] [elütés:] mindeki [ld. főszöveg]_{szkj}

³³ [2K:] [előbb:] csecsemőnek a [majd: ld. főszöveg]

³⁴ [1K:] [első szó]

³⁵ [1K:] kettéválík.

és célok irányában.³⁶ Így kerül önmagával összeütközésbe az emberi lény:³⁷ hogy egyik ösztöncsoportja³⁸ megjelje³⁹ tárgyát és azon elérje célját, az embernek vissza⁴⁰ kell tartania⁴¹ másik ösztöncsoportját az érvényesüléstől, vagy legalább is el kell választania eredeti céljától.⁴² Ennek a benső összeütközésnek csupán a súlyosságát mutatja az a körülmény, hogy 130 a nemi ösztönök a testi odaadásra irányulnak, az⁴³ én-ösztönök pedig támadó jellegűek. (Freud⁴⁴ maga a nemi⁴⁵ ösztönöket életösztönöknek⁴⁶ és az én-ösztönöket halálösztönöknek is nevezi.⁴⁷ A benső összeütközést pedig ezeknek eredeti⁴⁸ összeférhetetlenségében látja. Ám⁴⁹ így⁵⁰ nem érthető, hogy miért olyan erős minden embernek a kötöttsége az anyához. A benső összeütközés⁵¹ nem származhat másból,⁵² minthogy⁵³ e két együtt ható ösztöncsoport⁵⁴ 135 tárgya különválnak és éppen ezért tér vissza a vágy az anyatesthez, amely konfliktus nélküli, boldog kielégülést nyújtott. Freud ujabban egy „ösztönös én és egy felettes, erkölcsi, eszményi⁵⁶ én” összeütközésében⁵⁷ látja a neurózist, az idegességet. Ezt a nézetét minden tisztelem ellenére sem oszthatom. Ha nem belső, motorikus erők, tehát⁵⁸ ösztönök ütköznek össze az emberben egymással, akkor nem lehet egyáltalában összeütközés. Az erkölcsi, 140 eszményi⁵⁹ én motorikus erejét, amellyel ösztönerőt képes elfojtani, csakis ösztönerő szolgáltathatja, magának az erkölcsnek, az eszménynek, semmi ereje nem lehet, ha ösztönerő nem áll mögötte. Az erkölcs, az eszmény holt anyag, mint a vas, és csakis ösztönerő forgathatja fegyver⁶⁰ gyanánt. Ha két vivó összecsap, valóban a fegyverek csörgése hallik,⁶¹ a kardok verődnek össze, azonban mégsem a kardok vivnak, hanem azok, akik a kardot 145 forgatják. A vivók azért választanak kardot, mert karddal akarják eldönteni kettejük

³⁶ [1K:] tárgyak irányában. [majd: ld. főszöveg]

³⁷ [1K:] [elütés:] <k> [majd: ld. főszöveg]

³⁸ [1K:] ösztöncsoport

³⁹ [1K:] [előbb:] <elé> [majd: ld. főszöveg]

⁴⁰ [1K:] [előbb:] [elütés:] vissza [majd: ld. főszöveg]

⁴¹ [1K:] kell (!) tartania

⁴² [1K:] céljuktól. [2Kim:] [7 mondat, a 119. sortól idáig, a margón megjelölve]_{fc}

⁴³ [1K:] irányulnak, míg az

⁴⁴ [1K:] jellegűek. (Jegyzet: Freud

⁴⁵ [1K:] maga nemi [majd: ld. főszöveg]

⁴⁶ [1K:] [előbb:] [elütés:] <ée> [majd:] életösztönöknek,

⁴⁷ [1K:] halálösztönöknek nevezi.

⁴⁸ [1K:] összeütközést ezeknek az ösztönöknek eredeti

⁴⁹ [1K:] Jóllehet

⁵⁰ [1K:] másként [majd: ld. főszöveg]

⁵¹ [1K:] A belső konfliktus

⁵² [2K:] [=] [K2IM:] [utolsó szó]

⁵³ [1K:] [a szó a margón függőleges vonással megjelölve]_{pc}

⁵⁴ [1K:] [előbb:] két ösztöncsoport [majd: ld. főszöveg]

⁵⁵ [1K:] [előbb:] <kett> [majd: ld. főszöveg]

⁵⁶ [1K:] [elütés:] eszményi [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵⁷ [1K:] [előbb:] [elütés:] <összeütk> [majd: ld. főszöveg]

⁵⁸ [1K:] [előbb:] belső, tehát motorikus, tehát [majd: ld. főszöveg]

⁵⁹ [1K:] [előbb:] [elütés:] <ezz> [majd: ld. főszöveg]

⁶⁰ [1K:] [előbb:] [elütés:] <gyanántv> [majd: ld. főszöveg]

⁶¹ [1K:] [előbb:] [elütés:] <hallaki,> [majd: ld. főszöveg]

konfliktusát. Az erkölcsök,⁶² az eszmények – akár tudatosak, akár tudattalanok – is csupán fegyverei⁶³ az ösztönöknek, amelyek a döntésig tehetetlen személyt⁶⁴ arra sarkallják, hogy az egyik ösztön csoport tárgyat válassza a valóságban elérendő⁶⁵ tárgyul.) Amint az
 150 ellentmondásokkal terhes kapitalista termelési módon épül fel a polgári társadalmi rend és erre mint alapra helyezkedik az ideológiai felépítmény, végső fokon a tudomány, a vallás, a művészet és a filozófia, úgy épül fel az ellentétes⁶⁶ érdekű ösztönök viszonyán az emberi lélek és végső fokon a tudat minden formája.

* Freud⁶⁷ követői⁶⁸ és bírálói közül sokan tulajdonítanak fontosságot a morálnak⁶⁹ a benső konfliktus kialakulásában. A morálnak azonban – ismétlem – nem lehet ilyen ereje. A többi⁷⁰ emberek mint valóságok
 155 lépnek föl⁷¹ velem szemben. Ha valakinek az a téveszméje, hogy én meg akarom ölni, akkor⁷² ez az ember így fog viselkedni és nekem eszméjével együtt valóságnak kell elfogadnom őt. Ugyanigy,⁷³ ha valaki morális követelményekkel lép föl, nekem a moráljával együtt kell valóságnak elfogadnom,⁷⁴ tehát morálisan viselkedem⁷⁵ vele szemben anélkül, hogy morális volnék. Vagyis a morális magatartást érvényesülésre⁷⁶ törő
 160 ösztöneim érdekében, a magam érdekében választom, de belül érdekeim döntenek és a morál mint külső elem, jön számításba, mint valami természeti, valóságos erő. Természetes tehát, ha az én-ösztönök, tehát éppen agresszív ösztöneink öltik magukra a morál fegyverzetét akkor, ha a morál a nemi ösztönök elítélése.⁷⁷

⁶² [1K:] [előbb:] erkölcs, [majd: ld. főszöveg]

⁶³ [1K:] [előbb:] csupán a fegyverei [majd: ld. főszöveg]

⁶⁴ [1K:] [előbb:] tehetetlen, az egész személlyel [majd:] tehetetlen, személyt [ld. főszöveg]szkj

⁶⁵ [1K:] [előbb:] [elütés:] <eléred> [majd: ld. főszöveg]

⁶⁶ [1K:] [elütés:] elletétes [ld. főszöveg]szkj

⁶⁷ [3K:] [első szó]

⁶⁸ [3K:] [előbb:] követi [majd: ld. főszöveg]

⁶⁹ [3K:] [előbb:] morálnak. [majd: ld. főszöveg]

⁷⁰ [3K:] [előbb:] <tő> [majd: ld. főszöveg]

⁷¹ [3K:] [előbb:] [elütés:] <fő> [majd: ld. főszöveg]

⁷² [3K:] [előbb:] tehát [majd: ld. főszöveg]

⁷³ [3K:] [elütés:] Ugyanigy, [ld. főszöveg]szkj

⁷⁴ [3K:] [elütés:] elfogadnom, [ld. főszöveg]szkj

⁷⁵ [3K:] [elütés:] viselkedem [ld. főszöveg]szkj

⁷⁶ [3K:] [elütés:] érvényesülésre [ld. főszöveg]szkj

⁷⁷ [3K:] [előbb:] elítélésében [majd:] elítélésé. [ld. főszöveg]szkj

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A szövegváltozatokat közlő lábjegyzetek egyedi jelölései: 1K = 1. kézirat; 2K = 2. kézirat; K2im = 2. kézirat indigómásolata; 3K = 3. kézirat.

A közlés alapja: „A művészet kérdése [→] származhat másból,” (ld. 1–135. sor): 2. kézirat; „minthogy e két [→] minden formája.” (ld. 135–153. sor): 1. kézirat; „* Freud követői [→] a nemi ösztönök elítélése.” (ld. 154–162. sor): 3. kézirat.

A keletkezés ideje: 1933 közepe.

A datálás indoklása: Szabolcsi Miklós az 1958-as kritikai kiadás jegyzetében (JAÖM3 1958, 452. p.) Szántó Judit emlékezésére hivatkozva 1931–1932-re valószínűsíti a szöveg keletkezését. A datálást a fogalmazvány első alfejezetei alátámasztanak, az utolsó két vagy három alfejezet azonban későbbi keletkezésre enged következtetni. (Részletesebben ld. *Keletkezéstörténet.*) A JAÖM3 1958 (273. p.) *Az ösztönök dialektikája* címmel, a kisebb töredékek, feljegyzések között Sándor Pál *Az igazi József Attila* című könyvéből átemelve közölte a szöveg egy másik részletét. A hozzá fűzött jegyzetben, Szántó Judit emlékezése alapján, Szabolcsi ezt a részletet 1933-ra keltezte.

Kéziratleírások:

1. kézirat: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „Ekkor azonban elvlasztják”. Gépirat, gépiratos javításokkal 30 sor, az írás az oldal négyötödénél abbamarad. Kék írógépszalaggal, kettes sortávval gépelve. Piros ceruzás függőleges vonás a kéziratban a 12. sor sorkezdő szava – „minthogy” – mellett a bal oldali margón (ld. 11. sor). Gépiratos oldalszámozás a felső margó közepén: „- 4 -”. Töredék, a kézirat eleje – az oldalszámozás alapján az első három oldala – nem ismert, lappang. 1 fólió, 1 beírt oldal. A verzón fordított oldalirányban fekete ceruzairásos, autográf sor: „Az emberek, amikor elhelyezkednek.” 210×342 mm-es, vágott szélű, félfamentes, vízjel nélküli papír. Állag: enyhén sárgult. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/17. Palliumcím: *[Hegel – Marx – Freud] 7. [Ekkor azonban elvlasztják...]*. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe, tartós letétként: Gynsz. 2006/32. A fogalmazvány elejének egy szövegváltozatoként azonosítható a JA 1087/52 jelzetű kézirat, ld. 2. kézirat.

Szerzőség: Aláíratlan, de a szöveg tartalmi jegyei, továbbá a kézirat provenienciája alapján egyértelműen azonosítható.

2. kézirat: Szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Cím: *A művészet kérdése és a proletárság*. Gépirat, gépiratos javításokkal. Kék írógépszalaggal, kettes sortávval gépelve. Gépiratos oldalszámozás a felső margó közepén a 2. oldaltól. Töredék, a 4. oldalon a gépirás kifut az oldal aljáig, és mondat közben ér véget, azaz a kézirat vége nem ismert, lappang. Idegen kéz fekete ceruzairásával az első oldal bal felső sarkában bekarikázott szám: „10”. 4 fólió, 4 beírt oldal. 211×340 mm-es, vágott szélű, félfamentes, vízjel nélküli papír. Állag: enyhén sárgult. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/52/1. Palliumcím: *[A művészet kérdése és a proletárság...]*. A palliumban még a 4. oldal indigómásolata, fekete ceruzairásos aláhúzással és javítással a szövegben, illetve kijelöléssel a bal oldali margón. Jelzete: JA 1087/52/2. 1 fólió, 1 beírt oldal. A kézirat egyéb jellemzői azonosak a tőpéldánnyal. 2006-ban kerültek

múzeumi gyűjteménybe, tartós letétként: Gynsz. 2006/32. A tanulmány befejezésének egy szövegváltozataként azonosítható a JA 1087/17 jelzetű kézirat, ld. 1. *kézirat*. JA a 2. *kézirat* egy szöveghelyéhez – „(Jegyzet: Freud”, ld. 43. lábjegyzet – egy jegyzetet fűzött, melyet külön lapra gépelt, ld. 3. *kézirat*.

Szerzőség: Aláíratlan, de a szöveg tartalmi jegyei, továbbá a kézirat provenienciája alapján egyértelműen azonosítható.

3. kézirat: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „Freud köveitől”. Gépirat; kék írógépszalaggal és kettes sortávval gépelve, gépiratos javításokkal. 1 fólió, 1 beírt oldal. 210×338 mm-es, vágott szélű, hártavékony, félfamentes, fényes felületű papír. A felső margó közepén gépiratosan: „– X –”, alatta: „Freudhoz:”. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JA-gy Analekta JA 1087/18. Palliumcím: [*Hegel – Marx – Freud*] 8. *Freudhoz...* 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a szöveg tartalmi jegyei, továbbá a kézirat provenienciája alapján egyértelműen azonosítható.

A szöveggözlésről: Az 1. és 2. *kézirat* összetartozását bizonyítja, hogy mindkét kézirat tartalmazza az „Ekkor azonban elvlasztják [→] származhat másból,” szövegrészt, ld. 124–135. sor. Megállapítható, hogy az 1. *kézirat* a korábbi fogalmazvány, a 2. pedig ennek a későbbi, a javításokat már tartalmazó változata. Mivel e javított kézirat utolsó oldala nem ismert, lappang, a tanulmány befejezését a korábbi változat alapján közöljük. A fogalmazvány címét és a belső fejezetcímeket a kézirat egyforma kiemeléssel tünteti fel: külön sorban, balra igazítva, gépiratosan aláhúzva, lezáró írásjellel a végén. A kézirat formai jegyei, továbbá a szöveg tartalmi elemzése alapján azonban valószínűsíthető, hogy „A művészet kérdése és a proletárság” nem fejezetcím, hanem a tanulmány címe. A gépiratos oldalszámozásuk, illetve az 1. *kézirat* oldal közepi végződése szerint a fogalmazványnak mind az eleje, mind a vége rendelkezésre áll, és tartalmi szempontból is teljesnek tekinthető. (Tipográfiai egységesítés: a címet és alcímeket lezáró pontokat a főszövegben nem tüntetjük fel.) A 3. *kézirat* mind formai, mind tartalmi jegyei alapján egyértelműen bekapcsolható a kéziratgyűjtésbe, a 2. *kézirat* egy szöveghelyéhez: „(Jegyzet: Freud”, ld. 43. lábjegyzet.

Közlve: Sándor P 1940, 8–15. p. [részletek]; JA1941, 7–11. p. [részletek]; JAÖM3 1958, 256–259. p. [részletek], 452. p. [jegyzetek]; JA 1967, 80–83. p.; JA 1977, 330–333. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

Sándor P 1940: A közlés alapja a JA 1087/52/1. jelzetű kézirat mind a négy fóliója, némileg modernizált helyesírással. Hét rövid részletet közöl, azzal a hivatkozással, hogy JA „A művészet kérdése és a proletárság” című kéziratából idéz. A közlés szöveghatárai: „A művész önállóan [→] társadalmi jelentőségét.”, ld. 36–41. sor; „A műalkotás [→] társadalmi szükséglet.”, ld. 53–54. sor; „A dialektika [→] »természeti törvényeket«,”, ld. 78–83. sor; „Dialektikán [→] leolvasásából származtatja”, ld. 88–90. sor; „logika dialektikus”, ld. 95. sor; „Történetet csinálók, dialektikát megérttek.”, ld. 96–97. sor; „Mint valóságos [→] vagyok dialektikus.”, ld. 95–96. sor – ld. Sándor P 1940, 8–15. p. Két részletet pedig azzal a hivatkozással közöl, hogy azok „Az ösztönök

dialektikája” című kéziratból valók. A közlés szöveghatárai: „kivetítjük a történelembe, [→] metszik egymást.”, ld. 102–103. sor; „abban a paradicsomban, [→] érvényesülhessen.”, ld. 117–119. sor – ld. Sándor P 1940, 15. p. Sándor Pál JA gondolkodását kísérli meg értelmezni könyvében, s ezen értelmezői narratíva keretében idéz részleteket a költő kézírataiból, egyes helyeken változtatva a szövegen és a sorrenden. Idézetek közötti magyarázataiban nem mindenütt egyértelmű, hogy ismerteti és összefoglalja vagy éppen kommentálja a szöveget. Ez az egyik indoka annak a félreértésnek, melynek Szabolcsi Miklós áldozatául esett, ld. JAÖM3 1958, 452. p.

Szövegeeltérések:

Sándor P 1940	Sor	JKK
a művész önállóan termel s így régebben közelebb állott az	36–37.	A művész önállóan termel. Így régebben közelállott az
mesteremberekkel. Ahogy azonban a tömeggyártás	38.	mesteremberekkel. A kapitalizmusban, ahogy a tömeggyártás
a műalkotás társadalmi termelő tevékenység (eredménye), szabályozója	53–54.	A műalkotás tehát társadalmi termelő tevékenység, szabályozója
lélekkel felruházni. Azonkívül	80.	lélekkel fölruházni. Azonkívül
hogy egyáltalán működni	82.	hogy egyáltalában működni
szükségszerűeknek felfogni a „természeti törvényeket”.	82–83.	szükségszerűeknek fölfogni a „természeti törvényeket”.
Dialektikán nem	88.	Dialektikán tehát nem
történelmet csinálók, dialektikát megérttek	96–97.	Történetet csinálók, dialektikát megérttek.
mint valóságos lény, nem dialektikus, hanem történelmi vagyok	95–96.	Mint valóságos lény, nem dialektikus, hanem történeti vagyok
foghatjuk fel, mint	102–103.	foghatjuk föl, mint
abban a paradicsomban élni, amelyben az én-ösztönök	117–119.	minden ember élt abban a paradicsomban, abban a régi jó világban, amelyben az én-ösztönök

JA1941: A művészet kérdése és a proletárság ma ismert kézírata szövegének egy hosszabb, egybefüggő részletét először Sándor Pál közölte a *Költészet és nemzet* címmel JA hátrahagyott írásából általa válogatott kötet bevezetése gyanánt, némileg modernizált helyesírással. A címet, az első bekezdést, az első alcímet (*Politika és művészet*) és az utolsó részt (*Az ösztönök dialektikája*) elhagyta. A szöveg fölé a „Bevezetés” címet tette, s ezután közölte „Az utóbbi idők vitáiban [→] működést nevezem dialektikának.” szöveghatárok közötti részt, ld. 22–99. sor. A végére az *Irodalom és szocializmus* egyik fogalmazványából illesztett be egy részletet, ld. [Amennyiben marxisták] [2.]. A kézirattal való egybevetés egyértelműen azt mutatja, hogy a PIM kéziratárába 2006-ban bekerült, JA 1087/52/1. jelzetet kapott 4 fólió volt Sándor Pál válogatásának alapja. A fogalmazvány elejét bizonyíthatóan tudatosan csonkítva jelentette meg, hiszen az a szövegrész, mellyel a „Bevezetés” indul, az első fólión látható. A tudatosságot az is igazolja, hogy a korábban megjelent *Az igazi József Attilában A művészet kérdése és a proletárság* címet feltünteteti idézetei forrásául. Ugyanitt hivatkozik egy, *Az ösztönök dialektikája* című kézírra is, illetve idéz belőle. A szövegegybevetés itt is azt mutatja, hogy a JA 1087/52/1. jelzetű kéziratot vette alapul,

azonban tévesen önálló műnek tekintette. Tévedése csak részben menthető azzal, hogy a 4. fólió ezzel az alfejezettel kezdődik, mert oldalszám is látható a kéziratban.

Szövegtérések:

Sándor P 1941	Sor	JKK
költői műveikben. Ez a látszólagos	30.	költői műveikben. Ez látszólagos
tudom szükségszerűnek fölfogni	82.	tudom szükségszerűeknek fölfogni
hogy a távolság a négyzetével	85.	hogy a távolságnak a négyzetével

JAÖM3 1958: Szabolcsi Miklós Sándor Pál mindkét közlését figyelembe vette a kritikai kiadás sajtó alá rendezésekor. A fogalmazvány címét *Az igazi József Attila* idézetei és a *Költészet és nemzet* közlésének összevetése segítségével azonosítani tudta. Azt is felismerte, hogy a Sándor Pál által zárlatul választott „Amennyiben marxisták” kezdetű szöveg nem *A művészet kérdése és a proletársághoz*, hanem az *Irodalom és szocializmus* kéziratgyűjtéséhez tartozik. A kismonográfia alapján valószínűsítette, hogy a fogalmazvány közlése az 1941-es összeállításban nem volt teljes. Azonban maga *A művészet kérdése és a proletárság* kézírata nem állt rendelkezésére, így csak a sajtó alá rendező ismertetésére hagyatkozhatott. Ezek alapján próbálta meg rekonstruálni a hiányzó részeket, közölve a kritikai kiadás jegyzeteiben Sándor Pál idézetek körüli eszmefuttatásait. Az azóta előkerült kézirat azonban bizonyítja, hogy a kommentárok nem a hiányzó szövegrészekről tájékoztatnak, hanem az értelmezői narratívába engednek betekintést.

Szövegtérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
fogalmának tisztázásával.	24.	fogalmának a tisztázásával.
költői műveikben. Ez a látszólagos	30.	költői műveikben. Ez látszólagos
honnan a szellemi cél?	74.	honnan a szellemi cél.
tudom szükségszerűnek fölfogni	82.	tudom szükségszerűeknek fölfogni
hogy a távolság a négyzetével	85.	hogy a távolságnak a négyzetével

JA 1967: Az alfejezetek címeit, továbbá a közölt részletek záró írásjeleit elhagyja. A kihagyások helyét jelzi. Szöveghatárok: „Nyilvánvaló, hogy a politika [→] lehet-e politikai hatása”, ld. 26–32. sor; „A művészi termék [→] a hivatásos feltalálók típusával”, ld. 35–49. sor; „A művet is a közösség [→] szabályozója a társadalmi szükséglet”, ld. 53–54. sor; „A művészetnek célja nincsen. [→] szellemi célok felé tereli”, ld. 56–73. sor; „A logika dialektikus, [→] nevezem dialektikának”, ld. 94–99. sor. Öt részletet közöl a JAÖM3 1958 alapján, melynek átveszi szövegtéréseit is, kiegészítve egy újjal:

JA 1967	Sor	JKK
A művészeti termék	35.	A művészi termék

JA 1977: A JAÖM3 1958 közlésén alapul, így a szövegtérések is megegyeznek.

JAHSZK 2012: A JA 1087/17., a JA 1087/52/1. és a JA 1087/18. jelzetű kéziratok forrásközlései, a szövegváltozatok feltüntetésével. Nem ismeri fel, hogy a kéziratok össze-

függenek egymással. [*A művészet kérdése és a proletárság...*] címmel önállóan közli a JA 1087/52/1. jelzetű kéziratot. [*A Hegel – Marx – Freud második részének előzményei*] összefoglaló cím alatt, [*Ekkor azonban elvásztják...*] címmel közli a JA 1087/17. jelzetű és [*Freudhoz:...*] címmel a JA 1087/18. jelzetű kéziratot. Betűhú közlés, szövegkritikai javításokkal és a szövegváltozatok feltüntetésével.

Keletkezéstörténet

A szöveg JA gondolkodástörténetében való időbeli elhelyezése a legnehezebb feladatok közé tartozik. Egyik támpont a korabeli események figyelembevétele. Másik támpont pedig az a fordulat, amely a költő és a forradalmi munkásmozgalom kapcsolatának történetében 1933 elején bekövetkezett. Egyfelől Hitler győzelme, a munkásmozgalmi tervek és várakozások teljes összeomlása. Másfelől a *Társadalmi Szemlében* megjelent kritika (ld. Pákozdy 1933) a *Külvárosi éj* kötetéről, amely JA és az illegális kommunista párt kapcsolatának megszakadásához vezetett. JA ezt követően írt szövegeinek jellegét a kettős csapás alaposan megváltoztatta. De *A művészet kérdése és a proletárság* gondolatmenetét még sem egyik, sem másik eseménysor nem látszik befolyásolni. A nemzetiszocializmus megnevezésének hiánya önmagában még nem perdöntő. A szemben álló ellenfelek erőviszonyainak ábrázolása azonban már beszédesebb. A történelmi erők közötti antagonizmus egyik pólusa a „hanyatló kapitalizmus polgársága” és az „ellenforradalom” erői. Ezt az oldalt defenzívában lévőként állítja be: „az emberi együttélésből származó szellemi formák megértő vizsgálatára a polgárságnak sem ideje, sem módja nincsen már”. A másik oldalon a „proletárság” áll, a „forradalmak” erői, amelyeket offenzív szereppel ruház föl: „akarva-akaratlan vállalnia kell az általános emberi fölszabadítás történelmi föladatát és kegyetlen dicsőségét”. Ez a szereposztás arra az időszakra jellemző, amikor a költő elvtársaival együtt úgy ítélte meg, hogy a gazdasági világválságból a kapitalizmus már nem tud többé kilábalni. Tehát világtörténelmi fordulat, a szocializmus közeli győzelme várható. A győztes küzdelemre készülő proletariátus és a költő között nincs jele semmiféle repedésnek: „megkísérlem, hogy szocialistához illően állást foglaljak [...] mind az emberi fölszabadulás, mind a munkásosztály mindennapi érdeke szempontjából.” Ezeket a mondatokat egy magabiztos, a helyét, szerepét problémátlanak tartó személy írta le. Ez a pozíció minden korlátjával együtt a *Külvárosi éj*, az *Elégia* és a *Város peremén* vershelyzetével rokonítható.

A két utolsó alfejezetben (*Történelem és dialektika*, *Az ösztönök dialektikája*) és részben az ezeket megelőző *Miért van művészet?* című alfejezetben azonban olyan gondolati tartalmak jelentkeznek jellegadó érvénnyel, amelyekkel a költő utolsó írásaiban, az *Ázsia lelke* című recenzióban, a *Medvetánc* című tanulmányvázlatban és a *Hegel – Marx – Freud*ban találkozunk. A szerző egyetért a Boutroux-féle determinizmuskritikával, a dialektikát nem a világban működő erők működésmódjának tekinti, hanem szubjektívizálja, a valóság megismerésének módját látja benne. Az utolsó alfejezet ösztöntani fejtegetésének legközelebbi párhuzamát az *Ázsia lelke*ben olvashatjuk. A szöveg problémaelméleti megjegyzését pedig kicsit bővebben a *Medvetánc* 9. és 10. pontjában fejtette

ki a költő. Mindez arra engedne következtetni, hogy a gépirat nem 1933 közepén, hanem évekkel később, 1935 körül keletkezett.

A kézirat azonban egységes, folyamatosan írt szöveget mutat. Ez kizárja, hogy az egyes részletek eltérő időpontokban váltak volna a gondolatmenet részévé. Az első alfejezetek korábbi, a további alfejezetek későbbi keletkezése és egységes gondolatmenetű rendezésük csak úgy lenne elképzelhető, ha a költő a különböző időpontokban született részeket utólag másolta volna össze. Ez azonban kevésbé életszerű, mert magyarázatra szorul, hogy miért tért volna vissza a szerző változatlanul az idő közben meghaladott álláspontjához a szöveget indító bekezdésekben. A gépirat első alfejezeteiben ez esetben sokkal kevesebb íráshiba, elütés, fogalmazásbeli módosulás lenne, a két rész írásképe ezen a szinten legalábbis szignifikánsan eltérne. Az ellentmondás másik lehetséges feloldását az jelentheti, ha belátjuk, hogy JA fejlődése másként zajlott le, mint ahogy a kutatás eddig feltételezte. Hamarabb jelentek meg olyan fejlemények, amelyekkel a későbbi szakaszban számoltunk, és gyorsabban, lendületesebben távolodott el a forradalmi munkásmozgalomban marxistának elfogadott álláspontoktól, gyorsabban sajátította el a pszichoanalízis eredményeit, elsősorban az ösztöntant. A két rész keltezésbeli bizonytalanságot eredményező eltérésére utal az, hogy *Az ösztönök dialektikája* címmel önálló töredékként közzétett rövid részletet (amely *A művészet és a proletárság* részét képezi) Szabolcsi Miklós, ugyancsak Szántó Juditra hivatkozva, 1933-ra datálta – ld. JAÖM3 1958, 456. p.

Az ellentmondást nem oldja föl, de a korábbi keletkezés mellett szól az a körülmény, hogy a forradalmi munkásmozgalomhoz történt csatlakozása után JA többször kísérletet tett arra, hogy tisztázza a művészet és a munkásosztály, illetve a művészet és a szocializmus viszonyát. Ez történt már az *Irodalom és szocializmusban* is. A megoldás láthatólag nem elégítette ki a költőt, újra nekifutott a kérdésnek, még valószínűleg 1931-ben. Ennek az eredményei a *[Bármiféle társadalmi]* és a *[Napjaink munkásmozgalma]* kezdetű töredékek. Ugyanebbe a sorba tartozik *A művészet kérdése és a proletárság*. Később pedig újabb kísérletekre került sor. A *[Bevezetés, mely borsot tör]* a művészi öntudat nevében a más irányokat követő politikai törekvések művészettel szembeni követeléseivel együtt elutasította „a forradalmi szocialisták” igénybejelentését is, amely szerint „az irodalom az osztályharc egyik fegyvere”. A művészi öntudat ilyen önvédelmi reakciójára 1933 eleje előtt nemigen került volna sor. Aminthogy *A művészet kérdése és a proletárság* című töredékben ennek még nincs is nyoma. Az *[E sorok írója]* szerzője bejelentette elszakadását „a forradalmi szocialisták” törekvéseitől és kapcsolódását a szociáldemokrata állásponthoz. A *munkánélküli írók táppénze* című töredék pedig már a művészet társadalmi életben betöltött szerepének válságáról rajzolt körképet. Az *Irodalom és szocializmusban* megfogalmazott koncepció meghaladására tett kísérletek sorában a cezúra egyértelműen *A művészet kérdése és a proletárság* és a *[Bevezetés, mely borsot tör]* között húzódik. Az előbbinek forrása a náciizmus győzelmét és a költőt a párt részéről ért kemény kritikát jelentő vízváltató egyik, míg a utóbbinak forrása e vízváltató másik oldaláról eredt.

A gondolati fejlődés új, a késői értekező szövegekkel rokonítható elemei közül a freudi ösztöntannak a költő gondolkodásába történt beépülése és művészetbölcseleti

célú felhasználása a legfontosabb. Az *Irodalom és szocializmus* koncepciójához képest a művészet társadalmi szerepének kidolgozása jelentette az első érdemi előrelépést *A művészet is termelés* című fejezetben. Ez az új fejlemény azonban nem feszítette szét a marxista orientáció kereteit, hanem csak a művészetszociológiai irányvétel felerősödését jelezte JA gondolkodásában. Első megfogalmazásával már a Kassák-kritika első bekezdéseiben, 1931 őszén is találkozhatunk, különösen rudimentálisan megfogalmazva. Egy művet egyebek között az minősít JA szerint, hogy „az adott társadalom adott osztályharcaiban miféle szerepet játszik (van-e társadalmi értéke)?”. A [Hegel] kezdetű szöveg jegyzetei (Taine, Plehanov, Labriola, Buharin utalásaiban) ennek a gyorsan árnyaltabbá váló tájékozódásnak további elmélyítésére vallanak.

A Kassák-kritika igazi újdonságát azonban az a részlet képezi, amelyben a művész motivációja után nyomozva JA először tesz írásban tanúságot a lélek mélyebb rétegei felé fordulásáról. A költészet nyersanyagát „a lélek mélyéről felmerülő képek” adják: „a művészet az emberi eszméletnek, a léleknek, tudatnak, vagy ha úgy tetszik, tudatalattinak a mélyéről, – de mindenképpen az emberi élet jelenné gyülemelő multjából hozza föl képeit.” Ugyanerről a mélylélektani orientációról vall a [Hegel] néhány jegyzete. De ebben a két szövegben a lélek mélyéből felmerülő képek tudattalan voltát hangsúlyozza, nincs jele annak, hogy a lélek szerkezetéről, a „lelki gépezetről” freudi alapon éles körvonalakkal alkotott képe lenne. Az ebbe az irányba tett első lépésekkel az *Egyéniség és valóság* című tanulmányában találkozunk. A freudi ösztönfogalom azonban, amely a későbbi írásaiban a lélek belső dinamizmusáról szólva fontos szerepet kap, itt még nem jelenik meg.

Az ösztön fogalma először *Az ifjúság nemi problémái* című recenzió fogalmazványában bukkan föl, a freudi „életösztön” terminusban: „Az életösztön a társadalomban születő egyén számára nem lehet más, mint a társadalmi élet ösztöne, minthogy pedig a tőkés társadalom elháríthatatlan akadályokat emel az életösztöne kiélése elé, az egyén már a gyermekkorban olyan konfliktusba kerül saját magával, amely egyénileg megoldhatatlan. A társadalmi élet ösztöne kizáró ellentétévé válik a kapitalizmusban az életösztönnek, tehát – kizáró ellentétről van szó – nem alkothatnak egységet. Az ilyen alapon létrejött lelki konfliktus hasonlít a kapitalizmus lényegéből folyó gazdasági válsághoz. Az életösztön úgy kerül szembe a társadalmi élet ösztönével, ahogy a szükségletek kielégítésére szolgáló hasznos cikkek termelése ellenmondásba jut az érték tárgyak termelésével. A *parapatia*, az *idegesség bacillusa az áru és a magántulajdon*.”

Ezt a nyitást az ösztöntan irányába alá lehet becsülni arra hivatkozva, hogy „a társadalmi élet ösztöne” Freudnál nem található, ez alighanem a költő által önkényesen fabrikált kategória. Csakhogy a pszichoanalízis atyja minden elméleti szigora mellett sem volt dogmatikus, az ösztönök kérdésében sem. „Milyen ösztönökről beszélhetünk és hány ilyen ösztön létezését feltételezhetjük?” – teszi föl a kérdést egyik tanulmányában, és indokolt esetben megengedi az olyan ösztönfajtákkal való számolást is, amelyekkel ő maga nem dolgozik: „itt tág tere nyílik az önkényességnek. Nem lehet kifogásolni, ha valaki a játékosztön, a rombolási ösztön, avagy a társas ösztön fogalmát használja olyan esetben, ahol ezt a vizsgálat tárgya szükségessé teszi.” Az általa feltételelesen megengedett „társas ösztön” nem is látszik olyan távolinak „a

társadalmi élet ösztönétől”. Freud saját fogalomhasználatát (életösztönök – szexuális ösztönök) sem tekinti kőbe vésettnek: „ez csupán segédkonstrukció, amelyet csak addig kell fenntartanunk, amíg hasznosnak bizonyul”. (Ld. Freud 1997, 49. p.) Innen szemlélve *Az ifjúság nemi problémái* ösztöntani fordulata már nem is látszik annyira felületes, érdektelen kitérőnek.

Annál kevésbé, mert a freudi ösztöntan átsajátítása JA részéről ezután is folytatódott. A későbbi fejlemények a freudi teóriák kereteit már sokkal inkább tiszteletben tartották. Az a szöveg (együttes), amely a legalaposabban tárgyalta az ösztönök problémáját, a Hatvany Bertalan *Ázsia lelke* című könyvéről 1935 végén vagy legkésőbb 1936 legelején készült recenzió volt (beleértve a megjelent íráshoz kapcsolódó szövegvariánsokat). A kutatás hajlamos úgy tekinteni ezt a recenziót, mint JA legérettebb Freud-áthasonításának legkorábbi dokumentumát, amely a HMF koncepcióját előlegezi meg. A datálatlan *A művészet kérdése és a proletárság* ösztöntani részleteit pedig az *Ázsia lelke* vonzáskörzetében helyezi el.

Kérdés azonban, hogy a két szöveg közötti tartalmi összefüggések kizárják-e annak lehetőségét, hogy a költő ösztöntani fordulatát korábbra, 1933 közepére helyezzük? Formai akadály ennek nem áll útjába, mivel Freudnak azok az ösztönökkel foglalkozó munkái, amelyek alapul szolgálhattak ehhez a fordulathoz, legkésőbb a húszas évek első felében megjelentek. Ha figyelembe vesszük, hogy a költő a pszichoanalízissel intenzíven 1931 nyarán került kapcsolatba, és hogy az ösztön fogalma freudi értelemben először 1932 nyarán bukkant fel nála, az ösztöntan elsajátításának keltezése 1933 elejére-közepére túlzottan gyors fejlődésnek számíthat. A pszichoanalitikus orientáció elmélyülésének folyamatát ennél jóval lassúbb ritmusúnak véli a kutatás.

A művészet kérdése és a proletárság azonban nemcsak ösztöntan-alkalmazásában hozott újat, hanem dialektikafelfogásában is éles fordulatot jelentett. Elég párhuzamba állítani Engels *Anti-Dühringjét*, mely mű JA egy feljegyzésében szerepel is (ld. *Természettudomány és marxizmus*), *A művészet kérdése és a proletárság* megfelelő helyével ahhoz, hogy felismerjük: a költő itt a marxista hagyománnyal szembefordulva szubjektivizálta, a megismerés egy módjára korlátozta a dialektikát. („A természet a dialektika próbája [...] a természetben, végső fokon, dialektikusan, nem pedig metafizikusan mennek a dolgok.” – ld. Engels 1974, 23. p.; és „Dialektikán tehát nem a világfolyamat benső elvi kényszerét értem, hanem ellenkezőleg, a gondolkodásnak azt az elvét, amely a valóság megismerését a valóság folyamatos, történeti leolvasásából származtatja.” – ld. 88–90. sor.) Ez a megfogalmazás diametrális ellentétben áll Buharin álláspontjával is, aki – JA által olvasott – művében így ír: „La méthode dialectique, la manière dialectique de penser est indispensable, parce qu'elle permet de saisir la dialectique de la nature.” („A dialektikus módszer, a dialektikus gondolkodási mód nélkülözhetetlen, mert lehetővé teszi a természet dialektikájának megragadását.”) (Ld. Buharin 1921, 74. p.) Nehezebbé esik a kutatásnak elfogadni, hogy ilyen fordulat már 1933 elején bekövetkezhett volna. Mindazonáltal nem ismerünk a költőtől a dialektikával kapcsolatban olyan megnyilatkozást, amely megakadályozná egy ilyen fordulat időbeli előbbre hozását.

Ugyanilyen renitens megnyilvánulásnak számít, hogy *A művészet kérdése és a proletárság* szerzője, szembefordulva az egyetemes determinizmus elvét valló marxista

felfogással, Émile Boutroux francia tudományfilozófusnak a (pozitivista) determinizmus-elv fölött gyakorolt kritikájával értett egyet. Legbeszédesebb talán, ha a költő álláspontját annak a determinizmus elve mellett engedmények nélkül kitartó Buharinak a Boutroux (és tanítványa, Bergson) fölött gyakorolt kritikájával szembesítjük, akinek nevezetes munkáját a [Hegel] kezdetű feljegyzés szerint németül (*Theorie des historischen Materialismus*) vagy franciául (*La théorie du matérialisme historique: manuel populaire de sociologie marxiste*) olvasta. Buharin a véletlen szerepének tagadása kapcsán hozta szóba Boutroux-t és Bergsont: „la notion du »hasard« doit être chassée des sciences sociales. Comme tout dans le monde, la société est soumise, dans son évolution, à une loi. [...] Cette soi-disant preuve est connue comme celle »de la contingence du monde« (de contingentia mundi). On la retrouve chez Aristote, Cicéron, Leibniz, Christian Wolff, et autres. La doctrine du hasard a recommencé à se développer avec la décadence et la décomposition de la bourgeoisie (par exemple, chez les philosophes français Boutroux, Bergson, etc.). La notion de nécessité (nécessité causale) est contraire à celle du hasard.” („A »véletlen« fogalmát ki kell zárni a társadalomtudományokból. Mint a világon minden, a társadalom fejlődése során alá van vetve egy törvénynek. [...] Ez az úgynevezett bizonyíték »a világ esetlegessége« [contingentia mundi] név alatt ismert. Megtaláljuk Arisztotelésznél, Cicerónál, Leibniznél, Christian Wolffnál és másoknál. A véletlen doktrínája újra fejlődésnek indult a polgárság hanyatlásával és felbomlásával [például a francia Boutroux és Bergson filozófusoknál stb.]. A szükség-szerűség [az okozati szükség-szerűség] fogalma ellentéte a véletlenének.”) – ld. Buharin 1921, 45. p.

Figyelmet érdemel, hogy a *Hegel – Marx – Freud*-ban JA hangsúlyozza a véletlen fogalmának fontosságát (Hegelre támaszkodva), ld. [*Nem szükséges, hogy*], 87–94. sor, de *A művészet kérdése és a proletárságban* felbukkanó hivatkozás Boutroux indeterminizmusára azt bizonyítja, hogy a bergsoni filozófia hatása a harmincas évek József Attilájára nem pusztán a húszas évek végi fellángolás utójátékaiként magyarázandó, hanem jelzi a költő felerősödő determinizmuskritikáját. Ellenkezik az 1932-es, a *Külvárosi éj* kötetet megjelentető JA kommunista elkötelezettségéről megszilárdult képünkkel ezt a determinizmuskritikát 1933 elejére-közepére előre hozni. Pedig az 1933 őszén fogant *Eszmélet* 4. versében már a kortársak is felismerték a bergsoni indítást, a 7. versben a törvény érvényességének korlátozottságáról írottak pedig a boutroux-i állásponttal harmonizálnak.

A freudi ösztöntan hangsúlyos jelenléte, a dialektika szubjektivizálása, az egyetemes determinizmus érvényességének korlátozása valóban nehezen fér össze egy ortodox marxista gondolkodásával, amilyennek József Attilát 1932-ben és 1933 elején a közmegegyezés tartja. Mindezek az elhajlások a forradalmi munkásmozgalom hivatalos vonalától sokkal könnyebben feltehetőek egy olyan költőről, akit kizártak a kommunista mozgalomból, aki közeledett a szociáldemokrácia konszenzusához, aki újra fölvette a kapcsolatot régi liberális barátaival. A dilemma megoldásához, amely elé *A művészet kérdése és a proletárság* keltezése állít, így a költőben és az egész baloldalon lezajló válság újragondolása vezethet. A válságot és következésképpen a kommunista koncepcióktól és a mögötte meghúzódó ortodox marxista szemlélettől történő távo-

lodást nem egyik napról a másikra bekövetkező fordulatként kell elgondolnunk, ahogy eddig tettük, hanem hosszabb folyamatként. Az *egységfront körül* című cikk mutatja, hogy Hitler uralomra jutása után a helyzet még egy ideig bizonytalan volt, gondolat-kísérletek történtek a bekövetkezett kedvezőtlen fordulat visszafordítására. Maga JA is részt vett a kiütkeresésben. A nyilvánosságra hozott töprengéseinek az illegális kommunista mozgalom részéről kapott durván elutasító fogadtatása volt az, ami a párttal való szakítását felgyorsította. A vízvázlatzó azonban *A nemzeti szocializmus* című írás, amelyben a költő deklarálta, hogy kilép a kommunista gondolkodásmód keretei közül, és a történelmi fordulatra más irányokban keresi a választ. Az új orientáció kialakítása és az ezt dokumentáló írás megfogalmazásának folyamata 1933 nyarán és kora őszén zajlott le. Ezután már megszűntek a feltételei olyan koncepció megfogalmazásának, amellyel *A művészet kérdése és a proletárság* című töredékben találkozunk. Érdekes párhuzam, hogy a költői megfogalmazás terén nagyjából ugyanazt az állapotot tükröző „történelmi materialista óda”, *A város peremén* is (noha születési időpontja korábbi) a *Korunk* 1933. augusztusi számában látott napvilágot. *A művészet kérdése és a proletárság* legkésőbbi lehetséges keletkezési ideje tehát 1933 nyara, esetleg kora ősze volt.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

10–11. sor

Szellemi formák általában csakis problémák által lehetőségek: A harmincas években JA még két írásában használta a „szellemi formák” szintagmát a társadalmi felépítményhez tartozó megnyilatkozások közös nevéként: ld. *Uj szocializmust!* és *Ázsia lelke*. A problémaelméleti megjegyzést pedig valamivel bővebben a *Medvetánc* című fogalmazványának 9., 10. és 11. pontjában fejtette ki.

43–44. sor

Ars longa, vita brevis – hosszú a művészet, rövid az élet: Szállóigévé vált idézet, egy Hippokratésznek tulajdonított antik görög aforizma latin fordításából („Ars longa, vita brevis, occasio praeceps, experimentum periculosum, iudicium difficile.”). JA a többértelmű „ars” szót művészetnek fordítja.

64–65. sor

Eljutottunk tehát a kényszer módjára ható ösztönhöz: József Attilának ez volt az első írása, amelyben az ösztön kérdése központi szerepet játszik. Kassai György 1994-ben megjelent *Pulsions du Moi et pulsions sexuelles dans la vie et dans l'oeuvre d'Attila József* (Az Én-ösztönök és a szexuális ösztönök József Attila életében és életművében) című tanulmányában (ld. Kassai 1994), az ösztöntani tájékozódás egyik legfontosabb forrásaként Freud *Ösztönök és ösztönsorsok* című, magyarul csak 1997-ben megjelent tanulmányát jelölte meg (ld. Freud 1997, 41–62. p.); Bókay Antal pedig Freud *Három értekezés a szexualitás elméletéről* című munkájára hívta fel a figyelmet (ld. Freud 1919). A költő nyilvánvalóan ismerte a magyarul Kovács Vilma fordításában 1923-ban megjelent *A halálösztön és az életösztönök* című könyvet (ld. Freud 1923b), valamint németül olvashatta a magyarul *Az őszvalami és az én* címmel

csak 1937-ben publikált *Das Ich und das Est* (ld. Freud 1923a; Freud 1937). A kényszer módjára ható ösztön gondolatának előzményét megtaláljuk az *Ösztönök és ösztönsorsok* című tanulmányban: „A kényszerítő jelleg, mint jellemző vonás, az ösztönök általános tulajdonsága, voltaképpen lényegük.” – ld. Freud 1997, 47. p. Az *őszvalami és az én*ben Freud csak a kín-jellegű ösztönkésztetéseket tartja kényszer-jellegűeknek: „A kedv jellegű érzetek egyáltalán nem kényszerítőek, de a legnagyobb mértékben ilyen jellegűek a kín-érzetek.” – ld. Freud 1937, 25. p.

67–68. sor

Az ösztön a testet sarkallja tevékenységre, így a célja is testi: A *Három értekezés a szexualitás elméletéről* című kötetben található A *nemiség tévútjai* című tanulmányban Freud azt írja, hogy „Az »ösztön« szón egyelőre nem érthetünk mást, mint egy folytonosan működő, mindig testi természetű ingerforrás lelki képviselőjét [...] Az ösztön e szerint a testiség és szellemiség egy határfogalma.” – ld. Freud 1919, 30. p. Ugyanezt az alapgondolatot az *Ösztönök és ösztönsorsok*ban ebben a változatban találjuk: „az ösztönt úgy foghatjuk fel, mint határfogalmat a lelki és a testi között. Az ösztön eszerint a test belsejéből származó, és a lélekbe jutó ingerek pszichikus képviselője, egyszersmind azoknak a követelményeknek a mennyiségi kifejezője, amelyeket a testivel való kapcsolat állít a lélek elé.” – ld. Freud 1997, 47. p.

72–73. sor

adva van egy másik erő, amely ha már érzéki tárgyatól nem tudja, legalább érzéki céljától szakítja el az ösztönt és szellemi célok felé tereli: JA itt megnevezetlenül a szublimáció, az átszellemítés műveletét írta körül. Freud *Az őszvalami és az én*ben több helyen kitér a szublimáció problémájára az ösztönökkel összefüggésben, de szövegszerűen legközelebb a már idézett A *nemiség tévútjai* című tanulmány áll a költő megfogalmazásához: „nemi mozgatóerők ily elterelése nemi céloktól és új célok szolgálatába állítása, amely folyamat megérdemli, hogy *átszellemítésnek* nevezzük, minden művelődési teljesítményhez hatalmas tényezőként járul hozzá.” – ld. Freud 1919, 40. p.

76. sor

Az ösztönök dialektikájáról fogok szólni: Az „ösztönök dialektikája” kifejezés JA írásának lényeges terminusa. Az egyik alfejezet is ezt a címet viseli. A szintagma két eleme szemléletesen mutatja, hogy a költő tudatosan törekedett a marxi és a freudi indítatások összehangolására. A „dialektika” szó használata az ösztönökre vonatkozóan első pillantásra erőltetettnek hathat, de nem önkényes. Freud folyamatosan fejlődésben lévő ösztöntanában ugyanis az a mód, ahogyan az ösztönök egymáshoz való kölcsönviszonyát, a lelki gépezetben végbemenő átalakulásokat, metamorfózisokat leírja, valóban közel áll a dialektika módszertanához. Megkülönbözteti ugyan az életösztön és halálösztön csoportjait, de megjegyzi: „Hogy e kétfajta ösztön egymással mily módon kapcsolódik, keveredik, ötvöződik, az egyelőre még nehezen képzelhető el”, s munkája során igyekszik nyomon követni ezt a kapcsolódást, keveredést, ötvöződést – ld. Freud 1937, 52. p. JA tehát azt sugallja, hogy az ösztönök kölcsönviszonyának belső dinamizmusát dialektikus gondolkodással lehet legeredményesebben megközelíteni.

78–79. sor

A dialektika a tézis-antitézis-szintézis formula szerint a világfolyamat benső kényszer-elve: JA tisztában volt a korabeli forradalmi munkásmozgalom ideológiai álláspontjával a dialektika kérdésében. Azon túl, hogy a marxista irányultságú szerzők lépten-nyomon hivatkoztak a dialektikára, vagy módszerként alkalmazták, több olyan, különböző rendű és rangú írásról tudunk, amelyek tárgyát a dialektika kérdése képezte. Noha a költő tájékozottsága Hegel filozófiájában mindmáig tisztázatlan, bizonyos, hogy közvetlen tapasztalatokkal rendelkezett a német filozófus dialektikus módszeréről. Kortársi emlékezés szerint *A logika tudománya* című Hegel-művet is olvasta, és szakirodalmi ismeretekkel is bírt ezen a téren. (Ld. Agárdi F 1957, 266. p.) A *tőkében* alkalmazott dialektikus módszertant igyekezett követni az *Egyéniség és valóságban*. Egyik feljegyzésében Engels *Anti-Dühringjére* utal (ld. a *Természettudomány és marxizmus* jegyzetét), amely részletesen tárgyalja a dialektika kérdéseit. Ő maga lefordította németből Lenin *Filozófiai füzetéből* a dialektikáról szóló részt, amelyet egy korabeli német kiadás Lenin *Materializmus és empiriokriticismus* című könyvének függelékében közölt. (A fordítás címe *A dialektika kérdéséhez*. Kéziratát ld. PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/5.) Az *Irodalom és szocializmusban* általa megbírált Lippay Zoltán *Kis könyv a dialektikus materializmusról* című munkájának második fejezete *A dialektika* címet viseli (ld. Lippay 1929, 14–30. p.). A *Társadalmi Szemle* 1931. szeptemberi számában Kindl János *Dialektikus gondolkodás* című tanulmányát olvashatta a költő (ld. Kindl 1931). De JA itt képviselt álláspontja markánsan eltér a felsorolt szerzők dialektikakoncepciójától.

83–87. sor

Boutroux-val együtt én sem találok semmi szükségszerűséget abban, hogy pl. a tömegvonzás hatása a távolság négyzetével fordított arányban áll. Miért szükségszerű az, hogy a távolságnak a négyzetével áll fordított arányban és nem pl. a köbével? A tömegvonzás hatása a távolság négyzetével csökken, ez így van. Miért tegyem, miért tenném hozzá azt a metafizikai hitet, hogy szükségszerűen van így?: Émile Boutroux *A természettörvény fogalma a jelenkor tudományában és filozófiájában* című, magyarul Fogarasi Béla fordításában 1913-ban megjelent művére hivatkozik JA. Boutroux két helyen tér ki a költő által említett példára: „Semmi megütközni valót sem találna szellemünk azon, hogy ha a testek a távolsággal fordított arányban vonzanák egymást, ahelyett, hogy a távolság négyzetével fordított arányban vonzzák egymást. [...] A dolgok legáltalánosabb viszonyait csak tapasztalat útján ismerjük meg s ezért, mint Newton mondta, radikálisan kontingensek (esetlegesek) maradnak számunkra. Miért vonzzák egymást a testek tömegük arányában s miért nem tömegük négyzetének arányában? Pusztán tény ez, semmi más.” – ld. Boutroux 1913, 53, 108. p. Émile Boutroux (1845–1921) francia filozófus és filozófiatörténész, Henri Bergson, Maurice Blondel és Émile Durkheim mestere. Már 1874-ben írt disszertációjában is „szembehelyezkedik a mechanikus determinizmussal [...] A pszichikainak, az intuíciónak és a szabadságnak a középpontba állítása [...] többek között Bergson szemléletmódjára is meghatározó hatást gyakorolt. Az 1892–93 folyamán a Sorbonne-on tartott előadásai magyarul is megjelentek.” Követi Poincaré

„tudományelméleti meglátásait, miszerint a törvények nem rejlenek magukban a dolgokban, viszont az empirikus igazolhatóság alapján fiktívnek sem tekinti azokat. Mindez a determináció (mint törvények és jelenségek viszonya) valóságosságának tagadásához szolgált számára érvet: ha a törvények és jelenségek szellemünk termékei és a létben magában nincsenek, akkor igaz ez a determinációra is. Vagyis a mechanikus okság nem jelenti szabadságunk tagadását, hiszen a világ nem áll fenn önmagában, a mechanikus okságot elképzelő szellem nélkül [...] Ahogyan a fizikai minőségek nem vezethetők vissza a mechanikai törvényekre [...], úgy az élet spontaneitása és célszerűsége sem a fiziológiai szükségszerűsége [...] vagyis számolnunk kell a szellem, a lélek, a szabadság szerepével.” – ld. Bene A 2015, 38–39. p.

101–102. sor

Ma az ösztönöknek két csoportját különböztetjük meg, az én-ösztönökét és a nemi

ösztönökét: Freud ösztöntana és fogalomhasználata folyamatosan jelentős változásokon ment át. JA itt arra a korábbi változatra hivatkozik, amely az *Ösztönök és ösztönsorsok* megírásakor volt érvényben: „Azt javaslom, hogy eme ősi ösztönöknek különböztessük meg két csoportját: az *önfenntartási* vagy *énösztönökét* és a *szexuális ösztönökét*.” – ld. Freud 1997, 49. p. Bókay Antal figyelmeztetett arra, hogy JA egyik forrása a freudi ösztöntan megismerése során az 1932-ben Hermann Imre fordításában magyarul is megjelent *Bevezetés a pszichoanalízisbe* című könyv lehetett, amely a bécsi pszichoanalitikus 1916-ban és 1917-ben tartott huszonnyolc előadását tartalmazza. Freud itt még énösztönöket és nemi ösztönöket különböztetett meg, amely különbségtételhez *A művészet kérdése és a proletárság szerzője* láthatólag tartotta magát – ld. Freud 1932, 17, 313–316, 346–348, 351–353, 357–359, 413–416. p.

103. sor

a geometrikusok szerint a párhuzamos egyenesek a végtelenben metszik egymást:

JA itt az Eukleidész által az *Elemekben* 5. axiómaként, későbbi kiadásokban 11. axiómaként megfogalmazott ún. „párhuzamossági axiómára” utal, amely a sík egyeneseinek egyik tulajdonságát kimondó feltételezés. Az axióma közkeletű megfogalmazása így hangzik: „A párhuzamosak a végtelenben találkoznak.”

105. sor

Éhség és szerelem két különböző lelki hatalom az emberben: Az ösztönöket a költő itt az ösztönforrások megjelölésével nevezi meg, ahogyan Freud *A halálösztön és az életösztönök* című könyvében tette: „A pszichoanalízis, mely valami felfogást az ösztönökről kénytelen volt alkotni, eleinte ahhoz a népszerű ösztön- megkülönböztetéshez tartotta magát, melynek mintaképül az »éhség és szerelem«-ről szóló idézet szolgál.” – ld. Freud 1923b, 35. p. A *Három értekezés a szexualitás elméletéről* című kötetében Freud a terminusokat így indokolja: „Emberek és állatok nemi szükségleteinek tényét az élettudományban »nemi ösztön« felvételével fejezik ki. Ezt téve, a táplálékfelvétel ösztönével, az éhséggel való hasonlóság nyomában járnak.” – ld. Freud 1919, 1. p.

119–127. sor

Valamikor mindenki csecsemő volt. A csecsemőről kimutatta a pszichoanalízis, hogy éppugy rendelkezik nemi ösztönökkel, mint a felnőttek, hogy nemi ösz-

töneivel születik az ember és nem később buvik belé a nemiség ördöge. A szópós csecsemőnek én-ösztönei és nemi ösztönei egyszerre, ugyanegy tárgyon nyernek kielégülést, a szoptató anya testén. A gyerek aztán fogakat kap és ezzel én-ösztöne támadó fegyvereket lel és lelkében föléled a támadás kedve. Ekkor azonban elválasztják az emlőtől, vagyis én-ösztöneinek és nemi ösztöneinek a tárgya különválik. Mindkét ösztönecsoport továbbra is egyszerre fejt ki tevékenységét, de más-más tárgyak és célok irányában: Az önfenntartási és a nemi ösztönök eredeti (csecsemőkori) egységét és felnőttkori szétválását Freud hasonló módon írta le a *Három értekezés a szexualitás elméletéről* című könyvében: „A gyermeknek első és élete legfontosabb ténykedése, az anya keblének vagy pótszereinek szopása közben meg kellett ismerkednie ezzel a kényeztetéssel. [...] a gyermek ajkai erogén zóna módjára viselkednek s hogy bizonyára a meleg tejáram ingere volt a kényeztetés kiváltó oka. [...] A nemi tevékenység eleinte a létfenntartás szolgálatában álló működések egyikére támaszkodik s csak később függetleníti magát tőle. [...] Később azután a nemi kielégülés megismétlésének szükségérzete a táplálékfelvételi szükséglettől elválik; ez elválás kikerülhetetlen is, mert közben a fogak is kinőnek” (Ld. Freud 1919, 57–58. p.)

132–133. sor

Freud maga a nemi ösztönöket életösztönöknek és az én-ösztönöket halálösztönöknek is nevezi: Freud, továbbfejlesztve ösztöntanát, *A halálösztön és az életösztönök* című könyvében élt ezzel a megváltozott terminológiával: „Eddigi eredményünk, mely éles ellentétbe állítja az »énösztönöket« és a szexuális ösztönöket, és amely szerint az előbbiek a halálra, az utóbbiak az élet folytatására ösztökélnek [...] az énösztönök az élettelen anyag életrekeléséből származnak és újból helyre akarják állítani az élettelen állapotot. A szexuális ösztönöknél ellenben szembeötlő, hogy az élőlény primitív állapotait reprodukálják, de céljuk, melyre minden eszközzel törek-szenek az, hogy két bizonyos módon differenciált csírasejt egybeforjjon. Csak ilyen feltétel mellett hosszabbíthatja meg a nemi funkció az életet, és kölcsönözheti neki a halhatatlanság látszatát.” – ld. Freud 1923b, 39. p. Ugyanezzel a fogalomhasználat-tal élt *Az ősválami és az én* című könyvében: „kétféle ösztönt kellett megkülönböztetnem, amelyek közül az egyik a *nemi ösztön*, vagy *Eros* [...] felvettem a *halálösztönt*, amelynek feladata, hogy a szerves élőt a szervetlen, élettelen állapotba visszavezesse.” – ld. Freud 1937, 51, 52. p. *A halálösztön és az életösztönök* című könyvének 34. jegyzetében Freud visszatekintett ösztöntanának terminológiai fejlődésére.

137–138. sor

Freud újabban egy „ösztönös én és egy felettes, erkölcsi, eszményi én” összeüt-közésében látja a neurózist, az idegességet: Ilyen fejtegetéssel JA *Az ősválami és az én* című könyvben találkozhatott: „Az ösztönkorlátozás, vagyis az erkölcsiség felől nézve: az ősválami teljesen erkölcsnélküli, az én erkölcsösségre törekszik, a felettes-én túlerkölcösös tud lenni és akkor oly kegyetlen, amilyen csak az ősválami lehet. [...] minél jobban korlátozza az ember agresszióját kifelé, annál szigorúbbá, tehát agresszívebbé válik felettes-énjében. Minél inkább fékezi valaki agresszióját, annál inkább fokozódik felettes-énjének agressziós készsége az énje ellen. Az agresz-

szióknak mintegy eltolása az, a saját énnel szemben való fordulása. Már az átlagos normális erkölcs jellege, hogy keményen korlátoz és kegyetlenül tilalmaz. Innen is ered felfogásunk egy kérlelhetetlenül büntető magasabb lényről.” – ld. Freud 1937, 72. p. JA már *Az ifjúság nemi problémái* című írásában hivatkozott erre a Freudnak tulajdonított felfogásra, de ezúttal még egyetértően: „úgy a tudományos szocializmus, mint a pszichoanalízis azt tanítja, hogy az egyén számára az erkölcsök a társadalommal együtt adóttak, az egyén ezeket az erkölcsöket még gyermekkorában, amikor tudatával feldolgozni még nem tudja, a magáévá teszi. Innen az, hogy az egyén »idegessé« válik, saját magával meghasonlik, mert ami ellen társadalmi méreteken küzd, az megvan benne is, annak ő is részét alkotja.” (62–67. sor)

147–148. sor

Az erkölcsök, az eszmények – akár tudatosak, akár tudattalanok – is csupán fegyverei az ösztönöknek: JA az ösztönök elsőbbségét az erkölcsi eszményekkel szemben az *Ázsia lelke* című recenziójában így fogalmazta újra: „a társadalmi különbségeket nem ismerő, különben pedig leküzdhetetlen, az emberi szervezet motorizmusához kapcsolódó, ösztönerők közös emberi volta lüktet a kulturákban, [...] ez a lényeges az emberi csoportok szellemi magatartásában, lényegesebb annál, hogy e belső erőket mithizálják-e, idegen hatalmakként kivetítve őket, mint a gazdaságilag fejletlen népek; ethizálják-e, mint ahogy Max Weber kutatásai szerint a protestáns puritanizmussal ethizálták a kapitalizmus kezdetének polgárai; vagy más ideológiákba burkolják-e, mint a mai, bonyolult gépi technikával rendelkező európaiak.” – ld. [*Az ösztönökkel, melyek*], *Ázsia lelke*, 6. kézirat, 25–32. sor.

154–155. sor

Freud követői és bírálói közül sokan tulajdonítanak fontosságot a morálnak a benső konfliktus kialakulásában. A morálnak azonban – ismétlem – nem lehet ilyen ereje: JA a harmincas évek elején, elkötelezett osztályharcos álláspontjából következően, elutasította az erkölcsi követelmények figyelembevételét: „Forradalmárt nem is köt a polgári társadalom erkölce, felelősségérzete, a nagyobbrészt amugyis polgári osztályérdeket szolgáló humanizmus.” – ld. *Az ifjúság nemi problémái*, 24–25. sor. Később az erkölcsstani kérdések jelentősége megnőtt gondolkodásában, de ahogy az etikát a felépítmény részének tartotta, úgy az emberi személyiségben működő morál szerepét az alapjukul szolgáló ösztönök függvényének tekintette.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

SÁNDOR Pál, *Az igazi József Attila*, Budapest, Hajnal, 1940, 8–16. p.

JÓZSEF Attila *Összes művei* : 3. kötet, *Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, sajtó alá rendezte SZABOLCSI Miklós, Budapest, Akadémiai, 1958, (József Attila Összes Művei), 452–453. p.

FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Budapest, Magvető, 1965, (Elvek és Utak), 140. p.

BÓKAY Antal, *Pszichoanalízis, freudizmus és marxizmus kapcsolata József Attila világképében*, LITERATURA, 1980. 2. sz. 248–266. p. (261–262. p.)

MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988, 74–75, 264–266, 167–171. p.

KASSAI, Georges, *Pulsions du Moi et pulsions sexuelles dans la vie et dans l'oeuvre d'Attila József*, CAHIERS D'ÉTUDES HONGROISES, 1994. 6. sz., 29–38. p. (29–31. p.)

VERES András, *Egy ismeretlen József Attila : A Hegel – Marx – Freud című tanulmányról*, LITERATURA, 2008. 1. sz., 76–130. p. (95–98. p.)

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Sándor Pál volt az első, aki említette és idézte a fogalmazványt 1940-ben megjelentetett *Az igazi József Attila* című füzetében, de nem a költő álláspontjának jobb megismerése érdekében, hanem az ortodox marxista álláspont védelmében utasította el a *Történelem és dialektika* alfejezetben írottakat – ld. Sándor P 1940, 13–14. p. Ugyanígy járt el *Az ösztönök dialektikája* fejezettel is, amelyet furcsa módon önálló kéziratként kezelte. A költőt nem is pszichoanalitikus elfogultsággal vádolta, hanem egyenesen biologizmust vetett a szemére: „A másik védekezés az én-nek biológiai fogalomká váló deklarációja.” Ennek alapján *Az ösztönök dialektikája* szerzőjét a valóságtól való elfordulással vádolta meg: „A valóságtól elfordult költőben így formálódik át az osztályantagonizmus működése ösztön csoportok küzdelmévé az egyénben.” – ld. Sándor P 1940, 15. p. Ennek ellenére a *Költészet és nemzet* szerkesztőjeként 1941-ben töredékesen beválogatta a kötetbe *A művészet és a proletárság* egy részletét. Jellemző módon a rendelkezésére álló kéziratból elhagyta a legproblematisabbnak érzett utolsó fejezetet, *Az ösztönök dialektikája* című részt – ld. JA1941, 7–11. p. Sándor Pál tehát jó érzékkel választotta ki JA írásai közül azt a szöveget, amely egy ortodox marxista álláspontot elfogadó olvasót a leginkább irritálhatott, a kommunista közmegegyezéstől való – szinte provokatív – elhajlásai miatt. A szöveget ez a tulajdonsága kiváltképpen alkalmassá tette arra, hogy Sándor Pál rajta demonstrálja JA általa vélt kisiklását a tudományos szocializmus keretei közül.

Az írás ezután évtizedekre eltűnt a kutatás horizontjáról. Az 1958-as kritikai kiadás jegyzete szerint a szövegközlés alapja a *Költészet és nemzet* című kötetben közölt változat. Szabolcsi ugyanakkor jelzi, hogy Sándor Pál leírásából tudomása van a szöveg más, nem közölt részeinek létezéséről: „a tanulmánynak még a következő részei voltak: A közölt »A művészet és a termelés« című rész előtt fejtegetés arról, hogy az egyén tevékenysége az összességben: termelés. A költői tevékenység eredménye éppúgy termék, mint az ipari vagy a mezőgazdasági termelés. Mint termék társadalmi szükséglet kielégítésére szolgál, áruként. (S. P. 8. l.) b) Ugyane rész után: A művész az önálló termelő kategóriájába tartozik. Termelőeszköze nemcsak az ecset a toll és vászon, hanem felhalmozott tudása is, mely lényegileg különbözik a szakmunkás vagy az irodai alkalmazott mechanikus szaktudásától, mert nemcsak idegen anyaghoz való alkalmazkodás, hanem magát az anyagot is jelenti, nemcsak formál, hanem formálódik, nemcsak előkészít, hanem készül is. A művészet lényegében a kispolgári termelőformához van kötve, a jövőbeni társadalomban csoportok hozzák majd létre. A mai művészet sajátos anakronizmusként az anyagi termeléshez viszonyítva, megtartotta társadalmi jelentőségét. S. P. 11. l.” – ld. JAÖM3 1958, 452. p. Ez a Szabolcsi Miklós által írt összefoglalás figyelemre méltó módon és mértékben eltér a fennmaradt kézirat

tartalmától. Az eltérés oka vagy az, hogy Sándor Pál egy általunk ismeretlen, teljesebb kéziratból válogatott, vagy pedig a maga értelmezését fűzte hozzá a költő szövegéhez, nem teljesen legitim módon bővítve, kiegészítve az abban leírtakat. Ugyanakkor *Az ösztönök dialektikája* című alfejezetet külön kéziratként kezelte, így az nem is képezi részét *A művészet kérdése és a proletárság* 1958-as kritikai kiadásban közölt szövegének, hanem néhány fozslánya a *Kisebb töredékek* között szerepel. A töredékhez fűzött jegyzetben Szabolcsi így fogalmazott: „»Az ösztönök dialektikája« című, azóta elveszett tanulmányt Sándor Pál ismerteti.” – ld. JAÖM3 1958, 456. p.

Forgács László *József Attila esztétikája* című könyvében nem szentelt komoly figyelmet az írásnak. Egy helyen utal rá részletesebben, s itt is az értekezésnek a marxista felfogással harmonizáló, a művészet termelés mivoltát hangsúlyozó részletre: „A művészet és a proletárság című tanulmányában mutat rá a művészi termelés önálló, a művészi termék társadalmi szükségletet kielégítő jellege – meg áruként történő értékesítése, árujellege közötti ellentmondásra, aminek eredményeként kétfajta, ellentétes alkotói magatartás alakul ki: a világot megértő, azt tudatosan formáló egyéniségnek, és a szubjektivistá, ösztönös, önmagát kifejező Ennek az attitűdje.” (Ld. Forgács 1965a, 140. p.)

Bókay Antal egy 1980-as tanulmányában, a marxizmus és freudizmus viszonyát tárgyalva, JA világképében rátapintott a költő freudomarxizmusának központi elemére, a freudi ösztöntannak a tudományos szocializmusba történt integrálására: „József Attila freudomarxizmusából egyetlen – bár kulcsfontosságú – kategóriát, az ösztönt ismerjük valamennyire részletesebben.” A kérdést Bókay *Az ifjúság nemi problémái*, majd az *Ázsia lelke* kapcsán tárgyalta, *A művészet kérdése és a proletárság* című írás nem játszott szerepet gondolatmenetében. (Ld. Bókay 1980, 261–262. p.)

Miklós Tamás ellenben *A művészet kérdése és a proletárság* című szöveget a költő fontos prózai értekezései közé sorolta. *József Attila metafizikája* című könyvében először a *Történelem és dialektika* című alfejezetből idéz (78–80, 88, 98–99. sor), és ezekhez a részletekhez fűz kommentárt. Az ehhez a helyhez kapcsolódó 30. jegyzetben az alfejezet egy másik részéhez (80–83. sor) presztízst adó párhuzamként Wittgensteintől és Bergsontól idéz – ld. Miklós T 1988a, 74–75, 264–266. p. A 30. jegyzet már foglalkozik *A művészet kérdése és a proletárság* datálásának kérdésével is. A *Történelem és dialektika* című alfejezetet, a dialektika szubjektívizálása miatt, Miklós nem tartja összeegyeztethetőnek az 1932-es *Természettudomány és marxizmusban* kifejtett nézetekkel, és 1933–1934-re keltezi – ld. 265–266. p. Az itt megfogalmazott keltezési javaslatát a szerző később részletesebben kifejti, kérdésessé téve, „hogyan szövegrészek valóban összetartozóak és hogy egy időben keletkeztek-e”. A nyitó fejezetek kapcsán elfogadja a JAÖM3 1958-nak az 1931–1932-re történő datálását: „mindennek – így a művészetnek is – a gazdasági mechanizmusokra való visszavezetése, vagy a műalkotás politikai hatásának középpontba állítása éppen – és csakis – ezen időszak József Attila-írásaira jellemző.” A *Miért van művészet?* alfejezetnek a művészet cél nélkülségéről kifejtett gondolata azonban már nem egyeztethető össze a korábbi írások elkötelezett forradalmi szocialista felfogásával. Az ösztönök kifejezéséről megfogalmazott koncepció még kevésbé. „A műalkotás mármost vagy ösztönszublimáció, vagy árutertermelés – a két állítás aligha lehet egyidejű.” JA ösztönrel kapcsolatos elgondolásainak áttekintése után Miklós arra a következtetésre

jut, hogy „*A művészet kérdése és a proletárság* cím alatt legalább két különböző időben keletkezett szövegrész szerepel, az első két rész 1931–32-ből, a negyedik (és alighanem a harmadik is) 1933–34-ből származik.” – ld. Miklós T 1988a, 167–171. p.

Az igazi fordulatot *A művészet kérdése és a proletárság* értelmezésében Kassai György 1994-ben francia nyelven közölt tanulmánya jelentette, amely rávilágított JA ösztöntani tájékozódásának fontosságára ebben az írásban és általában a költői életművében. Kassai JA költészetének kulcsát egyenesen *Az ösztönök dialektikája* című alfejezetben sejteti. Kiemeli Freudnak két tanulmányát, mint amelyek JA ösztönről való elképzeléseinek forrásai lehettek: az *Ösztönök és ösztönsorsok* és a *Három értekezés a szexualitás elméletéről* című tanulmányok több helyét állítja párhuzamba *Az ösztönök dialektikája* című alfejezettel, különös tekintettel az Én-ösztönök (az önfenntartás ösztönei, a halálösztön korábbi változata) és a nemi ösztönök eredeti egységére és későbbi szétválására, sőt, alkalomadtán egymással folytatott harcára, amihez a JA-értekezés említett alfejezetében talált megfeleléseket. Kassai elsősorban JA költészetében követi az ösztöntan nyomait, de a freudi teória továbbélése a *Munkánélküli írók táppénzében*, az *Ázsia lelkében* és a *Hegel – Marx – Freud*-ban aláhúzza Kassai iránymutatásának és magának *A művészet kérdése és a proletárság* című értekezésnek a fontosságát. (Ld. Kassai 1994, 29–31. p.)

Kassai írásának hatását késleltette, hogy a szerző francia nyelven jelentette meg. Veres András egy 2008-as tanulmányában, amely a *HMF* szövegváltozatai azonosításának egy korábbi szakaszában készült, úgy nézett szembe a költő néhány, az ösztön kérdését tárgyaló töredékével, úgy ismerte föl jelentőségüket JA gondolkodásában, hogy nem támaszkodhatott Kassai György elemzésére, és még nem volt tudomása arról, hogy e töredékek *A művészet kérdése és a proletárság* szövegéhez tartoznak. (Ld. Veres A 2008, 95–98. p.)

A nemzeti szocializmus

lobogója alá sorakozó német dolgozók történelmi harca új irányt szab¹ minden ország munkásmozgalmának. A nemzetközi szociáldemokrácia,² amely éppen csak nemzetköziségeivel nem volt képes a munkájukból élő modern tömegek érdekeinek védelmére,³ történelmi hivatását a dolgozók szakmai szervezkedésének megindításával befejezte. A nemzetköziség eszméje, amely a kapitalizmus aranykorában, a nemzetközi méretű szabadverseny idején, sokak szemében alkalmasnak mutatkozott az ipari bémunkások csatasorba állítására, megbukott a valóságos élet mindennapi gyakorlatában. Megbuktatta a nemzeti érdek, amely éppen a dolgozó⁴ tömegek érvényesülésében találta meg legbuzgóbb⁵ erőforrásait. Megbuktatta a névlegesen nemzetközi munkásság valóságosan nemzetközi versenye. Ebben a nemzetközi versenyben előbb-utóbb minden ország munkásai rákényszerülnek, hogy egységes nemzeti szervezetekben keressék érdekeik védelmét, jóllehet a multból⁶ átszent törékeny eszmék babona-hite ideig-óráig még ellenáll a valóságos életből meritett nemzeti öntudat kialakulásának. A haladásnak, a boldogabb⁷ jövő felé tartó emberiségnek kikerülhetetlen állomása ez. Miben jelölhető meg az emberiség haladása? Az ember eszközökkel termelő lény, életét munkával ujitja meg; munkája örökös küzdelem⁸ a létére törő ellenséges természet ellen. E harcban az emberi faj egyre nagyobb megszervezett egységekbe tömörül. A fokról fokra nagyobb szervezett egységek alkotásában rejlik az emberiség haladása. A mi életünkben soron a valóságos nemzeti egységek kialakulása következik, a népek érdekeinek összeforrása elhatárolt nemzeti létük öntudatával. Az egész emberi faj megszervezése, amelyről a nemzetközi szocialisták álmodoznak, nem képzelhető el anélkül,⁹ hogy előzőleg a nemzetekre tagolt emberi faj meg ne alkossa a maga benső nemzeti egységeit, amelyek az eddig látszólag nemzeti, de valójában kapitalista állami szervezeteket, e pusztá¹⁰ jogi kereteket, ellátják a¹¹ nemzeti egységre ébredő dolgozó népek korszerű tartalmával. A magyar munkásosztály, ha érdekeinek védelmében erre¹² a történelem-adta utra lép, a kizsákmányolás ellen irányuló küzdelmeiben¹³ bizvást számíthat a dolgozó magyar¹⁴ értelmiség legjobbainak bensőséges fegyverbarátságára.

¹ [előbb:] ad [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] A <szocial> [majd: ld. főszöveg]

³ [előbb:] a <dolg> [majd:] a munkájukból élő modern tömegek <vé> [majd: ld. főszöveg]

⁴ [előbb:] amely a dolgozó [majd:] amely a éppen dolgozó [majd: ld. főszöveg]

⁵ [előbb:] leghatalmasabb [majd: ld. főszöveg]

⁶ [előbb:] védelmét, habár multból [majd: ld. főszöveg]

⁷ [előbb:] kialakulásának. A boldogabb [majd: ld. főszöveg]

⁸ [előbb:] munkája harc [majd: ld. főszöveg]

⁹ [előbb:] <ann> [majd: ld. főszöveg]

¹⁰ [előbb:] szervezeteket, e pusztá [majd:] szervezeteket, pusztá [majd: ld. főszöveg]

¹¹ [előbb:] kereteket, az egységes népek érdekeinek [majd:] kereteket, ellátják az egységes nemzeti népek érdekeinek [majd:] kereteket, ellátják <hat> [majd: ld. főszöveg]

¹² [előbb:] ha erre [majd: ld. főszöveg]

¹³ [előbb:] lép, küzdelmeiben [majd: ld. főszöveg]

¹⁴ [előbb:] a magyar [majd: ld. főszöveg]

A nemzeti szocializmus

bolgóján alá szokták német dolgozó töltel-
ni karca új irányokat minden ország munká-
ságművésze. A ~~szocialista~~ nemzeti szocializmus-
rész, amely éppen csak nemzeti szocializmus nem volt
képes a dolgozó munkájukból és minden tőlük
idejeknek védelmére, töltelni kívánta a
dolgozó oramai szervezkedésnek megindításá-
val befűzte. A nemzeti szocializmus, amely a
kapitalizmus országában, a nemzeti szocializmus
nabadosorosa idején, sokat szenvedett alkalmas-
nak mutatkozott az ipari bűnművészek ellenében
állítása, megkötött a valóságos élet mindenre
gyakorlatában. Megkötött a nemzeti szocializmus, amely
a dolgozó tőlük szocializmusban talált meg leg-
többet a burgi szocializmus. Megkötött
a szocializmus nemzeti munkásság valóságosan
nemzeti szervezete. Ebben a nemzeti szocializmus
szemben állt a töltel minden ország munká-
sai irányzatával, hogy a szocializmus nemzeti or-
szágokban képezik idejek védelmére, állhat
a múltból átessent töltel szervek bármelyik
idej-örök meg ellenáll a valóságos életből
kötött nemzeti töltel kialakulásának. A
kötött nemzeti töltel jövő felé töltel emberiségnek ké-
szítettként állomása. Miben jellemezhető meg-
az emberiség kialakítása? Az emberiség
termelő lény, életét munkával végzi meg; mun-
káján karca örök küzdelem a létező töltel ellenében.
termelő ellen. É karban az emberiség fogja

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM 16–03. ideiglenes jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1933. nyár – kora ősz.

A datálás indoklása: Ezt a jellegzetes vízjeles papírt a következő kéziratokhoz használta JA: [*Kirpotin*] (1934); [*Az animizmustól*] (1935–1937); [*„Ökonomikus realizmus” helyett*] (1935), mely az az *Új szocializmust!* című recenzió egy fogalmazványaként azonosítható; Hegel – Marx – Freud I. A tudományos szocializmus gépiratának (1936–1937) 3–7. főlíói (PIM JA 1087/28.). A második főlíó hátoldalán látható feljegyzések alapján a kézirat 1931. decembere után és 1935. tavasza előtt keletkezhetett. A „Vásárhelyi Ferenc [/] Andrassy út eleje” a jogász, újságíró Vásárhelyit takarja, akinek Andrassy út 4. sz. alatti irodáját 1931. decemberében jegyezték be a kamaránál. A „min. tan. őmélt. [/] Czerman” feljegyzés dr. Czerman Antalra utal, aki 1929-től 1935. tavaszáig töltött be a pénzügyminisztériumban tanácsosi tiszte, majd a Nemzeti Egység Pártja parlamenti képviselője lett. A feljegyzések jellege előfizetők gyűjtésére utal, feltehetően az 1934-es *Medvetánc* kötet kapcsán. (A vízjelet és a feljegyzéseket ld. a *Kéziratleírás*-ban.) A szöveg tartalmi sajátosságai alapján ennél szűkebbre lehet vonni a keletkezés lehetséges időhatárait. (Részletesebben ld. *Keletkezéstörténet*.)

Kéziratleírás: Szerzőségi jelzés nélküli autográf fogalmazvány. Cím: A *nemzeti szocializmus*. A kezdő mondat első három szava a szöveg elé címként kiemelve, kétszeres szaggatott vonallal aláhúzva látható, és az utána következő szó kisbetűvel kezdődik. Fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 2. főlíó, 2. beírt oldal. 210×340 mm-es, félfamentes, vízjeles – egyárbocos vitorláshajó ovális keretben – papír. Autográf oldalszámozás a második oldal felső margójának jobb sarkában: „2.” Az írás a 2. oldal kétharmadáig tart, alatta befejezettségre utaló jelzés: #. A második főlíó verzőján utólagos, a fogalmazvánnyal nem összefüggő autográf fekete ceruzairású feljegyzések: „Székely és Szűcs [/] Künstler [/] a pecsétnyomót vigye magával – üzlet” [/] min. tan. őmélt. [/] Czerman (öccse) [/] Pénzügy [/] Malom ellenőrség [/] öccs Budafoki zománcáru [/] gyár [/] Varga államtitkár [/] Vásárhelyi Ferenc [/] Andrassy út eleje”. Állag: sárgult. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár, letét; 16–03. ideiglenes jelzetű kézirat. Magántulajdonban. 2017-ben került múzeumi letétbe.

Szerzőség: A kézíraton nem szerepel aláírás, de a szerzőség a kézírás és a provenienciája alapján egyértelműen azonosítható.

Közölve: Szántó J 1997, 190–191. p. [szöveg], [10–11. számozatlan tábla] [a kézirat fotója], 189–190. p. [jegyzet]; Szántó J 2005, 253–254. p. [szöveg], [8–9. számozatlan tábla] [a kézirat fotója], 251–252. p. [jegyzet]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

Szántó J 1997: Szántó Judit naplójának *Függelékében* közli a sajtó alá rendező Murányi Gábor, az akkor Kiss Ferenc tulajdonában lévő kézirat alapján. A provenienciáról a hozzáfűzött jegyzetben azt írja, hogy a kéziratot az 1960-as évek legelején Szántó Judit Horváth Mártonnak adta át, majd tőle Horváth Ivánhoz került, aki 1994-ben Kiss Ferencnek ajándékozta. Csak a végleges, javított szöveget közli, a korábbi szövegváltozatokat nem tünteti fel. A helyesírást modernizálja.

Szövegtérkések:

Szántó 1997	Sor	JKK
élő szocdem tömegek	4.	élő modern tömegek
addig	23.	eddig

Szántó J 2005: Megegyezik a Szántó J 1997-es közléssel.

JAHSZK 2012: Betűhú közlés a kézirat alapján, a szövegváltozatok feltüntetésével.

Keletkezéstörténet

JA legkényesebb írása, mert teljes mértékben ellentmond a ránk hagyományozott képnek. Hiteles értelmezése döntő mértékben a szövegösszefüggések helyes megválasztásán múlik. Ennek rekonstrukcióját célszerű a költő időben sokat változó gondolkodásmódjának három állandó elemére alapozni. 1. JA kollektivista beállítottságú volt, gondolkodásában a közösségi elv domináns szerepet játszott. 2. Választott közösségei mindannyiszor a társadalom alsóbb néposztályaiból: a szegények, a kizsákmányoltak, a dolgozók köréből származtak. 3. Az alsóbb néprétegek sorsának jobbra fordulását a fennálló társadalmi rend felszámolásától és gyökeresen új berendezkedés bevezetésétől várta.

A közösség ügyeiről való gondolkodásának gyökereinél kimutatható egy dilemma, amely végigkísérte gondolati fejlődését, és egyfajta váltakozást idézett elő a társadalom problémáira tett megoldási javaslatában. A következő kérdések merültek föl számára: Melyik közösség a történelem elsődleges alanya? Milyen körben kell és lehet megoldanunk közös gondjainkat? Az emberiség egymás mellett és egymással bonyolult kölcsönviszonyokban élő nemzetek egysége vagy halmaza, és mindenkinek, aki egy adott nemzethez tartozik, közös sors adatott? Az előttünk álló gondokat nemzeti keretekben kell elrendezni? Fejlődésének bizonyos szakaszaiban JA a nemzeti egység elvéhez tartotta magát. Nemzetelvűsége azonban plebejus jellegű volt. A nemzeti egység alapját, a nemzetfenntartó réteget az alsóbb néprétegekben jelölte ki.

Vagy pedig a nemzet belsőleg végzetesen tagolt dolgozókra és haszonélvezőkre, kizsákmányoltakra és kizsákmányolókra, elnyomottakra és elnyomókra? A dolgozók, kizsákmányoltak, elnyomottak vajon nem más nemzetek hasonló helyzetű közösségeivel képeznek érdek- és értékközösséget és nemzetközi egységet a saját nemzetükbe tartozó haszonélvezőkkel, kizsákmányolókkal, elnyomókkal szemben? Voltak korszakai, amelyekben internacionalista elkötelezettséggel kívánta megoldani a társadalom ügyeit. A dilemmára tehát hol nemzeti, hol társadalmi elvű választ adott, nem utolsósorban attól függően, hogy a változó politikai élet, a felrajzolódó történelmi perspektívák melyik megoldás realizálásának látszottak kedvezni. A két végletesen ellentétes megoldás váltakozása pályáján időben visszafelé sokáig követhető. Nézetei azonban jól artikulált írásos formát csak a húszas évek végén öltöttek.

A Bartha Miklós Társaság tagjaként, a parasztorientáció híveként a nemzeti egységet választotta, valamiféle külön magyar út lehetőségében gondolkodott. A *[Tisztelt Szerkesztőség!]* kezdetű, valószínűleg 1930 szeptemberében született fogalmazványában a nemzeti és a társadalmi elv szembesítése során teljesen világosan alárendelte az osz-

tályharcot a nemzeti érdekekért folyó küzdelemnek: „Hiszen mi szeretjük a kulturát, szeretjük nemzeti mivoltunkat, szeretjük az elnyomottak fölszabadítását, – magunk is proletárok vagyunk [...] A szocializmus szintén megmaradt hazánkban német szocializmusnak, – vagy világméreteken gondolódott el általános elvei értelmében, vagy csekély ipari munkásságunk osztályharcaként, de mindenképpen a magyarságra való vonatkozata nélkül. Pedig ipari munkásságunknak osztályharca csak szektaküzdelem, mert a közvetítő tőkésekét leszámitva mindannyian proletárok és pedig a nyugati tőke bémunkásai vagyunk. Tudatos osztályharcot a magyarság egészének kellene folytatnia.” – ld. JATC1 1995, 292–293. p. A jövőbe vezető saját utat minden nemzetnek magának kell megtalálnia, ahogyan a *Ki a faluba* című röpirat 1930 tavaszán megfogalmazta: „A leninizmus orosz, – ott meg is csinálták. A fasizmus olasz, – ott meg is csinálták. Az angol munkásdemokrácia angol, – ott meg is csinálták. Marx, Engels, Bebel szociáldemokráciája német, ott meg is csinálták. A társadalmi racionalizmus francia, – ott meg is csinálták.” – ld. JATC1 1995, 304. p. Ő a magyar út kimunkálásából kívánta kivenni a részét.

1930 őszén JA éles irányváltással a forradalmi munkásmozgalomhoz csatlakozott. Társadalmi radikalizmusa mögött ott húzódott meg a gazdasági világválság sokkja s az a belőle fakadó kommunista meggyőződés, hogy a tőkés rendszer ebből a válságból nem tud többé felépülni. Hamarosan szocialista forradalom tör ki, legvalószínűbb, hogy először Németországban, de a kapitalizmust megdőntő nagy nemzetközi lázadás hamarosan eléri Magyarországot is. A társadalmi elv elsőbbségét a nemzeti előtt ennek a világméretűnek vélt fordulatnak a reménye alapozta meg. Az *Irodalom és szocializmus* egyik fogalmazványában még a nemzeti elvtől elválaszthatatlan nyelvről értekezve is érvényesítette a nemzeti egységet megosztó társadalmi antagonizmus gondolatát: „a nyelv minőségéből adódik az irodalomnak nemzetiségi különös mozzanata és a közösséget tevő nyelvi anyag törvényeinek értelmében kapják meg az egyes irodalmak nemzetiségi különös mivoltukat. Az egyes nemzetek irodalmában ezen túl található különbözőség már társadalmi, amennyiben az egyes nemzetek nem mint nemzetiségek, hanem mint a termelő társadalom alakulatai fejlődtek egymástól többé-kevésbé eltérően a termelés számára különbözőképpen adott előfeltételek és szükségletek szerint. A nemzetiségi különleges mivoltot, bár ezt szintén az egész emberi termelés történelmi változásai alakították ki és határozzák meg, nem szabad összetévesztenünk azzal a változáttal, amely a már különböző nemzetiségeket egységbe foglaló társadalom további történelmének a forduló és egyenlőtlen fejlődéssel elért újabb tagolódásán alapszik. Ama különbség történelmi, nyelvi és nemzetiségi, eme különbözőség történelmi, ideológiai és társadalmi. Ideológiai egyezés nem zárja ki a nyelvi különbséget, de a nyelvi különbség sem zárja ki az ideológiai egyezést.” – ld. [*Amennyiben marxisták*] [1.], 8–20. sor.

A náciknak a forradalmi várakozásokkal szemben bekövetkezett győzelme Németországban, amelynek fordulópontja Hitler kancellárrá történt kinevezése (1933. január 30.) és a Reichstag felgyújtása (1933. február 27.) volt, újra kiélezte és minden korábbinál drámaibb módon vetette föl JA gondolkodásában a nemzeti és a társadalmi elv elsőbbségének régi dilemmáját. 1933-ban megfogalmazott válaszkísérletei kiinduló-

pontját az a belátás képezte, hogy ha a munkásság nem állt volna mögéjük, a nemzetiszocialisták nem arathattak volna győzelmet. Az egymással is vetélkedő német szociáldemokrata és kommunista pártok azért szenvedtek történelmi vereséget, mert a proletariátus elpártolt tőlük. A munkástömegek kérdéseikre nem nemzetközileg egyetemesen használható válaszokat vártak, a történelem alakításának feladatát nemzeti keretekben vállalták. A magyar munkásság számára sem áll készen nemzetközileg kidolgozott, követhető minta.

Amikor a költő írása megszületett, a politikai helyzet Németországban még távolról sem tekinthető kiforrottnak, s a nemzeti fordulat következményei jó ideig beláthatatlanok voltak. Érvényes válaszokra és követhető megoldási javaslatokra a vereséget elszenvedett politikai erők körében érhető módon még sokáig várni kellett. A hangadó szerepére vállalkozó baloldaliak sem jutottak tovább a latolgatáson, az útkeresésen. JA, akinek a *Társadalmi Szemlében* történt megbélyegzése és az ellenséges légkör kialakulása körülötte a mozgalomban (1933. február) fatálisán egybeesett a forradalmi munkásmozgalom nemzetközi válságának kirobbanásával, úgy tett kísérletet saját válasz megfogalmazására, hogy nem kellett többé tekintettel lennie volt szövetségesei érzékenységre, de egyúttal elvesztette a tájékozódás korábbi szilárd támpontjait is.

Erre az időre érzékelhetően fölerősödött gondolkodásában az ellentét az utópikus, idealista álmodozás és a realitás józan tudomásulvétele között. A német politikában végbement fordulatot kijózanító, leleplező eseménysornak látta, s rá hivatkozva kétségbe vonta mind a kommunista, mind a szociáldemokrata vezetés által kitűzött célok hitelét (forradalmi ugrás, illetve békés belenövés a szocializmusba). Egyedül hitelesen cselekvő alanyoknak az érdekeikért küzdő munkástömegeket tartotta. Ez *Az egységfront körül* című írásában is megnyilvánult redukció hamis realizmus veszélyét hordozta magában: a tömegek alkalmi választásának, egy történelmi pillanat szeszélyeinek szolgáltatta ki érvelésének logikáját. E logika szerint, ha egyszer egy valamikor eljövendő társadalom ideologikus, ábrándos céljai helyett a tényleges munkásérdekek képviselőt helyezzük előtérbe, akkor be kell látni, hogy ezek a célok csak nemzeti keretek között valósíthatók meg. Az antifasiszta egységfront-politika keresése helyett tehát a reális nemzeti programok valóra váltására, nemzeti kommunizmusra kell törekedni.

A kollektív és egyéni távlat összekuszálódásának pillanatában született kézirat mindazonáltal magabiztosságot, eltökéltséget sugároz: ahogy ez egy, a magyar munkásokhoz intézett felhívás fogalmazványától elvárható. A programtervezet a német proletariátusra hivatkozik, mint követendő példára, melynek jelentős része a nemzetiszocializmust támogatta, kinyilvánítva ezzel, hogy „történelmi harcát” nemzeti keretek között kívánja folytatni. De a félreértések elkerülése érdekében hangsúlyozni kell, hogy JA felhívása nem a nemzetiszocializmus programjával, hanem a proletariátus előtt álló feladatokkal foglalkozik. A munkásság „történelmi harca”, a dolgozók „érdekeinek védelme”, „kizsákmányolás ellen irányuló küzdelmei” JA szövegében: osztályharc, még ha ez nemzeti keretekben van is elgondolva. Azaz gondolkodásának három állandó eleme ebben a gondolatmenetben is sértetlenül érvényben maradt. Sem kollektivizmusa, sem plebejus elköteleződése nem szenvedett csorbát: a munkásosztály viselkedése maradt számára ekkor is a támpont. A rendszerkritikáról sem mondott le, a tőkés

társadalom kereteit nem fogadta el. Erre a gondolkodásmódra érvényes a „nemzeti kommunizmus” elnevezés, amely Szántó Judit révén maradt fenn a JA-irodalomban.

A felhívás szövege készen, lezártnak tekinthető. Nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a költő személyes megnyilvánulásként jegyezte a kéziratát, vagy valamely közönség, „a dolgozó magyar értelmiség legjobbjainak” nevében fordult „a magyar munkássosztályhoz”. Első közreadója, Murányi Gábor szerint az írást „a költő nem írta alá, de a szöveg aljára kitette az általa gyakran használt egyezményes »vége« jelet, a kettős keresztet” – ld. Murányi 1997, 190. p. A szöveg lezártsága folytán különbözik a befejezetlen, töredékes fogalmazványoktól, amelyek természetes helye a kéziratok hagyaték. Az a körülmény, hogy *A nemzeti szocializmus* befejezettsége, publikációra alkalmas mivolta ellenére nem jelent meg, döntés következménye: más személy(ek)től eredő korlátozás vagy öncenzúra eredményének tudható be, s mint ilyen, jelentőséggel bír és magyarázatra szorul. Ha a költő magáénak vallotta az írást, akkor az magáncélú feljegyzésnek, akár pusztá gondolat kíséretnek is tekinthető, ha ellenben hiányzik ez a személyes jelleg, akkor egy közösség keretében érvényes (vagy ilyennek szándékolt) felhívásnak minősül, még ha ez a tett végül nem is nyert nyilvánosságot.

A szöveg státuszára az írás születésének koronatanúja, Szántó Judit emlékezése vet világot: „Amikor minden talaj kifutott alóla, tele egyéni sérelmekkel, nyílt bizalommal hallgatta Rácz (*sic!*) Kálmán társadalmat alakító új felfedezését. Hogy a nemzeti kommunizmus tudja megmenteni a bukástól az országot. Mert előbb a nemzetek összefogása kell, hogy erőt gyűjtsön és csak azután gondolhatunk nemzetköziségre. [...] Beleesett valamibe, amit, ha valaki értően meg tudott volna világítani előtte, amit ma már mi látunk, hogy a sztálinizmus mindenre választ adott, választ adott volna Attilának. Nem külön nemzeti kommunizmussal, ahogy Rácz felvetette, állást, hivatalt ígérve annak a József Attilának, akinek ebben az időben alig volt értő barátja. Akik körülötte voltak, maguk is kissé elszokva a párttól, elégedetlen a hivatalos szocdem pártvonallal, a vasfüggöny a keletet elzárta az új világrendtől. Éppen azokat az intellektueket, akik mindig hajlamosak voltak egy szót másképp magyarázni, vagy annak értelmét a maguk beállítottságára formálni. Így született meg az az írás, amiért hat hétig nem beszéltem Attilával [...] Amikor ezt megírta és reggel felé megmutatta nekem az írást, elolvastam és kijelentettem: ezt pedig nem kapja vissza. Nemzeti kommunizmus: fából vaskarika. »Amíg itt vagy, ez az írás meg nem jelenhet. Éppen elegenden vannak, akik félrevezetik a munkásokat, te nem állhatsz közéjük. Személyi bosszú nem indok arra, hogy azokat áruld el, akik közé tartozol.« »Add vissza – szólt dühösen –, mert élve innen nem kerülsz ki!« Magamra kaptam a kabátomat és eltávoztam. [...] Ez a hat hét a legnehezebb idő volt a hat esztendő alatt. [...] És hat hét után Hatvany Lajostól 100 pengőt kapott Attila. Csokoládét, cukrot, virágot hozott. Mint egy gyerek, aki elhagyta a szülői házat és megszenvedve a másutt töltött időket. Letérdelt. »Jutkám, tudom, hogy te vagy az egyetlen ember, aki mellettem állsz, aki vigyázol rám. Milyen kettős ez a visszatérés is. Egész úton a nőhöz, az asszonyhoz, akit szeretek, futottam és most itt vagyok előtted megtörve, lehet-e így szeretni, mikor ennyire megsemmisítve érzem, hogy erős vagy? Legyen nálad az az írás, és ha bármikor valami rosszat tennék, mutasd fel nekem. Nehogy azt gondold – szólt kamaszosan –, hogy ha nagyon akartam volna, nem tudtam

volna újból megcsinálni. Látod, így játszom én veszélytelenül mások számára. De magam belepusztulok.» (Ld. Szántó J 1997, 114–115. p.)

A tanúságtétel értékét a JA-kutatás számára nem lehet eléggé megbecsülni. Szántó Judit emlékezése ugyanakkor fölvet néhány nehezen megválaszolható filológiai problémát. Az első kérdés: vajon a költő élettársának idézett emlékezése *A nemzeti szocializmusra* vonatkozik-e? A rendelkezésre álló adatok látszatra ezt a feltételezést támasztják alá. A szöveget, amint ezt Horváth Iván tanúsítja, Szántó Judit őrizte meg: „Egy kéziratot (A nemzeti szocializmus) az akkor már súlyosan beteg Horváth Márton valamikor 1986–1987 körül ajándékozott nekem. A szöveget (emlékei szerint a 60-as évek elején) Szántó Judit adta át neki, azzal, hogy már rég meg akarja semmisíteni, de nem meri, és ezennel átruházza őrá a döntést.” – ld. Murányi 1997, 189. p. Szántó Judit emlékezésének egyik mondata – úgy tűnik – a költő írására utal vissza: „Mert előbb a nemzetek összefogása kell, hogy erőt gyűjtsön és csak azután gondolhatunk nemzetköziségre.” – ld. Szántó J 1997, ld. 114. p. (Vö. „Az egész emberi faj megszervezése, amelyről a nemzetközi szocialisták álmodoznak, nem képzelhető el anélkül, hogy előzőleg a nemzetekre tagolt emberi faj meg ne alkossa a maga benső nemzeti egységeit, [...]”). Vértess György, aki Szántó Judit verziójára támaszkodott, de valószínűleg nem a *Napló és visszaemlékezés*ben leírt változatot ismerte, hanem talán a költő élettársának szóbeli közlésére és a kézíratra magára épített, elég pontosan megjelölte *A nemzeti szocializmust*: „amikor Ráth Kálmánék ilyesmivel foglalkoztak, József Attila egyszer késő éjjel érkezett haza. Lefekvés előtt leült írni, és amikor egy oldalnyiig jutott, megmutatta Juditnak. Valami olyasmi állt ebben, hogy csak a nemzeti felszabadító mozgalom után jöhet a szocializmus, a nemzeteket kell elsősorban felszabadítani.” – ld. Vértess 1964, 79. p.

Érdeemes megfontolni annak lehetőségét, hogy a megbotránkozást nem ez a rövid írás okozta. Már az is különös, hogy az a kifejezés, amellyel Szántó Judit JA ekkori álláspontját jellemzi: „nemzeti kommunizmus”, egyszer sem fordul elő ebben a kéziratban. Másrészt a rövid gondolatmenet éppenséggel ellenvetésekre készíthette ugyan a költő élettársát, de nem mond többet annál, mint hogy a magyar munkásosztálynak, miként a német dolgozóknak, nemzeti keretek között kellene kifejtene tevékenységét. Vélhetőleg ugyanerre az esetre utalt Szántó Judit *Naplója*, de a visszaemlékezéstől szögesen ellentétesen módon: „Ha a baloldalt támadtad, ha ellenük írtál, megtörtént, hogy nem beszéltem Veled, hagytalak elmenni egyedül, és szóltanul adtam eléd az ételt. Szomorú voltam, nem rideg. Egyszer hat hétig voltunk így, akkor Te haragudtál, mert egy ilyen cikket összetéptem. Hat hét után pénzt szereztl és a Párisból majdnem húsz pengő értékű cukorkát hoztál nekem, és boldogan jöttél haza, beláttad, nekem volt igazam.” – ld. Szántó J 1984, 3. p.; ld. még Szántó J 1997, 31. p. Ebben a részletben az élettársak között kitört konfliktusról és azt követő hathetes neheztelésről, tehát ugyanazon életrajzi történésről van szó. Az összetéptett cikk viszont nem lehetett azonos a Szántó Judit által megőrzött rövid kézirattal.

A JA-irodalomnak tudomása van egy, a nemzeti kommunizmus kérdését tárgyaló szövegről, amely több okot szolgáltatathatott Szántó Judit megütközésére, és amely nem található meg a hagyatékban. E sokkal hosszabb gondolatmenetről, amely a rövid

írásban taglalt kérdéskörrel behatóbban és részletesebben foglalkozott, a kortársi visszaemlékező, Barcs Sándor tudósított: „egyszer az Ilkoviczban voltam, amikor az ülőrészből Hont Feri kiabál ki értem, hogy menjek oda. József Attilával ült ott, és éppen óriási vita folyt köztük arról, amit nekem Dénes Lajos elmondott [...], hogy a kommunistáknak tulajdonképpen azt kell meglovagolni, amit azok [a nyilasok – T. Gy.] mondanak. Be kell nyomulni a nyilas pártba és a szavukon fogni őket, végrehajtani velük az ígéreteiket [...] Az az érdekes, hogy József Attila ezt meg is írta. A 18. oldalnál tartott, ott volt előtte mind a 18 oldal, amiben ezt az elvet pertraktálta, ezzel foglalkozott. Hont Feri nem volt képes meggyőzni őt, rábírt arra, hogy változtassa meg a véleményét. Azt hiszem, Attila akkor még Judittal lakott együtt, aki bizonyára tudott volna beszélni erről, s hogy mi lett e kézirat sorsa. Szegény Hont Feri is meghalt, rajtam kívül más nem tud a dologról. *Kubinyi Ferenc*: József Attila kinek szánta ezt az írást? – Nem szánta ő ezt senkinek. Önmagának írta. Ez egy tanulmány volt, olyan, amelyet ő sokat írt. Nem hiszem, hogy nyomtatásra szánta volna. Ez az egész olyan abszurdnak tűnt, nemcsak szegény Hont Ferinek, aki egészen ki volt kelve magából. *Kubinyi Ferenc*: És akkor te is odaültél vitatkozni? – Hát persze... de ebben a dologban hajthatatlan volt. [...] Attila akkor még együtt lakott Judittal, mert Hont többször megkérdezte tőle: Judit mit tud erről? József Attila azt válaszolta: Juditnak az a véleménye, hogy majd meglátjuk, mi lesz ebből. Mármost az írásból.” – ld. Barcs – Kubinyi 1987, 2–3. p.

A fogadtatástörténet egyértelműen *A nemzeti szocializmus*hoz kapcsolja a költő élet-társának emlékeztetését, de nagyon is lehetséges, hogy a felhívás csupán helyettesít egy másik, tabu alá helyezett, talán megsemmisített, hosszabb, érvelő változatot. Arra a kérdésre, hogy az írás gondolat kísérlet vagy közösségi vélemény, Szántó Judit és Barcs Sándor emlékezése ellentmondásos feleletet ad. „Látod, így játszom én veszélytelenül mások számára. De magam belepusztulok” vonta volna le az élettárs szerint a költő utólag az eset tanulságát, azaz a publikálatlan írás nem lenne több írásban lejegyzett magántöprengésnél – ld. Szántó J 1997, 115. p. Barcs Sándor feltételezése Szántó Judit emlékezésére rímel: „Nem szánta ő ezt senkinek. Önmagának írta. Ez egy tanulmány volt, olyan, amelyet ő sokat írt. Nem hiszem, hogy nyomtatásra szánta volna.” – ld. Barcs – Kubinyi 1987, 2. p.

Csak hogy maga Szántó Judit számolt be azokról az összejöveletekről, amelyek hatására, sőt, talán ösztökélésére JA megfogalmazta gondolatait a nemzeti kommunizmussal kapcsolatban. A folyamatot az élettárs egyirányúnak mutatta, s talán ilyenek is látta. Ezek szerint egy Rátz Kálmán nevű nyugalmazott őrnagy, aki a költő kávéházi ismeretsége volt, egy asztaltársaság közönsége előtt meggyőzte őt azokról a nézetekről, amelyeket *A nemzeti szocializmus*ból ismerünk: „35-ben a Bucsinszky kávéházban Rác Kálmán, Horner Miklós, Kruif gróf, az utolsó Árpád-házi leszármazott, üldögettünk. Rác Kálmán Oroszországról beszélt, nagyon szerette az oroszokat, velem a Dubinus-kát énekeltette, vitatkoztak Haeckel [sic!] természettudós jelentőségéről. Rác Kálmán nagytudású ember volt, szerette Attila verseit és látta Attila elesettségét, a baloldal sem törődött vele eléggé. Kezdett Attilának beszélni társadalmi átalakulásról. Az ország veszendőben, háború előtt állunk, kellene valamit csinálni Magyarországon. Meg kellene teremteni Magyarországon a Nemzeti Kommunista Pártot. Nemzeti öntudatot kell a

népekben felébresztteni. Azt akarta, hogy egy ilyen megalakítandó pártnak majd Attila legyen a titkára.” – ld. Szántó J 1997, 90. p.

A leírással szemben több ponton súlyos ellenvetések tehetők. Mindenekelőtt a Rátzcal történt megismerkedés nem feltétlenül áll közvetlen összefüggésben a „nemzeti kommunizmus” eszméjével, hiszen a nyugalmazott őrnagynak kiterjedt kapcsolatai voltak az illegális kommunista mozgalom prominens képviselőivel, még magával Madzsar Józseffel is. – ld. Hollós Korvin 1986, 21–22. p. Fejtő Ferenc szerint Rátzot József Attilával a költő szűkebb baráti köréhez tartozó Danzinger-Agárdi Ferenc ismertette össze, akinek kommunista elkötelezettségéhez nem férhetett kétség: „Attilának Rátz Kálmánhoz való közeledését téves volna mint életének »jobboldali epizódját« említeni. Rátz Kálmánnak Danzinger (Agárdi) Ferenc mutatta be Attilát. [...] Nyilván ő sem láthatta előre [...] hogy a náciizmus felé fog fordulni. Attilának az tetszett Rátzban, hogy a magyar nemzeti érdekek alapján mérlegelte a Szovjetunióhoz való közeledésből és a szocialista tervgazdaságból húzható hasznot, anélkül hogy a nemzetiszocializmus fajvédő ideológiájával akkor már rokonszenvezett volna.” – ld. Fejtő 1989, 62. p. A kapcsolatfelvétel megelőzte a nemzeti kommunista párt megalapításának tervezgetését, sőt, akár még a náci hatalomátvétel előtt is történhetett, és a kapcsolat ápolása az illegális mozgalom vezetőinek sem lehetett ellenére.

Még fontosabb, hogy a kávéházi beszélgetések idején, Trianon sokkja nyomán, Mussolini uralkodásának sokadik évében, Hitler uralomra jutása után, Gömbös hatalomra kerülésével és a Nemzeti Egység Pártja szervezésével egyidejűleg nem sok értelmű lett volna azt követelni, hogy a népekben a nemzeti öntudatot felébresszék. Ez a nemzeti öntudat ekkorra már túlságosan is virulens volt. A leglényegesebb azonban az, hogy a húszas évek végi fejlemények ismeretében József Attilának aligha volt szüksége Rátz Kálmán agitációjára, hogy a nemzetiszocializmus németországi győzelme nyomán lehetségesnek vélje a munkásmozgalom tevékenységének nemzeti keretek közötti megvalósítását. Hogyan lehetséges az, hogy a „nemzeti kommunista párt” megalapításának kezdeményezését ugyan Rátz Kálmánnak és környezetének tulajdonítják, s József Attiláról azt feltételezik, hogy csupán magáévá tette az ötletet, erre vonatkozó írásos dokumentum mégis egyedül a költő hagyatékában maradt fenn?

Sokkal inkább elmondható, hogy a költő körül sajátos erőter alakult ki, amelyben egyrészt elvbarátokra talált, akik körében feleleveníthette korábbi gondolatait az osztályharc nemzeti keretek közötti megvalósíthatóságáról, másfelől pedig kapcsolatban maradt olyan régebbi elvbarátokkal, akik le akarták beszélni őt a feltámadó régi és alakuló új nézeteiről. A nemzetiszocializmus és a munkásosztály együttműködésének ügye nem maradt magányos töprengéseinek tárgya, nem korlátozódott az élettárrsal való tanakodás vagy civakodás alkalmaira. Felfogásának átalakulása kitudódott, viták anyagául szolgált, még ha nem is vált széles körben ismertté. Lengyel András kutatásai szerint a kortársak egy csoportja úgy tudta, hogy JA és a nemzetiszocialista párt Hitlerrel szembeni frakciójának vezetéséhez tartozó Otto Strasser között levélváltás történt, s ugyanő joggal figyelmeztet arra, hogy Nagy Lajos *Budapest Nagykávéház* című regényének József Attiláról mintázott hőse, Gerlei állhatatlansága mögött is rejtőzhet-

tek a költő jelzett hezitálásáról szerzett információk – ld. Lengyel A 1996a, 105–119. p.; Lengyel A 2005, 133–182, 183–193. p.

Az egzisztenciális szempontoknak, a megélhetés kérdéseinek ezekben a latolgatásokban csak szerény szerepet szabad tulajdonítani. Biztonságos, rendszeres jövedelmet jelentő polgári álláshoz jutni, ez a vágy és reménykedés, illetve ez az ígélet vagy hitegetés nemegyszer felmerült ezekben az években. A Vikár Béla környezetéhez tartozó Bokor Imre úgy emlékezik, hogy „Attila kérésére, a La Fontaine Irodalmi Társaság nevében elmentem a főváros polgármesteréhez, és kértem, alkalmazza Attilát a Fővárosi Könyvtárban. A polgármester megígérte, hogy rövid időn belül kinevezi a könyvtár tisztségviselőjévé, biztos havi fizetése lesz, tehát megélhetési gondjai füstté válnak hamarosan. Attila boldogan vette tudomásul a jó hírt, ám a kinevezés egyre késett”, és – mint tudjuk – a tervekből semmi nem valósult meg – ld. Bokor I 1957, 380–381. p.

Erdei István emlékezése szerint a szociáldemokrata pártban, Mónus Illés környezetében, Makai Ödön közvetítése révén elég korán felmerült, hogy állást lehetne biztosítani József Attilának. Erdei szerint Mónus azt mondta volna, hogy amennyiben a költő „írásaiban, amelyek nyilvánosságra kerülnek, nem lépi túl a II. Internacionálé által körvonalazottakat, mi 300–400 pengős havi jövedelmet tudunk biztosítani neki a Szocializmusnál. [...] Makai el akarta fogadni és jelenlétemben próbálta befolyásolni Attilát, aki mereven visszautasította ezt az ajánlatot. Azt mondotta, hogy neki van egy bizonyos ars poeticája, egy emberi magatartása, és ő túl van a Szocialista Internacionálé világnézetén.” – ld. Agárdi P 1992, 59. p. Hogy Rácz Kálmántól is kaphatott állásígéretet, az könnyen lehetséges, de semmi jele nincs annak, hogy a szóbeszéden túl bármi is történt volna. Főleg a költő válaszát nem ismerjük egy ilyen felmerülő ajánlatra.

Szántó Judit emlékezése viszont akaratlanul is jól érzékelteti, hogy a kávéházi beszélgetések milyen tárgykörben folytak 1933 nyarán, milyen irányt vettek a politikai esélylatolgatások, milyen közegben hullottak termékeny talajra azok a vélekedések, amelyeket később, kifejtettebb formájukban JA „ordas eszmékként” bélyegzett meg. Barcs Sándor emlékezése pedig arról tanúskodik, hogy a pártvonalhoz hú mozgalmi körök sem voltak védettek ezektől az eszméktől, s legjobb esetben is tanácstalanoknak mutatkoztak, nem rendelkeztek elégséges szellemi munícióval, a Németországból érkező híreket közömbösíteni képes meggyőző erővel a téves következtetéseket levonó társaikkal szemben.

A rövid írás azonban éppen a legfontosabb kérdésekre nem ad értékelhető válaszokat. Nem derül ki, hogy a nemzeti alapra helyezkedő munkásmozgalom milyen célokat tűzne ki maga elé. Nem tudható, hogyan képes ez az új politika képviselni a dolgozók érdekeit. Arról sem kapunk felvilágosítást, hogy kik tartoznak abba az értelmiségi elitbe, amellyel a dolgozó tömegeknek érdemes fegyverbarátságot kötniük. Tehát éppen azok a konkrét tudnivalók maradnak homályban, amelyek alapján véleményt formálhatnánk a költő felfogásának életképességéről.

A felhívás záró mondatai valamiféle új, eddig nem létezett közösség kialakulását helyezik kilátásba, amely két elem: „a dolgozó magyar értelmiség legjobbjai” és az új, nemzeti keretek között működő munkásosztály „fegyverbarátsága” alapján jönne létre. Ilyen formáció kialakítását JA csak attól kezdve tűzhetné ki célul, hogy nem tekintette

többé magát ama kollektíva tagjának, amely nemzetközi együttműködésben vállalkozott a tőkés rendszer megdöntésére. Az e közösségből történt kizárása vagy kiszakadása idejére nézve két lehetséges dátumra gondolhatunk. Legkorábbi időpontként a *Külvárosi éj* kötetéről a *Társadalmi Szemle* 1933. februári számában közzétett Pákozdy-kritika megjelenését jelölhetjük meg – ld. Pákozdy 1933, 87–88. p. Ez az írás ugyan „csak” a költői teljesítményről ad lesújtó véleményt, de JA Veres Péternek írt, 1934. szeptember 24-én kelt levele világosan mutatja, hogy a költő tisztában volt az illegális pártvezetésnek a kritika mögött rejtőző, a költészeten messze túlmutató eltávolítási szándékával: „Én semmiesetre sem tartozom sem erkölcsileg, sem művészileg közéjük – bizonyára olvasta, hogy mit írt a »T. Sz.« Külvárosi éj c. könyvemről. Én álmarxista, szociálfasiszta, burzsoáberenc renegát vagyok. De költő. Ők viszont nem burzsoáberencsek és nem költők. De nemcsak ők különböztetik meg magukat tőlem, hanem – amint látja – én is megkülönböztetem magamat tőlük.” – ld. JAL 2006, 412. p.

Ez a kései reakció persze alapulhatott utólagos vagy több lépésben bekövetkezett megvilágosodáson is. A költő a recenzió megjelenése után, a jól érzékelhetően növekvő ingerültség dacára, nem szakított azonnal az illegális kommunista körökkel. Az *Új Harcos* című folyóirat 1933. májusi számában megjelent a hozzászólása az antifasiszta népfrontról szóló vitához. A hitleri hatalomátvételre reagáló cikk megfogalmazására valószínűleg 1933 áprilisában kerülhetett sor. A szociáldemokrata és a kommunista pártvezetés elmarasztalása, és az érdekeiért küzdő munkásságra való apellálás mutatja, hogy a költő vállalta a konfrontációt azzal a közösséggel, amelyhez korábban maga is tartozott, de ebben az írásban még az egységfront, a nemzetiszocializmussal való eredményes szembenállás lehetőségeit kereste. A vitacikkre Téglás Ferenc részéről az *Új Harcos* júniusi számában érkezett válasz tette világossá JA számára, hogy a kommunista körök nem fogadják el a kritikát, és „méltó” feleletként felszámolják vele a kapcsolatot. A pártvezetés döntése más módon is a költő tudomására juthatott. A fogadtatás szociáldemokrata oldalról sem volt kedvezőbb – ld. Agárdi P 1992, 68. p. Legkésőbb tehát 1933 júniusának második felében, nagyjából a félbeszakadt lillafüredi írókongresszus után alakult ki az a helyzet, amelyben JA új közösség összekovácsolására gondolhatott, amelyben számára megfelelő szereplési lehetőséget látott. Ha figyelembe vesszük, hogy ilyen új irányvétel kialakulása nem mehetett egyik napról a másikra, a „nemzeti kommunizmus” kidolgozásának kezdetét Lengyel Andrással egyetértésben 1933 nyarára tehetjük.

Az időzítést illetően meggondolkodtató, hogy József Attilát ezen a nyáron, nagyjából június végén vagy július elején ismertette össze Németh Andor Arthur Koestlerrel (Köszler Artúrral), s nincs nyoma annak, hogy a magyar származású, ekkor a kommunista eszmékhez hű, Németországban élő és a Szovjetunióban tett hosszabb látogatásáról éppen visszatért újságíróval folyó beszélgetésekben felmerült volna a nemzeti kommunizmus kérdése. Koestler egyik utópisztikus darabját, amely egy olyan országról szól, ahol kötelező boldognak lenni (talán a Szovjetunió allegóriájaként?), Németh Andor ekkor dolgozta át, és a vállalkozásban – amelynek során a szerzőtársak az eredeti szövegből Brecht *Koldusoperája* mintájára zenés darabot kívántak faragni –, JA betétdalszövegek írásával vett volna részt. A *boldogság nyitott könyv, tessék, olvassák* című, villonos

hangvételő töredék valószínűleg ennek az együttműködésnek a terméke, s ebben sincs nyoma semmiféle „nemzeti beütés” jelenlétének – ld. Tverdota 2009c, 190–192. p.

Lengyel András gondosan rekonstruálta a JA és Szántó Judit közötti viszony alakulását az élettárs 1933. június 18-án történt öngyilkossági kísérletétől kezdődően. Az *Óda* kéziratának megtalálása miatt bekövetkezett öngyilkossági kísérlet után az élettársak kibékültek ugyan, de Szántó Judit Hatvany Lajosnéhoz írott, július 8-án kelt levelére hivatkozva, amelyben az élettárs azt panaszolja, hogy „József Attila is elhagy”, Lengyel feltételezi, hogy július elején kiújult a konfliktusuk – ld. Szabolcsi M 1992, 253. p. Az újra-összekülönbözésük okát (készpénznek véve Szántó Judit állítását, hogy *A nemzeti szocializmus* megírása miatt hat hétre beszüntette József Attilával a beszélő viszonyt) Lengyel András a munkássághoz intézett felhívás tervezetének megírásában találja meg – ld. Lengyel A 2005, 148, 151–152, 155, 178. p.

Csakhogynem biztos, hogy hitelesnek kell elfogadnunk Szántó Judit utólagos viselkedését, még akkor sem, ha Barcs Sándor emlékezésében JA Hont Ferenc érdeklődésére adott válaszát („Juditnak az a véleménye, hogy majd meglátjuk, mi lesz ebből. Mármint az írásból.” – ld. Barcs – Kubinyi 1987, 3. p.) az okvetetlenkedő kérdés pusztá hárításának vesszük is. A sztálini rendszer antifaszizmusára mint a költő számára pozitív mintára való hivatkozás („Beleesett valamibe, amit, ha valaki értően meg tudott volna világítani előtte, amit ma már mi látunk, hogy a sztálinizmus mindenre választ adott, választ adott volna Attilának.” – ld. Szántó J 1997, 114. p.) nyilvánvalóan Szántó Judit visszavetítése az emlékezés megírásának jelenéből kiindulva.

Az élettársak között megújuló konfliktus tény, de nagy a valószínűsége annak, hogy Szántó Judit itt önkényesen merőben magánéleti okokat közügyekkel kapcsolatos konfliktusokkal leplezett el. Lengyel András hívja fel a figyelmet az élettárs emlékezésének egy nem könnyen megfeythető kis részletére, amelyben egy nőre történik utalás, aki kettejük közé állt: „Jutkám, tudom, hogy te vagy az egyetlen ember, aki mellettem állsz, aki vigyázol rám. Milyen kettős ez a visszatérés is. Egész úton a nőhöz, az asszonyhoz, akit szeretek, futottam és most itt vagyok előtted megtörve, lehet-e így szeretni, mikor ennyire megsemmisítve érzem, hogy erős vagy?” Maga az élettárs is tett több árulkodó megjegyzést, amelyek megengedik azt a feltételezést, hogy a szerelmi féltékenységről akarta elterelni a gyanút azzal, hogy konfliktusuk okául politikai nézetkülönbségüket tette meg: „amit persze, mások elé tárva a dolgokat, úgy magyaráztak, hogy Judit megint valami féltékenységi jelenetet csinált. Mit tehettem, vállaltam.” – ld. Szántó J 1997, 114. p. Szántó Judit emlékezésének Vértess György által sajtó alá rendezett változatában egy másik mondatra bukkanunk, amely ugyancsak a szerelmi felfokozás tartósabb voltára utal: „A szerelmi óda után, mint vihar után a tenger, hányódott Attilában ez a szerelmi hullámvész, majd elcsendesedett” – ld. Szántó J 1972, 12. p. Mindenesetre a hathatós összeveszéssel kapcsolatban időben gyanúsán egybeesik az *Óda* miatti szerelmi válság és a nemzeti kommunizmus miatt bekövetkezett veszekedés. Hogy az 1933 nyarán a *Korunkban* megjelent *A város peremén*-t Szántó Judit mintegy kárpótlásként kapta volna a szerelmi ódával elszennvedett sérelem kompenzálására, merő kitaláció.

A nő, az asszony ugyanis, aki után József Attila futott, 1933 június végén vagy július elején nem lehetett más, mint az *Óda* ihletője, Marton Márta. A JA-szakirodalom meg-

lepő könnyedséggel tényként fogadta el, hogy az *Óda* kalandja pillanatnyi fellángolás volt, amelynek nem volt folytatása. Mintha a szerelmes vers kéziratának megtalálása lett volna a JA és Szántó Judit közötti konfliktus kulminációs pontja, amely elvezetett a fiatalasszony öngyilkossági kísérletéhez, s amely ezzel nyugvópontjára jutott. De vajon mi tartotta a költőt Lillafüreden, hogy nem utazott vissza az írókkal együtt Budapestre, Pakots József csütörtöki temetésére, hanem csak szombaton tért vissza? Bányai László (túlzástól nem mentes) megjegyzése fölött is könnyedén elsiklott a kutatás: „Az ott nyaraló gazdag, előkelő szépasszony finom tartózkodással, de mosolygó, ernyed kábultsággal adta meg magát a költőből feléje áradó szilaj forráság jóleső melengetésének. Lehet, hogy egy kicsit meg is pörkölődött tőle. Talán biztatta is Attilát, hiszen egyedül az ő kedvéért maradt Lillafüreden még az íróhét után is néhány hétig a huszonnyolc éves hősszerelmes.” – ld. Bányai L 1943, 170. p.

Később Bányai így folytatja: „Ahol én fekszem, az az ágyad.» Lehet-e, tud-e ilyen verset írni az, aki nem szeret, csak képzeleg? Kérdésben a felelet: nem tud. Attila a szerelemtől felforrott, átizzott egészen. És ezt percig sem tagadta. Lelkendezve mesélte, hogy ezt az asszonyt feleségül fogja venni. De [...] az gazdag. »Méltónak kell lenni hozzá.« Pontosan így mondotta [...] »Polgári« állást vállal, keresni fog, sokat, tülekedni fog, híres lesz! – és akkor utána megy.” – ld. 170–172. p. Bányai ilyen tervezgetésekről csak az élettárs öngyilkossági kísérletét követő napokban értesülhetett! Szántó Judit emlékezése szerint a június 17-én hazaérkezett költő, ahogyan a *Mellékadalban* ígérte („megyek utánad”), felkereste Marton Mártát, s erről utólag így számolt be neki: „Megérkezésem után, mikor felkerestem, számomra már olyan idegen volt, mintha sohasem láttam volna.” – ld. Szántó J 1997, 103. p. Sokkal valószínűbbnek tűnik azonban Bányai László verziója: „Judit viszont Székely Bertalan-utcai tehetetlen magányában jólsikerült öngyilkosság bánatos sóhajával ügyeskedve elfújta az egyre halódó láng hívságos pislogását.” – ld. Bányai L 1943, 172. p. Feltehetőleg tehát a költőben még július 8-án is élt a szándék, hogy elhagyja Szántó Juditot Marton Márta kedvéért. Ez lehetett az élettársak közötti feszült viszony oka. Erre a magánéleti konfliktusra hímizte rá Judit a nemzeti kommunizmus ügyét – ld. Tverdota 2001, 97–114. p.

A szerelmi válság a jelek szerint augusztus elejére csillapult le. A Székely Bertalan utcából való kényszerű kiköltözés és Berény Róbert lakásának ideiglenes lakóhelyül történt elfoglalása már közös elhatározással történt. Itt, a Városmajor utcában látták vendégül Németh Andort és az elutazása előtt álló Arthur Koestlert augusztus végén vagy szeptember elején. Az újabb válság, ha Szántó Judit csakugyan megbotránkozott *A nemzeti szocializmus* fölött, alighanem csak ezután tört ki és az ősz folyamán zajlott le. Az élettársak, úgy látszik, az *Óda* műzsájával való kaland után sem tudtak tartósan megbékülni, és – noha a Korong utcai lakásba ősszel még együtt költöztek be – a konfliktussorozat kiújult közöttük, ami ideiglenes szétválásukhoz s a költőnek több hónapos hódmezővásárhelyi tartózkodásához vezetett.

A *nemzeti szocializmus* státuszának tisztázási kísérleteiben két vers értelmezése is hangsúlyos szerepet játszik. Az egyik, *A csodaszarvas* a politikai riportlap, *A Hír* 1933. augusztus 4-ei számában jelent meg, amely orgánium egy hónappal korábban készített riportot a költővel, *József Attila nem hajlandó meghalni!* címmel. (*A Hír*, 1933. július 4.

3–4. p.; ld. KJA1 1987, 313–316. p.) A versek publikálásának időrendje néha abszurd tréfákat produkál, alig tisztázható zavart okoz a valóságos szövegtörténetben. A zavar kiindulópontja esetünkben az a körülmény, hogy két költői csúcsteljesítmény, az *Elégia* és *A város peremén* születési idejükhöz képest drámai késéssel láttak napvilágot a *Korunk* 1933. július–augusztusi számában. Gaál Gábor 1933. március 11-én kelt levelében kért a költőtől verseket és fordításokat. Stoll Béla jegyzete szerint ennek a kérésnek tehetett eleget JA úgy, hogy elküldte Kolozsvárra az *Elégia* és *A város peremén* kéziratát – ld. JAÖV3 2005, 188–189. p. Csakhogy ezek a versek valószínűleg már jóval korábban elkészültek a költő műhelyében. Mindkét költemény olyan magabiztosságot és céltudatosságot sugároz, amelynek a költő Hitler hatalomra jutása után már nem volt birtokában. Berda József emlékezése, aki állítása szerint 1932 szeptemberében, az Írók Gazdasági Egyesületének ún. balatoni íróhetén hallotta a költőtől elmondani *A város peremén* egyik változatát, alátámasztja azt a feltevést, hogy a két vers 1932 második felében születhetett – ld. Tverdota 1998, 434–436. p.

A *csodaszarvas* pedig, amely a két nagy művel egy időben látott napvilágot, feltételezésünk szerint a költő évekkel korábban vetette papírra. Stoll Béla a kritikai kiadás jegyzetében alaposan rekonstruálta a vers szövegelőzményeit (ld. JAÖV3 2005, 168–170. p.), csak egyetlen forrásról, Juhász Gyula *A szent sarvas* című verséről nem tett említést, pedig *A csodaszarvas* mintha ennek a Juhász Gyula-költeménynek bizonyos vonatkozásokban polemikus, felelő újramondása lenne. Akár az Arany János-mintát, akár a *Kalevala* nyilvánvaló hatását, akár Juhász Gyula említett művét, akár Szabolcska Mihály *A Grand Cafében* című versének párhuzamát vesszük tekintetbe, *A csodaszarvas* természetes helyét leginkább a húszas évek végének és a harmincas évek elejének népi ihletésű darabjai között jelölhetjük ki. Azt sem zárva ki a lehetőségek közül, hogy a kései szövegközlés során a költő – szokásához híven – a korábbi szövegen módosításokat hajtott végre. Bármint legyen is, *A csodaszarvas* legföljebb nagyon laza mellékszálon kapcsolható 1933 nyarának és őszének aktuális orientációs dilemmáihoz – a nemzeti kommunizmus programverseként kezelni aránytévésztés lenne.

A *Vigas* című versnek *A nemzeti szocializmus* datálása szempontjából nagyobb relevanciája van. A vers kéziratán olvasható dátum szerint az egyik tintával írt tiszta 1933. október 19-én született. Az sem közömbös, hogy először a *Népszava* 1933. október 31-ei száma publikálta. A kritikai kiadás jegyzete a vers két referenciális értelmezését állítja egymás mellé: „Horváth Iván és Lengyel András arra figyelmeztet, hogy a felületes olvasattal szemben a vers nem valami tőkésről szól, hanem Horváth szerint munkásideológiusról, esetleg vezető kommunistáról [...] Lengyel szerint a címzett Rátz Kálmán, az ún. nemzeti kommunizmus ideológusa.” – ld. JAÖV3 2005, 200. p.

A sors iróniája, hogy a tagadás közös pontja ellenére a két értelmezésben egymást kizáró koncepciók fogalmazódtak meg. Lengyel András a *Vigas*ban a Rátz Kálmánnal való kapcsolatot kiábrándultan lezáró költő produktumát látja: „e vers megszületése mögött a Rátz Kálmánnal való időleges együttműködés keserű tapasztalata húzódik meg. [...] A *Vigas* tehát [...] az önkritika verse. S mint ilyen, a nyári epizód lezárása.” – ld. Lengyel A 2005, 180. p. Horváth Iván szerint ellenben a versben nem a Rátz

Kálmánnal és „a dolgozó magyar értelmiség legjobbjával”, hanem éppenséggel a munkásmozgalom vezetőivel szembeni bizalomvesztés tükröződne, és így a költemény olyan szellemiségről árulkodna, amely *A nemzeti szocializmus* irányával esik egybe: „nem valami tőkésről szól, mint felületesen talán hihetnők, hanem munkásideológusról, esetleg vezető kommunistáról. A költemény hőse nem akármilyen, hanem minden bizonnyal épp proletár eszmeiséget árul.” – ld. Horváth I 1992a, 311. p. Anélkül, hogy a referenciális értelmezés síkjára helyezkednénk, a *Vigaszban* kétségtelen a nélkülözö szegények bizalmatlansága fogalmazódik meg azokkal szemben, akik szavakban szolidaritást vállalnak velük, de sorsukat nem vállalják. Kétségtelen, hogy ez a bizalomvesztés az egyik vezérgondolata mind *Az egységfront körül*, mind *A nemzeti szocializmus* című írásnak. Ennyiben az 1933. október végén született *Vigasz* nem áll távol *A nemzeti szocializmus* szerzőjének attitűdjétől, s azt a feltevést erősíti meg, hogy a nemzeti kommunista epizód a költő pályájának 1933. őszi időszakában nem lezárult, hanem éppen akkor kulminált.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

1. sor

A nemzeti szocializmus: Elsősorban az Adolf Hitler vezette Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) szélsőjobboldali ideológiája, illetve Németország 1933 és 1945 között Hitler vezette kormányának erre az ideológiára alapozott politikai gyakorlata. A nemzetközi fasizmus egyik változata. A német nemzeti forradalmat jelenti, amely a Harmadik Birodalmat megteremtette; valamint azoknak a társadalmi, politikai, gazdasági, etikai, állambölcseleti tanoknak összessége, melyek a mozgalmat alátámasztják. A legszélsőségebb nacionalizmuson, a germán fajok felsőbbrendűségét hirdető fajelméleten, a nyílt, brutális területi terjeszkedés (élettér) hirdetésén alapult, melyet belső terrorral, népek leigázásával és kiirtásával kíséreltek meg megvalósítani. A német nép megtévesztésére és a társadalmi bázis szélesítésére ugyanakkor a nacionalista jelszavakkal együtt gátlástalan szociális demagógiát hirdettek. A mozgalomnak centralizált irányítását biztosította az ún. Führer-elv, az egyszemélyi totális tekintélyen alapuló irányítás.

3. sor

A nemzetközi szociáldemokrácia: Az a politikai irányzat és mozgalom, amely a demokrácia, illetve a demokratikus jogállam elveit elfogadva a piacgazdaság és a szociális érdekek összeegyeztetésére törekszik reformok kezdeményezésével. A 19. század második felében Angliában, Franciaországban, Németországban, majd Európa középső és keleti felében is rohamtempóban – a kapitalizmus gyors térhódításával párhuzamosan – alakultak meg a munkássegélyező és érdekvédelmi egyletek, szervezetek, szakmai tömörülések és a szocialista-szociáldemokrata pártok, amelyek szervezték a „negyedik rend”, a munkások és más dolgozók mozgalmát, harcát a kapitalizmus ellen. A nemzeti szinten szerveződő szocialista-szociáldemokrata munkásmozgallommal egy időben indult meg a munkásszervezetek nemzetközi összefogása is. 1864–1876 között megalakult az I. Internacionálé, amely tömörítette a munkásszer-

vezetek, pártok zömét. A II. Internacionálé 1889–1914 között működött, és általában marxista szellemben orientálta a munkáspártokat és szervezeteket, „nagyhatalomná” tette a nemzetközi munkásmozgalmat. A nemzetköziség fennmaradt a szociáldemokrácia és a kommunista mozgalom szétválása után is. A Kommunista Internacionálé, vagy röviden Komintern, más néven III. Internacionálé 1919 márciusában alapított nemzetközi kommunista szervezet volt. Önmeghatározása szerint antimilitarista szervezetként elhatárolta magát azoktól a baloldali pártoktól, amelyek támogatták kormányuk háborús politikáját az első világháború idején. A szervezet valójában az orosz kommunista fordulat exportálását készítette elő, illetve az irányítás eszköze volt a Szovjetunió kezében a más országokban működő kommunista mozgalmak és szervezetek felett.

5–6. sor

a dolgozók szakmai szervezkedésének megindításával befejezte: JA itt a modern értelemben vett szakszervezeti mozgalom kifejlődéséről és a szociáldemokrata munkásmozgalomnak ebben a szervezkedésben való jelentős közreműködéséről beszél. A szakszervezet a munkavállalók olyan érdekvédelmet szolgáló tartós egysülése, amelynek célja közös követelések elérése a munka világában, különösen a munkabérek, a munkavégzés szabályai területén és a munkavállalók számára fontos szociális kérdésekben. A szakszervezetek a munkaadókkal a munkaerő-piaci feltételekről, többek közt a bérekről tárgyalnak, illetve ha szükségét látják, nyomásgyakorló akciókat (sztrájk, tüntetés) szerveznek. A tárgyalások vonatkozhatnak a bérekre, a munkahelyi szabályokra, a panaszeljárásokra, a felvételt, elbocsátást, előléptetést övező szabályokra, a munkahelyi kedvezményekre, biztonsági előírásokra stb. A tárgyalások eredményeit az adott szakszervezet tagjai (gyakran az ágazatban dolgozó más munkavállalók is) és a munkaadók kötelezőnek szokták tekinteni.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- BÁNYAI László, *Négyszemközt József Attilával*, Budapest, Körmendy, 1943, 169–172. p.
- VÉRTES György, *József Attila és az illegális kommunista párt: Adalékok József Attila életéhez*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1963. 2. sz., 192–218. p. (208. p.)
- VÉRTES György, *József Attila és az illegális kommunista párt*, Budapest, Magvető, 1964, 77–79. p.
- SZÁNTÓ Judit, *József Attiláról*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta VÉRTES György, KRITIKA, 1972. 7. sz. (augusztus), 2–19. p. (14. p.)
- SZÁNTÓ Judit *Ismeretlen naplója: 1938–1946*, közléteszi, a bevezetőt és a jegyzeteket írta MURÁNYI Gábor, KRITIKA, 1984. 8. sz. (augusztus), 2–12. p. (3. p.)
- GYERTYÁN ERVIN, [*Bevezető Hollós Korvin Lajos Üdvözlési kísérlet József Attila ürügyén című írásához*], KRITIKA, 1986. 8. sz. (augusztus), 17. p.
- HOLLÓS KORVIN Lajos, *Üdvözlési kísérlet József Attila ürügyén*, a bevezetőt írta GYERTYÁN ERVIN, KRITIKA, 1986. 8. sz. (augusztus), 17–22. p. (21–22. p.)

- SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette MURÁNYI Gábor, Budapest, Múzsák – PIM, 1986, (Irodalmi Múzeum), 87, 110–111, 194. p.
- FEJTŐ Ferenc, *Széljegyzetek egy József Attila-cikkhez*, 2000 [KÉTEZER], 1989. 7. sz. (július), 61–62. p. (62. p.)
- HORVÁTH Iván, *József Attila és a párt*. In: Horváth I – Tverdota 1992, 297–324. p. (311. p.)
- LENGYEL András, *József Attila „nemzeti szocialista” epizódjáról*, FORRÁS, 1995. 7. sz. (július), 63–71. p. = Lengyel A 1996a, 105–119. p.
- TVERDOTA György, *Balról balra : József Attila és a nemzeti kommunizmus*. In: Halmos 1996, 172–173. p.
- SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, második, javított és bővített kiadás, sajtó alá rendezte, az előszót írta és a jegyzeteket készítette, MURÁNYI Gábor, Budapest, Argumentum, 1997, 90, 114–115, 189–190, 190–191, 223. p.
- MURÁNYI Gábor, *Egy kézirat elé*. In: Szántó J 1997, 189–191. p.
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 255–259. p.
- TVERDOTA György, *József Attila 1933. június*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1998. 3. sz., 432–449. p. (434–436. p.)
- LENGYEL András, *Ki volt Rácz Kálmán? A József Attila-életrajz egyik fehér foltjáról*, NÉPSZAVA, 1998. 267. sz. (november 14.), *Szép Szó* Melléklet, 2. t.
- TVERDOTA György, *József Attila az Óda és az Eszmélet között : Részlet*, IRODALOMTÖRTÉNET, 2001. 1. sz., 97–114. p. (111–113. p.)
- LENGYEL András, *József Attila, Rácz Kálmán és „A nemzeti szocializmus”*, FORRÁS, 2002. 12. sz. (december), 96–124. p. = Lengyel A 2005, 133–182. p.
- LENGYEL András, *Még egyszer József Attila 1933-as kisiklásáról*. In: Lengyel A 2005, 183–193. p.
- AGÁRDI Péter, *„Meglett” könyv az értekező József Attiláról*. Lengyel András: „...gondja kél a gondolatban”. FORRÁS, 2006. 11. sz. 119–126. p. (122–124. p.) = Agárdi P 2013, 48–52. p.
- TVERDOTA György, *„Ne gondolj a gonddal” : Lengyel András: „...gondja kél a gondolatban” : Az értekező József Attiláról*, HOLMI, 2006. 9. sz., 1248–1253. p. (1252–1253. p.)
- TVERDOTA György, *Németh Andor, 1. kötet, Egy közép-európai értelmiségi a XX. század első felében*, Budapest, Balassi, 2009, 190–192. p.
- N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008, 253–257. p.
- NÁDAS Péter, *Világló részletek : Emléklapok egy elbeszélő életéből*, Budapest, Jelenkor, 2017, 1. kötet, 153–158. p.

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Legkorábban Bányai László emlékezésében került szóba az a személyes kapcsolat, a költőnek Rácz Kálmánnal való kávéházi érintkezése, amelynek utóbb *A nemzeti szocializmus* megírását tulajdonították: „Attila egyre távolodott a kommunistáktól és Judittól egyaránt. Egyelőre talajtalanul, légüres térben látszott mozogni. Ebben az állapotában figyelmét könnyűszerrel ragadta magához egy-egy eset, ami többé-kevésbé rövidebb időre a »hátha ez az« ábrándjával kótyagosította meg örökké kutató, kereső lelkét. Ekkoriban ismerkedett meg dr. Rácz Kálmánnal [...] Attila egy időben még a Rácz Kál-

mán által képviselt politikai törekvésekkel is kacérkodott. [...] Nem tudom, mikor s miért szakadt meg közöttük e közvetlenebb kapcsolat. Az ok – úgy hiszem – Attila körülményeiben és Rácz Kálmán politikai szélső elhelyezkedésében együttesen kere-sendő.” (Ld. Bányai L 1943, 168–169. p.)

Két évtizedes hallgatás után Vértés György törte meg a csendet ezzel az epizóddal kapcsolatban, egy 1963-as folyóirat-közleményben, majd a rá következő évben külön kötetben is megjelentetve álláspontját JA és az illegális kommunista párt viszonyáról. Ennek keretében tesz említést Vértés arról, „hogyan végén, 1934 elején milyen pártalapítási tervekbe keveredett” a költő. Szerinte a *Társadalmi Szemle* 1933 májusában történt megszűnése után „gárdájának egy része [...] Rácz Kálmán körül kezdett tömörülni, ezekhez verődött egy időre a társtalan József Attila is”. Vértés magát és dr. Schöns-tein Sándort azok közé az illegális kommunisták közé sorolja, akik Rácz Kálmánt „a Horthy-rendszer legügyesebb és legveszedelmesebb különleges ügynökének” tartották, de „nem voltunk képesek elvtársainkat leválasztani társaságáról. Estéről estére a Balázs, illetve Bucsinszky Kávéházban tanyáztak, ez volt a mozgalom pletykaközpontja. Ide járt ebben az időben József Attila is. [...] Rácz Kálmánék ebben az időben »nemzeti kommunista pártot« akartak alapítani.” Vértés JA közreműködését „a Rácz Kálmán-féle nemzeti bolsevista párt alapítása körül – titkolatlan tény”-nek minősíti, és úgy tudja, hogy a költő „több héten át Rácz Kálmán sajátos bűvöletébe került, kétségtelenül jóhi-szeműen”.

Vértés ezután, a JA-szakirodalomban először, Szántó Judit közlésére hivatkozva, említést tesz *A nemzeti szocializmus* születéséről: „egyszer késő éjjel érkezett haza. Lefekvés előtt leült írni, és amikor egy oldalnyiig jutott, megmutatta Juditnak. Valami olyasmi állt ebben, hogy csak a nemzeti felszabadító mozgalom után jöhet a szocializmus, a nemzeteket kell elsősorban felszabadítani.” Ez az állítás, akár Szántó Judittól, akár magától Vértéstől származik, a költő felfogását súlyos torzítással rekonstruálja, mert Magyarország ebben az időben szuverén állam volt, nem kellett felszabadítani semmilyen nemzeti elnyomás alól. Ahogy a régió más országaiban sem volt időszerű semmilyen nemzeti felszabadító mozgalom. Vértés láthatóan Szántó Judit állításait tolmácsolja: „Judit elvette József Attilától ezt az írást, és 6 hétig nem beszéltek egymással, végül is József Attila sírva köszönte meg Szántó Judit beavatkozását. »Megmentetted életemet« mondta, és ez volt egyúttal a kigyógyulás is Rácz Kálmánék társaságából.” (Ld. Vértés 1964, 77–79. p.)

Vértés publikációi a harmincas évek forradalmi munkásmozgalmában résztvevők körében élénk visszhangot keltettek, és több emlékezőben éles tiltakozást váltottak ki. Közülük Hollós Korvin Lajos tért ki a Rácz Kálmán-féle kapcsolat értékelésére. Cáfolja Vértésnek azt az állítását, hogy JA Ráczal a megszűnt *Társadalmi Szemle* köréhez tartozó baloldali értelmiségiek társaságában vette volna föl a kapcsolatot. A folyóirat közvetlenül megszűnése előtt jelentette meg a *Külvárosi éj*ről Pákozdy Ferenc durva, sértő hangvételű kritikáját, nem valószínű tehát, hogy a költő 1933 tavaszán épp az ő társaságukat kereste volna. Hollós Korvin nagy teret szentel Rácz Kálmán jellemzésének, akit csekély képességű, felszínes műveltségű, zavaros embernek, viszonylag befolyásos jobboldali baleknak állít be, akit az illegális kommunista körök saját céljaik megvalósítása érdekében kihasználhattak: „»Katonapolitikai ügynöknek« legfeljebb a szektások

beteges rendőr-kém-pszichózisa rémleltethette ezt az embert.” Kétségbe vonja azt is, hogy Rátz a költőre olyan mély benyomást gyakorolhatott volna, amit már Bányai László is, majd pedig Vértes feltételeztek: „Attila tízszerte, százszorta műveltebb volt Rátznál! Honnan a csudából veszik hát a »mély benyomást«; a »lényegbevágó személyi varázst« s a »hatást«?” (Ld. Hollós Korvin 1986, 21–22. p.)

A „nemzeti kommunista” epizód koronatanújának, Szántó Juditnak az emlékezése egy jó évtizeddel Vértes György publikációi után, 1986-ban került nyilvánosságra. Azóta mindmáig az élettárs emlékiratának idevonatkozó részei képezik a kérdés vizsgálatának legfőbb kiindulópontját, még ha Szántó Judit közléseit döntő pontokon kritikának veti is alá a szakirodalom. A „nemzeti kommunisták” találkozóhelye gyanánt a Bucsinszky kávéház kerül szóba. Szántó Judit emlékezete őrizte meg néhány olyan személy nevét, akik Rátz Kálmán asztaltársaságánál előfordultak: „35-ben a Bucsinszky kávéházban Rác Kálmán, Horner Miklós, Kruif gróf, az utolsó Árpád-házi leszármazott, üldögéltünk.” – Ld. Szántó J 1986, 87. p.; Szántó J 1997, 90. p. Káta-Horner Miklós (1904–1970) maga is kommunista, a költővel együtt a Bartha Miklós Társaság balszárnyának képviselője volt, annak 1933 tavaszán történt megszűnéséig. Később publikált a *Szép Szóban* is. Az a személy, akit Szántó Judit „Kruif gróf”-ként emleget, Crouy-Chanel Péter Pál (1896–1976) földbirtokos volt.

Az élettárs részletesen foglalkozik Rátz Kálmán tulajdonságaival. Hogy nagy műveltségű ember volt, például Heckelről is beszélt (a zoológus Johann Jacob Heckelről van szó), hogy szerette Oroszországot, az orosz népet. Megtudjuk róla, hogy szerette JA verseit, de a költő személyének tisztelete nem tartotta őt vissza attól, hogy a kávéházi asztalnál titkos szerelmi ajánlatot tegyen Juditnak. Szántó Judit Rátz számára a rossz útra térítő intrikus szerepét utalta ki, aki szerint: „Meg kellene teremteni Magyarországon a Nemzeti Kommunista Pártot”. Jól fizető állást is ajánlott a folyamatos anyagi gondokkal küszködő költőnek, s ez az állás lehet, hogy titkári funkció lett volna a megalapítandó pártban.

Szántó Judit a Rátz Kálmántól származó tanokkal és ígéretekkel hozza összefüggésbe *A nemzeti szocializmus* című felhívást, és azt állítja, hogy a szöveg megírása és közzétételének szándéka parázs veszekedést indukált kettejük között. Az élettárs nem adta vissza az írást a költőnek. Közlését árulásnak tartotta volna azok ellen, akikhez szerzője tartozott. Meg akarta akadályozni a felhívás megjelentetését. Vitájuk során magánsérelmek is felszínre kerültek: a költő szerint Szántó Judit azért fordult vele szembe, mert még mindig kötődött a Moszkvában élő volt férjéhez, Hidas Antalhoz. Cikkével nekik, a moszkvai magyar kommunista emigráció tagjainak akart „befűteni”, bosszúságot okozni. A veszekedés következménye az lett, hogy az élettársak hat hétig nem beszéltek egymással. (Ld. Szántó J 1986, 110. p.; Szántó J 1997, 114–115. p.)

A Szántó Judit által előadott történet mintha az élettársak több, valóban megtörtént vitáját halmozná össze és rendezné el *A nemzeti szocializmus* köré. A nemzeti kommunizmus eszméje nyilvánvalóan élesen eltért a hivatalos pártállásponttól, de a szövegnek nincs olyan szovjetellenes éle, mint például *A szocializmus bölcséletének*, már csak azért sem, mert – túl azon, hogy Rátz Kálmán állítólag szimpatizált Oroszországgal – a sztálini rendszer is a nemzetközi szocializmus nemzeti, orosz útjának volt tekinthető. Az orosz út konkrétan bírálható volt, de elvi kifogást a nemzeti kommunizmus alapjáról

nem lehetett tenni az ellen, hogy az orosz munkásosztály a maga útját járja. A *Napló*ban olvasható verzió, amely szerint Szántó Judit összetépte az egyik ismeretlen tartalmú, de a nemzeti kommunizmus ügyével kapcsolatos prózai fejtegetést, amelyben a költő „a baloldalt támadta”, már indulatosabb összeütközésre, tartósabb haragra okot adó tettekre utal. (Ld. Szántó J 1986, 24. p.; Szántó J 1997, 31. p.)

A szakirodalomban eddig két kutató foglalkozott behatóbban és ismételten *A nemzeti szocializmus* című írással, s álláspontjuk a szöveg értelmezésének két különböző irányát jelölte ki. Lengyel András az egyik, aki első írását e tárgyban 1995-ben tette közzé, amikor betekintést nyert a költő kézíratos hagyatékába. A kézirat korrekt leírása, „tételkijelentő, deklaratív jellegének” kiemelése és a gondolatmenet helytálló, rövid tartalmi összefoglalása után Szántó Judit *Napló és visszaemlékezésének* 1986-os kiadásából idézi a költő élettársának a Rátz Kálmán-kapcsolattal, *A nemzeti szocializmus* megírásával és a miatta történt összeveszésükkel összefüggő részleteit. Szántó Judit emlékezésének sok tekintetben hitelt ad, de joggal vitatja azt, hogy a költő és Rátz Kálmán kapcsolata, valamint a kézíratos felhívás 1935-re lenne keltezhető. Érvelésével, miszerint *A nemzeti szocializmus* 1933 nyarán vagy kora őszén született, a szakmai közvélemény egyetért.

Mivel „ez a cikk nem illik bele a hagyományos József Attila-képbe”, Lengyel keresi a korábbi, illegális kommunista párttag gondolkodásával való folytonosság megszakadásának okait. Közvetlen előzményként *Az egységfront körül* című szöveget jelöli meg, amelyben a költő a nácizmus németországi győzelmével szembeni munkásmozgalmi egységfront lehetőségeit kereste, egyformán bírálva a kommunista „hivatásos forradalmárok” és a szociáldemokrata párthivatalnokok egymás elleni rivalizálását és közönyét a munkásság tényleges problémái iránt. A költő és az illegális párt vezetése között fokozódó feszültségek emiatt a hozzászólás miatt nyílt szakításhoz vezettek, ami a nyilvánosság számára egy Téglás Ferenc álnév alatt megjelenő, durván elutasító válaszban vált nyilvánvalóvá.

Lengyel szerint *A nemzeti szocializmus*, „az alakítandó Nemzeti Kommunista Párt programcikke”, „hírverő fölhívása”, egyúttal a költő sértődött viszontválasza volt Téglásnak és az illegális kommunistáknak. A válasz „értékátfordító”, tehát JA vállalta, „magára vette” az őt Téglás részéről ért „vádát”. Antifasiszta egységfront kialakítása helyett nemzeti programot javasolt a magyar munkásságnak. A rövid, deklaratív javaslat szellemiségének betájolásához Lengyel bevonja vizsgálódásába JA *A csodaszarvas* című versét, amely *A Hír* című lapban 1933. augusztus 4-én látott napvilágot. A költeményről, amely az Arany Jánostól ismert csodaszarvas-legenda újramondása, s amelyben a csodaszarvas alakját a vers beszélője gyári füstön látja átcsillanni, Lengyel András úgy véli, hogy az új, nemzeti kommunista tájékozódás programverse volt. De *A csodaszarvas* alkalmassága e szerep betöltésére igencsak kétséges. A költemény nem elég jelentékeny ahhoz, hogy összemérhető legyen akár a „történelmi materialista ódá”-val, a vele nagyjából egy időben a *Korunkban* (1933. július–augusztus) megjelent *A város peremén*-nel, és ami még nagyobb baj, a versnek még a legexplicitabb részlete, hogy a sarvas szőre „gyári füstön általcskillan”, sem közelíti meg a prózai felhívás üzenetének egyértelműségét, pedig túlzottan informatívnak az sem tekinthető.

Lengyel számításba veszi *A Hír* 1933. július 4-ei számában a költővel megjelent riportot is. A szerző (véltetőleg a költő által sugallt) célzásából, mely szerint JA illegális párttal való kapcsolatai megszűntek, valamint a riportert által használt „a nemzeti újjászületés férfiai” kifejezésből Lengyel azt a messzemenő következtetést vonja le, hogy a beszélgetés célja JA útjának egyengetése lehetett a Gömbös-féle Nemzeti Egyiség Pártja törekvései felé. Még ha a riport ezt a célt szolgálta volna is, semmiféle adatunk nincs arról, hogy maga a riportalanynak hogyan viszonyult e bizonyára jó szándékú riportert gesztushoz. A cikk tendenciája vitathatatlanul a költő possibilities tétele az irodalmi közvélemény előtt, de a Baumgarten-díj elnyerése esélyének megcsillantása éppen nem a gömbösi kultúrpolitika, hanem az ellenzéki, a hivatalosság által megtúrt irodalmi modernség részéről történő elismerést helyezi kilátásba.

A Bartha Miklós Társasághoz kapcsolható érintkezés a korai népi törekvésekkel és ennek bizonyos mértékű megőrződése az illegális kommunista mozgalomban kifejtett aktivitása idején, amivel Lengyel is számol, erősen mérsékeli a torzítást, ami abból ered, hogy a nemzeti kommunizmus eszméjét a kutatók egy része hajlamos kizárólag a náciizmus győzelméből levezetni. Az 1933-ban Németországban történekről szerzett első tapasztalatoknak és illúzióknak azonban kétségkívül fontos szerepe volt abban, hogy a korábbi „barthás” megfogalmazások ideiglenesen újra aktualizálódhattak. Ezeknek a friss indítatásoknak a feltárása Lengyel tanulmányában érdemi hozzájárulás *A nemzeti szocializmusban* megfogalmazott koncepció értelmezéséhez.

A József Attila „nemzeti szocialista” epizódjáról című tanulmány szerzője szerint a költő „úgy érzekelte, a munkások körében két, egymás felé mutató belső elmozdulás következett be. A nemzeti szocializmuson belül kiábrándulás Hitlerből, az igazi, anti-kapitalista nemzeti szocializmus jegyében. S elmozdulás (legalábbis a magyar munkásság soraiban) a »nemzetközi szocializmustól«, nemzeti irányban.” A két ellentétes irányból egyfelé, a „nemzeti antikapitalizmus” irányába mutató hatást Lengyel ügyesen és gazdaságosan az *Uj Harcos* júniusi számában olvasható két szemlében mutatja ki: Oravetz István *Szemelvények a Hitler fasizmusról* című cikkében a Nemzetiszocialista Német Munkáspártnak a Strasser fivérek által képviselt, Hitler kapitalizmuspárti cselekedeteivel elégedetlen szárnya a megnyilatkozásait, mint a náci demagóg ígéreteit ismertette, míg Lázár József 1933. május 1. című írása arról a törekvéstről közölt leleplező adatokat, amely a munkásság történeti hivatásának és a nemzeti ideáloknak az összeegyeztethetősége mellett érvelt. JA Lengyel szerint mintegy ellenkező előjelűre fordította a két szemle tanulságait, hitelt adott a Hitler-ellenes szárny törekvéseinek, és helyeselte a magyar munkásság nemzeti fordulatát. A két tanulság összegezéséként jött létre az a minőség, amelyet Szántó Judit nemzeti kommunizmusnak nevezett. (Ld. Lengyel A 1995d, 63–71. p.; Lengyel A 1996a, 105–119. p.)

A „nemzeti kommunizmus” valóban fából vaskarika volt, ahogyan a költő élettársa minősítette, s kialakításában a német politika friss fejleményeiből levont következtetések valóban szerepet játszottak, az azonban, hogy ennek folytán JA „eszmei kapcsolatot vél találni a nácihoz”, elietett következtetésnek vagy legalábbis nem szerencsés megfogalmazásnak tekinthető. Ebben a képletben burkoltan benne rejlik az a feltételezés, miszerint JA fejlődésében lett volna egy olyan pillanat, amikor kész lett volna

álláspontját a jobbra tolódó magyar politika törekvéseivel egyeztetni. Holott koncepciójának végiggondolatlansága ellenére sincs adat arra, hogy a rendszerrel szembeni baloldali ellenzékiességét a költő bármikor is feladta volna.

A másik lehetséges álláspontot, melyet Tverdota György képvisel, nem választja el áthidalhatatlan távolság Lengyel András értelmezésétől. A „balról balra” kifejezés, amely a nemzeti kommunizmus epizódjával foglalkozó írása címében foglaltatik, nem azt sugallja, mintha JA az illegális kommunista mozgalommal való szakítása után még inkább balra tolódott volna, mint azt N. Horváth Béla feltételezi, hanem azt, hogy a nemzetiszocializmusra mint pozitív példára való zavarba ejtő hivatkozása dacára a költő változatlanul a baloldalon maradt. Tverdota a költő Bartha Miklós Társaságban 1930 nyarára kialakított, népiséget, nemzeti elvet és radikális baloldaliságot egyeztető álláspontjának megújítására tett kísérletként értelmezi *A nemzeti szocializmus* című cikket. A koncepció nem mentes az ellentmondástól, de ez a paradoxon magából a társadalmi életből eredt. A nemzeti és a nemzetközi kettőssége, a társadalom belső meghasonlása és a haza egysége végigkíséri a marxi munkásmozgalom egész történetét, magának Marxnak és Engelsnek idevonatkozó megszólalásai sem mentesek a következetlenségtől és az ellentmondásoktól. A két oldal feszültségei csak időlegesen és inkább illuzórikusan bizonyultak feloldhatóknak. A dilemmára adott tévesztett válaszok összemosása és értékbeli nivellálása a látszatoknak való torzító behódoláshoz vezet. Aki az osztályharcos magatartás és a nemzeti gondolat között híd építésére vállalkozik, nem bélyegezhető ab ovo náci beállítottságúnak. (Ld. Tverdota 1996a, 172–173. p.)

Lengyel András további publikációkat szentelt *A nemzeti szocializmusban* felvázolt program értelmezésének. Felismerte, hogy az 1933-as fejlemények megértéséhez nem elégséges a politika részéről József Attilát elért új kihívások számbavétele. A diszpozíció, amellyel a költő a német politika drámai fordulatait 1933-ban fogadta, az illegális kommunista mozgalomban és a Bartha Miklós Társaságban a harmincas évek elején (Lengyelnek Tasi József kutatásaira hivatkozó véleménye szerint az 1932 ősze és 1933 tavasza közötti időszakban) párhuzamosan folyó tevékenysége során alakult ki. Nagy és eredményes erőfeszítéseket tett Lengyel arra is, hogy a gyanakvással szemlélt Rátz Kálmán pályafutását és gondolkodását közelebb hozza a mai olvasóhoz, kiegészítse ismereteinket a Gömbös Gyula környezetéhez tartozó volt vezérkari tisztről, az újságírói ambíciókat tápláló, majd országgyűlési képviselői mandátumot is betöltő középosztálybeli úrról. Lengyel írásainak fontos új eredménye a Strasser fivérek által képviselt irányzat pontosabb jellemzése és az is, hogy Horváth Iván kezdeményezését folytatva bevonta a *Vigasz* című verset JA nemzeti kommunista epizódjának vizsgálatába. (Ld. Lengyel A 2002, 96–124. p.)

A Bartha Miklós Társaságban másodszorra kommunistaként működő költő jellemzése során azonban Lengyel túlzásokba bocsátkozik. A „Hát kijöttem ide” kezdetű, *Bánat* című vers értelmezését rövidre zárja, amikor egy biztonsággal aligha meghatározható konkrét konfliktus rögzítését véli felfedezni benne. Az, hogy a *Búza* című vers az agrárium verse lenne, szintén önkényesen kiélezett megfogalmazásokon alapul. Egyrészt a vers korábbi, 1931-es keletkezése mellett nemcsak Tolnai Gábor emlékezése szól, hanem a Szántó Judité is: „Emlékszem, 1931-ben, egy ilyen előadáskor én a Búza

című versét tanítottam a fémipari dolgozóknál – egy távolabbi helyiségben. Szavalókórust alakítottunk. Harminc fiatal munkást ragadott magával a vers ereje.” – ld. Szántó J 1986, 177. p. Másrészt Lengyel magyarázata azt a látszatot kelti, mintha József Attilának az illegális mozgalomban folytatott tevékenysége idején kialakult volna valamiféle „agrárius” programja. A szerző jól érzékeli, hogy József Attila gondolkodásának volt egy ilyen népi, paraszti oldala. Ez azonban nem korlátozódott valamilyen rövidebb periódusra, hanem folyamatosan érvényesült. Már a *Tömeg* című versben is megtalálhatjuk: „Kapkod, nyúl, ahova ér, / csűrért, gyárért, boglyáért, / hétórai munkáért, / a Göncölért, Fiastyúkért, / bővizű alföldi kútért... / Éljen a munkásság, parasztság”. Viszont valamiféle agrárkommunista programként sohasem öltött körvonalat. A költő gondolkodásának erre az oldalára mindazonáltal Lengyel joggal hívja fel a figyelmet, ez volt az egyik legfontosabb előzménye a nemzeti kommunista epizódnak. (Ld. Lengyel A 2005. 133–193. p.)

A Rátz Kálmán-portré és -pályarajz esetében, annak minden értéke mellett, fennmarad a kérdés: milyen szerepe volt a nyugdíjas őrnagynak abban, ahogyan a költő felfogása a munkásmozgalom tennivalói kapcsán 1933-ban alakult? Vajon Rátz, akinek a munkásosztály belső problémáiról kialakult ismeretei sokkal felszínesebbek lehettek a költőénél, csakugyan olyan erősen befolyásolni tudta JA tájékozódását? Azaz nem érhetnénk-e be a probléma vizsgálata során egy szerényebb, rövidebb és vázlatosabb portréval és pályarajzzal, olyannal, amilyen egy mellékszereplőt megillett? A Rátz-portré leggyengébb pontja éppen az, amiről fontos lenne a jelenleginél komolyabb ismeretekkel rendelkezni: hogyan képzelte a Bucsinszky-asztaltársaság feje a nemzeti kommunizmus mibenlétét, egy ilyen párt felépítését?

JA Otto Strasserrel történt levélváltásának sejtetése is egyszerre sok és kevés. Sok, amennyiben már maga a tény is messzemenő következményekkel járna, ha előkerülne akár egyikük, akár másikuk levele. Nem beszélve az ilyen levelek tartalmáról, a bennük rejlő információkról. De a kutatás jelenlegi állása szerint nem történt több sejtetésnél, lebegtetésnél, feltételezésnél. A bizonyítás függőben maradása így zavart okoz inkább a kutatás számára, mintsem valóságos előrelépést. Az értelmezésbeli önkényességek sorát szaporítja az is, ahogy Lengyel József Attilának a polgári irodalmi életbe 1933 tavaszán történt bekapcsolódási törekvését kezeli. A *Nyugattal*, Babitscal való kapcsolatfelvétel valóban jelentős lépés volt a költő részéről, de ez nem terjeszthető ki a polgári irodalmi élet egészére. JA kapcsolata például Kosztolányi Dezsővel vagy Ignótus Hugóval folyamatosan fennmaradt. Hatvány Lajos anyagi támogatását sem igen nélkülözhetette. Nemcsak a lillafüredi íróhéten, hanem az 1932 szeptemberében rendezett balatoni íróhéten is részt vett, és ekkori igen aktív viselkedéséről, polgári írókkal folytatott eszmecsereiről több emlékezés beszámolt. Végül a *Vigas* című vers Rátz Kálmánra vonatkoztatása is erős referenciális szűkítésnek tekinthető – ld. Lengyel A 1998, 2. t.; Lengyel A 2002, 97–98. p.; Lengyel A 2005, 133–182, 183–193. p. Tverdota György Lengyel „...*gondja kél a gondolatban*” című kötetéről írott bírálatában a szerző tanulmányainak ezekre a túlzásaira utal – ld. Tverdota 2006c, 1252–1253. p.

Az utóbbi időszak két nagymonográfiája is kitért a költő nemzeti kommunista epizódjára. Szabolcsi Miklós, habozva a gondolatkísérletként vagy tanulmányvázlatként

való meghatározás között, *Az egységfront körül* gondolkörében helyezte el az írást, részletesen rekonstruálva gondolatmenetét. Elemzése Lengyel András eredményein alapul, amit a Strasser fivérekhez fűződő illúziók, a Bartha Miklós Társaság-beli előzmények és a személyes sérelmek emlegetése, Rácz Kálmán pályájának rövid áttekintése is bizonyít. Monográfiájának *A nemzeti szocializmus* című fejezete Szántó Judit *Napló és visszaemlékezése* két ismert helyének idézésével zárul. A nemzeti kommunista epizódot Szabolcsi is 1933-ra datálja – ld. Szabolcsi M 1998, 255–259. p.

A megfogalmazás, amellyel N. Horváth Béla *A líra logikája. József Attila* című monográfiájában a szöveg értelmezését indítja, szerencsésnek minősíthető: „a költő útkeresésének dokumentuma, s egy bizonytalan társadalmi, egzisztenciális, poétikai szituáció reflexiója.” A szerző álláspontja, amely ugyancsak erősen támaszkodik Lengyel András kutatásaira, maga is tükrözi ezt a tárgyának joggal tulajdonított bizonytalanságot. Egyik helyen leszögezi, hogy „a náci ideológiának enged a költő”, elfogadja Lengyeltől, hogy a szöveg gondolatmenete „az Otto Strasser nevével fémjelezhető nacionalbolsevizmushoz” kapcsolható. Elfogadja azt is, hogy a költő *Az egységfront körül* című cikkére az illegális párt részéről érkezett válasz következményeként „indulatában engedett Rácz Kálmán ajánlatának”. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a cikkben „az igazi nationalsozializmusra, annak politikai, gazdasági, ideológiai tartalmára még csak utalás sincs”, a költő több meghatározása „marxista szemléletre és fogalomhasználatra épül”, és hogy végső soron „József Attila [...] nem »tért jobbra«”. A cikk értékelésének konklúziója N. Horváth Bélánál, hogy „József Attila útkereséséről van szó, aminek azonban alig van gondolati, poétikai hozadéka”. (Ld. N. Horváth 2008, 253–257. p.)

Agárdi Péter a „...*gondja kél a gondolatban*” című Lengyel András-kötetről írott recenziójában részletesen elemzi *A nemzeti szocializmus*-ról írt Lengyel-tanulmányokat. Méltatja a Lengyel által készített alapos Rácz Kálmán-portrét. Nem utasítja el, mint „eleve abszurd” feltételezést, hogy a költő felvette volna a levélbeli kapcsolatot Otto Strasserrel, sőt még azt sem tartja elképzelhetetlennek, hogy Rácz Kálmán révén Gömbös integrálni akarta a Nemzeti Egység Pártjának támogatására József Attilát. Ugyanakkor mértéktartó módon kizárja azt az értelmezési lehetőséget, amely szerint a költő *A nemzeti szocializmusban* „azonosult a fasizmussal”. Joggal emlékeztet arra, hogy Marx és Engels a *Kommunista Kiáltványban* is csak a burzsoá nemzetállamot tagadták, s a munkásosztálytól egy újfajta nemzeti egység kialakítását várták. Egészében véve úgy ítéli meg Lengyel András számos fontos részeredményt tartalmazó tanulmányait, hogy a szerző túlzottan messzemenő következtetéseket von le egy rövid, publikálatlan szövegből.

Nádas Péter, tekintettel arra, hogy *A nemzeti szocializmus*-ügy mellékszereplője, Rácz Kálmán a második világháború alatt Horthy Szovjetunió irányában történt diplomáciai tapogatózásaiban közvetítő szerepet játszott, s ennek során Nádas családtagjaival is valamiféle személyes kapcsolatba került, emlékezésében visszatekintett Rácz múltjára s abban természetesen a József Attilával kialakított kapcsolatára is. Ezekben a részletekben Nádas Lengyel András kutatásaira támaszkodik, és saját megfogalmazásában újramondja az ismert narratívát. A történethez lényeges új információt nem tesz hozzá, s nem fogalmaz meg kritikai fenntartásokat sem a Lengyel András által kialakított összképpel szemben. (Ld. Nádas P 2017, 153–158. p.)

1934

[Bevezetés, mely borsot tör]

„Nem elegendő, hogy a gondolat megvalósulásra törjön,
a valóságnak magának kell gondolatra törnie.”

Marx (Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie, Einleitung.)

1. Bevezetés, mely borsot tör sokak orra alá.

- 5 „Politizáljon-e” az irodalom?¹ Így hangzik a kérdés, amelyet újra² és újra mellünknek – írók mellének – szögeznek.³ Mielőtt feleletet⁴ adna az ember, kiderül, hogy a kérdés pusztá formáság, mert tartalmára nézve türelmetlen követelődés.⁵ Politizáljon-e az irodalom? Igenis, politizáljon!⁶ – válaszol Ignotus, – szálljon síkra a demokrácia értékeinek, az örök emberi értékeknek a védelmében. Politizáljon!⁷ – mondja Gömbös, a nemzeti egység pártjának
- 10 vezére, – itassa át a nemzeti egység eszméjével a lelkeket. Politizáljon!⁸ – kiáltják fenn a forradalmi szocialisták, – az irodalom az osztályharc egyik fegyvere. A politikusok közt tehát igen nagy az egyetértés. Egyik sem utasítja vissza, sőt a legkülönbözőbb erkölcsi eszmék jegyében az irodalom kötelességévé⁹ teszi a politikát, – az ő politikáját. Az¹⁰ irodalomról,¹¹ az írásművészetről¹² pedig szó sem esik, az írónak arról kell döntenie, hogy
- 15 milyen¹³ szekeret toljon.

Egy ilyen állapot nem sok örömmel kecsegteti azokat az írókat, akik a politikain kívül művészeti öntudattal is rendelkeznek. Céhbeliék fájdalommal látják az irodalomnak, mint a társadalmi haladás egyik jelentékeny formájának a kisemmizését. Avagy dadogjanak-e¹⁴ a gyönyörűségtől, amikor már nem tagadhatják tovább, hogy – a reakcióról nem beszélvén

20 – a munkásmozgalomban is szellemellenes áramlatok kerülnek fölül? Ez nem vád, hanem – sajnos – a szubjektív föltételek hiányának egyik¹⁵ adaléka. Ha egy osztály – a bér munkásokról van szó – a maga sajátos életérzését¹⁶ nem képes társadalmilag, azaz¹⁷ művészileg kifejezni, akkor erőtlenné ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára.

¹ [előbb:] <író> [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] ujabban [majd: ld. főszöveg]

³ [előbb:] mellünknek szögeznek, – ujabban éppen a polgárinak [majd:] mellünknek írók mellének szögeznek. [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴ [előbb:] Mielőtt *azonban* feleletet [majd:] De Mielőtt feleletet [majd: ld. főszöveg]

⁵ [előbb:] formáság, tartalmára azonban fenyegetődő követelés. [majd: ld. főszöveg]

⁶ [előbb:] politizáljon, [majd: ld. főszöveg]

⁷ [előbb:] Politizáljon, [majd:] Politizáljon!, [ld. főszöveg]_{szkj}

⁸ [előbb:] Politizáljon, [majd: ld. főszöveg]

⁹ [elírás:] kötelességévé [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁰ [előbb:] Így aztán az [majd: ld. főszöveg]

¹¹ [előbb:] irodalomról szó sem [majd: ld. főszöveg]

¹² [előbb:] írásművészetről, a művészetről [majd: ld. főszöveg]

¹³ [előbb:] milyen politika szolgálatába álljon [majd: ld. főszöveg]

¹⁴ [előbb:] <csobog> [majd: ld. főszöveg]

¹⁵ [előbb:] egy [majd: ld. főszöveg]

¹⁶ [elírás:] életerzését [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁷ [előbb:] <mu> [majd: ld. főszöveg]

Márpedig¹⁸ – Marx írja a hegeli jogbölcseletről¹⁹ szóló kritikájának bevezetésében – „a polgári társadalomnak egy osztálya sem játszhatja ezt a szerepet, anélkül hogy magában és a tömegben az enthusiasmus egy mozzanatát ki ne váltaná, egy mozzanatot, amelyben a társadalommal

25

¹⁸ [előbb:] [nincs új bekezdés] Másrészt viszont [majd:] [új bekezdés:] Másrészt viszont [majd: ld. főszöveg]

¹⁹ [előbb:] <jogfil> [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/4. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1933 tavasza – 1934 nyara.

A datálás indoklása: Nem egyértelmű, hogy mikor keletkezett. A kérdés, hogy politizáljon-e az író, vagy politizálhat-e az irodalom, mindig foglalkoztatta a közbeszédet. A szöveg utalásai alapján azonban feltételezhető, hogy a kézirat a *Politizáljon-e az irodalom?* című, Zsolt Béla előadása kapcsán kezdődő hosszan tartó polémia hozzászólásának szánt vitacikk vagy vitaelőadás fogalmazványa. Zsolt Béla 1932. november 20-án tartott a fenti címmel előadást a nyomdai munkások oktatásügyi bizottsága szemináriumában. Az előadás széles körű társadalmi vitát váltott ki, melynek következő jelentősebb eseménye Zsolt Béla és Kosztolányi Dezső 1933. január 27-ei, a Cobden Szövetség szemináriumában megtartott nyilvános vitája volt. A kézirat Ignotusra hivatkozik, aki „a mai irodalom irányairól és hivatásáról” először előadást tartott (1933. február 19-én a Zeneakadémia kamaratermében), majd az előadásból cikksorozatot írt. *Az író és a többi emberek* című írást négy részben közölte a *Magyar Hírlap* 1933 áprilisában (ld. Ignotus 1933). De a fogalmazvány gondolatmenete ahhoz a problémakörhöz kapcsolódik, amely a költőt 1934 nyaratól foglalkoztatta.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „»Nem elegendő, hogy”. Fekete tintairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 fólió, 1 beírt oldal. 209×338 mm-es, bal oldalán tépett szélű, félfamentes, vízjel nélküli hártypapír egyik oldalán. A felső margó bal oldalán idegen kéz ceruzajrással egy bekarikázott szám: „4”. Töredék, a befejezése hiányzik. A szöveg kifut az oldal aljáig; a fennmaradt kéziratlap utolsó sorában egy megkezdett mondat olvasható, mely feltehetőleg a következő – lappangó – kéziratlapon folytatódik. A kéziratlap verzóján [*A művészkedés*] kezdetű jegyzet, mely – tartalmi és formai jegyei alapján – nem áll kapcsolatban az 1. *Bevezetés, mely borsot tör [...]* kezdetű fogalmazvánnyal. Állag: enyhén sárgult. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgY Analekta JA 1087/4. Palliumcím: [1. *Bevezetés, mely borsot tör...*]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

A szövegközlésről: Egyértelműen megállapítható, hogy a kéziratlap két oldalán olvasható szövegek nem alkotnak egy kéziratot. Szerkezetük eltér. [*A művészkedés*] vázlat, mely oldalközépi gondolatjellel választja el egymástól az egyes pontokat. A [*Bevezetés, mely borsot tör*] kifejtő jellegű fogalmazvány, folyó szöveg. Formai és szövegösszefüggés-szempontról is kizárható a két szöveg egy kézirattá minősítése. A [*Bevezetés, mely borsot tör*] vízszintesen írva kitölti az A/4-es formátumú lap egyik oldalát, és mondat közben ér véget. [*A művészkedés*] a lap verzóján a másik oldalhoz képest 90 fokkal elforgatva íródott, és nem folytatja a túloldalt megkezdett mondatot.

Közölve: Sándor P 1940, 30. p. [részlet]; Németh A 1947–1948 [6], 28. p.; JAÖM3 1958, 273. p. [részlet], 456. p. [jegyzet]; JA1967, 263. p. [részlet], 292. p. [jegyzet]; JAM2 1977, 350. p. [részlet], 706. p. [jegyzet]; Szabolcsi M 1998, 380. p. [részlet]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

Sándor P 1940: Sándor Pál *Az igazi József Attila* című kismonográfiája 30. oldalán egy mondatát idézi, ld. az alábbi táblázatban. Forrásként a következőt adja meg: „Esz-tétika, kézirat”.

Szövegeltérések:

Sándor P 1940	Sor	JKK
Ha egy osztály (a bér munkásokról van szó) a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlén ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen fel a történelem dobogójára.	21–23.	Ha egy osztály – a bér munkásokról van szó – a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlén ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára.

Németh A 1947–1948 [6]: Sándor Pál közlése alapján idézi, az általa zárójelben feltüntetett szövegrészt kihagyva, feltehetően azért, mert az ő közbevetésének tekinti.

JAÖM3 1958: A *Kisebb töredékek, feljegyzések* című fejezetben közli, (6.) sorszámmal, jegyzete szerint Sándor Pál közlése (ld. Sándor P 1940) alapján. Németh Andor nyomán a Sándor Pál által zárójelben feltüntetett szövegrészt kihagyja. Érdekesség, hogy a „lépjen föl” igekötőjét így és nem a Sándor Pál és Németh Andor által közölt módon szerepelteti.

JA1967: A *mai költő feladatai* című fejezetben szerepelteti, *Kisebb töredék* címmel, a JAÖM3 1958 alapján.

JAM2 1977: Megegyezik a JAÖM3 1958 közléssel.

Szabolcsi M 1998: Az utolsó, befejezetlenül fennmaradt mondat vége és a mottó szövege nélkül, a készülő új kritikai kiadásra hivatkozva közli, előrebocsátva a következőket: „Az egyik tanulmánytöredék (amely újabban került elő), egy hosszabb tanulmány bevezető részének készült, és a »politizáljon-e az irodalom« aktuális kérdésköréhez kapcsolódik.” – ld. Szabolcsi M 1998, 379. p. A mottóról annyit árul el, hogy „Marx *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie Einleitung*ből való”. A „Bevezetés,” szó előtti sorszámot elhagyja, a mondat kiemelését nem jelzi, és az utána következő mondattal bekezdés nélkül folytatja a szöveget. A helyesírást és a központosítást modernizálja. Közlése alapján Szabolcsi Miklós álláspontja is az volt, a kéziratlap rektóján és verzóján olvasható szövegek nem alkotnak egy fogalmazványt.

Szövegeltérések:

Szabolcsi M 1998	Sor	JKK
Igenis, politizáljon, – válaszol	8.	Igenis, politizáljon! – válaszol
kecsegteti mindazokat az írókat,	16.	kecsegteti azokat az írókat,
váltaná...	26–27.	váltaná, egy mozzanatot, amelyben a társadalommal

JAHSZK 2012: A kézirat alapján alapuló forrásközlés, a szövegváltozatok feltüntetésével. A kiemelés nem jelzi, és egy tagmondatátáron található vesszőt nem vesz figyelembe: „döntenie, hogy” – ld. 14. sor. A kéziratlap rektóján és verzóján olvasható szövegeket egy fogalmazványnak tekinti, és folytatatólagosan közli, nem jelezve a formai és tartalmi különbségeket.

Keletkezéstörténet

A kézirat keletkezésének időpontja bizonytalan. Az Ignotusra való hivatkozás alapján legkorábban 1933 áprilisa után kezdhette lejegyezni, mert Ignotus cikksorozata, amire JA utal, ekkor jelent meg. Ignotus ahhoz a vitához szólott hozzá, mely Zsolt Béla *Politizáljon-e az irodalom?* című előadását követte. Zsolt Bélával Kosztolányi Dezső is polemizált, nyilvános vitájukat 1933. január 27-én a Cobden Szövetség szemináriumában tartották meg. Ignotus a Zeneakadémia kamaratermében 1933. február 19-én tartott előadásából írt cikksorozatot a *Magyar Hírlap*ba *Az író és a többi emberek* címmel, ld. Ignotus 1933. A napilap 1934. augusztus 5-i számában *Az idők mögül. Ad nomen Jaurès* címmel emlékezett meg a francia szocialisták húsz évvel azelőtt meggyilkolt vezetőjéről. A liberalizmus, szocializmus, szociáldemokrácia történetének fejtegetései közepette felteszi a kérdést: „De el lehet-e gondolni ezt a mozgalmat Sidney és Beatrice Webb, a labour-t a fabiánusok, tehát polgári író-szocialisták nélkül?” Majd így fogalmaz: „A valóság az, hogy amíg a szociáldemokrácia válságba nem jutott, a polgári intellektualitás pártja volt, de nem kijátszására, hanem becsületes, sőt egyedül lehetséges előbbrevitelére az ipari munkásságnak, persze nem ingyen, hanem az intellektualitás alátámasztása végett.” – ld. Ignotus 1934, 5. p. Ignotus tehát a mozgalom sikeressége és az intellektualitás szoros összefüggéseiről szólt. JA ismerte ezt a cikket is, hiszen az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* Ignotus némely felvetésére, „aggodalmaira” adott válasz. A „fölszabadulásra”, az „emberi alkotásra” rátipró „hitvány és látható hatalmak” nemcsak Ignotus cikkének befejezésére utaló kifejezések, hanem a költőt más műveiben is foglalkoztató kérdések megfogalmazásai. Nem zárható ki, hogy JA töredéke Ignotus újabb írásához (is) kapcsolódik.

Több kérdést érint, így az irodalom politikai szerepvállalását is. Ugyanakkor gondolatilag ahhoz a kérdéskörhöz tartozik, amely 1934 nyarától foglalkoztatta József Attilát: a történelmi vereség, a hitlerizmus győzelme és ennek okai, a munkásmozgalom gyengesége, a bolsevizmus által eltorzított marxizmus, valamint az értékes irodalom, a szocialista művészet és a proletariátus érettségének megfeleltetése. Így az is feltételezhető, hogy a szöveg 1934 kora őszén keletkezhetett, az *[E sorok írója]* közelségében, *A szocializmus bölcselete* előzményeként. JA 1934. július elején érkezett vissza Hódmezővásárhelyről. Az ott töltött fél év mély alkotói válságban telt el. A szövegösszefüggések arra engednek következtetni, hogy Budapestre visszaérkezve és újra bekapcsolódva az irodalmi életbe, ismét intenzíven foglalkoztatták az irodalmi és politikai kérdések. A moszkvai meghívás elmaradása, majd az Írókongresszus kiábrándító tapasztalatai is megerősíthették József Attilát kétségeiben. Lengyel András feltételezése szerint *A szocializmus bölcselete* közvetlenül a *Miért nem én?* megírása után készült, annak személytelenített és általánosított újrafogalmazása (ld. Lengyel A 2005, 208. p.). Valójában több téma is foglalkoztathatta párhuzamosan József Attilát. Ekkoriban készült fogalmazványai egy másik nagyobb munka előkészületeire utalnak. Talán a tervezett tanulmány első részeként született a *[Bevezetés, mely borsot tör]*.

Mottóul Marxot idézi, *A hegeli jogfilozófia kritikájához* című írásból emel ki egy mondatot. Ugyanezt a mondatot idézi *A szocializmus bölcselete* című tanulmányában is, ahol

még egy másik mondatot is idéz, nem szó szerint: „És ahhoz – mondja tovább Marx, – *hogyan osztály, amely a világot át akarja alakítani és meg is érti, ezt a szerepet játszassa, az egész társadalmat magával kell ragadnia*. Vagyis szükséges, hogy a társadalom tömegeinek *tudatában* megvilágosodjék, hogy a társadalmat átalakítani akaró osztály eszményeit kell követniök.” Ez a másik idézet megjelenik itt is, de pontosan (bár a mondat töredékben maradt fenn). A *szocializmus bölcsellete* az emberi öntudatról, annak történeti alakulásáról értekezik, míg itt a művészi öntudatról szól. A *szocializmus bölcsellete* arra a konklúzióra jut: „a történelem alakulásának kérdése elválaszthatatlan az emberi tudat alakulásának kérdésétől.” Megállapítja, hogy az emberi tudat kérdései azok, „amelyet a barrikádok lánglelkű hívei lefitymálnak”. Hasonlóan fogalmaz itt is, amikor kijelenti, hogy a „munkásmozgalomban is a szellemellenes áramlatok kerülnek felül”.

JA tehát az emberi tudat központi szerepének kiemelése mellett szükségesnek érezte a művészi öntudat és egyáltalán a művészet szerepének újragondolását is. A *[Bevezetés, mely borsot tör]* azon szövegei közé tartozik, amelyek az irodalom szerepét, az „írás-művészet” jelentőségét értelmezik. Ezekben a – többnyire befejezetlen vagy töredékesen fennmaradt – írásaiban elutasítja azokat a nézeteket, amelyek alárendelik a művészetet a politikai harcnak. Az *[E sorok írója]* fogalmazza meg legélesebben a kommunista mozgalom kritikáját, elutasítva azt a szemléletet és politikai gyakorlatot, amely degradálja a művészetek szerepét. Ez lehet az oka annak is, hogy a *[Bevezetés, mely borsot tör]* szándékoltan provokatív véleményét fogalmaz meg, már alcímében is.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

1–3. sor

„**Nem elegendő, hogy a gondolat megvalósulásra törjön, a valóságnak magának kell gondolatra törnie.**” Marx (*Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie Einleitung*): JA a Kröner Kiadó 1932-es *Der historische Materialismus. Die Frühschriften* című kiadványából idéz, melyre gyakran hivatkozott más írásaiban is (ld. az *Egyéniség és valóság, A szocializmus bölcselete* és a *HMF* jegyzeteit). Az eredetiben: „Es genügt nicht, daß der Gedanke zur Verwirklichung drängt, die Wirklichkeit muß sich selbst zum Gedanken drängen.” – ld. Marx 1932, 1. kötet, 274. p. A mondatot *A szocializmus bölcselete* okfejtésében máshogy fordítja: „Nem elegendő, hogy megvalósulásra törjön a gondolat, *magának a valóságnak is gondolatra kell törnie.*” A *[Bevezetés, mely borsot tör]* szövege közelebb áll a német eredeti mondatszerkezetéhez.

8. sor

Igenis, politizáljon! – válaszol Ignotus: 1933. január 5-én a *Nyugatban* megjelent Kosztolányi Önmagamról című írására (ld. Kosztolányi D 1933), amely vitát gerjesztett. Az itt lefektetett érvekre tér vissza JA 1935-ben a Kosztolányi-bírálatában. 1933. január 27-én a Cobden vitaestjén Kosztolányi védte a maga álláspontját, vele szemben Zsolt Béla a közéleti irodalom mellett szállt síkra. A vitába később Ignotus is beleszólt. Négyrészes cikksorozatában fejtette ki álláspontját (ld. Ignotus 1933). A cikksorozatban a JA által hivatkozott tézis tételesen nem jelenik meg, ám valóban

azt a szemléletet tükrözi, amit a költő összefoglalt azzal, hogy az író politizáljon. Különösen az *Exportdráma és elefántcsonttorony* alcímű részben, ahol így fogalmaz Ignótus: „Kérdik, hogy politizáljon-e az író, s ráfelelik: hogy ne, mert a politika ocsmány mesterség, s az írónak tiszte a szépség. Mintha kin-kin magán állana, hogy politizáljon-e. Ha hallgat, beleegyezik, tehát politizál. Ha másról beszél, kibúvik, tehát politizál.” – ld. Ignótus 1933, 3. rész, 5. p. Ignótus föltehetően Kosztolányi álláspontját interpretálja, de nem ad rá közvetlen választ itt. A *Hol az író helye* alcímű, utolsó részben így fogalmaz: „Az író nem írhat íróasztalának. Nem írhat úgy, mintha ő s az íróasztala csak ketten volnának, nem volna kívül az ablakon a többi ember, kit az író átkozhat és lenézhet, tarthat értetlennek és hálátlannak, tarthat javíthatatlannak is, akin segíteni nem lehet: de aki nélkül az író nincs a világon, mint ahogy a világ nincs a világon ember nélkül, ki tudomásul vegye, s aki nélkül az író nem ír, mint a tükör nem tükör a belelátszó nélkül, kit visszatükröz.” – ld. Ignótus 1933, 4. rész, 5. p. Augusztusi, *Az idők mögül* című cikkében is a politizáló irodalom mellett érvel (ld. Ignótus 1934).

9. sor

Politizáljon! – mondja Gömbös, a nemzeti egység pártjának vezére: Gömbös Gyula (1886–1936) politikus, 1932–1936 között miniszterelnök. Miniszterelnöki kinevezése után – 1932. október 27-én – alapította meg az addig röviden Egységes Párt néven ismert, hivatalosan Keresztény-Keresztény Földműves-, Kiszgazda- és Polgári Pártból a Nemzeti Egység Pártját. Jobboldali tömegpártot akart kiépíteni, amely biztosítja a választási győzelmeket. 95 pontból álló „munkaprogramja” reformszólammal teletűzdelve a társadalom és a gazdaság felemelkedését ígérte. „Nemzeti kultúrpolitika” kialakítását hirdette, amelyhez meg akarta nyerni a művészértadalmat, elsősorban a népi írókat. (Ld. még az „Új szellemi front” jegyzeteit.)

11. sor

az irodalom az osztályharc egyik fegyvere: JA a „forradalmi szocialisták” álláspontjaként interpretálja ezt a kijelentést. A munkásmozgalom egyes korszakaiban megkövetelték a művészi alkotásoktól az osztályharcos tematikát, a forradalmi agitációt. A költő kezdetben eleget próbált tenni ennek az igénynek az agitatív célzatú műveivel. A *Döntsé a tőkét, ne siránkozz* kötete (1931) már címével is az osztályharcra utal. JA több korábbi versét átdolgozta szocialista szelleművé. 1934-ben már régen túllepett ezen, a *Medvetánc* című kötetben (1934) visszaalakította verseit. Itt azonban már a politikai mellett a művészi öntudatot is alapvetőnek tartja. Szöveggörnyezete – *A szocializmus bölcsellete, Eszmélet* – azt jelzi, hogy az osztályöntudat helyett az emberi öntudatot tartja elsődlegesnek.

21–23. sor

Ha egy osztály – a bér munkásokról van szó – a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlenség ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára: Ez a mondat gyakran idézett szentenciává, sőt szállóigévé vált.

24–27. sor

Márpedig – Marx írja a hegeli jogbölcseletről szóló kritikájának bevezetőjében – „a polgári társadalomnak egy osztálya sem játszhatja ezt a szerepet anélkül hogy magában és a tömegben az entuziasmus egy mozzanatát ki ne váltaná, egy mozzanatot, amelyben a társadalommal: JA szó szerint, valószínűleg saját fordításában idézi Marx egyik mondatát, majd az idézet megszakad azon a ponton, ahol az „Enthusiasmus”, a lelkesedés társadalmi szerepét kifejtené. Az eredeti szöveg így hangzik: „Keine Klasse der bürgerlichen Gesellschaft kann diese Rolle spielen, ohne ein Moment des Enthusiasmus in sich und in der Masse hervorzurufen, ein Moment, worin sie mit der Gesellschaft im allgemeinen fraternisiert und zusammenfließt, mit ihr verwechselt und als deren allgemeiner Repräsentant empfunden und anerkannt wird, ein Moment, worin ihre Ansprüche und Rechte in Wahrheit die Rechte und Ansprüche der Gesellschaft selbst sind, worin sie wirklich der soziale Kopf und das soziale Herz ist.” – ld. Marx 1932, 278. p. Modern fordításban: „A polgári társadalomnak egyik osztálya sem játszhatja ezt a szerepet anélkül, hogy önmagában és a tömegben a lelkesedés egy pillanatát elő ne idézze, egy pillanatot, amelyben testvériesül és egybeolvad a társadalommal egyáltalában, amelyben vele összecserélik és általános képviselőjének érzik és ismerik el, egy pillanatot, amelyben igényei és jogai a valóságban magának a társadalomnak az igényei és jogai, amelyben ő valóban a társadalmi fej és a társadalmi szív.” – ld. MEM1 1957, 387–390. p.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- SÁNDOR Pál, *Az igazi József Attila*, Budapest, Hajnal, 1940, 30. p.
 NÉMETH Andor, *József Attila és kora*, [6] *Harmadik rész : Férfikor : 1. Harcos esztendő* [folytatás], CSILLAG, 1948. 6. sz. (május), 23–30. p. (28. p.)
 NAGY Csaba, *Miért nem ő? : Eseménytörténeti és szövegrekonstrukció*. In: Horváth I – Tverdota 1992, 325–353. p. (347. p.)
 SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 379–380. p.

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Sándor Pál az idézetet arra hozza fel példának, hogy JA ezen időszakban írt művei „tisztán és töretlenül – a dialektikus materializmus hang”-ján szólaltak meg – ld. Sándor P 1940, 30. p.

Nagy Csaba a *Miért nem én?* szövegének rekonstrukcióját megkísérlő tanulmányában kifejti, hogy az elveszett írásban „Feltételezhetően abból az alapállásból” fejtette ki nézeteit JA, mint amelyet „egy datálatlan töredéke így rögzít”, majd az 1958-as kritikai kiadás alapján idézi a Sándor Pál munkájából ismert mondatot – ld. Nagy Cs 1992, 347. p.

Németh Andor JA alapos ideológiai felkészültségének és a proletariátushoz való tartozása kinyilvánításának bizonyítékeként idézi a Sándor Pál művében talált mon-

datot, majd hozzáfűzi: „Ezek azok a meggondolások, amelyek József Attila ezidőben írt költeményeit ideológiailag megalapozzák.” – ld. Németh A 1947–1948 [6], 28. p.

Szabolcsi Miklós monográfiája negyedik kötetének *Új tájékozódás. József Attila politikai nézetei 1934 nyarán* című fejezetében közli a fogalmazvány szövegét. Úgy véli: „Benne elsősorban a munkásmozgalomban fellépő »szellemellenes« áramlatokról szól; következtetése egybecseng József Attilának már évekkel ezelőtt, a Brichta-kritikában leírt álláspontjával.” – ld. Szabolcsi M 1998, 379–380. p. (A kézirat két oldalán szereplő szöveget Szabolcsi sem tekinti egybefüggő fogalmazványnak.)

[Kirpotin]

Kirpotin hülye.¹ Azt hiszi, a lélekelemző színház, a cselekménynélküli, a polgári érzületből folyik. Holott az az egész társadalom helyzetén alapszik, és éppen azt jelzi, hogy a történelem külső (technika) menetét nem követték elég sebesen a tömegek s az igazi történésnek most az embereken belül kell lejátszódnia, hogy fölfejlődjön tudatuk a termelési eszközökben objektivált értelemig, amely értelemmel aztán a külső valóságba tehetik át ismét a társadalmi cselekményt.

5

¹ [előbb:] a [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 122. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1934. szeptember.

A datálás indoklása: A fogalmazvány Kirpotyinnak a moszkvai írókongresszus tizenhatodik ülésnapján (1934. augusztus 27-én) elhangzott *Доклад о советской драматургии* (Előadás a szovjet dramaturgiáról) című előadására reagál. (Ld. még *Keletkezéstörténet*, illetve [A nyáron tartott] és az [E sorok írója] jegyzeteit.)

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szó: „Kirpotin”. Fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 fólió, 1 beírt oldal. Az írás a lap háromnegyedénél véget ér. Egy nagyobb lap 105×171 mm-esre tépett darabja. Famentes, vízjeles – egyárbocos vitorlás hajó, ovális keretben – papír. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 122. Palliumcím: [JÓZSEF ATTILA]: [Kirpotin hülye...] – [Tanulmánytöredék] – [1934?]. 1949-ben került múzeumi gyűjteménybe, Szántó Judit tulajdonából. Jelzetek a kéziron: JA 392 msz; növedéknaplószám, szakleltári jelzet: JA 122.; A/90.

Szerzőség: A kézironon nem szerepel aláírás, de a szerzőség a kézírás és a proveniencia alapján egyértelműen azonosítható.

Közölve: JAÖM3 1958, 272. p. [szöveg], 456. p. [jegyzetek]; Szőke Gy 1967, 634. p.; JAM2 1977, 348–349. p. [szöveg], 706. p. [jegyzetek]; Szőke Gy 2008, 360. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAÖM3 1958: A *Kisebb töredékek, feljegyzések* című fejezetben közli, (2.) sorszámmal, modernizált helyesírással. Jegyzete: „Szántó Judit (szóbeli közlése) szerint 1934-ből való.” – ld. JAÖM3 1958, 456. p.

Szőke Gy 1967: Modernizált helyesírású közlés. Szőke György *Nagyvilágban* megjelent tanulmányában idézi a fogalmazványt. Kommentárja szerint: „A rövid feljegyzést a költő nem közlésre szánta. Bevezető szavai után így folytatja polémiáját Kirpotyinnal:” – s ezután idézi a szöveget az első mondat elhagyásával, a második mondatot kisbetűvel kezdve, a kihagyást három ponttal jelezve. Az első mondat Szőke György egy későbbi publikációja szerint a folyóirat főszerkesztőjének utasítására maradt ki, aki „szelíden közölte, hogy nem lehet egy ilyen emberről szóló írást azzal kezdeni, hogy »hülye«” – ld. Szőke Gy 2008, 360. p.

JAM2 1977: Megegyezik a JAÖM3 1958-as közléssel.

Szőke Gy 2008: Modernizált helyesírású közlés.

JAHSZK 2012: Betűhű közlés.

Keletkezéstörténet

Az 1958-as kritikai kiadás jegyzete a datáláson kívül semmilyen más információval nem szolgál a fogalmazvány keletkezési körülményeivel kapcsolatban. A háttérret a neves szlavista filológus, Szőke György két publikációja segít megvilágítani, aki a második közleményében így fogalmazott: „A leírtakból viszont talán kikerekedik majdan egy lábjegyzet, a valamikor csak megjelenő *József Attila tanulmányai és cikkei* második köte-

tében.” – ld. Szőke Gy 2008, 361. p. Kiadástörténeti jegyzeteinkben az ő kutatásaira támaszkodunk, idézzük és kiegészítjük megállapításait. Úgy véli, a Kirpotyinnal foglalkozó néhány sor is arra vall, hogy a költőt mennyire foglalkoztatta az írókongresszus, melyre nem hívták meg. Ezen a kongresszuson hangzott el ugyanis az a beszéd, melyre JA írása reagál: „Valerij Jakovlevics Kirpotyin [...] irodalompolitikus az SZKP Központi Bizottsága irodalmi osztályának vezetője, s egyidejűleg a Szovjet Írók Szövetsége szervezőbizottságának titkára. Ő tartotta a szovjet írók 1934-ben megrendezett első kongresszusán a szovjet dráma fejlődéséről szóló referátumot.” Címe: *Доклад о советской драматургии* (Előadás a szovjet dramaturgiáról). Ebben az előadásban fedezhetők fel a JA által bírált („Azt hiszi, a lélekelemző színház, a cselekménynélküli, a polgári érzületből folyik.”, ld. 1–2. sor) gondolatok: „Beszámolója bevezető részében Kirpotyin elemezte a nyugati országok drámairodalmát a XX. században, s kemény szavakkal marasztalta el a »cselekménynélküli«, »lélekelemző« színházat, amely szerinte nem más, mint a kapitalizmus alkonyának jellemző terméke. E nyilvánvalóan vulgárszociológiai szemléletet tükröző, akkoriban vallott nézetét tetézi a továbbiakban Kirpotyin azzal, hogy Shakespeare és Molière népszerűségének okát csupán teatralitásukban látja, s elmarasztalja őket abban, hogy nem az osztálytartalom felfedését szolgálják műveik.” – ld. Szőke Gy 1967. Kirpotyin előadása megtalálható a kongresszus 1934-ben oroszul kiadott jegyzőkönyveiben, ld. SZÍEÖKJ 1934, 1. kötet, 375–384. p. Szőke György úgy vélte, hogy a referátum fordítását JA az *Internationale Literatur* című moszkvai négy nyelvű (orosz, német, angol, francia) havilapban olvashatta, melynek számai Magyarországra is eljutottak. Azonban Kirpotyin előadása nem jelent meg ebben a folyóiratban, sem 1934-ben, sem 1935-ben. (A folyóirat ezekben az években valóban közölte a kongresszus számos előadását, de nem mindegyiket.)

Tárgyi és szövegmagyarázatok

1. sor

Kirpotin: Valerij Jakovlevics Kirpotyin (1898–1997) szovjet irodalomtörténész, kritikus, publicista. A RAPP egyik fő funkcionáriusa, majd az 1932-ben megalakult Szovjet Írószövetségben Gorkij, később Fagyevjev titkára. Kinevezték a *Lityeraturnaja Gazeta* szerkesztőjének is. Az 1934-es írókongresszust előkészítő Szervező Bizottságot Gronszkij és ő irányította. Tagja annak a csoportnak, amely 1939–1940-ben éles támadást indított a Lukács–Lifsic-iskola ellen, erről ld. a *Filozófiai Szemle* 1975. 1–2. számát. 1945 után főként Dosztojevszkij életét és műveit tanulmányozta.

1–2. sor

Azt hiszi, a lélekelemző színház, a cselekménynélküli, a polgári érzületből folyik:

Kirpotyin beszédében hangsúlyozza, hogy a „mozdulatlan színház” nem valóságos, a cselekmény nélküli színház abszurd, ellentmondásos állapot. A „pszichologizáló dráma” polgári és kispolgári ábrázolásmódja elavult, mert nem ad lehetőséget a „proletariátus osztályharcának igazsága és a szocialista hősiesség” bemutatására. Ezt az érvelést arra használja fel, hogy Bulgakovot támadja, negatív példaként *A Turbin család napjait* hozza fel, amelyben „nem számít, hogy a hősök fehérek, csak az

a fontos az írója számára, hogy jó emberek, és ezzel felmentést ad nekik” – ld. SZÍEÖKJ 1934, 1. kötet, 380. p.

2–6. sor

Holott az az egész társadalom helyzetén alapszik, és éppen azt jelzi, hogy a történelem külső (technika) menetét nem követték elég sebesen a tömegek s az igazi történésnek most az embereken belül kell lejátszódnia, hogy fölfejlődjön tudatuk a termelési eszközökben objektivált értelemig, amely értelemmel aztán a külső valóságba tehetik át ismét a társadalmi cselekményt: Hasonló gondolatokat és kritikát fogalmaz meg JA a szintén 1934 őszén keletkezett *A szocializmus bölcselétében*: „A marxi filozófiát a következők jellemzik: Az óhajtott és kikerülhetetlen, mert végül is tudatos követelménnyé váló, szocialista társadalmi forradalomnak az emberek közt és az embereken belül egymástól elválaszthatatlanul egyszerre kell lejátszódnia, másszóval, a társadalmat nem alakíthatja más, mint maga a társadalom. [...] A bolsevista elmélet mindezzel szemben állást foglal és idealistának bélyegzi ezt a fölfogást. Szintén *Marxra* hivatkozik és azt állítja, hogy a fegyverek és a gépi eszközök birtokában fölépítheti egy párt a munkásosztály többségére támaszkodva a szocialista társadalmat. És fölvesz – legalább egy vagy két emberöltőre szóló – átmeneti időszakot, amikor egyetlen párt kezében egyesíti a polgári diktatúrák politikai hatalmát a polgári tőkés gazdasági parancsuralmával. És ettől elvárja egy olyan emberi öntudat kialakulását, amely nélkül szocialista, kommunista társadalmi rend nem lehetséges. Parancsszóval kényszeríti az embereket arra, hogy önként vállalják lényegüket, azt, hogy társadalmi lények. Itt az az ellenmondás tűnik ki láthatóan, amelyet a bolsevista elmélet a termelési eszközökhöz fűzött hiú reményeivel rejt el.”

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

SZŐKE György, *Egy József Attila-töredék tanulságai*, NAGYVILÁG, 1967. 4. sz. (április), 634–635. p.

BÓKAY Antal, *Marxizmus és pszichoanalízis : József Attila elméletei*, TISZATÁJ, 2007. 6. sz. (június), 91–104. p. (100. p.)

SZŐKE György, „*Kirpotin hülye*”. In: Bartók I 2008, 360–361. p.

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Figyelemre méltó az a párhuzam, melyet Szőke György JA Kirpotyint bíráló feljegyzése és verssorai között talált: „Ha figyelmesen olvassuk [a feljegyzés] utolsó sorait, lehetetlen nem észrevennünk az egybecsengést *A város peremén* ismert soraival” – ld. Szőke Gy 1967, 635. p. A párhuzam, melyre Szőke utal: „Mig megvilágosul gyönyörű / képességünk, a rend, / mellyel az elme tudomásul veszi / a véges végtelent, / a termelési erőket odakint s az / ösztönöket idebent...” (*A város peremén*, ld. JAÖV2 2005, 175. p.) és „az igazi történésnek most az embereken belül kell lejátszódnia, hogy fölfejlődjön tudatuk a termelési eszközökben objektivált értelemig, amely értelemmel aztán a külső

valóságba tehetik át ismét a társadalmi cselekményt” ([*Kirpotin*], ld. 3–6. sor). Szőke György szerint a [*Kirpotin*] gondolati tartalma jelen van JA korabeli verseiben, hozzáfűzve, hogy „és talán – mint sok más ekkori József Attila-írás – a végső szintézis kísérlete, a *Hegel, Marx, Freud* felé is mutat.” (Ld. Szőke Gy 2008, 360. p.)

Bókay Antal *Marxizmus és pszichoanalízis* című, alcímében JA elméleteinek vizsgálatát ígérő tanulmányában említi a Kirpotyinról szóló fogalmazványt: „Az *Egyéniség és valóság* koncepciójától jelentősen eltér az 1934-es forradalom-felfogás. A forradalom, mely ott a termelő erők és termelési viszonyok ellentmondásának automatizmusaként határozódott meg, most bonyolult, egymásra vonatkozó hatások, egy többé-kevésbé sűrű közvetítő, dinamizáló közeg működésén keresztül jöhet létre: »Az óhajtott és kikerülhetetlen, mert végül is tudatos követelménnyé váló, szocialista társadalmi forradalomnak az emberek közt és az embereken belül egymástól elválaszthatatlanul egy-szerre kell játszódnia, más szóval, a társadalmat nem alakíthatja más, mint maga a társadalom.« Különösen fontos az, hogy az idézetben hangsúlyozott: a forradalom »emberek közt és embereken belül« játszódhat le. A Kirpotin kezdetű töredékben pedig már egyenesen azt olvashatjuk, hogy »a történelem külső (technika) menetét nem követték elég sebesen a tömegek s az igazi történésnek most az embereken belül kell játszódnia.« Az »igazi történés«, ez a belső folyamat azonban ezekben a tanulmányokban még nem kap önálló elméleti kifejtést, a probléma ebben az évben még csak a versekben jelenik meg. A Kirpotin szöveg idézett mondatának második fele szerint ugyanis azért szükségesek ezek az embereken belül várható történések: »hogyan fejlőd-jön tudatuk a termelési eszközökben objektivált értelemig, amely értelemmel aztán a külső valóságba tehetik át ismét a társadalmi cselekményt.«” (Ld. Bókay 2007, 100. p.)

[A nyáron tartott moszkvai]

A nyáron tartott moszkvai írói összejövetelen megjelentek a nagy kapitalista kiadói üzemek nemzetközi hírnévnek örvendő márkái, elhelyezkedtek hadállásaikban¹ a kipróbált és elhasznált bolsevisták s a propaganda kürtösei is elfújták mondókáikat. Miben² állanak a szocialista irodalom föladatai.

¹ [előbb:] márkái, hadállásba helyezkedtek [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] mondókáikat. Az volt a főkérdés, hogy miben [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/51. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1934. szeptember.

A datálás indoklása: A fogalmazványban említett „moszkvai írói összejövétel”-t 1934. augusztus 17. és szeptember 1. között tartották meg. A tanácskozás tartalmára és résztvevőire, mint ismert dologra való hivatkozás alapján, a kézirat legkorábban 1934. augusztus 23. után készülhetett, a róla szóló első érdemi híradás megjelenése után. (Ez csaknem egy egész oldalt betöltő cikk a *Magyarország* 189. számának 15. oldalán, „A Magyarország alkalmi tudósítójától” szerzőségi közléssel, *A Szovjet kardot rántott az – egyén jogai mellett* címmel.) A legnagyobb valószínűsége a szeptember végi keletkezésnek van, a *Sarló és Kalapács* szeptember 15-ei számának elolvasása után. A múlt idő használata, illetve a „nyáron tartott” szintagma is a kora őszi keletkezést valószínűsíti. Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*, illetve *Tárgyi és szövegmagyarázatok*.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „A nyáron tartott”. Az írás az oldal egynegyedénél abbamarad. Fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 fólió, 1 beírt oldal. 210×344 mm-es, vízjel nélküli, famentes hártypapír. Állag: több helyen szakadozott, hiányos, foltos. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár Jagy Analekta JA 1087/51. Palliumcím: [*A nyáron tartott moszkvai...*]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: A kézira-ton nem szerepel aláírás, de a szerzőség a kézírás és a provenien-cia alapján egyértelműen azonosítható.

Közölve: Nagy Cs 1989, 123. p.; Nagy Cs 1992, 348. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

Nagy Cs 1989: modernizált helyesírású átirat. A szöveget a *Miért nem én?* fogalmazvá-nyaként azonosítja.

Szövegeltérések:

Nagy Cs 1989	Sor	JKK
kipróbált bolsevisták	2–3.	kipróbált és elhasznált bolsevisták

Nagy Cs 1992: megegyezik a Nagy Cs 1989b közléssel.

JAHSZK 2012: [*Miért nem én?*] címmel. A szöveget a *Miért nem én?* fogalmazványaként azonosítja. A cím alatt betűhű közlés, a szövegváltozatok feltüntetésével.

Keletkezéstörténet

JA *Miért nem én?* címmel pamfletet írt, azt nehezményezve, hogy miért Illyés Gyulát és Nagy Lajost hívták meg a szovjet írókongresszusra, és nem őt – ld. Sándor P 1957, 324–330. p. Röpirata nem jelent meg, és nem ismert a pontos szövege sem. Arról, hogy hol akarta a költő közzétenni, és mi volt a tartalma, csak a kortársak visszaemlékezései és levelei alapján tájékozódhatunk. Nagy Lajos felesége több levélben is beszámolt férjének arról, hogy mennyire felkavarta József Attilát a meghívás elmaradása, és az erről írt cikkét több lapban is sikertelenül próbálta elhelyezni. „Zilahy visszautasította

a József cikkét, amelyről már írtam. Most a Monushoz akarja vinni. Mondtam is neki, hogy rosszabb egy kikeresztelkedett zsidónál, aki ébredővé lesz. Véleményem szerint ez az ember tisztára elmebajos. [...] Az újságok nem írnak semmit rólatok, de csak azért nem, mert Illyés letiltatta.” – ld. Nagy Lajosné Szegedi Boris levele Nagy Lajosnak, 1934. július 18. (PIM Kézirattár, V. 4340/111/13). (A korábbi levél nem ismert.) „József egy köz és önveszélyes őrült. Főleg önveszélyes, hogy az miket beszél össze. Például, ha a cikke megjelenik az oroszok kérni fogják (ijedtükben) hogy menjen ki, de ő fütyül rájuk. A cikk aligha fog megjelenni, mert sehol sem pártolják” – ld. Nagy Lajosné Szegedi Boris levele Nagy Lajosnak, 1934. július 21. (PIM Kézirattár, V. 4340/111/14). „Amikor 1934-ben az írókongresszusra meghívtak engem és Illyést Oroszországba, tehát őt nem, ez szörnyű csapás volt részére. Egészen kétségbeesett, szinte összeomlott. Elkeseredésében cikket írt, amelyben ezzel a meghívással foglalkozott és azt fejtette ki, hogy Illyés is, Nagy Lajos is fasiszta. A cikket elküldte a Magyarországhoz, azonban előre beszélt róla, így azután feleségem felment a Magyarországhoz és megakadályozta a cikk megjelenését. Ekkor elvitte a cikket a Magyar Hírlaphoz, oda meg Illyésné ment el és ő is megakadályozta, hogy a cikket közöljék. Attila igen megsértődött és feleségemmel nem beszélt többé. Oroszországban én szóvá tettem, hogy Illyés helyett miért nem József Attilát hívták meg. Ennek persze sok oka volt, például holmi kéz kezét mos cimboraság Hidas Antal és Illyés közt, de Gergely Sándor azt felelte: »Azért nem, mert József Attila egy kurva. Rosszabb mint Kodolányi, mert Kodolányi érdekből szolgál valakit, József Attila meggyőződésből fekszik le bárkinek.«” – ld. *Nagy Lajos visszaemlékezései József Attilára*, 1948. III. 19. (PIM Kézirattár, PIM V. 5014/15/1. 3. fólió). Ezek alapján JA először a Zilahy Lajos szerkesztette *Magyarország* című napilapban akarta megjelentetni a cikket, amely később – szeptember 30-ától október 21-éig tartó sorozatban – Illyés Gyula *Ezt láttam Oroszországban* című beszámolóját közölte. (Nagy Lajos *Tízezer kilométer Szovjetoroszország földjén* címmel írt útirajzának 23 részét október 6-ától Bajcsy-Zsilinszky Endre lapja, a *Szabadság* közölte.) Mónus Illés két lapnak is szerkesztője volt ekkor, a *Népszavának* és a *Szocializmusnak*. A szabadelvű napilap, a *Magyar Hírlap* főszerkesztője ekkor Friedmann Ernő volt.

A pamflet tartalmáról Sándor Pál leírását ismerjük: „Nemcsak személyes dolgait tárta fel benne. Hanem elméleti síkra is ráterelte a kérdést, és azt taglalta, hogy ha ő nem is kell a kommunistáknak, mégis ő az igazi, a jó kommunista, nem azok, akik pálcát törnek fölötte. Rokoncikk volt ez azzal a tanulmányával, amelyet még 1931-ben a moszkvai magyar írók platformtervezetének bírálatául készített. Ennek a lényege is az volt, hogy azok, akik mint a dialektikus materializmus monopolistái tolják föl magukat, sem nem dialektikusok, sem nem materialisták. S ragyogó elmeéllel, találóan és szellemesen vitatta a maga igazát, amelynek konklúziója ismét csak az volt, hogy ő képviseli helyesen és méltóan a marxizmust.” – ld. Sándor P 1957, 327. p. Végül a harmadik tanú, aki valamit sejtet a röpirat tartalmáról, Lázár Vilmos: „Mesteri tartalma még kivonatosan sem közölhető, hiszen még élnek egyesek, akiket szíven találna” – ld. Lázár 1976, 109. p. Lázár illegális KMP-tag volt, s ebben az időben a *Korunk* budapesti szerkesztője, és rendszeres szerzője a *Gondolatnak*, a *Szocializmusnak*, a *Népszavának*

és a *Világirodalmi Szemlének*. Emlékiratait élete utolsó öt évében – 1947–1951 között – írta, amikor még Illyés és Nagy Lajos is élt.

JA halála után József Jolán felkérte Sándor Pált a költő prózai kéziratainak rendezésére. Köztük volt a *Miért nem én?* kézírata is. Amikor a kéziratanyagot visszaadta, az írást visszatartotta, „*A magyar proletáriródalom platformtervezete.*” című vitairattal együtt, mert nem akarta, hogy „ezek avatatlan kezekbe kerüljenek”. További sorsukról ugyanitt azt írja, hogy elrejtette őket, de 1942-ben egy házkutatásnál megtalálta a rendőrség, és lefoglalta. Budapest ostromakor azonban találat érte a Zrínyi utcai főkapitányságot, ahol őrizték ezeket, így „elpusztultak”. Szabolcsi Miklós Sándor Pál történetéhez fűzött jegyzete szerint a vitacikk „egy változatának töredéke előkerült az utóbbi időben” – ld. Sándor P 1957, 327–328. p. Az 1960-as évek elején Sándor Pál a kézirat sorsáról másként nyilatkozott. Réz Pálnak azt mesélte el, hogy „a házkutatástól félve a *Miért nem én?*-t ő maga égette el, s emiatt azóta is furdalja a lelkiismeret” – Réz Pál szóbeli közlése Nagy Csabának, ld. Nagy Cs 1992, 325–326. p. 1. lábjegyzet. Azóta a *Platformtervezethez* hozzászóló írás egy töredékes fogalmazványa is előkerült, így nem lehetetlen, hogy a *Miért nem én?* sem semmisült meg. Domokos Mátyás beszámolója alapján egy másik példánya még előkerülhet. Illyés Gyuláné dr. Kozmutza Flóra Domokosnak tett szóbeli közlése szerint JA a kéziratot: „>fünek-fának« mutogatta, többek között, mint Flóra néni elbeszéléséből értesültem, még Márai Sándornak is, aki becsülte József Attilát, de igyekezett lebeszélni arról, hogy megjelentesse, mert bajba keverheti azokat az író társait, akik eleget tettek a meghívásnak. Az irodalmi élet belvilágában azonban egyre terjedt a híre a vitriolos cikknek, s Illyés Gyula akkori felesége, Juvancz Irma kétségbeesetten panaszolta édesapjának, milyen veszedelem fenyegeti távol levő férjét, Illyés Gyulát. Édesapja mindezt elmondta Vámbéry Rusztemnek, akinek a baráti társaságához tartozott, s Vámbéry azt találta volna ki, hogy ő megveszi József Attilától a kéziratot a Századunk számára, amelynek akkoriban ő volt a szerkesztője. Flóra néni szerint az alku meg is kötöttetett a Déli pályaudvarnál lévő (Velence?) kávéházban, ahol Vámbéry asztaltársasága rendszeresen találkozgatott. – De hogy hova lett aztán a kézirat? Flóra néni azt tartotta valószínűnek, mert ez a logikus, hogy Juvanczékhoz került, de hangsúlyozta, hogy ez csak az ő feltételezése.” – ld. Domokos M 2005, 450. p.

[*A nyáron tartott moszkvai*] kezdetű kézirat szövegét először közlő Nagy Csaba úgy fogalmazott, hogy: „E sorok kétségtelenül a *Miért nem én?* bevezető mondatai.” – ld. Nagy Cs 1989, 123. p.; illetve: „E ceruzával, nagy alakú papírra rótt sorok kétséget kizáróan a *Miért nem én?* bevezető sorai.” – ld. Nagy Cs 1992, 348. p. A JAHSZK 2012 [*Miért nem én?*] címmel közli [*A nyáron tartott moszkvai*] kezdetű kézirat szövegét. Azonban [*A nyáron tartott moszkvai*] kezdetű kézirat nagy valószínűséggel nem a *Miért nem én?* címmel írt pamflet bevezetője. Tartalma és fogalmazásmódja alapján későbbi, mint a *Miért nem én?*, mely a fent idézett forrás szerint – ld. Nagy Lajosné levelét – július 18-án, tehát a kongresszus kezdete előtt már elkészült.

Nagy Csaba a szöveg múlt idejűségét azzal magyarázza, hogy a *Népszava* július elsejei száma, melyből JA értesült Illyés Gyula és Nagy Lajos meghívásáról, azt közölte, hogy a tanácskozás június 25-én megkezdődött. Az információ Vértess György könyvéből származik, aki Szántó Judit emlékezésére hivatkozik: „1934. július 1-én közölte a *Népszava*,

hogy Illyés Gyulát és Nagy Lajost hívták meg a Moszkvai Írókongresszusra. József Attila ekkor érkezett vissza Hódmezővásárhelyről [...] A 67-es villamoson utazott József Attila, amikor a döntésről értesült, Juditnak tett szemrehányást.” – ld. Vértes 1964, 107. p. 157. lábjegyzet. Vértes *József Attila és az illegális kommunista párt* című könyvének szavahihe-tőségét és valóságűségét többen megkérdőjelezték az idők folyamán – ld. pl. Szabolcsi M 1965 –, de JA valóban ekkor érkezett vissza Budapestre Hódmezővásárhelyről, és találkozott is Szántó Judittal – ld. JAL 2006, 382. levél –, a hír pedig a napilap vonatkozó számában fellelhető, és tényleg ezt a téves információt tartalmazza: „Moszkvába nemzetközi irodalmi kongresszust hívtak össze. A kongresszus június 25-én meg is kezdődött”. Azonban a napilap szerző nélküli kis híre – *A moszkvai nemzetközi irodalmi kongresszus külföldi vendégei*, 145. sz., 6. p. – a fent idézett bevezető mondatok után mindössze a külföldi meghívottak névsorát ismerteti, JA írása viszont a konferencia tartalmának és tényleges résztvevőinek ismeretéről tanúskodik, sőt a megfogalmazás azt érzékelteti, hogy már jól ismert tényeket sorol fel. Nagy Lajos fennmaradt levelezéséből pedig az is egyértelműen kiderül, hogy az író rendszeresen beszámolt a moszkvai eseményekről, JA pedig többször is beszélt Szegedi Borissal, tehát kizárt, hogy nem értesült arról: a kongresszus később kezdődik, és augusztus végéig tart. (Nagy Lajos a szeptember 1-jei zárónapot már nem várta meg, Illyés pedig a kongresszus kezdete előtt hazautazott.)

A *Népszavában* megjelent téves időpontnak oka a kongresszus kezdetének folyamatos halasztgatása volt. A kiküldött meghívók még nem tartalmazták a pontos időpontot. A Nagy Lajosnak szóló meghívót életrajzírója közli: „A Szovjet Írószövetség meghívja Önt a szovjet írók kongresszusának megnyitására, június végén. Kérem közölje, számíthatunk-e részvételére. A kongresszus pontos dátumát közölni fogjuk. Szovjet Írószövetség, Vorovszkij u. 52. Jugyin” – ld. Kardos P 1958, 233. p. A szervezést az irodalom központosítását elrendelő 1932-es párthatározatot követően kezdték meg. Ekkor a kongresszus megrendezését 1933 májusára tűzték ki, majd az időpontot júniusra, később 1934 májusára, végül június 25-ére halasztották, és ez utóbbi időpontot már a sajtónak is kiadták. Pár napot még a június végén kiadott időponthoz képest is csúszott a kezdés. A Moszkvában megjelenő *Sarló és Kalapács* július 1-jei száma még azt írta, hogy a kongresszus augusztus 15-én nyílik meg – szerző nélküli cikk *A szovjetírók kongresszusa* címmel (11. sz., 7. p.). (Ha nem is azonnal, de rövid időn belül, ez a lap szinte biztosan eljuthatott József Attilához.)

Nagy Csaba úgy fogalmaz, hogy *[A nyáron tartott moszkvai]* kezdetű kéziratnak azért nem ismerjük a címét, mert „azt valaki kitépte a lap közepéből. Az így keletkezett folytonossági hiány mérete megegyezik a feltételezett cím betűméreteivel, amelyekhez alapul a szöveg írásképe szolgál.” – ld. Nagy Cs 1992, 348. p. E leírás a szerző feltevését hivatott alátámasztani, tehát azt, hogy a kézirat címe: *Miért nem én?* Azonban ez a „folytonossági hiány” valójában csak kétujjnyi. A kéziratlap felső szélét érinti, ahova írás nem szokott kerülni, és mérete sem elég ahhoz, hogy ott ez a cím JA kézírásával elférjen. Jellege inkább arra vall, mintha a nagyon vékony hártypapírt valaki oly ügyetlenül húzta volna ki egy kéziratcsomóból, hogy egy kis darab a kezében maradt.

Szabolcsi Miklós álláspontja szerint „ez a töredék, amelyben az írókongresszusról már múlt időben szól [...] inkább annak az el nem készült, a szocialista irodalom kér-

dését újfogalmazni kívánó munkának a része lehet, amelynek más részét Horváth Iván közölte.” – ld. Szabolcsi M 1998, 374. p. (Szabolcsi utalása az [E sorok írója] kezdetű írásra vonatkozik.)

A két kézirat hangneme, fogalmazásmódja, tematikája valóban igen közel áll egymáshoz. A kéziratpapír jellemzői – mérete, anyaga – is megegyeznek, melyre íródtak, de [A nyáron tartott moszkvai] kezdetű kézirat fekete ceruzaírás, az [E sorok írója] kék tintaírás. Az előbbi néhány sor után abbahagyta a költő, az utóbbi töredékben maradt fenn, azaz két teljesen teleírt fóliót ismerünk belőle, az első oldalt és az autográf oldal-számozott második oldalt. A második fólión a szöveg kifut az oldal aljáig, mondat és szó közben érve véget. A kézirat további oldalai nem ismertek. A két fogalmazvány között nincs szövegazonosság, pedig [A nyáron tartott moszkvai] egy cikk bevezető sorainak tűnik, az [E sorok írója] kezdetű írásnak pedig a bevezetése rendelkezésre áll. Mindezek alapján nagyobb a valószínűsége annak, hogy [A nyáron tartott moszkvai] kezdetű fogalmazvány egy, a szovjet írókongresszust értékelő cikk bevezetője, melyet a személyes sérelmét megfogalmazó röpirat sikertelen megjelentetése után tervezett írni JA.

Érdemes megemlíteni, hogy nemcsak JA nehezményezte, hogy nem hívták meg a kongresszusra, hanem Kassák Lajos is. Csak neki nem volt problémája az erről szóló cikkének megjelentetésével. Saját folyóiratában, a *Munkában* tette közzé, a szeptemberi szám vezércikként. A *Levél Gorkij Maximhoz* így kezdődik: „Nagyra Becsült Mester, igaz, hogy senki sem hívott meg a kiválasztottak asztalához, jóllehet senki nem kíváncsi a mondanivalóimra, de én mégsem akarok némán maradni akkor, mikor a költők és mesemondók gyülekezete az élet értelméről és mesterségünk problémáiról beszél. Valószínű, hogy »elvbarátaim« gondoskodni fognak arról, hogy soraim sohase kerüljenek az Ön szeméi elé [...] Szocialista világlátásommal és meggyőződésemmel ebben a milliós városban talán egyedül vagyok olyas valaki, aki már akkor is Önnel egyértelmű véleményen volt az irodalomról, az általános emberi kultúra jelentőségéről, mikor elvtársaink, mint politikai mamelukok Önt pálfordulással, osztályának megtagadásával vádolták. Még hallom a dühberekedt hangot, amivel kispolgárnak, gerinctelen idealistának minősítették Önt a dogmák szajkózói és okos alkalmazkodók, s ezek most Önhez alkalmazkodnak olyannyira, hogy hódolatuk visszaütésével kell ellenük védekeznie” – ld. Kassák 1934a, 1074. p.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

1. sor

A nyáron tartott moszkvai írói összefüggésen: A tanácskozás hivatalos neve oroszul: Первый Всесоюзный Съезд Советских Писателей, nyersfordításban: Szovjet Írók Első Összuniós Kongresszusa. A kongresszus jegyzőkönyvei, két kötetben, több mint 700 oldalon, még abban az évben megjelentek oroszul – ld. SZÍEÖKJ 1934. Mintegy hatszáz szovjet író vett részt a tanácskozáson, és csaknem száz külföldi vendéget hívtak meg a világ minden tájáról. A vendégek egy része hetekkel a tanácskozás megkezdése előtt már megérkezett, és országjárásra indult, mint Illyés Gyula

és Nagy Lajos is. (Magyarország 1934. február 4-én létesített diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval, így legálisan részt lehetett venni magyaroknak is a kongresszuson.) Sokan ezután, mint Illyés, haza is utaztak, meg sem várva az egyre halasztódó megnyitót. A vendéglátók nem is erőltették, hogy maradjanak, hiszen úgys az volt az értelme a meghívásuknak, hogy pozitívan számoljanak be a megvalósult kommunizmusról. A tanácskozás valódi célja pedig az 1932-es párthatározat – ld. SzK(b)P KB 1950, 9–10. p. – gyakorlatba való átültetése, azaz az irodalom központosított és teljes állami ellenőrzésének megvalósítása volt.

1–2. sor

megjelentek a nagy kapitalista kiadói üzemek nemzetközi hírnévnek örvendő márkái: A kongresszusra meghívást kaptak a nagyhatalmak és a kisebb országok legismertebb írói Angliától Törökorszáig, pl. H. G. Wells, Bernard Shaw, Theodore Dreiser, Dos Passos, Upton Sinclair, Stefan Zweig, Luis Aragon, André Gide, Romain Rolland, André Malraux, Henry Barbusse, Heinrich Mann, Klaus Mann, Martin Andersen Nexö, Lion Feuchtwanger, Egon Erwin Kisch, Knut Hamsun, Anna Seghers. De kínai, bolgár, lengyel és két magyar vendéget is vártak. A világ lapjaiban több lista is keringett erről, összesen csaknem 100 névvel. A meghívásnak nem mindenki tett eleget, pl. Romain Rolland csak üzenetet küldött a résztvevőknek. Wells július végén Moszkvába érkezett, Gorkijjal és Sztálinnal is találkozott, de a konferencia kezdetét nem várta meg. A kongresszus jegyzőkönyve 41 jelen lévő külföldi írórt regisztrál, a fent felsoroltak közül csak négyet: Aragon, Malraux, Klaus Mann, Nexö – ld. SZÍEÖKJ 1934, 2. kötet, 712–713. p.

2–4. sor

elhelyezkedtek hadállásaikban a kipróbált és elhasznált bolsevisták s a propaganda kürtősei is elfújták mondókaikat. Miben állanak a szocialista irodalom föladatai: A Moszkvában élő magyar emigráció tagjai közül, mint belföldi küldött, öten vettek részt. Határozati joggal: Barta Sándor, Hidas Antal, Illés Béla; tanácskozási joggal: Gergely Sándor, Kahána Mózes. A *Magyarország* fent említett első érdemi beszámolója szerint Illés Béla mint elnökségi tag szerepelt. A delegáltakról többek közt ezt írják: „A kongresszuson az orosz íróknak egész tömege vesz részt. Résztvehet ugyanis a nemrég alapított Szovjetírók Szövetségének minden tagja. Ebbe a szövetségbe pedig nem nehéz bejutni. Igen sok jelentéktelen író is tagja a szövetségnek, azoknak a száma pedig légió, akik az írószövetség tagjaiul jelöltetik magukat és már ezzel a jelölti címmel büszkélkednek!” A *Sarló és Kalapács* szeptember 15-ei száma a címlapon a Szovjet Írószövetségnek a kongresszuson elnökévé választott Makszim Gorkij fényképével jelent meg. A *Szovjetírók kongresszusa* című, szerző nélküli szerkesztőségi cikk bevezetője szerint „a kongresszus sok fontos irodalmi kérdést tisztázott, a *szocialista realizmus* kérdését, a forradalmi proletárirodalom *céljait*”. Idéznek Gorkij, Zsdanov, Becher, Radek beszédéből és a kongresszus Sztálinhoz, a párthoz és a Központi Bizottsághoz címzett nyilatkozatából, melyben „legmélyebb hálá”-jukat fejezik ki „azért a fáradhatatlan gondoskodásért és figyelmességért, amelyet a szovjetírókkal szemben eddig tanúsítottak.” Gorkij a szocialista irodalom feladatait így foglalta össze: „A mi könyveink főhőséül a *munkát* kell

megtennünk, vagyis azt az *embert*, aki a munka folyamatában átalakul. A proletariátus forradalmi önbizalmának a fejlődése, annak a hazának a szeretete és védelme, amelyet ő maga épít, ez egyik legfontosabb feladata az irodalomnak.” Zsdanov Sztálinra hivatkozott, aki az írókat az „emberi lélek mérnökeinek” nevezte. Majd azt taglalta, hogy az író „a maga *forradalmi fejlődésében* rajzolja meg a valóságot”, és feladata „a dolgozó emberek *ideológiai átalakítása* és nevelése a szocializmus szellemében”. A legfontosabbnak tartott beszédek ismertetése után Barta Sándor *Szovjetírók – szovjetolvasók* című lelkendező hangvételű cikke felsorolja, hogy kik voltak jelen a kongresszuson: „Solohov, Gladkov, Fadejev, Alekszej Tolsztoj, Leonov, Avdejenko, a külföldiek közt Plivier, Bedier, Graf, Malraux, Jean-Richard Bloch, Martin Andersen Nexö, törökök, görögök, Huan-Lu-Csi, a fiatal kínai partizánharcos írnő, a szovjetkongresszus magyarországi vendége, Nagy Lajos, a nemzeti köztársaságok írói, Mikitenkó, Kulik, Petro, Panes, Janka Kupala, Totosekdze, üzbégek, mongolok, sarkvidékiek, kaukázusiak, szibériaiak, a páholyokban vendégek, küldöttségek, gyárákból, kolhozokból, hivatalokból, iskolákból, jelen van mindenki, múlt és jelen, minden érték, melyet az emberiség az irodalom terén a múltban létrehozott, a szovjetélet gazdag nemzetközisége és sokoldalúsága, a szovjetirodalom színe-java és a jövő víg és lelkes szimbólumai a pionérok.” Ezután rátér a többi beszéd ismertetésére: a bányásküldöttség vezetőjeként megjelenő Izotov, „a Szovjetunió legjobb rohamunkása”, Leonov „a szovjetintelligencia írója”, Schmidt, „az Északi-jeges-tenger hőse”, Szmirnova elvtársnő, a moszkvai körzet kolhozosa, Avdejenkó, a megnyitogorszki munkásíró és Huan-Lu-Csi, a fiatal kínai partizánharcos írókhoz intézett szözataira, a „pionérok” kórusára és a Vörös Hadsereg katonamarsot játszó zenekarára – ld. Barta S 1934.

A fogalmazvány szövegét értelmező és elemző recepció nem ismert.

[E sorok írója]

E sorok írója költő. Ismeri a tudós szociológusok, közgazdák, politikusok elméleteit. Értenei véli a bolsevistákat, akik azt a hősi lendületet kívánják¹ a munkásoktól, melyben a mindennapi lélettől szült apró vágyaikat kellene megtagadniok² – persze csak átmenetileg, mindössze³ harminc-negyven évig – az osztály magasztos gondolatáért. Értenei véli a szociáldemokratákat,⁴ akik – éppen megfordítva, mint a bolsevizmus hivei – a megszervezett osztály anyagi, azaz gazdasági és politikai erejével akarják az egyes munkás, az összes egyes utját egyengetni a mindennapi élet apró, de elengedhetetlen örömei felé. Amazokban⁵ egy idejét mult hősiességnek aktualizált⁶ agresszív gyönyöre tartja a lelket, olthatatlan szomjuk illuzióért sóvárog sör helyett, emezekben a⁷ szürke végzet komor, de már-már meghitt gondolata emeli fel figyelmeztető ujját, hogy azért a kevés⁸ anyagi jószágért, amely egy munkásember ösztönös jóérzésének⁹ alapja lehet, az egész, szigorú törvények szerint¹⁰ működő világot át kell alakítani. A költő legalább így látja. És amikor¹¹ döntenie kell a két tábor között, nem azért fordít hátat a bolsevistáknak, mert nem hajlandó önként vállalni és kiutalni olyan¹² szörnyű szenvedéseket, amelyenket tizenhét esztendeje napról napra szült¹³ a szovjetorosz tetterő¹⁴ a mai, eléggé örömtelen szovjetorosz életért, (egy¹⁵ hasonló arányú kapitalista iparosítás sem halmozta volna föl¹⁶ a borzalmaknak azt a tömegét,¹⁷ amely a kommunizmusnak csak a „hősi” korszakát jellemzi), mondom, nem azért¹⁸ vallja magát szociáldemokratának a költő, ha¹⁹ már választania kell, mert²⁰ visszariad a harctól, ámbár Arkhilokhos²¹ nem szégyellte eldalolni, hogy pajzsát, dárdáját elhajigálva menekült a csatából, amit különben Horatius is²² énekbe foglalt, hanem azért, mert a

¹ [előbb:] akik hősi lendületet kívánnak [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] apró vágyaik megtagadása [majd: ld. főszöveg]

³ [előbb:] persze átmenetileg, tehát [majd: ld. főszöveg]

⁴ [előbb:] gondolatáért. Érti a <szocialis> [majd: ld. főszöveg]

⁵ [előbb:] felé. Amazokban [majd:] felé. A költő úgy látja hogy [majd: ld. főszöveg]

⁶ [előbb:] mult hősiesség aktualizált [majd: ld. főszöveg]

⁷ [előbb:] helyett, a [majd: ld. főszöveg]

⁸ [előbb:] a kis, kevés [majd: ld. főszöveg]

⁹ [előbb:] jóérzését [majd: ld. főszöveg]

¹⁰ [elírás:] szerint [ld. főszöveg]_{szkj}

¹¹ [előbb:] költő így amikor [majd:] költő legalább így látja És amikor [ld. főszöveg]_{szkj}

¹² [előbb:] azokat a [majd: ld. főszöveg]

¹³ [előbb:] esztendeje szült [majd: ld. főszöveg]

¹⁴ [előbb:] élet [majd: ld. főszöveg]

¹⁵ [előbb:] életért, hiszen egy [majd: ld. főszöveg]

¹⁶ [előbb:] halmozta <f> [majd: ld. főszöveg]

¹⁷ [előbb:] borzalmaknak olyan tömegét, [majd: ld. főszöveg]

¹⁸ [előbb:] ezért [majd: ld. főszöveg]

¹⁹ [előbb:] szociáldemokratának, ha [majd: ld. főszöveg]

²⁰ [előbb:] kell, nem azért, mert [majd: ld. főszöveg]

²¹ [előbb:] <Arkhilok> [majd: ld. főszöveg]

²² [előbb:] és [majd: ld. főszöveg]

szociáldemokratáknak nincsenek²³ a munkásosztály hősiességébe vetett illúzióik. Tudják, hogy a munkások húst, kávé, sört²⁴ akarnak, motorbiciklit és központi fűtéses lakást szeretnének s akik szocialisták, azért azok, mert látják,²⁵ hogy a kapitalizmus gazdasági törvényeinek fonalára akasztott husvéti sonka az ő fejük fölött elérhetetlen magasságokban függ.²⁶

25

A költő általában azért szocialista, mert belátja azt, amit belátnak azok a munkások, akik éppugy szeretik és óhajtják az élet apró örömeit, harc árán, ha kell, mint a költő. Ezért amikor a szocialista mozgalom vereségeinek megítéléséről van szó, mindama okokon kívül, amelyeket a politikusok elmondanak, kifejtene és rendszereznek is, egy olyan eddig meg²⁷ nem fogalmazott és csakis költők által kimondható okra gondol, olyan okra, amelynek 30 hatékonyan működő létét²⁸ az a negatív jel mutatja, hogy a munkásosztálynak, amely pártokkal,²⁹ szakszervezetekkel, szövetkezetekkel, sakk-körökkel³⁰ és dalárdákkal rendelkezik nincs költészete, nincs szépirodalma. Nincsen szocialista szépirodalom,³¹ ami nem jelent³² kevesebbet, minthogy a mun-

²³ [előbb:] nem [majd: ld. főszöveg]

²⁴ [előbb:] húst, <s> [majd: ld. főszöveg]

²⁵ [előbb:] belátják, [majd: ld. főszöveg]

²⁶ [előbb:] függ. Vagy talán azért szocialisták, hálából, hogy Engelsnek és Marxnak, a gyárosnak és barátjának, a két filozofusnak, aki melléjük állt, igaza legyen? [majd:] függ. A költő általában azért szocialista, mert belátja ezt. [majd: ld. főszöveg]

²⁷ [előbb:] olyan meg [majd: ld. főszöveg]

²⁸ [előbb:] amelynek [elírás:] hatékony működését [majd:] amelynek hatékonyan működő létét [ld. főszöveg]

²⁹ [előbb:] <pártó> [majd: ld. főszöveg]

³⁰ [előbb:] [elírás:] sakkkörökkel [majd:] sakkkörökkel [ld. főszöveg]

³¹ [előbb:] irodalom, [majd: ld. főszöveg]

³² [előbb:] ami <j> [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/6. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1934 kora ősze.

A datálás indoklása: JA a „tizenhét esztendeje” fennálló „szovjetorosz” kommunizmusról ír (ld. 12–21. sor), utalva az 1917-es októberi forradalomra. Tartalmilag szorosan kötődik JA Veres Péternek szóló, 1934. szeptember 24-i leveléhez, valamint az 1934 októberére tehető *A szocializmus bölcselétéhez*. Vö. Horváth I 1992, 312–314. p. (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.)

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „E sorok írója”. Kék tintaírás, azonos írószer-használatú javításokkal. Autográf oldalszámozás a második oldal jobb felső sarkában: „2”. 2 fólió, 2 beírt oldal. Mindkét fólió 210×344 mm-es, vízjel nélküli, famentes, hátyavékony, bal oldalán tépett papír. Töredék: a második fólión a szöveg kifut az oldal aljáig, mondat és szó közben érve véget. A kézirat további oldalai nem ismertek. Az első oldal felső margójának bal sarkában idegen kéz fekete ceruzáírással egy bekarikázott szám: „32”. Állag: foltos. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgY Analekta JA 1087/6. Palliumcím: *[E sorok írója költő...]*. 2006-ban került múzeumi tulajdonba: Gynsz. 2006/32. Letétként már 1988 előtt a PIM kézirattárban volt elhelyezve, ld. Nagy Cs 1988.

Szerzőség: A kéziraton nem szerepel aláírás, de a szerzőség a kézírás alapján egyértelműen azonosítható.

Közölve: Horváth I 1988a, 26–27. p.; Fejtő 1988, 5. p.; JA1988 Róma, 96–97. p. [olasz fordítás], 28. t. [jegyzetek]; Horváth I 1989b, 55. p.; Horváth I 1992a, 307–308. p.; Agárdi P 2006a, 248–249. p.; JAHSZK 2012; Agárdi P 2015a, 174–175. p.

Összehasonlító szövegkritika

Horváth I 1988a: A kéziraton alapuló némileg modernizált helyesírású közlés Horváth Iván *József Attila és a párt* című tanulmányában, mely egy szegedi egyetemi fanzinban, a *Gondolat*-jelben jelent meg. (Jegyzete szerint a tanulmányt 1987 augusztusában írta.) Végjegyzetben feltünteti a szövegváltozatokat. A kézirat megtalálásának körülményeit így foglalja össze: „a prózai művek készülő új kritikai kiadásának munkálatai közben, néhány éve került elő” – ld. 53. p. A kézirat hozzáférhetőségéről pedig: „Fénymásolata a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában, egyelőre jelzet nélkül.” – ld. 27. végjegyzet.

Szövegeltérések:

Horváth I 1988	Sor	JKK
összes egyed útját	6–7.	összes egyes utját

Fejtő 1988: A kézirat fényképmásolatán alapuló, némileg modernizált helyesírású közlés, Fejtő Ferenc *József Attila és a szociáldemokrácia* című, az *Élet és Irodalomban* megjelent cikkében. Maga a közlés kurzivált; ritkított betűtípussal pedig kiemeli a következőket: „vallja magát szociáldemokratának a költő”, ld. 17–18. sor. A kézirat másolatának hozzákérüléséről és megtalálásának körülményeiről azt írja, hogy a másolatot egy „tisztántúli barát”-jától kapta és „eredeti példánya állítólag Horváth

Márton hagyatékából került elő”. Hivatkozik Horváth Iván közlésére, bár nem olvasta azt (annak alapján, hogy azt állítja, hogy ebben a kézirat facsimiléje is megjelent). Két héttel később az újság *Visszhang* rovatában megjelent egy hozzászólás a közléssel kapcsolatban. A PIM Kézirattárának akkori vezetője, Nagy Csaba tett közzé egy *Nyilatkozatot* arról, hogy a kézirat gyűjteményükben „védett” letétként „hosszabb ideje a kutatás rendelkezésére áll”, egyben a kézirat tulajdonosának „felhatalmazására” hivatkozva cáfolta a Fejtő által megadott provenienciát.

Szövegtérések:

Fejtő 1988	Sor	JKK
amelyben	2.	melyben
gondolataiért.	4.	gondolataért.
amazokban	9.	emezekben
hisz	10.	hogy
kiállni	13.	kiutalni
amely sakk-körökkel és dalárdákkal	30–31.	amely pártokkal, szakszervezetekkel, szervezetekkel, sakk-körökkel és dalárdákkal
népirodalom	32.	szépirodalom

JA1988 Róma: Töttössy Beatrix és Alberto Scarponi olasz fordítása.

Horváth I 1989b: A kéziraton alapuló közlés Horváth Iván *József Attila és a párt* című – javított és bővített – tanulmányában, érdemi szövegtérés nélkül.

Horváth I 1992a: A kéziraton alapuló közlés Horváth Iván *József Attila és a párt* című – javított és bővített – tanulmányának újraközlésében, érdemi szövegtérés nélkül. Lábjegyzetben feltünteti a szövegváltozatokat.

Agárdi P 2006a; Agárdi P 2015a: A Horváth Iván utolsó közlésén alapul. A helyesírást némileg modernizálja. Érdemi szövegtérés nélkül.

JAHSZK 2012: A kéziraton alapuló közlés, érdemi szövegtérés nélkül, lábjegyzetben feltüntetve a szövegváltozatokat.

Keletkezéstörténet

Három fogalmazványt ismerünk már, melyek feltehetően az 1934-es év nyarán-őszén – gondolatmenetük alapján – egymáshoz nagyon közeli időpontban keletkeztek: [*Kirpotin*], [*A nyáron tartott*], [*E sorok írója*]. Az utóbbi szöveget elsőként közreadó Horváth Iván szerint „A most bemutatandó ismeretlen kézirat egy a pártművészet kérdésével foglalkozó tanulmány 1934-ben papírra vetett fogalmazványának töredéke. [...] Azokat a mondatokat, amelyekben expressis verbis elhatárolja magát a kommunistáktól, és bejelenti, hogy a szociáldemokratákhoz csatlakozik, soha, semmilyen formában nem tette közzé.” Horváth Iván kísérletet tesz a töredék keletkezése időpontjának meghatározására. Kapcsolatba hozza egy Veres Péter és a költő közötti levélváltással, ld. JAL 2006, 370., 390. és 392. levél. Indoklása szerint JA 1934. szeptember 24-ére keltezett levele „tintája ugyanolyan jellegzetes színű”, mint amivel az [*E sorok írója*] készült, továbbá „Tartalmilag roppant erős a rokonság közöttük”, ezért „Lehet, hogy egymáshoz közeli időpontban keletkeztek ezek az írások”. A tanulmány további részében felveti, hogy az [*E sorok írója*]

esetleg egy Fejtő és JA közötti polémia része lehet. Hivatkozik Fejtő egy Fülöp Ernő álnéven megjelentetett kritikájára, mely a *Korunk* 1935. februári számában jelent meg, ld. Fejtő 1935a. Úgy véli, a kritika és a töredékben fennmaradt fogalmazvány között lehet kapcsolat. „A töredéket figyelmesen elolvasva messzemenő párhuzam mutatkozik a töredék gondolatanyaga és aközött az értékelés között, ahogy Fejtő, közvetlenül tanulmányának lezárása előtt, összefoglalóan jellemzi József Attila költészetét, így: »Összevetve a kötet verseit, kétségtelen, hogy József nem forradalmi vérmérsékletű költő, hangja inkább az idill és az elgondolkodás felé vonja s a harc inkább kényszer benne, mint természeti adottság. A szeretetre vágyó, kisemmizett proletárgyerek kérdezi belőle: 'minek is kell fegyvert veretni-belőled, arany öntudat?' De ki tagadná, hogy az emberek többsége békét és kenyeret akar s a harcot társadalmi kényszernek érzi? A békéért éppen és a kenyérért? Vannak költők, akiknél a harci kiállás öncélú, heroikus pózzá merevedik – József figyelmeztet, hogy az emberségért és az emberségre megy a játék.« Nos: mennyire mondható a két szöveg egymáshoz közelinek? Baráti beszélgetések nyomait viseli mindkettő, s ezért hasonlítanak? Vagy Fejtő olvasta az »E sorok írója költő« kezdetű szöveget, s a hatása alá került? Ha így lett volna, ez lenne az egyetlen dolog, amit erről a rejtélyes töredékről tudunk.” – ld. Horváth I 1989b, 54–58. p. Fejtő Ferenc így válaszol Horváth Iván felvetésére: „Horváth Iván bizonyos elismeréssel írt a *Korunk* 1935. februári számában megjelent József Attila-tanulmányomról. Hadd jegyezzem meg, hogy azt Attilának és Juditnak egy este, amikor a Korong utcával szomszédos Limanova téri lakásunkban voltak vacsorán, felolvastam, mielőtt Gaál Gábornak elküldtem volna. Attila nagyon meg volt elégedve a cikkel. Judit kevésbé. Ő élete végéig haragudott rám azért a mondatért, amelyben Attila szerelmi költészetének kiteljesedéséhez fűződő reményemnek adtam kifejezést. Arra nem emlékszem, hogy József Attila az az idő tájt készült »E sorok írója...« című szöveget nekem megmutatta volna, de azt Horváth Iván helyesen látja, hogy tanulmányomat valóban az Attilával a vasúti sínek melletti, nyári éjszakába nyúló beszélgetéseink nyomán írtam.” – ld. Fejtő 1989, 61. p.

Nagy Csaba a *Miért nem én?* című pamflettel kapcsolatban idézi az *[E sorok írója]* szöveget – ld. Nagy Cs 1992, 344, 348. p. Lengyel András pedig azt valószínűsíti, hogy az *[E sorok írója]* „a *Miért nem én?* fogalmazványának egyik töredékével azonosítható.” A töredéket Horváth Ivánhoz hasonlóan ő is kapcsolatba hozza a Veres Péternek írt levéllel, idézve a szerinte erre valló mondatokat, és így von párhuzamot a két szöveg között: „József Attila mindkét – idézett – szövegének van egy föltűnő sajátos vonása. A bolsevizmussal nem politikusként, hanem költőként fordul szembe; nézőpontja, amelyből bírál, a költőé.” – ld. Lengyel A 2005, 212–214. p.

Megállapítható, hogy az *[E sorok írója]* nem pusztán alkalmi sérelmi reakció az 1931-es moszkvai „Plattformtervezet” rágalmozására és a moszkvai meghívás elmaradására. A *Miért nem én?* indulatait már maga mögött hagyja JA, már nem azt kívánja bizonygatni, hogy ő az igazi, a jó kommunista, nem azok, akik pálcát törnek fölötte – vö. *[A nyáron tartott]* kezdetű töredék keletkezéstörténeti jegyzetével. Valóban hasonló álláspontot tükröz, mint a Veres Péternek 1934 szeptemberében írt levele, melyben elhatárolja magát a *Társadalmi Szemle* körétől: „Én semmiesetre sem tartozom sem erkölcsileg, sem művészileg közéjük [...] Én álmarxista, szociálfasiszta, burzsoábérenc

renegát vagyok. De költő. Ők viszont nem burzsoábérencek és nem költők. De nemcsak ők különböztetik meg magukat tőlem, hanem – amint látja – én is megkülönböztetem magam tőlük. Másról meg kiről lehetne szó? A moszkvai irodalmi propagandára meghívott Illyés Gyuláról? Illyés – cikkben írta ezt – örökösödési törvénnyel akarja arrakényszeríteni a parasztokat, hogy legalább négy gyermeket hozzanak világra. Ő a moszkvaiaknak való. Vagy hogy ne túlozzak, nem áll közelebb hozzánk, mint a nácikhoz vagy bolsevistákhoz.” – ld. JAL 2006, 390. levél.

Valójában az *[E sorok írója]* JA pártpolitikai kötődése megváltozásának, a kommunistáktól a szociáldemokratákhoz pártolásának elvi indoklása. JA elköteleződése továbbra is egyértelműen baloldali, az 1937-ben is magáénak tekintett „tudományos szocializmus” világnézetén belül marad (ld. *Van-e szociológiai indoklása az új népies iránynak?*), de 1934-ben, ott és akkor az MSZDP-hez és azon belül mindenekelőtt a Mónus Illés képviselte irányvonalhoz kapcsolódik, jóllehet nem kritikátlan a szociáldemokraták társadalomfelfogásával és politikai stratégiájával szemben sem. (Minderről részletesen ld. *Az egységfront körül, A szocializmus bölcsellete, az Új szocializmust!*, valamint a *HMF* jegyzeteit, illetve Agárdi P 1992, 53–79. p.) De nemcsak pártkötődése változott meg, hanem emberképe is: a munkásokról nem csupán mint osztályalanyokról ír, hanem mint gyengeségekkel, vágyakkal rendelkező, esendő emberekről. Az *[E sorok írója]* a steril osztályharcos doktrínától való elszakadásról, a proletariátus tényleges helyzetének és szükségleteinek figyelembevételéről tanúskodik. A szociáldemokratákban azt ismeri el a költő, hogy nem emberideálban, hanem reális emberekben gondolkodnak.

A töredék megszakadt utolsó másfél mondata ennél tágabb kontextust is felidéz. József Attilát művelődésszociológiailag, sőt stratégiaileg is erősen foglalkoztatta a proletariátus és a művészet kapcsolata, illetve összefüggésük a társadalmi-politikai és a gazdasági viszonyokkal. Már az 1920-as évek végén született költészetbölcséleti írásokban és cikkekben föltűnik ez a komplex érdeklődés (pl. *Egyszerű énekek. Brichta Cézár versei; Ihlet és nemzet; Társadalomértelmezés*). Az 1930-as években mindenekelőtt az *Irodalom és szocializmus*, a *Kassák Lajos 35 verse, A művészet kérdése és a proletárság* szövegeiben érhető tetten, immár marxista nézőpontból. JA ökonómiai, filozófiai, ideológiai írásaiban és kezdeményezéseiben is hangsúlyosak a művészettel, az irodalommal, a kultúrával foglalkozó passzusok, töredékek. Mintha ennek a komplex megközelítésnek lennének fragmentumai a *[Bármiféle társadalmi]* mellett a *[Napjaink munkásmozgalma]* is, ld. annak 2. mondatát. 1933 után a problémakör már a fasiszmus németországi győzelmének megrendítő tapasztalatával megterhelve alakul tovább.

Mintha a *[Bevezetés, mely borsot tör]* egy gondolatának folytatása és kifejtése lenne az *[E sorok írója]* töredékben fennmaradt szövegrésze: „Ha egy osztály a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlen ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen fel a történelem dobogójára.” – ld. *[Bevezetés, mely borsot tör]*. „Ezért amikor a szocialista mozgalom vereségeinek megítéléséről van szó, mindama okokon kívül, amelyeket a politikusok elmondanak, kifejtének és rendszereznek is, egy olyan eddig meg nem fogalmazott és csakis költők által kimondható okra gondol, olyan okra, amelynek hatékonyan működő létét az a negatív jel mutatja, hogy a munkásosztálynak, amely pártokkal, szakszervezetekkel, szövetkezetekkel, sakk-körökkel és

dalárdákkal rendelkezik nincs költészete, nincs szépirodalma. Nincsen szocialista szépirodalom, ami nem jelent kevesebbet, minthogy a mun-” – ld. [E sorok írója].

A valószínűsíthetően 1933-ban keletkezett *A művészet kérdése és a proletárságban* ez a komplex felfogás az ösztönök dialektikájának értelmezésével egészül ki. A *szocializmus bölcsellete* és nem utolsósorban a *HMF* szintén érintkezik az [E sorok írója] gondolataival; a fasizmus győzelme és a munkásosztály veresége ezekben „irodalmi” és kulturális összefüggésekre ágyazódik. (A művelődés- és olvasásszociológiai vonatkozásokhoz ld. még a *Munkánélküli írók táppénze* keletkezéstörténetét.)

Tárgyi és szövegmagyarázatok

2. sor

bolsevistákat: A bolsevizmusról ld. *A szocializmus bölcselete* jegyzeteit. Ebben a töredékben értelemszerűen a nemzetközi és a hazai illegális kommunista mozgalmat, illetve annak – történelmileg elhibázott, irreális – közvetlen proletárforradalmi stratégiáját, messianisztikus utópiáját bírálja a költő.

5. sor

szociáldemokratákat: A Bernstein-féle revizionizmus prakticista stratégiájának metaforikus képe. (Eduard Bernsteinről ld. *Az egységfront körül* tárgyi magyarázatait.)

15. sor

tizenhét esztendeje napról napra szült a szovjetország tetterő: Ironikus utalás az 1917-es orosz forradalom óta a Szovjetunióban végbement – az egyoldalúan heroikusnak propagált – gazdasági és társadalmi változások érdekében hozott (illetve kikényszerített) rettenetes emberi áldozatra, amely túltett a tőkés ipari forradalommal járó borzalmakon is. (A *szocializmus bölcselete* bővebben ír erről, ld. annak jegyzeteit is.)

19–20. sor

Arkhiokhos nem szégyellte eldalolni, hogy pajzsát, dárdáját elhajigálva menekült a csatából: Modern helyesírással Arkhiokhosz, az i. e. 7. században élt görög költő. Hazátlanként, a poliszból kivetettként személyes sérelmeiből is táplálkozó, indulatos, olykor gúnyos verseket írt, megteremtője az iambosz műfajának. Katona létére megvetette a hősi eszményt, egyik versében megírta megfutamodását a csatából, de JA állításával szemben ebben csak a pajzs elhajításáról esik szó: „Pajzsommal ma egy szaioszi kérkedik – ezt a hibátlan / fegyvert kényszerűn ott hagytam a cserje tövében. / Ám a halálos végtől szöktem el így. Fene bánja, / vesszen a pajzs! Lelek én mást, ami még kitűnőbb!” – ld. Franyó 1967, 30. p. Az eldobott pajzs antik toposznak minősül, Alkaios, Anakreón és Horatius műveiben is szerepel.

20. sor

amit különben Horatius is énekbe foglalt: Quintus Horatius Flaccus, latin költő az i. e. 1. században; maga is katonáskodott. A polgárháború kitörésekor Brutus seregéhez csatlakozott, légióparancsnokként vett részt a philippi ütközetben, ahonnan pajzsát elveszítve menekült el. Ennek történetét barátjához, *Pompeius Varushoz* írt énekében eleveníti fel (*Énekek*, második könyv, hetedik ének): „Philippit együtt éltük, a gyors

futást, / elhagyva gyáván pajzsomat is, mikor / megtört erőnk, és sok kevély hős / ajka a csúnya rögöt harapta.” – ld. Horatius 1961, 147. p. Sokoldalú költészetének egyik vonulata, az epódoszoké a görög Arkhilokhosz gúnyos stílusát követte.

33. sor

Nincsen szocialista szépirodalom: Ez az elkeseredés szülte, túlzó megállapítás (melynek éppen az ő lírája lehet – másoké mellett – a csattanós cáfolata) magyarázatot érdemel. A mellbevágó kijelentés rejt egy kifejtetlenül maradó célzást: a szocialista mozgalom vereségének a politikusok által hangoztatott okain kívül létezik egy másik, mélyebb oka is, és ennek lenne tünete a szocialista szépirodalom hiánya. Magát ezt az okot nem nevezi meg a fennmaradt töredék. A ki nem fejtett ok összefügghet *A szocializmus bölcselétének* vezérgondolatával: „az emberiség még nem ébredt, mert nem ébredhetett öntudatra, vagyis annak tudatára, hogy lényegét éppen társadalmi mivolta teszi”. Föltehetően az öntudatosodás kezdetleges szintjét tarthatta a fasiszmus győzelme és a forradalmi munkásmozgalom megtorpanása mélyebb, nem csupán politikai okának, a szocialista irodalomtól pedig azt várta (volna), hogy segítse és felgyorsítsa az öntudatosodás folyamatát. Mivel a szocialista irodalom képviselői – szerinte – képtelenek voltak ennek eleget tenni, JA nem tekinti őket igazi íróknak (költőnek). Szigorú ítélete összefügg azzal, hogy hiányolja a hiteles proletárkultúrát, amelynek programját – az uralkodó és az elnyomott osztályok ellentétes kultúrájáról szólva – az *Irodalom és szocializmus*ban célként tűzte ki. E töredékében úgy véli, hogy a munkásosztály, szemben a polgári osztállyal, nem tudott önálló kultúrát alkotni. Ugyanakkor a népfrontos időszakban szerinte már el is veszítette időszerűségét az önálló proletár irodalom (ld. erről a *HMF* jegyzeteit). József Attilának – az évek során módosuló – felfogása a proletárirodalomról szocialista irodalmat jelent, és semmiképp sem azonosítható a főleg szovjetunióbeli és német írók, politikusok egy részének az önálló és steril „proletárkultúra” megteremtésére irányuló törekvéseivel. Ugyanakkor egyetlen befejezett írásában sem fejtette ki a proletariátussal kapcsolatos kulturális bírálatának lényegét, nem bontotta ki részletesen a „nincsen szocialista szépirodalom” kijelentés értelmét. Feltehetően azt hiányolta, hogy a munkásosztály nem tudott alternatívát nyújtani a kultúrában az egész társadalom számára. Nem utolsósorban ugyanazért, amiért a proletariátus nem képes osztálytudatát kibontakoztatni „az emberiség társadalmi lényegének tudatából”, „az emberi öntudatból” – ld. *A szocializmus bölcselete*. Szembetűnő a változás 1931-hez képest: az *Irodalom és szocializmus*ban még azt írja, hogy már nincs polgári kultúra, csak kísérletek a polgári kultúra megteremtésére, itt viszont szigorú baloldali önkritikával él, és hasonlókat állapít meg a proletariátus kultúrájáról.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

HORVÁTH Iván, *József Attila és a párt*, GONDOLAT-JEL, 1988. 1. sz., 24–32. p. (28–29. p.)
 FEJTŐ Ferenc, *József Attila és a szociáldemokrácia*, ÉLET ÉS IRODALOM, 1988. 30. sz. (július 22.), 5. p.

- NAGY Csaba, *Nyilatkozat*, ÉLET ÉS IRODALOM, 1988. 32. sz. (augusztus 5.), 2. p.
- GARAI László, *József Attilát „felszociáldemokratázzák”*, ÉLET ÉS IRODALOM, 1988. 33. sz. (augusztus 12.), 4. p.
- GYERTYÁN Ervin, *A királynőt megölni nem kell...*, ÉLET ÉS IRODALOM, 1988. 35. sz. (szeptember 2.), 4. p.
- HORVÁTH Iván, *József Attila és a párt*, 2000 [KÉTEZER], 1989. 1. sz. (április), 52–60. p. = Horváth I – Tverdota 1992, 297–324. p. (306, 318, 322–323. p.)
- FEJTŐ Ferenc, *Széljegyzetek egy József Attila-cikkhez*, 2000 [KÉTEZER], 1989. 4. sz. (július), 61–62. p.
- AGÁRDI Péter, *Kortársunk, Mónus Illés : Metszet az 1930-as évek magyar szellemi életéből*, Budapest, Gondolat, 1992, 53, 57, 196. p.
- HORVÁTH Iván, *József Attila kommunizmusa : Előadásvázlat*, IRODALOMISMERET, 1992. 2–3. sz. (szeptember), 18–25. p.
- GARAI László, *József Attila titkai*. In: Horváth I – Tverdota 1992, 117–145. p. (141. p.)
- NAGY Csaba, *Miért nem ő? : Eseménytörténeti és szövegrekonstrukció*, In: Horváth I – Tverdota 1992, 325–356. p. (344, 348. p.)
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 381. p. = Szabolcsi M 2005, 2. kötet, 562–563. p.
- N. HORVÁTH Béla, *A hetedik : József-Attila tanulmányok*, Budapest, Pannonica, 1999, 14. p.
- AGÁRDI Péter, *Csendes rehabilitáció : A kultúra mint a szociáldemokrácia posztulátuma*, EGYENLÍTŐ, 2003. 4. sz. (július–augusztus), 42–45. p. = *A kultúra mint a szociáldemokrácia posztulátuma* címmel: In: Feitl – Földes Gy – Hubai 2004, 245–263. p.; Agárdi P 2006a, 141–144. p.
- LENGYEL András, *A szocializmus mint „emberi öntudat” : József Attila kísérlete a szocializmus filozófiai újraalapozására*. In: Lengyel A 2005, 207–233. p. (212–214. p.)
- AGÁRDI Péter, *Rátékné-e József Attilára pártfogón e század? : A XXI. század eleji befogadói horizont és József Attila baloldalisága* Tverdota György könyve alkalmából, ESZMÉLET, 66. sz. 2005. (Nyár), 19–51. p. (40–41. p.) = Agárdi P 2006a, 218–219. p.
- AGÁRDI Péter, *József Attila és a szocializmus – művelődéstörténeti megközelítésben*. In: Agárdi P 2006b, 239–264. p. (246–249. p.)
- N. HORVÁTH Béla, *Az elvegyülés és a kiválás poétikája*. In: N. Horváth 2006, 111–125. p. (125. p.)
- N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008, 145–146., 261., 262. p.
- SZOLLÁTH Dávid, *A kommunista aszketizmus esztétikája : A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása*, Budapest, Balassi, 2011, 38–42., 56. p.
- AGÁRDI Péter, *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások : 1847–2014*, Budapest, Napvilág, 2015, 170–177. p.

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Az [E sorok írója] egyike azoknak a kéziratoknak (többségükben töredékeknek), amelyek az 1980-as évek derekán kerültek elő. A költő bennük megfogalmazott, jórészt „szo-

katlan”, az államszocializmus éveiben „kényes”-nek számító nézeteiről szakmai és publicisztikai viták bontakoztak ki s folynak azóta is.

1988–1989-ben Horváth Iván József Attilának az MKP-hez fűződő viszonya, a pártból való kizárása-kilépése szempontjából mutatja be a töredéket – ld. Horváth I 1988a; Horváth I 1988b; Horváth I 1989b. Abban, hogy a költő nem publikálta szövegét, szerinte „a legmagasabb erkölcsiség tanújelét láthatjuk. József Attila, fittyet hányva a pártfegyelemnek, nemcsak hirdette az antifasiszta népfront szükséges voltát, hanem el is hitte. Így önmagára is kötelezőnek ismerte el annak szabályait. A szöveg jelentőségét tehát nem szabad mértéktelenül felnagyítanunk. [...] Annak szemében, aki a költőnek a kommunista párthoz való viszonyát vizsgálja, kétségkívül a már óáltala nyomtatásban közétett tanulmányok jelentik a legrangosabb forráscsoportot. Vitathatóbb az imént ismertetett töredék, mivel József Attila ezt sosem jelentette meg.” – ld. Horváth I 1989b, 54–55. p. Ez utóbbi érvelés gondolkodástörténeti szempontból aligha tekinthető relevánsnak. Horváth Iván szerint „nincs benne a többi 33-as, 34-es tanulmányhoz fogható gondolati kincs, stílusa meglepően erő- és lendülettelen”. Ez a minősítés nem pusztán a szöveg ironikus jellegének figyelmen kívül hagyása miatt vitatható, hanem azért is, mert a „gondolati kincs” hiánya a töredékességgel is összefügghet, lehet, hogy a választ a töredék elveszett vagy lappangó lapjai tartalmazzák. A szöveg első publikálása és recepciója abban a tudományosságra is erősen ható szellemi légkörben született, amelyre az egypártrendszer felbomlása és ideológiai, történetpolitikai kánonjának, a „kommunista JA szobrának” összedőlése nyomta rá bélyegét. Három évtized múltán már tárgyszerűen megállapítható, hogy az egykori interpretációt egyfajta historizáló, kommunistaellenes érvelés szötte át.

Az [*E sorok írója*] szövegére a nyilvánosságra hozatalát érintő konfliktus hívta fel szélesebb körben a figyelmet. Fejtő Ferenc ugyanis – nem sokkal Horváth Iván első, szegedi közlése után – az *Élet és Irodalomban* egy fénymásolatra hivatkozva és a feltételezett tulajdonost megnevezve publikálta a töredéket – ld. Fejtő 1988. Ezzel „kikényszerítette”, hogy a PIM kéziratárának vezetője, miközben cáfolta e származtatást, nyilatkozzon arról: náluk van letétbe helyezve az eddig tabusított szöveg – ld. Nagy Cs 1988.

JA szociáldemokrata hitvallásáról ezt követően a rendszerváltozás és a baloldaliság 1988–1989-es reményeitől átfűtött, aktualizáló felhangokat is tartalmazó eszmecsere bontakozott ki. Fejtő egyértelműen a szociáldemokrácia választására helyezte a hangsúlyt, véglegesnek és a „normalitás” helyreállításának példájaként méltatja a töredéket. Garai László ellenben élesen és ironikusan vitatja a költő „le- és felszociáldemokratizálását”, a költő világnézeti elkötelezettségének folytonossága mellett érvel; az, hogy a költő inkább szociáldemokratának vallja magát, egy választási kényszerre, nem pedig valamifajta teljes azonosulásra vonatkozik. (Ld. Garai L 1988b.) Gyertyán Ervin polemizál vele, s álláspontját azzal summázza, hogy JA „célja, álma, reménye a munkásmozgalom két nagy szárnyának, osztagának [a szociáldemokrata és a kommunista mozgalomnak] (és a közbülső csoportoknak) közelítése, tisztességes demokratikus és antifasiszta akcióegysége volt” – ld. Gyertyán 1988. Fejtő ezután – személyes emlékeire hivatkozva – újabb adalékokkal járul hozzá a vitához, JA és a szociáldemokrata párt viszonyának megítéléséhez, s lényegében visszatér Horváth Iván értelmezéséhez:

JA „1934-től kezdve, a kommunizmusból való kiábrándulása után, minden politikai párt és ideológiai mozgalom közül a szociáldemokratákhoz állt legközelebb. Annak a sorában is talált – Mónus [Illésnél], Riesznél [Ries István], Faragó Lászlónál, Szélpál Árpádnál – a legnagyobb megértésre és megbecsülésre. Tehát téves róla azt állítani, hogy a szocializmus mindkét változatát egyformán elutasította. A kritika még nem elutasítás. Nem szabad elfelejteni, hogy a szociáldemokrácia elviselte a kritikát, még a marxizmus kritikai revízióját is. Ami bennünket akkor a szociáldemokráciához közelített, ami József Attilát a Párttól eltávolította, az a Párt dogmatizmusa, szellemi türelmetlensége és téves stratégiája volt. Mindaz, ami fölött a kommunista pártok vezetői csak mostanában kezdenek – bár még mindig vonakodva és kényszeredetten – önbírálatot gyakorolni.” – ld. Fejtő 1989.

A recepciótörténeti távlatból rögzíthetjük, hogy amiként téves JA egész gondolkodásának, lírájának, politikai meggyőződésének kommunista kánonná merevítése, hasonlóképp torzítás szociáldemokrata vagy liberális átfestése is (a „megtérés” legendája), még ha – a baloldalon belüli változó politikai kötődései során – van is számos kapcsolódási pontja hozzájuk. Intranszigiens rendszerellenessége és a marxi filozófiai alapokhoz, az emancipációs világnézethez való – mégoly kritikus – ragaszkodása egész pályáját jellemezte és meghatározta.

Más, újonnan előkerült JA-kéziratok publikálásával és interpretálásával együtt, de már kevésbé átpolitizált légkörben, az 1992-es „*Miért fáj ma is*”. Az ismeretlen József Attila című kötet adott szélesebb szakmai nyilvánosságot az [E sorok írója] kezdetű töredéknek. Hivatkoztak rá szociáldemokrácia-történeti munkák, pl. Agárdi P 1992.

Szabolcsi Miklós összefoglaló monográfiája utolsó kötetében ismerteti, illetve részlegesen idézi a töredéket és Horváth Iván interpretációját, ugyanakkor vitatja az ő (a fentiekben már idézett) minősítő véleményét. Szerinte egy nagyobb, a szocialista szépirodalom kérdéseiről szóló munkát készült írni a költő, és a töredékben fennmaradt fogalmazvány e mű bevezetése lett volna. „Bizonyos: fogalmazvány, a gondolkodási folyamat része, amelyet nem fejezett be, és nem is adott közre. A megírás módja középben áll értekező írásainak bonyolult mondatfűzése és korábbi pamfletjeinek képdúsabb, líraibb modora között. Gondolatilag folytatása Az *egységfront körül* fő gondolatának – tehát a bolsevizmus és a szociáldemokrácia egyidejű bírálata, éppen a munkások, az egyszerű emberek vágyai, törekvései, túróképessége szempontjából.”. Összekapcsolja az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* című 1934. augusztusi költeménnyel, amely – szerinte – lírai válasz a töredékben megkezdett, majd megszakadt kérdésre, hogy miként függ össze a szocialista mozgalom veresége és a hiteles szocialista szépirodalom hiánya. (Ld. Szabolcsi M 1998, 381. p.).

N. Horváth Béla úgy értelmezi a töredéket, hogy „a történelmi vereség okát a költészet, a szépirodalom hiányában csak az az ember keresi, aki az emberi szubjektumnak, az érzelmeknek, ösztönöknek, s a világra logikai rendet vetítő értelemnek oly történelmi erőt tulajdonít, mint József Attila”. (Ld. N. Horváth 2008, 261. p.)

A kutatásoknak egyelőre nem sikerült teljesen rekonstruálniuk a keletkezéstörténetben említett rokon tematikájú, a művészet és a szocializmus, a társadalmi-politikai rendszer és a kultúra viszonyával foglalkozó, gondolatilag egymáshoz kapcsolódó

szövegtöredékek közötti genetikus és textológiai összefüggést. Ugyanakkor a szöveg vizsgálatában és értelmezésében a 21. század első másfél évtizedében megjelentek új szempontok is. Szolláth Dávid széles szociálpszichológiai és ideológiatörténeti kontextusba ágyazva, az ún. kommunista aszkétizmus példajaként, egyúttal kritikájaként interpretálja a töredéket. Szerinte JA „két szempontból marasztalja el a kommunista aszkétizmust. Egyrészt politikailag, mert annak idealizmusa életszerűtlen, és soha nem fog nagy tömegeket a párthoz csatolni. Másrészt etikailag: [...] ugyanis nem kíván többé részt venni az aszkétizmus pártfegyelmi vagy államhatalmi institucionalizálásában, ami azt jelenti, hogy a párt az aszkétikus etikát a terror ideológiájává emeli (vagy süllyeszti)”. JA elsősorban a korabeli Szovjetunióra utal, de általában is ironizál a „harminc-negyven évig” tartó proletár önfeláldozás kívánalmán – ld. Szolláth 2011, 38–42, 56. p.

Agárdi Péter JA művelődésszociológiai gondolkodásmódját, társadalomelméleti alapozású kultúrafelfogását, illetve ennek belső változásait, történetiségét kísérli meg rekonstruálni (Agárdi P 2006a), s ebben a kontextusban minősíti a töredéket. „A *magasrendű kultúra* léte vagy nemléte a *szocializmus ontológiai kérdésévé* válik József Attila számára, szinte megfordítva a racionális ok-okozati viszonyt. Az *1934-es szociáldemokrata hitvallású töredék* egyenesen a mindennapi élet és a kultúra felől jut el oda”, hogy a hiteles szocialista irodalom hiányát összefüggésbe hozza a munkásmozgalom vere-ségével. (Ld. Agárdi P 2015a, 174. p.)

Kivételképpen idézünk egy lektori értékű levélbeli értelmezést is Lengyel Andrásról. Továbbgondolva saját korábbi érvelését (ld. Lengyel A 2005, 212–214. p.), úgy fogalmaz, hogy ez a töredék elsősorban JA magas minőségi esztétikai normájáról, a művészi hitelű szocialista világkép iránti igényéről szól. „A logika adott: miért nem én kellek nektek? Azért, mert én költő vagyok. Ám nektek nincs igazi költészetetek (vö. a Hidas Antal költészetére – máshol – tett megjegyzéseivel). A költő, az igazi költő azonban »jobban«, összetettebben lát, olyasmit is meglát, amit az eszménykövető politikai aktorok nem fognak föl.” Gondolkodástörténeti szempontból Lengyel így kísérli meg rekonstruálni JA feltételezett koncepcióját: „csak az »igazi«, az igazán nagy költészettel egyenrangú szocialista irodalmat ismeri el a) irodalomnak, b) szocialista irodalomnak. (Az irodalomnak lehet egy szociológiai definíciója és egy esztétikai.)” (Ld. Lengyel András levele Agárdi Péternek, 2017. április 12.)

[NÉMETH LÁSZLÓ]
[Ő feleségének]

Ő feleségének nemesebb része (7)

Nem arról van szó, amire emlékezik,¹ hanem emlékezéseinek férfiatlan² hangjáról, a kísértő taglejtésekről, melyekkel³ nem engedi, hogy multja valóban mult legyen, melyet a férfi öntudata úgy tartana össze, mint⁴ önmagában jelentéktelen diszkövet a nemes foglalat.

5 „Én ép elég álnokul bujtogattam őt” – N. L. nem érzi, hogy ez az „álnokul” szó, amely férfias önitélet akar lenni, nem több gyermekes mentegetődzésnél. Élete eseményeit nem hagyja tényné üledpedni. Mennyivel többet mond ez: „Én bujtogattam őt.”

Hogy higgyük el neki, hogy tudja, mit csinál, amikor annak idején sem tudta, hogy mit tesz. Így beszél magáról: „Valószínű, hogy ezt és ezt akartam.”

10 Egy nemzedék szellemi vezére, aki az olvasótól kérdi, hogy vele, az íróval mi történik.

Egy törzsétől elválasztott fej kiáltozik itt: Én ezt tettem, én azt tettem. Az ember fölfigyelve e kellemetlen hangra észreveszi, hogy sulya⁵ nincs, mert sehol a test, amely a nehézkes, de bizonyos világi valóság sulyával látná el ezt az „ént”. Kifeszített⁶ hegedűhúr⁷ ez az ember a hegedű visszhangzó teste, dereka, hangládája nélkül.⁸

15 Nincs⁹ külvilága. Még a feleségéről is úgy beszél, mintha valami hallucináció volna, vagy olyan idegen személy, akit csak hallomásból ismer, mint a welszi herceget¹⁰ s aki időnként különösebb ok nélkül, dea ex machina buj irodalommal gyötrődő képzeletébe.¹¹ De inverz gondolatszövése még önmagát is kívülről, szerep¹² közben, mint hallucináló színészt láttatja önmagával.

20 Exhibicionista¹³

Horváthné meghal.¹⁴

Freudnak¹⁵ van egy értekezése, a címe „Ein Kind wird geschlagen” – egy gyermeket vernek. E tanulmány szerint vannak oly különös idegbetegek, akiknek képzeletét az értekezés címébe foglalt fantázia¹⁶ foglalkoztatja: felnőtt ütleget egy gyermeket. Ezeknél az idegbetegeknél az a különös, hogy rendszerint testi fenytéket nem alkalmaztak velük

¹ [előbb:] <emlékezn> [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] meglepően [majd:] bántóan [majd: ld. főszöveg]

³ [előbb:] a gesztusokról, melyekkel [majd: ld. főszöveg]

⁴ [előbb:] úgy tart, mint [majd: ld. főszöveg]

⁵ [előbb:] semmi [majd: ld. főszöveg]

⁶ [előbb:] Egy [majd: ld. főszöveg]

⁷ [elírás:] hegeduhúr [ld. főszöveg]_{szkj}

⁸ [elírás:] nélkül [ld. főszöveg]_{szkj}

⁹ [előbb:] Nem [majd: ld. főszöveg]

¹⁰ [elírás:] hercget [ld. főszöveg]_{szkj}

¹¹ [előbb:] időnként így foglalkoztatja irodalommal gyötrődő képzeletét. [majd: ld. főszöveg]

¹² [előbb:] <szin> [majd: ld. főszöveg]

¹³ [előbb:] <V> [majd: ld. főszöveg]

¹⁴ [elírás:] meghal [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁵ [elírás:] Freudna [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁶ [előbb:] képzeletét egy <fan> [majd: ld. főszöveg]

szemben gyerekkorukban. N. L. hasonlóképpen vereségekről beszél – pedig őt valójában nem érték vereségek irodalmi életében (igaz, nem is győzött, mert valójában nem is harcolt) – elméje nem rendelkezik olyan élmény-ismerettel, amely figyelmeztetné a tárgyi külvilágra.¹⁷

Inverzio: Nézhetek, tapinthatok, szaglászhatok. Ezt nevezi Németh szellemi¹⁸ formának? Bárki mondhatja, ¹⁹ hogy N. „Nézhet, tapinthat, szaglászhat”, csak éppen ő nem. Amit mond az ember, az már²⁰ a szellem birodalmába tartozik. De bizonyára kívül²¹ marad a Múzsák küszöbén az, aki önnön szervi működéseit egyszerűen néven nevezve véli lelkét szellemmé, érzését tudattá formálni. Így infantilis felnőttek fogalmaznak, gyermekek soha. Ha a gyermek úgy véli, hogy nem²² szabad tapintania, akkor megkérdi: tapinthatok? De ezt az ítéletet, hogy „tapinthatok”, létével képviseli és nem szavakat kívánó szellemével. N. L. hasonlít arra az elbeszélőre,²³ aki bosszantó esetét²⁴ előadva²⁵ megjegyzi: Képes²⁶ vagyok ilyenkor ölni. Persze nem képes.

„A tábláit forgató kalauz irigyen nézett bennünket a kocsi másik sarkából.” N. L. színes²⁷ akar lenni. Csak²⁸ arra törekedhet valaki, amit még nem ért el, s ami voltaképp nem ő, nem alanyi, hanem tárgyi. A kalauz bizonyára akkor nézte őket irigyen, amikor semmi dolga nem volt, mint éppen az irigykedés. Vagy ez a „tábláit forgató” kitétel epitheton ornans? A megelevenítés sikerült – színes,²⁹ de nem értelmes. N. L. hasonlatai is úgy illeszkednek össze azzal, amire fényt akarnak vetni,³⁰ ahogy a kalauz jelzőbe foglalt tevékenysége társul az állítmányba és határozójába foglalt tevékenységgel. – (26)

„Tudta, hogy szégyenem alatt ott sistereg a dac”, (26) kár, hogy a regénybe nem sokat lehetett belecsempészni az idillből, amelyben keletkezett. (27)

(27)³¹ Regénye, „a vidék forradalmának tudtommal³² egyetlen használható epikai képe.” Mit tartanak Önök arról a festőről, aki így érvel műve³³ mellett: „Ez X urnőnek tudtommal egyetlen használható akvarell képe”³⁴

„Ép ezekben a modorváltozatokban tapintottam ki természetes elbeszélő hangom.”

¹⁷ [a bekezdés egy félköríves vonallal megjelölve]

¹⁸ [előbb:] nevezi <sz> [majd: ld. főszöveg]

¹⁹ [előbb:] mondhatná, [majd: ld. főszöveg]

²⁰ [előbb:] <mi> [majd: ld. főszöveg]

²¹ [előbb:] nem [majd: ld. főszöveg]

²² [előbb:] <enge> [majd: ld. főszöveg]

²³ [elírás:] elbeszéli, [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁴ [előbb:] <t> [majd: ld. főszöveg]

²⁵ [előbb:] <elm> [majd: ld. főszöveg]

²⁶ [előbb:] [bizonytalan olvasat:] képi <l> [majd: ld. főszöveg]

²⁷ [előbb:] világos [majd:] nincs [majd: ld. főszöveg]

²⁸ [előbb:] Akar – [majd: ld. főszöveg]

²⁹ [előbb:] A színes [majd: ld. főszöveg]

³⁰ [előbb:] fényt <ve> [majd: ld. főszöveg]

³¹ [utólagos beszúrás a margóra]

³² [előbb:] Regénye, tudtával [majd: ld. főszöveg]

³³ [előbb:] <festm> [majd: ld. főszöveg]

³⁴ [elírás:] képe? [ld: főszöveg]_{szkj}

Erosz³⁵ fantáziájához: „Ez olyan lett volna, mint egy gróf után cipészlegényekkel szeretkezni.”³⁶

–

55 Érdeme marad, hogy megteremtette az essay-ponyvát.

–

60 Nincs sulya annak, amit mond, – mint amikor a szivaros kijelenti a kávéházban: Hja, nem igen lehet megismerni a dolgokat úgy, ahogy vannak. Kant is ezt mondja és általában a filozófusok – de azért gondoljuk meg, hogy a filozófusok nemcsak azért azok, mert gondolkodnak, időnként mindenki megteszi ezt, hanem azért, mert a gondolatot sulyával együtt emelik föl.

–

65 N. L. írja, hogy Zsinka Ferenc, a Prot. Szemle szerkesztője e³⁷ szavakkal adta vissza egy tanulmányát: „A nehezén túlvan, elolvasta a könyveket, megalkotta a véleményét, most már csak tessék megírni.” „Én³⁸ ebből azt értettem, teszi hozzá Németh L., hogy a tanulmányom nem kell.” N. rosszul értette – Zsinka jellemzése a legtalálóbó N. Lászlóra. Ez³⁹ áll N. L. egész irodalmi, szellemi lényére is. Most már csak tessék megalkotnia magát.

³⁵ [előbb:] „[majd: ld. főszöveg]

³⁶ [elírás:] szeretkezni. [ld: főszöveg]_{szkj}

³⁷ [előbb:] ma [majd: ld. főszöveg]

³⁸ [elírás:] Én [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁹ [előbb:] Csak éppen [majd: ld. főszöveg]

[utolsó sorban]

utolsó sorban a megvetettet, akit mindenütt csak az ura kedvéért türtek meg, akinek társasági ambíciói ellen vendégeink állandóan tiltakoztak.” Mit mondhatok erről? Ez valóban a szellemi különítményes hangja és izlése.¹ Németh Lászlóé, a Vezéré.

- 5 Németh László Szabó Dezső és Tormay Cecil tevékeny egyesüléséből született, ezt könnyen belátja az ember, csak az kétséges előttem, hogy melyik volt az apja és melyik az anyja. Mert Tormay Cecil stílusa több férfiaságot árul el, mint Szabó Dezsőé és az előbbi sokszor finom és a finomságban mindig van erő az utóbbi a megejtett természet önkívületében tetszeleg.² Németh László pedig a³ finomságot összetéveszti a fejhanggal, a meglévő formát elroncsoló természetet azonban⁴ alaktalan törekvésekkel pótolja. Szellemi⁵
- 10 köztudatunkban a felszínre dobott irodalmi anyag mértéktelenségével jelentkezett, akkordban áradt, mint célszerű romantikus és önzetlen irodalompolitikus létre napszámban⁶ telepítette fiatal irodalmunkat. Kiosztotta a parcellákat és a szerepeket. Önmagának csak⁷ a kiosztó szerepét tartotta fenn. „Én, mint kritikus – írja – a napfényre akartam ráncigálni valamit, ami nem volt meg, de ami hiányzott s ép ezért úgy hittem, valahol meg kell lennie.” Ez sikerült is.
- 15 Fiatal íróársai, akik már Németh föllépte előtt nevet szereztek maguknak, elhitték neki, hogy nincsenek és letelepültek parcelláikon. Szinte látom, amint Németh László duzzogva visszavonul és erre Buday György, Illyés Gyula, Kodolányi János, Cs. Szabó László, Szabó Lőrinc, Szerb Antal, Tamási Áron mint senkik, semmik egyszerre eltűnnek önnön hiányuk sülyesztőin.

¹ [előbb:] különítményes hangja. [majd:] különítményes hangja. és izlése. [ld: főszöveg:]^{szkj}

² [előbb:] Szabó Dezsőé és az utóbbi tetszeleg a megejtett természet extázisában. [majd:] Szabó Dezsőé, és az utóbbi tetszeleg a megejtett természet önkívületében. [majd:] Szabó Dezsőé és az utóbbi a megejtett természet önkívületében. tetszeleg. [majd:] Szabó Dezsőé az előbbi sokszor finom és e és az utóbbi a megejtett természet önkívületében. tetszeleg. [majd:] Szabó Dezsőé és az előbbi sokszor finom és a finomságban mindig van erő az utóbbi a megejtett természet önkívületében. tetszeleg. [ld: főszöveg:]^{szkj}

³ [előbb:] László a [majd: ld. főszöveg]

⁴ [előbb:] pedig [majd: ld. főszöveg]

⁵ [előbb:] Irodalmi [majd: ld. főszöveg]

⁶ [elütés:] napszámban [ld. főszöveg:]^{szkj}

⁷ [előbb:] Önmagának – mily lemondás – csak [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: [Ő feleségének]: PIM JA 1087/57. jelzetű kézirat; [utolsó sorban]: PIM JA 1087/61. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1934 szeptembere után.

A datálás indoklása: JA írása egy széles körű és hosszan tartó vitát kiváltó Németh László-műhöz szól hozzá. Németh *Ember és szerep* című önéletírása először a jugoszláviai *Kalangyában* jelent meg folytatásokban 1933 novembere és 1935 januárja között (ld. Németh L 1933–1935), könyv alakban pedig 1934 szeptemberében (ld. Németh L 1934). Az, hogy a kézirat fogalmazványban szereplő zárójelbe tett számok a kötet megjelenés oldalszámaira való hivatkozások, arra utal, hogy JA kritikája 1934 szeptembere után keletkezett. Ld. még *Keletkezéstörténet, Tárgyi és szövegmagyarázatok*.

Kéziratleírások:

JA 1087/57: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „Ő feleségének”. Fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 3 fólió, 3 beírt oldal. 253×338 mm-es, bal oldalán tépett szélű, famentes, hártvavékony, vízjel nélküli papír. A harmadik oldal jobb felső sarkában autográf oldalszámozás: „3.” Állag: a fóliók felső és jobb oldali margóján barna foltok, az első fólió közepe sérült. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/57. Palliumcím: [Ő feleségének...]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

JA 1087/61: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „utolsó sorban”. Töredék, a kézirat eleje hiányzik. A fennmaradt lapon olvasható szöveg tartalmában zárlat jellegű, és az írás az oldal közepén befejeződik. Gépirat, gépiratos javításokkal, autográf nélkül. Kék írógépszalaggal, dupla sorközzel gépelve. 1 fólió, 1 beírt oldal. 253×338 mm-es, bal oldalán tépett szélű, famentes, hártvavékony, vízjel nélküli levélpapír. Állag: a fólió felső és jobb oldali margóján barna foltok. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/61. Palliumcím: [...utolsó sorban...]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

A szöveggözlésről: A két kézirat közös címe sajtó alá rendezői címadás a téma alapján. Az „Ő feleségének” kezdetű kézirat egy Németh Lászlóról szóló tanulmány vázlat-töredéke. Nincs még címe, az egyes szövegrészeket sor közepi gondolatjel választja el egymástól. Bár az első és második oldalon nincs oldalszám, de a harmadik oldal autográf számozott, tehát a fogalmazvány első három oldala ismert. A három oldal szövege tartalmilag összefügg, és az utolsó bekezdés zárlat jellegű, de mivel a harmadik oldalon az írás kitölti az egész oldalt, nem zárható ki, hogy a teljes befejezés hosszabb is lehetett, azaz egy kéziratlap még lappang. Erre utal a fogalmazvány egy későbbi szövegváltozata is. Ez a gépiratos szöveg – ld. [utolsó sorban] – azonosíthatóan a kézirat vázlat kifejtő jellegű változatának befejező részlete.

Szerzőség: JA 1087/57: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható; JA 1087/61: Aláíratlan és nem autográf, de a szöveg tartalma szorosan kapcsolódik a JA kézírásával írt [Ő feleségének] kezdetű vázlatához; a kéziratpapír jellemzői megegyeznek, provenienciájuk azonos.

Közzölve: [Ő feleségének]: JAHSZK 2012; [utolsó sorban]: JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

[Ő feleségének]

JAHSZK 2012: Betűhúségre törekvő közlés, a lábjegyzetben feltüntetve a szövegváltozatokat.

Szövegeltérések:

JAHSZK 2012	Sor	JKK
mint hallucinált színészt	18.	mint hallucináló színészt
„Én ebből azt értettem, teszi hozzá Németh L., hogy a tanulmányom nem kell.”	65–66.	„Én ebből azt értettem”, teszi hozzá Németh L., „hogy a tanulmányom nem kell.”

[utolsó sorban]

JAHSZK 2012: Betűhúségre törekvő közlés, a lábjegyzetben feltüntetve a szövegváltozatokat.

Szövegeltérések:

JAHSZK 2012	Sor	JKK
Szabó Dezsőé, és	6.	Szabó Dezsőé és
László azonban a	8.	László pedig a
természetet pedig alaktalan	9.	természetet azonban alaktalan

Keletkezéstörténet

A töredékben maradt feljegyzések megszületése valószínűleg nem választható el a népi-urbánus vita aktuális történéseitől. József Attilát Németh László Hatvany Lajossal folytatott vitája is inspirálta, hogy ezekben a széljegyzetekben bírálja, kritizálja Németh László alkotásmódját, szemléletét, tehetségét. De szokatlanul éles, gúnyos kritikáját elsősorban a kettejük között régóta fennálló kölcsönös ellenszenv motiválta, vissza akarta adni a kölcsönt Németh Lászlónak, aki a *Nyugat* 1929. december 1-i számában JA *Nincsen apám se anyám* című kötetéről türelmetlen, lekezelő recenziót publikált. Megjegyzései, széljegyzetei ahhoz az emlékező-önéletrajzi cikksorozathoz kapcsolódnak, amelyet Németh László írt és publikált *Ember és szerep* címmel. Németh úgy elemezte a verseket, hogy a költő stílusából, modorából, nyelvi magatartásából visszakövetkeztetett emberi tulajdonságaira, gyengéire, mindenekelőtt az őszinteségére. Sajnos JA is ugyanezt a felettébb problematikus módszert választotta tervezett Németh László-pamfletjében. Az *Ember és szerep* stílusából von le következtéseket Németh László alkati gyengéire, jellembeli fogyatkozásaira.

Az *Ember és szerep* visszatekintés az 1920-as évek magyarországi irodalmi életére és a szerző ifjúkorára. Élénk visszhangot keltett; a csaknem félszáz reflexiót, hozzászólást, vitairatot kitevő diskurzust Ignótus cikke („*Kalangya*”, *Magyar Hírlap*, 1934. május 13., 20. p.) indította el, amely a *Nyugat* történetének meghamisításával vádolta meg Némethet. Hatvany Lajos írása (*A szellem különítményesei, Ujság*, 1934. május 27., 27. p.) pedig a legérzékenyebb kérdést érintette, Németh írásából a zsidóságra, illetve a zsidó irodalomra vonatkozó részeket emelte ki. A vitában Hatvany oldalán vett részt Ignótus Pál is *Ki hát a „filosemita”?* című írásával (*A Toll*, 1934. július 5., 174–184. p.). Németh

László *Egy különítményes vallomása* címmel (Tanu, 1934. november, 277–284. p.) válaszolt az őt ért vádakra, tisztázni próbálva a zsidókérdésben elfoglalt álláspontját.

JA indítéka érthető. A megtámadottak, a „különítményes-vitát” elindító Ignótus és Hatvany Lajos neki jó barátai. A támadó, Németh László pedig az ő ellenfele is, aki több alkalommal sértően írt a versesköteteiről. Némiképp ismétlődik a Babits-pamflet keletkezése körüli szituáció. 1930-ban, Osvát Ernő halála után újjáalakult a *Nyugat* szerkesztősége, Móricz Zsigmond és Babits Mihály lettek a lap gazdái, és az emigrációban élő Ignótus neve lekerült a címlapról. Németh Lászlót Babits nyerte meg a *Nyugat* kritikusanak. JA „tárgyi kritikái”-nak nevezett tanulmány, valójában Szabó Dezső modorában, gyilkos hangú bírálatkal akarta ellehetetleníteni Babitsot, a „poéta doctust”. S nemcsak Ignótus sérelmét torolta meg, hanem Babits személyében boszút állt az őt támadó Németh László-cikknek helyet adó *Nyugat* főszerkesztőjén, akit a kritika igazi inspirátorának vélt. JA pamfletje is, az *Egy költőre* című verse is Babits művésziatlenségét igyekezett kimutatni, a lehető legsúlyosabb módon támadva őt.

1934-re megváltozott a helyzet. Babits és Németh László időközben elhidegültek egymástól, JA viszont megbékélt Babitscsal, és egyúttal békíteni próbálta őt. Megszületett az engesztelő vers, a *[Magad emésztő]*, és a *Nyugat* szerkesztője, a Baumgarten Alapítvány kurátora is engesztelődni látszott, pozitív választ adott JA segélykérő leveleire. A költő és Németh László viszonya azonban nem változott.

JA hasonló módszert választott, mint 1930-ban. Németh László „lélektanát” veszi górcső alá. Az *Ember és szerep* személyes, vallomásos beszédmódja tálcán kínálja a megközelítésnek ezt a módját a lélektanban már nem kis jártassággal rendelkező JA számára. Önmaga analizálását már elvégezte a *[Rapaport-levelek]*-ben, valamint számos pszichoanalitikus szemléletű és nyelvezetű versében. Itt az ellenfelét analizálja. Bírálja Németh írói eszközeinek gyengeségeit, felszínességét és azokat a manírokat, amelyek JA szemében Németh személyiségét hiteltelennek mutatják. „Élete eseményeit nem hagyja tényné üledni” – olvasható az író emlékezőmódját szóvá tevő megállapítás. Az *[Ő felesége]* kezdetű szövegben nagy hangsúlyt kap a gyermek és a felnőtt látásmód különbsége: „Igy infantilis felnőttek fogalmaznak, gyermekek soha.” JA az általa megélt és verseiben hitelesen megjelenített gyermek-lét öntudatával bírálja Németh Lászlót. Különösen nagy hangsúlyt kap Németh alkatának feminin jellege. JA két töredéke talán egy tervezett nagyobb írás előkészületeként született.

1928-ban Németh László a Szekfű Gyula által szerkesztett *Magyar Szemlé*ben akarta megjelentetni Ignótusról írt tanulmányát. A gondolkodását, szemléletét akkoriban meghatározó alkat-tan antropológiai, filozófiai kategóriái érvényesülnek ebben az írásában is: „A zsidókérdés ott lappangott a tanulmányban, de én nem is akartam kitérni előle. [...] Mint idegen magvak behurcolója és a kultúra élesztője, nagyobb hajlékonysága, újító heve révén hasznos lehet; ha a vezetés egésze rá marad, örök idegensége és hisztériája megbosszulja magát” – jellemzi a magyar zsidóságot, mint „asszonytermészetű népet” – ld. 46–47. p. A *Magyar Szemle* azonban nem közölte az írást. Szekfű – Németh szerint valójában a „Magyar Szemle pénzelője, Ignótus jó barátja”, azaz a tulajdonos, Kornfeld Móricz – letiltotta. A visszaemlékezés sajátos kontextusba helyezi az akkori történéseket: „Ha a *Magyar Szemlé*ből »antiszemitizmusom« miatt szorultam

ki (mennyire jellemző ez), a *Napkelettől* a »filoszemizmusom« miatt kaptam vissza első nagyobb tanulmányomat. Véletlenül épp a Hatvany–Ady-levelezést osztották ki bírálatra; Hatvany akkor külföldön élt s a kurzus tatárjai ő rajta gyakorolták a nyillővést.” – ld. 48. p. Ezt az írást Tormay Cecil, a *Napkelet* szerkesztője tiltotta le, mert – amint az önéletírás sugallja – a cikk túlságosan védelmébe vette Hatvanyt.

Az *Ember és szerep* a későbbiekben kitér Németh és Hatvany személyes kapcsolatának történetére. Kétségtelen, negatív képet fest az emigrációból hazatérő, börtönbüntetését éppen letöltő és Némethtel kapcsolatot kereső Hatvanyról. Gombossy Sándor álneven írott, a *Századunkban* (1930. 5. sz., 278–284. p.) megjelent *Levél egy Baumgarten-díjashoz* című cikkében Hatvany megtámadta Németh Lászlót; Gellért Oszkáról írt tanulmányának néhány mondatát utasította el, amelyek Gellért zsidó származása és írásművészete között oksági kapcsolatot láttatnak. Németh László válaszolt, és cikkének hangneme túllépett a mértéktartáson: „Hatvanynak az fájt, hogy a *Nyugatba*, ahol idáig zsidó pincérek tálták a magyar irodalmat, a kritika nemzsidó kezekbe került. Valamikor ők döntötték el, kiből lehet magyar író s ők vették ki a hűségnyilatkozatot attól, akinek megengedték.” – ld. 112. p. Kétségtelen, Németh stílusa azt a korabeli hecckampányt idézi, amely a *Nyugatot* filoszemita gyűlekezetnek tartotta.

József Attila és Németh László

Németh László József Attiláról írt kritikái esetében nem arról van szó, hogy nem ismerte fel nemzedéktársa tehetségét, hanem inkább arról, hogy a nagyon eltérő alkata, személyisége taszította őt. A *Napkelet* című folyóirat munkatársaként írt először József Attiláról, az 1928. évi vers-, novella- és tanulmány pályázatot értékelve. A Hartmann János, Németh László és Rédey Tivadar által jegyzett bírálatban József Attiláról mindössze négy mondat szól. A megfogalmazás módja és szempontja Németh Lászlót sejteti: „Műszögletelességei nem őszintén naivak” – ez a József Attiláról szóló értékelés később visszatér a *Nincsen apám se anyám* kötetéről írt recenzióban.

A kötet címét is rosszul idéző kritika (*Nincsen anyám, se apám* – ld. Németh László 1929a) kioktatja József Attilát a költői póz és az életigazságok összefüggéséről. A kritikus a „bábut” mint egy általa elutasított költői magatartást, a személyiséget elrejtő szerepet bírálja. „Landburtsch Attilának” nevezi a költőt, utalva – az értelmezése szerinti – naiv paraszti figura megcsináltságára, melyet a Tersánszky Józsi Jenő művéből vett gyenge utánzatnak, ízetlen-„bagótlan” Kakuk Marci-figurának tart. József Attilát méltán sértette ez a rövidre zárt, fölényes bírálat, de nem Németh Lászlón, hanem Babitsón vett elégtételt.

A *Magyar líra 1932-ben* címmel az év költői termését szemlélő írásában Németh László megismételte fenntartásait JA *Külvárosi éj* című kötete kapcsán. A *Tanuban*, Németh egyszemélyes folyóiratában közreadott írás (1933. január, 177–178. p.) úgy látja, hogy a „gyökértelen fiatalember” végül „okosan”, jól kiszámított módon lett a „proletariátus nagy költője” (egy erdélyi folyóirat nevezte így József Attilát). Németh kiemelt néhány verset a kötetből, mindegyikre van egy-két rossz szava, de talán sehol sem olyan

bántó, mint amikor éppen JA proletárköltő hitelét vonja kétségbe. 1956 júliusában egy Bokor Lászlónak írott levelében Németh László azzal magyarázta kritikájának hátterét, hogy a cikk válasz volt JA dedikációjára, aki ezzel a mondattal küldte meg kötetét a Tanu szerkesztőjének: „Németh Lászlónak – Hamis tanúsághoz Igaz tanulságul.” – ld. KJA1 1987, 774. p.

Németh László véleménye József Attiláról később sem változott. Ő Gulyás Pál költészetében vélte megtalálni a modernitás és ősiség kívánatos szintézisét. Gulyás *Kalevala*-átiratát tartotta példa-értékűnek, s nem érzékelte JA verseinek hiteles népiségét sem. A proletárköltő szerep és a „marxizált” költészet idegen volt tőle, ahogy a marxizmus egésze is. Nem keltette fel figyelmét a kései költészet lélekelemző, freudizáló vonulata sem. A népi irodalomnak programot adó Németh László 1933-ban a népi mozgalom előzményének tekinthető Bartha Miklós Társasághoz is tartozó József Attilától csak a *Mondd, mit érlel...* című költeményt tartotta kiemelkedőnek, azaz egy kifejezetten nem népi témájú alkotást.

JA végül nem jelentette meg kritikai észrevételeit Németh Lászlóról. Az Új Szellemi Frontról írt és publikált cikkében viszont, bár kritikusan szól Némethről, egyetért azzal a tételével, hogy a „Rubicon: a földbirtokkérdés”. Megengedőbben ír róla, mint Zilahyról vagy Illyésről.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

[Ő feleségének]

1. sor

Ő feleségének nemesebb része: A gúnyos célzás értelmét az „emlékezés férfiatlan hangja” adja meg. JA a „férfi öntudatát” hiányolja az *Ember és szerep* szerzőjénél. Németh Lászlót mint nőies karaktert írja le. A férfiatlanság JA kritikájának egyik meghatározó eleme.

5. sor

Én ép elég álnokul bujtogattam őt: Németh László a házasságáról írja ezt. A teljes mondat: „A nemességnek is megvan a maga álnoksága s én ép elég álnokul bujtogattam őt, hogy az apja vágányából a magaméba rántsam.” – ld. Németh László 1934, 12. p.

17. sor

dea ex machina: A deus ex machina kifejezés „nőnemű” változata. A deus ex machina jelentése: isteni beavatkozás. A görög tragédiák, eposzok jellegzetes eszköze, amikor az istenek váratlanul beavatkoznak az emberek életébe, küzdelmébe. A dea ex machina szellemes és frivol célzás, a Németh Lászlón ironizáló eszközök egyike, hiszen a hímnemű deus (isten) szó helyett annak nőnemű változata (istennő) áll.

21. sor

Horváthné meghal: Németh László a *Nyugat* 1925-ös novella-pályázatán első díjjal kitüntetett pályaművének címe (megjelent a folyóirat karácsonyi számában). Németh a pályázatra benyújtott egy Ady-tanulmányt is, de azzal nem ért el eredményt. A bíráló bizottság (Gellért Oszkár, Kosztolányi Dezső, Osvát Ernő) elismerése a pályakezdő

írónak a beérkezést jelentette. Az *Ember és szerepben* Németh sokszor hivatkozik erre a művére.

22. sor

Freudnak van egy értekezése, a címe „Ein kind wird geschlagen” – egy gyermeket vernek. E tanulmány szerint vannak oly különös idegbetegek, akiknek képzeletét az értekezés címébe foglalt fantázia foglalkoztatja: felnőtt ütleget egy gyermeket. Ezeknél az idegbetegeknél az a különös, hogy rendszerint testi fenytétet nem alkalmaztak velük szemben gyerekkorukban: Sigmund Freud *Ein Kind wird geschlagen. Beitrag zur Kenntnis der Entstehung sexueller Perversionen* című tanulmánya az *Internationale Zeitschrift für Ärztliche Psychoanalyse* című folyóirat 1919. évi 5. számában jelent meg a 151–172. oldalon. Magyarul „Gyereket vernek”. Adalék a szexuális perverziók keletkezésének megismeréséhez címmel ismert, ld. Freud 1998, 189–217. p. Freud szerint a testvérrel való rivalizálás keltette agresszió alakul át mazochizmussá. Azaz az apa ne a gyűlölt testvért szeresse – akinek a megveréséről a gyermek fantáziál –, hanem ő kerüljön a helyére, akár ilyen áron is. Freud a „férfimazochizmust az apai szeretet utáni vágy regresszív eltorzulására és a maszturbáció miatti büntudatra vezeti vissza” – ld. Erős 2014, 15. p. JA arról ír, hogy Németh Lászlónak nincs élménye a verésről: „elméje nem rendelkezik olyan élmény-ismerettel, amely figyelmeztetné a tárgyi külvilágra”. A szembeállítás nyilvánvaló, hiszen az ő költészetének egyik alapélménye a gyermek kiszolgáltatottsága, megvertetése. (Ezt még verseinek „gyermek-vernek” rímpárja is érzékelteti, amint az *Elégiában* is olvasható: „Anyjához tér így az a gyermek / kit idegenben löknek, vernek.”) Azaz e tekintetben is kimutatja Németh írásának hiteltelenségét.

39. sor

„A tábláit forgató kalauz irigyen nézett bennünket a kocsi másik sarkából”: A hivatkozott részlet egy hűvösvölgyi kirándulást ír le: „Az örülten robogó villamosban sokszor egész egyedül voltunk, s a tábláit forgató kalauz irigyen nézett bennünket a kocsi másik sarkából.” – ld. Németh László 1934, 26. p.

46. sor

„Tudta, hogy szégyenem alatt ott sistereg a dac”: Osváthoz és a Nyugathoz fűződő korai kapcsolatára vonatkozik a mondattöredék: „Nem beszélt a Nyugatról, tudta, hogy szégyenem alatt ott sistereg a dac, de arra is vigyázott, hogy túlságosan el ne hallgassuk az én írói ambíciomat, érezte, hogy előbb-utóbb ellene fordulna, ha egészen lefojtanám.” – ld. Németh László 1934, 26 p.

48. sor

„a vidék forradalmának tudtommal egyetlen használható epikai képe.”: Németh László saját, *Akasztófavirág* című kisregényére utal, melyet 1926 nyarán írt a Pantheon pályázatára. Az idézet folytatása: „olvasható elbeszélés, magasabban differenciált magyar falut mutat be, mint a megszokott parasztregegyek, s a vidék forradalmának tudtommal egyetlen használható epikai képe.” – ld. Németh László 1934, 27. p.

51. sor

„Ép ezekben a modorváltozatokban tapintottam ki természetes elbeszélő hangom.”: Ld. Németh László 1934, 28. p.

52. sor

„Ez olyan lett volna, mint egy gróf után cipészlegényekkel szeretkezni.”: A *Nyugat* – már említett – 1925-ös novellapályázatára Németh hét különböző álnéven adott be pályamunkákat. Kíváncsi volt, Osvát ráismer-e a szerzőre. Az idézett mondat előtt ez olvasható: „Osvát nem értett meg. De van-e Magyarországon szerkesztő, aki Osvátnak csak a bokájáig is ér? Mással kávéházazni?” – ld. Németh László 1934, 28. p.

55. sor

essay-ponyvát: Az esszé műfaját és elnevezését Michel de Montaigne klasszikus műve (*Essais*, 1580–1588) óta tartja számon az irodalomtörténet. A nehezen definiálható műfajba értelmező, elemző szövegek sorolhatók, amelyek az alkotójuk személyességét is magukon hordozzák. Az egyik legigényesebb, legnehezebb irodalmi műfaj. Az esszé Németh László kedvelt műfaja. JA azzal, hogy ponyvának minősíti, leértékeli Németh László szellemi és irodalmi teljesítményét, arra céloz, hogy Németh a népszerűség oltárán feláldozza a műfajt. A ponyva(irodalom) a régen vásárokon árult, naiv szerelmi történeteket és gyilkossági históriákat megjelenítő olcsó kiadványok összefoglaló neve. Szemben az értékes irodalmi művekkel, a könnyen fogyasztható műveket kedvelő, alacsony ízlésű közönség kedvébe jár.

58. sor

Kant: Immanuel Kant (1724–1804) német filozófus.

63–67. sor

N. L. írja, hogy Zsinka Ferenc, a Prot. Szemle szerkesztője e szavakkal adta vissza egy tanulmányát: „A nehezén [...]”: Ld. Németh László 1934, 30. p. A *Protestáns Szemle* (1899–1945), a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság folyóirata eleinte évenként négy, 1894-től tíz, majd később tizenkét füzetben jelent meg. Az első világháborút követő korszakban két évig csak egy-egy füzetből állt, azután több éven át szünetelt, 1924-ben újraindult. Ettől kezdve közölt szépirodalmi, irodalomtörténeti munkákat. A pályakezdő Németh Lászlónak egyik első fóruma volt. Zsinka Ferenc (1889–1930) könyvtáros, történész, a *Protestáns Szemle* szerkesztője 1924 és 1929 között. Németh László így ír róla: „Maga Zsinka a legderekből szerkesztő volt, akit ismertem. Az irodalomhoz nem értett, de azt, hogy ki mellett kell kitartani, megérezte.” – ld. Németh László 1934, 34. p.

[utolsó sorban]**1–2. sor**

utolsó sorban a megvetettet, akit mindenütt csak az ura kedvéért türtek meg, akinek társasági ambíciói ellen vendégeink állandóan tiltakoztak.”: Ld. Németh László 1934, 129. p. A mondat így kezdődik: „Pap népe génuszát szerette ebben az asszonyban: a keletit, a fanatikust, a szívével érvelőt, a kedveséért tomboló anya-feliséget, a hisztériás veszekedőt, az arcpirító s mégsem egész hazug hízelkedőt s

nem utolsó sorban” Pap Károly (1897–1945) író. Műveiben a zsidóság identitását, útkeresését próbálta megfogalmazni. Részt vett az Új Szellemi Front vitájában *A beolvadásról* című írásával. (Ld. az „Új szellemi front” jegyzetét.) Felesége: Solymosi (Stricker) Hedvig. Németh László becsülte Pap Károly írásait, elsősorban a Mikáél-novellákat. Arcképsorozatában a második portré az övé volt. Az *Ember és szerepben* így ír róla: „Pap Károly volt az ismerőseim közt az első zsidó író, aki nem menekült a múlttól, amelyet idegei szövetségében, emlékező sejtjei kémiajában hordott [...] Neki a zsidóság: sűrített emberiség volt; egy hányatott népben a föld minden népének a sorsa, a lélek mélyei és magasai szűk helyen – nemcsak szomszédságban, hanem rokonságban is.” – ld. Németh László 1934, 128. p.

2. sor

Ez valóban a szellemi különítményes hangja és izlése: Hatvany Lajos cikkének címe (*A szellem különítményesei*) az 1919-es fehérterror különítményeseire céloz. A kommun diktatúráját követő ellenforradalmi megtorlás áldozatai nem csak a korábbi hatalom gyakorlói, a kommunisták voltak. A fehérterror zsidóüldözéssel, zsidó egyetemi hallgatók elleni pogromokkal társult. Hatvany tehát Németh Lászlót antiszemizmussal és szellemi terrorral vádolja.

3. sor

Németh Lászlóé, a Vezéré: A Vezér szó utalhat ezeknek az ellenforradalmi csapatoknak a vezetőjére, de nagy valószínűséggel a hitlerizmusra céloz JA.

4. sor

Németh László Szabó Dezső és Tormay Cecil tevékeny egyesüléséből született:

Németh László meghatározó olvasmánya a húszas évek második felében Szabó Dezső, aki nagy hatással volt gondolkodására, írásmódjára. Erre az *Ember és szerep* is többször utal: „Természetes, hogy húsz éves koromban én is Adyért, Móriczért, Szabó Dezsőért lelkesedtem, s azt tartottam, hogy a magyar irodalom sorszerűen prófétatermelő irodalom, viszonyaink a művészt prófétaságra kényszerítik.” – ld. Németh László 1934, 17–18. p. „Szabó Dezső utolsó regényeiről persze tudtam, hogy nem jók s handabandázásai megingatták tiszteletem is.” – ld. Németh László 1934, 35. p. Tormay Cecile (1875–1937) író. Legnépszerűbb regénye a *Régi ház* (1914). Nevéhez elsősorban a *Bujdosó könyv* (*Feljegyzések 1918–1919-ből*) című visszaemlékezését társítják, amely az 1918–19-es forradalmak történéseit mutatja be leplezetlenül elfogultan, antiszemita nézőpontból. 1923-tól 1937-ig szerkesztette a *Napkelet* című folyóiratot. A *Napkelet* közölte folytatásokban az *Emberi színjátékot*, támogatva ezzel a beteg Németh Lászlót is. Németh így ír Tormay Cecile-ről első személyes találkozásuk kapcsán: „Képét a *Régi ház* elmosódott emléke, Szabó Dezső gúnya és botrányos pöre formálta meg számomra, s a nő, akit megismertem, alig hasonlított erre a képre. Előkelő természet volt; az áldozatkész nemesség állandó pátozójában.” – ld. Németh László 1934, 48. p.

6. sor

Tormay Cecil stilusa több férfiasságot árul el: A szöveg szellemesen gúnyos célzással utal arra az 1920-as években közismert társasági pletykára, amely az író nő lesbikus vonzalmairól szólt (emiatt bírósági perbe is keveredett). A „tevékeny egyesülés” nyil-

vánvaló módon utal a szexuális aktusra. A hozzá fűzött kaján megjegyzés, amely az apa és az anya bizonyosságát megkérdőjelezi, a nemi szerepeket is elbizonytalanítja.

11–12. sor

önzetlen irodalompolitikus létére napszámban telepítette fiatal irodalmunkat.

Kiosztotta a parcellákat és a szerepeket: Németh László – mint az *Ember és szerep*ben több helyütt is utal rá – feladatának tartotta nemzedékének megszervezését, és nem csak a népi mozgalomhoz sorolható írókat. A szövegrészben megjelenő egyes szavak azt jelzik, hogy JA miközben Németh László nemzedékvezető tevékenységén ironizál, a népi mozgalom politikai és gazdasági programjának egyes terminusait, fogalmait használja fel. A földtulajdonviszonyok átrendezésében, a földhöz juttatásban a telepítésnek fontos szerepet szánt a program. A „kiosztotta a parcellákat” ugyancsak a népi mozgalommal kapcsolatos fogalomhasználat, ironikus jelentésben.

13–14. sor

„Én, mint kritikus – írja – a napfényre akartam ráncigálni valamit, ami nem volt meg, de ami hiányzott s ép ezért úgy hittem, valahol meg kell lennie.”: Ld. Németh László 1934, 39. p. A JA által idézett mondat előtt ez olvasható: „Az én kritikai munkásságomat nem lehet úgy megítélni, mint másokét, akik az egyetlen feladatuknak azt tekintették, hogy véleményt alkossanak és jellemezzenek.” Németh ezzel arra utal, hogy kritikusként nagyobb feladatot tűzött maga elé, mint hogy alkalmi kritikákat írjon. Az irodalmi életet szervezni, orientálni akarta, egy nemzeti műveltségcsomópont jegyében. Németh László Osvát halála után (1929) a *Nyugat* kritikusa lett. Babits hívta a laphoz, és jelentős szerepet szánt neki. Németh esszé-sorozatot indított, amely nemzedékét, pályatársait mutatta be, a „Harmadik Magyarország” íróit. Szándékát jól mutatja, hogy első írása arról az Erdélyi Józsefről szól, akinek költészete a paraszti, falusi kultúrához, a folklórhoz való visszatérést adta programként a népi irodalomnak. Másodikként Pap Károly következett, azután Illyés költészetéről írt és Tamási Áron *Czímeresek* című regényéről. A továbbiakban írt Szabó Lőrincről és Halász Gáborról is. Később megromlott a viszonya Babitscsal, és az esszé-sorozat hirtelen megszakadt. „Halász Gábor után még legalább tizenkét író akartam bemutatni, Márai, Gelléri, Bányai, Nyirő, Bohuniczky, Sárközi, Kodolányi lettek volna a következők, de mielőtt ezekre sor kerülhetett, Babits a sorozatot váratlan befejeztette.” – ld. Németh László 1934, 134. p. Időközben egyre inkább megmutatkoztak az elvi különbségek. Babits nem támogatta a Szabó Lőrinc-esszét, elutasította a Kodolányiról tervezett írást, Németh viszont nem váltala, hogy Babits feleségéről, Török Sophie-ról írjon.

17–18. sor

Buday György, Illyés Gyula, Kodolányi János, Cs. Szabó László, Szabó Lőrinc, Szerb Antal, Tamási Áron: József Attila nagyjából az ekkor induló *Válasz* munkatársait sorolja fel. Buday György (1907–1990) grafikus, fametsző. A Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiumának egyik megalapítója. A szegedi egyetemisták Bethlen Gábor Körének vezetője (1927–1932). Illyés Gyula (1902–1983) költő, drámaíró, esszéíró. Kodolányi János (1899–1969) író. Cs. Szabó László (1905–1984) író, esszéíró,

kritikus; a *Nyugat* esszéíró nemzedékének tagja. Szoros kapcsolat fűzte a népi mozgalomhoz, elsősorban Németh Lászlóhoz. Szabó Lőrinc (1900–1957) költő. Szerb Antal (1901–1945) író, irodalomtörténész, A *Nyugat* esszéíró nemzedékének egyik legjelentősebb tagja. Tamási Áron (1897–1966) író. (Ld. még az „Új szellemi front” jegyzeteit.)

Recepciótörténet

SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 376. p.

FÜZI László, *József Attila és Németh László gondolkodói pozíciójáról*, BÁRKA, 2005. 3. sz. (május–június), 56–61. p.

Szabolcsi Miklós így ír monográfiájában a töredékekről: „Soha nem adta ki őket, még csak célzást se tett többet Németh Lászlóra, de a *Szép Szó* lebecsülő, gúnyos Németh-kritikája nem lehetett ellenére. Az *Ember és szerep*ből kibontakozó emberi, írói magatartást ítéli el, illeti gúnyos jelzőkkel.” (Ld. Szabolcsi M 1998, 376. p.)

Füzi László JA és Németh László kapcsolatát megrajzolva figyelembe veszi a töredékeket is. JA gúnyos reflexióiban, sértő kommentárjaiban többször visszatér az önteremtés hiánya, illetve annak igénye. Ez Németh József Attiláról szóló bírálatának konzekvens motívuma, tehát a költő kimutatja bírálója szövegében ugyanazt, amit az rajta kért számon. Füzi László arra is rávilágít, hogy a költő nagyon is ráérezett ellenfele gondolkodásmódjára, amelynek elemei a későbbi művekben poétikai szerepet kaptak. Az egyik leginkább bántó megjegyzése Németh „emlékezéseinek férfiatlan hangja”. Füzi utal arra, hogy Németh gondolkodásában „következetesen szétválasztotta a ragadozó erkölcsöt és az organikus növéstervet”, fő célja az idill megteremtése volt, annak pedig letéteményesei a nők. Ebben a tekintetben „József Attila Németh világhoz való viszonyulásának jellegzetességét értette meg, vagy inkább érezte meg”. (Ld. Füzi 2005, 59. p.)

A szocializmus bölcselete

Az egész művelt világ a forradalmak és az ellenforradalmak jegyében kering. A demokratikus országokban a szabadságvalló munkáspártok, úgylátszik, ugyan előretörnek, az országok más sorában azonban a bolsevizmustól eliszonyodó tömegekre támaszkodó fasizmusok diadalmaskodnak. Könnyen lábrakap az a hit, hogy a szocialista elmélkedő hiú játékot folytat 5 gondolataival, mert a fegyverek döntenek. Különb is régi szólás, hogy elhallgatnak a múzsák, ha a puskák megszólalnak. Sűrűn idézgetik *Marx Károly* szavait is: „A kritika fegyvere semmiesetre sem pótolhatja a fegyverek kritikáját, az anyagi erőt anyagi erővel kell megdönteni...” Egyszóval, mintha a bolsevizmusban volna az igazság. Ha pedig így állunk, akkor fölkészülhetünk a fasizmus hosszú korszakára, hiszen a bolsevisták szerint nincsen más 10 választás, mint fasizmus, vagy bolsevizmus. És a tények azt mutatják, hogy a bolsevizmus azokban az országokban is, ahol szabadon nyilatkozhatik meg, törpe kisebbségben marad a szélső jobboldallal szemben.

A dolog azonban nem egészen így áll. Azt mondhatni, hogy *mind ennek az ellenkezője igaz*. Jóllehet, sok csapás zúdul a szocializmus pártjaira, maga a szocialista fölismerés 15 mindinkább terjed. Van ország, amelynek majdnem mindegyik pártja fölveszi a szocialista elnevezést és kevés az olyan ország, ahol a legkülönbözőbb pártok ne ígérgetnék a szocializmus eszményei egyik-másik csoportjának a megvalósítását. A fasizmusok meg éppenséggel a szocializmus központi lényegét sajátítják ki és torzítják el. Bizonyára rákényszerülnek erre. A közösségi elvet állítják előtérbe, csak éppen nem a társadalmi eredetű 20 emberiség közösségi elvét, hanem az elvont, korlátokat szabó, korlátolt „nemzeti”, „faji”, „állami” stb. közösség elvét. Tehát a közösség elve, ha torz formában is, de kísért már azoknak a rétegeknek az öntudatában, amelyeket eddig – látszólag – az egyéniség elve vezérelt. Ez a közösségre törő öntudat tagadhatatlanul zavaros. De a világ nemcsak a közösségre vágyik. Egyben, sebeit mutogatva, kiált a vajúdó öntudat után. 25

A bolsevizmus maga is a kialakulni akaró öntudat megzavarodásának egyik tünete. És tovább terjeszti a zavart elméleti téren, ahogy politikai tevékenységével is az ellenkezőjét éri el annak, amit akart, tudniillik a fasiszta szervezkedéseket indítja útnak. *Marxra* hivatkoznak a bolsevisták, de Marx gondolatait – bizonyára nem szántszándékkal – eredetiségükből kiforgatják. A főttebb idézett marxi tétel szószerint így hangzik: „A kritika fegyvere semmi 30 esetre sem pótolhatja a fegyverek kritikáját, az anyagi erőt anyagi erővel kell megdönteni, azonban az elmélet maga is anyagi erővé lesz, amint a tömegeket megragadja.” A mondat másik fele tehát nem annyira a fegyverek birtokára utal, mint inkább arra az elméleti zűrzavarra, amely a tömegek emberi öntudatának megvilágosodását még meggátolja. Már ebből is látszik, hogy a történelem alakulásának kérdése elválaszthatatlan az emberi tudat 35 alakulásának a kérdésétől.

Marx ugyanabban a tanulmányában (*Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*) alább a következőket mondja: „Az elmélet egy népben mindig csak annyira valósul meg, amennyire az szükségleteinek megvalósulása.” És lejjebb: „Nem elegendő, hogy megvalósulásra törjön a gondolat, *magának a valóságnak is gondolatra kell törnie*” – másszóval: nem elegendő, hogy 40 át akarják alakítani az emberek a világot, a világot ehhez meg is kell érteniök. És ahhoz – mondja tovább *Marx* –, *hogy egy osztály*, amely a világot át akarja alakítani és meg is érti, ezt

a szerepet játszassa, az egész társadalmat magával kell ragadnia. Vagyis szükséges, hogy a társadalom tömegeinek tudatában megvilágosodjék, hogy a társadalmat átalakítani akaró osztály eszményeit kell követniök.

Amint látjuk, megint csak az emberi tudat kérdéséről van szó, olyan elméleti munkáról – a puskaropogás közepette! –, amelyet a barrikádok lánglelkű hívei lefitymálnak, amelyet azonban nem lehet kikerülnünk. Én – erről akarok szólni – azon a nézeten vagyok, hogy az egész *marxi bölcselet kérdésköre azon egy az emberi tudat történelmi alakulásának kérdéskörével.*

A marxi filozófiát a következők jellemzik:

Az óhajtott és kikerülhetetlen, mert végül is tudatos követelménnyé váló, szocialista társadalmi forradalomnak az emberek közt és az embereken belül egymástól elválaszthatatlanul egyszerre kell lejátszódnia, másszóval, a társadalmat nem alakíthatja más, mint maga a társadalom. Az emberi társadalom alakulása nem is függ mástól, mint magától a társadalomtól és a természettől, amelynek része. Ám ahogy az ember része a természetnek, úgy a környező természet is társadalmivá lett; szocializálta az ember, a szociális lény. Nincs is más hiba, mint hogy az emberiség még nem ébredt, mert nem ébredhetett öntudatra, vagyis annak tudatára, hogy lényegét éppen társadalmi mivolta teszi, hogy vágyai, céljai, törekvései és általában cselekedetei társadalmi létéből fakadnak. Másszóval még nem lépett a gazdasági kategóriák szerint megoszló, de egyaránt társadalmi eredetű tudatok helyébe magának a társadalmi eredetnek a tudata, amely végül is az emberi közösség tudatához, azaz öntudatos emberiséghez vezérelne. A munkásosztály szerepe ebben a történelmi öntudatosodási folyamatban éppen az, hogy magasra tartja és el nem ejtheti azt a zászlót, amelyre minden emberi lénynek¹ társadalmi eredete van írva. Így tehát éppen azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek „osztályöntudata” az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik, vagyis magából az emberi öntudatból, ahelyett hogy az „osztályöntudat” a kiirtott emberi öntudat helyén hajtana ki. Ez a felfogás – természeténél fogva – nem veti meg a harcot, de elveti a parancsuralmat, mert hiszen fegyverrel senkit nem lehet emberi öntudatra kényszeríteni. Olyan eljárás volna ez, mintha a kényszerképzetes betegeket állandó ütlegetésekkel akarnók meggyógyítani.

A bolsevista elmélet mindezzel szemben állást foglal és idealistának bélyegzi ezt a fölfogást. Szintén *Marxra* hivatkozik és azt állítja, hogy a fegyverek és a gépi eszközök birtokában fölepítheti egy párt² a munkásosztály többségére támaszkodva a szocialista társadalmat. És fölvesz – legalább egy vagy két emberöltőre szóló – átmeneti időszakot, amikor egyetlen párt kezében egyesíti a polgári diktatúrák politikai hatalmát a polgári tőkések gazdasági parancsuralmával. És ettől elvárja egy olyan emberi öntudat kialakulását, amely nélkül szocialista, kommunista társadalmi rend nem lehetséges. Parancsszóval kényszeríti az embereket arra, hogy önként vállalják lényegüket, azt, hogy társadalmi lények. Itt az az ellenmondás tűnik ki láthatóan, amelyet a bolsevista elmélet a termelési eszközökhöz fűzött hiú reményeivel rejt el. Éppen ezt kell most kifejtenuk.

A bolsevizmus állami elvvé teszi azt a közgazdaságtani fölfogást és életszemléletet, amely a kapitalizmusban társadalmi úton, persze az állam biztosító készülékével fölszerelve,

¹ [sajtóhiba:] ténynek [ld. főszöveg]_{szkj}

² [sajtóhiba:] part [ld. főszöveg]_{szkj}

érvényesül s ami harcba viszi a kizsákmányolt tömegeket a polgári rendszer ellen. Ebben a rendszerben ők csak munkaerők és fogyasztók, de nem emberek. Az általános fölfogás ma már nem engedi meg, hogy ember embert zsákmányoljon ki, – a közgazdaságtani életszemlélet arra jó, hogy ha nem lehetséges az ember kizsákmányolása, lehetővé legyen a munkaerőé. *Marx* ezt a közgazdaságtani szemléletet bírálta: a tömegek vágyainak ezzel adott hangot. Főműve – a „Tőke” – nem is közgazdaságtan, mint sokan hiszik, és nem a közgazdaságtan kritikája, hanem magának a polgári gazdaságnak a társadalmi öntudatra ébredt ember szempontjából írt bírálata.

De *Marx* gondolatvilágában a termelési eszközök fogalma sem közgazdaságtani szempontból játszik szerepet. Lássuk csak, hogy állunk ezzel?

Marx Hegeltől és Feuerbachtól tanult. Azaz elgondolta előbb Hegel bölcseletét, majd Feuerbachét és végül azt, amelyet történelmi materializmus néven ismerünk. Hogyan kapcsolódik tehát ez a gondolatsor, amelyet hármuk neve jelez?

Hegel szerint a világfolyamat a szellemnek, a világszellemnek önkifejtése. Ez a világszellem a tiszta logika dialektikus útján működik.

Feuerbach szerint szó sincsen világszellemről, sőt a mi világunk is csak emberi világ. Az ember maga az, aki működik a történelemben. Mindennek az ember a mértéke.

Itt kapcsolódik a gondolatsorba *Marx* a maga eredetiségével. – Helyes – mondja Feuerbachnak. – De mi az ember lényege? – kérdi és válaszol: A társadalmi viszonyok összessége.

Amikor azt mondja *Marx*, hogy fejéről a talpára állította Hegel filozófiáját, arra gondol, hogy a hegeli világszellem helyébe a valóságos emberi szellemet tette. De hát miben nyilvánzik meg az emberek valóságos szelleme? Elsősorban műveikben, cselekedeteikben, – és nem a világról való tünődéseikben. Márpedig az emberek mindenekelőtt mindennapi életüket termelik, tehát szellemüket visszatükröző műveik sorában első helyen a termelési eszközök állanak. A marxi filozófia szerint tehát azért oly fontos a történelemben a termelési eszközök szerepe, mert azok testesítik meg láthatóan, félre nem érthetően és határozottan az embereknek, a történelem alanyainak valóságos szellemét, reális, tárgyi logikáját. Egy történelmi korszak tudatát éppen azért kell művei, vagyis a termelési eszközök alapján megítélni, mert a termelési eszközök az objektív emberi szellem lecsapódásai. Hiszen ha nem az volna a szellemük, amit ezek az eszközök megtestesítenek, akkor az a szellem nem olyan eszközöket hozott volna létre.

De ha meggondoljuk, hogy a halászatnál maga a hal is termelési eszköz,* akkor látjuk, hogy voltaképpen az emberi tárgyi tudat fejlődéséről van szó a marxi filozófiában, mert hiszen a Dunában úszkáló halat csak az a tudat teszi termelési eszközzé, hogy az a hal fogható és fölhasználható. Különben maga *Marx* hozza föl a „Tőke” című művének a Munkafolyamatról szóló fejezetében, hogy a takács szövőmunkája lényegében ott különbözik a pók tevékenységétől, hogy a takács elméjében, tehát eszmeileg, képzeletben, azaz ideálisan a termék már megvan és ott lebeg a munkás szeme előtt. *Marx* szerint az emberek érzéki léten alapuló objektív logikája testesedik meg a termelési eszközökben és azért függ a gazdasági alaptól a kulturális és politikai felépítmény, mert az emberek tárgyi logikájától elválaszthatatlanul függ szubjektív, vagyis alanyi logikájuk. Az emberek objektív logikájának anyagi tárgyakkban megtestesült jelei a termelési eszközök és ez az objektív logika nyilvánlik

meg a társadalmi munkamegosztásban is. De éppen a társadalmi munkamegosztás miatt különböző társadalmilag az emberek szubjektív logikája – így jönnek létre a szubjektív osztálytudatok. Végül is a proletárságot kényszeríti rá helyzete, hogy saját szubjektív osztálytudatát annyira kifejlessze, hogy magába foglalja azt az objektív emberi logikát, amelyet az emberiség eddig is érvényesített, de csak társadalmi működésében, a termelési eszközökben, a munkamegosztásban, tehát nem öntudatosan, hanem kerülő úton, mint ahogy Marx mondja, „önmagát elidegenítve”. Ez az az öntudatosodási folyamat, amelyet semmiféle forradalmi terrorral átugorni nem lehet, aminthogy egy ember sem gondolhat végig egy dialektikus gondolatsort úgy, hogy a gondolatsorból kihagyjon valamit. Aki 1–10-ig akar számolni, az önmagát csalja meg, ha a közbülső számokat kihagyja. Az egész marxi filozófia az emberi tudat fejlődéséről szól és éppen az a lényege, hogy a tudat kialakulásának mindig adott történelmi föltételei vannak. Az emberiség úgy fejlődik, hogy megváltoztatja környezetét és a megváltoztatott környezet megváltoztatja őt. De az emberiség csak adott tudata szerint változtathatja meg környezetét s akkor is csak objektív logikája szerint. „Ugrás” nem lehetséges, mert a nevelők sem nevelhetnek másként, mint amilyennek ők nevelődtek. Vagy – ami ugyanez – csakis „ugrás” lehetséges, akkor azonban minden mozzanata az életnek „ugrás”, az is „ugrás”, ha megvakarom az orromot. Marx éppen azért alakíthat ki determinista, tudományos történelemszemléletet, mert a történelmi élet középpontjába a valóságos, érzéki léten alapuló tárgyi, emberi logikát teszi, – hiszen a tárgyi logika törvényei világosak egységül.

Érzéki léten alapuló tárgyi, emberi logikát mondok, mert a Marx-tól támadott idealista filozófiák éppen az érzéki emberi léttől vonatkoztattak el. De hogy végig az emberi tudatról, amely az emberi cselekedetek formai forrása, van szó, azt mutatja a metafizikai materializmusokkal való szembefordulása. Azzal rója meg őket, hogy az ember *cselekvő* oldalának kifejtését átengedték az idealistáknak. Holott, jóllehet a körülményekhez képest, az emberek maguk csinálják történelmüket. Márpedig ki-ki csak tudata szerint cselekedhet. S ha meggondoljuk, hogy minden emberi cselekvés forrása az emberi tudat, akkor azt látjuk, hogy a marxi filozófia voltaképpen arra a kérdésre³ válaszol, hogy honnan származik az emberek ilyen vagy olyan történelmi tudata és mik e tudat kialakulásának föltételei és hová fog ez a tudat fejlődni. Csak éppen nem szubjektív elmékedéseikből kell megítélni az emberek tudatát, hanem objektív alkotásaikból, vagyis elsősorban a termelési eszközökből.

Már olvastunk híradásokat arról, hogy finom amerikai traktorok milyen hamar mentek tönkre a szovjethasználatban. Lenin azt mondta: „Szovjethatalom plusz villamosítás, – ez a szocializmus!” Ha ilyen egyszerű volna a dolog! A bolsevikiek elfeledték, hogy az importált gépi eszközökkel együtt nem importálhatják annak a társadalmi közösségnek a szellemét, objektív tudatát, amely azokat létrehozta! Elfeledték, hogy nem a modern gépek hozzák létre a szocializmust, hanem az az emberekben rejlő eleven szellem, amely e gépeket megalkotta s amelynek ezek a gépek csak külső kifejezései. Elfeledték, hogy Marx a termelési eszközökről a filozófus értelmével szól, nem pedig a közgazdász eszével.

A munkások osztályharcának szerepe a szocializmus bölcseletének értelmében tehát nem abban áll, hogy fegyverrel erőszakolják szubjektív akaratukat az egész emberiségre, hanem

³ [sajtóhiba:] arra kérdésre [ld. főszöveg]_{szkj}

abban, hogy a dolgozók osztályharcukkal, melyre akaratlanul is rákényszerülnek, napirenden tartják mindazokat a problémákat, *amelyek az egész társadalomra vonatkoznak* és így a szubjektív osztálytudatú embereket arra kényszerítik, hogy elméjüket megnyissák amaz objektív tudat számára, amely a termelésben érvényesül. Végül is így áll elő az a helyzet, amelyben mindenkinek tudomásul kell vennie, hogy társadalmi lények vagyunk és csak úgy jutunk a szabadság országába, ha öntudatosan vállaljuk társadalmat alkotó lényegünket. 170

*, „Például különösnek látszik, hogy a halat, amelyet még nem fogtunk meg, a halfogás termelési eszközének nevezzük. Eddig azonban még nem találták ki azt a művészetet, hogy halakat fogjanak olyan vizekben, amelyekben nem fordulnak elő.” (Marx: „*Das Kapital*”, I. S. 137., Volksausgabe, Stuttgart, 1914.) 175

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *A szocializmus bölcselete*, SZOCIALIZMUS, 1934. 8. sz. (november), 348–351. p.

A keletkezés ideje: 1934. október.

A datálás indoklása: Az életrajzi adatok szerint JA 1934. július 1-jén érkezett vissza Hódmezővásárhelyről Budapestre, ekkor ismerkedett össze Mónus Illéssel, aki 1934 őszén kérhette fel József Attilát a cikk megírására. Október végéig el kellett készülnie, hogy a *Szocializmus* novemberi számában megjelenhessen.

Kézirat: nem ismert.

Szerzőség: Az első közlés feltüntette a szerző nevét a cím alatt: „Írta JÓZSEF ATTILA”.

Közölve: JA1934b, 348–351. p.; Németh A 1947–1948 [7], 17. p. [részletek]; JAÖM3 1958, 147–153. p. [szöveg], 374–375. p. [jegyzetek]; JA1967, 243–247. p.; Németh A 1973, 488–489. p.; JAM2 1977, 200–207. p. [szöveg], 700. p. [jegyzetek]; JA1988 Róma, 89–95. p. [olasz fordítás], 28. t. [jegyzetek]; Németh A 1989, 273. p.; Agárdi P 1995a, 385–391. p.; JA2005 Moszkva, 157–166. p. [orosz fordítás]; JAHSZK 2012; JA2015a, 7–12. p. [szöveg], 13–80. p. [jegyzetek].

Összehasonlító szövegkritika

Németh A 1947–1948 [7]: A cikk három rövid részletét közli. Közlésének sorrendje és szövege is jelentősen eltér a *Szocializmusban* megjelenttől. Két részletet összevon. A szövegközlés sorrendje és határai kiadásunkban: „A marxi filozófia szerint [→] volna létre.” – ld. 109–115. sor; „Elsősorban műveikben, [→] való tűnődéseikben.” – ld. 106–107. sor; „Az óhajtott [→] létéből fakadnak.” – ld. 52–60. sor. A részletek idézése után tartalmi összefoglalót ad, erről bővebben ld. *Recepciótörténet*. Lehetséges, hogy Németh Andor a tanulmány egy – azóta lappangó – nem végleges kéziratából idézett, ez megmagyarázhatja a jelentős szövegeltérést. Ezért az eltérések egyszerű regisztrálása helyett a két közlés párhuzamos bemutatása mellett döntötünk.

Szövegeltérések:

Németh A 1947–1948 [7]	Sor	JKK
Szocializmus története	1.	A szocializmus bölcselete
A marxista filozófia szerint tehát azért olyan fontos a történelemben a termelési eszközök szerepe – mert ezek testesítik meg láthatóan, félre nem érthetően és határozottan az embereknek valóságos szellemét. Mert az emberi szellem a művekben, a cselekedetekben nyilvánul meg és nem a világról való tűnődésekben. A termelési eszközök az objektív emberi szellem lecsapódásai.	106–115.	Elsősorban műveikben, cselekedeteikben, – és nem a világról való tűnődésekben. Márpedig az emberek mindenekelőtt mindennapi életüket termelik, tehát szellemüket visszatükröző művek sorában első helyen a termelési eszközök állanak. A marxi filozófia szerint tehát azért oly fontos a történelemben a termelési eszközök szerepe, mert azok testesítik meg láthatóan, félre nem érthetően és határozottan az embereknek, a történelem alanyainak valóságos szellemét, reális, tárgyi logikáját. Egy történelmi korszak tudatát éppen azért kell művei, vagyis a termelési eszközök alapján megítélni, mert a termelési eszközök az objektív emberi szellem lecsapódásai.

MónusIllés

Németh A 1947–1948 [7]	Sor	JKK
Szocializmus története	1.	A szocializmus bölcselete
Hiszen ha nem az volna a szellemük, amit ezek az eszközök megtestesítenek, akkor az a szellem nem olyan eszközöket hozott volna létre, mint amilyeneket létrehozott.	106–115.	Hiszen ha nem az volna a szellemük, amit ezek az eszközök megtestesítenek, akkor az a szellem nem olyan eszközöket hozott volna létre.
Az óhajtott és kikerülhetetlen, mert végül is tudományos követelménnyé vált szocializmus mint emberek közti és embereken belüli forradalom elválaszthatatlan egymástól, mert egyszerre kell lejátszódnia. Másszóval a társadalmat nem alakíthatja más, mint maga a társadalom. Azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek »osztályöntudata« az emberiség társadalmi lényegének tudatából, vagyis magából az emberi öntudatból fakad.	52–60.	Az óhajtott és kikerülhetetlen, mert végül is tudatos követelménnyé váló, szocialista társadalmi forradalomnak az emberek közt és az embereken belül egymástól elválaszthatatlanul egyszerre kell lejátszódnia, másszóval, a társadalmat nem alakíthatja más, mint maga a társadalom. Az emberi társadalom alakulása nem is függ mástól, mint magától a társadalomtól és a természettől, amelynek része. Ám ahogy az ember része a természetnek, úgy a környező természet is társadalmivá lett; szocializálta az ember, a szociális lény. Nincs is más hiba, mint hogy az emberiség még nem ébredt, mert nem ébredhetett öntudatra, vagyis annak tudatára, hogy lényegét éppen társadalmi mivolta teszi, hogy vágyai, céljai, törekvései és általában cselekedetei társadalmi létéből fakadnak.

JAÖM₃ 1958: Részben modernizált helyesírású átirat. Az egybeírás különírás kérdésében az eredeti sem következetes, pl. a 8. sorban a „semmiesetre” kifejezés egy szó, míg a 30. sorban két szó, azaz „semmi esetre” módon szerepel. 1958-as kiadás megőrzi az eredeti ezen következetlenségét, de különös módon megfordítva, azaz a kifejezést első előfordulásakor külön írja, s a második alkalommal írja egybe. Egyes írásjeleket elhagy, másokat pedig pótol, pl. a 25. sorban elhagyja a vesszőket: „Egyben sebeit mutogatva kiált”, a 67. sorban pedig kiteszi: „helyett, hogy” (az eredetiben: „Egyben, sebeit mutogatva, kiált”; „ahelyett hogy”) stb. Két sajtóhibát – 65. sor: „ténynek”/„lénynek”; 74. sor: „part”/„párt” – megjegyzés nélkül javít; egy esetben a javítását jelzi: 157. sor: „arra [a] kérdésre”. A tartalmi és stiláris jelentőséggel bíró szövegtéréseket az alábbiakban közöljük.

Szövegtérések:

JAÖM ₃ 1958	Sor	JKK
a széles jobboldallal	13.	a szélső jobboldallal
Marx ugyanebben a	37.	Marx ugyanabban a
tudat kérdéseiről van	46.	tudat kérdéséről van
szocialista és társadalmi	52–53.	szocialista társadalmi
fogalma nem közgazdaságtani	92.	fogalma sem közgazdaságtani
történelmi materialista néven	95.	történelmi materializmus néven
fejéről talpára	104.	fejéről a talpára
eszközök állnak. A	109.	eszközök állanak. A
reális tárgyi	111.	reális, tárgyi
vagyis anyagi logikájuk.	125.	vagyis alanyi logikájuk.
rá a helyzete,	129.	rá helyzete,

JAÖM3 1958	Sor	JKK
társadalmi működésben, a	131.	társadalmi működésében, a
ember nem gondolhat	134.	ember sem gondolhat
adott tudat szerint	139–140.	adott tudata szerint
sem nevelnek másként,	141.	sem nevelhetnek másként,
ami ugyanaz – csakis	142.	ami ugyanez – csakis
az orromat. <i>Marx</i>	143.	az orromot. <i>Marx</i>
tudományos történet szemléletet, mert a	144.	tudományos történelemszemléletet, mert
történelmi élet középpontjában a		a történelmi élet középpontjába a
emberi létre vonatkoztattak	148.	emberi léttől vonatkoztattak
csinálják a történelmüket.	152.	csinálják történelmüket.
származik az ilyen	154–155.	származik az emberek ilyen
közösségnek szellemét,	161.	közösségnek a szellemét,
hanem az emberekben rejlő eleven szellem,	163.	hanem az az emberekben rejlő eleven szel-
amely a gépeket		lem, amely e gépeket
szubjektív osztálytartalmú embereket	170.	szubjektív osztálytudatú embereket

JA1967: Négy hosszabb részletet közöl, a kihagyások helyét jelezve. A második részletnél nem jelzi, hogy a mondat elejét elhagyta, és közlését nagybetűvel kezdi. A részletek végén nem teszi ki a mondat végi írásjeleket. A részletek tartalmi szempontból – egy javítástól eltekintve – megegyeznek a JAÖM3 1958 kiadás szövegével, az érdemi eltérések így azonosak, de a helyesírást teljesen modernizálja. Javítása: az „anyagi” szót az első közlésnek megfelelően s értelemszerűen „alanyi”-ra helyesbíti – ld. 125. sor. A szövegközlés határai kiadásunkban: „Jóllehet, sok [→] öntudat után.” – 15–25. sor; „*az egész* [→] akarnók meggyógyítani.” – 48–71. sor; „Az általános [→] írt bírálata.” – 85–91. sor; „*Marx* szerint [→] termelési eszközökből.” – 122–160. sor.

Németh A 1973; Németh A 1989: A sajtó alá rendező Réz Pál az idézetek szövegét a kritikai kiadásból – ld. JAÖM3 1958, 147–153. p. – vette át, így az eltérések azzal azonosak. Az idézetek sorrendjében viszont az 1947–1948-as közlést követi.

JAM2 1977: Megegyezik a JAÖM3 1958 kiadás szövegével, tehát a szövegeltérések is azonosak.

JA1988 Róma: A JAÖM3 1958 kiadás alapján készült olasz fordítás.

Agárdi P 1995a: A közölt szöveg tartalmi szempontból megegyezik a JAÖM3 1958 kiadás szövegével, tehát a szövegeltérések is azonosak. A kiadás a helyesírást egyes helyeken modernizálja.

JA2005 Moszkva: A JAÖM3 1958 kiadás alapján készült orosz fordítás.

JAHSZK 2012: Betűhú közlés, mely a sajtóhibákat javítja, lábjegyzetben közölve az eredetit.

JA2015a: Betűhú közlés, mely a sajtóhibákat javítja, lábjegyzetben közölve az eredetit.

Keletkezéstörténet

A publikálás helye és körülményei

József Attilának ez az első írása az MSZDP elméleti-politikai folyóiratában, a *Szocializmus*ban. Lengyel András értékelése szerint: „A laptesten belül a tanulmány az úgynevezett nagyobb cikkek közé tartozik; külsőségei (besorolása, terjedelme, szedése, tördelése, a szerzői név föltüntetésének módja) egyértelművé teszik, hogy súlya volt a lapszámon belül. Ezt a súlyt mutatja az is, hogy a szám öt nagyobb írásának egyike volt, s mint ilyen, a cikk címe és szerzője neve a borítóra is fölkerült, nagybetűs szedéssel. S az öt főcikk szerzői között olyan, a szociáldemokrata párt hierarchiájában fontos neveket találunk, mint pl. maga Mónus Illés vagy Ries István, egy cikk pedig neves külföldi szerzőtől való »import« írás. E körben József Attila cikkének még az is súlyt ad, hogy írása – a másik négy tanulmánnyal ellentétben – nem politikai vagy gazdaságpolitikai témájú, hanem par excellence *filozófiai*. A legmagasabb igényű elméleti alapvetés ez a párt elméleti folyóiratában.” – ld. Lengyel A 2005, 209–210. p.

A *Szocializmus* a szociáldemokrata párt elméleti folyóirataként működött, szerkesztését 1934-től Mónus Illés vette át, és jelentős mértékben tagította a folyóirat szellemi horizontját. Fejtő Ferenc 2004-ben így emlékszik vissza a tanulmány megjelenésére: „József Attila ismertetett meg a *Népszava* és a *Szocializmus* főszerkesztőjével, Mónus Illéssel, az autodidakta léte rendkívül művelt munkásvezérrel, akit 1944 őszén a magyar nácik a Dunába lőttek. Az 1934 novemberében, Mónus kérésére írt cikkben, A *szocializmus bölcseletében*, Attila már nem hegeli-marxi zsargonban, hanem »magyarán«, közérthetően írta: »A munkásság öntudatosodási folyamatát semmiféle terrorral átugorni nem lehet.«” – ld. Fejtő 2005a, 18. p.

JA kapcsolata az MSZDP-vel visszanyúl a költő szegedi egyetemi éveire, ahol Juhász Gyula pártfogoltjaként több előadást tartott a szegedi Munkásotthonban. A költő a *Szocializmus* olvasói számára nem volt ismeretlen, hiszen a *Népszava* 1923 óta kedvezően fogadta versköteteit. A *Szocializmus* 1929. májusi számában Nádass József közölt kritikát a költő *Nincsen apám se anyám* kötetéről (ld. Nádass 1929a). 1931 júliusában pedig Kálmán József foglalkozott a *Van-e szocialista líra?* című cikkében a *Döntsé a tőkét, ne siránkozz!* kötettel (ld. Kálmán J 1931). A költő szociáldemokrata recepciójáról ld. még: Agárdi P 1975, 94–100. p.

A *Szocializmus*ban József Attilának A *szocializmus bölcseletén* kívül még egy tanulmánya jelent meg: terjedelmes vitairata, az „Új szellemi front”, az 1935. májusi számban. A folyóirat, valamint az ugyancsak szociáldemokrata szellemiségű (egy ideig Mónus Illés főszerkesztésében megjelenő) *Népszava* hasábjain többször írtak a költőről méltatóan. 1936-tól tanulmányainak és cikkeinek többsége viszont már a költő „saját” folyóiratában, a *Szép Szóban* látott napvilágot. A *Szocializmus* modernizálódó profiljába szervesen beleillett JA tanulmánya, amely egyrészt saját elméleti útkeresésének dokumentuma, másrészt a kor baloldali mozgalmaiban megélénkülő vitákhoz, a marxizmus új értelmezéséhez szól hozzá. A szakirodalom (ld. a recepciótörténeteket) sokoldalúan foglalkozik azzal is, hogy a költő teoretikus írásai miként kapcsolódnak ezekhez, jelesül

az addig főleg gazdasági és osztályharcos dominanciájú marxizmusértelmezés „kiegészítésével” az emberi tudat és öntudat, a pszichikum és az ösztönök, a személyiség és az emberiség egyetemes problémáival.

A *szocializmus bölcselétének* megírásakor már befejezett tény a költőnek az illegális kommunista párttól való elszakadása, a bolsevizmusból való kiábrándulása, a Szovjetunió politikájának a korábbinál kritikusabb megítélése. Ez utóbbiban az olvasmánytápasztalatok, a nemzetközi és hazai szemlék mellett – érthető – személyes sértettsége is szerepet játszik (verseskötetének hazai kommunista fogadtatása; az emigráns magyar platformtervezet bántó minősítése; nyilvános megtámadása *Az egységfront körül* című írása miatt; a moszkvai írókongresszusra szóló meghívás elmaradása stb.). Arról vita volt s van a szakirodalomban, hogy kilépett-e vagy kizárták a pártból. A vita különösen Vértess György tanulmánya és könyve (ld. Vértess 1963; Vértess 1964) megjelenését követően szélesedett ki, melynek kapcsán az egyik legfontosabb írás Szabolcsi Miklósé: „Több szavahihető, a mozgalmi munka különböző területén működött régi kommunista emlékezik rá, hogy 1933-ban, mások szerint 1934 körül utasítást kapott: József Attila nem tagja a pártnak, meg kell vele szakítani a kapcsolatot. Az bizonyos, hogy az 1934 őszén publikált *A szocializmus bölcselete* megírása idején már nem lehetett az illegális kommunista párt tagja. [...] Nem zárták ki tehát József Attilát, mégsem maradt a párt tagja – ezt a látszólagos ellentmondást csak úgy lehet feloldani, ha feltételezzük, hogy a párttal való kapcsolat megszakadása először »lehagyás« formájában történt.” – ld. Szabolcsi M 1965, 13. p. Mindenesetre „1933 közepétől biztosan kívül állt már a párt körein – s magányosan kereste útját, [...] utóbb egyre határozottabban a Magyarországi Szociáldemokrata Párt irányában. Az is világos, hogy 1933-ban sem a nemzetközi, sem a hazai kommunista mozgalom nem volt olyan helyzetben, nem volt olyan politikája, hogy a József Attilához hasonló »szabálytalan intellektueleket«, rendkívüli tehetségű művészeket »kezelné« tudta volna.” – ld. Szabolcsi M 1998, 260. p. A szembefordulás a bolsevizmussal nem jelentette a szocialista elkötelezettség föladását.

József Attilának a bolsevizmushoz fűződő viszonya, illetve a vele kapcsolatos álláspontja az évek során megváltozott. Az 1920-as évek második felében, amikor anarchista-kommunista elveket vallott, már találkozott egyes képviselőivel és irodalmával, majd az 1930-as évek elején, az osztályharcos proletárforradalmi periódusában – ha rövid időre is, de – azonosult azzal, amit ott és akkor erről a politikai irányzatról tudott. Jolánnak Párizsból írt 1927. január 22-i levelében például ezt írja: „Lehetetlen választás előtt állok: vajjon a bolsevizmust válasszam-e a költészet helyett, de egyiket sem teljesen” – ld. JAL 2006, 148. p. Egy későbbi, 1927. április 25-én kelt levelében pedig így ír nővérének: „Ma a világ frontja a politikusok számára Anglia és Oroszország frontját jelenti, holott ez tévedés, mert a tulajdonképpeni front az imperializmus és a bolsevizmus frontja, melynek a jelzett államok ellentéte csupán egyik élesen előre tolt pozícióját jelzi. Ez a front pedig egyre inkább elmélyül s az összeütközés mennél tovább <el>tolódik ki, annál inkább növekedik a bolsevizmus ereje, mert az imperializmus erősödésével erősödnek ennek ellentmondásai is. [...] A mai imperialista kapitalizmushoz képest a demokrata kapitalizmus, illetőleg közkeletű nyelven s kispolgárok számára szimpatikusabban kifejezve: a polgári demokrácia visszafejlődést jelent. Előre nincs más út, az intellektuellek számára,

mint vagy az egyik vagy a másik fronthoz csatlakozni, egyszerűen azért, mert bármilyen »független jószándékú« is legyen, két lövészárk között gépfegyver tűzben szántani nem lehet, ellenben igenis lehet ilyen munkát végezni az egyes frontok mögött. Hogy az imperializmus semmiféle szabadsághoz nem vezet, azt bizonyítani nem is kell. A bolsevizmus pedig egészen másfajta szabadságot ígér, mint amit eddig ösmertünk.” – ld. JAL 2006, 185. p. 1930–1932-ben a hazai illegális kommunista mozgalom híveként élt és alkott, de a „bolsevizmus” fogalmát nem vagy alig használta.

A *szocializmus bölcselete* megírásának indítékai között nyilvánvaló szerepet játszik a személyes sérelmei miatti törlesztési szándék is, de ennél sokkal többről van szó – állapítja meg Veres András. „Átveszi a bolsevizmus fölött gyakorolt szociáldemokrata kritikát, és legalább elvont történelmi modellként magáévá teszi a szociáldemokraták evolucionista determinizmusát”, tehát elhárítja az öntudatot fegyverként forgató bolsevik gyakorlatot, de a szociáldemokraták mellett sem köteleződik el teljesen és véglegesen. (Ld. Veres A 2017a, 117–118. p.)

A *Szocializmus* című folyóiratról és az MSZDP-ről, Mónus Illés és JA viszonyáról ld. Agárdi P 1975; Pintér I 1980; Agárdi P 1982, 56–63. p.; Jemnitz – Schlett 1984; Pálmai 1981; Ecsedy 1988; Erényi 1982; Agárdi P 1992; Agárdi P 2001; Tamás G M 2006; Agárdi P 2009, 23–50. p.; Agárdi P 2013, 105–154. p.

Kapcsolatok a költő más írásaival

A *szocializmus bölcseletének* legközvetlenebb előzménye *Az egységfront körül*, valamint az [E sorok írója] kezdetű szöveg. *Az egységfront körül* az *Uj Harcos* 1933. májusi számában jelent meg, lényegében ez a cikk teszi egyértelművé a KMP-től történt elszakadását, amit Téglás Ferenc válaszcikke a mozgalom részéről „jóváhagy” (ld. *Az egységfront körül* jegyzetét). Ugyanakkor *Az egységfront körül*höz képest alapvető változás, hogy míg ott a fasizmus előretöréséért mindkét baloldali mozgalmat, a szociáldemokratákat és a kommunistákat egyaránt felelőssé teszi, itt már elsősorban a bolsevizmust bírálja élesen. A társadalomelméleti-ideológiai témaválasztást és orientációt tekintve A *szocializmus bölcselete* a költő más írásaival is érintkezik: *Marxista munkásoktatás* (1931), *Egyéniség és valóság* (1932), *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?* (1932), [Bevezetés, mely borsot tör] (1934), a megsemmisült vagy lappangó *Miért nem én?* (1934), a Veres Péternek 1934. szeptember 24-én írott válaszlevél (ld. JAL 2006, 411–412. p.), [A középosztály és a vajdudó világ] (1935), az *Uj szocializmust!* (1935), a [T. C.!] (1936), *Szerkesztői üzenet* (1936), *Hegel – Marx – Freud* (1936).

Ezeket az írásokat elsősorban az „öntudat” és a proletariátus, illetve a szocializmus viszonyának a középpontba állítása kapcsolja össze. A *Szép Szó* előfizetési felhívásának szánt 1936-os [T. C.!] kezdetű írás Szabolcsi szerint „A *szocializmus bölcselete* vonalának, gondolatának folytatása, [...] Határozott, egyértelmű kiállás minden diktatúra ellen – a racionalista humanizmus szép dokumentuma.” – ld. Szabolcsi M 1998, 567. p. Lengyel András viszont szemléleti fordulatot lát A *szocializmus bölcselete* és a [T. C.!] összevetésekor: az utóbbiban már az hangsúlyozódik, hogy a „munkásosztály nem váltotta meg az emberiséget”, ami a korábbi írásban még – Marx nyomán – egy ontológiai és

antropológiai reményben öltött testet, ti. a munkásosztály öntudatosodásának összem-beri jellegében. A felhívás egyik bekezdése „leszámolás a modernitás marxi dinamikájának emancipatorikus mítoszával s az antropológiai optimizmussal. S mint ilyen, részben utólag is aláhúzza A szocializmus bölcseletének az emberi öntudat fontosságát hangsúlyozó törekvését, részben – föladva az antropológiai optimizmust – immár felülírja azt.” – ld. Lengyel A 2005, 231–232. p.

A Pauler Ákos nyomán JA 1920-as évek végi esztétikai írásaiban feltűnő „alany-tárgy” fogalompár itteni továbbélését és marxizálását Szívós Mihály regisztrálja – ld. Szívós 1995, 66. p. Igen erős A szocializmus bölcseletének gondolati, bölcseleti kapcsolódása a Hegel – Marx – Freud című tanulmányhoz is; fogalomhasználata, a marxi tanítás lényegét kiemelő és Hegelre, Feuerbachra hivatkozó érvelése már afelé mutat. Veres András szerint JA több jelentős írásában próbált meg „számot vetni a náciák térnyerésével. Az egységfront körül című cikke 1933 májusában arra szólította fel a kommunistákat, hogy egyesítsék erejüket a szociáldemokratákkal a nemzetiszocialisták ellen, (amivel botránnyal váltott ki a magyar kommunista pártban). A szocializmus bölcselete [...] már szembefordult a bolsevista elmélettel és gyakorlattal, s egyik bevallott motívuma éppen az, hogy »a bolsevisták szerint nincsen más választás, mint fasizmus vagy bolsevizmus.«” – ld. Veres A 2008, 101. p. A tudat, öntudat fogalmainak JA általi értelmezése felől Veres András szervesen alakuló gondolkodástörténeti folyamatba illeszti az Egyéniség és valóság, Az egységfront körül, az [E sorok írója], A szocializmus bölcselete, az Uj szocializmust! és a Hegel – Marx – Freud című írásokat (ld. Veres A 2017a).

A kritikai kiadás előkészítése során vált szembetűnővé, hogy számos – korábban jórészt ismeretlen – JA-töredékben is meghatározó gondolat a szocialista irodalom létének vagy „nem létének”, a proletárok kultúrájának társadalompolitikai értelmezése, illetve direkt összekapcsolása a munkásosztály szellemi állapotával, hitelességével, de többnyire hiányként, kritikaként, elmaradt lehetőségként, vereséggként. Erről is szól a [Bármiféle társadalmi], [Az irodalom nyelvi], a [Napjaink munkásmozgalma], az [E sorok írója], a Munkánélküli írók táppénze, [A történelmi materialista felfogásnak] stb. Ez a sok helyütt, különböző oldalról fragmentumokban tetten érhető művelődésszociológiai megközelítés, illetve a tudati állapot és a politikai érettség megfeleltetése A szocializmus bölcseletében érett koncepcióvá kerekedik ki.

Versekkel is összekapcsolható A szocializmus bölcselete gondolatisága: Alkalmi vers a szocializmus állásáról (1934), Eszmélet (1934), Világosítsd föl (1936), Március (1937), Flóra (1937). Ez utóbbról Szabolcsi Miklós hívja fel a figyelmet – ld. Szabolcsi M 1998, 388. p. N. Horváth Béla szerint: „József Attila már az Eszméletben leszámolt a világ- és valóság szemléletet beszűkítő osztálytudattal (»minek is kell fegyvert veretni / belőled, arany öntudat«), s amint A szocializmus bölcselete egyik okfejtéséből látható, érvelésében szembekerül a társadalmi lényeglet magába foglaló emberi öntudat az ezt a lényeglet torzító »munkás öntudattal«. [...] még a lírai vallomás is megfogalmazza ezt a meg-szenvedett felismerést: »Úgy kellesz nekem Flóra, mint [...] / munkásoknak emberi öntudat.«” – ld. N. Horváth 2008, 373. p. (a versidézet az ő rövidítésével).

Eszmetörténeti kontextus

Könyvtárának jegyzéke (ld. Tasi 1996a) szerint JA 1930–31 óta intenzíven foglalkozott Marx, Engels, Hegel és Feuerbach műveinek megismerésével. Sándor Pál visszaemlékezésében hangsúlyozza a költő „elmélyült tájékozottságát a marxista irodalomban. Ismeretei már abban az időben túlhaladták a szokványos brosúra-műveltséget. Alaposan tanulmányozta a *Kapitált*, sőt belekapott Hegel műveinek olvasásába is.” – ld. Sándor P 1957, 313–314. p. A *szocializmus bölcseletében* elsősorban Marx A *hegeli jogfilozófia kritikájához* bevezetésének újragondolására tesz kísérletet, s annak tételeit használja föl saját koncepciójának alátámasztására. (Az egyes idézetek forrásait ld. a tárgyi és szövegmagyarázatoknál.) Az intenzív Marx-olvasásra 1934 első felében, az *Eszmélet* versciklus születése idején, Hódmezővásárhelyen kerülhetett sor, ahová a költő Szántó Judittól is kért könyveket. „Az természetesen egyáltalán nem mindegy, hogy milyen beállítottsággal kívánta elolvasni vagy inkább újraolvasni ezeket a könyveket József Attila. A marxi gondolatrendszerrel mindvégig rokonszenvezett, Leninről azonban már az 1934 őszén megjelent A *szocializmus bölcselete* című tanulmányában határozott kritikával nyilatkozott.” – ld. Tverdota 2004, 28. p.

A szakirodalomban viszonylag gyakran fölmerül, hogy van-e szerves kapcsolat Lukács György 1923-ban megjelent *Geschichte und Klassenbewußtsein. Studien über marxistische Dialektik* (*Történelem és osztálytudat. Tanulmányok a marxista dialektikáról*) című könyvének osztálytudat- és elidegenedés-fogalma, valamint József Attila A *szocializmus bölcselete* című írásának koncepciója között. A mű (ld. Lukács 1923) akár a költő kezébe is kerülhetett, bár erre nincs adat. (Első teljes magyar fordítását ld. Lukács 1971, 201–660. p.) De annak alapján, hogy az akkor még csak németül hozzáférhető *Történelem és osztálytudat* milyen széles körű vitákat váltott ki és mennyire erősen determinálta a korabeli baloldali eszmélkedést (vö. Krausz – Mesterházi 1981), nem elképzelhetetlen, hogy ismerte. József Attila Lukács több korai és korabeli művét olvasta, Bécsben személyesen is találkozott, s a *Valóság* című általa szerkesztette folyóirat egyetlen megjelent számába lefordította a filozófus egy esszéjét (*Goethe világnézete*). Ennek történetét Agárdi (Danziger) Ferenc visszaemlékezéséből ismerhetjük meg: „szerelmesek voltunk Marx filozófiájába és mindnyájan filozofálni akartunk. Így kerestem elő a »Der rote Aufbau«-ból kiszedett Lukács-cikket az »objektív« Goethe költészetének osztálydetermináltságáról. Ez csak érdekelni fogja a száraz filológiai kosztra szoktatott hazai tanárjelölteket – gondoltam. Attila örömmel fogadta a cikket, maga fordította magyarra, míg a Laurent György fedőnevet én biggyesztettem alája.” – ld. Agárdi F 1962.

Sziklai László erős analógiákat mutat ki kettejük emberiség-, nembeliség- és elidegenedés-értelmezése között, de a JA-centenárium idején tartott előadása szerint a költő „valószínűleg nem olvasta egészében ezt az 1923-ban Berlinben, a Malik Verlagnál megjelent könyvet” – ld. Sziklai 2005, 7. p. Szívós Mihály ellenben közvetlen kapcsolatot feltételez: „József Attila olvasta Lukács műveit, és elméleti írásaiban, különösen korai esztétikájában kimutathatóak e hatások. [...] Biztosra vehető, hogy elolvasta A *történelem és osztálytudat*ot is, és a bécsi tartózkodásából körülbelül fél évet intenzív

Hegel- és Marx-tanulmányokkal töltött el.” – ld. Szívós 2010, 225. p. Később Sziklai viszont ezt írja: „A szocializmus bölcseletének fogalomhasználata arról [...] biztosan tanúskodik, hogy tisztában volt azzal, hogyan értelmezte Lukács György a *Történelem és osztálytudat*ban (Hegelre és Marxra építve) a munkásosztály tudatát. Ezt az értelmezést alkalmazza József Attila, amikor hangsúlyozza, hogy azok a munkásemberek »öntudatosak«, akiknek »osztályöntudata« az emberiség társadalmi lényegének öntudatából táplálkozik.” – ld. Sziklai 2007, 12. p. Azt is feltételezi, hogy Marx hivatkozott szövegeinek egy részét JA *A történelem és osztálytudat*ból ismerte – ld. 13. p.

Tverdota György szerint „verseiben, értekező prózájában és levelezésében a legkisebb nyomát sem találjuk olyan gondolatoknak, amelyek eredete Lukács könyvében megtalálható lenne. Ha tényleg ismerte volna ezt a munkát, [...] legfőbb a harmincas évek elején, marxista műveltségének elmélyítése során kerülhetett volna kapcsolatba vele. Kutatásaim során direkt kapcsolat meglétére utaló jelekre mindenesetre eddig nem bukkantam. A *Történelem és osztálytudat* jelentősége tehát számunkra nem közvetlen filológiai szinten mutatkozik meg, hanem abban lehet segítségünkre, hogy a Lukács által felállított gondolati mércéhez hozzámérhetjük az osztálytudatról a költő által kialakított felfogást.” Tanulmánya egy másik pontján Tverdota így érvel: „Nem lehet ezért azt állítani, hogy József Attila gondolkodása ne olyan irányban fejlődött volna a harmincas évek elején, mint amilyenek a *Történelem és osztálytudat* mutatja az öntudatos proletár beállítottságát. Lukács közvetlen hatása ugyan nem mutatható ki nála, az eldologiasodás, a totalitás fogalmai nem jelennek meg értekező írásaiban, legalábbis nem játszanak számottevő szerepet. Két olyan fogalom azonban, amelyek jelentősége nem kisebb az előbbieknél, hangsúlyt kap József Attila írásaiban is. Az egyik a dialektika fogalma. Elegendő, ha ezzel kapcsolatban csak arra utalok, aminek a fordítása alapján Farkas János László a költő német nyelvi tudását vizsgáztatta, Leninnek a *Filozófiai füzetek* című könyvéből származó »A dialektika kérdéséhez« címet viselő részletre. Erre itt részletesebben nem térhetek ki. Bennünket a másik fogalom érdekel, amely közös Lukács és József Attila gondolkodásában: az osztálytudat fogalma. [...] Lukács szerint [...] az osztálytudat az osztály, a mi esetünkben a proletariátus tudata. Nem ezé vagy azé a proletaré. Nem Leniné, nem József Attilaé vagy Lukács Györgyé. Az ő tudatuk e képlet szerint lényegtelen, elhanyagolható, mert csak egyéni tudat. A történelmi változásokat nem egyének hajtják végre, hanem mindig csak közösségek, osztályok. Az egyén csak mint egy osztály tagja jöhet számításba. [...] Az osztálytudat tehát normatív tudat volt, azaz a párttagok számára kötelező előírások, cselekvési programok foglalata. A pártban fegyelemnek kellett lennie, s aki ezt a fegyelmet nem tartotta be, azt megbírálták, önkritikára készítették, megbélyegezték vagy végső esetben kizárták maguk közül. József Attila, a párttal kötött házasságának mézesheteiben osztotta az osztálytudatnak ezt a fogalmát, s magára vette azt a gondolkodási fegyelmet, amellyel ennek a fogalomnak az elfogadása járt. Az ilyen fegyelemnek és nevelhetőségnek egy tanulási folyamatban megvan a maga létjogosultsága. Ennek jegyében sajátította el, tette magáévá sorra-rendre a költő a marxizmus tanításait, ennek jegyében tanította a munkásokat az illegális szemináriumokon, s ennek jegyében írta meg több versét is.” (Ld. Tverdota 2017, 84–88. p.)

Szécsi Gábor a fenomenológiát meghaladó egzisztencialista gondolkodásmód hatását is feltételezi A *szocializmus bölcselete* szellemi horizontján, szerves összefüggésben az ún. humanizáló marxista és a freudomarxista orientációval. „Bár nem bizonyított, hogy Heidegger művei hatással lettek volna gondolkodására, Merleau-Ponty írásait pedig biztosan nem ismerhette, József Attila gondolkodói fejlődése filozófiai tárgyú olvasmányélményei hatására éppúgy tudat és lét egységének felismeréséhez vezet, mint Heideggeré vagy Merleau-Pontyé. A húszas évek végén és a harmincas évek elején írt bölcseleti munkái egyéniség-, cselekvés- és tudatfogalmai ennek a gondolkodói fejlődésnek a gyümölcsei: az emberi tudat konstitutív képességét az ember társadalmi léte és cselekvései irányából megérteni próbáló költő sajátos gondolati rendszerének fontos elemei.” – ld. Szécsi 2016, 37–39. p. Veres András a marxizmus elmélet, A *tőke* filozófiává nyilvánítását részben a korai Marx hatásának tekinti, ugyanakkor – szerinte – ez „föltehetően átvétel; szociáldemokrata körökben is voltak, akik elfogadták a frankfurti iskola interpretációját – így próbálva megóvni a 19. századi kapitalista gazdaságról adott kritika érvényességét az időközben bekövetkezett változások következményeivel szemben” – ld. Veres A 2017a, 117–118 p. (Ld. még *Recepttörténet*.)

A szöveg keletkezésének politikai-ideológiai háttere

1934 tavaszi és nyári hónapjai nemcsak József Attila személyes válságának és kiütéresésének időszaka, hanem világképének, politikai-ideológiai tájékozódásának fordulatszerű módosulásáé, lírájának új modelljéé is. Ennek legmagasabb költői kifejeződése az *Eszmélet* című versciklus (vö. Tverdota 2004). JA életében „1934 nyara volt az abszolút mélypont időszaka. Minden tekintetben defenzívába szorult. Jóllehet a mozgalom már 1933-ban kiközösítette őt, de csendesen tette, ő pedig hallgatólagosan tudomásul vette. Ám azt, hogy nem kapott meghívást a Szovjetunióba, úgy élte meg, mint a kiközösítés nyilvánossá tett, látványos gesztusát. Ekkor döbbsent rá igazán, hogy nincs visszaút számára.” – ld. Veres A 2017a, 117. p. Teoretikus írásai közül különösen jól érzékelhető e fordulat A *szocializmus bölcseletében*.

Szemléletének átalakulására nagymértékben hatottak a nemzetközi és hazai történések, mintegy ezek sajátos reflexiójának tekinthető az 1934 késő nyarán megjelent tanulmány. A politikai helyzet érzékeltetésére érdemes egy friss és tömör összefoglalót idéznünk Konok Pétertől: „1934 nemzetközi szempontból is a munkásmozgalom válságéve volt: Németországban már teljes erővel tombolt a náci diktatúra, a szomszédos Ausztriában februárban véresen levertek a Schutzbund-felkelést, októberben Spanyolországban az asztúriai bányászfelkelést; az év végén pedig a Szovjetunióban a Kirov-gyilkosság ürügyén gőzerővel beindult a régi bolsevikok elleni hadjárat, amelynek igen sok magyar emigráns kommunista is áldozatul esett. Az év folyamán a magyar rendőrség is kapott az alkalmon, és megkezdte a radikális baloldal tevékenységének felszámolását. Lecsaptak a Hartstein-féle társaság maradványaira, az eszperantistákra, a szavalókórusokra, az Alkoholelleses Munkásszövetségre is. Az állami és társadalmi

rend felforgatására irányuló izgatás címén Kassák ellen is eljárás indult önéletrajzi regényének az 1919-es eseményekkel foglalkozó kötete miatt. Érzékeny veszteségeket szenvedett a KMP és a KIMSZ is, de ugyanakkor bizonyos értelemben letisztult a kép: a húszas évek vége óta tartó mozgalmi sokszínűség a harmincas évek derekára erősen megszűrkült, és 1935-ben a KMP-s Rózsa Ferenc a Weisszhaus-frakcióról küldött jelentésében már »az utolsó likvidátor banda likvidálásáról« beszélni kezdett. A különböző irányzatokból kialakuló mozgalmak számára ugyanakkor a fenyegető külpolitikai események és az új antifasiszta népfrejtpolitika jelentős közeledést is eredményezett – így a mozgalmi élet elszűkülése egyben már az antifasiszta összefogást is jelentette, és egy lényegileg más alapokon álló, másként sokszínű és -rétegtű magyarországi baloldal képét vetítette elő. A politikai példákat ekkor már sokkal inkább a külföldi események, mindenekelőtt a spanyol polgárháború és az antifasiszta harc szükségsszerűségének felismerése jelentette – ám ahogyan Németországban és a Szovjetunióban lényegében (bár más és más eszközökkel, eltérő politikai célokkal) likvidálták a munkásmozgalmat, a »két pogány közé« szorult magyarországi munkásmozgalom egyre inkább elveszítette addigi egyértelműnek látszó, szilárd külföldi orientációt, hogy azokat azután abban a formában már soha ne nyerje vissza.” – ld. Konok 2013, 113. p.

A hazai szociáldemokrácia megújulása

A *szocializmus bölcelete* közvetlen indítékai közt jelentős tényező a Mónus Illés vezette MSZDP. A *Szocializmust* szerkesztő Mónus Illést nehéz időszakban, 1933 januárjában választották meg a párt főtitkárává. A fasizmus külföldön és itthon is előretört, Mónusnak egyensúlyoznia kellett a régi pártvezetéssel, elsősorban Garami Ernővel és Peyer Károllyal szemben, de egyúttal figyelt az illegális kommunisták mozgalmára is. Arra számított, hogy a fasizmusban csalódott kispolgárságot és középosztályt sikerülhet megnyerni és egy esetleges népfrejtos összefogással demokratikus fordulatot végrehajtani. (A népfrejt-, illetve egységfrejt-törekvésekről ld. *Az egységfrejt körül* jegyzeteit.) A fasizmus előretörése, a nemzetközi légkör romlása, a munkásmozgalom apátya nyomán erősödött meg Mónusban az az elképzelés, hogy a szociáldemokrata párt elsődleges feladata a szocialista hit és öntudat védelme, megerősítése és terjesztése a megváltozott körülmények közepette is, ezért is bővítette a *Szocializmus* színpéjét és szerzői körét, számos progresszív értelmiségit is megnyerve a lapnak. A párt elméleti folyóiratát formájában és tartalmában is megreformálta Mónus, így vonzotta ide József Attilát, helyet adva cikkének. A költőt – hozzá képest radikálisabb baloldali nézetei és attitűdje ellenére, rendkívülinek látott tehetsége okán – amúgy is támogatásra méltónak találta. A *Szocializmus* profilágítása és ideológiai nyitása egybeesett József Attilának a kommunista mozgalomtól való eltávolodása időszakával, így fórumot biztosított a költőnek, hogy kifejtthesse a szocializmusról alkotott nézetét, amely nem volt azonos az MSZDP hivatalos vonalával, de József Attilának az ortodox proletárforradalmi álláspontot meghaladó felfogása beleillett az MSZDP Mónus Illés kezdeményezte „szellemi offenzívájába”.

A „humanizáló” marxizmus és a freudomarxizmus

A szocializmus bölcseletében, s más JA-tanulmányokban (különösen *Új szocializmust!*, Hegel – Marx – Freud) olvasható Marx-interpretáció és tájékozódás összefügg a kor baloldali filozófiai gondolkodásának egyik fontos irányzatával. Nemcsak Marx korábban kiadatlan írásainak megjelenése és ezek újszerűnek tűnő megfogalmazásai játszottak ebben szerepet, hanem az ezekre épülő koncepció is, amely a dogmatikus, ökonomista Marx-interpretációk után és helyett az *egyetemes emberi, antropológiai, „nembeli” dimenzióra* helyezi a hangsúlyt. A szakirodalom és a történeti közírás „humanizáló” marxizmusnak is nevezi ezt a felfogást. Nem közvetlenül, de a marxi társadalomfilozófiának ez a narratívája jelenik meg József Attilánál is, hogy azután ötvözze azt egy másik irányzattal, a freudomarxizmussal. A bölcseleti, illetve marxológiai szövegértelmezések ugyanakkor erősen át vannak szöve József Attilánál aktuális politikai és személyes motivációkkal.

Lukács György *Történelem és osztálytudatát* még a húszas évek elejének – önmaga későbbi minősítésével – „messianisztikus szektássága” ihlette. Később Lukács – Mihail Lifsiccel és másokkal együtt – az „új” Marx-szövegek interpretációs munkálataiban is részt vett. 1930-as évekbeli saját – főleg esztétikai és irodalmi témájú – tanulmányaira már ezek a Marx szövegek és olvasatok is erősen hatottak, s elképzelhető, hogy JA ezekből is olvasott néhányat, nem csupán a *Valóságban* leközölt 1932-es Goethe-esszét. Az is valószínűvé teszi ezt, hogy barátja és szerkesztőtársa, Fejtő Ferenc – a *Szocializmus* hasábjain is – bőségesen írt ezekről az új marxizmus- és humanizmusértelmezésekről, használta is ezek némelyik felismerését – ld. Agárdi P 1982, 303–372. p. A nemzetközi s részben hazai baloldali gondolkodás eme „humanizáló” irányváltásának tömör bemutatását Sziklai László összefoglalásából idézzük: „1932-ben jelentős változás következett be a kor Marx-értelmezésében. A változás annak volt köszönhető, hogy a német szociáldemokrata párt segítségével S. Landshut és J. P. Mayer közzétették Marx korai, mondhatni »premarxista« kéziratait [ld. Marx 1932]. Ez a kiadás egyébként korántsem volt teljes. A *Kéziratok* publikálása a korábban ismeretlen művek felfedezésén messze túlmutató *esemény* volt. Az európai értelmiség határozottan antikapitalista beállítottságú és a fasizmussal szemben álló része saját politikai hangulatának megfelelő aktuális álláspontra lelhetett Marx *antropológiájában*, melynek perspektívájából (a kommunizmus mint a magántulajdon, az emberi önelidegenedés pozitív megszüntetése, az emberi lényeg ember által való elsajátítása, a kiteljesedett humanizmus) a pozitív *humanista kritika* rendkívül időszzerű üzenetét olvashatta ki. Kézbe vehette az elidegenült munka egyes oldalainak, viszonyainak hallatlanul plasztikus, tömören összefoglalt s ugyanakkor egy logikus gondolatrendszer teljességét nyújtó koncepcióját. A gazdaság és a filozófia összekapcsolása baloldali politikai és világszemléleti alternatívát, elméleti módszertani programot ígért, a marxizmus új értelmezésének lehetőségét.” – ld. Sziklai 2005, 126–127. p. E Marx-publikáció jelentőségét nem csökkenti, hogy később, a Szovjetunióban – Rjazanov, Czóbel Ernő, Mihail Lifsic, Lukács és mások részvételével intenzíven folytatódtak a Marx-kutatások, melyek bírálják az 1932-es Kröner-kiadást, sőt „szociáldemokrata” szemléletüként marasztalják el.

Bár nem bizonyítható, hogy JA ismerte volna a *Történelem és osztálytudat*ot, bizonyos, hogy a *Frühschriften* mellett megihlette őt az 1920–30-as évek baloldali teoretikus megújulása is. De nincs sok értelme a „fiatal versus érett Marx” szembeállításnak JA esetében: „noha kétségtelen, hogy a költő nagy érdeklődéssel tanulmányozta a fiatal Marx írásait, *A szocializmus bölcsellete* című tanulmányában mégis csak leírta azt a mondatot, hogy »főműve – a *Tőke*«, azaz újabb keletű egyoldalúságnak tűnik [...] József Attila elkötelezettségét hangoztatni a korai Marx mellett.” – ld. Tverdota 2007a, 63. p.

Az 1920-as évek nemzetközi baloldali ideológiai tájékozódása, választ keresve a forradalmi mozgalmak apályának okaira és az 1917-es orosz forradalomhoz való viszony lehetőségeire, belefutott a freudomarxizmus körüli eszmecserébe. (Bővebben ld. az *Egyéniség és valóság; Az ifjúság nemi problémái* és a HMF jegyzeteit.) JA analízisbe járása miatt – a kommunista mozgalom szempontjából érthetően – nem vehetett részt az illegális pártmunkában, ugyanis a kezelés alapszabálya, hogy mindent ki kell mondani. (Ld. Erős 1992, 277–278. p.) A költő freudomarxista orientációjának átmeneti időszakát dokumentálja *A szocializmus bölcsellete*. A freudomarxista irányzat meghatározó alakja, Wilhelm Reich is a miértekre, a kommunista mozgalom történelmi vereségének okaira kereste a választ a *Mi az osztálytudat?* című 1934-es brosrájában, s a megtalált ok is némiképp hasonló azzal, amit JA fejteget (vö. N. Horváth 2003). A költő „az emberi tényező, az emberi öntudat szerepének újrafogalmazását kívánja a marxí eszmerendszer keretében. Ennek jegyében értékeli át *A tőke* jelentőségét is, s nem egyszerűen csak forráskritikaként, hanem szinte elfordulva a marxizmus »bibliájának« paradigmatiszkontextusától: »Fő műve – a *Tőke* – nem közgazdaságtan, mint sokan hiszik, és nem a közgazdaságtan kritikája, hanem magának a polgári gazdaságnak a társadalmi öntudatra ébredt ember szempontjából írt bírálata.« József Attila világképi fordulatát, freudomarxizmusát kétségkívül Reich műveinek hatás-történetében értékelhetjük.” – ld. N. Horváth 2008, 247–248. p. Ettől némileg eltérő értelmezést ad a freudizmus és a marxizmus viszonyáról JA ekkori világképében Tverdota György, szerinte kettős meggyőződés alakult ki a költőben, „az osztálytudat és a lélektani értelemben vett tudattalan egyaránt fontos volt számára” – ld. Tverdota 2017, 92–96. p.

Nem tudjuk, hogy JA ekkorra olvas(hat)ta-e már Reich könyvét, de a gondolati párhuzam valószínűsíthető *A szocializmus bölcsellete* és Reich felfogása között. Mindketten utópiának tartják azt a munkásmozgalomban elfogadott tételt, amely a tömegek tudata és az osztálytudat közé egyenlőségjelet tesz. Reich is kárhoztatja a szovjet mintát, és az öntudat felől bírálja a szovjet gazdasági modellt is. JA hasonlóképpen az öntudatra ébredés eszközét látja a pszichoanalízisben, de ő más úton jár, mint Reich: „Nem politikai programokat akar megvalósítani, hanem elképzelni, varázsolni, felszabadítani a fantáziát. Nem manipulálni akar, nem instrumentális uralomra akar szert tenni a másik ember felett, hanem tudatosítani.” – ld. Erős 1992, 282. p. Hitler hatalomra jutása a freudomarxizmus történetében is fordulatot hozott. Reich ekkor írja meg *A fasizmus tömegpszichológiáját* (1933), amely az irányzat klasszikus korszakának végét jelenti. A fő gond Reich szerint is az, amit *A szocializmus bölcselétében* JA kritikaként fogalmaz meg a bolsevizmus illúziójával szemben: nem lehet erőszakkal öntudatra ébreszteni a tömegeket.

A Szovjetunió, a leninizmus, a sztálinizmus és a bolsevizmus

Az olasz és német fasizmus uralomra jutása okozta sokkot egy másik nemzetközi trauma is fölerősítette, a sztálinizmus – ha annak idején nem vagy alig használták is ezt a fogalmat. A *szocializmus bölcseletét* követően írt, 1936-ra datálható *Hegel – Marx – Freud*-ban a náciizmusra utalva JA fölteszi azt a drámai kérdést: „hol csúszott hiba a számításba; [...] hogy lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?” – ld. a *HMF* szövegét és jegyzeteit. Ezzel szinte egyidejűleg nem kevésbé drámai politikai, ideológiai és baloldali etikai kihívást jelentett a fiatal Szovjetunióban zajló társadalmi változások, Sztálin totális hatalmának nemzetközi és hazai megítélése. JA műveiben is több helyütt van nyoma az 1930-as évek derekán ismertté vált szovjetunióbeli fordulathoz, a sztálinizmus és a náciizmus egyidejűsége okozta megrendültségnek, elegendő csak a *Világosítsd föl* című 1936-os versére utalni („Talán dünyögj egy új mesét, / fasiszta kommunizmusét”). Sztálin bírálata név szerint is vállalkozik a költő [*A történelmi materialista felfogásnak*] kezdetű, vélhetőleg 1936 végi 1937-es töredékben, amely – *Az egységfront körül* című vitacikkhez hasonlóan – „kétfrontos”: mind a szociáldemokratákat, mind a sztálini álláspontot élesen bírálja. A *szocializmus bölcseletében* viszont az utóbbi elutasítása dominál; Sztálin helyett a „bolsevizmus” a kritika tárgya.

A bolsevista propaganda azt szuggerálja, hogy kizárólag két út között lehet választani: a fasizmus vagy a bolsevizmus között. A *szocializmus bölcselete* szerint ez hamis alternatíva. A probléma elsősorban abból ered, hogy a közösségbe szervező öntudat kialakulásához a bolsevizmus elegendőnek tartja a fegyvereket és a gépi eszközöket, míg a marxizmus – bár nem veti el a harcot, de – a kikényszerített megoldást nem fogadja el. JA felfogásában a történelem alakulása elválaszthatatlan az összemberi öntudat megvalósulásától, a bolsevizmus viszont épp az öntudat zavarodottságának eredménye. A bolseviek eredeti célkitűzésüknek pont az ellenkezőjét érik el, ugyanis éppen a félelem tőlük segíti „indítja el a fasiszta szervezkedéseket”. (Ebben JA átveszi a szociáldemokraták bolsevizmuskritikáját.)

Tárgyi és szövegmagyarázatok

4. sor

a bolsevizmustól eliszonyodó tömegekre támaszkodó fasizmusok: A bolsevizmus fogalma az orosz *bolsinsztvo* (többség), *bolsevik* (többségi) szóból ered s ment át a nemzetközi nyelvhasználatba. A 20. századi orosz, illetve nemzetközi munkásmozgalom egyik irányzata. Eredetileg a Lenin névéhez köthető orosz szociáldemokrata irányzat önelnevezése, amely onnét ered, hogy az Oroszországi Szociáldemokrata Párt 1903-as II., londoni kongresszusának végén a küldöttek többsége az ún. forradalmi álláspontra szavazott, míg a kisebbség (a mensevikek frakciója) ezt ellenezte. Az ellentétek a párt szervezeti szabályzata körüli vitákban jutottak felszínre és kifejezésre: Lenin a párt élcsapat szerepét úgy látta megvalósíthatónak, ha a párttagságot szigorú feltételekhez kötik, eltávolítják a kispolgárinak minősíthető elemeket, s a

baloldali sajtót, sőt irodalmat is „pártosság” jellemzi. A bolsevikok következetesen osztályharcos, forradalmi irányzatként jelölték meg önmagukat, s ennek megfelelően vettek részt az 1905-ös, majd az 1917-es forradalmakban, illetve szálltak szembe az első világháború támogatóival. A mensevikokat megalkuvással vádolták, s fokozatosan kiszorították a szociáldemokrata pártból, amely hamarosan a „bolsevik” jelzőt is fölvette a nevébe. A fogalom JA utáni jelentéseit nem tárgyalhatjuk, de érdemes jelezni, hogy a 20. század derekától a „bolsevizmus” az államszocializmus, a pártállami diktatúra pejoratív (vagy éppen apologetikus) fogalmaként lett használatos. A „szocializmus”, a „kommunizmus”, a „leninizmus”, a „bolsevizmus” és „sztálinizmus” azonosítása egyrészt magától Sztálintól ered, másrészt a baloldal elleni ideológiai és az ún. totalitarizmuselmélet eszközévé vált. (Vö. pl. Sziklai 2007, 13. p.)

6-7. sor

régi szólás, hogy elhallgatnak a múzsák, ha a puskák megszólalnak: Szabad átfogalmazása Cicero *Pro Milone* című beszédének. Eredetileg: „silent leges inter arma”. Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) szövegű fordításában: „a hadnak idején nem folytak a törvények”. Ebből alakult át szállóigévé: „Inter arma silent Musae”, azaz „Háborúban hallgatnak a Múzsák”.

7-9. sor

Sűrűn idézgetik Marx Károly szavait is: „A kritika fegyvere semmiesetre sem pótolhatja a fegyverek kritikáját, az anyagi erőt anyagi erővel kell megdönteni...”: Idézet Marx *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung* (A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés) című művéből, feltehetően az 1932-es Kröner-féle kiadásból, JA saját fordításában. Az eredetiben: „Die Waffe der Kritik kann allerdings die Kritik der Waffen nicht ersetzen, die materielle Gewalt muß gestürzt werden durch materielle Gewalt, allein auch die Theorie wird zur materiellen Gewalt, sobald sie die Massen ergreift.” – ld. Marx 1932, 1. kötet, 272. p. A *Bevezetés* e gondolata nem volt ismeretlen a magyar olvasók előtt sem, korai értelmezésükre és az életműben való elhelyezésére már Jászi Oszkár is vállalkozott: „»A hegeli jogbölcselet kritikájához« című befejezetlen művében még teljesen ideológiai alapokon áll. Mily különös ellentétben van pl. a történelmi materializmus az egyént és öntudatát teljesen megvető fölfogásával, mely az egész történelmet lélektani hatások figyelembe vétele nélkül akarja fölfogni, ez a hely: »A kritika fegyvere természetesen nem pótolhatja a fegyverek kritikáját, az anyagi erőt anyagi erővel kell megdönteni, de az elmélet is anyagi erővé válik, mielőtt a tömegeket magával ragadja. Az elmélet képes magával ragadni a tömegeket, mielőtt *ad hominem* demonstrál és *ad hominem* demonstrál, mielőtt radikálissá lesz.«” – ld. Jászi 1908, 139–140. p.

10-11. sor

a bolsevisták szerint nincsen más választás, mint fasizmus, vagy bolsevizmus: Véltetően JA saját megfogalmazása számos bolsevik nyilatkozat, publikáció, brosúra, Sztálin- és Zinovjev-beszéd, illetve a róluk szóló híradások alapján. Mivel az 1930-as évek elejéig ez általános meggyőződése volt a bolsevik politikának és a Kominternnek, a történelmi alternatíváról másként gondolkodó szociáldemokratákat

árulóknak, szociálfasisztáknak bélyegezték. A költő elutasítja ezt a felfogást, itteni érvelése rokon az *[E sorok írója]* kezdetű töredék érvelésével is.

16–17. sor

Van ország, amelynek majdnem mindegyik pártja fölveszi a szocialista elnevezést:

Utalás a francia népfontra. 1934. február 6-án Franciaországban fasiszta puccskísérlet történt, az utcákon éjjelig tartott az összecsapás az Action Française és a rendőrség között, ami 15 ember életét követelte. Válaszul a baloldal február 12-ére országos sztrájkot szervezett, 4,5 millió ember vett részt benne. 1934. július 27-én a baloldali pártok akcióegységbe tömörültek. Tagjai: a Francia Szocialista Párt (SFIO), a Francia Kommunista Párt (PCF), a Radikális Szocialista Párt (PR), a Republikánus Szocialisták, és további 98 baloldali és/vagy szocialista párt-, szak- és társadalmi szervezet csatlakozott a népfronthoz. (Vö. pl. MMTL, 181–184, 464. p.)

26–28. sor

A bolsevizmus [...] politikai tevékenységével is az ellenkezőjét éri el annak, amit akart, tudniillik a fasiszta szervezkedéseket indítja útnak: JA itt a szociáldemokrata álláspontot követi (később az általa recenzeált Hort Dezső könyvében is találkozunk vele és a középosztályról szóló ankét hozzászólásaiban is felmerül), egyúttal továbbviszi a tanulmány indító gondolatát: „a bolsevizmustól eliszonyodó tömegekre támaszkodó fasizmusok diadalmaskodnak” – ld. 4. sor. Akkor és azóta is meglehetősen közkeletű – ugyanakkor a történettudományban erősen vitatott – az a vélekedés, amely szerint a fasizmus, a nácizmus csak válaszreakció lenne a bolsevizmus fenyegetésére, és terjedésének megakadályozását célozta volna, illetve hogy természetük alapvetően közös (annál is inkább, mert a nemzetiszocializmus a szovjet bolsevizmust tekintette legfőbb világnézeti ellenfelének). E felfogás körül folyt egyebek mellett az 1980-as évek – Ernst Nolte írásai nyomán kirobbant – német történészvitája is (az ún. *Historikerstreit*). Számos mértékadó történész, köztük magyarok (pl. Ormos Mária, Krausz Tamás, Harsányi Iván, Romsics Ignác, Székely Gábor) is cáfolták ezt a tételt, ugyanakkor érthető, ha az 1930-as évek közepén, a hitlerizmus és a sztálinizmus szorításában, a megrendült baloldaliak közül többekre hatott ez a felfogás.

37–43. sor

Marx ugyanabban a tanulmányában (*Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*) alább a következőket mondja: „Az elmélet egy népben mindig csak annyira valósul meg, amennyire az szükségleteinek megvalósulása.” És lejjebb: „Nem elegendő, hogy megvalósulásra törjön a gondolat, magának a valóságnak is gondolatra kell törnie” – másszóval: nem elegendő, hogy át akarják alakítani az emberek a világot, a világot ehhez meg is kell érteniök. És ahhoz – mondja tovább Marx –, **hogy egy osztály, amely a világot át akarja alakítani és meg is érti, ezt a szerepet játszassa, az egész társadalmat magával kell ragadnia:** Az eredetiben: „Die Theorie wird in einem Volke immer nur so weit verwirklicht, als sie die Verwirklichung seiner Bedürfnisse ist. [...] Es genügt nicht, daß der Gedanke zur Verwirklichung drängt, die Wirklichkeit muß sich selbst zum Gedanken drän-

gen.” – ld. Marx 1932, 1. kötet, 273–274. p.; MEM₁, 386–388. p. JA érvei (és idézési helyei) emlékeztetnek Jászi Oszkár idézett gondolatmenetére is.

72–84. sor

A bolsevista elmélet [...] *Marxra* hivatkozik és azt állítja, hogy a fegyverek és a gépi eszközök birtokában fölépítheti egy párt a munkásosztály többségére támaszkodva a szocialista társadalmat. [...] A bolsevizmus állami elvvé teszi azt a közgazdaságtani fölfogást és életszemléletet, amely a kapitalizmusban társadalmi úton, persze az állam biztosító készülékével fölszerelve, érvényesül **s ami harcba viszi a kizsákmányolt tömegeket a polgári rendszer ellen:** Az idézet utolsó mondata jellegzetes korabeli szociáldemokrata érvelés, amelynek ökonomizmusát a bolsevikok is átvették. Nem találtuk a szöveghely közvetlen forrását. A megállapítás rokon az [*E sorok írója*] kezdetű töredék érvelésével is. Nem kizárt, hogy JA ismerhette, esetleg használhatta – a más szempontból általa is vitatott – Németh László több, a marxizmussal, Sztálinnal stb. foglalkozó 1930-as évek eleji írását (pl. *Marxizmus és szocializmus*; *Sztálin: Les questions du leninisme*; *Ember és szerep*), az utolsót bizonyosan olvasta, sőt jegyzeteket is készített róla, ld. kiadásunkban: [*Németh László*].

99–100. sor

Feuerbach szerint szó sincsen világszellemről, sőt a mi világunk is csak emberi világ. Az ember maga az, aki működik a történelemben: Tasi József kutatásai szerint (ld. Tasi 1996a, 32, 76. p.) JA könyvtárában megvolt Engels *Feuerbach és a klasszikus német filozófia lezárulása* című művének két kiadása (ld. Engels 1922; Engels 1932) és Plehanov *A marxizmus tudományos alapproblémái* című művének két kiadása (ld. Plehanov 1923; Plehanov 1933). Ezek ismeretében fogalmazta meg a fentieket. Feuerbachra más írásaiban is utal, mindenekelőtt a *Hegel – Marx – Freud* című tanulmányában.

100. sor

Mindennek az ember a mértéke: Prótagorasz antik görög bölcselemondása: „minden dolog mértéke az ember, a létezőké, ahogyan léteznek, a nemlétezőké, ahogyan nem léteznek.” – vö. Hamlyn 1998, 36. p.

101–103. sor

Itt kapcsolódik a gondolatsorba Marx a maga eredetiségével. – Helyes – mondja Feuerbachnak. – De mi az ember lényege? – kérdi és válaszol: A társadalmi viszonyok összessége: Utalás a *Die deutsche Ideologie* című Marx-műre. Az eredetiben: „Feuerbach löst das religiöse Wesen in das menschliche Wesen auf. Aber das menschliche Wesen ist kein dem einzelnen Individuum innewohnendes Abstraktum. In seiner Wirklichkeit ist es das Ensemble der gesellschaftlichen Verhältnisse.” – ld. MEGA 1/5, 4. p. Modern fordításban: „Feuerbach a vallási lényegét feloldja az emberi lényegben. De az emberi lényeg nem valami az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége.” – ld. MEM₃ 1960, 9. p.

104. sor

Amikor azt mondja Marx, hogy fejről a talpára állította Hegel filozófiáját: Utalás *A tőke* első kötetére. Modern fordításban: „A dialektika Hegelnél a fejetetején áll. Talpára kell állítani, hogy a misztikus burokból felfedezzük a racionális magvat.” – ld. MEM23, 20. p.

109–111. sor

A marxi filozófia szerint tehát azért oly fontos a történelemben a termelési eszközök szerepe, mert azok testesítik meg láthatóan, félre nem érthetően és határozottan az embereknek, a történelem alanyainak valóságos szellemét, reális, tárgyi logikáját: A „termelési eszköz” fogalmának korabeli értelmezése a költő által is használt *Társadalmi Lexikon*ban: „Termelőeszközök alatt értjük a földet, a bányát, a házat, a gépeket, a tőkét, a nyersanyagot, egyszóval mindazt, amire szükség van abból a célból, hogy munkát kifejthessünk és javakat előállíthassunk”. A szócikk részletezi, hogy a termelési eszközök magántulajdona és koncentrációja az oka a kapitalista társadalom állapotának és a bér munkásságnak. A termelőeszközök társadalmassítása nem azonos az államosítással; a termelőeszközök társadalmassítása megszüntet minden kiváltságot, kizsákmányolást és bér munkát, ami alapfeltétele az osztály nélküli társadalomnak. (Ld. Madzsar 1928, 659. p.) A „termelési eszköz” marxi meghatározása modern fordításban: „A munkafolyamatban tehát az ember tevékenysége a munkaeszköz révén véghezviszi a munkatárgy eleve célul kitűzött változtatását. A folyamat a termékben huny ki. Terméke használati érték, formaváltoztatással emberi szükségletekhez idomított természeti anyag. A munka egyesült a munka tárgyával. A munka tárgyasult és a tárgy megmunkálódott. Ami a munkás oldalán nyugtalanság formájában jelent meg, az most nyugvó tulajdonságként, a lét formájában jelenik meg a termék oldalán. A munkás szőtt és terméke szövevény. Ha az egész folyamatot eredménye, a termék álláspontjáról vesszük szemügyre, mindkettő, a munkaeszköz és a munkatárgy termelési eszközként, s maga a munka termelő munkaként jelenik meg.” – ld. MEM23, 171. p.

147–152. sor

Érzéki léten alapuló tárgyi, emberi logikát mondok, mert a Marx-tól támadott idealista filozófiák éppen az érzéki emberi léttől vonatkoztattak el. [...] Azzal rója meg őket, hogy az ember cselekvő oldalának kifejtését átengedték az idealistáknak. Holott, jóllehet a körülményekhez képest, az emberek maguk csinálják történelmüket.: JA más írásaiban (pl. az 1933-as *Az egységfront körül*ben) is hivatkozik erre a marxi gondolatra. Lehetséges korabeli forrása Garami Ernő fordításában: „Az emberek önmaguk csinálják történelmüket, de nem szabadakaratból, nem önmaguk által választott, hanem közvetlenül talált, adott és átöröklött körülmények között. Az elhalt nemzedékek hagyományai lidércként nehezedenek az élők agyára.” – ld. Marx 1918, 9. p. Modern fordításban: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják. Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára.” – ld. Marx 1962, 105. p.

159–162. sor

Lenin azt mondta: „Szovjethatalom plusz villamosítás, – ez a szocializmus!” Ha ilyen egyszerű volna a dolog! A bolsevikiek elfeledték, hogy az importált gépi eszközökkel együtt nem importálhatják annak a társadalmi közösségnek a szellemét, objektív tudatát, amely azokat létrehozta!: Lenin híres és sokat idézett tétele: „Szovjethatalom plusz villamosítás egyenlő kommunizmus”, melyet számos beszédében hangoztatott, mindenhol a kommunizmus szót használva. Pl. „Ha Oroszországot nem helyezük az eddigitől eltérő, fejlettebb technika alapjára, szó sem lehet a népgazdaság helyreállításáról és a kommunizmusról. A kommunizmus a szovjethatalom plusz az egész ország villamosítása, mivel villamosítás nélkül az ipar fellendítése lehetetlen.” – ld. Lenin 1974, 28. p. A *Társadalmi lexikon* „Oroszország” szócikke így hivatkozik a tételre: „kommunizmus = szovjethatalom + elektrifikálás” – ld. Madzsar 1928, 551. p. JA azonban nem kommunizmust, hanem szocializmust ír. A legvalószínűbb, hogy ezt a kolozsvári *Korunk* 1932. decemberi számából vette át, amelyben *Tizenöt év Szovjet-Oroszország* címmel jelent meg (881–889. p.) Louis Fischer amerikai újságíró tanulmánya. Ebben szerepel így módon Lenin tétele: „A villany energiatelepek százai, köztük pár olyan gigászi méretű, mint a Dnjeprosztoi töltik meg lassan étellel Lenin formuláját: »elektromosság plusz Szovjet-hatalom a szocializmus.«” A közlés kopfja: „A szerző, mint amerikai polgári lapok, elsősorban a *Nation* tudósítója, hosszú évek óta él a mai Oroszországban. Alábbi cikkét a berlini *Das Tagebuch* november 5-i számából vettük.” A *Korunk* nem jelzi, hogy ki fordította le a tanulmányt. Viszont bizonyos, hogy JA ismerhette ezt az írást, mivel ugyanebben a számban, a 900. oldalon jelent meg *Invokáció* című verse.

174–176. sor

„Például különösnek látszik, hogy a halat, amelyet még nem fogtunk meg, a hal-fogas termelési eszközének nevezzük. Eddig azonban még nem találták ki azt a művészetet, hogy halakat fogjanak olyan vizekben, amelyekben nem fordulnak elő.” (Marx: „*Das Kapital*”, I. S. 137., Volksausgabe, Stuttgart, 1914.): Marx jegyzetét vélhetőleg JA fordította. Az eredeti: „Es scheint seltsam zum Beispiel, den Fisch, der noch nicht gefangen ist, ein Produktionsmittel für den Fischfang zu nennen. Bisher ist aber noch nicht die Kunst erfunden, Fische in Gewässern zu fangen, in denen sie sich nicht vorfinden.” Modern fordítása: „Paradoxnak látszik, ha például a halat, amelyet még nem fogtak ki, a halászat termelési eszközének nevezzük. De eddig még nem találták fel azt a művészetet, hogy halat fogjanak olyan vizekben, amelyekben nincsen.” – ld. MEM23, 171. p. 6. lábjeget.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

Az alábbiakban esetenként olyan publikációkat is felsorolunk, amelyekben idézetek szerepelnek az eredeti JA-tanulmányból, még ha cím szerint nem is foglalkoznak a *szocializmus bölceletével*.

- SZÉLPÁL Árpád, *A szocialista költő*, SZÉP SZÓ, 6. kötet, 21. sz. 1938. 1. füzet (január–február), 97–103. p. (99–101. p.) = KJA2 1987, 1008–1013. p.
- FEJTŐ Ferenc, *József Attila, az útmutató*, SZOCIALIZMUS, 1947. 2–4. sz., 114–124. p.; 5. sz., 214–221. p. = Fejtő 1948 = Fejtő 1992, 156–181. p. = Fejtő 2005b, 5–32. p.
- NÉMETH Andor, *József Attila és kora : Harmadik rész : Férfikor : A semmi ágán*, CSILLAG, 1948. 7. sz. (június), 10–18. p. (17. p.) = Németh A 1989, 256–277. p. (272–273. p.)
- SZABOLCSI Miklós, *Jegyzetek és dokumentumok*. In: JAÖM3 1958, 374–375. p.
- RÉVAI József, *József Attila-problémák*, MTA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI, 14. évf. 1959. 1–4. kötet, 5–34. p. (26. p.) = Révai 1960, 363–403. p. (392–393. p.) = Révai 1968, 324–359. p. (349–350. p.) = Révai 1974, 47–91. p. (79. p.)
- BORI Imre, *József Attila tanulmányai*, HÍD, 1960, 9. sz. (szeptember), 686–696. p. (692. p.)
- GYERTYÁN Ervin, *Költőnk és kora : József Attila költészete és esztétikája*, Budapest, Szépirodalmi, 1963, 176–178. p.
- VÉRTES György, *József Attila és az illegális kommunista párt : Adalékok József Attila életéhez*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1963. 2. sz., 193–218. p. (209. p.)
- MÉSZÁROS, István, *Attila Jozsef e l'arte moderna*, Milano, Lerici, 1964, (Poeti Europei : Saggi e Prose, 1). = Mészáros 2004, 242–243. p.
- VÉRTES György, *József Attila és az illegális kommunista párt*, Budapest, Magvető, 1964, 114–116. p.
- FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Budapest, Magvető, 1965, (Elvek és Utak), 174–187. p.
- TAMÁS Attila, *József Attila (1905–1937)*. In: MIT6, 332–384. p. (351. p.)
- GYERTYÁN Ervin, *József Attila alkotásai és vallomásai tükrében*, Budapest, Szépirodalmi, 1966, (Arcok és Vallomások), 137. p.
- BALOGH László, *József Attila*, Budapest, Gondolat, 1969, (Nagy Magyar Írók), 152–160. p.
- AGÁRDI Péter, *A szocializmus mint költészet : A két világháború közötti marxista kritika József Attila-képéről*. In: Illés L – József F 1975, 81–140. p. (118. p.) = Agárdi P 1985, 193–257. p. (229. p.)
- SZUROMI LAJOS, *József Attila: Eszmélet*, Budapest, Akadémiai, 1977, (Irodalomtörténeti Füzetek, 93), 10. p.
- TÜTŐ László, *A proletárköltő társadalomfilozófiája : József Attila marxizmusa*, MAGYAR HÍRLAP, 1978. 118. sz. (május 21.), 9. p.
- AGÁRDI Péter, *Értéktrend és kritika : Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*, Budapest, Gondolat, 1982, 56–61, 300–302. p.
- GYERTYÁN Ervin, *Egy konfliktus és legendái*. In: Gyertyán 1985, 56–109. p. (93, 100. p.)
- SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette, MURÁNYI Gábor, Budapest, Múzsák – PIM, 1986, (Irodalmi Múzeum), 29. p. = Szántó J 1997, 36. p. = Szántó J 2005, 42. p.
- [FEJTŐ Ferenc] François Fejtő, *Mémoires : De Budapest à Paris*, Paris, Calmann Lévy, 1986. = Fejtő 1990, 113. p. = Fejtő 2007, 132. p.
- TVERDOTA György, *József Attila szocializmusképe*, LITERATURA, 1987–1988, 1–2. sz., 98–107. p. = Illés L – József F 1995, 179–195. p.

- HORVÁTH Márton, *József Attila és az illegális Kommunista Párt*, KRITIKA, 1986. 2. sz. (február), 25–27. p. (27. p.)
- MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988, 133–147, 171–179, 303, 325–326. p.
- HORVÁTH Iván, *József Attila és a párt*, GONDOLAT-JEL, 1988. 1. sz., 24–32. p. (27–28. p.)
- HORVÁTH Iván, *Újabb jegyzetek József Attila párttagságának megszakadásáról*, GONDOLAT-JEL, 1988. 2. sz., 68–75. p.
- GARAI László, *József Attilát „felszociáldemokratázzák”*, ÉLET ÉS IRODALOM, 1988. 33. sz. (augusztus 12.), 4. p.
- GYERTYÁN Ervin, *A királynőt megölni nem kell...*, ÉLET ÉS IRODALOM, 1988. 35. sz. (szeptember 2.), 4. p.
- HORVÁTH Iván, *Írásban benyújtott hozzászólás Miklós Tamás kandidátusi értekezésének vitájához*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1989. 1. sz., 113–117. p. (115. p.)
- HORVÁTH Iván, *József Attila és a párt*, 2000 [KÉTEZER], 1989. 1. sz. (április), 52–60. p.
- VERES András, *Senkifia – mindenkié?*, MAGYAR HÍRLAP, 1989. 82. sz. (április 8.), Melléklet, 1. p.
- FEJTŐ Ferenc, *Budapesttől Párizsig : Emlékeim*, fordította BALABÁN Péter, Budapest, Magvető, 1990, 113. p. = Fejtő 2007, 9–549. p. (132. p.)
- FEKETE Sándor, *Két eretnek – József Attila és Antonio Gramsci*, TEKINTET, 1991. 4. sz., 12–19. p. (18. p.)
- AGÁRDI Péter, *Kortársunk, Mónus Illés : Metszet az 1930-as évek magyar szellemi életéből*, Budapest, Gondolat, 1992, 53–79. p.
- ERŐS Ferenc, *„Freudomarxista” volt-e József Attila?* In: Horváth I – Tverdota 1992, 259–293. p. (287–288. p.)
- HORVÁTH Iván, *József Attila és a párt*. In: Horváth I – Tverdota 1992, 297–324. p. (304–306. p.)
- HORVÁTH Iván, *József Attila kommunizmusa : Előadásvázlat*, IRODALOMISMERET, 1992. 2–3. sz. (szeptember), 18–25. p.
- AGÁRDI Péter, *„Emberi öntudat” és „szép szó”, avagy az osztályharc humanizálása*. In: Agárdi P 1995a, 384–385. p.
- AGÁRDI Péter, *József Attila és Mónus Illés*. In: Agárdi P 1995b, 45–71. p. (53–67. p.)
- SZÍVÓS Mihály, *Válság és eszmélet : József Attila filozófiai fejlődésének vázlata 1935-ig*. In: Tasi 1995b, 59–76. p. (66–69. p.)
- TVERDOTA György, *József Attila szocializmusképe*. In: Illés L – József F 1995, 179–195. p. (181, 193–194. p.)
- LENGYEL András, *Az „elrejtőzött világegész” keresése : József Attila gondolkodói alkatáról*. In: Lengyel A 1996a, 15–54. p.
- TASI József, *Illyés Gyula és József Attila*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1996. 3. sz., 285–293. p. (288. p.) = Tasi 1996b, 179–189. p. (183. p.)
- SZABOLCSI Miklós, *A szocializmus bölcselete*. In: Szabolcsi M 1998, 385–388. p. = Szabolcsi M 2005, 566–567. p.
- LENGYEL András, *„...s én megkerültem érte a világot”: Az abszolútum problémája József Attilánál*, TISZATÁJ, 2003. 4. sz. (április), 94–102. (99. p.) = Lengyel A 2005, 16–30. p. (24. p.)

- N. HORVÁTH Béla, *Wilhelm Reich- és József Attila-párhuzamok*, FORRÁS, 2003. 12. sz. (december), 74–81. p. (78–79. p.) = Tverdota – Veres A 2003, 130–141. p. (137–138. p.) [*Szocializmus és mélylélektan : Wilhelm Reich- és József Attila-párhuzamok* címmel.]
- TVERDOTA György, [Hozzászólás a József Attila 2003 című kerekasztal-beszélgetéshez], ESZMÉLET, 60. sz. 2003. (Tél), 4–33. p. (23–24. p.)
- MÉSZÁROS, István, *József Attila és a modern művészet*, fordította CSALA Károly, az utószót írta AGÁRDI Péter és ANDOR László, Budapest, Argumentum – Lukács Archívum, 2004, (Alternatívák), 242–243. p.
- AGÁRDI Péter, *A kultúra mint a szociáldemokrácia posztulátuma*. In: Feitl – Földes Gy – Hubai 2004, 245–263. p. (258–259. p.) = Agárdi P 2006a, 124–153. p. (147–150. p.)
- TVERDOTA György, *Tizenkét vers : József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*, Budapest, Gondolat, 2004, 24. p.
- BORI Imre, *József Attila költészete*, BÁNYAI János utószavával, Forum, Újvidék, 2005, 253. 296–297. p.
- FEJTŐ Ferenc, *Előszó*. In: Fejtő 2005a, 13–25. p. (18. p.)
- GARAI László, *József Attila identitásai*, Budapest, Magyar Filmtörténeti Fotógyűjtemény Alapítvány, 2005, 86., 118., 121. p.
- LENGYEL András, *A szocializmus mint „emberi öntudat” : József Attila kísérlete a szocializmus filozófiai újraalapozására*. In: Lengyel A 2005, 207–233. p.
- FEJTŐ Ferenc, *József Attila*, KORUNK, 2005. 3. sz. (március), 6–12. p. (9. p.)
- SZERDAHELYI István, *A magányos kommunista : József Attila világnézeti fejlődéséhez*, EZREDVÉG, 2005. 4. sz. (április), 120–143. p. (138–140. p.)
- AGÁRDI Péter, *Rátékint-e József Attilára pártfogón e század? : A XXI. század eleji befogadói horizont és József Attila baloldalisága Tverdota György könyve alkalmából*, ESZMÉLET, 66. sz., 2005. (Nyár), 19–51. p. (42–45. p.) = Agárdi P 2006a, 189–233. p. (222–224. p.)
- SZIKLAI László, *A reprezentatív költő : József Attila és az elidegenedés*, ESZMÉLET, 66. sz. 2005. (Nyár), 6–18. p. = Sziklai 2010, 117–135. p.
- AGÁRDI Péter, *József Attila és a szocializmus – művelődéstörténeti megközelítésben*. In: Agárdi P 2006a, 239–264. p. (246–247. p.)
- AGÁRDI Péter, *„Meglett” könyv az értekező József Attiláról : Lengyel András: „...gondja kél a gondolatban”*, FORRÁS, 2006. 11. sz. (november), 119–126. p. (124–125. p.) = Agárdi P 2013, 43–56. p. (52–54. p.)
- TVERDOTA György, *„Ne gondold a gonddal” : Lengyel András: „...gondja kél a gondolatban” : Az értekező József Attiláról*, HOLMI, 2006. 9. sz. (szeptember), 1248–1253. p. (1254. p.)
- N. HORVÁTH Béla, *József Attila, az értekező : Lengyel András: „...gondja kél a gondolatban” : Az értekező József Attiláról*, JELENKOR, 2007. 2. sz. (február), 228–232. p. (228. p.)
- SZIKLAI László, *József Attila marxizmusa*, KRITIKA, 2007. 2. sz. (február), 11–15. p. (12–14. p.) = Sziklai 2010, 137–154. p. (144–148. p.)
- BÓKAY Antal, *Marxizmus és pszichoanalízis : József Attila elméletei*, TISZATÁJ, 2007. 6. sz. (június), 91–104. p. (92, 99–103. p.)
- GARAI László, *„Munkásoknak emberi öntudat” avagy „Hol csúszott hiba a számításba?”*, TISZATÁJ, 2007. 6. sz. (június), 105–111. p. (108–109. p.)

- N. HORVÁTH Béla, *Marxtól Marxig : A Hegel, Marx, Freud emberképe*, TISZATÁJ, 2007. 6. sz. (június), 83–90. p. (83–84. p.)
- TVERDOTA György, *Hegel öröksége és József Attila*, TISZATÁJ, 2007. 6. sz. (június), 57–63. p. (63. p.)
- VERES András, *Egy ismeretlen József Attila : A Hegel – Marx – Freud című tanulmányról*, LITERATURA, 2008. 1. sz., 76–130. p. (99–101. p.)
- N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008, 261–264. p.
- Szívós Mihály, *József Attila és Lukács György gondolkodói életművének kapcsolatáról és a hetvenes évekbeli recepciójuk közötti összefüggésről*. In: Boros 2010, 223–231. p.
- AGÁRDI Péter, *Két folyóirat egymás tükrében : A Nyugat és a Szocializmus*, MÚLTUNK, 2010. 1. sz., 180–231. p. (185–187. p.) = Finta G 2011, 212–248. p. (215–217. p.) = Agárdi P 2013, 105–154. p. (110–112. p.)
- VERES András, *József Attila marxizmusáról*, KRITIKA, 2012. 3. sz. (március), 19–23. p. (21–22. p.)
- AGÁRDI Péter, *József Attila A szocializmus bölcelete (1934) című tanulmányának keletkezés-története*, ESZMÉLET, 105. sz., 2015. (Tavaszi), Melléklet, 23–32. p.
- SZÉCSI Gábor, „Ha lelked, logikád...” : Tudat és egyéniség problémája József Attila bölceleti írsaiban, TISZATÁJ, 2016. 4. sz. (április), 29–39. p. (37–38. p.)
- TVERDOTA György, *Öntudat*, LITERATURA, 2017. 1–2. sz., 80–106. p. (95–96. p.)
- VERES András, *A tudat/öntudat problémájának alakulása József Attila értekező prózájában*, LITERATURA, 2017. 1–2. sz., 107–127. p. (114, 117–118. p.)
- NOTHNAGEL Zoltán, *Mit ér a költő, ha szocialista? : A művészet szerepének változása a gondolkodó József Attila pályáján*, LITERATURA, 2017. 1–2. sz., 128–136. p. (134. p.)

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

A szocializmus bölcelete a kevéssé elemzett József Attila-szövegek közé tartozik. Sokáig senki sem reflektált rá. 24 évvel az első megjelenés után, a prózai művek kritikai kiadásában (1958) látott újra napvilágot, de Lenin bírálata és JA kommunizmustól való elfordulásának kinyilvánítása miatt bár „ott volt a szakértők orra előtt, de mindenki retgett tőle” – nyilatkozta József Attila halálának 70. évfordulóján Tverdota György, ld. Tverdota – Valuska 2007. „A cikket [...] a József Attila-kutatás – óvatosságból vagy tudatlanságból, egyre megy – évtizedeken keresztül megkerülte, jószerével elhallgatta. A cikk bolsevizmus-bírálata nem volt szalonképes, stílszerűbben szólva, nem illett bele még a legrugalmasabban értelmezett »vonalba« sem. 1989 után pedig, amikor a bolsevizmus-kritika immár érdemnek számított, »jobb körökben« maga a cikk tárgya, a »szocializmus« lett nem kíváncsi téma” – foglalja össze recepciója történetét Lengyel András, ld. Lengyel A 2005, 207. p.

Szabolcsi Miklós szerint a cikkekre válasz nem érkezett, egykorú írásos visszhangja a költő életében nem volt (ld. JAÖM3 1958, 374. p.), s ilyen azóta sem került elő. Az 1958-as kritikai kiadás a két legkorábbi reflexióként Szélpál Árpádot és Németh Andort idézi (ld. alább). Az írás ugyanakkor későbbi elhallgatása ellenére is hatással volt József Attila politikai és ideológiai megítélésére.

Szántó Judit a költő halála után, 1938. január 29-én elkezdett naplójában, február 12-én (az írás megnevezése nélkül, de félreérthetetlenül) *A szocializmus bölcseletére* is célozva azt írja, hogy Hatvany Bertalan rendszeres pénzügyi támogatásai vitték bele József Attilát „a moszkvaiak” *Szocializmus*-beli szidalmazásába. (Valójában csak egyetlen ilyen cikke volt, a folyóiratban közölt másik cikk az „Új Szellemi Front”-ot bírálta.) Szántó Judit személyes gyásza, sértettsége s eltökélt kommunista párthűsége motiválta ezt az indoklást, amit más visszaemlékezők cáfoltak. Szántó Judit szerint a költő „Úgy érezte H. B. lekenyerezte, ezért »hálás« volt és hagyta, hogy ideológiáját hozzájuk igazolja. Sok vitánk és veszekedésünk volt ebben az időben. Ő mint liberális! Az ő nyugtalan, megoldást és feloldást váró szellemi éhsége, amit mindig felhígított, ha egy neki kedves barátja így szeretne volna. Büszkesége így fizetett meg azoknak, kiknek anyagi hatalom állt rendelkezésükre.” – ld. Szántó J 1986, 29. p.

Szépál Árpád a *Szép Szóban* búcsúztatva a halott költőt, elsősorban a líráját méltatja, de annak szocialista karakterét szervesen összekapcsolja JA teoretikus mélységű eszmélkedésével: „Gondolkozó, bölcseledő szellem volt már fiatal korában és döntő hatással volt rá, amikor megismerkedett Hegel és Marx munkáival. József Attila az ész fölismerésében, a tudat megvilágosodásában lett szocialista. Ezért volt számára a szocializmus több egyszerű állásfoglalásnál, több világnézetnél. Számára a szocializmus azonos volt az étellel, azzal az étellel, amelyet az öntudat felérez és amelyet a gondolkozás formába önt, azonos a valósággal, amelyet a szellem fölismer, azonos önmagával, azzal a lénnel, aki a valóságot, az életet, a tudatán keresztül érzékeli. »Én – írja a *Szocializmus* 1934. évi kötetében – azon a nézeten vagyok, hogy az egész marxi bölcselet kérdésköre azonegy az emberi tudat történelmi alakulásának kérdéskörével.« Így vált számára egyetemes érvényű igazsággá a szocializmus, így lett gondolkozásának, költészetének alaptényezője.” – ld. Szépál 1938, 99. p. (Kiemelés a forrásban.) Idéz egy másik passzust is, egy Marx-mondatot *A hegeli jogfilozófia bírálatából*. Vélhetőleg Szépál Árpád idézi először *A szocializmus bölcseletét*. Annál feltűnőbb, hogy az illegális kommunista Sándor Pál kismonográfiájában még csak meg sem említi (Sándor P 1940), és a József Attila művészetelméleti írásaiból általa készített válogatásban (ld. JA1941) sem szerepel szemelvény *A szocializmus bölcseletéből*.

Majdnem egy évtized elteltével, 1948-ban József Attila barátja és kritikusa, Németh Andor idéz és ismerteti a tanulmányból több jelentős bekezdést – lehetséges, hogy kéziratból, mivel az idézett szövegrészek nem teljesen azonosak a *Szocializmusban* publikálttal. Felidézi a költő mozgalomtól való eltávolodásának, illetve a szociáldemokratákhoz való közeledésének időszakát: „jött egy fordulat, amely újra lehetővé tette Attilának, hogy a proletariátushoz szólhasson. A Szocializmus, a szociáldemokrata párt elméleti folyóirata – melyet 1934-től kezdve Mónus Illés szerkesztett, teret nyitott a lapban a párt hivatalos politikájával elégedetleneknek, sőt még az olyan »kriptokommunistáknak« is, aminőnek a hírében József Attila állt. József Attila felhasználta Mónus felszólítását arra, hogy újra kifejtse a világ előtt a szocializmusról való felfogását.” – ld. Németh A 1947–1948 [7], 17. p. (A Németh Andor írásaiból Réz Pál által összeállított válogatásban újraközölt tanulmány – ld. Németh A 1989, 272–273. p. – idézetei nem azonosak az 1947–1948-as közléssel, hanem az 1958-as kritikai kiadás szövegét veszik át.)

Fejtő Ferenc már a költő életében is sokat foglalkozott munkásságával, de elméleti-publicisztikai írásait ő is csak a halála után tette igazán mérlegre, először az 1947-es *József Attila, az útmutató* című tanulmányában: „A marxi történelemfilozófiával való megismerkedés volt József Attila gondolkozási pályafutásának legdöntőbb élménye. [...] Attilát nemcsak erkölcsi hajlandóságai vonzották a szocializmus felé, hanem és inkább bizonyos »elméleti szükségszerűségek« hódították meg Marx és Engels tanításának. És vajon kell-e szubtilis lélektani magyarázatokhoz folyamodni azért, hogy megértsük, miért lett József Attilából, a gondolkodóból, aki az adott világ s elsősorban a mai világ, a mai társadalom történelmi értelmét kereste, marxista? [...] József Attilát a marxizmusnak az az aspektusa ragadta meg, amelyről Malraux oly ékesszólóan beszélteti hőseit: a fatális szükségszerűségnek és az emberi szabadságnak párosulása. A történelemben az ember önnön lényegét fejti ki, tökéletesbíti, saját magát termeli [...] A szocializmus a humanizmusnak tudományos, modern megjelenése volt József Attila számára. S a vulgáris marxistákkal szemben, akik »materializálták« a gazdaság, a termelés, a termelési erők fogalmát, s mechanikusan vezették le az ideológiai »szuperstruktúrákat« a gazdasági alépítményből, József Attila az eredeti forrásokra mutatott rá, Marx gazdasági tanainak filozófiai fundamentumaira. [...] József Attila egyike a keveseknek, akik nálunk jól olvasták és jól is értették Marxot, akik rendszerré formálták magukban Marx hagyatékát. Figyelmeztetett bennünket, hogy Marx kései művei érthetetlenek fiataalkori, fogalomtisztázó, bölcselkedő műveinek ismerete nélkül, amelyek tanulmányozása rávezet arra, hogy a »gazdaság« kategóriáját nem materiális ténynek, hanem prominens emberi aktivitásnak kell felfognunk. Az ember mindenekelőtt »iparkodó lény«, homo faber, technikus, akinek tudata, jogi képzetei, erkölce, filozófiája, társadalmi berendezkedései csak lassan, nehézkesen alkalmazkodnak a lehetőségekhez, amelyeket technikai ügyességével nyit meg maga előtt.” – ld. Fejtő 1947, 117–118. p.

Fejtő 1947-es tanulmánya elsőként elemezte alaposan JA és baloldali kortársai (köztük saját maga) ideológiai arculatának 1930-as évekbeli alakulását. Cím szerint azonban nem nevezi meg *A szocializmus bölcséletét* és nem is idéz belőle. Fejtő később is visszavisszatért József Attila elméleti, politikai publicisztikájának értelmezésére és értékelésére, nem függetlenül az 1948 utáni évtizedek történelmi fordulataitól és a saját életében, munkájában bekövetkezett változásoktól. Cikkeiben, visszaemlékezéseiben, interjúiban – melyek különösen a költő születésének centenáriuma körüli időben sűrűsödtek meg – természetesen vannak hangsúlymódosulások (olykor adat- és emlékeztetvéstések). (Vö. Agárdi P 2006a 274–284. p.) 1989-ben megjelent írásában már nagy időbeli és történelmi távlatból tekint vissza: „A kommunista mozgalom megbírálnak és demokratikus meggyőződésünk azonban elkerülhetetlenül azzal járt, hogy közel kerültünk a szociáldemokratákhoz. 1934-ben a szociáldemokrata párt elméleti folyóirata először közölt József Attila-cikket *A szocializmus bölcsellete* címmel. Határozottan reformista, sőt revizionista írás volt. Attila mutatott be a folyóirat főszerkesztőjének, Mónus Illésnek, aki akkor a szociáldemokrata párt főtítkáraként is tevékenykedett.” – ld. Fejtő 1989, 113. p. Mindazonáltal Fejtő sem itt, sem másutt nem azonosítja a marxizmust, a szocializmust, illetve JA baloldaliságát a mindkettejük által élesen megbírált bolsevizmussal.

Az 1950-es évek derekán és második felében JA számos kortársa, barátja, vitapartnere, szemináriumi hallgatója idézte föl emlékét (hol hitelesen, hol elrajzolással); ezek egy része bekerült a Szabolcsi Miklós szerkesztette, 1957-ban megjelent, majd betiltott *József Attila emlékkönyv*be (ld. JAE 1957; történetét ld. Tverdota 1996b). Az emlékezők jelentős része kimondva-kimondatlanul cáfolta, hogy a költő – ha voltak is tévedései – élete végéig a kommunista párt hű sorkatonája lett volna. Ez a tétel még 1956 után is évekig hivatalos álláspont volt. A költő és a munkásmozgalom viszonya, a szocializmus és a marxizmussal kapcsolatos – olykor az emlékezők által bírált – álláspontja, több botrányt is kavarázó írása, de az illegális KMP szektás politikája is szóba került az írásokban.

Szabolcsi Miklós a kritikai kiadás jegyzeteiben meglehetősen szűkszavúan, „óvatosan” kommentálta és magyarázta *A szocializmus bölcseletét*: „A cikk még alapos értékelésre vár. Kétségtelen, hogy JA, a pártból való kizárása, a kapcsolatok végleges megszakítása után egy ideig (kb. 1934 közepétől 1935 közepéig) ha nem is a Szociáldemokrata Párt hivatalos vonalához, de ahhoz a Szocializmus körül csoportosuló értelmiségi körhöz került közel, amelyet Mónus Illés vezetett. Mónus ezekben az időkben többször közeledett a költőhöz, a Szocializmus hasábjain pedig néhány évig valóban sok neves író és szellemi ember szerepelt. – A cikk – az egyetlen JA művei közül, amelyben a Bolsevik Párt gyakorlati politikájával kapcsolatban elméleti fenntartásokat hangoztat – abba a sorozatba illeszkedik, amely az *Egyéniség és valóságtól Az egységfront körül*ön át a *Hegel, Marx, Freudig* vezet; azoknak a cikkeknek a sorába, amelyekben – kiindulva a fasizmus győzelmének megrendítő tényéből – a marxista elmélet és gyakorlat hibáit kutatja és kiegészítésre, továbbfejlesztésre tesz kísérletet, olykor helyes, olykor téves irányban. Alapvető gondolata ebben a cikkben is az emberi tudat megváltoztatásának szükségessége, a gazdasági hatóerők kiegészítése lelkiekkel, az emberi tudat kiemelése. Világos azonban a cikk több súlyos tévedése; látszik a cikk egyes helyein a bolsevizmussal szemben gyakorolt szociáldemokrata kritika hatása is [...] általában a reformok útja a forradalmi terrorral szemben stb.). Egyébként a Szocializmus-ban való szereplése és a Szociáldemokrata Párt egyes köreihez való közelsége rövidéletű volt; később sem verseiben, sem prózái írásaiban nem találunk bolsevizmus-ellenes kritikát; ha szervezetileg nem is, érzelmetben ismét közelebb került a Párthoz [...] Így ezt a cikket – helyes megállapításaival és tévedéseivel egyetemben –, mint a költő útkeresését, pillanatnyi tévedését, ám ugyanakkor a szocializmus ügyéhez való feltétlen hűsége bizonyítékát kell felfognunk.” – ld. JAÖM3 1958, 374–375. p.

Szabolcsi Miklós egykori megfogalmazása nemcsak a kutatás addigi szintjét tükrözi, hanem egyúttal ennek a politikailag akkor (két évvel 1956 után) különösen „kényes” JA-szövegnek – egyáltalán a költő ellentmondásos baloldali politikai eszmélkedésének a – bírálva mentegetését is szolgálta. A későbbi években (ld. alább) sokkal árnyaltabban fogalmazott: nagymonográfiájának 1998-as kötetében már kijelenti, hogy ez talán JA egyik legfontosabb tanulmánya.

Az 1950-es évek csonka és egyoldalú JA-recepciójából idézni kell a Rákosi-korszak ideológiájáért és művelődéspolitikájáért jócskán felelős Révai József megnyilatkozásait, amelyek a későbbi évek értelmezéseire is hatottak. Révai az 1950-es évek derekán – a

politikai és személyes traumák nyomán, látens önkritikaként is – belekezdett a JA-kérés újragondolásába, s ez két tanulmányt is eredményezett. Az első *József Attila költészetéről* címmel 1955–1956-ban írta, s akkor csak töredékesen jelent meg. Ebben nincs szó a költő tanulmányairól. *József Attila-problémák* című írása, amelyhez alaposan igénybe vette az akkor fiatal irodalomtörténész, Szabolcsi Miklós filológiai és textológiai segítségét, már kitér az életmű ott és akkor legkényesebb kérdésére, a költő és az illegális kommunista párt viszonyára. Szól a párt és a korabeli pártvezetők súlyos hibáiról, a költőt is méltatlanul sújtó szektarianizmusról, de JA „akkori marxizmusának gyengéiről és fogyatékoságairól” is – a költő hegelianizmusnak tett engedményeit, a fiatal Marx műveinek megemésztetlen interpretációját és a freudizmus káros, sőt romboló hatását rója fel neki. „Két olyan tanulmánya van József Attilának, amely nyilvánvalóan a Kommunista Párttal való meghasonlását és a tőle való elidegenedést fejezi ki: az egyik »Az új harcos« című baloldali ellenzéki munkáslapban jelent meg 1933 májusában »Az egységfront körül« címmel. Ez a cikk kétségkívül közeledést jelentett a német események értékelésével kapcsolatban a szociáldemokrata állásponthoz és komoly eltávolodást a kommunizmus álláspontjától. A másik cikk a Magyar Szociáldemokrata Párt folyóiratában[,] a »Szocializmus«-ban jelent meg 1934 novemberében »A szocializmus bölcsőlete« címmel. Ez a cikk is alaptendenciájában hibás, mert kritikája élét a bolsevizmus ellen irányítja[,] és mindenféle diktatúra (így a munkásosztály diktatúrája ellen is) érveket hoz fel. E szórványos és kivételes megnyilatkozások csak a költő rendkívüli helyzetével és [az] akkori világpolitikai – valamint magyarországi helyzet zűrzavarosságával, a németországi fasiszta diktatúra okozta megzavarodottsággal magyarázhatók. József Attila a párttal való tragikus szakítás után sem vált soha kommunistaellenessé és soha, egy pillanatra sem tett szemernyi engedményt sem a fasiszmusnak.” – ld. Révai 1959, 26. p.

Miközben itthon az 1950-es években súlyos értelmezői korlátok, ideológiai és politikai tabuk nehezítették meg JA teljes életművének megismerését, a jugoszláviai magyar szellemi életben kedvezőbb volt a helyzet. Úttörő szerepe volt ebben Bori Imrének – függetlenül attól, hogy tanulmányai némelyik megállapításával, például JA és a szürrealizmus, illetve az egzisztencializmus viszonyáról vallottakkal többen s nem alaptalanul vitatkoztak. E vajdasági JA-recepció és kultusz előzményei a művek helyi kiadásai. A *Híd* című folyóirat 1940-ben, közvetlenül betiltása előtt Stern Emil válogatásában kötetet adott ki JA verseiből (ld. JA1940), 1952-ben pedig B. Szabó György előszavával jelentek meg József Attila *Összes versei és műfordításai* (ld. JA1952 Noviszád).

1952-ben Újvidékre látogat Fejtő Ferenc és előadást tart József Attiláról, különösen erős hatást gyakorolva a huszonéves Bori Imrére. E találkozás kapcsán ír először a költőről, s az évtized végéig még nyolc tanulmánya jelenik meg róla. 1959-re elkészül monográfiája is, ami teljes egészében csak 2005-ben jelenhet meg, korábban csak részleteit publikálhatja. Egyik 1960-as írása bevezetőjében így utal munkájára: „E sorok írója körülbelül négyszáz gépelt oldalnyi tanulmányban kísérelte meg József Attila költői életművének összegezését, s az alább következő sorok ennek forgácsai, e munka melléktermékei.” – ld. Bori 1960a, 305. p. A posztumusz kiadott könyvben sokat foglalkozik a költő tanulmányaival, de elsősorban művészetszemléletét, irodalomkritikai

orientációját, illetve ezek filozófiai vonatkozásait elemzi, utalva a Marx-olvasatokra és a Lukács György esztétikai nézeteivel való lehetséges analógiákra (ld. Bori 2005, elsősorban 164–194, 294–305. p., de más oldalakon is). Kiemelt figyelmet fordít a marx emberkép és elidegenedés-elmélet József Attila-i interpretációjára, ezen belül négy, a freudizmust is integrálni szándékozó teoretikus, illetve politikai írására (*Egyéniség és valóság, Az egységfront körül, A szocializmus bölcselete, HMF*). Bori második 1960-as írásában József Attila tanulmányaival foglalkozik, alaptételeiben és szövegében erősen támaszkodva kéziratban maradt monográfiája szövegére. Itt megfogalmazza, hogy miért maradt *A szocializmus bölcselete* visszhangtalan Magyarországon: „A magyarországi irodalomtudomány például szeretné, ha a költő nem írta volna le *Szocializmus bölcselete* című tanulmányának egyes kitételeit. Ezekben a Szovjetunió egyes jelenségeit bírálja, s van egy bekezdése, melyben Lenin híressé vált mondatát [...] kommentálja [...] A viszolygás, amely tanulmányait fogadta életében és nemrég, ahogy összegyűjtve megjelentek [...], az »eretnek« József Attilának szólt. Elsősorban gondolatai miatt, mert azokat nehéz lenne összekapcsolni a pártköltőnek azzal a típusával, amit József Attilából egyoldalúan faragott a szocialista realizmuson alapuló irodalompolitika” – ld. Bori 1960b, 695. p. Szerinte JA költészetének elméleti alapjait tanulmányaiban, tanulmánytöredékeiben, könyvismertetőiben kell keresnünk, prózai írásainak számos elméleti tétele ugyanakkor lírává érlelődött: „1932 után figyelme mind jobban a társadalomtudományok kérdéseire irányul. Két okból is: a fasiszmus győzelme Németországban megzavarta a magyar pártmunkásokat [...]. De a párttal történt összeütközése magát a költőt is arra kényszerítette, hogy ismét felülvizsgálja nézeteit. Újból és újból a marxizmus alapjaiig hatol már annak a felismerésnek a birtokában, hogy a munkás is termelőeszköz [...] a kapitalizmusban, s hogy az elidegenülést nem szabad figyelmen kívül hagyni a vizsgálódásban, végül pedig, hogy a marxizmus nemcsak közgazdasági elmélet, hanem humánus is. [...] 1934 novemberében jelenteti meg *Szocializmus bölcselete* című tanulmányát, melynek már ez az új »tájékozódás« az alapja. Egyik legfontosabb elméleti munkáját alkotta meg ezzel a tanulmánnyal, melyben a maga marxista felfogását abból indulva fejti ki, hogy az osztályharcnak számolnia kell az emberi tudat létezésével is. [...] Meglepőnek tűnhet, hogy a modern magyar irodalom legnagyobb költője, ha prózát, tanulmányt írt, majdnem állandóan az elmélet síkján mozgott, s szinte csupán egyetlen kérdés izgatta: a marxizmus bölcselete. Költészete nagy rendszere mellett ezek a tanulmánytöredékek a maguk fragmentum-voltukkal még súlyosabban éreztetik a rendszer hiányát, melynek megalkotására, hisszük, a költő vállalkozott volna ereje teljében. S ő ehelyett örülete sötétségébe merült. Egy azonban bizonyos: költészete elméleti alapjait ezekben a tanulmányokban, tanulmánytöredékekben, könyvismertetőikben kell keresnünk.” – ld. Bori 1960b, 691–695. p.

Az 1956 után emigrált, de marxista meggyőződésű Mészáros István 1961-ben olaszul (és csak 2004-ben magyarul) megjelent könyve egyik jegyzetében összekapcsolja a lírikus és a tanulmányíró JA szemléletét: „1935-ben József Attila fölvetette a kérdést: »a homo moralis vagy ideologicus miért fordul szembe a homo oeconomicussal, más szóval hogyan lehetséges, hogy a gazdasági belátás nem hat közvetlenül?« Kereste a választ a kor tragikus eseményeire – a náci-fasiszmus diadalmas előretörésére –, amelyek

elképzelhetetlenek lennének, ha az emberek gazdasági belátása olyan hathatós lenne, amilyennek föltételezik. [...] elutasította mind a reformista álláspontot, amely végéhez ért a *vereinzelte Einzelne* elidegenedésének világával, mind a sztálini időszak megoldását, amely elfojtotta az egyén jogait az elvont kollektivitás nevében. A József Attila-i megoldás: »Az én vezérem bensőmből vezérel« (a *Levegőt!* című versből) az emberi öntudathoz fellebbez, amelynek jelenléte az egyes résztvevőkben a legkülönbözőbb cselekvések során *sine qua non* feltétele az új világ építésének. (Hasonló gondolatokat találunk *Az egységfront körül*, 1933 és *A szocializmus bölcselete*, 1934 című cikkekben is.)” – ld. Mészáros 2004, 242–243. p.

Az 1960–1970-es évek

A lírikus JA átpolitizált kánonjának megrendülésével, majd leépítésével nem járt együtt az értekező „problematicus” írásainak ártértékelése. Ami nem volt hozzáfűszendhető a „marxizmus-leninizmus” korabeli ideológiájához, az elhallgatásban vagy mentegetésben részesült – a költő időleges tévedésének minősült, amit később „meghaladott”.

A JA és az illegális kommunista párt viszonyát feszegető korabeli vitákhoz kapcsolódott az egykori pártmunkás és szerkesztő, Vértess György könyve. A szerző a mozgalmat és a költőt egyaránt védeni próbál – sokak által vitatott – érvelésében szóba kerül *A szocializmus bölcselete* is. Szabolcsi Miklós 1958-as szerkesztői jegyzeteivel polemizálva ezt írta: „Tévedtek mindazok, akik [...] a »Szocializmus«-ban írt, »A szocializmus bölcselete« című cikket az illegális kommunista pártból való »kizárása« következményének tulajdonították. [...] József Attilának egyetlen olyan írása, amelynek alaptendenciája hibás. József Attila ebben a tanulmányában azzal az »elméleti zűrzavarral« foglalkozott, amely »a tömegek emberi öntudatának megvilágosodását még meggátolja«, és azon a nézeten van, hogy »az egész marxi bölcselet kérdésköre azonegy az emberi tudat történelmi alakulásának kérdéskörével«. József Attila szerint »nincs is más hiba, mint hogy az emberiség még nem ébredt, mert nem ébredhetett öntudatra, vagyis annak tudatára, hogy lényegét éppen társadalmi mivolta teszi, hogy vágyai, céljai, törekvései és általában cselekedetei társadalmi létéből fakadnak«. József Attila alapvető tévedése ez alkalommal az »emberiség« osztályviszonyainak figyelembe nem vétele és az a megállapítása, hogy »Marx a termelési eszközökről a filozófus értelmével szól, nem pedig a közgazdász eszével«.” Ebből következik József Attilának a bolsevikokra vonatkozó igazságtalan bírálata. (Az érvelés folytatását ld. *Az egységfront körül* recepciótörténetében.) Vértess szerint az 1956-os – úgymond – magyar ellenforradalom ideológiai előkészítésében túlcitálónan összemosták a költő eme két tanulmányát. (Itt Kató István csillagozott lábjegyzetére utal, amely *Az egységfront körül* dokumentumközlése végén jelent meg az *Új Hang* 1956. 7. számában – Kató megjegyzését és interpretációját ld. *Az egységfront körül* recepciótörténeti jegyzetében.) Vértess György szerint „Mónus Illés felkarolta József Attilát, megnyerni azonban képtelen volt.” (Ld. Vértess 1964, 114–116. p.)

Az 1960-as évek másik jellegzetesen aktualizáló munkája Forgács László *József Attila esztétikája* című könyve. Filológiai és textológiai teljesítményét tekintve jelentős monográfia; vannak benne fontos megállapítások, pl. amikor a költő egyes fejtegetéseit

a hivatkozott marxi gondolatokkal veti össze. Ám a munkát elsősorban az jellemzi, hogy Forgács az 1960-as évek ideológiai vitáiban kíván állást foglalni, és ennek esik áldozatul JA értekező életműve. Önkényes csúsztatásait már a kortársak élesen bírálták. Az általa (re)konstruált JA-képet egyrészt a modernizmus, az avantgárd apológiájával, illetve az ezeket legalizáló baloldali Roger Garaudy, Ernst Fischer és több hazai szerző nézeteivel szemben használja érvként és tekintélyként. Másrészt a Lukács György nevéhez kötött „objektivistá” realizmusfelfogást támadva igyekezett aktualizálni a költő filozófiai meglátásait – a korabeli félhivatalos „szocialista realizmus” igazolásaként. Könyvében JA 1932 és 1935 közötti teoretikus szövegeit „az ideológiai válság periódusa” tükröződésének tekinti. Önálló fejezetet szentel az ebbe a szakaszba sorolt *A szocializmus bölcselete* elemzésének, majd a költő későbbi írásait interpretálva – egy teleologikus fejlődéselv jegyében – a „tisztá” marxizmushoz való, magasabb szintű visszatérését igyekszik bizonyítani. (Ld. Forgács 1965a, 139, 174–184. p.) Az *egységfront körül* című írás utáni időszakra utalva, így fogalmaz: „A munkásság antifasiszta összefogását sürgető cikk után József Attila útja a publicisztikában egyre kanyargósabbá válik. *A szocializmus bölcselete* című tanulmány [...] már nem kétfajta mozgalmi eltérélyedéssel vitázik, hanem a bolsevik párt politikáját véli elhibázottnak. A cikkben a bolsevizmus rémlik a szocializmus útjában álló legfőbb akadálnak; s a szerző polemikus állásfoglalásában hangot kapnak a szociálreformizmus szovjetellenes törekvései. *A szocializmus bölcselete* azonban nem pusztán politikai vitáírás, hanem első filozófiai végiggondolása a fasiszta áttörésből s a munkásmozgalom adott kudarcából leszűrt politikai következtetéseknek. Továbbgondolja a politikai síkon elkezdett, s szociológiai-társadalomlélektani kérdéseket megbolygató tárgyat; átfogó bölcseletté tágítja a történelmi tapasztalatot.” Ehhez használta föl a költő itt és más írásaiban a fiatal Marxnak az „elidegenedés” kérdését elemző műveit, beleértve az első ízben 1933-ban közzétett *Gazdasági-filozófiai kéziratokat* is. „Esztenedeje még mindkét – bal- és jobboldali – irányzatnak felrótta kölcsönös viszálykodásukat, és közös akciók szervezését sürgette; a kudarcért most már egyoldalúan a bolsevizmust hibáztatja, mintha a fasiszmus »a bolsevizmustól eliszonyodó tömegekre« támaszkodna. Míg akkor a baloldali szélsőséget támadta (noha közben néhány ponton azonosította a baloldali utópiát a kommunista taktikával), addig most magát a marxi-lenini államelméletet utasítja el, tehát nem a baloldali elhajlást, hanem a kommunista irányvonalat. A publicista immár nem a munkásosztály objektív osztályérdekét tartja szem előtt; úgy véli, hogy a reformista irányzat egyedül képviseli az osztály valódi törekvéseit. Az illegális kommunista pártból kimaradt József Attila elszigeteltségében 1934–1935 eleje között a szociáldemokrata mozgalomhoz közeledett. S ez a gondolkodó konkrét távlatának szubjektívizálódását, elferdülését eredményezte.” (Ld. Forgács 1965a, 175–184. p.)

Forgács László 1967-ben megjelentetett JA értekező prózájából egy meglehetősen elfogultan válogatott szemelvénygyűjteményt is, gondosan „kigyomlálva” az írások kényesnek tűnő részeit. Kihagyta *A szocializmus bölcselete* Lenint és a bolsevizmust bíráló passzusait is (ld. JA1967, 243–247. p.), s előszavában meg sem említette e tanulmányt. Forgács 1965-ös monográfiáját és 1967-es válogatását egyöntetűen elítélő kritikai visszhang fogadta, kivált Gyertyán Ervin bírálta meg keményen (Gyertyán 1966b),

de itt ő sem hozta szóba *A szocializmus bölcseletét*. Más helyütt viszont foglalkozott a költő „problematicus” írásaival, freudista eszmélkedésével, filozófiai kalandozásaival, megértő, sőt védelmező pozícióból értelmezve őket. Korábbi könyvében idéz *A szocializmus bölcseletéből*, a tanulmány emberiségre, emberi öntudatra vonatkozó szövegrészeit összekapcsolva *A város peremén* soraival. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a munkásosztály szerepéről írt helyes tétel Mónus Illés hatására helytelen következtetéshez vezet a költőt, hiszen minden diktatúra, így a proletárdiktatúra ellen is érvként használja. A költő mentségére szolgál – teszi hozzá Gyertyán –, hogy ezt a súlyos tévedést a személyi kultusz törvénytelenégei váltották ki JA gondolkodásában. (Ld. Gyertyán 1963, 177. p.) Később publikált tanulmányaiban és esszéiben Gyertyán már bátrabban vállalja JA – az államszocializmus doktrínái által nem kanonizált – ideológiai, politikai és esztétikai megállapításainak megengedő és népszerűsítő értelmezését, *A szocializmus bölcseletére* azonban nem tért ki részletesen.

A korszak hatkötetes akadémiai irodalomtörténete jól tükrözi a költő változó politikai kötődései és állásfoglalásai okozta interpretációs feszengést. Tamás Attila írta a JA-portrét (ld. Tamás Attila 1966), vélhetően a szerkesztő, Szabolcsi Miklós instrukciónak figyelembevételével. Nagyon röviden, az illegális KMP-hez való viszony kapcsán esik szó a költő értekező prózájáról. Egyetlen bekezdést szentel *Az egységfront körül*nek és meg sem említi *A szocializmus bölcseletét*. Hasonló tapintat vezet Balogh László öt kiadást megért igényes ismeretterjesztő munkáját is, amely röviden foglalkozik ugyan a költő tanulmányaival, de *A szocializmus bölcseletét* nem nevesíti – Balogh L. 1969, 152–160. p. Sándor Pál konzervatív marxista szemléletű (posztumusz megjelent) magyar filozófiatörténetében (ld. Sándor P. 1973), amelynek lapjain szinte minden jobboldali, konzervatív, liberális, szociáldemokrata stb. szemléletű filozófus, szociológus, esztéta, teológus portrét kap, még egy alfejezet sem jutott József Attilának, holott „a munkásmozgalom teoretikusai”-t bemutató, második kötetben nála jóval kisebb formátumú és jelentéktelen teoretikus teljesítményű baloldaliak is szerepelnek. Nem zárható ki, hogy a szerző 1972-es halála után a szerkesztők döntöttek úgy, hogy kivegyék a kéziratból a költő teoretikus portréját.

Az 1980–1990-es évek

A szocializmus bölcseletének további recepcióját nagymértékben befolyásolta e két évtizedben – a politikai rendszerváltással is összefüggő – történelemszemléleti és ideológiai megújulás, illetve polarizáló diskurzus. A korabeli JA-recepción belüli különbségek elsősorban abból fakadtak, hogy ki hogyan olvasta-ítélte meg a költő 1934 végi álláspontját. Miklós Tamás filozófiatörténeti nézőpontú könyvében (ld. Miklós T. 1988a) négy periódusra bontja JA marxizmusfelfogását. Eszerint kezdetben töretlen forradalmi optimizmus, valamint szigorúan determinált történelem- és társadalomkép, azaz a szükségszerűen bekövetkező proletárforradalomba vetett hit jellemezte őt. Ökonómiai determinizmusán az „első repedést” az 1932 júniusában publikált *Egyéniség és valóság* tükrözi, majd – Hitler győzelmét követően – teljesen összeomlott a determinált történelmi progresszióról vallott elképzelése (*Az egységfront körül* és a *HMF*). Az utóbbiban megjelenő éles Marx-kritika azonban – Miklós Tamás szerint – hamarosan új

és pozitív Marx-értelmezésnek adta át helyét: a tudat történelemalakító szerepe váltja fel a gazdasági determinizmust, Marx elmélete pedig már nem tudományként, gazdaságtanként, hanem humanista filozófiaként lesz a költő számára vállalható hagyomány. A könyv szakmai vitája és a HMF újabb textológiai és eszmetörténeti elemzése megkérdőjelezi ezt a kronológiát. (Vö. például Veres A 2008; Veres A 2012b; Veres A 2014). Maradandóbbnak bizonyult Miklós Tamásnak az a felismerése, hogy *A szocializmus bölcseletében* ez az „új Marx-kép” fordította szembe József Attilát a determinista fel fogáshoz ragaszkodó bolsevizmussal. A költő sztálinizmus-kritikáját – egyebek mellett – Rosa Luxemburnak *Az orosz forradalom* című 1918-as tanulmányával is kapcsolatba hozza. Marx és JA szöveghelyeinek összevetése során további analógiát is kimutat: *A szocializmus bölcseletében* JA úgy értelmezi Marx *determinizmusát*, „hogy az emberi logika *eltárgyasulásai* jelentik a történelmileg lehetséges cselekedetek feltételeit [...]”. József Attila ezt fejtegető mondatai szinte szó szerint egyeznek a *Kéziratok*-at a 70-es évek elején elemző Márkus György *Marxizmus és antropológia* c. könyvének soraival.” Bár a diktatúrát már korábban, 1933-ban is bírálta a költő – feltételezhetően *Az egységfront körülre* cíloz Miklós Tamás –, ezt „most már éles elméleti antibolsevizmus (antiszta linizmus) váltja fel. (Aminthogy az osztálytudat fetisizálása út a diktatúra igenléséhez.)” (Ld. Miklós T 1988a, 144–147, 325. p.) A textológiai, filológiai ellenérveken túl ez a mondat váltotta ki Horváth Iván éles kritikáját: „itt meg kell állnunk egy percre, mert a zárójelbe tett pontosítás lényeges igazságot sikkaszt el. A XX. kongresszus óta sok kommunistának meggyőződése az, hogy a marxi eszményeket nem Lenin torzította el, hanem Sztálin; a cezúra Lenin és Sztálin között van. Azonban *A szocializmus bölcselete* 1934-ben íródott, s akkor még vajmi kevesen beszéltek sztálinizmusról. József Attila szövegében nyoma sincs Lenin és Sztálin közötti különbségtételnek. Amikor a bolsevizmust csakugyan kíméletlenül elveti, egyszerre gondol Leninre, Sztálinra és a többiekre; a cezúra az ő számára Marx és Lenin között húzódik. Az egyetlen, név szerint is említett bolsevik vezető, akit a tanulmány szerzője tollhegyére tűz: Lenin. Marxhoz ugyanakkor hűséges marad; a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* szövegét is, de a kései Marxot is egyetértően, sőt feltétlen tekintélyként idézi. *A szocializmus bölcselete* című tanulmány szerzője olyan marxista, aki elutasítja a bolsevizmust. Szociáldemokrata.” – ld. Horváth I 1989, 115. p. Horváth Iván érvelése támaszkodott az 1988-ban általa publikált [*E sorok írója*] kezdetű töredékre, amelyben JA szociáldemokratának vallja magát – ld. Horváth I 1988, 27–28. p. 1988–1989-ben, a rendszerváltozás ideológiai vitáival is összefüggésben, Horváth Iván, Fejtő Ferenc, Garai László, Gyertyán Ervin és mások részvételével komoly eszmecsere bontakozott ki erről a szövegleletről, illetve a költő és a szociáldemokrácia viszonyáról, s ez a disputa közvetve-közvetlenül értelmezte *A szocializmus bölcseletét* is.

Tverdota György szerint „József Attila antisztálinista volt, sőt antileninista is, mint kiderült az 1934 őszen a Mónus Illés-féle *Szocializmusba* írott tanulmányából (*A szocializmus bölcselete*). Azonban egy dolgot meg kell értenünk József Attiláról, és József Attila szemébe mindig igazat kell mondanunk: József Attilának a szociáldemokráciához való viszonya »problematisztikus« volt, nem szerette a lagymatagságot, intranzigens gondolkodó volt, nagyon nehéz volt meggyőzni, és csak azt vallotta, amiben meggyőzték. Nem

szerette a kompromisszumkötést. [...] József Attila felforgató típusú ember volt, radikális gondolkodó, ő a demokráciát is szélsőségesen képviselte. Ha már egyszer a demokráciát képviselte, ő a szociáldemokráciának a kompromisszumra való hajlamát, puhaságát igazában nem szerette. Volt benne egy, a szociáldemokráciánál erőteljesebb baloldaliság. Ezt meg kell róla mondani, persze közben antisztálinista volt, baloldalisága inkább az anarchizmus felé elmenő baloldaliság volt, ha már így nézzük; de az, hogy ő kereste a kapcsolatot a szocdemeknél balrább álló íróértelmiséggel, az nagyon is hihető róla. Ignótus Pál szerint azt mondta neki Attila, aki szeretett játszani a szavakkal, legyünk liberális kommunisták. Ő liberális is, meg kommunista is, csak a kettő közötti szürke réteget nem szerette. [...] Ha József Attiláról [...] azt mondjuk, hogy szociáldemokrata volt, akkor igazat mondunk, csak hogy ez csupán egy olyan szociáldemokrácia lehetett, amihez Mónus Illés kellett, aki tudta kezelni ezeket a nehéz fiúkat, Fejtő is ilyen típusú volt.” – ld. Tverdota 2003c, 23–24. p.

N. Horváth Béla a különböző nézetek összefoglaló bemutatása után fogalmazta meg saját véleményét. Szerinte annak ellenére, hogy *A szocializmus bölcelete* a magyar szociáldemokrácia folyóiratában jelent meg, s benne JA álláspontja valóban közeledett a párt és Mónus Illés újítási törekvéseihez, „az írás mégsem a szociáldemokrácia bölcelete [...] szerzője hátat fordított a bolsevizmusnak, de nem vált szociáldemokratává, azzal együtt, hogy az időszakban aktívvá vált kapcsolata Mónus Illéssel, s verseit újra közölte a *Népszava*. József Attila különutat járt be a bölceletével és egy megreformált emberi tudat alapú marxizmussal. Amelynek másik változatát, kísérletét a töredékes Hegel, Marx, Freud rögzíti, továbbgondolva a szocializmus bölceletét egy másik paradigma jegyében; pszichoanalízis és marxizmus szintézisében.” – ld. N. Horváth 2008, 264. p. *A szocializmus bölcelete* a HMF szellemi előzménye, bár „két különböző struktúrájú, gondolati ívű és pragmatikájú szövegről van szó [...] közös vonás a kor traumájának, a hitleri hatalomátvételnél az értelmezési kísérlete, a magyarázat megtalálása. Ez sokkal direkter történik meg *A szocializmus bölceletében*” – ld. N. Horváth 2008, 339. p.

A JA-kutatás évtizedeken át legtekintélyesebb tudósa, Szabolcsi Miklós monográfia-sorozatának utolsó kötetében, a *Kész a leltárban* így foglalta össze *A szocializmus bölceletéről* készült értelmezéseket: „ez a legvilágosabb elhatárolódása a bolsevizmustól – ugyanakkor egyértelmű kiállás a szocializmus, sőt a marxizmus mellett. Egyfelől a kommunisták, másfelől Németh László felé tisztázza álláspontját. [...] Nagyívű és jól megírt kép, összefogja a német, osztrák, spanyol s francia helyzetet, és előzménye a *Március* [című vers] pontos tablójának. A tanulmány szerint tehát »...fölkészülhetünk a fasizmus hosszú korszakára, hiszen a bolsevisták szerint nincsen más választás, mint a fasizmus vagy a bolsevizmus.« [...] A munkásosztálynak tehát nem az »osztálytudat«-ot kell hirdetnie, hanem az emberi öntudatot, az emberiség társadalmi lényegét. [...] Az érett József Attilának minden bizonnyal egyik legfontosabb tanulmánya *A szocializmus bölcelete*. Helyzetfelmérése pontos – még ha optimizmusára rá is cáfolt a kegyetlen történelem. Nem cáfolt rá végeredményben a bolsevizmusról mondottakra. Az öntudat mint történelmi tényező, mint elérendő, mégpedig békés eszközökkel kifejlesztendő cél – gondolkodásának most már haláláig egyik központi eleme marad. A *Szép Szó* két

év múlva írandó *Szerkesztői üzenetében* éppúgy, mint az utolsó év Flóra-versében: »... munkásoknak emberi öntudat...«. Bár a cikk a *Szocializmusban* jelent meg, nem képvisel valamilyen tiszta szociáldemokrata álláspontot sem. József Attila sajátos világképe, saját szocializmusképe bontakozik ki benne, nem függetlenül ismét csak a freudizmustól – a tanulmány gondolatmenetét a *Hegel, Marx, Freud* folytatja majd.” Szabolcsi Miklós a szakirodalomra való bőséges hivatkozás mellett önkritikusan utal saját egykori 1958-as megfogalmazására (JAÖM3 1958, 374–375. p.) mint „rövid – az újabb kutatások fényében azóta túlhaladott – saját értékelés”-ére. (Ld. Szabolcsi M 1998, 385–388. p.)

Elemzések és értelmezések 2000 után

A korszak mértékadó eszme-, ideológia- és filozófiatörténeti munkái többnyire továbbra sem vesznek tudomást A *szocializmus bölcseletéről*. Takáts József *Modern magyar politikai eszmetörténete* ugyan ír pár sort JA teoretikus kísérleteiről, de szinte csak a freudomarxizmus érdekli – ld. Takáts J 2007, 127. p. A *szocializmus bölcseletének* recepciója jószerivel az irodalomtörténészek belügye maradt. Ami az utóbbiakat illeti: Lengyel András számos írásában foglalkozott JA gondolkodói alkatával, bölcseleti jellegű munkáival – pl. Lengyel A 1996a, 15–54. p. Az abszolútum JA-i fogalmának előtörténetét, kontextusát és konnotációit elemezve tér ki A *szocializmus bölcselete* fontos Marx-interpretációjára, a „De mi az ember lényege? [...] A társadalmi viszonyok összessége” tételre – ld. Lengyel A 2003a. Később önálló tanulmányt szentel A *szocializmus bölcselete* elemzésének; ez az első átfogó és részletes értelmezés róla. A szoros olvasás nyomán behelyezi a költő értekező prózájának fejlődéstörténetébe, a freudomarxista világkép kibontakozásába, az *Egyéniség és valóság*, valamint a *HMF* közé: szerinte JA itt is, mint más írásaiban a líra, a szocialista irodalom lehetősége felől mérlegeli a társadalompolitikai fordulatokat. Úgy tartja, hogy a posztkommunista („szociáldemokrata”) JA reprezentatív írása egyúttal a magyar szocialista tradíció egyik legfontosabb dokumentuma. Amikor radikálisan szakít a Sztálin irányította mozgalommal, kísérletet tesz a szocializmus új filozófiai értelmezésére. A költő, szembeszállva a szocializmusnak a kommunista mozgalomban uralkodó bolsevik értelmezésével, „visszanyúl” a fiatal, hegelizáló Marxhoz, ami – Lengyel szerint – „radikális gesztus”. JA érvelésében jól érzékelhető az ökonomista Marx-kép hatálytalanítása és a filozófus Marx-kép előtérbe helyezése. „S éthosza is magára Marxra utal vissza, hiszen ugyanaz motiválja, ami a fiatal Marxot is”, a valóság megváltoztatásában való tevékeny érdekelttség, amihez gondolati érettség is társul. JA számára „a »marxi filozófia« az »emberi öntudatra ébredés« filozófiája volt – s nem gazdasági, jogi vagy hatalomtechnikai kérdés.” Szerinte a költő ragaszkodik a marxizmus alapértékeihez, de alapjaiban gondolja újra, és a szocializmus általa interpretált vízióját szembeállítja az ezeket sértő, sőt romboló bolsevizmussal. A szocialista forradalomnak is más tartalmat tulajdonít: »az emberek közt és az embereken belül egymástól elválaszthatatlanul egyszerre kell lejátszódnia«, tehát „elutasítja a szervezett, modernizáló kisebbség terrorba átmenő »világmegváltó« gyakorlatát”, azt, hogy »a kiirtott emberi öntudat helyén« az idézőjeles »osztályöntudat« hajtsen ki. Mindez tehát „nem egyszerűen az úgynevezett sztálinizmus bírálata (Sztálin nevét le sem írja), hanem az egész – Leninnel kezdődő – bolsevik-»projekt« átfogó

elutasítása. Álláspontja ugyanakkor nem azonosítható az úgynevezett nyugati (s 1989 óta immár keleti) szovjetológia álláspontjával” – jegyzi meg Lengyel, a totalitarizmuselméletekre célozva: „Álláspontja, autentikusan, csakis mint egy kapitalizmuskritika keretein belül mozgó marxista álláspontja fogható föl, s radikális bolsevizmus-bírálat is csak e pozícióban belül interpretálható.” JA a bolsevizmust, a szovjetországi rendszert egy modernizációs funkciójú, de sajátos kapitalista rendszerként mutatja be, amely élesen szembekerült saját deklarált szocialista céljaival. A *Szocializmus* című folyóirat pártkötődése ellenére JA nem tiszta szociáldemokrata álláspontot képvisel: „A »bölcsélet«, amelyet megfogalmaz, bár önmagát szocialistának tekinti, nem azonosítható a szociáldemokrácia álláspontjával; gondolatilag radikálisabb annál.” Lényege az adott „világrend” elvi tagadása, hiszen „a harmincas évek közepén morálisan már teljességgel elfogadhatatlan lett volna a kapitalizmus belenyugvó tudomásulvétele. A tőkeelgondoskodás következményei már előre jelezték a hamarosan bekövetkező világégést. Az egyedül becsületos intellektuális állásfoglalás csakis az oppozíció lehetett; a főnállónak – új utakat kereső – tagadása.” (Ld. Lengyel A 2005, 207–233. p.)

Agárdi Péter Lengyel András kötetéről írt recenziója néhány kérdésben vitába bocsátkozott a szerzővel (Agárdi P 2006b). Szembesítette a *Szép Szó* kéziratban maradt programját – [T. C.] – a végül is megjelent *Szerkesztői üzenettel*, s túlzásnak ítélte azt, hogy Lengyel »a marxi projektől való eltávolodás«-ról, »a marxi koncepció valamiféle felülírása«-ról beszél. Differenciáltabb megkülönböztetést igényelt a József Attila által interpretált Lenin és a tényleges lenini gondolatrendszer között, utalva a szovjet politikai felfogására a munkásosztály műveltségéről, a kulturális forradalom és a szocializmus jövőjének viszonyáról (ld. Agárdi P 2006b). A *szocializmus bölcséletével* is foglalkozó tanulmányaiban a hangsúly a JA költői és prózaírói munkásságában nyomatékosan szereplő „tudat”-fogalomra, illetve annak művelődéstörténeti és kultúraelméleti szempontú elemzésére esik (ld. pl. Agárdi P 1995a, 384–385. p.; Agárdi P 2004; Agárdi P 2005). A *szocializmus bölcséletében* – írja Agárdi – „az MSZDP-n belül végbement ideológiai paradigmaváltással ugyan érintkezve, de azt korántsem »kiszolgálva« – a munkásság osztályöntudatának és az emberiség nembeli fejlődésének viszonyáról, az elidegenedés visszavételének esélyeiről értekezik. Itt is szembetűnik a *tudat*, a *kultúra ontológiai értelmezési kísérlete*. [...] Természetesen nem akarok egyenlőséget tenni a *tudat*, az *öntudat* és a *kultúra* fogalmai közé, főleg, hogy József Attila bölcséleti eszmélkedésében az előbbieknél megvan a maguk immanens terminológiai evolúciója, hegeli, marxi, bergsoni, freudi intertextusa is. [...] Mindazonáltal a *tudat* és a *kultúra* társadalomontológiailag és művelődésszociológiailag összeér a költő érvelésében, éppen az emberi lét kiteljesedő vagy regresszív folytonosságában. S itt épül bele a szocializmus előbb plebejus-nemzeti konnotációjú, majd proletár osztályharcos kultúráképebe a *szabadság* és a *humánus* hangsúlya is, amely leginkább a költő 1933 utáni éveinek prózai szövegeire jellemző.” – ld. Agárdi P 2006a, 246–247. p.

A József Attila-centenárium komoly lendületet adott a költő értekező prózájáról való diskurzusoknak is. A *Hegel – Marx – Freud*-ról rendezett szegedi konferencia előadói kitértek a *szocializmus bölcséletére* is. Az előadások megjelentek a *Tiszatáj* című folyóirat 2007. júniusi számában (ld. Bókay 2007; Garai L 2007; Lengyel A 2007;

N. Horváth 2007b; Tverdota 2007a). Újszerű megközelítése miatt említést érdemel Bókay Antal kísérlete, amely szerves párhuzamba állítja JA költészetének poétikai és értekező prózájának bölcseleti karakterét, jóllehet hangsúlyozza: „semmiképpen sem »lefordításról«, ugyanannak hol fogalmi, hol képi megjelenítéséről van szó. Sokkal inkább egy konstruktív-dekonstruktív jellegű, támogató-kioldó, értelmező-eltitkoló, identitásra törekvő, de azt mindig megbontó két beszédet olvashatunk itt egymásra [...] a költő fogalmakkal lejegyzett marxizmusa a totalizáló szándék ellenére sem homogén, a személyes és politikai történet nyomán változik, sőt egy olyan belső logikával [...] működik, amely párhuzamosítható a poétikai alakulással.” Bókay az elméleti-filozófiai, a politikai és a poétikai szempontok alapján három fázist vázol fel, amelyeket egy-egy kulcsjelentőségű JA-írás fémjelez, s amelyekben „a pszichoanalízis eltérő szerepe, lehetőségei is (a marxista alap-keret változása mentén) hol erőteljesebben, hol halványabban kitapinthatók”. Az elsőben az *Egyéniség és valóság*, a másodikban *A szocializmus bölcselete*, a harmadikban a *HMF* a karakteradó tanulmány. A középső szakasz második marxizmusmodelljét „az öntudat fogalma”, költészet-esztétikailag pedig „a metonimikus metaforizálása” jellemzi. *A szocializmus bölcseletéhez* Bókay elsősorban a *Téli éjszaka*, továbbá a *Medvetánc*, a *Fák*, a *Reménytelenül*, az *Invokáció*, az *Elégia* és a *Falu* című költeményeket kapcsolja. Konklúziója: ebben a „második marxizmusmodellben már az elmélet szintjén sem kap helyet a pszichoanalízis. Ennek egyik oka az lehet, hogy a költő nyilván érezte: az a vulgarizált modell, amit az *Egyéniség és valóság* és a Totis-kritika követett, nem igazán járható út, az új elképzelés, egy sokkal komplexebb és talán személyesebb integráció pedig ekkor még nem volt lehetséges. Pozitív oldalról pedig: marxizmuson belül kialakított új centrális kategória, az öntudat fogalma jelentős mértékben kezelni tudta a személyesség kérdését.” (Ld. Bókay 2007, 91–92. p.)

Veres András JA marxizmusáról írva kapcsolódik a Miklós Tamás és Horváth Iván közötti vitához, és utal *A szocializmus bölcseletére* is: igaz, JA „előbb kommunista volt, azután a szociáldemokratákhoz közeledett, végül minden mozgalmi kötöttség nélküli, »szabad« szocialista lett. De ez *nem azonos* marxizmusának alakulásával [...] már a kommunista párt tagja volt, amikor igazán tanulmányozni kezdte a marxista irodalmat, és már régen nem volt párttag, amikor még tovább mélyült marxizmusa. [...] József Attila Marx-értelmezése folyamatosan változott ugyan, de annak fogalmi-gondolati kereteiből élete végéig nem tudott és föltehetően nem is akart kilépni [...] politikai, illetve a politikával érintkező szövegeiben egyedül a marxista orientáció volt és maradt, amit megnevezett pozíciójaként.” (Ld. Veres A 2012b, 21–23. p.)

N. Horváth Béla monográfiája szerint *A szocializmus bölcselete* „valóban bölcselet – rövid terjedelme ellenére is – hisz érinti azokat a társadalmi, történeti kérdéseket, amelyek az emberi lét meghatározó tényezői. S szól ennek esszenciájáról, a művészet-ről, költészet-ről is. Ugyanakkor történetbölcselet is, hisz a modern kori történelem mozgásáról értekezik. A szöveg történelmi anamnézisében a fasizmusok diadalmaskodását a »bolsevizmustól eliszonyodó tömegek« következményének tekinti. Mégpedig abban a sajátos relációban, ahogy a fasizmus kisajátítja a közösségi életet és szocializmusnak nevezi magát. József Attila ezt a »közösséget«, az általa »nem társadalmi eredetű

emberi közösségi« elvet állítja szembe az öntudattal, a tudatos egyénnel. [...] A *szocializmus bölcselete* a történelmi tapasztalatok – a fasizmus térhódítása – konklúzióiként, szakítva a bolsevizmus marxi gazdaságtanával, az ősforrásig nyúl vissza, a »marxi bölcséletig«. Azaz József Attila egy radikális bölcséleti fordulatot hajtott végre: ellenkező utat bejárva, mint Marx, aki a filozófiától jutott el az ökonomiáig. A költő tehát újraértelmezési szándékát jelenti be ebben az írásban, – némiképp a marxi analógiával élve – a feje tetejéről a talpára állítva a marxizmust. [...] Az, hogy számára az egész marxi filozófia – tehát a fiatalkori írások alapján értelmezett marxizmus – »az emberi öntudatra ébredés« filozófiája, egyértelműen erre vall. Az »emberi öntudat« ugyanis egyetemes, nembeli, amelynek sajátos leképeződése az osztálytudat. József Attila épp ezt a sajátosságot, a nembeliség torzulását és torzítását kéri számon a bolsevizmuson, illetve annak szovjet változatán. [...] Az öntudatosodási folyamat folyamatszerűségét hangsúlyozza, amit »semmiféle forradalmi terrorral átugrani nem lehet.« (Ld. N. Horváth 2008, 261–264. p.)

Tverdota György készülő szociokulturális és identitás-szemponútú JA-pályaképeinek előmunkálataként foglalkozott újra a tanulmánnyal egy 2011-es egyetemi előadásában, melyet 2017-ben publikált. Szerinte az 1930-as évek derekán JA „világa a normatív, fegyelmezett gondolkodás és a minden gondolkodást megelőző és megalapozó ösztönös késztetések összehangolt együtteseként gondolható el. József Attila a harmincas években egyszerre volt a tudattalan és a tudatosság költője [...] eljutott arra a pontra is, amelyen túlléphetett az osztálytudat, a proletár öntudat korlátoltságán, anélkül, hogy a társadalmi szolidaritás elvéről lemondott volna. Ennek az új gondolati fejleménynek a leginkább ékesszóló kifejtése az 1934-ben megjelent *A szocializmus bölcselete* című írásában történt meg”. JA gondolatai egy „részét Lukács György és a bolsevikok is helyeselheték volna”, annál kevésbé az osztályöntudatra vonatkozó kritikus passzusokat, amelyek határozottan elszakadtak attól a modelltől, amely Moszkva felől érkezett hozzánk. „A költő kitartott az öntudat fontossága mellett, ez azonban többé nem egy osztály öntudata volt, nem is egy egyén osztályöntudata, hanem emberi öntudat. Az emberi öntudat álláspontját aztán mindvégig vallotta. Az 1937 márciusában született *Flóra* ciklus második darabja” is példa erre. „Azaz József Attila, szakítva a bolsevizmussal a demokratikus szocializmus, más szóval a szociáldemokrácia irányzatához került közel. De ez a változás nem jelentette sem azt, hogy gondolkodásából kikerült volna a tudattalan problémája, sem pedig azt, hogy a tudatosság elveszítette volna régi pozícióját. Költészetében mindvégig a tudattalan tudatosításának programját hajtotta végre.” (Ld. Tverdota 2017, 93–96. p.)

A *szocializmus bölcselete* jelen kritikai szövegkiadásának textológiai és szerkesztői előzménye az *Eszmélet* című folyóirat 2015. tavaszi, 105. számának mellékletében, a költő születése 110. évfordulója alkalmából jelent meg, ld. JA2015a. A közreadó Agárdi Péter személyes hangú előszóban fogalmazta meg a magisztrálisnak minősíthető JA-tanulmány általa ott és akkor, 2015-ben időszerűnek vélt üzeneteit. A *szocializmus bölcselete* megjelenése óta „eltelt időszakban – ha jól számoljuk – legalább öt hazai rendszerváltozást éltünk meg, amelyek mögött háborúk sora és nem egy – Immanuel Wallerstein kategóriájával – világrendszerváltás is lezajlott. Szerte a világon szép esé-

lyek, részleges eredmények, borzalmas bűnök, megrendítő tragédiák és meg-megújuló pozitív utópiák jellemezték s jellemzik a szocializmus eredeti eszményeit, értékrendjét és gyakorlatát is – »bölcseleti« tanulságoktól és éles (intellektuális, filozófiai, politikai, esetenként kriminalizáló) vitáktól kísérve. Úgy vélem: talán soha nem volt annyira időszerű József Attila tanulmánya, mint most, a XXI. század második évtizedében, amikor a tágan értett demokratikus baloldal sok szempontból az 1930-as évekbeli helyzettel analóg válságot él át s újra kiutakat keres. A *szocializmus bölcseletének* időszerűsége azonban természetesen nem a tanulmány állításainak kanonizálását és/vagy lapos aktualizálását jelenti. [...] 1934-ben sok minden nem volt tisztán látható, tévedett ő is, van, amit elrajzolt vagy túldimenzionált. Elméleti orientációja és politikai kötődése felmutat belső fordulatokat is: hiszen *egy évtized* alatt szinte a *XX. század* minden reményét megélte, minden poklát megjárta, s ihletett-varázsos költészetté és systergó teóriává sűrítette. Ugyanakkor élete végéig baloldali maradt, a »társadalmi kérdésekben a tudományos szocializmus logikáját« vette »irányadóul« (*Van-e szociológiai indoklása az új népies iránynak?*).” A *szocializmus bölcselete* című írásában „a szocializmus egyetemes-nembeli küldetéséről, megvalósulásának demokratikus és kulturális előfeltételeiről, a munkásöntudat és az emberi öntudat viszonyáról megfogalmazott gondolatai pedig döbbenetesen frissek, számunkra-valóak, hozzánk szólnak.” (Ld. Agárdi P 2015b.)

Veres András gondolkodástörténeti fordulatként minősíti JA tanulmányát. Szerinte itt mondja ki először és egyértelműen a költő, hogy a marxi tan: *filozófia*, méghozzá „determinista, tudományos történelemszemlélet”, és nem tudomány. „József Attilát már korábban is (például az *Egyéniség és valóság*ban is) a marxi tanítás filozófiai aspektusa érdekelte, de nem ment el addig, hogy diszciplinárisan filozófiává avassa.” A *szocializmus bölcselete* „lezárja korábbi korszakát, amikor legfeljebb *kiegészíteni* akarta, de nem *felülbírálni* a marxi tanítást.” Itt már túllép az osztálytudat, a proletár öntudat korlátoltságán, anélkül, hogy a társadalmi szolidaritás elvéről lemondott volna; a náci hatalomátvétel okai fölötti töprengése során pedig itt merül fel először a *kollektív tudatzavar* problémája. „Ez nemcsak azért fontos, mert József Attila utolsó korszakának meghatározó témája lesz, hanem mert a marxi elmélet radikális újragondolására készteti.” JA az öntudatot „többé nem egy osztály öntudatának tekinti, nem is egy egyén osztályöntudatának, hanem általánosan, emberi öntudatnak.” „Az általános, sőt »objektív« *emberi öntudat* magaslatáról tekint le a »szubjektív osztálytudatokra«, az egyetemes horizontra hivatkozva teszi szavá a bolsevik világkép és politika torzulásait és állítja a középpontba a „társadalmi öntudatra ébredt ember” formuláját. Ez a megközelítés élete végéig világképe központi alkotóeleme lesz. (Ld. Veres A 2017a, 117–118. p.)

1935

[A művészkedés]

A művészkedés az a tevékenység, amellyel az ember közösségellenes¹ ösztöneit közösségalkotó² szellemiséggé formálja.

Viszont,³ a művészetnek, hogy ezt a szerepet betöltse akadályokat kell legyőznie. Ezek az akadályok a már meglévő társadalmi tudat, ennek a köntösében kell az ihletnek jelentkeznie, hogy bebocsáttassék. A művész tehát nem társadalmi tudat kialakításán dolgozik, törekvése⁴ az, hogy érzelmeket a társadalmi tudatba emeljen, – ez viszont egy konkrét társadalmi tudat létét föltételezi.

Alap és felépítmény

Felépítmények autonómiája

Ideológiai szükségleteiket az emberek általában nem műalkotásokból szokták beszerezni

¹ [előbb:] társadalomellenes [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] társadalom-alkotó [majd: ld. főszöveg]

³ [előbb:] <M> [majd: ld. főszöveg]

⁴ [előbb:] dolgozik, hanem törekvése [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/4. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1933–1935 között.

A datálás indoklása: A kézirat keletkezésének pontos idejéről és funkciójáról nincsenek adataink, annyi bizonyos, hogy a [*Bevezetés, mely borsot tör*] után keletkezett. (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.)

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli feljegyzés. Kezdő szavak: „A művészkedés”. Fekete tintairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 fólió, 2 hasábra hajtva (A/5 formátumra), 1 beírt hasáb. 338×209 mm-esre tépett, félbehajtott (hajtott méret: 169×209 mm); félfamentes, vízjel nélküli hártypapír egyik oldalán. A kéziratlap rektóján a [*Bevezetés, mely borsot tör*] kezdetű fogalmazvány, mely – tartalmi és formai jegyei alapján – nem áll kapcsolatban [*A művészkedés*] kezdetű feljegyzéssel. A rektó felső margójának bal oldalán idegen kéz ceruzairásával egy bekarikázott szám: „4”. Állag: enyhén sárgult. Leőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/4. Palliumcím: [*Bevezetés, mely borsot tör*]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás és a proveniencia alapján egyértelműen azonosítható.

A szövegközlésről: A szövegközlés igyekszik pontosan visszaadni a kézirat szövegbeosztását, mely eljárást a szöveg vázlat jellege teszi indokolttá. Egyértelműen megállapítható, hogy a kéziratlap két oldalán olvasható szövegek nem alkotnak egy kéziratot. Szerkezetük eltér. [*A művészkedés*] vázlat, mely oldalközépi gondolatjellel választja el egymástól az egyes pontokat. A [*Bevezetés, mely borsot tör*] kifejtő jellegű fogalmazvány, folyó szöveg. Formai és szövegösszefüggés szempontból is kizárható a két szöveg egy kézirattá minősítése. A [*Bevezetés, mely borsot tör*] vízszintesen írva kitölti az A/4-es formátumú lap egyik oldalát, és mondat közben ér véget. [*A művészkedés*] a lap verzőján a másik oldalhoz képest 90°-kal elforgatva íródott, és nem folytatja a túloldalt megkezdett mondatot. Megállapítható tehát, hogy JA egy korábbi kéziratának hátoldalát használta [*A művészkedés*] kezdetű jegyzet leírására, oly módon, hogy a lapot füzetyszerűre hajtotta össze.

Közlőve: JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAHSZK 2012: A [*Bevezetés, mely borsot tör*] részeként közli. A kéziratlap rektóján és verzőján olvasható szövegeket egy fogalmazványnak tekinti és folytatólagosan közli, nem jelezve a formai és tartalmi különbségeket.

Keletkezéstörténet és tárgyi magyarázatok

Lehetséges, hogy egy tervezett művészetbölcseleti íráshoz szánt följegyzés, vagy még inkább egy népszerűsítő előadás négy tételmondata és vázlata. Kifejtésük, konkretizálásuk nem történik meg, bár számos 1930-as évekbeli szöveg, illetve töredék foglalkozik hasonló gondolatokkal. Az „alap és a felépítmény”, a „társadalmi tudat” és az „ideo-

lógiai szükséglet” fogalmai mindenekelőtt az 1931-es [Hegel] kezdetű feljegyzésben játszanak fontos szerepet. Az első mondat („A művészkedés az a tevékenység, amellyel az ember közösségellenes ösztöneit közösség-alkotó szellemiséggé formálja.”) mintegy konklúziója és lezárása lehetne a feltehetően 1933 közepén keletkezett *A művészet kérdése és a proletárság* című írás freudista-freudomarxista gondolatmenetének, és kiinduló tétele JA kései kifejezésetztétikájának, amely a szublimációtan alkalmazása a művészetre. Tehát összhangban áll az 1936-os és 1937-es írások (*Ázsia lelke*, *HMF*) álláspontjával, de ilyen tisztán megfogalmazva egyedül itt szerepel, és ez már önmagában is indokolja, hogy a töredéket önálló szövegként vegyük számba.

A 6–8. sorban található gondolat („A művész tehát nem társadalmi tudat kialakításán dolgozik, törekvése az, hogy érzelmeket a társadalmi tudatba emeljen, – ez viszont egy konkrét társadalmi tudat létét föltételezi.”) tartalmában megegyezik a *Munkánélküli írók táppénze* (1934 vége, 1935 eleje) 49–50. sorával (a „művészet az az egyetlen terep, amelyen az emberi ösztönök a kultúra és a civilizáció sérelme nélkül is érvényesülhetnek”), és éles ellentétben áll az *Irodalom és szocializmus*ban elfoglalt koncepcióval (ott a művészetet radikálisan elhatárolta az érzelmektől). Az utolsó vázlatpont is („Ideológiai szükségleteiket az emberek általában nem műalkotásokból szokták beszerezni”) megerősíti, hogy a jegyzet keletkezése az 1930-as évek közepére tehető, mert az évtized elején más volt JA álláspontja: „Az irodalmon belül tehát éppugy mint a társadalomban, osztályharc folyik, amely nemcsak ideális, hanem materiális is, mert nemcsak osztály-izlést és ideológiai szükségletet elégít ki, hanem ugyanakkor a termelésre vonatkozóan osztályhatalmi célokat szolgál.” – ld. [Bármiféle társadalmi] (1931. szeptember 19. előtt). A közvetlen megfeleltethetőség alapján soroljuk e kéziratot a *Munkánélküli írók táppénze* elé, jóllehet nem az utóbbi előzménye. A szöveg freudomarxista nézőpontja alapján bármikor keletkezhett 1933 és 1935 között.

E töredéknek nincs recepciója.

Munkanélküli írók táppénze

Ankétet tartottak az írók nyomoráról. Hogy lehetne segíteni? Szó volt könyveknek, idegen írók műveinek megadóztatásáról, péterfillérekről, melyeket a kiadók dobánának be, jó képet vágva a rossz ügyhöz, az irodalom bádogperselyébe. Nem javasolták, hogy rántott levesért munkatáborokba sorozzanak¹ bennünket.

5

Úgy szemre, léleküdtető ez a mozgalom. Elvégre az írók művelik az ország művelt lakosságát, elsősorban ők azok, akik a tudat világosságába emelik a kényszerként ható érzelmeket, ők formálják a lelket szellemmé. Tehát szép dolog, irodalmi pávafarm létesítése kecsegteti a költők szívét. Csak az a hiba, hogy a nyomorgó írókon nem segíthetni intézményesen.

10

Elmondták már előttem, hogy szellemi szabadság nélkül az irodalom sem borulhat virágzásba. Valószínű, hogy közönségünk azért is találja gazdagabbnak, megfogóbbnak a külföldiek műveit, mert azok írói nagyobb biztonsággal vesznek lélekzetet. Megírták előttem, hogy az általános elszegényedés fekete sugara verődik vissza fiatal íróink meggyötört arcáról. Kifejtették, hogy kis nemzet vagyunk, hogy népünk nagy tömegei máig sem léptek a polgári művelődés útjára, amelyről árnyas ösvények vezetnek Árkádiába. Leszögezték, hogy mulasztást követ el az állam, vétkes a közönség, a kiadók csak hasznukat nézik, hogy hibát hibára halmoz az élet. És ez mind igaz. Tessék hát változtatásokat eszközölni.

15

Tessék kivívni a nagyobb szabadságot,² tessék megszüntetni a gazdasági válságot, tessék szaporítani a nemzetet, tessék művelni a népet, s a kiadók számára tessék olyan helyzetet biztosítani, melyben nem érvényesülnek a kapitalizmus törvényei.

20

A kiadók, amíg kapitalista üzemet vezetnek, teljes joggal vetik a megadóztatás terve ellen, hogy ha jó szakmunkások nem kapnak munkanélküli segélyt, miért viseljük ők a rossz írók eltartásának terhet? A kiadók pénzsóvár üzletemberek és kapva kapnak minden művön, amely hasznothajtónak, jónak, szépnek, tehát olyannak ígérkezik, ami a fogyasztók szükségleteinek megfelel. Lámpással keresik azokat a remekműveket, amelyek állítólag olyan kötegben dagadoznak az íróasztalokban, hogy ki sem lehet nyitni már a fiókot. A pályázatok nagyobbára eredménytelenek maradnak s mi több, a pályázaton kívüli próbálkozások is, hogy anyaghoz jusson a kiadó. A kiadók nem abból élnek, hogy jó műveket visszautasítanak, hanem abból, hogy kiadnak. A szerkesztők a jó anyag hiánya miatt panaszkodnak, de a lapok előfizetői is és mindazok, akik könyvszámlára magyar könyveket is szeretnek vásárolni.

25

30

Az írók, a tehetségesek, egy kicsit önmagukat is megvizsgálhatnák, hogy miért nem kapós az árujuk. Az irodalom is termelés, társadalmi szükséglet kielégítésére szolgál s az ma már nem elegendő, hogy egyesek tetszését megnyeri a munka.

A szóbanforgó írók kivonták magukat az életből. Valóban nyomorognak és mégis álnyomorban élnek. Kávéházban feketéznek, ahelyett hogy kifőzésben ebédelnének. Nem vesznek tudomást arról, hogy a közönség szegénysége nem ilyen cifra nyomorúság. A közönség levest és főzeléket ebédel feketekává helyett és körülményeinek formanyelvén ugyanolyan érzelmi, lelki problémákat ad föl magának, mint Shakespeare királyai, vagy Hamsun és Reymont parasztoi, csavargói. Ez a közönség keresi – mint mindenki – a művészi

40

¹ [sajthiba:] soroznak [ld. főszöveg]_{szkj}

² [sajthiba:] a nagyobb a szabadságot, [ld. főszöveg]_{szkj}

feleletet érzelmi problémáira és hálásan fogadja akkor is, ha tudja, hogy ez a (művészi) felelet illúzió s csak pillanatnyilag élhet vele. Íróink többsége azonban nem képes válaszolni, elszakadt az élettől, nincsenek a közönséggel közös élményei, melyeket megformálhatna. Saját, analóg érzelmei, problémái elvont kérdésekké válnak. Nem termelhetnek a valóságos
45 szükségletnek megfelelően, mert nem ismerik a valóságos szükségleteket.

Lehet-e rajtuk segíteni? Nem hiszem. Az egyetlen mentség az volna, ha valahogyan visszavetődnének az életbe, ha munkanélküli írókból munkanélküli kettőskönyvelők, szegecsezők, vagy oroszlánszelídítők lennének. Egy munkanélküli oroszlánszelídítő, vagy női szabász, bizonyára elég szépen megélne élményeinek művészi földolgozásából. Talán a
50 művészet az az egyetlen terep, amelyen az emberi ösztönök a kultúra és a civilizáció sérelme nélkül is érvényesülhetnek, – a közönség elvárja ezt a fölszabadító munkát az írótól. Az ösztön a főzeléket választaná a feketekává helyett s az éhgyomorral feketéző írók, akik paranoid narcizmusokban elfojtják ösztöneiket, hoppon maradnak. Kivonják magukat az életből s az élet kiveti őket magából. Minden intézményes segítség, mely nem műveket
55 jutalmaz, amely az író, pusztán azért, mert író, átsegíti az élet nyomorán, meghosszabbítja az írói áléleletet, mégjobban kitépi a valóság formáló kezéből ezeket a tehetséges, megnyilatkozásra képes lelkeket.

József Attila (Halász Gábor és Nagy Lajos között)
a Baumgarten Alapítvány 1935. évi díjkiosztásán.

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *Munkanélküli írók táppénze*. In: JÓZSEF Attila *Összes versei és válogatott írásai*, sajtó alá rendezte NÉMETH Andor, Budapest, Cserépfalvi, [1938], 534–536. p.

A keletkezés ideje: 1934. december – 1935. január.

A datálás indoklása: JA írása egy, a főváros polgármesteri hivatala által összehívott ankéthoz szól hozzá, melyet 1934 decembere és 1935 januárja között tartottak. Az ankéton JA nem vett részt, de az elhangzottakról beszámolt a sajtó, az ülések jegyzőkönyvei pedig könyv alakban megjelentek. A sajtóhíradások alapján az Írók Gazdasági Egyesülete (IGE) és a kiadók decemberi tárgyalásai nem vezettek a várt eredményre, azonban a januári ülésen olyan megállapodás született, mely szerint a kiadók támogatni fogják az írók önsegélyező egyesületét, a főváros és a minisztériumok pedig közös bizottságot hoznak létre a betegség- és nyugdíjbiztosítás, a segélyezés és a dotáció, a jogdíjak és a honoráriumok ügyében. Ezért nagy a valószínűsége annak, hogy JA a januári tárgyalások sikere miatt nem jelentette meg cikkét. (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.)

Kézirat: lappang. Az írás JA életében nem jelent meg, Németh Andor közölte először 1938-ban. A korábban publikálatlan műveket autográf kéziratok alapján rendezte sajtó alá. „Két láda könyv és félmázsza papír: ennyi maradt szegény József Attila után. Nővérei nálam helyezték el hagyatékát. [...] Könyveit egytől-egyig ismertem s ugyanolyan megállíthatatlan emléktársításokat indít meg bennem mindegyikük, akár csak félbenmaradt verssorai. De a kincs gazdagabbnak bizonyult, mint először gondoltam volt, mikor a kibontott ládák fölé hajoltam. Mélyükből sok ismeretlen dolog került felszínre, életének előttem homályban maradt időszakából. Kézirat-hagyatéká meglepően gazdag és sokoldalú. Rendezése, értelmezése, élettörténetébe való beillesztése nehéz, alapos munkát igénylő feladat. [...] Ebből a kézirat-tömegből halásztam ki a jelen kötet számára a *Művészetbölcseleti alapfogalmak*, a *Munkanélküli írók táppénze* és a *Vallomás* című közleményeket.” – ld. Németh A 1938b, 477–479. p. A kézirat leírása szerepel a JA-kéziratkatalógusban: „4 f. – 350 × 216 mm – tinta-írású tisztázott tinta- és ceruzairású javításokkal – Aláírás nélkül – Gyűrt, hajtott, szakadozott, kissé sárgult, piszkos lapokon. Lelőhely: Cserépfalvi Imre (Budapest) tulajdonában. A cím alatt: Írta József Attila. A 4. fólió verzóján ceruzával rövid gyorsírással feljegyzés. Az 1. fólión ceruzával nyomdai jelzések: 20 cic j D – cic test (valószínűleg idegen kéz írása).” – ld. JAKL 1980, 1173. tétel, 250. p. Nem ismert, hogy a kéziratleírás milyen forrás alapján készült 1980-ban, és honnan származott az információ a provenienciáról, mert a kéziratot már 1958-ban „lappangó”-nak írta le Szabolcsi Miklós (ld. JAÖM3 1958, 375. p.), ezért a kritikai kiadásban a szöveget a Németh Andor által sajtó alá rendezett válogatás alapján közölte. Cserépfalvi Imre lánya – kiadásunk sajtó alá rendezésekor tett – szóbeli tájékoztatása szerint a kézirat nincs családjuk birtokában. Németh Andor örökösei szerint az ő hagyatékában sem maradt fenn, illetve JA örökösei is úgy nyilatkoztak, hogy a családhoz sem került vissza.

Szerzőség: a kézirat-katalógus leírása és Németh Andor közlése alapján valószínűsíthető.

Közlőve: JAÖV 1938, 534–536. p.; JA1952, 418–419. p.; JAÖM3 1958 153–155. [szöveg], 375–376. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 208–210. p. [szöveg], 701. p. [jegyzetek]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA1952: Az első közlés alapján adja közre a szöveget, részben modernizálva a helyesírást.

Szövegtérkések:

JA1952	Sor	JKK
léleküdtő volt ez	6.	léleküdtő ez

JAÖM3 1958: Az első közlés alapján adja közre a szöveget, részben modernizálva a helyesírást.

Szövegtérkések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
életbe, a munkanélküli	47.	életbe, ha munkanélküli
élet kivonja őket	54.	élet kiveti őket

JAM2 1977; JAHSZK 2012: Megegyeznek a JAÖM3 1958 közléssel, tehát a szövegtérkések is azonosak.

Keletkezéstörténet

Ezt a kéziratban maradt ironikus, sőt önironikus – a saját írói életformáját is keserűen jellemző – szöveget nagy valószínűséggel 1935 elején fejezte be JA. Az 1934–1935 fordulóján megtartott háromnapos írói ankét kapcsán írta, melyet az Írók Gazdasági Egyesülete javaslatára tartottak. Az IGE 1932 tavaszán azzal a céllal alakult meg, hogy javítson a magyar írók életkörülményein, jogvédelmet és anyagi biztonságot nyújtson a rászorulóknak. JA is tagja lett az egyesületnek, és részt vett rendezvényein. Az IGE működése, konferenciái, ankétjai nagy sajtónyilvánosságot kaptak. Ennek köszönhetően foglalkozott a főváros polgármesteri hivatala is az írók helyzetének kérdésével. A közművelődési bizottság – Bresztovszky Ede, az IGE alelnöke indítványát elfogadva – 1934 decemberére írói értekezletet hívott össze. A bizottság egyik nyári ülésén tett felszólalásában Bresztovszky így indokolta javaslatát: „ma csak a beérkezettek kis csoportja él irodalomból, az írók nagyrésze borzalmas nyomorban teng. Az ország megcsonkításával az irodalom felvevőterülete csökkent, a lapok terjedelmének korlátozása és anyagi nehézségek miatt a napisajtó sem tudja betölteni irodalompártoló hivatását, nem csoda, ha a színvonal süllyed, hiszen nem lehet elmélyülést, előtanulmányokat várni olyan írótól, akik éheznek. Rossz, dilettáns irodalom és ponyva érvényesül. A kiadók egy része selejtes külföldi irodalommal, giccsromantikával, detektívregényekkel, művészet nélküli erotikával árasztják el a piacot. Ismertnevű írók költött, idegen név alatt, mint fordítást tudják csak elhelyezni munkájukat néha. [...] Lehetetlen, hogy jó sportember, bokszoló, futballista könnyen álláshoz jut, ugyanakkor pedig írók, költők nyomorognak, nem tudnak íróasztalhoz jutni.” Az ülésről beszámoló tudósítás szerint a közművelődési bizottság

szükségesnek tartja, hogy legyen az íróknak nyugdíj- és betegbiztosítása, a kiadók több magyar szerző művét adják ki, ne a külföldi ponyvairódművet preferálják, és hogy „társadalmi úton” tűzzenek ki irodalmi pályadíjakat. Az ankét célja az, [hogy] az írók és a kiadók érdekképviselői ezekről a kérdésekről egyeztessenek és megállapodásokat kössenek. (Ld. Magyarország 1934/281 – kiemelések a forrásban.)

Három ülésnapot tartottak, 1934. december 15-én, 18-án és 1935. január 11-én. JA írása az üléseken elhangzottakhoz szól hozzá. Nem ismert, hogy hol akarta megjeleníteni. Szabolcsi Miklós azt feltételezi, hogy talán *A Tollnak*, a *Literaturának*, a *Századunknak*, esetleg a *Korunknak* szánta a cikket – ld. Szabolcsi M 1998, 460. p. *A Toll* Zsolt Béla, a *Literatura* Vészi Mátyás cikkét közölte (ld. Zsolt 1935; Vészi M 1935), a *Századunk* és a *Korunk* nem írt az ankétról.

A főváros által delegált előadó – egyben a jegyzőkönyv szerkesztője –, Zakariás G. Sándor a hazai írók életviszonyainak javítása érdekében gyakorlati javaslatokat is tett: pl. a külföldi ponyvairódmű külön járulékoltatását („ívfíllér”) a magyar írók jóléti intézményeinek javára. A vitában a meghirdetett témák mellett többek közt szóba került a cenzúra, az irodalmi szabadság hiánya és a közönség érdektelensége is. Az ankét gyorsírói jegyzetek alapján készült gépiratos dokumentuma föllelhető a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében (jelzet: Bq 0910/107). A jegyzőkönyvek nyomtatásban is megjelentek (ld. Zakariás 1935). Az ankétról, a vitákról és a kompromisszumokról a napi-, heti- és szaklapok részletesen beszámoltak (ld. pl. *Pesti Napló*, *Ujság*, *Corvina*, *Literatura*). A *Népszava* háromrészes sorozatot szentelt a kérdésnek *Magyar írók sorsa* címmel (1934. december 16., december 20., 1935. január 12.).

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének Közlönye, a *Corvina* a kiadók szemszögéből tájékoztat az eseményekről. A hetilap 1934. december 23-ai és 1935. január 13-ai száma csaknem teljes terjedelmében az ankéttal foglalkozik. *Ankét a magyar írók nyomasztó helyzetének enyhítése ügyében* címmel közli a december 15-ei, valamint a 18-ai, *Az írói ankét utolsó napja* címmel pedig a január 11-ei ülés összefoglalóját. Az első cikk bevezetője így ismerteti a témát és a résztvevőket: „A székesfőváros a közművelődési bizottság határozata alapján három napra tervezett értekezletet hívott össze annak a kérdésnek megbeszélésére: hogyan lehetne a magyar írók nyomasztó anyagi helyzetén segíteni. A központi városháza tanácstermében tartott értekezlet első napján (dec. 15-én) az írói érdekeltségek javaslatait terjesztették elő és vitatták meg; a második napon, dec. 18-án a kiadók adták meg a választ az őket érintő javaslatokra. Az értekezletet Liber alpolgármester megbízásából Némethy tanácsnok vezette; a javaslatok előadója Zakariás fogalmazó volt. Az első napon megjelentek: a kultuszminiszter képviselőjében Mariay Ödön min. tan., Ugron Gábor, az IGE elnöke, Herczeg Ferenc, Radó Antal, Harsányi Zsolt, Schöpflin Aladár, Pintér Jenő, Bresztovszky Ede, Bánóczi László, Enyváry Jenő, Novágh Gyula, Kassák Lajos, Ritoók Emma, Féja Géza, Tamási Áron, Áprily Lajos, Kárpáti Aurél, Boros Elemér, Szász Károly, Somogyváry Gyula, Kodolányi János, az IGE főtírkára és még számosan. A javaslatok egy része az írók segélyezésére vonatkozó terveket tartalmazott: az állam, a főváros, a törvényhatóságok létesítsenek írói segélyalapot; történjék intézkedés az írók ingyen gyógykezelése és üdültetése érdekében; kapjanak az írók különböző kedvezményeket (gáz, villany,

utazás, stb.), létesíttessék alap az írók betegségi és aggkori biztosítására. Ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban megtárgyalta az értekezlet az írói szervezet kérdését is. A javaslatok másik csoportja a kiadókkal kapcsolatos kívánságokra vonatkozott.” A *Corvina* ezután közli Keéri-Szántó Andornak, a lapot kiadó egyesület elnökének felszólalását, melyet az első ülésen elhangzott javaslatokkal kapcsolatosan fogalmazott meg. (Ld. *Corvina* 1934/51.) A második cikk bevezetője szerint: „Az értekezlet megnyitása után felolvasták Kodolányi Jánosnak, az IGE főtítkárának rövid jelentését az egyesületünk elnökével folytatott megbeszélésről, amely szerinte eredménytelen volt. Ilyenformán az előadói javaslat, amelyet dr. Zakariás fogalmazó szerkesztett meg, csak az ankét első napján elhangzott írói kívánságokat sorolta fel.” Ezután ismét teljes terjedelmében lehozzák elnökük felszólalását. Keéri-Szántó Andor bevezetője szerint az előző ülésnapon „ő, mint a kiadóság összességének képviselője, csak a kérdések megvitatásával foglalkozhatott, de természetesen nem tehetett semmiféle ígéretet a kiadói grémium meghallgatása nélkül. A kiadóság azóta több értekezletet tartott, s ezeknek eredményét közli a következőkben.” Majd elmondja, hogy készek arra, hogy az írószervezetek által megfogalmazott javaslatokról megállapodást kössenek, azaz meghatározzanak egy honoráriumminimumot, a magyar művek és a fordítások megjelentetésének arányán javítsanak, a fordítások és a ponyvairódalom megadóztatását, az ún. ívfillért azonban nem támogatják. Fontosnak tartják a magyar művek intenzívebb reklámozását, az irodalmi pályázatokat, a ponyvairódalom visszaszorítását, a magyar irodalom külföldi megjelentetésének segítését és azt a célt, hogy a könyvnapok lényege a magyar művek népszerűsítése legyen. Abban a kérdésben, hogy a szerzői jog megszűnte után a szerzői díjat az írói jóléti intézmények kapják meg, törvényi szabályozást tartanak szükségesnek. Beszámolt arról is, hogy a kiadók egyesülete anyagi támogatást kíván nyújtani az IGE számára: a könyvnapi sorsjegyek teljes bevételét, továbbá a könyvnapokon eladott régi kiadványokból befolyó jövedelem öt, az új könyvek esetén pedig két és fél százalékát. A kiadók maguk is előterjesztettek indítványokat olcsóbb postatarifák, papírvám-visszatérítés, forgalmiadó-mérséklés és állami vagy városi dotáció ügyében. (Ld. *Corvina* 1935/2.)

JA reflektálása az ankétra alkalom volt arra, hogy egyrészt felmutassa saját írói sérelmeinek és „kávéházi életének” paradoxonát, másrészt hogy bírálja a valóságtól elszigetelt korabeli tipikus írói magatartást, harmadrészt a „péterfilléres”, nem mű-, hanem személyközpontú, „szociálpolitikai” jellegű támogatást. A gúnnyal átszótt, de egyúttal az alkotói feleslegesség-érzésről is valló, ambivalens, már-már pamfletszerű írás egyúttal a kapitalizmus kulturális mechanizmusának szemléletes kritikája is. A költő 1930-as években fölerősödő művelődés-, illetve olvasásszociológiai fogékonysága itt elsősorban az irodalmi áru és piac, a magas irodalom, a fércmű és a közönség viszonyának tárgyalásában jelentkezik. Ezt az egyszerre szubjektív és tárgyias hangvételt egy részben freudi ihletésű – az ösztönök pozitív jelentőségét fölismerő – művészetelméleti utalás is gazdagítja. Mindazonáltal a tömörségében is roppant gazdag, az alkotó értelmiségi életforma dilemmáit feszegető írásban nincs egyértelmű válasz a töredékes felvetésekben rejlő ellentmondásokra. Miközben elítéli a polgári íróknak a valóságtól és a tömegektől való elszakadását, mintha egyúttal szociológiai igazolást adna a piacké-

pes fércművek kapitalizmusbeli konjunktúrájához. A *Munkanélküli írók táppénzéhez* kapcsolható legfontosabb írások, töredékek, amelyekben ezek a szempontok – ha különböző hangsúlyokkal is – jelen vannak: *Irodalom és szocializmus*; [*Az irodalom nyelvi*]; *Napjaink munkásmozgalma*; [*Bármiféle társadalmi*]; *A művészet kérdése és a proletárság*; [*E sorok írója*]; [*A művészkedés*]; [*T. C.!*]; *A mai költő földadatai*.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

2. sor

Ankétet tartottak az írók nyomoráról: ld. *Keletkezéstörténet*.

2–3. sor

idegen írók műveinek megadóztatásáról, péterfillérekről: Az ankéton felmerült az „ívfillér” kérdése, erre utal JA a péterfillér kifejezéssel, mely a katolikus hívek egyházuk számára fizetett adományainak közkeletű elnevezése. Az „ívfillér”-javaslat szerint adózni kellene az írók jóléti intézményei javára minden fordítás és ponyva-irodalmi termék után. (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.)

16. sor

Árkádiába: A görög félsziget mitikussá stilizált középső része; irodalmi toposz. Az antik költők – majd később az európai civilizáció számos kulturális elbeszélése és szállóigéje – Árkádiát a paradicsomi ártatlanság, a patriarkális életvitel, az egyszerű erkölcsök és a békés megelégedettség, az idill hazájának tekintették, mivel az árkádiaiak főképpen marhatenyészéssel, földműveléssel, pásztorkodással és zenéléssel foglalkoztak, s a tudományokkal és politikával nemigen törődtek.

40. sor

Hamsun és Reymont parasztjai, csavargói: Knut Hamsun (1859–1952) norvég író, az *Éhség* és a *Pán* című regényeiben kalandos ifjúságát ábrázolja. Władisław Reymont (1868–1925) lengyel író legnevezetesebb regénye a *Parasztok*, melyet JA olvasott is.

49–51. sor

a művészet az az egyetlen terep, amelyen az emberi ösztönök a kultúra és a civilizáció sérelme nélkül is érvényesülhetnek: Ismert freudi tétel a művészetnek az elfojtásokból eredő neurózisok alternatíváját jelentő pozitív szerepéről, amelyet Freud ösztöntani munkáiban és a *Das Unbehagen in der Kultur* (Rossz közérzet a kultúrában) című esszéjében részletez, s amely a freudomarxizmusba is átemelődött. JA itt saját magára, alkotói mivoltára vonatkoztatja ezt a felfogást. Hasonlóan fogalmaz [*A művészkedés*] kezdetű töredékben is: „A művészkedés az a tevékenység, amely-lyel az ember közösségellenes ösztöneit közösség-alkotó szellemiséggé formálja.”

Recepciótörténet

Recepciótörténeti bibliográfia

NÉMETH Andor, *Utószó egy utószóhoz : József Attila verseinek első gyűjteményes kiadása*, SZÉP SZÓ, 25. sz. 1936. 5. kötet, 5. füzet (július), 477–479. p. (Költők és művek rovat). = KJA2 1987, 1161–1164. p. (1163. p.)

- NÉMETH Andor, *József Attila és kora* : [10] *Harmadik rész : Férfikor : A halál partszegélyén* [folytatás], CSILLAG, 1948. 10. sz. (szeptember), 1–9. p. (5. p.) = Németh A 1989, 313–332. p. (323. p.)
- NÉMETH Andor, *Utószó József Attila élettörténetéhez*, CSILLAG, 1948. 13. sz. (december), 1–5. p. (2. p.) = Németh A 1989, 333–342. p. (336. p.)
- GYERTYÁN ERVIN, *Vád és valóság : A József Attila dráma néhány szereplőjéről*, ÚJ ÍRÁS, 1967. 12. sz. (december), 103–113. p. (107. p.) = Gyertyán 1985, 249–276. p. (260. p.)
- BALOGH László, *József Attila*, Budapest, Gondolat, 1969, (Nagy Magyar Írók). = 2. kiadás, 1970 = 3. kiadás, 1980, 145. p. = 4. kiadás, 1988 = 5. kiadás, LAKNER Lajos utószavával, Debrecen, Déri Múzeum – Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 2005.
- MIKLÓS Tamás, *József Attila-tanulmányok szövegének és keletkezési idejének helyreállítása*, MEDVETÁNC, 1986. 4. – 1987. 1. sz., 143–182. p. (151. p.)
- MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988, (Gyorsuló Idő), 169–171, 316. p.
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 460. p. = Szabolcsi M 2005, 2. kötet, 615. p.
- LENGYEL András, *Az olvasó szerepe a költészetben : A kései József Attila egyik megfontolásáról*, KORUNK, 2004. 4. sz. (április), 67–77. p. = Lengyel A 2005, 234–249. p. (244. p.)
- TVERDOTA György, *Tizenkét vers : József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*, Budapest, Gondolat, 2004, 132–133. p.
- TVERDOTA György, *Öntudat*, LITERATURA, 2017. 1–2. sz., 80–106. p. (105. p.)

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Németh Andor a *Csillag* 1947–1948-as számaiban folytatólagosan közreadott pályaképének végén alapvetően JA egyéni sorsa, írói „meg nem értettsége” dokumentumaként interpretálta az írást: „Már régóta rájött, hogy abban a társadalomban, amelyben tevékenykedik, az olyan szellemnek, amilyen ő, el kell pusztulnia. Ezt már régóta érzi és tudja. Ki is fejtette néhány évvel előbb, mikor a kormány programjába vette a munka nélküli írók támogatását.” (Ld. Németh A 1947–1948 [10], 5. p.)

Szabolcsi Miklós 1958-ban ismertette a JA cikket motiváló ankét szövegét, főbb szereplőit és szempontjait, de nem minősítette és értékelte az annak idején publikálatlan írást. 40 évvel később már megteszi ezt: eszerint JA hozzászólásának lényege „gúnyos-naiv válasz a felhangzó követelésekre”, hogy ti. az élet minden területén gyökeres változtatásokat tessenek eszközölni, míg végül a költő arra futtatja ki érvelését, hogy az írók nem igazán élnek benne a valóságban. „Nehéz eldönteni, gúny-e vagy játék. Vagy a rá olykor jellemző csakazértis-vita? Mindenesetre: már korábban is érdekelt az irodalom és a közönség közti közvetítőrendszer, az irodalom és befogadásának társadalmi mechanizmusa.” (Ld. Szabolcsi M 1998, 461. p.)

Az 1980-as évektől különböző tudományági megközelítések és olvasatok emelték meg a *Munkánélküli írók táppénze* jelentőségét a költő értekező prózájában. Azt, hogy JA gondolkodásában 1932-ben megjelenik és fölerősödik az ösztön-problematika, s összekapcsolódik a kultúrával, a művészettel, Miklós Tamás mutatta ki több cikk,

köztük a *Munkanélküli írók táppénze* elemzésével. Míg az 1932-es *Az iffúság nemi problémáiban* az ösztönök még nem alapjai, magyarázói semminek, kivéve az elfojtásukból származó neurózisokat, későbbi írásaiban, köztük a *Munkanélküli írók táppénze* címűben igen hangsúlyosan „cselekvést, magatartást magyarázó erőként”, jelesen a művészet és a felszabadító művészi hatás pozitív előfeltételeként jelennek meg. Kiemeli azt a JA-i tételt, hogy „talán a művészet az egyetlen terep, amelyen az emberi ösztönök a kultúra és a civilizáció sérelme nélkül is érvényesülhetnek, – a közönség elvárja ezt a fölszabadító munkát az írótól” – ld. Miklós T 1988a, 169–171, 316. p. Lengyel András viszont a költő irodalomszociológiai érdeklődésének – személyes érintettséggel átszőtt – dokumentumaként elemzi a töredéket: „bár ő maga is sokat nélkülözött, elutasította a nyomorgó írók intézményes támogatását. [...] e diagnózis voltaképpen saját helyzetének (önkritikus) kivetítése, s érvelésében nagyon erősen megjelenik a vágy, amely író és olvasója közösségét, egységét óhajtja. Ez valójában az olvasóközönségétől elszakadt írólet belső tarthatatlanságának kimondása. Vágya, jól érzékelhetően, a *problémaközösség*: egy olyan helyzet, amelyben az író alkot, az olvasó pedig a műben saját problémájára kap választ, s így összetartoznak.” – ld. Lengyel A 2004, 73–74. p.

Tverdota György az *Eszmélet*-ciklust elemző könyvében az alkotói identitás és a tőkés viszonyok objektív és egyúttal a költő szubjektív konfliktusa tudatosításaként értelmezi a *Munkanélküli írók táppénzét*, együtt *A művészet kérdése és a proletárság* című töredékkel – ld. Tverdota 2004, 132–133. p. A tudat/öntudat JA-i értelmezésének fejlődéstörténetébe ágyazva pedig komplex módon értelmezi a *Munkanélküli írók táppénzét*. Hozzákapcsolja a *[Bármiféle társadalmi]* kezdetű töredékhez és a Kassák-kritikához: JA folytatja az azokban kifejtett irodalomszociológiai megközelítést, de számot vet az általa elszenvedett kudarccal, költői visszhangtalanságával a proletariátus soraiban, csalódik az osztályával kapcsolatos illúzióiban. E fordulat talán legmegrendítőbb dokumentuma a *[Bevezetés, mely borsot tör]*. Ez a kontextus motiválja a költőt, aki „önkritikus éllel akart hozzászólni” az ankéthoz. „Ha az író szociológiai szempontból kisárutermelőként határozzuk meg, ha a kiadóban a nagybani vásárlót és közvetítő kereskedőt látjuk, az olvasót pedig az írói műhelyben termelt áru vevőjének tekintjük, akkor a művésszel szemben is az árutermelő társadalomban érvényes követelményeket támaszthatjuk”, s ezeket JA önmagával szegezte szembe. Az önvizsgálat eredménye pedig „lehangoló és kilátástalan. [...] A közönség meghálálná, ha az írók megfelelő választ adnának az őt igazoló problémákra. A kávéházban lebzselő bohém értelmiségiek, mint Jancsi János Kosztolányi *Barkóhbájának* József Attiláról mintázott hőse, mint Gerlei, a Nagy Lajos *Budapest Nagykávéházában* József Attiláról rajzolt karikatúra, azonban »nem képes válaszolni, elszakadt az élettől, nincsenek a közönséggel közös élményei, melyeket megformálhatna«. [...] Megrendítő mértékű elbizonytalanodás. Még nem is olyan régen volt, hogy egy egész osztály történelmi vállalkozása részesének érezte magát a költő.” – ld. Tverdota 2017, 105. p.

Reform-toborzó

Zilahy Lajos, miután technokráciája elkallódott és kitűnő terve, az ezermester-egyetem (melyet kimondottan a magyar „faj” számára, de titokban az *e* betűk kedvéért talált ki), feledésbe merült, „új szellemi frontot” hirdet s fiatal írókból máris rohamosztagot alakított. Elolvassván Zilahyék cikkeit, oly tanácstalanul állok, mint a városlakó idegen, kit a Hortobágyra vittek, hogy délibábot lásson, s ott vigasztalan őszi esőben meresztgeti a szemét hiába. Megtudtam Zilahytól, hogy „létraerdő van az országban”, és mert ez az erdő „fojtogató, üres, levegőtlen tér”, – „új szellemi frontra van szükség”. E front „megszületésének első és legfontosabb alapfeltétele: az egységes világszemlélet.” A világszemlélet ez: „Az országépítés csak a népi erők rétegein kezdődhet meg.” S azért van éppen most szükség ez új szellemi (!) frontra, mert „a magyar politika is elérkezett ahhoz a ponthoz, ahol az orvosi vagy mérnöki foglalkozás jelentősége elsöpri maga elől a szónokokat és üres fecsegőket.” Így Zilahy. Mert ma „itt ugyan hiába fujná meg Gömbös a trombitát egy szellemi sorakozóra.” És mivel „a külföldi reformmozgalmak, akár a fasizmust, akár a hitlerizmust nézzük, siettek megszerezni a maguk szolgálatára a nemzet életének színvonalban is magas rétegét.” Siettek! – ismétlem én pesties fordulattal a népies Zilahy állítását.

Ez a „világszemlélet” igen sovány feltét a föltálat, rengeteg zsirtalan, sótalan reformkására. Nem is szolgál másra, minthogy Zilahy könnyen hajló, „világszemléletben” csintalan és politikában odaadó, fiatal muzsákat kerítsen vele a kivénhedt nyiltszavazásos rendszernek. A „látható kormánynak”, mely lihegve birokra kelt a „láthatatlan kormánnyal”, „a papi birtok, a nagytőke és a világi nagybirtok hármasszövetségével” – amint Zilahy írja és aminek az ellenkezőjéről mindenki alaposan meggyőződhet, mindenki, aki a kormány intézkedéseit és meg nem tett intézkedéseit föléri. „Az alkotó, építő és gyógyító emberek seregét hiába keresnénk az új nemzetgyűlésben” – ezzel érvel Zilahy amellett, hogy szálljunk mi, írók a reformkorszak táborába. A kormányzat azonban önnön pártjának igen jól felfogott érdekében kente úgy föl az országgyűlés ábrájára harsány színeit, hogy az Zilahy szerint „aggodalomra adhat okot”. Mi is aggódunk, – de akkor miért csatlakozzunk tehát?

Zilahy – tudva vagy tudatlanul, nem találom ki, melyik kellemesebb számára – úgy tünteti föl a politikai tányérváltást, hogy a kormánypárt soraiból hiányzik ugyan a szellemiség képviselője, de a nép minden furulyájával, szájharmonikájával és dudájával odaadóan kíséri kormányék politikai énekszavát; mintha írók nem akadnának az új országgyűlésben, de a kubikusok, mezei napszámosok, uradalmi cselédek, bányamunkások, törpebirtokosok, kőművesek, dolgos és munkanélküli szakmunkások, boltosok, iparosok – ki gyózná a mindennapi életet alkotó nép összes rétegeit fölsorolni? – csak úgy nyüzsgőnének a reformkorszak egységes pártjában és majdnem egységes parlamentjében. Mert „az országépítés csak a népi¹ erők rétegein kezdődhet meg”. De miért hozzánk, írókhoz, költőkhöz intézi a szavait Zilahy, miért nem a reformkormány felé? Így az a látszat, mintha a nép csak leltári tárgy volna, mintha gondjaival guzsbakötött és népies „világszemléletű” politikával is megcsomózott élete csak arra szolgálna, hogy ezermesteri szellemek időnként papíron meg-megmentsék és a népmentés szólamaiknak árnyékát borítván megigézett

¹ [sajtóhiba:] régi [ld. főszöveg]_{szkj}

közönségük pisla szemére, a hatalom verőfényes balatoni partján sütkérezzenek, szivükben az elhivatott ősi faj korszerű szeretetével.

45 Mert Zilahyék nem demokratikusak, hanem népiesek. És erre a népiességre az jellemző, hogy az egyik alvezér nemrégiben törvényhozási uton akarta rákényszeríteni a parasztokat, hogy családonként legalább négy kis parasztot hozzanak világra, különben az állam kobozza el földcskéjük egy-, két- vagy háromnegyedét. Egy ilyen törvény természetesen nem vonatkozna az új szellemi front lelkes tagjaira, akik nem nép, hanem csak népiesek. Hogy az ország hatalmas arányú gyermekhalandóságát szociálpolitikával csökkenteni lehetne s így megtartani a születésekben igenis mutatkozó népszaporulatot, az eszükbe sem jut a 50 népieseknek.

Ignotus Pál az *Esti Kurirban* erélyesen visszaütötte Zilahyék szelleminek mondott, misztikus, kultikus próbálkozását. De hozzátette, hogy Zilahyék hite is, mint minden hit, tiszteletet érdemel. Hát szó sincs arról, hogy minden hit tiszteletet érdemelne! Minket, kik az emberi szellemet nem az állati vérszjtek göröcsövi képleteiben, hanem a társadalmi és állami 55 élet alkotásaiban keressük, minket, kik a civilizált lélek lakását a tiszta fogalmak világos építményében találjuk meg és nem pártvezéreknek futólag elejtett, semmitmondó, de éppen ezért fürge tollnokoktól hamarjában filozófiákká rajongott megjegyzéseiben – nagyon tisztelnék odaát, csak éppen megtörni nem hajlandóak. Mi azonban elveink értelmében – megtörjük őket, de tiszteletükre képtelenek vagyunk.

60 Talán kár értük, talán nem. Az igazi szellemi arcvonal a régi, az örök, továbbra is a világos szellemü humanizmusért folytatja harcát, a nép polgárosodásáért, a nemzet csinosodásáért, a társadalom elszegényedése ellen és azért a reformkorszakért, melyben a dolgozó emberek szabadon nyilváníthatják akaratukat és szabadon dönthetnek sorsuk fölött.

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *Reform-toborzó*, ESTI KURIR, 1935. 102. SZ. (május 5.), 5. p. – a továbbiakban: JA1935a.

A keletkezés ideje: 1935. április 14. – május 4.

A datálás indoklása: JA írását az *Esti Kurir* májusi 5-ei száma közölte, és Zilahy Lajos két, 1935 áprilisában megjelent cikkére reagál. Az elsőt április 14-én, a másodikat 21-én közölte a *Pesti Napló*. JA cikkének megjelenési helye egy napilap volt, így legkésőbb előző nap kellett leadnia kéziratát.

Szerzőség: Teljes névalírás a cikk alatt, jobbra zártan: „József Attila”.

Kézirat: Nem ismert. Fennmaradt a lapszám 5–6. oldalának egy JA tulajdonából származó lapkivágata is. Autográfok a lapkivágaton: a cím bekeretezve és a szerző neve aláhúzva fekete ceruzaírással; az újság dátumfejléce megjelölve piros ceruzaírással. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/63/b/1. Palliumcím: *5 db lapkivágat*. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Közzölve: JA1935a; JAÖM3 1958, 155–157. p. [szöveg], 376. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 210–213. p. [szöveg], 701. p. [jegyzetek]; Nagy Sz. P 1990a, 242–244. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA1935a: Az első közlés a cikk első bekezdésében fordított lúdláb, ezután macskaköröm idézőjeleket használ: pl. «faj» és „világsszemlélet”. Szövegközlésünk a jelentéstartalmat nem hordozó tipográfiai sajátosságokat nem jeleníti meg, az idézőjeleket egységesítettük. A sajtóhibát javítottuk. A napilap nyomdájának betűkészletéből egyes ékezetes magánhangzók hiányoztak: í, ú, ű.

JAÖM3 1958: Az első közlés alapján. A helyesírást modernizálja. A sajtóhibát megjegyzés nélkül javítja.

Szövegeltérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
s vigasztalan	6.	s ott vigasztalan
életének színvonalában is	15.	életének színvonalban is
alaposan meggyőződhetett, mindenki,	22.	alaposan meggyőződhet, mindenki,
tiszteletet érdemelne! Minket,	53.	tiszteletet érdemel. Hát szó sincs arról, hogy minden hit tiszteltet érdemelne! Minket,

JAM2 1977; Nagy Sz. P 1990a: Megegyezik a JAÖM3 1958 közléssel.

JAHSZK 2012: Betűhű forrásközlés. A sajtóhibát nem javítja.

Keletkezéstörténet

JA cikkének megjelenési helye, az *Esti Kurir* liberális napilap volt, mely 1923–1944 között működött, főszerkesztője Rassay Károly. A napilapba a cikket valószínűleg Ignótus Pál közvetítette, aki vezércikkírója volt. Zilahy cikkeit ld. Zilahy 1935a; Zilahy 1935b. JA a témában „Új szellemi front” címmel egy másik írást is közzétett. A keletkezéstörténetet bővebben ld. ott.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

2. sor

Zilahy Lajos: (1891–1974) író, publicista, korának sikeres színpadi szerzője.

2. sor

ezeremester-egyetem: A *Magyarország* 1934. szeptember 22-i számában *Levél Kelet-indiából* címmel egy névtelen szerző tollából cikk jelent meg, amely ostromozta a magyar felsőoktatást, amiért „boldogtalan intellektueleket” képez, és a gyakorlati ismereteket szorgalmazta. Zilahy Lajos a *Magyarország* 1934. szeptember 23-i számában, mintegy válaszul erre, olyan – amerikai mintára létrehozandó – gyakorlati ismereteket adó egyetemi fakultás ötletét vázolta fel, amely az „egyoldalú diplomások helyett széles gyakorlati tudású magyar ifjakat bocsát ki az életbe”. Zilahy a gyakorlati tantárgyak közé sorolta a gépkocsivezetést, villanszerelést, baromfitenyésztést stb. Úgy gondolta, hogy a gyakorlati szakemberek doktori címet is szerezhethének. Erre utal cikkének címe is: *Doktor Ezeremester* (ld. Zilahy 1934b). Zilahy írását vita követte, amelyben Móricz is megszólalt, támogatásának és kétélyeinek egyaránt hangot adva.

44–46. sor

az egyik alvezér nemrégiben törvényhozási uton akarta rákényszeríteni a parasztokat, hogy családonként legalább négy kis parasztot hozzanak világra, különben az állam koboza el földesekjük egy-, két- vagy háromnegyedét: Utalás Illyés Gyula *Pusztulás* című cikkének egyik szöveghelyére: „Készíttessék egy új örökösödési törvény, melynek értelmében minden öröklődő birtok legalább négy részre oszlik; ha az örökhagyónak négy gyermeke van, azok egyenlő részben öröklök [...] Ha egyetlen gyermek sincs, az egész az államra száll, amely köteles azonnal új telepéseknek átadni.” – ld. Illyés Gy 1933b, 202. p.

61. sor

a nemzet csinosodásáért: Utalás Kármán József *A nemzet csinosodása* című művére. Kármán munkája a felvilágosodás művelődéspolitikai programját fogalmazta meg, a polgári ízlés és kultúra megteremtését.

Ld. még az „Új szellemi front” tárgyi magyarázatait.

Recepciótörténet

Ld. az „Új szellemi front” recepciótörténetét.

„Új szellemi front”

Zilahy Lajos „új² szellemi frontot” hirdetett a reformkorszak védelmére, s utólagos szellemi megalapozására az egyik³ reggeli lapban, a délutániban pedig meg⁴ is szervezte fiataljainak⁵ arcvonalát. Toborzójára táborába siettek sorrendben *Illyés Gyula, Kodolányi János, Szabó Lőrinc, Sárközi György, Tamási Áron, Nagy Lajos, Féja Géza, Pap Károly, Németh László*.⁶ 5
Én is udvarolok a gráciáknak s nékem is van néhány szavam.

I.

Zilahy érvelése cikkeiben annyira érzelmi, logikája oly kúsza, tartalma annyira homályba burkolt, hogy nehéz róla számot adnom. Álljanak itt ez idézetek, melyeket hozzászólásom könnyebbsége kedvéért pontokba sorozok: 10

1. „Túljutottunk valamin, amiről ma még korai volna határozott képet alkotni és pontos magyarázatot adni.” 2. „Az új parlament és a római kettővel jelzendő Gömbös-kormány nem túlságosan dicsekedhetik azzal, hogy a magyar szellemi élet értékeit is magához vonta.” 3. „Ebben a megállapításban semmiféle rejtett panasz nem húzódik meg, mert a mai kormányzat és a mai magyar irodalom között ma már mélyebb és magasabbrendű 15
kapcsok képződése van folyamatban, ma már nem lehet beszélni egy olyan világszemléleti szakadékról, amely a közelmúltban a magyar élet két kimagasló, tragikus értékét: *Tisza István*-t és *Ady Endré*-t vadul szembeállította egymással. Ma már nem történhetik meg, hogy a magyar irodalom legjobbait politikai gondolkodásuk bátorsága miatt bizonyos oldalról, mint veszélyes elemeket nyomják el.” 4. „Az új nemzetgyűlés gondosan és szinte 20
benzinnel van megtisztítva az irodalom szellemétől... Ugyanilyen megállapítást végezhetnének az új parlamentekkel (?) szemben a magyar tudósok, a magyar mérnökök, tanárok, orvosok, egyszóval a nemzet életének színvonalban is az a magas rétege, amelyet a külföldi reformmozgalmak, akár a fasiszmust, akár a hitlerizmust nézzük, siettek megszerezni a maguk szolgálatára.” „Az alkotó, építő és gyógyító emberek seregét hiába 25
keresnék az új nemzetgyűlésben.” S ez „aggodalomra adhat okot”. „Az ember mindenütt

¹ [K:] „Új szellemi front”

² [K:] „új

³ [K:] megalapozására az egyik [Sz:] [sajtóhiba:] megalapozására egyik [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴ [K:] lapban s a délutániban meg

⁵ [K:] ifju szellemeinek

⁶ [K:] [kézirat utolsó szava] [előbb:] László. Az avatatlanokat meglepi ez a névsor [majd:] László. Az avatatlanokat, kik nem kísérik figyelemmel irodalmi életünknek és irodalmunknak mindennapi változásait [majd:] László. Az avatatlanokat, kik nem kísérik figyelemmel irodalmi életünknek és irodalmunknak mindennapi alakulásait a [majd:] László. Az avatatlanokat, kik nem kísérik figyelemmel irodalmi életünknek és irodalmunknak mindennapi átalakulásait a [majd:] László. Az avatatlanokat, kik nem kísérik figyelemmel irodalmi életünknek és irodalmunknak a <politi> [majd:] László. Az avatatlanokat, kik nem kísérik figyelemmel irodalmi életünknek és irodalmunk hangjának a politikai hangvillával egyeztetett változásait, meglepi ez a névsor. [majd:] László. Az avatatlanok nem kísérik figyelemmel irodalmi életünknek és irodalmunk hangjának a politikai hangvillával egyeztetett változásait. Őket meglepi ez a névsor. Olyan írókra talál benne, kik adott alkalommal szívesen vették, ha az a hírük kelt, hogy szocialisták. De az irodalmi élet szocialista ismerője nem ezen tűnődik. Nem a durva alkalmazkodás ténye ejti gondolkodóba azt, ki tartott valamit a fiatalok irodalmáról. [majd: ld. főszöveg]

azt érzi, itt ugyan hiába fujná meg Gömbös a trombitát egy szellemi sorakozóra.” 5. „Új szellemi frontra van szükség, amely felfrissülve az idők szelében és felfegyverkezve a reformpolitika gondolataival, keresztül tudja törni magát a létraerdőn.” „Az új szellemi front megszületésének első és legfontosabb alapfeltétele: az egységes világszemlélet. És ezen belül a törhetetlenül összeforrott magyar szemlélet.” (Pesti Napló, 1935.⁷ április 14.)

Eddig Zilahy. Hogy miben áll az „új, magyar világszemlélet”, azt oly magától értetődőnek veszi, hogy szót nem veszteget rá. Talán az „öncélú magyar államiság” gondolata volna? „Nyílt kártyákkal” (P. N. április 21.)⁸ című második cikkében, melyben támadásokra felel, közelebbi meghatározással is szolgál: „Meg kell egyezni például (!) abban, hogy az országépítés munkája csak a népi erők rétegein kezdődhetik meg.”

Azt hiszem, ezek az idézetek híven foglalják össze Zilahy gondolatmenetét. Megjegyzéseim itt következnek:

Ad 1. Min jutottunk túl? Az egységes párton és kormányzatán. Elérkezni pedig a Nemzeti Egység Pártjához és kormányzatához érkeztünk el – Zilahyék szemével nézve a dolgot. Mert az igazi változás az, hogy agrárországból agráripari országgá serdültünk.

Ad 2. Zilahy az írókat a reformkorszak szellemi támogatására hívja s ezt a magatartását azzal indokolja, hogy a magyar szellemi élet értékeit nem vonta magához az új parlament. Mindenki tudja, Zilahy kivételével, hogy a kormány saját jól megfontolt céljai és felfogása szerint válogatta meg nyílt szavazással országgyűlésbe hívott embereit. Ez a tény és Zilahynak a parlamentről adott kritikája okot és érvet éppen arra szolgáltat, hogy az írók s a „szellemi élet értékei” távol tartózkodjanak a reformkorszak gyülekező helyeitől. Aggodalomra okot mi nem a „szellemi élet értékeinek” parlamenti hiányában látunk, hanem magában a több-kevesebb tehetséggel, de mindenesetre nagy hatalmi erővel rendelkező, uralkodó politikai irányzatban. Másrészt a „szellemi élet értékeinek” nem is az a feladatuk, hogy a parlamentben politizáljanak, hanem hogy a szellemi termelést a kor szükségletei szerint teljesítsék. Például hogy tisztázzák a fogalmakat és ne zilálják össze, mint Zilahyék.

Ad 3. Hol és mint volna folyamatban „ma már mélyebb és magasabbrendű kapcsolatok képződése a mai kormányzat és a mai magyar irodalom között”?⁹ Hogy köztük nem volna „ma már” „világnézeti szakadék”? Számomra nagyon zavaros az ilyen gondolkodás. Az irodalom époly sokszínű, mint maga a társadalom. Ezért az irodalmat sem világnézeti híd nem kapcsolhatja a kormányzathoz, sem világnézeti szakadék nem választhatja el tőle. A kormányzat politikai pártokkal áll kapcsolatban, a pártok választóikkal, a választók pedig – ez a polgári társadalom kettőssége – saját társadalmi helyzetükben kifejezésre jutó emberi mivoltukkal és erre eszmélkedve, mint olvasók tartanak kapcsolatot az irodalommal. Az összefüggés oly távoli és közvetett, hogy az író lehet más társadalmi osztály alkotóművésze és más társadalmi osztály elveinek politikai híve. (Például Balzac.)

Ami Tiszát és Adyt illeti, – a konkrét állításban sincsen sikere Zilahynak. Tisza is, Ady is ugyanannak a „világnézetnek” voltak hívei; ellentétük politikai természetű volt.

⁷ [Sz:] [sajtóhiba:] 1935 [ld. főszöveg]_{szkj}

⁸ [Sz:] [sajtóhiba:] 25) [ld. főszöveg]_{szkj}

⁹ [Sz:] [sajtóhiba:] között”. [ld. főszöveg]_{szkj}

Amit ezután mond Zilahy, azzal bizonyára sokakat bosszúságra ingerel. Ismétlem állítását: „Ma már nem történhetik meg, hogy a magyar irodalom legjobbait politikai gondolkodásuk bátorsága miatt bizonyos oldalról mint veszélyes elemeket nyomják el.” A „ma már” célzás Ady és Tisza esetére. Zilahy nem akarja tudni, hogy Ady szabadon írhatta meg és adhatta ki azokat a verseit is, amelyek Tiszát személyében sértették (vad, geszti bolond, úrnak, magyarnak egyként rongy stb.), ma azonban – jóllehet a kormányzat pártjai is magukénak vallják Adyt, Tiszáról nem szólva – előadók műsoráról számtalan esetben törlik rendőri cenzurával Ady, Petőfi verseit, sőt volt eset, hogy Szép Ernőét is visszavetették. 65 70

Ad 4. Visszatér Zilahy kedvenc érve a reformkorszak mellett, hogy tudniillik a reformkorszak nemzetgyűlése „szinte benzinnel van megtisztítva” „a nemzet életének színvonalban is magas rétegei szellemétől”. Ha a reformkorszak emberei szó nélkül lenyelik Zilahynak ezeket a megállapításait pusztán azért, mert ezzel remél Zilahy eredményesen toborozni híveket az írók között a reformkorszak új szellemi frontjába, én – az ellentáborban – szintén hallgatom. De azt már nem hagyhatom szó nélkül, hogy a „külföldi reformmozgalmak, akár a fasizmust, akár a hitlerizmust nézzük”, siettek volna megszerezni a magas színvonalú rétegek helyeslését. Az olaszok csak hagyján, okkal-móddal Croce még kinyithatja a száját, – a német emigráció irodalmi és szellemi alakjait s magának Hitlernek a „hiperintelligencia” ellen intézett kifakadásait számbavéve azonban, azt hiszi a naív ember, hogy Zilahy valamilyen hipnotikus erejű megtévesztés áldozata. 75 80

Ad 5. Az új szellemi frontra azért van szükség, mert „a gyógyító és alkotó emberek serege” nincsen az országgyűlésben, s ma „Gömbös hiába fujná meg a trombitát egy szellemi sorakozóra”. Tehát azért sorakozunk, mert Gömbös hátha megfújja a trombitát. Vajjon miért nem fújta meg eddig? Volt alkalma hozzá – a mikrofon előtt is. 85

Zilahy mozgalmát érték támadások a napisajtó részéről. S ő megérezve, hogy okfejtésével fogalmi ingoványon jár, védekezésül kitalálta, hogy azért kötelessége a „látható kormány” segítségére sietni, mert az éppen most vív a „láthatatlan kormánnyal”, nevezetesen „a papi birtok, a nagytőke és a világi nagybirtok hármasszövetségével”. Zilahynak, mielőtt ily kijelentéssel lepné meg olvasóit, illetett volna tünődnie a következőkön: 90

A nagytőke elleni küzdelemben a kormányzat természetes szövetségese volna a munkásság. Vajjon miért a munkásság szervezeteinek jószolt vészt és pusztulást a „látható kormány” elnöke? Vajjon miért nyerne a nagytőke képviselői az új stílusban is régi stílusú „méltóságos” és „kegyelmes” címmel járó kinevezéseket? Vajjon miért nem lépteti életbe a kormány a munkaidőt szabályozó nemzetközi egyezményt? Vajjon miért nincs munkanélküliség, amikor volt boléta? Vajjon miért rontják a béreket az ínségmunka béreivel? 95

A papi és világi nagybirtok elleni harcban a kormány természetes szövetségese a mezőgazdasági munkásság és a kisparasztság volna. Vajjon miért szavaztatta őket nyíltan a kormány? Vajjon miért nem kapott nagyrészüket még így sem választójogot? A hárommillió mezitlábás közül miért nincs egy is az országgyűlésben? Miért nem engedik szervezkedni a föld proletárjait és kispolgárait? Vajjon várható-e komoly, mélyreható földreform attól a kormánnytól, amely ahelyett, hogy progresszív adót vetne ki a nagybirtokra, oly antiszociális adók, mint a fogyasztási, forgalmi stb. bevételéből egyenesen támogatására siet adáz „ellenfelének”? 100 105

Általában, ha nem csupán a reform szóval jelzett fogalmát akarja megreformálni a kormány, hanem valóban az a törekvése, hogy oly formát alkosson a törvényhozás útján, amelyben a dolgozó nép – a magyar nép! – életakarata jut kifejezésre, miért nem alapozza hatalmát demokratikus fordulattal a munkásnép tömegeire? Hogy én is lelkes híve lehessen a kormánynak, Gömbösnek, lelkesebb, mint ma Zilahyék!

II.

A világszemlélet, mely Zilahy cikkei után ítélve még nem öltött fogalmi formát, hanem megmaradt az érzelmes sejtelen állapotában, elég „egységes”, amint az arcvonalba szegődő harcosok fejtegetéseiben jelentkezik. Nézzük sorjában őket.

Illyés Gyula „Reform és irodalom” című cikkében (Magyarország, 1935. április 24.)¹⁰ elénk tárja azt a megvizsgálatlan közhelyet, hogy irodalmunk nagyjai nemzeti jövőnkéről szorongásig fokozódó aggodalommal énekelnek. Ebből aztán érvet és ihletet merít kiállásához a Zilahy-front színeiben. „Jelszavaink jórészt a kormány hivatalos programjában láttuk viszont” – írja és így fogalmazza meg a célkitűzéseket: „Tárjuk fel a nép sebeit és erejét, hozzuk napvilágra az értékeket, de a bajok gyökereit is.” „Erre az egyetlen reformra van szükségünk, a szabadságra, hogy őszintén szemükbe mondhassuk a bajokat azoknak, akik azokon segíteni akarnak.”

Ez szép dolog. Csak az furcsa, hogy Illyés az egykéről írván – hálás témája ez a reakciónak – azt javasolta, alkossanak örökösödési törvényt, mely a paraszt családokat legalább négy utód szülésére és nevelésére fogja. Illyés természetesen fajtája jövőjéért aggódik. De miért így? Miért nem a hallatlan arányú csecsemő- és gyermekhalandóság miatt? Miért nem az életkort csökkentő s így a népesedés számvonalát megrontó munkanélküliség miatt? Miért nem a munkamódszerek, a munkaidő s a munkanélküliségély megtagadása miatt? Miért nem a társadalombiztosítás rendszerének kiépítését követeli? Miért nem a falvak városiasítását kívánja? Vagy oly naiv, hogy nem látja át, mi lenne az örökösödési törvénnyel világra erőszakolt, botcsinálta gyermekekkel, amikor a kapitalizmus a meglévő munkaerőt is pusztulásra kárhoztatja? Népmentő naivitásra jellemző Illyésnek a Népszava ezévi május 1-i számában tett nyilatkozata. Ott ezt mondja: „A legtöbb állam, igaz, a munkaidő csökkentésével igyekszik a munkanélküliségen segíteni. Magyarországon azonban a telepítés, az ígért új gazdaságok berendezése annyi dolgot adhatna az ipari munkásságnak is, hogy a munkaidő csökkentése azt jelentené, hogy az építés nem a kellő iramban folyik.” Vagy ez már okosan irányított naivitás?

Kodolányi János („Holt lelkek”, Magyarország, 1935. április 25.)¹¹ fejtegetéseiből: „Azok az írók, akik több mint egy évtizeden át a nemzet életerőit felszabadító újításokat követelték, s vállalták érte a megértetlenség, a lenézés és fitymálás osztályrészét” – igenis, odaállhatnak „a kormány segítségére eszméik megvalósítása érdekében”. Kodolányi oly benyomásokat szerzett az Ormánságban, látván az egyke pusztításait, hogy most, mint írja: „a parancs fülében suttog: szövetkezz, ha veszendő magyarságunk érdeke úgy kívánja”. „Ha ez az irányzat, ez a hatalom itt van – mondja diplomatikusan –: jöjjön s járjuk a holt lelkek országát együtt, hogy feltámasszuk az életet.” „Aki a csodákat csak gúnyolni tudja s ijedt okoskodással

¹⁰ [Sz:] [sajtóhiba:] 1935 április 24) [ld. főszöveg]_{szkj}

¹¹ [Sz:] [sajtóhiba:] 1935 április 25) [ld. főszöveg]_{szkj}

fitymálkozik a mi elszántságunkon: annak végre *el kell válnia* tőlünk is.” Kodolányi oly elszánt, oly bátor, hogy akkor is a hatalom mellé áll, ha agyoncsapják!

Szabó Lőrinc („Jobb” és „bal” és a „reformok”. Magyarország, 1935. április 26.)¹² úgy gondolja, hogy a társadalom jobb- és baloldali régi tagozódása megszűnt. Azt állítja, hogy a Zilahy cikkei körül támadt vitában a „jobboldal” hozzászólásában több volt a jóhiszeműség. Mert a „baloldal – úgymond Szabó – nem akarja engedélyezni, hogy továbbra is helyeselni, illetve követelni lehessen egyetemes magyar gondolatok megvalósítását, amikor azok – bár egyelőre csak felismerésben és potenciálisan – kormányképesekké és realizálhatókká váltak”. Szabó azért vesz részt az új szellemi frontban, mert szerinte „az új magyar értelmiség idegenkedve néz a régi jobb- és baloldal felé és úgy érzi, hogy világnézete – a szociális és magyar népi világnézet (?) – és egész politikai érzésvilága a régiéknél szebb, igazabb és összefoglalóbb kerete lehet annak, amit a reformok reálpolitikája ígér”. Arról Szabó nem ad számot, hogy a baloldal hol és mint tiltotta volna, hogy „követelni lehessen egyetemes magyar gondolatok megvalósítását”. Elolvastam minden hozzászólást s tapasztalatom szerint a baloldal csupán konkrétumokat követelt az oly határozatlan szólások helyett, amilyen az „egyetemes magyar gondolatok megvalósítása” is, a szólások helyett, melyekkel Szabóéknak méltán a reformkorszak táborában a helyük.

Sárközi György szerint („Polgár és paraszt.” Magyarország, 1935. április 27.)¹³ az „új szellemi front” arra jó, hogy közelebb hozza egymáshoz a városi polgárt meg a falusi parasztot. Az ipari munkások fölött észrevétlenül elsiklik tekintete. Az osztálykülönbségeket és ellentéteket szépen leegyszerűsíti várostra és falura. Nem tudná, hogy a különböző és ellentétes érdekek a falu határain belül csakúgy működnek, mint a városban?

Tamási Áron követelése: „*Népi szellemet a Dunamentén*”. (Magyarország, 1935.¹⁴ április 28.) Tamási erdélyi író. A nehéz kisebbségi sors, egy fiatal kapitalista-nacionalista államban, éretté nevelte, gondolkodása az ellenforradalom sorvasztó szellemétől érintetlenül fejlődhetett. Az egész táborban az ő magatartása az igazán rokonszenves. Ő küzdeni kíván „a magyar népnek és minden népnek szociálisan és szellemileg jobb és emberibb életéért”. Tőle, a kisebbségi írótól hallhatjuk, hogy az író szabad megnyilatkozása tekintetében „a magyarországi szellemet mulasztások terhelik”.

Tamási azt gondolja, hogy „a Dunamedence jövőendő történelmében vezető szerepet fogunk játszani”, vagyis – reménye szerint – mi fogunk előljárni abban, hogy a dunamenti népek egymásra találjanak. „Erre a vezetős szerepre nemcsak az ország földrajzi fekvése jelöli ki a magyart, hanem az irodalmunk ereje és színvonala is.” A dunamenti népek egymástól való elzártságának és elzárkózásának okául azokat a politikai rendszereket teszi felelőssé, „amelyek nem a népi tömegek és a dolgozók érdekében alakultak ki, hanem a nagytőke, a kartell, a nagybirtok és általában a kiváltságok védelmére”. S mert nem lát „közeli és komoly lehetőséget arra, hogy a politika közelebb hozhatná ezeket a népeket egymáshoz”, azt a vállalkozást javasolja az íróknak, hogy „a politika és az uralkodó rétegek megkerülésével kizárólag a szellem eszközeivel és hódító erejével közeledjünk”. „Nem látom be – kiált föl –, hogy amíg a politika zajlik, azalatt *miért ne találkozhatnék a nép a néppel!*” Tamási igazi

¹² [Sz:] [sajtóhiba:] 1935 április 26) [ld. főszöveg]_{szkj}

¹³ [Sz:] [sajtóhiba:] 1935 április 27) [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁴ [Sz:] [sajtóhiba:] 1935 [ld. főszöveg]_{szkj}

íróknak azokat tekinti, akik nemcsak írni tudnak, hanem „egy nép szellemében kiállva, természetes jogokért és megkésett igazságért küzdenek”. Azt hiszem, Tamásit csupán a „népiesség” megkésett igazsága tartja Zilahyék táborában, s a székely falu szeretete. Meg kellene gondolnia, hogy ha a Petőfi–Arany epigon-korszakban megállapodó úri társadalom csak a forradalomig élt is vissza a „népies” elnevezéssel, azért ma is visszaélhetnek vele, bár más – „völkisch” – értelemben. Azonkívül a „népies” kifejezés a „falusias” szó értelmével tart rokonságot, – de nem „nép”-e az ipari munkásság is? S az ipari munkások szelleme beleértetődik-e a „népies szellem” fogalmába? Tamási írásából úgy veszem ki, hogy a „népies szellem” politikai megfelelőjének a *demokráciát tartja*. Társai azonban „népiesek”, de inkább „völkischek”, mint demokratikusak. A reformkormányzat sem keresztelhető demokratikusnak. Miért „osztja” hát Tamási Zilahy véleményét? A „népies” szó használatáért?

Nagy Lajos az irodalom szabadságáért vél síkraszállani. (Magyarország, 1935.¹⁵ április 30.)¹⁶ Azt mondja: „Az irodalom szabadságát ernyedetlenül sanyargató erők hatékonysága alapján felállított sorrend nem a rendőrrel vagy az ügyésszel, hanem *éppen megfordítva*: a vásárlóképes közönség ízlésével kezdődik, a ’kereskedelmi szellem’ szabad érvényesülésének lehetőségével folytatódik s legfeljebb ha az ügyészen és rendőrön végződik.” Vajjon akkor miért van tényleges sajtócenzúra? Miért nem lehet szabadon lapot kiadni, miért nem bízik a kormány a vásárlóképes közönség cenzúrájában? Meglepetéssel olvastam Nagy Lajosnak ezeket a kijelentéseit is: „Rosszabbra nem fordul a sors, az valószínű. Valószínű azért, mert minden megmozdulás, ami ma a magyar politikában észlelhető, kétségbevonhatatlan jóhiszeműséggel a magyar nép érdekében való, ennek az érdeknek korszerű, újult erejű felismerésében s szolgálatában leli tárgyi értelmét és *személyi* igazolhatóságát.” Ezért aztán – a reformkormány mellett vagy ellene – „könnyű a jelen pillanatban a választás”. „De többet mondok – írja Nagy – nincs is választás.” Hát bizony nincs, mert már volt. Nyílt választás volt.

Féja Géza („A magyar író feladatai.” Magyarország, 1935. május 1.)¹⁷ azzal kezdi, hogy „multunk minden baja, bűne és megoldatlansága összetorlódott”, – s így folytatja: „A magyar kérdést az előttünk járók még távlatokban intézték el nagy sejtésekkel és ösztönös rátalálásokkal, számunkra azonban egészen közelivé és izgatóvá vált.” Féja figyelmét felhívom, ha másra nem, a „XX. Század” című folyóirat számos kötetére, melyben „nagy sejtéseken és ösztönös rátalálásokon” kívül egyebet is találhat.

Féjának tetszik a Szabó-féle gondolatmenet, az elszakadás „jobb”- és „baloldaltól”. A jobboldalról méltán írja, hogy „hamis, ’idillikus’ népi világot teremtett, s a sorsdöntő években gyalázatos szembekötősdit rendezett”. A baloldaltól¹⁸ azonban olyat állít, amit maga sem gondolt át: „A baloldal – úgymond – csupán szájalomraméltó, testileg-lelkileg eltorzult tömeget látott a népben, s azt vallotta és vallja, hogy alulról nem jöhet semmi.” Hát Féja nem tudná, hogy a baloldali pártok éppen hogy alulról várták azt, ami jöhet, hogy a bolsevisták kivételével baloldaliak követelték mindezekig – sajnos, sikertelenül – a demokráciát? Féja

¹⁵ [Sz:] [sajtóhiba:] 1935 [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁶ [Sz:] [sajtóhiba:] 20.) [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁷ [Sz:] [sajtóhiba:] 1935 május 1) [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁸ [Sz:] [sajtóhiba:] baloldaltól [ld. főszöveg]_{szkj}

nem tud a szervezett munkásságról, arról, hogy ez a baloldal nemhogy „szánalomra méltó, testileg-lelkileg eltorzult tömeget” látna a népben, – hanem *maga is nép*, öntudatra ébredt nép abból a népből, amelyre oly erős fogadkozásokkal hivatkoznak!

Pap Károly a beolvadásról (Magyarország, 1935. május 2.)¹⁹ ír. Szerinte „régől fogva” a „törzsökös” s a „beolvadt” magyarság „szembenállásán múlik a nemzet sorsa”. „A törzsökös magyarság képviselőit a reformellenes oldalon látnánk, nemannyira tudatosan, mint inkább ösztönösen, ha a történetírás a beolvadások útját követné” – írja, miután cikkét István királlyal, a „törzsökös” reformátorral kezdte el. „Összhangot kell teremteni beolvadtok és törzsökösök között.” Ez a kívánsága. Beszél ugyan „eredeti lelki alkatról” is, – de hogy ez a fogalom nehezen fér meg az óhajtott összhanggal, az őt nem zavarja. A magyarság „eredeti lelki alkatának” egyik jegye – az önpusztítás.

Németh László („Író és hatalom.” Magyarország, 1935. május 4.)²⁰ röviden megmondja, miért lépett színre az „új szellemi front”. „Mi történt? – írja. – Néhány kormányember beszédbe ereszkedett néhány íróval. Az írók elmondták közös kívánságaikat a hatalomnak s elmondták ugyanazt a közönségnek is.” Védekezik az ellen a képzelt vád ellen, hogy „az új szellemi front” eladta magát. A vád azonban nem ez. A vád, amelyet sorai közt maga Németh vet társai szemére, az, hogy „az új szellemi front” odaadta helyeslését a kormánynak, anélkül, hogy megvárta volna, hogy „a kormánynak az új sajtótörvény nem lesz-e fontosabb, mint a népoktatás”. „A Rubicon: a földbirtokkérdés – így Németh. – Amíg itt a döntő szó el nem hangzott, minden előlegezett lelkesedés vagy gyanakvás fölösleges.” Úgy vélem, a hangsúly az „előlegezett lelkesedésen” van s a szavak íróársaihoz szólnak. Vád emelhető még Németh ellen is. Mit ért azon, hogy „a politikában a tömegek érdekeit lényegében nem képviselte semmiféle oldal sem?” A „lényegében” szó mögött meghúzódhat az az értelem is, hogy „elegendő valóságos erővel”, s az is, hogy a sűrű ellenforradalmi légkörben nehezen lélegző, de munkáját végző szocializmus nem a tömegek érdekeinek képviselete sem a parlamentben, sem az OTI-nál, sem az üzemekben. Miért állít olyat Németh, hogy a háború óta csak tíz-húsz ember beszélt „a magyarság pusztulásáról, telepítésről, a tőke megrendszabályozásáról,”²¹ Kert-Magyarországról, közegészségügyről, okos kisebbségi politikáról? Lehetséges, hogy csak tíz-húsz embert ért az utóbbi hónapokban nagy meglepetés, az a nagy meglepetés, hogy „kedvenc szavait... a hatalom egéről mint nyári záport kapta vissza”.

III.

Az avatatlanok nem kísérik figyelemmel irodalmi életünknek és irodalmunk hangjának a politikai hangvillával mindennap egyeztetett változásait. Őket meglephette az „új szellemi front” névsora. Hiszen ez elszánt harcosok adott alkalommal szívesen vették, ha az a hírük kelt, hogy szocialisták. De az irodalmi élet szocialista ismerője nem ezen tünődik.

Arról van szó, hogy ez az írói csoport és közönsége, mely bizonyára a háborúban és a forradalmakban még iskoláit járó fiatal értelmiségből kerül ki, semmit nem tanult az elődök életéből. A népet akarják – ellenünk – megmenteni és át akarják szervezni a társadalmat. „Világsemléletük” annyi, hogy van egy szegény magyar nép, melynek legnagyobb baja az

¹⁹ [Sz:] [sajtóhiba:] 1935 május 2) [ld. főszöveg]_{szkj}

²⁰ [Sz:] [sajtóhiba:] 1935 május 4) [ld. főszöveg]_{szkj}

²¹ [Sz:] [sajtóhiba:] megrendszabályozásáról [ld. főszöveg]_{szkj}

egyke, és van egy derék magyar kormány, mely segít a nép baján, csak rajta segítsenek. A „reformkorszakban” bizakodnak, de nem tudják, miben álljanak a reformok, s főként arról nincs tudomásuk, hogy mik a reformok előfeltételei.

270 A nép majd újból ráeszmélhet a fasizmus és hitlerizmus tenger tanulságai után, a maga csalódottságán, becsapottságán arra, hogy minden erejével a demokráciáért, *önön szabadságáért és érvényesüléséért kell küzdenie,*²² *mert a mai polgári értelmiség nem is ismeri, nem is érti a dolgozó népnek, a termelésnek, egyszóval annak a társadalomnak problémáit, amelyben él.*

²² [Sz:] [sajtóhiba:] *küzednie*, [ld. főszöveg]_{-szkj}

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A szövegkritikai jegyzetek egyedi rövidítései: [Sz:] = *Szocializmus*; [K:] = kézirat.

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, „Új szellemi front”, *SZOCIALIZMUS*, 1935. 5. sz. (május), 198–204. p. – a továbbiakban: JA1935b.

A keletkezés ideje: 1935. április 14. – május 8.

A datálás indoklása: JA írását a *Szocializmus* májusi száma közölte, és Zilahy Lajos két 1935 áprilisában megjelent cikkére, illetve a cikk utáni sajtóvitára reagál. Zilahy első cikke április 14-én, a második pedig 21-én jelent meg, ld. Zilahy 1935a és Zilahy 1935b. A sajtóvita utolsó cikke, amire JA hivatkozik, május 4-ei. A *Szocializmus* májusi száma a 23-a előtti napokban jelent meg (a *Népszava* május 16-ai számában közölt hirdetés néhány napon belüli megjelenését ígéri, a 23-ai számban pedig már azt hirdetik, hogy megjelent). A szerkesztés és a nyomdai átfutás folyóiratok esetén feltehetően minimum két hetet igénybe vett, azaz legkésőbb május 8-án le kellett adnia a cikket. (Tehát május 4–8. között fejezte be az írást.)

Szerzőség: Teljes névalírás a cikk címe alatt, jobbra zártan: „Írta JÓZSEF ATTILA”.

Kézirat: A teljes kézirat nem ismert, az első bekezdés egy fogalmazványa azonban fennmaradt: JA 1087/60. jelzetű kézirat, ld. *Kéziratleírás*. E kézirat a nyomtatásban megjelent szövegtől eltérő változatait a főszöveg lábjegyzeteiben közöljük. Fennmaradt a lapszám egy JA könyvtárából származó példánya is. Autográfok a példányban: a címlapon JA neve fekete grafitceruzával aláhúzva. Az „Új szellemi front” című írás utolsó bekezdése megjelölve, a bal oldali margón fekete ceruzairású függőleges vonallal. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAGy Analekta JA 1087/63/a/6. Palliumcím: *József Attila cikkei József Attila könyvtárából származó különböző folyóiratszámokban*. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe; Gynsz. 2006/32.

Kéziratleírás: Címmel és szerzőségi közléssel ellátott fogalmazvány. Cím: „Új szellemi front”. Szerzőségi közlés a cím alatt jobbra zártan: Írta József Attila. Befejezetlen, az írás az oldal felénél abbamarad. Kék tintairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 fólió, 1 beírt oldal. 212×342 mm-es, famentes, vízjel nélküli hártypapír. Állag: foltos. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAGy Analekta JA 1087/60. Palliumcím: „*Új szellemi front*.” 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe; Gynsz. 2006/32.

Közölve: JA1935b; JAÖM3 1958, 157–166. p. [szöveg], 376–408. p. [jegyzetek]; JA1967, 70–74. p. [részletek], 285. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 213–225. p. [szöveg], 701. p. [jegyzetek]; Nagy Sz. P 1990a, 245–255 p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA1935b: Az értelemzavaró sajtóhibákat javítottuk. A 3. sor szövegkritikai javításának (ld. 3. lábjegyzet) alapja a JA 1087/60. jelzetű kézirat. A 34. és 201. sor sajtóhiba-javításának (ld. 7. és 16. lábjegyzet) alapja a hivatkozott cikkek megjelenési ideje. A *Szocializmus* a címben lúdláb idézőjelet használ: »Új szellemi front«; szövegközlésünk a jelentéstartalmat nem hordozó tipográfiai sajátosságokat nem követi, az idézőjel-használatot egységesítettük. A folyóiratközlés egyes helyeken kiteszi a pontot a dátumok után, más helyeken nem. Ezt a következetlenséget sajtóhibának tekintjük és javítjuk, egységesen mindenütt kitéve a pontot.

JAÖM3 1958: Az első közlés alapján. Egybeírás-különírás, központosítás, magánhangzó- és mássalhangzó-hosszúság tekintetében részben modernizált helyesírású közlés. Csak az értelemzavaró sajtóhibákat javítja.

Szövegeltérések:

JAÖM3 1958	Sor	JAHSZK 2012
megalapozására egyik	3.	megalapozására az egyik
szervezte fiataljaink arcvonalát.	3–4.	szervezte fiataljainak arcvonalát.
5. „Új frontra	27–28.	5. „Új szellemi frontra
magától érthetődőnek veszi,	32–33.	magától értetődőnek veszi,
április 25.)	34.	április 21.)
hiszem, hogy ezek	37.	hiszem, ezek
irodalom között”. Hogy	54.	irodalom között”? Hogy
erre eszmélve, mint	60.	erre eszmélkedve, mint
életének színvonalában is	74–75.	életének színvonalban is
De ezt már	88.	De azt már
szervezeteinek jósol vész	94.	szervezeteinek jósolt vész
Nézzük sorjába őket.	116.	Nézzük sorjában őket.
Kodolányi olyan benyomásokat	143.	Kodolányi oly benyomásokat
elsiklik a tekintete.	167.	elsiklik tekintete.
az írónak, hogy „a politikai és uralkodó	185.	az íróknak, hogy „a politika és az uralkodó
április 20.)	200–201.	április 30.)
teremteni beolvadtak és	234.	teremteni beolvadottak és
hangsúly „előlegezett	246–247.	hangsúly az „előlegezett

JA1967: Részletek a JAÖM3 1958 alapján. Négy hosszabb részletet közöl, a kihagyások helyét jelezve. A részletek végén nem mindenhol teszi ki a mondatot lezáró írásjeleket. A szövegközlés határai kiadásunkban: „Zilahy az írókat [→] gyülekező helyeitől.”, ld. 42–47. sor; „Az irodalom époly [→] (Például Balzac.)”, ld. 55–62. sor; „Zilahy mozgalmát érték [→] a munkásnép tömegeire?”, ld. 88–111. sor; „Németh László [→] záport kapta vissza.”, ld. 238–256. sor; „ez elszánt harcosok [→] *amelyben él.*”, ld. 260–273. sor. Az utolsó részlet első mondatának első szavát elhagyja, és közlését nagybetűvel kezdi. Az utolsó részlet végén kihagyást jelez, pedig a cikk végét is közli.

JAM2 1977: Megegyezik a JAÖM3 1958 közléssel.

Nagy Sz. P 1990a: Megegyezik a JAÖM3 1958 közléssel, azzal az eltéréssel, hogy a kiemeléseket nem jelzi.

JAHSZK 2012: Külön főszöveggént közli a *Szocializmusban* megjelent cikk és a kézirat szövegét. Csak az értelemzavaró sajtóhibákat javítja, a javítást jelezve. Lábjegyzetekben feltünteti a szövegváltozatokat. Erdemi szövegeltérés nincs.

Keletkezéstörténet

JA politikai nézeteinek fordulópontja az Új Szellemi Fronttal foglalkozó két írás, az „Új szellemi front” és a *Reform-toborzó*; a népi mozgalmat megalapító egykori barátaitól való végleges elszakadás dokumentumai. Ő maga így emlékszik vissza arra az időszakra:

„Akkoriban az a gyanu fészkelődött a szívembe kényelmetlenül, hogy az új szellemi frontba gyengelelkű törtető álltak össze s e gyengelelkű törtető éppen társaink, költők és írók, vagyis olyan férfiak, akik velünk együtt majd a mai magyar szellem fontos alakjaiként jelennek meg a jövő szeme előtt. Gyengelelkűeknek gondoltam őket, mert úgy látszott, hogy a múltjukból emelt talpazatuk a kormányelnök feketekávéjának gözében majdnem zajtalanul omlik össze.” – ld. [*Akkoriban az a gyanu*]. Cikkét megemlíti a szlovenszkói *Magyar Nap*nak tett 1937-es nyilatkozatában is: „Az »Új Szellemi Front«-ot annakidején megtámadtam a »Szocializmus«-ban és az »Esti Kurir«-ban és megtámadta Ignótus Pál is, akivel azóta együtt szerkesztjük a *Szép Szó*-t. Nem mondhatni, hogy köztünk és az új népiesek között azóta rendkívül szívélyessé vált volna a viszony, jöllehet, a »*Szép Szó*« örömmel üdvözölte az úgynevezett »Márciusi Front«-ot, amely határozott demokratikus követelésekkel lépett a nyilvánosság elé, élén Zilahy Lajossal és Féja Gézával és az azóta feledésbe merült »Új Szellemi Front« többi tagjával. Az előbb azt mondtam, hogy az új népiesség képviselőivel való viszonyunk nem nevezhető rendkívül szívélyesnek. Megjegyezhetem, hogy ez nem rajtunk múlik: ők azok, akik, úgylátszik, nem tudják megbocsátani, hogy annakidején gyöngéknek bizonyultak, elvesztették a fejüket, mi pedig helyünkön állottunk, sőt megtámadtuk őket, jöllehet, fiatal irodalmunknak legismertebb tagjai álltak össze az »Új Szellemi Front«-ba.” – ld. *Van-e szociológiai indokltsága az új népies iránynak?*

A keletkezés körülményeit Szabolcsi Miklós alaposan feltárta. Munkájának érdeme és egyúttal érdekessége, hogy 1945-öt követően évtizedekig ez az egyetlen írás, amely az Új Szellemi Front történetével tárgyilagosan, társadalomtörténeti kontextusába helyezve foglalkozott. Nemcsak a keletkezés körülményeit írja le – természetesen a korszak ideológiai keretei között mozogva, olykor egyensúlyozva –, hanem teljes terjedelmében közli az összes cikket is, amelyre JA reflektált. Az Új Szellemi Front ideológiatörténeti értelmezését Szabolcsi után Lackó Mikós végezte el – ld. Lackó M 1975.

Szabolcsi Miklós szerint az Új Szellemi Front a népi mozgalom kialakulásának időszakához kapcsolódik: „Az »Új Szellemi Front« gyökerei részben abba az irodalmi-politikai mozgalomba nyúlnak vissza, amely 1933-ban kezdődött (a Nyugat hasábjain Illyés Gyula Elfogy-e a magyarság c. cikkével s az azt követő ankétal; valamint a Tanú, főleg a Válasz megindulásával, 1934 májusában).” – ld. JAÖM3 1958, 377. p. Illyés 1933 júliusában két hétig Fülep Lajos zengővárkonyi parókiáján nyaralt, s a házigazdától hallott adatokat és személyes élményeit fogalmazta meg *Pusztulás* címmel a *Nyugat* 1933. szeptemberi számában megjelent írásában. A címben előrebocsátott végkövetkeztetést, a gyarapodó sváb (német) falvak közepette elfogyó magyarság sorsát statisztikai adatokkal támasztotta alá. Illyés cikkét követte a *Nyugat*-ban (a Szabolcsi által is említett) ankét, de a kormánypárti sajtóból és az ellenzék oldaláról egyaránt támadták. Illyés írásának egyik leginkább támadott elemét, németellenességét a pángermán törekvések egyik képviselőjének parlamentbeli felszólalása inspirálhatta. Illyés cikkének sokat vitatott – JA által többször is kritizált – tételei még az egykezés és a betelepítés kérdésének tárgyalása: „A dunántúli magyarok egykések, a velük egy faluban, vagy egy járásban élő németek nem azok. Nem kell magyarázni, mi következik ebből, előttünk a példa. [...] Telepíteni kellene, mondják, idehozni az alföldi kubikosokat, a hajdusági zselléreket.”

Az egykezés társadalmi gyökereit már Illyés előtt is leírták, ld. erről pl. Némédi 1985, 149–152. p. Illyés írása vitathatatlanul provokatív volt. Provokálta a kormányt a pusztulás adataival, a földkérdés megoldatlanságával, de provokálta az értelmiséget is: „van, egyáltalán köztük, aki a népből származik, hány író van, aki a népből származik? S hány, aki a nép között él? Mert csak az ismerheti a magyarságot, tehát a filozófia szerint is, amely az ismeretet azonosulásnak tanítja, csak az lehet egészen magyar.” S a későbbi vita talán legtöbbször idézett és elutasított kijelentése ez: „Először éreztem, hogy Budapest nincs Magyarországon, fölötte, alatta vagy mellette van, tudja a jóisten, hogy tulajdonképpen hol is van, ha egyszer szellemisége után kellene helyét keresnünk.” – ld. Illyés Gy 1933b, 198. p. A Budapesttel szimbolizált urbánusságot kárhoztatja Illyés, amely nem törődik a faluval, a vidékkel. S latens módon kijelöli az oppozíció másik oldalát, azt az értelmiséget, amelyik származása, világképe révén is alkalmas a népképviselőre.

A *Pusztulás* önmagában nem idézte volna elő a szellemi élet akkora viharát. Olyan történeti, társadalmi térben és időben robbant, amely tele volt feszültséggel. Hitler hatalomra jutása, az agresszív pángermán ideológia, a Dunántúlt is magába foglaló német „élettérről” tanúskodó térképek megjelenése együtt járt a társadalmi feszültségek éleződésével. 1932-ben Gömbös Gyula alakított kormányt. A meghirdetett Nemzeti Munkaterv széles körű reformokat ígért, így a gazdasági válság megoldását is segítő földreformot, értékálló pénzt, szociális intézkedések bevezetését. De a polgári szabadságjogokat (titkos választójog, sajtószabadság, gyülekezési jog) korlátozta a „nemzeti érdekek védelmére” hivatkozva. Nemzeti Egységpárt néven új, széles körű társadalmi támogatottságot élvező tömegpártot hozott létre. Az 1935. április 15-i minisztertanácson négyéves munkaprogramot fogadtak el. Az 1934/35-ös költségvetési évből szociálpolitikai programként fogadták el a vasárnapi munkaszünet betartását. Az 1935/36-os évre a legfontosabb intézkedések: a sajtótörvény, a nemzeti stadion és sportcsarnok építése, kartelltörvény módosítása, 8 órás munkaidő bevezetése az érdekképviselőtről szóló törvény módosításával, a minimál munkabérek szabályozása. 1936-ra tervezték az érdekképviselői rendszer reformját, a telepítést és a hitbizományi reformot. Ez utóbbiak azonban nem vagy alig valósultak meg, azaz a népi mozgalom által leginkább követelt és támogatott intézkedések maradtak el.

Gömbös rendszere legitimálásához nyitni próbált az értelmiség egyik csoportja felé. Ezt Kozma Miklóstra bízta, aki 1935 márciusától belügyminiszter volt. Kozma Gömbös jó barátja, a „szegedi gondolat”, a fajvédelem elkötelezett híve. A szegény katonatisztból állami vagyon révén jelentős birtokossá váló politikus idővel eltávolodott szegedi radikalizmusától. 1920-tól irányította a Magyar Távirati Irodát, a gyors és hiteles tájékoztatást szabva követelményül. Átszervezte a Magyar Rádiót, fontos szerepet szánva a tudományos ismeretterjesztésnek is. Szoros baráti kapcsolatot ápolt Zilahy Lajossal, Illyéssel, Cs. Szabó Lászlóval, Németh Lászlóval. (Németh László rövid ideig szerepet vállalt a Magyar Rádióban, helyet biztosítva a színvonalas irodalmi műsoroknak, szerepléshez juttatva jelentős írókat is.) Belügyminiszterként viszont Kozma irányította az 1935-ös (a kormánypárt hatalmi erejével messzemenően visszaélő) választások lefolytatását.

Kozma – mai kifejezéssel élve – kultúrpolitikus volt. Az általa képviselt konzervatív politika jobboldali volt ugyan, de a kultúrában a tehetségére, az alkotás minőségére

szavazott a tehetségtelenséggel szemben. A *tizenkettedik óra* című Zilahy-darab kapcsán kibontakozott vitában levelet írt Gömbösnek, amelyben megvédte Zilahyt esztétikai és kultúrpolitikai érvekkel. A hosszú levélből néhány vonatkozó részlet: „már egyszer sikerült egy ősmagyar tehetséget áttolnunk az ellentáborba: Ady Endrét. Ezt megismételni senkivel és semmiféle darabbal nem szabad. A kérdés megoldása nem a cenzúra. A kérdés megoldása az, hogy a magyar írókat, művészeket összegyűjti, támogatja, befolyásolja az ember, amit én a magam szerény hatókörömben és tőlem telhetőleg meg is teszek és igyekszem őket impresszionálni, hogy lássák, és nyitott szemmel lássák a magyarság problémáit. Ennél többet nem lehet. Hazafias darab írását és literatúrát elrendelni nem lehet.” Kozma szerint egy mű megítélése nem a csendőrség hatáskörébe tartozó kérdés, és elutasítja a „bokorugró, szoknyás, piroscsizmás, piros-fehér-zöldet lobogtató tehetségtelenséget”, majd így folytatja: „A Lipótváros és kapcsolt részei, a baloldali sajtó és a szabadkőművesség azonnal ráfekszik minden tehetségre, mihelyt azt felfedezte és igyekszik azt hatása alá vonni. Ez elsősorban áll Zilahy Lajosra. Azért is igyekszem tőlem telhetőleg úgy őt, mint néhány hozzá hasonló fiatalabb tehetséges társát vezetni és befolyásolni, anélkül, hogy ők azt észrevegyék. Az íróknak és művészeknek valamiből meg kell élniük.” (Ld. Lackó M 1975, 71–72. p.)

Az Új Szellemi Front Zilahy Lajos rózsadombi villájában született meg 1935. április 16-án, ahol Gömbös Gyula miniszterelnök találkozott a népi írók csoportjával. Zilahy az Est-konszern egyik lapjának dolgozott, 1934 márciusától a *Magyarország* szerkesztője. Illyés a lap és Zilahy programjáról így tudósítja Fülep Lajost: „A »Magyarországot« március elején átveszi Zilahy, nemzetvédő programmal. (Földi bukófélben, a hitközség – érezvén a veszélyt – pénzét hajlandó magyar-mentő vállalkozásba fektetni.) A lap munkatársai Szabó Lőrinc, Kodolányi, Zsilinszky, Féja, mindenki, akinek keblében hű magyar szív dobog. A program egyik fő-fő pontja a Dunántúl elnémetesedésének megállítása, telepítés stb. stb. Szóval igen hasonló ahhoz, amit te is, én is vallhatunk, s mit te annyiszor féltettél a zsurnalizmustól. Én kíváncsian várom, mi lesz belőle, kívánom, hogy sikerüljön a terv.” – ld. Fülep 1995, 321–322. p.

Az Új Szellemi Front megszületésében Zilahy *Írók fegyverbe!* című vezércikke volt a jeladás – ld. Zilahy 1934a. Ezután – Kozma Miklós sajtópolitikájának szellemében – *A magyar írók helye a nemzetépítő politikában* főcímmel egy nyilatkozatsorozatot közölt a *Magyarország* 1934. április 1-jei és 4-i száma a független irodalom legjelentősebb személyiségeitől. (Egy-egy szerkesztői bevezető után Babits Mihály, Földi Mihály, Gellért Oszkár, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, majd Hunyady Sándor, Ignotus, Karinthy Frigyes, Kárpáti Aurél és Laczkó Géza véleménye szerepelt.) A szellemi tekintélyekből álló „frontot” követte a fiatalabb nemzedék képviselőit és a népi szemléletet jelentő Új Szellemi Front. A megnevezés nyilvánvalóan politikai irányt jelöl, de egy írói csoportot is tömörít. Az Új Szellemi Front megalakulásának körülményeiről bővebben ld. Horányi 2009, 1. rész, 316–330. p.; Illyés Gy 1986, 87–94. p. Illyés érzékelteti a hangulatot, amelyet Móricz, mint a jelen lévő legtekintélyesebb író felolvasása teremtett egy Szatmár megyei napszámos szegényes „étlapja” bemutatásával. A miniszterelnököt színpadias figurának, öntelt politikusnak írja le, aki Móricz valóságrajzát és a dunántúli egykézés problémáját politikája bírálatának fogja fel, és így reagál arra, hogy

Móricz szerint a napszámos egy héten keresztül csak krumplilevest eszik: „Minket egy fal, egy *hideg tér* választ el egymástól.” Móricz kérdésére pedig: „Mi az a hideg tér?”, így válaszol: „Hogy te örülsz, ha rosszat mondhatsz a magyarokról!” – ld. Illyés Gy 1986, 89. p.

A találkozó után jelentek meg az Új Szellemi Front állásfoglalásai. A szövegeket közli Szabolcsi Miklós (JAÖM3 1958, 377–400. p.), valamint megtalálhatók A *népi-urbánus vita dokumentumai. 1932–1947* című összeállításban is (Nagy Sz. P 1990a, 193–304. p.).

Az írásokban vissza-visszatérő elem a hatalom és az író viszonya. Fontosabb azonban az a társadalmi-gazdasági problémakör, ami a népi írók társadalomképét meghatározta, s amelynek megoldását várták a Gömbös-kormánytól. A népi-urbánus vita leginkább exponálódott kérdései ezek, egy rendkívül éles szituációban. Az igencsak szerteágazó, sokszereplős diszkusszió résztvevőit az eltérő világszemlélet alapján szokás népinek és urbánusnak nevezni. A fő kérdés a társadalmi modernizáció volt, amely körül zajlott minden politikai diskurzus. A népi-urbánus vita sajátosságát – ha úgy tetszik: közép-európai jellegét – azonban az adja meg, hogy a nyugat-európai hasonló modernizációs vitákat lefolytató konzervatív és liberális vagy szocialista vitapartnerek nem vonják kétségbe a szemben álló felek nemzeti elkötelezettségét. Itt viszont a vitában a nemzeti sajátosság és annak megőrzése tűnt a leginkább meghatározónak a népi oldalon, az eltűnő kulturális értékek, a falu és a parasztság pusztulása. A parasztság sorskérdését, a földhöz juttatását nem gazdasági-társadalmi kérdésként, hanem nemzeti problémaként, a nemzeti jövő feltételeként láttatták.

Az Új Szellemi Front viszonylag rövid ideig működött. Zilahy *Új szellemi frontot!* című programadó írása (ld. Zilahy 1935a; JAÖM3 1958, 378–380. p.) után a *Magyarország* egymás után közli a kilenc szerzőt, majd a május 4-i számban a szerkesztőség lezárja a vitát. A végkövetkeztetés hasonló, mint ami az egyes cikkekben megfogalmazódott az írók, az írástudók felelősségéről: „Minden politikai párttól független írók fejtették ki e hasábkon két héten át azt az álláspontot, hogy az irodalomnak igenis joga és kötelessége nyomatékosan felhívni a magyar sorskérdések megvizsgálására a szakembereket, mérnököket, orvosokat és közgazdászokat, az ifjúságot és mindenkit, akit tehetsége és szociális lelkiismerete a magyar megújulás munkájának vállalására és végzésére képesít.” – ld. Magyarország 1935/101; JAÖM3 1958, 400–401. p. A vitazáróban megjelenik az a Zilahy és Illyés írásából érzékelhető szándék is, hogy a reformok ügye nemcsak az írók felelőssége, hanem az egész magyar értelmisége. A szerkesztőségi zárszó után jelentek meg az Új Szellemi Frontot támadó írások, így JA cikkei is, valamint Németh László (*Kert, magyarság és minőség-szocializmus*) és Illyés Gyula (*Új szellemi frontot! A telepítés útja*) a népiek programjának egyes gazdasági kérdéseit kifejtő írása – ld. Németh László 1935b; Illyés Gy 1935c.

Az Új Szellemi Front látványos kudarccal végződött. Egy visszaemlékezés szerint Gömbös is így látta: „ezekkel semmit se lehet kezdeni” – mondta állítólag Kozma Miklósnak – ld. Horányi 2009, 1. rész, 330. p. Az írók is megvonták a mérleget. Illyés *A telepítés útja* alcímű kritikus írásában érzékelteti a kormányzati politika ellentmondásait, s levonja a következtetéseket: „Jóhiszemű idealizmus, hogy lényegbe vágó újtásokat felülről is bele lehet verni egy ország tömbjébe anélkül, hogy a milliók tömbje

a föléje telepedett rétegen át kiáltva, azt alulról feszegetve maga is ne követelné az újításokat. [...] Reménytelen minden reform, amíg nem azok sürgetik és készülnek föl a végrehajtására, akiknek szükségük van rá, akár a levegőre.” – ld. Illyés Gy 1935c; JAÖM3 1958, 405. p. Németh László *Magyar radikalizmus* című írásában így fogalmaz: „1934–35-ben volt néhány hónap, amikor azt hittük, na most harapódzik át az apostolok tüze a nemzetre. Az írók látszólag egy nyájban, az országban megindult a gondolkodás jégzajlása, az ország első államférfia, a miniszterelnök jelszavainkkal üti ki ellenfeleit. [...] Ha a Gömbös Gyula helyén akkor egy egészségesebb, bátrabb és eszesebb ember áll, a mostani próba egész más magyar nemzetet talál itt.” – ld. Németh László 1940; Németh László 1989b, 626. p.

JA az Új Szellemi Front vitájában két írással vett részt. A *Reform-toborzó* az *Esti Kurir*-ban jelent meg (1935. május 5.), az „Új szellemi front” a *Szocializmusban*. Mindkettő a vita lezárása után. Az *Esti Kurir*-ban jelent meg Ignótus Pál *Frigiai sapkából tányérsapka* című írása (ld. Ignótus P 1935; Nagy Sz. P 1990a, 214–217. p.), amely Zilahy *Nyílt kártyákkal* című (ld. Zilahy 1935b), meglehetősen provokatív cikkét támadta. Erre utal JA is az első hozzászólásában, ahol kinyilvánítja, hogy Ignótus Pál oldalán áll. Erre nyilván szükség is volt. A költő még 1933-ban is a Bartha Miklós Társaság tagja, tehát szoros kapcsolatban állt mindazokkal, akik most az Új Szellemi Frontban szerepet vállaltak, s akiket támad. Egykori népi elvbarátaiktól időközben eltávolodott, ahogy a kommunista elvbarátaiktól is. Nem vett részt a *Pusztulás*-vitában, kimaradt az irodalompolitikai közéletből. Önmagával, betegségével volt elfoglalva, amint azt az 1934-es év megfogyatkozott verstermése és a megszületett versek is bizonyítják. Nem datálható pontosan, mikor talált vissza ahhoz a szellemiséghez, amit Ignótus Pál képviselt. Ignótus Pál így emlékezik vissza erre az időszakra: „Később erre szégyenkezve gondolt, főképpen a kompromittáló társaság miatt. De tisztázzuk, hogy soha ilyen politikai vagy irodalmi társulást nem vállalt és soha egyetlen *völkisch* szó ki nem jött száján vagy tollán *akkor, amikor ez már divat, üzlet és – legalább potenciálisan – a hatalomnak való felkínálkozás volt.*” – ld. Ignótus P 1947–1948/32; Ignótus P 1989, 147. p. Ignótus Pál utolsó félmondata az Új Szellemi Frontra utal. JA Illyésnek szóló 1934. szeptember 18-i levelében így fogalmaz a *Válasz*ról: „E lap szellemi irányítói eddigi magatartásukkal nem igen szolgáltattak okot, hogy vállalkozásukkal baráti – és nem üzleti – kapcsolatba kerüljek.” – JAL 2006, 410. p. Az elhidegülésben valószínűleg meghatározó volt a *Válasz* prominens tagjával, Illyéssel való kapcsolat drámai megromlása, amint az a Veres Péternek írott 1934. szeptember 24-i leveléből látszik. Itt JA egyaránt utal Illyésnek a *Nyugat*-ban megjelent írására és saját, a kommunista párttal való végleges szakítására a moszkvai írókonferencia után: „Másról meg kiről lehetne szó? A moszkvai irodalmi propagandára meghívott Illyés Gyuláról? Illyés – cikkben írta ezt – örökösödési törvénnyel akarja arra kényszeríteni a parasztokat, hogy legalább négy gyermeket hozzanak világra. Ő a moszkvaiaknak való. Vagy, hogy ne túlozzak, nem áll közelebb hozzánk, mint a nácihoz vagy bolsevistákhoz.” – ld. JAL 2006, 412. p.

JA első vitacikke az *Esti Kurir*-ban jelent meg. A költő elsősorban Zilahy írásával foglalkozik itt. Cikkének hangneme emlékeztet a *Magyar Mű és Labanc Szemle* vagy a Babits-pamflet vitriolos stílusára. Módszere is hasonló: kiemel egy-egy kifejezést, azt gúnyosan értelmezi, majd szarkasztikus megjegyzéssel lehetetleníti el vitapartnere igazságát. A cikk

első bekezdésében Zilahy írásának több részletéhez fűz kommentárt, majd így összegez: „Ez a »világ szemlélet« igen sovány feltét a föltálat, rengeteg zsirtalan, sótalan reformkására. Nem is szolgál másra, minthogy Zilahy könnyen hajló, »világ szemléletben« csin-talan és politikában odaadó, fiatal muzsákat keritsen vele a kivénhedt nyiltszavazásos rendszernek.” A „világ szemlélet” két különböző asszociációt kapcsol össze és kompromittál JA szövegében. Először a népi ételre utal, annak íztelenségére, szegénységére, majd a prostitúcióra, a csintalan fiatal muzsák és a kivénhedt rendszer erotikus összekapcsolásával. Mindkét utalás szellemes és logikus, hiszen a vita egyik hangsúlyos kérdése a „nép” sorsának javítása, a másik – urbánus értelmezésben – a szellem emberének prostituálódása, a hatalomnak való felkínálkozásban. Ez a poentírozó, gúnyosan csipkelődő hangvétel uralja a társadalmi rétegek és a hatalom viszonyát bemutató részt is.

A *Reform-toborzó* olyan vitairat, amely szétszedi a vitapartner állításait, és kfigurázza azokat szellemes, gúnyos kommentárokkal, de a vitatott állításokkal nem szembesít érveket. Illyés itt is támadott örökösödési törvényjavaslatát nem az egyke társadalmi okaira (a földtulajdon szétaprózódása) utalva cáfolja, hanem egy másik problémára, a gyermekhalandóságra hivatkozva. Kivételt képez a szöveg utolsó előtti bekezdése, amelyben JA a liberális szellemiséget értelmezi, a vélemények szabadságát, egymás tisztelétét és a civilizált gondolkodást: „kik a civilizált lélek lakását a tiszta fogalmak világos építményében találjuk meg”.

JA második írása a *Szocializmusban* jelent meg. Szántó Judit JA szereplését a *Szocializmusban* kényszerként írja le. Visszaemlékezése szerint a költőnek kevés publikációs lehetősége volt a *Szép Szó* előtt, és Mónus pártpolitikai, taktikai megfontolásból adott helyet a lapban. Szántó Judit utal arra, hogy a *Szocializmusban* megjelent cikke Ignó Pál válaszolt volna József Attilának, ennek azonban nincs nyoma. (Ld. Szántó J 1997, 149. p.)

Gál István szerint JA az írást eredetileg „az *Apollo* részére írta, de a bizonytalan megjelenés miatt a Szocializmus-nak adta át. Tudtommal Hatvány Lajos közvetítette Mónus Illéshez az írást.” – ld. M. Pásztor 1976, 159–160. p. Mónus közölte korábban A *szocializmus bölcséletét* is. (Kapcsolatukról bővebben ld. ott, a *Keletkezéstörténetben*.) JA és Mónus ekkoriban erősödő szellemi kapcsolatára utal, hogy a *Szocializmusba* Mónus is írt egy rövid reflexiót az Új Szellemi Frontról – ld. Mónus 1935. Közeledésüket föltehetően erősítette az a szigorú kritika, amellyel A *szocializmus bölcséletében* JA a bolsevik típusú kommunista programot és gyakorlatot bírálta. Másrészt a cikket közlő számban megjelent Mónus-kommentár is arra utal, nem valószínű, hogy a kevésbé ismert, időszaki lapként megjelenő *Apollóban* akarta publikálni a költő ezt az elvi nyilatkozatként is értelmezendő írást.

Az „Új szellemi front” idézőjeles címe is jelzi írója véleményét. Ugyanakkor ez az írás lényegesen tárgyilagosabb, mint az előző. Valóban vitairat, állításokat idéz, és azokat cáfolja. JA sorba veszi az Új Szellemi Front prominenseit, azok írásának megjelenési sorrendjét követve. Zilahy első cikkének öt állítását idézi, majd a másodikból is egyet, és ezekre válaszol. A kormány demokratikusságot, nyitottságot hirdető politikáját JA az országgyűlési választások antidemokratikusságával, a nyílt szavazással cáfolja. Az írók és a hatalom kapcsolatát illetően elutasítja azt a felfogást, amely az

irodalomnak pártpolitikai szerepet szán. Értelmezése a polgári társadalom ideáján alapul, amelyben a társadalmi kérdések a politikai pártok révén artikulálódnak, azok pedig a kormányzati, parlamentáris politikában képviselik mindazokat az értékeket, amelyek a választók „saját társadalmi helyzetükben kifejezésre jutó emberi mivoltukkal” kifejeznek. JA irodalom, művészet és társadalmi szerepét, kapcsolatrendszerét illetően nem az Új Szellemi Frontra adott aktuális választ fogalmaz meg, hanem általánosabb értelmű meghatározást ad. Azt a tradicionális szerepértelmezést cáfolja, amely a reformkor óta a magyar irodalomban az íróknak, költőknek juttatja a népképviselő feladatát. Ez a szerepfelfogás jelenik meg a népi írók mozgalmában is, nem csak az Új Szellemi Front fellépésében.

A hatalom és az értelmiség kapcsolatát, illetve annak nem a polgári társadalom működési rendje szerinti változatát a költő elsősorban Tisza István és Ady Endre ellentétével érzékelteti. Tisza konzervatív társadalompolitikáját és kormányzati rendszerét Ady radikális polgári nézeteket képviselve támadta, tehát épp az Új Szellemi Front politikai ideájának ellentétét jelenti az a viszony. JA nem mulasztja el megemlíteni, hogy Tisza István kormányzása idején mennyivel szabadabb volt ellenzéki véleményt nyilvánítani. Az olasz fasiszmusnak egy Crocét is csak megtűrő és a hitleri rendszernek a szellemi elitet kompromittáló, ellehetetlenítő vagy emigrációba kényszerítő példájára utalva utasítja el Zilahynak rájuk való hivatkozását. A szellemi élet és a hatalom viszonyának tisztázására visszatér a Nagy Lajos és Németh László írását bíráló szövegrészekben is.

A költő gondolkodásában és elvrendszerében a liberális polgári értékrendet tükröző szemlélet mellett jelen van a marxista társadalomértelmezés és frazeológia is. De már nem a kommunista nézőpontot tükrözi, hanem a szociáldemokrata gondolkodásmódot. Zilahyval szemben azt veti fel, hogy a kormány nem lépteti életbe a munkaidőt szabályozó nemzetközi egyezményt, nincs munkanélküli segély, felemlíti a titkos választójog hiányát, a földreform elmaradását, az antiszociális adókat stb. Illyésnek azt veti szemére, hogy miért nem a munkanélküliség ellen tiltakozik, és miért nem a társadalombiztosítás kiépítését követeli. A modernizáció követelésének ez a szociáldemokrata jellegű érték- és érvrendszere markánsan jelzi a költő világképének változását.

JA írásának gondolkodástörténeti pozícióját jelzik a Szabó Lőrincnek és Féja Géznak írt ellenvetések is. Az Új Szellemi Front megszólalói közül Szabó Lőrinc – a politikától talán legtávolabb álló költő – fogalmaz a legnyilvánvalóbb egyértelműséggel, a bal- és jobboldal polarizációját és azok oppozícióját a múlt rekvizitumának tartja. „A politikai frontok rég felbomlottak, a gondolatok kereszteződtek, átszíneződtek, sok fogalom elhalt, vagy egészen új értelmet kapott. [...] Az egykori »jobb« és »baloldal« a mi számunkra már rég érvénytelen. [...] Ezek az élő hatások a vöröstől fehérig futó egykori világnézeti spektrumot egyre használhatatlanabbá tették és az egészet végül két hatalmas rétegre osztották a reform és a reformellenesség hatalmas erővel betörő vízszintes paralleljei.” – ld. Szabó L 1935; JAÖM3 1958, 388–389. p.

Szabó Lőrinc cikke nemcsak támogatja a Gömbös-kormány reformkísérletét, hanem korszerűnek próbálja beállítani. A bal- és jobboldal megkülönböztetésének érvénytelenítése az európai modernizációt meghatározó filozófiai és politikai rendszerek tör-

ténelmi bukását, korszerűtlenségét jelenti ki. Az eszmei értékek eltűntével azok helyét pragmatikus „új felismerések, új érzelmi vagy érdekközösségek erői” váltják fel – ld. Szabó L 1935; JAÖM3 1958, 388. p. Szabó Lőrinc kimondatlanul is arra a kortörténeti jelenségre utal, melyet épp a nemzetiszocializmus testesített meg. Ebben a bal- és jobboldali érdekek és értékek olyan kontaminációja következett be, amikor is az „egyetemes nemzeti gondolat” mindent eliminál, magába olvaszt, és minden különbözőséget megsemmisít. Érdekes módon JA nem szánt kellő figyelmet Szabó Lőrinc írására, nem érzékelte azt a kihívást, amelyet Szabó Lőrinc „szociális és magyar népi világnézet” fogalomkapcsolata magában rejt.

A bolsevistákra való utalás, azok antidemokratikus társadalmi gyakorlatának elutasítása is jelzi JA cikkének összetett politikumát és világgképét. Az „Új szellemi front” című vitacikke azt dokumentálja, hogy határozottan szakított egykori barthás társaival és azok politikai nézeteivel, azonosult a polgári liberalizmus társadalomképével, és végleg eltávolodott korábbi „bolsevista” szellemiségétől, kommunista múltjától. Cikkének összegező mondata is megmutatja nézeteinek komplexitását: „A nép majd újból ráeszmélhet a fasiszmus és hitlerizmus tenger tanulságai után, a maga csalódottságán, becsapottságán arra, hogy minden erejével a demokráciáért, önön szabadságáért és érvényesüléséért kell küzdenie, mert a mai polgári értelmiség nem is ismeri, nem is érti a dolgozó népek, a termelésnek, egyszóval annak a társadalomnak problémáit, amelyben él.”

Tárgyi és szövegmagyarázatok

3–4. sor

az egyik reggeli lapban, a délutániban pedig meg is szervezte fiataljainak arcvonalát: A *Pesti Napló* az Est-konszern reggeli napilapja. Itt jelentek meg Zilahy cikke; a *Magyarország* délutánonként jelent meg, ez közölte az Új Szellemi Front hozzászólásait.

4–5. sor

Illyés Gyula, Kodolányi János, Szabó Lőrinc, Sárközi György, Tamási Áron, Nagy Lajos, Féja Géza, Pap Károly, Németh László: Illyés Gyula: (1902–1983) költő, író, drámaíró. 1933-tól a népi írók mozgalmának egyik meghatározó tagja. József Attilához korábban szoros barátság fűzte, később elhidegültek egymástól. 1934-ben Illyést hívták meg a Szovjetunióba, ennek traumája íratta meg József Attilával a lappangó *Miért nem én?* című pamfletjét. JA kései műzsája, Kozmutza Flóra 1939-től Illyés felesége. (Bővebben ld. [A nyáron tartott moszkvai] kezdetű töredék jegyzetét.) Kodolányi János (1899–1969) író, újságíró, esszéíró. Szabó Lőrinc (1900–1957) költő, műfordító. Sárközi György (1899–1945) költő, szerkesztő. Tamási Áron (1897–1966) író, drámaíró. Nagy Lajos (1883–1954) író. Féja Géza (1900–1978) író, szociográfus, publicista. Pap Károly (1897–1945) író. Németh László (1901–1975) író, drámaíró, publicista. (JA és Németh László kapcsolatáról ld. a Németh Lászlóról szóló töredékek jegyzetét.) A hozzászólások könyvészeti adatait ld. Illyés Gy 1935b; Kodolányi 1935; Szabó L 1935; Sárközi Gy 1935; Tamási 1935; Nagy L 1935; Féja 1935; Pap 1935; Németh László 1935a.

6. sor

Én is udvarolok a gráciáknak: Zeusz három lánya, a kegyesség és a szépség istennői (Aglaiá, Euphraszüné, Thaleia). A római kortól nevezik gráciáknak az istennőket. JA ironikus értelemben utal rájuk.

8. sor

Zilahy érvelése cikkeiben: ld. Zilahy 1934; Zilahy 1935a; Zilahy 1935b.

17–18. sor

Tisza István-t és Ady Endré-t vadul szembeállította egymással: Tisza István (1861–1918) politikus, miniszterelnök. A Szabadelvű Párt, majd a Nemzeti Munkapárt vezetője, a dualizmus híve. Támogatta a parlamentizmust, de elutasította az egyenlő választójogot. A nemzetiségekkel szemben magyar szupremáciát hirdetett. Tisza a liberális szabadelvűség, a baloldaliság, a szociáldemokrata gondolkodás egyik fő ellenfele volt. Később pedig alakja azonosult a háborúval, a szenvedésekért őt tették felelőssé. Ady és Tisza politikai és társadalmi nézeteit szakadék választotta el egymástól, Ady ostromozta, gyűlölte Tiszát, az „Úrnak, magyarnak egyként rongyot”.

45. sor

nyílt szavazással országgyűlésbe hívott embereit: A 20. század elején a modernizációt meghirdető politikai mozgalmak egyik fő követelésként fogalmazták meg a választójogi reformot. Az általános és titkos választójogot azonban csak az őszirózsás forradalom után, 1919. március 3-án vezették be. Bethlen István miniszterelnökként 1922-ben leszűkítette a választásra jogosultak körét, iskolai végzettséghez és 10 éves magyar állampolgársághoz kötötte. Bethlen célja a gazdasági és politikai hatalom erőteljesebb képviselője volt a törvényhozásban, ezért Budapest és a nagyobb városok kivételével ismét visszaállította a dualizmus korának nyílt szavazását. Ezek a választási körzetek jelentették a többséget, s az itt folyó választási kampányok széles körű lehetőségeket biztosítottak a kormánypártnak a választások befolyásolására, a szavazók megfélemlítésére. A demokratikus erők követelését Bethlen mindvégig elutasította, s amikor Gömbös 1932-ben miniszterelnök lett, ő is csak korlátozott titkos választójogot engedett meg. A dualizmus kori nyílt szavazás visszaállítása azt jelentette, hogy a választóknak alig több mint 20%-a szavazhatott titkosan, a 245 képviselő közül 199-et nyílt szavazással választottak meg. „A nyílt szavazás példa nélkül állt a korabeli parlamentáris Európa országaiban.” – ld. Romics 2008, 288. p.

59–60. sor

saját társadalmi helyzetükben kifejezésre jutó emberi mivoltukkal: Figyelemre méltó, hogy JA a „társadalmi helyzetükben” szintagmát használja, a marxista terminológia szerinti „osztályhelyzet” helyett.

62. sor

(Például Balzac.): Honoré de Balzac (1799–1850) francia író. JA arra céloz, hogy a legitimista (királypárti) politikai elkötelezettségű Balzac – elfogultsága ellenére – messzemenő tárgyilagossággal ábrázolja az arisztokrácia pusztulását, a feudális rend bukását.

63–64. sor

Tisza is, Ady is ugyanannak a „világnézetnek” voltak hívei: Szekfű Gyula *Három nemzedék* című, először 1920-ban megjelent munkájának (ld. Szekfű 1920) *Két magyar sors a hanyatló korban* című fejezetében Tisza István és Ady közös „sorsáról” szól: „mindketten a hanyatló kor szülöttei s ennélfogva törekvéseikben és tetteikben mindketten alávétvék a kor beteges befolyásainak” – ld. Szekfű 1989, 363. p. Szekfű Ady-képét a költő magyarságról alkotott láttelepe, a hanyatlás szimptomatikus képe határozza meg, költészetéből, gondolkodásából ezt tartja legfontosabbnak. Azokat a verseket, prózai írásokat, amelyek leginkább eltávolították a költőt az „öntömjenezés korszakában” a hivatalos nemzettudattól. Ezért minősült „nemzetellenesnek”. „A közösségből kizárt költő pedig ment és eladá testét-lelkét az új Budapestnek.” – ld. 368. p. Budapest metonímiája ebben a kontextusban a Jászi-féle polgári radikalizmust, a *Nyugat* modernista esztéticizmusát, a zsidó mecénaturát és a liberalizmus „világnézetét” jelentette. S ezen a ponton közös a két sors: Szekfű értelmezésében mindkettő bukását a liberalizmus okozza. Ahogy Tiszáról írja: „A nemzetről és államról alkotott e formalisztikus felfogása szorosan összefügg liberalizmusával, mely doktrinér elvi alapon nyugodott nála, mint általában kortársainál. [...] Innen érthető az a különleges jelenség, hogy a liberális Tisza mint kormány- és pártfő a liberális közhangulattól idegenül, elszigetelve áll és alig tudja hasznát venni azon eszközöknek, melyet liberális berendezésű ország és Budapest nyújtanak neki.” – ld. 376. p.

68–70.

Ady szabadon írhatta meg és adhatta ki azokat a verseit is, amelyek Tiszát személyében sértették (vad, geszti bolond, úrnak, magyarnak egyként rongy stb.):

Utalás a *Rohanunk a forradalomba* című vers negyedik szakára: „Minden a Sorsé, szeressétek, / Őt is, a vad, geszti bolondot, / A gyujtogató, csóvás embert, / Úrnak, magyarnak egyként rongyot. / Mert ő is az Idők kiküldöttje / S gyujtogat, hogy hadd hamvadjon össze / Hunnia úri trágyadombja, / Ez a világnak nem közösse.” – ld. Ady E 1912b; Ady E 1989, 1. kötet, 577. p. Ady további Tisza ellen írt versei: *Rengi csak, Föld!*; *Margita Párisba jött*; *Enyhe, újévi átok*; *Szerelmek az Őszben* – ld. Ady E 1912a; Ady E 1912c; Ady E 1912d; Ady E 1913.

72. sor

Szép Ernőét: Szép Ernő (1884–1953) költő, színpadi szerző.

80. sor

okkal-móddal Croce még kinyithatja a száját: Benedetto Croce (1866–1952) olasz filozófus. Államképe némileg közel állt az olasz fasizmushoz. 1922-ben részt vett a fasiszták nápolyi kongresszusán, és támogatta Mussolinét. 1925 után eltávolodott korábbi nézeteitől.

81–82. sor

Hitlernek a „hiperintelligencia” ellen intézett kifakadásait: Ld. pl. a *Pesti Napló* 1934. február 1-jei számának *Ami nálunk elképzelhetetlen* című vezércikkét: „Abban a parlamentben, amelyet ő választatott és amelyben csak egy párt van képviselve, az övé, Hitler beszédet mondott, melynek egyik tétele ez volt: ki kell irtani a polgári hiperintelligenciát.”

97–98. sor

Vajjon miért nincs munkanélküliség, amikor volt boléta?: A búzaárak a gazdasági válság következtében hirtelen és jelentősen estek. Az 1930. évi XXII. törvény ezért egy új típusú forgalmi adót vezetett be, a gabonajegy-rendszert. Ezt a gabonajegyet nevezték bolétának, illetve bolettának. A törvény a búzára és a rozsra vonatkozott, illetve az azokból gyártott lisztre, illetve késztermékekre, kenyérre, száraztésztára, kekszre stb. A termelők a gabona forgalomba hozatalakor az áron felül még gabonaszelvényt, bolétát is kaptak, amit az adóhivatalokban be lehetett váltani. A boléta-alap részleges fedezésére szolgált a lisztforgalmi adó, aminek értelmében az addig 2%-os általános forgalmi adó helyett a kereskedelmi őrlés után 3–10%-os lisztforgalmi adót kellett fizetni a liszt minősége szerint. A törvényt az összes ellenzéki párt ellenezte, azzal az érveléssel, hogy megdrágítja az alapvető élelmiszereket, ugyanakkor a mezőgazdaságnak sem jelent megoldást. A rendszert 1934 tavaszán megszüntették.

102–103. sor

hárommillió mezitlábás: Oláh Györgynek 1928-ban jelent meg a *Három millió koldus* című műve. A metaforikus szó- és számhasználat a tömeges nyomorra vonatkozott az ekkori irodalomban, majd később is.

134–135. sor

Illyésnek a Népszava ezévi május 1-i számában tett nyilatkozata: A napilap *Reformokat! Reformokat!* címmel rendezett ankétot, és a résztvevőknek felkért politikusok, tudósok, írók nyilatkozatait május elsejei számukban tették közzé. A kérdések a következők voltak: „I. Van-e szükség Magyarországon reformokra és milyenekre a) szociális b) gazdasági c) politikai téren? II. A világgazdaság jelenlegi válságában a legtöbb ország a munkásvédelem fokozásával s a munkaidő csökkentésével siet ipari munkásságának segítségére, Magyarországnak mi a teendője ezen a téren? III. Mi a véleménye a munkásszervezeteknek Magyarország gazdasági, szociális és kulturális életében betöltött szerepéről? IV. Mi a teendő a magyar falu gazdasági, szociális és kulturális viszonyainak javítása terén?” A nyilatkozók: Apponyi György, Asztalos Miklós, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Balla Borisz, Buza Barna, Csordás Elemér, Gárdi Jenő, Herczka Sándor, Ignótus Pál, Illyés Gyula (ld. Illyés Gy 1935a), Katona Jenő, Keller Lajos, Kodolányi János, Márai Sándor, Matolcsy Mátyás, Ráskai Ferenc, Rupert Rezső, Szabó Lőrinc, Szeder Ferenc, Szendy Károly, Takács József, Veres Péter, Zilahy Lajos, Zsolt Béla.

193. sor

„völkisch” – értelemben: A *völkisch* német szó jelentése: népi. JA a kifejezés náci konnotációjára utal, ahogy az a népi-urbánus vitában szokásos volt. – A „völkische Bewegung” 19. századi német (elsősorban ifjúsági) mozgalom, amelynek megnevezése magyar nyelvre fordítva: „népi mozgalom”. A német állam kialakulásának idején keletkező irányzat a német mitológia miszticizmusára támaszkodva formálta meg a németiségről vallott ideológiáját. A mozgalom heterogén nézeteket (és azok képviselőit) egyesítette egyfajta germanizált kereszténység szellemében (ezek szerint Krisztus nem zsidó volt, hanem árja), amelyet az indogermán ősvallásra veze-

tett vissza. A mozgalom antiszemitizmusa, rasszizmusa, élettér-elmélete már a korai fasiszta elméletekben is megjelenik.

218. sor

„**XX. Század**” című folyóirat: A *Huszedik Század* (1900–1919) című folyóiratot a Társadalomtudományi Társaság adta ki, és a századelő magyar reformmozgalmának (a kiformalódó polgári radikalizmusnak) lett értelmiségi fóruma. Elsősorban társadalomtudományi, társadalomtörténeti kérdésekkel foglalkozott, de kivette részét Ady Endre költészetének elismertetésében is. Szerkesztői voltak Gratz Gusztáv, Somló Bódog, Jászi Oszkár. JA Vágó Márta családja révén ismerte a Társadalomtudományi Társaság körét. (Vö. Szabolcsi M 1992, 29. p.) A költő itt feltehetőleg a lap szociográfiái írásaira utal. Braun Róbert 1913-ban megjelent szociográfiája, *A falu lélektana* az első tudományos igényű leírása a magyar falu gazdasági, kulturális viszonyainak.

271–273. sor

a mai polgári értelmiség nem is ismeri, nem is érti a dolgozó népnek, a termelésnek, egyszerűen annak a társadalomnak problémáit, amelyben él: Ez a részlet emlékeztet JA *Munkanélküli írók táppénze* című írására, ahol az írókat általában vádolja azzal, hogy nem ismerik a nép – a lehetséges közönségük – problémáit: „Íróink többsége azonban nem képes válaszolni, elszakadt az élettől, nincsenek a közönséggel közös élményei, melyeket megformálhatna. Saját, analóg érzelmei, problémái elvont kérdésekké válnak. Nem termelhetnek a valóságos szükségletnek megfelelően, mert nem ismerik a valóságos szükségleteket.”

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

[MÓNUS Illés] -s -s, *Hol az írók helye?*, SZOCIALIZMUS, 1935. 5. sz. (május), 227. p.

ÚJVÁRI László, *Az új szellemi front Magyarországon*, KORUNK, 1935. 6. sz. (június), 439–443. p.

VASS László, *Köszöntjük a „Szép Szó”-t Szlovenszkón!*, MAGYAR NAP [Moravská Ostrava Přívoz], 1937. 187. sz. (október 15.), 4. p.

ANDREÁNSZKY István, *József Attila*, CSEHSZLOVÁKIAI NÉPSZAVA, 1937. 288. sz. (december 19.), 2. p.

FEJTŐ Ferenc, *József Attila, az útmutató*, SZOCIALIZMUS, 1947. 2–4. sz., 114–124. p.; 5. sz., 214–221. p.

IGNOTUS Pál, *Csipkerózsa : Budapesti és londoni emlékek*, 34. rész, HALADÁS, 1947. 47. sz. (november 20.), 10. p. = Ignotus P 1989, 158. p.

NÉMETH Andor, *József Attila és kora : Harmadik rész : Férfikor : A semmi ágán*, CSILLAG, 1948. 7. sz. (június), 10–18. p.

FÖVÉNY Lászlóné, *József Attila*, Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság – Művelt Nép, 1953, (Nagy Magyar Írók).

HORVÁTH Márton, *A munkásosztály költője*, TÁRSADALMI SZEMLE, 1955. 4. sz. (április), 131–152. p.

- IGNOTUS Pál, *Népiség*, 1–2. rész, ÚJ LÁTÓHATÁR, 1959. 1. sz. (január–február), 45–56. p.; 2. sz. (március–április), 123–136. p. (129. p.) = Ignotus P 2010, 280–303. p. (296. p.)
- RÉVAI József, *József Attila-problémák*, MTA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI, 1959. 1–4. kötet, 5–34. p.
- IMRE Katalin, *A Szép Szó és József Attila*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1962. 1. sz., 40–58. p.
- FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Budapest, Magvető, 1965, (Elvek és Utak), 260–265. p.
- PETŐCZ Pál, *A Gömbös-kormány irodalompolitikájáról : A „reformnemzedék”*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1965. 2. sz., 185–196. p.
- FORGÁCS László, *József Attila és korunk esztétikája*. In: JA1967, 803–804. p.
- GYERTYÁN ERVIN, *József Attila társadalmi helyzete és kritikai fogadtatása*. In: Gyertyán 1973, 65–121. p.
- LENGYEL András, *Adatok József Attila életrajzához*, SOMOGYI-KÖNYVTÁRI MŰHELY, 1980. 1–2. sz., 43–49. p.
- TVERDOTA György, *A dokumentumok jegyzetei : 263. Hol az írók helye?* In: KJA1 1987, 803–804. p.
- N. HORVÁTH Béla, *„Egy ki márványból rak falut...” : József Attila és a folklór*, Szekszárd, Babits, 1992, 183. p.
- LENGYEL András, *A lapgründoló József Attila : A Szép Szó megindításának előkészítése*, LÉTÜNK, 1996. 1–2. sz., 7–22. p.
- AGÁRDI Péter, *„Meglett” könyv az értekező József Attiláról : Lengyel András: „...gondja kél a gondolatban”*, FORRÁS, 2006. 11. sz. (november), 119–126. p.
- N. HORVÁTH Béla, *Egyéniség és valóság : Tanulmányok József Attiláról*, Budapest, Nap, 2006, (Magyar Esszék), 26–29, 82–91. p.
- N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008, 323–329. p.
- AGÁRDI Péter, *József Attila és a Márciusi Front*, IRODALOMISMERET, 2012. 4. sz., 4–26. p.
- VERES András, *József Attila marxizmusáról*, KRITIKA, 2012. 3. sz. (március), 19–23. p.
- SZERDAHELYI István, *József Attila-problémák*, 5. rész, EZREDVÉG, 2016. 4. sz. (július–augusztus), 119–134. p.

Recepciótörténeti ismertetések, szemelvények

A Szocializmusnak ugyanabban a számában jelent meg Mónus Illés *Hol az írók helye?* című írása, melyben így utal JA cikkére: „A magyar írók egyrésze reformtörekvésekkel foglalkozik. Egyre-másra »fedezik« fel a régi Magyarország hibáit, mulasztásait, a jelen követeléseit. Ezeket nevezik reformtörekvéseknek. Neves magyar írók, mint Zilahy Lajos [...] egyaránt a reformkorszak után vágyódnak. Felfogásukról József Attila a lap más helyén mondja el a maga írói véleményét, állásfoglalását a reformkorszak kérdésében.” Az a gondolat, mellyel Mónus folytatja, teljes mértékben megegyezik JA állásfoglalásával: „Mi itt csak annak hangsúlyozását tartjuk indokoltnak, hogy az írók nem lehetnek szálláscsinálói változó, homályos és sokféleként értelmezhető kormánytörekvéseknek és ennek szolgálatában nem áldozhatják föl se önön szabadságukat, se az irodalom szabadságát.” – ld. Mónus 1935; KJA1 1987, 377. p. Ujvári László a *Korunkban*

utal az *Esti Kurir*ban megjelent *Reform-toborzóra*, s arra, hogy a „polgári szabadelvű” Ignótus Pál és a „szocialista” József Attila egyaránt támadták az Új Szellemi Frontot. Idézi JA mindkét cikkét – ld. Ujvári L 1935, 440. p.

1937 októberében Vass László így üdvözlí a *Szép Szó* szlovenszkói bemutatkozását a *Van-e szociológiai indokltsága az új népies iránynak?* című cikknek is helyet adó *Magyar Napban*: „Éppen Ignótus Pálnak és József Attilának egyik nagy érdeme, hogy több tanulmányban könyörtelenül leleplezték az Új Szellemi Front fasisztikus, korosztály-harcos ideológiáját, szemfényvesztő, a tiszta fogalmakat (»reform«!) elködösítő irányzatát.” – ld. Vass L 1937; KJA1 1987, 522. p. Vass László már JA későbbi cikkének összefüggésében értékeli korábbi kiállását, amit a „francia arcvonatra” való utalás is jelez. Andreánszky István a költő nekrológiájában említi a cikket: „József Attila a pesti »Szocializmus« hasábjain intette le a megtévedt ifjú magyar szellemiséget”. – ld. Andreánszky 1937; KJA1 1987, 666. p.

A kortársi visszaemlékezések közül ki kell emelni Ignótus Pál és Fejtő Ferenc írásait. Fejtő a *Szép Szó* és a költő kapcsolatát úgy állítja be, hogy az „fasizmus-elleni” szövetkezés volt. Felidézi az Új Szellemi Frontot, melynek soraiban szerepelt a „fasiszta szimpatizáns” Szabó Lőrinc és Erdélyi József is. JA álláspontját úgy írja le, mint aki „nem akart közösséget vállalni” olyan csoportosulásokkal, akik „kiravaszzkodni” akarták a földreformot. (Ld. Fejtő 1947.) Ignótus JA népi korszakát – amint a kommunista időszakot is – eltévelyedésnek tartotta, de – mint írja – arról nem volt szó, hogy „a hatalomhoz dörgölődött volna”. Az Új Szellemi Front elleni közös fellépésüket így mutatja be: „Kevesen voltunk, akik nekitámadtunk. Az, hogy József Attila mindnyájunkon túltett a szigorúságban, jóleshetett volna. De akkor még szigora is kapálódzó és tűzokádó volt – később nem enyhült, de meghiggadt –, s olvastára, ha arról meggyőződtem is, hogy egy lépést sem hajlandó tenni az új divat irányában, amely kétértelműségért menlevéllel jutalmazza a lázongó fiatalságot, de az még csak eszembe sem jutott, hogy társnak tekintsem egy igyekezetben, amely a fogalmak tisztázására, a közéleti szónokiasság szennyvizének lecsapolására irányul. Igen, mondtam, csakugyan jó költő. Igen, mondtam, csakugyan jó baloldali. De »szertelen« maradt.” – ld. Ignótus P 1947–1948/34; Ignótus P 1989, 158. p.

Ignótus Pál 1959-ben ismét visszatért József Attilának az Új Szellemi Fronttal szembeni kiállására és a költő politikai-ideológiai pozíciójának jellemzésére: „A legtűrelmetlenebb a próza helyébe ülő költészettel szemben korunk legnagyobb költője volt. József Attila a szociáldemokrata párt tudományos folyóiratában, a Mónus Illés szerkesztette Szocializmusban éles támadást intézett az Új Szellemi Front, s valamennyi tagjának megnyilatkozásai ellen. Az ő esetében nem véletlen, hogy ugyanott és ugyanazon időszakban számolt le a kommunizmussal. Forrongásos, hol turánias, hol anarchista, hol sztálinista, hol trockista bölcséleti és mozgalmi kísérletezésben eltelt ifjúsága lezárult, határozottan és meg nem alkuvóan a demokratikus parlamentáris baloldalra állt. Marxista maradt, bár – hogy az ekkor főképp csak Bernstein követőire alkalmazott, divatos mai szóval éljek – revizionista lett. Marx és Freud tanításainak összevonásán, egy a lélektani tények iránt érzékenyebb nemzeti szocialista mozgalom elméletének kitapogatásán iparkodott. A kommunista párt mai hivatalos okmányában hódolattal

nyilatkozik akkori »harcos és elemző« kiállásáról a »népiek« ellen. E hódolat nyilván megilleti. Megilletné az is, hogy ne hallgassák el állásfoglalásának antikommunista élet.” (Ld. Ignotus P 1959, 129. p.; Ignotus P 2010, 296. p.)

Németh Andor JA ekkori álláspontját marxizmusára vezeti vissza: „már a Gömbös-rezsim napjaiban szembefordult a későbbi Válasz-csoporttal. Ő már akkor tudta, ami rövidesen már azok előtt is nyilvánvaló lett, hogy Gömbös csak fel akarja használni őket a saját különleges céljaihoz. József Attila, aki képzett marxista volt, tudta, hogy a parasztság nem harcolhatja ki követeléseit a maga erejéből.” (Ld. Németh A 1947–1948 [7], 12. p.; Németh A 1989, 259. p.)

Fövény Lászlóné könyve a kommunista hatalomátvétel utáni dogmatikus szellemiséget tükrözi. Ismerteti a cikk megszületésének körülményeit, azt, hogy még a „népi írók egy jelentős csoportja is csatlakozik a fasiszta kalandor politikájához”, majd az írás lényegét így foglalja össze: „József Attila világosan látja, hogy a nagytőke minden eddiginél elszántabb védekezése van a demagóg szólamok mögött. Elkeseredetten figyel hazája sorsának fejleményeit és minden erejével, művészi tehetségének, marxista tudásának minden eszközével küzd a fasiszta mótely eláradása ellen.” (Ld. Fövény 1953, 121. p.)

Horváth Márton hasonló módon összegez: „József Attila következetes politikai harca a népiesek mozgalmának jobbra csúsztatása ellen az »Új Szellemi Front« kérdésében bontakozott ki a legnagyobb erővel. [...] bírálata rendkívül szenvedélyes és éles a Gömbösféle »szellemi front« kelepcéjébe esett írókkal szemben. A történelem azonban nem a népies írók egy részének naiv illúzióit, hanem József Attila éles bírálatát igazolta minden részletében. Ebben a harcban a munkásosztály, a parasztság, a nép érdekeit, az igazságot József Attila védte.” A kommunista politikus 1955-ös írása némiképp megengedő a népi mozgalommal szemben, de egész szövegét áthatja a munkásosztály történeti hegemoniájának tézise. (Ld. Horváth M 1955, 139–142. p.)

Révai József JA és Illyés elmérgesedő kapcsolatának kontextusában értelmezi a költő állásfoglalását, idézve az „*Új szellemi front*” Illyés elleni passzusait. Révai szerint a népi írók számos eltévelyedése közt egyike volt a „legsúlyosabbnak” a Gömbössel való párbeszéd. JA állásfoglalását így értékeli: „József Attila számára azonban világos volt, mit jelent ez a ballépés és kezdetektől fogva látta e végzetes politikai opportunizmusnak és melléfogásnak a romantikus parasztszemlélettel és a népies-faji nacionalizmussal való összefüggését.” (Ld. Révai 1959, 28. p.; Révai 1960, 395. p.)

Forgács László ugyancsak erős osztálytudatú értelmezése nem a népi-urbánus szembenállás miatt idézi a cikket, hanem a Balzacra való utalás köré épít egész elméletet: „Ez a levezetés jóval több szellemes ríposztnál az »új szellemi front« programja ellen. Többet mond a polgári szociológia bírálatánál is. A marxista esztétika egyik legtöbbet vitatott kérdésére ad történelmi materialista feleletet.” – ld. Forgács 1965a, 263. p. A tanulmány átdolgozott változatában JA szociológiai tájékozottságának dokumentumaként értelmezi az írást. Mint írja, a költő túljut „az ember eldologiasodását alapul vevő polgári szociológián”, s értelmezése szerint A *tőké*ben kifejtett árufetisizmus-elméletet alkalmazza a népiek ellen írott cikkében – ld. Forgács 1967a, 49. p.

Gyertyán Ervin „József Attila és a népiesek konfliktusának központi kérdéseként” interpretálja a cikket. Felidézi az *Új Szellemi Front* történetét, majd így értékeli a költő

fellépését „Gömbös demagógiája” ellen: két írásában „leleplezi a manőver lényegét”: „A Szocializmus 1935. májusi számában megjelent Új Szellemi Front című tanulmányában, amelyben briliáns logikával és megdönthetetlen tényekkel ízekre boncolja Zilahy hamis érvelését, és sorra válaszol íróársai hiszékeny és alaptalan feltételezéseire [...]” A művész és a hatalom kérdéseként interpretálja az esetet, meglehetősen egyoldalúsággal. Gyertyán egyúttal bírálja Forgács Lászlót, Engels és Lukács György írásait idézve, de JA vitacikke csupán apropó Gyertyán kritikájához. (Ld. Gyertyán 1973, 113–121. p.)

Tverdota György a *Hol az írók helye?* című Mónus Illés-cikkhez fűzött jegyzetében foglalja össze az Új Szellemi Front keletkezése és az arra adott JA-válasz körülményeit. „A Szocializmus szerkesztői nyilván azért adtak helyet a lap 1935. májusi számában (198–204.) József Attila »Új Szellemi Front« című írásának, mert fontosnak tartották, hogy egy fiatal alkotó, az említett írók nemzedéktársa is vitába szálljon a lap hasábjain az Új Szellemi Fronttal.” (Ld. KJA1 1987, 803–804. p.)

Lengyel András írásai a *Szép Szó* megalapításának aspektusából közelítenek a vita történetéhez. Különösen fontos az az először 1980-ban megjelent tanulmánya (ld. Lengyel A 1980, 48–49. p.; Lengyel A 1990b, 182–184. p.), melyben közöl egy addig ismeretlen JA-kéziratot, mely az Új Szellemi Front időszakára reflektál, amit Cserépfalvi Imrétől kapott másolatban, ld. [*Akkoriban az a gyanu*].

JA népiségét és folklorizmusát több munkájában elemzi N. Horváth Béla. Egyik korai írásában a népi-urbánus vita kontextusát s benne JA álláspontját így jellemzi: „Csaknem magától értetődő, hogy a völkisch és a fasiszta minősítést korábban is – sokszor indokolatlanul – könnyen adományozó baloldal és radikális értelmiség most önnön igazolását látja az Új Szellemi Frontban, így aztán egyesült erővel támadja a népi írókat.” (Ld. N. Horváth 1992, 183. p.)

Lengyel András a *Szép Szó* alapítását bemutató írásában részletesebben foglalkozik Ignotus Pál és JA kapcsolatával, az Új Szellemi Front elleni szövetségükkel. Rámutat, hogy a *Reform-toborzó* a liberális *Esti Kurir*ban jelent meg, ahol sem korábban, sem később nem publikált JA. Másrészt a népiek elleni erőteljes fellépésben a személyes motívumok is szerepet játszottak, az Illyés elleni csaknem paranoiás indulata és Németh László elutasítása is. De alapvető elvi ellentét is munkált benne: „Ő még korai »narodnyik« korszakában is a rendszer radikális oppozíciójaként határozta meg önmagát politikailag; szemben állt mindazzal, amit a Horthy-rezsim politikailag jelentett.” (Ld. Lengyel A 1996a, 139. p.)

József Attilának a szociáldemokráciához közeledését elemző tanulmányában, a költő és Mónus Illés kapcsolatát elemezve írja Agárdi Péter: „A hagyományos szociáldemokráciával és a 30-as évekbeli bolsevizmus politikájával egyaránt szembeforduló költő, valamint az új módon gondolkodó marxista ideológus összetalálkozását ugyanakkor nem is elsősorban – miként a népi írói csoportban vélték – az Új Szellemi Front, illetve az új népies irányzat rokon vagy azonos megítélése (ami József Attila 1935. májusi cikkében tárgyasult) motiválta. Sokkal inkább a fasiszmus németországi hatalomra kerülése miatti döbbenet, a baloldali stratégia újragondolásának közös igénye.” (Ld. Agárdi P 1995c, 203–204. p.)

Szabolcsi Miklós a nagymonográfia utolsó kötetében az Új Szellemi Front történetét „író és hatalom viszonyának paradigmaticus példaként” mutatja be, mint amely „az elkövetkezendő évtizedekben még sokszor előforduló helyzet, csapda.” – ld. Szabolcsi M 1998, 462. p. A monográfia sorba veszi a cikk állításait, kiemelve, hogy JA több helyütt megfogalmazza saját nézeteit.

Agárdi Péter – Lengyel András 2005-ös könyvéről szólva – kétségre vonja, hogy a *Nemzeti szocializmus* keletkezése idején JA ne lett volna tisztában Gömbös politikájának „álságosságával és totalitárius természetével”. Majd erre a következtetésre jut: „személyes sérelmek és 1933 földrengéses eszmei-politikai zűrzavara pár hétre őt is megzavarhatták. Ennyiben még inkább érthető másfél-két évvel későbbi szigorú – önkritikus kompenzációt is tartalmazó – véleménye a Gömbössel kacérkodó írói frontról két, 1935. májusi írásában (*Reformtoborzó; »Új Szellemi Front«*).” (Ld. Agárdi P 2006b, 123. p.)

N. Horváth Béla egy későbbi munkájában úgy mutatja be az „Új szellemi front” című írást, mint amely „frontot nyit az egész népi tábor ellen”. A cikket a liberális körökhöz való visszatalálás első politikai kinyilatkoztatású dokumentumaként értelmezi. Ugyanakkor – mint kimutatja – a vitában olyan érveket is használ a költő, amelyek a klasszikus szociáldemokrácia követeléseivel kapcsolódnak. Illyéssel szemben a népjólét emelésének szükségességét hangoztatja, Sárközi György írásából a munkásság „osztályhelyzetének” figyelembevételét hiányolja. Zilahy téziseit a költő a hozzájuk fűzött kérdésekkel akarja ellehetetleníteni. N. Horváth így értékeli JA álláspontját: „A kérdések persze magukban rejtik a választ is, hisz megfogalmazásuk a munkásmozgalmi József Attilát idézi. Igaz, már nem a diktatúrát vagy annak valamely változatát valló kommunistát, hanem a történelmi fordulat lehetőségét objektíven mérlegelő gondolkodót.” – ld. N. Horváth 2006a, 84–85. p. Monográfiájában a cikket belehelyezi a népi-urbánus vita adok-kapok sorozatába: „A népi törekvések radikalizmusa és azok ideológiai hátterének tisztázatlansága – mindenekelőtt a zsidókérdés kapcsán – is oka annak, hogy a feudális viszonyokat egyaránt lebontani akaró népiek és urbánusok egymásban nem szövetségesre találtak, hanem ellenségre.” – ld. N. Horváth 2008, 324. p.

Agárdi Péter a népi-urbánus vita politikai, filozófiai kontextusában írja le JA nézeteinek változását, a nemzet és társadalom fogalmainak átalakulását, a szociológiai látásmód erősödését az etnikai alapú társadalomértelmezéssel szemben. József Attilának az 1935-ös vitában elfoglalt álláspontját ebben a kontextusban látja igazoltnak: „1935-ben, az Új Szellemi Front idején Gömbösrre tett a népi írók jelentős része, 1938 derekától viszont – a Márciusi Front fölbomlása után, illetve éppen e szétesés egyik okaként – Imrédy Bélára; tehát József Attila 1935–1937-ben joggal óvott a nép-fogalom tisztázatlanságának veszélyes következményeitől. Persze számos okkal függ össze ez a »jobbról balra«, majd »balról jobbra« érzékelhető oda-visszaváltás. A gondolati zavarosság és veszélyesség, a nemzeti narratíva eltorzultsága ott volt már Zilahy 1935-ös írásában vagy például Németh László, Féja Géza, Veres Péter s mások ekkori vagy későbbi világképében.” (Ld. Agárdi P 2012a, 10. p.)

[Kötelező nép-nemzeti irodalom]

Kötelező nép-nemzeti irodalom	– ¹
Östehetség	–
Kisajátított baloldaliság	–

¹ [a gondolatjel fölött háromsoros verstöredék:]
Gombainénak mondtam,
hogy neki küldök
egy zsák aranyat

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 280. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1934–1935.

A datálás indoklása: ld. *Keletkezéstörténet és Tárgyi magyarázatok*.

Kézíratleírás: Feljegyzések, verstöredékek, matematikai számítás. Kezdő szavak: „Gombainénak”. Fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 fólió, 1 beírt oldal. 211×340 mm-es, vágott szélű, félfamentes, vízjel nélküli papír, 4 részre hajtogatva. Az első negyed feljegyzéseit ld. a főszövegben, ill. a lábjegyzetben. A második negyed felső részén egy matematikai számítás. Alsó részén, fordított szövegirányban, három sorban: „Cserépfalvi Váci u. 10. [/] Vallások története [/] Sarraut”. A harmadik és negyedik negyedben a „Kedveském” kezdetű verstöredék két változata, ld. JAÖM2 1955, 295. p.; JAÖV2 2005, 257. p. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár Jagy Analekta JA 280. 1953-ban került múzeumi gyűjteménybe, Szántó Judit gyűjtése József Jolán hagyatékából. Állag: restaurált. Palliumcím: *[Kedveském...] – [Verstöredék] – [1930–1934]*.

Szerzőség: A kéziratban nem szerepel aláírás, de a szerzőség a kézírás és a provenienciája alapján egyértelműen azonosítható.

Közölve: Szabolcsi M 1955, 191. p.; JAÖM2 1955, 466. p.; JAÖM3 1958, 278. p. [szöveg], 458. p. [jegyzetek]; JAHSZK 2012.

JAHSZK 2012: *[Somlainénak...]* címmel közli, *[Besorolatlan írások]* fejezetcím alatt. A feljegyzés előtt álló verstöredéket is a főszövegben szerepelteti, tévesen „Somlainénak” olvasva a „Gombainénak” szót.

Összehasonlító szövegkritika

Szabolcsi M 1955: A kritikai kiadás új eredményeiről beszámoló tanulmányban közli a szöveget, az elválasztó gondolatjelekkel együtt, modernizált helyesírással. Az első és a harmadik szövegsort kisbetűvel kezdi. A feljegyzések egyidejű keletkezését valószínűsíti: „Keletkezésének időpontja nyilván 1935 vége lehet; erre utal a pszichoanalitikus kezelés következtében nála akkor rendkívül előtérben levő anya-komplexum emlegetése”. A főszövegünkben közölt sorokat „egy cikkhez vagy vitához készült feljegyzések”-nek tartja és az Új Szellemi Front körüli vitákhoz köti.

JAÖM2 1955: A „Kedveském” kezdetű vers jegyzeteiben közli a kéziratlap többi feljegyzését, az elválasztó gondolatjelek nélkül, modernizált helyesírással, ezzel a bevezetővel: „Ugyanezen a kéziratlapon a költő a következő érdekes feljegyzései”. A sorok mindegyikét kisbetűvel kezdi.

JAÖM3 1958: A *Tanulmánytervek, elveszett tanulmányok* című fejezetben közli (3.) sorzámmal a 2., 4., és 6. sorban szereplő szöveget, az elválasztó gondolatjelek nélkül, modernizált helyesírással.

Keletkezéstörténet

Szabolcsi Miklós a kéziratlapon látható szövegek keletkezését több helyütt 1935-re (ld. Szabolcsi M 1955, 191. p.; JAÖM2 1955, 466. p.; Szabolcsi M 1963a, 70. p.), máshol 1936-ra teszi, ld. JAÖM3 1958, 458. p. Ez utóbbi helyen azt feltételezi, hogy a feljegyzést

JA „Talán az Új Szellemi Front vita folytatásához szánta”. Stoll Béla a „Kedveském” kezdetű verset az íráskép alapján 1934-re datálja, ld. JAÖV3 2005, 204. p.

Bár a kéziratlapon látható valamennyi szöveg fekete ceruzával készült, az írószer nem teljesen azonos, és az íráskép is más és más. A „Gombainénak” kezdetű verssorok apró betűsek, és sokkal halványabbak, mint az összes többi szöveg. A főszövegünkben közölt, gondolatjelekkel elválasztott három sor sötétebb színű puha ceruzával készült, és mintegy kétszer akkora betűkkel íródott. Az íráskép és a kéziratlap hajtogatása arra utal, hogy a „Gombainénak” kezdetű verssorok keletkeztek először. Majd a főszövegünkben közölt három sort jegyezte le JA, erre utal, hogy a verstördéktől ezt elválasztó gondolatjel ugyanolyan sötétebb színű puha ceruzás, mint maga a feljegyzés. Ezután félbehajtotta a lapot JA, és feljegyezte a „Kedveském” két változatát. Majd negyedrést hajtotta, és az üres negyeden egy matematikai számítást végzett. Végül megfordította a lapot, így kerültek rá a számításokkal átellenesen, fordított szövegirányban a Cserépfalvi kiadásában megjelent könyv adatai.

Nem egyszerre keletkeztek tehát a kéziratlap feljegyzései, és nem lehet egyértelműen datálni, de néhány támpont a szövegekből kinyerhető. Denis Saurat *A vallások története* című monográfiája „copyright 1935” jelzéssel az 1934-es karácsonyi könyvvásár újdonsága volt, ld. pl. a 8 *Órai Ujság* ismertetését az 1934. december 23-ai szám 9. oldalán. A kéziratban viszont „Saraut” szerepel. Albert Sarraut Franciaország miniszterelnöke 1933. október 26. és november 24., majd 1936. január 24. és június 4. között. Sarraut – különösen második kormányzása idején – németellenes politikát folytatott. Talán ezért jegyezhetette fel JA a nevét. De a szövegkörnyezet alapján valószínűbb, hogy *A vallások története* szerzőjének a nevét írta le pontatlanul.

Öcsödi nevelőszülei (a Gombai család) és a náluk átéltek többször is megjelennek JA 1936 májusában írt pszichoanalitikai feljegyzéseiben, ld. Horváth I – Tverdota 1992, 389, 408, 425, 434, 435, 443, 444, 445. p. A „Gombainénak” kezdetű töredék 2–3. sorának analógiája fedezhető fel a „Karóval jöttél” kezdetű, 1937. novemberi versben: „hogy neki küldök / egy zsák aranyat” – [*Gombainénak*] és „aranyat ígértél nagy zsákkal / anyádnak és most itt csücsülsz,” – [*Karóval jöttél*], ld. JAÖV2 2005, 503. p.

A „Kötelező nép-nemzeti irodalom” és a „Kisajátított baloldaliság” feljegyzések az Új Szellemi Front körüli vita idejére, 1935 májusa–szeptembere közé datálhatók. Az „Östehetség” szó a *Magyar Östehetségek* című, 1934–1939 között évente megrendezett kiállítás-sorozatra és a körülötte folyó vitára utal. A tárlatot először 1934. augusztus 19-én nyitották meg, további évek megnyitói: 1935. június 1., 1936. augusztus 16., 1937. május 8.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

2. sor

Kötelező nép-nemzeti irodalom: Összefügghet Kárpáti Aurél *Nép, politika, irodalom* című vezércikkével (*Pesti Napló*, 1935. május 18.), amely elutasítja a „nép”-et a „falusi-tanyai magyarság” paraszti rétegeire korlátozó romantikus értelmezést. A „népi és a városi irodalom” szembeállítását is támadja, nevezetesen azt az álláspontot, hogy „a népi irodalom képviselői mélyebben és igazabban szólaltatják meg

a nemzeti irodalom ideálját, mint azok a városi vagy éppen budapesti írók, akik a magyarság más, mondjuk: polgári, esetleg munkásrétegeinek életéből merítik ihletüket”. Kárpáti kiemeli, hogy a nemzeti irodalom a nagyvárosban, Budapesten teremtődött meg, mert addig csak regionális irodalom volt: „Ez a nézet egyrészt a falu–város ellentétének újabbkeletű kiélezésében, másrészt a mult század *nép-nemzeti irodalmának* örökségében gyökerezik. Abban a szélső konzervatív s ma már tényekkel megcáfolt felfogásban, amely Petőfivel és Arannyal végérvényesen befejezettnek tartja a magyar költészetet, valósággal *kötelezővé téve* a később jelentkező költők számára az epigonizmust.” – ld. Kárpáti 1935b. (Kiemelés: a szerk.)

4. sor

Östehetség: 1934. augusztus 19-én nyílt meg a Nemzeti Szalonban először a *Magyar Östehetségek* című kiállítás, amely kilenc paraszti sorban élő festő és három fafaragó munkáit mutatta be. A kiállítók között szerepelt Benedek Péter, Oravecz Imre, Nagy Balog János. Kassák Lajos a *Nyugatban* így méltatta az eseményt: „Véleményem szerint ez a kiállítás az utóbbi esztendő legjelentősebb kulturális eseménye. Amit bemutatnak, emberileg megbecsülendő s mint alkotó munka a legszigorúbb mértékkel mérve is komoly elismerést érdemel. Ha, mint művészetről akarunk róla szólni, akkor teljességében művészet s ha, mint népi kultúrjelenséget vesszük, akkor olyan gazdag szuggesztív erőt jelent, amit nem csak, hogy komolyan értékelni kell, de oda is kell mellé állni értelmes magyarázónak és lelkes propagátornak.” – ld. Kassák 1934b, 488. p. Németh László a *Budapesti Hírlap* 1934. augusztus 25-i számában *Östehetségek és fogalomzavar* címmel írt a kiállításról, meglehetősen szarkazmussal. Felteszi a kérdést, hogy mi az oka, hogy „az östehetségek ma ennyire elszaporodnak”. A választ a kulturális szakadék áthidalhatóságában látja. Nem vitatja az egyes alkotók és alkotások értékét, csak a jelenség, az östehetségek „lármás felfedezése” ellen ágál. „De aki beléjük beszél, hogy ők külön csudái a teremtésnek, akiket az iskolát járt művészekkel össze sem lehet hasonlítani, az már árt nekik.” – ld. Németh László 1934b, 5. p. (Németh álláspontja valószínűleg nem választható el Sértő Kálmán ekkori tündöklésétől, s a figyelmeztetés talán Sértő pártfogójának, Hatvany Lajosnak is szól, folytatva a „különítményes vitát”). Következő cikkében *A nép Eötvös-kollégiuma* címmel a paraszti tehetségek felfedezéséről, segítéséről szólva, felveti egy népi kollégium ötletét, ahol a tehetséges falusi fiatalok „enciklopédikus tudásra” tehetnének szert – ld. Németh László 1934c. A lap *A magyar östehetségek problémái* címmel sorozatban adott helyt a hozzászólásoknak. Szerb Antal üdvözli Németh László tervét, és kijelenti, hogy „a »nép« ma már anakronizmus”. „A nép fel akar emelkedni a középosztályba és a középosztály legfontosabb erkölcsi és nemzeti kötelessége, hogy ezt a folyamatot elősegítse.” – ld. Szerb 1934. A vitában megszólalt Illyés Gyula, Cs. Szabó László, Pintér Jenő, Tamási Áron, Makkai Sándor, Szekfű Gyula. Veres Péter – akit a lap mint „falusi nincstelent” mutat be, utalva a szociáldemokrata szóhasználatra – vitába száll Németh Lászlóval, s politikai érveket hoz fel: „Meg kell már érteni végre, hisz a klebelsbergi próbálkozás 15 éve a példa rá, hogy a kultúrát nem lehet politika nélkül adni. A primitív és nehéz körülmények közt élő embernek a politikán keresztül nyílik meg a kultúra is.” – ld. Veres P 1934. A vita Németh László zárszavával ért véget a *Budapesti*

Hírlap 1934. november 11-i számában, ld. Németh László 1934d. A *Pesti Napló* 1935 tavaszán visszatért a vitára, ugyanis a tárlatot ismét megrendezték, 1935 júniusában. Kárpáti Aurél *Östehetségek divatja* címmel azt a nézőpontot bírálta, amely a művet háttérbe szorítva, „elsősorban a mű alkotóját állítja a figyelem középpontjába, és jó alkalmat ad arra, hogy a laikus lelkesedés a művészi értékelést összetéveszse a szociális eredménnyel” – ld. Kárpáti 1935a. A cikk az ellen a „divat” ellen emeli fel a szavát, amely a tanulást leértékeli és a középszert, a dilettantizmust kiáltja ki művészetté. Kárpáti cikkére Móricz Zsigmond válaszolt. Móricz ugyanúgy elutasítja a dilettánsok művészkedését, az östehetségeket azonban szociológiai kontextusban értelmezi: a parasztyerek 15 éves korukig járhatnak iskolába, azután el vannak zárva a kultúrától, a művelődéstől, tehát az alkotás az önkifejezés egyetlen módja számukra. Arra a következtetésre jut, hogy „Éppen ezért az a parasztyerek, aki egyszer belekóstolt abba, hogy milyen magával ragadó eszmekörök és áramlatok vannak, akaratlanul hozzákezd a saját lelkének műveléséhez” – ld. Móricz Zs 1935, 2. p.

6. sor

Kisajátított baloldaliság: Az Új Szellemi Front-vitában a jobb- és baloldaliság kérdése hangsúlyossá vált. A legélesebben Szabó Lőrinc fogalmazta meg, hogy a hagyományos politikai kategóriák idejétmúltak: „A politikai frontok rég felbomlottak, a gondolatok kereszteződtek, átszíneződtek, sok fogalom elhalt, vagy egészen új értelmet kapott.” – ld. Szabó L 1935; ill. JAÖM3 1958, 387–389. p. Szabó Lőrinc okfejtését alátámasztani látszottak a harmincas évek elejének történései, hiszen a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt politikai programja az osztályellentéték megszüntetését ígérte, jóléti programok bevezetését és a nemzeti közösség megerősítését – azaz kisajátította a baloldali programok egy részét. A népi-urbánus vitában aktív szerepet játszó Szász Zoltán *Jobbra, balra vagy előre?* című cikke a fenti értelemben szólt hozzá az új Szellemi Front-vitához. A jobboldali szellemiséget így jellemzi: „ennek egyenesen főjellemvonása nemcsak nálunk, hanem Európa jelentős részében is a baloldali elvekkel, programpontokkal, jelszavakkal és tételekkel való olyanfokú keveredettséggé, hogy majdnem azt lehetne mondani: ez az új jobboldal nem is egyéb, mint egy *kisajátított baloldal*” – ld. Szász 1935. (Kiemelés: a szerk.) Szász a jobb- és baloldaliság történelmi eredetét, eszmeiségét áttekintve, a „szélső baloldal” történelmi „bűnbeesésének” nevezi a demokrácia lerombolását. A hitlerizmus győzelmét és államberendezkedését így magyarázza: „A szélsőbaloldali marxistákkal szemben, akik a »kisajátítók kisajátítását« hirdették, kialakult egy új jobboldaliság, amely ezeknek a kisajátítóknak egész államelméletét, erkölcsstanát és közéleti taktikáját sajátította ki.” Az itt olvasható gondolatot JA csaknem egy évvel korábban A *szocializmus bölcselétében* már megfogalmazta: „A fasiszmusok meg éppenséggel a szocializmus központi lényegét sajátítják ki és torzítják el. Bizonyára rákényszerülnek erre. A közösségi elvet állítják előtérbe, csak éppen nem társadalmi eredetű emberiség közösségi elvét, hanem az elvont, korlátokat szabó, korlátozott »nemzeti«, »faji«, »állami« stb. közösség elvét”. Az Új Szellemi Front-vitában megjelenő érvek erősítették az ő korábbi megállapítását. Talán ezért jegyezte fel újra ezt a mondatot.

A feljegyzésnek nincs recepciója.

[Jóhiszemű tévedés]

Jóhiszemű tévedés nincs, csak vannak csalók, kik önmagukat is megcsalják.

A hazugságnak hősei és vértanui vannak; önfeláldozó szélhámosai, kik hinni akarnak a tetszetős és kényelmes szólamban; fanatikus harcosai, kik „a jövőre függesztik szemüket”, vagyis néhány évvel előre számítva törtetnek.

Az igazságnak, mely rideg és kényelmetlen, csak fizetett szószólói akadnak. Az igazság 5
szolgálatához több elszántságra, kérlelhetetlenségre, fortélyra és cinizmusra van szükség, mint a hazugságéra. Az a hazugság győzhet a maga behizelgő erejével, az igazság csak logikával, pénzzel és csellel.

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: Első nyomtatott közlés: MIKLÓS Tamás, *József Attila-tanulmányok szövegének és keletkezési idejének helyreállítása*, MEDVETÁNC, 1986. 4. – 1987. 1. sz., 145. p.

A keletkezés ideje: Bizonytalan, talán 1935 első fele.

A datálás indoklása: A szöveg hangnemét tekintve közéleti tárgyú töredék vagy esetleg egy körinterjúra adott tömör válasz lehet. Lehetséges, hogy az Új Szellemi Frontot bíráló cikkek valamelyikének egyik, a végleges változatból kimaradt passzusa.

Kézirat: Lappang. Az írás JA életében nem jelent meg. A kéziratot 1947-ben teljes terjedelmében felolvasta egy rádióbeszélgetésben József Jolán, ld. Török S – József J 1947, továbbá *Összehasonlító szövegkritika*. Nyomtatásban Miklós Tamás közölte először az ELTE és az MKKE társadalomelméleti folyóirata, a *Medvetánc* 1986. 4. sz. – 1987. 1. sz. jelzésű dupla számában. Jegyzete szerint: „Az alábbi eddig ismeretlen szöveg fekete gépirat, József Etelka tulajdonában.” A JAHSZK 2012 közlésének alapja Miklós T 1988a. A kétes hitelű írások közé sorolják, jegyzetük szerint: „Lappangó kézirat, korábban Makainé József Etelka tulajdonában.” József Etelka örököseinek – kiadásunk sajtó alá rendezésekor tett – nyilatkozata szerint a kézirat jelenleg nincs a család birtokában.

Szerzőség: József Jolán felolvasása, továbbá Miklós Tamás közlése és jegyzete alapján egyértelműen azonosítható.

A szövegközlésről: Közlésünk alapjául az első nyomtatott közlést választottuk, mert a második közlés némileg modernizált helyesírású, a rádió-előadás leírátának szövegpontossága pedig bizonytalanabb, mint az első nyomtatott közlésé.

Közölve: Török S – József J 1947; Miklós T 1986–1987, 145. p.; Miklós T 1988a, 156–157. p.; Török S – József J 1990, 57. p.; Valachi 1998, 222. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

Török S – József J 1947 = Török S – József J 1990: Hangfelvétel és átírata = a rádió-előadások kötetkiadása. Török Sándor (1904–1985) író, újságíró, szerkesztő. Bár nem volt a Magyar Rádió belső munkatársa, több állandó rovatot is vezetett. Egyik műsora, a *Vasárnapi beszélgetések*, mely a Budapest I. csatornán volt hallható 1946. szeptember 1. és 1948. január 4. között, 72 adást élt meg. (Két országosan fogható rádióadó működött ekkor, az I. csatorna vette fel 1949. február 1-jén a Kossuth Rádió nevet.) Nem klasszikus értelemben vett interjúk voltak – irodalmárokkal, művészekkel, politikusokkal –, hanem olyan, kétoldalú beszélgetések, melyekben Török Sándor nemcsak kérdezett, hanem kifejtette saját véleményét is. Minden egyes adásnak volt egy alcíme is, az 1947. március 16-ának – melyben József Jolánnal társalgott – *Hazudik-e a költő?* A kéziratot annak demonstrálására olvasta fel József Jolán, hogy miként vélekedett JA a hazugságról. A rádióműsor egykorú felolvasópéldánya a PIM Kézirattárában hozzáférhető. A felolvasópéldányok szövegét 1990-ben Erki Edit sajtó alá rendezte. Kézirat hiányában az eltérések egyszerű regisztrálása helyett a közlések párhuzamos bemutatása mellett döntöttünk. A költő nővérének összekötő szövegét szögletes zárójelbe téve jelenítjük meg.

Török S – József J 1947 = Török S – József J 1990 JKK

[Azt mondta: még csak] jóhiszemű tévedés sincs, csak vannak csalók, akik önmagukat is megcsalják. [Hogy] a hazugságnak hősei és vértanúi vannak, önfeláldozó szélhámosai, akik hinni akarnak a tetszetős és kényelmes szólamokban. [Hogy] fanatikus harcosok ezek, akik „a jövőre függesztik szemüket”, vagyis néhány évvel előre számítva törtetnek.

[Ez az elmélete magába foglalta azt is, hogy] az igazság szolgálatához több elszántságra, kérlelhetetlenségre, fortélyra és cinizmusra van szükség, mint a hazugságéhoz. [Mert] a hazugság győzhet a maga behízelgő erejével, az igazság azonban csak logikával, pénzzel és csellel.”

Jóhiszemű tévedés nincs, csak vannak csalók, kik önmagukat is megcsalják.

A hazugságnak hősei és vértanúi vannak; önfeláldozó szélhámosai, kik hinni akarnak a tetszetős és kényelmes szólamban; fanatikus harcosai, kik „a jövőre függesztik szemüket”, vagyis néhány évvel előre számítva törtetnek.

Az igazságnak, mely rideg és kényelmetlen, csak fizetett szószólói akadnak. Az igazság szolgálatához több elszántságra, kérlelhetetlenségre, fortélyra és cinizmusra van szükség, mint a hazugságéra. Az a hazugság győzhet a maga behízelgő erejével, az igazság csak logikával, pénzzel és csellel.

Miklós T 1986–1987: Miklós Tamás a folyóiratban (*Jóhiszemű tévedés nincs...*) címmel közölte a szöveget.

Miklós T 1988a: Miklós Tamás *József Attila metafizikája* című könyvének függelékében a másodikként közölt szöveg. Modernizálja a helyesírást, és ezenfelül is tartalmaz pár apróbb eltérést a korábbi folyóiratbeli közléshez képest. Kézirat hiányában szükségesnek tartjuk valamennyi eltérés regisztrálását.

Szövegteltesítés:

Miklós T 1988a	Sor	JKK
Jóhiszemű	1.	Jóhiszemű
szólamokban;	3.	szólamban;
számítva	4.	számítva
behízelgő	7.	behízelgő
csak a logikával,	7.	csak logikával,

Valachi 1998: Megegyezik a Török S – József J 1947 = Török S – József J 1990 közléssel.

JAHSZK 2012: Jegyzete szerint a Miklós T 1988a alapján közli a szöveget, de a magánhangzók hosszúsága terén nem mindenütt egyezik meg vele.

Keletkezéstörténet

A [*Jóhiszemű tévedés*] kézirata nem áll rendelkezésre, keletkezéséről sincsenek adatok, így ez jelentősen megnehezíti elhelyezését JA értekező életművében. Miklós Tamás „naiv” hangvételűnek érzi, és ezért 1933 előttinek gondolja, feltevését azonban semmilyen érveléssel nem támogatja meg – vö. Miklós T 1986–1987, 145. p. A szöveg rövid terjedelme és lezárt gondolatmenete alapján akár egy folyóirat körkérdésére adott válasz is lehet, de egy nagyobb lélegzetvételűre tervezett munka töredékének is tekintethető. Szigorú, gúnyos hangnemtől, valamint tartalmát tekintve politikai tárgyú írásnak tűnik, legvalószínűbb, hogy az Új Szellemi Front megalakulásához, illetve a körülötte folyó sajtóvitához kapcsolódik. JA 1935 tavaszán több cikkében – *Reform-toborzó*, „*Új szellemi front*” – is bírálta a Zilahy Lajos által létrehívott, Gömbös Gyula politikája

mögé felsorakozó írói csoportosulást. Ebben az időszakban, részben az Ignótus Pállal folytatott eszmecserék hatására, alakult ki az a meggyőződése, hogy a szélsőjobboldal hatalomra jutását a tömegeket harcias jelszavakkal manipuláló propaganda segítette, s a humanista értékrend, a demokrácia védelmében az értelem és a fogalmak szabatos használata melletti elköteleződésre lenne szükség (ld. erről a *Reform-toborzó*, „Új Szellemi Front”, majd a [T. C.], a *Szerkesztői üzenet* és *A mai költő föladatai jegyzeteit*). A [Jóhiszemű tévedés] ennek a meggyőződésnek lehet egy korai megfogalmazása: a hazugság „hőseinek” nevezi azokat, akik „hinni akarnak a tetszetős és kényelmes szólamokban”, az igazság hatékony képviselőjéhez pedig a költő szerint logikára, pénzre és cselre van szükség. A „jóhiszemű tévedés” morális létjogosultságának tagadásával JA az igazság melletti határozott fellépést követelné meg az olvasótól.

A prózai töredék kontextusához talán érdemes figyelembe venni JA kései költészetének feltűnő hangváltását, a *hazugság*, *igazság*, *hamis tanúság* motívumainak elszaporodását – érvel Tverdota György 2017. augusztus 7-i levele, amelyre mint szakmai véleményre kivételesen hivatkozunk. Túl e fogalmakon – írja – ezt a tendenciát erősíti számos versének ironikus hangvétele, már-már „cinikus” erkölcsi relativizmussal, az értékek paradox megfordításával kifejezett morális szigora is, pl. a *Légy ostoba!*; az *Ember*; *Boldog hazug...*; [*Ének, hajolj ki ajkamon...*]. A *Thomas Mann* üdvözlésében: „Te jól tudod, a költő sose lódt”; a *Tudod, hogy nincs bocsánatban* „Hamis tanúvá lettél / saját igaz pörödnél”. Köztudott, hogy József Attilának a mindennemű hazugságot elítélő felfogása nemcsak politikai elköteleződésében vezette, de költészetére is hatással volt. Így a [Jóhiszemű tévedés] kapcsolatba hozható költészetfelfogásának azzal a vonulatával, melyet elsősorban Ignótus Pál tolmácsolásában, a gyakran idézett *Költő és a halál* című írásból ismerünk: „Hogy hazugság szép lehet, ezt egyszerűen nem hitte el. Dogmatikusan ragaszkodott a való tényhez – egészen addig a fokig, ahol a ténynek látszata is megszűnik, s kezdődik a sejtetem... Kóklernak tartotta az olyan költőt, ki kedvesét a hangulat vagy a rím kedvéért szőkének dalolja, holott a valóságban barna. Ő, bármilyen vadul száguldott képzelete, úgy ragaszkodott a valóság minden porci-kájához, mint a leltári tárgyhoz, melyről fejvesztés terhe mellett kell számot adnia.” – ld. Ignótus P 1938, 61. p.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

3. sor

„**a jövőre függesztik szemüket**”: Egyelőre nem sikerült rátalálni az idézet forrására, valószínűleg a Gömbös-kormány politikájával vagy az Új Szellemi Fronttal kapcsolatos nyilatkozatokban vagy sajtóvitákban hangzott el. Elképzelhető, hogy nem konkrét idézetre utal, hanem fiktívre vagy csupán stílári funkciója van.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- Vasárnapi beszélgetés : Hazudik e a költő? : [Rádió-előadás]*, Török Sándor beszélgetése JÓZSEF Jolánnal, Budapest I. Rádió, 1947. március 16. 18:10. A rádió-előadás átirata: gépirat, 8 fólió. Lelőhely, jelzet: Magyar Országos Levéltár, Sajtó Levéltár, MOL K 615 344. csomó. A rádió-előadás felolvasópéldánya: gépirat, 8 fólió. Lelőhelye, jelzet: PIM Kézirattár, Török Sándor-hagyaték, V. 4558/153/28. = *Vasárnapi beszélgetés : Hazudik e a költő?*, Török Sándor beszélgetése JÓZSEF Jolánnal. In: Török S – József J 1990, 56–64. p.
- MIKLÓS Tamás, *József Attila-tanulmányok szövegének és keletkezési idejének helyreállítása*, MEDVETÁNC, 1986. 4. sz. – 1987. 1. sz., 143–182. p.
- MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988, (Gyorsuló Idő), 156–157. p.
- VALACHI Anna, *József Jolán, az édes mostoha : Egy önérvényesítő nő a huszadik század első felében*, Budapest, Papirusz Book, 1998, (Kuriózum Könyvek), 222–223. p.

Recepciótörténeti ismertetés

A töredéket 1987-es közzététele után sem tárgyalta a szakirodalom. Ugyanakkor szövegét már 1947-ben megismerhette a Magyar Rádió hallgatósága abban a rádióinterjúban, melyet Török Sándor író készített József Jolánnal a *Vasárnapi beszélgetések* című sorozat részeként 1947. március 16-án. József Jolán közéleti kontextusban idézi és öccse önvalomásos ars poeticájaként értelmezi a szöveget. A beszélgető felek JA verseit idézve és magyarázva, költészet és igazság viszonyát vitatták meg. Kitértek az életmű politikai kisajátításának lehetőségére is: mennyire „bevált fogás is zászlóul lobogtatni egy költőt, egy költői életművet, s hazudni a zászló mögött”. Török e felvetésére József Jolán ismertette a költő elméletét a hazugságról, szinte szó szerint előadva a *[Jóhiszemű tévedés]* szövegét, majd hangsúlyozta, hogy JA nemcsak a proletárság, hanem az egyetemes költészet nagysága is. (Ld. Török S 1990, 56–57. p.; idézi: Valachi 1998, 222–223. p.)

[A középosztály és a vajudó világ]

I. Mit értünk voltaképpen középosztályon? Azonos-e a középosztály a polgársággal? Azonos-e az értelmiséggel?

A „középosztály” elnevezést több értelemben használják. A szó, összetétele után ítélve,¹ a térbeli szemléletre támaszkodó gyakorlati ész szülötte. „A nap fölkel” – így² mondjuk, de tudjuk, hogy a föld forog a saját tengelye körül. „Középosztály” – mondjuk, de nem gondoljuk meg, hogy a társadalomnak, mely a gazdálkodó emberek viszonyatainak összessége,³ nincsen „közepe”.

Középosztályon sokan az embereknek egy olyan csoportját értik, melyet a jövedelem mennyisége határol el egyrészt a proletárságtól, másrészt a tőkések osztályától. Ezért meg szokták állapítani,⁴ hogy a középosztály „fogalma” a háború⁵ után megváltozott. Az a meghatározás azonban, mely a jövedelem mennyiségét veszi alapul, teljesen⁶ önkényes és nem is változott más, mint az önkényesen alkotott fogalom. A proletárok jövedelme sem ugyanaz, ami a háború előtt, mégsem változott meg a „proletár” fogalma. Természetes⁷ különben, hogy a „proletár” szóval jelzett fogalom sem egyezik azzal az értelemmel, melyet nem kevesen tulajdonítanak⁸ neki, t. i. a nyomorban, szegénysorsban élővel és hasonlókkal.⁹ Akadnak még ma is jólkereső proletárok. Másrészt nem egyszer hallunk „nyomorgó középosztályról”, ahogy hallottunk már „úri” és „polgári középosztályról” is.

Vannak,¹⁰ akik a középosztályt azzal határozzák meg, hogy tagjainak kultúrigényei¹¹ az „átlagot” meghaladják, de megfelelő jövedelmi keretben mozognak. Ez a meghatározás is – mint mindegyik – rátapint egy lényeges elemre, mégis áldozatul¹² esik a látszathoz igazodó gondolkodásnak. Úgy¹³ látjuk, hogy az égbolt csillagai vonulnak el nap-nap után példás rendben a fejünk fölött és ebből annyi igaz, hogy a mi nézőpontunk forog a földdel. A középosztálybeli embereket igényeseknek látjuk a kultúrában¹⁴ és azt hisszük, hogy ez az igényesség teszi őket középosztályiá. Holott fordítva¹⁵ áll a dolog: nem az igényesség teszi a „középosztályt”,¹⁶ hanem a „középosztályhoz” való tartozás teszi az igényeket. A

¹ [K:] ítélve,

² [K:] így

³ [K:] összessége, [C:] [sajtóhiba:] összesége, [ld. főszöveg]_{szkjk}

⁴ [K:] állapítani,

⁵ [K:] háboru

⁶ [K:] [előbb:] igen [majd: ld. főszöveg]_t

⁷ [K:] [előbb:] (Természetes [majd: ld. főszöveg]_t

⁸ [K:] tulajdonítanak

⁹ [K:] [előbb:] hasonlókkal.) [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁰ [K:] Vannak

¹¹ [K:] kultúrigényei

¹² [K:] áldozatul [C:] [sajtóhiba:] áldozatul [ld. főszöveg]_{szkjk}

¹³ [K:] Ugy

¹⁴ [K:] kultúrában

¹⁵ [K:] fordítva

¹⁶ [K:] [előbb:] középosztályt, [majd: ld. főszöveg]_t

„középosztály” kultúrigényei¹⁷ nem szubjektív igények, hanem objektív, társadalmilag szükséges igények. E kultúrigényeket nem önként fejlesztik ki magukban a középosztály tagjai, hanem a társadalom követelésére. Nem igényeikből adódik társadalmi szerepük, hanem társadalmi szerepükből folynak hivatásosnak mondható igényeik.

Mit értünk hát *voltaképpen* középosztályon? Talán csak azért homályos előttünk a fogalom, mert¹⁸ más osztályok tagjai is folytatnak – önként – olyan életmódot, (kultúrigények stb.), amely¹⁹ a *középosztály termelésbeli szerepének társadalmi követelménye*?

Ha²⁰ elfogadjuk, hogy a társadalmi rend a termelési módon alapul, akkor nem a jövedelem mennyiségi megoszlása szerint alkotjuk²¹ az osztály fogalmát. De nem is a jövedelem forrása szerint, jóllehet a három főosztálynak megvan a maga jellegzetessége a jövedelem forrása tekintetében: a földtulajdonos a földjáradékból, a tőkés a tőkehaszonból, a bér munkás a munkabérből nyeri jövedelmét. Azonban, ha a jövedelem vagy forrása szerint határoznók meg az osztályokat, nem mondhatnók tőkésnek a tőkést abban az esztendőben, amikor a tőkehaszon elmaradt. Így²² az osztályok fogalmát csak a tulajdonviszonyok alapján kiosztott termelésbeli szerepre alapozhatjuk.

A termelési módból adódó²³ szerep szerint a munkások az üzemben²⁴ meghatározott szükséglet kielégítésére²⁵ alkalmas, röviden hasznos²⁶ tárgyakat készítenek.²⁷ A jó munkás figyelme munka közben nem is irányul másra, minthogy a termék megfelelően a szükséglet követelményeinek. A munkás tehát használati értéket termel.

Azazhogy a munkás nem²⁸ *termel* – hiszen árutermelés van – a munkás *dolgozik*. A munkás munkaerejét megvette a tőkés, elvitte az üzembe és ott elhasználja, azzal, hogy ott²⁹ termel vele. A tőkés pedig nem hasznos, hanem *értékes* tárgyat³⁰ termel, vagyis csereértéket. A jó tőkés csakis az értékesítés,³¹ tehát a csereérték realizálása szempontjából tekint a termelt áru hasznos mivoltára.

A munkások tehát a használati értéket termelő osztályt, a tőkések a csereértéket termelő osztályt alkotják. A munkások *szakismerete* ezért a tárgyak hasznos oldalai közt fennálló viszonyok ismerete: ismeret a munkaeszközöknek és a munkatárgyaknak³² arról a

¹⁷ [K:] kultúrigényei

¹⁸ [K:] [előbb:] középosztályon? Talán nem is osztály a „középosztály”? Vagy talán mégis osztály, s a fogalom csak azért homályos előttünk, mert [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁹ [K:] [előbb:] (kultúrigények stb), hogy [majd:] (kultúrigények stb), amely

²⁰ [K:] [előbb:] Osztályt nem ad a jövedelem [majd: ld. főszöveg]_t

²¹ [K:] [előbb:] jövedelem megoszlása szerint, de [majd: ld. főszöveg]_t

²² [K:] Így

²³ [K:] [előbb:] A termelésbeli [majd: ld. főszöveg]_t

²⁴ [K:] [előbb:] üzemben hasznos, tárgyi mivoltukban [majd: ld. főszöveg]_t

²⁵ [K:] kielégítésére

²⁶ [K:] [előbb:] <haszon> [majd: ld. főszöveg]_t

²⁷ [K:] készítenek.

²⁸ [K:] [előbb:] Azazhogy nem a munkás [majd: ld. főszöveg]_t

²⁹ [K:] [előbb:] ő [majd: ld. főszöveg]_t

³⁰ [K:] tárgyat [C:] [sajtóhiba:] tárgyakat [ld. főszöveg]_{szkjk}

³¹ [K:] értékesítés,

³² [K:] [előbb:] munkaeszköz és a munkatárgy [majd:] munkaeszköznek és a munkatárgynak

viszonyáról, melyet meg kell valósítani³³ munka közben. A tőkések *szakismerete* annak az értékviszonynak az ismerete, melyet a csereértékek közt meg kell valósítani a piacon. Azt³⁴ mondhatjuk, hogy *a munkások a használati értékek egymásközi viszonyát, a tőkések pedig a csereértékek egymásközi viszonyát termelik*. Fenn marad azonban még a használati érték és a csereérték közti viszony termelése. Úgy³⁵ gondolom, hogy *a*³⁶ középosztályt azok az emberek alkotják, akiknek az *önmagát*³⁷ napról napra újjátermelő társadalomban az a szerep jutott, hogy a használati érték és a csereérték közötti viszonyból, ellentétből fakadó szükségletet, illetve ennek kielégítését³⁸ termeljék.

Az³⁹ orvos nem azért orvos, mert gyógyít⁴⁰ – ettől még szent vagy kuruzsló is lehetne, – hanem azért gyógyít,⁴¹ mert orvos. Az ügyvéd nem azért ügyvéd, mert ért a joghoz és mert a felet a bíróság⁴² előtt képviseli, hanem azért ért a joghoz és azért képviseli a felet a bíróság⁴³ előtt, mert ügyvéd. A bíró⁴⁴ nem azért bíró, mert ítél, hanem azért ítél, mert bíró.⁴⁵ Ezek a szerepek olyan társadalmi szükségletek,⁴⁶ melyeket határozott formáikban a tőkés termelési módon alapuló polgári⁴⁷ társadalom hozott létre⁴⁸ s amelyek ezért végső fokon a használati érték és a csereérték viszonyának szükségletei.⁴⁹ Pl. a csereérték kiküszöbölésével a „gyógyító⁵⁰ orvos” helyébe valószínűleg⁵¹ a „megelőző orvos” lépne stb.

A „középosztály” fogalma – azt hiszem – azért maradt homályos a köztudatban, mert gondoltak ugyan a termelésből fakadó⁵² szükségletekre, de nem gondoltak arra, hogy *a termelési viszonyok maguk is szükségletek*,⁵³ amelyeket szintén termelni kell. E szükségleteknek termelése azé az osztályé, melyet középosztálynak nevezünk. A termelési viszonyoknak mint szükségleteknek termelésére hivatott a katonatiszt és a Bedeaux-mérnök éppúgy,⁵⁴ mint a tanár vagy a kereskedő, a művész, vagy a köztudó.

³³ [K:] [előbb:] valósítani, [majd:] valósítani

³⁴ [K:] [előbb:] Fennáll azonban még egy [majd:] Fenn marad azonban [majd: ld. főszöveg],

³⁵ [K:] *Úgy*

³⁶ [K:] az [majd: ld. főszöveg],

³⁷ [K:] *önmagát* [C:] [sajtóhiba:] *önmagát* [ld. főszöveg]_{szkjK}

³⁸ [K:] *kielégítését*

³⁹ [K:] Az [C:] [sajtóhiba:] A [ld. főszöveg]_{szkjK}

⁴⁰ [K:] gyógyít

⁴¹ [K:] gyógyít,

⁴² [K:] bíróság

⁴³ [K:] bíróság

⁴⁴ [K:] bíró

⁴⁵ [K:] bíró.

⁴⁶ [K:] [előbb:] olyan szükségletek, [majd: ld. főszöveg],

⁴⁷ [K:] [előbb:] formáikban a használati érték és a csereérték ellentétén alapuló tőkés polgári [majd: ld. főszöveg],

⁴⁸ [K:] [előbb:] létre. [majd: ld. főszöveg],

⁴⁹ [K:] [előbb:] csereérték viszonyán alapszanak [majd: ld. főszöveg],

⁵⁰ [K:] „gyógyító

⁵¹ [K:] valószínűleg

⁵² [K:] [előbb:] ugyan a termelési viszonyok alapján létrejövő [ld. főszöveg]_{szkjK}

⁵³ [K:] a termelési viszonyok maguk is szükségletek, [majd: ld. főszöveg],

⁵⁴ [K:] éppúgy,

Az így⁵⁵ felfogott középosztályba⁵⁶ sorozhatók azok a rétegek is, amelyek egyszerre foglalnak helyet a tőkés és a munkásosztályban. Ilyen elemei a középosztálynak pl. az iparosok, kik szükség szerint⁵⁷ tőkések, hiszen termelési eszközök tulajdonosai, egyben azonban munkások is. Természetes, hogy e helyzetüknél fogva ők maguk is hordozói a használati érték és a cseréérték közti viszonyának, tehát éppoly joggal sorozhatók a középosztályba, mint egyidejűleg⁵⁸ a tőkés és munkásosztályba is. Hiszen más az osztály és más az ember – az ember a termelés alanya, az osztály az alany funkciója. A fogalmi zavar abból származik, hogy a köztudat az osztályt azonosítja⁵⁹ az emberrel.

A középosztály nem azonos a polgársággal. A modern társadalomnak éppúgy⁶⁰ polgárai a munkások és a tőkések, mint a középosztálybeliek. De nem azonos a középosztály az értelmiséggel sem, bár – ha⁶¹ az értelmiségen csak bizonyos foglalkozásokat értünk – az értelmiség a középosztályhoz tartozik.

II. Milyen szerepet tölt be a középosztály⁶² a parlamentarizmusban és mit várhat az autoritativ kormányzástól? Van-e sajátosan középosztálybeli ideológia?⁶³

A középosztály szerepe a szükséges társadalmi viszonylatok termelése lévén, tagjainak érdekei éppoly ellentmondóak,⁶⁴ amily⁶⁵ ellenmondások a mai társadalmi viszonyok. (Minél észszerűbb⁶⁶ a termelési folyamat egy üzemben, annál észszerűtlenebbnek⁶⁷ látszik a tőkés termelés⁶⁸ egésze.) Mégis a középosztály egységes érdekének tekinthető a békés haladás, mert hiszen a forradalom éppen a társadalom viszonylatait forgatja föl és szünteti meg azzal, hogy új⁶⁹ viszonylatok szükségét teremti meg, amelyeknek termelésére a mai középosztálybeli esetleg nem alkalmas. Másrészt⁷⁰ azonban a középosztály egyes rétegeit az

⁵⁵ [K:] így

⁵⁶ [K:] [előbb:] középosztályhoz [majd: ld. főszöveg],

⁵⁷ [K:] [előbb:] <ese> [majd: ld. főszöveg],

⁵⁸ [K:] [előbb:] <egysz> [majd:] egyidejűleg

⁵⁹ [K:] azonosítja

⁶⁰ [K:] éppugy

⁶¹ [K:] sem, – bár – ha

⁶² [C:] [sajthiba:] *Középosztály* [ld. főszöveg]_{szkj}

⁶³ [K:] ideológia?

⁶⁴ [K:] [előbb:] ellenmondóak, [majd: ld. főszöveg],

⁶⁵ [K:] amily [C:] [sajthiba:] amily [ld. főszöveg]_{szkjK}

⁶⁶ [K:] észszerűbb

⁶⁷ [K:] észszerűtlenebbnek

⁶⁸ [K:] [előbb:] látszik a termelés [majd: ld. főszöveg],

⁶⁹ [K:] új

⁷⁰ [K:] [előbb:] alkalmas. A középosztálybeli szerepből sarjadzó szociális érzék az [majd:] alkalmas. A középosztálybeli szerepből sarjadzó szociális érzék társulva a saját elnyomorodással, forradalmi tényező. A békés <fejl> [majd:] alkalmas. A középosztálybeli szerepből sarjadzó szociális érzék társulva a saját elnyomorodással, forradalmi tényező. A békés társadalmi fejlődés határozott osztályérdekével tehát összeütközésbe kerülhetnek a mindennapi anyagi érdekek. Gondoljunk pl. az állástalan diplomás ifjúságra, melynek termelésbeli funkciója nyilván középosztály volna más rétegek [majd:]_{t+e} alkalmas. A középosztálybeli szerepből sarjadzó szociális érzék társulva a saját elnyomorodással, forradalmi tényező. A békés társadalmi fejlődés határozott osztályérdekével tehát összeütközésbe kerülhetnek a mindennapi

elnyomorodás alkalmassá teheti forradalmi eszmék befogadására. De az elnyomorodástól függetlenül is megalapozhatja egyesek⁷¹ forradalmi hajlamát maga a középosztálybeli szerep, hiszen a középosztálybeliek mindig társadalmi viszonylatokat látnak maguk előtt és így⁷² erős „szociális érzék” alakulhat ki bennük. Ha⁷³ ehhez a „szociális érzékhez” társul a saját elnyomorodás, akkor már forradalmi tényezővel számolhatunk. A békés társadalmi fejlődés⁷⁴ határozott osztályérdekével tehát minduntalan összeütközésbe kerülhetnek oly egyéni sorsokból fakadó érdekek, melyek – mivel tömegesen jelentkeznek – nem elégíthetők⁷⁵ ki egyénileg. Gondoljunk pl. az állástalan diplomás ifjúságra,⁷⁶ melynek termelésbeli funkciója nyilván középosztálybeli volna. – A középosztály más rétegei viszont egyáltalában nem szűkölködhetnek.⁷⁷ A magántulajdon társadalmi rendjében nem⁷⁸ szenvedhetnek anyagi szükséglet pl. a bírák⁷⁹ és a katonatisztek.⁸⁰

Vannak a középosztálynak rétegei, melyek számára a parlamenti kormányzat előnyös, és vannak rétegei, melyek az autoritativ kormányzástól várják sorsuk jobbra fordulását, illetve biztonságosabb megalapozását. Itt fontos a⁸¹ középosztály tagjainak egymás közt folytatott versenye, melyet – termelésbeli szerepüket nézve – elsősorban politikai téren folytatnak egymás ellen. De a középosztály fogalmából következik, hogy önálló politikát nem folytathat. Politikája – akár jobbra, akár balra – csak a tőke és a munka harcának függvénye lehet. Mégis, vagy éppen ezért, sajátosan középosztályi ideológiának⁸² tekinthető ma a békés haladás gondolatköre. A középosztálybeliek ideológiai⁸³ szempontból még a fasizmushoz is azért csatlakoznak, mert a fasizmus az osztályharc, sőt⁸⁴ az osztályellentétek megszüntetését ígéri⁸⁵ és azt, hogy a forradalmi elemet haladással helyettesíti.⁸⁶ Másokat ugyanez a szempont visz a szociáldemokrácia és a szociálliberalizmus⁸⁷ táborába.

anyagi érdekek. Gondoljunk pl. az állástalan diplomás ifjúságra, melynek termelésbeli funkciója nyilván középosztálybeli volna. A középosztály más rétegei viszont – éppen társadalmi szerepüknél fogva – egyáltalában nem szűkölködhetnek. A magántulajdon társadalmi rendjében nem szenvedhetnek anyagi szükséglet pl. a bírák és a katonatisztek. [majd: ld. főszöveg]_t

⁷¹ [K:] egyes rétegek [majd: ld. főszöveg]_t

⁷² [K:] így

⁷³ [K:] A [majd: ld. főszöveg]_t

⁷⁴ [K:] békés fejlődés [majd: ld. főszöveg]_t

⁷⁵ [K:] elégíthetők [C:] [sajtóhiba:] elégíthetők [ld. főszöveg]_{szkjK}

⁷⁶ [K:] ifjúságra,

⁷⁷ [K:] szűkölködhetnek.

⁷⁸ [K:] rendjében pl. nem [majd: ld. főszöveg]_t

⁷⁹ [K:] bírák

⁸⁰ [K:] [Az utolsó hét mondat – a „Másképpen azonban” kezdetű mondatról a bekezdés végéig – a fogalmazvány elkészülte után készült beszúrás. Az előző változatot – ld. 68. lábjegyzet – törölte JA, az új változat végére pedig a következő szedési utasítást írta: „Vannak a ... (folyt. a 6. oldalon)”]

⁸¹ [K:] fontos szerep jut a [majd: ld. főszöveg]_t

⁸² [K:] ideológiának

⁸³ [K:] ideológiai [C:] [sajtóhiba:] ideológiai [ld. főszöveg]_{szkj}

⁸⁴ [K:] <me> [majd: ld. főszöveg]_{t+c}

⁸⁵ [K:] ígéri

⁸⁶ [K:] helyettesíti.

⁸⁷ [K:] szociálliberalizmus

Meg kell jegyezni, hogy a középosztálybeliek politikai szerepe egyre nagyobb jelentőségű.⁸⁸ A középosztály funkciója nélkül⁸⁹ nem gondolható el a kapitalizmus, de nem gondolható el egy szocialista átalakulás sem. Az a zátony, melyen a szocializmus hajója – azt hiszem, csak egyelőre – Középeurópában⁹⁰ megfeneklett, a középosztály funkcióját föl nem ismerő szocialista politikai elméletben leli magyarázatát.⁹¹ (Marx a Kapital harmadik kötetének végén csak odáig jutott el, hogy éppen fölvetette a kérdést: mi alkot osztályt? Mire válaszolhatott volna, a toll kiesett kezéből.) A jobb és baloldali politikában ma egyaránt a középosztály tagjainak a megnyeréséért folyik a küzdelem.¹²⁰

III. Vajjon a középosztály tagjainak anyagi aspirációit a gazdasági liberalizmus, vagy tervgazdálkodás engedi-e inkább érvényesülni? Mik a középosztály érdekközösségei, illetve érdekellentétei a tőkés, illetve a nincstelen rétegekkel?

E kérdésekre az elsősorban érdekeltek is aligha tudnak világos és kielégítő⁹² feleletet adni. Annyi azonban bizonyos, hogy – a középosztály ideológiájának⁹³ fogván föl a békés társadalmi haladás gondolatkörét – a⁹⁴ középosztály anyagi aspirációi közé tartozik a biztonság is, amely egyéb anyagi aspirációit ellensúlyozza.⁹⁵ A biztonság utáni vágyat tekintve, előtérbe lép a szocializmus és a fasizmus, mert mind a két irányzat nagyobb és több biztonság ígéretével lép föl, mint a liberalizmus. De⁹⁶ talán nem csalódom, ha azt gondolom, hogy a középosztály a legszívesebben⁹⁷ egy *liberális tervgazdálkodás* eszméjét tenné magáévá. S ez a liberális tervgazdálkodás nem is olyan lehetetlen, ha megfontoljuk, hogy a gazdasági szervezkedés szüksége szinte általánossá vált. A liberális tervgazdaság természetesen csak demokráciában nőhetne föl s azt jelentené, hogy nem a piac szabályozza a termelést, hanem az önként szervezkedő gazdasági érdekek kölcsönös, (liberális) elismerése.¹³⁰

A középosztálynak annyiban⁹⁸ van érdekközössége⁹⁹ a tőkés osztállyal, amennyiben a tőkés osztály társadalmi bizalmiférfa¹⁰⁰ a középosztályból kerülnek ki. Ellentétes az érdeke annyiban, amennyiben a középosztály érdekei az egész termelés zavartalan menetét kívánják,¹⁰¹ míg a tőkések kívánsága¹⁰² elmarad a saját tőke funkcionálása mellett. A középosztály érdeke a biztonság, a tőkésé pedig minden változás, mely mindenre való tekintet

⁸⁸ [K:] jelentőségű.

⁸⁹ [K:] középosztály nélkül [majd: ld. főszöveg],

⁹⁰ [K:] egyelőre – sok helyütt [majd:]_t egyelőre – Középeurópában

⁹¹ [K:] [előbb:] politikai elméletre vezethető vissza. [majd: ld. főszöveg],

⁹² [K:] kielégítő

⁹³ [K:] ideológiájának

⁹⁴ [K:] [előbb:] gondolatkörét – a [majd:]_t gondolatkörét – ha a [majd: ld. főszöveg],

⁹⁵ [K:] ellensúlyozza.

⁹⁶ [K:] [előbb:] De, [majd: ld. főszöveg],

⁹⁷ [K:] legszívesebben

⁹⁸ [K:] annyiban [C:] [sajtóhiba:] amennyiben [ld. főszöveg]_{szkjk}

⁹⁹ [K:] [előbb:] közössége [majd: ld. főszöveg],

¹⁰⁰ [K:] [előbb:] osztály tagjai [majd: ld. főszöveg],

¹⁰¹ [K:] kívánják,

¹⁰² [K:] kívánsága

- 145 nélkül profittal kecsegtet. A nincstelen rétegek érdekének ma, amikor állandósult, strukturális munkanélküliségről van szó, a gyors és radikális változtatás¹⁰³ tekinthető. Ez nem egyezik a¹⁰⁴ középosztály érdekével. Ezt az érdekellentétet azonban ellensúlyozza¹⁰⁵ a tőkésosztállyal¹⁰⁶ szemben is fönnálló érdekellentét.

IV. A középosztálynak mily tömörülésre van szüksége?

- 150 A középosztály általános érdekeit, azt hiszem, elsősorban olyan tömörülések képviselhetik, amelyek az egységesen összefüggő társadalmi problémákat¹⁰⁷ állandóan napirenden tartják, aminthogy a középosztály érdekében való a „Cobden” ankétja is. A középosztályt¹⁰⁸ a termelés strukturája hozta létre, főproblémái a termelés strukturális válságából származnak. Azonkívül¹⁰⁹ azonban, a részletproblémák fölvetetése és megoldhatása végett szükségesnek, vagy legalább¹¹⁰ is kívánatosnak¹¹¹ látszik a középosztály szakmai, kamarai tömörülése is.

- Arról mindenesetre le kell mondania¹¹² a középosztálynak, hogy rajta az állam segítsen¹¹³ anélkül, hogy a termelés szerkezetéhez nyulna. Ezt¹¹⁴ a beavatkozást sem kell visszautasítani¹¹⁵ elvileg, – minden attól függ, hogy milyen állam és hogyan teljesíti¹¹⁶ a termelésből ujonnan eredt egységesítő¹¹⁷ követelményeket. Minthogy pedig az állam nem önálló lény, hanem a politikai cselekvések összessége,¹¹⁸ a középosztályon nagyban múlik, hogy az állam olyan szabályozó elv legyen, mely a dolgozó összesség érdekeinek egyeteméhez simul,¹¹⁹ ahelyett hogy egyoldalú,¹²⁰ rendszerint tőkés, osztályérdekek hatalmi szerveként nyomja el a szabad társadalmi kibontakozást.

¹⁰³ [K:] [előbb:] <változá> [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁰⁴ [K:] [előbb:] egyes [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁰⁵ [K:] ellensúlyozza

¹⁰⁶ [K:] tőkésosztállyal [C:] [sajtóhiba:] tőkésostállyal [ld. főszöveg]_{szkJK}

¹⁰⁷ [K:] [előbb:] problémákat, [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁰⁸ [K:] [előbb:] A középosztály <problem> [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁰⁹ [K:] Azonkívül

¹¹⁰ [K:] [elírás:] lagalább

¹¹¹ [K:] kívánatosnak

¹¹² [K:] mondanía [C:] [sajtóhiba:] mondani [ld. főszöveg]_{szkJK}

¹¹³ [K:] [előbb:] segítsen, [majd:]_t segítsen,

¹¹⁴ [K:] [előbb:] Ezt [majd:]_t De ezt

¹¹⁵ [K:] visszautasítania [C:] [sajtóhiba:] visszautasítani [ld. főszöveg]_{szkJK}

¹¹⁶ [K:] [előbb:] hogyan hajtja végre [majd:]_t hogyan teljesíti

¹¹⁷ [K:] egységesítő

¹¹⁸ [K:] [előbb:] politikai összessége, [majd: ld. főszöveg]_t

¹¹⁹ [K:] simul, [C:] [sajtóhiba:] símul, [ld. főszöveg]_{szkJK}

¹²⁰ [K:] egyoldalú,

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A szövegkritikai jegyzetek egyedi rövidítései: [C:] = *Cobden*; [K:] = Kézirat; ^{szkjk} = szövegkritikai javítás a kézirat alapján.

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, [*A középosztály és a vajudó világ*], COBDEN, 1935. 6–7. sz. (július), 280–282. p. (Cím nélküli hozzászólás a *Cobden* folyóirat *A középosztály és a vajudó világ* című ankétján.) – a továbbiakban: JA1935c.

A keletkezés ideje: 1935. május–június.

A datálás indoklása: JA hozzászólása feltehetően 1935 májusa és júniusa között készült el, annak alapján, hogy egy részlete a *Cobden* májusi számának egyik vitacikkére reagál: „Az így felfogott középosztályba sorozhatók azok a rétegek is, amelyek egyszerre foglalnak helyet a tőkés és a munkásosztályban. Ilyen elemei a középosztálynak pl. az iparosok, kik szükség szerint tőkések, hiszen termelési eszközök tulajdonosai, egyben azonban munkások is” – ld. 78–81. sor. A szóhasználat és tartalmi jegyek alapján mindez Nagy Antal, a Kereskedelmi és Iparkamara alelnöke által írt hozzászólásban foglaltakra visszhangzik: „az önálló kézműves- és kisipari rend a középosztály fogalma alá tartozik. Életszükséglete, kenyérkereseti módjai a tőkéhez, a kultúrához és a proletariátushoz való viszonya mind-mind olyan, hogy csakis abba az eléggé körül nem írt szociális keretbe helyezhető, amit közönségesen középosztálynak szokás nevezni. Az iparos feladata az emberek megélhetési eszközeinek előteremtése.” – ld. Nagy Antal 1935, 225. p.

Kézirat: PTI 677. fond, 3. csoport, 25. őrzési egység jelzetű kézirat.

Kéziratleírás: Szerzőségi jelzéssel ellátott, cím nélküli fogalmazvány. A szövegek összetevése alapján ez a kézirat volt a folyóiratközlés szedőpéldánya. Kezdő mondat: „I. Mit értünk voltaképpen középosztályon?” Zöld tintaírás, azonos írószer-használatú és fekete ceruzairású javításokkal. 8 fólió, 8 beírt oldal. 205×330 mm-es, famentes, vágott szélű, vízzel nélküli hártypapír. Az írás a 8. oldal kétharmadánál véget ér. Az utolsó oldalon, a szöveg alatt, középen, befejezettségre utaló jelzés: „#”. Idegen kéz fekete ceruzairásával az első oldal felső margójának bal oldalán: „zú ankét.”; jobb oldalán: „Nünü” [?]. Autográf zöld tintaírású oldalszámozás az oldalak jobb felső sarkában: 1–8-ig. Lelőhely, jelzet: Politikatörténeti Intézet Kézirattár 677. fond 3. csoport 25. őrzési egység. Palliumcím: *József Attila: A középosztály és a vajudó világ*. Jelzetek a palliumon: Régi j.: Gy. 173. EKV. 25. F. 442/7.

Szerzőség: az első közlés feltüntette a szerző nevét a hozzászólás előtt: „JÓZSEF ATTILA.”. A kézirat első oldalán, a szöveg fölött középre zártan, autográf szerzőségi jelzés: „József Attila.”.

A szövegközlésről: A folyóiratközlés sajtóhibáit a kézirat szövege alapján javítottuk. A főszöveg lábjegyzeteiben feltüntetjük a folyóiratközlés sajtóhibáit és a kézirat javításait, illetve szövegeltéréseit. A szövegeltérések két kivételtől eltekintve magánhangzó-hosszúságbeli különbségek. Az érdemi szövegeltérések között két szöveghelyet találtunk, ahol nem egyértelmű, hogy az eltérés sajtóhiba eredménye, ld. 32. és 113. lábjegyzet.

Közölve: JA1935c; JAÖV 1938, 525–533. p.; JAÖM3 1958, 171–176. p. [szöveg], 412–414. p. [jegyzetek]; JA1967, 175–180. p. [részletek] [szöveg], 288. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 231–238. p. [szöveg], 702. p. [jegyzetek]; JA1988 Róma, 98–104. p.; JAHSZK 2012; JA2015b.

Összehasonlító szövegkritika

JA1935c: A lapban valamennyi hozzászólás cím nélkül, csak a szerző nevének feltüntetésével jelent meg. A vitacikkek fölött A „Cobden” ankétja fejléc és az ankét címe – A középosztály és a vajudó világ – szerepelt. Ezután szerkesztői bevezető következett: „Bejelentettük, hogy folyóiratunk ankétot indít a középosztálynak a mai vajudó társadalomban betöltött szerepéről és a reá háruló feladatokról. Olvasóinkhoz, valamint a magyar gazdasági, politikai, művészeti, tudományos, publicisztikai és társadalmi élet különböző ágainak és árnyalatainak képviselőihez a következő kérdéseket intéztük:”, majd a négy kérdés, amit a résztvevőknek feltettek. (A kérdéseket ld. a *Keletkezéstörténetben*.) A folyóirat nyomdakészletében megvolt valamennyi hosszú magánhangzó, de nem mindenütt a mai helyesírás szerint használták az ékezeteket.

JAÖV 1938: Az első közlés alapján, *A középosztály válsága* címmel. A helyesírást kismértékben megváltoztatja.

Szövegeltérések:

JAÖV 1938	Sor	JKK
nyomorban, szegénységben élővel	15.	nyomorban, szegénysorsban élővel
de átlagnak megfelelő	19.	de megfelelő
Bedaux-mérnök	73.	Bedaux-mérnök
nem elégíthetők ki	102.	nem elégíthetőek ki
melynek termelési funkciója	103.	melynek termelésbeli funkciója
funkcióját fel nem	121.	funkcióját föl nem
nincstelen réteggel?	128.	nincstelen rétegekkel?

JAÖM3 1958: Az első közlés alapján, *A középosztály és a vajudó világ* címmel. A jegyzetekben ismerteti a kézirat szövegeltéréseit. A helyesírást kismértékben modernizálja.

Szövegeltérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
áldozatul esik	20.	áldozatául esik
Nem igényekből adódik	28.	Nem igényeikből adódik
lehetne, – azért	61–62.	lehetne, – hanem azért
nem elégíthetők ki	102.	nem elégíthetőek ki
végett szükségeseknek, vagy	154–155.	végett szükségesnek, vagy

JA1967: Közlésének alapja: JAÖM3 1958. Részleteket közöl, a kihagyások helyét jelezzve. A helyesírást nagymértékben modernizálja. Szöveghatárai: A „középosztály” elnevezést [→] nincsen „közepe”, ld. 3–7. sor; Vannak, akik a középosztályt [→] az értelmiség a középosztályhoz tartozik, ld. 18–86. sor; A középosztály szerepe [→] megnyeréséért folyik a küzdelem, ld. 89–125. sor. A szövegeltéréseket ld. JAÖM3 1958, illetve három további téves olvasat:

JAI967	Sor	JKK
embereket igényesnek látjuk	23.	embereket igényeseknek látjuk
hajlamát a középosztálybeli	97.	hajlamát maga a középosztálybeli
mi alkothat osztályt?	123.	mi alkot osztályt?

JAM2 1977: Közlésének alapja: JAÖM3 1958. Javítja a kritikai kiadás pár sajtóhibáját. Az egyéb szövegeltérések megegyeznek.

JA1988 Róma: Közlésének alapja: JAÖM3 1958.

JAHSZK 2012: Forrásközlések. [I. Mit értünk voltaképpen...] [1] címmel közli a kézirat és [I. Mit értünk voltaképpen...] [2] címmel az első közlés szövegét. A kézirat forrásközlésénél lábjegyzetben feltünteteti a szövegváltozatokat. A folyóirat szövegének forrásközlésénél az értelemzavaró sajtóhibákat javítja és lábjegyzetben jelzi. A sajtóhibák javításánál nem veszi figyelembe a kéziratot.

JA2015b: Az első közlés és a kézirat forrásközlése a JAHSZK 2012 alapján.

Keletkezéstörténet

Az írás válasz egy ankét kérdéseire. A vitát a *Cobden* szerkesztősége hirdette meg a *Középosztály és a vajudó világ* címmel, a folyóirat második évfolyamában, az 1935. februári számban (ld. Cobden 1935/2). Négy részben közzétették a válaszokat; az első hozzászólások a lap 3–4. (áprilisi) számában, József Attilaé pedig a harmadik folytatásban jelent meg. Az utolsó hozzászólás Kosztolányi Dezsőé volt, a 8. (augusztusi) szám 338–340. oldalán. A szerkesztőség összefoglalója az ankét eredményeiről és tanulságairól a szeptemberi számban olvasható (ld. Cobden 1935/8). A hozzászólások elkészülte és közzététele között nem lehetett nagy időbeli távolság. Jól látható, hogy az ankét a közös tanulás alkalmául szolgált. Több jel utal arra, hogy a résztvevők saját álláspontjuk kialakítása előtt elolvasták a korábban közzétett véleményeket – ez megkönnyítheti a szövegek keletkezési idejének pontosabb meghatározását. (Ld. a datálás indoklása részt a *Filológiai jegyzetekben*.)

A Halasi Fischer Ödön által szerkesztett, 1934-ben indult és 1937-ben megszűnt *Cobden* a Magyar Cobden Szövetség folyóirata volt. A Szövetség névadója Richard Cobden (1804–1865) manchesteri gyáros és politikus. Külpolitikai téren a pacifizmust, a be nem avatkozást, a nemzetközi konfliktusok békés megoldását pártolta; a gazdaságpolitikában pedig a szabad verseny elvét képviselte. Igyekezett előmozdítani az angol munkásosztály életfeltételeinek javulását, az osztályellentétek csillapítása érdekében. A Magyar Cobden Szövetség, a kereskedők szabad kereskedelmet pártoló szervezete 1921. november 6-án alakult meg. Elnöke Halasi Fischer Ödön, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület alelnöke lett. A szervezetben a radikális jobboldali Milotay István a századelő polgári radikalizmusának folytatását vélte felfedezni: „A Cobden Szövetség a zsidó bank-, kereskedelmi és értelmiségi ifjú nemzedékének afféle szervezete, mint amilyen a forradalom előtt a Galilei-kör volt az egyetemi ifjúság, vagy a Jásziék Társadalomtudományi Egyesülete a radikális zsidóság számára.” – ld. L. Nagy 1984, 26–28. p. Szabolcsi Miklós szerint „a Cobden Szövetség [...] majd-

nem nyíltan a szabadkőművesek orgánuma és egyesülete volt [...] tagjai pedig általában nagykereskedők, tőkések voltak.” – ld. Szabolcsi M 1998, 466. p.

Az anketon való részvétel és a válaszban kifejtett álláspont annak a folyamatnak az előrehaladásáról tanúskodik, amely *A szocializmus bölcséletében* került felszínre, és amely a *Szép Szó* című folyóirat megalapításába torkollott. József Attilának az illegális kommunista mozgalom szellemiségétől 1933 óta érzékelhető eltávolodása 1934 őszére a demokratikus szocializmus pártjának Mónus Illés vezetete körével történt kapcsolat-felvételéhez vezetett. Az Új Szellemi Front körül folyó sajtópolemikákban való részvétele során a költő 1935 tavaszán az „urbánus”, tehát politikailag liberális körökkel került érintkezésbe. Fölvette a kapcsolatot ifjúkori barátjával, Ignotus Pállal, akitől 1929–1930 óta politikai-ideológiai ellentétek választották el. Ezt követően Ignotus Pállal, az időközben ugyancsak a szociáldemokráciához közeledő Fejtő Ferencsel és a konzervatív liberális Hatvany Bertalannal együtt népfrontos szellemben, tehát saját álláspontjuk fenntartásával, de kompromisszumot kötve a közös célok érdekében, folyóirat alapítását fontolgatták. Ez a polgári kultúra értékeire nyitott felfogás jellemezte József Attilának a Kosztolányi Dezső összegyűjtött verseiről írott, *A Toll* 1935. július 15-ei számában megjelent kritikáját is (ld. JA1935d). A *Cobden* 1935. júliusi számában közölt hozzászólás ebbe a szociálliberális politikai és ideológiai tendenciába illeszkedett bele.

A Cobden Szövetség folyóiratának 1935. februári számában – a szabad kereskedelem érdekeinek és általában a liberális eszmerendszer értékeinek támogatására – négy kérdésből álló kérdéssorra kért válaszokat olvasóitól. A szerkesztőség úgy ítélte meg, hogy a történelmi világhelyzet és a magyarországi állapotok is egy sor olyan új, „a szabadelvű alkotmányosság egész eszmei és anyagi hagyatékát” veszélyeztető társadalmi jelenséget hoztak felszínre, amelyekkel kapcsolatban sürgősen időszerű az értelmiség állásfoglalása. Ezek közé tartozik a bizonytalanná vált sorsú középosztály helyzetének és jövőbeli kilátásainak felmérése. Az anket címe, *A középosztály és a vajudó világ*, ezt a kérdésföltévést tükrözi. A négy kérdés, amelyre Neumann Lajos, a Cobden Szövetség alelnöke is válaszolt, a szerkesztőség megfogalmazásában:

„I. Mit értünk voltaképpen középosztályon? Azonos-e a középosztály a polgársággal? Azonos-e az értelmiséggel és ha igen, micsoda szellemi és erkölcsi hivatást kell ennél fogva betöltenie? II. Milyen szerepet tölt be a középosztály a parlamentárizmusban és mit várhat az autoratív kormányzástól? Van-e olyan sajátosan középosztálybeli ideológia, amely a középosztály öntudatos állásfoglalását a személyi és közszabadságok kérdésében eleve megszabja? III. Vajon a középosztály tagjainak anyagi aspirációit a gazdasági liberalizmus vagy a tervgazdálkodás engedi-e inkább érvényesülni? Mik a középosztály érdekközösségei, illetve érdeellentétei a tőkés, illetve a nincstelen rétegekkel? IV. Milyen tömörülés volna szükséges ahhoz, hogy a középosztály biztosítsa jogos szellemi és anyagi igényeinek tiszteletben tartását?”

Az anket összefoglalását záró szerkesztőségi nyilatkozat a Cobden Szövetségnek a középosztállyal kapcsolatos liberális felfogását szögezte le: „A Cobden álláspontja változatlanul az, hogy a középosztály túlnyomó többségének, valamint általában mind-

zoknak a rétegeknek, amelyek a kötött gazdálkodás teremtette privilégiumoknak nem tartoznak haszonélvezői közé, – életérdeke a minél teljesebb gazdasági szabadság. A kérdés körül tehát nem óhajtjuk a hozzászólók nagyrészenek felfogását magunkévá tenni. Megelégedésünkre szolgál azonban az, hogy *a liberális életszemlélet alapvető elveinek helyességét még a tervgazdálkodásos irányú hozzászólások legnagyobb részéből is igazolva láthatjuk*. Úgy érezzük, hogy a középosztálybeli értelmiség szabadságszerető és individualista szelleme, melyet néhány hozzászólónk olyan szépen és megragadóan hangoztatott és domborított ki, nem zárja ki a szervezkedés lehetőségét és esetleges szükségességét, mert hiszen *egy polgárijasult és demokratikus társadalom maga sem jelent egyebet, mint szabad és független egyének önkéntes megszerveződését e szabadság és függetlenség biztosítása és kiteljesítése végett.*” – ld. Cobden 1935/8, 384. p.

Ez az állásfoglalás elsősorban gyakorlati következtetések levonását jelenti. A totalitárius diktatúrák és az állami beleszólás erőteljes növekedése miatti aggodalom következtében nem reagál a jelentőségéhez méltó módon arra a hosszabb távon sokkal inkább előre mutató fejleményre, hogy a középosztály meghatározásával kísérletező hozzászólások jelentős része elégtelennek tartja a társadalom szerkezetének osztálykategóriák szerinti leírását. A középosztályt történetileg, tehát változásában tartják megragadhatónak, a múltja és jelene között radikális változásokat állapítva meg. A középosztályról szólva sem tévesztik szem elől a társadalom egészének gyors iramú és mélyreható átalakulását. A középosztály fogalmát nemcsak történetileg, hanem topográfiailag is erősen relativizálni igyekeznek, a magyar társadalmi szerkezet sajátos, más országokétól erősen elütő jellegzetességeit hangsúlyozva.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

1–2. sor

„I. Mit értünk voltaképpen középosztályon? Azonos-e a középosztály a polgársággal? Azonos-e az értelmiséggel?”: Az ankét hozzászólói közül kevesen ismételték meg a fölített kérdéseket, gyakrabban arab vagy római számmal hivatkoztak rájuk, legtöbbször viszont nem jelezték, melyik kérdésre válaszolnak épp. JA rövidítve idézte a kérdéseket, melyekre válaszolt. (A kérdések teljes szövegét ld. a *Keletkezéstörténetben*.)

44–47. sor

A munkás tehát használati értéket termel. [...] A munkás munkaerejét megvette a tőkés, [...] A tőkés pedig nem hasznos, hanem értékes tárgyakat termel, vagyis csereértéket: A középosztály meghatározása során JA a marxi közgazdaságtan alapfogalmaihoz és definícióihoz tartja magát (használati érték, csereérték, a társadalmi rend a termelési módon alapul, a munkás munkaerejének a tőkés általi megvásárlása stb.).

68. sor

„gyógyító orvos” helyébe valószínűleg a „megelőző orvos”: A fogalomhasználat, a kétféle orvosi tevékenység csereértékhez, illetve használati értékhez kötése valószínűleg a szocialista egészségutópia elképzeléseire vezethető vissza. Az ellátó, gyógyító orvos már csak akkor avatkozik be, amikor valaki ténylegesen betegségbe

esett. A gyógyításnak ilyenkor pontosan megállapított ára van. E logika szerint kívánatos, hogy a közegészségügy a betegségi kockázatokat felmérje, és preventív módon gondoskodjék az állampolgárok helyes életgyakorlatáról, hogy orvosi beavatkozásra lehetőleg ne kerüljön sor, és így a gyógyítás (legalább részben) ne öltön áruformát.

73. sor

Bedeaux-mérnök: A futószalag melletti munka „közép-európai változata a francia származású amerikai üzemszervező nevét őrző Bedeaux-rendszer volt. Charles Bedeaux nevéhez a fáradtsággal kapcsolatos felismerések fűződnek. Például az, hogy az emberi test hatékony használatához a munkafolyamatokba meghatározott számú és hosszúságú szüneteket kell beiktatni. A pihenési időből származó termelés kiesést »elkerülhetetlen veszteségnek« nevezte. A közép-európai gyakorlatban mégis inkább azt a számítást hasznosították, amely szerint úgy jön ki az átlagmunkások egyórás teljesítménye, hogy az egy perc alatt elvégezhető munkát automatikusan beszorozzák hatvannal. Méltányolható pihenésről már nemigen esett szó. A mégis túlteljesítőket jutalmazták ugyan, de sokkal jobban jártak a »bedó-mérnökökként« emlegetett munkafelügyelők. Az általuk kihajszolt teljesítmény után a munkásoknak kifizetett, egyébként szerény többletjövedelem egynegyede jutott nekik.» – ld. Murányi 2015, 40–42. p.

122–124. sor

(Marx a *Kapital* harmadik kötetének végén csak odáig jutott el, hogy éppen fölvetette a kérdést: mi alkot osztályt? Mire válaszolhatott volna, a toll kiesett kezéből.): A *tőke* harmadik kötetében, a mű utolsó, A *jövedelmek és forrásaik* fejezetének záró alfejezete *Az osztályok* címet viseli, és a társadalom osztálytagozódásának kérdését tárgyalja. Az elkészült részben Marx annak kifejtésébe kezdett, hogy a különböző társadalmi csoportok, amelyek a munkamegosztásban más-más szerepet töltenek be, milyen kritériumok szerint egységesülnek a társadalom három alapvető osztályává. „Mi alkot egy osztályt?” Látszatnak nevezi, hogy az osztályalkotás kritériuma a jövedelmek és jövedelemforrások azonossága lenne. De a látszaton túllépő valóságos válasz kifejtése elmarad, A *tőke* ezzel a szerkesztői megjegyzéssel zárul: „A kézirat itt megszakad.” – ld. Marx 1951, 955–956. p. (A harmadik kötetet Marx halála után Engels rendezte sajtó alá 1885-ben.)

135–136. sor

a középosztály a legszívesebben egy *liberális tervgazdálkodás* eszméjét tenné magáévá: A harmincas években munkásmozgalmi körökben élénk eszmecserék tárgyát képezte A *tőke*ben tárgyalt, a kapitalizmus termelési anarchiáját elkerülő és a ciklikus válságoktól a gazdaságot megóvó tervgazdálkodás kérdése. A német gazdaságpolitikában megfogalmazódó elképzelést már Lenin is magáévá tette, s a polgárháborús időszak ún. „hadikommunizmusa” a rendkívüli helyzetben megpróbálta bevezetni a tervezés elvét. A NEP, a lenini új gazdaságpolitika viszont – ugyancsak kényszerhelyzetben – újra érvényre juttatta a piaci viszonyokat. Lenin halála után Sztálin elérkezettnek látta az időt a központi irányítású, tervgazdasági rendszernek a kiépítésére. A harmincas évek kommunista propagandája szembeállította a válságtól

szenvedő kapitalista gazdasági világot a tervek szerint működő szovjet ipar és mezőgazdaság sikereivel. A központi állami irányítás azután nemcsak a Szovjetunióban, hanem minden totalitárius berendezkedésű országban előtérbe került. Sőt, a világválság hatására a gazdasági liberalizmussal szemben a fejlett nyugati államokban, az Amerikai Egyesült Államokban is, olyan gazdasági reformok szükségessége merült föl, amely időszerűvé tette az állami beavatkozás és a tervgazdálkodás bizonyos elemeinek bevezetését. A liberális gazdaságpolitika elvét képviselő Cobden Szövetség és ennek folyóirata aggodalommal figyelte ezeket a tendenciákat, és az ankét harmadik kérdésébe foglalta a tervgazdálkodás témáját is. – Ha a fejlődés kiindulópontjának azt tekintjük, amikor JA még az illegális mozgalom tagjaként a helyes pártálláspontot próbálta képviselni, és ennek szellemében érvelt Jeszenszky (Molnár) Erikkel szemben a kapitalista tervgazdálkodás lehetetlensége mellett (ld. *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?*), lemérhetővé válik az a jelentős átalakulás, amely az 1932 szeptemberétől 1935 júliusáig eltelt szűk három év alatt végbement társadalomfelfogása egészében is, a tervgazdaságról alkotott véleményében is. Ha képet akarunk kapni a költőnek 1935-re kiforrott felfogásáról, nézeteit érdemes összevetni az ankét többi résztvevőjével, elsősorban későbbi szerkesztőtársának, Ignotus Pálnak Rathenaura hivatkozó gondolataival vagy Cs. Szabó László Mannheim Károly elméletét alapul vevő fejtegetésével. Miklós Tamás a liberális tervgazdálkodás eszméjét Hendrik de Manra vezeti vissza, akinek *Munkatervét* József Attila ismerte és a Hort Dezső könyvéről írt recenziójában ismertette is. (Vö. Miklós T 1988a, 147–150. p.)

155. sor

kívánatosnak látszik a középosztály szakmai, kamarai tömörülése: A kamara szakmai testület, bizonyos foglalkozási ágak zárt érdekképviselői szervezete. Az ankét résztvevői a középosztályt általában más társadalmi rétegek szorosabb szakmai, érdekképviselői, politikai szervezettségével ellentétben határozott körvonalak nélküli, heterogén elemekből összetevődő halmaznak tekintik, és kívánatosnak (vagy éppen lehetetlennek) tartják egységesebb, egy irányba tartó szerveződését.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

Sós Endre, [*A középosztály és a vajudó világ*], COBDEN, 1935. 8. sz. (augusztus), 336–337. p. (337. p.)

A „Cobden” szerkesztősége, A „Cobden” ankétja : *A középosztály és a vajudó világ* : Összefoglalás, COBDEN, 1935. 9. sz. (szeptember), 381–384. p.

[FEJTŐ Ferenc] Fejtő, *A középosztály problémái* : I. *Mi a középosztály?*, NÉPSZAVA, 1935. 256. sz. (november 10.), 14. p.

NÉMETH Andor, *Utószó egy utószóhoz* : József Attila verseinek első gyűjteményes kiadása, SZÉP SZÓ, 5. kötet, 25. sz. 1936. 5. füzet (július), 477–479. p. (Költők és művek rovat)

SZABOLCSI Miklós, *Jegyzetek és dokumentumok*. In: JAÖM3 1958, 279–458. p. (412–414. p.)

FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Budapest, Magvető, 1965, (Elvek és Utak), 267–271. p.

- HUSZÁR Tibor, *Az értelmiségszociológia és -szociográfia hazai történetéhez*. In: *Értelmiség-szociológiai írások Magyarországon 1900–1945*, válogatta és a bevezető tanulmányt írta H. T., jegyzetekkel ellátta TÓTH Pál Péter, Budapest, Kossuth, 1981, 5–64. p. (49–50. p.)
- MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988, (Gyorsuló Idő), 146–150. p.
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 466–468, 569. p.
- TVERDOTA György, *Várostrom : A középosztály és a vajúdó világ személyes kontextusa*, KRITIKA, 2015. 3–4. sz. (március–április), 10–12. p.
- TAKÁTS József, *Középosztály marxista nyelven : József Attila hozzászólása a Cobden 1935-ös középosztály-ankétjához*, KRITIKA, 2015. 3–4. sz. (március–április), 17–18. p.
- LENGYEL András, „Magával kötve mint a kéve” : József Attila középosztály-értelmezéséhez, KRITIKA, 2015. 5–6. sz. (május–június), 17–20. p.
- VERES András, *A tudat/öntudat problémájának alakulása József Attila értekező prózájában*, LITERATURA, 2017. 1–2. sz., 107–127. p. (119–120. p.)

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Sós Endrének az ankét utolsó, augusztusi válaszcsoportjában közölt hozzászólása mutatja, hogy a kortársak azonnal észlelték József Attilának a társadalom szerkezetéről és a belőle levonható gyakorlati következményekről kialakult álláspontjában bekövetkezett változásokat: „a munkásvezetők meggátolták azt is, hogy az elszegényedett európai polgárság – kiesve a középosztályból – megtalálja a sorsközösséget a proletariátussal. Ezeket a hibákat József Attila is megállapítja, amikor azt írja, hogy: »Az a zátony, amelyen a szocializmus hajója – azt hiszem, csak egyelőre – Közép-európában megfeneklett, a középosztály funkcióját fel nem ismerő szocialista politikai elméletben leli magyarázatát.« Valóban: a német, osztrák, cseh és – tegyük hozzá – magyar szocialista pártok alig-alig tettek valamit az elproletarizálódott polgárság megszerzése érdekében és túrték, hogy a tönkrement középosztály tagjait a hitlerizmus, a heimwerizmus és a hasonló irányok kerítsék hatalmukba. A III. Birodalom az elszegényedett német polgárság hitlerizálódásának köszönheti létét.” – ld. Sós 1935, 337. p.

A szerkesztőségnek a Cobden szeptemberi számában közölt *Összefoglalása* három vonatkozásban tért vissza JA hozzászólására. Egyrészt megállapította, hogy a költő a középosztály mibenlétét „a társadalomban végzett funkciója” alapján határozta meg. Másrészt azok között említette őt, akik a középosztály tagjainak érdekeit heterogénnek ítélik, végül az összefoglalás szerint JA a „liberális tervgazdálkodás” eszméjét propagálta. (Ld. Cobden 1935/8, 382–383. p.)

Fejtő Ferenc a *Népszava* november 10-ei számában méltatta JA hozzászólását, egyúttal vitába szállt a költőnek a középosztályról írott meghatározásával. Felidézte a vitatott hozzászólásban kifejtett álláspontot, majd hozzátette: „az a hibája, hogy főképp a termelő tevékenység eredményét s nem módját veszi tekintetbe az osztálymeghatározásnál.” Fejtő szerint „a modern osztályokat gazdaságilag, leghelyesebben tevékenységüknek a termelőeszközökhöz való viszonyából kiindulva jellemezhetjük”. A költőhöz

hasonlóan Fejtő is megmaradt a marxista kategóriarendszer keretében, annak egy ortodoxabb változatát képviselve. Míg a költő a középosztályt a termelés és értékesítés rendszerében betöltött funkciója alapján definiálta, addig Fejtő a termelő és a termelési eszköz viszonyának a sajátosságai alapján különítette el a tőkéstől és a munkástól a középosztály tagjait. (Ld. Fejtő 1935b.)

Az 1958-as kritikái kiadás jegyzete tárgyyszerűen, de szükséztűen ismerteti a Magyar Cobden Szövetséget és a középosztályról indított ankétot. A *Cobden* szerkesztőségi Összefoglalás József Attilát illető részéről szóló jegyzet pontatlan. Azt állítja, hogy a szerkesztőség a költőnek csupán „a liberális tervgazdálkodásra” vonatkozó nézetét említi. (Ld. Szabolcsi M 1958a, 412–414. p.)

Forgács László *József Attila esztétikája* című könyvének *Elidegenedett értelmiség* című alfejezetét József Attila hozzászólása elemzésének szenteli. Mint a fejezetcím is mutatja, Forgács a cikkben József Attilának az elidegenedett értelmiségről kialakított kritikái álláspontját véli felfedezni. Az értelmezés teljesen elszakad a költő írásának szellemétől és voltaképpeni mondandójától. (Ld. Forgács 1965a, 267–271. p.)

Huszár Tibor értelmiségszociológiai szöveggyűjteményének bevezető tanulmányában a Cobden ankétján szereplő marxista orientációjú hozzászólók egyikeként tárgyalja JA álláspontját, kiemeli a hozzászólás nem-empirikus, hanem teoretikus megközelítésmódját. Méltatja, hogy a költő kritikailag viszonyult az értelmiség kérdését tárgyaló felfogások kiinduló axiómáihoz, a valóságos összefüggések feje tetejére állításához. Ugyanakkor nem tartja kielégítőnek a középosztály meghatározásában JA „elméleti konstrukcióját”. (Ld. Huszár 1981, 49–50. p.)

Miklós Tamás könyvében kitér arra, hogy a *Cobden*-beli vitacikkében JA egy liberális tervgazdálkodás gondolata mellett foglalt állást, mely „természetesen csak demokráciában nőhetne fel”, s ebben „az állam olyan szabályozó elv” lenne, „mely a dolgozó összesség érdekeinek egyeteméhez simul, ahelyett, hogy egyoldalú, rendszerint tőkés osztályérdekek hatalmi szerveként nyomja el a szabad társadalmi kibontakozást”. Miklós szerint e liberális tervgazdaság eszméje Hendrik de Manra vezethető vissza, akinek *Munkatervét* a Hort-recenzióban JA egyetértéssel idézi. Ennek „bázisán írja meg [...] 1935-ben *középosztály-analízisét*, mely immár *profí elméleti szociológiai munka*” – ld. Miklós T 1988a, 147–150. p. Jóllehet JA nem hivatkozik hozzászólásában név szerint Hendrik de Manra, a Hort-recenzióban pedig nem tartja elég mélynek (Hort mellett) de Mant sem, a kapcsolat feltételezése a két szöveg között megalapozottnak tűnik.

Szabolcsi Miklós monográfiája utolsó kötetében a költő szereplését a Cobden ankétján a *Szép Szó* című folyóirat alapításának perspektívájából tárgyalja. A „hegeli-marxi diskurzusban”, „kissé kényszeres definiálási hajlammal” írt szöveg kapcsán kérdésesnek tartja, vajon nem „puszta gondolati konstrukcióról” van-e szó. JA szereplését a „szabadkőművesek orgánumban”, a „nagykereskedők, tőkések” folyóiratában végül mégis a folyóirat-alapítással összefüggő „politikai-emberi bázis keresés”-sel, a szövetséges polgári értelmiségi rétegek iránti nyitás szándékával magyarázza. A „békés társadalmi fejlődést” pártoló középosztály jelentőségét a költő szemében megnöveli – véli Szabolcsi –, hogy sem a kapitalizmus működése, sem a szocialista átalakulás nem képzelhető el a középosztály közreműködése nélkül. A szocialista mozgalom időleges

kudarcat is az a körülmény okozta Közép-Európában, hogy a munkásmozgalom politikai elmélete nem ismerte föl a középosztály funkcióját. A demokráciában a költő szerint esetleg megvalósítható „liberális tervgazdálkodás” kapcsán Szabolcsi egyenesen azt feltételezi, hogy 1935 nyarára JA eljutott „a megreformált szocializmus” vagy a „baloldali liberalizmus” gondolköre közelébe. Szabolcsi a költő által középosztálynak nevezett réteget „a polgárság kereskedő, iparos részével” azonosítja. (Ld. Szabolcsi M 1998, 466–468. p.)

A Cobden-ankét és JA hozzászólása kapcsán kétnapos konferenciát rendezett a József Attila Társaság „A középosztály és a vajúdó világ” címmel, a Pécsi Tudományegyetem szekszárdi Illyés Gyula Karán, 2015. március 27–28. között. A konferencia szervezői azért foglalkoztak a kérdéssel, mert a marxista fogalmi keretben, a tőkés társadalom két alapvető osztályában és a közöttük lévő antagonisztikus viszonyban gondolkodó József Attilának a társadalom szerkezetéről vallott nézeteiben 1935 nyarán jelentős elmozdulást láttak. A költő egy olyan társadalmi osztály létét és szerepét, a középosztályét vette számba, amely az oppozíciós képletet bonyolultabbá, hármas osztatúvá változtatja. Az eszmecsereben a József Attila-kutatók mellett szociológusok és (eszme) történészek (Karády Viktor, Somlai Péter, Bihari Péter, Takáts József) is részt vettek. A társadalomtörténeti nézőpontú és empirikus módszerekkel dolgozó szakemberek JA gondolkodásmódját többnyire egyoldalúan elméleti megközelítésűnek tartották, és a történetileg és empirikusan végzett középosztály-kutatást eredményesebbnek ítélték.

Ezt az álláspontot Takáts József *Középosztály marxista nyelven* című írása képviseli leghatározottabban. Szabolcsi Miklós értékelésével egyetértésben JA értekező prózáját általában nem tartja költészetével egyenrangúnak, s az ankétához való hozzászólását ő is „kényszeres definíciós hajlam”-ként értékeli. „Némi megszorítással” abban is egyetért Szabolcsival, hogy a hozzászólás „hegeli-marxi diszkurzusban íródott”, mivel a költő – mint a tanulmány szerzője Veres Andrásra hivatkozva mondja – a marxizmus „fogalmi-gondolati kereteiből élete végéig nem tudott és föltehetően nem is akart kilépni”. Ezen a ponton Takáts, vitába szállva Szabolcsival, nem fogadja el az utóbbi évek József Attila-kutatásának azt a feltevését, hogy a költő eltolódott volna a liberalizmus felé. A szerző szerint JA nem sorolta magát a középosztályhoz, problémáiról kívülállóként beszélt, „a válaszok írója a munkásosztály (középosztályi életmód, kulturális igények szerint élő) tagja, marxista, a tudományos szocializmus gyakorlója”. A „liberális tervgazdálkodás”-ról sem saját véleményként, hanem a középosztály perspektívájából ejtett szót. Takáts úgy látja, hogy JA hozzászólása kilóg a harmincas évek magyar középosztály-diskurzusából, és valószínűleg a marxista idióma szabályainak felel meg. Nemigen érdemes úgy olvasni, mint „a magyar társadalom hú vagy kevésbé hú elemzését”. Sokkal inkább az Ignó Pállal és Fejtő Ferencsel kialakítható szövetség, a *Szép Szó* platformja perspektívájába helyezve értékelhetjük megfelelőképpen a költőt, aki elkötelezett szocialistaként lefekteti az együttműködés alapjait a „szociáldemokrata és szociálliberális középosztálybeliekkel”. (Ld. Takáts J 2015, 17–18. p.)

Míg Takáts relativizálta az elmozdulás jelentőségét, amelyet a kutatás hajlamos a költő Cobden-ankét keretében történt megnyilatkozásának tulajdonítani, a konferencia másik résztvevője, Tverdota György ezt az átalakulást állította a fgyelem fókuszába.

Azt a helyet vizsgálta, amelyet a hozzászólás a költő gondolkodói fejlődésében elfoglal. A marxista szociológiai felfogást a költő társadalmi identitásának alakulásával kötötte össze. Mint tanulmányának Móricz Zsigmondtól kölcsönzött címe (*Várostrom*) mutatja, a költő társadalmi öntudatának alakulását annak az emancipációs folyamatnak a tükrében tekintette át – a költő gyermekkorától a polgárrá válás kísérletein túl a nélkülözhető kisértelmiségi léthelyzetével bezárólag –, amely a huszadik század első felében az egész magyar társadalmat áthatotta. Tverdota szerint a harmincas évek derekára József Attilában kialakult az értelmiségi öntudat, a „céhbeli költő” önérzete, s ennek nézőpontjából tekintette át kora magyar társadalmát. A középosztályról olyan meghatározást alakított ki, amely független az anyagi helyzettől és a kulturális igényektől, és az adott személynek a termelésben elfoglalt helyén alapul. Az ilyen értelemben vett középosztálynak akár ő is részét képezhette. A középosztály meghatározása során marxista módszerességgel igyekezett eljárni, de annyiban tágitott az örökölt ideológiai kereteken, hogy a Marxtól tanult módszerekkel igazolta egy, a proletariátus és a tőkés osztály mellett jelen lévő és jelentőségében alábecsült társadalmi osztály létét. Ezzel az osztállyal kereste az együttműködés kialakítását a közös történelmi célok elérése érdekében. (Ld. Tverdota 2015a, 10–12. p.)

Lengyel András e két konferencia-előadás ismeretében fogalmazta meg álláspontját JA középosztály-értelmezéséről. Szabolcsinál is nagyobb hangsúllyal kérdezett rá, hogy miképp került a rendszerkritikus JA „a nagytóke lapjába”. Ahogy Takáts, ő is úgy gondolja, hogy a költő az „Ignotus Pállal kötött paktummal”, „szövetségvállalással” került „együttműködési kényszerbe” a „magyar nagytóke liberális »frakciójával«”. Ahhoz, hogy kész legyen e gyakorlati választás megtételére, a nézeteiben is elmozdulásnak, „orientáció-módosulásnak” kellett bekövetkeznie. De a középosztály kérdésében történt állásfoglalás folytán egy „prokapitalista ideológiával” került érintkezésbe, amely a tőkés társadalom két alapvető, antagonisztikus osztálya közötti éles ellentétek tompítására szolgált. Ezért Lengyel szerint JA „a »középosztály« fogalmát voltaképpen elvetette”. Magát a szót használta ugyan, „de teljességgel átértelmezte”. Lengyel rekonstruálja a költőnek az I. kérdésre adott válaszban kifejtett meghatározását a középosztály funkciójáról. A használati érték és a csereérték közötti viszonyt, tehát a termelési viszonyok újratermelését végző középosztályról kialakított képletet a marxi osztályképződés kritériumainak megfelelő formulának ítéli, hozzátéve, hogy ebben egyúttal *A tőkében* befejezetlenül maradt osztályelemzés továbbfejlesztése történt meg. Lengyel tehát a lényegyet illetően marxista elemzésnek tartja JA nézőpontját. A korábbi évek osztályharcos marxista felfogásától szerinte csak abban a tekintetben történt elmozdulás, hogy a forradalom lehetősége elnapolódott, és a demokratikus–fasiszta alternatíva közötti választás vált időszerűvé. Ez pedig azt tette szükségessé, hogy a kizsákmányolt rétegek a középrétegek együttműködésre alkalmas részében keressenek szövetségest. JA elméleti szintű elemzését Lengyel gondolati újszerűsége folytán jelentős teljesítményként méltatja, és a gondolkodó JA rangjának bizonyítékát látja benne. (Ld. Lengyel A 2015, 17–20. p.)

A szekszárdi konferencián ugyancsak részt vevő Veres András a költő hozzászólásáról kialakított álláspontját JA gondolkodói fejlődésének fontos állomásaként értel-

mezte és méltatta. Veres szerint a középosztály témája azért foglalkoztatta József Attilát, mert a munkásmozgalom érzéketlensége folytán elidegenítette magától ezt a fontos társadalmi réteget, és tétlenül szemlélte, hogy a saját biztonságát kereső középosztály a fasizmusokat segíti hatalomra jutni. A középosztály nem annyira szociológiai, mint inkább elméleti és politikai problémaként jelent meg JA számára, hasonló indíték vezette ebben, mint a *Hegel – Marx – Freud*-ban filozófiai síkon. A középosztályhoz való helyes viszonyt a kialakuló és a *Szép Szó*-ban képviselt népfrontpolitika perspektívájába állította, célul tűzve ki e réteg megnyerését. Veres az öntudat problémájának az osztálytudat szűk és merev kategóriáján messze túllépő újrafogalmazását a középosztály problémája iránt is megnyilvánuló érzékenységgel összefüggésben vizsgálta. (Ld. Veres A 2017a, 119–120. p.)

Kosztolányi Dezső

Ifjuságom elején az élet bántó,¹ morális korlátait feledtető² kalandorregényt olvastam végig oly hamarjában, értelmetlennek látszó, apró kötelességeimről³ elfelejtkezve,⁴ mint most Kosztolányi Dezső összegyűjtött⁵ költeményeit. Hatása,⁶ mely itt rezeg bennem, szintén a 5
kalandorregények olvasása után visszamaradó tétovaságra emlékeztet, mely oly hasonló a gyermek mosdás előtti,⁷ az álom különös szabadságához ragaszkodó, de az éberség világába lassan már beilleszkedő állapotához.⁸ Ki teszi ezt – Kosztolányi-e,⁹ a költő, vagy én,¹⁰ az olvasó? A költeményt,¹¹ a valóságosat, melyet a nyomtatott betűjel,¹² a szavakká formált anyagi hangok zöreijrendszeré¹³ egyszerre¹⁴ idéz fel a szívben¹⁵ és az elmében,¹⁶ a tudattalanban meg a tudatban,¹⁷ költő és olvasó együtt alkotják. A költő írásközben¹⁸ olvasó is 10
s a költemény¹⁹ tudatformáját,²⁰ az izlést,²¹ az esztétikai szabályt²² a költő az olvasóból vonja el. Ha a mű formájáról,²³ magáról a műről szólunk,²⁴ nem is beszélünk egyébről,²⁵ mint arról, hogy a költő,²⁶ mielőtt²⁷ tollat²⁸ vett volna kezébe,²⁹ milyennek fogta föl³⁰ az olvasót. A költő igazi véleménye rólunk, olvasókról (s mint embernek – a világról) nem csak³¹ abban rejlik,

¹ [1K:]_g bántó

² [1K:]_g [elütés:] felettető [majd:]_{kc} felettető

³ [1K:]_g kötelességeimről

⁴ [1K:]_g [elütés:] elfelejtkezve, [majd:]_g elfelejtkezve,

⁵ [1K:]_g most Kosztolányi összegyűjtött

⁶ [1K:]_g Hatása [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷ [1K:]_g gyermek mosdáselőtti [majd:]_{fc} gyermek mosdáselőtti,

⁸ [1K:]_g állapotába. [majd: ld. főszöveg]_g

⁹ [1K:]_g Kosztolányi e [majd:]_{fc} Kosztolányi e,

¹⁰ [1K:]_g én

¹¹ [1K:]_g [elütés:] költeményt [majd:]_g költeményt [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹² [1K:]_g betűjel [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹³ [1K:]_g [elütés:] zöreijrendszeré

¹⁴ [1K:]_g egyszerre

¹⁵ [1K:]_g szívben

¹⁶ [1K:]_g [elütés:] elvében [majd:]_g elmében [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁷ [1K:]_g a tudattalanban meg a tudatban, [majd:]_{fc} a tudatos és tudattalan eszméletünkben,

¹⁸ [1K:]_g írás közben

¹⁹ [1K:]_g olvasó is. A költemény

²⁰ [1K:]_g tudata [majd:]_g tudatformáját [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²¹ [1K:]_g izlést [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²² [1K:]_g szabájt,

²³ [1K:]_g formájáról [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁴ [1K:]_g szolunk [majd:]_{fc} szólunk

²⁵ [1K:]_g másról [majd:]_{fc} másról,

²⁶ [1K:]_g költő [majd:]_{fc} költő,

²⁷ [1K:]_g még mielőtt

²⁸ [1K:]_g tollat [majd:]_{fc} tóllat

²⁹ [1K:]_g kezében, [majd: ld. főszöveg]_g

³⁰ [1K:]_g fel

³¹ [1K:]_g mint – embernek <é> [majd:]_g mint – embernek – a világról) nemcsak

- 15 amit mond, hanem abban is,³² főleg³³ abban,³⁴ ahogyan mondja. Mi a véleménye Kosztolányinak rólunk?

A Kosztolányi-versekből³⁵ itélve³⁶ mi hallatlanul világosak, szabatosak és szigoruak vagyunk. De valami titkot,³⁷ valami édes érzékiséget³⁸ rejtegetünk,³⁹ valamit,⁴⁰ amit a szegény kis gyermeknek nevéen sem szabad neveznie.⁴¹ Megengedjük a játékot,⁴² de feltételként kikötünk valami komoly borongást;⁴³ csak akkor öleljük keblünkre a költőt, a gyermeket, ha panaszkodik. „A szegény kis gyermek panaszaiban”-ban⁴⁴ nincs semmi megfogható tárgyi sérelem – olyan⁴⁵ enyhe borzongás melege fülleszti át sorait, amelyet a gyermek,⁴⁶ ki az anyagi természethez közel áll, érez a legkevésbé s amelyet⁴⁷ mégis gyermekinek ítél⁴⁸ költő is,⁴⁹ olvasó is. Mi oly tökéletesek és oly titokzatosak vagyunk, hogy pusztá létünkkel elvárjuk, – legyen⁵⁰ ő is tökéletes és titokzatos. Mi csodálatos módon meghalunk s ezért⁵¹ – csodálatos módon – megkivánjuk,⁵² hogy meghaljon⁵³ ő is. Vagy nem a halál a mi rejtélyünk, hanem a szerelem? Vagy mind a két szó ugyanannak a titoknak tokja? Akárhogy is⁵⁴ áll⁵⁵ a dolog, az élet, az embereknek, az olvasóknak,⁵⁶ a felnőtteknek világa, olyan – világos⁵⁷ és olyan rejtélyes,⁵⁸ mint az álom. Mert Kosztolányi⁵⁹ képei álomszerűek,

³² [1K:]_g is

³³ [1K:]_g főleg

³⁴ [1K:]_g abban

³⁵ [1K:]_g Kosztolányi [elütés:] versellvöl [majd:]_g Kosztolányi versekből

³⁶ [1K:]_g itélve [majd:]_{fc} itélve,

³⁷ [1K:]_g vagyunk, talán azért, hogy valami titkot,

³⁸ [1K:]_g [elütés:] érzékiséger

³⁹ [1K:]_g rejtegetünk előtte,

⁴⁰ [1K:]_g [elütés:] valami [majd:]_{fc} valamit

⁴¹ [1K:]_g nevezni. [majd:]_{fc} neveznie.

⁴² [1K:]_g Megengedjük, hogy játszóék,

⁴³ [1K:]_g borongást, [majd:]_{fc} borongást;

⁴⁴ [1K:]_g panaszaiban”

⁴⁵ [1K:]_g sérelem. Olyan

⁴⁶ [1K:]_g gyermek [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁷ [1K:]_g amelyet

⁴⁸ [1K:]_g ítél,

⁴⁹ [1K:]_g is [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁵⁰ [1K:]_g elvárjuk tőle, <ó> [majd:]_g elvárjuk tőle, – legyen

⁵¹ [1K:]_g meghalunk, ezért

⁵² [1K:]_g azt kívánjuk,

⁵³ [1K:]_g haljon meg

⁵⁴ [1K:]_g is. Vagy legalább is tegyen úgy mintha a rejtélyes halál az ő számára természetes volna. De lehet, hogy a felnőttek titka nem a halál, hanem a szerelem. Akár hogy is

⁵⁵ [1K:]_g <álln> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁶ [1K:]_g dolog, az embereknek az olvasóknak

⁵⁷ [1K:]_g felnőtteknek a világa az élet olyan világos [majd:]_{fc} felnőtteknek a világa, az élet olyan világos

⁵⁸ [1K:]_g olyan <...> [majd:]_g olyan rejtélyes

⁵⁹ [1K:]_g álom. Kosztolányi

jöllehet⁶⁰ világosak⁶¹ és szabatóságak⁶² és nagyon távolállanak például Vörösmarty⁶³ 30
képalkotásától. Így ír:⁶⁴ (*Asszonyarckép*):⁶⁵

Csodálatosan⁶⁶ érett, mint a kajszin-
barack s mosolya úgy csorog⁶⁷ le dúsan,
mint cukrozott gyümölcsre sűrű tejszín.
vagy (*Mézes kenyér*):⁶⁸ 35

Külvárosi kapuban kisgyerek⁶⁹
száraz kenyeret majszol, ám – igézet –
az édes, ikrás napfény ráperreg
s ő nyalni⁷⁰ kezdi ezt az égi mézet.

És olvassuk el⁷¹ ezt a kis remeket (*Őszi reggeli*):⁷² 40

Ezt hozta az ősz. Hús gyümölcsöket
üvegtálon. Nehéz, sötét-smaragd
szőlőt, hatalmas, jáspisfényű körtét,
megannyi dús, tündöklő ékszerét.
Vizcsöpp iramlík a kövér bogyóról 45
és elgurul,⁷³ akár a briliáns.
A pompa ez, részvételen, derült,
magába-forduló tökéletesség.
Jobb volna élni. Ámde túl a fák már
aranykezükkkel intenek nekem. 50

A pompa ez, részvételen, derült – igen, de a Kosztolányi-vers az és nem az ősz gyümölcse. Mi tehát azt kívánjuk a költőtől, szerinte, hogy pompás, részvételen és derült legyen – mintha az ötven éves Kosztolányiban is a szegény kis gyermek panaszkodnék. Vagy nem jelenti ki részvételenségét, illetve erretörő akaratát azzal,⁷⁴ hogy néki már a fák

⁶⁰ [1K:]_g álomszerűek, jól lehet

⁶¹ [T:] [sajtóhiba:]_{viágosak} [ld. főszöveg]_{szkj}

⁶² [1K:]_g szabatosságak

⁶³ [1K:]_g nagyon távol állanak Vörösmarty [majd:]_{fc} nagyon távol állanak pl. Vörösmarty

⁶⁴ [1K:]_g ír

⁶⁵ [1K:]_g (*Asszonyarckép*):

⁶⁶ [1K:]_g [elütés:] Csodálatosan [majd:]_{fc} Csodálatosan [T:] [sajtóhiba:] csodálatosan [ld. főszöveg]_{szkj}

⁶⁷ [1K:]_g ragyog [majd: ld. főszöveg]_{fc} [T:] [sajtóhiba:] ragyog [ld. főszöveg]_{szkj}

⁶⁸ [1K:]_g (*Mézeskenyér*):

⁶⁹ [1K:]_g kis gyerek

⁷⁰ [1K:]_g ő [elütés:] nyal ai [majd: ld. főszöveg]_g

⁷¹ [1K:]_g És olvass [majd:]_g És [elütés:] hallgaság [majd:]_g És halgassák meg

⁷² [1K:]_g (*Őszi reggeli*): [a kézirat további része nem ismert]

⁷³ [T:] [sajtóhiba:] elgurul. [ld. főszöveg]_{szkj}

⁷⁴ [T:] [sajtóhiba:] azzal. [ld. főszöveg]_{szkj}

- 55 aranykezükkal, az elmulás pózában integetnek? És nem derült-e, mikor *hatalmas*, jáspisfényű körtéről, *nehéz*, sötét-smaragd szőlőről beszél? És nem mi kívánjuk-e tőle ezt a pompát, ezt a részvétlenséget és ezt a derüt, mi, akik csak úgy vagyunk képesek megérteni a gyümölcsök gazdagságát, ha földézi bennünk a jáspis, a briliáns, az ékszerek képzetét? Pedig jobb volna a gyümölcs, a körte, a szőlő – jobb volna élni.
- 60 *Hatalmas* jáspisfényű körte! *Nehéz*, sötét-smaragd szőlő! Érzy-e olvasóm, hogy a szót, sötét-smaragd szőlő, nem oly könnyű kiejteni, mint azokat a szavakat,⁷⁵ amelyekkel közönségesen élünk? Már csak a mássalhangzók torlódása miatt sem. Így hát a szőlő⁷⁶ – nehéz. Pedig ha valaki hozzányulna, megfogná, fölemelné azt a szőlőt,⁷⁷ mindjárt meggyőződne róla, – nem oly nehéz, hogy említésre érdemes volna.⁷⁸ Ez a valaki persze meg
- 65 is enné a szőlőt. Márpedig Kosztolányi nem a szőlőnek, a körtének, hanem önnön magának végzetét sejteti. De ő nem⁷⁹ is saját magát, hanem a körtét mondja hatalmasnak s nem önmagát erőtlennek, hanem a szőlőt⁸⁰ nehéznek. Jobb volna élni – jobb volna enni a gyümölcsöt,⁸¹ de nem lehet. Nem a szőlő⁸² nehéz tehát⁸³ és nem a körte hatalmas, hanem a vágy, a teljesítetlen vágy.⁸⁴ Ebben csak⁸⁵ az a feltűnő, hogy nem az ékszer a teljesítetlen vágy
- 70 tárgya,⁸⁶ hanem a gyümölcs; a teljesítetlen vágy nem szociális, hanem animális, nem felnőtté, hanem gyermeké.⁸⁷ Itt a Kosztolányi-versek álomszerűségének kulcsa: ha ir, ötven esztendő korában is oly sóvárogva nézi az immár elérhetővé vált tárgyakat és az egész⁸⁸ világot, mint gyermek⁸⁹ a tiltott gyümölcsöt. És a tárgyaknak, melyeket ma már önként, vagy ha úgy tetszik:⁹⁰ belső kényszerből tesz a maga számára elérhetetlenné, képeit⁹¹ latin világosságu,
- 75 kristályos rendbe foglalja, ahogy az álomban is annyira helyén valónak látszik minden, éber szemmel nézve különös, rendkívüli elem.

⁷⁵ [A 2K első szava]

⁷⁶ [2K:]_g szőlő

⁷⁷ [2K:]_g hozzányulna, megfogná és fölemelné,

⁷⁸ [2K:]_g nehéz, nincs akkora sulya, hogy érdemes volna megemlíteni.

⁷⁹ [2K:]_g szőlőt, –nem úgy [majd:]_g szőlőt, – meg is ehetné, nem úgy mint a szegény kis gyermek, aki még sóvárgását is kénytelen ékszerhasonlatokkal adni az olvasó, a felnőttek tudomására. Kosztolányi a versben nem is a szőlőnek, hanem önmagának a végzetét sejteti. De nem

⁸⁰ [2K:]_g szőlőt

⁸¹ [2K:]_g volna beléharapni, vagy az utolsó sor szerint – élni,

⁸² [2K:]_g szőlő

⁸³ [2K:]_g tehát,

⁸⁴ [2K:]_g a teljesítetlen kívánság.

⁸⁵ [2K:]_g megint csak

⁸⁶ [2K:]_g hogy nem a teljesítetlen vágy tárgya nem az ékszer,

⁸⁷ [2K:]_g a teljesítetlen vágyat még nem szociálisnak látja <k> [majd:]_g a teljesítetlen vágyat még nem szociálisnak látja a szegény kis gyermek, hanem animálisnak.

⁸⁸ [2K:]_g tárgyakat verseiben, a

⁸⁹ [2K:]_g a gyermek

⁹⁰ [2K:]_g tetszik,

⁹¹ [2K:]_g a képeit

„Jobb volna élni. Ámde...”⁹² Kosztolányi világában (melyet⁹³ ez is közelít az álom színvonalához)⁹⁴ alig van cselekvés. Itt minden történik.⁹⁵ Kosztolányi *homo aestheticusnak*,⁹⁶ vagyis az érzéki alapú szépségek emberének tartja magát és ezt a *homo aestheticust* szembeállítja a *homo oeconomicussal*,⁹⁷ vagyis a gazdálkodó és a *homo moralissal*,⁹⁸ tehát az erkölcsi, szociális jóra törő emberrel. A szemlélőt a cselekvő ellen veti. A⁹⁹ költő föladata szemlélődni¹⁰⁰ az élet és a halál kérdésein, vallotta egyszer, – pedig¹⁰¹ hát a költő föladata, melyet¹⁰² Kosztolányi oly hallatlan biztonsággal teljesít is a maga módján, – a versírás. Ez azonban mégis csak cselekvés, – hozzá¹⁰³ egyszerre erkölcsi és gazdasági cselekvés.¹⁰⁴ 80

Ezzel az¹⁰⁵ elméletével Kosztolányi az ő külön álomvilágához való jogát védte ma, a másfajta, szociális természetű álmodozások idejében. De az elmélet éppen a Kosztolányi-versek¹⁰⁶ álomszerűségét is jobban megérteti.¹⁰⁷ *Homo aestheticusnak*¹⁰⁸ csak az az ember vallhatja magát, megelégedve az *aestheticai*¹⁰⁹ tárgy gazdasági és erkölcsi jelentőségéről,¹¹⁰ ki¹¹¹ nem érzi át,¹¹² hogy léte a társadalmi életbe, viszonyokba, eresztí gyökereit; az, ki¹¹³ nem tudja azonosítani magát¹¹⁴ a társadalmi létet szabályozó, alapvető elvekkel. Végső soron az a gyermek, ki¹¹⁵ ösztönös tekintetével értelmetlennek látja a felnőtteknek ezt az erkölcsi világát; ki, felnövekedvén, kénytelenségből beléhelyezkedik ugyan a világ¹¹⁶ rendjébe, szíve mélyén azonban megtagadja. Az¹¹⁷ ilyen¹¹⁸ emberből adandó alkalommal kibúvuk a nihilista, az izlésnek az a megszállottja, ki az izlés nevében tagadja meg az izlés forrását, a *homo socialist*. 90

⁹² [2K:]_g „ámde...”

⁹³ [2K:]_g világában, amelyet

⁹⁴ [2K:]_g színvonalához,

⁹⁵ [2K:]_g cselekvés, minden csak történik. Ugy, mint a csodák.

⁹⁶ [2K:]_g Kosztolányi *homo esztetikusként*,

⁹⁷ [2K:]_g a *homo esztétikust* szembe állítja a *homo ökonomikkal*,

⁹⁸ [2K:]_g a *homo moralissal*,

⁹⁹ [2K:]_g veti. – A

¹⁰⁰ [2K:]_g elmélkedni [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁰¹ [2K:]_g kérdésein – vallotta egyszer. Pedig

¹⁰² [2K:]_g amit

¹⁰³ [2K:]_g azonban mégiscsak cselekvés, még hozzá

¹⁰⁴ [2K:]_g Tevékenység.

¹⁰⁵ [2K:]_g a be [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁰⁶ [2K:]_g De ez az elmélet a Kosztolányi versek

¹⁰⁷ [2K:]_g megérteti velünk.

¹⁰⁸ [2K:]_g esztetikusként

¹⁰⁹ [2K:]_g esztétikai [T:] [sajtóhiba:] *esthetikai* [ld. főszöveg]_{szkj}

¹¹⁰ [T:] [sajtóhiba:] jelelenségéről, [ld. főszöveg]_{szkj}

¹¹¹ [2K:]_g és az esztétikai alkotás szociális jelentőségéről, aki

¹¹² [2K:]_g [elütés:] ét,

¹¹³ [2K:]_g életbe, a termelési viszonyokba eresztí gyökereit. Az, aki

¹¹⁴ [2K:]_g tudja magát azonosítani

¹¹⁵ [2K:]_g aki

¹¹⁶ [2K:]_g erkölcsi világát, aki felnövekedvén, [elütés:] beléhelyezkedik ugyan kénytelenségből a világ

¹¹⁷ [2K:]_g megtagadja. Külsőleg, vagyis a vers külső formájában, messzire látszó rendet tart, de a vers belső formájában, a vers világában a reális világ rendjét elveti. Az

¹¹⁸ [2K:]_g [A kézirat utolsó szava.]

- 95 Kosztolányi huszonhárom évvel ezelőtt írta meg „a szegény kis gyermek panaszait”, de ma is „pajtásához” (akkor úgy látszott, nincs, kit pajtásának nevezzen!) intézi ezeket a könyve-záró szép sorokat:

Pajtás, dalolj hát, mondd utánam:
Mi volt a mi bajunk korábban,
100 hogy nem jártunk a föld porában?
Mi fájt szivednek és szivemnek
Caesar, Napoleon korában?

(Ének a semmiről)

- Kosztolányi egész költészete egy kicsit ének a semmiről. Kissé e szociális nihilizmus
105 fejlődésének filmje összegyűjtött költeményeinek¹¹⁹ vaskos kötete* s azt hiszem, költeményeinek álomszerűségét végső fokon ez a szociális nihilizmus határozza meg, mely képalkotását is szabályozza. Kezdetben még az impresszionizmus¹²⁰ virágzó fájaként tűnik elénk, a végén már egy öntudatos felfogás emelvényeként áll előttünk.

- Kosztolányi költészetének vannak „szociális” elemei, ezek azonban láthatóan egy
110 társadalmon kívüli, azaz hogy a társadalmi elvbe beléhelyezkedni nem tudó, ösztönös társíasságból fakadnak. Tud együtt érezni szenvedőkkel, szenvedőn természeti és nem társadalmi szenvedőt értve, nem is embert, hanem zoologialag fölfogott emberi lényt, ki az operáló kés alá fekszik. (Pedig az operáló késben is benne van a gazdaság és az erkölcsiség, aminthogy a szegény kis gyermek panaszai sem animalisak, hanem szocialisak s ezért
115 jelentkeztek annyira csak hangulatként.) Így végül Kosztolányi, ki a Dayka-féle „homályos bánat” közvetítésével kezdte, eljut, nihilizmusából ki nem lépve, a testi fájdalmak zengő énekéig.

- Kosztolányi gazdag művészete azonban mégis társadalom-alkotó erővé válik. E korban, a szociális törekvések mögött meglapul a társadalmi üresség érzése is. Azok azonban, kik már
120 bele mernek tekinteni ebbe az ürességbe, ha el is dobják „*ezt a nagy világot, mint a dióhéjt*”, bizonyára nem vetik el maguktól a lehető világot is, amelyhez – hiszen alkot – Kosztolányi is ragaszkodik. A nihilizmus, ha tudatossá lett, nem folytatható. Talán Kosztolányit is elvezérel latin világosságu értelme a társadalmi elvben fölfogott igazságig, mely a gyermeklelkű költőt férfivá avatja napjainkban.

- 125 * Kosztolányi Dezső összegyűjtött költeményei. Révai kiadás. 412 old. P 4.80.

¹¹⁹ [T:] [sajtóhiba:] költeményeinek [ld. főszöveg]_{szkj}

¹²⁰ [T:] [sajtóhiba:] impreszionizmus [ld. főszöveg]_{szkj}

[Nihilizmus]

Nihilizmus:

„Fel! Fel! a tudomány és esztétika veszett eunuchjai ellen.” (27)

Szemlélődés:

„De mi csak ülünk.” (Anyaság 26)

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A szövegkritikai jegyzetek egyedi rövidítései: [T:] = A Toll; [1K:] = 1. kézirat; [2K:] = 2. kézirat.

A közlés alapja: az első közlés: JÓZSEF Attila, *Kosztolányi Dezső*, A TOLL, 81. sz., 1935. 5. sz. (július 15.), 150–152. p. [A lapszám legelső írása.] A szövegkritikai jegyzetekben: T; a továbbiakban: JA1935c.

A keletkezés ideje: 1935. április 21. – 1935. június között.

A datálás indoklása: Kosztolányi Dezső *Összegyűjtött költeményei* című kötete 1935 húsvétján jelent meg (április 21.), ld. Pán 1935. A JA-cikk megjelenése: 1935. július 15. (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.)

Szerzőség: Az első közlés feltüntette a szerző nevét a cikk alatt: „József Attila”.

Közzölve: JA1935c; JA1952, 414–417. p.; JAÖM3 1958, 167–170. p. [szöveg], 408–412. p. [jegyzetek]; JA1967, 256–261. [szöveg], 291. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 226–231. p. [szöveg], 701. p. [jegyzetek]; Kenyeres 1978, 789–794. p.; JAHSZK 2012.

Kéziratok: Fennmaradt a recenzió két kézírata, ld. 1K és 2K; továbbá egy nagy valószínűséggel hozzá tartozó feljegyzés, ld. 3K. Közgyűjteménybe került a lapszám egy JA könyvtárából származó példánya is. Autográfok a lapszámban: a cikk címe mellett balra két piros grafitceruzás vonás, jobbra 45 fokos szögben. A cikkben autográf javítások nem láthatók. Lelőhely: PIM Kézirattár JAgy. Pallium raktári jelzete: JA. 1087/63/a. Gynsz. 2006/32. Címe: *József Attila cikkei József Attila könyvtárából származó különböző folyóirat-számokban*. Tartalma: 6 db teljes folyóiratpéldány. Feljegyzés a palliumon: TL. (tartós letét). A példány jelzete: JA. 1087/63/a/4.

Szövegváltozat: ld. *Fogalmazvány*.

1. kézirat: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány, oldalszámozás nélkül. Kezdő szavak: „Ifjúságom elején”. Töredék: az írás kifut az oldal aljáig; utolsó szavak: „(Őszi reggeli)”, ld. 38. sor. Gépirat, autográf javításokkal. Kék írógépszalaggal, szimpla sorközzel gépelve; gépiratos, kék és fekete ceruzairású javításokkal. 1 fólió, 1 beírt oldal. 197×266 mm-es, vízjel nélküli, félfamentes papír. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 606. A továbbiakban: 1K.

Szerzőség: A kézírás egyértelműen azonosítható.

2. kézirat: Cím, szerzőségi jelzés és oldalszámozás nélkül. A fogalmazvány nem saját kezű, befejezetlen tisztázata. Kezdő szavak: „szavakat, amellyekkel”, ld. 59. sor; utolsó szavak: „Az ilyen”, ld. 90. sor. Gépirat, gépiratos javításokkal, autográfok nélkül. Kék írógépszalaggal, dupla sorközzel gépelve. 2 fólió, 2 beírt oldal. 197×266 mm-es, vízjel nélküli, félfamentes papír. A gépirás a 2. fólió közepén mondat és sor közben megszakad, nem folytatódik. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 606. A továbbiakban: 2K.

Szerzőség: Nem saját kezű gépirat.

A kéziratgyűjtes története, az 1–2. kézirat egymáshoz való viszonya: Ugyanabban az időben kerültek be a múzeum gyűjteményébe, az 1959-es növedéknapló bejegyzése szerint 1949-ben, ajándékként „Szántó Judit törzanyagából”. A Szántó Judit által vezetett „József Attila-gyűjtemény leltára” című szakleltárkönyv 385. szaklel-

tári számmal regisztrálta a 3 fóliót. A leírás szerint azonban ekkor még 4 fólióból állt a kéziratgyűttes: „gép- és kézirat 197×266 mm. 3 fol 209×93 mm. 1 fol. József Attila bírálata Kosztolányi összegyűjtött verseiről. Csonka és hiányos. – Részben autogr, többi gépirat. – 4 fol.” A bekerülés dátuma nem szerepel a leírásban, és az „Eredet”, továbbá a „Lelőkörülmény” rubrikák is üresek. A meglévő 3 fólió hátoldalára nyomott pecsét felirata – „Petőfi és József Attila Múzeum” – alapján bizonyos, hogy 1949–1954 között kerültek a gyűjteménybe a kéziratok, mert az intézmény neve 1949 előtt „Petőfi Ház”, 1954-től pedig „Petőfi Sándor Irodalmi Múzeum” volt. Az 1959-es leírásban – növedéknapló száma: JAns.: 59/385. jelzet: J. A. 385. – a negyedik fólió már nem szerepel. A kézirat együttes mai jelzetét – JA 606. – 1968-ban kapta, amikor a múzeum teljes anyagát átleltározta (növedéknapló száma: 1968/142/63.) A negyedik kéziratlapról itt sem esik szó, pedig ha egy kézirat együttest megbontanak, fel kell jegyezni, hogy hová került, milyen új jelzetet kapott. A „József Attila-gyűjtemény leltára” című szakleltárkönyvbe be is jegyezték az új növedéknapló-számot, melyen azonban csak a három ma is meglévő gépiratos lap leírása olvasható, illetve az új jelzet palliumában csak ez a három fólió található meg. A provenienciára vonatkozó 1959-es bejegyzésszöveget átvette az 1968-as leírás, kiegészítve egy kérdőjellel, minden bizonnyal azért, mert az első szakleltári bejegyzésben nem volt kitöltve az eredet rovat. A kétségessé tétel azonban nem indokolt, mert megfigyelhető, hogy Szántó Judit csak azoknál a tételeknél jegyezte be provenienciát, melyek nem az ő gyűjteményéből származtak. A bekerülés ideje nagy valószínűséggel valóban 1949, vagy esetleg 1948, mert a leltárkönyvben ennél korábbi és későbbi bekerülési dátumbejegyzés nem fordul elő. Egyes tételeknél „lajstromszám” is szerepel, de ez a lajstrom nincs meg a PIM leltárában. (1954-ig a múzeum szervezetileg a Fővárosi Történeti Múzeumhoz tartozott, lehetséges, hogy a lajstrom ennek irattárába került, vagy a Fővárosi Levéltárba.)

A kéziratgyűttes mindhárom fóliója írógéppel és kék írógépszalaggal készült (ugyanazzal az írógéppel, ugyanolyan papírra) és egyaránt JA *Kosztolányi Dezső* címmel megjelent írásának egy korábbi, a közölt szövegtől eltérő szövegváltozatát rögzíti. Azonban nem valószínű, hogy mindhárom fólió ugyanahhoz a kézírathoz tartozna. Két különböző személy volt ugyanis a gépiró. Az 1K készítője nem volt professzionális gépiró, erre enged következtetni a nagyon sok géphiba: 41 sorban összesen 48 szóban fordul elő elütés jellegű hiba. (Egy szomszédos betű leütése a kívánt betű helyett, vagy betűkihagyás, esetenként betűkettőzés.) A 2K 39 sorában viszont csak 5 szónál figyelhető meg félreütés. Az 1K szimpla, a 2K dupla sorközzel készült. A 2K gépelése mondat és sor közben megszakadt. Az 1K-t JA ceruzával végigjavította, a 2K autográf rájegyzést nem, csak gépirásos javítást tartalmaz. A 39–58. sor közötti szövegrészek kézírata nem ismert. Nincs kapcsolódási pont a két kézirat között, nem maradt fenn ugyanis olyan lap, amelyen egyik oldalról a másikra átfutó mondat lenne.

Az is megállapítható, hogy a kéziratokat korábban egy ideig különböző helyen tartották, azaz feltehető, hogy különböző személyektől kerültek egy gyűjtőhöz. Mindkét kézirat megbarnult kissé az idők folyamán, azonban a 2K mindkét fóliója sokkal barnább, mint az 1K, azaz tovább voltak fénynek kitéve. A 2K mindkét fólió-

ján ragasztó maradványai figyelhetők meg, mintha a két lap a bal felső sarkánál fogva egymáshoz lett volna ragasztva, de az 1K felületén ennek nincs nyoma. Mindezek alapján egyértelműen kijelenthető, hogy két kéziratról beszélhetünk, melyek a szöveg alakulásának más-más állapotából származnak. Mindhárom lap bal felső sarkában – ugyanazon a helyen – megfigyelhető viszont egy tűzőkapocs nyoma, azaz a későbbiekben a három lapot egy ideig összetűzve tartották. Nagy valószínűséggel Szántó Judit birtokában eleinte csak az egyik kézirat volt, a másik csak később került hozzá. Összeillőnek találta és összetűzte a három lapot, s ezután már senki nem vizsgálta, hogy azonos kézirathoz tartozik-e mindhárom lap, vagy sem. A kéziratár összetartozóként kezelte, és így közölte Szabolcsi Miklós, majd Horváth Iván is: JAÖM3 1958, 410–411. p. [részletek]; JAHSZK 2012.

A kéziratgyűttesből kikerült negyedik fóliót a megadott méretadatok alapján azonosítottuk: ld. az [*Ütem és fogalom 2.*] „Egyébként a következő tanulságokat” kezdetű fogalmazványtöredékét, jelzete: JA 606/a.

3. kézirat: Cím és szerzőségi jelzés nélküli feljegyzés. Kezdő szó: „Nihilizmus:”. Kék tintaírás, javítások nélkül. 1 fólió, 1 beírt oldal. 210×340 mm-es, famentes, vágott szélű, vízzel nélküli hártypapír. 4 sor, az írás az oldal egyötödénél abbamarad. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/56. Palliumcím: [*Nihilizmus...*]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás és a proveniencia alapján egyértelműen azonosítható.

Közzölve: JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

Kosztolányi Dezső

JA1935C: A *Toll* című folyóirat nyomdájának betűkészletében minden ékezetes magánhangzó megtalálható volt, erre lehet következtetni abból, hogy a cikkben valamilyeni előfordul. A hosszú-rövid magánhangzók használata a korabeli gyakorlatban azonban eltért a mai nyelvallapottól. A szedő meglehetősen következetesen járt el a magánhangzók tekintetében, pl. a „betű”, az „ír”, a „mű” stb. szavakat és származékaikat minden esetben rövid ékezetekkel használja. A versidézeteket dőlt betűvel, a szövegközi kiemeléseket ritkított betűtípussal szedi.

JA1952: Az első közlésen alapul. A helyesírást, különösen a magánhangzó-hosszúság tekintetében, modernizálja, de nem következetesen. Egy archaizáló változtatást is tesz, bár nem kizárt, hogy csupán sajtóhibáról van szó: „legkevésbé” helyett „legkevésbbé” szerepel a második bekezdésben (ld. 23. sor). Következetlen az egybeírás-különírás terén is, pl. a Kosztolányi-vers „sötét-smaragd” szavát a versidézetben kötőjelesen írja, s a szövegben is egy helyütt. De a szót JA még kétszer említi, viszont ezeken a helyeken a Szabolcsi-közlés a szót kötőjel nélkül, egybeírja. Néhány apró, nem modernizáló jellegű szövegtérítés is megfigyelhető: az első Kosztolányi-idézetet kisbetűvel kezdi; a harmadik idézet végéről pedig le hagyja az írásjelet. A sajtóhibákat javítja, kivéve a Kosztolányi-idézet hibáját. Értelmet befolyásoló hibás szöveghely csak egy fedezhető fel:

JA1952	Sor	JKK
is elvezérli latin	124–125.	is elvezérelí latin

JAÖM3 1958: Főszövegként A *Toll*ban megjelent változatot szerepelteti. Alapja azonban a JA1952-es közlés, átveszi annak következetlen modernizált helyesírását és hibáit is. A versidézetek szövegeltéréseit azonban javítja, azaz nagybetűvel kezdi az első idézetet, és kiteszi a pontot a harmadik idézet végén. Az *Asszony-arckép* idézetének hibáját is kijavítja, a JA által hivatkozott forrásnak megfelelően, azaz „csorog”-ra, a javítás tényét jelezve a jegyzetekben. Egy sajtóhiba azonban bekerül: a „jáspifényű” szó egy helyütt – a JKK-ban ld. az 55. sorban – „jáspifényű” a közlésben. A jegyzetek között közli a kéziratok főszövegtől eltérő szövegrészeit és a *Népszava*-beli posztumusz megjelenés – ld. *Melléklet* – teljes szövegét.

JA1967: A közlés alapja a JAÖM3 1958; átveszi annak hibáját, de a javításait is. A helyesírást egyes helyeken tovább modernizálja és következetesebbé teszi. Az 1958-as közlés sajtóhibáját úgy korrigálja, hogy a szót a szövegben minden előfordulásánál különírja: „jáspis fényű”, de a versidézetben megmarad az eredeti egybeírt változat.

JAM2 1977: Megegyezik a JAÖM3 1958-as közléssel, egyedüli eltérés a „jáspifényű” szó sajtóhibájának kijavítása.

Kenyeres 1978: A közlés alapja a JAÖM3 1958; átveszi annak hibáját, de a javításait is. A helyesírást mindenütt igyekszik a hetvenes évek szabályaihoz közelíteni, kivéve a Kosztolányi-vers „sötét-smaragd” szavát, melyet a versidézetben kötőjelesen, a szövegben viszont mindenhol egybeírva szerepeltet.

JAHSZK 2012: Önálló főszövegként közli az első közlés, a kéziratok és a *Népszava*-beli megjelenés – ld. *Melléklet* – szövegét is. A közléscsoport élére a *Népszavában* megjelent szöveget teszi, aminek keletkezését – kiadási elveit figyelembe véve – a legkorábbira teszi. Majd [*Ifjúságom elején...*] címmel (egy kéziratként kezelve) közli az 1K és 2K szövegét. Kéziratleírása hiányos, nem tünteti fel a különbségeket és azt sem, hogy az autográfot nem tartalmazó gépirat befejezetlen, azaz az írás oldal közepén, mondat és sor közben szakad meg. A szöveg alakulásának utolsó stádiumaként közli a folyóirat-publikáció szövegét. A főszövegekben javítja az értelemzavaró sajtóhibákat, de sajtóhibának tekint és javít egy olyan helyesírási sajátosságot is, mint az „írasközben” szó egybeírása. Nem javítja viszont a Kosztolányi-idézet hibás „ragyog” szavát. A *Toll* PIM Kézirattárában lévő példányát így írja le: „A költő által átnézett (javított) példány.”, pedig a cikkben nincsenek autográf javítások. A kéziratot is tartalmazó gépiratoldal gépirását nem tekinti saját kezűnek, s erre hivatkozva minden általa géphibának minősített szövegrészt megjegyzés nélkül javít. Jegyzete szerint: „A gépirat első lapja valószínűleg nem a költő kezétől származik. Erre egyrészt a durva helyesírási hibák (pl. »szabájt«, »játészék«), másrészt pedig a gépirásban való nyilvánvaló gyakorlatlanság (nagy számú melléüetések) utalnak. Ennek, az általunk nem-autográfnek tekintett gépelésnek a hibáit megjegyzés nélkül javítottuk. Mint az e kiadás utószavából is kiderül, autográf szövegek esetében igyekeztünk a szerzői módosításokat alternációnak és nem pedig hibajavításnak tekinteni. A nem autográf első lap szövegét illetően azonban úgy véltük, hogy az esetleges alternatív helyesírási változatok nem elsősorban a diktáló költőről, hanem

az idegen kézről szolgáltatnak információt, ami pedig irreleváns e kiadás szempontjából. Ugyanezért nem foglalkoztunk azzal sem, hogy a géphibagyanús elütések lehetnek-e más irányú megfogalmazási próbálkozások nyomai. Ellenben feltüntettük azokat a korábbi, nem géphibagyanús és nem is helyesírási jellegű változatokat, amelyeket a költő végül módosított.” A JKK álláspontja más a kézirat(ok) tekintetében, ld. *Filológiai jegyzetek*.

[Nihilizmus]

JAHSZK 2012: Betűhú közlés a kézirat alapján. Az idősorban a *Kassák Lajos 35 verse* című recenzió után helyezi.

Ének a semmiről

Ifjúságom elején a kezdődő szociális élet sértő korlátait feledtető kalandorregényeket olvastam el oly hamarjában, értelmetlennek látszó kötelességeimről elfelejtkezve, mint most Kosztolányi Dezső költeményeinek négyszáz-egynéhányoldalas gyűjteményét. A hatás, melyet ez egymásután olvasott költemények keltettek bennem, szintén a kalandorregények után fennmaradó tétovaságra emlékeztet, mely oly hasonló a gyermek mosdás előtti, az álom különös szabadságához ragaszkodó, de az éberség világába már beilleszkedő állapotához. Mi váltotta ki ezt a hatást? A versek zeneisége, melynek ritmusára gazdag képek sokasága vonul el az olvasó előtt? Vagy éppen a Kosztolányi-képek álomszerűsége? Mert álomszerűek, jóllehet az érzéki valóságnak megfelelő képek és világosan, logikus szabatsósággal formáltak – és nagyon távol állanak például a Vörösmarty-féle képalkotástól. Így ír („Asszonyarckép”):

Csodálatosan érett, mint a kajszin-
barack s mosolya úgy csorog¹ le dúsan,
mint cukrozott gyümölcsre sűrű tejszín.

15 Vagy („Mézes kenyér”):

Külvárosi kapuban kisgyerek
száraz kenyeret majszol, ám – ígézet –
az édes, ikrás napfény rápereg,
s ő nyalni kezdi ezt az égi mézet.

20 És olvassák el ezt a kis verset is („Őszi reggeli”):

Ezt hozta az ősz. Hús gyümölcsöket
üvegtálon. Nehéz, sötét-smaragd
szőlőt, hatalmas, jáspisfényű körtét,
megannyi dús, tündöklő ékszerét.
Vízcsöpp iramlík a kövér bogyóról
és elgurul, akár a briliáns.²
A pompa az, részvételen, derült,
magába-forduló tökéletesség.
Jobb volna élni. Ámde túl a fák már
aranykezükkkel intenek nekem.

„Nehéz sötét-smaragd szőlőről” olvasunk. Aki fölemelné e szőlőt, meggyőződne róla, nem oly nehéz, hogy említeni érdemes volna. A gyermek nehéznek mondja azt a súlyt, melyet

¹ [Nsz:] [sajtóhiba:] csurog [ld. főszöveg]_{szkj}

² [Nsz:] [sajtóhiba:] briliáns, [ld. főszöveg]_{szkj}

szeretne fölemelni, de nem bír. Szőlőről lévén szó – csak a kívánt, de elérhetetlennek látszó szőlő lehet ily nehéz: a vágy, mely nem teljesül. Itt az álomszerűség nyitja: az ötvenéves Kosztolányi, ha verset ír, oly sóvárogva nézi a számára már könnyen elérhető tárgyakat (és az egész világot), mint a gyermek a tiltott gyümölcsöt. És a dolgoknak, melyeket ma már képzeletével önként tesz elérhetetlenné, képeit latin világosságú, kristályos³ rendbe foglalja, ahogy az álomban is annyira helyénvalónak tűnik föl minden olyan elem, melyet éber szemmel nézve legalább is különösnek és rendkívülinek látnánk.

Jobb volna élni, de... – ámde... – mondja Kosztolányi. Az ő világában (melyet különben ez is közel emel, vagy süllyeszt, az álom színvonalához) alig van cselekvés. Itt minden csak úgy történik. Kosztolányi *homo aestheticusnak*, vagyis az érzéki alapú szépségek emberének vallja magát és ezt a *homo aestheticust* szembeállítja a *homo moralis*-szal, vagyis a társadalmi jóra törő, cselekvő – és szembeállítja a *homo oeconomicus*-szal, tehát a gazdaságilag cselekvő emberrel. A szemlélőt a cselekvő ellen veti. A költő feladata az élet és halál kérdései fölött szemlélődni, írta egyszer – pedig hát a költő feladata a versírás is és ez a termelési szükséglet, melyet a maga módján, hallatlan biztonsággal teljesít Kosztolányi, egyszerre gazdasági és morális cselekvés is.

Kosztolányi ezzel az elméletével a saját külön álmvilágához való jogát védte, de az elmélet maga csak jobban érteti meg velünk költészetének álomszerűségét. *Homo aestheticusnak* csupán az olyan szemlélődő vallhatja magát, ki nem érzi át, hogy élete a társadalmi létbe ereszti gyökereit; ki nem tudja azonosítani magát a társadalmi létet szabályozó, alapvető elvekkkel. A gyermek, ki ösztönös tekintetével az értelmetlenséget pillantja meg a felnőttek mai világában, ki felnövekedvén, beléhelyezkedik ugyan a kényszerűség hatására a világ előtalált rendjébe, de szíve mélyén megtagadja, adandó alkalommal pedig kibúvik lelkéből a nihilista. Kosztolányi 25 évvel ezelőtt írta meg, adta ki „A szegény kisgyermek panaszai”-t, de ma is pajtásához intézi ezeket a könyve-záró, szép sorokat:

Pajtás, dalolj hát, mondd utánam:
Mi volt a mi bajunk korábban,
hogyan jártunk a föld porában?
Mi fájt szívednek és szívemnek
Caesar, Napoleon korában?

(Ének a semmiről)

Azt hiszem, a Kosztolányi-versek álomszerűségét végső fokon az a szociális nihilizmus határozza meg, mely képalkotását is szabályozza. Könyve e nihilizmus fejlődésének filmje. Kezdetben még az impresszionizmus színes leplei fedik, a végén már egy öntudatos felfogás emelvényeként áll előttünk.

Kosztolányi költészetének vannak „szociális” elemei, ezek azonban szemmel láthatóan egy társadalmon kívüli, azaz hogy a társadalmi törvényeken kívüli, ösztönös társiasságból fakadnak. Tud együtt érezni a szenvedőkkel, szenvedőn természeti és nem társadalmi

³ [Nsz:] [sajtóhiba:] kritályos [ld. főszöveg]_{szkj}

75 szenvedőt értve, nem is embert, hanem csak emberi lényt, ki az operálókés alá fekszik. Így jut el ő, ki a Dayka-féle „homályos bánattal” kezdte („A szegény kisgyermek panaszaiban például nincs semmi megfogható, tárgyi sérelem) – így jut el, nihilizmusából ki nem lépve, a testi fájdalmak zengő énekéig.

80 Kosztolányi nihilizmusa azonban – szerencsére – nem hat odáig, hogy tollát elvesse a költő. Így gazdag művészete mégis csak társadalom-alkotó erővé válik. Mert ne higgyük, hogy olvasói is nihilisták lennének. E korban ugyan a szociális törekvések mellett benne lappang a társadalmi üresség érzése is és éppen ezt az érzést igyekeznek magukban sokan a fasizmussal, hitlerizmussal elfojtani. De azok, akik már bele mernek ebbe az ürességbe tekinteni, ha el is dobják „ezt a nagy világot, mint a dióhéjt”, bizonyára nem vetik el maguktól a lehető világot is. S mivel a nihilizmus, ha tudatossá lett, nem folytatható, talán magát Kosztolányit is elvezeti a latin világosságért lelkesülő értelme a társadalmi elvben felfogott igazságig, mely a gyermeklelkű költőt férfivá avatja napjainkban.

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *Ének a semmiről*, NÉPSZAVA, 1942. 207. sz. (szeptember 13.), 11–12. p. (A *Népszava Vasárnapja – Tudomány – Irodalom – Művészet* melléklet.) Rövidítése a szövegkritikai jegyzetekben: [Nsz:] – a továbbiakban: JA1942.

A keletkezés ideje, a datálás indoklása: ld. a főváltozat jegyzeteit.

Szerzőség: Kétes hitelű szövegközlés. Feltünteteti a szerző nevét a cím előtt: „Írta: József Attila”, de a kézirat, melynek alapján közli, nem ismert. A következő – aláírás nélküli – bevezető kíséri a szöveget: „Kéziratban kaptuk meg József Attila egykori cikkét, meg nem jelent írását. A cikk: egy kis tanulmány Kosztolányi Dezső költészetéről. Abból az alkalomból írta József Attila, hogy megjelentek Kosztolányi összegyűjtött költeményei. Érdemes közölni ma a cikket. Nemcsak mert a nagy költő írta. De azért is, mert mély igazságokat mond el benne – egyebek közt – a költő feladatairól.” (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.)

Kézirat: ismeretlen helyen.

Közölve: JA1942; JAÖM3 1958, 409–410. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

Ének a semmiről

JA1942: A versidézeteket dőlt betűvel szedi.

JAÖM 1958: A jegyzetek között közli, mint szövegváltozatot. Az első közlésen alapul. A helyesírást modernizálja, de nem következetesen, egyes helyeken archaizál. Az értelmet is befolyásoló szövegtérképek az alábbiak:

JAÖM 1958	Sor	JKK
álom szabadságához	6–7.	álom különös szabadságához
hogymint említeni érdemes	32.	hogymint említeni érdemes
tűnik föl minden	38.	tűnik föl minden
alapú szépség emberének	42.	alapú szépségek emberének
költő feladata a	46.	költő feladata a
Kosztolányi huszonöt évvel	56.	Kosztolányi 25 évvel
Könyve a nihilizmus	66.	Könyve e nihilizmus
embert csak	72.	embert, hanem csak
is. [Új bekezdésben:] S mivel	82.	is. S mivel

JAHSZK 2012: Az első közlésen alapul. A helyesírást nem modernizálja, de javítja az értelemzavaró sajtóhibákat, lábjegyzetben közölve a hibás alakot. Nem javítja a Kosztolányi idézet „csurog” szavát.

A szövegközlésről

A főváltozat kiválasztása: Főváltozatnak a szerző életében nyomtatásban megjelent szöveget tekintjük. A tanulmánynak a szerző halála után megjelent változata – álláspontunk szerint – nem tekinthető kétséget kizáróan autorizált szövegnek, mert kézírata nem ismert és provenienciája nem tisztázott. Nem kizárt, sőt nagyon valószínű, hogy a változat szerzője valóban JA, de a szövegközlés pontossága bizonyta-

lan, ezért e szöveget is közöljük, mellékletként. A fennmaradt kéziratok a főváltozat keletkezésének egy-egy korábbi fázisából származnak.

A szövegkritikáról: Egy szöveghelyet a kézirat javítását figyelembe véve korrigáltunk mind a főváltozatban, mind a mellékletben. A szöveghelyen JA Kosztolányi *Asszony-arckép* című verséből idéz. Az idézett sor – „barack s mosolya úgy csorog le dúsan,” – a JA által hivatkozott kiadásban is a javított változattal egyezően szerepel. A kéziratok megjelent szövegtől eltérő szövegváltozatait a főszöveg adott szöveghelyeihez kapcsolódó lábjegyzeteiben közöljük.

Keletkezéstörténet

A keletkezés ideje és a szövegváltozatok

JA a kritikát 1935 húsvétja és júniusa között írta, Kosztolányi Dezső *Összegyűjtött költeményeinek* megjelenése alkalmából. A kötet 1935 húsvétjától volt kapható: „Húsvétra megjelennek az ötvenéves Kosztolányi Dezső összegyűjtött versei” – írta Pán Imre a költővel készített interjúja bevezetőjében, a *Színházi Élet* április 21-ei számában – ld. Pán 1935, 134. p. (A húsvét abban az évben április 21–22-ére esett.) JA recenzióját A *Toll* július 15-ei száma közölte. A folyóirat nyomdai átfutását figyelembe véve, kéziratát legkésőbb június végén le kellett adnia. Kritikai kiadásunk ezt a publikációt tekinti főváltozatnak, hiszen a költő életében egyedül ekkor jelent meg. A szövegek összevetése alapján a fennmaradt kéziratok A *Toll*ban megjelent szöveg fogalmazványai.

Ismerünk egy másik szövegváltozatot is. Kéziratközlés, mely posztumusz jelent meg 1942. szeptember 13-án a *Népszavában* *Ének a semmiről* címmel – szövegközlését ld. a *Mellékletben*. Több kérdés is felmerül e közléssel kapcsolatban. Aláírás nélküli bevezetője (ld. *Filológiai jegyzetek*) alapján nem egyértelmű, hogy arról van-e szó, hogy a szerkesztő nem tudott az 1935-ös publikációról, vagy az általa közölt kézitról állítja, hogy nem jelent meg. Vajon a cím magától a költőtől származik-e, vagy a lap szerkesztőjétől? (Az *Ének a semmiről* érdekesebb cím lehet egy napilap számára, mint a *Kosztolányi Dezső*.) Kitől és hogyan került a *Népszavához*? Ki írta a bevezetőt? Ez a változat vajon A *Toll*ban megjelent szöveg egy fogalmazványa, vagy JA egy másik lap számára írta át, rövidítette le recenzióját? A *Népszava* archívumának sajnos csak töredéke maradt fenn. Az anyag a Politikatörténeti Intézet Levéltárába került. Az 1942-es év megőrződött anyagában azonban a kéziraatra és eredetére vonatkozó információ nem lelhető fel, így csak feltevéseinket ismertethetjük.

Kiindulópont lehet, hogy az *Ének a semmiről* a napilap hétvégi kulturális mellékletében jelent meg. A főszerkesztő ekkor Szakasits Árpád volt; kulturális szerkesztő Kállai Gyula; belső munkatársak: Andreánszky István, ifj. Erdődy Elek, Földes Ferenc, Földes Mihály, Erdődy János, Gergely Győző, Gergő Zoltán, Gosztonyi Lajos, K. Havas Géza, Kásztel András, Kovai Lőrinc, Losonczy Géza, Millok Sándor, Orbán László, Révész Mihály, Szerdahelyi Sándor, Várnai Dezső; külső munkatársak: Bálint György, Dési Huber István, Hont Ferenc, Mód Aladár, Molnár Erik, Mónus Illés, Nagyfalusi Jenő, Rudas Zoltán – vö. Gáspár J 1942; Sándor P 1970; Markovits 1970. A források

alapján a kulturális mellékletet Szakasits Árpád (1888–1965) és Kállai Gyula (1910–1996) szerkesztette. Az aláírás nélküli bevezetőt minden bizonnyal a fentiek egyike írta, a legvalószínűbb, hogy a kulturális melléklet egyik szerkesztője. Mindketten írtak már korábban József Attiláról. Szakasits 1934-ben recenziálja a *Medvetáncot* és említi *A költő és a munkás* című tanulmányában, ld. Szakasits 1934; Szakasits 1943, 37–41. p. Kállaitól három, a költőről szóló írást ismerünk (ld. Kállai 1940a; Kállai 1940b; Kállai 1942), illetve több előadást is tartott róla 1940–1943 között, *József Attila*, *József Attila és költészete*, *József Attila a munkásság költője* címekkel.

A szerkesztői bevezető úgy fogalmaz: „Kéziratban kaptuk meg”, ami arra enged következtetni, hogy nem a lap irattárában találták. A kézirat valószínűleg Nádass Józseftől került a *Népszava* szerkesztőihez. Erre a feltételezésre az szolgáltat alapot, hogy a napilap ebben az időben még kétszer közölt JA-kéziratot, ekkor már a közlétező nevével: Nádass József (1897–1975) tett közé ismeretlen JA-kéziratokat a következő év májusában és decemberében.

Nádass a 20-as évek közepén Kassák közvetlen tanítványi köréhez tartozott, abban az időben, amikor JA is a hatása alá került. Bécsben találkoztak először, 1925 szeptemberében. Visszaemlékezései szerint, egy rövid időszakot kivéve, ezután folyamatosan tartották a kapcsolatot. 1929-ben két recenzióban méltatta JA költészetét (ld. Nádass 1929a; Nádass 1929b), bár saját megvallása szerint csak 1935-től ismerte fel igazi jelentőségét. (Ld. Nádass 1957.) Kezdetektől munkatársa a *Szép Szónak*, részt vesz a folyóirat 1937-es csehszlovákiai felolvasóköriútján is. Egyike azoknak, akik JA halála után aktív szerepet vállaltak a költő kultuszának építésében. 1938–1940 között emigrációban él. Visszatérése után rendszeres szerzője a *Népszavának*. 1943 májusában Sándor Imre hagyatékában talált verskéziratokat és leveleket publikál, decemberben pedig a szegedi Békeffi családtól kapott verskéziratokat és egy József Jolán birtokában lévő kéziratot. Mindkét közlést azzal fejezi be, hogy még más kéziratokat is kapott, illetve tudomása van más kéziratokról is. (Ld. Nádass 1943a; Nádass 1943b.)

A *Tollban* megjelent recenzió és a *Népszavában* közölt kézirat gondolatmenete azonos, de az utóbbi rövidebb terjedelmű szöveg, és helyenként élesebben fogalmaz. Itt minden megszorítás nélkül olvasható, hogy Kosztolányi könyve „a nihilizmus fejlődésének filmje” (ld. 66. sor), és JA szükségesnek látja megjegyezni, hogy e korjeleniséget, a „társadalmi üresség érzését” sokan „a fasizmussal és a hitlerizmussal igyekeznek elfojtani” (ld. 79–80. sor). Az utóbbi megállapítás hiányzik a *Tollban* közölt változatból. Szabolcsi Miklós az általa sajtó alá rendezett kritikai kiadásban nem indokolta ugyan, de föltehetően az élesebb megfogalmazás miatt tekintette „láthatólag korábbi változat”-nak a *Népszavában* közölt kéziratot – ld. JAÖM3 1958, 408. p.

A JA értekező prózájának digitális (hálózati) kritikai kiadását (JAHSZK 2012) készítõ Horváth Iván és munkatársai viszont éppen fordítva, a *Népszavában* publikált szöveget tartják későbbinek (okfejtésük egyelőre csak kéziratban olvasható). Érvelésük a *Toll*-változat két hibás szöveghelyén alapul, amelyek a *Népszavában* helyesen szerepelnek. A *Tollban* ugyanis az *Asszony-arckép* című vers idézésekor a „ragyog le” alak olvasható (ld. 33. sor) a helyes „csorog le” helyett, a *szegény kisgyermek panaszai* című kötet megjelenésének időpontja pedig ugyancsak tévesen, „huszonhárom évvel” koráb-

biként szerepel (ld. 96. sor), holott 1910-ben történt, tehát 25 évvel korábban. A *Népszava*-féle változatban javításra került mindkét hiba: a „ragyog le” helyett immár a „csurog le” alak található (ld. 13. sor), ami jóval közelebb áll az 1935-ös Révai-kiadásban szereplő „csorog le” alakhoz; A *szegény kisgyermek panaszairól* pedig azt állítja a szöveg, helyesen, hogy „Kosztolányi 25 évvel ezelőtt írta meg, adta ki” (ld. 56. sor). Horváth Iván és munkatársai szerint az említett két javítás minden bizonnyal a költőtől származik; az ugyanis nem valószínű, hogy egy napilap szerkesztősége utánanézzon a cikkben szereplő kötet megjelenési évének és ellenőrizze az idézett verseket. Az *Asszony-arckép* című vers gépelt szövegében is a „ragyog le” alak szerepel, de a „ragyog” szót a költő utólag ceruzával „csorog”-ra javította. Az, hogy a gépiraton a költő kijavította az idézés hibáját, amellet szól, hogy azt is az ő javításának kell tulajdonítani, hogy a *Népszava*-beli cikk immár pontosabban idézi az *Asszony-arckép* szövegét, és a posztumusz megjelent Kosztolányi-tanulmány későbbi annál, mint amelyik A *Tollban* jelent meg. Azt pedig, hogy az egyik esetben „csorog”-ra, míg a másikban „csurog”-ra javította a szöveget, talán az magyarázza, hogy a rengeteg verset fejből tudó költő nem a recenzeált kötetből, hanem emlékezetből idézte az *Asszony-arckép*et.

E javítások azonban nem perdöntő bizonyítékok, hiszen ezeket a költő mindkét változatra rávezethette utólag, és a *Népszava*-közlés kéziratának hiányában csak találgathatunk. Mindössze annyi bizonyos, hogy maga JA A *Tollban* közölt változatot vállalta. Kései értekező munkásságára pedig az jellemző, hogy az első változatok radikális megfogalmazásait utóbb igyekezett enyhíteni a megjelentetésre szánt szövegben (így járt el pl. a *HMF* különböző változatai esetében is). Ez a szempont annál inkább érvényesülhetett recenziója megírásakor, hiszen ekkor már szoros baráti viszonyt ápolt Kosztolányival. Felmerülhet, hogy egy rövidebb és sarkosabban fogalmazó, a *Népszava* olvasóit inkább megszólító változat került elő, de ennek valószínűsége csekély. Nincs példa arra, hogy JA egy cikkét, tanulmányát vagy kritikáját több lapban is megjelentette volna átírva. A bevezető pedig nem arról számol be, hogy a *Népszava* archívumában vagy az egyik szerkesztőnél találták a kéziratot, hanem arról, hogy kapták.

A [*Nihilizmus*] kezdetű töredékről korábban az volt a feltevés, hogy az 1931-es Kassák-recenzióhoz tartozik, tekintve, hogy két Kassák-vers egy-egy sorát idézi. A JA által megadott lapszámok alapján derült fény arra, hogy egy 1935-ben megjelent kiadásról van szó, következésképpen nincs köze ahhoz a recenzióhoz. A keletkezés 1935-ös időpontja és a „Nihilizmus”, valamint a „Szemlélődés” szavak – amelyek kulcsfogalmak a Kosztolányi-bírálatban – azt valószínűsítik, hogy valójában ehhez az íráshoz tartozik. Csak találgathatunk, hogy az újonnan megjelent Kassák-kötetből JA milyen céllal emelte ki ezt a két sort, de az nyilvánvaló, hogy példaként szerepelnek a két megadott sajátosságra, illetve értelmezési szempontra. Elképzelhető, hogy Kosztolányi szemléletének és attitűdjének összehasonlítására keresett JA más példákat, vagy Kassákot olvasva is ezeket a szempontokat érvényesítette.

A recenzió tágabb kontextusa: a két költő kapcsolata

A recenzió – figyelembe véve a Kosztolányi Dezső *Összegyűjtött költeményei* megjelenése és a kritika megírása közt eltelt rövid időt – fölöttébb gyorsan készült el. Valójában JA

már korábban tervezte, hogy írni fog a vele baráti viszonyban levő idősebb mester művészetéről. Szántó Judit emlékezése szerint „1933-ban József Attila az *Óda* és a *Város peremén* versek megírása után Kosztolányi Dezsőről szóló nagyobb tanulmányt készült írni” (ld. Szántó J 1961, 185. p.), amelyből csak egy bekezdés készült el, ezt Szántó a *[Nyelviünk ízei]* kezdetű töredékkal azonosította. (Ld. a *[Nyelviünk ízei]* szövegét és jegyzetét.) Ennek alapján feltételezni lehet, hogy Kosztolányi *Összegyűjtött költeményeinek* megjelenése voltaképpen alkalomként szolgált arra, hogy JA megvalósítsa régi tervét.

Itt csupán rövid vázlatát adhatjuk, hogy miképp alakult a két költő kapcsolata. (Részletes bemutatására vállalkozik Lengyel András 1996-os tanulmánya, ld. Lengyel A 1996a, 194–272. p.) JA ifjúkori költői mintái között előkelő helyet kapott Kosztolányi is. Első jelentős irodalomkritikusi fellépése az a vitacikke, mellyel Kosztolányinak *Az írástudatlanok árulása* című „különnvéleménye” nyomán kirobbant, Adyt és a körülötte kialakult kultuszt értékelő-újraértékelő vitához szólt hozzá (*Ady-vízió*, ld. JA1929a). Bírálta Kosztolányit azért, hogy Adyt tárgyválasztása (politikai költészete) és anyaga (messianizmusa) alapján ítéli meg, holott ez nem mond semmit művészi értékéről. Ugyanakkor az ellentábor legfőbb ütőlapját (miszerint Kosztolányi pamfletje mögött a féltékeny és elkeseredett versenytárs áll) azzal tromfolta le, hogy „Kosztolányi nevű úr nincs, nem létezik, ellenben vannak Ady-versek, meg egy cikk [mármint Kosztolányié], amelyek egymással való vonatkozásukban megvizsgálandók”. Tehát kizárólag a szövegek számítanak, az elemzést nem helyettesítheti a szubjektív vélekedés (mint ahogy a tárgyszerű ítéletet sem egy „népszavazás”).

Ugyanakkor éppen Kosztolányi fellépése bátorította fel József Attilát arra, hogy *A Tollban* közzegegye Babits Mihály *Az istenek halnak, az ember él* című verseskötetéről a „tárgyi kritikai tanulmány”-nak tervezett, de valójában megsemmisítő kritikának sikerült írását (ld. JA1930a). Már az *Ady-vízió*ban (ld. JA1929a) is – miközben védelmébe veszi Adyt – megértőbbnek mutatkozik az Adyt támadó Kosztolányi, mint az Adyt védő Babits iránt. Újabb bírálatában pedig a Babitstól megtagadott formaművészet rangját Kosztolányi prózájának ítéli oda.

Az *Ady-vízió* nem aratott sikert Kosztolányinál, „nagyon éretlennek” találta – vö. Kosztolányi Á 1966, 114. p. Nem értett egyet Babits megszegyenítésével sem, de legalább két jó oka volt rá, hogy megértőbb legyen a Babits-bírálat iránt. JA esztelen bátorsága a sajátjáéra emlékeztette, és nyilván nem kerülte el figyelmét, hogy tisztán irodalmi szempontból támadja Babitsot, éppen úgy, mint ő is – szándéka szerint – Adyt. Másrészt Kosztolányi kapcsolata Babitscsal végtelenen megromlott az Ady-revízió körüli csetepaté során. Később látványossá vált a két hajdani barát ízlés- és szemléletbeli szembehelyezkedése egymással. Az 1932-es *Új anthológia*, melyet Babits szerkesztett, Illyés Gyulát és Erdélyi Józsefet favorizálta, Kosztolányi viszont pártfogásába vette József Attilát, és az ő díjazását szorgalmazta, a népiek (és személy szerint Illyés) ellen pedig ironikus cikkben kelt ki 1934-ben (*Vojtina új levele egy fiatal költőhöz*, a *Pesti Hírlap* 1934. március 11. számában). Babits és Kosztolányi ars poeticáikban és prózai vallomásaikban is gyakran vitáztak egymással.

JA és Kosztolányi személyes kapcsolatának kezdete talán Juhász Gyula 1923. május 20-i szegedi jubileumához köthető, melynek ünnepségén mindketten részt vettek. JA

költőként a *Nincsen apám se anyám* című verseskötetével (1929) hívta fel magára Kosztolányi figyelmét. 1930-tól, legkésőbb 1932-től kerültek közelebbi kapcsolatba egymással. 1933 májusában közös szereplést is terveztek, ami végül meghiúsult.

Kosztolányi *Ezerkilencszázharminchárom* című, 1933 szeptemberében megjelent novellájának Jancsi János nevű hősét József Attiláról mintázta, akivel valóban megtörtént, hogy barkohbajjáték révén számolt be élettársa öngyilkossági kísérletéről. Kosztolányi a történetet, melyet Németh Andortól hallott, groteszknek és szívszorítónak találta, hősét pedig – aki „Rövid életének hosszú éveit azzal töltötte el, hogy várakozott. [...] De hogy miért várt arra, vagy erre, azt maga se tudta volna megmagyarázni.” – a háború utáni nemzedék reprezentatív alakjának. A novella címe pedig mintegy ellenpontozza ennek a talajt vesztett generációnak kiesését az időből – Jancsi János és társai „feleslegessé vált életükkel fizetnek hadisarcot azért a véres dáridóért, melyet annakidején tudtuk és beleegyezésük nélkül rendezett egy másik korosztály”. (Ld. KJA₁ 1987, 317. p.)

Kosztolányi valójában a Hitler hatalomra kerülését követően válságba jutott, csalódott, a kommunista pártból kizárt s egyúttal önszántából is a mozgalom peremére szorult József Attilával alakított ki szorosabb baráti kapcsolatot. (Mint ahogy a párt megbízásából JA ellen írt, *Ha a költő jobbra tér...* című Garai János-gúnyvers sem mulasztotta el JA szemére vetni – többek közt – kapcsolatát Kosztolányival: „Mondd, mit érlel annak sorsa / ki Kosztolány[i]ért lelkesül”. A verset az 1934 nyarán megjelent *Nyárutó* című kötetébe vette fel Garai, ld. még KJA₁ 1987, 342–343. p.) 1934 derekán Kosztolányinak és József Attilának közös társasága alakult, melynek tagja volt Hatvany Lajos is. A lelkileg rossz állapotban levő József Attilának Kosztolányi közvetítette Hollós István ajánlását új analitikusa, Gyömrői Edit személyére. A *Medvetánc*-kötet kiadását is e kör segítette (Kosztolányi szerepet vállalt a kötet reklámozásában). Kosztolányinak sikerült keresztül vinnie, hogy az egyik 1935. évi Baumgarten-jutalmat (az ezerpengős „kisdíjat”) JA kapja. Jóllehet a következő évben már nagydíjra javasolta a költőt, súlyos betegsége miatt nem tudott részt venni a kuratórium ülésén, József Attilának pedig ismét be kellett érnie a jutalommal (ami szociális segélynek számított inkább, semmint művészi elismerésnek).

Alig néhány hónappal a recenzió megszületése előtt, 1935. március 29-én kelt táviratában így köszöntötte JA (és élettársa, Judit) az ötvenesztendős Kosztolányit: „Üdvözljük a félévszázados újszülöttet”. A tréfás, intim hangvétel kapcsolatuk bensőségességét, egyenrangúságát jelzi. Mint ahogy később, a költőtárs halála után írt megrendült búcsúversében is ekképp fogalmazott: „Testvérünk voltál és lettél apánk”. (Kosztolányi halálát még a Thomas Mann-t üdvözlő versébe is fontosnak látta belefoglalni.)

Korántsem magától értetődő, hogy miképp jöhetett létre e baráti viszony közöttük, hiszen a két költő neveltetése, életútja és politikai nézetei meglehetősen távol álltak egymástól. (A nemzedéki különbség is elválasztotta őket – amit éppen Kosztolányi idézett novellája, az *Ezerkilencszázharminchárom* jelenít meg nagy nyomatékkal.) Csupán annyi bizonyos, az első pozitív impulzusok között lehetett, hogy mindketten hittek a névvarázs-elméletben, és lelkesedtek a *Kalevaláért*. Figyelemre méltó, hogy míg Adyt elsősorban politikai költészete miatt támadta Kosztolányi, addig JA esetében nincs

nyoma annak, hogy hasonló ellenérzései lettek volna. Kivált azt sérelmezte Adynál, hogy tudatos számítás vezeti politikai verseiben, következőképp őszintétlen, mesterkelt. Úgy látszik, JA politikai költészetét hitelesnek tartotta, alkotóját pedig kellőképpen „elvarázsoltnak” ahhoz, hogy ezt is elismerje vagy legalább elnézze neki. 1929-es Ady-pamfletjében ugyanis Kosztolányi egy feltétellel megengedte a politikai költészet létjogosultságát: „Csak egyetlen dolog indokolja és fogadtatja el a politikai költészetet: a teljes elfogultság. Az az elfogultság, amely nem tekint se jobbra, se balra, hanem vakon hisz abban, amit hirdet, végletek közt hánykolódik, nem bánva, hogy fölszakad belőle a természet minden sara, önzés, gyűlölet, harag. Efféle kitárulás megrázó, mert emberi és szép is lehet, mert a költőnek művészi lendületet, teremtmő erőt adhat a dühe.” – *Az írástudatlanok árulása. Különvélemény Ady Endréről*, ld. Kosztolányi D 1929, illetve pl. Kosztolányi D 2004, 380. p.

Bizonyára voltak politikai vitáik, de ezeket baráti tapintattal simították el, mint abban az (1935. végi vagy 1936. eleji) esetben, melyről Szántó Judit emlékezésében olvashatunk: „Akkor volt az olasz-abesszin háború és Kosztolányi erősen olaszpárti volt. Ahogy ő mondta: »kultúrapárti«. Attila nem hagyta magát, igyekezett meggyőzni Kosztolányit, aki mereven ragaszkodott nézetéhez. »Miért, Desiré bátyám? Te a németeknél kultúrát látsz?« Erre Kosztolányi nevetett és vicceket mesélt a német alaposágról, mint például, amikor már látható a tenger, a németek egy táblát függesztenek, kijelölve, hogy itt a tenger.” – ld. Szántó J 2005, 207. p. JA replikája azért bizonyult hatásosnak, mert Kosztolányiban is mély ellenszenv élt a nácik uralta Németország iránt. (A fölös német alaposágról szóló példázatát pedig megírta *Az Elnök* című, 1933-ban publikált elbeszélésében, amely utóbb az *Esti Kornél*-kötet 12. fejezete lett.)

Tverdota György mindenekelőtt a két költő nyelvfelfogásában lát olyan meglepő egyezéseket, amelyek magyarázatot adhatnak a kivételesnek mondható egymásra találásukra. Mindketten vallották azt a romantikus eredetű elgondolást, amely szerint „a költészet az emberiség anyanyelve”. Mivel eszményük és ambíciójuk annak a varázserőnek birtoklása volt, amellyel az ősi költő és az ősi nyelvállapot rendelkezett, az ősi és a jelenkori nyelvállapot közötti legfőbb közvetítő csatornának saját hivatásukat, a költő alkotó tevékenységet tekintették. De hangsúlyozták a gyermek és a költő nyelvhez kötődő rokonságát is, és hasonlóképp összefüggést feltételeztek a költő és a mentálisan kóros állapotban levő nyelvteremtő képessége között is. Végül (negyedik) közvetítő csatornának tudták az ősi és a jelenkori nyelvállapot között a civilizált társadalom alsó néprétegét is, amelynek leginkább sikerült megőriznie az archaikus idők nyelvét. (Vö. Tverdota 2014, 198–200. p.) A gyermek és a költő viszonyával kapcsolatos elképzelésük találkozása tetten érhető JA Kosztolányi-recenziójában is.

S nemcsak a költői nyelvvel kapcsolatos elveikben egyeztek, hanem kései korszakuk költői gyakorlata között is meglepően sok a hasonlóság, az átvétel – és az idősebb költő is tanult a fiatalabbtól. Nem véletlenül becsülte és tartotta Baumgarten-díjra érdemesnek József Attilát Kosztolányi, aki – akkor a kevesek egyikeként – felismerte JA költészetének igazi jelentőségét. Elsőként Vas István figyelt fel a két költő kései költészetének kölcsönhatására: „Kosztolányi kedvence az ún. második nemzedékből József Attila volt, aki nemcsak Babitscsal helyezte magát hadiállapotba, hanem [...] azóta politikában is,

poétikában is annyira eltért az útja a népiesektől. Hogy Kosztolányi a maga egészen másféle megújulásához ugyanannyira felhasználja József Attila verselési frissességét, mint Babits a magáéhoz Illyését, ezt akkor nem vettük tudomásul, részint azért, mert József Attila nyomai nem voltak olyan kirívóak Kosztolányi költészetében, mint Babitséban az Illyéséi [...] részint meg azért, mert József Attilát nemigen tekintettük úgy, mint akitől egy kiforrott, nagy költő technikát tanulhat – azt is csak kevesen vettük észre, hogy József Attila tanult Kosztolányitól. Csak ma, visszatekintve merem állítani, hogy életük legutolsó, legérettebb korszakában termékeny kölcsönhatásban voltak – aki nem hiszi, tegye egymás mellé egyfelől a *Külvárosi éj*-t és a *Hajnali részegség*-et, másfelől a *Számadás* és a *Hazám* szonettciklusát – pusztán a verskezelés szempontjából [...] A *Számadás*-on József Attila világának a közelségét érezni.” – ld. Vas I 1981, 1. kötet, 80–81. p.

Figyelték, értették és szerették egymás műveit. Igaz, JA 1930-as Babits-kritikájához képest, amely feltétlen elismeréssel adózott Kosztolányinak (őt tekintette formaművésznek, etalonnak), az 1935-ös recenzió már szemléleti elhatárolódást is jelez, Kosztolányi verseinek jellegzetes álomszerűségét szerzőjük „szociális nihilizmusából” származtatja. A recenziót értelmezők többsége egyetért abban, hogy JA elutasítja ugyan a nihil választását (pontosabban ennek problematikusságára figyelmeztet), de nagyra értékeli a nihilhez való szembenézést Kosztolányi művészetében. Hasonló véleményt formált JA az *Esti Kornél* című Kosztolányi-kötetről is, amelyről kritikát nem írt ugyan, de Bóka László visszaemlékezése szerint megértően nyilatkozott róla; nem értett egyet az Esti-jelenségben (is) nihilista játékot látó Babits Mihály – sokak által osztott – vélekedésével: „Csak József Attila nem osztotta véleményünket, Babits ítéletét »értetlenségnek« nevezte, és az *Esti Kornélt* »nagyon fontos műnek« nevezte nem is egyszer; azt mondta róla, hogy »funkciója van.«” – ld. Bóka 1961, 270–271. p. Valószínűleg hasonló „társadalom-alkotó erőt” értett e funkción, mint amiről a Kosztolányi-bírálat végén ír.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

Kosztolányi Dezső

4–7. sor

Hatása, mely itt rezeg bennem [...] oly hasonló a gyermek [...] az álom különös szabadságához ragaszkodó, de az éberség világába lassan már beilleszkedő állapotához: Megfeleltethető az *Eszmélet* II. strófájának: „Kék, piros, sárga, összekent / képeket láttam álmaimban [...] Most homályként száll tagjaimban / álmom”. (Vö. *Recepciótörténet*: Farkas J L 2011, 275. p.)

8–12. sor

A költeményt [...] költő és olvasó együtt alkotják. A költő írásközlésben olvasó is s a költemény tudatformáját, az izlést, az esztétikai szabályt a költő az olvasóból vonja el: Többször is változtatja nézőpontját a szerző. Látszólag vallomással indít, ifjúságának jellegzetes olvasói élményét idézi fel, de már a következő pillanatban a személyes élményt átminősíti előbb a költő és az olvasó együttes játékává, majd – egy újabb lépésben – a költő által feltételezett olvasóra tett és már csak ezért is a költő által tervezett hatássá. Nemcsak, illetve elsősorban nem az olvasón múlik,

hanem – mint az kiderül – a költőn és az olvasón együtt, illetve (újabb fordulattal) a költőn, aki valamiképp megteremti és irányítja olvasóját. (Vö. *Recepciótörténet*: Veres A 2002, 199–200. p.) Más értelmezés szerint itt egy valódi dialektikus fordulat történik, a szónak szorosan hegeli értelmében. A kérdésben („Ki teszi ezt [már-mint ezt a hatást] – Kosztolányi-e, a költő, vagy én, az olvasó?”) a költő és az olvasó két külön személy, s így az együtt alkotás is két – vagy több – személy interakciójának értendő. A válaszban azonban („a költő írásközlésben olvasó is”) a kettő azonos, „olyan azonosság, amely különbséget zár magában, az azonos és nem-azonos azonossága, a tudat és az öntudat egysége, az, ami Hegel szerint a szellem objektivitását, s továbbmenően, az abszolút szellem formáit megalapozza. Az alkotásban tehát így egyfelől a költő és olvasó külső viszonyának belsővé tévése történik, másfelől ama külső viszony nem más, mint az alkotás immanens viszonyának külsővé vált kibontakoztatása.” (Vö. *Recepciótörténet*: Farkas J L 2011, 274. p.)

18–19. sor

amit a szegény kis gyermeknek nevében sem szabad neveznie: Utalás Kosztolányi Dezső második verseskötetére, *A szegény kisgyermek panaszaira* (1910), amellyel első átütő sikerét aratta.

21–22. sor

„A szegény kis gyermek panaszai”-ban nincs semmi megfogható tárgyi sérelem: Ennek kiemelését Kosztolányi kötetében JA ezzel ellentétes élményháttérrel motiválja; az ő gyermekkorát megidéző verseiben vissza-visszatérnek a korai, nagyon is tárgyhoz kötött sérelmek (pl. kés, bukta, verés, Öcsöd, pályaudvar).

31. sor

(Asszonyarckép): Kosztolányi Számadás-ciklusában a *Negyven pillanatkép* 7. darabja. A kötetben címe kötőjelesen szerepel: *Asszony-arckép*.

35. sor

Mézes kenyér: Kosztolányi Számadás-ciklusában a *Negyven pillanatkép* 3. darabja.

40. sor

Őszi reggeli: az 1929-es vers ugyancsak a Számadás-ciklusban található.

78–81. sor

Kosztolányi *homo aestheticusnak*, vagyis az érzéki alapú szépségek emberének tartja magát és ezt a *homo aestheticust* szembeállítja [...] a *homo moralissal*, tehát az erkölcsi, szociális jóra törő emberrel. A szemlélőt a cselekvő ellen veti: JA itt bevonja referenciái közé Kosztolányi 1933-ban a *Nyugatban* megjelent *Önmagamról* című hitvallását (ld. Kosztolányi D 1933). Különös ars poetica ez, melyben a meditáció tárgya és tétje nem annyira a művészet mibenléte, mint inkább a világban betöltött helye és érvényességének határai. Kosztolányi itt mintegy összefoglalja alapelveit, és egyszerre fogalmaz kiélezve és paradox módon: „A költészet határterülete ott kezdődik, ahol az értelem már tehetetlen. Egyáltalán nem értelmi munka a költészet. De aki híjával van az értelemnek, sokat és fölöslegesen botorkál, mert a költészet mégis értelmi ítéleten alapul. [...] hiszek a költészet öncélúságában, abban, hogy egy versnek, egy regénynek semmi más célja nincs, nem is lehet, mint hogy szép legyen. [...] A közügy a mű. Ha egy költő bármely érdek szószólójává válik,

szolgává aljasul. [...] Az elefántcsonttorony még mindig emberibb és tisztább hely, mint egy pártiroda.” Önportréja úgy is olvasható, mint az 1929-es Ady-pamfletben bemutatott költő-attitűddel ellentétes eszmény megfogalmazása. Elhatárolja magát minden – egyaránt egyoldalúnak ítélt – politikai irányzatosságtól, a nacionalizmustól is, az internacionalizmustól is. Kosztolányi ezt követően Jules de Gaultier (1858–1942) francia filozófusra hivatkozik, aki igen radikális művészetfilozófiát képviselt, a „hatalomra törekvő akarat” nietzschei fogalmának mintájára tettelezte az „illúzióra törekvő akarat” hasonlóképp alapvető kényszerítő erejét. Azt hirdette, hogy „a képzelet az egyetlen fegyver a valóság elleni háborúban”; föltehetően *Le Bovarysme, essai sur le pouvoir d'imaginer* (1902) című műve hatott elsősorban Kosztolányira, aki két tipikus magatartást különböztet meg és állít szembe egymással (Jules de Gaultier megfogalmazását követve) az *Önmagamról* című írásában: az erkölcsi és az esztétikai ember attitűdjét. Ezek egymást kizáró nézőpontot és magatartást képviselnek. Az Adynál kipécézett *messianizmus* témája felmerül ugyan (amikor a maga „homo aestheticus” álláspontját jellemzi, Kosztolányi nem mulasztja el megemlíteni, hogy „már megváltotta magát mindenekelőtt a világmegváltóktól”), de ezt alárendeli az erkölcsi ember szélesebb fogalmának. A „homo moralis” típusába belesűríti mindazt az ellenszenvét és félelmét, amit a világba való beavatkozás szükségképpen erőszakos módjával szemben érez, következőképp karikatúraszerű torzképet rajzol róla: „A homo moralis az erkölcs nevében arra akar rávenni bennünket, hogy adjuk oda kabátunkat másoknak, aztán ugyancsak az erkölcs nevében arra akar rávenni bennünket, hogy húzzuk le másokról a kabátot. [...] A homo moralis mindig paradicsommal kecsegtet, és mindig siralomvölgygé változtatja a világot.” Az erkölcsi ember ellentéte a Kosztolányi saját útjaként jellemzett „homo aestheticus”, „az önmagáért való tiszta szemlélődés embere, aki nem ismer jót és rosszat [...] csak szépet és rútat”, aki „a mindig vitatható igazság helyett az ízlést emelte polcra”, aki „nem áll sem jobb oldalon, a bégető, fehér bárányok között, se bal oldalon, az ordító, fekete farkasok között, hanem egymagában áll, távol a nyájtól és csordától, mindig egyedül, mint mindenkinek közönyöse vagy megértője [...] az [...] aki vasgerinccel vállalja gerinctelenségét, hogy biztosíthassa szabadságát, függetlenségét, szeszélyét, s ember tudjon maradni, az, aki boldogtalanságában is boldog, mert megérti, hogy miért boldogtalan, az, aki néha tökéletesnek álmodja a tökéletlen világot, az, aki már megváltotta magát mindenekelőtt a világmegváltóktól, az, aki semmit se vár, és mindent megkap az ámulat egy pillanatában, az, aki ezt a pillanatot s vele együtt az életet marasztalja is”. (Ld. Kosztolányi D 1933.)

79–81. sor

a homo aestheticust szembeállítja a homo oeconomicussal, vagyis a gazdálkodó és a homo moralissal, tehát az erkölcsi, szociális jóra törő emberrel: Kosztolányi ellentétpárját JA kiegészíti a „homo oeconomicus”-szal, a gazdálkodó emberrel. E fogalmat itt nem értelmezi, a Hort Dezső *Új Szocializmust!* című, 1935 nyarán megjelent könyvéről írt bírálatában viszont igen: „A történelmi társadalmat nem a res oeconomica, hanem a homo oeconomicus formálja. A homo oeconomicus alkotja a tudományokat, mint ismereteink leggazdaságosabb kifejezéseit és hasonlóképpen a

művészeteket is. (Freud még neurózisokban is fölfedi az ökonómiai elvet.) Éppen Marx hangsúlyozza a *Kapital*nak áruvetesizmusról szóló fejezetében, hogy csupán látszat szerint lépnek termékeik útján (res oeconomica) egymással társadalmi viszonyba az emberek, valójában már termelés közben fennáll a társadalmi viszony, mely tehát nem dologi, hanem személyi. A termék árujellege teszi csupán, hogy az emberek közti viszonyok dologiaknak látszanak. A res oeconomica mélyén, mint bölcsőjében a gyermek, a homo oeconomicus szunnyad s nincs is másról szó, mint-hogy – felnövekedvén – lépjen elő.” (A „homo oeconomicus” kifejezés háttéréről ld. az *Új szocializmust!* című Hort Dezső-könyv recenziójának jegyzetében a keletkezés-történeti fejezetet.) JA súlyos megfontolásokat kívánt vele jelölni. Az idézett szöveg helyen elsősorban az alanyi-emberi tényező tevékeny, meghatározó szerepét hangsúlyozza az eldologiasodott világ látszatával szemben. De a „homo oeconomicus” nem csupán „gazdálkodó ember”, azaz nem szó szerint értendő. Hanem inkább „termelő-teremtő ember”, hiszen ő „alkotja a tudományokat [...] és hasonlóképpen a művészeteket is”. Tehát a „homo oeconomicus” mindenekelőtt tevékeny-kreatív – szemben Kosztolányi „homo aestheticusának” szemlélődő attitűdjével. Farkas János László a Kosztolányi-bírálat szövegének ezt a részletét emeli ki: „Tud együtt érezni szenvedőkkel, szenvedőn természeti és nem társadalmi szenvedőt értve, nem is embert, hanem zoológiailag fölfogott emberi lényt, ki az operáló kés alá fekszik. (Pedig az operáló késben is benne van a gazdaság és az erkölcsiség, aminthogy a szegény kisgyermek panaszai sem animálisak, hanem szociálisak s ezért jelentkeznek annyira csak hangulatként.)” Márpedig a zárójelbe tett példalózással több rokon értelmű szöveg hely található Hort könyvében. „Mennyi »klappoló«, egymásnak megfelelő s egymásnak segítő tárgyi és személyes jellegű »emberközi« viszonylat szükséges ahhoz, hogy egy vonat Pestről csak az első állomásig elérjen, a magyar pulyka egy londoni Christmas vacsorán szerepeljen vagy egy operáció sikerüljön” – olvasható a 31. lapon. A 95. oldalon pedig: „És kézi vagy szellemi egy sebész munkája, aki operál?” (Vö. *Recepciótörténet*: Veres A 2002, 467. p.) A Kosztolányi-bírálat *Népszava*-féle változatában nem szerepel az idézett zárójeles közbevetés, a „homo oeconomicus” kifejezés viszont igen. Ez is arra utal, hogy a posztumusz megjelent szöveg a korábbi, a főszöveggént számba vett változat megírásába pedig belejátszott a Hort-könyv (vagy legalább az abban szereplő, folyóiratokban már korábban megjelent tanulmányok) ismerete is. Ugyanakkor JA csak a Kosztolányi-bírálatban rendeli egymás mellé a „homo moralis”-t és a „homo oeconomicus”-t. A Hort-recenzióban a marxizmus neuralgikus pontjának tartja, hogy nincs magyarázata arra: a „homo oeconomicus” elveszítette determináló szerepét. „Kérdés marad [...] hogy a homo moralis, vagy ideologikus miért fordul szembe a homo oeconomicussal, másszóval hogyan lehetséges, hogy a gazdasági belátás nem hat közvetlenül? A Marx-kritikának itt kell kezdődnie [...] Ha Marx alapján jobban megértjük, hogy pl. a vallásos érzés miért öltött abban a korban olyan, ebben pedig ilyen eszmei-szociális formát, még mindig kérdéses marad, hogy egyáltalában miért van a homo oeconomicusnak vallásos érzése, hogy a szubjektum lelki háztartásában miért mutatkozik gazdaságosabbnak a hit, mint az értelem?”

104. sor

Ének a semmiről: az 1933-as vers a Számadás-ciklus záró darabja.

112–114. sor

Tud együtt érezni szenvedőkkel [...]: ld. a 79–82. sorhoz fűzött magyarázatnál.

116–117. sor

a Dayka-féle „homályos bánat”: Utalás Dayka Gábor (1769–1796), a szentimentális életérzés költője *Titkos bú* című versének soraira: „Homályos bánat dülja lelkemet, / Talán ujúlnak régi szenvedésim”.

121. sor

ha el is dobják „ezt a nagy világot, mint a dióhéjt”: Kosztolányi *Negyven pillanatképéből* a 38., *Sóhaj* című vers utolsó három sora: „Jobb volna elköszönni: jó éjt / s eldobni ezt a nagy világot, / mint egy dióhéjt.”

[Nihilizmus:]

A kézirat első idézete Kassák Lajos *Miattad és értünk* című versének egyik sora, mely kötetben először a *Világanyámban* volt olvasható. (Ld. Kassák 1921, 102. p.) Az *Anyaság* című vers is megjelent itt (74. p.), de annak első kötetkiadása a *Hirdetőoszlop*-ban volt. (Ld. Kassák 1919, 51. p.) Azonban a JA által hivatkozott oldalszámokon a két vers csak Kassák 1915–1935 között írt verseinek *Földem virágom* című válogatásában szerepel. (Ld. Kassák 1935, 26–27. p.) A kötet a kiadó hirdetése szerint az 1935-ös könyvnapon jelent meg. (A hirdetést ld. pl. a *Budapesti Hírlap* 1935. május 26-i számának 7. oldalán.) A könyvnapot 1935-ben június 3–5. között tartották. (Ld. még *Keletkezéstörténet*.)

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- FÖVÉNY Lászlóné, *József Attila*, Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság – Művelt Nép, 1953, (Nagy Magyar Írók), 134–135, 155. p.
- HELLER Ágnes, *Az erkölcsi normák felbomlása: Etikai kérdések Kosztolányi Dezső munkásságában*, Budapest, Kossuth, 1957, 84–85. p.
- IMRE Katalin, *A Szép Szó és József Attila*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1962. 1. sz., 40–58. p. (50. p.)
- GYERTYÁN Ervin, *Költőnk és kora: József Attila költészete és esztétikája*, Budapest, Szépirodalmi, 1963, 202. p.
- FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Budapest, Magvető, 1965, (Elvek és Utak), 9–10, 249–262, 271, 279, 282, 298, 307, 329, 336., 344. p.
- GYERTYÁN Ervin, „*Csokoládé fokhagymával*”: *Megjegyzések Forgács László: József Attila esztétikája című könyvéhez*, KORTÁRS, 1966. 11. sz. (november), 1812–1817. p. = Gyertyán 1985, 40–55. p. (48–49. p.)
- FORGÁCS László, *József Attila és korunk esztétikája*. In: JA1967, 5–50. p. = Forgács 1973, 369–411. p. (374–375, 409. p.)
- FORGÁCS László, *Válasz egy kritikára*, KORTÁRS, 1968. 6. sz. (június), 997–1004. p. (1000. p.)

- BALOGH László, *József Attila*, Budapest, Gondolat, 1969, (Nagy Magyar Írók), 192. p.
- KISS Ferenc, *Kosztolányi az esztéta*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1972. 5–6. sz., 601–616. p. = Kiss F 1979, 399, 403, 497, 580–581. p.
- SZIGETI Lajos Sándor, *A felnőtté válás vállalása : A Kosztolányi-bírálat lírai fedezete*, ACTA HISTORIAE LITTERARUM HUNGARICARUM, 1976, 161–185. p. = *A felnőtté válás igénye : József Attila Kosztolányi Dezső című bírálatához* címmel in: Szigeti L S 2002, 15–50. p.
- NÉMETH G. Béla, *A románcostól a tragikusig : Műfajváltás és szemléletalakulás Kosztolányi-nál*, JELENKOR, 1978. 11. sz. (november), 1058–1065. p. = Németh G. B 1981, 206–221. p. (220. p.)
- NÉMETH G. Béla, *A pszichologizmus ellen, a pszichológia mellett : József Attila kritikai és elméleti gondolkodásának néhány vonása*, VALÓSÁG, 1980. 12. sz. (december), 27–37. p. = Németh G. B 1982a, 5–34. p. (33. p.)
- VAS István, *Giusto – Rubato*. In: JA1980, 56, 64. p.
- BÓKAY Antal – JÁDI Ferenc – STARK András, „Köztetek lettem én bolond...” : Sors és vers *József Attila utolsó éveiben*, Budapest, Magvető, 1982, (JAK Füzetek, 3), 80. p.
- ANGYALOSI Gergely, „Az istenek ellen, könnyű, fehér ruhában” : *Megjegyzések József Attila és Kosztolányi Dezső szellemi kapcsolatáról*. In: Fenyő D. Gy – Gelniczky 1983, 358–377. p. (359–361. p.)
- MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988, (Gyorsuló Idő), 88, 169, 319. p.
- JÓZSEF Attila, *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*. In: Horváth I – Tverdota 1992, 417–476. p. (471. p.)
- LENGYEL András, *A föltárló „semmi” : József Attila, Kosztolányi és a nihilizmus*. In: Lengyel A 1996a, 194–272. p. (209, 225, 237–240, 258. p.)
- LENGYEL András, *József Attila „semmi”-képzetéről*, TISZATÁJ, 1997. 12. sz. (december), 76–84. p. (81–82. p.)
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 460, 470–474. p. = Szabolcsi M 2005, 2. kötet, 615, 621–623. p.
- SZŐKE György, *Kosztolányi és József Attila – egymás tükrében*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1998. 1–2. sz., 109–114. p. = Kulcsár Szabó E – Szegedy-Maszák 1998, 22–26. p. (23. p.) = „*Játszottak velük a szavak...*” : *Kosztolányi és József Attila – egymás tükrében* címmel in: Szőke Gy 2003, 128–136. p. (131. p.)
- MOLNÁR Gábor Tamás, *Költőiség, köznapiság, konvenció : Kosztolányi Dezső: Őszi reggeli*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1998. 1–2. sz., 172–180. p. = Kulcsár Szabó E – Szegedy-Maszák 1998, 27–36. p. (27, 29. p.)
- VERES András, *József Attila Kosztolányi bírálatáról*, LITERATURA, 2002. 4. sz., 458–469. p. = *Világképek dialógusa* főcímmel in: Tverdota – Veres A 2003, 64–77. p.; Veres A 2003, 197–209. p.
- FARKAS János László, *A Logosz keresése József Attila költészetében*. In: Tverdota – Veres A 2003, 30–63. p. (39. p.)
- LENGYEL András, *Az olvasó szerepe a költészetben : A kései József Attila egyik megfontolásáról*, KORUNK, 2004. 4. sz. (április), 67–77. p. = Lengyel A 2005, 234–249. p. (234–245. p.)

- BODROGI Csongor, *Kosztolányi és József Attila*, ISKOLAKULTÚRA, 2006. 2. sz. (február), 105–113. p. (106–108. p.)
- FARKAS JÁNOS László, *Az idő berendezése : Veres András: Távolodó hagyományok*, HOLMI, 2006. 7. sz. (július), 976–983. p. (981–983. p.)
- N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008, 329–334. p.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Pozsony, Kalligram, 2010, (Szegedy-Maszák Mihály Válogatott Munkái, 4), 395. p.
- N. HORVÁTH Béla, *A politikum esztétikája : József Attila Kosztolányi-kritikájának szövegváltozatai*, LITERATURA, 2011. 3. sz. 267–272. p. = N. Horváth 2015, 32–40. p.
- FARKAS JÁNOS László, *Az álom rendje : József Attila Kosztolányi-recenziójának gondolati hátteréről*, LITERATURA, 2011. 3. sz., 273–279. p.
- VERES András, *József Attila marxizmusáról*, KRITIKA, 2012. 3. sz. (március), 19–23. p. (21–22. p.)
- SZIGETI Csaba, *A kettészelt semmi toposza Kosztolányi Dezsőnél és ma*, KORTÁRS, 2014. 2. sz. (február), 51–65. p. (51. p.)
- VERES András, *József Attila mint irodalomkritikus*, LITERATURA, 2014. 4. sz., 325–334. p. (332–334. p.)

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

JA Kosztolányi-recenziója egyöntetű elismerésben részesült, valamennyi irodalmi recenzioja közül ezt az írását értékelte legtöbbször a szakmai közvélemény. Bár nincs nyoma annak, hogy a cikk első megjelenését közvetlenül követően felfigyeltek volna rá, az 1958-as kritikai kiadás után megváltozott a helyzet, és számos értelmezője méltatta, kezdve a kritikai kiadást sajtó alá rendező Szabolcsi Miklóssal, aki szerint „nagy gonddal és szeretettel megírt, sikerült bírálat” – ld. JAÖM3 1958, 412. p. Németh G. Béla a nyolcvanas évek elején már úgy ünnepelte, mint a pozitivistát, a freudi és a marxista pszichologizálástól mentes, „minden rendszerkényszerűtől” távol álló, „a tárgyilagosság és a méltányosság egyensúlyának, az elvi elhatárolás és az értékölmutatás együttesének, az egyedi műkarakterisztika és az általános tisztázás egybeépítésének mesterpéldájá”-t – ld. Németh G. B 1982a, 33. p. 2014-ben pedig a JA irodalomkritikusi munkásságát áttekintő tanulmány így összegezte a róla szóló véleményeket: „A Kosztolányi-recenziót joggal tartják József Attila legsikerültebb irodalomkritikájának, mivel – a polémia ellenére – a megértés és elismerés szándéka vezeti, azaz messzemenően belehelyezkedik a bírált szerző művészi világába, és csak azután, hogy felidézte annak logikáját és hangulatát, tér rá – meglehetősen visszafogottsággal – a maga eltérő pozíciójának jelzésére.” – ld. Veres A 2014, 332. p.

Az ötvenes–hatvanas évek értelmezései

Talán éppen a recenzio magas intellektuális színvonala, átütő ereje az oka annak, hogy szívesen idézik, de ritkán elemzik. Az 1950-es és 1960-as években elsősorban marxista pozícióját, illetve világnézeti fölényét emelték ki a „nihilista” Kosztolányival szemben – vö. Fövény 1953, 134–135. p.; Heller 1957, 84–85. p.; Forgács 1965a, 249–255, 279, 282. p. Ugyanakkor az is jelzést kapott, hogy JA később feladta a recenzioiban képviselt

álláspontját, amikor nem a külső, társadalmi tényezőkben, hanem önmaga lelki tényezőiben kereste nyomorúságának okait – ld. Fövény 1953, 155. p. Heller Ágnes szerint Kosztolányi költői életműve ismeretében JA ugyanazt summázta végkövetkeztetésként, mint amit Ady Endre a kezdet kezdetén megelőlegezett Kosztolányi korai versesköte-tről írt bírálatában – ld. Heller 1957, 84. p.

Forgács László elsőként tett kísérletet a Kosztolányi-bírálat elemzésére. A költő másik 1935-ben született, Hort Dezső *Uj szocializmust!* című könyvéről írt recenziójával összevetve, arra a következtetésre jut, hogy JA mindkét szövegben a „homo oeconomicus” végső elvét mondja ki, Kosztolányi esetében annak „homo aestheticus” eszmé-nyével szemben. De míg a másik recenzióban Freud felől ítéli meg Marxot, a Kosztolányi-bírálatban Marx felől Freudot, az álomszimbolika társadalmi jelentésének megfejtésével – ld. Forgács 1965a, 250–251. p., végső soron „az alkotói elidegenedésben felfedi a szociális ürességet” – ld. 254. p. JA egyúttal tovább árnyalja a polgári esztétika játékelméletének bírálatát, „elutasítja az animális-infantilis játékoság álomszerű kife-jezését” – ld. 279. p. Forgács szerint, aki sajátos fejlődéstörténetet konstruált JA gon-dolkodói pályáján, a marxizmus javára döntő Kosztolányi-bírálat fordulatot jelent: mintegy „felelet az 1932–35 közötti tájékozódásra. A tájékozódás itt érik állásfoglalássá.” Ugyanakkor a jóval problematikusabb álláspontot képviselő Hort Dezső-recenzió időbeli közelsége arra figyelmeztet, hogy a marxista „összegezés mégsem a társada-lombölcseletben, hanem az esztétikában következik be” – ld. 250. p.

Gyertyán Ervin 1966-ban vitacikkben bírálta Forgács László szerinte önkényes filozófiai konstrukcióit, amelyek valójában az értelmező vélekedéseit erőltetik József Attilára. Gyertyán kétségbe vonta, hogy JA 1935-től radikálisan változtatott volna Freud korábbi megítélésén, a Kosztolányi-kritika pedig egyáltalán nem összegezés: József Attilának „nem állt szándékában e cikkével összegezni sem megelőző hároméves tájé-kozódását, sem világnézetének egészét vagy társadalombölcseletét, de még csak esztétikáját sem. Ő Kosztolányi költészetéről – és csak arról – akarta véleményét elmon-dani.” (Ld. Gyertyán 1985, 48–49. p.)

Válaszcikkében Forgács László kitért a recenzió megítélésének problémájára is: „jelentőségét [Gyertyán] igyekszik elbátortellizálni, azon erősködve, hogy a költőről szóló írás egyedül tárgyára vonatkozik, s nincs elméleti érvénye. Gyertyán itt elhallgatja, hogy e műelemzéssel kapcsolatban azért beszélek összegezésről, mert két, közel egy időben keletkezett tanulmányban kifejtett azonos motívum (a »homo oeconomicus« elve) az egyikben, ahol gondolkodónk »átugorja« a gazdaság és a tudat közötti, közve-títő szférát, a társadalmiságot, a Max Weberhez kapcsolódó »megértő szociológia« szellemében, problematikus eredményekhez vezet, míg a Kosztolányi-képviselte »homo aestheticus«-gondolat társadalmi elvű bírálata módján [...] a motívum a »helyére kerül« [...] Gyertyán kifogásának másik indítéka saját módszerének, az összeolvasásnak a számonkérése. Mivel ő fejlődésnélkülinek fogta fel a tanulmányíró útját, nem ismerte fel ennek a kritikai remekműnek a horderejét. S főként nem ismerte fel »beágyazott-ságát« az 1935-tel kezdődő népfrontszakaszba. Holott a Kosztolányi-kritika mintegy nyitánya a népfrontpolitika időszakában kibontakozó szocialista-humanista állásfog-lalások sorának.” (Ld. Forgács 1968, 1000. p.)

Bár valamivel későbbi, de szemléletileg ide tartozik Kiss Ferenc értelmezése is. Úttörő Kosztolányi-monográfiájában azonosult JA recenziójának álláspontjával: „minden tisztelete ellenére is pontosan látta, hogy a homo aestheticus fölénye nem a világ törvényeihez edződött lélek öntudata, hanem az érzékeny gyereké, aki nem érti s nem vállalja a világot, s kilép a társadalmi ember veszedelmes erőteréből.” – ld. Kiss F 1972; 1979, 399. p. A *Szeptemberi áhítat* közvetlen előzményének tekintett *Őszi reggeli* értelmezésében lényegében JA írását kivonatolja – ld. 580–581. p.

József Attila érintettsége a Kosztolányi-bírálatban

Az 1970-es évektől háttérbe szorultak az értelmezést korábban uraló ideológiai szempontok. Szigeti Lajos Sándor, majd Angyalosi Gergely vetette fel JA erőteljes érintettségét a Kosztolányi-líra központinak mondott s a mindkét költő számára fontos freudi elmélettel is összefüggésbe hozható gyermekkor-komplexusában. Szigeti szerint „amikor Kosztolányinak a gyermekkorhoz fordulásáról, a »szerepről« szólt József Attila, akkor egyúttal önmagát és saját költészetét is vizsgálat tárgyává kellett tennie akaratlanul is, ha maga a bírálat ilyen személyességnek nem is adhat teret” – ld. Szigeti L S 1976; 2002, 19. p. Angyalosi megfogalmazásában: „Mi ragadhatta meg [...] József Attilát a Kosztolányi-jelenségben? Mely pontokon azonosulhatott a *Szegény kisgyermek* költőjével és hol érezhette szükségét, hogy ellenálljon ennek a hatásnak? Az alapvető rokonság-érzést valószínűleg a gyermek-lét mély átélése adhatta. Századunk magyar irodalmában ennek a két költőnek jelentette a legtöbbet a gyermekkor; nem csupán mint személyes emlék, hanem mint egyfajta világszemlélet, életértelmezés lehetséges közege.” – ld. Angyalosi 1983, 360. p. Angyalosi szerint a Kosztolányi-kritikában JA már komoly teoretikus felkészültséggel, Marx és Freud alapos ismeretében foglalja össze a Kosztolányi által megjelenített kisgyermek viszonyát a világhoz. Noha aszociálisnak látja Kosztolányi lírai alanyát, mégis elismeri, hogy ez a költészet tartalmaz lényeges szociális elemeket, amelyek éppen a teljesítetlen vágy kifejezésével ölthetnek formát. „Gondolatmenete itt szükségképpen paradox megfogalmazásra kényszeríti. Ezek a társadalmi vonatkozások Kosztolányinál – mondja – »egy társadalmon kívüli, azazhogy a társadalmi elvbe belehelyezkedni nem tudó, ösztönös társiasságból fakadnak.«” Az „ösztönös társiasság” kiemelésével JA döntő lépést tesz a felmentés irányába, mert ezzel feltételezi, hogy a „társiasságnak” létezhetnek olyan formái, amelyek az adott társadalmon való teljes kívül helyezkedéssel is tovább élnek – ld. 361. p.

Szigeti is, Angyalosi is a közös problémalátás mellett a különbségeket is hangsúlyozza a két költő felfogásában. Szigeti Lajos a fölvezető szöveg egyik mondatában („A *szegény kisgyermek panaszaiban* nincs semmi megfogható tárgyi sérelem – olyan enyhe borzongás melege fülleszti át sorait, amelyet a gyermek, ki az anyagi természethez közel áll, érez a legkevésbé s amelyet mégis gyermekinek ítél költő is, olvasó is.”), a „megfogható tárgyi sérelem” hiánya felelmeletésében „szinte tételesen bíráló” gesztust lát, amely mögött magának József Attilának tárgyi sérelmekben dúskáló gyermekkori élmény- és emlékvilága állhat – ld. Szigeti L S 1976, 19. p.

Vita József Attila antipszichologizmusáról

Németh G. Béla több írásában hivatkozott JA Kosztolányi-kritikájára. Ő is a recenzió megértő gesztusát emeli ki elsősorban, mindenekelőtt abban, hogy az ember mint természeti lény eleve tragikumot hordoz. Nem véletlenül választotta JA a töményen tragikus *Őszi reggeli* című verset Kosztolányi művészi nagyságának megmutatására. „Nem értett vele egyet; de nem a kérdés jelenlétével, hanem a rá adott felelettel; a kérdést fölvető költőt azok közé sorolta, »akik már bele mernek tekinteni ebbe az ürességbe«. Nem az emberi lét természeti voltának s ebből fakadó végességének tudomásulvételét hibáztatta. Tudta, e nélkül nem lehet megközelíteni az emberi lényeket.” (Ld. Németh G. B 1978; 1981, 220. p.)

Németh G. Béla 1980-ban megjelent, JA antipszichologizmusáról írt tanulmányában a Kosztolányi-recenziót is úgy tartja számon, hogy ez a beállítottság jellemzi – ld. Németh G. B 1980b; Németh G. B 1982a, 33. p. Szabolcsi Miklós utóbb vitába szállt vele: „Németh G. Béla [...] kiindulópontjával [...] nem tudok egyetérteni. »Így őrizhette meg magát attól, hogy a pozitivisztikus-vitalista pszichologizmus helyébe a freudi tanok alapján, valaminő ’marxista’ pszichologizmus óhaját állítsa« – írja. Éppen ellenkezőleg látom: marxizmus és pszichoanalízis rugalmasan alkalmazott szempontjai, [illetve] a két szempont összeegyeztetésének igénye vezette.” – ld. Szabolcsi M 1998, 474. p. S nemcsak az eszmetörténeti pozíció kijelölésében vitázik Szabolcsi Némethtel, hanem a Kosztolányi-bírálat módszertanát illetően is. Míg Németh szemében a „tárgyi kritikai tanulmány”-t író, antipszichologista JA az etalon, Szabolcsi örömmel állapítja meg a bírálatról, hogy „élményközpontú” megközelítés, amely új korszakot nyitott szerzője értekező munkásságában.

Veres András úgy foglalt állást kettejük vitájában, hogy a gyermekkori élmények fölértékelése, a költői és gyermeki „álommunka” egybemontírozása, valamint a szimbólumok megfejtésének igénye is a Kosztolányi-bírálat mélylélektani érdekelttségét bizonyítja. Tehát Szabolcsi Miklós kritikája e tekintetben jogosult. József Attilát a marxizmus és a pszichoanalízis összeegyeztetésének igénye vezette kései korszakának csaknem valamennyi jelentős értekező munkájában. De a Kosztolányi-bírálat zárlatának világnézeti állásfoglalására ez már nem igaz: „Itt a marxista álláspont *önmagában* (mélylélektani kiegészítés nélkül) jelenik meg pozitív alternatívaként a – feltételezett és kritizált – nihilista pozícióhoz képest.” Abban pedig Németh G. Bélának lehet igaza, hogy JA szövege mentes mindenfajta pszichologizmustól. De túl sarkítva fogalmaz, és némiképp talányosan, amikor pl. „marxista pszichologizmust” emleget. A dilemma megoldásához nyilván az a kulcs, hogy JA közeledése a freudizmushoz nem jelenti korábbi pszichologizmus-ellenességének feladását, mert a – szigorúan tudományos módszertani alapon álló – pszichoanalitikus elmélet maga is elutasította a mindent önkényesen lelki okokra visszavezető pszichologizmust – ld. Veres A 2002; Veres A 2003, 202–203. p.; vö. még Farkas J L 2003, 45. p. Kérdéses az is, hogy mennyire beszélhetünk új korszakról az irodalomkritikus JA pályáján, ha ez az egyetlen olyan írása, amelyikre illik a Szabolcsi által adott leírás – ld. Veres A 2003, 199. p.

A Kosztolányi-bírálat művészetbölcseleti pozíciója

A hatvanas–hetvenes évek JA-irodalmát jellemző reformmarxista beállítottság kései képviselője Miklós Tamás 1988-as könyve, a *József Attila metafizikája*, amely (a költő esztétikai teljesítményét elemző írások többségéhez hasonlóan) a töredékben maradt korai művészetbölcseleti alapvetés értelmezésére vállalkozott elsősorban. De kiegészítette ezt a költő társadalomfelfogásának fejlődésrajzával, amivel még hevesebb vitát váltott ki, mint korábban Forgács László korszakolási kísérlete. Miklós Tamás kisebb mértékű, de nem kevésbé lényeges változásokat lát JA művészetfilozófiai nézeteinek alakulásában, mint a társadalomról való gondolkodásában. Az 1930-as *Irodalom és szocializmus* álláspontjához képest, amely szerint a művészet sajátos tükrözés, és „valóságos művet, amely majd fönn is marad, ma bárki csak osztályharcos proletárszemlélettel alkothat”, JA felfogása jelentősen módosult 1935-ben. Ekkor már a művészet aktív, tudatformáló szerepét hangsúlyozza, a „valóság és világ között a művészet lett a szintézis lehetősége [...] maga a műalkotás töltötte be a közvetítő szintézis szerepét”, és az „osztályelem” csak a műnek „a világhiány művé formálásának alárendelten, választott formaként jön számításba”. (Ld. Miklós T 1988a, 71. p.)

Miklós Tamás úgy látja, hogy míg 1931-ben JA élesen bírálta Kassák szolipszizmusát, azt, hogy a valóságot „kiejti a keze közül”, 1935-ben „már nem tartja értelmetlennek Kosztolányi nihilizmusát. Sőt, teljes megértéssel elemzi, költészetének magvát találva meg benne. [...] Hogy *elhárítsa* e nagyon is megértett nihilizmust, társadalmi gyökerét és így társadalmi felszámolásának reményét, kívánását hangsúlyozza: »E korban a szociális törekvések mögött meglapul a társadalmi üresség érzése is. Azok azonban, kik már bele mernek tekinteni ebbe az ürességbe, ha el is dobják ‘ezt a nagy világot, mint a dióhéjt’, bizonyára nem vetik el maguktól a lehető világot is, amelyhez – hiszen alkot – Kosztolányi is ragaszkodik.« A »meglapuló« ürességbe bepillantani tehát itt bátorság dolga, de József Attila igyekszik ezt az úrt az adott társadalmi állapothoz rendelve relativizálni. Mert világosan látja – és legalább annyira magának, mint a barátának mondja –, hogy »a nihilizmus, ha tudatossá lett, nem folytatható«, *alkotni* többé nem lehet.” – ld. 87–88. p. Miklós Tamás tehát – a korábbi értelmezésekkel ellentétben – JA (átmeneti) világnézeti válságának dokumentumaként fogja fel a recenziót, és a két költő nézőpontjának közelségét emeli ki.

Úgy gondolja, hogy ez alapjaiban érinti József Attilának a freudizmushoz kapcsolódó művészetfelfogását is. Miklós Tamás szerint a költő már az 1935 elején írt *Munka-nélküli írók táppénze* című írásában átvette a kultúra neurotikusságának freudi gondolatát („talán a művészet az egyetlen terep, amelyen az emberi ösztönök a kultúra és a civilizáció sérelme nélkül is érvényesülhetnek, – a közönség elvárja ezt a fölszabadító munkát az írótól”). Csakhogy JA „éppenséggel *kifordítja* ezt. Nála nem a művészet a neurózis eredménye, hanem a művészetén kívüli világ, nem a művész neurotikus, hanem éppen ő az egyetlen, aki tevékenységében megszabadul és felszabadít a közös emberi neurózisból, az ösztön és a civilizáció konfliktusából. A művész az egyetlen *normális* ember, mert van, lehet *világa*. [...] az emberek éppen azért nyitottak a műalkotás befogadására, a művészet éppen azért felszabadító, mert külső és belső eredendő, ám társadalmilag elfojtott egységére találnak benne, olyasmire, ami valamennyiünk

emlékezetében »ott van«, mégpedig, mint a kisgyermekkor emléke. Ennek a preödipális emlékeknek a megőrzése, megújítása szükségképpen csak a reális felnőtt létezés [...] megtagadásaként fogható fel. »... a gyermek, ki ösztönös tekintettel értelmetlennek látja a felnőtteknek ezt az erkölcsi világát, ki felnövekedvén, kénytelenségből belehelyezkedik ugyan a világ rendjébe, szíve mélyén azonban megtagadja« – ez a felnőtt gyermek a művészetben talál arra a szférára, ahol nyíltta teheti ezt »a szíve mélyén« rejlő megtagadást: »a közönség elvárja ezt a fölszabadító munkát az írótól.« – ld. 316–319. p.

A Kosztolányi-bírálat mint válasz az életmű kihívására

Vas István találó megfigyelése a két költő kései költészetének kölcsönhatásáról („Csak ma, visszatekintve merem állítani, hogy életük legutolsó, legérettebb korszakában termékeny kölcsönhatásban voltak [...] A Számadás-on József Attila világának a közelségét érezni.” – ld. Vas I 1981, 1. kötet, 81. p.) az 1990-es években általánosan elfogadott véleménnyé vált az irodalomtörténészek körében. Elsőként Lengyel András vállalkozott rá, hogy összegezze és részletesen bemutassa a két költő találkozási pontjait – az életútjuk során kimutatható személyes érintkezéseiket, a költői eszközeikben mutatkozó rokonságot és átvételeket, művészet- és emberértelmezésük párhuzamos vonásait. Tanulmánya az egyezések és különbségek kimutatását tűzi ki célul, s a Kosztolányi-kritikát több szempontból is különösen figyelemreméltó dokumentumnak tartja. 1935-ben keletkezett, amikor JA már lényegében Kosztolányi teljes életművéről alkothatott véleményt, és amikor éppen – Kosztolányitól inspirációkat merítve – váltás következett be költői pályáján is. „A kritika tehát mintegy a váltás pillanatában rögzíti József Attila Kosztolányi-értelmezését, s így bevilágít e váltás természetébe, jelezve a váltás irányát is.” – ld. Lengyel A 1996a, 237. p. A Kosztolányi-életmű „kihívás volt számára: határozott viszonyt kellett kialakítania hozzá” – ld. 238. p.

Értelmezőként mindketten rokon módon közelítettek az irodalmi szöveghez, „hasonlatosan az ún. orosz formalista iskolához, elsősorban magára a szövegre koncentráltak, annak nyelvi elemzésével vélték róla érdemit mondani” – ld. 224. p. JA recenziója – nem függetlenül Kosztolányitól – „megelőlegezi a recepcióesztétika alapelvét [...] kimondja: »A költeményt [...] költő és olvasó együtt alkotják«, sőt azt is, hogy »a költemény tudatformáját, az ízlést, az esztétikai szabályt a költő az olvasóból vonja el.«” Miközben mintaszerű módon elemzi Kosztolányi *Őszi reggeli* című versének hatásmechanizmusát, az alkalmazott eljárás egyúttal „tudatos rájátszás a méltatott versértelmező gyakorlatára” – ld. 237–238. p. De míg Kosztolányit a vers megalkotottsága elsősorban lélektani szempontból érdekelte, József Attilát „pluszként” a társadalmi mozzanat is erősen foglalkoztatta – ld. 225. p. Mindketten úgy gondolták, az öntudatlan, „elrejtőzött” tradíció (nyelv és/vagy közösség) és a vers között az egyéni psziché közvetít, pontosabban a benne felhalmozódó tapasztalat, az egymásra rétegeződő emlékek. A gyermekkor szerepét mindketten meghatározónak vélték; e felfogásuk alapja nyilvánvalóan a lélek pszichoanalitikus értelmezése – ld. 226. p.

Személyes kapcsolatuk legszorosabb szakaszában mindkét költő társadalmi identitását már a politikai csalódás motiválta. Kosztolányi „homo aestheticus”-eszménye

önvédelemül szolgált: csalódását ellensúlyozza egyéni szabadságának, függetlenségének kinyilvánítása („aki megváltotta magát mindenekelőtt a világmegváltóktól”). József Attilánál nem tudott uralkodóvá válni a személyiség ilyen narcisztikus önszabályozó és átesztétizáló mechanizmusa, de a mögötte meghúzódó érzület nagyon is ismerős volt számára – ld. 228–229. p. A politikai csalódás József Attilából is az esztétikai attitűd hangsúlyozását váltja ki („E sorok írója költő” – írja daccal ekkor). Újabb paradoxon, hogy míg „a morál lehetetlenségét valló Kosztolányinál erős szólam a léttel való szembenézés nagyon is morális gesztusa, az erkölcsről lemondani nem akaró József Attilánál [...] tagadhatatlan a morál ellehetetlenülésének ismétlődő élménye” – ld. 233. p. A recenzió azonban éppen e tekintetben vitapozíciót foglal el. Kosztolányinak (a *Nép-szava*-változatban erőteljesebben hangsúlyozott) nihilizmusától – melyet maga Kosztolányi öntudatosan vállal – elhatárolódik, JA számára fontos a „társadalmi elv”. De megérti, hogy e nihilista attitűd önvédelmi eszköz, amelynek heroikus gesztusa is van („kik már bele mernek tekinteni ebbe az ürességbe”). „A kiüresedés élménye” József Attilának is „személyes és tudatosult élménye volt, s ő is bele mert tekinteni »ebbe az ürességbe« – vállalva ennek minden következményét” – ld. 239–242. p.

A Kosztolányi-bírálat műelemző technikája

Veres András 2002-es tanulmánya (Veres A 2002; Veres A 2003, 197–209. p.) elsőként vette számba a Kosztolányi-bírálat műértelmező eljárásait (JA különféle „játékos meszterkedéseit”), mintegy lineárisan haladva végig a recenzió szövegén. Már az első bekezdés fölöttébb szofisztikált, többször is változtatja nézőpontját a szerző. Látszólag valomással indít, ifjúságának jellegzetes olvasói élményét idézi fel, de már a következő pillanatban a személyes élményt átminősíti előbb a költő és az olvasó együttes játékvá, majd – egy újabb lépésben – a költő által feltételezett olvasóra tett és már csak ezért is a költő által tervezett hatássá. Tehát a „személyes élmény” korántsem személyes. Nemcsak, illetve elsősorban nem az olvasón múlik, hanem – mint az kiderül – a költőn és az olvasón együtt, illetve (újabb fordulattal) a költőn, aki valamiképp megteremti és irányítja olvasóját. Veres tanulmánya belevonja elemzésébe és bírálja a Kosztolányi-kritikáról szóló korábbi értelmezéseket is. JA (legalább) háromlépcsős gondolatmenetéből Szabolcsi Miklósnak a „vallomásszerűséget” és a „személyes élmény”-t hangsúlyozó megállapítása a gondolatmenet első elemét emeli ki, Lengyel Andrásnak a recepcióesztétikát asszociáló föltevése pedig a másodikat. Holott a gondolatmenet folytatódik tovább, méghozzá a műközpontú értelmezésirányra jellemző hatásfogalom irányába. A műközpontúság hívei ugyanis számolnak az ésszerű (kalkulálható) hatással, miközben kizárják a szeszélyesnek (tehát kalkulálhatatlannak) ítélt befogadás vizsgálatát. Lengyel András másutt fölveti az utóbbi lehetőséget is: eszerint JA (és egy füst alatt Kosztolányi Dezső is) az orosz formalista iskolához hasonlóan magára a szövegre koncentrált, és annak nyelvi elemzésére vállalkozott. Veres elfogadja e föltevést, de éppen ezért elszietett feltételezésnek tartja a recepcióesztétikai pozicionálást, már csak azért is, mert a műközpontú nézőponttal kizárják egymást – ld. 199–200. p.

A tanulmány mintegy tematikus és logikai váltások sorozataként fogja fel JA írását. A recenzió elején – egyelőre hasonlatként – van említve a gyermekkor és annak álom-

szerűsége. A következő bekezdésben már az értelmezés meghatározó szempontjaként jelenik meg a Kosztolányinak tulajdonított gyermeki nézőpont: megtudjuk, hogy a Kosztolányi-versek olyan olvasóval számolnak, aki valamiképp „felnőttként” szembe-sül ezek „gyermeki” látásmódjával. Tehát Kosztolányi első nagy sikere, *A szegény kis-gyermek panaszai* című, 1910-ben megjelent verseskönyve válik az életművet reprezen-táló modellé. Bár a szöveg ismét együtt hivatkozik a költőre és az olvasóra, a „gyermeki” látásmód *keresettségének* hangsúlyozása egyértelművé teszi, hogy valójában a költő irányítja az olvasót. A költő az, aki meggyőzi olvasóját arról, hogy gyermekinek fogadja el azt, amit ő annak nyilvánít, és igen fondorlatos módon teremti meg a maga olvasó-ját. Hiszen szó szerint nem a költő definiálja olvasóját, hanem a mű hőse, a „szegény kisgyermek” definiálja az őt figyelő és szabályozni akaró, „érthetetlen” felnőtteket – ld. 200–201. p.

A *szegény kisgyermek panaszaira* hivatkozó rész után a recenzió újabb fordulatot vesz: egy kései vers a *Számadás* ciklusból, az *Őszi reggeli* (1929) reprezentálja immár a költői életművet (igaz, úgy, mintha *A szegény kisgyermek* nézőpontját képviselné). A bíráló számára kiváló alkalomnak kínálkozik előre vett tézise demonstrálására („A költő igazi véleménye [...] nemcsak abban rejlik, amit mond, hanem abban is, főleg abban, ahogy mondja”). Nagy bravúrral értelmezi a versszöveg hatáskeresztjeit, még a szavak akusz-tikai sajátosságainak jelentést generáló szerepére is kitér („a szót, *sötétsmaragd* szőlő, nem oly könnyű kiejteni”). A szövegvizsgálat eredménye túlvezet a szövegen: újra megfordul a referencia iránya. Míg előbb *A szegény kisgyermek*től vezetett az út az *Őszi reggeli*hez, és *A szegény kisgyermek* értelmezése kontextust teremtett, előzetes ismeretet kínált az *Őszi reggeli* vizsgálatához, most az *Őszi reggeli* bizonyító erejét kihasználva („Itt a Kosztolányi-versek álomszerűségének kulcsa: ha ír, ötven esztendő korában is oly sóvárogva nézi az immár elérhetővé vált tárgyakat és az egész világot, mint gyermek a tiltott gyümölcsöt”) lép tovább a Kosztolányi-féle eszmény, a homo aestheticus-ma-gatartás értelmének megfejtése és a vele folytatott vitája felé. De a továbblépés kényszere azzal jár, hogy nem kérdez rá az *Őszi reggeli* fontos jelentésrétegeire. Még csak nem is érinti a vers alapkonfliktusát, a halál elkerülhetetlenségének tudata és az életvágy között feszülő ellentétet. (Ld. 203–205. p.)

JA referenciaértékű dokumentumként vonja be Kosztolányi *Önmagamról* című önvallomását világfelfogásáról (1933), és ekkor JA bírálata világképek dialógusává válik. Úgy vitázik Kosztolányi álláspontjával, hogy a homo aestheticus és homo moralis, a szemlélődő és a cselekvő ember ellentétét *kiegészíti* a homo oeconomicusszal, aki nem csupán gazdálkodó embert jelent JA szerint, hanem termelő-teremtő embert. (Fölte-hetően azért van erre szüksége, mert a maga marxista nézőpontjából fontosabbnak és megbízhatóbbnak tartja az emberi történelmet magyarázni kívánó marxi gazdaságel-méletet, mint az ehhez képest másodlagosnak ítélt politikai programot, illetve maga-tartást.) JA konklúziója: ezzel az elméletével Kosztolányi („ki nem tudja azonosítani magát a társadalmi létet szabályozó, alapvető elvekkel”) „az ő külön álmvilágához való jogát” védi, művészete mégis – mintegy szándéka ellenére – „társadalomalkotó erővé válik”, nemcsak azért, mert jelentős költő, hanem azért is, mert hangot ad a szociális törekvések mögött meglapuló társadalmi üresség érzésének. „A nihilizmus,

ha tudatossá lett, nem folytatható” – e bizakodó válasz a tudatosságra épít, s reményt lát arra, hogy Kosztolányi is belátja ezt, hiszen pályája felfogható egyfajta öntudatosodási folyamatként, „mely a gyermeklelkű költőt férfivá avatja napjainkban”. (Ld. 205–209. p.)

Továbbgondolt vitakérdések

Veres András értelmezése is vitát váltott ki. Lengyel András újabb tanulmányában védelmébe vette a recepcióesztétikai beállítottságot feltételező megállapítását, meghozza úgy, hogy új forrásokat, illetve rokonokat keresett. Elsőként Horváth János *Magyar irodalomismeretéből* eredezteti a Kosztolányi-bírálat kiinduló tételét („A költeményt [...] költő és olvasó együtt alkotják”). A neves irodalomtörténész az irodalmat írók és olvasók írott művek közvetítésével történő szellemi viszonyaként definiálta. Minthogy Horváth János az egyetemen tanára volt József Attilának, számolni kell a költőre tett hatásával. Horváth arra figyelmeztetett, hogy „az irodalomhoz a közönség is hozzátartozik, s egy mű csak akkor lép be az irodalmi életbe, mikor közönséghez jut el”. József Attilának pedig kései korszakában részben személyes, részben elvi problémát jelentett az olvasók hiánya (annyira, hogy még a „nem olvasók” irodalomra való hatásával is foglalkozott). A Horváth János-féle *Magyar versek könyvéről* írt recenziója egy helyén úgy bírálja a művek időbeli pozicionálását, hogy valójában Horváth elvét mondja fel. (Ld. Lengyel A 2004; 2005, 237–242. p.)

De a Horváth Jánostól való eredeztetést Lengyel András nem tartja elegendőnek. Fölteszi a kérdést: „az olvasóknak ez a [Horváth János általi] fölértékelése csakugyan a recepcióesztétika problematikája felé vitte-e József Attila gondolkodását?” – ld. 244. p. Így jut el második lépésben Bertolt Brecht egyik cikkéhez, amely a *Szocializmus* 1935. évi 5. számában jelent meg (ahol JA „Új szellemi front” című vitairata is), és inspirálhatta a költőt. Brecht is az író és a közönség viszonyáról írt, s hangsúlyozta, hogy a modern korban másként van ez, mint korábban volt: „Csak azt emelem ki most, hogy az író már nem »valakinek ír«, mint régen, hanem egyszerűen »ír«. A valóságot pedig nem lehet csak »írni«. Annak kell írni, aki tud mihez kezdeni vele. Az igazság felismerése olyan folyamat, amelyben az író és olvasó együtt vesz részt. Jót és jól kell hallani tudnunk, hogy jót mondassunk. Az igazságot ravaszul kell megírni és ravaszul kell meghallani. És nekünk, íróknak, fontos, hogy kinek mondjuk és ki mondja nekünk.” – ld. 243–244. p.

Farkas János László a Veres András tanulmánykötetéről írt recenziójában bírálta azt a megállapítását, hogy a Kosztolányi-kritikában „a marxista álláspont önmagában (mélylélektani kiegészítés nélkül) jelenik meg pozitív alternatívaként”. Ez az elhatárolás Farkas szerint szükségtelenül és indokolatlanul beszűkíti az értelmezés horizontját. A „homo oeconomicus” fogalma a JA által szánt értelemben – ez a Kosztolányi-bírálattal lényegében egy időben keletkezett Hort-recenzióban olvasható – elengedhetetlenül tartalmazza a lelki háztartásában gazdálkodó embert is. A homo moralis és homo aestheticus ellentétéhez hasonló hangsúlyt kap a homo oeconomicus szembeállítás a „res oeconomicá”-val: „Ha Marx alapján jobban megértjük, hogy pl. a vallásos érzés miért öltött abban a korban olyan, ebben pedig ilyen eszmei-szociális formát, még mindig kérdéses marad,

hogy egyáltalán miért van a homo oeconomicusnak vallásos érzése, hogy a szubjektum lelki háztartásában miért mutatkozik gazdaságosabbnak a hit, mint az értelem? [...] A »szellemi természetről« szóló marxi felfogás kritikáját itt kell kezdeni, a homo oeconomicusnál és nem a res oeconomicánál.” (Ld. Farkas J L 2006, 981–982. p.)

Farkas János László másik ellenvetése annak szól, hogy a Kosztolányi-bírálatban nyoma lenne valamifajta marxista jövőképnak. A záró passzusban JA a „társadalmi üresség érzésével” szemben valóban „a lehető világra” apellál, „amelyhez – hiszen alkot – Kosztolányi is ragaszkodik”. Ez a mellékmondat azonban nemigen engedi meg, hogy a „lehető világot” azonosítsuk a „marxista jövőképpel”, hiszen az utóbbiról aligha mondható, hogy Kosztolányi bármilyen értelemben ragaszkodott volna hozzá. A lehetőség megvalósításáról sincs szó, a megvalósítás biztosítékáról meg végképp nem – azonkívül persze, hogy vannak költők, akik verseket írnak. A „lehető világba” ne olvassunk bele többet (de kevesebbet sem), mint ami benne van: olyan logikai vagy metafizikai modalitásra utal vele JA, amely a semmivel és a valósággal szemben – vagy kettejük között – valami harmadikat képvisel, amely elválaszthatatlanul hozzátartozik az emberi létezéshez, és a költészet (meg a tudomány) legsajátabb ontológiai terepét adja – ld. 982. p.

Farkas János László egy későbbi írásában reflektált Veres András és Lengyel András vitájára is. A Lengyel válaszában „felvonultatott szövegek valóban relevánsak, és nagymértékben kitágítják azt a kontextust, amelyben József Attila fejtegetéseit megérthetjük”. A Horváth János *Irodalomismeret* című munkájából vett idézetek meggyőznek arról, hogy JA vonatkozó gondolatainak egyik nagyon valószínű forrását itt találhatjuk. Az viszont más kérdés, hogy ez mennyiben támasztja alá a recepcióesztétikai tézist, hiszen Horváth János idézett megfontolásai „a szellemtörténeti iskola környékén lokalizálhatók”. (Ld. Farkas J L 2011, 273. p.)

Az utolsó tíz év értelmezései

József Attiláról írt monográfiájában N. Horváth Béla a szakirodalom legfontosabb megállapításait összefoglalva fejt ki saját álláspontját. JA kritikáját nem esztétikai természetűnek tartja, a benne megjelenő vallomás viszont „a szellemi rokonság, az esztétikai, művészeti, nyelvszemléleti közösség vállalása, kimondása” – ld. N. Horváth 2008, 329. p. A recenzió – akár a Babits-bírálatban is – elméleti bevezetővel indul, ami a rendszerralkotás vagy legalábbis rendszerbe foglalás vágyára utal. „Zavarba ejtő az a kettősség, ahogy [...] az olvasót értelmezi. Egyrészt önreflexióként, amikor is a szöveg keletkezése közben »a költemény tudatformáját« az »olvasóból vonja el« az alkotó, azaz önmagából: »A költő írásközben olvasó is...«. Ugyanakkor az olvasó »világként«, tehát esztétikai tárgyként, tapasztalatként való értelmezése más szerepben láttatja a befogadót.” – ld. 331–332. p. N. Horváth Béla szerint is „a társadalmi problémákat lélektannal orvosoló szemlélet [...] ebben az írásban nem tűnik relevánsnak”, ugyanakkor a freudi kontextust nem lehet nem kihallani – ld. 330. p.

Mindenekelőtt a freudi értelmezésű gyermekszerep teremt közösséget a két költő között, még ha ennek „narcisztikus önmegmutatása [...] más vetületet kap [is] a szecessziós érzékenységu Kosztolányi-alteregóban, s megint mást a József Attila-i szenvedéstörténetben, amikor is a gyermeki lét az analízisben föltárulkozó én tragikus

eltévedtségének korai szimptomája”. A két költő freudiánus vonzódására utal az álom esztétikai értelmezése, s e tekintetben JA saját költői alkatát jellemezte Kosztolányi ürügyén – ld. 330–331. p. A zárlat megengedő-bizakodó „talán”-ja, amikor a felnőtté válás reményét hangsúlyozza, mintha rájátszana *A bús férfi panaszzainak* kettősségére. A Kosztolányi-bírálat többféle esztétika jegyében született bírálat. Leginkább hangsúlyos eleme „az az oppozíció, amely a kétféle álmoképet, tehát a két világképet szembeállít. József Attila a marxizmusra hagyatkozó »meglett ember«, a »férfi« világszemléletét tekinti relevánsnak. Megértő nyitottságát pedig az a sajátos viszony intonálja, amit a megbírált mester halálakor írott vers így láttat: »...Senkim, barátom! / Testvérünk voltál és lettél apánk.«” – ld. 333–334. p.

Egy 2011-es konferencia-előadásában N. Horváth Béla visszatér a Kosztolányi-bírálat értelmezésére, és ismét azt hangsúlyozza, hogy JA ekkori pozíciója eltér a korábbitól: nem a feltétlen tekintélyt elismerő attitűdöt mutatja, hanem inkább egy másik „atyá”, Babits Mihály kapcsán leírt vallomást: „s én bosszankodnék, de nem mondanám” (*Magad emésztdő*), azzal a különbséggel, hogy itt elmondja, ha kicsit öncenzúrázva-tompítva is, amit a kihagyott szövegváltozatok mutatnak. Az axiomatikus műértelmezés (az *Irodalom és szocializmus*ban végigvitt műalkotás- és formaelemzéshez hasonló módon) konkretizálódik az *Őszi reggeli* olvasatában is. Az alapos szövegelemzés nem annyira a formalizmus esztétikáját érvényesíti (mint Lengyel András állítja), hanem azt a módszert, amit a *Magyar Mű és Labanc Szemlében* és a Babits-bírálatban követett: „darabokra szedi a megbírált szöveget, és sajátos interpretációkba helyezi azokat”. JA marxista szemlélete adja meg értelmezésének alapját, amit jól mutat, hogy a kéziratban a versírás még „termelési szükséglet”, tehát egy direktbben marxizáló fogalommal írja le az alkotást, némiképp az *Egyéniség és valóság* gondolkodásmódjára emlékeztetve. (N. Horváth 2011; N. Horváth 2015, 32–40. p.)

Farkas János László ugyancsak 2011-es konferencia-előadása elsőként a költő és olvasó dialektikus kapcsolatát elemzi a Kosztolányi-bírálatban, majd a recenzió és az *Eszmélet* közötti megfeleléseket, párhuzamokat mutatja be. „A költeményt – írja József Attila – költő és olvasó együtt alkotják.” De így folytatja: „A költő írásközben olvasó is s a költemény tudatformáját, az ízlést, az esztétikai szabályt a költő az olvasóból vonja el.” Farkas szerint itt „egy valódi dialektikus fordulat történt, a szónak szorosan hegeli értelmében”. A kérdésben („Ki teszi ezt [a hatást] – Kosztolányi-e, a költő, vagy én, az olvasó?”) a költő és az olvasó két külön személy, s így az együtt alkotás is két – vagy több – személy interakciójának értendő. A válaszban azonban („a költő írásközben olvasó is”) a kettő azonos, „olyan azonosság, amely különbséget zár magában, az azonos és nem-azonos azonossága, a tudat és az öntudat egysége, az, ami Hegel szerint a szellem objektivitását, s továbbmenően, az abszolút szellem formáit megalapozza. Az alkotásban tehát így egyfelől a költő és olvasó külső viszonyának belsővé tévése történik, másfelől ama külső viszony nem más, mint az alkotás immanens viszonyának külsővé vált kibontakoztatása.” A dialektikus oda-vissza vonatkoztatásokat tetszés szerinti számban lehetne szaporítani (és JA 1932-ben az *Egyéniség és valóság*ban még tobzódott ebben), de a Kosztolányi-recenzió jól gördülő és letisztult szövege megkíméli olvasóját a reflexiók háttér bonyodalmainak kifejtésétől. Az például,

hogy „a költő írásközben olvasó is”, egyszerű megfigyelési állításnak is érthető. Ez ugyanolyan perspektívaváltás, amelyet a festőnél kívülről is láthatunk, amikor munka közben időnként hátrálép, hogy készülő művét a néző szemével is lássa. A költő is valami hasonlót tesz, amikor leír valamit, azután elolvassa: a szöveget ekkor olvasóként recipiálja. (Ld. Farkas J L 2011, 274. p.)

JA a „költemény tudatformájáról” beszél, és a „tudatforma” terminus itt kimondatlanul, de elég nyilvánvalóan a marx-i társadalomelméletre akar utalni. A Kosztolányi-recenzió közvetlen szomszédságában – Farkas feltevése szerint részben vele átfedésben – született Horn Dezső-bírálatban ezt olvashatjuk: „Marx felfogása tehát materiális léthez kapcsolt objektív idealizmusnak tekinthető inkább, melyet az választ el a Hegelétől, hogy középpontja nem a kozmikus, hanem a szociális lét, vagyis az ember.” Ez a mondat kulcsként szolgálhat JA Horváth Jánoshoz való viszonyához: a *Magyar versek könyvről* írt recenziójában pontosan ebből a nézőpontból méltatja és bírálja Horváth Jánost, mint olyan objektív idealistát, aki a szellem történetileg és társadalmilag fennálló formáit, a „tudatformákat” rekonstruálja, de nem kapcsolja őket a materiális léthez. (Ld. 274–275. p.)

Farkas János László figyelemre méltó párhuzamokat lát a Kosztolányi-kritika és az *Eszmélet* egyes szöveghelyei között. A recenzió nyitányában leírt benyomás („Hatása, mely itt rezeg bennem [...] a kalandorregények olvasása után visszamaradó tétovaságra emlékeztet, mely oly hasonló a gyermek mosdás előtti, az álom különös szabadságához ragaszkodó, de az éberség világába lassan már beilleszkedő állapotához”) megfeleltethető az *Eszmélet* II. strófájának („Kék, piros, sárga, összekent / képeket láttam álmaimban [...] Most homályként száll tagjaimba / álom”). A versben az ébredés után nem foszlanak nyomban semmivé az álomképek vizuális benyomásai, csak az érzékiség más modalitásába mennek át, és mint megfoghatatlan, nem tárgyias, de egyértelműen testies érzés vannak jelen. Ha a vizuális észlelés síkján maradnánk, az ilyen, az észlelésben visszamaradó, bizonytalan státusú képeket utóképpnek neveznénk; a Kosztolányi-recenzió idézett soraiban ugyanennek a nem-vizuális, testies utóképpnek prózai leírását olvashatjuk. A két szöveg további érintkezési pontjait regisztrálhatjuk a recenzióban: „képeit [Kosztolányi] latin világosságú, kristályos rendbe foglalja, ahogy az álomban is annyira helyén valónak látszik minden, éber szemmel nézve különös, rendkívüli elem”. Az *Eszmélet* álomlátója úgy érzi, hogy „egy szálló porszem el nem hobbant”, az itteni megfogalmazás szerint az álomban „helyén valónak látszik minden [...] elem”. Ebből a szempontból a Kosztolányi-recenziót az *Eszmélet* kommentárjaként is olvashatjuk. (Ld. 275–276. p.)

Veres András egy újabb, 2014-es tanulmányában JA irodalomkritikusi teljesítményét mérte fel. Meglehető rokonságot lát a Babits- és a Kosztolányi-bírálat felépítése és módszere között. Már a két szöveg argumentációs eljárása is hasonló: a kritizált (illetve Kosztolányi esetében a méltatott) költői teljesítményt a lehető legkonkrétabb szövegértelmezésen keresztül mutatja be, míg a maga művészi, illetve világnézeti krédóját elvont elméleti magasságokban nyilatkozza ki. A szövegértelmezés során mindkét esetben a demonstrálás gesztusával él a legszívesebben: a közszemlére állított versnek vagy versrészletnek tulajdonképpen eleve helyt kell állnia önmagáért. Kosztolányitól

az *Őszi reggeli* című kései vers szolgál példaként annak bemutatására, hogy a nyelvi remeklés révén hogyan érvényesül a költő sajátos életszemlélete. Az idézett szövegelemekhez fűzött értelmező megjegyzések értékelik inkább, semmint elemzik a nyelvi-ritmikai megoldások sikeres, a funkciójuk révén igazolható értelmét vagy éppen sikertelen, diszfunkcionális voltát. A Kosztolányi-bírálatban a szövegértelmezésből végül a költői magatartás és szerep jellemzése kerekedik ki. Első pillantásra úgy tűnik, mintha a Babits-bírálatból hiányozna ez, holott valójában nem hiányzik: remek jellemképeket ad a *Nyugat* más költőiről, Babits rovására. Tehát Ady, Juhász Gyula és Kosztolányi karakterét élénk színekkel, plastikusan érzékelteti, míg a főszereplő Babits Mihály alakja és magatartása kontúr és karakter nélküli marad. (Ld. Veres A 2014, 332–334. p.)

[Rendkívül érdekes regényt]

Rendkívül érdekes regényt olvastam, Babits Mihálytól az „Európai Irodalom Történetét”. Sokat¹ tanultam belőle.

A történelmet – emlékezésnek² szokták mondani, legfőljebb hozzáteszik, hogy a közösség emlékezete.³ Az emlékezés azonban egyéni,⁴ közösségek nem is emlékeznek, sőt a tartós közösség⁵ sem egyéb, mint egyének emlékeinek összefűzése. Objektív emlékezetnek mondhatnók a történelmet, ha volna ilyen s ha a történelem objektív, vagy egyáltalában emlékezet⁶ lenne. Mert nem emlékezet. A tudósok⁷ ugyanugy *kiszámítják* a multat, ahogy kiszámítással próbálnak⁸ határozott vonásokat⁹ – azaz már ismert vonásokat fölfedni a jövő arculatán, vagy ahogy a jelent sem közvetlenül, hanem „tárgyilagosan”, azaz számításal akarják megragadni. És mégis van történelem, de ez az egyén története. „Die Lust will¹⁰ Ewigkeit, will tiefe,¹¹ tiefe Ewigkeit” – írja Nietzsche. A gyönyörűséghez ragaszkodó egyén emlékezik kinnal szerzett tapasztalataira, mert fél. Nem¹² magát félti, hanem a gyönyört. A félelem pedig induktív, egyetlen esetből is általánosít, attól tart, hogy ami¹³ egyszer már megesett, újból megtörténik. A félelemnek minden oka megvan erre a következtetésre, mert elválhatatlan társa, a gyönyör, azt akarja, hogy amit egyszer már megragadott, azt ismét keze ügyébe¹⁴ kaparíthassa. A gyönyörnek azonban, mely mélyen testi, nem elég az emlékezet, sem a félelemnek belefoglalt intő szava. Azt mondja: Nézd, nemcsak te félsz, *az* is fél!¹⁵ Adjátok össze félelmeteket, hátha legyőzi a közössé tett félelem a rettenthetetlent! És magában hozzáteszi: Majd én gondoskodom arról, hogy a közös félelem sikeres védekezése esetén egyénileg a tiéd legyenek... Így jön létre az egyéni emlékezésem¹⁶ tul a történelem.

Lirikus az, aki a közös félelem könnyebbége kedvéért nem hajlandó – alattomban sem¹⁷ lemondani az egyéni gyönyöréről. A lírikus nem akar emlékezni, a lírában minden fájdalom az¹⁷ én legelső eszméleteként jelentkezik. Ezért mondják sokszor gyermeknek a költőt azok a felnőttek, akiknek eszménye – úgy látszik – a halál. Babitsot poeta doctusnak tartják és úgy

¹ [előbb]_t És sokat [majd:]_c sokat [ld. főszöveg]_{szkj}

² [előbb]_t történelmet az emlékezéssel [majd: ld. főszöveg]_t

³ [előbb]_t <emléké> [majd: ld. főszöveg]_t

⁴ [előbb]_t azonban nagyon egyéni, [majd: ld. főszöveg]_t

⁵ [előbb]_t sőt a közösség [majd: ld. főszöveg]_t

⁶ [előbb]_t emlékezetnek [majd: ld. főszöveg]_t

⁷ [előbb]_t történettudósok [majd: ld. főszöveg]_t

⁸ [előbb]_t próbálják [majd: ld. főszöveg]_t

⁹ [előbb]_t <vonásn> [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁰ [előbb]_t <[...]> [majd: ld. főszöveg]_t

¹¹ [előbb]_t tiefl [majd: ld. főszöveg]_t

¹² [előbb]_t Na [majd: ld. főszöveg]_t

¹³ [előbb]_t <anü> [?] [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁴ [előbb]_t ismét kezeügyébe [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁵ [előbb]_t is fél; mégis él. [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁶ [előbb]_t kedvéért sem hajlandó – bár alattomban – [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁷ [előbb]_t fájdalom és gyönyör az [majd: ld. főszöveg]_t

- 25 gondolják sokan, hogy Ady liraibb költő, mint ő. De mi köze a szimbolizmusnak a lirához? A költő fogát¹⁸ csikorgatja és üvölt¹⁹ – lényével eszmél, nem próbálja eszméletét észére korlátozni. „Bár munkában manapság nincs nemesség – ez csupa munka, csupa faragás” – sziszegi. Mi olvasók – *mikor nem olvasunk* – tudjuk,²⁰ hogy ez a fájdalom s a vele szembeszegülő dac s a mindezt szóbafooglaló, vagyis társat kereső félelem²¹ együttesen az az emberi alak, mely szimbóluma a valóban²² első fájdalomra eszmélő embernek. De aki tudatosan szimbolista az bizony kevésbé lirai, az nem édes anyanyelvén beszél, hanem anyanyelvén elgondolt mondanivalóját előbb idegen nyelvre fordítja le s úgy közli társaival, akik ezért alig többek szimbólikus társaknál. Melyik borbély a liraibb, az-e, aki cégérként kifüggeszti ajtaja elé a szimbólikus tányért, vagy az, aki odaáll küszöbére és így kiáltozik:
- 35 Emberek, gyertek nyiratrozni, én meg akarok²³ élni.
- Babits, a lírikus, mégis történelemmel, mégpedig irodalomtörténettel²⁴ lép elénk. Mondom, sokat tanultam művének gazdagságából, de nem azt, amit az emberek tanulni szoktak többé-kevésbé tudományos munkákból. Nem²⁵ azt, hogy Keats mikor született, milyen eszméket vallottak, jobban²⁶ mondva milyen eszméket vallatott az elfeledetten megbúvó félelem a Victorianus kor költőivel és írástudó olvasóival. Hiszen ezt is megtanulhattam volna Babitstól, de hát mit érnék ezzel?²⁷ Az ilyen tanulság²⁸ nagyon is hazug volna számomra, ki nem beszélek angolul. Ha pedig olvasnék angolul, akkor²⁹ e tanulásra éppugy az eredeti művek olvasásából³⁰ tehetnék szert, mint Babits maga. Vajjon Karinthy, minden tehetségét fölhasználva bár, alkothatna-e³¹ magának pusztán³² az elképzelhetően legmélyebbre hatoló tanulmány alapján oly megismerést Tennysonról,³³ amellyel paródiát, kritikai költeményt vessen papírra és fölébe írhasa: Igy ír Tennyson? Én nem hiszem. Még csak fogalmat is csupán³⁴ a tanulmányról³⁵ alkothatna és nem a költőről

¹⁸ [előbb]_t fogait [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁹ [előbb]_t <[...]> [majd: ld. főszöveg]_t

²⁰ [előbb]_t olvasók tudjuk, [majd: ld. főszöveg]_t

²¹ [előbb]_t félelem szimbóluma [majd: ld. főszöveg]_t

²² [előbb]_t <vá> [majd: ld. főszöveg]_t

²³ [előbb]_t nyiratrozni, ti is szebbek lesztek, én is megélek [majd: ld. főszöveg]_t nyiratrozni, ti is csinosabbak lesztek, én is megélek [majd: ld. főszöveg]_t

²⁴ [előbb]_t mégis két történelmet, mégpedig irodalomtörténetet [majd: ld. főszöveg]_t

²⁵ [előbb]_t munkákból, nem [majd: ld. főszöveg]_t

²⁶ [előbb]_t (jobban [majd: ld. főszöveg]_t

²⁷ [előbb]_t ezzel? Talán meg is kellett volna tanulnom ezt hiszen mindezt „illik tudni” [majd: ld. főszöveg]_t ezzel? Talán meg is kellett volna tanulnom, hiszen mindezt „tudni illik”, azaz muszáj. [majd: ld. főszöveg]_t

²⁸ [előbb]_t tanulság azonban [majd: ld. főszöveg]_t

²⁹ [előbb]_t akkor mindezt [majd: ld. főszöveg]_t

³⁰ [előbb]_t <elvá> [majd: ld. főszöveg]_t

³¹ [előbb]_t tudna [majd: ld. főszöveg]_t

³² [előbb]_t akár [majd: ld. főszöveg]_t

³³ [előbb]_t megismerést, [majd: ld. főszöveg]_t

³⁴ [előbb]_t fogalmat sem alkothatna a költőről csupán [majd: ld. főszöveg]_t

³⁵ [előbb]_t <k> [majd: ld. főszöveg]_t

[Babits]

Babits „az egységes és egyetlen Irodalmat idézi, mint egy nagy, élő szellemet”. Elve – igazság, de nem felel meg a valóságnak. Lényegében a spiritualizmus álláspontjára helyezkedik, ám ugyanakkor az Ideát tekinti spiritusnak. Az „irodalom” – maga történet, az irodalom a történés, az emberek cselekvése, neki¹ története nincsen

–

5

A történelmet egy okból nem szeretem. Mi történt?² – kérdi a történetíró s ha alaposabb, megtoldja ezzel a kérdéssel: miért történt? Ám végül is történetként adja elő a történőt, a történet forrását is, alanyát³ állítmánnyá teszi s így végül éppen azt nem tudhatom, hogy mi történt⁴ és miért. Általában azt értjük történeten, amit nem mi csináltunk. Cselekvésnek az igazságot tudjuk, történetnek a valóságot. De hát akkor hogy írhatnánk történetet? A történelem egyik végpontja adva van: a saját énünk. Ám történetté minden cselekvést azzal teszek, hogy saját magamtól, cselekvő énemtől⁵ elválasztom, – akkor viszont hogyan érthetném meg? Történelmet nem is lehetne másként írni, mint így: Én ezt és ezt csináltam. De hiszen jó történetírónak azt tartják, ki „beleéli magát” a korba s a szereplőkbe, – tehát a színészt.

15

¹ [előbb:] történés, neki [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] történt [majd: ld. főszöveg]

³ [előbb:] forrását, alanyát is [majd: ld. főszöveg]

⁴ [előbb:] hogy mit [majd:] hogy mit történt [ld. főszöveg]^{szkj}

⁵ [előbb:] magamtól, énemtől [majd: ld. főszöveg]

BABITS MIHÁLY

AZ EURÓPAI
IRODALOM
TÖRTÉNETE

1760–1925

Tanulj boc
Mackó lesz
belőled !!...

NYUGAT KIADÁS

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: *[Rendkívül érdekes regényt]*: PIM JA 1087/1. jelzetű kézirat; *[Babits]*: PIM JA 603. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1935 júniusa.

A datálás indoklása: Babits Mihály *Az európai irodalom története* című művének első kötete az 1934-es Könyvnapra (június 4–6.), második kötete pedig az 1935-ös Könyvnapra (június 3–5.) jelent meg a Nyugat Kiadó gondozásában.

Kéziratleírások:

[Rendkívül érdekes regényt]: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „Rendkívül érdekes regényt”. Kék tintaírás, azonos írószer-használatú és fekete ceruzairású javításokkal. 3 fólió, 3 beírt oldal. 210×340 mm-es, félfamentes, vízjel nélküli, normál vastagságú papír. Az első fólió verzőján autográf kék tintaírás: „Antall Eötvös <[...]> u. 30.” Befejezetlen, az írás a harmadik oldal felénél megszakad, az utolsó mondatot nem zárja le írásjel. Állag: enyhén sárgult. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/1. Palliumcím: *[Rendkívül érdekes regényt...]* *[Babits Mihály Az európai irodalom története]* fogalmazvány. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

[Babits]: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szó: „Babits”. Kék tintaírás, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 fólió, 1 beírt oldal. 422×343 mm-es, négyoldalasra félbehajtott, hátravékony, félfamentes, vízjel nélküli papír első oldalán. Az írás az oldal háromnegyedénél véget ér. Hajtott oldalméret: 211×343 mm. A fólió 2. és 3. oldala üres, 4. oldalán – két hasábba írva – két cím nélküli vers fekete ceruza- és kék tintaírású kézírata. Az első hasábban az „Óh boldog az, kinek van Istene” kezdősorú vers (ld. JAÖV2 2005, 507/a. ssz.), melynek utolsó versszaka alatt középen fekete tintaírással az „Isten szeme” jelkép rajza. Ugyancsak az első hasábban – a jobb alsó sarokban – fekete ceruzairással: „IV/5.” A második hasábban az „Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség” kezdősorú vers (ld. JAÖV2 2005, 504/a. ssz.). Állag: gyűrött, szakadozott, kávéfoltos. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 603. Palliumcím: *[József Attila] : [Én nem tudtam...] – [Szonett] – [Versek] – [1935. augusztus] – [Babits az egységes...] – [Tanulmánytöredék] – [1934?]*. Proveniencia bizonytalan. A múzeum 1980-as leltárkönyvének bejegyzése szerint „Szántó Judit törzssanyagából” került múzeumi gyűjteménybe 1949-ben, azonban az adott év leltárkönyvében a szerzeményezés nem szerepel.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

A szövegközlésről: A két kézirat közös címe sajtó alá rendezői címadás a téma alapján. Mindkét kézirat Babits Mihály *Az európai irodalom története* című művét tárgyaló bírálat fogalmazványa.

Közlőve:

[Rendkívül érdekes regényt]: JA 2000, 59–60. p. [szövegközlés és fakszimile]; JAHSZK 2012.

[Babits]: József J 1940, 374. p. [első bekezdés]; József J 1955, 261. p. [első bekezdés]; JAÖM3 1958, 271–272. p. [szöveg], 456. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 348 p. [szöveg], 706. p. [jegyzetek]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

[Rendkívül érdekes regényt]:

JA 2000: A kéziraton alapuló, betűhűségre törekvő közlés, lábjegyzetben feltüntetve a szövegváltozatokat.

Szövegeltérések:

JA 2000	Sor	JKK
története..., Die	10.	története. „Die
ügyébe kaparinthassa. A	15–16.	ügyébe kaparithassa. A

JAHSZK 2012: A kéziraton alapuló, betűhűségre törekvő közlés, lábjegyzetben feltüntetve a szövegváltozatokat.

Szövegeltérések:

JAHSZK 2012	Sor	JKK
története..., Die	10.	története. „Die

[Babits]:

József J 1940: a kéziraton alapuló, betűhűségre törekvő közlés. A helyesírást nem modernizálja. József Jolán a kéziratközléshez fűzött bevezetője szerint JA a „Bartók Béla disszonanciájáról” című tanulmányterve – ld. *Medvetánc* – lejegyzése után „Új dologba fogott, abból is csak pár sornyi töredék maradt”. Ezután közli a fogalmazvány első bekezdését, nem említve azt, hogy a kézirat még folytatódik.

Szövegeltérések:

József J 1940	Sor	JKK
cselekvése: neki	4.	cselekvése, neki

József J 1955: A bevezető és a szövegközlés is megegyezik a József J 1940-es közléssel.

JAÖM3 1958: A kéziraton alapuló, részben modernizált helyesírású közlés, a *Kisebb töredékek, feljegyzések* című fejezetben. A két bekezdést egymástól csillaggal választja el. Érdemi szövegeltérés nincs.

JAM2 1977: A JAÖM3 1958-on alapul, azzal mindenben megegyezik.

JAHSZK 2012: A kéziraton alapuló, betűhű közlés, lábjegyzetben feltüntetve a szövegváltozatokat.

Keletkezéstörténet

Babits Mihály *Az európai irodalom története* című munkája két részben jelent meg, az első, amely 1760-ig tárgyalta a szerzője szerint értelmezett világirodalmat, 1934-ben – ennek a következő évben volt egy második kiadása is –, az 1760 és 1925 közötti évek történetét tárgyal pedig 1935-ben. Egyesített, végső kiadásuk egy évvel későbbi. Min-

den következő kiadás ezt a szöveget közli. Mindhárom kötet a szerző és a Nyugat Kiadó reprezentatív munkája volt, s mindhárom a Könyvnapra jelent meg.

Babits személyes irodalomtörténetének nagy visszhangja volt már az első rész megjelenése után is. Irodalomtörténeti és szépirodalmi műként egyaránt értelmezték. Az első rész megjelenésével szinte egyidejűleg a *Nyugat* 1934. könyvnapi számába (május 16. – június 1.) Gellért Oszkár írt Babits munkájáról, amelyet a világirodalom regényeként határozott meg. Ezt a minősítést ismételte meg Schöppflin Aladár a következő számban (július 1–16.), s fogadta el maga a szerző is az augusztusi kettős szám „Könyvről könyvre” rovatában. Művének kettőssége – történeti tárgy vallozatos elbeszélésben – már a korabeli olvasókat is megosztotta, sokan nem tudták elfogadni az egyszerre tárgyiaságra törő és ugyanakkor vállaltan szubjektív, szokatlan műfajt.

E bizonytalanság nyomai megtalálhatók JA tervezett recenziójának elkészült szövegében is. Határozott különbséget tesz a tudományos irodalomtörténet-írás és Babits vállalkozása között. Hangsúlyozza, hogy a költő eleve másként fogadja be az irodalmat, s hogy olvasóként ő maga sem azt tanulta meg belőle, amit a tudósok által írt munkákból szokás. De JA írása töredékben maradt, s így nem derül ki belőle, hogy valójában mi ragadta meg Babits művében.

JA hivatkozik a viktoriánus korra, illetve Keatsre és Tennysonra, amiről és akikről *Az európai irodalom története* második részében esik szó. Ezt a kötetet legkorábban az 1935. június 3–5. közötti könyvnapokon vehette kezébe. Elolvasása után, feltehetően június közepén-végén fogott bele recenziója megírásába. József Jolán regényes életrajzában (1940) idézi a *[Babits]* kezdetű töredék első bekezdését, és azt állítja, hogy az 1936. decemberi *Medvetánc* után keletkezett. Ahogy a szövegközlése hiányos, úgy a datálása is kétséges. A *[Babits]* hiányzó második bekezdése – gondolati párhuzamai alapján – összetartozik a *[Rendkívül érdekes regényt]* kezdetű kézirattal, az utóbbi fogalomhasználata pedig (a gyönyör-kín kettőse) korai változata, előzménye az *Ázsia lelke* recenziójában és egy másik kései töredékben található (a pszichoanalitikus terminológiának inkább megfelelő) öröm-kín terminológiának. (Bővebben ld. *A történelem alternatív jelentése és a lírikus pozíciója* című alfejezetben.) JA vállalkozása tehát nem lehet későbbi, mint az *Ázsia lelke* című recenzió.

A költőt békítő szándék vezette – ahogy az 1933-as *[Magad emésztő]* kezdetű versénél is –, ki akarja engesztelni a megbántott Babitsot. Bizonyíthatja ezt, hogy bár – az 1929 decemberében írt pamfletjéhez hasonlóan – most is tagadja Babits „poeta doctus” (tudós költő) voltát, de most erénynek tudja ezt: éppen azért nyilvánítja igazi lírikusnak őt, mert „lényével eszmél, nem próbálja eszméletét észére korlátozni”. Ahogy korábbi bírálatában, most is elutasítja a szimbolizmust („aki tudatosan szimbolista, az bizony kevésbé lírai”), de míg a pamfletben Babitsot bírálta erőltetett, elavult szimbolizmusáért, itt már Ady képviseli az áttételes (ezért kevésbé költői, mesterkelt) szimbolikus nyelvhasználatot.

A recenzió tágabb kontextusa: a két költő kapcsolata

A szakirodalom kimerítően taglalja a két költő viszonyának alakulását. A katasztrofálisan induló, majd a kiengesztelődés felé tartó történetet pl. Basch Lóránt személyes emlékei és a fennmaradt dokumentumok alapján foglalta össze (ld. Basch 1959), Tasi József – az indítékokkal is számot vetve – egészítette ki a képet (ld. Tasi 1983), 2009-ben pedig önálló kötetként jelent meg annak a konferenciának anyaga, amely a két költő művészetét mérte fel egymáshoz képest (ld. N. Horváth 2009a). Itt csak a leg-szükségesebb háttérismereteket idézzük fel.

Már harmadik találkozásukkor, 1928 decemberében összekülönböztek, akkor Benedetto Croce intuicionista esztétikáján. (Ld. Basch 1959, 410–411. p.) Minthogy éppen Croce volt az egyik fő ihletője JA korai művészetbölcseleti próbálkozásának, érthető, hogy úgy érezte: kettejük közül ő a kompetensebb véleményt formálni. Nem véletlen, hogy röviddel később A *Toll* Ady-vitájához hozzászóló JA – miközben védelmébe vette Adyt – megértőbbnek mutatkozott az Adyt támadó Kosztolányi, mint a Kosztolányival szemben Adyt védő Babits iránt. Amikor 1929 december elején megjelent Illyés Gyula méltató írása Babits Mihály új verseskötetéről, JA felháborodott rajta – hozzáfűzött megjegyzései fennmaradtak a *Nyugat* egy példányán. Szabolcsi Miklós szerint „a fiatal nemzedéken belüli elhatárolódás gesztusa” is indítéka lehetett a pamflet megírásának. (Ld. Szabolcsi M 1992, 378. p.)

JA hírhedtté vált „ellen-bírálatát”, pamfletjét, melyet szerzője „Tárgyi kritikai tanulmány”-nak nevezett és A *Toll* 1930. január 10-i számában jelentetett meg, logikai felépítésében és hangnemében egyaránt az a szembetűnően eltökélt szándék vezette, hogy mindenáron bizonyítsa: a köztudat alaptalanul hiszi Babitsot formaművésznek. JA legsértőbb gesztusa, amikor a „javítás” szándékával átírja nagynevű költőtársa verseit. A pamflet műfajából eleve következik túlzóan személyes, sőt személyeskedő jellege. Ezért hajlik rá a szakirodalom, hogy túlbecsülje JA személyes motívumait. A költő bizonyára elégtételt akart venni az őt, illetve a patrónusának tekintett Ignótust ért sérelem miatt. Amikor 1929 novemberében Babits Mihály (Móricz Zsigmond társaságában) átvette a *Nyugat* szerkesztését, már az első számban lehozta Németh László lekezelő, igazságtalan bírálatát JA *Nincsen apám se anyám* című kötetéről, Ignótus nevét pedig levette a címlapról. Föltehetően ez a két esemény volt az, amely közvetlenül kiváltotta a pamflet megírását. (JA bírálatáról ld. Tverdota György összefoglalóját, in: JATC2 1995, 199–217. p.)

De ezek csak az utolsó cseppek voltak a pohárban, József Attilában már régóta érlelődött az ellenérzés és indulat Babitscsal szemben. A vele meghitt barátságban levő Németh Andor idézi fel könyvében JA szavait, ahogy kikelt Babits erőltetettnek ítélt szimbolizmusa ellen: „Nézd meg, mennyi nagybetűt használ! A bús Mosáshoz! Az Élet ritmusa! Szent Fájás! Míg a Halál jövend a Vakaróval! A Nagy Varázskok! A Rémek. A Nagy Ének! A Tisztulás Hegye! Megannyi elvontság, jelkép, idea! Én becsülöm a filozófiát, de versben nincs helye, a vers érzékelés legyen, ne utalás.” – ld. Németh A 1989, 73. p. Beszédes jel, hogy Babits kötetének címe – *Az istenek halnak, az ember él* – JA bírálatában

a szimbólumokra utaló nagy kezdőbetűs főnevekkel jelenik meg – *Az Istenek halnak, az Ember él* –, amennyiben tőle származik ez a címváltozat (és nem a szerkesztőtől).

Babits ócsárlására – a pamfletet követően – két további cikkében is visszatért. A Hankiss Jánosnak és Juhász Géznak a magyar irodalom történetét francia nyelven bemutató könyvéről írt recenziójában (1930) ezt írta: „miért válik kézen-közön elsőrangú gondolkodóvá az a Babits Mihály, aki egy Írástudók Árulása c. nemtudomminekhívjakot és hasonló tanulmányokat nagykezdőbetűzött össze. (A derék Babits ragyogó tulértékelésébe az ember szeme különben is belekáprázik. Ez ugyan nem a szerzők hibája, mert az elvtelen, csak benyomásokon, tehát egyszerű tudatelemekeken alapuló műszemlélet jóvoltából Babitsot formaművésznek fogadta be a köztudat.)” – ld. JATC₁ 1995, 287–288. p. Az *Irodalom és szocializmusban* (1930) a főszöveghez írt jegyzetében is Babits Mihálynak *Az Írástudók árulása* című írásából idéz és vitázik vele: „A »poëta doctusnak« (tudós költőnek) csúfolt Babits Mihály írja azt a hülyeséget, hogy: »mi volna más az Intuición, mint Ösztön?« És írja ezt az Írástudók Árulása (!) c. »tanulmányában«.” (Ld. az *Irodalom és szocializmus* szövegét és jegyzetét.)

Barátai, Németh Andor és Komlós Aladár sikertelenül próbálták lebeszélni a költőt pamfletje publikálásáról. A Babitscsal más-más okból szemben álló Ignotus, Hatvany Lajos és Kosztolányi Dezső pedig egyaránt elítélték József Attilát érte. Ugyanakkor Németh Andor utóbb szükségesnek tartotta hangsúlyozni: „József Attila nem politikai magatartása miatt vonta felelősségre Babits Mihályt. Ő azt mutatta ki, hogy rossz verseket írt.” – ld. Németh A 2005, 71. p. Hasonlóképp nyilatkozott Ignotus Pál is, aki *A Toll* törzsgárdájához tartozott, és érintettként ugyancsak rossz néven vette Babits – apjával szemben tett – szerkesztői lépéseit: „Tudom, hogy Babitshoz valamiért nem fűlt a foga. Egyszerűen nem tetszett neki.” – ld. Vezér 2004, 193. p. A költő 1930-as kommunista fordulata után annyiban változott a helyzet, hogy Babitsot már politikai szempontból is az ellentétes térfélen tudta (ebben az értelemben említi Babits nevét a moszkvai platformtervezetre írt válaszában).

A durva sértés ellenére Babits 1932-ben beválogatta JA két versét az általa szerkesztett *Új anthológiába* (a Nyugat kiadásában jelent meg), amely harminchárom fiatal költő száz versét – méghozzá a könyv címe szerint a száz „legszebb” versét – tartalmazza. Míg József Attilától két valóban jelentős vers szerepel benne (*Tiszta szívvel*, *Megfáradt ember*), addig Illyés Gyulától nyolc kevésbé sikerültet méltónak talált Babits bevenni a gyűjteménybe. 1932 végén JA versekkel, majd 1933 elején a Baumgarten Alapítvány pénztámogatását kérő levéllel kereste meg Babitsot. A pamfleten túllépni egyikük számára sem volt könnyű: JA anyagi gondjai és Babitsnak a kurátorsággal járó kényszerei is akadályozták kapcsolatuk normalizálását. Ezt mutatják a Babitsnak írt levelek, Szántó Judit személyes látogatása Babitsnál, a *Versenyt az esztendőkkel!* (1933) József Attilának dedikált példánya, a két ízben odaítélt Baumgarten-jutalom (1935, 1936) és JA újbóli megjelenése a *Nyugatban* (1933. március elsején a *Reménytelenül*, nyáron az *Óda*, 1935 szeptemberében pedig a *Mint gyermek és A bűn*).

A Babitsnak írt 1933. március 2-ai levélben – a megkapott segély megköszönésével együtt – kitért kettejük viszonyára is, korábbi sértő támadását egyfajta ödipális lázadásként értelmezve. (Ld. JAL 2006, 393. p.) 1935. augusztus 18-án újra levelet írt

Babitsnak, amelynek első mondatában bocsánatot kér hallgatásáért – mintha csak egy önmagának szegezett vádra felelne. (Lehet, hogy a recenzióval való elakadásának is szólt ez.) Ezt követően magáról vall a levélben, az áprilistól sorjázó szonettjeire utalva: „Az a különös dolog történt, azaz történik velem, hogy a saját szemem láttára átalakulok s ennek az átalakulásnak a valódiságát még alig tudom megfogni. Így nem is igen írtam, inkább csak »fogásom« ellenőrzése végett próbálkoztam, mint gyermek, aki hallgat ugyan a szóra, hogy éget a tüzes kályha, de azért kísérletet tesz, hogy megérintse, megismerje. Ezek a versek is, amelyeket itt küldök, ilyen próbálkozások. Szeretném, ha Önnek tetszenének, én nem vagyok egészen biztos bennük.” – ld. JAL 2006, 426. p. A Babitsnak küldött versekkel mintegy megpróbálta kiváltani *Az európai irodalom történetéről* megkezdett, de félbemaradt kritikáját (amelyről Babits föltehetően nem is tudott). E levél figyelemre méltó dokumentum arra is, hogy a pszichoanalitikus kezelés hatására milyen gyorsan fordul át JA érdeklődése önmagára, illetve önmaga gondjaira, ahogy az a Babits könyvéről írt töredékekben is történik.

1936-ban szerencsétlen módon éppen azért esett el JA a Baumgarten-díjtól, mert egyik versét Babitsnak ajánlva publikálta, a kuratórium pedig el akarta kerülni a hamis látszatot. (Ld. még a *Kosztolányi Dezső* keletkezéstörténeti jegyzetét.) Így csak posztumusz ítélték neki oda a díjat.

A történelem alternatív jelentése és a lírikus pozíciója

Az első kézirat – a [*Rendkívül érdekes regényt*] – feltétlen elismeréssel kezdődik: „Rendkívül érdekes regényt olvastam, Babits Mihálytól az »Európai Irodalom Történetét«. Sokat tanultam belőle.” JA kései recenzióiban gyakori fordulat, hogy távol álló műfajokat ránt össze: Kosztolányi összegyűjtött költeményeit a „kalandregények” izgalmaival olvassa, Hatvany Bertalan tudományos ismeretterjesztő munkáját viszont líraként, a publicista-kultúrpolitikus Ignótus Pált pedig „idealista lírikusnak” teszi meg (ld. az 1935 nyarán keletkezett *Kosztolányi Dezső*, az 1936 elején befejezett *Ázsia lelke* és az 1937 januárjában megjelent *Ignótus Pál : Kosztolányi Dezső* című írásokat). De az elismerő nyitány fölöttébb kurtának bizonyul – mintha a szerző igyekezett volna túlesni rajta, hogy utána arról szólhasson, ami őt igazában érdekli. A Kosztolányi-bírálattól eltérően, de a Hatvany-recenzióval megegyező módon a recenzeált mű mintha csak ürügynek, alkalomnak kínálkozna arra, hogy JA az őt foglalkoztató problémákról nyilatkozzon. Az *Ázsia lelke* valójában keveset mond Hatvany Bertalan könyvéről, annál többet a költő ember és társadalomfelfogásáról. A Babitsról szóló reflexiók esetében nem egészen erről van szó. *Az európai irodalom története* JA szemében eleve paradox vállalkozásnak tűnhetett, mert költő vall itt olyasmiről, ami nem az ő dolga. Az irodalomtörténet és általában a történelem mibenlétéről való eszmefuttatás tehát távolról sem öncélú. Amikor az objektív, tudományos történetírás ellenében JA hangsúlyozza a másfajta történetiség létjogosultságát, közvetve Babits Mihály különös eljárását igyekszik megalapozni.

A második kézirat – [*Babits*] – szerint Babits az irodalom eszményét vetíti rá az irodalom történetére, azaz spirituális állaspontra helyezkedik, holott az irodalom valóságos története csak (az irodalmat működtető) cselekvő emberekhez köthető.

A következő bekezdésben viszont – elsősorban Bergsont követve – elveti a történelem hagyományos fogalmát is. „Általában azt értjük történeten, amit nem mi csináltunk.”, márpedig ha „történétté minden cselekvést azzal teszek, hogy saját magamtól, cselekvő énemtől elválasztom, – akkor viszont hogyan érthetném meg?”. Tehát JA szerint kizárólag az egyén (a „cselekvő én”) rendelkezik belátható történettel.

Az első kézirat második bekezdése is kétségbe vonja a közkeletű felfogást, amely kollektív emlékezetként tekint a történelemre. JA szerint az emlékezés kizárólag egyéni lehet. A tudományos objektivitás már csak azért is megkérdőjelezhető, mivel a tudósok is „*kiszámítják* a multat”. És mégis van történelem, de ez az egyén története – jelenti ki a költő, és a történettudomány szcientikus, kalkulatív emlékezetével szemben egy valódibb emlékezetet állít, amely az egyén önteremtő múltképzésére épül. A problémafelvetés Bergsont idézi, de a JA által már korábban jól ismert és vallott bergsoni felfogást, a teremtő fejlődés, az önalkotó személyes emlékezet fogalmát előbb egy Nietzsche-idézzel, majd a pszichoanalízis néhány kulcsfogalma segítségével kibővíti, tovább értelmezi. Már az idézett Nietzsche-mondatban is ott van az a szó (a *Lust*, amit a költő gyönyörnek fordít), amely a pszichoanalízis metapszichológiai alapfogalmaként, az öröm-kín elv részeként tér vissza.

Az *Ázsia lelke* című recenzióban így fogalmaz: „Az emberek életfeltételeik szerint járnak el; lélektani nyelven fejezve ki magunkat; a valósághoz idomuló testi létünkkel adott örömkeresési és kínerülési elv működik bennük.” [*A társadalom alapja biológiai*] kezdetű feljegyzésében pedig ez olvasható: „(Kéj keresés – kín kerülés) rajta épül fel a tudat.” JA ezt a fogalompárost a Babbitshoz kapcsolódó reflexiókban még a gyönyör-kín kettőseként írja le. A pszichoanalízis az öröm-kín terminológiát használja. A kín az ösztönenergiák kielégületlensége során felgyűlő érzés, az öröm pedig a kielégülés alkalmából megjelenő élmény. Az ember folyamatosan öröm-élmények megszerzésére törekszik.

A kiszámított, tárgyi történelemmel, a nem-emlékezettel szemben a valódi, cselekvő emlékezet az egyéni történet, a vágyait megvalósítani, kielégíteni, azaz örömhöz jutni akaró személy testi-lelki élet-cselekedete. A bergsoni teremtő-építő múlt tehát JA értelmezésében destruktív-konstruktív folyamat, a gyönyör mellett, sőt annak ellenében ott a kín, a vágy, az ösztön működésének, kielégülésének blokkolódása. Egy harmadik (ugyancsak pszichoanalitikus) elem egészíti ki ezt a konfliktusos rendszert: a félelem megjelenése. A félelem (Freud írásaiban emellett, sőt hangsúlyosabban a „szorongás” szerepel) a kín állandó lehetőségének érzete, a külvilág (akár egy felettes-én jellegű belső külvilág) negatív hatásának hangulata, modalitása. JA szerint a félelem összekapcsol, a „közössé tett félelem legyőzi a rettenthetetlent”. És pontosan ez a közös félelem hozza létre, jelöli ki a történelmet, e félelem közösségi működése lesz maga tárgyi történelem.

Mindennek különösen nagy a jelentősége a lírikus esetében. Az első kézirat második része a lírával, a lírikus pozíciójával foglalkozik. A lírikus (akár a gyermek), talán a prózaíróval vagy a történésszel szemben, „nem akar emlékezni”, hanem újra meg akarja találni a gyönyört, valamiféle éppen teremtődő, benső, testi-lelki (kínnal teli, de örömmre találó) eseményt ismét. Ehhez a kínnal szembesülő önteremtődéshez idézi példaként

JA az 1910-es Babits-verssort: „Bár munkában manapság nincs nemesség – ez csupa munka, csupa faragás”. Babits igazi lírikus, írja JA, tévesen gondolják róla, hogy poeta doctus, tudós költő. Mint ahogy abban is tévednek, hogy Ady líraibb költő, mint ő. Valójában Ady szimbolizmusa tárgyiasít, kalkulál, eltávolít az esendőségtől és közvetlenségtől, amely a valódi líra sajátja. Az igazi költő „fogát csikorgatja és üvölt – lényével eszmél, nem próbálja eszméletét észére korlátozni”. JA a „lírikus”-nak mondott karaktert immár sokkal inkább Babitsnak ítéli, mint Adynak.

A lírikusról adott jellemzést József Attila később megismételte önjellemzésként is. A *Verstan és versírás* néven ismert, gyermekkort megidéző töredék (1936) valójában pszichoanalitikus, önanalitikus esetismertetés, egy saját élmény felidézése, története: „Igy vagyok azzal a kérdéssel is, hogy miért írok verset. A természetes felelet nem elégítené ki azt, aki választ vár. Költő lettem, mert hallottam, hogy vannak költők s mert mindazt szerettem volna én is csinálni, amit a kiismerhetetlen és félelmetes felnőttek tettek. El akartam lesni lenyűgöző biztonságuk titkát. Félttem a lovaktól, de megveregtettem farukat, pofájukat, bátor voltam, hogy ne lássák, hogy félek. Magamat azonban nem csalhattam meg. A félelem ott élt bennem s csak annyit értem el, hogy bujkált előlem, amiképp az árnyak éppen az elől szökellnek a tárgyak tulsó oldalára, aki ezen az oldalon akarja lámpával meglepni őket. Kocsis akartam lenni, hiszen ő nem érez félelmet. De arra is gondoltam, hogy elmegyek búvárnak vagy mozdonyvezetőnek. Emmiatt kinevettek. Nem baj, mondogatták, ügyes lakatos lesz belőled, a lakat is csak szerkezet, mint a mozdony. Én azonban titokban szétszedtem egy zárat s csalódottan láttam, hogy szerkezetnek szerkezet ugyan, ügyes is, egyszerű is, de nincs benne semmi abból, amit én »felnőttinek« neveztem volna egykor. Nem értették meg, hogy a mozdony az más, az óriási és pöffög, dohog, zug, visit s mintha fel akarna robbanni, amikor megáll. S a félelmetes jószágokon ott áll a mozdonyvezető és végtelen nyugalommal néz le a kisgyerekekre, akinek a sinek közelébe sem szabad mennie. Nem értették hogy éppen a félelmet akartam legyőzni.” – ld. JAÖM4 1967, 27–28. p. A gyermekkori emléken felismerhető *A város peremén* egyik motívuma is: „Gyermekkora gyermekkorunk. Velünk / nevelkedett a gép. / Kezes állat. No, szóljatok rá! / Mi tudjuk a nevét.”

Az első kézirat harmadik bekezdésében tehát a szöveg visszatálál Babitshoz, akit igazi lírikusnak ismer el, de éppen ezért paradoxnak tűnik vállalkozása. A negyedik bekezdés első mondatában – „Babits, a lírikus, mégis történelemmel, mégpedig irodalomtörténettel lép elénk.” – a „mégis” jelzi azt, hogy korántsem magától értetődő, ha egy költő irodalomtörténetet ír. Mert a műfaj hagyományos jelentése megköti Babits kezét, s JA legalább olvasóként elhatárolja magát az így nyerhető ismeretektől: „Mon-dom, sokat tanultam művének gazdagságából, de nem azt, amit az emberek tanulni szoktak többé-kevésbé tudományos munkákból. Nem azt, hogy Keats mikor született, milyen eszméket vallottak, jobban mondván milyen eszméket vallatott az elfeledetten megbúvó félelem a Victorianus kor költőivel és írástudó olvasóival.” Az utolsó mondat már nemcsak azt jelzi, hogy az eszmék mögött is félelem lapul (JA több kései írásában kifejti, hogy az eszmék mögött ösztönök és indulatok húzódnak meg), hanem azt is, hogy a líra legsajátabb szerepe sem hat rá mint olvasóra, ha nincs közvetlen (nyelvi) kapcsolatban vele.

De ezen a ponton az olvasó mögül a költő lép elő. „Hiszen ezt is megtanulhattam volna Babbitstól, de hát mit érnék ezzel?” – ez már annak a hangja, aki maga is lírikus. „Az ilyen tanulság nagyon is hazug volna számomra, ki nem beszélek angolul. Ha pedig olvasnék angolul, akkor e tanulságra éppugy az eredeti művek olvasásából tehetnék szert, mint Babits maga.” A továbbiakban a Karinthy-példa is arra utal, hogy a költő egyéni, önmagát építő-teremtő történetébe nem fér bele a másik költő személyes tapasztalata. Az eredendő, Babitsot békíteni akaró szándék itt elakad, JA nem tudja végigvinni költőtársa paradox vállalkozásának elvi támogatását. Talán ezért maradt írása befejezetlen, töredékes.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

[Rendkívül érdekes regényt]

1. sor

„**Európai Irodalom Történetét**”: Babits munkájának pontos címe: *Az európai irodalom története*.

3. sor

A történelmet – emlékezésnek szokták mondani [...] a közösség emlékezete: Kulturális közhely. JA szerint az emlékezet nem lehet kollektív és másra irányuló, hanem csakis egyéni visszatekintés, felidézés átélt vagy hallott eseményekre. Így jut el a történelem alternatív jelentéséhez.

7. sor

kiszámítják a multat: A múlt kalkuláló, tárgyas szemléletét Bergson nyomán kritizálja. Marxistaként maga is ilyen történelemszemléletet vallott, pl. *A város peremén* utolsó versszakában a költő „az adott világ / varázsainak mérnöke” – bár az összetétel paradox, mert a varázssok a mágikus világképhez tartoznak, a mérnöki módszer viszont a szcientizmus világához.

10. sor

És mégis van történelem, de ez az egyén története: JA jelentős szemléleti fordulata tükröződik ebben. Számára a történelem már nem a közösség története, hanem az egyéné, azaz a (pszichoanalitikus értelemben vett) felnövés és egyben a közösséggé válás történetéről van szó.

10–11. sor

„**Die Lust will Ewigkeit, will tiefe, tiefe Ewigkeit**”: Pontatlan idézet Nietzsche *Zarathustrájából*. Helyesen: „Doch alle Lust will Ewigkeit – will tiefe, tiefe Ewigkeit”. Fényes Samu korabeli fordításában: „Ám minden gyönyör öröklétet akar, – mély, mély öröklétet akar” – ld. Nietzsche 1907, 410. p. JA ezzel indítja alternatív emlékezetkoncepcióját. Babits bőven foglalkozik könyvében Nietzsche gondolataival, de ez a Nietzsche-idézet *Az európai irodalom történetében* nem szerepel.

12. sor

Nem magát félti, hanem a gyönyört: JA – Nietzsche gondolatát folytatva – pszichoanalitikus álláspontra helyezkedik. Az emberi ösztön alapiránya a kielégülés, azaz az öröm (JA „gyönyör”-nek fordítja a német „Lust” kifejezést), aminek veszélyét,

sikertelenségét „szorongás” (JA a „félelem” szót használja) kíséri. A gondolatmenet feltehető forrása a Freud előadásából 1916–1917-ben összeállított *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, mely *Bevezetés a pszichoanalízisbe* címmel Hermann Imre fordításában már a német kiadás évében megjelent magyarul is. A fogalmak (Lust) egyéni fordítása arra utal, hogy JA a német nyelvű szöveget használta.

13. sor

A félelem pedig induktív, egyetlen esetből is általánosít: A JA által használt fogalom, a „félelem” föltehetően inkább a német *Angst*ot jelenti. Freud beszél ugyan a félelemről is, de csak mint a szorongás meghatározott tárgyra vonatkozó esetéről.

15–16. sor

a gyönyör, azt akarja, hogy amit egyszer már megragadott, azt ismét keze ügyébe kaparithassa: A „kaparít” a „kaparint” régies alakja. Freud több alkalommal hangsúlyozza az ösztön, a vágy ismétlés-természetét és azt, hogy a szorongás az ismételt ösztönkielégülés, vágyteljesülés akadályoztatását jelzi: „azért ijed meg a gyermek az idegen alaktól, mert megszokott és szeretett hozzátartozójának látására, alapjába véve az anyjára van beállítva. Csalódása és vágyódása alakul át szorongássá, tehát kihasználatlanul maradt libidó, amely ilyenkor nem tartható lebegésben, hanem szorongásként le kell vezetődnie.” – ld. Freud 1932, 408. p.

16–17. sor

A gyönyörnek azonban, mely mélyen testi, nem elég az emlékezet, sem a félelemnek belefoglalt intő szava: Freudnál: „a libidó eltérítése normális felhasználásától, ami a szorongást létrehozza, a testi folyamatok talaján következik be.” – ld. Freud 1986, 329. p.

24. sor

Babitsot poeta doctusnak tartják: A latin kifejezés (”tudós költő”) intellektuális, kiemelkedő mesterségbeli tudással, magas szintű kulturáltsággal rendelkező költőt jelent.

27. sor

„Bár munkában manapság nincs nemesség – ez csupa munka, csupa faragás”:

Babits Mihály *Szonettek* című verse második szakának harmadik és negyedik sora. A vers a *Nyugat* 1910. januári számában jelent meg először. (Az első közlésben nincs gondolatjel, JA valószínűleg a sortörést jelezte így.) A költő 1933. január 28-i keltezésű, Babitsnak írt segélykérő levelében a címzett *Arany Jánoshoz* című, ugyanott megjelent versét idézi (pontatlanul): „Nem takart seb kell, hanem festett vérzés, – mondhatnám, hogy száraz kenyérhéjon rágódunk.” – ld. JAL 2006, 393. p. (A versben az „inkább” szó szerepel ott, ahol JA „hanem”-et ír, a gondolat végére pedig Babits felkiáltójelet tesz.)

38. sor

Keats: John Keats (1795–1821) angol romantikus költő. Babits kiemelkedő lelkesedéssel többször visszatér költészetére *Az európai irodalom története* II. kötetében.

40. sor

Victorianus kor: A brit birodalom fénykora, Viktória királyné uralkodásának ideje (1837–1901). Babits külön fejezetet szentelt neki *Victorian Age* címmel.

43–46. sor

Vajjon Karinthy [...] alkothatna-e [...] Igy ir Tennyson?: Utalás Karinthy Frigyes irodalmi paródiáinak *Igy írtok ti* címmel összegyűjtött kötetére, melyet a kritikusok egy része különleges irodalomtörténetként üdvözölt. Alfred Tennyson (1809–1892) a viktoriánus Anglia egyik legnépszerűbb költője.

[Babits]

1. sor

Babits „az egységes és egyetlen Irodalmat idézi, mint egy nagy, élő szellemet”:

Idézet Babits előszavából, amely irodalomtörténet-írása ars poeticájának is tekinthető: „Aki a világirodalom történetét írja: az ennek az örökségnek leltárát és számadásait veszi fel. A közöset keresi a sokféleiben, az egységes szellemi folyamat nemzetileg széttagolt világunkban. Az egységes és egyetlen Irodalmat idézi, mint egy nagy élő szellemet, amely megszületett valaha Görögországban, s továbbélve és gazdagodva a kereszténység világlelkében, nem halt meg akkor sem, mikor ez a lélek nemzetek szerint széthasadozni kezdett.” (Bevezetés „Az európai irodalom története”-hez címmel a *Nyugat* 1934. áprilisi számában is megjelent.) Ugyanezt az idézetet ismétli meg Turóczi-Trostler József a *Nyugat*-ban 1935 októberében megjelent ismeretetésében is.

2–3. sor

Lényegében a spiritualizmus álláspontjára helyezkedik, ám ugyanakkor az Ideát tekinti spiritusnak.: JA itt Babitsnak *Az eszmék világa* című fejezetben megfogalmazott – Platónat idéző – gondolatára utal: „Az író nemcsak gondolatainak lépcsőin vezet föl az Ideák túlvilágába. A költészet szuggesztív eszközeivel akarja megközelíteni magát a túlvilági hangulatot, amit az Ideák közvetlen szemlélője érezne. Senki élő még nem szemlélte az Eszméket közvetlen. Mi csak olyanok vagyunk, mint a barlangban háttal a világosságnak lekötött rabok, akikről a másik híres mítosz beszél, a Politeia hetedik könyvében. Ezek csak a barlang hátsó falára eső árnyékokból következtethetnek a Valóságra, mely künn a fényben létezik és ragyog. Ez a barlang a mi bús életünk, s az árnyékok e földi élet alakjai és jelenségei. Minden, amit magunk körül látunk, csak egy nagyobb és igazabb valóság szimbóluma. Erre a nagyobb és igazabb valóságra vágyik a szerelmes, ezért nem elégülhet ki soha az érzékekben. Ezt a nagyobb és igazabb valóságot sejtje meg a művész is a szépségen át. S ugyanez az erősz, ez a »platói szerelem«, sugalmazza a filozófiát.”

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 468–470. p.

LENGYEL András, *Az „első fájdalomra eszmélő ember” : József Attila freudomarxizmusának kérdéséhez*, FORRÁS, 2001. 10. sz. (október), 86–94. p. = Lengyel A 2005, 262–265. p.

Visy Beatrix, „*Nem ahogy ma szokás*”: A narráció jegyei, szépirodalmi elbeszélőszervezetek Babits Mihály *Az európai irodalom története* című művében, Budapest, Balassi, 2017, 8. p.

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Mindkét töredék a viszonylag ismeretlen JA-írások közé tartozik. Az első kézirat csak 2006-ban került közgyűjteménybe. Recepciójuk alig van, Szabolcsi Miklós és Lengyel András foglalkozott velük. Visy Beatrix említi Babits kapcsán JA írását, arra példaként, hogy az irodalomtörténet vallomásos jellegével a könyv legtöbb korabeli kritikusa foglalkozott. „Általános vélemény, hogy JA töredékben maradt recenziója kevésbé szól Babits munkájáról, inkább szerzőjének a megírás idején aktuális lélektani olvasmányélményeit rögzíti.” – ld. Visy 2017, 8. p.

Szabolcsi Miklós csaknem az egész szöveget idézi. Jelzi a töredékek keletkezésének valószínű időpontját („1935 nyaráról vagy őszéről való lehet”), és úgy látja, hogy „a mű alkalmából vagy ürügyén inkább a költészetről, szimbolizmusról vallott nézeteit fogalmazza meg”. A költészetről való felfogását „ezúttal lélektani tényezőkre építi [...] Mintha saját – a *Nagyon fáj* című versig vezető – útjának indokolása és magyarázata” lenne. (Ld. Szabolcsi M 1998, 468. p.)

Lengyel András [*A társadalom alapjai biológiai*] kezdetű (nála még *Marx szimbolizmus* címen szereplő) töredékhez kapcsolja a Babits-recenzió értelmezését, amely „igazából nem a könyv értelmezése, hanem a »történelem« és a »líra« pszichoanalitikus interpretációja”. JA tagadja a történelem emlékezet-jellegét, ugyanakkor elismer egy emlékezés-jellegű történelmet: az egyén történetét, amely szerinte a vágy története. A Nietzsche–Freud-vonalat viszi tovább, a libidőökonómia (a kényszer és a kín kerülése) alapján áll. Sajnos a közössé tett félelemnek a belső szerkezete nem bontható ki a szövegből egyértelműen. „Az alapvető distinkció kétségtávol a közössé tett félelem szereplőinek és a lírikusnak az éles megkülönböztetése. [...] A költészet [...] e fölfelelésben elsődleges szimbólum, az egyéni vágy történetének szimbóluma. S [...] egyben József Attila kései, 1935 nyarán induló költészetének is kulcsát, önértelmező elvét adja.” (Ld. Lengyel A 2005, 262–264. p.)

Új szocializmust!

Hort Dezső könyve

Hort Dezső szociológiai tanulmánya, melyet Hendrik de Mannak, „az európai szocializmus harcosának” ajánl, „a marxi gondolatrendszer lényegéről és hiányosságairól” szól röviden, de megalapozott és világosan tagolt tudással. A tanulmány első fele Marx eszmekörének, a tudományos szocializmusnak ismertetése, szellemtörténeti távlatból, hiszen „a marxizmus lényege szerint történelmi tárgyról szóló fejlődő és alakuló megismerés”. A marxi vizsgálódás tárgyának Hort a szellemi természetet, „a szellemi megismerésen épülő emberi együttélést és összeműködést” jelöli meg. (Marx az ipart „érzékeny előttünk lévő emberi pszichológiának” nevezte „Közgazdaságtan és bölcsélet” c. kevéssé ismert tanulmányában.) Hort Marx tanítását „a¹ hegeli fejlődéselv, a Feuerbach materializmus, a saint-simoni technicizmus s az Adam-Smithi ökonomizmus szintetikus összefoglalásaként” szemléli. A „történelmi materializmus” elnevezést helyteleníti és helyette az „ökonómikus realizmust” ajánlja. Én ezt a névcserét nem tartom szerencsésnek. Kétségtelen, hogy Marx történelmi materiáliákról beszél, innen (s egyben Feuerbach szóhasználatából) az első pillanatban megtévesztő „materializmus” név, mely azt jelenti, hogy az emberek számára materiális körülményeikkel adva van az az ideális, amelynek megvalósításán, akár tudatosan, akár öntudatlanul, munkálkodnak. Marx felfogása tehát materiális léthez kapcsolt objektív idealizmusnak tekinthető inkább, melyet az választ el a Hegelétől, hogy középpontja nem a kozmikus, hanem a szociális lét, vagyis az ember. Ezért, ha már szükségesnek látszik a változtatás, megfelelőbbnek tartanám az ökonómikus vagy szociális humanizmus kifejezést. A történelmi társadalmat nem a *res oeconomica*, hanem a *homo oeconomicus* formálja. A *homo oeconomicus* alkotja a tudományokat, mint ismereteink leggazdagabb kifejezéseit s hasonlóképpen a művészeteket is. (Freud még neurózisokban is fölfedi az ökonómiai elvet.) Éppen Marx hangsúlyozza a Kapitalnak árufetiszmusról szóló² fejezetében, hogy csupán látszat szerint lépnek termékeik útján (*res oeconomica*) egymással társadalmi viszonyba az emberek, valójában már termelés közben fennáll a társadalmi viszony, mely tehát nem dologi, hanem személyi. A termék árujellege teszi csupán, hogy az emberek közti viszonyok dologiagnak látszanak. A *res oeconomica* mélyén, mint bölcsőjében a gyermek, a *homo oeconomicus* szunnyad s nincs is másról szó, minthogy – felnövekedvén – lépjen elő. Másfelől Marx több ízben humanizmusnak nevezi gondolatát, Feuerbach nyomán, ki szintén él a „materializmus” kifejezéssel, hogy a hegeli világkép spirituális vonásait tagadja. (Schopenhauer fakad ki egy helyütt amiatt, hogy a bölcselők nincsenek egészen tisztában azzal, hogy spiritualizmus és materializmus az ismeret alanyára, idealizmus és realizmus pedig az ismeret tárgyára vonatkozó nézetek elnevezései.) Hort a tudományos szocializmust tartja a társadalomtudomány alapvető fejezetének és megteszi annak a szociológiának alapjává, melyről A. Comte álmodott. A marxizmus sajátossága azonban nem „tudományos”, hanem filozófiai mivoltában áll s a szocialisták a pozitivisták szociológiát, illetve a szociológiai pozitivizmust elsősorban – jóllehet inkább öntudatlanul, mint tudatosan – csak „öntudatosítást”, tehát a marxi filozófia terjesztő eszközéül használják föl. Hort

¹ [sajtóhiba:] tanítását, a [ld. főszöveg]_{szkj}

² [sajtóhiba:] szól [ld. főszöveg]_{szkj}

egyébként – mindössze 60 oldalon – elismerésre méltó módon fejti ki Marx társadalmi elveit.

Könyvének másik fele a rendszer hiányosságairól szól: 1. Túlontúl gazdaságtan, alig szociológia. 2. Állam- és forradalom-elmélete annyira kétértelmű, hogy marxistának mondja magát mind a szociáldemokrácia, mind a bolsevizmus. 3. Túlegyszerűen láttatja a jelent: a tőkés társadalmi rend átalakulását, a szocialista „forradalmi korszakot”. E főhiányosságok kitöltésére Hort Hendrik⁴ de Man eszméihez folyamodik s közli ennek szocialista munkatervét. E terv főbb elvi pontjai: 1. Aktivitás, egyelőre nemzeti területen. 2. Nacionalizálás demokratikus állami ellenőrzéssel. A lényeg nem a tulajdon-, hanem a rendelkezési jog nacionalizálása. 3. A politikus állam helyettesítése ökonomikussal, egybekapcsolva a parlamentarizmus reformjával. 4. „A szocialista mozgalomnak el kell hagynia munkás előítéleteit.” „A közvetlen politikai cél egy ökonomikus többség létrehozása.” 5. „A harc eszköze a politikai demokrácia országaiban törvényes és alkotmányos: szellemi küzdelem.” Hort de Mannal úgy gondolja, hogy az e pontok alapján megújított szocializmus akkora erőre tesz szert, hogy elvégezheti a kapitalizmus fölszámolását. Hort kiemeli, hogy de Man szerint „az európai szocializmus lehetőleg meg fogja tartani, sőt ki fogja építeni a gazdálkodás szabad szektorát, még ott is, ahol tőkés a vállalkozás, de hiányzik a monopólium”.

Hort, és de Man is, a Marx-kritikák⁵ két pontját tartják állandóan szem előtt. Azt, hogy „egyrészt a jogpolitikai, vagy államhatalmi berendezkedésnek, másrészt a tiszta szellemi, vagy ideológiai életformáknak hatása nagyobb, jóval nagyobb annál, amit a marxi koncepció föltételez”. E gondolat de Man eszméinek félig-meddig irányító elve, de nem hatol mélyre, bárha Max Weber kutatásai igazolják. Kérdés marad ebben az esetben, hogy a homo moralis, vagy ideologus miért fordul szembe a homo oeconomicusszal, másszóval hogyan lehetséges, hogy a gazdasági belátás nem hat közvetlenül? A Marx-kritikának⁶ itt kellene kezdődnie, nem volna szabad megállapodnia történeti tények fölvetésénél. Ha Marx alapján jobban⁷ megértjük, hogy pl. a vallásos érzés miért öltött abban a korban olyan, ebben pedig ilyen eszmei-szociális formát, még mindig kérdéses marad, hogy egyáltalában miért van a homo oeconomicusnak vallásos érzése, hogy a szubjektum lelki háztartásában miért mutatkozik gazdaságosabbnak a hit, mint az értelem? Azért fontos ez, mert a társadalmi összeütközések elsősorban az embereken belül folynak le s az emberek olyan eszmékkel jelennek meg társaik között, amelyek belső harcaik eredményei. A marxi elmélet filozófia, de pszichológia is. Humanizmus, de éppen a legemberibb jelenséget – az elmebetegséget és a neurózisokat nem lehet vele megérteni. Hol a határ a nagyzási mánia és a diktátorságra törő akarat között? Mennyivel észszerűbb egy ember számára vallásos kedélye, mint a társadalom szempontjából a vallási téboly? A „szellemi természetről” szóló marxi felfogás kritikáját itt kell kezdeni, a homo oeconomicusnál és nem a res oeconomicánál. A társadalmi fejlődés humanista elvét össze kellene vetni már az egyén szociális fejlődésének tanulmányozásával,

³ [sajtóhiba:] jelen: [ld. főszöveg]_{szkj}

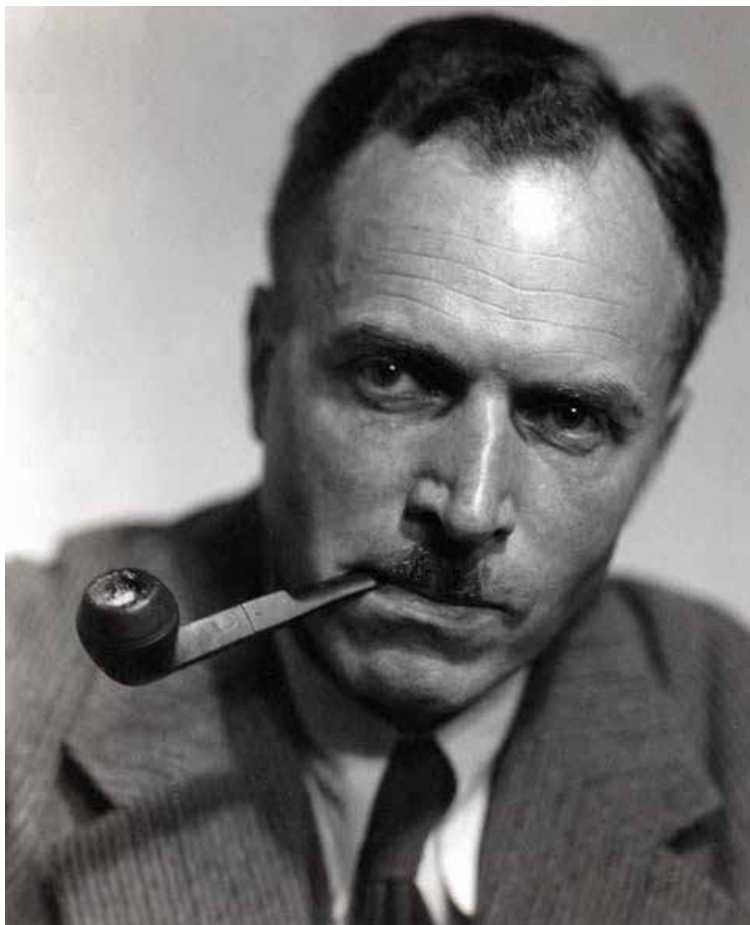
⁴ [sajtóhiba:] Henrik [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵ [sajtóhiba:] Marx-kiritkák [ld. főszöveg]_{szkj}

⁶ [sajtóhiba:] Marx-kiritkának [ld. főszöveg]_{szkj}

⁷ [sajtóhiba:] joban [ld. főszöveg]_{szkj}

a történelmi materializmust a pszichoanalizissel. Kezdeményezés még alig történt ebben az irányban, pedig amíg megfejtetlennek látszó érzelmi erők érdekeikkel ellentétes táborokba képesek sorozni az embereket, addig alig hihető, hogy ökonomikus belátással fogjanak hozzá az új világ fölépítéséhez.

Henrik de Man

[„Ökonomikus realizmus” helyett]

„Ökonomikus¹ realizmus” helyett szerencsésebbnek² tartom az „ökonomikus humanizmus” megjelölést. A történeti társadalmat nem³ a „res oeconomica”, hanem a „homo oeconomicus” alkotja, azért A „Kapital”-nak az árufetisizmusról⁴ szóló fejezete éppen azt a belátást tárja elének, hogy az emberek csak látszat szerint lépnek egymással viszonyba termékeik kicserélésekor, valójában már munkájuk⁵ közben alkotnak egymásközt társadalmi viszonyt, különben nem is hoznának létre oly termékeket, mely mások szükségletének kielégítésére hivatott. Az⁶ életüket termelő emberek személy szerint vannak viszonyban egymással, de míg a termék áru, e személyi viszonyok dologiakká látszanak. Hasonló módon csak látszatra realizmus a marxi szemlélet, valójában humanizmus. Maga, Marx, Feuerbach szóhasználata⁷ szerint él a „materializmus” kifejezéssel, de⁸ nem egyszer, szintén Feuerbachhoz hasonlóan, 10 humanizmust mond.

¹ [a fogalmazvány fölött:] [előbb:] Irodalom [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] *realizmus*” helyébe inkább [majd: ld. főszöveg]

³ [előbb:] A történelmet nem [majd: ld. főszöveg]

⁴ [előbb:] alkotja. Marx, amikor „történelmi materiálieről” szól, azért teszi, [majd:] alkotja., azért A „Kapital” árufetisizmusról [majd:] alkotja., azért A „Kapital”nak az árufetisizmusról [ld. főszöveg]_{szk}

⁵ [előbb:] valójában munkájuk [majd: ld. főszöveg]

⁶ [előbb:] A dolgozó [majd: ld. főszöveg]

⁷ [előbb:] Maga, Marx, ahogy Feuerbach [majd:] Maga, Marx, Feuerbach szerint [majd: ld. főszöveg]

⁸ [előbb:] és [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: *Uj szocializmust!*: az első közlés: JÓZSEF Attila, *Uj szocializmust! : Hort Dezső könyve*, COBDEN, 1935. 12. sz. (december), 534. p. (*Szellemi élet* című rovat) – a továbbiakban: JA1935d; [„*Ökonomikus realizmus*” helyett]: PIM JA 1087/13. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1935. június–november között.

A datálás indoklása: Hort Dezső könyve – ld. Hort 1935 – a június 3–5. között megrendezett Könyvnap egyik újdonságaként jelent meg. JA könyvismertetőjét a Cobden decemberi száma közölte. (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.)

Szerzőség: Az első közlés feltüntette a szerző nevét a cikk alatt: „József Attila”.

Kézirat: A teljes cikk kézírata nem ismert, egy fogalmazványa azonban előkerült, ld. [„*Ökonomikus realizmus*” helyett]. A kézirat az *Uj szocializmust!* című recenzió bevezető bekezdése egy részének szövegváltozata, ld. 12–32. sor: „A »történelmi materializmus« [→] tagadja.”

Kéziratleírás: Cím és szerzőség jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdőszavak: „»Ökonomikus realizmus« helyett.” Fekete ceruzairású kézirat, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 fólió, 1 beírt oldal. Félfamentes, vízjeles – egyárbocos vitorlás hajó – papír. 400×340 mm-es, négyoldalra összehajtott fólió első oldalán, hajtott méret: 200×340 mm. Az írás az oldal kétharmadánál abbamarad, a 2–4. oldal üres. Idegen kéz fekete ceruzairásával egy bekarikázott szám az első oldal felső margójának bal oldalán: „5”. Állag: erősen sárgult. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAGy Analekta JA 1087/13. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: A kéziraton nem szerepel aláírás, de a szerzőség a kézírás, a tartalom és a proveniencia alapján egyértelműen azonosítható.

Közlőve: *Uj szocializmust!*: JA1935d; JAÖM3 1958, 176–179. p. [szöveg], 414. p. [jegyzetek]; JA1967, 247–249. p. [részletek], 291. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 238–241. p. [szöveg], 702. p. [jegyzetek]; JAHSZK 2012; [„*Ökonomikus realizmus*” helyett]: JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegvizsgálat

Uj szocializmust!:

JAÖM3 1958 = JAM2 1977: Érdemi szövegeltérés nem fedezhető fel.

JA1967: Érdemi szövegeltérés nem fedezhető fel. A cikk mintegy felét közli, a kihagyás tényét és helyét jelezve. A közlés szöveghatárai: „A marxi vizsgálódás” – „eszközüil használják föl.”, ld. 7–39. sor.

JAHSZK 2012: Betűhű közlés.

[„*Ökonomikus realizmus*” helyett]:

JAHSZK 2012: Közlésének alapja a JA 1087/13. jelzetű kézirat, melynek szövegét [A Hegel – Marx – Freud első része] főcím alatt, első szöveggént közli. (Kéziratban maradt javításuk már az *Uj szocializmust!* fogalmazványaként azonosítja.)

Keletkezéstörténet

Hort Dezső és az *Uj szocializmust!*

Dr. Horti Dezső (az 1930-as évektől Hort Dezső néven publikált) jogász, társadalomtudós, szakíró, szocialista publicista. 1897-ben született. A Kommün alatti tevékenységéért háromévi börtönre ítélték. Előbb a Szocialista Pártok Nemzetközi Munkauniójának (a „Két és feles Internacionálénak”), majd az újjáalakult szociáldemokrata Munkás- és Szocialista Internacionálénak híve és propagandistája, a Szovjetunióból irányított Komintern ellenfele. A húszas évek derekától Münchenben él, német és magyar lapokban egyaránt publikál. A harmincas évek elején a nácik elől hazamenekül, és tevékenyen részt vesz a magyarországi szociáldemokrata párt és a belga Hendrik de Man nézeteinek népszerűsítésében. Cikkei főleg a *Századunkban*, a *Népszavában*, a *Szocializmusban*, a *Munkában* és a harmincas évek végén a *Korunkban* jelennek meg. Első könyve, az *Uj szocializmust! Szociológiai tanulmány a marxi gondolatrendszer lényegéről és hiányosságairól* (Budapest, Kosmos, 1935) jelentős figyelmet keltett. Még két könyve jelent meg: *A tudományos szocializmus alapelvei* (Budapest, Szociáldemokrata Párt, 1940); *Jellem és társadalom. Szociálkarakterológia* (Budapest, szerző kiadása, 1943). 1944-ben családjával együtt kivándorlását kérlemelte Palesztinába. További sorsáról nincs adatunk.

Az *Uj szocializmust!* 1935-ben a június 3–5. között megrendezett Könyvnap egyik újdonságaként jelent meg. Aktualitását mindenekelőtt az adta, hogy a sztálini Szovjetunió és a hitleri Németország kettős szorításában elbizonytalanodott és válságba jutott szociáldemokrata mozgalom számára egyszerre próbált elvi és gyakorlati kiutat mutatni. Hort Dezső úgy látta, a kiobbant világháború akadályozta meg, hogy a szociáldemokrácia parlamentáris úton átvegye a hatalmat. Lenin és a bolsevisták a hatalom erőszakos megragadásával antidemokratikus útra léptek, aminek egyedül Oroszországban lehettek meg az indítékai és a feltételei. Ám ennek ellenhatásaként Közép-Európában létrejöttek az antibolsevista diktatúrák. A nyugat-európai országok „féldemokráciájához” képest Hendrik de Man szociáldemokrata vezető belga viszonyok között kialakított *Szocialista Munkaterve (Plan du Travail)* jelentheti a kiteljesedett demokratikus megoldást: a vegyes gazdaságot támogató és felügyelő népállam megteremtésével, melyben „az állami gazdasági kontroll vezetősége nem független a szabad népképviselőten alapuló parlamenttől, de nem függ a polgári parlamentarizmus interpelláló önkényétől sem” – ld. Hort 1935, 79. p. Ez a javaslat nyilvánvaló módon reformista, tudatos lemondás a proletárforradalom erőszakos megvalósításáról. Ám arra hivatkozhatott, hogy a világ technikai-gazdasági szerkezete lényegesen megváltozott (nem hogy Marx, de még) a világháború óta (is): a technikai újítások leépítik az emberi munka közreműködését és munkanélküliséget termelnek, az ipari munkásság politikai súlya folyamatosan csökken, miközben a kisbirtokos- és kisparaszttömegek öntudata (a konzervatív állam támogatásával) egyre nagyobb. „A világháború s a nyomában járó történések, főleg a bolsevista és antibolsevista ideológiák és szervezkedések [...] nemcsak a szociáldemokrácia eszmei és mozgalmi erejét törték meg, hanem létrehozták

azt a tulajdonképp abszurd állapotot is, hogy a tőkeviszony kisparasztí, kézműves és intellektuális (»szabad pályán« dolgozó) kizsákmányoltjai frontba álltak a tőke ipari kizsákmányoltjai ellen [...] A ma helyzetképe az, hogy az ipari proletáriátus számában csökken, szellemi és akarati egységében megtört, hogy a kisipari és kisparasztí tömegek, az intellektuális pályákon lévők jó része is, »antimarxista« vagyis antiproletár frontba tömörültek, mindenütt ahol a bolsevizmus veszedelme fenyegette őket; s hogy a demokrácia társadalomszervező erejébe vetett hit megrendült.» – ld. Hort 1935, 114. p.

Ugyanakkor Hort Dezső könyve – szándéka szerint – nem politikai röpirat, hanem széles panorámájú eszméletörténeti számvetés, amelynek mintegy gyakorlati következményeként vet számot Hendrik de Man munkatervével. A tudományos szocializmust a társadalomtudomány egyik alapvető fejezeteként tárgyalja, melynek hatása alól egyetlen jelentős társadalomkutató sem vonhatja ki magát (Hort ezek közé sorolja Max Weber, Werner Sombartot és Max Scheler is). Marx szellemi fejlődésében nemcsak Hegel és Feuerbach, a francia utópista szocialisták, valamint Adam Smith és Ricardo, hanem Proudhon szerepére is rámutat (akivel utóbb Marx éles vitát folytatott). Kiemeli a kölni falopási törvény esetét, melynek során Marx fiatal újságíróként megtapasztalta, hogy az állam miképp fogja pártját a birtokos osztálynak, s elsőként pillanthatta meg az állam és az eszme „reális bázisát az anyagi életviszonyokban”. Mindezt Hort „alaptörvényként” tételezi, hogy aztán a tőkés társadalmi rendre alkalmazza – bevezetve a használati érték és a csereérték fogalmát –, s végül az ismertetést az elosztási viszonyok elégtelenségéből származó nyomorra és válságra futtassa ki. A könyv második részében tér rá a marxizmus hiányosságaira, amelyek közül a legsúlyosabb „nem is elméleti, hanem mozgalmi természetű [...] kiépítetlenül hagyta a megfelelő politikai magatartás alapszabályait [...] megalkotta a társadalom ökonomikus mozgástörvényét, de helyet hagyott az »evolúció – revolúció« álproblémájának [...] a végső útmutatások homályossága és kétértelműsége következtében lehetővé tette a »forradalmi osztály« két egymással marakodó pártra való szakadását” – más szóval „hiányzik belőle az eszmei biztonságú államelmélet” – ld. Hort 1935, 61–62. p.

Hort Dezső könyve röviden bemutatja a marxista állam- és forradalomelmélet változásait és az ennek következtében létrejött kétértelműséget is. A *Kommunista kiáltvány* álláspontja szerint a proletariátus osztállyá szerveződik, megszerzi erőszakkal az államhatalmat, és az államhatalom segítségével alakítja át a gazdasági és társadalmi rendet. Engels átépítette e koncepciót, amikor az állam elnyomó szerepe mellett az osztályok között közvetítő funkcióját is hangsúlyozta, s a szocialista közakaratnak érvényt szerezve az államhatalom megszerzését demokratikusan is lehetségesnek tartotta. Ezen az úton ment tovább a háború előtti szociáldemokrácia, amely az állam „utolsó ténykedéseként” számolt a tőkés társadalmi rend átalakulásának meggyorsításával és befejezésével. Lenin visszanyúlt az államhatalom erőszakos megdöntésének doktrínájához, és az államot a szocialista rend kíméletlen megvalósításának szolgálatába állította. Hort elsősorban azért bírálja a leninizmust, mert az egyedi orosz példát általános érvényűnek nyilvánította, s ezzel megtörte az európai munkásosztály szellem- és akarategységét – azaz a szólamaival ellentétben éppen az imperialista tendenciák megerősödését eredményezte. Ezzel szemben Hendrik de Man munkaterve demokra-

tikus megoldást kínál a diktatúráktól sújtott Európában. Hort Dezső a társadalmi munka fogalmának újraértelmezésével és kiterjesztésével arra az eredményre jut, hogy immár „több munkásosztály” létezik, melyek közvetlen érdekei nem fedik egymást, következésképp az elérendő cél: „olyan *egységes eszmei bázist* teremteni, mely egyesítheti őket a »közös ellenség« elleni küzdelemben” – ld. Hort 1935, 98. p. A modern társadalomtudomány elfogadja a lét elsőbbségének, az al- és felépítmény kapcsolatának marxi gondolatát, de vagy – mint a tudásszociológus Max Scheler – a léthez sorolja egyes korszakokban a faji adottságokat, másokban az államhatalmi berendezkedést is (és Hort szerint a németországi fejlemények, a hitlerizmus győzelme igazolni látszanak Scheler korábbi elképzelését), vagy – mint a vallásszociológus Max Weber – történetileg lehetségesnek tartja, hogy tiszta-szellemi formák döntően befolyásolják a gazdálkodó-tevékenység hogyanját (így játszott szerepet a protestáns munkaerőkölcs a kapitalista szellem kialakulásában) – ld. 102–106. p. A feladat: kiharcolni a szükséges társadalmi reformokat. Tulajdonképpen az antimarxista front sem tehet mást, mint hogy megvalósítsa a szocialista átalakulás megkövetelte strukturális intézkedéseket. De míg a marxista front (a bolsevizmus kivételével) a megreformált demokráciának és a tömegek öntudatosulásának hitével vág bele ennek a feladatnak teljesítésébe, addig az antimarxisták mindezek tagadásával.

Hort Dezső számos korábbi cikkét beépítette könyvébe, de itt nem csupán szintézisét adja nézeteinek, hanem egyfajta aktualizálását is, a Hitler győzelme utáni európai helyzetben. Nem meglepő, hogy a könyv nagy figyelmet keltett megjelenésekor, számos recenzió született, sőt a *Szocializmus* hasábjain vita is folyt róla. A könyvről a lap szeptemberi számában Pintér Géza írt *A szocializmus mai feladatai* (399–403. p.) és Herczka Sándor *A szocializmus vándorútja* címmel (403–404. p.). A kritikákra Hort Dezső *Új szocializmust...* címmel válaszolt az októberi számban (478–479. p.), amit decemberben Pintér Géza *A kritika kritikája* című viszontválasza követett (583–584. p.). Itt csupán néhány fontos részletét idézzük a vitának. A könyvben a tervezett szocializmus „tartalmát tekintve homályos – írja Pintér Géza –, célja nyilvánvalóan az, hogy a középrétegeket és kivált az intellektuel rétegeit megnyerje a szocializmusnak, ezért olyképpen reformálná meg a szocializmust, hogy »harcos élet« letompítaná. Szerintünk ez helytelen. Nem lehet a szocialista mozgalmat az elmélet síkján mozgó szellemi mozgalommá szublimálni, mert amennyit nyerne ezzel a középrétegekből és a humanisztikus gondolkodású tudósokból, annál sokkal többet veszítene osztályharcos munkástömegéből, ami nélkül pedig a szocializmus utópiává folya szét. [...] *Új szocializmus egyébként nincs, csak szocializmus van, amely régi is, új is egyszersmind*”, céljaiban és törekvéseiben változatlan, de módszereiben és eszközeiben országokként és korszakokként változó és különböző. A gyors technikai fejlődés eredményeként nemcsak új termelőerők lépnek fel, hanem új, félelmetes hatású hatalmi eszközök is, amelyek segítik az uralkodó osztályt hatalma megtartásában. A repülőgéppel, traktorral és rádióval nemcsak a demokrácia egyidejű (mint azt a könyv sugallja), hanem a diktatúra is. Más kérdés, hogy már a polgári demokrácia is elmaradott társadalmi forma a felgyorsult technikai haladáshoz képest. Új helyzet, hogy a szocializmus feladata lett a demokrácia megvalósítása és védelme. A könyv – Pintér szerint – tévesen állítja, hogy a bolsevizmus keletkezésének

és elterjedésének az lenne az oka, hogy Marxnak nincs megfelelő állam- és forradalomelmélete. A társadalmi mozgalmat sohasem az elmélet hívja létre; a bolsevizmus sem elméleti termék, hanem bizonyos történelmi feltételek terméke. Marx állam- és forradalomelméletét nem érheti kifogás, hiszen csak az osztályuralom fenntartását szolgáló osztályállammal számolhatott, s ezen nem változtat Engelsnek a közvetítő szerepre vonatkozó kitétele sem. Ahogy Marx forradalomelmélete is csak az irányt jelölhette meg, nem a történelmi változásokhoz igazodó megvalósulását. A lecsúszott középrétegeknek előbb-utóbb tudatára kell ébredniük új osztályhelyzetüknek, ahogy a szellemi foglalkozásuk is immár büszkén munkásnak kezdik vallani magukat. A Hort-könyvnek abban igaza van, hogy a szociológia és a tömeglélektan ismerete sem hiányozhat a szocializmus szellemi fegyvertárából, de ez a bővülés nem jelenti egyezersmind a marxizmus revízióját.

Herczka Sándor szerint Hort Dezső könyvének alapvető ellentmondása, hogy új szocializmust hirdet, miközben elismeri a marxi alaptételek érvényességét – így „csak kiszélesíti azt az eszmei zűrzavart, amely a felbomló társadalomban a szellemi életet amúgy is a csőd felé hajtja”. Az első részben átkeresztel néhány marxista fogalmat; képtelenség megérteni, hogy miért új szocializmus az, ha a „történelmi materializmust” ezután „ökonómikus realizmusnak” fogjuk nevezni. A második részben szóvá teszi, hogy Marx „kiépítetlenül hagyta a megfelelő politikai magatartás alapszabályait” – Marx valóban nem írt semmiféle politikai receptet, de ez rendszerének épphogy nem hátránya, hanem előnye.

Hort Dezső válaszolt, legalábbis Pintér Géza ellenvetéseire. Belátja, hogy hibázott, amikor hagyta magát lebeszélni könyve eredetileg tervezett címéről (*Konstruktív szocializmus*), mert amivel helyettesítette (*Új szocializmust!*), még több félreértést okozott. Nem hivatkozik rá, pedig Hendrik de Mannak is megjelentek könyvei ezzel a címmel, spanyolul 1931-ben (*Socialismo constructivo*), franciául 1933-ban (*Le socialisme constructif*). Lehetséges, hogy amit ő ajánl, meggyöngíti a mozgalom tisztán proletár hadsorait, de az osztályharcos szemlélet elmélyítése humánus-etikus ideálokkal parancsoló szükséglet lett akkor, amikor a közép- és intellektuális rétegek bevonása nélkül nem volt végezhető hatékony szocialista munka. „Marx állam- és forradalomelméletét nem érheti kifogás” – mondja Pintér, akkor tehát minden rendben van? Miközben azok a mozgalmak, amelyek nem revideálják elméleti alapjukat, elpusztulnak. Hort Dezsőnek ez utóbbi megjegyzésére Pintér Géza viszontválaszában arra hivatkozott, hogy „egyetlen munkásmozgalom sem revideálta annyiszor elméleti alapját, mint a német munkásmozgalom. És szervezeti formái mégis a föld alá kényszerültek. Nem szűkölködött elméleti alapjának revideálásában az olasz és osztrák munkásmozgalom sem. És mégis, szervezeti formáiknak el kellett pusztulniuk.” Igaz, pusztulásukat még csak nem is az állandó revízió okozta, hanem „külső föltételek: azoknak a reakciós erőknek előretörése, amelyek a demokráciában elmaradt országokban még mindig jelentékeny hatalmi bázissal rendelkeznek”.

A *Szép Szó* szerkesztőinek érdeklődését jelzi a téma és a vita iránt, hogy már az első számban (1936. március) érdemesnek találták leközölni a Figyelő rovatban Hort Dezső *Hendrik de Man* című cikkét (80–83. p.). Hort rövid írása vázlatos áttekintést ad de

Man szellemi pályájáról, méltatja első, 1910-es írását, amely a belga művelődési állapotokat mérte fel, utal vaskos könyveire és arra, hogy a szocializmus megújítását az „El Marxtól!” jegyében hirdette meg, végül viszonylag részletesebben ismerteti de Man *Szocialista Munkatervének* alapgondolatait. A marxi prioritás-elv megfordítását bejelentő mondata – az, hogy „nem a technikus-ökonómikus szerkezet változását követi nyomon a jogpolitikai szervezet változása s nem ebből az alépítményből fakadnak a tiszta-ideológiai vagy absztrakt-szellemi elképzelések, az »egésznek értelmet adó« ideák, hanem fordítva” – szerkesztői csillagot kapott, a következő szöveggel: „Ezzel így *nem* értünk egyet. A kérdés elméleti megvitatására visszatérünk. – *Szerk.*” – ld. 83. p. Lehet, hogy Fejtő Ferenc *Korszerűtlen beszélgetés* című írása a *Szép Szó* hetedik (1936. szeptemberi) számában tett eleget e szerkesztői ígéretnek. Fejtő szövege fiktív párbeszéd két szereplő: egy jobboldali, nietzscheánus fiatalember és egy baloldali, marxista (középkorú) bécsi emigráns között. Szóba kerül a prioritás-elv kérdése is. A marxista tiltakozik az al- és felépítmény kapcsolatának egyoldalú, mechanikus értelmezése ellen, s a kölcsönhatásukat hangsúlyozza. Ám nyomatékkal beszél arról, hogy „mindig tudatos emberi cselekvésről van szó”; a társadalom gazdasági struktúrája sem más, mint „az emberek tudatos gazdasági tevékenysége”, azt pedig „senki sem vonhatja kétségbe, hogy a társadalom fennmaradása s fejlődése szempontjából ez a tevékenység alapvető”. Ugyanakkor azt a marxi megfogalmazást, hogy nem az emberek tudata határozza meg létüket, hanem fordítva, a társadalmi létük a tudatukat, a „mechanikus materializmusnak” tett engedménynek tartja, mert „az emberi tudatnak minden emberi tevékenységben, az emberi lét minden mozzanatában, a gazdaságban is van szerepe s mivel szerepe van, meg is »határozza« e létet” – ld. 362–363. p. A *Szép Szó* érdeklődése korántsem számított kivételesnek; a „humanizáló” marxizmus lehetőségének és szükségességének mérlegelése nagy szerepet kapott a kor vitáiban (ld. még *A szocializmus bölcsellete* jegyzeteit).

József Attila Hort-olvasatának kapcsolódási pontjai és távlatai

A kommunista párttól eltávolodott és a szociáldemokratákhoz közeledő JA számára, aki mindenekelőtt a proletárforradalom marxi jövődőlésének teljesületlenségére és a helyette bekövetkező német nemzetiszocialista és más európai diktatúrák győzelmének miéértjére kereste a választ, igencsak kapóra jöhetett Hort Dezső könyve. Az *Uj szocializmust!* nem hagyott kétséget afelől, hogy szerzője elkötelezett a marxizmus iránt, behatóan ismeri a marxi szövegeket, ugyanakkor kész a kritikájukra és továbbgondolásukra is, tekintettel a megváltozott körülményekre. A könyv számos problémafelvetése tarthatott számot JA érdeklődésére: a bolsevik diktatúra ellentmondásai, a középosztály szerepe az antibolsevista diktatúrák sikerében, a demokrácia megreformálhatóságának esélyei és a talán számára legfontosabb – elméleti belátást igénylő – kérdés: miképp lehetséges, hogy az emberek szembefordulnak saját érdekeikkel. Igaz, míg Hort Dezső a marxizmus „túltengő ökonomizmusával” szemben a mozgalom perdöntő válaszait az általános szociológia, a társadalomlélektan és a tudásszociológia (idea-tan) területein keresi, addig JA recenziójában vitatkozik vele, a szociológiát

kevesebbre tartja, inkább csak a marxi filozófia „terjesztő eszközének” tekinti. De – a *Szocializmusban* folyó vita résztvevőivel szemben – JA elfogadja a marxi elmélet felülvizsgálatának igényét és lehetőségét, s egyáltalán nem tartja lényegtelennek a fogalmak kérdését (beleértve a tan elnevezését is). Abban, hogy a történelem aktív alanyaként felfogott embert állítja előtérbe, kifejezetten közel áll Hort Dezső álláspontjához. Példaképpen egy figyelemre méltó passzust idézünk Hort Dezső könyvéből, ahol a szocialista mozgalom önértelmezésének szükséges irányát jelöli meg:

„Mozgalom, melynek nem csupán azt kell tudnia a helyes kollektív cselekvés érdekében, hogy mi a profit- és értéktöbblet-ráta, hanem azt is, hogy minő motívumok formálják az embert szociális életében, mi például irigység és nagyravágás, mi lelkesülés és illúzió; nem csak azt, hogy minő viszonylat a tőke, hanem azt is, hogy minő viszonylatok alakulnak a szervezkedésben és mi a beatus possidens – a »boldog birtokló«, a bürokrata pártember sokszor tapasztalt és oly nagyon emberi, de oly kevésbé ismert lélekállapota. Nem csak azt, hogy miként akkumulálódik a tőke, hanem azt is, hogy miként fejlődik tudás, kultúra és nemzet, mi a szép, és mit jelent minden vallások talpköve: az elámulás. És nemcsak azt, hogy mi osztályellentét és osztályharc, hanem azt is, hogy hogyan lehetséges a tőkeviszony által elnyomott és kizsákmányolt társadalmi munkarétegek összeműködése – nem a proletariátus számbeli túlsúlya következtében (ez a jövődőlés nem következett be), hanem a szocializmus fejlődő eszméinek igazsága és morális túlsúlya jogán.” – ld. Hort 1935, 63. p. (Maga JA nem hivatkozik erre a szöveghelyre.)

Hort Dezső könyvének hatása József Attilára nem csak a recenzió szövegében mutatható ki. Legalább két másik írásában, a középosztályvitához írt hozzászólásában és a Kosztolányi-bírálatában is felbukkannak hasonló gondolatok. Tulajdonképpen azt sem lehet biztosan tudni, hogy JA milyen sorrendben írta ekkori szövegeit – 1935 májusában és júniusában bámulatosan megnő az értekező kedve, és írásai szinte egymásra torlódnak –, a kritikai kiadások pedig nem tehetnek mást, mint hogy a publikációk időpontját követik.

JA középosztályról írt hozzászólásának egy megállapításában mintha Hort Dezső álláspontja köszönné vissza: „A középosztálybeliek ideológiai szempontból még a fasizmushoz is azért csatlakoznak, mert a fasizmus az osztályharc, sőt az osztályellentétek megszüntetését ígéri [...] Az a zátony, melyen a szocializmus hajója – azt hiszem, csak egyelőre – Középeurópában megfeneklett, a középosztály funkcióját föl nem ismerő szocialista politikai elméletben leli magyarázatát.” – ld. [A középosztály és a vajudó világ]. A Hort-könyv június elején jelent meg, JA hozzászólása a *Cobden* júliusi számában. Rendkívül feszes az idő a két esemény között, s nincs rá biztos adat, hogy cikkéhez felhasználta-e a könyvet (vagy Hortnak valamely korábban megjelent cikkét). Ám erősen valószínűsíthető annak alapján, amire Miklós Tamás hívta fel a figyelmet: *Cobden*-beli vitacikkében JA egy liberális tervgazdálkodás gondolata mellett foglal állást, mely „természetesen csak demokráciában nőhetne fel”, s ebben „az állam olyan szabályozó elv” lenne, „mely a dolgozó összesség érdekeinek egyeteméhez simul, ahelyett, hogy egyoldalú, rendszerint tőkés osztályérdekek hatalmi szerveként nyomja el a szabad társadalmi kibontakozást.” Márpedig e liberális tervgazdaság eszméje

Hendrik de Manra vezethető vissza, akinek munkatervét a Hort-recenzióban Miklós Tamás szerint JA egyetértéssel idézi. Ennek „bázisán írja meg [...] 1935-ben *középosztály-analízisét*, mely immár *profí elméleti szociológiai munka*” – ld. Miklós T 1988a, 147–150. p. Jóllehet JA nem hivatkozik hozzászólásában név szerint Hendrik de Manra, a Hort-recenzióban pedig nem tartja elég mélynek (Hort mellett) de Mant sem, a kapcsolat feltételezése a két szöveg között megalapozottnak tűnik.

A még csak formálódó *Szép Szó* szerkesztőségének több tagja is állást foglalt a középosztály értelmezésében. Fejtő Ferenc már számításba vette JA véleményét is – igaz, ő csak utólag szólott hozzá a Cobden-vitához, a *Népszava* november 10-i és 17-i számában (két részben). A középosztály a háborúig alapjában véve egységes konglomerátum volt – írja Fejtő –, mint önálló gazdasági kisegyszisztenciának megfelelt számára a liberális gazdasági és politikai eszmekör. „Ma ilyen egységes ideológiája nincsen [...] a fasiszmus különböző válfajainak pedig különösen erős esélye van a bomladozó középosztálynál [...] Az autoritatív rendszerek csak a középosztály segítségével győzhetnek, de nem a középosztályért győznek.” Hort Dezsőhöz hasonlóan JA és Fejtő Ferenc is bizakodó; az utóbbi a fasiszta hullám megtorpanásáról beszél, és Franciaországban a nyugati szocializmus új eszméjének sikerét reméli – ld. A *középosztály problémái*. In: Fejtő 1992, 79–81. p. A „nyugati szocializmus új orientációjának” formulája viszont Hendrik de Mantól ered, aki elsőként fogalmazott így Párizsban a Sorbonne-on tartott egyik előadásában.

A Kosztolányi-bírálat publikálásának időpontját pontosabban ismerjük: A *Toll* július 15-i számában jelent meg. Ebben az esetben is rendkívül kicsi az időbeli távolság a Hort-könyv és a Kosztolányi-bírálat megjelenése között, ugyanakkor valószínűsíthető a kapcsolat közöttük. A Kosztolányi önjellemzéséhez felhasznált *homo aestheticus* – *homo moralis* ellentétpárt JA bírálatában kiegészíti a „homo oeconomicus”-szal, a gazdálkodó emberrel. E fogalmat bírálatában nem értelmezi, a Hort Dezső könyvéről írt recenziójában viszont igen: „A történelmi társadalmat nem a res oeconomica, hanem a homo oeconomicus formálja. A homo oeconomicus alkotja a tudományokat, mint ismereteink leggazdaságosabb kifejezéseit és hasonlóképpen a művészeteket is.”

A „homo oeconomicus” kifejezés nem szerepel Hort Dezső könyvében, de bevett fogalomként élt a közbeszédben. Föltehetően John Stuart Mill használta először. Jászi Oszkár 1903-ban magától értetődően ír a marxizmust bíráló könyvében arról, hogy az ember nem tekinthető pusztán „homo oeconomicus”-nak – ld. Jászi 1908, 15. p. A fogalom gazdaságelméleti történetét mutatja be Sós Aladár tanulmánya (ld. Sós 1928), melyet JA is ismerhetett – abban az időszakban, amikor Vágó Mártának udvarolt, a *Századunk* figyelmes olvasója volt. (A Schopenhauerre való hivatkozása is arra utal, hogy cikkében JA visszanyúl a Vágó Márta-korszakában szerzett ismereteihez.) Sós Aladár a szabad versenyen alapuló közgazdaságtan kulcsfogalmának tekinti a „homo oeconomicus”-t, melyet a különféle közgazdasági iskolák (koncepciójukból következően) hol megtagadtak, hol pedig újra jogaiba helyeztek. Marx és követői számára – Sós szerint – a homo oeconomicus lefedi a teljes embert: „azt lehetne mondani, ők a homo sapiens tagadták meg a homo oeconomicussal szemben. A történelmi materializmus nem is egyéb, mint a »gazdasági embernek« a »történelmi emberrel« való azonosítása,

azaz nemcsak a gazdasági történet, hanem az emberiség egész történelmének: az erkölcsök, hitek, eszmék és kultúrák fejlődésmenetének a gazdasági elv alapján való leírása és magyarázása. Ők tehát a homo oeconomicust nemcsak közgazdaságtanuk, de egész világszemléletük hősévé tették.” – ld. Sós 1928, 619. p. A fogalomnak Sós Aladár szemében illetéktelen kiterjesztése teljesen elfogadható volt a marxista JA számára, aki nem szaktudományos, hanem filozófiai jelentést tulajdonít a „homo oeconomicus”-nak. Tehát nem szó szerint értendő, nem csupán „gazdálkodó ember”-t jelöl, hanem inkább „termelő-teremtő ember”-t, aki „alkotja a tudományokat [...] és hasonlóképpen a művészeteket is”.

Minthogy sem a „homo oeconomicus” terminusa, sem a vele kapcsolatos probléma nem található Hort Dezső könyvében, ennek alapján még nem tekinthetnénk bizonyítottnak a könyv hatását a Kosztolányi-bírálatra (csak az összefüggést a bírálat és a Hort-recenzió között). De Farkas János László felfigyelt rá, hogy amikor JA azt írja Kosztolányiról: „Tud együtt érezni szenvedőkkel, szenvedőn természeti és nem társadalmi szenvedőt értve, nem is embert, hanem zoológiailag fölfogott emberi lényt, ki az operáló kés alá fekszik. (Pedig az operáló késben is benne van a gazdaság és az erkölcsiség, aminthogy a szegény kisgyermek panaszai sem animálisak, hanem szociálisak s ezért jelentkeznek annyira csak hangulatként.)”, a zárójelbe tett példalózással több rokon értelmű szöveghely található Hort könyvében: „Mennyi »klappol«: egymásnak megfelelő s egymásnak segítő tárgyi és személyes jellegű »emberközti« viszonylat szükséges ahhoz, hogy egy vonat Pestről csak az első állomásig elérjen, a magyar pulyka egy londoni Christmas vacsorán szerepeljen vagy egy operáció sikerüljön” – olvasható a 31. lapon, a 95. oldalon pedig: „És kézi vagy szellemi egy sebész munkája, aki operál?” (Farkas János László egy magánlevelében írta meg ezt – hivatkozik rá Veres A 2002, 467. p.)

Ha e feltételezés igaz, az a Hort-könyv aprólékos, figyelmes olvasatát bizonyítja. Ugyanakkor ez nem derül ki magából a recenzióból, amely távolról sem aknázza ki a könyv gazdag problémafelvetésében és példatárában rejlő lehetőségeket. Amit ténylegesen felidéz az *Új szocializmust!* kötetből, tulajdonképpen tartalomjegyzéke alapján, három-négy szöveghelyével azonosítható. Néhány mondatban ismerteti a mű felépítését, pontokba szedi Hort marxizmusbírálatának legfontosabb megállapításait, és röviden (az eredeti tételeket összevonva) felsorolja Hendrik de Man munkatervének legfőbb elemeit. Sem a marxi gondolatrendszer Hort-féle rekonstrukcióját, sem de Man elképzelését nem elemzi. A könyv első feléről kifejezetten jó a véleménye („mindössze 60 oldalon elismerésre méltó módon fejti ki Marx társadalmi elveit”, írja JA), a kritikai részről szólva viszont beéri azzal a sommás ítélettel, hogy „nem hatol mélyre” (és ezt nemcsak Hort Dezsőre érti, hanem Hendrik de Manra is). Marx, Feuerbach és Hendrik de Man mellett mindössze négy névre hivatkozik, amelyek közül Freud és Schopenhauer egyáltalán nem fordul elő a könyvben, míg Comte és Max Weber igen (és mindketten pozitív hangsúllyal), de a recenzióban éppen csak említve vannak, kiragadva abból a kontextusból, ahogy a könyvben szerepelnek. JA érdemi bírálata valójában nem kapcsolódik közvetlenül a könyv problémafelvetéseihez – mintha Hort Dezső munkája inkább csak alkalom lenne számára, hogy az őt foglalkoztató kérdéseket maga és a külvilág

számára megfogalmazza. Bár nem ír róla, valószínűleg elégedetlen volt a könyv (az ő szemében legalább) három szembetűnő hiányosságával: Hort Dezső egyáltalán nem említi Freudot és a pszichoanalízist (csak a társadalom-lélektan érdekli), szinte teljesen mellőzi az ifjúkori marxi írásokat, *A tőke* árufetisizmusról szóló fejezetére pedig csupán utal, nem hangsúlyozza jelentőségét. JA viszont hivatkozik a pszichoanalízisre és Marx két szövegére: az ifjúkori *Gazdasági-filozófiai kéziratokra*, illetve *A tőke* említett szöveghelyére is, és mindhármat jelentősnek tudja. (Más kérdés, hogy a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* súlya nála nagyobbnak látszik az árufetisizmusról szóló marxi fejtegetésnél.)

A recenzió két ponton vitázik a könyvvel. Nem ért egyet Hort Dezsővel abban, hogy a „történelmi materializmus” helyett az „ökonomikus realizmus” elnevezést ajánlja, mert ez a marxi gondolatvilágot (Hort intenciója ellenére) leszűkítené a gazdasági szférára. Azért tartja megfelelőbbnek – a Marx ifjúkori műveiben talált elnevezést követve – az ökonomikus vagy szociális humanizmus kifejezést, mert a marxi elmélet elsősorban filozófiának tartja (ezért elégedetlen a tudományos szocializmus elnevezéssel is, amely ugyancsak a marxi tanítás tudományos voltát hangsúlyozza), és – Hort Dezsővel ellentétben – úgy véli, hogy a filozófiának kell alárendelni a szociológiát is. (JA itt tulajdonképpen a marxizmusnak *A szocializmus bölcsellete* című 1934-es tanulmányában megkezdett pozicionálását folytatja tovább.) Jóllehet Hort könyvének ismertetésével és a vele való vitával indít, Marx Hegelhez közelítésében („Marx felfogása tehát materiális léthez kapcsolt objektív idealizmusnak tekinthető inkább, melyet az választ el a Hegelétől, hogy középpontja nem a kozmikus, hanem a szociális lét, vagyis az ember.”), valamint a „res oeconomica” és „homo oeconomicus” ellentétének taglalásában elszakad a recenzeált könyvtől. A másik vitapont pedig teljes egészében JA kérdésfeltevése: „a homo moralis, vagy ideologicus miért fordul szembe a homo oeconomicusszal, másszóval hogyan lehetséges, hogy a gazdasági belátás nem hat közvetlenül? [...] Ha Marx alapján jobban megértjük, hogy pl. a vallásos érzés miért öltött abban a korban olyan, ebben pedig ilyen eszmei-szociális formát, még mindig kérdéses marad, hogy egyáltalában miért van a homo oeconomicusnak vallásos érzése, hogy a szubjektum lelki háztartásában miért mutatkozik gazdaságosabbnak a hit, mint az értelem?” JA élesen bírálja a Hort-könyvben azt, hogy csupán gazdasági-szociológiai fejleményekben keresi a válság okait, holott a lélektani tényezők legalább annyira meghatározóak. „A marxi elmélet filozófia, de pszichológia is” – figyelmeztet rá, és éppen ezért „a Marx-kritikának itt kellene kezdődnie”, legfőbb hiányosságaként nevezve meg azt, hogy „éppen a legemberibb jelenséget – az elmebetegséget és a neurózisokat nem lehet vele megérteni”. (A „legemberibb” jelző világosan jelzi a költő személyes érintettségét.) Tehát tanulmányozni kell az egyént is, a történelmi materializmust összevetve és kiegészítve a pszichoanalízissel – ez már JA saját programja.

A Hort-recenzió valódi súlyát föltehetően nem annyira a könyv megértésének vagy kritikájának mélysége adja, mint inkább az, hogy az *Új szocializmust!* című könyv mintát kínált JA számára: hogyan lehet és kell számot vetni a marxi tanítás időszerű és elavult elemeivel. Abban is követi a Hort-könyv intencióját, hogy az elméleti kiutakozásnak igencsak nyomós aktuálpolitikai indítékai vannak: a diktátorokat és tömegtebolyokat produkáló kor rácáfolni látszik a marxi jövőndölcésre. (Ugyanakkor nem

érinti a munkásmozgalom szövetségi politikájának, a középosztály-probléma figyelembevételének kérdését – föltehetően azért nem, mert a középosztályról szóló vita során JA már állást foglalt ebben.) Amikor megjelöli, hogy a Marx-kritikának *hol* kell kezdődnie, már a maga változatát készíti elő – azt, amit a *Hegel – Marx – Freud* című tanulmányában és annak szövegváltozataiban próbál később megvalósítani – ld. Veres A 2008, 78. p. A recenzióban fölvetett kérdések képezik bölcseleti igényű töprengéseinek kiindulópontját utolsó éveiben.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

3–4. sor

tanulmánya, melyet Hendrik de Mannak, „az európai szocializmus harcosának”

ajánl: Hendrik de Man (1885–1953) belga szociológus és politikus, a szociáldemokrácia reformista szárnyának (az ún. „harmadik útnak”) egyik legjelentősebb és legnépszerűbb képviselője a két háború között. 1902-ben csatlakozott a szocialista mozgalomhoz. Első (1910-ben publikált) írásában, amely azonnal felhívta rá a figyelmet, a belga állapotokat ostorozta, a gyarmatbirodalma révén gazdag és erősen iparosodott ország megdöbbenően elmaradott művelődési színvonalát, s a belga szocialista ifjúság behatódott és tervszerűbb oktatását követelte a belga szocialista párt vezetésétől. 1911-ben a belga Munkásnevelési Központ (CAO) főtitkára lett. 1914-ben tolmácsként működött közre a francia és német szociáldemokrata delegáció eredménytelenül végződött párizsi béketárgyalásán. A háború alatt önkéntes a belga hadseregben. 1917-ben (a Kerenszkij-korszakban) Péterváron részt vett azokon a tárgyalásokon, amelyek Oroszországot próbálták benntartani a háborúban. Ezt követően az USA-ba utazott a nagyüzemi módszerek (taylorizmus) tanulmányozására. A gazdasági és termelési folyamatok intenzív elemzése vezeti „gazdaságpszichológiájá”-nak kialakításához (ez később erőteljesen visszahat pszichologizáló marxizmuskritikájára). 1921-ben hazatér, és Munkás-szabadegyetemet alapít. Mivel nem értett egyet a Belga Munkáspárt németellenes revansista politikájával, 1922-ben Németországba megy, 1926-tól Frankfurt am Mainban a Munka Akadémiáján tanít, 1929 és 1933 között a Frankfurti Egyetem első Társadalomlélektani Tanszékét vezeti. *Psychologie van het socialisme* (A szocializmus pszichológiája) című, 1926-ban megjelent könyvének köszönhetette európai hírnevét. Ebben élesen bírálta a szocialista mozgalomban eluralkodott ökonomista szemléletet (mottónak azt választva, hogy „El Marxtól!”), és a szocialista jövődő megvalósítását megnövekedett aktivitással, az akarat és célba nézés alkotó energiájának mozgósításával látta elérhetőnek. Egyszerre próbált leszámolni a bernsteini revizionizmus fatalizmusával és alternatívát nyújtani az erőszakot választó lenini bolsevizmussal szemben. 1933-ban el kell hagynia katedráját és Németországot; a Belga Munkáspárthoz közel álló Társadalomkutató Intézet igazgatója lesz. E minőségében a nemzetközi gazdasági válságot tevélegesen leküzdeni képes tervezeteket dolgoz ki, amelyek mint a „plánizmus” termékei Európa még szabad felében élénk vitákat váltanak ki. 1932-ben bekapcsolódott a Belga Munkáspárt (Belgische Werkliedenpartij) vezetésébe, előbb a párt alelnöke, majd 1938-ban – Émile

Vandervelde halála után – elnöke lett (1940-ig). Legnagyobb visszhangot kiváltó munkája a magyarul *Szocialista Munkaterv*ként ismert elképzelése, mely 1933-ban jelent meg több nyelven is, franciául *Le plan du travail*, flamandul *Het Plan van den Arbeid*. A munkaterv Belgiumban komoly politikai következményekkel járt: 1935-ben a kormánynak munkáspárti miniszterei lettek (maga de Man 1935–36-ban a köz munkák minisztere, 1936–38-ban pénzügyminiszter). 1938-ban éppen amiatt teszi le pénzügyminiszteri hivatalát, mert terveit végül nem valósíthatta meg. Hendrik de Man koncepciója abból indul ki, hogy míg a korábbi időszak reformista szociáldemokráciája megelégedett a tőkés gazdaságon belüli reformokkal, a munkabért és munkaidőt javító intézkedésekkel, addig a jelen gyökerekig ható krízise strukturális reformokat követel. A munkaterv alap gondolata: egy vegyes gazdálkodású rendszer bevezetése, amely a privát szektor mellé egy nacionalizált, az állam ellenőrzése alatt álló szektort állít (hogy ez a szocializmusba való átmenetet biztosítsa). Az így újjászervezett gazdaság irányelve a közérdek lenne, a belső piac kibővítésével a munkanélküliség felszívása és emelkedő jólét elérése. Hendrik de Man el akarja kerülni az állam erőszakos meghódításának útját, gyakorlatilag osztálykompromisszumot hirdet: kiegyezést a polgári pártokkal, de a nagytőke megrendszabályozásával, az érdekek kölcsönös figyelembevételével. (De Man számol a munkásosztály belső megosztottságával, rétegezettségével is.) Az állam és a parlamenti rendszer reformját hirdeti meg, egyfajta „autoriter demokrácia” szószólója: a parlamenti arénát is szabályozni kell, hogy a napi viták ne veszélyeztethessék a gazdaság hatékonyságát. Úgy véli, immár csak ez lehet a demokratikus alternatíva a német nemzetiszocialista és más diktatúrákkal szemben. Az újabb háború kirobbanását követően, Belgium kapitulációja után Hendrik de Man váratlan fordulattal a nációkkal kollaboráns kiáltványt jelentetett meg, amelyben az új helyzetet úgy értelmezte, mint a „rég rothadt világ szétesését” és a rég áhított „népi állam” megteremtése, valamint „az európai béke és a társadalmi igazságosság felé” vezető utat. Egy évig a megszállt ország miniszterelnöke és a király tanácsadója. 1941-ben értelmetlennek látja hivatali működését, és önkéntes száműzetésbe megy Franciaországba. Innen a háború végén Svájcba menekül. Belgium felszabadulása után távollétében húszéves börtönbüntetésre és magas pénzbürságra ítélték a németekkel való együttműködéséért. Utolsó éveiben jobboldali pesszimista kultúrfilozófusként vetett számot önmaga pályájával, élettapasztalataival. 1953-ban feleségével együtt autóbaleset áldozata lett (autójával a mozgó vonatba hajtott); fia és mások öngyilkosságot sejtettek a baleset mögött.

4. sor

„a marxi gondolatrendszer lényegéről és hiányosságairól”: JA itt a könyv alcímét – *Szociológiai tanulmány a marxi gondolatrendszer lényegéről és hiányosságairól* – idézi.

9–10. sor

(Marx az ipart „érzékeny elöttünk lévő emberi pszichológiának” nevezte „Közgazdaságtan és bölcsélet” c. kevéssé ismert tanulmányában.): JA Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratai* közül a harmadiknak – *Magántulajdon és kommunizmus* – egyik nevezetes szöveghelyét idézi. Az eredetiben: „Man sieht, wie die Geschichte der Industrie und das gewordene *gegenständliche* Dasein der Industrie, das aufgeschlagene Buch

der *menschlichen Wesenskräfte*, die sinnlich vorliegende menschliche *Psychologie* ist, die bisher nicht in ihrem Zusammenhang mit dem *Wesen* des Menschen, sondern immer nur in einer äußeren Nützlichkeitsbeziehung gefaßt wurden, weil man – innerhalb der Entfremdung sich bewegend – nur das allgemeine Dasein des Menschen, die Religion oder die Geschichte in ihrem abstrakt-allgemeinen Wesen, als Politik [?] [?] etc. (IX), als Wirklichkeit der menschlichen Wesenskräfte und als *menschliche Gattungsakte* [gefaßt hatte].” – ld. *Nationalökonomie und Philosophie*. In: Marx 1932, 1. kötet, 303. p. Fordításban: „Látjuk, hogy az *ipar* története és az *ipar* létrejött *tárgyi* létezése az *emberi lényegi erők* nyitott könyve, az érzékileg előttünk levő emberi *lélektan*, amelyet eddig nem az ember *lényegével* való összefüggésben, hanem mindig csak egy külső hasznossági vonatkozásban fogtak fel, mert – az elidegenülésen belül mozogva – csak az ember általános létezését, a vallást, vagy a történelmet a maga elvont-általános lényegében, mint politikát, művészetet, irodalmat stb., tudták felfogni az emberi lényegi erők valóságaként és *emberi nembeli aktusokként*.” – ld. Marx 1962, 74. p. (Sem az idézett megállapítás, sem a Marx-mű címe nem szerepel Hort Dezső könyvében.)

10–12. sor

Hort Marx tanítását „a hegeli fejlődéselv, a feuerbach materializmus, a saint-simoni technicizmus s az adam-smithi ökonomizmus szintetikus összefoglalásaként” szemléli: Jóllehet az idézett szöveg (mintegy összefoglalásként) megtalálható Hort Dezső könyvében a 23. lapon, de Marx szellemi fejlődését a könyv jóval szélesebben tárgyalja.

12–13. sor

A „történelmi materializmus” elnevezést helyteleníti és helyette az „ökonomikus realizmust” ajánlja: Hort Dezső elismeri, hogy szellemtörténeti szempontból indokolt az elnevezés (a materializmus a valóság feuerbach elsőbbségén alapul, a történelmiség pedig a hegeli fejlődéselvet érvényesíti). De főképp a „materializmus” fogalmának félreérthetősége és lejártsága miatt javasolja a marxista társadalom- és történelemszemléletre az „ökonomikus realizmus” terminust, mert „e név csak azon ténynek ad kifejezést, hogy a marxi szemlélet mindenekelőtt egy történelmileg lehatárolt társadalmi rend »gazdasági szerkezetét« igyekszik felderíteni, de egyben kihangsúlyozza azt is, hogy ez az optika kellő figyelemmel kíséri mindazokat a szociális életnyilvánulásokat, amelyek, a gazdaságiak mellett, a társadalom valóságának, realitásának, összességét teszik.” – ld. Hort 1935, 28. p.

17–18. sor

Marx felfogása tehát materiális léthez kapcsolt objektív idealizmusnak tekinthető inkább, melyet az választ el a Hegelétől, hogy középpontja nem a kozmikus, hanem a szociális lét, vagyis az ember: Marxnak az objektív idealizmushoz sorolásával JA föltehetően Hegel és Marx közelségét kívánta hangsúlyozni. (E felfogásával igen távol áll az ortodox marxista állásponttól, amely egyfelől a mechanikus materializmussal, másfelől a szubjektív és objektív idealizmussal szemben különbözteti meg a dialektikus, illetve történelmi materializmust.) Farkas János László szerint ez a mondat kulcsként szolgálhat József Attilának az irodalomtörténész Horváth Jánoshoz való viszonyához: „a Horváth János-féle *Magyar versek* könyvéről

írt recenziójában (1937) pontosan ebből a nézőpontból méltatja és bírálja Horváth Jánost: mint olyan objektív idealistát, aki a szellem történetileg és társadalmilag fennálló formáit, a »tudatformákat« rekonstruálja, de nem kapcsolja őket a materiális léthez.” – ld. Farkas J L 2011, 274. p.

21–30. sor

A történeti társadalmat nem a res oeconomica, hanem a homo oeconomicus formálja. [...] Éppen Marx hangsúlyozza a Kapitalnak árufetisizmusról szóló fejezetében, hogy csupán látszat szerint lépnek termékeik útján (res oeconomica) egymással társadalmi viszonyba az emberek, valójában már termelés közben fennáll a társadalmi viszony, mely tehát nem dologi, hanem személyi. A termék árujellege teszi csupán, hogy az emberek közti viszonyok dologiaknak látszanak. A res oeconomica mélyén, mint bölcsőjében a gyermek, a homo oeconomicus szunnyad s nincs is másról szó, minthogy – felnövekedvén – lépjen elő: E terminológiát JA Hort Dezső könyvétől függetlenül veti fel és alkalmazza – a könyvben sem e fogalmak, sem az általuk jelzett probléma nem szerepel. Míg a „homo oeconomicus” ismert fogalom volt a közbeszédben (ld. a recenzió keletkezéstörténetét bemutató jegyzetünket), a „res oeconomica” nem. A *tőke* első könyvének hivatkozott fejezetében (pontosabban az első fejezet negyedik pontjában, melynek címe: *Az áru fétisjellege és ennek titka*) sem található a kifejezés ebben a formában. Jelenleg nem ismeretes JA forrása. A marxi szövegben az áruforma titokzatossága, fétisjellege azt a megtévesztő látszatot jelöli, hogy „az áruforma az emberek számára saját munkájuk társadalmi jellegét úgy tükrözi vissza, mint maguknak a munkatermékeknek tárgyi jellegét, mint ezeknek a dolgoknak társadalmi természeti tulajdonságait, ennél fogva a termelőknek az összmunkához való társadalmi viszonyát is úgy, mint tárgyakként rajtuk kívül létező társadalmi viszonyát [...] maguknak az embereknek a meghatározott társadalmi viszonya az, ami itt számukra dolgok viszonyának fantasztikus formáját ölti.” – ld. MEM23, 75. p. (A „meghatározott társadalmi viszony” az árutertermelő gazdálkodást jelenti.) Marx hangsúlyozza: a fétisjelleg tudatosítása önmagában nem változtat azon, hogy az emberek a látszatot tekintsék valóságosnak. JA az utolsó mondatban (a dolgok mögül előlépő és önmaga helyét tudatosító homo oeconomicus metaforájával) valójában az elidegenedett, majd az elidegenedettséget legyűrő ember helyzetét és dinamikáját írja le – azaz inkább kapcsolható Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratához*, mint *A tőke* idézett szövegéhez.

22–23. sor

A homo oeconomicus alkotja a tudományokat, mint ismereteink leggazdaságosabb kifejezéseit s hasonlóképpen a művészeteket is: JA itt a fogalom szocialista értelmezésének ahhoz a hagyományához kapcsolódik, amelyik rendkívül kitágítja jelentését. (Vö. *Keletkezéstörténet*.)

34–36. sor

Hort a tudományos szocializmust tartja a társadalomtudomány alapvető fejezetének és megteszi annak a szociológiának alapjául, melyről A. Comte álmodott: Auguste Comte (1798–1857) francia filozófus, a pozitivizmus megteremtője, a tudo-

mányként tételezett szociológia programjának megfogalmazója. Az emberi szellem három, egyre magasabb fejlettségi fokot képviselő szakaszát különböztette meg: a „teológiai”-ban az emberek misztikus, természetfeletti erővel, a „metafizikai”-ban a spekulatív gondolkodás elvont elveivel magyarázzák a világ jelenségeit, míg a „pozitív” szakaszban a tudomány megbízható, egzakt ismereteivel. A három stádiumnak más és más társadalmi szervezet felel meg: a katonait felváltja a jogi, ezt pedig az ipari társadalom. Comte a tudósoktól és az ipar vezetőitől várta a haladást és rendet egyaránt biztosító, teljes ésszerűség alapján szervezett és irányított társadalom létrehozását. Hort Dezső könyve Marxot a comte-i elképzelés folytatójaként-módosítójaként pozicionálja: „Marx tehát elfogadja Auguste Comte-nak, a társadalomtudomány első rendszeres művelőjének, intellektuális társadalomszemléletét, amely szerint a szociális haladásnak szellemi az alapja [...] Marx elfogadja Comte alapelvét, mely szerint a társadalmi haladás a szellemi fejlődés függvénye, de ökonomikus realizmusának optikáját ráirányítja” – ld. Hort 1935, 35, 100. p.

32–34. sor

(Schopenhauer fakad ki egy helyütt amiatt, hogy a bölcselek nincsenek egészen tisztában azzal, hogy spiritualizmus és materializmus az ismeret alanyára, idealizmus és realizmus pedig az ismeret tárgyára vonatkozó nézetek elnevezései.): Schopenhauer egyik lábjegyzetéről van szó, melynek teljes szövege (Liebermann Pál fordításában): „A filozófia laikusainak, kikhez sok doktora tartozik, az »idealizmus« szót egészen ki kellene venni a kezéből, mert nem tudják, mit jelent, s mindenféleképpen garázdálkodnak vele; idealizmus nevén majd spiritualizmust gondolnak, majd olyasvalamit mint a nyárspolgárság ellentétét, s ebbeli nézetükben megerősítik és igazolják őket a közönséges írók. Az »idealizmus« és »realizmus« szavak nem gazdátlanok, hanem megvan a szilárd filozófiai jelentésük; ki mást ért, más szóval éljen. – Az *idealizmus* és *realizmus* közti különbség a megismerés tárgyát illeti, az objektumot, a *spiritualizmus* és *materializmus* közötti ellenben a megismerés alanyát, a szubjektumot. (A mai tudatlan mázolók összetévesztik az idealizmust a spiritualizmussal.)” – ld. Az *ideálisról és reálisról szóló tan történetének vázlata*. In: Schopenhauer 1924, 1. kötet, 27. p. Ezt a kiadást JA olvashatta is, de valószínűbb, hogy a Kecskeméti testvérektől hallott a hivatkozott szöveghelyről. Bár ezt a tanulmányt Liebermann Pál fordította le, a négykötetes Schopenhauer-válogatás fordításában Kecskeméti György és Pál is részt vett.

41–44. sor

Könyvének másik fele a rendszer hiányosságairól szól: 1. Túlontúl gazdaságtan, alig szociológia. 2. Állam- és forradalom-elmélete annyira kétértelmű, hogy marxistának mondja magát mind a szociáldemokrácia, mind a bolsevizmus. 3. Túl egyszerűen láttatja a jelent: a tőkés társadalmi rend átalakulását, a szocialista „forradalmi korszakot”: Ld. Hort könyvében a 62–63., illetve a 113. lapon.

46. sor

E terv főbb elvi pontjai: JA összevonja Hendrik de Man (eredetileg) 14 pontját. Ld. Hort könyvében a 78–80. lapon.

54–56. sor

Hort kiemeli, hogy de Man szerint „az európai szocializmus lehetőleg meg fogja tartani, sőt ki fogja építeni a gazdálkodás szabad szektorát, még ott is, ahol tőkés a vállalkozás, de hiányzik a monopólium”: JA rövidítve idézi a 85. lapon található szöveget.

57–60. sor

Hort, és de Man is, a Marx-kritikák két pontját tartják állandóan szem előtt. Azt, hogy „egyrészt a jogpolitikai, vagy államhatalmi berendezkedésnek, másrészt a tisztá szellemi, vagy ideológiai életformáknak hatása nagyobb, jóval nagyobb annál, amit a marxi koncepció föltételez”: Ld. Hort könyvében a 104. lapon.

61. sor

bárha Max Weber kutatásai igazolják: Max Weber (1864–1921) német történész, közgazdász; Marx és Durkheim mellett a modern szociológia megalapítója, a társadalomról való gondolkodás antipozitivistá fordulatának jelentős képviselője. Elsősorban vallásszociológiai művei váltak népszerűvé. Vágó Márta hívta fel JA figyelmét rá 1928. december 22-i és 24-i leveleiben, egyúttal megígérte neki, hogy előjegyezteti és elküldeti a költőnek „Weber egyik fő szociológiai művét” – ld. JAL 2006, 345–347. p. Ez valószínűleg a *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* című háromkötetes mű lehetett, ld. Weber 1922–1923. JA nem sokkal a Hort-recenzió után, az *Ázsia lelke* című írásában (*Szép Szó*, 1936. március) utalt – cím nélkül – Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című művére, mely rövidítve, de megjelent magyarul is, ld. Weber 1923.

64–71. sor

Ha Marx alapján jobban megértjük, hogy pl. a vallásos érzés miért öltött abban a korban olyan, ebben pedig ilyen eszmei-szociális formát, még mindig kérdéses marad, hogy egyáltalában miért van a homo oeconomicusnak vallásos érzése, hogy a szubjektum lelki háztartásában miért mutatkozik gazdaságosabbnak a hit, mint az értelem? Azért fontos ez, mert a társadalmi összeütközések elsősorban az embereken belül folynak le s az emberek olyan eszmékkel jelennek meg társaik között, amelyek belső harcaik eredményei. A marxi elmélet filozófia, de pszichológia is: N. Horváth Béla szerint JA feltehetőleg Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratok* című munkájára hagyatkozó megállapítása ez. A társadalmi konfliktusok interiorizálása olyan freudomarxista tétel, amit a marxizmus pszichológiaként való értelmezése igazol. (Vö. N. Horváth 2008, 336. p.)

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Budapest, Magvető, 1965, (Elvek és Utak), 15–16, 175, 182–183, 191, 193, 224, 230–232, 242, 245, 248, 250–255. p.
BALOGH László, *József Attila*, Budapest, Gondolat, 1969, (Nagy Magyar Írók), 155–156. p.
MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988, (Gyorsuló Idő), 85, 135, 139, 141, 146–150. p.

- ERŐS Ferenc, „*Freudomarxista*” volt-e József Attila? In: Horváth I – Tverdota 1992, 259–298. p. (290–291. p.)
- AGÁRDI Péter, *Kortársunk, Mónus Illés : Metszet az 1930-as évek magyar szellemi életéből*, Budapest, Gondolat, 1992, 70–71. p.
- SZÍVÓS Mihály, *Válság és eszmélet : József Attila filozófiai fejlődésének vázlata 1935-ig*. In: Tasi 1995b, 59–76. p. (66, 68–69. p.)
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 524–526. p. = Szabolcsi M 2005, 2. kötet, 658–659. p.
- VERES András, *József Attila Kosztolányi-bírálatáról*, LITERATURA, 2002. 4. sz., 458–469. p. (466–467. p.) = *Világképek dialógusa* főcímmel in: Tverdota – Veres A 2003, 64–77. p. (74–75. p.) = Veres A 2003, 197–209. p. (206–208. p.)
- KISS Endre, *A szocializmus vélt vagy valóságos tudatalattija : Hendrik de Man és József Attila*, MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE, 2003. 3. sz., 373–392. p.
- FARKAS János László, *A Logosz keresése József Attila költészetében*. In: Tverdota – Veres A 2003, 30–63. p. (38–39. p.)
- MÉSZÁROS, István, *József Attila és a modern művészet*, fordította CSALA Károly, az utószót írta AGÁRDI Péter és ANDOR László, Budapest, Argumentum – Lukács Archivum, 2004, (Alternatívák), 242. p.
- PRÁGAI Tamás, *Gazdaságosság és halálöszön József Attila költészetében*, TISZATÁJ, 2005. 4. sz. (április), 114–123. p. (114–115, 120. p.)
- FARKAS János László, *Az idő berendezése : Veres András: Távolodó hagyományok*, HOLMI, 2006. 7. sz. (július), 976–983. p. (981–983. p.)
- N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008, 334–336. p.
- VERES András, *Egy ismeretlen József Attila : A Hegel – Marx – Freud című tanulmányról*, LITERATURA, 2008. 1. sz., 76–130. p. (78, 101. p.)
- N. HORVÁTH Béla, *A politikum esztétikája : József Attila Kosztolányi-kritikájának szövegvázlatozatai*, LITERATURA, 2011. 3. sz., 267–272. p. (270–271. p.) = N. Horváth 2015, 32–40. p. (37–39. p.)
- FARKAS János László, *Az álom rendje : József Attila Kosztolányi-recenziójának gondolati háttéréről*, LITERATURA, 2011. 3. sz., 273–279. p. (274. p.)
- VERES András, *József Attila marxizmusáról*, KRITIKA, 2012. 3. sz. (március), 19–23. p. (23. p.)
- N. HORVÁTH Béla, *Reich után : József Attila freudomarxizmusa*. In: N. Horváth 2015, 119–131. p. (127. p.)

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Nincs rá adat, hogy a recenzió megjelenése idején figyelmet keltett volna. Viszonylag kis irodalommal rendelkezik, de akik vállalkoztak értelmezésére, jelentős szövegnek tartják.

Elsőként Forgács László figyelt fel JA recenziójára, és a költő marxistává fejlődésének (a korábbi eszmei válságából való kilábolásának) egyik fontos dokumentumaként vetett számat vele. Forgács értelmezésének sajátos optikát ad, hogy teljesen figyelmen

kívül hagyja Hort Dezső személyét és könyvét – mintha JA írása közvetlenül Hendrik de Man és Max Weber nézeteire reflektálna. (Forgács egyébként *A szocializmus pszichológiája* című de Man-könyvet tekinti JA és a maga vitapartnerének.) Szerinte „Freud, Weber, de Man: egyetlen sor összefüggő láncszemei”, minthogy a tudattevékenységet valamennyien irracionális lényegűnek fogták fel. JA azért fordult a polgári szociológiához, mert az ökonomizmus és pszichologizmus ellen keresett támaszt (Forgács úgy látja: a költő 1935-ben már ráébredt a freudi tan egyoldalúságára): „az addig hiányzó társadalmi-etikai közvetítő-tagot illesztette be a gazdaságtól az egyénlélektanig terjedő szellemi látóhatarába” – ld. Forgács 1965a, 223–225. p. Ám JA nem „megértő” szociológiára törekszik; „a társadalomlélektanhoz épp az ökonomista tévedés kijavításának reményében közeledik, nem pedig azért, hogy magát a marxizmust [...] érvénytelenítse, mint Weber és de Man” – ld. 230. p. Forgács László méltányolja, hogy JA itt és a *Hegel – Marx – Freud* című tanulmányában igen korán – két évvel a megjelenése után – a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* értelmezésére vállalkozik – ld. 175. p. A költő kísérletet tesz rá, hogy Marx elidegenedés-konceptióját végiggondolja, de egyelőre Hegel felől értelmezi Marxot, az elidegenedést az eldologiasodással azonosítja. A fonák tudatot a munkamegosztásból és a munkaeszközökben megtestesülő „objektív logikából” származtatja (vö. még József Attilának *A szocializmus bölcselete* című írásával). Ez magyarázza, hogy a recenzióban a marxizmust ökonomiára alkalmazott objektív idealista dialektikának tekinti. A *tőke* árufetisizmus-felfogásának elemzése kellett hozzá, hogy JA túllépjen e korlátján – ld. 180–183. p. Forgács az, aki elsőként összekapcsolja és összehasonlítja a recenzió és a Kosztolányi-bírálat álláspontját. Úgy találja, hogy míg az elsőben JA Freud felől ítéli meg Marxot, a másodikban Marx felől Freudot. Az igazi fordulatot JA orientációjában a Kosztolányi-bírálat jelenti, amely a marxizmus javára dönt. Forgács László nagyra tartja ezt, szerinte JA „az egyetlen modern szocialista költő a világirodalomban, aki végiggondolta Marx elidegenedés-elméletének és integritás-elvének esztétikai jelentését” – ld. 248. p. Ugyanakkor a problematikus Hort-recenzió időbeli közelsége figyelmeztet JA gondolkodói hatáira: a marxista „összegezés mégsem a társadalombölcseletben, hanem az esztétikában következik be” – ld. 250. p.

Ahogy Forgács László, Miklós Tamás is a maga fejlődésrajzába illeszti a Hort-recenziót, csak éppen ellenkező előjellel értékeli. JA korai marxizmusának ökonomiai determinizmusán szerinte az „első repedést” az 1932 júniusában publikált *Egyéniség és valóság* jelzi, Hitler győzelmét követően pedig teljesen összeomlik a determinált történelmi progresszióról vallott elképzelése. Ennek két fő dokumentuma *Az egységfront körül* című írás és a Miklós Tamás által 1934-re datált *HMF*. Az utóbbiban megjelenő éles Marx-kritika azonban Miklós szerint hamarosan új és pozitív Marx-értelmezésnek adta át helyét: a tudat történelemalakító szerepe váltja fel a gazdasági determinizmusét, Marx elmélete pedig már nem tudományként, gazdaságtanként, hanem humanista filozófiaként lesz vállalható hagyomány. Ezt reprezentálja a Hort-recenzió is. Már ez az új Marx-kép fordítja szembe József Attilát az 1934 novemberében publikált írásában, *A szocializmus bölcseletében* a determinista felfogáshoz ragaszkodó bolsevizmussal (sztálinizmussal). Abban, hogy a Marx-kritika végül jórészt a bolsevik Marx-értelmezés kritikájává vált, meghatározó szerepe volt a *Gazdasági-*

filozófiai kéziratok megismerésének – ld. Miklós T 1988a, 135–136. p. Tehát a marxizmus tanítás a közgazdaságtan humanista kritikáját jelenti, mert – szemben a gazdasági dolgok „természettudományával” – a gazdasági viszonyokat magukat is emberi viszonyoknak, törvényeiket (bár természettörvényként érzékelt, de) eldologiasult emberi logikának tudja, s történetükben az eltárgyasult tudat történetét tanulmányozza, azaz a „res oeconomica mélyén a homo oeconomicust” – ld. 139. p. Miklós Tamás úgy látja, hogy a középosztály-vitához írt hozzászólásában JA egy liberális tervgazdálkodás mellett foglalt állást, amelynek Hendrik de Man a szerzője, és melynek legfőbb pontjait a Hort Dezső-könyvről írva egyetértéssel idézi. (De Man pedig 1933-ban „lényegében a mai [1980-as évekbeli] nyugat-európai szocialista pártok céljaihoz közel álló programot fogalmazott meg” – ld. 144–151. p.)

Erős Ferenc szerint a Hort-recenzióban egyértelmű JA freudomarxista tájékozódása, de az eredeti freudomarxista témákon túllépő társadalomelméleti érdeklődés is jellemzi (az *Ázsia lelke* és a *Hegel – Marx – Freud* című szövegekkel együtt), mert „nem egyszerűen Marxot és Freudot akarja kombinálni, hanem a marxizmust szeretné kijavítani, humanizálni, emberarcúvá és ezáltal egyetemessé tenni” – ld. Erős 1992, 290–291. p. A Hort-recenzióról szóló értelmezések túlnyomórészt osztják Erős Ferenc véleményét (ellentétben Forgács Lászlónak a freudizmuson túllépő pozicionálásával).

Szívós Mihály tanulmánya 1935-ig tekinti át JA filozófiai fejlődését, és három szakaszt különböztet meg a marxizmustól való kritikai eltávolodásában. A költő 1933-ban arra az eredményre jut, hogy 1. a marxizmus meghirdetett egyetemessége nem helytálló, tehát más irányzatokból (pl. freudizmusból) is kell meríteni; 2. a marxi filozófia emészthetetlen a munkások számára. Második szakaszban a marxizmus felől bírálja a bolsevizmust *A szocializmus bölcselete* (1934). A harmadik szakaszt az *Uj szocializmust!* című recenzió (1935) képviseli, melyben rámutat a marxi eszmerendszer egyes hiányosságaira – ld. Szívós 1995, 68. p. Szívós Mihály szerint az utóbbi szövegben a kritika sarokköve az etikai dimenzió felvétele, az ausztromarxizmus álláspontjához kapcsolódva – ld. 69. p.

Kiss Endre írásának érdekessége, hogy nem foglalkozik JA és a pszichoanalízis kapcsolatával, kizárólag Hendrik de Man és JA pszichológia-központúságának párhuzamát hangsúlyozza. JA Hendrik de Mannal „*érdemileg* egy fontos összefüggésben foglalkozik (s ez a pszichológia státusa Hendrik de Man és önmaga neomarxizmusában), miközben gyakorlatilag érintetlenül hagyja a Hort-könyv nem-filozófiai, de közép- vagy egyenesen rövidtávú »plánista« reakcióit a »plánista« Hendrik de Manra” – ld. Kiss E 2003, 377. p. De alapvetően eltér kettejük koncepciója: míg de Man a maga reformista neomarxizmusának megalapozásában szán neki szerepet, addig JA éppen arra figyelmeztet, hogy a marxi elmélet pszichológia is volna (azaz nyitni kell, de belőle kiindulva). Hendrik de Man tűzijátékszerűen felröppentett problémafelvetései közül Kiss szerint egyedül a „munka öröme”-vel kapcsolatos megjegyzései lehettek hatással József Attilára (de Man amerikai tapasztalatokon edzett „üzempszichológiája” nemcsak a kapitalizmus, hanem a Szovjetunió, a már létező szocializmus taylorista valósága ellen is irányult) – ld. 383. p. Amikor JA határozottan elválasztja egymástól a marxizmust és a pozitívizmust, s a marxi elmélet filozófiai karaktere mellett teszi le a garast – a pozitivisták szociológia tudományával szemben –, a nagy filozófia hagyományát

képviseli, és ellentétbe kerül a krízishelyzetből a szociológia révén kiutat kereső plá-nista elképzeléssel. Hort Dezső reformpontjait úgy foglalja össze, hogy a nagy filozófia örök mércéit alkalmazza rá, nem egy rövid távú politikai-gazdasági reformban gondolkodik – ld. 377–379. p. A Max Weber kutatásaira való pozitív hivatkozás nemcsak JA új tájékozódása szempontjából figyelemre méltó, hanem közvetett bizonyítéka annak, hogy Hendrik de Man frissen megjelent, 1935-ös nagy művét is ismerhette (a *Die sozialistische Idee* című műről van szó, melyben de Man – Max Weberre támaszkodva – megpróbálja kidolgozni „a szocializmus mint a protestáns etika” konzekvenciája című alapgondolatot) – 378. p. Hendrik de Man fellépésének a húszas-harmincas években elsősorban az adott jelentőséget, hogy az ún. „értelmiségi szocializmus” (Intelligenzlerszocialismus) alapkérdéseit vetette fel, beleértve az értelmiségi új osztály problematikáját is – 382. p.

Veres András a Kosztolányi-bírálatot elemző tanulmányában a „homo oeconomicus” értelmezése során tárgyalja a Hort-recenzióval való kapcsolatát – ld. Veres A 2002, 466–467. p. Farkas János László több írásában is kitért a Hort-recenzióra, amely feltevése szerint nemcsak a Kosztolányi-bírálat szomszédságában született, hanem részben átfedésben van vele – vö. Farkas J L 2011, 274. p. Ugyanakkor csak egy magánlevélben fejtette ki, hogy mire alapozza véleményét (ld. Veres A 2002, illetve *Keletkezéstörténet*). 2003-ban megjelent tanulmányában Farkas János László a Hort-recenzió vallással kapcsolatos problematikájához fűz megjegyzést: „A művészet, a vallás és a filozófia a hegeli rendszerben az abszolút szellem három formája. Az a három forma, amelyben [...] a Logosz [...] a történelemben megkezdí visszatérését önmagához, s a maga mögött hagyott formákat és tartalmakat belsővé téve kiteljesedik: először a szemlélet, majd a képzet és érzés, végül a fogalom, a tiszta gondolkodás elemében. Amikor Marx azt mondja, hogy a vallás az emberi lényeg megvalósulása képzetben, közelebb áll Hegelhez, mint első pillantásra látszik: amennyiben ő is a képzetet tekinti a vallás sajátos elemének. József Attila ezen a ponton igyekszik továbbmenni, ezt a sajátos elemet igyekszik közelebről megragadni, Freud ösztöntanára támaszkodva, de mindenekeelőtt saját tapasztalataihoz visszanyúlva. Amit kifejezésre akar juttatni, azt visszájáról, de annál fájóbb valóságként éli meg.” S itt Farkas idézi a Hort-recenzió befejező szakaszát: „Ha Marx alapján jobban megértjük, hogy pl. a vallásos érzés miért öltött abban a korban olyan, ebben pedig ilyen eszmei-szociális formát, még mindig kérdéses marad, hogy egyáltalában miért van a homo oeconomicusnak vallásos érzése, hogy a szubjektum lelki háztartásában miért mutatkozik gazdaságosabbnak a hit, mint az értelem? [...] A marxi elmélet filozófia, de pszichológia is. Humanizmus, de éppen a legemberibb jelenséget – az elmebetegséget és a neurózisokat nem lehet vele megérteni. Hol a határ a nagyzási mánia és a diktátorságra törő akarat között? Mennyivel észszerűbb egy ember számára vallásos kedélye, mint a társadalom szempontjából a vallási téboly?” (Ld. Farkas J L 2003, 38–39. p.)

Prágai Tamás a „homo oeconomicus” JA-i felvetését úgy értelmezi, hogy „a költő szerint a versírás nemcsak esztétikai, hanem ugyanakkor erkölcsi (morális) és gazdasági (ökonómiai) tevékenység”. A Hort-recenzió egyik zárójelbe tett mondatából kiindulva – „(Freud még neurózisokban is fölfedi az ökonómiai elvet.)” – az ökonomikus szemléletet a lírai alkotás egyfajta modelljének fogja fel – ld. Prágai 2005b, 114–115. p. JA

verseiből vett idézetekkel példázza, hogy „az ismétlés, vagyis a szinonímia jelében a libidó, a homonímia destrukciójában a halálösztön lép színre”, illetve a gyakran megjelenő paragrammában (a másként való értelem kiolvasására lehetőséget adó ismétléstípusban) „egyfajta poétikai aktivitás, mégpedig kifejezetten destruktív aktivitás – destrukciós ösztön – munkálkodik; mégis, éppen ezen ösztön munkájában nyilvánul meg a költői szöveg bizonyos, *kétarcú gazdaságossága*.” – ld. 120. p.

Veres András a *Hegel – Marx – Freud* című tanulmányt és szövegváltozatait tisztázni próbáló dolgozatában – egyelőre óvatosan – felveti, hogy a Hort-recenzióknak fontos szerepe lehet a későbbi szöveg keletkezésében: „Az 1935 decemberében publikált *Új szocializmust! Hort Dezső könyve* című recenzió leginkább figyelemreméltó újdonsága [...] hogy a »hogyan történhetett?« kérdés megválaszolásába, a *náci és a bolsevik diktatúrák sikerének magyarázatába bevonja a pszichoanalízist is*. Korábban a két tan – a marxizmus és a freudizmus – összekapcsolására tett javaslata merőben elméleti ihletésű volt. A recenzió tehát rendkívül fontos állomás a *Hegel – Marx – Freud* felé vezető úton. Fölveti az új kérdésirányt, de nem dolgozza ki. Éppen erre vállalkozik, pontosabban vállalkozott volna a *Hegel – Marx – Freud*, ha elkészült volna.” (Ld. Veres A 2008, 101. p.) Farkas János László a Kosztolányi-bírálat háttéréről szóló előadásában is kiemelte a Hort-recenzió összefüggését JA másik szövegével: a Marx felfogását az objektív idealizmushoz soroló mondat „kulcsként szolgálhat József Attilának az irodalomtörténész Horváth Jánoshoz való viszonyához [is]” (ld. *Tárgyi és szövegmagyarázatok*). (Ld. Farkas J L 2011.)

N. Horváth Béla úgy látja, hogy JA recenziója a *Szocializmus* számaiban folyó vitához szól hozzá, de sajátos véleményt artikulálva. „Ez az általa értelmezett szocializmus lényegét érinti, de nem annak politikumát, hanem pszichologikumát tekintve. Írása tulajdonképp a szocializmus pszichológiája, azaz a marxizmus kritikája a Hendrik de Man-recepció és a saját poétikai tapasztalat háttérével.” – ld. N. Horváth 2008, 334. p. N. Horváth Béla (Kiss Endrét követve) elfogadja, hogy József Attilára hatott de Man szociálpszichológiája, de hangsúlyozza, hogy ez nála kiegészül az individuálpszichológiai tényezők figyelembevételével: „a marxizmus ökonomizmusának bírálati aspektusa azon a ponton válik egyértelművé, amikor felmerül a szubjektum ökonómiaja” – ld. 335. p. JA előbb a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* nyomán a marxi tan filozófia voltát emeli ki, de nem éri be ezzel, hanem „egy új paradigma szükségességét” veti fel, amikor egyúttal pszichológiának is nevezi. Míg Hort Dezső Hendrik de Manra építve fogalmazza meg a marxizmus modernizációját, addig JA a freudizmusra kíván alapozni – ld. 336. p.

A JA marxizmusát áttekintő tanulmányában Veres András már egyértelműen állást foglal a *Hegel – Marx – Freud*dal való rokonságában: „A *Hegel – Marx – Freud* keletkezési időpontjának meghatározása szempontjából egyáltalán nem mindegy, hogy milyen más művével (műveivel) találunk szemléleti kapcsolatot. Én az *Új szocializmust! Hort Dezső könyve* című 1935-ös recenziót találtam ebből a szempontból különösen érdekesnek. Úgy vélem, mintegy *megelőlegezi* a *Hegel – Marx – Freud* elkészült első részének felépítését. József Attila a recenzióban is magától értetődőnek tekinti, hogy Hort tanulmánya egyfelől összefoglalja (még hozzá szerinte jól) a marxista tanítás lényegét, másfelől szóvá teszi hiányosságait. Tulajdonképpen hasonló történik a *Hegel – Marx*

– *Freud* esetében is. Hort Dezsővel elsősorban abban – az alapvető kérdésben – vitatkozik, hogy a Marx-kritikának *hol* kell kezdődnie [...] nemcsak az tűnik érdekesnek, hogy Marx elméletében a tárgyi tényező túlbecsülését és az alanyi tényező elhanyagolását kifogásolja, és az utóbbi megértéséhez várja a pszichoanalízis segítségét. Hanem hogy a válaszkérésnek *aktuálpolitikai* indítéka is van: a diktátorokat és tömegtébo-lyokat produkáló kor rácáfolni látszik a marxi jövődölesre. Németországban a várt proletárforradalom helyett Hitler került hatalomra. A *Hegel – Marx – Freud* című tanulmányt és szövegvariánsait úgy tekinthetjük, mint József Attila kísérletét a maga Marx-kritikájának kifejtésére.” (Ld. Veres A 2012b, 23. p.)

1936

[T. C.!]

T. C.!

Tisztelettel közöljük, hogy ez év februárjától kezdődően évenként tizszer,¹ irodalmi és kritikai szemlét adunk ki

Szép Szó

5 címen,

Ignotus Pál és József Attila

szerkesztésében.

Programunk röviden

Szép Szóval²

10 napvilágra³ hozni azt az emberi öntudatot, melyet a világszerte fellépő erőszak a lelkek mélyére kényszerít.

Igazságokat, de nem szükségképpen új igazságokat keresünk, inkább régi tévedésektől kívánunk óvakodni.⁴ Szerény forradalmi elhatározásunk: szabatos jelentésük értelmében használni a szavakat.

15 Társadalmunk alapja, melyet végső fokon a gazdaságban jelöltek meg elődeink, megingott. A munkásosztály nem váltotta meg az emberiséget, amit pedig történelmi föladatának tekintett, hanem maga is felbomlott s akár mint⁵ állapitanók meg fogalmi keretét itt, e kereten belül⁶ az egész társadalom fejtelenségét tükrözi vissza.⁷ A társadalom elvesztette régi eszméletét, melyről sok mindent mondhatunk, csak azt nem, hogy kirekesztő lett volna, hogy
20 ne kívánt volna minden emberinek⁸ foglalatául szolgálni. Korunk emberisége a schizofrenia kórképét mutatja. „Nemzeti öntudat”, „osztály öntudat”, „faji öntudat” önállósították magukat és szét akarják tépni az⁹ emberiséget, melyet saját alkotásai, a tudomány, az irodalom, a művészet, az ipari és mezőgazdasági technika ma jobban¹⁰ egybekötnek mint valaha.¹¹ E zürzavarban fellépésünkkel,¹² írásainkkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó
25 hitünkkel¹³ az emberi egységre¹⁴ igényét próbáljuk ismét életre hívni; a réginél fejlettebb

¹ [előbb:]_{kt} év februárjában évenként tizszer megjelenő [majd: ld. főszöveg]_{kt}

² [előbb:]_{kt} szóval [majd: ld. főszöveg]_{kt}

³ [előbb:]_{kt} akarjuk a kor [majd:]_{kt} napfényre [majd: ld. főszöveg]_{kt}

⁴ [A mondat kezdete és vége megjelölve.]_{fc}

⁵ [előbb:]_{kt} akár az [majd: ld. főszöveg]_{kt}

⁶ [előbb:]_{kt} fogalmi keretein [majd:]_{kt} fogalmi keretétitt, e kereteken belül [majd:]_{kt} fogalmi keretét s itt, e kereteken belül [majd:]_{kt} fogalmi keretétitt, e kereten belül [ld. főszöveg]_{szkj}

⁷ [A mondat kezdete és vége megjelölve.]_{fc}

⁸ [előbb:]_{kt} emberi [majd: ld. főszöveg]_{kt}

⁹ [előbb:]_{kt} önállósították magának a [majd:]_{kt} magukat s az [majd: ld. főszöveg]_{kt}

¹⁰ [előbb:]_{kt} technika jobban [majd: ld. főszöveg]_{kt}

¹¹ [előbb:]_{kt} valaha, [majd: ld. főszöveg]_{kt}

¹² [előbb:]_{kt} mi az [majd:] [elírás:] fellépésünkkel, [ld. főszöveg]_{szkj}

¹³ [elírás:] hitünkkel [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁴ [előbb:]_{kt} egységre [majd: ld. főszöveg]_{kt}

egységre tartó haladottabb¹⁵ igényt. A modern zsarnokság, a modern elnyomatás ellen küzdünk a modern, maga-magát fegyelmező, rendbe foglaló szabadságért.

A mondvá csinált ellentétekből ki akarjuk hámozni a valódi ellentéteket, hogy megoldásukhoz közelebb juthassunk.¹⁶ Ezért helyet adunk az érdektelen, de az érdekl
30 bíró kritikának is, mert nem hisszük, hogy csak érdek nélkül volna lehetséges eljutni igazságok megismeréséhez. Ismertetni fogjuk¹⁷ napjaink bölcséleti, tudományos, társadalmi, politikai, irodalmi, művészeti irányzatait, mozgalmait.¹⁸

A¹⁹ nyers erőszak mint a történelem folyamán annyiszor, ma ismét elpusztítással²⁰ fenyegeti a kulturát. Divat „szép szónak” becsmérlni a szellemi humanizmusnak mindama megnyilatkozásait, amelyeket²¹ rengeteg szenvedés és erőfeszítés hozott napvilágra s
35 amelyek²² művelődésünk elveiként lebegnek előttünk. Mi vállaljuk a becsmérlést. A Szép Szó²³ nemcsak eszközünk, célunk is. Célunk²⁴ az a társadalmi és állami életforma, melyben a szép szó, a meggyőzés, az érdekek kölcsönös elismerése, megvitatása érvényesül.

¹⁵ [előbb:]_{kt} <haladottabba> [majd: ld. főszöveg]_{kt}

¹⁶ [A mondat kezdete megjelölve.]_{fc}

¹⁷ [előbb:]_{kt} fogunk [majd: ld. főszöveg]_{kt}

¹⁸ [előbb:]_{kt} művészeti <mozga> [majd: ld. főszöveg]_{kt}

¹⁹ [előbb:]_{kt} Ma, a [majd: ld. főszöveg]_{kt}

²⁰ [előbb:]_{kt} erőszak elpusztítással [majd: ld. főszöveg]_{kt}

²¹ [előbb:]_{kt} kulturát, „szép szónak” becsmérlik a humanizmusnak mindazt a szellemi megnyilatkozását, melyet [majd: ld. főszöveg]_{kt}

²² [előbb:]_{kt} melyek [majd: ld. főszöveg]_{kt}

²³ [előbb:]_{kt} becsmérlést. [új sorban középen:] Szép szó [majd:]_{kt} Szép Szó [majd: ld. főszöveg]_{kt}

²⁴ [előbb:]_{kt} Célunk, [majd: ld. főszöveg]_{kt}

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 19. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1936. január 22. körül.

A datálás indoklása: A folyóirat kiadásáról kötött *Megállapodás*ban, melyet Ignótus Pál, JA, Fejtő Ferenc, Hatvany Bertalan és Cserépfalvi Imre 1935. december 27-én írt alá, még nem nevezik meg a tervezett lapot. (A *Megállapodás* fennmaradt; lelőhely, jelzet: PIM JA 547; közölve M. Pásztor 1975, 273–274. p.) A lapalapítási tervekben többféle cím is felmerült, és – Ignótus Pál visszaemlékezése szerint – már ki volt szedve az első lapszám számos oldala, amikor még mindig nem döntötték el, mi legyen a cím; ld. Ignótus P 1989, 243–246. p. Még Ignótus Pál Móríc Zsigmondnak szóló 1936. január 13-ára keltezett levelében, melyben felkéri az író, hogy legyen szerzője lapjuknak, sem szerepel a tervezett orgánus neve. A névadás pontos napja nem ismert, annyi viszont tudható, hogy Fejtő Ferenc egy 1936. január 22-én kelt, Buday Györgynek szóló levelét (ld. Lengyel A 1996b, 16–17. p.) már a lap nyomtatott fejléces levélpapírjára írta. Tehát a [T. C.!] nagy valószínűséggel 1936. január 22. körül keletkezett. (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.)

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli autográf fogalmazvány. Kezdő sor: „T. C.!” Kék tintairás, azonos íróeszköz-használatú javításokkal és fekete ceruzairású jelölésekkel. 2 fólió, 2 beírt oldal. 204×340 mm-es, famentes, vágott szélű, vízjel nélküli hártypapír. Autográf oldalszámozás a második oldal felső margójának jobb sarkában: „2”. Az írás a második oldal kétharmadánál véget ér. Állag: szakadozott; laminálással restaurálva. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 19. Pallium-cím: [JÓZSEF ATTILA]: [A Szép Szó programja] – [Programcikk] – [1936]. 1949-ben került múzeumi gyűjteménybe, Szántó Judit tulajdonából. Szakjelzet, növedéknapló száma: JA 19.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

A szöveggözlésről: A felhívás a címzett megszólításával kezdődik, mely nem tekinthető címnek.

Közölve: Szabolcsi M 1980a, 14. p.; Szabolcsi M 1998, 565–567. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

Szabolcsi M 1980a: Egy hosszabb keletkezés- és eszmetörténeti bevezető után közli a kézirat szövegét. A teljes szöveget kurziválja. A javításokat és kiemeléseket nem jelzi. Mind a középze zárással, mind a bekezdések tekintetében követi a kézirat szövegbeosztását. Modernizálja a helyesírást, egyes helyeken azonban megőrzi forrása némely helyesírási sajátosságát. Érdemi szövegeltérések:

Szabolcsi M 1980a	Sor	JKK
Szép Szóval akarjuk napvilágra	9–10.	Szép Szóval napvilágra
keretét, e	17.	keretét itt, e

Szabolcsi M 1998: Monográfiájának befejező kötetében, *A Szép Szó alapítása* című fejezetben idézi a szöveget, az 1980-as közlés alapján, tehát az eltérések is azonosak.

JAHSZK 2012: Betűhűségre törekvő közlés a kézirat alapján. A két szerkesztő neve közötti kötőszót is kurziválja, ld. 6. sor. Érdemi szövegeltérések:

JAHSZK 2012	Sor	JKK
keretét, e	17.	keretét itt, e

Keletkezéstörténet

A Szép Szó indulása

A *Szép Szó* előkészítése jó egy évvel a folyóirat megindulása előtt kezdődhetett, miután a leendő alapítók, JA és Ignotus Pál tisztázták egymással korábbi személyes és világnézeti konfliktusait, továbbá a hasonló politikai-irodalmi helyzetértékelés és közös érdekeik szövetségkötésre készítették őket. Ignotus Pál visszaemlékezése szerint erre 1934-ben vagy 1935-ben került sor a Japán kávéházban. (Ld. Ignotus P 1947–1948/34; Ignotus P 1989, 158. p.) E beszélgetés során már felmerült a folyóirat-alapítás gondolata is, azonban – ahogy Ignotus Pál írja – „akkor s akkortól fogva, rendszeresen találkozáskor, mind a *Szép Szó* indulásáig, többen beszélünk elvekről és eszmékről, mint gyakorlati tervről” – ld. Ignotus P 1947–1948/37; Ignotus P 1989, 169. p. Ezeket az elveket „két akkori divatos antinómia” tarthatatlanságának felismerése szülte. Egyrészt kimondták, hogy a művészi hivatás nem zárja ki a politikai állásfoglalás lehetőségét, az olyan művésztől pedig, aki „igényt tart arra, hogy a társadalom nevelőjének nézzék”, egyenesen megköveteli ezt. Másrészt tagadták a „személyi szabadság” és a „szociális reformok” különválasztását célzó törekvéseket: „Az a »reform« (Gömbös korát éljük!) és az a »szocializmus« (Hitler korát éljük!), amelyet a személyi szabadság árán ígérnek, nem reform, és nem szocializmus.” Szociális reformot és személyi szabadságot csak együtt érdemes követelni, mivel „ezek eredendően össze vannak hangolva” – ld. uo.

JA és Ignotus Pál együttműködése első lépésének az 1935 áprilisában alakult Új Szellemi Front elleni fellépésük tekinthető. A Zilahy Lajos vezette mozgalomban az immár hazánkban is erősödő, a korábban még a baloldalhoz tartozó értelmiségiek egy részét maga mellé vonzó fasizmus térnyerését látták. Mindketten hevesen reagáltak cikkeikkel a csoport tagjainak a *Magyarország* című lapban megjelent nyilatkozatsorozatra (ld. az „*Új szellemi front*” tárgyi jegyzeteit). Radnóti Miklósné naplójából kiderül, hogy ez időben egy, a *Válasz* ellenében megindítandó folyóirat ötlete is felmerült. 1935. április 29-i bejegyzése szerint „Hatvány tizenötezer pengővel új lapot csinál, az öreg Ignotus lesz a szerkesztője. Nagy vállalkozás lenne a *Válasz* lehengetésére és a *Nyugathoz* hasonló. Persze benne lesznek József, Ignotus Pali és mind, akik a *Válaszból* kimaradtak.” – ld. Radnóti Miklósné 2014, 1. kötet, 39. p. Gál István, az akkor fiatal irodalmár, az *Apolló* szerkesztője úgy emlékszik, hogy „Amikor az 1935-ös könyvnapra megjelent vaskos II. kötet után valószínűnek látszott, hogy az *Apollo* megszűnhet, Hatvány meghívott Bókával Bécsikapu téri palotájába, hogy fölvesse a lap harcias aktuálpolitikai havi folyóirattá való alakítását. Az öreg Ignotuson kívül a megbeszélésen részt vett József Attila, Remenyik Zsigmond és Ignotus Pál.” – ld. Gál I 2001, 28. p. (A könyvnapot 1935-ben június 3–5. között tartották.) Az ötletet az *Apollo* fiatal munkatársai végül elutasították, azonban Gál szerint ez a megbeszélés vezetett végül a *Szép Szó* elindításához.

Cserépfalvi Imre emlékezete szerint, amikor őt 1935-ben JA bevonta a lap alapításába, 5–6 potenciális munkatársról beszélt, és Hatvany Bertalanról, aki a szerkesztők fizetését fedezné. Cserépfalvi a munkatársak közül itt konkrétan csak kettőt említ: Ignótus Pált és Fejtő Ferencet, majd elmondja, hogy hamarosan megismerte Horváth Tibort és Németh Andort is. (Ld. Cserépfalvi – Hajdu R G 1980, 30. p.) Lengyel András szerint: „A József Attila–Ignótus Pál–Cserépfalvi Imre–Hatvany Bertalan–négyes »főállása« 1935 november végére, vagy – legkésőbb – december elejére eldöntötte a tervezett lap sorsát. A legfontosabb funkciók (nagy költő, politikai debatter, kiadó, mecénás) gazdára találtak, együttműködési szándékuk pedig megadta a tervezett folyóirat intézményi struktúráját, gerincét.” – ld. Lengyel A 1996b, 12. p.

A lap elnevezéséről ld. alább a 4–5. sorhoz fűzött tárgyi és szövegmagyarázatot, továbbá a datálás indoklását.

A legerősebben JA szorgalmazta a lapalapítást. Az, hogy a visszaemlékezések különbözőképpen jelölik meg a költő lapindítási szándékát motiváló tényezőket, arra utalhat, hogy JA „eltérő meggyőzőési stratégiával akarta megnyerni a folyóirat létrehozásában fontos közreműködőket” – ld. Lengyel A 1996b, 8. p. Ignótus Pálnak a folyóirat politikai irányvonaláról érvelt a költő, a reménybeli kiadónak pedig arról, hogy saját fórumra van szüksége, mert „verseit, írásait jóformán sehol sem közlik.” – ld. Ignótus P 1947–1948/37; Ignótus P 1989, 169. p.; Cserépfalvi 1980, 30. p. JA igyekezett meggyőzni Cserépfalvit saját felkészültségéről, gyakorlatilag kész tervvel állt a kiadó elé a lap célját, munkatársainak körét, a megjelenés gyakoriságát illetően, valamint az anyagiakkal kapcsolatban. JA döntő szerepét a lap megindításában az a – több visszaemlékezés által megerősített – tény is alátámasztja, hogy a költő még a nyomdai munkálatokból, a tipografizálásból is kivette a részét. Cserépfalvi ezen a téren már „mint tökéletes szakembert” ismerte meg, s visszaemlékezései szerint JA „[a]zért is ragaszkodott ehhez a feladathoz különösen, mert szép, áttekinthető, ideális szerkezetű lapot akart, amely jobb és korszerűbb a meglévőknél. Tehát bekapcsolódott az előállításba, együtt beszéltük meg a formát, a fejléceket, mindent, ami a művészi kiállítást illeti.” – ld. Cserépfalvi 1982, 145. p. Ezt erősíti meg Hatvany Bertalan is abban az interjúban, amelyet Vezér Erzsébet készített vele 1975-ben, valamint Löbl Dezső, a nyomdász visszaemlékezése is, aki szerint a *Szép Szó* első számát a költő annyiszor tördeltette újra, hogy a szedők az „Attila, a nyomda ostora” gúnynevet ragasztották rá – ld. Hatvany B – Vezér 1980; Löbl 1987.

A *Szép Szó* előfizetési felhívásai

JA „T. C.!” kezdő sorú fogalmazványa a *Szép Szó* előfizetési felhívásának egy tervezete. Az írás nem egyezik meg azzal, amit végül kinyomtattak és terjesztettek. A végleges, sokszorosított felhívás szövege nem ismeretlen, Tasi József kétszer is közölte (ld. Tasi 1980c, 13. p.; Tasi 2002, 174. p.), a nyomtatvány pontos leírása viszont itt jelenik meg először. A rövidebb oldaláról négyrét összehajtható kisnyomtatvány egy példányát a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi, jelzete: Any. 69.61. 143×368 mm-es kartonpapírra készült, felső háromnegyedét a felhívás szövege foglalja el, a negyedik, perforáció

mentén letéphető negyedén előfizetési ív látható. Az „Előfizetési ív” felirat alatti táblázat fejlécének szövege: „Alulírott előfizetek 1 évi időtartamra (10 szám) P 9.-ért a »SZÉP SZÓ« irodalmi és kritikai szemlére. Az előfizetési díjat az első szám kézhezvételekor fizetem.” Alatta három hasámban az előfizető adatait, az előfizetés keltét és az előfizető aláírását lehetett kitölteni. A hasábfeljelek feliratait: „Az előfizető neve és pontos címe”; „Dátum”; „Az előfizető aláírása”. A hasábokban nyolc előfizetésnek van hely. Összehajtva a nyomtatvány levélként volt feladható, verzóján két nyomtatott címzés; a felhívás szövegének túloldalán a reménybeli előfizetőnek, az ív túloldalán pedig a kiadónak szólóan előre nyomtatva. A felhívás szövegében a folyóirat címe fekete alapon fehér színnel, kapitálissal nyomtatva szerepel. Az alábbiakban az eredeti tördelést megőrizve mutatjuk be a szöveget. A közlésünkben félkövér betűtípussal megjelenített szövegrészek a nyomtatványban is félkövérrel vannak szedve, és piros színnel nyomtatva.

Szép Szó címen irodalmi kritikai folyóirat indul *Ignotus Pál* és *József Attila* szerkesztésében.

Szép Szó ellensége

a barbárságnak, az erőszaknak, a hatalom imádatának és a szellem lebecsülésének; ellensége

irodalomban a konzervatív és forradalmi közhelynek egyaránt; a tetszetős jelszavakba menekülő gondolati restségnek;

ellensége

kritikában és tudományban a zavarosságnak, a nagyképszerűségnek és a különböző köntösbe öltöztetett gyávaságnak. Ellenben

híve

az emberi szellem minden területén az európai gondolkodás logikájának, szabadságának és nyugodt derűjének.

Híve

a stílus választékosságának, tisztaságának és világosságának, mert a világosság épügy ikertestvére a bátorságnak, mint a homály a gyávaságnak,

híve

a gondolkodásmódok és világnézetek harmónikus változatosságának és

ellensége

minden kényszerzubbonynak, Prokrustes-ágyának és egyenruhának, amelybe sokan bele akarják kényszeríteni az emberi szellemet

Szép Szó egyszerre konzervatív és forradalmár szemle.

Konzervatív

azokkal szemben, akik a kultúra jövőjét összetévesztik a saját pártjuk jövőjével, de

forradalmár

azokkal szemben, akik a kultúra jövőjét a saját kényelmükkel tévesztik össze.

Szép Szó közöl verseket, novellákat és tanulmányokat; becsületes számvetéssel igyekszik összegezgetni azt, ami ma érdekli a közönséget, azzal, ami mindig érdekli.

Szép Szó gazdag rovataiban feldolgozza a szépirodalom, a tudomány és bölcsélet minden magyar és nemzetközi termékét, amely vagy azért fontos, mert előreviszi a gondolatot, vagy azért, mert hátramosztja.

Szép Szó **munkatársai**

a háború utáni magyar irodalom időálló értékei.

Szép Szó **olvasója**

mindenki, aki nem veszítette el hitét e világrész és a kultúra jövőjében.

Cserépfalvi Imre egy interjúban úgy fogalmaz, hogy „1935 utolsó harmadában kezdtük megfogalmazni az előfizetési felhívásokat” – ld. Cserépfalvi – Hajdu R G 1980, 30. p. Az időpont tekintetében Cserépfalvi emlékezete valószínűleg pontatlan, hiszen a folyóirat neve ekkor még nem dőlt el, viszont JA fogalmazványának, továbbá a jóváhagyott és nyomtatott előfizetési felhívásnak is a folyóirat neve a leghangsúlyosabb eleme.

Keletkezésük meghatározásában két levél ad támpontot. Az egyik, Fejtő Ferenc 1936. január 22-én kelt, Buday Györgynek szóló levele elsősorban azért jelentős, mert ez az első ismert levél, mely a *Szép Szó* nyomtatott fejléces levélpapírjára íródott. A fejléc szövege: „Szép Szó szerkesztőség kiadóhivatal Budapest, 193... V., Vilmos császár-út 28”. A levél ismert, Lengyel András közölte (ld. Lengyel A 1996b, 16–17. p.). A másik, Ignotus Pál Móríc Zsigmondnak szóló, 1936. január 13-án kelt levele. Tartalma is fontos, és mivel még publikálatlan, szükségesnek tartjuk közölni:

Kedves Bátyám,

a minap kerestelek telefonon s a Nagyságos Asszonytól hallom, hogy Leányfalun vagy. Ezen az uton értesítlek tehát, hogy József Attilával irodalmi szemlét indítunk. Programjáról keveset tudok mondani; „irodalmat” akarunk csinálni, a szó legklasszikusabb és egyszersmind legmodernebb értelmében, minden klikkbeli, vagy egyéb megkötöttség nélkül, minden generációsdi nélkül. Nem vagyunk lekötve politikai irányhoz sem; azzal persze tisztában vagyunk, hogy az irodalom akkor értékes, ha olyan igazságokat visz napfényre, amelyeknek leírása – akár tetszik, akár nem – „politika”. Ennyiben és csakis ennyiben politizálunk. S csak annyiban vagyunk „fiatalok”, hogy azok, akik megkötöttségek nélkül, bátran és frissen képesek minket ebben a munkánkban támogatni, tuymórészt természetesen a fiatalabb korosztályokból kerülnek ki. De kimondhatatlanul örülnénk, ha mellettünk és közöttünk tudhatnók bátyáink közül is azokat, akiknek szavát és művészetét kiváltképpen fontosnak és – ha megengeded ezt az elcsépelet szót – időszerűnek érezzük.

Magától értetődik, hogy elsősorban Rád gondoltunk. Mondanom sem kell, mennyire hálásak lennénk Neked, ha a lapunkba dolgoznál. Meggyőződés, hogy ezzel nemcsak a mi vállalkozásunknak tennél szolgálatot, hanem azoknak az ügyeknek is, amelyekkel neved és munkád össze van forrva s amelyeket saját ügyünként szeretnénk vállalni. Nagyon kérek, légy kegyes megírni, számíthatunk-e Rád; kiváltképpen jó volna, ha már most január folyamán kaphatnánk tőled kéziratot, hogy első számunkban megjelenhessen. Honoráriumot természetesen annyit fizetünk, amennyire csak képesek vagyunk; ez nem sok, de azt hiszem mégis elég ahhoz, hogy senkinek ne lehessen az a

kellemetlen érzése velünk kapcsolatban, mintha olyan lapnak dolgoznék, amely a szellemi munkát nem tudja megbecsülni.

Virágnak, ha még Leányfalun van, sokszor csókolom kezét; gondoljon ránk ő is, ha olyan kézírata van, amelyet lapunkba valónak tart.

Válaszodat várva és előre is hálásan köszönve, szeretettel üdvözl

igaz hived

Ignotus Pál

(Gépirat, autográf teljes névaláírással, az *Esti Kurír* fejléces, vízjeles levélpapírján. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár Analekta, Móricz Zsigmond-hagyaték, M. 100/797/1.) A levél beszámol a folyóirat megindításának szándékáról, és röviden ismerteti a lap programját. Az igazságok napfényre hozásának szükségessége, más megfogalmazásban, de JA írásában is szerepel. A politikai pártoktól való függetlenséget JA egyáltalán nem említi, a kinyomtatott előfizetési felhívásnak viszont hangsúlyos eleme. Mindkét felhívás kiemeli, hogy a *Szép Szó* nem pusztán irodalmi szemle; szerkesztői, szerzői nem zárkoznak el a politikai kérdésekben való állásfoglalástól, azonban egyik szövegben sincs úgy élére állítva ez a törekvés, mint a levélben. A levél még nem tartalmazza a lap címét, de programjáról már tájékoztat. A folyóirat első száma Radnóti Miklósné naplójának február 24-i bejegyzése szerint aznap, 26-i bejegyzése szerint „tegnap”, azaz 25-én jelent meg (ld. Radnóti Miklósné 2014, 1. kötet, 105–106. p.), az előfizetési felhívás ekkorra már biztosan elkészült.

A *Szép Szó* programja a szerkesztők közös megbeszéléseinek eredményeképpen kristályosodott ki, Cserépfalvi arra is utal, hogy az előfizetési felhívásokat közösen írták. Ennek ellenére a [T. C.!] inkább JA munkájának tekinthető, nemcsak azért, mert a költő kézírásával maradt fenn, hanem azért is, mert utolsó bekezdése kissé átfogalmazva ugyan, de visszatér a *Szerkesztői üzenet*ben (ld. 33–38. sor). A kinyomtatott előfizetési felhívásnak ellenben nem maradt fenn kézírata, szerzője kilétéről nincs egyetértés a szakirodalomban. A szöveget először publikáló Tasi József szerint Ignotus Pál munkája (Tasi 1980c, 13. p.), Lengyel András azonban JA stilizátori beavatkozásának nyomait véli felfedezni rajta, és úgy gondolja, „megtipografizálása is, legalább alapformáját illetően, az ő műve” – ld. Lengyel A 1996b, 17–18. p. Tasi álláspontja mellett szól, hogy a [T. C.!] és a nyomtatvány szövege között a sablonos bevezető mondatot leszámítva nincsenek átfedések, csak tartalmi hasonlóságok. A folyóirat programjának megfogalmazásából egyébként sem maradhatott ki Ignotus Pál, a másik alapító-szerkesztő, és a nyomtatvány bizonyos részei – pl. a görög-római kultúrára tett utalás – valóban az ő stílusát idézik. Móricz Zsigmondnak szóló, az induló folyóiratot ismertető levele is támogatni látszik az Ignotus Pál szerzőségére vonatkozó hipotézist, közvetlen bizonyíték azonban nincs rá. Hogy a nyomtatvány szövegezésében is részt vehetett JA, azt maga a [T. C.!] kezdetű fogalmazvány valószínűsíti. Ignotus Pál és Fejtő Ferenc kézíratai között nem található hasonló dokumentum. Vágó Márta pedig úgy emlékszik, hogy JA megfogalmazásában olvasta az előfizetési felhívást: „Előzőleg megkaptam a *Szép Szó* előfizetési felszólítását, Attila definíciójával (az erőszakkal szemben a kultúra, a szép szó, mint harci eszköz)” – ld. Vágó M 1975, 198. p. Az a szövegrész azonban, amelyet felidéz, nincs benne a nyom-

tatványban, amiből vagy az következik, hogy csak a JA által írt kéziratot olvasta, vagy az, hogy valójában a *Szerkesztői üzenet* szövegére emlékszik, melyben szintén előfordul az általa idézett gondolat. Vágó Márta visszaemlékezése mindenesetre azt látszik megerősíteni, hogy a költőnek része volt a nyomtatvány megszövegezésében, mivel azonban nincs közvetlen bizonyíték, ami a költő szerzőségét egyértelműen alátámasztaná, a kinyomtatott előfizetési felhívás a szerkesztőség közös termékének tekinthető.

A [T. C.!] kapcsolata a költő más írásaival

A [T. C.!] nek JA prózai írásai közötti, illetve gondolkodástörténeti elhelyezésére a szakirodalomban különböző megoldások születtek (ld. *Recepciótörténet*). A szöveg gondolatilag és megfogalmazásában is összekapcsolható korábbi és későbbi írásokkal, pl. *Az egységfront körül*, *A szocializmus bölcselete*, a *Szerkesztői üzenet* és az Új Szellemi Frontot bíráló cikkek. Az előfizetési felhívás JA által írt tervezete számos egyéni és bölcséleti tételre épül, ezért nem csupán kéziratban maradt laptörténeti dokumentum, hanem a költő gondolkodásmódja és érvkészlete alakulását is tükrözi. JA egy helyütt a munkásosztály felbomlásáról, történelmi feladatának elmulasztásáról és az ebből adódó irodalmi, kulturális feladatokról ír. A munkásosztály bírálata már az 1933-as *Az egységfront körül* című írása legvégén megfogalmazódik: „Jó volna, ha a munkások belátnák, még mielőtt fasiszta terroristák vernék bikacsökökkel a fejükbe, hogy egymás harci akcióinak a támogatása minden eszményi pártfegyelemnél előbbrevaló.” Igaz, a munkásság az 1934. őszi *A szocializmus bölcselete* szerint alkalmas rá, hogy az emberiség öntudatosodási folyamatában döntő szerepet vállaljon, de a [T. C.!] ben JA már keserűen leszámol ezzel az állásponttal. Az 1935 végén írt *Új szocializmust!* című könyvkritikájában pedig a munkásság befolyásolhatóságának drámai tapasztalata nyomán jelenti be a marxi filozófia pszichológiai szempontú megújításának igényét: „amíg megfegtetlennek látszó érzelmi erők érdekeikkel ellentétes táborokba képesek sorozni az embereket, addig alig hihető, hogy ökonomikus belátással fogjanak hozzá az új világ fölépítéséhez”. A munkásság korabeli állapotának „kulturkritikája” – a [T. C.!] mellett – *A szocializmus bölcseletében* bontakozik ki: az osztályöntudat nem jöhet létre a „kiirtott emberi öntudat helyén”, hanem éppen megfordítva: „azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek »osztályöntudata« az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik, vagyis magából az emberi öntudatból”. JA a [T. C.!] ben a parancsszóra létrehívott osztályöntudatot bírálva a szervezett proletariátus helyett immár a baloldali és liberális értelmiséget ruházza föl azzal a feladattal, hogy napvilágra hozzák „azt az emberi öntudatot, amelyet a világszerte fellépő erőszak a lelkek mélyére kényszerít”.

Az, ahogy a [T. C.!] a széteső emberiség helyzetét a skizofrénia kórképéhez hasonlítja, olyan jellegzetes freudomarxista metafora, amilyeneket JA később a Hort Dezső-kritikában és a *Hegel – Marx – Freud* ban is alkalmaz. A fogalmak szabatos használatára vonatkozó követelés pedig már az „Új szellemi front”-nak azon a pontján is felmerül, ahol JA az írók feladatáról vitatkozik Zilahy Lajossal. A költő szerint az írók dolga nem az, hogy a parlamentben politizáljanak, „hanem hogy a szellemi termelést a kor szükségletei szerint teljesítsék. Például hogy tisztázzák a fogalmakat és ne zilálják össze,

mint Zilahyék.” A fogalomtisztázás tétje és felelőssége azonban a [T. C.!]-ben válik explicitté. JA itt lépteti elő a folyóiratcímé emelt „szép szót” az erőszak elleni harc és a szellemi humanizmus értékei melletti kiállás döntő eszközévé. Így lesz az előfizetési felhívás a Thomas Mann-féle harcos humanizmus dokumentumává, hasonlóan a *Szerkesztői üzenethez* (melybe a felhívás bizonyos részeit szó szerint át is emelte), vagy a német író gondolatait idéző, 1937 őszén írt *A mai költő föladataihoz*.

A más JA-szövegekkel tetten érhető további közvetlen megfelelésekre ld. alább a *Tárgyi és szövegmagyarázatokat*.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

2. sor

évenként tizszer: A lap munkatársai azért döntöttek az évi tizszeri megjelenés mellett, mert „így nem kellett rá engedély, s az esetleges betiltásnál is csak egy számot tilthattak be” – ld. Cserépfalvi 1982, 144–145. p. Új időszaki kiadvány alapításához a Simonyi–Semadam-kormány 1920. június 9-én született 4578/1920. M. E. rendeletének 6. §-a szerint a miniszterelnök hozzájárulását kellett kérni (MRT 1920, 231. p.). A Teleki-kormány 1920. augusztusi 6357/1920. M. E. rendelete pedig felhatalmazta a belügyminisztert azon időszaki lapok megjelenésének vagy terjesztésének eltiltására, amelyek „az ország belső rendjének és közbiztonságának, valamint külső politikájának érdekeit veszélyeztetik” (MRT 1920, 390–391. p.). Az 1914-es sajtótörvény meghatározása értelmében (1914. évi XIV. törvény 3. §) „Időszaki lap az egy hónapot meg nem haladó időközökben megjelenő minden hirlap vagy folyóirat” (MTT 1914, 65. p.). Tehát az évenként tizszer megjelenő *Szép Szó* az előbbi definíció szerint nem minősült időszaki lapnak, így a sajtó szabadságát korlátozó fenti rendeletek sem vonatkoztak rá. A Horthy-korszak sajtópolitikájáról ld. Sipos B 2004; Sipos B 2011; Klein T 2012; Klein T 2013. Az 1920-as években a sajtószabadság korlátozására hozott rendeleteket és azok következményeit alaposan tárgyalja Sipos B 2004, 24–60. p.

4–5. sor

Szép Szó címen: A „Szép Szó” elnevezés József Attilától ered. Ezt több kortársi visszaemlékezés mellett a költő egy fennmaradt kézírata (lelőhely, jelzet: PIM JA 158/a) is tanúsítja, melyen a felmerült ötletek között (mint az *Őszinte Szó*, a *Riasztó*, a *Magyarázat*, a *Ludas Matyi* stb.) a *Szép Szó* több ízben is szerepel. A címadás történetét kisebb eltérésekkel Cserépfalvi Imre, Fejtő Ferenc és Ignótus Pál is feleleveníti – ld. pl. Cserépfalvi 1982, 144. p.; Fejtő 2005b, 23–24. p.; Ignótus P 1989, 243–249. p. Fejtő szerint már órák óta vitatkoztak Cserépfalvinál a lap címén, amikor „a pap-tanáros arcú, kenetteljes Gyergyai Albert” belépett az ajtón. Ekkor József Attilának az az ötlete támadt, hogy felírja a címjavaslatokat kis cédulákra, ezeket Gyergyai kalapjába teszi, s amelyiket ő kihúzza, amellet fognak határozni. Gyergyai a „Szép Szót” húzta ki. „Lenn a kávéházban megvallotta, hogy nem bízva a sors ítéletében, segítségére sietett azzal, hogy az összes cédulákra *Szép Szót* írt. De akkor már nem változtathattunk a sors döntésén.” – ld. Fejtő 2005b, 23–24. p. JA több szövegében is megindokolja választását. A [T. C.!] szerint a kor becsmérlő értelemben nevezi *szép szónak* „a szel-

lemi humanizmusnak mindama megnyilatkozásait, amelyeket rengeteg szenvedés és erőfeszítés hozott napvilágra s amelyek művelődésünk elveiként lebegnek előttünk”. JA a visszájára fordítja ezt a meghatározást, a szókapcsolat nála pozitív értelemben válik a „szellemi humanizmus megnyilatkozásainak”, azaz „művelődésünk elveinek” foglalatává, valamint az olyan „társadalmi és állami életforma” jelölőjévé, „melyben a szép szó, a meggyőzés, az érdekek kölcsönös elismerése, megvitatása érvényesül”. Az itt elmondottakat a *Szerkesztői üzenet*ben némi módosítással megismétli és kibővíti, sőt megemeli: „»Szép szó« magyarul nem fölcicomázott kifejezést, hanem testet öltött érvet jelent”. Verseiben, pl. az 1935-ös *Levegőt!*-ben is előkerül ez a metafora, a *szép, a jó, a szó és a játék*: „jó szóval oktasd, játszani is engedd / szép, komoly fiadat!”

9–11. sor

Szép szóval napvilágra hozni azt az emberi öntudatot, melyet a világszerte fellépő erőszak a lelkek mélyére kényszerít: Az emberi öntudat A *szocializmus bölcselete* szerint annak a tudata, hogy az ember „lényegét éppen társadalmi mivolta teszi, hogy vágyai, céljai, törekvései és általában cselekedetei társadalmi létéből fakadnak”. E társadalmiság tudatosítása, társadalmat alkotó lényegének tudatos vállalása segíthet az emberiségnek eljutni egy igazságosabb gazdálkodási rendszerbe, amelyet a költő e helyütt „a szabadság országának” nevez. Ennek az öntudatosodási folyamatnak a legfőbb akadályai a nemzeti, faji stb. közösségi elveket uralomra juttató fasiszta rendszerek és – jóllehet szándéktalanul – maga a bolsevizmus is, amely fegyverrel akarja a munkásságot „emberi öntudatra kényszeríteni”. (Ld. A *szocializmus bölcselete*, 59–70. sor.) Így, amikor JA a *[T. C.!]*-ben „világszerte fellépő erőszakot” emleget, az olasz fasizmuson és a hitleri náciizmuson túl a sztálini rendszerre is utalhat. Ezt erősíti Fejtő Ferenc Gide-esszéjének hangsúlyos közlése is a folyóiratban – ld. Fejtő 1936; vö. Agárdi P 2013, 172–175. p. Az emberi öntudat napvilágra hozása, vagyis az öntudatosodási folyamat elősegítése csak *szép szóval*, a humanizmus eszmeiségének terjesztésével érhető el. Az irodalomnak JA lényegében ezt a szerepet szánta már egy korábbi töredékében, a *[Bármiféle társadalmi]* kezdetűben is, azonban itt még élesen elválasztotta az öntudatosodást szolgáló „kizsákmányoltak irodalmától” az „uralkodó osztályok irodalmát”, mely éppen hátráltatja e folyamatot. A *[T. C.!]*-ben már nincs meg ez a szembeállítás. Mivel a munkásosztály nem töltötte be történelmi feladatát, az öntudatosodást szolgáló irodalom már nem a kizsákmányoltak által művelt irodalom többé, hanem az övék, vagyis a baloldali-liberális írástudóké.

13–14. sor

Szerény forradalmi elhatározásunk: szabatos jelentésük értelmében használni a szavakat: A szabatos szavak igénye egy ekkoriban (1935. október 24.) írt versben is megfogalmazódik: „Hanyag társadalmunkra szabatos szavam van” – *Majd emlékezni jó lesz*. A fogalomhasználat pontosságának megkövetelése nem pusztán formai-esztétikai érdekből történik, hanem az ellen a propagandisztikus, affektív, elsősorban a közönség érzelmeire apelláló retorika ellen fogalmazódik meg, amellyel például Zilahy Lajos toborozta össze az Új Szellemi Front értelmiségijeit. JA az „Új szellemi front” című írásában ekképpen jellemzi e retorikát: „Zilahy érvelése cikkeiben annyira érzelmi, logikája oly kúsza, tartalma annyira homályba burkolt, hogy

nehéz róla számot adnom.” Az írók feladatát pedig – Zilahyval vitatkozva – nem a parlamentben való politizálásban látja, „hanem hogy a szellemi termelést a kor szükségletei szerint teljesítsék. Például hogy tisztázzák a fogalmakat és ne zilálják össze, mint Zilahyék.” A fogalomtisztázásra való törekvés értelmét Ignóus Pál is meghatározza a *Brassói Lapok* 1936. július 3-i számában megjelent interjújában, amelyet azért is érdemes idézni, mert egy pontján szinte szó szerint megismétli a [T. C.!]ben foglaltakat: „meggyőződés, hogy a társadalmi létkérdésekben ugyanúgy, mint a szellem és irodalom területén ugyanaz okozta a mai beteg állapotokat: a *szavak bizonytalan, homályos, pathetikus használata*. Ha tehát ezzel szemben olyan lapot indítok, amely tanulmányaiban, éppen a fogalmakat igyekszik tisztázni, szépirodalmi részében pedig az árnyalt és világos kifejezésre törekszik, akkor azt hiszem, hogy ezzel egyidejűleg szolgálom a magas színvonalú irodalom ügyét és azokat a szegény városi és falusi néprétegeket, akiknek látszólag ehhez az irodalomhoz semmi közük. A mi programunk éppen olyan egyszerű, mint amilyen forradalmi: *szabatosan akarjuk használni a szavakat*.” – ld. Molnár T 1936a; KJA1 1987, 418. p. (kiemelés a forrásban). A szabatos fogalomhasználat követelményét a lap nyomtatott előfizetési felhívása is kimondja: a „Szép Szó [...] ellensége kritikában és tudományban a zavarosságnak, a nagyképszerűségnek és a különböző köntösbe öltöztetett gyávaságnak. [...] Híve a stílus választékosságának, tisztaságának és világosságának, mert a világosság épügi kertestvére a bátorságnak, mint a homály a gyávaságnak.” Ez a „nyelvkritika” általában fontos eszköze volt az 1930-as évek hazai demokratikus és antifasiszta írástudói, Bálint György, Fejtő Ferenc, Ignóus Pál, K. Havas Géza, Karinthy Frigyes, Komlós Aladár, Zsolt Béla és mindenekelőtt a költő Szép Szó-beli szerzőtársa, Gáspár Zoltán publicisztikájának (vö. Agárdi P 1991).

15–18. sor

Társadalmunk alapja, melyet végső fokon a gazdaságban jelöltek meg elődeink, megingott. A munkásosztály nem váltotta meg az emberiséget, amit pedig történelmi föladatának tekintett, hanem maga is felbomlott s akár mint állapitanók meg fogalmi keretét, e kereten belül az egész társadalom fejtelenségét tükrözi vissza: Az eredeti JA-i gondolat hangsúlyváltásairól ld. *Keletkezéstörténet*.

20–23. sor

Korunk emberisége a schizofrenia kórképét mutatja. „Nemzeti öntudat”, „osztály öntudat”, „faji öntudat” önállósították magukat és szét akarják tépni az emberiséget, melyet saját alkotásai, a tudomány, az irodalom, a művészet, az ipari és mezőgazdasági technika ma jobban egybekötnek mint valaha: A korabeli társadalmak állapotának a skizofréniával, a hasadásos elmezavar kórképével való rokonítása érzékletes kép. E metaforikus érvelést JA a *Hegel – Marx – Freud*-ban bontja ki részletesebben. A nemzeti, a faji, illetve az osztályöntudat fogalmával A *szocializmus bölcselete* is alaposan foglalkozik (ld. még a 11–12. sorokhoz írt magyarázatot, valamint a *Keletkezéstörténetet*).

24–25. sor

értelmességre hivatkozó hitünkkel: JA a Szép Szó 1936. áprilisi számában megjelent *Szerkesztői üzenetében* a vallást – Marxra hivatkozva – az emberi lényeg képzeletbeli

megvalósításának tartja; az értelmesség és a hit paradox ellentét és párhuzam. Hihe-tünk minden vallásban, köztük a kereszténység eszményeiben is, ám ennek a célja az, hogy ezek az eszmények „megvalósuljanak mindennapi életünkben is”. A humanizmus eszerint nem pusztán a görög-római kultúrát önmagában is értékesnek tekintő hagyományörzés, hanem harc az emberi életet és az egyetemes emberi kultúrát veszélyeztető ideológiákkal szemben.

26–27. sor

A modern zsarnokság, a modern elnyomatás ellen küzdünk a modern, magamagát fegyelmező, rendbe foglaló szabadságért: Szabadság és rend viszonyát JA a *Szerkesztői üzenetben* részletesebben tárgyalja, de visszatérő, jellegzetes motívum költészetében is.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

Az alábbi bibliográfia csak az előfizetési felhívásra vonatkozik, nem tartalmazza a *Szép Szó* című folyóirattal s benne JA szerepével kapcsolatos recepció és szakirodalom teljes bibliográfiáját, melyekről ld. Agárdi P 2013.

- [SIMÁNDY Pál] S. P., „*Szép Szó*”, SZABADSÁG, 1936. 9. sz. (március 1.), 5. p. In: KJA1 1987, 400–401. p.
- VÁGÓ Márta, *József Attila*, sajtó alá rendezte TAKÁCS Márta, az utószó és a jegyzetek FEHÉR Erzsébet munkája, Budapest, Szépirodalmi, 1975, 198. p.
- SZABOLCSI Miklós, *Egy kiadatlan „Szép Szó” dokumentum*, KRITIKA, 1980. 4. sz. (április), 13–14. p.
- TASI József, *Egy elfeledett „Szép Szó”-dokumentumról*, KRITIKA, 1980. 6. sz. (június), 13. p. = Tasi 2002, 173–174. p.
- Budapesti esztendők : Beszélgetés Cserépfalvi Imrével József Attiláról*, HAJDU Ráfis Gábor interjúja, KRITIKA, 1980. 8. sz. (augusztus), 30–34. p.
- CSERÉPFALVI Imre, *Egy könyvkiadó feljegyzései*, Budapest, Gondolat, 1982, 143–145. p.
- TVERDOTA György, *Jegyzetek*. In: KJA1 1987, 815–818. p.
- LENGYEL András, *A lapgründoló József Attila : A Szép Szó megindításának előkészítése*, LÉTÜNK, 1996. 1–2. sz., 7–22. p. = Lengyel A 1996a, 137–161. p.
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 40), 565–567. p.
- LENGYEL András, *A szocializmus mint „emberi öntudat”*. In: Lengyel A 2005, 207–233. p.
- N. HORVÁTH Béla, *Egyéniség és valóság : Tanulmányok József Attiláról*, Budapest, Nap, 2006, (Magyar Esszék), 91–93. p.
- N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008, (Nemzeti Klasszikusok), 373. p.
- VERES András, *A tudat/öntudat problémájának alakulása József Attila értekező prózájában*, LITERATURA 2017. 1. sz., 107–127. p. (120. p.)

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

A két előfizetési felhívást 1980-ban publikálták először, sem a JAÖM₃ 1958, sem a JA1967 nem tartalmazza. Megjelenésükig a szakirodalom nem tárgyalta őket, azt követően is csak néhány kutató figyelmét érdemelték ki. A *Szép Szó*val foglalkozó terjedelmes szakirodalomban is alig kerültek szóba. A korabeli cikkek közül egyedül Simándy Pálnak a *Szabadság* című hetilapban megjelent írása tért ki a *Szép Szó* nyomtatott felhívásán szereplő programra, ld. Simándy 1936. A szerző egyetértését fejezi ki a „szép és igaz szó kultuszának” védelmében való fellépéssel és az ezzel szorosán összekapcsolódó, Ignotus Pál *Vissza az értelemhez* című írásában kifejtett új liberalizmussal, azonban a folyóirat címét nem találja szerencsésnek. 1980-as közlésük előtt még Vágó Márta elevenítette fel a szerinte JA által fogalmazott felhívás alaptézisét – ld. Vágó M 1975, 198. p.; ill. *Keletkezéstörténet*.

JA kéziratát először Szabolcsi Miklós jelentette meg a *Kritika* című folyóirat 1980. áprilisi számában. A szövegközlés bevezetőjében kifejtett akkori álláspontja szerint József Attila és Ignotus Pál együttesen fogalmazhatták meg, amit a szövegnek „a megreformált polgári liberalizmus” eszméihez, azaz a lap munkatársainak gondolköréhez való közel állásával vélt bizonyítani – ld. Szabolcsi M 1980a, 13. p. Szabolcsi úgy gondolja, hogy az előfizetési felhívás szerzőjének törekvéseit a szavak értelmébe vetett enciklopédista hit mozgatja, vagyis a fasizmussal szembeni harcot az ilyen értelemben vett „humanista racionalizmus fegyvereivel óhajtja vívni” – ld. uo. A szövegnek az osztályöntudatot a faji öntudattal együtt bíráló passzusát tévedésnek tartja, ahogy magát az egész „fogalomtisztázó és felvilágosító programot” is, mivel „a kor viharában illúzióknak bizonyult” – ld. 14. p. A szövegben foglalt törekvéseket Szabolcsi szerint JA nem sokkal később meg is haladta: „Ezt bizonyítja, hogy mire a Szép Szó megjelenik, első már egyedül nevével jelzett, ott megjelent írásában, a Hatvany Bertalanról szólóban nagyon is határozottan ismét a történeti materializmus mellett áll ki; az Előfizetési Felhívás gondolatainak egy része pedig tömören, átfogalmazva a Szerkesztői Üzenet című, híres cikk részévé lett.” – ld. 14. p. A *Kritika* 1980. júniusi számában Tasi József publikálta a kisnyomtatvány formájában fennmaradt előfizetési felhívást, és kitért Szabolcsi cikkére is. Szerinte a kéziratot „Szép Szó-dokumentum annyira vallomásos jellegű, hogy szinte a költő önvalólamásai sorába kívánczik”, mivel a kommunizmusban és a munkásosztályban való személyes csalódottságát tükrözi – ld. Tasi 1980c, 13. p.; ill. *Keletkezéstörténet*.

Lengyel András *A lapgründoló József Attila* című tanulmányában a kézirat szerzőjének a költőt tartja, a kisnyomtatvány azonban szerinte nem pusztán Ignotus Pál munkája, megfogalmazásában Fejtő Ferenc és JA is részt vehetett. Ignotus Pál „aforisztikus, csapongó írásmódjával” szemben JA „feszesebb mondat szerkesztése”, „erős logikájú kiemelései” érhetőek tetten. (Ld. *Keletkezéstörténet*.) A szöveg értelmezését és értékelését illetően Lengyel szerint „[a] költő változatát olvasva teljesen egyértelmű, hogy számára a meghatározó saját személyes csalódása volt”. – ld. Lengyel A 1996b, 18. p. A történelmi kudarc látványa és a kiábrándultság e csalódás miatt készíti a korábban általa is hirdetettnél – a világ radikális átalakításához viszonyítva – szerényebb harci program megfogalmazására. Az „emberi nem egységének skizofréniás széthasadása fenyeget”, s ez készíti a költőt arra a belátásra, hogy az emberi egység igényét kell

ismét életre hívni, illetve a „maga-magát fegyelmező, rendbefoglaló szabadságért” kell küzdeni. Lengyel értelmezésében „a freudomarxista elemzés eredménye a konzervatív és a liberális alapérték (a *rend*, illetve a *szabadság*) egyesítésére való törekvés lett”; JA – szerinte – egy, a liberalizmushoz közeledő posztmarxista álláspontra jutott a freudomarxista felfogás segítségével. (Ld. Lengyel A 1996b, 7–22. p.)

Szabolcsi Miklós nagymonográfiája befejező kötetében noha nagyobbrészt megismétli az 1980-as tanulmányában már leírtakat, módosítja a [T. C.!]-ről vallott korábbi nézetét: eltűnnek értelmezéséből az 1980-ban a költő egyes tételeit aktuálpolitikai felhanggal bíráló mondatok. A szöveget JA életműve szerves részének tekinti: „A *szocializmus bölcsellete* vonalának, gondolatának folytatása, – az »öntudat« kérdésének középpontba állítása ez az előfizetési felhívás. Határozott, egyértelmű kiállás minden diktatúra ellen – a racionalista humanizmus szép dokumentuma. [...] A freudi teóriát pedig már a társadalom egész állapotára vonatkoztatja. Az általános megingás és válságérzet, a munkásosztály emberiségmegváltó szerepében való csalódás: világos következtetés a németországi élményekből.” – ld. Szabolcsi M 1998, 567. p. Szabolcsi könyve egy későbbi oldalán a *Szép Szóról* és köréről kialakított korábbi álláspontját is felülírja: „Korábbi – József Attiláról szóló – írásaimban magam is türelmetlen igazságtalansággal ítélt meg Ignótus és Fejtő József Attilához való viszonyát, utóbb árnyaltabban, de még mindig fenntartással írtam kapcsolatokról. Ma már úgy látom, hogy József Attila – életében és halálában – végig központi szerepet játszott a Szép Szóban.” – ld. 585. p.

Lengyel András előzőekben ismertetett írása után tíz évvel, A *szocializmus bölcselét* elemezve a [T. C.!] életműbeli elhelyezésére is kísérletet tesz. Az *Egyéniség és valóság* ama diagnózisát, miszerint saját korunk, „amelyben a társadalmi alany a társadalmi tárggyal élesen szembekerül [...] egyéni, illetve egyéniségi viszonylatban a neurózisok kora”, JA az előfizetési felhívás kéziratában radikalizálja. Itt már a munkásosztály felbomlásáról, történelmi feladatának be nem teljesítéséről ír, ami Lengyel szerint azt jelenti, hogy „leszámol az öntudatosodás (1934-ben még vallott) hegeli-marxi dinamikájával is” – ld. Lengyel A 2005, 231. p. Tanulmányának záró részében ezért felteszi a kérdést, hogy A *szocializmus bölcselétében* JA vajon a szocializmus filozófiai újraalapozását kísérelte-e meg, vagy már annak felszámolását kezdte el. A későbbi [T. C.!] felől olvasva ugyanis úgy tűnik számára, mintha az a szocializmus filozófiai „fölszámolásának egyik stádiuma” lenne, de a [T. C.!]-ben testet öltő „pesszimizmus” érvényességét átmenetinek tartja a költő gondolkodásában, későbbi írásaihoz képest.

N. Horváth Béla másképp látja a [T. C.!]-nek JA életművében elfoglalt helyét (ld. N. Horváth 2006a, 91–93. p.; N. Horváth 2008, 373. p.). Szerinte JA az emberi öntudat napvilágra hozatalát jelöli meg a *Szép Szó* feladatának. Az osztályöntudatot a költő nemcsak itt sorolja az emberi tudat kialakulását veszélyeztető tényezők (faji öntudat, nemzeti öntudat) közé, hanem már A *szocializmus bölcselétének* egyik – részben már idézett – okfejtésében is. A *szocializmus bölcselétéhez* hasonlóan a [T. C.!]-t is marxizmuskritikának tartja, nem pedig a marxizmus meghaladásának, mint Lengyel: „érdeemes felfigyelni – írja a szöveg egy pontját elemezve – a szabadság ilyen korlátozására (>magamagát fegyelmező<), amely némiképp ellentmond az egyén individuális autonómiájának, és a marxi »felismert szükségletre« alapozódva fogalmazódik meg a

vágyott társadalmi rend alapképlete” – ld. N. Horváth 2006a, 93. p. A költőnek a marxizmus bölcséletéhez való – egyszerre diszkontinuus és kontinuus – viszonyát a *HMF* kapcsán Veres András értelmezi újra (ld. Veres A 2012 és a jelen kritikai kiadás jegyzete), s kimutatja, hogy az „osztálytudat”, majd „a társadalmi öntudatra ébredt ember” formulája JA és a *Szép Szó* népfertos orientációjával összefüggésben az „emberi öntudat” paradigmájába vált át, és szó szerint megjelenik az 1936. márciusi *Szerkesztői üzenet*ben is – ld. Veres A 2017a, 120. p.

Ázsia lelke
Megjegyzések Hatvany Bertalan könyvéhez
(Franklin)

Nagy érdeklődéssel olvastam ezt a túlon túl¹ gazdag, az ázsiai kultúra szenvedélyes szeretetétől áthatott könyvet. Most ismét átlapozva szép képeit, azon veszem magam észre, hogy figyelmemet nem annyira a rendkívül² érdekes, hazai irodalmunkban alig ismeretes anyag eleven feltárása kötötte le, mint inkább az író líraisága, mely a ma ismeretes³ kultúrtudományos módszereknek, a történelmi materializmusnak, a szellemtörténeti eljárásnak, a szellemi formák pszichoanalitikus vizsgálatának nyíltan fittyet hányva, de a sorok közt öntudatlanul⁴ mégis velük élve, tárgyi alakot keres magának Ázsia eszméleti emlékeiben. A könyv írója,⁵ *Hatvany Bertalan*, Ázsia lelkéről kíván szólni és sikerül önnön lelkét kibontania. Líraiságát bizonyára önmaga is érzi. „Ezt a könyvet laikus írta laikusoknak” – mondja kevés joggal, hiszen, ha ő laikus, akkor a valóban avatatlan olvasónak szégyenkeznie kell e szakemberre valló jártasság láttán. Az anyag terjedelme sem laikust sejtet, hanem a lírikust idézi, aki minden vágýt, sérelmét és indulatát egyszerre akarja a tudat foglalatába illeszteni. De nem laikusé az a szenvedélyes mozdulat sem, amellyel tárgyát megragadja – tudósokra és lírikusokra jellemző az.

*

Műve a kultúra teremtésével kezdődik. Majd, hogy az egész Kelet különböző motívumainak⁶ rokonságáról táplált erős érzését mondanivalójának irányító elvévé tegye, a valóban rokon eredetről tanuskodó mithoszok, művészi ősemlékek és kultikus jelképek biztatására⁷ elfogadja *Hanns Hörbiger* elméletét Atlantiszról, a föltételezett elsüllyedt világrészről. Atlantiszra nézve a szigorúan vett tudományosság egyelőre sem állítóan, sem tagadóan nem nyilatkozik; én sem vethetem Hatvany szemére, hogy hívőül szegődik. Megjegyzem azonban, hogy az emberi őskultúra egységes voltának magyarázatául talán még több joggal szolgálhat a föltevés fizikai, földrajzi Atlantisz fogalma helyett a pszichoanalitikai gyakorlatban állandóan tapasztalt lelki Atlantisz, a freudi tudattalannak fogalma. Az ember ösztönös énje és az elfojtásoktól terhes tudattalan révén minden motívumvándorlás és kultúrérintkezés nélkül létrejön például az egerektől, kígyóktól való iszonyodás, hogy aztán a tudattal (kultikus) alkuban kiegyezve, szellemi formaként lépjen elő. Kár, hogy Hatvany, aki az Oedipusz-komplekszumot maga is őseMBERI örökségnek tartja és fölfedezi a nyugatázsiai vallások mítoszaiban éppúgy, mint az egyiptomiaknál, nem a tudattalan rokonságában keresi inkább a szerte felölő kultúrmotívumok⁸ hasonlóságának eredetét. Azt is sajnálom, hogy a kultúrfejlődés további folyamán megfeleldeznek ez ősi emberi örökségről.

¹ [SzSz:] [sajthiba:] túlon túl [ld. főszöveg]_{szkj}

² [SzSz:] [sajthiba:] rendkívül [ld. főszöveg]_{szkj}

³ [5K:] egyedül lehetséges

⁴ [5K:] öntudatlanul [SzSz:] [sajthiba:] öntudatlanul [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵ [5K:] írója, [SzSz:] [sajthiba:] írója [ld. főszöveg]_{szkj}

⁶ [SzSz:] [sajthiba:] motívumainak [ld. főszöveg]_{szkj}

⁷ [5K:] biztatására

⁸ [SzSz:] [sajthiba:] kultúrmotívumok [ld. főszöveg]_{szkj}

35 Hangsúlyozza, hogy a történelemben kozmikus erők működnek, de ezek a közvetlen adottságú kozmikus erők nála örök erkölcsi elvekkel azonosak, ahelyett, hogy a történetinek mutatózó erkölcsi elveket vezetné vissza az élet anyagi feltételeire és az ösztönökre, melyek valóban a kozmikus környezet bennünk megnyilvánuló erői. Az ösztönökkel, melyek nem ismernek, tehát el sem ismerhetnek társadalmi különbségeket s ezért állandó forrásai minden
40 olyan törekvésnek, mely ember és ember közé emelt válaszfalak, pl. az osztályok megszüntetésére irányul;⁹ az ösztönökkel, melyeket a történeti korok embereinek gyermekkorukban,¹⁰ gyámoltalanságuk folytán el kellett fojtaniok; az ösztönökkel és gyermekkori elfojtásukkal, melyet az emberek felnőtt korában is fenn akarnak tartani a történeti társadalmak uralkodó és haszonélvező, az egész emberi termelés javát kisajátító
45 hatalmasságai; az elfojtásból kiszabadulni iparkodó ösztönöknek, az elnyomatásuk ellen küzdő, szabad emberi lét után sóvárgó tömegeknek és az infantilis elfojtások megrögzítésében érdekelt osztályuralmakként örökös birkózásával¹¹ inkább megmagyarázható mind a tőkés államok belső és külső gazdasági imperializmusa, mind a shiiták és szunniták, mohamedánok¹² és keresztények, hinduizmus és mozlimizmus összeesése, kultúrák
50 terjesztése és hanyatlása, – semmint a bennük virágzó eszmékkel. Az eszmék csak azt a társadalmi formát teszik, amelyben az emberek ráeszmélnek erre a valóságra.

Hatvány¹³ szenvedélyes érdeklődéssel fordul Kelet felé, lelki kultúrákra szomjazik s ez a sóvárgása, mely elragadja Európától, vetteti véle vissza a történelmi materializmust is. E módszer és elv csak úgy lebeg előtte, mint a hitetlen, tehát megvetendőnek ítélt tőkés
55 gazdasági materializmusnak nem kevésbé gazdasági materialista kritikája. Nem gondol arra, hogy a történelmi materializmuson alapuló tudományos szocializmus oly szabadabb világot ígér, melyben hinni érdemes. Nem gondol arra, hogy a kapitalizmus hajszája tette a lelkeket sivárrá,¹⁴ hogy a tőkés gazdálkodás ellenmondásait feloldó értelem helyet ad a lélekben mindama szépségeknek, jóságoknak, kedvességeknek, erényeknek, melyeket a tökehalmozás
60 nyers törvénye közvetve vagy közvetlenül halálra ítélt. Nem gondolja meg, hogy ugyanennek a „gazdasági materializmusnak” szolgál lepleül a tibeti lámaizmus, vagy a hinduizmus is; hogy ezért volt hivatalos filozófiája Kínának a társadalmi és állami rend számára oly megfelelő konfuciusi¹⁵ tanítás. Egyszóval azt nem veszi észre, hogy a társadalmi különbségeket nem ismerő, különben pedig leküzdhetetlen, az emberi szervezet
65 motorizmusához kapcsolódó, ösztönerők közös emberi volta lüktet a kultúrákban, hogy ez a lényeges az emberi csoportok szellemi magatartásában, lényegesebb annál, hogy e belső erőket mithizálják-e, idegen hatalmakként kivetítve őket, mint a gazdaságilag fejletlen népek; ethizálják-e, mint ahogy Max Weber kutatásai szerint a protestáns puritanizmussal ethizálták a kapitalizmus kezdetének polgárai; vagy más ideológiákba burkolják-e, mint a mai, bonyolult gépi technikával rendelkező európaiak.

⁹ [6K:] irányul; [SzSz:] [sajthiba:] irányul, [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁰ [SzSz:] [sajthiba:] gyermekkorukban, [ld. főszöveg]_{szkj}

¹¹ [6K:] birkózásával [SzSz:] [sajthiba:] birkózásával

¹² [6K:] mohamedánok

¹³ [6K:] [nincs új bekezdés]

¹⁴ [6K:] sivárrá, [SzSz:] [sajthiba:] sivárrá, [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁵ [6K:] konfüciusi

Hatvany a történelmi materializmussal szemben „az ember és a magasabb kozmikus erők között¹⁶ soha meg nem szűnő kapcsolatra” hivatkozik s azt Gondviselésnek nevezi. Marx tud ilyen kapcsolatokról,¹⁷ sőt a marxi filozófia egyik főfogalma a kozmikus (azaz természeti) erők és az ember közti kapocs, csak hogy Marx a¹⁸ kapcsot nem Gondviselésnek, hanem termelési eszköznek nevezi. A Hatvany-féle kapcsolat vallásos jellegű s talán nem tévedek, ha azt gondolom, hogy Hatvanyt a Gondviselésről alkotott vallásos jellegű fogalma vitte Ázsiába és vette Ázsia lelkének, mely a vallásossághoz a mai napig közelebb áll, mint az európai, vizsgálatára. Számára az ázsiai kultúrformák az európainál magasabbrendű, egész szívével többre becsült s úgy látszik, főleg érzésként ható erkölcsi tartalmak tárai. Ám az erkölcsi *tartalmak* kutatásában nem kellene Ázsiába bujdosnia, hiszen nem a tartalmak, hanem az *alakzatok* térnek el. Vagy az európai emberek nem volnának „kapcsolatban a kozmikus erőkkel”? Az emberek – még ha nincsenek is tisztában ezzel! – Ázsiában csakúgy, mint Európában, életfeltételeik szerint járnak el; lélektani nyelven fejezve ki magunkat: a valósághoz idomuló, testi létünkkel adott örömkeresési és kínterhelési elv működik bennünk. Tulajdonképpen azt kellene feltárnia Hatvanynak, hogy milyen sajátos történelmi körülmények között öltött ez az uralmi okok miatt majdnem mindig hallgatagon érvényesített elv Ázsiában ilyen és olyan tudatformát magára, miért öltözött az osztályok és a rajtuk épülő társadalmak életakarata egyszer ilyen, másszor olyan ideológiába. „Mivé lesz Vulcanus Roberts és Tsa (vagy pedig Schneider-Creusot) mellett, Jupiter a villámhárító, vagy Hermes a hitelintézetek mellett?” „Létezhetik-e Achilles puskaporral és golyóval? Vagy akár az Ilias nyomda- és szedőgéppel?” – kérdi Marx a közgazdaság kritikájához írt, töredékben maradt bevezetésében. A kérdés mindig így hangzik, ha társadalmilag érvényesült lelki és szellemi kultúrák alakzatainak jegecesedését¹⁹ és szétporlását akarjuk megérteni.

Hatvany e módszertani hibája világosan ütközik ki az indoárjáról és a kasztrendszeréről szóló részben. Megállapítja, hogy Indiát az árják fegyverrel hódították meg s azzal folytatja, hogy a vezető harcos, uralkodó réteg amiatt²⁰ aggódott, hogy „a valószínűleg²¹ sokkal magasabbrendű kultúrájú őslakók vére tökéletesen átitatja a hódítókét”.²² Furcsa egy ilyen aggodalom a hódító árják részéről, kik már kezdetben is kevert fajuk, „nagy szőkék és kis feketék voltak”. A hódítók nem emiatt²³ aggódtak s nem emiatt²⁴ alkották meg a kasztrendszer. Céljuk az uralom sértetlen megóvása volt s ennek csupán eszközként szolgált a fajtabeli különbözésnek az a felfogása, mely a kasztok társadalmi rendjében érvényre²⁵ jutott. Erre vall,²⁶ hogy a kasztokban a hódító árják vannak megszervezve a kaszton kívüliekkel szemben abból a célból, hogy egymásközti harcban meg ne gyengüljenek annyira, hogy

¹⁶ [6K:] közötti

¹⁷ [6K:] kapcsolatról,

¹⁸ [6K:] e

¹⁹ [6K:] jegecesedését

²⁰ [6K:] ammiatt

²¹ [SzSz:] [sajtóhiba:] valószínűleg [ld. főszöveg]_{szkj}

²² [6K:] hódítókét”. [SzSz:] [sajtóhiba:] hódítókét”. [ld. főszöveg]_{szkj}

²³ [6K:] emmiatt

²⁴ [6K:] emmiatt

²⁵ [6K:] érvényre

²⁶ [6K:] jutott. Errevall,

uralmuk veszélybe jusson. Röviden: a hódítók törekvése számára, hogy szerzett uralmukat
 105 megtartsák, legcélszerűbbnek a faji ideológia mutatkozott. Hogy mennyire csak szövetséges
 osztályok uralmáról van szó, melynek csupán leple a faji ideológia, azt az is mutatja, hogy az
 uralomtól távolabb eső harmadik, kereskedői kaszt keveredik nem-árjakkal s a negyedik
 kaszt, a shudráké, „már erősen kevert” – mert, tesszük hozzá mi, itt alul már nem sok értelme
 volna a faji ideológia követésének. Hatvany, hogy felfogását (mely szerint a kasztrendszer *faji*
 110 uralomvágyat szolgált)²⁷ támogassa, hivatkozik a Mahábharáta egyik epizódjára. A történelmi
 cselekedetet azonban belső logikájából kell megértenünk és nem abból, amivel a cselekvő
 tettét indokolja. A Mahábharáta epizód csak annyira világítja meg a kasztbeli árjak és
 kasztnélküli nem-árjak társadalmi viszonyának tartalmát, mint egy háborús uszító dal a
 háború tényleges okait. Hatvany különben maga mondja, hogy „az őslakók uralkodó rétege
 115 természetesen továbbra is más elbánásban részesült, mint az alsóbb osztály” s hogy „a
 kasztrendszer teljes súlya természetesen a csandálára”, vagyis a kasztonkívüli páriákra
 „nehezedik”.²⁸

A lélekvándorlás tanának értelmét az a felismerés szolgáltatja, mely a történelmi
 materializmus sajátja és magának Marxnak nevéhez fűződik. Azt írja Marx a „Hegeli
 120 jogbölcsélet kritikája” c. cikkében, hogy a vallás az emberi lényeg képzeletbeli megvalósítása
 és a földi siralomvölgy bírálata. A kasztrendszer lehetetlenné teszi, hogy a kasztonkívüliek
 kaszthoz és az alacsonyabb kasztok tagjai felsőbbbe jussanak. A lélekvándorlás tana ezt²⁹ a
 megkötöttséget szünteti meg gondolatban azzal, hogy az emberek lelke haláluk után érdem
 szerint vándorol egyik kasztból és fajból, társadalmi és természeti osztályból a másikba.

125 Hatvany kozmikus erői örök erkölcsi elvekkel azonosak. Így aztán nem az ázsiai kultúrák
 értelmét bontja ki, hanem csak – azt hiszem, nem is vállalkozott többre – képet, sok helyen
 lenyűgöző képet fest az ázsiai lélekről. Hozzátehetjük, hogy a szellemi módon jelentkező
 lélekről, vagyis nem annyira a lélekről, mint inkább az európaikatól eltérő történelmi uralkodó
 ideológiákról. Néprajzzal nem szolgál.*

130 Hatvany³⁰ önön³¹ európaiságától, mondhatnók³² önön³³ osztályától menekül Ázsia lelkébe.
 Tragédiája, hogy az, mit ott találni vél, éppen elveszőben van. Ez a tragikum könyve
 lírájában³⁴ nem kap hangot. Közeli tragédia fájdalom csal ajkára indulattól fűtött szavakat,
 – a zsidóságnak az európai Németországban történt megcsúfoltatása. Valószínűleg emiatt³⁵
 ragadja oly messzi szenvedélye, hogy még az alkotó németekről is elfeledkezve, megtagad
 135 a németségtől minden önálló gondolatot. Ezzel nagyon emlékeztet a történelmi
 materializmussal szemben fölvetett magatartására.

²⁷ [6K:] faji uralom vágyát szolgálta)

²⁸ [6K:] „nehezedett.”

²⁹ [6K:] ezt [SzSz:] [sajtóhiba:] azt [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁰ [6K:] [a bekezdés előtt:] [sorköz] * [sorköz]

³¹ [6K:] önön

³² [6K:] mondhatnók:

³³ [6K:] önön

³⁴ [SzSz:] [sajtóhiba:] lírájában [ld. főszöveg]_{szkj}

³⁵ [6K:] emmiatt

Azon gondolkodom, hogy bővebben kellett volna szólnom e mű értékeiről, a feldolgozott anyagról, a fejezetekbe foglalt biztos ritmusu képekről, világos nyelvéről. Erre már nincs helyem, de úgy vélem, ez nem is szükséges. Akiket a jelenlegi és a történeti ázsiai kultúrák érdekelnek, azok számára úgyis pótolhatatlan ez a könyv, mert együtt ad olyan nagy anyagot, 140 mely csak külön-külön, nagy fáradtsággal és csakis idegen nyelven hozzáférhető. Megjegyzem még, hogy a szaktudományi részletkutatások eredményeit Hatvany a legfrissebb közlések alapján vonja művébe.

*Egy rendkívül érdekes néprajzi adatot mégis közöl Szovjetturkesztánból. Egy ottani új keletkezésű monda szerint *Lenin Allah* küldöttje. *Kattah Bashnak*, a *Korán* csodatevő tudójának tanítványa és utóda. Nem is halt 145 meg, hanem a hegyekbe ment, keresni a boldogságot. Ha földrengés van, ő repesztgeti a hegyeket.³⁶

³⁶ [6K:] boldogságot.

HATVANY BERTALAN

ÁZSIA LELKE

FRANKLIN TÁRSULAT

Hatvany Bertalan: *Ázsia lelke* című könyvének borítója (1934)

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A szövegkritikai jegyzetek egyedi rövidítései: [SzSz] = *Szép Szó*; [5K:] = 5. kézirat; [6K:] = 6. kézirat. (A kéziratokról ld. A szövegközlésről szóló jegyzetet.)

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *Ázsia lelke : Megjegyzések Hatvany Bertalan könyvéhez*, SZÉP SZÓ, 1. kötet, 1936. 1. füzet (március), 68–71. p. – a továbbiakban JA1936a.

A keletkezés ideje: 1935 második fele – 1936. március.

Szerzőség: Az első közlés feltüntette a szerző nevét a cikk végén: „JÓZSEF ATTILA”.

A datálás indoklása: Hatvany Bertalan könyve kiadási év feltüntetése nélkül jelent meg. A könyvtári katalógusok 1935-re datálják, de egy fellelt recenzió és egy interjú alapján már 1934 végén elkészült (ld. Turóczy-Trostler 1934; PN 1934/290.). JA – a recenzió első sorai alapján – megjelenésekor olvasta a kötetet, de bírálata csak később készült el, feltehetően a *Szép Szó* első számának szerkesztése folyamán. A folyóirat első száma 1936. február végén hagyta el a nyomdát, és március elején került az olvasókhoz. Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*, ill. a *Szerkesztői üzenet* jegyzetei.

Kézirat: JA fennmaradt kéziratai közül 6 olyan azonosítható, mely közvetlenül kapcsolódik az *Ázsia lelke* című recenzióhoz. Három hosszabb fogalmazvány, két rövid fogalmazványrészlet és egy olyan – fordításokat tartalmazó – kéziratlappal, melyet felhasználta Hatvany-könyv kritikájához (ld. *Fogalmazványok*).

A szövegközlésről: Szövegközlésünk a szerző életében megjelent első közléssel kezdődik (főváltozat). A helyesírást nem modernizáljuk, de a szedési következetlenségeket és a sajtóhibákat javítjuk. A sajtóhibák javításának alapja a kéziratok azonos szöveghelye. A többi rendelkezésre álló változatot a szövegek feltehető keletkezési sorrendjében közöljük (ld. *Fogalmazványok*), elősegítve a szöveg alakulásának követését. E fogalmazványok feltételezett keletkezési sorrendje: **1.** [*Lehetséges-e Achilles*]; **2.** [*Szép példa erre a fejlődésre*]; **3.** *Ázsia lelke*; **4.** [*Ő lelki kulturákra*]; **5.** *Ázsia lelke : Megjegyzések Hatvany Bertalan könyvéhez*; **6.** [*Az ösztönökkel, melyek*]. A keletkezési sorrend annak alapján került megállapításra, hogy a kézirat szövege mennyire áll közel a recenzió *Szép Szó*-ban megjelent változatához. Megállapítható, hogy szedés alapja az 5. kézirat első két oldala és a 6. kézirat volt, mert a nyomtatásban megjelent változat és e kéziratok javítások utáni szövege csak csekély eltérést mutat. A főváltozat lábjegyzeteiben közöljük e szövegeltéréseket is. A magánhangzó-hosszúságbeli eltéréseket itt csak abban az esetben tüntetjük fel, ha az első közlés sajtóhibáját annak alapján javítjuk. Bővebben ld. az adott kézirat ismertetésénél, illetve közlésénél.

Közlőve: JA1936a; JAÖM3 1958, 179–183. p. [szöveg], 414–418. p. [jegyzetek]; JA1967, 269–274. p. [részletek], 292–293. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 242–248. p. [szöveg], 702. p. [jegyzetek]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA1936a: Magánhangzó-hosszúság tekintetében következetlen közlés. Egyes szavakat és képzett, illetve összetett alakjaikat helyenként hosszú, másutt rövid alakokkal szed: a „rendkívül”, a „valószínűleg”, a „motívum” és a „lára” egyes helyeken hosszú, máshol rövid i; a „túl” egy helyütt rövid, mindenütt máshol hosszú ú.

JAÖM3 1958: Az első közlés alapján. Egybeírás-különírás, központosítás, magánhangzó- és mássalhangzó-hosszúság tekintetében részben modernizált helyesírású átirat. A szövegtagoló szimbólumot (*) nem tünteti fel. Az egyes neveket ritkított betűtípussal jeleníti meg. Csak az értelemzavaró sajtóhibákat javítja (jelzés nélkül). A jegyzetekben három kéziratot közöl részlegesen, ld. JKK 3., 4. és 5. kézirat.

Szövegeltérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
tárgyi alapokat keres	10.	tárgyi alakot keres
megragadja – a tudósokra	17.	megragadja – tudósokra
elfogadja H a n s H ö r b i g e r	22.	elfogadja Hanns Hörbiger
sem vetem Hatvany	24.	sem vethetem Hatvany
emberi kultúra egységes	25.	emberi őskultúra egységes
hogya azután a tudattal	30.	hogya aztán a tudattal
Oedipus-komplekszumot	31.	Oedipusz-komplekszumot
tudattalan rokonságban keresi	32–33.	tudattalan rokonságában keresi
nála erkölcsi	36.	nála örök erkölcsi
mely az ember	40.	mely ember
tehát megvetésre ítélt	54.	tehát megvetendőnek ítélt
szolgál lepleül a tibeti	61.	szolgál lepleül a tibeti
egyik főtétele a kozmikus	73.	egyik főfogalma a kozmikus
tartalmak társai. Ám	79.	tartalmak tárai. Ám
testi létükkel adott	84.	testi létünkkel adott
működik bennük. Tulajdonképpen	84–85.	működik bennünk. Tulajdonképpen
hogya Inditákat az árják	95.	hogya Indiát az árják
tana ezt a megkötöttséget	122–123.	tana azt a megkötöttséget
annyira lélekről,	128.	annyira a lélekről,

JA1967: Közlésének alapja JAÖM3 1958, ezért az érdemi szövegeltérések is azonosak. A helyesírást tovább modernizálja. Egy egybefüggő részletet közöl. Szöveghatárok: „Hatvany szenvedélyes [→] szemben fölvetett magatartására.”, ld. 52–136. sor. A részlet végén nem teszi ki a záró írásjelet.

JAM2 1977: Közlésének alapja JAÖM3 1958, ezért az érdemi szövegeltérések is azonosak.

JAHSZK 2012: *Ázsia lelke* [3] címmel közli az első közlés betűhű szövegét. Négy sajtóhibát javít, ld. 10., 14., 22., 29. lábjegyzet. A fogalmazványok közül négyet tüntet fel az első közlés előzményeként, a következő sorrendben és címekkel: *Ázsia lelke* [1]; *Ázsia lelke* [2]; *Ő lelki kulturákra...*; *[Az ösztönökkel...]*, ld. JKK 3., 5., 4., 6. kézirat. A *[Lehetséges-e Achilles]* kezdetű kéziratot önálló műként veszi fel, és az idősorban az 1931-es *Marxista munkásoktatás* elé helyezi. A *[Szép példa erre a fejlődésre]* kezdetű kéziratot a *HMF* első részének fogalmazványai közé teszi.

[Lehetséges-e Achilles]

Lehetséges-e Achilles puskaporral és golyóval? Vagy egyáltalában az Ilias sajtóval és szedőgéppel? Nem szűnnek-e meg szükségképpen a mondák, regék, a¹ muzsa a nyomdaiparral,² nem tűnnek-e tehát el az epikus költészet szükséges³ feltételei?

De nem annak a megértésében⁴ rejlik a nehézség, hogy a görög művészet és eposz bizonyos társadalmi fejlődési formákhoz van kötve. A nehézség (annak a megértésében van),⁵ 5 hogy számunkra ezek még mindig művészi élvezetet nyújtanak és bizonyos vonatkozásban mint norma és elérhetetlen minta érvényesülnek.

Marx: Einleitung zu einer Kritik der politischen Ökonomie. A kapitalista⁶ termelés bizonyos szellemi termelési ágakkal szemben, mint a művészettel és költészettel szemben, ellenséges. 10

Marx: Theorien über den Mehrwert. I. S 381. und Quellenbuch, II. S. 119.

¹ [előbb:] <m> [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] [elütés:] <nyomdaippa> [majd: ld. főszöveg]

³ [előbb:] <ele> [majd: ld. főszöveg]

⁴ [elütés:] magértésében [ld. főszöveg]^{szkj}

⁵ [előbb:] nehézség annak a magértése [majd:] nehézség (annak a magértése) [majd:] nehézség (annak a magértésében van), [ld. főszöveg]^{szkj}

⁶ [elütés:] kapitalsita [ld. főszöveg]^{szkj}

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/64. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1935 második fele.

A datálás indoklása: Fordítások, melyek egy részét *Ázsia lelke* című írásához JA felhasználta: „»Létezhetik-e Achilles puskaporral és golyóval? Vagy akár az Ilias nyomda és szedőgéppel?« – kérdi Marx a közgazdaságtan kritikájához írt, töredékben maradt bevezetésében. Ez a kérdés, ha a lelki kulturák alakzatainak jegecedését és szétporlását akarjuk megérteni.” – ld. fővátozat 90–93. sor.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „Lehetséges-e Achilles”. Fordítás, a forrás megadásával. Gépirat, gépiratos javításokkal, autográfok nélkül. Fekete írógépszalaggal, kettes sortávval gépelve. 1 fólió, 1 beírt oldal. 205×280 mm-es fatartalmú írólap, 50 mm-enként vízszintes, vízjelszerű sávokkal. Állag: erősen sárgult. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/64. Palliumcím: [A negyedik költészetbőlcsélet] 3. [Lehetséges-e Achillesz...]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a szöveg tartalmi jegyei, továbbá a kézirat provenienciája alapján egyértelműen azonosítható.

Közölve: JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAHSZK 2012: Betűhű közlés a JA 1087/64. jelzetű kézirat alapján, a szövegváltozatok feltüntetésével. Önálló műként veszi fel, és az idősorban az 1931-es *Marxista munkásoktatás* elé helyezi.

[Szép példa erre a fejlődésre]

Szép példa erre a fejlődésre a „szabadság, egyenlőség és testvériség” eszménye. A keresztény felfogás szerint az emberek szabadok, egyenlők és testvérek – Isten előtt. A polgári forradalom ennek az eszménynek földibb valóságot adott azzal, hogy az embereket szabadoknak, egyenlőknek és testvéreknek nyilvánította – a földi törvények előtt. *Most* pedig arról van szó, hogy ez eszmények, melyek az emberek egymásra utaltságát fejezik ki, a gazdasági életben is megvalósuljanak. Így csakugyan az¹ emberi lényeg megvalósulási folyamatát² pillanthatjuk meg ez eszmék történetében. Mint Marx írja: „A vallás az emberi lényeg megvalósítása a képzeletben, mert az az emberi lényeg (még) nincs igazi valóság birtokában.” (Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. – Der Historische Materialismus, Kröner Ausg. I. 264.) – Ez a marxi gondolat vet³ fényt a lélekvándorlás hitére

5

10

¹ [előbb:]_t Így táru^l tényleg az [majd:]_t Így tényleg az [majd: ld. főszöveg]_c

² [előbb:]_t folyamatába [majd ld. főszöveg]_t

³ [előbb:]_t a <gon> [majd:]_t a vet [majd: ld. főszöveg]_c

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/20. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1935 második fele.

A datálás indoklása: A kézirat tartalmi jellemzői alapján az *Ázsia lelke* című Hatvany Bertalan-könyvről szóló recenzió gondolatmenetéhez illeszkedik, egy része átfogalmazva ott – a hivatkozással együtt – fellelhető: „A lélekvándorlás tanának értelmét az a felismerés szolgáltatja, mely a történelmi materializmus sajátja és magának Marxnak nevéhez fűződik. Azt írja Marx a »Hegeli jogbölcselet kritikája« c. cikkében, hogy a vallás az emberi lényeg képzeletbeli megvalósítása és a földi siralomvölgy bírálata. A kasztrendszer lehetetlenné teszi, hogy a kasztonkívüliek kaszthoz és az alacsonyabb kasztok tagjai felsőbbe jussanak. A lélekvándorlás tana ezt a megköttetséget szünteti meg gondolatban azzal, hogy az emberek lelke haláluk után érdem szerint vándorol egyik kasztból és fajból, társadalmi és természeti osztályból a másikba.” – ld. főváltozat 118–124. sor.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „Szép példa erre a fejlődésre”. Töredék, egy hosszabb mű része. A kezdő mondat alapján az írás eleje hiányzik, továbbá az oldal aljáig kifutó szöveg utolsó mondata feltehetően a következő – nem ismert, lappangó – kéziratlapon fejeződik be. Fekete tintáírás, kék ceruzaírású javításokkal. 1 fólió, 1 beírt oldal. 190×264 mm-es fatartalmú írólap, 50 mm-enként vízjelszerűen áttetsző, keskeny, függőleges sávokkal. Állag: enyhén sárgult, egy helyen elszakadt a jobb alsó saroknál. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/20. Palliumcím: [Hegel – Marx – Freud] 10. [Az élet..., II.]. A palliumban még: *Az élet – elvileg – azonos [...]* kezdetű fogalmazvány. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

Közölve: JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAHSZK 2012: Betűhú közlés a JA 1087/20. jelzetű kézirat alapján, a szövegváltozatok feltüntetésével. A kéziratot a *HMF* első részének fogalmazványai közé helyezi.

Ázsia lelke^{*1}

1.

Elovestam ezt a tulontul gazdag, zsufolt, az ázsiai kultura szenvedélyes szeretetétől áthatott könyvet. Most ismét átlapozva² szép képeit, azon veszem magam észre, hogy figyelmemet nem annyira a rendkívül érdekes,³ hazai irodalmunkban alig ismeretes anyag eleven feltárása 5 kötötte le, mint inkább az író liraisága, mely a ma egyedül lehet kulturtudományos⁴ módszereknek, a történelmi materializmusnak, a szellemtörténeti eljárásnak, a szellemi formák pszichoanalitikus vizsgálatának nyíltan fittyet hányva, de a sorok közt öntudatlanul mégis velük élve, tárgyi alakot keres magának Ázsia⁵ eszméleti emlékeiben. A könyv írója, Hatvany Bertalan, Ázsia Lelkéről kíván szólni, és sikerül önnön lelkét kibontania.⁶ Liraiságát⁷ 10 bizonyára önmaga is érzi. „Ezt a könyvet laikus irta laikusoknak” – mondja.⁸ Kevés joggal, hiszen⁹ ha ő laikus, magyarul avatatlan, akkor¹⁰ a valóban avatatlan¹¹ olvasónak szégyenkeznie kell e szakemberre valló jártasság láttán.¹² De az anyag rengeteg terjedelme¹³ sem laikust sejtet, hanem a lírikust idézi,¹⁴ aki minden vágyát, sérelmét, és indulatát¹⁵ egyszerre akarja a tudat foglalatába illeszteni. És nem a laikusé¹⁶ az a szenvedélyes mozdulat 15 sem, amellyel tárgyát megragadja – tudósokra és lírikusokra jellemző az.¹⁷

¹ [A jegyzetponthoz tartozó jegyzet nem szerepel a kéziratban.]

² [előbb:]_t könyvet. Figyelmesen [majd:]_t könyvet. Elovestam ezt [majd:]_t könyvet. És most hogy ismét átlapoztam [majd:]_{t,c} könyvet. És most hogy ismét átlapoztam nagyon [majd: ld. főszöveg]

³ [előbb:]_t érdemes [majd: ld. főszöveg]_t

⁴ [előbb:]_t egyedül lehetséges tudományos [majd:]_c egyedül lehet- kulturtudományos [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵ [előbb:]_t keres Ázsia [majd: ld. főszöveg]_t

⁶ [előbb:]_t föltárnia. [majd: ld. főszöveg]_t

⁷ [előbb:]_t Ezt a liraisagot [majd:]_t E liraisagot [majd: ld. főszöveg]_t

⁸ [előbb:]_t laikusoknak” – úgy mondja. [majd: ld. főszöveg]_t

⁹ [előbb:]_t joggal szól így, hiszen [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁰ [előbb:]_t laikus, akkor [majd:]_t laikus magyarul avatatlan, akkor [ld. főszöveg]_{szkj}

¹¹ [előbb:]_t laikus [majd: ld. főszöveg]_t

¹² [előbb:]_t kell tudatlansága miatt. [majd:]_t kell az írónak szakemberre valló jártassága láttán. [majd:]_t kell a szakemberre valló jártassága láttán. [majd: ld. főszöveg]_c

¹³ [előbb:]_t De a rengeteg terjedelmű [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁴ [előbb:]_t sem laikusra, hanem a lírikusra vall, [majd:]_t sem laikusra vall, hanem a lírikust idézi, [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁵ [előbb:]_t sérelmét, indulatát [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁶ [előbb:]_t laikusra <va> [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁷ [előbb:]_t megragadja – tudósoké és lírikusoké az. [majd: ld. főszöveg]_t

2.

Könyve a kultura teremtésével kezdődik.¹⁸ Majd, hogy az¹⁹ egész Kelet különböző
 20 motivumainak rokonságáról²⁰ táplált erős érzését könyvének irányító elvévé²¹ tegye, a
 valóban rokon eredetről tanuskodó mithoszok, művészi ősemlékek, kultikus jelképek
 biztatására elfogadja Paul Hörbiger elméletét Atlantiszról, a föltételezett,²² elsüllyedt
 világrészről. Atlantiszra nézve²³ a szigorúan vett tudományosság egyelőre sem állítóan, sem
 tagadóan nem nyilatkozik, én sem vethetem²⁴ Hatvany szemére, hogy hiveül szegődik.
 Megjegyzem azonban,²⁵ hogy az emberi őskultura egységes voltának magyarázatául talán
 25 még²⁶ több joggal szolgálhat a spekulációs eredetű fizikai Atlantisz fogalma helyett, a
 pszichoanalitikai²⁷ gyakorlatban minduntalan *tapasztalt* lelki Atlantisznak, a freudi
 tudattalannak fogalma. Így²⁸ elfojtásoktól terhes tudattalan révén minden motivum-vándorlás
 és kulturérintkezés nélkül létrejön teszem²⁹ az egerektől, kigyóktól való iszonyodás, hogy
 aztán a tudattal (kultikus)³⁰ alkuban kiegyezve, szellemi formában lépjen elő. Kár, hogy
 30 Hatvany, aki az Oedipusz komplexust maga is őseMBERI örökségnek tartja és felfedezi a
 nyugatázsiai vallások mítoszaiban éppúgy mint az egyiptomiaknál, nem a tudattalan
 rokonságában keresi inkább a szerte felötlő kulturmotivumok hasonlóságának eredetét. Azt is
 sajnálom, hogy a kulturfejlődés további folyamán megfeledezik az ősi emberi örökségről, az
 Oedipusz-komplexusról. Hangsúlyozza, hogy a történelemben kozmikus erők működnek, de
 35 ezek a közvetlen adottságu kozmikus erők nála örök erkölcsi³¹ elvekkel azonosak, ahelyett
 hogy a történetinek mutatkozó erkölcsi elveket vezetné vissza³² az elfojtott ösztönök
 tudattalan világára, ösztöneinkre,³³ melyek valóban a kozmikus környezet bennünk
 megnyilvánuló erői. Pedig bizony a tudattalanná tett, elismeréstől megfosztott, letagadott és
 így az egész emberi társadalom szabad boldogulására tudatosan föl nem használható,
 40 kozmikus eredetű agresszív ösztönökkel inkább megmagyarázható mind a tőkés államok
 imperializmusa,³⁴ mind a shiiták és szunniták, mohammedánok és keresztények, hinduizmus
 és mozlimizmus harca, kulturák tüzes terjesztése és könnyes hanyatlása, semmint³⁵ a

¹⁸ [előbb:] teremtésével [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁹ [előbb:] hogy az [majd:]_t hogy érzését, mely az [majd: ld. főszöveg]_t

²⁰ [előbb:] különböző motívumaiban megérezett rokonságot [majd: ld. főszöveg]_t

²¹ [előbb:] <elvv> [majd: ld. főszöveg]_t

²² [előbb:] <föltétl> [majd: ld. főszöveg]_t

²³ [előbb:] világrészről. Atlantiszszal szemben [majd: ld. főszöveg]_t

²⁴ [előbb:] vetem [majd: ld. főszöveg]_c

²⁵ [előbb:] szegődik. De megjegyzem, [majd: ld. főszöveg]_c

²⁶ [előbb:] voltának legfeltűnőbb nyomai magyarázatául <me> [majd: ld. főszöveg]_t

²⁷ [előbb:] a fizikai Atlantisz <hely> [majd:]_t a spekulációs eredetű fizikai Atlantisz fogalma helyett, a lelki
 [majd: ld. főszöveg]_t

²⁸ [előbb:] Így az [majd: ld. főszöveg]_c

²⁹ [előbb:] pl. [majd: ld. főszöveg]_c

³⁰ [előbb:] kultikus [majd: ld. főszöveg]_c

³¹ [előbb:] de ezeket a kozmikus erőket, mint közvetlen adottságokat nála erkölcsi [majd: ld. főszöveg]_t

³² [előbb:] elveket visszavezetné [majd: ld. főszöveg]_t

³³ [előbb:] világára, az ösztönökre, [majd:]_t világára, az ösztöneinkre, [majd: ld. főszöveg]_c

³⁴ [előbb:] <gazdaság> [majd: ld. főszöveg]_t

³⁵ [előbb:] mint [majd: ld. főszöveg]_c

bennük³⁶ virágzó eszmékkel. Ezek az eszmék rendszerint a szeretet eszméi, az agresszió elfojtására szolgálnának, az agressziós ösztönök azonban működnek, éppen³⁷ mert kozmikus eredetűek, és más, tudatos út³⁸ nem lévén, az erkölcsi elvekben jelentkeznek. Hatvány azért fordul oly szenvedélyes érdeklődéssel Kelet felé, mert mélységes megvetéssel tölti el az a gazdasági materializmus, melynek eszméiben az európai ember rontó-bontó, támadó kedve a kultúra szintjére lép.³⁹ Nem gondolja meg, hogy ugyanennek a támadó kedvnek lepleül⁴⁰ szolgál a tibeti lámaizmus és a⁴¹ hinduizmus is,⁴² mint a rituális királygyilkosság, hogy a belső,⁴³ motorikusan érvényesülő, tehát leküzdhetetlen ösztönörök közös emberi volta lényegesebb jegye a tetszésszerűen vett⁴⁴ kulturájú emberi csoportok szellemi magatartásának, mint az, hogy e⁴⁵ belső tudattalan erőket, idegen hatalmakként kivetítve, mithizálják-e mint a gazdaságilag fejletlen népek⁴⁶ vagy racionalizálják-e,⁴⁷ mint a bonyolult gépi⁴⁸ technikával rendelkező európaiak? Hatvány hisz az isteni gondviselésben, és kozmikus⁴⁹ igazságok hive. Számára az ázsiai kulturformák az europainál magasabbrendű, egész szívével többre⁵⁰ becsült s úgy látszik, inkább érzésként mint világos belátásként ható erkölcsi⁵¹ tartalmak tárai. Ám az erkölcsi tartalmak

³⁶ [előbb:]_t <f> [majd: ld. főszöveg]_t

³⁷ [előbb:]_t azonban, éppen [majd:]_c azonban, működnek éppen [[ld. főszöveg]_{szkj}

³⁸ [előbb:]_t eredetűek, más út [majd:]_t eredetűek, más tudatos út [majd: ld. főszöveg]_c

³⁹ [előbb:]_t ember tudattalan agressziója jelentkezik. [majd: ld. főszöveg]_c

⁴⁰ [előbb:]_t hogy ugyanez az agresszió fűti [majd:]_t hogy ugyanennek az agressziónak lepleül [majd:]_c hogy ugyanennek az támadó kedvnek lepleül [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴¹ [előbb:]_t lámaizmus, a [majd: ld. főszöveg]_t

⁴² [írószközváltás]_c

⁴³ [előbb:]_t hinduizmus. [majd:]_c hinduizmus, hogy e belső [majd: ld. főszöveg]_c

⁴⁴ [előbb:]_c a tetszésszerűen [majd:]_c a tetszésszerűen vett [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴⁵ [előbb:]_c hogy mely [majd:]_c hogy mithizálják e [majd: ld. főszöveg]_c

⁴⁶ [előbb:]_c mithizálják-e [majd: ld. főszöveg]_c

⁴⁷ [előbb:]_c racionalizálják? [majd: ld. főszöveg]_c

⁴⁸ [előbb:]_c a gépi [majd:]_c a <[...]> [majd: ld. főszöveg]_c

⁴⁹ [előbb:]_c gondviselésben, kozmikus [majd: ld. főszöveg]_c

⁵⁰ [előbb:]_c szívével, lelkével többre [majd: ld. főszöveg]_c

⁵¹ [előbb:]_c belátásként <erk> [majd: ld. főszöveg]_c

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

Közlés alapja: PIM JA 153/[1.] jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1936 eleje.

A datálás indoklása: A kézirat tartalmi jellemzői alapján az *Ázsia lelke* című Hatvany Bertalan-könyvről szóló recenzió fogalmazványa.

Kéziratleírás: Szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Cím: „*Ázsia lelke*”. Kék tinta- és fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 3 fólió, 3 beírt oldal. 211×340 mm-es, vízjel nélküli, hártavékony famentes papír. Kék tintairású autográf oldal-számozás a felső margó közepén a második oldaltól: „2)”-tól „3)”-ig. Töredék, a 3. oldalon a szöveg kifut az oldal aljáig, és mondat közben ér véget. Az első fólió felső margóján autográf, fekete ceruzairású számítások: „47.35 [/] 235 [/] 141 [/] 1645”. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár Agy JA 153/[1]. Palliumcím: [JÓZSEF ATTILA]: *Ázsia lelke* – [Tanulmány] – [1936]. 1949 körül került múzeumi gyűjteménybe. Szaklelt. sz.: J. A. 137./II. Nsz.: 1968/130/13. A palliumban még: JA 153/[2.]: [*Ázsia lelke* 5. kézirat] [Az ösztönökkel, melyek]; JA 153/[3.]: [*Ázsia lelke* 4. kézirat] [Ő lelki kulturákra].

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

Közölve: JAÖM3 1958, 415–416. p. [részleges közlés]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAÖM3 1958: A JA 153/[1] jelzetű kézirat kurzivált, részleges közlése a jegyzetek közt, a) betűjellel. Nem közli a fogalmazvány címét, nem jelzi a kiemeléseket és azt sem, hogy pontokra tagolódik. Egybeírás-különírás, központosítás, magánhangzó- és más-salhangzó-hosszúság tekintetében részben modernizált helyesírású közlés. Leírása: „1, 2, 3-as számozással jelzett kéziratlapok. Az első két kéziratlap csak stílári eltéréseket mutat a végleges szövegtől, a harmadikon lényegesen eltérő szöveg olvasható.” – ld. JAÖM3 1958, 415. p. A kézirat elejének csak a főszövegtől való eltéréseit regisztrálja, a második fólió utolsó sorait és a harmadik fólió szövegét egybefüggően közli, szövegközi zárójeles sajtó alá rendezői kommentárokkal. A közlés szöveghatárai: „Pedig bizony a tudattalanná [→] Ám az erkölcsi tartalmak”, ld. 38–57. sor. A közlés minden sora tartalmaz téves olvasatot, tételes összehasonlító szövegkritikára nem alkalmas.

JAHSZK 2012: Betűhűségre törekvő átírat a JA 153/[1] jelzetű kézirat alapján, a szövegváltozatok feltüntetésével, *Ázsia lelke* [1] címmel, a recenzió fogalmazványai között első helyen.

Szövegeeltérések:

JAHSZK 2012	Sor	JKK
egyedül lehetséges kulturtudományos fogalma. Az elfojtásoktól	6.	egyedül lehet kulturtudományos fogalma. Így elfojtásoktól

[Ő lelki kulturákra]

Ő lelki kulturákra szomjazik szenvedélyesen s ez a sóvárgása,¹ mely elragadja képzeletét Európától, vetteti véle vissza a történelmi materializmust is. E módszer és elv² csak úgy lebeg előtte, mint a hitetlen, tehát megvetendőnek ítélt tőkés gazdasági materializmusnak nem kevésbé gazdasági materialista kritikája. Nem gondol arra, hogy a történelmi materializmuson alapuló tudományos szocializmus olyan szabadabb világot ígér, melyben hinni érdemes. Nem 5 gondol arra, hogy a kapitalizmus hajszája tette a lelkeket sivárrá, hogy a tőkés gazdálkodás ellenmondásait feloldó értelem, a szocializmus, helyet ad a lélekben mindama szépségeknek, jóságoknak, kedvességeknek, melyeket³ a tőkehalmozás nyers törvénye onnan közvetve és közvetlenül kiszorított.

¹ [előbb:] szenvedélyes [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] is. A történelmi materializmusnak nevezett elv [majd:] is. Ez elv [majd: ld. főszöveg]

³ [előbb:] jóságoknak, kedvességek mik, örömeknek, melyeket [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

Közlés alapja: PIM JA 153/[3]. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1936 eleje.

A datálás indoklása: A kézirat tartalmi jellemzői alapján az *Ázsia lelke* című Hatvany

Bertalan-könyvről szóló recenzió fogalmazványtöredéke, ld. főváltozat 53–60. sor.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „Ő lelki kulturákra”. Kék tintaírás, azonos írószer-használatú javításokkal. A kézirat szövege a bal oldali margón fekete ceruzairású függőleges vonallal kijelölve. 1 fólió, 1 beírt oldal. Egy nagyobb kéziratpapírból – 422×340 mm-es vízjel nélküli, hártavékony famentes papír kettészakított feléből – ollóval kivágott darab. Szélessége: 211 mm, magassága: 88 mm. A kivágat végén egy következő bekezdés első szava látható – „Mert” – fekete ceruzairással áthúzva. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy JA 153/[3]. Palliumcím: [JÓZSEF ATTILA]: *Ázsia lelke* – [Tanulmány] – [1936]. 1949 körül került múzeumi gyűjteménybe. Szaklelt. sz.: J. A. 137./II. Nsz.: 1968/130/13. A palliumban még: JA 153/[1.]: [Ázsia lelke 3. kézirat] *Ázsia lelke*; JA 153/[2.]: [Ázsia lelke 5. kézirat] [Az ösztönökkel, melyek].

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

Közölve: JAÖM3 1958, 418. p. [részleges közlés]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAÖM3 1958: A JA 153/[3] jelzetű kézirat kurzivált, részleges közlése a jegyzetek közt, c) betűjellel. A kéziratnak csak a főszövegtől való eltéréseit regisztrálja.

JAHSZK 2012: Betűhű közlés a JA 153/[3] jelzetű kézirat alapján, a szövegváltozatok feltüntetésével, [Ő lelki kulturákra...] címmel, a recenzió fogalmazványai között harmadik helyen.

Ázsia lelke¹**Megjegyzések Hatvany Bertalan könyvéhez. (Franklin.)**

Nagy érdeklődéssel olvastam ezt a tulontul gazdag, az ázsiai kultúra szenvedélyes szeretetétől áthatott könyvet.² Most ismét átlapozva szép képeit, azon veszem magam észre, hogy figyelmemet nem annyira a rendkívül érdekes, hazai irodalmunkban alig ismeretes anyag eleven feltárása kötötte le, mint inkább az író líraisága, mely a ma egyedül lehetséges kulturtudományos módszereknek, a történelmi materializmusnak, a szellemtörténeti eljárásnak, a szellemi formák pszichoanalitikus³ vizsgálatának nyíltan fittyet hányva, de a sorok közt öntudatlanul mégis velük élve, tárgyi alakot keres magának Ázsia eszméleti emlékeiben. A könyv írója, *Hatvany Bertalan*, Ázsia lelkéről kíván szólni és⁴ sikerül önnön lelkét kibontania. Líraiságát bizonyára önmaga is érzi. „Ezt a könyvet laikus írta laikusoknak” – mondja kevés joggal, hiszen ha ő laikus, akkor a valóban avatatlan olvasónak szégyenkeznie kell e szakemberre valló jártasság láttán. Az anyag terjedelme sem laikust sejtet, hanem a lírikust idézi,⁵ aki minden vágyát, sérelmét és indulatát egyszerre akarja a tudat foglatába illeszteni. De nem laikusé az a szenvedélyes mozdulat sem, amellyel tárgyat megragadja – tudósokra és lírikusokra jellemző az.

*

Műve a kultúra teremtésével kezdődik. Majd hogy az egész Kelet különböző motívumainak rokonságáról táplált erős érzését mondanivalójának irányító elvévé tegye, a valóban rokon eredetről tanuskodó mithoszok, művészi ősemlékek és kultikus jelképek *biztatására*⁶ elfogadja *Hanns Hörbiger*⁷ elméletét Atlantiszról, a föltételezett⁸ elsüllyedt világreszről. Atlantiszra nézve a szigorúan vett tudományosság egyelőre sem állítóan, sem tagadóan nem nyilatkozik; én sem vethetem Hatvany szemére, hogy hivéül⁹ szegődik. Megjegyzem azonban, hogy az emberi őskultúra egységes voltának magyarázatául talán még több¹⁰ joggal szolgálhat a föltevéses¹¹ fizikai, földrajzi Atlantisz fogalma helyett a pszichoanalitikai gyakorlatban állandóan tapasztalt lelki Atlantisznak, a freudi tudattalannak¹²

¹ [előbb:] Ázsia lelke [majd:] Ázsia lelke* [jegyzet:] *Hatvany Bertalan: Ázsia lelke. Franklin Társulat, Bp. [majd: ld. főszöveg]_{ct}

² [előbb:] _t <kom> [majd: ld. főszöveg]_t

³ [előbb:] _t [elírás:] pszichoanatikai [majd:] _t [elírás:] pszichoanalitikus [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴ [előbb:] _t <(kerüli)> [majd: ld. főszöveg]_t

⁵ [előbb:] _t hanem lírikust idéző [majd: ld. főszöveg]_{t+e}

⁶ [előbb:] _t biztatására [majd: ld. főszöveg]_c

⁷ [előbb:] _t elfogadja Paul Hörbiger [majd: ld. főszöveg]_c

⁸ [előbb:] _t [elírás:] föltételezett [majd: ld. főszöveg]_t

⁹ [előbb:] _t hiveül [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁰ [előbb:] _t talán több [majd: ld. főszöveg]_t

¹¹ [előbb:] _t szolgálhat s <le> [majd:] _t szolgálhat a <fölte> [majd:] szolgálhat a spekulációs [majd: ld. főszöveg]_t

¹² [előbb:] _t a <tud> [majd: ld. főszöveg]_t

fogalma. Az ember ösztönös énje és az elfojtásoktól¹³ terhes tudattalan révén minden motivum-vándorlás és kulturérintkezés nélkül létrejön¹⁴ például az egerektől,¹⁵ kígyóktól való

30 Kár, hogy Hatvany, aki az Oedipusz-komplekszumot¹⁶ maga is ősemberi örökségnek tartja és fölfedezzi a nyugatázsiai vallások mítoszaiban¹⁷ éppugy, mint az egyiptomiaknál, nem a tudattalan rokonságában keresi inkább a szerte felötlő kulturmotivumok hasonlóságának eredetét. Azt is sajnálom, hogy a kulturfejlődés további folyamán megfedezkedik ez¹⁸ ősi emberi örökségről. Hangsúlyozza, hogy a történelemben kozmikus erők működnek, de ezek¹⁹

35 a közvetlen adottságu kozmikus erők nála örök erkölcsi elvekkel azonosak, ahelyett hogy a történetinek mutakozó erkölcsi elveket vezetné vissza az élet anyagi feltételeire és az ösztönökre,²⁰ melyek valóban a kozmikus környezet bennünk megnyilvánuló erői.²¹

Hatvany azért fordul oly szenvedélyes érdeklődéssel Kelet felé, mert mélységes megvetéssel tölti el az a gazdasági materializmus, melynek eszméiben az eurpai ember

40 rontó-bontó, de egyben szerkesztő kedve jelentkezik. Nem gondolja meg, hogy ugyanennek²² a támadó kedvnek lepleül szolgál a tibeti lámaizmus, vagy a hinduizmus is, mint a rituális királygyilkosság, hogy ezért hivatalos filozófiája Kinának az állami erő számára oly megfelelő konfuciusi tanítás, egyszóval hogy a belső, motorikusan érvényesülő, tehát leküzdhetetlen ösztönerők közös emberi volta lényegesebb jegye a tetszés szerinti kulturájú

45 emberi csoportok szellemi magatartásának, mint²³ az, hogy a belső, tudattalanná tett erőket, idegen hatalmakként kivetítve, mithizálják-e, mint a gazdaságilag fejletlen népek, vagy racionalizálják-e, mint a bonyolult gépi technikával rendelkező európaiak.²⁴

¹³ [előbb:]_t Az a [majd:]_t Az elfojtásoktól [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁴ [előbb:]_t kulturérintkezés létrejön [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁵ [elírás:]_t az egerektől, [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁶ [előbb:]_t Oedipusz-komplekszust [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁷ [előbb:]_t mítoszaiban [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁸ [előbb:]_t az [majd: ld. főszöveg]_t

¹⁹ [előbb:]_t a [majd: ld. főszöveg]_t

²⁰ [előbb:]_t vissza a tudattalan világára, ösztöneinkre, [majd: ld. főszöveg]_t

²¹ [A mondat a bal oldali margón szögletes zárójellel megjelölve, majd a jelölés hullámos vonallal érvénytelenítve]_t [előbb:]_{trc} erői. Pedig bizony a tudattalanná tett, elismeréstől megfosztott, letagadott és így az emberi társadalom szabad boldogulására tudatosan föl nem használható, természetes céljaiktól elszakított ösztönökkel, melyek társadalmi különbséget nem ismernek s ezért eleven forrásai minden olyan törekvésnek, mely ember és ember közé emelt válaszfalak (pl. osztályok) megszüntetésére irányul, inkább megmagyarázható mind a tőkés államok gazdasági imperializmusa, mind a shiiták és szunniták, mohammedánok és keresztények, hinduizmus és mozlimizmus harca, kulturák terjesztése és hanyatlása, semmint a bennük virágzó eszmékkel. Aki verekedni akar, könnyen talál botra és vérontásra érdemes különbségre a homousion és homoiusion között. Az eszmék ugyan a szeretet eszméi, a támadó kedv megsemmisítésére szolgálnának. Az agressziós ösztönök azonban működnek és szívesen közlekednek éppen az erkölcsi eszmékkel kikövezett utakon – különösen hogy más tudatos útjuk nem kerül.

[majd: ld. főszöveg]_c [szövegváltozatok: ld. **Melléklet**]

²² [előbb:]_t ugyanezen [majd: ld. főszöveg]_t

²³ [előbb:]_t <h> [majd: ld. főszöveg]_t

²⁴ [a bekezdés néhány sora a bal oldali margón függőleges vonallal megjelölve. Szöveghatárok: „Hatvany [→] egyszóval hogy”]_c

Hatvany²⁵ hisz az isteni gondviselésben és kozmikus igazságok vallója. Számára az ázsiai kulturformák az európainál magasabbrendű, egész szívével többre becsült s úgy látszik inkább érzésként mint világos belátás gyanánt ható erkölcsi tartalmak²⁶ tárai. Ám²⁷ az erkölcsi tartalmak kutatásában nem kellene Ázsiába bujdosnia, hiszen nem a tartalmak, hanem az alakzatok térnek el. S ha ezeket az eleven tartalmakat egymással megegyezőeknek találjuk, akkor nem velük kell mérnünk az alaki különbségeket sem és különösképpen nem dönthetünk értékítélettel valamelyik történeti kulturforma mellett és ellen. Mindenki az örömkeresési és kikerülési elv működik és működött mindenkor. A kutató feladata annak feltárása, hogy milyen sajátos történeti körülmények következtében öltött ez az elv ilyen vagy olyan tudatformát²⁸ magára.²⁹ A tudattalan freudi fogalmára támaszkodva azután teljes sikerrel csak a történelmi materialista módszert értékesíthetné, mert a termelési eszközökkel alkotott és közvetített mindennapi élet, a természet és természetismeret, tehát a társadalomba illeszkedő tudat kizárja a tudattalan bizonyos megnyilvánulási módjait, tudattalan törekvéseinknek a külvilágba kivetített kulturalakzatait. „Mivé lesz³⁰ Vulcanus Roberts és Tsa (vagy pedig Krupp) mellett, Juppiter a villámhárító, vagy Hermes a hitelintézetek mellett?” „Létezhetik-e Achilles puskaporral és golyóval? Vagy akár az Ilias nyomda és szedőgéppel?”³¹ – kérdi Marx a közgazdaságtan kritikájához írt, töredékben maradt bevezetésében. Ez a kérdés,³² ha a lelki kulturák alakzatainak jegecedését és szétporlását akarjuk megérteni.³³ A japániaiak ma is virágzó Shintō vallása ugyan látszólag ellentmond ennek, de nem sokáig. A japáni nép széles tömegeinek még nem volt idejük fölfogni a munkamódok váratlan, nem is sejtett technikai átváltozásaival nyert új „ kozmikus környezetet”, vagyis az ember és a természeti anyag-erők közt valamint ember és ember közt ujonnan³⁴ keletkezett viszonyokat. A japániaiak Shintō vallásukat és ennek keretébe illeszkedő lelki kulturájukat megfelelő reális körülmények közt sok évszázados kontemplációval alakították ki és e vallás azért áll fenn ma is eleven tagadásaként az új technikai környezetnek, mert a rohamszerűen térfoglaló s már kezdetben egész bonyolultságával lábra álló imperialista-kapitalista élet sebes üteme lehetetlenné tette a dolgozó néptömegek elmélyült szemlélődését. (A japáni munkások pl. nem ritkán munkahelyükön³⁵ hálnak.) Ha az a szemlélet, mely egykor a Shintō-t megalkotta, ismét működni kezd, elveti majd régi játékszerét és a technikai haladásnak jobban megfelelő, mondhatnók európaibb képzetekkel helyettesíti a régi isteneket. Japánban „aki hűbérurának halálakor ki akarja mutatni

²⁵ [előbb:]_t [nincs új bekezdés:] [majd: ld. főszöveg]_c

²⁶ [előbb:]_t hatalmak [majd: ld. főszöveg]_t

²⁷ [előbb:]_t Az [majd: ld. főszöveg]_t

²⁸ [előbb:]_t kulturformát [majd: ld. főszöveg]_t

²⁹ [a bekezdés néhány sora a bal oldali margón függőleges vonallal megjelölve. Szöveghatárok: „Hatvany [→] tudatformát magára.”]_c

³⁰ [előbb:]_t kulturalakzatait. „Hol marad [majd: ld. főszöveg]_t

³¹ [előbb:]_t szedőgéppel” [majd: ld. főszöveg]_t

³² [előbb:]_t <le> [végül: főszöveg]

³³ [a bekezdés néhány sora a bal oldali margón függőleges vonallal megjelölve. Szöveghatárok: „Mivé lesz [→] akarjuk megérteni.”]_c

³⁴ [előbb:]_t anyag-erők közt ujonnan [majd: ld. főszöveg]_t

³⁵ [előbb:]_t pl. munkahelyükön [majd: ld. főszöveg]_t

ragaszkodását – írja Hatvany –: az mind, mind ahhoz az ősi szertartáshoz fordul, amelyet hibás olvasással harakirinek nevez Európa, de amelynek helyesen olvasott neve: seppuku.”
80 Hát annyi bizonyos, hogy a japáni bérmunkások nem metszik föl hasukat, sőt eszükbe sem jut, hogy föl kéne metszeniök, amikor hirt vesznek munkaadó vállalatuk főrésztvényesének elmúlásáról.³⁶

Rám, aki a könyv sok részletében zavartalanul gyönyörködtem, nem kellemesen hat a
85 keleti kulturák oly alapos ismerőjének, mint Hatvany Bertalan, heves kirohanása a történelmi materializmus ellen. E támadást bizonyára nem menti az, hogy a megbántott módszert – fejét véve – minduntalan felhasználja ott, ahol nem is sejtí, mert ez gyarapítja elvégzett munkájának értékét, de nem dicséri a szerző tudományos öntudatának világosságát. Nem gondolom, hogy jóhiszeműségéhez kétség férne s³⁷ így mentségére a szocializmus súlyos, de
90 szintén érthető elméleti mulasztásai szolgálnak. Egész nemzetközi irodalmunkban sehol egy olyan mű, amely kifejtene a szocializmus filozófiáját, nem állapodva meg az ideologikus változások gazdasági és osztályharc magyarázatánál, hanem fölvetve az ideologikus beállítódások belső szükségességének kérdését általában is. Minden új ideológia csak a már meglévőnek valamilyen megértéséből keletkezik – a szocialista ideológia eddig csak úgy
95 jelentkezett, mint a kapitalista ideológia megértése.³⁸ Természetesen meg kellene értenünk és értetnünk az összes adott ideológiákat, a keletieket beleszámítva, hogy szellemiségünk ne korlátozódjék Európára, hanem egész emberi világunk megértéseként lépjen föl és válhassék általános kulturává. Erre³⁹ a szerepre azonban csak akkor vállalkozhatik a szocialista szellemiség, ha elfogadja a Marx óta keletkezett új tudományt, a pszichoanalízist. Lévn az
100 ideológiák lehetőségének és alakulásának kérdése⁴⁰ azon egy a lelki és elmebetegségek keletkezésének kérdésével. A feuerbach-i tétel⁴¹ alapján állva, hogy t. i. a lét határozza meg a tudatot, nem értjük ma már mindennapi lelki tapasztalatainkat sem maradék nélkül, nemhogy kulturákat értelmezhetnénk vele. A feuerbach-i tétel összeütközésbe jut azzal az új, természettudományosnak tekinthető belátással, mely azt tanítja, hogy tudatos
105 gondolkodásunkat egy tudattalan gondolkodás kíséri, mely amazt messze meghaladja jelentőségben, mert közelebb áll valódi cselekvéseink forrásaihoz, ösztöneinkhez. Mai állapotunk mellett félig-meddig természetes, hogy az olyan szenvedélyes és lelki kulturák megértésére szomjas író, mint Hatvany Bertalan, visszautasítja a történelmi materializmust, mely csak úgy lebeg előtte, mint a gyűlölt tőkés gazdasági materializmusnak⁴² nem kevésbé
110 gazdasági materialista kritikája.⁴³ Tanulság ez a mi számunkra. Nem elegendő már a szocializmusnak rámutatnia arra, hogy a szükséges tőkeakkumuláció egyben szükségessé

³⁶ [a bekezdés néhány sora a bal oldali margón függőleges vonallal megjelölve. Szöveghatárok: „játékszerét [→] elmúlásáról.”.]

³⁷ [a bekezdés néhány sora a bal oldali margón függőleges vonallal megjelölve. Szöveghatárok: „Rám, [→] férne s”.]

³⁸ [A mondat a bal oldali margón függőleges vonallal megjelölve.]

³⁹ [előbb:] Ezt [majd: ld. főszöveg]

⁴⁰ [előbb:] ideológiák kérdése [majd: ld. főszöveg]

⁴¹ [előbb:] tétel, [majd: ld. főszöveg]

⁴² [előbb:] tőkés materializmusnak [majd: ld. főszöveg]

⁴³ [A mondat a bal oldali margón függőleges vonallal megjelölve.]

teszi az ellentmondást fölloldó szocializmus érvényesülését. Számolnunk kell azzal,⁴⁴ hogy az emberek lelki életének nagyobb fele a tudattalanban játszódik le, hogy tetteik⁴⁵ nagyobbára gátlásosan determinált cselekedetek, hogy történeti magatartásuk nagyobbára eszesen formált észszerűtlenség, ami⁴⁶ különösen napvilágra tört az ésszel hivatkozódó polgári Európában.

115

⁴⁴ [előbb:]_t a <tu> [majd: ld. főszöveg]_t

⁴⁵ [előbb:]_t <csele> [majd: ld. főszöveg]_t

⁴⁶ [előbb:]_t mely [majd: ld. főszöveg]_t

[Az 5. kézirat törölt szövegrésze]

Pedig bizony a tudattalanná tett, elismeréstől megfosztott, letagadott és *így az emberi társadalom szabad boldogulására tudatosan föl nem használható*, természetes céljaiktól elszakított ösztönökkel,¹ melyek társadalmi különbséget nem ismernek s ezért eleven forrásai minden olyan törekvésnek, mely ember és ember közé emelt válaszfalak (pl. osztályok) megszüntetésére irányul, inkább² megmagyarázható mind a tőkés államok gazdasági imperializmusa, mind a shiiták és szunniták, mohammedánok³ és keresztények, hinduizmus és mozlimizmus harca, kulturák terjesztése és hanyatlása,⁴ semmint a bennük virágzó eszmékkel. Aki verekedni akar, könnyen talál botra és vérontásra érdemes különbségre a homousion és homoiusion között. Az eszmék ugyan a szeretet eszméi, a támadó kedv megsemmisítésére szolgálnának. Az⁵ agressziós ösztönök azonban működnek és szívesen közlekednek éppen az erkölcsi eszmékkel kikövezett utakon – különösen hogy más tudatos utjuk nem kerül.

¹ [előbb:] elszakított agresszív ösztönökkel, [majd: ld. főszöveg].

² [előbb:] ösztönökkel, inkább [majd:] ösztönökkel, melyek társadalmi különbséget nem ismernek s ezért eleven forrásai minden olyan törekvésnek, mely ember és ember közé vont [majd:] ösztönökkel, melyek társadalmi különbséget nem ismernek s ezért eleven forrásai minden olyan törekvésnek, mely ember és ember közé emelt válaszfalak (pl. osztálykülönbségek) [majd: ld. főszöveg].

³ [előbb:] és szunniták harca [majd:] és szunniták mohammedánok [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴ [előbb:] kulturák tüzes terjesztése és könnyes bukása [majd: ld. főszöveg].

⁵ [előbb:] szolgálnának, az [majd: ld. főszöveg].

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

Közlés alapja: PIM JA 137/II. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1936 eleje.

A datálás indoklása: A kézirat tartalmi jellemzői alapján az *Ázsia lelke* című Hatvany Bertalan-könyvről szóló recenzió fogalmazványa.

Kéziratleírás: Szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Cím: „*Ázsia lelke*”. Kék tinta- és fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 6 fólió, 6 beírt oldal. A fóliók 422×340 mm-es, vízjel nélküli, hártavékony famentes papír egy-egy kettészakított fele, bal oldalán szabálytalanul tépett széllel. A fóliók szélessége 203–213 mm között változik. A 6. fólió alsó egyharmada letépvé, így annak hossza 232 mm. Kék tintaírású, autográf oldalszámozás a felső margó jobb oldalán a második oldaltól: „2)”-től „6)”-ig. Az első fólió felső margójának bal oldalán kék tintaírással: „pet/kompr.”. A 3. fólió bal oldali margóján tollpróba nyomai és idegen kéz írásával a „Parker” szó látható. A kézirat első két oldalának – ld. 1–37. sor – javítások utáni olvasata megegyezik a *Szép Szóban* megjelent szöveggel, így megállapítható, hogy ennek alapján készült a nyomdai szedés. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgY JA 137/II/[1]. Palliumcím: *JÓZSEF ATTILA: Ázsia lelke. Megjegyzések Hatvany Bertalan könyvéhez. (Franklin,) – Tanulmány] – [1936]*. 1949 körül került múzeumi gyűjteménybe. Szaklelt. sz.: J. A. 153. Nsz.: 1968/130/20. A palliumban még: idegen kéz által készített gépiratos másolat: fekete írógépszalaggal, egyszeres sorközzel gépelve. 4 fólió, 4 beírt oldal. 211×295 mm-es fatartalmú, vízjel nélküli írólapok. Gépiratos oldalszámozás a második oldaltól a felső margó közepén: „- 2 -”-től „- 4 -”-ig. A másolat első fóliója a JA 137/II/[1]. jelzetű kézirat első két fóliójának szövegét tartalmazza. A 2–4. fólió a JA 153/[2]. jelzetű kézirat – kezdő szavak: „Az ösztönökkel, melyek” – másolata. A másolat a kéziratok törölt szövegrészeit is lemásolta, majd e szövegrészeket gépiratosan áthúzta; eljárásának magyarázatául a következő megjegyzést gépelve a 4. fólió alsó margójára: „(Törlések J.A.-tól.)”

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

A szövegközlésről: JA egy hosszabb – többször átírt – szövegrészt törölt, ld. 21. lábjegyzet. A lábjegyzetben csak a törlés előtti utolsó szövegváltozatot tüntetjük fel, a korábbi szövegváltozatok a *Melléklet*ben követhetők.

Közlve: JAÖM3 1958, 416–417. p. [részleges közlés]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAÖM3 1958: A JA 137/II/[1] jelzetű kézirat 3–6. fólióinak kurzivált közlése a jegyzetek közt, b) betűjellel, szövegközi zárójeles sajtó alá rendezői kommentárokkal. Egybeírás-különírás, központosítás, magánhangzó- és mássalhangzó-hosszúság tekintetében részben modernizált helyesírású átírat. Nem jelzi a kiemeléseket és egyes szerzői törléseket nem vesz figyelembe. Közlése egy, a kéziratban törölt szövegrésszel kezdődik: „mohammedánok és keresztények, hinduizmus és mozlimizmus harca, kulturák terjesztése és”, ld. 21. lábjegyzet. Minden sora tartalmaz téves olvasatot.

JAHSZK 2012: Betűhű közlés a JA 137/II/[1] jelzetű kézirat alapján, a szövegváltozatok feltüntetésével, *Ázsia lelke* [2] címmel, a recenzió fogalmazványai között második helyen.

[Az ösztönökkel, melyek]

Az ösztönökkel, melyek nem ismernek, tehát¹ el sem ismerhetnek² társadalmi különbségeket s ezért állandó forrásai minden olyan törekvésnek, mely ember és ember közé emelt válaszfalak, pl. az osztályok megszüntetésére irányul; az ösztönökkel, melyeket a történeti korok embereinek gyermekkorukban, gyámoltalanságuk folytán el kellett fojtatniok;³ az ösztönökkel és gyermekkori elfojtásukkal,⁴ melyet⁵ az emberek felnőtt korában is fenn akarnak⁶ tartani a történeti társadalmak uralkodó és haszonélvező,⁷ az egész emberi termelés javát kisajátító hatalmasságai; az elfojtásból kiszabadulni⁸ iparkodó ösztönöknek,⁹ az elnyomatásuk ellen küzdő, szabad emberi lét után sóvárgó tömegeknek¹⁰ és az infantilis elfojtások megrögzítésében¹¹ érdekelt osztályuralmakként örökös birkózásával inkább megmagyarázható mind a tőkés államok belső és külső gazdasági imperializmusa, mind a shiiták és szunniták, mohammedánok és keresztények, hinduizmus és mozlimizmus¹² összecsapása,¹³ kulturák terjesztése és hanyatlása, – semmint a bennük virágzó eszmékkel. Az eszmék csak azt a társadalmi formát teszik, amelyben az emberek ráeszmélnek erre a valóságra.¹⁴ Hatvány szenvedélyes érdeklődéssel fordul Kelet felé, lelki kulturákra szomjazik s ez a sóvárgása, mely elragadja Európától, vetteti véle vissza a történelmi materializmust is. E módszer és elv csak úgy lebeg előtte, mint a hitetlen, tehát megvetendőnek ítélt tőkés gazdasági materializmusnak nem kevésbé gazdasági materialista kritikája. Nem gondol arra, hogy a történelmi materializmuson alapuló tudományos szocializmus oly szabadabb világot ígér, melyben hinni érdemes. Nem gondol arra, hogy a kapitalizmus hajszája tette a lelkeket sivárrá, hogy a tőkés gazdálkodás ellenmondásait feloldó értelem¹⁵ helyet ad a léleekben mindama szépségeknek, jóságoknak, kedvességeknek, erényeknek, melyeket a tőkehalmozás nyers törvénye közvetve vagy közvetlenül halálra ítélt. Nem gondolja meg, hogy ugyanennek a „gazdasági materializmusnak” szolgál lepleül a tibeti lámaizmus, vagy a hinduizmus is; hogy ezért volt hivatalos¹⁶ filozófiája Kinának a társadalmi és állami rend számára oly

¹ [előbb:]_{AF:t} s ezért [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

² [előbb:]_{AF:t} ismerne [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

³ [előbb:]_{AF:t} <folly> [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

⁴ [előbb:]_{AF:t} és elfojtásukkal, [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

⁵ [előbb:]_{AF:t} melyeket [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

⁶ [előbb:]_{AF:t} fenn s [majd:]_{AF:t} fenn akarnak [majd:]_{AF:t} fenn akartak és akarnak [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

⁷ [előbb:]_{AF:t} <haszonélv> [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

⁸ [előbb:]_{AF:t} szabadulni [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

⁹ [előbb:]_{AF:t} ösztönökkel, [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

¹⁰ [előbb:]_{AF:t} tömegekkel [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

¹¹ [előbb:]_{AF:t} <megrögzítés> [majd:]_{AF:c} megrögzítése [majd:]_{AF:t} megrögzítésében [ld. főszöveg]_{AF:szkj}

¹² [előbb:]_{AF:t} [elírás] <mozlíz> [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

¹³ [előbb:]_{AF:t} harca, [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

¹⁴ [előbb:]_{AF:t} Az eszmék csupán tudatos formák csak a formát teszik, amelyben ráeszmélnek az emberek erre a valóságra. [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

¹⁵ [előbb:]_{AF:t} értelemre [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

¹⁶ [előbb:]_{AF:t} ezért hivatalos [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

megfelelő konfüciusi tanítás. Egyszóval azt nem veszi észre, hogy a társadalmi különbségeket 25
nem ismerő,¹⁷ különben pedig leküzdhetetlen, az emberi szervezet motorizmusához
kapcsolódó, ösztönerők¹⁸ közös emberi volta¹⁹ lüktet a kulturákban, hogy ez a lényeges az
emberi csoportok szellemi magatartásában, lényegesebb annál, hogy e belső erőket²⁰
mithizálják-e, idegen hatalmakként kivetítve őket, mint a gazdaságilag fejletlen népek;
ethizálják-e, mint ahogy Max²¹ Weber kutatásai szerint²² a protestáns puritanizmussal²³ 30
ethizálták a kapitalizmus kezdetének polgárai; vagy más ideológiákba²⁴ burkolják-e, mint a
mai, bonyolult gépi technikával rendelkező európaiak.²⁵

Hatvany²⁶ a történelmi materializmussal szemben „az ember és a magasabb kozmikus erők
közötti soha meg nem szűnő kapcsolatra” hivatkozik s azt²⁷ Gondviselésnek nevezi. Marx tud
ilyen kapcsolatról, sőt a marxi filozófia egyik főfogalma a kozmikus (azaz természeti) erők és 35
az ember közti kapocs, csak hogy Marx e kapcsot nem Gondviselésnek, hanem termelési
eszköznek nevezi.²⁸ A Hatvany-féle kapcsolat vallásos jellegű s talán nem tévedek, ha azt
gondolom, hogy Hatvanyt a Gondviselésről alkotott vallásos jellegű fogalma vitte Ázsiába és
vette Ázsia²⁹ lelkének, mely a vallásossághoz a mai napig közelebb áll, mint az európai,
vizsgálatára. Számára az ázsiai kulturformák az európainál magasabbrendű, egész szívével 40
többre becsült s úgy látszik főleg érzésként ható³⁰ erkölcsi tartalmak tárai. Ám az erkölcsi
tartalmak kutatásában nem kellene Ázsiába bujdosnia, hiszen nem a tartalmak, hanem az
alakzatok térnek el. Vagy az európai emberek nem volnának „kapcsolatban a kozmikus
erőkkel”? Az emberek – még ha nincsenek is tisztában ezzel! – Ázsiában csak úgy mint
Európában, életfeltételeik³¹ szerint járnak el; lélektani nyelven fejezve ki magunkat: a 45

¹⁷ [előbb:]_{AF:t} különbségeket megtagadó [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

¹⁸ [előbb:]_{AF:t} pedig leküzdhetetlen, az emberi szervezet motorizmusához kapcsolódó ösztönerők
[majd:]_{AF:t} pedig, az emberi szervezet motorizmusához kapcsolódó, leküzdhetetlen ösztönerők
[majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

¹⁹ [előbb:]_{AF:t} emberi volta lényegesebb pontja a <m> [majd:]_{AF:t} emberi voltának lényegesebb jegye, a
[majd:]_{AF:t} emberi voltának lényegesebb jegye, sőt a lényeges jegye [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

²⁰ [előbb:]_{AF:t} erőket, lényük [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

²¹ [előbb:]_{AF:t} mint Max [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

²² [előbb:]_{AF:t} szerint <eth> [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

²³ [előbb:]_{AF:t} [elírás:] <puti> [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

²⁴ [előbb:]_{AF:t} ideológiával [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

²⁵ [előbb:]_{AF:t} európaiak. [új bekezdésben:] Hatvany hisz az isteni gondviselésben és kozmikus igazságok
vallója. Számára az ázsiai kulturformák az európainál magasabbrendű, egész szívével többre becsült s
úgy látszik elsősorban érzésként ható erkölcsi <t> [majd:]_{AF:t} európaiak. [új bekezdésben:] Hatvany hisz
az isteni gondviselésben és kozmikus igazságok vallója. Számára az ázsiai kulturformák az európainál
magasabbrendű, egész szívével többre becsült s úgy látszik elsősorban érzésként ható erkölcsi javak
tárai. [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

²⁶ [kompilációs kezdőpont: RF]

²⁷ [előbb:]_{RF:t} ezt [majd: ld. főszöveg]_{RF:t}

²⁸ [előbb:]_{RF:t} nevezi. (Persze nem szabad összetéveszteni a termelési eszközt a munkaeszközzel.) [majd: ld.
főszöveg]_{RF:t}

²⁹ [előbb:]_{RF:t} Ázsiának, <m> [majd: ld. főszöveg]_{RF:t}

³⁰ [előbb:]_{RF:t} látszik inkább érzésként, mint világos belátás gyanánt ható [majd:]_{RF:t} látszik főleg érzésként,
ható [ld. főszöveg]_{RF:szkj}

³¹ [előbb:]_{RF:t} érdekeik [majd: ld. főszöveg]_{RF:t}

valóságához idomuló,³² testi létünkkel adott örömkeresési és kinkerülési elv működik bennünk.³³ Tulajdonképpen azt kellene feltárnia Hatvanynak, hogy milyen sajátos történeti körülmények között öltött ez az uralmi okok miatt majdnem mindig hallgatagon érvényesített elv Ázsiában ilyen és olyan tudatformát magára, miért öltözött az osztályok és a rajtuk³⁴ épülő társadalmak életakarata egyszer ilyen, másszor olyan ideológiába. „Mivé lesz Vulcanus Roberts és Tsa (vagy pedig Schneider-Creusot) mellett, Jupiter a villámhárító, vagy Hermes a hitelintézetek mellett?” „Létezhetik-e Achilles puskaporról és golyóval? Vagy akár az Ilias nyomda- és szedőgéppel?” – kérdi Marx a közgazdaság kritikájához írt, töredékben maradt bevezetésében. A kérdés mindig így hangzik, ha társadalmilag érvényesült lelki és szellemi kulturák alakzatainak jegecedését és szétporlását akarjuk megérteni.³⁵

Hatvany³⁶ e módszertani hibája³⁷ világosan ütközik ki az indoárjáról és a kasztrendszerrel szóló részben. Megállapítja,³⁸ hogy³⁹ Indiát az árják fegyverrel hódították meg s azzal folytatja, hogy a vezető harcos, uralkodó réteg⁴⁰ ammiatt aggódott, hogy „a valószínűleg sokkal magasabbrendű kulturájú őslakók vére tökéletesen átitatja a hódítókét.” Furcsa egy ilyen aggodalom a hódító árják részéről, kik már kezdetben is kevert fajuk, „nagy szőkék és kis feketék voltak”. A hódítók⁴¹ nem emmiatt aggódtak s nem emmiatt alkották meg a kasztrendszer. Céljuk az uralom sértetlen megóvása volt s ennek csupán eszközéül szolgált a fajtabeli különözésnek az a felfogása, mely a kasztok társadalmi rendjében érvényre⁴² jutott. Erre vall, hogy a kasztokban a hódító árják vannak megszervezve a kaszton kívüliekkel szemben abból a célból, hogy egymásközti harcban meg ne gyengüljenek annyira, hogy uralmuk⁴³ veszélybe jusson. Röviden: a hódítók törekvése számára, hogy szerzett uralmukat megtartsák, legcélszerűbbnek a faji ideologia mutatkozott. Hogy mennyire csak⁴⁴ szövetséges osztályok uralmáról van szó, melynek csupán leple a faji ideologia, azt az is mutatja, hogy az uralomtól távolabb eső harmadik, kereskedői kaszt keveredik nem-árjakkal s a negyedik kaszt, a shudráké, „már erősen kevert” – mert, tesszük hozzá mi, itt alul már nem sok értelme volna a faji ideologia követésének. Hatvany, hogy⁴⁵ felfogását (mely szerint a kasztrendszer

³² [előbb:]_{RF:t} valóságához fokozatosan idomuló, [majd: ld. főszöveg]_{RF:c}

³³ [előbb:]_{RF:t} bennünk, – van, aki bevallja, van, aki tagadja. [majd: ld. főszöveg]_{RF:t}

³⁴ [előbb:]_{RF:t} velük [majd: ld. főszöveg]_{RF:t}

³⁵ [kompilációs végpont: RF]

³⁶ [kompilációs kezdőpont: AF]

³⁷ [előbb:]_{AF:t} hibáján [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

³⁸ [kompilációs végpont: AF]

³⁹ [kompilációs kezdőpont: RF] [előbb:]_{RF:t} Hatvany munkája rendkívül nélkülözi az osztályharc világosságot adó fogalmát. Megállapítja, hogy [majd:]_{RF:t} Hatvany munkája rendkívül nélkülözi az osztályharc világosságot adó rendező elvét. Megállapítja, hogy [majd:]_{RF:c} Hatvany munkája rendkívül nélkülözi az osztályharc rendező elvét. Megállapítja, hogy [majd:]_{RF:t} Hatvany munkája rendkívül nélkülözi az osztályharc rendezőelvét. Megállapítja, hogy [majd: ld. főszöveg]_{RF:t}

⁴⁰ [előbb:]_{RF:t} vezető harcos-réteg, az [majd: ld. főszöveg]_{RF:t}

⁴¹ [előbb:]_{RF:t} <hadik> [majd: ld. főszöveg]_{RF:t}

⁴² [előbb:]_{RF:t} érvényre [majd: ld. főszöveg]_{RF:c}

⁴³ [előbb:]_{RF:t} <h> [majd: ld. főszöveg]_{RF:t}

⁴⁴ [előbb:]_{RF:t} csupán [majd: ld. főszöveg]_{RF:t}

⁴⁵ [előbb:]_{RF:t} követésének. Hogy Hatvany, [majd: ld. főszöveg]_{RF:t}

faji uralom vágyát szolgálta) támogassa, hivatkozik⁴⁶ a Mahábharata egyik epizódjára. A történelmi cselekedetet azonban belső logikájából kell megértenünk és nem abból, amivel a cselekvő tettét indokolja. A Mahábharata epizód csak annyira világítja meg a kasztbeli árjak és kasztnélküli nem-árjak társadalmi viszonyának tartalmát, mint egy háborús uszító dal a háború tényleges okait. Hatvany különben maga mondja, hogy „az őslakók uralkodó rétege természetesen továbbra is más elbánásban részesült, mint az alsóbb osztály” s hogy „a kasztrendszer teljes sulya természetesen a csandálára”, vagyis a kasztonkívüli páriákra „nehezedett.”⁴⁷

A⁴⁸ lélekvándorlás tanának értelmét az a felismerés szolgáltatja,⁴⁹ mely a történelmi materializmus sajátja és magának Marxnak nevéhez fűződik. Azt írja Marx a „Hegeli jogbölcselet kritikája” c.⁵⁰ cikkében, hogy a vallás az emberi lényeg képzeletbeli megvalósítása és a földi siralomvölgy bírálata. A kasztrendszer lehetetlenné teszi, hogy a kasztonkívüliek kaszthoz és az⁵¹ alacsonyabb kasztok tagjai felsőbbbe jussanak. A lélekvándorlás tana ezt a megkötöttséget szünteti meg gondolatban azzal, hogy az emberek lelke haláluk után érdem szerint vándorol egyik kasztból és fajból, társadalmi és természeti osztályból a másikba.⁵²

Hatvany⁵³ kozmikus erői⁵⁴ örök erkölcsi elvekkel azonosak.⁵⁵ Így aztán nem az ázsiai kulturák értelmét bontja ki, hanem csak – azt hiszem, nem is vállalkozott többre – képet, sok helyen lenyűgöző képet fest az ázsiai lélekről. Hozzátehetjük, hogy a szellemi módon jelentkező lélekről, vagyis nem annyira a lélekről, mint inkább az európaítól eltérő történeti uralkodó ideológiákról. Néprajzzal nem szolgál.⁵⁶

*57

Hatvany⁵⁸ önnön európaiságától, mondhatnók: önnön osztályától menekül⁵⁹ Ázsia lelkébe.⁶⁰ Tragédiája, hogy az, mit ott találni vél, éppen elveszőben van. Ez a tragikum

⁴⁶ [előbb:]_{RF:t} közli [majd: ld. főszöveg]_{RF:t}

⁴⁷ [kompilációs végpont: RF]

⁴⁸ [kompilációs kezdőpont: AF]

⁴⁹ [előbb:]_{AF:t} tanának pedig Marx [majd:]_{AF:t} tanának értelmét pedig Marx [majd:]_{AF:t} tanának értelmét az a felismerés fel [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

⁵⁰ [előbb:]_{AF:t} <ci> [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

⁵¹ [előbb:]_{AF:t} kasztonkívüliek kasztba, az [majd: ld. főszöveg]_{AF:t}

⁵² [kompilációs végpont: AF]

⁵³ [kompilációs kezdőpont: RF]

⁵⁴ [előbb:]_{RF:t} Hatvany hangsúlyozza, hogy a történelemben kozmikus erők működnek de ezek a kozmikus erők nála örök [majd:]_{RF:t} Hatvany nyomatékkal mondja, hogy a történelemben kozmikus erők működnek de ezek a kozmikus erők nála örök [majd: ld. főszöveg]_{RF:t}

⁵⁵ [előbb:]_{RF:t} azonosak, ahelyett hogy ezeket a történetinek mutatózó erkölcsi elveket vezetné vissza társadalmosított ösztöneinkre, vagy ösztöneink társadalmosítására, – ösztöneinkre, melyek valóban a kozmikus környezet bennünk megnyilvánuló erői. [majd: ld. főszöveg]_{RF:t}

⁵⁶ [kompilációs végpont: RF]

⁵⁷ [kompilációs pont: AF]

⁵⁸ [kompilációs kezdőpont: RF]

⁵⁹ [előbb:]_{RF:t} európaiságától menekül [majd:]_{AF:t} európaiságától mondhatnók: önnön osztályától menekül [ld. főszöveg]_{J:zskj}

⁶⁰ [előbb:]_{RF:t} lelkére [majd: ld. főszöveg]_{RF:t}

könyve lirájában nem kap hangot. Közelibb tragédia fájdalma csal ajkára indulattól fütött szavakat, – a zsidóságnak az európai Németországban történt megcsufoltatása. Valószínűleg emmiatt ragadja oly messzi szenvedélye, hogy még az alkotó németekről is elfeledkezve, megtagad a németségtől minden önálló gondolatot. Ezzel nagyon emlékeztet a történelmi

100 materializmussal szemben fölvelt magatartására.

Azon⁶¹ gondolkozom, hogy bővebben kellett volna szólnom e mű⁶² értékeiről, a feldolgozott anyagról, a fejezetekbe foglalt biztos ritmusu képekről, világos nyelvről. Erre már nincs helyem, de úgy vélem, ez nem is szükséges. Akiket a jelenlegi és a történelmi ázsiai⁶³ kulturák érdekelnek, azok számára ugyanis pótolhatatlan ez a könyv, mert együtt ad⁶⁴ olyan nagy anyagot, mely⁶⁵ csak külön-külön, nagy⁶⁶ fáradtsággal és csakis idegen nyelven hozzáférhető. Megjegyzem még, hogy a szaktudományi részletkutatások eredményeit Hatvany a legfrissebb közlések alapján vonja művébe.⁶⁷

*Egy rendkívül érdekes néprajzi adatot mégis közöl Szovjetturkesztánból. Egy ottani új keletkezési monda szerint *Lenin Allah* küldöttje, *Kattah Bashnak*, a *Korán* csodatevő tudójának tanítványa és utóda.

110 Nem is halt meg, hanem a hegyekbe ment, keresni a boldogságot.

⁶¹ [kompilációs kezdőpont: RF]

⁶² [előbb:]_{RF;c} könyve [majd: ld. főszöveg]_{RF;c}

⁶³ [előbb:]_{RF;c} <Á> [majd: ld. főszöveg]_{RF;c}

⁶⁴ [előbb:]_{RF;c} adja [majd: ld. főszöveg]_{RF;c}

⁶⁵ [előbb:]_{RF;c} melyhez [majd: ld. főszöveg]_{RF;c}

⁶⁶ [előbb:]_{RF;c} vagyis [majd: ld. főszöveg]_{RF;c}

⁶⁷ [előbb:]_{RF;c} műbe [majd: ld. főszöveg]_{RF;c}

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A szövegváltozatokat közlő lábjegyzetek egyedi rövidítései: AF = alap fólió; RF = ráragasztott fólió. (Ld. a *Kéziratleírást*, továbbá *A kézirat keletkezéséről és a szövegközlésről* szóló jegyzetet.)

Közlés alapja: PIM JA 153/[2]. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1936 eleje.

A datálás indoklása: A kézirat tartalmi jellemzői alapján az *Ázsia lelke* című Hatvany Bertalan-könyvről szóló recenzió fogalmazványa.

Kéziratleírás: Cím nélkül fennmaradt fogalmazvány, teljes névalírással. Kezdő szavak: „Az ösztönökkel, melyek”. Kék tinta-, majd fekete ceruzairás, kék tinta- és fekete ceruzairású javításokkal. 4 fólió, 4 beírt oldal. Autográf tintaírású oldalszámozás a felső margók jobb sarkában: „3”-tól „6”-ig. Fekete ceruzairású teljes névalírás jobbra zártan a 6 fólió alsó margóján: „József Attila”. Különböző fóliók. 1 fólió: 209×340 mm-es vízjel nélküli, normál vastagságú, famentes papír, bal oldalán tépett széllel. 2. fólió: két összeragasztott lapból áll, az alapul vett lap mintegy $\frac{3}{4}$ részéig beírva, a ragasztás 4 sort eltakar. Az 1. fólióval megegyező típusú lap alsó harmadához egy bal oldalán tépett szélű, hártavékony, famentes, vízjel nélküli, 211×181 mm-es papír van ráragasztva, melynek felső és alsó széle vágott; bal oldali margóján a teljes szöveg megjelölve fekete ceruzairással, mellette autográf utasítás: „mind szedendő!”; felső szélének közepén áthúzott, kék tintaírású oldalszámozás: „4.” Az alapul vett kéziratlap első sorában – a „gondolja meg” szintagma közé ékelve – egy piros ceruzairású, 15 mm-es, függőleges ferde vonás látható, mely mellett ragasztás nyoma is felfedezhető. (Feltehetően egy beékelés helyét mutató korrektúrajel.) 3. fólió: két összeragasztott papírdarab, az alap és a ráragasztott papírtípus megegyezik a 2. fóliónál leírtakkal, de itt a ragasztott rész az oldal közepét foglalja el; mérete 211×154 mm. Az alapul vett papíron két és fél sor beírva; a ragasztott darab ide kapcsolódik korrektúrajellel; a szöveg a ragasztott rész alatt az alapul szolgáló papíron folytatódik. A ragasztás nem takar el szövegrészt. A ragasztott papírrész bal oldali margóján fekete ceruzairású függőleges kapoccsal egy szövegrész megjelölve: „A hódítók nem [→] tényleges okait.”; mellette áthúzott, olvashatatlaná tett jelzéssel. 4. fólió: négy összeragasztott papírdarabból áll, az alap és a ragasztott részek típusa megegyezik az előzőekben leírtakkal. Az alapul vett papíron eredetileg nem volt szöveg; erre ragasztott JA egymás alá három kéziratdarabot, majd a második darabhoz beszúrt egy félmondatot az alapul vett papírra. A ráragasztott papírdarabok mérete: 211×92; 211×110; 211×181 mm. Az első és a második ráragasztott papírdarab bal oldali margóján a teljes szövegrész fekete ceruzairású függőleges vonással kijelölve. Az utolsó ráragasztott kéziratdarab fekete ceruzairású. A szövegkritikai jegyzetekben jelezzük, mely szövegrész szerepel az alapul vett fólión, és mely a ráragasztott kapcsolt fólión: Állag: restaurált. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár, JAgy JA 153/[2]. Palliumcím: [JÓZSEF ATTILA]: *Ázsia lelke* – [Tanulmány] – [1936]. 1949 körül került múzeumi gyűjteménybe. Szaklelt. sz.: J. A. 137./II. Nsz.: 1968/130/13. A pal-

liumban még: JA 153/[1]: [*Ázsia lelke* 3. kézirat] *Ázsia lelke*; JA 153/[3]: [*Ázsia lelke* 4. kézirat] [*Ő lelki kulturákra*].

A kézirat keletkezéséről és a szövegközlésről: A fent ismertetett jellemzők alapján JA több kézirat összevonásával hozta létre a fogalmazványt. A cikk korábban elkészült változataiban kijelölte azokat a részeket, amiket fel akart használni. A megjelölt részeket ollóval kivágta és beragasztotta az új változatba, melyet tovább írt. Az utolsó előttiként beszerkesztett szöveg egy részét az új kéziratpapíron javította, de valamennyi beszerkesztett (ragasztott) kéziratrész tartalmaz javításokat. Szövegközlésünkben az íróeszközváltások mellett a kompilációs pontokat is jelezzük. A *Szép Szó*ban megjelent változat szövegazonosságát alapján e kompilált kézirategyüttes első két oldalaként az 5. kézirat első két oldala szolgál, ld. ott 1–37. sor.

Szerzőség: Aláírt.

Közölve: JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAHSZK 2012: Betűhűségre törekvő átirat a JA 153/[2] jelzetű kézirat alapján, a szövegváltozatok feltüntetésével, [*Az ösztönökkel...*] címmel, a recenzió fogalmazványai között negyedik helyen, két apró szövegeltéréssel:

JAHSZK 2012	Sor	JKK
rendjében érvényre jutott.	63.	rendjében érvényre jutott.
művébe.	107.	művébe.

Keletkezéstörténet

József Attilának ez az írása ismertetés és kritika Hatvany Bertalan *Ázsia lelke* című, 1934 végén megjelent könyvéről (ld. Hatvany B 1934). Az *Ázsia lelke* kétségtelenül Hatvany Bertalan legjelentősebb munkája. Terjedelmében is, ugyanis a kötet 448 oldalas, és 80 táblával, 246 képpel jelent meg. Célja, vállalt műfaja szerint, ismeretterjesztő munka, a szerző amatőrnek nevezi ugyan magát (valamennyi kritikusa fel is hánytorgatja ezt), de a kötet rendkívül nagy, professzionális módon összegyűjtött adatmennyiségre támaszkodik, és bár a műfaja esszé, a stílusa szubjektív hangú, tartalmában mindvégig a komoly szaktudomány szintjén mozog. A kötet átfogó történeti munka a Távol-Keletről, a legkorábbi időktől (az első fejezet címe *A kezdetek kezdetén*) a könyv megírásának koráig. Végigköveti az i. e. 21. századtól a Távol-Kelet különböző kultúráinak születését, egymással és az idegenekkel folytatott harcát, a kultúrát és társadalmat teremtő nagy birodalmak láncát és az európai kapcsolatokat és ellentéteket az ókori görögség megjelenésétől kezdve. A kötetet függelékben történeti táblázatok zárják. JA már e recenzió előtt is írt ismertetést kelet-ázsiai témájú kötetéről – Bertrand Russell *Kína és a kínai probléma* című művéről (ld. Russell 1932). Ez a *Kína* című cikk a *Korunkban* jelent meg (ld. JA1932e).

Hatvany Bertalan (1900–1980) orientalista, író, műfordító, Hatvany Lajos (1880–1961) író, kritikus, irodalomtörténész unokatestvére. A *Szép Szó* az ő anyagi támogatása segítségével jelent meg. A folyóiratban szerzőként is közreműködött, saját nevén és Mondjuk János álnéven. Művét doktori értekezésént is benyújtotta, s a címet 1935

őszén elnyerte. Életről ld. még Sári L 2003. Orientalista érdeklődéséről és könyvének születéséről így vall önéletrírásában: „Gyerekkorom óta érdekelt Ázsia történelme, bölcsellete, műveltsége, de mivelhogy lusta és határozatlan ember voltam világeletemben, és fiatal éveimben némileg hajlottam a léhaságra is (ma sem vetem meg a legfeloszínesebb élvezeteket egészen), sok bajom volt a pályaválasztással. Családom döntött helyettem: külföldre küldöttek, üzleti mesterséget tanulni. [...] De amikor huszonöt éves koromban New Yorkból Ázsián keresztül körúton tértem haza Európába, feléledtek ifjúkori álmaim, s amidőn végre megtelepedtem Budapesten, az irodai órák után (gyakran, bizony, azok alatt is) Kína és India művelődéstörténetének tanulmányozásához láttam, egészen komolyan. Úgynevezett »üzleti tevékenységem« ezt alaposan megsínylette ugyan, de 1935-ben megjelent »Ázsia lelke« című könyvemmel elnyertem a pécsi egyetem filozófiai doktorátusát. Ebben az időben egyben a Magyar Keleti társaság titkára is voltam.” Bár közvetlenül ez után ír kapcsolatáról József Attilával, a recenziót nem említi: „József Attilával 1934-ben találkoztam először. Összebarátkoztunk hamarosan, s ha van valami az életemben, amire büszke lehetek, talán az, hogy Attila néhány versét én ismerhettem meg elsőnek. Ignótus Pálhoz akkoriban már néhány éves jó barátság fűzött, s így kerültem József Attila, Ignótus Pál és Fejtő Ferenc társaságában a Szép Szó alapítói közé. A Szép Szónak mindvégig hűséges munkatársa maradtam: mind többet írtam, mind kevesebbet jártam irodámba.” – ld. Vámos I 1980. (Az önéletrajzot Hatvany Bertalan 1959-ben Vámos Imre felkérésére írta, aki az általa szerkesztett müncheni *Látóhatár* jubileumi számaiban akarta megjelentetni a munkatársak rövid önéletrírásait. A jubileumi számokból csak egy készült el, mert a folyóirat szerkesztősége éppen ekkor szakadt két táborra: *Látóhatárra* és *Új Látóhatárra*. Az önéletrírás Vámos fiókjában maradt, s csak Hatvany Bertalan halála után – 1980 augusztusában – tette közzé az *Élet és Irodalomban*.)

A könyvről 1934 végén és 1935 folyamán számos recenzió készült. Röviden ismer-tetjük azokat, amiket JA kritikája megírása előtt esetleg figyelembe vett. A legkorábbi Turóczi-Trostler József német nyelvű írása 1934 végén a *Pester Lloyd*-ban, ld. Turóczi-Trostler 1934. Lelkesen dicséri Hatvany tudósi hozzáállását, „alapvető és új eredményeit”, írói erényeit, ahogy „a századok zivatarai” mentén végigkíséri a Kelet történetét. Kiemeli Hatvany megközelítéséből természet és ember kapcsolatának bemutatását, test és lélek viszonyának elemzését, a humánértelem-építés folyamatának megmutatását, a kollektívtudat-háttér (az „Unterbewusstsein” kifejezést használja) és a nagy történelmi egyéniségek, „a vallásalapítók, gondolkodók, hadvezérek, próféták, költők királyok és császárok” elemzését. Kitér Hatvanyra a jelenkori Keletre vonatkozó gondolataira is. JA levelezéséből kiderül (ld. JAL 2006, 348., 524. levél), hogy figyelemmel kísérte a *Pester Lloyd*-ot, így olvashatta Turóczi-Trostler kritikáját.

Hevesi András a *Tükör* című lap 1935. februári számában a hónap általa fontosnak tartott könyveiről számol be, ebben szerepel Hatvany könyvéről egy rövid bekezdésnyi, egyértelműen pozitív ismertetés. Hevesi is jelzi azt, amit utóbb JA is említ: a szerző túlzott szerénységét, amellyel laikus könyvként prezentálja munkáját, holott az „valójában kiváló szakember munkája, amely csak abban különbözik a szakkönyvek nagy részétől, hogy kellemesen és olvashatóan van megírva”. (Ld. Hevesi A 1935.)

Karinthy Frigyes *A Toll* 1935. április 20-ai számában azt ígéri, hogy Hatvany könyvéhez majd „méltó tanulmányban szól hozzá” (ez valószínűleg sosem készült el). Ismertetésének középpontjába Hatvany eszmei és érzelmi hozzáállása került, az, hogy „ennek a könyvnek a szerzője nyílt és bátor indulatok és rokonszenvek és ellenszenvek áramlatába dobta óriási anyagát”. Hatvany rokonszenve Keletnek szól, miközben Európa és különösen a németiség fölött kritikát gyakorol. Karinthy megvédi a németeket (ezt majd József Attila is szóvá teszi), merthogy Hatvany a „németben se az árját gyűlöli, csak azt, [ami] árjában, semitában, mongolban egyformán gyűlölni való: a makacsságot, mely nem látja a fajtákon és a népeken túl az embert” – ld. Karinthy Frigyes 1935, 108–109. p.

Posszonyi László kritikája az *Uj Kor* című neokatolikus kétheti lapban jelent meg. „Nagy lelki gyönyörűség elmerülni ebben a nagyszerű könyvben” – kezdi recenzióját Posszonyi, majd hosszasan taglalja, hogy Hatvany Ázsiában a szellem tiszta lángját, valamiféle örök emberi teljességet talált meg. A könyv témáinak lelkes ismertetése után azzal zárja írását, hogy „egész Ázsia forrong, egész Ázsia felébredt, keresi útját”, és Hatvany e kérdés gyökeréig nyúlt, megmutatta egy nagy kultúra szellemei alapjait. (Ld. Posszonyi 1935.)

Nem ismerjük JA cikkének pontos keletkezési idejét, de a kéziratváltozatok nagy száma arra utal, hogy hosszabb ideig készült. Feltűnő, hogy mennyire nem a szokásos könyvkritika útját járja, Hatvany könyvéről ugyanis kevéssé van benne szó, sokkal inkább szerzője saját, a könyv által ihletett, de a könyvben nem szereplő, onnan hiányolt gondolatait sorolja elő. A recenzióban nincs ismertetés a könyv főbb témáiról, fejezeteiről sem, véletlenszerűen emel ki egyes részeket, ezekhez viszont a saját, határozott és összefüggő, koherens elméleti elképzeléseit fűzi.

Az *Ázsia lelke* ugyanakkor fontos dokumentuma JA gondolkodása átalakulásának, tanúságtétele a harmincas évek elejének eszméit határozottan átalakító új társadalomelméleti pozíció kialakulásának. Ez az új koncepció három, sok szempontból egymásra utaló, egymást kiegészítő szövegben (az *Ázsia lelkében*, az *Uj szocializmust!* című Hort Dezső-recenzióban és végül legátfogóbban a *Hegel – Marx – Freudban*) formálódik meg. Bár megmarad, de jelentős mértékben más egyensúlyt, hangsúlyt és szerepet kap a marxizmus és a pszichoanalízis összekapcsolása. Megmarad az a feltevés, hogy az emberek, társadalmuk alakításakor, „életfeltételeik szerint járnak el”, az életfeltételek alatt azonban – határozott Marx-kritikával – JA nemcsak gazdasági folyamatokat, hanem ezekkel konfliktusos, sőt ezeket meghatározó, megalapozó szubjektív (JA szóhasználatával: alanyi) folyamatokat feltételez, így az „életfeltétel” marxi fogalma az *Ázsia lelke* szövegében a „belső erők” vagy éppen az „életakarát” terminusaival helyettesítődik. Az alanyi elem ontológiává, létmeghatározóvá válik, felszámolódik az alap és felépítmény, a lét és a tudat korábban egyirányúnak vallott viszonya, és a sürgetően megválaszolandó igazi kérdés az lesz, hogy a jól látható ökonómiai folyamatokkal párhuzamosan, azokat módosítva milyen szubjektív (alanyi) folyamatok érzékelhetők a társadalom működésében. Ezért lesz JA marxizmusának központi kérdése (a termelőerők és termelési eszközök helyett) az ideológia, a hatalom, a hegemonia. A társadalomfelfogást alakító pszichoanalitikus gondolkodásban pedig az orgazmus, a férfi-nő kapcsolat helyett a kora gyermekorból származó önteremtő ösztön és annak a felnövés során történő elfojtása lesz centrális.

JA szerint Hatvany Bertalan premarxi és prefreudi társadalomfelfogásával megállt valahol a feuerbach-i szinten; kozmikus, „érzéként ható erkölcs”-öt feltételez, a társadalmak alanyi hajtóerejének felfedezése helyett, egy nagyon szimpatikus, de mégiscsak téves (olykor lírai hangú) személyes szubjektivizmus mentén gondolkodik, az „uralkodó ideológiák” felfedezése helyett „szellemi módon jelentkező lélekről” beszél. JA viszont saját meggyőződésének bemutatása során arra figyel, hogy a belső erők, az a bizonyos életakarat milyen természetű, és hogyan artikulálódik az emberek egyéni és közösségi tárgyainak, viszonyainak kidolgozása során. Itt is ugyanaz vezeti őt, mint amikor a „miért nincs még szocializmus” kérdésre adandó válasz lesz a *HMF* meghatározó problémája. Vagyis az, hogy mi lehet az a szubjektív (alanyi) komponens a társadalmi fejlődésben, amely elkerülhetetlenül módosítja, átírja a gazdasági (tárgyi) előfeltételek kibontakozását.

Az *Ázsia lelke* marxizmusának jellemzője, hogy meg sincs említve benne az „ázsiai termelés mód” (pedig az az 1932-es Russell-kritikájának még központi érve, tézise), a gazdasági formációk helyett a „tudatformák” alakulása lesz a centrális kérdés, a gazdasági-társadalmi formációk ezen tudatformák által meghatározottak (vagyis ezekből lehet tudni, hogy miért nincs még szocializmus, és látszik az is, hogy mennyire hiányzik a szocialista pozíció – a megalapozó tudatformákat megértő – filozófiai megfogalmazása). Ezzel egy, majd a 20. század második harmadától (a Hitler hatalomra jutása nyomán) megformálódó új marxizmusban centrális elméleti és politikai kérdés, az ideológia kerül középpontba – JA visszatérően „uralkodó ideológiákról” ír. Még világosabban: egy olyan marxizmus formálódik meg, amelyet Gramsci nevéhez szokás kötni, és amely a jelenkori marxista gondolkodás főirányaként, a hegemonia, a hatalomérvényesítés gazdasági-politikai folyamatokat átíró társadalmi tendenciáit tartja meghatározónak.

A korábbi ökonómiai marxizmus felülírása (az ideológia természetének meghatározása) egy új, az ideologikusságot középpontba helyező marxizmuskonceptió révén történik. Ebbe a marxista felfogásba már szervesen illeszthető egy sokkal elmélyültebben megértett, kifejezetten freudiánus (a reichi irányt nyomokban sem mutató) pszichoanalízis. JA Hatvany eszmeközpontú elképzelésével szemben az ideologikusság meghatározó jellemzőjét, forrását az ösztönök, az elfojtott, a tudatalatti működésében fedezi fel. Míg az *Egyéniség és valóság* idején a pszichoanalízis a marxizmus alárendelt kiegészítője volt, most annak „másik felévé”, a teljes elvrendszer autonóm érvényű elméleti komponensévé válik. Néhány évvel korábban még kimondhatatlan lett volna a mostani alaptézis: „Társadalmi különbségeket nem ismerő, különben pedig leküzdhetetlen, az emberi szervezet motorizmusához kapcsolódó ösztönörök közös emberi volta lüktet kultúránkban”. Az ösztön és az ösztönsors a társadalmi tárgyiasságot felülíró alanyiság motorja, az ideológia, a társadalmi tudat a történelmi folyamat (az „alap”) alakítója. Az *Ázsia lelke* recenzióban, de majd a *Hegel – Marx – Freud*-ban is, ennek kettős iránya az emberi lét geneziseként elgondolt (materialista, testi) ösztön (a „valósághoz idomuló, testi létünkkel adott örömkeresési és kínkerülési elv”) problémája, illetve ennek történelmi működése, (?) az elfojtások felépülése, a gyermek felnőtt társadalomba integrálásának a folyamata jelenik meg. JA pszichoanalízis-konceptiója ebben a kései időszakban a psziché fantázia-alapozottságát, fantázia-közvetítettségét

feltételezi (ilyen az Ödipusz-komplexus, a gyermeki lét elfojtásainak hatása, a gyermek megszüntethetetlen jelenléte stb.), szemben a korábbi időszak valóság-alapozottságú (a genitális szexualitás külső, társadalmi viszonyok, hatalmak által történt megbetegítő blokkolása, a felnőtt orgazmusképessége stb.) felfogásával.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

Ázsia lelke

Megjegyzések Hatvany Bertalan könyvéhez

22. sor

Hanns Hörbiger elméletét Atlantiszról: Hanns Hörbiger (1860–1931) osztrák mérnök és amatőr csillagász, az ún. „világjég-elmélet” (ma már teljesen elutasított) fantasztikus gondolatának megfogalmazója szerint az Atlantisz a Föld egykorvult jég-holdjainak becsapódása miatt pusztult el, és ezek az események váltották ki az özönvíz jelenségét.

24–27. sor

az emberi őskultura egységes voltának magyarázatául talán még több joggal szolgálhat a spekulációs eredetű fizikai Atlantisz fogalma helyett, a pszichoanalitikai gyakorlatban minduntalan tapasztalt lelki Atlantisznak, a freudi tudattalannak fogalma: Freud a lélek pszichoanalitikus bemutatásában kedvelte az archeológiai metaforákat, de az Atlantisz mint tudattalan sem nála, sem más kiemelkedő pszichoanalitikusnál (pl. Ferenczinél) nem fordul elő; a kép valószínűleg JA találmánya.

28. sor

Az ember ösztönös énje és az elfojtásoktól terhes tudattalan: A két fogalom, az ösztön-én és a tudattalan szétválasztása, külön említése jelzi JA elmélyült pszichoanalitikus ismereteit: az előbbi kifejezés Freud 1923-ban bevezetett második topográfiájának (az Én-Ős-én-Felettes-én hármasként) a terminusa, az utóbbi, a „tudattalan” a korai topográfia kulcsszava. A kései topográfiát szisztematikusan bevezető Freud-mű, a *Das Ich und das Es* (ld. Freud 1923a), magyarul *Az ősválami és az én* címmel csak 1937-ben jelent meg. A fordítók a bevezetésben elmondják, hogy a nemrég elhunyt Kosztolányi „amikor az Es szó problémájával került szembe, hosszas mérlegelés után, egy alkalommal felkiáltott: Hát mi lehet más, mint az »ősválami«?!” – ld. Freud 1937, 7. p. JA terminusa eltér ettől a későbbi, első magyar fordítástól, a német *Est* az „ember ösztönös énje”-ként interpretálja. Érdekesség, hogy a mai pszichoanalitikus terminológia azonos ezzel, az *Est* „ösztön-én”-nek fordítja.

30. sor

Oedipusz komplexust maga is ősemberi örökségnek tartja: Az Ödipusz-komplexus a pszichoanalízis szerint a személyiség megformálódásának terepe, egy olyan dinamikus folyamat, amelyben a kisgyermek erotikusan kötődik az ellenkező nemű szülőhöz és ellenséges érzülettel viszonyul az azonos neműhöz. Freud a *Totem und Tabu* (*Totem és tabu*) című könyvében (ld. Freud 1913; Freud 1918) köti össze az Ödipusz-komplexust az „ősemberi örökséggel”. E kötetet JA ismerte, két 1932-ben

megjelent írásában is (az *Egyéniség és valóság* című esszéjében és a *Kína* című Russell-recenzióban) idézi. – A JA-kritika fényében érdekes tény, hogy Halasy-Nagy József professzor a pécsi egyetemen történt (filozófia) doktori vizsgán (1935. október 21-én) a „Pszichoanalízis és őstörténet”-témáról kérdezte a doktoráló Hatvanyt.

46–47. sor

az infantilis elfojtások megrögzítésében érdekelt osztályuralmakkak: Az „infantilis”, azaz gyermeki, korai gyermekkorra visszavezetett elfojtás gondolata jelzi JA pszichoanalízis-felfogásának radikális váltását, a felnőtt és az orgazmusképesség szocopolos kiindulás helyett itt egy sokkal mélyebb, a klasszikus pszichoanalízisben tételezett alapviszonyt, a személy inherens, képzeleti, fantáziája elsőbbségén alapuló gyermek-felnőtt viszonyt tart priméren meghatározónak.

68. sor

Max Weber kutatásai szerint: Max Weber (1864–1920) német közgazdász, szociológus, vallásszociológus. 1905-ben (magyarul 1923-ban) jelenik meg fő műve, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (Weber 1923). JA nyilván erre a kötetre utal, de említi Max Weber a *Uj szocializmust!* című recenziójában is.

88–91. sor

„Mivé lesz Vulcanus Roberts és Tsa (vagy pedig Schneider-Creusot) mellett, Jupiter a villámhárító, vagy Hermes a hitelintézetek mellett?” „Létezhetik-e Achilles puskaporral és golyóval? Vagy akár az Ilias nyomda és szedőgéppel?”: Két idézet abból a Marx-műből – *Einleitung zu einer Kritik der politischen Ökonomie* –, mely az azt először megjelentető Karl Kautsky által adott címen vált ismertté. Az idézetek JA általi fordításait ld. még 1. kézirát. Az eredetiben: „Wo bleibt Vulkan gegen Roberts & Co, Jupiter gegen den Blitzarbeiter und Hermes gegen den Crédit mobilier? [...] Von einer anderen Seite: ist Achilles möglich mit Pulver und Blei? Oder überhaupt die Iliade mit der Druckerpresse und der Druckmaschine?” – ld. Marx 1907, 48–49. t. Modern fordítását ld. *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához* címen, MEM13, 175–176. p. Itt: „Hol marad Vulcanus a Roberts et Co.-hoz, Jupiter a villámhárítóhoz és Hermes a Crédit mobilier-hez képest? [...] Lehetséges-e Akhilleusz puskaporral és ólommal? Vagy egyáltalán az Iliasz a nyomdapréssal vagy éppen a nyomógéppel?” – ld. 175–176. p. A zárójeles megjegyzést – „(vagy pedig Schneider-Creusot)” – tehát JA szúrta be az idézetbe. A Schneider-Creusot 19. század közepén alapított francia acélipari és gépgyártó cég; ők fejlesztették ki az első francia tankot. A *Bevezetés* a marxista gondolkodásban sokat emlegetett szöveg. Azzal foglalkozik, ami JA gondolataiban is központi kérdés, hogy a gazdasági-társadalmi folyamatok milyen módon artikulálódnak a szubjektív-alanyi (képzeleti, mitológiai) képzetek által, és e képzetek miként maradnak hatásosak – a gazdasági háttér átalakulása ellenére – későbbi korokban is.

96–97. sor

„a valószínűleg sokkal magasabbrendű kultúrájú őslakók vére tökéletesen átítatja a hódítókat”: Ld. Hatvany B 1934, 72. p.

98–99. sor

„nagy szókék és kis feketék voltak”: Ld. Hatvany B 1934, 69. p.

110. sor

hivatkozik a Mahábharáta egyik epizódjára: A *Mahábharáta* ősi, szanszkrit nyelvű eposz. Az említett epizód arról szól, hogy Dróna faji különbség miatt nem fogadja tanítványának az íjászatot tanulni vágyó Ekalaviyát. Az elutasított – a mestert tovább is tisztelve – mégis nagyszerű eredményt ér el íjászatban. Dróna tandíjúl a tanítvány jobb hüvelykujját kéri, amit meg is kap, „ilyen módon biztonságot szerez abban az irányban, hogy az őslakó fajból nem támad veszedelmes ellensége az árjának” – ld. Hatvany B 1934, 73–74. p. JA azt vitatja, hogy nem faji, hanem hatalmi törekvés áll a kasztrendszer kiépítése mögött.

114–115. sor

„az őslakók uralkodó rétege természetesen továbbra is más elbánásban részesült, mint az alsóbb osztály”: Ld. Hatvany B 1934, 78. p.

115–117. sor

„a kasztrendszer teljes súlya természetesen a csandálára”, vagyis a kasztonkívüli páriákra „nehezedik”: Ld. Hatvany B 1934, 74. p.

[1. kézirat]

[Lehetséges-e Achilles]

1–7. sor

Lehetséges-e Achilles [...] Ökonomie: JA a fordítás első bekezdését – kis változtatással – az *Ázsia lelke*-recenzióban felhasználta, bővebben ld. a főváltozat 88–91. sorának jegyzetét. A második bekezdésben leírtak felhasználása nem ismert, sem megjelent műben, sem kéziratban.

9–11. sor

A kapitalista termelés bizonyos szellemi [...] Theorien über den Mehrwert. I. S 381. und Quellenbuch, II. S. 119: A Marx-hagyatékban fellelt kéziratokból először Karl Kautsky által összeállított *Theorien über den Mehrwert* három részben jelent meg 1905–1910 között, ld. Marx 1905–1910. A JA által lefordított mondat az eredetiben: „Z.B., Kapitalistische Produktion ist gewissen geistigen Produktionszweigen, z.b. der Kunst und Poesie, feindlich.” JA két hivatkozást is feljegyez. Csak a kötet és az oldalszám megadásával hivatkozik a Kautsky-féle kiadásra. A másik adat pedig a Marx és Engels műveiből *Über historischen Materialismus* címmel Hermann Duncker által sajtó alá rendezett válogatáskötetre utal, melynek alcíme: *Ein Quellenbuch*. (Ld. Marx – Engels 1930–1931.) Nem ismert olyan mű, sem kézirat, ahová a – marxisták által egyébként sokat idézett – mondatot JA beépítette volna gondolatmenetébe.

[2. kézirat]

[Szép példa erre a fejlődésre]

7–10. sor

Mint Marx írja: „A vallás az emberi lényeg megvalósítása a képzeletben, mert az az emberi lényeg (még) nincs igazi valóság birtokában.” (Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. – Der Historische Materialismus, Kröner Ausg. I. 264.) – Ez a marxí gondolat vet fényt a lélekvándorlás hitére: A Marx-idézet eredetije: „Die

Religion ist die allgemeine Theorie dieser Welt, ihr enzyklopädisches Kompendium, ihre Logik in populärer Form, ihr spiritualistischer Point-d'honneur, ihr Enthusiasmus, ihre moralische Sanktion, ihre feierliche Ergänzung, ihr allgemeiner Trost- und Rechtfertigungsgrund. Sie ist die phantastische Verwirklichung des menschlichen Wesens, weil das menschliche Wesen keine wahre Wirklichkeit besitzt.” JA a gondolatot felhasználta az *Ázsia lelke*-recenzióban, ld. 118–124. sor. Marx e mondatait a *Szerkesztői üzenet*ben is idézi, s ott bővebben értelmezi: „Marx azt írja: a vallás az emberi lényeg megvalósítása – képzeletben, mert e földi siralomvölgyében, (melynek katonai térképe az osztályok, népek, fajok, nemek és nemzedékek elnyomását és kizsákmányolását tünteti föl), az emberek nem fejthetik ki igazi mivoltukat s mert nem fejthetik ki, nem is eszmélhetnek rá közvetlenül.” A *Zur Kritik der Hegel'schen Rechts-Philosophie* magyarul csak sokkal később jelent meg először. A gondolat modern fordítása: „A vallás az emberi lényeg *fantasztikus megvalósulása*, mert az *emberi lényegnek* nincs igazi valósága” – ld. MEM1 1957, 378. p. JA fordítása igazából már interpretáció, a zárójeles „még” szó közbevetésével az emberi lényeg valóságosságának jövőendő lehetőségét sejteti. Marx sokkal inkább a vallásos kor lényeghiányára utal.

[3. kézirat]
Ázsia lelke

21. sor

Paul Hörbiger elméletét: Elírás, mert Paul Hörbiger osztrák filmszínész számos, JA korában népszerű film szereplője volt, Hanns Hörbiger fia. A későbbi kéziratokban és a megjelent recenzióban javította a nevet.

38–43. sor

Pedig bizony a tudattalanná tett, elismeréstől megfosztott, letagadott és így az egész emberi társadalom szabad boldogulására tudatosan föl nem használható, kozmikus eredetű agresszív ösztönökkel inkább megmagyarázható mind a tőkés államok imperializmusa, mind a shiiták és [...] semmint a bennük virágzó eszmékkel: JA „agresszív ösztön” fogalma, ezen ösztönök kozmikussága Freud *Jenseits des Lustprinzips*, magyarul *A halálösztön és az életösztönök* című könyvére utal (ld. Freud 1920; Freud 1923). A kiemelt rész különösképpen jelzi JA szemléletváltását: az emberi társadalom szabad boldogulásának akadályát nem a tőkés társadalmi rendben, hanem egy ősi, eleve meglévő ösztönben látja.

[5. kézirat]
Ázsia lelke

Megjegyzések Hatvany Bertalan könyvéhez (Franklin)

54–55. sor

Mindenkiben az örömkeresési és kinkerülési elv működik és működött mindenkor: A vágyak, ösztönök működésének centrális karaktere az öröm-kín elv, ez a pszichoanalízis egyik alapvető elméleti tétele. JA öröm és kín kettősét a belsőnek a tárgyi világban történő artikulációjaként („a lelki kultúrák alakzatainak a jegecedése”-ként) értelmezi, és mint ilyet megalapozó létjellemzőként kapcsolja a marx

pozícióhoz, ahhoz az idézethez, amelyben Marx az alanyi, a szubjektív sajátos történeti tárgyasulásáról beszél, az egykori képi, mitológiai prezentáció (Vulcanus, Jupiter, Hermes) modern társadalmitárgy-értelmezésként történő újrafogalmazásáról ír.

66. sor

A japániak ma is virágzó Shintō vallása: A sintó Japán ősi vallása, amely még a buddhizmus érkezése előtt volt a szigetország hite. A sintó szó jelentése: szellemek útja.

78–80. sor

„aki hübéruának halálakor ki akarja mutatni ragaszkodását – írja Hatvany –: az mind, mind ahhoz az ősi szertartáshoz fordul, amelyet hibás olvasással harakirinek nevez Európa, de amelynek helyesen olvasott neve: seppuku.”: Ld. Hatvany B 1934, 847. p.

90–94. sor

Egész nemzetközi irodalmunkban sehol egy olyan mű, amely kifejtene a szocializmus filozófiáját, nem állapodva meg az ideologikus változások gazdasági és osztályharc magyarázatánál, hanem fölvetve az ideologikus beállítódások belső szükségességének kérdését általában is: JA kései elméleti-filozófiai pozíciójának lényeges módszertani gondolata szerint még nem született meg a „szocializmus (új) filozófiája”, az, amely az ökonómiai marxizmus helyett a társadalmi folyamatok szubjektív, alanyi vezérelvét mutatná meg. E kijelentésben jól érzékelhető az ideológia pozíciójának radikális váltása, az ideológiát nem a gazdasági és osztályharcos pozíció (azaz nem a termelőerők / termelési viszonyok és nem az osztályöntudat) felől kell értelmezni, hanem megfordítva: (a JA által itt pszichoanalízissel megértett) alanyi erők, az „ideologikus beállítódások” autonóm társadalomformáló hatása irányából kell magyarázni. Ugyanezt megírja az *Új szocializmust!* című recenzió záró részében is: a „szellemi természetről szóló marxi felfogás kritikáját itt kell kezdeni, a homo oeconomicusnál és nem a res oeconomicánál”, de „kezdeményezés még alig történt ebbe az irányba”. Hasonlóképp a *HMF* több kéziratában is áttételesen vagy kimondva felbukkan ez a kérdés, például: „azt látjuk, hogy történelmi materializmussal éppen azokat a forradalmárokat, akik e világban s a történelemben a történelmi materializmussal tájékozódnak, a puritán idealizmusu Lenineket s a hasonlóan puritán idealizmusu ellenfeleiket, a Hitlereket s mindkét csoport közös ellenfeleit, a vallásos keresztényeket meztláb járó szerzeteseikkel, vagyis éppen a társadalmi harcok eszmehordozóit értjük legkevésbé. Pedig a marxizmus éppen a társadalmi cselekvést irányító eszmék és erkölcsök magyarázata volna.”

21. lábjegyzet (ld. még Melléklet 8–9. sor)

Aki verekedni akar, könnyen talál botra és vérontásra érdemes különbségre a homousion és homoiusion között: Homousion: egylényegű (Istennel); homoiusion: hasonló lényegű (Istenhez). Az első egyetemes zsinatot ennek a krisztológiai kérdésnek az eldöntésére hívták össze. Arius és követői szerint Jézus hasonló (homoiusion) Istenhez, a nicea–konstantinápolyi hitvallás viszont az egylényegűséget dogmatizálta, az ariánusokat pedig eretnekké nyilvánította. A homousion–homoiusion ellentét adja Madách *Az ember tragédiája* bizánci színének alapkonfliktusát.

21. lábjegyzet (ld. még Melléklet 9–12. sor)

Az eszmék ugyan a szeretet eszméi, a támadó kedv megsemmisítésére szolgálnának. Az agressziós ösztönök azonban működnek és szívesen közlekednek éppen az erkölcsi eszmékkel kikövezett utakon – különösen hogy más tudatos utjuk nem kerül: Az agressziós ösztön itt felvetett fogalma, szerepe és kapcsolata a szeretettel, büntudattal Freud 1920 utáni elgondolása, amely elsősorban a *Jenseit des Lustprinzips* (*Túl az örömelven*) és a *Das Unbehagen in der Kultur* (*Rossz közérzet a kultúrában*) című műveiben jelenik meg. Az előbbi megjelent magyarul is, Kovács Vilma fordításában *A halálösztön és az életösztönök* című kötetben (ld. Freud 1923b); az utóbbit JA csak németül olvashatta (ld. Freud 1930).

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- HATVANY Bertalan, *London 1936, avagy a keleti tárgy és a nyugati ember*, SZÉP SZÓ, 1936. 2. sz. (április), 145–150. p. In: KJA1, 402–403. p. és 819. p.
- NÉMETH Andor, *József Attila és kora* [8], Harmadik rész: *Férfikor: A lapszerkesztő*, CSILLAG, 1948. 8. sz. (július), 28–34. p.
- FÖVÉNY Lászlóné, *József Attila*, Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság – Művelt Nép, 1953, (Nagy Magyar Írók), 168. p.
- KÉPES Géza, *Vers és próza*, MŰVELT NÉP, 1955. 15. sz. (április 10.), 6. p.
- FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Budapest, Magvető, 1965, (Elvek és Utak), 204–223. p.
- BÓKAY Antal, *Pszichoanalízis, freudizmus és marxizmus kapcsolata József Attila világképében*, LITERATURA, 1980. 2. sz., 248–266. p.
- MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988, (Gyorsuló Idő), 141, 169, 320–322. p.
- MIKLÓS Tamás, *Ösztön és civilizáció: József Attila „freudomarxizmusa”*, VILÁGOSSÁG, 1988. 2. sz. (február), 96–100. p.
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a feltár: József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 572, 587–588. p.
- N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája: József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008, 337–342. p.

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Hatvany Bertalan a *Szép Szó* következő (1936. áprilisi) számában egy londoni Kínakiállítás kapcsán reagál JA recenziójának Atlantisz-magyarozatára: „Az atlantisi teóriák százait hozhatjuk fel, és a vándorlásokról sem szabad megfeledkeznünk; komplikált kozmikus jelképek világszerte elterjedt voltát azonban aligha magyarázhatjuk meg kielégítő módon egy pusztán lelki és az öntudat alá temetett ösztön-atlantisszal, mint ezt a *Szép Szó* előző számában József Attila tette e sorok írójának egy munkájával kapcsolatos tanulmányában” – ld. Hatvany B 1936, 402–403. p. Hatvany tehát nem fogadta el a pszichoanalitikus értelmezést, valószínűleg így állhatott a marxista megközelítéssel is. Részletes ellenvéleményt nem ismerünk részéről.

Németh Andor a *Csillagban* megjelent József Attilát bemutató sorozatában a *Szép Szó* megindulása kapcsán írja, hogy JA a folyóirathoz mecénást keresve talált Hatvany Bertalanra, „aki tudós volt, és nemrég tért vissza a Távol-Keletről, amelynek művészetéről könyvet írt. E könyv kapcsán kerülhetett össze valahogy Attilával, akit rendkívül megszeretett”. Németh említi a recenziót is, de csak – a *Szerkesztői üzenet*hez kötve – a marxi társadalomelmélettel kapcsolatos irányát jelzi. (Ld. Németh A 1947–1948 [8], 29–30. p.)

Forgács László *József Attila esztétikája* című könyvében külön fejezetet szentel a „Marxizmus és freudizmus” témának. Szerinte JA a Totis-recenzióban találja meg az igazi marxista, osztályszempontú megoldást az életösztön és a társadalmi életösztön ellentétében. Az *Ázsia lelke*-recenziót a helyes marxista megoldást mutató írások közé teszi, mert ugyan a pszichoanalízis magyarázó szerepét várja el Hatvanytól, de a végén „kritikusi alapállását ismét a történelmi materializmus szabja meg: így világít rá a lélek-vándorlás és a kasztrendszer társadalmi gyökereire”. Érzékeli ugyanakkor a JA-írások másik, válságban született irányát is, ahol a pszichoanalízis létmagyarázatként lép be, azonban „az ökonomizmusra leegyszerűsített marxizmus freudista kiegészítése zsákutcába visz”. (Ld. Forgács 1965a, 204–223. p.)

Az *Ázsia lelke* részletesebb interpretációját és egy átfogóbb személy- és társadalom-felfogásba integráltságát írja le Bókay Antal. Eszerint az *Ázsia lelke* JA kései korszakának „társadalom-ontológiai modelljébe” illik. Az esszé a pszichoanalízist mint személyes létökönómiát írja le, amely antropológiai felfogásként egyenrangú párja, vagy talán éppen előzménye a történelmi materializmus társadalomontológiai modelljének. (Ld. Bókay 1980, 260. és 263–265. p.)

1988-ban hasonlóképp fogalmazott Miklós Tamás is, aki elsősorban az elfojtás és az elfojtások feloldásának gondolatát tartja fontosnak. Úgy értelmezi JA elméletét, hogy abban „az elfojtott ösztönök és az elfojtás erői csapnak össze”. Miklós Tamás értelmezése szerint az *Ázsia lelke* JA „utolsó kísérlete valamilyen átfogó társadalom-teória felvázolására” (ld. 100. p.), egy olyan ösztönbirodalmat feltételez, amely „mindenféle társadalmi hierarchia, uralom őstagadása”. (Miklós Tamás úgy véli, hogy a *Hegel – Marx – Freud* című JA-esszé korábbi, mint a Hatvany-recenzió.) Az *Ázsia lelke* annak példája, ahogy JA „pszichoanalizálja a szociológiát”. (Ld. Miklós T 1988a, 141, 169, és 320–322. p.)

Szabolcsi Miklós monográfiája többször visszatér a recenzióra. Ismerteti annak legfőbb téziseit. Elsősorban azt, hogy a költő számon kéri Hatvany Bertalanon a történelmi materialista és pszichoanalitikus lélektani szempont együttes érvényesítését, egyfajta világ- és társadalommagyarázat megteremtése céljából. De kitér JA azon kijelentésére is, hogy „a marxizmust ki kell egészíteni” a szubjektív társadalmi folyamatok új magyarázatával. Szerinte „Innen már csak egy lépés vezet odáig, hogy rendszeresen, nagyigényűen kifejtse elméletét – és elkezd a Hegel, Marx, Freudot, valószínűleg még ez évben.” (Ld. Szabolcsi M 1998, 572. és 587–588. p.)

N. Horváth Béla *A líra logikája – József Attila* című könyvének *Hegel, Marx, Freud* című fejezetében foglalkozik az *Ázsia lelke*-recenzióval és fennmaradt fogalmazványaiával. Mint mások, ő is említi Hatvany mecénás szerepét, „József Attila azonban túllép a

recenzens udvariasságain és disputát kezd a szerzővel” – fogalmaz N. Horváth. A disputa oka, hogy „József Attilát a szocializmus újraértelmezésének igénye foglalkoztatja. Amit az *Uj szocializmust!* című cikkében szükséges feltételként megnevezett, azt bontja ki. [...] Az Ázsia lelke teoretikus alapvetését és a József Attila-i gondolkodástörténet fordulatát mutatja, hogy a végső szövegben Hatvany felfogásával szemben nem a történelmi materializmus érveit állítja, hanem a freudizmusét.” Véleménye szerint „az *Ázsia lelke* és a *Hegel, Marx, Freud* szellemi közelsége, gondolati kontinuitása nyilvánvaló”. (Ld. N. Horváth 2008, 337–342. p.)

Szerkesztői üzenet

Kedves Uram, a *Szép Szó* első számának első és második kiadása közt kelt megtisztelő szemrehányásaira van szerencsém a következőkben válaszolni:

1. Azt állítja, hogy célkitűzésünk a hitetlenség terjesztése. Téved, Ön a hitetlen. Ön
5 hangsúlyozza, hogy katolikus. Tehát nem hisz a buddhizmusban, a mohamedanizmusban, a protestantizmusban, a pogány mithológiákban, nem hisz a szociálizmusban és a természettudományokban, nem hisz a demokráciában, s így valójában nem hisz a tekintélyekben sem. Ezenkívül, mint leveléből látható, nem hisz azoknak a katolikusoknak elgondolásában sem, akik Belgiumban, Németországban, Angliában és másutt kifejezetten
10 demokratikus és a mi „hitetlen” humanizmusunkhoz nagyon hasonló szellemű társadalmi átalakulástól várják erkölcsi felfogásuk érvényesülését. Csak véget nem érő felsorolással lehetne néven nevezni, hogy mi mindenben nem hisz – Ön. Én hiszek. Marx azt írja: a vallás az emberi lényeg megvalósítása – képzeletben, mert e földi siralomvölgyében, (melynek katonai térképe az osztályok, népek, fajok, nemek és nemzedékek elnyomását és
15 kizsákmányolását tünteti föl), az emberek nem fejthetik ki igazi mivoltukat s mert nem fejthetik ki, nem is eszmélhetnek rá közvetlenül. Látja, ilyen „hitetlen” alapon hihetek én az összes vallásokban, az Önében is, anélkül, hogy ellenmondásba kerülnék magammal s az értelem megvetésével önmagamat és Önt lebecsülném. Mert, ugye, Önt is becsmérelném az értelem tagadásával, hiszen Ön természetesnek tartja, hogy értelmes mondatokban szóljon
20 hozzám s én értelmes mondatokban válaszoljak. Azt hiszem, megsértődne, ha röviden értelmetlen fickónak nevezném – miért kívánja hát, hogy értelmetlen fickónak jelentsem ki filozófiai terminus technikusokkal?

2. Ön azt írja, örömmel olvasta néhány olyan versemet, melyekben megnyilatkozik az igazi bűntudat, s most mégis megmaradtam hitetlennek. Kedves Uram, én hiszek az eredendő
25 bűnben és ezért vagyok híve a tudományos szocializmusnak. Mert kétféle bűn van. Az egyik fajta bűn csak azért bűn, mert büntetés jár érte az uralkodó földi hatalmak különös gondoskodása folytán. A gyermek sír, mert fáj a hasa – megfenyegetik tehát, hogy ne nyafogjon örökké. A földtelen parasztság, a munkanélküliek milliói szervezkedni próbálnak, hogy sorsukon javítsanak, mert képtelen nyomorban élnek – megfenyegetik tehát diktatúrával
30 őket, hogy ne zavarják a rendet. Az ilyen fajta bűnök igen könnyen megszüntethetők pl. azzal, hogy nem jár büntetés értük. Az ilyen bűnök ellen lehet és kell küzdenünk – mégpedig a büntetlenség biztosításával, az intézményes szabadsággal. Az emberiség, egész történelme folyamán, ilyen módon küzdött e bűnök ellen. A rabszolgaszökés, a jobbágyköltözés bűnét azzal szüntette meg a társadalom, hogy nem büntette; azzal, hogy megszüntette a
35 rabszolgaságot és a jobbágyaságot. A másíkfajta az a bűn, melyet akaratlanul elkövet az ember és akkor is megbán elkövetője, ha nem büntetik érte. Ez az eredendő bűn. Bűn az ellen, akit szeretünk. Az ilyen bűn ellen nem elég nem-büntetéssel küzdeni, az ilyen bűnt kifejezetten meg kell bocsátanunk egymásnak. Az ilyen bűnt meg nem bocsátani, maga is bűn. A diktatúrákban, az osztályelnyomatáson és idegen munkaerő kizsákmányolásán alapuló
40 társadalmakban a meg-nem-bocsátás bűnében is szenved az emberiség. Ez ellen a bűn ellen bizony nem lehet másként cselekedni, mint küzdeni egy olyan társadalmi rendért, termelési

módért és elosztási szervezetért, melyben az emberek könnyebben megbocsátanak egymásnak. Ne feledkezzék meg arról sem, hogy az osztálytársadalmakban azoknak a bűnöknek a tudata, melyek csak azért bűnök, mert büntetés jár értük, homályosítja el az eredendő bűnnek, a szeretet ellen elkövetett bűnnek tudatát (ha ugyan egyáltalában engedi létrejönni) és ez teszi lehetetlenné, hogy megbocsátásra képesek és alkalmasak legyenek az ember fiai. 45

3. Ön a rend eszményeért lelkesedik, de valójában a rendi államra gondol. Önnek azonban, ki az erkölcsi szabadság álláspontjáról szemlélődik, tudnia kell, hogy a rend csupán a szabadságból és a szabadságban fejtheti ki magát. Ön – általában – azt veti szememre, hogy megfeledekzem az örök eszményekről. Ezt a tévedését is helyre kell igazítanom. – Az örök eszményekről Ön feledkezik meg. A rendi állam bizonyára nem örök eszmények megvalósítása – hiszen nem sok köze van az emberi szabadság, egyenlőség és testvériség eszményeihez. Ön persze abban a hitben él, hogy ezek az eszmények az ész istenítő francia polgári forradalomnak bálványai. Felhívom a figyelmét arra, hogy a szabadság, egyenlőség és testvériség fő eszményei a kereszténységnek. Isten előtt mindenki szabad, egyenlő és testvér. A polgári forradalom csak földközébe hozta ezeket az eszményeket, amikor elvvé tette, hogy az állam törvényei előtt is szabad, egyenlő és testvér minden ember. Gondoljon arra, amit főntebb mondtam, hogy a vallás az emberi lényeg megvalósítása képzeletben. Én, mint „hitetlen materialista” azon iparkodom, hogy ez a lényeg, ezek az eszmények, ha másként nem, hát fokról-fokra, de megvalósuljanak mindennapi életünkben is, hogy pl. a közigazgatás és a termelési mód irányító elvévé legyenek. S ha Ön isteni eredetűnek tekinti a magántulajdont, nevezetesen a termelési eszközök magántulajdonát, arra kell figyelmeztetnem, hogy a magántulajdon megszüntetése is isteni eredetre vall. Az egész emberi történelem valójában a magántulajdon megszüntetésének folyamata, – hiszen valamikor az apának magántulajdonai voltak gyermekei és gyermekeinek anyja egyaránt. 50 55 60 65

4. Végül Ön e lap címét kifogásolja. *Szép Szó* – e kifejezés az Ön szemében játékká „alacsonyítja” gondolatainkat az „erkölcsi megújulás korában”. Nem értem, hogy miért volna alacsonyrendű a játék, a gyermekek öröme. Én boldog pillanataimban gyermeknek érzem magamat és akkor derűs a szívem, ha munkámban játékot fedezek föl. Félek a játszani nem tudó emberektől és mindig azon leszek, hogy az emberek játékos kedve el ne lankadjon, hogy azok a szűkös életföltételek, melyek a játék kedvét és lehetőségét szegik, megszűnjenek. A diktatúrák légkörében divat „szép szónak” becsmérlni a szellemi humanizmusnak mindama megnyilatkozásait, amelyeket rengeteg szenvedés és erőfeszítés hozott napvilágra s amelyek művelődésünk elveiként lebegnek előttünk. Mi, amikor szép szóval akarjuk kifejezni azt az emberi öntudatot, amelyet a világszerte föllépő erőszak a lelkek¹ mélyére kényszerít, nem ismerhetjük el az erőszak szellemi fölényét azzal, hogy az általa kigúnyolt szép szótól megfutamodunk. Mi vállaljuk a becsmérlést. „Szép szó” magyarul nem fölcicomázott kifejezést, hanem testet öltött *érvet* jelent. A szép szó nemcsak eszközünk, hanem célunk is. Célunk az a társadalmi és állami életforma, melyben a szép szó, a meggyőzés, az emberi érdekek kölcsönös elismerése, megvitatása, az egymásrautaltság eszmélete érvényesül. 70 75 80

¹ [sajtóhiba:] erőszak a a lelkek [ld. főszöveg]_{szkj}

Fellépésünkkel, írásainkkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel az emberi egység igényét próbáljuk ismét életre hívni, a réginél fejlettebb egységre tartó haladottabb igényt, a modern, maga-magát fegyelmező, rendbefoglaló szabadságot.

85 Fogadja köszönetemet, amiért mindezek elmondására alkalmat adott.

József Attila 1936 késő őszén

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *Szerkesztői üzenet*, SZÉP SZÓ, 2. sz. 1936. 2. füzet (április), 97–99. p. (A lapszám első írása.) – a továbbiakban: JA1936b.

A keletkezés ideje: 1936. február 24. – 1936. április 4.

A datálás indoklása: A *Szerkesztői üzenet* nyitó mondata: „Kedves Uram, a *Szép Szó* első számának első és második kiadása közt kelt megtisztelő szemrehányásaira van szerencsém a következőkben válaszolni” (ld. 2–3. sor) a költő írását egy hozzá jól körülírt időpontban érkezett levélre adott válaszként határozta meg. A *Szép Szó* első számából tehát két kiadás jelent meg. Németh Andor emlékezése szerint „Cserépfalvi hatszáz példányt nyomtatott az első számból. Ez a hatszáz példány pár nap alatt teljesen elfogyott. Erre újabb hatszáz példányt nyomtatott, melyből szintén elfogyott vagy négyszáz darab.” – ld. Németh A 1947–1948 [8], 30. p. Mindkét kiadás megjelenési ideje beazonosítható. A folyóirat első számának megjelenéséről több napilap is beszámolt, de ismereteink szerint elsőként a *Pesti Napló* 1936. február 27-ei száma adott hírt róla – ld. PN 1936/48, 12. p. –, tehát a lapszám előző nap, február 26-án (szerdán) az újságíró kezében volt. Ennél pontosabb is tudható, mégpedig Radnóti Miklósné naplójából, aki két bejegyzésében is írja, hogy a lap megjelent, először február 24-én, másodszor pedig 26-án – ld. Radnóti Miklósné 2014, 1. kötet, 105–106. p. Ez lehetett az első kiadás. A második kiadás megjelenésének pontos ideje: március 20. A dátum az ügyészégi kötelezpéldány fennmaradásának köszönhetően ismert. (Lengyel András egy közleményében ismertette a *Szép Szó* lapszámainak megjelenési időpontjait azon kötelezpéldányok vizsgálata alapján, melyeket a szegedi egyetemi könyvtár őriz, ld. Lengyel A 1997a.) A válasz megírása ennél későbbi is lehet, de valószínűleg nem sokkal későbbi. A *Szép Szó* második számának ügyészégi példánya nem ismert, de megjelenéséről több hírt is felleltünk, a legkorábbiak április 5-eiek – ld. pl. Népszava 1936/80, 12. p. –, tehát előző nap, április 4-én kaphatták meg az újságírók. Mivel a lapszám nyomdai előkészítésének és nyomtatásának idejével is számolnunk kell, a cikknek legkésőbb március vége előtt pár nappal el kellett készülnie.

Kézirat: Nem ismert.

Szerzőség: Az első közlés feltüntette a szerző nevét a cikk alatt: „JÓZSEF ATTILA”.

Közölve: JA1936b; Vass L 1937 [részlet]; JAÖV 1938, 520–524. p.; Németh A 1938a, 561. p. [részlet]; Fejtő 1938b [részlet]; JA1938a [részlet]; Kubán 1938 [részlet]; Gáspár Z 1940, 45. p. [részlet]; Hatvany B 1944, 72. p. [részlet francia fordítása]; JA1945; Németh A 1947–1948 [8], 30. p. [részlet]; Fejtő 1947, 217. p. [részlet]; Ignotus P 1947–1948/40 [részlet]; Fejtő 1948, 22–23. p. [részlet]; Fejtő 1953, 21. p. [részlet]; JAÖM3 1958, 183–186. p. [szöveg], 418–419. p. [jegyzetek]; JA1962a; JA1967, 274–287. p. [szöveg], 292. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 248–252. p. [szöveg], 702. [jegyzetek]; Kenyeres 1978, 794–798. p.; Szabolcsi – Illés – József F 1982, 257–259. p.; Bozóki 1987, 21–23. p. [hasonmás], 561. p. [részlet]; Szabolcsi M 1987, 9–10. p.; Löbl 1987, 24. p. [részlet]; Hegyi – Tarján M 1987, B2 [részlet]; Ignotus P 1989, 175–176. p. [részlet]; Agárdi P

1995a, 391–394. p.; Csiffáry 2003, 412–415. p.; Domokos M 2006, 108–110. p.; JA2011; Agárdi P 2011 [részletek]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA1936b: A folyóirat címe a közlésben nagybetűsen szerepel: „SZÉP SZÓ”, melyet – jelentést nem hordozó tipográfiai megoldás lévén a kiemelésre – kurzívra egységesítettünk.

Vass L 1937: Vass Lászlónak a szlovenszkói *Magyar Nap*ban megjelent írása, melyben a *Szép Szó* megjelenését üdvözli, cím nélkül idézi a *Szerkesztői üzenet* egy részletét. A szövegközlés határai: „»Szép szó« magyarul [→] rendbefoglaló szabadságot.”, ld. 78–84. sor. A cikk újraközléseit ld. Csanda 1975, 337–340. p.; KJA1 1987, 521–523. p.

Szövegeltérés:

Vass L 1937	Sor	JKK
nem felcícomázott kifejezést,	78–79.	nem fölcicomázott kifejezést,

JAÖV 1938; Németh A 1938a: A kötet teljes terjedelmében közli a *Szerkesztői üzenet*et, az *Utószó* pedig idéz belőle. Az idézet határai: „Célunk az a társadalmi [→] fegyelmező, rendbefoglaló szabadságot.”, ld. 80–84. sor. A részletet számos további közlés JA ars poeticájának jellemzéseként idézi.

Szövegeltérések:

JAÖV 1938	Sor	JKK
földi siralomvölgyben, (melynek	13.	földi siralomvölgyében, (melynek
hozzám és én	20.	hozzám s én
értük, elhomályosíthatja az	44.	értük, homályosítja el az

Németh A 1938a	Sor	JKK
írásainkkal az emberi egység igényét	82–83.	írásainkkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel az emberi egység igényét
fejlettebb egységben tartó, haladottabb	83.	fejlettebb egységre tartó haladottabb

Fejtő 1938b: Fejtő Ferenc *Népszavában* megjelent írásában cím nélkül idézi a *Szerkesztői üzenet* egy részletét. A részlet ugyanaz, mely a Németh Andor szerkesztette kötet *Utószavában* is szerepel, ld. JAÖV 1938; Németh A 1938a.

Szövegeltérés:

Fejtő 1938b	Sor	JKK
fejlettebb egységfenntartó, haladottabb	83.	fejlettebb egységre tartó haladottabb

JA1938a: A *Szerkesztői üzenet* egy részletét a *József Attila emlékének* című különszám belső címdalán helyezték el, JA névalírásával. A részletet közvetlenül a lap címe alá tördelték, fél hasámban, jobbra zártan, a folyóirat mottójaként közölve. A részlet ugyanaz, mely Vass László cikkében is szerepel – ld. Vass L 1937. A szövegközlés határai: „»Szép szó« magyarul [→] rendbefoglaló szabadságot.”, ld. 78–84. sor. A részlet további hasonló közlései: Kubán 1938; Hatvany B 1944; JA1945; Bozóki 1987, 561. p.; Löbl 1987; Hegyi – Tarján M 1987, B2; Réz 1987.

Kubán 1938: Ifjabb Kubán Endre a kolozsvári *Független Újságban* idézi a *Szerkesztői üzenet*nek a *Szép Szó* mottójává vált (ld. JA1938a) részletét.

Gáspár Z 1940: Gáspár Zoltán a *Szép Szó* emlékére szerkesztett kötetben, a *Delta-almanach*-ban megjelent írásában cím nélkül idézi a *Szerkesztői üzenet* egy részletét. A részlet ugyanaz, mely a Németh Andor szerkesztette kötet *Utószavában* is szerepel, ld. JAÖV 1938; Németh A 1938a. A cikk újraközlését ld. KJA2 1987, 1372–1378. p.

Szövegtérképek:

Gáspár Z 1940	Sor	JKK
nem felcícomázott kifejezést,	78–79.	nem fölcicomázott kifejezést,
fejlettebb egységbe tartó haladottabb	83.	fejlettebb egységre tartó haladottabb
modern, a maga-magát	84.	modern, maga-magát

Hatvany B 1944: Hatvany Bertalan *In memoriam „La Belle Parole”* című írása a genfi *Nouvelle Revue de Hongrie*-ban a *Szerkesztői üzenet* a *Szép Szó* mottójává vált (ld. JA1938a) részletének francia fordításával kezdődik.

JA1945: A *Szép Szó almanach* a *Szerkesztői üzenet*nek a *Szép Szó* mottójává vált részletét ugyanúgy közli, mint a JA1938a. Egybeírás-különírás terén modernizálja a szöveget.

Szövegtérkép:

JA1945	Sor	JKK
életforma, amelyben a	80.	életforma, melyben a

Fejtő 1947; Fejtő 1948; Fejtő 1953: Fejtő Ferenc *József Attila, az útmutató* című cikkében idézi a *Szerkesztői üzenet* egy részletét, az első közlés alapján. A szöveggözlés határai: „Nem értem, hogy miért volna [→] rendbefoglaló szabadságot.”, ld. 67–84. sor.

Fejtő 1947	Sor	JKK
a gyermek öröme.	69.	a gyermekek öröme.
szűkös életfeltételek, melyek	72.	szűkös életföltételek, melyek
világszerte fellépő erőszak	76.	világszerte föllépő erőszak
nem felcícomázott kifejezést,	78–79.	nem fölcicomázott kifejezést,

Németh A 1947–1948 [8]: Németh Andor több részletet idéz a *Szerkesztői üzenet*ből JA-életrajzában a *lapszerkesztő* című fejezetében az első közlés alapján. Az idézeteket némileg mondanivalójához igazítja és sorrendjüket megváltoztatja. A szöveggözlés határai és sorrendje: „Az osztálytársadalmakban [→] az emberek fiai.”, ld. 43–46. sor; „A gyermek sír, [→] ne zavarják a rendet.”, ld. 25–30. sor; „Az ilyen bűnök ellen lehet [→] a jobbságágot.”, ld. 31–35. sor; „Az osztályelnyomáson [→] megbocsátanak egymásnak.”, ld. 39–43. sor; „A diktatúrák légkörében [→] szép szótól megfutamodunk.”, ld. 72–77. sor; „»Szép szó« magyarul [→] rendbefoglaló szabadságot.”, ld. 77–83. sor.

Szövegtérképek:

Németh A 1947–1948 [8]	Sor	JKK
Az osztálytársadalmakban	43.	hogya az osztálytársadalmakban
az emberek fiai.	46–47.	az ember fiai.
küzdött a bűnök	33.	küzdött e bűnök
Az osztályelnyomáson és	39.	diktatúrákban, az osztályelnyomatáson és

Ignotus P 1947–1948/40; Ignotus P 1989: Ignotus Pál *Csipkerózsa* című emlékiratában a lapszám vezércikkének nevezve, cím nélkül idézi a *Szerkesztői üzenetet* az első közlés alapján. A szövegközlés határai: „Nem értem, [→] rendbefoglaló szabadságot.”, ld. 67–84. sor; „A diktatúrák légkörében [→] Mi vállaljuk a becsmérést.”, ld. 72–77. sor.

Szövegeltérés:

Ignotus P 1947–1948/40; Ignotus P 1989	Sor	JKK
szűkös életfeltételek, melyek	72.	szűkös életföltételek, melyek

JAÖM3 1958: Részben modernizált helyesírású átirat az első közlés alapján.

Szövegeltérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
rend eszményéért lelkesedik,	48.	rend eszményeért lelkesedik,
a tévedést is	51.	a tévedését is
szűkös életfeltételek, melyek	72.	szűkös életföltételek, melyek

JA1962a: Részben modernizált helyesírású átirat az első közlés alapján.

JA1967: Közlésének alapja a JAÖM3 1958, egy további szövegeltéréssel:

JA1967	Sor	JKK
küzdött a bűnök	33.	küzdött e bűnök

JAM2 1977: Közlésének alapja a JAÖM3 1958, mellyel mindenben megegyezik.

Szabolcsi M 1987; Löbl 1987; Hegyi – Tarján M 1987: A *József Attila és a Szép Szó* című – a folyóirat és JA kapcsolatáról szóló visszaemlékezéseket egybegyűjtő – kötet *Bevezetésében* Szabolcsi Miklós teljes terjedelmében leközi a *Szerkesztői üzenetet*. A *Bevezetés* emellett idéz is a szövegből; szintén idéz belőle A *Szép Szó nyomdájában* című emlékezés, ld. Löbl 1987, 24. p. A hátsó borítón JA névalírásával közlik a *Szerkesztői üzenetnek* a *Szép Szó* mottójává vált (ld. JA1938a) részletét, ld. Hegyi – Tarján M 1987, B2. Közlésének alapja a JAÖM3 1958.

Agárdi P 1995a; Domokos M 2006: Közlésük a JAÖM3 1958 kiadáson alapul.

Csiffáry 2003: Modernizált helyesírású átirat az első közlés alapján.

Szövegeltérések:

JA2011	Sor	JKK
rend eszményéért lelkesedik,	48.	rend eszményeért lelkesedik,

JA2011: Némileg modernizált helyesírású átirat az első közlés alapján.

Szövegeltérések:

JA2011	Sor	JKK
rend eszményéért lelkesedik,	48.	rend eszményeért lelkesedik,

Agárdi P 2011: A *Szép Szó* alapításának 75. évfordulója alkalmából szerkesztett összeállítás első darabjaként közöl részleteket a *Szerkesztői üzenetből*, a kihagyás helyét jelezve. Némileg modernizált helyesírású átirat az első közlés alapján. A szövegköz-

lés határai: „Kedves Uram, a [→] a következőkben válaszolni”, ld. 2–3. sor; „3. Ön a rend eszményeért [→] testvér minden ember.”, ld. 48–58. sor; „Én, mint [→] elvévé legyenek.”, ld. 59–62. sor; „4. Végül Ön e lap [→] rendbefoglaló szabadságot.”, ld. 67–84. sor. Feltehetően sajtóhiba következtében az összeállítás következő darabjának szerzője és címe lemaradt, emiatt úgy tűnik, mintha az is (Ignotus Pál: *A liberalizmus házi reformja*, ld. Ignotus P 1936b) a *Szerkesztői üzenet* szövegéhez tartozna.

Szövegtérkések:

Agárdi P 2011	Sor	JKK
rend eszményeért lelkesedik,	48.	rend eszményeért lelkesedik,

JAHSZK 2012: Az első közlés alapján. Betűhű, a sajtóhiba javításával és jelzésével.

Keletkezéstörténet

A *Szerkesztői üzenet* többszörösen rendhagyó publikáció. Egy, a költőnek címzett magánlevélre adott nyilvános válasz. Ha a folyóirat vita-rovatában, disputa-rovatában közölte volna a költő, akkor a közleményt az olvasó levelével kellett volna indítani, vagy legalábbis bőséges idézetekkel dokumentálni, mi az, amivel a költő írása vitába száll. A másik fél állításait azonban JA teljes mértékben elhagyta. A *Szerkesztői üzenet*ben csak néhány utalás enged következtetni a kapott levélben leírtakra. Erre a megoldásra a „szerkesztői üzenet” rovatcím adott lehetőséget. Nem véletlenül lett kiemelve a szöveg címévé. A „szerkesztői üzenetek” műfaji jellemzője, hogy abban az időszaki kiadvány szerkesztője reagál, röviden és tömören a szerkesztőségbe küldött kéziratokra és az adott orgánumnak címzett levelekre. Ezek a szerkesztőségi válaszok gyakran lakonikusak, erősen ironikusak, megegyszer kioktató hangnemben vannak megfogalmazva. A válaszoló kvázi-nevelői szerepet vesz föl, olykor nem is tekinti szellemileg gyakorúnak a címzettet. Magának József Attilának a *Szép Szó* későbbi számaiban több szerkesztői üzenetét olvashatjuk. A megválaszolt dokumentum híján azzal a lehetőséggel is számot kell vetnünk, hogy az nem is létezett a valóságban, s a költő írása csak fiktív felelet egy elképzelt olvasó levelére. Esetleg a lap indulásával kapcsolatos több szóbeli és írásbeli reagálásra adott összefoglaló válasznak is tekinthetjük.

Több jel szól azonban amellet, hogy ilyen levél mégiscsak létezett. A legerősebben erre az a körülmény utal, hogy a levélíró úgy jelenik meg a válaszban, mint aki olvasta József Attila bűn-verseit, és elismeréssel szól a bennük megnyilatkozó „igazi bűntudat”-ról – ld. *Szerkesztői üzenet*, 23–24. sor. Ez az olvasó korábbi olvasmányélményhez kapcsolódó személyes közlése. Akkor is megfogalmazódhatott volna, elismerő vagy szemrehányó küldemény gyanánt, amelyet költők, írók gyakran kapnak híveiktől, ha a *Szép Szó* folyóirat meg sem indul. Az is kevésbé valószínű, hogy a bűn-versei hitelét alátámasztó elismerést a költő maga ajándékozta önmagának. De a nyugati országokban jelentkező neokatolicizmusra való hivatkozás is valamely levél egy megadott helyére utal: „Ezenkívül, mint leveléből látható, nem hisz azoknak a katolikusoknak elgondolásában sem, akik Belgiumban, Németországban, Angliában és másutt kifejezetten demokratikus és a mi »hitetlen« humanizmusunkhoz nagyon hasonló szellemű társa-

dalmi átalakulástól várják erkölcsi felfogásuk érvényesülését.” – ld. 8–11. sor. A szövegben JA többször használ idézőjelet, s ha ezek tényleges idézetek, akkor csak a kiindulópontul szolgáló levélből származhatnak.

Az olvasói levelet tehát, amely a *Szerkesztői üzenet* megszületését kiváltotta, és amely JA gondolkodásának egy vélt ellentmondását leplezte le, létező írásnak fogadjuk el. A költőnek azok a versei is biztonsággal azonosíthatók, amelyeket a levél írója örömmel fedezett föl, mint ahol „megnyilatkozik az igazi büntudat” – ld. 23–24. sor. Az 1935-ös *Én nem tudtam* és a *Mint gyermek...* s esetleg *A bűn* című költeményekről lehet szó, melyek *A Reggelben* és a *Nyugatban* jelentek meg. Fontos tudnunk, hogy mire hivatkozva állapította meg a levélíró, hogy a versek szerzője „most mégis megmaradt hitetlennek”. Mivel a levélbeli kritikát a *Szép Szó* első számának megjelenése idézte elő, a bizonyítékot itt kell keresnünk. Feltételezésünk szerint a *Szép Szó* első számában Hatvany Bertalan *Ázsia lelke* című könyvéről megjelent JA-kritika szolgált alapul a költő hitetlenségének megállapításához.

A szerző szerint ugyanis Hatvanyt a lelki élmények utáni sóvárgása „elragadja Európától, vetteti véle vissza a történelmi materializmust is. E módszer és elv csak úgy lebeg előtte, mint a hitetlen, tehát megvetendőnek ítélt tőkés gazdasági materializmusnak nem kevésbé gazdasági materialista kritikája. Nem gondol arra, hogy a történelmi materializmuson alapuló tudományos szocializmus oly szabadabb világot ígér, melyben hinni érdemes.” – ld. *Ázsia lelke*, 53–57. sor. A vallási élmény keresésével a szöveg más részein is alternatívaként állítja szembe a marxista világnézetet: „Hatvany a történelmi materializmussal szemben »az ember és a magasabb kozmikus erők között soha meg nem szűnő kapcsolatra« hivatkozik s azt Gondviselésnek nevezi. Marx tud ilyen kapcsolatokról, sőt a marxi filozófia egyik főfogalma a kozmikus (azaz természeti) erők és az ember közti kapocs, csakhogy Marx a kapcsot nem Gondviselésnek, hanem termelési eszköznek nevezi. A Hatvany-féle kapcsolat vallásos jellegű s talán nem tévedek, ha azt gondolom, hogy Hatvanyt a Gondviselésről alkotott vallásos jellegű fogalma vitte Ázsiába és vette Ázsia lelkének, mely a vallásossághoz a mai napig közelebb áll, mint az európai, vizsgálatára. Számára az ázsiai kultúrformák az európainál magasabbrendű, egész szívével többre becsült s úgy látszik, főleg érzésként ható erkölcsi tartalmak tárai.” – ld. *Ázsia lelke*, 71–79. sor.

Hivatkozik az írás „Marx a közgazdaság kritikájához írt, töredékben maradt bevezetés”-ének sokat idézett helyére (ld. *Ázsia lelke*, 91. sor), de végül azt a gondolatot idézzük a Hatvany Bertalan-kritikából, amelyet változtatásokkal a *Szerkesztői üzenetben* – ld. 12–16. sor – megismételt a szerző: „A lélekvandorlás tanának értelmét az a felismerés szolgáltatja, mely a történelmi materializmus sajátja és magának Marxnak nevéhez fűződik. Azt írja Marx a »Hegeli jogbölcselet kritikája« c. cikkében, hogy a vallás az emberi lényeg képzeletbeli megvalósítása és a földi siralomvölgy bírálata. A kasztrendszer lehetetlenné teszi, hogy a kasztonkívüliek kaszthoz és az alacsonyabb kasztok tagjai felsőbbre jussanak. A lélekvandorlás tana ezt a megkötöttséget szünteti meg gondolatban.” – ld. *Ázsia lelke*, 118–124. sor. A tudományos szocializmus melletti elkötelezettség nyílt vállalását a vallásos indíttatású Kelet-kultusszal szemben, bármint ítélje meg ő maga ezt a Kelet-kultuszt, a katolikus olvasó tekinthette úgy, mint a költő

hitetlenségének bizonyítékát. A levélíró a vallásos ihletettséggű bűn-versek és az ateista megnyilvánulások közötti ellentmondás feloldását várta a költőtől, aki a magánlevélre nyílt levéllel válaszolt.

A levélíró személye

Elképzelhetőnek tűnik, hogy a levélíró személyét a költő katolikus barátai, ismerősei körében kereshetnénk, de elégséges megbízható információ ehhez nem áll rendelkezésünkre. Stoll Béla (és őt követve más kutatók) hipotézise, miszerint „József Attila a *Szerkesztői üzenet*ben közvetlenül Barta Istvánnal vitázik” – ld. Stoll 1978; Stoll 1979; Ürögdi 1978; Lengyel A 1996c – ingatag alapokon áll. Az, hogy Barta konzervatív katolikus és legitimista volt, meglehetősen szegényes adat, a katolikus levélíró Bartával való azonosításához sokkal többet kellene tudnunk az „örök barát” nézeteiről. (Erről részletesebben ld. Tverdota 2016.) A levél gondolatmenetének rekonstrukciójához sincs elég ismeretünk.

A költő válaszaiból ugyanakkor megbízható módon visszakövetkeztethetünk a feltételezett katolikus olvasó eszmei beállítottságára. A levél pozitív értékítéletből kiinduló ellenvetéseiben világosan fel lehet ismerni a katolikus társadalomfelfogás és politika egyik irányzatának markáns jegyeit. Olyan katolikus értelmiségi szellemi produktuma lehetett, akinek gondolkodása számára XI. Pius pápa 1931-ben közzétett – *Quadragesimo anno* címmel ismert – szociális enciklikája jelentette a kiindulópontot. (Magyar fordítása többször is megjelent a Szent István Társulat kiadásában, ld. XI. Pius 1931; XI. Pius 1932.) JA az Actio Catholica mozgalomban részt vevő fiatal írástudók egyikével keveredhetett vitába, akiket a történész így jellemez: „fiatalabb katolikus egyházi és világi értelmiségiek voltak, akik egyre türelmetlenebbül követeltek maguknak helyet a közéletben”, s akik „egyszerre kívántak gátat vetni a baloldali, ateista ideológiájú mozgalmaknak (elsősorban persze a szociáldemokráciának), valamint az »újjpogány«, a katolikus egyház által egyre nagyobb idegenkedéssel figyelt nemzetiszocialista, nyilas törekvéseknek”. – ld. Szalai 2002, 70. p. Az olvasói levélben megmutatózó felfogás leginkább a *Szép Szóval* egyidejűleg működő szellemi műhelyek egyikének, az Aradi Zsolt, Rádi Elemér, Possonyi László és Balla Borisz által működtetett *Uj Kor* című folyóiratnak a szellemiségéhez állt közel.

Az olvasói levél feltételezett álláspontját a *Szerkesztői üzenet*be foglalt válasz gondolatmenetét követve tagoljuk. A költő írása négy pontra tagolódik. Az első pont a hitvédelem kérdésével foglalkozik. Az 1931-es pápai körlevél kategorikusan leszögezte: hiába, hogy „a mérsékelt szocializmus [ti. a szociáldemokrácia] követelései már nem különböznek az emberi társadalmat a keresztény elvek alapján megújítani akaróknak a követeléseitől [...] ez nem jelenti azt, hogy a katolikus társadalmi tanítás és a szocializmus »találkozhatnak« valahol félúton, mert a szocializmus világnézeti, erkölcsi alapjai teljesen ellentétesek a kereszténységgel. Az emberi társadalmat a szocialisták pusztán gazdasági célú, hasznos társulásnak tekintik, és abban semmiféle tekintélyt nem ismernek el, következésképpen jó katolikus nem lehet szocialista.” – ld. XI. Pius 1932, 60–61, 63, 64. p. A „hitetlenség”-nek a levélben többször, hangsúlyosan megfo-

galmazott vádja erre az intranzigens hitvédelmi attitűdre vezethető vissza. Ebből, a hit kérdésében engesztelhetetlen perspektívából látszik úgy a levélíró számára, mintha a liberális és szocialista elvek egyeztetésével megalakult új folyóirat célkitűzése „a hitetlenség terjesztése” (ld. 4. sor) lenne.

A levélíró kérelmelhetetlen, elzárkózó attitűdjét mutatja, hogy az idézett megbélyegző ítéletét a *Szép Szó* első számában a vallással kapcsolatos toleráns, esetenként teljesen nyitott megnyilvánulások ismeretében fogalmazta meg. Ateista propagandát, istenhit elleni agitációt sem Ignotusnak Serédi Jusztinián hercegprímástól a liberális és szocialista mozgalmak iránti nyitottságot kérő cikkében (*Rosszirányú mozgalmak*, ld. Ignotus 1936, 72–76. p.), sem Ignotus Pál programadó írásában (*Vissza az értelemhez*, ld. Ignotus P 1936a) nem találhatott. A *Szép Szó* népfrontjába egyébként is szervesen beletartozott a katolicizmus egyik változata. A neokatolicizmus azonban a vallási tanításnak a katolikus levélíró számára elfogadhatatlan reformját jelentette, azokat a katolikusokat, akik „Belgiumban, Németországban, Angliában és másutt kifejezetten demokratikus és a mi »hitetlen« humanizmusunkhoz nagyon hasonló szellemű társadalmi átalakulástól várják erkölcsi felfogásuk érvényesülését”, akikről a pápai enciklika, mint a liberálisok és szocialisták tévtanai által megszedített eltévedt bárányokról beszélt – ld. XI. Pius 1932, 67–68. p.

A levélíró a maga és az Actio Catholica szempontjából persze nem tévedett sem a *Szép Szó*val, sem a költő felfogásának megítélésével kapcsolatban, amennyiben a hitetlenség vádjának elvi alapja a folyóirat által vállalt és hangsúlyozott humanizmus volt. Az emberközpontúságot, nyilvánuljon az meg a liberalizmus individualizmusában vagy a szocialistáknak a közösségi emberre irányuló „egyoldalú” figyelmében, az enciklika az istenhittel szembeni elutasításként fogta fel. A kérdésre: Hol van az ember súlypontja? E világban vagy a túlvilágon? Az immanenciában vagy a transzcendenciában? Az ember–ember vagy az ember–Isten reláció-e az elsődleges?, a *Quadragesimo anno* szükségképpen a lelki üdvösségre való előkészület, az örök élet perspektívájából válaszolt, míg a *Szép Szó* újhumanistái az e világ, az immanencia, az ember–ember viszony fontossága mellett érveltek.

A *Szerkesztői üzenet* második pontja arra enged következtetni, hogy a hitvédelem mellett a másik vízváltászónak a levélíró a katolikus erkölcstan kritériumainak történő megfelelést tekintette. Az 1931-es pápai enciklikára hivatkozó irány a késő kapitalizmus időszakát a hanyatlás koraként bélyegezte meg. Képviselőik szemében az erkölcsi hanyatlás ismérve az eredendő bűn elhatalmasodása: „Az áteredő bűn az ember tehetéseinek csodálatos összhangját úgy megzavarta, hogy a rosszra való hajlandóságok elragadják és elcsábítják a világ mulandó javainak az égi és örök javaknál többrebecsülésére. Innen van az el nem csitítható vágyakozás a gazdagság után ideiglenes javakban, az a mohóság, amely az embereket minden időkből az isteni törvénynek és a felebarát jogának megsértésére vezette.” – ld. XI. Pius 1932, 70. p. A levélíró ezért tekintette biztató jelnek, hogy a költő bizonyos verseiben – úgymond – „megnyilatkozik az igazi bűntudat” (ld. 23–24. sor), tehát az eredendő bűnnel való leszámolás szándéka, s válaszában JA sem véletlenül példálózott az eredendő bűnhöz való viszonyával: „én hiszek az eredendő bűnben” – ld. 24–25. sor. A katolikus társadalomszemlélet és

az ezen alapuló, a jobboldali és baloldali etatizmus hibáit elkerülő politikai koncepció érvényesülésétől várták ez irány hívei a társadalom alapvető erkölcsi megújódását, s ezért hivatkozott JA levelezőpartnere is a jelenre, mint az „erkölcsi megújódás” korára – ld. 68. sor.

A *Szerkesztői üzenet* harmadik pontjának tanúsága szerint az olvasói levél központi magját a levélírónak „a rendi állam”-ról alkotott felfogása képezte. Az új rendiség, a hivatásrendiség, a korporatizmus koncepciójának alapjait a *Quadragesimo anno* fektette le, kiérlelt formáját adva sok korábbi katolikus társadalomelméleti erőfeszítésnek, amelyek az első pápai szociális körlevél, a XIII. Leó által 1891-ben kibocsájtott *Rerum novarum* óta különböző marxista mozgalmak társadalomfelfogásának korszerű alternatíváját keresték. A szociális kereszténység felismerte a javak kapitalista társadalomban történő elosztásának kiáltóan igazságtalan, aránytalan voltát, észlelte a társadalmat alkotó osztályok között növekvő, robbanással fenyegető feszültséget. Ennek csillapítására, a társadalmi béke megerősítésére igyekezett kidolgozni programokat a rendszer alapjainak változatlanul hagyásával.

Mindenekelőtt védelmébe vette „a magántulajdon intézményét”, Isten akaratából vezetve azt le: „a természet – azaz a Teremtő – azért adta az embernek a magántulajdonjogot, hogy egyrészt önmagáról és családjáról gondoskodhassék, másrészt a Teremtő által az egész emberiségnek szánt földi javak éppen a magántulajdon intézményének segítségével a céljuknak megfeleljenek, mert mindkét cél csak szilárd és biztos rend mellett érhető el.” – ld. XI. Pius 1932, 24–25. p. A katolikus levélíró, a *Szerkesztői üzenet* reakciójából ez jól látható, magáévá tette ezt a felfogást: „Őn isteni eredetűnek tekinti a magántulajdont, nevezetesen a termelési eszközök magántulajdonát.” – ld. 63–64. sor.

Ezen alapul a *Quadragesimo anno* sarkalatos tétele a munka és a tőke egészséges viszonyáról, amelyet XI. Pius XIII. Leóra hivatkozva szögez le: „Úgy a tőke munka nélkül, mint a munka tőke nélkül fenn nem állhat.” Mindkét pápai körlevél elismeri, hogy „Bizony sokáig túlsokat vett el magának a tőke. A termelt javakat, a jövedelmet a tőke igényelte magának s a munkásnak alig hagyott eleget erőinek pótlására és helyreállítására”, de ebből számukra csak az következik, hogy ezt a súlyos aránytalanságot fel kell számolni anélkül, hogy a marxi szocializmus módján ellenkező végletbe esve a tőkés tulajdont felszámolnák, s a javak fölötti rendelkezést a munkásosztálynak engednék át. Az 1931-es enciklika a sikeres gazdaságpolitika érdekében a tőkés és a munkás egymásrautaltságát hangsúlyozza: „súlyos elhatározások előtt kell a vezetőség és a munkásság egymásrautaltságának és keresztény összetartásának a tűzpróbát kiállania.” – ld. XI. Pius 1932, 31, 41. p.

Ez az egymásrautaltság indokolja a társadalom felépítéséről alkotott katolikus felfogás kialakítását, amelyet új rendiségnek, rendi államnak, hivatásrendiségnek, korporatizmusnak neveztek. Ez a koncepció voltaképpen a társadalom (egymással harcban álló) osztályokra tagolását tagadva a közösség középkori rendi tagolódásához nyúl vissza: „Az államférfiak és a tisztességes polgárok legfőbb célja és törekvése legyen az egymással szemben álló osztályok harcát megszüntetni, a különböző foglalkozási ágakat békés együttműködésre bírni. Tehát a rendiség helyes fölújítása a szociálpolitikai célkitűzés. Napjainkig még az erőszak társadalmi rendje uralkodik, amely ingatag

és törekény, mert ellentétes érdekű és ellenséges, tehát harcra, háborúra hajlamos osztályokra támaszkodik.” – ld. XI. Pius 1932, 45. p.

Az Actio Catholica aktivistái természetesen nem érték be a társadalomelméleti kategóriák lecserélésével. Ambíciójuk olyan új formáció létrehozása volt, amely áthidalja munkavállaló és munkaadó antagonizmusát, amely egyetlen érdekközösségbe integrál elnyomót és elnyomottat, paradicsomi állapotot teremtvé összebékíti az oroszlánt és a kecskegidát: „a hatásos segítségnek elengedhetetlen előfeltétele az ellentétek megszüntetése [...] a társadalmi szervezetben olyan jól elrendezett szerveket, rendiségi alakulatokat teremteni, amelyeknek az egyesek nem valamelyik munkapiaci párthoz tartozásuk, hanem sajátos társadalmi hivatásuk – foglalkozásuk – alapján volnának a tagjai. Amint ugyanis az egymáshoz közellakók természetes folyamat útján községek alakítottak, úgy az azonos foglalkozásúak – akár gazdasági, akár más foglalkozásúak – a hivatásuk szerint rendekbe vagy rendi testületekbe tömörülhetnek.” – ld. XI. Pius 1932, 46. p. Amikor JA azt írta levelezőpartnerének, hogy „Ön a rend eszményeért lelkesedik, de valójában a rendi államra gondol” (ld. 48. sor), akkor tisztában volt azzal, hogy a katolikus levélíró a fenti értelemben vett hivatásrendiség híve. Nem sokkal JA írásának megjelenése után közzétett az *Uj Kor* című folyóirat egy írást, amely az új rendiség mellett fejtett ki propagandát, az érvényben lévő magyar jogrendnek a rendiséggel való összeegyeztethetőségét hangsúlyozva – ld. Egyed I 1936.

A *Szerkesztői üzenet* a Szép Szó névadását is védelmébe veszi. Kétséges azonban, hogy a katolikus levélíró egyáltalában kifogásolta-e a folyóirat címválasztását. Az írás negyedik pontjában ugyanis nagyfokú szövegazonosságot lehet kimutatni a folyóiratcímet indokoló, magyarázó részlet és a januárban vagy februárban a költő által megfogalmazott előfizetési felhívás megfelelő része között. Itt már megtaláljuk a *Szerkesztői üzenet*ből jól ismert érveket: „E zürzavarban fellépésünkkel, írásainkkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel az emberi egység igényét próbáljuk ismét életre hívni; a réginél fejlettebb egységre tartó haladottabb igényt. A modern zsarnokság, a modern elnyomatás ellen küzdünk a modern, maga-magát fegyelmező, rendbe foglaló szabadságért [...] Divat »szép szónak« becsmérelni a szellemi humanizmusnak mindama megnyilatkozásait, amelyeket rengeteg szenvedés és erőfeszítés hozott napvilágra s amelyek művelődésünk elveiként lebegnek előttünk. – Szép szóval napvilágra hozni azt az emberi öntudatot, melyet a világszerte fellépő erőszak a lelkek mélyére kényszerít. – Mi vállaljuk a becsmérlést. – A Szép Szó nemcsak eszközünk, célunk is. Célunk az a társadalmi és állami életforma, melyben a szép szó, a meggyőzés, az érdekek kölcsönös elismerése, megvitatása érvényesül.” – ld. [T. C.], 24–27. és 34–38. sor, ill. vö. *Szerkesztői üzenet*, 80–84. sor. Azaz a lapcím védelme előbb született, mint a katolikus levélíró állítólagos támadása.

Alaposabban szemügyre véve a szövegpárhuzamokat, feltűnik azonban, hogy a *Szerkesztői üzenet* tartalmaz olyan védekezést is, amely nem szerepelt az előfizetési felhívásban. Ez a részlet az, amely a katolikus levélírónak a lap címét illető bírálatára válaszolt: „Végül Ön e lap címét kifogásolja. Szép Szó – e kifejezés az Ön szemében játékká »alacsonyítja« gondolatainkat az »erkölcsi megújulás korában«. Nem értem, hogy miért volna alacsonyrendű a játék, a gyermekek öröme. Én boldog pillanataimban

gyermeknek érzem magamat és akkor derűs a szívem, ha munkámban játékot fedezek föl. Félek a játszani nem tudó emberektől és mindig azon leszek, hogy az emberek játékos kedve el ne lankadjon, hogy azok a szűkös életföltételek, melyek a játék kedvét és lehetőségét szegik, megszűnjenek.” – ld. 67–72. sor.

Az olvasói ellenvetés a lapcím első szavát vette célba. Így járt el az *Uj Kor* szerkesztősi cikke is, amelynek szellemiségéhez feltételezésünk szerint a katolikus levélíró közel állt: „Már a címe is érdekes annak az új lapnak, melyet most indított el Ignotus Pál. »Szép Szó«, mondja a lap feje és az embernek az a gondolata támad, hogy itt a »barbár« világgal szemközt a szó, az irodalom értékeit akarják megvédeni [...] De a »Szép Szó« olybá tűnik az embernek, mintha visszajáró lélek volna a múlt század végeiről. Vagy a világháború kezdetéről. S ez a lélek észreveszi, hogy modern ruhában kell mutatkoznia, mert csodálatosképen itt akar maradni közöttünk. Így hát csak a ruha modern, szép, tehetséges, de a lényeg nagyon régi.” – ld. UK 1936/6. Az *Uj Kor* tehát mintha az „erkölcsi megújulás korában” (ld. 68. sor) a század eleji esztétizmus, szépségkultusz, a művészet autonómiáját védelmébe vevő l’art pour l’art felújításának szándékát vélné felfedezni az induló folyóirat címében. Az olvasói levél ehhez hasonlóan az esztétizmussal szembeni hagyományos vádat eleveníthette föl: üres játékként bélyegezte meg a Szépség programját megvalósító irodalmat. Fejtő Ferenc is így értelmezte a lapcím elleni kifogásokat: „a »Szép Szó« nevét kifogásolták, mintha e kifejezés, amelyhez sokan a megtarthatatlan ígéret, vagy a »l’art pour l’art« képzeteit társították, – »játékká alacsonyítaná gondolatainkat«.” – ld. Fejtő 1948, 22. p.

A szerző válaszai

A *Szerkesztői üzenet* három szempontból képez kivételt a műfaj normális példáihoz képest. Egyrészt emancipálja a szöveget, tehát kiemeli a szerkesztési segédeszköz besorolásából, és teljes értékű önálló szellemi megnyilatkozásként szerepelteti. A költő a lap programjának elfogadtatását, irányvételének megokolását bízta az írására. Ebből ered a másik sajátosság: nem rövid, néhány mondatos megjegyzésről van szó, hanem hosszú szövegről, mint amilyen Ignotus Pál *Vissza az értelemhez!* című írása volt a folyóirat első számának élén. Végül pedig a szerkesztői üzenetek inkább az adott lapszám végén helyezkednek el. JA írása pedig a lap élére került. A folyóirat-szerkezetet ez a megoldás felforgatta. Az utolsó rovatot állította kezdő pozícióba.

Ignotus Pál úgy emlékezett, hogy a költő a közlés helyének megváltoztatásába rábeszélésre egyezett bele: „Az a messze mutató cikke pedig, amelyet első gyűjteményes verseskötetébe még mutatóba fölvettek, a *Szerkesztői üzenet*, szintén annak készült, amit a címe mond: apróbetűs jegyzetnek a *Szép Szó* utolsó lapjain, előfizetési felhívás és beküldött könyvek jegyzéke közt. Rábeszélésünkre, kissé csodálkozó mosollyal, beleegyezett, hogy a lap élén közöljük. Ő a lap élére egyebet szeretett volna írni – hol olyat, ami eltorzult a túlságosan erős markolástól, hol olyat, amit képtelen volt befejezni.” – ld. Ignotus P 1989, 231. p. Anélkül, hogy az emlékezés lehetséges valóságalapját kétségbe vonnánk, nem tűnik életszerűnek a szándék, hogy egy ilyen hosszú szöveget a folyóirat utolsó lapjain apró betűvel közöljenek, de az sem kerülheti el

figyelmünket, hogy a szöveg annak ellenére őrizte meg címként a rovatcímet, hogy a lap élére került, ami mégiscsak arra utal, hogy a rendhagyó megoldásra a költő fel akarta hívni a figyelmet.

A változtatásnak gesztusértéke volt. A szerkesztő kinyilvánította, hogy az olvasót szellemi partnerének ismeri el, felnőtt, egyenrangú társként tekint rá. Nem deklarál neki valamit, hanem szóba elegyedik vele. JA *Szerkesztői üzenetében* közvetlenül oda fordult egy személyhez, aki beszélgetést kezdeményezett vele. Üzenete „szerkesztői”, tehát a megszólaló mögé erős, tekintélyi pozíció van vetítve, ugyanakkor üzenet, egy címzettre irányuló, testre szabott, alkalomhoz illeszkedő direkt megnyilatkozás. A gesztus értelmének megfejtéséhez a költőnek az 1935-ös Cobden-ankétára adott válaszához érdemes visszatérnünk: „a középosztálybeliek politikai szerepe egyre nagyobb jelentőségű [...] Az a zátony, melyen a szocializmus hajója – azt hiszem, csak egyelőre – Középeurópában megfeneklett, a középosztály funkcióját föl nem ismerő szocialista politikai elméletben leli magyarázatát [...] A jobb és baloldali politikában ma egyaránt a középosztály tagjainak a megnyeréséért folyik a küzdelem.” – ld. [*A középosztály és a vajudó világ*], 118–125. sor. JA a *Szerkesztői üzenetben*, levonva a felismeréséből eredő gyakorlati következtetést, egy tévelygő „középosztálybeli” lelkéért szállt harcba. Őt akarta átállítani az ő oldalukra, tiszteletben tartva gondolkodásának alapvető meghatározottságait, és elidegeníteni a rendi állam elfogadásától.

Ez magyarázza, hogy JA írása látványosan eltért a *Szép Szó* programját meghirdető két másik szöveg hangoltságától. A [T. C.!] kezdetű előfizetési felhívás klasszikus programszöveg, személytelen, deklaratív. Őriz valamit a manifesztumok nyelvezetéből. Az Ignotus Pál által megfogalmazott, a *Szép Szó* első számának élén szereplő *Vissza az értelemhez!* című, nemcsak tartalmában, hanem a hangvételében is militáns, harcias programadásban pedig a szerkesztőtárs fennszóval hirdette a Thomas Mann-i harcos, „bicskás” humanizmus programját. JA szövege ellenben, akinek osztályharcos múltjában bőven találunk keményen és agresszíven megfogalmazott követeléseket, fenyegetéseket, feltűnően békés hangot üt meg. A szabályt Ignotus Pál megnyilatkozása, a kivételt, sajnos, a *Szerkesztői üzenet* képezte, amely ilyen módon a barátkozás utópiája maradt. A barátságos hangnemhez a folyóirat nem tartotta magát. Egyfajta szellemi elitizmus, fölényeskedés gyakran volt jelen a közlemények, többek között a fiatal Ignotus és Fejtő Ferenc írásainak tónusában.

Ez annál érdekesebb, mert a *Szerkesztői üzenet* polemikus írás. Szokás megemlíteni JA vitakészségét, beleállítását polemikus szituációkba. A másik véleményét megérteni, értelmezni, vele szemben érveket keresni. Ez jellemzi ezt az attitűdöt. Itt is érvényesül a költőnek ez az alapvető hajlama, de a modalitás szélsőségesen, már-már mesterkéltén szelíd, udvarias, előzékeny marad. Magával a beszédmóddal is alátámasztja azt, amiről mint a *Szép Szó* programjáról beszél: szép szóval, érvekkel meggyőzni a vitapartnert. A szöveg kezdetének és végének hangsúlyozott udvariassági formulája ennek külső megnyilvánulása: „Kedves Uram, a *Szép Szó* első számának első és második kiadása közt kelt megtisztelő szemrehányásaira van szerencsém a következőkben válaszolni” – kezdi cikkét a költő, majd így zárja le: „Fogadja köszönetemet, amiért mindezek elmondására alkalmat adott.” – ld. 2–3. és 85. sor.

A *Szerkesztői üzenet* egy vitahelyzetet vázol föl, amelyben a költő nem kezdeményező szerepet vállal, hanem amelybe szerkesztői funkciójánál fogva szükségképpen belekevert. Ebben a vitában kell helytállóan és példamutatóan bemutatkoznia. Vállalkozásának egyik szélső pontja ő, a költő, aki „híve a tudományos szocializmusnak” (ld. 25. sor), a másik véglet az olvasói levél szerzője, aki „hangsúlyozza, hogy katolikus” (5. sor), aki „a rend eszményeért lelkesedik” (48. sor). Az egyik radikális progresszista, a másik masszívan konzervatív vagy katolikusként legalábbis kétértelműen „modernista”. Az írás demonstratívan áthidalja a két szélső pont közötti szakadékot, megmutatva ezzel, hogy „szép szóval”, „testet öltött érvel” lehetséges legalábbis kísérletet tenni az ellenkező világnézeti végletet elfoglaló, „szemrehányásait”, ellenvetéseit, fenntartásait megfogalmazó vitapartner meggyőzésére. A helyzet egyediségét az okozza, hogy a nyílt levélnek egy most induló folyóirattal szembeni előzetes, előítéleteken és kevés tapasztalaton alapuló gyanakvást, bizalmatlanságot, félreértést kellett eloszlatnia, nézeteinek megvilágításával, pontosításával és megindokolásával. A *Szerkesztői üzenet* voltaképpen felvilágosítás, eligazítás, tisztázó szándékú programadás.

Írása első pontjában a költő a hitvédelem kérdésében vette föl a kesztyűt a merev, kirekesztő katolikus állásponttal, nem azért, hogy magát és társait vallásos embereként, hívókként fogadtassa el, hanem azért, hogy a hívők és nem-hívők között az érdemi párbeszédhez szükséges közös nevezőt biztosíthassa. Érvelését egy paradox állításba futtatta ki, amely szerint ő, JA az, aki hisz, és katolikus vitapartnere minősül hitetlennek. Ezt csak úgy érthette el, hogy a hit fogalmát átértelmezte. A katolikus hívő, ha fanatikus, akkor minden más hitet hamisnak tekint, csak a katolikus felekezetben gyakorolt hitet fogadja el érvényesnek. Ő ebben és csakis ebben hisz, tehát mindenki más hitetlennek számít. A vallási tolerancia úgy fogalmazható meg, hogy az autentikus hit az enyém, de nem zárom ki, hogy tévedésekkel tarkítva más felekezetek vagy más vallások hívei is az autentikus hitet keresik, és ezért álláspontjuk részletkérdésekben közelebb állhat az én hitemhez.

JA ellenben, Marxra hivatkozva, úgy gondolta, hogy minden vallás egyformán „az emberi lényeg megvalósítása – képzeletben” (ld. 12–13. sor), tehát a képzelet szeszélyes formáinak lebontása után minden vallásból és minden felekezetből megmarad az emberi lényeg megvalósítására való törekvés, mint ami feltételek nélkül vállalható. Ennek a racionális magnak a vállalását nevezi JA hitnek. A vakhit (fanatizmus) fogalmával szemben a maga hitgyakorlata azt jelenti, hogy ő képes méltányosan bánni minden partikuláris hitvallással, elismerni benne azt, ami a káprázaton túl lényeges tartalmakat közöl az emberi lényegről. Nem azt keresi, ami elválasztja más tudatformáktól, hanem azt, ami összeköti őt velük.

Érvelésében erőteljesen támaszkodik a hit egyik lehetséges ellenfogalmára, az értelemre, és számít vallásos olvasója elemi értelemigényére, mintegy kijátssza azt a hitvédelmi túlbuzgósággal szemben. Ezen a ponton látszik, mennyire összehangolta álláspontját a *Szép Szó* másik szerkesztőjével, Ignotus Páléval, akinek a *Szép Szó* első száma élén szereplő programadása a *Vissza az értelemhez!* címet viseli: „az értelem megvetésével önmagamat és Önt lebecsülném. Mert, ugye, Önt is becsmérelném az értelem tagadásával, hiszen Ön természetesnek tartja, hogy értelmes mondatokban

szóljon hozzám s én értelmes mondatokban válaszoljak. Azt hiszem, megsértődne, ha röviden értelmetlen fickónak nevezném – miért kívánja hát, hogy értelmetlen fickónak jelentsem ki filozófiai terminus technikusokkal?” – ld. 17–22. sor. A szöveget záró, a *Szép Szó* címet megindokoló fejtegetésben is szerepet kap ez az értelem-elv az „értelmességre hivatkozó hitünkkel” kifejezésben, amelyben az értelem és a hit egyetlen kifejezés részét alkotja (vö. 81. sor). A költő önmagát hívőnek nyilvánítja, vitapartneréről feltételezi, hogy igényt tart az értelem képességére, ezzel a maga részéről mindent megtesz annak érdekében, hogy a hitvédelmi akadályt eltávolítsa kettejük kölcsönös megértésének útjából.

A második pontban azt az ellentmondást kellett feloldania, amelyet a katolikus levélíró leplezett le gondolkodásában és alkotói gyakorlatában: Egyes verseiben – úgy mond – igazi bűntudat nyilatkozott meg, miközben más megnyilatkozásai hitetlenségről tanúskodnak. Válaszát JA itt is paradoxonná élezi ki, mint az első pont esetében: „én hiszek az eredendő bűnben és ezért vagyok híve a tudományos szocializmusnak” – ld. 24–25. sor. Ez a kijelentés azt jelenti, hogy a költő nem tett engedményt vitapartnerének. Vállalta elkötelezettségét a tudományos szocializmus mellett. Ugyanakkor az ezt követő érvelése nem támasztja alá az idézett mondatban megfogalmazott oksági viszonyt az eredendő bűnben való hit és a tudományos szocialista meggyőződés között. A bűn fogalmát a *Szerkesztői üzenet* kettéválasztja. Egyfelől olyan bűnnel számol, amelyet csak a társadalom torz fejlődése tesz bűnné, s amely csak arra szolgál, hogy féken tartsa az elnyomott rétegeket. Ez ellen a bűnfogalom ellen harcolni kell. Az ember felszabadítása a rá kényszerített korlátozások alól magától felszámolja az így képződött álbűnöket és a miattuk érzett, mesterségesen gerjesztett bűntudatot. Az álbűnök leplezéséhez valóban a tudományos szocializmus elvei segítették hozzá a költőt.

Csakhogya ha lehántjuk a bűnöknek ezt a rétegét, ha kiiktatjuk a hamis bűntudatot, a rosszhiszeműen keltett lelkifurdalást, ezzel még nem számoltuk föl gyökeresen a bűn problémáját. Ez a felismerés szolgált alapul a költő kései verseiben kibontakozó bűntémának, s ezt a fejleményt ismerte föl a katolikus levélíró. Ezt nevezi a *Szerkesztői üzenet* eredendő bűnnek, azzal a terminussal élve, amely a *Quadragesimo anno* bűnfelfogását magáévá tevő katolikus levelező számára otthonos. Az ilyen bűn az emberi természetben gyökerezik, bűn azokkal szemben, akiket szeretünk. JA olvasója nyilván az ilyen bűnök miatti lelkifurdalással, bűntudattal találkozott a bűn-versekben. A bűnfogalom ebben az irányban történt kiterjesztéséhez azonban a tudományos szocializmus nem szolgálhatott kalauzul.

A vitapartnerék között ugyanazon terminus használata ellenére is fennmarad egy rejtett félreértés. Részben azért, mert a *Quadragesimo anno* túlságosan is tágan értelmezte az eredendő bűn fogalmát, a kor erkölcsi hanyatlásának heterogén tüneteit erre a fogalomra vezetve vissza. Így a katolikus levélíró a költő által álbűnöknek tartott jelenségek jelentős részét is eredendő bűnnek minősítette. Ezen túl azonban nyilván hitt Ádám és Éva bűnbeesésének mítoszában, amit a költő aligha fogadott el hiteles történetnek. JA szemében az eredendő bűn bibliai története megint csak olyasmi lehetett, mint a hit kérdése esetében az emberi lényeg képzeletbeli megvalósítása. A költő olyan eredendő bűnben hitt, amelyről lehántottuk a képzeletbeli elemet, a bibliai

történetet, és a végén megmaradt az emberi természetben benne rejlő rosszra való hajlam, a kitettség az emberi esendőségeknek.

Az új rendiség gondolatával folytatott polémiájában JA felismerte, nyilván a levél valamely megfogalmazása alapján, hogy a vitapartner „az erkölcsi szabadság álláspontjáról szemlélődik”, azaz ő maga kínált föl egy szilárd pontot, amelyre támaszkodva fel lehetett szólítani tévedésének korrekciójára. A költő a levélíróhoz hasonlóan az örök értékek hívének vallja magát, éppen csak más értékeket tart egyetemesen érvényeseknek, mint a levélíró. Utóbbi „a rend eszményeért lelkesedik”, de amennyiben csakugyan „az erkölcsi szabadság álláspontjáról szemlélődik”, be kell látnia, hogy a rend mai megtestesülése, „a rendi állam”, „nem örök eszmények megvalósítása” – ld. 48–53. sor. Az örök eszmények: a szabadság, a testvériség és az egyenlőség. A költőhöz mint a tudományos szocializmus hívéhez ezek közel álltak, a modern kor nyitányát jelentő, még haladónak tekintett polgárság történelmi tette, a francia forradalom fogalmazta meg őket. A *Szerkesztői üzenet*nek nincs más tennivalója, mint kimutatni, hogy ugyanezek az értékek a kereszténységnek, tehát a levélíró hitének is alapértékei. A rendet csak a szabadságra lehet építeni. Ahogy a *Szerkesztői üzenet* záró mondataiban megfogalmazódik: a *Szép Szó* a rendi állammal szemben „a modern, maga-magát fegyelmező, rend-befoglaló szabadságot” (ld. 84. sor) fogadta el vezérelve gyanánt. Ez olyan rugalmas rendfelfogás, amelyet még az anarchisták is elfogadhatnának.

A harmadik ponthoz tartozik a magántulajdonhoz való helyes viszony kérdéséről folytatott vita. A *Quadragesimo anno*, mint láttuk, egyértelműen és határozottan kiállt a magántulajdon mellett, s ezt az álláspontot tette magáévá a katolikus levélíró is: „Ön isteni eredetűnek tekinti a magántulajdont” – ld. 62–63. sor. A költő nem marad meg a termelési eszközök, sőt még a használati eszközök magántulajdonának (a személyes tulajdonnak) a körében sem, hanem a kérdést olyan szintre, az emberi emancipáció síkjára tereli, amelyen joggal feltételezi, hogy levelezőpartnere részéről szükségképpen kedvező fogadtatásra talál: „Az egész emberi történelem valójában a magántulajdon megszüntetésének folyamata, – hiszen valamikor az apának magántulajdonai voltak gyermekei és gyermekeinek anyja egyaránt.” – ld. 64–66. sor. Erre még rátesz egy lapáttal, amennyiben mintegy a katolikus levélíró megnyugtatóására még meg is szenteli a magántulajdon megszüntetésének ezt a folyamatát: „a magántulajdon megszüntetése is isteni eredetre vall” – ld. 64. sor.

A 4. pont, amely a *Szép Szó* címet veszi védelmébe, emelkedettsége, szépsége folytán a költő legtöbbet idézett megfogalmazásai közé tartozik, de egyúttal kivételesen tömény és bonyolult szöveg. A folyóirat elnevezése, mint már volt erről szó, félreérthető, illetve talán a névadó költő szándékától sem függetlenül, kettős értelmű. Franciára például hol „Belle Parole”, hol pedig „Argument” címmel fordították (Hatvany Bertalan 1944-es visszaemlékezése az *In memoriam „La Belle Parole”* címet viseli – ld. Hatvany B 1944, 72–76. p.), a francia–magyar kiadásban 1961-ben megjelent *Poèmes choisis* az „Argument” címváltozattal él – ld. JA1961 Párizs, 194. p. Ha szó szerint értjük, a cím a megfogalmazás szépségére, esztétikai igényességére utal, mint a „szépirodalom” vagy a „belletrisztika” szavak. A címmel és a címből kikövetkeztetett programmal szembeni fenntartások ebből a szó szerinti értelemből indultak ki. A megütközést a „szépség”

fogalmának címbe emelése okozta, amely a harmincas években elavult, idejétmúlt fogalomnak számított. A katolikus levélíró ellenvetése ezeknek a fenntartásoknak egyik változata lehetett: „e kifejezés az Ön szemében játékká »alacsonyítja« gondolatainkat” – ld. 67–68. sor.

Amikor a költő ez ellen a vád ellen védekezik, voltaképpen elfogadja a Szép Szónak a dekoratív megfogalmazásmóddal való rokonítását. A szépségkultuszt, a megfogalmazás eleganciáját a század eleji esztétizáló modernség ellenfelei szokták üres játékként megbélyegezni. A játékhoz való jog hangsúlyozása, a játékosság felértékelése, ahogy Kosztolányi *Esti Kornél énekében* is, az esztétikai megjelenítés rangjának visszaperlését jelentette. Nem kerülheti el a figyelmünket, hogy a játék fogalmát JA azonnal a gyermek fogalmához kapcsolja: „miért volna alacsonyrendű a játék, a gyermekek öröme”? – ld. 68–69. sor. A gyermek–felnőtt, játék–munka reláció bekapcsolása a gondolatmenetbe rendkívül jellemző a kései JA gondolkodására. A „nihilista” Kosztolányi megítélését is azzal fordította ellenkezőjére a róla írt kritikájában, hogy „gyermeklelkű” költőnek minősítette. A Hegel – Marx – Freudban a marxizmusnak azt vetette a szemére, hogy megfeledezett a gyerekekről. A játék tehát éppúgy az emberi lényeg megnyilvánulása a költő szemében, ahogyan azt a *Szerkesztői üzenet* 1. pontjában a vallásról megállapította.

A folyóirat címének magyarázatát a szerző ez után alig észrevehetően komolyabb kontextusba csúsztatja át, s itt kezdődik a gondolatmenetnek az előfizetési felhívásban foglaltakat megismétlő része. Az orgánusmot ezúttal „a szellemi humanizmus” megnyilatkozásaként, „művelődésünk elvei”-nek képviselőjeként, „az emberi öntudat kifejtésének” fórumaként határozza meg, amely mögött „rengeteg szenvedés és erőfeszítés” húzódik meg, s amelyet „diktatúrák légköre” fojtogat, amelyet „a világszerte föllépő erőszak a lelkek mélyére kényszerít” – ld. 73–75. sor. A „szép szó” elnevezést az erőszak képviselői becsmélésként, gúnyból használják, s az induló folyóirat munkatársai mintegy daczból, az erőszakra adott válaszként veszik magukra: „Mi vállaljuk a becsmélést.” – ld. 78. sor.

Egy következő lépésben a költő még ezen az átértelmezésen is túlesz. Elszakad a cím elsődleges jelentésétől, a játék asszociációs körétől, és a kifejezés másik jelentését hozza mozgásba: „»Szép Szó« magyarul nem fölcicomázott kifejezést, hanem testet öltött érvet jelent.” – ld. 78–79. sor. Az ilyen értelemben vett „szép szó” egyfelől az erőszak ellentétét jelöli: eredményt akarunk elérni, de ennek érdekében nem folyamodunk a nyers erőhöz, hanem szép szóval, az igazunk beláttatásával kívánjuk meggyőzni ellenfelünket. Az érvelés ugyanakkor a dekorativitással és a játékkal is szembeállítható: a komolyság atmoszférájával bír. A bizonyítás és a cáfolat nem játék. Tétje van. Az érvelés során az igazság érvényesülése vagy kudarca forog kockán.

Persze az érvelés is lehet pusztá retorika, a bizonyítás és a cáfolat lehet skolasztikus csúrés-csavarás. A *Szerkesztői üzenet*ben két nagyon fontos fogalom garantálja, hogy a „testet öltött érvek” használata ne maradjon üres logikai játék, tét nélküli, spekulatív argumentálás. Az egyik kifejezés „az emberi érdekek kölcsönös elismerése” – ld. 80–81. sor. Mannheim Károly a gondolkodás léthez kötöttségéről kifejtett nézeteinek a költőre gyakorolt hatására enged következtetni annak elismerése, hogy a különböző gondolatrendszerek mögött eltérő érdekek húzódnak. (Ld. Mannheim 1996, 51–52. p.) Vitapart-

nereinknek nemcsak az érveit kell tudomásul vennünk, hanem számolni kell azokkal az érdekekkel is, amelyeknek ezek a kifejezései, s indokolt mértékben engedni kell érvényesülni őket.

A másik kifejezés „az egymásrautaltság eszmélete”. Talán ez az egyetlen olyan pont, amelyben a költő engedményt tesz a *Quadragesimo anno* szellemiségének. A pápai enciklika ugyanis az osztályellentétekre hivatkozó marxizmussal szemben a társadalmat alkotó közösségek egymásrautaltságát hangsúlyozta. JA, egészen más alapon, mint katolikus levelezőtársa, a *Szerkesztői üzenet*ben a jó oldalon álló erők konszenzusát kereste, felismerve, hogy ezek az erők elszigetelten nem szállhatnak szembe sikerrel „a világszerte föllépő erőszak”-kal, csak akkor, ha engedik érvényre jutni „az egymásrautaltság eszmélete”-t – ld. 81. és 76. sor. A *Szerkesztői üzenet* voltaképpen annak tisztázására vállalkozott, hogy milyen feltételekkel találhat közös nevezőt egy baloldali, liberális vagy szocialista értelmiségi a konzervatív világnézetű középosztállyal.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

8–11. sor

nem hisz azoknak a katolikusoknak elgondolásában sem, akik Belgiumban, Németországban, Angliában és másutt kifejezetten demokratikus és a mi „hitetlen” humanizmusunkhoz nagyon hasonló szellemű társadalmi átalakulástól várják erkölcsi felfogásuk érvényesülését: JA a levélnek egy olyan megfogalmazására utal, amelyben a levélíró a neokatolicizmussal szembeni kritikáját fogalmazta meg. A neokatolicizmus eredetileg a két világháború közötti francia irodalom egyik vonulata, amely a modern katolikus gondolkodáson belül egy újfajta irányzatot is jelöl. A fogalom a két világháború között alakult ki: a *renouveau catholique* az ún. kurzus-kereszténységgel szemben fogalmazta meg magát, az egyetemes katolikus kultúra talaján állva szélesre tárta kapuit a korabeli szellemtörténeti és tudományos irányzatok előtt, s végső céljának a katolicizmus megújítását tartotta. Elsősorban az *Esprit* francia folyóirat körüli csoportosulást nevezhetjük neokatolikusnak, amely hatott a kialakuló perszonalizmusra és a kereszténydemokráciára is. Az eszmei gyökere e fordulatnak Aquinói Szent Tamás teológiája volt, amely hangsúlyozta a világ megismerhetőségét és az egyén morális szabadságát. Magyarországon 1935-ben alakult a *Vigilia* című orgánus, amely a katolikus spiritualitást és irodalmat állította figyelmének középpontjába. Franciaországban ehhez az áramlathoz sorolható: Charles Péguy költő, író; François Mauriac irodalmi Nobel-díjas író; Paul Claudel költő, dráma- és esszéíró; az *Esprit* folyóirat körül csoportosuló irodalmi körből Jacques Maritain és Emmanuel Mounier, a perszonalizmus vezéralakjai. Nagy-Britanniában mások mellett: G. K. Chesterton teológus, filozófus, író, T. S. Eliot szintén irodalmi Nobel-díjas költő, drámaíró és kritikus; Graham Greene író, kritikus; John Henry Newman bíboros. Németországban: Romano Guardini katolikus pap és teológus; Elisabeth Langgässer író. Magyarországon a *Korunk Szava*, majd a *Vigilia* körül csoportosulókat nevezhetők a hazai neokatolicizmus képviselői-

nek, így: Eckhardt Sándor irodalomtörténész, Rónay György költő, Sík Sándor piarista szerzetes és költő, valamint Szekfű Gyula történész.

12–13. sor

Marx azt írja: a vallás az emberi lényeg megvalósítása – képzeletben: A költő itt a Hatvany Bertalan *Ázsia lelke* című könyvéről a *Szép Szó* első számában megjelent bírálatában leírtakat ismétli meg: „Azt írja Marx a »Hegeli jogbölcsélet kritikája« c. cikkében, hogy a vallás az emberi lényeg képzeletbeli megvalósítása és a földi sirlomvölgy bírálata.” – ld. ott 119–121. sor. Karl Marx befejezetlen, kéziratban maradt munkája az *Aus der Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie – Kritik des Hegelschen Staatsrechts* (A hegeli jogfilozófia kritikájából – A hegeli államjog kritikája). Először 1927-ben jelent meg a *Marx – Engels Historisch-kritische Gesamtausgabe* sorozat első kötetében, ld. MEGA 1/1.1. Marx Hegel filozófiájának kritikáját egy nagyszabású munkában tervezte megvalósítani, ennek képezte volna részét ez a torzóban maradt írásmű, amely valójában csupán a hegeli államjog kritikája formájában valósult meg. 1843 végén – 1844 elején, párizsi emigrációja első hónapjaiban Marx ezen munkájához írt egy bevezetést *Zur Kritik der Hegel'schen Rechts-Philosophie* címmel, mely sűrített formában összegezte addig elért elméleti eredményeit. Ez 1844 elején megjelent a *Deutsch-Französische Jahrbücher*-ben, s az idők során az egyik leggyakrabban idézett Marx-művé vált.

24–25. sor

hiszek az eredendő bűnben: A költő nem volt tájékozatlan a bűn, a lelkiismeret-vizsgálat teológiai-erkölcstani-lélektani kérdéseiben, de a *Szerkesztői üzenet*-ben az „eredendő bűn” fogalmának egyéni értelmezését nyújtja, amely az ezzel kapcsolatos vallástörténeti és erkölcstani irodalom felől csak hozzávetőleges pontossággal közölhető meg. – Az „eredendő bűn”, más terminológiában „eredeti bűn” vagy az „áteredő bűn”, teológiai szakkifejezés, az első embernek mint az egész emberiség képviselőjének a bűne, mely mint kegyelem nélküli, bűnös állapot minden emberre átszáll. Nem személyes bűn, nem cselekvés, hanem állapot, baj, amelyért személyesen nem vagyunk felelősek; és nem is a biológiai nemzettel ered át minden emberre, hanem inkább azt a szituációt, azt a környezetet jellemzi, amelybe megszületünk e világban. A paradicsomi bűnbe esés azt jelenti, hogy Ádám és Éva megszegve a Teremtő tiltó parancsát, ettek a jó és rossz tudásának fájáról, azaz inkább hallgattak a kígyó formájában megjelenő sátánra, mint a Teremtőjük tilalmára, és ezzel elfordultak a Teremtőjüktől, azaz bűnbe estek. Az első emberpár bűnbeesése azért okozza minden leszármazottjuk eredendő bűnben születését, mert az első emberpár kiűzetett a paradicsomból, hogy ne tudjanak az örök élet fájáról is enni. Amint Ádám a bűne által az egész emberiségre halált hozott, úgy Krisztus a megváltás által a megigazulást és az életet hozta. Az ember tehát Ádám bűnével a valódi bűn helyzetébe került, és ezt a helyzetet csak a krisztusi megváltás, a valódi megigazulás változtatta meg. Az első ember Isten akaratából az egész emberiséget képviselte. A paradicsomi állapot annak kifejezése, hogy ott az ember nem csupán a tiszta természetes állapotában élt, hanem Isten gyermekévé fogadta a kegyelem által, és külön adományban is részesítette: mentes volt a testi haláltól és természe-

tének belső rendezetlenségétől, vagyis a bűnre vivő hajlamtól (concupiscentia). A kegyelmi rendet úgy kapta, hogy azt át kellett volna adnia utódainak. Az Újszövetség azt hirdeti, hogy Krisztus visszaszerezte az emberiségnek mindazt, amit Ádámban elvesztett. Ádám bűnével az ember nem a tiszta természetes állapotába süllyedt vissza, hanem az alá, a bűn állapotába, mert születésétől kezdve mindenkiben hiányzik az a kegyelmi állapot, amelynek Isten akaratából ott kellene lennie. A középkori tanítás alapján a tridenti zsinat az örök élet elnyerése érdekében szükségesnek mondja a keresztséget az áteredő bűn eltörlésére, és ezen az alapon védi meg a gyermekkeresztség jogosságát is. A protestánsok tagadják a bűn átöröklését, és csak a büntetés átöröklését vallják. Luther és Kálvin tanításában az eredendő bűn az emberi természet megromlását jelenti. Benne van a concupiscentia – a bűn azonosítása az Isten elleni lázadásra ingerlő kívánságokkal –, az értelem elhomályosodása, továbbá a szabadság és az Isten iránti bizalom elvesztése, és ezeket a veszteségeket a keresztség sem pótolhatja. A megigazulás abban áll, hogy Isten a hívő embernek nem számítja be a bűnt. A tridenti zsinaton a katolikus egyház elvetette ezt a nézetet.

48–53. sor

valójában a rendi államra gondol [...] A rendi állam bizonyára nem örök eszmények megvalósítása: A hivatásrendiség, a korporatizmus a szociális kereszténység, a *Rerum novarum* óta fontos és folyamatosan kiépülő társadalomszervezési és államelméleti teóriája volt a katolikus egyháznak. De a harmincas években, a kommunizmus szovjetunióbeli felépítésének „réme”, az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus megerősödése, majd győzelme markánsan antiliberalis irányba lendítette ki a katolikus rendi törekvéseket, még akkor is, ha az egyház Mussolini rendszerét vagy a náciizmust nem is vállalta. JA levelezőpartnere a katolikus modernségnek ahhoz a változatához tartozhatott, amely a rendi gondolat antiliberalis, antiszocialista elveivel rokonszenvezett. Mint ilyen illetve kritikával a *Szép Szó* liberális, szocialista népfrontos irányát, és utasította el a neokatolicizmusnak azokat a képviselőit, akik a liberális és szocialista törekvésekkel szót tudtak érteni. Nem sokkal a *Szerkesztői üzenet* megjelenése után az *Új Kor* című folyóirat 1936. május 15-i számában Egyed István *A modern rendiség és a magyar alkotmány* című tanulmánya jól összefoglalta azokat a nézeteket, amelyekkel a költő nyílt levelében hadakozott – ld. Egyed I 1936.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

[Szerző nélkül], *Már a címe is érdekes...*, *ÚJ KOR*, 1936. 6. sz. (március 15.), 120. p.

[SZIRTES Andor] sz. a., *A Szép Szó*, SZÁZADUNK, 1936. 5. sz. (május), 144–145. p. (*Magyar folyóiratszemle* rovat)

MÉLIUSZ József, *Új magyar folyóiratok*, KORUNK, 1936. 6. sz. (június), 520–521. p.

[Szerző nélkül], *József Attila – Németh Andor : A költő és a kritikus*, COBDEN, 1937. 2. sz. (február), 80. p.

- VASS László, *Köszöntjük a „Szép Szó”-t Szlovenszón!*, MAGYAR NAP [Moravská Ostrava Přívoz], 1937. 187. sz. (október 15.), 4. p. [A Szerkesztői üzenet egy részletével.]
- [ANDREÁNSZKY István] Št. Andreánszky, *Mad'arskí spisovatelia pre myšlienku podunajskej spolupráce*, SLOVENSKÝ DENNÍK [Bratislava], 1938. 33. sz. (február 17.), 7. p.
- KUBÁN Endre, A „Szép Szó” József Attila száma, FÜGGETLEN ÚJSÁG [Kolozsvár], 1938. 7. sz. (február 12–19.), 8. p. [A cikk mottója a Szerkesztői üzenet egy részlete.]
- FEJTŐ Ferenc, *József Attila, a „felnőtt”*, NÉPSZAVA, 1938. 47. sz. (február 27.), 9. p.
- NÉMETH Andor, *Utószó*. In: JAÖV 1938, 555–562. p.
- GÁSPÁR Zoltán, *Kié József Attila?* In: *Delta-almanach*, összeállította G. Z., Budapest, Officina, 1940, 42–48. p.
- NÉMETH Andor, *József Attila*, Budapest, Cserépfalvi, 1944, 154–155 p.
- HATVANY Bertalan, *In memoriam „La Belle Parole”*, NOUVELLE REVUE DE HONGRIE, 1944. 9–10. sz. (szeptember–október), 72–76. p.
- IGNOTUS Pál, *Csipkerózsa : Budapesti és londoni emlékek*, 40. rész, HALADÁS, 1948. 1. sz. (január 1.), 7. p. = Ignotus P 1989, 175–176. p.
- NÉMETH Andor, *József Attila és kora : [8] Harmadik rész : Férfikor : A lapszerkesztő*, CSILLAG, 1948. 8. sz. (július), 28–34. p. (30–31. p.)
- IGNOTUS Pál, *Csipkerózsa : Budapesti és londoni emlékek*, 104. rész, HALADÁS, 1948. 31. sz. (július 29.), 8. p. = Ignotus P 1989, 230–231. p.
- FEJTŐ Ferenc, *József Attila, az útmutató*, Budapest, Népszava, 1948, 21–22. p.
- FÖVÉNY Lászlóné, *József Attila*, Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság – Művelt Nép, 1953, (Nagy Magyar Írók), 168. p.
- SZABOLCSI Miklós, *Jegyzetek és dokumentumok*. In: JAÖM3 1958, 418–419. p.
- KOCZKÁS Sándor, „Én, mint »hitetlen, materialista...«” : József Attila „Szerkesztői üzenet”-éről, VILÁGOSSÁG, 1962. 6. sz. (június), 53–54. p.
- IMRE Katalin, *A Szép Szó és József Attila*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1962. 1. sz., 40–58. p. = Imre 1991, 3–30. p. (51. p.)
- GYERTYÁN Ervin, *Költőnk és kora : József Attila költészete és esztétikája*, Budapest, Szépirodalmi, 1963, 44–47. p.
- FORGÁCS László, *Játékosság és valóság*. In: Forgács 1965a, 278–300. p.
- FORGÁCS László, *József Attila és a művészi öntudat filozófiája*, KRITIKA, 1965. 8. sz. (augusztus), 9–21. p. (9. p.)
- BALOGH László, A „meglett ember” : Egy fejezet József Attila filozófiai és etikai törekvéseiből, ALFÖLD, 1968. 4. sz. (április), 56–63. p. (61. p.)
- BALOGH László, *József Attila*, Budapest, Gondolat, 1969, (Nagy Magyar Írók), 164–165. p.
- M. PÁSZTOR József, *József Attila műhelyei : Lapok, szellemi és irodalmi csoportosulások*, Budapest, Kossuth, 1975, 275–281. p.
- SZIGETI Lajos Sándor, *A felnőttiség vállalása : A Kosztolányi-bírálat lírai fedezete*, ACTA HISTORIAE LITTERARUM HUNGARICARUM, 14. kötet, 1976, 161–185. p. (181. p.)
- TASI József, *József Attila és a Korunk*, MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 1977. 2. sz., 134–155. p. (150. p.)

- SZIGETI Lajos Sándor, A „Szabad-ötletek jegyzéke” és a kései versek : József Attila költészetének néhány motívumához, ACTA HISTORIAE LITTERARUM HUNGARICARUM, 16. kötet, 1978, 139–179. p. (162. p.)
- STOLL Béla, Az új József Attila-kiadás műhelyéből : József Attila legjobb barátja, KORTÁRS, 1978. 4. sz. (április), 615–618. p.
- ÜRÖGDI György, Ki volt Barta István?, KORTÁRS, 1978. 6. sz. (június), 1000. p.
- STOLL Béla, Az új József Attila-kiadás műhelyéből, KORTÁRS, 1979. 5. sz. (május), 773–779. p.
- SZABOLCSI Miklós, József Attila költői nyelvéről, IRODALOMTÖRTÉNET, 1980. 3. sz., 593–606. p. (603. p.)
- BÓKAY Antal, Pszichoanalízis, freudizmus és marxizmus kapcsolata József Attila világképében, LITERATURA, 1980. 2. sz., 248–266. p. (249. p.)
- HAJDU Ráfis Gábor, Budapesti esztendők : Beszélgetés Cserépfalvi Imrével József Attiláról, KRITIKA, 1980. 8. sz. (augusztus), 30–34. p. (31. p.)
- SZABOLCSI Miklós, József Attila költői nyelvéről, IRODALOMTÖRTÉNET, 1980. 3. sz., 593–606. p. (603. p.)
- GÖMÖRI György, József Attila: Levegőt!, KATOLIKUS SZEMLE [Róma], 1981. 1. sz., 3–12. p.
- SZIGETI Lajos Sándor, „Sebed a világ” : Négy könyv József Attiláról, IRODALOMTÖRTÉNET, 1982. 1. sz., 217–227. p. (225. p.)
- TVERDOTA György, Párbeszéd a korral : József Attila gondolkodói alkata, LITERATURA, 1985. 1–2. sz., 101–111. p. (109. p.)
- SZABOLCSI Miklós, Bevezetés. In: Hegyi – Tarján M 1987, 7–16. p.
- IGNOTUS Pál, A lapcím születése. In: Hegyi – Tarján M 1987, 19–22. p.
- [LÖBL Dezső] Landy Dezső, A Szép Szó nyomdájában. In: Hegyi – Tarján M 1987, 23–33. p.
- AMBRUS János, Ignotus Pál és Lukács György levélváltása 1945–46-ból, A. J. bevezetőjével. In: Hegyi – Tarján M 1987, 117–134. p. (125. p.)
- AGÁRDI Péter, Utószó. In: Bozóki 1987, 567–582. p.
- TÖRÖK Gábor, Újabb József Attila-kommentárjaimból, MAGYAR NYELVŐR, 1988. 4. sz., 119–126. p. (123. p.)
- JANZER Frigyes, A bűn és a semmi : József Attila kései verseinek motívumairól, IRODALOMTÖRTÉNET, 1991. 3–4. sz., 437–465. p. (442–443. p.)
- SZIGETI Lajos Sándor, „Kék tünde fénnel...” : József Attila vonzásában, ACTA HISTORIAE LITTERARUM HUNGARICARUM, 27. kötet, 1991, 79–105. p. (92. p.)
- CSEH Mária, József Attila remniszcenciák Szilágyi Domokos költészetében, ACTA HISTORIAE LITTERARUM HUNGARICARUM, 26. kötet, 1994, 165–199. p. (170. p.)
- AGÁRDI Péter, Torlódozó múlt : József Attila és kortársai, Budapest, T-Twins, 1995, 208. p.
- LENGYEL András, „...saját szemem láttára átalakulok” : József Attila 1935 augusztusi fordulatáról, JELENKOR, 1995. 4. sz. (április), 356–365. p. = Lengyel A 1996a, 120–136. p.
- LENGYEL András, József Attila „örök barátja”, IRODALOMISMERET, 1996. 1–2. sz., 80–84. p. = Lengyel A 1996d = Lengyel A 2008a, 240–246. p.
- LENGYEL András, József Attila „örök barátja”, MŰVELŐDÉS (Kolozsvár), 1995. 11. sz. (november), 42–44. p. = Lengyel A 1996c = Lengyel A 2008a, 240–246. p.
- SÁRKÖZY Péter, „Kiterítenek úgyszólván” : József Attila kései költészete, Budapest, Argumentum, 1996, 112. p.

- SZŐKE György, „Hogy valljalak, tagadjalak...”: Hit és nem-hit kettőssége József Attilánál. In: Jankovics – Monok – Nyerges 1998, 1407–1413. p. (1410–1412. p.)
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár: József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 168, 348, 388, 517–523, 568–571. p.
- N. HORVÁTH Béla, *József Attila: 1905–1937*, Horpács, Mikszáth, 2000, (Élet-mű-kalauz, 4), 103–107. p.
- FARKAS János László, *A Logosz keresése József Attila költészetében*. In: Tverdota – Veres A 2003, 30–63. p.
- ALFÖLDY Jenő, *Fogj össze, formáló alak: Istenesség és büntudat József Attila verseiben*. In: Alföldy 2005, 151–197. p. (183, 196. p.)
- HORVÁTH Iván, *József Attila értekező prózájának hálózati kritikai kiadása – és az Eszmélet*, MAGYAR TUDOMÁNY, 2005. 11. sz. (november), 1431–1441. p. (1438. p.)
- VALACHI Anna, *Az „anyás” költő és az „ébresztő tudomány”: Ferenczi Sándor virtuális jelenléte József Attila életművében*, THALASSA, 2005. 2–3. sz., 146–177. p. (152, 160. p.)
- BORI Imre, *József Attila költészete*, BÁNYAI János utószavával, Újvidék, Forum, 2005, 312. p.
- AGÁRDI Péter, *József Attila és a szocializmus – művelődéstörténeti megközelítésben*. In: Agárdi P 2006a, 239–264. p. (254–255. p.)
- MANN Lajos, *József Attila „szendergő szonett”-je*, HOLMI, 2006. 5. sz. (május), 585–590. p. (589. p.)
- DÁVIDHÁZI Péter, *József, Illyés, Jób: [2. rész] Párhuzamos verselemzés bibliai fénytörésben*, HOLMI, 2008. 6. sz. (június), 732–747. p. (738. p.)
- LENGYEL András, *József Attila „örök barátja”: Barta Istvánról, kérdőjelekkel*. In: Lengyel A 2008a, 240–246. p.
- ANGYALOSI Gergely, *A büntelen bűnösség paradigmája*, LITERATURA, 2011. 3. sz., 262–266. p. (264. p.)
- GARAI László, *József Attila: furcsa alkotói mód és egy furcsa barátság*, KRITIKA, 2014. 9–10. sz. (szeptember-október), 5. p.
- LAPIS József, *Az elmúlás poétikája: A haláltapasztalat esztétikai közvetítettsége a két világháború közötti magyar költészetben*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 219. p.
- AGÁRDI Péter, *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások: 1847–2014*, Budapest, Napvilág, 2015, 177. p.
- TVERDOTA György, *József Attila szerkesztői üzenete*, LITERATURA, 2016. 3. sz., 149–166. p.

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Kortársi recepció

A *Szerkesztői üzenet* azon kevesek egyike JA értekező prózai írásai közül, melynek kortársi recepciója is jelentős volt. A feltehetően Szirtes Andor által írt (sz. a. aláírású) A *Szép Szó* című szemle a *Századunk* 1936. májusi számában így ismerteti: „József Attila ügyes szerkesztői üzenetben süti vissza egy katolikus levélíróra a hitetlenség és a társadalmi rend elleniség vádját.” – ld. Szirtes A 1936. A *Korunk* 1936. júniusi számában Méliusz József idézte a *Szerkesztői üzenet* nevezetes záró gondolatait: „József Attila különben

egy katolikus támadásra válaszolva a következőkben fogalmazza meg a lap irányát: »Fellépésünkkel, írásainkkal [...] rendbefoglaló szabadságot.« – ld. Méliusz 1936. A Cobden Szövetségben JA és Németh Andor részvételével 1937. február 5-én rendezett program, A *költő és a kritikus* vitájának bevezetőjét Kerpel Jenő tartotta, aki a Cobden 1937. februári számában valószínűleg a Zsigmond Ede által írt tudósítás alapján méltatta a *Szerkesztői üzenet*et: „a Szép Szó második számának élén József Attila, a lírikus, egy ismeretlenhez intézett, négy pontba foglalt üzenet alakjában oly lucidus és harcos okfejtéssel határozta meg a lap irányát. Konstitucionális kettősség: a gondolat hibátlan-hidegen másodpercenként lecsapó pörölye és a tudattalan orfikus mélyén szövőddó víziók” – ld. Cobden 1937/2. A *Szép Szó* csehszlovákiai látogatását köszöntő cikkében Vass László, méltatva a folyóiratot, idézte JA *Szerkesztői üzenetéből* a folyóirat címét magyarázó részletet: „Ezek a fiatal magyar írók múlt éven indult nívós folyóiratukat tudatosan »Szép Szó«-nak nevezték el, jelképezve ezzel a durva önkénytől vissza nem riadó emberi öntudat mindenekfölött álló szépségét. Amint a folyóirat egyik szerkesztője, József Attila kifejtette: »Szép Szó magyarul nem felcicomázott [hanem...] rendbefoglaló szabadságot [jelent].«” – ld. Vass L 1937.

A *Szerkesztői üzenet* utolsó előtti bekezdését – „»Szép szó« magyarul [...] rendbefoglaló szabadságot [jelent].” – a József Attila emlékének szentelt *Szép Szó*-különszám (1938. január–február) mottójaként jelenítették meg. Ifjabb Kubán Endre a kolozsvári *Független Újságban* február közepén ismertette a folyóirat e számát. Cikkének élén idézi a *Szerkesztői üzenet* mottóként megjelenített sorait, s írását a következő mondattal kezdi: „Bizonyos, szebben és igazabbul, nemesebben és emberebbül nem lehet újonnan induló folyóiratot és annak célkitűzését ismertetni, mint a fenti idézet, mellyel József Attila a Szép Szó felelős szerkesztője útnak indította a lapot, hogy terjedjen az embriesség eszméje és győzzön a humanizmus.” – ld. Kubán 1938.

Andreánszky István *Mad'arskí spisovatelia pre myšlienku podunajskej spolupráce* (Magyar írók a Duna-menti együttműködés gondolatáért) című szlovák nyelvű cikke a *Slovenský Denník* című pozsonyi politikai hetilapban méltatja József Attilát, mint a Szép Szó reprezentatív alkotóját, idézve a *Szerkesztői üzenet* sorait – „Fellépésünkkel [...] rendbefoglaló szabadságot.” – ld. Andreánszky 1938. Fejtő Ferenc a *Népszava* 1938. február 27-ei számában megjelent József Attila, a „felnőtt” című írását a *Szerkesztői üzenet* utolsó soraiból vett idézettel zárja: „Célunk az a társadalmi és állami életforma, [...] rendbefoglaló szabadságot.” – ld. Fejtő 1938b. A Cserépfalvi kiadónál 1938-ban megjelent József Attila *összes versei és válogatott írásai* című kötet teljes terjedelmében közli a *Szerkesztői üzenet*et, és a szerkesztő, Németh Andor az *Utószóban* is idéz belőle – ld. Németh A 1938a. Gáspár Zoltán a Szép Szó újjáélesztésére kísérletet tevő *Delta Almanachban* (1940) ugyancsak idézi a *Szerkesztői üzenet* záró gondolatát – ld. Gáspár 1940.

Németh Andor a Cserépfalvi kiadó gondozásában 1944-ben megjelentetett József Attila című monográfiájában megemlékezik a Szép Szó megalapításáról, idézve a *Szerkesztői üzenet* sokat hivatkozott záró gondolatát, majd így folytatja: „Céljainkat József Attila idézett szavai világosan meghatározták. A szellem eszközeivel visszautasítani a szellemi szabadság ellen irányuló támadásokat, ellenállni ahogy s amíg lehet, az ár ellen

úszni, a nép és a falu kultuszával szemben fenntartani a városi, az európai szellem szemléleti formáit és kifejezésmodorát” – ld. Németh A 1944, 154–155. p. Hatvany Bertalan 1944-ben a genfi *Nouvelle Revue de Hongrie*-ban a *Szép Szóra* visszaemlékező és József Attilát méltató írást jelentetett meg franciául. Az írás a *Szerkesztői üzenet* záró gondolatának francia fordításával kezdődik, majd így folytatódik: „Ezt írta 1935-ben József Attila a *Szép Szó* c. folyóirat vezércikkében.” – ld. Hatvany B 1944, 72–76. p.

A második világháborút követő néhány évben a *Szép Szó* egykori szerkesztői és munkatársai erőfeszítéseket tettek a folyóirat újraélesztésére. Argumentációjukban arra hivatkoztak, hogy a folyóirat egyik alapítója JA volt, aki a *Szerkesztői üzenet*ben fogalmazta meg a lap programját. Egy 1987-ben megjelent kiadvány Ambrus János bevezetőjével közli Ignotus Pál és Lukács György *Szép Szóval* kapcsolatos levélváltását. Ignotus Pál JA szerkesztői munkájára hívta fel Lukács György figyelmét: „József Attila, kitől a »Szép Szó« cím-ötlete származott, azt mondta: vállalnunk kell a magáért-való szépség és pártfeletti elmélkedés kultuszát, részben mert ez is érték, főként azonban mert ez az, amit ma viszonylag legkevesebb megalkuvással gyakorolhatunk.” – ld. Ambrus 1987, 117–134. p. (125. p.)

A szerkesztőtárs, Ignotus Pál a *Haladás* című lapban *Csipkerózsa* címmel, 107 folytatásban jelentette meg emlékiratát 1947. január 23. és 1948. szeptember 16. között. Idéz a *Szerkesztői üzenet*ből, és méltatja az írást. (Ld. még *Keletkezéstörténet*.)

Fejtő Ferenc *József Attila, az útmutató* című tanulmányában két ponton érinti a *Szerkesztői üzenet*et. Egyrészt felhívja a figyelmet a költő diszkrét, de álláspontját szilárdan vállaló megjegyzésére, amely szerint „mindvégig, az ő szelíd és komoly módján hangsúlyozta, hogy »híve vagyok a tudományos szocializmusnak«”. Másrészt megerősíti, hogy a *Szép Szó* címben a kortársak egy része a század eleji szépségkultusz kísértetét vélte felismerni: „második számában válaszolt azoknak, akik a »Szép Szó« nevét kifogásolták, mintha e kifejezés, amelyhez sokan a megtarthatatlan ígéret, vagy a »l’art pour l’art« képzeiteit társították, – »játékká alacsonyítaná gondolatainkat.«” – ld. Fejtő 1948, 21–22. p.

A *Szép Szó* szellemi utóvédharcának talán utolsó megnyilvánulása Németh Andor *József Attila és kora* című, először a *Csillag* című folyóiratban folytatásokban megjelent monográfiája volt. A *lapszerkesztő* című fejezetben e kommentárokkal idéz a *Szerkesztői üzenet*ből: JA „A lap programját a második számban jelentette be, és fejtette ki. E szám vezető cikkét József Attila írta. A cikk (felirata: Szerkesztői üzenet) egy levélre adott válasz formájában kifejtett hitvallomás. Itt még egyszer megismétli azokat a gondolatokat, miket már az első szám Hatvany-bírálatában megpendített. [...] Ezt a gondolatmenetet veszi fel újra, s fejt ki a *Szép Szó* első oldalán [...] Aztán áttér a lap címének magyarázatára.” (Ld. Németh A 1947–1948 [8], 30–31. p.)

A marxista ideológia jegyében

Az 1958-as kritikai kiadás megjelenése előtt csak Fövény Lászlóné JA-monográfiája tér ki röviden a *Szerkesztői üzenet*re. Úgy kivonatolja a szöveget, hogy annak üzenete illeszkedjék a forradalmi munkásmozgalom szellemiségéhez: „Egy szerkesztői üzenetben az »erkölcsi felszabadulásra« áhító olvasónak megmagyarázza, hogy erkölcs és rend

»csupán a szabadságból és szabadságban« fejlődhetik ki, s hogy ehhez a szabadsághoz csak a burzsoázia elleni harc árán lehet eljutni. A társadalom bűnein csak úgy lehet segíteni, ha küzdünk »egy olyan társadalmi rendért, termelési módért és elosztási szervezettért«, amelyben ezek a bűnök természetszerűen megszűnnek majd.” (Ld. Fövény 1953, 168. p.)

Szabolcsi Miklós közli a *Szerkesztői üzenet* teljes szövegét, és a jegyzetekben rövid áttekintést nyújt a kritikai kiadás megjelenése előtti recepciótörténetről. Az áttekintést egymondatos értékelés előzi meg: „A cikk tulajdonképpen a Szép Szó egyik programadó vezércikke s a költő ekkori politikai s világnézeti állásfoglalásának legvilágosabb összefoglalása.” (Ld. JAÖM3 1958, 418–419. p.)

A *Világosság* című folyóirat *Dokumentum* rovata 1962-ben teljes terjedelmében közölte a *Szerkesztői üzenet*et. Az utána következő oldalakon Koczkás Sándor a szocialista humanizmus szellemében fogant szerkesztői programként értékelte a cikket. Érvelésében addig jutott el, ameddig a szöveg vizsgálatában a konkrét történeti megközelítés hiányában ez lehetséges volt: úgy látta, hogy a költő a korabeli keresztény nemzeti ideológiával folytatott vitát a hitvédelem, a bűn és büntetés, a rendi állam, az örök eszmények kérdésében. Feltételezte, hogy JA materialista álláspontból vitatta a fasizálódó hivatalos ideológia felfogását – ld. Koczkás 1962, 53–54. p.

Imre Katalin az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben írt tanulmányában Koczkás Sándortól eltérően a költőt ugyan „a tudományos szocializmus hívének” látta, és a szövegnek azokat az elemeit emelte ki, amelyek ezt az értékelést támasztják alá. Mindazonáltal olyan gondolatokra is rámutatott, amelyek szerint nem felelnek meg a marxista álláspontnak: „egyes kitételeiben idealisztikus elképzelések, szociáldemokrata hatások, ideológiai eklekticizmus jelei ismerhetők fel. Nehéz persze megállapítani, hogy mennyi ebben a megjelentetéshez szükséges diplomácia, a vitapartner szempontjaihoz látszólag alkalmazkodó, ironikus megoldás, és mi József Attila tényleges meggyőződése.” (Ld. Imre 1962, 51. p.)

A problémaérzékenység és a marxista ideológiai keretek tiszteletben tartására való törekvés közötti feszültség jellemezte Gyertyán Ervinnek a *Szerkesztői üzenet*tel kapcsolatos megállapításait. Gyertyán rátapintott az írás egyik olyan pontjára, a bűn kérdésére, amelyre a korabeli marxizmusnak nemigen voltak kész válaszai, s ez a precedensnélküliség lehetővé tette számára, hogy a költőt megtegye a bűn-probléma marxista megközelítésének követendő példájává: „Mélyenszántó marxista elemzése ez az irracionalizmus különböző formái által misztifikált bűnnek és büntudatnak mint társadalmi-lélektani jelenségnek.” Olyannyira, hogy némileg anakronisztikus módon az egzisztencializmussal vitázó marxista álláspont képviselőjét vélte felfedezni József Attilában: „Valóságos vitairat az egzisztencializmussal szemben. József Attila elfogadja a modern filozófia kihívását, leszáll »mélységeibe«, szubjektíve átéli azt az élethelyzetet, amelyből problematikája fakad, de – éppen ebben rejlik teljesítményének nagysága – ezt racionalistaként, marxistaként teszi, »száraz lábbal« kel át az irracionalista problematika e modern filozófiai tengerén, amelyben – így vagy úgy – annyi kortársa elmerült.” Gyertyán ugyanakkor jó szemmel vette észre JA bűnfelfogásának egy sajátos

vonását, amelyre már Németh Andor is felfigyelt, a „megbocsátani-nem-tudás” bűnét. (Ld. Gyertyán 1963, 44–47. p.)

A hatvanas évek első felében a gondolkodó JA marxista értelmezésének másik főszereplője, Forgács László a *Szerkesztői üzenet* egy újabb érdekes kérdésére, a játék problémájára irányította a figyelmet. Olyan részletkérdést lát benne, amely a kései JA művészetkoncepciójának lényegére vet fényt. Forgács esztétikai tájékozottságának egész gépezetét mozgósítja a probléma megoldása érdekében. Áttekinti a költő viszonyát a játékhoz pályája során, és a JA-i játékelméletet a modern játékelméletek egész történetében elhelyezi Schillertől Huizingáig. Csakhogy az a termékeny feszültség, amely Gyertyán problémaérzékenysége és a hivatalos marxista felfogás normáihoz való alkalmazkodás között húzódott, Forgácsnál teljességgel hiányzott. A *Szerkesztői üzenet* játékról szóló mondatait túlértelmezve, a játék ürügyén rendkívül bőbeszédűen, elrugaskodva a szöveg tényleges üzenetétől valamiféle intellektuális realizmus esztétikáját kreálta meg és oktrojálta rá a költőre – ld. Forgács 1965a, 278–300. p. Ugyanerre a játékesztétikára tett utalást a monográfia megjelenésének évében közölt tanulmányában is (ld. Forgács 1965b, 9. p.). Jóval későbbi időpontban Cseh Mária is a játék problémája felől közelítette meg a *Szerkesztői üzenet*et – ld. Cseh 1994, 170. p. A Forgácsot kötő ideológiai béklyók nélkül utóbb N. Horváth Béla is kitért a játék-problémára, idézve a *Szerkesztői üzenet* vonatkozó részletét – ld. N. Horváth 2000, 107. p.

A hatvanas évek végén és a hetvenes években Bori Imre és Gyertyán Ervin kezdeményezése nyomán, valamint Németh G. Béla tanulmányai hatására, a marxista ideológia kereteinek a tiszteletben tartásával, felerősödött JA gondolkodásának az egzisztencializmussal, illetve a pszichoanalízissel történő szembesítése. A formalista-strukturalista nyelv- és költészetfelfogással történő rokonítás előtt Balogh László ebben a szellemben vizsgálta meg a kései JA filozófiai-etikai törekvéseit. A *Szerkesztői üzenet*tel kapcsolatban megállapítja, hogy itt „minden freudista vagy egzisztencialista beütéstől mentesen, szigorúan társadalmi-politikai nézőpontból fogalmazza meg József Attila a feloldást biztosító humanizmus, az új etika követelményeit”, s ennek alátámasztására idéz belőle – ld. Balogh L 1968, 61. p.; Balogh L 1969, 164–165. p.

M. Pásztor József *József Attila műhelyei* című könyvében sorra veszi azokat az orgánumokat, amelyekben a költő rövidebb-hosszabb időre otthonra talált. Közöttük kiemelkedő szerepet játszott a *Szép Szó*, amelynek a költő a szerkesztője volt. Ennek megfelelően hangsúlyos szerepet kap az az írása, amelyben a lap címét és a munkatársak „elméleti alapállását megmagyarázta”. M. Pásztor szerint a *Szerkesztői üzenet* marxista programot ad a szabadságért vívott küzdelemhez. (Ld. M. Pásztor 1975, 275–281. p.)

Szigeti Lajos Sándor A *József Attila-i teljességigény* című könyvének (Szigeti L S 1988) először folyóiratban megjelent fejezeteiben több ízben kitér a *Szerkesztői üzenet* különböző részleteire, amelyek a gyermeki mivolt, illetve a játék problémájának elemzéséhez szolgáltak támpontul – ld. Szigeti L S 1976, 169, 181. p.; Szigeti L S 1978, 162. p. Tasi József pedig JA és az erdélyi *Korunk* című folyóirat kapcsolatát elemezve föleleveníti, hogyan fogadta Gaál Gábor, illetve a *Korunk* nevében Méliusz József az induló *Szép Szót*, idézve a költő *Szerkesztői üzenetéből* – ld. Tasi 1977, 150. p.

Barta István szerepe

A *Szerkesztői üzenet* iránti érdeklődésnek Stoll Béla ötlete adott új lendületet. A JA-versek kritikai kiadásának készítője fölfedezte és feltárta a költő baráti kapcsolatát és szellemi érintkezését egy kortárs irodalombaráttal, akire korábban az indokoltnál kisebb figyelem irányult. A zsidó származású Barta István konzervatív katolikus beállítottságú és legitimista politikai meggyőződésű bankhivatalnok volt, aki ugyanakkor rendkívül nagy megbecsülést tanúsított JA, a költő iránt, s a harmincas évek derekán baráti viszonyt alakított ki vele. A költő által viszonzott baráti kapcsolat bizonyítéka számos verskézirat, amellyel a költő megajándékozta Bartát. Vitázó kapcsolatuk tartalmáról azonban a kutatásnak ezen a néhány szegényes adaton túl semmit sem sikerült feltárnia. Az alap nélküli felépítmény különös tüneménye gyanánt mégis az a vélekedés alakult ki a JA-kutatásban, hogy a költő gondolkodására alakítóan hatottak Barta nézetei, és a katolikus levélíró, akivel a *Szerkesztői üzenet* szerzője vitába szállt, megnevezetlenül Barta István lehetett. (Vö. Stoll 1978; Ürögdi 1978; Stoll 1978; Stoll 1979.)

Szigeti Lajos Sándor két alkalommal is méltatta Stoll Bélának a Barta Istvánt a *Szerkesztői üzenet*tel összekapcsoló tanulmányát – ld. Szigeti L S 1982, 225. p.; Szigeti L S 1991, 92. p. Stoll kutatásainak elmélyítésére és kiterjesztésére Lengyel András két tanulmányában tett kísérletet. Munkájának eredményeképpen a JA–Barta István kapcsolatról minden korábbinál alaposabb ismereteink vannak. De ez nem változtat azon, hogy semmivel sem tudunk többet a költő katolikus vitapartnerének nézeteiről, és semmilyen támponttal nem rendelkezünk arra nézve, hogy ténylegesen Barta István lett volna az a katolikus levélíró, akivel JA a *Szerkesztői üzenet*ben vitába szállt. (Vö. Lengyel A 1995c; Lengyel A 1996c.)

A hitelesen nem bizonyított feltételezés hatással volt más kutatókra is. Sárközy Péter, Szőke György, Szabolcsi Miklós, N. Horváth Béla, Farkas János László, Garai László egyaránt összefüggést véltek felfedezni a költő vitacikke és a katolikus barát nézetei között. Holott József Attilának a katolikus vallásbölcseleti hagyomány terén is jóval régebbi keletű és kiterjedtebb műveltsége volt (Horváth Sándor és Várkonyi Hildebrand könyvei Aquinói Tamásról, Pauler Ákos filozófiája stb.), hogysem Barta István gondolati ihletésére kellett volna várnia. A kutatói buzgalom Barta személyében egy kevésbé ismert mellékszereplőt erőltetett a figyelem reflektorfényébe. (Ld. Sárközy P 1996, 112. p.; Szőke Gy 1998a, 1410–1412. p.; Szabolcsi M 1998, 523. p.; N. Horváth 2000, 103. p.; Farkas J L 2003, 37. p.; Garai L 2014.) A kérdést részletesen tárgyalja Tverdota 2016.

A Szép Szó és a Szerkesztői üzenet felértékelődése

Sajnálatos, hogy a *Szerkesztői üzenet* fontos eszmetörténeti forrásai feltáratlanok maradtak. A freudi összetevőre csak utalások történtek. A hiányt a cikknek a bűnnel kapcsolatos fejtegetései kapcsán Farkas János László is szóvá tette: Freudot mint „az akaratlanul elkövetett bűnök diagnosztáját” hiányolta az elemzésekből – ld. Farkas J L 2003, 38. p. N. Horváth Béla ugyancsak „a pszichoanalitikus bűnfogalommal” hozta összefüggésbe a *Szerkesztői üzenet* második pontját – ld. N. Horváth 2000, 103. p. Bókay Antalnak, sajnos bizonyítás nélkül, Freud *Egy illúzió jövője* című munkáját juttatja eszébe a költő írása előzményként – ld. Bókay 1980, 249. p. Idesorolhatjuk Valachi Anna későbbi

feltételezéseit is Ferenczi Sándornak JA gondolkodására, többek között a *Szerkesztői üzenet*re gyakorolt hatásáról – ld. Valachi 2005b, 152, 160. p.

A *Szép Szó* JA által megfogalmazott programjának konszenzusteremtő erejét és az idők változását mutatja, hogy két ellentétes nézőpontból kiinduló megnyilatkozás is hivatkozhatott rá, ráadásul egymást nem kizáró értelemben. Ezek egyikének kérdezője, Hajdu Ráfis Gábor a korszak kultúrpolitikájának szolgálatában folytatott párbeszédet Cserépfalvi Imrével, a *Szép Szó* első kiadójával. Cserépfalvi a *Szerkesztői üzenet*nek a *Szép Szó* lapcímet védelmébe vevő részletére hivatkozva határozza meg az induló folyóirat szándékait, mint az egységes humanista, antifasiszta szellemi ellenállás programját – ld. Cserépfalvi – Hajdu R G 1980, 31. p. Gömöri György pedig a római *Katolikus Szemlé*ben publikált *Levegőt!*-elemzésében idézi a költő által adott programot, mint a demokratikus, a szabadság-elvű szocializmus melletti kiállást – ld. Gömöri 1981, 11. p.

A folyamat az 1980-as évek végén jutott tetőfokára, nem függetlenül a politikában történt fordulatoktól, amelyek a *Szép Szó* pozitív újraértékelését hozták magukkal. Hegyi Béla és Tarján Magda szerkesztésében 1987-ben megjelent a *József Attila és a Szép Szó* című kiadvány (ld. Hegyi – Tarján M 1987). A bevezető tanulmányt Szabolcsi Miklós írta, hosszú részleteket idézve a *Szerkesztői üzenet*ből, a szöveget és a lap programját a „demokratikus szocializmus felé tartó” fejlődés perspektívájába állítva. Ignotus Pál *A lapcím születése* és Landy (Löbl) Dezső *A Szép Szó nyomdájában* című írása ugyancsak a folyóirat JA által megfogalmazott programját idézi és kommentálja. (Ld. Szabolcsi M 1987; Ignotus P 1987; Löbl 1987.) Ignotus Pál Lukács Györgyhöz 1945-ben intézett levele (Ambrus János által sajtó alá rendezve) ugyancsak a *Szép Szó* névadójaként emlékezik meg József Attiláról (ld. Ambrus 1987). Ugyanebben az évben látott napvilágot a *Szép Szó* anyagából válogató s a *Szerkesztői üzenet*et is teljes terjedelmében újraközlő reprint válogatás (ld. Bozóki 1987), Agárdi Péter utószavával (ld. Agárdi P 1987).

A bűn kérdése

A változások tartalmi következményeként a *Szerkesztői üzenet* értelmezésében egyre inkább előtérbe került a bűn–büntetés kérdéskomplexum elemzése, az eddiginél árnyaltabban és ideológiai kényszerektől szabadabban. Török Gábor úgy fogadja el az „eredendő bűn vallási dogmájának” jelenlétét JA gondolkodásában, hogy hivatkozik a költőnek arra a nem sokkal korábban tett kijelentésére, amely szerint „a vallásos forma valami lényegét rejt magában”. A büntudat eredetét Török mindazonáltal az osztálytársadalom ellentmondásaira vezeti vissza – ld. Török G 1988, 123. p. Janzer Frigyes – az ő szóhasználatával – „a bűn-motívumot” vizsgálja JA költészetében, s ennek során a *Szerkesztői üzenet* bűnértelmezéséből indul ki. Szerinte „a *Szerkesztői üzenet* könnyedén, fölényes biztonsággal beszél a bűnről (főleg a büntelen bűnről)”. Janzer sajátos, hierarchikus viszonyt állapít meg a költő által felállított két büntípus között: „Az első fajta bűn (a büntelen bűn) az, amely a versek bűnképzetének alapját alkotja, ehhez képest másodlagos a szeretet elleni bűn, amely éppen az előbbi ellensúlyozására jött létre.” – ld. Janzer 1991, 442–443. p.

Sárközy Péter JA bűnértelmezésének elemzését teljes mértékben Lengyel Andrásnak a költő állítólagos 1935-ös, Barta Istvánnak tulajdonított szemléleti fordulatáról

kialakított álláspontjára alapozza, elfogadva, hogy a *Szerkesztői üzenet*nek a rendről és a bűnről írott részletei a katolikus felfogás és a tudományos szocializmus sajátos ötvözetét hozzák létre – ld. Sárközy P 1996, 110–112. p. Szőke György ebbe a képtelen ötvözetbe egyenesen ateizmus és vallásos hit szintézisét látja bele, a *Szerkesztői üzenet*nek a vallásos hit racionális magváról a fiatal Marx magyarázatát kölcsönvevő részletére hivatkozva – ld. Szőke Gy 1998a, 1410–1412. p. Szabolcsi Miklós monográfiájában inkább a bűn-probléma pszichologizálásának útját választotta: „A bűnnek sajátos átértelmezését kísérli meg – úgy is fogalmazhatok, hogy félelmeit, szorongásait racionalizálja –, ekkor még tudja racionalizálni, vagy másképpen szólva: társadalmi meggyőződése, a világról alkotott képe keretei közé próbálja beilleszteni.” – ld. Szabolcsi M 1998, 569. p.

A *Szerkesztői üzenet* bűnnel foglalkozó második pontjának értelmezését az a körülmény nehezíti, hogy benne nem ugyanazzal a bűnértelmezéssel van dolgunk, mint a kései bűn-versekben. Dávidházi Péter világosan felismeri az értelmezést csapdába ejtő helyzetet, amikor a bűn-problémának a Jób könyve felől történt szemügyre vétele során megállapítja: „átértelmezi az eredendő bűn őszövegségi alapú (Ádám és Éva bűnbeeséséből származó) teológiai fogalmát” – ld. Dávidházi 2008, 738. p. Ugyanilyen fontos különbségtétellel él Farkas János László, amikor a korábbi értelmezők ideológiai magyarázataitól eltérően kategorikusan elkülöníti a társadalmi kényszerek folytán bűnné nyilvánított védekező vagy jogot érvényesíteni próbáló emberi viselkedést „a szellem és a szeretet, a kegyelmi állapot és a megigazulás ügyét” jelentő abszolút bűnfogalomtól, az „eredendő bűn”-től – ld. Farkas J L 2003, 37. p. Hasonlóan fontos Angyalosi Gergely felvetése, aki JA *Könnyű, fehér ruhában* és Kosztolányi *Könyörgés az ittmaradókhoz* című verseit elemezve a szeretet és a bűn közötti viszony – a *Szerkesztői üzenet*ben is érintett – kérdésének az eddiginél mélyebb elemzését szorgalmazza – ld. Angyalosi 2011, 264–265. p.

Alföldy Jenő is a bűn kérdésével viaskodik JA kései istenes verseit tárgyaló tanulmányában. Jegyzeteiben hosszan idézve a *Szerkesztői üzenet* bűnnel kapcsolatos mondatait, két fontos megállapítást tesz. Az egyik az a feltételezése, amely szerint József Attilának „a bűnnel kapcsolatos álláspontja önkéntelenül közeledik a keresztyényi felfogáshoz”. A másik, hogy a költő „újdonsága az ártatlansággal párosult büntudat” – ld. Alföldy 2005, 183, 196. p. Mann Lajos egy JA-töredék kiegészítése és értelmezése során folyamodik a *Szerkesztői üzenet* eredendő bűnnel kapcsolatos fejtegetéseéhez. Mann Dávidházihoz hasonlóan megállapítja, hogy az eredendő bűn bibliai fogalmát írásában JA „merőben új tartalommal tölti meg”. Mann elfogadja ezt az átértelmezést, és elemzői-kiegészítő munkája során a JA által javasolt új változattal él – ld. Mann L 2006, 589. p.

A Szerkesztői üzenet – tágabb perspektívában

Nyilván oka van annak, hogy az utóbbi években éppen a bűnnel kapcsolatos tematika került egyoldalúan előtérbe. De számos olyan publikáció is született, amely nem korlátozódik erre. Szabolcsi Miklós *Kész a leltár* című monográfiájában több irányból közelíti meg a *Szerkesztői üzenet*et. Átfogó ítéletet kapunk az írás egészéről: „Humanista,

materialista hitvallás – marxista alapú, de nem dogmatikus –, az európai antifasiszta baloldal legtisztább hangja”, majd a monográfus sorra veszi az olvasói levélre adott nyílt válasz pontjait. Az első, hitvédelmi pontra adott feleletet „kissé skolasztikusnak” minősíti. A harmadik pontban Szabolcsi úgy látja, a költő „a rend és a szabadság kérdését érinti”, s a magántulajdon ellen érvel. Legtöbbször a negyedik pontot, a „záró passzust” értékeli, melyet „az egész József Attila-életmű egyik legszebb, legjobbban megírt részének” ítél, bár a benne felvázolt társadalmat „szép illúzióknak” minősíti. (Ld. Szabolcsi M 1998, 168, 348, 388, 517–523, 568–571. p.)

Farkas János László Szabolcsihoz hasonlóan a *Szerkesztői üzenet* számos mozzanatról tesz finom és találó megjegyzéseket. Foglalkozik a folyóirat címével, az azt indokoló „testet öltött érv” kifejezés jelentésével, a „kifejtés” terminus értelmével, „az emberek fiai” kifejezés bibliai asszociációjával – ld. Farkas J L 2003, 30–38. p. Horváth Iván saját *Eszmélet*-értelmezésének módszertanát úgy szemlélte, hogy a *Szerkesztői üzenet* hitvédelmi érvelését idézte megvilágító párhuzamként – ld. Horváth I 2005, 1438. p.

Agárdi Péter a *Szép Szó* 75 évvel korábbi indulására emlékezve a *Népszava Szép Szó* című kulturális mellékletében Fejtő Ferenc, az egykori szerkesztőtárs iránti tisztelgő gesztusként is szövegmontázst készített. Bevezetőjében JA *Szerkesztői üzenetét* mint a sokféle törekvést magába foglaló folyóirat „közös nevezőjét” emlegeti, s a szövegmontázs első elemeként szemelvényt közöl belőle. (Ld. Agárdi P 2011.) A lap egyetemes jelentőségét hangsúlyozó és a *Szerkesztői üzenet* egészében kiemelő megközelítési mód érvényesült Agárdi más írásaiban is. *József Attila és liberális barátai* című tanulmányában a liberalizmus és a szocializmus világképi szerkezetének összekapcsolását emelte ki a költőnek a folyóirat programját indokoló írásában – ld. Agárdi P 1995b, 208. p. A *József Attila és a szocializmus – művelődéstörténeti megközelítésben* című írása pedig arra hivatkozva, hogy a „szabadság, egyenlőség és testvériség értékpillérei” kiemelkedő szerepet játszanak a *Szerkesztői üzenet* gondolatmenetében, JA szocializmusát az európai és nemzeti progresszió folytonosságába illeszti be – ld. Agárdi P 2006a 254–255. p. Végül a *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások* című könyvében Agárdi így fogalmaz: „A szép szó »definíciója«, a játék és a racionális gondolkodás József Attila-i összekapcsolása az 1936. áprilisi *Szerkesztői üzenet*ben egyszerre tekinthető nagy világnézeti és politikai állásfoglalásnak, az értelmiségi küldetéstudat kinyilvánításának, valamint sokoldalú és kiegyensúlyozott kultúrafelfogás deklarálásának.” – ld. Agárdi P 2015a, 177. p.

[Nem volt olyan]

1. Nem volt olyan könyv, olyan írás, olyan nyelvi alakban hozzám¹ kerülő gondolat, amely ne hatott volna rám. Ezek a hatások egymást nagyobbára megrontották, erőtlenné tették, megsemmisítették. Valóságos személyemet lekicsinyítették, szellememet megnövesztették. De ma is ott² tartok, ahol csecsemő koromban, mikor gügyögni kezdtem, utánaóvzán a fölém hajoló arcok felől hozzám érkező zörejeket. Ma már tudom, hogy ezeket a zörejeket „tagolt beszédnek” nevezi az ember, vagyis tudom, hogy ha e két leírt szónak: „tagolt beszéd” megfelelő zörejeket csinállok, akkor e zörejek magyar érzékelői azt hiszik, hogy tudom a magyar nyelvet és³ tudomásom van arról, hogy ők hozzám hasonlóan értelmes lények. De nemcsak ők hiszik ezt, hiszem én is. Mi több, magamat is csupán azért gondolom el értelmes lénynek, mert őket értelmes lényeknek kell elgondolnom, hiszen ha nem tenném ezt, akkor a szokásosnál is többet ártanánk egymásnak. Vagy ártunk egymásnak, vagy értjük egymást – ahol az értelem megszűnik, ott kezdődik az ártalom s ahol az ártalom hatástalan, ott fog⁴ önmaga fölépítésébe az értelem. Olvasmányaim hatása ebben a belátásban foglalható össze a legjobban, bár talán csak a magam⁵ számára.
2. Ha Freudot és tanítását marxi dialektikával elemezem, mindjárt észreveszem, hogy a technikába vetett pozitivisták hit⁶ siralmasnak látszó féloldalas logikájára, logikátlan dialektikájára kellett elkövetkeznie. A pozitivisták minden betegség gyógyítását a természettudománytól⁷ és a természettudományok útmutatása nyomán alkotott műszerektől várták. Részben igazuk is volt, t. i. abban, hogy ha meg nem valósítják a tökéletes műszereket, akkor nem is jöhetnek rá⁸ soha arra, hogy vannak betegségek, melyek nem tárgyiak, hanem alanyiak, amelyek tehát műszerekkel nem gyógyíthatóak. Itt a lelki eredetű szellemi és testi megbetegedésekre gondolok. Hasonlóképpen állunk a gazdasági technikával is. Meg kellett előbb valósítani az egész mai hatalmas gépkulturát, hogy rájöhessünk, hogy az emberek egymás közti viszonylataiban a társadalomban állandóan⁹ ismétlődő zavarok forrását nem csupán¹⁰ a fizikai erő hiányában kell keresnünk, tehát nem csak abban, hogy ki vagyunk szolgáltatva a külső természet szeszélyeinek, hanem abban is, hogy egymás és önmagunk szeszélyeinek is ki vagyunk téve – sőt, minél védettebbek vagyunk odakinn, annál védtelenebbek¹¹ vagyunk idebent.

¹ [előbb:] <megf> [majd:] ld. főszöveg]

² [előbb:] megsemmisítették, [majd:] megsemmisítették. Azt mondhatom, hogy ismét ott [majd:] ld. főszöveg]

³ [előbb:] hogy fogalmam van a nyelvről általában és [majd:] ld. főszöveg]

⁴ [előbb:] <kezdő> [majd:] <vesz> [majd:] ld. főszöveg]

⁵ [előbb:] legjobban, a magam [majd:] ld. főszöveg]

⁶ [előbb:] hit, [majd:] ld. főszöveg]

⁷ [előbb:] A betegségek gyógyítását a pozitivisták természettudomány [majd:] A betegségek gyógyítását a pozitivisták a természettudománytól [majd:] ld. főszöveg]

⁸ [előbb:] rá a [majd:] ld. főszöveg]

⁹ [előbb:] viszonylataiban állandóan [majd:] ld. főszöveg]

¹⁰ [előbb:] a [majd:] ld. főszöveg]

¹¹ [előbb:] <neh> [majd:] [tollhiba:] védtelenebbek [ld. főszöveg]_{szkj}

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM 1087/11. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1936. június–október.

A datálás indoklása: A fogalmazvány Kóhalmi Béla körkérésére adott befejezetlen válasz. Az anketra való felkérés nyomtatványát Kóhalmi 1936 júniusában küldte szét levélben a magyar értelmiség általa kiválasztott képviselőinek. Miután József Attilától nem kapott választ, október 14-én kézzel írt személyes hangvételű levélben kérte ismételtén a költőt válaszára. (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.)

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli autográf fogalmazvány. Kezdő szavak: „1. Nem volt olyan”. Befejezetlen, az írás a második oldal kétharmadánál abbamarad. 2 fólió, 2 beírt oldal. Egy 420×338 mm-es, vízjeles (két tölgylevél három makkal), félfamentes papír két egyenlő – 210×338 mm-esre – szakított darabja. Kék tintairás, azonos írószer-használatú javításokkal, a második oldal jobb felső sarkában autográf oldalszámozással: „2)”. Állag: enyhén sárgult. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirtattár JAgy Analekta JA 1087/11. Palliumcím: [*Hegel – Marx – Freud*] 1. [*1. Nem volt olyan könyv...*]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

Közölve: JA2008b, 125–126. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA2008b: [*Változatok a Hegel – Marx – Freud-hoz*] összefoglaló cím alatt, ötödikként, [B2] [*1. Nem volt olyan könyv...*] sorszámmal és címmel közli, a kézirat alapján. Betűhű átirat, a szövegváltozatok feltüntetésével.

JAHSZK 2012: A kéziratot [*A Hegel – Marx – Freud második részének előzményei*] főcím alatt közli, annak első szövegeként, [*1. Nem volt olyan könyv...*] címmel. Betűhű átirat, a szövegváltozatok feltüntetésével.

Keletkezéstörténet

Töredékben maradt válaszáat a költő Kóhalmi Béla körkérésére írta. A második pont tematikusan közel áll [*Az új század új tudománya*] kezdetű töredék gondolatmenetéhez.

Kóhalmi Béla (1884–1970) könyvtáros, könyvtártudományi szakíró, 1906-tól a Huszadik Század társaság tagja, 1909-től Szabó Ervin munkatársa a Fővárosi Könyvtárban, 1913 és 1919 között a *Könyvtári Szemle* szerkesztője. A kommun idején a könyvtárpolitika egyik irányítója, a bukás után a börtön elől Bécsbe emigrált. 1934-ben tért vissza Magyarországra, 1935-től a *Révai Lexikon* szerkesztője.

Először 1917-ben a *Könyvtári Szemle* nevében szervezett ankétot, mindenekelőtt a *Nyugat* és a *Huszadik Század* körét kérdezve arról, hogy melyek azok a könyvek (nem csak magyarok), amelyek állandó vagy újra meg újra visszatérő olvasmányaik, és hogy átmenetileg mely könyvek gyakoroltak rájuk mély hatást. 1918-ban jelent meg először a *Könyvek könyve*, Kóhalmi Béla szerkesztésében és előszavával, 87 *magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása kedves olvasmányairól* alcímmel. Az egyetemes

kultúra hatására kérdező könyvnek – felbecsülhetetlen irodalomszociológiai jelentőségén túl – még háborúellenes éle is volt megjelenése idején.

1936-ban Kőhalmi Béla megismételte korábbi vállalkozását, levélben kérte fel az újabb nemzedék képviselőit, hogy válaszoljanak két kérdésére:

„1. Világképe, eszményei kialakulására, fejlődésére, mely művek voltak jelentős befolyással? (Nem katalógusszerű felsorolást kérek.)

2. Mely művek voltak azok, amelyek hatása messze túlnőtt az ún. »elolvasandó könyvek« hatásán, melyek azok, amelyeket függetlenül attól, hogy mennyit köszönhet nekik, szeretet (újra meg újra visszatérő olvasmányok!), melyek azok, amelyeket *trouvaille*-ként üdvözölt, volt-e köztük olyan, amelynek kíváncsú, szükséges megrendülést köszönhetett? (Döntő olvasmány!)”

Kőhalmi Béla 1936. júniusi keltezésű levelében József Attilát is felkérte a válaszadásra, július 20-ai, illetve legkésőbb augusztus 1-jei határidőt szabva neki – ld. JAL 2006, 455–456. p. Mivel JA nem válaszolt a felhívásra, Kőhalmi Béla újabb, 1936. október 14-ei levelében – a már nyomdába kerülő anyag lezárása előtt – még egyszer kérte a költő közreműködését, mert, mint írta, különben „furcsa, fájdalmas, sokaknak nehezen magyarázható hiányossága volna ez a könyvnek” – ld. JAL 2006, 471–472. p. Nem tudjuk, hogy a költő végül miért nem fejezte be megkezdett válaszát.

Kőhalmi Béla a *Szép Szó* valamennyi munkatársát és szerzőjét megkereste, és Ignótus Pál, Fejtő Ferenc, Németh Andor, Gáspár Zoltán, Déry Tibor, Remenyik Zsigmond és Bóka László válaszolt is felhívására. A sorozat második darabja *Az új könyvek könyve* címmel, 173 író, művész, tudós vallomása olvasmányairól alcímmel, 1937-es kiadási évet feltüntetve, az 1936-os év karácsonyi könyvújdontságaként jelent meg (a *Corvina* 1936. december 20-ai számának hirdetése alapján). Könyvészeti leírását ld. Kőhalmi 1937. Statisztikája szerint József Attilára mindössze öten hivatkoztak (a *Szép Szó* köréből egyedül Gáspár Zoltán!), ami az összesített listán a 32. helyhez volt elég. A kortárs magyar írók és költők közül Babits Mihályt harminchatan választották, Móricz Zsigmondot huszonhatan, Szabó Dezsőt huszonegyen, Kosztolányi Dezsőt húszan, Illyés Gyulát és Szabó Lőrincet pedig tizenegyen-tizenegyen.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

11–14. sor

Vagy ártunk egymásnak, vagy értjük egymást – ahol az értelem megszűnik, ott kezdődik az ártalom s ahol az ártalom hatástalan, ott fog önmaga fölépítésébe az értelem. Olvasmányaim hatása ebben a belátásban foglalható össze a legjobban, bár talán csak a magam számára: JA itt valójában nem Kőhalmi Béla kérdésére válaszol, hanem – a rá jellemző játékossággal – általánosságban szól arról, hogy milyen hatást tettek rá a könyvek. Azt szűrte le olvasmányai hatásából, hogy az értelem – az ártalommal szemben – szükségképpen *együttműködést* jelent, egymás értelmességének feltételezését-elismerését.

15–18. sor

Ha Freudot és tanítását marxi dialektikával elemezem, mindjárt észreveszem, hogy a technikába vetett pozitivista hit siralmasnak látszó féloldalas logikájára, logikátlan dialektikájára kellett elkövetkeznie: A második bekezdésben Freud tanítását nevezi meg rá legmélyebb hatással levő szellemiségként, méghozzá úgy, hogy pozicionálja (és igazolja) a történelemben „a marxi dialektika” segítségével. A pszichoanalízis megszületését a pozitivista hitre következő reakcióként írja le, amelynek létezése maga is a pozitivisták által túlértékelt műszerek kifejlesztésének, majd elégtelenségének köszönhető (talán ez volna a „dialektika”). (Ld. még [*Az új század új tudománya*] jegyzeteit.)

18–19. sor

Hasonlóképpen állunk a gazdasági technikával is. Meg kellett előbb valósítani az egész mai hatalmas gépkulturát, hogy rájöhessünk, hogy az emberek egymás közti viszonylataiban a társadalomban állandóan ismétlődő zavarok forrását nem csupán a fizikai erő hiányában kell keresnünk, tehát nem csak abban, hogy ki vagyunk szolgáltatva a külső természet szeszélyeinek, hanem abban is, hogy egymás és önmagunk szeszélyeinek is ki vagyunk téve – sőt, minél védettebbek vagyunk odakinn, annál védtelenebbek vagyunk idebent: A hatalmas gépkultúra birtokában vált felismerhetővé, hogy nemcsak a külső természet szeszélyeinek vagyunk kiszolgáltatva, hanem egymás és önmagunk szeszélyeinek is, „sőt, minél védettebbek vagyunk odakinn, annál védtelenebbek vagyunk idebent”. A tárgyi és alanyi feltételek szembeállítása történik itt is, mint az *Egyéniség és valóság*tól a *Hegel – Marx – Freud*ig JA más szövegeiben. Az egyetlen új elem a pozitivisták szerepeltetése, amivel bevonja gondolatmenetébe a történelmi idő dimenzióját.

Recepciótörténeti irodalomjegyzék és ismertetés

VERES András, *Egy ismeretlen József Attila : A Hegel – Marx – Freud című tanulmányról*, LITERATURA, 2008. 1. sz., 76–130. p.

Horváth Iván és munkatársai e töredéket tévesen a *HMF* szövegei közé sorolták, ilyen kontextusban jelent meg először a *Literatura* című folyóirat 2008. 1. számában, majd JA értekező prózájának digitális (hálózati) kritikai kiadásában is (ld. JAHSZK 2012). Érdemleges recepciója Veres András 2008-as értelmezésére korlátozódik, amely így jelölte ki a töredék pozícióját a *Hegel – Marx – Freud*hoz tartozó többi szöveghez képest: „Első bekezdése a maga nemében egyedül áll a szövegek között: az értekező pozícióját jelöli ki. Érvétele megfigyelhető a költő hangsúlyozott szeretetvágának.” – ld. Veres A 2008, 94. p.

Medvetánc

1. Vita a zeneértőkkel. Gyulai idézet. (25. o.)
2. Bartók elfelejtett zene.
- 3.¹ Diszszonancia függőleges és vízszintes irányban.
- 5 4.² Csak diszszonancia³ által lehetséges alkotás. A konsz. nem egyéb megértett diszszonanciánál.⁴
5. A régi kont csak érteni vélik.
6. A botfülünek ezért minden diszsz.⁵ s egyben konsz mert⁶ nem tudja a diszsz⁷ fölfogni.
7. Petőfi verse: Tied vagyok, tied, hazám.
- 10 8. Lényegében minden hasonlat diszsz,⁸ mert csak különböző dolgok hasonlítanak és csak hasonló dolgok különböznek.
9. A szellem általában csakis probléma⁹ formájában van adva: a szellem, a tudat a lét probléma-formában való jelentkezése
10. A diszsz.¹⁰ tulajdonképpen probléma. Probléma nélkül annak megoldása sincs, tehát konsz. sincs.
- 15 11. Egyes zenészek Bachból¹¹ próbálják megértetni Bartókot. Ez lehetetlenség. Bach olyan, mint a szokás. Ha valaki szokásból tesz valamit, a szokásának az értelmét csak úgy foghatja föl, ha egy eredeti helyzetet fog föl (probléma) és old meg. Tehát Bartókból érthető meg Bach és nem fordítva. A nem-zenéből értjük a zenét.¹²
- 20 12. Pikler Gyula: A megismerés folyamán az ellentétesek¹³ rendszeréből először a másodikat ismerjük meg s ezzel vesszük¹⁴ tudomásul az elsőt.
- 13.¹⁵ Hegel dialektika.
- 14.¹⁶ Marx: Osztályharc. Az osztályharc fölismerése hozza létre egy osztálytalan társadalom megérzésének¹⁷ lehetőségét és szükségét.
- 25 15. Freud: Ambivalencia, biszexualitás. A férfit föloldja a nőé.

¹ [előbb:] [sorszám nélkül] [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] 3. [majd: ld. főszöveg]

³ „[dettó jel] [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴ [elírás:] diszszonanciánál. [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵ [elírás:] disz. [ld. főszöveg]_{szkj}

⁶ [előbb:] disz. mert [majd: ld. főszöveg]

⁷ [elírás:] diszt [ld. főszöveg]_{szkj}

⁸ [elírás:] disz, [ld. főszöveg]_{szkj}

⁹ [elírás:] probléma [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁰ [előbb:] <k> [majd:] [elírás:] disz. [ld. főszöveg]_{szkj}

¹¹ [előbb:] Bachhal [majd: ld. főszöveg]

¹² [előbb:] fordítva. [majd: ld. főszöveg]

¹³ [elírás:] ellentétesek [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁴ [előbb:] értjük [majd: ld. főszöveg]

¹⁵ [előbb:] [sorszám nélkül, sor elején] <H> [majd: ld. főszöveg]

¹⁶ [előbb:] [sorszám nélkül, sor elején] <Ma> [majd: ld. főszöveg]

¹⁷ [elírás:] megérzésének [ld. főszöveg]_{szkj}

Bp. 1956. dec. 9.

Drága Mesterem!

Hopetnem, ha járandulatlan elismeré nem-
lástásomat. Nagyon örültem, hogy ismétlem íves
szóval bizonyult, hogy a megbeszélés időben nem
jelentkeztem a kérésre.

Nem illik, hogy kecskésszel foglalkozom 6 idejét,
népés többiben kell mentéjétedem. Kétségtel,
hogy inkább csak tartott ötletet, "Bartók Béla
diszomanciájáról" meg akartam írni a kedde
virodai éjében, hogy dilettánsi litográfián
alkalmával megmutathassam. Sajnos, tit-
becsültem testi gyömet - elaludtam a talál-
kást, mert reggelis dolgoztam.

Nagyon jól esik tudnom, hogy nem akartam
beszélgetni, mert így nemcsak annak örülök,
hogy nem csodálattam meg saját merítésem,
hanem annak is, amit a papíra vettem.

Holnap dilettánsi telefonon fogok - kérem,
hogy ne üzenet névvel, hogy, mikor
megyek el a kérésre.

Élve szeretettel üdvözlöm.

József Attila

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 28. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1936. december 7–8.

A datálás indoklása: a kézirat verzóján látható feljegyzés alapján – „Levél Bartóknak” – a vázlatot JA egy Bartóknak szóló levél megírása előtt készítette. Egyetlen ilyen levél ismert, illetve fennmaradt a levél piszkozata is. Az elküldött levelet 1936. december 9-ei, a piszkozatot 8-ai dátummal látta el a levélíró – ld. JAL 2006, 532. sz. levél, illetve jegyzetei.

Kéziratleírás: Cím: „Medvetánc”. Szerzőségi jelzés nélküli, vázlatpontokból álló fogalmazvány. Fekete ceruzaírás, azonos írószer-használatú javításokkal. Széles felső és bal oldali margóval, alsó és jobb oldali margó nélkül. A szöveg – egyre szorosabban írva – kifut az oldal alsó széléig. A címet legkorábban a 12. pont megfogalmazása után adta vázlatának JA. Ugyanis a felső margó bal oldalát egy, a 11. ponthoz kapcsolt kiegészítés foglalja el, ezért a félköríves vonással aláhúzott cím nem középre, hanem a felső margó jobb oldalára került. 1 fólió, 1 beírt oldal. 210×341 mm-es vízjeles – két tölgylevél, három makkal –, félfamentes papír. A verzón autográf fekete ceruzaírással: „Molnár Antal 10–11 közt. [] Ditta. 12–1 közt. [] Levél Bartóknak.” Idegen kéz fekete ceruzaírása a verzó bal felső sarkában: „78”. Állag ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirtattár JAgy Analekta JA 28. Palliumcím: [József Attila] Medvetánc – [Tanulmányvázlat] [1936?]. 1949-ben került múzeumi gyűjteménybe, József Jolán tulajdonából. Szakjelzet: JA 28. További jelzetek: A/78.; JA 390.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás, a szöveg tartalmi jegyei, továbbá a kézirat provenienciája alapján egyértelműen azonosítható.

A szövegközlésről: A rövidítéseket nem oldjuk fel, és nem pótoljuk a hiányzó írásjeleket sem, annak érdekében, hogy közlésünk tükrözze a szöveg vázlatosságát. Az egyértelmű elírásokat azonban javítjuk, a dettójelet pedig behelyettesítjük. A 11. ponthoz kapcsolt kiegészítés – ld. a pont utolsó mondatát – pontos helyét JA nem adta meg. A mondatot félkörívesen bekerítő ceruzavonást a bal oldali margón vezette le, és a „11.” szám alatt kapcsolta a szöveghez. Konklúzió jellege alapján a kiegészítést nagy valószínűséggel a 11. pont befejezésének szánta JA.

Közzölve: József J 1940, 372–374. p.; József J 1955, 260–261. p.; Németh A 1947–1948 [7], 17. p.; JAÖM3 1958, 277–278. p. [szöveg], 456–458. p. [jegyzetek]; JA1967, 263–264. p. [részlet], 292. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 369–370. p. [szöveg], 707. p. [jegyzetek]; József J 1989, 372–374. p.; Németh A 1989, 273–277. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

József J 1940: József Jolán monográfiájának szövegébe ágyazva közli a tanulmányvázlatot, azzal a bevezetéssel, hogy JA „Nagyon szerette Bartók és Kodály zenéjét. Most első programja, tanulmányt írni Bartók zenéjéről. A tanulmány címe: »Bartók Béla diszsonanciájáról«. És alatta pontokba szedve a mű tervezete.” Majd hozzáfűzi: „Amikor kész volt a vázlattal, félretette. Új dologba fogott, abból is csak pár sornyi töredék maradt.” Modernizált helyesírású átírat a kézirat alapján. A rövidítéseket

feloldja, a dettójelet behelyettesíti, az elírásokat javítja, a hiányzó mondatzáró írásjelet kiteszi. A 11. pont kiegészítését a bekezdés elejére helyezi.

Szövegtérítések:

József J 1940	Sor	JKK
megoldása nincs, tehát	14.	megoldása sincs, tehát
a szokásnak az	17.	a szokásának az
Marx: osztályharc.	23.	Marx: Osztályharc.

József J 1955: Kurzívált szöveg; egyéb tekintetben megegyezik a József J 1940 közléssel.

Németh A 1947–1948 [8]: Németh Andor József Jolán monográfiája alapján közli a tanulmányvázlatot JA-életrajzának szövegébe ágyazva, a *Férfikor* című fejezet *A semmi ágán* alcímű részében. A címet nem tünteti fel. Kurzívált szöveg; egyéb tekintetben megegyezik a József J 1940 közléssel.

JAÖM3 1958: A *Tanulmánytervek* című fejezetben közli, a kézirat alapján. Főcímet is ad neki: *Egy Bartók-tanulmány vázlata*, s ez alatt szerepel a JA által adott cím, a *Medvetánc*. A 11. ponthoz fűzött kiegészítést a *Medvetánc* cím alá helyezi, és nem teszi ki utána a mondatvégi írásjelet. A helyesírást modernizálja. A rövidítéseket nem oldja fel, és nem pótolja a hiányzó írásjeleket sem. Elírásokat javít, a dettójelet behelyettesíti.

Szövegtérítések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
(25 o.)	2.	(25. o.)
A botfűlűeknek ezért	8.	A botfűlűnek ezért
megoldása nincs, tehát	14.	megoldása sincs, tehát
a szokásnak az	17.	a szokásának az
Ambivalencia, biszekszualitás. A	25.	Ambivalencia, biszexualitás. A

JA1967: A *mai költő feladatai* című fejezetben közli a JAÖM3 1958 alapján a 11. pont végéig. A rövidítéseket a kiegészítést jelezve feloldja, a hiányzó írásjeleket kiteszi. A részlet végén elhagyja a záró írásjelet. Egyéb tekintetben megegyezik forrásával.

JAM2 1977: Megegyezik a JAÖM3 1958-as közléssel.

Németh A 1989: Németh Andor József Jolán monográfiája alapján közli a tanulmányvázlatot JA-életrajzának szövegébe ágyazva, a *Férfikor* című fejezet *A semmi ágán* alcímű részében. A címet nem tünteti fel, egyéb tekintetben megegyezik a József J 1940 közléssel.

József J 1989: Megegyezik a József J 1940 közléssel.

JAHSZK 2012: [A Hegel – Marx – Freud előzményei] főcímű szövegcsoportha helyezve közli a szöveget, lábjegyzetben feltüntetve a szövegváltozatokat. Egyes elírásokat javít és jelez, de a dettójelet jelzés nélkül helyettesíti be. A 11. ponthoz fűzött kiegészítést a szövegváltozatok között lábjegyzetben helyezi el, ezzel a sajtó alá rendezői kommentárral: „[A lap tetejéről ehhez a ponthoz nyilazott megjegyzés:]”. Egyéb tekintetben betűhű forrásközlés.

Keletkezéstörténet

JA töredékeinek keletkezési időpontja többnyire bizonytalan. A *Medvetánc* a ritka kivétel. A költő 1936. december 9-i keletkezéssel küldte el Bartók Bélának az alábbi levelet:

Drága Mesterem!

Szeretném, ha jóindulatúan elnézné mulasztásomat. Nagyon röstellem, hogy ígéretem üres szónak bizonyult, hogy a megbeszélrt időben nem jelentkeztem a kéziratért.

Nem illik, hogy fecsegéssel foglaljam le idejét, mégis bővebben kell mentegetődnöm. Az történt, hogy érdekesnek tartott ötletemet »Bartók Béla disszonanciájáról« meg akartam írni a keddre virradó éjszakán, hogy délelőtti látogatásom alkalmával megmutathassam. Sajnos, túlbecsültem testi erőmet – elaludtam a találkozózt, mert reggelig dolgoztam.

Nagyon jól esnék tudnom, hogy nem okoztam bosszúságot, mert így nemcsak annak örülnék, hogy nem csorbitottam meg saját szeretetemet, hanem annak is, amit papírra vetettem.

Holnap délelőtt telefonozni fogok – kérem, hagyjon üzenetet számomra, hogy mikor menjek el a kéziratért.

Sok szeretettel üdvözlöm.

József Attila

(Fennmaradt egy 1936. december 8-ai keletkezésű piszkozat is. Ld. JAL 2006, 532. sz. levél és jegyzetei.) Tehát JA a 7-éről (hétfőről) 8-ára (keddre) virradó éjszaka írta meg pontokba szedett vázlatát.

A JAÖM₃ kötetben (1958) Szabolcsi Miklós *Egy Bartók-tanulmány vázlata* címmel közölte a szöveget. Monográfiája utolsó kötetében már úgy vélte a Bartókhoz írt levél alapján, hogy a tanulmány címe *Bartók Béla disszonanciájáról* lett volna – ld. Szabolcsi M 1998, 713. p.

JA Bartók Bélára és Kodály Zoltánra előbb népdalgyűjtő tevékenységük révén figyelt fel. A Bartha Miklós Társaság mindkettőjük nevét zászlajára tűzte. József Attilának a Fábíán Dániellel közösen írt *Ki a faluba* című kiáltványa egy helyen hivatkozik Kodályra. Németh Andor és mások révén megismerkedett Bartók zenéjével is, a *Medvetánc* című zongoradarabját különösen kedvelte. (Bartók 1908-ban komponált *Tíz könnyű zongoradarabja* közül az utolsó a *Medvetánc*.) JA nemcsak verset írt ilyen címmel (1932), hanem válogatott versei gyűjteményének is a *Medvetánc* címet adta (1934). A Bartók-zongoradarab zenekari változatának ősbemutatója 1932. január 24-én volt, az azonos című vers keletkezésének évében. Az sem zárható ki, hogy a költő érdeklődését éppen a zenekari verzió keltette fel. Szabolcsi Bence emlékezése szerint (ld. Szabolcsi B 1955, 903. p.; Szabolcsi B 1959, 203. p.) JA Bartók Bélával személyesen 1937. január 13-án ismerkedett meg, amikor a *Szép Szó* szerkesztőjeként felkereste a Zeneakadémia kistermének művész-szobájában, és elkérte tőle közlésre a gépzenéről tartott előadása szövegét, melyet a februári számban közöltek is (ld. Bartók B 1937a). (E találkozásnak volt tanúja Szabolcsi Bence, s az ő közlésére alapozva tartja magát

az a feltevés, hogy csak ekkor találkoztak.) Ez volt Bartók második írása a folyóiratban, az első 1936 decemberében jelent meg (ld. Bartók B 1936). Minden bizonnyal ez volt az, melynek átvételét JA a fent idézett levélben leírtak szerint a *Medvetánc*-tanulmányterv miatt elmulasztotta. Nem kizárt, hogy később is találkoztak, mert a *Szép Szó* Bartók Bélától még egy cikket hozott (az április–májusi számban, ld. Bartók B 1937b). A folyóirat 1937. júliusi–augusztusi számában Horváth János *Magyar versek könyvéről* megjelent recenziójában JA már együtt említette Bartókot és Kodályt („a zenében Bartók és Kodály állanak a korszerű magyar ifjúság élén”).

A *Medvetánc* című tanulmánytervezet gondolatmenetének jelentősége JA értekező életműve szempontjából elsősorban abban áll, hogy egyértelműen bizonyítja: a költő még 1936 végén is kitartott a korai művészetbölcseleti művében, az *Ihlet és nemzetben*, illetve az 1930-ban írt *Irodalom és szocializmusban* képviselt koncepciója számos tétele mellett. Írásának legfőbb indítéka, hogy megvédje Bartók Béla zenéjét. A közönség egy részének elutasító magatartását azzal magyarázza, hogy Bartók egyszerre ősi és radikálisan új művészete sérti az uralkodó (konvencionális) zenei ízlést.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

1. sor

Medvetánc: JA szerette és nagyra tartotta Bartók Béla zenéjét, kivált a *Medvetáncot*.

Verset is írt ilyen címmel; válogatott verseinek gyűjteménye a *Medvetánc* címet kapta (ld. JA1934a). Más kérdés, hogy a *Medvetánc* című verse nem Bartók azonos című zenéjének ritmusát követi (vö. Szabolcsi B 1959, 204. p.), hanem Petőfi *Magyar nemesének* és Babits *Gáláns ünnepének* ritmusát.

2. sor

1. Vita a zeneértőkkel. Gyulai idézet. (25. o.): JA Gyulai Elemér *A zene hatása* című könyvének 25. oldalára hivatkozik. A 25–26. oldalon található fejtegetés, amelyből a költő kiindul, a következő: „Csak egy példát tudunk felhozni arra, hogy néha az érzékenységet hátrányosan befolyásolhatja a hangszerhez értés. Az Országos Szociálpolitikai Intézet zenetörténeti szemináriumában évek óta azzal szoktuk megkezdeni a munkát, hogy egy órán keresztül rendszer nélkül, különböző korokból mutatunk be zeneműveket. Anélkül, hogy megmondanánk, kitől és milyen korból valók. Utána feltesszük a kérdést: kinek melyik tetszett közülük. Évek óta következetesen ugyanaz az eredmény. A zenei előképzettség nélküli ipari munkások Bartókot, Kodályt, Stravinskyt választják ki. A tisztviselők, hivatalnoklányok, akiknek legtöbbször éppen azért jelentkezik a szemináriumba, mert valamilyen hangszeren játszik, és a zenét most már történelmi vonatkozásaiban is szeretné megismerni, viszont úgyszólván sohasem mulasztják el megjegyezni, hogy milyen érthetetlenül és kínosan hatottak rájuk azok a zeneművek, amelyekről csak utólag tudják meg, hogy Bartóktól, Kodálytól vagy Stravinskytól valók. Ellenben valóságos lelkesedéssel választják ki Liszt, Chopin és a többi romantikus, vagy Beethoven, néha Mozart műveit. A zenetörténeti szeminárium további munkája során aztán átlag 80–90 százalékig meg lehet szerettetni a mai muzsikát a hallgatókkal. A fennmaradó 10–20 százalék mindíg a hangszerhez

értők közül kerül ki. Rendkívül komoly és megfontolandó jelenség. A zenei előképzettség, a hangszerhez értés akadálya a mai zene megközelíthetésének.” – ld. Gyulai E 1936, 25–26. p. Gyulai Elemér (1904–1945?) zeneszerző és zenepszichológus, Magyarországon elsőként foglalkozott tudományosan zenepszichológiával. 1936 és 1939 között kísérleteket folytatott az Országos Szociálpolitikai Intézetben a zenehallgatás másodlagos színélményeinek vizsgálatáról. Szerzeményeivel több nemzetközi és hazai díjat nyert. Könyvei: *A zene hatása* (1936), *A látható zene* (1944, posztumusz jelent meg 1965-ben). A fasizmus áldozata lett.

3. sor

- 2. Bartók elfelejtett zene:** Az „elfelejtett zene” kifejezés arra a korábbi zenei hagyományra utal, melyet háttérbe szorított, illetve feledésre ítélt a bécsi klasszicizmus és a rá következő romantika. JA úgy véli, hogy Bartók ehhez a korábbi zenei hagyományhoz nyúlt vissza, és ez az oka annak, hogy a klasszicista és romantikus zenén felnőtt közönség nem tud mit kezdeni vele. Demény János – JA szövegét értelmezve – elsősorban az eurázsiai pentaton örökség népzenei feltárását, a sajátos magyar hagyományt tekinti „elfelejtett zené”-nek (Demény J 1985, 173. p.), Szabolcsi Miklós viszont úgy gondolja, hogy „nem annyira a kelet-közép-európai népek zenéjét jelenti, hanem inkább a történelem korábbi szakaszában ismert – akkor konszonáns-harmonikus, majd disszonánssá vált zenét” (Szabolcsi M 1959, 90. p.). Kodály Zoltán írta Bartókról: „Zenei egyéniségét az ősprimitívségnek a legfejlettebb kultúrával való egészen egyéni összeforrása teszi különállóvá.” – ld. Kodály 1918, 937. p. Az ősi és a radikálisan új találkozása megfeleltethető JA elképzelésének is, aki a költészet („varázs”) erejét az archaikus idők mágiájának hatásával rokonította. Az ősi és a jelenkori nyelvállapot közötti közvetítőnek látta a civilizált társadalom alsó rétegét is, amelynek leginkább sikerült megőriznie az archaikus idők nyelvét. (A népköltészet szerepét ennek megfelelően sokra tartotta.)

4. sor

- 3. Disszonancia függőleges és vízszintes irányban:** Amikor Demény János ezt a pontot értelmezi, Kodály Zoltán 1921-ben francia nyelven megjelent Bartók-tanulmányának alábbi részletére hivatkozik: „A kárhóztatott disszonanciák java része a dallamvilágból ered. A súrlódások, a nyersebb hatások két vagy több dallam kombinációja folytán jönnek létre. Bach stílusáról tartják, hogy nála »nemcsak átmenő hangok vannak, hanem teljes átmenő dallamok, s nemcsak egyetlen hang vagy hangzat késleltetése, hanem egész dallammeneteké«. Ez a titka Bartók disszonanciáinak is. Bach óta elszoktunk attól, hogy két, egyaránt fontos szólamot kövessünk, s mellérendelést alárendelés váltotta fel. Figyelmünket az egymás alatt megszólaló hangokra összpontosítjuk, s az egy időben hangzó hangcsoportokban mindjárt hármashangzatot keresünk. De a lényege szerint melodikus zenét nem így kell hallgatni. Ha sikerül nagyobb teret befognunk pillantásunkkal, azaz horizontálisan hallunk, nyomban megszűnik a bántó disszonancia. Olykor a hirtelenül felhangzó disszonanciák ágyúlövészként robbannak, de ha dallamokká oszolnak, határozottan haladnak céljuk felé. Két dallam találkozásakor olyan hangsúly keletkezik, amely megkétszerezi a mozgásenergiát, és jobban kiemeli az egyik vagy mindkét dallamot.

Ez az, ami Bartók stílusát oly tömörré, oly kérlelhetetlenül logikussá teszi, ami az abszolút szükségyszerűség érzését kelti.” (Kodály 1921, 211. p. Demény János fordítása, ld. Demény J 1985, 177–178. p.) Demény János, miután idézi Kodály szövegét, még hozzáfűzi: „Eszерint Bartók disszonanciái a *horizontális* hallásban oldódnak fel. Ez a hallás a Bach-zenébe és a Bach-zene mögötti régi muzsika kertjébe vezet. A romantikában *vertikálisra* fordult hallás Bartók zenéjének mély polifon áramlását nem érzékeli. Disszonanciái a vertikális (»függőleges«) hallás egyeduralmában túllépik az elviselhetőség határait.” (Uo.) Nincs rá adatunk, hogy JA ismerte-e Kodály Zoltán 1921-ben megjelent tanulmányát.

5. sor

4. **Csak disszonancia által lehetséges alkotás. A konsz. nem egyéb megértett disszonanciánál:** A szükségképpen új és eredeti alkotás mindig a megszokottal szemben lép fel, következésképpen disszonánsnak tűnik ahhoz képest. Később azonban elveszíti disszonáns jellegét, megértik és elfogadják, azaz konszonánsként észlelik. A művészet történetileg a disszonancia és konszonancia váltakozásaként írható le. – (konsz. = konszonancia) Az értelmezők közül sokan úgy fogják fel e passzust, hogy JA nemcsak Bartók zenéjét jellemzi, hanem saját költészetét is. Az első mondat („Csak disszonancia által lehetséges alkotás.”) szállóige lett.

6. sor

5. **A régi kont csak érteni vélik:** (kont = konszonanciát) A megszokottá vált művészet elveszíti kreatív erejét. Nem igazán értik, mert éppen eredetisége (disszonanciája) merül feledésbe.

7. sor

6. **A botfűlűnek ezért minden dissz. s egyben konsz mert nem tudja a disszt fölfogni:** A zene iránt érzéketlen ember nem tudja sem a disszonanciát, sem a konszonanciát felfogni (egymáshoz képest, azaz egyáltalán). Demény János szerint JA itt „hitvitázó tollal érvel: a disszonanciák felfogására való képtelenséget botfűlűség gyanánt marasztalja el. Nem annyira a zenei hallás korlátoltságát korholja [...] Inkább azokat a kortárs, egészen jó hallással rendelkező zeneértőket ostromozza, akik csökönyösségben nem akarják megváltoztatni a világról alkotott képüket.” – ld. Demény J 1985, 181–182. p.

8. sor

7. **Petőfi verse: Tied vagyok, tied, hazám:** JA itt ugyanazzal a példával él, mint az *Irodalom és szocializmus* című, a szociáldemokrata párt Jaurès-munkaközösségében 1931 februárjában felolvasott szabadelőadásának szövegében. Az előadásban idézi a vers első három szakaszát, és értelmezi a művészi állandóról és változóról szóló koncepciója alapján. „A művészi állandó mozzanata [...] azt jelenti – írja JA –, hogy minden korban minden egyes műalkotás mint a világegészet képviselő szemléleti egész jelenik meg.”, azaz művészi értéke van. „A művészi változó mozzanata pedig az az adott általános és adott társadalmi, amely a korral együtt változik és amelyből alakul ki az egész. Tehát a változó alkotja az állandót és az állandó érvényesíti a változót. A változó szabja meg az állandó valóságát s az állandó adja meg a változó érvényét. Művet csak úgy alkothatunk, ha az alkotás pillanatában fennálló formájú társadalomnak

valóságos összefüggéseiből alkotjuk. Viszont ezek az összefüggések csak úgy *érvényesek* a művön (regényen stb.-n) belül, ha egyetlen szemléleti egészet alkotnak és mint végső szemléleti jelennek meg. *A műalkotás tehát mindig a szemlélet határán jár.*” Más szavakkal fogalmazva: a művészi állandó a mű esztétikai teljességét jelenti, míg a művészi változó azokat a társadalmi vonatkozásokat, amelyek alá vannak vetve a történelmi változásoknak. Tulajdonképpen a művészi állandó és változó közötti feszültséget érzékelteti az, hogy „A műalkotás tehát mindig a szemlélet határán jár.”, azaz a mű esztétikai teljessége sem függetleníthető egészen a történelmi változástól. (Ld. az *Irodalom és szocializmus* tárgyi magyarázatainál.) JA az *Irodalom és szocializmus* megírása idején úgy gondolta, hogy a polgári művészet már nem művészet, mert hamis, idejétmúlt társadalmi pozíciót képvisel (a művészet pedig eleve nem lehet hazug), a születő proletár művészet viszont – bár a társadalmi pozíciója igaz – egyelőre nem képes esztétikai teljességet nyújtani. A Petőfi-vers első három szakaszának szövege: „Tied vagyok, tied, Hazám! / E szív, e lélek; / Kit szeretnék, ha tégedet / Nem szeretnék. // Szentegyház keblem belseje, / Oltára képed. / Te állj s ha kell: a templomot / Eldöntöm érted. // S az összeroskadó kebel / Végső imája: / Áldás a honra, istenem, / Áldás reája!” JA a következőképpen értelmezi: A vers társadalmi jelentését születése idején a polgári átalakulással járó forradalmi ideológia hatotta át. Ennek látszólag ellentmond az egyház és az oltár képzete, amelyek a feudális keresztény társadalom értékei. De éppen arról van szó, hogy Petőfi a korábban magasztosnak elismerthez méri a magasztosnak elismerendő újat, a hazát. A feudális keresztény világban ez még profán lett volna. A jelenben viszont azért nem írhatná le a költő ezt, mert az osztályellentétek korában „a társadalmi változóval együtt a művészi változó is megváltozott s így ha egészként függne is össze, nem volna meg mégsem a valósága. Ma nem a polgári társadalom kezdetén, hanem a végén s egyben a proletár társadalom kezdetén vagyunk és ehhez képest alakult a művészi változó is. Ma csak ehhez képest adódhatik meg a művészi állandó valósága és a proletár társadalom mivoltának mozzanata nélkül többé mű nem alkotható.” (Kiemelések az eredetiben.) Az *Irodalom és szocializmus* JA korai művészetbölcseleti álláspontjához kapcsolódik (a műalkotás szerepéről), de kiegészíti azt a művészi állandó és változó fogalmának és dialektikájának felvetésével, ami lehetőséget ad a művészetnek társadalmi (osztály-) bázisához (a múltban a polgársághoz, a jelenben a proletariátushoz) való kötődése elismertetésére is. A *Medvetánc* szerzője a szabadelőadáshoz képest időközben radikálisan átértékelte a proletárművészetéről vallott felfogását, de ekkor is kitart a valósághűség és az esztétikai teljesség kettősségében leírt történelmi változás gondolata mellett. A Petőfi-vers példájának időszerűsége azt jelzi, hogy JA a Bartók zenéje iránti értetlenséget is hasonló szerkezetben látja: az ihlet és a szemlélet, a megújulás és a szokás végül feloldhatóvá váló ellentétében.

9. sor

- 8. Lényegében minden hasonlat dissz, mert csak különböző dolgok hasonlítanak és csak hasonló dolgok különböznek:** Itt JA kiterjeszti a disszonancia jelenségét a verbális nyelvre, a hasonlatot jelölve meg (logikai szempontból) a disszonancia szükségszerű velejárójának. Szabolcsi Miklós szerint e pontban JA „saját – ellenté-

tekben látó, feszült – látás- és alkotásmódjának is elvi igazolását akarta adni” – ld. Szabolcsi M 1998, 714. p.

10. sor

- 9. A szellem általában csakis probléma formájában van adva: a szellem, a tudat a lét probléma-formában való jelentkezése:** Itt az értelmezés filozófiai síkra vált. A szellem azzal tudja magát megkülönböztetni a léttől, hogy a létet problémaként távolítja el magától. Azaz filozófiai szempontból a tudatosságnak (kreativitásnak) alaptulajdonsága a problémalátás képessége. Hasonlóképpen fogalmaz JA *A művészet kérdése és a proletárság* című írásában: „Szellemi formák általában csakis problémák által lehetségesek.”

11. sor

- 10. A dissz. tulajdonképpen probléma. Probléma nélkül annak megoldása sincs, tehát konsz. sincs:** A 10. pont közvetlen folytatása a kilencediknek. A problémalátás feleltetődik meg a disszonanciának, a problémamegoldás a konszonanciának.

12. sor

- 11. Egyes zenészek Bachból próbálják megértetni Bartókot. Ez lehetetlenség. Bach olyan, mint a szokás. Ha valaki szokásból tesz valamit, a szokásának az értelmét csak úgy foghatja föl, ha egy eredeti helyzetet fog föl (probléma) és old meg. Tehát Bartókból érthető meg Bach és nem fordítva. A nem-zenéből értjük a zenét:** JA itt (is) saját művészetbölcseletéhez nyúl vissza. Az *Ihlet és nemzet* címmel tervezett, töredékben maradt tanulmányának gondolatmenete szerint az ihlet hozza létre a nyelvi valóságot, minden szó teremtése valójában költészet („keletkezésekor” maga a szó: költemény), de amikor a szó már „(el)használt” lesz, azaz megszokottá, „adottsággá” válik, a passzív szemlélet kompetenciájába kerül. JA elképzelésében döntő jelentősége van az *eredetiségnek*: éppen ez a megkülönböztető vonása az ihletnek (költészetnek); az adottságra irányuló szemlélet nem lehet eredeti. „Tévedés ne essék, ami új, az még nem művészet, de a művészet föltétele, hogy új legyen, mert különben intuíció volna” – jegyzi meg JA, amikor Adyt nagy költőnek nyilvánítja az *Ady-vízió* című vitacikkében (1929). A *Medvetánc* 11. pontjában a „szokás” képviseli az adottságot. A „Bartókból érthető meg Bach és nem fordítva” tézis jelentése: csak az új, aktív, kreatív, jelenvaló művészi teremtés (ihlet) felől ismerhető fel az időközben szokássá szilárdult (és ezért már nem érzékelhető) hajdani művészet kreatív volta. De úgy is lehet érteni JA állítását, hogy Bartók zenéje Bach zenéjére rímel, utal vissza; Bach zenéje a kettő közötti zenei ízlés felől vált homályossá, és Bartók zenéjéből visszatekintve ismét érthetővé válik. A Bach és Bartók közötti párhuzam talán Kodály Zoltán álláspontjára vezethető vissza (ld. a 3. pont jegyzetét). „A nem-zenéből értjük a zenét.” sort JA utólag kapcsolta a 11. ponthoz. E megállapítás értelmezésében nagy a bizonytalanság. Pl. Demény János „a világról alkotott kép”-nek, azaz bölcseleti problémának gondolja. „Ha valakiben meg tudjuk változtatni a világról alkotott képet, megváltozik a hallás igénye is, és vágyakozás ébred benne az új iránt.” – ld. Demény 1985, 187. p. Bármennyire elvont is a megfogalmazás, alighanem arról van szó, hogy az elfogadott zenei konvencióból ki kell lépni, a „nem-zene” felől lehet megérteni a zenét létrehozó művészi kreativitást.

13. sor

- 12. Pikler Gyula: A megismerés folyamán az ellentétesek rendszeréből először a másodikat ismerjük meg s ezzel vesszük tudomásul az elsőt:** JA itt Pikler Gyula *A lelki élet alaptörvényei* című kis könyvére hivatkozik, melyben ez olvasható: „Minden tény, amelyet először észlelünk, az észlelés idején és helyén túl – az éppen elvégzett mélyebb elemzéstől eltekintve, végeredményben – szintén csak lehetségesnek tartunk. Ez onnan van, mert: minden ténynek, amelyet – ha csak először is – észlelünk, már a fenn nem állását is ismerjük. Ennek az utóbbi állításnak az igazsága nyilvánvaló, nem vehetünk észre világosságot, zajt, ha a sötétséget, a csendet nem ismerjük és ezekkel ellentétbe nem helyezzük amazokat. Itt csak az a nehézség merül fel, hogy honnan ismerjük már a világosság, a zaj első észlelésénél az ellenkezőt, a sötétséget, a csöndet? Hiszen – úgy mondhatná valaki – ehhez az szükséges, hogy észleltük legyen őket, ami meg éppen a fönti szerint azt teszi föl, hogy már a világosságot és zajt is ismerjük, vagyis észleltük legyen: vagyis körben forgunk. Erre legjobban példával felelhetek. A gyermek anyja méhében nem észleli a sötétséget, nem tudja, hogy sötét van. Ha megszületik, észreveszi, hogy világos van, ellentétben azzal, ami azelőtt volt; egyszerre észreveszi, hogy világos van, ellentétben azzal, ami azelőtt volt; egyszerre észreveszi, hogy világos van, és megismeri, hogy előbb sötét volt. Az ellentétesek minden rendszeréből először a másodikat vesszük észre és egyidejűleg az előbbit csak mint elmúltat ismerjük meg. Ha átgondoljuk a dolgot, át kell látnunk, hogy ez nem lehet máskép. De a tapasztalat is bizonyítja ezt akkor, amikor felnőtt korunkban ér bennünket először egy változás. Például, ha először jutunk a városi levegőből hegyi levegőbe, akkor ez utóbbit frissnek érezzük és ezzel együtt először tudjuk meg, hogy a városi lanyha volt.” – ld. Pikler 1910, 8–9. p. Pikler Gyula „lélektani törvénye” megerősítette József Attilát abban, hogy még ami megszokott (konvencionális), az is csak az ellentéte, a teremtmény alkotás felől ismerhető fel és közelíthető meg. Pikler Gyula (1864–1937) jogbölcselelő társadalomtudós, pszichológus, egyetemi tanár, polgári radikális gondolkodó, a pozitívista állam- és jogbölcselet legkiemelkedőbb és legnagyobb hatású, külföldön is elismert hazai képviselője. A tradicionális beállítottságú természetjog ellenében lépett fel, a jog történeti változását és funkcionális kötődését hangsúlyozó „belátásos” elméletével. Pszichológiai vizsgálataiban elsősorban az érzékszervek élet- és lélektana foglalkoztatta. Jászi Oszkár fegyvertársa, 1906-tól a Társadalomtudományi Társaság elnöke, 1908-ban az ő védelmére szerveződő baloldali diákcsoportokból nőtt ki és alakult meg a Galilei Kör.

14. sor

- 13. Hegel dialektika:** Önmagában nem sokat mond ez a pont, de egybevetve a következő kettővel (és figyelembe véve a korábbi szöveget), arra enged következtetni, hogy a hegeli dialektikának azt az alap gondolatát érdemes JA szerint kiemelni, hogy az ellentétek átcsapnak egymásba („megszüntette megőrizve” egymást), majd létrejön szintézisük, azaz kölcsönös megbékélésük. (Disszonancia → konszonancia.)

15. sor

- 14. Marx: Osztályharc. Az osztályharc fölismerése hozza létre egy osztálytalan társadalom megérzésének lehetőségét és szükségét:** Az előző pontban szereplő hegeli

dialektikának egyfajta konkretizálása Marx osztályharc-elméletében, hogy a proletárforradalom végső célját az osztály nélküli társadalom létrehozásában jelöli meg.

16. sor

15. Freud: Ambivalencia, biszexualitás. A férfiét föloldja a nőé: Jóllehet Freud nem sokat foglalkozott a biszexualitás problémájával, ő is úgy gondolta, hogy a csecsemő- és gyermekkorban a nemi jelleg még nem polarizálódik, és amikor serdülőkorban már igen, akkor is őrzi az ellentétes beállítódás nyomait. „Az ember is egyértelműen biszexuális hajlamú élőlény – írja Freud a *Das Unbehagen in der Kultur* (Rossz közérzet a kultúrában) című tanulmányának egyik jegyzetében. – Az egyén két szimmetrikus fél ötvöződésének felel meg, melyek közül némely kutató nézete szerint az egyik tisztán hím, a másik nőstény. Éppen úgy az is lehetséges, hogy mindegyik fél eredetileg hermafrodita volt. A nemiség biológiai tény, amely annak ellenére, hogy rendkívüli jelentőségű a lelki életre, lélektanilag nehezen ragadható meg. Azt szoktuk mondani: minden ember mind férfias, mind nőies ösztönreződéseket, igényeket és tulajdonságokat mutat, azonban a férfias és nőies jelleget az anatómia ugyan képes, de a pszichológia nem képes kimutatni. Számára elhalványul az aktivitás és passzivitás nemi ellentéte, melynél mi túlságosan meggondolatlanul az aktivitást a férfiasággal, a passzivitást a nőiességgel azonosítjuk, mely az állatvilágban semmiképpen sem igazolódik kivétel nélkül.” – ld. Freud 1982, 368. p. JA föltehetően dialektikát látott a nemi ellentétek kölcsönös feloldásában is. (Nem mindig volt ezen a véleményen – ld. a HMF keletkezéstörténeti jegyzetét.) Figyelemre méltó, hogy már az 1934-es analízisben, a Rapaport doktornak küldött levélben felmerül ez a probléma: „Nem a félelemből visszatartott agresszióról szólok, hanem a szorongásosorról. Ebben egyszerre fellelhető a férfitől és a nőtől való tartózkodás (persze férfineurótikus esetében). Ennek a szorongásnak a keletkezéséhez csak mint külső, bár megtévesztő s ezért erősen ható okként járul az apa személye, más szóval: az ödipusz konstelláció, illetve konfliktus csupán éppen olyan kivetítése a lélek belső eredetű, endopszichikus állapotának, mint a vallások és a mitológiák. [...] Az ödipusz komplexum lényegében a szeretet-gyűlölet dialektikájának, másként a lélek eleven ambivalenciájának a férfi tudattalanjában való lerögzítése.” Szó esik a levélben arról is, hogy a gyermek mint „problémaköltő gép” az analízisben érti meg a külvilághoz való viszonyát. (Ld. Rapaport-levél. In: Horváth I – Tverdota 1992, 362–363. p.)

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*, Budapest, Cserépfalvi, 1940, 372–374. p.

NÉMETH Andor, *József Attila*, Budapest, Cserépfalvi, 1944, 128–129. p. = Németh A 1989, 87. p.

NÉMETH Andor, *József Attila és kora* : [7] Harmadik rész : Férfikor : A semmi ágán, CSILLAG, 1948. 7. sz. (június), 10–19. p. (17–18. p.) = Németh A 1989, 256–277. p. (273–277. p.)

SZABOLCSI Bence, *József Attila „dallamai”*, CSILLAG, 1955. 5. sz. (május), 900–905. p. = Szabolcsi B 1959, 197–207. p. (203–204. p.)

- DEMÉNY János, *Jegyzetek József Attila megíratlan Bartók-tanulmányának tervvázlatához*, SÍNEK KÖZÖTT, 1957. 4. sz., 19–26. p. (A KPM Vasúti Főosztály Irodalmi Körének Lapja) = Demény J 1958a
- TÓTH Lajos, *Irodalmi problémák egy Bartók-tanulmány zenetörténeti értékelésében*, SÍNEK KÖZÖTT, 1958. 1. sz., 22–27. p.
- DEMÉNY János, *Helyreigazító nyilatkozat*, KORTÁRS, 1958. 8. sz. (augusztus), 322. p.
- RÉVAI József, *József Attila*, SZABAD NÉP, 1956. 175. sz. (június 24.), 4. p.
- RÉVAI József, *József Attila költészetéről*. In: Szántó J – Kovács E 1958, 5–40. p. (37–38. p.) = Révai 1960, 333–362. p. (359–360. p.) = Révai 1968, 297–332. p. (321. p.)
- SZABOLCSI Miklós, *József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla : Kísérlet*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1958. 4. sz. 440–461. p. = Szabolcsi M 1959b = Szabolcsi M 1959a, 52–94. p.
- EGRI Péter, *Az adott világ varázsainak mérnöke*. In: A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959, szerkesztette VARGHA Balázs, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1959. 48–69. p. (56. p.)
- OTTÓ Ferenc, *Bartók Béla és József Attila*, KORTÁRS, 1964. 11. sz. (november), 1836–1837. p.
- UJFALUSSY József, *Bartók Béla*, 1–2. kötet, Budapest, Gondolat, 1965, (Kis Zenei Könyvtár, 29–30), 2. kötet, 1919–1945, 286–288. p.
- TAMÁS Attila, *Miért épp a Medvetánc lett kötetcímadóvá?*, TISZATÁJ, 1967. 12. sz. (december), 1147–1152. p. = Szabolcsi M – Erdődy 1980, 198–211. p.
- BALOGH László, *József Attila*, Budapest, Gondolat, 1969, (Nagy Magyar Írók), 109–115. p.
- VITÁNYI Iván, *A zene lélektana*, Budapest, Gondolat, 1969, 131. p.
- UJFALUSSY József, *Bartók Béla*, második, javított kiadás, Budapest, Gondolat, 1970, 393–395. p.
- DEMÉNY János, *Medvetánc : „A nem-zenéből értjük a zenét” : Megjegyzések József Attila tanulmánytervezetének pontjaihoz*. In: *Bartók-dolgozatok*, szerkesztette LÁSZLÓ Ferenc, Bukarest, Kriterion, 1974, 72–90. p. = Demény J 1981 = Demény J 1985, 170–193. p.
- RÉVAI József, *József Attila*, szerkesztette, a bevezetőt írta és a jegyzeteket készítette: ERKI EDIT, Budapest, Kossuth, 1974, (Esztétikai Kiskönyvtár), 43–44, 110. p.
- BATA Imre, *József Attila Petőfiről*. In: *Petőfi-mozaik*, szerkesztette PAÁL Rózsa, WÉBER Antal, Budapest, Tankönyvkiadó, 1975, 95–102. p. (97. p.)
- BREUER János, *A közéleti Bartók*, TÁRSADALMI SZEMLE, 1975. 8–9. sz. (augusztus–szeptember), 115–122. p. = Breuer 1978, 88–104. p. (93. p.)
- GYERTYÁN Ervin, *Marx, Freud, József Attila : Két új József Attila-könyv tanulságai*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1977. 1. sz., 139–185. p. = Gyertyán 1985, 110–168. p. (167. p.)
- FÁBIÁN Dániel, *József Attiláról*, Budapest, Kossuth, 1974, 188. p. = Fábíán 1989, 128. p.
- Csoóri Sándor, *Tenger és diólevél*. In: Csoóri 1978, 357–467. p. (414–415. p.)
- MÓSER Zoltán, *Bartók és József Attila*, TISZATÁJ, 1981. 3. sz. (március), 44–53. p. (47. p.)
- MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988, (Gyorsuló Idő), 61, 66, 68. p.
- HORVÁTH Iván, *Írásban benyújtott hozzászólás Miklós Tamás kandidátusi értekezésének vitájához*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1989. 1–2. sz., 113–117. p.

- HORVÁTH Iván, *A vers : Három megközelítés*, Budapest, Gondolat, 1991, (2000 Könyvek), 38–47. p. (42–46. p.)
- N. HORVÁTH Béla, „Egy ki márványból rak falut...” : József Attila és a folklór, Szekszárd, Babits, 1992, 13, 125. p.
- SZŐKE György, A „megértett disszonancia” : A József Attila-versek ambivalenciája és kohéziója, IRODALOMTÖRTÉNET, 1996. 1–2. sz., 462–469. p. = Szőke Gy 2003, 64–73. p.
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 713–715. p. = Szabolcsi M 2005, 2. kötet, 783–784. p.
- FARKAS János László, *Logika, de*, VILÁGOSSÁG, 1999. 12. sz. (december), 65–78. p. (70. p.)
- SZŐKE György, *Kassák Egyensúlya*. In: Kabdebó L 2000, 224–226. p. (225. p.)
- BORI Imre, *József Attila költészete*, BÁNYAI János utószavával, Újvidék, Forum, 2005, 158–159. p.
- ALFÖLDY Jenő, „Van egy semmi kis furulyám” : Népiség és folklórhatal József Attila költészetében, HITEL, 2005. 4. sz. (április), 17–51. p. = Alföldy 2005a, 102–150. p. (115–116. p.)
- KELEMEN Judit, *József Attila és Bartók Béla*. In: *Hagyomány és korszerűség*, szerkesztette Kováts Dániel, Sárospatak, Sárospataki Tanítóképzésért Alapítvány – Miskolci Egyetem Comenius Tanítóképző Főiskola Kar, 2005, (Sárospataki Pedagógiai Füzetek, 24), 187–192. p.
- HORVÁTH Iván, *A Hegel, Marx, Freud keletkezése és a történetbölcsélet*. In: Horváth I 2006, 269–277. p. (276. p.)
- FARKAS Zoltán, *A töredék mint egész : József Attila és a magyar zene Bartók Bélától Kurtág Györgyig*. In: Sárközi É 2007, 149–172. p. (149–154. p.)
- VERES András, *Egy ismeretlen József Attila*, LITERATURA, 2008. 1. sz., 76–101. p. (100. p.)
- TVERDOTA György, *József Attila neurotikus spekulációi*, MOZGÓ VILÁG, 2008. 10. sz. (október), 49–57. p. (51. p.)
- HORVÁTH Iván, *A Hegel – Marx – Freud szövegtörténete*. In: Angyalosi 2012, 55–68. p.
- VERES András, *Kosztolányi Dezső, József Attila, Fejtő Ferenc, Németh G. Béla*. In: „Szépet, jót, igazat akarva” : Tanulmányok N. Horváth Béla 60. születésnapjára, szerkesztette FEKETE Richárd [et al.], Szekszárd, Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar, 2013, 9–16. p.
- SZERDAHELYI István, *József Attila és a „marxizálás” bartóki disszonanciája*, EZREDVÉG, 2017. 1. sz. (január-február), 103–109. p.

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

A negyvenes évektől a hatvanas évekig

Először József Jolán életrajzi könyvében jelent meg a *Medvetánc* szövege, a következő felvezető kommentár kíséretében: „Nagyon szerette Bartók és Kodály zenéjét. Most első programja tanulmányt írni Bartók zenéjéről. A tanulmány címe: *Bartók Béla disszonanciájáról*. És alatta pontokba szedve a mű tervezete.” – ld. József J 1940, (372. p.)

Németh Andor 1944-es könyvében ír arról, hogy JA mennyire szerette Bartók *Medvetánc* című zongoradarabját, és hogyan ihlette őt azonos című verse megírására: „Zaklatott életében ritkák a nyugodt, derűs napok. De ilyenek is adódtak azért. Egy nyár folyamán Berény Róbert néhány hétre rendelkezésére bocsátotta öreg, budai kert mélyén fekvő kis házikóját. Egy délután ellátogattam hozzájuk Koestler Artúrral, aki akkor Pesten tartózkodott. Attila örömeiben azt se tudta, mit kezdjen velünk. Borért szaladt, szalonnát pirított. Később leültetett a zongorához, hogy játsszak Bartókot neki. A *Medvetáncot* és újra a *Medvetáncot*. Nem tudott betelni vele. Együtt dűnyögte, brummogta a zongorával. Judit a kert kőasztalán terített vacsorához. Langyos, szép este volt, békés és csillagos. Pár nappal később Attila elhozta a *Medvetáncot*, meg a *kanászt*.” – ld. Németh A 1944, 128–129. p.; Németh A 1989, 87. p. Németh Andor emlékezése pontosításra szorul: JA és Szántó Judit valójában 1933 nyarán és kora őszén lakott Berény Róbert házában, a *kanász* és a *Medvetánc* viszont egy évvel korábban való. Koestler Artúr 1933-ban és 1934-ben járt Budapesten. 1933 nyara és ősze nem igazán volt harmonikus JA életében. Kizárják a pártból, Szántó Judit öngyilkosságot kísérel meg. Kilakoltatják a Székely Bertalan utcából, Berényék lakása átmeneti kölcsönlakás. Ekkorra esik a „nemzeti kommunizmus” kalandja is, ekkor írja a *Vigaszt* és a *Számvetést*. Ezt követően határozza el, hogy különköltözik Judittól, majd Hódmezővásárhelyre megy. De ettől még előfordulhattak harmonikusabb napjai is. Németh Andor emlékezetének pontatlanságai nem cáfolják azt, hogy JA a Bartók-mű zongoraváltozatát élő előadásban ismerhette. Németh Andor kiválóan zongorázott, föltehetően a zongoraváltozatot hatott József Attilára.

Németh Andor másik József Attiláról írt művében teljes egészében idézi a Bartók-tanulmányvázlatot, és a következőket fűzi hozzá: „Bartókról készül írni, kiért régóta lelkesedik (a *Medvetáncra* Bartók hasonló című zenedarabja ihlette). A tanulmány nem készült el, csak a vázlata maradt ránk. [...] A vázlat megérdemli, hogy behatóbban tanulmányozzuk. Mennyire jellemző mindjárt az, hogy Attila a disszonanciával magyarázza a konsonanciát! (»A konsonancia a megértett disszonancia.«) Aztán: hogy a disszonanciát a hasonlattal azonosítja – mert a különböző dolgok hasonlítanak, és csak a hasonló dolgok különböznek. És egyáltalán: ahogy a tizenöt pont fölé biggyesztett cím keretében össze próbálja fogni, egységes szempont alá rendelni, összekovácsolni mindazt, ami problematikus a számára, létének és lényegének összeegyeztethetetlen ellentmondásait. Már mintha széteső éntudatát kísérelné meg összeabroncsolni. Mert ez a vázlat abból az időből való, amikor már csak lelkierejének és értelmi képességeinek végső megfeszítésével tudta magát egyensúlyban tartani.” (Ld. Németh A 1947–1948 [7], 17. p.; Németh A 1989, 273–277. p.)

Szabolcsi Bence írt arról, hogy 1937-ben tanúja volt Bartók Béla és JA találkozásának: „Akkor mint szerkesztő a *Szép Szó* nevében kereste fel Bartókot s nem is a tanítványi, hanem valósággal a fiúi tisztelet hangján beszélt vele.” JA *Medvetánc* című versében az a „legfeltűnőbb, hogy a költő – ha igaz, hogy versét Bartók darabja inspirálta – ritmikus képletében nem, vagy csak igen szabadon követte a zenét. Csak a strofa második felének és a brummogó refrénnek ritmusát merítette a Bartók-dallam harmadik sorából...” Szabolcsi Bence összehasonlítja Bartók és JA *Medvetáncát*, s arra az eredményre jut:

„Bartók darabja így inkább csak elindítója és kerete lehetett a *Medvetánc* gondolatának; hangban, indulatban, ritmusban és dinamikában ihlette meg, koncepciójában sokkal kevésbé.” (Ld. Szabolcsi B 1955, 900–905. p.; Szabolcsi B 1959, 203–205. p.)

Szabolcsi Bencére hivatkozva, őt ismételve sokan írnak Bartók és JA kapcsolatáról. Például: Ujfalussy J 1965, 2. kötet, 286–288. p.; Ujfalussy J 1970, 393–395. p.; Breuer 1975, 115–122. p.; Breuer 1978, 88–104. p. (93. p.)

Demény János vállalkozott elsőként – pontról pontra haladva – a Bartók-vázlat részletes zenetörténeti magyarázatára és értékelésére. Az 1. ponthoz: ekkor még a „harcos” Gyulai Pált sejti Demény a Gyulai név mögött. A 2. ponthoz: Bartók valóban az elfelejtett zenét, az eurázsiai pentaton örökséget tárta fel a népzeneben. A bécsi klasszicizmus és a romantika konvenciójából kitörő, új utakat kereső Debussy, Muszorgszkij, Schönberg és társaik között a helye, de azzal a többlettel, hogy ő „a magyar, szlovák és román parasztok lenézett, művészi jelentőségében észrevétlenül maradt zenéjét [...] végeredményben az emberiség elfelejtett zenéjét ébresztette fel”. A 3. ponthoz: „A dallam feszültebb, kiszögellőbb, mozgalmasabb hangjait [...] »disszonancia«-nak nevezett akkord (több hang) támasztja alá, [majd] a dallam nyugvópontjain együtthangzó akkordban oldódik fel. Az ilyen disszonanciák és konszonanciák függőleges irányban keletkeztek.” Ha azonban két önálló, sőt egyenrangú, egymásnak alá nem vetett dallam fonódik egymásba, a kettő előrehaladó „vízszintes” mozgásából disszonanciák és konszonanciák állnak elő. A maradi hallgatók a maga korában még Mozart zenéjét is disszonánsnak találták.

A 4. ponthoz: „József Attila a műalkotás alapjának vallja a disszonanciát; zenemű csak ez által lehetséges. Ugyanakkor utal a disszonancia viszonylagos voltára is. A zenetörténelem folyamán minden kor más hangközöket érzett disszonánsnak és konszonánsnak.” A 6. ponthoz: Visszakanyarodik a zeneértőkkel való vitához. Aki nem érti a disszonanciát, nem értheti a konszonanciát sem. A 7. ponthoz: Bartók József Attilának „legbensőségebb hazafias ügye”, Petőfi költeményével jellemzi Bartók hazaszeretetét. A 9. és 10. ponthoz: a tanulmánytervezet „filozofikus magaslat”. A 11. ponthoz: „A nemzene: a világról alkotott kép. Bölceleti probléma. Ha valakiben megváltoztatjuk a világról alkotott képet, megváltozik a hallás igénye is, és vágyakozás ébred benne az új iránt.” A 15. ponthoz: Problematikus Freud nevének felvetése. „Ambivalencia, biszexualitás”: JA tanulmánytervezete e kétes értékű „freudista” fogalmakkal, „mai marxista szemmel nézve valóban disszonáns akkordokkal zárul.” (Ld. Demény J 1957, 19–26. p.; Demény J 1958a, 661–669. p.)

Tóth Lajos írása részben vitatkozik Demény János tanulmányával, részben kiegészíti azt. A zenetörténeti vizsgálódás mellett szerinte helye van az irodalomtörténetnek is. Az 1936-os év kritikus időszak a költő életében, „teljes társadalmi és eszmei számkivettségben él”. Jóllehet korábban is figyelt Bartókra (versének is címe, versgyűjteményének is a *Medvetánc*), ekkor „a faszálódás éveiben rokonul Bartókhoz, [...] a disszonancia érzése és a konszonancia keresése felől közeledik Bartókhoz” – ld. Tóth L 1958, 24. p. JA tanulmánytervezetének utolsó, 15. pontja „csak látszatra freudista, tartalmában nem. [...] József Attila a freudista fogalmak felemlítésével itt nem foglal el világnézeti álláspontot [...] A hangsúlyt [...] idetette: »A férfiét föloldja a nőé.« Vagyis

Bartók disszonanciái is a konszonancia utáni igényből-sóvárgásból születtek meg, abban oldódnak fel. Az szólaltathatja csak meg e metsző disszonanciákat (a másodikat), akiben mindenekelőtt a harmónia utáni olthatatlan vágy lobog (az első). Idevonatkozik a 12. pont Pikler idézete.” – ld. 22–27. p. Nem tudni, hogy Tóth Lajos miért gondolja mélypontnak az 1936-os évet a költő életében, hiszen ekkor indul a *Szép Szó*. Ez év nyarán van a kalandja Sólyom Jankával, ekkor újul meg a kapcsolata Vágó Mártával is. Ősszel gyűl szerelemre Gyömrői Edit iránt, és ekkor tör ki vele a nagy konfliktus is. 1936 őszére esik a *Nagyon fáj* című kötet készítése is.

Révai József két tanulmányban próbálta felmérni JA költészetének jelentőségét, illetve elméleti tájékozódásának korlátait. Az első *József Attila költészetéről* címmel jegyzete szerint 1955–1956-ban írta, JA verseinek francia fordításkötete bevezetéséül (ld. Révai 1956). Itt párhuzamba állítja JA és Bartók Béla művészetét (és nemcsak a költő, hanem a zeneszerző megítélésében is felülvizsgálja korábbi, jóval kritikusabb álláspontját): „Tagadhatatlan, hogy József Attila utolsó verseinek költészete nemcsak a nagy humanista versek egész sorával ajándékozott meg bennünket, hanem a sötét kétségbeeséssel teli tragikus légkörű, a halál és a meghíúsult remények levegőjét lehelő versekével is. József Attila költészete szocialista költészet, de nem ennek ellenére, hanem *éppen ezért*: [...] a fejlődés ellentéteit, visszaeséseit, pusztításait is számbavevő és kérlelhetetlenül kimondó, de az emberi haladás győzelmében a tragikus útkanyarok ellenére is hívó embernek a költészete. Ezt a költészetet nemcsak a nagy szocialista versek és érzelmek teszik nagygyá, hanem az a bátor vallomás, amelyet a költő önnön kínjairól, az új világért harcoló ember fejlődésének nehézségeiről és buktatóiról tesz. [...] Épp ezek az ellentétek, épp ez a diszharmónia József Attila költészetében teszik ezt a fiatalon elpusztult [...] költőt a 20. század legnagyobb magyar szellemeinek lelki rokonává. Mert ezek a diszharmóniák kölcsönzik nemcsak Ady Endre költészetének tűzét, színét és nagyszerűségét, hanem Bartók Béla zenéjének is. Bartók szellemileg nem József Attila kortársa volt: ő egy előbbi nemzedékhez tartozik, ő Ady Endrével egykorú és rokon. De József Attilával is összefűzi az, hogy átélte ő is a fasiszta korszak minden kínját, a felbomló kapitalista kultúra okozta minden szenvedést és vergődést. És művében Bartók is éppúgy ábrázolja – mint József Attila – a felbomlást és kétségbeesést, a betegség és a magány, a barbárság és a züllés deformáló hatását, mint a bomlás erői fölötti győzelem, a nép egészséges erőivel való összeforrás és ilyen módon az emberi és társadalmi gyógyulás útját. A harag és a kétségbeesés, az irónia és az emberkáromlás motívumai Bartóknál is felhangzanak, mint József Attilánál, nála is a természet idilljébe, a népi kultúra harmonikus világába való menekülés motívumaival összefonódva. [...] Ő is olyan »pokoljáró« volt, [...] mint fiatalabb kortársa, József Attila.” (Ld. Révai 1958, 37–38. p.; Révai 1960, 359–360. p.; Révai 1968, 320–321. p.)

Szabolcsi Miklós „kísérlet”-nek szánta és nevezte tanulmányát, melyben a költő József Attilát a festő Derkovits Gyulával és a zeneköltő Bartók Bélával hasonlította össze. Külön hangsúlyozza, hogy JA és Bartók esetében nincs szó közös élményekről, közös társadalmi háttérrel vagy művészi iskoláról – más nemzedék, más kor, más törekvések jellemzik őket –, és mégis közük van egymáshoz, ismerték is egymást. Szabolcsi részletesen foglalkozik Bartóknak és Kodálynak József Attilára és nemzedékére tett hatásával,

a népdalkultusszal, „az Ady–Móricz–Szabó Dezső–Bartók–Kodály sokszor meg sem értett jelszó volt a fiatalok ajkán” – ld. Szabolcsi M 1959, 78. p. A költő hamar eljutott a népi kultúra kritikátlan felmagasztalásától az idealizálást és a faluhoz menekülést elutasító, de a közösségi erejét, demokratizmusát elismerő, Bartókéval egyező álláspontig. A szomszéd népek népzenejét egyenrangúnak tekintő Bartók is szellemi rokona A *Dunánál* költőjének – ld. 80–81. p. Összefűzte őket a tudatosság és a rend iránti érzékenység, mint ahogy a mindkettejük által mélyen megélt „pokoljárás” is – ld. 83. p.

Szabolcsi bírálta a Németh László és mások által képviselt „Bartók-modell”, illetve „Bartók-szintézis” koncepcióját (vö. Németh László 1957): „Azok, akik a »Bartók-modell« vagy »Bartók-szintézis« lényegét [...] csak az ősi és az új, az irracionálisan démoni Kelet és a racionálisan logikus Nyugat egyesítésében látják – írja Szabolcsi –, az igazságnak csak az egyik oldalát ragadják meg. Mert mindez kétségtávol ott van Bartókban – mint ahogy effajta párhuzamokat lehetne vonni, és voltak József Attilával kapcsolatban is –, de ennek a szintézisnek értékét az dönti el, milyen mondanivaló, milyen eszmei-magatartási kifejeznivaló szolgálatában áll. [...] Bartók művére emlékeztet a József Attila-költeményeknek az a vonala, amely a *Reménytelenültől* az utolsó versekig vezet: azok a versek, amelyekben könnyörtelenül feltárja a saját és kora mélyeit [...] Ezeket a verseket ma már nem szégyelljük vagy mentegetjük [...] Úgy is mondhatnók: a fasizmus ellen mindhalálig kristályos tisztasággal és ésszel tiltakozó, az erőszak ellen küzdő ember hangja [...] S az Bartók e korabeli zenéje is.” (Ld. Szabolcsi M 1959, 81–82, 86. p.)

A diszharmónia József Attilánál „a marxi dialektika értelmével lesz magasabb harmóniává [...] S ezért talán nem is annyira a disszonancia – ma már különben is mindinkább kissé avulttá és túlhaladottá, mert az idő által megoldottá vált – zenei problémája az, amely a költőt arra indíthatta, hogy gondolatilag is általánosítsa és feldolgozza a Bartók-élményt. [...] A feszültség és feloldása – a mélyen megélt ellentmondáson – diszharmónián, disszonancián – felépülő harmónia: konszonancia – ez a probléma izgathatta, amikor Bartók Béláról készült tanulmányt írni, s ezért a vázlatot nem elsősorban zene-történeti, zeneesztétikai szempontból lehet megoldani.” – ld. 88. p. Szabolcsi Miklós úgy látja, a Bartók-vázlat József Attilának a dialektika segítségével (néha skolasztikusan) magyarázó tanulmányai sorába tartozik. A Petőfi-vers kapcsolódása az *Irodalom és szocializmus*hoz jelzi, hogy nem a magyar jelleg érdekelte, hanem a „művészi változó és állandó” sajátos, általa kifejtett dialektikáját akarta bizonyítani. A 7. pont középső helyéből következik, hogy elsősorban a Bartók-mű új voltát akarta megvilágítani. A fordulópont a 9–10. pont hegeli megfogalmazása: a „szellem általában csakis probléma formájában van adva” – tehát a probléma a fejlődést, előrehaladást előrevivő, továbbhajtó termékeny diszharmónia, melynek feloldása magasabb síkon a harmónia – ld. 89–90. p.

Egri Péter szerint Bartók és JA világképe nem azonos, de életművük számos rokon vonást mutat. A költő tanulmányterve olyan erővel védi Bartókot, ahogyan csak a művészi rokon védi a rokont. Ennek legérdekesebb és vissza-visszatérő gondolata a disszonancia-probléma, amit JA a költészetre is kiterjeszt, és a szó szoros értelmében problémának tekint. „Ezzel megkaptuk – és éppen József Attila tollából – azoknak a

törekvéseknek elméleti foglalatát, amelyek Ady, József Attila és Bartók művészetét annyira jellemzik. Mindhármójuk művészetében éppen az a rendkívüli, hogy [...] a modern kor rendkívül bonyolult ellentmondásait teljes gazdagságukban, egész modern disszonanciájukban tudták ábrázolni és egy új, magasabb szintézisbe (konszonanciába, harmóniába) emelni.” De JA vilásképe nem azonos Bartókéval. Míg Bartók művészetében a konszonanciáért folytatott harc dialektikus ellentéteiből kibomló disszonancia uralkodik, JA művészetében viszont az új konszonancia, harmónia. (Ld. Egri P 1959, 56. p.)

Tamás Attila arra keresi a választ, hogy miért épp a *Medvetánc* című, kevésbé elismert versét választotta a költő életműve legjavát tartalmazó gyűjteményes kötete címének. Tamás Attila szerint olyan versről van szó, amely összegez: a költő különféle magatartásformái rétegeződnek benne egymásra, „más-más, alkotójuk életművére jellemző tendenciáknak, vonulatoknak mintegy a metszéspontja, csomópontja. Ezért is található meg benne olyan sok más – nemegyszer önvallomás jellegű – versében is föllelhető motívum.” Kivált a második versszak játékos, szilaj, ugyanakkor a disszonáns „farkas”-motívumot is beemelő, groteszk sokszínűsége lehet a példa rá. („Híres, drága bunda rajtam, / húsz körömmel magam varrtam. / Nyusztból, nyestből, mókusból, / kutyából, meg farkasból. / Brumma, brumma, brummadza.”) Tamás Attila tanulmányában Bartók műve nem merül fel ihlető forrásként, talán azért nem, mert JA szinte valamennyi kötetének címe verscím vagy verssor. (Ld. Tamás A 1967, 1147–1152. p.; Tamás A 1980, 198–211. p.)

Balogh László könyvében egész fejezetet szentel Bartók és JA kapcsolatának. A költő „tudatos elszánással, tervszerű erőfeszítéssel munkálkodott, hogy a költészetben megteremtse a bartóki szintézist. Erre mutat, hogy tanulmányt szándékozott írni Bartókról, melynek azonban csak a vázlata készült el. S hogy e tervezet fölé a *Medvetánc* címet írta, gyanítható: mindezt a kötet megjelenése körül vethette papírra, s éppen e kötetnek új elvű művészi rendjét akarta Bartók művészetével igazolni. Hiszen a szűkszavú vázlatpontok a költészet, a zene, a művészet lényegét [...] és olyan alapvető esztétikai tételeket feszegetnek, amelyek jelzik, hogy József Attila tökéletesen megértette Bartók sokat vitatott muzsikájának modernségét és ugyanakkor megvilágítják saját költői törekvéseit, művészi felfogását.” – ld. Balogh L 1969, 110. p. Az „elfelejtett zene”: népi-nek és modernnek szintézise. A Petőfi-vers – az *Irodalom és szocializmus* című tanulmánya alapján – a művészi állandó és a művészi változó dialektikus viszonyát érteti meg. A Bartók-vázlat későbbi pontjai a filozofikum felől közelítik meg a műalkotást. A *Medvetánc* vázlatosságában is megvilágítja JA művészetének rokonságát Bartókéval. „Azonos az átfogó, egyetemes szintézisre törés. És azonos a komponáló módszerük.” – ld. 115. p. Megjegyezzük, 1980-ban, az Akadémia JA-ülésszakán először Bojtár Endre cáfolta ezt a korábban általánosnak mondható álláspontot, amely a „bartóki szintézis” sémáját húzta rá József Attilára.

Vitányi Iván a modern, 20. századi, részben atonális zene megmagyarázása és „védelme” kapcsán hivatkozik a költőre: „Ami [...] itt elibénk tárul, az [...] nem a »kellemes« konszonancia és a »kellemetlen« disszonancia radikális megkülönböztetése, ahogyan az a múlt [19.] századbeli elméletíróknál és mai konzervatív ízlésű zenerajon-

góknál szokásos. Itt a hangrokonság kétféle fajtájáról van szó, amelyhez a zenei fejlődés foka szerint eltérő értelmezés is járulhat. József Attila zseniális megérzéssel fejezte ki ezt az összefüggést, amikor azt mondta, hogy a »konszonancia nem egyéb megértett disszonanciánál«. Valóban éppen erről van szó: az egyes akkordok a zenei gyakorlat alapján nyernek funkciót és értelmet.” Egy zenetörténeti munkához kapcsolódva így folytatja gondolatmenetét Vitányi: a disszonancia eredetileg lehetett a hallás megkönnyítésének eszköze, mivel kiemeli és megvilágítja a melódiát. „Az sem feltétlenül igaz, hogy egyedül a konszonanciák jelentenek a zenehallgatásban örömlélményt (s a disszonanciák csak valamiféle érzelmi ellenpont gyanánt szolgálhatnak).” (Ld. Vitányi 1969, 131. p.)

A hetvenes évektől napjainkig

Petőfi *Honfi dalának* a Bartók-vázlatban való felbukkanását – és egyben József Attilának Petőfihez fűződő kapcsolatát – magyarázza a vers *Irodalom és szocializmus*-beli elemzésével Bata Imre – ld. Bata 1975, 97. p. A JA által kiemelt és elemzett hasonlatra (a hazaszeretet mint oltár és templom) vonatkozik a vázlat nyolcadik pontja: „Minden hasonlat disszonancia, mert csak különböző dolgok hasonlítanak, és csak hasonló dolgok különböznek.” – ld. 102. p. Az előadásszövegnek a mű szigorú kompozíciójára vonatkozó kijelentéseit (minden pontja archimédeszi pont; a legkisebb eleme is műalkotás) Bata úgy értelmezi, hogy a költő élő organizmusként fogta fel a művet (amely feltételez valamilyen rendet, ez pedig a művészi állandó, a mű „koordinátarendszere”), akárcsak vele egy időben Németh László – azonban tőle eltérően a költő a mű történetiségét is figyelembe veszi – ld. 99. p. Azt pedig, hogy a műalkotás a szemlélet határán jár, vagyis a rendezetlen tényekből, káoszból rendet, kozmoszt alkot, „a műalkotás értékmínőségére utaló mozzanatnak kell tekintenünk” – ld. uo.

Gyertyán Ervin újabb írásában analógiának használja JA fejlődéstörténeti beállítottságát Révai József módszertani tévedésének megvilágítására: „»Bartókból érthető meg Bach és nem fordítva« – jegyzi fel Révai József Attila tervezett Bartók-tanulmánya vázlatának megállapítását. S alighanem ez az egyik alapvető különbség, amely a dialektikus, a marxista módszert a scientista-pozitivisták szemlélettől elválasztja. József Attila talán az egyetlen Révai témái közül, akit nem önmagából, saját életéből, korából, szellemiségéből, hanem – Bachhal magyarázva Bartókot – Petőfiből és mindenekelőtt Adyból kíván megérteni.” (Ld. Gyertyán 1977, 139–185. p.; Gyertyán 1985, 110–168. p.)

Fábián Dániel magának a költőnek paradox élethelyzetét, alkotás és betegség összefüggését látja tükrözni a *Medvetánc* alapgondolatában. „Csak disszonancia által lehetséges alkotás. A konszonancia nem egyéb megértett disszonanciánál.” „Lényegében minden hasonlat disszonancia, mert csak különböző dolgok hasonlítanak és csak hasonló dolgok különböznek.” Ezekben a megállapításokban – írja Fábián Dániel – „egy nagyszerű elme saját lelki egyensúlyának fölbomlását, disszonanciáját menti – s egyben leplezi –, mivel ezt tartja az alkotás legfőbb hajtóerejének. [...] Az alkotás lelki útja az, hogy a munka pillanatában egyensúlyt, koncentrátságot, konszonanciát kényszerít az egyénre, tehát mindazt, ami különben az idegyöngye vagy éppen elmebeteg emberből a legjobban hiányzik. Mindaddig sikerült József Attilának úrrá lennie betegségén, beteg-

ségének settenkedő, majd kényszerű tünetvilágán, amíg sikerült alkotnia.” (Ld. Fábíán 1974, 188. p.; Fábíán 1989, 128. p.)

Csoóri Sándor esszéjében személyes tapasztalatai és saját költői fejlődése alapján vet számat a népi kultúra hagyományával, a bartóki modellnek a népit modernnel ötvöző példájával. A modernségében Picassóval és Lorcával is rokonítható József Attilát első-sorban Bartók fegyvertársának tekinti. JA nem elégedett meg a népdalt író vagy utánzó költők egyszerűségével: „a mindenség mércéjével mérő József Attilának kevés volt az egynótájú múlt. Neki nem az első pillantásra fölismerhető töredék kellett, nem a tizenkilencedik századi szemmel megcsodált népdalrokonság, hanem az egész családfa. Nem a tegnapi, hanem az ősi, amelyből a tegnapi is kifakadhatott. Az eredeti kellett, mert csak az eredeti érintkezhet mindenkor a végtelenséggel, az újra végtelenné avathatóval. Farkas Ilka bőszojnyája helyett a regösök láncosbotjába kapaszkodott bele. Sokan megírták már, hogy Bartók *Medvetánc*-a, *Allegró barbaró*-ja és még jó néhány műve nélkül József Attila nem írta volna meg a *Klárisok*-at, a *Regös ének*-et, A *kanászt*-t és a maga *Medvetánc*-át. Ez igaz ugyan, de kissé lefokozott igazság, mert azt is sejteti, hogy a szóban forgó versek illusztrációk vagy utánzatok. Pedig József Attila nem utánzott, csupán belekapcsolódott abba a szellembe, amelynek a magyar kultúrában először Bartók adott nevet. Bartók sem a *Medvetánc*-ba, sem az *Allegró barbaró*-ba nem dolgozott bele fölismerhető parasztdallamot. De aki hallott már ördögös dudanótát, [...] idegszaggaító halottkísérő népzénét, [...] annak a *Medvetánc* is, az *Allegró barbaró* is annyira *eredeti*, mintha népi volna. Pedig tökéletesen új képződmény [...] Csakhogy a zenében ezt [...] könnyebb végrehajtani, mint a költészetben, mert a zene nyelve nemzetközibb, mint a verseké. József Attila eredetisége épp az, hogy a Bartók által először megtestesített szellemhez épp a nehezebben áthangolható világ: az anyanyelv és a költészet világának az áthangolódásával kapcsolódott. Verseiben az ősi és új dolgok megrendítő feszültsége: ugyanolyan újítás, mint a bartóki disszonancia.” (Ld. Csoóri 1978, 414–415. p.)

Demény János újabb kutatásai alapján tovább építette és részben korrigálta 1957-es értelmezését (ld. Demény J 1958b). Megtalálta az 1. pont Gyulai-hivatkozásának forrását: Gyulai Elemér *A zene hatása. Közönséglelektani tanulmány* című könyvet (ld. Gyulai E 1936). A jelentős mértékben módosított elemzését 1974-ben publikálta, majd kisebb változtatásokkal 1981-ben, végül 1985-ben. (Az 1985-ös közlés lapszámaait adjuk meg.)

A tanulmányvázlat első pontját a Gyulai Elemér-könyv hivatkozott szöveghelye alapján értelmezi. A 2. pontban az „elfelejtett zenén” elsősorban az eurázsiai pentaton örökség népzenei feltárását, a sajátos magyar hagyományt érti, Kodály művészetében is a magyar történelmi múlt „megkésett melódiái” épülnek bele az európai zene nagy, legtöbbször Bach előtti tradícióiba – ld. Demény J 1985, 173–175. p. „Bartók művészetében azonban – miközben [...] a felfedező fanatizmusával vetítette zenei képekbe az új idők új rémületeit és merész álmait – mindjárt kezdetben beszakadtak a bécsi klaszszicizmus alatt húzódó mélyebb európai zenei tradíciók szilárdnak hitt formái is.” De mások, így Stravinsky, Schönberg, Berg és Webern jóvoltából is az európai zene a teljes felbomlás állapotába került. „Bartók abban egyedüli, ahogy ezt a világválság-tünetet – e tragédiában való teljes részt kérése és részt vállalása: szolidaritása mellett – áldássá, valami nagyon jóvá változtatta át” a népzénével való találkozása révén. A Bartók-zene

„minden más modern zenétől elütő alapvonása: a »kollektivistikus átfogás« (Molnár Antal)”. – ld. 175–176. p. A 3. pont „függőleges és vízszintes disszonanciáját” Kodály Zoltán 1921-es Bartók-tanulmánya alapján magyarázza – ld. 177–178. p. (Bővebben ld. a *Tárgyi és szövegmagyarázatok*nál.)

A 4. pont értelmezésében Demény János a disszonancia viszonylagosságát hangsúlyozza. A zenetörténelem során minden kor más hangközöket érzett disszonánsnak és konszonánsnak. A disszonanciaérzék az idők folyamán nagy átalakulásokon ment át. Még Mozart is kiváltotta a maradi hallgatók ellenkezését, akik zenéjét túl disszonánsnak találták. Így válik érthetővé, hogy Bartók zenéje holnap másképpen fog hangzani, mint ahogy a róla szóló tegnapi elismerő kritika tükrözi – ld. 179–180. p. Az 5. pontban a „rég konszonancia” Demény szerint az egész klasszikus zenei hagyomány. Ma már teljes valójában, eredeti, megrendítő hatalmában csak akkor tárulhat fel előttünk, ha bizonyos zenetörténeti tájékozódással korábbi stíluskorszakokba helyezkedünk. – ld. 180–181. p. A 6. pontot úgy értelmezi, hogy JA „hitvitázó tollal érvel: a disszonanciák felfogására való képtelenséget botfúlúság gyanánt marasztalja el. Nem annyira a zenei hallás korlátoltságát korholja [...] Inkább azokat a kortárs, egészen jó hallással rendelkező zeneértőket ostorozza, akik csökönységekben nem akarják megváltoztatni a világról alkotott képüket” – ld. 181–182. p.

A 7. pont Petőfi-hivatkozását Demény János is JA *Irodalom és szocializmus* című előadása alapján értelmezi. Petőfinek a polgári renddel kialakult hazaszeretetét mint a maga korában új szemléletet, művészi állandóként szeretjük. „Döntő tényező a vers megszületésének pillanata. Petőfi honszerelme ezzel a pillanattal egybeforrt. Ez a honszerelme a feudális keresztény társadalomban még nincs, értelmetlen; a szocializmus világában már nincs, új pillanattal egybe nem forrasztható. Mert József Attila szerint ma a proletártársadalom mivoltának mozzanata nélkül többé mű nem alkotható.” – ld. 183. p. Demény megkísérli Bartók néhány művére is alkalmazni JA álláspontját. A 8., 9. és 10. pontban JA a disszonancia-problémát Demény szerint a zenéről a bölcsesetre helyezte át. Ami a zenében disszonancia, a bölcsesletben hasonlat és problémafelvetés. „A tanulmánytervezet hátralevő része csupa konszonancia, harmónia: a következő pontban Johann Sebastian Bach nevét olvassuk.” – ld. 185. p. A 11. pontot úgy kell érteni: „Bartók olyan új Bach, aki már ismeri és felszívta magába Beethovent, Liszt Ferencet [stb.]” – ld. 186. p. A *Medvetánc* utolsó pontjairól Demény Jánosnak nincs érdemi mondanivalója. (Pl. a 14. pontról szólva, a marxi gondolat értelmezése helyett azokat sorolja fel, akik JA lehetséges szellemi elődjeként a marxizmus felől közelítettek Bartók zenéjéhez.)

Demény János zenetörténeti értelmezésének hosszabb ismertetését feltétlenül indokolja, hogy ő tette a legtöbbet a *Medvetánc* jelentésének megfejtésében. Megoldásait messzemenően érvényesítettük tárgyi magyarázatainkban. Más kérdés, hogy Szabolcsi Miklós méltán vetette ellene: a tanulmányvázlatot elsősorban nem zenetörténeti szempontból lehet megmagyarázni, hanem JA értekező életműve felől. (Ld. Demény J 1974, 72–90. p.; Demény J 1981, 143–149. p.; Demény J 1985, 170–193. p.)

Miklós Tamás a költő művészetbölcsesletének lényegét megvilágító kulcsmondákat tulajdonít a tanulmányvázlatnak. Úgy látja, a művészetelmélet felépítése közben

egyre inkább előtérbe kerül annak filozófiai megalapozása és az általánosabb metafizikai problematika, hogy azután teljesen ez álljon középpontban. „A nem-zenéből értjük a zenét” – fogalmazza azt meg később a Bartók-vázlat – ld. Miklós T 1988a, 61. p. JA gondolatmenete Miklós Tamás értelmezése szerint: „Műalkotás éppen azért lehetséges, mert a valóságból a világ hiányzik. Ennek a hiánynak a művé komponálása a művészet, mert a hiányzó világ helyébe a mű világát állítja. A világhiány nem eltűnt: a művészet a megértett és elsajátított világhiány, az embernek a világhiánnyal kiépített kapcsolata. »A konszonancia nem egyéb megértett disszonanciánál« – írja le a Bartók-vázlatban a kulcsmondatot.” – ld. 66. p.

Horváth Iván úgy látja, hogy bár JA korai művészetbölcselete nem változott később, de a mögötte kijelölt transzcendencia (a költészethez társított „aranykor”) igen. Horváth négy változatot különít el. Először, még a marxista hatás előtt a nemzet töltötte be az eszményi közösség szerepét. Második korszakában (ld. *Irodalom és szocializmus*) a társadalmi osztály vette át ezt a szerepet. A harmadikban „eltűnik a nagyobb eszményi közösség, a helyébe a gyermeki szeretet és a felnőtt gyermekszeretete kerül”. Az *egységfront körül* még a két munkáspártot teszi felelőssé Hitler hatalomra jutásáért. A HMF már azt veti fel, hogy maga a marxi elmélet hibádzik. A negyedik korszak a *Szerkesztői üzenet* korszaka. A HMF első változata az *Egy Bartók-tanulmány vázlat*a; maga a HMF az utolsó esztendőben keletkezhetett, később, mint a *Szerkesztői üzenet*, de összetartoznak. Immár az aranykor egyáltalán nincs meghatározva. (Ld. Horváth I 1991, 42–46. p.)

Szabolcsi Miklós nagymonográfiája utolsó kötetében tárgyalja és mintegy összefoglalja a maga és mások eredményeit. JA Bartók zenei problémáin keresztül saját művészetét is jellemezni, érteni akarta. A 3–6. pont talán a legmélyebb mondanivalója („Csak disszonancia által lehetséges alkotás.” stb.). A 8. pont („Lényegében minden hasonlat dissz[onáns], mert csak különböző dolgok hasonlítanak és csak hasonló dolgok különböznek.”) „saját – ellentétekben látó, feszült – látás- és alkotásmódjának is elvi igazolását akarta adni”. A Petőfi-verssel is mind Bartóknak, mind önmagának mélyen a hazához való tartozására utal. „Az is látszik, hogy Bartókkal kapcsolatban a megértés problémája is foglalkoztatta – itt sem nehéz felismerni a saját küzdelmét megértéséért, elismertetéséért.” A vázlat pontjai azután szerinte átmennek a HMF-problematikába, az utolsó három pont szinte annak vázlat. (Ld. Szabolcsi M 1998, 713–715. p.; Szabolcsi M 2005, 2. kötet, 783–784. p.)

Szőke György azt állapítja meg Kassák Lajos *Egyensúly* című versét értelmezve, hogy „Kassák versei és képei óhatatlanul József Attila *Bartók-tanulmányvázlat*a legfontosabb passzusait idézik fel és igazolják: »Csak disszonancia által lehetséges alkotás.«” (Ld. Szőke Gy 2000, 225. p.)

Bori Imre a tanulmányvázlatról nem ír ugyan, de JA és Bartók alkotásmódjának hasonlóságáról igen. Szerinte a költő „a szürrealizmussal fedezte fel a népit, s a népivel nemesítette meg a szürrealizmusát, mert csupán így vált lehetővé számára az egyszerűsödésnek az a megindulása, amelynek eredményeként a maga egyéni versképző módszeréhez, stílusához, képvilágához, kifejezőeszközeihez eljutott”. Ugyanazt találta meg a szürrealista iskolájában, mint Bartók Béla népzenei gyűjtőútjain. A dallam-, illetve a versképzés titka világosodott meg előttük. (Ld. Bori 2005, 158–159. p.)

Alföldy Jenő tanulmányának *Bartókiság* című fejezetében hivatkozik JA vázlatára. Csoóri Sándort követve és idézve ír Alföldy arról, hogy „milyen példás egymásmellettiségben alakult a húszas és harmincas évek fordulóján Bartók és József Attila népi ihletésű művészete”. A költő Bartókra vonatkozó megállapítását („Csak disszonancia által lehetséges alkotás. A konsz[onancia] nem egyéb megértett disszonanciánál.”) alkalmazhatónak tartja JA saját költészetére is: „Folklorizáló dalai, balladás versei sokszor »disszonáns« viszonyban vannak a velük együtt alkalmazott, a modern életre jellemző politikai kifejezésekkel vagy a városi, polgári létforma kellékeivel. Pl.: »Feszeng a tők, busong a boglya, / esik a mezítlábasokra, / a munkátalan munkásokra, / esik a remegő toronyra, / a lány talajra, tulajdonra, / gödörlakó kubisokra, / párnás, polgári lakásokra, / esik, esik, hisz az a dolga.« (Esik, 1929. júl.) És ez a »megértett disszonancia« adja azt a konszonanciát – s vele a szintetikus szemléletmódot –, amely egybefogja az országos esőben ázó várost és a vidéket, a régi kultúráját még őrző köznépet és polgárságot – az érdekegyeztetés híján levő korabeli nemzetet.” Alföldy Jenő utal a folklór és a mélylélektan közti természetes kapcsolatra is. (Ld. Alföldy 2005a, 115–116. p.)

Kelemen Judit írása is pontról pontra kommentálja a *Medvetáncot*, a legtöbb esetben Demény János értelmezését követve. De akadnak saját észrevételei is. „Ad 2. *Bartók: elfelejtett zene* – a gyűjtő utak során az »ősi múlt« értékeinek felfedezése és az ebből fakadó modern törekvések összekapcsolása. Míg Kodály zenei nyelve kizárólag a magyar népzene alapult, addig Bartóké az általánosan vett kelet-európai népzene épül. [...] Ad 10. *A disszonancia tulajdonképpen probléma. Probléma nélkül annak megoldása sincs, tehát konszonancia sincs.* E mondatok tágabban értelmezendők. Ami a zenében disszonancia, a bölceletben problémafelvetés. A művészet sajátos eszközeivel keresi a választ a fölvetésekre. [...] A disszonancia és konszonancia állandó pulzálása valóban Bartók muzsikájának sajátja, s a disszonanciával való szakadatlan harc következtében létrejött feloldás József Attila művészetére is érvényes.” (Ld. Kelemen J 2005, 187–192. p.)

Horváth Iván 2006-ban is kitarzott amellest, hogy a Bartók-vázlat utolsó három (13–15.) pontja a *HMF* első fölvetésének tekinthető – ld. Horváth I 2006, 276. p. Álláspontja érvényesült JA értekező prózájának digitális (hálózati) kritikai kiadásában (JAHSZK 2012) is, amely a *HMF* előzményei között helyezi el a *Medvetáncot*.

Farkas Zoltán zenetörténész mindenekelőtt JA verseinek megzenésítésével foglalkozik. Úgy gondolja, hogy a disszonanciáról szóló okfejtésben a Bartók zenéjét nem értőkkal folytatott vita magának a költőnek egyfajta ars poeticájaként is felfogható. Rejtélyes, hogy a tanulmányterv három utolsó pontját hogyan kapcsolta volna JA Bartók zenéjéhez. (Ld. Farkas Z 2007, 149–154. p.)

Veres András 2008-as tanulmányában kétségeit jelezte Horváth Ivánnak a *Medvetánc* kapcsolatos hipotézisét illetően – ld. Veres A 2008, 100. p. Semmi sem bizonyítja, hogy a Bartók-tanulmány vázlata korábbi, mint a *HMF* első változatai, a Hegel, Marx és Freud közötti viszony pedig már korábban is foglalkoztatta a költőt. A *HMF* eredeti változatának nagyobb, illetve kidolgozottabb része valójában a Hegel–Feuerbach–Marx hármas teljesítményének összehasonlításáról szól. Akkor viszont hogyan hiányozhat Feuerbach említése a Bartók-vázlatból, miközben nem hiányzik A *szocializmus bölcelete* című 1934-es tanulmányból.

Horváth Iván a *HMF* szövegtörténetének új koncepcióját ismertető 2012-es tanulmányában válaszolt Veres András ellenvetéseire. Elismeri, hogy a Bartók-vázlat vége (a három pont) „persze rejtelmes” (Horváth I 2012, 58. p.), és nem tekinthető az egész *HMF* megalkotása „legelső, hanem csupán egyik lényeges pillanatának” (65. p.). Úgy látja, hogy a Bartók-vázlat nem lehet későbbi szöveg, mert „elkészült, a kezünkben van, szemben a *HMF* szövegével, amely töredék maradt, nem készült el, és most már soha nem is fog elkészülni. A költő nem írta meg a II. részt, amelyben feltehetőleg Freudnak szexualitás és szaporodás fogalmi szétválasztására, a szexualitás gyermekkori ambivalenciájára, a biszexualitás alapvető voltára vonatkozó nézeteit hasznosította volna a társadalomelméletben, és amelyre a nehezen megfejtendő vázlat utolsó pontja mintha célzást tenne.” – ld. uo.

Horváth Iván rekonstruálni próbálja az el nem készült második rész koncepcióját, eszmei rokonságot feltételezve közte és más JA-szövegek, mindenekelőtt a *Szép Szóban* megjelent *Szerkesztői üzenet* és *A Dunánál* című vers megbékélést, kiegyezést sugalló álláspontja között – ld. 62–64. p. A 2012-es írásával kapcsolatos kritikai megjegyzéseinket ld. a *HMF* keletkezéstörténeti fejezetében.

Kritikai kiadásunk önálló szövegnek tekinti a *Medvetáncot* – végül is a szöveg túlnyomó része, az első tizenkét pont egészen másról szól –, ezért nem a *HMF* keretében, hanem különálló szöveggént közöljük.

[A történelmi materialista felfogásnak]

A történelmi¹ materialista felfogásnak igen furcsa két változatát² figyelhettük meg. A németországi szociáldemokraták³ vérbefojtották a Spartacus fölkelést és utólag azzal érveltek, hogy a termelő erők még nem voltak elég fejlettek a szocializmusra – ime a fetisizmus, amely a dolgozóktól független; rajtuk kívül álló „termelőerők”⁴ kényszerképzetétől terhes. A másik furcsa változat meg éppen Staliné, aki e kérdés kapcsán gúnyolódik⁵ a németországi szociáldemokratákon, mondván: „Persze, bűnösök a termelőerők”. Csodálatos, hogy valaki, aki történelmi⁶ materialistának nevezi magát, egyáltalában⁷ bűnöst keres! Hiszen ekkor a történelmi bűnösök azok az emberek,⁸ akiknek révén a történelem fejlődése éppen materiális és nem ideális! S ha⁹ vannak bűnösök, (azok, akik az áhitott (=ideális) történelmi menetnek gáncsot vetnek,) akkor¹⁰ Stalin gúnyolódásában¹¹ éppen az az igaz, amit ő mint nevetséget tálal elénk. T. i. akkor valóban a termelőerők a bűnösök, nevezetesen a legfőbb termelőerő, a proletárság, amely mint osztály megakadályozta a proletárdiktatúrának egy csoport, (a Spartacus szövetség) által¹² való megvalósítását, vagy legalább is nem támogatta, ugyhog¹³ egy másik (szociáldemokrata) érdekcsoport csapásai alatt el kellett véreznie. Érthető¹⁴ volna, ha egy kommunista átkozná ezért a¹⁵ proletárságot, valamint Ady a fajtáját, amelyből kinőtt, ebből azonban nem igen kerekedne¹⁶ tudományos szocializmus, legföljebb lírai költemény, amelyet azonban a hivatalos és nem hivatalos proletárság még nagyobb fölháborodással lökne vissza, mint a hivatalos Magyarország Ady rigmusait. E gyermekes¹⁷ történelmi materializmusnak megfelelően igen gyermekesen viselkednek a munkásmozgalom jelenkori vezetői. Egymást szidják. A szocdemek azt vetik a bolsevisták szemére,¹⁸ hogy miattuk nem tudják békés uton megvalósítani a szocializmust, a bolsevisták viszont azzal vádolják a szocdemeket, hogy miattuk nem képesek az országok egész sorozatában megvalósítani a

¹ [előbb:]_{kt} <tud> [majd: ld. főszöveg]_{kt}

² [előbb:]_{kt} furcsa változatát [majd: ld. főszöveg]_{kt}

³ [előbb:]_{kt} A <sz> [majd: ld. főszöveg]_{kt}

⁴ [előbb:]_{kt} álló, dologi „termelőerők” [majd: ld. főszöveg]_{kt}

⁵ [előbb:]_{kt} gúnyolódhatott [majd: ld. főszöveg]_{kt}

⁶ [előbb:]_{kt} hogy egy történelmi [majd: ld. főszöveg]_{kt}

⁷ [elírás:]_{kt} egyállatában [ld. főszöveg]_{szkj}

⁸ [előbb:]_{kt} keres! Ha elfogadjuk, hogy vannak történelmi bűnösök, vagyis olyanok [majd:]_{kt} keres! De hiszen ekkor a történelmi bűnösök, éppen azok az emberek, [majd: ld. főszöveg]_{kt}

⁹ [előbb:]_{kt} ideális! És amint [majd: ld. főszöveg]_{kt}

¹⁰ [előbb:]_{kt} bűnösök, akik az áhitott (=ideális) történelmi befolyásnak gáncsot vetnek, akkor [majd: ld. főszöveg]_{kt}

¹¹ [elírás:]_{kt} gúnyolódásában [ld. főszöveg]_{szkj}

¹² [előbb:]_{kt} amely megakadályozta a proletárdiktatúra kikiáltását a Spartacus szövetség által [majd: ld. főszöveg]_{kt}

¹³ [előbb:]_{kt} támogatta ama [majd: ld. főszöveg]_{kt}

¹⁴ [[előbb:]_{kt} Itt érthető [majd: ld. főszöveg]_{kt}

¹⁵ [előbb:]_{kt} átkozná a [majd: ld. főszöveg]_{kt}

¹⁶ [előbb:]_{kt} jönne ki [majd: ld. főszöveg]_{kt}

¹⁷ [előbb:]_{kt} furcsa [majd: ld. főszöveg]_{kt}

¹⁸ [előbb:]_{kt} szocdemek a bolsevistákat vádolják, [majd: ld. főszöveg]_{kt}

proletárdiktatúrát. És igaza¹⁹ is van kölcsönösen mindakét félnek. De vajjon mért nem vonja le mindkét fél ennek a belátásnak a következményét? Ugy látszik, pusztán azért, mert a
 25 gyakorlatban egyelőre, legalább²⁰ is eddig, nem vonható²¹ le, mert a kétféle eszmekör kialakulásában olyan imponderábilisok is közreműködtek, amelyek fölmért észokokkal²² le nem vonhatóak.

Sohasem volt könnyebben belátható, mint ma, a történelmi materializmus egyik – bizonyos marxista köröktől mellőzött – igazsága, hogy az emberek maguk csinálják történelmüket. A
 30 jobboldali szocializmus mondhatni²³ csak azért szervezi meg seregeit, nehogy saját korlátolt fejük szerint²⁴ járjanak el, nehogy²⁵ vad-sztrájkokat, vad-mozgalmat, röviden „vad-történelmet” csináljanak a helyzetük javítását immár nem igen halogatható tömegek. E jobboldali szocializmus, helyesebben szociáldemokratizmus, a tömegek cselekvési ösztönét a társadalmi demokrácia által elérendő békés²⁶ átalakulás fantáziájával „reagáltatja le” – hogy
 35 e szóval is utaljunk e tüneménynek a sze²⁷

¹⁹ [előbb:]_{kt} És igaz nem [majd: ld. főszöveg]_{kt}

²⁰ [előbb:]_{kt} egyelőre nem [majd: ld. főszöveg]_{kt}

²¹ [előbb:]_{kt} <voln> [majd: ld. főszöveg]_{kt}

²² [előbb:]_{kt} amelyek észokokkal [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²³ [előbb:]_{kt} Mondhatni [majd:]_{kt} A jobboldali mondhatni [majd: ld. főszöveg]_{kt}

²⁴ [előbb:]_{kt} saját fejük után [majd: ld. főszöveg]_{kt}

²⁵ [előbb:]_{kt} el, a tömegek nehogy [majd: ld. főszöveg]_{kt}

²⁶ [előbb:]_{kt} által elérendőnek tartott békés [majd: ld. főszöveg]_{kt}

²⁷ [A kézirat utolsó szava]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: Makai Ádám tulajdonában lévő kézirat; ld. JAKL 1980, 1141. tétel.

A keletkezés ideje: 1936 vége – 1937 eleje.

A datálás indoklása: A fogalmazvány keletkezése a jellegzetes kéziratpapír alapján legkorábban 1936 végére tehető. Számos kézirat került elő, mely erre a tölgyleveles-makkos papírra íródott. Néhány közülük 1936 végi, a legtöbb 1937-es. 1936-os a [*Nem volt olyan*] és a *Medvetánc*; 1937-re tehető a [*Forradalom idején, mint*], [*A kultúra mint neurózis*], továbbá az *Ütem és fogalom* tervezett második részéhez készült fogalmazványok és a *Horváth János: Magyar Versek Könyve* című kritikához készített feljegyzés. Ugyanilyen papírra írta, ugyanilyen metilénkék megfeketedett tintával Bartók Bélának szóló levele piszkozatát és „32 évvel ezelőtt” kezdetű önvallomását is (ld. JAL 2006, 532. sz. levél, illetve ld. JAÖM4 1967, 38. p.; az eredeti kéziratok Makai Ádám tulajdonában vannak). Előbbi 1936. december 8-i, utóbbi nagy valószínűséggel 1937. április 11-i. Több verskézirat is fellelhető a Makai családnál ezzel a jellegzetes vízjeles papírral, a Diósgyőri Papírgyár írópapírjának gyári védjegy-vízjelével: az „Én nem tudom, mi fenyeget” és a „Gyönyörűt láttam, édeset,” kezdősorú versek, előbbi 1937 június elejére, utóbbi júliusra datálható, továbbá a *Bertalan* című töredék, melyet Stoll Béla 1937-re datál (ld. JAÖV2 2005, 463, 488–489. p.; JAÖV3 2005, 45. p.). A jelenleg ismert kéziratok között nincs olyan, amely erre a jellegzetes papírra íródott, de korábbra datálható. A kézírás is a kései József Attilára jellemző jegyeket mutat. A szöveg tartalmával kapcsolatos datálási érvekről ld. *Keletkezéstörténet*, továbbá *Tárgyi és szövegmagyarázatok*.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „A történelmi materialista felfogásnak”. Befejezetlen, a kézirat az oldal egyharmadánál, sor, mondat és szó közben megszakad. Megfeketedett metilénkék tintaírás, azonos írószer-használatú, egy helyütt fekete ceruzaírású javítással. 1 fólió, 2 beírt oldal. A verzón a szöveg 180 fokkal elforgatott irányban íródott. 209×340 mm-es vízjeles – két tölgylevél, három makkal –, félfamentes papír. Állag: ép, bár szélein kissé szakadozott. Magántulajdonban.

Szerzőség: A kéziraton nem szerepel aláírás, de a szerzőség a kézírás és a proveniencia alapján egyértelműen azonosítható.

A szövegközlésről: Az elírásokat javítottuk, lábjegyzetben feltüntetve a forrásban olvasható változatot.

Közölve: Miklós T 1986–1987, 152–154. p. [szövegközlés és a kézirat fakszimiléje]; Miklós T 1988a, 172–174. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

Miklós T 1986–1987: A kéziraton alapuló, következetlen, részben modernizált, részben archaizált helyesírású átirat. Pl. ahol JA hosszú ú-val írta a „gúnyolódik” szót (ld. 5. sor), rövid u-val közli, ahol pedig rövid u-val írta – „gunyolódásában”, ld. 10. sor –, ott hosszú ú-val tünteti fel stb. Szögletes zárójelben közli a korábbi szövegváltozatokat, majd zárójel nélkül a javított változatokat. Egy beszúrást perjelek között tüntet fel. Kéziratleírást ad. A szöveget 1932 végére datálja. Téves olvasat a korábbi

és a javított változatok közlésénél egyaránt előfordul. Összehasonlító táblázatunkban ez utóbbiak szövegeltéréseit ismertetjük.

Miklós T 1986–1987	Sor	JKK
változatát figyelhetjük meg.	1.	változatát figyelhetjük meg.
magát, egyáltalán bűnöst	7.	magát, egyáltalában bűnöst
Hiszen akkor a	7.	Hiszen ekkor a
azok, akik az áhított (=ideális) történelmi menetnek gáncsot vetnek,	9–10.	(azok, akik az áhított (=ideális) történelmi menetnek gáncsot vetnek,)
kölcsönösen mindkét félnek.	23.	kölcsönösen mindakét félnek.
a ne	35.	a sze

Miklós T 1988a: Megegyezik a Miklós T 1986–1987 közlés szövegével.

JAHSZK 2012: Miklós Tamás 1986–1987-es közlése fakszimiléjén alapul. Betűhűsége törekvő közlés, a korábbi szövegváltozatok lábjegyzetben való feltüntetésével. Szövegeltérések:

JAHSZK 2012	Sor	JKK
független, rajtuk	4.	független; rajtuk
a ne	35.	a sze

Keletkezéstörténet

A töredék keletkezéséről nem tudunk biztosat, időpontját a kéziratpapír minősége alapján (ld. fent), valamint eszmetörténetileg és életrajzilag lehet megbecsülni. A szöveg utalásainak legtöbbje nem ad információt a keletkezés idejének meghatározásához, hiszen a német kommunisták Spartacus-fölkelése 1919. januári esemény, a Sztálin-idézet pedig a szovjet vezető egy 1924-ben megjelent írásában lelhető fel. (Bővebben ld. *Tárgyi és szövegmagyarázatok*.) A töredék tartalmilag kapcsolatba hozható más, 1933-as és későbbi, az illegális kommunista párttól már eltávolodó, a bolsevizmust és a szociáldemokráciát egyaránt élesen bíráló JA-szövegekkel, de az ezekkel való összefüggésének feltárása további kutatómunkát igényel.

A szöveget először közreadó Miklós Tamás a töredék keletkezését 1932 végére teszi, „mert a bolsevikokat és a szociáldemokratákat egyaránt »luxemburgiánus« alapról bíráló hangja már erősen különbözik az 1932-es év többi, intranszigensen »bolsevik« szövegétől és *Az egységfront körül* című, 1933 elején írt cikkhez hasonlítja, ugyanakkor még nyilvánvalóan az 1933. januári Hitler-győzelem előtt született. Úgy tűnik tehát, József Attila társadalomelméleti gondolatai átalakulásának eddig »hiányzó láncszeme« ez” – ld. Miklós T 1988a, 172. p. A „luxemburgiánus” jelző a mártírrá lett német szocialista, Rosa Luxemburg sajátos radikális baloldali felfogására utal, amelynek egyes tételeivel (például a nemzeti kérdés megítélésével) Lenin is vitatkozott.

Szabolcsi Miklós szerint [A történelmi materialista felfogásnak] kezdetű kézirat „előzménye – esetleg első vázlata” *Az egységfront körül* című tanulmánynak. Keletkezését ezért 1933. március–áprilisára teszi. Felfigyel a töredék második felének jelen idejű megfogalmazására, de összekapcsolja a szöveg elejének utalásaival, ezért arra a követ-

keztetésre jut, hogy e gondolatok is a korábbi eseményekre vonatkoznak. (Ld. Szabolcsi M 1998, 244. p.)

Annyi bizonyos, hogy JA „kétfrontos” érvelése az illegális kommunista párttal való szakítása után bármikor fölmerülhetett. Az 1934. őszi *A szocializmus bölcsellete* és az *[E sorok írója]* szerzője még inkább – ha nem is kritikátlanul – a szociáldemokrata platformhoz közeledett. Később a szociáldemokratáktól is eltávolodott; a mindkét irányban gyakorolt kritika mindenekelőtt az 1936–1937 folyamán született *HMF* nyitányának sajátja. Az 1919. januári Spartacus-fölkelés leverése ekkor már „régí”, de fájó emléké aktuális utalás a szociáldemokraták tetteire, a Sztálin-hivatkozás is „régí” (ld. alább). Mindazonáltal JA töredékének születését 1936 végi, 1937 eleji hazai baloldali viták is motiválhatták. Például akár (bár nincs rá közvetlen bizonyíték) az MSZDP 1937. április eleji, 31. országos pártgyűlése, annak belső polémiái, amelyről a *Népszava* 1937. április 4–5-i számának melléklete részletesen beszámolt, tehát a költő olvashatta. A sztrájkokra, vadsztrájkokra való utalásnak is lehet közvetlen korabeli magyarázata, ld. *Tárgyi és szövegmagyarázatok*.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

1–2. sor

A németországi szociáldemokraták vérbefojtották a Spartacus fölkelést: Ld. Az *egységfront körül* 138. sorához fűzött magyarázatot.

4–6. sor

A másik furcsa változat meg éppen Staliné, aki e kérdés kapcsán gúnyolódik a németországi szociáldemokratákon, mondván: „Persze, bűnösök a termelő-erők”: A Sztálin-idézet forrása a Szverdlov-egyetemen tartott beszéd, mely németül *Grundlagen des Leninismus* címmel a *Lenin und der Leninismus* című, Sztálint szerzőként föltüntető kiadványban 1924-ben jelent meg a bécsi Verlag für Literatur und Politik nevű kiadónál (ld. Sztálin 1924, 31. p.), továbbá az *Inprekorr* is közölte – ld. *Internationale Presse-Korrespondenz*, 1924. 32. sz., 719–720. p. A kötetbeli szövegrészlet: „Aber die Theorie der Verneignung von der Spontaneität ist keine ausschließlich russische Erscheinung. Sie ist, allerdings in etwas anderer Form, in allen Parteien der Zweiten Internationalen ohne Ausnahme vorbereitet. Ich denke hier an die von den Führern der Zweiten Internationale vertretenen sogenannte Theorie des »Produktivkräfte«, die alles rechtfertigt und alle versöhnt, die Tatsachen konstatiert und erklärt, nachdem sie bereits allen zum Ueberdruß geworden sind, und die sich mit dieser Konstatierung vollständig zufrieden gibt. Marx sagte, daß sich die materialistische Theorie nicht beschränken darf auf die Erklärung der Welt, sondern daß sie sie auch verändern müsse. Aber Kautsky & Co. ist es darum nicht zu tun. Sie ziehen es vor, bei dem ersten Teil der Marxschen Formel zu bleiben. Hier eines der vielen Beispiele der Anwendung dieser Theorie: Man sagt, daß die Parteien der Zweiten Internationale vor Ausbruch des imperialistischen Krieges den Imperialisten mit der Parole »Krieg dem Kriege« drohten, falls sie es wirklich wagen sollten, den Krieg zu beginnen. Und man sagt, daß diese Parteien dann beim

Kriegsausbruch die Parole »Krieg dem Kriege« zum alten Eisen warfen und die entgegengesetzte Parole »Krieg für das imperialistische Vaterland« verwirklichten. Und es heißt, daß das Resultat dieser Abänderung der Losung den Tod vieler Millionen Arbeiter bedeutete. Aber es wäre natürlich falsch zu glauben, daß daran jemand schuld sei, daß jemand die Arbeiterklasse verraten habe. Nichts dergleichen ist geschehen! Alles kam so, wie es kommen mußte. Erstens deshalb, weil die Internationale ein »Instrument des Friedens« und nicht des Krieges sei und zweitens deshalb, weil bei dem »Niveau des Produktivkräfte«, das wir damals hatten, nicht anderes hätte unternommen werden können: »schuld« sein die »Produktivkräfte«. Das wird »uns« ganz genau durch »die Theorie der Produktivkräfte« des Herrn Kautsky erklärt. Und wer diese »Theorie« nicht glaubt, der ist eben kein Marxist.” Elképzelhető, hogy JA olvasta valamelyik eredeti kiadványt, de nagyobb a valószínűsége annak, hogy szekunder forrás alapján dolgozott, hiszen ezt a Sztálin-tételt többen és számos esetben idézték, illetve interpretálták az 1920-as évek derekától az 1930-as évek második feléig. A vonatkozó rész és szövegkörnyezetének magyar fordítása: „De az ösztönösség előtti meghajlás elmélete nemcsak orosz jelenség. A legnagyobb mértékben el van terjedve – ha némileg más formában is – a II. Internacionále összes pártjaiban, kivétel nélkül. A II. Internacionále vezeterei által elposványosított úgynevezett »termelőerő«-teóriára gondolok itt, mely mindent igazol és mindenkit kibékít, mely a tényeket akkor állapítja meg és magyarázza, mikor már mindenkinek a könyökén nőttek ki és miután megállapította őket, megnyugszik bennük. Marx szavai szerint a materialista elmélet nem szorítkozhatik a világ megmagyarázására, meg is kell változtatnia a világot. Kautsky és társai azonban ezzel nem sokat törődnek, ők jobbnak látják, ha a marxi tétel első felénél maradnak meg. Lássunk egy példát a sok közül arra, hogyan alkalmazzák ezt az »elméletet.« Beszélünk, hogy az imperialista háború előtt a II. Internacionále pártjai fenyegetődtek, hogy megüzenik a »háborút a háborúnak«, ha az imperialisták háborút kezdenének. Beszélünk, hogy közvetlenül a háború megkezdése előtt ugyanezek a pártok a »háborút a háború ellen« jelszavát sutba dobták és a vele ellentétes jelszót valószínűsítették meg, a »háborút az imperialista hazáért«. Beszélünk, hogy ennek a jelszó-cserének sokmillió munkás esett áldozatul. De hiba volna azt hinni, hogy valaki bűnös ebben, hogy valaki elárulta vagy eladta a munkásosztályt. Erről szó sincs! Minden úgy történt, ahogy történni kellett. Először is, mert az Internacionále a »béke eszköze« és nem a háborúé. Másodszor, mert a »termelőerők« akkori »színvonala« mellett semmi mást tenni nem lehetett. »Bűnösök« a »termelőerők«. Mindezt pontosan megvilágítja »számunkra« Kautsky úr »elmélete a termelőerőkről«. S aki nem hisz ebben az »elméletben«, az nem marxista.” – ld. Sztálin 1945, 25–26. p. JA arra utal, hogy Sztálin gúnyosan azt hangoztatta: Kautsky elméletének konklúziója szerint a termelőerők okolhatók a háborúért és az imperializmusért. A gúny oka: a bolsevik (sztálini) demagógia azt a felfogást tulajdonította a szociáldemokratáknak, hogy az objektív körülményekre, vagyis a tőkés berendezkedésre hivatkozva felmentenék magukat az osztályharc kötelezettsége és felelőssége alól. JA tehát miközben bírálja a szociáldemokráciát, elutasítja ezt a sztálini interpretációt is, mint ahogy ezt tette

a szociálfasizmus szintén Sztálin által kodifikált kategóriájával. Már a *Plattformtervezetre* adott 1931-es válaszában sem értett egyet a „szociálfasizmus” elnevezéssel, a szociáldemokráciát itt „jobboldali szocializmus”-ként említi. (A „szociálfasizmus” fogalmáról ld. *Az egységfront körül* 163. sorához fűzött magyarázatot.)

15. sor

valamint Ady a fajtáját, amelyből kinőtt: Ady Endre számos versében bírálta „faját”, JA talán az *Oná vezér unokája* című versének utolsó versszakára utal: „Ilyen bánatolt nincs fölvarrva / E kerek földön senkire, / Csak fajából kinőtt magyarra.”

26. sor

imponderabiliák: Filozófiai szakkifejezés, jelentése: nem érzékelhető, nem lemérhető dolgok, hatások, tényezők.

29. sor

az emberek maguk csinálják történelmüket: JA által gyakran citált Marx-idézet, ld. *Az egységfront körül* 128. sorához fűzött magyarázatot.

31. sor

vad-sztrájkokat: A vadsztrájk az angol *wildcat strike* kifejezésből ered. Alapesetben nem tiltott vagy törvénytelen sztrájkot jelent, hanem olyan munkabeszüntetést, melyet nem a szakszervezetek, hanem az adott cég munkavállalói szerveznek. Ahol a sztrájk-szervezés szakszervezeti előjog volt, ott a vadsztrájk jogellenesnek minősült, de az 1930-as évek Magyarországon nem volt a szakszervezeteknek ilyen előjoga. Sőt, senkinek sem volt joga sztrájkot szervezni, az érvényben lévő ipartörvény szerint az „összebeszélés folytán” bekövetkezett munkabeszüntetések „jogérvennyel nem bírnak”. A törvény tiltotta a sztrájksegélyt, a sztrájkolókat pedig pénzbüntetéssel és elzárással sújtotta. (Ld. 1884. évi XVII. tc. 144, 162–164. §.) 1936–1937-ben igen sok sztrájkot tartottak Magyarországon, számos vadsztrájkot is. A legnagyobb visszhangja a pécsi, a tatabányai és a csertői bányász- és a budapesti gyári és szakmunkássztrájkoknak volt. (Vö. Tárkány-Szűcs 2003, 640–645. p.; Kajtár 2011, 118–120. p.)

A töredéknek a keletkezéstörténetben ismertettetteken kívül nincs recepciója.

1937

Ignotus Pál: Kosztolányi Dezső

Cserépfalvi

5 Ignotus Pál barátomat régóta igyekszem meggyőzni arról, hogy nem az ő belső alakjára szabott ruhát visel, amikor abba a magatartásba, „szellemi énbe” öltözködik, amelyet irodalmi életünk közvéleménye oszt ki számára. Szó sincs arról, hogy alapjában véve publicista és kultúrpolitikus lenne, – bár hát annak is megállja a helyét. Én őt inkább idealista lírikusnak látom: ideálja a racionalizmus, melyen oly heves szenvedéllyel csüng, hogy lehetetlen észre nem venni benne egy ősi irracionális élettő erejét. Ime ez a kis tanulmánya is magával ragadja széles, de mégis sebes áradásával az olvasót; az olvasóban azonban nem alakul ki 10 határozott szilárdan álló kép a tanulmány tárgyáról, Kosztolányiról. Kap képet róla, hogyne, de olyat, mint a hintázó gyermek a környező tárgyakról, akiben erősebben zúg tovább a látottaknál a föl-le édes lendülete. Az is igaz, hogy Ignotus Pál éles észszerűséggel dolgozik, újja-hegye keményen fogja meg mindig az ideális tárgyat, a fogalmat, de szétmorzsolja, ahogy például a liberalizmus fogalmát szétmorzsolta, hogy így aztán liberalistának vallhassa 15 magát, amint ezt „A liberalizmus házi reformja”² című cikkében láthatta a *Szép Szó* olvasója. Ez pedig a lírikusra jellemző. Ahogy a közönséges alkotó, teremtmény, a paraszt, a munkás, a mindennapi életet alakító ember nem törődik bele a tényekbe, hanem átformálja őket eleven élete számára – úgy gyúrja át, bontja szét saját külön használatára a lírikus a szellemi tényeket. Nem síneket fektet le, úgy jár, mint vizen a hajó. – Most, hogy Kosztolányi 20 Dezsőről írt lírai tanulmánya, melyet a *Szép Szó* olvasói már ismernek, külön füzetben is megjelent, megragadtam az alkalmat, hogy felhívjam erre a közönség, de főként az ő figyelmét.

¹ [sajtóhiba:] a a [ld. főszöveg]_{szkj}

² [sajtóhiba:] ezt a „liberalizmus házi reformja” [ld. főszöveg]_{szkj}

Ignotus Pál (Tollrajz A Toll-ból)

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *Ignotus Pál: Kosztolányi Dezső*, SZÉP SZÓ, 11. sz. 1937. 4. kötet, 1. füzet (február), 91. p. (*Könyvekről* rovat) – a továbbiakban: JA1937b.

A keletkezés ideje: 1936. december – 1937. február.

A datálás indoklása: ld. *Keletkezéstörténet*.

Szerzőség: Teljes névalírás a cikk szövege alatt: „JÓZSEF ATTILA”.

Kézirat: nem ismert.

Közölve: JA1937b; JAÖM3 1958, 187. p. [szöveg], 419–420. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 253–254. p. [szöveg], 703. p. [jegyzetek]; Bozóki 1987, 187. p. [fotokópia]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA1937b: A *Szép Szó*ban a folyóirat nevét mindig verzálisan szedték. E tipográfiai kiemlést közlésünkben kurzívrá egységesítettük.

JAÖM3 1958: Az első közlés alapján. A helyesírást modernizálja. A recenzió címe alatt a kiadó nevét zárójelben szerepelteti. Az egyik sajtóhibát – ld. 1. lábjegyzet – jelzés nélkül javítja.

Szövegeltérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
ideális tárgyat, a	13.	ideális tárgyat, a
liberalizmus fogalmát szétmorzsolta,	14.	liberalizmus fogalmát szétmorzsolta,
pedig lírikusra	16.	pedig a lírikusra
mint a vízen	19.	mint vízen

JAM2 1977: Megegyezik a JAÖM3 1958 közléssel, azzal a különbséggel, hogy a cím alatti sort kurzíválja és nem szerepelteti zárójelben.

JAHSZK 2012: Betűhű közlés. A sajtóhibákat jelzi és javítja.

Keletkezéstörténet

A *Szép Szó* 9. számát (1936. november) szerkesztői – Ignotus Pál és JA – részben az 1936. november 3-án elhunyt Kosztolányi Dezső emlékének szentelték. Ignotus Pál *Kosztolányi Dezső* címmel jelentetett meg hosszabb (97–111. p.), Németh Andor *Kosztolányi Dezsőről* címmel (111–114. p.) rövidebb megemlékezést, JA pedig a *Kosztolányi* című versét (115. p.). Ignotus Pál írását önálló füzetként is kiadták, JA baráti ajánlása, figyelemfelhívása ennek alkalmából készült. A nyolcadrét nagyságú, 18 oldalas kiadványt 1936 végén jelentette meg a Cserépfalvi Kiadó, ld. Ignotus P 1936d.

Nemcsak JA, hanem a *Szép Szó* köre is igen nagyra tartotta és szerette Kosztolányit. JA legsikerültebb irodalmi kritikáját írta Kosztolányi Dezső *Összegyűjtött költeményeiről* (1935). Németh Andor kritikusai figyelme végigkísérte Kosztolányi szinte egész pályáját, ennek tükrében különösen jelentős az a megállapítása, hogy a „Kosztolányi-művek egymásutánja [...] ritka példája egy egyre magasabbra törő művész proteusi megújulásainak” (112. p.). Ignotus Pál is, Németh Andor is kevesebbre tartotta Kosztolányi korai

korszakát, mint a későbbiekét. „A szegény kisgyermek panasza-ért rajongani tévedés volt – írja Ignótus. – Termékeny, helyes tévedés, igazsággal felérő tévedés. Az író, mint kiderült, megérdemelte a hódolatot. [...] Csak később született meg az a Kosztolányi, aki az elismerést megérdemli: az *Édes Anna* című regény, az *Alfa*, a *Csók* és sereg más kitűnő novella, az *Alakok* kötetében összegyűjtött karcolatok szerzője. [...] S költői pályája utolsó éveiben bekövetkezett a második csodálatos fordulat; az elismert lírikusból és kiváló elbeszélőből megszületett a kiváló lírikus – a nagy, a klasszikusan, irodalomtörténetien nagy költő: a *Halotti beszéd*, a *Hajnali részegség*, az *Ének a semmiről* költője.” (106, 108. p.)

Ignótus Pál nemcsak Kosztolányi írói pályáját tekinti át és kritikai elveit, nyelvi újításait idézi fel írásában, hanem az emberi karakterét is, gyöngéden ironikus megvilágításban: „Igaz hite volt, nem restellte, hogy azt kell tennie, ami jól áll neki. Jól állt neki a zöld tinta, mellyel írt, jól a homlokába lógó tincs, a széles kivágású mellény, a magas kemény gallér, a cérnavekony csokornyakkendővel [...] Jól állt neki, hogy Szabadkán volt kisgyerek, hogy a New-York kávéház karzatán volt bohó és bohém, hogy a Krisztinavárosban lett villatulajdonos, családapa és nyelvtisztító; íróasztalánál nyárszolgárian pedáns munkaerő volt a mágikus költői ihlet szolgálatában; gond-barázdálta arccal és hivatalnoki irattáskával futkosó, sem-nem-lompos, sem-nem-kivasalt polgár volt az uccán.” (103. p.) Ignótus részletesen szól Kosztolányi haláltól rettegő attitűdjéről – s a halál egész életművének középpontjában áll –, mintegy ezzel szembesíti haldoklásának emberfeletti szenvedését, melyről tanúként számol be, szinte brutális tárgyilagossággal és ugyanakkor mély megrendüléssel.

JA cikkében félig-meddig tréfásan, de – Ignótus Pál Kosztolányi-cikke alapján – joggal írja szerkesztőtársáról, barátjáról, hogy „idealista lírikus”, akinek „ideálja a racionalizmus, melyen oly heves szenvedéllyel csüng, hogy lehetetlen észre nem venni benne egy ősi irracionális életető erejét”. (JA szívesen élt a lírikussá minősítéssel; Hatvany Bertalant is annak nevezi a könyve ürügyén írt recenziójában.) Kevésbé találó az a megállapítása, hogy nem olvasható ki határozott kép a nekrológból Kosztolányiról. Ignótus Pál szövegéből kétségtelenül hiányzik az a műértelmező tárgyiasság, amely pl. JA Kosztolányiról írt bírálatát jellemzi; nem feledkezik bele egy-egy mű értelmezésébe, hanem az életmű egészének jellegére és tanúságtételére összpontosít. (S nyilvánvaló, hogy mást enged vagy nem enged meg a nekrológ műfaja, mint a recenzióé.)

Tárgyi és szövegmagyarázatok

12–15. sor

Ignótus Pál éles észszerűséggel dolgozik, újja-hegye keményen fogja meg mindig az ideális tárgyat, a fogalmat, de szétmorzsolja, ahogy például a liberalizmus fogalmát szétmorzsolta, hogy így aztán liberalistának vallhassa magát, amint ezt „A liberalizmus házi reformja” című cikkében láthatta a *Szép Szó* olvasója: Ignótus Pál *A liberalizmus házi reformja* című cikke a *Szép Szó* harmadik számában (1936. május, 259–264. p.) jelent meg. Ebben azt tűzi ki feladatnak, hogy a liberalizmust demokratikussá, szociálissá, arisztokratikussá, erőssé és nemzetközivé kell

tenni. JA gyöngéd iróniával arra céloz, hogy az Ignotus Pál által megreformálni tervezett liberalizmus már nem is liberalizmus.

Recepciótörténet

JA írásának nincs érdemi recepciója. JA és Kosztolányi kapcsolatáról lásd a Kosztolányi-bírálat keletkezéstörténeti fejezetét. Szabolcsi Miklós csak annyit jegyez meg monográfiája utolsó kötetében, hogy a költőnek „1937 első felében két kisebb cikke is megjelent” – s ezek egyike a *Szép Szó* februári számában „egy kis, baráti recenzióját közölte Ignotus Pál *Kosztolányi Dezsőjéről*. Ennek ürügyén barátjáról rajzol sikerült jellemképet. Szeretettel, de nem kritikai él nélkül megírt miniatűr kis arckép ez.” (Ld. Szabolcsi M 1998, 751. p.)

„Balmazújváros”

Az üldözésről, amely több íróársunkat az utóbbi napokban érte, megdöbbenéssel szereztünk tudomást. A lapzárta miatt e számunkban már nem foglalkozhatunk bővebben ezekkel az esetekkel. Véleményünk szerint a magyar irodalom összes szerveinek egyetemlegesen kellene megmozdulniuk az ilyen jelenségek kiküszöbölése és az írói szabadság biztosítása végett.

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: Az első közlés: [JÓZSEF Attila] [szerző nélkül], „Balmazújváros”, SZÉP Szó, 13. sz. 1937. 4. kötet, 3. füzet (április–május), 296. p. (*Szerkesztői üzenetek* rovat) – a továbbiakban: JA1937b.

A keletkezés ideje: 1937. április eleje.

A datálás indoklása: A közelgő lapzártára való utalás alapján. A Szép Szó 13. száma április 21-én jelent meg (vö. Lengyel A 1997a, 462. p.). Lapzártá a lapszám megjele-
nése előtt két héttel volt, ld. a Szép Szó 1936. decemberi számának impresszumát.

Kézirat: nem ismert.

A szerzőségről és a szövegközlésről: Aláíratlan és a szerkesztőség nevében többes számban fogalmazott írás. A lapszám *Szerkesztői üzenetek* című rovatában közölt két írás közül az első. Témájában szorosan összefügg a másodikkal, ld. „Márciusi Front”, melynek több fogalmazványa is fennmaradt JA kézírásával. A név nélkül közölt rövid írás ugyan a *Szerkesztői üzenetek* című rovatban jelent meg, azonban valójában szerkesztői üzenet látszatát keltő állásfoglalás. Tartalmát tekintve nem felel meg a műfaj alapkövetelményének, hiszen a klasszikus szerkesztői üzenet jelígével vagy névvel beküldött olvasói levélre adott válasz. A szerkesztő üzenete elejére az olvasó jel-
igéjét vagy nevét teszi, majd válaszol levelére. Ebben az esetben azonban nem erről van szó, azaz nem volt „Balmazújváros” jelígével beküldött olvasói levél, ld. még *Keletkezéstörténet*.

Közölve: JA1937b; JAÖM3 1958, 420. p.; Vértes 1963, 216. p. [részlet]; Vértes 1964, 132. p. [részlet]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA1937b: A címet pont zárja le: „Balmazújváros”.

JAÖM3 1958: A „Márciusi Front” jegyzeteiben közli, mint olyan írást, melynek „szer-
zősége nem bizonyos”. Betűhúségre törekvő átirat, az első közlés alapján.

Szövegtérítés:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
kellene megmozdulniok az	4–5.	kellene megmozdulniuk az

Vértes 1963, Vértes 1964: Vértes csak az írás utolsó mondatát közli, azzal a bevezető-
vel, hogy a Veres Péter letartóztatása ellen „tervezett tiltakozást József Attila jelen-
tette be” az idézett „szerkesztői üzenet”-tel. Az első közlésen alapuló átirat, a közölt
részlet betűhű. Ld. még *Keletkezéstörténet* és *Recepciótörténet*.

JAHSZK 2012: *Szerkesztői üzenetek* cím alatt együtt közli a „Balmazújváros” és a „Már-
ciusi Front” szövegét. Betűhű forrásközlés.

Keletkezéstörténet

A szerkesztői üzenet közvetlen kiváltó oka Veres Péter író letartóztatása. Mint arról a korabeli napilapok (pl. *Népszava*, *Az Est*, *Pesti Napló* stb.) cikkei is beszámoltak, 1937. április 12-én házkutatást tartottak Veres Péter balmazújvárosi lakásán, majd őrizetbe vették: „Három belügyi nyomozó érkezett hétfőn reggel Balmazújvárosra és csendőri

asszisztenciával azonnal házkutatást tartottak Veres Péter elvtárs lakásán. Amint bennünket értesítenek, a házkutatás szigorú és körütekintő volt. Még az önborotválókészülék tokját is kikutatták, miután a lakásban már mindenüvé belestek, mindent felforgattak és mindenbe beletapogattak. Veres Péter könyveit, iratait és levelezését zsákokba gyömöszölték, szekérre rakták és beszállították a csendőrrésre – Veres Péter elvtárrsal együtt, ahol lefoglalt könyveivel és irataival együtt Veres Péter elvtársat őrizetbe vették.” – ld. Népszava 1937/82. Lefoglalták Veres készülő önéletírásának, a *Számadás*nak kéziratát is. A *Számadás* néhány hónap múlva, a könyvnapon (1937. június 1–3.) megjelent. Az önéletírás 1955-ös és az utáni kiadásában az utolsó fejezetet Veres Péter kiegészítette többek közt kihallgatásának leírásával is: „Este későn a hiába-való strapán feldühödve bevitték a nyergeskamrába. Ez az ablaktalan helyiség volt a vallatóhely, hátul az istállók mellett, innen nem hallatszott ki a legerősebb ordítás sem – és leültettek a téglapadlóra. Nyújtsam ki a két lábam előre, aztán a két kezemet is, szintén előre, a tenyeremet nyissam ki, a fejemet pedig feszítsem hátra és nézzek a padláson egy bizonyos megjelölt pontra. Ez volt a tortúra.” – ld. Veres P 1955, 532. p.; Veres P 1998, 358. p. A kihallgatásról a *Gondolat* 1937. évi március–áprilisi számában megjelent, szerkesztőség által jegyzett *Magyar írók sorsa* című állásfoglalás is hasonlóképpen számol be: „Veres Pétert két napig faggatta a balmazújvárosi csendőrség, kezét, lábát merőlegesen kinyújtva, arcát a mennyezet felé fordítva, órákig tartó görcsös mozdulatlanságban kellett lennie s nyomozók kérdéseire válaszolnia. Súlyos vádpontokat kellett tisztáznia: miért érintkezett Móricz Zsigmonddal és Illyés Gyulával.” – *Gondolat*, 1937. 2. sz., 105–106. p.

Veres Pétert mozgalmi tevékenysége miatt többször megverték a csendőrök. A szociáldemokrata párt debreceni szervezetének ügyvédje ezért feljelentést is tett a belügyminiszternél, s még parlamenti interpelláció is keletkezett az ügyben. (Ld. Veres P 1998, 333–335. p.) Veres Péter megverettetése megjelenik a *Hazám* egyik szövegváltozatában is. A vers szociográfiai láttelepe az „ezernyi fajta népbetegségről” kiegészül a 7. szakaszban a szellem elnyomásával, a cenzúrával, az írók-költők megfélemlítésével, elhallgattatásával: „Költő vagyok – szólj ügyészedre, / ki ne tépje a tollamat!” A vers egyik kézírata így folytatódik: „Szólj a csendőrré, Veres Pétert, / és mást se verjen” – ld. JAÖV2 2005, 456. p. Veres Péter ebben az időszakban a *Szép Szóban* is publikált, így JA mint szerkesztő a lap munkatársát is védeni akarta a nyilvánosság erejével, amikor írótságát néven is nevezte versében.

Veres Péter a *Korunkban*, Molnár Erik (Jeszenszky Erik álnéven írt) cikksorozatának vitájában, melyben JA *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?* című írásával vett részt, megvédi a költő álláspontját, és utal az *Egyéniség és valóságra* is. (Ld. az említett két JA-írás jegyzeteit.) Közvetlen kapcsolatukról néhány levél tanúskodik. A szociáldemokrata, marxista nézeteket valló, paraszti életformát folytató Veres így jellemzi szellemi alapállását: „Abba pedig, hogy nem akartak marxistának elismerni, szintén nem nyugodtam bele és sokat hadakoztam érte. Később aztán tudomásul vettem ezt is, és – párttagságom fenntartása mellett – »népi író« lettem.” – ld. Veres P 1998, 329. p. Veres a népi mozgalom tagja, a *Válasz* közli írásait, ugyanakkor kapcsolatban van a *Korunkkal* is. JA verseivel abban az időszakban találkozott, amikor Budapesten élt

rövid ideig. A marxista ódát (*A város peremén*) és az *Elégiát* a *Korunkban* olvasta, s a versekről így ír a József Attilát először felkereső levele utóiratában: „(Hogy az »Óda« és »Elégia« páratlanok a mi frontunkon belül, azt talán tolakodás nélkül megjegyezhetem)” – ld. JAL 2006, 400. p. Erre a levélre válaszol majd hónapok múlva JA (1934 szeptemberében), s határolja el magát élesen a *Társadalmi Szemlé*től, és itt olvassa először Illyés Gyula fejére, hogy törvényi erőszakkal akarta rákényszeríteni a parasztokat: legalább négy gyermeket hozzanak a világra. „Ő a moszkvaiaknak való. Vagy hogy ne túlozzak, nem áll közelebb hozzánk, mint a nácihoz vagy bolsevistákhoz.” – ld. JAL 2006, 412. p.

A szerkesztői üzenet a címe alapján elsősorban Veres Péter ügyében lép fel, de tartalma nem csak őrá vonatkozik: „Az üldözésről, amely több író társunkat az utóbbi napokban érte, [...]”. A többes szám Fėja Gézát és Erdélyi Józsefet takarja. Ugyanekkor tett bűnvádi feljelentést a Csongrád megyei ügyészség Fėja Géza ellen, *Viharsarok* című könyve miatt, melyet le is foglaltak. A *Szép Szó*nak ugyanebben a számában jelent meg a műről egy kritika Fejtő Ferenc tollából, melyhez a következő jegyzetet fűzték: „Ez a cikk már ki volt szedve, amikor Fėja Géza szóbanforgó könyvét elkobozták, amelyben az írói szabadság s a szociális igazságosságra való törekvés sérelmét látjuk. A *Szép Szó* szerkesztősége.” – *Szép Szó*, 1937. 13. sz., 258. p. Erdélyi Józsefet *Hörcsög* című verséért vádolták meg „sajtó útján elkövetett osztályelleni izgatás” címén. Perének tárgyalását 1937. április 22-ére tűzték ki. A Márciusi Front mindhármuk érdekében demonstrált: „Tiltakozik az ifjúság Fėja Géza, Erdélyi József és Veres Péter zaklatása ellen” – nyilatkozott Kovács Imre, ld. PN 1937/84. (Ld. még a „*Márciusi Front*” jegyzeteit.)

Recepciótörténet

Recepciótörténet irodalomjegyzék

- VÉRTES György, *József Attila és az illegális kommunista párt: Adalékok József Attila életéhez*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1963. 2. sz., 193–218. p. (215–216. p.)
- VÉRTES György, *József Attila és az illegális kommunista párt*, Budapest, Magvető, 1964, 132. p.
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár: József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 849. p.
- AGÁRDI Péter, *József Attila és a Márciusi Front*, IRODALOMISMERET, 2012. 4. sz., 4–26. p. (8–24. p.)

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

JA Veres Péter melletti kiállítását Vértés György mint az illegális kommunista párt kezdeményezésének támogatását értelmezi. Utal a *Hazám* szövegváltozatára is. (Ld. Vértés 1964, 132. p.) Szabolcsi Miklós megjegyzi, hogy a Veres Péter melletti kiálláshoz képest a *Van-e szociológiai indoklatsága az új népies irányynak?* „sokkal fenntartásosabb, távolságtartóbb”. (Ld. Szabolcsi M 1998, 849. p.) A *Szép Szó* és a Márciusi Front kapcsolatait bemutató Agárdi Péter a *Hazámban* megjelenített „nemzeti nyomort” olyan „referencialitásnak” tekinti, amelynek fogalmai, képei a népi írók műveire, szociográfiáira is emlékeztetnek. „Mintha ezúttal Illyés Gyula ekkori verseivel és egyúttal a

»falukutatók«, tehát Féja Géza, Szabó Zoltán, Kovács Imre műveivel is kívánt volna versenyre kelni.” – ld. Agárdi P 2012a, 16. p. A 7. szonettben az üldözött Veres Péterrel való szolidaritás kifejezését a népiek baloldala és a *Szép Szó* közötti együttműködésként értelmezi Agárdi.

„Márciusi Front”

Az Egyetemi Kör március 15-i, múzeumkerti gyűlésén² elfogadott 12 pont a mi véleményünk szerint is alkalmas³ arra, hogy a magyar ifjúságot a haladás szolgálatába állítsa. Azok a bátor fiatal emberek, akik e mozgalomban résztvesznek, meleg rokonszenvet és támogatást érdemelnek a szociális szellemű, öntudatos magyar értelmiségtől.⁴

¹ [1K:] Szerkesztői üzenet „Márciusi Front.”

² [1K:] 15-i gyűlésén

³ [1K:] véleményünk is [majd:] véleményünk szerint is igen alkalmas [majd: ld. főszöveg]

⁴ [1K:] akik a mozgalom élén állanak, valóban megérdemlik rokonszenvünket. [majd:] akik a mozgalom élén állanak, valóban megérdemlik a rokonszenvet. [majd:] akik e mozgalomban résztvesznek meleg rokonszenvet és támogatást érdemelnek

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A szövegváltozatokat közlő lábjegyzetek egyedi rövidítése: [1K:] = 1. kézirat.

A közlés alapja: Az első közlés: [JÓZSEF Attila] [szerző nélkül], „*Márciusi Front*”, SZÉP Szó, 13. sz. 1937. 4. kötet, 3. füzet (április–május), 296. p. (*Szerkesztői üzenetek* rovat) – a továbbiakban: JA1937c.

Kézirat: A „*Márciusi Front*” című, *Szerkesztői üzenetek* rovatban megjelent írásnak fennmaradt egy fogalmazványa. E kézirat a nyomtatásban megjelent szövegtől eltérő változatait a főszöveg lábjegyzeteiben közöljük, ld. [1K:]. Fennmaradt további két kézirat fogalmazvány is, melyek témájukban szorosan összefüggenek a *Szép Szó*-ban megjelent rövid írással, ld. 2. és 3. *kézirat*. E fogalmazványok szövegét *Mellékletben* közöljük.

1. kézirat: Szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Cím: „*Márciusi Front*.” Fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 fólió, 1 beírt oldal. 211×343 mm-es, vízjel nélküli írólap. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 26. 1949-ben került múzeumi gyűjteménybe József Jolán tulajdonából.

A keletkezés ideje: 1937. március közepe – április eleje.

A datálás indoklása: A tartalom és a lapzártá alapján. Ld. még *Keletkezéstörténet* és a „*Balmazújváros*” című írás jegyzeteit.

A szerzőségről és a szövegközlésről: Aláíratlan és a szerkesztőség nevében többes számban fogalmazott írás. A lapszám *Szerkesztői üzenetek* című rovatában közölt két írás közül a második. Témájában szorosan összefügg az elsővel, ld. „*Balmazújváros*”. A név nélkül közölt rövid írás ugyan a *Szerkesztői üzenetek* című rovatban jelent meg, valójában szerkesztői üzenet látszatát keltő állásfoglalás. Tartalmát tekintve nem felel meg a műfaj alapkövetelményének, hiszen a klasszikus szerkesztői üzenet jelisével vagy névvel beküldött olvasói levélre adott válasz. A szerkesztő üzenete elejére az olvasó jeliségét vagy nevét teszi, majd válaszol levelére. Ebben az esetben azonban nem erről van szó, azaz nem volt „*Márciusi Front*” jelisével beküldött olvasói levél, ld. még *Keletkezéstörténet*.

Közölve: JA1937c; JAÖM3 1958, 188. p. [szöveg], 420. p. [jegyzetek]; Vértés 1963, 215. p.; Vértés 1964, 131–132. p.; JAM2 1977, 254–255. p. [szöveg], 703. p. [jegyzetek]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA1937c: A címet pont zárja le: „*Márciusi Front*”.

JAÖM3 1958: Átirat az első közlés alapján. A jegyzetekben ismerteti az 1. *kézirat*ot is.

Szövegtérkések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
március 15-i gyűlésén	2.	március 15-i, múzeumkerti gyűlésén
érdemelnék.	5.	érdemelnék a szociális szellemű, öntudatos magyar értelmiségtől.

Vértés 1963, Vértés 1964, JAM2 1977: A JAÖM3 1958-on alapuló közlés, a szövegtérkések is azonosak.

JAHSZK 2012: Szerkesztői üzenetek cím alatt együtt közli a „Balmazújváros” és a „Márciusi Front” szövegét. Az 1. kézirat szövegét önállóan közli, szövegváltozatokkal, Szerkesztői üzenet [2] címmel. Betűhű forrásközlések.

Az „Uj szellemi fronttól” a „márciusi frontig”

1937. március 15-én a Magyar Nemzeti Muzeum kertjében egybegyült fiatal emberek sokasága között a következő rölapot osztogatták:¹

¹ [előbb:] osztogatták: [új sorban:] Ez a rölap csupán maradandóbb nyoma [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 27. jelzetű kézirat.

Kéziratleírás: Címmel ellátott fogalmazvány, szerzőségi közlés nélkül. Cím: Az „*Uj szellemi fronttól*” a „*márciusi frontig*”. Fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 172×210 mm-es, vízjeles – két tölgylevél, három makka – levélpapír. 1 fólió, 1 beírt oldal. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 27. 1949-ben került múzeumi gyűjteménybe, József Jolán tulajdonából.

A szövegközlésről: A kéziratban a címet pont zárja le. Szövegközlésünk a címet egységesíti.

Közölve: JAÖM4 1967, 200. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAÖM4 1967: Az [*Erre a muzeumi gyűlésre*] kezdetű fogalmazvány jegyzeteiben közli a kézirat alapján, a szövegváltozat feltüntetésével. Betűhű, a helyesírást nem modernizálja. A hozzáfűzött kommentár azt feltételezi, hogy a töredék egy tervezett tanulmány kezdete.

JAHSZK 2012: Betűhű közlés a kézirat alapján, a szövegváltozatok feltüntetésével.

[Erre a muzeumi gyűlésre]

Erre a muzeumi gyűlésre én nem mentem el. Nem mentem el, bár talán szívesen meghallgattam volna Féja Gézának, ennek a lobogó tűzű ige hirdetőnek, (új könyve ennek mutatja) magyarán¹ szólva fanatikus² propagandistának fölhevült szavait és nem tartottam Kovács Imrétől sem. Főszónoknak azonban Zilahy Lajos ígérkezett – s vajjon érdemesnek gondolhattam-e, hogy az új szellemi front Führérének valótlan eszméihez csínt és tüzet adjak a lelkemben,³ személyes jelenlétemmel? 5

¹ [előbb:] hirdetőnek, magyarán [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] szólva félig-meddig fanatikus [majd: ld. főszöveg]

³ [előbb:] lelkemben azzal, [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 457. jelzetű kézirat.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi közlés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „Erre a muzeumi gyűlésre”. Fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 172×210 mm-es, vízjeles – két tölgylevél, három makka – levélpapír. 1 fólió, 1 beírt oldal. Lelőhely, jelzet: PIM Kézírtattár JAgy Analekta JA 457. 1954-ben került múzeumi gyűjteménybe, Szántó Judit tulajdonából.

Közölve: JAÖM3 1958, 274. p. [szöveg], 456. p. [jegyzetek]; JAÖM4 1967, 38. p. [szöveg], 200. p. [jegyzetek]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAÖM3 1958: Modernizált helyesírású átirat, a *Kisebb töredékek, feljegyzések* című fejezetben, (8) jelzéssel.

Szövegtérítés:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
új köre ennek	2.	új könyve ennek

JAÖM4 1967: Betűhűsége törekvő közlés az *Önvallomások* című fejezetben. A helyesírást nem modernizálja, de egybeírás-különírás és ékezetek terén nem teljesen pontos átirat.

JAHSZK 2012: Betűhűsége törekvő közlés a kézirat alapján, a szövegváltozatok feltüntetésével.

Keletkezéstörténet

A rövid „szerkesztői üzenet” JA írása, amelyben tükröződik a *Szép Szó* szellemisége, ugyanakkor a költő egyéni állásfoglalása is a Márciusi Front történelmi jelentőségét, illetve a népi írókat illetően.

A Márciusi Front 1937. március 15-én bontott zászlót, a Nemzeti Múzeumnál tartott megemlékezésen. A szervezéséről kétféle interpretáció ismert. A szocializmus időszakában a kommunista mozgalom meghatározó szerepét emelték ki, míg a népi írók saját elsőbbségüket hangsúlyozták. A népi mozgalom történetét összegezõ Borbándi Gyula idézi a szervezésben alapvető szerepet játszó Kovács Imrét, aki így értékelt: „Voltak kommunisták is a Márciusi Frontban, ismertük őket, együtt dolgoztunk velük, de a mozgalmat egyedül és kizárólag mi, nem kommunista népi intellektuelek alapítottuk.” – ld. Borbándi 1983, 249. p.

A március 15-i ünnepséget az Egyetemi Kör rendezte. Az előkészítő megbeszélésen Kovács Imre a kör tagjaként vett részt, de egyeztetett a kommunista Donáth Ferencceel is, a képviselőin keresztül. Kovács személyes kapcsolatban is állt Donáthtal, a Diákok Házában (ahol egy időben JA is gyakran megfordult) többször találkoztak. A Márciusi Front – a francia Népfront mintájára – széles körű összefogást és a társadalmi szerepvállalás lehetőségét biztosította, ezért az illegális kommunista párt képviselői elfogadták azokat a pontokat is, amelyekkel nem értettek egyet. Az antifasiszta összefogás

lehetősége még a 12. pontban megfogalmazódó „pánszláv törekvések” szovjetellenességét is elfogadhatóvá tette.

A Márciusi Frontot mozgalommá akarták szervezni. Irányítása nagyjából a *Válasz* köré tömörült népi írók kezében volt. Ugyanakkor a *Válasz* meghatározó munkatársai közül többen nem vállaltak politikai szerepet (így Németh László, Gulyás Pál, Szabó Lőrinc). A meghatározó kör: Kovács Imre, Illyés Gyula, Veres Péter, Erdei Ferenc és a *Válasz* szerkesztője, Sárközi György. Borbándi Gyula – a Márciusi Front fogadtatásáról szólva – hangsúlyozza, hogy nemcsak a „magyar szellemi és politikai élet több, jelentős alakja” fogadta érdeklődéssel és támogatással a zászlót bontó új mozgalmat, hanem „elismerően nyilatkozott az urbánus tábor szócsöve, a Szép Szó is”. Borbándi megjegyzi, hogy a JA által megfogalmazott véleményt némiképp ellenpontozza Ignótus Pál egyik írása, amely a Márciusi Fronttal kapcsolatban „baloldali nacionalizmust” és „reakciót” emlegetett, „tehát újból kifejezésre juttatta a népiekkel szemben táplált ellenszenvét” – ld. Borbándi 1983, 252. p. Ignótus Pál *A baloldali mazochizmus* címmel támadta Az Író Beleszól című folyóirat (az összesen 3 számot megélt lapot Vietorisz Géza szerkesztette) első (májusi) számában az álbaldali fórumokat, amivel a *Gondolat*ban Bálint György vitába szállt, úgy értelmezve Ignótus Pál álláspontját, hogy azért „mazochista” a *Gondolat*, mert a Márciusi Front törekvéseit rokonszenvesnek és támogatásra méltónak találja. Bálint György kitért az Új Szellemi Front időszakára, jelezve hogy a Márciusi Front vezetőinek egy része azonos a két évvel korábbi szerveződéssel. Ugyanakkor leszögezte, hogy csak a „személyi szempontokra” koncentrálni súlyos tévedés: „Mert nem igaz, hogy a Márciusi Front azonos az új szellemi fronttal. [...] A Márciusi Front demokratikus Magyarországért harcol, és titkos választójogot követel ama bizonyos »korrektívumok« nélkül.” Bálint György cikkének befejező részében ilyen következtetésre jut: „sajnálatos, hogy Ignótus Pál megírta azt a cikket, sajnálatos, hogy »reakciót« emleget a Márciusi Fronttal kapcsolatban, sajnálatos, hogy most éppen ő és Köre merevednek mind dogmatikusabb szálfa magatartásba.” – ld. Bálint Gy 1937, 137–138. p.

Ignótus Pál *Cáfolat* címmel válaszolt Bálint Györgynek a *Szép Szó* július–augusztusi számában: „pillanatig sem akarom cáfolat nélkül hagyni Bálint Györgynek azt a beállítást, mintha én cikkemben, mikor a reakciós akarnokságot emlegettem, mely alkalmisságnak méltóztatik »baloldali« kijelentéseket tenni – a »Márciusi Front«-ra céloztam volna. Eszemágában sem volt. A Márciusi Front, megalakulása illetve első szereplése óta (1937 március 15.) félreérthetetlenül demokratikus tömörülés. Ezt a meggyőződésemet, amikor és ahol módomban volt, tőlem telhető erővel hangoztattam.” Más kérdés, hogy a népiek múltját sem Ignótus Pál, sem JA nem felejtette el. S bár igaz, amit Fejtő Ferenc írt a *Szép Szóról*: „Költészetben József Attila volt a lobogónk, a folyóirat politikáját viszont Ignótus Pál határozta meg.” (Fejtő 1990, 144. p.), fölöttébb valószínűtlen, hogy ilyen nagyságrendű politikai kérdésben ne egyeztették volna álláspontjukat.

Nézeteik szembeállítására régi hagyomány a népi táborban. Figyelemre méltó, hogy Bibó István is így vélekedett erről Borbándi Gyulához írott levelében: „a népiek parasztkultusza már önmagában irritáló és gyanús volt az urbánusok számára, akik túlnyomórészt német vagy zsidó eredetű családokból származtak, és minden parasztkultusz

mögött, sokszor teljesen alaptalanul, a nemzetből való kirekesztetésüket gyanították. Tulajdonképpen ez volt a tartalma és a lényege, ennél több nemigen lehetett a nacionalizmus vádjának, ami annál inkább irreális a népi mozgalom tagjaival szemben, mert a két háború közötti magyar nacionalizmus centrális jelenségétől, az irredenta agitációtól teljesen és tudatosan távol tartották magukat. Hozzá kell tennem, hogy a népiek egészükben az ország és a nemzet életbe vágó problémáit sokkal reálisabban és sokkal behatóbban érzékelték, mint az urbánusok, akik között voltak politikailag erősen elkötelezett és teljesen érdektelen személyek, de az egész paraszti világtól teljességgel távol álltak, amit viszont ellenkező irányban a népiekről egyáltalán nem lehet elmondani a városi világgal szemben. Mindez természetesen nem vonatkozik József Attilára” – ld. Bibó 1986–1990, 3. kötet, 323–324. p. (A levél Borbándi *Der Ungarische Populismus* című, 1976-ban megjelent kötetét értékeli.) Kritikai megjegyzéseiben Bibó az urbánus világkép egyoldalúságának magyarázataként a tapasztalat hiányát, a népiek által sokszor emlegetett „sorskérdések” negligálását, illetve elutasítását jelöli meg. S mentesíti ez alól a költőt, akinek szemléletében nem volt átjárhatatlan szakadék a két világ között. Bibó – a háború tanulságait is levonva – 1947-ben így foglalja össze a Márciusi Frontot s benne a népiek tevékenységét övező vitákat: „A Márciusi Front egészen mindvégig ellenállt azoknak, akik az ő erkölcsi tőkét akár a fajvédő propaganda, akár a népi romantika javára akarták kamatoztatni: ellent tudott állni, mert a magyar paraszti milliók állapota olyan mérték volt számára, amely világosan megmutatta mind a fajelméleti nacionalizmus hazugságait, mind a népi romantika haszontalanságait.” – ld. Bibó 1986–1990, 2. kötet, 465–466. p.

A *Szép Szó* megalakulása válasz volt az Új Szellemi Front által szimbolizált helyzetre, a hatalom és egy írócsoport, szellemi közeg összefonódásának lehetőségére, egyúttal a szellemi, kulturális erőter radikális átrendeződésére. Másrészt Gömbös politikája, az erősödő szélsőjobboldali veszély készítette a polgári radikális liberalizmus képviselőit egy intellektuális fórum és csoportosulás megteremtésére, a hatalom és az általuk a hatalom kiszolgálóiként értelmezett népiek elleni fellépés, összefogás jegyében. „*Antifasiszta népfront*: ez volt József Attila politikai eszméje, ez volt valamennyiünk gondolata, akik körülötte voltunk utolsó éveiben” – így összegezi és értelmezi Fejtő Ferenc JA gondolkodástörténetének utolsó időszakát és egyben a *Szép Szó* alapításának indokát is – ld. Fejtő 1947, 217. p.

JA a Márciusi Frontot mint az Egyetemi Kör szervezését, rendezvényét mutatja be. Erre vonatkozhat a „bátor fiatalemberek” minősítése. Ugyancsak ezt a kapcsolatot jelzi a támogató körnek a leírása: „szociális szellemű, öntudatos magyar értelmiség”. A 12 pontot úgy értékeli, mint ami az ifjúságot a haladás szolgálatába állítja, tehát JA a Márciusi Front programjának demokráciát, szociális jogokat követelő céljaival azonosul, támogatására érdemesnek találja. Figyelemre méltó a szövegváltozat (ld. 2. *kézirat*). Először ugyanis azok érdemlik meg a rokonszenvet, akik a „mozgalom élén állanak”. Majd ezt korrigálja a költő, s azokra vonatkoztatja az elismerést, akik „e mozgalomban résztvesznek”. Miközben kitágítja, kiszélesíti a kört, egyúttal megvonja a „rokonszenvet” a mozgalmat irányítóktól, zömmel a népi íróktól. Ez az írás ugyanis deklarátívan nem említi a mozgalom másik csoportosulását, a népi írókat. Ezt talán a másik fogal-

mazvány tartalmazta volna, amelynek címe erre enged következtetni: az „Új szellemi fronttól” a „márciusi frontig”. Valószínűsíthető, hogy ez a cím arra a véleményre utal, amelyet a *Van-e szociológiai indokltsága az új népies iránynak?* vádjában és elismerésében képvisel.

Még érdekesebb adalék az *[Erre a muzeumi gyűlésre]* kezdetű feljegyzés (ld. 3. kézirat), amely csak tematikusan kapcsolódik a szerkesztőségi híradáshoz. JA egy meg nem nevezett személy számára megindokolja, hogy miért nem ment el a Nemzeti Múzeum előtt megtartott gyűlésre. A „fő szónok”, Zilahy ironikus említésével ad hangot kétségeinek.

Érdekes szöfordulattal szerepel Kovács Imre neve („nem tartottam Kovács Imrétől sem”). Kovács Imre (1913–1980) író, szociográfus, politikus, a két háború közötti falukutató mozgalom egyik meghatározó alakja. Először az ormánysági egyke társadalom-lélektani és gazdaságtörténeti vonatkozásait tanulmányozta (*Elsűlyedt falu a Dunántúlon*). 1937-ben jelent meg a *Néma forradalom* című híres szociográfiája, amelyben a parasztság passzív ellenállását, a szekták elterjedtségét mutatta be. Cserépfalvi Imre, aki a *Szép Szónak* is, a *Néma forradalomnak* is kiadója volt, arról írt, hogy a költő jó kapcsolatban volt az ifjú szociográfussal: „József Attila abban az időben gyakran találkozott nálam Kovács Imrével, Szabó Zoltánnal. Mindkettőjüket igen rokonszenvesnek találta és értékelte a munkájukat. De nem hallgatta el és többször ki is fejtette – egyik cikkében is –, hogy a Márciusi Front nem határolta el magát élesen a Gömbös-korszak új szellemi frontjától.” – ld. Cserépfalvi 1982, 216. p. (Cserépfalvi itt a *Van-e szociológiai indokltsága az új népies iránynak?* című nyilatkozatra utal.)

A feljegyzés szerint a múzeumi gyűlésre JA csak azért ment volna el, hogy Féja Géza „fölhevült szavait” meghallgassa. Féja jellemzője még a „lobogó tűzű ige hirdető”, „fanatikus propagandista”. Lehet, hogy a költő ironikusnak szánta szavait, de a jelzői találóak Féja ekkori írásaira. 1937. március 17-én a *Szabadságban* így ír a két nappal korábbi eseményről: „1937 márciusának idusa vallomás volt országunkról, sorsunkról, politikánkról, mánkról és holnapunkról. Amit ügyes politikai kalandorok a háttérben és suba alatt csináltak, hevülékeny és elszánt ifjak nyíltan s hangosan tették.” – *Nemzeti ellenzék*, ld. Féja 1984, 283. p. Írásának befejező részében megjelenik a március 15-i retorika is: „Március követel! Helyet, teret, szabadságot kérünk az őszinte emberi és magyar reformtörökvéseknek. ha már utat engedtek az áfiumnak, engedjenek utat az ellenméregnek, a gyógyító és fölemelő szent márciusi erőknél is.” (284. p.) JA Féját még a Bartha Miklós Társaságból ismerte, az *Előőrsben* is együtt dolgoztak és képviselték a népi ideológiát. Féja elismerő írásban méltatta a barthás József Attilát, majd amikor a költő kommunista lett, „szélkakas költő”-nek nevezte (ld. Féja 1931). A *Medvetáncról* – amelynek verseiben a költő „lefargta az osztályharcos dudorokat” – ismét pozitív hangú kritikát közölt, ha nem is az *Előőrs*-időszak baráti hangnemében.

A *Szép Szó*, JA és a Márciusi Front kapcsolatáról bővebben ld. Agárdi P 1987, 578–582. p; N. Horváth 2008, 323–329. p.; Agárdi P 2012a.

A kortársi visszaemlékezések közül ki kell emelni Ignóus Pál 1959-es, a Márciusi Frontot és a vele kapcsolatos véleményüket önkritikával felidéző írását: „megindultak a népi írók nyomán olyan társadalmi mozgalmak, amelyek világosan demokratikus

célokat vállaltak. Legjelentősebb köztük a Márciusi Front volt. Ennek programpontjaiban egyetlen szó nem volt található, amelyet értelmes és felvilágosult magyar hazafi ne vállalhatott volna. S követeléseik csakugyan kiterjedtek az ország leglényegesebb és legelőbb problémáira. [...] Itt csak arra a jelentőségére kívánok utalni, hogy – legalábbis egy időre – valóban és félreérthetetlenül népfelszabadító és népvédő mozgalommá tette a népi mozgalmat. Akik a nácizmushoz álltak, vagy arra eveztek (Matolcsy stb.), akkor már kikoptak vagy kikópóban voltak. »Harmadik oldali« megmozdulás helyett ez már inkább felfrissülten baloldali igyekezett lenni – olyan, amely valóban nagy jótéménnyé lehetett volna, ha kezdettől ilyen színben jelentkezik. Ezzel párhuzamosan kezdtek az én nemzedékem legjelentősebb falukutatói is szembehelyezkedni az alpariság-imádó misztikummal. Németh László fennhangon hirdette a Gömbös-ezredév csődjét, Szabó Zoltán a demokratikus hagyományú »patriotizmus« mellett tett hitet az úrhatnám lázalmok divatos »nacionalizmusával« szemben. Kovács Imre szembeszállt a falukutatáshoz kapcsolódott rög-vér miszticizmussal s a műveltségben, hozzáértésben és jómódban emelkedett parasztot jelölte meg társadalmi erőfeszítése céljául. Némely jelentős falukutató neve ott szerepelt a faji törvényhozás ellen tiltakozó írók, tudósok, művészek listáján. [...] Hadd térjek vissza egy pillanatra a Márciusi Frontéra. Az volt a pillanat, amelyben csakugyan lehetséges lett volna a nem-kommunista, de kifejezetten baloldali társadalmi átalakulás érdekében megmozgatni a fiatalabb korosztályokat – ami az irodalmi politikában nyilván mint »népi-urbánus« összefogás jelentkezett volna. Mi állta az útját? Először is, sajnos a gyűlölet merevsége. Másodszor az, hogy többeknek nem is állt érdekében azon pillanatban a gyűlöletet nyilvánosan enyhíteniük. Hogy az uralkodó maradiság ennek hasznát látta, nem vitás.” (Ld. Ignótus P 1959, 131–132. p.; Ignótus P 2010, 298–299. p.)

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- IMRE Katalin, *A Szép Szó és József Attila*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1962. 1. sz., 40–58. p. (52. p.)
- VARGA Rózsa, *A csehszlovákiai Magyar Nap című napilap és a magyarországi szellemi élet antifasiszta egységfront törekvései*, IRODALMI SZEMLE, 1969. 8. sz., 730–744. p. (737–738. p.)
- BATA Imre, *A Márciusi Front emlékezete*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1974. 6. sz., 956–981. p. (980, 990. p.)
- E. FEHÉR Pál, *Tanulságok – négy évtized múltán : A Márciusi Frontról*, KRITIKA, 1977. 3. sz. (március), 3. p.
- CSATÁRI Dániel, *A Márciusi Front szerepe és jelentősége*, TISZATÁJ, 1977. 5. sz. (május), 57–65. p. (60. p.)
- LENGYEL András, *Adatok József Attila életrajzához*, SOMOGYI-KÖNYVTÁRI MŰHELY, 1980. 1–2. sz., 43–49. p. (46–47. p.) = Lengyel A 1990b, 165–188. p. (182–184. p.)
- GARAMVÖLGYI Antal, *Az Emericana és a Márciusi Front*, KATOLIKUS SZEMLE [Róma], 1983. 4. sz., 391–396. p. (394. p.)

- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 848. p.
- N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008, (Nemzeti Klasszikusok), 327–329. p.
- AGÁRDI Péter, *József Attila és a Márciusi Front*, IRODALOMISMERET, 2012. 4. SZ., 4–26. p. (8–10. p.)

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

A Márciusi Fronttal foglalkozó emlékezések, tanulmányok szinte mindegyike megemlíti a *Szép Szót*, József Attilát, és utalnak a kapcsolatos szerkesztői üzenetekre, kéziratokra, vagy idézik is azokat. Recepciótörténetünk ezekből csak válogatást ad, hiszen kereteit szétfeszítené, ha valamennyi említést egybegyűjtenénk.

Imre Katalin szerint az, hogy a szerkesztői üzenet a „mozgalom résztvevőit rokon-szenvet és támogatást érdemlő fiatal embereknek nevezi [...] egyértelműen bizonyítja, hogy József Attila nem ismert személyi elfogultságokat, a műveket, tetteket, személyeket elvei alapján értékeli.” (Ld. Imre 1962, 52. p.)

E. Fehér Pál írása mindkét szerkesztői üzenetre utal: „mindjárt a kezdetek kezdetén arra törekedett a szocialisták tábora is, hogy a Márciusi Front ne kerüljön a nemzeti és szociális demagógia uszályába, hanem a társadalmi rendezés síkján, az antifasizmus egységfrontját hozzák létre. József Attila, aki az Új Szellemi Front kudarcot vallott kísérlete óta okkal szemlélte gyanakvással azt a népi írói tábor, amely most a Márciusi Frontban vezető szerepet vállalt – örömmel üdvözli a *Szép Szó*ban a szervezkedést [...] Szerveződik a Márciusi Front, s e szervező tevékenység igazi méreteit nem is annyira a számadatokkal lehet mérni, hanem a horthysta hatalom kétségbeesett terrorakcióival. Közben azonban a Márciusi Fronton belül sincsen egység, s nem is lehetséges, hiszen annyiféle nézetekkel érkeztek el ide emberek. Akadnak, akik »örök magyar szellem« megnyilvánulását várják a mozgalomtól, melynek »szociális érzésű és valódi magyar emberekből« kell összeszerveződnie. A terminológia e szóhasználat történetében jártas embernek riasztó, de a történelem ironiája és a horthysta hatalom logikája, hogy éppen e szóhasználat szerzőjére, Veres Péterre sújt le elsőnek a csendőrség. És ekkor József Attilától kezdve mindenki már nem a szóhasználat mögött rejlő ideológiai zavarra figyel, hanem a lényegre összpontosít: politikai harc kezdődött.” (Ld. E. Fehér 1977.)

Lengyel András az [*Akkoriban az a gyanu*] kezdetű töredék kapcsán idézi és ismerteti a „*Márciusi Front*” című szerkesztői üzenetet és a kapcsolódó kéziratokat. Az a véleménye, hogy az [*Akkoriban az a gyanu*] és a kiadásunkban 2. és 3. kéziratként szereplő töredékek összetartoznak: „Együtt alkotják egy elvetélt cikk részleteit, fogalmazvány-töredékeit. S ha feltételezésünk helyes, további ilyen töredékeknek is kell lenniük – talán, lappangva, vannak is. József Attila prózájának új kiadásában mindenesetre ajánlatos volna együtt szerepeltetni e három töredéket.” (Ld. Lengyel A 1980, 46–47. p.; Lengyel A 1990b, 182–184. p.)

Szabolcsi Miklós a *Márciusi Front* mellé állítva az [*Erre a muzeumi gyűlésre*] című töredéket, úgy mutatja be a két írást, hogy az utóbbi „árnyaltabbá teszi a képet”, mint

amilyet a Márciusi Frontnak címzett elismerő szavak jeleznek. (Ld. Szabolcsi M 1998, 848. p.)

N. Horváth Béla monográfiájában idézi az [*Erre a muzeumi gyűlésre*] kezdetű töredéket, és Cserépfalvi Imre visszaemlékezésére (ld. Cserépfalvi 1982) hivatkozva indokolja JA távolmaradását a gyűléstől. Jegyzetben még hozzáfűzi: „A Szép Szó és a Márciusi Front kapcsolata bonyolultabb, mint azt József Attila érzékeltette. A *Szép Szó* »keményvonalas« liberalizmusáról, a népiektől való elhatárolódásról beszédesen vall Fejtő és Veres Péter »fajvédő szocializmusról« szóló belső vitája.” (Ld. N. Horváth 2008, 327–329. p.)

Agárdi Péter JA és a Márciusi Front kapcsolatát elemző tanulmányában idézi a szerkesztői üzeneteket és a velük összefüggő kéziratokat, így kommentálva azokat: „Ki róhatná föl azonban 75 év múltán József Attilának, hogy polemikus hevülettel foglalkozik ezekkel az eseményekkel? Zilahy lefűhrerezése kétségtelenül túlzó és bántó megfogalmazás, pláne, hogy ez a minősítés azelőtt fogalmazódhatott meg a költő tollán (kéziratban is maradt), hogy ismert lett volna számára az egyébként konzervatív polgári író ez alkalommal tisztességes kiállása, előadásának bátor, demokratikus érületű (bár persze vitatható) szövege. Alig két évvel a balsikerű Új Szellemi Front, a Gömbös-kegyelet után jogos volt József Attila 1937. tavaszi bizalmatlansága az akkori kezdeményezés ceremóniamesterével szemben, annak idején maga is vitatkozott Zilahyval s az akkori csapdába belelépett írókkal. Zilahy ugyan 1935-ben sem volt hitlerista, de az azért megdöbbentő (ha nem is példa nélküli), hogy a magyar szellemi elit elé állítandó pozitív analógiaként, követendő mintaként utalt Hitlernek és Mussolininak a saját nemzeti értelmiségét táborba szervező képességére.” (Ld. Agárdi P 2012a, 9–10. p.)

Ütem és fogalom

1.

Egy tulipánthoz

Van Csokonainak egy verse, ez a címe: Egy tulipánthoz. Mutattam költőnek, kritikusnak, esztétikusnak (egyébként mindenki az), kérve, olvassa föl. Íme:

5

A hatalmas szerelemnek
Megemésztő tüze bánt,
Te vagy orvosa sebemnek
gyönyörű kis tulipánt.
Szemeid szép ragyogása
Lobogó hajnali tűz,
Ajakid harmatozása
Sok ezer gondot elűz.
Teljesítsd angyali szókkal
Szeretőd amire kért,
Ezer ambrózia csókkal
Fizetek csókjaidért.

10

15

Kétféleképpen mondták föl ezt a verset. Kétféle hangsúlyos verselésünk kétféle szabálya szerint. A legtöbben aszerint a ritmus szerint, amelyet még az iskoláskönyvekből tanultunk, tehát négy szótagos, vagy rövidebb (itt háromszótagú) ütemekre beosztva a sorokat, minden esetben az ütem első tagját téve nyomatékosná. Így:

20

' _ _ _ // ' _ _ _ _
' _ _ _ // ' _ _ _ _
' _ _ _ // ' _ _ _ _

Akik ezt az olvasási módot választották, megjegyezték, rossz helyen van a sormetszet:

Te vagy orvo // sa sebemnek.

25

Ezek nem is törődtek tovább a verssel s így elkerülte a figyelmüket, hogy az első szakasz első, második és negyedik sorát, és a második szakasz első sorát kivéve, tehát tizenkét sor közül nyolcban „rossz helyen van a sormetszet”. Csokonainál.

Mások ösztönükre hallgatva, értelmi tagolódásához igazodva, keresték a vers dallamát. Így:

30

' _ _ _ / ' _ _ _ _
' _ _ _ / ' _ _ _ _
' _ / ' _ _ / ' _ _ _
' _ _ _ / ' _ _ _ _

35 / _ _ / ' / ' _ _ _
 / _ _ / ' _ _ / ' _
 / _ _ / ' _ _ _ _
 / _ _ / ' _ / ' _ _

40 / _ _ / ' _ _ _ / ' _ _
 / _ _ _ _ _ / ' _
 / _ _ / ' _ _ / ' _ _
 / _ _ / ' _ _ _ _

45 Ez az olvasási mód közeli rokona annak a dallamolvasó elvnek, amelyet *Gábor Ignác* keresett Zrinyi verselésében s amely egyeduralomra tör – különösen Ady óta – újabb költészetünkben, melyet rejtélyes ragaszkodással meg nem únnak jambusosnak nevezni – versmérték-hitelesítő hivatalainkban. Nem nagy meglepetés, ha azok, kik jambusos mértéket keresnek ott, ahol nincs, nem veszik észre a mértéket ott, ahol van, így e Csokonai versnél. Én ezt így olvasom:

50 U U _ _ / U U _ _
 U U _ _ / U U _
 U U _ _ / U U _ _
 U U _ _ / U U _

Vagyis:

55 tata tamtam, tata tamtam
 tata tamtam, tata tam.

Időmértékben írt verseim elé én a jövőben odajegyzem az olvasás jeleit.
 (Folytatom.)

[Ütem és fogalom 2.]

Egyébként a következő tanulságokat is levonhatjuk.¹ A magyar vers ma kétféle: 1) hangsúlyos; 2) időmértékes. Igen ám, de miben különbözik egymástól e kétféle verselés? Hiszen a hangsúlyos versben is van időmérték, amely *lényegesen* befolyásolja a vers zenéjét; de² az időmértékes versben is érvényesül – zenei módon – a hangsúly. Versünk³ *valódi* zenéjét *minden esetben* a kettő ölelkezése teszi.⁴

5

Akik⁵ ezt tagadják, azok magát a verset tagadják meg, vagyis azt állítják, hogy⁶ a vers zene, – nem⁷ pedig értelmes zenei⁸ szöveg. Ezek⁹ a legjobban teszik, ha versekben fogalmi értelmet nem keresnek.¹⁰

Hulló / falevél
suttog / vabeszél

10

Ebben az énekszóban az érint kínosan, hogy¹¹ zenéje nem vág a szöveg értelmi ritmusához. Aki nem hallotta énekelni, zavartalanul olvashatja így:

Hulló / falevél
suttogva / beszél

Természetesen ebben az olvasásban is érvényesül az időmérték:

15

' _ / Ú U _
' _ / U Ú _

Azt hiszem, az a legokosabb, ha időmértékesnek csak azt a verset nevezzük,¹² amelyben tiszta¹³ időmérték-képlet ismétlődik periódikusan. Minden más verset hangsúlyosnak kell tekintenünk, beleértve a szabad verset is, ha ugyan az versnek nevezhető.

20

¹ [előbb:] <levezet> [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] és [majd: ld. főszöveg]

³ [előbb:] A vers [majd: ld. főszöveg]

⁴ [Az 1. kézirat utolsó szava]

⁵ [A 2. kézirat első szava]

⁶ [előbb:] azt, hogy [majd: ld. főszöveg]

⁷ [előbb:] zene és nem [majd: ld. főszöveg]

⁸ [előbb:] pedig zenei [majd: ld. főszöveg]

⁹ [előbb:] Ők [majd: ld. főszöveg]

¹⁰ [előbb:] ha fogalmi értelmet nem keresnek a versben [majd: ld. főszöveg]

¹¹ [elírás:] hogy hogy [ld. főszöveg]_{szkj}

¹² [előbb:] ha időmértékes versnek csak azt nevezzük, [majd:] ha időmértékes versről [majd: ld. főszöveg]

¹³ [előbb:] amelyben a tiszta [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

Ütem és fogalom 1

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *Ütem és fogalom*, SZÉP SZÓ, 16. sz. 1937. 5. kötet, 1. füzet (július–augusztus), 85–86. p. (*Miért szép?* című rovat) – a továbbiakban: JA1937e.

A keletkezés ideje: 1937. tavasz – június 10.

A datálás indoklása: JA cikkét a *Szép Szó* 1937. július–augusztusi száma közölte. A lap az ügyészégi példány datálása szerint 1937. július 6-án jelent meg – vö. Lengyel A 1997a, 462. p. A nyomdai átfutás idejét figyelembe véve, a cikk 1937 júniusának eleje előtt keletkezett. Ugyanebben a számban jelent meg JA kritikája a Horváth János által szerkesztett *Magyar versek könyve* antológiáról, s e bírálatot – Fejtő egy levele alapján, ld. JAL 2006, 595. sz. levél, 325. p. – június 10-éig le kellett adnia. Valószínűleg az *Ütem és fogalom* 1. leadására is ekkor volt szükség. (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.)

Szerzőség: Teljes névalírással a cikk szövege alatt: „JÓZSEF ATTILA”.

Kézirat: A cikk kézirata nem ismert, de fennmaradt két olyan töredék, melyekről feltehető, hogy a tervezett folytatás fogalmazványai – ld. [Ütem és fogalom 2.]. Ez a két töredék összefügg egymással, azaz egy kézirat darabjai lehetnek. Témájuk azonos, és szövegük kapcsolódik egymáshoz. A feltevést alátámasztja a kéziratpapír és az írószerhasználat azonossága is.

Közölve: JA1937e; JA1952, 420–421. p.; JAÖM3 1958, 269–271. p. [szöveg], 455. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 245–347. p. [szöveg], 703. p. [jegyzetek]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA1937e: A *Szép Szó*t készítő nyomda betűkészlete valamennyi hosszú magánhangzót tartalmazta.

JA1952: Kismértékben modernizált helyesírású átirat az első közlés alapján. A szöveg végéről lemaradt JA „(Folytatom.)” megjegyzése, viszont a sajtó alá rendező hozzáfüzte: „(Több nem jelent meg.)”

Szövegeltérések:

JA1952	Sor	JKK
sormetszet” Csokonainál.	28.	sormetszet”. Csokonainál.
értelmi tagolódáshoz igazodva,	29.	értelmi tagolódásához igazodva,
únnak jambusoknak nevezni	45.	únnak jambusosnak nevezni

JAÖM3 1958: Modernizált helyesírású átirat az első közlés alapján.

Szövegeltérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
(egyébként minden az),	5.	(egyébként mindenki az),
JAÖM3 1958	Sor	JKK
sebemnek	25	sebemnek.
sormetszet” Csokonainál.	28.	sormetszet”. Csokonainál.
értelmi tagolódáshoz igazodva,	29.	értelmi tagolódásához igazodva,
költészetünkben, amelyet rejtélyes ragaskodással meg nem unnak jambusoknak nevezni	45.	költészetünkben, melyet rejtélyes ragaskodással meg nem unnak jambusosnak nevezni

JAM2 1977: Megegyezik a JAÖM3 1958 közléssel.

JAHSZK 2012: Betűhű átirat az első közlés alapján.

[Ütem és fogalom 2.]

A közlés alapja: 1–5. sor: 1. *kézirat*: PIM JA 606/a. jelzetű kézirat; 5–20. sor: 2. *kézirat*: PIM JA 25. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1937. tavasz–nyár.

A datálás indoklása: Feltehetően közvetlenül a tanulmány első részének megírása után keletkezett.

1. kézirat: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazványtöredék. Kezdő szavak: „Egyéb-ként a következő tanulságokat”. Kék tintairás, azonos írószer-használatú javításokkal. A tinta egyes helyeken zöldesfekete színre fakult. 1 fólió, 1 beírt oldal. 210×95 mm-esre tépett, vízjeles – két tölgylevél, három makka – famentes papír. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgY Analekta JA 606/a. Palliumcím: [*József Attila*]: (... *egyéb-ként a következő tanulságokat* ...). 1949-ben került múzeumi gyűjteménybe, Szántó Judit tulajdonából. A Szántó Judit által vezetett „József Attila-gyűjtemény leltára” című szakleltárkönyv 385. számmal regisztrálta a Kosztolányi Dezsőről szóló tanulmány kéziratgyűjtésének részeként, melyről 1959-ben választották le. Mai jelzetét – JA 606/a. – 1968-ban kapta, amikor a múzeum teljes anyagát átleltározta. (A Kosztolányiról szóló kéziratok jelzete JA 606. lett.)

2. kézirat: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazványtöredék. Kezdő szavak: „Akik ezt tagadják,”. Kék tintairás, azonos írószer-használatú javításokkal. A tinta egyes helyeken zöldesfekete színre fakult. Kék tintairású autográf oldalszámozás az oldal jobb felső sarkában: „4”. 1 fólió, 1 beírt oldal. 210×340 mm-es, vízjeles – két tölgylevél, három makka – famentes papír. Állag: restaurált. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgY Analekta JA 25. Palliumcím: [*József Attila*]: [*Akik ezt tagadják, azok magát a verset tagadják* ...] – [*Verstani tanulmánytöredék*] – [1936 ?]. 1949-ben került múzeumi gyűjteménybe, Szántó Judit tulajdonából. A Szántó Judit által vezetett „József Attila-gyűjtemény leltára” című szakleltárkönyv 109. számmal regisztrálta.

Szerzőség: A kézírás egyértelműen azonosítható.

Közlve: 1. *kézirat*: JAÖM3 1958, 272. p. [szöveg], 456. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 349. p. [szöveg], 706. p. [jegyzetek]; JAHSZK 2012; 2. *kézirat*: JAÖM3 1958, 272–273. p. [szöveg], 456. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 349–350. p. [szöveg], 706. p. [jegyzetek]; JAHSZK 2012.

A szöveggözlésről: JA egyes szövegrészeket aláhúzott. E kiemeléseket kurziváltuk.

Összehasonlító szövegkritika

JAÖM3 1958: A *Kisebb töredékek, feljegyzések* című fejezetben közli az 1. *kézirat*ot (4.), a 2. *kézirat*ot (5.) sorszámmal. A jegyzetekben Szabolcsi a két *kézirat*ot az *Ütem és fogalom* tervezett folytatásának összetartozó fogalmazványaiként jellemzi.

Szövegeltérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
egymástól a kétféle	2.	egymástól e kétféle
vers zeneiségét; de	3–4.	vers zenéjét; de

JAM2 1977: Megegyezik a JAÖM3 1958 közléssel.

JAHSZK 2012: Betűhű átirat a kéziratok alapján, a szövegváltozatok feltüntetésével.
A két kéziratot külön-külön közli.

Keletkezéstörténet

JA verstani tanulmánysorozatának keletkezésével kapcsolatban három kortársi visszaemlékezésre támaszkodhatunk. Fejtő Ferenc a *Szép Szó* JA-émlékszámban közölt méltatásában így fogalmaz: „József Attila poéta doctus lett, a lírai formák és szabályok rigorózus, magával és másokkal szemben pedáns tudósa.” Magyarázatul hozzáfűzi: „Szó volt arról, hogy a nagyközönség és a költő-inasok számára modern verstant írjon s már megállapodást is kötött – két éve ennek – egy kisebb kiadóval s igen nagy becsúval kezdett a munkához, mikor a kiadó hirtelen megszüntette működését s a munka abbamaradt.” – ld. Fejtő 1938, 71. p. Lehetséges, hogy az *Ütem és fogalom* és tervezett folytatása e munka része volt. A méltatás 1938 januárjában jelent meg, így az utalás 1936 elejére vonatkozhatott.

1936 januárjára tehető az a – Baumgarten-díj kiosztása utáni – beszélgetés is, melyről Sík Sándor számol be: „Abban az évben, szokásom ellenére, én is részt vettem a díjkiosztás utáni vacsorán. Az asztalnál egymás mellé kerültünk József Attilával. A társalgás nehezen indult, de csakhamar összeemelegedtünk. Versekről volt szó, mindkettőnk szerelme tárgyról, és elég gyorsan kiderült, hogy irodalmi felfogásunk sokban rokon. A vacsora végén együtt indultunk hazafelé a dunaparti szállóból és József Attila hazakísért. Mikor a közeli piarista rendház elé értünk, annyira benne voltunk a beszélgetésben, hogy nem tudtuk abbahagyni. Nem váltunk el, hanem megkerültük a Dunapart felé a rendház és gimnázium nagy tömbjét. Mikor újra a kapu elé jutottunk, megismétlődött az előbbi jelenet és nevetve indultunk neki a második körútnak. Így kerimbózáltunk a ház körül számolatlan körökben, messze túl az éjfélen. Miről beszélgettünk? Természetesen versekről. József Attila hosszan fejtegette azt a kedves eszméjét, hogy a verseket úgy kellene nyomtatni, mint a zeneműveket; mint ahogy azok fölé odairják az előadásra szóló utasításokat (andante, adagio stb.), a versek elé is oda kellene írni, hogy milyen versformában vannak írva és hogy milyen tempóban kell szavalni őket. Lassan kiderült, hogy egész elmélete van a magyar ritmusról, még pedig nagyon eredeti és tudományos szempontból is egészen komoly.” (Az 1933 telén, kora tavaszán keletkezett *Reménytelenül* című költemény előtt, a cím alatt ez áll: *Lassan, tűnődve*. Lassan, azaz andante.) A beszélgetés tartalma és a verstani tanulmány elkészült része megfeleltethető egymásnak. Sík Sándor nem adja meg találkozásuk évét, de a Baumgarten Alapítvány dokumentumai szerint csak egyetlen olyan ünnepi vacsora volt, melyen Sík Sándor és JA is részt vett, mégpedig 1936. január 18-án – ld. Téglás J 2003, 3. kötet, 12. p. (Ebben az évben kapta meg JA másodszer a „kisdíjat”, azaz az 1000 pengős Baumgarten-jutalmat.) Sík Sándor még azzal egészíti ki emlékezését, hogy „Közben előkerültek keserű szegedi emlékei és »eltanácsolásának« története melyek részleteit csak ekkor, tőle hallottam (mikor az eset megtörtént, én még nem voltam Szegeden). Hirtelen egy gondolatom támadt és megkérdeztem tőle, nem volna-e kedve a most fejtegetett ritmi-

kai elméletet részletesen kidolgozni, és disszertációként nyújtani be hozzám, a szegedi egyetem magyar irodalomtörténeti tanszékére. Nagy örömmre szolgálna, ha annak alapján doktorrá avathatnánk, és így a szegedi egyetem mintegy jóvátehetné azt a fájdalmat, amelyet okozott neki. Tetszett neki a gondolat és mindjárt megegyeztünk a két melléktárgyban is, amely a doktori szigorlaton szerepel; francia irodalomra és nevelés-tanra gondoltunk, mint amelyeknek akkori professzorai biztosan segítségemre lesznek a szigorlat keresztülvitelében. A gondolat láthatóan felkeltette becsúgyát és avval váltunk el, hogy hamarosan nekifog a munkának.” – ld. Sík 1953, 52–53. p.; Sík 1969, 1. kötet, 331–333. p. A költő és a paptanár korábban sosem találkoztak, ez magyarázhatja Sík naiv tájékozatlanságát JA szegedi doktorálásának reális lehetőségeit és gyakorlati akadályait illetően. De a beszélgetés inspirálója lehetett annak, hogy a költő írásba foglalja verstani gondolatait, és elkészüljön az *Ütem és fogalom* első része.

A fent ismertetett két forrás szerint tehát már 1936 elejétől foglalkoztatta a költőt, hogy megfogalmazza verstani elméleteit, azonban maga a tanulmány csak sokkal később jelent meg. Valószínűleg nem kezdte el megírni, szükség volt további inspirációkra az írásba foglaláshoz. Szabolcsi Miklós feltevése összekapcsolja a *Magyar versek könyvről* írt bírálatot az *Ütem és fogalom* megszületésével: „Lehetséges, hogy József Attilának az ugyancsak 1937-es, befejezetlenül maradt verstani fejtegetése sem idegen Horváth János hatásától” – ld. Szabolcsi M 1992, 12–13. p. Rónay László szerint a tanulmányt JA eredetileg nem a *Szép Szónak* szánta: „Érdemes megjegyeznünk, hogy az *Argonauták* számára József Attila is készült tanulmányt írni Csokonai egyik versének ritmusáról, ennek közléséről azonban Ignótus Pál lebeszélte. Ez a cikk – legalábbis ennek első része – *Ütem és fogalom* címmel jelent meg a *Szép Szóban*. A tanulmányt – amint Trencsényi-Waldapfel Imrétől tudjuk – az *Argonauták* felkérésére írta, pontosabban: kezdte írni. Csokonai *Egy tulipánról* című versének ritmusáról szól, s vitába száll benne az úgynevezett »dallamolvasó elv«-vel. Terve az volt, hogy Csokonainál és a kor költészetében felmutatja a ritkábban használt időmértékes formákat, melyekről az Ady-vers hatása alól szabadulni alig tudó verstan képviselői megfélemedtek” – ld. Rónay L 1987, 164. p. Rónay írásában nem adja meg az információ forrását, de szóbeli tájékoztatása szerint az 1960-as évek közepén egy konferencián Trencsényi-Waldapfel Imre mesélte el a fenti történetet. A Hajnal Anna és Trencsényi-Waldapfel Imre szerkesztette *Argonauták* csupán háromszor jelent meg. Első száma 1937. márciusában, a második júniusban, a 3–4. összevont szám pedig JA halála után, 1938 júniusában. (A folyóiratról bővebben ld. pl. Trencsényi K 1996.) 1936-ban Trencsényi-Waldapfel két tanulmányát is közölte a *Szép Szó* (ld. Trencsényi-Waldapfel 1936a; 1936b) és recenziálta *Görög-római mitológia* című kötetét (ld. Füsi 1936). Trencsényi-Waldapfel egy interjúban azt nyilatkozta, hogy lapjuk „elsősorban a szép magyar vers szolgálatát vállalta”, s ugyanitt mesélt arról, hogyan bírálta meg JA az ő tanulmányírói stílusát – ld. Munkácsy-Trencsényi-Waldapfel 1965, 203–204. p. Az tehát, hogy az *Argonauták* felkérte József Attilát egy verstani tanulmány írására, mindezek ismeretében valóban elképzelhető, és ez is erősíti az 1937. tavaszi keletkezés valószínűségét.

Az *Ütem és fogalom* a *Szép Szó* új rovatába került. A *Miért Szép a Figyelő* alrovataként ebben a számban debütált két írással. A másik cikk Bóka Lászlónak Kölcsy Ferenc egy

verses találós kérdéséről írt zenei-ritmikai elemzése volt, ld. Bóka 1937. Gál István emlékezése szerint JA ötlete volt ez a rovat: „Szem- és fültanúja voltam a magyar stilisztika kíváncsiságáról folyó beszélgetésüknek vagy vitájuknak. József Attila üstökön ragadta az alkalmat, Bókával rögtön leíratta szóbeli esszéjét, s lelkendezve nyitotta meg a »Miért szép?« című rovatot, melynek közléséhez saját *Ütem és fogalom* című töredékét fűzte.” – ld. Gál I 1969, 153. p.

Az *Ütem és fogalom* szerkezete arra az állításra épül, hogy a magyar versolvasók ritmusérzéke rendkívül meggyengült. Ennek JA szerint három oka van: az Ady-versek dallamolvasó elve, a magyar jambus fellazulása és a szabadvers. Ebből a helyzetből nincsen más kiút, mint a helyes, az ép ritmusérzék restituálása. De mit jelent a címben a „fogalom”? Hiszen az ütem kézenfekvőnek tűnik. Sortagolási (ritmusérzékelési) típusokat jellemez JA, és az „ütem” a magyar verstani és verstörténeti hagyományban a sor (vagy hosszabb sorok esetén a félsor) olyan tagolási egységét jelenti, mely alatt csak az egyes szótagok helyezkednek el. Míg a „fogalom” szó, így, a maga elvontságában, meglepő a címben. Viszont az elvontan szemlélt „ritmus” fogalma mellett korábban igen jelentős szerepet játszott JA költészetbölcseleti írásaiban, elsősorban az 1920-as évek végén írt *Ihlet és nemzetben*. A „fogalom” JA költészetbölcseletében az egyik kulcsszó, melyet a hegei *Logikából* eredeztethető értelemben használt. A címadás tehát arra utal, hogy a későbbiekben a ritmustanulmányokat költészetfilozófiai irányba kívánta volna továbbfejleszteni.

Érdekes a Csokonai-vers választása abból a szempontból, hogy Babits Mihály *Magyar irodalom* című – az Arany Jánosra gyakorolt hatás kapcsán – ritmikai szempontból elemezte már ugyanazt a költeményt, amellyel József Attila írása foglalkozik: „Arany [...] Csokonai egy kísérletét utánózva, egy Horatius által felhasznált görög versforma szerint alakítja át az ősi nyolcast: $\text{uu} - - / \text{uu} - -$. (Jonicus a minore. V. ö. Hor. Carm. III. 12. – Csokonai: *Egy Tulipánhoz.*)” – ld. Babits 1917, 28. p. A jegyzetben tovább elemezve a ritmust, úgy vélte, a versben „az ionicus-lejtés végig pontosan megtartatik”, de egyes szótagok „a vers zenéjének minden vesztesége nélkül lehetnének ellentétes kvantitásúak is.” – ld. 278–280. p. Ezeket a hosszú szótagra helyezett rövid szótaggal jelölte: u . József Attilánál az első két sor rímképlete: $\text{uu} - - / \text{uu} - - [/] \text{uu} - - / \text{uu} -$. Babitsnál pedig: $\text{uu} - \text{u} / \text{uu} - \text{u} [/] \text{uu} - \text{u} / \text{uu} \text{u}$. A két ritmikai elemzés megfeleltethető egymásnak, vagyis a két költő prozódiai érzéke – függetlenül a kezükben tartott Csokonai-kiadás milyenségétől – ugyanúgy működött. JA célja viszont eltért Babitsétól. Őt elsősorban nem a helyes ritmizálás bemutatása érdekelte, hanem a téves ritmizálások mögöttesét kereste.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

Ütem és fogalom 1.

4–5. sor

Mutattam költőnek, kritikusnak, esztétikusnak: E rövid írás kiinduló állítása az, hogy a magyar versolvasók ritmusérzéke veszélyesen elbizonytalanodott. JA ugyan-

ebben az időben Horváth János *Magyar versek könyve* című antológiájáról írott bírálatában is megismételte ezt a tételt: „H. J. nem ismeri jól a mai, háború utáni művelt közönségünket, ha föltételezi róla, hogy tud verset olvasni.”

43–44. sor

Ez az olvasási mód közeli rokona annak a dallamolvasó elvnek, amelyet Gábor Ignác keresett Zrínyi verselésében: Utalás Gábor Ignác *Zrínyi verselése és a magyar ősi ritmus* című, a *Nyugatban* megjelent tanulmányára (ld. Gábor I 1918). Szabolcsi Miklós szerint (ld. JAÖM 1958, 455. p.) JA itt Gábor Ignác egy másik művére utal, *A magyar ritmus problémája* című 1925-ös kötetre, azonban ez a munka jóval tágasabb problémát tárgyal, mint a *Nyugatban* megjelent tanulmány.

44–46. sor

s amely egyeduralomra tör – különösen Ady óta – újabb költészetünkben, melyet rejtélyes ragaszkodással meg nem únnak jambusosnak nevezni – versmérték-hitelesítő hivatalainkban: Az Ady Endre jambikus sorainak szabálytalanságairól szóló hosszú vitát Földessy Gyula *Ady-tanulmányok* című monográfiája váltotta ki (ld. Földessy 1921), pontosabban Babits Mihály róla szóló kritikája a *Nyugatban* (ld. Babits 1921). A vitába oly sokan kapcsolódtak be, hogy az idővel eltávolodott Adytól, és egy igen gazdag jambusvitába torkollott. Szabolcsi Miklós mind 1952-ben, mind a kritikai kiadásban hibásan „jambusoknak” szerepelteti a szót, „jambusosnak” helyett. Pedig itt nem szinonimája egymásnak a kettő. Megkülönböztetésük az 1920-as években kezdődött, erre a különbségtételre utal JA. Jambikusnak csak a szabályos jambusokból álló sorokat tartalmazó verset tekintették, „jambusosnak” pedig azt nevezték, ami csak hasonlít a jambikus sor lüktetésére, de ritmikailag szabálytalan. Babits Mihály számtalanszor visszatért a jambus szabályossága fellazításának kérdésére: „a magyar jambus illetően fejlődése nem valami új magyaros versforma, hanem a *szabad vers* felé vezet. Mihelyt a sor utolsó jambusa sem tiszta, a vers elveszti egyetlen fix szabályát, s kizárólag olyan hangsúly-játék elvére támaszkodik, mely a *szabad vers* elvével rokon” – írta Horváth Jánossal vitába szállva a *Magyar ritmus* második részében. Ugyanezt, a „jambusoknak”, „jambusossá” történt fellazulását látta Babits Ady költészetében is: „Arany utáni jambusköltészetünk hanyag és másodrendű lirikusainál ez a jelenség a hiba és zökkenő jegyét viseli, Adynál azonban oly különösséggel és rendszerességgel jelenik meg, mely gondolkodásba ejt.” – ld. Babits 1923, 225. p.

54–55. sor

tata tamtam, tata tamtam [/] tata tamtam, tata tam: Nem ritmusjelölő az 1927-ből való a *Chant de prolétaire*, a *Proletárdal* és a *Dudoló* minden strófájának 3. sora – „parapamm paramm papamm” (ld. JAÖV1 2005, 515–516. p.).

56. sor

Időmértékben írt verseim elé én a jövőben odajegyzem az olvasás jeleit: Az időmérték szokványos jelölése egész Európában gyakorlat volt a 16. század végén és a 17. század elején, még latin nyelvű költemények esetében is, mert félő volt, hogy a nemzeti nyelvek hangsúlyozási-ritmikai gyakorlata eltorzítja az ún. metroritmikát. Zsoltárfordításai végén Andreas Spethe például 38 tételből álló hangsúlyozási szabályzatot adott *Genera Carminum in hoc Psalterio Usurpata numero sunt XXVIII* cím-

mel, a zsoltaók számával jelölve meg az egyes metrumok előfordulásait. Hasonlóképp járt el például Agrippa d'Aubigné, aki zsoltaóparafrázisai élén kijelölte a hangsúlyviszonyokat. A *rímes, megmértékelt versek* alosztálya hívta ki ezt az eljárást, miként József Attilánál az *Egy tulipánhoz*. E gyakorlat nem hiányzott a német nyelvű költészetből sem. (A nyugat-európai verstani-verstörténeti analógiákhoz ld. Szigeti Cs 2005, 55–50. p.) JA nem írt saját költeményt az általa elemzett metrumban. A ionicus a minorét leíró verstanaink a hat időegységből (mora) álló verslábak közé sorolják. Ezek: az itt szóban forgó ionicus a minore (– ^u –), a ionicus a maiore (– ^u ^u), valamint a molossus (– – –). A ionicus a minore verslábát Vajda Péter *Kicsi lépőnek* nevezte, példaszavai: „kicsi-lépő, vele izzadsz, – hazaföldért, letaszítád.” – ld. Vajda P 1835, 165. p. Ehhez igen közel áll a szintén „négytagu versláb”, a choriambus, melyet Vajda ugyanott *Lejtű-vetőnek* nevezett (– U U –). JA 1922 első felében kizárólag ebből a lábból építette fel *Várákozás* című költeményét (ld. JAÖV1 2005, 43. p.). Utolsó két sorát idézzük: „Udvaron egy mélyvizű kút, rátűz a Nap, habja vakít / S alszik a vár, elhagyatott, mint a halott. Vár valakit.” Ugyanezt a verslábát tette dominánssá a *Csókérés tavasszal* című költeményében. Szilágyi Péter közlésében idézzük, mert csak a choriambikus sorokat adja: „Márta, hajad, / bronz-ajakad... / illatozó, / vést okozó... / Megremegő, / hű szerető... / édes öln, / rózsatövön... / Retten a lomb, / zöldel a domb... / reppen a szél, / csókra beszél... / véle dalol / itt valahol... / Csend, Kicsi, csend! / Így, ez a rend ...” – ld. Szilágyi P 1971, 177. p. A költemény 1922 januárjának első felében született. „A költő a margóra a vers ütemképét írta.” – ld. JAÖV1 2005, 63. p. 1960-ban Takács Etel érzelmi-személyes motívációt látott e sor mögött: „A költő személyes sérelmét látta abban, ha verseit rosszul olvasták.” – ld. Takács E 1960, 46. p.

[Ütem és fogalom 2.]

13–14. sor

Hulló / falevél [/] suttog / vabeszél: Idézet Zerkovitz Béla 1926-os *Csókás asszony* című operettjének egyik betétdalából. Ideillik Németh Andor jellemzése, amely magyarázza azt a természetességet, ahogy JA például hozza a népszerű dalt verstani elemzésébe: „Itthon már az új népiesség költői irányzata diadalmaskodott. Származása, hangja szerint ott lett volna a helye közöttük. De ő nem osztotta sem egyoldalú parasztrajongásukat, sem elvakult urgylöletüket. Tiszta költő volt, az emberiség költője, nem egy néprétegé. Nem volt kultursznob, de nem volt álparaszt sem” – ld. Németh A 1937b.

20. sor

beleértve a szabad verset is, ha ugyan az versnek nevezhető: JA 1937-re kialakult szabadvers-ellenességének világos párhuzama olvasható a Horváth János-bírálatban, melynek 5. pontjában így ír: „a háború utáni években elterjedt ú. n. szabadversek versérzékét rontó divatja”.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- [Szerző nélkül], *Szép Szó*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1937. 4. sz. 186. p. (*Folyóiratok szemléje* rovat)
- HORVÁTH István Károly, *József Attila és a klasszikus metrum*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1955. 2. sz., 178–191. p.
- KISS FERENC, *József Attila ritmikája*, 2. rész, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1957. 1–2. sz., 79–98. p.
- TAKÁCS Etel, *József Attila két szaváról*, MAGYAR NYELVŐR, 1960. 1. sz. (január–március), 45–52. p. (46. p.)
- IMRE Katalin, *A Szép Szó és József Attila*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1962. 1. sz., 40–58. p. (51–52. p.)
- KÉPES Géza, *Hátfiz és Csokonai*, FILOLÓGIAI KÖZLÖNY, 1964. 3–4. sz. (július–december), 397–405. p. (404. p.)
- ÍZES Mihály, *Hétért – hatot*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1977. 3. sz., 587–614. p.
- SZIGETI Lajos Sándor, *Élmény és esztétika, élmény-esztétika : Sík Sándor és József Attila*, ACTA HISTORIAE LITTERARUM HUNGARICARUM, 23. sz. 1989. 34–47. p. (36–38. p.)
- VADAI István, *A kétéltű költő*, TISZATÁJ, 2002. 3. sz. (március), Diákmelléklet, 1–14. p.
- HORVÁTH Kornélia, *Verselméleti tradíció és a modern magyar líra : Ritmus és interpretáció kérdéseiről*, Budapest, Ráció, 2012, 59–61. p.
- WILHEIM András, *Költészeti holmi*, HOLMI, 2014. 12. sz. (december), 1511–1521. p. (1513, 1521. p.)

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Az *Ütem és fogalom* első részében tárgyalt problémát, vagyis a ritmikai és az értelmi tagolás egybe nem esésének kérdését a fennmaradt kéziratok fogalmazványban folytatja a költő. Ritmikai tanulmányként kell olvasni, pontosabban különböző emberek különböző ritmusérzékének, ritmikai beállítódásának tipologizálásaként. Miután háromféle ritmikai tagolási osztályt különböztetett meg (egy „iskolás” ritmizálást, „amelyet még az iskoláskönyvekből tanultunk”; egy értelmi tagolást; és egy „mértékes” tagolást, antik-időmértékes ritmizálást), az első kettőt tévesnek nevezte, a harmadik a helyes olvasat. Így ismertette a cikket egy rövid mondatban az *Irodalomtörténet* folyóirat-szemléje is: „József Attila: *Ütem és fogalom*: Az »Egy tulipánhoz« című Csokonai-költemény versalakjának meghatározása.” – ld. *Irodalomtörténet*, 1937. 4. sz., 186. p. A rovat cikkei aláírás nélküliek, de a rovatcím alatt olvasható a munkatársak neve: Brisits Frigyes, Clauser Mihály, Kerecsényi Dezső, Kozocsa Sándor.

Horváth István Károly érdeme, hogy azonosította a költő elemezte versformát, egyben megerősítve JA álláspontját abban, hogy az elemzett költemény nehezen engedi meg az ütemhangsúlyos ritmikai olvasatot: „megindít egy verselméleti tanulmányt, mely Csokonai »Egy tulipánhoz« c. versének ritmikáját adja, rámutatva, hogy a hangsúlyos verselés szabályai szerint a költemény igen nehezen olvasható, ellenben a leg-tisztább *ionicus a minorékból* épülnek fel sorai.” (Ld. Horváth I K 1955, 180. p.)

Kiss Ferenc *József Attila ritmikája* című kétrészes tanulmánya második felének zárlatában érinti az *Ütem és fogalom* témakörét is, s a jambusokról szóló részt idézve, így fogalmaz: „Hatodrangú költők persze visszaélhetnek a jambuslazítás lehetőségével. Az igazi költők számára azonban ez a lehetőség elsősorban a gazdagodás lehetősége lett. Hogy e folyamatban a jambus magyarosodott-e, az külön kérdés, de hogy verselésünk gazdagodott ebben a folyamatban, aligha vitatható. Tanulmányában különösen a »jambusvers« fellazulásának és a ritmuskeverésnek a kérdéskörét hangsúlyozza. (Ld. Kiss F 1957, 97–98. p.)

Háfiz és Csokonai című tanulmányának összefoglaló befejezésében Képes Géza rögzíti, hogy legelőször JA mutatta be „teljesen és pontosan” e ritmusképletet, hozzátéve, hogy e képlet arab és perzsa neve *ramal*. – ld. Képes 1964, 404. p.

Szigeti Lajos Sándor 1989-ben – Sík Sándor emlékezése alapján – összefoglalta az egyetlen, hosszú beszélgetés történetét, melynek során Sík felajánlotta, hogy JA a maga „ritmikai elméletéből” írjon doktori disszertációt. (Ld. Szigeti L S 1989, 36. p.)

A *hetedik* című költeményről írott tanulmányában Ízes Mihály utal az *Ütem és fogalom* 1. ritmikai elemzésére, de félreérti azt, amikor úgy érti, hogy JA „az időmérték és a hangsúlyos forma együttes jelenlétét” hangsúlyozza – ld. Ízes 1977, 608. p. Annál érdekesebb, amikor ugyanitt idézi az *Ütem és fogalom* kézirat második részéből JA e mondatát: „Versünk valódi zenéjét minden esetben a kettő ölelkezése teszi”, majd azt mondja, hogy a nem antik metrumban írt *A hetedik* jó példája annak, miként érződik ki az ütemhangsúly mögül a klasszikus időmérték hatása.

Vadai István *A kételtű költő* című tanulmánya Csokonai költészetét elemezve teljes terjedelmében idézi az *Ütem és fogalom* első részét. Megállapítja, hogy: „Ebből túl sok minden nem derül ki József Attila verstani nézeteit illetően, legfeljebb annyi, hogy elutasította a környezetében megfigyelhető ritmizálási gyakorlatot” – ld. Vadai 2002, 9. p. Ennek ellenére aprólékosan végigköveti a munkát, rámutatva JA pontatlanságaira és hibáira is. Végül így foglalja össze véleményét: „A tanulmány gondolatmenetét összegezve úgy summázhatjuk József Attila véleményét, hogy az *Egy tulipánhoz* című verset hangsúlyosan szokták ritmizálni, holott nem hangsúlyos vers, hanem időmértékes. Ez a megállapítás két ponton sántít. Egyfelől nem igaz, hogy csak hangsúlyosan szokták ritmizálni, Babits Mihály például időmértékes versként értelmezte. A tanulmány tehát szándékosan rossz ritmizálási gyakorlatot mutat be. Másfelől megfeleldez a vers rímeléséről, ami egyáltalán nem elhanyagolható összetevője Csokonai költeményének.” (Ld. Vadai 2002, 13. p.)

Horváth Kornélia röviden összefoglalja az *Ütem és fogalom* 1. keletkezéstörténetével kapcsolatos visszaemlékezéseket. Kitér a tervezett folytatásból fennmaradt kéziraatra is, s mellé illeszti, mint vele összefüggőt – a Sándor Pál által összeállított *Költészet és nemzet* kötetből idézve –, az *Irodalom és szocializmus* című előadás egyik részletét, s ezzel a szöveg értelmezési környezetébe bevonja az 1930-es évek művészetbölcseleti írásait, amelyeket az *Ütem és fogalom* előzményének tekint. (Ld. Horváth Kornélia 2012a, 60–71. p.)

Horváth János: Magyar Versek Könyve

Magyar Szemle Társaság

1.

Egyszer gyermekkoromban azt olvastam egy könyvről, hogy annak ott kell lennie minden magyar család asztalán. Nem értettem, miért kellene annak a könyvnek ott lennie a mi asztalunkon is. De nem mertem kérdezősködni. Horváth János versgyűjteményéről jut eszembe ez az emlék. Itt hever előttem ez a szépen kiállított vaskos kötet s bizony szeretném, ha ott volna minden magyar család asztalán.

5

2.

E Magyar Versek Könyve – a Mária siralma c. legutóbb fölfedezett legrégebb költeménnyel kezdődik és Pappváry Elemérné Hitvallásával végződik. Amaz gyönyörű tiszta költemény – Mária „fiacskájának” nevezi a 33 éves korában megfeszített Krisztust s így siratja, így végzi siratását:

10

Kegyelmezzetek fiamnak,
Ne legyen kegyelem magamnak,
Avagy halál kínjával,
Anyát édes fiával
Egyetemben öljétek!

15

Szerzőjét bizonyára mélységesen emberi érzelem ihlette meg.

Emez – ennek néhány sorát többen ismerik – meglehetősen üres harsogás, Hitvallás formájába foglalt kül- és belpolitikai koncepciótlanság. Kár, hogy a szépséges Himnusz mellé ezt is nemzeti imává léptették elő hivatalos, vagy nem hivatalos köreink. A két költemény között 1300-tól napjainkig minden valamire való költő, sőt dalszerző művei jelzik azt a fejlődést, vagy változást, hogy mikor milyen eszmékkel, gondolatokkal vélték a leghelyesebben kifejezni költőink az olvasó emberek képviselőjében az ösztönök állapotát, személyesnek fölfogott, legmélyebb, személytelen érzéseiket. De nem egy darabjával arról is számot ad ez a gyűjtemény, hogy sokan és sokszor milyen sekélyes elmével próbálták megragadni ezeket az érzéseket s hogy a valóság felszínének tündéri színjátéka helyett milyen silány képzelettel is beírta a nagyérdemű közönség. Röviden szólva, rossz versek sem hiányoznak a könyvből. Ez csak gyarapítja a könyv történeti értékét, különösen a mi historizáló korunkban, de – ha eljut a könyv minden magyar család asztalára – ezek a rossz versek, melyek jobbra középszerű közönség kedvencei és nem éppen Horváth János ízlésére vallanak, talán azt a szerepet is játszhatják, amit Vörösmarty színjátékában Csongor mellett Balga játszik, esetlenségükkel fölhívhatják híveik figyelmét az igazi költeményekben kibontakozó szépségekre.

25

30

35

3.

Horváth János kihagyta kitűnően szerkesztett versgyűjteményéből a népköltészetet, de fölvette belé műköltők elterjedt, ú. n. népdalait. Ezt rosszul tette. Horváth társadalmi fogalmat

ád az irodalomról: „Irodalom” mindaz, aminek olvasását, ismeretét egy-egy korszak minden
 40 művelt embertől elvárja, mindaz, ami egy-egy korszak művelt embereinek egyformán
 olvasmánya, tekintet nélkül arra, hogy kinek mi a foglalkozása, szakmája, rangja, hivatala. Az
 ilyen értelemben fölfogott irodalomba csak nagy jóakarattal sorozhatóak ezek a darabok. Ám
 ha úgy van, hogy „régén a művelt embernek illett olvasnia Bonfinit, Pázmány Pétert, de azon
 45 versei nem sorolhatóak keletkezésük korába, hanem abba a korba tartoznak, amikor beléptek
 az irodalomba s ismeretük a művelt közönség szempontjából szükségessé vált. Az a kérdés,
 költő és közönség hogyan kergetőznek, hogyan keresik és hogyan találják meg egymást.
 Azoknak az ú. n. népdaloknak az olvasása *ma* semmi esetre sem tartozik az általános
 műveltséghez – minek terhelni velük a versgyűjteményt? De annál inkább szükséges, hogy
 50 ismerje művelt közönségünk a valódi népköltői termékeket – hiszen a zenében Bartók és
 Kodály állanak a korszerű magyar ifjúság élén. A csomó, amelyet elhelyített nem jól oldott meg
 H. J., ebből a két szálból áll: olyan művek gyűjteményét adja, amelyeknek ismerete
 hozzátartozik a mai irodalomhoz, vagy olyan történeti áttekintést, melyben a közölt
 szemelvények nem önálló művekként, hanem csak a kor illusztrációjaként szerepelnek.
 55 (Egyébként legalább is Erdélyi János fellépése óta, a valódi népdalok egyben illusztrációi is a
 kor irodalmi tudatának.) Azt hiszem, ebben az esetben Horváthnak nem sikerült a történeti
 és az esztétikai szempontok egyesítése.

4.

H. J. igen tartalmas, nagy tudással szerénykedő Bevezetőt írt könyvéhez. Irodalmunkat két
 60 nagy izületre látja tagolódni, melyek közt határ és átmenet a XVIII. század. „A régi magyar
 irodalom *latin* nyelven indult, *theológiai* műveltségből sarjadt és *tudománynak* tartotta
 magát”. Az új, már világi, nemzeti nyelvű s „nem tudós, hanem szépirodalmi színezetű
 irodalom”. Az átfelzárkózást a humanizmus világossága indította meg s ezen lassított a
 65 reformáció, mert a vallást állította vissza az irodalom középpontjába, de uralkodóvá tette
 a nemzeti nyelvűséget. Végül a XVIII. században a reformáció vallásos ellenhatását is legyőzte
 végképpen a felvilágosodás és a „magyar nyelvűség, világosság, poétaság” jelszavait
 győzelemre vitték Bessenyeieék. Velük kezdődik a tulajdonképpeni nemzeti irodalom, mert,
 mint H. J. mondja, a „nemzetiség ösztöne adott szárnyat teoriájuknak”. De azt kérdezhetjük,
 miért szunnyadt addig ez az ösztön és mi ébresztette fel ekkor, vagyis milyen változás ment
 70 végbe a valóságban, amely lehetővé tette az ösztön érvényesülését? H. J. erre nem felel, de
 nem is felelhet senki, aki a szellemi élet alapjának nem az anyagot tekinti, a műveltség
 alapjának nem az anyagi termelést tartja és nem az anyagiakban megvalósított emberi
 öntudatosságnak és ösztönösségnek, végső fokon a testi szervezettel adott, testi valóságra
 irányuló ösztönöknek, az éhségnek és szerelemnek, a jelenlévő anyagi, természeti, társadalmi,
 75 politikai feltételek között lejátszódó megnyilatkozásaként ismeri föl a művelődést. Az anyagi
 világ változásai nélkül nincsen történet a szellemben, s a termelés története nélkül nem
 érthetjük a kultúrákat. Mialatt az utazó álmodozik, halad a vonatja, mialatt a költők
 énekelnek, és uralkodnak a királyok, mélyreható változások esnek a termelésben, hogy majd
 elismertetésüket követeljük a szellem előtt. Vajjon miért lép föl egyáltalában az egyéniség
 80 követelménye az irodalomban, mint második fejlődési szakasz, Bessenyeieék után, ha nem az

egyéni vállalkozású kapitalista szellemi képviselője? Nagyon hiányzik ez a szempont H. J. történeti áttekintéséből, bár egy helyütt a következőket írja: „Deák Ferenc bölcs mértéktartása és klasszikus jogérzéke a kor jobb költőinek is ideálja”. Dehát Deák politikája az adott anyagi helyzetből sarjadt, ahogy a szabadságharc szüksége és szelleme sem érthető, fejlődésben lévő mezőgazdasági kivitelünk és a gátló nemesi társadalmi rendszer összeütközése nélkül.

85

5.

A könyvhöz elkelne egy rövidre fogott verstan. H. J. nem ismeri jól a mai, háború utáni művelt közönségünket, ha föltételezi róla, hogy tud verset olvasni. A magyar jambus úgyszólván minden más mértéket kiszorított a közönség tudatából, ehhez még hozzájárult az Ady-féle szótagszámos verselés hatása, s a háború utáni években elterjedt ú. n. szabadversek versérzéket rontó divatja. Ideje volna közönségünk emlékezetébe idézni hagyományos kötött formáinak képleteit.

90

És még egy megjegyzést: A „közölsre” példákat hoz föl H. J.:

Azért mi is bűnünkéből,
Feltámadunk vétkünkéből.

95

Vagyis: Azért mi is feltámadunk bűnünkéből, vétkünkéből. Aranynál:

Toldi is álmában cseken győzedelmet
És nyert a királytól vétkeért kegyelmet.

Vagyis: nyert győzedelmet és kegyelmet.

Tehát a „közölsre” lényege, hogy a két sorvégi mondatrész közrefogja – „közöli” – azt a harmadikat, amellyel mindkettő egyforma mondattani viszonyban áll s amely a mondottak szerint mindig a második sor elején helyezkedik el. Ennek ábrázolására Petőfi két sorát is benyomtatja H. J.:

Még ifjú szívemben a lángsugarú nyár
S még bennevirít az egész kikelet.

105

„Prózára áttéve – írja H. J. –: ifjú szívemben még bennevirít a lángsugarú nyár, s az egész kikelet.” Ez az értelmezés vitatható. Prózára a sorokat így is át lehet tenni: Szívemben még ifjú a lángsugarú nyár stb. S ha már vitatható, akkor éppen példaként nem szerepelhet. Egyébként nem a közrefogottnak gondolt mondatrész áll, hanem – a kötőszótól eltekintve – határozószó, mely, ismétlés lévén, a két sornak gondolatritmusára utal, és nem a „közölsre”, mely egyébként a gondolatritmus egyik fajtájának tekinthető.

110

Az Aranytól vett példa különösen szép: megfelel az álom technikájának, amely az egymásra következő eseményeket együtt fejezi ki.

[Az Előszóhoz]Az Előszóhoz

X. old.: Petőfit én nem így értelmezem. De erre példának fölhozni semmiképpen nem helyes.

[hiányzik egy rövidrefogott verstan]

hiányzik egy rövidrefogott verstan

1. Kihagyta a népköltészetet, de belevette az u.n. „népdalokat”.

2. X. A „közölésre” hoz példát H.J.

Azért mi is bűnünkől

5 Feltámadunk vétkünkől

mindig a második sor elején helyezkedik el

Köztudat Ady ifju verseiből¹ többet fogadott² be, ennek a ténynek³ stb XII.

XVI. A nemzetiség ösztöne

10 Kik olvasnak és kik nem olvasnak

A nyelvujításban szakadt ketté az⁴ irodalom s ennek a harcnak utórezgései bár bonyolódva⁵ egyéb motívumokkal érvényesülnek a későbbi jobb és baloldali irodalomban, hol újabb esztétikusaink ez ujjal⁶ föllépő költőket nyelvi újdonságokért értékelték, egynek véve nyelvet és költészetet, aminthogy bizonyos mélységbe egyek.

XVI. idézni

Két nagy izület

XIII.

1. izület nemzeti irodalom, nyelvi alapon

20 2. izület⁷ eredetiség követelménye, nemzeti eredetiség (magyar romanticizmus kora)⁸

¹ [előbb:] Ady verseiből [majd: ld. főszöveg]

² [elírás:] fogadot [ld. főszöveg]_{szkj}

³ [elírás:] ennek a ténynek [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴ [előbb:] <á> [majd: ld. főszöveg]

⁵ [előbb:] bonyolódik [majd: ld. főszöveg]

⁶ [előbb:] újabb [majd: ld. főszöveg]

⁷ [a kéziratban itt dettó jel szerepel:] „ [ld. főszöveg]_{szkj}

⁸ [előbb:] idézni [új sorban:] 1. fok [majd:] idézni [új sorban:] 1. izület nemzeti irodalom, nyelvi alapon [új sorban:] 2. „eredetiség követelménye, nemzeti eredetiség (magyar romanticizmus kora) [új sorban:] Két nagy izület [új sorban:] XIII. [majd: ld. főszöveg]

3. szakasz: nemzeti izlés

XIX

XX Deák Ferenc bölcs mértéktartása⁹

—

XXI. Vajda Reviczky, Ady: a jelen valóság tagadása, s nem a nemzeti klasszicizmus ellenzéke és tagadása. 25

„A nemzetfogalom” új meghatározásának ösztöne

„Az esztétikai megítélés függetlenítette magát az erkölcsitől”? Mert az a jelen valóság tagadása miatt a képzeletet elvált a realitástól

XXII. szociális fogalmát adja az irodalomnak

30

⁹ [elírás:] mértéktartása [ld. főszöveg]_{szkj}

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

Horváth János: Magyar Versek Könyve

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *Horváth János: Magyar Versek Könyve*, SZÉP SZÓ, 16. sz. 1937. 5. kötet, 1. füzet (július–augusztus), 90–92. p. (*Könyvekről* rovat) – a továbbiakban: JA1937f.

A keletkezés ideje: 1937. május – 1937. június 10.

A datálás indoklása: A Horváth János által szerkesztett antológia (ld. Horváth J 1937), melyről JA recenzioja szól, 1937 februárjának elején jelent meg, azonban a kötet recenzio példánya nagy valószínűséggel csak májusban jutott el József Attilához, mert Ignotus Pál azt az 1937-es könyvnapra kiadott, *A magyar irodalom története a XX. században* című Schöpflin Aladár-könyvvel együtt küldte el neki levélben. (A levél sajnos keltezetlen.) A könyvnapot abban az évben június 1–3. között tartották. A recenzio példányokhoz bizonyára már korábban hozzá lehetett jutni, de nagy valószínűséggel csak pár héttel korábban. Mivel Fejtő május 26-ára keltezett levelében már követelte a recenzio, vélhetően legalább egy hete megkapta a kötetet a költő. A levélben Fejtő június 10-éig szabott leadási határidőt. JA cikkét a Szép Szó 1937. július–augusztusi száma közölte. A lap az ügyészégi példány datálása szerint 1937. július 6-án jelent meg – vö. Lengyel A 1997a, 462. p. Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.

Szerzőség: Teljes névalírás a cikk szövege alatt: „JÓZSEF ATTILA”.

Kézirat: A teljes cikk kézirata nem ismert, de fennmaradt két hozzákapcsolódó fogalmazvány kézirata, ld. *Fogalmazványok*: [1. kézirat] [*Az Előszóhoz*]; [2. kézirat] [*hiányzik egy rövidrefogott verstan*].

Közölve: JA1937f; JAÖM3 1958, 188–192. p. [szöveg], 420. p. [jegyzetek]; JA1967, 198–202. p. [részletek], 289. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 255–260. p. [szöveg], 703. p. [jegyzetek]; JAHSZK 2012.

Fogalmazványok

1. kézirat: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „Az Előszóhoz”. Fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 fólió, 1 beírt oldal. 210×340 mm-es, vízjeles – két tölgylevél, három makkal –, famentes papír. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 289. Palliumcím: [*József Attila*]: *Az Előszóhoz* – [*Feljegyzés*] – [1937]. 1953-ban került múzeumi gyűjteménybe, József Jolán hagyatékából.

Szerzőség: A kézirat nem szerepel aláírás, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

Közölve: JAÖM3 1958, 420. p.; JAHSZK 2012.

2. kézirat: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „hiányzik egy rövidrefogott verstan”. Fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 2 fólió, 2 beírt oldal. 210×340 mm-es, vízjeles – két tölgylevél, három makkal –, famentes papír. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 108/30. Palliumcím: [*...hiányzik egy rövidrefogott...*] *József Attila: Horváth János: Magyar versek könyve*. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: A kézirat nem szerepel aláírás, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

Közölve: JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

Horváth János: Magyar Versek Könyve

JA1937f: A *Szép Szót* készítő nyomda betűkészlete valamennyi hosszú magánhangzót tartalmazta.

JAÖM3 1958: Modernizált helyesírású átirat az első közlés alapján.

Szövegeltérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
harsogás. Hitvallás	20.	harsogás, Hitvallás
jóakarattal sorozhatók ezek	42.	jóakarattal sorozhatóak ezek
nem is ismerte”	44.	nem ismerte”
anyagi természeti,	74.	anyagi, természeti,

JA1967: A *kultúra az idegen világban* című fejezetben közli a recenzió egy összefüggő részletét, az elejétől a 4. rész végéig, a JAÖM3 1958 alapján. A befejezetlenséget jelzi.

JAM2 1977: Megegyezik a JAÖM3 1958 közléssel.

JAHSZK 2012: Betűhű átirat az első közlés alapján.

[1. kézirat] [Az Előszóhoz]

JAÖM3 1958: Modernizált helyesírású átirat a kézirat alapján, a recenzió jegyzeteiben.

Szövegeltérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
semmiképpen sem helyes.	2.	semmiképpen nem helyes.

JAHSZK 2012: Betűhű átirat a kézirat alapján, a szövegváltozatok feltüntetésével.

[2. kézirat] [hiányzik egy rövidrefogott verstan]

JAHSZK 2012: Betűhű átirat a kézirat alapján, a szövegváltozatok feltüntetésével.

Keletkezéstörténet

A *Corvina* folyóirat 1936. december 6-ai számában közölt negyedoldalas hirdetés szerint Horváth János könyvét a kiadó a karácsonyi könyvvásárra szánta: „December közepén jelenik meg a *Magyar Szemle Társaság* legújabb kiadványa, a *Magyar versek könyve*. Szerkeszti: *Horváth János* egyetemi tanár.” – ld. 49. sz., 124. p. Azonban a mű nem készült el az ígért időpontra, csak a következő év februárjának közepére. A kiadó Könyvosztályának 1937. február 10-ére (szerdára) keltezett hirdetményében a következőket tudatta a viszonteladókkal: „Ezúton hozzuk i. t. Ügyfeleink szíves tudomására, hogy *Horváth János Magyar versek könyve* c. kiadványunk csak *e hét folyamán* készült el. Szállítási feltételek: Egyes példányok: 30% 3drb 35% 7/6 % Vidékre *Földes Ede* cég szállít.” – egyenlő oldalas hirdetés a *Corvina* február 14-ei számának 32. oldalán. (Tehát legkorábban február 8-án, hétfőn, jött ki a nyomdából a kötet.)

JA kritikája része az antológia egykori recepciójának. Napra pontosan nem ismert, hogy mikor kapta meg a bíráló megírásához a könyv egyik példányát, de Fejtő Ferenc május 26-i levele alapján az igen, hogy mikor adta nyomdába a cikket: „Kedves Attila! Aljas disznó vagy. Olyan aljas, hogy Márti jelenlétében nem találók alkalmas kifejezést.

Vagy a Szép Szó szerkesztője valaki, vagy lírai költő. Ezer megbeszélni való van s Te távollétteddel tüntetsz. Ha pénteken nem jelensz meg Mártinál, nem küldünk érted mentőkocsit és nem ismerünk többé. Arra figyelmeztetlek, hogy a Horváth János könyvről a cikke 10.-éig szükségünk van, különben nem tudom, mit csinálunk Veled. Nem üdvözlö Fejtő” – ld. JAL 2006, 595. sz. levél, 325. p. A recenziós példányt Ignotus Pál egy keltezetlen – Stoll Béla sorrendje szerint június 3–7-e között íródott – leveléhez mellékelten kapta meg: „Itt küldöm a két könyvet. Schöpflint hétfőre vissza kell kapnom, – a Horváthról máris írn, sürgősen.” – ld. JAL 2006, 599. sz. levél, 526. p. A levél legalább néhány héttel korábbi, mint ahogy Stoll datálta, hiszen Ignotus Pál ide mellékelte a Horváth János szerkesztette antológiát, aminek recenzióját Fejtő a május 26-ai dühös levelében követelte. Csak pár hétről lehetett szó, nem többről, mert az antológiát Ignotus *A magyar irodalom története a XX. században* című Schöpflin Aladár-könyvvel együtt küldte el, az utóbbi pedig az 1937-es könyvnapra jelent meg, amelyet abban az évben június 1–3. között tartottak. A recenziós példányokhoz bizonyára már korábban hozzá lehetett jutni, de nagy valószínűséggel csak röviddel előtte. A Fejtő felháborodását kiváltó ok tehát nem a recenzió késése lehetett, hanem más, mégpedig az, hogy JA nem vesz részt a szerkesztőségi üléseken. Fejtő erre utal levelében – „Ha pénteken nem jelensz meg Mártinál,” – hiszen a *Szép Szó* szerkesztőségi értekezleteit Vágó Mártánál tartották péntekenként. A határidőre vonatkozó kitétel a fentieket figyelembe véve tehát már nem a szemrehányás része, hanem esély arra, hogy JA bizonyíthassa: nagyon is teljesíti szerkesztői kötelezettségeit, azaz egy néhány hete vállalt feladatot gyorsan elvégez.

A *Magyar versek könyvéről* májusra már szép számú írás látott napvilágot a különféle lapokban, ami akár fel is menthette a bírálat íróját egyes kritikai beidegződések működtetése alól. Például hogy nem veti össze a korábbi hasonló szöveggyűjteményekkel, mint *A magyar költészet kincsháza* (ld. Endrődi 1895), a *Magyar költők* (ld. Zlinszky–Vajthó 1928) vagy az *Új magyar költők* (ld. Vajthó 1936), és nem kérdez rá arra sem, hogy miért zárul le Horváth János válogatása 1920 táján (ezt megtette számos korábbi kritikus).

JA – egyéb kritikáiban is megfigyelhetően – ritkábban idéz szó szerint, gyakrabban idézőjel nélkül tömörít. Miután így rögzíti Horváth János egy-egy tételét, ellentmond neki, vagy megkérdőjelezi azt, és csak ezután adja elő a maga elgondolását.

JA 5 számozott egységre osztja bírálatát, ezzel alaposan felforgatva Horváth János bevezetőjének gondolatmenetét. Az 1. egység indítás, egy gyerekkorban olvasott mondat emlékével a középpontban, amelynek semmi köze a pszichoanalízisben előkerülő gyerekkori emlékekhez. Csak annak félig-meddig személyes közlése, hogy gyerekkorában miként találkozott egy általános dicsérő formulával. A 2. egység azért állítja szembe a *Mária siralmát* a *Hitvallás* szövegével, hogy az antológia vegyes jellegét felmutassa: a „rossz versek” és az „igazi költemények” elegyét. A 3. egység Horváth János irodalomfogalmának szűkösségét bírálja a mindenkori irodalmi köztudat ingatagságán keresztül, hiányolva „a valódi népköltői termékeket”. A bírálat 4. egysége irodalomtörténeti kérdésről szól, arról, hogy a szellemtörténész Horváth János az irodalom múltját tekintve miért nem tud eljutni egy marxi alapozású történelmi látásmódhoz. A befejezés, vagyis az 5. egység egy versmondattani alakzatról beszél, a közölésről, melyet JA

a gondolatritmus egyik fajtájának lát, és megfelelteti a freudi álommunka tevékenységeinek.

Az 5 egységre történt felosztást azért fontos hangsúlyozni, mert a megjelent kritikát a *[hiányzik egy rövidrefogott verstan]* szövegével összevetve látható élesen, hogy JA mennyire fölforgatta Horváth János *Bevezetésének* gondolatmenetét. Míg az említett kézirat a *Bevezetést* első oldalától az utolsóig haladva jegyzeteli ki, a kritikában JA problémacsoportok mentén alakította ki a szerkezetet.

Ami Horváth János és JA személyes kapcsolatát illeti, a költő 1927. szeptember 28-án iratkozott be a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarára, ahol leckekönyve szerint hallgatta a professzor két kollégiumát. A *magyar irodalom a középkorban* és a *Gyulai Pál* című előadásaira járt, és Horváth szemináriumán is jelest kapott. A II. félévben is felvette ezt a két előadást és a szemináriumi gyakorlatot, de már nem vizsgázott belőlük leckekönyvének fakszimiléjét ld. JAI 2005, 111–112, 118–119. p. 1928. december 14-én JA, sok más előadó mellett, felolvasott a Zeneakadémia Kamaratermében tartott *Írók előadójestjén*, ahol a bevezetőt Horváth János tartotta (ld. Szabolcsi M 1992, 280. p.). 1935-ben pedig így dedikálta Horváth Jánosnak a *Medvetánc* egy példányát: „Horváth Jánosnak tisztelettel és szeretettel volt tanítványa. Bpest 1935” (ld. Szabolcsi M 1992, 12. p.).

Tárgyi és szövegmagyarázatok

Horváth János: Magyar Versek Könyve

4–7. sor

Egyszer gyermekkoromban azt olvastam egy könyvről, hogy annak ott kell lennie minden magyar család asztalán. [...] Horváth János versgyűjteményéről jut eszembe ez az emlék: A kötet fülszövegén ez olvasható: „a Magyar Szemle Társaság jelen új bővített kiadással igyekezett lehetővé tenni, hogy ez a könyv minden magyar család asztalán helyet foglaljon”. Az eredetileg a Szentírásra vonatkozó szólást a *Magyar versek könyve* második, 1942-ben megjelent kiadásának fülszövege is hozza.

10–11. sor

E Magyar Versek Könyve – a Mária siralma c. legutóbb fölfedezett legrégebbi költeménnyel kezdődik és Pappváry Elemérné Hitvallásával végződik: A *Mária sirmát* – azaz az *Ómagyar Mária-síralom* címen ismertté vált első magyar nyelven írt költeményt – tartalmazó kódex 1922-ben került antikváriumi vásárlással a leuveni könyvtárba. A szlavista Franz Babinger figyelt föl rá, a Berlinben dolgozó Gragger Róbert azonosította a nyelvét, és Jakubovich Emil segédletével ő közölte először, ld. Gragger 1923. JA e költemény esztétikai értékét állítja szembe a *Hitvallás* irredenta propagandaversének silányságával. Egyébként 1937-ben, az antológia megjelenése után többen kifogásolták, hogy Gyóni Géza három költeményével és Papp-Váry Elemérné versével Horváth János lezárta a magyar verstörténet időrendi bemutatását. Ezért fontos, hogy a *Corvina* folyóirat 1936. december 6-án a *Magyar versek könyve* várható megjelenését reklámozva, azt írta: e könyv „A magyar költészet színe-java, a legrégebb magyar versemléktől Ady Endréig.” – ld. 124. p.

14–18. sor

Kegyelvezzetek fiamnak, [...] Egyetemben öljétek!: Az *Ómagyar Mária-síralom* 13. szakasza Pais Dezső modernizált átírásában, amiért előszavában Horváth János köszönet mond.

20–21. sor

meglehetősen üres harsogás, Hitvallás formájába foglalt kül- és belpolitikai koncepciótlanság: Papp-Váry Elemérné Sziklay Szeréna a Védő Ligák Szövetsége által kiírt pályázatra írott *Hitvallás*ának első versszaka 1920-ban jelent meg először a *Budapesti Hírlap* szeptember 8-ai számában. A pályázat és a *Hitvallás* értékeléséről ld. Bíró-Balogh 2007.

22–23. sor

A két költemény között 1300-tól napjainkig: A *Síralom* datálása mindig is enyhén változó volt. Horváth János 1300 körülnek tartotta a költeményt. Jakubovich Emil szerint „bő számítással az 1280–1310 közti évekből való” – ld. Jakubovich – Pais 1929, 123. p. Az *Ómagyar Mária-síralom* megtalálása előtt – teljes szövegének előkerüléséig – az *Ének Pannónia megvételéről* című művet tekintették a legkorábbi magyar nyelvű költeménynek, melyhez JA talán legnagyobb szegedi egyetemi sikere fűződik. Szilády Áron a *Régi magyar költők tárában* a szövegét I. szám alatt közli, de nem datálja (ld. Szilády 1877, 3–8. és 227–248. p.). Széchy Károly néhány évvel későbbi A *pannóniai ének* című értekezésében áttekinti a műre vonatkozó feltevéseket, és vitatja Szilády álláspontját. Az első éves egyetemista JA pedig – Dézsi Lajos magyar irodalomtörténeti szemináriumán – Széchy álláspontját vitatta; tanárától nagy elismerést kapva. Kovács Sándor Iván lelte fel az erre vonatkozó feljegyzést Dézsi Lajos hagyatékában: „József Attila »A Pannóniai ének«-ről tartott előadását a Széchy-féle értekezés kritikájával nyitotta meg, s a tartalom összefoglalása után nyelvi sajátosságai alapján korát (Széchy-től eltérően) 1526-ra tette.” – ld. Kovács S I 1978, 127–128. p. Sikerével az egyetemista már aznap eldicsekedett volt gimnáziumi tanárának, Galamb Ödönnek: „Nagyszerűen sikerült a magyar irodalomtörténet-szemináriumi dolgozatom: a Pannóniai Énekről. Dézsi azt mondta, hogy »még sok kiváló dolgot, munkát várunk József Attila úrtól.« És ez – hallahi-hé-ha-hó – ma délelőtt történt.” – ld. JAL 2006, 63. p.

29–31. sor

rossz versek sem hiányoznak a könyvből. Ez csak gyarapítja a könyv történeti értékét, különösen a mi historizáló korunkban: Anyagát a *Magyar versek könyve* időrendben adja ugyan, de historizmusát Horváth János szerint nem csak a kronologikus sorrendtől nyeri. „Gyűjteményünk történeti szempontjából következik, hogy elsősorban a lezártat, a köztudatba befogadottat igyekeztünk konzerválni.” – ld. Horváth J 1937, 11. t.

37–38. sor

Horváth János kihagyta kitűnően szerkesztett versgyűjteményéből a népköltészetet, de fölvette belé műköltők elterjedt, ú. n. népdalait: A *Bevezetés* szerint: „kihagytuk a XIX. századi jeles műfordítókat, [...] szintűgy a népköltészetet, de nem műköltők, ismert szerzők ú. n. népdalait.” – ld. Horváth J 1937, 6. t. A „Népdalok” műfaji megjelölés három szerző neve alatt szerepel, valamennyi versüket ide sorolva.

Így közli Czuczor Gergely hat, Kriza János négy és Szentiványi Mihály öt művét – ld. 265–267, 343–345, 345–349. p.

39–41. sor

„Irodalom” mindaz, aminek olvasását, ismeretét egy-egy korszak minden művelt embertől elvárja, mindaz, ami egy-egy korszak művelt embereinek egyformán olvasmánya, tekintet nélkül arra, hogy kinek mi a foglalkozása, szakmája, rangja, hivatala: Idézőjel nélküli, de szinte szó szerinti idézet a *Bevezetésből*: „»Irodalom« ily vonatkozásban mindaz, aminek olvasását, ismeretét egy-egy korszak minden művelt embertől elvárja, minden, ami egy-egy korszak művelt embereinek egyformán olvasmánya, tekintet nélkül arra, hogy kinek mi a foglalkozása, szakmája, rangja.” – ld. Horváth J 1937, 12. t. Ezt követi JA azon kijelentése, amely szerint az így felfogott irodalomba csak nagy jóakarattal sorolhatók be ezek a darabok, majd a példák a nem-olvasásra.

43–35. sor

ha úgy van, hogy „régén a művelt embernek illett olvasnia Bonfiniét, Pázmány Pétert, de azon senki sem ütközött meg, ha Balassa verseit, vagy a Zrínyiászt nem ismerte” – akkor Balassa versei: Idézet a *Bevezetésből*. Valóban, igen kevesen ismerték Balassi Bálint nyomtatásban meg nem jelent műveit – erről ld. pl. Szilasi 2008. A *Radvánszky-kódexet* Deák Farkas csak 1874. augusztus 21-én fedezte föl a Történelmi Társulat kirándulásán, első ismertetője Thaly Kálmán volt (ld. Thaly 1875). Ami a *Zrínyiász* – több mint egy évszázadon keresztül – nem-olvasottságát illeti, azt Ifj. Clauser Mihály igen tömören foglalta össze 1933-ban: „A Szigeti veszedelem 1651-ben jelent meg, azután eltűnt”, és újrakiadásának terve, valamint a számos megjobbító átirat igénye majd az 1770-es évektől kezdődik meg – ld. Clauser 1933, 20. p.

50–51. sor

hiszen a zenében Bartók és Kodály állanak a korszerű magyar ifjúság élén: Szabolcsi Miklós szerint JA „forgatta a nagyszalontai gyűjtést, hallhatott Bartók és főleg Kodály népdalfeldolgozást – legszűkebb körben, baráti társaságban is; hiszen a Vágó Márta lakásában gyülekező fiataloknál éppúgy, mint az *Előrs* körül táborozó jobboldali radikális fajvédőknél, a vásárhelyi lázas beszélgetéseken éppúgy, mint a Japánban »bon ton« volt ismerni és beszélni Bartók és Kodály művéről” – ld. Szabolcsi M 1959b, 53. p.

55. sor

Erdélyi János fellépése óta, a valódi népdalok: Vagyis 1846–1848 óta, amióta megjelent a költő, irodalomkritikus, műfordító és szövegkiadó Erdélyi János (1814–1868) három-kötetes *Népdalok és mondák* című gyűjteménye. Természetesen Erdélyi népdal-fogalma más és jóval tágasabb volt, mint Bartók Béláé vagy Kodály Zoltáné. A közköltészet és a folklór mai kutatója, Csörsz Rumen István úgy látja, hogy az utókor „a sokfelől beküldött kéziratok populáris verskincsében összeolvadó népköltészet és közköltészet megörökítőjeként tekint Erdélyire” – ld. Csörsz 2014, 611. p.

59–60. sor

Irodalmunkat két nagy izületre látja tagolódni, melyek közt határ és átmenet a XVIII. század: Utalás a *Bevezetésben* írottakra: „Irodalmunk két nagy izületben

fejlődött odáig, ahol ma találjuk. A kettő – régi és új – között határ és átmenet a XVIII. század volt.” – ld. Horváth J 1937, 13. t.

63–64. sor

Az átfejlődést már a „humanizmus” világossága indította meg s ezen lassított a reformáció, mert a vallást állította vissza az irodalom középpontjába: Itt is a *Bevezetésre* utal JA: „Az átfejlődést már a »humanizmus« megindította Mátyás korában azzal, hogy bár latinnyelvű maradt, antik, világi irodalmi mintákhoz fordult [...], nemzeti törekvéseknek is szolgálatába állt [...] A reformáció csak részben lassított az így megindult fejlődésen.” – ld. Horváth J 1937, 13. t.

65–68. sor

Végül a XVIII. században a reformáció vallásos ellenhatását is legyőzte végképpen a felvilágosodás és a „magyar nyelvűség, világosság, poétaság” jelszavait győzelemre vitték Bessenyeiek. Velük kezdődik a tulajdonképpeni nemzeti irodalom, mert, mint H. J. mondja, a „nemzetiség ösztöne adott szárnyat teoriájuknak”: A *Bevezetésben*: „E magát minden egyházi tekintélytől és hittantól függetlenítő világnézet magyar hívei, Bessenyei György és követői, vívták meg az említett csatát s indították el útjára az új magyar irodalmat: kizárólagos magyar nyelvűség, világosság és poétaság jelszavait írva zászlajukra.” – ld. Horváth J 1937, 15. t. Figyelemre méltó JA félreolvasása: „világosság”-ot idéz „világosság” helyett. Majd: „Valójában azonban a nemzetiség ösztöne adott szárnyat teoriájuknak, s a magyar nyelvűség követelményével sokkal többet és nagyobbat kezdtek, mint amennyinek tiszta tudatában voltak. Az ő irodalmuk már a tulajdonképpeni *nemzeti irodalom* bevezető szakaszának bizonyult.” – ld. 16. t. Egyébként e hiány fölemlítése csak arra szolgál, hogy JA kifejttesse a jelen (az 1930-as évekbeli) állapotokról szóló elgondolását a vers- és ritmusérzék megrendüléséről a magyar versolvasókban (összhangban az *Ütem és fogalom* 1. kiinduló állításával). Hiszen Horváth János *Bevezetésében*, ha a verstanba beleértjük a rímeléssel és a versmondattani alakzatokkal történő foglalkozást, a hiányolt rövidre fogott verstan ott van.

70. sor

H. J. erre nem felel, [...]: A bekezdés ezt követő része JA freudomarxizmusának megnyilvánulása, erre utal az a gondolat, hogy a szellemi élet alapja az anyagi termelés, valamint az anyagi termelésben megvalósított öntudatosság és ösztönösség együttesének kinyilvánítása. A testi valóságra irányuló ösztönök közül kiemeli az éhséget és a szerelmet.

87. sor

A könyvhöz elkelne egy rövidre fogott verstan: A korábbi, Horváth János gyűjteményével rokonítható, Endrődi Sándor-féle *A magyar költészet kincsestára* tartalmaz egy *Verstani tájékozás Négyesy Lászlótól* című részt, a bevezető után – ld. Endrődi 1895, 97–126. hasáb.

94. sor

Azért mi is bűnünköl: A versrészlet Batizi András *Az Krisztus feltámadásáról* című énekének 38–39. sora – ld. Szilády 1880, 67. p.

97–98. sor

Toldy is álmában cseben győzedelmet [/] És nyert a királytól vétkeért kegyelmet:

A *Toldi Tizedik énekéből* vett idézet kétszer is előfordult Horváth János legkorábbi verstani tanulmányában – ld. Horváth J 1909, 128. és 143. p.

99. sor

Vagyis: nyert győzedelmet és kegyelmet: Idézőjel nélküli, de szó szerinti idézet a *Bevezetésből*, ld. Horváth J 1937, 10. t.

100–102. sor

Tehát a „közölés” lényege, hogy a két sorvégi mondatrész közrefogja – „közöli”

– azt a harmadikat, amellyel mindkettő egyforma mondattani viszonyban áll s amely a mondottak szerint mindig a második sor elején helyezkedik el: Idézőjel nélküli, de szinte szó szerinti idézet a *Bevezetésből*, ahol: „Jellemzője, mint látni, az, hogy a két sorvégi mondatrész közrefogja – »közöli« – azt a harmadikat, amellyel mindkettő egyforma mondattani viszonyban áll, s amely a mondottak szerint mindig a második sor elején helyezkedik el.” – ld. Horváth J 1937, 11. t.

112–113. sor

Az Aranytól vett példa különösen szép: megfelel az álom technikájának, amely

az egymásra következő eseményeket együtt fejezi ki: A kritika befejező mondata JA eredeti meglátása, a téma magyar szakirodalmában a közölés technikájának és az álom technikájának párhuzama nem jelenik meg. Bókay Antaltól tudható, hogy a költő nem az 1900-ban megjelent *Traumdeutungot* olvasta, hanem a németül vele egy kötetben kiadott *Über den Traumot*, mégpedig Freud magyar kollégájának és barátjának, Ferenczi Sándornak a fordításában. JA elgondolása a freudi álommunka technikái közül nem a sűrítéshez, nem a dramatizáláshoz, hanem az „eltolási tevékenységhez” áll közel. Leginkább ez a részlet jöhet szóba Freudtól: „Az álom mindenekelőtt már azzal is méltányolja az álomgondolatok közti tagadhatatlan összefüggést, hogy ezt az anyagot egy helyzetté egyesíti. [...] Az álom ezt az ábrázolási módot a legkisebb részletekig keresztülviszi és mikor két elemet az álomtartalomban egymás közelébe helyez, ezzel azt akarja hangsúlyozni, hogy az azoknak megfelelő álomgondolatok közt különösen benső az összefüggés.” – ld. Freud 1915, 34. p.

[1. kézirat] [Az Előszóhoz]

1. sor

Az Előszóhoz: Horváth János a *Bevezetés* címet adta előszavának.

2. sor

X. old: Petőfit én nem így értelmezem. De erre példának fölhozni semmiképpen

nem helyes: A *Bevezetésben* ezen az oldalon Horváth János Petőfitől a *Szeptember végén* első versszakának 5–6. sorát idézi példaként arra, mit ért „közölés” alatt – ld. Horváth J 1937, 10. t. JA egyetértett Horváth János közölésről adott definíciójával, csak egyik példáját tartotta helytelennek. A „közölés” példája József Attilánál Tverdota György szerint a *Harmatocska* című költemény (ld. Tverdota 2005b, 439. p.), Horváth

Iván szerint pedig az 1930 áprilisában keletkezett *Egy költőre* két sora is közlés (ld. Horváth I 2007).

[2. kézirat] [hiányzik egy rövidrefogott verstan]

7. sor

Köztudat Ady ifju verseiből többet fogadott be, ennek a ténynek stb XII.: A feljegyzés forrása a *Bevezetés*: „Egyébként az újat, úgy hisszük, eléggé nyomatékosan képviseli kötetünkben az igazi kezdeményező: Ady Endre. Minthogy azonban a köztudat neki is sokkal többet fogadott be korábbi verseiből, mint a későbbiekből: ennek a ténynek szintén kifejezésre kellett jutnia szemelvényünkben.” – ld. Horváth J 1937, 12. t.

10. sor

Kik olvasnak és kik nem olvasnak: JA gondolatmenete Horváth János álláspontjából indul ki, aki az általános műveltség idővel változó olvasmányait kívánta bemutatni. Így kerül a bírálat 3. egységébe Balassi, Zrínyi nem-olvasása és „az ú. n. népdaloknak” a kérdése. Két tipikus eset keveredik itt: a nem-olvasás egyik esete az, amikor esély sincs az olvasásra (ilyen az *Ómagyar Mária-siralom* esete nagyjából 1300-tól 1922-ig, de ilyen Balassié is a XVII. század derekától 1874-ig), a másik eset pedig az, amikor a közízlés időlegesen elfordul bizonyos művektől. Az első eset is irodalomtörténeti magyarázatot kíván: mit kezdjünk az olyan szövegekkel, amelyek jóval a keletkezésük után válnak publikussá, vagyis mit kezdjünk a hatástörténetük hiányával? Ez a probléma például az 1670 táján keletkezett *Rákóczi-eposz*-szal, melyből részletek jelentek csak meg a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatában, mígnem 1988-ban a teljes szöveg is napvilágot látott. Megkérdezhetnők József Attilával: e strófák „nem sorolhatóak keletkezésük korába, hanem abba a korba tartoznak, amikor beléptek az irodalomba” – ld. a kritika megjelent szövegében, 45. sor. És egy ettől független, másik probléma: „Az a kérdés, költő és közönség hogyan kergetőznek, hogyan keresik és hogyan találják meg egymást.” – írja JA a kritika megjelent szövegében, ld. 46–47. sor.

12–15. sor

A nyelvújításban szakadt ketté az irodalom [...] aminthogy bizonyos mélységbe egyek: JA kiélezte Horváth János értékítéletét a nyelvújítás hasznáról és káráról. A *Bevezetőben* ezt olvassuk: „A nyelvújítás hatalmas és végzetes szakadékot teremtett régi és új között, a hagyomány híveit elidegenítette az új irodalomtól s közízlés és közönség lenézésére vezetett.” – ld. Horváth J 1937, 16. t.

17. sor

Két nagy ízület: Horváth Jánosnál: „Irodalmunk két nagy ízületben fejlődött” – ld. Horváth J 1937, 13. t.

19. sor

1. ízület nemzeti irodalom, nyelvi alapon: Horváth Jánosnál: „Az ő irodalmuk már a tulajdonképpeni *nemzeti irodalom* bevezető szakaszának bizonyult” – ld. Horváth J 1937, 13. t.

20. sor

2. izület eredetiség követelménye, nemzeti eredetiség (magyar romanticizmus kora): Horváth Jánosnál: „A nemzeti irodalomnak ezt a második izületét szokás magyar romanticizmusnak nevezni.” – ld. Horváth J 1937, 18. t.

21. sor

3. szakasz: nemzeti izlés: Horváth Jánosnál: „Nyelv és tartalom nemzeti jellege után elkövetkezett – művészi tökéletességgel párosultan – valamely *nemzeti izlés* időszelése az irodalom számára.” – ld. Horváth J 1937, 19. t.

23. sor

XX. Deák Ferenc bölcs mértéktartása: Horváth Jánosnál: „Óvatosság, eszély lett a kor jelszava, s Deák Ferenc bölcs mértéktartása és klasszikus jogérzéke a kor jobb költőinek is ideálja.” – ld. Horváth J 1937, 20. t.

25–26. sor

XXI. Vajda Reviczky, Ady: a jelen valóság tagadása, s nem a nemzeti klasszicizmus ellenzéke és tagadása: A feljegyzés Horváth János következő állításával vitázik: „Már a szabadságharc utáni évtizedekben, a hetvenes évektől fogva erősödött, s századunk elejére teljes határozottsággal kibontakozott világnézet és izlés egy újabb változata, mely végeredményben a nemzeti klasszicizmus ellenzékének s tagadásának bizonyult. Vajda János, Reviczky, Ady neve jelzi ez irányzat főbb szakaszait.” – ld. Horváth J 1937, 21. t.

27. sor

„A nemzetfogalom” új meghatározásának ösztöne: A Bevezetésben: „Mintha a XVI–XVII. századvégi kezdemények ismétlődtek volna meg a változott viszonyok közt: filozófiai érdeklődés, az »általános emberi« újabb meghonosításának, egyoldalúlag kiválasztott idegen kultúrák befogadásának a vágya, s végeredményben, úgy látszik, a nemzetfogalom új meghatározásának ösztöne.” – ld. Horváth J 1937, 16. t.

28–29. sor

„Az esztétikai megítélés függetlenítette magát az erkölcsitől”? Mert az a jelen valóság tagadása miatt a képzeletet elvált a realitástól: A vonatkozó szövegrész Horváth Jánosnál a következő: „Amit a nemzeti klasszicizmus harmonikusan összeegyeztetett – európaiság és magyarság, művészi és nemzeti követelmények –, az ismét megoszlásnak indult, az esztétikai megítélés függetlenítette magát az erkölcsitől, s addig alig ismert faji ellentétek is bonyolítólag érvényesültek.” – ld. Horváth J 1937, 21. p.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

SZABOLCSI Miklós, József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla : *Kísérlet, A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI*, 14. kötet, 1959. 1–4. sz., 35–63. p. (53. p.)

IMRE Katalin, *A Szép Szó és József Attila*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1962. 1. sz., 40–58. p. (51–52. p.)

- KECSKÉS András, *Kodály verstani feljegyzései egy József Attila-kötet kapcsán*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1980. 3. sz., 788–807. p. (789, 791. p.)
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 845–846. p.
- FRIED István, *Márai Sándor és a Kisfaludy Társaság*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1999. 4. sz. 573–586. p. (585. p.)
- LENGYEL András, *Az olvasó szerepe a költészetben : A kései József Attila egyik megfontolásáról*, KORUNK, 2004. 4. sz., 67–77. p. (72–76. p.) = Lengyel A 2005, 234–249. p. (237–242. p.)
- TVERDOTA György, *Harmatocska*, HOLMI, 2005. 4. sz. (április), 454–460. p.
- HORVÁTH Iván, *Zsidó fiacskám?*, ÉLET ÉS IRODALOM, 2007. 10. sz. (március 9.), 2. p.
- BÍRÓ-BALOGH Tamás, *Egyszerű, rövid, populáris : „Csonka Magyarország nem ország”: a revíziós propagandagépezet működése*, FORRÁS, 2007. 7. sz. (július), 86–105. p. (90. p.)
- FARKAS János László, *Az álom rendje : József Attila Kosztolányi-recenziójának gondolati háttéréről*, LITERATURA, 2011. 3. sz., 273–279. p. (274–275. p.)

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

E kritika érdemi recepciója meglehetősen csekély. A helyzetet jól jellemzi Szabolcsi Miklós monográfiája, amelyben az 1937. *nyári prózai írások* alcím alatt ismerteti JA e kritikáját, kiemeli a szövegből, de Horváth János *Bevezetésével* szembesítő és értékelő ítélete nincs. „Változatlanul hű mind szocialista, mind freudista meggyőződéséhez – ebben az írásban –, és a saját, de talán a Szép Szó közege által is inspirált, csipkelődő stílusában védi meg őket” – ld. Szabolcsi M 1998, 845. p. Az, hogy a JA-irodalom csak ismerteti a kritikát, de állást nem foglal, annak tudható be, hogy a JA-kultusz és Horváth János vitathatatlan tekintélye kiolthatták egymást.

Lengyel András tanulmányában összefoglalja mindazt, amit JA és Horváth János kapcsolatáról felderített, majd kifejti, hogy a költő receenziójában felismerhető Horváth János *Magyar irodalomismeretének* hatása: „paradox módon [...] cikkének Horváth Jánossal vitázó passzusa is igazolja” ezt. Úgy véli, JA Horváth János ezen állításához: „régén művelt embernek illett olvasnia Bonfini, Pázmány Pétert, de azon senki sem ütközött meg, ha Balassa verseit vagy a Zrínyiaszt nem ismerte” fűzött kommentárjának érve: „akkor Balassa versei nem sorolhatóak keletkezésük korába, hanem abba a korba tartoznak, amikor beléptek az irodalomba s ismeretük a művelt közönség szempontjából szükségessé vált”, magától Horváth Jánostól ered, a *Magyar irodalomismeretből* származik. „Ott ugyanis a professzor éppen arról beszél, hogy Mikes Törökországi leveleit jóval keletkezésük után ismerte meg az olvasóközönség, Katona Bánk bánját pedig »szerzője életében észre sem vették«. A következtetés [...] pedig mindebből ez: »az irodalomhoz a közönség is hozzátartozik, s egy mű csak akkor lép be az irodalmi életbe, mikor közönséghez jut el« (Horváth 1956 [1922]. 18.). Nem hihető, hogy itt véletlen egyezésről lenne szó, hiszen még a mű és közönsége találkozását kifejező ige is azonos; itt is, ott is a belép/lép be szó fordul elő. S hogy azt, amit itt a professzorral vitázva József Attila fölemlít, másfél évtizeddel korábban maga Horváth János is úgy fogta föl, ahogy 1937-ben tanítványa, a *Magyar irodalomismeret* egyik példája is elárulja: Horváth szerint nemcsak »belép« egy mű az irodalmi életbe, de ki is eshet onnan, sőt

esetleg újra vissza is kerülhet oda. (»Viszont olykor egész régebbi korok összes termelése feledésbe merül, mintha sohasem lett volna: az elfeledettség idején nincs is annak semmi része az akkori irodalom életében; de hívassék fel reá újból a figyelem, tegyék közzé újból nyomtatásban: ismét eleven tényezője lehet ez emlékezésre ébredt kor irodalmának« [Horváth 1956 (1922. 19.)]). Kísérletet tesz egy akkor még kérdéses státuszú kézirat keletkezési idejének meghatározására, és érvrendszerében hivatkozik a kiadásunkban 2. *kézirat*ként szereplő töredékre: „Az első szöveg, amelyet be kell vonnunk áttekintésünkbe, egy datálatlan, a »Sulyok Miklós«-féle kéziratok közül való négyoldalas gépirat. (Az internetes kritikai kiadásban ez a 89. számú.) Ez a töredék minden jel szerint (A művek alkotóinak és kiadóinak... címmel) ismert, a Szabolcsi-féle kritikai kiadásban is szereplő töredéknek (JAÖM III. 253–256.) részben azonos, teljesebb változata. Szabolcsi az általa közölt szöveget, »Szántó Judit emlékezteté«-re építve, »1933 elejéről való«-nak tartja (vö. JAÖM III. 452.). Mivel a két töredék összetartozik, sőt egy mű két változata a két szöveg, elvileg ezzel a »Sulyok Miklós«-féle szövegnek is adott a keletkezési ideje. Magam azonban – éppen a most terítéken lévő problematika József Attila-i fölfogásának ismeretében – úgy gondolom, jóval későbbi, talán 1937 első feléből származó munkáról van szó. (Szántó Judit datálása, mint többnyire mindig, ez esetben sem elfogadható.) Érteni vélem ugyan, hogy miért s hogyan merült föl az 1933-as szerkesztés, ám a marxista nézőpont s frazeológia érvényesítésének igénye nemcsak az 1933 előtti, hanem a kései, freudomarxista József Attilára is jellemző. (Gondoljunk csak a *Hegel, Marx, Freud* körüli vitára, illetve Miklós Tamás érveinek Horváth Iván adta cáfolatára [Horváth 1992. 316.].) A datálás szempontjából döntőnek azt tartom, hogy a 89. számú töredék talán legjelentősebb gondolata (»Az irodalmat azonban nemcsak az olvasók befolyásolják lényegesen, hanem azok is, akik nem olvasnak«) ötletként (vagy szempontként) a Horváth János szerkesztette *Magyar versek könyve* (1937) előszavának kivonatolása közben bukkan föl József Attilánál. Az internetes kritikai kiadás 126. számú. szövegében, ahol József Attila az előszó XVI. lapját glosszázza, írja le: »kik olvasnak és kik nem«. S mivel joggal föltételezhető, hogy Horváth Jánosnak ez az újabb inspirációja időben nyilván megelőzi a rá épülő gondolatmenetet, a 89. számú szöveg csak az antológia kijegyzetelését, sőt – talán – ismertetését (JAÖM III. 188–192.) követően, de még József Attila betegségének kirobbanása (1937 nyara) előtt született.» – ld. Lengyel A 2004, 72–76. p. Lengyel András „internetes kritikai kiadás” hivatkozása a JA Gépeskönyv 1999–2001–2003-es közlésre utal. Az általa „89. számú töredék”-ként említett, és idézett kézirat ott [*Bármiféle társadalmi...*] [2] címmel szerepel; kiadásunkban ld. [*Bármiféle társadalmi*], 49–50. sor.

Tverdota György a *Harmatocska* című vers elemzése kapcsán említi a közölés kérdését és a Horváth János-recenziót: „A második strófa második két sora egy érdekes stíluseszközt, a közölést alkalmazza: »Hegyek párája rezg / a halmokon s dalom«. A közölés kérdésével a költő egy kései írásában, Horváth János: *Magyar versek könyvéről* írt recenziójában foglalkozik. Idézi Horváth János példáit: »mert mi is bűnünkéből / feltámadunk vétkünkéből«. Vagy »Toldi is álmában csehn győzedelmet / És nyert a királytól vétkéért kegyelmet«. Tehát »a közölés lényege – vonja le a következtetést József Attila –, hogy a két sorvégi mondatrész közrefogja – ’közöli’ azt a harmadikat, amellyel mindkettő egyforma

mondattani viszonyban áll.« Annyiban helyesbíthetjük, tágíthatjuk ezt a meghatározást, éppen a *Harmatocska* példájára hivatkozva, hogy a közöléshez nem kell feltétlenül sorvéGINEK lennie a két, ugyanarra a közös mondatrészre vonatkozó eltérő mondatrésznek. József Attilánál egy enjambement áll középen, az, hogy »*rezg / a* halmokon«, s épp e tagra vonatkozik előlről a »*Hegyek* párája«, hátulról a »*s dalom*«.» – ld. Tverdota 2005b. Horváth Iván JA költészetében egy másik közölést is fölfedezett: „S a poshadt ködöket habossá, / ha nem habarja viharossá” – ld. Horváth I 2007.

[Akkoriban az a gyanu]

Akkoriban az a gyanu fészkelődött a szívembe kényelmetlenül, hogy az új szellemi frontba gyengelelkű törtető álltak össze s a gyengelelkű törtető éppen társaink, költők és írók, vagyis olyan férfiak, akik velünk együtt majd a mai magyar szellem fontos alakjaiként jelennek meg¹ a jövő szeme előtt. Gyengelelkűeknek gondoltam őket, mert úgy látszott, hogy a múltjukból emelt talapzatuk a kormányelnök feketekávéjának gőzében majdnem zajtalanul omlik össze. 5

¹ [előbb:] jelennek majd meg [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: Az első közlés: LENGYEL András, *Adatok József Attila életrajzához*, SOMOGYI-KÖNYVTÁRI MŰHELY, 1980. 1–2. sz., 47. p.

A keletkezés ideje: 1937. tavasz–nyár.

A datálás indoklása: A szöveg úgy említi az 1935-ös Új Szellemi Frontot, mint régebben történt dolgot. A mozgalom folytatása, a Márciusi Front 1937. március 15-én tartotta nagygyűlését, a fogalmazvány nagy valószínűséggel ebben az időben keletkezett.

Szerzőség: Lengyel András közlése alapján, aki ezzel a bevezetővel publikálta szövegét: „Cserépfalvi Imrének, József Attila barátjának és kiadójának, sok más dokumentum mellett, van egy eddig kiadatlan József Attila töredéke is” – ld. Lengyel A 1980, 47. p.

Kézirat: lappang. Nem fellelhető közgyűjteményekben, és Cserépfalvi Katalin tájékoztatása szerint nincs a családjuk birtokában.

Közölve: Lengyel A 1980, 47. p.; Lengyel A 1990b, 182. p.; Szabolcsi M 1998, 849–850. p.; Agárdi P 2012, 9. p.

Összehasonlító szövegkritika

Lengyel A 1980: Lengyel András szóbeli tájékoztatása szerint autográf, egyoldalas kézirat alapján betűhíven közölte a szöveget, a rajta látható egyetlen javítást is jelezve. A törölt szót szövegközben, kúpos zárójelek között tünteti fel.

Lengyel A 1990b: Modernizált helyesírású közlés a Lengyel A 1980 alapján. A törölt szót szöveg közben, lúdláb idézőjelek között tünteti fel.

Szövegeltérések:

Lengyel A 1990b	Sor	JKK
a jövő szeme	4.	a jövőendő szeme

Szabolcsi M 1998: Feltehetően modernizált helyesírású átirat, mely nem pontosan egyezik a korábbi közlésekkel. Alapját így adja meg: „néhány soros fogalmazvány, amely Cserépfalvi Imre tulajdonában van.”

Szövegeltérések:

Szabolcsi M 1998	Sor	JKK
a szívemben kényelmetlenül,	1.	a szívembe kényelmetlenül,
gyenge lelkű törtetők álltak össze s e gyengelelkű	2.	gyengelelkű törtetők álltak össze s e gyengelelkű
vagyis majd olyan férfiak, akik velünk együtt a magyar	3.	vagyis olyan férfiak, akik velünk együtt majd a mai magyar
Gyenge lelkűnek	4.	Gyengelelkűeknek
hogymúltjukból	5.	hogya múltjukból

Agárdi P 2012: Megegyezik a Lengyel A 1990b közléssel.

Keletkezéstörténet

A töredék keletkezéséhez két kronológiai támponttal rendelkezünk. A korábbi az 1937. március 15-én meghirdetett Márciusi Front *Szép Szó*ban történt fogadtatásához kapcsolódik. A folyóirat 1937. április–májusi számában olvasható üzenetben a szerkesztőség demonstrálta rokonszenvét a Márciusi Front kezdeményezői iránt. A töredék aligha értelmezhető a rövid nyilatkozat fogalmazványának részeként, mert ez – bár a költő által – többes szám első személyben fogalmazva közösségi véleménynek minősült. A rokonszenv kinyilvánításához az azt megelőző fenntartások közlése nem is illeszkedhetett volna szervesen.

Ezért több a valószínűsége annak, hogy a töredék a *Van-e szociológiai indokltsága az új népies iránynak?* című, 1937. július 26-án a *Magyar Nap*ban nyilatkozatként, majd 1937 szeptemberében a *Szép Szó*ban önálló vélemény gyanánt megjelentetett szöveg környezetébe tartozik, amely szöveg a szerkesztői üzenetnél árnyaltabban ítélkezett, első személyben fogalmazódott meg, és az új népies törekvésekkel szembeni fenntartásoknak is hangot adott. Némi áthallás is felfedezhető a két szöveg között. A *Magyar Nap*ban közölt nyilatkozatban ezt olvassuk: „annakidején gyöngéknek bizonyultak”. A töredék a mozgalom képviselőire hasonló jelzőt alkalmaz: „gyengelelkű törtető”. Szövegazonosság azonban nem áll fenn, és a gyenge/gyöngye különbség is azt jelzi, hogy a töredék nem a nyilatkozat fogalmazványa.

A *Szép Szó* körének és ezen belül József Attilának a népi mozgalom törekvéseihez való viszonya összetettebb, ellentmondásosabb, mint a közfelfogás véli. Miközben a *Szép Szó* nyilvánosan kiállt a Márciusi Front mellett, személyes feszültségek támadtak az urbánusok és a népiek prominens képviselői, Ignótus Pál vagy József Attila, illetve Illyés Gyula között. Ha hinni lehet a korabeli, a sajtóban is szellőztetett híreszteléseknek, Illyés az 1937 tavaszán megjelent *Ars poetica* egy részletére reagált indulatos *Szolga* című versével, amire JA az *Egy költőre* című költeménnyel válaszolt. Ez a pengeváltás éppen a töredék feltételezhető keletkezésének időszakában történt. Az ugyanebben a periódusban született *Hazám* utolsó szonettje viszont nem támadta a *Puszták népét*, hanem a falvak népének tömeges városba tódulását Illyés szociográfiája alapján vázolta föl. A szonettciklus fogalmazványában Veres Pétert mint az erőszak áldozatát nevezte meg. Kodolányi János úgy emlékezett, hogy JA élete végén erőfeszítést tett a népiekkel való kibékülésre. A töredék jól tükrözi a költőnek ezt a szilárd elvi alapon álló ambivalens viszonyát az akkoriban éppen ellenzéki, kritikus attitűdöt felmutató népi mozgalomhoz.

Recepciótörténet

LENGYEL András, *Adatok József Attila életrajzához*, SOMOGYI-KÖNYVTÁRI MŰHELY, 1980.

1–2. sz., 43–49. p. = Lengyel A 1990b, 165–188. p.

AGÁRDI Péter, *József Attila és a Márciusi Front*, IRODALOMISMERET, 2012. 4. sz., 4–26. p.

A töredéket közzétevő Lengyel András „egy torzóban maradt cikk (esetleg esszé) részlete vagy előmunkálata” gyanánt határozta meg a töredéket. Úgy vélte, hogy 1937 márciusában

született, mert „A népi mozgalom viszonylagos méltánylása, a hangsúlyoknak a pozitívumokra való helyezése csupán az 1937. márciusi, áprilisi József Attila-írásokra jellemző.” – ld. Lengyel A 1980, 47. p. A közreadó tehát a töredéket az 1937 tavaszán megjelent szerkesztői üzenetekkel rokonította.

Agárdi Péter, Lengyel András szövegközlésére hivatkozva és értelmezésével egyetértve, nyitottabb módon fogalmaz: „tartalmilag és stilárisan is illeszkedik a második szövegtöredékhez, valamint az alábbi, ötödik dokumentumhoz” – ötödik dokumentumon a *Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak?* című nyilatkozatot értve. (Ld. Agárdi P 2012, 9. p.)

Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak?

(A Mor. Ostrawa-Privoz-i „Magyar Nap” július 26.-i számában megjelent nyilatkozat.)¹

A Petőfi–Arany-féle népiesség fogalmáról Horváth János írja, hogy az elsősorban² az irodalmi nyelv és a köznyelv közötti különbség megszüntetését jelenti. Petőfi maga azért nevezte magát népiesnek, mert forradalmár volt s úgy látta, hogy „ha a népet uralkodóvá tesszük az irodalomban, úgy uralkodni fog a politikában is.” A mai úgynevezett „új népiesség” tulajdonképpen a népiesség Petőfi-féle értelmezésére támaszkodik s elsősorban ezért nevezi magát népiesnek, mert programjául azt vallja, hogy a népért írjon az író. Ma ez az új népies nem nevezhető „népiesnek”, még pedig éppen azért nem, mert a Petőfi korabeli népies politikai szemléletet vallja alapjául. Petőfiék népies irodalmi és politikai mozgalma kétségtelenül a kor követelményeinek egyetemes összefoglalása volt. Ők a nemesi társadalommal álltak szemben és azért fordították ellene a nép fogalmát, mert jobb kifejezésük nem volt a rendi³ megkötöttségektől feloldott emberiség eszményének jelzésére. Ebben semmi romanticizmust nem láthatunk, jöllehet a nép fogalma nem nevezhető tudományosnak, de politikainak sem, ha ugyan nem politikai abban a negatív értelemben, amit a rendek nélküli közösség jelent.

A nemesi társadalom helyére azóta a polgári társadalmi rend lépett. Ebben a rendszerben a nép fogalma teljesen romantikussá vált, azt mondhatjuk róla, hogy érzelmi hagyomány. Társadalmi viszonylatban tiszta, vagy ha úgy tetszik, tisztább fogalmak birtokába jutottunk, szabatosan szólva: határozott képzetünk van a tőkés termelési módon alapuló polgári társadalmi rend szerkezetéről, az osztályokról.⁴ Már most, ha pontos fogalmakkal fel van fedve a mai társadalom logikája, semmiképpen sem nevezhető forradalminak, vagyis korszerűnek, de úgyis mondhatnám: korszerűnek, vagyis forradalminak egy olyan fogalomhoz (a néphez) való visszatérés a szellem terén, amelyben csupán a multba menekülő regényes ízlés érez forradalmi zamatot, hiszen csak a multba menekülő érzeti mainak azt,

¹ [MN:] [alcím:] (Beszélgetés József Attilával) [bevezető:] A mai magyar irodalom új népies irányáról még kevés konkrétizáló szó esett. Amíg a német „völkische”-mozgalmat magyarul s többféle ideológiai szempontból ismertették, addig a magyar szellemi mozgalmak hasonló tendenciájáról rövid és sok esetben misztifikáló tanulmány jelent meg csupán. A népies szó maga ma már bizonytalan kódos társadalmi képletet jelent és épen ezért nem lesz érdektelen, ha a mai magyar költészet egyik legjelentősebb költőjével való beszélgetésemet a „Magyar Nap” olvasóinak figyelmébe ajánlom, annál is inkább, mert József Attila mellett, hogy a legegényibb hangu, robosztus költő-tehetség: kitűnően képzett szociológus, akinek az úgynevezett „új népiességről” való megállapításai tehát feltétlenül figyelemreméltók. Budapest, július hó. B. J. [K:]_{ny} Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak? (Beszélgetés József Attilával) (A Mor. Ostrawa-Privozi „Magyar Nap” július 26.-i számában megjelent nyilatkozat.) [majd:]_{IPC} Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak? (Beszélgetés József Attilával) (A Mor. Ostrawa-Privoz-i „Magyar Nap” július 26.-i számában megjelent nyilatkozat.)

² [K:]_{ny} hogy elsősorban [majd: ld. főszöveg]_{JAC}

³ [K:]_{JAC} [nyomtatási hiba jelzése a szó bekarikázásával]

⁴ [MN:] [fettel külön bekezdésbe kiemelve:] a tőkés termelési módon alapuló polgári társadalmi rend szerkezetéről, az osztályokról.

ami akkor volt korszerű.*⁵ Ezért, ha a⁶ népiességünk⁷ legkiválóbb jóhiszemű képviselői tiltakoznak is ez ellen, „völkisch”-hangokat, vagy legalább is felhangokat kell az új népies együttestől hallania annak, aki tudományos szocialista iskolázottsággal szemlélődik irodalmi életünkben. Egy időben, a Gömbös-kormány nevezetes választásakor, az új ezer esztendőre szóló reformkorszak elején az új népiesség képviselői „Új Szellemi Front” (hányszor szerepel az „új” szó!)⁸ néven léptek fel és zárkóztak Zilahy Lajos mellé, aki azt sürgette, hogy a külföldi „reformmozgalmak: fasizmus, hitlerizmus”⁹ mintájára a magyar íróknak is szellemi frontba kell tömörülniök, hogy a „látható kormányt” támogassák a „láthatatlan kormány: a papi, a világi nagybirtok és a nagytőke szent háromsága” ellen folytatott reformhadjáratban. Nem kétséges tehát, hogy a Gömbös-korszak völkisch-ideológiájától nem határolta el magát élesen az új népies szellem.

Az „Új Szellemi Front”-ot annakidején megtámadtam a „Szocializmus”-ban és az „Esti Kurir”-ban és megtámadta Ignótus Pál is, akivel¹⁰ azóta együtt szerkesztjük a *Szép Szó*-t.¹¹ Nem mondhatni, hogy köztünk és az új népiesek között azóta rendkívül szívélyessé vált volna a viszony, jóllehet, a „*Szép Szó*” örömmel üdvözölte az úgynevezett „Márciusi Front”-ot, amely határozott demokratikus követelésekkel lépett a nyilvánosság elé, élén Zilahy Lajossal és Féja Gézával és az azóta feledésbe merült „Új Szellemi Front” többi tagjával. Az előbb azt mondtam, hogy az új népiesség képviselőivel való viszonyunk nem nevezhető rendkívül szívélyesnek. Megjegyezhetem, hogy ez nem rajtunk múlik: ők azok, akik, úgy látszik, nem tudják megbocsátani, hogy annakidején gyöngéknak bizonyultak, elvesztették a fejüket, mi pedig helyünkön állottunk, sőt megtámadtuk őket, jóllehet, fiatal irodalmunknak legismertebb tagjai álltak össze az „Új Szellemi Front”-ba.

Egyébként csak természetes, hogy én, aki társadalmi kérdésekben a tudományos szocializmus logikáját veszem irányadónak, legfeljebb csak fegyverbarátjuk lehetek az új népieseknek s az is csak addig, míg valóban demokratikus és szociális, ha nem is szocialista követeléseikkel megérdemlik a rokonszenvet. Nagyon sajnálnám, ha sok gyakorlati pontban megegyező közös követeléseinkért az új népiesek vonakodása miatt nem léphetnének fel a jövőben együttesen a francia népfront mintájára, ahogy azt a *Szép Szó*-val szeretnők.¹²

⁵ [MN:] [nincs lábjegyzet] [K:]_{ny} korszerű * [hiányzik a lábjegyzet szövege]

⁶ [MN:] [sajtóhiba:] uz

⁷ [K:]_{ny} [=] [SzSz:] [sajtóhiba:] népességünk [ld. főszöveg]_{szk} [javítva a *Magyar Nap* szöveg helye alapján]

⁸ [MN:] az „új”! szó!) [K:]_{ny} az „új”! szó!)

⁹ [MN:] „reformmozgalmak: fasizmus, hitlerizmus” [K:]_{ny} [sajtóhiba:] „reformmozgalmak” fasizmus, hitlerizmus” [SzSz:] [sajtóhiba:] „reformmozgalmak, fasizmus, hitlerizmus” [ld. főszöveg]_{szk} [javítva a *Magyar Nap* szöveg helye alapján]

¹⁰ [K:]_{ny} [sajtóhiba:] aki vel [majd: ld. főszöveg]_{IPc}

¹¹ [MN:] „Szép Szó”-t.

¹² [MN:] a „Szép Szó”-val szeretnők megtenni. [K:]_{ny} a „Szép Szó”-val szeretnők megtenni.

^{*13} Persze más lapra tartozik a „népi arcvonalak” politikája, mely¹⁴ a népi érzés hagyományait¹⁵ a mai tudományos észleletek¹⁶ alapján gyakorlati (szabadság-védelmi és gazdasági-szociális) tartalommal telíti.

55

¹³ [MN:] [nincs lábjegyzet] [K:]_{JAc} [korrektúrautasítás szövege:] a lap aljára

¹⁴ [K:]_{IPc} mely,

¹⁵ [K:]_{IPc} hagyományát,

¹⁶ [K:]_{IPc} észleletek,

FIOLÓGIAI JEGYZETEK

A szövegváltozatokat közlő lábjegyzetek egyedi rövidítései: [K:]_{IPC} = Szép Szó-korrektúra Ignotus Pál ceruzáírása; [K:]_{JAC} = Szép Szó-korrektúra JA ceruzáírása; [K:]_{ny} = Szép Szó-korrektúra nyomdai levonat; [MN:] = Magyar Nap; [SzSz:] = Szép Szó.

A közlés alapja: Az utolsó közlés a szerző életében: JÓZSEF ATTILA, *Van-e szociológiai indokltsága az új népies iránynak?* : A Mor. Ostrawa-Privoz-i „Magyar Nap” július 26.-i számában megjelent nyilatkozat, SZÉP SZÓ, 17. sz. 1937. 5. kötet, 2. füzet (szeptember), 172–173. p. (Figyelő rovat; az élőfejen: „József Attila: Az új népies irányról”). A szövegkritikai jegyzetekben: [SzSz:] – a továbbiakban: JA1937i.

A szövegváltozatok forrásai: Szép Szó korrektúra, ld. *Kéziratleírás*; [JÓZSEF ATTILA], *Van-e szociológiai indokltsága az új népies iránynak?* : *Beszélgetés József Attilával*, [bevezeti B. J.], MAGYAR NAP, 1937. 170. sz. (július 26.), 5. p. A szövegkritikai jegyzetekben: [MN:] – a továbbiakban: JA1937h.

A keletkezés ideje: 1937. július–augusztus.

A datálás indoklása: JA nyilatkozata először a *Magyar Nap* 1937. július 25-i számában jelent meg. Szép Szó-beli másodközlése előtt JA korrektúrázta a szöveget, melyet a folyóirat 1937. szeptemberi száma közölt. Ez a szám, az ügyészégi példány bélyegzője szerint, augusztus 31-én már elkészült, vö. Lengyel A 1997a, 462. p.

Szerzőség: Teljes névalírás a cikk alatt: „JÓZSEF ATTILA”.

Kézirat: Nem ismert; de a Szép Szó-beli közlés nyomdai levonatának autográf javított korrektúraoldala fennmaradt, ld. *Kéziratleírás*.

Kéziratleírás: A Szép Szó 1937. szeptemberi számának egy korrektúraoldala. 1 fólió, 1 beírt oldal. 240×313 mm-es nyomdai levonat. A cím felett írógéppel írt szöveg: „Kérjük sörgüsen [sic!] vissza.” A nyomtatott szövegben és a margón sajátkezű és idegen kéztől származó, fekete grafitceruzával írt korrektúrautasítások láthatók: JA puha ceruzás és Ignotus Pál keményebb ceruzás írása, ld. a főszöveg lábjegyzeteit. (A kétféle íróeszköz is segíti a rájegyzések szerzőjének azonosítását.) A kiszedett szövegben ott a lábjegyzetpontot jelölő csillag, de hiányzik maga a lábjegyzet, melynek szövegét Ignotus Pál jegyezte rá a levonatra és JA egészítette ki a nyomdának szóló utasítással: „a lap aljára”. A nyomtatást nagy valószínűséggel megelőzte még egy korrektúraforduló, mert az elkészült lapszám és a levonat javított szövege között eltérések figyelhetők meg. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirtattár JAgy Analekta JA 1087/62. Palliumcím: *Van-e szociológiai... Szép Szó korrektúra*. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe, tartós letétként: Gynsz: 2006/32.

Közölve: JA1937h; JA1937i; JAÖM3 1958, 192–193. p. [szöveg], 420–421. p. [jegyzetek]; JA1967, 77–80. p. [szöveg], 285–286. p. [jegyzetek]; JAM2 1977, 260–262. p. [szöveg], 703. p. [jegyzetek]; Bozóki 1987, 358–359. p. [faksimile]; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA1937h: A *Magyar Nap* nyomdájának betűkészletéből hiányoztak a következő betűk: í, ú, ű; továbbá a lap az épp szót és toldalékolt változatait következetesen rövid

mássalhangzóval használta. E jelentést nem befolyásoló különbségeket itt jelezzük, szövegváltozataik feltüntetésével nem terheljük a lábjegyzeteket.

JA1937i: A *Szép Szó* gyakorlata az volt, hogy a folyóiratcímeket nagybetűvel emelte ki (MAGYAR NAP, SZÉP SZÓ). Közlésünk e kiemeléseket kurzívra egységesítette.

JAÖM3 1958: Szövegforrásként mindkét, a szerző életében megjelent közlést feltünteti, és nem jelzi, hogy melyiket vette alapul. A szövegek összevetése szerint a *Szép Szó*-beli közlés átirata (tartalmazza annak csillagozott lábjegyzetét is). Az alcímet a főszövegben nem tünteti fel. A sajtóhibát megjegyzés nélkül javítja. A jegyzetekben közli a *Szép Szó*-beli megjelenés alcímét és a *Magyar Nap* bevezetőjét. A bevezető szerzőjének betűjelét tévesen közli: „B. S.”.

JAÖM3 1958	Sor	JKK
hogy elsősorban	3.	hogy az elsősorban
és ezért fordították	12.	és azért fordították
volt, a rendi	13.	volt a rendi
„reformmozgalmak”, fasizmus, hitlerizmus	32.	„reformmozgalmak: fasizmus, hitlerizmus”
annakidején gyöngének bizonyultak,	45.	annakidején gyöngéknek bizonyultak,
„nép arcvonalak”	54.	„népi arcvonalak”

JA1967: A JAÖM3 1958-on alapuló közlés, mely egy kivételével (ld. 13. sor) átveszi forrása téves olvasatait.

JAM2 1977: A JAÖM3 1958-on alapuló közlés, mely egy kivételével (ld. 54. sor) átveszi forrása téves olvasatait.

JAHSZK 2012: Jegyzetük szerint közlésük alapja „A költő által átnézett (javított) példány. Magyar Nap, 1937. július 26.”. Azonban az általuk hivatkozott példányon, mely lapkivágat a napilapból – a 3–6. és a 4–5. oldal (az újság dupla belső oldala), és a PIM Kézirattára őrzi JA 1087/63/b/4. jelzeten –, semmilyen javítás vagy autográf rájegyzés nem látható. Szövegkritikai jegyzeteik sem jeleznek szerzői javítást. Annak ellenére, hogy közlésük forrása a napilap, nem tüntetik fel sehol az ott szereplő alcímet és bevezetőt. A fettel kiemelt bekezdést folyó szöveggént, kurzíválva közlik, és változtatásukat nem jegyzetelik meg.

Keletkezéstörténet

Vértés György állítása szerint ő közvetítette a *Magyar Nap* és JA között: „Remélhetőleg előkerülnek még a dokumentumok is, amelyek a szervezeti utat is feltárják, amelyeken át – közvetítésemmel Szántó Zoltán támogatásával – a Moravska-Ostrava Privoz-i kommunista Magyar Nap c. hírlapban a »legegyénibb hangú robusztus költőtehetség«, »a kitűnően képzett szociológus« nyilatkozatát (József Attila: Van-e szociológiai indokoltsága az új népies irányzatnak? Magyar Nap, 1937. júl. 26., közli a Szép Szó is, V. kötet, 2. füz. 1937. szept.) ajánlják az olvasók figyelmébe.” – ld. Vértés 1963, 216. p. Vértés nem részletezi, milyen dokumentumok előkerülésére számít, és arra sem derül fény, hogy a *Magyar Nap* bevezetőjét jegyző B. J. betűjelek kit takarnak. Vértés a legá-

lisan megjelenő kommunista lap, a *Gondolat* szerkesztője volt 1936 januárjától. Lengyel András tanulmánya (ld. Lengyel A 2011) összefoglalja, hogyan és miért került kapcsolatba JA a felvidéki lappal. Forbáth Imre 1936 júliusában József Attilának írott levelében kéri, hogy fogadja „kedves jó barát”-ját, Gráll Vilmost: „Beszéld meg Grállal az összeköttetés lehetőségeit, kérlek, ígérd meg, hogy információs levelekre és cikkekre számíthatunk.” – ld. JAL 2006, 481. sz. levél. (Mindketten kétféleképpen használták nevüket, Forbáth/Forbát és Gráll/Grál.) Lengyel arra következtet, hogy a levél konspiratív célzást is tartalmaz, Grállt a Komintern küldte József Attilához, hogy felhasználják őt új, divíziós stratégiájuk megvalósítása érdekében. 1936 nyarán ugyanis a KMP feloszlatta magát, tagjai pedig beépültek a legális baloldali szervezetekbe. „A költő mint »régik«, de régebben is együttműködés-párti, az »egységfrontos« elképzelésekbe beleillő expárttag kerülhetett be a szervezők szemhatárába. [...] S e szerepvállalás, azt kell mondanunk, egyes irodalomtörténészek előítéletével ellentétben nem is lehetett idegen az exkommunista költőtől. Az »egységfrontos« új orientáció ugyanis éppen azzal a rugalmatlan, merev pártvonallal fordult szembe, amellyel korábban József Attilának is konfliktusai voltak, s az új orientáció éppen arra törekedett, amit egy ideje már József Attila is célként ismert föl: az úgynevezett fasizmus elleni széles körű összefogásra.” – ld. Lengyel A 2011, 58–62. p. Lengyel András szerint a *Szép Szó* és a *Magyar Nap* együttműködése a JA–Gráll-találkozás révén jött létre, és kapcsolatuk segítségével szerveződött meg a *Szép Szó* csehszlovákiai előadókörútja is, melyen JA betegsége miatt nem vehetett részt. Forbáth Imre levelére a költő rájegyezte új felvidéki összeköttetései elérhetőségeit, a *Magyar Nap* szerkesztősége és Gráll neve és címe mellett még „Dr. Fuchs Emerich” fogorvosét is (Forbáth Imre költő eredeti neve és foglalkozása) – ld. JAL 2006, 703. p. Mindezek alapján lehetséges, hogy a B. J. betűjel Gráll Vilmos mozgalmi álnevének rövidítése.

Később valóban felbukkantak olyan iratok, melyek Vértess György állítását közvetítői szerepéről igazolhatják, bár nagyon valószínű, hogy e dokumentumok nyilvánosságra hozását ő inkább elkerülte volna. Egy, a hetvenes évek végén megjelent, a horthysta titkosrendőrség működését bemutató dokumentumgyűjtemény közölte ugyanis őket. 1937 végén letartóztatták Vértess, aki kihallgatásakor meglehetősen sok információhoz juttatta a hatóságokat, és beszámolt JA szlovenszkói kapcsolatairól is. Vallomását vitéz Sellyei Vilmos nyomozótiszt így foglalta össze jelentésében: „1936. augusztus havában felkereste Vértess Györgyöt Budapesten a Radó-féle nyomdában egy dr. Gráll vagy Králl nevű nyitrai (Csehszlovákia) lakos ügyvéd s Balatonszárszón a közelmúlt napokban öngyilkossá lett József Attilára mint közös ismerősükre hivatkozva közölte Vértesssel, hogy irodalmi ügyben szeretne vele tárgyalni. Ebből a célból a Belvárosi kávéházban létrehozandó találkozót beszéltek meg, ahol valóban megjelent József Attila is. Egy ideig irodalmi dolgokról beszélgettek, majd József Attila távozása után dr. Gráll ismertette Vértesssel a K. M. P. illegális pártkereteinek felfüggesztését azzal, hogy Csehszlovákiában élő egyik magyar kommunista emigráns, aki Grállnak jó ismerőse, szeretne e tárgyban Vértesssel Bécsben tárgyalni. Vértess Gráll ajánlatát elfogadta, mire Gráll átadott neki egy darab 100 dolláros bankjegyet, hogy abból a kiutazását fedezze, a fennmaradt összeget pedig fordítsa a »Gondolat«-tal kapcsolatos kiadásokra.” – ld.

Beránné – Hollós 1977, 239. p.; idézi Lengyel A 2011, 58–59. p. (A vallomás többek közt a *Gondolat* betiltását eredményezte.)

József Attilának korábban is voltak felvidéki kapcsolatai. Személyesen is ismerte Csehszlovákia ebben az időben (1925–1936) Magyarországon szolgálatot teljesítő kultúrattasját, Anton Strakát. A *Cseh és szlovák költők antológiájában* JA két versfordítása is szerepel. (Az 1936-os kötet összeállítója Anton Straka volt, és egyszerre jelent meg a pozsonyi Prager és a budapesti Renaissance kiadónál.) A cikk a Márciusi Front eseményeihez is kapcsolódik, másrészt a *Szép Szó* és a népi írók kapcsolatának ekkori alakulásáról is képet nyújt. (Bővebben ld. a „*Márciusi Front*” jegyzeteit.)

A Márciusi Frontot előkészítő egyik találkozási, a makói *Válasz*-estre a programot szervező Erdei Ferenc – mint egykori makói diákot – József Attilát is meg akarta hívni. Végül mégsem invitálták őt, melynek okát Féja Géza Erdeihez írott levele világítja meg: „Sajnos József Attilával nem jöhetek, mert a velünk teljesen ellentétben álló Szép Szó egyik szerkesztője. Elég lenne, ha én, Illyés s Veres Péter jönnénk”. (Idézi: Huszár 1991, 11. p.) JA cikke alátámasztani látszik a „teljes ellentétet”.

Az írás szorosan kapcsolódik azokhoz a történetekhez, amelyek a Márciusi Front zászlóbontása után a magyar szellemi életben zajlottak. JA baloldali gondolkodóként érzekelte a Márciusi Front politikai szükségességét, az antifasiszta népfront megteremtését, amint erre utal is, hivatkozva a francia népfront mintájára. (Korábbi álláspontját a kérdésről ld. még az *Az egységfront körül* című 1933-as írásában.) Ugyanakkor a *Szép Szó* szerkesztőségének tagjaként gondolkodói, ideológiai és taktikai pozícióját meghatározta a lap szellemisége, a népi–urbánus vitában elfoglalt álláspontja. A *Szép Szó* üdvözölte a Márciusi Frontot, ugyanakkor a fenntartások, a népi törekvésekkel szembeni gyanakvások tovább éltek. Ignótus Pál a lap újhumanista szellemiségét is ebben a kontextusban határozza meg egy interjúban: „A fasiszta és a náci eszményképekkel szemben, amelyek az »új szellemi front« íróinak törekvéseibe belekeverődnek, én egy új humanizmus híve vagyok.” – ld. Molnár T 1936a; KJA1 1987, 415–419. p. Tverdota György Ignótus Pál elvi és taktikai kérlelhetetlenségét így értelmezi: „Ennek a rokonszenvesen hangzó hitvallásnak szépséghibája az az igyekezet, amellyel Ignótus Pál az urbánusok ellenfeleit, a népieket olykor hajlamos volt szőröstül-bőröstül a fasiszta és náci emberellenesség fiókjába gyömöszölni.” – ld. Tverdota 2012b, 56. p. A *Szép Szó* szerzője volt a népi író Veres Péter, a lap ismertetéseket közölt a népi írók szociográfiáiról. Fejtő Ferenc Féja Géza könyvéről, a *Viharsarokról*, K. Havas Géza Erdei Ferenc *Futóhomok* című munkájáról, Németh Andor a *Puszták népéről* írt.

JA nyilatkozatának nagyobb részében a *Szép Szó* „hivatalos álláspontja” érvényesül. A költő a címben feltett kérdésre egyértelmű választ ad, hogy tudniillik nincs indokoltasága az „új népies iránynak”. Anakronisztikusnak tartja ez a mozgalmat, mert a 19. századi nemesi rendi társadalmat felváltotta a polgári társadalom. JA a „tudományos szocializmus” tanítását veszi irányadóul cáfolatához, helyenként marxista fogalomhasználatával érvel. Értelmezése szerint a tőkés társadalmi rendre épülő polgári társadalomban a „nép” fogalma romantikus kategória, amelyhez visszanyúlni nem forradalmi megoldás. Sajátos okfejtésében – játszik a szórenddel – a forradalmi az, ami korszerű, s ebben a tekintetben a „népi” nem korszerű, tehát nem forradalmi. JA logikusan mutat

rá a „nép” fogalom szociológiai definiálatlanságára és arra, hogy amit e fogalom alatt értenek, a paraszti társadalom maga is differenciált. Ezt különben a népi irodalomhoz sorolt szociográfiák némelyike (*Cifra nyomorúság, Viharsarok*) be is mutatja.

Az írás másik része a népi-urbánus vita egyik szakaszának mintegy recepciótörténeti kivonata. Az Új Szellemi Front és utótörténeteinek ismertetése után kijelenti a költő, hogy az új népiesekkel való viszony azért nem nevezhető „rendkívül szívélyesnek”, mert a népiek nem tudják megbocsátani, hogy „annak idején gyöngének bizonyultak”. A probléma nyilvánvalóan összetettebb. Szabolcsi Miklós hivatkozik (ld. Szabolcsi M 1998, 849–850. p.) az [*Akkoriban az a gyanu*] kezdetű kéziratra, amelyben a költő ambivalens jellemzést ad az Új Szellemi Front résztvevőiről. Egyrészt „gyengelelkű törtető”-nek nevezi őket, másrészt megállapítja: „e gyengelelkű törtető”k éppen társaink, költők és írók, vagyis olyan férfiak, akik velünk együtt majd a mai magyar szellem fontos alakjaiként jelennek meg a jövő szeme előtt”. Ez a kettősség arra utal, hogy JA feltehetőleg differenciáltabban ítélhette meg a mozgalom egyik-másik képviselőjét, azokat az írókat-költőket, akik közül néhányan az 1930-as évek fordulóján egy véleményen volt. Erre utal Cserépfalvi Imre is: „József Attila abban az időben gyakran találkozott nálam Kovács Imrével, Szabó Zoltánnal. Mindkettőjüket igen rokonszenvesnek találta és értékelte a munkájukat. De nem hallgatta el és többször ki is fejtette – egyik cikkében is – hogy a Márciusi Front nem határolta el magát élesen a Gömbös-korszak Új szellemi frontjától.” – ld. Cserépfalvi 1982, 216. p. A visszaemlékezés utal a JA-nyilatkozatot meghatározó elhatárolódás okára.

A Márciusi Front természetesen különbözött az Új Szellemi Fronttól. Mind szociális, mind külpolitikai vonatkozásaiban szemben állt a kormányzati politikával, tehát nem szövetkezni akart azzal, mint 1935-ben. A két „front” népi képviselői azonban kétségkívül csaknem ugyanazok voltak. Az Új Szellemi Front utótörténete jelzi ugyan, hogy a „szellem emberei” levonták a megfelelő következtetést, és belátták, hogy a hatalommal nem lehet kiegyezni, a *Szép Szó* köreiben azonban ez nem tűnt hitelesnek. JA ebben a tekintetben a *Szép Szó* hivatalos álláspontját fogalmazta meg. Az utolsó bekezdés azonban a költő különvéleményeként értékelhető. Elsősorban a tudományos szocialista gondolkodásmód deklarálásával.

Fejtő Ferenc visszaemlékezésében (JA szerepére is utalva) így foglalja össze a népi-urbánus vita ekkori állását: „Meg kell jegyeznem, hogy közülünk az az ember helyezkedett szembe a legerélyesebben a népiesekkel, aki a legközelebb állt a néphez: József Attila. Azzal vádolta a népieseket, hogy nem foglalnak nyíltan állást a »völkisch« világ-nézet ellen, amelyet a magyar szélsőjobboldal Németországból importált, továbbá hogy a »nép« kifejezést olyan értelemben használják, amely távol áll a demokratikus és társadalmi követelményektől, végül, hogy képviselőik egy időben nem zárkoztak el a fasisztoid Gömbös-kormányzattal való együttműködéstől.” – ld. Fejtő 1990, 132. p.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

1. sor

Mor. Ostrawa-Privoz-i „Magyar Nap”: A helynév rövidítés feloldása: Moravská Ostrava a Přívoz. Ostrava (németül Ostrau, lengyelül Ostrawa) Csehország északkeleti részén, Morvaország és Szilézia határán, a lengyel határ közelében fekvő város. Přívoz a település óvárosi kerülete, mely 1900-ig önálló volt. A *Magyar Nap* 1936–1938 között megjelenő politikai napilap, a Csehszlovákiai Kommunista Párt magyar nyelvű orgánuma. Vezető publicistái Vass László és Fábry Zoltán voltak.

3–4. sor

A Petőfi-Arany-féle népiesség fogalmáról Horváth János írja, hogy elsősorban az irodalmi nyelv és a köznyelv közötti különbség megszüntetését jelenti: JA a *Magyar versek* könyvének bevezetőjére utal, amelyet a nyilatkozatot közvetlenül megelőzően írt recenziójában tartalmaznak és nagy tudással szerénykedőnek jellemez. Horváth János így fogalmaz ott: „Petőfi Sándor [...] Vele az irodalom nyelvkérdése is megoldódott: nyelve ismét a művelt magyarság élő nyelve lett, [...] kivált Arany János nyomán tudatosabbá s történetibb teljességűvé mélyült. [...] Mintha innen fogva az irodalom nem annyira könyveket és műveket jelentene, mint inkább valóságos életbeli érintkezést a kimagasló egyén és a kollektivitás között.” – ld. Horváth J 1937, 19. t.

5–6. sor

„ha a népet uralkodóvá tesszük az irodalomban, úgy uralkodni fog a politikában is.”: Petőfi Sándor Arany Jánosnak 1847. február 4-én írt levelében olvasható ez a híressé vált gondolat. A teljes szöveg így hangzik: „Hiába, a népköltészet az igazi költészet. Legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá! Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század föladata, ezt kivívni célja minden nemes kebelnek, ki megsokalta már látni, mint martírkodnak milliók, hogy egy pár ezren henyélhessenek és élvezzenek. Égbe a népet, pokolba az arisztokrátiát!” – ld. PSÖM7 1964, 42. p. A népköltészet, a folklór iránti érdeklődésnek és az azt övező reformkori poétikai diskurzusnak alapvetően az a fő kérdése, hogy milyen szerepet játszhat a népköltészet a műköltészet (vagy folklorisztikai terminussal: a hivatásos költészet) megújulásában. Petőfi Aranyhoz írott levele – amelyre JA is hivatkozik – azonban már egy másik törekvés, a politikai népiesség célját rögzíti. Petőfi ebben az időszakban már a „nép nevében” beszél, s már nemcsak a poétikai, hanem a nép politikai képviseletének igényét jelenti be. Azzal együtt, hogy a népfogalom nála is differenciálatlan, az alsó társadalmi rétegek általánosító megnevezésére szolgál. Kerényi Ferenc írja: „A nép fogalma Petőfinél nem társadalmilag-szociológiailag körülhatárolt fogalom, hanem költői fikció. Olyanformán, mint népdalkorszakában a sosemvolt magyar falu volt, amely népies mūdalaiból élet- és zsánerképeiből bontakozott ki.” – ld. Kerényi F 2008, 308. p.

8. sor

mert programjául azt vallja, hogy a népért írjon az író: A népi irodalom ezen hitvallását Németh László a Bartha Miklós Társaság *Magyar Föld* című kultúrestjén

(1929. febr. 27.) így fogalmazta meg: „A falu bomlik, az író ül s néz, fájdalomosan és tehetetlenül. Csak ő tudja, mit dob el a nép. Csak ő tudja mit kéne kapnia. Régi adója ő e népnek. [...] Nem élt nagy magyar író, aki tanítványa ne lett volna a népnek, amelynek tanítója lett.” – ld. Németh László 1929b, 358. p.; Németh László 1989b, 18. p. Ezen az esten szerepelt JA is, Bányai Kornél, Erdélyi József, Féja Géza, Illyés Gyula, Simon Andor és mások társaságában – ld. Tasi 1995a, 125. p.

8–9. sor

Ma ez az új népies nem nevezhető „népiesnek”: Németh László 1928-ban megjelent *Népiség és népiesség* című tanulmányában a népiiséget politikai tartalomként írja le, míg a népiességet esztétikai irányként (ld. Németh László 1928; Németh László 1989b, 20–23. p.). Az 1930-as évek elején szerveződő népi mozgalom politikai célokat tűzött maga elé, amint JA is a Fábíán Dániellel közösen jegyzett röpiratban, a *Ki a faluba* politikai programjában. Bár a népiek heterogén csoportosulást alkottak – mind származásukat, mind politikai nézeteiket tekintve –, a parasztság sorskérdéseinek politikai képviselője közös törekvésük volt. Ennek személyes hitelét a sors, a származás is megerősítette. „Természetes módon tudták magukat parasztnak vagy a parasztság követének. A népi költők a paraszti műveltség és tradíció természetes közegében nőttek fel, saját örökségük és kincsük gyanánt gazdálkodtak a népköltészet és a néphagyomány értékeivel, valamint formáival.” – ld. Pomogáts 1987, 6. p. József Attilának az a kitétele, amely a nép fogalmához való visszatérés „forradalmiságát” csak a „múltba menekülő” regényes ízlésnek tulajdonítja, a népi-urbánus vita kontextusában értelmezhető.

14–15. sor

jóllehet a nép fogalma nem nevezhető tudományosnak: JA a *Fiatalságunk és a népművészet* egyik passzusában már utalt erre, amikor a „paraszt” fogalom differenciálatlan használatát bírálta: „Maradt a »parasztság«, vagyis a falusi burzsoázia és a mezőgazdasági proletárság »szintézise«. A »parasztság« azonban belső osztályellentétjeinél fogva szervezhetetlen, másrészt a zsiros parasztság már meglegelte a maga osztályszervezeteit, míg a mezőgazdasági proletáriátust megszervezni már csak politikai okokból sem lehetett, de nem is volt szándékukban.” Ebben a cikkében marxista szemlélettel és fogalmi apparátussal elemzi a tudománytalan fogalomhasználatot. Erre utal vissza 1937-ben. S ugyancsak a marxista szemlélet érvényesül az okfejtésben is: „határozott képzetünk van a tőkés termelési módon alapuló polgári társadalmi rend szerkezetéről, az osztályokról.” – ld. 20–21. sor. Ennek alapján nevezi korszerűtlennek a „néphez” visszanyúló szemléletet.

28–29. sor

„völkisch”-hangokat, vagy legalább is felhangokat kell az új népies együttestől hallania annak, aki tudományos szocialista iskolázottsággal szemlélődik irodalmi életünkben: JA megismétli az „Új szellemi front” című írásából a Tamási Áronnak címzett érvet, vádat: „Meg kellene gondolnia, hogy ha a Petőfi–Arany epigon-korszakban megállapodó úri társadalom csak a forradalomig élt is vissza a »népies« elnevezéssel, azért ma is visszaélhetnek vele, bár más – »völkisch« – értelemben.” Majd így ír: „Társai azonban »népiesek«, de inkább »völkischek«,

mint demokratikusak.” (A „völkisch” szó jelentését lásd az „Új szellemi front” jegyzetében.)

37–38. sor

Az „Új Szellemi Front”-ot annakidején megtámadtam a „Szocializmus”-ban és az „Esti Kurir”-ban és megtámadta Ignó Pál is, akivel azóta együtt szerkesztjük a *Szép Szó*-t: A nyilatkozat visszautal az 1935-ös vitára, ld. az „Új szellemi front” jegyzeteit. Figyelmet érdemel az „azóta együtt szerkesztjük” megfogalmazás. JA arra emlékeztet, hogy a népiek elleni közös támadás állította vissza a barátságot Ignó Pállal.

40–42. sor

a „*Szép Szó*” örömmel üdvözölte az úgynevezett „Márciusi Front”-ot, amely határozott demokratikus követelésekkel lépett a nyilvánosság elé, élén Zilahy Lajossal és Főja Gézával és az azóta feledésbe merült „Új Szellemi Front” többi tagjával: JA itt mintha visszavonná korábbi vádjait. Az „új népiesekkel” való viszonyukat úgy jellemzi, hogy az „nem nevezhető rendkívül szívélyesnek”, de ez a másik táboron múlik, mert azok „gyöngének bizonyultak, elvesztették a fejüket”. Ugyanakkor elismerést is takar ez a megállapítás: „jóllehet fiatal irodalmunknak legismertebb tagjai álltak össze az »Új Szellemi Front«-ban”. A nyilvánosság elé a Márciusi Front 1937. március 15-én állt: „délután 3 órakor a Nemzeti Múzeum előtti ünnepi megemlékezés alkalmával több ezer ember, zömében diák és ifjómunkás részvételével bontott zászlót a Márciusi Front. A múzeum lépcsőjén elhelyezkedő elnökségben számos népi író volt jelen (Főja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre), továbbá Sárközi György és Szabó Lőrinc. A Budapesti Egyetemi Kör egyik vezetőjének, Porga Lajosnak a megnyitója után Zilahy Lajos, a népi írókhoz több szálon kötődő és a kormányzat szemében is elismert, országos híró regényíró szólalt fel. Megnyerése e fellépésre a fasizmussal szemben álló erők jelentős sikere volt. Zilahy egyebek között ezt mondotta: »Nemzeti hősök helyett, cselekedetek helyett, komoly országépítés helyett rekedt harsonások lepték el az országot. Petőfiből csak felkiáltójeleket, Kossuthból csak frázisokat vettek át... Ha új hazát akartok építeni, ne felejtsetek el, hogy a magyarság és a magyar nemzet szerkezeti alapja a hétmillió magyar nép, sőt ezen túl is a legmélyebb alap a hárommillió nincstelen magyar paraszt. Harcoljatok a magyar népért, a magyar nép szociális megújulásáért, és akkor önmagatokért harcoltok.«” – ld. Pintér I 1987d, 82. p. A Márciusi Front 12 pontba foglalt programját Erdei Ferenc, Főja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre, Veres Péter írta alá, és Főja Géza olvasta fel. Üdvözlésen JA nemcsak a *Szép Szó* 1937. április–májusi számában megjelent szerkesztői üzenetet (ld. „Márciusi Front”) értette, hiszen Ignó Pál a júniusi számban így fogalmazott: „A »Márciusi Front« bátor 12 pontja és az érte való kemény helytállás a fiatalság nagy részét a demokratikus eszmék irányába lendítette. A kritikai szellemű és megnemalkuvóan szociális, a fentartástalanul nyugateurópaian értelmezett szabadság és polgárosodottság elvi alapján álló demokráciának, melyet irodalmi eszközökkel a *Szép Szó* hasábjain szolgálunk, természetesen óriás nehézségekkel kell a mai viszonyok közt megbirkóznia, [...]” – ld. Ignó P 1937b, 60. p.

48–49. sor

én, aki társadalmi kérdésekben a tudományos szocializmus logikáját veszem irányadónak: JA nyílt állásfoglalása élete és pályája végén. A *szocializmus bölcselése* jelzi elszakadását a kommunista társadalomértelmezéstől, a HMF a pszichoanalízisre helyezett egyén- és társadalomfilozófiát kívánja megalapozni azzal a szemlélettel, amit maga a költő tudományos szocialistának nevez. Tverdota György így összegezi JA világképének, gondolkodástörténetének alakulását a kommunista mozgalommal való szakítás után: „Kialakította azt az álláspontot, amely ettől kezdve valamilyen formában mindhalálig jellemezni fogja: *a humanista, liberális vonásokkal jellemezhető demokratikus szocializmus álláspontját*, amely a korabeli szociáldemokrata felfogás holdudvarában helyezhető el.” – ld. Tverdota 2004, 60–61. p.

53. sor

a francia népfront mintájára, ahogy azt a Szép Szó-val szeretnők: A francia Front Populaire koalíció a három nagy baloldali párt (szocialisták, kommunisták, radikálisok) részvételével alakult meg 1936-ban. 1934-ben írt alá akcióegységről megállapodást a szocialista és a kommunista párt; a két párt 1935. július 14-ei felvonulásához már a radikális párt is csatlakozott. Az 1936. április–májusi választásokon győztek, és június 4-én alakítottak kormányt a szocialista Léon Blum vezetésével. Blum 1937 júniusában lemondott, de az 1936-ban megválasztott parlamenti mandátumok 1939 szeptemberéig nem változtak, tehát maradt a népfrontos kormányzás. A radikális párt adott kormányfőt, majd 1938 tavaszán ismét Blum következett hat hétre, aztán ismét a radikálisok jöttek.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- NÉMETH Andor, *Utószó*. In: JAÖV 1938, 555–562. p. (561. p.)
- GÁSPÁR Zoltán, *Kié József Attila?* In: *Delta-almanach*, összeállította G. Z., Budapest, Officina, 1940, 42–48. p. = KJA2 1987, 1372–1378. p. (1374. p.)
- FEJTŐ Ferenc, *József Attila, az útmutató*, SZOCIALIZMUS, 1947. 2–4. sz. (február–április), 114–124. p.; 5. sz. (május), 214–221. p. = Fejtő 2005a, 172–202. p. (190. p.)
- NÉMETH Andor, *József Attila és kora*: [9] *Harmadik rész: Férfikor: A halál partszegélyén*, CSILLAG, 1948. 9. sz. (augusztus), 34–42. p. (39. p.) = Németh A 1989, 293–313. p. (306. p.)
- FEJTŐ Ferenc, *József Attila poétikája*, HÍD, 1952. 9. sz. (szeptember), 485–495. p. = Fejtő 2005a, 203–228. p. (221. p.)
- FÖVÉNY Lászlóné, *József Attila*, Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság – Művelt Nép, 1953, (Nagy Magyar Írók), 165–166. p.
- RÉVAI József, *József Attila-problémák*, MTA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI, 1959. 1–4. kötet, 5–34. p. (30. p.)
- IMRE Katalin, *A Szép Szó és József Attila*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1962. 1. sz., 40–58. p. (52. p.) = Imre 1991, 3–30. p. (21. p.)

- FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Budapest, Magvető, 1965, (Elvek és Utak), 249, 272–278. p.
- BALOGH László, *József Attila*, Budapest, Gondolat, 1969, (Nagy Magyar Írók).
- LENGYEL András, *Adatok József Attila életrajzához*, SOMOGYI-KÖNYVTÁRI MŰHELY, 1980. 1–2. sz., 43–49. p. (46–47. p.) = Lengyel A 1990, 165–188. p. (46–47. p.)
- N. HORVÁTH Béla, „Egy, ki márványból rak falut” : *József Attila és a folklór*, Szekszárd, Babits, 1992.
- AGÁRDI Péter, *Torlódo múlt : József Attila és kortársai*, Budapest, T-Twins, 1995.
- LENGYEL András, *A modernitás antinómiái : József Attila-tanulmányok*, Budapest, Tekintet, 1996.
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 849–850. p.
- AGÁRDI Péter, „...a multat be kell vallani” : *Nemzeti kultúra – baloldali tradíció*. Budapest, Argumentum – Lukács Archívum, 2006, 228. p.
- N. HORVÁTH Béla, *Egyéniség és valóság : Tanulmányok József Attiláról*, Budapest, Nap, 2006, (Magyar Esszék), 106. p.
- N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008, (Nemzeti Klasszikusok), 329. p.
- TVERDOTA György, *Szép Szó*, ÚJ FORRÁS, 2010. 10. sz. (október), 79–96. p. (82. p.)
- HUSZÁR Tibor, *Erdei Ferenc : 1910–1971 : Politikai életrajz*, Budapest, Corvina, 2012, 39–40. p.
- AGÁRDI Péter, *József Attila és a Márciusi Front*, IRODALOMISMERET, 2012. 4. sz., 4–26. p.
- SZÉCHENYI Ágnes, *A Szép Szó és a népi írók mozgalma*, MÚLTUNK, 2017. 1. sz., 28–45. p.

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

A nyilatkozat kortárs recepciója nem választható el a népi-urbánus vita történéseitől. Németh Andor József Attila általa sajtó alá rendezett *Összes versei és válogatott írásai* (JAÖV 1938) utószavában ilyen összegezést ad: „Miután pedig most már ösztönelfojtásoktól mentesen, józanul gondolkozik társadalmi kérdésekről is, szükségképpen harcba keveredik minden romantikus messianizmussal, többek között az új népiesekkel is, kik szabadságvédelem és gazdasági szociális politika helyett ember-eszménnyé idealizálják a paraszti habitust.” – ld. Németh A 1938a, 561. p.; Németh A 1989, 407. p. Németh Andor itt általában szól József Attila és a népi írók kapcsolatáról, az Új Szellemi Front idejére datálhatóan. A *József Attila és kora* sorozatában a *Gyönyörűt láttam* című vers után idézi a *Van-e szociológiai [...]* néhány mondatát is, azzal a kommentárral, hogy JA „leszögezi a népies írókkal szembeni álláspontját, mely, hangsúlyozza, egyben a Szép Szó álláspontja is” – ld. Németh A 1947–1948 [9], 39. p.

Gáspár Zoltán a *Delta-almanach*ba írott cikkében a népi, liberális eszmeiség oppozíciójában vázolja fel JA nyilatkozatának jelentőségét. Kiemeli, hogy a költő elhatárolja magát a népiektől: „Mai társadalomtudományi ismereteink fogalmi apparátusával kijelöli ennek a mozgalomnak a helyét és megállapítja értékét. (A végeredmény, alig kell mondanom, lesújtó.)” (Ld. Gáspár Z 1940; KJA2 1987, 1374. p.)

Fejtő Ferenc József Attilának a tudományos szocializmus mellett tett deklaratív elkötelezettséget így értelmezi: „Igen, a tudományos szocializmus logikáját vette irányadónak, s épp e logika nevében törekedett arra, hogy a szocializmusnak visszaadja eredeti, emberies, minden elnyomás, igazságtalanság, hazugság ellen tiltakozó tartalmát, s az üldözött szellem védőbástyájává tegye a fasiszta barbárság támadása ellen.” – ld. Fejtő 1947; Fejtő 2005a, 190. p. Fejtő – áttekintve azt a folyamatot, ahogy JA a korai verseinek Erdélyi József-hatásától eljutott odáig, hogy „a népi formákat egyre egyetemesebb, civilizáltabb, egyre bonyolultabb tartalmak közlésére tette alkalmassá” – a Márciusi Front és a *Szép Szó* kapcsolatát így értelmezi: „Hangsúlyoznom kell, hogy akárcsak a *Szép Szó* többi vezető munkatársa, József Attila sem zárkózott el a népiesekkel való fegyverbarátságra elől »amíg azok valóban demokratikus és szociális követelésükkel megérdemlik a rokonszenvet«.” Fejtő kitér a polgári radikálisok merevségére (ez fogalmazódik meg Lukács kritikájában is), hogy nem tettek különbséget a népiek baloldali és jobboldali szárnya között, amit azzal hárít el, hogy „a baloldali népiesek, mint Veres Péter, a nyilvánosság előtt igen sokáig szolidárisnak mutatkoztak a szélsőjobboldal felé hajló elvbarátaikkal” – ld. Fejtő 1952; Fejtő 2005b, 221. p. Fejtő valószínűleg a Veres Péterrel folytatott, a faji szocializmusról szóló vitájukból indul ki, József Attilát azonban Veres Péterhez szorosabb kapcsolat fűzte, amint az az 1934. szeptember 28-i levélből, vagy a „*Balmazújváros*” című szerkesztői üzenetből, vagy a *Hazám* egyik szövegváltozatából is látható. (Bővebben ld. a „*Balmazújváros*” jegyzeteit.)

Fövény Lászlóné a cikk kontextusát a költő magányosságában látja, hiszen – ahogy írja – a népi írók, ha késve is, de meghívták, hogy folyóiratuknak, a *Válasznak* munkatársa legyen. József Attila azonban a meghívást visszautasította: „Egy, a népi írók mozgalmával részletesen foglalkozó cikkében kifejti, hogy az a korszerűtlen, osztályfeletti népfogalom, melyet a népi írók mozgalmában egyre többen tesznek magukévá, magában rejt a nacionalizmus és a fasiszmus felé való közeledés veszélyét.” – ld. Fövény 1953, 165. p. Ezután csatlakozott a *Szép Szó* köréhez, ami azonban „csak látszólag szünteti meg elszigetelt magányát” – ld. 166. p.

Révai József Illyés és JA kapcsolatáról szólva, miszerint azt nem személyes rivalizálás és féltékenység motiválta, arról ír, hogy a költőnek a „népies irányzat” elleni harca nem volt öncélú, és a Márciusi Front kapcsán megragadta az alkalmat, hogy pozitívan nyilatkozzék a népiek törekvéseiről. Révai idézi JA írásának azt a részét, amelyben a költő Petőfivel állítja szembe a népiek „romanticizmusát”, s cáfolja, hogy a nép fogalma romantikus lenne. Majd így összegez: „Ez más szóval azt jelenti, hogy a pártból kimaradt és 3 esztendő óta egymagára maradt költő szolidarizálta magát a német események után még erősen megbírált kommunista pártok antifasiszta politikájával, közösséget vállalt a népfront-politikával, azzal a politikával, amelynek később ő maga legnagyobb magyarországi költői propagandistája lett.” (Ld. Révai 1959, 30. p.)

Imre Katalin a *Szép Szó* szellemiségéből következőnek véli a humanista értékrend melletti szigorú kiállást, amely megmutatkozik JA elvi következetességében is: „nem ismert személyi elfogultságokat, a műveket, tetteket, személyeket elvei alapján értékeli.” (Ld. Imre 1962, 52. p.)

Balogh László szembeállítja a „*Márciusi Front*” című szerkesztői üzenetet a *Van-e szociológiai indoklása az új népies iránynak?* politikai állásfoglalásával. Balogh úgy értelmezi, hogy az előbbiben JA „a folyóirat hangadóival szembehelyezkedik”, a későbbi írásában viszont „Ignotusék oldalára áll”: „A szerkesztői rang, a publikációs lehetőség, az anyagi támogatás bizonyos engedményekre készítette s a körhöz tartozását nem tudta feladni, de minden kínálkozó alkalmat megragad, hogy szemlélteti önállóságát, világnézeti elkülönülését hangsúlyozza”. (Ld. Balogh L 1969, 172. p.)

Lengyel András egyik korai munkájában arra hívja fel a figyelmet, hogy JA véleménye 1937 tavaszán a népi mozgalom jelentőségét illetően változik, enyhül az a kategorikus elutasítás, amely az Új Szellemi Front idején jellemezte a népiekhez való viszonyát. „1937. júniusi nyilatkozata (*Van-e szociológiai indoklása az új népies iránynak?*) ezekenél méltánylóbb, de ugyancsak bíráló hangvételű.” Lengyel András feltételezi, hogy az ekkortájt keletkezett töredékek (idetartozik a Cserépfalvi Imre hagyatékában maradt részlet is) egy „elvetélt cikk fogalmazványtöredékei”. (Ld. Lengyel A 1980, 46–47. p.)

N. Horváth Béla több írásában taglalja a népiek és JA viszonyát. Korai munkájában így összegezi a költőnek és a népieknek ebben a cikkben is megmutatkozó kapcsolatát: „Ami a népi írókhoz való viszonyát illeti, ekkori írásai szerint kérlelhetetlen ellenfele egykori fegyvertársainak, hajdani barátainak. Az 1929–30-ban – ha egyéni színezettel is – nyilvánvalóan népi ideológiát valló, annak társadalmi, szociális törekvéseivel azonosuló, a paraszti kultúra megismertetését költői programmá avató József Attila nyilvánosan 1935-ben fordul szembe korábbi, barthás társaival. Ezekben a publikációkban viszont a személyeskedéstől sem visszariadva utasít el mindent, ami a *Szép Szó* és elsősorban Ignotus Pál nézeteitől idegen, vagy amit a tudományos szocialista meggyőződésével összeegyeztethetetlennek tart.” (Ld. N. Horváth 1992, 192–193. p.)

Agárdi Péter ugyancsak több munkájában értelmezi JA írását. Elvi kérlelhetetlenségét a *Szép Szó*t körülvevő gyanakvásra adott, esetenként eltúlzott válaszként értelmezi: „minden rezignációval, a szociális demagógiát és tömegmanipulációt elutasító alapmagatartással együtt is a munkás- és parasztkérdés iránti szenvedélyes érdeklődés, sőt elkötelezettség jellemezte a *Szép Szó* nép- és társadalomképét. A földkérdés, a nagyipari banktőke, illetve a szegényparaszti és proletár elnyomorodás állt szociális érzékenysége tengelyében.” (Ld. Agárdi P 1995b, 88. p.)

Szabolcsi Miklós monográfiájának utolsó kötetében érdekes kapcsolatba állítja a Veres Pétert megvédő és József Attilának tulajdonítható szerkesztői üzenetet, valamint ezt az írását. Noha a két cikk keletkezési dátuma között nem lehet nagy távolság, „a nyilatkozat sokkal fenntartásosabb, távoltagebb” – ld. Szabolcsi M 1998, 849. p. Ennek hátterét is megvilágítja: „A *Szép Szó* és köre akkoriban már mind a népiektől, mind a háttérben levő kommunistáktól, tehát a Gondolattól elhatárolódott – bizonyos szempontból elszigetelődött.” Szabolcsi értelmezésében ez tükröződik a JA-cikk egy részének elutasító álláspontjában is: „A *Szép Szó* körének távoltagebb álláspontja jellemzi József Attila cikkét is, hiszen az általa kívánt és jelzett »nép-arcvonal« Magyarországon nem jött létre.” – ld. 850. p.

Agárdi Péter JA átalakuló szocializmusképének összefüggésében kiemeli, hogy a költő a „társadalmi dilemmák megválaszolásában kétszer is a tudományos szocia-

lizmus hívének vallja magát”. Agárdi az írás fontos mozzanatának tartja az „antifasiszta népfrontszövetségi lehetőség” vállalását a népiekkel. (Ld. Agárdi P 2006a, 228. p.)

N. Horváth Béla a költő érvelését, a népieket elutasító álláspontját elemezve megállapítja, hogy a történelem tanúsága szerint is progresszív Márciusi Front és a *Szép Szó* kapcsolata bonyolultabb volt, mint ahogy azt ez a JA-írás érzékelteti. A szerteágazó és mély gyökerű népi-urbánus ellentét motiválja az érveket és ellenérveket. (Ld. N. Horváth 2006a, 106. p.) Monográfiájában a tudományos szocializmus logikája mellett hitet tevő József Attilának a népiekhez és urbánusokhoz fűződő ekkori kapcsolatát így láttatja: „A »logikájának« marxista szellemiségét öndefiníciószerűen hangsúlyozó költő kérelmelhetetlen ideológiai ellenfélnek tűnik egykori fegyverbarátaival szemben.” A *Szép Szó*hoz a baloldaliság köti. Ignótus Pál, Hatvany Bertalan, Gáspár Zoltán liberalizmusától azonban távol áll a költő által vállalt marxizmus. Azaz a *Szép Szó*ban is csak fegyvertárs, „illetve a zseni, a menthetetlenül pszichotikus barát” – ld. N. Horváth 2008, 329. p.

A *Szép Szó* és a *Válasz* kapcsolatát vizsgálva Tverdota György arra a következtetésre jut, hogy a liberális lap a népiek folyóiratával szemben definiálta önmagát, s ebben a konfrontatív szituációban sajátos szerepet tölt be JA. Tverdota értelmezésében a költő cikkeiben, elvi állásfoglalásaiban az a szerep mutatkozik meg, amelyet egykor Ady töltött be a *Nyugat*ban. (Ld. Tverdota 2010d, 82. p.)

Huszár Tibor Erdei Ferenc pályaképéhez illesztve veti össze a *Ki a faluba* (1930) és a *Van-e szociológiai indokltsága az új népies iránynak?* társadalomképét. Megállapítja, hogy a romantikus falukeptől már a *Fiatalságunk és a népművészet* is jelentősen eltávolodott, „vitatja a parasztság és a faj fogalmának mitizálását”, az 1937-es írás pedig a „marxi társadalomtudomány nézőpontjából is megvilágította a kérdést”. (Ld. Huszár 2012, 39–40. p.)

Agárdi Péter a Márciusi Front történetére is visszatekintő tanulmányában arra utal, hogy nemcsak a szociológia érveivel is alátámasztott bizalmatlanság motiválta József Attilát a népi írókkal szemben az Új Szellemi Front és a Márciusi Front idején is, „hanem a jól felismert pillanatnyi és történelmi helyzet, amely plebejus-demokratikus-antifasiszta nemzeti összefogást s nem a revíziós ideológiának és politikának alárendelt faji-etnikai összetartást követelt volna” – ld. Agárdi P 2012a, 10. p. Agárdi – JA álláspontjának és vitastílusának merevségét is megemlítve – abban látja a tanulmány lényegi vonását, hogy a költő „nemzet-és népfogalmának középpontjában nem elsősorban a területileg »külsőleg« szétszabdalt, hanem a félf feudális-tőkés osztályszerkezet miatt tragikusan megosztott nemzet belső, demokratikus integráltságának követelménye és modernizációs szükséglete állt” – ld. 12. p.)

Széchenyi Ágnes az írás ideológiai merevségét a két lap és a két tábor szembenállásának kibékíthetetlenségével magyarázza: „A rövid marxizáló szövegben – ekkor József Attila is szociáldemokrata volt – a bírálat dominált, a szöveg egészét ledorongoló, a kapcsolatokat elvágó élesség uralta.” (Ld. Széchenyi Á 2017, 41. p.)

A mai költő föladatai

„Meggyőződése, hogy az a költő, aki ma emberies állásfoglalás dolgában az embernek a politikában felvetett létkérdésére megtagadja a választ s a szellemet az érdekek elárulja, a szellem terén is elveszett ember.” „Politikai és szociális szempontból nézve, a szellem nem egyéb, mint az embernek vágya jobb, igazabb, boldogabb s az önérzetes emberhez méltóbban alkalmazkodó életföltételekre... az érdek pedig azt jelenti, hogy valaki ily változás esetén megrövidül s ezért e változás megvalósulása elé a legaljasabb, valóban gonosztevői eszközökkel igyekszik gátat vetni, – habár egyébként tisztában is volna vele, hogy ezt már sokáig nem teheti.” Thomas Mann írja ezeket a Szép Szó 12-ik számában és azt hiszem, aki költő, az Th. Mann-nak a szavait olyan örömmel hallgatja, mintha saját maga közölné társaival, jóllehet érezné, hogy van még hozzátenni valója. De hol az az igazi költő, akinek, ha embertelenségre bukkan (s hol nem bukkan embertelenségre éppen a mi korunkban?), ne volna hozzátenni valója a világhoz és művéhez, az emberek közös művéhez és önmagához? A költő alkot és ez nem jelent kevesebbet, minthogy alakítja a világot, az emberi világot, az emberséget azoknak a segítségével, akik a társadalmi munkamegosztás révén mással lévén elfoglalva, úgy osztoznak a költő tevékenységében, hogy művét szeretettel veszik magukhoz. Mert a mű nem annyira a művész, mint inkább azok által él, akik szeretik a művészetet s azért szeretik, mert keresik az emberséget. Bizonyára sokak fülében „kenetesen” hangzik, amit itt irok. Hagyjuk ezeket, – cinikusságuk mögött vagy a nyers erőtől, erőszaktól való cinkosfélelem, vagy a beléje vetett bizalom lappang. Mi, mai költők, nem tehetünk mást, minthogy elmondjuk örömeinket és bánatainkat egyfelől, másfelől pedig kiállunk a szabadságért minden formában és mindenütt, ahol a gazdasági jólét jelszavaival és fegyveresen megkisérelik a költők örök ellenfelei a „tömegeket” legjogosabb emberi igényeiktől, a szabadságtól és a szabadságra való törekvésüktől lélekben is eltántorítani.

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: Az első közlés: JÓZSEF Attila, *A mai költő föladatai*, UJ SZELLEM, 1937. 17. sz. (október 15.), 7. p.

A keletkezés ideje: 1937. október 15. előtt.

A datálás indoklása: Gál István visszaemlékezéséből arra következtethetünk, hogy a cikk megírására az 1937. október 15-i megjelenés előtt nem sokkal kerülhetett sor – ld. Gál I 1973b, 189. p. (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet.*)

Szerzőség: Az első közlés feltüntette a szerző nevét a cím alatt középre zártan: „Irta: József Attila”.

Kézirat: nem ismert.

Közlőve: JA1937j, 7. p.; JAÖM3 1958, 194. p. [szöveg], 421–422. p. [jegyzetek]; JA1962b; Lengyel B – Vincze 1965, 519. p.; JA1967, 268–269. p. [szöveg], 292. p. [jegyzetek]; JA1972; Gál I 1973a, 84. p.; Gál I 1973b, 190–191. p.; M. Pásztor 1975, 299. p.; JAM2 1977, 262–263. p. [szöveg], 704. p. [jegyzetek]; JA1988 Róma, 154–155. p. [szöveg], 29. t. [jegyzetek]; JA2005; Agárdi P 2006a, 253–254. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA1937j: Az *Új Szellem* nyomdájának betűkészletéből hiányoztak a következő betűk: í, ú, ű.

JAÖM3 1958: Modernizált helyesírású átirat az első közlés alapján.

Szövegtérések:

JAÖM3 1958	Sor	JKK
költő feladatai	1.	költő föladatai
vagy nyers	19.	vagy a nyers
fegyveresen megkísérlik a	23.	fegyveresen megkísérelük a

JA1962b: A *Világosság* című folyóiratbeli közlés alkalmá JA halálának huszonötödik évfordulója; utána ugyanazon az oldalon a költő *Karácsony* című verse következik. A cím alatt kurzívval szedve az alábbi szöveg áll: „*Huszonöt esztendeje halott József Attila. Itt közölt költői hitvallása utolsó prózai műve; egy csehszlovákiai haladó magyar-nyelvű lap számára írta 1937 őszén*”. Megegyezik a JAÖM3 1958 kiadás szövegével.

Lengyel B – Vincze 1965: Közlésük alapja JAÖM3 1958, de további helyesírási modernizálással és néhány további hibával:

Lengyel B – Vincze 1965	Sor	JKK
ember. Politikai	4.	ember.” „Politikai
alkalmazkodó életfeltételekre... az	6.	alkalmazkodó életföltételekre... az

JA1967: Közlése alapja JAÖM3 1958, de további helyesírási modernizálással.

JA1972: A csehszlovákiai magyar napilap, az *Új Szó* hétvégi melléklete közli a szöveget, a szövegtérések összevetése alapján a Lengyel B – Vincze 1965 kötetből, közpon-tozási eltérésekkel és további hibákkal:

JA1972	Sor	JKK
A mai költők feladatai	1.	A mai költő föladatai
Thomas Mann írja ezeket a Szép Szó 12-ik számában, és hallgatja, mintha saját maga közölné társaival,	9–11.	Thomas Mann írja ezeket a Szép Szó 12-ik számában és azt hiszem, aki költő, az Th. Mann-nak a szavait olyan örömmel hallgatja, mintha saját maga közölné társaival,

Gál I 1973a; Gál I 1973b: Gál István az *Apró szolgálatok József Attilának* című írása végén, de attól – „Írta József Attila” felvezetéssel – elkülönítve, beidézi JA cikkének teljes szövegét. Némileg modernizált helyesírású átirat az első közlés alapján, érdemi szövegtérítés nélkül.

M. Pásztor 1975: A *József Attila műhelyei* című könyvének *Az országhatáron túl* című fejezete végén M. Pásztor József leközli JA cikkét. Modernizált helyesírású átirat, feltehetően az első közlés alapján.

Szövegtérítések:

M. Pásztor 1975	Sor	JKK
költő feladatai	1.	költő föladatai
ily változatok esetén	6.	ily változás esetén
amit írok	18–19.	amit itt írok
vagy nyers	19.	vagy a nyers
fegyveresen megkísérlik a	23.	fegyveresen megkísérelik a
emberi igényüktől, a	23–24.	emberi igényeiktől, a

JAM2 1977: Megegyezik a JAÖM3 1958 kiadás szövegével.

JA1988 Róma: A JAÖM3 1958 kiadásán alapuló olasz fordítás, *I compiti del poeta d'oggi* címmel.

JA2005: Összehasonlító szövegkritikánkban egyéb helyen nem ismertettjük a JAHSZK 2012 korábbi verzióit, itt csak azért térünk ki rá, mert egy nyomtatott közlés átvette szövegét. A *mai költő föladatai* ebben az online verzióban (JA Gépeskönyv 1999–2001–2003) csonkán jelenik meg, hiányzik az utolsó szó és a mondatzáró írásjel: „eltántoritani.” – így a mondat befejezetlen marad. A *Versmondó* című folyóirat 2005-ben csaknem betűhűen átvette ezt a közlést, tehát a helyesírást nem modernizálta. Csupán a „minthogy” szót választotta szét mindkét előfordulásánál, és befejezte a csonka mondatot. Csakhogy semmilyen más forrást nem vett igénybe a szöveg kiegészítésének alapjául, ugyanis ilyen szövegváltozat korábban sehol sem került közlésre. A folyóiratban a mondat befejező szava: „megfosztani.”

Agárdi P 2006a: Agárdi Péter *József Attila és a szocializmus – művelődéstörténeti megközelítésben* című tanulmányában idézi a teljes szöveget. Forrása a JAÖM3 1958 kiadás szövege, de helyenként némileg javítva.

JAHSZK 2012: Betűhű átirat az első közlés alapján.

Keletkezéstörténet

A publikálás helye és körülményei

A szöveget közlő *Uj Szellem* a csehszlovákiai magyarság szellemi életében meghatározó szerepet játszó Szvatkó Pál főszerkesztésével működött 1937. február 15. és 1938. november 1. között. Kéthetente jelent meg. Szvatkó kultúrpolitikai szemléje a magyar kisebbség fennmaradását a közép-európai népek békés együttélésének keretében képzelte el. A jobb- és baloldal közötti ellentétek feloldását szorgalmazta, így népi írókat (pl. Illyés Gyula), polgári liberálisokat (Ignotus Pál) és szocialistákat (Fejtő Ferenc, JA) egyaránt szerzői között tudhatott, ugyanakkor elutasította a kommunista nézeteket. Legfőbb eszménye és célja a demokrácia, a szellem szabadsága, a (mind a szlovákiai, mind az anyaországi) progresszív magyar kultúra megismertetése, propagálása volt (bővebben ld. G. Kovács 1993). Több magyarországi folyóirat-szerkesztő számára is lehetővé tette saját orgánumának bemutatását. Ignotus Pál az 1. évfolyam 5. számában ismertette a *Szép Szót*. (*A Szép Szó programja* című írást az *Uj Szellem*-beli megjelenés után közölte a *Szép Szó* is, ld. Ignotus P 1937c.) Gál István az *Uj Szellem* munkatársaként több interjút is készített magyar írókkal, értelmiségiekkel, többek között Cs. Szabó Lászlóval, Illyés Gyulával, Szerb Antallal, Szabó Lórinccsel, Tamási Áronnal, Ignotus Pállal stb. (Vö. Ahn 2009, 68. p.)

A *Szép Szó* szerkesztőinek csehszlovákiai előadókörútjára 1937. október 15–20. között került sor (ld. Arató 1965; Agárdi P 1982, 168–173. p.; Pražak 1990, 46. p.). A többi csehszlovákiai lap mellett az *Uj Szellem* is kitüntetett figyelmet szentelt neki. Már az 1937. október 1-jei szám beharangozta az eseménysorozatot (*Őszi előadások 1937*), az október 15-i szám pedig több írást közölt a *Szép Szó* munkatársaitól. E szám írásai elsősorban a közép-európai népek megegyezésének, szellemi együttműködésének jelenlegi állásáról, valamint a Közép-Európát fenyegető német veszélyről szóltak. JA szövege Paál Ferenc *Van-e német veszély Magyarországon?* (Paál 1937) című cikkébe ágyazva, jól láthatóan kiemelve kapott helyet. A szerkesztők számára evidens lehetett, hogy az antifasiszta Thomas Mann idéző költő, amikor az emberi szabadsággal szemben fellépő nyers erőszakról ír, a hitleri Németországra utal.

JA súlyos betegsége miatt nem vehetett részt a *Szép Szó* előadókörútján, és az is kérdéses volt, hogy tud-e publikációt küldeni az *Uj Szellem* számára. Gál Istvánnak azonban sikerült felkeresnie és rávennie a rövid cikk megírására: „Egyik könnyebb napján a Siestából bejött a városba, és a ma róla elnevezett utcában akkori kedvelt találkozóhelyünkön, a Pichmichian nevű presszóban ültünk le. Azért találkoztam vele, hogy legalább egy izenetet kicsikarjak tőle. Ő fáradtan, de tiszta logikával kifejtette, hogy képtelen megírni a cikket. Akkoriban jelent meg Thomas Mann fontos nyilatkozata, és ezt nézegetve mégiscsak elhatározta magát arra, hogy legalább egy rövid cikkel hozzájárul a *Szép Szó* csehszlovákiai körútjának előkészítéséhez. Cikke még idejében érkezett Prágába, és halbfettel meg is jelent.” – ld. Gál I 1973b, 189. p. Szalatnai beszámolója szerint a költő műveit több forrásból is ismerő közönség le volt sújtva, amikor megtudta, hogy betegsége miatt a költő nem jöhetett el az október 15-i pozsonyi felol-

vasásra. Viszont *A mai költő földadatait* újra és újra elolvasva „úgy éreztük, valóban annak a nagy költőnek a hitvallásáról van szó, aki tudta, hogy hívó olvasói élnek ott fent” – ld. Szalatnai 1957, 260. p.

Kulturális és ideológiai-politikai kontextus

JA e prózai írására elsősorban az újhumanizmus eszméje, különösen annak a Thomas Mann által megtestesített változata a jellemző, amely természetesen érintkezett a két világháború közötti – mégoly szűk körű – magyar demokratikus és antifasiszta liberális értelmiségiek világképével, értékrendjével. (A német szellemi élet és a magyar kultúra, valamint Thomas Mann és a *Szép Szó*, illetve JA kapcsolatáról ld. Győri 1980; Mádl – Győri 1980; Tverdota 2012b.) A huszadik századi újhumanizmust az olasz eredetű fasizmussal és a német náciizmussal szembeni tiltakozás hívta életre. A liberalizmus korábbi, elvontabb, „apolitikusabb” és a szabad piacot fetisizáló modelljeivel szemben a szabadelvűség eredeti világképe militánsabbá vált és az olasz fasizmus, a hitleri Németország (és egyúttal a sztálini Szovjetunió) elleni szellemi-politikai erőgyűjtés és védekezés programjaként konkretizálódott, főként az első kettőben látva a fő veszélyt. Emellett a modernség negatív hozadékainak (bürokrácia, a tőke szélesedő világuralma, a kulturális színvonal süllyedése stb.), valamint az első világháború kitéréséért felelős nacionalizmusoknak a bírálata is meghatározó szerepet játszott benne (ld. Tverdota 2012b, 47–48. p.). Tverdota György európai példaként a német újhumanizmust emeli ki, amely szerint az első világháború okozta pesszimizmusból a görög kultúra értékei ígérenk kiutat. Ezt a felfogást közvetítette Magyarországra Kerényi Károly és vitte tovább a Gál István szerkesztésében megjelent *Apollo* című folyóirat. (Ld. 49. p.) Az újhumanizmus programadó írása a *Szép Szó*-ban Ignótus Pál nyitó esszéje, a *Vissza az értelemhez* (Ignótus P 1936a).

Thomas Mann ún. harcoss humanizmusa, amely az antik és a keresztény kultúra örökösének tekintett nyugati civilizáció egyetemes értékeinek védelmére helyezte a hangsúlyt (ld. Tverdota 2012b, 54–55. p.; vö. Mádl 1999, 12–27. p.), az 1930-as évektől kezdve már nyílt politikai állásfoglalásra-cselekvésre ösztönözte az újhumanizmus híveit. Fontos dokumentum a Szellemi Együttműködés Bizottságának budapesti ülésén elmondott beszéde: „Ma *harcos* humanizmusra lenne szükség, melyet az a belátás táplál, hogy egy szemérem és kétség nélküli fanatizmusnak sohasem szabad a szabadság, türelem és kétség alapelveit kizsákmányolni és kiszorítani; az a belátás, hogy ennek a humanizmusnak nemcsak joga, hanem egyenesen kötelessége *védekezni*” – ld. Mann, Th 1936a, 179. p. Ez a szemlélet jellemzi a spanyol polgárháborúról szóló, a Svájci Szociáldemokrata Asszonyok Szervezete által megjelentetett kiadvány utószavát is, amely a *Szép Szó* 1937. márciusi számában jelent meg először magyarul (ld. Mann, Th 1937). JA ez utóbbi szövegre hivatkozva fejti ki álláspontját *A mai költő földadatairól*, közel kerülve a „harcos humanizmus”, a korabeli magyarországi liberalizmus radikális és antifasiszta képviselőihez (ld. erről Agárdi P 2015a, 77–82. és 170–178. p.). 1934-től, a szociáldemokratákhoz közeledve, a direkt osztályharcos-forradalmi attitűdöt egy, a tágabb baloldaliságtól elválaszthatatlan népfrontos radikális humanizmussal „korrigálta” (ld. 177. p.).

Kapcsolatok a költő más írásaival

A *mai költő föladatai* József Attilának az alkotó értelmiség és az olvasó, a művészet és a közönség viszonyát, társadalmi szerepét feszegető – kimondva-kimondatlanul önmagáról, saját helyzetéről is valló – írásai közé tartozik. Értekező prózájában másutt is gyakran fölűnik az olvasó aktív szerepének fontossága (vö. Lengyel A 2004, 67–77. p.), sőt akár egyfajta „művelődésszociológiai” hangsúlyváltás is bekövetkezett nála. A *[Bármiféle társadalmi]* kezdetű töredékbe foglaltak szerint „az író közvetett függése a vásárló olvasókon át érthető meg elsősorban, vagyis az írók és a kiadók ellentétének egységét a vásárló olvasók képviselik”. Ugyanitt JA az olvasó döntő szerepe mellett a *nem olvasó* befolyását is hangsúlyozza, azét, aki „az irodalom alakításában oly módon vesz részt, hogy az ő érzelmeinek, törekvéseinek, gondolatainak kifejezési lehetőségei még nem válnak irodalmi szükségletté”. A *Munkánélküli írók táppénze* című cikkben a költő szerint „kivonták magukat az életből” azok az írók, akiknek „nincsenek a községgel közös élményei”, s így műveik nem képesek az olvasók lelki problémáira választ adni. A Kosztolányi Dezsőről írt kritikában pedig az szerepel, hogy a „költeményt, a valóságosat, melyet a nyomtatott betűjel, a szavakká formált anyagi hangok zörej-rendszere egyszerre idéz fel a szívben és az elmében, a tudattalanban meg a tudatban, költő és olvasó együtt alkotják”. A proletariátus erejét, illetve vereségét, a szocializmus létét, illetve hiányát is többször összekapcsolta a munkásosztálynak a progresszív szellemiségű modern irodalom megteremtésére való képességével (pl. *HMF*).

Az újhumanizmus ideológiai programját a költő már az Új Szellemi Frontot bíráló cikkeiben megfogalmazta. „Az igazi szellemi arcvonal – írja a *Reform-toborzóban* – a régi, az örök, továbbra is a világos szellemű humanizmusért folytatja harcát, a nép polgárosodásáért, a nemzet csinosodásáért, a társadalom elszegényedése ellen és azért a reformkorszakért, melyben a dolgozó emberek szabadon nyilváníthatják akarataikat és szabadon dönthetnek sorsuk fölött.” Az Új Szellemi Front népi íróinak a Gömbös-kormány melletti – mégoly rövid ideig tartó – elköteleződését erős kritikával illette, és velük szembeni bizalmatlansága még a Márciusi Front megalakulását követően is megmaradt, ahogy erről a *Magyar Napban* 1937. július 26-án megjelent nyilatkozata is tanúskodik (*Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak?*). Ugyancsak az újhumanizmus szellemiségét tükrözi a *Szép Szó* előfizetői felhívásának szánt *[T. C.!]* vagy az ebben leírtakat részben megismétlő *Szerkesztői üzenet*. A humanista értékeket, az európaiságot, valamint az azok védelmében történő írástudói szerepvállalás szükségességét JA a *Thomas Mann üdvözlésében* fogalmazta meg kivételes poétikai erővel. Ide kapcsolhatók az ún. „Európa-versei” is, különösen az *[Ős patkány terjeszt kórt...]* félelmetes látomása a korban uralkodó állapotokról, vagy A *Dunánál* II. része (vö. Agárdi P 2010c, 86–92. p.).

A *mai költő föladatai* mindazonáltal nem csak alkalmi publicisztika volt, JA előadást is kívánt tartani ugyanezzel a címmel, ugyanebben a témában. „Legalábbis erre enged következtetni, hogy a Magyar Cobden Szövetség 1937/38. évi szemináriumának előadásprogramjában – az 1938. február 24-i dátum mellett – ez olvasható: *József Attila: A mai költő feladata*. A program 1937. november 7-én jelent meg az Újságban. Alig egy

hónap múlva József Attila már halott volt. Szinte jelképes, hogy a nagybeteg költő utoljára is a »mai költő feladatairól« akart szólni.” – ld. Lengyel A 1980, 49. p.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

2–4. sor

„Meggyőződése, hogy az a költő, aki ma emberies állásfoglalás dolgában az embernek a politikában felvetett létkérdésére megtagadja a választ s a szellemet az érdekek elárulja, a szellem terén is elveszett ember.”: Ld. Mann, Th 1937b, 99. p. Pontos idézet. A fordítás alapját ld. Mann, Th 1937a. Az utószó közlését – a szerzői kopf szerint – Thomas Mann átengedte a *Szép Szó* szerkesztőségének. (Közel ugyanekkor megjelent angolul is, az adatot ld. a Mann-bibliográfiában, Bürgin 1959, 186. p.) Thomas Mann a harcok humanizmus lényegét, ti. hogy minden embernek, különösen az írástudónak, kötelessége beleszólni a történelem alakításába, többek között az *Achtung, Europa!* (*Európa, vigyázz!*) című írásában (Mann, Th 1938) fejt ki (ahol Mádl Antal szerint először illeti a humanizmus szót a *harcok* jelzővel, vö. Mádl 1999, 13–14. p.): „az a tény, hogy mint élők, az időben, a fejlődés világában vagyunk, biológiailag feljogosít bennünket és természetes hivatásunkká teszi, hogy beleszóljunk a földi ügyekbe: ítéletünk illetékes ebben az időben, és hogy »nem értjük meg többé a világot«, tilalomnak éppoly értelmetlen, mint önkéntes lemondásnak” – ld. Mann, Th 1945b, 70. p. Ezt az elvet az *Esti Kurír* 1936. június 16. számában adott interjújában is kifejtette: „Meggyőződése, hogy író, humanista író ma nem fordíthat háttal a társadalom nagy, aktuális kérdéseinek. Nem vonulhat el abba, amit Flaubert elefántcsonttoronynak nevezett. Azokat a bajokat, amelyek a mai világon pusztítanak, nem láthatja töprengés és állásfoglalás nélkül. Oda kell állnia, ahol az igazságot látja, ezt nem valamely dogmatikus elv követeli meg tőle, hanem írói lelkiismerete” – ld. Mann, Th 1936b, 6. p.

4–9. sor

„Politikai és szociális szemszögből nézve, a szellem nem egyéb, mint az embernek vágya jobb, igazabb, boldogabb s az önérzetes emberhez méltóbban alkalmazkodó életföltételekre... az érdek pedig azt jelenti, hogy valaki ily változás esetén megrövidül s ezért e változás megvalósulása elé a legaljasabb, valóban gonosztevői eszközökkel igyekszik gátat vetni, – habár egyébként tisztában is volna vele, hogy ezt már sokáig nem teheti.”: Ld. Mann, Th 1937b, 99. p. Érdemi eltérések nélküli idézet, jelzett és jelzés nélküli kihagyásokkal. A mondat az eredetiben így kezdődik: „Noshát, politikai”. A JA által három ponttal jelzett kihagyás szövege (a határoló szavakkal együtt): „életföltételekre, – ez az: a vágy, melyet mindenki csak helyeselhet, akiben még van valami jóérzés. Az érdek”. A nem jelzett kihagyás: JA az „esetén megrövidül” szavak között szereplő közbevetést hagyta ki: „esetén hasznában vagy kiváltságáiban megrövidül”. A mondat vége is hiányzik: „nem teheti, mégis a kikerülhetetlent, legalább óráról-órára, ha, lehet, pár évtizedre, halogatni szeretné.” Thomas Mann – mint ez az 1937-es *Mass und Wert*, magyarul *Mérték és érték* címmel ismert írásából kiderül – nem fogadta el a vulgarizált marxizmusnak azt a tételét,

amely a szellem termékeiben csak ideológiai felépítményt látott, ugyanakkor életlenesnek tartotta a „kultúrember” azon mentalitását, amely a „politikai-társadalmi szférát [...] a metafizika és vallás világához képest másodrangúnak” tekinti – ld. Mann, Th 1945, 122. p. Nem zárkózik el teljesen a szocializmus eszméjétől, amint az a Hort Dezsőnek adott 1936-os interjújából is kiderül: „Természetes [...], hogy messzemenő függőség van a társadalom gazdasági állapota és szellemi helyzete között. Ebben a tekintetben nyugodtan vallhatom magam szocialistának, mert vallom, hogy nincs egészséges szellemi élet legalábbis elviselhető gazdasági alapok nélkül” – ld. Hort 1936, 14. p. Radikális humanizmusa a két hibás véglet, a gyökértelenné vált idealizmus és a szellemi életet a gazdasági fejlődésnek alárendelő hamis materializmus között helyezkedik el. Az embert szerinte „a maga egészében, »totalitásában«” kell szemlélni, egyszerre meglátni benne „az indulati elemeket, a gondolkodó hajlandóságot, az egyéni vonásokat és a társadalmiakat” – ld. Mann, Th 1936b, 6. p. Ennek a totalitás-elvnek megfelelően nevezi a JA által idézett *Utószóban* a spanyol nép önrendelkezésért és Franco tábornok ellen küzdő szellemét „politikai és szociális szempontból” a jobb, igazabb, emberibb rend iránti vágynak. Ezzel a magatartással azonosul JA élete utolsó nyomtatott prózai írásában, s ez lett mintegy „prózai végrendelete”.

13–16. sor

A költő alkot és ez nem jelent kevesebbet, minthogy alakítja a világot, az emberi világot, az emberséget azoknak a segítségével, akik a társadalmi munkamegosztás révén mással lévén elfoglalva, úgy osztoznak a költő tevékenységében, hogy művét szeretettel veszik magukhoz: A tárgyyszerű üzenet ezen a ponton személyes vallomás is – csupán néhány hónappal korábban, 1937. május-júniusban született e két lírai sora: „Csak az olvassa versemet, / ki ismer engem és szeret”.

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- SZALATNAI Rezső, *József Attila és a szlovákiai magyarok*. In: JAE 1957, 247–262. p. (260. p.)
- SZABOLCSI Miklós, *Jegyzetek és dokumentumok*. In: JAÖM3 1958, 279–458. p. (421–422. p.)
- IMRE Katalin, *A Szép Szó és József Attila*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1962. 1. sz., 40–58. p. (45. p.) = Imre 1991, 3–30. p. (10. p.)
- MÉSZÁROS, István, *Attila Jozsef e l'arte moderna*, Milano, Lerici, 1964, (Poeti Europei : Saggi e Prose, 1) = Mészáros 2004.
- FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Budapest, Magvető, 1965, (Elvek és Utak), 249, 296, 313. p.
- FORGÁCS László, *József Attila és korunk esztétikája*. In: JA1967, 5–50. p. (11. p.) [Előszó] = Forgács 1973, 369–411. p. (375. p.)
- FORGÁCS László, *Jegyzetek*. In: JA1967, 279–293. p. (292. p.)
- BALOGH László, *József Attila*, Budapest, Gondolat, 1969, (Nagy Magyar Írók), 178. p.
- GÁL István, *Apró szolgálatok József Attilának*, IRODALMI SZEMLE, 1973. 1. sz. (január), 82–84. p. (83–84. p.) [Újraközlve: IRODALMI SZEMLE, 2005. 4. sz., 55–58. p. (57. p.)] = Gál I 1973b, 185–191. p. (189. p.)

- LEVENDEL Júlia, *Esti Kérdés*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1974. 4. sz., 1008–1024. p.
- VADAS József, *Kérdő válasz*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1974. 4. sz., 1024–1032. p. (1025. p.)
- M. PÁSZTOR József, *József Attila műhelyei : Lapok, szellemi és irodalmi csoportosulások*, Budapest, Kossuth, 1975, 298–299. p. (298. p.)
- ÍZES Mihály, *Hétért – hatot*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1977. 3. sz., 586–614. p. (614. p.)
- TURCZEL Lajos, *József Attila csehszlovákiai kapcsolatai*, IRODALMI SZEMLE, 1980. 4. sz., 307–310. p. (307–308. p.) = Turczel 1982, 229–236. p. (229–230. p.)
- LENGYEL András, *Adatok József Attila életrajzához*, SOMOGYI-KÖNYVTÁRI MŰHELY, 1980. 1–2. sz., 43–49. p. (49. p.) = Lengyel A 1990b, 165–188. p. (187–188. p.)
- HORVÁTH Jánosné, *A művek sorsa és a teljes emberség*. In: Fenyő 1980, 129–131. p. (131. p.)
- KONCSOL László, „...szublimálom ösztönöm...” : *József Attila „Költőnk és Kora” című verséről*, IRODALMI SZEMLE, 1981. 6. sz., 512–522. p. (516. p.) = Koncsol 1988, 39–61. p. (48. p.)
- TVERDOTA György, *József Attila élete*. In: KJA3 1987, 2098–2113. p. (2112–2113. p.)
- FINTA Éva, *József Attila szólongatása*, HOLNAP, 1992. 5. sz. (május), 3. p.
- AGÁRDI Péter, *József Attila és liberális barátai*, MOZGÓ VILÁG, 1994. 10. sz. (október), 75–89. p. = Agárdi P 1995b, 192–213. p. (209. p.) = Tasi 1995b, 153–168. p. (165. p.)
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998 (Irodalomtörténeti Könyvtár), 901–902. p. = Szabolcsi M 2005, 908. p.
- TURCSÁNY Péter, „Nekiünk szeretni kell őt, mert Ő előbb szeretett minket” : *József Attila képe mai líránk tükrében*, POLISZ, 2000. 52. sz., 43–50. p. (50. p.) [1969-es, publikálatlan tanulmány.]
- POMOGÁTS Béla, „A mai költő feladatai”, A HÉT, 2002. 16. sz. (április 25.), 1. p.
- MÉSZÁROS, István, *József Attila és a modern művészet*, fordította CSALA Károly, az utószót írta AGÁRDI Péter és ANDOR László, Budapest, Argumentum – Lukács Archívum, 2004, (Alternatívák), 35–36, 263. p.
- LENGYEL András, *Az olvasó szerepe a költészetben : A kései József Attila egyik megfontolásáról*, KORUNK, 2004. 4. sz., 67–77. p. (77. p.) = Lengyel A 2005, 234–249. p. (248. p.)
- AGÁRDI Péter, *József Attila és a szocializmus – művelődéstörténeti megközelítésben*. In: Agárdi P 2006a, 239–264. p. (253–255. p.)
- N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008, (Nemzeti Klasszikusok), 469. p.
- AHN, Thomas von, „Új szellem Szlovenszón” : *Betekintések Szvatkó Pál csehszlovákiai magyar „kulturpolitikai szemlé”-jébe : 1937–1938*, PRO MINORITATE, 2009. 4. sz. (Tél), 55–80. p. (72. p.)
- AGÁRDI Péter, „Fehérek közt egy európai” : *József Attila mai recepciója és az európaiság*, EGYENLÍTŐ, 2010. 7–8. sz. (július–augusztus), 86–92. p. = Agárdi P 2013, 77–88. p. (81. p.)
- AGÁRDI Péter, *A Két hexameter egykor és ma : Miért? Válasz a Mozgó Világ című folyóirat körkérdésére*, MOZGÓ VILÁG, 2010. 12. sz., 20–21. p. = Agárdi P 2013, 99–101. p. (100. p.)
- TVERDOTA György, „Mi egy új humanizmus hívei vagyunk” : *A 75 éves Szép Szó hitvallása*, MÚLTUNK, 2012. 3. sz., 46–78. p. (57. p.)

- MUHEL Gábor, „Kétes létben a bizonyosság”: A hiány teremtő ereje József Attila életművében, KULTÚRA ÉS KRITIKA, online folyóirat, 2013. április 10. Site: www.kuk.hu
- ZELENA András, József Attila útja a közösségi költészet felé, TISZATÁJ, online folyóirat, 2015. január 22. Site: tiszatajonline.hu
- AGÁRDI Péter, Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások : 1847–2014, Budapest, Napvilág, 2015, 177. p.
- AGÁRDI Péter, József Attila „végrendelete”, link: archive.org/details/Donath60, online közzététel: 2016. április 18. [Előadás a Wesley János Lelkészképző Főiskola Donáth László 60. születésnapja alkalmából rendezett konferenciáján.]

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Szabolcsi Miklós az 1958-as kritikai kiadás jegyzeteiben azt rögzíti, hogy „a kis cikket a JA irodalom nem tárgyalja” (JAÖM3 1958, 422. p.). A mai költő föladatainak volta-képpen nincs kortársi recepciója: Szalatnai Rezső, valamint Gál István írásai is (Szalatnai 1957; Gál I 1973b) csak évtizedek távlatából idézik fel keletkezésének körülményeit. Az első közlés fóruma, a prágai *Új Szellem* nem volt ugyan hozzáférhetetlen a korabeli Magyarországon, a szöveget mégis 1958-as újraközlése mentette meg a feledéstől. Ezt követően sűrűn említik, nemritkán aktuális publicisztikai írásokban is (pl. Pomogáts 2002; Agárdi P 2010d). JA tanulmányainak gyűjteményei mellett számos helyen újraközlnek, ld. a *Filológiai jegyzetek* közlésjegyzékét, de a szakirodalom hosszú ideig csak érintőlegesen tárgyalta.

Recepció és szövegközlés közötti átmenet a müncheni *Új Látóhatár* eljárása. Az 1959. 2. (március–április) szám 122. oldalára, Móricz Zsigmond *Vallomás Szabó Dezsőről* című cikke alá, a *Vita a népi irodalomról* című rovat főcímével szemközti oldalpárra tördeltek be egy rövid részletet A mai költő föladataiból. A cikk egy másik részletét pedig az 5. (szeptember–október) szám 342. oldalára, Polányi Mihály *Tudomány és erkölcs* című tanulmánya alá. A szöveg mindkét esetben tipográfiailag elkülönítve, kurziválva, de kommentár, idézőjel és cím nélkül, a szerző nevével aláírva jelent meg. A két részlet szöveghatárai: „Mi, mai költők, [→] eltántorítani.” (ld. 20–24. sor); „A költő alkot [→] keresik az emberséget.” (ld. 13–18. sor). A részletek szövege betűhűen megegyezik a JAÖM3 1958 kiadásban közölttel.

1937–1960

Szalatnai Rezső visszaemlékezése JA és a szlovákiai magyarok kapcsolatáról a szöveg keletkezési körülményeit és a korabeli pozitív fogadtatást tárgyalja (bővebben ld. *Keletkezéstörténet*). Ő az első a recepciótörténetben, aki említést tesz a szövegről. Egyetértően idézi az olvasónak a mű életében betöltött szerepéről szóló gondolatot, valamint az emberi szabadságért síkra szálló záró mondatot. (Ld. Szalatnai 1957, 260. p.)

Szabolcsi Miklós az 1958-as kritikai kiadás jegyzeteiben meglehetősen szűkszavúan ír a szövegről, nem értékeli, de maga a forrásközlés döntő jelentőségű. Szalatnai írására hivatkozva összefoglalja a keletkezés körülményeit, valamint megadja az idézett Thomas Mann-szöveg megjelenési helyét. (Ld. JAÖM3 1958, 421–422. p.)

1961–1990

Az első tudományos igényű reflexiók az 1960-as években láttak napvilágot. Ugyanakkor az 1980-as évek elejéig csak mint a társadalmi szerepvállalás fontosságát hangsúlyozó költői hitvallást értelmezték. A rendszerváltást követően született munkák fedezték fel (újra) és elemezték tudományos igénygel az olvasó szerepét felértékelő „művelődésszociológiai” attitűdöt és a korabeli európai antifasiszta, radikális humanista, liberális demokrata eszmeiséggel összefüggő gondolatokat.

Imre Katalin *A Szép Szó és József Attila* című tanulmányában JA fejlődéséről megálapítja: „Minél szilárdabban és teljesebben kialakul világnézete, [...] és minél inkább tisztába jön költői képességeivel, annál erősebb benne a társadalmi felelősségtudat”. Ennek bizonyítékeként *A mai költő föladatait* idézi, majd hozzáfűzi, hogy a költő e nyilatkozatában „az alkotásnak értelmezése szerinti funkcióját és a nyilvánossággal való szoros, szerves kapcsolatának elengedhetetlen szükségességét” fogalmazta meg – ld. Imre 1962, 45. p. A költőkkel, írókkal szemben támasztott erkölcsi-politikai követelményt a JA és a *Szép Szó* köré csoportosult értelmiségiek közös vállalásának tekinti, amelyet az 1960-as évek elejének hazai szellemi életében, kulturális politikájában különösen aktuális üzenetnek tart (ld. 47. p.). *A mai költő föladatait* – több általa tárgyalt JA-szöveghez hasonlóan – a *Szép Szó* szellemiségét összegező írásként interpretálja, bár egyes kérdésekben élesen bírálja a folyóirat szerinte „polgári-ezoterikus-intellektuel” arculatát és a költő több írásának szociáldemokrata, freudista és eklektikus ideológiai vonásait (vö. Agárdi P 2012a, 11–14. p.).

Mészáros István *József Attila és a modern művészet* című könyvében JA érdemének tartja többek között azt az erkölcsi következetességet, amelynek köszönhetően sikerült megragadnia kora ellentmondásai között is „az élet egyszerű tényeit”. S hogy szembe ment olyan korabeli ítéletekkel, amelyek „fölületes és idejét múlta »moralizálásként« bélyegezték meg” költői tevékenységét – ld. Mészáros 1964; Mészáros 2004, 35. p. Mészáros ezen a ponton idézi *A mai költő föladatait*, majd megállapítja: „Ez az élet értelmének keresésében fáradhatatlan erkölcsi kötelességvállalás tette lehetővé számára, hogy a maga különleges látószögéből költőileg ragadja meg a világot és az emberi történelmet a maga végtelen folyamatában.” – ld. 36. p.

Forgács László monográfiájára a marxista ideológiát erőltetetten aktualizáló, a nyugati „polgári” kultúrát viszont gyakran igazságtalanul lekicsinylő, bíráló módszer és hangvétel a jellemző. Már-már úgy tűnhet, mintha a költő csak ürügyül szolgált volna a szerző napi kultúrpolitikai vitáihoz. Forgács szerint 1935 derekától kezdve, a Komintern VII. kongresszusa után, azaz a népfrontpolitika kibontakozásával (ld. erről *Az egységfront körül* jegyzeteit) JA újra közeledik a nemzetközi munkásmozgalomhoz és az illegális magyar kommunista párthoz. Ennek köszönhetően képes az elidegenedés problematikájára marxista választ adni: az ún. teljes ember eszméjének vállalását – ld. Forgács 1965a, 249. p. A művészet feladatát – Forgács szerint – JA egy olyan társadalmi rend létrehozásáért folytatott küzdelemben látja, melyben a humanizmus és az ebből fakadó szépség eszményei maradéktalanul megvalósulhatnak. „Most van lehetőség olyan reális művészi szépségkövetelésre – állítja Forgács –, amely »a világ alakítását« célozza (Mai költő feladatai [sic!]). A költői tevékenység erről a nézőpontról tartalmában

s formálásában a szépség jegyében bontakozhat ki.” – ld. 296. p. Forgács a költő gondolkodói útjának betetőződéseként értékeli az 1936 és 1937 között keletkezett írásokat, ugyanakkor ezek méltatását arra használja föl, hogy JA és Lukács György társadalmi-ideológiai pozícióját az utóbbi kárára szembesítse. Elismeri viszont mindkettőjük vonzódását az antifasiszta Thomas Mann művészetéhez – ld. 313. p.

Balogh László 1969-ben megjelent – öt kiadást is megért – ismeretterjesztő kis-monográfiája a szövegről „a szocialista humanizmus, az új etika követelményeit szintézisbe fogó nagy költemények” tárgyalása során tesz említést – ld. Balogh L 1969, 173. p. Balogh szerint a költő az egyén és a közösség érdekeit egységben látó társadalmi-etikai követelését sűrítette bele utolsó prózai írásába, *A mai költő föladataiba* is: „Nem csupán egyes fenyegetett csoportok tiltakozását kiáltotta világgá: az előző évek egyéni szorongása összemosódik a kollektívum, a nemzet és az emberiség féltésével.” – ld. 178–179. p.

A mai költő föladatai nemcsak a Kádár-korszak szellemi életének „elkötelezettség”-diskurzusaiban szerepelt publicisztikai érvként, retorikus szentenciaként, hanem egy 1970-es évekbeli művészetszemléleti, elméleti vitában is, Levendel Júliának és Vadas Józsefnek az *Irodalomtörténet* 1974. 4. számában lezajlott „polémiaijában”. Levendel Júlia *Esti kérdés* című tanulmányában az általa „filozófiainak” vagy „filozofikusnak” nevezett költészettel szembeni fenntartásának adott hangot. Kétségbe vonta az olyan versek esztétikai értékét, amelyek tételbe foglalt tanulságot, az élet nagy kérdéseire adott választ tartalmaznak: e „válaszok sohasem *élményből* fakadnak, mindig kiagyaltak, csupasz eszméket, morált közvetítenek, s a *költészet szempontjából* szinte mindegy, hogy haladó vagy reakciós eszmék ezek” – ld. Levendel 1974, 1012. p. A költészet szerinte nem válaszokat, hanem kérdéseket hoz napvilágra, tehát nem gyakorlati szempontból kell tekinteni őket, hanem a költő „érzelmi-indulati megnyilatkozásaiként”. Levendel a tudálékosságot, az okoskodást, a moralizálást szeretné száműzni a költészet területéről, és vitatja, hogy egy költemény morális üzenetet is közvetíthet, vagy filozófiai kérdésre adekvát válaszként szolgálhat. Vadas József ezzel szemben amellet érvelt, hogy a költészet igenis adhat válaszokat, mi több, bizonyos költők kifejezetten a valóság megváltoztatását tekintik feladatuknak. Közéjük sorolja József Attilát is, éppen *Axmai költő föladatai* című írását idézve – ld. Vadas 1974, 1025. p. Ízes Mihály *A hetedik* című verssel hozza párhuzamba *A mai költő föladatait*: „szerep és személyiség ellentétének, ellentmondásának; vers és költészet társadalom-alakító jelentőségének” egyértelmű megfogalmazásaként méltatja – ld. Ízes 1977, 614. p.

A határon túli, kisebbségi magyar szellemi életben *A mai költő föladatait* eredetileg közlő lap és a *Szép Szó* csehszlovákiai látogatása miatt kiemelt figyelmet kapott a rövid írás. Turczel Lajos JA csehszlovákiai kapcsolatait bemutató tanulmányának elején hosszan (bár jelöletlen kihagyásokkal) idézi a költő „tervezett felszólalását”, azzal a megjegyzéssel vezetve be az idézetet, hogy a benne foglaltak most is aktuálisak – ld. Turczel 1980, 307–308. p.

A költő rövid ars poetica-szerű írása az 1960–1970-es évek hazai szellemi életében a művészet és elkötelezettség, az esztétikai hitel és világkép viszonyáról zajló, aktuálpolitikai üzenetekkel telített viták citátumai közé került, eltávolodva az 1937-es írás

antitotalitárius háttérétől, szabadságközpontú érvrendszerétől. Az 1980-as évtizedben viszont *A mai költő föladatai* már alig került szóba. A szakmát és az irodalmi közéletet inkább az újonnan felfedezett JA-szövegek és a „referenciaellenes” elméletek, mód-szerek foglalkoztatták, mintsem az előző évtizedekben „elkoptatott”, az írói felelősségről valló elkötelezett írás. Néha nyilvánosságot kapott egy-egy hivatkozás a „prózai végrendeletre” (pl. Horváth J-né 1980).

1990 után

JA-monográfiájának befejező kötetében Szabolcsi Miklós a Thomas Mann-sorok nélkül idézi *A mai költő föladatait*, és így értékeli: „Nem kétséges: prózában ez a végrendelete. Benne megismétli saját meggyőződését: a szabadságvágyát – úgy is mondhatnám: a jóléti kapitalista állam és a fasiszta fegyveres fenyegetés között változatlanul kitart emberi eszményei, egy baloldali megoldás mellett – és most, ebben a végső időben, talán erősebben hangsúlyozza a »befogadó«, az olvasó, a tömeg szerepét is” – ld. Szabolcsi M 1998, 902. p. Lengyel András már egy 1980-as írásában kikutatta *A mai költő föladatai* előadásá szűkítésének szándékát (ld. *Keletkezéstörténet*) (Lengyel A 1980, 49. p.). Az *olvasó szerepe a költészetben* című írásában (Lengyel A 2004, 77. p.) pedig azt vizsgálja, miként merül fel újra meg újra JA írásaiban az olvasó aktív szerepének hangsúlyozása (a tanulmány ismertetését ld. a *Keletkezéstörténetben*). A megélnéklő kisebbségstudományi kutatásokhoz kapcsolódik Thomas von Ahn az *Új Szellem* című folyóirattal foglalkozó részletes tanulmánya. Ebben a harcok humanizmus eszményét valló lap és szerkesztője, Szvatkó Pál célkitűzései közül kiemeli a Duna menti népek együttműködését és a csehszlovákiai magyar kisebbség emancipációját, kultúrájának támogatását, továbbá Gál István érdemeit is, nem utolsósorban *A mai költő föladatainak* megírását a már súlyos beteg József Attilával (ld. Ahn 2009, 72–73. p.).

Az államszocialista korszak politika- és eszmetörténeti tabuinak megszűnésével, a *Nyugat* és a *Szép Szó* körüli kutatások fellendülésével az értelmezők új kontextusba helyezték *A mai költő föladatait* is. Tverdota György a „*Mi egy új humanizmus hívei vagyunk*” című tanulmányában eszmetörténeti aspektusból, a humanizmus fogalma felől közelítve határozza meg a *Szép Szó* és a kései József Attila világképét. A folyóirat köré csoportosult írókra – mint írja – a Németországból Kerényi Károly által közvetített újhumanizmus, annak is elsősorban a Thomas Mann által képviselt „harcos” változata volt komoly hatással (ld. *Keletkezéstörténet*). Az Ignóus Pál által egyoldalúan képviselt harcias liberális publicisztikát „a nálánál sokkal politikusabb, illetve elkötelezettebb előéletű” JA korrigálta, ugyanakkor nála is fontos hangsúlyt kapott a humanizmus politikai dimenziója. Tverdota ennek bizonyítékeként idéz a *Thomas Mann üdvözlése* mellett *A mai költő föladataiból* (ld. Tverdota 2012b, 56–57. p.).

Agárdi Péter szerint *A mai költő föladataiban* „a plebejus érdekű, de egyetemes mértékű befogadásszociológiai és a haladás esztétikailag hiteles képviselővel összekapcsolt művészetbölcséleti kultúraértelmezés felel [...] egymásnak – természetesen ismét erős személyes költői öninterpretációs, illetve *ars poetica*-igénnyel” – ld. Agárdi P 2005, 254. p. Mindezt belehelyezi egy tágabb keretbe: „József Attila értekező prózájának, tanulmányainak és cikkeinek van egy erőteljes kultúraelméleti, művelődésszocioló-

giai vonulata is, amely megközelítőleg olyan fontos és friss tanulságokkal szolgál, mint a szövegkorpusz bölcséleti, pszichoanalitikus, filozófiai, művészetelméleti, kritikai és irodalom-közéleti övezete. [...] A költő prózai munkáiban és töredékeiben szinte mindenütt rábukkanhatunk a kultúra fogalmát, a művelődés korabeli eleven közegét, a munkásság és a középosztály műveltségi helyzetét, az alkotás, a közvetítés és a befogadás háromszögelési pontjait érintő gondolatfutamokra, elméletttöredékekre, szintéziskísérletekre.” – ld. 240. p. A *mai költő föladatai*ban a költő „felidézi az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* problematikáját, és arról ír: mennyire ki kell most állni »az alkotó szellem«-nek »a dolgos test« mellett, ugyanis együtt fenyegeti őket, illetve a liberális alapértékeket az új barbárság” – ld. Agárdi P 1994, 86. p. Későbbi írásában Agárdi törekszik kijelölni JA gondolatiságának helyét a 20. századi magyar kultúrafelfogások között (ld. Agárdi P 2015a, 28–30, 170–177. p.): A *mai költő föladatait* a sokféle hatást magába fogadó, ám mégis alapvetően baloldali kultúrafelfogás tömör szintézisének tekinti (ld. 253. p.).

[Pauler Ákos]

Pauler Ákos irt egy könyvecskét *Aristotelésről*. Ebben a nagy görög bölcselkedő rendszerező gondolatának a „végtelen regresszus lehetetlenségének” elvét tartja. Arra tanít ez az elv, hogy az előfeltételek, okok, eszmények, kategóriák kutatása, a következtetések során¹ el kell jutnunk egy végső előfeltételhez, végső okhoz, végső eszményhez és kategóriához.

¹ [előbb:] kategóriák kutatása során lehetetlen [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/14. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1937 második fele.

A datálás indoklása: A fogalmazványban leírt téma az 1920-as évek végétől foglalkoztatta a költőt. A végtelen regresszus lehetetlenségének elvét – Pauler nevének említése nélkül – az *Irodalom és szocializmus* gondolatmenetébe is beépítette. Azonban JA kézírása jelentősen változott az évek folyamán. A betűk megformálását figyelembe véve, ez a kézirat legkorábban 1932-ben készülhetett, ekkortól kezdte használni pl. azt a jellegzetes kis k betűt, amely a nyomtatott nagy K-ra hasonlít. A kéziratpapír jellemzői azonban ennél sokkal későbbi keletkezésre utalnak. A fólió negyedik oldalán látható [A társadalom alapja biológiai] kezdetű fogalmazvány nagy valószínűséggel 1937-es. A kéziratpapír nagyon jellegzetes. Számos fogalmazvány került elő, mely erre a tölgyleveles-makkos papírra íródott és valamennyi – meggyőzően bizonyíthatóan – 1936 decemberi, illetve 1937-es. Ld. *Medvetánc*, [Nem volt olyan könyv], [Forradalom idején], [A kultúra mint neurózis], továbbá az *Ütem és fogalom* tervezett második részéhez készült fogalmazványok és a Horváth János: *Magyar Versek Könyvé*-hez készített feljegyzés. A jelenleg ismert kéziratok között nincs olyan, mely erre a jellegzetes papírra íródott, és korábbra lenne datálható.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli feljegyzés. Kezdő szavak: „Pauler Ákos”. Egy bekezdés, 7 sor, az írás az oldal egynegyedénél abbamarad. Fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 fólió, 1 beírt oldal. Fementes, vízjeles – két tölgylevél három makkal – papír. 420×340 mm-es, négyoldalasra összehajtott fólió első oldalán, hajtott méret: 210×340 mm. Autográf oldalszám az oldal jobb felső sarkában: „1”. A 2–3. oldal üres, a fólió 4. oldalán [A társadalom alapja biológiai] kezdetű fogalmazvány; ugyanitt idegen kéz fekete ceruzairásával egy bekarikázott szám: „6”. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/14. Palliumcím: [Hegel – Marx – Freud] 4. [Marx szimbolizmusa] + Irod és szocializmus (?). 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: A kéziraaton nem szerepel aláírás, de a szerzőség a kézírás és a proveniencia alapján egyértelműen azonosítható.

Közölve: JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JAHSZK 2012: Betűhúségre törekvő forrásközlés a kézirat alapján, a szövegváltozatok feltüntetésével. A „regresszus” szóban a hosszú ú-t rövidre cseréli, de javítását nem jelzi. Az idősorban az *Emberi eszmélet és társadalmi haladás* és *A nemzeti szocializmus* közé helyezi.

Keletkezéstörténet

JA a húszas évek végén elmélyülten tanulmányozta Pauler Ákos filozófiáját. A magyar filozófus által képviselt tiszta logika számos elemét beépítette a maga, ekkor kialakított művészetbölcseleti rendszerébe. Ugyanakkor óvakodott attól, hogy Paulerre hivat-

kozzék, és hogy a nevét bármilyen összefüggésben leírja. Tartózkodása, különösen az illegális kommunista pártbeli működése idején, érthető, mert Pauler, az általa vállalt tudománypolitikai szerep folytán a Horthy-rendszer egyik reprezentatív képviselője volt, s ezt a szerepet meglehetősen agresszivitással gyakorolta. (Ld. Tverdota 1980b, 607–628. p.; Tverdota 1982b, 539–560. p.; Tverdota 1998b, 1402–1406. p.; Tverdota 2007b, 308–327. p.)

JA művészetbölcseletének legérettebb, marxista esztétikává átalakított változatában, az *Irodalom és szocializmus*ban ahányszor Arisztotelész filozófiájára hivatkozik, Pauler gondolataira támaszkodik. Pauler gondolatainak a görög bölcselelő neve mögé rejtését megkönnyítette számára Pauler Arisztotelészről megjelent kis könyve. JA elfogadta a magyar filozófus Arisztotelész-értelmezését, s ennek számára szükséges elemeit építette be az *Irodalom és szocializmus* gondolatmenetébe.

A tiszta logikai kiinduláson már a szabadelőadás megírására készülődve jelentős átalakítást hajtott végre – ld. *Logika és dialektika*. Érvényesítette materialista meggyőződését, és a hegeli dialektikus logikával igyekezett összeegyeztetni a pauleri koncepciót. Az *Irodalom és szocializmus* elkészítése után ez a tiszta logikai felfogás – egy-két halvány jelzéstől eltekintve – eltűnt értekező prózájából. Ezért különös, hogy évek múltán váratlanul újra felelevenítette a túlhaladott koncepciót. Ráadásul szakítva korábbi titkolózásával, ezúttal, először és utoljára megnevezi azt a forrást, amelyből a végtelen regresszus lehetetlenségének számára fontos elvét közvetlenül merítette.

A kéziratos feljegyzés keltezését az a körülmény teszi nehezzé, hogy nemigen van olyan írása, amelynek problémafölvetésével a töredékben leírtak összefüggésbe hozhatók lennének. Sem 1933-ban, sem 1937-ben nem találunk kapcsolódási pontot a költő értekező prózájában ehhez a rövid szöveghez. A feljegyzés igazi jelentőségét akkor érthetjük meg, ha módszertani önreflexiónak tekintjük. A végtelen regresszus lehetetlenségének elve azt jelenti, hogy a tények vagy a tényekről szerzett intuíciók, a relatívumok végtelen és kusza univerzumából módszeresen hátrálva, a relatívumok láncolatán lépcsőről lépésre haladva nem kerülhetünk bele a rossz végtelenbe, hanem az előfeltételek feltárása során el kell jutnunk egy pontig, amelynél tovább már nem hátrálhatunk. Itt rábukkanunk a relatívumok sorozata mögötti abszolútumra.

JA ugyan kilépett a tiszta logika bűvköréből, de erre a módszertani alapelve marxistaként is támaszkodhatott. A társadalomról alkotott marxi koncepció alapra és felépítményre bontja az emberi világot. A felépítmény tarka, folyton változó tömkelegétől visszahátrálva megtaláljuk az alapot, a gazdaságot, amelyen minden nyugszik, és e gazdaság alapfogalmát, a termelést. De a freudi gondolatrendszerben is felismerhetett ilyen fajta logikát, a psziché vizsgálata során. Az ember legesetlegesebb megnyilvánulásainak a mélyére hatolva felfedezzük a lelki gépezetet, amelynek alapját a tudattalan és végső fokon az ösztön-én alkotja. A pszichológiában az ösztönöknél tovább nem léphetünk, mert akkor már egy másik univerzumban, a szervezet, a biológikum világában találnánk magunkat. A rövid feljegyzésben szereplő módszertani önreflexió tehát a költő előtt saját észjárásának egyik alapsémáját tárhatta föl. Eddig a felismerésig 1932-től 1937-ig bármikor eljuthatott. Az a fejlődési stádium, amelyben a termelés és az ösztön – mint a közösség és az egyén abszolútuma – között analógiát

állított fel, viszonylag későn következett be. A textológiai szempont és a gondolkodás-történeti aspektus figyelembevételével tehát a feljegyzés valószínűleg a *HMF* megírása idején készült.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

1. sor

Pauler Ákos irt egy könyvecskét *Arisztotelésről*: A 153 oldalas kötet 1922-ben jelent meg, ld. Pauler 1922.

1–2. sor

Ebben a nagy görög bölcselkedő rendszerező gondolatának a „végtelen regresszus lehetetlenségének” elvét tartja: 1930-ban ezt a gondolatot így fogalmazta meg a költő: „az előfeltételek száma nem lehet végtelen; pl. minden logikai funkció bizonyos végső, már tovább nem igazolható logikai alapelvek érvényét teszi fel. Ez a tétel Arisztotelesz nevéhez fűződik és mint a végtelen regresszus lehetetlenségének elve ismeretes. Arisztotelesz egész rendszere ezen az alapelven épül föl.” – ld. *Irodalom és szocializmus* [Előadás], 154–158. sor.

A fogalmazványnak nincs recepciója.

Hegel – Marx – Freud

Útmutató a Hegel – Marx – Freud szövegközléséhez

A HMF szövegegyüttese az utóbbi években kiegészült korábban lappangó kéziratokkal. A szövegkorpuszt nyomtatásban a *Literatura* című folyóirat 2008-as első száma közölte. Digitálisan a Horváth Iván vezette műhely publikálta több változatban is, utolsó közlését ld. JAHSZK 2012. Mivel mindkét publikáció a főszöveget kompilációként állította elő, és nem tisztázta kielégítően a szövegváltozatok egymáshoz való viszonyát, szükségesnek tartunk előljáróban egy jegyzéket adni e bonyolult kézirategyüttesről.

A keletkezés ideje: 1936 – 1937. december.

A datálás indoklása: A kortársak visszaemlékezései alapján JA 1936-tól haláláig dolgozott *Hegel – Marx – Freud* című tanulmányán. Bővebben ld. *Keletkezéstörténet*.

A szövegközlésről, a két főváltozatról és a kapcsolódó fogalmazványokról

A kéziratokat a PIM Kézirattára őrzi. Az ismertetések feltüntetik a jelzeteket. A fennmaradt és újonnan ismertté vált kéziratok közül 14 olyan azonosítható, mely szövegszerűen kapcsolódik a *Hegel – Marx – Freud* című tanulmányhoz. 1–6. pontjai utolsó szövegváltozatának autográf javított gépirata (ld. JA 1087/28/1.) teljes egészében, a vele egyidejűleg indigópapírral készült másolat (ld. JA 1087/25.) pedig töredékesen maradt fenn. Ismerjük e gépirat utolsó oldala tisztázatának indigómásolatát (ld. JA 1087/28/2.), továbbá egy kapcsolódó 4 oldalas kéziratot kiegészítést, rajta a 7. pont utolsó szövegváltozatával (ld. JA 1087/28/3.). A szöveg alakulásának különböző fázisaiból előkerült több rövidebb feljegyzés (ld. JA 1087/19., JA 1087/20., JA 1087/23., JA 1087/27.) és két hosszabb fogalmazványtöredék (ld. JA 1087/22., JA 1087/24.). Nyomdai levonatának három példánya maradt fenn, melyeken korrektúrajelek, javítások és rájegyzések is láthatók (ld. JA 1087/29., JA 155/1., JA 155/2.). E levonatok közül a JA 155/1. jelzetűhöz korrektúrajellel kapcsolódik egy egyoldalas – autográf javított – gépiratos kiegészítés (ld. JA 1087/21.).

JA a nyomdába küldött tanulmányt több fázisban is javította, kiegészítette. Az autográf javított gépiraton (JA 1087/28/1.) felfedezhető nyomdafestékes ujjnyomok, továbbá a szövegazonosságok alapján feltehető, hogy ez a kézirat volt a szedés alapja. JA megkapta a nyomdai levonatot (JA 155/1.), melyet javított és kiegészített (JA 1087/21.). Visszakapta gépiratát, s ezen is változtatott, és ki is egészítette (JA 1087/28/3.).

Így a tanulmánynak két olyan – a szerző által autorizált, teljes szövegű – változata is keletkezett, melyek egymástól némileg különböznek. A két kézirategyüttes eltéréseinek összeegyeztetését a szerző nem végezte el.

A költő halála után a *Szép Szóban* megjelent tanulmány nem tükrözi sem a nyomdai levonat javításait, illetve betoldását, sem a gépirat szedés utáni változtatásait, kiegészítését. Ennek oka lehet, hogy a változtatások nem jutottak el a szerkesztőségbe, illetve a nyomdába, de az is, hogy nem lehetett eldönteni, melyik változtatás és kiegészítés lett volna a szerző végső szándéka. A *Szép Szóban* megjelent szöveg egy szöveg helye alapján nagy a valószínűsége annak, hogy a JA által javított levonat (JA 155/1.) eljutott

a szerkesztőségbe a közlés előtt. Ugyanis a szedés alapjául szolgáló kézirat (JA 1087/28/1.) és a folyóiratban posztumusz közölt szöveg között csak egy helyütt figyelhető meg jelentős eltérés (ld. a levonat kézirategyüttese közlésének 107. lábjegyzetét), mely viszont a levonat javított szövegrészével mutat részleges azonosságot.

Közlésünk figyelembe veszi a szerző változtatásait, de nem kompilálja össze a gépiratos és nyomdai fázist. Ehelyett külön-külön főváltozatként közöljük a gépirathoz (*Főváltozat 1.*) és a nyomdai levonathoz (*Főváltozat 2.*) tartozó kézirategyüttések autográf javított szövegét.

JA a Marx- és Engels-idézetekhez kapcsolódóan 16 helyen jegyzetpontokat helyezett el gépiratos fázisban, azonban a hivatkozások maguk nem szerepelnek ezen a kéziraton. Az egyik nyomdai levonathoz viszont tartozik – végjegyzetként – egy hivatkozásjegyzék, melynek jegyzetpontjait a nyomtatás felső indexben jelzi. Jelentést nem hordozó formai megoldás lévén, ezt nem követjük, a jegyzetpontokat a levonat közlésekor is a gépiratban látható módon tüntetjük fel. Erre azért van szükség, mert kiadásunkban a felső indexes számozás a szövegváltozatok jegyzetpontjai számára van fenntartva. A főszövegek lábjegyzeteiben feltüntetjük forrásuk korábbi szövegváltozatait. A nyomdai levonat lábjegyzeteiben közöljük a *Szép Szóban* megjelent szöveg eltéréseit, továbbá jelezzük a levonat és a gépirat közötti különbségeket is. JA több kéziratában is törölt olyan nagyobb szövegrészeket, melyek keletkezésük folyamán számos javításon estek át. A szöveghelyekhez kapcsolódó lábjegyzetekben csak a törlés előtti utolsó változatot tüntetjük fel, és a főszövegek *Mellékletek*ként közöljük a szövegváltozataikkal együtt a törölt szövegrészeket, annak érdekében, hogy a szöveg alakulása követhető legyen. Szövegközlésünk – az ultima manus elv alapján – az időrendben legkésőbbi két főváltozattal kezdődik.

Hat olyan fogalmazvány ismert, melyek közvetlenül kapcsolódnak valamelyik főváltozathoz. Ezeket a feltehető keletkezési sorrendben közöljük, elősegítve a szöveg alakulásának követését. A fogalmazványok feltételezett keletkezési sorrendje: **1.)** [*Nem szükséges, hogy*] (JA 1087/22.); **2.)** [*egymástól. Csak ott hatol*] (JA 1087/24.); **3.)** [*A nőhöz, mint*] (JA 1087/27.); **4.)** [*Az élet azonos*] (JA 1087/19.); **5.)** [*Az élet – elvileg – azonos*] (JA 1087/20.); **6.)** [*Azt mondtam, hogy*] (JA 1087/23.). Az 1. helyre sorolt szöveg még nem tagolta pontokkal a tanulmányt, és sokkal kevesebb szövegazonosságot mutat a szedés alapjául szolgáló gépirattal, mint a 2. helyre sorolt. A 3. szöveg először az 1–6. pont utolsó szövegváltozatának kéziratában (JA 1087/28/1.) jelenik meg. A 4. és 5. helyre sorolt szövegek a nyomdai levonat korrektúrákiegészítésének (a JA 1087/21. jelzetű kéziratnak) előzményei. Végül a 6. szöveg a tanulmány 7. pontjának egy lehetséges – de elvetett – zárata; harmadik szövegváltozatának félbehagyott változata.

A 7. pont első kidolgozása az [*egymástól. Csak ott hatol*] kezdettel fennmaradt fogalmazványtöredékben (JA 1087/24.), a második a JA 1087/28/1. jelzetű kézirat törölt részében (ld. *Főváltozat 1.*, 134. lábjegyzet, ill. *Főváltozat 1. Melléklet*); a harmadik változat az [*Azt mondtam, hogy*] kezdetű, JA 1087/23. jelzetű kéziratban; negyedik, azaz utolsó pedig a JA 1087/28/3. jelzetű kéziratban olvasható.

Hegel – Marx – Freud I.**Főváltozat 1.**

(A továbbiakban: Fv1)

A közlés alapja:

- 1) JA 1087/28/1. jelzetű kézirat: *Hegel – Marx – Freud I.*: az 1–6. pont egyik utolsó szerző által autorizált szövegváltozata, a 7. pont második (törölt) megfogalmazásával. Autográf oldalszámozással: 1–7.
- 2) JA 1087/28/3. jelzetű kézirat: *Hegel – Marx – Freud I.* 7. pont utolsó (negyedik) szövegváltozata. Autográf oldalszámozással: 8–11.

A szövegváltozatok alapja:

- 3) JA 1087/25. jelzetű kézirat: a JA 1087/28/1. jelzetű kézirat 3–7. oldalainak lila indigóval készült egyidejű másolata.
- 4) JA 1087/28/2. jelzetű kézirat: a JA 1087/28/1. jelzetű kézirat tisztázata indigómásolatának 7. oldala.

A melléklet alapja: A *Melléklet* lábjegyzeteiben a JA 1087/28/1. jelzetű kézirat törölt részének (7. pont) korábbi szövegváltozatai követhetők. Az Fv1 134. lábjegyzete ennek a törölt szövegrésznek csak a törlés előtti utolsó változatát jeleníti meg.

Hegel – Marx – Freud I.**Főváltozat 2.**

(A továbbiakban: Fv2)

- 1) JA 155/1. jelzetű nyomdai levonat: a *Hegel – Marx – Freud I.* 1–6. pontjainak korrektúrázott nyomdai levonata (másik, a szerző által autorizált utolsó változata).
- 2) JA 1087/21. jelzetű kézirat: a JA 155/1. jelzetű nyomdai levonat korrektúrájának kiegészítése, korrektúrautasítással annak 5. oldalához csatolva. Szövegváltozatait ld. *Melléklet*.
- 3) JA 1087/29. jelzetű nyomdai levonat: a *Hegel – Marx – Freud I.* 1–6. pontjainak és hivatkozásjegyzékének korrektúrázott nyomdai levonata.

A szövegváltozatok alapja:

- 4) JA 155/2. jelzetű nyomdai levonat: a *Hegel – Marx – Freud I.* cím nélküli nyomdai levonata.
- 5) JÓZSEF Attila, *Hegel, Marx, Freud*, SZÉP SZÓ, 1938. 21. sz., 6. kötet, 1. füzet (január–február), 16–22. p. (*József Attila emlékének* című emlékszáma.) – a továbbiakban: JA1938b.

A melléklet alapja: A *Melléklet* lábjegyzeteiben a JA 1087/21. jelzetű kézirat korábbi szövegváltozatai követhetők. Ld. még Fv2 98. lábjegyzet.

**Fogalmazványok, töredékek, melyek szövegszerűen kapcsolódnak
a főváltozatokhoz**

- 1) JA 1087/22. jelzetű kézirat: [*Nem szükséges, hogy*]: az Fv1 alváltozata, korábbi megfogalmazásának töredéke, a továbbiakban: Av1. (A 7. pont első változatával.)
- 2) JA 1087/24. jelzetű kézirat: [*egymástól. Csak ott hatol*]: az Fv1 alváltozata, korábbi megfogalmazásának töredéke, a továbbiakban: Av2. *Melléklet*: lábjegyzeteiben a kézirat egy hosszabb törölt részének korábbi szövegváltozatai követhetők. Az Av2 14.

- lábjegyzete ennek a törölt szövegrésznek csak a törlés előtti utolsó változatát jeleníti meg.
- 3) JA 1087/27. jelzetű kézirat: [*A nőhöz, mint*]: az Fv1 147–161. sorának korábbi megfogalmazása.
 - 4) JA 1087/19. jelzetű kézirat: [*Az élet azonos*]: Fv2 fogalmazvány, a JA 1087/21. jelzetű korrektúrákiegészítés előzménye.
 - 5) JA 1087/20. jelzetű kézirat: [*Az élet – elvileg – azonos*]: Fv2 fogalmazvány, a JA 1087/21. jelzetű korrektúrákiegészítés előzménye.
 - 6) JA 1087/23. jelzetű kézirat: [*Azt mondtam, hogy*]: az Fv1 korábbi változata, a 7. pont harmadik megfogalmazása.

A Hegel – Marx – Freudhoz tartalmi szempontból kapcsolódó töredékek

Az itt következő öt töredék elsősorban a HMF gondolatmenetéhez illeszkedik, de tartalmukat tekintve más JA-szövegekhez is köthetőek. (A HMF maga is sokfelé kapcsolódik.) Keletkezéstörténetileg mindenképpen indokolt a kései fő mű közelében való elhelyezésük, mellyel egy korszakban születtek.

[*Az animizmustól*]

[*Az új század új tudománya*]

[*Forradalom idején*]

[*A társadalom alapja biológiai*]

[*A kultúra mint neurózis*]

Korábbi közlésekben tévesen a szövegegyütteshez sorolt kéziratok

Medvetánc

[*Nem volt olyan könyv*]

[*Marx a*] (ld. *Természettudomány és marxizmus*)

[*Ekkor azonban elvlasztják*] (ld. *A művészet kérdése és a proletárság*)

[*Freudhoz*] (ld. *A művészet kérdése és a proletárság*)

[*Kautsky*] (nem értekező prózai szöveg)

[*„Ökonomikus realizmus” helyett*] (ld. *Új szocializmust!*)

[*Szép példa erre a fejlődésre*] (ld. *Ázsia lelke*)

[*Pauler Ákos*]

Hegel – Marx – Freud

I. A tudományos szocializmus¹

1.²

Nem szükséges, hogy tudós legyen az ember s nem szükséges az sem, hogy proletárok soraiban nyomorogjon, úgy is beláthatja, hogy a mai gazdálkodás³ bajba jutott. Tízmilliókra rug az ellátatlanok száma, csak a művelt emberiséget véve számításba s a termelést⁴ mégis, ha nem háborus célokat szolgál, állami beavatkozással⁵ igyekeznek csökkenteni. Különböző gazdasági tekintélyek különféle okokkal magyarázzák s igazolják ezt a józan ésszel emészthetetlennek látszó jelenséget. Marxista gondolkodók magában a gazdálkodási módban jelölik⁶ meg a bajok forrását s azt hiszik, az általános elnyomorodás annyira megnövekszik „a társadalmi fejlődés természeti törvényeinek” értelmében, hogy a munkájukból élő s az ellátatlan emberek végül is valamilyen szervezett formában fellázadnak s egy elmélet szerint békés, más elmélet szerint forradalmi eszközökkel átalakítják e társadalmi rendet s megvetik alapját a szocialista gazdaságnak. Ez a hit a mult század közepe óta terjedezik az emberek között, újabban azonban nagyon módosult.⁷ Módosult a békés átalakulás hívei között, – ők ma már őszintén nem számítanak a proletár osztály egészére, de azon vannak, hogy más osztályból éppolyan mértékben szerezzenek elvtársakat, mint a proletárok közül s így végül osztályközi pártot alkotnak. Módosult a forradalmi hagyományokhoz ragaszkodók körében is, – ezek arra számítanak,⁸ hogy kikerülhetetlenül beáll valamilyen társadalmi szerencsétlenség, pl. háború, s olyan alkalommal szolgál, hogy egy kisebb megszervezett⁹ csoport is magához ragadhatja a hatalmat s a tömegeknek¹⁰ vagy helyeslésétől, vagy közömbös jóindulatától kísérve hozzáfoghat a nagy cél, a szocializmus megvalósításához. A két elméletre két mozgalom támaszkodik s mindkettő ‘tudományos szocializmusnak’ nevezi magát.

¹ [JA 1087/28/1:] [címváltozatok:] [előbb:]_{kg} *Pszichoanalízis és történelmi materializmus*. [új sorban:] I. *A történelmi materializmus*. [majd:]_{fc} *A fejlődés elmélete*. [új sorban:] *Hegel, Feuerbach és Marx*. [majd:]_{fc} *Hegel, Marx és Freud* [új sorban:] I. *A tudományos szocializmus*. [majd:]_{fc} *Hegel – Marx – Freud* [új sorban:] I. *A tudományos szocializmus*. [majd:]_{lg} *Hegel – Marx – Freud*. [új sorban:] I. *A tudományos szocializmus*. [ld. főszöveg]_{szkj}

² [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} [nincs tagolásjelzés] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} [elütés:] <gazdáló> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} [elütés:] <ter,> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} [elütés:] beavatkozással [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

⁶ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} [elütés:] jelölik [ld. főszöveg]_{szkj}

⁷ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} Ez a hit, melyet Marx és Engels tudományosnak mondanak, a mult század közepe óta terjedezik az emberek között. [majd:]_{kg} Ez a hit, melyet Marx és Engels tudományosnak mondanak, a mult század közepe óta terjedezik az emberek között, újabban azonban nagyon módosult. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} ezek arraszámítanak, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} szervezett [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

¹⁰ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} a nagy tömegeknek [majd: ld. főszöveg]_g

2.¹¹

25 A tudományos szocializmus módszeres alapja a történelmi jelenségek gazdasági elvü¹²
magyarázata, az u.n. történelmi materializmus. Mint a marxista kézikönyvek mondják,
velejük nemzetközi felfogás ez, mert gyökereit a német filozófiába, az angol ökonomiába
s a francia (forradalmi) politikába ereszt. Valójában a történelmi materializmus e modern
30 európai háromság összetett kritikájának tekinthető. Dialektikus, ökonomikus és humanista,
– vagyis úgy látja, hogy az emberi lét, társadalom és állam, általában a művelődés a
gazdálkodáshoz van kapcsolva, belső ellentétekkel terhes s az ellentétek föloldásával fejlődik.

Marx (az ő nevéhez fűződik ez a történelemfölfogás) négy ténnyel számolt, midő¹³
föllépett. A történelmi fejlődés elvével (Hegel), az új ipari technikával, a terhei alatt
nyugtalanul mozgolódó munkássággal és az u.n. utópikus szocializmussal, melynek nem
35 harcos, hanem békés, nem proletári,¹⁴ hanem általános emberi jellege volt. Marx e négy
tényből nyert ismeretét egyesítette, elfogadta az ellentétekben történő fejlődés elvét, a
társadalmi haladás alapjául megtette az ipart és a munkásságot, amazt mint tárgyi,¹⁵ emezt
mint alanyi tényezőt véve számításba s a társadalmi haladás következő állomásaként a
szocializmust fogta föl, mint következményt a modern ipar tárgyi oldaláról nézve és mint
40 célt¹⁶ a munkásság alanyi szempontjából. Tárgyi fogalmazás szerint tehát abban áll a fejlődés,
hogy a tőkés gazdaság elbukik belső ellentétein, azon, hogy termelő erői túlfejlődtek a
termelési módon, viszonyokon és¹⁷ helyet ad a közös gazdaságnak;¹⁸ alanyi fogalmazás
szerint pedig abban, hogy a munkásság meg¹⁹ akarja dönteni és meg is dönti a fennálló
osztályuralmat és megszervezi – átmenetileg – a magáét.

45 Marx és Engels elsősorban Európára gondoltak. Európát²⁰ el is öntötte a haladásba vetett
hit árja, (melyre ma már alig emlékezünk!), az ipar és a technika olyan fejlettségre tett szert,
amilyenre a termelési eszközök filozófusai nem is gondolhattak, a munkások valóban
hatalmas pártokban szervezték meg erőnyeiket s a közös gazdaság többé-kevésbé világos
eszméjével magukhoz vonták a nem-bérmunkások csapatait is. Ilyen körülmények között az
50 a kérdés:²¹ – miért nincs még szocializmus? Nem azt akarom ezzel mondani, hogy nem
következik el, ha az emberek azt akarják, hogy elkövetkezzék. Csak azt kérdelem, hol csúszott²²
hiba a számításba, hogy lehet az, hogy az u.n. „tárgyi előfeltételek megvannak” s az alanyiak
hiányoznak? Marx azt írja, hogy az emberiség csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyek

¹¹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} [nincs tagolásjelzés] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹² [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} jelenségek érdekelvű [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹³ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} <mo> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁴ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} proletár, [majd: ld. főszöveg]_{kc}

¹⁵ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} [elütés:] rágyi [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁶ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} célt, [majd: ld. főszöveg]_{kc}

¹⁷ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} ellentétein és [majd:]_{kt} ellentétein, pl azon, hogy termelő erői <to>[majd:]_{kt}
ellentétein, pl azon, hogy termelő erői túlfejlődtek a termelési módon és viszonyon és [majd:]_{kt} ellentétein,
azon, hogy a termelő erői túlfejlődtek a termelési módon, viszonyokon és [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁸ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} gazdaságnak, [majd: ld. főszöveg]_{kt}

¹⁹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} [elütés:] mag [majd: ld. főszöveg]_g

²⁰ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} Európát [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²¹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} kérdés [majd: ld. főszöveg]_{kc}

²² [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} csúszott [majd: ld. főszöveg]_{kc}

megoldásához a szükséges feltételek a valóságban jelenvannak – hogy’ lehet tehát,²³ hogy egy hatvan millió lakósu állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?

55

3.

Hegel szerint a világ egyetlen fejlődési folyamat s minden jelenségében az észnek,²⁴ a világ szellemének, a Logosnak megnyilatkozása. Ez az ész, ez²⁵ a Logos a természetben szemlélteti²⁶ magát; az emberben, az emberi művelődésben öntudatra ébred; s végül a fejlődés elméletében, vagyis Hegel tanításában elérkezik ahhoz, hogy maga-magát²⁷ általánosan, törvényszerűen fölfogja. Ez az elv igen világos és olyan egyszerű, amilyen bonyolultan Hegel kifejti. „Minden létezik, ami észszerű²⁸ és minden észszerű, ami létezik.” Amennyiben tehát mi nem látnók be valamely lét észszerűségét, vagy valamely észszerűség valóságát, az csak arra vall,²⁹ hogy mibennünk (vagy inkább velünk, a mi valóságunkkal) az ész még nem ébredt az eszmélet megfelelő fokára. Ez elv elfogadása után az emberi gondolkodásnak már „csak” az³⁰ a föladata, hogy a valóság különös jelenségeinek észszerűségét fölismerje s a fölismert észszerűség valóságát megkeresse.

60

65

Marx előtt Feuerbach kísérletezett azzal, hogy az emberek egymásközi viszonylataiban föltárja a hegei elvet. Ő az abszolút szellemet, a logost elveti s helyébe az „embert”³¹ állítja. „Az emberiség korszakai csak vallásos változások által különböznek egymástól. Csak ott hatol el a történelem változása a dolgok³² gyökeréig, ahol az emberek kedélyére hat. A kedély, a szív nemcsak formája a vallásnak,...³³ hanem maga a vallás lényege.” (1)³⁴ Feuerbach tehát megtartja a fejlődés elvét, de a hegei abszolút eszme helyett a történelmi haladás forrásának a vallásos emberi kedélyt látja. Azok az isteni lények – ugymond –,³⁵ melyeket az emberek vallásos kedélye alkotott, nem egyebek az ember (kivetített) tükörképeinél. A történelmi fejlődés során ez isteni lényekről alkotott képzetek szétfoszlanak,³⁶ az emberek végül magukra ismernek, vagyis rájönnek arra, hogy a képzelt isteni lényeket valósággal fölruházó vallásos szeretet valójában emberszeretet;³⁷ s az isteni szeretet eszméi helyébe az emberszeretet öntudata lépvn, létrejő az emberszeretet vallása. – Ahogyan a protestantizmus eltávolítja isten és hívő közül a közvetítő papot s így közvetlen

70

75

80

²³ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} tehát az, [majd: ld. főszöveg]_{kc}

²⁴ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} ész, [majd: ld. főszöveg]_g

²⁵ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} a [majd: ld. főszöveg]_g

²⁶ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} szemléli [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²⁷ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} <mam> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁸ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} van [majd: ld. főszöveg]_g

²⁹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} csak arravall, [majd: ld. főszöveg]_{kc}

³⁰ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} már <cs> [majd:]_g már csak a [majd: ld. főszöveg]_g

³¹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} embert [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³² [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} [elütés:] <ms> [majd: ld. főszöveg]_g s

³³ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} vallásnak, hogy annak a [elütés:] kedélyben is ott kell lennie, [majd: ld. főszöveg]_{kc}

³⁴ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} lényege. (Idézve Starckenál 168.1.)” [majd:]_{kc} lényege.” [majd: ld. főszöveg]_{kt}

³⁵ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} lények, úgy mond, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁶ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} [elütés:] szétfoszlanak, [majd: ld. főszöveg]_g

³⁷ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} emberszeretet [majd: ld. főszöveg]_{kc}

kapcsolatot teremt az égi atya és földi gyermeke között, úgy távolítja el Feuerbach a szeretőt és a szeretett ember közül a közvetítő isteneszmét s teremt közvetlen kapcsolatot³⁸ közöttük. Feuerbach a nemi egyesülést is vallásos áhitattal telinek gondolja, papi és isteni áldás nélkül. Persze itt kérdéses marad, hogy miért szükséges egyáltalában a nemiség vallásos fölfogása, 85 miért volt szükséges előbb az isteni³⁹ és egyházi, Feuerbachnál pedig a humanista szentesítés.

Hegelnél az ész működik – öntudatlanul – a művelődés erkölcsseiben, Feuerbachnál az erkölcsiség lép⁴⁰ elő tudatosan s teszi észszerűvé a különböző korok vallásos képzeit.

4.

A hegeli elvet követve kapcsolódik Marx Feuerbachhoz. Feuerbach a vallásos kedélyt 90 végső valóságnak fogja föl s azt hiszi, a történelem az emberszeretnek, az embert szerető embernek öntudatosodási⁴¹ folyamata. Marx többet lát a történelemben – az embernek emberré válását gondolja el benne. „A szocialista ember számára – ugymond – az egész ugynevezett világtörténelem nem más, mint az ember nemzése (illetve termelése: *Erzeugung*) az emberi munka által.” (2)⁴² Mi az ember? „Az emberi lényeg a társadalmi viszonyok 95 összessége” (3)⁴³ – mondja – „az ember egyéni és faji élete nem különböznek” (4),⁴⁴ maga „az egyén a⁴⁵ társadalmi lény” (5).⁴⁶ A történelemben az ember önnön lényegét fejt ki s egyszersmind tökéletesíti;⁴⁷ társas⁴⁸ mivolta őt, ő pedig társas mivoltát egyre társadalmibbá teszi. A nemzés⁴⁹ élettani műveletéhez társra van szüksége, ez a lényeg s az embernek ez a lényege fejlődik a történelem folyamán affelé az állapot felé, amelyben minden egyes 100 embernek életszükségletévé válik minden másik ember. A társadalmi viszonyok adják e fejlődés valóságát,⁵⁰ s a valóság ilyen fejlődésének, a fejlődés ilyen valóságának tudományos eszmélete, elmélete a szocializmus.

³⁸ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} [elütés:] <ky> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} isten [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁰ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} [elütés:] léo [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴¹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} történelem az emberszeretet öntudatosodási [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

⁴² [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} az embernek születése az emberi munka által.” (1) [majd:]_g az ember születése az emberi munka által.” (1) [majd:]_g az ember születése [korrektúrajellel kapcsolva:] <E> az emberi munka által.” (1) [majd:]_{ft+kc} az ember nemzése (*Erzeugung*) az emberi munka által.” (2) [majd: ld. főszöveg]_{kc+fc} [A szöveg alakulásának utolsó fázisában írószkört váltott JA. Kék ceruzával írt korrektúrajellel kapcsolta a szöveget, s az első két szót – nemzése (illetve – is ezzel írta, a második két szót – termelése: (*Erzeugung*) – pedig fekete ceruzával.]

⁴³ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} összessége” [majd:]_{kg} összessége” (2) [majd: ld. főszöveg]_{kt}

⁴⁴ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} (3), [majd: ld. főszöveg]_{kt}

⁴⁵ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} a [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁶ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} (4). [majd: ld. főszöveg]_{kt}

⁴⁷ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} tökéletesíti, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁸ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} [elütés:] társas [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} teszi. [elütés:] Anemzés [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁵⁰ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} valóságát [majd: ld. főszöveg]_{kc}

Marx elmélete szerint az emberiség úgy fejt ki faji lényegét⁵¹ a termelésben, ahogy Hegel elmélete szerint a világszellem fejt ki önmagát⁵² a történeti természetben. Az emberiség előbb megvalósítja a termelésben társas mivoltát, azután tudatával⁵³ fölfogja. Természetesen ez a tudat maga is társadalmi termék, hiszen a nyelv is az, márpedig „a nyelv a gyakorlati, más emberek számára is létező,⁵⁴ tehát önmagam számára is létező, valóságos tudat” (6).⁵⁵ A termelésben az⁵⁶ emberiség önmagát⁵⁷ termeli, egyfelől úgy, hogy a külső természetet átalakítja a saját használatára, másfelől úgy, hogy saját természetét mind társasabbá teszi, mignem az egész emberiség egyetlen társadalommá s ez a társadalom az⁵⁸ egyes embernek természetévé válik. Ehhez képest a termelési eszközökből kiolvashatjuk minden korban egyfelől az embereknek egymáshoz való viszonyát, másfelől a környező természethez való emberi vonatkozást. Így a társadalom formájának, a fejlődésben lévő emberi lényeknek minden változása végső fokon a termelési eszközök változásának, fejlődésének függvénye. A modern ipar megkövetelte a hübéri társadalom átalakulását polgárivá;⁵⁹ s a mai, még modernebb ipar megköveteli, hogy a jelen polgári társadalom a dolgozó emberek társadalmává alakuljon⁶⁰ át. A termelés társadalmi, azaz megosztott munka,⁶¹ s a munkamegosztás fejlődése mind társadalmibbá teszi a termelést. A társadalom maga osztályokra válik,⁶² s az emberek aszerint képeznek osztályokat, hogy a termelési eszközök szempontjából milyen tulajdonjogi helyzetet foglalnak el egymással szemben. Minthogy az emberi lény a társadalmi viszonyok összessége, nyilvánvaló, hogy mind⁶³ a tulajdonjog és az erkölcs,⁶⁴ mind a tudományok és a termelési eszközök, mind az osztályok harca és a nemek viszonya az emberi lény valóságának megjelenései.⁶⁵

Kategóriáit Marx az emberek faji és nemi létéből származtatja. E származtatást az jellemzi, hogy a nemi tevékenységet gazdaságinak, termelésnek fogja föl, a termelésben, gazdaságban, politikában azonban már csak faji* megnyilatkozást lát és nem veszi észre benne a

⁵¹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} szerint úgy fejt ki az emberiség faji lényegét [majd:]_{kc} szerint az emberiség faji lényegét úgy fejt ki [majd: ld. főszöveg]_{kc}

⁵² [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} a [elütés:] <világszle> [majd:]_{kg} a világszellem önmagát fejt ki [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁵³ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} azután elméjével [majd:]_{kg+kc} azután a tudatával [majd: ld. főszöveg]_{kc}

⁵⁴ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} számára létező, [majd: ld. főszöveg]_{kg+kc}

⁵⁵ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} (1) [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁵⁶ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} A termelés maga az [majd: ld. főszöveg]_{kg+kc}

⁵⁷ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} önmagát [majd: ld. főszöveg]_{kc}

⁵⁸ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} <e> [majd: ld. főszöveg]_{kg}

⁵⁹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} polgárivá [majd: ld. főszöveg]_{kc}

⁶⁰ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} társadalom munkástársadalommá alakuljon [majd: ld. főszöveg]_{kc}

⁶¹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} A társadalmi munka megosztott munka [majd:]_{kc} A termelés, [majd: ld. főszöveg]_{kc}

⁶² [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} válik [majd: ld. főszöveg]_{kc}

⁶³ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} összessége, mind [majd: ld. főszöveg]_{kc}

⁶⁴ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} és erkölcs, [majd: ld. főszöveg]_{kc}

⁶⁵ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} lényeg valóságos kifejeződései [majd:]_{kg} lényeg valóságos képei. [majd: ld. főszöveg]_{kg}

*nemiséget.*⁶⁶ Jellemzi az is, hogy *a nemiséget s vele az embert,*⁶⁷ hogy úgy mondjam,⁶⁸ fiziológiai és nem biológiai szempontból, *a testi lét szervei és nem ösztönei szempontjából*⁶⁹ nézi s *az így, szervei oldaláról megérteni próbált ember megfelelőjének látja a termelési eszközök oldaláról szemlélt társadalmat.*⁷⁰ Ime:

„Az első megállapítandó tényállás az egyének testi szervezete (mint a társadalomban a termelési eszközök fejlettsége!) és ezáltal adott viszonyuk a többi természethez.” (7)⁷¹ Az emberek „akkor kezdenek különbözni az állatoktól, amikor élelmiszereiket termelni kezdik” – ezt „testi szervezetük föltételezi”. „Amilyen módon életüket nyilvánítják az egyének, olyanok.

Hogy mik,⁷² az tehát egybeesik termelésükkel;⁷³ éppugy azzal, amit termelnek, mint azzal⁷⁴ is, ahogy termelnek.⁷⁵ Mik⁷⁶ az egyének, ez⁷⁷ termelésük anyagi feltételeitől függ.” „Ez a termelés először a népesség szaporodásával lép elő.” (8)⁷⁸ Az első termelőviszony „a viszony férfi és nő, szülők és gyermekek között, a család.” „Az életnek a termelése – mind⁷⁹ a sajáté a munkában, mind az idegené a nemzésben –” egyszerre⁸⁰ természeti és társadalmi viszony.

(9)⁸¹ A népesség szaporodásával „fejlődik a munkamegosztás, amely eredetileg nem volt más, mint a munka megosztása a nemi aktusban.” (10)⁸² „Ez a három mozzanat, a termelési erő, a társadalmi állapot és a tudat egymásközt ellenmondásba⁸³ kerülhet és kell, hogy kerüljön,⁸⁴ mert a munka megosztásával adva van a lehetősége,⁸⁵ sőt a valósága annak, hogy a szellemi és az anyagi tevékenység, az⁸⁶ élvezet és a munka, termelés és fogyasztás⁸⁷ különböző

⁶⁶ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} nemi tevékenységet gazdaságának, termelésnek fogja föl, a termelésben, gazdaságban, politikában azonban már csak faji megnyilatkozást lát és nem veszi észre benne a nemiséget. [majd: ld. főszöveg]_{kc}

⁶⁷ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} a nemiséget s vele az embert [majd: ld. főszöveg]_{kc}

⁶⁸ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} mondjam [majd: ld. főszöveg]_{kc}

⁶⁹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} a testi lét szervei és nem ösztönei szempontjából [majd: ld. főszöveg]_{kc}

⁷⁰ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} az így, szervei oldaláról megérteni próbált ember megfelelőjének látja a termelési eszközök oldaláról szemlélt társadalmat. [majd: ld. főszöveg]_{kc}

⁷¹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} (2) [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷² [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} olyanok. Amik, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷³ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} termelésükkel, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷⁴ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} mint ahogy azzal [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷⁵ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} is, hogy mint termelnek. [majd:]_{kg+fc} is, hogy miképpen termelnek. [majd:]_{kg+fc} is, hogyan termelnek. [végül: főszöveg]₃

⁷⁶ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} Hogy tehát mik [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷⁷ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} az [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷⁸ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} (3) [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷⁹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} termelése, mind [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸⁰ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} nemzésben” [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸¹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} (4) [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸² [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} (1) [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸³ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} tudat egymással ellenmondásba [majd: ld. főszöveg]_{kg+fc}

⁸⁴ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} [elütés:] kerüljön [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸⁵ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} [elütés:] l hetősége, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸⁶ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} tevékenység, hogy az [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸⁷ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} [elütés:] fogyasztáy [majd: ld. főszöveg]_{kg}

egyénekre jusson.” (11)⁸⁸ A munka megosztásával pedig jelentkezik⁸⁹ „a tulajdon, amely már 145
csirájára, első formájára lel a családban, amelyben az asszony és a gyermekek a férfi
rabszolgái.” (12)⁹⁰ „A nőhöz,⁹¹ mint a közös gyönyör cselédjéhez és mint zsákmányhoz való
viszonyban ki van mondva az a végtelen lealacsonyítás, amelyben az ember önmaga számára
létezik, mert e viszonylat titkának megvan a maga *nem kétértelmű*, határozott, nyilvánvaló,
föltárt kifejezése a férfinak a nőhöz való viszonyában és abban a módon, ahogyan ez 150
közvetlen, természetes faji (nemi) viszony (Gattungsverhältnis) fölfogásra⁹² jut. Az embernek
az emberhez való közvetlen, természetes, szükséges viszonya a *férfinak a nőhöz* való
viszonya. Ennek a viszonynak a jellegéből következik, hogy az *ember*, mint *faji lény*
(Gattungswesen) mennyire lett magáé és mennyire fogta föl magát; a férfinak a nőhöz való
viszonya az embernek az emberhez való *legtermészetesebb* viszonya. Tehát⁹³ benne 155
mutatkozik meg, hogy mennyire lett *emberivé* az ember *természetes* magatartása, vagy hogy
mennyire lett *természetes* lényegévé az *emberi* lényeg, mennyire lett természetévé az emberi
természet. Ebben a viszonyban megmutatkozik az is, hogy az ember *sükséglete* mennyire lett
emberi szükségletté, tehát mennyire lett szükségletévé a *másik* ember mint ember, mennyire
közügye egyuttal a lét és tovább hogy legegényibb mivoltában mennyire a magántulajdon első 160
pozitív megszüntetése.” (13)⁹⁴

Marx szemére veti Feuerbachnak, hogy a nemiséget „idealizálta.” Feuerbach éppígy
felróhatná Marxnak, hogy ő pedig „materializálta” a nemiséget.

5.⁹⁵

Sokan, kik szinte kérkednek a „marxizmus” kifejezéssel, ezt néha „proletárszocializmus” 165
névvel helyettesítik s ugyanígy beszélnek „proletárirodalomról”, „proletárkulturáról”, melyen
azonban nem néptudományi különlegességet értenek, hanem olyasmit, ami a polgárinak
nevezett mai általános műveltségénél magasabbrendű. Marx gondolata szerint azonban
mindenki szocialista,⁹⁶ aki tudva munkálkodik azon,⁹⁷ hogy az ember méltó legyen
önmagához, hogy az emberi lényeg kifejlésre jusson, hogy megszűnjenek azok a társadalmi 170
különbségek,⁹⁸ amelyek a termelés fejletlenebb fokán szükségesek voltak, ma már azonban
mind az anyagi termelésnek, mind az erkölcsi jóérzésnek, mind a teljes emberi öntudat

⁸⁸ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} (2) [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸⁹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} adva van [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁹⁰ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} (3) [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁹¹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} nőhöz, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁹² [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} [elütés:] fölfogásra [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁹³ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} Benn [majd: ld. főszöveg]_{kg}

⁹⁴ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} (4) [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁹⁵ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} [nincs tagolásjelzés] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁹⁶ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} <szocialistá> [majd: ld. főszöveg]_{kg+fc}

⁹⁷ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} aki azon munka [majd:]_{kg+fc} aki tudva azon munka [majd: ld. főszöveg]_{kg+fc}

⁹⁸ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} a különbségek, [majd:]_{kg} a [elütés:] társadalmi különbségek, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

kialakulásának akadályai.⁹⁹ Miért látja Marx mégis a proletárságban azt az erőt, mely a társadalmat átalakítani hivatott? Ő maga így felel erre:¹⁰⁰

- 175 „Ha a szocialista írók ezt a világtörténeti szerepet a proletárságnak tulajdonítják, ez semmiesetre¹⁰¹ sem azért történik, mert isteneknek tartják a proletárokat. Inkább fordítva. Minthogy a¹⁰² kifejlett proletárságban gyakorlatilag teljessé vált az elvonatkozás minden emberségtől, sőt az emberségnek a látszatától is; minthogy a¹⁰³ proletárság életfeltételeiben¹⁰⁴ a társadalomnak legembertelenebb végletén van¹⁰⁵ összefogva a mai társadalom minden életfeltétele; minthogy¹⁰⁶ benne az ember elvesztette saját magát, de minthogy egyszersmind nemcsak megnyerte¹⁰⁷ ennek a veszteségnek elméleti tudatát, hanem kényszerítve is van közvetlenül, a már¹⁰⁸ el nem utasítható, már nem¹⁰⁹ szépíthető, abszolút parancsoló szükségstől – ez a gyakorlati kifejezés a szükségszerűségre –, hogy¹¹⁰ fellázadjon ez ellen az embertelenség ellen.¹¹¹ ezért lehet és kell¹¹² a proletárságnak magát fölszabadítania. De nem szabadíthatja föl magát anélkül, hogy saját életfeltételeit meg ne szüntetné. Saját életfeltételeit nem szüntetheti meg anélkül, hogy meg ne szüntetné a mai társadalomnak minden embertelen életfeltételét, melyek¹¹³ az ő helyzetében vannak összefoglalva. Nem hiába járja ki a munka kemény, de acélozó iskoláját. Nem arról van szó, amit ez vagy az a proletár, vagy maga az egész proletárság ideig-óráig mint célt képzel maga elé. Arról van szó, ami ő és amit e lét szerint történelmileg tenni kényszerül. Célja és történelmi tette saját élethelyzetében, mint a mai polgári társadalomnak egész szervezetében világosan, visszavonhatatlanul elő van írva.”
- (14)¹¹⁴ Ehhez hozzáfűzhetjük, hogy amint a proletárokat az *anyagi szükség*¹¹⁵ sarkallja e történelmi folyamatban, úgy serkent¹¹⁶ másokat szocialista irányban *erkölcsi szükségletük*¹¹⁷

⁹⁹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} jóérzésnek akadályai. [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁰⁰ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} Hogy Marx mégis a proletárságban látja azt az erőt, mely a társadalom átfarmálására hivatott, azt a következő szavak indokolják: [majd:]_{fc} Miért látja Marx mégis a proletárságban látja azt az erőt, mely a társadalom átalakítani hivatott? Ő maga így felel erre: [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁰¹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} ez semmi esetre [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰² [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} fordítva. Azé [majd:]_{kg} fordítva. Azért, mert a [majd:]_{fc} fordítva. Mert egy a [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰³ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} vált a minden emberségtől, sőt az emberségnek a látszatától való elvonatkozás, mert a [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰⁴ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} életfeltételeiben, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰⁵ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} a társadalom [elütés:] legembertelenebb végén vannak [majd:]_{fc} a társadalom legembertelenebb végletén van [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁰⁶ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} életfeltétele, mert [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰⁷ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} magát, egyszersmind azonban nemcsak hogy megnyerte [majd:]_{ft} magát, de mert egyszersmind nemcsak hogy megnyerte [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰⁸ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} többé [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰⁹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} el [majd: ld. főszöveg]_{kg}

¹¹⁰ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} szükségszerűségre – hogy [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹¹¹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} ellen, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹¹² [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} és ezért kell [majd: ld. főszöveg]_{kg}

¹¹³ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} melyeknek [majd: ld. főszöveg]_{kg}

¹¹⁴ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} (1) [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹¹⁵ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} anyagi szükség [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹¹⁶ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} sarkallja [majd: ld. főszöveg]_{kg}

¹¹⁷ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} erkölcsi szükség [majd:]_{kg+fc} erkölcsi szükségletük [majd: ld. főszöveg]_{fc}

s ugy tette magát Marxot szocialistává az *elméleti szükségszerűség*,¹¹⁸ mert e szükségletek mindegyikében¹¹⁹ a társadalmi, azaz emberi lényeg jut kifejezésre. Azok a „marxisták”, kik mindenütt és mindenben anyagi érdeket keresnek s az anyagi érdeket teszik elvvé az emberi öntudat mai fokán is a cselekedetek értelmének vizsgálatában, Marx gondolataiból egy kukkot sem értenek.

6.

Mint látjuk, Marx¹²⁰ szerint arról van szó, aminek történnie kell és nem arról, hogy mit gondolnak, milyen adott célokat tűznek maguk elé a proletárok és pártjaik. Marx tehát az embert mint látható, érzéki valóságot szemléli, életfeltételeiből és „*reális énjéből*”¹²¹ következtet jövőjére. Következétesen¹²² meg is teheti ezt, hiszen¹²³ úgy gondolja, hogy az egyén léte adva van saját tudata számára. „A tudat sohasem lehet egyéb, mint a tudott lét és az ember léte az ő valóságos életfolyamata.”¹²⁴ „Nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet határozza meg a tudatot.” (15)¹²⁵ Ehhez kapcsolódik az a nézete, hogy az ember úgy fejlődik, hogy megváltoztatja életkörülményeit s ezek a megváltoztatott életkörülmények megváltoztatják őt. Eszerint saját tudatunkkal közvetlenül nem alakíthatjuk létünket.¹²⁶

Egy új¹²⁷ természettudomány, a pszichoanalízis, azonban azzal a fölfedezéssel vált betegségek gyógyító módjává, hogy a tudat képes a lét közvetlen alakítására, ha másként nem, hát úgy, hogy kivet magából, elfojt oly gondolatokat, melyeket éppen a valóságos, természetes lét¹²⁸ sugalmaz s ezzel az elfojtással annyira megváltoztatja a létet, hogy az egészséges ember beteg emberré válik, az érzéken-észszerűen gondolkodó lényben létre jön pl. az a vallásos kedély, az a valóságos lelkiállapot, melynek¹²⁹ fogalmát oly mulatságosnak találta Engels Feuerbachnál. Az ilyen ember – s az emberiség történelmi multjában csak ilyen emberekre számíthatunk – kétségkívül¹³⁰ valóságos lény, tudata azonban nem felel meg ösztönös (faji, nemi) létének, hanem csak annak a létnek a képét adja, amelyet már eltorzított. Ez a tudat nem a lét képét torzítja el, hanem magát a létet mint természetet s e torzított lét

¹¹⁸ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} elméleti szükségszerűség, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹¹⁹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} mert mindegyikben [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹²⁰ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} értenek. Számomra itt az a fontos, hogy [majd:]_{kg} értenek. Marx [majd:]_{fc} értenek. [új sorban:] 6. [bekezdés korrektúrajele] Marx [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹²¹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} „reális énjéből” [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹²² [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} [elütés:] következetesen [majd: ld. főszöveg]_{kg+fc}

¹²³ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} mert [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹²⁴ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} A tudat sohasem lehet egyéb, mint a tudott lét és az ember léte az ő valóságos életfolyamata. (2) [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹²⁵ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} (3) [majd:]_{ft} (2) [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹²⁶ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} tudatunkkal nem alakíthatjuk létünket közvetlenül. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹²⁷ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} modern [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹²⁸ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} valóságos lét [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹²⁹ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} kedély, melynek [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹³⁰ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} ember kétségkívül [majd: ld. főszöveg]_{kg+fc}

képét többé-kevésbé hiven megőrzi.¹³¹ „Elkerülhetetlen dolog – írja Engels –, hogy¹³² mindennek, ami egy emberre hat, a tudatán kell keresztül mennie, – még az evésnek és az ivásnak is, ami a tudat által érzett éhségen és szomjúságon kezdődik és ugyancsak a tudat által érzett jóllakottsággal végződik.” (16) – Azóta a lélektan az egyénnek, a társadalmi lénynek fejlődésében sok olyan jelenséget derített fel, amelyet a tizenkilencedik századbeli bölcselelő nem ismerhetett. Csak érinthetett kérdéseket, melyeket ma – éppen saját gondolatrendszere alapjainak igazolására – világosabban tekinthetne át. Így azóta megtudtuk, hogy éhség és tudat, nemi vágy és tudat között a kapcsolat megszakadhat; hogy a tudat a jóllakottságot s a nemi kielégülést, bár a fiziológiai lét rendje szerint minden szabályszerűen végbement, igen sokszor nem veszi tudomásul; sőt rendszerint nem veszi tudomásul, ha – a nép nyelvén szólván – „nincs¹³³ áldás rajta”.¹³⁴

¹³¹ Ez a tudat nem a lét képét torzítja el, hanem magát a létet s e torzított lét képét többé-kevésbé hiven megőrzi. [majd:]_{fc} Ez a tudat nem a lét képét torzítja el, hanem magát a létet mint természetet s e torzított lét képét többé-kevésbé hiven megőrzi. [majd:]_{fc} *Ez a tudat nem a lét képét torzítja el, hanem magát a létet mint természetet s e torzított lét képét többé-kevésbé hiven megőrzi.* [majd:] [JA 1087/28/2:]_{ig} [ld. főszöveg]

¹³² [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} „Elkerülhetetlen – írja – [majd:]_{kg} „Elkerülhetetlen – írja Engels – hogy [majd:]_{kg+fc} „Elkerülhetetlen dolog, – írja Engels – hogy [majd:] [JA 1087/28/2:]_{ig} [ld. főszöveg]

¹³³ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} végződik. (1) Ma [elütés:] Mát [majd:]_{kg} végződik. (1) Ma már tudjuk, hogy az éhség és a tudat, nemi és egyéb vágy s a tudat között a kapcsolat megszakadhat, hogy a tudat a [elütés:] jölly [majd:]_{kg} végződik. (1) Ma már tudjuk, hogy az éhség és a tudat, nemi és egyéb vágy s a tudat között a kapcsolat megszakadhat, hogy a tudat a jóllakottságot s a nemi kielégülést, bár a fiziológiai létet tekintve minden szabályszerűen végbement, igen sokszor nem veszi tudomásul, sőt rendszerint nem veszi tudomásul, ha – a nép nyelvén szólván és Feuerbach szerint értvén – „nincs [majd:]_{fc} végződik.” (1) Ma már azonban tudjuk, hogy az éhség és a tudat, a nemi és egyéb vágy s a tudat között a kapcsolat megszakadhat; hogy a tudat a jóllakottságot s a nemi kielégülést, bár a fiziológiai lét szabályai szerint minden rendben végbement, igen sokszor nem veszi tudomásul; sőt általában nem veszi tudomásul, ha – a nép nyelvén szólván és Feuerbach szerint értvén – „nincs [majd:]_{fc} végződik.” (1) Ma már tudjuk, hogy éhség és tudat, nemi vágy és tudat között a kapcsolat megszakadhat; hogy a tudat a jóllakottságot s a nemi kielégülést, bár a fiziológiai lét rendje szerint minden szabályszerűen végbement, igen sokszor nem veszi tudomásul; sőt rendszerint nem veszi tudomásul, ha – a nép nyelvén szólván – „nincs [majd:] [JA 1087/28/2:]_{ig} végződik.” (1) – Azóta a [elütés:] <lélt> [majd:]_{ig} végződik.” (1) – Azóta a lélektan az egyénnek, a társadalmi lénynek fejlődésében sok olyan jelenséget derített fel, amelyet a tizenkilencedik századbeli bölcselelő nem ismerhetett. Csak érinthetett kérdéseket, melyeket ma – éppen saját gondolatrendszere alapjainak igazolására – világosabban tekinthetne át. Így azóta megtudtuk, hogy éhség és tudat, nemi vágy és tudat között a kapcsolat megszakadhat; hogy a tudat a jóllakottságot s a nemi kielégülést, bár a fiziológiai lét rendje szerint minden szabályszerűen végbement, igen sokszor nem veszi tudomásul; sőt rendszerint nem veszi tudomásul, ha – a nép nyelvén szólván – „nincs [majd:] ld. főszöveg]”_{fc}

¹³⁴ [JA 1087/28/2:] áldás rajta”. (Folytatom) [kézirat vége] [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} áldás rajta”. [majd:] 7. [új bekezdésben:] Most visszatérek a cikkem elején fölvetett kérdésre. A technika hasonlíthatatlanul fejlettebb, mint Marx idejében volt, a technikával együtt a proletárság, e „mesterségesen termelt szegénység” is szervezeten szól bele a történelembe, – hát miért nincs még szocializmus? [új bekezdésben:] A termelési eszközök ugyanazt a szerepet játsszák a társadalomban, mint az egyén életében a saját szervei. Minthogy maga Marx a nemi aktusban látta utnak indítottnak a termelést és a fejlődést, talán nem visszavetendő az analógia: az, hogy nincs még szocializmus, bár a termelési eszközök fejlettsége és a termelő erők megkívánják a gazdaságnak ezt a formáját, megfelel a pszichikai eredetű impotenciának és a frigiditásnak: a koituszból elmarad az orgazmus, bár a nemi szervek fejlettsége és az ösztönök megkívánják a nemi egyesülésnek ezt a formáját. Azt hiszem, hogy Marx gondolata nagyon közeljár az igazsághoz, de nem éri el egészen. „Az

Miről feledkezett meg Marx, az emberi lényegnek melyik valóságos vonása¹³⁵ marad rejtve előtte? Mi az, ami szükség szerint homályba temetkezik¹³⁶ az olyan gondolkodó előtt, aki a fejlődő társadalmat¹³⁷ termelési eszközeiből, a fejlődő egyént pedig testi szerveiből akarja megérteni?

Marx a vallásokat az emberi lényeg képzeletbeli megvalósításának tartja. Nos, a kereszténységben a *gyermek*, az ember fia váltja meg az emberiséget szenvedéseitől. Marx megfeledkezik¹³⁸ a gyermekről. Azt mondja, hogy az embernek önmagához való viszonya nyilatkozik meg a férfi és a nő „legtermészetesebb” viszonyában, de nem gondol arra, hogy ugyanígy „legtermészetesebb” viszony a felnőtt és a gyermek viszonya.¹³⁹ Nem¹⁴⁰ tud – hiszen akkor még nem¹⁴¹ is tudhatott arról, hogy a felnőtt egyén¹⁴² olyan viszonyban van önmagával, amilyen viszonylatban a felnőttekkel volt gyermekkorában; hogy ez a viszony nem pusztán a tudatra jellemző¹⁴³ viszonyítás, hanem lelki valóság, melynek tünetei¹⁴⁴ a testi szervek működésének zavaraiiban jelentkeznek. Lelki¹⁴⁵ valóság, mely kifejezésre jut a cselekedetekben és az őket irányító eszmékben;¹⁴⁶ az emberi szükségletek legnagyobb részének *képzelt* mivoltában; Daedalusnak¹⁴⁷ és Icarusnak, az apának és¹⁴⁸ a fiúnak együttes szárnyalásában, s a repülés ez ősi¹⁴⁹ eszméjének mai, technikai megvalósításában. A repülőgép – s bizvást hozzátehetjük – a gyomorsavtultengés, melyek egyformán anyagi-technikai kifejezései az emberi lényeknek, együttesen nem igen kecsegtetnek azzal,¹⁵⁰ hogy a szabadság országának kapuja¹⁵¹ előtt áll az emberiség, mert amennyire észszerű

egyén a társadalmi lény” – írja s így a történelemben kifejlő emberi lényeg nyilatkozik meg a neurózisokban és az elmebetegségekben is, és egyszersmind az emberek eszméiben, az ideológiákban. Ezeknek az ideológiáknak a magyarázata azonban nem teljes, sőt nagyon hiányos ha alapjuknak a felnőtt emberek fiziológiai létét, a környező természetet és a termelési eszközökkel meghatározottnak gondolt társadalmi miliót tekintjük. Az ideológiák s ezzel az emberek cselekedetei végső magyarázatra valóban az ember faji (tehát nemi) mivoltában találunk [szövegváltozatok: ld. **Melléklet**] [majd:]_{fc} áldás rajta”. (Folytatom) [majd: ld. főszöveg]_{JA 1087/28/3}

¹³⁵ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{kt} melyik vonását [majd: ld. főszöveg]_{kt}

¹³⁶ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{kt} szerint homályba burkolódzik [majd:]_{kt} szerint egyre mélyebb homályba burkolódzik [majd: ld. főszöveg]_{kt}

¹³⁷ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{kt} a társadalmat [majd: ld. főszöveg]_{kt}

¹³⁸ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{kt} szenvedéseitől. Megfeledkezik [majd: ld. főszöveg]_{kt}

¹³⁹ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{kt} „legtermészetesebb” viszony a felnőtt és a gyermek viszonya. [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁴⁰ [íróeszközváltás]

¹⁴¹ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} hiszen nem [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁴² [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} ember [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁴³ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} pusztán tudatos [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁴⁴ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} melynek csak tünetei [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁴⁵ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} jelentkeznek, lelki [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁴⁶ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} az eszmékben; [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁴⁷ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} Daedalus [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁴⁸ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} ez [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁴⁹ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} s e repülés ősi [végül: főszöveg]_{ft}

¹⁵⁰ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} igen biztatnak [majd:]_{ft} igen kecsegtetnek, [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁵¹ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} szabadság kapuja [majd: ld. főszöveg]_{ft}

250 követelménnyé teszi a mai, repülőgépes technika a társadalomnak az egész emberiségre szóló megszervezését¹⁵² a társadalmi tudatban, az egyének gyomorsavtúltengéses biológiai léte¹⁵³ éppoly értelmetlenné teszi e megszervezésben való öntudatos részvételt.

Marx a gyermek szerveiből nem olvashatta ki, hogy a gyermek nemi lény s így nem is jöhetett rá arra, hogy az embernek önmagához való,¹⁵⁴ a felnőttnek a gyermekhez való viszonya, melyet¹⁵⁵ minden felnőtt egyén külön, materiális gyermek nélkül megtestesít önmagában – végső fokon nem más, mint a felnőtt és a gyermeki nemiség viszonya egymáshoz ugyanabban¹⁵⁶ az emberben. Ennek a viszonynak a tudatos föloldása nélkül az egyének egyszerűen¹⁵⁷ nem juthatnak kifejlett szerveiknek,¹⁵⁸ szerveik működésének szabad birtokába, ahogy az emberiség sem jutott el kifejlett termelési eszközeinek, erőinek szabad, 260 öntudatos birtoklásához.¹⁵⁹

Miért nincs még szocializmus, – kérdeztem cikkem elején. Egyelőre analogiával felelek erre. Ez az analógia nem visszavetendő, hiszen Marx maga a nemi aktussal látja utnak indítottnak az emberi termelést. Szocializmus éppugy nincs, bár a termelési eszközök¹⁶⁰ fejlettsége és a termelő erők megkívánják a gazdaságnak ezt a formáját, ahogy nincs teljes 265 orgazmus a mai ideges emberek koituszában, bár a nemi¹⁶¹ szervek fiziológiai kifejtettsége és az egyén ösztönei megkívánják a nemi egyesülésnek ezt a fejlett formáját. Az általánosan elterjedt női és férfifrigiditás és a pszichikailag föltételezett impotencia elmélete szolgál¹⁶² annak magyarázatául, hogy a szocializmus megvalósításának tárgyi, technikai feltételei mellől miért hiányoznak e megvalósítás alanyi, lelki előfeltételei.

270 * „species” – nem „race”

¹⁵² [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} a társadalom öntudatos megszervezését [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁵³ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} tudatban, a gyomorsavtúltengés biológiai létében [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁵⁴ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} való <vis> [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁵⁵ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} melyek [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁵⁶ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} viszonya ugyanabban [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁵⁷ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} éppugy [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁵⁸ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} juthatnak szerveiknek, [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁵⁹ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} szabad birtoklásához. [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁶⁰ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} erők [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁶¹ [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} <nemis> [majd: ld. főszöveg]_{ft}

¹⁶² [JA 1087/28/3:] [előbb:]_{ft} a pszichikai impotencia szolgál [majd:]_{ft} a pszichikailag [elírás:] föltételezett impotencia szolgál [majd:]_{ft} a pszichikailag [elírás:] föltételezett impotencia elmélete szolgál [ld. főszöveg]_{szkj}

7.

Miért feledkezt meg Marx, az emberi
lényeknek megfigyelt ~~viselkedését~~ ^{viselkedését} marad részben
valóságos

elötte? Mi az, ami szükség szerint
~~szükség szerint~~ ^{szükség szerint} homályba kerülő ~~viselkedését~~ ^{viselkedését} tenetkés az
olyan gondolkodó előtt, aki ^{szükség szerint} a társadalmas
termelési eszközökhöz, a fejlettség ^{szükség szerint} előtt
pedig testi nerveiből akarja megérteni?

Marx a vallásokat az emberi lények
képiletbeli megvalósításának törtéje. Nos,
a kereszténységben a háromság, az ember
fia váltja meg az emberiséget szenvedé-
seitől. ~~Marx~~ ^{Marx} feledkezik a háromságról. Azt
mondja, hogy az emberek önmagához való
viszonya nyilvánvaló meg a férfi és a nő
"letermeléséből" viszonyában, de nem
gondol arra, hogy ugyanígy "letermeléséből
viszony a felnőtt és a háromság
viszonya. Nem tud - hiszen nem "
tudható arról, hogy a felnőtt ~~viszony~~
(erő)

olyan viszonyban van önmagával,
amiféle viszonylatban a felültrekkelt volt
gyermekkorában; hogy az a viszony nem
puhta ~~vált~~ a tudatra jellemző viszo-
nyítás, hanem telki valóság, melynek
csak tünete a testi nevelés működésének
zavaraihoz jelentkezik. Telki valóság,
mely kifejezésre jut a cselkedetékben és az
ökök ^{időközbe} ~~cselkedetékben~~; az emberi működésnek lema-
gobb részének képelt nívójában; ~~de~~
dallus ^{műve} ~~szó~~ Icarusnak, az apának és a fi-
nak együttis márgalásában, és repülés-
eszméjének mai, technikai megvalósí-
tásában. A repülőgépek - a bizonyos hova-
tehetjük - a gyomorsavutlenség, melyek
egyformán anyag-technikai kifejezése;
az emberi lényeknek, együttesen nem
igen ~~kísérletük~~ kecseszétnek, hogy a na-
badás ^{magának} ~~Vámpírja~~ slott áll a emberiség,
nem a ~~emberiség~~ ismereti követelménye
terti a mai, repülőgépek technika a törté-

10
munka az épen emberiségre való
dalom ~~antudatos~~ megismerésére a társ-
dalmai tudatban, az ^{ország} gyomorantútlan-
ság biológiai létezéséppoly vitelmé-
lenne teszi a megismerésben való
antudatos részvételt.

Mart a gyermek nemcsak nem
elvárhatható ki, hanem a gyermek nem
lény, és nem is jöhetett rá arra,
hogy az embernek önmagához való
~~szerepe~~ a felnevelés a gyermekhez való
viszonya, nemcsak minden felnevelés
külön, materiális gyermek nélkül megles-
tesít önmagában - végső fokán nem
más, mint a felnevelés a gyermek
nemiségi viszonyainak ^{egyszerűsége} alapján az em-
berben, annak a viszonyának a tudat-
ban föltalálása nélkül az egyének
szerepe nem juthatnak ^{kihozható} szemüknek, az-
sok működésének nabad birtokába,
ahogy az emberiség nem jutott el kifej-
lett belső enklóziának, erőinek

Intudator
 szabad, biotaklásokhoz.

Mint némes még socializmus,
 később csekély utoljára. Ez a
 analógiaval felelnek erre, és az analo-
 gia nem visszavetendő, hiszen
 most maga a nemzeti aktusok látsza-
 natnak indítottak az emberek ter-
 melés. Socializmus éppen némes,
 bár a termelés ^{enkelet} ~~szó~~ fejlettsége és a
 a termelő ~~szó~~ megkiváncsolt a föld-
 rágnak ezt a formáját, ahol némes
 teljes organismus a mai ideges em-
 bernek köztudatában, bár a nemzeti ter-
 melés fiziológiai kifejezettsége és az egyén
 öntudat megkiváncsolt a nemzeti specu-
 lációnak ezt a fejlett formáját. Kál-
 taláson az utolsó nőt is, fejfelegi-
 dités és a pszichikai ^{forrás} ~~impotencia~~ ^{születés} ~~impotencia~~ ^{születés} ~~impotencia~~
 gál annak megvárata, hogy a socia-
 lizmus megvalósításának törpe, technoi-
 kai feltételei mellett miért hiányoznak
 a megvalósítás alapjai, lelki előfeltételei.

7.¹

Most² visszatérek a cikkem elején fölvetett kérdésre. A³ technika hasonlíthatatlanul fejlettebb,⁴ mint Marx idejében volt, a technikával együtt a proletárság, e⁵ „mesterségesen termelt szegénység” is szervezeten szól bele⁶ a történelembe, – hát miért⁷ nincs még szocializmus?

5

A⁸ termelési eszközök ugyanazt a szerepet játsszák a társadalomban, mint az egyén életében a saját szervei. Minthogy maga Marx a nemi aktusban látta utnak indítottnak a termelést és a fejlődést, talán nem visszavetendő az analógia: az, hogy nincs még szocializmus, bár a termelési eszközök fejlettsége és a termelő erők megkívánják a gazdaságnak ezt a formáját, megfelel a pszichikai eredetű impotenciának⁹ és a frigiditásnak: a koituszból¹⁰ elmarad az orgazmus, bár a nemi szervek fejlettsége és az ösztönök megkívánják a¹¹ nemi egyesülésnek ezt a formáját. Azt hiszem, hogy Marx gondolata nagyon közeljár az igazsághoz, de¹² nem éri el egészen. „Az¹³ egyén a társadalmi lény” – írja s így a történelemben kifejlő emberi lényeg nyilatkozik meg a neurózisokban és az elmebetegségekben¹⁴ is, és egyszersmind az emberek eszméiben, az ideológiákban. Ezeknek az ideológiáknak a magyarázata azonban nem teljes, sőt nagyon hiányos ha¹⁵ alapjuknak a felnőtt emberek fizioiógiai létét, a környező természetet és a termelési eszközökkel meghatározottnak gondolt társadalmi miliót tekintjük. Az ideológiák s ezzel az emberek cselekedetei¹⁶ végső magyarázatra valóban az ember faji (tehát nemi) mivoltában találunk¹⁷

15

¹ [előbb:]_{kg} [nincs tagolásjelzés] [majd: ld. főszöveg]_{fc}

² [előbb:]_{kg} És most [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³ [előbb:]_{kg} kérdésre – a [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴ [előbb:]_{kg} fejlettebb [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁵ [előbb:]_{kg} proletárság is e [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁶ [előbb:]_{kg} is bele [elütés:] szóol [majd:]_{kg} is bele szól [majd: ld. főszöveg]_{kg+fc}

⁷ [előbb:]_{kg} történelemben, – miért [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸ [előbb:]_{kg} szocializmus? Emlékezzünk az analógiára [majd:]_{kg} szocializmus? A [majd:]_{fc} szocializmus? [új bekezdés korrektúrajele, alatta: „(Bekezdés!)”] A

⁹ [előbb:]_{kg} impotenciának, [majd: ld. főszöveg]_{kg}

¹⁰ [előbb:]_{kg} nemi egyesülésből [majd: ld. főszöveg]_{kg}

¹¹ [előbb:]_{kg} [elütés:] <y> [majd: ld. főszöveg]_{kg}

¹² [A forrásban:] az igazsághoz, de

¹³ [előbb:]_{kg} Az [majd: ld. főszöveg]_{kg}

¹⁴ [előbb:]_{kg} az [majd:]_{kg} az <elmebetegségbe> [majd: ld. főszöveg]_{kg}

¹⁵ [előbb:]_{kg} nem érhető meg, ha [majd:]_{kg} nem ért- teljes, sőt nagyon hiányos ha [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁶ [előbb:]_{kg} emberek cselekedeteinek alapja [majd:]_{kg} emberek cselekedeteinek iránya [majd: ld. főszöveg]_{kg}

¹⁷ [kézirat utolsó szava] [befejezetlen mondat] [majd:]_{fc} [törlés] [szöveghatárai:] 7. [→] találunk [majd:]_{fc} (Folytatom) József Attila [majd:]_{fc} (Folytatom) [korrektúra utasítás: „Verzális, kurzív”:] JÓZSEF ATTILA

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja:

Főváltózat 1: 1–6. pont utolsó szövegváltozata: JA 1087/28/1. jelzetű kézirat; 7. pont utolsó szövegváltozata: JA 1087/28/3. jelzetű kézirat.

Melléklet: A JA 1087/28/1. jelzetű kézirat 7. fólióján látható törölt 7. pont, szövegváltozatokkal (ld. még Fv1, 134. lábjegyzet).

További ismert szövegforrások: JA 1087/25. jelzetű kézirat; JA 1087/28/2. jelzetű kézirat.

Kéziratleírások:

JA 1087/28/1.

*A Hegel – Marx – Freud I. 1–6. pont utolsó szövegváltozata,
7. pont kidolgozva, majd törölve*

Kéziratleírás: Cím: „Hegel – Marx – Freud. I. A tudományos szocializmus.” Gépirat; kék írógépszalaggal, kettes sortávval gépelve, gépiratos és autográf javításokkal. Gépiratos oldalszámozás a második oldaltól a felső margó jobb sarkában: „2”-től „7”-ig. 7 fólió, 7 beírt oldal. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/28/1. Palliumcím: [Hegel – Marx – Freud] *A tudományos szocializmus* [1.] (18.) A palliumban még két kézirat található: A JA 1087/28/1. *jelzetű kézirat tisztázata indigomásolatának töredéke* és A Hegel – Marx – Freud I. 7. *pont utolsó szövegváltozatának kézírata*. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Fekete ceruzaírásu teljes név a 7. fólión: „József Attila”, nyomdának szóló szedési utasítással: „verzális, kurzív”. (Idegen kéz.)

1. fólió: 210×340 mm-es, famentes, vízjeles (két tölgylevél, három makka) hártypapír; bal oldalán vágott szélel. Kék írógépszalaggal, kettes sortávval gépelve, gépiratos és fekete ceruzaírásu javításokkal. A lap tetejére ragasztva egy 189×50 mm-es, fél-famentes papírdarab, melyen lila írógépszalaggal, négyszeres sorközzel gépelve: „Hegel – Marx – Freud. [sortörés] I. A tudományos szocializmus.” A főcím fekete ceruzaírással, kettős aláhúzással kiemelve. Alatta fekete ceruzaírással: „1.” A „2.” pont szintén fekete ceruzaírással jelezve. A szövegoldal utolsó szavai: „utópikus szocializmussal, melynek”. Állag: nyomdafestékes ujjnyomokkal.

A ragasztás alatt a tanulmány korábbi címváltozatai:

1. változat (gépelve): Pszichoanalízis és történelmi materializmus. [új sorban:] I. A történelmi materializmus.
2. változat (fekete ceruzaírással): A fejlődés elmélete. [új sorban:] Hegel, Feuerbach és Marx.
3. változat (fekete ceruzaírással): Hegel, Marx és Freud [új sorban:] I. A tudományos szocializmus.
4. változat (fekete ceruzaírással): Hegel – Marx – Freud [új sorban:] I. A tudományos szocializmus.

A szövegoldal első és utolsó szavai: „Nem szükséges, hogy tudós [→] u.n. utópikus szocializmussal, melynek”.

- 2. fólió:** 210×340 mm-es, famentes, vízjeles (két tölgylevél, három makkal) hártypapír; bal oldalán vágott széllal. Kék írógépszalaggal, kettes sortávval gépelve, gépiratos, kék és fekete ceruza- és sötétkek tintairású javításokkal. Jobb felső sarkában gépiratos oldalszámozás: „2”. A szövegoldal első és utolsó szavai: „nem harcos, hanem békés [→] csak vallásos változások által különböznek”. A „3.” pont gépirással jelezve. Állag: nyomdafestékes ujjnyomokkal. (A kék ceruzairású javítások – itt és a továbbiakban – lehetséges, hogy idegen kéztől, Ignotus Páltól származnak.)
- 3. fólió:** 210×342 mm-es, félfamentes, vízjeles (egyárbocos vitorlás hajó ovális keretben) papír; bal oldalán vágott széllal. Kék írógépszalaggal, kettes sortávval gépelve, gépiratos, kék és fekete ceruza- és sötétkek tintairású javításokkal. Jobb felső sarkában gépiratos oldalszámozás: „3”. A szövegoldal első és utolsó szavai: „egymástól. Csak ott hatol el [→] <elméjével> a tudatával fölfogja”. A „4.” pont gépirással jelezve. A bal oldali margón – a 4. pont első bekezdése mellett – fekete ceruzairással: „I. 299 [alatta:] 307 I. 298”. Feltehetőleg a bekezdésben hivatkozott idézet forrásának oldal-számát jegyezte fel ide JA. Fölötte egy másik feljegyzés is látható, kék ceruzairással, azonban ezt olyan módon törölte szerzője, hogy olvashatatlaná vált. Állag: nyomdafestékes ujjnyomokkal; erősen sárgult.
- 4. fólió:** 210×342 mm-es, félfamentes, vízjeles (egyárbocos vitorlás hajó ovális keretben) papír; bal oldalán vágott széllal. Kék írógépszalaggal, kettes sortávval gépelve, gépiratos és fekete ceruzairású javításokkal. Jobb felső sarkában gépiratos oldalszámozás: „4”. A bal oldali margón több feljegyzés is látszik. A „Természetesen ez a tudat” kezdetű szövegrész mellett – gépiratosan: „II21”. Itt is feltehetőleg hivatkozott forrásának oldalszámát jegyezte fel a szerző. (A kéziratlap sérülése miatt a feljegyzésnek csak egy töredéke látszik: „21”, s ez is át van húzva fekete ceruzairással. A tisztázat szerencsére ép, annak segítségével sikerült azonosítani és értelmezni.) „Az emberek »akkor kezdenek különbözni” kezdetű szövegrész mellett fekete ceruzairással: „11” (áthúzva); alatta nem sokkal: „20” (áthúzva). A szövegoldal első és utolsó szavai: „Természetesen ez a tudat maga is társadalmi termék, [→] mint a munka megosztása a”. Állag: nyomdafestékes ujjnyomokkal; erősen sárgult.
- 5. fólió:** 210×342 mm-es, félfamentes, vízjeles (egyárbocos vitorlás hajó ovális keretben) papír; bal oldalán vágott széllal. Kék írógépszalaggal, kettes sortávval gépelve, gépiratos, fekete ceruza- és fekete tintairású javításokkal. Jobb felső sarkában gépiratos oldalszámozás: „5”. A bal oldali margó felső részén – az „Ez a három mozzanat,” kezdetű szövegrész mellett – gépiratos szám: „22”, fekete ceruzával áthúzva. Az „5.” pont fekete ceruzairással jelezve. A szövegoldal első és utolsó szavai: „nemi aktusban.” [→] proletárságban gyakorlatilag teljessé vált az elvonatkozás”. Állag: nyomdafestékes ujjnyomokkal; erősen sárgult.
- 6. fólió:** 210×342 mm-es, félfamentes, vízjeles (egyárbocos vitorlás hajó ovális keretben) papír; bal oldalán vágott széllal. Kék írógépszalaggal, kettes sortávval gépelve, gépiratos, fekete ceruza- és fekete tintairású javításokkal. Jobb felső sarkában gépiratos oldalszámozás: „6”. A „6.” pont fekete ceruzairással jelezve. A szövegoldal első és utolsó szavai: „minden emberségtől,” [→] tudata azonban nem felel meg az ösz-”. Állag: nyomdafestékes ujjnyomokkal; erősen sárgult.

7. fólió: 210×342 mm-es, félfamentes, vízjeles (egyárbocos vitorlás hajó ovális keretben) papír; bal oldalán vágott széllal. Kék írógépszalaggal, kettes sortávval gépelve, gépiratos, fekete ceruzairású javításokkal. Jobb felső sarkában gépiratos oldalszámozás: „7”. A „7.” pont fekete ceruzairással jelezve. A szövegoldal első és utolsó szavai: „tönös (faji, nemi) létének,” [→] [törölt bekezdés:] ember faji (tehát nemi) mivel-tában találnak”. Állag: erősen sárgult.

A szövegközlésről: JA egyes szavakat, mondatokat gépiratosan, másokat kéziratosan aláhúzott. E kiemeléseket – közlésre szánt szöveg lévén – kurziválássá transzformáltuk. A gépiratosan aláhúzott szövegrészt megjegyzés nélkül közöljük, a kéziratosan aláhúzottak esetében pedig lábjegyzetben jelezzük a változást. A kéziratban szereplő zárójelbe tett számokat – (1)-től (16)-ig – jegyzetpontnak szánta a szerző, de a kéziratgyűttes hivatkozásjegyzéke nem maradt fenn. (A korrektúrapéldány hivatkozásjegyzéke ismert, ld. Fv2, 237–249. sor.)

JA 1087/28/3.

A Hegel – Marx – Freud I. 7. pont utolsó szövegváltozata

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „7. [bekezdésben:] Miről feledkezett meg Marx,”. Kék, majd fekete tintaírás, kék és fekete tintaírású javításokkal. 4 fólió, 4 beírt oldal. 190×264 mm-es, félfamentes írólap, 50 mm-enként vízjelszerűen áttetsző, keskeny, függőleges sávokkal. Az első oldal háromnegyede kék tintaírás, a kézirat további része fekete tintaírás. Szöveghatár: „és a gyermek viszonya. [kék–fekete] Nem tud, hiszen”. Autográf oldalszámozás a jobb felső sarokban: 8–11-ig. (A 8-as szám kék, a többi fekete tintaírású.) Kéziratgyűttesen belüli kapcsolatát a JA 1087/28/1. jelzetű kézirrattal – vagy annak tisztázásával, ld. a JA 1087/25. jelzetű kézirat leírását – az azokhoz kapcsolódó folytatólagos oldalszámozása jelzi. A javítások a kék tintaírású szakaszon kék, majd fekete tintaírásúak, a fekete tintaírású szakaszon fekete tintaírásúak. A 3–4. fólión fekete ceruzairású javítások is láthatók. Állag: enyhén sárgult. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/28/3. Palliumcím: [Hegel – Marx – Freud] *A tudományos szocializmus* [1.] (18.). A palliumban még két kézirat található: *A Hegel – Marx – Freud I. 1–6. pont utolsó szövegváltozatának kézírata* és *A JA 1087/28/1. jelzetű kézirat gépiratos tisztázata indigómásolatának töredéke*. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

JA 1087/25.

A JA 1087/28/1. jelzetű kézirat 3–7. oldalainak
lila indigóval készült egyidejű másolata

Kéziratleírás: A JA 1087/28/1. jelzetű kézirat 3–7. oldalainak lila indigóval készült egyidejű másolata. Kezdő szavak: „egymástól. Csak ott hatol”. 5 fólió, 5 beírt oldal. Papír és gépiratos rész tekintetében megegyezik forrásával. Töredék, a 3–7. oldalig maradt fenn. Forrásának autográf javításai közül egyiket sem tükrözi, viszont látszik rajta a tőpéldány 3. oldalának margószéli autográf feljegyzése: „I. 299 [alatta:] 307 I. 298”. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/25. Palli-

umcím: [Hegel – Marx – Freud] 14. [...egymástól csak...][2]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a tartalom és kézirat jellemzői alapján egyértelműen azonosítható.

JA 1087/28/2.

A JA 1087/28/1. jelzetű kézirat tisztázata indigómásolatának 7. oldala

Kéziratleírás: Lila indigóval készült egyidejű másolat; eredetije nem ismert. Kezdő szavak: „tönös (faji, nemi)”. Töredék, egy hétoldalas kézirat utolsó lapja. Dupla sortávval írt gépirat, gépiratos javításokkal. Két helyütt fekete ceruzairású javítás. 1 fólió, 1 beírt oldal. 210×340 mm-es, famentes, vízjel nélküli hártypapír; bal oldalon vágott széllal. Gépiratos teljes névalírás a szöveg alatt, fekete ceruzairással aláhúzva. Az írás az oldal felénél ér véget. Gépiratos oldalszámozás a felső margó jobb sarkában: „7”. A szövegoldal első és utolsó szavai: „[tön]ös (faji, nemi) létének,” [→] szólván – »nincs áldás rajta.« [/] (Folytatom) [/] JÓZSEF ATTILA”. Állag: gyűrött, egy helyütt lukas fólió, a bal felső sarka hiányzik, egy ujjhegynyi hiány az oldalszámozás mellett. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/28/2. Palliumcím: [Hegel – Marx – Freud] *A tudományos szocializmus* [1.] (18.). A palliumban még két kézirat található: *A Hegel – Marx – Freud I. 1–6. pont utolsó szövegváltozatának kézírata* és *A Hegel – Marx – Freud I. 7. pont utolsó szövegváltozatának kézírata*. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Gépiratos teljes névalírással.

Hegel – Marx – Freud

I. A tudományos szocializmus¹

1.

Nem szükséges, hogy tudós legyen az ember s nem szükséges az sem, hogy proletárok soraiban nyomorogjon, úgy² is beláthatja, hogy a mai gazdálkodás bajba jutott. Tízmilliókra³ rug az ellátatlanok száma, csak a művelt⁴ emberiséget véve számításba⁵ s a termelést mégis, ha nem háborús⁶ célokat szolgál, állami beavatkozással igyekeznek⁷ csökkenteni. Különféle⁸ gazdasági tekintélyek különféle okokkal magyarázzák s igazolják ezt a józan ésszel emészthetetlennek látszó jelenséget. Marxista gondolkodók magában a gazdálkodási módban jelölik meg a bajok forrását s azt hiszik, az általános elnyomorodás annyira megnövekszik⁹ „a társadalmi fejlődés természeti törvényeinek” értelmében, hogy a munkájukból élő s az ellátatlan emberek végül is valamilyen szervezett formában fellázadnak s egy elmélet szerint békés, más elmélet szerint forradalmi eszközökkel átalakítják¹⁰ e társadalmi rendet s megvetik alapját a szocialista gazdaságnak. Ez a hit a mult század közepe óta terjedezik az emberek között, újabban¹¹ azonban nagyon módosult. Módosult a békés átalakulás hívei¹² között, – ők ma már őszintén nem számítanak¹³ a proletár osztály egészére, de azon vannak, hogy más osztályból éppolyan mértékben szerezzenek elvtársakat, mint a proletárok közül s így¹⁴ végül osztályközi pártot alkotnak. Módosult a forradalmi hagyományokhoz ragaszkodók körében is, – ezek arra számítanak,¹⁵ hogy kikerülhetetlenül¹⁶ beáll valamilyen társadalmi szerencsétlenség, pl. háború,¹⁷ s olyan alkalommal szolgál, hogy egy kisebb megszervezett csoport is magához ragadhatja a hatalmat s a tömegeknek vagy helyeslésétől, vagy közömbös jóindulatától kísérve¹⁸ hozzáfoghat a nagy cél, a szocializmus megvalósításához.¹⁹ A két

¹ [SzSz:] Hegel, Marx, Freud [új sorban:] (1936-ban kezdett, befejezetlenül maradt tanulmány)

² [JA 1087/28/1:] úgy

³ JA 1087/28/1:] Tízmilliókra

⁴ JA 1087/28/1:] művelt

⁵ JA 1087/28/1:] számításba

⁶ [JA 1087/28/1:] háborus

⁷ [JA 1087/28/1:] igyekezzenek

⁸ [JA 1087/28/1:] Különböző

⁹ [SzSz:] növekszik

¹⁰ [JA 1087/28/1:] átalakítják

¹¹ JA 1087/28/1:] újabban

¹² [JA 1087/28/1:] hívei

¹³ [JA 1087/28/1:] számítanak

¹⁴ JA 1087/28/1:] így

¹⁵ [JA 1087/28/1:] számítanak,

¹⁶ JA 1087/28/1:] kikerülhetetlenül

¹⁷ [JA 1087/28/1:] háboru,

¹⁸ [JA 1087/28/1:] kísérve

¹⁹ [JA 1087/28/1:] megvalósításához.

elméletre két mozgalom támaszkodik s mindkettő tudományos szocializmusnak²⁰ nevezi magát.

2.

A tudományos szocializmus módszeres alapja a történelmi jelenségek gazdasági elvi magyarázata, az u. n.²¹ történelmi materializmus. Mint a marxista kézikönyvek mondják, velejéig nemzetközi felfogás ez, mert gyökereit a német filozófiába, az angol ökonomiába s a francia (forradalmi) politikába ereszti. Valójában a történelmi materializmus e modern európai háromság összetett kritikájának tekinthető. Dialektikus, ökonomikus és humanista, – vagyis úgy²² látja, hogy az emberi lét, társadalom és állam, általában a művelődés²³ a gazdálkodáshoz van kapcsolva, belső ellentétekkel terhes s az ellentétek föloldásával fejlődik.

Marx (az ő nevéhez fűződik²⁴ ez a történelemfölfogás) négy ténnyel számolt, midőn föllépett. A történelmi fejlődés elvével (Hegel), az új²⁵ ipari technikával, a terhei alatt nyugtalanul²⁶ mozgolódó munkássággal és az u. n.²⁷ utópikus szocializmussal, melynek nem harcos, hanem békés, nem proletári, hanem általános emberi jellege volt. Marx e négy tényből nyert ismeretét egyesítette,²⁸ elfogadta az ellentétekben történő fejlődés elvét, a társadalmi haladás alapjául megtette az ipart és a munkásságot, amazt mint tárgyi, emezt mint alanyi tényezőt véve számításba²⁹ s a társadalmi haladás következő állomásaként a szocializmust fogta föl, mint következményt a modern ipar tárgyi oldaláról nézve és mint célt a munkásság alanyi szempontjából. Tárgyi fogalmazás szerint tehát abban áll a fejlődés, hogy a tőkés gazdaság elbukik belső ellentétein, azon, hogy termelőerői³⁰ túlfejlődtek a termelési módon és viszonyokon³¹ és helyet ad a közös gazdaságnak; alanyi fogalmazás szerint pedig abban, hogy a munkásság meg akarja dönteni és meg is dönti a fennálló osztályuralmat és megszerzezi – átmenetileg – a magáét.

Marx és Engels elsősorban Európára gondoltak. Európát el is öntötte a haladásba vetett hit árja, (melyre ma már alig emlékezünk!), az ipar és a technika olyan fejlettségre tett szert, amilyenre a termelési eszközök filozófusai nem is gondolhattak, a munkások valóban hatalmas pártokban szervezték meg erényeiket s a közös gazdaság többé-kevésbé világos eszméjével magukhoz vonták a nem-bérmunkások csapatait is. Ily³² körülmények között az a kérdés: – miért nincs még szocializmus? Nem azt akarom ezzel mondani, hogy nem következik el, ha az emberek azt akarják, hogy elkövetkezzék. Csak azt kértem, hol csúszott

²⁰ [JA 1087/28/1:] mindkettő, 'tudományos szocializmusnak'

²¹ [JA 1087/28/1:] az u.n.

²² [JA 1087/28/1:] úgy

²³ [JA 1087/28/1:] művelődés

²⁴ [JA 1087/28/1:] fűződik

²⁵ [JA 1087/28/1:] új

²⁶ [JA 1087/28/1:] nyugtalanul

²⁷ [JA 1087/28/1:] az u.n. [SzSz:] az ú. n.

²⁸ [JA 1087/28/1:] egyesítette,

²⁹ [JA 1087/28/1:] számításba

³⁰ [JA 1087/28/1:] termelő erői

³¹ [JA 1087/28/1:] módon, viszonyokon

³² [JA 1087/28/1:] Ilyen

hiba a számításba,³³ hogy³⁴ lehet az, hogy az u. n.³⁵ „tárgyi előfeltételek megvannak”³⁶ s az alanyiak hiányoznak? Marx azt írja,³⁷ hogy az emberiség csak olyan feladatokat tűz³⁸ maga elé, amelyek megoldásához a szükséges feltételek a valóságban jelenvannak³⁹ – hogy⁴⁰ lehet tehát, hogy egy hatvanmillió⁴¹ lakósu állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?

3.

Hegel szerint a világ egyetlen fejlődési folyamat s minden jelenségében az észnek, a világ szellemének, a Logosnak megnyilatkozása. Ez az ész, az⁴² a Logos a természetben szemlélteti magát; az emberben, az emberi művelődésben⁴³ öntudatra ébred; s végül a fejlődés elméletében, vagyis Hegel tanításában⁴⁴ elérkezik ahhoz, hogy maga-magát általánosan, törvényszerűen⁴⁵ fölfogja. Ez az elv igen világos és olyan egyszerű,⁴⁶ amilyen bonyolultan Hegel kifejti.⁴⁷ „Minden létezik, ami észszerű⁴⁸ és minden észszerű,⁴⁹ ami létezik.” Amennyiben tehát mi nem látnók be valamely lét észszerűségét,⁵⁰ vagy valamely észszerűség⁵¹ valóságát, az csak arra vall, hogy mibennünk (vagy inkább velünk, a mi valóságunkkal) az ész még nem ébredt az eszmélet megfelelő fokára. Ez elv elfogadása után az emberi gondolkodásnak már „csak” az a föladata, hogy a valóság különös jelenségeinek észszerűségét⁵² fölismerje s a fölismert észszerűség⁵³ valóságát megkeresse.

Marx előtt Feuerbach kísérletezett⁵⁴ azzal, hogy az emberek egymásközi viszonylataiban föltárja a hegeli elvet. Ő az abszolút szellemet, a logost⁵⁵ elveti s helyébe az „embert” állítja.⁵⁶ „Az emberiség korszakai csak vallásos változások által különböznek egymástól. Csak ott

³³ [JA 1087/28/1:] számításba,

³⁴ [JA 1087/28/1:] hogy’

³⁵ [JA 1087/28/1:] az u. n. [SzSz:] az ú. n.

³⁶ [JA155/1:] [sajtóhiba:] „tárgyi előfeltételek” megvannak” [ld. főszöveg]_{szej} [SzSz:] „tárgyi előfeltételek” megvannak

³⁷ [JA 1087/28/1:] írja,

³⁸ [JA 1087/28/1:] tűz

³⁹ [SzSz:] jelen vannak

⁴⁰ [SzSz:] hogy

⁴¹ [JA 1087/28/1:] hatvanmillió

⁴² [JA 1087/28/1:] ez

⁴³ [JA 1087/28/1:] művelődésben

⁴⁴ [JA 1087/28/1:] tanításában

⁴⁵ [JA 1087/28/1:] törvényszerűen

⁴⁶ [JA 1087/28/1:] egyszerű,

⁴⁷ [SzSz:] kifejti.

⁴⁸ [JA 1087/28/1:] észszerű

⁴⁹ [JA 1087/28/1:] észszerű,

⁵⁰ [JA 1087/28/1:] észszerűségét, [SzSz:] [sajtóhiba:] észszerűségét,

⁵¹ [JA 1087/28/1:] észszerűség

⁵² [JA 1087/28/1:] észszerűségét

⁵³ [JA 1087/28/1:] észszerűség

⁵⁴ [JA 1087/28/1:] kísérletezett

⁵⁵ [SzSz:] logos-t

⁵⁶ [JA 1087/28/1:] állítja.

hatol el a történelem változása a dolgok gyökeréig, ahol az emberek kedélyére hat. A kedély, a szív⁵⁷ nemcsak formája a vallásnak,⁵⁸ hanem maga a vallás lényege.” (1)⁵⁹ Feuerbach tehát megtartja a fejlődés elvét, de a hegeli abszolút⁶⁰ eszme helyett a történelmi haladás forrásának⁷⁵ a vallásos emberi kedélyt látja. Azok az isteni lények – úgymond⁶¹ –, melyeket az emberek vallásos kedélye⁶² alkotott, nem egyebek az ember (kivetett)⁶³ tükörképénél. A történelmi fejlődés során ez isteni lényekről alkotott képzetek szétfoszlanak, az emberek végül magukra ismernek, vagyis rájönnek arra, hogy a képzelt isteni lényeket valósággal fölruházó vallásos szeretet valójában emberszeretet; s az isteni szeretet eszméi helyébe az emberszeretet öntudata⁸⁰ lépvn, létrejő⁶⁴ az emberszeretet vallása. Ahogyan⁶⁵ a protestantizmus eltávolítja⁶⁶ isten és hívő⁶⁷ közül a közvetítő⁶⁸ papot s így⁶⁹ közvetlen kapcsolatot teremt az égi atya és földi gyermeke között, úgy⁷⁰ távolítja⁷¹ el Feuerbach a szerető és a szeretett ember közül a közvetítő⁷² isteneszmét s teremt közvetlen kapcsolatot közöttük. Feuerbach a nemi egyesülést is vallásos áhítattal⁷³ telinek gondolja, papi és isteni áldás nélkül. Persze itt kérdéses marad⁸⁵ hogy miért szükséges egyáltalában a nemiség vallásos fölfogása, miért volt szükséges előbb az isteni és egyházi, Feuerbachnál pedig a humanista szentesítés.⁷⁴

Hegelnél az ész működik⁷⁵ – öntudatlanul⁷⁶ – a művelődés⁷⁷ erkölceiben, Feuerbachnál az erkölcsiség lép elő tudatosan s teszi észszerűvé⁷⁸ a különböző korok vallásos képzeit.

4.

90

A hegeli elvet követve kapcsolódik Marx Feuerbachhoz. Feuerbach a vallásos kedélyt végső valóságnak fogja föl s azt hiszi, a történelem az emberszeretnek, az embert szerető embernek öntudatosodási folyamata. Marx többet lát a történelemben – az embernek emberré

⁵⁷ [JA 1087/28/1:] szív

⁵⁸ [JA 1087/28/1:] vallásnak,...

⁵⁹ [SzSz:] lényege.”

⁶⁰ [JA 1087/28/1:] abszolút

⁶¹ [JA 1087/28/1:] úgymond

⁶² [SzSz:] lénye

⁶³ [JA 1087/28/1:] (kivetített)

⁶⁴ [JA155/1:] [sajthiba:] létrejő

⁶⁵ [JA 1087/28/1:] vallása. – Ahogyan

⁶⁶ [JA 1087/28/1:] eltávolítja

⁶⁷ [JA 1087/28/1:] hívő

⁶⁸ [JA155/1:] [sajthiba:] követítő

⁶⁹ [JA 1087/28/1:] így

⁷⁰ [JA 1087/28/1:] úgy

⁷¹ [JA 1087/28/1:] távolítja

⁷² [JA 1087/28/1:] közvetítő

⁷³ [JA 1087/28/1:] áhítattal

⁷⁴ [JA 1087/28/1:] szentesítés.

⁷⁵ [JA 1087/28/1:] működik

⁷⁶ [JA 1087/28/1:] öntudatlanul

⁷⁷ [JA 1087/28/1:] művelődés

⁷⁸ [JA 1087/28/1:] észszerűvé

- válását gondolja el benne. „A szocialista ember számára – úgymond⁷⁹ – az egész ügynevezett⁸⁰ világtörténelem nem más, mint az ember nemzése (illetve termelése: *Erzeugung*) az emberi munka által.” (2)⁸¹ Mi az ember? „Az emberi lényeg a társadalmi viszonyok összessége” (3)⁸² –mondja – „az ember egyéni és faji élete nem különböznek” (4),⁸³ maga „az egyén a⁸⁴ társadalmi lény” (5).⁸⁵ A történelemben az ember önön⁸⁶ lényegét fejt ki s egyszersmind tökéletesbíti;⁸⁷ társas mivolta őt, ő pedig társas mivoltát egyre társadalmibbá teszi. A nemzés élettani művelétéhez⁸⁸ társra van szüksége, ez a lényeg s az embernek ez a lényege fejlődik a történelem folyamán afelé⁸⁹ az állapot felé, amelyben minden egyes embernek életszükségletévé válik minden másik ember. A társadalmi viszonyok adják e fejlődés valóságát, s a valóság ilyen fejlődésének, a fejlődés ilyen valóságának tudományos eszmélete, elmélete a szocializmus.
- Marx elmélete szerint az emberiség úgy⁹⁰ fejt ki faji lényegét a termelésben, ahogy Hegel elmélete szerint a világsszellem fejt ki önmagát a történeti természetben. Az emberiség előbb megvalósítja⁹¹ a termelésben a társas⁹² mivoltát, azután tudatával fölfogja. Természetesen ez a tudat maga is társadalmi termék, hiszen a nyelv is az, márpedig „a nyelv a gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát önmagam számára is létező, valóságos tudat” (6).⁹³ A termelésben az emberiség önmagát termeli, egyfelől úgy,⁹⁴ hogy a külső természetet átalakítja⁹⁵ a saját használatára, másfelől úgy,⁹⁶ hogy saját természetét mind társasabbá teszi, míg nem⁹⁷ az egész emberiség egyetlen társadalommá s ez a társadalom az egyes embernek természetévé válik. Ahogy a természetes élet föltételei a természetes szervek, úgy föltételei a termelő, vagyis emberi életnek a termelő eszközök. A máj, a vese, a gyomor, a nemi és általában az összes szervek arra szolgálnak, hogy az egyes lények velük mind egyéni, mind faji életüket napról-napra újjátermeljék. A közös, a társas életnek ugyanilyen szervei a termelési eszközök. S ahogy a máj, a vese faji szervek, úgy faji szervek a termelési eszközök. A testi szervek s a hozzájuk kapcsolt ösztönök fejlődésük minden fokán megfelelő életmódot s az életmódhoz illő tudatot kívánnak meg, hogy összeműködhessenek és velük a lény

⁷⁹ [JA 1087/28/1:] úgymond

⁸⁰ [JA 1087/28/1:] ügynevezett

⁸¹ [SzSz:] által.”

⁸² [SzSz:] összessége”

⁸³ [JA 1087/28/1:] [előbb:]_{kg} (3), [majd: ld. főszöveg]_kt [JA155/1:] különböznek”,⁴

⁸⁴ [JA 1087/28/1:] a

⁸⁵ [SzSz:] lény”.

⁸⁶ [JA 1087/28/1:] önön

⁸⁷ [JA 1087/28/1:] tökéletesbíti;

⁸⁸ [JA 1087/28/1:] művelétéhez

⁸⁹ [JA 1087/28/1:] [=] [SzSz:] affelé

⁹⁰ [JA 1087/28/1:] úgy

⁹¹ [JA 1087/28/1:] megvalósítja

⁹² [JA 1087/28/1:] termelésben társas

⁹³ [SzSz:] tudat”.

⁹⁴ [JA 1087/28/1:] úgy,

⁹⁵ [JA 1087/28/1:] átalakítja

⁹⁶ [JA 1087/28/1:] úgy

⁹⁷ [JA 1087/28/1:] míg nem

önmagát kifejttesse. A termelési eszközök s a hozzájuk kapcsolt termelő erők éppígy 120 megfelelő termelő módot s a termelési módhoz illő ideológiát kívánnak meg fejlődésük minden fokán. Ehhez⁹⁸ képest a termelési eszközökből kiolvashatjuk minden korban egyfelől az embereknek egymáshoz való viszonyát, másfelől a környező természethez való emberi vonatkozást.⁹⁹ Így¹⁰⁰ a társadalom formájának, a fejlődésben levő¹⁰¹ emberi lényeknek minden változása végső fokon a termelési eszközök változásának, fejlődésének függvénye. A 125 modern ipar megkövetelte a hűbéri¹⁰² társadalom átalakulását polgárivá; s a mai, még modernebb ipar megköveteli, hogy a jelen polgári társadalom a dolgozó emberek társadalmává alakuljon át. A termelés társadalmi, azaz megosztott munka, s a munkamegosztás fejlődése mind társadalmibbá teszi a termelést. A társadalom maga osztályokra válik, s az emberek aszerint képeznek osztályokat, hogy a termelési eszközök 130 szempontjából milyen tulajdonjogi helyzetet foglalnak el egymással szemben. Minthogy az emberi lény a társadalmi viszonyok összessége, nyilvánvaló, hogy mind a tulajdonjog és az erkölcs, mind a tudományok és a termelési eszközök, mind az osztályok harca és a nemek viszonya az emberi lények valóságának megjelenései.¹⁰³

Kategóriáit Marx az emberek faji* létéből¹⁰⁴ származtatja. E származtatást az jellemzi, 135 hogy *a¹⁰⁵ nemi tevékenységet gazdaságának, termelésnek fogja föl, és a nemiségével társadalomhoz kapcsolt szervei¹⁰⁶ oldaláról megérteni próbált ember megfelelőjének látja a termelési eszközök oldaláról szemlélt társadalmat.*¹⁰⁷ Ime:

„Az első megállapítandó¹⁰⁸ tényállás az egyének testi szervezete (mint a társadalomban a termelési eszközök fejlettsége!) és ezáltal adott viszonyuk a többi természethez.” (7)¹⁰⁹ Az 140

⁹⁸ [JA 1087/28/1:] válik. Ehhez [JA155/1:] [előbb:]_{ny} válik. Ehhez [majd:]_{zc} [beszúrás korrektúrajele] + [JA 1087/21.] [szövegváltozatok: ld. Melléklet] [SzSz:] válik. Ehhez

⁹⁹ [SzSz:] vonatkozását.

¹⁰⁰ [JA 1087/28/1:] Így

¹⁰¹ [JA 1087/28/1:] lévő

¹⁰² [JA 1087/28/1:] hűbéri

¹⁰³ [JA155/1:] [sajtóhiba:] megjelenései. [majd: ld. főszöveg]_{zc}

¹⁰⁴ [JA 1087/28/1:] [=] [JA155/1:] faji és nemi létéből [majd:] [JA155/1:] [ld. főszöveg]_{zc+szkj} [SzSz:] faji és nemi létéből

¹⁰⁵ [JA 1087/28/1:] a

¹⁰⁶ [JA 1087/28/1:] föl, a termelésben, gazdaságban, politikában azonban már csak faji* megnyilatkozást lát és nem veszi észre benne a nemiséget. Jellemzi az is, hogy a nemiséget s vele az embert, hogy úgy mondjam, fiziológiai és nem biológiai szempontból, a testi lét szervei és nem ösztönei szempontjából nézi s az így, szervei [JA155/1:] föl, a termelésben, gazdaságban, politikában azonban már csak faji* megnyilatkozást lát és nem veszi észre benne a nemiséget. [új sorban:] * „Species”-nem „race”. [új sorban:] Jellemzi az is, hogy a nemiséget s vele az embert, hogy úgy mondjam, fiziológiai és nem biológiai szempontból, a testi lét szervei és nem ösztönei szempontjából nézi s az így, szervei [majd:]_{zc} föl, szervei [majd:]_{zc+kt} föl, és a nemiségével tárhoz kapcsolt, testi szervei szervei [majd:]_{zc+kt} föl, és a nemiségével tárhoz kapcsolt, [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁰⁷ [SzSz:] föl, a termelésben, gazdaságban, politikában azonban már csak faji megnyilatkozást lát és nem veszi észre benne a nemiséget. Jellemzi az is, hogy a nemiséget s vele az embert, hogy úgy mondjam, fiziológiai és nem biológiai szempontból, a testi lét szervei és nem ösztönei szempontjából nézi s a termelési eszközök oldaláról szemléli a társadalmat.

¹⁰⁸ [JA 1087/28/1:] megállapítandó

¹⁰⁹ [SzSz:] természethez.”

emberek „akkor kezdenek különbözni az állatoktól, amikor élelmiszereiket termelni kezdik” – ezt „testi szervezetük föltételezi”. „Amilyen módon életüket nyilvánítják¹¹⁰ az egyének, olyanok. Hogy mik, az tehát egybeesik termelésükkel,¹¹¹ éppúgy¹¹² azzal, amit termelnek, mint azzal is, ahogy termelnek. Mik az egyének, ez termelésük anyagi feltételeitől függ.” „Ez a termelés először a népesség szaporodásával lép elő.” (8)¹¹³ Az első termelőviszony „a viszony férfi és nő, szülők és gyermekek között, a család.” „Az életnek a termelése, – mind¹¹⁴ a sajáté a munkában, mind az idegené a nemzésben –” egyszerre természeti és társadalmi viszony. (9)¹¹⁵ A népesség szaporodásával „fejlődik a munkamegosztás, amely eredetileg nem volt más, mint a munka megosztása a nemi aktusban.” (10)¹¹⁶ „Ez a három mozzanat, a termelési erő, a társadalmi állapot és a tudat egymás közt¹¹⁷ ellenmondásba kerülhet és kell, hogy kerüljön, mert a munka megosztásával adva van a lehetősége, sőt a valósága annak, hogy a szellemi és az anyagi tevékenység, az élvezet és a munka, termelés és fogyasztás különböző egyénekre jusson.” (11)¹¹⁸ A munka megosztásával pedig jelentkezik „a tulajdon, amely már csirájára, első formájára lel a családban, amelyben az asszony és a gyermekek a férfi rabszolgái.” (12)¹¹⁹ „A nőhöz, mint a közös gyönyör cselédjéhez és mint zsákmányhoz való viszonyban ki van mondva az a végtelen lealacsonyítás,¹²⁰ amelyben az ember önmaga számára létezik, mert e viszonylat titkának megvan a maga *nem kétértelmű*,¹²¹ határozott, nyilvánvaló, *föltárt* kifejezése a férfinak a nőhöz való viszonyában és abban a módban, ahogyan ez a *közvetlen*, természetes faji (nemi) viszony (Gattungsverhältnis) fölfogásra jut. Az embernek az emberhez való közvetlen, természetes, szükséges viszonya a *férfinak* a¹²² *nőhöz* való viszonya. Ennek a viszonynak a jellegéből következik, hogy az *ember*, mint *faji lény* (Gattungswesen) mennyire lett magáé és mennyire fogta föl magát; a férfinak a nőhöz való viszonya az embernek az emberhez való *legtermészetesebb* viszonya. Tehát benne mutatkozik meg, hogy mennyire lett *emberivé* az ember *természetes* magatartása, vagy hogy mennyire lett *természetes* lényegévé az *emberi* lényeg, mennyire lett természetévé az emberi természet. Ebben a viszonyban megmutatkozik az is, hogy az ember *szükséglete* mennyire lett *emberi* szükségletté, tehát mennyire lett szükségletévé a *másik* ember,¹²³ mint ember,

¹¹⁰ [JA 1087/28/1:] nyilvánítják

¹¹¹ [JA 1087/28/1:] termelésükkel;

¹¹² [JA 1087/28/1:] éppúgy

¹¹³ [SzSz:] elő.”

¹¹⁴ [JA 1087/28/1:] termelése – mind

¹¹⁵ [SzSz:] viszony.

¹¹⁶ [SzSz:] aktusban.”

¹¹⁷ [JA 1087/28/1:] tudat egymásközt

¹¹⁸ [SzSz:] jusson.”

¹¹⁹ [SzSz:] rabszolgái.”

¹²⁰ [JA 1087/28/1:] lealacsonyítás,

¹²¹ [JA 1087/28/1:] kétértelmű,

¹²² [SzSz:] a

¹²³ [JA 1087/28/1:] ember

mennyire közügye egyúttal¹²⁴ a lét és tovább,¹²⁵ hogy legegényibb mivoltában mennyire a magántulajdon első pozitív¹²⁶ megszüntetése.” (13)¹²⁷

5.

170

Sokan, kik szinte kérkednek a „marxizmus” kifejezésével,¹²⁸ ezt néha „proletárszocializmus” névvel helyettesítik s ugyanígy¹²⁹ beszélnek „proletárirodalomról”, „proletárkulturáról”,¹³⁰ melyen azonban nem néptudományi különlegességet értenek, hanem olyasmit, ami a polgárinak nevezett mai általános műveltségénél magasabbrendű.¹³¹ Marx gondolata szerint azonban mindenki szocialista, aki tudva munkálkodik azon, hogy az ember méltó legyen önmagához, hogy az emberi lényeg kifejlésre jusson, hogy megszűnjének¹³² azok a társadalmi különbségek, amelyek a termelés fejletlenebb fokán szükségesekek voltak, ma már azonban mind az anyagi termelésnek, mind az erkölcsi jóérzésnek, mind a teljes emberi öntudat kialakulásának akadályai. Miért látja Marx mégis a proletárságban azt az erőt, mely a társadalmat átalakítani hivatott? Ő maga így felel erre:

180

„Ha a szocialista írók¹³³ ezt a világtörténeti szerepet a proletárságnak tulajdonítják,¹³⁴ ez semmiesetre sem azért történik, mert isteneknek tartják a proletárokat. Inkább fordítva.¹³⁵ Minthogy a kifejlett proletárságban gyakorlatilag¹³⁶ teljessé vált az elvonatkozás minden emberségtől, sőt az emberségnek a látszatától is; minthogy a proletárság életfeltételeiben a társadalomnak legembertelenebb végletén van összefogva a mai társadalom minden életfeltétele,¹³⁷ minthogy benne az ember elvesztette saját magát, de minthogy egyszersmind nemcsak megnyerte ennek a veszteségnek elméleti tudatát, hanem kényszerítve¹³⁸ is van közvetlenül, a már el nem utasítható, már nem szépíthető, abszolút¹³⁹ parancsoló szükségétől – ez a gyakorlati kifejezés a szükségszerűsége¹⁴⁰ –, hogy fellázadjon ez ellen az embertelenség

185

¹²⁴ [JA 1087/28/1:] egyúttal

¹²⁵ [JA 1087/28/1:] tovább [SzSz:] továbbá,

¹²⁶ [JA 1087/28/1:] pozitív

¹²⁷ [JA 1087/28/1:] megszüntetése.” (13) [új bekezdésben:] Marx szemére veti Feuerbachnak, hogy a nemiséget „idealizálta.” Feuerbach éppígy felróhatná Marxnak, hogy ő pedig „materializálta” a nemiséget. [JA155/1:] [sajtóhiba:] megszüntetése”¹³ [új bekezdésben:] Marx szemére veti Feuerbachnak, hogy a nemiséget „idealizálta.” Feuerbach éppígy felróhatná Marxnak, hogy ő pedig „materializálta” a nemiséget. [majd: ld. főszöveg]. [SzSz:] megszületése”. [új bekezdésben:] Marx szemére veti Feuerbachnak, hogy a nemiséget „idealizálta.” Feuerbach éppígy felróhatná Marxnak, hogy ő pedig „materializálta” a nemiséget.

¹²⁸ [JA 1087/28/1:] kifejezéssel,

¹²⁹ [JA 1087/28/1:] névvel helyettesítik s ugyanígy

¹³⁰ [JA 1087/28/1:] „proletárkulturáról”,

¹³¹ [JA 1087/28/1:] általános műveltségénél magasabbrendű.

¹³² [JA 1087/28/1:] megszűnjenek

¹³³ [JA 1087/28/1:] írók

¹³⁴ [JA 1087/28/1:] tulajdonítják,

¹³⁵ [JA 1087/28/1:] fordítva.

¹³⁶ [JA155/1:] [sajtóhiba:] gyakorlatilag

¹³⁷ [JA 1087/28/1:] életfeltétele;

¹³⁸ [JA 1087/28/1:] kényszerítve

¹³⁹ [JA 1087/28/1:] nem utasítható, már nem szépíthető, abszolút

¹⁴⁰ [JA 1087/28/1:] szükségszerűsége

190 ellen: ezért lehet és kell a proletárságnak magát fölszabadítania.¹⁴¹ De nem szabadíthatja¹⁴² föl magát anélkül, hogy saját életfeltételeit meg ne szüntetné. Saját életfeltételeit nem szüntetheti meg anélkül, hogy meg ne szüntetné a mai társadalomnak minden embertelen életföltételét, melyek az ő helyzetében vannak összefoglalva. Nem hiába járja ki a munka kemény, de
195 proletárság ideig-óráig,¹⁴³ mint célt képzel maga elé. Arról van szó, ami ő és amit e lét szerint történelmileg tenni kényszerül. Célja és történelmi tette saját élethelyzetében, mint¹⁴⁴ a mai polgári társadalomnak egész szervezetében világosan, visszavonhatatlanul¹⁴⁵ elő van írva.”¹⁴⁶
(14)¹⁴⁷ Ehhez hozzáfűzhetjük,¹⁴⁸ hogy amint a proletárokat az *anyagi szükség* sarkallja e történelmi folyamatban, úgy¹⁴⁹ sarkalja¹⁵⁰ másokat szocialista irányban *erkölcsi szükségletük*
200 s úgy¹⁵¹ tette magát Marxot szocialistává az *elméleti szükségszerűség*,¹⁵² mert e szükségletek mindegyikében a társadalmi, azaz emberi lényeg jut kifejezésre. Azok a „marxisták”, kik mindenütt és mindenben anyagi érdeket keresnek s az anyagi érdeket teszik elvvé az emberi öntudat mai fokán is a cselekedetek értelmének vizsgálatában, Marx gondolataiból egy kukkot sem értenek.

205

6.

Mint látjuk, Marx szerint arról van szó, aminek történnie kell és nem arról, hogy mit gondolkodnak, milyen adott célokat tűznek¹⁵³ maguk elé a proletárok és pártjaik. Marx tehát az embert mint látható, érzéki valóságot szemléli, életfeltételeiből és „*reális énjéből*” következtet jövőjére.

210

Következtesen¹⁵⁴ meg is teheti ezt, hiszen úgy¹⁵⁵ gondolja, hogy az egyén léte adva van saját tudata számára. „A tudat sohasem lehet egyéb, mint a tudott lét és az ember léte az ő valóságos életfolyamata.” „Nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet határozza meg a tudatot.” (15)¹⁵⁶ Ehhez kapcsolódik az a nézete, hogy az ember úgy¹⁵⁷ fejlődik, hogy

¹⁴¹ [JA 1087/28/1:] fölszabadítania.

¹⁴² [JA 1087/28/1:] szabadíthatja

¹⁴³ [JA 1087/28/1:] ideig-óráig

¹⁴⁴ [JA155/1:] [sajtóhiba:] min

¹⁴⁵ [JA 1087/28/1:] [=] [SzSz:] visszavonhatatlanul

¹⁴⁶ [JA 1087/28/1:] írva.”

¹⁴⁷ [SzSz:] írva.

¹⁴⁸ [JA 1087/28/1:] hozzáfűzhetjük,

¹⁴⁹ [JA 1087/28/1:] úgy

¹⁵⁰ [JA 1087/28/1:] serkent

¹⁵¹ [JA 1087/28/1:] úgy

¹⁵² [JA 1087/28/1:] szükségszerűség,

¹⁵³ [JA 1087/28/1:] tűznek

¹⁵⁴ [JA155/1:] [bekezdés nélkül] [majd:]_{zc} [korrektúrajel a jobb oldali margón]

¹⁵⁵ [JA 1087/28/1:] úgy

¹⁵⁶ [SzSz:] tudatot.”

¹⁵⁷ [JA 1087/28/1:] úgy

megváltoztatja életkörülményeit s ezek a megváltoztatott életkörülmények megváltoztatják őt. Eszerint saját tudatunkkal közvetlenül¹⁵⁸ nem alakíthatjuk¹⁵⁹ létünket.

215

Egy új¹⁶⁰ természettudomány, a pszichoanalízis, azonban azzal a fölfedezéssel vált betegségek gyógyító¹⁶¹ módjává, hogy a tudat képes a lét közvetlen alakítására,¹⁶² ha másként nem, hát úgy,¹⁶³ hogy kivet magából, elfojt oly gondolatokat, melyeket éppen a valóságos, természetes lét sugalmaz s ezzel az elfojtással annyira megváltoztatja a létet, hogy az egészséges ember beteg emberré válik, az érzékien-észszerűen¹⁶⁴ gondolkodó lényben létre²²⁰ jön pl. az a vallásos kedély, az a valóságos lelkiállapot, melynek fogalmát oly mulatságosnak találta Engels Feuerbachnál. Az ilyen ember – s az emberiség történelmi multjában csak ilyen emberekre számíthatunk¹⁶⁵ – kétségkívül¹⁶⁶ valóságos lény, tudata azonban nem felel meg ösztönös (faji, nemi) létének, hanem csak annak a létnek a képét adja, amelyet már eltorzított.¹⁶⁷ Ez a tudat nem a lét képét torzítja¹⁶⁸ el, hanem magát a létet,¹⁶⁹ mint természetet²²⁵ s e torzított¹⁷⁰ lét képét többé-kevésbé híven¹⁷¹ megőrzi. „Elkerülhetetlen dolog – írja¹⁷² Engels –, hogy mindennek, ami egy emberre hat, a tudatán keresztül kell¹⁷³ mennie, – még az evésnek és az ivásnak is, ami a tudat által érzett éhségen és szomjúságon¹⁷⁴ kezdődik és ugyancsak a tudat által érzett jóllakottsággal végződik.” (16)¹⁷⁵ – Azóta a lélektan az egyénnek, a társadalmi lénynek fejlődésében sok olyan jelenséget derített¹⁷⁶ fel, amelyet a²³⁰ tizenkilencedik századbeli bölcselő nem ismerhetett. Csak érintetett kérdéseket, melyeket ma – éppen saját gondolatrendszerének alapjainak igazolására – világosabban tekinthetne át. Így¹⁷⁷ azóta megtudtuk, hogy éhség és tudat, nemi vágy és tudat között a kapcsolat megszakadhat; hogy a tudat a jóllakottságot s a nemi kielégülést, bár a fiziológiai lét rendje szerint minden szabályszerűen¹⁷⁸ végbement, igen sokszor nem veszi tudomásul; sőt rendszerint nem veszi²³⁵ tudomásul,¹⁷⁹ ha – a nép nyelvén szólván – „nincs áldás rajta”.¹⁸⁰

¹⁵⁸ [JA155/1:] saját [sajthiba:] tudatunkkal közvetlenül

¹⁵⁹ [JA 1087/28/1:] alakíthatjuk

¹⁶⁰ [JA 1087/28/1:] új

¹⁶¹ [JA 1087/28/1:] gyógyító

¹⁶² [JA 1087/28/1:] alakítására,

¹⁶³ [JA 1087/28/1:] úgy,

¹⁶⁴ [JA 1087/28/1:] érzékien-észszerűen

¹⁶⁵ [JA 1087/28/1:] számíthatunk

¹⁶⁶ [SzSz:] kétségkívül

¹⁶⁷ [JA 1087/28/1:] eltorzított.

¹⁶⁸ [JA 1087/28/1:] torzítja

¹⁶⁹ [JA 1087/28/1:] létet

¹⁷⁰ [JA 1087/28/1:] torzított

¹⁷¹ [JA 1087/28/1:] híven

¹⁷² [JA 1087/28/1:] írja

¹⁷³ [JA 1087/28/1:] tudatán kell keresztül

¹⁷⁴ [JA 1087/28/1:] szomjúságon

¹⁷⁵ [SzSz:] végződik.”

¹⁷⁶ [JA 1087/28/1:] derített

¹⁷⁷ [JA 1087/28/1:] Így

¹⁷⁸ [JA 1087/28/1:] szabályszerűen

¹⁷⁹ [JA 1087/28/1:] tudomásul,

¹⁸⁰ [JA 1087/28/2:] rajta”. (Folytatom)

* „Species” – nem „race”¹⁸¹

(1) Engels: Ludwig Feuerbach és a német klasszikus filozófia old.

(2) Marx: Nationalökonomie und Philosophie. Der Historische Materialismus, (Kröner¹⁸² Ausg. I. 307.)

240 (3) (4) (5) U. o. 298. o.

(6) Marx: Deutsche Ideologie, Der Hist. Mat. Kröner, II. 21.

(7) (8) U. o. 20.

(10) U. o.

(11) U. o.

245 (12) U. o.

(13) Nationalökonomie und Philosophie, i. h. I. 293–4.¹⁸³

(14) Marx: Die Heilige Familie. I. h. I. 377–8.

(15) Marx: Deutsche Ideologie, i. h. II. 13.

(16) Engels: Ludwig Feuerbach.

¹⁸¹ [JA155/1:] [sajtóhiba:] „Species”-nem „race”. [Id. főszöveg]_{szkj}

¹⁸² [JA 1087/29:] [sajtóhiba:] (Körner [Id. főszöveg]_{szkj})

¹⁸³ [JA 1087/29:] [sajtóhiba:] 293–3. [Id. főszöveg]_{szkj}

Ahogy¹ a természetes élet föltételei a² természetes szervek, úgy föltételei a termelő, vagyis emberi életnek a termelő eszközök. A máj, a vese, a gyomor, a nemi és általában az összes szervek arra szolgálnak, hogy az egyes lények velük mind egyéni, mind faji életüket napról-napra újjátermeljék. A közös, a társas életnek³ ugyanilyen szervei a termelési eszközök. S ahogy a máj, a vese faji szervek, úgy faji szervek a termelési eszközök. A testi szervek s⁴ a hozzájuk kapcsolt ösztönök fejlődésük minden fokán megfelelő életmódot s az életmódhoz illő tudatot kívánnak⁵ meg, hogy összeműködhessenek és velük a lény önmagát kifejtthesse. A termelési eszközök s a hozzájuk kapcsolt termelő erők éppigy⁶ megfelelő termelő módot s a termelési módhoz illő ideológiát kívánnak⁷ meg fejlődésük minden fokán.

¹ [előbb:] Az élet – elvileg – azonos megnyilvánulásának egyetemével, – az ismert megnyilvánulások mögött csak ismeretlenek rejtőzködnek, de nem lappang semmiféle megismerhetetlen „magánvaló”. A „magánvaló”, azaz csupán a maga számára való dologból a – [majd:]_g Az élet – elvileg – azonos megnyilvánulásának egyetemével, – az ismert megnyilvánulások mögött csak ismeretlenek rejtőzködnek, de nem lappang semmiféle megismerhetetlen „magánvaló”. A „magánvaló”, azaz csupán a maga számára létező dologból a fejlődés folyamán – amint a termelés története mutatja –, számunkra való dolog lesz, amikor tulajdonságainál, megnyilatkozásainál fogva megragadjuk. S mi az élet [elütés: <lego>] legfőbb tulajdonsága, megnyilatkozása, ha nem önönmagának a termelése? A szabó, amikor ruhát készít, emberi életet termel. S ahogy [majd ld. főszöveg]_{kt+zc}

² [előbb:] e [majd ld. főszöveg]_{zc}

³ [előbb:] életben [majd ld. főszöveg]_g

⁴ [előbb:] <fejl> [majd ld. főszöveg]_g

⁵ [előbb:] életmódot kívánnak [majd ld. főszöveg]_{g+zc}

⁶ [előbb:] éppigy megkívánnak [majd ld. főszöveg]_g

⁷ [előbb:] módot kívánnak [majd ld. főszöveg]_{g+zc}

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A szövegváltozatokat közlő lábjegyzetek egyedi rövidítése: [SzSz:] = *Szép Szó*

A közlés alapja:

Főváltozat 2.: 1–236. sor: JA 155/1. jelzetű nyomdai levonat + JA 1087/21. jelzetű kézirat (113–122. sor közötti betoldás, ld. még *Melléklet*); 238–249. sor: JA 1087/29. jelzetű nyomdai levonat.

Melléklet: JA 1087/21. jelzetű kézirat, szövegváltozatokkal (ld. még *Fv2*, 113–122. sor közötti betoldás és 98. lábjegyzet).

Szövegváltozat: JÓZSEF Attila, *Hegel, Marx, Freud, Szép Szó*, 1938. 21. sz., 6. kötet, 1. füzet (január–február), 16–22. p. (*József Attila emlékének című emlékszáma*). – a továbbiakban: JA1938b.

További ismert szövegforrás: JA 155/2. jelzetű nyomdai levonat.

Az összehasonlító szövegközlés forrásai: A JA 1087/28/1. és a JA 1087/28/2. jelzetű kéziratok, leírásukat ld. *Fv* 1. A főszöveg lábjegyzeteiben tehát követhetőek a nyomdai levonat és a gépiratos kézirat együttes, azaz az *Fv2* és az *Fv1* szövegeltérései.

A szövegközlésről: Szövegkritikai korrekciók indoklása (ld. 104. és 106. lábjegyzet): JA több fázisban változtatott itt a szövegen. A nyomda a kérdéses szöveghelyet így szedte ki:

Kategóriáit Marx az emberek faji és nemi létéből származtatja. E származtatást az jellemzi, hogy *a nemi tevékenységet gazdaságának, termelésnek fogja föl, a termelésben, gazdaságban, politikában azonban már csak faji* megnyilatkozást lát és nem veszi észre benne a nemiséget.*

* „Species”-nem „race”.

Jellemzi az is, hogy *a nemiséget s vele az embert, hogy úgy mondjam, fiziológiai és nem biológiai szempontból, a testi lét szervei és nem ösztönei szempontjából nézi s az így, szervei oldaláról megérteni próbált ember megfelelőjének látja a termelési eszközök oldaláról szemlélt társadalmat.* Ime:

JA több szövegrészt törölt (zöld ceruzával áthúzott), ily módon:

Kategóriáit Marx az emberek faji és ~~nemi~~ létéből származtatja. E származtatást az jellemzi, hogy *a nemi tevékenységet gazdaságának, termelésnek fogja föl, ~~a termelésben, gazdaságban, politikában azonban már csak faji* megnyilatkozást lát és nem veszi észre benne a nemiséget.~~*

* „Species”-nem „race”.

Jellemzi az is, hogy *a nemiséget s vele az embert, hogy úgy mondjam, fiziológiai és nem biológiai szempontból, ~~a testi lét szervei és nem ösztönei szempontjából nézi s az így, szervei~~*

oldaláról megérteni próbált ember megfélelőjének látja a termelési eszközök oldaláról szemlélt társadalmat. Ime:

Tehát a külön sorba szedett jegyzet szövegét – a faji szóra vonatkozó magyarázatot – meghagyta. Az, hogy ezt a két törölt rész közé eső – ráadásul rossz helyre kiszedett – jegyzetet JA nem húzta ki, arra utal, hogy meg akarta tartani. A jegyzetpontot jelző csillag áthelyezését azonban nem végezte el. (A levonat korrektúráját félbehagyta.) Szövegritkai korrekciónk a jegyzetpontnak a vonatkozó szóra való helyezése. Egy szövegrészt be is toldott a szerző a törölt rész helyére, előbb így: „és a nemiségével társhoz kapcsolt, testi szervei”, majd így: „és a nemiségével társhoz kapcsolt, **testi szervei**”. A szövegösszefüggés alapján itt a „társhoz” szó a „társadalomhoz” rövidítése, ezért a főszövegben a rövidítést feloldottuk. Továbbá töröltük a „kapcsolt,” szóhoz tapadó vesszőt, mely az utána indított tagmondat törlése után értelemzavaróan ott maradt a kéziratban.

Kéziratleírások:

Főszöveg 1–236. sor:

JA 155/1.

Hegel – Marx – Freud I. nyomdai levonat 2., korrektúrával

Kéziratleírás: Cím: „Hegel – Marx – Freud I. A tudományos szocializmus”. Nyomdai levonat, fekete és zöld ceruza-, továbbá kék tintaírású jelzésekkel és rájegyzésekkel. 5 fólió, 5 nyomtatott oldal. 230×308 mm-es körülvágatlan nyomdai ívlapok. Állag: töredezett, szakadozott. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgY Analekta JA 155/1. Palliumcím: *József Attila: [Hegel – Marx – Freud] Hegel – Marx – Freud [Tanulmány] [1936–1937].* 1968-ban került múzeumi gyűjteménybe: JA nsz. 1968/142/31.

1. **fólió:** Autográfok nélkül. A nyomtatás szöveghatárai: „Hegel – Marx – Freud [→] történelmi céljának?”.
2. **fólió:** Autográfok nélkül. A nyomtatás szöveghatárai: „3. [/] Hegel szerint a világ [→] ez a társadalom az egyes em-”.
3. **fólió:** Autográfok: fekete ceruzaírás a felső margó jobb sarkában: „Hegel 5”; zöld ceruza- és kék tintaírású javítások a szövegben. A nyomtatás szöveghatárai: „bernek természetévé válik. [→] ő pedig »materializálta« a nemiséget.”
4. **fólió:** Autográfok: fekete ceruzaírás a felső margó közepén: „Hegel 4”. Zöld ceruzaírású korrektúrajel a jobb oldali margón. A nyomtatás szöveghatárai: „Sokan, kik szinte [→] alakíthatjuk létünket.”
5. **fólió:** Autográfok nélkül. A nyomtatás szöveghatárai: „Egy új természettudomány, [→] szólván – »nincs áldás rajta.« [/] JÓZSEF ATTILA”.

Szerzőség: A kézírásos javítások egyértelműen azonosíthatók.

Főszöveg 113–122. sor közötti betoldás, ld. még Melléklet:

JA 1087/21.

A JA 155/1. jelzetű nyomdai levonat korrektúrájának kiegészítése

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli autográf fogalmazvány. Kezdő szavak: „[törölve:] Az élet – elvileg – azonos [...] [majd:] Ahogy a természetes élet [...]”. Gépirat; kék írógépszalaggal és kettes sortávval írva; gépiratos, továbbá kék tintaírású

és zöld ceruzairású autográf javításokkal. Egy bekezdés, a szöveg az oldal kétharmadát tölti ki. A felső margón autográf zöld tintaírással nyomdának szóló kérés: „(Az 5. korrektúra oldalhoz!)”. 1 fólió, 1 beírt oldal. 198×267 mm-es, félfamentes írólap, 45 mm-enként vízjelszerűen áttetsző, keskeny, függőleges sávokkal. Állag: enyhén sárgult. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár Jagy Analekta JA 1087/21. Palliumcím: [Hegel – Marx – Freud] 11. [Az élet..., III.] 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: A kézírással javítások egyértelműen azonosíthatók.

Főszöveg 237–249. sor:

JA 1087/29. 6. fólió

Hegel – Marx – Freud I. nyomdai levonat 3., korrektúrával

Kéziratleírás: Cím: „Hegel – Marx – Freud I. A tudományos szocializmus”. Nyomdai levonat, fekete ceruza- és fekete tintaírással jelzésekkel és rájegyzésekkel. Az első öt oldal nyomtatott szövege megegyezik a JA 155/1. jelzetű nyomdai levonattal, melyhez nem maradt fenn 6. oldal. 6 fólió, 6 nyomtatott oldal. 236×313 mm-es körülvágatlan nyomdai ívlapok. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár Jagy Analekta JA 1087/29. Palliumcím: *Hegel – Marx – Freud Szép Szó – korrektúra.* 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe tartós letétként: Gynsz. 2006/32.

1. **fólió:** A bal margón két helyen, a jobb margón egy helyen fekete ceruzairású, kapocs alakú megjelölés egyes sorok mellett, továbbá egy sor aláhúzva és három ceruzavonással megjelölve a jobb oldali margón. A megjelölt részek szöveghatárai: három sor mellett kapocs a bal margón: „Nem szükséges [→] bajba jutott. Tízmilliókra rug az ellátatlanok száma,” (az első mondat); hat sor mellett kapocs a bal margón: „az emberek között [...] Módosult a [→] körében is, – [...] hogy kikerülhetetlenül” (egy mondat és a következő első tagmondata); aláhúzás és megjelölés: „haladásba vetett hit árja, (melyre ma már alig emlékezünk!), az”; hét sor mellett kapocs a jobb margón: „rek azt akarják, hogy elkövetkezzék. Csak azt kértem [→] történelmi céljának?” (az I. pont utolsó két mondata).
2. **fólió:** A jobb margón egy helyen kapocs alakú, fekete ceruzairású megjelölés két sor mellett, szöveghatárai: „történelmi természetben. Az [→] fölfogja. Természetesen ez a tudat” (egy mondat). A bal margón: „Hegel 2”.
3. **fólió:** A jobb margón egy helyen kapocs alakú, fekete ceruzairású megjelölés három sor mellett, szöveghatárai: „függvénye. A modern ipar [→] alakuljon át. A” (egy mondat). A jobb margón: „Hegel 5”.
4. **fólió:** A jobb margón fekete ceruzairással 9 sor hármas kapocccsal megjelölve, szöveghatárai: „ben világosan, [...] Ehhez hozzáfűzhetjük, [→] egy kukkot sem értenek.” (az 5. pont utolsó két mondata); öt sor egyszeres kapocccsal megjelölve, szöveghatárai: „Következetesen meg is [→] az élet határozza meg a tudatot. « [...] úgy fejlődik, hogy” (három mondat). Egy sajtóhiba fekete ceruzás korrektúrajelekkel megjelölve: „tudatunkkalközvetlenül”. A jobb margón: „Hegel 4”.
5. **fólió:** A 6. pont utolsó bekezdése első mondata megjelölve, több fázisban: először a jobb margón fekete ceruzairással öt sor egyszeres kapocccsal, mellette egy megerősítő és további két sort megjelölő ceruzavonás, mely fekete tintaírással kétszeres

vonásokkal van kiegészítve, illetve háromszoros fekete tintaírású vonások további öt sort jelölnek meg. Idegen kéz fekete tintaírású rájegyzése az oldaltükör tetején: „ha ez marxista periódusunk, akkor e fordulatnak is szociális vonatkozásai vannak a szociális vonatkozásoktól való elfordulásunknak is szociális okai vannak mint a felénk való fordulásnak”. Mellette a jobb margón: „Hegel 5”.

6. fólió: Hivatkozásjegyzék nyomdai levonata, autográfok nélkül.

Szerzőség: A levonaton látható aláhúzások és megjelölések nem szerzői kézre vallanak, inkább szerkesztői jellegűek. Az 5. oldalon látható rájegyzés egyértelműen idegen kéztől származik. A 6. oldalon látható hivatkozásjegyzék kézírata nem ismert. József Attilának szándékában állt megadni idézeteinek forrásait – erre utal az idézett szövegek utáni zárójeles jegyzetszámok sorozata a gépiratban (JA 1087/28/1.); továbbá az, hogy a gépirata margójára egyes idézeteknél feljegyzett oldalszámokat. A nyomdai levonat 6. oldalán látható jegyzék nem teljes, néhány oldalszám és a 9. jegyzet hiányzik. A *Szép Szó*-beli közlés a jegyzeteket elhagyja.

További ismert szövegforrás:

JA 155./2.

Hegel – Marx – Freud I. nyomdai levonat 1., korrektúrával

Kéziratleírás: Cím nélküli nyomdai levonat, fekete ceruzairású rájegyzésekkel. 4 fólió, 4 nyomtatott oldal. 234×310 mm-es körülvágatlan nyomdai ívlapok. Töredék, a befejezése hiányzik. Állag: enyhén szakadozott. A fennmaradt 4 oldal nyomtatott szövege megegyezik a JA 155/1. jelzetű nyomdai levonattal, a különbség egyedül a cím hiánya, illetve egy nyomdahiba (sorvégi hiányzó betű). Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 155. Palliumcím: *József Attila: [Hegel – Marx – Freud] Hegel – Marx – Freud [Tanulmány] [1936–1937]*. 1968-ban került múzeumi gyűjteménybe: JA nsz. 1968/142/31.

- 1. fólió:** Autográfok: fekete ceruzairás a felső margó jobb sarkában: „Marx 1”. A nyomtatás szöveghatárai: „1. [/] Nem szükséges, [→] történelmi céljának?”
- 2. fólió:** Autográfok: fekete ceruzairás a felső margó jobb sarkában: „Marx 2”. A nyomtatás szöveghatárai: „3. [/] Hegel szerint a világ [→] ez a társadalom az egyes em-”.
- 3. fólió:** Autográfok: fekete ceruzairás a felső margó jobb sarkában: „Marx 3”. A nyomtatás szöveghatárai: „bernek természetévé válik. [→] ő pedig »materializálta« a nemiséget.”
- 4. fólió:** Autográfok: fekete ceruzairás a felső margó jobb sarkában: „Marx 4”. A nyomtatás szöveghatárai: „Sokan, kik szinte [→] alakíthatjuk létünket.”

Szerzőség: A kézírásos rájegyzések egyértelműen azonosíthatók.

[Nem szükséges, hogy]

Nem szükséges, hogy tudós legyen az ember s nem szükséges az sem, hogy proletárok soraiban nyomorogjon, úgy is beláthatja, hogy a mai gazdálkodás megbukott.¹ Tízmilliókra rug az ellátatlanok száma, csak a művelt emberiséget véve számításba s a termelést mégis, ha nem háborus célokat szolgál, állami beavatkozással igyeksenek csökkenteni. Különböző gazdasági tekintélyek különféle okokkal magyarázzák s igazolják² ezt a józan ésszel emészthetetlennek látszó³ jelenséget. Marxista gondolkodók magában a gazdálkodási módban jelölik meg a⁴ bajok forrását s úgy hiszik, az általános elnyomorodás annyira megnövekszik „a társadalmi fejlődés természeti törvényeinek értelmében”,⁵ hogy az ellátatlan s a munkájukból élő emberek végül is valamilyen szervezett formában fellázadnak s egy elmélet szerint békés, más elmélet szerint forradalmi eszközökkel átalakítják e társadalmi rendet s megvetik alapját a szocialista⁶ gazdaságnak. Ez a hit, melyet Marx és Engels tudományosnak mondanak, a mult század közepe óta terjedezik az emberek között, ujabban azonban erősen módosult. Módosult a békés átalakulás hívei között, – ők ma már őszintén nem számítanak a proletárosztály egészére, de azon vannak, hogy más osztályokból éppolyan mértékben szerezzenek elvtársakat, mint a proletárok közül s így végül osztályközi pártot alkotnak. Módosult a forradalmi hagyományokhoz ragaszkodók körében is, – ezek arra számítanak, hogy kikerülhetetlenül beáll valamilyen társadalmi katasztrófa, pl. háboru,⁷ s olyan alkalommal szolgál, hogy egy kisebb megszervezett csoport is magához ragadhatja a hatalmat s a tömegeknek vagy helyeslésétől,⁸ vagy közömbös jóindulatától kísérve hozzáfoghat a nagy cél, a szocializmus megvalósításához. A két elméletre két mozgalom támaszkodik s mindkettő tudományos szocializmusnak⁹ nevezi magát.

A tudományos szocializmus¹⁰ módszeres alapja¹¹ a történelmi jelenségek¹² érdekelvű magyarázata, az u.n. történelmi materializmus.¹³ Mint a marxista kézikönyvek¹⁴ mondják,

¹ [előbb:]_g beláthatja, hogy az a társadalmi rend, melyet a tőkés gazdasághoz kapcsoltnak gondolunk, megbukott. [majd:]_g hogy a tőkés gazdálkodás megbukott. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

² [előbb:]_g s mi több, igazolják [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³ [előbb:]_g ésszel emészthetetlen [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴ [előbb:]_g jelölik a [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁵ [előbb:]_g a társadalmi fejlődés természeti törvényeinek értelmében, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁶ [előbb:]_g [elütés:] szocialista [majd: ld. főszöveg]_g

⁷ [előbb:]_g pl. a háboru, [majd: ld. főszöveg]_g

⁸ [előbb:]_g s vagy a tömegek helyeslésétől, [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

⁹ [előbb:]_g „tudományos szocializmusnak” [majd: ld. főszöveg]_{kc}

¹⁰ [előbb:]_g [elütés:] szocializmus [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹¹ [előbb:]_g alapjául [majd: ld. főszöveg]_{kc}

¹² [előbb:]_g jelenséges [majd: ld. főszöveg]_g

¹³ [előbb:]_g [elütés:] materializmus. [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁴ [előbb:]_g [elütés:] kézikönyvek [majd: ld. főszöveg]_g

velejéig nemzetközi felfogás ez, mert¹⁵ gyökereit a német filozófiába, az angol ökonomiába s a francia (forradalmi) politikába ereszti. Valójában a történelmi materializmus e modern európai háromság összetett kritikájának¹⁶ tekinthető. Dialektikus, ökonomikus és humanista – vagyis úgy látja, hogy az emberi lét, társadalom és állam, általában a művelődés a¹⁷ gazdálkodáshoz van kapcsolva, belső ellentétekkel terhes s az ellentétek¹⁸ föloldásával fejlődik.

Midőn Marx,¹⁹ az ő nevéhez fűződik a történelmi materializmus, föllépett,²⁰ négy ténnyel számolt. A történelmi fejlődés elvével²¹ (Hegel), a *virágzásba boruló*²² ipari technikával, a terhei alatt nyugtalanul mozgolódó munkássággal és az u.n. utópikus szocializmussal, melynek nem harcos, hanem békés, nem osztály, hanem általános emberi jellege volt. Marx e négy tényből nyert ismeretét egyesítette, elfogadta az ellentétekben történő fejlődés elvét, a társadalmi haladás alapjául²³ megtette az ipart és a munkásságot,²⁴ amazt mint tárgyi,²⁵ emezt mint alanyi tényezőt véve számításba s a történelmi fejlődés következő állomásaként a szocializmust fogta föl, mint következményt a²⁶ modern ipar tárgyi oldaláról nézve és mint célt, a munkásság alanyi szempontjából. Tárgyi fogalmazás szerint tehát abban áll a fejlődés, hogy a kapitalizmus elbukik belső ellentétein és helyet ad a szocializmusnak,²⁷ szubjektív fogalmazás szerint pedig abban, hogy a munkásság meg akarja dönteni és meg is dönti a fennálló osztályuralmat és megszerzezi – átmenetileg – a²⁸ magját.

Marx és Engels elsősorban Európára gondoltak.²⁹ Európát el is öntötte³⁰ a haladásba vetett hit árja, az ipar és a technika olyan fejlettségre tett szert, amilyenre a termelési eszközök filozófusai nem is gondolhattak, a munkások valóban³¹ hatalmas pártokban szervezték meg erőnyeiket s a³² szocializmus többé-kevésbé világos gondolatával magukhoz vonták³³ a nem-bérmunkások³⁴ csapatait is. Ilyen körülmények között az³⁵ a kérdés – miért nincs még

¹⁵ [előbb:]_g felfogás mert, [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

¹⁶ [előbb:]_g háromság kritikájának [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

¹⁷ [előbb:]_g állam, a [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

¹⁸ [előbb:]_g s <e> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁹ [előbb:]_g <n> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁰ [előbb:]_g materializmus megalkotása, föllépett, már készen volt a fejlődés elve [majd:]_g materializmus megalkotása, föllépett, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²¹ [előbb:]_g [elütés:] <eevé> [majd: ld. főszöveg]_g

²² [előbb:]_g a virágzásba boruló [majd: ld. főszöveg]_{fc}

²³ [előbb:]_g haladás tárgyi alapjául [majd: ld. főszöveg]_g

²⁴ [előbb:]_g munkásokat, [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

²⁵ [előbb:]_g [elütés:] rágyi [majd: ld. főszöveg]_g

²⁶ [előbb:]_g föl, a [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

²⁷ [előbb:]_g kapitalizmus összeomlik, [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

²⁸ [előbb:]_g megszerzezi a [majd:]_{kc} megszerzezi egy [majd: ld. főszöveg]_{kc}

²⁹ [előbb:]_g Marx és Engels kétségtelenül Európára gondoltak elsősorban. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁰ [előbb:]_g [elütés:] <Euróá> [majd:]_g Európát elöntötte [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³¹ [előbb:]_g [majd: ld. főszöveg]_g

³² [előbb:]_g meg erőiket a [majd:]_{g+fc} meg erőiket s a [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³³ [előbb:]_g gondolatával büvkörükbe vontak [majd:]_{fc} gondolatával magukhoz vontak [majd: ld. főszöveg]_{kc}

³⁴ [előbb:]_g <nem-bá> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁵ [előbb:]_g körülmények között, úgy látom, az [majd: ld. főszöveg]_{fc}

szocializmus?³⁶ Nem azt akarom ezzel mondani, hogy nem következik el, ha az emberek azt akarják, hogy elkövetkezzék.³⁷ Csak azt kérdem, hol csuszott hiba a számításba, hogy' lehet az, hogy az u.n. „tárgyi előfeltételek” megvannak, az alanyiak hiányoznak? Marx azt írja, hogy az emberiség csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeknek megoldásához a szükséges³⁸ feltételek a valóságban megvannak – hogy' lehet tehát az, hogy egy hatvan millió lakóú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja jelen történelmi céljának?³⁹

Hegel szerint a világ egyetlen fejlődési folyamat s minden jelenségében az ész, a világszellem, a Logos megnyilatkozása.⁴⁰ Ez az ész, ez a Logos⁴¹ a természetben szemléli magát;⁴² az emberben, az emberi művelődésben öntudatra ébred;⁴³ s végül a fejlődés filozófiájában, vagyis Hegel tanításában elérkezik ahhoz, hogy önmagát általánosan, törvényszerűen fölfogja.⁴⁴ Ez az elv igen világos és oly egyszerű, amely bonyolultan Hegel kifejti. „Minden létezik, ami észszerű és minden észszerű, ami létezik.” Amennyiben tehát mi valamely lét észszerűségét, vagy valamely észszerűség valóságát nem látjuk be, az csak arravall, hogy az ész bennünk, (vagy inkább velünk, a mi valóságunkkal),⁴⁵ még nem ébredt az eszmélet megfelelő fokára. Ez elv elfogadása után az emberi gondolkodásnak már „csak” az a föladata, hogy a valóság különös jelenségeinek észszerűségét fölismerje s a fölismert észszerűség valóságát megkeresse.

Marx⁴⁶ előtt Feuerbach kísérletezett⁴⁷ azzal, hogy az emberek egymásközi viszonylataiban föltárja a hegeli elvet. Ő a világszellemet,⁴⁸ a Logost elveti s helyébe az⁴⁹ embert állítja. Az⁵⁰ emberi történelmet az ember csinálja – ezért humanista Feuerbach s ezért „materialista” Hegellel szemben – az emberben pedig végül is nem az ész, hanem az erkölcs működik. Másfelől azonban ez az erkölcs észszerű, jóllehet az, mit észszerűnek kell látnunk, nem

³⁶ [előbb:]_g <szocialis> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁷ [előbb:]_g [elütés:] elkövetkezzék [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁸ [előbb:]_g elé, amelynek megoldásához szükséges [majd:]_g elé, amelynek a megoldásához szükséges [majd:]_{fc} elé, amelyeknek a megoldásához szükséges [majd: ld. főszöveg]_{fc}

³⁹ [előbb:]_g céljának? [új bekezdésben:] A kérdés alapvető fontosságu, ha nem is a munkásmozgalomra, de a történelmi materializmusra nézve. [új bekezdésben:] Marx gondolatmenete röviden a következő: [majd:]_g céljának? [új bekezdésben:] A kérdés alapvető fontosságu, ha nem is a munkásmozgalomra, de a történelmi materializmusra nézve. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁰ [előbb:]_g az ész megnyilatkozása. [majd:]_g az ész, a [elütés:] világszlem [majd:]_g az ész, a világszellem, a logos megnyilatkozása. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴¹ [előbb:]_g logos [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴² [előbb:]_g magát, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴³ [előbb:]_g öntudatra ébred [majd:]_{fc} öntudatra; ébred [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁴ [előbb:]_g önmagát fölfogja. [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

⁴⁵ [előbb:]_g vagy inkább velünk, a mi valóságunkkal, [majd:]_{fc} (vagy inkább velünk, a mi valóságunkkal,) [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴⁶ [előbb:]_g Először [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁷ [előbb:]_g tett [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁸ [előbb:]_g [elütés:] világszlemet, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁴⁹ [előbb:]_g <aze> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁰ [előbb:]_g A <tör> [majd: ld. főszöveg]_g

mondható szükségképpen⁵¹ erkölcsösnek. Feuerbach – Hegelhez képest – gyermekes.⁵² Hiszen ha Hegel elvével akarjuk megérteni az emberiséget, nem oldhatjuk föl a természetben működő logost, észt az emberi együttélésben fölfedezett erkölcsiséggel; így az észt kivonjuk az erkölcsből s az erkölcsöt az ész számára fölfoghatatlanná tesszük.

Marx a hegeli elvet követve itt kapcsolódik Feuerbachhoz. Ő éppen az emberi eszmék és erkölcsök észszerű magyarázatát kereste. S úgy vélte, teljesen megtalálja az emberi élet anyagi feltételeiben, körülményeiben. Feuerbach az emberi cselekedetek végső forrásaként az „emberre” hivatkozott, Marx azonban fölvetette már azt a kérdést, hogy mi hát az emberi lényeg? És felelt: a⁵³ társadalmi viszonyok összessége. Marx itt Feuerbach hibájába esett. Hegel a természetben működő ész tudatosodásának látta az emberi művelődést;⁵⁴ Feuerbach elszakította az emberi erkölcsöt a természetben működő észtől;⁵⁵ Marx ezt a szakadékot akarta áthidalni s újabb szakadékot hasított⁵⁶ természet és társadalom között. Az emberi lényeg nem csupán⁵⁷ a társadalmi viszonyok összessége, hanem a természetiek is. A marxi szakadék⁵⁸ abban áll, hogy ő a természetet a társadalomban élő emberek⁵⁹ környezetének tekinti csupán, mint előfeltételt veszi számításba.⁶⁰ A természet azonban nemcsak „számunkra”⁶¹ van adva, hanem velünk, lényegünk szerint is, – testsúlyunkkal pl. adva van a tömegvonzás, – ösztöneinkkel, biológiailag határozott mivoltunkkal pedig egymáshoz s az egyéb természethez való,⁶² a társadalom közvetítése nélkül, sőt annak ellenére⁶³ fönnálló kapcsolataink. Ösztönös mivoltunk társadalmi⁶⁴ életünkben állandó meglepetésekkel szolgál, azzal a természetes, termékeny véletlennel, amely Hegel bölcsletében⁶⁵ megleti a maga helyét, éppen mint „szükséges véletlen”.⁶⁶ A marxi társadalomfölfogásban⁶⁷ azonban nincsen a véletlennek szerepe, ha csak nem úgy, hogy ez a véletlen a külső természet részéről éri a

⁵¹ [előbb:]_g mondható egyszersmind szükségképpen [majd: ld. főszöveg]_g

⁵² [előbb:]_g erkölcsösnek. Hegelhez képest Feuerbach naiv és gyermekes. [majd: ld. főszöveg]_{kc}

⁵³ [előbb:]_g felelt – a [majd: ld. főszöveg]_{kc}

⁵⁴ [előbb:]_g művelődést, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁵⁵ [előbb:]_g észtől, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁵⁶ [előbb:]_g teremtet [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁷ [előbb:]_g [elütés:] <csupán> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁸ [előbb:]_g <szakadá> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁹ [előbb:]_g társadalomban [elütés:] elő [elütés:] emberek [majd:]_g társadalomban elő emberek [ld. főszöveg]_{szkj}

⁶⁰ [előbb:]_g előfeltételt. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁶¹ [előbb:]_g számunkra [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁶² [előbb:]_g testsúlyunkkal adva van a tömegvonzás, ösztöneinkkel pedig biológiailag határozott mivoltunk s az s az egyéb természettel [majd:]_{fc} testsúlyunkkal pl. adva van a tömegvonzás, – ösztöneinkkel, biológiailag határozott mivoltunkkal pedig egymáshoz s az egyéb <természetbel> [majd:]_g testsúlyunkkal pl. adva van a tömegvonzás, – ösztöneinkkel, biológiailag határozott mivoltunkkal pedig egymáshoz s az egyéb természettel szemben [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁶³ [előbb:]_g ellenére, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁶⁴ [előbb:]_g mivoltunk pedig társadalmi [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁶⁵ [előbb:]_g bölcsletében [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁶⁶ [előbb:]_g [elütés:] <szüs> [majd:]_g szükséges véletlen. [majd: ld. főszöveg]_{kc}

⁶⁷ [előbb:]_g [elütés:] <társda> [majd: ld. főszöveg]_g

társadalmat pl. kozmikus katasztrófa formájában.⁶⁸ Marx hallgatólagosan föltételezi, hogy az emberi társadalmi fejlődésben éppen az emberi természet oldaláról nem lép föl⁶⁹ váratlan, véletlen meglepetés. Én inkább Hegellel tartok és szükségesnek tartom a véletlen fölbukkanását. Napjainkban ilyen véletlenek fölbukkanásának vagyunk tanui. Erről később.

- 95 Ahogy Hegel szerint a világszellem⁷⁰ önmagát⁷¹ fejt ki⁷² a történeti természetben, úgy fejt ki az emberiség⁷³ önnön lényegét – Marx szerint – a termelésben. S ahogy a pszichologus tünetekből következtet⁷⁴ a pszichére, úgy következtet Marx a termelési eszközökből az „emberi lényegre”,⁷⁵ a társadalmi viszonyokra. Azt mondja, hogy a termelési eszközökből kiolvashatjuk egyfelől az embereknek egymáshoz való viszonyát,⁷⁶ másfelől pedig a környező természethez való vonatkozását. A⁷⁷ termelésen alapszik a társadalom, s⁷⁸ mivel eszközökkel termelünk, a társadalom formájának, szerkezetének minden változása végső fokon a termelési eszközök változásának, fejlődésének függvénye.⁷⁹ A modern⁸⁰ ipar megkövetelte a hűbéri társadalom átalakulását polgárrá s a mai, még modernebb ipar megköveteli, hogy a jelen polgári társadalom munkástársadalommá alakuljon át. Hasonlóképpen az ókorban a
- 100 kézimunka s a hozzá hasonló fejlettségű, (vagy inkább fejletlenségű)⁸¹ ipar, technika, szükségképpen vezetett a rabszolgatartáshoz.⁸² A társadalom alapja a gazdaság, tagjai (az emberek) pedig⁸³ aszerint alkotnak osztályokat, hogy a⁸⁴ termelési eszközökhöz képest milyen tulajdonjogi helyzetet foglalnak el. Én itt gondolatcsuszamlást látok, hiszen *így a társadalomnak nem a gazdaság az alapja, hanem a gazdaságnak is alapját tevő tulajdonjog**
- 110 tehát egy erkölcsiség.⁸⁵ S *ebből a szempontból* azt⁸⁶ a szocialista gazdaságot, melyet Marx a modern technika következményeként szemlél, lehetségesnek tartom a termelési eszközök bármilyen fejlettsége, vagy fejletlensége mellett is. Igaz, történtek⁸⁷ utopista szocialista

⁶⁸ [előbb:]_g társadalmat. [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

⁶⁹ [előbb:]_g <r> [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁰ [előbb:]_g [elütés:] világszellem [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷¹ [előbb:]_g [elütés:] <önm> [majd: ld. főszöveg]_g

⁷² [előbb:]_g <ke> [majd: ld. főszöveg]_g

⁷³ [előbb:]_g ember [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

⁷⁴ [előbb:]_g pszichologus következtet [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

⁷⁵ [előbb:]_g emberi lényegre, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷⁶ [előbb:]_g kiolvashatjuk azt a viszonyt [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁷ [előbb:]_g Vagyis a [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁷⁸ [előbb:]_g azaz [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

⁷⁹ [előbb:]_g változása függvénye a termelési eszközök változásának, fejlődésének. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸⁰ [előbb:]_g <manu> [majd: ld. főszöveg]_g

⁸¹ [előbb:]_g vagy inkább fejletlenségű [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸² [előbb:]_g rabszolgatartáshoz, a rabszolgatartás pedig megfelelő ideológiához. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸³ [előbb:]_g gazdaság, a termelés tagjai pedig, az emberek, [majd:]_g gazdaság, tagjai pedig, az emberek, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸⁴ [előbb:]_g hogy milyen tulajdonjogi viszonyban vannak a [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸⁵ [előbb:]_g így a társadalomnak, sőt magának [majd:]_g így a társadalomnak nem a gazdaság az alapja, hanem a gazdaságnak is alapját tevő tulajdonjog. [majd: ld. főszöveg]_{fc} [a bal oldali margón a kurzivált gondolatra vonatkozóan nagy függőleges vonás, mellette nagy felkiáltójel]_{kc}

⁸⁶ [előbb:]_g S ehhez képest azt [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸⁷ [előbb:]_g <töt> [majd: ld. főszöveg]_g

kísérletek és megbuktak. De vajjon azért buktak-e meg, mert a termelési eszközök fejletlenek⁸⁸ voltak? Nem lehetséges-e, hogy a⁸⁹ résztvevők erkölcssein és természetén,⁹⁰ az emberi természetén, vagy inkább az *emberi természet nem ismerésén*⁹¹ szenvedtek hajótörést e kísérletek? 115

Marx⁹² és követői⁹³ az emberi természet mozgató elvének az érdeket nevezik meg,⁹⁴ mely tartalmazza a szükségleteket. Az embereket szükségleteik vezéreltik, érdekeik⁹⁵ osztályérdekké egyesülnek s a harc a szükségletek kielégítéséért, az osztályérdekek érvényesítéséért folyik a társadalomban. Ezzel a felfogással sikerül fényt⁹⁶ vetni a társadalmi folyamatokra.⁹⁷ Ám azonnal kialszik ez a világosság, amikor magukat a szükségleteket, az érdekeket próbáljuk vele szemügyre venni.⁹⁸ 120

Nem utolsó dolog azt vetni a társadalmi jelenségek érdekszerű magyarázata ellen, hogy az emberek nem ismerik érdekeiket,⁹⁹ igazi szükségleteiket. Ezek az érdekek és szükségletek rövid elemzés után is képzelt érdekeknek és képzelt szükségleteknek bizonyulnak és pedig 125 nagyobb részben. Az u.n. kultúr-szükségletek hasonlíthatatlanul¹⁰⁰ nagyobb gazdagságot¹⁰¹ mutatnak, mint természetes, biológiai szükségleteink. A dohányjövődék monopóliuma tetemes hasznot hajt a polgári államnak, a dohánytermelés és elosztás sok embert foglalkoztat,¹⁰² – s mindez azon alapszik, hogy gyermekkorunkban rászoktunk¹⁰³ a dohányzásra, utánóztuk a felnőtteket, mert felnőttekké szerettünk volna válni, még pedig 130 bizonyos egyéb vágyaink teljesíthetése végett. Miért szükséglet a gyémántfülbevaló? A nyakkendő? A hivatalnok ezt azzal indokolja, hogy kell nyakkendőt kötnie, ha nem akar repülni állásából.¹⁰⁴ A nyakkendő tehát társadalmi szükséglet, valóban kell a megélhetéshez, – de miért válik társadalmi¹⁰⁵ szükségletté, annyira, hogy az egyes ember nem élhet nélküle, olyasmi, ami nélkül az egyes emberek szépen megvolnának? S ha a fizikai nyomorban 135

⁸⁸ [előbb:]_g eszközök oly fejletlenek [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁸⁹ [előbb:]_g az [majd: ld. főszöveg]_g

⁹⁰ [előbb:]_g résztvevők természetén, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁹¹ [előbb:]_g [elütés:] <aze> [majd:]_g az emberi természet nem ismerésén [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁹² [előbb:]_g kísérletek? Marx [majd: ld. főszöveg]_{fc}

⁹³ [előbb:]_g társai [majd: ld. főszöveg]_g

⁹⁴ [előbb:]_g meg. [majd: ld. főszöveg]_g

⁹⁵ [előbb:]_g az [majd: ld. főszöveg]_g

⁹⁶ [előbb:]_g társadalomban. És valóban sikerül ezzel a felfogással némi fényt [majd:]_{fc} társadalomban. Sikerül ezzel a felfogással némi fényt [majd:]_{fc} Ezzel a felfogással sikerül némi fényt [majd: ld. főszöveg]_{kc}

⁹⁷ [a bal oldali margón és szöveg közben a mondat után, egy-egy nagy iksz alakú jelzés]_{kc} [a mondat utáni X felett:]_{fc} uralom!!!

⁹⁸ [előbb:]_g amikor azt próbáljuk szemügyre venni, [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

⁹⁹ [előbb:]_g érdekeiket. [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁰⁰ [előbb:]_g [elütés:] <hasolli> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁰¹ [előbb:]_g <gazdas> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁰² [előbb:]_g foglalkoztat, sokan elkeseredetten küzdöttek trafikjogért [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰³ [előbb:]_g gyermekkorunkban bizonyos egyéb vágyaink [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁰⁴ [előbb:]_g repülni az állásából. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰⁵ [előbb:]_g válik valami társadalmi [majd: ld. főszöveg]_{fc}

tengődő tömegeket, kik fáznak és éheznek, nézzük, úgy látszik igazuk van¹⁰⁶ a marxistáknak, kik az „érdekel”¹⁰⁷ és a szükségletekkel magyarázzák e tömegek megmozdulásait.¹⁰⁸ Ám annál érthetlenebb¹⁰⁹ az uralkodó osztályok tagjainak tevékenysége, még pedig éppen a történelmi materializmus szempontjából. Miért ragaszkodnak az uralkodó osztályok a kapitalizmushoz? Miért lelik gyönyörűségüket a tőkehalmozásban vagy a vele járó társadalmi hatalomban? Értem, hogy egy fejlett ipari tőkés állam azon van, hogy gyarmatot szerezzen s így nyersanyag forrásra és piacra tegyen szert, de nem értem, hogy miért szükséglet az emberek számára „a fejlett ipari tőkés állam”.¹¹⁰ Miért szükséglet valaki számára, hogy a legmagasabb társadalmi pozícióba törjön és miért szükséglet másoknak, hogy alávessék magukat? Sokan társadalmunk fő jellemvonásául a szegénységtől való félelmet jelölték meg. Miért nem félnek a szegénységtől az erdei állatok, társadalmunkban a csavargók és más, kevésbé „rendetlen” emberek? Miért nem féltek a szegénységtől a hűbéri társadalom jobbágjai? Milyen¹¹¹ „anyagelvű” érdeke, szükséglete volt Marxnak, hogy életét a kapitalizmus elleni harcnak szentelje, és Engelsnek, a gyárosnak, hogy Marx hü fegyvertársa és segítője legyen? Általában azt látjuk, hogy történelmi¹¹² materializmussal éppen azokat a forradalmárokat, a puritán idealizmusu Lenineket, akik a világban s a történelemben a történelmi materializmussal tájékozódnak s¹¹³ a hasonlóan puritán idealizmusu ellenfeleiket, a¹¹⁴ Hitlereket s mindkét csoport közös ellenfeleit, a vallásos keresztényeket meztiláb járó szereztetéseikkel,¹¹⁵ vagyis éppen a¹¹⁶ társadalmi harcok eszmehordozóit értjük legkevésbé. Pedig a történelmi materializmus éppen arra szolgálna, hogy az eszmék s az erkölcsök magyarázatául szolgáljon, hiszen „a lét határozza meg a tudatot” mondja Marx¹¹⁷ Feuerbach nyomán.¹¹⁸

* Az óhajtott szocialista társadalmi rend fönttartja a tulajdonjogot, hiszen ezt a jogot a „köztulajdon” fogalma föltételezi.

¹⁰⁶ [előbb:]_g nézzük, igazat kell adnunk [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰⁷ [előbb:]_g érdekel [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹⁰⁸ [a mondat baloldali margón függőleges vonással megjelölve]_{kc}

¹⁰⁹ [előbb:]_g érthetlenebb, [majd: ld. főszöveg]_g

¹¹⁰ [előbb:]_g tőkés állam”, annyira hogy életüket is kockára teszik érte. [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹¹¹ [előbb:]_g jobbágjai? [új bekezdésben:] Milyen [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹¹² [előbb:]_g hogy a történelmi [majd: ld. főszöveg]_g

¹¹³ [előbb:]_g idealizmusu Lenineket s [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

¹¹⁴ [előbb:]_g ellenfeleiket, a meztiláb járó szereztetéseket, a [majd: ld. főszöveg]_g

¹¹⁵ [előbb:]_g ellenfeleit, a meztiláb járó szereztetéseket, [majd: ld. főszöveg]_{fc}

¹¹⁶ [előbb:]_g [elütés:] y [majd: ld. főszöveg]_{g+fc}

¹¹⁷ [előbb:]_g Marx és [majd: ld. főszöveg]_g

¹¹⁸ [előbb:]_g nyomán. Ma a létet itt társadalmi létnek vesszük [majd: ld. főszöveg]_g [az alsó margón:]_{fc}
 physiologiai szükséglet!

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: JA 1087/22. jelzetű kézirat.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „Nem szükséges, hogy”. Gépirat; gépiratos, továbbá fekete és kék ceruzaírású javításokkal és rájegyzésekkel. 5 fólió, 5 beírt oldal. 212×340 mm-es, tépett, illetve vágott szélű, félfamentes, matt felületű, vízjel nélküli hártypapír. A szöveg kifut az oldal aljáig, így nem megállapítható, hogy befejezetlen vagy töredék. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/22. Palliumcím: [*Hegel – Marx – Freud*] 12. 1. [*Nem szükséges,...*]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírásos javítások alapján egyértelműen azonosítható.

[egymástól. Csak ott hatol]

egymástól. Csak ott hatol el a történelem változása a dolgok gyökeréig, ahol az emberek kedélyére hat. A kedély, a sziv nemcsak formája a vallásnak, hogy annak a kedélyben is ott kell lennie, hanem maga a vallás lényege. (Idézve Starckenél 168.l.)” Feuerbach¹ tehát megtartja a fejlődés elvét, de a hegeli abszolút eszme, világszellem, ész helyett a történelmi haladás forrásának a vallásos emberi kedélyt látja.² Azok³ az isteni lények – ugymond – melyeket az emberek vallásos kedélye⁴ alkotott, nem egyebek az ember (kivetített)⁵ tükörképeinél. A történelmi fejlődés során ez isteni lények képzetei elhalaványulnak, szétfoszlanak, az emberek végül magukra ismernek, vagyis rájönnek arra, hogy a képzelt isteni lényeket⁶ valósággal fölruházó vallásos szeretet valójában emberszeretet s az isteni⁷ szeretet eszméi helyébe az emberszeretet eszméi lépven, új vallást hoz⁸ létre a vallásos kedély, az emberszeretet vallását. Ahogyan a protestantizmus eltávolítja az isten és a hívő közül a közvetítő papot s így közvetlen kapcsolatot teremt az égi Atya és földi gyermeke között, úgy távolítja el Feuerbach a szerető és a szeretett ember közül⁹ a közvetítő isten-eszmét s teremt közvetlen kapcsolatot közöttük. Feuerbach¹⁰ a nemi egyesülést is vallásos¹¹ áhitattal telítettnek gondolja – papi és isteni áldás nélkül. Persze itt kérdéses marad, hogy miért szükséges a nemiség vallásos fölfogása, miért volt szükséges előbb az isteni, egyházi¹² és most Feuerbachnál a humanista szentesítés. –¹³

¹ [előbb:]_g Feuerbach ilyen módon a vallásoságot [majd: ld. főszöveg]_g

² [előbb:]_g forrásának az emberi kedélyt tartja. [majd:]_g forrásának az emberi kedélyt látja. [majd: ld. főszöveg]_{g+c}

³ [előbb:]_g Mert azok [majd: ld. főszöveg]_g

⁴ [előbb:]_g melyeket vallásos képzete [majd:]_g melyeket vallásos kedélye [majd: ld. főszöveg]_{g+c}

⁵ [előbb:]_g ember kivetített [majd: ld. főszöveg]_g

⁶ [előbb:]_g hogy az isteni [elütés:] lnyeket [majd: ld. főszöveg]_{g+c}

⁷ [előbb:]_g s a vallásos [majd: ld. főszöveg]_g

⁸ [előbb:]_g új vallást hoz [majd:]_c vallást jön [majd: ld. főszöveg]_c

⁹ [előbb:]_g Feuerbach az embert [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁰ [előbb:]_g közöttük. Ily módon Feuerbach [majd: ld. főszöveg]_c

¹¹ [előbb:]_g egyesülést vallásos [majd: ld. főszöveg]_c

¹² [előbb:]_g az egyházi [majd: ld. főszöveg]_{g+c}

¹³ [előbb:]_g szentesítés. – Hegelnél az ész működik – öntudatlanul – a művelődés erkölcsében, Feuerbachnál az erkölcsiség lép elő tudatosan s teszi észszerűvé a különböző korok vallásos képzeteit. Ez a kereszténység lényegén tűnődő gondolkodó filozófus magyarázó elvvé üti azt az erkölcsiséget, mely maga is magyarázatra szorul. Mégis örök érdeme marad, hogy az elvont gondolkodást ráirányította a nemiségre, mint ami erkölcsi öltözetben a történelmi vallások hordozója. [majd:]_g szentesítés. – Hegelnél az ész működik – öntudatlanul – a művelődés erkölcsében, Feuerbachnál az erkölcsiség lép elő tudatosan s teszi észszerűvé a különböző korok vallásos képzeteit. Ez a kereszténység lényegén tűnődő filozófus magyarázó elvvé üti azt az erkölcsiséget, mely maga is magyarázatra szorul. Mégis örök érdeme marad, hogy az elvont gondolkodást ráirányította a nemiségre, mint ami erkölcsi ötvözetben a történelmi vallások érzéki-emberi alapja. [majd: ld. főszöveg]_c

5.¹⁴

A hegeli elvet követve kapcsolódik Marx Feuerbachhoz. Ő éppen az emberi cselekedetek (s eszmék, erkölcsök)¹⁵ észszerű magyarázatát kereste s úgy vélte, teljesen megtalálja az emberi élet anyagi feltételeiben, körülményeiben. Feuerbach az emberi cselekedetek végső forrásaként „az emberre” hivatkozott, Marx azonban fölvetette már a kérdést – mi hát az emberi lényeg. És felelt: a társadalmi viszonyok összessége. Feuerbach¹⁶ elszakította az erkölcsiséget ettől az észtól s önálló elvvé tette; Marx ezt a szakadékot akarta áthidalni,¹⁷ s

20

¹⁴ [előbb:]_g 4. [majd:]_g [sorkihagyás] 4. [új bekezdésben:] Marx és Engels fölfigyelték a Feuerbachtól fölvetett kérdésre és élesen bíralták a nemiség-erkölcsiség első filozófusát. Ők a feuerbach-i vallásos kedélyt visszautasították s odajutottak ezzel, hogy a nemi egyesülést is termelési (gazdasági) folyamatnak fogták föl, aminek valóban fölfogható, de anélkül, hogy emberi lényegét kimerítenék vele. „A feuerbach-i morálteória szerint az értéktőzsde az erkölcsőség legszentebb temploma...” „Szeretet is uralkodik a börzén, amennyiben ez nemcsak érzélgős frázis, mert mindenkinek boldogságőszöne kielégül a másikban” – gunyolódik Engels Feuerbachon. „A valóságban minden osztálynak, sőt minden mesterségnek megvan a maga morálja és a szeretet, amelynek mindent egyesítenie kellene, háborúkban, veszekedésekben, pörösködésekben, házi zsörtölődésekben, válóperekben és egymás minél nagyobb kizsákmányolásában nyilvánul meg.” – Engels veti e szavakat Feuerbach ellen s így elhárítja a kérdést, ahelyett hogy felelne rá, hogy a szeretet, amelynek – mint ő maga mondja – mindent egyesítenie kellene, miért tör ellenséges táborokban önmaga ellen. Max Weber kutatásai azonban inkább Feuerbachot igazolják, mint Engelst. Weber, mint ismeretes, a kapitalizmus kifejlődését a protestantizmus puritán erkölcsi eszményeivel magyarázza, történelmi adatai alapján. A guny, melyet Engels Feuerbach ellen irányoz, visszafordul – a puritánok erkölcsi eszményei szerint az értéktőzsde ha nem is „legszentebb temploma” az erkölcsőségnek, de mindenesetre tiszteltetreméltó helye. „A feuerbach-i elvont embertől a valóságos eleven emberhez csak akkor juthatunk el, ha azt tetteiben, a történelemben szemléljük,” – mondja Engels. Max Weber „tetteiben, a történelemben” szemlélte „a valóságos, eleven embert”. (Azért teszem ezt a kifejezést idézőjelbe, mert valóságos, eleven embert csak akkor szemlélünk, ha személy szerint találkozunk vele – „osztályokkal” épp oly kevésbé találkoznánk és beszélgethetnénk, ha „valóságosan, elevenen” végigsétálhatnánk a történelemben, ahogy „vallásos kedélyekkel” nem koccinthatunk.) „Feuerbachnál abban áll az idealizmus, hogy ő a kölcsönös vonzalmon alapuló emberi viszonyokat, a szerelmet, barátságot, részvétet, önfeláldozást nem tartja egyszerűen annak, amik azok önmagukban is, a Feuerbach számára is multhoz tartozó különleges vallásokra vonatkozó visszaemlékezés nélkül is, hanem azt állítja, hogy ezek csak akkor hatnak igazán, ha a vallás magasabb kenettel látja el őket. Számára nem az a fontos, hogy ezek a tiszta emberi viszonyok fennállanak, hanem az, hogy mint új igaz vallást lehet felfogni őket.” Így Engels. Azonban az „osztályérdek” is csak akkor hat igazán, ha a „tudományos szocializmus” „magasabb kenettel” látja el s a marxista Internacionálénak ugyanaz a szerepe a munkásmozgalmában, mint az Egyháznak a hivek mozgalmában – dönt arról, hogy valamely gondolat összefér-e a szocializmussal vagy sem. Engels sem hinné, hogy a munkásmozgalmak résztvevői keresztül-kasul annyira tudósok, hogy ne inkább hitük és erkölcsi eszméik tegyék őket szocialistákká, mint tudományos fölkeszültségük. A sztrájkolókat támogató munkás nyilván az „osztályszolidaritás” erkölcsi zengésű szavára hallgat. Hogy ez az „osztályszolidaritás” magasabb értelemben tartalmazza az egyéni érdeket is? Az emberszeretet, a feuerbechi humanista erkölcsiség is tartalmazza. „A politika legyen a vallásunk” – írja Feuerbach s az lett. Viszont igaza van Engelsnek, midőn Feuerbach szemére veti, hogy „eszébe sem jut, hogy megvizsgálja a morális rosszának történelmi szerepét.” Ezzel azonban nem oldja meg, hanem csak még jobban hangsúlyozza az erkölcsiség problémáját. [szövegváltozatok: ld. **Melléklet**] [majd: ld. főszöveg]_{c;g}

¹⁵ [előbb:]_g emberi eszmék és erkölcsök [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁶ [előbb:]_g [elütés:] Mar [majd:]_c Már most hogy’ fest a gondolatmenet? Hegel a természetben működő ész tudatosodásának látta az emberi művelődést; Feuerbach [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁷ [előbb:]_g áthidalni ember és társadalom között [majd: ld. főszöveg]_g

25 újabb mélységet hasított természet¹⁸ és társadalom közé. Az emberi lényeg¹⁹ nem csupán a társadalmi viszonyok összessége, hanem a természetieké is. Marx a természetet elsősorban a társadalomban élő emberek környezetének tekinti s mint előfeltétellel számol vele. A természet azonban nemcsak „számunkra” van adva, hanem velünk, lényegünk szerint is.²⁰ Ösztönös mivoltunk társadalmi életünkben²¹ állandó meglepetésekkel szolgál, azzal a
30 természetes, termékeny véletlennel, amely Hegel bölcséletében megleti a maga helyét, éppen mint „szükséges véletlen”. A marxi társadalomfölfogásban azonban nincs a véletlennek szerepe, ha csak nem úgy, hogy ez a véletlen a külső természet részéről éri a társadalmat, pl. kozmikus szerencsétlenség formájában. Marx hallgatólagosan föltételezi, hogy az emberi társadalmi²² fejlődésben éppen az emberi természet oldaláról nem lép föl váratlan, véletlen
35 meglepetés.²³

De²⁴ Marx²⁵ figyelembe veszi az emberi természetet is,²⁶ mely adva van velünk, lényegünk szerint.²⁷ De csak úgy veszi szemügyre, ahogyan tudatunk számára van adva természetünk:²⁸ „A tudat sohasem lehet egyéb, mint a tudott lét és az ember léte az ő valóságos életfolyamata”. (1)²⁹ „Nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet határozza meg
40 a tudatot.” (2) Eszerint tudatunk³⁰ nem alakíthatja közvetlenül létünket. Egy modern természettudomány, a pszichoanalízis azonban fölfedte, hogy a tudat képes a lét közvetlen alakítására, ha másként nem hát úgy,³¹ hogy kivet magából, elfojt oly gondolatokat, melyeket éppen a valóságos³² lét sugalmaz s ezzel az elfojtással annyira megváltoztatja a létet, hogy az egészséges ember beteg emberré válik, az érzéken-észszerűen gondolkodó és cselekvő

¹⁸ [előbb:]_g <em-> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁹ [előbb:]_g <lém> [majd: ld. főszöveg]_g

²⁰ [előbb:]_g is – testsúlyunkkal adva van pl. a tömegvonzás; ösztöneinkkel, biológiailag határozott s csak újabban földerített mivoltunkkal pedig egymáshoz s az egyéb természethez való, a társadalom közvetítése nélkül, sőt annak ellenére fönnálló kapcsolataink. [majd: ld. főszöveg]_c

²¹ [előbb:]_g életünkkel [majd: ld. főszöveg]_g

²² [előbb:]_g <te> [majd: ld. főszöveg]_g

²³ [előbb:]_g meglepetés. Én inkább Hegellel tartok és szükségesnek tartom a véletlen fölbukkanását. Napjainkban ilyen véletlenek fölbukkanásának vagyunk tanui. Erről később. [majd: ld. főszöveg]_c [a bekezdés a bal oldali margón függőleges vonással megjelölve]_c

²⁴ [előbb:]_g Többet mondtam a kelleténél. [majd: ld. főszöveg]_c

²⁵ [előbb:]_g Marx igenis [majd:]_g Marx óriási elméje [majd: ld. főszöveg]_c

²⁶ [előbb:]_g természetet, [majd: ld. főszöveg]_c

²⁷ [előbb:]_g szerint is, mint előbb mondtam. [majd:]_g lényegünk szerint, mint előbb említettem. [majd: ld. főszöveg]_c

²⁸ [előbb:]_g ahogyan természetünk saját tudatunk számára van adva: [majd:]_g ahogyan természetünk tudatunk számára van adva. [majd: ld. főszöveg]_c

²⁹ [előbb:]_g (1) A történelmi materializmus ezen a gondolaton épül föl. [majd: ld. főszöveg]_c

³⁰ [előbb:]_g (2) A tudatnak ez a létalakító [majd:]_g (2) A történelmi materializmus azon bukik meg, hogy tudatunk [majd:]_g (2) A történelmi materializmus azon bukik meg, hogy szerinte tudatunk [majd:]_c (2) És az elv azon omlik össze, hogy szerinte tudatunk [majd: ld. főszöveg]_c

³¹ [előbb:]_g hogy tudatunk igenis alakíthatja létünket, ha mással nem hát azzal, [majd:]_g hogy tudatunk igenis alakíthatja létünket közvetlenül, ha mással nem hát azzal, [majd:]_c hogy a tudat igenis alakíthatja a létet közvetlenül, ha másként nem hát úgy, [majd: ld. főszöveg]_c

³² [előbb:]_g éppen valóságos [majd: ld. főszöveg]_{g+c}

lényben létrejön pl. az³³ a vallásos kedély, melynek fogalmát oly mulatságosnak találta Engels 45
 Feuerbachnál. Az ilyen ember – s az emberiség történelmi multjában csak ilyen emberekre
 számíthatunk – kétség³⁴ kívül valóságos lény, tudata azonban nem felel meg ösztönös³⁵
 létének, hanem csak annak³⁶ a létnek a képét adja, amelyet már eltorzított. *Ez³⁷ a tudat nem a
 lét képét torzítja el, hanem magát a létet s e torzított lét képét többé-kevésbé hiven megőrzi.*³⁸
 „Elkerülhetetlen dolog – írja Engels – hogy mindennek, ami egy emberre hat, a tudatán kell 50
 keresztyülmennie, – még az evésnek és ivásnak is, ami a tudat által érzett éhségen és
 szomjúságon kezdődik és ugyancsak a tudat által érzett jóllakottsággal végződik.” (1) Ma már
 tudjuk, hogy az éhség és a tudat, nemi és egyéb vágy s a tudat között a kapcsolat
 megszakadhat, hogy a tudat a jóllakottságot s a nemi kielégülést, bár a fiziológiai létet
 tekintve minden szabály szerűen végbement, igen sokszor nem veszi tudomásul s mi több, 55
 rendszerint nem veszi tudomásul, ha³⁹ – a nép nyelvén szólván s a feuerbach-i gondolat szerint
 értvén – „nincs áldás rajta”.

6.

Ahogy Hegel szerint a világszellem önmagát fejti ki a történelmi természetben, úgy fejti ki
 az emberiség önnön lényegét – Marx szerint – a termelésben. S ahogy a pszichológus a 60
 tünetekből következtet a pszichére, úgy következtet⁴⁰ Marx a termelési eszközökből az
 „emberi lényegre”, a társadalmi viszonyok összességére. Azt gondolja, hogy a termelési
 eszközökből kiolvashatjuk egyfelől az⁴¹ embereknek egymáshoz való viszonyát, másfelől
 pedig a környező természethez való vonatkozását. A termelésen alapszik a társadalom s mivel
 eszközökkel termelünk, a társadalom formájának, szerkezetének minden változása végső 65
 fokon a termelési eszközök változásának, fejlődésének függvénye. A modern ipar
 megkövetelte a hűbéri társadalom átalakulását polgárivá s a mai, még modernebb ipar
 megköveteli, hogy a jelen polgári társadalom munkástársadalommá alakuljon át.
 Hasonlóképpen az ókorban a kézimunka s a hozzá hasonló fejlettségű, (vagy inkább
 fejletlenségű) ipar, technika szükségképpen vezetett a rabszolga-tartáshoz. A társadalomban 70
 a termelés munkamegosztással jár.

³³ [előbb:]_g létrejön az [majd: ld. főszöveg]_{g+c}

³⁴ [előbb:]_g számíthatunk – az ilyen ember kétsége [majd: ld. főszöveg]_c

³⁵ [előbb:]_g meg szükségképpen ösztönös [majd: ld. főszöveg]_g

³⁶ [előbb:]_g <ab> [majd: ld. főszöveg]_g

³⁷ [előbb:]_g Hangsúlyozni kell, hogy ez [majd:]_c Ez [majd: ld. főszöveg]_c

³⁸ [előbb:]_g a tudat nem csupán a lét képét torzítja el, hanem magát a létet is, sőt [elütés:] <inké> [majd:]_g a
 tudat nem csupán a lét képét torzítja el, hanem magát a létet is, sőt inkább a létet, (ha a felnőttekre
 gondolunk) a lét képét pedig többé-kevésbé hiven megőrzi. [majd:]_g a tudat nem csupán a lét képét torzítja
 el, hanem magát a létet is, sőt inkább a létet, (ha a felnőttekre gondolunk) a lét képét pedig többé-kevésbé
 hiven megőrzi. [majd:]_g a tudat nem csupán a lét képét torzítja el, hanem magát a létet is, sőt inkább a
 létet, (ha a felnőttekre gondolunk) e lét képét pedig többé-kevésbé hiven megőrzi. [majd:]_c a tudat nem
 a lét képét torzítja el, hanem magát a létet s e torzított lét képét többé-kevésbé hiven megőrzi. [majd: ld.
 főszöveg]_c

³⁹ [előbb:]_g ha [majd:]_c <[...]> [majd: ld. főszöveg]_c

⁴⁰ [előbb:]_g <következő> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴¹ [elütés:] az az [ld. főszöveg]_{szkj}

Marx mindezeket a kategóriákat – miért hallgatnak erről a marxisták? – végső soron a nemiségből származtatja. E származtatást az jellemzi, hogy *a nemi tevékenységet gazdaságának, termelésnek fogja föl, a termelésben, gazdaságban, politikában azonban nem veszí észre a nemiséget.*⁴² S az jellemzi még, hogy a nemiséget s vele az embert hogy úgy mondjam fiziológiai és nem biológiai szempontból, a testi lét szervei és nem ösztönei szempontjából nézi.⁴³ Ime:

„Az első megállapítandó tényállás az egyének testi szervezete és ezáltal adott viszonyuk a többi természethez.” (2) Az emberek „akkor kezdenek különbözni az állatoktól, amikor élelmiszereiket termelni kezdik”,⁴⁴ ezt „testi⁴⁵ szervezetük föltételezi”. „Ahogy az egyének életüket nyilvánítják, olyanok. Amik, az tehát egybeesik termelésükkel, éppugy azzal, amit termelnek, mint ahogy azzal is, ahogy termelnek.”⁴⁶ Hogy tehát mik az egyének, az termelésük anyagi feltételeitől függ”. „Ez a termelés először a népesség szaporodásával lép elő.” (3)⁴⁷ Az első termelőviszony „a viszony férfi és nő, szülők és gyermekek között, a család.” „Az életnek a termelése, mind a sajáté a munkában, mind az idegené a nemzésben” – egyszerre természeti és társadalmi viszony. (4) Maga ez a viszony is termelőerő. A népesség szaporodásával „fejlődik a munkamegosztás, amely eredetileg nem volt más, mint a munka megosztása a nemi aktusban” (5). „Ez a három mozzanat, a termelési erő, a társadalmi állapot és a tudat egymással ellenmondásba kerülhetnek és kell, hogy kerüljenek, mert a munka megosztásával adva van a lehetősége, sőt a valósága annak, hogy a szellemi és az anyagi tevékenység, hogy az élvezet és a munka, termelés és fogyasztás különböző egyénekre jusson” (1). A⁴⁸ munka megosztásával adva⁴⁹ van „a tulajdon, amely már csirájára, első formájára lel a családban, amelyben az asszony és a gyermekek a férfi rabszolgái” (2).

Marx szemére veti Feuerbachnak, hogy a nemiséget „idealizálta”,⁵⁰ Feuerbach éppígy felróhatná Marxnak,⁵¹ hogy ő pedig „materializálta”⁵² a nemiséget. S ahogy Feuerbachnál az erkölcsiség mögé buvik a természetes szerelem, úgy lapul meg Marxnál a gazdasági valóság mögött. Hogy Marxnál ez fölismerés?⁵³ Feuerbachnál is az. Marx egyáltalában nem magyarázza meg azt az erkölcsiséget, melyet Feuerbachnál visszavet, nem tesz mást, mint hogy a vallásos erkölcsiség helyébe a gazdasági erkölcsiséget lépteti. Egyszerű⁵⁴ ténynek veszi azt a különös dolgot, hogy a családban az asszony és a gyermekek a férfi rabszolgái.

⁴² [előbb:]_g a nemi tevékenységet gazdaságának, termelésnek fogja föl, a termelésben, gazdaságban, politikában azonban nem veszí észre a nemiséget. [majd: ld. főszöveg].

⁴³ [előbb:]_g szempontból nézi. [majd:]_c szempontból, a testi lét szervei és nem ösztönei szempontjából nézi. [majd: ld. főszöveg].

⁴⁴ [előbb:]_g kezdik” csak [majd: ld. főszöveg]_{g+c}

⁴⁵ [előbb:]_g <T> [majd: ld. főszöveg]_{g+c}

⁴⁶ [előbb:]_g termelnek.” [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁷ [előbb:]_g elő.” [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁸ [előbb:]_g A tulajdon [majd: ld. főszöveg]_g

⁴⁹ [előbb:]_g <„> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵⁰ [előbb:]_g idealizálta, [majd: ld. főszöveg]_c

⁵¹ [előbb:]_g <m> [majd: ld. főszöveg]_g

⁵² [előbb:]_g ökonomizálta [majd: ld. főszöveg]_{g+c}

⁵³ [előbb:]_g ez csak fölismerés? [majd: ld. főszöveg]_c

⁵⁴ [előbb:]_g S egyszerű [majd: ld. főszöveg]_c

A társadalom alapja tehát a termelés, a gazdaság, tagjai (az emberek) pedig aszerint alkotnak osztályokat, hogy a termelési eszközökhöz képest milyen tulajdonjogi helyzetet foglalnak el. Így azonban a társadalomnak ugyan a gazdaság az objektív alapja, magának a gazdaságnak alapját viszont a tulajdonjog, tehát egy erkölcsiség teszi.⁵⁵ A társadalmat tehát a⁵⁶ pusztán természet helyébe a tulajdon és a jog hozza létre és nem az élelmiszerek előállítására.⁵⁷ A családot a nemi ösztönök tartják ugyan össze,⁵⁸ de nem változtatják közvetlenül társadalommá. A társadalom sejtjévé akkor válik a család, amikor a nemiségen kívül fellép az erkölcsiség is⁵⁹ és vele a jog – mely mi másból származhatna a családon belül, ha nem éppen a nemiségből, azaz nemiségről való lemondásból?⁶⁰

7.

Marx követői⁶¹ az emberi természet mozgató elvének az érdeket nevezik meg, mely tartalmazza a szükségleteket. Az embereket szükségleteik vezéreltik, érdekeik osztályérdekké egyesülnek s a harc a szükségletek kielégítéséért folyik a társadalomban.

Ezzel a fölfogással⁶² sikerül sokszor fényt vetni a társadalmi folyamatokra,⁶³ ez nem igen vitatható. Ám azonnal kiábrósodik ez a világosság, amikor magukat a szükségleteket, az érdekeket próbáljuk vele szemügyre venni.

Nem utolsó dolog azzal érvelni a társadalmi jelenségek érdekszerű magyarázata ellen, hogy az emberek nem ismerik érdekeiket, igazi szükségleteiket. Ezek az érdekek és szükségletek rövid elemzés után is képzelte érdekeknek és képzelte szükségleteknek bizonyulnak és pedig nagyobb részben. Az u.n. kultúr-szükségletek hasonlíthatatlanul nagyobb

⁵⁵ [előbb:]_g társadalomnak nem a gazdaság az alapja, hanem éppen a gazdaság alapját teszi a tulajdonjog, tehát egy erkölcsiség. [majd:]_g társadalomnak nem a gazdaság az alapja, sőt éppen a gazdaság alapját teszi a tulajdonjog, tehát egy erkölcsiség. A nyulak nem termelnek, amikor megesszik a káposztát, de akkor sem, amikor utódokat nemzenek – mind e tevékenység a „természet” és nem a termelés fogalmi körébe tartozik. És nem termel az ősember sem, amikor megszerzi a táplálékát, vagy nemi vágyát követi. [majd:]_c társadalomnak habár a gazdaság így az alapja, sőt éppen a gazdaság alapját teszi a tulajdonjog, tehát egy erkölcsiségnek <ugya> [majd:]_g társadalomnak ugyan a gazdaság az objektív alapja, magának a gazdaság alapját viszont a tulajdonjog, tehát egy erkölcsiség teszi. [ld. főszöveg]_{szkj}

⁵⁶ [előbb:]_g A termelést a [majd:]_{ld. főszöveg}_c

⁵⁷ [előbb:]_g előállítására, hiszen vannak állatfajok, amelyek szintén maguk állítják elő táplálékukat, jogot azonban, legalább eddigi ismereteink szerint, nem ismernek. [majd:]_g élelmiszerek előállítására, hiszen vannak állatfajok, amelyek szintén maguk állítják elő táplálékukat, jogot azonban, legalább eddigi tudomásunk szerint, nem ismernek. [majd:]_{ld. főszöveg}_c

⁵⁸ [előbb:]_g tartják össze, [majd:]_{ld. főszöveg}_c

⁵⁹ [előbb:]_g is, [majd:]_{ld. főszöveg}_g

⁶⁰ [előbb:]_g nemiségből? Hiszen az ember nemisége nem korlátozódik az utódok nemzésére, „termelésére”, mint [elütés:]_g a legtöbb állatfajé, – sőt, a nemi ösztönök a nemzésre képtelen gyermeknél sem hajlandók várakozni arra, hogy [elütés:]_g majdnem a nemzésben leljék meg termelésbeli értelmüket. [majd:]_g a nemiségből? Hiszen az ember nemisége nem korlátozódik az utódok nemzésére, „termelésére”, mint [elütés:]_g a legtöbb állatfajé, – sőt, a nemi ösztönök a nemzésre képtelen kisgyermeknél sem hajlandók várakozni arra, hogy majdnem a nemzésben leljék meg termelésbeli értelmüket. [majd:]_{ld. főszöveg}_c

⁶¹ [előbb:]_g Marx és követői [majd:]_{ld. főszöveg}_c

⁶² [elütés:]_g fölfogással [ld. főszöveg]_{szkj}

⁶³ [elütés:]_g folyamatokra, [ld. főszöveg]_{szkj}

gazdagságot mutatnak, mint természetes, élettani szükségleteink. A dohányjövedék monopóliuma tetemes hasznot hajt a polgári államnak, a dohánytermelés és elosztás sok embert foglalkoztat – s mindez⁶⁴ azon alapszik, hogy gyermekkorunkban rászoktunk a dohányzásra, utánoztuk a felnőtteket, mert felnőttekké szerettünk volna válni, még pedig bizonyos egyéb vágyaink teljesíthetése végett. Miért szükséglet a gyémántfülbevaló? A nyakkendő? A hivatalnok azt mondja, muszáj nyakkendőt kötnie, mert különben kidobják állásából. Tehát társadalmi szükséglet a viselése, valóban kell a megélhetéshez – de miért válik társadalmi szükségletté, annyira, hogy az egyes ember nem élhet nélküle, olyasmi, ami nélkül az egyes emberek szépen megvolnának? Ha a fizikai nyomorban tengődő, fázó és éhez⁶⁵ő tömegeket nézzük, úgy látszik, igazuk van a marxistáknak, kik az „érdekkel” és a szükségletekkel magyarázzák e tömegek megmozdulásait. (Bár az érthetetlen marad, hogy miért szervezhetők meg ugyanezek a tömegek – érzelmi alapon – saját érdekeik ellen is.) Az uralkodó osztályok tagjainak tevékenysége azonban éppen a történelmi materializmus⁶⁶ szempontjából marad homályban. Miért⁶⁷ ragaszkodnak az uralkodó osztályok⁶⁸ egyáltalában a szaz uralomhoz, különösen⁶⁹ pedig a kapitalizmushoz? Miért lelik gyönyörűségüket a tőkehalmozásban, melyet a protestáns puritánok önnön⁷⁰ érzéki vágyaikat megtagadva emeltek erkölcsi eszménnyé,⁷¹ és miért oly szükséglet nekik a tőkével járó társadalmi hatalom? Értem, hogy egy fejlett ipari tőkés állam azon van, hogy gyarmatot szerezzen s így nyersanyag forrásra és piacra tegyen szert, de nem értem, hogy miért szükséglet az emberek számára a⁷² „fejlett ipari tőkés állam”. Miért⁷³ szükséglet valaki számára, hogy a legmagasabb társadalmi pozícióba törjön, miért szükséglet másnak, hogy alávesse magát s a harmadiknak, hogy elmebetegként kivonuljon a társadalomból?⁷⁴ Sokan társadalmunk fő jellemvonásául a szegénységtől való félelmet⁷⁵ jelölték meg. Miért nem félnek a szegénységtől az erdei állatok, társadalmunkban a csavargók és más, kevésbé „rendetlen” emberek. Milyen „anyagelvű”⁷⁶ érdeke, szükséglete volt Marxnak,⁷⁷ hogy életét a kapitalizmus elleni harcnak szentelje, és Engelsnek, a gyárosnak, hogy Marx hű fegyvertársa és támogatója legyen?⁷⁸ Általában azt látjuk, hogy történelmi materializmussal éppen azokat a forradalmárokat, akik e világban s a történelemben a történelmi materializmussal tájékozódnak, a puritán idealizmusu Lenineket s a hasonlóan puritán idealizmusu ellenfeleiket, a Hitlereket s mindkét csoport⁷⁹ közös

⁶⁴ [előbb:]_g <mindd> [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁵ [előbb:]_g [elütés:] <materai> [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁶ [a mondat eleje megjelölve]_c

⁶⁷ [előbb:]_g [elütés:] <oy> [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁸ [előbb:]_g [elütés:] <különöy> [majd: ld. főszöveg]_g

⁶⁹ [előbb:]_g [elütés:] <öön> [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁰ [a tagmondat vége megjelölve]_c

⁷¹ [előbb:]_g az [majd: ld. főszöveg]_g

⁷² [a mondat eleje megjelölve]_c

⁷³ [a mondat vége megjelölve]_c

⁷⁴ [előbb:]_g [elütés:] félel, [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁵ [előbb:]_g <m> [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁶ [előbb:]_g fegyvertársa legyen? [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁷ [előbb:]_g [elütés:] <csopr> [majd: ld. főszöveg]_g

ellenfeleit, a vallásos keresztényeket meztláb járó szerzeteseikkel, vagyis éppen a társadalmi 150
harcok eszmehordozóit értjük legkevésbé. Pedig a marxizmus éppen a társadalmi cselekvést⁷⁸
irányító eszmék és erkölcsök magyarázata volna.

* A szervei oldaláról⁷⁹ megérteni próbált ember megfelelője a termelési eszközök oldaláról⁸⁰ értelmezett
társadalom.

⁷⁸ [előbb:]_g a cselekvést [majd: ld. főszöveg]_g

⁷⁹ [előbb:]_c szempontjából [majd: ld. főszöveg]_c

⁸⁰ [előbb:]_c szempontjából [majd: ld. főszöveg]_c

4.

Marx és Engels fölfigyeltek a Feuerbachtól fölvetett kérdésre és élesen bíralták a nemiség-erkölcsiség¹ első filozófusát. Ők a feuerbach-i vallásos kedélyt visszautasították² s odajutottak ezzel, hogy a nemi egyesülést is termelési (gazdasági) folyamatnak fogták föl, aminek valóban fölfogható, de anélkül,³ hogy emberi lényegét kimerítenők vele. „A feuerbach-i morálteória szerint az értéktőzsde az erkölcsösség legszentebb temploma...” „Szeretet is uralkodik a börzén, amennyiben ez nemcsak érzélgős frázis, mert mindenkinek boldogságösztöne kielégül a másokban” – gunyolódik Engels Feuerbachon. „A valóságban minden osztálynak, sőt minden mesterségnek megvan a maga morálja és a szeretet, amelynek mindent egyesítenie kellene, háborúkban, veszekedésekben, pörösködésekben, házi zsörtölődésekben, válóperekben és egymás minél nagyobb kizsákmányolásában nyilvánul meg.” – Engels⁴ veti e szavakat Feuerbach ellen s így elhárítja a⁵ kérdést, ahelyett hogy felelne rá, hogy a szeretet, amelynek – mint ő maga mondja⁶ – mindent egyesítenie kellene, miért tör ellenséges táborokban önmaga ellen. Max Weber⁷ kutatásai azonban inkább⁸ Feuerbachot igazolják, mint Engelst. Weber, mint ismeretes, a kapitalizmus kifejlődését a protestantizmus puritán erkölcsi eszményeivel magyarázza, történelmi adatai alapján. A guny, melyet Engels Feuerbach ellen irányoz, visszafordul – a puritánok erkölcsi eszményei szerint az értéktőzsde ha nem is „legszentebb” temploma” az erkölcsösségnek, de mindenesetre tiszteletreméltó helye. „A feuerbach-i elvont embertől a valóságos eleven emberhez csak akkor juthatunk el, ha azt tetteiben, a történelemben szemléljük,” – mondja Engels.¹⁰ Max Weber „tetteiben, a történelemben” szemlélte „a valóságos, eleven embert”. (Azért teszem ezt a kifejezést idézőjelbe, mert valóságos, eleven embert csak akkor szemlélünk, ha személy szerint találkozunk vele – „osztályokkal” épp oly kevésbé találkoznánk és beszélgethetnénk, ha „valóságosan, elevenen” végigsétálhatnánk¹¹ a történelmen, ahogy „vallásos kedéllyel” nem¹² koccinthatunk.) „Feuerbachnál abban áll az idealizmus, hogy ő a kölcsönös vonzalmon alapuló emberi viszonyokat, a szerelmet, barátságot, részvétet, önfeláldozást nem tartja egyszerűen annak azok önmagukban is, a Feuerbach számára is multhoz tartozó különleges vallásokra vonatkozó visszaemlékezés nélkül is, hanem azt állítja, hogy ezek csak

¹ [előbb:]_g [elütés:] <nemiség-erm> [majd: ld. főszöveg]_g

² [előbb:]_g utasították vissza [majd: ld. főszöveg]_c

³ [előbb:]_g [elütés:] <aná> [majd: ld. főszöveg]_g

⁴ [elütés:] Enegels [ld. főszöveg]_{szk}

⁵ [előbb:]_g [elütés:] elhárítja_a [majd: ld. főszöveg]_c

⁶ [előbb:]_g mondja! [majd: ld. főszöveg]_c

⁷ [előbb:]_g Weber [majd: ld. főszöveg]_c

⁸ [előbb:]_g azonban úgy látszik inkább [majd: ld. főszöveg]_c

⁹ [előbb:]_g „Legszentebb [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁰ [előbb:]_g történelemben szemléljük.” [majd: ld. főszöveg]_c

¹¹ [előbb:]_g [elütés:] <végigsát> [majd: ld. főszöveg]_g

¹² [előbb:]_g s [majd: ld. főszöveg]_g

akkor hatnak igazán, ha a vallás magasabb kenettel látja el őket. Számára nem az a fontos, hogy ezek a tiszta emberi viszonyok fennállanak, hanem az, hogy mint új igaz vallást lehet felfogni őket.” Így Engels. Azonban¹³ az „osztályérdek” is csak akkor hat igazán, ha a „tudományos szocializmus” „magasabb kenettel” látja el a marxista Internacionálénak ugyanaz a szerepe a munkásmozgalomban, mint az Egyháznak a hivek mozgalmában – dönt arranévezve, hogy valamely gondolat összefér-e a szocializmussal vagy sem. Engels sem hinné, hogy¹⁴ a munkásmozgalmak résztvevői keresztül-kasul annyira¹⁵ tudósok, hogy ne inkább hitük és erkölcsi eszméik tegyék őket szocialistákká, mint tudományos fölkészültségük.¹⁶ A¹⁷ sztrájkolókat támogató munkás nyilván az¹⁸ „osztályszolidaritás” erkölcsi zengésű szavára hallgat.¹⁹ Hogy ez az²⁰ „osztályszolidaritás” magasabb értelemben tartalmazza az egyéni érdeket is? Az²¹ emberszeretet, a Feuerbechi humanista erkölcsisége is tartalmazza. „A politika legyen a vallásunk” – írja Feuerbach s az lett.²² Viszont igaza van Engelsnek, midőn Feuerbach szemére veti, hogy „eszébe sem jut, hogy megvizsgálja a morális rossznak történelmi szerepét.” Ezzel azonban nem oldja meg, hanem csak még jobban hangsúlyozza az erkölcsiség problémáját.

¹³ [előbb:]_g De mit szólna ahhoz, ha látná, hogy [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁴ [előbb:]_g s hogy az Internacionálénak ugyanaz a szerepük a munkásmozgalomban, mint az Egyháznak a hivek mozgalmában? Vagy azt hinné Engels, hogy [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁵ [előbb:]_g annyit [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁶ hogy nem hitük [elütés:] éy [majd:]_g hogy nem hitük és erkölcsi eszméik teszik őket szocialistává inkább, mint tudományos fölkészültségük? [majd:]_g hogy nem hitük és erkölcsi eszméik teszik őket szocialistákká inkább, mint tudományos fölkészültségük? [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁷ [előbb:]_g A sztrájkbontó munkás és a [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁸ [előbb:]_g munkás közt nem az-e a főkülönbség, hogy amaz időben és térben adott érdekeinek teljesülését nézi, emez pedig az [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁹ [előbb:]_g hallgat? [majd: ld. főszöveg]_c

²⁰ [előbb:]_g Hogy az [majd: ld. főszöveg]_c

²¹ [előbb:]_g is? Hát az [majd: ld. főszöveg]_c

²² [előbb:]_g „A politika legyen a vallásunk” – írja Feuerbach s az lett. [majd: ld. főszöveg]_c [a mondat a bal oldali margón függőleges vonással megelőelve]_c

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja:

Alvátozat 2: JA 1087/24. jelzetű kézirat.

Melléklet: A JA 1087/24. jelzetű kézirat törölt szövegrésze, szövegváltozatokkal (ld. Av2, 14. lábjegyzet).

Kéziratleírás: Kézirattöredék, melynek első két oldala hiányzik. Kezdő szavak: „egymástól. Csak ott hatol”. Gépirat; kék írógépszalaggal, kettes sortávval gépelve, gépiratos és fekete ceruzaírású javításokkal. Gépiratos oldalszámozás a felső margó jobb sarkában: „3”-tól „8”-ig. 6 fólió, 6 beírt oldal. 210×340 mm-es, famentes, vízjeles (két tölgylevél, három makkal) hártypapír; bal oldalán vágott széllal. A szövegben felhasznált idézetek forrására vonatkozó feljegyzések láthatók több lap bal oldali margóján. Az 5. oldalon – „A Marx figyelembe veszi” kezdetű bekezdés mellett – kék ceruzaírással: „II. 21”, alatta fekete ceruzaírással: „27”. A bekezdés befejezése mellett a 6. oldalon ez utóbbi szám megismétlődik. Alább – „»Az első megállapítandó tényállás” kezdetű bekezdés mellett – piros ceruzaírással: „11”, alatta: „20”, majd: „22”. Az utóbbi szám a bekezdés befejezése mellett a 7. oldalon megismétlődik, alatta: „23”. Állag: ép. A szöveg kifut a 8. oldal alsó margójáig. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/24. Palliumcím: [Hegel – Marx – Freud] 14. [...egymástól csak...][1]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírásos javítások egyértelműen azonosíthatók.

[A nőhöz, mint]

A nőhöz,¹ mint a közös² gyönyör cselédjéhez és mint zsákmányhoz való³ viszonyban⁴ ki van mondva az a végtelen degradáció,⁵ amelyben az ember önmaga számára van, mert e viszonylat titkának megvan a maga *nem kétértelmű, egyértelmű*, határozott, nyilvánvaló,⁶ fölfedett kifejezése a *férfinak* a nőhöz⁷ való viszonyában és abban a módban, ahogyan a közvetlen,⁸ természetes nemi (faji) viszony (Gattungsverhältnis) fölfogásra⁹ jut.¹⁰ Az embernek az emberhez¹¹ való közvetlen, természetes, szükséges viszonya¹² az a *férfinak* a nőhöz való viszonya.¹³ Ennek a viszonylatnak a jellegéből következik, hogy az ember mint faji lény (*Gattungswesen*)¹⁴ mennyire lett magáé és mennyire fogta föl magát; a férfinak a nőhöz való viszonya az embernek a *legtermészetesebb* viszonya az emberhez.¹⁵ Benne mutatkozik tehát meg, hogy mennyire lett¹⁶ emberivé¹⁷ az ember természetes¹⁸ magatartása, vagy hogy mennyire lett természetes¹⁹ lényegévé az emberi²⁰ lényeg, mennyire lett természetévé²¹ az emberi természet. Ebben a viszonyban megmutatkozik az is, hogy az ember szükséglete mennyire lett emberi²² szükségletté, tehát mennyire lett szükségletévé a másik²³ ember, mint ember, mennyire közügye egyuttal a lét²⁴ és tovább hogy legegényibb mivoltában mennyire a magántulajdon első pozitív megszüntetése.

(Nationalökonomie und Philosophie, S. 293–4)

¹ [előbb:] nőhöz [majd: ld. főszöveg]_c

² [előbb:] [elütés:] <közöy> [majd: ld. főszöveg]_g

³ [elütés:] való való [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴ [előbb:] viszonyban, [Majd: ld. főszöveg]_g

⁵ [előbb:] [elütés:] <degradáció> [majd: ld. főszöveg]_g

⁶ [előbb:] maga egyértelmű, határozott, nyilvánvaló, [majd:] maga *nem kétértelmű egyértelmű*, határozott, nyilvánvaló, [ld. főszöveg]_{szkj}

⁷ [előbb:] férfinak a nőhöz [majd: ld. főszöveg]_c

⁸ [előbb:] közvetlen, [majd: ld. főszöveg]_c

⁹ [előbb:] nemi viszony fölfogásra [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁰ [előbb:] jut. A közvetlen, ma <ter> [majd: ld. főszöveg]_g

¹¹ [előbb:] [elütés:] <emberv> [majd: ld. főszöveg]_g

¹² [előbb:] természetes viszonya [majd: ld. főszöveg]_{g+c}

¹³ [előbb:] férfinak a nőhöz való viszonya. [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁴ [előbb:] ember mint faji lény (*Gattungswesen*) [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁵ [előbb:] viszonya a legtermészetesebb viszony <emberv> [majd:] az embernek a legtermészetesebb viszonya az emberhez. [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁶ [elütés:] letti [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁷ [előbb:] emberivé [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁸ [előbb:] természetes [majd: ld. főszöveg]_c

¹⁹ [előbb:] mennyire [elütés:] <ltt> természetes [majd: ld. főszöveg]_c

²⁰ [előbb:] emberi [majd: ld. főszöveg]_c

²¹ [előbb:] <természetéb> [majd: ld. főszöveg]_g

²² [előbb:] szükséglete [elütés:] <mennyr elett> emberi [majd: ld. főszöveg]_c

²³ [előbb:] másik [majd: ld. főszöveg]_c

²⁴ [előbb:] mint ember, s egyuttal közüggé a lét [majd: ld. főszöveg]_{g+c}

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: JA 1087/27. jelzetű kézirat.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „A nőhöz, mint”. Gépirat, gépiratos és fekete ceruzaírással javításokkal. Kék írógépszalaggal és kettes sortávval gépelve. Oldalszámolás nélkül. 1 fólió, 1 beírt oldal. A fólió sérült, alsó részének mintegy fele egyenetlen hosszúságban letépve. Mérete: 210×168→220 mm. A fennmaradt darab alapján eredeti mérete: 210×340 mm. Vízjeles (két tölgylevél, három makka), famentes fényes felületű hártypapír, vágott széllal. Szövegazonosságai alapján a HMF 4. pontja egy részének fogalmazványrészlete, az ott megfogalmazott gondolatmenet – ld. 147–161. sor – egy korábbi változata. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár Jagy Analekta JA 1087/27. Palliumcím: [*Hegel – Marx – Freud*] 17. [*A nőhöz, mint...*]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: A kézírásos javítások egyértelműen azonosíthatók.

[Az élet azonos]

Az élet azonos megnyilvánulásának egyetemével, az ismert megnyilvánulások¹ mögött nem rejtőzködik semmiféle „magánvaló”. Az élet megnyilvánulása pedig az élet termelése. Ahogy a természetes (állati) élet föltételei a természetes (állati) szervek,² ugyanugy föltételei a termelő (emberi, azaz társadalmi) életnek a termelő eszközök.

¹ [előbb:] egyetemével, a megnyilvánulások [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] termelése. A természetes élet föltételei a természetes szervek, [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: JA 1087/19. jelzetű kézirat.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. A PIM JA 1087/21. jelzetű korrektúrakiegészítés előzménye. Kezdő szavak: „Az élet azonos”. Befejezetlen, az írás az oldal egyharmadánál abbamarad. 1 fólió, 1 beírt oldal. 198×267 mm-es, fél-famentes írólap, 45 mm-enként vízjelszerűen áttetsző, keskeny, függőleges sávokkal. Kék tintairás, azonos írószer-használatú javításokkal. Állag: enyhén sárgult, két helyen elszakadt és a jobb alsó sarok egy kis darabja hiányzik. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/19. Palliumcím: [*Hegel – Marx – Freud*] 9. [*Az élet..., I.*]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

[Az élet – elvileg – azonos]

Az élet – elvileg – azonos¹ megnyilvánulásának egyetemével, – az ismert megnyilvánulások mögött ismeretlenek rejtőzködnék, de nem lappang semmiféle megismerhetetlen „magánvaló”. A „magánvaló”, azaz² csupán a³ maga számára létező dologból a fejlődés folyamán értünk-való dolog lesz, mert azzá tesszük, amikor tulajdonságainál fogva megragadjuk. Az élet legfőbb tulajdonsága, megnyilvánulása önön 5 magának a termelése. S ahogy a természetes élet föltételei a természetes szervek, úgy föltételei a termelő, vagyis emberi⁴ életnek a termelő eszközök. A máj, a vese, a gyomor, a nemi és általában az összes szervek⁵ arra szolgálnak, hogy az egyes lények velük mind egyéni, mind faji életüket napról-napra ujjátermeljék. A⁶ közös, a társas életben ugyanilyen szervek a termelési eszközök. S ahogy a máj, a vese *faji* szervek, úgy *faji* szervek a termelő 10 eszközök. A testi szervek s a hozzájuk kapcsolt ösztönök fejlődésük⁷ minden fokán megfelelő életmódot kívánnak meg, hogy összeműködhessenek⁸ és velük a lény életét kifejthesse

¹ [előbb:] élet azonos [majd:] élet azzal azonos [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] A csupán „magánvaló”, tehát [majd: ld. főszöveg]

³ [a szó mellett – a jobb margón – bizonytalan olvasatú törölt írásjel:] 4

⁴ [előbb:] termelő, emberi [majd: ld. főszöveg]

⁵ [előbb:] gyomor és általában a szervek [majd: ld. főszöveg]

⁶ [előbb:] hogy az egyes lény életét napról-napra ujjátermeljék, a [majd:] hogy életét velük az egyes lény napról-napra ujjátermelje, a [majd: ld. főszöveg]

⁷ [előbb:] szervek fejlődésük [majd: ld. főszöveg]

⁸ [előbb:] működjenek [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: JA 1087/20. jelzetű kézirat.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. A PIM JA 1087/21. jelzetű korrektúrákiegészítés előzménye. Kezdő szavak: „Az élet – elvileg – azonos”. Befejezetlen, az írás az oldal alsó harmadában sor közben marad abba, a mondatot lezáró írásjel is hiányzik. 1 fólió, 1 beírt oldal. 198×267 mm-es, félfamentes írólap, 45 mm-enként vízjelszerűen áttetsző, keskeny, függőleges sávokkal. Kék tintaírás, azonos írószer-használatú javításokkal. Állag: enyhén sárgult, két helyen elszakadt a jobb alsó saroknál. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/20. Palliumcím: *[Hegel – Marx – Freud]* 10. *[Az élet..., II.]*. A palliumban még: a *Szép példa [...]* kezdetű fogalmazvány. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

[Azt mondtam, hogy]

Azt mondtam, hogy a társadalom alapjának nem a gazdaság, hanem a tulajdonjog, tehát egy erkölcsiség látszik.¹ A tulajdon fogalma valóban² erkölcsi s egyszersmind gazdasági

¹ [előbb:] látszik lenni. [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] fogalma jobbról valóban [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: JA 1087/23. jelzetű kézirat.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „Azt mondtam,”. Fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 fólió, 1 beírt oldal. 422×343 mm-es, négyoldalasra félbehajtott, félfamentes, vízjel nélküli hártypapír első oldalán. Befejezetlen, az írás az oldal egyötödénél – 4 sor után – véget ér és nem zárja le írásjel. A szöveg fölött fekete ceruzairással: „7.” (áthúzva). A szám és a szöveg tartalma egyértelműen arra utal, hogy a *HMF* egy lehetséges – de elvetett – zárata. Hajtott oldalméret: 211×343 mm. A felső margó jobb sarkában idegen kéz fekete ceruzairásával bekarikázott szám: „6”. A fólió 2–4. oldala üres. Állag: gyűrött, szakadozott. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/23. Palliumcím: [*Hegel – Marx – Freud*] 13. [*Azt mondtam...*]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

HMF Kiadástörténet

Az alább ismertetett közlések közül szinte csak a JAHSZK 2012 jegyzetei tüntetik fel a kéziratok jelzetét. A közlés alapját a szövegek egybevetése, illetve a sajtó alá rendezők utalásai segítségével állapítottuk meg. A JAHSZK 2012 főszövegeinek lábjegyzetei közlik a szövegváltozatokat. Kivételesen kitérünk a JAHSZK 2012 korábbi változatának (JA Gépeskönyv 1999–2001–2003) közlésére is.

Hegel – Marx – Freud I.

Közölve:

JA1938b: *Hegel, Marx, Freud* címmel a *HMF* 1–6. pontjainak első közlése.

JAÖV 1938, 537–548. p.: Az első közlés alapján, *A tudományos szocializmus* címmel, a *HMF* 1–6. pontjai.

JAÖM3 1958, 262–269. p. [szöveg], 454–455. p. [jegyzetek]: Az első közlés alapján, *Hegel, Marx, Freud* címmel, a *HMF* 1–6. pontjai.

JA1967, 221–234. p. [szöveg], 290. p. [jegyzetek]: A JAÖM3 1958 alapján, *Hegel, Marx, Freud* címmel, a *HMF* 1–6. pontjai.

JAM2 1977, 335–345. p. [szöveg], 705. p. [jegyzetek]: A JAÖM3 1958 alapján, *Hegel, Marx, Freud* címmel, a *HMF* 1–6. pontjai.

Bozóki 1987, 432–440. p.: Faksimile az első közlés alapján.

Réz P 1987, 16–22. p.: Hasonmás kiadás az első közlés alapján.

JA1988 Róma, 105–116. p.: *Hegel, Marx, Freud* címmel a *HMF* 1–6. pontjainak olasz fordítása.

JA1989, 93–102. p.: A JAÖM3 1958 alapján, *Hegel, Marx, Freud* címmel, a *HMF* 1–6. pontjai.

Horváth I 1991, 43–45. p.: A *HMF* 7. pontja a JA 1087/28/3. jelzetű kézirat alapján.

JA Gépeskönyv 1999–2001–2003: [159] *Hegel – Marx – Freud* [1] tételszámmal és címmel a *HMF* 1–6. pontjainak forrásközlése, kézirat alapján. Jegyzetben közlé-

sének alapjául a 62. ideiglenes jelzetű kéziratot adja meg. (A kézirat végleges jelzete: JA 1087/28/1.) [161] *Hegel – Marx – Freud* [2] tételszámmal és címmel a HMF 1–6. pontja, jegyzete szerint a JA 155 jelzetű korrektúrapéldány alapján.

JA2005 Párizs, 431–437. p.: *Hegel, Marx, Freud* címmel a HMF 1–6. pontjainak francia fordítása.

JA2008a, 102–112. p.: A HMF 1–7. pontjainak forrásközlése, kéziratok alapján. Javított, szerkesztett változat. A jegyzetekben főszövege közlésének alapjául a következő kéziratokat sorolja fel: JA 1087/62, JA 1087/53, JA 1087/52, JA 155. (Az első 3 jelzet ideiglenes volt; a végleges jelzetek: JA 1087/28/1.; JA 1087/28/3.; JA 1087/21.)

JAHSZK 2012: A HMF 1–7. pontjainak forrásközlése; kompiláció kéziratok és korrektúrapéldány alapján. Javított változat. A jegyzetekben főszövege közlésének alapjául a következő kéziratokat sorolja fel: JA 1087/62, JA 1087/53, JA 1087/52, JA 155. (Az első 3 jelzet ideiglenes volt; a végleges jelzetek: JA 1087/28/1.; JA 1087/28/3.; JA 1087/21.) Jegyzete a kompiláció indoklásául: „A négy forrásszöveg egy főváltozatként való közlését az indokolja, hogy a korrektúrapéldány, amelyen József Attila még változtatott, nem került vissza a nyomdába: az emlékszám nem tartalmazza a javításokat. Mi átvezettük a szövegbe a költő javításait, beleértve azt a rövid, írógéppel írt részt, amelyet József Attila korrektúrajellel kapcsolt a korrektúrapéldányhoz (1087/52). A kéziratos 7. pont (1087/53) újrafogalmazása a gépiraton (1087/62) szereplő áthúzott 7. pontnak. Ezt a szövegrészt, amely tartalmában már hasonlít a kéziratos 7. pontra, a szerkesztő kidolgozatlanak, sőt befejezetlennek találhatta és József Attila elfogadta, hogy abban a formájában a szerkesztő mégse közölje, és hogy a tanulmány a „(Folytatom)” megjegyzéssel záruljon. A 7. pont kéziratos újrafogalmazása azonban újabb állomását jelenti a tanulmánynak, amely nem került vissza a nyomdába.”

Fogalmazványok

JA Gépeskönyv 1999–2001–2003: [*Hegel – Marx – Freud*] főcím alatt a következő tételszámokkal és címekkel: [143] [1. *Nem volt olyan könyv...*]; [144] [1. *Forradalom idején...*]; [145] [„Ökonomikus realizmus” helyett...]; [146] [*Marx szimbolizmusa*]; [147] [*Az animizmustól...*]; [148] I. *Az új század...*; [149] [*Ekkor azonban elválasztják...*]; [150] [*Freudhoz...*]; [151] [*Az élet..., I*]; [152] [*Az élet..., II*]; [153] [*Az élet..., III*]; [154] [*Nem szükséges..., I*]; [155] [*Azt mondtam...*]; [156] [*...egymástól...*]; [157] [*Marx...*]; [158] [*A nőhöz, mint...*]; [160] [*...ös (faji, nemi)...*].

JA2005 Párizs, 438–444. p.: *Hegel, Marx, Freud Fragments* címmel a HMF fogalmazványai a JA Gépeskönyv 1999–2001–2003 alapján.

JA2008b: A közlés fölött [*Változatok a Hegel – Marx – Freud-hoz*] főcímmel; a tartalomjegyzékben [*Vázlatok a Hegel – Marx Freud című tanulmányhoz*]; az előfejből [*Változatok a Hegel – Marx – Freud című tanulmányhoz*] főcímmel, a következő címeken és oldalszámokon: [*Nem szükséges...*], 113–117. p.; [*Az élet... III. [Ahogy a...]*], 117–118. p.; [*...egymástól...*], 118–125. p.; [1. *Nem volt olyan könyv...*], 125–126. p.; [I. *Az új század...*], 126–127. p.; [1. *Forradalom idején...*], 128. p.; [*Az animizmustól...*], 128–129. p.; [*Ekkor azonban elválasztják...*], 129–130. p.; [*Freudhoz...*], 130. p. Forrásközlések a kéziratok alapján.

JAHSZK 2012: [A Hegel – Marx – Freud első része] főcím alatt a következő címekkel és sorrendben: [„Ökonomikus realizmus” helyett...]; Marx szimbolizmusa.; [Az élet..., I]; [Az élet..., II]; [Szép példa...]; [Nem szükséges...]; [Azt mondtam...]; [...egymástól...]; [Marx...]; [A nőhöz, mint...]. [A Hegel – Marx – Freud második részének előzményei] főcím alatt a következő címekkel és sorrendben: [1. Nem volt olyan könyv...]; [1. Forradalom idején...]; [Az animizmustól...]; [I. Az új század...]; [Ekkor azonban elválasztják...]; [Freudhoz:...]. Forrásközlések a kéziratok alapján.

Keletkezéstörténet

A HMF szövege a legutóbbi időig a Szép Szóban 1938-ban megjelent befejezetlen változat alapján volt ismeretes. Az első részt lezáró 7. pont és a részleteikben eltérő, radikális Marx-kritikát megfogalmazó szövegváltozatok kézírata csak 1986-ban került elő. A 7. pont első publikálására 1991-ig kellett várni, a szövegváltozatokéra 2008-ig. Már azt sem egyszerű eldönteni, hogy mely szövegek tekinthetők főváltozatnak, vagy hogy mely töredékek sorolhatók a HMF előzményei közé; a tanulmány keletkezési időpontjáról is éles hangú vita folyt az értelmezők körében. Az viszont nem kétséges, hogy már csak összefoglaló jellege miatt is JA kései fő művéről van szó, amely problémafelvetéseiben kapcsolódik az 1930-as években született legtöbb elméleti írásához. Az is előfordul, hogy korábbi szövegeit felhasználja, pl. az *Emberi eszmélet és társadalmi haladás* című írásának egyes gondolatait beemeli a HMF egyik fogalmazványába, ld. [Nem szükséges, hogy].

Amit biztosan tudni lehet

A HMF keletkezéséről kevés megbízható ismerettel rendelkezünk. Annyi bizonyosnak látszik, hogy JA haláláig dolgozott tanulmányán. Németh Andor az *Ujság* 1937. szeptember 5-i számában megjelent írásában adta hírül, hogy a HMF még szanatóriumi kezelése alatt is foglalkoztatja a költőt: „Erről beszélgettünk ma egy hete a csendes szanatóriumi szobácskában [...] A költő kéziratokat olvas, szerkeszt; asztalán egy megkezdett tanulmány kézírata.” – ld. Németh A 1937a; KJA1 1987, 514–516. p. A „megkezdett tanulmány” – kizárásos alapon – csak a HMF lehet. A Szép Szó JA-émlékszámban található (föltehetően Fejtő Ferenctől vagy Ignótus Páltól származó) szerkesztői megjegyzés is azt bizonyítja, JA szerkesztőtársai nemcsak úgy tudták, hogy a HMF a költő utolsó, befejezetlenül maradt értekezése, hanem hogy 1936-tól dolgozott rajta. (A nyomdai levonat alapjául szolgáló gépiraton Ignótus Pál javításai találhatók; joggal feltételezhető, hogy legalább ő pontosan ismerte a szöveg kialakulásának körülményeit.)

Szövegtörténet

JA föltehetően két részre tervezett, végül befejezetlenül maradt tanulmányából az első rész elkészült, ezt tartalmazza a javított gépiratból és kézzel írt kiegészítésből (a teljes 7. pontból) álló *Főváltozat 1. (Fv1)*, illetve részben tartalmazza a javított nyomdai levonathoz és külön lapokon szereplő kiegészítésekből álló *Főváltozat 2. (Fv2)*. JA nem vezette

át egyikre sem a másikon eszközölt javításait, így mindkettőt főváltozatnak kell tekinteni. (Részletes bemutatásukat ld. a szövegközlésükhöz fűzött filológiai magyarázatoknál.)

A JA értekező prózájának hálózati szövegkiadását (JAHSZK 2012) készítő Horváth Iván és munkatársai állapították meg elsőként, hogy a *HMF* tervezett első fejezete egészében rendelkezésünkre áll ugyan, de JA nem véglegesítette a különböző forrásokban szétszedve maradt szöveget. (Ld. Bognár P – Buda B 2008, 71–73. p.; Horváth I 2012, 56–57 p.) Úgy gondolták, hogy a kritikai kiadás főszövege az általuk kiválasztott kéziratok és nyomdai levonatok utólagos összeolvasása révén állítható elő. A főszöveg így felfogott első „teljes” változata (idézőjelet érdemel, mert *kompiláció* eredménye) a *Literatura* című folyóiratban jelent meg 2008-ban (ld. JA2008a). A *Szép Szóban* JA halála után megjelent szöveg (ld. JA1938b) nem tükrözi a legutolsó szerzői javításokat.

Horváth Iván tulajdonképpen nem egy, hanem két különböző koncepcióval jelentkezett. Először 2007-ben, a József Attila Társaság kizárólag a *Hegel – Marx – Freud*nak szentelt szegedi konferenciáján ő és munkatársai még azt feltételezték, hogy a költő föltehetően szerkesztőtársa, Fejtő Ferenc rábeszélésének engedve a 7. pont átdolgozása és a tanulmány első hat pontjának publikálása mellett döntött. Tehát a 7. pont a gépirat folytatásának tekintendő. Fejtő úgy lett részese a történetnek, hogy a gépiraton idegen kézzel írt javítások is találhatók, amelyeket tőle származtattak, mint József Attilának a marxizmusban leginkább járatos szerkesztőtársától. (Vö. Bognár P – Buda B 2008, 73–75. p.) Stoll Béla azonban szóban cáfolta ezt a hipotézist, az idegen kéz gazdáját Ignótus Pállal azonosította, amit utóbb Horváth Iván is elfogadott. Horváth 2012-ben már úgy gondolta – felülvizsgálva korábbi álláspontját –, hogy JA valójában akkor írta meg a 7. pontot, amikor a korrektúrát javította, tehát ahhoz kapcsolódik. (Vö. Horváth I 2012, 59–60. p.)

A 7. pont valóban az első rész lezárása, melynek utolsó változata később készült el, mint ahogy az első hat pontot tartalmazó szöveg nyomdába került. De az ezt tartalmazó kéziratot a lapszámozása egyértelműen a gépirathoz köti (melyet JA visszakapott a nyomdától), nem a nyomdai levonathoz. Azaz a szövegkészítés folyamatát illetően Horváth Iván korábbi feltételezése a helytálló, függetlenül a Fejtő Ferencsel kapcsolatos kombinációtól. JA nem a korrektúrapéldány javításakor írta ugyan a 7. pontot, de azzal a nyilvánvaló céllal, hogy beemelje az első részbe. A javított kefelevonat azonban nem tükrözi ezt a szándékot, föltehetően azért nem, mert a szerző javítása félbeszakadt.

Szövegváltozatok

Korántsem meglepő, hogy JA számos vázlatot és változatot készített, amelyek töredékben maradtak, és hogy időközben a „véglegesített” (a korrektúráig eljutott) első részt is tovább írta. A megfogalmazás pontosságának megszállottja volt. Ismeretes, hogy korai fő műve, az *Ihlet és nemzet* című művészetbölcseleti alapvetése elsősorban azért maradt töredékes, mert szerzője erejét felőrölte a saját gondolatrendszeréhez szükséges terminológia aggályosan alapos tisztázása. Amiből arra is következtetni lehet – megfordítva az összefüggés irányát –, hogy már az újrafogalmazás rendkívüli igénye is

valószínűsíti: éppen a *Hegel – Marx – Freud* kell kései fő művének tekintenünk. (JA költői életművét is a folyamatos átalakulás jellemzi, a változatok és töredékek bősége. Számos versszövege magában hordta a változtatás lehetőségét.)

A HMF alakulásának különböző fázisaiból több rövidebb és két hosszabb töredék került elő. (A két hosszabb töredék egymással és az Fv1-gyel való átfedéseit alább részletesen bemutatjuk.) Szövegközlésünk a változatokat keletkezésük feltételezett időrendjében mutatja be.

A *Szép Szó*ban megjelent változat címe (az Fv1-től eltérően) vesszővel választja el a neveket. Az Fv1 főváltozathoz képest a 7. pont hiánya a legfontosabb; egyébként kevés eltérés mondható jelentősnek, és valamennyi a 4. pontban található. A Szabolcsi Miklós által sajtó alá rendezett kritikai kiadás (JAÖM3 1958, 262–269. p.) még ezt tekintette főszövegnek. Szabolcsi nem tudhatott a kéziratban fennmaradt 7. pontról, ugyanakkor ismerte a javított korrektúrapéldányt, de nem vette figyelembe.

Av1: [Nem szükséges, hogy]

Részletes bemutatását és jelzetét ld. a kéziratleírásban. Ez a fogalmazvány nem tagolódik pontokra. Első publikációja: *Literatura*, 2008. 1. sz., 113–117. p.

Az első hat bekezdés (1–65. sor) kis változtatásokkal megegyezik az Fv1 1–3. pontjával (4–69. sorával). A 73. sor egyezik az Fv1 89. sorával, a 76–77. sor az Fv1 94–95. sorával. Ezt követően teljesen másként folytatódik a szöveg: bírálja Marx természetfelfogását és véletlenfelfogását (hetedik bekezdés). A nyolcadik bekezdés néhány mondata, a 98–104. sor egyezik az Fv1 111–117. sorával, majd rátér a tulajdonjog marxi és az érdekek marxista túlbecsülésének kritikájára, amely ebben a formában nem szerepel az Fv1-ben. Az utolsó bekezdésben részletesebben fejti ki azt a gondolatot, amely az Fv1 5. pontjának végén, a 192–199. sorban található.

Av2: [egymástól. Csak ott hatol]

Részletes bemutatását és jelzetét ld. a kéziratleírásban. Első publikációja: *Literatura*, 2008. 1. sz., 118–125. p. (A törölt hosszabb szövegrészt *Melléklet*ben közlik.)

A nyitó rész az Fv1 3. pontjának végével egyezik: az 1–17. sor az Fv1 70–85. sorával. A kihúzott 4. pont szövege egyrészt Marx és Engels erkölcsfelfogását bírálja, szembeállítva Feuerbachéval (és Max Weberével), másrészt azt, hogy a marxisták túlértékelik az érdekek jelentőségét. Az 5. pont első bekezdése az Av1 variánsa (a 19–35. sor az Av1 73–77., 78–84., 87–93. sorával egyezik), a második bekezdése viszont csaknem teljesen azonos az Fv1 6. pontjával, a 38–57. sor az Fv1 204–206., 208–229. sorával egyezik). A 6. pont első bekezdése ismét az Av1 variánsa (az 59–70. sor az Av1 95–106. sorával egyezik), a második és harmadik bekezdése viszont az Fv1 4. pontjának utolsó két bekezdésével egyezik (a 72–93. sor az Fv1 124–147. sorával), és Marxot bírálja a nemiség lebecsüléséért. A 94–95. sor az Fv1 162–163. sorával, a 101–104. sor az Av1 106–108. sorával egyezik. 7. pontja azonos az Av1 befejező részével: a 111–152. sor az Av1 117–156. sorával egyezik.

E töredék átmeneti pozícióját mutatja, hogy részben az Av1-gyel, részben viszont az első főváltozattal (Fv1-gyel) azonosítható szöveghelyei vannak.

A Hegel – Marx – Freud megírásának kontextusa

Politikatörténeti előzmény: az 1933-as trauma

A tanulmány alapvető dilemmáját JA a szöveg 2. pontjának végén fogalmazza meg, hogy azután az utolsó, 7. pontban visszatérjen hozzá. A marxi fejlődéskoncepciót az 1932-es *Egyéniség és valóság* című írásához hasonlóan alany és tárgy kettős relációjában mutatja be, de a korábbiakhoz képest a választ az időközben kialakult abszurd világhelyzetre már nem, illetve nem annyira a kettő egyenlőtlen fejlődésében keresi, hanem inkább a marxi elmélet elhibázottságában. Ha az európai haladás következtében az ipar és a technika (a „termelési eszközök”) olyan fejlettségre tettek szert, „amilyenre a termelési eszközök filozófusai nem is gondolhattak”, a munkások pedig hatalmas pártokba szerveződtek, amelyek „magukhoz vonták a nem-bérmunkások csapatait is”, miért nem következett be a Marx által jósolt forradalom, „miért nincs még szocializmus”? Van viszont hitlerista állam: „Csak azt kérdem, hol csúszott hiba a számításba, hogy lehet az, hogy az u.n. »tárgyi előfeltételek megvannak« s az alanyiak hiányoznak? Marx azt írja, hogy az emberiség csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyek megoldásához a szükséges feltételek a valóságban jelenvannak – hogy lehet tehát, hogy egy hatvan millió lakóú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?” (Fv1, 46–55. sor)

A HMF keletkezésének hátterét leghitelesebben megvilágító tanulmányt Fejtő Ferencnek köszönhetjük. *József Attila, az útmutató* című 1947-es, visszaemlékezést is tartalmazó tanulmányában mindenekelőtt az 1933-as év meghatározó szerepét hangsúlyozza: „Az 1933-as év új korszakot nyit meg József Attila szellemi fejlődésében. A nemzetiszocializmus hatalomra jutása néki is, mint valamennyiünk számára, rendkívül keserves meglepetést hozott. Nemcsak hogy nem voltunk elkészülve a katasztrófára, hanem éppen az ellenkezőjét, a szocialista forradalom diadalát vártuk Németországban. Az 1932-es év a világforradalmi remények esztendeje volt. Emlékszem, mily várakozásokat ébresztett bennünk a párizsi magyar körökben is oly jól és előnyösen ismert Gereblyés László riportkönyve a német helyzetről, amely 1932 végén egészen közelre jósolta a náci párt összeomlását. A tényt, hogy a gazdasági válságot, amelynek kiéleződését mint marxisták a szociális forradalom nagyszerű alkalmaként köszöntöttük, egy velejéig hazug, a legaljasabb indulatok felkorbácsolására építő mozgalom épp a marxizmus ellen aknázhatta ki, a történelmi logika megcsúfolásának éreztük. Sokáig nem bírtuk elhinni, nem bírta elhinni József Attila sem, hogy Hitler uralma nem csak pünkösdi királyság. A Reichstag-pör, Dimitrov pompás viselkedése, a náci jogszolgáltatás világra szóló csődje ismét felajzotta az ellenforradalom gyors »leszereplésébe« vetett hitünket. Aztán be kellett látnunk, hogy jóslataink elhamarkodottak voltak, számításunkba hiba csúszott. Sokan csalódottan fordultak el a marxi történelemszemlélettől. József Attila nem tartozott közéjük. Annál sokkal alaposabb, sokkal gyökeresebb volt már akkor marxi tudása és szocialista szenvedélye. [...] A börtönből kikerülve egy olyan József Attilával találkoztam, akinek minden szellemi erőfeszítése annak a kérdésnek megfejtésére összpontosult, amelyet a maga szabatos módján így fogalmazott

meg” (Fejtő 1947; ld. Fejtő 1992, 165. p.), és itt következik az alapvető dilemmaként idézett szövegrészlet a *Hegel – Marx – Freud*ból.

Fejtő Ferencet 1932 júniusában tartóztatták le, és 1933 júniusában szabadult. Emlékezését úgy is lehet olvasni, hogy a *HMF* keletkezése 1933-ra vagy legalábbis az ezt követő időszakra datálható, de úgy is, hogy csak a kiinduló kérdésfeltevése (miképp győzhetett Hitler, hogyan maradhatott el a szocializmus győzelme) köthető 1933-hoz. (Figyelembe kell venni azt is, hogy Fejtő a *Hegel – Marx – Freud*ot beilleszti JA „kevés, töredékes, elszórt írásai” közé – ld. 164–165. p.

Annyi bizonyos, hogy JA számára Hitler győzelme vízvázlasztó politikai fejlemény volt, élete végéig viaskodott vele. (Részben ez magyarázza a *HMF* keletkezésének korai datálását az értelmezők egy részénél, akik szó szerint vették az időhatározót a következő mondatban: „egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja *ma* történelmi céljának”). JA több jelentős írásában próbált meg számot vetni a náciak térnyerésével. Az *egységfront körül* című cikke 1933 májusában arra figyelmeztetett, hogy „Jó volna, ha a munkások belátnák, még mielőtt fasiszta terroristák vernék bikacsökökkel a fejükbe, hogy egymás harci akcióinak a támogatása minden eszményi pártfegyelemnél előbbre való”. Az a feltételezése, hogy a munkásegység létre fog jönni, de a pártelitek nélkül, botrányt váltott ki a magyar kommunista pártban is, a szociáldemokraták körében is. A *szocializmus bölcsellete* című írása pedig, amely a Szociáldemokrata Párt elméleti folyóiratának, a *Szocializmus*nak 1934. novemberi számában jelent meg, már szembefordult a bolsevista elmélettel és gyakorlattal, s ebben szerepet játszik az a motívum is, hogy „a bolsevisták szerint nincsen más választás, mint fasiszmus vagy bolsevizmus”. Ugyanakkor éppen ezek az írásai bizonyítják, hogy JA nézetei folyamatosan módosultak-változtak, a hangsúly mindig máshová került, tehát a *Hegel – Marx – Freud*ban elfoglalt pozíciójának kialakulását hosszabb folyamat eredményének kell tekinteni.

Bár nincs olyan fogódzó, aminek alapján pontosan meg lehetne állapítani, hogy a költő mikor fogott bele a *HMF* írásába, valószínűbbnek látszik az 1936-os vagy ahhoz közeli dátum, mint a korábbiak. Már csak azért is, mert a költő radikális Marx-kritikájának kiváltásához (a hosszabb szövegváltozatokban) föltehetően több kellett, mint a Hitler hatalomra kerülését követően átélt sokk és a kommunista mozgalom politikai hibái és bűnei, valamint a mozgalmon belül az elvtársaitól elszenvedett kisebb-nagyobb sérelmek, amelyek fogékonnyá tették József Attilát a bolsevizmus szociáldemokrata és egyéb bírálatainak befogadására. 1936-ban már úgy tűnt, hogy egész Európa válságban van; a diktatúrák további szaporodása az 1933-as német fordulatot nem egyszeri kisiklásnak, hanem modellértékű fejleménynek tüntette fel. A *Hegel – Marx – Freud*hoz is kapcsolható egyik töredék Mussolinira hivatkozik [*Az animizmustól*], másutt pedig nemcsak együtt emlegeti Lenint és Hitlert, hanem mindkettejük nevét többes számban használja (azaz általánosítja), Leninekről és Hitlerrekről beszél [*Nem szükséges, hogy*]. A nemzetközi szintér elkomorulásának és a sztálini diktatúrájának a költőre tett hatását jól érzékelteti az 1936 októberében megjelent *Világosítsd föl!* című verse, amelyben a „fasiszta kommunizmus” ellen emel szót. Ugyanakkor reményt adott a JA által is sürgetett összefogás megvalósulása, a Népfront pártjainak kormányra kerülése Spanyolországban és Franciaországban.

A konklúzió: a marxi elmélet javításra szorul

A marxizmus nem elméleti, hanem *gyakorlati* kérdés volt a szocialista munkásmozgalom számára: az iránytűt jelentette a burzsoázia elleni harcban. Marx utolsó Feuerbach-tézise világosan kimondja, hogy a filozófusok korábban csak magyarázni próbálták a világot, a cél immár az, hogy megváltoztassuk – következésképp a marxizmus a gyakorlat filozófiájaként hirdette magát. Természetesen nem akármilyen segítséget jelentett a harcban a tőkés gazdaság Marx által adott tudományos bírálata, amely a termelésben a proletariátust mutatta ki az érték igazi létrehozójának. A marxi tan nézőpontjából a munkásmozgalomnak egyszerre volt kötelessége és kiváltsága a világtörténelmi fordulat végrehajtása. Tehát a marxi elmélet érvényességét nagy gazdasági-politikai fordulatokhoz kötni magától értetődő volt; a gyakorlat filozófiájaként függővé tette magát a történelmi próbatételektől. Az 1929-es gazdasági világválság igazolni látszott Marx katasztrófa-elméletét és forradalmi jövődőlését. Hitler hatalomra jutása viszont éppen ellenkező hatást váltott ki. Sokan azzal fejezték ki csalódásukat, hogy kiléptek a kommunista vagy a szociáldemokrata pártból. A vezetők és hivatalos hitszónokok persze készen álltak a kellemetlen fejlemények súlyának kisebbitésére és ugyanakkor a bűnbakkeresésre, a kommunista és a szociáldemokrata pártok egymást vádolták. Nem riadtak vissza attól sem, hogy megmagyarázzák: nem a tan tévedett, hanem a történelem. JA harmadik utat választott: megpróbálta tisztázni a marxi elmélet fogyatékosait, és ezekre kereste az ellenszert. Élete talán legvakmerőbb vállalkozása volt ez.

A kommunista mozgalomból kikerülve átmenetileg légüres térbe került, 1933 nyarától 1934 őszéig. Ezt követően igyekezett új szövetségeseket találni. Először a *Szocializmus* körében fogadták szívesen, *A szocializmus bölcséletét* e folyóirat hozta le. (Más kérdés, hogy a költő végül eltávolodott a szociáldemokratáktól is.) Ugyanitt jelent meg a Gömbös Gyula miniszterelnökkel szövetkező, Új Szellemi Frontként fellépő népi írók ellen támadó cikke is, amely ismét összehozta őt Ignotus Pállal, és új szövetségük az év végén közösen szerkesztett folyóiratuk, a *Szép Szó* megalapításához vezetett. 1935 májusában és júniusában bámulatosan megnőtt a költő értekező kedve, írásai szinte egymásra torlódnak. A *Toll* július 15-i száma közli Kosztolányi-bírálatát, a „manchesteriánus” nagytőkések (a szabad verseny kapitalizmus) folyóirata, a *Cobden* júliusi számában jelenik meg hozzászólása a középosztályvitához, és ugyanitt decemberben a Hendrik de Man külön utas szocialista irányát képviselő Hort Dezső *Új szocializmust!* című könyvéről írt recenziója. (A három írást már az is összefűzi, hogy az első kettőben is tetten érhető a Hort-könyv hatása.)

JA közeledése a szociáldemokratákhoz logikus lépés volt a kommunista párttal való szakítása után. Kevésbé látszik érthetőnek, legalábbis első pillantásra, a polgári liberális szellemű Magyar Cobden Szövetség középosztály-ankétján való szereplése. Föltehetően Ignotus Pál közvetített a költő és az ankét szervezői között, maga Ignotus is részt vett a vitában, később pedig Fejtő Ferenc is elmondta véleményét a *Népszavában* – tehát a *Szép Szó* még csak formálódó társaságának legjelentősebb szereplői érdekeltnek tudták magukat a középosztály-probléma megítélésében. De nem valamifajta Igno-

tusszal létesítendő „paktum” motiválta a költőt, hanem mindenekelőtt a *probléma* volt fontos számára: a munkásmozgalom által figyelembe nem vett középosztály, amely aztán azzal vétette észre magát, hogy uralomra segítette a fasizmusokat. S nemcsak JA, hanem a vita legtöbb részvevője számot akart vetni e fejlemény súlyos következményeivel és ezek orvoslási lehetőségeivel. A költő nyíltan szól erről: „A középosztálybeliek ideológiai szempontból még a fasizmushoz is azért csatlakoznak, mert a fasizmus az osztályharc, sőt az osztályellentétek megszüntetését ígéri [...] Az a zátony, melyen a szocializmus hajója – azt hiszem, csak egyelőre – Középeurópában megfeneklett, a középosztály funkcióját föl nem ismerő szocialista politikai elméletben leli magyarázatát.”

Tulajdonképpen az általa már korábban is képviselt fasizmus elleni összefogás, majd *népfront-koncepció* megvalósulása került napirendre ekkor – a Cobden-vitában is, a *Szép Szó* körének „népfrontos” összetételében is. A náciizmus és a többi politikai-szellemi diktatúra volt a közös ellenség. Az „emberi öntudat” formulája a maga általánosságával immár a népfrontos egység létrejöttét szolgálta. (Jól mutatja ezt a *Szép Szó* előfizetési felhívásának tervezete 1936 januárjában: „A munkásosztály nem váltotta meg az emberiséget, amit pedig történelmi föladatának tekintett, hanem maga is felbomlott s [...] az egész társadalom fejetlenségét tükrözi vissza.” – ld. [T. C.!]) A szövetségkeresés elvi engedményekkel is járt. De JA valamennyi írásában jelzi és képviseli a maga *vállaltan marxista pozícióját* is, amely – a mozgalomból kikerülve – tulajdonképpen ekkor válik egyre inkább *autonóm* állásponttá.

Különösen fontos dokumentuma e folyamatnak JA Hort Dezső-recenziója, amely két ponton vitázik a könyvvel. Nem ért egyet Hort Dezsővel abban, hogy a „történelmi materializmus” helyett az „ökonomikus realizmus” elnevezést ajánlja, mert ez a marxi gondolatvilágot (Hort intenciója ellenére) leszűkítené a gazdasági szférára, JA pedig a marxi elméletet elsősorban filozófiának tartja (azaz *A szocializmus bölcséletében* megkezdett utat folytatja tovább, a marxizmus diszciplináris átsorolását). A másik, fontosabb vitapont a költő szerint: valójában *hol célszerű kezdeni* a marxi elmélet kritikáját. Úgy gondolja, hogy Hendrik de Man (és Hort Dezső) adós marad a felelettel arra, hogy „a homo moralis, vagy ideologikus miért fordul szembe a homo oeconomicusszal, másszóval hogyan lehetséges, hogy a gazdasági belátás nem hat közvetlenül? A Marx-kritikának itt kellene kezdődnie [...] Ha Marx alapján jobban megértjük, hogy pl. a vallásos érzés miért öltött abban a korban olyan, ebben pedig ilyen eszmei-szociális formát, még mindig kérdéses marad, hogy egyáltalában miért van a homo oeconomicusnak vallásos érzése, hogy a szubjektum lelki háztartásában miért mutatkozik gazdaságosabbnak a hit, mint az értelem? Azért fontos ez, mert a társadalmi összeütközések elsősorban az embereken belül folynak le s az emberek olyan eszmékkel jelennek meg társaik között, amelyek belső harcaik eredményei.” – ld. *Új szocializmust!*

A Hort Dezső-recenzió már nem csupán a tárgyi tényező túlbecsülését és az alanyi tényező elhanyagolását kifogásolja Marx elméletében – és az utóbbi megértésében a pszichoanalízis segítségét várja (ahogy az az 1932-es *Egyéniség és valóság* című cikkétől ismételten történik) –, hanem azt állítja, hogy az egyén szocializációjának, lélektani készítéseinek mozgatórugói éppoly fontosak, mint a társadalmi haladása, s csak így

válík érthetővé, hogy az emberek érdekeik ellenében is képesek cselekedni. JA a válaszkeresés aktuálpolitikai indítékait is megnevezi: meg kell tudni magyarázni a diktátorok és tömegtebolyok jelentkezését. S ennek a sürgető és megkerülhetetlen feladatnak elvégzését tűzi ki célul a marxisták számára. A *Hegel – Marx – Freud*ot akár úgy is tekinthetjük, mint saját kísérletét a recenzió lezárásaként megfogalmazott program megvalósítására. Minthogy könyvismertetése a *Cobden* 1935. decemberi számában jelent meg, nyilvánvaló, hogy csak ezt követően, föltehetően 1936 elején foghatott bele vállalkozásába, a *HMF* megírásába. (Vö. Veres A 2012b, 23. p.)

Fejtő Ferenc már idézett írása jól érzékelteti JA útkereső beállítottságát, a *HMF* marxizmusának *humanista* és egyúttal *aktivista* karakterét is: „József Attilát a marxizmusnak az az aspektusa ragadta meg, amelyről Malraux oly ékesszólóan beszélteti hőseit: a fatális szükségszerűségnek és az emberi szabadságnak párosulása. A történelemben az ember önnön lényegét fejt ki, tökéletesbíti, saját magát termeli [...] A szocializmus a humanizmusnak tudományos, modern megjelenése volt József Attila számára. S a vulgáris marxistákkal szemben, akik »materializálták« a gazdaság, a termelés, a termelési erők fogalmát, s mechanikusan vezették le az ideológiai »szuperstruktúrákat« a gazdasági alépítményből, József Attila az eredeti forrásokra mutatott rá, Marx gazdasági tanainak filozófiai fundamentumaira. Kevés, töredékes, elszórt írásainak, de még inkább szóbeli propagandájának eltagadhatatlan jelentőségük van a magyar szocializmus történelmében. József Attila egyike a keveseknek, akik nálunk jól olvasták és jól értették Marxot, akik rendszerré formálták magukban Marx hagyatékát. Figyelmeztetett bennünket, hogy Marx kései művei érthetetlenek fiatalkori, fogalomtisztázó, bölcselkedő műveinek ismerete nélkül, amelyek tanulmányozása rávezet arra, hogy a »gazdaság« kategóriáját nem materiális ténynek, hanem prominens emberi aktivitásnak kell felfognunk.” – ld. Fejtő 1992, 161–162. p. Fejtő szövege rámutat arra, hogy JA marxista álláspontjának alakulásában legalább akkora jelentőséget kell tulajdonítani a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* és Marx korai művei, mint a pszichoanalízis hatásának.

A megoldás keresése: a pszichoanalízis segítsége

Ugyanakkor nem meglepő az sem, hogy JA a marxizmust a pszichoanalízis felől akarta felülvizsgálni. Az *ifjúság nemi problémái* című (föltehetően 1931 augusztusa és 1932 nyara között írt), nem publikált recenziójában már az olvasható, hogy a marxizmust ki kell egészíteni a freudizmussal: „A marxizmus az elnyomott proletáriátus felszabadításának, a pszichoanalízis az elfojtásokkal teli lélek gyógyításának a tudománya.” A két tan közti párhuzamnak és egyesítésük szükségességének gondolata az *Egyéniség és valóság* (1932) egyik fő tézise. A Hort Dezső könyvéről írt recenzióban is a pszichoanalízist ajánlja a marxi tanítás hiányosságainak kiküszöbölésére: „A marxi elmélet filozófia, de pszichológia is. Humanizmus, de éppen a legemberibb jelenséget – az elmebetegséget és a neurózisokat nem lehet vele megérteni. Hol a határ a nagyzási mánia és a diktátorságra törő akarat között? Mennyivel észszerűbb egy ember számára vallásos kedélye, mint a társadalom szempontjából a vallási téboly? A »szellemi természetről« szóló marxi fel-

fogás kritikáját itt kell kezdeni, a homo oeconomicusnál és nem a res oeconomicánál. A társadalmi fejlődés humanista elvét össze kellene vetni már az egyén szociális fejlődésének tanulmányozásával, a történelmi materializmust a pszichoanalizissal.”

Hasonló gondolatmenetet fogalmaz meg JA az *Ázsia lelke* című, Hatvany Bertalan könyvéről publikált recenziója (1936. március) egyik szövegváltozatában: „Egész nemzetközi irodalmunkban sehol egy olyan mű, amely kifejtené a szocializmus filozofiáját, nem állapodva meg az ideologikus változások gazdasági és osztályharc magyarázatánál, hanem fölvetve az ideologikus beállítódások belső szükségességének kérdését általában is. Minden új ideológia csak a már meglévőnek valamilyen megértéséből keletkezik – a szocialista ideológia eddig csak úgy jelentkezett, mint a kapitalista ideológia megértése. Természetesen meg kellene értenünk és értetnünk az összes adott ideológiákat, [...] Erre a szerepre azonban csak akkor vállalkozhatik a szocialista szellemiség, ha elfogadja a Marx óta keletkezett új tudományt, a pszichoanalízist. Lévéen az ideológiák lehetőségének és alakulásának kérdése azon egy lelki és elmebetegségek keletkezésének kérdésével.” – ld. *Ázsia lelke* (5. kézirat).

A Hort Dezső-recenzió mellett leginkább az *Ázsia lelke* segít megérteni a HMF indítékát és útkeresését, mert JA itt – ha rövidre zárva is, de – a kétféle (marxista és pszichoanalitikus) alapon *együtt* próbál magyarázatot adni társadalmi és kulturális jelenségekre, folyamatokra. Eleve párhuzamot lát a kettő logikája között: szerinte a marxi elméletben a termelőeszközök, a freudi koncepcióban az ösztönök ugyanazt az aktív, kezdeményező szerepet játsszák. Különösen figyelemreméltó a recenzió egy másik kéziratában található, a megjelnt szövegtől részben eltérő megfogalmazás: Hatvany „hangsúlyozza, hogy a történelemben kozmikus erők működnek, de ezek a közvetlen adottságu kozmikus erők nála örök erkölcsi elvekkel azonosak, ahelyett hogy a történetinek mutatózó erkölcsi elveket vezetné vissza az elfojtott ösztönök tudattalan világára, ösztöneinkre, melyek valóban a kozmikus környezet bennünk megnyilvánuló erői. Pedig bizony a tudattalanná tett, elismeréstől megfosztott, letagadott és így az egész emberi társadalom szabad boldogulására tudatosan föl nem használható, kozmikus eredetű agresszív ösztönökkel inkább megmagyarázható mind a tőkés államok imperializmusa, mind a shiiták és szunniták, mohammedánok és keresztények, hinduizmus és mozlimizmus harca, kulturák tüzes terjesztése és könnyes hanyatlása, semmint a bennük virágzó eszmékkel. Ezek az eszmék rendszerint a szeretet eszméi, az agresszió elfojtására szolgálnának, az agressziós ösztönök azonban működnek, éppen mert kozmikus eredetűek, és más, tudatos út nem lévén, az erkölcsi elvekben jelentkeznék.” – ld. *Ázsia lelke* (3. kézirat). Az embereket egymás ellen fordító és alávetettséget generáló agressziós ösztönök mellett és azokkal ellentétesen hatnak más ösztönök, „melyek nem ismernek, tehát el sem ismerhetnek társadalmi különbségeket s ezért állandó forrásai minden olyan törekvésnek, mely ember és ember közé emelt válaszfalak, pl. az osztályok megszüntetésére irányul; [...]” – ld. *Ázsia lelke*, megjelnt változat.

A publikált változatban még ezt is hozzáteszi: „Az eszmék csak azt a társadalmi formát teszik, amelyben az emberek ráésmélnék erre a valóságra.” Tehát az eszmék (beleértve az erkölcsi elveket is) csupán a tudatosítás és kommunikáció eszközei az ösztönszférából és termelésből eredő késztetéseknek. *A művészet kérdése és a proletár-*

ság című töredék megnevezi a különböző ösztönöket (én-ösztönök és nemi ösztönök, illetve más elnevezéssel: élet- és halálösztönök), és ezek ütközésével magyarázza a lelki meghasonlást. Bírálja Freudot azért, mert hasonló küzdelmet feltételez az „ösztönös én” és a „felettes, erkölcsi, eszményi én” között, s ennek alapján magyarázza a neurózist, az idegességet. Az ösztönök és az erkölcsök nem azonos szinten helyezkednek el – írja JA: „(Freud* maga a nemi ösztönöket életösztönöknek és az én-ösztönöket halálösztönöknek is nevezi. [...] Az erkölcsi, eszményi én motorikus erejét, amellyel ösztönerőt képes elfojtani, csakis ösztönerő szolgáltathatja, magának az erkölcsnek, az eszménynek, semmi ereje nem lehet, ha ösztönerő nem áll mögötte. [...] Az erkölcsök, az eszmények – akár tudatosak, akár tudattalanok – is csupán fegyverei az ösztönöknek, amelyek a döntésig tehetetlen személyt arra sarkallják, hogy az egyik ösztöncsoport tárgyát válassza a valóságban elérendő tárggyul.)” Hasonlóképp foglal állást a HMF gondolati körébe tartozó [*Forradalom idején*] kezdetű töredékben is: „Forradalom idején, mint mondani szokták, »az elfojtott ösztönök« előtörnek s érvényesülni akarnak. Ez így tévedés. Ösztönt csakis ösztön tarthat elfojtásban.” Az idézett gondolatmenet alapján válik érthetővé A művészet kérdése és a proletárság végén található konklúzió: „Amint az ellentmondásokkal terhes kapitalista termelési módon épül fel a polgári társadalmi rend és erre mint alapra helyezkedik az ideológiai felépítmény, végső fokon a tudomány, a vallás, a művészet és a filozófia, úgy épül fel az ellentétes érdekű ösztönök viszonyán az emberi lélek és végső fokon a tudat minden formája.”

Tehát a szükségletek legalább részben ösztönartikulációk, nem csupán gazdasági leképeződések. A HMF el nem készült második része föltehetően hasonló módon próbált volna elméleti választ keresni és adni a tanulmány elején feltett nyugtalanító politikai és elméleti kérdésekre. A tanulmány élén álló cím pedig világosan jelzi, hogy milyen eszme- és gondolkodástörténeti fejlődési sort tart fontosnak JA.

A hosszabb szövegváltozatok szemléleti többletét mindenekelőtt az adja, hogy sikerült szakítaniuk a hagyományos, „vonalszerű” fejlődéssémával, amit JA részben a marxizmustól kapott örökölt. Tulajdonképpen a Szép Szóból ismert szövegváltozat is (egy-két megállapítását leszámítva) azt a teleologikus logikát követi, hogy a későbbi gondolkodók felülírják és felülmúlják a korábbiakat – tehát Feuerbach meghaladja Hegelt, Marx meghaladja Feuerbachot, Freud pedig rámutat Marx fogyatékoságaira. Ezzel szemben a szövegváltozatok jóval árnyaltabb mérlegelésre vállalkoznak: éppúgy kiemelik a hegeli koncepció előnyeit Feuerbachhoz és Marxhoz képest, mint ahogy a feuerbach-i elgondolás pozitívumait Hegellel vagy Marxszal (és főként Engelsszel) szemben.

Az elkészült első részben Marx a főszereplő, illetve a hosszabb szövegváltozatokban Marx mellett Feuerbach. Freud föltehetően az el nem készült második részben kapott volna kitüntetett szerepet. Nincs okunk feltételezni, hogy JA róla kevésbé kritikusan írt volna. Figyelemre méltó, hogy korábban a pszichoanalízist is párhuzamba állította a vallással; az 1934. április 28-i keltezésű, Rapaport doktorhoz írt (harmadik) levelében így írt erről: „Nem a félelemből visszatartott agresszióról szólok, hanem a szorongásosról. Ebben egyszerre fellelhető a férfitől és a nőtől való tartózkodás (persze férfi-neurótikus esetében). Ennek a szorongásnak a keletkezéséhez csak mint külső, bár megtevésztő s ezért erősen ható okként járul az apa személye, más szóval: az ödipusz

konstelláció, illetve konfliktus csupán éppen olyan kivetítése a lélek belső eredetű, endopszichikus állapotának, mint a vallások és a mitológiák. Az ödipusz konfliktus tudományossá tett mithosz, mert bár tényleg magukban az emberekben keletkezik, a tudomány, nevezetesen a pszichoanalízis nemhogy lebontaná, hanem úgy siet a jóváhagyására, ahogyan a mithikus, vallásos hitnek nem a lebontására, hanem tudományos alátámasztására törekszik a theológia. A pszichoanalízis freudi formájában a neurótikusok ödipuszvallásának a theológiája. Gyakorlatban szerencsére nem az, mert hiszen ha az ödipusz helyzet valóságos volna, illetve ha az ödipusz helyzet váltaná ki a neurózist, akkor nem volna gyógyítható semmilyen pszichoneurózis, melyet nem tévesztek össze a pszichózissal.” – ld. Horváth I – Tverdota 1992, 362. p. (Kiemelés az eredetiben.)

A tanulmány megírt felében JA mindössze két ízben hivatkozik a pszichoanalízisre. A 6. pontban Marxnak azt a felfogását bírálja – a pszichoanalízisre támaszkodva –, hogy saját tudatunkkal közvetlenül nem alakíthatjuk létünket: „Egy új természettudomány, a pszichoanalízis, azonban azzal a fölfedezéssel vált betegségek gyógyító módjává, hogy a tudat képes a lét közvetlen alakítására, ha másként nem, hát úgy, hogy kivet magából, elfojt oly gondolatokat, melyeket éppen a valóságos, természetes lét sugalmaz s ezzel az elfojtással annyira megváltoztatja a létet, hogy az egészséges ember beteg emberré válik, az érzéken-ésszerűen gondolkodó lényben létre jön pl. az a vallásos kedély, az a valóságos lelkiállapot, melynek fogalmát oly mulatságosnak találta Engels Feuerbachnál. Az ilyen ember – s az emberiség történelmi multjában csak ilyen emberekre számíthatunk – kétségkívül valóságos lény, tudata azonban nem felel meg ösztönös (faji, nemi) létének, hanem csak annak a létnek a képét adja, amelyet már eltorzított. Ez a tudat nem a lét képét torzítja el, hanem magát a létet mint természetet s e torzított lét képét többé-kevésbé hiven megőrzi.” – ld. Fv1, 209–219. sor.

Figyelemre méltó, hogy JA „természettudomány”-nak tartja a freudi tant, mint ahogy az is, hogy nemcsak mentegeti Engelst, hanem egyenesen úgy gondolja: a pszichoanalízis felfedezései a marxi elméletet igazolják. „Elkerülhetetlen dolog – írja Engels –, hogy mindennek, ami egy emberre hat, a tudatán kell keresztül mennie, – még az evésnek és az ivásnak is, ami a tudat által érzett éhségen és szomjúságon kezdődik és ugyancsak a tudat által érzett jóllakottsággal végződik.» (16) – Azóta a lélektan az egyénnek, a társadalmi lénynek fejlődésében sok olyan jelenséget derített fel, amelyet a tizenkilencedik századbéli bölcselelő nem ismerhetett. Csak érinthetett kérdéseket, melyeket ma – éppen saját gondolatrendszere alapjainak igazolására – világosabban tekinthetne át. Így azóta megtudtuk, hogy éhség és tudat, nemi vágy és tudat között a kapcsolat megszakadhat; hogy a tudat a jóllakottságot s a nemi kielégülést, bár a fiziológiai lét rendje szerint minden szabályszerűen végbement, igen sokszor nem veszi tudomásul; sőt rendszerint nem veszi tudomásul, ha – a nép nyelvén szólván – »nincs áldás rajta«”. – ld. 219–229. sor.

A másik hivatkozás a pszichoanalízisre (ha nem is megnevezve, mint a 209. sorban), a 7. pont végén, a lehető leghangsúlyosabb helyen található: „Az általánosan elterjedt női és férfifrigiditás és a pszichikailag föltételezett impotencia elmélete szolgál annak magyarázatául, hogy a szocializmus megvalósításának tárgyi, technikai feltételei mellől miért hiányoznak e megvalósítás alanyi, lelki előfeltételei.” – ld. 266–269. sor.

A 7. pontban JA azt veti Marx szemére, hogy „megfelelnek a gyermekről”. Kritizálja a *Gazdasági-filozófiai kéziratokból* (a 4. pontban) idézett passzust, mely szerint a férfi és a nő viszonya az ember önmagához való „legtermészetesebb” viszonya. Marx nem tudta és akkor még nem tudhatta azt – mondja JA –, hogy ugyanilyen alapvető a felnőtt és a gyermek viszonya, mert „a felnőtt egyén olyan viszonyban van önmagával, amilyen viszonylatban a felnőttekkel volt gyermekkorában”. Nem csupán a férfi–nő-relációnak egy másfajta relációval való kiegészítéséről van szó, hanem a férfi és nő közötti kapcsolatot (is) problematikussá változtató, a (lehetséges) lelki zavarok – modern kifejezéssel – pszichoszomatizálódásának tudomásulvételéről is. Így válik a technikai fejlődést szimbolizáló repülőgép mellett és azzal egyenrangúan meghatározóvá a társadalmi tudat megszervezése elé akadályt gördítő, belülről meghasonlott lelki valóság, illetve az annak tüneteként jelentkező, ugyancsak jelképes értelmű gyomorsavtúltengés.

Látásból egyensúly van a két tényező között. De valójában a *disszonáns alanyi elem a meghatározó*, mert nélküle a másik elégtelen a cél eléréséhez, a szocializmus megvalósításához. Az *iffúság nemi problémái*, valamint az *Egyéniség és valóság* című írásaiban párhuzamosan méltatott marxi és freudi terápia pozíciója egymáshoz képest megváltozik itt. A biológiai-lelki élet zavarainak orvoslása mintegy *előzetes* feltételévé válik a társadalmi zavarok megszüntetésének. Tehát a két tan szerepe nem változott ugyan azóta, de a súlya igen. A freudi koncepció felértékelődése a HMF főváltzatának egyik legfőbb újdonsága, és nyilvánvalóan összefügg szerzője legszemélyesebb problémáival.

Egyúttal JA pszichoanalitikus nézőpontja is (legalább részben) módosul. Korábban a felnőtt neurotikusból, annak orgazmusképességéből (illetve -képtelenségéből) indult ki (ez egy meglehetősen dogmatikus, a freudomarxista mozgalmából származó elképzelés, aminek nincs nyoma Freudnál vagy Ferenczinél). Freud a szexualitást (a perversziókat) a gyermekből, gyermekkori fixációkból vezette le, az ödipálisnak (a gyermek társadalomba integrálásának) sincs semmi köze az orgazmushoz. JA immár egy sokkal klasszikusabb, mélyebb, az egyén szükségleteiből fakadó, önteremtésére építő elvet vezet be, a gyermek-szülő viszonyhoz képest a férfi–nő viszony másodlagos lesz. Ugyanakkor a nemi és társadalmi zavar megfeleltetésében megismétli az *Egyéniség és valóság* freudomarxista megfogalmazását.

Más, ebben az időszakban keletkezett töredékekben is fel-felbukkannak utalások a pszichoanalízisre. Kivált két töredék érdemes figyelmünkre (ezekre már korábban is hivatkoztunk). *[Az animizmustól]* kezdetű töredék feljegyzései között található, hogy „Mussolini Italia férje” (10. sor). Minthogy e megállapítás nincs kifejtve, csak feltételezni lehet, hogy a diktátorok iránti igény pszichológiai magyarázatát kereste JA. A kollektív infantilizálódás könnyen vezethet olyan tömegpszichózishoz, hogy Mussolini mintegy „Italia férje”-ként jelenjen meg, ami a nyilvánvaló szójátékon túl azt is jelentheti: a diktátor nemcsak a közakarat kizárólagos letéteményese, hanem a kollektív szeretet, a közvágyakozás szimbolikus kielégítője is.

A másik fontos szöveg a *[Forradalom idején]* kezdetű töredék, amely az erőszakos társadalmi változást (a forradalmat) próbálja meg leírni freudista terminológiával. Míg az *Egyéniség és valóságban* úgy feleltette meg egymásnak a forradalmár és a neurotikus tevékenységet, hogy hangsúlyozta az első tudatosságát, itt már a *tudattalan* és az (első

rész hosszabb szövegváltozataiból ismert) *véletlen* kap kulcsszerepet: „Forradalom idején, mint mondani szokták, »az elfojtott ösztönök« előtörnek s érvényesülni akarnak. Ez így tévedés. Ösztönt csakis ösztön tarthat elfojtásban. [...] A lélekből előtűnnek a tudattalanba fojtott képzetek, melyek jegyében az ösztönbirkózás folyik. Ezek a képzetek primitívek, infantilisak. Ezzel szemben az összeomlott társadalmi szervezet a maga helyébe fejlettebbet kíván. A létrejött eszménynek olyannak kell lennie, mely egyszersmind megoldása a tudattalanból előtörő újnak. A lényeges, hogy a tudattalanból új elemek lépnek föl, olyanok, melyek előzőleg nem létezőeknek látszottak. A psziche oldaláról determináltak, és a reális valóság oldaláról determináltak a véletlen kapcsolja össze, s így voltaképpen a szükségesség egésze a véletlenül nyugszik.” – ld. [*Forradalom idején*], 1–12. sor. Tehát a radikális változásnak JA szerint előfeltétele, hogy a két merőben különálló determináció (véletlenszerűen) egymásba kapcsolódjon, együtt fejtsse ki hatását.

Sokat ígérő ugyan a címe *Az új század új tudománya* című töredéknek, de a fennmaradt szövegben csupán egy rövid utalás történik magára a pszichoanalízisre. Horváth Iván hipotézise szerint a HMF el nem készült második részének tervezett alcímét sejthetjük benne: „Az I. rész folyvást hangsúlyozza, hogy a marxizmus 19. századi tan. Mentegeti Marxot és Engelst amiatt, hogy a 19. században még nem ismerhettek bizonyos későbbi felismeréseket. Ezzel az előadásmóddal – a marxizmus 19. századi voltának hangoztatásával – teljes összhangban lenne, hogy a freudizmusnak szentelt II. rész ideiglenes címe az új, 20. század korszerű tudományaként mutassa be a freudizmust.” – ld. Horváth I 2012, 62. p.

Vita a HMF keletkezésének időpontjáról

A *Hegel – Marx – Freud*ról szóló irodalom egyik központi témája, hogy mikor született a tanulmány. Ez nemcsak filológiai kérdés, hanem a HMF értelmezését és megítélését is befolyásolja.

Németh Andor az általa sajtó alá rendezett József Attila *Összes versei és válogatott írásai* utószavában azt írta ugyan: „1933-tól Hegel, Marx és Freud tanait próbálja összhangba hozni”, de nem világos, hogy ezt a *Hegel – Marx – Freudra* érti, vagy általában JA ilyen tematikájú írásaira (ld. KJA2 1987, 1133. p.). József Attiláról szóló könyveiben Németh meglehetősen szabadon bánik az időpontokkal, amikor a költő publicisztikájáról ír. Hitler győzelme az 1933-as időpontot jelöli ki, csakhogy e sorsfordító esemény a költőt élete végéig foglalkoztatta.

Fejtő Ferenc 1947-es tanulmányának ambivalens véleményére már hivatkoztunk. Jóval határozottabban fogalmazott négy évtizeddel későbbi levele, amelyet Miklós Tamásnak írt: „A *Hegel–Marx–Freud* esszé késői kiadásában én vagyok a ludas. Ugyanis amikor ő közölni akarta, töredékesen, túlhaladottnak találtam s azt szerettem volna, ha a *befejező részben* Attila már az akkori nézeteinek megfelelőbben aktualizálja – s csak akkor hozzuk le. Ezért kicsit neheztelt rám, mert szerettem volna minél előbb megjelentetni, de végül is belátta, hogy igazam van. Halála után azért hoztuk le – amikor sajnos a *befejező rész* végleg elmaradt – mert úgy amint hagyta, képet nyújt Attila szellemi fejlődésének

egyik állomásáról és tanúsítja, hogy Hegel, Marx és Freud szintézisével (amellyel akkori-ban Wilhelm Reich német pszichoanalitikus is próbálkozott és később E. Fromm) akart egy tökéletesebb világmagyarázó elmélethez eljutni.” (Idézi Miklós T 1988a, 179–180. p.)

A levél állításait mindenekelőtt Horváth Iván vonta kétségbe. Lehet, hogy Fejtő ellenezte a tanulmány megjelentetését eredeti formájában, de meglepő, hogy nem tud arról: JA utóbb megírta a kívánt befejező részt (a 7. pontot). Az is magyarázatra szorulna, hogy a *Szép Szó*-beli publikációban – mindössze néhány héttel a költő halála után – miért szerepel az 1936 utáni időpont, amely föltehetően éppen Fejtőtől származik. (Vö. Horváth I 1992a, 316. p.; Horváth I 2006, 276–277. p.)

Sándor Pál visszaemlékezése szerint a költő 1934-ben írta a *Hegel – Marx – Freudot*. Részben a kétségbeesett Szántó Judit kérésének eleget téve, részben a kommunista mozgalom érdekeit szem előtt tartva Sándor Pál szűk körű vitát kezdeményezett József Attilával, hogy eltérítse őt a marxizmussal – szerinte – nyilvánosan szakítani készülő szándékától és az erről szóló „kiáltványának” megírásától. Állítólag e vita nyomán írta meg a költő – „eredeti álláspontját erősen szelídítve, leszűrve” – a *Szép Szóban* megjelent szöveget. (Ld. Sándor P 1957, 330–332. p.)

Sándor Pállal szemben többen is kétségeiket hangoztatták, nem tartván túlságosan meggyőző tanúnak (a költővel szemben elfogult, sőt ellenséges viselkedését igyekezett utólag szépíteni). Az 1934-es időpont ellen számos életrajzi érvet lehet felhozni. JA az év első felében Hódmezővásárhelyen tartózkodott. Nyáron, amikor hazaérkezik, kitör a botrány Illyés Gyula és Nagy Lajos moszkvai meghívása, illetve az ő mellőzése miatt. Szeptemberben írja levelét Veres Péterhez, amelyben kinyilvánítja teljes szakítását a *Társadalmi Szemle* körével, tehát Sándor Pálékkal. Ettől még akár vitatkozhattak volna egymással, de nem tűnik igazán életszerűnek, tekintve, hogy Sándor Pálnak a JA elleni, mozgalmi körökben kifejtett intrikája nem lehetett teljesen ismeretlen a költő előtt sem. A visszaemlékezés hitelét az is csökkenti, hogy JA két, egymástól különböző álláspontját hozza közös nevezőre. Először azt írja, hogy a költő az immár tudománytalannak ítélt marxizmust a tudományosnak elismert freudizmus felől akarta cáfolni, másodszor viszont azt, hogy JA „kettős törvényszerűségben” hitt, a marxizmus és a freudizmus párhuzamos igazában – ld. 329., ill. 330. p. JA korábbi törekvése volt a két tan kölcsönös kiegészítése, a *Hegel – Marx – Freud*nak már más a pozíciója: freudista-freudomarxista nézőpont alapján bírálja a marxista felfogást. (Vö. Veres A 2008, 98–99. p.)

Ugyanakkor Sándor Pál figyelemre méltó megállapítása, hogy a *HMF* a költő „eredeti álláspontját”, marxizmuskritikáját „erősen szelídítve, leszűrve” képviseli, ami a töredékesen fennmaradt szövegváltozatokkal összehasonlítva kétségtelenül igaz, és az utóbbiak fél évszázados lappangása miatt nem volt ismert. Sándor Pál persze még ismerhette az összes kéziratot (1941-ben közre is adott egy válogatást belőlük *Költészet és nemzet* címmel, a maga olvasatát követő, önkényes szerkesztésben), amelyekből utóbb (éppen neki köszönhetően) számos átmenetileg elkallódott, lappangott. Csupán 1986-os váratlan előkerülésük után váltak ismertté. Ő viszont ezek ismeretében még levonhatta helytálló következtetését. (Föltehetően ő a ludas abban, hogy a szövegek egy része akkor nem került vissza a költő családjához.) A már idézett visszaemlékezé-

sében „egy nagyarányú marxista esztétika megalkotására való törekvés”-ként méltatja az általa szerkesztett kötet anyagát (ld. 327. p.), de 1941-ben egyáltalán nem ejtett szót erről. Az *igazi József Attila* címmel 1940-ben publikált tanulmányában pedig (igyekezve megfelelni a költő halálát követően kialakult kultusznak) JA személyes sorsproblémáira próbálta visszavezetni az elméleti írások túlélezett kérdésfeltevéseit, s közvetve a költő betegségével hozta összefüggésbe a „dialektikus marxista korszaka” utáni fordulatát, freudomarxista tájékozódását (holott írása elején még elhárítani igyekszik az effajta magyarázatot, vö. Sándor P 1940; KJA2 1987, 1340–1341. p., ill. 1346–1347, 1361. p.).

A Szabolcsi Miklós-féle kritikai kiadás szerint is „a tanulmány gondolata [már] jóval 1936 előtt foglalkoztatta a költőt” – ld. JAÖM3 1958, 455. p. Szabolcsi elsősorban Sándor Pál visszaemlékezésére hivatkozik (mint kéziratra, mert – jöllehet Sándor Pál szövege is helyet kapott az emlékkönyvben, melyet Szabolcsi szerkesztett – a könyvet gyakorlatilag a megjelenése pillanatában betiltották, és csak évtizedek múlva került könyvtári forgalomba). Szabolcsi 1968-ban már Forgács László datálási javaslatát fogadta el, az 1934–35-ös időpontot (ld. Szabolcsi M 1968, 83. p.), 1998-ban viszont, nagymonográfiájának utolsó kötetében – Horváth Ivánt követve – az 1936-tól számított időszakhoz kötötte a *HMF* keletkezését (ld. Szabolcsi M 1998, 588, 710. p.).

Forgács László – az általa felállított korszakolás keretében – 1934-re és 1935 elejére datálta a *HMF* megírását, azaz JA „válságkorszaka” reprezentatív termékének tekintette, amely alapos marxista kritikára szorul (ld. Forgács 1965a, 184. p.). Forgács nem hozott fel filológiai érvet álláspontja mellett.

Az 1934-es datálás mellett szállt síkra Miklós Tamás is (ld. Miklós T 1988a, 130–135, 174. p.). Forgácshoz hasonlóan periodizációs megfontolás vezette őt is (de az ő javaslata különbözik Forgácsétól). Miklós Tamás négy szakaszt különböztet meg JA marxista gondolkodói pályáján. 1931-ben és 1932 elején, az *Irodalom és szocializmus*ban és a körülötte született írásokban (*Kassák Lajos 35 verse*, *Természettudomány és marxizmus*) még töretlen forradalmi optimizmus és szigorúan determinált történelem- és társadalomkép, illetve a kettő összekapcsolása, a szükségszerűen bekövetkező proletárforradalomba vetett hit jellemezte a költőt. Ökonómiai determinizmusán az „első repedést” az 1932 júniusában publikált *Egyéniség és valóság* mutatja, később pedig – Hitler győzelmét követően – teljesen összeomlott a determinált történelmi progresszióról vallott elképzelése. Ennek két fő dokumentuma *A egységfront körül* című írás és a *HMF*. Az utóbbiban megjelenő éles Marx-kritika azonban hamarosan új és pozitív Marx-értelmezésnek adta át helyét. A tudat történelemalakító szerepe váltja fel a gazdasági determinizmust, Marx elmélete pedig már nem tudományként, gazdaságtanként, hanem humanista filozófiaként lesz vállalható hagyomány. S éppen ez az új Marx-kép fordította szembe 1934 novemberében publikált írásában – *A szocializmus bölcselétében* – a determinista felfogáshoz ragaszkodó sztálinizmust. (Ld. 101–153. p.)

Eszerint a *HMF* a költő átmeneti revizionista felfogását reprezentálja. Az 1934. eleji datálásra Miklós Tamás elsősorban az általa bemutatott fejlődéskoncepció alapján következtet (úgy véli, hogy szemléleti pozícióját tekintve csak *A szocializmus bölcselete* előtt keletkezhetett – vö. 175. p.). De filológiai érve is van: a *HMF* írása idején JA még nem mélyült el a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* tanulmányozásában (ezt bizonyítja a „Gattungs-

wesen” félrefordítása is – vö. 178. p.), jöllehet ez a Marx-mű lett a kései JA legfőbb referenciája. Miklós Tamás felsorakoztatja a maga álláspontja mellett Fejtő Ferenc tekintélyét is, közreadva Fejtő hozzá írt, 1986. június 5-i keltezésű levelét (ld. korábban).

Az, hogy a költő utóbb eltávolodott a marxizmus determinista válfajától, a szakirodalomban immár általánosan elfogadott álláspont, ahogy az is, hogy a marxi jövődőlés (a proletárforradalom) teljesülésének elmaradását JA a társadalmi öntudatra ébredés zavaival próbálta magyarázni. S az egyoldalú determinizmussal való radikális szakítás valóban a *Hegel – Marx – Freudra* is jellemző, egyes szövegváltozatai egyenesen Marx véletlenfelfogását és az érdek túlbecsülését kritizálják. (Ld. Veres A 2008, 90–91. p.)

Miklós Tamás fejlődésrajza azonban vitát váltott ki (elsősorban Horváth I 1989a; Horváth I 2006). Az általa deterministának felfogott Kassák-kritikáról Tverdota György kimutatta, hogy itt bukkan fel először, 1931 szeptemberében a pszichoanalízis ismerete. Horváth Iván azt vetette Miklós Tamás ellen, hogy a költő nézeteinek tényleges változásait egy mesterkélt prekonceptciónak megfeleltetve rendezte át: „Az átkelkezésnek [...] nagy oka van. Kedvezőtlen, hogy a költő 1933-ban kommunista, 1934-ben szocdem, 1936–1937-ben pedig már annak sem mondható, hanem úgyszólván felekezeti fölötti (Lackó Miklós találó kifejezésével »szabad szocialista«.) Ez így sehogyan sem jó. Akkor hát a kései tanulmányt átkeltezzük az 1933-as és az 1934-es közé! Ha mármost az 1934-es cikk antibolsevizmusát antisztálinizmussá kendőzzük, sokkal piacképesebb fejlődésrajzot kapunk. JA az eretnek kommunizmus állapotából a revizionizmus poklát megjárva a sztálinizmustól megtisztított marxizmus mennyországába emelkedik. A *Hegel, Marx, Freud* afféle vargabetű.” – ld. Horváth I 2006, 271–272. p. Horváth Iván vitatta, hogy JA a „Gattungswesen”-t félrefordította volna, szerinte itt valójában „értelmezés történt”, hiszen a német szó ‘nemi’-t is jelenthet, nemcsak ‘nembeli’-t – ld. 275. p.

Miklós Tamás fejlődésrajzát Veres András is elvetette, ugyanakkor vitatta Horváth Iván kritikájában, hogy egybemossa JA politikai és filozófiai nézetbeli váltásait (ld. Veres A 2008, 99–100. p.). Bár a *HMF* egyes szövegváltozatai radikális fenntartásokat fogalmaznak meg a korabeli marxista doktrínával szemben, e kritika semmiképp sem jelenti a marxi elmélet teljes elutasítását. JA Marx-értelmezése folyamatosan változott ugyan, de annak világnézeti kereteiből élete végéig nem tudott és föltehetően nem is akart kilépni.

Nemcsak a *Szép Szó* szerkesztői tudták úgy (mint azt a *HMF* első publikációja feltünteti), de az 1986-ban előkerült szövegváltozatok és korrektúrapéldányok is azt támasztják alá, hogy JA kései, utolsó tanulmányáról van szó. A *HMF* nézőpontjához leginkább közel álló, részben hasonló problémákat felvető két recenzió – az *Új szocializmust! Hort Dezső könyve* és az *Ázsia lelke* – megjelenésének időpontja is (1935 decembere, illetve 1936 márciusa) valószínűsíti a *HMF* megírásának (pontosabban: a megírás kezdetének) kései időpontját.

Miklós Tamás eljárása is példa lehet rá: mennyire döntő a *HMF* szemléleti pozíciójának és keletkezési időpontjának meghatározása szempontjából az értelmező állásfoglalása abban, hogy JA milyen más művével-műveivel társítja. Horváth Iván szerint a *HMF* keletkezésének kezdőpontja napra pontosan megadható: „az 1936. december 9. előtti utolsó kedden, mégpedig hajnaltájt” esett meg a dolog – ld. Horváth I 2006, 276.

p. JA ugyanis ekkor vetette papírra a Bartók Béla disszonanciájáról *Medvetánc* címmel tervezett tanulmányának vázlatát, amit a Bartók Bélának írt, 1936. december 9-i keltezésű levele alapján tudni lehet. Ebben a költő mentegeti magát azért, mert előző éjszaka végig tanulmányvázlatán dolgozott – hogy másnap megmutathassa Bartóknak –, így viszont elaludta a megbeszélt találkozójukat (vö. JAL 2006, 487. p.). Horváth Iván úgy gondolja, hogy a vázlat utolsó három (13–15.) pontja a *HMF* első fölvetésének tekinthető. (Először 1991-ben kifejtett álláspontját Szabolcsi Miklós és mások is átvették.)

Veres András 2008-as tanulmányában egyetértett Horváth Ivánnal abban, hogy a *HMF* a költő kései elméleti írása, ugyanakkor kétségeit jelezte a *Medvetánc* kapcsolatos hipotézisét illetően (ld. Veres A 2008, 100. p.). Semmi sem bizonyítja, hogy a Bartók-tanulmány vázlata korábbi, mint a *HMF* első változatai, a Hegel, Marx és Freud közötti viszony pedig már korábban is foglalkoztatta a költőt. A *HMF* eredeti változatának nagyobb, illetve kidolgozottabb része valójában a Hegel–Feuerbach–Marx hármas teljesítményének összehasonlításáról szól. Akkor viszont hogyan hiányozhat Feuerbach említése a Bartók-vázlatból, miközben nem hiányzik *A szocializmus bölcselete* című 1934-es tanulmányból. Vagy tekintsük akkor – hasonló logikával és a kétségtelenül fennálló párhuzam alapján – *A szocializmus bölcseletét* a *HMF* első fölvetésének?

Horváth Iván a *HMF* szövegtörténetének új koncepcióját ismertető 2012-es tanulmányában válaszolt Veres András ellenvetéseire. Elismeri, hogy a Bartók-vázlat vége (a három pont) „persze rejtelmes” (ld. Horváth I 2012, 58. p.), és nem tekinthető az egész *HMF* megalkotása „legelső, hanem csupán egyik lényeges pillanatának” (ld. 65. p.). Úgy látja, hogy a Bartók-vázlat nem lehet későbbi szöveg, mert „elkészült, a kezünkben van, szemben a *Hegel – Marx – Freud* szövegével, amely töredék maradt, nem készült el, és most már soha nem is fog elkészülni. A költő nem írta meg a II. részt, amelyben feltehetőleg Freudnak szexualitás és szaporodás fogalmi szétválasztására, a szexualitás gyermekkori ambivalenciájára, a biszexualitás alapvető voltára vonatkozó nézeteit hasznosította volna a társadalomelméletben, és amelyre a nehezen megfejthető vázlat utolsó pontja mintha célzást tenne.” – ld. uo.

Horváth Iván válasza figyelmen kívül hagyja, hogy a Bartók-tanulmányból még annyi sem készült el, mint a *Hegel – Marx – Freud*ból, magáról a vázlatról (illetve végéről) pedig ő maga mondja, hogy „rejtelmes”, azaz nincs kifejtve. Még merészebb feltételezése az, amit a *HMF* el nem készült második részének tulajdonít. Még ha elfogadnánk is (ami korántsem magától értetődő – ld. szövegközlésünk magyarázatait), hogy a fennmaradt néhány töredék a második rész előzménye, ezek egyikében sem található meg az ambivalencia vagy a biszexualitás problémája, ahogy maga a kifejezés sem.

A Bartók-tanulmány vázlatában szereplő Freud-értelmezés is merőben különbözik a *Hegel – Marx – Freud*tól. Amott a férfi és a női szexualitás disszonanciájának paralizmusát emeli ki (ld. a *Medvetánc* szöveghelyének tárgyi magyarázatát), míg a *HMF* legfőbb újdonságát éppen a férfi–nő relációval szembeállított gyermek-felnőtt kapcsolat hangsúlyozása jelenti. Ennek elhanyagolását kéri számon a marxi elméleten (a pszichoanalízis felől közelítve meg a kérdést, de nem hagyva ki a keresztény tanításra való hivatkozást sem). Tehát kifejezetten különbözik a két szöveg nézőpontja, amiből leg-

alább annyi következik, hogy a Bartók-vázlatnak a Hegel–Marx–Freud triászra vonatkozó gondolatmenetét (ha ugyan ez a korábbi szöveg) JA utóbb erőteljesen módosította. (Külön kérdés, hogy a *Medvetánc* utolsó pontjával merőben ellentétes pozíciót foglalt el az egykorú *Szabad-ötletek* jegyzékében, ahol arról ír, hogy a nő a nemi szervével mintegy megeszi, elemésztí a férfi nemi szervet.)

Bár a Bartók-tanulmányvázlat időbeli elsőségétől immár eltekint Horváth Iván, koncepcionális elsőbségétől nem, hiszen most is ennek alapján közelít a HMF 7. pontja, illetve a második rész lehetséges álláspontjához. Ha a második részben valóban az általa feltételezett békéltető-kiegyező magatartás került volna kifejtésre, aligha bizonyult volna kielégítő válasznak az első rész súlyos kiinduló kérdésére, arra, hogy a diktátorok uralta történelem megváltoztatható-e, és ha igen, hogyan. Vajon mit jelent, mit pozicionál a Horváth által József Attilának tulajdonított „gyermeki marxizmus” fogalma? Gond van az időpontokkal is. A *Szerkesztői üzenet* 1936 áprilisában, A Dunánál júniusban jelent meg, míg a *Medvetánc* fél évvel későbbi, decemberben keletkezett. Bár valamennyi szöveg 1936-os, tehát elképzelhető kapcsolat közöttük és a hosszasan készülő HMF között, mégsem tűnik valószínűnek, hogy a bennük megjelenő nézőpont ilyen mértékben azonos lenne, és a költő szemléleti pozíciója időközben változatlan maradt volna. Éppen a HMF töredékei közti hangsúlyeltolódások mutatják, hogy JA – nem akármilyen küzdelmet folytatva álláspontja kialakításáért – nem egy esetben változtatott érvein és hangnemén. Ha a Hegel – Marx – Freudot úgy fogjuk fel, mint JA utolsó szavát a marxizmus-kritikában, nem helyezhető a fejlődési sor végére az 1936 elején született *Szerkesztői üzenet*.

Kritikai kiadásunk önálló szövegnek tekinti a *Medvetánc*ot – végül is a szöveg túlnyomó része, az első tizenkét pont egészen másról szól –, ezért nem a HMF keretében, hanem különálló szöveggént közöljük.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

Főváltozat 1.

1–2. sor

Hegel – Marx – Freud [/] I. A tudományos szocializmus: A főcím, illetve a *Szép Szó* posztumusz közlésének csak a központosításban eltérő címe (*Hegel, Marx, Freud*) az el nem készült tanulmány egészét jelöli. A címben is fennáll valamelyest inkonzisztencia, mivel a sorszámmal ellátott alcím viszonya a főcímhez képest tisztázatlan marad, már csak azért is, mert az elkészült első rész alcímeként pontosabb és találobb lenne az egyik elvetett címötlet (*Hegel, Feuerbach és Marx*).

4. sor

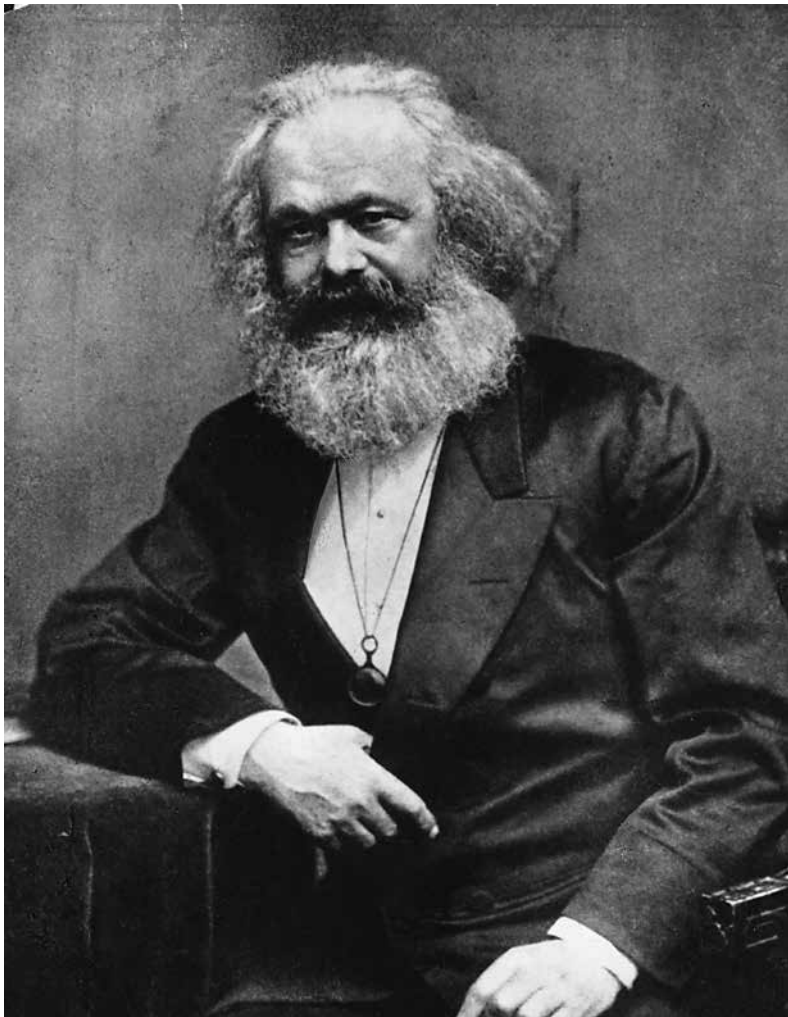
Nem szükséges, hogy tudós legyen az ember: Fennmaradt egy JA-töredék, amely így kezdődik: „E sorok írója költő.” A szöveg retorikájában mutatkozó feltűnő párhuzam mellett figyelmet érdemel azért is, mert JA itt is a bolsevikok és szociáldemokraták ellentétével, illetve ellentétes koncepciójával foglalkozik. De az 1934-es töredék állást foglal a szociáldemokraták mellett. Abban is különbözik a HMF első pontjától, hogy néven nevezi a szemben álló feleket (a bolsevistákat és a szociáldemokratákat).

Georg Wilhelm Friedrich Hegel

Ludwig Feuerbach

Karl Marx

9–23. sor

Marxista gondolkodók magában a gazdálkodási módban jelölik meg a bajok forrását: A kétféle hagyomány képviselői – a szociáldemokraták és a bolsevikok (aki- ket nem nevez meg a szöveg, csak körülír) – egyaránt módosították a 19. századi elképzelést a szocializmus megvalósítását illetően. A „békés átalakulás hívei [...] nem számítanak a proletár osztály egészére”, ugyanakkor „más osztályokból” is remélnék támogatókat és „így végül osztályközi pártot alkotnak.” (Ez a beállítás megjelenik József Attilának a középosztályról szóló cikkében is.) A „forradalmi hagyományokhoz ragaszkodók” viszont – úgy is, mint „egy kisebb megszervezett csoport” (!) – valamilyen társadalmi katasztrófát „pl. háború”-t kihasználva akarják magukhoz ragadni a hatalmat. A szöveg hangsúlyozza, hogy mindkét mozgalom „tudományos szocializmusnak” mondja magát, ami ráirányítja a figyelmet a jelen- ség visszasságára. JA itt nem rangsorolja a két mozgalmat, nem foglal állást egyik mellett sem, hanem szimmetrikusan egymás mellé helyezi őket. Lehetséges, hogy távolságtartását mindkét mozgalommal szemben taktikai megfontolások motivál- ták, de valószínűbb, hogy ekkor már eltávolodott a szociáldemokratáktól is. A kom- munistákkal való szakítása után egy egész év kellett ahhoz, hogy rászánja magát a közeledésre a Mónus Illés szerkesztette *Szocializmus* köréhez. A folyóiratban pub- likált cikkében, *A szocializmus bölcselétében* és a már hivatkozott, ugyancsak 1934-es, töredékben maradt hitvallásában képviselt szociáldemokrata álláspontját később feladta, a *Szép Szó* szerkesztése idején már csak annyi bizonyos, hogy baloldali és marxista.

24–31. sor

2. [/] **A tudományos szocializmus [...] a történelmi materializmus [...] Dialektikus, ökonomikus és humanista:** A második pont a marxista tanítás (a „tudományos szocializmus”) rövid foglatát adja. Marxista kézikönyvekre hivatkozik, de valójá- ban Friedrich Engels *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* című műve gondolatmenetét követi. (Magyarul *A szocializmus fejlődése utópiától tudományig* címmel, Bokányi Dezső fordításában többször is megjelent, ld. pl. Engels 1924.) A „humanista” minősítés JA szemében 1934 végétől (*A szocializmus bölcselé- tétől*) válik meghatározóvá.

35. sor

nem proletári, hanem: Eredetileg „proletár”. Itt található az első olyan javítás „pro- letári”-ra, amely feltehetően idegen kéztől (valószínűleg Ignotus Páltól) származik. JA jóváhagyta.

36–40. sor

a társadalmi haladás alapjául megtette az ipart és a munkásságot, amazt mint tárgyi, emezt mint alanyi tényezőt véve számításba s a társadalmi haladás következő állomásaként a szocializmust fogta föl, mint következményt a modern ipar tárgyi oldaláról nézve és mint célt a munkásság alanyi szempontjából: A marxi fejlődéskoncepciót az 1932-es *Egyéniség és valóság* című tanulmányhoz hason- lóan alany és tárgy kettős relációjában mutatja be. E megkülönböztetéssel mintegy előkészíti a tanulmány alapvető dilemmáját: ha az európai haladás következtében

az ipar és a technika (a „termelési eszközök”) olyan fejlettségre tettek szert, „amilyenre a termelési eszközök filozófusai nem is gondolhattak”, a munkások pedig hatalmas pártokba szerveződtek, amelyek „magukhoz vonták a nem-bérmunkások csapatait is”, miért nem következett be a Marx által megővendőlt forradalom?

50–53. sor

miért nincs még szocializmus? Nem azt akarom mondani, hogy nem következik el, [...] Csak azt kérdelem, hol csúszott hiba a számításba, hogy’ lehet az, hogy az u.n. „tárgyi előfeltételek megvannak” s az alanyiak hiányoznak?: Ez a kérdés az, amelyre a HMF egésze keresi a választ.

53–54. sor

Marx azt írja, hogy az emberiség csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyek megoldásához a szükséges feltételek a valóságban jelenvannak: Utalás Marx *Kritik der politischen Ökonomie (A politikai gazdaságtan bírálatához)* című, 1859-ben megjelent könyvének előszavára, ahol történelmi materialista elveinek tömör foglalatát adja. JA az eredeti németet a Kröner-féle Marx-kiadásból ismerhette (ld. Marx 1932, 2. kötet, 37. p.). A kötetet állítólag JA magánál hordta, és gyakran idézett is belőle barátainak. Németül: „Die Gedanken der herrschenden Klasse sind in jeder Epoche die herrschenden Gedanken, d. h. die Klasse, welche die herrschende *materielle* Macht der Gesellschaft ist, ist zugleich ihre herrschende *geistige* Macht.” Modern fordításban: „Egy társadalomalakulat soha nem tűnik le addig, amíg nem fejlődtek ki mindazok a termelőerők, amelyeknek számára elég tágas, és új, magasabbrendű termelési viszonyok soha nem lépnek helyébe, amíg anyagi létezési feltételeik magának a régi társadalomnak méhében ki nem alakultak. Ezért az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert ha pontosabban megvizsgáljuk, mindig azt látjuk, hogy a feladat maga is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak vagy legalábbis létrejövőfélben vannak.” – ld. MEM13 1965, 7. p.

54–55. sor

hogy’ lehet tehát, hogy egy hatvan millió lakósu állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?: JA a nemzetiszocializmust a marxi szocializmus, illetve kommunizmus negatív alternatívájának tekintette, s a HMF tulajdonképpen a marxi történelemfelfogás egyoldalú determinizmusával és túlzó racionalizmusával szemben próbál magyarázatot találni az „alanyi tényező” tömeges eltévelyedésére.

56–67. sor

3. [/] Hegel szerint [...] észszerűség valóságát megkeresse: A 3. pont eleje a tanulmány első címszereplőjének, Hegelnek koncepcióját, pontosabban ennek néhány alapelemét foglalja össze: fejlődés-elvét, amely a „világ szellemének”, az abszolút szellemnek önmozgásából következik – így jön létre a természet, a történelem és az ember öntudatra ébredése is –, valamint a világterv racionalitását, azt, hogy Hegel szerint a lét és észszerűség áthatja egymást. (Annyira ismertnek tekinti a Hegeltől vett idézetet, hogy nem tartja szükségesnek megjelölni leelőhelyét, a *Phänomenologie des Geistes*, azaz *A szellem fenomenológiáját*.) JA azért emeli ki a lét és észszerűség

összhangját, mert a tanulmány talán legfontosabb vizsgálódási pontja a lét és tudat viszonya. A hegeli koncepcióban a költő szerint csak a megismerés időpontja kérdéses, a lehetősége (bekövetkezése) nem.

68–87. sor

Marx előtt Feuerbach [...] teszi észszerűvé a különböző korok vallásos képzeit:

Színre lép a második szereplő, Feuerbach, aki ugyan nincs beemelve a címbe, de nagy teret kap a *HMF* főszövegében és szövegváltozataiban, sőt nagyobb, mint Hegel. JA legalább részben valószínűleg Plehanovnak Feuerbachot Marxhoz közelítő értelmezését követi, amely szerint Feuerbach nemcsak közvetlen filozófiaí előfutára volt Marxnak, hanem jelentős mértékben kidolgozta Marx és Engels világnézetének filozófiai alapjait. (JA könyvtárában megvolt Plehanov *A marxizmus tudományos alapproblémái* című könyvének mindkét – 1923-as és 1933-as – magyar fordítása. Az *egy-ségfront körül* című vitacikkében idéz is belőlük.) Feuerbach a hegeli elvet (Marxot megelőzve) úgy alakította át, hogy az „embert” állította az abszolút szellem helyébe. (Az *embert* föltehetően azért kap idézőjelet, mert nem a konkrét embert, hanem az emberiséget jelöli.) Feuerbach szerint a vallásos szükséglet az emberi kedélyben (érzelemlágyban) gyökerezik. A fejlődést az emberek öntudatosodási folyamatokként írja le: előbb mint különféle vallásos nézetek-változások sorozatát, majd – amikor az emberek felismerik, hogy az isteni lények valójában az ember (kivetített) tükörképei – a humanista fordulat eredményeként az emberszeretet öntudata és vallása lép az isteni szeretet eszméi helyébe. Ahogy a protestantizmus kiiktatja a közvetítő papot, úgy Feuerbach elgondolása kiküszöböli a közvetítő isteneszmét. A JA tanulmányában később kiemelt jelentőséget kapó nemi szerep problémájára már itt is utalás történik: „Feuerbach a nemi egyesülést is vallásos áhitattal telinek gondolja, papi és isteni áldás nélkül.” JA szerint magyarázatot igényel, hogy miért volt szükség előbb az isteni és egyházi, Feuerbachnál pedig a humanista szentesítésre.

70–72. sor

hatol el a történelem változása a dolgok gyökeréig, ahol az emberek kedélyére

hat. A kedély, a sziv nemcsak formája a vallásnak,... hanem maga a vallás lényege.” (1): Feuerbach-idézet Engels tanulmányából, aki maga is a dán származású filozófus és szociológus, Karl Nicolai Starcke (1858–1926) *Ludwig Feuerbach* című könyvéből (Stuttgart, 1885) veszi át. (A gépiratban eredetileg szerepelt is, Engelstől átvéve: „(Idézve Starckenál 168.l.)” – ld. 34. lábjegyzet.) A hivatkozott 168. lapon (amely a *Religionsphilosophie* című fejezet első oldala) a Feuerbach-idézethez – „Die Perioden der Menschheit [...]” – tartozik egy szerzői jegyzet, amiből kiderül, hogy Starcke ezt a Feuerbach-mondatot „Grün I. pag. 407.” alapján idézi, azzal a megjegyzéssel, hogy Feuerbachnak a *Grundsätze der Philosophie, Nothwendigkeit einer Veränderung* című írását Grün 1842-re vagy 43-ra teszi, továbbá hogy Bolin (Starcke szerint joggal) úgy véli: ez az írás a *Vorlesungen über das Wesen der Religion*-ból (1851) kihagyott előadás, amit alátámaszt a Grün-kiadásban publikált Feuerbach-levél: „An Duboc (1862), Grün II, pag. 147.” Karl Grün (1817–1887) német filozófus, újságíró, politikus, Feuerbach levelezésének és hagyatékának sajtó alá rendezője (*Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlass sowie in seiner philosophischen Charak-*

terentwicklung). Wilhelm Bolin (1835–1924) finn filozófus, vonatkozó műve: *Ueber Ludwig Feuerbach's Briefwechsel und Nachlass*. A HMF egyik nyomdai levonatának (jelzete: JA 1087/29.) utolsó lapján található hivatkozásjegyzék alapján kitérünk a forrásokra (azt feltételezve, hogy a jegyzék József Attilától származik). A végjegyzetből – „(1) Engels: Ludwigh Feuerbach és a német klasszikus filozófia old.” (ld. Fv2, 238. sor) – hiányzik az oldalszám, amiből akár arra következtethetnénk, hogy JA átvette valahonnan a fordítást, amihez később kereste volna ki Engelsnél a lapszámot. De ha volt ilyen forrása, egyelőre nem ismeretes. Szántó Judit szerint (ld. Tasi 1976, 400–401. p.) JA könyvtárában Engels műve megvolt magyarul a végjegyzetben hivatkozott címen (*Ludwig Feuerbach és a német klasszikus filozófia lezárulása*, ld. Engels 1922), de az ebben található fordítás más, mint a *Hegel – Marx – Freud*-ban olvasható szöveg. Az Európa Könyvtár sorozatban kétszer is megjelent másik kiadás címe kissé eltér – *Feuerbach és a klasszikus német filozófia lezárulása*, ld. Engels 1901; Engels 1932 –, és az a fordítás sem egyezik a HMF-belivel. Engels írásának még egy magyar fordítása volt, Bresztovszky Ernőé, a Szabó Ervin szerkesztette *Marx és Engels válogatott műveiben* (ld. Marx – Engels 1905–1909), de ez sem mutat szövegazonosságot a HMF-fel. A szöveg németül: „»Die Perioden der Menschheit unterscheiden sich nur durch religiöse Veränderungen. Nur da geht eine geschichtliche Bewegung auf den Grund ein, wo sie auf das Herz des Menschen eingeht. Das Herz ist nicht eine Form der Religion, so daß sie auch im Herzen sein sollte; es ist das Wesen der Religion.« (Zitiert bei Starcke, S. 168.)” – ld. pl. Engels 1962, 283. p. Modern magyar fordításban: „Az emberiség korszakait csak vallási változások különböztetik meg. Csúpn ott hatol egy történelmi mozgalom az alapig, ahol az emberi szívbe hatol. A szív nem a vallás egyik formája olyképpen, hogy a szívben is benne kellene lennie a vallásnak; a szív a vallás lényege.” – ld. MEM21 1970, 272. p.

86–87. sor

Hegelnél az ész működik – öntudatlanul – a művelődés erkölcsében, Feuerbachnál az erkölcsiség lép elő tudatosan s teszi észszerűvé a különböző korok vallásos képzetait: JA az ész, illetve az erkölcs meghatározó szerepét emeli ki a két gondolkodó tanításában, de nem élezi ki túlságosan ellentétüket, inkább szimmetriát állít fel közöttük.

88–163. sor

4. [/] A hegeli elvet követve kapcsolódik Marx [...] ő pedig „materializálta” a nemiséget: A 4. pont a marxista filozófia néhány alaptételét emeli ki és állítja egységes logikai rendbe. (Tulajdonképpen az eredeti elméletet rekonstruáló törekvésről van szó, mivel különböző helyekről idézett szövegelemek között mutat ki összefüggést.) JA Marx és Engels ifjúkori műveiből vett idézetekkel próbálja megvilágítani azt, amit különösen fontosnak tart, és aminek érvényét később – illetve másutt – részben kétségbe vonja (a 6. és 7. pontban, illetve a nagyobb szövegváltozatokban).

92–94. sor

„A szocialista ember számára – ugymond – az egész ugynevezett világtörténelem nem más, mint az ember nemzése (illetve termelése: *Erzeugung*) az emberi

munka által.” (2): JA bizonytalanságát jelzi, hogy előbb a „születése” szóval fordítja az *Erzeugung*ot, majd átjavítja „nemzés”-re (ld. 42. lábjegyzet), végül újra kiírja ezt, és zárójelben hozzáteszi: „termelése”, sőt németül is megadja a terminust. A korrektúrapéldány végjegyzete tartalmazza az idézet pontos helyét: „(2) Marx: Nationalökonomie und Philosophie. Der Historische Materialismus, (Kröner Ausg. I. 307.)” – ld. Fv2, 239. sor. A kiadás könyvészeti leírását ld. Marx 1932. Eredetiben: „[Indem aber] für den sozialistischen Menschen die ganze sogenannte Weltgeschichte nichts anderes ist als die Erzeugung des Menschen durch die menschliche Arbeit [...]” – ld. Marx 1932, 1. kötet, 307. p. Modern fordításban: „Amennyiben azonban a szocialista ember számára az egész úgynevezett világtörténelem nem más, mint az embernek az emberi munka által való létrehozása, mint a természetnek az ember számára való létrejövése, akkor ily módon megvan a szemléletes, ellenállhatatlan bizonyítéka a maga általi születéséről, a maga keletkezési folyamatáról.” – ld. Marx 1962, 77. p. JA itt meglehetősen szabadsággal idézi Marxot. Az eredeti szövegben a nemzés némelykor a termelés szinonimájaként szerepel ugyan, de inkább csak annak egyik eseteként. Maga a probléma a *Die deutsche Ideologie*-ből, azaz a *Német ideológiából* került ide (melynek akkor még nem volt magyar fordítása; JA vagy németül olvasta, vagy valamelyik népszerűsítő kiadvány közvetítésével ismerte), s rövidebb később (138–139. sor) már pontosan idézi: „»Az életnek a termelése – mind a sajáté a munkában, mind az idegené a nemzésben –« egyszerre természeti és társadalmi viszony.” A modern magyar kiadásban így szerepel az idézett gondolat: „Az élet termelése, mind a saját életé a munkában, mind az idegen életé a nemzésben, most már azonnal kettős viszonyként jelenik meg – egyfelől természeti, másfelől társadalmi viszonyként –, társadalmiként abban az értelemben, hogy ezen több egyén együtműködését értjük [...] Ebből következik, hogy egy meghatározott termelési mód vagy ipari fejlődési fok mindig az együtműködés meghatározott módjával vagy meghatározott társadalmi fejlődési fokkal jár együtt, és az együtműködésnek ez a módja maga is »termelőerő«.” – ld. MEM3 1960, 30. p.

94–95. sor

„Az emberi lényeg a társadalmi viszonyok összessége”: A korrektúrapéldány végjegyzete tévesen adja meg a szöveghelyet: „(3) (4) (5) U. o. 298. o.” – ld. Fv2, 240. sor. Eredetiben: „In seiner Wirklichkeit ist es das Ensemble der gesellschaftlichen Verhältnisse.” – ld. Marx 1932, 2. kötet, 4. p. (Az „es” az előző mondatban szereplő „das menschliche Wesen”-re, szó szerint: „emberi lényeg”-re vonatkozik.) Tehát a hatodik Feuerbach-tézisről van szó, modern fordításban: „Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége.” – ld. MEM3 1960, 9. p.

95–96. sor

„az ember egyéni és faji élete nem különbözik” (4), maga „az egyén a társadalmi lény” (5): A korrektúrapéldány végjegyzete helyesen adja meg a szöveghelyet: „(3) (4) (5) U. o. 298. o.” – ld. Fv2, 240. sor. Eredetiben: „Das individuelle und das Gattungsleben des Menschen sind nicht verschieden, [...]”, illetve „Das Individuum ist das gesellschaftliche Wesen.” – ld. Marx 1932, 1. kötet, 298. p. Modern fordításban

(helyes sorrendben): „Az egyén maga a társadalmi lény. [...] Az ember egyéni és nembeli élete nem különbözőek, bármennyire úgy van is – és az szükségszerű –, hogy az egyéni élet létezési módja a nembeli életnek egy inkább különös vagy inkább általános módja, vagy minél inkább úgy van, hogy a nembeli élet egy inkább különös vagy általános egyéni élet.” – ld. Marx 1962, 70–71. p. Itt merül fel először a német eredetiben a *Gattungswesen* kifejezés, amely az emberi faj megkülönböztetésére szolgál. JA fordításában a *faji* és/vagy a (nemiséget jelölő) *nemi* szó szerepel, míg a hivatkozott magyar kiadás a *nembeli* kifejezéssel él. Az eltérő szóhasználat különböző értelmezésmódot feltételez, illetve eredményez. Miklós Tamás többek között a „Gattung” félrefordítása miatt kárhoztatja a HMF szemléleti pozícióját és tekinti átmenetinek JA fejlődésében (ld. Miklós T 1988a, 178–179. p.). Horváth Iván kétségbe vonja, hogy JA félrefordította volna a marxi kifejezést (melyet Feuerbachtól örökölt), a „nembeli” egyben „nemi”-t is jelenthet, mert Marx *Privateigentum und Kommunismus* (*Magántulajdon és kommunizmus*) című kéziratában (1844) az ember szexuális mivoltával köti össze társadalmi mivoltát, mint ahogy később *A német ideológiában* (1846) ugyancsak az ember szexuális meghatározottságával kapcsolja össze a magántulajdon, a munkamegosztás, sőt egyáltalán a termelés eredetét. (Vö. Horváth I 2006, 272–275. p.)

103–111. sor

Marx elmélete szerint [...] „a nyelv a gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát önmagam számára is létező, valóságos tudat” (6). A termelésben az emberiség önmagát termeli, [...] s ez a társadalom az egyes embernek természetévé válik: Míg Feuerbach öntudatosodásként, addig Marx önteremtésként gondolja el az emberi történelmet. Az önteremtés fogalmába a nemi tevékenység is beleértendő, amelynek JA megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít. A korrektúrapéldány végjegyzete helyesen adja meg a szöveghelyet: „(6) Marx: Deutsche Ideologie, Der Hist. Mat. Kröner, II. 21.” – ld. Fv2, 241. sor. Eredetiben: „die Sprache ist das praktische, auch für andere Menschen existierende, also auch für mich selbst existierende, wirkliche Bewußtsein”. – ld. Marx 1932, 2. kötet, 21. p. Modern fordításban: „A nyelv olyan régi, mint a tudat – a nyelv maga a gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát a magam számára is csak ezáltal létező valóságos tudat, és a nyelv, miként a tudat, csak a más emberekkel való érintkezés szükségletéből, kénytelenségéből keletkezik.” – ld. MEM3 1960, 31. p.

114–117. sor

A modern ipar megkövetelte a hűbéri társadalom átalakulását polgárivá; s a mai, még modernebb ipar megköveteli, hogy a jelen polgári társadalom a dolgozó emberek társadalmává alakuljon át: JA itt a marxista fejlődéskoncepciónak azt a sematikus változatát ismerteti, amely az ipari-technikai fejlődésből származtat mindent.

118–123. sor

A társadalom maga osztályokra válik, [...] Minthogy az emberi lényeg a társadalmi viszonyok összessége, nyilvánvaló, hogy mind a tulajdonjog és az erkölcs, mind a tudományok és a termelési eszközök, mind az osztályok harca és a nemek

viszonya az emberi lényeg valóságának megjelenései: Figyelemre méltó, hogy JA az osztályokra szakadt társadalom leírásában is az alapját képező „emberi lényeg” (egységet) hangsúlyozza.

124–130. sor

Kategóriáit Marx az emberek faji és nemi létéből származtatja. E származtatást az jellemzi, hogy a *nemi tevékenységet gazdaságinak, termelésnek fogja föl, a termelésben, gazdaságban, politikában azonban már csak faji* megnyilatkozást lát és nem veszi észre benne a nemiséget*. Jellemzi az is, hogy a *nemiséget s vele az embert, hogy úgy mondjam, fiziológiai és nem biológiai szempontból, a testi lét szervei és nem ösztönei szempontjából nézi s az így, szervei oldaláról megérteni próbált ember megfelelőjének látja a termelési eszközök oldaláról szemlélt társadalmat*: JA itt a nemiség egyoldalú megközelítését, lebecsülését veti Marx szemére. A *Gattungswesen* terminus mindkét lehetséges jelentését felhasználja: „faji és nemi lét”-ről beszél. Lapalji jegyzetben hozzáfűzi: „* »species« – nem »race«”. A nyomdai levonaton (ld. Fv2) e helyütt jelentősen változtatott a szövegen. A tanulmányban itt merül fel először a pszichoanalízis nézőpontját mutató állítás. Freud magyarul *Három értekezés a szexualitás elméletéről* címmel megjelent művében olvasható meghatározása szerint „az »ösztön« [...] egy folyamatosan működő, mindig testi természetű ingerforrás lelki képviselete [...] a testiség és szellemiség egy határfogalma”. – ld. Freud 1919, 44. p. Ez az idézet szerepel a JA barátja, Székely Béla által szerkesztett *Emberismeret* című folyóirat *A pszichoanalízis mellett és ellen* című, 1935. júniusi tematikus számában is (ld. 7. p.). A fiziológiai megközelítéssel szembeállított biológiai álláspont az (agresszív) ösztönök aktivitásának meghatározó szerepét tételezi – e gondolat megtalálható *A művészet kérdése és a proletárság*, valamint az *Ázsia lelke* című írásokban is.

131–132. sor

„Az első megállapítandó tényállás az egyének testi szervezete (mint a társadalomban a termelési eszközök fejlettsége!) és ezáltal adott viszonyuk a többi természethez.” (7): Itt és a következőkben a költő a *Die deutsche Ideologie*-ből idéz, illetve fordít. A korrektúrapéldány végjegyzete tévesen adja meg a szöveghelyet: „(7) (8) U. o. 20.” – ld. Fv2, 242. sor. Eredetiben: „Der erste zu konstatierende Tatbestand ist also die körperliche Organisation dieser Individuen und ihr dadurch gegebenes Verhältnis zur übrigen Natur.” – ld. Marx 1932, 2. kötet, 11. p. Modern fordításban: „Az első megállapítandó tényállás tehát ezeknek az egyéneknek testi szervezete és általa adott viszonyuk a rajtuk kívüli természethez.” – ld. MEM3 1960, 23. p. Tulajdonképpen ezt vetette fel JA az *Egyéniség és valóságban is*, és (a *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?* című vitacikke elején írtak szerint) ezen a Marx-tól eredő állításon akadtak fenn a mozgalom emberei.

132–137. sor

Az emberek „akkor kezdenek különbözni az állatoktól, amikor élelmiszereiket termelni kezdik” – ezt „testi szervezetük föltételezi”. „Amilyen módon életüket nyilvánítják az egyének, olyanok. Hogy mik, az tehát egybeesik termelésükkel; éppugy azzal, amit termelnek, mint azzal is, ahogy termelnek. Mik az

egyének, ez termelésük anyagi feltételeitől függ.” „Ez a termelés először a népesség szaporodásával lép elő.” (8): A korrektúrapéldány végjegyzete tévesen adja meg a szöveghelyet: „(7) (8) U. o. 20.” – ld. Fv2, 242. sor. Eredetiben: „Sie selbst fangen an, sich von den Tieren zu unterscheiden, sobald sie anfangen, ihre Lebensmittel zu produzieren, ein Schritt, der durch ihre körperliche Organisation bedingt ist. [...] Wie die Individuen ihr Leben äußern, so sind sie. Was sie sind, fällt also zusammen mit ihrer Produktion, sowohl damit, was sie produzieren, als auch damit, wie sie produzieren. Was die Individuen also sind, das hängt ab von den materiellen Bedingungen ihrer Produktion. Diese Produktion tritt erst ein mit der Vermehrung der Bevölkerung.” – ld. Marx 1932, 2. kötet, 11. p. Modern fordításban: „Ők maguk akkor kezdik magukat az állatoktól megkülönböztetni, amikor termelni kezdik életfenntartási eszközeiket; olyan lépés ez, amelyet testi szervezetük szab meg. [...] Ahogyan az egyének életüket megnyilvánítják, olyanok ők maguk. Az tehát, hogy mik, egybevág termelésükkel, mind azzal, amit termelnek, mind pedig azzal, ahogy termelnek. Hogy tehát az egyének mik, az termelésük anyagi feltételeitől függ. E termelés csak a népesség megszorodásával jelentkezik.” – ld. MEM3 1960, 23–24. p.

137–140. sor

Az első termelőviszony „a viszony férfi és nő, szülők és gyermekek között, a család.” „Az életnek a termelése – mind a sajáté a munkában, mind az idegené a nemzésben –” egyszerre természeti és társadalmi viszony. (9): A korrektúrapéldány végjegyzetei közül hiányzik a (9)-es tétel. Az idézett szövegrész eredetiben: „Das dritte Verhältnis, was hier gleich von vornherein in die geschichtliche Entwicklung eintritt, ist das, daß die Menschen, die ihr eigenes Leben täglich neu machen, anfangen, andere Menschen zu machen, sich fortzupflanzen – [...] das Verhältnis zwischen Mann und Weib, Eltern und Kindern, die Familie. [...] Die Produktion des Lebens, sowohl des eignen in der Arbeit wie des fremden in der Zeugung, erscheint nun schon sogleich als ein doppeltes Verhältnis – einerseits als ein natürliches, andererseits als gesellschaftliches Verhältnis [...]” – ld. Marx 1932, 2. kötet, 19, 20. p. A *Die deutsche Ideologie* (ahonnan az idézet származik) valójában nem az első, hanem a harmadik történelmi tettként beszél a családi viszonyok kialakulásáról. Modern fordításban: „A harmadik viszony, amely itt már eleve belép a történelmi fejlődésbe, az, hogy az emberek, akik saját életüket naponként újra megtermelik, kezdenek más embereket termelni, szaporodni – a férfi és nő, szülők és gyermekek közötti viszony, a család. [...] Az élet termelése, mind a saját életé a munkában, mind az idegen életé a nemzésben, most már azonnal kettős viszonyként jelenik meg – egyfelől természeti, másfelől társadalmi viszonyként – társadalmiként abban az értelemben, hogy ezen több egyén együttműködését értjük”. – ld. MEM3 1960, 30. p. Figyelemre méltó, hogy a szövegben a szülők és a gyermekek közötti viszony is szerepel – JA később (a 7. pontban) éppen ennek elmaradását kéri számon Marxon.

140–147. sor

A népesség szaporodásával „fejlődik a munkamegosztás, amely eredetileg nem volt más, mint a munka megosztása a nemi aktusban.” (10) „Ez a három moz-

zanat, a termelési erő, a társadalmi állapot és a tudat egymásközt ellenmondásba kerülhet és kell, hogy kerüljön, mert a munka megosztásával adva van a lehetősége, sőt a valósága annak, hogy a szellemi és az anyagi tevékenység, az élvezet és a munka, termelés és fogyasztás különböző egyénekre jusson.” (11) A munka megosztásával pedig jelentkezik „a tulajdon, amely már csírájára, első formájára lel a családban, amelyben az asszony és a gyermekek a férfi rabszolgái.” (12): A korrektúrapéldány végjegyzetei mindhárom jegyzetpontonál tévesen a 20. oldalra utalnak: „U. o.” – ld. Fv2, 243–245. sor. Eredetiben: „Damit [mit der Vermehrung der Bevölkerung – az előző mondatból] entwickelt sich die Teilung der Arbeit, die ursprünglich nichts war als die Teilung der Arbeit im Geschlechtsakt [...] diese drei Momente, die Produktionskraft, der gesellschaftliche Zustand und das Bewußtsein in Widerspruch miteinander geraten können und müssen, weil mit der Teilung der Arbeit die Möglichkeit, ja die Wirklichkeit gegeben ist, daß die geistige und materielle Tätigkeit, daß der Genuß und die Arbeit, Produktion und Konsumtion, verschiedenen Individuen zufallen [...] (...die Verteilung der Arbeit und ihrer Produkte..., also) das Eigentum, das in der Familie, wo die Frau und die Kinder die Sklaven des Mannes sind, schon seinen Kern, seine erste Form hat.” – ld. Marx 1932, 2. kötet, 22, 22–23, 23. p. Modern fordításban: „E birkatudat vagy törzsi tudat további fejlődése és kialakulása a termelékenység fokozódásának, a szükségletek szaporodásának és a mindkettő alapjául szolgáló népességszaporulatnak köszönhető. Ezzel kifejlődik a munka megosztása, amely eredetileg nem volt más, mint a munkának a nemi aktusban való megosztása [...] ez a három mozzanat, a termelőerő, a társadalmi állapot és a tudat egymással ellentmondásba kerülhet és kell kerülnie, mert a munka megosztásával adva van annak lehetősége, sőt valósága, hogy a szellemi és anyagi tevékenység – hogy az élvezet és a munka, termelés és fogyasztás más-más egyéneknek jusson [...] A munka megosztásával [...] egyidejűleg az elosztás is adva van, mégpedig a munkának és termékeinek [...] egyenlőtlen elosztása, tehát a tulajdon, amelynek a családban, ahol a nő és a gyermekek a férfi rabszolgái, megvan már a csírája, az első formája.” – ld. MEM3 1960, 31–33. p.

147–161. sor

„A nőhöz, mint a közös gyönyör cselédjéhez és mint zsákmányhoz való viszonyban ki van mondva az a végtelen lealacsonyítás, amelyben az ember önmaga számára létezik, [...] Az embernek az emberhez való közvetlen, természetes, szükséges viszonya a férfinak a nőhöz való viszonya. [...] Ennek a viszonynak a jellegéből következik, hogy az ember, mint *faji lény* [...] Ebben a viszonyban megmutatkozik az is, hogy az ember *sükséglete* mennyire lett *emberi* szükségletté, tehát mennyire lett szükségletévé a *másik* ember mint ember, mennyire közügye egyuttal a lét és tovább hogy legegységibb mivoltában mennyire a magántulajdon első pozitív megszüntetése.” (13): A korrektúrapéldány végjegyzete: „Nationalökonomie und Philosophie, i. h. I. 293–4.” – ld. Fv2, 246. sor. (Sajthibát tartalmazott: „293–3.”, melyet javítottunk, mert nem valószínű, hogy JA -tól -ig ugyanazt az oldalszámot adta volna meg.) A szövegrésznek egy másik kézirata is fennmaradt, ld. [A nőhöz, mint]. Eredetiben: „In dem Verhältnis zum

Weib als dem Raub und der Magd der gemeinschaftlichen Wollust ist die unendliche Degradation ausgesprochen, in welcher der Mensch für sich selbst existiert, denn das Geheimnis dieses Verhältnisses hat seinen unzweideutigen, entschiedenen, offenbaren, enthüllten Ausdruck in dem Verhältnis des Mannes zum Weibe und in der Weise, wie das unmittelbare, natürliche Gattungsverhältnis gefaßt wird. Das unmittelbare, natürliche, notwendige Verhältnis des Menschen zum Menschen ist das Verhältnis des Mannes zum Weibe. Aus dem Charakter dieses Verhältnisses folgt, inwieweit der Mensch als Gattungswesen, als Mensch sich geworden (?) ist und erfaßt hat; das Verhältnis des Mannes zum Weib ist das natürlichste Verhältnis des Menschen zum Menschen. In ihm zeigt sich also inwieweit das natürliche Verhalten des Menschen menschlich oder inwieweit das menschliche Wesen ihm zum natürlichen Wesen, inwieweit seine menschliche Natur ihm zur Natur geworden ist. In diesem Verhältnis zeigt sich auch, inwieweit das Bedürfnis des Menschen zum menschlichen Bedürfnis, inwieweit ihm also der andere Mensch als Mensch zum Bedürfnis geworden ist. Dasein zugleich Gemeinwesen ist und weiter in seinem individuellsten die erste positive Aufhebung des Privateigentums.” – ld. Marx 1932, 1. kötet, 293–294. p. Modern fordításban: „A nőhöz mint a közösségi képzsákmányához és szolgálójához való viszonyban az a végtelen lefokozás van kimondva, amelyben az ember önmaga számára exisztál, mert e viszony titkának félreérthetetlen, határozott, nyilvánvaló, leleplezett kifejezése a férfinak a nőhöz való viszonyában van és abban a módon, ahogy a közvetlen, természetes nembeli viszonyt felfogják. Az embernek az emberhez való közvetlen, természetes, szükségzerű viszonya a férfinak a nőhöz való viszonya. Ebben a természetes nembeli viszonyban az embernek a természethez való viszonya közvetlenül az emberhez való viszonya, mint ahogy az emberhez való viszonya közvetlenül a természethez való viszonya, saját természetes meghatározása. Ebben a viszonyban tehát érzékiileg, egy szemlélhető tényre redukálva jelenik meg, mennyire lett az emberi lényeg az embernek természetté vagy a természet az ember emberi lényegévé. Ebből a viszonyból tehát meg lehet ítélni az ember egész művelődési fokát. E viszony jellegéből következik, mennyire lett a maga számára és ragadta meg magát az ember mint nembeli lény, mint ember; a férfinak a nőhöz való viszonya az embernek az emberhez való legtermészetesebb viszonya. Benne tehát megmutatkozik, mennyire lett az ember természetes viszonyulása emberivé, vagy mennyire lett az emberi lényeg neki természetes lényeggé, mennyire lett emberi természete neki természetté. Ebben a viszonyban az is megmutatkozik, mennyire lett az ember szükséglete emberi szükségletté, mennyire lett neki tehát a másik ember mint ember szükségletté, s ő legegényibb létezésében mennyire közösségi egyúttal.” – ld. Marx 1962, 67–68. p.

162–163. sor

Marx szemére veti Feuerbachnak, hogy a nemiséget „idealizálta.” Feuerbach éppígy felróhatná Marxnak, hogy ő pedig „materializálta” a nemiséget: A JA 155/1. jelzetű korrektúrapéldányon JA ezt a bekezdést törölte. Talán azért járt el így, mert Marx kritikájára a 6. és 7. pontban kerített sort.

165–171. sor

5. [/] Sokan, kik szinte kérkednek a „marxizmus” kifejezéssel, ezt néha „proletárszocializmus” névvel helyettesítik s ugyanigy beszélnek „proletáriróladomról”, „proletárkulturáról”, melyen azonban nem néptudományi különlegességet értenek, hanem olyasmit, ami a polgárinak nevezett mai általános műveltségnél magasabbrendű. Marx gondolata szerint azonban mindenki szocialista, aki tudva munkálkodik azon, hogy az ember méltó legyen önmagához, hogy az emberi lényeg kifejlésre jusson, hogy megszűnjenek azok a társadalmi különbségek: Az 5. pont egyfelől a marxi tanítás alapvető történetbölcséleti-politikai üzenetéről, a proletariátus világtörténelmi feladatáról szól, másfelől arról, hogy a szocializmus vállalása nem csak a proletariátus ügye. JA itt egyfelől visszautal a tanulmány nyitányára (ahhoz, hogy valaki tisztában legyen a gazdasági helyzet súlyosságával, nem szükséges tudósnak vagy proletárnak lennie). Hangsúlyozza (*A szocializmus bölcsellete* című írásához hasonlóan), hogy mindenki szocialista, aki azonosul a társadalom felszabadításának, a társadalmi különbségek megszüntetésének ügyével. Másrészt elutasítja azt a marxisták körében előszeretettel hangoztatott álláspontot, hogy a „proletáriróladom”, illetve a „proletárkultúra” magasabb rendű volna, mint a polgárinak degradált róladom. (Az 1930-ban írt *Iróladom és szocializmus*-ban még ő maga is ezt képviselte.) A költőt 1934-től kezdődően erőteljesen foglalkoztatta a proletáriróladom problematikussága. Az [*E sorok írója*] kezdetű töredékében egyenesen azt írja: „A költő általában azért szocialista, mert belátja azt, amit belátnak azok a munkások, akik éppugy szeretik és óhajtják az élet apró örömeit, harc árán, ha kell, mint a költő. Ezért amikor a szocialista mozgalom vereségeinek megítéléséről van szó, mindama okokon kívül, amelyeket a politikusok elmondanak, kifejtene és rendszereznek is, egy olyan eddig meg nem fogalmazott és csakis költők által kimondható okra gondol, olyan okra, amelynek hatékonyan működő létét az a negatív jel mutatja, hogy a munkásosztálynak, amely pártokkal, szakszervezetekkel, szövetkezetekkel, sakk-körökkel és dalárdákkal rendelkezik nincs költészete, nincs szépirodalma. Nincsen szocialista szépirodalom, [...]” Egy másik, [*Bevezetés, mely borsot tör*] kezdetű töredékében mintegy továbbviszi gondolatát: „Ha egy osztály – a bér-munkásokról van szó – a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlenséggé ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára.” JA álláspontjának paradox voltát jelzi, hogy már nem hisz önálló proletárkultúrában, ugyanakkor kárhoztatja a proletariátust azért, mert nem tud olyan kultúrát teremteni (mint ahogy a polgárság tudott), amely egy világtörténelmi küldetésű osztálytól elvárható lenne. A tanulmány 5. pontja pedig éppen azt hangsúlyozza, hogy a proletariátusnak az egész emberiséget kell képviselnie.

175–192. sor

„Ha a szocialista írók ezt a világtörténelmi szerepet a proletárságnak tulajdonítják, ez semmiesetre sem azért történik, mert isteneknek tartják a proletárokat. Inkább fordítva. Minthogy a kifejlett proletárságban gyakorlatilag teljessé vált az elvonatkozás minden emberségtől, sőt az emberségnek a látszatától is; [...] De nem szabadithatja föl magát anélkül, hogy saját életfeltételeit meg ne szün-

tetné. Saját életfeltételeit nem szüntetheti meg anélkül, hogy meg ne szüntetné a mai társadalomnak minden embertelen életfeltételét, melyek az ő helyzetében vannak összefoglalva. Nem hiába járja ki a munka kemény, de acélozó iskoláját. Nem arról van szó, amit ez vagy az a proletár, vagy maga az egész proletárság ideig-óráig mint célt képzel maga elé. Arról van szó, ami ő és amit e lét szerint történelmileg tenni kényszerül. Célja és történelmi tette saját élethelyzetében, mint a mai polgári társadalomnak egész szervezetében világosan, visszavonhatatlanul elő van írva.” (14): A korrektúrapéldány végjegyzete: „(14) Marx: Die Heilige Familie. I. h. I. 377–8.” – ld. Fv2, 247. sor. Eredetiben: „Wenn die sozialistischen Schriftsteller dem Proletariat diese weltgeschichtliche Rolle zuschreiben, so geschieht dies keineswegs, *wie die kritische Kritik zu glauben vorgibt*, weil sie die Proletarier für Götter halten. Vielmehr umgekehrt. Weil die Abstraktion von aller Menschlichkeit, selbst von dem Schein der Menschlichkeit im ausgebildeten Proletariat praktisch vollendet ist, weil in den Lebensbedingungen des Proletariats alle Lebensbedingungen der heutigen Gesellschaft in ihrer unmenschlichsten Spitze zusammengefaßt sind, weil der Mensch in ihm sich selbst verloren, aber zugleich nicht nur das theoretische Bewußtsein dieses Verlustes gewonnen hat, sondern auch unmittelbar durch die nicht mehr abzuweisende, nicht mehr zu beschönigende, absolut gebieterische Not – dem praktischen Ausdruck der Notwendigkeit – zur Empörung gegen diese Unmenschlichkeit gezwungen ist, darum kann und muß das Proletariat sich selbst befreien. Es kann sich aber nicht selbst befreien, ohne seine eigenen Lebensbedingungen aufzuheben. Es kann seine eigenen Lebensbedingungen nicht aufheben, ohne alle unmenschlichen Lebensbedingungen der heutigen Gesellschaft, die sich in seiner Situation zusammenfassen, aufzuheben. Es macht nicht vergebens die harte, aber stählende Schule der Arbeit durch. Es handelt sich nicht darum, was dieser oder jener Proletarier oder selbst das ganze Proletariat als Ziel sich einstweilen vorstellt. Es handelt sich darum, was es ist, und was es diesem Sein gemäß geschichtlich zu tun gezwungen sein wird. Sein Ziel und seine geschichtliche Aktion ist in seiner eigenen Lebenssituation, wie in der ganzen Organisation der heutigen bürgerlichen Gesellschaft sinnfällig, unwiderruflich vorgezeichnet.” – ld. Marx 1932, 1. kötet, 377–378. p. (A kurzivált rész – amely a Marx és Engels által bírált ifjúhegeliánusokra, „kritikai kritikusok”-ra vonatkozik – kimaradt JA fordításából.) Modern fordításban: „Ha a szocialista írók ilyen világtörténelmi szerepet tulajdonítanak a proletariátusnak, ezt semmiképpen sem azért teszik, mert – ahogy a kritikai kritika el akarja hitetni – a proletárokat isteneknek tartják. Éppen fordítva. Mivel a kialakult proletariátusban gyakorlatilag kiteljesedett a minden emberiségtől, még az emberiség látszatától való elvonatkozás is, mivel a proletariátus életfeltételeiben a legembertelenebbé kicsúcsosodott formájukban összpontosultak a mai társadalom összes életfeltételei, mivel az ember a proletariátusban elvesztette önmagát, de egyúttal nemcsak hogy megnyerte e veszteség elméleti tudatát, hanem a többé el nem hárítható, többé nem szépíthető, abszolút parancsoló szükség – a szükségszerűség gyakorlati kifejezése – közvetlenül fellázadásra is kényszeríti ez ellen az embertelenség ellen, ezért lehet és kell, hogy a proletariátus

felszabadítsa önmagát. De nem szabadíthatja fel önmagát anélkül, hogy meg ne szüntetné a mai társadalom összes embertelen életfeltételeit, amelyek az ő helyzetében összpontosulnak. A proletariátus nem hiába megy át a munka kemény, de megacélozó iskoláján. Nem arról van szó, hogy egyik vagy másik proletár, vagy akár az egész proletariátus időlegesen mit képzel el céljának. Arról van szó, hogy mi a proletariátus, és hogy e létének megfelelően történelmileg mit lesz kénytelen tenni. Célja és történelmi cselekvése saját élethelyzetében csakúgy, mint a mai polgári társadalom egész szervezetében, érzékletesen és megmásíthatatlanul ki van jelölve.” – ld. MEM2 1958, 35–36. p. Az itt logikailag levezetett, magától értetődőnek tűnő konstrukció, az „e lét szerint történelmileg tenni kényszerül” lesz utóbb JA bírálatainak tárgya. De itt még nem Marxot (és Engelst) kritizálja, hanem az őket eltorzító, ugyanakkor a marxizmusukkal kérkedő követőiket.

192–198. sor

Ehhez hozzáfűzhetjük, [...] Azok a „marxisták”, kik mindenütt és mindenben anyagi érdeket keresnek s az anyagi érdeket teszik elvvé az emberi öntudat mai fokán is a cselekedetek értelmének vizsgálatában, Marx gondolataiból egy kukkot sem értenek: Tulajdonképpen a korábban megkezdett gondolatmenetet folytatja tovább, azzal együtt olvasandó: „Marx gondolata szerint azonban mindenki szocialista, aki tudva munkálkodik azon, hogy az ember méltó legyen önmagához, hogy az emberi lényeg kifejlésre jusson, [...]” – ld. 168–170. sor. „amint a proletárokat az *anyagi szükség* sarkallja e történelmi folyamatban, úgy serkent másokat szocialista irányban *erkölcsi szükségletük* s úgy tette magát Marxot szocialistává az *elméleti szükségyszerűség*, mert e szükségletek mindegyikében a társadalmi, azaz emberi lényeg jut kifejezésre.” – ld. 192–195. sor. JA tehát a proletárok anyagi szükségével egyenrangúként veti fel az erkölcsi szükséglet és az elméleti szükségyszerűség motiváló erejét. Itt még csak egyes marxisták – Marxszal szembeállított – eltévelyedéseként jelenik meg az anyagi érdek túlbecsülése. De két olyan korábbi változata is fennmaradt (töredékesesen) a tanulmánynak – ld. [*Nem szükséges, hogy*] és [*egymástól. Csak ott hatol*] –, amelyekben magát a marxi érdekfelfogást kritizálja. Az előbbiben így fogalmaz: „Marx és követői az emberi természet mozgató elvének az érdeket nevezik meg, mely tartalmazza a szükségleteket. Az embereket szükségleteik vezéreltik, érdekeik osztályérdekké egyesülnek s a harc a szükségletek kielégítéséért, az osztályérdekek érvényesítéséért folyik a társadalomban. Ezzel a felfogással sikerül fényt vetni a társadalmi folyamatokra. Ám azonnal kialszik ez a világosság, amikor magukat a szükségleteket, az érdekeket próbáljuk vele szemügyre venni.” – ld. 117–122. sor. A társadalmi jelenségek érdekelvű értelmezése már csak azért sem lehet sikeres, mert „az emberek nem ismerik érdekeiket, igazi szükségleteiket” – ld. 123–124. sor; amit annak hisznek, általában képzelt érdekek és szükségletek. Például a nyakkendő társadalmi szükséglet ugyan egy hivatalnok esetében, akinek munkájához hozzátartozik a nyakkendő viselete, de nem terjeszthető ki mindenki másra is. JA már az *Emberi eszmélet és társadalmi haladás* című töredékében (1932) hivatkozik a (társadalom által előírt) képzelt szükségletek jelenségére. A fizikai nyomorban szenvedő tömegek megmozdulását valóban lehet magyarázni az érdekekkel, ám annál érthet-

lenebb ennek alapján megérteni az uralkodó osztályok tagjainak tevékenységét: „nem értem, hogy miért szükséglet az emberek számára »a fejlett ipari tőkés állam«” – veti fel JA, szokatlan élességgel (142–143. sor). Értetlensége azon az előfeltevésén alapul, hogy a szükséglet mindig személyes és közvetlen. Az uralkodó osztály tagjai esetében pedig (nagyobb szabadságfokuk, választási lehetőségük következtében) nem lehet tevékenységük indítékát az anyagi érdekre szűkíteni. „Milyen »anyagelvű« érdeke, szükséglete volt Marxnak – teszi fel eleve költőinek szánt kérdését JA –, hogy életét a kapitalizmus elleni harcnak szentelje, és Engelsnek, a gyárosnak, hogy Marx hű fegyvertársa és segítője legyen? Általában azt látjuk, hogy történelmi materializmussal éppen azokat a forradalmárokat, a puritán idealizmusu Lenineket, akik a világban s a történelemben a történelmi materializmussal tájékozódnak s a hasonlóan puritán idealizmusu ellenfeleiket, a Hitlereket s mindkét csoport közös ellenfeleit, a vallásos keresztényeket meztláb járó szerezeteseikkel, vagyis éppen a társadalmi harcok eszmehordozóit értjük legkevésbé.” – ld. 148–154. sor.

199–208. sor

6. [/] Mint látjuk, Marx szerint arról van szó, aminek történnie kell és nem arról, hogy mit gondolnak, milyen adott célokat tüznek maguk elé a proletárok és pártjaik. Marx tehát az embert mint látható, érzéki valóságot szemléli, életfeltételeiből és „*reális énjéből*” következtet jövőjére. Következtesen meg is teheti ezt, hiszen úgy gondolja, hogy az egyén léte adva van saját tudata számára. „A tudat sohasem lehet egyéb, mint a tudott lét és az ember léte az ő valóságos életfolyamata.” „Nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet határozza meg a tudatot.” (15) Ehhez kapcsolódik az a nézete, hogy az ember úgy fejlődik, hogy megváltoztatja életkörülményeit s ezek a megváltoztatott életkörülmények megváltoztatják őt. Eszerint saját tudatunkkal közvetlenül nem alakíthatjuk létünket: A 6. pont közvetlenül kapcsolódik az 5.-hez. A korrektúrapéldány végjegyzete: „(15) Marx: Deutsche Ideologie, i. h. II. 13.” – ld. Fv2, 248. sor. Eredetiben: „Das Bewußtsein kann nie etwas anderes sein als das bewußte Sein, und das Sein der Menschen ist ihr wirklicher Lebensprozeß. [...] Nicht das Bewußtsein bestimmt das Leben, sondern das Leben bestimmt das Bewußtsein.” – ld. Marx 1932, 2. kötet, 13. p. Modern fordításban: „A tudat [Bewusstsein] sohasem lehet más, mint a tudatos lét [bewusstes Sein], az emberek léte pedig az ő tényleges életfolyamatuk. [...] Nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet határozza meg a tudatot.” – ld. MEM3 1960, 24–25. p. A német ideológiára hivatkozva JA a marxizmus alapvető fogyatékoságának tekinti, hogy tagadja a tudatnak a létet közvetlenül formáló szerepét. A léte szerint tenni kényszerül gondolat egyoldalúságának, illetve elégtelenségének kritikáját tulajdonképpen már az előző pontban felmerült észrevétel előlegezte, miszerint nemcsak az anyagi szükség vezet (het) a szocialista perspektíva képviselőjére, hanem az erkölcsi belátás, illetve (maguk Marxék esetében) az elméleti szükségszerűség felismerése is. Figyelmet érdemel, hogy JA az *Ázsia lelke* című recenziójának egyik kéziratában még Feuerbachnak tulajdonítja azt, amiért a *Hegel – Marx – Freud*-ban Marxot kritizálja: „A Feuerbach-i tétel alapján állva, hogy t. i. a lét határozza meg a tudatot, nem értjük ma már mindennapi

lelki tapasztalatainkat sem maradék nélkül, nemhogy kulturákat értelmezhetnénk vele. A feuerbach-i tétel összeütközésbe jut azzal az új, természettudományosnak tekinthető belátással, mely azt tanítja, hogy tudatos gondolkodásunkat egy tudatalan gondolkodás kíséri, mely amazzal messze meghaladja jelentőségben, mert közelebb áll valódi cselekvéseink forrásaihoz, ösztöneinkhez.” – ld. *Ázsia lelke* (5. kézirat).

209–212. sor

Egy új természettudomány, a pszichoanalízis, azonban azzal a fölfedezéssel vált betegségek gyógyító módjává, hogy a tudat képes a lét közvetlen alakítására, ha másként nem, hát úgy, hogy kivet magából, elfojt oly gondolatokat, melyeket éppen a valóságos, természetes lét sugalmaz s ezzel az elfojtással annyira megváltoztatja a létet, [...]: JA elfogadja Freudnak azt a fellépésétől kezdve hangoztatott álláspontját, miszerint a pszichoanalízis: természettudomány. Majd egyértelmű utalást tesz a pszichoanalízis központi fogalmára, az elfojtásra. Freud 1915-ben külön tanulmányt jelentetett meg e témáról (*Die Verdrängung*), és a fogalom szerepel számtalan magyar nyelvű írásban is. Az elfojtás egy olyan dinamikus aktivitás, amellyel az egyén a tudattalanba száműzi és ott tartja a szexuális ösztöntörekvéshez kötődő képzeteket, emlékeket. JA szerint az „új természettudomány, a pszichoanalízis” az egyénnek mint társadalmi lénynek fejlődésében számos olyan jelenséget fedezett fel, amit Marx még nem ismerhetett. Így pl. a tudat képes a lét közvetlen alakítására. Az igazi problémát nem a létet eltorzító tudattevékenység lehetősége okozza, hanem annak a történelmet uraló megvalósulása: „Az ilyen ember – s az emberiség történelmi multjában csak ilyen emberekre számíthatunk – kétséggel kívül a valóságos lény, tudata azonban nem felel meg ösztönös (faji, nemi) létének, hanem csak annak a létnek a képét adja, amelyet már eltorzított. Ez a tudat nem a lét képét torzítja el, hanem magát a létet mint természetet s e torzított lét képét többé-kevésbé hiven megőrzi.” – ld. 215–219. sor. A *német ideológia* nevezetes „hamis tudat” fogalmának és koncepciójának könyvtári irodalma van, a hamis tudat megszüntetésének Marx és Engels által leírt módját számosan bírálták. De József Attilának (a pszichoanalízis nyomán kialakított) elképzelése, mely szerint a tudat voltaképpen nem a lét „utólagos”, hanem „előzetes” eltorzításában érdekelt, azzal a következménnyel járna, hogy a hamis tudat egyáltalán nem küzdhető le. Illetve talán egy módon mégis: kollektív terápia révén.

212–219. sor

az egészséges ember beteg emberré válik, az érzéken-észszerűen gondolkodó lényben létre jön pl. az a vallásos kedély, az a valóságos lelkiállapot, melynek fogalmát oly mulatságosnak találta Engels Feuerbachnál: Az [*egymástól. Csak ott hatol*] kezdetű töredékben JA részletesen kifejti e problémát. Ennek eleje megegyezik azzal, ami az Fv1 3. pontjának „Marx előtt Feuerbach kísérletezett azzal” kezdetű bekezdésében olvasható. Ám ezt követően így folytatódik (az utóbb áthúzott szövegrész): „Ez a kereszténység lényegén tünődő filozófus magyarázó elvű üti azt az erkölcsiséget, mely maga is magyarázatra szorul. Mégis örök érdeme marad, hogy az elvont gondolkodást ráirányította a nemiségre, mint ami erkölcsi ötvözetben a történelmi vallások érzéki-emberi alapja.” – ld. Av2, 13. lábjegyzet.

„Marx és Engels fölfigyelték a Feuerbachtól fölvetett kérdésre és élesen bírálták a nemiség-erkölcsiség első filozófusát. Ők a feuerbach-i vallásos kedélyt visszautasították s odajutottak ezzel, hogy a nemi egyesülést is termelési (gazdasági) folyamatnak fogták föl, aminek valóban fölfogható, de anélkül, hogy emberi lényegét kimerítenék vele. »A feuerbach-i morálteória szerint az értéktőzsde az erkölcsösség legszentebb temploma...« »Szeretet is uralkodik a börzén, amennyiben ez nemcsak érzelmös frázis, mert mindenkinek boldogságösztöne kielégül a másikban« – gunyolódik Engels Feuerbachon. »A valóságban minden osztálynak, sőt minden mesterségnek megvan a maga morálja és a szeretet, amelynek mindent egyesítenie kellene, háborukban, veszekedésekben, pörösködésekben, házi zsörtölődésekben, válóperekben és egymás minél nagyobb kizsákmányolásában nyilvánul meg.« – Engels veti a szavakat Feuerbach ellen s így elhárítja a kérdést, ahelyett hogy felelne rá, hogy a szeretet, amelynek – mint ő maga mondja – mindent egyesítenie kellene, miért tör ellenséges táborokban önmaga ellen. Max Weber kutatásai azonban inkább Feuerbachot igazolják, mint Engelst. Weber, mint ismeretes, a kapitalizmus kifejlődését a protestantizmus puritán erkölcsi eszményeivel magyarázza, történelmi adatai alapján. A guny, melyet Engels Feuerbach ellen irányoz, visszafordul – a puritánok erkölcsi eszményei szerint az értéktőzsde ha nem is »legszentebb temploma« az erkölcsösségnek, de mindenesetre tiszteltetreméltó helye. »A feuerbach-i elvont embertől a valóságos eleven emberhez csak akkor juthatunk el, ha azt tetteiben, a történelemben szemléljük« – mondja Engels. Max Weber »tetteiben, a történelemben« szemlélte »a valóságos, eleven embert«. (Azért teszem ezt a kifejezést idézőjelbe, mert valóságos, eleven embert csak akkor szemlélünk, ha személy szerint találkozunk vele – »osztályokkal« épp oly kevésbé találkoznánk és beszélgethetnénk, ha »valóságosan, elevenen« végigsétálhatnánk a történelmen, ahogy »vallásos kedélyekkel« nem koccinthatunk.) »Feuerbachnál abban áll az idealizmus, hogy ő a kölcsönös vonzalmon alapuló emberi viszonyokat, a szerelmet, barátságot, részvétet, önfeláldozást nem tartja egyszerűen annak, amik azok önmagukban is, a Feuerbach számára is multhoz tartozó különleges vallásokra vonatkozó visszaemlékezés nélkül is, hanem azt állítja, hogy ezek csak akkor hatnak igazán, ha a vallás magasabb kenettel látja el őket. Számára nem az a fontos, hogy ezek a tiszta emberi viszonyok fennállanak, hanem az, hogy mint új igaz vallást lehet felfogni őket.« Így Engels. Azonban az »osztályérdek« is csak akkor hat igazán, ha a »tudományos szocializmus« »magasabb kenettel« látja el s a marxista Internacionálénak ugyanaz a szerepe a munkásmozgalomban, mint az Egyháznak a hivek mozgalmában – dönt arra nézve, hogy valamely gondolat összefér-e a szocializmussal vagy sem. Engels sem hinné, hogy a munkásmozgalmak résztvevői keresztül-kasul annyira tudósok, hogy ne inkább hitük és erkölcsi eszméik tegyék őket szocialistákká, mint tudományos fölkészültségük. A sztrájkolókat támogató munkás nyilván az »osztályszolidaritás« erkölcsi zengésű szavára hallgat. Hogy ez az »osztályszolidaritás« magasabb értelemben tartalmazza az egyéni érdeket is? Az emberszeretet, a feuerbach-i humanista erkölcsiség is tartalmazza. »A politika legyen a vallásunk« – írja Feuerbach s az lett. Viszont igazza van Engelsnek, midőn Feuerbach szemére veti, hogy »eszébe sem jut,

hogy megvizsgálja a morális rossznak történelmi szerepét.« Ezzel azonban nem oldja meg, hanem csak még jobban hangsúlyozza az erkölcsiség problémáját.» – ld. Av2, 14. lábjegyzet. József Attilának két oka is volt rá, hogy felnézzen Feuerbachra. Egyrészt ő irányította a filozófia figyelmét a nemiség problémájára. Másrészt szeretetvallást hirdetett, amivel nyilvánvalóan rokonszenvet ébresztett a „nem tudok mást, mint szeretni” hitvallás költőjében. Ezért nem nyugodhatott bele a kérdés Engels-féle lekezelésébe. Figyelemre méltó, hogy a századelő legjelentősebb szociológusának, Max Webernek (1864–1920) nagy hatású 1905-ös művére hivatkozik, mely magyarul *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* címen jelent meg (ld. Weber 1923). De nemcsak a szeretet ellen ható erők vizsgálatát hiányolta JA, hanem a feuerbach-i vallásos kedély magyarázatát is, mert az alapvetőnek gondolt tudatzavar tipikus változatának tekintette. (E tekintetben Feuerbach egyenesen Freud elődjének tekinthető.)

219–222. sor

„Elkerülhetetlen dolog – írja Engels –, hogy mindennek, ami egy emberre hat, a tudatán kell keresztül mennie, – még az evésnek és az ivásnak is, ami a tudat által érzett éhségen és szomjúságon kezdődik és ugyancsak a tudat által érzett jóllakottsággal végződik.” (16): A korrektúrapéldány végjegyzete: „(16) Engels: Ludwigh Feuerbach.” – ld. Fv2, 248. sor. JA sem kiadást, sem oldalszámot nem ad meg, a címet is rövidíti itt, de az (1) végjegyzetben megadja hosszabban forrását, az 1922-es magyar kiadást. Az idézett gondolat németül: „Zweitens aber ist es nun einmal nicht zu vermeiden, daß alles, was einen Menschen bewegt, den Durchgang durch seinen Kopf machen muß – sogar Essen und Trinken, das infolge von vermittelst des Kopfs empfunden Hunger und Durst begonnen und infolge von ebenfalls vermittelst des Kopfs empfunden Sättigung beendet wird.” – ld. pl. Engels 1962, 281. p. Modern fordításban: „Másodszor pedig sehogy sem kerülhető el, hogy mindaz, ami az embert mozgatja, ne a fejen menjen át – még az evés és ivás is, ami a fej közvetítésével érzett jóllakottsággal végződik.” – ld. MEM21, 270. p.

225–228. sor

éhség és tudat, nemi vágy és tudat között a kapcsolat megszakadhat; hogy a tudat a jóllakottságot s a nemi kielégülést, bár a fiziologiai lét rendje szerint minden szabályszerűen végbement, igen sokszor nem veszi tudomásul: A tézis háttérében a ösztönök kettős, dualista felfogása (az én-ösztönök és a szexuális ösztönök kettőse) áll. E gondolat Freud már idézett, magyarul 1919-ben *Három értekezés a szexualitás elméletéről* címmel megjelent könyvében is megjelenik a szexuális ösztönök és a szükségletek ellentétében. Az én-ösztön és a vele szemben álló szexuális ösztön fogalom pára 1915-ben, a *Triebe und Triebchicksale* című, magyarul *Ösztönök és ösztönsorsok* címmel először csak 1997-ben megjelent tanulmányában fogalmazódott meg. Maga az elv azonban a magyar nyelvű pszichoanalitikus irodalomban is ismert volt az 1930-as években, szerepelt az *Emberismeret* fentebb már említett 1935. júniusi számában is. De míg Freud és a klasszikus pszichoanalízis az elfojtás jelenségét kizárólag a szexuális ösztönökhöz köti, JA itt az én-ösztönöket (a jóllakottságot) is elfojthatónak tartja.

229. sor

„nincs áldás rajta”: A gépirat itt végződik. Ignó Pál ceruzával odaírta JA nevét és azt, hogy „Folytatom”. A hatodik pontban csak épp hogy megkezdődik a feltehetően freudiánus (részben freudomarxista) kritika, és a gondolatmenet hirtelen szakad meg. A *Szép Szó*ban publikált változat töredékessége nyilvánvaló.

230. sor

7. [/] Miről feledkezett meg Marx: A 7. pont utolsó változatát később írta meg JA, mint az első hatot. Az első rész lezárásának készült, amely megismétli a tanulmány kiinduló kérdését, és (legalább) ideiglenes választ ad rá.

235–237. sor

Marx a vallásokat az emberi lényeg képzeletbeli megvalósításának tartja. Nos, a kereszténységben a gyermek, az ember fia váltja meg az emberiséget szenvedéseitől. Marx megfeledkezik a gyermekről: JA szellemes fordulattal vezeti be Marx-kritikáját: a gyermek fontosságát alátámasztandó, Jézusra hivatkozik. A keresztény szál azonban nincs tovább szöve, megmarad ötletnek.

237–245. sor

Azt mondja, hogy az embernek önmagához való viszonya nyilatkozik meg a férfi és a nő „legtermészetesebb” viszonyában, de nem gondol arra, hogy ugyanígy „legtermészetesebb” viszony a felnőtt és a gyermek viszonya. Nem tud – hiszen akkor még nem is tudhatott arról, hogy a felnőtt egyén olyan viszonyban van önmagával, amilyen viszonyban a felnőttekkel volt gyermekkorában, hogy ez a viszony nem pusztán a tudatra jellemző viszonyítás, hanem lelki valóság, melynek tünetei a testi szervek működésének zavaraiiban jelentkeznek. Lelki valóság, mely kifejezésre jut a cselekedetekben és az őket irányító eszmékben; az emberi szükségletek legnagyobb részének képzelt mivoltában: JA azt veti Marx szemére, hogy „megfeledkezik a gyermekről”. Kritizálja a *Gazdasági-filozófiai kéziratokból* (a 4. pontban) idézett passzust, amely szerint a férfi és a nő viszonya az ember önmagához való „legtermészetesebb” viszonya. Marx nem tudta és akkor még nem tudhatta azt – mondja JA, a pszichoanalízisre hivatkozva –, hogy ugyanígy alapvető a felnőtt és a gyermek viszonya, mert „a felnőtt egyén olyan viszonyban van önmagával, amilyen viszonyban a felnőttekkel volt gyermekkorában”. Nem csupán a férfi–nő relációnak egy másfajta relációval való kiegészítéséről van szó, hanem a férfi–nő kapcsolatot (is) problematikussá változtató, a (lehetséges) lelki zavaroknak a testi szervek működésére is áttérő következményének tudomásulvételéről. A gyermek, a gyermeki lét meghatározó szerepe a klasszikus pszichoanalízis meghatározó eszméje, amit a lelki genesis alapvető tényének tekint. Freud *Három értekezés a szexualitás elméletéről* című könyve külön fejezetekben (I. A nemiség tévtűzjai; II. A gyermeki szexualitás) hosszasan tárgyalja a kérdést. JA itt röviden utal a „képzelt” szükségletek problémájára is, amiről részletesebben ír a *[Nem szükséges, hogy]* 123–135. sorában, az érdekek túlbecsülését vitatva: „Nem utolsó dolog azt vetni a társadalmi jelenségek érdekszerű magyarázata ellen, hogy az emberek nem ismerik érdekeiket, igazi szükségleteiket. Ezek az érdekek és szükségletek rövid elemzés után is képzelt érdekeknek és képzelt szükségleteknek bizonyulnak

és pedig nagyobb részben. Az u.n. kulturszükségletek hasonlithatatlanul nagyobb gazdagságot mutatnak, mint természetes, biológiai szükségleteink.” A Fv1 szövegében új elem, hogy a jelenség körét kiterjeszti: az emberi szükségletek legnagyobb részét *képzeltnek* gondolja.

245–252. sor

Daedalusnak és Icarusnak, az apának és a fiúnak együttes szárnyalásában, s a repülés ez ősi eszméjének mai, technikai megvalósításában. A repülőgép – s bizvást hozzátehetjük – a gyomorsavtúltengés, melyek egyformán anyagi-technikai kifejezései az emberi lényeknek, együttesen nem igen kecsegtetnek azzal, hogy a szabadság országának kapuja előtt áll az emberiség, mert amennyire észszerű követelménnyé teszi a mai, repülőgépes technika a társadalomnak az egész emberiségre szóló megszervezését a társadalmi tudatban, az egyének gyomorsavtúltengéses biológiai léte éppoly értelmetlenné teszi e megszervezésben való öntudatos részvételt: JA szerint a technikai fejlődést szimbolizáló repülőgéppel egyenrangú determináló tényező a társadalmi tudat megszervezése elé akadályt gördítő, belülről meghasonlott lelki valóság, illetve az annak tüneteként jelentkező, ugyancsak metaforizált (de a költő személyes baját is kifejező) gyomorsavtúltengés. (A gyomorsavtúltengés már az 1932-es *Emberi eszmélet és társadalmi* haladásban is szerepel példaként.) Látszólag egyensúly van a két tényező között. De valójában a disszonáns alanyi elem nélkül a másik elégtelen a szocializmus megvalósításához. (A párhuzamot JA átvehette Hollós Istvánnak Ferenczi Sándor könyveiről írt, a *Nyugat* 1914. 8. számában megjelent recenziójából is – ld. Bartal 2007, 67. p.)

261–266. sor

Miért nincs még szocializmus, – kérdeztem cikkem elején. Egyelőre analogiával felelek erre. Ez az analógia nem visszavetendő, hiszen Marx maga a nemi aktussal látja utnak indítottnak az emberi termelést. Szocializmus éppugy nincs, bár a termelési eszközök fejlettsége és a termelő erők megkívánják a gazdaságnak ezt a formáját, ahogy nincs teljes orgazmus a mai ideges emberek koitusában, bár a nemi szervek fiziológiai kifejllettsége és az egyén ösztönei megkívánják a nemi egyesülésnek ezt a fejlett formáját: JA itt arra hivatkozik, hogy az ifjú Marx is a nemi (családi) munkamegosztást tekinti az emberi termelés első (kezdetleges) fokának. A válasz (az „analógia”) lényegében visszatérés az először az *Egyéniség és valóság* című írásában felvetett párhuzamhoz (és freudomarxista elképzeléshez): a nemi élet zavarait a társadalmi élet zavarainak mintájára gondolja el – immár a szocializmus elmaradását állítja párhuzamba az orgazmus tömeges méretű devianciájával. De abban nem kételkedik, hogy a szocializmusnak lennie kellene.

Fv1 Melléklet: a 7. pont korábbi változata: A korábbi, töredékben maradt változat tulajdonképpen a későbbi változat befejező részét készíti elő. Visszatér a tanulmány elején feltett kérdéshez, és megkísérel választ adni rá. Innen még hiányzik a gyermek-probléma (mint ahogy nincs nyoma a többi szövegváltozatban sem).

Főváltozat 2.

113–122. sor

Ahogy a természetes élet föltételei a természetes szervek, úgy föltételei a termelő, vagyis emberi életnek a termelő eszközök. [...] A termelési eszközök s a hozzájuk kapcsolt termelő erők éppígy megfelelő termelő módot s a termelési módhoz illő ideológiát kívánnak meg fejlődésük minden fokán: Ez a szövegrész a korrektúrapéldányhoz külön kéziratlapon csatolt betoldás. (A JAHSZK 2012-ben *Az élet... III. [Ahogy a...] címmel szerepelt a töredékek között.*)

129–132. sor

Katégoriáit Marx az emberek faji* létéből származtatja. E származtatást az jellemzi, hogy *a nemi tevékenységet gazdaságának, termelésnek fogja föl, és a nemiségevel társhoz kapcsolt, szervei oldaláról megérteni próbált ember megfelelőjének látja a termelési eszközök oldaláról szemlélt társadalmat*: Az Fv1 gépiratában még ez állt: „Katégoriáit Marx az emberek faji és nemi létéből származtatja. E származtatást az jellemzi, hogy a nemi tevékenységet gazdaságának, termelésnek fogja föl, a termelésben, gazdaságban, politikában azonban már csak faji* megnyilatkozást lát és nem veszi észre benne a nemiséget. Jellemzi az is, hogy a nemiséget s vele az embert, hogy úgy mondjam, fiziológiai és nem biológiai szempontból, a testi lét szervei és nem ösztönei szempontjából nézi s az így, szervei oldaláról megérteni próbált ember megfelelőjének látja a termelési eszközök oldaláról szemlélt társadalmat.” (Lapalji jegyzetben hozzáfűzi: „* »species« – nem »race«”). A nyomdai levonaton JA egyedül itt hajtott végre jelentős változtatást. A *Szép Szóban* megjelent szöveg itt eltér az Fv1-től is, az Fv2-től is. Lehet, hogy a JA által javított levonat (Fv2) mégis eljutott a szerkesztőségbe a közlés előtt, és ezen a helyen részben, illetve pontatlanul követték JA javítását.

[Nem szükséges, hogy]

68–72. sor

Másfelől azonban ez az erkölcs észszerű, jóllehet az, mit észszerűnek kell látnunk, nem mondható szükségképpen erkölcsösnek. Feuerbach – Hegelhez képest – gyermekes. Hiszen ha Hegel elvével akarjuk megérteni az emberiséget, nem oldhatjuk föl a természetben működő logost, észt az emberi együttélésben fölfedezett erkölcsiséggel; így az észt kivonjuk az erkölcsből s az erkölcsöt az ész számára fölfoghatatlanná tesszük: JA itt Feuerbachot bírálja következtelenségéért; a hegeli rendszer egyetemes elve (az észszerűség) nem érvényesülhet az emberire korlátozott rendszerben. Ez az ellenvetés nem került be az Fv1-be.

77–87. sor

Marx itt Feuerbach hibájába esett. Hegel a természetben működő ész tudatosodásának látta az emberi művelődést; Feuerbach elszakította az emberi erkölcsöt a természetben működő észtől; Marx ezt a szakadékot akarta áthidalni s újabb szakadékot hasított természet és társadalom között. Az emberi lényeg nem csupán a társadalmi viszonyok összessége, hanem a természetieké is. A marxi szakadék abban áll, hogy ő a természetet a társadalomban élő embe-

rek környezetének tekinti csupán, mint előfeltételt veszi számításba. A természet azonban nemcsak „számunkra” van adva, hanem velünk, lényegünk szerint is, – testsúlyunkkal pl. adva van a tömegvonzás, – ösztöneinkkel, biológiailag határozott mivoltunkkal pedig egymáshoz s az egyéb természethez való, a társadalom közvetítése nélkül, sőt annak ellenére fönnálló kapcsolataink: JA itt Marx *természetfelfogását* bírálja. Marx egyoldalúan fogalmaz, amikor az emberi lényeket a társadalmi viszonyok összességeként határozza meg, mivel abba beletartozik a természeti viszonyok összessége is. A költő ellenvetése részben Feuerbach, részben pedig a pszichoanalízis felfogásán alapul. (Plehanov magyarul *A marxizmus tudományos alapproblémái* címmel megjelent könyvéből [ld. Plehanov 1923; Plehanov 1933] tájékozódhatott arról, hogy Feuerbach úgy gondolta: az Én valóságos lény, teste lényéhez tartozik, sőt teste – mint egész – az Én igazi lényege.) JA végül elhagyta az Fv1-ből ezt a passzust is.

87–94. sor

Ösztönös mivoltunk társadalmi életünkben állandó meglepetésekkel szolgál, azzal a természetes, termékeny véletlennel, amely Hegel bölcséletében megleti a maga helyét, éppen mint „szükséges véletlen”. A marxi társadalomfölfogásban azonban nincsen a véletlennek szerepe, ha csak nem úgy, hogy ez a véletlen a külső természet részéről éri a társadalmat pl. kozmikus katasztrófa formájában. Marx hallgatólagosan föltételezi, hogy az emberi társadalmi fejlődésben éppen az emberi természet oldaláról nem lép föl váratlan, véletlen meglepetés. Én inkább Hegellel tartok és szükségesnek tartom a véletlen fölbukkanását: Az előző gondolatmenetből növeszti ki – Hegelre hivatkozva – JA Marx *véletlenfelfogásának* kritikáját, a véletlen kiküszöbölésének problémáját. JA végül elhagyta az Fv1-ből ezt a passzust is.

106–116. sor

A társadalom alapja a gazdaság, tagjai (az emberek) pedig aszerint alkotnak osztályokat, hogy a termelési eszközökhöz képest milyen tulajdonjogi helyzetet foglalnak el. Én itt gondolatcsuszamlást látok, hiszen így a társadalomnak nem a gazdaság az alapja, hanem a gazdaságnak is alapját tevő tulajdonjog* tehát egy erkölcsiség. S ebből a szempontból azt a szocialista gazdaságot, melyet Marx a modern technika következményeként szemlél, lehetségesnek tartom a termelési eszközök bármilyen fejlettsége, vagy fejletlensége mellett is. Igaz, történetek utópista szocialista kísérletek és megbuktak. De vajjon azért buktak-e meg, mert a termelési eszközök fejletlenek voltak? Nem lehetséges-e, hogy a résztvevők erkölcsin és természetén, az emberi természeten, vagy inkább az emberi természet nem ismerésén szenvedtek hajótörést e kísérletek?: JA azért bírálja Marxot, mert a gazdaság helyett valójában a tulajdonjogot látja az osztálytagozódás alapjának, a tulajdonjog viszont egyfajta erkölcsi szabályozás (föltehetően azt érti ezen JA, hogy szokásjogon vagy megállapodáson alapul, tehát nem független akaratunktól, mint a gazdaság). A tulajdonjoghoz csillaggal kapcsolt jegyzet arra hívja fel a figyelmet, hogy „az óhajtott szocialista társadalmi rend [is] fönn tartja a tulajdonjogot” köztulajdon formájában. Az utópikus szocialista kísérletek esetében is

fölvethető, hogy nem a tárgyi, hanem az alanyi feltétel elégtelensége vagy figyelmen kívül hagyása miatt buktak el. JA kihagyta ezt az ellenvetését is az Fv1-ből.

117–157. sor

Marx és követői az emberi természet mozgató elvének az érdeket nevezik meg, mely tartalmazza a szükségleteket. Az embereket szükségleteik vezérelik, érdekeik osztályérdekké egyesülnek s a harc a szükségletek kielégítéséért, az osztályérdekek érvényesítéséért folyik a társadalomban. Ezzel a felfogással sikerül fényt vetni a társadalmi folyamatokra. Ám azonnal kialszik ez a világosság, amikor magukat a szükségleteket, az érdekeket próbáljuk vele szemügyre venni. [/] Nem utolsó dolog azt vetni a társadalmi jelenségek érdekszerű magyarázata ellen, hogy az emberek nem ismerik érdekeiket, igazi szükségleteiket. Ezek az érdekek és szükségletek rövid elemzés után is képzelt érdekeknek és képzelt szükségleteknek bizonyulnak és pedig nagyobb részben. [...] S ha a fizikai nyomorban tengődő tömegeket, kik fáznak és éheznek, nézzük, úgy látszik igazuk van a marxistáknak, kik az „érdekekkel” és a szükségletekkel magyarázzák e tömegek megmozdulásait. Ám annál érthetetlenebb az uralkodó osztályok tagjainak tevékenysége, még pedig éppen a történelmi materializmus szempontjából. Miért ragaszkodnak az uralkodó osztályok a kapitalizmushoz? Miért lelik gyönyörűségüket a tőkehalmozásban vagy a vele járó társadalmi hatalomban? [...] Milyen „anyagelvű” érdeke, szükséglete volt Marxnak, hogy életét a kapitalizmus elleni harcnak szentelje, és Engelsnek, a gyárosnak, hogy Marx hű fegyvertársa és segítője legyen? Általában azt látjuk, hogy történelmi materializmussal éppen azokat a forradalmárokat, a puritán idealizmusu Lenineket, akik a világban s a történelemben a történelmi materializmussal tájékozódnak s a hasonlóan puritán idealizmusu ellenfeleiket, a Hitlereket s mindkét csoport közös ellenfeleit, a vallásos keresztényeket mezitláb járó szereztetéseikkel, vagyis éppen a társadalmi harcok eszmehordozóit értjük legkevésbé. Pedig a történelmi materializmus éppen arra szolgálna, hogy az eszmék s az erkölcsök magyarázatául szolgáljon, hiszen „a lét határozza meg a tudatot” mondja Marx Feuerbach nyomán: JA itt az *érdek marxi(sta) túlbecsülését* kritizálja. Úgy látja, hogy az osztályérdekkel (amely „tartalmazza a szükségleteket”) csak az uralmi viszonyokat lehet magyarázni. Szó szerint így fogalmaz: „Ezzel a felfogással sikerül fényt vetni a társadalmi folyamatokra”, de a mondat fölé ezt írta: „uralom!!!” (ld. 97. lábjegyzet). A társadalmi jelenségek érdekelvű értelmezése JA szerint már csak azért sem lehet sikeres, mert „az emberek nem ismerik érdekeiket, igazi szükségleteiket”; amit annak hisznek, általában *képzelt* érdekek és szükségletek. Például a nyakkendő társadalmi szükséglet ugyan egy hivatalnok esetében, akinek munkájához hozzátartozik a nyakkendő viselete, de nem terjeszthető ki mindenki másra is. (Az Fv1-ben rövidre zárja a problémát.) A „képzelt” és a „valóságos” szükséglet problémáját JA már egy 1932-es töredékében (*Emberi eszmélet és társadalmi haladás*) felvetette (még a példái is részben azonosak), de ott csupán a társadalmi tudat meghatározó szerepét próbálja érzékeltetni vele, míg itt a társadalmi *tudatzavar* lehetséges alapjaként szerepel.

A fizikai nyomorban szenvedő tömegek megmozdulását valóban lehet magyarázni az érdekekkel, ám annál érthetlenebb ennek alapján megérteni az uralkodó osztályok tagjainak tevékenységét, és még kevésbé lehet magyarázni a társadalmi harcok eszmehordozóit, holott a történelmi materializmusnak éppen ez lenne a feladata. Figyelemre méltó, hogy JA nemcsak együtt emlegeti Lenint és Hitlert, hanem mindkettejük nevét többes számban használja – azaz *általánosítja*. Az érdek túlbecsülésének kritikája rövidre fogva az Fv1 5. pontjának végén is megjelenik (195–199. sor), mint ahogy Marx példája is, akit nem az anyagi, hanem az elméleti szükségszerűség nyert meg a szocializmus ügyének (194. sor).

[egymástól. Csak ott hatol]

14. lábjegyzet = Melléklet

1–43. sor

Marx és Engels fölfigyeltek [...] az erkölcsiség problémáját: Egyrészt Marx és Engels erkölcsfelfogását bírálja, szembeállítva Feuerbachéval (és Max Weberével), másrészt azt, hogy a marxisták túlértékelik az érdek jelentőségét.

5–19. sor

„A feuerbach-i morálteória szerint az értéktőzsde az erkölcsösség legszentebb temploma...” „Szeretet is uralkodik a börzén, amennyiben ez nemcsak érzélgős frázis, mert mindenkinek boldogságösztöne kielégül a másikban” – gunyolódik Engels Feuerbachon. „A valóságban minden osztálynak, sőt minden mesterségnek megvan a maga morálja és a szeretet, amelynek mindent egyesítenie kellene, háborúkban, veszekedésekben, pörösködésekben, házi zsörtölődésekben, válóperekben és egymás minél nagyobb kizsákmányolásában nyilvánul meg.” – Engels veti e szavakat Feuerbach ellen s így elhárítja a kérdést, ahelyett hogy felelne rá, hogy a szeretet, amelynek – mint ő maga mondja – mindent egyesítenie kellene, miért tör ellenséges táborokban önmaga ellen. Max Weber kutatásai azonban inkább Feuerbachot igazolják, mint Engelst. Weber, mint ismeretes, a kapitalizmus kifejlődését a protestantizmus puritán erkölcsi eszményeivel magyarázza, történelmi adatai alapján. A guny, melyet Engels Feuerbach ellen irányoz, visszafordul – a puritánok erkölcsi eszményei szerint az értéktőzsde ha nem is „legszentebb temploma” az erkölcsösségnek, de mindenesetre tiszteletreméltó helye: Max Weber (1864–1921) német történész, közgazdász, Marx és Durkheim mellett a modern szociológia megalapítója, a társadalomról való gondolkodás antipozitivistá fordulatának jelentős képviselője. Elsősorban vallásszociológiai művei váltak népszerűvé. Vágó Márta hívta fel JA figyelmét rá az 1928. december 22-i és 24-i leveleiben, egyúttal megígérte neki, hogy előjegyezteti és elküldeti a költőnek Weber egyik könyvét (ld. JAL 2006, 345–347. p.). A könyv a Tübingenben 1922–1923 között kiadott háromkötetes *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* első kötete volt (Weber 1922–1923). JA példánya – tulajdonosi aláírásával – fennmaradt. (Ld. Tasi 1996a, 13, 19, 70–71. p.) JA a HMF előtt is hivatkozott már Weberre, ld. *Uj szocializmust! Ázsia lelke*.

19–25. sor

„A feuerbachi elvont embertől a valóságos eleven emberhez csak akkor juthatunk el, ha azt tetteiben, a történelemben szemléljük,” – mondja Engels. Max Weber „tetteiben, a történelemben” szemlélte „a valóságos, eleven embert”. (Azért teszem ezt a kifejezést idézőjelbe, mert valóságos, eleven embert csak akkor szemlélünk, ha személy szerint találkozunk vele – „osztályokkal” épp oly kevésbé találkozni és beszélgethetnénk, ha „valóságosan, elevenen” végigsétálhatnánk a történelmen, ahogy „vallásos kedélyekkel” nem koccinthatunk.): JA kizárólag az egyes embereket tekintette cselekvő alanyoknak, az osztályokat mint kollektív alakzatokat az egyének meghatározottságaként fogta fel.

25–36. sor

„Feuerbachnál abban áll az idealizmus, hogy ő a kölcsönös vonzalmon alapuló emberi viszonyokat, a szerelmet, barátságot, részvétet, önfeláldozást nem tartja egyszerűen annak, amik azok önmagukban is, a Feuerbach számára is multhoz tartozó különleges vallásokra vonatkozó visszaemlékezés nélkül is, hanem azt állítja, hogy ezek csak akkor hatnak igazán, ha a vallás magasabb kenettel látja el őket. Számára nem az a fontos, hogy ezek a tiszta emberi viszonyok fennállanak, hanem az, hogy mint új igaz vallást lehet felfogni őket.” Így Engels. Azonban az „osztályérdek” is csak akkor hat igazán, ha a „tudományos szocializmus” „magasabb kenettel” látja el a marxista Internacionálénak ugyanaz a szerepe a munkásmozgalomban, mint az Egyháznak a hívek mozgalmában – dönt arról, hogy valamely gondolat összefér-e a szocializmussal vagy sem. Engels sem hinné, hogy a munkásmozgalmak résztvevői keresztül-kasul annyira tudósok, hogy ne inkább hitük és erkölcsi eszméik tegyék őket szocialistákká, mint tudományos fölkészültségük: JA itt Engels Feuerbach-kritikájának újabb sebezhető pontját teszi szóvá: azt, hogy a vallással szembeni ellenszenve vakká teszi őt az egyházi (intézményes) jóváhagyás társadalmi jelentősége iránt. A költő teljes joggal hivatkozik a marxista munkásmozgalom vezetőinek hasonlóképp intézményesült jóváhagyó („egyházi”) szerepére.

Fejtő Ferenc

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- NÉMETH Andor, *Látogatás József Attilánál*, UJSÁG, 1937. 202. sz. (szeptembert 5.), 37. p. = KJA1 1987, 514–516. p. (516. p.)
- SZOMBATI Sándor, „Az ige több, mint a tett”: *Emlékezés József Attilára*, PESTI NAPLÓ, 1937. 278. sz. (december 7.), 10. p. = KJA1 1987, 591–594. p. (593. p.)
- GALLUS Sándor, *Megjegyzések a Szép Szó József Attila számához*, SZOCIÁLIS IGAZSÁG, 1938. 5. sz. (március 31.), 1. p. = KJA2 1987, 1111. p.
- NÉMETH Andor, *Utószó*. In: JAÖV 1938, 555–562. p. (561. p.) = KJA2 1987, 1130–1134. p. (1133. p.)
- NÉMETH Andor, *Utószó egy utószóhoz : József Attila verseinek első gyűjteményes kiadása*, SZÉP SZÓ, 1938. 25. sz., 6. kötet, 5. füzet (július), 477–479. p. (*Költők és művek* rovat) = KJA2 1987, 1161–1164. p. (1163. p.)
- [PÓCSI Ferenc] P. F., *Vak vezet világtalant : József Attila tragikus halálának évfordulójára*, PRO CHRISTO, 1938. 12. sz. (december), 6. p. = KJA2 1987, 1203–1204. p. (1204. p.)
- SÁNDOR Pál, *Az igazi József Attila*, Budapest, Hajnal, 1940 = KJA2 1987, 1340–1361. p. (1346. p.)
- BARABÁS Tibor, *József Attila a szegénység költője*, Budapest, Szociáldemokrata Párt, 1942 = KJA3 1987, 1705–1719. p. (1714–1715. p.)
- NÉMETH Andor, *József Attila*, Budapest, Cserépfalvi, 1944, 124–125. p. = Németh A 1989, 7–144. p. (84–85. p.)
- BÓKA László, *József Attila : Esszé és vallomás*, Budapest, Anonymus, 1947 = Bóka 1966, 131–194. p. (173. p.)
- NÉMETH Andor, *József Attila és kora : [6] Harmadik rész : Férfikor : 1. Harcos esztendők [folytatás]*, CSILLAG, 1948. 6. sz. (május), 23–30. p. (25. p.) = Németh A 1989, 238–255 p. (244. p.)
- FEJTŐ Ferenc, *József Attila, az útmutató*, SZOCIALIZMUS, 1947. 2–4. sz. (február–április), 114–124. p.; 5. sz. (május), 214–221. p. = Fejtő 1948 = Fejtő 1992, 156–181. p. (160, 165. p.) = Fejtő 2005a, 172–202. p. (178, 184. p.) = Fejtő 2005b, 5–32. p. (9–10, 15–16. p.)
- IGNOTUS Pál, *Csipkerózsza : Budapesti és londoni emlékek*, 34. rész, HALADÁS, 1947. 49. sz. (december 4.), 10. p. = Ignotus P 1989, 161–166. p. (165. p.)
- SÁNDOR Pál, *Emlékeim József Attiláról*. In: JAE 1957, 309–333. p. (327, 331–332. p.)
- RÉVAI József, *József Attila-problémák*, MTA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI, 16. kötet, 1959. 1–4. sz., 5–34. p. (26. p.) = Révai 1960, 363–403. p. (387–389. p.) = Révai 1968, 295–359. p. (345–346. p.)
- BORI Imre, *József Attila-problémák : A műhelymunka forgácsai*, HÍD, 1960. 4. sz. (április), 304–311. p. (310–311. p.)
- BORI Imre, *József Attila tanulmányai*, HÍD, 1960, 9. sz. (szeptember), 686–696. p. (691–692. p.)
- GYERTYÁN Ervin, *Költőnk és kora : József Attila költészete és esztétikája*, Budapest, Szépirodalmi, 1963, 49–51, 54–55, 58–61. p.

- FORGÁCS László, *József Attila és a freudizmus : József Attila születésének 60. évfordulójára*, KRITIKA, 1965. 3. sz. (március), 18–26. p. (18–20. p.)
- FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Budapest, Magvető, 1965, (Elvek és Utak), 174, 180, 184–204, 206–208, 218, 220–221. p.
- SZABOLCSI Miklós, *A verselemzés kérdéseihez : József Attila: Eszmélet*, Budapest, Akadémiai, 1968, 63–65, 71–72, 83. p.
- BALOGH László, *József Attila*, Budapest, Gondolat, 1969, (Nagy Magyar Írók), 152–158, 165–166, 169–170. p.
- GARAI László, *Személyiségdinamika és társadalmi lét*, Budapest, Akadémiai, 1969, 46, 65–66. p.
- RÉVAI József, *József Attila*, szerkesztette, a bevezetőt írta és a jegyzeteket készítette ERKI EDIT, Budapest, Kossuth, 1974, (Esztétikai Kiskönyvtár), 73–75, 149. p.
- GYERTYÁN Ervin, *Marx, Freud, József Attila : Két új József Attila-könyv tanulságai*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1977. 1. sz., 139–185. p. (167–172. p.) = Gyertyán 1985, 110–168. p. (145–152. p.)
- SZÁNTÓ Judit, *Visszaemlékezés* In: Szántó J 1986, 73–173. p. (140. p.) = Szántó J 2005, 103–238. p. (192. p.)
- BÓKAY Antal, *Pszichoanalízis, freudizmus és marxizmus kapcsolata József Attila világképében*, LITERATURA, 1980. 2. sz., 248–266. p. (258–260. p.)
- NÉMETH G. Béla, *A kimondás törvénye : A kései József Attila világképéről és poétikájáról*, ÚJ ÍRÁS, 1980. 8. sz. (augusztus), 3–19. p. = B. Csáky 1983, 55–78. p. (62–63. p.)
- BÓKAY Antal – JÁDI Ferenc – STARK András, „Köztetek lettem én bolond...” : *Sors és vers József Attila utolsó éveiben*, Budapest, Magvető, 1982, (JAK Füzetek, 3), 45. p.
- MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988, (Gyorsuló Idő), 61–68, 130–135, 143, 169, 174–182, 308–310, 322–326. p.
- HORVÁTH Iván, *Írásban benyújtott hozzászólás Miklós Tamás kandidátusi értekezésének vitájához*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1989. 1–2. sz., 113–117. p.
- HORVÁTH Iván, *József Attila és a párt*, GONDOLAT-JEL, 1988. 1. sz. 24–32. p.
- HORVÁTH Iván, *József Attila és a párt*, 2000 [KÉTEZER], 1989. 1. sz. (április), 52–60. p. = Horváth I – Tverdota 1992, 297–324. p. (316, 324. p.)
- NÉMETH Andor, *Téli éjszaka*. In: Németh A 1989, 343–433. p. (430. p.)
- BOROS GÁBOR, *Kísérlet a széthullás ellen : József Attila: Eszmélet : Műértelmezés*. In: Szabolcsi M 1991, 23–47. p. (25–26, 38–39. p.)
- HORVÁTH Iván, *A vers : Három megközelítés*, Budapest, Gondolat, 1991, (2000 Könyvek), 42–46. p.
- VALACHI Anna, *Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval*. In: Horváth I – Tverdota 1992, 229–258 p. (252. p.)
- ERŐS Ferenc, „Freudomarxista” volt-e József Attila? In: Horváth I – Tverdota 1992, 259–298. p. (287, 290. p.)
- GARAI László, „...Elvegyültem és kiváltam” : *Társadalomlélektani esszé az identitásról*, Budapest, T-Twins, 1993, 142, 165–166. p.
- SZÍVÓS Mihály, *Válság és eszmélet : József Attila filozófiai fejlődésének vázlata 1935-ig*. In: Tasi 1995b, 59–76. p. (66. p.)

- TVERDOTA György, *József Attila tanulmányok és cikkek : 1923–1930 : Magyarázatok*, Budapest, Osiris, 1995, 37. p.
- N. HORVÁTH Béla, „A költő hasztalan vonít”, *TISZTATÁJ*, 1997. 12. sz. (december), Diákmelléklet, 1–12. p. = N. Horváth 1999, 143–161. p. (154. p.)
- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 588–589, 710–714, 949. p. = Szabolcsi M 2005, 2. kötet, 700, 782–784, 939. p.
- N. HORVÁTH Béla, *Bevezetés*. In: N. Horváth 1999, 7–17. p. (14. p.)
- VERES András, *Kultusz és megmérettetés : Epizódok a József Attila-recepcióból*. In: Kabdebó L 2001, 64–70. p. (66. p.)
- N. HORVÁTH Béla, „Amikor verset ír az ember / nem írni volna jó” : *József Attila-töredékek 1937-ből*. In: Kabdebó L 2001, 235–241. p. (237. p.) = N. Horváth 2006a, 212–223. p. (215. p.)
- LENGYEL András, Az „első fájdalomra eszmélő ember” : *József Attila freudomarxizmusának kérdéséhez*, FORRÁS, 2001. 10. sz. (október), 86–94. p. = Lengyel A 2005, 250–264. p. (256–260. p.)
- LENGYEL András, „...s én megkerültem érte a világot” : *Az abszolútum problémája József Attilánál*, TISZTATÁJ, 2003. 4. sz. (április), 94–102. p. = Lengyel A 2005, 16–30. p. (26. p.)
- LENGYEL András, *Az olvasó szerepe a költészetben : A kései József Attila egyik megfontolásáról*, KORUNK, 2004. 4. sz. (április), 67–77. p. = Lengyel A 2005, 234–249. p. (246. p.)
- LENGYEL András, *A szocializmus mint „emberi öntudat” : József Attila kísérlete a szocializmus filozófiai újraalapozására*. In: Lengyel A 2005, 207–233. p. (222–223. p.)
- BORI Imre, *József Attila költészete*, BÁNYAI János utószavával, Újvidék, Forum, 2005, 197, 295–301. p.
- VALACHI Anna, *Szóra bírt hallgatag mélységek : József Attila és a pszichoanalízis*, FORRÁS, 2005. 4. sz. (április), 38–49. p. (44. p.)
- AGÁRDI Péter, *Rátékné-e József Attilára pártfogón e század? : A XXI. század eleji befogadói horizont és József Attila baloldalisága Tverdota György könyve alkalmából*, ESZMÉLET, 66. sz. 2005. (nyár), 19–51. p. = Agárdi P 2006a, 189–238. p. (221–223. p.)
- AGÁRDI Péter, *József Attila és a szocializmus – művelődéstörténeti megközelítésben*. In: Agárdi P 2006a, 239–264. p. (249–250. p.)
- HORVÁTH Iván, *A Hegel, Marx, Freud keletkezése és a történetbölcselet*. In: Horváth I 2006, 269–277. p. (270–277. p.)
- BARTAL Mária, „...az apának és a fiúnak együttes szárnyalása...” , *TISZTATÁJ*, 2007. 6. sz. (június), 64–70. p.
- LENGYEL András, A „szükséges véletlen” : *A Hegel, Marx, Freud margójára*, TISZTATÁJ, 2007. 6. sz. (június), 72–82. p.
- N. HORVÁTH Béla, *Marxtól Marxig : A Hegel, Marx, Freud emberképe*, TISZTATÁJ, 2007. 6. sz. (június), 83–90. p.
- BOGNÁR Péter – BUDA Borbála, *A Hegel – Marx – Freud textológiai problémái*, LITERATURA, 2008. 1. sz., 69–75. p.
- VERES András, *Egy ismeretlen József Attila : A Hegel – Marx – Freud című tanulmányról*, LITERATURA, 2008. 1. sz., 76–101. p.

- N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája : József Attila*, Budapest, Akadémiai, 2008, (Nemzeti Klasszikusok), 135, 141, 168, 226, 248, 264, 333, 338–342, 373, 408, 413. p.
- TVERDOTA György, *József Attila neurotikus spekulációi*, MOZGÓ VILÁG, 2008. 10. sz. (október), 49–57. p. (51. p.)
- ZSÁK Judit, *Találkozás egy szellemmel : Kultusz, kiadástörténet, emlékezet*, Budapest, Új Mandátum, 2009, 16, 43, 104. p.
- AGÁRDI Péter, *József Attila, a közös ihlet : Egy irodalmi centenárium tükre és anatómiája*, Budapest, Napvilág, 2010, 168–169. p.
- HORVÁTH Iván, *A Hegel – Marx – Freud szövegtörténete*. In: Angyalosi 2012, 55–68. p.
- VERES András, *József Attila marxizmusáról*, KRITIKA, 2012. 3. sz. (március), 19–23. p. (21–22. p.)
- VERES András, *Kosztolányi Dezső, József Attila, Fejtő Ferenc, Németh G. Béla*. In: „Szépet, jót, igazat akarva” : Tanulmányok N. Horváth Béla 60. születésnapjára, szerkesztette FEKETE Richárd [et al.], Szekszárd, Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar, 2013, 9–16. p.
- N. HORVÁTH Béla, *Reich után – József Attila freudomarxizmusa*. In: N. Horváth 2015, 119–130. p. (127. p.)

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Az 1930-as évektől az 1950-es évekig

A *Hegel – Marx – Freud*-ról szóló legelső híradás megelőzte a *Szép Szó* emlékszámaának megjelenését: a föltehetően belső körből szerzett információkat nyilvánosságra hozó újságíró, Szombati Sándor hivatkozott rá a *Pesti Napló* 1937. december 7-i számában megjelent nekrológiájában: „József Attila nővéreihez költözött Balatonszárszóra. Úgy látszott, valóban helyes volt az orvosok tanácsa, mert a költő dolgozni kezdett. Verseket fordított és írta nagy tanulmányát, amelynek: »Hegel–Marx–Freud« volt a címe s amelyben világnézetét akarta kifejteni, egy nevezőre hozva Hegelt, Marxot és Freudot. Ezt a tanulmányt azonban nem fejezhette be.” – ld. Szombati 1937.

A *Szép Szó*-beli posztumusz, 1938. január–februári közlést először szélsőjobbról kommentálták: „Nagy költő volt József Attila. És tönkre ment az ország mocsarában. [...] A földből előbúvó nagy tehetség megismerkedik Budapesttel és megismerkedik e város marxi és zsidó-humanista kultúréletével. Csakhamar megjelenik életében a Hatvani család, a magyar életnek ez a nagy szellemi kerítője és az éretlen fiatalembert Párisba küldik. Abba a városba, amely Ady Endre terméketlen szexualitását táplálta. Hazatérve beteljesedik tragikuma. Körülveszik a magyar »humanisták« és szerkesztője lesz a »Szép Szó«-nak, ennek a tipikus bocher lapnak. [...] »Hegel, Marx, Freud« c. zavaros tanulmánya (Szép Szó, 1938. 21. szám 16. oldal) elének döbbenti, hogy milyen »kultúrhatások« alá kerül ma nálunk vaskövetkezetességgel a nép fia! Megismerkedik Marxal [sic!] és a csakhamar köréje seregülő kávéházi hiénák telerakják lelkét zsidó tanokkal. A »vallásos kedély« azt jelenti, hogy »az egészséges ember beteg emberré válik« és ez megvetnivaló, hisz »oly mulatságosnak találta Engels« (22. oldal). Megdöbbentő, hogy hová züllött az ember, aki szerencsésebb korban a magyarság nagy

énekese lehetett volna. [...] Lelke széthullott a mételyek mételyében, a kávéházi asztalok mellett, a freudi és marxi társadalom és keresztényellenes hipnózisban, mert származása és lelki élete közt megoldhatatlanná vált az antagonizmus.” – ld. Gallus 1938.

Németh Andor az általa sajtó alá rendezett József Attila *Összes versei és válogatott írásaiba* (Cserépfalvi, 1938) beválogatta a *Hegel – Marx – Freud* is A *tudományos szocializmus* címmel, az alcímet téve meg címnek. A könyvhöz írt utószóban pedig így fogalmazott: „1933-tól Hegel, Marx és Freud tanait próbálja összhangba hozni. Döntő élménye a »hamis tudat«, annak az igazságnak a felismerése, hogy tudatunk nem a közvetlen valóságot tükrözi vissza, hanem annak az ösztönök elfojtása következtében eltorzított képét. Ugyanez áll politikai törekvéseinkre is. Miután pedig most már ösztönelfojtásoktól mentesen, józanul gondolkozik társadalmi kérdésekről is, szükségképpen harcba keveredik minden romantikus messianizmussal, többek között az új népiesekkel is, kik szabadságvédelem és gazdasági szociális politika helyett embereszménnyé idealizálják a paraszti habitust.” – ld. Németh A 1938a, 561. p.

Németh Andor röviddel később a *Szép Szó* 1938. júliusi számában közzétett egy kiegészítést az utószavához, amelyben felhívja a figyelmet a könyv hiányosságaira: „József Attila hagyatékában különben is egész kötetre való versfordítás maradt [...] amiket szintén tartalékoltam a következő, még teljesebb kiadás számára. Ugyanez áll a hagyatékában talált prózai fogalmazványaira is, amelyekben skolasztikus logikai apparátussal, sokszor vak doktrinerizmussal és a kifejezéssel erősen küzdve próbálja tisztázni a művészi tevékenykedés helyét és feladatát az emberi tevékenykedések között, vagy amikben a marxista és freudista tanok összehangolásával kísérletezik. Ebből a kéziratömegből halásztam ki a jelen kötet számára a *Művészetbölcseleti alapgazdaság*, a *Munkánélküli írók táppénze* és a *Vallomás* című közleményeket. (A Curriculum vitae-t a *Szép Szó* József Attila emlékszámból vettem át, az öngyilkosságot az Emberismeret című folyóiratból, [...] a *Tudományos szocializmust* a *Szép Szó*-ból [...])” – ld. Németh A 1938b, 478–479. p.

JA halálának első évfordulója kínálkozott alkalomnak, hogy sajnálkozzanak katolikus részről is: „Egyéni életének csődje megmutatta, mi győz az emberben, ha csak maga marad. Ő is egyedül maradt. Meg is írta, de ha nem írta volna is, láthatnók. Még igazi lelkitársa sem volt. Kívülről szeretné szuggerálni magának, milyen nagyszerű a Hegel – Marx – Freud világszemlélet tükrében az emberi élet értelmezése és megoldása. De bent Istent keresi, mert nyugtalan: »...Atyát hívtál elesten, embert, ha nincsen isten. S romlott költőkre [!] leltél pszichoanalízisben...« Hiába minden: az életet magyarázni lehet, de megmagyarázni nem; vitatkozni az életről lehet, de vele vitatkozni nem. Ezt az igazságot az értelmes materialisták sohasem fogják megtanulni.” – ld. Pócsi 1938.

Sándor Pál kis füzeté marxista nézőpontból kívánta felmérni az „igazi” JA gondolkodásmódját és költészetét. Úgy véli, hogy a költő „életének legfontosabb szakaszában komolyan, hittől és meggyőződéssel igyekezett dialektikus materialista lenni” – ld. Sándor P 1940, 7. p. De később, „betegsége vagy egyéb körülmények folytán?”, a társadalmi és egyéni szembekerült benne egymással – ld. 12. p. Elfordult a valóságtól, a történelmet szubjektivizálta, az ént biológiai fogalomnak deklarálta. „A valóságtól

elfordult költőben így formálódik át az osztályantagonizmus működése ösztöncsoportok küzdelmévé az egyénben. Ezzel parallel fordulatot vesz a tudat problémája is: nem vallja többé, hogy »saját tudatunkkal közvetlenül nem alakíthatjuk létünket« (Hegel, Marx, Freud [...] Ellenkezőleg: »a tudat képes a lét közvetlen alakítására, ha másként nem, hát úgy, hogy kivet magából, elfojt gondolatokat, melyeket épen a valóságos természetes lét sugalmaz s ezzel az elfojtással annyira megváltoztatja a létet, hogy az egészséges ember beteggé válik« (uo.)» – ld. 15–16. p. (Ld. még KJA2 1987, 1341, 1344, 1346. p.)

Hasonlóképp önálló füzetként publikálta tanulmányát Barabás Tibor JA életéről és életművéről. A *Hegel – Marx – Freud*-ról ambivalens értékelést ad: „okos, módszeres összefoglalás s ebben ugyanaz az igazságra és egységre törő szellem nyilatkozik meg, mint költészetében. Tanulmánya valóban új gondolatot nem tartalmaz, de magatartása oly humánus-szocialista, példái oly életünkhöz, korunkhoz tapadók, hogy műve szép példája a nem szajkózott, eleven világnézetnek.” – ld. Barabás 1942. (Ld. még KJA3 1987, 1714–1715. p.)

Németh Andor 1944-ben megjelent JA-könyvének *Attila analízisbe megy* című fejezetében 1938-as utószavának legfőbb megállapítását ismétli, részletezőbben: „Még nem foglalta le kizárólagosan a freudi pszichológia, még nem vált monomániájává, mint utóbb. De beillesztette szemléletébe. Csak a pszichoanalitikai felismerés teszi lehetővé – írja egy helyütt –, miért nem sikerül a szocializmust megvalósítani, holott együtt vannak tárgyi feltételei: az ipar és a technika oly fejlett, amilyenre a termelési eszközök filozófusai nem is gondolhattak annak idején; a munkásság hatalmas pártokba szervezte erényeit; a közös gazdálkodás világos eszméjével a nem bér munkások is rokonszenveznek – hol van hát a hiba? A hiba – feleli – a már Hegeltől is felismert »hamis tudat«-ban rejlik. Nem azt tartjuk ésszerűnek és szükségesnek, amit társadalmi helyzetünk és érdekeink szerint annak kellene tekintenünk, mert a belénk ültetett eszmék torzító üvegén keresztül szemléljük a világot és helyünket benne. József Attila már most a hamis tudat egyik főforrásának tekinti a lelki gátlásokat, amelyek, bár eredetükben nemi jellegűek, fejleményekben és jellem-torzító áttételeiben kifejezetten antiszociálisak. Az embereket tehát nemcsak előítéleteik tartják vissza attól, hogy sorsukon változtatni igyekezzenek, hanem elsősorban szexuális gátlásaik.” Németh Andor nem nevezi meg az írás címét, de az idézett gondolatok a *Hegel – Marx – Freud*-ból valók. Figyelemre méltó, hogy időben korábbra helyezi József Attilának az ebben a tanulmányban képviselt álláspontját. (Ld. Németh A 1944, 124–125. p.; Németh A 1989, 84–85. p.)

Fejtő Ferenc 1947-es visszaemlékező tanulmánya tartalmazza a legjelentősebb információkat a *HMF* keletkezésének történeti háttéréről. (Ld. *Keletkezéstörténet*.) Írása hitelességéből mit se von le, hogy bele kívánt szólni a szociáldemokrata pártnak a kommunistákkal a költő örökségéről folytatott vitájába – igaz, Fejtő a munkáspártok egysége mellett érvelt. Visszaemlékezését úgy is lehet olvasni, hogy a *HMF* keletkezése 1933-ra vagy ekkortól datálható, de úgy is, hogy csak a kiinduló kérdésfeltevésére (miképp győzhetett Hitler, hogyan maradhatott el a szocializmus győzelme) áll ez. (Ld. Fejtő 1947; Fejtő 1992, 160–165. p.)

Sándor Pál emlékezése Szabolcsi Miklós felkérésére készült, az 1957-ben megjelent, de azonnal betiltott *József Attila emlékkönyv* számára. Sándor Pál 1934-re datálta a HMF keletkezését. (Ld. Keletkezéstörténet; ill. Sándor P 1957, 327. és 331–332. p.)

Révai József *József Attila-problémák* című írásában (eredetileg az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának 1958. október 23–24. között rendezett JA-ülésszakán tartott előadásában) megpróbálta felmérni JA költészetének jelentőségét és elméleti tájékozódásának korlátait. A költő marxizmusának gyengéit azzal magyarázza, hogy „akkori írásainak tanúsága szerint a marxizmust elsősorban csak a fiatal Marx műveiből tanulmányozta, és még nem ismerte Marx egész munkásságát és a marxizmusnak Lenin által való továbbfejlesztését. Ezzel magyarázható, miért oly sok akkori elméleti írásaiban a filozófiai bonyolultság, a fiatal Marx még nem teljesen kibontakozott materializmusának és hegelianus gondolati maradványainak erős hatása a fiatal József Attila gondolkodására.” – ld. Révai 1959, 22. p. Révai a maga ortodox marxista nézőpontjából negatívan ítéli meg a költő freudizmusát: „a freudizmus hatása József Attila gondolkodására romboló volt. És nem arra vezetett, hogy »összeegyeztesse«, avagy kiegészítse a marxizmust a freudizmustal, hanem arra, hogy a marxista materializmus talajáról a pszichológiai idealizmus lejtőjére kerüljön.” – ld. 23. p. Révai ugyanitt elrettentő példaként idézi a *Hegel – Marx – Freud*-ból a „Kategóriáit Marx az emberek faji és nemi létéből származtatja.” kezdetű bekezdést. (Ld. még Révai 1960, 387–389. p.; Révai 1968, 345–346. p.)

Mi sem mutatja jobban az akkori magyarországi állapotok elmaradottságát, mint ha összehasonlítjuk Révai József vélekedésével az újvidéki Bori Imrének az elidegenülés jelenségét magától értetődően tárgyaló, az irodalmi irányzatokat („izmusokat”) pedig elismerően értékelő írásait. Bori az 1959-ben írt (de csak 2005-ben, posztumusz megjelent) JA-könyve melléktermékeként két tanulmányt publikált a *Híd* 1960-as évfolyamában. Közülük az első A *Dunánál* „össejt” és „ösnemzés” metaforáiból, illetve Móricz Zsigmond JA-nekrológiájának erre rímelő gondolatából kiindulva („Az emberiség legnagyobb problémája az »ős szülés«, az, hogy nemzheti-e a sejt önmagát? [...] az egyéniség megválthatja-e, megfordíthatja-e, új útra viheti-e saját valóját?” – ld. Móricz Zs 1938, 27 p.) értelmezi a *Hegel – Marx – Freud*-ot. JA a proletársors nehézkes törvényeit képviselte Móricz szemében. A költő tragédiával végződött sorsa felől tette fel a kérdést: lehet-e egyáltalán, s ha mégis, akkor miképp lehet dacolni a beleszületés determinációjával. Bori Imre szerint magát a költőt is rendkívül foglalkoztatta ez (végül is egész fiatalkora a polgársághoz való közeledésben telt el), és nemcsak egyéni boldogulásának síkján, hanem a proletárosztály felemelkedésének perspektívájából is. „A proletariátus képes-e önmaga léte formálására – fogalmazza át Bori –, meg tudja-e magát semmisíteni és ezzel megsemmisíteni magát a polgári társadalmat is; egy új, emberi világ szülőanyjává válhat-e; az ember »ős-sejt-állapota« szaporodásnak, fejlődésnek, növekedésnek indulhat-e”. Mintegy párhuzamosnak gondolja a *Hegel – Marx – Freud*-nak azokat a sorait, ahol JA a pszichoanalízis új meglátásait tárgyalja, azt, hogy a tudat (is) képes a lét közvetlen alakítására. Az sem lehet véletlen, hogy amikor a költő már csak a szerelemben látta egyetlen mentségét, akkor talált rá a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* ismert szöveghelyére: „Az embernek az emberhez való közvetlen, természetes, szükséges viszonya a *férfinak a nőhöz* való viszonya. Ennek a viszonynak a jellegéből követ-

kezik, hogy az *ember*, mint *faji lény* (Gattungswesen) mennyire lett magáé és mennyire fogta föl magát; a férfinak a nőhöz való viszonya az embernek az emberhez való *legtermészetesebb* viszonya. Tehát benne mutatkozik meg, hogy mennyire lett *természetes* lényegévé az *emberi lényeg*”. – ld. Bori 1960a, 310–311. p.

Bori Imre másik 1960-ban megjelent írása az első, amelyik egészében próbálta felmérni JA értekező életművét. Mindenekelőtt felismerte jelentőségét: „Most, hogy megjelentek prózai dolgozatai, azt kell megállapítanunk, hogy érthetetlen módon merültek feledésbe ezek az írások, mert nemcsak a költő jobb megértését segítik elő, hanem még jobban kidomborítják a filozófáló, a gondolkodó költő amúgy is markáns arcélét, és azt a sejtett igazságot példázzák, hogy József Attila nemcsak nagy és eredeti költő volt, hanem ízig-vérig marxista is, eredeti gondolkodó, aki olyan korban hirdette a marxista gondolkodás eleven és alkotó valóságát, dogmamentességét, amikor az legtöbb művelőjénél dogmává kezd merevedni.” – ld. Bori 1960b, 686. p. Bori szerint JA szövegei két nagy csoportba oszthatók: 1932-ig az irodalom volt az uralkodó téma, 1932 után a filozófiai és szociológiai problémák. A *Hegel – Marx – Freud*ot az életművet lezáró nagy, de sajnálatos módon töredékben maradt tanulmánynak tekinti. A *HMF* a marxizmusnak – a maga korában elsikkadt – szocialista humanista oldalát kívánta erősíteni azzal, hogy összekapcsolta a pszichoanalízissel. Bori szerint JA „a termelőerők és az emberi ösztönök rendezett, szép, harmonikus világát kereste”. A *HMF* hat fejezete alapvetésnek készült. A mai világ válságából indul ki, amelyet gazdasági okokkal magyaráz, majd a fejlődés elvét kíséri végig Hegel, Feuerbach és Marx nyomán, s végül a lét kérdésénél állapodik meg hosszasan. JA gondolatmenetének alapját még a négy évvel korábban lejátszódott németországi események képezik. A „mi lehet az oka” kérdésére az elidegenülés a válasz, az, hogy megszakadt a kapcsolat a tudat és az ember-telen lét között, az utóbbi nem sarkallta a tömegeket lázadásra, sőt a fasizmust elfogadva a legnagyobb embertelenség megszületésében segédkeztek. „A pszichoanalízissel tehát az alanyi tényezőkről akart a költő ismereteket szerezni. Nem a marxizmust helyettesítő rendszert látott benne, hanem csak annak »racionális magját« akarta beépíteni a marxizmusba.” Az elidegenülés felismerésében, a dialektika megértésében – fűzi hozzá Bori – JA messze felülmúlta kortársait – ld. 692–694. p.

Az 1960-as években

A JAÖM₃ jelentőségét Magyarországon csak az 1960-as években ismerték fel. Gyertyán Ervin 1963-as könyve először tárgyalta együtt JA költészetét és esztétikáját, s fordulatot hozott a költő gondolkodói pályájának megítélésében. Legfőbb vitapartnerének Révayt tekintette, és nem volt nehéz bebizonyítani, hogy a költő marxizmusismerete nem korlátozódott a klasszikusok ifjúkori műveire. Minthogy Marx és Engels a modern pszichológia helyzetéről kizárólag ifjúkori műveikben írtak, érthető – állapítja meg Gyertyán –, hogy a pszichológia iránt érdeklődő JA ezekhez fordult. Sőt, nem lett volna helyes, ha megállapodik náluk, meg kellett ismerkednie a 20. század korszerű pszichológiai irányzatainak eredményeivel is, beleértve a pszichoanalitikus iskolát: „A kulturális és tudományos fejlődés későbbi kibontakozása [...] az európai érdeklődés homlokterébe állította, alapvető intellektuális élménnyé tette nemcsak a freudi pszichológia, de általában a lélek-

tan kérdéseit. S ebben a helyzetben egy József Attila formátumú és igényű költő és gondolkodó nem elégedhetett meg azzal az állásponttal, amely még az ifjú Marx és Engels utalásait is gyanakvással utasítja el, és csupán abból a tényből kiindulva, hogy a klasszikusok lélektant nem alkottak, pszichológia helyett egyfelől a pedagógiát, másfelől a pavlovi fiziológiát akarja elfogadtatni. Mint marxista nem elégedhetett meg ezzel.” – ld. Gyertyán 1963, 54–55. p. Az új tudományos eredmények „ideológiai asszimilálását” elvégezni – teszi hozzá Gyertyán – „kötelesség minden marxista számára”, amit „József Attilának még tévedésében is pozitív elemként kell értékelnünk” – ld. 55. p.

Marxista igénnyel részletesen elsőként Forgács László elemezte a *Hegel – Marx – Freudot*. 1934-re, 1935 elejére datálta keletkezését, tehát – az általa felállított kor-szakolás keretében – JA „válságkorszaka” reprezentatív termékének tekintette (Forgács 1965a, 184. p.), amely ezért leginkább szorul marxista kritikára. Míg az *Egyéniség és valóságban* „még nem dőlt el a küzdelem a forradalmár és neurotikus között”, a HMF már dönt az új természettudomány, a pszichoanalízis javára – ld. 206. p. Csaknem egy egész fejezetet szentel (*Fonák tudat és öntudat* címmel) a HMF hibás elgondolásai bírálatának (részben *A szocializmus bölcselete* és a Hort-recenzió társaságában). A *Hegel – Marx – Freudot* „az avatja összefoglalássá, hogy benne találkozik össze az először 1932-ben felbukkanó hegeli–freudi tájékozódás: a marxizmus ismeretelméleti és lételméleti »kiegészítése«; meg az 1933-mal kezdődő történeti törekvés: a mozgalom kudarca nyomán felfedni fonák tudat és öntudat társadalmi-történelmi viszonyát.” – ld. 184. p.

Forgács László legfőbb kritikai ellenvetései a következők: 1. sem a marxizmus, sem a bolsevizmus nem származtatja az „általános elnyomorodás” növekedéséből a proletárforradalom szükségszerűségét, mint ahogy azt JA állítja; 2. téves helyzetértékelése József Attilának, hogy egyenlőségjelet húz a szociáldemokrata és bolsevik mozgalom közé (187. p.); 3. Hegelt követve a munkamegosztáshoz köti az elidegenedést, azaz azonosítja az eldologiasodással (183. és 189–192. p.); 4. Feuerbach nemcsak (vagy nem annyira) Marx, mint inkább Max Weber és Freud elődjeként jelenik meg, „a feuerbach-i etika és vallásfilozófia a weberi »megértő szociológia« ősévé egyszerűsödik le” (193–194. p.); 5. JA „elhanyagolja a feuerbach-i vallásfilozófia materialista oldalát, és aztán az így elvont antropologizmust marasztalja el Freud irracionalista biologizmusával szemben” (195. p.); 6. a fiatal Marx nyomán felismeri ugyan a marxizmus humanista jelentését, és már nem érzi ellentétesnek az ember „természeti” és „társadalmi” oldalát, de „ezt az egységet most még a nemi ösztön, az élettani szféra középpontjából szemléli; úgy közeledik Marxhoz, ahogyan Feuerbachhoz: Freud felől” (198. p.); 7. egyelőre a „termelési eszközök filozófiáját” látja inkább a marxizmusban, semmint a „reális humanizmust” (201. p.). Ugyanakkor előre mutató elemeket is érzékel a *Hegel – Marx – Freudban*: JA tárgyyszerű okfejtésre törekszik, amivel világosabbá teszi ellentmondásait, tévedéseit, a „következetesség szülte töredékesség” mintegy jelzi koncepciója elhibázottságát (185–186. p.); fontos „telitalálata” Feuerbach elidegenedés-felfogásának elhárítása a Hegelétől és az ifjú Marx Feuerbach-megítélésének gyümölcsöztetése (195. p.). A marxizmussal szembeforduló, polgári eszmeáramlatokkal párbeszédet folytató JA magatartását együtt jellemzi a „pokoljárás” és a kiemelkedés (204. p.).

Szabolcsi Miklós könyv terjedelmű *Eszmélet*-elemzésében a versciklus filozófiai-világnézeti rétegeit kijelölve hivatkozik más írások mellett a *Hegel – Marx – Freudra* is: „második rétegeként [rakódik rá] a költőt akkoriban állandóan foglalkoztató gyakorlati politikai kérdés, amely számtalan versében és cikkében kapott hangot: a németországi hitlerizmus uralomra jutásának megrázó élménye, amely felveti és kérdésessé teszi számára a tömegek viselkedésének értékelését, a történelmi törvények érvényességét, aktuálissá teszi a hamis tudat problémáját, s amely egyúttal a marxi elmélet újbóli áttanulmányozására indítja és esetleges kiegészítésének, továbbfejlesztésének igényét kelti benne.” – ld. Szabolcsi M 1968, 63–64. p. Szabolcsi elfogadja Forgács László datálási javaslatát, az 1934–35-ös időpontot (83. p.)

Balogh László monográfiája alapjaiban helyesnek látja a költő elméleti útkeresését: „József Attilának nem volt kétsége, hogy az elidegenedés megszüntetése, a teljes emberiség szabad kibontakozása csak a szocializmusban valósulhat meg. Ám részint a fasiszmus németországi hatalomra jutása, részint a személyi kultusznak éppen a szocialista humanizmust és etikát sértő megnyilatkozásai arra késztetik, hogy a jövőt féltő, a szocializmusért aggódó lélekkel szembenézzen a tényekkel, s a magyar és a nemzetközi viszonyokat reálisan felmérve, szigorú, marxista logikával elemezve vonja le következtetéseit. »Miért nincs még szocializmus?« [...] Hogyan törhette át a fasiszmus éppen Európa legerősebb munkásmozgalmának frontjait? S ha e tanulmány során kifejtett nézetei tévesek vagy problematikusak is, az aggodalom mindenképpen jogos és időszerű volt. Több cikkében kísérletet tesz, hogy a demagóg, frázisos vagy vulgáris magyarázatokkal szemben modernebb, tudományosabb és a pszichológia segítségét igénybe vevő értelmezéssel felkutassa azokat a »megfejtetlennek látszó érzelmi erőket«, amelyek a kapitalista világban, tehát nálunk is »érdekeikkel ellentétes táborokba képesek sorozni az embereket«. Helyesen tapint rá, hogy mindenekelőtt fénybe kell vonni az elnyomott, elmaradott osztályok »eltorzított«, hamis tudatát” – ld. Balogh L 1969, 165–166. p.

Garai László személyiség-lélektani könyvében röviden kitér József Attilának „a történelmi kuriozitáson messze túlmenő figyelmet” érdemlő kísérletére, melyet „a freudizmusban felismerni vélt marxista lehetőségek kiaknázására” tett – ld. Garai L 1969, 61. p. Az *Egyéniség és valóságban* kifejtett koncepció azért ellentmondásos szerinte, mert „míg a társadalom és a természet közötti közvetítő szférát (a termelési eszközt) felismerte, addig az egyén és társadalom között közvetítő partikularitást (a termelési viszonyokat) nem veszi számításba”. Így a humanizálódás csak mint az egyén szocializálásának folyamata létezik számára, holott a humanizálódás másik oldala a társadalom partikularizálódása, az egyének elszakadása természetadta közösségeiktől, az individualizáció folyamata (maga a neurózis voltaképp nem a szocializáció, hanem az individualizáció mellékterméke) (62–64. p.). JA Marx társadalomfilozófiáját hegeli elvontsággal alkalmazza az egyén szocializálásának problémájára, így az individualizáció pszichológiai következményeiről szólva az elvontságot csak a freudizmus segítségével tudja feloldani.

Ahol konkrétá válik JA fejtegetése, ott kitűnik, hogy „az ő freudizmusa csak az elfojtásnak és következményeinek mechanizmusa tekintetében azonos Freudéval”. Valójában „a marxizmus saját pszichológiájának kereséséről van szó nála, amelyhez

csak analógiának használja a pszichoanalízis tanát. Az viszont, hogy az analógiát Marx közösségi embere és Freud közösülő embere között időnként szó szerint veszi, szükségszerűen következik elvont módszeréből, amellyel a partikularitást elvont egyénből és elvont társadalomból akarja elméletileg levezetni. Egy hegelizált, de ugyanígy egy egzisztencializált Marx társadalom-felfogása csak egy freudizált (vagy behaviourizált) Marx személyiség-felfogásával eklektikusan kiegészítve tehető – látszólag – alkalmassá az embernek mint totalitásnak megragadására. Az elméletnek ezt a belső dialektikáját jól illusztrálja a *Hegel, Marx, Freud* című töredék, amelynek egyik bevezetőben exponált kérdéséből az is kitűnik, hogy a tudományelméleti okok mellett milyen társadalmi tényezők hatottak abban az irányban, hogy a marxisták érdeklődése a freudizmus felé fordult.” – ld. Garai L 1969, 65. p.

Az 1970-es évektől az 1990-es évekig

Gyertyán Ervin – ismét Révai József ellenében – védelmébe veszi József Attilának a marxizmust és freudizmust összebékítő igyekezetét: „Nézetünk szerint ugyanis ezzel az összeegyeztetési kísérlettel József Attila egyáltalán nem csúszott a pszichológiai idealizmus lejtőjére, és Révainak ez a vitája nem a marxista és a freudista vitája, hanem a marxizmus két felfogásáé... [...] Révai erős oldala József Attila kísérletének valóban meglevő zavarosságait felfedő logikájában van, gyengesége pedig abban az elzárkózásban, a problémaérzékenységek abban a hiányában, amellyel már eleve elveti az egész problematikát, vakon megy el egy reális szükséglet – ti. a marxista pszichológia és ezen belül a marxista ösztöntan megteremtésének szükséglete – mellett.” – ld. Gyertyán 1985, 145–146. p. Ugyanakkor a *Hegel – Marx – Freud* is bírálja azért, mert „nem Marx-szal, hanem Marx ellen hadakozott benne Freudért, Freud marxista asszimilációjáért. Pedig például [...] az 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratok* Marxa [...] alapvető segítséget nyújthatna neki ehhez, hiszen éppen az a törekvés munkál benne, amely József Attila Freud felé tapogatózását motiválja [...] Az nevezetesen, hogy az emberről szóló tudományt a maga természeti alapjaiban is meggyökereztesse.” – ld. 147. p. JA „marxistaként volt freudista is – tudva és hangoztatva, hogy életünk külső és belső megnyomorodására egyaránt »ott kívül« – a társadalomban – van »a magyarázat« (és nem fordítva), de tudva és hangoztatva azt is, hogy az »idebenti« ösztönök éppúgy materiális tényezők, mint az »odakinti« termelőerők.” – ld. 151–152. p. (Ld. még Gyertyán 1977, 167–172. p.)

Bókay Antal radikális fordulatot lát a kései JA gondolkodásában. Az öntudatosodás új elmélete szerinte már más típusú freudizmussal dolgozik: nem a neurotikus a kiindulópont, hanem a mindennapi ember, az *öntudatlan egyén és tömeg*. (Ld. Bókay 1980, 258. p.) Felhívja a figyelmet arra, hogy JA szerint Marx *Gazdasági-filozófiai kézíratainak* „nembeli viszony” kategóriája egyaránt jelent „faji viszony”-t, azaz „mai szóhasználatunk szerint nembelinek mondott viszonyt”, és „nemi viszony”-t, „amely az emberi biológikum, az egyedi ember primér emberi sajátossága lenne”, tehát a társadalmi és biológiai adottságok együttesét látja benne. JA a *Hegel – Marx – Freudban* „Marx gondolatrendszerét interpretálva, a *Kéziratok* nyomdokán jut el a társas és személyes lét dialektikájához, ennek eredetét azonban már biológisztikusan interpretálja [...] így jut el ahhoz a végső megállapításhoz, hogy többek között »az osztályok harca és a nemek

viszonya az emberi nembeli lényeg valóságának megjelenései.” – ld. 258–259. p. JA azért bírálja Marxot, hogy nem érvényesítette egyenlő súllyal a faji és nemi elvet az emberi lényeg meghatározásakor. Ahogy Freud a nemi tevékenységben is látja az ökonómiai elv érvényesülését, a gazdasági tevékenységnek is van nemi aspektusa. Marx gondolataiban „azt tartja hibásnak, hogy »materializálta a nemiséget«” – ld. 259. p. Úgy látja, hogy amit a *HMF* metatudományos szinten vet fel, azt társadalomontológiai elméletté fejlesztí tovább az *Ázsia lelke* című, 1936. márciusi írásában. „A pszichoanalízis itt már világosan a *lét tudománya* (nem a tudaté), hiszen úgy definiálódik mint »egy új természettudomány«, mint az emberi tudat struktúrájának felépítmény-jellegetől mentes objektív leíró tudománya. Ezzel [...] elveszti *terapeutikus jellegét* [...] Nem társadalomtudomány, hanem a biológia forradalmian új ága, az emberi lényeg anyagi alapjának leírása. [...] a második szintet nevezhetnénk *társadalomontológiai elméletnek*, amely két ontológia (marxi és freudi) integrált egysége.” – ld. 260. p.

Egy 1980-ban megrendezett konferencián elhangzott előadásában Németh G. Béla úgy foglalt állást Hegel és Marx „kiegészítésének” ügyében, hogy a költőt a cselekvési szabadságnak, valamint az egyén egzisztenciális szerepének megnőtt vágya motiválta. „Marxot a közvetlen anyagi determinációktól szabaduló szellemi-lelki cselekvés igényének jegyében kívánja kiegészíteni Freuddal. [...] Ha csak determinációk volnának, ha egyedi, egzisztenciális szellemi-lelki-erkölcsi készségek nem vennének részt a tudat- és cselekvésformálásban, akkor nem volna lehetőség, hogy a proletárság megmentse önmagát.” – ld. Németh G. B 1980a, 10. p.

A „*Köztetek lettem én bolond...*”. *Sors és vers József Attila utolsó éveiben* című könyv szerzői a „nem tudok mást, mint szeretni” magatartás, a szeretet fogalmának JA-i értelmezése forrásaként Freud mellett Feuerbachra hivatkoznak (a *Hegel – Marx – Freudban* olvasható jellemzés alapján). (Ld. Bókay – Jádi – Stark 1982, 45. p.)

Miklós Tamás kisonográfiaja új korszakolási javaslattal állt elő JA értekező pályájának alakulásáról és benne a *HMF* átmeneti szemléleti pozíciójáról. (Ld. Miklós T 1988a; ld. még *Keletkezéstörténet*.) Miklós Tamás korszakolása vitát váltott ki, Tverdota György és Horváth Iván élesen bírálták. A *HMF* besorolásával Horváth Iván írása foglalkozik – ld. *Keletkezéstörténet* (Horváth I 1989a; Horváth I 2006, 269–277. p.).

Horváth Iván egy másik tanulmányában egyrészt kétségbe vonja a *HMF* Fejtő Ferenc által adott új datálásának hitelét (ld. Horváth I 1992a, 316. p.), másrészt abban az összefüggésben hivatkozik a *Hegel – Marx – Freudra*, hogy JA csatlakozása a szociáldemokratákhoz ideiglenesnek bizonyult, hiszen a *Hegel – Marx – Freudban* már a „tudományos szocializmus” mindkét változatát elutasítja – ez is azt bizonyítja, hogy a *HMF* későbbi álláspontot képvisel (324. p.). (Ld. még Horváth I 1988a; Horváth I 1989b.)

Boros Gábor az *Eszmélet* elemzésére vállalkozik. Úgy találja, hogy az „eszmélet” szó két helyen jelenik meg olyan kontextusban, hogy megvilágító erejű lehet a versértelmezés számára. Az egyik a *HMF*: „Amennyiben tehát mi nem látnók be valamely lét ésszerűségét, vagy valamely ésszerűség valóságát, az csak arra vall, hogy mibennünk (vagy inkább velünk, a mi valóságunkkal) az ész még nem ébredt az eszmélet megfelelő fokára.” Az „eszmélet” itt általános értelemben világfölismerést jelent, amennyiben a szubjektív ész a létező objektivitásban önmagára ismer. Az „eszmélet” szó JA-i jelentése

általános értelemben: az elmének a világot illető megvilágosodása; az „elme” az észnél tágabb, „lelki képesség általában”; a „világ” minden rendű és rangú létezőt jelöl; a „megvilágosodás” értelemszerűen tágabb a fölismerésnél. (Ld. Boros 1991, 25–26. p.) Valójában JA a korabeli filozófiái szövegek fordításaiban meglevő gyakorlatot követi, pl. Dienes Valériaét, akinek Bergson-fordításaiban mindig az „eszmélet” szerepel a „conscience” fordításaként. (Az „eszmélet” tulajdonképpen „tudatot” vagy öntudatot jelentett ebben a korszakban.)

Horváth Iván – elfogadva Tverdota György álláspontját, miszerint a költő csupán egyetlenegyszer alakított ki művészetbölcseleti rendszert élete során: az 1920-as évek utolsó harmadában – úgy látja, hogy bár a művészetbölcselete nem változott, de a mögötte kijelölt transzcendencia (a költészethez társított „aranykor”) igen. Horváth négy változatot különít el. Először, még a marxista hatás előtt a nemzet töltötte be az eszményi közösség szerepét. Második korszakában (ld. *Irodalom és szocializmus*) a társadalmi osztály vette át ezt a szerepet. A harmadikban „eltűnik a nagyobb eszményi közösség, a helyébe a gyermeki szeretet és a felnőtt gyermekszeretete kerül”. Az *egységfront körül* még a két munkaspártot teszi felelőssé Hitler hatalomra jutásáért. A HMF már azt veti fel, hogy maga a marxi elmélet hibádzik. Az egyik alaptétel, amit bírál, hogy Marx csak a férfinak a nőhöz való viszonyát emeli ki az ember emberhez való természetes viszonyaként, holott a felnőtt és a gyermek egymáshoz való viszonya is alapvető. (Horváth ennek alátámasztására idézi elsőként a még kiadatlan 7. pontot.) A negyedik korszak szerint a *Szerkesztői üzenet* korszaka. A HMF első változata az „Egy Bartók-tanulmány vázlata”, maga a HMF az utolsó esztendőben keletkezhetett, később, mint a *Szerkesztői üzenet*, de összetartoznak. Immár „az aranykor végre egyáltalán nincs meghatározva”. (Ld. Horváth I 1991, 42–46. p.)

Valachi Anna JA első pszichiáterének, dr. Rapaport Samunak 1936-ban megjelent, *Alvás, aluszekonyosság, álmatlanság* című könyvéből – melynek stilizálását föltehetően a költő végezte el – származtatja a HMF alapgondolatát: „Célkitűzésünkől nagyon eltávolodnánk – idézi Valachi a költő megfogalmazását tükröző előszót –, ha az idealizmus és materializmus vitájába belekeverednénk. Csak arra szeretnénk rámutatni, hogy a megismerés nem nélkülözheti az anyag vizsgálatát, mert a szellem, a lélek világát is csak úgy derítheti fel, ha a lélek megnyilatkozásainak anyagi előfeltételeit, a szellem anyagi hordozóit is számba veszi. Másrészt pedig, mivel az ember énjének őse és hajtóerői az ösztönök, s így végső fokon mindig ezek irányítják az embert, tehát minden az emberrel foglalkozó tudományos kutatásnak számolnia kell majd ezzel a nem anyagi természetű, de kétségszövegbevonhatatlanul meghatározó és döntő jelentőségű tényezővel – az ember megismerésének minden kérdésénél.” (Ld. Valachi 1992, 252. p.)

Erős Ferenc tanulmánya a címében feltett kérdésre („Freudomarxista” volt-e József Attila?) igennel válaszolt. Az *Egyéniség és valóságban* felvetett, a költő személyiségére is kivetíthető dilemmára, hogy neurotikus-e vagy forradalmár, a freudomarxizmus azt a választ kínálta, hogy az egyéni lét problémáit a „nagy egész” problémájaként kell értelmezni. „József Attilát egyéni problémái vitték bele – szinte sorsszerűen – az analitikus terápiába – állapítja meg Erős Ferenc –, Freud és Marx összekapcsolása pedig ideológiai keretül szolgált ahhoz, hogy az önmagáról szerzett új tapasztalatokat, az

önismeret új dimenzióit összeegyeztesse a kollektivizmus eszméivel.” Erős Ferenc összehasonlítja Wilhelm Reich és JA nézeteinek alakulását. JA számára is ugyanaz az alapkérdés, mint Reich és mások számára, akik úgy vélték, hogy Hitler hatalomra jutása után „az osztálytudatot nem lehet parancsokra és dogmákra alapozni”. Ugyanakkor József Attilától mi sem állt távolabb, mint Reich biológiai miszticizmusa. Az *Ázsia lelke*, a *HMF* és a Hort-recenzió túllép az eredeti freudomarxista témákon, „nem egyszerűen Marxot és Freudot akarja kombinálni, hanem a marxizmust szeretné kijavítani, humanizálni, emberarcúvá és ezáltal egyetemessé tenni” – ld. Erős 1992, 287–288, 290. p.

Szívós Mihály tanulmánya 1935-ig tekint át JA filozófiai fejlődését, de kipillant „a marxista és marxi filozófia bírálatának utolsó fázisát képező” *Hegel – Marx – Freudra* is, és megállapítja, hogy az alany–tárgy-fogalom pár – amely az *Egyéniség és valóság* óta jelentős szerepet játszik JA értekező szövegeiben – itt is felmerül. „E kategóriák sokrétű használata arról tanúskodik, hogy központi helyet töltöttek be József Attila filozófiájában.” (Ld. Szívós 1995, 66. p.)

Szabolcsi Miklós nagymonográfiájának utolsó kötetében – felülvizsgálva korábbi álláspontját – már az 1936-tól számított időszakhoz köti a *HMF* keletkezését (ld. Szabolcsi M 1998, 588, 710. p.). Lényegében Horváth Iván álláspontját fogadta el, a *Bartók-vázlatot* is együtt tárgyalja a *Hegel – Marx – Freuddal* (713–714. p.). Ugyanakkor önálló tanulmánynak tekint [Az új század új tudománya] kezdetű töredéket, melynek születését 1936 elejére datálja (588–589. p.). Véleménye szerint JA a *Hegel – Marx – Freudot* összeegyeztetésnek és lezárásnak szánta.

Napjainkig

Lengyel András szerint Pauler Ákos nemcsak JA antipszichológista logicizmusában volt mestere, hanem annak föladásában is, mert Pauler pszichológia és filozófia egymásra utaltságát vallotta (ld. Lengyel A 2005, 250–251. p.). Az illegális kommunista párt köreiben kívül ténykedő, szakadár irányzatok egyike volt Székely Béla „pszichoanalitikus-marxista” szemináriuma, melynek valószínűleg JA is tagja volt, de az bizonyos, hogy Székellyel baráti kapcsolatban állt 1934–35-ben is, amikor Székely szerkesztette az *Emberismeret* című folyóiratot. (253. p.) A költő freudomarxista tájékozódásának dokumentumaként elemzi [A társadalom alapja biológiai] kezdetű vázlatos feljegyzését, amely szerinte 1935-ben vagy 1936-ban keletkezett, a *HMF* előtt (256–262. p.). A feljegyzés első fele a marxi és freudi tradíció megfeleltetése egymásnak, később a pszichoanalitikus kategóriák mintegy magyarázzák-kiegészítik a társadalmiakat. Az utolsó vázlatpont („Megvalósítási elv (repülés, repülőgép) mint a termelési eszközök fejlődésének magyarázata”) azt nyomatékosítja, hogy a tudat – bár függ a tárgyi külvilágtól – egyben alakítja is azt. „A zárójelben megnevezett, illetve konkrét példával illusztrált reláció (repülés, repülőgép) világossá teszi, hogy itt a lehetőség (repülés) tárgyi realizálása (repülőgép) közötti, új »termelési eszközt« eredményező, de alapjában mégis tudati aktus előtérbe állításáról van szó.” – ld. 260. p. (Ld. még Lengyel A 2001b.)

Lengyel András *A szocializmus mint „emberi öntudat”. József Attila kísérlete a szocializmus filozófiai újralapozására* című tanulmányának középpontjában *A szocializmus bölcselétének* elemzése áll, de a marxi filozófia JA által adott interpretációja érinti a *HMF*

problematikáját is. Lengyel András úgy látja, hogy JA hegelizálja az ifjú Marx szövegeit. (Ld. Lengyel A 2005, 222–223. p.)

Bori Imre 1959-ben írt, 2005-ben posztumusz megjelent monográfiája tulajdonképpen elsőként adta a *HMF* tárgyilagos értékelését. Bár álláspontját már az 1960-ban publikált tanulmányai is ismertté tették, a könyv nyilván nagyobb hatással szolgált volna bele az 1960-as évek vitáiba. Bori – a lebecsülő véleményekkel szemben – éppen azt hangsúlyozza: „Hogy magánélete problémáira [a költő] választ keresett benne, az kétségtelen, de elméleti munkásságának szélessége, látókörének tágassága, gondolkodásának mélysége arra mutat, hogy sokkal lényegesebb, a marxista elmélet egészét érintő kérdésről van itt szó: a termelőerők és emberi ösztönök rendezett, szép, harmonikus világát álmolta meg vele.” – ld. Bori 2005, 298. p. A *HMF* „új alapvetésnek készült, amelyben a freudizmus eredményeivel gazdagított marxizmus bölcséletének elemeit fejtette volna ki. Alapvetése azonban töredék maradt, a kézirat éppen a freudizmus kifejtésénél szakadt meg. Könnyen jelképet lehetne látni ebben a tényben, hogy ezt a munkát nem lehet befejezni a vállalkozás irreális volta miatt. Problémafelvetésének termékenységére azonban ennek éppen az ellenkezőjéről győző meg.” – ld. 299. p.

Bori ismerteti és értelmezi a *Szép Szóból* ismert változat hat pontját. Úgy látja, JA kiindulási pontja az elidegenült ember létezése, tehát a deformált, eltárgyasodott, a „tárgy-egyen” embertelen tudata. A mai világ válságát gazdasági okokkal lehet megmagyarázni, ezért a marxi elméletből minden logikai levezetés szerint már szocializmusnak kellene lennie. Hol csúszott hiba a számításba; hogy lehet az, hogy az ún. tárgyi előfeltételek megvannak, és az alanyiak hiányoznak? A harmadik fejezet Hegel és Feuerbach filozófiájában kíséri végig a fejlődés elvét, hogy a negyedik fejezetben a marxi történelemfejlődés elvéhez jusson el, az embernek emberré válása felismeréséig, a tudat problémáig. JA bírálja Marxot, hogy míg a nemi tevékenységet gazdaságának fogja fel, addig a gazdaságban, politikában csak faji megnyilatkozást lát, és nem veszi észre bennük a nemiséget. Az ötödik fejezetnek két központi gondolata van. Az egyik: ki a szocialista? A másik: az elidegenülés problémájának kifejtése Marxnál. JA hangsúlyozza, hogy azok a „marxisták”, akik mindenben anyagi érdeket keresnek, semmit sem értenek Marxból, hiszen sokakat az erkölcsi szükséglet, míg magát Marxot az elméleti szükséglet vezette el a szocializmus igenléséhez.

A hatodik fejezetben viszont már Marxot kritizálja JA azért, mert lebecsülte a tudat szerepét. Egy új természettudomány, a pszichoanalízis azzal vált betegségek gyógy módjává, hogy a tudat képes a lét közvetlen alakítására. JA „tehát azt látja – Bori Imre szerint –, hogy az ember társadalmi és természeti léte között diszharmónia van, a társadalmi lét hatására a természeti lét eltorzult, elidegenült. Az ember tudata a természeti lény eltorzított képét adja csupán.” – ld. 300. p. A pszichoanalízissel az alanyi tényezőkről szerezhetünk bővebb ismereteket korunk fejlődésében. JA tehát „nem marxizmust helyettesítő rendszert látott a pszichoanalízisben, hanem annak »racionális magját« akarta beépíteni a marxizmusba [...] A »racionális magja« a pszichoanalízisnek pedig az elidegenült ember lélektana lehetne, az »ösztönök dialektikája«, mint ahogy egy gondolatforgácsban címként találjuk a fenti kifejezést.” – ld. 301. p.

A következő öt tanulmány a József Attila Társaság által 2007-ben Szegeden megrendezett, kizárólag a *Hegel – Marx – Freud*-nak szentelt konferenciához kapcsolódva született. Bartal Mária tanulmánya a *HMF* közelmúltban ismertté vált 7. pontját elemzi. Marx az egyén önmagához való viszonyát a férfi és nő kapcsolatának analógiájaként közelítette meg. E sémát módosítja JA – vélhetően Freud és Ferenczi hatására – először a gyermekkori én felnőttekhez fűződő, már lezárult viszonyára, majd az evangéliumi megváltástörténetnek, valamint a görög Ikarosz-történetek egy mozzanatának megidézésével leszűkíti apa és fiú egyidejű, történetiségétől megfosztott kapcsolatára. Részben Freud *Totem és tabu* című művét követi (*az Egyéniség és valóság* szövege megnevezi e művet, és utal rá a *HMF* előmunkálataiban is, [*Az animizmustól*] kezdetű töredékben): a negyedik fejezet (*A totemizmus visszatérése a gyermekkorban*) szerint az isteni gyermek önkéntes áldozatával a közösség nevében, a szemet szemért ősi törvénye értelmében az apagyilkossággént felfogott eredeti bűnt vezekeli le. A másik Freud-mű, a *Rossz közérzet a kultúrában* a forrása annak az elgondolásának, amely – az evangéliumi elbeszéléssel szemben – a megváltás tétjének nem a bűnöktől, hanem a szenvedéstől való szabadulást tekinti. (Ld. Bartal 2007, 65. p.)

Az Ikarosz-mítosz ovidiusi változatából JA „kiemel egy feszültséggel, apa és fiú rivalizálásától, apai aggodalomtól és a közlő tragédiától terhes képet, és »apának és a fiúnak együttes szárnyalását«, a közös szabadulási kísérletet idealizált képpé merevíti [...] A kísérlet gyászos kimeneteléről hallgat a 7. szövegrész” – ld. 66. p. JA tanulmányában a technikai vívmányok örökébe a „felnőtti és a gyermeki nemiség” viszonyának tudatos feloldására hivatott pszichoanalízis lép (erről *Az új század új tudománya* című töredék szól bővebben), és ennek a gondolatnak előképe megtalálható Hollós István recenziójában, melyet Ferenczi Sándor könyveiről írt és a *Nyugat* 1914. 8. számában publikált: „A technikai tudományok elérhetővé tették a levegő magasságait, a pszichoanalízis feltárta a lélek mélységét. [...] A levegő meghódítása és a lélek megismerése egyformán ősi, mélyen izgató és eddig elérhetetlen vágya volt az emberiségnek.” – ld. 67. p. A 7. pont végén JA „mintegy visszacsúszik egy leegyszerűsített freudi, nemiségre korlátozódó sémához” – ld. 68. p. Bartal Mária a továbbiakban példákat hoz fel arra, hogy JA utolsó éveinek költészetében milyen hozadékaik lettek a *HMF* 7. pontjának (64–71. p.).

Lengyel András tanulmánya mindenekelőtt arra a kérdésre keresi a választ, hogy „miért nem a posztmodern előkészítő Nietzsche, hanem az utolsó nagy klasszikus rendszerfilozófus, Hegel volt a fontos számára”. Úgy látja, a költő számára nem a „gyanú hermeneutikája”, hanem a törvény metafizikája volt érdekes. JA útkeresése beleilleszkedik ugyan Marx hegelizálásának korabeli eszmeáramlatába, de itt másról van szó: Marxtól függetlenül is foglalkoztatta Hegel, illetve *A szellem fenomenológiája* című műve, amely ihletője volt JA elemzési és érvelési módszerének *A művészet metafizikája* című művében. (Ld. Lengyel A 2007, 74. p.) A *HMF* [*Nem szükséges, hogy*] kezdetű töredékében Marxot Hegel felől bírálja a természet és a társadalom közti szakadék, valamint a véletlen kiiktatása miatt. „Hegel itt nem előzmény, hanem Marxhoz képest is igazi elméleti aktualitás”. Hegel pedig *A szellem fenomenológiája* C. rész harmadik fejezetének b. pontjában beszél a „szükséges véletlen”-ről (75. p.). De JA véletlen-

értelmezése nem csak Hegelre támaszkodik, mint azt jól mutatja a *[Forradalom idején]* kezdetű töredéke: „A psziche oldaláról determináltat, és a reális valóság oldaláról determináltat – írja JA – a véletlen kapcsolja össze s így voltaképpen a szükségesség egésze a véletlenül nyugszik. [...] A tárgyi szükségességek rendszere [...] a vágy véletlenén alapul.” Ez az esetleges látszat ellenére – fűzi hozzá Lengyel András –, egyáltalán nem pszichologizálás, ez filozófiai állítás. A véletlen ugyanis a hegeli értelemben vett nagy elméleten belül kerül a maga helyére. Lengyel tanulmányának második része *A művészet metafizikájának* hegeli inspirációját próbálja meg igazolni (72–76. p.).

N. Horváth Béla a *HMF* szellemi előzményeit az *Egyéniség és valóság*ig vezeti vissza. Közvetlen elődje *A szocializmus bölcselete*, bár a két szöveg gondolati íve és pragmatikája különbözik. Mindkét írásban a fiatal Marx a legfőbb forrás. (Ld. N. Horváth 2007b)

Bognár Péter és Buda Borbála – a JA értekező prózájának digitális kritikai kiadását (JAHSZK 2012) készítő csapat munkatársai – 2008-ban megjelent írásukban ismertették a *HMF* sajtó alá rendezése során felmerült textológiai problémákat és ezeknek – a Horváth Iván tanulmányából (Horváth I 2006) ismert koncepció alapján történő – megoldását. Ez az online kritikai kiadás természetesen már a 7. ponttal is számol. (Ld. Bognár P – Buda B 2008.)

Veres András 2008-ban publikált tanulmánya (amely együtt jelent meg a Bognár-Buda szerzőpáros tanulmányával és a *HMF* teljes első része, valamint a fontosabb szövegváltozatok első közlésével) elfogadta Horváth Iván és munkatársai szöveggondozását és a töredékek *Hegel – Marx – Freud*hoz való besorolását, annak tévedéseivel együtt. Ugyanakkor megkísérelte tisztázni a főszöveg és a szövegváltozatok tematikus összefüggéseit, állást foglalva a datálás körüli vitában is. (Ld. *Keletkezéstörténet*.) Elsőként vetett számot JA Marx-kritikájának főbb téziseivel: 1. Marx természetfelfogásának és 2. Marx véletlenfelfogásának kritikája; 3. a tulajdonjog marxi és 4. az érdek marxista túlbecsülésének kritikája; 5. a nemiség felemás marxi figyelembevételének kritikája.

Veres András véleménye szerint „Az 1935 decemberében publikált *Új szocializmust! Hort Dezső könyve* című recenzió leginkább figyelemreméltó újdonsága, [...] hogy a »hogyan történhetett?« kérdés megválaszolásába, *a náci és a bolsevik diktatúrák sikerének magyarázatába bevonja a pszichoanalízist is*. Korábban a két tan – a marxizmus és a freudizmus – összekapcsolására tett javaslata merőben elméleti ihletésű volt. A recenzió tehát rendkívül fontos állomás a *HMF* felé vezető úton. Fölveti az új kérdésirányt, de nem dolgozza ki. Éppen erre vállalkozik, pontosabban vállalkozott volna a *Hegel – Marx – Freud*, ha elkészült volna. A főszöveg ugyanis csak *retorikailag* zárja le a kérdésfeltevést, érdemi válasza nincs. Ahogy nincs érdemi válaszuk a szövegváltozatoknak sem. Kiváló érzékkel, nagyszerű logikával felhívják a figyelmet a marxista történelemfilozófia valóságos és vélt hiányosságaira, ellentmondásaira. Meggyőzően érvelnek a pszichoanalízis társadalomlélektani-politikai magyarázó ereje mellett. De ezzel még *nem született meg* a marxizmussal társított pszichoanalitikus válasz.” (Ld. Veres A 2008, 76–101. p.) A tanulmány számos megállapítását felhasználtuk a jelen kritikai kiadás készítésekor, de az azóta folytatott textológiai kutatások több ponton módosították akkori álláspontunkat (V. A.)

N. Horváth Béla szerint JA annak ismeretében fogalmazta meg saját álláspontját a Hort-recenzióban és a *Hegel – Marx – Freud*-ban, hogy ismerte a Wilhelm Reich nézetei körül kirobbant vitákat (ld. N. Horváth 2008, 248. p.). Föltehetően az *Ázsia lelke* című írásának ösztönszemléletű társadalomképét fejtette volna ki a HMF el nem készült részében (338. p.). Lengyel Andrással szemben – aki a *Hegel – Marx – Freud*-ban Marx hegelizálását látja – N. Horváth szerint inkább Marx freudizálásáról van szó (339. p.). A marxi *Gattung* szót JA részben ‘faji’-nak fordítja (az emberiséget értve rajta), részben ‘nemi’-nek, amivel a fogalom biológiai aspektusát hangsúlyozza. A biologizmusmal azonosított ösztönlétet hiányolja A *német ideológia* szerzőjénél: „Jellemzi az is, hogy a nemiséget s vele az embert, hogy úgy mondjam, fiziológiai és nem biológiai szempontból, a testi lét szervei és nem ösztönei szempontjából nézi s a termelési eszközök oldaláról szemléli a társadalmat.” N. Horváth Béla úgy gondolja, hogy JA fogalomhasználata „a biologikumot (benne a nemiséget) mint szubsztanciális elemet tartalmazza, azzal együtt, hogy az emberi faj társadalmat alkotó képességéről is szól.” – ld. 340–342. p.

Zsák Judit úgy látja, hogy az *Egyéniség és valóság* és a HMF önreflexív részleteik révén szorosan összefüggnek az életműben vallomásos szövegekként számon tartott írások néhány darabjával. (Ld. Zsák 2009, 16. p.)

Horváth Iván 2012-ben jelentősen módosította korábbi koncepcióját a HMF keletkezéséről. (Ld. *Keletkezéstörténet.*) Rekonstruálni próbálja az el nem készült második rész koncepcióját, eszmei rokonságot feltételezve közte és más JA-szövegek, mindekelőtt a *Szép Szóban* megjelent *Szerkesztői üzenet* és A *Dunánál* című vers megbékélést, kiegyezést sugalló álláspontja között (ld. Horváth I 2012, 62–64. p.). Horváth tulajdonképpen az 1991-es koncepciójához nyúlt vissza, részben módosítva azt: „A 7. fejezet első ismertetőjeként a szövegrészt úgy értelmeztem, mint a marxizmus alapjainak felülvizsgálatát. [...] A költő szerint Marx megfeledezett arról, hogy a felnőtt és gyermek közötti kapcsolat éppoly közvetlen, természetes és szükségszerű, akár a nemi viszony. Ezen a felismerésen egy képzeletbeli, gyermekibb és békésebb, másik marxizmus alapulhatott volna, nem az, amelyet mindnyájan ismerünk. 1991-ben József Attila e kifejtetlen bölcséleti látomását – amelyet csak megelőlegez a 7. fejezet, de nem fejt ki – a *Bartók-tanulmány vázlatával* hoztam összefüggésbe, amelynek a vége éppen erről: a marxizmus békésebb irányba való továbbírásáról szól. Eszerint Hegel felismerte a dialektikus mozgást a történelemben, Marx megtalálta az osztály nélküli társadalom, az osztályharc megszűnésének lehetőségét, Freud pedig... – nos a Freud-részt a költő nem írta meg, de a tanulmány elkészült első feléből, valamint a ránk maradt töredékekből kikövetkeztethetjük, hogy a gondolatmenet a megértésen alapuló megbékélés irányában haladt. Emiatt a békés kicsengés miatt képzeltem úgy, hogy a Bartók-vázlat a *Hegel – Marx – Freud* ösfogalmazványa, magának a felismerésnek szövegemléke. [...] 1991-ben arra gondoltam, hogy a társadalmi eszmény, az aranykor kergetése során József Attila a nemzeti közösségtől (*Ihlet és nemzet*) az osztály közösségén (*Irodalom és szocializmus*) keresztül jut el a *Hegel – Marx – Freud* 7. fejezetének (és megíratlan folytatásának) körvonalazatlan, titokzatos eszméjéig, majd innen tovább a *Szerkesztői üzenet* állomásáig, amelyben »az aranykor végre egyáltalán nincs meghatározva«. Ez az értelmezés nagy vonalakban ma is vállalható, leszámítva az arany-

kor-vándorlás két utolsó állomását, amelyet alaptalanul, előítéletesen különítettem el egymástól. A *Szerkesztői üzenet* a maga vallási egyetemességével tökéletesen megfelel a *Hegel – Marx – Freud* felülvizsgált, gyermeki marxizmusának, dialektikus békéjének, azt nem haladja meg. A három gondolkodót egyszerre címébe felvevő *Hegel – Marx – Freud* türelmessége a bölcselétről ugyanazt mondja, mint amit a *Szerkesztői üzenet* a vallásról állít. Az írás Marxnak tulajdonított alapeszméje szerint minden vallás az emberi lényeg kifejeződése – képzeletben. És függetlenül attól, hogy a hozzáértő kortársak többsége – az utókorról nem is beszélve – a két szöveg egyikét sem fogadta volna el marxistának, azért a költő mindkettőben az elismerés hangján beszél Marxról. 1991-es felfogásomban nemcsak az volt a hiba, hogy – bár felismertem a két szöveg távoli rokonságát – a *Hegel – Marx – Freud* és a *Szerkesztői üzenet* szoros összetartozását nem láttam meg. Nagyobb hiba volt, hogy a tanulmány, a *Szerkesztői üzenet* és a *Bartók-vázlat* mellé nem helyeztem oda a logikusan ugyanehhez a gondolatrendszerhez sorolható, igen nevezetes költeményt (*A Dunánál*), amelyben az osztályharcnak (Marx) »békévé« oldása úgy történik meg, hogy a lírai hős a szülő-gyermek kapcsolatot (Freud) nemzeti hagyománnyá, sőt, »százézer« éve érvényes, a nemzetnél is ősbibb hagyománnyá általánosítja.” – ld. Horváth I 2012, 57–58. p. (Horváth Iván álláspontjának kritikáját ld. a keletkezéstörténeti fejezetben.)

Veres András újabb tanulmánya áttekinti a JA marxizmusáról szóló kutatásokat és ezek eredményeit; kitér a *HMF* keletkezésével kapcsolatos vitára is, megismételve 2008-as álláspontját. Állást foglal amellett, hogy a *HMF* közvetlen előzménye a Hort Dezső könyvéről írt recenzió. (Ld. Veres A 2012b, 21–22. p.)

[Az animizmustól]

Az animizmustól, a tótemtől, Istenen át a termelési eszközig, végül ösztöneink észrevevéséig – a csecsemő útja, ahogy észreveszi, hogy a világon, hogy az anya teste nem az övé, hanem az anyáé.

Rod la Rocque + Marianne

Mint minden ember legkényesebb pontja nemisége, sőt rejtett nemisége, úgy a marxi elmélet is e ponton válik idegessé, itt bukik el. 5

–
A gyermek nemcsak a „realitást” találja, hanem annak hiányát és elméleti tagadását is.

A reális történet hatóerői

Mussolini Italia férje

10

–
Feuerbachot elvetik, de nem tudnak, mást, mint a „kedély” tüneteinek változásait¹ megmagyarázni.

–
De miért szükséges hogy valláshoz kapcsolódják? (31) (Engels)

¹ [előbb:] <válasz> [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/15. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1935–1937.

A datálás indoklása: A feljegyzések tartalma az *Uj szocializmust!* című Hort Dezső-könyvről szóló, 1935-ben írt recenzió és az 1937-ben befejezett *Hegel – Marx – Freud* című tanulmány első része, valamint a bizonytalan keletkezési idejű (az 1933-as szövegek közé sorolt) *A művészet kérdése és a proletárság gondolatmenetéhez illeszkedik*. A jellegzetes vízjeles papírt (egyárbocos vitorlás hajó ovális keretben) a következő kéziratokhoz használta JA: *A nemzeti szocializmus* (1933); [*Kirpotin*] (1934); [„*Ökonomikus realizmus*” helyett] (1935), mely az az *Uj szocializmust!* című recenzió egy fogalmazványaként azonosítható; a *Hegel – Marx – Freud I. A tudományos szocializmus gépiratának* (1936–1937) 3–7. főlói (PIM JA 1087/28.).

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli autográf vázlatos feljegyzések. Kezdő szavak: „Az animizmustól, a tótemtől, Istenen át”. Fekete ceruzaírás, azonos írószer-használatú javításokkal, két sor piros ceruzaírással (ld. kurzivált sorok). Az oldal tetején idegen kéz fekete ceruzaírással egy bekarikázott sorszám: „7.” 1 főló, 1 beírt oldal. 208×340 mm-es, vágott szélű, félfamentes, vízjeles (egyárbocos vitorlás hajó ovális keretben) papír. Állag: erősen sárgult. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirtár JAgY Analekta JA 1087/15. Palliumcím: [*Hegel – Marx – Freud*] 5. *Freud* [*Az animizmustól...*]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: A kézirtaton nem szerepel aláírás, de a szerzőség a kézírás, a tartalom és a proveniencia alapján egyértelműen azonosítható.

A szövegközlésről: A szövegközlés igyekszik pontosan visszaadni a kézirat szövegbeosztását, mely eljárást a szöveg vázlatjellege tesz indokolttá. A kézirat oldalközépi gondolatjellel választja el egymástól a vázlatpontokat.

Közölve: JA2000, 61. p.; JA2008b, 128–129. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA2000: Betűhű átírás szövegváltozatokkal, a JA 1087/15. jelzetű kézirat alapján. A kiemeléseket nem jelzi.

JA2008b: Betűhű átírás szövegváltozatokkal, a JA 1087/15. jelzetű kézirat alapján. A kiemeléseket nem jelzi. [*Változatok a Hegel – Marx – Freud-hoz*] főcím alatt közli, [B5] sorszámmal.

JAHSZK 2012: Betűhű átírás szövegváltozatokkal, a JA 1087/15. jelzetű kézirat alapján, [*A Hegel – Marx – Freud második részének előzményei*] főcím alatt, az oda sorolt 6 szöveg között harmadikként.

Keletkezéstörténet

Feljegyzések sorozata, de nem alkotnak egységet – szó szoros értelemben odavetett megjegyzések, vázlatpontok, amelyek különböző időpontban keletkezhettek. JA különféle szövegeihez kapcsolódnak, de a legtöbbjük a *Hegel – Marx – Freud*hoz. Az egyik mondat a nemiség marxi felfogásának elutasítására utal, a másik a felmerült kétségekre

Engels Feuerbach-kritikájával szemben. Az utóbbi feljegyzés arra enged következtetni, hogy keletkezése későbbi, mint az *Ázsia lelke* című JA-recenzió feltehetően 1935 végén született ötödik kézírata, amelyben még Feuerbachnak tulajdonítja azt, amiért a *Hegel – Marx – Freud*ban Marxot kritizálja. A kutatás szerint a legszorosabban a HMF gondolati körébe tartozik.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

1–3. sor

Az animizmustól, a totemtől, Istenen át a termelési eszközig, végül ösztöneink észrevevéséig – a csecsemő útja, ahogy észreveszi, hogy a világon, hogy az anya teste nem az övé, hanem az anyáé: JA feljegyzése párhuzamba állítja a filo- és az ontogenezist, részben Freud *Totem és tabujára*, részben Marx elméletére, az anyáról való leválás folyamatának összegezésében pedig Freud magyarul *Három értekezés a szexualitás elméletéről* címmel megjelent művére (Freud 1919) utalva. JA *A művészet kérdése és a proletárság* című írásának *Az ösztönök dialektikája* című fejezetében pontról pontra követi Freud leírását a felnőtt életérzésének kialakulásáról, az anyamellről leválasztott gyermek traumájától kezdődően. Bővebben ld. az említett írás jegyzeteit.

4. sor

Rod la Rocque + Marianne: Bár a keresztnév Rod La Rocque (1898–1969) amerikai színészre utal, a némafilm-korszak egyik bálványára, valószínűleg François de La Rocque (1885–1946) ezredesről van szó, a Croix de Feu (Tűzkeresztesek) nevű francia fasiszta szervezet vezetőjéről. A *Marianne* című, 1932–1940 között megjelenő népszerű baloldali francia hetilap (amely nevében a francia köztársaság allegorikus alakjával azonos) rendszeresen beszámolt de La Rocque ezredesnek és mozgalmának viselt dolgairól. A francia lap pl. leköszölte 1934. november elsejei számában de La Rocque nyilatkozatát arról, hogy a Croix de Feu taglétszáma 50 000 fő, a vele szövetséges másik három szervezet tagjaival együtt pedig 80 000-re tehető. (Idézi Márkus 1962, 578. p.) Először 1934 februárjában sikerült véres tüntetések kirobbantásával hatalomra juttatni a vele szövetséges jobboldali és szélsőjobboldali politikusokat, nemzeti koncentrációs kormány alakult. 1934 novemberében újabb kísérlet történt a kormány összetételének szélsőjobb irányú átalakítására. A Francia Kommunista Párt nemcsak a munkástömegeket mozgósította, hanem a szociáldemokratákkal is megegyezett. Míg a baloldal egységessé vált, az eredetileg olasz-, majd németbarát szélsőjobboldalt elbizonytalanította és megosztotta az olaszok hódító háborúja Afrikában és Hitler franciaellenes fellépése. Ez vezetett 1936 májusában a Népfront pártjainak választási győzelméhez és kormányalakításához. A magyar sajtó rendszeresen hírt adott a francia jobboldalról, kitértek de La Rocque-ra is, ismertetve a vele meglehetősen kritikus *Marianne* álláspontját, ld. pl. a *Népszava* 1935. november 3-i és az *Ujság* december 29-i vezércikkeit. JA a francia (és spanyol) Népfront győzelmében követendő mintát látott.

5–6. sor

Mint minden ember legkényesebb pontja nemisége, sőt rejtett nemisége, úgy a marxi elmélet is e ponton válik idegessé, itt bukik el: JA feljegyzése a HMF Marx nemiségértelmezésének kritikájával mutat kapcsolatot.

8. sor

A gyermek nemcsak a „realitást” találja, hanem annak hiányát és elméleti tagadását is: E gondolat a HMF 7. pontjának gondolatmenetével rokonítható, ld. *Főválatozat* 1. De itt a megfogalmazás valamifajta torzulást jelez a felnőttiséghez való viszonyban, s mintegy alapja lehet a kollektív infantilizálódásnak, ami könnyen vezethet olyan tömegpszichózishoz, hogy Mussolini mintegy „Itália férje”-ként jelenjen meg az emberek számára.

10. sor

Mussolini Italia férje: Egyrészt szójáték (*Italia* nőnemű szó), másrészt utalás a diktátorok iránti szükséglet tömeglélektani megjelenítésére. A diktátor nemcsak a közakarat kizárólagos letéteményese, hanem a kollektív szeretet, a közbágyakozás szimbolikus kielégítője is. (Ld. még a HMF keletkezéstörténeti jegyzetét.)

12–13. sor

Feuerbachot elvetik, de nem tudnak mást, mint a „kedély” tüneteinek változásait megmagyarázni: A többes számú alany Marxra és Engelsre vonatkozik. A HMF [egymástól. Csak ott hatol] kezdetű szövegváltozata áthúzott negyedik pontjához kapcsolódik, a következő mondatokhoz: „Marx és Engels fölfigyeltek a Feuerbach-tól fölvetett kérdésre és élesen bírálták a nemiség-erkölcsiség első filozófusát. Ők a feuerbach-i vallásos kedélyt visszautasították s odajutottak ezzel, hogy a nemi egyesülést is termelési (gazdasági) folyamatnak fogták föl, aminek valóban fölfogható, de anélkül, hogy emberi lényegét kimerítenők vele.” De a Hort-recenzió alábbi problémafelvetéséhez is kapcsolható: „Ha Marx alapján jobban megértjük, hogy pl. a vallásos érzés miért öltött abban a korban olyan, ebben pedig ilyen eszmei-szociális formát, még mindig kérdéses marad, hogy egyáltalában miért van a homo oeconomicusnak vallásos érzése, hogy a szubjektum lelki háztartásában miért mutatkozik gazdaságosabbnak a hit, mint az értelem? Azért fontos ez, mert a társadalmi összeütközések elsősorban az embereken belül folynak le s az emberek olyan eszmékkel jelennek meg társaik között, amelyek belső harcaik eredményei. A marxi elmélet filozófia, de pszichológia is. Humanizmus, de éppen a legemberibb jelenséget – az elmebetegséget és a neurózisokat nem lehet vele megérteni. Hol a határ a nagyzási mánia és a diktátorságra törő akarat között? Mennyivel észszerűbb egy ember számára vallásos kedélye, mint a társadalom szempontjából a vallási téboly? A »szellemi természetről« szóló marxi felfogás kritikáját itt kell kezdeni.” – ld. *Uj szocializmust!*

15. sor

De miért szükséges hogy valláshoz kapcsolódjék? (31) (Engels): A mondat a HMF 3. pontjának utolsó bekezdésében leírtakra utal: „Ahogyan a protestantizmus eltávolítja isten és hívő közül a közvetítő papot s így közvetlen kapcsolatot teremt az égi atya és földi gyermeke között, úgy távolítja el Feuerbach a szerető és a szeretett ember

közül a közvetítő isteneszmét s teremt közvetlen kapcsolatot közöttük. Feuerbach a nemi egyesülést is vallásos áhítattal telinek gondolja, papi és isteni áldás nélkül. Persze itt kérdéses marad, hogy miért szükséges egyáltalában a nemiség vallásos fölfogása, miért volt szükséges előbb az isteni és egyházi, Feuerbachnál pedig a humanista szentesítés.” – ld. *HMF Főváltozat* 2, 82–87. sor. A mondat után zárójelben szereplő szám pedig megadja a bekezdés elejére tett Engels-idézet oldalszámát, ami a hozzá kapcsolódó végjegyzetből hiányzik: „(1) Engels: Ludwigh Feuerbach és a német klasszikus filozófia old.” – ld. 238. sor; illetve Engels 1922, 31. p.

Recepciótörténet

BARTAL Mária, „...az apának és a fiúnak együttes szárnyalása...”, *TISZATÁJ*, 2007. 6. sz. (június), 64–70. p. (65. p.)

VERES András, *Egy ismeretlen József Attila : A Hegel – Marx – Freud című tanulmányról*, LITERATURA, 2008. 1. sz. 76–130. p. (96. p.)

A töredéknek alig van recepciója, ami részben annak következménye, hogy a *Hegel – Marx – Freud*hoz sorolták, nem tekintették önállóan. Barta Mária a töredék első feljegyzésének forrásaként Freud két művét adja meg: a *Totem és tabu*t, valamint a *Rossz közérzet a kultúrában* című írást. Veres András abban a tanulmányában, ahol megkísérli tisztázni a *HMF* főszövegének és szövegváltozatainak tematikus összefüggéseit, kitér e töredékre is. Szerinte sokatmondó, de sajnos kifejtetlen, következőképp talányos a következő három mondat (egymás alatt, új sorban): „A gyermek nemcsak a »realitást« találja, hanem annak hiányát és elméleti tagadását is. / A reális történet hatóerői / Mussolini Italia férje”. A következőképpen értelmezi ezeket: „Az, hogy a »gyermek« nemcsak a realitást találhatja, hanem annak hiányát is, valamifajta torzulást jelez a felnőttiséghez való viszonyban (emlékezzünk a *Hegel – Marx – Freud* ominózus 7. pontjában foglaltakra!), s a kollektív infantilizálódás könnyen vezethet olyan tömegpszichózishoz, hogy Mussolini mintegy »Itália férje«-ként jelenik meg az emberek számára.” – ld. Veres A 2008, 96. p.

[Az új század új tudománya]

I.

Az új század új tudománya

A XIX. század bámulatra méltó technikai fejlődése új formát adott¹ az örökké külső vagy inkább külsőnek látszó tárgyakra² támaszkodó emberi hitnek. E hit hordozója egyrészt a pozitívizmus volt, melynek tudományos becsét nem lehet észszerűen kicsinyelnünk, másrészt pedig³ a történelmi materializmus, mely a szenvedései és elnyomatása ellen lázadó munkásságnak adta meg emberi önértékét⁴ azzal, hogy benne jelölte meg az egész emberiség végső felszabadítóját. Új találmányok és új műszerek új területeket tártak föl a természettudományok számára. Általánossá vált az a hit, hogy az új technika függetlenít a természettől, megszünteti⁵ végre az emberi boldogtalanságot egyfelől azzal, hogy életre segít⁶ egy társadalmi rendet, mely a köz javán alapul, másfelől azzal,⁷ hogy a tökéletesedő⁸ műszerek segítségével megszabadija az⁹ egyes embereket a betegségektől. Most már látjuk, hogy nem így történt, a bizalom csüörtörtököt mondott. Kiderült, hogy az új technika szadista, vagy legalább is agresszív társadalmi eszmények hitvallóinak vált parancsnoki hidjává és kiderült¹⁰ a betegségekről is, hála a pszichoanalízisnek, hogy¹¹ nagyobb részt lelki eredetű szorongásos megbetegedések.¹²

A XX. század elsősorban a technikába vetett hitétől fosztotta meg az emberiséget. Ismét előlép a metafizika, melyet korábban örökre száműzni véltek. A történettudományokba, melyeket a tanári katedrákon is átjárt a marxi felfogás, benyomul a „szellemtörténeti¹³ módszer”. A politika palotáiban érzelmes eszmények alakítanak világnézeteket, s a köztereken¹⁴ ez érzelmes eszmények megtestesítői, a vezérek rendelkeznek világnézettel megtöltött rohamosztagok felett. Mi sem jellemzőbb erre a fordulatra, mint hogy a¹⁵

¹ [előbb:]_g [elütés:] <adoo> [majd: ld. főszöveg]_g

² [előbb:]_g külső tárgyakra [majd: ld. főszöveg]_g

³ [előbb:]_g [elütés:] peidg [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴ [előbb:]_g meg önértékét [majd: ld. főszöveg]_g

⁵ [előbb:]_g technika megszünteti [majd:]_g technika függetlenít a természettől megszünteti [majd: ld. főszöveg]_{szkj}

⁶ [előbb:]_g segíti [majd: ld. főszöveg]_g

⁷ [előbb:]_g [elütés:] <azza,> [majd: ld. főszöveg]_g

⁸ [előbb:]_g [elütés:] tökéletesedő [ld. főszöveg]_{szkj}

⁹ [előbb:]_g az <embe> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁰ [előbb:]_g kiderült, [majd: ld. főszöveg]_g

¹¹ [előbb:]_g is, hogy [majd: ld. főszöveg]_g

¹² [előbb:]_g eredetű megbetegedések. [majd: ld. főszöveg]_g

¹³ [előbb:]_g a szellemtörténeti [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁴ [előbb:]_g <köze> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁵ [előbb:]_g fordulatra, <h> [majd:]_g fordulatra, mint hogy a [majd:]_g fordulatra, mint hogy éppen a [majd: ld. főszöveg]_c

történelmi materializmus¹⁶ szélsőséges hirdetői, a bolsevisták, puritán idealizmust követelnek meg éppen pártjuk tagjaitól. Kiváló írók katholizálnak.

Honnan ez az általános rettegés, mely a szigorú erkölcs tógájában azzal áll elő, hogy az 25 állami és társadalmi életben megszabadít bennünket a szabadságtól s a metafizikában nem kevesebbet hirdet, mint hogy az élet megértésében éppen az értelem¹⁷ akadályoz minket?¹⁸

¹⁶ [előbb:]_g materializmus legkevésbé <t> [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁷ [előbb:]_g élet megértéséből éppen az értelmet [majd: ld. főszöveg]_g

¹⁸ [előbb:]_g minket. [majd:]_g minket.? [ld. főszöveg]_{szkj}

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/16. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1936–1937.

A datálás indoklása: A kézirat tartalmi jellemzői alapján a *HMF* gondolatmenetéhez áll közel, de nem állítható, hogy annak folytatása. Olyan adat, mely alapján a tanulmány tervezett második része első pontjának fogalmazványaként lenne azonosítható, nem áll rendelkezésre. Formai szempontból pedig a kézirat és a tanulmány jelentős eltérést mutat. A *HMF* első részében nem volt címük az egyes pontoknak, és a tagolást nem római, hanem arab számokkal jelölte JA.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „I. Az új század uj tudománya”. Gépirat; gépiratos és fekete ceruzairásos javításokkal. Kék írógépszalaggal, kettes sortávval gépelve. 1 fólió, 1 beírt oldal. 212×342 mm-es, fél-famentes, vágott szélű, vízjel nélküli papír. Befejezetlen, a gépirat három bekezdés után, az oldal kétharmadánál abbamarad. A verzón fordított oldalirányban egy kék írógépszalaggal gépelt sor: „Tudomány és szocializmus.” Állag: enyhén sárgult. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/16. Palliumcím: [*Hegel – Marx – Freud*] 6. *Az új század új tudománya*. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a szöveg tartalmi jegyei, továbbá a kézirat provenienciája alapján egyértelműen azonosítható.

A szövegközlésről: A kéziratban az alcímet pont zárja le: „Az új század uj tudománya.” A címetek és alcímetek tipográfiai egységesítve közöljük.

Közölve: JA2008b, 126–127. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

JA2008b: Betűhű átírás szövegváltozatokkal, a JA 1087/16. jelzetű kézirat alapján. [*Változatok a Hegel – Marx – Freud-hoz*] főcím alatt közli, [B3] sorszámmal.

JAHSZK 2012: Betűhű átírás szövegváltozatokkal, a JA 1087/15. jelzetű kézirat alapján, [*A Hegel – Marx – Freud második részének előzményei*] főcím alatt, az oda sorolt 6 szöveg között negyediként.

Keletkezéstörténet

Keletkezésének időpontja bizonytalan, a kutatás a *HMF* gondolati körébe helyezi; van olyan feltételezés, amely szerint az el nem készült második rész címét és egyik-másik gondolatmenetét előlegezi. A problémák felvetése és a terminológia a [*Nem volt olyan könnyű*] kezdetű töredék második pontjával is rokonságot mutat. Mindezek alapján a töredék keletkezése 1936–1937-re tehető.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

2. sor

Az új század uj tudománya: JA a pszichoanalízist érti ezalatt. A *HMF* 6. pontjában esik szó „egy uj természettudomány”-ról, a pszichoanalízisről, hangsúlyosan szembe-

állítva a 19. századi tudománnyal, Engels pedig „tizenkilencedik századi bölcsező”-ként van említve, aki nem ismerhette a 20. század pszichoanalitikus felfedezéseit. Figyelemre méltó, hogy JA alcímként emeli ki a pszichoanalízis modernségét. Az is új elem, hogy itt már ketten képviselik az előző század technikájába vetett hitet: a pozitívizmus és a történelmi materializmus.

5. sor

pozitívizmus: JA a természettudomány mindenhatóságát hirdető pozitívizmust olyan 19. századi jelenségnek tartja, melynek korlátait éppen az eredményei tették láthatóvá. A [*Nem volt olyan könyv*] kezdetű töredék második pontjában fejtette ki részletesebben álláspontját: „Ha Freudot és tanítását marxi dialektikával elemezem, mindjárt észreveszem, hogy a technikába vetett pozitivisták hit siralmasnak látszó féloldalas logikájára, logikátlan dialektikájára kellett elkövetkeznie. A pozitivisták minden betegség gyógyítását a természettudománytól és a természettudományok útmutatása nyomán alkotott műszerektől várták. Részben igazuk is volt, t. i. abban, hogy ha meg nem valósítják a tökéletes műszereket, akkor nem is jöhetnek rá soha arra, hogy vannak betegségek, melyek nem tárgyiak, hanem alanyiak, amelyek tehát műszerekkel nem gyógyíthatóak. Itt a lelki eredetű szellemi és testi megbetegedésekre gondolok. Hasonlóképpen állunk a gazdasági technikával is. Meg kellett előbb valósítani az egész mai hatalmas gépkulturát, hogy rájöhessünk, hogy az emberek egymás közti viszonylataiban a társadalomban állandóan ismétlődő zavarok forrását nem csupán a fizikai erő hiányában kell keresnünk, tehát nem csak abban, hogy ki vagyunk szolgáltatva a külső természet szeszélyeinek, hanem abban is, hogy egymás és önmagunk szeszélyeinek is ki vagyunk téve – sőt, minél védettebbek vagyunk odakinn, annál védtelenebbek vagyunk idebent.”

13–14. sor

Kiderült, hogy az új technika szadista, vagy legalább is agresszív társadalmi eszmények hitvallóinak vált parancsnoki hidjává: JA itt azt a szociáldemokraták körében elfogadott nézetet képviseli, hogy a gyors technikai fejlődés eredményeként nemcsak új termelőerők léptek fel, hanem új, félelmetes hatású hatalmi eszközök is, amelyek segítik az uralkodó osztályt hatalma megtartásában. A repülőgéppel, rádióval és modern fegyverekkel a diktatúrák – nem ismerve morális fékeket – még aggálytalanabban élnek, illetve visszaélnek, mint a polgári demokráciák. A *szocializmus bölcselete* című cikkének utolsó előtti bekezdése is foglalkozik ezzel a problémával. (Ld. még az *Új szocializmust!* keletkezéstörténeti jegyzetét.)

19–20. sor

a „szellemtörténeti módszer”: Az 1920-as években német mintára Magyarországon is létrejött a szellemtörténeti irányzat. Ennek előmozdítására alakult meg a Minerva Társaság (1921) és indult meg Thienemann Tivadar szerkesztésében 1922-ben a *Minerva* című folyóirat. Zolnai Béla a szellemtudományos orientációjú irodalmi gondolkodás szolgálatába állította az általa szerkesztett *Széphalom* című folyóiratot (1927–1944). A *Minerva* alapításában Horváth János is részt vett (JA tanára a buda-

pesti egyetemen), aki módszertanában később pozitivista irányba fordult. JA érdekes gondolata, hogy a szellemtörténet a 20. század metafizika iránti igényét elégíti ki. Ő maga sem volt egészen érintetlen tőle, hiszen az általa korábban (részben) követett Croce nyelvészeti idealizmusa is összefügg ezzel az irányzattal.

20–22. sor

A politika palotáiban érzelmes eszmények alakítanak világnézeteket, s a köztereken ez érzelmes eszmények megtestesítői, a vezérek rendelkeznek világnézettel megtöltött rohamosztagok felett: JA itt mindenekelőtt a tömegek elbolondításában sikeres, az érzelmekkel játszó és manipuláló, „népboldogító”, ugyanakkor erőszakos fasizmusokat jellemzi.

22–24. sor

Mi sem jellemzőbb erre a fordulatra, mint hogy a történelmi materializmus szélsőséges hirdetői, a bolsevisták, puritán idealizmust követelnek meg éppen pártjuk tagjaitól: A *[Nem szükséges, hogy]* kezdetű töredék végén esik szó a „puritán idealizmusa Leninéről” és a „hasnólón puritán idealizmusa ellenfelek”-ről. JA akkor szokatlan módon idealistának nevezte a bolsevistákat is.

25–27. sor

Honnan ez az általános rettegés, mely a szigorú erkölcs tógájában azzal áll elő, hogy az állami és társadalmi életben megszabadít bennünket a szabadságtól s a metafizikában nem kevesebbet hirdet, mint hogy az élet megértésében éppen az értelem akadályoz minket? A JA által megfogalmazott kritika, melyet a diktatúrák uralta jelen, a szabadság- és értelemellenes nézetek, valamint az ezek uralmát segítő rettegés fölött gyakorol, akár a *Szép Szó* hitvallásának is tekinthető, és párhuzamba állítható az 1936. áprilisi *Szerkesztői üzenet* utolsó pontjának gondolatmenetével, valamint JA „prózaí végrendeletével”, *A mai költő föladataival* (1937).

Recepciótörténet

Recepciótörténeti irodalomjegyzék

- SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41), 588–589. p. = Szabolcsi M 2005, 2. kötet, 700. p.
- VERES András, *Egy ismeretlen József Attila : A Hegel – Marx – Freud című tanulmányról*, LITERATURA, 2008. 1. sz., 76–130. p. (94–95. p.)
- HORVÁTH Iván, *A Hegel – Marx – Freud szövegtörténete*. In: Angyalosi 2012, 55–68. p. (62. p.)

Recepciótörténeti ismertetés, szemelvények

Nincs számottevő recepciója, ami annak is a következménye, hogy a *Hegel – Marx – Freud*hoz sorolták, nem tekintették önállónak. Csak egy-két olyan értelmezés született, amely felfigyelt rá. Szabolcsi Miklós „kitűnően megírt tanulmány-töredék”-ként tartotta számon, és 1936 elejére datálta keletkezését. Úgy látja, hogy a technikából való kiábrándulással foglalkozik, „a 20. század végének olvasója számára meglehetősen idősze-

rúek mind a technikáról, mind az irracionalizmus megjelenéséről írottak. Álláspontja világosan a Szép Szó és körének humanista racionalizmusa.” (Ld. Szabolcsi M 1998, 588–589. p.)

Veres András e töredék gondolatmenetét a [*Nem volt olyan könyv*] kezdetű töredék második pontjával hozta kapcsolatba, amely Freud tanításának történelmi pozicionálása (és igazolása) „a marxi dialektika” segítségével. A *pozitivist*a hitre következő reakcióként írja le a pszichoanalízis megszületését, amely létét maga is a pozitivisták által túlértékelt műszerek kifejlesztésének, majd elégtelenségének köszönheti (ez volna a dialektika). A hatalmas gépkultúra birtokában vált felismerhetővé, hogy nemcsak a külső természet szeszélyeinek vagyunk kiszolgáltatva, hanem egymás és önmagunk szeszélyeinek is. A tárgyi és alanyi feltételek ismételt szembeállításátörténik itt is, de „új elem a pozitivisták szerepeltetése, ami bevonja a gondolatmenetbe az *idődimenziót*”. Veres szerint [*Az új század új tudománya*] mindenekelőtt ezt az idődimenziót bontja ki, a 19. és 20. századot hasonlítja össze. „Itt már ketten képviselik az előző század technikájába vetett hitet: a pozitívizmus és a történelmi materializmus. Kiderült, hogy a bizalom »csütörtököt mondott«, »az új technika szadista, vagy legalább is agresszív társadalmi eszmények hitvallóinak vált parancsnoki hídjává és kiderült a betegségekről is, hála a pszichoanalízisnek, hogy nagyobb részt lelki eredetű szorongásos megbetegedések«. A következő bekezdés egyértelművé teszi, hogy az »agresszív társadalmi eszmények«-en már *nemcsak a nemzetiszocializmust érti, hanem a bolsevizmust is*.” (Ld. Veres A 2008, 94–95. p.)

JA a 20. századnak éppen azt veti szemére, hogy „a technikába vetett hitétől fosztotta meg az emberiséget”. Így támad fel a metafizika ismét, melyen a *szellemtörténet* térnyerését érti. A politikát pedig az érzelmekre (értsd: nem az értelemre) alapozó mozgalmak uralják. S itt következik az a pillanat, amikor JA *túllép* a HMF főszövegének kiinduló kérdésén, a bolsevista Szovjetuniót is bevonva az embert megnyomorító hatalmak közé: „Mi sem jellemzőbb erre a fordulatra, mint hogy a történelmi materializmus szélsőséges hirdetői, a bolsevisták, puritán idealizmust követelnek meg éppen pártjuk tagjaitól. Kiváló írók katolizálnak. Honnan ez az általános rettegés, mely a szigorú erkölcs tógájában azzal áll elő, hogy az állami és társadalmi életben megszabadít bennünket a szabadságtól s a metafizikában nem kevesebbet hirdet, mint hogy az élet megértésében éppen az értelem akadályoz minket?” Erre a kérdésre – írja Veres – éppúgy nincs megfelelő válasz, mint a nemzetiszocializmus sikerére: „József Attila a marxista frazeológiába kapaszkodik, de az nem vezet sehová sem.” (Ld. 95. p.)

Horváth Iván hipotézise szerint a HMF el nem készült második részének tervezett alcímét sejtethetjük *Az új század új tudománya* címben. „Az I. rész folyvást hangsúlyozza, hogy a marxizmus 19. századi tan. Mentegeti Marxot és Engelst amiatt, hogy a 19. században még nem ismerhettek bizonyos későbbi felismeréseket. Ezzel az előadásmóddal – a marxizmus 19. századi voltának hangoztatásával – teljes összhangban lenne, hogy a freudizmusnak szentelt II. rész ideiglenes címe az új, 20. század korszerű tudományaként mutassa be a freudizmust.” (Ld. Horváth I 2012, 62. p.)

[Forradalom idején]

1.¹ Forradalom idején, mint mondani szokták, „az elfojtott² ösztönök” előtörnek s érvényesülni akarnak. Ez így tévedés.³ Ösztönt csakis ösztön tarthat elfojtásban. Képzeljük el, hogy egy sötét pincében⁴ két egymást megsemmisíteni⁵ nem tudó személy birkózik⁶ egymással. Földrengés támad s a pince fölé emelkedő épület.⁷

5 A⁸ világosság alakokra esik és kép tárul elénk. A lélekből előtűnnek a tudattalanba fojtott képzetek, melyek jegyében az ösztönbirkózás folyik. Ezek⁹ a képzetek primitívek, infantilisak. Ezzel szemben az összeomlott társadalmi szervezet a maga helyébe fejlettebbet kíván. A létrejött eszménynek olyannak kell lennie, mely egyszersmind¹⁰ megoldása a tudattalamból előtörő ujnak.¹¹ A lényeges, hogy a tudattalamból új elemek lépnek föl, olyanok,
10 melyek előzőleg nem létezőeknek látszottak.¹²

A psziche¹³ oldaláról determináltat, és a reális valóság oldaláról determináltat a véletlen kapcsolja össze s így voltaképpen a szükségesség egésze a véletlenül nyugszik. (Aminthogy az ösztön nem „szükséglet kielégítésére” szolgál, hanem a szükséglet teremtésére. Marx szimbolikája szerint is a termelés (mely megfelel a libidó ökonómia szerint elhelyezkedő
15 ösztönöknek) termeli a szükségletet. A termelés leegyszerűsített képe: gyümölcsöt tépni a fáról. Ám így hogy termelné maga a termelés a szükségletet? S a kielégítést.¹⁴ Azonban a termelési¹⁵ folyamatban a munkás szeme előtt a termék eszméje lebeg – ezt az eszmét az almára irányuló vágy esetében az ösztön hozza létre. A tárgy képéhez kapcsolt ösztönt hívom vágynak. A vágy teremteni tehát a logikai szükséglet: kell a fához közelednem és az almát
20 letépjem,¹⁶ ha meg akarom ízlelni. A tárgyi szükségességek rendszere így a vágy véletlenén¹⁷ alapul.

¹ [előbb:] 1. A tőkés <tá> [majd:] 1. A tőkés termelési módhoz tapadó tudat rendszere megbomlott [majd: ld. főszöveg]

² [előbb:] szokták, „a féken tartott [majd: ld. főszöveg]

³ [előbb:] tévedés. Mi fojthat vissza egy másik [majd:] tévedés Mi fojthat vissza [majd: ld. főszöveg]

⁴ [előbb:] egy pincében [majd: ld. főszöveg]

⁵ [előbb:] megsemmisítő [majd: ld. főszöveg]

⁶ [előbb:] <ba> [majd: ld. főszöveg]

⁷ [sic!]

⁸ [előbb:] Az [majd: ld. főszöveg]

⁹ [előbb:] Eme [majd: ld. főszöveg]

¹⁰ [előbb:] egyre [majd: ld. főszöveg]

¹¹ [előbb:] ujnak. Az új eszmény tehát kiszámíthatatlan, [majd: ld. főszöveg]

¹² [előbb:] látszottak. A [ld. főszöveg]_{szkj}

¹³ [előbb:] <pszicho> [majd: ld. főszöveg]

¹⁴ [előbb:] szükségletet? s A a [ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁵ [előbb:] termelesi [majd ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁶ [előbb:] szükséglet, hogy fához közeledjem és letépjem, [majd:] szükséglet,; kell a fához közelednem és az almát letépjem, [majd ld. főszöveg]_{szkj}

¹⁷ [előbb:] <nihi> [majd: ld. főszöveg]

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/12. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1936–1937.

A datálás indoklása: A kézirat tartalmi jellemzői alapján a *HMF* gondolatmenetéhez illeszkedik. A jellegzetes vízjeles kéziratpapírt (két tölgylevél, három makka) csak 1936 végétől használta JA, erről bővebben ld. a *[Pauler Ákos]* filológiai jegyzeteit.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli fogalmazvány. Kezdő szavak: „1. Forradalom idején, mint”. Fekete ceruzaírás, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 fólió, 2 beírt oldal. 420×340 mm-es, négyoldalásra kettéhajtott, félfamentes, vízjeles (két tölgylevél, három makka) papír 1–2. oldalán. Befejezetlen, az írás a 2. oldal közepén megszakad. Autográf oldalszámozás a 2. oldal jobb felső sarkában: „2”. Az első oldal tetején fekete ceruzaírásos, bekarikázott sorszám: „3.” A fólió negyedik oldalán: *[A kultúra mint neurózis]* kezdetű fogalmazvány. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kéziratár JAgy Analekta JA 1087/12. Palliumcím: *[Hegel – Marx – Freud]* 2. *[1. Forradalom idején...]*. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz: 2006/32.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

Keletkezéstörténet

Keletkezésének időpontja bizonytalan, a kutatás a *HMF* gondolati körébe helyezi. JA itt az erőszakos társadalmi változást (a forradalmat) próbálja meg leírni freudista terminológiával. Tartalmában a költő két másik írásával rokon: *A művészet kérdése és a proletárság* (1933) *Az ösztönök dialektikája* című fejezetével és az *Ázsia lelke* című recenzióval (1936).

Tárgyi és szövegmagyarázatok

2–10. sor

Ösztönt csakis ösztön tarthat elfojtásban. [...] A létrejött eszménynek olyannak kell lennie, mely egyszersmind megoldása a tudattalanból előtörő ujnak. **A lényeges, hogy a tudattalanból új elemek lépnek föl, olyanok, melyek előzőleg nem létezőeknek látszottak:** Az ösztönök aktivitásáról és elsőbbségéről, meghatározó szerepéről JA több helyen is ír, mindenekelőtt *A művészet kérdése és a proletárság* című töredékben. A *[Forradalom idején]* álláspontja az ösztönök és a társadalmi változás összefüggéséről közel áll az *Ázsia lelke* érveléséhez, ahol az ösztönök elfojtó és békítő szerepéről egyaránt szó esik: Hatvany könyve „hangsúlyozza, hogy a történelemben kozmikus erők működnek, de ezek a közvetlen adottságú kozmikus erők nála örök erkölcsi elvekkel azonosak, ahelyett, hogy a történetinek mutakozó erkölcsi elveket vezetné vissza az élet anyagi feltételeire és az ösztönökre, melyek valóban a kozmikus környezet bennünk megnyilvánuló erői. Az ösztönökkel, melyek nem ismernek, tehát el sem ismerhetnek társadalmi különbségeket s ezért állandó forrásai minden olyan törekvésnek, mely ember és ember közé emelt válaszfalak,

pl. az osztályok megszüntetésére irányul; az ösztönökkel, melyeket a történeti korok embereinek gyermekkorukban, gyámoltalanságuk folytán el kellett fojtatniok; az ösztönökkel és gyermekkori elfojtásukkal, melyet az emberek felnőtt korában is fenn akarnak tartani a történeti társadalmak uralkodó és haszonélvező, az egész emberi termelés javát kisajátító hatalmasságai; az elfojtásból kiszabadulni iparkodó ösztönöknek, az elnyomatásuk ellen küzdő, szabad emberi lét után sóvárgó tömegeknek és az infantilis elfojtások megrögzítésében érdekelt osztályuralmaknak örökös birkózásával inkább megmagyarázható mind a tőkés államok belső és külső gazdasági imperializmusa [...] – semmint a bennük virágzó eszmékkel. Az eszmék csak azt a társadalmi formát teszik, amelyben az emberek ráeszmélnek erre a valóságra.” Az *Ázsia lelke* különösen fontos a HMF tervezett, de meg nem írt folytatása szempontjából, mert példát mutat arra, JA hogyan próbál a kétféle (marxista és pszichoanalitikus) alapon *együtt* magyarázni társadalmi és kulturális jelenségeket.

11–13. sor és 19–21. sor

A psziche oldaláról determináltat, és a reális valóság oldaláról determináltat a véletlen kapcsolja össze s így voltaképpen a szükségesség egésze a véletlenen nyugszik. (Aminthogy az ösztön nem „szükséglet kielégítésére” szolgál, hanem a szükséglet teremtésére.) [...] A vágy teremti tehát a logikai szükségletet: kell a fához közelednem és az almát letépjem, ha meg akarom ízlelni. A tárgyi szükségességek rendszere így a vágy véletlenén alapul: A [*Nem szükséges, hogy*] kezdetű töredékben JA Marxot a véletlen lebecsülése miatt is kritizálja. Itt pedig azt mutatja be, hogy a véletlennek milyen alapvető szerepe van az egyéni és társadalmi determináció, a lélek és a reális valóság párhuzamosan (azaz külön) futó történéseinek radikális fordulathoz (forradalomhoz) vezető összekapcsolásában. Az, hogy az ösztön nem kielégíti, hanem teremti a szükségletet, ismét az ösztönök aktív, kezdeményező szerepét húzza alá. JA paradox jelenséggként írja le, hogy az ösztön a termék eszméje iránti vágyként hívja létre a termelést, azaz a tárgyi szükségesség a vágy véletlenén alapul. (Hasonlóképp lehet Daedalus és Icarus vágya a repülésre a mozgatója azoknak az emberi törekvéseknek, végső soron technikai fejlődésnek, amely a repülőgép feltalálásához vezetett – ld. a HMF *Fővázlat* 1. 7. pontját.)

13–15. sor

Marx szimbolikája szerint is a termelés (mely megfelel a libidó ökonomia szerint elhelyezkedő ösztönöknek) termeli a szükségletet: A „Marx szimbolikája” és a „libidó ökonomia” kifejezések felbukkannak [*A társadalom alapja biológiai*] kezdetű töredék feljegyzései között is: „Marx szimbolizmusa.” és „Libidó-ökonomia” alakban. Ott tételesen megfelelteti egymásnak a marxi és freudi alapfogalmakat (*szimbolikát*, illetve *szimbolizmust*). A marxi elméletben JA szerint a termelőeszközök ugyanolyan aktív, kezdeményező szerepet játszanak, mint a freudi koncepcióban az ösztönök. A kettő megfeleltetésére a pszichoanalízis is lehetőséget ad: a Hort Dezső könyvéről írt recenziójában (1935) JA az „ökonomia szerint elhelyezkedő ösztönök” koncepcióját így fogalmazza meg: „Freud még neurózisokban is fölfedi az ökonomiai elvet” – ld. *Új szocializmust!*

Recepciótörténet

VERES András, *Egy ismeretlen József Attila : A Hegel – Marx – Freud című tanulmányról*, LITERATURA, 2008. 1. sz., 76–130. p. (95–96. p.)

Recepciójának hiánya annak is a következménye, hogy a *Hegel – Marx – Freud*hoz sorolták, nem tekintették önállónak. Veres András vállalkozott értelmezésére abban a tanulmányában, melyben megkísérelte tisztázni a *HMF* főszövegének és szövegváltozatainak tematikus összefüggéseit. A *[Forradalom idején]* kezdetű töredéket összehasonlítja és szembeállítja az *Egyéniség és valósággal*, amely úgy feleltette meg egymásnak a forradalmár és a neurotikus tevékenységet, hogy hangsúlyozta az első tudatosságát, míg e töredékben már a *tudattalan* és a *HMF* szövegváltozataiból ismert *véletlen* kap kulcsszerepet. (Ld. Veres A 2008, 95–96. p.)

[A társadalom alapja biológiai]

A társadalom alapja biológiai

Marx szimbolizmusa.

Tudattalan: proletariátus és burzsoázia.¹

Az elnyomottak² fölszabadulása.

5 Gazdasági alap – a tudattalan.

Felépítmény: a tudat.

A politikai állam,³ mint elnyomó szervezet überich.

10 A termelési eszköz, mely meghatározza az embereknek úgy egymáshoz,⁴ mint a természethez való viszonyát. (A képzet, mely „meghatározza” azaz egységben tartalmazza az ösztönök egymáshoz való viszonyát.)

Libidó-ökonomia

(Kéj keresés – kin kerülés)⁵ rajta épül fel a tudat.

Megvalósítási elv (repülés, repülőgép) mint a termelési eszközök fejlődésének magyarázata

¹ [előbb:] proletariátus. [majd:] proletariátus. és burzsoázia [ld. főszöveg]_{szkj}

² [előbb:] elnyomás [majd: ld. főszöveg]

³ [előbb:] Az állam, [majd:] Az politikai állam, [ld. főszöveg]_{szkj}

⁴ [előbb:] meghatározza úgy az emberek egymáshoz, [majd: ld. főszöveg]

⁵ [hiányzik a nyitó zárójel:] Kéj keresés – kin kerülés) [ld. főszöveg]_{szkj}

6. A társadalom alapja biológiai
és szimbolikus.

Tudattalan: proletariátus és burzsoázia
és elnyomottak felebarátsága.

Érdekes alap - a tudattalan.

Telepítkezés: a tudat.

A ^{politikai} állam, mint elnyomó szervezet
táborok.

A tömeges élet, mely meghatározza
sorra az az emberek egymáshoz, mint a
természetes való világát. (A képlet, mely
"meghatározza" azon egyben tartalmazza a
történeti egymáshoz való viszonyt.)

Libidó és érzelmek

Rejtett képlet - kinálódás) rajta

igazul fel a tudat.

Reprezentáció és (reprezentáció,
reprezentáció) mint a tömeges életnek
fejlesztésének megismerése

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/14. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1936–1937.

A datálás indoklása: Tartalmi jellemzők alapján a HMF gondolatmenetéhez illeszkedik. A jellegzetes vízjelű kéziratpapírt az 1936–1937-es években használta JA. (Bővebben ld. *Keletkezéstörténet* és a [Pauler Ákos] datálásának indoklása.)

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli vázlatos fogalmazvány. Fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. Famentes, vízjeles – két tölgylevél három makkal – papír. 420×340 mm-es, négyoldalasra összehajtott fólió negyedik oldalán, hajtott méret: 210×340 mm. Az oldal bal felső sarkában idegen kéz fekete ceruzairásával egy bekarikázott szám: „6”. A fogalmazvány alatt fekete ceruzairású szám: „206”. A fólió első oldalán a [Pauler Ákos] kezdetű jegyzet. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgy Analekta JA 1087/14. Palliumcím: [Hegel – Marx – Freud] 4. [Marx szimbolizmusa + Irod. és szocializmus (?!)]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

Szerzőség: A kéziraton nem szerepel aláírás, de a szerzőség a kézírás és a proveniencia alapján egyértelműen azonosítható.

A szöveggözlésről: A szöveggözlés igyekszik pontosan visszaadni a kézirat szövegbeosztását és kiemeléseit, mely eljárást a szöveg vázlatjellege tesz indokolttá. Az első sor egy, a fogalmazvány fölé, annak elkészülte után, feltehetőleg egy későbbi alkalommal utólagosan beszúrt gondolat. Erre enged következtetni az, hogy míg maga a fogalmazvány puha ceruzával készült, az elé beszúrt sornál más íróeszközt, kemény ceruzát használt a szerző. A szöveg befejezetlen, az oldal kétharmadánál megszakad; továbbá az utolsó mondatot nem zárja le írásjel.

Közzölve: JA2000, B4. t. [faksimile]; Lengyel A 2001b, 89–90. p.; JAHSZK 2012.

Összehasonlító szövegkritika

Lengyel A 2001b: Modernizált helyesírású átirat a JA2000 faksimiléje alapján. Igyekszik pontosan visszaadni a kézirat szövegbeosztását. A kézirat első sorát külön ismerteti: „A szöveg fölött, jobb oldalt, utólag odaírva: *A társadalom alapja biológiai.*”

További szövegeltérés:

Lengyel A 2001b	Sor	JKK
eszköz, amely meghatározza	8.	eszköz, mely meghatározza
képzet, amely „meghatározza”	9.	képzet, mely „meghatározza”
Libidó-ökonomia	11–12.	Libidó-ökonomia
} rajta épül fel a tudat.		(Kéj keresés – kin kerülés) rajta épül fel a tudat.

Kéj keresés – kin kerülés

JAHSZK 2012: Nem modernizált helyesírású átirat, szövegváltozatokkal, a JA 1087/14. jelzetű kézirat alapján, [A Hegel – Marx – Freud első része] főcím alatt, első szöveggént, Marx szimbolizmusa címmel. A tollhibákat javítja és jelzi. A „Marx szimbolizmusa.” sort címként kezeli, és „A társadalom alapja biológiai” sor fölé átemelve közli.

További szövegtérítés:

JAHSZK 2012	sor	JKK
übrich.	7.	überich.

Keletkezéstörténet

A kézirat a korábbi közlésekben *Marx szimbolizmusa* címen szerepelt. Keletkezésének időpontja bizonytalan, a kutatás a *HMF* gondolati körébe helyezi. Lengyel András szerint 1935-ben, legfeljebb 1936-ban keletkezett, Mihály Eszter 1936-ra datálja. JA itt mintegy vázaltszerűen összegyűjti a marxi és a vele párhuzamba állítható freudi alapfogalmakat, amelyek korábban az *Ázsia lelke* című recenzióban szerepeltek; lehet, hogy kiindulópontot jelentett volna a *HMF* el nem készült második részéhez. A kézirat tartalmilag még további három JA-íráshoz kapcsolódik: *A művészet kérdése és a proletársághoz*, *Az európai irodalom története* című Babits-mű töredékben maradt recenziójához és a *[Forradalom idején]* kezdetű töredékhez.

Tárgyi és szövegmagyarázatok**1. sor**

A társadalom alapja biológiai: Az utólag feljegyzett első sor az *Ázsia lelke* című recenzió (1936) nézőpontját idézi. A fiziológiai megközelítéssel szembeállított biológiai álláspont (amely az agresszív ösztönök aktivitásának meghatározó szerepét tételezi) megtalálható a *Hegel – Marx – Freud*ban is, ld. *Fővázlat* 1, 124–130. sor: „Kategoriáit Marx az emberek faji és nemi létéből származtatja. E származtatást az jellemzi, hogy a *nemi tevékenységet gazdaságinak, termelésnek fogja föl, a termelésben, gazdaságban, politikában azonban már csak faji* megnyilatkozást lát és nem veszi észre benne a nemiséget*. Jellemzi az is, hogy a *nemiséget s vele az embert*, hogy úgy mondjam, fiziológiai és nem biológiai szempontból, a *testi lét szervei és nem ösztönei szempontjából nézi s az így, szervei oldaláról megérteni próbált ember megfelelőjének látja a termelési eszközök oldaláról szemlélt társadalmat*.” JA a *Fővázlat* 1, 261–273. sorában ismét az ifjú Marxra hivatkozik, aki a nemi (családi) munkamegosztást tekintette az emberi termelés első (kezdetleges) fokának. (Ld. még a *Recepciótörténet*ben Lengyel András értelmezését.)

2. sor

Marx szimbolizmusa: A JAHSZK 2012 a sort címként értelmezte, azonban ez a szerzői szándékkal nem indokolható. JA ugyan aláhúzta a sort, de balra zártan helyezte el, és az azt követő feljegyzéseit közvetlenül alatta folytatta. A szókapcsolat – „Marx szimbólikája” formában – szerepel a *[Forradalom idején]* kezdetű töredékben is. A „szimbolizmus” kifejezést JA pszichoanalitikus értelemben használja (Freud az álomfejtésben beszél a szimbólumokról, amelyek kulturálisan megosztott képzeleti tudattalan tartalmaknak), de kiterjeszti a marxi alapfogalmak rendszerére is. A marxi és freudi alapfogalmak (szimbólumok) megfeleltetését tartalmazza az 5–7. sor.

3-4. sor

Tudattalan: proletariátus és burzsoázia. [/] Az elnyomottak fölszabadulása: A társadalomra is alkalmazható a pszichoanalízis tudattalan-fogalma, az elnyomott (elfojtott) proletár és elnyomó burzsoá kettőse, amely az ösztönszféra felszabadulásához hasonlóan az elnyomottak lázadásához és fölszabadulásához vezethet.

5-7. sor

Gazdasági alap – a tudattalan. [/] Felépitmény: a tudat. [/] A politikai állam, mint elnyomó szervezet überich: JA itt a legalapvetőbb társadalmi szférákat felelteti meg a személyiség pszichoanalitikus rétegeinek. A *HMF* második részében – mindazok alapján, ahogy az első részben előkészítette – feltehetően erről kívánt írni. A gazdasági alap az aktívnek és kezdeményezőnek felfogott tudattalan ösztönvilággal kerül egy szintre, a politika pedig elnyomó szerepe révén a felettes-énnel. (Überich: felettes-én – a freudi terminus a benső egy területére vonatkozik.) JA párhuzamba állítja a társadalmi rendet, az államhatalmat és a belső, lelki rendet. Az alapfogalmak és rendszerük megfeleltetése azon alapul, hogy JA szerint a marxi társadalomfelfogás és a freudi antropológia logikája, gondolkodásmódja között lényeges egyezés mutatható ki. Marx esetében is megvan a freudi topológia (JA által feltételezett) hármas szintje, a tudattalan–tudatos és a felettes-én struktúrája. A társadalomban is vannak elnyomott (elfojtott) viszonyok, például a proletár és burzsoá kettőse, ennek van egy tudat-szintje, azaz egy megjelenési formája (képzete), a valóságos emberek, csoportok létezése-viselkedése, és van egy felettes-én szintje, a politikai állam. A freudi rendszer a személy, az egyén létében jelzi e hármas topográfiai építményt. JA annyiban sajátosan értelmezi Freudot, hogy az ő leírásában keveredik, összekapcsolódik a korai és kései freudi topológia, a tudattalan–tudatelőttés–tudatos, illetve az ős-én–én–felettes-én hármasa: ő ugyanis a tudattalan–tudatos–felettes-én hármasáról beszél.

8-10. sor

A termelési eszköz, mely meghatározza az embereknek úgy egymáshoz, mint a természethez való viszonyát. (A képzet, mely „meghatározza” azaz egységben tartalmazza az ösztönök egymáshoz való viszonyát.): Itt Marx *termelési eszköz* fogalma, illetve ennek funkciója feleltetődik meg a *képzet*nek, illetve a *képzet* funkciójának, az ösztönök megjelenítésének. JA tehát folytatja a marxi és freudi koncepció (és *szimbolizmus*) párhuzamba állítását.

11. sor

Libidó-ökonomia: A kifejezés (kötőjel nélkül) szerepel a [*Forradalom idején*] kezdetű töredékben is. A *libidóökonómia* Freud metapszichológiájának egyik alapfogalma, arra utal, hogy a lelki folyamatok a közgazdaságtanban vizsgált ráfordítás–hozam viszony elve szerint működnek, a képzetekben megjelenített ösztönenergiák felgyűlése esetén kín-érzés jön létre, kielégülésük pedig örömet okoz. JA az *Új szocializmust!* című Hort Dezső-könyvről írt recenziójában is hivatkozik erre: „Freud még neurózisokban is fölfedi az ökonómiai elvet.”

12. sor

(Kéj keresés – kin kerülés) rajta épül fel a tudat: Az *Ázsia lelke* című recenzióban olvasható ez a pszichoanalitikus tétel: „Az emberek – még ha nincsenek is tisztában ezzel! – Ázsiában csakúgy, mint Európában életfeltételeik szerint járnak el; lélektani nyelven fejezve ki magunkat: a valósághoz idomuló, testi létünkkel adott örömkeresési és kinkerülési elv működik bennünk.” JA ezt a metapszichológiai fogalom-párost Babitsról írt kései töredékében még a gyönyör–kín kettőseként írja le: „A gyönyörűséghez ragaszkodó egyén emlékezik kinnal szerzett tapasztalataira, mert fél.” – ld. *[Rendkívül érdekes regényt]*. A mai pszichoanalízis az öröm–kín kettősét használja. A kín az ösztönenergiák kielégületlensége során felgyűlő érzés, az öröm pedig a kielégülés alkalmából megjelenő élmény. Az ember folyamatosan öröm-élmények megszerzésére törekszik.

13–14. sor

Megvalósítási elv (repülés, repülőgép) mint a termelési eszközök fejlődésének magyarázata: A repülés és a repülőgép szerepel a HMF 7. pontjában is, mint az emberiség ősi vágya, illetve ennek technikai megvalósítása, amely „ésszerű követelménnyé teszi” „a társadalomnak az egész emberiségre szóló megszervezését a társadalmi tudatban”. De hozzáteszi: „az egyének gyomorsavtúltengéses biológiai léte éppoly értelmetlenné teszi e megszervezésben való öntudatos részvételt.” – ld. HMF *Főváltozat* 1, 246–252. sor.

Recepciótörténet

LENGYEL András, Az „első fájdalomra eszmélő ember”: József Attila freudomarxizmusának kérdéséhez, FORRÁS, 2001. 10. SZ. (október), 86–94. p. (89–94. p.) = Lengyel A 2005, 250–265. p. (256–262. p.)

MIHÁLY Eszter, József Attila „megvalósítási elve”: Gondolatok József Attila Marx szimbolizmusa című vázlatáról, LITERATURA, 2016. 4. SZ., 368–377. p.

A töredék érdemi recepciója elsőként Lengyel András tanulmánya, amely JA szövegének részletes értelmezésére vállalkozik, és bevonja vizsgálódásába a kései Babits-recenzió egyik kéziratát – ld. *[Rendkívül érdekes regényt]* – is. Lengyel a töredéket a *Marx szimbolizmusa* címen tárgyalja. A Babits-recenzióval való összefüggése alapján 1935-re, esetleg 1936-ra teszi keletkezése időpontját, de mindenképpen a HMF keletkezése elé. (Ld. Lengyel A 2005, 256. p.)

Lengyel András a töredéket JA önmaga számára készített műhelyföljegyzésének tartja, amely ezért „meglehetősen enigmatikus”, és megfejtésre szorul. A Babits-recenzió mellett JA freudomarxista tájékozódásának másik fontos dokumentuma. Jellegzetes marxi és freudi terminusokat állít egymás mellé, a „tudat és a „képzet” az, amely ide is, oda is kapcsolható, és „logikailag ezek teszik lehetővé az egymásra vonatkoztatást, a megfélemlítést. Hogy itt valóban a két tradíció egymást magyarázó összekapcsolásáról van szó, a cím fölé – utólag – írt alapelv is elárulja (»A társadalom alapja biológiai«), hiszen itt a társadalmiság a biológikumra vezetődik vissza.” Az 5–7. sor megfélemlítései

egyértelműek. A cím utáni első két sorban viszont homályos a tudattalan, valamint a proletariátus és a burzsoázia viszonyának kérdése, pontosabban az előbbinek az utóbbival való magyarázata. Csak annyi bizonyos, hogy „e szerint a tudattalan konfliktusos természetű, a társadalom két szembenálló osztályának konfliktusát leképező”, a problémát „a tudattalanban zajló összeütközések és a társadalomban zajló konfliktusos folyamatok egymásra vetülése írja le.” – ld. 258. p.

Jóllehet a megválaszolando első szó a tudattalan, azaz a lélektani magyarázódik a társadalmival (ami arra enged következtetni: „a gondolkodást kiváltó személyes probléma elsődlegesen egyénlélektani”), a szöveg egészének logikája nem az önanalízis irányába tart. A megfelelések utáni első mondat klasszikus marxista tézis, amely a termelési eszköz funkcióját írja le; a következő mondat viszont mélylélektani tézis, amely a képzetet az ösztönök egymáshoz való viszonyaként határozza meg. A két mondat nem egyenrangú, a második, „valamiféle magyarázó funkcióról árulkodva”, zárójelben áll. Lengyel András szerint az utóbbi mondat az előtte levőből hiányzó tudati elemet jeleníti meg, de pszichoanalitikus redukcióját adva. (Ld. 259. p.) A szöveg további része már a pszichoanalitikus elméleten belül van: „a szöveg logikája a tudatnak az ösztönökből való levezetését célozza. A levezetés menete is könnyen átlátható: (1) az ösztönök működése ökonómikus (libidó-ökonómia), (2) a működésnek két dinamizáló centruma (s így iránya) van: a kényszer és a kényszerűség, (3) a tudat e kettős dinamikán épül föl.” – ld. 260. p. Tehát a konkrét, empirikus tudat e kettős emberi aktivitás szerint alakul, implicite megjelenik benne „az embereknek úgy egymáshoz, mint a természethez való viszonya”. Lengyel hangsúlyozza, hogy itt nem egy steril pszichoanalitikus teória formálódik, amit az is bizonyít, hogy utána visszakanyarodik a gondolatmenet a termelési eszközökhöz.

Az első sor „A társadalom alapja biológiai” alapelve ugyan nincs ellentétben Marx eredeti felfogásával, de annál inkább idegen a korabeli vulgármarxizmustól, s túl a freudomarxizmuson, összhangban van egyes, nem marxista pszichológusok (pl. Róheim Géza) törekvésével is. Lengyel röviden utal Róheim Géza elképzelésére is, amely ugyan-csak megfelelést feltételez a libidóökonómia és a társadalom között. A „Marx szimbolizmusa” kifejezés magyarázatához Lengyel András a Babits-recenzióban szereplő szimbolizmus jelentését hívja segítségül. A költészet eszerint „elsődleges szimbólum, az egyéni vágy történetének szimbóluma. [...] Marx, tudjuk, nem költő volt, hanem filozófus, s bár Husserl szerint költészet és filozófia között valami mély rokonság van, József Attila aligha tekinthette Marxot költő-társának. [...] Marx szimbolizmusa [a »kevésbé lírai«, »tudatos« szimbolizmusról írottak értelmében vett] másodlagos szimbolizmus”, amit vissza lehet vezetni libidóökonómiai alapjaira – ld. 264. p. (Ld. még a [*Babits Mihály: Az európai irodalom története*] recepciótörténeti jegyzetét.)

Mihály Eszter a „megvalósítási elv” jelentésének értelmezésében JA 1936. október 28-án kelt, Gyömrői Edithez írt levelére hivatkozik, melyben ez olvasható: „Edit, maga azt mondja, fantáziámat szeretem magában, ne higgye ezt, csak részben higgyen ebben. Az ember termelés is, nemcsak természet, valósító is, nemcsak való; az örömkerülési és kényszerkerülési elvpár nem a valósági elvnek ad helyet az emberben, illetve nem azzá fejlődik, hanem a valósági és megvalósítási elvpárrá. Maga, amikor gyógyít, éppugy

fantáziákat valósít meg, mint amikor én írok s mint ahogy én szeretném magát a valóságban.” – ld. JAL, 478. p. Mihály Eszter szerint a megvalósítási elv fogalmára fut ki a vázlat is, a levélrészlet is.

Mihály úgy gondolja, hogy az ember működésének pszichoanalitikus leírásából JA a marxizmusban megtalálható aktivitást, produktivitást hiányolta. A marxizmusból viszont azt hiányolta, sőt bírálta, hogy a tudat nem befolyásolhatja létünket. Bár a pszichoanalízis sem éri be a valósághoz való alkalmazkodással, hanem annak megváltoztatásáról is szól, de JA a valóság megváltoztatásán túl kifejezetten a *létrehozásáról* is beszél, azaz eddig nem létezők teremtéséről. A vázlatban a repülőgép megalkotása, a levélben az írás, a gyógyítás és a szerelem egyaránt valamilyen *fantázia* megvalósításai. „A fantázia terminust nem a *képzet* szinonimájaként használja, hanem annak egy fajtájaként: Freudnál ugyanis a fantázia azokat a képzeteket jelenti, amelyeket korábban az adott formában soha nem észleltünk. A megvalósítási elv tehát az ember azon képességét jelöli, amellyel referencialitás nélküli képzeteket hoz létre, majd a tudat közreműködésével a valóságban meg is teremti azokat.” (Mihály E 2016, 375. p.)

A levélrészlettel való „feltűnő” hasonlóság alapján [*A társadalom alapja biológiai*] kezdetű vázlatot Mihály Eszter nem töredéknek fogja fel, hanem „teljes szöveg”-nek, amely valószínűleg 1936-ban készült.

[A kultura mint neurózis]

A kultura mint neurózis

A történelem, mint analitikus folyamat.

–

A technikai fejlődés – betegségek.

5 Gobineau,¹ Chamberlain, Hitler, Bergson,² Freud

–

Eszmekritika, erkölcsértelmezés – tört. mat.

a pszia a történelmi multat helyettesíti a tört jelennel, amennyiben azt a jelen megértésére használták.

10

–

A puritánok

–

Napjaink „véletlene”

¹ [elírás:] Gobinau [ld. főszöveg]_{szkj}

² [elírás:] Bergson [ld. főszöveg]_{szkj}

FILOLÓGIAI JEGYZETEK

A közlés alapja: PIM JA 1087/12. jelzetű kézirat.

A keletkezés ideje: 1936 vége – 1937 eleje.

A datálás indoklása: A kézirat tartalmi jellemzői alapján a *HMF* gondolatmenetéhez illeszkedik. A jellegzetes vízjeles kéziratpapírt (két tölgylevél, három makkal) csak 1936 végétől használta JA, erről bővebben ld. a [*Pauler Ákos*] filológiai jegyzeteit.

Szerzőség: Aláíratlan, de a kézírás egyértelműen azonosítható.

Kéziratleírás: Cím és szerzőségi jelzés nélküli vázlatos fogalmazvány. Kezdő szavak: „A kultúra mint neurózis”. Fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 fólió, 1 beírt oldal. 420×340 mm-es, négyoldalasra kettéhajtott, félfamentes, vízjeles (két tölgylevél, három makkal) papír 4. oldalán. A fólió 1–2. oldalán: a [*Forradalom idején*] kezdetű fogalmazvány. Állag: ép. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár Jagy Analekta JA 1087/12. Palliumcím: [*Hegel – Marx – Freud*] 2. [1. *Forradalom idején...*]. 2006-ban került múzeumi gyűjteménybe: Gynsz. 2006/32.

A szövegközlésről: A szövegközlés igyekszik pontosan visszaadni a kézirat szövegbeosztását, mely eljárást a szöveg vázlatjellege tesz indokolttá. A kézirat oldalközépi gondolatjellel választja el egymástól a vázlatpontokat. Az utolsó sort egy nagy Z alakú jelzés választja el a kézirat többi részétől.

Közzölve: Publikálatlan.

Keletkezéstörténet

Feljegyzések sorozata. Jóllehet a [*Forradalom idején*] kezdetű töredékkel egyazon fólión található, tematikusan távolabb áll tőle, mint a szó szerinti egyezéseket is mutató [*A társadalom alapja biológiai*] kezdetű feljegyzéssor. Keletkezésének időpontja bizonytalan, a kutatás a *HMF* előzményei között tartja számon. E feltételezést támasztja alá a *HMF* két változatában található szöveghelyekkel való párhuzam.

Tárgyi és szövegmagyarázatok

1. sor

A kultúra mint neurózis: A freudi álláspontot (*Das Unbehagen in der Kultur*, magyar fordításban *Rossz közérzet a kultúrában*) tükröző megfogalmazás ebben a formában itt jelenik meg először JA értekező prózájában. (Freudnak ez az írása fölmerül forrásként *A művészet kérdése és a proletárság* című töredékben, valamint a *Medvetánc* utolsó pontjában is.)

4. sor

A technikai fejlődés – betegségek: A párhuzam megtalálható [*Az új század új tudománya*] kezdetű töredékben és a *HMF* 7. pontjában (ld. *Főváltozat* 1.) is.

5. sor

Gobineau, Chamberlain, Hitler, Bergson, Freud: A felsorolt nevekből csak Hitler és Freud neve jelenik meg a *HMF* főszövegében, illetve szövegváltozataiban. Az első

három nevet összekapcsolja a faji felsőbbrendűség hirdetése. Arthur de Gobineau (1816–1882) francia diplomata, *Essai sur l'inégalité des races humaines* (Esszé az emberi fajok egyenlőtlenségéről) című négykötetes munkája (1853–1855) a rasszelmélet első tételes kifejtése. Houston Stewart Chamberlain (1855–1927) angol–német filozófus, *Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts* (A 19. század alapjai) című műve (1899) a német felsőbbrendűség apoteózisa. Mindkét mű ösztönző hatással volt Hitlerre és a náci fajelméletre. Kevésbé világos az utolsó két név szerepeltetése; talán az lehet az alapja, hogy a francia Henri Bergson (1859–1941) és az osztrák Sigmund Freud (1856–1939) is kereste a lélektani magyarázatot a tömeges énelvesztésre, de merőben más módon, mint a fajmítosz megalapítói.

8–9. sor

a pszia a történelmi multat helyettesíti a tört jelennel, amennyiben azt a jelen megértésére használták: A *pszia*: itt a pszichoanalízis rövidítése. Talán ez az elképzelés is közrejátszott abban, hogy a harmincas évek váratlan, abszurd történelmi fejleményeire JA a pszichoanalízis segítségével kereste a magyarázatot. Hasonló gondolat található a Babitsról írt kései töredékben is – ld. *Az európai irodalom története* című Babits-mű recenziójának jegyzetét.

11. sor

A puritánok: A *Hegel – Marx – Freud*hoz tartozó [*Nem szükséges, hogy*] kezdetű szövegváltozat végén esik szó a „puritán idealizmusu Leninekről” és a „hasonlóan puritán idealizmusu ellenfeleik”-ről, [*Az új század új tudománya*] kezdetű töredékben pedig a bolsevisták követelnek pártjuk tagjaitól „puritán idealizmust”. Az ugyancsak a *Hegel – Marx – Freud*hoz tartozó [*egymástól. Csak ott hatol*] kezdő szavakkal fennmaradt kézirat törölt 4. pontjában is szerepel a szó (ld. a közlés *Mellékletében*, 16–19. sor): „A guny, melyet Engels Feuerbach ellen irányoz, visszafordul – a puritánok erkölcsi eszményei szerint az értéktőzsde ha nem is »legszentebb temploma« az erkölcsösségnek, de mindenesetre tiszteletreméltó helye.” Ugyanebben a kéziratban, a 7. pontban (ld. a közlés főszövegében, 135–138. sor): „Miért lelik gyönyörűségüket a tőkehalmozásban, melyet a protestáns puritánok önnön érzéki vágyaikat megtagadva emeltek erkölcsi eszménnyé, és miért oly szükséglet nekik a tőkével járó társadalmi hatalom?” De az sem zárható ki az utolsó két esetben, hogy JA a kifejezéssel Max Weberre utal, mivel Weber is bőven ír a puritánokról.

13. sor

Napjaink „véletlene”: Valószínűleg a [*Forradalom idején*] kezdetű töredékben olvasható véletlenfelfogás időszerűségére utal, amelyhez hasonló található a [*Nem szükséges, hogy*] kezdetű szövegváltozat 87–94. sorában és az [*egymástól. Csak ott hatol*] kezdetű töredék 29–35. sorában.

A töredéknek nincs recepciója.

Irodalomjegyzék

1. József Attila-művek gyűjteményes kiadásai (időrendben)

- JAÖV 1938 JÓZSEF Attila *Összes versei és válogatott írásai*, sajtó alá rendezte NÉMETH Andor, Budapest, Cserépfalvi, [1938].
- JA1940 JÓZSEF Attila, *Versek*, válogatta STERN Emil, Szubotica, Híd, 1940, (Híd Könyvtár, 10).
- JA1941 JÓZSEF Attila, *Költészet és nemzet*, e munka anyagát József Attila hátrahagyott írásai közül SÁNDOR Pál válogatta ki és rendezte sajtó alá, [a kiadó előszavát írta] DEMJÉN József, Budapest, Nádor ny., 1941, (Dokumentum Könyvek).
- JAÖM2 1952 JÓZSEF Attila *Összes művei*, 2. kötet, *Versek : 1929–1937 : Zsengék, töredékek, rögtönzések*, sajtó alá rendezte WALDAPFEL József, SZABOLCSI Miklós, Budapest, Akadémiai, 1952, (József Attila Összes Művei).
- JA1952 JÓZSEF Attila *Válogatott művei*, sajtó alá rendezte SZABOLCSI Miklós, Budapest, Szépirodalmi – Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1952, (Magyar Klasszikusok).
- JA1952 Noviszád JÓZSEF Attila *Összes versei és műfordításai*, sajtó alá rendezte és bevezeti B. SZABÓ György, Noviszád, Testvériség-Egység, 1952.
- JAÖM2 1955 JÓZSEF Attila *Összes művei*, 2. kötet, *Versek : 1929–1937 : Zsengék, töredékek, rögtönzések*, 2., javított és bővített kiadás, sajtó alá rendezte WALDAPFEL József, SZABOLCSI Miklós; a 2. kiadást gondozta Sz. M., Budapest, Akadémiai, 1955, (József Attila Összes Művei).
- JAÖM3 1958 JÓZSEF Attila *Összes művei*, 3. kötet, *Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, sajtó alá rendezte SZABOLCSI Miklós, Budapest, Akadémiai, 1958, (József Attila Összes Művei).
- JA1961 Párizs JÓZSEF Attila, *Poèmes choisis*, adaptations de Paul ÉLUARD [et al.], préface Eugène GUILLEVIC, biographie Miklós SZABOLCSI, Budapest – Paris, Corvina – Français Réunis, 1961.
- JAÖM4 1967 JÓZSEF Attila *Összes művei*, 4. kötet, *Novellák, önvallomások, műfordítások, Pótlások az 1–3. kötetekhez*, sajtó alá rendezte FEHÉR Erzsébet, SZABOLCSI Miklós, Budapest, Akadémiai, 1967, (József Attila Összes Művei).
- JA1967 JÓZSEF Attila, *Irodalom és szocializmus : Válogatott esztétikai tanulmányok*, válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta FORGÁCS László, Budapest, Kossuth, 1967, (Esztétikai Kiskönyvtár).
- JAM2 1977 JÓZSEF Attila *Művei*, 2. kötet, *Tanulmányok, cikkek, levelek*, az összegyűjtés, a szöveggondozás és a jegyzetek SZABOLCSI Miklós munkája, Budapest, Szépirodalmi, 1977, (Magyar Remekírók).
- JA1988 Róma JÓZSEF, Attila, *La coscienza del poeta*, a cura di Beatrix TÖTTÖSSY, traduzione di B. T. e Alberto SCARPONI, testi scelti e annotati da B., T., Róma, Lucarini, 1988.
- JA1989 JÓZSEF Attila, *Költészet és nemzet*, [szerkesztette és előszó GYERTYÁN Ervin], Budapest, Bethlen, 1989.
- JATC1 1995 JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek : 1923–1930 : Szövegek*, közléteszi HORVÁTH Iván vezetésével BARTA András [et al.], Budapest, Osiris, 1995.
- JATC2 1995 TVERDOTA György, *József Attila tanulmányok és cikkek : 1923–1930 : Magyarázatok*, Budapest, Osiris, 1995.

JA Gépeskönyv 1999–2001–2003	JÓZSEF Attila <i>Összes tanulmánya és cikke : Gépeskönyv 1.0–2.0 verzió</i> , főszerkesztő HORVÁTH Iván, szerkesztők DEVESCOVI Balázs és GOLDEN Dániel, sajtó alá rendezők BARTA András [et al.], előszó (2003) H. I. és TVERDOTA György, ELTE BTK, 1999–2001–2003. Online közlés. Site: magyar-irodalom.elte.hu/ja
JAÖV1 2005	JÓZSEF Attila <i>Összes versei : Kritikai kiadás</i> , 1. kötet, 1916–1927, közléteszi STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 2005.
JAÖV2 2005	JÓZSEF Attila <i>Összes versei : Kritikai kiadás</i> , 2. kötet, 1928–1937, közléteszi STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 2005.
JAÖV3 2005	JÓZSEF Attila <i>Összes versei : Kritikai kiadás</i> , 3. kötet, <i>Rögtönzések, tréfák, személyes érdekű apróságok; Jegyzetek</i> , közléteszi STOLL Béla, Budapest, Balassi, 2005.
JA2005 Moszkva	[JÓZSEF Attila] АТТИЛА ЙОЖЕФ, <i>Край заброшенных наделов : Избранные эссе и статьи</i> , fordítók Елена ШАКИРОВА, Вячеслав СЕРЕДА, Moszkva, Три Квадрата, 2005, (Bibliotheca Hungarica).
JA2005 Párizs	[JÓZSEF Attila], <i>Le génie de la douleur : Nouveaux regards sur Attila József</i> , textes réunis par Georges KASSAI et György TVERDOTA, Budapest – Paris – Szeged, L’Institut Hongrois de Paris, 2005, (Publications de l’Institut Hongrois de Paris Études).
JAHSZK 2012	JÓZSEF Attila <i>Összes tanulmánya és cikke : Szövegek : 1930–1937</i> , 1.0. kiadás, közléteszi HORVÁTH Iván főszerkesztő, FUCHS Anna szerkesztő, sajtó alá rendezők BOGNÁR Péter [et al.], Budapest, ELTE, 2012. Online közlés. Site: textus.elte.hu/ja (<i>József Attila hálózati szövegkiadás</i>)
JA2014 Montreuil	JÓZSEF, Attila, <i>Le mendiant de la beauté</i> , poèmes traduits du hongrois par Francis COMBES, Cécile A. HOLDBAN, Georges KASSAI, Montreuil, Le Temps des Cerises, 2014.
JAÖM EK 2015	JÓZSEF Attila <i>Összes műve</i> , a kiadást készítette ZÁMBÓ Gergő, Budapest, ELTE, 2015. Elektronikus könyv. Site: jozsefattila.elte.hu

2. József Attila-művek egyedi kiadásai

JA1929a	JÓZSEF Attila, <i>Ady-vízió</i> , A TOLL, 1929. 18. sz. (augusztus 18.), 16–26. p.
JA1929b	JÓZSEF Attila, „Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete”, ELŐÖRS, 1929. 43. sz. (október 26.), 10–12. p.
JA1929c	[JÓZSEF Attila] (j. a.), <i>Kultúrfölények haditáncá</i> , ELŐÖRS, 1929. 50. sz. (december 14.), 14–15. p.
JA1929d	[JÓZSEF Attila] (j. a.), <i>Dóczy Jenő: Arany János</i> , ELŐÖRS, 1929. 51–52. sz. (december 21.), 22. p.
JA1929e	JÓZSEF Attila, <i>Uj Magyar Föld és – néptelen szavak : A Bartha Miklós Társaság röpiratához</i> , ELŐÖRS, 1929. 51–52. sz. (december 21.), 23–24. p.
JA – Fábíán 1930	FÁBÍÁN Dániel – JÓZSEF Attila, <i>Ki a faluba</i> , Hódmezővásárhely, Bartha Miklós Társaság, [1930], (A Bartha Miklós Társaság Füzetei, 1).
JA1930a	JÓZSEF Attila, <i>Az Istenek halmá</i> , az Ember él : <i>Tárgyi kritikái tanulmány Babits Mihály verseskötetéről</i> , A TOLL, 1930. 2. sz. (január 10.), 10–22. p.
JA1930b	JÓZSEF Attila, <i>Magyar Mű és Labanc Szemle</i> , UJ MAGYAR FÖLD, 1930. 1. sz. (január–február–március), 62–70. p.
JA1930c	JÓZSEF Attila, <i>Nagy Lajos: Lecke</i> , KRITIKA, 1930. 21–22. sz. (május 18–25.), 24–25. p.
JA1930d	JÓZSEF Attila, <i>Aszlányi Károly: Pénz a láthatáron</i> , KRITIKA, 1930. 21–22. sz. (május 18–25.), 25–26. p.

- JA1931a JÓZSEF Attila, *Mécs László költészete*, A TOLL, 1931. 2. sz. (február 29.), 36–40. p.
- JA1931b JÓZSEF Attila, *Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli*, A TOLL, 1931. 3. sz. (március 31.), 76–80. p.
- JA1931c JÓZSEF Attila, *Kassák Lajos 35 verse*, KORUNK, 1931. 9. sz. (szeptember), 668–670. p. (Szemle rovat)
- JA1931d JÓZSEF Attila, *Marxista munkásoktatás*, TÁRSADALMI SZEMLÉ, 1931. 3. sz. (szeptember), 145. p. (Könyvek rovat)
- JA1932a JÓZSEF Attila, *Fiatalságunk és a népművészet*, SZABADON, 1932. 1. sz. (január), 3–5. p.
- JA1932b JÓZSEF Attila, *Zsolt Béla: „Bellegarde”*, A TOLL, 59. sz., 1932. 2. sz. (március 20.), 80–83. p.
- JA1932c JÓZSEF Attila, *Természettudomány és marxizmus*, KORUNK, 1932. 5. sz. (május), 405–408. p. (Disputa rovat)
- JA1932d JÓZSEF Attila, *Egyéniség és valóság*, VALÓSÁG, 1932. 1. sz. (június), 1–6. p.
- JA1932e JÓZSEF Attila, *Kina*, KORUNK, 1932. 7–8. sz. (július–augusztus), 600–601. p. (Szemle rovat)
- JA1932f JÓZSEF Attila, *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?*, KORUNK, 1932. 9. sz. (szeptember), 687–691. p. (Disputa rovat)
- JA1933 JÓZSEF Attila, *Az egységfront körül*, UJ HARCOS, 1933. 3. sz. (május), 38–44. p.
- JA1934a JÓZSEF Attila, *Medvetánc : Válogatott költemények : 1922–1934*, Budapest, Révai, 1934.
- JA1934b JÓZSEF Attila, *A szocializmus bölcselete*, SZOCIALIZMUS, 1934. 8. sz. (november), 348–351. p.
- JA1935a JÓZSEF Attila, *Reform-toborzó*, ESTI KURIR, 1935. 102. sz. (május 5.), 5. p.
- JA1935b JÓZSEF Attila, *„Új szellemi front”*, SZOCIALIZMUS, 1935. 5. sz. (május), 198–204. p.
- JA1935c JÓZSEF Attila, *[A középosztály és a vajudó világ]*, COBDEN, 1935. 6–7. sz. (július), 280–282. p. (Cím nélküli hozzászólás a Cobden folyóirat A középosztály és a vajudó világ című ankétján.)
- JA1935d JÓZSEF Attila, *Kosztolányi Dezső*, A TOLL, 81. sz., 1935. 5. sz. (július 15.), 150–152. p.
- JA1935e JÓZSEF Attila, *Új szocializmust! : Hort Dezső könyve*, COBDEN, 1935. 12. sz. (december), 534. p. (Szellemi élet rovat)
- JA1936a JÓZSEF Attila, *Ázsia lelke : Megjegyzések Hatvany Bertalan könyvéhez*, SZÉP SZÓ, 1. sz. 1936. 1. kötet 1. füzet (március), 68–71. p.
- JA1936b JÓZSEF Attila, *Szerkesztői üzenet*, SZÉP SZÓ, 2. sz. 1936. 1. kötet 2. füzet (április), 97–99. p.
- JA1937a JÓZSEF Attila, *Ignotus Pál: Kosztolányi Dezső*, SZÉP SZÓ, 11. sz. 1937. 4. kötet 1. füzet (február), 91. p. (Könyvekről rovat)
- JA1937b [JÓZSEF Attila] [szerző nélkül], *„Balmazújváros”*, SZÉP SZÓ, 13. sz. 1937. 4. kötet 3. füzet (április–május), 296. p. (Szerkesztői üzenetek rovat)
- JA1937c [JÓZSEF Attila] [szerző nélkül], *„Márciusi Front”*, SZÉP SZÓ, 13. sz. 1937. 4. kötet 3. füzet (április–május), 296. p. (Szerkesztői üzenetek rovat)
- JA1937d JÓZSEF Attila, *[Miért nem járok színházba?]*, FÜGGETLEN SZÍNPAD, 1937. 1–2. sz., [május], 4. p. (Cím nélküli hozzászólás a folyóirat Miért nem járok színházba? című ankétján.)

- JA1937e JÓZSEF Attila, *Ütem és fogalom*, SZÉP SZÓ, 16. sz. 1937. 5. kötet 1. füzet (július–augusztus), 85–86. p. (*Miért szép* rovat)
- JA1937f JÓZSEF Attila, Horváth János: *Magyar Versek Könyve*, SZÉP SZÓ, 16. sz. 1937. 5. kötet 1. füzet (július–augusztus), 90–92. p.
- JA1937g JÓZSEF Attila, [A TESz tervét], ESTI KURIR, 1937. 165. sz. (július 23.), 5. p. (Cím nélküli nyilatkozat Írók a TESz vádjairól főcím alatt.)
- JA1937h [JÓZSEF ATTILA], *Van-e szociológiai indoklatsága az új népies irányynak? : Beszélgetés József Attilával*, [bevezeti és az interjút készítette B. J.], MAGYAR NAP, 1937. 170. sz. (július 26.), 5. p.
- JA1937i JÓZSEF Attila, *Van-e szociológiai indoklatsága az új népies irányynak? : A Morav-ska-Ostrava Prívoz-i Magyar Nap 1937. július 26-i számában megjelent nyilatkozat*, SZÉP SZÓ, 17. sz. 1937. 5. kötet 2. füzet (szeptember), 172–173. p. (*Figyelő* rovat)
- JA1937j JÓZSEF Attila, *A mai költő föladatai*, ÚJ SZELLEM, 1937. 17. sz. (október 15.), 7. p.
- JA1938a JÓZSEF Attila, [Szép Szó mottó], SZÉP SZÓ, 21. sz. 1938. 6. kötet 1. füzet (január–február), 1. p. (A Szerkesztői üzenet egy részletét a József Attila emlékének című különszám a folyóirat mottójaként közli.)
- JA1938b JÓZSEF Attila, Hegel, Marx, Freud, SZÉP SZÓ, 21. sz. 1938. 6. kötet 1. füzet (január–február), 16–22. p. (József Attila emlékének című emlékszám.)
- JA1942 JÓZSEF Attila, *Ének a semmiről*, NÉPSZAVA, 1942. 207. sz. (szeptember 13.), 11–12. p. (A Népszava Vasárnapja – Tudomány – Irodalom – Művészet melléklet)
- JA1945 JÓZSEF Attila, [Szép Szó mottó]. In: *Szép Szó almanach*, Budapest, Officina, 1945, 5. p. (A Szerkesztői üzenet egy részlete.)
- JA1956 JÓZSEF Attila, *Az egységfront körül*, [közli és jegyzet KATÓ István], ÚJ HANG, 1956. 7. sz. (július), 60–62. p. (Dokumentumok rovat)
- JA1957a JÓZSEF Attila, *Irodalom és szocializmus : József Attila kiadatlan tanulmánya*, 1–3. rész, MAGYARORSZÁG, 1957. 6. sz. (április 10.) 12. p.; 7. sz. (április 17.) 12. p.; 8. sz. (április 24.) 8. p.
- JA1957b JÓZSEF Attila, *Irodalom és szocializmus : Művészetbölcseleti alapelemek*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1957. 1–2. sz., 135–146. p. (Szántó Judit bevezetőjével)
- JA1962a JÓZSEF Attila, *Szerkesztői üzenet*, VILÁGOSSÁG, 1962. 6. sz. (június), 51–52. p.
- JA1962b JÓZSEF Attila, *A mai költő feladatai*, VILÁGOSSÁG, 1962. 12. sz. (december), 49. p.
- JA1964 JÓZSEF Attila, Zsolt Béla: „Bellegarde” c. regényéről, ÚJ ÍRÁS, 1964. 10. sz. (október), 1255–1258. p. (Nyerges András bevezetőjével)
- JA1965 Buenos Aires [JÓZSEF ATTILA] Attila Jóssef, *Literatura y socialismo*, LA ROSA BLINDADA, 1965. 5. sz. (április), 17–22. p.
- JA1972 JÓZSEF Attila, *A mai költők feladatai*, VASÁRNAPI ÚJ SZÓ, 1972. 1. sz. (január 9.), 12. p.
- JA1980 JÓZSEF Attila, „Költőnk és kora”, bemutatja TVERDOTA György, VAS István, Budapest, Magyar Helikon – Európa, 1980, (Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár).
- JA2000 JÓZSEF Attila, *Tanulmánytöredékek a '30-as évekből*, [közéteszi, jegyzetek HORVÁTH Iván], 2000 [KÉTEZER], 2000. 3. sz. (március), 58–61. p.
- JA2005 JÓZSEF Attila, *A mai költő föladatai*, VERSMONDÓ, 2005. József Attila Különszám, 34. p.

- JA2008a JÓZSEF Attila, *Hegel – Marx – Freud*, [sajtó alá rendezte FUCHS Anna és HORVÁTH Iván vezetésével BOGNÁR Péter és BUDA Borbála, szerkesztette VERES András], LITERATURA, 2008. 1. sz., 102–112. p.
- JA2008b JÓZSEF Attila, [*Változatok a Hegel – Marx – Freud-hoz*], [sajtó alá rendezte FUCHS Anna és HORVÁTH Iván vezetésével BOGNÁR Péter és BUDA Borbála, szerkesztette VERES András], LITERATURA, 2008. 1. sz., 113–130. p.
- JA2011 JÓZSEF Attila, *Szerkesztői üzenet*, 2000 [KÉTEZER], 2011. 1. sz. (január), 3–4. p.
- JA2015a JÓZSEF Attila, *A szocializmus bölcselete*, ESZMÉLET, 105. sz., 2015. (Tavaszi), Melléklet, 1–22. p.
- JA2015b JÓZSEF Attila, *Középosztály és a vajúdo világ*, KRITIKA, 2015. 3–4. sz. (március–április), 13–16. p.
- JA2017 JÓZSEF Attila, *Az egységfront körül*, közli AGÁRDI Péter, MÚLTUNK, 2017. 1. sz., 206–216. p.

3. József Attila-dokumentumgyűjtemények

- JAI 2005 „És ámulok, hogy elmulok” : *József Attila-iratok*, összeállította, bevezető VARGA Katalin, Budapest, PIM, 2005.
- JAE 1957 *József Attila emlékkönyv*, szerkesztette SZABOLCSI Miklós, Budapest, Szépirodalmi, 1957.
- JAKL 1980 *József Attila kéziratai és levelezése : Katalógus*, összeállította M. RÓNA Judit, Budapest, PIM, 1980, (Klasszikus Magyar Írók Kéziratainak és Levelezésének Katalógusai, 1).
- JAF 1980 *Négy szemközt az utókorral : József Attila fényképeinek ikonográfiája*, összeállította és az előszót írta MACHT Ilona, Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1980, (Fotótéka).
- JAF 2005 *Idesereglik, ami tovatűnt : József Attila összes fényképe*, szerkesztette és az utószót írta KOVÁCS Ida; előszó BENEY Zsuzsa, Budapest, PIM, 2005.
- JAL 2006 JÓZSEF Attila *Levelezése*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta STOLL Béla; összeállította H. BAGÓ Ilona, HEGYI Katalin, S. B., Budapest, Osiris, 2006, (Osiris Klasszikusok).
- JAVL 1976 JÓZSEF Attila *Válogatott levelezése*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta FEHÉR Erzsébet, Budapest, Akadémiai – MTA Irodalomtudományi Intézete – PIM, 1976, (Új Magyar Múzeum : Irodalmi Dokumentumok Gyűjteménye, 11).
- KJA1 1987 *Kortársak József Attiláról*, 1. kötet, 1922–1937, szerkesztette BOKOR László; sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta TVERDOTA György, Budapest, Akadémiai, 1987, (Új Magyar Múzeum : Irodalmi Dokumentumok Gyűjteménye, 13).
- KJA2 1987 *Kortársak József Attiláról*, 2. kötet, 1938–1941, szerkesztette BOKOR László; sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta TVERDOTA György, Budapest, Akadémiai, 1987, (Új Magyar Múzeum : Irodalmi Dokumentumok Gyűjteménye, 14).
- KJA3 1987 *Kortársak József Attiláról*, 3. kötet, 1942–1945, szerkesztette BOKOR László; sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta TVERDOTA György, Budapest, Akadémiai, 1987, (Új Magyar Múzeum : Irodalmi Dokumentumok Gyűjteménye, 15).

4. A jegyzetek további hivatkozásai

- Aczél G 1992 ACZÉL Géza, *Kassák Lajos*, Budapest, Akadémiai, 1999, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 42).
- Ady E 1912a ADY Endre, *Rengj csak, Föld!*, VILÁG, 1912. 123. sz. (május 25.), 8. p.
- Ady E 1912b ADY Endre, *Rohanunk a forradalomba*, VILÁG, 1912. 136. sz. (június 9.), 1. p.

- p.
-
- Ady E 1912c ADY Endre, *Margita Párisba jött*, NYUGAT, 1912. 12. sz. (július 16.), 128–131.

Ady E 1912d Ady Endre, *Szerelmek az Őszben*, NYUGAT, 1912. 17. sz. (szeptember 1.),
327–330. p.

Ady E 1913 ADY Endre, *Enyhe, újévi átok*, NÉPSZAVA, 1913. 1. sz. (január 1.), 14. p.

Ady E 1989 ADY Endre, *Összes versei*, 1–2. kötet, összegyűjtötte és a szöveget gondozta
LÁNG József és SCHWEITZER Pál, Budapest, Szépirodalmi, 1989.

Agárdi F 1932a [AGÁRDI Ferenc] (D. F.), *Marxizmus*, KORUNK, 1932. 3. sz. (március), 238–239.
p.

Agárdi F 1932b [AGÁRDI Ferenc] Danziger Ferenc, *Bertrand Russell Kina könyve*, VALÓSÁG,
1932. 1. sz. (június), 42–43. p.

Agárdi F 1954 AGÁRDI Ferenc, *Nagy Lajos és József Attila*, CSILLAG, 1954. 12. sz. (december),
2290–2296. p.

Agárdi F 1957 AGÁRDI Ferenc, *Emlékek*. In: JAE 1957, 263–274. p.

Agárdi F 1962 AGÁRDI Ferenc, *A Valóság, József Attila folyóirata*, MAGYAR NEMZET, 1962. 164.
sz. (július 15.), 8. p.

Agárdi P 1974 AGÁRDI Péter, [Hozzászólás]. In: Angyal 1974, 74–75. p.

Agárdi P 1975 AGÁRDI Péter, *A szocializmus mint költészet : A két világháború közötti marxista
kritika József Attila-képéről*. In: Illés L – József F 1975, 81–140. p.

Agárdi P 1980 *Kortársunk: József Attila*, szerkesztette és a vitát vezette AGÁRDI Péter, TÁR-
SADALMI SZEMLE, 1980. 4. sz. (április), 77–99. p.

Agárdi P 1982 AGÁRDI Péter, *Értékrend és kritika : Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as
években*, Budapest, Gondolat, 1982.

Agárdi P 1985 AGÁRDI Péter, *Korok, arcok, irányok*, Budapest, Szépirodalmi, 1985.

Agárdi P 1986 AGÁRDI Péter, „József Attilának szüksége volt rá...”: Egy interjú elé, KRITIKA,
1986. 8. sz. (augusztus), 4. p.

Agárdi P 1987 AGÁRDI Péter, *Utószó*. In: Bozóki 1987, 567–582. p.

Agárdi P 1988a AGÁRDI Péter, *Ki néz vissza a tükrökből? : A kortársak József Attiláról : 1922–1945*,
NÉPSZABADSÁG, 1988. 175. sz. (július 23.), 15. p.

Agárdi P 1989 AGÁRDI Péter, *Kortársak József Attiláról : 1922–1945*, IRODALOMTÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK, 1989. 3. sz., 323–335. p.

Agárdi P 1991 AGÁRDI Péter, *Egy intranzigens demokrata „nyelvkritikája” : Gáspár Zoltán:
Közjogi villongások*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1991. 1. sz., 86–94.
p.

Agárdi P 1992 AGÁRDI Péter, *Kortársunk, Mónus Illés : Metszet az 1930-as évek magyar szellemi
életéből*, Budapest, Gondolat, 1992.

Agárdi P 1994 AGÁRDI Péter, *József Attila és liberális barátai*, MOZGÓ VILÁG, 1994. 10. sz. (ok-
tóber), 75–89. p.

Agárdi P 1995a *Szöveggyűjtemény a magyar művelődéstörténet tanulmányozásához*, összeállította,
szerkesztette és a bevezetőket írta AGÁRDI Péter, Pécs, Janus Pannonius
Tudományegyetem, 1995.

Agárdi P 1995b AGÁRDI Péter, *Torlódó múlt : József Attila és kortársai*, Budapest, T-Twins, 1995.

Agárdi P 1995c AGÁRDI Péter, *Mónus Illés és József Attila*. In: Illés L – József F 1995, 196–219.
p.

Agárdi P 2001 AGÁRDI Péter, *Kunfi Zsigmond*, Budapest, Új Mandátum, 2001.

Agárdi P 2003a AGÁRDI Péter, *Csendes rehabilitáció : A kultúra mint a szociáldemokrácia posz-
tulátuma*, EGYENLÍTŐ, 2003. 4. sz. (július–augusztus), 42–45. p.

- Agárdi P 2003b AGÁRDI Péter, *Művészet és humanizmus, gyermekek és felnőttek a magyar ezredfordulón*, TUDÁSMENEDZSMENT, 2003. 11. sz. (november), 3–13. p.
- Agárdi P 2004 AGÁRDI Péter, *A kultúra mint a szociáldemokrácia posztulátuma*. In: Feitl – Földes Gy – Hubai 2004, 245–263. p.
- Agárdi P 2005 AGÁRDI Péter, *Rátékont-e József Attilára pártfogón e század? : A XXI. század eleji befogadói horizont és József Attila baloldalisága Tverdota György könyve alkalmából*, ESZMÉLET, 66. sz. 2005. (Nyár), 19–51. p.
- Agárdi P 2006a AGÁRDI Péter, „...a multat be kell vallani” : Nemzeti kultúra – baloldali tradíció, Budapest, Argumentum – Lukács Archívum, 2006.
- Agárdi P 2006b AGÁRDI Péter, „Meglett” könyv az értekező József Attiláról : Lengyel András: „...gondja kél a gondolatban”, FORRÁS, 2006. 11. sz. (november), 119–126. p.
- Agárdi P 2009 AGÁRDI Péter, *Fejtő Ferenc testamentuma*, Budapest, Kossuth, 2009.
- Agárdi P 2010a AGÁRDI Péter, *József Attila, a közös ihlet : Egy irodalmi centenárium tükre és anatómiája*, Budapest, Napvilág, 2010.
- Agárdi P 2010b AGÁRDI Péter, *Két folyóirat egymás tükrében : A Nyugat és a Szocializmus*, MÚLTUNK, 2010. 1. sz., 180–231. p.
- Agárdi P 2010c AGÁRDI Péter, „Fehérek közt egy európai” : József Attila mai recepciója és az európaiság, EGYENLÍTŐ, 2010. 7–8. sz. (július–augusztus), 86–92. p.
- Agárdi P 2010d AGÁRDI Péter, *A Két hexameter egykor és ma : Miért? Válasz a Mozgó világ című folyóirat körkérdésére*, MOZGÓ VILÁG, 2010. 12. sz. (december), 20–21. p.
- Agárdi P 2011 Montázs az egykori Szép Szó lapjairól, összeállította AGÁRDI Péter, NÉPSZAVA, 2011. 60. sz. (március 12.), Szép Szó Kulturális és Társadalompolitikai Melléklet, 13. p.
- Agárdi P 2012a AGÁRDI Péter, *József Attila és a Márciusi Front*, IRODALOMISMERET, 2012. 4. sz., 4–26. p.
- Agárdi P 2012b AGÁRDI Péter, *A baloldal kultúrája – (re)konstrukció és jövőkép*, EGYENLÍTŐ, 2012. 12. sz. (december), 22–34. p.
- Agárdi P 2013 AGÁRDI Péter, „Irodalomról, vagy más ily fontos emberi lomról” : József Attila és a magyar nemzeti hagyománytudat, Budapest, Balassi, 2013.
- Agárdi P 2015a AGÁRDI Péter, *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások : 1847–2014*, Budapest, Napvilág, 2015.
- Agárdi P 2015b AGÁRDI Péter, *József Attila A szocializmus bölcselete (1934) című tanulmányának keletkezéstörténete*, ESZMÉLET, 105. sz. 2015. (Tavaszi), Melléklet, 23–32. p.
- Agárdi P 2016 AGÁRDI Péter, *József Attila „végrelelete”*, online közzététel, 2016. április 18. link: archive.org/details/Donath60 (Előadás a Wesley János Lelkészképző Főiskola Donáth László 60. születésnapja alkalmából rendezett konferenciáján.)
- Agárdi P 2017 AGÁRDI Péter, *Egy „botrányos” tanulmány recepciótörténete : József Attila: Az egységfront körül (1933)*, MÚLTUNK, 2017. 1. sz., 217–252. p.
- Ágh 1976 ÁGH Attila, *„A német ideológia” történetfelfogása*, Budapest, Akadémiai, 1976.
- Ahn 2009 AHN, Thomas von, „Új szellem Szlovenszón” : Betekintések Szvatkó Pál cseh-szlovákiai magyar „kultúrpolitikai szemlé”-jébe : 1937–1938, PRO MINORITATE, 2009. 4. sz. (Tél), 55–80. p.
- Alföldy 2005a ALFÖLDY Jenő, *Arany öntudat : József Attila-tanulmányok*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2005.
- Alföldy 2005b ALFÖLDY Jenő, „Fogj össze formáló alak” : Istenesség és büntudat József Attila verseiben, KORTÁRS, 2005. 1. sz. (január), 8–37. p.
- Alföldy 2005c ALFÖLDY Jenő, „Van egy semmi kis furulyám” : Népiség és folklórhatás József Attila költészetében, HITEL, 2005. 4. sz. (április), 17–51. p.

- Ambrus 1987 AMBRUS János, *Ignotus Pál és Lukács György levélváltása 1945–46-ból*, A. J. bevezetőjével. In: Hegyi – Tarján M 1987, 117–134. p.
- Andrásfi 1957 ANDRÁSFÍ Gyula, *Szemináriumvezető: József Attila*. In: JAE 1957, 290–294. p.
- Andrásfi – Varga D 1955 *Szemináriumvezető: József Attila*, ANDRÁSFÍ Gyulával VARGA Domokos beszélgetett, IRODALMI ÚJSÁG, 1955. 16. sz. (április 16.), 1. p.
- Andreánszky 1937 ANDREÁNSZKY István, *József Attila*, CSEHSZLOVÁKIAI NÉPSZAVA, 1937. 288. sz. (december 19.), 2. p.
- Andreánszky 1938 [ANDREÁNSZKY István] Št. Andreánszky, *Mad'arskí spisovatelja pre myšlienku podunajskej spolupráce*, SLOVENSKÝ DENNÍK [Bratislava], 1938. 33. sz. (február 17.), 7. p.
- Angyal 1974 *József Attila öröksége*, szerkesztette ANGYAL János, Budapest, PIM – Népművelési Propaganda Iroda, 1974, (Irodalmi Múzeum).
- Angyalosi 1983 ANGYALOSI Gergely, „Az istenek ellen, könnyű, fehér ruhában”: *Megjegyzések József Attila és Kosztolányi Dezső szellemi kapcsolatáról*. In: Fenyő D. Gy – Gelniczky 1983, 358–377. p.
- Angyalosi 2011 ANGYALOSI Gergely, *A bűntelen bűnösség paradigmája*, LITERATURA, 2011. 3. sz., 262–266. p.
- Angyalosi 2012 *Egy közép-európai értelmiségi napjainkban : Tverdota György 65. születésnapjára*, szerkesztette ANGYALOSI Gergely [et al.]; a szövegeket gondozta SÁRKÖZI Éva, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2012.
- Aradi 1930 ARADI Zsolt, *Az ember és az árnyéka : Mécs László legújabb verseskötete*, MAGYARSÁG, 1930. 279. sz. (december 7.), *Vasárnap* című melléklet, 10. t.
- Arató 1965 ARATÓ Endre, *A Szép Szó csehszlovákiai útja*. In: *Tanulmányok a csehszlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, szerkesztette Zuzana ADAMOVÁ, Karol ROSENBAUM, SZIKLAY László, Budapest, Akadémiai, 1965, 451–192. p.
- Arató 1977 ARATÓ Endre, *Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből : 1918–1975*, Budapest, Magvető, 1977, (Elvek és Utak).
- B. Bernát 1989 B. BERNÁT István, *A Kohó körül : Mikor írt József Attila Tamási Áron elbeszéléskötetéről?*, MAGYAR NEMZET, 1989. 193. sz. (augusztus 18.), 4. p.
- B. Csáky 1983 „A mindenséggel méri magát!”: *Tanulmányok József Attiláról*, szerkesztette B. CSÁKY Edit, Budapest, Akadémiai, 1983.
- Babits 1917 BABITS Mihály, *Irodalmi problémák*, Budapest, Nyugat, 1917.
- Babits 1921 BABITS Mihály, *Megjegyzések Földessy Ady-könyvére*, NYUGAT, 1921. 6. sz. (március 16.), 472–478. p.
- Babits 1923 BABITS Mihály, *Könyvről könyvre : Magyar ritmus*, 1–2. rész, NYUGAT, 1923. 2. sz. (január 16.), 63–67. p.; 4. sz. (február 16.), 221–226. p.
- Babits 1928 BABITS Mihály, *Az Írástudók árulása*, NYUGAT, 1928. 18. sz. (szeptember 16.), 355–376. p.
- Bagdy 1992 BAGDY Emőke, „Majd eljön értem a halott”: *József Attila befejezetlen személyiségvizsgálatáról*. In: Horváth I – Tverdota 1992, 65–116. p.
- Bálint Gy 1932 BÁLINT György, *Hajnali harangszó : Mécs László versei*, NYUGAT, 1932. 11. sz. (június 1.), 668–669. p.
- Bálint Gy 1933 BÁLINT György, *Magyar költő 1933-ban*, A TOLL, 1933. 1. sz. (január 31.), 5–6. p.
- Bálint Gy 1937 BÁLINT György, „Baloldali mazochizmus” vagy szekta demokrácia?, GONDOLAT, 1937. 3–4. sz. (május–június), 137–139. p.

- Bálint Gy 1961 BÁLINT György, *A toronyőr visszapillant : Cikk, tanulmányok, kritikák*, 1–2. kötet, szerkesztette KOCZKÁS Sándor és MAGYAR István, az utószót írta K. S.; a jegyzeteket írta RÉT Rózsa, Budapest, Magvető, 1961.
- Balla 1952 BALLA Aladárné, *Sallai Imre és Fürst Sándor élete és mártírhalála*, Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Intézet, 1952.
- Balla 1955 BALLA Aladárné, *Sallai Imre és Fürst Sándor élete és mártírhalála*, 2., átdolgozott kiadás, Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Intézet, 1955.
- Balogh J 1931 BALOGH János, *Pár szó a platformtervezethez*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1931. 12. sz. (december), 59–60. p.
- Balogh L 1968 BALOGH László, A „meglett ember” : Egy fejezet József Attila filozófiai és etikai törekvéseiből, ALFÖLD, 1968. 4. sz. (április), 56–63. p.
- Balogh L 1969 BALOGH László, *József Attila*, Budapest, Gondolat, 1969, (Nagy Magyar Írók).
- Balogh L 1974 BALOGH László, [Hozzászólás]. In: Angyal 1974, 71–74. p.
- Balogh L 1977 BALOGH László, *József Attila Ady-képéről*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1977. 4–6. sz., 679–686. p.
- Bányai I 1932 BÁNYAI Imre, *A tőkés világkartell kérdése és a marxizmus*, KORUNK, 1932. 7–8. sz. (július–augusztus), 610–611. p.
- Bányai J 1981 BÁNYAI János, *A kovács és a patkó : Adat József Attila költészet-értelmezéséhez*, HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK, 1981. 3. sz., (szeptember), 199–203. p.
- Bányai L 1943 BÁNYAI László, *Négyszemközt József Attilával*, Budapest, Körmendy, 1943.
- Barabás 1942 BARABÁS Tibor, *József Attila a szegénység költője*, Budapest, Szociáldemokrata Párt, 1942.
- Bárczi 2004 BÁRCZI Zsófia, *A Mécs László-jelenség*, KALLIGRAM, 2004. 12. sz. (december), 91–98. p.
- Bárczi 2008 BÁRCZI Zsófia, *Szellemidézés : Mécs László tanulmányok*, Pozsony, Madách – Posonium, 2008.
- Barcs – Kubinyi 1987 [BARCS Sándor-interjú], készítette KUBINYI Ferenc, Kézirat, 1987. Lelőhely, jelzet: 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 81. sz. (Az interjú hangfelvétele és gépiratos átirata.)
- Barta S 1932 BARTA Sándor, *A magyarnyelvű proletáriródalom pártszerűségéért*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1932. 4. sz. (április), 69–72. p.
- Barta S 1934 BARTA Sándor, *Szovjetírók – szovjetolvasók*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1934. 16. sz. (szeptember 15.), 3–4. p.
- Barták – Sciacovelli 2005 „száz év magány” : József Attila-tanulmányok, szerkesztette BARTÁK Balázs, Antonio SCIACOVELLI, Szombathely, Savaria University Press, 2005.
- Bartal 2007 BARTAL Mária, „...az apának és a fiúnak együttes szárnyalása...”, TISZATÁJ, 2007. 6. sz. (június), 64–70. p.
- Bartók B 1936 BARTÓK Béla, *Népzene és népdalok*, SZÉP SZÓ, 10. sz. 1936. 3. kötet 3. füzet (december), 274–278. p.
- Bartók B 1937a BARTÓK Béla, *A gépzene*, SZÉP SZÓ, 11. sz. 1937. 4. kötet 1. füzet (február), 1–11. p.
- Bartók B 1937b BARTÓK Béla, *Válasz Petranuék támadására*, SZÉP SZÓ, 13. sz. 1937. 4. kötet 3. füzet (április–május), 263–272. p.
- Bartók I 2008 „Mielz valt mesure que ne fait estultie” : A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére, szerkesztette BARTÓK István [et al.], Budapest, Krónika Nova, 2008.
- Basch 1959 BASCH Lóránt, *Egy literáris pör története*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1959. 3–4. sz., 408–433. p.

- p>
Bata 1975
BATA Imre, József Attila Petőfiről. In: Petőfi-mozaik, szerkesztette PAÁL Rózsa, WÉBER Antal, Budapest, Tankönyvkiadó, 1975, 95–102. p.
Bata 1980a
BATA Imre, József Attila a dialektikáról, KRITIKA, 1980. 3. sz. (március), 9–10. p.
Bata 1980b
BATA Imre, A művészet metafizikája, ÚJ ÍRÁS, 1980. 4. sz. (április), 11–25. p.
Beck 2007
BECK András, Szó, szót követ : Horger a pácban, BESZÉLŐ, 2007. 6. sz. (június), 107–112. p.
Becsky 1964
BECSKY Andor, Vigasztalja a gyöngy, amiket kiizzad, KORTÁRS, 1964. 7. sz. (július), 1175–1176. p.
Bene A 2015
BENE Adrián, Émile Boutroux magyar recepciója, LÉTÜNK, 2015. 1. sz. (január), 37–52. p.
Benjámín – Aczél 1980
BENJÁMIN László – ACZÉL György, József Attila, Budapest, Kossuth, 1980. (Elhangzott a József Attila Emlékbizottság ünnepi estjén, 1980. április 10-én.)
Beránné – Hollós 1977
Megfigyelés alatt... : Dokumentumok a horthysta titkosrendőrség működéséből : 1920–1944, szerkesztette BERÁNNÉ Nemes Éva, HOLLÓS Ervin, Budapest, Akadémiai, 1977.
Berecz 1992
Szöveggyűjtemény az irodalomelmélet tanulásához : Nyolcosztályos gimnázium III. osztály, szerkesztette Berecz Andrásné, Gyöngyös, Berze Nagy János Gimnázium, 1992.
Bernstein 1899
BERNSTEIN, Eduard, Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie, Stuttgart, Dietz, 1899.
Bernstein 1914
BERNSTEIN, Eduard, Ami a marxizmusban maradandó, fordította SZÉKELY Artúr, Budapest, Galilei-Kör, 1914, (A Galilei-Kör Könyvtára, 12). (Különynyomat a Szabadgondolatból.)
Bernstein 1915
Dokumente zum Weltkrieg 1914, herausgegeben von Eduard BERNSTEIN, Berlin, Vorwärts, 1915.
Bernstein 1922a
BERNSTEIN, Eduard, Der Sozialismus einst und jetzt : Streitfragen des Sozialismus in Vergangenheit und Gegenwart, Stuttgart – Berlin, Dietz – Vorwärts, 1922.
Bernstein 1922b
A görög pártprogram, bevezeti és magyarázza BERNSTEIN Eduárd, fordította KÁLMÁN Miksa, Budapest, Népszava, 1922, (Munkáskönyvtár).
Bernstein 1922c
BERNSTEIN, Eduard, Mi a szocializmus?, fordította MIGRAY József, Budapest, Népszava, 1922, (Szocialista Agitációs Füzetek, 29).
Bernstein 1923a
BERNSTEIN, Eduard, Lassalle Ferdinánd és jelentősége a munkásosztály számára : Emlékirat halálának negyvenedik évfordulója alkalmából, fordította TAKÁCS Mária, Budapest, Népszava, 1923, (Munkáskönyvtár, 38).
Bernstein 1923b
BERNSTEIN, Eduard, A gazdaságtörténet alapvonalai, fordította KÁLMÁN Miksa, Budapest, Népszava, 1923, (Munkáskönyvtár, 39).
Bernstein 1971
BERNSTEIN, Eduard, A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai, fordította RÉTHELYI Károlyné, Budapest, Kossuth, 1971. (Zárt terjesztésű kiadvány.)
Bernstein 1989
BERNSTEIN, Eduard, A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai, fordította RÉTHELYI Károlyné, Budapest, Kossuth, 1989.
Bethlen 2000
BETHLEN István, Válogatott politikai írások és beszédek, szerkesztette és az utószót írta ROMSICS Ignác; a jegyzetek írásában közreműködött György Béla, Budapest, Osiris, 2000.
BH 1931/126
K. E., Cimeresek : Tamási Áron regénye, BUDAPESTI HIRLAP, 1931. 126. sz. (június 7.), 24. p.

- BH 1932/128 [szerző nélkül], *Gyakorló gimnáziumi tanár, mint a vörös diákmozgalom vezére : Kommunista diákszervezkedést lepleztek le Budapesten és Nagykanizsán*, BUDAPESTI HIRLAP, 1932. 128. sz. (június 11.), 7. p.
- BH 1935/46 (D.-), *Ázsia lelke : Hatvány Bertalan könyve*, BUDAPESTI HIRLAP, 1935. 46. sz. (február 24.), 18. p.
- BH 1937/38 (p.), *Magyar versek könyve*, BUDAPESTI HIRLAP, 1937. 36. sz. (február 14.), 8. p. (Könyvesház rovat)
- Bibó 1986–1990 BIBÓ István, *Válogatott tanulmányok*, 1–4. kötet, válogatta és az utószót írta HUSZÁR Tibor; szerkesztette és a jegyzeteket készítette VIDA István, NAGY Endre, Budapest, Magvető, 1986–1990.
- Biedermann 1996 BIEDERMANN, Hans, *Szimbólumlexikon*, fordította HAVAS Lujza, KÖRBER Ágnes, Budapest, Corvina, 1996.
- Bíró-Balogh 2007 BÍRÓ-BALOGH Tamás, *Egyszerű, rövid, populáris : „Csonka Magyarország nem ország” : a revíziós propagandagépezet működése*, FORRÁS, 2007. 7–8. sz. (július–augusztus), 86–105. p.
- Block – Hostettler 1997 BLOCK, Brian P. – HOSTETTLER, John, *Hanging in the Balance : A History of the Abolition of Capital Punishment in Britain*, Hampshire, Waterside Press, 1997.
- Bodnár Gy 1982 BODNÁR György, [Hozzászólás]. In: Fenyő D. Gy 1982, 307–311. p.
- Bodor 2007 BODOR Béla, *József Attila – az eszményi és a létező*, HOLMI, 2007. 5. sz. (május), 662–685. p.
- Bodrogi 2006 BODROGI Csongor, *Kosztolányi és József Attila*, ISKOLAKULTÚRA, 2006. 2. sz. (február), 105–113. p.
- Bognár P – Buda B 2008 BOGNÁR Péter – BUDA Borbála, *A Hegel – Marx – Freud textológiai problémái*, LITERATURA, 2008. 1. sz., 69–75. p.
- Bojtár E 1975 BOJTÁR Endre, *Az irodalmi irányzat*, LITERATURA, 1975. 3–4. sz., 29–42. p.
- Bojtár E 1981 BOJTÁR Endre, *József Attila és a kelet-európai költészet*, ÉLETÜNK, 1981. 7. sz. (július), 638–644. p.
- Bojtár E 1983 BOJTÁR Endre, *Egy kelet-európeér az irodalomelméletben*, Budapest, Szépirodalmi, 1983.
- Bojtár E – Várnai P 2016 „*Azt, hogy elfelejtették a regényt, elsősorban magának köszönheti*”, BOJTÁR Endre *irodalomtörténésszel VÁRNAI Pál beszélget*, SZOMBAT, 2016. 10. sz. (október), 27–30. p.
- Bóka 1937 BÓKA László, *Egy Kölcsey-versről*, SZÉP SZÓ, 16. sz. 1937. 5. kötet 1. füzet (július–augusztus), 83–84. p. (Miért szép rovat)
- Bóka 1946 BÓKA László, *József Attila*, Budapest, Szikra, 1946, (Szabad Föld Könyvtára, 15).
- Bóka 1947 BÓKA László, *József Attila : Essay és vallomás*, Budapest, Anonymus, 1947.
- Bóka 1961 BÓKA László, *Kosztolányi Dezső : Vázlatok egy arcképhez*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1961. 3. sz., 255–272. p.
- Bóka 1966 BÓKA László, *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1966.
- Bóka 1975 BÓKA László, *József Attila : Essay és vallomás*, Budapest, Magvető, 1975, (Gyorsuló Idő).
- Bókay 1980 BÓKAY Antal, *Pszichoanalízis, freudizmus és marxizmus kapcsolata József Attila világképében*, LITERATURA, 1980. 2. sz., 248–266. p.
- Bókay 1983 BÓKAY Antal, *Verstípus és lírai kifejezőmód József Attila kései költészetében*. In: B. Csáky 1983, 127–145. p.
- Bókay 2006 BÓKAY Antal, *Líra és modernitás : József Attila én-poétikája*, Budapest, Gondolat, 2006.

- Bókay 2007 BÓKAY Antal, *Marxizmus és pszichoanalízis : József Attila elméletei*, TISZATÁJ, 2007. 6. sz. (június), 91–104. p.
- Bókay – Jádi – Stark 1982 BÓKAY Antal – JÁDI Ferenc – STARK András, „Köztetek lettem én bolond...”: Sors és vers József Attila utolsó éveiben, Budapest, Magvető, 1982, (JAK Füzetek, 3).
- Bokor I 1957 BOKOR Imre, *Találkozásom József Attilával*. In: JAE 1957, 379–384. p.
- Bónus 2010 A hermeneutika vonzásában : Kulcsár Szabó Ernő 60. születésnapjára, szerkesztette BÓNUS Tibor [et al.], Budapest, Ráció, 2010.
- Borbándi 1983 BORBÁNDI GYULA, *A magyar népi mozgalom : A harmadik reformnemzedék*, New York, Püski, 1983.
- Borbély 2016 BORBÉLY András, *A tiszta folyamattól a forradalmi időig*, A SZEM, 2016. (augusztus 02.) Site: aszem.info (A kolozsvári Láthatatlan Kollégium online folyóirata.)
- Bori 1959 BORI Imre, *Vázlat József Attila ars poeticájáról*, HÍD, 1959. 4. sz. (április), 267–277. p.
- Bori 1960a BORI Imre, *József Attila-problémák : A műhelymunka forgácsai*, HÍD, 1960. 4. sz. (április), 304–311. p.
- Bori 1960b BORI Imre, *József Attila tanulmányai*, HÍD, 1960. 9. sz. (szeptember), 686–696. p.
- Bori 1964 BORI Imre, *A költőről szóltak...*, HÍD, 1964. 2. sz. (február), 105–120. p.
- Bori 2005 BORI Imre, *József Attila költészete*, BÁNYAI János utószavával, Újvidék, Forum, 2005.
- Boros 1991 BOROS Gábor, *Kísérlet a széthullás ellen : József Attila: Eszmélet : Műértelmezés*. In: Szabolcsi M 1991, 23–47. p.
- Boros 2010 A hetvenes évek filozófiai lehetőségei és valósága, szerkesztette BOROS Gábor, Budapest, L'Harmattan – Német–Magyar Filozófiai Társaság, 2010.
- Borsányi 2010 BORSÁNYI György, *Válság és választás – 1931*. In: *Parlament választások Magyarországon : 1920–2010*, 3., bővített, átdolgozott kiadás, szerkesztette FÖLDES György, HUBAI László, Budapest, Napvilág, 2010.
- Borsányi – Gábor I-né 1962 BORSÁNYI György – GÁBOR Imréné, *Új dokumentumok Sallai Imre és Fürst Sándor mártírháláláról*, PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1962. 2. sz. (május), 190–210. p.
- Botka 1982 BOTKA Ferenc, *Jelszótól a világképig : Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből : 1919–1945*, Budapest, Kossuth, 1982.
- Boutroux 1913 BOUTROUX, Émile, *A természettörvény fogalma a jelenkor tudományában és filozófiájában : Előadások a Sorbonne-on*, fordította FOGARASI Béla, Budapest, Athenaeum, 1913, (Modern Könyvtár, 268–271).
- Bozóki 1987 A Szép Szó : 1936–1939, válogatta és szerkesztette Bozóki András, lektorálta és az utószót írta AGÁRDI Péter, Budapest, Kossuth – Magvető, 1987.
- Breuer 1975 BREUER János, *A közéleti Bartók*, TÁRSADALMI SZEMLE, 1975. 8–9. sz. (augusztus–szeptember), 115–122. p.
- Breuer 1978 BREUER János, *Bartók és Kodály : Tanulmányok századunk magyar zenetörténetéhez*, Budapest, Magvető, 1978.
- Bruyne 1975 BRUYNE, Edgar de, *Études d'esthétique médiévale*, Tome 1–3, Genève, Slatkine, 1975.
- Buharin 1921 [BUHARIN, Nyikolaj] Nicolai Boukharine, *La théorie du matérialisme historique : Manuel populaire de sociologie marxiste*, Paris, Éditions Sociales Internationales, 1921.

- Buharin 1922 [BUHARIN, Nyikolaj] Bucharin, Nikolai Iwanowitsch, *Theorien des historischen Materialismus : Gemeinverständliches : Lehrbuch der Marxistischen Soziologie*, Hamburg, Kommunistische Internationale, 1922.
- Buharin 1967 [BUHARIN, Nyikolaj] Nicolai Boukharine, *La théorie du matérialisme historique : Manuel populaire de sociologie marxiste*, Paris, Anthropos, 1967.
- Bürgin 1959 BÜRGIN, Hans, *Das Werk Thomas Manns*, Berlin, Akademie, 1959.
- Clauser 1933 CLAUSER Mihály, *A Szigeti Veszedelem az irodalomtörténetben*, DEBRECENI SZEMLE, 1933. 1. sz. (január), 20–24. p.
- Cobden 1935/2 [Szerző nélkül], A „Cobden” ankétja : A középosztály és a vajudó világ, COBDEN, 1935. 2. sz. (február), 77–78. p.
- Cobden 1935/8 A „Cobden” szerkesztősége, A „Cobden” ankétja : A középosztály és a vajudó világ : Összefoglalás, COBDEN, 1935. 9. sz. (szeptember), 381–384. p.
- Cobden 1937/2 [Szerző nélkül], József Attila – Németh Andor : A költő és a kritikus, COBDEN, 1937. 2. sz. (február), 80. p.
- Combes 2014 COMBES, Francis, *Préface*. In: JA2014, 16–17. p.
- Cook 1842 COOK, James, *The Voyages of Captain James Cook*, two volumes, London, William Smith, 1842.
- Corvina 1934/51 [Szerző nélkül], *Ankét a magyar írók nyomasztó helyzetének enyhítése ügyében*, CORVINA, 1934. 51. sz. (december 23.), 179–182. p.
- Corvina 1935/2 [Szerző nélkül], *Az írói ankét utolsó napja*, CORVINA, 1935. 2. sz. (január 13.), 3–6. p.
- Croce 1911 CROCE, Benedetto, *Esztétika : Elmélet és történet*, fordította KISS Ernő, Budapest, Rényi Károly, 1907.
- Czuczor – Fogarasi 1862–1874 CZUCZOR Gergely – FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, 1–6. kötet, Budapest, Emich – Athenaeum, 1862–1874.
- Csanda 1975 *Magyar Nap : 1936–1938 : Antológia*, összeállította és a bevezető tanulmányt írta CSANDA Sándor, Bratislava, Madách, 1975.
- Csatári 1977 CSATÁRI Dániel, *A Márciusi Front szerepe és jelentősége*, TISZATÁJ, 1977. 5. sz. (május), 57–65. p.
- Cseh 1994 CSEH Mária, *József Attila remiszenciák Szilágyi Domokos költészetében*, ACTA HISTORIAE LITTERARUM HUNGARICARUM, 26. kötet, 1994, 165–199. p.
- Cseke 2007 CSEKE Ákos, *A szenvedés fogalma : József Attila: Nagyönfaj*, 2. rész, KORTÁRS, 2007. 2. sz. (február), 70–89. p.
- Cseke 2009 CSEKE Ákos, *Egy tiszta költő : A tisztaság fogalma József Attila költészetében*. In: Cseke – Tverdota 2009, 131–248. p.
- Cseke – Tverdota 2009 CSEKE Ákos – TVERDOTA György, *A tisztaság könyve*, Budapest, Universitas, 2009.
- Cserépfalvi 1982 CSERÉPFALVI Imre, *Egy könyvkiadó feljegyzései : 1945–1963*, a bibliográfiákat készítette TOKAJI NAGY Erzsébet, Budapest, Gondolat, 1982.
- Cserépfalvi – Hajdu R G *Budapesti esztendők : Beszélgetés Cserépfalvi Imrével József Attiláról*, HAJDU Ráfi Gábor interjúja, KRITIKA, 1980. 8. sz. (augusztus), 30–34. p.
- Cserne 1992 CSERNE István, *Mitológia és diagnosztika : József Attila kórképe*. In: Horváth I – Tverdota 1992, 43–64. p.
- Csetri 1966 CSETRI Lajos, *Forgács László: József Attila esztétikája*, KRITIKA, 1966. 1. sz. (január), 50–52. p.
- Cséve 2015 CSÉVE Anna, *Írásrétegek és szerzői szándékok : Móricz Zsigmond József Attiláról*, LITERATURA, 2015. 4. sz., 379–409. p.

- Csiffáry 2003 *Tisztelt Uram!... : Nyílt levelek*, szerkesztette CSIFFÁRY Gabriella, Budapest, Palatinus, 2003.
- Csiffáry 2005 CSIFFÁRY Gabriella, *A vádlott József Attila : A költő pere*, Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2005. Online közlés. Site: archivkiallitasok.archivportal.hu/jozsefattila/virtualis/
- Csoóri 1978 CSOÓRI Sándor, *Nomád napló*, Budapest, Magvető, 1978.
- Csörsz 2014 CSÖRSZ Rumen István, *A Nép dalok és mondák közköltészeti forrásai*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 2014. 5. sz., 611–628. p.
- D. Bartha 1958 D. BARTHA Katalin, *A magyar szóképzés története*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1958, (Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek : Magyar Történeti Szóalaktan, 2).
- Dávidházi 2008 DÁVIDHÁZI Péter, *József, Illyés, Jób*, 2. rész, *Párhuzamos verselemzés bibliai fénytörésben*, HOLMI, 2008. 6. sz. (június), 732–747. p.
- de Bruyve 1975 DE BRUYVE, Edgar, *Études d'esthétique médiévale*, Tome 1–3, Genève, Slatkine, 1975.
- Demény J 1957 DEMÉNY János, *Jegyzetek József Attila megíratlan Bartók-tanulmányának tervvázlatához*, SÍNEK KÖZÖTT, 1957. 4. sz., 19–26. p. (A KPM Vasúti Főosztály Irodalmi Körének Lapja)
- Demény J 1958a DEMÉNY János, *József Attila Bartókról : Egy tanulmányvázlat margójára*, KORTÁRS, 1958. 5. sz. (május), 661–669. p.
- Demény J 1958b DEMÉNY János, *Helyreigazító nyilatkozat*, KORTÁRS, 1958. 8. sz. (augusztus), 322. p.
- Demény J 1974 DEMÉNY János, *Medvetánc : „A nem-zenéből értjük a zenét” : Megjegyzések József Attila tanulmánytervezetének pontjaihoz*. In: *Bartók-dolgozatok*, szerkesztette LÁSZLÓ Ferenc, Bukarest, Kriterion, 1974, 72–90. p.
- Demény J 1981 DEMÉNY János, *Medvetánc : „A nem-zenéből értjük a zenét” : Megjegyzések József Attila tanulmánytervezetének pontjaihoz*, VILÁGOSSÁG, 1981. 3. sz., 143–149. p.
- Demény J 1985 DEMÉNY János, *Rézkarok hidegtűvel*, Budapest, Magvető, 1985.
- Demény P 1988 DEMÉNY Pál, *József Attila*, TEKINTET, 1988. 3. sz. (március), 13–19. p.
- Demjén 1941 [DEMJÉN JÓZSEF] dj, *A kiadó előszava*. In: JA1941, 3–4. p.
- Derkovits 1932 [DERKOVITS Jenő] Derkovics Jenő, *Proletáriródmalmat, marxista kritikát!*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1932. 1. sz. (január), 67–69. p.
- Dersi 1957a DERSI Tamás, *Érdekes kiállítások tervei a Petőfi Irodalmi Múzeumban – csak éppen nincs még költségvetés*, ESTI HÍRLAP, 1957. 51. sz. (március 2.), 2. p.
- Dersi 1957b DERSI Tamás, *József Attila most előkerült tanulmányáról beszél Szántó Judit, a költő élettársa*, ESTI HÍRLAP, 1957. 72. sz. (március 27.), 2. p.
- Dési 1965 DÉSI Ábel, *József Attila esztétikája*, 7 NAP [Szabadka], 1965. 48. sz. (december 3.), 11. p.
- Diener 1971 DIENER, Peter, *Pour une esthétique comparée : Benedetto Croce et Attila József*, RIVISTA DI STUDI CROCIANI, 1971. numero 10–12. (ottobre–dicembre), 395–403. p.
- Domokos J 1962 DOMOKOS József, „...emlékezz, proletár!” : Sallai Imre és Fürst Sándor pere, Budapest, Kossuth, 1962.
- Domokos M 2005 DOMOKOS Mátyás, *Kétes létben a bizonyosság?*, HOLMI, 2005. 4. sz. (április), 449–454. p.
- Domokos M 2006 *A magyar esszé antológiája*, 2. kötet, *Sorskérdések*, válogatta és szerkesztette DOMOKOS Mátyás, Budapest, Osiris, 2006, (Osiris Klasszikusok).
- Dos Passos 1928a DOS PASSOS, John, *Nagyváros : Regény*, fordította GAÁL Andor, Budapest, Athenaeum, 1928.

- Dos Passos 1928b Dos PASSOS, John, *Meghaltak*, fordította JÓZSEF Attila, Munka, 1928. 1. sz. (szeptember), 6–7. p.
- Dubos 1733 DUBOS, Jean-Baptiste, *Réflexions critiques sur la poésie et la peinture*, Paris, Pierre Jean Mariette, 1733.
- Dupka 2008 DUPKA György, *A József Attila-i örökség kincsei Kárpátalján*, EGYÜTT, 2008. 2. sz., 56–58. p.
- E. Fehér 1965 E. FEHÉR Pál, *A gondolkodó költő aktualitása : Forgács László: József Attila esztétikája*, ÉLET ÉS IRODALOM, 1965. 42. sz. (október 16.), 4. p.
- E. Fehér 1977 E. FEHÉR Pál, *Tanulságok – négy évtized múltán : A Márciusi Frontról*, KRITIKA, 1977. 3. sz. (március), 3. p.
- E. Nagy S 1973 E. NAGY Sándor, *Remenyik Zsigmond*, Budapest, Akadémiai, 1973, (Kortársaink).
- E. Nagy S 1988 [E. NAGY Sándor] Nagy Sándor, *Eszmék és formák Remenyik Zsigmond írói világában*, Budapest, Magvető, 1988.
- Ecsedy 1988 *Szocializmus : Szociáldemokrata folyóirat : 1922–1938, 1945–1948 : Repertórium*, összeállította ECSEDY Andorné, Budapest, MSZMP KB Párttörténeti Intézete – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1988.
- EF1 [Szerző nélkül], *Mi történt Németországban?*, [szerkesztette HAJDU Gyula], Budapest, Wilhelm, 1933, (Egységfront Füzetek, 1).
- Egri P 1959 EGRI Péter, *Az adott világ varázsainak mérnöke*. In: *A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve : 1959*, szerkesztette VARGHA Balázs, Budapest, PIM, 1959. 48–69. p.
- Egyed I 1936 EGYED István, *A modern rendiség és a magyar alkotmány*, Uj KOR, 1936. 10. sz. (május 15.), 185–186. p.
- Egyed P 1985 EGYED Péter, *József Attila logikája*, KORUNK, 1985. 4. sz. (április), 304–307. p.
- Endrődi 1895 *A magyar költészet kincsháza*, a magyar költészet történetének, a verstannak, a költői műfajok elméletének ismertetése kapcsán műfajok szerint csoportosította és ERDÉLYI Pál, KARDOS Albert; NÉGYESI László és NÉVY László szaktanárok közreműködésével a magyar tanuló ifjúság és család használatára tisztán oktatási célból szerkesztette ENDRŐDI Sándor, Budapest, Athenaeum, 1895.
- Engels 1897 ENGELS, Friedrich, *Szocializmus fejlődése utópiától a tudományig*, fordította BOKÁNYI Dezső, Budapest, Népszava, 1897.
- Engels 1901 ENGELS, Friedrich, *Feuerbach és a klasszikus német filozófia lezárulása*, Budapest, Európa, 1901, (Európa Könyvtár, 2).
- Engels 1917 ENGELS, Friedrich, *Az utópikus és a tudományos szocializmus*, fordította BOKÁNYI Dezső, Budapest, Népszava, Budapest, 1917.
- Engels 1919 ENGELS, Friedrich, *Az utópikus és a tudományos szocializmus*, fordította BOKÁNYI Dezső, Budapest, Magyarországi Szocialista Párt, Budapest, 1919, (Munkáskönyvtár, 28).
- Engels 1921 ENGELS, Friedrich, *Hogyan alakítaná át Dühring Jenő úr az összes tudományokat?*, fordította Rab Pál [ÁGOSTON Péter], Budapest, Népszava, Budapest, 1921.
- Engels 1922 ENGELS, Friedrich, *Ludwig Feuerbach és a német klasszikus filozófia lezárulása*, fordította és utószót írt hozzá KÁLDOR György, Wien, Elbemühl, 1922.
- Engels 1924 ENGELS, Friedrich, *A szocializmus fejlődése utópiától tudományig*, fordította BOKÁNYI Dezső, Berlin, Vereinigung Internat – Anstalten, 1924, (Munka és Tudás Könyvtára, 6).

- p>Engels 1932 ENGELS, Friedrich,
- Feuerbach és a klasszikus német filozófia lezárulása*
- , Budapest, Gyarmati, 1932, (Európa Könyvtár, 3).
- Engels 1948 ENGELS, Friedrich, *A természet dialektikája*, fordította GÁSPÁR Endre, Budapest, Szikra, 1948.
- Engels 1962 ENGELS, Friedrich, *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie*. In: MARX, Karl – E., F., *Karl Marx Friedrich Engels Werke*, Band 21, Berlin, Dietz, 259–307. p.
- Engels 1973 ENGELS, Friedrich, *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége*, Budapest, Kossuth, 1973, (A Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Kiskönyvtára, 12).
- Engels 1974 ENGELS, Friedrich, *Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása*, sajtó alá rendezte a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, Budapest, Kossuth, 1974, (Marx – Engels Művei, 20). [*Anti-Dühring*]
- Engels 1975 ENGELS, Friedrich, *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* [1882], sajtó alá rendezte a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, Budapest, Kossuth, 1975, (A Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Kiskönyvtára).
- Enyvvári 1911 ENYVVÁRI Jenő, *Adalék az ideatio phaenomenológiájához*, ATHENAEUM, 1911. 2. füzet, 66–83. p.
- EOSZ 1965 *Esztétikai olvasókönyv : Szöveggyűjtemény*, összeállította ANCEL Éva [et al.], Budapest, Kossuth, 1965.
- Erényi 1982 ERÉNYI Tibor [et al.], *A kultúra kérdései a Szocializmus folyóiratban*, In: Vass H – Sipos L 1982, 1. kötet, 105–194. p.
- Erős 1986 ERŐS Ferenc, *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*, Budapest, Gondolat, 1986.
- Erős 1992 ERŐS Ferenc, „Freudomarxista” volt-e József Attila? In: Horváth I – Tverdota 1992, 259–298. p.
- Erős 2001 ERŐS Ferenc, *Analitikus szociálpszichológia : Történeti és elméleti tanulmányok*, Budapest, Új Mandátum, 2001, (Nagyítás, 36).
- Erős 2003 ERŐS Ferenc, *József Attila kultusza a pszichoanalízisben*. In: Tverdota – Veres 2003, 105–118. p.
- Erős 2014 ERŐS Ferenc, *Egy magyar báró Freud díványán : Dirsztay Viktor, Sigmund Freud és Oskar Kokoschka*, HOLMI, 2014. 1. sz. (január), 10–19. p.
- Exquemelin 2012 EXQUEMELIN, Alexandre Olivier, *Histoire des aventuriers flibustiers d’Amérique*, Paris, La Découvrance, 2012.
- Fábián 1974 FÁBIÁN Dániel, *József Attiláról*, Budapest, Kossuth, 1974.
- Fábián 1989 FÁBIÁN Dániel, *József Attiláról*, válogatta, szerkesztette és az előszót írta B. BERNÁT István, Budapest, Múzsák, 1989.
- Fábry 1929 FÁBRY Zoltán, *Gergely Sándor új regénye*, KORUNK, 1929. 9. sz. (szeptember), 678–679. p.
- Fábry 1931a FÁBRY Zoltán, *A költő és a valóság*, KORUNK, 1931. 3. sz. (március), 193–202. p.
- Fábry 1931b FÁBRY Zoltán, „Dönts d a tőkét, ne siránkozz”, Az ÚT, 1931. 6. sz. (augusztus 20.), 16. p.
- Fábry 1957 FÁBRY Zoltán, *Szlovenszkói adalék*. In: JAE 1957, 366–371. p.
- Faludy 1991 FALUDY György, *Jegyzetek az esőerdőből*, Budapest, Magyar Világ, 1991.
- Farkas E 1984 *A marxista etika történetéből*, összeállította és a bevezetőket írta FARKAS Endre, Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztály, 1984, (A Filozófia Időszerű Kérdései).

- Farkas J L 1964 [FARKAS János László] Farkas János, *Szemlélet és ihlet*, TISZTA SZÍVVEL, 1964. 1. sz., 147–158. p.
- Farkas J L 1999 FARKAS János László, *Logika, de*, VILÁGOSSÁG, 1999. 12. sz. (december), 65–87. p.
- Farkas J L 2000 FARKAS János László, *A társadalmi felekezett : József Attila és Mannheim Károly*, VILÁGOSSÁG, 2000. 6–7. sz. (június–július), 61–78. p.
- Farkas J L 2003 FARKAS János László, *A Logosz keresése József Attila költészetében*. In: Tverdota – Veres A 2003, 30–63. p.
- Farkas J L 2006 FARKAS János László, *Az idő berendezése : Veres András: Távolodó hagyományok*, HOLMI, 2006. 7. sz. (július), 976–983. p.
- Farkas J L 2007 FARKAS János László, *Fordította József Attila*, LITERATURA, 2007. 3. sz., 328–338. p.
- Farkas J L 2011 FARKAS János László, *Az álom rendje : József Attila Kosztolányi-recenziójának gondolati háttéréről*, LITERATURA, 2011. 3. sz., 273–279. p.
- Farkas Z 2007 FARKAS Zoltán, *A töredék mint egész : József Attila és a magyar zene Bartók Béla-tól Kurtág Györgyig*. In: Sárközi É 2007, 149–172. p.
- Fehér E – Szabolcsi M FEHÉR Erzsébet – SZABOLCSI Miklós, *Jegyzetek*. In: JAÖM4 1967, 180–304. p. 1967
- Fehér M. I 2001 FEHÉR M. István, *József Attila művészetelméleti írásai és az esztétika hermeneutikai horizontja : Összefüggések és párhuzamok*. In: Kabdebó L 2001, 284–306. p.
- Fehér M. I 2003 FEHÉR M. István, *József Attila esztétikai írásai és Gadamer hermeneutikája : Irodalmi szöveg és filozófiai szöveg*, Pozsony, Kalligram, 2003.
- Feitl – Földes Gy – Hubai 2004 Útkeresések : *A magyar szociáldemokrácia tegnap és ma*, szerkesztette FEITL István, FÖLDES György, HUBAI László, Budapest, Napvilág, 2004.
- Féja 1931 FÉJA Géza, *Szélkakas-költők*, ELŐÖRS, 1931. 20. sz. (május 10.), 4. p.
- Féja 1935 FÉJA Géza, *A magyar író feladatai : Hozzászólás az új szellemi front vitájához*, MAGYARORSZÁG, 1935. 98. sz. (május 1.), 9. p.
- Féja 1984 FÉJA Géza, *Magyar haláltánc*, összeállította és sajtó alá rendezte FÉJA Endre, Budapest, Szépirodalmi, 1984.
- Fejtő – Litván 1986 „József Attilának szüksége volt rá...”, FEJTŐ Ferencsel LITVÁN György beszélgetett, KRITIKA, 1986. 8. sz. (augusztus), 5–14. p.
- Fejtő 1935a [FEJTŐ Ferenc] Fülöp Ernő, *József Attila költészete*, KORUNK, 1935. 2. sz. (február), 116–123. p.
- Fejtő 1935b [FEJTŐ Ferenc] Fejtő, *A középosztály problémái : I. Mi a középosztály?*, NÉPSZAVA, 1935. 256. sz. (november 10.), 14. p.
- Fejtő 1935c [FEJTŐ Ferenc] Fejtő, *A középosztály problémái : II. A középosztály ideológiai válsága*, NÉPSZAVA, 1935. 262. sz. (november 17.), 11. p.
- Fejtő 1936 FEJTŐ Ferenc, „Ami fontosabb Oroszországnál is.” : *André Gide: Retour de l'U.R.S.S.*, SZÉP SZÓ, 10. sz. 1936. 3. kötet 3. füzet (december), 193–209. p.
- Fejtő 1938a FEJTŐ Ferenc, *József Attila költészete*, SZÉP SZÓ, 21. sz. 1938. 6. kötet 1. füzet (január–február), 68–89. p.
- Fejtő 1938b FEJTŐ Ferenc, *József Attila, a „felnőtt”*, NÉPSZAVA, 1938. 47. sz. (február 27.), 9. p.
- Fejtő 1947 FEJTŐ Ferenc, *József Attila, az útmutató*, SZOCIALIZMUS, 1947. 2–4. sz. (február–április), 114–124. p.; 5. sz. (május), 214–221. p.
- Fejtő 1948 FEJTŐ Ferenc, *József Attila, az útmutató*, Budapest, Népszava, 1948, (Irodalomról Szocialistáknak).
- Fejtő 1952 FEJTŐ Ferenc, *József Attila poétikája*, HÍD, 1952. 9. sz. (szeptember), 485–495. p.

- p>Fejtő 1953 FEJTŐ Ferenc,
- József Attila, az útmutató*
- , Újvidék, „Testvériség–Egység”, 1953.
p>Fejtő 1986 [FEJTŐ Ferenc] François FEJTŐ,
- Mémoires : De Budapest à Paris*
- , Paris, Calmann Lévy, 1986.
p>Fejtő 1988 FEJTŐ Ferenc,
- József Attila és a szociáldemokrácia*
- , ÉLET ÉS IRODALOM, 1988. 30. sz. (július 22.), 5. p.
p>Fejtő 1989 FEJTŐ Ferenc,
- Széljegyzetek egy József Attila-cikkhez*
- , 2000 [KÉTEZER], 1989. 4. sz. (július), 61–62. p.
p>Fejtő 1990 FEJTŐ Ferenc,
- Budapesttől Párizsig : Emlékeim*
- , fordította BALABÁN Péter, Budapest, Magvető, 1990.
p>Fejtő 1992 FEJTŐ Ferenc,
- Szép szóval*
- , válogatta, szerkesztette és az utószót írta SZÉCHENYI Ágnes, Budapest, Nyilvánosság Klub – Századvég, 1992, (Ars Scribendi).
p>Fejtő 2005a FEJTŐ Ferenc,
- József Attila : A Szép és a Jó Szó mestere : Tanulmányok : 1934–2004*
- , Budapest, Holnap, 2005.
p>Fejtő 2005b FEJTŐ Ferenc,
- József Attila, az útmutató*
- , összeállította, az interjút és a tanulmányt készítette VALACHI Anna, Népszava – Papirusz Book, 2005.
p>Fejtő 2005c FEJTŐ Ferenc,
- József Attila*
- , KORUNK, 2005. 3. sz. (március), 6–12. p.
p>Fejtő 2007 FEJTŐ Ferenc,
- Budapesttől Párizsig – Párizstól Budapestig : Visszaemlékezések és beszélgetések*
- , Budapest, Kossuth, 2007.
p>Fekete 1991 FEKETE Sándor,
- Két eretnek : József Attila és Antonio Gramsci*
- , TEKINTET, 1991. 4. sz., 12–19. p.
p>Feldmann 1925 FELDMANN Sándor,
- Az ideges félelem és egyéb fejezetek a pszichopatológia köréből : A pszichoanalízis alkalmazása az orvosi gyakorlatban*
- , Budapest, Mai, 1925.
p>Feldmann 1928 FELDMANN Sándor,
- Idegesség és ösztönélet : Tanulmányok a pszichopatológia és szexualpatológia köréből*
- , Budapest, Novák Rudolf, 1928.
p>Fenyő D. Gy 1982 „A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd.” : Az Eötvös Loránd Tudományegyetem József Attila emlékezésére összehívott tanácskozáson elhangzott előadások anyaga, szerkesztette FENYŐ D. György [et al.], Budapest, ELTE, 1980 [1982!].
p>Fenyő D. Gy – Gelniczky 1983
- Költőnk és korunk : Tanulmányok József Attiláról*
- , 1–3. kötet, szerkesztette FENYŐ D. György és GELNICZKY György, Budapest, Országos Pedagógiai Intézet, 1983.
p>Fenyő L 1931 FENYŐ László,
- Kassák Lajos: 35 vers*
- , NYUGAT, 1931. 8. sz. (április 16.), 551–553. p.
p>Fenyvessy 1948 [FENYVESSY Jeromos Károly] Zászlós Károly,
- Művészetbölcselet mogyoróhéjban : Aquinói Szent Tamás nyomán*
- , Budapest, Szépművészet, 1948.
p>Ferenczi L 1976 FERENCZI László,
- Adalékok József Attila marxizmusához*
- . In:
- A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve*
- , 12. kötet, 1975–1976 :
- Tanulmányok a két világháború közötti hazai szocialista és antifasiszta irodalom kérdéseiről*
- , szerkesztette KABDEBŐ Lóránt, Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1976, 53–69. p.
p>Filep T G 2009 FILEP Tamás Gusztáv,
- Szász Zoltán : „A szellem gentlemanje”*
- , SZÍN, 2009. 2. sz. (április), 40–54. p.
p>Finta É 1992 FINTA Éva,
- József Attila szólongatása*
- , HOLNAP, 1992. 5. sz. (május), 3. p.
p>Finta G 2011
- A Nyugat párbeszédei : A magyar irodalmi modernizáció kérdései*
- , szerkesztette FINTA Gábor [et al.], Budapest, Argumentum, 2011.
p>Finta G – Sipos L 2006
- Véges Végtelen : Isten-élmény és isten-hiány a XX. századi magyar költészetben*
- , szerkesztette FINTA Gábor, SIPOS Lajos, Budapest, Akadémiai, 2006.
p>Fónod 1981
- Az Út : 1931–1936 : Válogatás a folyóirat számaiból*
- , válogatta és az előszót írta FÓNOD Zoltán, Bratislava – Budapest, Madách – Kossuth, 1981.

- Forgács 1964 FORGÁCS László, *Alakító értelmi szemlélet : Az intuíciós elvű esztétika bírálata József Attila Irodalom és szocializmusában*, VALÓSÁG, 1964. 7. sz. (július 20.), 16–24. p.
- Forgács 1965a FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Budapest, Magvető, 1965, (Elvek és Utak).
- Forgács 1965b FORGÁCS László, *József Attila és a freudizmus : József Attila születésének 60. évfordulójára*, KRITIKA, 1965. 3. sz. (március), 18–26. p.
- Forgács 1965c FORGÁCS László, *József Attila és a művészi öntudat filozófiája*, KRITIKA, 1965. 8. sz. (augusztus), 9–21. p.
- Forgács 1967a FORGÁCS László, *József Attila és korunk esztétikája*. In: JA1967, 5–50. p.
- Forgács 1967b FORGÁCS László, *Jegyzetek*. In: JA1967, 279–293. p.
- Forgács 1968 FORGÁCS László, *Válasz egy kritikára*, KORTÁRS, 1968. 6. sz., 997–1004. p.
- Forgács 1973 FORGÁCS László, *A mindenséggel mérd magad : Válogatott tanulmányok 1954–1970*, Budapest, Magvető, 1973, (Elvek és Utak).
- Földényi 1966 FÖLDÉNYI László, *Forgács László: József Attila esztétikája*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1966. 5–6. sz., 687–690. p.
- Földessy 1921 FÖLDESSY Gyula, *Ady-tanulmányok*, Budapest, Ethika, 1921, (Ethika-Könyvtár, 5).
- Fövény 1953 FÖVÉNY Lászlóné, *József Attila*, Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság – Művelt Nép, 1953, (Nagy Magyar Írók).
- Franyó 1967 FRANYÓ Zoltán, *Lírai világtájak : Válogatott műfordítások*, az előszót ENDRE Károly írta, Budapest, Európa, 1967.
- Freud 1913 FREUD, Sigmund, *Totem und Tabu : Einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker*, Leipzig – Wien, Hugo Heller und Cie, 1913.
- Freud 1915 FREUD, Sigmund, *Az álomról*, fordította FERENCZI Sándor, Budapest, Dick Manó, 1915.
- Freud 1918 FREUD, Sigmund, *Totem és tabu : A vadnépek és a neurotikusok lelki életének némely megegyezéséről*, fordította PÁRTOS Zoltán; a fordítást revideálta FERENCZI Sándor, Budapest, Dick Manó, 1918.
- Freud 1919 FREUD, Sigmund, *Három értekezés a szexualitás elméletéről*, fordította FERENCZI Sándor, Budapest, Dick Manó, 1919.
- Freud 1920 FREUD, Sigmund, *Jenseits des Lustprinzips*, Wien, Internationaler Psychoanalytischer, 1920, (Beihefte der Internationalen Zeitschrift für Psychoanalyse, 2).
- Freud 1923a FREUD, Sigmund, *Das Ich und das Es*, Wien, Internationaler Psychoanalytischer, 1923.
- Freud 1923b FREUD, Sigmund, *A halálösztön és az életösztönök*, fordította KOVÁCS Vilma; az előszót írta és a fordítást átnézte FERENCZI Sándor, Budapest, Világirodalom, 1923.
- Freud 1930 FREUD, Sigmund, *Das Unbehagen in der Kultur*, Wien, Internationaler Psychoanalytischer, 1930.
- Freud 1932 FREUD, Sigmund, *Bevezetés a pszichoanalízisbe : Huszonnyolc előadás*, fordította HERMANN Imre, Wien – Budapest, Internationaler Psychoanalytischer – Somló Béla, 1932, (Sigmund Freud Összegyűjtött Művei, 1).
- Freud 1932 FREUD, Sigmund, *Bevezetés a pszichoanalízisbe*, fordította HERMANN Imre; VARGA Éva gondozásában, Budapest, Gondolat, 1986.
- Freud 1937 FREUD, Sigmund, *Az ősválami és az én*, fordította HOLLÓS István, DUKES Géza, Budapest, Pantheon, 1937.

- Freud 1997 FREUD, Sigmund, *Ösztönök és ösztönsorsok : Metapszichológiai írások*, fordította BERÉNYI Gábor, MÁJAY Péter, SZALAI István, Budapest, Filum, 1997, (Sigmund Freud Művei, 6).
- Freud 1998 FREUD, Sigmund, *A Farkasember : Klinikai esettanulmányok* : 2, fordította BART István, BERÉNYI Gábor, SCHULZ Katalin; előszó ERŐS Ferenc, Budapest, Filum, 1998, (Sigmund Freud Művei, 7).
- Freud – Ferenczi 2005 FREUD, Sigmund – FERENCZI Sándor, *Sigmund Freud Ferenczi Sándor levelezés*, 3/2. kötet, 1925–1933, szerkesztette Eva BRABANT, ERNST FALZEDER, PATRIZIA GIAMPIERI-DEUTSCH; HAYNAL André tudományos irányításával a kézirat átírása INGEBORG MEYER-PALMEDO munkája; sajtó alá rendezte ERŐS Ferenc és KOVÁCS Anna; fordította BERÉNYI Gábor, Budapest, Thalassa – Pólya, 2005.
- Fried 1971 FRIED István, [Hozzászólás], KÖZNEVELÉS, 1971. 22. sz. (május 30.), 16. p.
- Friss I 1955 FRISS István, *A KMP harca 1929 októbertől 1939 augusztusáig*, Budapest, Szikra, 1955, 66–67. p.
- Friss I-né 1956 FRISS Istvánné, *A magyar munkáosztály 1933–1935-ben vívott harcairól*, PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1956. 1. sz. (március), 27–46. p.
- Friss I-né – Horváth Z-né 1956 FRISS Istvánné – HORVÁTH Zoltánné, *Hozzászólás Kató István vitacikkéhez*, PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1956. 2. sz. (április), 139–143. p.
- Friss I-né – Ilku P-né 1955 *Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához*, 4. kötet, szerkesztette FRISS Istvánné – ILKU Pálné, Budapest, Szikra, 1955.
- Fülep 1995 FÜLEP Lajos *Levelezése*, 3. kötet, 1931–1938, szerkesztette, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította F. CSANAK Dóra; a névmutatót NAGY Csaba készítette, Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1995.
- Füsi 1936 FÜSI József, *Trencsényi-Waldapfel Imre: Görög-római mitológia*, SZÉP SZÓ, 7. sz. 1936. 2. kötet 3. füzet (szeptember), 405–406. p. (Könyvekről rovat)
- Füsi 1938 FÜSI József, *József Attila természetszemlélete*, SZÉP SZÓ, 21. sz. 1938. 6. kötet 1. füzet (január–február), 93–97. p.
- Füzi 2005 FÜZI László, *József Attila és Németh László gondolkodói pozíciójáról*, BÁRKA, 2005. 3. sz. (május–június), 56–61. p.
- G. Kovács 1993 G. KOVÁCS László, *Az Új Szellem avagy a csehszlovákiai magyar „egységfront” megeremtésének kísérlete*, KALLIGRAM, 1993. 3. sz. (március), 25–31. p.
- Gábor E 1972 *Vallomás az írásról : Magyar írók és költők az irodalomról : 1900–1945*, válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket írta GÁBOR Emil, Budapest, Szépirodalmi, 1972.
- Gábor I 1918 GÁBOR Ignác, *Zrínyi verselése és a magyar ősi ritmus*, NYUGAT, 1918. 11. sz. (június 1.), 940–952. p.
- Gál Á – Gál J 2001 *Apollo : Középeurópai humanista folyóirat : 1934–1939*, 3. kötet, *Dokumentumok*, GÁL István hagyatékából összeállította és sajtó alá rendezte GÁL Ágnes és GÁL Julianna, Budapest, Argumentum, 2001.
- Gál I 1969 GÁL István, *Bóka László mint József Attila munkatársa*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1969. 1. sz., 149–158. p.
- Gál I 1973a GÁL István, *Apró szolgálatok József Attilának*, IRODALMI SZEMLE, 1973. 1. sz. (január), 82–84. p.
- Gál I 1973b GÁL István, *Bartóktól Radnótiig*, Budapest, Magvető, 1973, (Elvek és Utak).
- Gál I 2001 GÁL István, *Adalékok az Apollo történetéhez*. In: *Apollo* 2001, 13–46. p.
- Gallus 1938 GALLUS Sándor, *Megjegyzések a Szép Szó József Attila számához*, SZOCIÁLIS IGAZSÁG, 1938. 5. sz. (március 31.), 1. p.
- Garai L 1969 GARAI László, *Személyiségdinamika és társadalmi lét*, Budapest, Akadémiai, 1969.

- Garai L 1986 GARAI László, „Kiterítenek úgy is”: József Attila tragikus paradoxonai, VILÁGOS-SÁG, 1986. 12. sz. (december), Melléklet, 3–32. p.
- Garai L 1988a GARAI László, A szociális identitás paradoxonai, PSZICHOLÓGIA, 1988. 2. sz., 215–240. p.
- Garai L 1988b GARAI László, József Attilát „felszociáldemokratázzák”, ÉLET ÉS IRODALOM, 1988. 33. sz. (augusztus 12.), 4. p.
- Garai L 1992 GARAI László, „...amit meglátok hirtelen...”: József Attila pszichológiai tesztjéről. In: Horváth – Tverdota 1992, 117–145. p.
- Garai L 1993 GARAI László, „...Elvegyültem és kiváltam”: Társadalomlélektani esszé az identitásról, Budapest, T-Twins, 1993.
- Garai L 2005 GARAI László, József Attila identitásai : Alkotáspszichológiai esettanulmány, Budapest, Magyar Filmtörténeti Fotógyűjtemény Alapítvány, 2005.
- Garai L 2007 GARAI László, „Munkásoknak emberi öntudat” avagy „Hol csúszott hiba a számításba?”, TISZATÁJ, 2007. 6. sz. (június), 105–111. p.
- Garai L 2014 GARAI László, József Attila: furcsa alkotói mód és egy furcsa barátság, KRITIKA, 2014. 9–10. sz. (szeptember-október), 5. p.
- Gáspár J 1942 Az Országos Magyar Sajtókamara évkönyve 1942, szerkesztő GÁSPÁR Jenő, Budapest, Stádium 1942.
- Gáspár Z 1940 GÁSPÁR Zoltán, Ké József Attila? In: Delta-almanach, összeállította G. Z., Budapest, Officina, 1940, 42–48. p.
- Gelléri A E 1957 GELLÉRI Andor Endre, Egy önértzet története, sajtó alá rendezte és bevezeti GELLÉRI Judit, Budapest, Szépirodalmi, 1957.
- Gergely Gy 1932 GERGELY Győző, Könyv a párisi kommunről, NÉPSZAVA, 1932. 138. sz. (július 2.), 6. p.
- Gergely J 2001 GERGELY Jenő, Gömbös Gyula : Politikai pályakép, Budapest, Vince, 2001.
- Gergely S – Hidas – Illés B – Lippay 1932 GERGELY Sándor – HIDAS Antal – ILLÉS Béla – LIPPAY Zoltán, Az ideológiai tisztaságért, a művészet minőségéért : Hozzászólás a platformtervezetthez, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1932. 1. sz. (január), 70–73. p.
- Gergely S 1931 GERGELY Sándor, József Attila új versei, KORUNK, 1931. 5. sz. (május), 392–393. p.
- Gergely S 1932 GERGELY Sándor, Magyarországi lapszemle, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1932. 6. sz. (június), 57–58. p.
- Gergely S 1938 GERGELY Sándor, József Attila halálára, ÚJ HANG [Moszkva], 1938. 1. sz. (január), 90–91. p.
- Gilbert – Kuhn 1966 GILBERT, Katherine Everett – KUHN, Helmut, Az esztétika története, fordította NYILAS Vera, SZÉKELY Andorné, Budapest, Gondolat, 1966.
- Gömöri 1981 GÖMÖRI György, József Attila: Levegőt!, KATOLIKUS SZEMLE [Róma], 1981. 1. sz., 3–12. p.
- Görömbei 2004 GÖRÖMBEI András, A magyar líra az ezredfordulón. In: G. A, Nagy Gáspár : Monográfia, Pozsony, Kalligram, 2004, 7–19. p.
- Gragger 1923 GRAGGER Róbert, Ómagyar Máriasisíralom : Egy hasonmással, MAGYAR NYELV, 1923. 1–4. sz. (január-április), 1–13. p.
- Greguss 1886 GREGUSS Ágost, A balladáról és egyéb tanulmányok, Budapest, Franklin, 1886.
- Grétsy 2000 A mi nyelvünk : Íróink és költőink a magyar nyelvről, válogatta, szerkesztette, a szerzők életrajzi adataival kiegészítette GRÉTSY László, Budapest, Tinta, 2000, (A Magyar Nyelv Kézikönyvei, 2).
- Greza 1962 GREZSA Ferenc, Értelmes világ, TISZATÁJ, 1962. 12. sz. (december), 5. p.
- Gyertyán 1952 GYERTYÁN Ervin, József Attila, NÉPSZAVA, 1952. 283. sz. (december 3.), 4. p.

- p>Gyertyán 1963 GyERTYÁN ERVIN,
- Költőnk és kora : József Attila költészete és esztétikája*
- , Budapest, Szépirodalmi, 1963.
p>Gyertyán 1966a GyERTYÁN ERVIN,
- József Attila alkotásai és vallomásai tükrében*
- , Budapest, Szépirodalmi, 1966, (Arcok és Vallomások).
p>Gyertyán 1966b GyERTYÁN ERVIN, „Csokoládé fokhagymával” : Megjegyzések Forgács László:
- József Attila esztétikája*
- című könyvéhez, KORTÁRS, 1966. 11. sz. (november), 1812–1817. p.
p>Gyertyán 1967 GyERTYÁN ERVIN,
- Vád és valóság : A József Attila dráma néhány szereplőjéről*
- , Új Írás, 1967. 12. sz. (december), 103–113. p.
p>Gyertyán 1973 GyERTYÁN ERVIN,
- Párbeszéd sokszemközt*
- , Budapest, Szépirodalmi, 1973.
p>Gyertyán 1974 GyERTYÁN ERVIN, [Hozzászólás]. In: Angyal 1974, 76–78. p.
p>Gyertyán 1977 GyERTYÁN ERVIN, Marx, Freud, József Attila : Két új József Attila-könyv tanulságai, IRODALOMTÖRTÉNET, 1977. 1. sz., 139–185. p.
p>Gyertyán 1980a GyERTYÁN ERVIN,
- A nemzet közös ihlet*
- , NÉPSZABADSÁG, 1980. 46. sz. (február 24.), 14. p.
p>Gyertyán 1980b GyERTYÁN ERVIN,
- Hanyag társadalmunkra szabatos szavam van*
- , NÉPSZABADSÁG, 1980. 58. sz. (március 9.), 14. p.
p>Gyertyán 1982 GyERTYÁN ERVIN, [Hozzászólás]. In: Fenyő D. Gy 1982, 312–325. p.
p>Gyertyán 1985 GyERTYÁN ERVIN, „Tisztán meglátni csúcsainkat” : Tanulmányok József Attiláról, Budapest, Kossuth, 1985.
p>Gyertyán 1986 GyERTYÁN ERVIN, [Bevezető Hollós Korvin Lajos Üdvözülési kísérlet József Attila ürügyén című írásához], KRITIKA, 1986. 8. sz. (augusztus), 17. p.
p>Gyertyán 1988 GyERTYÁN ERVIN,
- A királynőt megölni nem kell...*
- , ÉLET ÉS IRODALOM 1988. 35. sz. (szeptember 2.), 4. p.
p>György P – Ständeisky 1991 GyÖRGY PéTER – STANDEISKY ÉVA,
- Kassák, a politikai gondolkodó (1919–1934)*
- , MÚLTUNK, 1991. 2–3. sz., 78–79. p.
p>Győri 1980 GyŐRI Judit,
- József Attila és a német antifasiszta irodalom*
- . In: Fenyő 1980, 75–86. p.
p>Gyulai E 1936 GyULAI Elemér,
- A zene hatása : Közönséglelektani tanulmány*
- , Budapest, Országos Szociálpolitikai Intézet, 1936.
p>Halász G 1938 HALÁSZ GÁBOR,
- József Attila összes versei megjelenése alkalmából*
- , NYUGAT, 1938. 8. sz. (augusztus), 130–134. p.
p>Halmos 1996
- Száz rejtély a magyar irodalomból*
- , szerkesztette HALMOS Ferenc, Budapest, Gesta, 1996.
p>Hamlyn 1998 HAMLYN, David Walter,
- A nyugati filozófia története*
- , fordította HEGYMEGI KISS Áron, Budapest, Holnap, 1998.
p>Hamvas 1932 HAMVAS Béla,
- Aranyborjóművészet*
- , NAPKELET, 1932. 6. sz. (június 1.), 435–437. p.
p>Haraszti 1930 HARASZTI Sándor,
- Magyar eszerek*
- , KORUNK, 1930. 10. sz. (október), 759–760. p.
p>Haraszti 1964 HARASZTI Sándor,
- Gaál Gábor a szerkesztő*
- , KORTÁRS, 1964. 3. sz. (március), 472–474. p.
p>Harsányi – Jemnitz – Székely 1985 A
- Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa*
- , szerkesztette HARSÁNYI Iván, JEMNITZ János, SZÉKELY Gábor, Budapest, Kossuth, 1985.
p>Harsányi 2006 HARSÁNYI Iván,
- A népfront – hetven év távlatából*
- , ESZMÉLET, 70. sz., 2006. (Nyár), 4–23. p.
p>Harsányi 2008 HARSÁNYI Iván,
- Egy régi német május 2-a története*
- , EGYENLÍTŐ, 2008. 5. sz., 32–37. p.

- Harsányi 2014 HARSÁNYI Iván, *Fölbolydult világ : Történeti és politikai írások*, Budapest, Magyar Lajos Alapítvány, 2014.
- Hatvany B – Vezér 1980 *Beszélgetés Hatvany Bertalannal*, interjú VEZÉR Erzsébet, KRITIKA, 1980. 12. sz. (december), 21–24. p.
- Hatvany B 1934 HATVANY Bertalan, *Ázsia lelke*, Budapest, Franklin, 1934.
- Hatvany B 1936 HATVANY Bertalan, *London 1936, avagy a keleti tárgy és a nyugati ember*, SZÉP SZÓ, 2. sz. 1936. 1. kötet 2. füzet (április), 145–150. p.
- Hatvany B 1944 HATVANY Bertalan, *In memoriam „La Belle Parole”*, NOUVELLE REVUE DE HONGRIE, 1944. 9–10. sz. (szeptember–október), 72–76. p.
- Háy L 1930 [HÁY László] K. D. dr., *Bernstein*, 100 %, 1930. 4. sz. (február), 165–166. p.
- Hegedűs B. A – Rainer 1990 *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján : III. Történészvita*, szerkesztette HEGEDŰS B. András, RAINER M. János, Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE, 1990, (Politikatudományi Füzetek).
- Hegedűs Z 1931 HEGEDŰS Zoltán, *Mécs László*, BUDAPESTI SZEMLE, 221. kötet, 1931. 641. sz. (április), 155–160. p.
- Hegel 1835–1838 HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich, *Vorlesungen über die Aesthetik*, 1–3. Band, herausgegeben von Heinrich Gustav HOTHO, Berlin, Duncker und Humblot, 1835–1838, (Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke, 10).
- Hegel 1875 HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich, *Esthétique, 2e édition, traduction française par Charles BÉNARD*, Paris, Germer-Baillière, 1875.
- Hegel 1919 HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich, *Die Orientalische Welt*, herausgegeben von Georg LASSON, Leipzig, Meiner, 1919, (Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, 2).
- Hegel 1952–1956 HEGEL, Georg Friedrich Wilhelm, *Eszttétikai előadások*, 1–3. kötet, szerkesztette és bevezeti LUKÁCS György; fordította és jegyzetekkel ellátta ZOLTAI Dénes, Budapest, Akadémiai, 1952–1956, (Filozófiai Írók Tára). (Borítócím: *Eszttétika*)
- Hegel 1974 HEGEL, Georg Friedrich Wilhelm, *Eszttétika : Rövidített változat*, válogatta, az összekötő szövegeket és az utószót írta ZOLTAI Dénes; fordította TANDORI Dezső, Budapest, Gondolat, 1974.
- Hegel 1979 HEGEL, Georg Friedrich Wilhelm, *Eszttétika : Rövidített változat*, 2. kiadás, válogatta, az összekötő szövegeket és az utószót írta ZOLTAI Dénes; fordította TANDORI Dezső, Budapest, Gondolat, 1979.
- Hegel 1980 HEGEL, Georg Friedrich Wilhelm, *Eszttétikai előadások*, 1–3. kötet, 2. kiadás, szerkesztette és bevezeti LUKÁCS György; fordította és jegyzetekkel ellátta ZOLTAI Dénes, Budapest, Akadémiai, 1980, (Filozófiai Írók Tára).
- Hegyi – Tarján M 1987 *József Attila és a Szép Szó*, szerkesztette HEGYI Béla és TARIJÁN Magda; bevezető tanulmány SZABOLCSI Miklós, Budapest, Lapkiadó, 1987.
- Helikon 1966/1–2 HELIKON, 1966. 1–2. sz. [Tematikus szám:] *Irányzatok és csoportok az 1920–1930-as évek szovjet irodalmában : Tanulmányok, dokumentumok, szemle, könyvek*.
- Heller 1957 HELLER Ágnes, *Az erkölcsi normák felbomlása : Etikai kérdések Kosztolányi Dezső munkásságában*, Budapest, Kossuth, 1957.
- Héra 1958 HÉRA Zoltán, *A forradalmár ars poeticája : József Attila prózai műveiről*, NÉPSZABADSÁG, 1958. 168. sz. (július 17.), 4. p.
- Héra 1967 HÉRA Zoltán, *Jegyzetek József Attila esztétikájáról*, NÉPSZABADSÁG, 1967. 95. sz. (április 23.), 8. p.
- Héra 1968 HÉRA Zoltán, *Jó ellenfelet : Művekről, emberekről*, Budapest, Szépirodalmi, 1968.
- Hermann I 1956 HERMANN István, *Lobogóink, József Attila*, CSILLAG, 1956. 7. sz. (július), 186–190. p.

- p>Hernádi – Grétsy 1980 Nyelvédesanyánk, válogatta és szerkesztette Hernádi Sándor, Grétsy László, Budapest, Móra, 1980.
p>Hess 1921 HESS, Moses,
- Der Vorkämpfer des Sozialismus und Zionismus : 1812–1875, zweite, vollkommen neu bearbeitete Auflage, Eine Biographie von Theodor ZLOCIST*
- , Berlin, Welt-Verlag, 1921.
p>Hetényi 1997 HETÉNYI Zsuzsa,
- Az orosz irodalom 1917-től 1940-ig*
- . In:
- Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig*
- , szerkesztette ZÖLDHELYI Zsuzsa, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 235–299. p.
p>Hevesi A 1935 HEVESI András,
- A hónap könyvei*
- , Tükör, 1935. 2. sz. (február), 76. p.
p>Hollós Korvin 1986 HOLLÓS KORVIN Lajos,
- Üdvözlési kísérlet József Attila ürügyén*
- , a bevezetőt írta GYERTYÁN ERVIN, KRITIKA, 1986. 8. sz. (augusztus), 17–22. p.
p>Horányi 2009 HORÁNYI Károly,
- Szabó Lőrinc mint a Magyarország segédszerkesztője és az Új Szellemi Front*
- , 1–2. rész, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 2009. 3. SZ., 273–337. p.; 4. SZ., 395–472. p.
p>Horatius 1961 Quintus HORATIUS FLACCUS
- Összes versei*
- , szerkesztette, bevezető BORZSÁK István; szerkesztette, utószó DEVECSERI Gábor; közreműködött SZEPESSY Tibor, Budapest, Corvina, 1961, (Kétnyelvű Klasszikusok).
p>Horkay Hörcher 2006 HORKAY HÖRCHER Ferenc,
- Esztétika helyett a művészet metafizikája : József Attila korai művészetbölcseleti töredékeiről*
- . In: Finta – Sipos L 2006, 94–110. p.
p>Hort 1935 HORT Dezső,
- Új szocializmust! : Szociológiai tanulmány a marxi gondolatrendszer lényegéről és hiányosságairól*
- , Budapest, Kosmos, 1935.
p>Hort 1936 HORT Dezső,
- A Szellemi Együttműködés képviselői Budapest : „Az igazi irodalom mindig reménység és jövőndő” : Thomas Mann nyilatkozata a Népszava számára*
- , NÉPSZAVA, 1936. 130. sz. (június 9.), 14. p.
p>Horváth I 1985 HORVÁTH Iván,
- Névvárázs*
- , IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1985. 4–5. SZ., 559–570. p.
p>Horváth I 1988a HORVÁTH Iván,
- József Attila és a párt*
- , GONDOLAT-JEL, 1988. 1. sz., 24–32. p.
p>Horváth I 1988b HORVÁTH Iván,
- Újabb jegyzetek József Attila párttagságának megszakadásáról*
- , GONDOLAT-JEL, 1988. 2. sz., 68–75. p.
p>Horváth I 1989a HORVÁTH Iván,
- Írásban benyújtott hozzászólás Miklós Tamás kandidátusi értekezésének vitájához*
- , IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1989. 1–2. SZ., 113–117. p.
p>Horváth I 1989b HORVÁTH Iván,
- József Attila és a párt*
- , 2000 [KÉTEZER], 1989. 1. sz. (április), 52–60. p.
p>Horváth I 1991 HORVÁTH Iván,
- A vers : Három megközelítés*
- , Budapest, Gondolat, 1991, (2000 Könyvek).
p>Horváth I 1992a HORVÁTH Iván,
- József Attila és a párt*
- . In: Horváth I – Tverdota 1992, 297–324. p.
p>Horváth I 1992b HORVÁTH Iván,
- A három verselmélet : Három példán bemutatva : I. A költészet-tan tárgya*
- . In: Szili 1992, 57–112. p.
p>Horváth I 1992c HORVÁTH Iván,
- József Attila kommunizmusa : Előadásvázlat*
- , IRODALOMISMERET, 1992. 2–3. sz. (szeptember), 18–25. p.
p>Horváth I 1997 HORVÁTH Iván,
- Reich, Marx, Freud*
- . In: Orlovsky 1997, 120–128. p.
p>Horváth I 2005 HORVÁTH Iván,
- József Attila értekező prózájának hálózati kritikai kiadása – és az Eszmélet*
- , MAGYAR TUDOMÁNY, 2005. 11. sz. (november), 1431–1441. p.
p>Horváth I 2006 HORVÁTH Iván,
- Gépeskönyv*
- , Budapest, Balassi Kiadó, 2006, (Opus : Irodalomelméleti Tanulmányok : Új sorozat, 9).
p>Horváth I 2007 HORVÁTH Iván,
- Zsidó fiacskám?*
- , ÉLET ÉS IRODALOM, 2007. 10. sz. (március 9.), 2. p.

- Horváth I 2012 HORVÁTH Iván, *A Hegel – Marx – Freud szövegtörténete*. In: Angyalosi 2012, 55–68. p.
- Horváth I – Tverdota 1992 „Miért fáj ma is”: Az ismeretlen József Attila, szerkesztette HORVÁTH Iván és TVERDOTA György, Budapest, Balassi – Közgazdasági és Jogi, 1992.
- Horváth I K 1955 HORVÁTH István Károly, *József Attila és a klasszikus metrum*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1955. 2. sz., 178–191. p.
- Horváth J 1909 HORVÁTH János, *Egy magyar versbeli mondatképletről*, NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK, 1909. 1–2. sz., 128–168. p.
- Horváth J 1922 HORVÁTH János, *Magyar irodalomismeret*, MINERVA, 1922. 4–7. sz. (április–szeptember), 187–207. p.
- Horváth J 1937 *Magyar versek könyve*, szerkesztette, bevezetéssel és jegyzet-szótárral ellátta HORVÁTH János, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1937, (A Magyar Szemle Klasszikusai, 1).
- Horváth J 1956 HORVÁTH János, *Tanulmányok*, Budapest, Akadémiai, 1956.
- Horváth J-né 1980 HORVÁTH Jánosné, *A művek sorsa és a teljes emberség*. In: Fenyő 1980, 129–131. p.
- Horváth Kornélia 1999 HORVÁTH Kornélia, *Túhegyen : Versértelmezések a későmodernség magyar lírája köréből*, Budapest, Krónika Nova, 1999.
- Horváth Kornélia 2001 HORVÁTH Kornélia, *Versnyelv és műfajváltás József Attila Rejtelmek című versében*. In: Kabdebó L 2001, 142–157. p.
- Horváth Kornélia 2005a HORVÁTH Kornélia, A „keletkező szó” poétikája. In: Barták – Sciacovelli 2005, 128–144. p.
- Horváth Kornélia 2005b HORVÁTH Kornélia, *József Attila a nyelvről, a nemzetről és a költészetről*, MESTER ÉS TANÍTVÁNY, 2005. 4. sz. (április), 124–135. p.
- Horváth Kornélia 2006a HORVÁTH Kornélia, *A világiánytól a szövegig*. In: Finta – Sipos L 2006, 137–150. p.
- Horváth Kornélia 2006b HORVÁTH Kornélia, *A versről*, Budapest, Kijárat, 2006.
- Horváth Kornélia 2009 HORVÁTH Kornélia, *Irodalom, retorika, poétika*, Budapest, Editio Princeps, 2009.
- Horváth Kornélia 2012a HORVÁTH Kornélia, *Verselméleti tradíció és a modern magyar líra : Ritmus és interpretáció kérdéseiről*, Budapest, Ráció, 2012, 59–61. p.
- Horváth Kornélia 2012b HORVÁTH Kornélia, *Líratörténeti hagyományvonalak a kortárs magyar költészetben*, ISKOLAKULTÚRA , 2012. 1. sz. (január), 63–70. p.
- Horváth Krisztina – Szitár 2006 *Vers – ritmus – szubjektum : Műértelmezések a XX. századi magyar líra köréből*, szerkesztette HORVÁTH Krisztina, SZITÁR Katalin, Budapest, Kijárat, 2006.
- Horváth L 1931 HORVÁTH Lajos, *A budapesti Jaures-munkaközösség*, KORUNK, 1931. 5. sz. (május), 374–376. p.
- Horváth M – E. Fehér – Pándi – Szigethy 1972 „Lobogónk: Petőfi”? : Beszélgetés HORVÁTH Mártonnal, E. FEHÉR Pál, PÁNDI Pál és SZIGETHY Gábor interjúja, KRITIKA, 1972. 11. sz. (november), 13–15. p.
- Horváth M 1947 HORVÁTH Márton, *A kommunista József Attila*, SZABAD NÉP, 1947. 246. sz. (december 4.), 1. p.
- Horváth M 1950 HORVÁTH Márton, *Lobogónk: Petőfi : Irodalmi cikkek és tanulmányok*, Budapest, Szikra, 1950.
- Horváth M 1955 HORVÁTH Márton, *A munkásosztály költője*, TÁRSADALMI SZEMLE, 1955. 4. sz. (április), 131–152. p.
- Horváth M 1986 HORVÁTH Márton, *József Attila és az illegális Kommunista Párt*, KRITIKA, 1986. 2. sz. (február), 25–27. p.
- Horváth Z-né 1976 HORVÁTH Zoltánné, *A KMP második kongresszusa*, Budapest, Kossuth, 1976, (Munkásmozgalom-történeti Tanulmányok).

- p>Huszár 1981 Huszár Tibor,
- Az értelmiségszociológia és -szociográfia hazai történetéhez*
- . In:
- Értelmiségszociológiai írások Magyarországon 1900–1945*
- , válogatta és a bevezető tanulmányt írta H. T., jegyzetekkel ellátta Tóth Pál Péter, Budapest, Kossuth, 1981, 5–64. p.
p>Huszár 1991 Huszár Tibor,
- Párhuzamok és kereszteződések : Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*
- , Makó, ELTE Szociológiai Intézete – Makói József Attila Múzeum, (A Makói Múzeum Füzetei, 68).
p>Huszár 2012 Huszár Tibor,
- Erdei Ferenc : 1910–1971 : Politikai életrajz*
- , Budapest, Corvina, 2012.
p>Ignotus 1933 Ignotus,
- Az író és a többi emberek*
- , 1–4. rész, MAGYAR HÍRLAP, 1933. 69. sz. (április 9.); 74. sz. (április 16.); 79. sz. (április 23.); 84. sz. (április 30.), 5. p.
p>Ignotus 1934 Ignotus,
- Az idők mögül : Ad nomen Jaurès*
- , MAGYAR HÍRLAP, 1934. 152. sz. (augusztus 5.), 5–6. p.
p>Ignotus 1936 Ignotus,
- Rosszirányú mozgalmak*
- , SZÉP SZÓ, 1. sz. 1936. 1. kötet 1. füzet (március), 72–76. p. (Figyelő rovat)
p>Ignotus P – Fehér E – Vezér E 2004
- Beszélgetés Ignotus Pállal, FEHÉR Erzsébet és VEZÉR Erzsébet interjúja*
- . In: Vezér 2004, 193–208. p.
p>Ignotus P 1935 Ignotus Pál,
- Frigiai sapkából tányérsapka*
- , ESTI KURIR, 1935. 95. sz. (április 27.), 3. p.
p>Ignotus P 1936a Ignotus Pál,
- Vissza az értelemhez*
- , SZÉP SZÓ, 1. sz. 1936. 1. kötet 1. füzet (március), 3–6. p.
p>Ignotus P 1936b Ignotus Pál,
- A liberalizmus házi reformja*
- , SZÉP SZÓ, 3. sz. 1936. 1. kötet 3. füzet (május), 259–264. p.
p>Ignotus P 1936c Ignotus Pál,
- Kosztolányi Dezső*
- , SZÉP SZÓ, 9. sz. 1936. 3. kötet 2. füzet (november), 97–111. p.
p>Ignotus P 1936d Ignotus Pál,
- Kosztolányi Dezső*
- , Cserépfalvi, 1936.
p>Ignotus P 1937a Ignotus Pál,
- Thomas Mannról*
- , SZÉP SZÓ, 11. sz. 1937. 4. kötet 1. füzet (február), 48–54. p.
p>Ignotus P 1937b Ignotus Pál,
- A társadalom és az uralkodó szellem*
- , SZÉP SZÓ, 14–15. sz. 1937. 4. kötet 4. füzet (június), 42–63. p.
p>Ignotus P 1937c Ignotus Pál,
- A Szép Szó programja*
- , SZÉP SZÓ, 16. sz. 1937. 5. kötet 1. füzet (július–augusztus), 65–67. p.
p>Ignotus P 1938 Ignotus Pál,
- Költő és a halál*
- , SZÉP SZÓ, 21. sz. 1938. 6. kötet 1. füzet (január–február), 58–67. p.
p>Ignotus P 1947–1948 Ignotus Pál,
- Csipkerózsza : Budapesti és londoni emlékek*
- , 1–107. rész, HALADÁS, 1947. 4. sz. (január 23.) – 1948. 38. sz. (szeptember 16.)
p>Ignotus P 1959 Ignotus Pál,
- Népiség*
- , 1–2. rész, ÚJ LÁTÓHATÁR, 1959. 1. sz. (január–február), 45–56. p.; 2. sz. (március–április), 123–136. p.
p>Ignotus P 1987 Ignotus Pál,
- A lapcím születése*
- . In: Hegyi – Tarján M 1987, 19–22. p.
p>Ignotus P 1989 Ignotus Pál,
- Csipkerózsza : Budapesti és londoni emlékek*
- , sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta NAGY Csaba, Budapest, Múzsák, 1989, (Irodalmi Múzeum).
p>Ignotus P 1998 Ignotus Pál,
- Néhány emlék József Attiláról*
- . In: Szabolcsi M 1998, 560–564. p.
p>Ignotus P 2010 Ignotus Pál,
- Jegyzetek a szabadságról*
- , válogatta, szerkesztette és az előszót írta Bozóki András, Budapest, Gondolat, 2010.
p>Illés B 1952 ILLÉS Béla,
- Zalka Máté : Hősi halálának tizenötödik évfordulójára*
- , SZABAD NÉP, 1952. 136. sz. (június 11.), 4. p.

- Illés L 1967 *Arcképek a magyar szocialista irodalomból*, szerkesztette ILLÉS László, Budapest, Kossuth, 1967.
- Illés L 1970 ILLÉS László, *A proletáriróladom esztétikája és a társadalmi valóság*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1970. 5–6. sz., 733–736. p.
- Illés L 1971 ILLÉS László, *Proletárkultúra vagy szocialista kultúra*, KRITIKA, 1971. 11–12. sz. (november–december), 4–22. p.
- Illés L 1972 ILLÉS László, *Viták a proletáriróladom lehetőségéről*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1972. 2. sz., 173–193. p.
- Illés L 1974 ILLÉS László, *A szövetségi politika ellentmondásai a húszas években*, LITERATURA, 1974. 1. sz., 51–64. p.
- Illés L 2011 ILLÉS László, *A proletáriróladom átmentési kísérlete : Illés Béla korabeli helyzértékelése*, LYMBUS, 2011, 458–478. p.
- Illés L – József F 1975 „Vár egy új világ” : *Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből*, 4. kötet, szerkesztette ILLÉS László és JÓZSEF Farkas, Budapest, Akadémiai, 1975, (Irodalom – Szocializmus).
- Illés L – József F 1995 *Mítosz és utópia : Irodalom- és eszmétörténeti tanulmányok*, szerkesztette ILLÉS László, JÓZSEF Farkas, Budapest, Argumentum, 1995.
- Illyés Gy 1933a ILLYÉS Gyula, *Katolikus költészet*, NYUGAT, 1933. 7. sz. (április 1.), 422–431. p.
- Illyés Gy 1933b ILLYÉS Gyula, *Pusztulás : Uti jegyzetek*, NYUGAT, 1933. 17–18. sz. (szeptember 1–16.), 189–206. p.
- Illyés Gy 1935a ILLYÉS Gyula, *Reformokat! Reformokat!*, NÉPSZAVA, 1935. 98. sz. (május 1.), 49. p. (Cím nélküli válasz a napilap *Reformokat! Reformokat!* című körkérdésére.)
- Illyés Gy 1935b ILLYÉS Gyula, *Reform és irodalom : Hozzászólás az új szellemi front vitájához*, MAGYARORSZÁG, 1935. 92. sz. (április 24.), 3. p.
- Illyés Gy 1935c ILLYÉS Gyula, *Új szellemi frontot! : A teleptítés útja*, MAGYARORSZÁG, 1935. 134. sz. (június 14.), 3. p.
- Illyés Gy 1962 ILLYÉS Gyula, *Bartáról szólva*. In: BARTA Sándor, *Ki vagy? : Válogatott versek*, válogatta és sajtó alá rendezte VÁSZOLY Erik, a bevezető tanulmányt I. Gy. írta, Budapest, Szépirodalmi, 1987; 2. kiadás, 1987.
- Illyés Gy 1986 ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek : 1929–1945*, válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte ILLYÉS Gyuláné, Budapest, Szépirodalmi, 1986.
- Illyés Gy 1987 ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek : 1946–1960*, válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte ILLYÉS Gyuláné, Budapest, Szépirodalmi, 1987.
- Imre 1962 IMRE Katalin, *A Szép Szó és József Attila*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1962. 1. sz., 40–58. p.
- Imre 1991 IMRE Katalin, *A Szép Szó és József Attila : Irodalmi tanulmányok*, Budapest, Tótfalusi Tannyomda, 1991, (Z-füzetek, 29).
- Ízes 1977 ÍZES Mihály, *Hétért – hatot*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1977. 3. sz., 586–614. p.
- Jakubovich – Pais 1929 Ó-magyar olvasókönyv, összeállította JAKUBOVICH Emil és PAIS Dezső, Pécs, Danubia, 1929.
- Jankovics – Monok – Nyerges 1998 *A magyar művelődés és a kereszténység : A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai : Róma–Nápoly*, 1996. szeptember 9–14., szerkesztette JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, Budapest – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum, 1998.
- Janzer 1991 JANZER Frigyes, *A bűn és a semmi : József Attila kései verseinek motívumairól*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1991. 3–4. sz., 437–465. p.
- Jászi 1908 JÁSZI Oszkár, *A történelmi materializmus állambölcselete*, Budapest, Grill Károly, 1908.

- Jekelcsik 2014 JEKELCSIK, Szerhij, *Ukrajna története : Egy modern nemzet születése*, fordította JÁNKI András; a szöveget gondozta SZILÁGYI Ágnes, Budapest, Kairosz, 2014.
- Jemnitz – Schlett 1984 *Szocializmus 1906–1938 : Válogatás a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elméleti folyóiratából*, válogatta, szerkesztette, jegyzetek, előszó JEMNITZ János, SCHLETT István, Budapest, Kossuth, 1984.
- Jordán 1999 JORDÁN Gyula, *Kína története*, Budapest, Aula, 1999, (XX. Század).
- József J 1940 JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*, Budapest, Cserépfalvi, 1940.
- József J 1950 JÓZSEF Jolán, *A város peremén : József Attila ifjúkori életregénye*, R. DEMJÉN Zsuzsa és RÉVÉSZ Károly rajzaival, Budapest, Athenaeum, 1950.
- József J 1955 JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*, Budapest, Szépirodalmi, 1955.
- József J 1989 JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*, hasonmás kiadás, Budapest, Cserépfalvi, 1989.
- Just 1930 JUST Béla, *Az ember és az árnyéka : Mécs László legújabb versköteté*, ÉLET, 1930. 23. sz. (november 16.), 471–472. p.
- K. Bokor 1959 K. BOKOR László, *József Attila Összes Művei*, III. kötet (*Cikkek, tanulmányok, vázlatok*), IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1959. 2. sz., 338–343. p.
- Kabdebó L 1977 50 éves a Korunk, az 1976. május 20–21-i emlékülés alapján szerkesztette és sajtó alá rendezte KABDEBÓ Lóránt, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet – PIM – Népművelési Propaganda Iroda, 1977, (Irodalmi Múzeum, 15).
- Kabdebó L 2000 *Újraolvasó : Tanulmányok Kassák Lajosról*, szerkesztette KABDEBÓ Lóránt [et al.], Budapest, Anonymus, 2000, (Újraolvasó).
- Kabdebó L 2001 *Újraolvasó : Tanulmányok József Attiláról*, szerkesztette KABDEBÓ Lóránt [et al.], Budapest, Anonymus, 2001, (Újraolvasó).
- Kabdebo T 1997 KABDEBO, Thomas, *Attila József: can you take on this awesome life?*, Budapest – Maynooth, Argumentum – Cardinal Press, 1997, 94. p.
- Kahána 1931a KAHÁNA Mózes, *Proletár tömegirodalmat! : Marxista-leninista irodalmi platformot! : Hozzászólás a „Sarló és Kalapács” 1931. évi 6. számában közölt irodalmi platformtervezethez*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1931. 10. sz. (október), 54–57. p.
- Kahána 1931b KAHÁNA Mózes, *Levél a szerkesztőséghez : A platform-vitához*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1931. 12. sz. (december), 62–63. p.
- Kahána 1966a KAHÁNA Mózes beszél, EÖRSI István és VEZÉR Erzsébet kérdezi, *A Szovjetunióbeli emigrációs időkről, a Sarló és Kalapács című lapról, Hidas Antaltól, Kun Béláról*, Budapest, 1966. szeptember 26. Lelőhely, jelzet: PIM Hangtár, 296/1.
- Kahána 1966b *Beszélgetés Kahána Mózesrel*, Budapest, 1966. szeptember 26., hangfelvétel gépiratos leírata, az interjút készítette EÖRSI István, SZEKERES László, VEZÉR Erzsébet, Lelőhely, jelzet: Budapest, PIM Kézirattár, Analekta V. 5774/10.
- Kajtár 2011 KAJTÁR Edit, *Magyar sztrájkjog a nemzetközi és az európai szabályozás fényében*, PhD-értekezés, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2011.
- Kállai 1940a [KÁLLAI Gyula] k. gy., *A versekről*, NÉPSZAVA, 1940. 48. sz. (február 29.), 4. p. (*Művészet – Irodalom* rovat)
- Kállai 1940b KÁLLAI Gyula, *József Attila emlékezete*, NÉPSZAVA, 1940. 276. sz. (december 5.), 7. p.
- Kállai 1942 [KÁLLAI Gyula] k. gy., *József Attila-est*, NÉPSZAVA, 1942. 31. sz. (február 8.), 8. p. (*Művészet – Irodalom – Tudomány* rovat)
- Kálmán J 1931 KÁLMÁN József, *Van-e szocialista líra?*, SZOCIALIZMUS, 1931. 7. sz. (július), 223–224. p.
- Kálmán L-né 1974 KÁLMÁN Lászlóné, *Társadalmi Szemle (1931–1933) : Repertórium*, Budapest, PIM, 1974, (A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetek: B. sorozat 5), 5–10. p.

- Kántor 2005 *Ha eljőnnél... : József Attila a Korunkban : 1929–2005*, összeállította, gondozta és szerkesztette KÁNTOR Lajos, Kolozsvár, Komp-Press, 2005.
- Kapitány Á – Kapitány G 1979 KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor, *A szó, amely a műalkotásban saját keletkezésének szerepét játssza : József Attila költészetének egy jellemző vonásáról*, LITERATURA, 1979. 1. sz., 87–97. p.
- Kaposi 1968 KAPOSI Márton, *József Attila: Irodalom és szocializmus*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1968. 1. sz., 113–114. p.
- Kardos L 1931 KARDOS László, *Embervásár : Gergely Sándor regénye*, NYUGAT, 1931. 6. sz. (március 16.), 413. p.
- Kardos P 1958 KARDOS Pál, *Nagy Lajos élete és művei*, Budapest, Bibliotheca, 1958.
- Karinthy Frigyes 1935 KARINTHY Frigyes, *Hatvany Bertalan: Ázsia lelke*, A TOLL, 79. sz. 1935. 3. sz. (április 20.), 108–109. p.
- Kárpáti 1931 KÁRPÁTI Aurél, *Mécs László versei : Az ember és az árnyéka – Üveglegenda*, NYUGAT, 1931. 3. sz. (február 1.), 195–198. p.
- Kárpáti 1935a KÁRPÁTI Aurél, *Óstehetségek divatja*, PESTI NAPLÓ, 1935. 45. sz. (február 23.), 1. p.
- Kárpáti 1935b KÁRPÁTI Aurél, *Nép, politika, irodalom*, PESTI NAPLÓ, 1935. 113. sz. (május 18.), 1. p.
- Kassai 1994 [KASSAI György] Georges Kassai, *Pulsions du Moi et pulsions sexuelles dans la vie et dans l'oeuvre d'Attila József*, CAHIERS D'ÉTUDES HONGROISES, 1994. 6. sz., 29–38. p.
- Kassai 2003 KASSAI György, *Ösiség és folytonosság József Attilánál*. In: Tverdota – Veres A 2003, 186–192. p.
- Kassai 2011 KASSAI György, *Varázslat és rendszer : Kosztolányi Dezső és József Attila nyelvszemléletéről*, LITERATURA, 2011. 3. sz., 246–253. p.
- Kassai 2017 KASSAI György, *József Attila és a nyelvészeti idealizmus*. In: Veres A 2017b, 187–193. p.
- Kassák 1919 KASSÁK Lajos, *Hirdetőszloppal : 1914–1918*, Budapest, Szellemi Termékek Országos Tanácsa, 1919.
- Kassák 1921 KASSÁK Lajos, *Világanyám : Kassák Lajos összes versei*, Wien, Bán-Verlag, 1921.
- Kassák 1927 KASSÁK Lajos, *Az új versről*, KORUNK, 1927. 3. sz. (március), 209–210. p.
- Kassák 1931 KASSÁK Lajos 35 verse, SCHUBERT Ernő, Kassák és Dor [TRAUTNER Sándor] rajzaival, Budapest, Munka, 1931. [Borítócím: 35 vers]
- Kassák 1934a KASSÁK Lajos, *Levél Gorkij Maximhoz*, MUNKA, 37. sz. 1934. szeptember, 1074–1076. p.
- Kassák 1934b KASSÁK Lajos, „Óstehetségek”, NYUGAT, 1934. 16. sz. (szeptember 1.), 488–493. p.
- Kassák 1935 KASSÁK Lajos, *Földem virágom : Kassák Lajos válogatott versei : 1915–1935*, az előszót írta GYERGYAI Albert, Budapest, Pantheon, 1935.
- Kató 1956a KATÓ István, [Hozzászólás], PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1956. 2. sz. (április), 133–138. p.
- Kató 1956b KATÓ István, [Jegyzet József Attila Egységfront körül című tanulmányának újraközléséhez], ÚJ HANG, 1956. 7. sz. (július), 62. p.
- Kautsky 1903 KAUTSKY, Karl, *Marx gazdasági tanai : Népszerű ismertetés és magyarázat*, fordította GARAMI Ernő, Budapest, Politzer, 1903. (2. kiadás, Népszava, 1906 = Grill, 1907; 3. kiadás, Szocialista Párt, 1919.)
- Kautsky 1914 KAUTSKY, Karl, *A szociális forradalom*, 1–2. kötet, fordította GARAMI Ernő, Budapest, Népszava, 1914.

- p>Kautsky 1915 KAUTSKY, Karl,
- Nemzeti állam, imperialista állam és államszövetség*
- , fordította WELTNER Jakab, Budapest, Népszava, 1915.
p>Kautsky 1918 KAUTSKY, Karl,
- Marx Károly történelmi jelentősége*
- , fordította GARAMI Ernő, Budapest, Népszava, 1918.
p>Kautsky 1919 KAUTSKY, Karl,
- A proletárság diktatúrája*
- , fordította SCHÖNER Dezső, Budapest, Népszava, 1919.
p>Kautsky 1922a KAUTSKY, Karl,
- A demokráciától az állami rabszolgaságig : Vita Troczkijjal*
- , fordította [és bevezette] VANCZÁK János, Budapest, Népszava, 1922.
p>Kautsky 1922b KAUTSKY, Karl,
- A kereszténység eredete : Történelmi tanulmány*
- , fordította Rab Pál [ÁGOSTON Péter], Budapest, Népszava, 1922. (2. kiadás, 1928.)
p>Kautsky 1933 KAUTSKY, Karl,
- Kommunizmus és szociáldemokrácia*
- , fordította MÓNUS Illés, Budapest, Világosság, 1933, (A szocialista Tudás Könyvtára : Szociáldemokrata Füzetek, 1).
p>Kautsky 1987 KAUTSKY, Karl,
- A szociális forradalom*
- , az utószót írta DOMONKOS Anna és SZILÁGYI Anikó, fordította ZALAI Edvin, Budapest, Kossuth, 1987.
p>Kelemen J 2005 KELEMEN Judit,
- József Attila és Bartók Béla*
- . In:
- Hagyomány és korszerűség*
- , szerkesztette Kovács Dániel, Sárospatak, Sárospataki Tanítóképzésért Alapítvány – Miskolci Egyetem Comenius Tanítóképző Főiskola Kar, 2005, (Sárospataki Pedagógiai Füzetek, 24), 187–192. p.
p>Kelevéz 1983
- Mint különös hírmondó : Tanulmányok, dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára*
- , szerkesztette KELEVÉZ Ágnes, Budapest, PIM – Népművelési Propaganda Iroda, 1983.
p>Kende J 1965 KENDE János,
- Levéltári dokumentumok József Attiláról*
- , TISZATÁJ, 1965. 1. sz. (január), 57–59. p.
p>Kenyeres 1966 KENYERES Zoltán,
- Milyen vers írássék? : József Attila kritikai szemléletéről*
- , KRITIKA, 1966. 11. sz. (november), 50–54. p. In: Kenyeres 1974, 13–23. p.
p>Kenyeres 1967 KENYERES Zoltán,
- Milyen vers írássék? : József Attila kritikai szemléletéről*
- , KRITIKA, 1967. 11. sz. (november), 50–54. p.
p>Kenyeres 1974 KENYERES Zoltán,
- Gondolkodó irodalom*
- , Budapest, Szépirodalmi, 1974.
p>Kenyeres 1978
- Esszépanoráma*
- , 3. kötet, 1900–1944, válogatás, szöveggondozás, jegyzetek KENYERES Zoltán, Budapest, Szépirodalmi, 1978, (Magyar Remekírók).
p>Kenyeres 1997 KENYERES Zoltán,
- Babits és a metafizikus hagyomány*
- , ALFÖLD, 1997. 10. sz. (október), 62–68. p.
p>Képes 1964 KÉPES Géza,
- Háfiz és Csokonai*
- , FILOLÓGIAI KÖZLÖNY, 1964. 3–4. sz. (július–december), 397–405. p.
p>Kerényi F 2008 KERÉNYI Ferenc,
- Petőfi Sándor élete és költészete : Kritikai életrajz*
- , Budapest, Osiris, 2008, (Osiris Monográfiák).
p>Keresztury 1957 KERESZTURY Dezső,
- A magyar irodalom képeskönyve*
- , Budapest, Magvető, 1956 [1957!].
p>Kertész M 1922 KERTÉSZ Manó,
- Szokásmondások : Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei*
- , Budapest, Révai, 1922.
p>Kindl 1931 KINDL János,
- Dialektikus gondolkodás*
- , TÁRSADALMI SZEMLE, 1931. 3. sz. (szep-tember), 146–152. p.
p>Király I 1954 [KIRÁLY István] [szerző nélkül],
- József Attila eddig ismeretlen kézírataiból*
- , CSILLAG, 1954. 2. sz. (február), 263–268. p.
p>Kiss E 2003 KISS Endre,
- A szocializmus vélt vagy valóságos tudatalattija : Hendrik de Man és József Attila*
- , MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE, 2003. 3. sz., 373–392. p.
p>Kiss E 2013 KISS Endre,
- Marx lábnymai... és átváltozásai*
- , Budapest, Gondolat, 2013.

- Kiss F 1957 KISS FERENC, *József Attila ritmikája*, 2. rész, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1957. 1–2. sz., 79–98. p.
- Kiss F 1972 KISS Ferenc, *Kosztolányi az esztéta*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1972. 5–6. sz., 601–616. p.
- Kiss F 1979 KISS Ferenc, *Az érett Kosztolányi*, Budapest, Akadémiai, 1979, (Irodalomtörténeti Könyvtár).
- Kiss I 1980 KISS István, *Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*, Budapest, Akadémiai, 1980, (Irodalomtörténeti Könyvtár).
- Kiss L 1931 KISS Lajos, *Nyilatkozat*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1931. 12. sz. (december), 62. p.
- Klebensberg 1928 KLEBELSBERG Kunó, *Neonacionalizmus*, BETHLEN István előszavával, Budapest, Athenaeum, 1928.
- Klein T 2012 KLEIN Tamás, *Adalékok a Horthy-korszak sajtórendészeti szabályozásához : 1. rész, 1919–1931*, IN MEDIAS RES, 2012. 2. sz., 182–198. p.
- Klein T 2013 KLEIN Tamás, *Adalékok a Horthy-korszak sajtórendészeti szabályozásához : 2. rész, Sajtószabadság és/vagy nemzetérdek – egy „öncélú nemzeti állam” sajtószabályozása : 1931–1936*, IN MEDIAS RES, 2013. 1. sz., 45–65. p.
- KM 2016 [szerző nélkül], *Meggörbült a gyémánttengely*, KELET, 2016. (április 11.) Site: www.kelet.hu (A Keletmagyarország online kiadása.)
- Knight 1915 KNIGHT, William, *Az aesthetika története*, fordította HUSZTINÉ RÉVHEGYI RÓZSI, a magyar aesthetika történetével kiegészítette JÁNOSI Béla, Budapest, Kisfaludy Társaság, 1915.
- Koczás 1962 KOCZÁS Sándor, „*En, mint »hitetlen, materialista...«*”: József Attila „*Szerkesztői üzenet*”-éről, VILÁGOSSÁG, 1962. 6. sz. (június), 53–54. p.
- Kodály 1918 KODÁLY Zoltán, *Bartók Béla első operája : A „Kékszakállú herceg vára” bemutató előadása alkalmából*, NYUGAT, 1918. 11. sz. (június 1.), 937–939. p.
- Kodály 1921 KODÁLY Zoltán, *Béla Bartók*, LA REVU MUSICALE, 1921. 3. sz., 205–217. p.
- Kodolányi 1935 KODOLÁNYI János, *Holt lelkek : Hozzászólás az új szellemi front vitájához*, MAGYARORSZÁG, 1935. 93. sz. (április 25.), 3. p.
- Kodolányi 1968 KODOLÁNYI János, *Visszapillantó tükör : A Süllyedő világ befejező része*, Budapest, Magvető, 1968.
- Koestler 1997 KOESTLER, Arthur, *A láthatatlan írás : Az önéletrajz második része : 1932–1940*, fordította MAKOVECZ Benjamin, Budapest, Osiris, 1997, (Osiris Könyvtár : Irodalom).
- Komját – Réz A 1931 KOMJÁT Aladár – RÉZ Andor, *Megjegyzések a „magyar proletáriródlalom platformtervezetéhez”*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1931. 12. sz. (december), 60–62. p.
- Komját 1957 KOMJÁT Aladár *Összegyűjtött művei*, a bevezetőt írta KOMJÁT Irén, szerkesztette HEGEDÜS Éva, az idegen nyelvű szövegeket fordította GÁBOR György, Budapest, Szépirodalmi, 1957.
- Komlós 1928 KOMLÓS Aladár, *Az új magyar líra*, Budapest, Pantheon, 1928.
- Komlós 1957 KOMLÓS Aladár, *Emlékezés József Attilára*. In: JAE 1957, 207–213. p.
- Komlós 1977 KOMLÓS Aladár, *A Tollról*. In: *A Toll (1929–1938) : Repertórium*, szerkesztette Lakatos Éva, Budapest, PIM, 1977, 5–11. p.
- Koncsol 1981 KONCSOL László, „...szublimálom ösztönöm...”: József Attila „*Költők és Kora*” című verséről, IRODALMI SZEMLE, 1981. 6. sz., 512–522. p.
- Koncsol 1988 KONCSOL László, *Nemzedékem útjain*, Budapest – Pozsony, Szépirodalmi – Madách, 1988.

- Konok 2013 KONOK Péter, *Minták, nyelvek, orientációk : A magyarországi baloldal néhány külföldi forrásvidéke az 1930-as évek első felében*. In: *Nyitott/zárt Magyarország : Politikai és kulturális orientáció 1914–1949*, szerkesztette FEITL István, Budapest, Napvilág, 2013, 105–113. p.
- Kósa J 1941 KÓSA János, *József Attila: Költészet és nemzet*, JELENKOR, 1941. 18. sz. (szeptember 15.), 12. p.
- Kosztolányi Á 1966 KOSZTOLÁNYI Ádám, *Néhány emlék József Attiláról : Adalékok, emlékek*, Új Írás, 1966. 5. sz. (május), 112v119. p.
- Kosztolányi D 1929 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Az írástudatlanok árulása : Különnvélemény Ady Endréről*, A TOLL, 1929. 13. sz. (július 14.), 7–21. p.
- Kosztolányi D 1933 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Önmagamról*, NYUGAT, 1933. 1. sz. (január 1.), 4–7. p.
- Kosztolányi D 2004 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Tükörfolyosó : Magyar írókról*, szerkesztette RÉZ Pál, Budapest, Osiris, 2004, (Osiris Klasszikusok)
- Kovács Á 2006 KOVÁCS Árpád, *Költészetbölcselet és metafora : Az esztétikai tudat meghaladása József Attila, Mihail Bahtyin és Paul Ricœur szemléletében*. In: Horváth Krisztina – Szitár 2006, 107–150. p.
- Kovács Á 2010 KOVÁCS Árpád, *József Attila irodalmi antropológiájához*. In: Bónus 2010, 349–373. p.
- Kovács Gy 1957 KOVÁCS György, *Bécsi emlékek József Attiláról*. In: JAE 1957, 149–156. p.
- Kovács S I 1978 KOVÁCS Sándor Iván, *József Attila és a régi magyar irodalom a „Pannóniai Ének”-ről írott dolgozat tükrében*. In: K. S. I., *Jelenlévő múlt : Tanulmányok, esszék, kritikák*, Budapest, Szépirodalmi, 1978, 120–151. p.
- Kőhalmi 1937 *Az új könyvek könyve : 173 író, művész, tudós vallomása olvasmányairól*, összegyűjtötte és bevezetéssel ellátta KŐHALMI Béla, Budapest, Gergely Rezső, 1937.
- Köpeczi – Pók 1984 *Világirodalmi kisenciklopédia*, 3., átdolgozott, bővített kiadás, szerkesztette KÖPECZI Béla és PÓK Lajos, Budapest, Gondolat, 1984.
- Kőszeg 1970 KŐSZEG Ferenc, *Zsolt Béla és a Kínos ügy*. In: Zsolt 1970, 219–225. p.
- Krausz – Mesterházi 1981 A „Történelem és osztálytudat” a 20-as évek vitáiban : Lukács György műveinek hatástörténetéhez : *Szöveggyűjtemény*, szerkesztette KRAUSZ Tamás, MESTERHÁZI Miklós, 1–4. kötet, Budapest, ELTE – Filozófia Oktatók Továbbképző és Információs Központja – Lukács Archívum és Könyvtár, 1981.
- Krausz – Szilágyi Á 1992 *Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája*, szerkesztette KRAUSZ Tamás és SZILÁGYI Ákos, Budapest, Akadémiai, 1992.
- Krusenstern 1827 KRUSENSTERN, Ivan Fedorovich, *Recueil de mémoires hydrographiques pour servir d'analyse et d'explication a l'atlas de l'océan pacifique*, partie 2, Saint-Petersbourg, de l'imprimerie de Département de L'Instruction Publique, 1827.
- Kubán 1938 KUBÁN Endre, A „Szép Szó” József Attila száma, FÜGGETLEN ÚJSÁG [Kolozsvár], 1938. 7. sz. (február 12–19.), 8. p.
- Kulcsár Szabó E – Szegedy-Maszák 1998 *Újraolvasó : Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, szerkesztette KULCSÁR SZABÓ Ernő – SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Budapest, Anonymus, 1998.
- Kulcsár Szabó E 2005 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Csupasz tekintet, szép embertelenség*. In: Prágai 2005, 13–38. p.
- L. Nagy 1984 L. NAGY Zsuzsa, *A liberális ellenzék pártélete a Horthy-korszakban*, HISTÓRIA, 1984. 3. sz., 26–28. p.
- Labriola 1902 LABRIOLA, Antonio, *Essai sur la conception matérialiste de l'histoire*, deuxième édition, traduit par Alfred BONNET, Paris, Giard et Brière, 1902, (Bibliothèque Socialiste Internationale, 3).

- Lackó M 1975 LACKÓ Miklós, *Válságok – választások : Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*, Budapest, Gondolat, 1975.
- Laczkó A 1980 LACZKÓ András, *Jegyzetek József Attila esztétikájáról*, SOMOGY, 1980. 2. sz. (február), 24–33. p.
- Lakatos É 1977 LAKATOS Éva, A Toll : 1929–1938 : *Repertórium*, előszó KOMLÓS Aladár, Budapest, PIM, 1977.
- Lakatos P P 1932–1933 *A munkásmozgalom története*, 1–2. füzet, fordította LAKATOS Péter Pál, Budapest, Szabadon – Faust Imre, 1932–1933: 1. füzet, *A nagy francia forradalom*; 2. füzet, *Az ipari forradalom Angliában és a chartizmus*.
- Láng G 1957 LÁNG Gusztáv, *József Attila prózai írásai*. In: *Tudományos Diákkörök Évkönyve : 1955–56*, Kolozsvár, Bolyai Tudományegyetem, 1957, 227–240. p.
- Lapis 2014 LAPIS József, *Az elmúlás poétikája : A haláltapasztalat esztétikai közvetettsége a két világháború közötti magyar költészetben*, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2014.
- László – Lőrinc – Somorjai 1983 LÁSZLÓ Klára – LŐRINCZ Judit – SOMORJAI Ildikó, *Elsőéves egyetemisták József Attila-képe*. In: *Költőnk és korunk : Tanulmányok József Attiláról*, szerkesztette FENYŐ D. György, GELNICZKY György, Budapest, OPI, 1983, 55–76. p.
- Lázár 1976 LÁZÁR Vilmos, *Egy emlékirat lapjaiból*, összeállította KÖRÖSI József, bevezető VITÁNYI Iván, Budapest, Kossuth, 1976.
- Le Gentil 2001 LE GENTIL, Guillaume Joseph de La Galaisière, *Voyage dans les mers de l'Inde: Fait par ordre du Roi à l'occasion du passage de Vénus sur le disque du soleil le 6 juin 1761, et le 3 du même mois 1769*, Paris, Adamant, 2001.
- Lengyel A 1980 LENGYEL András, *Adatok József Attila életrajzához*, SOMOGYI-KÖNYVTÁRI MŰHELY, 1980. 1–2. sz., 43–49. p.
- Lengyel A 1988 LENGYEL András, *Értékvédelem és útkeresés a harmincas években : Gáspár Zoltán és K. Havas Géza, VALÓSÁG*, 1988. 4. sz. (április), 63–75. p.
- Lengyel A 1989 LENGYEL András, Miklós Tamás: *József Attila metafizikája*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1989. 1 sz., 175–183. p.
- Lengyel A 1990a LENGYEL András, *Törésvonalak : Tanulmányok az 1919 utáni negyedszázad művelődéstörténetéhez*, Budapest, Tekintet, 1990.
- Lengyel A 1990b LENGYEL András, *Útkeresések : Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1990.
- Lengyel A 1995a LENGYEL András, *József Attila első analitikusa : A pszichoanalitikus Rapaport Samuról*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1995. 2. sz., 163–189. p.
- Lengyel A 1995b LENGYEL András, *Az „elrejtőzött világegész” keresése : József Attila gondolkodói alkatáról*, FORRÁS, 1995. 4. sz. (április), 53–77. p.
- Lengyel A 1995c LENGYEL András, „...saját szemem láttára átalakulok” : *József Attila 1935 augusztusi fordulatáról*, JELENKOR, 1995. 4. sz. (április), 356–365. p.
- Lengyel A 1995d LENGYEL András, *József Attila „nemzeti szocialista” epizódjáról*, FORRÁS, 1995. 7. sz. (július), 63–71. p.
- Lengyel A 1995e LENGYEL András, *A „jelenné gyülemelő múlt” : Egy József Attila-teoréma kialakulása és funkciói*, JELENKOR, 1995. 12. sz. (december), 1115–1119. p.
- Lengyel A 1996a LENGYEL András, *A modernitás antinómiái : József Attila-tanulmányok*, Budapest, Tekintet, 1996.
- Lengyel A 1996b LENGYEL András, *A lapgründoló József Attila : A Szép Szó megindításának előkészítése*, LÉTÜNK, 1996. 1–2. sz., 7–22. p.
- Lengyel A 1996c LENGYEL András, *József Attila „örök barátja”*, IRODALOMISMERET, 1996. 1–2. sz. 80–84. p.

- Lengyel A 1996d LENGYEL András, *József Attila „örök barátja”*, MŰVELŐDÉS (Kolozsvár), 1995. 11. sz. (november), 42–44. p.
- Lengyel A 1997a LENGYEL András, *A Szép Szó időrendjéhez*, MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 1997. 4. sz., 461–463. p.
- Lengyel A 1997b LENGYEL András, *József Attila „semmi”-képzetéről*, TISZATÁJ, 1997. 12. sz. (december), 76–84. p.
- Lengyel A 1998 LENGYEL András, *Ki volt Rácz Kálmán? A József Attila-életrajz egyik fehér foltjáról*, NÉPSZAVA, 1998. 267. sz. (november 14.), *Szép Szó* Melléklet, 2. t.
- Lengyel A 2000a LENGYEL András, *József Attila exisztencia-fogalmáról*, MŰHELY, 2000. 1. sz., 50–58. p.
- Lengyel A 2000b LENGYEL András, *József Attila világegész fogalmának forrásáról*, IRODALOMISMERET, 2000. 4. sz., 24–26. p.
- Lengyel A 2001a LENGYEL András, *József Attila önlét terminusáról*, IRODALOMTÖRTÉNET, 2001. 4. sz., 611–623. p.
- Lengyel A 2001b LENGYEL András, *Az „első fájdalomra eszmélő ember” : József Attila freudomarxizmusának kérdéséhez*, FORRÁS, 2001. 10. sz. (október), 86–94. p.
- Lengyel A 2001c LENGYEL András, *József Attila filozófiai tájékozódása és Halasy-Nagy József*, SZEGED, 2001. 12. sz., 49–50. p.
- Lengyel A 2002 LENGYEL András, *József Attila, Rácz Kálmán és „A nemzeti szocializmus”*, FORRÁS, 2002. 12. sz. (december), 96–124. p.
- Lengyel A 2003a LENGYEL András, *„...s én megkerültem érte a világot” : Az abszolútum problémája József Attilánál*, TISZATÁJ, 2003. 4. sz. (április), 94–102. p.
- Lengyel A 2003b LENGYEL András, *Az „Ihlet és nemzet” : József Attila nemzetfogalmáról*, ÚJ FORRÁS, 2003. 5. sz. (május), 31–39. p.
- Lengyel A 2004 LENGYEL András, *Az olvasó szerepe a költészetben : A kései József Attila egyik megfontolásáról*, KORUNK, 2004. 4. sz. (április), 67–77. p.
- Lengyel A 2005 LENGYEL András, *„gondja két a gondolatban” : Az értekező József Attiláról*, Szeged, Tiszatáj, 2005.
- Lengyel A 2007 LENGYEL András, *A „szükséges véletlen” : A Hegel, Marx, Freud margójára*, TISZATÁJ, 2007. 6. sz. (június), 72–82. p.
- Lengyel A 2008a LENGYEL András, *József Attiláról : Életrajzi „aprólék”*, Szeged, Bába, 2008.
- Lengyel A 2008b LENGYEL András, *Ignotus Neovoitínái és József Attila : Az alapozó költészetből-cselet forrásaihoz*, TISZATÁJ, 2008. 11. sz. (november), 102–114. p.
- Lengyel A 2011 LENGYEL András, *Az illegális KMP fölölátatása és József Attila*, FORRÁS, 2011. 10. sz. (október), 57–63. p.
- Lengyel A 2013 LENGYEL ANDRÁS, *A Lebukott és „megrendelője”*, TEKINTET, 2013. 2. sz. (március–április), 89–112. p.
- Lengyel A 2014 LENGYEL András, *Irodalom, marginalitás, rendszerkritika : Egy paradigmaticus eset: Lakatos Péter Pál „története”*, FORRÁS, 2014. 2. sz. (február), 87–116. p.
- Lengyel A 2015 LENGYEL András, *„Magával kötte mint a kéve” : József Attila középosztály-értelmezéséhez*, KRITIKA, 2015. 5–6. sz. (május–június), 17–20. p.
- Lengyel A 2016 LENGYEL András, *Ellenkultúra, peremhelyzetben : Marginalitástörténeti vázlatok*, Szeged, Tiszatáj, 2016, (Tiszatáj Könyvek).
- Lengyel B – Vincze 1965 *A világirodalom ars poeticái*, összeállította, jegyzetekkel és utószóval ellátta LENGYEL Béla, VINCZE Flóra; bevezette KARDOS László, Budapest, Gondolat, 1965.
- Lengyel J 1931 LENGYEL József, *A platformtervezet politikai hibái : Hozzászólás a tervezet első pontjához*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1931. 11. sz. (november), 61. p.

- Lenin 1914 LENIN, Vladimir Iljics, *Zur Kritik der Hegelschen „Wissenschaft der Logik“*, Bern, Promaclos, 1914.
- Lenin 1917 LENIN, Vladimir Iljics, *Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus*, Stuttgart, Reclam, 1917.
- Lenin 1919 LENIN, Vladimir Iljics, *Állam és forradalom : A marxizmus tanítása az államról és a proletariátus feladatai a forradalomban*, fordította RUDAS László, Budapest, Kommunisták Magyarországi Pártja, 1919, (Kommunista Könyvtár).
- Lenin 1927 LENIN, Vladimir Iljics, *Materialismus und Empiriekritizismus : Kritische Bemerkungen über eine reaktionäre Philosophie*, übertragen unter Redaktion von N. BOROWSKI, Wien – Berlin, Literatur und Politik, 1927, (Lenin Sämtliche Werke, 13).
- Lenin 1930 LENIN, Vladimir Iljics, *Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus : Gemeinverständliche Studie*, 3., durchgesehene, ergänzte und berichtigte Auflage, Wien – Berlin, Literatur und Politik, 1930, (Marxistische Bibliothek, 1).
- Lenin 1945 LENIN, Vlagyimir Iljics, *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka : Népszerű vázlat*, Moszkva, Idegennyelvű Irodalmi, 1945.
- Lenin 1951–1964 LENIN, Vlagyimir Iljics, *V. I. Lenin összes művei*, sajtó alá rendezte a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, 1–55. kötet, Budapest, Kossuth, 1951–1964. (2. kiadás, 1963–1981.)
- Lenin 1961 LENIN, Vlagyimir Iljics, *Materializmus és empiriekritizizmus : Kritikai jegyzetek egy reakciós filozófiáról*, sajtó alá rendezte a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, Budapest, Kossuth, 1961.
- Lenin 1967a LENIN, Vladimir Iljics, *V. I. Lenin válogatott művei*, 1–3. kötet, sajtó alá rendezte a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, Budapest, Kossuth, 1967.
- Lenin 1967b LENIN, Vladimir Iljics, *Állam és forradalom : A marxizmus tanítása az államról és a proletariátus feladatai a forradalomban*, sajtó alá rendezte a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, Budapest, Magyar Helikon, 1967.
- Lenin 1972 LENIN, Vladimir Iljics, *Hegel „A logika tudománya” című művének konspektusa*. In: Lenin 1951–1964, 29. kötet, *Filozófiai Füzetek*, 1972, 69–198. p.
- Lenin 1974 LENIN, Vladimir Iljics, *Az OK(b)P Moszkva kormányzósági konferenciája : Külső és belső helyzetiünk és a párt feladatai : Beszéd 1920. november 21-én*. In: Lenin 1951–1964, 42. kötet, 1920. november – 1921. március, 1974, 17–35. p.
- Levendel 1974 LEVENDEL Júlia, *Esti kérdés*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1974. 4. sz., 1008–1024. p.
- Levendel – Horgas 1970 Levendel Júlia – HORGAS Béla, *A szellem és a szerelem : József Attila világgépe*, Budapest, Gondolat, 1970.
- Lippay 1929 [LIPPAY Zoltán] G. J. Raste, *Kis könyv a dialektikus materializmusról*, fordította TAMÁS Aladár és BARNA Károly, Budapest, Rausz, 1929, (100% Könyvtár, 5–6).
- Löbl 1938 [LÖBL Dezső], L. D., *József Attiláról a nyomdász*, SZÉP SZÓ, 21. sz. 1938. 6. kötet 1. füzet (január–február), 121–123. p.
- Löbl 1987 [LÖBL Dezső] Landy Dezső, *A Szép Szó nyomdájában*. In: Hegyi – Tarján M 1987, 23–33. p.
- Lukács 1923 [LUKÁCS György] Georg Lukacs, *Geschichte und Klassenbewußtsein : Studien über marxistische Dialektik*, Berlin, Malik, 1923, (Kleine Revolutionäre Bibliothek, 9).
- Lukács 1931 LUKÁCS György, *A régebbi magyar irodalomhoz való viszonyunk : Hozzászólás*, SÁRLÓ ÉS KALAPÁCS, 1931. 9. sz. (szeptember), 55–57. p.

- p>Lukács 1971 LUKÁCS György,
- Történelem és osztálytudat*
- , szerkesztette VAJDA Mihály, Budapest, Magvető, 1971, (Lukács György Összes Művei).
p>Lukács 1982 LUKÁCS György,
- Esztétikai írások : 1930–1945*
- , szerkesztette SZIKLAI László, Budapest, Kossuth, 1982.
p>Lukács – Horváth M 1946 LUKÁCS György – HORVÁTH Márton,
- József Attila : A Magyar kommunista párt országos székházában 1945. december 2-án elhangzott két előadás*
- , Budapest, Szikra, 1946.
p>Luppol 1929 LUPPOL, Ivan Kapitonovics,
- Lenin und die Philosophie : Zur Frage des Verhältnisses der Philosophie zur Revolution*
- , Wien – Berlin, Literatur und Politik, 1929, (Marxistische Bibliothek, 15).
p>M. Pásztor 1973 M. PÁSZTOR József,
- József Attila részvétele a statáriális kivégzések elleni küzdelemben 1932-ben*
- , NÉPSZABADSÁG, 1973. 71. sz. (március 25.),
- Vasárnapi Melléklet*
- , 7. p.
p>M. Pásztor 1975 M. PÁSZTOR József,
- József Attila műhelyei : Lapok, szellemi és irodalmi csoportosulások*
- , Budapest, Kossuth, 1975.
p>M. Pásztor 1976
- Búvópatakok : A két világháború közötti baloldali folyóiratok szerkesztőinek, munkatársainak emlékezései*
- , gyűjtötte és sajtó alá rendezte M. PÁSZTOR József, Budapest, PIM – Népművelési Propaganda Iroda, 1976, (Irodalmi Múzeum).
p>M. Pásztor 1984 M. PÁSZTOR József, „
- Kezdetben volt Pakots*
- ”: Az IGE-íróhetek krónikája 1932–1936, Budapest, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1984.
p>M. Pásztor 1988
- Új írók, új írások : 1920–1944 : Irodalomelméleti viták a szocialista magyar munkásmozgalomban*
- , válogatta, szerkesztette, az előszót, az összekötő szövegeket és a jegyzeteket írta M. PÁSZTOR József, Budapest, Múzsák, 1988.
p>M. Pogány 1928 M. POGÁNY Béla,
- Dos Passos: A nagyváros*
- , NYUGAT, 1928. 21. sz. (november 1.), 624–625. p.
p>Mádl 1999 MÁDL Antal,
- Thomas Mann világ- és emberképe*
- , Budapest, Argumentum, 1999.
p>Mádl – Győri 1980
- Thomas Mann és Magyarország*
- , válogatta, szerkesztette és az előszót írta MÁDL Antal, GYŐRI Judit, Budapest, Gondolat, 1980.
p>Madzsar 1928
- Társadalmi lexikon*
- , szerkesztette MADZSAR József, Budapest, Népszava, 1928.
p>Madzsar 1933 MADZSAR József,
- Egységfront*
- , TÁRSADALMI SZEMLE, 1933. 2. sz. (február), 49–53. p.
p>Magyar Nap 1937/170 [Szerző nélkül], A TESz Hitler nyomán sterilizálni akarja a magyar írókat, MAGYAR NAP, 1937. 170. sz. (július 25.), 3. p.
p>Magyarország 1934/281 [szerző nélkül], A háromnapos írói ankét teljes „programja”: December közepén feltárul az ország előtt a megdöbbenő írói nyomor, MAGYARORSZÁG, 1934. 281. sz. (december 13.), 8. p.
p>Magyarország 1935/101 [szerző nélkül], Az új szellemi front, MAGYARORSZÁG, 1935. 101. sz. (május 4.), 5. p.
p>Maibaum 1932 MAIBAUM Gyula,
- Mégegyszer a marxista válságelmélet*
- , KORUNK, 1932. 6. sz. (június), 487–488. p.
p>Makai 1931 MAKAI Ödön,
- Rovás : Vihar MórícZ Zsigmond körül : Levél a szerkesztőhöz*
- , VÁSÁRHELYI FRISZ ÚjsÁG, 1931. 81. sz. (március 22.), 3. p.
p>Mandelslo 2008 MANDELSLO, Johann Albrecht von,
- Voyage en Perse and en Inde (1637–1640) : Le Journal de Johann Albrecht von Mandelslo*
- , présentation, notes et traduction de Françoise de VALENCE, Paris, Chandeigne, 2008, (Collection Magellane, 42).
p>Mann L 2006 MANN Lajos,
- József Attila „szendergő szonett”-je*
- , HOLMI, 2006. 5. sz. (május), 585–590. p.

- Mann M 1967 MANN Miklós, *Adalékok dr. Schönstein Sándor tevékenységéhez*, COMMUNICATIONES EX BIBLIOTHECA HISTORIAE MEDICAE HUNGARICA, 42. sz. 1967. 151–162. p.
- Mann, Th 1936a MANN, Thomas, *Európa és a humanizmus : Elmondotta a Coopération Intellectuelle* 1936. jún. 9-iki budapesti ülésén: Thomas Mann, fordította FARAGÓ László, APOLLO, 1936. 5. sz., 177–179. p.
- Mann, Th 1936b *Mai problémák : Beszélgetés Thomas Mann-nal*, ESTI KURIR, 1936. 136. sz. (június 16.), 6. p.
- Mann, Th 1936c MANN, Thomas, *Freud és a jövő*, fordította HEVESI András, SZÉP SZÓ, 6. sz. 1936. 2. kötet 6. füzet (július–augusztus), 217–232. p.
- Mann, Th 1937a MANN, Thomas, *Nachwort*. In: *Spanien : Menschen in Not*, Herausgegeben Sozialistische Frauen der Schweiz, Aarau, Druckereigen, 1937, 41–42. p.
- Mann, Th 1937b MANN, Thomas, *Utószó*, [fordító nélkül], SZÉP SZÓ, 12. sz. 1937. 4. kötet 2. füzet (március), 97–102. p.
- Mann, Th 1938 MANN, Thomas, *Achtung, Europa! : Aufsätze zur Zeit*, Stockholm, Bermann – Fischer, 1938.
- Mann, Th 1945 MANN, Thomas, *Európa, vigyázz!*, fordította KOMLÓS Aladár, Budapest, Anonymus, 1945, (Politikai Remekírók Tára).
- Mannheim 1996 MANNHEIM Károly, *Ideológia és utópia*, fordította MEZEI I. György, Budapest, Atlantisz, 1996, (Mesteriskola).
- Márai 1940 MÁRAI Sándor, *Egy úr emléke*, PESTI HÍRLAP, 1940. 63. sz. (március 19.), 5. p.
- Markovits 1967 MARKOVITS Györgyi, *Munkásmozgalom és cenzúra harca a két világháború között*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve : 1965–1966*, felelős szerkesztő KOVÁCS Ilona, szerkesztette FERENCZY Endréné [et al.], Budapest, OSZK, 1967, 516–535. p.
- Markovits 1970 MARKOVITS Györgyi, *A Népszava harca az új Magyarországért*, MAGYAR KÖNYV-SZEMLE, 1970. 1–2. sz., 14–21. p.
- Markovits 1978 MARKOVITS Györgyi, *Honi hontalanok és hontalan honiak – az új Magyarországért : 1919–1945*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve : 1974–1975*, felelős szerkesztő KOVÁCS Ilona, szerkesztette FERENCZY Endréné [et al.], Budapest, OSZK, 1978, 539–631. p.
- Márkus 1962 MÁRKUS László, *A két világháború közötti francia fasiszta irányzatok jellegéről*, TÖRTÉNELMI SZEMLE, 1962. 3–4. sz., 575–586. p.
- Martinkó 1982 MARTINKÓ András, *Okatootáia felfedezése gyümölcsöző tévutak után*, IRODALOM-TÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1982. 3. sz., 275–289. p.
- Marx 1859 MARX, Karl, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin, Duncker, 1859.
- Marx 1905–1910 MARX, Karl, *Theorien über den Mehrwert : Aus dem nachgelassenen Manuskript „Zur Kritik der politischen Ökonomie“*, Herausgegeben von Karl KAUTSKY, Stuttgart, Dietz, 1905–1910.
- Marx 1907 MARX, Karl, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, Herausgegeben von Karl KAUTSKY, Stuttgart, Dietz, 1907.
- Marx 1918 MARX Károly, III. *Napóleon államcsinyje*, fordította GARAMI Ernő, Budapest, Népszava, 1918.
- Marx 1921 MARX, Karl, *A tőke : A közgazdaságtan bírálata*, 1–2. kötet, fordította GUTH Antal, Wien, Fischer, 1921, (Szociológia : Társadalomtudományi Művek Gyűjteménye, 1–2).
- Marx 1932 MARX, Karl, *Der historische Materialismus : Die Frühschriften*, Band 1–2, Herausgegeben von Siegfried LANDSHUT, Jacob Peter MAYER und F. SALOMON, Leipzig, Kröner, 1932, (Kröners Taschenausgabe, 91–92).

- Marx 1949 MARX, Karl, *A tőke : a politikai gazdaságtan bírálata*, 1–3. kötet, RUDAS László és NAGY Tamás fordítása; sajtó alá rendezte a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, Budapest, Kossuth, 1949.
- Marx 1951 MARX, Karl, *A tőke : A politikai gazdaságtan bírálata*, 3. kötet 3. könyv, *A tőkés termelés összefolyamata*, fordította NAGY Tamás, Budapest, Szikra, 1951.
- Marx 1962 MARX, Karl, *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*, sajtó alá rendezte a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, Budapest, Kossuth, 1962.
- Marx – Engels 1905–1909 MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *Marx és Engels válogatott művei*, 1–2. kötet, szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel kísérte és a fordítást átnézte SZABÓ Ervin, fordította BRESZTOVSZKY Ernő [et al.], *Marx és Engels élete* GARAMI Ernőtől, Budapest, Népszava – Politzer, 1905–1909.
- Marx – Engels 1919 MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *A kommunista kiáltvány*, KAUTSKY Károly előszavával, fordította SZABADOS Sándor, Budapest, Népszava, 1919, (Munkáskönyvtár).
- Marx – Engels 1926 MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *I. Feuerbach Gegensatz von materialistischer und idealistischer Anschauung*, MARX–ENGELS ARCHIV, 1926. 1. sz., 233–306. p.
- Marx – Engels 1930–1931 MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *Über historischen Materialismus : Ein Quellenbuch*, Band 1–2, Zusammengestellt, mit Vorwort und Anmerkungen versehen von Hermann DUNCKER, Berlin, Internationaler Arbeiter-Verlag, 1930–1931, (Elementarbücher des Kommunismus, 13–14).
- Marx – Engels 1974 MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *Német ideológia*, fordította KISLÉGI NAGY Dénes, sajtó alá rendezte a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, Budapest, Magyar Helikon – Európa, 1974.
- Marx – Engels 1975 MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *Marx és Engels válogatott művei*, 1–3. kötet, válogatta Vörös Gyula, szerkesztette RECSKI Ágnes, a szerkesztő munkatársa CSIBRA Judit, Budapest, Kossuth, 1975.
- MASCH1m Ld. Schönstein [1932–1933]; Schönstein 1932.
- MASCH1n *Marxistische Arbeiter Schulung : Kursus 1 : Politische Ökonomie*, Heft 1–10, herausgegeben von Hermann DUNCKER, Alfons GOLDSCHMIDT, Karl August WITTFOGEL, Wien – Berlin, Verlag für Literatur und Politik, 1930–1931.
- MASCH2m Ld. Lakatos P P 1932–1933.
- MASCH2n *Marxistische Arbeiter Schulung : Kursus 2 : Geschichte der Internationalen Arbeiterbewegung*, Heft 1–6, herausgegeben von Hermann DUNCKER, Alfons GOLDSCHMIDT, Karl August WITTFOGEL, Wien – Berlin, Verlag für Literatur und Politik, 1930–1931.
- Matheika 1926 MATHEIKA János, *A magyar forradalmi irodalomról*. In: *Új Előre : Naptár 1927*, New York, Új Előre, 1926, 90–94. p.
- Matheika 1931a MATHEIKA János [et al.], *A magyar proletáriródlom plattformtervezete*, SARLÓ és KALAPÁCS, 1931. 6. sz. (június), 50–56. p. (*Proletáriródlom* rovat)
- Matheika 1931b MATHEIKA János [et al.], *A magyar proletáriródlom plattformtervezete*, Az Út, 1931. 6. sz. (június), 6. p.
- Matheika 1932 MATHEIKA János, *Nyilatkozat*, SARLÓ és KALAPÁCS, 1932. 5. sz. (május), 79–80. p.
- Mécs 1930 MÉCS László, *Az ember és az árnyéka : Versek*, Kassa, Kazinczy – Athenaeum, 1930. (Utánnomások: 2. és 3. kiadásjelzéssel, 1930.)
- Mécs 1971 MÉCS László, *Aranygyapjú : Válogatott versek : 1923–1968*, válogatta és szerkesztette BRUDI Zsuzsa közreműködésével RÓNAY György, Buffalo, Hungarian Cultural Foundation, 1971.

- Mécs 1987 MÉCS László, *Aranygyapjú : Válogatott versek : 1923–1968*, 2., bővített kiadás, válogatta és szerkesztette BRUDI Zsuzsa közreműködésével RÓNAV György, a bővítést válogatta és a kötetet szerkesztette FÉNYI Ottó, Budapest, Ecclesia, 1987.
- MEGA 1/1.1 MARX, Karl, *Werke und Schriften bis Anfang 1844 nebst Briefen und Dokumenten*, herausgegeben von David RIAZANOV, Frankfurt am Main, Marx–Engels-Archiv, 1927, (Karl Marx – Friedrich Engels Historisch-kritische Gesamtausgabe : Werke, Schriften, Briefe; Abteilung 1. Band 1. Halbband 1.)
- MEGA 1/3 MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *Die Heilige Familie und Schriften von Marx von Anfang 1844 bis Anfang 1845*, herausgegeben von D. RIAZANOV, Berlin, Marx–Engels-Verlag, 1932, (Karl Marx – Friedrich Engels Historisch-kritische Gesamtausgabe : Werke, Schriften, Briefe; Abteilung 1. Band 3.)
- MEGA 1/5 MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *Die deutsche Ideologie : Kritik in der neuesten deutschen Philosophie in ihren Repräsentanten Feuerbach, B. Bauer und Stirner, und des deutschen Sozialismus in seinen verschiedenen Propheten 1845–1846*, herausgegeben von David RIAZANOV, Berlin, Marx–Engels-Verlag, 1932, (Karl Marx – Friedrich Engels Historisch-kritische Gesamtausgabe : Werke, Schriften, Briefe; Abteilung 1. Band 5.)
- MEGA 1–14 MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *Karl Marx – Friedrich Engels Historisch-kritische Gesamtausgabe : Werke, Schriften, Briefe*, Band 1–13, herausgegeben von David RIAZANOV und Vladimir ADORATSKIJ, Frankfurt am Main – Berlin – Moskau, Marx–Engels-Archiv – Marx–Engels-Verlag – Literatur und Politik – Ausländischer Arbeiter in der UdSSR – Fremdsprachige Literatur, 1927–1941.
- MEGA 5 ENGELS, Friedrich, *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft. Dialektik der Natur : 1873–1882*, herausgegeben Vladimir ADORATSKIJ, Moskau – Leningrad, Ausländischer Arbeiter in der UdSSR, 1935, (Karl Marx – Friedrich Engels Historisch-kritische Gesamtausgabe : Werke, Schriften, Briefe; Abteilung 5.)
- Melczer 1975 MELCZER Tibor, *Vágó Márta: József Attila*, LITERATURA, 1975. 3–4. sz., 222–227. p.
- Méliusz 1936 MÉLIUSZ József, *Új magyar folyóiratok*, KORUNK, 1936. 6. sz. (június), 520–521. p.
- MEM 1957–1988 MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 1–51. kötet, sajtó alá rendezte a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, Budapest, Kossuth, 1957–1988.
- MEM1 1957 MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *Karl Marx és Friedrich Engels művei* : 1. kötet, 1839–1844, sajtó alá rendezte a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, Budapest, Kossuth, 1957.
- MEM2 1958 Marx, Karl – Engels, Friedrich, *Karl Marx és Friedrich Engels művei* : 2. kötet, 1844–1846, sajtó alá rendezte a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, Budapest, Kossuth, 1958.
- MEM3 1960 MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *Karl Marx és Friedrich Engels művei* : 3. kötet, 1845–1846, sajtó alá rendezte a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, Budapest, Kossuth, 1960.
- MEM8 1962 MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *Karl Marx és Friedrich Engels művei* : 8. kötet, 1851–1853, sajtó alá rendezte a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, Budapest, Kossuth, 1962.
- MEM13 1965 MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *Karl Marx és Friedrich Engels művei* : 13. kötet, 1859–1860, sajtó alá rendezte a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, Budapest, Kossuth, 1965.

- MEM21 1970 MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *Karl Marx és Friedrich Engels művei* : 21. kötet, 1883–1889, sajtó alá rendezte a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, Budapest, Kossuth, 1970.
- MEM23 1967 MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *Karl Marx és Friedrich Engels művei* : 23. kötet, *A tőke* : 1. könyv : *A politikai gazdaságtan bírálata*, sajtó alá rendezte a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, Budapest, Kossuth, 1967.
- MEM42 1981 MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *Karl Marx és Friedrich Engels művei* : 42. kötet, 1844–1848, sajtó alá rendezte a Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége, Budapest, Kossuth, 1981.
- Mészáros 1964 MÉSZÁROS, István, *Attila József e l'arte moderna*, Milano, Lerici, 1964, (Poeti Europei : Saggi e Prose, 1).
- Mészáros 2004 MÉSZÁROS István, *József Attila és a modern művészet*, fordította CSALA Károly, az utószót írta AGÁRDI Péter és ANDOR László, Budapest, Argumentum – Lukács Archívum, 2004, (Alternatívák).
- Mihály E 2016 MIHÁLY Eszter, *József Attila „megvalósítási elve” : Gondolatok József Attila Marx szimbolizmusa című vázlatáról*, LITERATURA, 2016. 4. sz., 368–377. p.
- Miklós T 1986–1987 MIKLÓS Tamás, *József Attila-tanulmányok szövegének és keletkezési idejének helyreállítása*, MEDVETÁNC, 1986. 4. sz. – 1987. 1. sz., 143–182. p.
- Miklós T 1988a MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988, (Gyorsuló Idő).
- Miklós T 1988b MIKLÓS Tamás, *Ösztön és civilizáció : József Attila „freudomarxizmusa”*, VILÁGOSSÁG, 1988. 2. sz. (február), 96–100. p.
- Milotay 1931a MILOTAY István, *Az emberség és az okosság : Levél Móricz Zsigmondhoz*, MAGYARSÁG, 1931. 61. sz. (március 15.), 1–2. p.
- Milotay 1931b [MILOTAY István] (M. I.), *A Móricz-ügy*, MAGYARSÁG, 1931. 96. sz. (április 29.), 1. p.
- MINOSZF *Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban : Dokumentumgyűjtemény*, 1–2. kötet, szerkesztőbizottság G. D. OBICSKIN, VASS Henrik [et al.], Budapest, Kossuth, 1968.
- MIT6 *A magyar irodalom története* : 6. kötet : 1919-től napjainkig, főszerkesztő SÓTÉR István, szerkesztette SZABOLCSI Miklós, Budapest, Akadémiai, 1966.
- MKL *Magyar Katolikus Lexikon*, 1–15. kötet, főszerkesztő DIÓS István, szerkesztő VICZIÁN János, Budapest, Szent István Társulat, 1993–2010.
- MMTL *Munkásmozgalom-történeti lexikon*, szerkesztette VASS Henrik, BASSA Endre, KABOS Ernő, Budapest, Kossuth, 1976.
- Mohácsy – Vasy 1996 MOHÁCSY Károly – VASY Géza, *Irodalom a középiskolák IV. osztálya számára*, Budapest, Korona, 1996.
- Molnár E 1931a [MOLNÁR Erik] JESZENSZKY Erik, *A kapitalista termelési mód válsága*, KORUNK, 1931. 5. sz. (május), 321–329. p.
- Molnár E 1931b [MOLNÁR Erik] JESZENSZKY Erik, *A spanyol forradalom fejlődésének anyagi tényezői*, KORUNK, 1931. 7. sz. (július), 497–504. p.
- Molnár E 1931c [MOLNÁR Erik] JESZENSZKY Erik, *Kapitalizmus és külkereskedelem*, KORUNK, 1931. 10. sz. (október), 678–686. p.
- Molnár E 1931d [MOLNÁR Erik] JESZENSZKY Erik, *A társadalom fogyasztóereje*, KORUNK, 1931. 11. sz. (november), 753–760. p.
- Molnár E 1931e [MOLNÁR Erik] JESZENSZKY Erik, *Tőkés fejlődés és tőkés piac*, KORUNK, 1931. 12. sz. (december), 877–886. p.
- Molnár E 1932a [MOLNÁR Erik] JESZENSZKY Erik, *Tőkés külkereskedelem*, [1. rész], KORUNK, 1932. 1. sz. (január), 5–9. p.

- Molnár E 1932b [MOLNÁR Erik] Jeszenszky Erik, *Tőkés külkereskedelem*, [2. rész], KORUNK, 1932. 2. sz. (február), 110–117. p.
- Molnár E 1932c [MOLNÁR Erik] Jeszenszky Erik, *Marxista válságelmélet és logika*, KORUNK, 1932. 2. sz. (február), 153–159. p.
- Molnár E 1932d [MOLNÁR Erik] Jeszenszky Erik, *A gyarmati kapitalizmus*, KORUNK, 1932. 3. sz. (március), 170–178. p.
- Molnár E 1932e [MOLNÁR Erik] Jeszenszky Erik, *A társadalom termelő- és fogyasztó erejének fogalma a marxizmus reláció-elméletében*, KORUNK, 1932. 4. sz. (április), 265–271. p.
- Molnár E 1932f [MOLNÁR Erik] Jeszenszky Erik, *Válasz az előbbiekre*, KORUNK, 1932. 6. sz. (június), 489–492. p.
- Molnár E 1932g [MOLNÁR Erik] Jeszenszky Erik, *Válasz az előbbiekre*, KORUNK, 1932. 7–8. sz. (július–augusztus), 612. p.
- Molnár E 1932h [MOLNÁR Erik] Jeszenszky Erik, *A tőkés világpiac*, KORUNK, 1932. 9. sz. (szeptember), 613–622. p.
- Molnár E 1932i [MOLNÁR Erik] Jeszenszky Erik, *Skolasztika vagy dialektika : Válasz József Attilának*, KORUNK, 1932. 9. sz. (szeptember), 690–692. p.
- Molnár E 1932j [MOLNÁR Erik] Jeszenszky Erik, *A tőkés társadalom fejlődéstörvényei*, KORUNK, 1932. 10. sz. (október), 736–743. p.
- Molnár E 1932k [MOLNÁR Erik] Jeszenszky Erik, *A tőkés tervgazdálkodás és a – fasizmus : II.*, KORUNK, 1932. 10. sz. (október), 774–776. p.
- Molnár E 1932l [MOLNÁR Erik] Jeszenszky Erik, *Autarkia és világgpiaci függőség*, KORUNK, 1932. 11. sz. (november), 810–821. p.
- Molnár E 1932m [MOLNÁR Erik] Jeszenszky Erik, *Birtokelosztás Magyarországon*, KORUNK, 1932. 12. sz. (december), 895–900. p.
- Molnár G T 1998 MOLNÁR Gábor Tamás, *Költőiség, köznapiság, konvenció : Kosztolányi Dezső: Őszi reggeli*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1998. 1–2. sz., 172–180. p.
- Molnár T 1936a MOLNÁR TIBOR, *A haladó szellemű magyar írók a „Szép Szó” köré tömörülnek*, BRASSÓI LAPOK, 1936. 151. sz. (július 3.), 4. p.
- Molnár T 1936b MOLNÁR Tibor, *Beszélgetés a magyar Panait Istraitval : József Attila három pohár sör mellett egy különös életről, különös lélekről beszél*, BRASSÓI LAPOK, 1936. 153. sz. (július 5.), 4. p.
- Mónus 1935 [MÓNUS Illés] -s -s, *Hol az írók helye?*, SZOCIALIZMUS, 1935. 5. sz. (május), 227. p.
- Móricz Zs 1930 Móricz Zsigmond *nyilatkozik prágai útjáról*, PESTI NAPLÓ, 1930. 264. sz. (november 20.), 8. p.
- Móricz Zs 1931a MÓRICZ Zsigmond, *Az irodalom és a „faji jelleg”*, NYUGAT, 1931. 5. sz. (március 1.), 285–287. p.
- Móricz Zs 1931b MÓRICZ Zsigmond, *A magyar lélek válsága és a nemzeti irodalom kötelessége*, NYUGAT, 1931. 6. sz. (március 16.), 357–365. p.
- Móricz Zs 1931c MÓRICZ Zsigmond, *Ha Petőfi élne...*, PESTI NAPLÓ, 1931. 63. sz. (március 18.), 1. p.
- Móricz Zs 1935 MÓRICZ Zsigmond, *Az őstehetségek – kortünetek*, PESTI NAPLÓ, 1935. 51. sz. (március 2.), 1–2. p.
- Móricz Zs 1938 MÓRICZ Zsigmond, *Nagyon fáj : Az egyetlen teher: az Élet : József Attila emlékeztet magamra*, SZÉP SZÓ, 21. sz. 1938. 6. kötet 1. füzet (január–február), 23–29. p.
- Móricz Zs 1940 [MÓRICZ Zsigmond] m. zs., *A halál megszgyén*, KELET NÉPE, 1940. 7. sz. (július), 20. p.
- Móser 1981 MÓSER Zoltán, *Bartók és József Attila*, TISZATÁJ, 1981. 3. sz. (március), 44–53. p.

- p.
- Mózes 1968 Mózes Huba, „Az értelemig és tovább”, UTUNK, 1968. 43. sz. (október 24.), 4. p.
- Mózes 1970 Mózes Huba, „Majd a szabadság békesége is eljön...” : Portrévázlat József Attiláról, Kolozsvár, Dacia, 1970.
- MRT 1920 Magyarországi Rendeleték Tára, Budapest, Magyar Királyi Belügyminisztérium, 1920.
- MTT 1914 Magyar Törvénytár, Budapest, Franklin Társulat, 1914.
- Muhel 2013 MUHEL Gábor, „Kétes létben a bizonyosság” : A hiány teremő ereje József Attila életművében, KULTÚRA ÉS KRITIKA online folyóirat, 2013. április 10. Site: www.kuk.hu
- Munkácsy – Trencsényi-Waldapfel 1965 Húsz év, MUNKÁCSY Magdolna interjúja TRENCSENYI-WALDAPFEL Imrével, MAGVETŐ, 1965. 2. sz., 203–207. p.
- Murányi 1997 MURÁNYI GÁBOR, Egy kézirat elé. In: Szántó J 1997, 189–191. p.
- Murányi 2005 MURÁNYI GÁBOR, Egy kézirat elé. In: Szántó J 2005, 251–252. p.
- Murányi 2015 MURÁNYI GÁBOR, Percemberek : Múlt századi munkásnyűzás, HETI VILÁGGAZDASÁG, 2015. 43. sz. (október 24.), 40–42. p.
- Müller 1957 MÜLLER Lajos, „Küzdtünk híven a forradalomért” : Emlékek és gondolatok József Attiláról. In: JAE 1957, 281–289. p.
- N. Horváth 1992 N. HORVÁTH Béla, „Egy, ki márványból rak falut” : József Attila és a folklór, Szekszárd, Babits, 1992.
- N. Horváth 1996 N. HORVÁTH Béla, Varázsvers vagy filozofikus létértelmezés? : József Attila: A hetedik. In: Szigeti L S 1996, 219–232. p.
- N. Horváth 1997 N. HORVÁTH Béla, „A költő hasztalan vonít”, TISZATÁJ, 1997. 12. sz. (december), Diákmelléklet, 1–12. p.
- N. Horváth 1999 N. HORVÁTH Béla, A hetedik : József-Attila tanulmányok, Budapest, Pannonica, 1999.
- N. Horváth 2000 N. HORVÁTH Béla, József Attila : 1905–1937, Horpács, Mikszáth, 2000, (Életmű-kalauz, 4).
- N. Horváth 2001 N. HORVÁTH Béla, „Amikor verset ír az ember / nem írni volna jó” : József Attila-töredékek 1937-ből. In: Kabdebó L 2001, 235–241. p.
- N. Horváth 2003a N. HORVÁTH Béla, Szocializmus és mélylélektan : Wilhelm Reich és József Attila. In: Tverdota – Veres A 2003, 130–140. p.
- N. Horváth 2003b N. HORVÁTH Béla, „Az idő lassan elszívárog” : Idő-képzetek József Attila költészetében, PALÓCFÖLD, 2003. (Ünnepi Könyvhét különszám), 55–64. p.
- N. Horváth 2003c N. HORVÁTH Béla, Wilhelm Reich- és József Attila-párhuzamok, FORRÁS, 2003. 12. sz. (december), 74–81. p.
- N. Horváth 2006a N. HORVÁTH Béla, Egyéniség és valóság : Tanulmányok József Attiláról, Budapest, Nap, 2006, (Magyar Esszék).
- N. Horváth 2006b N. HORVÁTH Béla, Marxtól Reichig. In: Prágai 2005a, 85–99. p.
- N. Horváth 2007a N. HORVÁTH Béla, József Attila, az értekező : Lengyel András: „...gondja kél a gondolatban” : Az értekező József Attiláról, JELENKOR, 2007. 2. sz. (február), 228–232. p.
- N. Horváth 2007b N. HORVÁTH Béla, Marxtól Marxig : A Hegel, Marx, Freud emberképe, TISZATÁJ, 2007. 6. sz. (június), 83–90. p.
- N. Horváth 2008 N. HORVÁTH Béla, A líra logikája : József Attila, Budapest, Akadémiai, 2008, (Nemzeti Klasszikusok).
- N. Horváth 2009a Költők és koruk : Babits Mihály és József Attila, szerkesztette N. HORVÁTH Béla, Szekszárd, Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar, 2009.

- N. Horváth 2009b N. HORVÁTH Béla, *József Attila: Egyéniség és valóság*, LITERATURA, 2009. 2. sz., 201–217. p.
- N. Horváth 2011 N. HORVÁTH Béla, *A politikum esztétikája : József Attila Kosztolányi-kritikájának szövegváltozatai*, LITERATURA, 2011. 3. sz., 267–272. p.
- N. Horváth 2015 N. HORVÁTH Béla, *József Attila és kortársai : Tanulmányok, esszék, kritikák*, Budapest, Nap, 2015, (Magyar Esszék).
- Nádas P 2017 NÁDAS Péter, *Világlo részletek : Emléklapok egy elbeszélő életéből*, 1–2. kötet, Budapest, Jelenkor, 2017.
- Nádass 1929a NÁDASS József, *József Attila: Nincsen apám se anyám*, SZOCIALIZMUS, 19. évf. 1929. 5. sz. (május), 166–167. p.
- Nádass 1929b NÁDASS József, *Nincsen apám, se anyám*, KORUNK, 1929. 7–8. sz. (július–augusztus), 597. p.
- Nádass 1932 [NÁDASS József] n–s, A „Társadalmi Szemle”, MUNKA, 25. sz. 1932. 5. sz. (szeptember–október), 716–717. p.
- Nádass 1957 NÁDASS József, *Néhány emlék tizenkét esztendőből*. In: JAE 1957, 157–169. p.
- Nádass 1964 NÁDASS József, *Emlékek a Korunkról : Gaál Gáborról*, KORTÁRS, 1964. 6. sz. (június), 960–962. p.
- Nagy A 1935 NAGY Antal, [A középosztály és a vajudó világ], COBDEN, 1935. 5. sz. (május), 225–226. p. (Cím nélküli hozzászólás a Cobden folyóirat A középosztály és a vajudó világ című ankétján.)
- Nagy Cs 1989a NAGY Csaba, *Nyilatkozat, ÉLET ÉS IRODALOM*, 1988. 32. sz. (augusztus 5.), 2. p.
- Nagy Cs 1989b NAGY Csaba, *Miért nem ő? : Egy eltűnt József Attila-kézirat nyomában*, KORTÁRS, 1989. 9. sz. (szeptember), 116–123. p.
- Nagy Cs 1992 NAGY Csaba, *Miért nem ő? : Eseménytörténeti és szövegrekonstrukció*. In: Horváth I – Tverdota 1992, 325–353. p.
- Nagy Emil 1929 NAGY Emil, *Berky és a Bethlenizmus berkei*, PESTI NAPLÓ, 1929. 63. sz. (március 17.), 3. p.
- Nagy Emma 1930 NAGY Emma, *Az ember és az árnyéka*, PÁSZTORTÚZ, 1930. 25–26. sz. (december 31.), 612–613. p.
- Nagy L 1931 NAGY Lajos, *Könyv az ifjúság nemi problémáiról*, KORUNK, 1931. 10. sz. (október), 736–741. p.
- Nagy L 1935 NAGY Lajos, *Az irodalom szabadsága : Hozzászólás az új szellemi front vitájához*, MAGYARORSZÁG, 1935. 97. sz. (április 30.), 5. p.
- Nagy Sz. P 1978 NAGY Sz. Péter, *A Toll : 1929–1938*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1978. 4. sz., 444–458. p.
- Nagy Sz. P 1990a *A népi-urbánus vita dokumentumai : 1932–1947*, válogatta, szerkesztette és az utószót írta Nagy Sz. Péter, Budapest, Rakéta, 1990.
- Nagy Sz. P 1990b NAGY Sz. Péter, *Zsolt Béla*, Budapest, Akadémiai, 1990, (Kortársaink).
- Négyesy 1931a NÉGYESY László, *Nemzeti jelleg és irodalom*, BUDAPESTI HIRLAP, 1931. 43. sz. (február 22.), 1–2. p.
- Négyesy 1931b NÉGYESY László, *Szellemi életünk torzképe : Válasz Móricz Zsigmondnak*, BUDAPESTI HIRLAP, 1931. 55. sz. (március 8.), 9–10. p.
- Némédi 1985 NÉMEDI Dénes, *A népi szociográfia : 1930–1935*, Budapest, Gondolat, 1985.
- Nemes D 1981 NEMES Dezső, *A biatorbágyi merénylettől a statáriumig*, PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1981. 1. sz. (március), 3–46. p.
- Nemes L 1935 NEMES Lajos, *Az őstehetségek és a művészet*, GONDOLAT, 1935. 3. sz. (április), 225–228. p.

- Németh A 1929 NÉMETH Andor, *Az előregeedett folyóirat*, A TOLL, 1929. 7. sz. (június 2.), 25–26. p.
- Németh A 1932 NÉMETH Andor, *A párisi kommiün* : 1871, Budapest, Pantheon, 1932.
- Németh A 1936 NÉMETH Andor, *A mogorva angyal* : *Marginalia a József-regényhez*, SZÉP SZÓ, 10. sz. 1936. 3. kötet 3. füzet (december), 260–265. p.
- Németh A 1937a NÉMETH Andor, *Látogatás József Attilánál*, Ujság, 1937. 202. sz. (szeptember 5.), 37. p.
- Németh A 1937b NÉMETH Andor, *Mit illik József Attiláról tudni?*, Ujság, 1937. 282. sz. (december 12.), 31. p.
- Németh A 1938a NÉMETH Andor, *Utószó*. In: JAÖV 1938, 555–562. p.
- Németh A 1938b NÉMETH Andor, *Utószó egy utószóhoz* : *József Attila verseinek első gyűjteményes kiadása*, SZÉP SZÓ, 25. sz. 1938. 6. kötet 5. füzet (július), 477–479. p. (*Költők és művek* rovat)
- Németh A 1944 NÉMETH Andor, *József Attila*, Budapest, Cserépfalvi, 1944.
- Németh A 1947–1948 NÉMETH Andor, *József Attila és kora*, CSILLAG, 1947–1948 : [1] *Első rész* : *Gyermekévek* : 1. *Attila vagy Pista*, 1947. 1. sz. (december), 2–7. p.; [2] *Első rész* : *Gyermekévek* : 2. *A diák*, 1948. 2. sz. (január), 9–17. p.; [3] *Második rész* : *Ifjúság* : 1. *Politika és szerelem*, 1948. 3. sz. (február), 17–25. p.; [4] *Második rész* : *Ifjúság* : 1. *Politika és szerelem* [folytatás], 1948. 4. sz. (március), 26–34. p.; [5] *Harmadik rész* : *Férfikor* : 1. *Harcos esztendő*, 1948. 5. sz. (április), 23–31. p.; [6] *Harmadik rész* : *Férfikor* : 1. *Harcos esztendő* [folytatás], 1948. 6. sz. (május), 23–30. p.; [7] *Harmadik rész* : *Férfikor* : *A semmi ágán*, 1948. 7. sz. (június), 10–19. p.; [8] *Harmadik rész* : *Férfikor* : *A lapszerkesztő*, 1948. 8. sz. (július), 28–34. p.; [9] *Harmadik rész* : *Férfikor* : *A halál partszegélyén*, 1948. 9. sz. (augusztus), 34–42. p.; [10] *Harmadik rész* : *Férfikor* : *A halál partszegélyén* [folytatás], 1948. 10. sz. (szeptember), 1–9. p.
- Németh A 1948 NÉMETH Andor, *Utószó József Attila élettörténetéhez*, CSILLAG, 1948. 13. sz. (december), 1–5. p.
- Németh A 1952–1953 NÉMETH Andor *Emlékiratai*. Kézirat. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirtattár Analekta V. 5086.
- Németh A 1973 NÉMETH Andor, *A szélén behajtvá* : *Válogatott írások*, sajtó alá rendezte RÉZ Pál, a bevezetőt írta DÉRY Tibor, Budapest, Gondolat, 1973.
- Németh A 1989 NÉMETH Andor, *József Attiláról*, sajtó alá rendezte RÉZ Pál, Budapest, Gondolat, 1989.
- Németh A 1991 NÉMETH Andor, *József Attila*, 2., javított kiadás, Budapest, Akadémiai, 1991, (Egyéniség és Alkotás).
- Németh A 2005 NÉMETH Andor, *József Attila*, DÉRY Tibor esszéjével, Kolozsvár, Polis, 2005, (Kettős Tükörben).
- Németh E – Bokor L 2014 *Tanúsítvány és műbizonylat* : *Történelem, irodalom, igazság*, NÉMETH Erzsébet interjúja BOKOR Leventével. In: N. E., *Kortárs írók, költők Erzsébetvárosban* : *Interjúk*, Budapest, Alterra, 2014. Online közlés. Site: magtarsasag.files.wordpress.com/2011/10/interjc3ba.pdf
- Németh G. B 1966 NÉMETH G. Béla, *Az önmegszólító verstípusról* : *Különös tekintettel József Attilára*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1966. 5–6. sz., 546–571. p.
- Németh G. B 1969 NÉMETH G. Béla, *Még, már, most* : *József Attila egy kései verstípusáról*, ALFÖLD, 1969. 6. sz. (június), 64–76. p.
- Németh G. B 1978 NÉMETH G. Béla, *A románcostól a tragikusig* : *Műfajváltás és szemléletalakulás Kosztolányinál*, JELENKOR, 1978. 11. sz. (november), 1058–1065. p.
- Németh G. B 1980a NÉMETH G. Béla, *A kimondás törvénye* : *A kései József Attila világgképéről és poétikájáról*, ÚJ ÍRÁS, 1980. 8. sz. (augusztus), 3–19. p.

- Németh G. B 1980b NÉMETH G. Béla, *A pszichologizmus ellen, a pszichológia mellett : József Attila kritikai és elméleti gondolkodásának néhány vonása*, VALÓSÁG, 1980. 12. sz. (december), 27–37. p.
- Németh G. B 1981 NÉMETH G. Béla, *Küllő és kerék : Tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1981.
- Németh G. B 1982a NÉMETH G. Béla, *7 kísérlet : A kései József Attiláról*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1982.
- Németh G. B 1982b NÉMETH G. Béla, *[Hozzászólás]*. In: Fenyő D. Gy 1982, 333–336. p.
- Németh I 1995 NÉMETH István, *Németország [a két világháború között]*. In: 20. századi egyetemes történet, 1. kötet, 1890–1945, szerkesztették DIÓSZEGI István, HARSÁNYI Iván, KRAUSZ Tamás, NÉMETH István, Budapest, Korona, 1995, 260–279. p.
- Németh Lajos 1983 NÉMETH Lajos, *József Attila művészettörténész szemmel*. In: B. Csáky 1983, 211–219. p.
- Németh László 1928 NÉMETH László, *Népiség és népiesség*, NAPKELET, 1928. 4. sz. (február 15.), 274–276. p.
- Németh László 1929a NÉMETH László, *Nincsen anyám, se apám : József Attila versei*, NYUGAT, 1929. 22–23. sz. (december 1.), 649–650. p.
- Németh László 1929b NÉMETH László, *Nép és író : Bevezető a Bartha Miklós Társaság február 27-iki Magyar föld estélyén*, NAPKELET, 1929. 5. sz. (március 1.), 357–359. p.
- Németh László 1931 NÉMETH László, *Tamási Áron*, NYUGAT, 1931. 17. sz. (szeptember 1.), 307–310. p.
- Németh László 1933–1935 NÉMETH László, *Ember és szerep*, KALANGYA, 1933–1935: I. fejezet, [1]–6. rész, 1933. 11. sz. (november), 707–719. p.; II. fejezet, [7]–9. rész, 1933. 12. sz. (december), 766–780. p.; II. fejezet, 10–11. rész, 1934. 1. sz. (január), 39–47. p.; II. fejezet, 11. [folytatása]–12. rész, 1934. 2. sz. (február), 111–121. p.; II. fejezet, 13–14. rész, 1934. 3. sz. (március), 195–205. p.; II. fejezet, 14. [folytatása] – [15.] rész, 1934. 4. sz. (április), 274–283. p.; II. fejezet, 16–17. rész, 1934. 5. sz. (május), 355–366. p.; II. fejezet, 18. rész, 1934. 6. sz. (június), 433–437. p.; II. fejezet, 19. rész, 1934. 7–8. sz. (július–augusztus), 540–545. p.; II. fejezet, 20–[22]. rész, 1934. 10. sz. (október), 735–743. p.; II. fejezet, 23. rész, 1934. 11. sz. (november), 805–811. p.; II. fejezet, 24. rész, 1934. 12. sz. (december), 895–901. p.; II. fejezet, 25. rész, 1935. 1. sz. (január), 43–48. p.
- Németh László 1934a NÉMETH László, *Ember és szerep*, Kecskemét, Tanu, 1934.
- Németh László 1934b NÉMETH László, *Östehetségek és fogalomzavar*, BUDAPESTI HIRLAP, 1934. 191. sz. (augusztus 25.), 5. p.
- Németh László 1934c NÉMETH László, *Nép Eötvös-kollégiuma*, BUDAPESTI HIRLAP, 1934. 254. sz. (augusztus 26.), 5. p.
- Németh László 1934d NÉMETH László, *Két sors közt : Zárshó az östehetségek vitájához*, BUDAPESTI HIRLAP, 1934. 192. sz. (november 11.), 7. p.
- Németh László 1935a NÉMETH László, *Író és hatalom : Hozzászólás az új szellemi front vitájához*, MAGYARORSZÁG, 1935. 101. sz. (május 4.), 5. p.
- Németh László 1935b NÉMETH László, *Kert, magyarság és minőség-szocializmus*, MAGYARORSZÁG, 1935. 104. sz. (május 8.), 3. p.
- Németh László 1940 NÉMETH László, *Magyar radikalizmus*, KELET NÉPE, 1940. 21. sz. (december 1.), 1–4. p.
- Németh László 1957 NÉMETH László, *Magyar műhely*, KORTÁRS, 1957. 1. sz. (január), 45–57. p.
- Németh László 1989a NÉMETH László, *Életmű szilánkokban : Tanulmányok, kritikák, vallomások*, 1–2. kötet, szerkesztette, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta GREZSA Ferenc, Budapest, Magvető – Szépirodalmi, 1989, (Németh László Munkái).

- Németh László 1989b NÉMETH László, *Sorskérdések : Elvek képek nélkül; Mozgalom; A történelem fölél; Világosodás*, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta GREZSA Ferenc; Budapest, Magvető – Szépirodalmi, (Németh László Munkái).
- Népszava 1930/188 G. S., *A kurzusirodalom kis tükre : Magyar irodalom franciául*, NÉPSZAVA, 1930. 188. sz. (augusztus 20.), 8–9. p.
- Népszava 1931/47 [Szerző nélkül], *A Toll február 25. számának tartalma*, NÉPSZAVA, 1931. 47. sz. (február 27.), 8. p. (Hírek rovat)
- Népszava 1932/146 [Szerző nélkül], *Pör egy orvosi könyv miatt*, NÉPSZAVA, 1932. 146. sz. (július 10.), 15. p. (Hírek rovat)
- Népszava 1935/96 [Szerző nélkül], *Megjelent a Szocializmus májusi száma*, NÉPSZAVA, 1935. 111. sz. (május 17.), 2. p.
- Népszava 1936/80 (*), [A „Szép Szó”], NÉPSZAVA, 1936. 80. sz. (április 5.), 12. p. (Művészet, irodalom rovat)
- Népszava 1937/82 [Szerző nélkül], *Belügyi nyomozók Balmazújvároson*, NÉPSZAVA, 1937. 82. sz. (április 13.), 3. p.
- Neufeld 1931a NEUFELD Béla, *A társadalmi realitás és a neurózisok*, KORUNK, 1931. 6. sz. (június), 415–420. p.
- Neufeld 1931b [NEUFELD Béla], *Marxista irodalom*, KORUNK, 1931. 10. sz. (október), 744. p.
- Neufeld 1934 NEUFELD Béla, *A társadalmi realitás és a neurózisok*, KORUNK, 1931. 6. sz. (június), 415–420. p.
- Nietzsche 1907 [NIETZSCHE, Friedrich] Nietzsche Frigyes, *Zarathustra : Mindenkinek és senkinek se való könyv*, fordította FÉNYES Samu, Budapest, a fordító kiadása, 1907.
- Nietzsche 1908 [NIETZSCHE, Friedrich] Nietzsche Frigyes, *Im-ígyen szóla Zarathustra*, fordította WILDNER Ödön, Budapest, Grill, 1908, (Társadalomtudományi Könyvtár).
- Nietzsche 1910 [NIETZSCHE, Friedrich] Nietzsche Frigyes, *A tragédia eredete vagy görögség és pesszimizmus*, fordította és jegyzetekkel ellátta FÜLEP Lajos, Budapest, Franklin, 1910, (Filozófiai írók tára, 23).
- Nietzsche 1986 NIETZSCHE, Friedrich, *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*, fordította KERTÉSZ Imre, Budapest, Európa, 1986, (Mérleg).
- Nothnagel 2012 NOTHNAGEL Zoltán, „Különbözőneműek folytonossága” : *Heinrich Rickert tudományfilozófiája József Attila értelmezésében*. In: Angyalosi 2012, 101–108. p.
- Nothnagel 2014 NOTHNAGEL Zoltán, *Szómágia és marxizmus : József Attila „névvarázs-elméletének” fejlődésmenté az Irodalom és szocializmusig*, ELSŐ SZÁZAD, 2014. 2. sz. (Nyár), 107–124. p.
- Nothnagel 2015 NOTHNAGEL Zoltán, *Mi a tétje a marxizmusnak József Attila gondolkodástörténetében?* In: *Válság és kultúra : A doktoriskolák IV. nemzetközi magyarságtudományi konferenciájának előadásai*, szerkesztette BENE Sándor, DOBOS István, Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2015, 69–80. p.
- Nothnagel 2017 NOTHNAGEL Zoltán, *Mit ér a költő, ha szocialista? : A művészet szerepének változása a gondolkodó József Attila pályáján*, LITERATURA, 2017. 1–2. sz., 128–136. p.
- Nyerges 1964 NYERGES András, *József Attila kiadatlan könyvkritikája*, ÚJ ÍRÁS 1964. 10. sz. (október), 1255. p.
- Nyerges 1999 *Gorombaságok könyve*, válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket összeállította NYERGES András, Budapest, Helikon, 1999.
- Nyíri 1979 *A magyar marxista filozófia a két világháború között : Válogatás, válogatta, szerkesztette NYÍRI Kristóf, bevezeti HERMANN István*, Budapest, Kossuth, 1979.

- Orlovsky 1997 „Mint sok fát gyümölcssel...” : Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére, írták barátai, kollégái és tanítványai, szerkesztette ORLOVSKY Géza, Budapest, ELTE, 1997.
- Ormos 2009 ORMOS Mária, *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században*, Budapest, Napvilág, 2009.
- Osztoivits Á 1996 OSZTOIVITS Ágnes, *Rejtőzködő kéziratok : Tverdota György a József Attila-kép változásáról*, MAGYAR NEMZET, 1996. 85. sz. (április 11.), 14. p.
- Osztroluczky 2005 OSZTROLUCZKY Sarolta, „Egy kis játékot én is érdemelnék...” : Fónikus harmónia és anagrammatikus jelenségek József Attila néhány kései versében. In: Barták – Sciacovelli 2005, 184–196. p.
- Osztroluczky 2006 OSZTROLUCZKY Sarolta, *Saját magá(ny)ról beszélő szöveg*. In: Horváth Krisztina – Szitár 2006, 278–299. p.
- Osztroluczky 2014 OSZTROLUCZKY Sarolta, „Veszem a szót...” : A „keletkező szó” poétikája József Attila költészetében, Budapest, Ráció, 2014, („...és a szöveg beszél” : Művek – Értelmezések – Elméletek, 4).
- Ottó F 1964 OTTÓ Ferenc, *Bartók Béla és József Attila*, KORTÁRS, 1964. 11. sz. (november), 1836–1837. p.
- Paál 1937 PAÁL Ferenc, *Van-e német veszély Magyarországon*, UJ SZELLEM, 1937. 17. sz. (október 15.), 6–8. p.
- Pákozdy 1933 PÁKOZDY Ferenc, *Külvárosi éj : József Attila újabb költeményeiből*, TÁRSADALMI SZEMLE, 1933. 2. sz. (február), 87–88. p.
- Paksa 2013 PAKSA Rudolf, *Magyar nemzetiszocialisták : Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*, Budapest, MTA BTK TTI – Osiris, 2013.
- Pálfi 2001 PÁLFI Ágnes, *Hová vezetnek a „vadnyomok”?* In: Kabdebó L 2001, 186–208. p.
- Pálfi 2002 PÁLFI Ágnes, *Anorganikus vagy új-organikus? : József Attila Eszméletének értelmezéséhez*, IRODALOMTUDOMÁNY, 2002. 1–2. sz., 169–199. p.
- Pálfi 2004 PÁLFI Ágnes, *József Attila mitopoézise a Medáliákban*. In: Szitár 2004, 320–337. p.
- Pallas 1893–1900 *Pallas nagy lexikona : Az összes ismeretek enciklopédiája*, 1–18. kötet, Budapest, Pallas, 1893–1900.
- Pálmai 1981 *Szocializmus : Szociáldemokrata folyóirat : 1906–1918 : Repertórium*, összeállította PÁLMAI Magda, Budapest, MSZMP KB Párttörténeti Intézete – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1981.
- Palmier 2006 PALMIER, Jean-Michel, *Weimar in Exile : The Antifascist Emigration in Europe and America*, translated by David FERNBACH, London – New York, Verso, 2006.
- Pán 1935 PÁN Imre, *A vers és a csók*, SZÍNHÁZI ÉLET, 1935. 17. sz. (április 21–27.), 134–135. p. [Interjú Kosztolányi Dezsővel.]
- Pap 1935 PAP Károly, *A beolvádról : Hozzászólás az új szellemi front vitájához*, MAGYARORSZÁG, 1935. 99. sz. (május 2.), 5. p.
- Pauler 1920 PAULER Ákos, *Bevezetés a filozófiába*, Budapest, Pantheon, 1920.
- Pauler 1922 PAULER Ákos, *Aristoteles*, Budapest, Pfeifer, 1922, (Filozófiai Könyvtár, 1).
- Pauler 1925 PAULER Ákos, *Logika : Az igazság elméletének alapvonalai*, Budapest, Eggenberger, 1925.
- Pekár 1931a PEKÁR Gyula, *Hazafiság és nemzetköziség*, BUDAPESTI HIRLAP, 1931. 62. sz. (március 17.), 1–2. p.
- Pekár 1931b *Hogyan fogaadta Pekár Gyula kultuszállamtitkár korában Móricz Zsigmondot : Levél a szerkesztőhöz*, 8 ÓRAI UJSÁG, 1931. 63. sz. (március 18.), 5. p.

- péntek 1974 PÉNTÉK Imre,
- A tudatosság és művészi érvényesség [Hozzászólás]*
- . In: Angyal 1974, 50–54. p.
Péter 1959 PÉTER László,
- József Attila Összes Művei*
- III.
- Cikkek, tanulmányok, vázlatok*
- , IRODALOMTÖRTÉNET, 1959. 2. sz., 290–292. p.
Péter 1963 PÉTER László,
- József Attila a dogmatizmus ellen*
- , SZEGEDI EGYETEM, 1963. 5. sz. (április 10.), 4. p.
Péter 1966 PÉTER László,
- József Attila esztétikája : Forgács László könyve*
- , DÉLMAGYARORSZÁG, 1966. 37. sz. (február 13.) 7. p. In: Péter L 2000, 120–122. p.
Péter 1980a PÉTER László,
- József Attila útjain*
- , IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1980. 5–6. sz., 721–726. p.
Péter 1980b PÉTER László,
- Motívumnyomozás, ÉLET ÉS IRODALOM*
- , 1980. 44. sz. (november 1.), 4. p.
Péter 1996 PÉTER László,
- József Attila esztétikája : Forgács László könyve*
- , DÉLMAGYARORSZÁG, 1966. 37. sz. (február 13.) 7. p.
Péter 2000 PÉTER László,
- József Attila nyomában : Válogatott írások*
- , Budapest, Argumentum, 2000.
Pethőné Nagy 2001 PETHŐNÉ NAGY Csilla,
- Irodalomtankönyv : A középiskolák és gimnáziumok 12. évfolyama számára*
- , Budapest, Korona, 2001.
Petőcz P 1965 PETŐCZ Pál,
- A Gömbös-kormány irodalompolitikájáról : A „reformnemzedék”, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1965. 2. sz., 185–196. p.
Petrák 2000 PETRÁK Katalin, *Magyarok a Szovjetunióban : 1922–1945*, Budapest, Napvilág, 2000, (Politikatörténeti Füzetek, 16).
Petrák 2012 PETRÁK Katalin, *Emberi sorsok a 20. században : Magyar hadifoglyok és emigránsok a Szovjetunióban a két világháború között*, Budapest, Napvilág, 2012.
Pikler 1910 PIKLER Gyula, *A lelki élet alaptörvényei : Az eszmék helye a természetben*, Budapest, Sziklai, 1910, (Modern Könyvtár, 2).
Pintér I 1980 PINTÉR István, *A Szociáldemokrata Párt története : 1933–1944*, Budapest, Kossuth, 1980.
Pintér I 1985 PINTÉR István, *A KMP 1932. májusi plénumának előzményei és határozatai*, PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1985. 3. sz. (szeptember), 15–55. p.
Pintér I 1986a PINTÉR István, *József Attila és a munkásegység problémája*, KRITIKA, 1986. 2. sz. (február), 28–29. p. [A szöveg részben azonos a Pintér 1986b egyik fejezetével.]
Pintér I 1986b PINTÉR István, *A munkásegység körüli vita a KMP-ben 1933 első felében*, PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1986. 1. sz. (március), 18–47. p.
Pintér I 1987a PINTÉR István, *A KMP egységfront-politikájának problémái a Komintern VII. kongresszusa előestéjén*, PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1987. 1. sz. (január), 1–46. p.
Pintér I 1987b PINTÉR István, *A KMP-n belüli küzdelem a népfrontpolitika elfogadásáért 1935–1936 fordulóján*, PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1987. 4. sz. (április), 27–79. p.
Pintér I 1987c PINTÉR István, *A Márciusi Front : Előzmények és zászlóbontás*, Budapest, Kossuth, 1987.
Pintér I 1987d PINTÉR István, *A Márciusi Front : Előzmények és zászlóbontás*, TARSADALMI SZEMLE, 1987. 3. sz. (március), 82–91. p.
Plehanov 1923 [PLEHANOV, Georgij Valentyinovics] Plechanov György, *A marxizmus tudományos alapp problémái*, fordította SZABADOS Sándor, Berlin, Vereinigung Internationaler Anstalt, 1923, (Munka és Tudás Könyvtára, 5).*

- Plehanov 1933 [PLEHANOV, Georgij Valentyinovics] Plehanov, *A marxizmus tudományos alap-problémái*, [fordító nélkül], Budapest, Faust, 1933. (Európa Könyvtár).
- Plehanov 1982 PLEHANOV, Georgij Valentyinovics, *A marxizmus fő kérdései*, fordította FISCHER György és HITSEKER Mária, Budapest, Kossuth, 1982.
- PN 1926/155 [Szerző nélkül], *Felmentették a Vági-párt izgatással vádolt tagjait*, PESTI NAPLÓ, 1926. 155. sz. (július 13.), 4. p.
- PN 1934/290 D. L., *Hatezer év – egy könyvben : Beszélgetés Hatvany Bertalannal az „Ázsia lelke” című könyv írójával*, PESTI NAPLÓ, 1934. 290. sz. (december 23.), 18. p.
- PN 1936/48 [Szerző nélkül], *A „Szépszó” első száma*, PESTI NAPLÓ, 1936. 48. sz. (február 27.), 12. p. (*Kis hírek* rovat)
- PN 1937/84 [Szerző nélkül], *Németh Imre előadása az egyetemi ifjúság előtt az igazi magyar demokráciáról és a „Márciusi Front”-ról*, PESTI NAPLÓ, 1937. 84. sz. (április 15.), 7. p.
- Pócsi 1938 [PÓCSI Ferenc] P. F., *Vak vezet világtalant : József Attila tragikus halálának évfordulójára*, PRO CHRISTO, 1938. 12. sz. (december), 6. p.
- Polonyi 1930 [POLONYI György] P. Gy., *Mécs László: Az ember árnyéka*, MAGYAR HÍRLAP, 1930. 267. sz. (november 23.), 23. p.
- Pomogáts 1987 POMOGÁTS Béla, *Költészet és népiesség : Tanulmányok*, Békéscsaba, Új Auróra, 1987, (Új Auróra Füzetek).
- Pomogáts 2000 *A virágnak agyara van : In memoriam Kassák Lajos*, válogatta, szerkesztette és összeállította Pomogáts Béla, Budapest, Nap, 2000, (In Memoriam).
- Pomogáts 2002 POMOGÁTS Béla, *„A mai költő feladatai”*, A HÉT, 2002. 16. sz. (április 25.), 1. p.
- Pomogáts 2013 POMOGÁTS Béla, *Költő a költészetről : Jegyzetek Nemes Nagy Ágnes ars poeticájához*, LÁTÓ, 2013. 11. sz. (november), 87–92. p.
- Pongrácz 1982 PONGRÁCS Mária, *Az Arany című vers elemzése*. In: Fenyő D. Gy 1982, 163–180. p.
- Pór 2005 PÓR Péter, *Szavak a kocka hetedik lapján*, HOLMI, 2005. 4. sz. (április), 461–472. p.
- Prágai 2005a „Mint gondolatjel, vízszintes a tested...” : *Tanulmányok József Attiláról*, szerkesztette PRÁGAI Tamás, Budapest, Kortárs – Mindentudás Egyeteme, 2005.
- Prágai 2005b PRÁGAI Tamás, *Gazdaságosság és halálöszön József Attila költészetében*, TISZATÁJ, 2005. 4. sz. (április), 114–123. p.
- Pražák 1990 PRAŽÁK, Richard, *Cseh–magyar kulturális kapcsolatok 1945-ig*, REGIO, 1990. 7. sz. (július), 29–51. p.
- PSÖM5 2008 PETŐFI Sándor *Összes Költeményei : 1847 : Kritikai kiadás*, sajtó alá rendezte KERÉNYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 2008, (Petőfi Sándor Összes Művei: Új sorozat, 5).
- PSÖM7 1964 PETŐFI Sándor *Levelezése : [Kritikai kiadás]*, sajtó alá rendezte Kiss József, V. NYILASSY Vilma, Budapest, Akadémiai, 2008, (Petőfi Sándor Összes Művei, 7).
- Pümkösti 1930 PÜNKÖSTI Andor, *Tegnap. Ma. Holnap : Négy magyar regény*, UJSÁG, 1930. 272. sz. (november 29.), 2–3. p.
- Püski L 2016 PÜSKI Levente, *A Horthy-korszak szürke eminenciása : Károlyi Gyula, 1871–1947*, Pécs, Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, 2016.
- Radnóti Miklósné 2014 RADNÓTI MIKLÓSNÉ GYARMATI Fanni, *Napló 1935–1946 : 1. kötet, 1935–1940*, sajtó alá rendezte FERENCZ Győző, NAGY Zsejke, a jegyzeteket és az utószót írta F. Gy., Budapest, Jaffa, 2014.
- Rapaport 1931 RAPAPORT Samu, *Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása : Pszichanalitikai tanulmány*, Budapest, Lélekkutatás, 1931.

- Rauch – Misiunas – Taagepera 1994 RAUCH, Georg von – MISIUNAS, Romuald J. – TAAGEPERA, Rein, *A balti államok története*, fordította PÁLVÖLGYI Endre, BOJTÁR Péter, Budapest, Osiris – Századvég, 1994, (Europica Varietas).
- Reclus 1876 RECLUS, Élisée, *La Terre : 2. L'Océan. L'atmosphère. La vie : Description des phénomènes de la vie du globe*, Paris, Hachette, 1876.
- Reich 1925 REICH, Wilhelm, *Der triebhafte Charakter : Eine psychoanalytische Studie zur Pathologie des Ich*, Leipzig – Wien – Zürich, International Psychoanalytischer Verlag, 1925, (Neue Arbeiten zur ärztlichen Psychoanalyse, 4).
- Reich 1927 REICH, Wilhelm, *Die Funktion des Orgasmus : Zur Psychopathologie und zur Soziologie des Geschlechtslebens*, Leipzig – Wien, International Psychoanalytischer Verlag, 1927, (Neue Arbeiten zur ärztlichen Psychoanalyse, 6).
- Reich 1933 REICH, Wilhelm, *Charakteranalyse : Technik und Grundlagen für studierende und praktizierende Analytiker*, Wien, Selbstverl – Manz, 1933.
- Reich 1934 REICH, Wilhelm, *Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse*, Kopenhagen, Verlag für Sexualpolitik, 1934, (Politisch-Psychologische Schriftenreihe der Sexpol, 2).
- Reich 1970 REICH, Wilhelm, *Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse*. In: BERNFELD, Siegfried [et al.], *Psychoanalyse und Marxismus : Dokumentation einer Kontroverse*, einleitung von Hans Jörg SANDKÜHLER, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1970, 189–246. p.
- Reich 2009 REICH, Wilhelm, *Die Funktion des Orgasmus : Sexualökonomische Grundprobleme der biologischen Energie*, 9. Auflage, Köln, Kiepenheimer & Witsch, 2009.
- Rejtő I 1952 REJTŐ István, *József Attila pere*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1952. 3–4. sz., 455–464. p.
- Rejtő I 1966 REJTŐ István, *Zalka Máté kéziratok hagyatéka*, Budapest, MTAK, 1966, (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai, 2).
- Remenyik 1935 REMENYIK Zsigmond, *Költő és a valóság*, Budapest, Pantheon, 1935.
- Révai 1951 RÉVAI József, [Beszéd a Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusán 1951. február 26-án]. In: Révai 1952, 5–40. p.
- Révai 1952 RÉVAI József, *Kulturális forradalmunk kérdései*, Budapest, Szikra, 1952.
- Révai 1958 RÉVAI József, *József Attila költészetéről*. In: Szántó J – Kovács E 1958, 5–40. p.
- Révai 1959 RÉVAI József, *József Attila-problémák*, MTA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI, 16. kötet, 1959. 1–4. sz., 5–34. p. (Az Osztály 1958. október 23–24. között rendezett József Attila-ülésszakának előadása.)
- Révai 1960 RÉVAI József, *Válogatott irodalmi tanulmányok*, jegyzetekkel ellátta BÓKA László [et al.], Budapest, Kossuth, 1960.
- Révai 1968 RÉVAI József, *Válogatott irodalmi tanulmányok*, szerkesztette és a jegyzeteket írta F. MAJLÁT Augusztá, Budapest, Kossuth, 1968.
- Révai 1974 RÉVAI József, *József Attila*, szerkesztette, a bevezetőt írta és a jegyzeteket készítette ERKI EDIT, Budapest, Kossuth, 1974, (Eszttitikai Kiskönyvtár).
- Réz P 1987 *Szép Szó : József Attila emlékének*, felelős szerkesztő Réz Pál, Budapest – Bratislava, Szépirodalmi – Madách, 1987. (A Szép Szó József Attila-emlékszámanak hasonmás kiadása.)
- Réz P 2002 *Hajnali rézség : In memoriam Kosztolányi Dezső*, válogatta, szerkesztette, összeállította Réz Pál, Budapest, Nap, 2002, (In Memoriam).
- Rickert 1923 RICKERT, Heinrich, *Kultúrtudomány és természettudomány*, fordította POSCH Árpád; átnézte VÁRKONYI Hildebrand, Budapest, Franklin, 1923, (Ember és Természet).
- Róheim 1932 RÓHEIM Géza, *A csurunga népe*, Budapest, Leblang, 1932.

- Romsics 1996 ROMSICS Ignác, *Kincstár, kormányfők, Bethlen István miniszterelnöksége*, RUBICON, 1996. 10. sz., 12–16. p.
- Romsics 2000 *Magyar történeti szöveggyűjtemény : 1914–1999*, 1–2. kötet, szerkesztette ROMSICS Ignác, Budapest, Osiris, 2000, (Osiris Tankönyvek).
- Romsics 2001 ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, 3., javított, bővített kiadás, a térképeket szerkesztette, az ábrákat rajzolta SEBŐK László; a fényképeket válogatta JALSOVSZKY Katalin, Budapest, Osiris, 2001, (Osiris Tankönyvek).
- Romsics 2008 ROMSICS Ignác, *Történelem, történetírás, hagyomány : Tanulmányok és cikkek : 2002–2008*, Budapest, Osiris, 2008.
- Romsics 2010 ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, 4., javított, bővített kiadás, a térképeket szerkesztette, az ábrákat rajzolta SEBŐK László, a fényképeket válogatta JALSOVSZKY Katalin, Budapest, Osiris, 2010, (Osiris Tankönyvek).
- Rónay Gy 1971 RÓNAY György, *Mécs László*. In: Mécs 1971, 9–38. p.
- Rónay Gy 2012 RÓNAY György, *Triptichon : Harsányi Lajos, Sík Sándor, Mécs László*, Budapest, Kairosz, 2012.
- Róth 2013 RÓTH Judit, „A költő sose lódit” : József Attila Thomas Mann üdvözlése című versének újraértelmezése. In: *Adsumus X–XI. : Tanulmányok a XII. és XIII. Eötvös Konferencia előadásaiból*, Budapest, Eötvös Collegium, 2013, 29–41. p.
- Rózsa 1974 RÓZSA Endre, *Humanizmus és forradalmiság József Attila költészetében [Hozzászólás]*. In: *Angyal* 1974, 13–26. p.
- Russell 1922 RUSSELL, Bertrand, *The Problem of China*, London, George Allen and Unwin, 1922.
- Russell 1932 RUSSELL, Bertrand, *Kína és a kínai probléma*, fordította, bevezető GESZTI Lajos, Budapest, Athenaeum, 1932.
- Sallay 1982 SALLAY Géza, *Az intuíció József Attilánál és Crocénál*. In: *Fenyő D. Gy* 1982, 57–67. p.
- Sándor P 1932 [SÁNDOR Pál] Nikolaus Waubke, *Pszichokultura*, TÁRSADALMI SZEMLE, 1932. 4. sz. (május), 155–158. p.
- Sándor P 1940 SÁNDOR Pál, *Az igazi József Attila*, Budapest, Hajnal, 1940.
- Sándor P 1957 SÁNDOR Pál, *Emlékeim József Attiláról*. In: *JAE* 1957, 309–333. p.
- Sándor P 1970 SÁNDOR Pál, *A Népszava és a kommunisták a felszabadulás előestéjén*, MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 1970. 1–2. sz., 1–13. p.
- Sándor P 1973 SÁNDOR Pál, *A magyar filozófia története 1900–1945*, 1–2. kötet, Budapest, Magvető, 1973, (Elvek és Utak).
- Sári L 2003 SÁRI László, *Ázsia hasznáról : Hatvany Bertalan, az orientalista*. In: *A Hatvanyak emlékezete : 2001. szeptember 19-én, Hatvanban megrendezett tudományos konferencia kibővített anyaga*, szerkesztette HORVÁTH László, Hatvan, Hatvany Lajos Múzeum, 2003, (Hatvany Lajos Múzeum Füzetek, 18).
- Sárközi É 2007 *A kémikus, a pszichiáter, a jogász és az irodalomtörténet : József Attila értelmezések*, szerkesztette SÁRKÖZI Éva, Budapest, ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet – L'Harmattan, 2007.
- Sárközi É 2017 SÁRKÖZI Éva, *Ahogy azt a nagy Móricz – Hegedűs, Négyesy és József Attila – elképzei : Egy 1931-es vita és háttere*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 2017. 2. sz., 236–254. p.
- Sárközi Gy 1935 SÁRKÖZI György, *Polgár és paraszt : Hozzászólás az új szellemi front vitájához*, MAGYARORSZÁG, 1935. 95. sz. (április 27.), 3. p.

- p>Sárközy P 1971 SáRKÖZY Péter,
- Kései sirató*
- , IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1971. 6. sz., 709–724. p.
p>Sárközy P 1993 SáRKÖZY Péter,
- Croce e Gramsci – in Ungheria*
- . In:
- Ellenszélben : Gramsci és Lukács – ma*
- , szerkesztette SZABÓ Tibor, Szeged, Szegedi Lukács Kör, 1993, 277–286. p.
p>Sárközy P 1996 SáRKÖZY Péter, „Kiterítenek úgyis” : József Attila kései költészete, Budapest, Argumentum, 1996.
p>Sárközy P 2004 SáRKÖZY Péter,
- Croce József Attiláról, József Attila Crocéről*
- . In:
- Benedetto Croce 50 anni dopo : Benedetto Croce 50 év után*
- , szerkesztette FONTANINI Krisztina, KELEMEN János, TAKÁCS József, Budapest, Aquincum, 2004, 461–464. p.
p>Schabas 2002 SCHABAS, William,
- The Abolition of the Death Penalty in International Law*
- , Cambridge, Cambridge University Press, 2002.
p>Schopenhauer 1819 SCHOPENHAUER, Arthur,
- Die Welt als Wille und Vorstellung*
- , 1–4. Bücher, Leipzig, Brockhaus, 1819.
p>Schopenhauer 1913 SCHOPENHAUER, Arthur,
- A zene esztétikája*
- , fordította Bogáti Adolf, Budapest, Franklin, 1913, (Olcsó Könyvtár).
p>Schopenhauer 1919 SCHOPENHAUER, Arthur,
- Die Welt als Wille und Vorstellung : Erster Theil*
- , Leipzig, Inselverlag, 1919.
p>Schopenhauer 1924 SCHOPENHAUER, Arthur,
- Parerga és Paralipomena : Kisebb filozófiai írások*
- , fordította LIEBERMANN Pál [et al.], 1–4. kötet, Budapest, Világirodalom, 1924, (Schopenhauer Válogatott Munkái, 3).
p>Schopenhauer 1991 SCHOPENHAUER, Arthur,
- A világ mint akarat és képzet*
- , fordította TANDORI Ágnes, TANDORI Dezső; utószó, jegyzetek NAGY Sándor; latin és görög idézetek fordítása TAR Ibolya, Budapest, Európa, 1991.
p>Schönstein [1932–1933] Marx közgazdaságtana, 1–7. füzet, szerkesztette Hermann DUNCKER, Alfonse GOLDSCHMIDT, Karl August WITTFOGEL, fordította SCHÖNSTEIN Sándor; a fordítást ellenőrizte MADZSAR József, Budapest, Pannonia, [1932–1933], (Marxizmus, 1): 1–2. füzet,
- A munkabér és a tőke akkumulációja*
- , 1–2. rész; 3–4. füzet,
- Az értéktöbblet elosztása*
- , 1–2. rész; 5. füzet,
- Marx értékelmélete*
- ; 6. füzet,
- Tőke és értéktöbblet*
- , 1. rész; 7. füzet,
- Tőke és értéktöbblet*
- , 2. rész.
p>Schönstein 1932 Marx közgazdaságtana, 1–6. füzet, 2. kiadás, szerkesztette Hermann DUNCKER, Alfonse GOLDSCHMIDT, Karl August WITTFOGEL, fordította SCHÖNSTEIN Sándor; a fordítást ellenőrizte MADZSAR József, Budapest, Neufeld, 1932, (Marxizmus, 1): 1–2. füzet,
- A munkabér és a tőke akkumulációja*
- , 1–2. rész; 3–4. füzet,
- Az értéktöbblet elosztása*
- , 1–2. rész; 5. füzet,
- Marx értékelmélete*
- ; 6. füzet,
- Tőke és értéktöbblet*
- , 1. rész.
p>Schöpflin 1937 SCHÖPFLIN Aladár,
- A magyar irodalom története a XX. században*
- , Budapest, Grill, 1937.
p>Schöpflin 1940 SCHÖPFLIN Aladár,
- Szász Zoltán halálára*
- , NYUGAT, 1940. 5. sz. (május), 261–262. p.
p>Schütz 1934 SCHÜTZ Antal,
- Pauler és a keresztény bölcsélet*
- . In:
- Pauler Ákos emlékkönyv*
- , Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934, (A Magyar Filozófiai Társaság Könyvtára, 6), 54–61. p.
p>Schweitzer 2002 SCHWEITZER Pál,
- Az „igaz” és a „valódi” : Thomas Mann fogalmi ellentétpárja József Attilának az írói üdvözlő költeményében*
- , IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 2002. 3–4. sz., 314–327. p.
p>Seres 2006 SERES Attila,
- A magyar–szovjet diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok főbb problémái : 1922–1935*
- , Doktori disszertáció, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Doktori Iskola, 2006.

- Sík 1953 SÍK Sándor, *József Attila emlékezete*, VIGILIA, 1953. 1. sz. (január), 53–54. p.
- Simándy 1936 [SIMÁNDY Pál] S. P., „Szép Szó”, SZABADSÁG, 1936. 9. sz. (március 1.), 5. p.
- Simor 2004 SIMOR András, *Észrevételek József Attila verseinek közlési módjáról*, EZREDVÉG, 2004. 4. sz. (április), 63–69. p.
- Sinclair 1938 SINCLAIR, Upton, *Upton Sinclair irodalom története*, fordította BENAMY Sándor, Budapest, Epocha, 1938.
- Sinkó 1928 SINKÓ Ervin, *Amerika regénye*, NYUGAT, 1928. 23. sz. (december 1.), 766–768. p.
- Sipos B 2004 SIPOS Balázs, *A politikai újságírás mint hivatás : Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*, Budapest, Napvilág, 2004, (Critica).
- Sipos B 2007 SIPOS Balázs, „Törvényünk háborús még” : József Attila és a büntető igazságszolgáltatás. In: Sárközi É 2007, 179–193. p.
- Sipos B 2011 SIPOS Balázs, *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban : Politika- és társadalomtörténeti vázlat*, Budapest, Argumentum, 2011.
- SK 1931/12 [Szerző nélkül], *Az irodalmi platform-tervezet : Határozat*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1931. 12. sz. (december), 58–59. p.
- SK 1932/10–11 [Szerző nélkül], *A halálbüntetés ellen*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1932. 10–11. sz. (október–november), 84. p.
- SK 1933/2 A Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetsége titkársága mellett működő magyar bizottság, *Mire tanít bennünket a szovjetírók plénuma*, SARLÓ ÉS KALAPÁCS, 1933. 2. sz. (február), 33–37. p.
- Sollner 1957 SOLLNER József, *József Attila a mozgalomban*. In: JAE 1957, 278–280. p.
- Sombart 1924 SOMBART, Werner, *Der proletarische Sozialismus : Marxismus*, Band 1–3, Jena, Gustav Fischer, 1924.
- Somlyó Gy 1971a *Hallomás : Harminchat új francia költő*, válogatta, bevezette, fordította, jegyzetek SOMLYÓ György, Budapest, Európa, 1971, (Modern Könyvtár, 209).
- Somlyó Gy 1971b SOMLYÓ György, *Mire tanít a költő? – és hogyan tanítják?*, ÉLET ÉS IRODALOM, 1971. 27. sz. (június 5.), 5. p.
- Somlyó Gy 1975a SOMLYÓ György, *A költészet évadai*, 4. kötet, *Két szó között*, Budapest, Magvető, 1975.
- Somlyó Gy 1975b SOMLYÓ György, A „filozófiára kényszerített” költő, NÉPSZABADSÁG, 1975. 22. sz. (január 26.), *Vasárnapi Melléklet*, 7. p.
- Somlyó Gy 1977 SOMLYÓ György, *A költészet vérszerződése*, Budapest, Szépirodalmi, 1977.
- Somlyó Gy 1980a SOMLYÓ György, „Az esztétikai funkció autonóm jellegéről” vagy „A költészet nyomorúsága. In: S. Gy, *Philoktétész sebe : Bevezetés a modern költészetbe*, Budapest, Gondolat, 1980, 353–425. p.
- Somlyó Gy 1980b SOMLYÓ György, *Tisztelet a poétikai Gondolkodónak is*, SOMOGY, 1980. 2. sz. (február), 9–10. p.
- Somlyó Gy 1980c SOMLYÓ György, *A költészet: „Visszavonhatatlan tanúság”*, HÍD, 1980. 7–8. sz. (július–augusztus), 944–955. p.
- Somlyó Gy 1983 SOMLYÓ György, A „szükséges fölösleg”. In: B. Csáky 1983, 177–194. p.
- Somogyi J 1926 SOMOGYI József, *A fenomenológia történeti és kritikai vizsgálata*, Budapest, Budavári Tudományos Társaság, 1926.
- Somos 1999 SOMOS Róbert, *Pauler Ákos élete és filozófiája*, Budapest, Paulus Hungarus – Kairosz, 1999.
- Sós 1935 SÓS Endre, *[A középosztály és a vajudó világ]*, COBDEN, 1935. 8. sz. (augusztus), 336–337. p. (Cím nélküli hozzászólás a Cobden folyóirat A középosztály és a vajudó világ című ankétján.)

- Stoll 1978 STOLL Béla, *Az új József Attila-kiadás műhelyéből : József Attila legjobb barátja*, KORTÁRS, 1978. 4. sz. (április), 615–618. p.
- Stoll 1979 STOLL Béla, *Az új József Attila-kiadás műhelyéből*, KORTÁRS, 1979. 5. sz. (május), 773–779. p.
- Szabó Ágnes 1976 SZABÓ Ágnes, *A KMP újjászervezése és első kongresszusa*, Budapest, Kossuth, 1976, (Munkásmozgalom-történeti Tanulmányok).
- Szabó Ágnes 1978 SZABÓ Ágnes, *Stromfeld Aurél és a huszas évek magyar munkásmozgalma*, HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK, 1978. 4. sz., 473–483. p.
- Szabó D 1931 SZABÓ Dezső, *A némettség útja*, MAGYAR ÉLET, 1931. 1. sz. (július), 14–18. p.
- Szabó Gy 1959 SZABÓ György, *József Attila és az izmusok*, A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI, 1959. 1–4. sz., 98–108. p.
- Szabó L 1935 SZABÓ Lőrinc, „Jobb” és „bal” és a „reformok” : Hozzászólás az új szellemi front vitájához, MAGYARORSZÁG, 1935. 94. sz. (április 26.), 3. p.
- Szabolcsi B 1955 SZABOLCSI Bence, *József Attila „dallamai”*, CSILLAG, 1955. 5. sz. (május), 900–905. p.
- Szabolcsi B 1959 SZABOLCSI Bence, *Vers és dallam : Tanulmány a magyar irodalom köréből*, Budapest, Akadémiai, 1959.
- Szabolcsi M 1955 SZABOLCSI Miklós, *Adalékok József Attila verseihez*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1955. 2. sz., 190–191. p.
- Szabolcsi M 1958a SZABOLCSI Miklós, *Jegyzetek és dokumentumok*. In: JAÖM3 1958, 279–458. p.
- Szabolcsi M 1958b SZABOLCSI Miklós, *József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla : Kísérlet*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1958. 4. sz., 440–461. p.
- Szabolcsi M 1959a SZABOLCSI Miklós, *Költészet és korszerűség*, Budapest, Magvető, 1959.
- Szabolcsi M 1959b SZABOLCSI Miklós, *József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla : Kísérlet*, A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY KÖZLEMÉNYEI, 14. kötet, 1959. 1–4. sz., 35–63. p.
- Szabolcsi M 1963a SZABOLCSI Miklós, *Fiatal életek indulója : József Attila pályakezdése*, Budapest, Akadémiai, 1963, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 11).
- Szabolcsi M 1963b [SZABOLCSI Miklós] Sz. M., *Vita*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1963. 2. sz., 192. p.
- Szabolcsi M 1965 SZABOLCSI Miklós, *József Attila és az illegális Kommunista Párt viszonyának kérdéséhez*, KRITIKA, 1965. 11. sz. (november), 11–20. p. = PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1965. 4. sz., 30–46. p.
- Szabolcsi M 1968 SZABOLCSI Miklós, *A verselemzés kérdéseihez : József Attila: Eszmélet*, Budapest, Akadémiai, 1968.
- Szabolcsi M 1973 SZABOLCSI Miklós, *Változó világ – szocialista irodalom : Újabb tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1973, (Elvek és Utak).
- Szabolcsi M 1977 SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény : József Attila élete és pályája, 1923–1927*, Budapest, Akadémiai, 1977, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 32).
- Szabolcsi M 1980a SZABOLCSI Miklós, *Egy kiadatlan „Szép Szó” dokumentum*, KRITIKA, 1980. 4. sz. (április), 13–14. p.
- Szabolcsi M 1980b SZABOLCSI Miklós, *József Attila költői nyelvéről*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1980. 3. sz., 593–606. p.
- Szabolcsi M 1982 SZABOLCSI Miklós, *Eredmények és vitás kérdések a jubileumi év termésében*. In: Fenyő D. Gy 1982, 291–306. p.
- Szabolcsi M 1987 SZABOLCSI Miklós, *Bevezetés*. In: Hegyi – Tarján M 1987, 7–16. p.

- Szabolcsi M 1991 „A hetedik te magad légy!” : Újabb József Attila versértelmezések : Az ELTE Bölcsészettudományi Karának XX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén készült dolgozatok, szerkesztette SZABOLCSI Miklós, Budapest, ELTE, 1991.
- Szabolcsi M 1992 SZABOLCSI Miklós, „Kemény a menny” : József Attila élete és pályája, 1927–1930, Budapest, Akadémiai, 1992, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 40).
- Szabolcsi M 1998 SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár : József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998, (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41).
- Szabolcsi M 2005 SZABOLCSI Miklós, *József Attila élete és pályája*, 1–2. kötet, Budapest, Kossuth, 2005.
- Szabolcsi M – Erdődy 1980 *József Attila útjain : Tanulmányok*, szerkesztette SZABOLCSI Miklós és ERDŐDY Edit, Budapest, Kossuth, 1980.
- Szabolcsi M – Illés L – József F 1982 *Világsszemlélet és irodalom : A magyar marxista irodalomsszemlélet kialakulásának dokumentumaiból*, szerkesztette SZABOLCSI Miklós, ILLÉS László, JÓZSEF Farkas, Budapest, Kossuth, 1982.
- Szakasits 1934 [SZAKASITS Árpád] (sz. á.), *Medvetánc : József Attila régibb és újabb költeményeinek gyűjteménye*, NÉPSZAVA, 1934. 289. sz. (december 23.), 6. p. (Művészet – Irodalom rovat)
- Szakasits 1943 SZAKASITS Árpád, *A munkás könyve*, Budapest, Szociáldemokrata Párt, 1943.
- Szalai 2002 SZALAI Miklós, *Újrendiség és korporativizmus a magyar politikai gondolkodásban : 1931–1944*, MÚLTUNK, 2002. 1. sz., 52–105. p.
- Szalatnai 1957 SZALATNAI Rezső, *József Attila és a szlovákiai magyarok*. In: JAE 1957, 247–262. p.
- Szántó G A 1975 SZÁNTÓ Gábor András, *Matheika János*. In: Illés L – József F 1975, 192–230. p.
- Szántó J 1954 [SZÁNTÓ Judit] [szerző nélkül], *József Attila eddig ismeretlen kézírataiból*, CSILLAG, 1954. 2. sz. (február), 263–268. p.
- Szántó J 1957 SZÁNTÓ Judit, *József Attila Irodalom és szocializmus : Adalékok az „Irodalom és szocializmus” kezdetéhez*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1957. 1–2. sz., 134–135. p.
- Szántó J 1961 SZÁNTÓ Judit, *József Attila hagyatékából : József Attila dedikációi*. In: *A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve : 1960–61*, szerkesztette BARÓTI Dezső, Budapest, PIM – Képzőművészeti Alap, 1961, 185–194. p.
- Szántó J 1962 SZÁNTÓ Judit, *József Attila és Victor Hugo*. In: *A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve : 1962*, szerkesztette BARÓTI Dezső, Budapest, PIM – Képzőművészeti Alap, 1962, 107–109. p.
- Szántó J 1972 SZÁNTÓ Judit, *József Attiláról*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta VÉRTES György, KRITIKA, 1972. 7. sz. (augusztus), 2–19. p.
- Szántó J 1984 SZÁNTÓ Judit *Ismeretlen naplója : 1938–1946*, közléteszi, a bevezetőt és a jegyzeteket írta MURÁNYI Gábor, KRITIKA, 1984. 8. sz. (augusztus), 2–12. p.
- Szántó J 1986 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette MURÁNYI Gábor, Budapest, Múzsák – PIM, 1986, (Irodalmi Múzeum).
- Szántó J 1997 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, 2., javított és bővített kiadás, sajtó alá rendezte, az előszót írta és a jegyzeteket készítette MURÁNYI Gábor, Budapest, Argumentum, 1997.
- Szántó J 2005 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, 3., javított és bővített kiadás, sajtó alá rendezte, az előszót írta és a jegyzeteket készítette MURÁNYI Gábor, Budapest, Noran, 2005.

- Szántó J – Kovács E 1958 *József Attila : 1905–1937*, szerkesztette SZÁNTÓ Judit, KOVÁCS Endréné, Budapest, Magyar Helikon, 1958, (A Petőfi Irodalmi Múzeum Kiadványai, 3).
- Szántó J – Méray 1947 MÉRAY TIBOR, „Egyedül? Kereken tizenötmillió proletárral!” : Beszélgetés Judittal, *József Attila feleségével*, SZABAD NÉP, 1947. 267. sz. (december 4.), 4. p.
- Szász 1935 SZÁSZ Zoltán, *Jobbra, balra vagy előre?*, PESTI NAPLÓ, 1935. 216. sz. (szeptember 22.), 11. p.
- Széchenyi Á 1982 SZÉCHENYI Ágnes, *József Attila emlékezetének változatai : Fejezetek a költőt megidéző versek történetéből*. In: Fenyő D. Gy 1982, 237–264. p.
- Széchenyi Á 1997 SZÉCHENYI Ágnes, „Sznobok és parasztok” : Válasz 1934–1938 : *Elvek, frontok, nemzedékek*, Budapest, Argumentum, 1997.
- Széchenyi Á 2017 SZÉCHENYI Ágnes, *A Szép Szó és a népi tróka mozgalma*, MÚLTUNK, 2017. 1. sz., 28–45. p.
- Szécsi 2016 SZÉCSI Gábor, „Ha lelked, logikád...” : Tudat és egyéniség problémája József Attila bölcséleti írásában, TISZATÁJ, 2016. 4. sz. (április), 29–39. p.
- Szegedy-Maszák 2010 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Pozsony, Kalligram, 2010, (Szegedy-Maszák Mihály Válogatott Munkái, 4).
- Székely 1980 SZÉKELY Gábor, *A Komintern és a fasiszmus : 1921–1929*, Budapest, Kossuth, 1980.
- Székely 1986 SZÉKELY Gábor, *A Komintern VII. kongresszusa*, HISTÓRIA, 1986. 1. sz., 26–28. p.
- Székely 2014 SZÉKELY Gábor, *Háborúk, forradalmak és a fasiszmus kora : Válogatott tanulmányok és írások*, Budapest, Volos, 2014.
- Szekfű 1920 SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék : Egy hanyatló kor története*, Budapest, Élet, 1920.
- Szekfű 1989 SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik*, Budapest, Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1989.
- Szél 1937 SZÉL Tivadar, *Öngyilkosság és gazdasági válság*, MAGYAR STATISZTIKAI SZEMLE, 1937. 12. sz. (december), 1039–1055. p.
- Szélpál 1933 SZÉLPÁL Árpád, *Mi dolgozik Zsolt Béla?*, NÉPSZAVA, 1933. 226. sz. (október 4.), 4. p.
- Szélpál 1938 SZÉLPÁL Árpád, *A szocialista költő*, SZÉP SZÓ, 21. sz. 1938. 6. kötet 1. füzet (január–február), 97–103. p.
- Szemenyei – Szigeti János 1977 *Vásárhelyi tanulmányok : Helytörténeti dolgozatok*, 8. kötet, szerkesztette SZEMENYEI Sarolta, SZIGETI János, Hódmezővásárhely, Hódmezővásárhelyi Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, 1977.
- Szénási 2013a SZÉNÁSI Zoltán, *Isten ösvényei : József Attila és Illyés Gyula Mécs László-kritikáiról*, REVUE D'ÉTUDES FRANÇAISES, 18. sz. 2013. 99–106. p.
- Szénási 2013b SZÉNÁSI Zoltán, *A munkás és a fegyenc : Az áldozat mint történelmi és poétikai tapasztalat József Attila és Pilinszky János lírájában*, IRODALOMISMERET, 2013. 4. sz., 40–50. p.
- Szerb 1934 SZERB Antal, *A magyar őstehetségek problémái*, BUDAPESTI HIRLAP, 1934. 203. sz. (szeptember 8.), 6. p.
- Szerdahelyi – Zoltai 1972 *Esztétikai kislexikon*, szerkesztette SZERDAHELYI István, ZOLTAI Dénes, Budapest, Kossuth, 1972, 331–332. p.
- Szerdahelyi 2005 SZERDAHELYI István, *A magányos kommunista : József Attila világnézeti fejlődéséhez*, EZREDVÉG, 2005. 4. sz. (április), 120–143. p.

- Szerdahelyi 2015–2016 SZERDAHELYI István, *József Attila-problémák*, 1–5. rész, *Ezredvég*, 1. rész: 2015. 6. sz. (november–december), 98–110. p.; 2. rész: 2016. 1. sz. (január–február), 118–133. p.; 3. rész: 2016. 2. sz. (március–április), 117–132. p.; 4. rész: 2016. 3. sz. (május–június), 103–119. p.; 5. rész: 2016. 4. sz. (július–augusztus), 119–134. p.
- Szerdahelyi 2017 SZERDAHELYI István, *József Attila és a „marxizálás” bartóki disszonanciája*, *Ezredvég*, 2017. 1. sz. (január–február), 103–109. p.
- SZIEÖKJ 1934 *Первый Всесоюзный Съезд Советских Писателей : 1934*, Москва, Художественная Литература, 1934, 1. kötet, *Стенографический отчет*; 2. kötet, *Стенографический отчет [u] приложения*. (Szovjet Írók Első Összuniós Kongresszusának jegyzőkönyvei)
- Szigeti Cs 2005 SZIGETI Csaba, *Magyar versszak*, Budapest, Balassi, 2005.
- Szigeti Cs 2014 SZIGETI Csaba, *A kettészelt semmi toposza Kosztolányi Dezsőnél és ma*, *Kortárs*, 2014. 2. sz. (február), 51–65. p.
- Szigeti János 1977a SZIGETI János, *József Attila Hódmezővásárhelyen*. In: Szemenyei – Szigeti János 1977, 115–134. p.
- Szigeti János 1977b SZIGETI János, *Dr. Makai Ödön Mórincz Zsigmond védelmében*. In: Szemenyei – Szigeti János 1977, 135–139. p.
- Szigeti József 1958 SZIGETI József, *Művészi alkotás és pártosság* Lukács György esztétikájában, *Társadalmi Szemle*, 1958. 7–8. sz. (július–augusztus), 56–57. p.
- Szigeti L S 1976 SZIGETI Lajos Sándor, *A felnőttség vállalása : A Kosztolányi-bírálat lírai fedezete*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 14. kötet, 1976, 161–185. p.
- Szigeti L S 1978 SZIGETI Lajos Sándor, *„Szabad-ötletek jegyzéke” és a kései versek : József Attila költészetének néhány motívumához*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 16. kötet, 1978, 139–179. p.
- Szigeti L S 1981 SZIGETI Lajos Sándor, *Hiánytudat és teljességigény : Létérzés és magatartásforma*, *Literatura*, 1981. 1–2. sz., 228–239. p.
- Szigeti L S 1982 SZIGETI Lajos Sándor, *„Sebed a világ” : Négy könyv József Attiláról*, *Irodalomtörténet*, 1982. 1. sz., 217–227. p.
- Szigeti L S 1988 SZIGETI Lajos Sándor, *A József Attila-i teljességigény : Motívumértelmezések*, Budapest, Magvető, 1988.
- Szigeti L S 1989 SZIGETI Lajos Sándor, *Élmény és esztétika, élmény-esztétika : Sík Sándor és József Attila*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 23. sz. 1989. 34–47. p.
- Szigeti L S 1991 SZIGETI Lajos Sándor, *„Kék tünde fénnel...” : József Attila vonzásában*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 27. kötet, 1991, 79–105. p.
- Szigeti L S 1996 „Modernnek kell lenni mindenestül”? : *Irodalom, átértelmezés, történetiség*, szerkesztette SZIGETI Lajos Sándor, Szeged, JATEPress, 1996.
- Szigeti L S 1999 SZIGETI Lajos Sándor, *A klasszikus nagymonográfia műfaji határai : Szabolcsi Miklós József Attila-könyvéről*, *Tiszatáj*, 1999. 11. sz. (november), 62–80. p.
- Szigeti L S 2002 SZIGETI Lajos Sándor, *A virrasztó költő : Esszék, tanulmányok, kritikák*, Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2002.
- Sziklai 2005 SZIKLAI László, *A reprezentatív költő : József Attila és az elidegenedés*, *Eszmélet*, 66. sz. 2005. (Nyár), 6–18. p.
- Sziklai 2007 SZIKLAI László, *József Attila marxizmusa*, *Kritika*, 2007. 2. sz. (február), 11–15. p.
- Sziklai 2010 SZIKLAI László, *Megélt esztétika*, Budapest, Argumentum – Lukács Archívum, 2010.
- Szilády 1877 *Középkori magyar költői maradványok*, közléstesi SZILÁDY Áron, Budapest, MTA, 1877, (Régi Magyar Költők Tára, 1).

- Szilády 1880 XVI. századbeli magyar költők művei : 1527–1546, közléteszi SZILÁDY Áron, Budapest, MTA, 1880, (Régi Magyar Költők Tára, 2).
- Szilágyi P 1971 SZILÁGYI Péter, József Attila időmértékes verselése, Budapest, Akadémiai, 1971.
- Szilágyi Zs 2013 SZILÁGYI Zsófia, Móricz Zsigmond, Pozsony, Kalligram, 2013.
- Szilasi 2008 SZILASI László, A sas és az apró madarak : Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. században, Budapest, Balassi, 2008 (Humanizmus és Reformáció, 30).
- Szili 1992 A strukturalizmus után : Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben, szerkesztette SZILI József, Budapest, Akadémiai, 1992.
- Szinai – Szűcs 1963 Horthy Miklós titkos iratai, 2. kiadás, sajtó alá rendezte, jegyzetek SZINAI Miklós, SZÜCS László, Budapest, Kossuth, 1963.
- Szirtes A 1936 [SZIRTES Andor] sz. a., A Szép Szó, SZÁZADUNK, 1936. 5. sz. (május), 144–145. p. (Magyar folyóiratszeme rovat)
- Szitár 1998 SZITÁR Katalin, Narratíva a lírában és líraiság a prózában : Poétikai szempontok az „Ady-vízió” értelmezéséhez. In: Kulcsár Szabó E – Szegedy-Maszák 1998, 272–290. p.
- Szitár 2004 A szó élete : Tanulmányok a hatvanéves Kovács Árpád tiszteletére, szerkesztette SZITÁR Katalin, Budapest, Argumentum, 2004.
- Szívós 1995 Szívós Mihály, Válság és eszmélet : József Attila filozófiai fejlődésének vázlata 1935-ig. In: Tasi 1995b, 59–76. p.
- Szívós 2004 Szívós Mihály, Nyelvi válság – avantgárd – világhiány : József Attila Bécsben, VILÁGOSSÁG, 2004. 1. sz. (január), 121–137. p.
- Szívós 2010 Szívós Mihály, József Attila és Lukács György gondolkodói életművének kapcsolatairól és a hetvenes évekbeli recepciójuk közötti összefüggésről. In: Boros 2010, 223–231. p.
- SzK(b)P KB 1950 A SzK(b)P Központi Bizottságának irodalmi vonatkozású határozatai, IRODALOMTÖRTÉNET, 1950. 1. sz., 5–13. p.
- Szolláth 2011 SZOLLÁTH Dávid, A kommunista aszketizmus esztétikája : A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása, Budapest, Balassi, 2011.
- Szombati 1937 SZOMBATI Sándor, „Az ige több, mint a tett” : Emlékezés József Attilára, PESTI NAPLÓ, 1937. 278. sz. (december 7.), 10. p.
- Szőke Gy 1967 SZŐKE György, Egy József Attila-töredék tanulságai, NAGYVILÁG, 1967. 4. sz. (április), 634–635. p.
- Szőke Gy 1992 SZŐKE György, „Úr a lelkem” : A kései József Attila, Budapest, Párbeszéd, 1992, (Párbeszéd Könyvek).
- Szőke Gy 1996 SZŐKE György, A „megértett disszonancia” : A József Attila-versek ambivalenciája és kohéziója, IRODALOMTÖRTÉNET, 1996. 1–2. sz., 462–469. p.
- Szőke Gy 1998a SZŐKE György, „Hogy valljalak, tagadjalak...” : Hit és nem-hit kettőssége József Attilánál. In: Jankovics – Monok – Nyerges 1998, 1407–1413 p.
- Szőke Gy 1998b SZŐKE György, Kosztolányi és József Attila – egymás tükrében, IRODALOMTÖRTÉNET, 1998. 1–2. sz., 109–114. p.
- Szőke Gy 2000 SZŐKE György, Kassák Egyensúlya. In: Kabdebó L 2000, 224–226. p.
- Szőke Gy 2003 SZŐKE György, Az árnyékvilág árkaiban : Írások József Attiláról és Kosztolányi Dezsőről, Budapest, Gondolat, 2003.
- Szőke Gy 2008 SZŐKE György, „Kirpotin hülye”. In: Bartók I 2008, 360–361. p.
- Szőke K – Bagi 2006 Az orosz kultúra nyugat és kelet között : Szöveggyűjtemény, a szövegeket válogatta és az egyes részek bevezetőit írta SZŐKE Katalin, BAGI Ibolya, Szeged, Bölcsész Konzorcium, 2006.

- Sztálin 1924 [SZTÁLIN, Joszif Visszarionovics] J. Stalin, *Lenin und der Leninismus*, Vorwort zur deutschen Ausgabe von Bela KUN, Wien, Literatur und Politik, 1924.
- Sztálin 1945 SZTÁLIN, Joszif Visszarionovics, *A leninizmus kérdései*, Moszkva, Idegennyelvű Irodalmi Kiadó.
- Szuromi 1977 SZUROMI LAJOS, *József Attila: Eszmélet*, Budapest, Akadémiai, 1977, (Irodalomtörténeti Füzetek, 93).
- Szűcs G 1970 SZÜCS Géza, *Zalka Máté szépirodalmi munkássága*, egyetemi doktori értekezés, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1970.
- Szűts L 1980 SZÜTS László, „Nyelvünk ízei gazdagon kiforrtak...”, NYELVÜNK ÉS KULTÚRÁNK, 40. SZ. 1980. 3. SZ., 93–94. p.
- Taine 1878 TAINÉ, Hyppolite, *A művészet philosophiája*, fordította SZANA Tamás, Budapest, Grimm és Horovicz, 1878.
- Takács E 1960 TAKÁCS Etel, *József Attila két szaváról*, MAGYAR NYELVŐR, 1960. 1. SZ. (január–március), 45–52. p.
- Takáts J 2007 TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmétörténet*, Budapest, Osiris, 2007, (Osiris Tankönyvek).
- Takáts J 2015 TAKÁTS József, *Középosztály marxista nyelven : József Attila hozzászólása a Cobden 1935-ös középosztály-ankétjához*, KRITIKA, 2015. 3–4. SZ. (március–április), 17–18. p.
- Tamás Aladár 1956 TAMÁS Aladár, *József Attila a munkásmozgalomban*, CSILLAG, 1956. 9. SZ. (szep-tember), 560–570. p.
- Tamás Attila 1966 TAMÁS Attila, *József Attila : 1905–1937*. In: MIT6, 332–384. p.
- Tamás Attila 1967 TAMÁS Attila, *Miért épp a Medvetánc lett kötetcímadóvá?*, TISZATÁJ, 1967. 12. SZ. (december), 1147–1152. p.
- Tamás Attila 1980 TAMÁS Attila, *Miért épp a Medvetánc lett kötetcímadóvá?* In: Szabolcsi M – Erdődy 1980, 198–211. p.
- Tamás Attila 1994 TAMÁS Attila, *József Attila*. In: *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerkesztő PÉTER László, szerkesztette GAJDÓ Tamás [et al.], Budapest, Akadémiai, 1994, 916. p.
- Tamás G M 2006 TAMÁS Gáspár Miklós, *Száz súlyos esztendő*, NÉPSZABADSÁG, 2006. 276. SZ. (november 25.), *Hétvége Melléklet*, 3. p.
- Tamás G M 2017 TAMÁS Gáspár Miklós, *József Attila az egységfrontról*, MÉRCE, 2017. október 30. Online közlés. Site: merce.hu
- Tamás L 1930 TAMÁS Lajos, Mécs László: *Az ember és az árnyéka*, MAGYAR MINERVA [Pozsony], 1930. 6. SZ. (december 15.), 186–187. p.
- Tamási 1929 TAMÁSI Áron, *Hajnali madár*, Budapest, Athenaeum, 1929.
- Tamási 1931 TAMÁSI Áron, *Címeresek : Regény*, Kolozsvár, szerzői kiadás, 1931.
- Tamási 1935 TAMÁSI Áron, *Népi szellemet a Dunamentén : Hozzászólás az új szellemi front vitájához*, MAGYARORSZÁG, 1935. 96. SZ. (április 28.)
- Tarján T 2001 *Kopaszok és hajások világharca : In memoriam Nagy Lajos*, válogatta, szerkesztette, összeállította TARJÁN Tamás, Budapest, Nap, 2001, (In Memoriam).
- Tárkány-Szűcs 2003 TÁRKÁNY-SZÜCS Ernő, *Magyar jogi népszokások*, Budapest, Akadémiai, 2003.
- Tasi 1976 TASI József, *József Attila könyvtára*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1976. 3. SZ., 378–401. p.
- Tasi 1977 TASI József, *József Attila és a Korunk*, MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 1977. 2. SZ., 134–155. p.
- Tasi 1979 TASI József, *József Attila a Bartha Miklós Társaságban – másodsor*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1979. 5–6. SZ., 554–569. p.

- Tasi 1980a TASI József, *József Attila és a Halálbüntetés Ellenes Szövetség, PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK*, 1980. 1. sz. (április), 90–110. p.
- Tasi 1980b TASI József, *József Attila könyvtárából : Egy filozófiatanulmány*, MAGYAR NEMZET, 1980. 82. sz. (április 9.), 5. p.
- Tasi 1980c TASI József, *Egy elfeledett „Szép Szó”-dokumentumról*, KRITIKA, 1980. 6. sz. (június), 13. p.
- Tasi 1983 TASI József, Babits, Zsolt Béla, Hatvany és József Attila : *Adalékok a „Tárgyi kritikai tanulmány” történetéhez*. In: Kelevéz 1983, 135–170. p.
- Tasi 1995a TASI József, *József Attila és a Bartha Miklós Társaság*, Budapest, Ecriture – Galéria, 1995.
- Tasi 1995b „A Dunánál” : *Tanulmányok József Attiláról*, szerkesztette TASI József, Budapest, PIM, 1995.
- Tasi 1996a TASI József, *József Attila könyvtára és más tanulmányok*, Budapest, Ecriture, 1996.
- Tasi 1996b TASI József, Illyés Gyula és József Attila, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1996. 3. sz., 285–293. p.
- Tasi 2002 TASI József, *Szilánkok : Válogatott cikkek, tanulmányok*, szerkesztette LENGYEL András, Budapest, PIM, 2002.
- Téglás F 1933 TÉGLÁS Ferenc, *Az egységfront körül : Válasz József Attila azonos című vitacikkére*, ÚJ HARCOS, 1933. 4. sz. (június), 74–80. p.
- Téglás J 2003 *A Baumgarten alapítvány : Dokumentumok 1917–1941*, 1–3. kötet, szerkesztette TÉGLÁS János, Budapest, Argumentum, 2003.
- Thalheimer 1928 THALHEIMER, August, *Einführung in den dialektischen Materialismus : Die Moderne Weltanschauung*, Wien – Berlin, Literatur und Politik, 1928, (Marxistische Bibliothek, 14).
- Thaly 1875 THALY Kálmán, *Balassa Bálint és újon felfedezett versei*, SZÁZADOK, 1875. 1. sz. (január), 1–33. p.
- Thomka 1975 THOMKA Beáta, *József Attila „esztétikai töredékei” : Szövegkollázs*, ÚJ SYMPOSION, 1975. 3. sz. (március), 92–94. p.
- TMSZIT *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből*, 1–6. kötet, szerkesztette ILLÉS László, JÓZSEF Farkas, SZABOLCSI Miklós, Budapest, Akadémiai, 1963–1985, (Irodalom – Szocializmus).
- Tomka 1987 TOMKA Béla, *Az 1931-es német bankválság*, ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE : ACTA OECONOMICA, 24. sz. 1987. 51–67. p.
- Tomka 2011 TOMKA Béla, *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség : Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig*, Budapest, Akadémiai, 2011.
- Tóth Ákos 2005 TÓTH Ákos, *A „vad” én nyomában : Esszé és hajsza*, TISZATÁJ, 2005. 4. sz. (április), 86–95. p.
- Tóth L 1958 TÓTH Lajos, *Irodalmi problémák egy Bartók-tanulmány zenetörténeti értékelésében*, SÍNEK KÖZÖTT, 1958. 1. sz., 22–27. p. (A KPM Vasúti Főosztály Irodalmi Körének Lapja)
- Tóth S 1980 TÓTH Sándor, *A Korunk (1926–1940) szemrevétele*. In: T. S., *Rólunk van szó : Tanulmányok*, Kriterion, Bukarest, 1980, 284–300. p.
- Totis 1931 TOTIS Béla, *Az ifjúság nemi problémái : Levelek a fiamhoz*, Budapest, Magyarországi Szociáldemokrata Párt Orvostagjai Szervezete, 1931.
- Totis 1932 TOTIS Béla, *Természettudomány és marxizmus*, KORUNK, 1932. 5. sz. (május), 405–408. p.
- Török G 1976 TÖRÖK Gábor, *József Attila-kommentárok*, Budapest, Gondolat, 1976, 25, 167. p.

- Török G 1988 TÖRÖK Gábor, *Újabb József Attila-kommentárjaimból*, MAGYAR NYELVŐR, 1988. 4. sz., 119–126. p.
- Török S – József J 1947 *Vasárnapi beszélgetés : Hazudik e a költő? : [Rádióelőadás]*, TÖRÖK Sándor beszélgetése JÓZSEF Jolánnal, Budapest I. Rádió, 1947. március 16. 18:10. A rádió-előadás átirata: gépirat, 8 fólió. Lelőhely, jelzet: Magyar Országos Levéltár, Sajtó Levéltár, MOL K 615 344. csomó. A rádió-előadás felolvasópéldánya: gépirat, 8 fólió. Lelőhelye, jelzet: PIM Kézirattár, Török Sándor-hagyaték, V. 4558/153/28.
- Török S – József J 1990 *Vasárnapi beszélgetés : Hazudik e a költő?*, TÖRÖK Sándor beszélgetése JÓZSEF Jolánnal. In: T. S., *Vasárnapi beszélgetések*, válogatta, előszó ERKI Edit, Budapest, Múzsák, 1990, 56–64. p.
- Trencsényi K 1996 TRENCSENYI Katalin, *Az Argohajósok (és más „görögök”) viszontagságos kalandjai századunk harmincas éveiben : Az Argonauták című folyóirat története*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1996. 3–4. sz., 392–401. p.
- Trencsényi-Waldapfel 1936a TRENCSENYI-WALDAFFEL Imre, *Kükülli János*, SZÉP SZÓ, 4–5. sz. 1936. 2. kötet 1. füzet (június), 21–36. p.
- Trencsényi-Waldapfel 1936b TRENCSENYI-WALDAFFEL Imre, *Erasmus halálának háromszázadik évfordulóján*, SZÉP SZÓ, 7. sz. 1936. 2. kötet 3. füzet (szeptember), 381–386. p. (Figyelő rovat)
- Trencsényi-Waldapfel 1956 TRENCSENYI-WALDAFFEL Imre, *Görög-római mythologia : A klasszikus ókor istenei és hőmondái*, Budapest, Győző Andor, 1935.
- Trencsényi-Waldapfel 1956 TRENCSENYI-WALDAFFEL Imre, *Mitológia*, 3., átdolgozott és bővített kiadás, Budapest, Művelt Nép, 1956.
- Trencsényi-Waldapfel 1963 TRENCSENYI-WALDAFFEL Imre, *Mitológia*, 5. kiadás, Budapest, Gondolat, 1963.
- Turbucz 2015 TURBUCZ Dávid, *A Horthy-kultusz : 1919–1944*, Budapest, MTA BTK, 2015.
- Turczel 1980 TURCZEL Lajos, *József Attila csehszlovákiai kapcsolatai*, IRODALMI SZEMLE, 1980. 4. sz., 307–310. p.
- Turczel 1982 TURCZEL Lajos, *Hiányzó fejezetek : Tanulmányok a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalomról és sajtóról*, Budapest – Pozsony, Szépirodalmi – Madách, 1982.
- Turcsány 2000 TURCSÁNY Péter, „Nekiünk szeretni kell őt, mert Ő előbb szeretett minket” : József Attila képe mai líránk tükrében, POLISZ, 52. sz. 2000. 43–50. p.
- Turóczi-Trostler 1934 [TURÓCZI-TROSTLER József] Josef Turóczi-Trostler, *Die Seele Asiens*, PESTER LLOYD, 1934. 288. sz. (december 22.), 29. p.
- Turóczi-Trostler 1952 TURÓCZI-TROSTLER József, *Petőfi Sándor Összes művei I–III*, Az MTA NYELV- és IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI, 3. kötet, 1952. 1–2. sz., 182–202. p.
- Tütő 1978 TÜTŐ László, *A proletárköltő társadalomfilozófiája : József Attila marxizmusa*, MAGYAR HÍRLAP, 1978. 118. sz. (május 21.), 9. p.
- Tütő 2014 TÜTŐ László, *Beletörődés, „jobb nem tudni”, stréberség : Változatok a meghátrálásra*, ESZMÉLET, 2014. 3. sz. (Ősz), 135–154. p.
- Tverdota 1979 TVERDOTA György, *József Attila költészetének kozmológiai vonatkozásai*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1979. 2. sz., 121–133. p.
- Tverdota 1980a TVERDOTA György, „Mindenség a semmiségbe...” : Kísérlet a „Költőnk és Kora” elemzésére. In: JA1980, 9–43. p.
- Tverdota 1980b TVERDOTA György, *József Attila Ady-víziója*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1980. 3. sz., 607–628. p.
- Tverdota 1980c TVERDOTA György, *József Attila és Benedetto Croce : Az intuício tanától az ihlet tanáig*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1980. 5–6. sz., 561–580. p.

- p>Tverdota 1981 TVERDOTA György,
- József Attila és Croce*
- , MAGYAR HÍRLAP, 1981. 27. sz. (február 1.), 9. p.
p>Tverdota 1982a TVERDOTA György,
- József Attila magyarság-élménye*
- , LITERATURA, 1982. 1. sz., 157–167. p.
p>Tverdota 1982b TVERDOTA György,
- Az ihlet tana : József Attila és Pauler Ákos*
- , IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1982. 5–6. sz., 539–560. p.
p>Tverdota 1983a TVERDOTA György,
- József Attila és a crocei esztétika*
- . In: B. Csáky 1983, 191–205. p.
p>Tverdota 1983b TVERDOTA György,
- Nagy Lajos és József Attila*
- , FORRÁS, 1983. 2. sz. (február), 45–55. p.
p>Tverdota 1983c TVERDOTA György,
- Eszmélet*
- , LITERATURA, 1983. 1–4. sz., 283–298. p.
p>Tverdota 1985a TVERDOTA György, „Egy, kit a szó nevéen szólít”: József Attila névszemlélete. In:
- A miskolci Földes Ferenc Gimnázium 425 éve : 1560–1985*
- , szerkesztette PÁPAY Sándor, Miskolc, Földes Ferenc Gimnázium, 1985, 112–115. p.
p>Tverdota 1985b TVERDOTA György,
- Párbeszéd a korral : József Attila gondolkodói alkata*
- , LITERATURA, 1985. 1–2. sz., 101–111. p.
p>Tverdota 1985c TVERDOTA György,
- Mi a tétje az időrendnek József Attila gondolkodástörténetében?*
- ÚJ ÍRÁS, 1985. 4. sz. (április), 17–27. p.
p>Tverdota 1985d TVERDOTA György,
- József Attila Irodalom és szocializmus című előadásának szövegváltozata*
- , IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1985. 4–5. sz., 546–548. p.
p>Tverdota 1985e TVERDOTA György,
- Megjegyzések Horváth Iván „Névvárázs” című tanulmányához*
- , IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1985. 4–5. sz., 570–572. p.
p>Tverdota 1986a TVERDOTA György,
- József Attila finnugor ihlete*
- , IRODALOMTÖRTÉNET, 1986. 1. sz., 75–94. p.
p>Tverdota 1986b TVERDOTA György,
- A születő szó és a használt szó*
- , LITERATURA, 1986. 1–2. sz., 174–198. p.
p>Tverdota 1986c TVERDOTA György,
- József Attila nyelvszemlélete*
- , 2. rész,
- A névtől a szóig*
- , IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1986. 1–2. sz., 54–75. p.
p>Tverdota 1986d TVERDOTA György,
- József Attila szókultsza*
- , 1. rész, JELENKOR, 1986. 9. sz. (szeptember), 834–842. p.
p>Tverdota 1986e TVERDOTA György,
- József Attila szókultsza*
- , 2. rész, JELENKOR, 1986. 10. sz. (október), 914–920. p.
p>Tverdota 1987–1988 TVERDOTA György,
- József Attila szocializmusképe*
- , LITERATURA, 1987–1988, 1–2. sz., 98–107. p.
p>Tverdota 1987a TVERDOTA György,
- Ihlet és eszmélet : József Attila, a teremő gondolkodás költője*
- , Budapest, Gondolat, 1987.
p>Tverdota 1987b TVERDOTA György,
- József Attila élete*
- . In: KJA3 1987, 2098–2113. p.
p>Tverdota 1988 TVERDOTA György,
- Dialektika vagy skolasztika? : A gondolkodó József Attila – Miklós Tamás görbetükrében*
- , ÚJ ÍRÁS, 1988. 7. sz. (július), 94–101. p.
p>Tverdota 1992 TVERDOTA György,
- A névvárázs poétikája*
- , HELIKON, 1992. 3–4. sz., 410–420. p.
p>Tverdota 1996a TVERDOTA György,
- Balról balra : József Attila és a nemzeti kommunizmus*
- . In: Halmos 1996, 172–173. p.
p>Tverdota 1996b TVERDOTA György,
- Harminc év házi őrizetben : A József Attila Emlékkönyv sorsa*
- . In: Halmos 1996, 196–197. p.
p>Tverdota 1998a TVERDOTA György,
- A komor föltámadás titka : A József Attila-kultusz születése*
- , Budapest, Pannonica, 1998.

- Tverdota 1998b TVERDOTA György, Pauler Ákos és József Attila. In: *A magyar művelődés és a kereszténység = La civiltà ungherese e il cristianesimo*, 1–3. kötet, szerkesztette JANKOVICS József [et al.], Budapest – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum, 1998, 3. kötet, 1402–1406. p.
- Tverdota 1998c TVERDOTA György, *József Attila 1933. június*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1998. 3. sz., 432–449. p.
- Tverdota 1998d TVERDOTA György, *József Attila: Nyár, ÚJ DUNATÁJ*, 1998. 12. sz. (december), *Műközelben Melléklet*, 2–8. p.
- Tverdota 1999 TVERDOTA György, *József Attila*, Budapest, Korona, 1999, (Klasszikusaink).
- Tverdota 2001 TVERDOTA György, *József Attila az Óda és az Eszmélet között : Részlet*, IRODALOMTÖRTÉNET, 2001. 1. sz., 97–114. p.
- Tverdota 2003a TVERDOTA György, „Szublimálom ösztönöm” . In: Tverdota – Veres A 2003, 141–160. p.
- Tverdota 2003b TVERDOTA György, *A József Attila-kutatás dilemmái : Egy tanulmánykötet ürügyén*. In: Tverdota – Veres A 2003, 195–213. p.
- Tverdota 2003c TVERDOTA György, [Hozzászólás a József Attila 2003 című kerekasztal-beszélgetéshez], *ESZMELET*, 60. sz. 2003. (Tél), 4–33. p.
- Tverdota 2004 TVERDOTA György, *Tizenkét vers : József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*, Budapest, Gondolat, 2004.
- Tverdota 2005a TVERDOTA György, *Határolt végtelenség : József Attila-versek elemzései*, Budapest, Osiris, 2005.
- Tverdota 2005b TVERDOTA György, *Harmatocska*, *HOLMI*, 2005. 4. sz. (április), 454–460. p.
- Tverdota 2006a TVERDOTA György, „szublimálom ösztönöm” : *József Attila-versek elemzései*, Budapest, Universitas, 2006.
- Tverdota 2006b TVERDOTA György, *József Attila vallásfilozófiai ihlete*. In: Finta – Sipos L 2006, 111–120. p.
- Tverdota 2006c TVERDOTA György, „Ne gondoldj a gonddal” : Lengyel András: „...gondja kél a gondolatban” : Az értekező József Attiláról, *HOLMI*, 2006. 9. sz. (szeptember), 1248–1253. p.
- Tverdota 2007a TVERDOTA György, *Hegel öröksége és József Attila*, *TISZATÁJ*, 2007. 6. sz. (június), 57–63. p.
- Tverdota 2007b TVERDOTA György, *József Attila Irodalom és szocializmus című tanulmányának metafizikai háttere*, *LITERATURA*, 2007. 3. sz., 308–327. p.
- Tverdota 2008a TVERDOTA György, „K betűkkel szól keményen...” . IRODALOMTÖRTÉNET, 2008. 2. sz., 223–232. p.
- Tverdota 2008b TVERDOTA György, *József Attila neurotikus spekulációi*, *MOZGÓ VILÁG*, 2008. 10. sz. (október), 49–57. p.
- Tverdota 2009a TVERDOTA György, *A Medáliák mint a tiszta költészet magyar mintapéldája*. In: Cseke – Tverdota 2009, 373–458. p.
- Tverdota 2009b TVERDOTA György, *József Attila és a tiszta költészet három modellje*. In: Cseke – Tverdota 2009, 459–465. p.
- Tverdota 2009c TVERDOTA György, *Németh Andor*, 1. kötet, *Egy közép-európai értelmiségi a XX. század első felében*, Budapest, Balassi, 2009.
- Tverdota 2010a TVERDOTA György, *Németh Andor*, 2. kötet, *Változatok az otthonatlanságra*, Budapest, Balassi, 2010.
- Tverdota 2010b N. Horváth Béla: *A líra logikája : József Attila*, IRODALOMTÖRTÉNET, 2010. 1. sz., 133–144. p.
- Tverdota 2010c TVERDOTA György, *Zord bűnös vagyok, azt hiszem : József Attila kései költészete*, Pécs, Pro Pannonia, 2010. (Thienemann-előadások, 5).

Tverdota 2010d	TVERDOTA György, <i>Szép Szó</i> , ÚJ FORRÁS, 2010. 10. sz. (október), 79–96. p.
Tverdota 2011	TVERDOTA György, <i>József Attila marxista fordulatáról</i> , egyetemi előadás kézírata, 2011. ősz. (Az előadás szerkesztett változata: Tverdota 2017)
Tverdota 2012a	TVERDOTA György, „születtem, elvegyültem és kiváltam”: A József Attila-életrajz időszerűsége, BUKSZ, 2012. 1. sz. (Tavaszi), 37–42. p.
Tverdota 2012b	TVERDOTA György, „Mi egy új humanizmus hívei vagyunk”: A 75 éves Szép Szó hitvallása, MÚLTUNK, 2012. 3. sz., 46–78. p.
Tverdota 2014	TVERDOTA György, Kosztolányi Dezső és József Attila a nyelvről. In: A Nemzet Kalogánya: Kálmán C. György 60. születésnapjára, szerkesztette VERES András, Budapest, reciti, 2014, 198–206. p.
Tverdota 2015a	TVERDOTA György, <i>Várostrom: A középosztály és a vajdú világ személyes kontextusa</i> , KRITIKA, 2015. 3–4. sz. (március–április), 10–12. p.
Tverdota 2015b	TVERDOTA György, „Öntudatos munkás, amíg él, nem tör soha sztrájkot!”, 2015. Online közlés. Site: jatarsasag.hu (A József Attila Társaság 2015. május 22–23. között Tudat, öntudat, osztálytudat József Attila gondolkodásában és költészetében címmel tartott konferenciáján elhangzott előadás írott változata.)
Tverdota 2015c	TVERDOTA György, „József Attila emlékezett magamra”, LITERATURA, 2015. 4. sz., 421–436. p.
Tverdota 2016	TVERDOTA György, <i>József Attila szerkesztői üzenete</i> , LITERATURA, 2016. 3. sz., 149–166. p.
Tverdota 2017	TVERDOTA György, <i>Öntudat</i> , LITERATURA, 2017. 1–2. sz., 80–106. p.
Tverdota – Valuska 2007	<i>Nem a sín tette nagyvá</i> , VALUSKA László intejűje TVERDOTA Györggyel, Index online hírportál, 2007. december 3. Site: index.hu (Kultúr Klassz rovat).
Tverdota – Veres A 2003	<i>Testet öltött érv: Az értekező József Attila</i> , szerkesztette TVERDOTA György, VERES András, Budapest, Balassi, 2003.
Ujfalussy 1965	UJFALUSSY József, <i>Bartók Béla</i> , 1–2. kötet, Budapest, Gondolat, 1965, (Kis Zenei Könyvtár, 29–30).
Ujfalussy 1970	UJFALUSSY József, <i>Bartók Béla</i> , 2., javított kiadás, Budapest, Gondolat, 1970.
Ujvári I 1932	UJVÁRI IMRE, <i>Marxista oktatás</i> , TÁRSADALMI SZEMLE, 1932. 5. sz. (június), 240. p. (Könyvek rovat)
Ujvári L 1932	UJVÁRI László, <i>A szociáldemokrácia válságelmélete</i> , TÁRSADALMI SZEMLE, 1932. 4. sz. (május), 150–155. p.
Ujvári L 1935	UJVÁRI László, <i>Az új szellemi front Magyarországon</i> , KORUNK, 1935. 6. sz. (június), 439–443. p.
UK 1936/6	[Szerző nélkül], <i>Már a címe is érdekes...</i> , UJ KOR, 1936. 6. sz. (március 15.), 120. p.
ÚM 1932/6–8	[Szerző nélkül], <i>Tizennégy nap</i> , ÚJ MÁRCIUS, 1932. 6–8. sz. (június–augusztus), 99–119. p.
ÚM 1933/1–4	[szerző nélkül], <i>A proletariátus egységéért</i> , ÚJ MÁRCIUS, 1933. 1–4. sz. (január–április), 52–54. p.
ÚMIL 1994	<i>Új magyar irodalmi lexikon</i> , 1–3. kötet, szerkesztette PÉTER László [et al.], Budapest, Akadémiai, 1994.
USZ 1937	[szerző nélkül], <i>Őszi előadások</i> , UJ SZELLEM, 1937. 16. sz. (október 1.), 7. p.
Ürögdi 1978	ÜRÖGDI György, <i>Ki volt Barta István?</i> , KORTÁRS, 1978. 6. sz. (június), 1000. p.
Vadai 2002	VADAI István, <i>A kétéltű költő</i> , TISZATÁJ, 2002. 3. sz. (március), <i>Diákmelléklet</i> , 1–14. p.
Vadas 1974	VADAS József, <i>Kérdő válasz</i> , IRODALOMTÖRTÉNET, 1974. 4. sz., 1024–1032. p.

- Vadon 1984 VADON Lehel, *Upton Sinclair Magyarországon*, FILOLÓGIAI KÖZLÖNY, 1984. 2–3. sz. (április–szeptember), 258–281. p.
- Vágó M 1975 VÁGÓ Márta, *József Attila*, sajtó alá rendezte TAKÁCS Márta; utószó és jegyzetek FEHÉR Erzsébet, Budapest, Szépirodalmi, 1975.
- Vágó M 1978 VÁGÓ Márta, *József Attila*, 2. kiadás, sajtó alá rendezte TAKÁCS Márta; utószó, jegyzetek FEHÉR Erzsébet, Budapest, Szépirodalmi, 1978.
- Vágó M 2005 VÁGÓ Márta, *József Attila*, 3. kiadás, sajtó alá rendezte TAKÁCS Márta; utószó, jegyzetek FEHÉR Erzsébet, Budapest, Noran, 2005.
- Vajda P 1835 VAJDA Péter, *Magyar nyelvtudomány : Magában foglaló a' szónyomozást, szókötést, helyesírást és hangmértéket*, Kassa, Literaturai Intézet, 1835.
- Vajthó 1936 Új magyar költők, szerkesztette VAJTHÓ László, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.
- Valachi 1986 VALACHI Anna, *József Attila: Holt vidék*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1986. 5. sz., 559–571. p.
- Valachi 1992 VALACHI Anna, *Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval*. In: Horváth I – Tverdota 1992, 229–258. p.
- Valachi 1998 VALACHI Anna, *József Jolán, az édes mostoha : Egy önérvényesítő nő a huszadik század első felében*, Budapest, Papyrusz Book, 1998, (Kuriózum Könyvek).
- Valachi 2002a VALACHI Anna, *Költőalanyok titokzatos tárgyai*, Eső, 2002. 1. sz. (tavasz), 46–55. p.
- Valachi 2002b VALACHI Anna, „Mint megnyílt értelemben az ige”, SOMOGY, 2002. 3–4. sz. (március–április), 123–128. p.
- Valachi 2003 VALACHI Anna, „Elejtem képzelt fegyverem” : Móricz Zsigmond és József Attila, FORRÁS, 2003. 12. sz. (december), 37–49. p.
- Valachi 2005a VALACHI Anna, „Irgalom, édesanyám...” : A lélekelemző József Attila nyomában, Budapest, Háttér, 2005.
- Valachi 2005b VALACHI Anna, Az „anyás” költő és az „ébresztő tudomány” : Ferenczi Sándor virtuális jelenléte József Attila életművében, THALASSA, 2005. 2–3. sz., 146–177. p.
- Valachi 2005c VALACHI Anna, *Szóra bírt hallgatag mélységek : József Attila és a pszichoanalízis*, FORRÁS, 2005. 4. sz. (április), 38–49. p.
- Vámos I 1980 VÁMOS Imre, *Hatvany Bertalan önmagáról*, ÉLET ÉS IRODALOM, 1980. 32. sz. (augusztus 9.), 2. p.
- Varga L 2004 VARGA Lajos, *Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon : 1916–1918*, Budapest, Napvilág, 2004, (Politikatörténeti Füzetek, 21).
- Varga L M 2004 VARGA Lajos Márton, *Százkilencven lapnyi ismeretlen kézirat : Horváth Iván irodalomtörténész a költő prózáinak kritikai kiadásáról*, NÉPSZABADSÁG, 1995. 83. sz. (április 8.), Hétvége melléklet, 27. p.
- Varga R 1969 VARGA Rózsa, *A csehszlovákiai Magyar Nap című napilap és a magyarországi szellemi élet antifasiszta egységfronttörekvései*, IRODALMI SZEMLE, 1969. 8. sz. (augusztus), 730–744. p.
- Varga S 1981 VARGA Sándor, *Oravetz István : 1898–1949*, NÉPSZABADSÁG, 1981. 186. sz. (augusztus 9.), 16. p.
- Varga S 1982 VARGA Sándor, „Az ismert baloldali könyvkiadó” Faust Imre (1897–1963), IRODALOMTÖRTÉNET, 1982. 3. sz., 596–629. p.
- Vargha K 1957 VARGHA Kálmán, *Adalékok Móricz Zsigmond csehszlovákiai útjaihoz és kapcsolataihoz*, IRODALOMTÖRTÉNET, 1957. 3. sz., 313–330. p.
- Vargyai 2002 VARGYAI Gyula, *A biatorbágyi merénylet : Merénylet a merénylet ellen*, Budapest, Hadtörténelmi Levéltár – Paktum Nyomdai Társaság, 2002, (Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok).

- p>Vas I 1969 Vas István,
- Mogorva jegyzetek*
- , KORTÁRS, 1969. 7. sz. (július), 1045–1059. p.
-
- p>Vas I 1972 Vas István,
- Nehéz szerelem*
- , 2. kiadás, Budapest, Szépirodalmi, 1972.
-
- p>Vas I 1981 Vas István,
- Mért vijjog a saskeselyű?*
- , 1–2. kötet, Budapest, Szépirodalmi, 1981.
-
- p>Vass H – Sipos Levente 1982
- Műveltség–művészet–munkásmozgalom : Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiről*
- , 1–2. kötet, szerkesztette VASS Henrik, SIPOS Levente, Budapest, Népszava, 1982.
-
- p>Vass L 1937 VASS László,
- Köszöntjük a „Szép Szó”-t Szlovenszón!*
- , MAGYAR NAP [Moravská Ostrava Přívoz], 1937. 187. sz. (október 15.), 4. p.
-
- p>Végh M 1990
- Az irodalom köztársasága : Magyar irodalmi mozgalmak a huszadik század első felében*
- , szerkesztette VÉGH Miklós; bevezetés POMOGÁTS Béla, Budapest, Múzsák, 1990.
-
- p>Veres A 1981 VERES András,
- A marxista irodalomlélektan történetéhez : A két világháború között*
- . In:
- A marxista irodalomelmélet története : A kezdetektől 1945-ig : Tanulmányok*
- , szerkesztette NYÍRÓ Lajos és V. A., Budapest, Kossuth, 1981, 201–250. p.
-
- p>Veres A 1989a VERES András,
- Kortársak József Attiláról : 1922–1945*
- , SZÁZADOK, 1989. 1–2. sz., 192–200. p.
-
- p>Veres A 1989b VERES András,
- Senkifia – mindenkié?*
- , MAGYAR HÍRLAP, 1989. 82. sz. (április 8.),
- Melléklet*
- , 1. p.
-
- p>Veres A 1998 VERES András,
- Alkotó portrék a magyar irodalomból : József Attila*
- . In:
- Gépeskönyv : Sulinet digitális órák*
- , az órákat írta, szerkesztette V. A., TÓTH Tünde, Budapest, felelős kiadó HORVÁTH Iván, 1998. Online közlés. Site: magyar-irodalom.elte.hu/sulinet
-
- p>Veres A 2001 VERES András,
- Kultusz és megmérettetés : Epizódok a József Attila-recepcióból*
- . In: Kabdebó L 2001, 64–70. p.
-
- p>Veres A 2002 VERES András,
- József Attila Kosztolányi bírálatairól*
- , LITERATURA, 2002. 4. sz., 458–469. p.
-
- p>Veres A 2003 VERES András,
- Távolodó hagyományok : Irodalom- és esztétörténeti tanulmányok*
- , Balassi, Budapest, 2003.
-
- p>Veres A 2005a VERES András,
- A József Attila-kutatás dilemmái*
- . In: Prágai 2005, 59–84. p.
-
- p>Veres A 2005b VERES András,
- A kései korszak verstípusairól*
- , MAGYAR TUDOMÁNY, 2005. 11. sz. (november), 1415–1430. p.
-
- p>Veres A 2008 VERES András,
- Egy ismeretlen József Attila : A Hegel – Marx – Freud című tanulmányról*
- , LITERATURA, 2008. 1. sz., 76–130. p.
-
- p>Veres A 2009 VERES András,
- Ritmus és struktúra: Babits és József Attila poétikájának különbségeiről : József Attila Babits-bírálatára alapján*
- , LITERATURA, 2009. 2. sz., 180–200. p.
-
- p>Veres A 2012a VERES András,
- Kosztolányi Ady-komplexuma : Filológiai regény, az anyagyűjtésben közreműködött SÁRKÖZI Éva*
- , Budapest, Balassi, 2012.
-
- p>Veres A 2012b VERES András,
- József Attila marxizmusáról*
- , KRITIKA, 2012. 3. sz. (március), 19–23. p.
-
- p>Veres A 2013 VERES András,
- Kosztolányi Dezső, József Attila, Fejtő Ferenc, Németh G. Béla*
- . In:
- „Szépet, jót, igazat akarva” : Tanulmányok N. Horváth Béla 60. születésnapjára*
- , szerkesztette FEKETE Richárd [et al.], Szekszárd, Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar, 2013, 9–16. p.
-
- p>Veres A 2014 VERES András,
- József Attila mint irodalomkritikus*
- , LITERATURA, 2014. 4. sz., 325–334. p.
-
- p>Veres A 2015 VERES András,
- Egy húron pendült-e József Attila és Móricz Zsigmond?*
- , LITERATURA, 2015. 4. sz., 410–420. p.

- Veres A 2017a VERES András, *A tudat/öntudat problémájának alakulása József Attila értekező prózájában*, LITERATURA, 2017. 1–2. sz., 107–127. p.
- Veres A 2017b „a lélek, a lét türelme”: Tanulmányok József Attiláról, szerkesztette VERES András, Budapest, Balassi, 2017.
- Veres P 1932 VERES Péter, *A tőkés tervgazdálkodás és a – fasizmus : I.*, KORUNK, 1932. 10. sz. (október), 772–774. p.
- Veres P 1934 VERES Péter, *A magyar őstehetségek problémái*, BUDAPESTI HIRLAP, 1934. 205. sz. (szeptember 12.), 4. p.
- Veres P 1955 VERES Péter, *Számadás : Önéletrajz*, Budapest, Magvető, 1955.
- Veres P 1998 VERES Péter, *Számadás : Önéletrajz*, Budapest, Püski, 1998.
- Vermes 2001 VERMES Gábor, *Tisza István*, Budapest, Osiris, 2001.
- Vértés 1963 VÉRTES György, *József Attila és az illegális kommunista párt : Adalékok József Attila életéhez*, IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1963. 2. sz., 193–218. p.
- Vértés 1964 VÉRTES György, *József Attila és az illegális kommunista párt*, Budapest, Magvető, 1964.
- Vészi M 1935 VÉSZI Mátyás, *A magyar író megsegítése – törvényhozási feladat*, LITERATURA, 1935. 4. sz. (február 15.), 13–15. t.
- Vezér 2004 VEZÉR Erzsébet, *Megőrzött öreg hangok : Válogatott interjúk*, válogatta és szerkesztette EÖRSI István, MARÓTI István; sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette BALOGH Csaba, E. I., KEMÉNY Aranka, Budapest, PIM, 2004.
- Vikár 1935 VIKÁR Béla, *Magyarázatok a Kalevalához*, bevezeti KOSZTOLÁNYI Dezső, az utószót írta BALASSA Imre, Budapest, La Fontaine, 1935.
- Vilcsek 2005a VILCSEK Béla, *József Attila esztétikája*. In: *eger2005@parnasszus.hu : Az egri Parnasszus Műhelytalálkozó antológiája*, Budapest – Eger, Tipp Cult, 2005, 58–65. p.
- Vilcsek 2005b VILCSEK Béla: *Az alak (a forma) kettős természete : József Attila töredékes esztétikája*, NAPÚT, 2005. 7. sz. (szeptember), Melléklet, 14–20. p.
- Visy 2017 VISY Beatrix, „Nem ahogy ma szokás” : A narráció jegyei, szépirodalmi elbeszélőszerkezetek Babits Mihály *Az európai irodalom története* című művében, Budapest, Balassi – Országos Széchényi Könyvtár, 2017.
- Vitányi 1969 VITÁNYI Iván, *A zene lélektana*, Budapest, Gondolat, 1969.
- Vitányi 1971 VITÁNYI Iván, *A zenei szépség*, Budapest, Zeneműkiadó, 1971.
- Weber 1922–1923 WEBER, Max, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Band 1–3, Tübingen, Mohr, 1922–1923.
- Weber 1923 WEBER, Max, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, fordította VIDA Sándor, Budapest, Franklin, 1923, (Ember és Természet, 5).
- Wilde 1889 WILDE, Oscar, *The Decay of Lying : A Dialogue*, THE NINETEENTH CENTURY, 1889. no. 1. (January), 35–56. p.
- Wilde 1891 WILDE, Oscar, *Intentions*, London, Osgood – McIlvaine, 1891.
- Wilde 1919 WILDE, Oscar, *A szépség filozófiája*, fordította és bevezetéssel ellátta HEVESI Sándor, Budapest, Révai, 1919.
- Wilde 1925 WILDE, Oscar, *A kritikus mint művész*, fordította BENEDEK Marcell, Budapest, Lampel, 1925.
- Wittfogel 1926 WITTFOGEL, Karl August, *Das erwachende China : Ein Abriß der Geschichte und der gegenwärtigen Probleme Chinas*, Wien, AGIS, 1926.

- Wittfogel 1931 WITTFOGEL, Karl August, *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas : Versuch der wissenschaftlichen Analyse einer grossen asiatischen Agrargesellschaft : Erster Teil : Produktivkräfte, Produktions- und Zirkulationsprozess*, Leipzig, Hirschfeld, 1931, (Schriften des Instituts für Sozialforschung der Universität Frankfurt am Main, 3).
- Wundt 1921 WUNDT, Wilhelm, *Bevezetés a pszichológiába*, fordította FARKAS Zoltán, Budapest, Franklin, 1921, (Kultúra és Tudomány).
- XI. Pius 1931 XI. Pius pápa Apostoli körlevele a társadalmi rend megújításáról és az evangéliumi törvényhez alkalmazásáról, Budapest, Szent István Társulat, 1931.
- XI. Pius 1932 XI. Pius pápa „Quadragesimo anno” kezdetű apostoli körlevele a társadalmi rend megújításáról, Budapest, Szent István Társulat, 1932.
- Z. Szabó – Wacha 1985 A szó becsülete : Íróink az anyanyelvről : 1541–1980, válogatta és szerkesztette Z. SZABÓ László, WACHA Imre, Budapest, Hazafias Népfront Országos Tanácsa, 1985.
- Zach 1826 ZACH, Franz Xaver, *Correspondance astronomique, géographique, hydrographique et statistique*, Genf, De l’Imprimerie de Luc Carniglia, 1826.
- Zakariás 1935 Az írói értekezlet jegyzőkönyve : 1934. december 15., 18. és 1935. január 11., a gyorsírói jegyzetek alapján szerkesztette ZAKARIÁS G. Sándor, Budapest, Révai, 1935.
- Zelena 2015 ZELENA András, *József Attila útja a közösségi költészet felé*, TISZATÁJ, 2015. január 22. Online közlés. Site: tiszatajonline.hu
- Zilahy 1934a ZILAHY Lajos, *Írók fegyverbe!*, MAGYARORSZÁG, 1934. 51. sz. (március 4.), 1. p.
- Zilahy 1934b ZILAHY Lajos, *Doktor Ezermester*, MAGYARORSZÁG, 1934. 215. sz. (szeptember 23.), 3. p.
- Zilahy 1935a ZILAHY Lajos, *Új szellemi frontot!*, PESTI NAPLÓ, 1935. 86. sz. (április 14.), 15. p.
- Zilahy 1935b ZILAHY Lajos, *Nyílt kártyákkal*, PESTI NAPLÓ, 1935. 91. sz. (április 21.), 10. p.
- Zimonyi 1974 ZIMONYI Zoltán, [Hozzászólás]. In: *Angyal* 1974, 88–93. p.
- Zlinszky – Vajthó 1928 *Magyar költők : Szemelvények hétszáz esztendő dalterméséből*, 1–2. kötet, szerkesztette ZLINSZKY Aladár, VAJTHÓ László, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1928.
- Zsák 2009 ZSÁK Judit, *Találkozás egy szellemmel : Kultusz, kiadástörténet, emlékezet*, Budapest, Új Mandátum, 2009.
- Zsolt 1929 ZSOLT Béla, *Az Ady-ankét vége*, A TOLL, 1919. 19. sz. (augusztus 25.), 8–10. p.
- Zsolt 1931 ZSOLT Béla, *Bellegarde : Regény*, Budapest, Pantheon, 1931.
- Zsolt 1935 [ZSOLT Béla] Zs. B., *Nonum prematur?*, A TOLL, 1935. 1. sz. (január 22.), 1–3. p.
- Zsolt 1970 ZSOLT Béla, *Kínos ügy : Regény*, KÖSZEG Ferenc utószavával, Budapest, Szépirodalmi, 1970.
- ЛН 1969 ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДСТВО, 1969. Том 81. [Tematikus szám:] *Из истории Международного объединения революционных писателей (МОПИ)*